Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

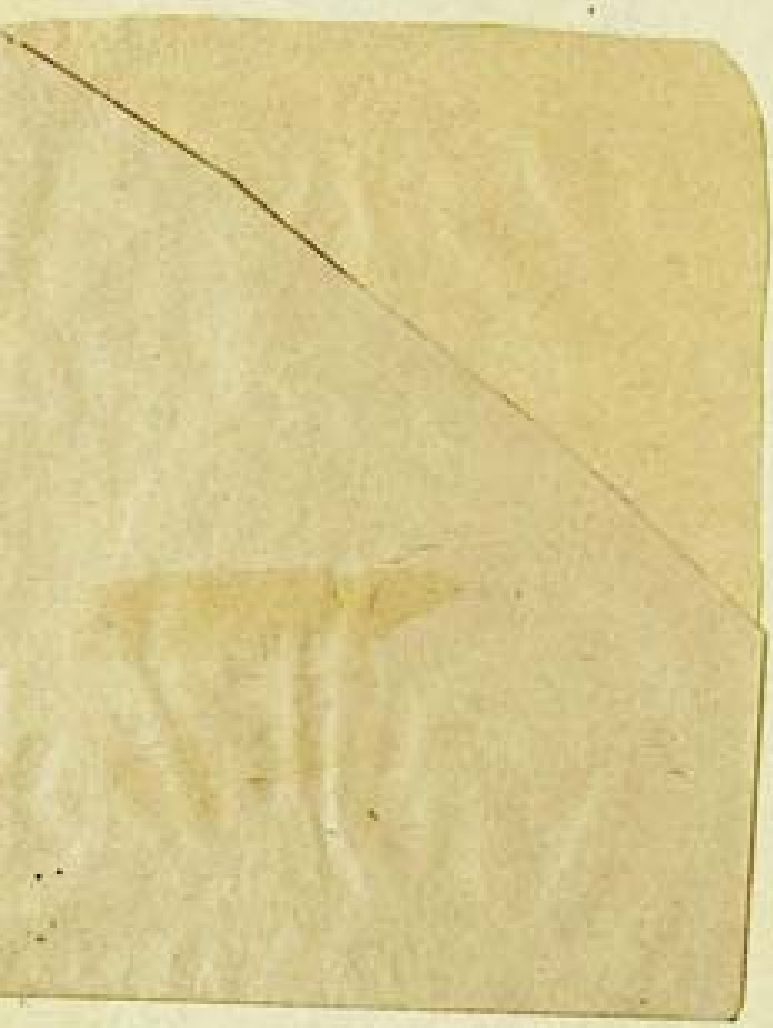
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99
Հ - 15

ԱՄՊՀԿՏՈՒ ՝ 1961 Թ.

Ծ Ե Ր Կ Ե Ր

Ա 28783

НУ ХОРОШО!

Ну, տերտեր[1], դու չատ ведь
Բըռ բըռ բըռ բըռ խոսում ես,
Ապա չատան[2] չի սիրիլ
Ահա ասում եմ չես քեզ,
Ну хорошо չես ուզում
Ну, դուզ ասի, не хочу,
Что такой ничего
Նա կըզտնի տերտերցու,
Что такой значит.
Ձերնկոյին չես չեկամ,
Ведь գվոռնիկին ձայն տվիմ
Ձեվ նրա հետ խոսեցամ,
И молодой человек-ն[3]
Ведь ահաքը 2-ին
Գնացել ե ձեր տունից,
Տեսանդն ե կիսքի վըզին[4].
Ну, տերտեր, դուք գալիս եք,
Շուխուխ մուխուխ խոսում եք,
Վողջի խելքը չափում եք
Բափ բարբարաք բերում եք.
Ну, գրնեք սրբազանին[5]
Ձերնցփոխին դուրս անի,
Մարկավազն վարդապետ
Տերտերն ավազ քոզ լինի.
Республика, ну Париж,
Ну хорошо, ничего
На дуэль ել կըգանչեք,
Վազը մյուս որը пожалуй...

Ну я знаю кому
Здесь служу усердно.
Что мне որբտզան
Знать я его нихочу:
Ну յես կառնեմ Ազային,
Ուչ ժամանակ նա կըգա,
Республика ведь у нас
Существует վնհազնյա,
Я нихочу служить,
Вот вам хомут и дуга,
Простите старику,
Я вам больше не слуга:
Служить далее нихочу
Я в летах, не могу,
Ну, տերտեր, я службу
На крючек повешу:
Ну, տերտեր, как думаете?
Ապա գատան են կոգմից
Քոփերը բեւխ կքոզնե
Ну вам тогда уж поздно:
Ну կասի եզ բոբոան
Տերտերներին տուր փոզը
Ինր телега-ն ու ճամբե
Ինպի յուրյանց родину:
Ну ведь, տերտեր, դու պատիկ
Մանե եյիր ձեռից տակին,
Դու պետք ե գաս Փը՞ղղ անես
Ամեն որ իմ ականջին.
Ведь յես են վախտը կիմանամ
Քոփերս քաց կըքոզնեմ
Քե վնչ բեսատյատզանա
Ծեզմի պես վեր կընկնեմ,
Ну ведь հապես ել յեզավ
Ծես եզ բանից բեխաբար
Ին молодой человек-ն
Հիմի ինձ մոտ չի յել գար,
Վոզնով ведь նորա վերան
Վատ վատ բաներ խոսեցան
Ну ведь յես վոչինչ չգիտեմ
Վոչ լավ, վնչ վատ, վնչ մեկ բան.

Մատաղում եմ. յեքե նա
Մեզամոր և, հանդգամոր,
Ապա գատայի հետը
Մնապես խոսել չեր կարող։
Ну дорого я бы дал
Знать сущность, верьте мне,
Ну незнаешь ничего
Ամեքից մոքից գուրս բան և։
Ну ատ որը գլուխս
Գատա և գամ, что такой
Что он мог сделать?
Ну իմ խելքս չի հասնիլ։
Կաքոզիկոս[6], Воронцов
Ведь բա քոս տգիս տգեն
Մի վարգապետ опытной[7]
Վոզլ ատրա հետ քննվել են։
Ведь ուզում եմ հարցանել։
Ведь վախում եմ в самом деле
Բոմբերը ինձ չուտ կբգա
Бомбардировать կամեն,
Ведь он далеко видит,
Говорят и законист,
Ну чорт его побери
Он как бритву бреет
Ведь не можешь ты с ним
Пару слов говорить.
Шумит, сердится, ругает.
Впрочем, дельно он судит,
Ну, նա յեքե ինձի հետ
Միշտ լավ լիներ ինչպես եր,
Ведь միշտ Ապայի մատը
Նրա վեզը ալչու յեր։
Что тогда мне Кистов,
Что Атаман болван[8]
Что турецкий Мсер[9],
Бородой свой седой
И я бы ему отвечал
Берегись Азиатец
Ведь ты фальшивый магистр
Тебе... на конец.

Ну я и Ага Заде
Сказал бы наверно
Что молодой человек
Сухой и не мазанный.
Ну прощайте, пора мне
Идти туда обедать
Փակցնեք ժամի գուրը
Այստեղ ոտ դու հեռքդ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՑՎԱԶՈՎՍԿՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆՆ

ՏՅԱՌՆ ՏՅԱՌՆ ՄԱՏՔԷՈՍՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՐՆԱԿ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍՈՒ ԱՄՆԱԱՑՆ ՀԱՑՈՑ, ՆԱՑՐԱԳՈՒՑՆ ՊԱՏՐՈՒԱՐՔՈՒ ՄԱՑՐ ԱՔՈՌՈՑ ՄԵՐՈՑ ՄՐՈՑ ԿԱՔՈՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՑԵՎ ՋԱՆԱՋԱՆ ՆՇԱՆԱՑ ՋԱՆԱՋԱՆ ԿԱՑՄԵՐՈՒԹՔՆԱՆՑ ԱՍՊԵՏՈՒ

ՀՈՑՈՒՄՋՆ ՄԻՒՍՈՒՑԻՀ ՆԱՀԱՊԱՆԴԵԱՆՑ

Սրբոյ աւետեաց համբոյր շատ

Անօթք, որք պահանն զպզտուքիւն ձր և է ապրի, երկք քուխն ի փիլիսոփայութեան՝ քաղաքականուքիւն, կրօն և լեզու։ Ապզ, որոյ խորտակեալ են անօթք, կորնչի անհետ, որպէս կաթիլ մի ի ծովու։ Զայս ահաւոր ճշմարտուքիւն խոստովանի ամբողջ Եւրոպա, և առ՝ի պահպանուքիւն բարոյական՝ ընդ նմին և նուխրական անօթոցս, արեամբ չափ ճգնի անձնիւր յանդամոց լուսաւորեալ ապզաց։

Ապզ հայոց կորուսեալ զքաջ և զպայխառն, կէս մի յանբարոյականուքենէ դրացեաց, կէս մի ինքնին մեղուցեալ և նենգեալ քաջին իւրոյ, սահեցաւ՝ի ատրկուքիւն օտար պետուքեանց, որով դրկեալ՝ի քաղաքականն անօթոյ, կորուսեալ զմոգականն այժ՝ որ յամրի պահէր զապզն, ցիր ու ցան գնաց՝ի չորս կողմունս աշխարհի՝ի մշտնջենական վիշտ և ցաւ զպայուն սրտից և՝ի չարաչար քշուառուքիւն ապագայ սերնդեան։ Նաւարեկուքիւնս չարաչուք պատճառ եղև և մեծագոյն ատոյր տարածմանն նիւքականուքեան յապզի մերում — քանզի այր իւրաքանչիւր տեսանել զհայրենին ավեր և լքեալ, ձեռն՝ի գործ արար՝ի հայթայթանս զօրհանապազ հացին, և՝ի անուանդ ընտանեացն։ Եւ այսուհանդ ահա յառաջխաղացուքեամբ խոպանացան բարոյականին զպայլիք, և կորուսեալ զճաշակ և զվայելս հոգեզէն և իմացական զուարճուքեանց, և՝ի մարմինս ապրիլ՝ կեանս համարեցան։

Բայց սակայն ազգն մեր վերջացնալ ՚ի քաղաքական խորհրդոյ, ունէր՝ և այսօր իսկ ունի զերկուս գեռ անօքս, որոց՝ ոչինչ ընդհատ քան զառաջինն մեծահզիւռ շնորհալ են պաշտօնք ՚ի պահպանութիւն ազգի. անօքդ այդոքիկ — կրօնն և լեզու։

Ազգն մեր ի ժամուս՝ քուի ՚ի շարս ընկճեալ ազգաց. այլ քուի նա, և չէ անհետացեալ յերեսաց երկրի, և մեր ամենեցուն պարտականութիւն է, զատ չափու կարեաց և զատ արտօնութեանց պաշտամանց, ձեռնտու լինել կանգուն կալոյ նորա, մինչև այց արասցի մեզ վերին Տնօրէնութիւն։ Ձեռնտուութիւնս այս մարթի երևիլ ՚ի զօրացուցանել մեր գիտնականոյն անօքս պահապանս ազգի, այն է՝ քարոզելով հանապազօր զանյողդողդ հաստատուութիւն ՚ի զաւանութեան դոր ունիմք, և տարածելով զլուսաւորութիւն, անկելով զկնդպանի և զարգասաւոր զազափարս, յորոց ազգային անձնապահանութեան և ազատայ բարօրութեան, քեր ասել, ազատութեան ՚ի ծառայութենէ։ Զանգի, զորչափ կացցէ լեզու հայոց, զորչափ կացցէ կրօնն մեր ազատ յամենայն նկամուս տարերց, ազգն մեր չունի երբէք անհետանալ։ Ասելոդ իմն համարիմք ասել, թէ ՚ի բարւոք ՚ի կիր առնուլ զայսոսիկ անօքս, ազգն ՚ի դէպ ժամու կարէ յարուցանել զկորոզ ազգային պարծանաց ՚ի նշխարեալ աւերակս այրիացեալ Հայաստանի։

Լուսաւորութեան լինել մատակարար, մեր, աշխարհական անդամոց ազգի, է գործ. քանզի հոգևորականութիւն, յՇուրով անգամ չկարաց ՚ի գլուխ հանել զայն։ Նա զի ուղղութիւն և հայեացք փիլիսոփայութեան զարուս ոչ անկանին ՚ի մի կէտ ընդ հայեացս հոգևորաց, ուստի և ասելոդ իմն է զատարակուիչն, որ ոչ ըղձի ՚ի նորիկայ փիլիսոփայութենէ զարուս, և որ ոչ զօրէ կենդանացուցանել զմեռեալն, այն ինչ առ կենդանութեամբն չկարաց պահպանել զնոյն։

Ազգասէր հոգևորք, յորոց ՚ի ձեռին միայց պէտ ուրուականն իմն իշխանութեան, կարէն ձեռնտու լինել մեզ, հիմնելով զդպրոցս և պաշտպան կալով նոցա աննախանձաբար, առանց քեանկոխելոյ յամբիոնն ուսուցչութեան, կամ առ փառասիրութեան կամ առ չարաչար ոգիոյ, յորում զեզնին։ Շատ խոկ է մեզ, եթէ մայրացեալն նոքա զանձինս զատարկել, զառաջինն ուսանել զղիր, զլեզու, զդպրութիւն և մանաւանդ զքրիստոնէորն մարդութեան, յորմէ վերջացեալ պարապին զատարկապորտութեան, ամուլ և անգիտակից սոգմանութեան, որպես եք խորհուրդ հոգևորացն իցէ զատարկախրութեան և փարիսեականութեան։

Ազգն մեր չնտես գեռ ևս զճեմարան ինչ հոգևոր, յորում ուսանելոց էին քահանայացուք, եպիսկոպոսացուք և առաջնորդացուք։

Հոգևորք մեր անկիրթք և վայրենի, հազիւ ուրեմն կարող գրել և ընթեռնուլ, շատ մնի՛ առանց գընթերցելոյն հասկանալոյ, քըշնամիք են լուսաւորութեան, և բազում ուրեք շանթիւք նզովից մատնեն՝ ի պայքար ընդ լուսավորութեան, որ ժամի տիրութեամբ ընդ այս ազիսուքեան արդասիս։ ԵՒս մեզ անպետ առ ամենայն կացուքիւն մարդ՝ պիտանի գտանի առ հոգևորականութիւն. և այսպես խրթնացեալ նկուեցեալ մեր՝ ի վայելուչ բարեզարդութեանց, զարմոյական ավերակս գեղապանծ շինուածոց հարցն մերոց սրբոց մեզ ընծայեցուցանէ։ Ամենակերպ հնդպ առ ուսումն և քան պատուիրեանն աստուածարանն, ոզրայր երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որոյ և ընդ նուիրական ոսկերս մարտ եդեալ աթենէնին մերոյ, կապտեալ՝ ի հանգստեանն խշտեաց՝ ի գետ կամաց. գնոյն խակ զոզբ անդուլ հնծեն այսօր արձագանք լերանց Հայաստանի՝ առեալ ի բերանոյ ծերունեոյն Քորնոյ։

Զարգիս ամենայն ոք, որ ուներ՝ ի գլուխ իւր երկկանգնեան ինչ անաւ կնկուղ, քանակիսկ վարդապետել մեզ, զամենայն այլանդակ և գնորանոթ ուսմունս, իբրև զկաքն դիեցուցանել նկըրանալ ժամանակն սրտիկն, ուր ընդ վայր ինչ քոչի ընդ գլխով ազգաց, և ամենքեքին, որոց՝ ի խելապատակս գուցէ գործարան մտաց, ընթացակից լինին յաւետնական ծերունեոյն։ Այլ հոգևորք մեր անանկացեալ՝ ի շնորհաց ժամանակին, վարձկանաց քան քէ հովուաց բերելով յանձինս գնամանուքիւն, գանձանց և ևքէ խորհին, անհոգ գազգէն գնացեալ, որ ընդ հարուածովք քազգին գվնջէն հնկնկանս արտաքս ի կրծոց արձակէ։ Օտար լինելով ամենայն մարդկային ուսմանց և գաստիարակութեանց, օտար են և՝ ի փիլիսոփայութենէս, եթէ անհնար է բարին միով միայնոյ անհատի, նախ քան զբարին հաստարակաց։ Հոգևորք, որք առ ընկճեալ ազգս խրախոյս և քաջալերը կարզացին հօտին իւրեանց, հոգևորք, որք վանս լուսավորութեանն և վերանորոգութեանն ազգաց իւրեանց եղեն՝ ի վերջ՝ ի գազաթ խարուկին, և զմոխիր ճնացուածոց իւրեանց եղեն՝ ի վկայութիւն սերնդոց իւրեանց, առ մեզ, առ քշուառացեալս յամենայնի, հոգևորք մեր առ անձնական օգտի կամ մուրանալոյ յօտարէն զչնչին փառս՝ ի վաճառ հանեն զմեզ, գաւեն և մատնեն զմեզ, ոսոխանան և նզովեն զմեզ, մարտըզնչին և հալածեր զմեզ, ՝ի վերջ գազգն ամրողջ ինչ ոչ խզճահարին կորուսանել, առ՝ ի գիւտ քարեկենդանութեան կամ՝ ի զվացումն փառասիրական գժոխային ծարաւոյ, որոյ ըզձակաքըն լինին։ Հոգևորք, որոց պաշտօն է պաշտպան և պահապան կալ կրօնի իւրեանց, գանդաչին յօտար ուսմունս, մնծապես ընտանական մեզ, հայեցեալ՝ ի պատմական իրողութիւնս նոցին ժա-

մանակիս։ Բազում են առ մեզ օրինակք անհուէր քահանայից և անկնդրուկ եպիսկոպոսաց, և այնքան չատ, զի զժվարիմբ ընտրուքեան առնել ընդ բարին և ընդ խոտանն ՚ի նոցանէ։

Եւ զինչ ապագայ ազգի մեզ ընկճելոյ, որոյ այսպէս իցեն հոգևորքն, զինչ յոյս ազգին, որ զօրահանապազ գաւի և խաբզաքի յարանց, զորս հայր ճանաչել ուսաւ ՚ի գործուց ժամանակաց։ Այո, պատմուքեան է գործ բողոքել լիապէս զապիրատուքեանց քահանայապետաց ըրմաց մերոց, և բողոքեացէ խոկ, և մեք զմերսովանն ոչ վերջասցուք ՚ի գիր անցուցեալ աւանդել յետնոց, որոց եղաք և լինելոց եմք ակնառանօք. սակայն զինչ ժառանգուա օգուա ՚ի բողոքանացս ՚ի ժամուա. հոգևորքն մեր, ընդ այս բողոքանս ժպրին առ վայրկեան և ապա որպես դեռևս դիմեն առ ՚ի գիւտ հնարից կորսեանն բողոքաւորացն. իսկ մեք զքարի փշրեացքին առաջնունքն, անդէն առ նմին գամենայնն հոգմոց հնչիւնս վարկուցեալ հանապազորդեն ՚ի սովորականն։ Մինչև ցերբ ազգ հայոց զոհեացի գաւմանութեանց, մինչև ցերբ անդքարացին դիմակաւոր հոգևորքն մեր։ Եւ մերթ չիցէ տեղւոյս արժան, զորոց ՚ի հասարակի ցայս վայր խօսեցայ, ՚ի ժառանգաւորի պարզաբանել, զէր ՚ի վկայութիւնն ազէտիցն, որոց տանեմք և համբերեմք ազգովիւն։ Այո, որովհետև սկիզբն կալայ խօսիլ ընդ վերհասիտս Տեառնդ, անպատրաստակ մերկացուցեալ զսիրտ որպէս առաջի հօր ազգի, խօսեցայց ուրեմն ՚ի ժառանգաւորի։ Այլ որովհետև առ ատկաւութեան ժամանակի չկարեմք զբազմաց հատել, յայն ատկս, յայս նուազ ի նիւթ առցուք խօսիլ մի միայն զԱյվազովսքի Թաբրիզէ վարդապետեան։

Մեք զինչ օտարոտի քաւեացի վերհասուքեան ձերում եղա նակ բանիցս. սիրտ մեր լցաւ արեամբ ՚ի առնանել աչօք բացօք զպատիւ և զփառս ազգի մերոյ և եկեղեցւոյ առաքեալ կոխեալ։ Մորամանկութեամբ և ճիզվիթական հնարիւք սպրդեցաւ նա ՚ի մեզ, և ՚ի հաշուի իւրում չխնայեաց. ազգն, բազում անգամ նեղեալ ՚ի պապականաց, զտաւ և յայս նուազ անխրատ, և իբրև դանդատաստան ոք մանուկ փառաց ՚ի փառս ընկալաւ զպարտաւորն ձեռաց ՚ի Մխիթարեան միաբանութեանն։ Այսօր զանձն կացուցանել ընդ իրաւասութեամբ կաթողիկոսին էջմիածնի, ՚ի վարիւ զկաթողիկոսական իշխանութենէ երազեաց. և եղբայրն[1] հարցուխնդիր լինէր առ ամենեսին, եթէ գուցէ արդեօք օրինակ ՚ի պատմութեան մերում, զի կոչեցեալ իցէ արեզայ ոք ուղղակի ՚ի կաթողիկոսութիւն, և լուեալ զՋաքարիայի[2] դիպուածն՝ ուրախ լինէր, զտեղափոխութենէ Մինասեան էջմիածնի ՚ի Քէշոդոսիայ խորհելով։ Դաւանեալ զմատքէոս արքեպիսկոպոսն, կալաւ զաքոռ Նորա

'ի ՀԱՍ ևկեղեցւոյն հայոց, և միացեալ ընդ բազմաՀնաս Յալիպանի, զրկեաց զևկեղեցիս Նախիջևանայ, զուն գործելով ճոխացուցանել զմայրենի իւր քաղաք զԷջմիածին, յորում բնակին ազգականք նորա։ Եկեղեցիքն, ընդ ձեռն օրինաւոր դատաստանի պարտաւորեալ զՅալիպանին 'ի հատուցանել մեր՛ձ իբր զերկու հարիւր հազար մանէքս արծաթոյ, կողոպտեցան յառաջնորդ անուանելոյն, որ 'ի հանոյս Յալիպանի այլև 'ի կատուցումն գործոցի իւրոյ ընծայս առացեալ 'ի Յալիպանէ, ազատ կացոյց զմեծագումար գրամոց պարտապանին. և ոչ այսչափ միայն, այլև բարերար ոք գնա հռչակեալ։ Մանրամասնութիւնք գործոյս, ոչ անազան հատցեն առ Ձեզ 'ի ձեռն բազքանաց բովանդակ ազգին հայոց բնակելոց 'ի Նախիջևան և 'ի շրջակայ գիւղօրայս նորա։ Յայտնեցից և ես գրատուիմ իւրաց անձամբ անձին յամենայն Յուլիսի, յանցանելս ընդ Էջմիածին, ընդ Մեծն Հայաստան յԵլբուզ[3]։

Զանազգրայ գործոցդ[4] Այվազովսքոյ 'ի գրամական գործուի ընդ Յալիպանի, յամի 1858 յամենայն Նոյեմբերի բազքացեալ ես 'ի Հիւսիսափայլ օրագրի մերում[5] հրատարակելոյ 'ի Մոսկուայ ընդ ձեռն գերապատիւ և մեծիմաստ վարդապետին Նազարեանց։ Այվազովսքին գիւրացաւ հասուցանել առ նախարարն սէրուքեան գիւր անձիւ զանազան, քէ ապատամբ ոք իցեմ ես, խռովեցուցիչ ժողովրդեան և գրգռարար անձինք գործոց իւր իսկ Այվազի, և քէ քարոզեմ գկրօնընդդէմ և զանբարոյական գաղափարս յօրագրի մերում։ Զայսոսիկ և զայլ սոցին նման բարուրեալս միահամուռ ժայթքեալ յառաջորդին հիւսիսային շրջմարտանաց արտին, յաւելոյր 'ի բազքանան ընդ գիւղ խափանել զօրագիրն Հիւսափայլ, և գիս արկանել ընդ խիստ պատժովք և գատապարտութեամբ, ըստ ամենայն սահմանաց օրինաց, այլովք հանդերձ Այսոյ. գործոցդ պատուհասի Այվազն ծագր եղև համակ ազգայնոց և առնչի իսկ, և ինձ Ձեզ միայն ազգակ գիշատութիւն եկեղեցեաց վիճակիս, որոց առաջնորդէ մատնիչ ոք կամ գահիճ[6]։ Անհատանելի խոցք ճակատագրի։ Որ սմբատատանգերն գինեն, քէ քարոզեմ գկրօնընդդէմ և գանբարոյական գաղափարս, զոնքն հրատարակէ այսօր գիւրքրիկ և գվարիտ ինչ մատենիկ, ե՛վարժապետարան Քրիստոնէութեան[7] առձայնեալ, քարգմանեալ 'ի Ֆրանսիսականէ և ձախող ձեռամբ կարկատեալ ըստ գօրելոյ մտացն շլացելոյ յանտիկնակալ ճոխութեանցն 'ի հրատարակել գմատենիկն, ոչ գիտայ ես 'ի Մուսիա, հիւանդութեան ազազաւ գամիս քանի քացակայ լինելով յօտար պետութիւնս. և 'ի վերադարձիս. ուրեմն լուայ գայնմանէ։ Զամիս չորս ապասեալ՝ հազիւ ուրեմն մարքացայ 'ի ձեռս բերել գայն, և մտեալ 'ի վերծանութիւն՝ աբ-

կանել ընդ քննութիամբ: Ո՛չ յայն միտս դի վրէժխնդիր եղէց նմա, քանզ, դի ամօթ ինձ համարիմ մարտ դնել ընդ նմա, այլ դի բացցին աչք ազգին, և ապրեցցին մանկունք մեր ՛ի խմորոյ պապականութիան, զոր առատութեամբ բաշխէ Այվազովսքին — քանզի ՛ի պէտս ազգային զպերացաց զոլ զմատնիչին հրատարակէ ՛ի ճահաս նորա: Ընթերցիալ զայն, զարմանք կալան զինս, թէ զինըդ հրամայիալ է ամենապատիւ նախկին պատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ ՛ի տիպ զայն մուծանել՝ այլ զի զանցնալն ողբալ առանց ամենայն ՛ի նախկայումս գործունէութեան՝ պատուանց միայն [է] ճահավոր, յայն սակս արժան համարիմ տողել առաջն զքննութիւնդ իմ, յետ համարելոյ և քուռելոյ զամենայն զբարիս գայթակղութեան, և յետ ՛ի մատենին նշանագրելոյ, զոր զոյզ ընդ այսմ շնորհ ունիմ մատուցանել Տէրութեանդ:

Վհհատութեանն Հայրապետ, եթէ ՛ի ձանձրալիս քուռացին Քոզ բանք իմ, զայս մի և եթ աղաչեմ յիշել. եթէ քանզի արդեօք ձանձրալի է մեզ այսպիսեօք պարապիլ, մինչդեռ պարանոցաթող լինիմք ՛ի բազմապատիկ աշխատութիւնս յաւէտ օգտակարս և՛ մեզ, և՛ ազգին: Այլ զինչ, եթէ նախախնամութեան կամք և այսպէս հաճեցան զմեզ աշխատեցուցանել:

Ահասիկ արդասիք ընթերցանութեանդ, բաշխեալ յաւրոյն յօդուածս, յորս բազում ուրեք զանց արարեալ ՛ի մէջ թերել ըզբանս կրօնաւորաց վարդապետին, չատացաք զքուռանշանս եղեալսն դրոշմեալ:

---

1) Երես 4. Ճատկութիւն աստուածային անձանց չէ՛ այն, թէ Որդին չէ՛ Հայր, և ոչ Հոգին Որդի և ոչ Հոգին սուրբ Հայր կամ Որդի, որպէս ուսուցանէ Այվազովսքին, այլ քան խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, յատկութիւնք աստուածային անձանց այսպես սահմանին. Հայր անեղ և անծին, ծնող Որդւոյ և բղխող Հոգւոյն սրբոյ: Որդի ծնեալ ՛ի Հօրէ նախ քան զյաւիտեանս. իսկ Հոգի սուրբ բղխեալ ՛ի Հօրէ, ՛ի հաւատալիս զԱստուածոյ և զաստուածային առաջոգելւոյ չէ՛ մարթ ՛ի զուրծ դնել զայդպիսի կամայական ձև խօսից, այլ քան սահմանի պատկառ կալ սահմանի եկեղեցւոյն:

2) Երես 5. Հոգին սուրբ բղխի միայն ՛ի Հօրէ — ե՞Հոգին ճըշմարտութեանն, որ ՛ի Հօրէն ելանէր: Ո՛չինչ առնու յՈրդւոյ, և ոչ յառաջ գայ յՈրդւոյ, որով Այվազովսքին քան իմիք մերձեցուցանէ զխառնուածութիւն մերոյս եկեղեցւոյ ընդ պապականին, եթէ նա հինգի ՛ի բանն՝ ելի յիմէ՛ն անտի առնուցուս, կամ ՛ի Հուսաւորիչն ե՞Հայր յանձնէ. Որդի ՛ի Հօրէ. իսկ Հոգին սուրբ ՛ի նոցունց, և

կամ ՝ի Շնորհալին առող յՄրդուց անճառաբարբ, սխալի յոյժ. զի այսորիկ ամենայն ոչ ցուցանեն զմշտնջենաւոր ծագումն կամ առաքումն Հոգւոյն և յՄրդուց, այլ զայս քէ՝ Հոգին առնու ածեսի, ասասի և Որդին. Բրիստոս ասէր՝ էյիմէ անտի առնուցուս, այսինքն ՝ի միոյ սկզբանէ, ուստի և ես։ Այլապես, փոխանակ առաքսիկան զերանուանեա՝ չիմէ, հարկ լինէր զէակնեն ՝ի գործ գնել՝ չիւնչն Շնորհալին ևս, որ պարզօրէն խոստովանի զրխուն Հոգւոյն ի Հօրէ յամենայնի նամակնեխս և յերջս, որպէս և յառաւօտոյ լուսոյ երկիսուն ՝ի Հօրէն, ՝ի վերստոյ միսոս ՝ի կիր առնու զանձ տառոյ յՄրդուց անճառաբարբ, քանզի ըստ մտաց պապական եկեղեցւոյ առնալ զայս բան, հակասութիւն լինի խոստովանութեանց Շնորհալւոյն այլուր. Բնդրանուն՝ է՝ն ցոցուցցս ՝ի կիր առնալ ՝ի Լուսաւորչէն, ածական անուն է. Նմինպէս կամելով ասել ի՝ նոցունց էութենէն Դասանութիւն պապականաց, քե Հոգին սուրբ զգալի ՝ի Հօրէ և յորդւոյ, սահմանեցաս յուքերորդ դարու —յառաջ քան զնոսն՝ ընդհանուր եկեղեցին դասանէը զրխուն Հոգւոյն միմիայն ՝ի Հօրէ։ Վարդապետք պապական յեկեղեցւոյ, յուքերորդ դարու, հիմնեցան ՝ի բառս առաքումն զոր ՝ի հինգերորդ դարու անտի, ուրեք ուրեք ՝ի գործ եղին առաուածաբանք նոցաս եթէ ժամանակաւոր առաքումն Հոգւոյն յՄրդուց կամ հաստնել Հոգւոյն ընդ ձեռն Բրիստոսի՝ համարեցան զգալ կամ յառաջագոյել յՄրդուց, ոչ ապարէն և առաքեալք տային զհոգին, ոչ զնոսն տայ այսօր քահանայութիւն և եկեղեցին — ուրեմն և ՝ի նոցանէ զգալի Հոգին։ Ո՞վ հայհոյութեանս։ Ջժամանակաւոր առաքումն Հոգւոյն յՄրդուց՝ ոչ ճանաչէ մերս եկեղեցի, որպէս դյատկացուցիչ բնաւորութիւն անձնաւորութեան Հոգւոյն, որ է զգալ զէթ ՝ի Հօրէ։

3) Երես 5. Այվազովսքին, առ հարցումն, եթէ մարթ իցէ յաւելուլ ՝ի հանդանակն ևս ՝ի Հօրէ և յՄրդուց զգալի, պատասխանէ, թէ ջանհնարը է. առ այս պատճառս տալով ոչ զկանոնագրութիւն հաստացողութեանն դյատկութեանց աստուածային անձանց, այլ թէ սուրբ հարքն մեր ընկալեալ զհանդանակն Նիկիոյ, առ հարկին յաւելին ՝ի նմա զբանի մի բառս բացատրականս, առանց մուծանելոյ յայն զայնպիսիս, ընդ որս մատանել ունէին և՝ նոր և՝ այլ խմաստք. ուստի յաւելու վարդապետն էս մեք պատասխան եմք հնտանել նոցին ճանապարհիւ։ Ուրեմն, եթէ կանոնագրութիւն ժէ յաւելուլ ՝ի հանդանակն զբառս, որք մուծանել ունէին և զնոր իմաստս որ ՝ի Հօրէ և յՄրդուց զգալի չարգելոյր, Այվազովսքին ոչինչ զանգիտելոց էր յաւելուլ — ըստ որում ՝ի պատասխանեալն առելոյ առ հարցումն որ ՝ի 2 §, յայտնի երևի, եթէ ուղղափառ ճանաչէ դիտատովանութիւն զգալման, եկորութեան Հոգ-

ւոյն և յՈրզուայ։ Եւ ոչ անհրաժեշտ հարկ ստիպէր զԱյվազովսքին, զայսպիսի հարցմունս առաջարկել մանկտւոյն միտոյ, քանզի ճանաչելոք զնախապատրաստութիւնն մտաց և կամաց նորա։

4) Երես 7. Առ հարցումն ուրեմն այս պշխարհս, և ինչ որ կը տեսնենք, ան ամենն ալ առանով չկայքին, պատասխանէ. Ոչ, ասկէ վեց հօքը հազար կամ շատ շատ միլիոն մը տարի առաջ այս բաներս չկային բնաւ։ Ամենայն պիր, որ ուսուցանէ գիտութիւն, պարտի գրականապէս պատասխանել առ առաջարկեալ հարցմունս, և ոչ բնաւ տարակուսանել։ Ըստ աստուածաշունչն Աբեղեան ակնհայտ է, որ հինգի ՚ի քաւարերութիւն հօքանասնից, ՚ի առեջմանէ աշխարհի մինչ ցարդ են ամք 7368. զի ծնունդ Քրիստոսի դիպաւ ՚ի վեցերորդ գարու, այն է ՚ի 5508 քառակնի. Ցայս հայի և բան Շնորհալւոյն յԱբարչականին ոտիկն գրած ՚ի վեց գարուն մարմին մեզացաւ։ Ուստի կրօնական պարտի գիտել վկայութիւնոց յայտնեալ աստուածաշունչն։ Եթէ գոյր երկիրս յառաջ քան զ 7368 ամս, աստուածաշունչն է պաշտօն մեռանել, քոզով բնական գիտութիւնն զիւր յառաջ առնել զմարդապետութիւնն, յերկրաբանական մասին, որոտաքս քան զկրօնականն — զի այսպիսիք չունին զտեղի ՚ի կրօնականն։ Եւ զի գազափար կարէ ընդունել յինքն հայ մանկտին, զժամանակէ առեջմագործութիւնն աշխարհի. մինչ վարդապետարանն քրիստոնէութիւնն ինքնին գնդեի, և առանց ամենայն հիման գիմէ երեսն ՚ի վեց, և երբեմն յօքն հազար քառակնին, հուսկ երեսն քան Քրիստոս և գմիլիոն քառակնին ևս առնու ՚ի բերան։

5) Երես 15. Հարց. — «Այն մեռած հոգիները յառաջ քան զգալուստ Մեսիային արքայութիւնն գիտացը հասանե։ Պատասխանի Ոչ, այլ գոգ Աբրահամու քաւած տեղը արգելակ կային և կսպասէին գալստեան Մեսիային, որ արքայութիւնն գիտացը հասցնէ գիրենք։ Նախ՝ գի հոգիք ոչ մեռանին. զոյն, քնի գայլ ամենայն վկայութիւնս, և գիւրիստիայք հերքանասց խոստովանեցան. և ՚ի քրիստոնէական գիրս, ածականք եմեռած առացինն է՝ գի առնել լինի հոգւոց։ Եթէ և ոչ խոստովանի Այվազովսքին գհոգիս գոլ մահացու, ապա ուրեմն հարկապրի խոստովանել զանգգուշութիւնն իւր ՚ի գործածութիւնն կամայական բառից և ոճոյ, այն ինչ մեծի և գգուշամոր քննութիւնն և կրկատանաց պէաս առնին քանք գկրօնն և գնորին առարգելեացն, գի մի խաթարեացին միտք ընթերցանելեաց, և որ նոյն է՝ անգէտ համարակաց։ Երկրորդ՝ վերոգրեալ պատասխանեաս, ակնարկէ Այվազովսքին ՚ի քառասունն պապականն, որ ոչ ընդունի Աբեղեան ակնհայտին, որոշակի խոստովանելով գերկուս կայարանս հոգւոց, զարքայութիւնն երկնից

և զժոխս. և հոգիք նախահարցն էին ՚ի ժոխս, յոր էջ բանական հոգին Քրիստոսի անբաժանելի յԱստուածութենէն. և ըզնիգս ժ ո խ ո ց ն ա պ ա ր տ ե ա լ հ ո գ ւ ո ւ պ ես, պատառաց ըղհոգիսն ի նիք Այվազովսքին, փոխանակ քաւարանի ՚ի մէջ բերեալ զգոչն Արրահամու, ակնարկէ յերրորդ կայսրան ինչ հոգւոց, առիք առեալ ինքեան զառակն մնծատառն և Ղազարոսին, յորում Քրիստոս ասէր զՂազարոս հանդչիլ ՚ի գոչ Արրահամու, ապաքէն այդ առակ էր, առվարական ձև խօսից Քրիստոսի ՚ի քարոզութեան, կամելով օրինակաւ ցուցանել, նիք մնծատունք քշուառք զատապարտին ՚ի ժոխս իսկ առաքինի Ղազարոսք երջանկանան յարքայութեան երկնից։ Նիք զամենայն առակս առացեալս ՚ի Քրիստոսէ ունիմք ընդունել որպէս իրողութիւն արդէն կատարեալս և ոչ դեռ կատարելիս յետ մահու Քրիստոսի կամ ՚ի կատարածի աշխարհիս, զի այդ ապա մնկնանցէ մեզ Այվազովսքին զառակն առան կուսաստաց, զատապարհան առլոյն, անկելոյն ՚ի ձեռս աւազակաց, անառակ որդւոյն, զնալոյ ազնուականին առնուլ իւր քաղաւորութիւն և դառնալ, առան Աստուցն, այգոյն, որոյ մշակքն ապանին ՚ի վերջ և զորդի տնատն իւրեանց և այլն և այլն։ Աստուածութիւն Արևելեան եկեղեցւոյ զտեղեաց հոգւոց, հիմնի ՚ի պարզիմաց բանս Քրիստոսի, որ ասհմանէ ե ւ ս ա ր ա ւ ե ա լ ե ա մ ք ս ե ա ն և ս ր ա ա ք ի ն խ ա ւ ա ր ա ւ ե ա։

6) Երես 28. Հարց. — Մի՞ բնութիւն է ՚ի Քրիստոս, քէ երկու։ Պատասխանի՝ Եմի կամ միաւորեալ բնութիւն կը դաւանինք ՚ի Քրիստոս, ընդդէմ չարաչար բաժանողաց զմի Քրիստոս, և երկու բնութիւն կը դաւանինք ընդդէմ նոցա, որ աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը շփոթեալ ըսին ՚ի Քրիստոս։ Բայն խոստովանութիւն Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյ այսպէս վարդապետէ. «Եւ եղև Աստուածն կատարեալ՝ մարդ կատարեալ հոգւով, և մտօք, և մարմնով, մի անձն, մի դէմ և միաւորեալ մի բնութիւն։ Ցայսմ խոստովանութեանն չէք և յոմն մի կարօտ բացատրութեանն, քան որում նախադասութիւնդ եմիաւորեալ մի բնութիւն ցուցանէ մեկին, նիք ոչ խոստովանի մնոյս եկեղեցի զմի բնութիւն ՚ի Քրիստոս քան շփոթմանն Եւտիքեայ, և ոչ զերկուս բաժանեալս և անջորդս քան Նեստորի։ Խոստովանիմք զմիաւորեալ մի բնութիւն, որականապէս և ընդդէմ շփոթողաց և՝ ընդդէմ բաժանողաց, առանց երբեմն յայս և յերբեմն յայն կողմն շնջոյ, որպէս ցուցանէ զինքն Այվազովսքին, քերեա, հակամիտեալ ՚ի Քաղկեդոնիտսն։ Նիք ուրեք ուրեք քան չինի առ սուրբ հարս մեր զկրկին բնութինէ ՚ի Քրիստոս, այն ոչ է ՚ի մեծանալ ՚ի խոստովանութիւն եկեղեցւոյ, այլ ՚ի մնկնաբանել զգաղափար միաւորեալ

մի քնուքեան ըստ Կիւրղի և Աքանասի, ընդդէմ որոց ամբաստանէինն զմէնջ, որպես պնեւտիքականաց։

Մանկտին Հայոց պատիարքական ըստ Վարդապետարանի Այվազովսքւոյ, ՚ի դիպել նմա յայտնել հարցանողին դիւռատուվանութիւն իւր ՚ի մասին քնուքեան Քրիստոսի, հարկադրի նախ առաջին հարցանել զհարցյոցն, եթէ դիմող ընդունի նա ինքն, որպէս դի քէ բաժանող ազ իցէ. ապացէ նմա դիւռատուվանութիւնն միոյ քնուքեան, իսկ քէ չիսթող, զկրկին քնուքեանց բուռն հարցէ ճառել։ Այլ քէ է՞ր վասն երկնչի Այվազովսքին վճռապար առնել, քէ եկեղեցին մեր խոստովանի ՚ի Քրիստոս զմիաւորեալ մի քնուքիւն չիմանալոք զպատճառն։

7) Երես 50. Առ հարցուածս. «Պատրիարքաց մէջ նախապատուքեան կոզմանէ քիչ կարդ կայ. պատասխանէ Այվազովսքին, քէ ընդհանրական ժողովք միշտ առաջին համարեալ են միշտ զպատկան Հռովմայ, իբր դյալորդ առաքելոյն Պետրոսի։ Եկեղեցին հայոց ընդհանրականս ճանաչէ մի միայն զերիս ժողովս, որք են Նիկիո[7], Եփեսոսի[8] և Կոստանդնուպօլսոյ[9], իսկ զայլսն ամենայն ոչ ընդունի։ Եւ յայտ է քէ ՚ի վերատաց ժողովոց չեղեն ինչ բանք դիրաւատուքենէ պատկին, քանզի գումարեցան ՚ի պատատարտել զԱրիոս, զՄակեդոն, և զՆեստոր։ Ուստի հետևապար յատուկ բդխի յեդրակացուքիւնդ անմիխիթար, եթէ արտաքս քան զեկեղեցին մեր՝ Այվազովսքին ընդհանրականս ճանաչէ և զայլ ժողովս, քեզնա մատնացոյց եղեալ յայնս, քէ Հայաստանեայցս եկեղեցի, քէև բաց յերից ժողովոց ոչ ճանաչէ զայլսն ընդհանրականս, սակայն ընդհանրականք են սոքին, ուրեմն և հայոց եկեղեցին սխալևալ ՚ի մասնաւոր ժողովս խոստացան այն դիրաւատուքենէ պատկին, մանաւանդ ՚ի Տրիտենդիանն[10], ուր ՚ի կոզմանէ պատկին իբրև պատգամաւորք յայտնեցան երկու յիսուսեանք, Լայնեզ և Սալմէրոն, նախանդրատէր աշակերտք Իգնատիոսի Լոյոլայի, հիմնադրի կարգին ճիզվիքաց, որք առ շրջելոյ գուշադրուքիւնէ ժողովոյն ՚ի բուն խնդրոյն, որ էր վերանորոգուքիւնէ, եթէ ոչ Հռովմէական եկեղեցւոյ, զէ՛ք Վատիկանին, քանս ՚ի մէջ արկին զիրաւատուքիւնէ պատկին, այլանդակ աղաւաղանուքեամբ, որում մեծապէս ընդդէմ եկաց քեմականալ արքեպիսկոպոսն Փարիզու։ Եւ ՚ի բազմանալ խոռվուքեան ՚ի ժողովին, լուծաւ այն, զոչինչ արոշեալ. իսկ ճիզվիք պատգամաւորք պատկին ցնծացին ընդ կամաքիւռն լինել։ Եթէ ինքեանք պատգ, առ անձնասիրուքեան և փառասիրուքեան իւրեանց համարեալ և քարոզեալ են զանձինս գերազաս քան զամենայն եպիսկոպոսաւնս, զայդ ընկալան միայն պատկականք, և զարդիս ընդունի միայն Այվազովսքին։ Արևելեան եկեղեցին, և մասն Արևմտեան

եկեղեցւոյ միջոց հերքելոյն զպլխաւորութիւնն պապին, Ո՞ւր քոյ-
ցուք գայր, զի մին ՚ի պապից Հռովմայ, արժանաւոր յաժառանայր
վաճառել պատրիարքին Կոստանդնուպօլսի զպլխավորութիւնն իւր
ինքնա իրագնի եղեալ, եթէ քանզի յանիրաւի առաձնեալ է ի-
րենից գայս պատիւ։ Բարւոք առնէր Այվազովսքին, եթէ հաճէր
ընդհանուր գմանրամասնութիւնն հրաշափառ խոյտառակութեանս,
յեկեղեցական պատմութենան Բարոնէոսի։ Ցաջորդ լինել պապին
առաքելոյն Պետրոսի՝ չատ նմա իրաւունս ինչ առավել քան
այլոց եպիսկոպոսաց, քանզի որում ինքն Պետրոս չէ՝ առաւել քան
զայլ առաքեալս, քարևս հշտամբեալ ՚ի Քրիստոսէ առ փառասիրու-
թիւնս, ՚ի հարցանելն, եթէ ահ ինչ մեծ. և այլն։ Ունել Պետրոսի
զաթոռն Հռովմայ ցարդ ոչ հաստատի. այլ եթէ Պետրոս զառաջինն
քարոզեաց քրիստոնէից, զայգմանէ ասելիք զհաւատի վկայութիւնս։
Այսոքիկ ամենայն հարցմունք պիտութեամբ առաջարկեալ լինին
յԱյվազովսքւոյ առ ՚ի ցուցանել զպերազանութիւնն պապին Հռով-
մայ, և ՚ի վերջոյ նակի գրել զկաթոլիկոսն ամենայն հայոց,
գօրինաւոր և զանաժխտելի յաջորդն առաքելոց Թադէոսի և Բարթո-
ղոմէոսի։

8) Ընդս 52. Հարց. — «Մասնաւոր եկեղեցիք ուղղափառաց այլ
կրնան քառել կաթոլիկէ եկեղեցիէ։ Զայս հարցումն առաջարկէ
Այվազովսքին, յետ խօսելոյ և ամփանելոյ գյատուկութիւնն ուղղա-
փառ կաթոլիկէ եկեղեցւոյ. (միութիւնն, սրբութիւնն, ընդհանրա-
կանութիւնն և առաքելականութիւնն)։ Զկնի այսորիկ պատասխանէ
առ հարցումն առորաստրար, զի և մասնաւոր եկեղեցիք կարեն
համարիլ ուղղափառս, քանզի պահեալ էր նոցա միջոց և ընդ
ամենայն տեղիս զմի և նոյն վարդապետութիւնն, այն է զվարդա-
պետութիւնն միայնոյ, առաքելոց, ընդհանրական և առաքելական եկե-
ղեցւոյ։ Ախորժեմք ուսանիլ, թէ ե՞րբ ապազաս մասնաւոր կոչի եկե-
ղեցի, եթէ միջոց և ընդ ամենայն տեղիս ընդունի զվարդապետու-
թիւնն ընդհանրական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, և ոչ է այս եկե-
ղեցի, բաժանեալ ՚ի լուն եկեղեցւոյ, բայց պահեալ զբնաւորու-
թիւնն և զյատկութիւնն ճշմարիտ եկեղեցւոյն։ Մասնաւոր կոչիլ
եկեղեցւոյն արդէն ընդդէմ է ընդհանրականութեանն նորա, ընդ
նմին և միութեանն. քանզի միութիւնն և ընդհանրականութիւնն
անհապաղելի յատկութիւնք են եկեղեցւոյն Քրիստոսի։ Այլ յոմանց
խօսից Այվազովսքւոյ յայտնի նշմարի, զի զամենայն զնշանս լուն
եկեղեցւոյ վերագրէ Հռովմէական եկեղեցւոյն, և քառիս եկեղեցի,
բարգաւաճեալ չորիւք նշանօք, իմանալ գայն, յորում եկաց աւելի
քան զամս երեսուն, արիաբար մարտուցեալ ընդ այլոց մասնա-
ւոր եկեղեցեաց, զորս ուղղափառս խոստովանի այժմ առ հարկին

առիպելոյ, որպէս և 'ի պատասխանուածն որ առ հարցումն, երես 52, երևի. ետուրեմն, որ եկեղեցին է ճշմարիտ եկեղեցի Քրիստոսի. քէ ոչն որ այս չորս նշաններն ալ ունի, ինչպես նաև մեր Հայաստանեաց սուրբ եկեղեցին։ Եաղկապս նաև ցուցանէ զերկրորդականութիւն և զերրորդականութիւն, այսինքն, պապականն, Նեստորականն և այլն և այլն ուղղափառք են որպէս նաև մերս Հայաստանեայց եկեղեցի։ Այսպէս երբեմն Խոսրէվ գառնայր մարք յնգիպտոս, և քաղցրանայրին 'ի քիմս նորա առնել խաւորն առաւել քան զմանանայն երկնառաք։

9) Երես 56. Հարց. — «Մեռանելէն ետև մեր հոգին ուր կերթայ։ Պատասխան — «Քրիստոսի Տետան մերոյ առջևը կելլէ, և ըստ գործոց մերոց գառնելով կամ արքայութիւն կերթայ կամ գժոխք։ Այսուհի ապաքէն ուսուցանէ զմանանայնն, այլ արձակելով գհոգին, գոր յարքայութիւնն և գոր 'ի գժոխս, ինչ ոչ յաւելու, եթէ հոգիդդ այդպիսի ընդունին ըստ գործոց գերանութիւն կամ գառանջանս, եթէ կամ ճնան միայն ապաւելով վերջին և անդ գատաստանին։ Այսպիսի խրթնութիւնք ազգս սրկանին 'ի միտս աշակերտաց, մանաւանդ զի զկնի յարէ խոկոյն գոհող գատաստանն յետ յարութեան, առանց 'ի սկզբան անդ առհասնելոյ գորոշակի յատկութիւնս մանաւոր և ընդհանուր գատաստանաց։

10) Երես 64. Այվազովսքին, խօսելով գգլխաւոր մեղաց, քան զնօքն մահացուս, յարելով, եթէ գլխաւոր կոչեցան ոչքա, ապրիւր գոլով այլոց բազմապատիկ մեղանաց։ Բայց յետոյ հարցանէ զգլխաւոր մեղքերուն ամենն ալ մահուշափ կամ մահացու ինն։ Առ այս պատասխանէ բացատրաբար, յաւելեալ եթէ ըստ ծանրութեանց և ըստ քնքեւութեանց երբեմն մահացու են և երբեմն ներելի։ 'Ի վերջ յարէ գանուանս գլխաւոր մեղաց, որ գոն, հպարտութիւն, նախանձ և այլն և որք 'ի կարգին ևն։ Առաւաւծաքանչ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, գայսոսկ մեղս միշտ մահուշափ ուսուցին մեզ, բայց Այվազովսքին գոմանս 'ի նոցանէ, հայեցեալ աստճառն քնքեւութեան, համարի ներելիս։ Ո՞յք են այդպիսի և գիմբղ արուեստն աստիճանաց, մինչ Քրիստոս ասէ. ամենայն որ հայի 'ի կին մարդ, առ'ի ցանկանալոյ, անդէն չնացաւ ընդ նմա 'ի սրտի իւրում։ Եթէ լոկ ցանկութիւն, որ գնա 'ի առհասնի մտաց և կամաց գատապարտի որպէս գործ կատարեալ, գիմբղ ապա առհասնալ է մեզ Այվազովսքին գատիճան ծանրութեան կամ քնքեւութեան մեղացս։ Ընդունելիք այն զնելի և գփոշեռեակ մեզս, գորմէ ոչինչ խօսեցեալ Այվազովսքւոյ, գուցէ համարի 'ի քնքեւ աստիճանս մահացուաց տեսանել։ Այլ գայսմանէ արժան էր խո-

սիլ քան պատուհաս, մանաւանդ զի մատնիչին վախճան՝ ի դատաստանիւն մանկանց ընծայէր։

11) Կրնս 68. Հարց. — «Ուրբ գիրքը ինչ կերպով կարդալու է։ Պատասխան. «Պատկառանօք և խոնարհութեամբ հասկցուած կտակներէն խրատ առնելու, չհասկցուածին հաւատալու, և յամենայնի հնազանդ պատասխանին հպատակելու է։ Քրիստոնէութիւն հիմն ի վերայ գիտակցութեան սրտի և հոգւոյ, և ոչ ի սնոտի և յամուլ ծիսակատարութիւնս կուրօրէն հաւատալ, քան պապական պահանջմանն, առ մեզ ճանաչի հետևիլ փարիսեականութեան, և հաւատալ, որ չէ հիմնեալ ի վերայ գիտակցութեան, զոր ոչ ընդունի հոգին, մաքուր խղճմտանօք, այլ առ հարկի կամ սովորանաց, չար քան զանհաւատութիւն խաւտովանիմք։ — Ջայդ և զայլ ոգիին նմանս անարգել կարէր քարոզել Այվազովսքին, մինչդեռ ի վերայ տանեաց ազատակէր ի Փարիզ. «Մինչև ի մահ կաթոլիկ պիտի ըլլամ» այլ մեք ընդունելով յաւէտ զպատուէր հեղինակին քրիստոնէութեան, քննել և ուսանել զգիրն, քան մեքենատար և կուրօրէն հաւատալ զոր ոչն ըմբռնեմք։

12) Կրնս 69. Ճանկով, եթէ գիտէր և ի քանի կերպս կարէ յայտնել մարդ զպատուհասին իւր, պատասխանէ Այվազովսքին. թէ բերանով և գործով։ Եւ յետ գրեթէ ամսոյ յայտնել լինի զպատուհասին, խաչակնքելով զգեստս և այլն։ Հինն քրիստոնէութեան է սէրն, պատուիրան և միակ նշան՝ որով ճանաչիլ ունէին հետևողք Տեառն Յիսուսի քրիստոնէութեան և խորհուրդ Տեառն է քարոյականութիւն. — «Զոր ինչ կամիք, թէ արասցեն ձեզ մարդիկ, արարջիք և դուք նոցա ասէր երբեմն վարդապետն աիեղերաց։ Քրիստոնէութիւն ոչ շատախօս լոկով և եթէ նշանօք. նա պահանջէ զգործս արժանիս քրիստոնէի և հեղինակի քրիստոնէութեան. խակ Այվազովսքին շատ համարի կնքել զգեստս նշանաւ խաչին, և վարել զնշմարիտ վարս քրիստոնէի, որ հայեցեալ ի նախընթացս և ի յետագայ բանս, երևի ի հիշդ պահապանութեան ամուլ ծիսից և արտաքին արարողութեանց. որք ոչ եթէ չհատուցանեն զհոգին, այլ սառն մեքենականութեամբ զքրիստոնէութիւն խակ, որպէս ըղձրատուիլակ ինչ ընծայեցուցանեն ի կրօնատ հոգւոց և ի գայթակղութիւն որոց չիցէ ամրապնդեալ ի վէմն քրիստոնէութեան։ Յորհուրդ յայտնութեան Քրիստոսի չէ՛ր գտանել իւր հետևողս, կնքոցս զգեստս նշանաւ խաչին, այլ մաքրել զխիղճ մարդոց ապաշխարութեան արտասուօք, ուսուցանել հոգի ճանաչել զԱստուած և երկիրպագանել նմա ոչ ի լերինս Սամարիոյ և ոչ յԵրուսաղէմ միայն, այլ ընդ ամենայն տեղիս, հոգւով և ճշմարտու-

քեամբ։ Քորհուրդ յայտնութեան Գրիստոսի էր հրճանկացուցանել զմարդկութիւն և փրկել գնոքի և զմիտս նորա ՚ի սարկութենէ, որգնդրել զմարդիկ Հօր, ՚ի ձեռն արեան իւրոյ պարգևելով զազատութիւն հոգւոց և մտաց, այլ և մարդկային բանականութեան։ Զարտաքին ինչ նշանաց քրիստոնէութեան, այնինչ ուսանիմք ՚ի սուրբ գրոց, և հաւանիմք յոյժ ընդ այն, թէպէտ մեր յանդիման առնեն զմեզ Աստուծոյ։ Եւ ՚ի պարտադրաբար լինել մեր ՚ի փարիսականութեան, յանտանել մեր զբանն Աստուծոյ, վասն որոյ և խղճ աւանդութեանց մերոց ազդիւրացնէրց է՛ որ ՚ի ազիտութենէ և է՛ որ ՚ի քիւր վարդապետութեանց. մեքենայքն ձէնք և արարողութիւնք չեաժեն փրկել զմեզ, և ոչ խակ նշանեն, որով ինքեամբ զդէմս ՚ի դատապարտութիւն արժանց. թէպէտ մեր չէին համաձայն վարդապետութեան այնորիկ, որ գնեաս ընդ մեր ՚ի սեղան խաչին, արեամբ իւրով արբեալ զսխտան կատիկին։ Պապականն եկեղեցին, որոյ խորհուրդ բազում ուրեք քաղաքական ուղղեցեալ յօգուտ և յանձնապահութիւն պաշտօնէիցն կրօնի ընդհանրապես, իսկ յապահովութիւն գլխավորացն քահանայութենան ՚ի մոռնալորի, այն, շատանայ լոկով նշանօք և արտաքին ձևաւորութեամբ. այլ մեք գայդ ամենայն մերժեմք և գատապարտեմք, յեղեալ յանդրդուելի վէմն, ՚ի վարդապետութիւն Քրիստոսի Գրիստոսի։ Գատուելի Այվազովսքին պատրաստակ ինքեան առաքեալ գանուանդ ևՎարդապետարան քրիստոնէութենան, քան իրին հրատարակէ գմատեան ինչ, այնինչ նուազ քան զգվարժութիւնն հոգևոյն պաշտեալ առ հիզվիքս, յորում գտանի ամենայն ինչ բաց ՚ի ճշդրիտ վարդապետութենէ քրիստոնէութենան, քան հարատատ ձայնարկութենան աւետարանչաց և առաքելոց, անժխտելի վկայիւ փրկագործ անօրէնութենանց Քրիստոսի Գրիստոսի։ Սխալն Այվազովսքին մեծապես, թէպէտ գմատաւ ածէ, քէ ազգ Հայոց ոչ լսէ և ոչ տեսանէ, և մանաւանդ սխալի, թէպէտ ՚ի քմբութենէն ազգին յուսացեալ, խորհի ըզդիմակ հայութենան ՚ի բաց գնել յերեսաց։ Ո՛ն յազգին մերում ակնդէք, որք բաց են զօրհանատարք, են և աչքորք տեսանել տեսանեն գամենայն. ոչ միայն չխաբին ՚ի գիմակս, այլ և գխորհուրդ ազնաց հաշուեն մինչ չև էր խօսողին բացեալ գբերան։

13) Այվազովսքին խօսեցեալ գատանապատանեալ պատգամաց, ազգատէ ոչ միայն զհամարան, այլև գանց արարեալ գլխովին գերկրորդ պատուիրանաւ — գատանեբորդն կինէ ՚ի լրութենէն քաւոցն։ Գիրքս այս ընծայի յուսումն մանկուսոյն ՚ի կրօնական մասին, և ահա պատգամքն ահաւոր ազգատեալ են ՚ի նմա։ Եւ որ գլխավորն է, զորով չկարեմք բնաւ գանց առնուլ, հեգինակ մատենկանս անեալ

և զատիարակել ՚ի պատկանութենան, ինքնին հատուցեալ բարբարոս բռնակալութենան հարկս ստրկականս, և ՚ի կոչը հնազանդութենան ժողովրդեան որ առ հազնորան՝ զքրիստոնէութիւն անեալ, զայն ամենայն զգազափարս և ՚ի Հայս նկրտի ՚ի ներս մուծանել։ Որպէս տեսանի և յայսմ (երես 79), մինչ պատուիրանազանցութենն համարի, եթէ ուրուք չիցէ պաշտեալ զկիրակէն, առանց առանձայ առ այդ գրժոգութենէն բժացարձակ հրաման յօրինաւոր առաջնորդաց։ Սրբել զօր շարաթուց, կացուցանել առ Մովսիսէս։ Գրիստոս բազում ուրեք ելոյծ զշարաթէն, որպէս տէր շարաթուց և զատապարտել կամելով զարտաքին և զանխորհուրդ խարէութենէն զգրաց և զարիսեցւոց։ Գրիստոնէութենն յաւուրց անդր նախկին աւետարանչաց ընկալաւ զտօնն շարաթական, և կարգեցին առաքեալքն և եղին հաստատութեամբ, առնել զմիաշաբաթն ՚ի շարաթուս, և այս կրկին խորհրդով. մի՝ զի տօնն քրիստոնէից արշեացի ՚ի Հրէից, երկրորդ՝ զի յիշեցի և պատուեցի նովին յիշատակ կենարար յարութենան Տեառն։ Գահել զկիրակէ ընդունելիք և պաշտելիք իսկ զկարգի, քէն ոչ նովին նպատուեամբ, որպէս զարիսեցիքն, մինչն զկայ առնուլ ՚ի գնալ զամանապարհ, այլ զիտակցութեամբ, եթէ արժան է, առ վայր մի քաղեալ զմարմնականն զԱստուծոյ և զԱստուածոյնոցն խորհել, առաքս զերս առնելով շատ այն է առաժանեալ մարմնոյ ընդ բազմապատիկ ծառայութեամբ, որ ՚ի հայթհայթանս հանապազորդն հացի հարկիւք ծառայել։ Որպէս զիտէդ և իցէ, օրէնս այս համազօր է վասն անձնիւր անդամոց Գրիստոսեան ևկեղեցւոյ — քանզի մկրտելոյն ՚ի Գրիստոս չէք խոնչ։ Գատուիրանք քրիստոնէութեան ոչ քաւլանան վասն որոց ապատահարկեն Աստուածային բանին, յար և նման այսմ ոչինչ աւելի ծանրանան վասն աստկականաց։ Քոզուամք զի հակառակն ուսանիմք յառակացն Գրիստոսի ՚ի շատ խնդրելն, որում շատ տուաւ։ եթէ այսպէս իցէ, որպէս և է առուգիւ՝ զիմիրզ ապա զանցանել զպատուիրութենամբ կիւրակէի չունիցի համարիլ ՚ի մեզս, եթէ ունիցի ոք առ այն զնորոգութիւն առաջնորդին. Մեքեն ևկեղեցին մեր ընդունի զայլ հինն, քան զոր նոր Գիտաւս Գրիստոս, արեամբ իւրով զպաշն ուխտին վաւերացուցեալ. մինչ մեծ ճանաչի առ մեզ առաջնորդն քան զևկեղեցին և քան զպատուիրանն սրբեալ ՚ի զարուց ժամանակաց, մինչդեռ հարքն առաքինք ընդ ամպովն ՚ի Սինա ընդունէին զկանխաժայն։ Եւ զիմիրզ իշխէ արեզայ ոք, չինքէնէ անուանեալ ծայրագոյն վարդապետ (ձվ նոր զիշխանութենէն, և ձւր կատարեցաւ կարգն) զօտարոտի զազափար ՚ի ներս սերմանել, զօրացուցանել քանակոխեալ զիաշոյր ազդեցութենն հոգևորաց ՚ի վերայ ժողովրդեան, ընտելացուցանելով, զմանկտին ընկերզ-

բանց ժառայականաց, խաչիւն Քրիստոսի 'ի Գողգոթայ գառապարտելոց. որպէս զի ժողովուրդն ուսցի զամենայն ինչ կարծել հնարաւոր և ներելի, եթէ ունիցի առ այն զանձնելի հրամանս առաջնորդաց, որպէս զի զնոսա ուսցի ճանաչել միակ փակակալ արքայութեան երկնից, և սովին ստրկացի անբնական կամաց և ցանկութեանց նոցա, ուսանելով ընդ նմին լռելեայն, եթէ ամենայն օրէնք և մարդարէք մինչև յառաջնորդս, իսկ այլն ամենայն, վարկպարապի և եթէ կանոնագրութիւնք, տուեալ յիշխանութիւն առաջնորդաց։ Ծանկալի էր մեզ գիտել, թէ արդօք առաքելին սկզբունքդ 'ի գառապարտեալի սկզբանց եդիպտական քրմաց, որք առ անձնապահութեան և եթէ կուրացուցանել կուրացուցանէին ըզժողովուրդն, բռնացեալ, ոչ միայն 'ի վերայ կամաց և ցանկութեանց ազգին, այլև 'ի վերայ գոյից և ընչից նոցա։ Ըզձանապարհ, ասացէս տեղեկանալ, որով արդեօք զանազանին դրութիւնդ 'ի դրութեանց գպրաց և փարիսեցւոց, որք նոյնպես առ անձնապահութեան իւրեանց, զանցեալ զպատուիրանս Աստուծոյ, վասն աւանդութեանց բարոզելոյն ենթէ ոք ասիցէ ցհայր կամ ցմայր կորբան, զոր յինէն օգտիցիս, մարթ է չանելոյ ինչ հօրն կամ մօրն։ 'Ի հարկաւորապատուելոյ տակի համարիմք ուսանիլ նոյնպես, եթէ գիտիցէ խըրբին սկզբունքդ 'ի պատուական գառապարտեալ սկզբանց, որք գառապարտութիւնն ազգաց, գնեալ արեամբ Քրիստոսի Քրիստոսի, խլեալ 'ի նոցանէ, պնդեցին 'ի գարհուրելի չղթայս ստրկութեան, և գնդրոզութիւնն 'ի հրապարակս և 'ի փողոցս արկին 'ի վաճառ, յաճուրդ ըզընորհս Աստուծոյ վաճառեալ։ Ծայն սակս խղճի լինիմք գիտուն լինել ասացելոցս, գի մեզէն չկարելիմք խորհ առնել ընդ վերոյասց սկզբունս, զորս միահամուռ մերժեմք, և գհակառակն պնդեալ, ինչ ոչ սակաւիկ յանժուլար պատրաստէն, եթէ յաւելցուք, եթէ մեզանչականք գործեցեալք հրամանաւ առաջնորդաց՝ գառապարտութեան լինին պատճառք, ոչ միայն որոց գործեալն էին, այլև կցորդ գառաջնորդս մեզանացն կացուցանեն։ Եւ առաջնորդ, որ առ պատուասիրութեան, կամ վասն այլոյ իրիք աիտի, ժպրհիցի քակեալ գցանկ գաշխին կռելոյ բանիւ արեամբ մարգացելոյն վասն մեր Աստծոյ, այնպիսին վերջանայ, ոչ միայն յառաջնորդութենէ, այլ և 'ի քրիստոնէութենէ։ Բայց յայտնէ, ամօթ մեծ և անլուանալի նախատինք, գի Այվազովսքին պղտառ գառապարտեաց, առ տգիտութեան, եթէ արհամարհանօք բերեալ գնոցանէ, յերկոսին գիպուածան ևս ծիծաղելի և խայտառակութեան հանդիսացան։

14) Երես 92. Հարց. — Ըստ ոյժմ ինչ էր, Գառապահանի. Ասի՝ եթէ խորհուրդն է որ գՀոգին առաքը կուտայ մկրտելոցս։ Ուսանիմք

՝ի գրոց և ՝ի կանոնագրութենանց ևկեղեցեկանաց, քան խորհուրդ գրոշմին տուեալ լինի միայն ՝ի օծութենէն գհամատարեալս յատուցիկի քրիստոնէութենան, և ՝ի գրահամարել գմկրտեալս ՝ի պատերազմի ընդդեմ սատանայի, որ յատեն կենդանոյս Հոգին տուրք տուեալ լինի ՝ի մկրտութենանն և ՝ի ձեռնադրութենանն։ Ամենայն մկրտեալ առնու գհոգին, և յայս հային ազօթք ՝ի մկրտութենան, որով ազաչի Հոգին գալ իջանել ի ջուրն։ ՝Ի մկրտութենան Քրիստոսի անգին իսկ յերևեցաւ Հոգին։ Բազում ուրեք, որպէս և ՝ի մկրտել Փիլիպպոսի գներսքինին, իսկոյն ևկն Հոգին ՝ի վերայ մկրտելոյն։ Եւ մկրտեալ ոք, եթէ առ չքերելոյ հանգամանացն չընկալցի գխորհուրդ գրոշմին, այնուամենայնիւ ունի գրկի ՝ի Հոգւոյն, զոր ընկալաւ ՝ի ձեռն մկրտութենան։ Յորհուրդ մկրտութենան հայի յոյն, դի արդիպրեսցէ գներելոյն Հօր Աստուծոյ, և որդեգրութիւնդ այդ կատարի ընդ ձեռն լուացման ջրոյ և իջանելոյ Հոգւոյն սրբոյ։ Ինքն խակ Քրիստոս այսպէս վարդապետէր Նիկոդիմայ, ըզմկրտութիւն անուանեալ ծնունդ ՝ի ջրոյ և ՝ի Հոգւոյ։

15) Ընդ 94. Հարց. — «Զայս արարէք առ իմոյ յիշատակի ըսելոյն, ինչ ըրաւ Քրիստոս։ Պատասխ. «Հրամանն և իշխանութիւնն տուաւ առաքելոց և անոնց յաջորդաց, նոյնպէս փոխարկելու գհացն ՝ի մարմին իւր, և գգինին յարիւն իւրն։ Ո՛չ այսպէս։ Յորհուրդով պատարագին, նուիրեմամբ մարմնոյ իւրոյ և արեանն, գազարնցոյց Քրիստոս գնգուածն անապականն արեանն հնոյ ուխտին, և կարգեաց գանարիւն պատարագն ըստ Մելքիսեդեկի, ՝ի հաց և ՝ի գինի նշանակելով գյաւիտենական իւր գնումն ՝ի անգան խաչին, ՝ի փրկութիւն և ՝ի շինութիւն հաւատացելոց։ Արգել Քրիստոս նոսին, յիշել գմահ իւր գինեմամբ խոյոց և զուարակաց, զորմէ քեզնա զգուշացուցանել գանաւրէնսն Իսրայէլ, ընդ ձեռն Դաւթի, եթէ ես՛չ ուտեմ գմիս զուարակաց քոց, և գարիւն նոխազաց քոց ըմպեմ ո՛չ։ Եւ քանիւս զայս արարէք առ իմոյ յիշատակիս հաւատանաց գխորհուրդ անարիւն պատարագին։ Յորհուրդ պատարագին հայի, ՝ի յիշել Հօր Աստծոյ զմահ Որդւոյն միածնի, և ընդ ձեռն յիշմանս և նուիրեման հացին և գինւոյն պատչել գմարդասիրութիւնն Տեառն։ Գոյափոխութիւնն հացին ՝ի ճշմարիտ մարմին, և գինւոյն ՝ի ճշմարիտ արիւն, հնաւանդք են, հինձնալ յանուսուս քան Քրիստոսի. զայս է մարմին իմ, այս է արիւն իմ։ Չխորհրդ պատարագին ո՛չ ընաւ կացոյց Քրիստոս, որպէս գգործարան ինչ, որով լոկ հացն և գինին փոխարկելոց էին ՝ի մարմին և յարիւն Քրիստոսի, որպես ուսուցանեն Այմագովիքին, այլ ըստ վերասաց մասց։ Ապէ, եթէ ըստ Այմագովիքեա՝ խորհուրդ պատարագին կայանայ միայն ՝ի գոյափոխութենան, ընդէր ապա ան-

ուանի պատարագ կամ նուէր. ոչ պատարագին, և ոչ նուիրի, և ոչ պատճառ անարիւն զոհիս Պատուէր ունիմք ի Քրիստոսէ յիշել զմահ նորա ընդ մեր, և յիշել զայս մատուցանել զհաց և զգինի. Իսկ ի յիշմանս յայս հացն փոխարկի ի ճշմարիտ մարմին, և գինին ի ճշմարիտ արիւն, յորժամ ընծայեցուցեալ զհացն և զգինին՝ Հօր, յիշեմք զմրգուոյ նորա զկիսկապրծ չարչարանսն, զկենատուս խաչելութիւնն, զերկնաւորեալ քաղուածն, զերանելի յարութիւնն, զաստուածապէս համբարձումն և զնստիլ նորա ընդ աջմէ Հօր, յորմէ ակն երկեաք սպասելոյ Ընծայեանայ խորհուրդ պատարագին, եթէ առցուք զայն քան Այվազովսքւոյ. քանւ լիցի մեզ գլորիլ յայսանակ վիհ մոլորութեան և չարափառութեան։

16) Ըրհս 95. Հարցմանս, եթէ ընդ տեսակս հացին՝ Քրիստոսի մարմինը միայն կայ, և ընդ տեսակս գինւոյն՝ Քրիստոսի արիւնը միայն կայ — պատասխանէ Այվազովսքին. «Քրիստոսի մարմինը և արիւնը երկու տեսակին տակ ալ կան, այնպէս, որ մէկ փոքրիկ մասն սրբազործեալ հացին մէջ ալ ամբողջ Քրիստոս է, և մէկ կաթիլ տուբը արեան մէջ ալ ամբողջ Քրիստոս է մարմնով հոգւով և Աստուածութեամբ։ Վարդապետութեանս պարիւր պատասխանութիւն ճանաչեմք, որ գրկէ գժոդովուրդն յարենէն Քրիստոսի, պատճառս ունիալ, եթէ մարմինն ունի յինքեան և զարիւն որով և ունայնացուցանէ գխորհուրդ կրկնակի նուիրանաց նիւթոց, այն է հացին և գինւոյն։ Մարմին հոգւով և Աստուածութեամբ լինի ոչ մարմին, այլ ուրոյն անձնաւորութիւն, բնր ասել և՛ մսոք և՛ կաւոք, գի տգէտ հնռնականք են ազգերացեալ ի գօրութենէ հոգւոյն։ Ուրեմն Այվազովսքին ընդունի և վարդապետէ, եթէ գոյափոխութիւն հացին և գինւոյն ոչ լինի ի մարմին և յարիւն Քրիստոսի, այլ իւրացանչիւր ի նիւթոցն փոխի ի կենդանի անձնաւորութիւն Քրիստոսի և՛ հոգւով, և՛ մսոք, և՛ Աստուածութեամբ։ Ընդ տեսակս հացին՝ համամաձայն բանից Քրիստոսի, եթէ ոչինչ է մարմին իմ! ակնեցին մեր ընդունի զճշմարիտ մարմին Քրիստոսի, և ընդ տեսակս գինւոյն՝ զճշմարիտ արիւն Քրիստոսի։ Եւ մարմինն, մարմին է լոկ անարիւն, և մատակարարութիւնն միայն մարմնոյ՝ ոչ լրացուցանէ գխորհուրդ պատարագին, քանզի որոշակի հրամայեցաք բնրկել ի նուէրս գհաց և գգինի ի յիշել զմահ Տեառն։ Բայց յայսմանէ, որպէս կանխեցաք ասացաք, մարմինն ոչ լինի միայն լոկ մարմին, եթէ ունի յինքեան զհոգի, այլ՝ ուրոյն անձնավորութիւն և զեմ։ Իսկ Քրիստոս չատաց մեզ, տուեալ զհացն կամ զգինին, եթէ էնա եմ այս, այլ եթէ «մարմինն և իմ կամ արիւնս։ Քրիստոս մնաս ի խաչին. բանական հոգի նորա ևս ի գժոխս, անքաժանելի Աստուածու-

քնամբ. իսկ մարմինն եղաւ ՚ի գերեզմանի, սապէս, անդրաժանելի Աստուածութեամբ։ Ըստ այսմ և մեք ճաշակիմք զմարմին և զարիւն Քրիստոսի, խոստովանեալ ՚ի նմանէ գնեալ եմք Աստուածութեանն և ոչ գնեալ եմք մարդկային բնութեան հոգւոյն որ բաժանեալ ՚ի մարմնոյն ՚ի ժամուն ՚ի փրկել գնահատեալ։

Այսոքիկ սմինանայն յօգուտ ածք, որոց կարճառօտութեք պատասխանեցաք ըստ նեղելոյ ժամանակին, զարին ըզգրգռել վարդապետին Դարբինէի ՚ի համար հերետիկոսական մատնելոց, զորս մերժէ և զատապարտէ Հայաստանեացս մի, սուրբ, ընդհանրական և առաքելական եկեղեցի։

Ամօրհաս իրր ժամանակօք յառաջ քան զայս, նախարարն նեղքին զործոց իրացեալ եղեալ հոգւոյ և ուղղութեանն մատենականն Այվազովսւոյ, արձակեաց առ նա զհրամանս, յորում ժողովելոյ զյղուսալէ օրինակս Վարդապետարանին և արգելոյ զուսանել կրօնի հայ մանկտւոյն այնու զգրով, յորում մերժէ և զ է գիրք կամ մատեան, որ ունի աւանդել աշակերտաց որպէս զմատեան ՚ինչ առաջնորդող ՚ի կրօնի, պարտին քննել յատեն ՚ի Սբ.նհադասին Սրբոյ Էջմիածնի։ Այվազովսքին ընկալեալ զայս պատուէր, և ահա հրամանն արձակէ ՚ի քեմականս առնել առ ամենայն ներքազրեալ հոգևոր կառավարութիւնս և անձինս կատարել զհրամանաց պատուէր քաջվախեալ նախարարին, յանելեալ ՚ի հրովարտակս քեմականն առնելին, որպէս թէ բացակայութիւնն իւր ՚ի ժամ տպագրութեանն՝ եղեալ իցէ պատճառ տպրդմանն այլանդակ զազափարաց, տգիտասղաց վերատեսչութիւն և գկանոնս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որպէս թէ այնոքիկ ամենայն սխալանք իցեն տպագրութեանն։ Ո՞վ ծիծաղելի արդարատանութիւնս։ Սխալանք տպագրութեանն համարին առ ամենայն ազգս, եթէ փոխանակ առումս գ՝ տպեցի թ, և գայլն։ Մինչ տպարանն շարադրէ յինքեանէ գնոր պարբերութիւնս. և զի կամի խաբել Այվազովսքին. չեմք նորընծայ ՚ի տպագրութենէն կամ ՚ի գպրութենէն, և ՚ի կանոն մեր ոչ առեալ քան զԱյվազովսքին, գրեալ և տպեալ համ արդէն։ Ամենայն, որ ունի գուգեղ ՚ի գլխի, տեսանէ, եթէ փաստաբանութիւն Այվազովսքւոյ անազանեալ է,—քանզի, եթէ սխալանք այդոքիկ արդիւնք էին տպագրութենէն, և եթէ ինքնին Այվազովսքին խոստովանի այժմ զմատենիկին սխալական, է՞ր վասն ուրեմն հրատարակէ զայն և առ ՚ի գպրոցս յուսումն մանկտւոյն. ոչ տպագքէն այս զործ Այվազովսքւոյ ինքնին գատախազ լինի նմա։ Մարթ էր զայդպիսիս խօսել ՚ի կամաւոր խելագարաց, այլ ոչ երբեք ՚ի լոյս հրատարակիլ։

Զվերոգրելոցն ոգևոյն իրապնկ արարեալ գվնհափառ Տնառնրդ, համարձակիմք յուսալ, եթէ ընդ փոյթ ձեռն ի գործ լիցի Տերութիւնդ, ոչ միայն Այվազովսքուոյ պատուէր առալ պատկառ կալ խառատվանուքեան մերոյս եկեղեցւոյ, այլև, որոց հակամիտեալ իցեն՝ ի պէսպէս տեսուքիւնս օտարս մեզ և եկեղեցւոյ մերում:

Որպէս՝ ի վեր անդր ասացաք, կանգուն կալ ճնալ ազգի մերոյ, կախ զանքերի և զինքնուրոյն պահպանուքիւնէ կրօնի և խառատվանուքիւն նորա. ձեռն մխել յայն ար և է մտօք, առ մեզ համարի սպանանել զազգն և մինչ խոպատ մատնել յամիտնականն կրաւեանս: Այսպէս են այժմուս, մեր ամենեցուն, յուսամտրելոցս Հայոց, վիայութիւնս արտ և՝ ի վերայ վիայութեանս այսմիկ պատրաստ եմք և պանձինս դնել: Ո՛չ կամիմք վերջանալ՝ ի հայութենէ, և պահատ ինչ համարել քան զքաջ նախնիս մեր, որ հպարտօք և բիւրուք անկան՝ ի պատերազմունս առ պահպանութիւն ազգի և կրօնի մերոյ: Մերոնդ եմք քաջաց, որոց ոչ ձանձրանան պատանոցք, ՝ի բթացուցանել զսուսեր քշնամեաց խաղաղութեան ազգի և եկեղեցւոյ:

Ոչինչ են առ մեզ ախտացելոց ամանց ըղձակութիւնք, ժողով գումարեալ սրբատրել զեկեղեցի, զոր ուղղափառ գիտեմք և վկայեմք իսկ զանարատութիւն: Եւ քահանայ ոք, կամ արեգակ, կամ նախկտոս, որ ձեռն մխիցէ յիրս եկեղեցւոյ, օտար հոգւով, զանպիսին արտաքս քան զհայութիւնս, համապատիս խառատվանիմք ընդ Վատակայ, Մեհրուժանի և այլոց, որոց դրժեցին պայմանաց և զաշանց ազգի և եկեղեցւոյ: Եւ զանառնս և զյիշատակ այզպիսեաց արձանագրեմք՝ ի պատմութիւն՝ ի նախատինս նոցա, ՝ի համառ Հերոստրատեանց:

Զայս նամակ, ուղեալ առ Վնհափառ Տէրս, յանձն արարեալ նոյնպէս պատմութեան, կցորդեալ յիւրում ժամանակի և գնանավանան, քաջայոյս եմք, եթէ ազգ հայոց՝ ի դեպ ժամու լուիցէ ձայնիս ազգային նահատակաց, և քրտնեսուսացի վանել զամենայն գիմամարտ՝ ի պաշտպանութիւնս եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ, որում իոգ լինիմք:

Ծանձն արարեալ գմեզ և զճակատագիրս ազգային ազգի մերոյ՝ ի խնամս Վնհաստութեան Հայրապետիդ:

Միամիտ Վնհափառութեան Ձեր ամենախոնարհն ծառայ և որդի
ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

՝ի փետրվարի 11, 1860 քիւ.
՝ի Սանկտ Պետերբուրգ

(Իմ հասցէն)
Въ С. Петербургѣ,
на Васильевском островѣ,
в Биржевом переулке,
в доме Менязева, квартира № 46.

2

ՆՈՐԻՆ ՎԻՀԱՓՈՒՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՍՏԱՆ ԵՒ ՍՏԱՆ ՄԻՏՔԱՑԸԼ ՆԱԼԵԱՆԴԱՆԱՑ

Պատկառ ակնածութեամբ սրբոյ աջոյդ հանգերայր ողա

Ի ճ-ն ամսուս չնորհս գոհ առանալ գործակիցդն ի Վիհափառութենէդ կոնդակ օրհնութեան յերկքառասանհրորդէ ամանանն Մարտի հանդարտ. 1321[12], զոր ընթերցանել բազում մխիթարութեամբ խնդացի ընդ ապօիս և օրհնութիւնս, զոր հնդուիք ի վերայ իմ արպէս ծայրագոյն քահանայապետ, մանաւանդ շարժեալ ի զգացմանդ անպհական եղելոց հարց, քան հատուցանելով գործանին իմում փոքրութեանս։

Ոչինչ աւելի քան զոր պարտքն էր՝ առնեմք, և յամենայնի՝ յոր գձնան մխիթք, առաջնորդիմք ի սուրբ սիրոյ առ ազգն մեր, շատ այն է նշխահանալ գմբրիգք, որ բազմիցս ապառնացաւ գմեզ հատարկիլ։

Վիհափառ Տէ՛ր, ակ հայեցեալ ի տխուր հանդամանս ազգի մերոյ, մեք հաւատամք գնո ևս, եթէ ազգն մեր չէ ի կորուանելոյ ատկի և խոհեմ և յարատև հոգատարձուքիւն գնամանէ կարէ վերատին կանդնել զգլորեալն։

Աւելորդ իմն է ուրանալ զգժուարութիւն մեծակշիռ գործոյս, այլ ուր կամք են հատարակաց, կամք հաստատեալ ի վեմ սիրատկութենան և ուր գեկավար է ոգի անաչառ և մաքուր, երկիւղք հատանեն ի քիկունս։

Զգեակ ազգի մերոյ Հոգին հատատաց ի Քեզ, և միլիոնից աչք յառեցան ի նոր յայերդդ առաքելոց սրբոց Թադէի և Բարթողոմէոս։ Շատից քան սակաւուց բարեխին սիրոք ի վերս Քեզ և ամենեքին գէտ ակն կալեալ ըզձան իրագեկ լինել զազգապահ գործոց և զբարեկարգութենանց, առ ի Վիհափառութենէդ ազգին շնորհելեաց։

Առապարէդ մեծ կայ յանդիման Քեզ, առապարէդ գերագոյն առաքինութեան — ձեռն տալ ազգի ընկճելոյ, որ ընդ հուր և ընդ

ջուր անցնալ ոգևոգատ գնի ընդ հայրապուքի հոգոցուքեամբ Մեծի Քահանայապետիդ։

Այժ, ուչ ոք ՚ի կաթողիկոսաց մերոց վիճակեցաւ այսպիսուա ժամանակի, խոստովանիմք գծանրուքիւն քեռինն, այլ զոր բարձէք սիրով յանուն ազգի, յորդէն զարձնալ ազաչիք հանել ՚ի նաւահանգիստ անդորր, ճարտարուքեամբ նաւապետեալ ազգայինն նաւուն։

Սիրոք Հայոց լինելոց են ընդ Քեզ, և զօրհնապատ ազօքք մեր ընդ Քեր առաջի սեպհոյ Տեառն։

Զաստուած զկարողուքիւն ազաչեմք, զօրացուցանել զՔեզ, որպես երբեմն զՅօրարաբել և զԲեհանկիէլ զնորոգող և զճարտարապետ խորանին Աստուծոյ։

Իսկ որ ինչ զմեզնէ, ճանապարհ մեր յայտ իսկ է արդէն, քեզն նեղ և փշալից, այլ ՚ի վերա այսր աշխարհի, ընդքաջուք ընդ այն, ընդքաջուացուք և պատգային խնդիրս, օՀ յառաջ, արքան և արչաւի նեղեալ լիցուք ՚ի շուրջ պատանեցոյ։

Ցանձն արարեալ զմեզ ՚ի պաշտպանուքիւն ազօքից Վեհափառին Հայրապետիդ

Մնամ Վեհափառուքեան Քեր և համօրէն ազգիս հայոց պատրաստական խոնարհ ծառայ
ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

՚ի 10 Ապրիլի, 1860 աշխ
՚ի Մ. Պ. Բուրգ

ОБ ИЗУЧЕНИИ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА В ЕВРОПЕ И НАУЧНОМ ЗНАЧЕНИИ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В Азии, колыбели рода человеческого, получило свое начало просвещение и уже оттуда перешло в другие страны. Греция признается, что из Азии она заимствовала алфавит, оттуда к нам перешли числительные знаки, там зародились астрономия и земледелие, там возникли религиозные и философские учения, оттуда постоянно выходили мудрецы древнего мира; и запад, со времен еще Пифагора и Платона, смотрит на восток, как на своего наставника, а потому, как в XV ст. предавались изучению латинского и греческого языков, ныне для познания судеб народов Востока и их цивилизации, матери нашей европейской цивилизации, изучаются языки восточные с убеждением, что «гений народа есть его язык», по нему мы можем судить о степени просвещения народа, о его свойствах, нравах, обычаях, достоинствах и недостатках и пр., словом по языку народа можем с большею достоверностью узнать народ, чем по его историческим памятникам. Посему у всех просвещенных народов Европы открывают множество училищ для изучения восточных языков, издаются журналы, составляются общества с целью озарить новым светом начало человечества и дух первобытного общества.

Шампалион I, Розеллини, Юнг, Вилкинсон, Пейрон заставили Египет заговорить на своем таинственном языке, Ионес, Колебрук (Colebroooe), Вильсон (Wilson) у англичан, Шези, Потье во Франции, Бопп, Болен, Франк, Лассен и два Шлегеля в Германии открыли нам Индию с ее глубокой и возвышенной религией, смелой философией, поэтическим воображением, обильной и чудесной природой. Саси усвоил нам арабскую и персидскую литературу и основал во Франции общество, которое, продолжая его исследования вместе с Анкетиль Дюперрон и еще более с Евгением Бюрнув, доставило нам возможность слышать голос Зороастра, столько веков умолкнувшего; Гротефенд (Grotefend) и Сен Мартен (S. Martin) подают надежду прочесть твоз-

деобразные письмена; ничего не могло ускользнуть в Оттоманской имперіи от наблюдательного взора Хаммера; Ремюза и Жульен познакомили нас с Китаем, а Клапрот с неизвестными народами Средней Азии.

Как языки, греческий и латинский перестали называться коренными языками, так и египтяне и персы уже не считаются коренными народами. Филология об'яснила нам переселенія народов, предшествовавшие всем переселениям исторических времен и указала в санскритском языке корни французского, русского, греческого, германского, латинского, кельтического, армянского, персидского и др. языков. Среди разноглагольных народов Азии, от исследования ученых не ускользнула страна, священная по своим библейским воспоминаниям и заслуживающая полного внимания Европы по своему географическому положению, истории, языку и литературе населяющего ее народа: еще с XVII столетия в Европе начали изучать Армению и многие, в особенности миссіонеры, бывшие на Востоке, в совершенстве владели армянским языком и оставили нам много весьма уважаемых сочинений. Из армянистов (sic!) этого времени особенно замечательны: Paolo Piromali, Clement Galanus, Jacques Villotte, Mathurin Veyslère de la Croze, l'abbe Guillaume de Villefroy, l'abbe Laurdé, автор многотомного армянского лексикона; в XVIII столетии более других замечательны: немецкий ученый Шредер, автор Thessurus linguae armenicae и англичане братья Вильгельм и Георг Вистоны, первые переводчики истории Моисея Хоренского на латинский язык.

В начале XIX ст. (в 1811 г.) учреждена в Париже первая кафедра армянского языка, которую занимал Шахан Чершет.

Из армянистов XIX столетия, принадлежащих загробному миру, особенно замечательны:

Поэт лорд Байрон, автор армяно-английской грамматики.

Шульц, посланный французским правительством исследовать развалины армянского города Вана—он оставил нам весьма любопытные записки о своем путешествии, но к сожалению был убит в горах курдами.

Сен Мартен, автор весьма замечательных записок об Армении.

Из современных нам армянистов особенного внимания заслуживают—Катрмер;

Евгений Боре, автор сочинения, носящего название «L'Arménie», оно заключает в себе географию, политическую историю, историю литературы и этнографии Армении;

Аббат Каппеллети—переводчик на латинский язык сочинения Нерсеса Благословенного, и на итальянский—историю Егише;

Нейман, переводчик на английский язык истории Егише и хроники Ваграма Едесского, секретаря Леона III—на немецкий язык синодальной речи Нерсеса Лампронского и послания католикоса Нерсеса Клайского о Детях солнца или о Павликианцах XII ст. в Самосате; ему же принадлежат следующие сочинения: Mémoire sur la vie et les ouvrages de David, philosophe arménien du V siècle de notre ère, Die armenische Sprache und Literatur, armenische Dichtkunst, Versuch einer Geschichte der Armenischen Literatur и много разных ученых статей, помещенных в повременных изданиях;

Петерман профессор в Берлине; из сочинений его упомянем Grammatica linguae armeniacae, где состав армянского языка рассматривается сравнительно с другими наречиями востока. Сокращение этой грамматики издано под заглавием: Brevis linguae Armeniacae grammatica, literatura, chrestomatia cum glossario, составляющая IV части Portae linguorum orientalium Петермана;

Ле-Валиан—де Флориваль, профессор армянского языка в Париже, переводчик на французский язык истории Моисея Хоренского и сочинений Езника Колпского, писателей V века;

Дюлорье, автор весьма любопытных статей, помещенных в Journal asiatique, Révue d'orient u Revue des Deux Mondes;

Виктор Ланглуа, которому французское правительство неоднократно поручало ученые путешествия для исследования развалин городов Малой Армении и документов, хранящихся в архивах Италии, которые значительно поясняют сношения, существовавшие в средние века между Европой и Азией;

Феликс Нев, автор сочинения об историке Фоме Медзопеци и переводчик некоторых духовных гимнов из Григория Нарекаци.

Этот один перечень более замечательных армянистов и некоторых их сочинений естественно возбуждает вопросы: что заставило просвещенные правительства Европы отправлять ученые экспедиции в древнюю Армению для исследования ее развалин, и—учреждать кафедры армянского языка при своих университетах? Что побудило европейских ученых проникать в мрак веков армянской старины и с опасностью жизни исследовать забытые развалины Армении? Что возбудило в них рвение, с которым они изучают армянский язык? Какие надежды поддерживали в них то постоянство, с которым они преодолевают неминуемые трудности при изучении чуждого им языка, без учебных пособий? И какими плодами вознаградила трудящихся эта отрасль восточного языкознания?

В разрешение вышеизложенных вопросов, я не в многих словах постараюсь изложить почему и в какой степени

важно изучение Армении и какие богатства она заключает в себе в историческом и литературном отношениях. Библейские предания, народные сказания древней Персии и глубокие филологические изыскания Бюрнуфа, Боопа, Лассена и др., и единогласные свидетельства греческих и римских отцов церкви, которые согласно словам Моисея: «и седе ковчег на горах араратских»—Армению признают колыбелью рода человеческого*.

Предания армян и других соседних народов признают в Арарате гавань того чудесного корабля, который сохранил второго отца рода человеческого от всемирного потопа, и этимология названий многих местностей в окрестности Арарата до сих пор напоминает его здесь пребывание. Так, армянские предания гласят, что в округе Арнойоти (Արնոյոտն) к востоку от Арарата погребен праотец Ной, отчего получил название и самый округ Արնոյոտն.

Арнойоти по-армянски означает «у ног Ноя»; название селения Акори в том же округе образовалось из слов армянских арк-ури (արկաւ իւր) (он насадил виноградную лозу) в ознаменование того события, что Ной, сошедши с Арарата, у подошвы его насадил виноградную лозу; заключив в пределах своих прах нового праотца людей, Армения не уступает чужой земле и праха Ноемзары, второй праматери рода человеческого; по мнению их, (sic!), она перешла за предел жизни в том месте, где ныне город Майранд (Մայրանդ, mater ibi), имя которого по-армянски означает матерь там и который ныне называется Маранд; Птоломей же называет его Marunda. По преданиям армянским, город Ериванъ получил свое название от того, что место, на котором он стоит, первое представилось Ною в сухом виде. Երևան, ереван по-армянски означает явленный или виденный.

Но из всех названий окрестностей Арарата любопытнее и загадочнее всего название города Нахичевани, с незапамятных времен существующего на левом берегу Аракса, к северу от Арарата; предание гласит, что здесь Ной поселился по выходе из ковчега, что подтверждает и самое название, ибо Нахичевань (Նախիջևան) означает по-армянски место первого сошествия.

Можно было бы думать, говорит Сен Мартен, что как это место было недалеко от Арарата, то его так назвали христиане в память Ноя, когда Армения была озарена светом христианской религии, если бы Птоломей не упоминал Нахичевань под именем Нахнапа; но что еще по-

* В Зенд Авесте и других священных книгах парсов—Армения названа Иран ведэс, т. е. Иран чистый—первое место на земле, созданное и населенное, предания удивительно согласные с книгой Бытия.

разительнее—Иосиф, живший за 50 лет до Птоломея, совершенно согласно с преданиями армянскими, говорит: «Армяне место это называют местом сошествия, потому что здесь ковчег нашел спасение и туземные жители до сих пор показывают его развалины».

Так начало армянского народа есть начало человечества, а дальнейшая его история сливается с историей почти всех народов древнего мира. В пределах Армении пал первый завоеватель Бел или Нимврод; сыны ее с честью принимали участие в славной Троянской войне, где пал царь их Зармайр, а с царем своим Араем прекрасным они противоборствовали войскам сластолюбивой Семирамиды; из недр Армении выходили ополчения к потрясению владычества Астиага и к низвержению ига Сарданапала; в областях ее Ахе сопротивлялся Александру Македонскому; в пределах ее Ардоат поколебал и уничтожил гордыню и силу Селевкидов; Аннибал, гонимый местью римлян, укрываясь среди гор армянских, надеялся вершины их противопоставить орлам Капитолия; из Армении Арташес I выходил для охранения Азии от бурного разлива властолюбия римлян; Тигран громил римские легионы, поражая одного за другим высылаемых против него победоносных римских полководцев; царь Авгар был в переписке с Спасителем мира и Армения первая из всех стран была озарена светом христианской религии св. апостолом Фаддеем; Хосров I громил Персию и похититель престола родственных ему аршакидов, Арташир Сасан, только с помощью коварного убийцы Анака мог избавиться от карающей руки грозного мстителя; сын Анака, Григорий, обращает в христианство гонителя своего Трдата, друга императора Диоклетиана, вместе с ним всю Армению. При слабых приемниках Трдата, Армения делается жертвою анархии, внутренних междуусобий и честолюбия могущественных соседей; она защищая свою самостоятельность, была в постоянной борьбе то с римлянами, то с персами, и ослабленная изменами, внутренними неурядицами и постоянными войнами, падает под сокрушительными ударами своих соседей; но когда преступная рука персидского царя Иездежеерда касается христианской религии, армяне дружно собираются на зов своих князей и грудью отстаивают религию своих отцов, несмотря на несметные полчища, высылаемые персидским царем, и изумляют врагов своих храбростью и преданностью св. вере. Одно несчастие следует за другим; неистовые арабы опустошают Армению, обагряют ее кровью ее жителей и разрушают ее древние города; за ними являются турки, сельджуки, моголы, египетские мамелюки и полчища Тамерлана. Правда, все они находили в Армении отчаянное сопротивление, нередко терпели поражения, дорого стоило им взятие

ее городов, а неприступные крепости надолго задерживали их бурное стремление; но это их еще более ожесточало и они с неимоверною свирепостью все предавали огню и мечу, оставляя по себе развалины городов, обагренные кровью их жителей.

Но судьбы провидения непостижимы. Тогда как Армения находилась под игом неверных, сыны ее занимают почетное место в рядах римского воинства и даже восходят на престол Константина Великого. Первым императором из армян был Маврикий, зять и наследник Тиверия (583—602), за ним следуют: Мезикус (667), Филипп сын Вартана (711—13), Ардавазд (741—43), Никифор, современник Карла Великого, Леон V армянин из фамилии Арцруни (813—20), Василий из рода Аршакидов, названный Македонским (876—896), сыновья его Леон VI (889—911) и Александр (912), сын Леона VI Константин-Роман (959—963), знаменитый Иоанн Цимисский (969—976), сыновья Романа—Василий II и Константин VIII (976—1025) и многие другие; в продолжение 212 лет царствовали 12 императоров из армян, было также много и императриц. Армянские цари Каликии оказывали значительную помощь крестоносцам во время пребывания их в Сирии при осаде Антиохии и взятии Эдессы и вступали впоследствии в родственные связи с графами Эдесскими. Итак, армяне, с давних пор утратив все условия отдельной народности, неизменно пронесли чрез длинный ряд веков и переворотов свою религию, свой первобытный характер и ныне, поселившись во многих странах Европы и Азии, перенесли туда с собой и знание родного слова; так они составляют большую часть населения Анатолии, Сирии, Месопотамии, населяют Азербайджан, Иран Персидский, Гилян, Мазандеран, окрестности Исфагана, Грузию, Кавказ, Польшу, берега Дона, Крым, Молдавию, Австрию, Италию и другие государства Европы, Египет и Индию. Судя по многочисленности армян и по пространству земли ими занимаемому, легко можно заключить, какую пользу принесет европейской торговле изучение армянского языка, в особенности, если мы примем в соображение, что торговые обороты Турции и Персии в руках армян и что торговые сношения России с Востоком производятся преимущественно чрез предприимчивых купцов Армении.

Что же касается до того, какую пользу изучение армянского языка—литературы принесет истории и филологии, легко можно заключить из исторической жизни народа, который, как мы видели, был в связи почти со всеми народами древнего мира и имел прямое или косвенное влияние на все великие события, совершавшиеся на поприще гражданском или на поприще веры; и действительно, литера-

тура армянская проливает большой свет на древнюю историю Востока, сохранив неизвестные подробности, относящиеся к истории царств Мидийского, Ассирийского, в особенности судьбе Семирамиды и истории Кира; она заключает весьма любопытные и важные сведения о персидских царях династии Аршакидов и Сасанидов, а также наполняет пробелы в истории восточной Империи, об'ясняет многие места, и относящиеся к владычеству аравитян, сельджуков, турок, монголов и к Крестовым походам, она сообщает некоторые сведения об обитателях гор Кавказских и берегов Понта Эвксинского; с другой стороны, изучение армянской литературы, обладающей изумительно верными переводами священного писания* творений святых отцов, сочинений Платона, Аристотеля и других греческих, сирийских и персидских писателей, весьма важны для об'яснения многих темных мест означенных сочинений, очищения текстов, искаженных переписчиками.

Армянская литература сохранила многие сочинения и отрывки творений святых отцов, которых подлинники более не существуют; так, недавнему знакомству с ней мы обязаны открытием считавшейся невозвратно потерянной хроники Евсебия, частями Филона, св. Ефрема, Иоанна Златоуста и др. Так как подлинники потеряны, то эти переводы, которые сами восходят к глубокой древности, считаются драгоценными. За верность этих переводов, кроме глубоких познаний армян в греческом языке, ручается и самый механизм армянского языка, богатого в лексикологическом отношении и грамматическими формами, гибкостью конструкции и особенным свойством, представляющим возможность составлять бесконечно разнообразные сложные слова.

Армянская литература оказывает также большую услугу и сирийской письменности, как по политической истории, так и по церковной,—ибо со времени введения в Армению христианской религии, многие из сирийского духовенства перешли туда, основали там монастыри и исправляли разные церковные должности, так что вся юго-западная часть Армении, заключающаяся между Евфратом и Тигром, имела епископами сирян и зависела от антиохийского патриарха, а также, до изобретения армянских письмен и переложения книг св. писания на армянский язык, богослужение и книги были на сирийском языке и употреблялись сирийские письмена.

---

* Перевод этот, по мнению европейских ученых, превосходит все существующие переложения св. писания. Лакроз называет его «царем переводов». Английский ученый Клавдий Буканан удивляется точности этого перевода, чему без сомнения содействовали гибкость и сила армянского языка.

А потому армяне ещё в V веке имели переводы творений св. Ефрема Эдесского, проповеди Якова Нисибийского и творения главных писателей Сирии; в VI веке священники сирийские, изгнанные из отечества за свои мнения, переселились в Армению и перевели еретические книги Манеса, Федора Мопсуэстского, сочинения несторианцев, подложные книги ветхого и нового заветов. Впоследствии были переведены многие другие богословские сочинения. К половине XIII столетия относится перевод «Всемирной истории» якобитского Антиохийского патриарха Михаила. Об этом сочинении с большой похвалой отзывается Григорий Абуль—Фарадж в своей всемирной истории, писанной на сирийском языке. Перевод этот весьма любопытен, в особенности потому, что подлинный текст считается потерянным. В армянской литературе можно также почерпнуть более положительные сведения об учении древних парсов, последователей Зароастра, ибо в V веке после падения армянской монархии, маги, пользуясь влиянием персидских царей, старались распространять в Армении свою религию, поэтому богословы армянские вынуждаемы были для ограждения народа от соблазна писать богословские рассуждения в защиту христианской религии. В этом отношении особенно замечательны сочинения Езника, епископа Колбского, Ардзана Ардцруни и многих других духовных лиц, а также и история Егише, где в послании персидского полководца Миһр Нерсеха заключается полное изложение исповедания зороастровой религии. Кроме того на армянском языке много богословских рассуждений, написанных для опровержения разных еретических учений, существовавших под разными названиями в Армении, северной Месопотамии и в других местах Азии.

Мы не имеем достаточно данных для того, чтобы вполне оценить богатства армянской литературы, ибо много рукописей безвестно хранится в пыли монастырских библиотек, многие не изданы и хотя только незначительная их часть доступна европейским ученым, но и по этим данным мы с некоторою вероятностью можем полагать, что изучение армянской письменности было бы весьма плодотворно для европейской науки.

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ՅԵՎ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասիայում, մարդկության այդ օրօրանում և սկիզբն առել լուսավորությունը և այնտեղից արդեն անցել այլ յոթկլիմաներ. Հունաստանը խոստովանում է, որ Ասիայից և փոխ առել իր այբուբենը, այնտեղից էլ անցել մեզ քվական նշանները, այնտեղ և ստեղծագործել աստղաբաշխությունն ու հոգագործությունը, այնտեղ էլ առաջացել կրոնական և փիլիսոփայական ուսմունքները, շարունակ այնտեղից էլ գալը յոկել հին աշխարհի իմաստուններըՙ Աբեմաւաքն խոկ, գնում Պյութագորոսի և Պլատոնի ժամանակներից նայում է Արևելքին վորպես իր գաղափարակի վրա։ Ուստի և, ինչպես XV դարում լատինները ու հունարենը լեզուների ուսումնասիրությանն էին նվիրվում, այնպես և հիմա արևելյան ժողովրդների ու նրանց քաղաքակրթության՝ մեր յեվրոպական քաղաքակրթության մոր՝ պատմությունն իմանալու համար ուսումնասիրվում են արևելյան լեզուները այն համոզումով, վոր ժողովրդի հանճարը նրա լեզուն է[1], Նրանով կարող ենք գտնել ժողովրդի լուսավորության ստիճանի, նրա հատկությունների, բարքերի, սովորությունների, արժանիքների ու արատների մասին և այլն, մի խոսքով — ժողովրդի լեզվի միջոցով կարող ենք ավելի հավատարիմ ճանաչել մի ժողովուրդ, քան քե նրա պատմական հիշատակարաններով[2]։ Ահա քե ինչու Եվրոպայի բոլոր լուսավորված ժողովուրդները քաց են անում բազմաթիվ դպրոցներ՝ արևելյան լեզուներ ուսումնասիրելու համար, հրատարակվում են ամսագրեր, կազմվում ընկերություններ՝ նպատակ ունենալով պարզելու նոր լույսով մարդկության սկիզբն ու նախակենցաղ հասարակության վոգին։

Շամպոլիոն I-ը, Բոպպը, Ռասկը, Վիլկինսոնը, Գեյերոնը հարկադրեցին Եվրոպային խոսելու իր խորհրդավոր լեզվով, անգլիացիներից Ճոնսը, Կոլեբրուկը (Colebrooce), Վիլսոնը, Ջրանսիայում՝ Շեզին, Գատյեն, Գերմանիայում՝ Բոպպը, Բոլենը, Ջրանկը,

Լասանեը և գուլդ Շլեգելները հայտնագործեցին Հնդկաստանը, նրա խորամիտ և վսեմամիտ կրոնը, նրա խիստ փիլիսոփայությունը, նրա բանաստեղծական յերևակայությունը, նրա փարթամ ու հրաշագեղ բնությունը։ Սասին մատչելի դարձրեց մեզ արաբական ու պարսկական գրականությունը և հիմնեց Ասրանախայում մի ընկերություն, վորը շարունակելով նրա հետազոտությունները Անկետիլ Դյուպերոնի և առավելապես Բյոռնուֆի հետ՝ հնարավորություն տվեց մեզ լսելու Զրադաշտի ձայնը, վոր լռության էր մատնվել այնքան դարեր. Գրոտեֆենդը (Grotefend-ը) և Սեն-Մարտենը (S. Martin) հույս են տալիս կարդալու անպատճառ գրությունները. Ռառլինսոնի կայսրությունից մեզ վոչինչ չվրիպեց Համմերի գլխով հայացքից. Ռեմյուզան և Ժուլյենը ծանոթացրին մեզ Չինաստանի, իսկ Կլապրոտը՝ Միջին Ասիայի անհայտ ժողովրդների հետ։

Ինչպես վոր հունարենն և լատիներեն լեզուները դարձրին արժատական լեզուներ[3] կոչվելուց, այնպես և յեվրոպացիք ու պարսիկները սկսեցին արմատական ժողովրդներ կոչվելուց։ Բանասիրությունը (филология) բացատրեց մեզ պատմական ժամանակների բոլոր գաղթերին նախընթաց ժողովրդական անգաշարժները և ամենակրիտ լեզվի մեջ գուշը տվեց ֆրանսերենին, սանսկրիտին, հունարենին, գերմաներենին, լատիներենին, կելտերենին, հայերենին, պարսկերենին և այլ լեզուների արմատները։ Ասիական բազմաբարբառ ժողովրդների մեջ դիտնականների հետազոտությունից չվրիպեց մի յերկիր՝ սրբագործված յուր բերբիկան հիշատակներով և յուր աշխարհագրական դիրքով, յուր բնակիչների պատմությամբ, լեզվով ու գրականությամբ Եվրոպայի լուսավորության ուշադրությանն արժանի. գեռևս XVII դարից Եվրոպայում սկսեցին ուսումնասիրել Հայաստանը և շատերը, մանավանդ Արևելքում յեղած միսիոներները, կատարելապես ազատասում էին հայոց լեզուն ու քաղցին բազմաթիվ մեծահարգ աշխատություններ։ Այդ ժամանակվա հայագետներից առանձնապես նշանավոր են Paolo Piromali, Clement Galanus, Jaques Villotte, Mathurin Veyslère de la Croze, l'abbe Guillaume de Villefroy, l'abbe Laurdé, հայկական բազմահատոր բառարանի հեղինակը։ XVIII դարում ամենից ավելի նշանավոր են — գերմանացի գիտնական Շրեդերը «Thesaurus linguae armenicae»-յի հեղինակը և անգլիացի յեղբարը Վիլհելմ և Գեորգ Վիլկինսները՝ Մովսես Խորենացու պատմության առաջին անգամ լատիներեն թարգմանողները։ XIX դ. սկզբին (1811 թվին) Պարիզում հիմնվում և հայոց լեզվի առաջին ամբիոնը, վորը զբաղավորում էր Շահան Ջրպետը։

XIX դարի՝ ներկայիս հանգրվանյալ աշխարհին պատկանող հայագիտնականից առանձնապես նշանավոր են՝

Բանաստեղծ յորդ Բայրոնը՝ հայ-անգլերեն քերականության հեղինակը։

Շուչյը, որին Ֆրանսիական կառավարությունն ուղարկել էր հետազոտելու հայկական Վան քաղաքի ավերակները, և որը իր ճանապարհորդության մասին թողել է չափազանց հետաքրքրական հիշողություններ, բայց զժբախտաբար քրդերի ձեռքով ապանվել և լեռներում։

Սեն Մարտենը՝ Հայաստանի մասին գրած իր շատ հետաքրքրական հուշագրերով։

Մեզ ժամանակակից հայագիտներից առանձին ուշադրության արժանի են — Կատրմերը, նյութեն Բուրնն՝ հեղինակը «L'Arménie» վերնագրված աշխատության, որը պարփակում է Հայաստանի աշխարհագրության, քաղաքական պատմությունը, գրականության և ազգագրության պատմությունը։

Աբբատ Կապպելլետին — Ներսես Շնորհալու յերկերը լատիներեն և Ներսիսյի պատմությունը իտալերեն թարգմանողը։

Նեյմանը — Ներսիսյի պատմությունը և Լևոն III-ի քարտուղար Վահրամ Ներսեսյան ժամանակագրության անգլերեն և Ներսես Լամբրոնացու Առեներանության վրա Ներսես կաթողիկոս Կլայեցու ուղերձը՝ արևմտյաններին կամ XII դ. պավլիկյաններին մասին (Սամոսատում) գերմաներեն թարգմանողը. Նրան են պատկանում և հետևյալ աշխատությունները՝ Mémoire sur la vie et les ouvrages de David, philosoph arménien du V siècle de notre ère; Die armenische Sprache und Literatur; Armenische Dichtkunst; Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur և գանազան այլ գիտական հոդվածներ, տեսեղված պարբերական հրատարակությունների մեջ։

Վետերման, Բեռլինի պրոֆեսոր. Նրա յերկերից հիշենք Grammatica linguae armeniacae, ուր հայոց լեզվի կազմությունը քննված է Ալենկի այլ բարբառների (наречия) համեմատությամբ։ Այս քերականության համառոտությունը հրատարակված է «Brevis linguae armeniacae grammatica, litteratura, chrestomatia cum glossario» վերնագրով, որը կազմում է Վետերմանի Portae linguorum orientalium-ի IV մասը։

Լե-Վալիան-դե Ֆլորիվալ, հայոց լեզվի պրոֆեսոր Պարիզում, V դարի մատենագիրներ՝ Խորենացու և Ագաթիկ Կողբացու յերկերի Ֆրանսերեն թարգմանողը։

Դյուլորյան հնգինակ վերին ասիճանի հետաքրքրական հոդվածներին, որոնք գնտնվում են Journal asiatique, Révue d'orient և Revue des Deux Mondes-ի մեջ։

Վիկտոր Լանգլուա, որին ֆրանսիական կառավարությունը թանկագին հանձարարել և գիտական ճանապարհորդություններ կատարել, հետազոտելու Փոքր Հայաստանի քաղաքների ավերակները և Իտալիայի թանգարաններում պահվող փաստաթղթերը, որոնք թավականաչափ պարզում են մինչեւ գարերում Ցեղրատայի և Աբխազի միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները։

Ցեղրքա Նեվ — Քոմա Մեծոփեցի պատմիչի մասին գրած յերկի հնգինակը և Գրիգոր Նարեկացու մի քանի հոգևոր յերգերի թարգմանիչը։

Նշանավորագույն հայագետների և նրանց մի քանի աշխատությունների սոսկական այս թվարկումը քնականաբար հարուցում է հետևյալ հարցերը. Ինչն է, որ հարկադրում էր Ցեղրատայի լուսավորված կառավարություններին գիտական սրշտավախմբերը ուղարկել հին Հայաստան, նրա ավերակները հետազոտելու և հայոց լեզվի սմբիոններ գիմելու իրենց համալսարաններում։ Ի՞նչն և դրդել յեվրոպական գիտնականներին քաշվանցելու հայկական հնության գարավոր խավարը և կյանքի վտանգով հետազոտելու Հայաստանի մոռացված ավերակները։ Ի՞նչն և առաջացրել նրանց մեջ այն յեռանդը, որով նրանք ուսումնասիրում են հայոց լեզուն։ Ի՞նչ հուշանք են պահպանել նրանց մեջ այն հարատևությունը, որով նրանք հազթահարում են անխուսափելի գժվարություններ և ուսումնասիրում իրենց համար ամայր մի լեզու, չունենալով ձեռքի տակ ուսման ձեռնարկներ։ Ցեղ ինչ պատճառներով և պարզևատրել աշխատողներին արևելյան լեզվագիտության այս ճյուղը։

Վերոհիշյալ հարցերը լուծելու նպատակով կաշխատեմ քիչ խոսքերով շարադրել, քե ինչու և ինչ ասիճան կարևոր և Հայաստանի ուսումնասիրությունը և ինչ հարստություններ և պարունակում նա իր մեջ պատմական և գրական տեսակետից։ Բիբլիական ավանդությունները, հին Գարսկաստանի ժողովրդական ուսմունքները և Բյուրնուֆի, Բոպպի, Լասսենի և այլոց լեզվաբանական խորազնին վերլուծությունները և յեկեղեցու հուշն և լատին հայերի միաձայն վկայությունները, որոնք, համաձայն Մովսեսի* ևս նոսաս, տապանն ի լերինս Արարատայ՝ խոսքերի, Հայաստանը ճանաչում են մարդկային ցեղի սրօրան*։

* Ջնդ-Ավեստայում և պարսից սրբազան այլ գրքերի մեջ Հայաստանը անվանված է Իրան-վեջաս, այսինքն Իրան-հասակ՝ յերկրի վրա առնչված ու

Հայերի և հարևան այլ ժողովրդների ավանդությունները Արարատը կապում են համարում այն հրաշալի նավի, որ փրկեց մարդկային ցեղի յերկրորդ հորը համաշխարհային ջրհեղեղից. Արարատի շրջակայքում գտնվող շատ տեղանուններին առասպելականությունը մինչև հիմա հիշեցնում է նրա դիցերազեղ այս վայրերում. Այսպես, քան հայկական ավանդությունների Առնոյոտն շրջանում, Արարատից արևելք, քաղցած և նոյ նահապետը, որից շրջանն իր իսկ անունն է առացել — Առնոյոտն. Առնոյոտն հայերեն նշանակում է «նոյի վտանների մոտ». Ամեն գյուղի անունը նույն այդ շրջանում կազմվել և հայերեն լսվում (նա խաղողի վազեր տնկեց) բառերից, և նշան այն դեպքի, որ նոյը Արարատից իջնելուց հետո նրա առաջոտում խաղողի վազ տնկեց. իր սահմաններում ամփոփելով մարդկանց նոր նախահորը, Հայաստանը չի գիջում առաջ վրան յերկրի և մարդկային ցեղի յերկրորդ նախամոր՝ Նոյեմզարի ապրանքը. նրանք կպրծում են, որ նա հենց և իր մահկանացուն այն անգում, ուր հիմա Մարանդ քաղաքն է, որի անունը հայերեն նշանակում է՝ «մայրն այնտեղ է» (mater ibi) և որը հիմա Մարանդ է կոչվում Պտոլոմեոսը տակավին Marunda է կոչում այն։ Հայկական ավանդությունների համաձայն Բերևան քաղաքն իր անունը առացել է այն հիմքով, որ նրա գտնված տեղը Նոյին յերևացած առաջին ցամաքն եր։ Բերևան հայերեն նշանակում է՝ յերևացած կամ տեսնված։

Սակայն Արարատի շրջակայքի բոլոր անուններից ամենից հետաքրքրականն ու հանելուկայինը Նախիջևան քաղաքի անունն է. անհիշելի ժամանակներից գոյություն ունի այդ քաղաքը՝ Արաքսի ձախ ափին, Արարատից հյուսիս. ավանդությունն ասում է, որ Նոյը այստեղ է բնակվել տապանից դուրս գալուց հետո, որ և հաստատում է ինքը անունը, որովհետև Նախիջևան հայերեն նշանակում է՝ առաջին իջման տեղ։

Կարելի չի կարծել, ասում է Սեն Մարտինը, թե գտնի որ այդ տեղը հետու չեր Արարատից, ապա քրիստոնյաները այդպես անվանել են այն իբրև հիշատակ Նոյի, յերբ Հայաստանը լուսավորվեց քրիստոնեական հավատի լուսով, յեթե միայն Պտոլոմեոսը չհիշեր Նախիջևանը Նախնապ անվանի տակ. բայց ավելի ապշեցուցիչն այն է, որ Պտոլոմեոսից 50 տարի առաջ ապրող Հովսեփը միանգամայն համաձայնելով հայկական ավանդություններին, ասում է թե՝ «Այս տեղը հայերը անվանում են իջման տեղ, որովհետև տապանն այստեղ վերջացրեց գալուն և տե-

---

բնակեցված առաջին տեղը. այս ավանդությունները զարմանալիորեն համաձայն են Մոսեսոց դրքի հետ։

պական ընտիքիչներըը մինչև հիմա յել մատնանշում են նրա բնակրնեըը։

Այսպիսով հայ ժողովրդի սկզբնավորությունը մարդկության սկզբնավորությունն է, իսկ նրա հետագա պատմությունը ձուլվում է հին աշխարհի համարյա բոլոր ժողովրդների պատմության հետ։ Հայաստանի տահմաններում է ընկել առաջին նվաճող բնույը նամ Նիմվրոդը. Հայաստանի վորդիները պատվավոր մասնակցություն են ունեցել Տրոյան փառապանծ պատերազմի մեջ, ուր ընկել է նրանց Զարմայր քաղավորը, իսկ իրենց Արա գեղեցիկ քաղավորի հետ նրանք ճակատել են հեշտասեր Եռմիրամի դորքերին. Հայաստանի լորքերից դորաբանակներ գուրս յեկան Ամպահակի տիրակալությունը ցնցելու և Սարդանապալի լուծը թոթափելու համար. Նրա մարդերում Վահեն դիմադրում եր Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, նրա տահմաններում Արջատաը առաջնեց և վոչնչացրեց Սելևկյաններըի գոռոզությունն ու զորությունը. Հռոմեացիների վրեժխնդրությունից հալածական Հաննիբալը, քաղնվելով հայկական լեռներում, հույս ուներ նրանց բարեուներները հակադրել Կապիտոլիումի արծիվներին. Արտաշես I-ը Հայաստանից գուրս յեկավ Ասիան Հռոմի աշխարհատիրոջ հեղինից պաշտպանելու համար. Տիգրանը ջախջախեց հռոմեական լեգիոններըը, մինչը մյուս հետևից հարվածով իր դեմ ու գարկված Հռոմի հարվածները զորավարներին. Արշամ քաղաքորը նամակակցության մեջ եր աշխարհի փրկչի հետ և բոլոր յերկրներից Հայաստանը առաջինն եր, վոր յուսավորվեց քրիստոնեական հավատի լուսով՝ ս. Թադեոս առաքյալի ձեռով. Ռոսրով I-ը ջախջախեց Պարսկաստանը և իր ցեղակից Արշակունիների գահը հաստատող Արտաշիր Սասանյանը առակ նենդ մարդասպան Անակի ոգնությամբ կարողացավ փրկվել անող վրիժառուի պատժիչ ձեռից. Անակի վորդի Դրիդորը քրիստոնյա յե գարձնում իրեն հալածող Տրդատին (Դիոկղետիանոս կայսրի բարեկամին) նրա հետ և ամբողջ Հայաստանը. Տրդատի թուլլ հաջողությունների որով Հայաստանը գառնում է անիշխանության, ներքին յերկպառակությունների և հզոր հարևանների փառատենչության գոհ։ Պաշտպանելով իր ինքնուրույնությունը, նա մշտական պայքարի մեջ է յեղել մերթ հռոմեացիների, մերթ՝ պարսիկների հետ և՝ դավանանությունների, ներքին անկարգությունների և հարստահարություններից թուլացած՝ ընկնում է իր հարևանների չախջախիչ հարվածների տակ։ Բայց յերբ պարսից Հազկերտ քաղաքորի վանրապորժ ձեռքը դիպավ քրիստոնեական կրոնին, իրենց իշխանների կոչով հայերը միահամուռ կերպով հավաքվում են և կուրծք տալիս հայրենական կրոնի պաշտպանության համար

չնայած պարսից Քազավորի դուրս քերած անքիվ-անհամար հրոսակներին. նրանք զարմացնում են քշնամիներին իրենց քաջությամբ ու իրենց հավատարմությամբ դեպի ս. հավատը։ Մի դժբախտությունն հաջորդում է մյուսին. մոլեգին արաբները ավերում են Հայաստանը, ներկում յերկիրը նրա բնակիչների արյունով և կործանում նրա հին քաղաքները. նրանցից հետո հայտնվում են քուրքերը, անլուսինները, մոնղոլները, յեզիպտական մամլյուքները և Լանկթեմուրի հրոսակախմբերը։ Ճիշտ և, նրանք բոլորը հանդիպել են Հայաստանում մոլեգին դիմադրությանն, հաճախ և պարտություններ կրել. նրանց քանկ և նոտել նրա քաղաքների առումը, իսկ անմատչելի բներդներն ընդմիշտ կասեցրել են նրանց մոլեգին առաջխաղացումը. ասկայն դա ավելի ևս կատաղեցրել և հակառակորդներին, ուստի և անհնաբին գազանությամբ ամեն ինչ հրա և արի ճարակ դարձնելով, քոդել են իրենց հետից քաղաքների ավերակներ՝ շաղախված նրանց բնակիչների արյունով։

Բայց անխմանալի յեն նախախնամության ճանապարհները։ Այն ժամանակ, յերբ Հայաստանը գտնվում էր անհավատների լծի տակ, նրա վորդիքը պատավավոր դիրքեր են գրավում հռոմեական գորքի շարքերում և մինչև իսկ բարձրանում կառավարչի Մեծի գահը։ Առաջին հայ կայսրը Մավրիկիոսն էր, Տիբերիոսի փեսան ու պահապետանդը (583—602), նրանից հետո գալիս են — Մեզիկուս (667), Վարդանի վորդի Փիլիպպոսը (711—13), Արտավազդ (741—43), Կարլոս Մեծի ժամանակակից Նիկիփորը, Լևոն V հայազգին՝ Արծրունյաց տոհմից (813—20), Վասիլ Արշակունին, Մակեդոնացի կոչեցյալը (876—896), նրա վորդիքը՝ Լևոն VI (889—911) և Ալեքսանդրը (912), Լևոն VI-ի վորդի Կոստանդին-Ռոմանոսը (959—963), նշանավոր Հովհան Զմշկացին (969—976), Ռոմանի վորդիքը — Վասիլ II և Կոստանդին VIII (976—1025) և շատ ուրիշներ. 212 տարվա ընթացքում հայերից քաղավորել են 12 կայսր, յեղել են նաև շատ կայսրուհիներ։ Կիլիկիայի հայկական քաղաքները նշանակալից ազնուքյուն են ցույց տվել խաչակիրներին, որոնց Աստրքում գտնված ժամանակ Անտիոքիո պաշարման և Ցեզեսիայի առման մեջոցին. հետագայում նրանք ազգակցական կապեր հաստատեցին յեզեսացի կոմսերի հետ։ Այսպիսով հայերը վաղ ժամանակներից, կորցնելով ինքնագլուխ ժողովրդի բոլոր հատկանիշները, գարերի և հզոր շրջաձերի յերկար շարանի միջով անփոփոխ պահպանել են իրենց կրոնը, իրենց նախնական բնավորությունը և հիմա, ցրված Եվրոպայի և Ասիայի շատ յերկրներում, այնտեղ իրենց հետ տարել են նախ իրենց մայրենի

խոսքը. այսպես, նրանք կազմում են Անատոլիայի, Ասորիքի, Մեջագետքի բնակչության մեծամասնությունը, բնակվում են Արտասահմանում, Պարսկական Իրանում, Թիլիսում, Մազանդարանում, Սպահանի շրջակայքում, Վրաստանում, Կովկասում, Լեհաստանում, Դոնի ափերին, Ղրիմում, Մոլդավիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, և Եվրոպայի ուրիշ պետություններին մեջ, Եվրոպացում և Հնդկաստանում. Հաշվի առնելով հայերի քանակական քազմությունը և նրանց բոնած տարածությունը, դյուրին և յեզրակացնել, թե յեվրոպական առևտրին վերպիսի ոգուտ կտա հայերեն լեզվի ուսումնասիրությունը, մանավանդ, յերբ նկատի ունենանք, վոր Տաճկաստանի և Պարսկաստանի առևտրական շրջանառությունները հայերի ձեռքումն են, և վոր Ռուսաստանի առևտրական հարաբերությունները Արևելքի հետ կատարվում են առավելապես Հայաստանի ձեռներից վաճառականների միջոցով։

Իսկ ինչ վերաբերվում է այն հարցին, թե վորպիսի ոգուտ կարող և բերել պատմությանն ու լեզվագիտությանը հայ լեզվի և գրականության ուսումնասիրությունը՝ այդ բանը հեշտ կարելի յե յեզրակացնել մոտավորի պատմական կյանքից, վորը, ինչպես անանուն, կապված եր հին աշխարհի համարյա բոլոր ազգերի հետ և անմիջական կամ կողմնակի ազգեցություն և ունեցել այն բոլոր մեծ դեպքերի վրա, վորոնք կատարվել են քաղաքացիական կամ կրոնական ասպարիզում։ Եվ իրոք, հայ գրականությունը մեծ լույս և սփռում Արևելքի հին պատմության վրա, պահպանելով այնպիսի անհայտ մանրամասնություններ, վորոնք վերաբերվում են Մարսկան և Աստեստանյան քաղաքվորությունների պատմությանը, նամանավանդ Եամիրամի և Ինյերոսի պատմությանը։ Նա պարունակում է շատ հետաքրքրական և կարևոր տեղեկություններ Արշակունյան և Սասանյան հարստության պատկանող պարսից քաղաքների մասին, ինչպես և լրացնում և Արևելյան կայսրության պատմության բացերը, պարզում և նաև շատ բիչեր արարացիների, անկյունների, քուրքերի, մոնղոլների տիրապետության և խաչակրաց արշավանքների վերաբերյալ. Նա վորոշ տեղեկություններ և հաղորդում Կովկասյան լեռների և Եվքսինյան Պոնտոսի ափերին բնակվող ժողովուրդների մասին. Մյուս կողմից հայ գրականության ուսումնասիրությունը, գրականության, վոր ունի սուրբ գրքի, յեկեղեցու հայրերի առեղծվածության, Պլատոնի, Արիստոտելի և հունական, սուրական և պարսկական այլ գրողների յերկերի պարմանալի հիշատ քարզման-

նուքյուններըդ, վերին աստիճանի կարևոր և հիշյալ աշխատությունների շատ մուտի կիսերը բացատրելու, արտագրողների ապհասած բնագրերը մաքրելու համար։

Հայ պրակտուքյունը պահել և ուսերը հայրերի առնչագործությունների շատ յերկեր և հատվածներ, որոնց բնագիրները այլևս գոյություն չունեն։ Այսպես. վերջերս նրա հետ ունեցած ծանոթությամբ մենք պարտական Եվանգելիոսի ժամանակագրության, Փիլոնի հատվածների, ս. Եպիփանի, Հովհան Վոսկեբերանի և այլոց գործերից, որ անգործ կորած կյին համարվում, դյուտով։ Քանի մոր խոսկանների կորած են, ուստի այդ քարոզությունները, որոնք խոր հնություն են պահել, համարվում են թանկագին։ Այդ քարոզությունների ճշտությամբ մասին՝ բացի հանդարների վերաբերմամբ հայերի ունեցած խոր համոզությունից, յերաշխավորում է և ինքը — հայ լեզվի մնխանիզմը, հարուստ՝ բառագիտական տեսակետից և քերականական ձևերով, շարահյուսության ճկունությամբ և մի առանձնահատկությամբ, որ հնարավորություն է ընձեռնում վերին աստիճանի բազմազան ու բարդ բառակապակցություն։

Հայ պրակտուքյունը նույնչափ մեծ ծառայություն և մատուցում նաև ասորական պրակտուքյանը՝ ինչպես քաղաքական, նույնպես և յեկեղեցական պատմությունը վերաբերյալ, քանի մոր քրիստոնեական կրոնը Հայաստան մուտք գործելու որից ասորական հոգևորականության շատերը անցան այնտեղ, ուր հիմնեցին վանքեր և վարում կյին գանազան յեկեղեցական պաշտոններ, այնպես մոր Հայաստանի ամբողջ հարավ-արևմտյան մասը, մոր ընկած կր Եվփրատի և Տիգրիսի մեջ, ասորի յեպիսկոպոսներ ուներ և յենթակա յեր Անտիոքի պատրիարքին, ինչպես և մինչև հայերեն տառերի գյուտը և սր. գրքի հայերեն վերադրությունը, ժամասացությունն ու գրքերը ասորական լեզվով կյին և գործ կյին ածվում ասորեներեն գրեր։

Ուստի գեռ V գարում հայերն ունեցին սր. Եվփրեմ Եվեսացու առնչագործության քարոզությունները, Հակոբ Մծբնա հայրապետի քարոզները և Ասորիքի նշանավոր գործերի քարոզությունները. VI գարում իրենց կարիքների համար հայերենից վերցված ասորական քահանաները բնական յերևույթ հասատանցին

---

* Եվթոպական գիտնականների կարծիքով այդ քարոզությունը գերազանցում է ուսերը գրքի բոլոր գոյություն ունեցող փոխադրություններըն հակառակը այն կոչում է եքարոզությանց քաղուհին Անգլիացի գիտնական Դլադդոս Բուկհամը գործածում է այդ քարոզության ճշտության վրա, որին անկասկած նպատակ է հայ լեզվի ճկունությունն ու ուժը։

Հայաստանում և քարտմանեցին Մանանի, Թեոդորոս Մոպսուեստացու հնդամատեական գրքերը, նեստորականների յերկերը, կենցի հին ու նոր կտակարանների գրքերը։ Հետագայում քարտմանվեցին շատ ուրիշ աստվածաբանական գործեր։ XIII գարի կիսին նշվում և Տիեզերական պատմությունը Անտիոքի հակոբյանական պատրիարքը Միքայելի ձեռով։ Այս յերկի մասին մեծ գովաստանքով խոսում է Գրիգոր Աբուլ-Ֆարաջը իր ստորերին լեզվով գրած տիեզերական պատմության մեջ։ Այս քարտմանությունը շատ հետաքրքրական և մանավանդ այն պատճառով, որ իսկական բնագիրը կորած է համարվում։ Հայ գրականության մեջ կարելի յե նույնպես և ավելի գրական տեղեկություններ ձեռք բերել հին պատմիչների՝ Զրադաշտի հետևորդների ուսմունքի մասին, քանի որ V գարում Հայկական միապետության անկումից հետո, մոգերը ոգևորվելով պարսից քաղաքների ազդեցությունը, աշխատում էին Հայաստանում տարածել իրենց կրոնը, ինչու և հայ աստվածաբանները ստիպված էին ժողովուրդը զգուշացնել այդ հետևորդների ուսմունքի վնասներից։ Համար աստվածաբանական քննչություններ գրել և պաշտպանության քրիստոնեության համար։ Այս տեսակետից առանձնապես նշանակելից են Եզնիկ Կողբացի յեպիսկոպոսի, Արծան Արծրունու և շատ այլ հոգևոր անձանց յերկերը, ինչպես և Ցիզիչեի պատմությունը, ուր պարսիկ գործավար Միհրներսեհի քաղաքում ամփոփված և զրադաշտական կրոնի դավանաբանության լրիվ շարադրությունը։ Բացի գրաններից հայերեն լեզվով կան աստվածաբանական շատ խոշոր ստեղծություններ, որոնք գրված են զանազան հնդամատեական ուսմունքների հերքման համար, ուսմունքներ, որոնք զանազան անուններով տակ գոյություն են ունեցել Հայաստանում, հյուսիսային Միջագետքում և Ասիայի այլ վայրերում։

Մենք չունենք բավականաչափ տվյալներ, որպեսզի լիովին պնահատենք հայ գրականության հարստությունները, քանի որ շատ ձեռագրերներ անհայտ պահվում են վանական գրադարաններին մեջ, շատերը չեն հրատարակված և քնպես և գրանց անունները մասն և մատչելի յեվրոպական գիտնականներին, քայց այդ տվյալներով իսկ մենք կարող ենք հավանականությամբ կարող ենք ենթադրել, որ հայ գրականության ուսումնասիրությունը անչափ շահեկան կլիներ յեվրոպական գիտության

АРМЯНО-ГРЕГОРИАНСКАЯ ОБЩИНА В КОНСТАНТИНОПОЛЕ

Вопиющие беспорядки, с давних пор тяготевшие над армянами в Турции, при управлении народно-религиозными делами, были, после восточной войны, доведены до крайности главными их виновниками,—некоторыми, лишь по богатству известными лицами.

Эти люди, достигнув государственных должностей и будучи следовательно в тесных сношениях с влиятельными лицами турецкого правительства, присвоили себе право вмешиваться во все армянские дела, управлять оными непосредственно или через константинопольских армянских патриархов, и наконец при самой Порте играть роль представителей армянского народа.

Нет сомнения, что при таком порядке вещей, самовластие, в полном восточном смысле этого слова, имело не последнее место. Церковные и монастырские доходы, добровольные подношения равно как и расходы на все народные учреждения, не были подвержены никакому контролю. Училища, больницы и прочие богоугодные заведения приходили в упадок, несмотря на постепенное с каждым годом увеличение расходов. Но куда шли эти деньги и на что именно употреблялись,—этот вопрос был слишком деликатен; на него нельзя было отвечать прямо; это было сокровенной тайной вышесказанных лиц, и народ не смел даже думать об отчетности.

Наконец, бедственное положение народа возбудило общее внимание армян и принудило их подумать о том, как избавиться от подобного порядка. Единственным средством к достижению этой цели, было признано осуществление положения, о котором давно уже мечтало общество. Положением этим армяне надеялись, однажды навсегда, уничтожить всякое злоупотребление в народно-религиозном управлении и вместе с тем устранить всякое самовластие со стороны некоторых лиц.

По составлении этого положения, бывший константинопольский армянский патриарх, от имени народа назвал его по-армянски «Сахманатрутюн»,—от слова «Сахман», в русских переводах — граница, определение и «трутюн», по-

ложение, состояние. Впоследствии, по поводу возникшего армянского вопроса, европейские журналы, по неведению армянского языка, назвали это Положение «Конституцией»,— название это лишено всякого смысла относительно как армянского народа, так и самого Положения.

В первый день обнародования его в Армянском патриархате главнейшие из настоящих противников Положения находили название «Сахманатутюн» соответствующим цели, и одобрили его собственноручным подписанием, а о конституции не было даже и помину.

Как бы то ни было, административное это положение, как средство, ограждающее народ от влияния известных лиц, и как результат векового бедственного для народа опыта, не могло дать административным учреждениям иной формы, как выборных депутатских собраний. Депутаты, по Положению, выбирались народом, секретным баллотированием. Общее собрание депутатов представляло народ. Общее депутатское собрание выбирало членов гражданского и прочих более или менее значительных собраний. Гражданское собрание под председательством константинопольского армянского патриарха, как центральное народное учреждение, занималось администрацией всех народных учреждений: церквей, училищ, больниц и других богоугодных заведений. Ему же принадлежал высший надзор над прочими второстепенными собраниями.

Другое,—в духовных делах равносильное первому собрание, тоже под председательством патриарха, обязывалось управлять до религии касающимися делами. Эти собрания были ответственны перед народом в лице его депутатов. Остальные советы: ученый, экономический и проч., прямо зависели от центрального управления и ничего не могли предпринимать важного без его разрешения. Народ, который давно желал иметь такое Положение, был вполне удовлетворен, и почти двухлетнее существование Положения оправдало его надежды.

Такой порядок вещей не мог быть приятным некоторым лицам, но они не теряли надежды быть по крайней мере членами гражданского собрания, а с другой стороны, видя свою замкнутую малочисленность, не могли ничего предпринять против общего стремления. Между тем, народ, составивший это Положение исключительно с той целью, чтобы избавиться от вредной администрации, не выбрал означенных лиц в депутаты, чем они не только были лишены средства быть членами гражданского собрания, но и оскорбились, заметив явное к себе пренебрежение и даже ненависть народную.

В продолжение двух лет, естественный успех этого Положения, ежедневные непохвальные внушения отстра-

ненных оным лиц поставили наконец Порту в ложное отношение как к самому Положению, так и к армянскому народу. Но в Положении не было ничего, чтобы могло изменить подданические отношения армян к Порте, ибо оно касалось только внутренних и религиозных дел армянского народа. Поэтому Порта не имела возможности приступить к явному разрушению этого порядка, хотя в сущности невинного даже и для нее самой,—но она только выжидала какой-либо предлог, чтобы вмешаться во внутренние дела армян, уничтожить Положение и привести все армянские дела в первобытный хаотический беспорядок, в котором народ, ограбленный и угнетенный своими богачами, не имел бы средств ни к нравственному, ни к умственному развитию.

Поводом к приведению такого плана в исполнение послужил вопрос об избрании нового иерусалимского армянского патриарха, на место умершего год тому назад. Армянский народ выбирал патриарха из среды всего армянского монашествующего духовенства в Турции, как вдруг иерусалимские монахи, по наущениям Порты, начали возмущать народ с требованием, чтобы будущий патриарх был избран исключительно из среды иерусалимских монахов.

Требование это они основывали на каком-то мнении, абсолютно вредном предании, которому насильно навязывали значение. Предание это не есть церковное положение, оно не берет своего начала ни от какого собора; оно выдумано иерусалимскими монахами и, будто бы, одобрено эчмиадзинским верховным патриархом, Карапетом Улний-ским. О началах и обстоятельствах этого предания говорится только в летописи одного иерусалимского монаха Ганне, жившего в XVIII в. Эта летопись была издана монахами в Иерусалиме в 1779 г., и в этом издании они еще прибавили к преданию проклятие, чего даже нет в подлинной рукописи монаха Ганне. Это очевидная подделка, которую никак нельзя оправдать.

Сперва, бывший константинопольский армянский патриарх Саркис, следуя общему народному желанию и приняв в уважение шаткость иерусалимского предания, вместе с двумя архиепископами и духовным собранием собственною подписью всенародно об'явил: что предание это не заслуживает внимания и что можно выбирать патриарха вне Иерусалима.

Тогда сказанные некоторые лица, видя себя обезоруженными, употребили все старания, чтобы уговорить патриарха Саркиса в противном, и это им вполне удалось. Они поставили ему на вид пользу Порты и ожидание подтверждения предания со стороны верховного патриарха, к которому послали нарочного, того самого иерусалимского монаха Исаака, которого монахи хотели выбрать в патриархи.

Патриарх же Саркис, перешедши на сторону противоположной партии, официально об'явил предание действительным и начал проповедывать, что будущий патриарх должен быть выбран исключительно из среды иерусалимских монахов.

Порта имела явную выгоду поддерживать предание, оно было отличным средством, чтобы не допустить армян выбрать патриарха из среды находящегося в России армянского духовенства. Дабы заставить народ признать оное действительным, она с своей стороны, через содействие некоторых лиц, близких к верховному патриарху Матеосу, добилась подтверждения оного. Всем известно, с каким негодованием была встречена народом патриаршая бумага. Он запретил даже чтение ее в церкви и при ослушании духовенства, когда оно, вопреки желанию народа, хотело читать, народ произвел скандал в церкви,—при чем священник был схвачен, патриаршая бумага разорвана в клочки и завязалась кровавая борьба народа с наемными пожарными и гамалами вышеупомянутых лиц.

К искреннему сожалению, эчмиадзинский верховный патриарх, желая угодить виновникам своего возведения на патриарший престол, упустил из виду общую пользу армянского народа и русского правительства. Он должен был знать, что иерусалимский монастырь, принадлежит всему армянскому народу, а не одним турецким армянам, и, что всего хуже, каким-нибудь тридцати монахам в Иерусалиме.

При этом надо обратить особенное внимание на то обстоятельство, что сказанное предание если и существовало, то никогда не было соблюдено в точности. Есть множество примеров, что иерусалимские патриархи избирались вне иерусалимского монашества. Первым тому примером служит патриарх Агоп Нальян, избранный в этот сан 15 лет спустя после начала предания.

Вследствие происшедших беспорядков Порта поспешила предписать патриарху Саркису созвать собрание, но не по правилам Положения, и не по фирману, данному 18 лет тому назад, а по собственному усмотрению патриарха, и без всякого замечания приступить к избранию иерусалимского патриарха. Как только пронесся слух об этом предписании, раз'яренный народ толпой бросился к патриарху, окружил его и несмотря на противодействие войска, разогнал собрание, которое под председательством патриарха Саркиса производило выбор. Не ограничиваясь этим и считая двуличное поведение в этом деле патриарха Саркиса недостойным его сана, армянский народ требовал его отставки. Патриарх не соглашался. Тогда народ двинулся к Порте и там возобновил свое требование. Бывший верховный визирь Аали Паша обещался народу удовлетворить его желание и вместе с тем употребить все средства к

приведению, будто бы, всех армянских дел в порядок. Вследствие сего, он по собственному своему усмотрению, составил особую комиссию для ревизии армянского Положения. Ревизия эта, по словам Аали Паши, должна была ограничиться поправками статей, которые окажутся противными общему духу турецкого правительства. Само собой разумеется, что он дал комиссии секретную инструкцию по возможности изменить Положение различными убавками и прибавками, и наконец включением таких вещей, против которых народ не переставал протестовать во все время последних событий.

Мнение это подтверждается и тем, что комиссия, верная предписаниям Порты, почти окончательно уничтожила Положение в его существенных частях, так что в настоящем виде оно не только отнимает права Хатти-Хумаюном дарованные, но и те, которые армяне имели до обнародования этого манифеста. Ныне, комиссия кончила свои заседания и новое Положение, составленное ею, переводится на турецкий язык для утверждения Портою.

Следующие пункты могут обличить направление комиссии.

1. С давних времен, центральное гражданское собрание состояло из двадцати членов, что не только было назначено и по Положению, но и Порта всегда утверждала их,—как то было в последний раз, когда члены эти были выбраны на основании Положения. Ныне, по новому Положению, собрание это должно состоять из двенадцати членов; семеро из них, как большинство, могут открыть заседание и при единогласии четырех, решаются вопросы.

2. До Положения и после оного, армянский народ, независимо от Порты, выбирал конст-го патриарха, но теперь, по новому Положению, центральное гражданское собрание обязывается препровождать в Порту список всем епископам, а Порта, указывая на некоторых из них, как на людей подозрительных в политическом отношении, прямо исключает их из списка выбираемых епископов. Сильным подозрением, лишающим права быть патриархом, считается наклонность к России. Об этом явно говорят чиновники Порты, о чем говорили и иерусалимские монахи. Под таким подозрением уже находятся архиепископы: Георг (ныне в Бруссе, бывший конст-кий патриарх) и Аристакес (в Адрианополе); между тем, армянский народ, в настоящее время, едва ли имеет других, достойных этого сана.

3. Армянский народ обязывается выбирать иерусалимского патриарха исключительно из среды иерусалимских монахов. Этот образ избрания распространяется и на все армянские монастыри при избрании настоятелей, чего никогда не было.

Есть еще множество таких постановлений, которые едва ли примет народ,—по крайней мере общее мнение против них и движение умов обещает новую грозу. Во всяком случае, если армянам придется утратить свое первое Положение, то значительная часть народа перейдет в католическую и протестантскую веры, чтобы, отделившись от грегорианского патриарха, избавиться от некоторых вышеупомянутых лиц (сильно наклонных к католицизму), и вместе с тем, войти в число тех, которым покровительствует Франция и Англия. Армяно-католический архиерей Хасунян, столь известный своим вмешательством в болгарские дела, давно уже ведет интригу в провинциях, обещая армянам сильное покровительство французского правительства; не с меньшим рвением действуют и американские миссионеры.

На днях, из Кесарии было получено известие о том, что 300 семейств переходят в католическую веру. Соотечественники их, находящиеся здесь, успели остановить их до окончательного решения вопроса о Положении.

Армянский народ, лишенный всякой внешней защиты, предоставленный на произвол Порты, мало-по-малу перейдет (как уже переходит), частью в католицизм, частью же в протестантизм, и вместе с тем распространится нравственное влияние Франции и Англии в Турции. Между тем, армяне во всей Турции, расположены в пользу России, а если скажется им со стороны русского правительства хотя самая малейшая поддержка, тогда французское и английское правительства лишатся возможности действовать на них, а следовательно пропаганда их веры и влияния остановится.

Касательно иерусалимского вопроса, Порта не только нарушает Хатти-Хумаюн, но разделяет единое армянское духовенство. Она лишает армянских епископов, в России находящихся, права быть выбираемыми в иерусалимские патриархи и присваивает иерусалимский армянский монастырь одним турецким армянам, а из числа сих последних—одним тамошним монахам. Но иерусалимский армянский монастырь есть общее достояние всего армянского народа, где бы он не находился, на тех же самых основаниях и правах как и эчмиадзинский монастырь; и так как полмиллиона армян находится в России, то следовательно Порта, своим постановлением, посягает на их неопровержимое право.

В заключение всего,—если неудобно требовать, чтобы русские армяне участвовали при избрании иерусалимского патриарха, как турецкие армяне участвуют в избрании Эчмиадзинского верховного патриарха, то неуместно ли теперь же принять меры для уничтожения иерусалимского патриарха? Тогда нашим епископам откроется дорога в Тур-

цию,—находясь в прямой зависимости от русского правительства, и под его покровительством, они могут служить полезным орудием для распространения нравственного влияния России в Турции и избавить народ от произвола турецких пашей.

Константинополь.
22 декабря 1861 г.
(3 января 1862 г.)

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Հայերի վրա վարուց ի վեր Թյուրքիայում ծանրացած ապրելակոչ անկարգութիւնները Արևելյան պատերազմից հետո ծայրահեղութիւն հասան։ Սրա գլխավոր սկզբնապատճառը յեղաշրջային-կրոնական վարչութիւնն մի քանի անձինք, որոնք անուանի են հանել միայն չնչին իրենց հարստութիւնն։

Այս մարդիկ, հասնելով պետական պաշտոնների և հետևաբար մոտիկ հարաբերութիւններ ունենալով թյուրք կառավարութեան ազդեցիկ գլուխների հետ, յուրացրել են իրավունք՝ խառնվելու հայկական բոլոր գործերին, վարելու այդ գործերն ուզածի, կամ ն. Գալսի հայ պատրիարքների միջոցով և վերջապես՝ Բռան առաջ իսկ խոսելու հայ ժողովուրդը ներկայացնողների դեր։

Դասական չկա, որ իրերի այս վիճակում, վերջին տեղը չեր բռնում ինքնիշխանութիւնը, այս բոլոր լիակատար արևելյան իմաստով։

Ներկեցցական և վանական կեանքաուսները, կամավոր նվիրատուութիւնները, նամանավանդ և ազգային հիմնարկութիւնների վրա արվող ծախսերը յանքակա չեյին վերին վերահսկման։ Ըղծացները, հիվանդանոցները և սամվածահաւաք մյուս ձեռնարկութիւնները, չնայած հետզհետե ու աստիճանաբար ամող ծախսերին, դիմում եյին անկման։

Բայց քե ուր եյին գնում այդ փոդերը և ինչի վրա գործածվում, — վերին աստիճանի փափուկ մի խնդիր եր այդ։ Ուղղակի պատասխան տալ այդ հարցին չեր կարելի. վերոհիշյալ անձնավորութիւնների խորին գաղտնիքն եր այդ, և ազգը[1] չեր համարձակվում անգամ մոտենալու հաշվեքննութեան մասին։

Վերջապես ազգի ազեատյի վիճակը գրավեց հայերի քնդհանուր ուշադրութիւնը և հայիկազեից նրանց հնար փնտռելու՝ նամանավանդ դրութիւնից գուրս գալու համար։ Այդ նպատակին հասնելու միակ միջոցը համարվեց այն կանոնադրութեան (Положение) իրագործումը, որի մասին վազուց եր յերազել հասարակութիւնը։ Այդ կանոնադրութեան միջոցով հայերը հուսա ունեյին

վերջ դնելու մեկ ընդմիշտ ազգային-կրոնական վարչության մեջ տեղի ունեցող ամեն տեսակի չարաշահ գործողությունները, վերացնելով միաժամանակ մի շարք անձանց կողմից գործադրվող ինքնիշխանությունը։

Կանոնադրությունը կազմելուց հետո, Կ. Պոլսի նախկին պատրիարքը, ազգի կողմից ընտրված ազգային ժողովը, անունը ավելց ընդան, անուն, որ կազմված և հաստատված էր սահմանադրությունը բառերից։ Հետագայում առաջացած հայկական հարցի շնորհիվ, քաղաքական պարբերականները, հայոց լեզվին անտեղյակ, եվրոպական կոչեցին այդ կանոնադրությունը, մի անուն, որ անիմաստ է և՛ հայ ազգի և՛ այս կանոնադրության համար։

Հայոց պատրիարքարանում նրա հրատարակման առաջին օրը կանոնադրության նախկա հակառակորդներից գլխավորները նպատակահարմար նկատեցին հանել սահմանադրություն անունը և հավանություն տվին նրան իրենց առարկությամբ. կոնստիտուցիոն մասին հիշատակություն անգամ չկար։

Այսպես թե այնպես վարչական այս կանոնադրությունը, վերջապես մի միջոց, որ պիտի պաշտպաներ ազգը հայտնի անձնավորությունների ազգեցությունից և վերջապես դարավոր, ազգի համար ապետավոր փորձի արդյունք, չէր կարող տալ վարչական հիմնարկությունները այլ ձև՝ քան ընտրովի պատգամավորական ժողովի կենտրոնը։ Ըստ կանոնադրության, պատգամավորները ընտրվում էին ազգի կողմից գաղտնի քվեարկությամբ և պատգամավորների ընդհանուր ժողովը ներկայացնում էր ազգը։ Պատգամավորական ընդհանուր ժողովն էր ընտրում քաղաքական և մյուս քիչ թե շատ նշանավոր ժողովների անդամներին։ Քաղաքական ժողովը Կ. Պոլսի պատրիարքի նախագահությամբ, վերջապես ազգային կենտրոնական ժողով, վարում էր ազգային բոլոր հիմնարկությունները, կանոնագիրները, պարագները, հիմնադրությունները և ատյանական մյուս ձեռնարկությունները։ Ներան էր պատկանում նաև մյուս յերկրորդական ժողովների բոլոր հակողությունը։

Հոգևոր գործերի վերաբերմամբ առաջին համարը մյուս ժողովը, գործակալ պատրիարքի նախագահությամբ պարտավորված էր վարելու կրոնական գործերը։

Այս ժողովները պատասխանատու էին ազգի առաջ և գեմս նրա պատգամավորների։ Մյուս ժողովները — ուսումնական, բարեսեռական և այլն ուղղակի կախում էին կենտրոնական վարչությունից և չէին կարող ձեռնարկել կարևոր որևէ բան՝ առանց

սրա քաղաքականությանն ազգը, վոր վազուց ևր կամենում ունենալ այդպիսի մի կանոնադրություն, լիովին բավարարված ևր, և կանոնադրության գրքերի յերկամյա գոյությունը արդարացրեց նրա հաւյանքը։

Իրերի այս վիճակը չեր կարող դուրեկան լինել մի քանի անձանց։ Բայց նրանք չեյին կորցնում դեռ քաղաքական ժողովի անդամ լինելու հուսյը, իսկ մյուս կողմից, աչքի առաջ ունենալով իրենց սահմանափակ քիվը, չեյին կարող վորևե միջոցի դիմել հակառակելով ընդհանուր ձգտմանը։ Մինչդեռ ազգը, վոր բացառապես վատքար վարչությունից ազատվելու համար ևր սահմանել այդ կարգը, պատգամավոր չընտրեց հինյալ անձերին, վորով վոչ միայն քաղաքական ժողովի անդամ լինելու միջոցից զրկվեցին սրանք, այլև վիրավորված զգացին իրենց՝ նկատելով ազգի ակներև արհամարհանքը և նուիչնիկ՝ առելությունը։

Ցերկու տարվա ընթացքում կանոնադրության բնական հաջողությունը, սրա շնորհիվ ստացած անձնավորությունների ամենօրյա դատապարտելի նեղշնչումները վերջի վերջո կեղծ գրություն մեջ դրին Թուրք՝ քե կանոնադրության և քե հայ ազգի վերաբերմամբ։ Բայց կանոնադրության մեջ չկար վորևե բան, վոր կարող լիներ փոխել հայերի առ Թուրն ունեցած հպատակությունը, քանի վոր այն վերաբերում ևր միայն հայ ազգի ներքին ու կրոնական գործերին։ Ուստի և Թուրն հնարավորություն չուներ ձեռնարկելու ստահամված կարգի բացահայտ վոչնչացմանը, վոր խնդրես անիրաւ մի բան ևր անգամ իր համար։ Նա ստացավ իր միայն մի առիթի, յերբ վոր կարելի կդառնար՝ միջամտելու հայերի ներքին գործերին, վոչնչացնելու կանոնադրությունը և հայկական բոլոր գործերը ձգելու նախնական այն քաոսի մեջ, յերբ հարուստների ձեռքով քայլանված ու ճնշված ազգը միջոց չեր ունենա վոչ բարեյականի, վոչ մտավոր զարգացման։

Այս ծրագրի իրագործման առիթ գարձավ անցյալ տարում մեռած Ներսես պատրիարքի տեղը հայոց նոր պատրիարք ընտրելու հարցը։ Հայ ժողովուրդը պատրիարք ևր ընտրում քյուրքիայի վանական հոգևորականությանից միջից, բայց ահա Ցերուսաղեմի վանականները, Թուրն ներշնչությամբ, խռովություն առաջացրին ազգի մեջ, պահանջելով, վոր առաջա պատրիարքն ընտրվի բացառապես Ցերուսաղեմի միաբաններից միջից։

Այդ պահանջը հիմնում եյին նրանք ինչ վոր մի կարծիքի, բացարձակապես ընդհակառակ մի ավանդության վրա, վորին բռնապատորեն ինչ վոր նշանակություն եյին տալիս նրանք։ Այդ

ավանդությունը չհիմնվածական մի դանդաղություն չեն։ Այն սկիզբ չեն առնում վրեևե ժողովից, այլ Վերուսաղեմի վանականների մի մասնակցությամբ է, և իրը համայնություն է զանել Եջմիածնի ծայրագույն պատրիարք Կարապետ Ալշենցու կողմից։ Այդ ավանդության ծագման և հանգամանքների մասին խոսք կա միայն XVIII դարի Վերուսաղեմի վանականներից մեկի, Հանեսյի, տարեգրության մեջ։ Այդ տարեգրությունը հրատարակվել է Վերուսաղեմի վանականների ձեռքով 1779 թվին. այդ հրատարակության մեջ նրանք ավելացրել են ավանդությունը մի նոթով, որ չի կարելի նույնական Հանեսյի բուն ձեռագրում։ Բացահայտ մի կեղծիք ևր այս, որ չի կարելի արդարացնել վոչնչով։

Կ. Պոլսի հայոց նախկին Մարգիս պատրիարքը սկզբում, հաշվի առնելով ազգի ընդհանուր ցանկությունը և աչքի առաջ ունենալով Վերուսաղեմի ավանդության խախտում չինելու հանգամանքը, կարծես սրբանպիսկոպոսի ու կրոնական ժողովի հետ միասին ազգապարտեզ բարձրաստիճան քե՝ այդ ավանդությունը ուշագրության արժանի բան չե և քե՝ կարելի չե պատրիարք ընտրել դրանցիններից։

Այն ժամանակ վերոհիշյալ մի քանի անձերը, նկատելով որ դիմադիմաքե են լինում, զորե դրին ամեն տեսակի ջանքեր, Մարգիս պատրիարքին հակառակ համոզմունքի բերելու համար, և այդ նրանց հաջողվեց միանգամայն։ Նրանք հրավիրեցին պատրիարքի ուշագրությունը Թոռան ունեցած շահագրգռության վրա այլև հայտնեցին, որ սպասվում է ավանդության վերահաստատումը ծայրագույն պատրիարքի կողմից, որին մոտ այդ նպատակով հատուկ սուրհանդակ ևր ուղարկվել Վերուսաղեմի նույն այն խնդիրով վարդապետը, որին վանականները կամենում էին պատրիարք ընտրել։ Իսկ Մարգիս պատրիարքը, հակառակ կուսակցության կազմելուն, պաշտոնապես վավերացնում էր հայոց ավանդությունը և սկսեց քարոզել, թե սպագա պատրիարքը պետք է ընտրվի բացառապես Վերուսաղեմի վանականների միջից։

Թուրք սկզբում շահ ուներ պաշտպանելու ավանդությունը. լավագույն միջոցն ևր այդ, որպեսզի թուրք չտրվի հայերին՝ պատրիարք ընտրելու Թուրաստանում գտնված հայ հոգևորականության միջից։ Կարծեցի կարողանար հարկադրել ազգին վավերական համարելու ավանդությունը, նա կարողացավ Մատթեոս կաթողիկոսի մերձավորներին ոժանդակության համար տալ ավանդությունը[3], Հայտնի չե բոլորին, թե վորպիսի գայթակղությամբ ազգը կաթողիկոսի թուղթը։ Ազգն արգելեց նույնիսկ թղթի ընթերցումը չկնդունեց, և չերբ անխոհեմ հոգևորականու-

քյունը, ազգի կամքին հակառակ, կամեցավ կարդալ քուղքը, ժողովուրդը ազմուկ բարձրացրեց չկկզնցում. քահանայքին բռնեցին, կաթողիկոսի քուղքը պատառ-պատառ արին և ծայր առավ արյունահեղ մի կռիվ ժողովրդի և վերոհիշյալ անձերի վարձած հրդեհաշնչների ու բռնապետների միջև։

Անկեղծորեն ցավալի չի, որ Ջիվանիանի ծայրագույն պատրիարքը, կամենալով վարձահատուցց լինել նրանց, ովքեր վոր կաթողիկոս էլին ընտրել իրեն, աչքաթող արնց ազգի և ոուս կառավարության ընդհանուր շահը. նա պետք է իմանար, վոր Ներուսոպեմի վանքը պատկանում է բովանդակ հայ ազգին և վոչ քե միայն քյուրքահայերին և կամ վոր ավելի վատ է — Ներուսոպեմի բնչ վոր յերևուն վանականներին։

Սրա հետ մեկտեղ հարկավոր է առանձին ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, վոր հիշված ավանդությունը, անգամ յեթե այդպիսին գոյություն և ունեցել, այնուամենայնիվ յերբեք ճշտությամբ չի գրծադրվել։ Դան բազմաթիվ որինակներ, վորոնք ցույց են տալիս, քե Ներուսոպեմի պատրիարքներն ընտրվում էլին Ներուսոպեմի վանականությունից դուրս։ Դրա առաջին որինակը Հակոբ Նալյան պատրիարքն է, վոր ընտրությամբ կոչվեց այդ պաշտոնին ավանդության ակզբնավորությունից 15 տարի հետո։

Տեղի ունեցած անկարգությունների հետևանքով Դուռը վռնդեց կարգազրելու Մարդին պատրիարքին՝ ժողով հրավիրել, բայց վոչ քե կանոնագրության կետերի, կամ 12 տարի առաջ արված ջիրմանի հիման վրա, այլ ըստ իրա, պատրիարքի բարեհայացության, և դիմել առանց այլևայլության Ներուսոպեմի պատրիարքի ընտրության։ Հենց վոր լուր տարածվեց այդ կարգազրության մասին, դադաղած ժողովուրդը խռնվրամ դիմեց պատրիարքարան, շրջապատեց այն, և, չնայած գրքի դիմադրությանը, ցրեց այն ժողովը, վոր ընտրություն էր կատարում Մարդին պատրիարքի նախագահությամբ։ Զբավականանալով սրանով և գտնելով, վոր Մարդին պատրիարքի յերկդիմի վարքագիծն այս խնդրում արժանի չէ նրա կոչմանը՝ ժողովուրդը պահանջում էր նյա հրաժարականը։ Պատրիարքը չէր համաձայնվում։ Այն ժամանակ ժողովուրդը դիմեց դեպի Դուռը և այնտեղ պնդեց գործադրել իր պահանջի վրա։ Նախկին մեծ վեզիր Ասլի փաշան խոստացավ բավարարել ժողովրդի պահանջը և միաժամանակ գրեց գնել բոլոր միջոցները՝ իբր քե հայկական գործերը կարգի բերելու համար։ Հետևանքը յեղավ այն, վոր իր անձնական բարեհայեցողությամբ կազմեց հատուկ հանձնաժողով կանոնագրու-

քյունը վերաքննելու համար։ Ասյի փաստերի ասելով, վերաքննությունը պետք է սահմանափակվեր ուղղումներ մտցնելու այն հոդվածների մեջ, որոնք հակասում էին քյուրք կառավարության ընդհանուր մոգուներ Ինքնըստինքյան հասկանալի չի, որ նա հանձնաժողովին գաղտնի ցուցմունք տվեց՝ պահպանելով հայտարարություններով ու հավելումներով փոփոխելու քան կարելություն կանոնադրությունը և ի վերջո մուծելու նրա մեջ այնպիսի բաներ, որոնց դեմ վերջին դեպքերի ընթացքում շարունակ բողոքել էր ազգը։

Այս կարծիքը հաստատվում է նաև նրանով, որ հանձնաժողովը, համաձայնելով Թեան ցուցմունքներին, գրեթե լիովին վերջնագրից կանոնադրության հիման մասերը, այնպես որ իր նոր կերպարանքով կանոնադրությունը ոչ միայն հետ է վերցնում Ադրիանոպոլի-Հյուսմայունով շնորհված իրավունքները, այլև այն իրավունքները, որ վայելում էին հայերը նախքան այդ մահմեդական։ Հանձնաժողովը ավարտել և հիմա իր նիստերը, և նրա կազմած նոր կանոնադրությունը քարտզմանվում է քյուրքերեն՝ հաստատման համար Թեան ներկայացնելու համար։

Հետագա կետերը պիտակներն են անում հանձնաժողովի բռնած վարքագիծը։

1. Կենտրոնական քաղաքական ժողովը վազուց է որ բազկանում է քսան անդամից, մի քան, որ ոչ միայն սահմանված էր կանոնադրությամբ, այլև հաստատված Թեան կողմից, ինչպես այդ անգի ունեցավ նաև վերջին անգամ, երբ կանոնադրության հիման վրա քաղաքական ժողովի անդամների ընտրություն կատարվեր։ Այժմ, ըստ նոր կանոնադրության նույն ժողովը պետք է բազկանա տասնեվեց անդամից, որոնցից յոթը վարչական մեծամասնություն կազմող են բաց անել նիստերը և չորսի համաձայնություն պնդումի վճռել հարցերը։

2. Նախքան կանոնադրությունը և կանոնադրությունից հետո, հայ ժողովուրդը Թռնից անկախ, ընտրում էր Կ. Պոլսի պատրիարքը, բայց հիմա, ըստ նոր կանոնադրության, կենտրոնական քաղաքական ժողովը պատասխանատու է ուղարկել Թռանը բոլոր յոթիսկոպոսանների ցուցակը, և Թուրք, նշելով դրանց մեջ քաղաքականապես կասկածելի անձնավորություններին, ուղղակի հանում է նրանց ընտրելի յոթիսկոպոսանների ցուցակից։ Պատրիարք ընտրվելու իրավունքից զրկող խիստ կասկածանքի տեղիք են տալիս նրանք, որոնք վոր հարուստ են Բուսաստանի կողմը։ Այդ մասին պարզ խոսում են (Թռան պաշտոնյանները, ինչպես նաև Ձերուսաղեմի վանականները)։ Այդպիսի կասկածանքի տակ են

Գևորգը, Ն. Պոլսի Նախկին պատրիարքը, որը Բրուսայում և հիմա և Աղբիատակնոը (Անդրիանապոլսում). մինչդեռ հայ ազգը նեղկային հազիվ քե ուրիշ քեկնածուներ ունենա, որոնք որ արժանի լինեն այդ կոչումին։

Ճեվ 3. հայ ազգը պատասխանեցվում և Ճերուսադեմի պատրիարք ընտրել բացառապես Ճերուսադեմի վանականների միջից։ Ընտրության այս կեդանակը առաջ գալու չի նաև բոլոր հայ վանքերի վրա, վանահայրերի ընտրության ժամանակ, մի քան վոր չեր լեզել յերբեք։

Դան նաև բազմաթիվ այդպիսի վորոշումներ, վորոնց հազիվ քե ընդունի ազգը, այսպես քե այնպես ընդհանուր կարծիքը ուզված և դրանց դեմ, և մտքերի ընթացքը խոստանում և նոր արհավիրք։ Համենայն դեպս, յեթե վոր հայերը առիպված լինեն զրկվելու իրենց առաջին կանոնադրությունից, ապա ազգի նշանավոր մասը անցնելու չի կաթոլիկության և բողոքականության, վորպեսզի անշառավելով լուսավորչական պատրիարքությունից, ազատվի վերը հիշված անձերի ձեռքից (վորոնք հակված են կաթոլիկության կողմը) և միաժամանակ հարելու նրանց, վորոնց հավանավորում են Թրանսիան և Անգլիան։ Հայ-կաթոլիկ հավվասկա Հասունյանը, վորը հայտնի չի բուլղարական գործերում ունեցած իր միջամտությամբ, վազուց ի վեր գավեր և լարում գավանելում, խոստանալով հայերին Ֆրանսիական կառավարության զորեղ հովանավորությունը. նվազ յեռանդով չեն գործում նաև ամերիկյան միսիոներները։

Այս որերը Կեռաբիայից տեղեկություն ստացվեց, թե 200 ընտանիք կաթոլիկություն են ընդունում։ Նրանց այսոքան համբերկրացիները կարոզացան յետ պահել նրանց այդ քայլից՝ մինչև վոր վերջնականապես կվորոշվի կանոնադրության խնդիրը։

Հայ ազգը, զուրկ արտաքին ամեն մի պաշտպանությունից, յենթարկված Թուան կամայականությանը, փոքր առ փոքր կանցնի (և արդեն անցնում և) մասամբ կաթոլիկության, մասամբ-բողոքականության և դրա հետ մեկտեղ կառավարվի Թրանսիայի և Անգլիայի բարոյական ազդեցությունը Թյուրքիայում։ Մինչդեռ հայերը ամբողջ Թյուրքիայում, տրամադրված են Ռուսաստանի օգտին, և յեթե ուսս կառավարության կողմից ցույց տրվի նրանց քեկուզ և ամենափոքր ոգնություն, այն ժամանակ Ֆրանսիական ու անգլիական կառավարությունները կզրկվեն նրանց վրա նեղ-գործելու հնարավորություններից, հետևաբար և կանգ կառնի նրանց կրոնի և ազգության պրոպագանդը։

Ինչ վերաբերում է Ցերուսաղեմի հարցին, Ռուսը վոչ միայն խոսում է Քաթիբ-Հյումայունը, այլ և մասնատում հայ հոգևորականության միասնությունը։ Նա զրկում է Ռուսաստանում գտնվող հայ կեսարիոպոլսեցիներին Ցերուսաղեմի պատրիարքը ընտրելու իրավունքից և հանկացնում Ցերուսաղեմի հայ վանքը միայն քյուրքահայերին, իսկ վերջիններից՝ միայն տեղի վանականներին։ Բայց Ցերուսաղեմի հայ վանքը բովանդակ հայ ազգի սեփականությունն է, վորտեղ էլ նա չգտնվի, ճիշտ նույն հիմքերով ու իրավունքներով, ինչպես և Էջմիածնի վանքը. և վոր Ռուսաստանում գտնվում է կես միլիոն հայ, ապա ուրեմն Քյուրքիան իր վորոշումով խախտում է նրանց անհերքելի իրավունքը։

Ի լրումն ամենայնի, — չեմք անհարմար և պահանջել, վոր Ռուսաստանի հայերը մասնակցություն ունենան Ցերուսաղեմի պատրիարքի ընտրության, ինչպես վոր Քյուրքիայի հայերն են մասնակցում Էջմիածնի ծայրագույն պատրիարքի ընտրությանը, ապա տեսին չե այժմյանից իսկ միջոցներ ձեռք առնել՝ վոչնչացնելու Ցերուսաղեմի պատրիարքության Այդ դեպքում մեր յեպիսկոպոսների առաջ կբացվի ուղիղ ճանապարհ դեպի Քյուրքիա։ Ուղղակի կախում ունենալով ոուս կառավարությունից և պահվելով սրա հովանավորության տակ, նրանք կարող են ոգտակար գործիք լինել — Ռուսաստանի բարոյական ազդեցությունը Քյուրքիայում տարածելու և հայ ազգը Քյուրք վիշապների կամայականությունից ազատելու համար։

Կ. Պոլիս
22-ին սեպտեմբերի 1861 թ.
[Ն. տ.] 3-ն հունվարի 1862 թ.

СЕНАТСКИЕ ПОКАЗАНИЯ

1

1862 года октября 13, 16, 18, 23, 24 и 25 ч., в высочайше учрежденной в С.-Петербурге Следственной Комиссии, кандидат С.-Петербургского Университета Михаил Налбандов на предложенные ему вопросы показал:

Вопросы:

1.

Как ваше имя, отчество и фамилия, из какого звания вы происходите; сколько вам от роду лет; какого вы вероисповедания; бываете ли ежегодно на исповеди и у святого причастия, кто ваши родители и другие родственники и где они находятся; где вы воспитывались до поступления в Университет; когда окончили курс, где после сего, до арестования вашего, проживали и чем занимались и какими средствами себя содержали; имеете ли вы и родители ваши недвижимую собственность, где и какую; не были ли до настоящего арестования под следствием или судом; если были, то когда и за что, где дело производилось и чем кончилось?

Ответы:

Мое имя Михаил, Лазарев сын, Налбандов; происхожу из мещанского сословия, от роду мне 33 года, армяногригорианского вероисповедания; ежегодно бываю на исповеди и у святого причастия. Отец мой армянин Лазарь Григорьев сын, Налбандов, житель города Нахичевани—на-Дону; мать моя армянка Мариянна Иоакимовна, урожденная Черченова. Братья мои Григорий, Лазарь, Серафим и Лукьян. Сестры мои: Варвара и Гайяне,

замужем за купцами, первая: за Мартыном Макарьевичем Мясниковым, вторая за Рафаилом Гавриловичем Чубаровым, все они имеют постоянное жительство в Нахичевани—на-Дону.

Я воспитывался дома и приготовлялся к университетским занятиям у себя, лично, собственным старанием, без всякой помощи какого бы то ни было постороннего руководителя.

Экзамен, на степень кандидата восточной словесности, в здешнем университете кончил я в первых числах июня 1860 года. Получив степень кандидата, я отправился в Нахичевань, куда приехал 5 июня 1860 года. В это время, нахичеванское армянское общество выбрало меня своим поверенным, по делу об индейских наследствах, оставленных тамошними армянами, 65 лет тому назад. 17 августа того же 1860 года отправился я из Нахичевани в Эчмиядзин; приехал в Тифлис 24 того же августа и, получив паспорт 27 числа, на другой или на третий день оставил Тифлис, следуя в Эчмиядзин, куда приехал в начале сентября 1860 г. Там пробыл я 40 дней, в самом монастыре, и 16 октября поехал обратно в Тифлис с отношением Верховного Патриарха, к господину Кавказскому Наместнику, по делу упомянутых наследств. 1 ноября 1860 года выехал я из Тифлиса и приехал в Поти 5 или 6 ноября; где одну неделю ждал парохода и, наконец, в десятых числах, того же месяца, отправился из Поти за границу, откуда возвратился в Россию 25 или 26 мая настоящего 1862 года. Пробыв в Петербурге около месяца, по болезни и слабости моего здоровья, в конце июня отправился я через Москву (где прожил 4 дня) в Нахичевань, куда приехал 10 июля 1862 г. и не успев еще сдать дело и отчет обществу по индейским наследствам, 14 июля был арестован и вывезен из Нахичевани.

После университета, единственные мои занятия были индейские дела; путешествие это совершил я на счет армянского общества г. Нахичевани, в силу его по этому предмету приговора, с которого утвержденная, т.-е. засвидетельствованная копия находится в моих бумагах. Что же касается до моих личных издержек, к делу не относящихся, то на них я употребил из сумм, в силу приговора, армянского общества, следуемых мне процентов.

Никакого недвижимого имущества я не имею. У отца есть дом, в Нахичеване, на-Дону, где живет наше семейство.

Под судом и под следствием я никогда не был, ни же мои родители, братья и все наше семейство.

Вопросы:

2.

Наименуйте всех ваших знакомых в Петербурге, Москве и других местах России, равно за границею находящихся, когда именно с каждым из них и по какому случаю вы познакомились и в каких находились сношениях?

Ответы:

Петербургских армян знаю почти всех, но ни с кем особенно не был в каких-нибудь сношениях, кроме Лазаря Ильича Хафафова, поверенного потомственного почетного гражданина, 1-й гильдии купца Карпа Макарьевича Гайрабетова, в его торговых делах, в Петербурге. С Хафафовым я с детства знаком и кроме дружеских, ни в каких других отношениях с ним не был.

То же самое скажу и о Москве, где только был коротко знаком с профессором Лазаревского Института, статским советником Степаном Исаевичем Назарьянцом. С ним я познакомился в 1853 году, сделав ему визит, как известному между армянами ученому.

Вот мои знакомые в Петербурге и в Москве, с которыми бывал я в переписках и, кроме чисто дружеских, не имел никаких других сношений.

В Нахичевани на-Дону, я знаком почти со всеми жителями, но кроме градской главы г-на Гайрабетова, ни с кем не имел каких-либо сношений.

С градским же главой, с потомственным почетным гражданином 1-й гильдии купцом Карпом Макарьевичем Гайрабетовым, я близко познакомился, по случаю индейских дел, и кроме как с головой города не имел с ним других сношений.

За границей, в Индии, я познакомился с торговым домом Апкар и К°, члены которого мне

много помогли там, в моих делах, касающихся наследства. По этому случаю я несколько раз писал к ним уже из Европы и один раз послал к ним кондак Армянского Верховного Патриарха, полученный мною в Париже, по делу наследств.

По их рекомендации, познакомился в Лондоне с английским торговым домом Гибб и К°, через которого я получил из Индии, от Апкара, остаток и счет следуемого мне по доверенности наследства.

В Египте я знаком с армянином Альпияром, через которого я пересылал из Индии мои письма к родным и через которого получал их письма. С Альпияром познакомился я у армянского архиерея, в Египте, у котторого я был как у архипастыря своей церкви.

Вопросы:

3.

Сколько времени и по какой надобности провели вы в Тифлисе до получения вами 27 августа 1860 года, паспорта на от'езд за границу,— с кем и какие имели вы в Тифлисе сношения?

Ответы:

До получения паспорта, я только 3 или 4 дня, проездом был в Тифлисе, как я упомянул в 1-м пункте. После, в двадцатых числах, обратно приехав в Тифлис, пробыл до 1 ноября, покуда в дипломатической канцелярии г-на Наместника Кавказского, перевели и засвидетельствовали доверенность, данную мне нахичеванским армянским обществом и утвержденную его святейшеством Армянским Верховным Патриархом Мадтеосом.

Ни с кем, ни в каких сношеннях не был я там.

Вопросы:

4.

Какая была цель вашей заграничной поездки, когда именно вы отправились за границу, в каких местах, какое время и по какой надобности вы находились, с кем в каждом из сих мест и какие имели сношения, когда именно возвратились

в Россию и по возвращении где проживали до арестования вас, и чем занимались?

Ответы:

Цель моего путешествия об'яснена в 1-м пункте, что я ехал в Индию, по делу наследств. Выехав 1 ноября 1860 года из Тифлиса, был я в Поти, в Батуме и в Требизонте, проездом, потом в конце октября приехал я в Константинополь, где ожидал денег из Нахичевани, через торговый дом Валияно, отправился в Лондон, заехав проездом в Мессину, в Неаполь, в Генуу (sic!), в Турин и Париж. В Лондоне я первый раз пробыл около двух недель, потом приехал в Париж, где ожидал денег из России и где ожидал более двух или трех недель, поехал в Лондон, где я жил по известному уже делу, и по получении бумаги из нашего посольства отправился в Париж, где жил около трех недель в ожидании денег, и не получив их, послал телеграфическую депешу в Нахичевань, чтобы деньги были высылаемы в Марсель, куда я отправился из Парижа и, получив там деньги, сел на пароход и отправился в Египет в конце апреля, или в начале мая; из Египта, т. е. из Суэза (в Александрии и в Каире был я проездом) отправился я на пароходе в Калькутту, где жил до начала октября 1861 года, в октябре выехал из Калькутты и через месяц приехав в Суэз, проехал через Каир в Александрию. В ноябре поехал я в Иерусалим, где жил с неделю и оттуда возвратился в Александрию в половине ноября отправился я в Константинополь, собственно по моему частному делу: т. е. по носорогу, которого я отправил в Россию по окончании моего дела и по окончании записки, которую я писал к г-ну русскому посланнику, по армянскому вопросу (копия находится в моих бумагах), я выехал в конце декабря, 1861 года из Константинополя и приехал в Париж в начале настоящего года, пробыв там с неделю или десять дней, поехал в Лондон, где ожидал я от Апкара остатка суммы и отчет по оным, но не получив несколько времени никаких известий, поехал я в Париж, купить итальянские 5% билеты, но где не купив по высокой их цене, приехал в Лондон и в конце февраля, получив остальные деньги из Индии, купил я там эти

билеты и возвратился в Париж больным. Там жил я, лечился и купил на стерлинги русское золото и в половине мая выехал из Парижа, где жил около месяца и проездом заехав в Берлин, приехал в Россию как сказано в 1-м пункте. Что же касается моих занятий и места пребывания до моего арестования, то об этом я сказал в 1-м пункте.

Касательно знакомства, я уже говорил во втором пункте, но так как еще раз об'яснили мне каких именно назвать знакомых, то присовокупляю здесь имена людей, которых случалось мне видеть в Лондоне. Вот они: Герцен, Огарев, Бакунин и молодой Герцен.

Прежде всего я познакомился с молодым Герценом случайно в зоологическом саду, где я узнал его, что он русский, именно потому, что с ним был один человек одетый по-крестьянски, которого фамилию я узнал после, его зовут Мартьяновым.

С молодым Герценом обошли мы сад и заходя в то отделение, где был носорог, я говорил ему, что я купил один и послал в Россию, и что есть у меня его фотографический портрет. Он просил у меня его и я ему дал на другой или на третий день, когда он пришел ко мне за портретом. После этого он меня просил к себе и я был у него один раз, не видав там, кроме его, никого. После этого он встретился со мной в трактире и тут были его отец, Огарев и Бакунин. Он тут меня познакомил с ним (sic!), где ни о чем особенном не говорили, кроме того, что каждый себе обедал. По выходе из гостиницы, Герцен просил меня зайти к нему (молодой Герцен) и я еще раз был у него, где были и отец его, и Огарев и Бакунин.

Ни с кем из них не имею ничего общего, кроме того, что Бакунин просил меня передать в Париже Ивану Сергеевичу Тургеневу о том, чтобы он хлопотал о выписке его жены из Сибири в Тверскую губернию, то же самое просил передать в Петербурге, брату его, которого видел один раз и имени не знаю. Я передал это Тургеневу в Париже, а потом в Петербурге, Тургенев, тоже приехав в Петербург, написал мне записку и звал к себе (с Тургеневым я познакомился в первый раз в Париже, передав ему карту Бакунина и просьбу по вышеэ'ясненному предмету); я по-

шел к Тургеневу и тут он мне говорил, что он говорил уже с женой брата Бакунина и что их семейство согласно ее выписать, и просил меня на его счет дать жене брата Бакунина триста рублей, за что Тургенев дал мне расписку. В это время пришел ко мне маркиз де-Траверсе, которого видел я у Тургенева и говорил, что он уже отдал по этому делу не знаю сколько, и чтобы я тоже вручил жене Бакунина вышеупомянутые 300 руб. на счет Ив. Сергеевича Тургенева. Я их отдал и тем кончил, надеясь, в свое время получить от Тургенева мои деньги, которых срок был в сентябре. Вот вся сущая истина и кроме этого никаких сношений или поручений с их стороны не имел, в чем и подписываюсь.

Вопросы:

5.

В бумагах ваших оказался список разных лиц, с коими вы вели переписку во время пребывания вашего в России и за границею. Пред'являя вам этот список, Комиссия требует, чтобы вы об'яснили какого содержания были ваши сношения с каждым из лиц, поименованных в списке?

Ответы:

Из числа лиц в списке означенных, был я в сношении с Хафафьянцом, как с своим знакомым, иногда посылал на его имя письма мои из-за границы на имя Гайрапетьянца или своих домашних, т. е. семейству нашему; кроме этого ни о чем другом не писал, как он ко мне, так и я к нему.

К Назарьянцу я писал как к своему приятелю, часто по делу издаваемого армянского журнала, в Москве под заглавием «Северное Сияние» и кроме этого ни что другое не входило в содержание моих к нему (писем), равно и его ко мне писем.

К Гайрапетьянцу я писал, то просил денег, по индейскому делу, как от градской главы, то давал ему известие о месте моего нахождения или о ходе порученного мне индейского дела, часто просил тоже передать «нашим» то-есть, семейству нашему и родным, полученные им от меня известия, вот содержание моей с ним переписки.

Кроме этих лиц с прочими другими случилось мне переписываться по делам, или семейным, или денежным, коих содержание касалось лично до меня или до того к кому были они адресованы и что в настоящее время даже не все помню.

Еще раз повторяю здесь, что «к своим», значит к нашему семейству, и как я припоминаю, в оригинале этого списка, везде или по большей части по-армянски написано «մեր տուն» мер тун, то-есть, в наш дом, хотя по-русски нельзя так выразиться.

Мне изустно заметили, кого я называю законником? Не законник, а законовед в Калькутте, ходатай по судебным делам при тамошнем суде, с кем я имел и сношения и переписку по порученному мне индейскому делу.

Мне заметили кто такие Устимович и Ковальский? Эти бывшие студенты, ныне докторы, с которыми я был знаком в Москве, и к которым случалось мне писать по денежным делам и больше ничего.

Мне заметили кто такой Станислав? Я теперь припоминаю, он интерпрет в Лондоне в той (sic!) гостинице «Прованс Отель», где я стоял в первый раз, его видел там в качестве переводчика, его там звали Mr. Stanislos, и я несколько раз писал к нему, сообщал ему мой адрес, чтобы он переслал мне письма, полученные в гостинице, куда я просил адресовать. Кроме этого не был с ним ни в каких других сношениях и не знаю кто он такой, ибо таких интерпретов очень много в Лондоне.

Не правда. Тхоржевский.

Вопросы:

6.

Кто такие лица, изображенные на оказавшихся у вас и вам пред'являемых девяти фотографических портретах и 14 визитных карточках; где находятся эти лица, по какому случаю вы с каждым из них знакомы и что означает сделанная на одном из портретов надпись на армянском языке?

Ответы:

Из этих потретов, 5 мои личные, один: доктора Султаншаха, один архимандрита в Иерусалиме,

(армянского) по имени Исаи; один: армянина Симеонянца сына священника, и последний девятый, армянина офицера Михаила Минсарова.

Доктора Султаншаха я знаю из детства, архимандрита видел в Иерусалиме, он сам фотограф и когда я, по просьбе г-на Норова, бывшего тогда в Иерусалиме, купил у архимандрита несколько портретов, то архимандрит на память подарил мне свой портрет. Портреты Симеонянца и Минсарова я получил в Тифлисе, где они имеют постоянное жительство, с которыми я познакомился случайно.

Как и кто они?

Из 14 визитных карточек, две принадлежат Тургеневу; случай моего с ним знакомства я описал в предыдущем пункте. 3-я моя собственная. 4-я армянского доктора в Париже О. Кятиб, с которым я познакомился по болезни. 5-я Колли, негоциант в Москве, с которым я виделся в Париже в 1861 году. 6-я Савича, он в Лондоне, я купил через него итальянские 5% билеты, к которому меня послал Гибб, о котором говорил я во 2 пункте. 7-я и 8-я Derussy и Bouvard, суть французы, которые жили в Калькутте в одной гостинице со мной. 9 и 10-я одного итальянца, тоже стоявшего в той гостинице, т.-е. Angello Rozetto, остальные: 11, 12, 13 и 14 суть карты армян, живущих в Калькутте; их имена Аветум, Мелитос, Давид и Апкар, на карте, которого по-армянски написано «Когда напишешь ко мне письмо, то адрес сделай по следующему».

С калькутскими армянами я познакомился по случаю моего там пребывания и кроме дружбы не имел никаких сношений.

Вопросы:

7.

В каких отношениях вы находились с нижепоименованными лицами, коих фамилии, а некоторых и адресы значатся в ваших бумагах: Александр Карлович Мейснер, Марья Сергеевна Ольхина, Николай Яковлевич Ростовцов, Михаил Минсоров и Петр Симеониан в Тифлисе; Навроцкий, Пыпин; Марья Николаевна Доносская; Иван Савич, Вас. Петрович Поливанов; Героев; Карл Ста-

нисл. Оберт; Алекс. Григор. Глухов; Иван Степ. Шеврев и Н. Тютчев?

Ответы:

Мейснера, Ольхину, Ростовцова вовсе не знаю и в лицо не видал и их адрес написан в книжке моей, рукой их родственника, клейного браковщика при здешней бирже Василия Ивановича Кусова с тем, чтобы я в случае, если встречусь с ними, то мне кланяться от него. Но случилось так, что я никого из [них] не видал и не искал. С Кусовым я виделся у Хафафова, который по доверенности Гайрапетова торгует здесь клеем. О Мизинсарове и Симеоняне я говорил в предыдущем пункте. Навроцкий и Пыпин суть профессора здешнего университета; первый читает в восточном факультете и второй был экзаменатором, я с ними не имел никакого отношения, кроме того, что, может быть, был по делам лекций или экзаменов у них.

Марья Николаевна Панова (а не Доносская) актриса в Москве, которую я знаю с 1857 года. С ней познакомился я случайно и кроме дружбы не имел никаких с ней сношений.

О Савиче я говорил в предыдущем пункте.

Василия Петровича Поливанова я вовсе не знаю, но встретился с ним, на пароходе, когда ехал я в Иерусалим, он тоже ехал с дядей своим, с г-ном Норовым. Этот последний приказал Поливанову написать письмо в Россию и меня просил отвезти это письмо в Константинополь и бросить на почту.

Вместе с этим написали мне они этот адрес, и просили меня, приехав в Россию, быть у них, но я не был ни разу.

Бероев был профессором армянского языка в здешнем университете и кроме того он читал армянские рукописи, доставленные в цензурный комитет, по этим случаям, и иногда, но очень редко, ходил к нему и кроме того не имею с ним никакого дела или сношения. Карл Степанович Оберт, цензор в здешнем цензурном комитете, у которого я был один раз, доставив ему из цензурного комитета рукопись одобренной Бероевым, и больше не был у него ни разу. Алек. Григор. Глухова я вовсе не знаю и не имел с ним никаких сношений,

кроме того, что я видел его и сказал ему поклон от доктора Нефтана, которого я видел в Лондоне по случаю моей болезни. Ив. Степ. Шварова вовсе не знаю, и его имя записал я в книжном магазине топографического депо; к нему один раз ходил я на место его службы, он геодезист и служит в топографическом депо, по делу об составлении и гравировании исторической географической карты древней Армении. Кроме этого раза я больше не был у него и ничего о нем не знаю, кроме того, что он инженер и подполковник. Н. Тютчева я вовсе не знаю, но этот адрес дал мне Тургенев, чтобы приехав в Петербург спросить там об адресе Тургенева.

Вот все, что знаю и что пишу по чистой совести.

Вопросы:

8.

Когда, где и по какому случаю вы познакомились и в каких отношениях находились с Иваном Тургеневым, который, извещая вас о своем отъезде, сообщал вам, где остановится в Берлине и Петербурге, по приезде же в сей последний город, прислал вам свой адрес, приглашая к себе и которому вы, 1 июня 1862 года, в С.-Петербурге дали взаимообразно 300 руб.? Какая ему инструкция была прислана к вам из Лондона, при письме 16 мая 1862 года, для прочтения и в чем должны были состоять ваши действия по этой инструкции?

Ответы:

Когда и по какому случаю познакомился я с Тургеневым, об этом говорил я в предыдущих пунктах.

Касательно 300 рублей, данных мною Ив. Тургеневу, я тоже говорил, что эти деньги были отданы жене брата Бакунина. Инструкция, которая называется здесь, была того же самого содержания, что и письмо Бакунина ко мне, т.-е., о том, как поговорить с его братом, как послать деньги к жене его и как выписать ее в их деревню, в в Тверскую губ.,—вот все содержание всего его Бакунина поручения и вот цель, к которой должны были стремиться. Я отдал жене Бакунина сказанные 300 руб., от Тургенева, что может доказать

его расписка, находящаяся в комиссии, и более ни во что не замешан.

P. S. По требованию комиссии об'ясняю, что все мое действие должно было состояться в том, чтобы говорить во 1) с Тургеневым, во 2) с братом Бакунина, о выписке его жены из Сибири. Деньги мне было сказано передать жене брата Бакунина; брату Бакунина я должен был говорить, чтобы он уговорил своих семейных согласиться принять в дом жену Бакунина. А как они должны были ее выписать и как действовать—я ничего не знаю, мое дело было передать Тургеневу и брату просьбу, я ее передал; мне поручил Тургенев передать жене брата Бакунина 300 рублей, я отдал и тем кончил.

Вопросы:

9.

Кем и для чего написаны оказавшиеся в ваших бумагах адресы: Натальи Семеновны Бакуниной и маркиза Николая Александровича де-Траверсе. Знакомы ли вы с этими лицами и по какому случаю?

Ответы:

Адресы эти написаны рукой Ив. Сергеевича Тургенева, по делу, касательно жены Бакунина. Я один раз был у Натальи Семеновны Бакуниной, и вручил ей от Тургенева 300 руб., о чем я уже говорил. О маркизе де-Траверсе я говорил в предыдущих пунктах.

Вопросы:

10.

Кто такой и где находится Петр Александрович Курдюмов, в записке коего, найденной в ваших бумагах, из'яснено: «Когда вы будете писать ко мне из Петербурга, то надпишите адрес, данный мною маркизу де-Траверсе, когда же будете пересылать ваши письма ко мне ему по почте, то адресуйте их так: в С. Петербург, Маркизе Марье Николаевне де-Траверсе, в Гон-

чарной улице, в дом Прокоповича, для передачи Петру Александровичу Курдюмову. Таким образом надписанные, они нераспечатанные верно дойдут ко мне». Какую роли вы с этим Курдюмовым, через маркиза де-Траверсе, переписку, и по какому поводу сей последний был посредником в этой переписке?

Ответы:

Записка эта написана рукой Бакунина и он вероятно себе разумеет под фамилией Курдюмова. Я эту записку получил как помнится в Париже, и он об этом мне ничего прежде не говорил.

Что же касается до Траверсе, то Бакунин мне вовсе не говорил почему он его избирает посредником, и какие у него с ним сношения. Он только мне говорил о нем, что он тоже будет стараться уговорить родных Бакунина выписать его жену. Я никакой переписки с Курдюмовым через маркиза не имел, и если б пришлось бы мне писать к Бакунину, то содержание письма могло быть только касаться его жены.

Вопросы:

11.

В ваших бумагах найдена визитная карточка Бакунина, со следующей, сделанной им на ней надписью: «Другу Налбандову от Герцена, Огарева и меня общий и сердечный поклон. Просим мы вас принять подателя сего А. Н. Ничипоренко, как нашего друга, к которому вы можете иметь безусловно такое же доверие, как к нам самим. Hôtel de Louvre, 128». Так как из сего обнаруживается, что вы состояли в сношениях с Бакунинным, Герценом и Огаревым и их агентом, Ничипоренко, то Комиссия предлагает вам, об'яснить со всею откровенностью, когда именно и по какому случаю вы с этими лицами познакомились и в каких сношениях с ними находились, когда и где означенную карточку передал вам Ничипоренко и в чем заключались ваши с ним об'яснения?

Ответы:

С Бакунинным я других отношений не имел, кроме того, что уже неоднократно об'яснил, кар-

точку эту передал мне у Тургенева, в Париже, совершенно мне неизвестный человек; зачем Бакунин его посылал ко мне, с какой целью, мне вовсе не известно и я кроме этого одного раза его не видал; что же касается до сношений его с Герценом, Огаревым и Бакуниным, то я говорю по чистой совести, что решительно не знаю.

Касательно знакомства моего с Герценом, Огаревым и Бакуниным я уже об'яснял в предыдущих пунктах. Я ни в каком случае не знаю ни их намерений ни же образа действия, кто такой этот Ничеперенко, (sic) и что за человек, и с каким намерением он пришел к Тургеневу, где мне передал эту карту, я не знаю, и зачем Бакунин называет там Герцена и Огарева, когда они сами могли дать свои карты, тоже не знаю.

Еще раз повторяю, что кроме дела о выписке жены Бакунина, ко мне никаких поручений сделано не было ни от самого Бакунина, ни же от Герцена, или Огарева,—вот сущая правда, за что готов я принять присягу.

Ничеперенко (sic) передал мне эту карту у Тургенева и ничего не говорил, потому что я тотчас же должен был ехать куда то и я оставил его у Тургенева и после его не видал ни за границей, ни же в России. Вот все, что знаю по этому вопросу.

P. S. Прибавляю здесь, по замечанию комиссии, что ни Герцен, ни Огарев, ни же Бакунин, никогда мне не говорили ни о своих планах, ни о своих действиях и я ни в чем не был с ними в сообществе.

Вопросы:

12.

Когда, от кого и для какой надобности вы получили оказавшееся в ваших бумагах и вам пред'являемое письмо Бакунина, от 27 февраля 1862 г. из Лондона, адресованное в г. Сумы, Харьковской губернии, к Пимену Петровичу Лялину, с фотографическою карточкою Бакунина и печатным экземпляром его статьи, под заглавием: «Русским, Польским и всем Славянским друзьям»?

Ответы:

Письмо это запечатанное, вместе с экземпляром статьи Бакунина передал мне маркиз де-Траверсе, на имя Лялина в Харькове и кроме этого он дал мне к нему свое письмо, т.-е. от себя. Так как письмо Бакунина и статья его были запечатаны в конверте, который случайно разорвался, и так как я увидел там № «Колокола», то, ни того ни другого письма не давал Лялину и не оставил на Харьковской станции, где должен был я передать смотрителю. Содержание письма Бакунина и маркиза де-Траверсе мне было вовсе не известно.

Я их никому не показал и хотел уничтожить, по приезде домой, но не успел, потому что был скоро арестован.

Вопросы:

13.

Кто такой Nicolas, письмо коего, найденное в ваших бумагах, должно было передать Лялину; в каких отношениях находитесь вы с писавшим означенное письмо и его друзьями, так как он в письме называет вас: «наш истинный друг», кто эти друзья, какая при письме препровождалась посылка Лялину и где она находится?

Ответы:

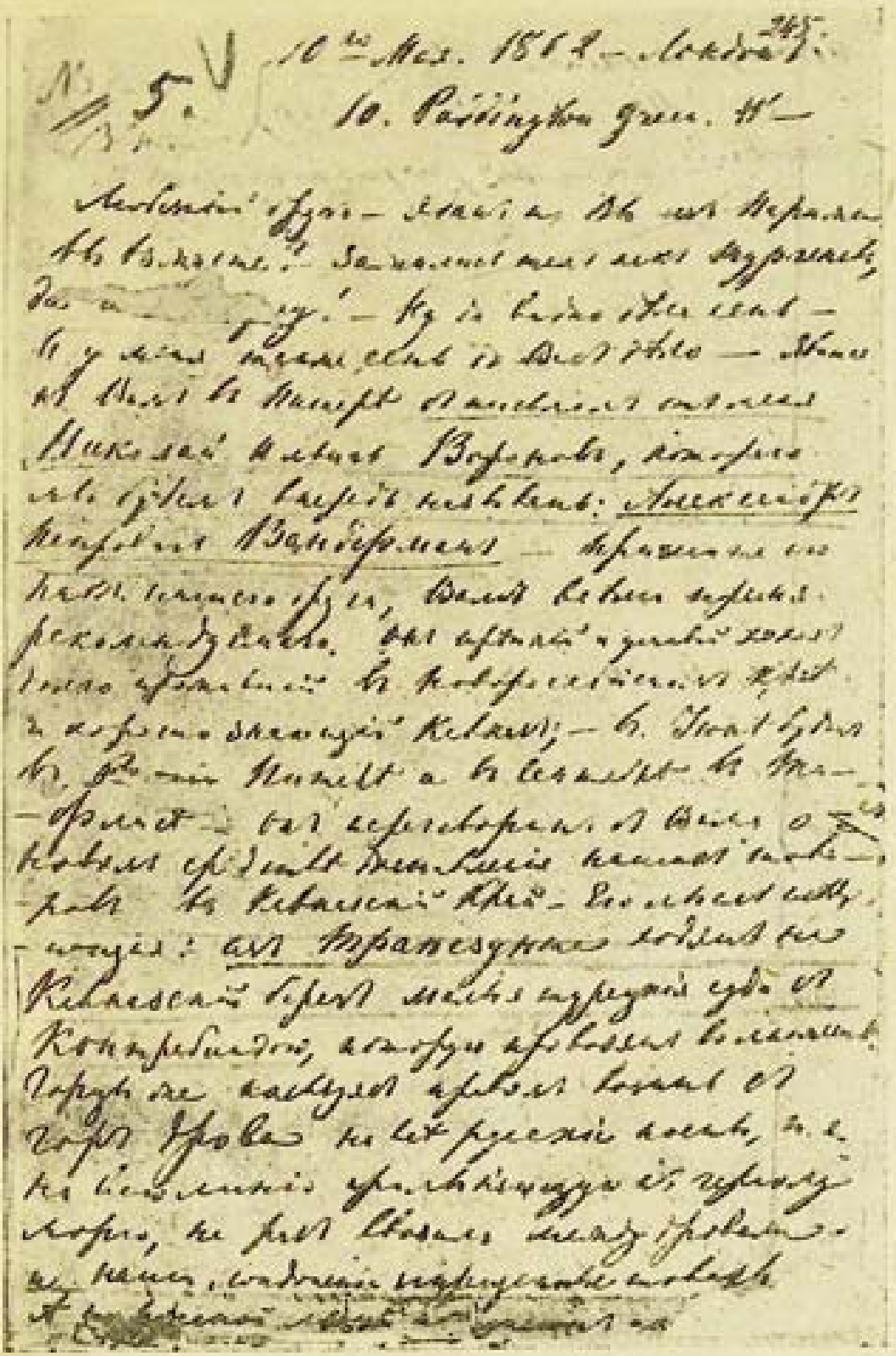
Вероятно маркиз де-Траверсе, потому что он мне дал эти письма к Лялину. Посылка, о которой говорится, должно быть письмо Бакунина с экземпляром его статьи, которые, как я уже сказал, были запечатаны в особый пакет и переданы мне, который я не дал Лялину и не посылал по почте, ни же оставлял на станции, по причине, изложенной в предыдущих пунктах. Поэтому посылка эта теперь находится в комиссии.

Касательно моего знакомства с маркизом, я уже имел случай говорить в предыдущих [пунктах].

Именно где и как?

Я с ним познакомился по делу жены Бакунина и кроме этого у нас не было никаких отношений.

P. S. Почему он (маркиз де-Траверсе) называет меня нашим другом, и кто такие его друзья я решительно ничего об этом не знаю, равно

Բանահինի՝ նամրանդյանին ուղղած նամակի մի էջը

не знаю и в лице не видал Лялина, к которому письма были адресованы.

Вопросы:

14.

Пред'являя вам оказавшуюся в ваших бумагах, писанную рукою Бакунина записку, с заглавием инструкция, из коей видно, что вы состояли агентом находящихся в Лондоне русских изгнанников, злоумышленно действующих против нашего правительства, Комиссия требует, чтобы вы со всею подробностью об'яснили все ваши действия по этой инструкции и наименовали лиц, с коими по сему предмету были в сношениях; равно для какого употребления Бакунин сообщил вам в этой же инструкции фамилии разных лиц и наименование местностей, с вымышленными прозваниями? Кто такие значащиеся в сей записке Лидов, Кетчер, Пан и Чернецкий и в чем должны были заключаться ваши сношения с ними?

Ответы:

Главное содержание этой инструкции, как сама Комиссия может видеть, относилось к делу о выписке его жены. Я никогда не состоял агентом русских изгнанников, никакого назначения и никакого поручения от них я не имел и ни в чем, кроме дела о жене Бакунина, не дал им слова, или обещания. Бакунин, написав инструкцию по делу жены, присовокупил там об'явленный мне список лиц, коих я не знаю и не был с ними ни в каких сношениях, никогда, никого из них не искал, ничего им не сообщал и ничего от них не получал. Для чего?

Лидова, Кетчера, Пана вовсе не знаю и в лицо никогда не видал. О Чернецком слышал я, что он содержит в Лондоне русскую типографию, я его знаю только по фамилии и никакого сношения с ним никогда в жизни не имел.

Что же касается до цели Бакунина, в составлении вышеуказанного списка, то вероятно было то, чтобы я ему сообщал сведения из России, но, я ничего по этой (sic!) списке не сообщал ему и,

как уже говорил, никого из лиц, там именованных, не знаю.

P. S. Что касается до письма к генерал-губернатору Корсакову, о котором говорит Бакунин, то я его не получил и он мне его не отдал.

Об'яснение. Фразу: «кроме дела о жене Бакунина не дал им слова, или обещания»—об'ясняю, что, кроме дела о жене Бакунина за другое какое бы то было дело, я не дал слова или обещания ни Бакунину, ни Герцену, ни же Огареву и ничего по их поручению (которых не имел), не предпринимал.

Вопросы:

15.

По содержанию пред'являемого письма к вам Бакунина, от 24 апреля 1862 г., об'ясните: где и через кого вы получили это письмо, за исполнение какого обещания благодарит вас Бакунин, какое он давал вам поручение относительно устройства переезда жены его из Иркутска в Лондон, и что вы по этому сделали, о чем остальном он намерен был переписаться с вами, о каком лексиконе говорится в этом письме; что вам известно о сношениях с Герценом и его товарищами, упоминаемых в письме Марцианова и Альбертини и какие были собственные ваши сношения с этими двумя лицами и с Тургеневым, о котором говорится в письме, что вы ему полюбились; кто такой Сингль, о коем сообщает вам Бакунин, что давно его не видел и какие были ваши сношения с лицом, именуемым в письме Пан, который, как пишет Бакунин, без вас скучен, равно почему вы в предыдущем ответе показали, что Пана вовсе не знаете и даже в лицо не видали?

Ответы:

Письмо это я получил по почте в Париже. Благодарит он меня за то, что я передал Тургеневу его просьбу касательно его жены, о котором я неоднократно имел случай говорить. Относительно устройства переезда его жены из Иркутска в Лондон или в Тверскую губернию, он ничего более мне не говорил и не писал, как кроме того, чтобы переговорить с Тургеневым, который ему,

т.-е. Бакунину, обещал дать денег на сумму около 2 тысяч рублей серебром (о чем мне говорил Бакунин еще в Лондоне) и кроме этого чтобы говорить с его братом по этому же предмету.

Я как уже неоднократно говорил, во-первых, передал Тургеневу просьбу Бакунина, во-вторых, дал Тургеневу заимообразно 300 руб. серебром, которую сумму он меня просил вручить жене брата Бакунина и кроме этого по этому делу я ничего не делал и более не мог и нечего было делать с моей стороны.

Об остальных вещах, о которых он заявляет желание переписываться, я положительно не знаю, но подразумеваю, быть может, он говорит о ее (т.-е. жены своей) дальнейшем, т.-е. в Лондон, отправлении, о чем он мне в Лондоне не говорил и первый раз писал он об этом в письме, которое в предыдущих пунктах было мне об'явлено и на что я уже ответ написал.

Кроме этого, он ни о каких остальных делах со мной не говорил и вероятно с намерением, чтобы я не отказался от их исполнения, почему он начал с жены, потом прибавил тот список различных лиц и местностей, без малейшего моего участия или согласия; потом уже послал с карточкой Ничеперенко ко мне, но во всем в этом я невинен, ибо ничего не предпринимал и ни с кем из наименованных в списке лиц не был в сношениях, о чем комиссия может спрашивать означенных лиц.

Под словом словарь: он подозревает об'явленный уже мне список наименованных там лиц.

О сношениях Мартьянова и Альбертини с Герценом и с прочими русскими изгнанниками, мне ничего не известно, кроме того, что они бывают у них, но чем они в Лондоне занимаются, и что за люди решительно не знаю. Я же с этими лицами не имел никаких сношений и ни о чем с ними не говорил. Об отношении моем с Тургеневым я уже говорил много раз, повторяю еще, что кроме того, что говорил с ним о жене Бакунина, и кроме того, что дал ему 300 руб., больше никакого сношения с ним не имел и прежде чем в первый раз познакомился с ним в Париже, его вовсе не знал.

Сингля я не припоминаю, положительно; быть может в Лондоне шутя называли кого-нибудь этим именем, но я его не помню.

Фамилию Пан, я, как сказал в предыдущем пункте, не знаю, но так как в Лондоне вообще поляков зовут панами, то Бакунин может быть подразумевает под этим словом Станислава, о котором я уже говорил, и который как переводчик был часто вместе со мной, ибо я не знаю английского языка, или же подразумевает Тхоржевского, с которым я хотя виделся, но ничего о нем не знаю, кроме того, что он книгопродавец и что часто бывает у русских изгнанников. Поэтому я говорил, что Пана не знаю и в лицо не видал, ибо такой фамилии не знаю и незнаком с человеком под такой фамилией.

P. S. В об'явленном мне письме Бакунин под словами: Прейват, джентельмен, подразумевает Герцена; Юнором зовет он его сына и поэтом— Огарева.

Вопросы:

16.

Кто такой ваш парижский друг, чрез которого вы получили письмо Бакунина, от 6 мая 1862 г. и кто такой ваш парижский соотечественник, коего адреса требует от вас Бакунин?

Ответы:

Письмо Бакунина от 6-го мая я не получил через кого бы то ни было, а через почту. Хотя Бакунин (сам) пишет, что посылает это письмо через моего парижского соотечественника, но сам же в том самом письме говорит, что не знает его адреса, следовательно я не мог получить это письмо, как только по почте.

Что же относится до парижских армян, то хотя Бакунин и знает, что там живут армяне, но никого из них не знает и я никого ему не рекомендовал, это подтверждается и следующим его письмом, где он говорит, что я не послал ему адреса моего соотечественника.

Армян в Париже много, и я, как приезжий, как армянин познакомился с некоторыми из них, а

именно: с архимандритами нашими Саркисом, Амбросием и Карапетом, равно и с докторами: Кятиб, Рафаельян, Пешдималджиан и Нуриджан, с которыми я кроме лично дружеских, или денежных, других отношений не имел.

Вопросы:

17.

В этом письме, писанном из Лондона, Бакунин говорит: «Здесь много русских. Между ними много бестолочи, но есть и хорошие люди между ними, я особенно [сошелся] с одним положительно хорошим и полезным человеком—с Николаем Ильичем Вороновым. Он будет в Питере в июне и привезет вам от меня письмецо. Примите его как хорошего человека, заслуживающего полного доверия. Он был учителем гимназии в Ставрополе, потом в Екатеринодаре. Теперь немедленно по возвращении из-за границы едет в Тифлис. Во-первых, научите его как переписываться со мною и через Петербург и через Москву, а также через Одессу и через Тифлис, т.-е. через Константинополь, куда ему должен быть дан адрес.

Он в европейском и в азиатском отношении будет полезен. Поэтому не худо бы было рекомендовать его добрым людям в Тифлисе, которые были бы знакомы с добрыми людьми в Константинополе». В другом же письме, от 10 мая 1862 г., Бакунин сообщая вам, что они (т.-е. Герцен, Огарев и Бакунин) будут вперед называть Воронова Александр Петрович Вандерман и прося вас принять его как друга, вам всеми тремя рекомендованного, выражается таким образом: «Он крепкий и умный хохол, долго проживший в Новороссийском крае и хорошо знающий Кавказ. В июне будет в Питере, а в сентябре в Тифлисе. Он переговорит с вами о новом средстве доставления наших товаров в Кавказский край. По получении сего напишите кому из своих дельному и торговому человеку в Константинополе, за честность и дельность которого вперед нами отвечать можете, и уговорите его устроить отношения по этому делу с контрабандистами в Трапезунде. Постарайтесь устроить это дело любезный друг, не я

один сам Privat просит вас о том же. А когда увидитесь с. Г. Вандерманом (Вороновым), вы научите его к тому обратиться в Тифлисе для того, чтобы притти в сношения с главою константинопольской контрабанды. Смело рекомендуйте ему ваших торговых друзей в Тифлисе и других местах. Наш долг вам за него отвечать, и он готов служить вашим интересам точно так же, как служит нашим». Так как из сих писем ясно обнаруживается участие ваше в злоумышленных намерениях лондонских изгнанников, то комиссия требует, чтобы вы откровенно об'яснили ваши действия по этому предмету, кто ваши сообщники в Петербурге, Москве, Одессе, Тифлисе и Константинополе и какие, [в]следствие означенных писем вы имели сношения с Вороновым?

Ответы:

Сказанного Воронова я не знаю и никогда не видал, ни за границей, ни же в России, и об этом человеке, в Лондоне, мне ничего не говорил Бакунин, чему свидетельствует он сам, говоря, что он его нашел между многими русскими бывшими тогда в Лондоне, следовательно после меня. Научить его (Воронова) как писать Бакунину через Петербург, через Москву, через Одессу и через Тифлис, т.-е. через Константинополь я не мог бы, ибо Бакунин самому себе противоречит, прося меня писать ему (Бакунину) через Траверсе, стало [быть] у меня не было никаких связей, через которые я мог бы писать к нему независимо от Траверсе, как же я после этого мог поучать Воронова; из Москвы я тоже не мог бы, где я был только коротко знаком с Назарьянцом, о котором я уже говорил и который никаких заграничных корреспонденций не ведет кроме того, что только один раз писал ко мне во все время моего от'езда из России за границу и до приезда в Россию. Точно также и в Тифлисе, где не имею я никаких сношений, кроме того, что мною было говорено в предыдущих пунктах. Этим ясно выражается непоследовательность Бакунина. В Константинополь не мог я дать ему адреса, потому что я сам не имею с Константинополем постоянного сно-

шения, и где мои знакомства и переписки были, касательно лишь денежных или семейных вопросов.

Бакунин говорит «не худо бы было Воронова познакомить с добрыми людьми в Тифлисе, которые были бы знакомы с добрыми людьми в Константинополе». Здесь очевидно, что я не знал таких лиц, ни в Тифлисе, ни в Константинополе, которых называет Бакунин добрыми людьми. Если б я имел таких лиц, и если б я знал их, к тому если б я был единомышленником Бакунина, то он знал бы всех их поименно и уж не говорил «было бы», а просто: вот с таким и с таким-то человеком. Бакунин не знал моих парижских знакомых, о чем он сам свидетельствует, которые гораздо ближе к Лондону, нежели Тифлис или Константинополь.

Об идеях и намерениях Бакунина я ничего не знал в Лондоне, ибо он мне ничего не говорил подобного, как после предлагал, в своих письмах в Париж.

Я не отрицаю, он, как видно из его писем, желал бы сделать из меня агента, но это желание его, и я кроме дела его жены, ничего решительно, по его письмам или желаниям не предпринимал и не исполнял. Тем более, что сказанного Воронова я не видал и никакого письма от него не получал, ничего к нему не писал, ибо я совсем не знаю его и не имею надобности в нем, ни с кем его из моих знакомых не познакомил, никаких адресов и никаких писем ему не давал.

Что же касается до контрабанды, я об этом ничего не знаю, кроме того, что читается в письме Бакунина, и что я в первый раз читал его в Париже. Я в этом деле ни душой, ни телом не участвовал, ибо у меня нет и не было ни желания, ни же намерения служить ему, или другому, третьему агентом. У меня нет и не было знакомых контрабандистов, и никогда с ними не встречался, стало быть я никак не мог быть тут им полезен. Это самое показывает, также, что Бакунин меня не знает, но он пишет это ко мне как незнакомому (sic!) армянину, в надежде: не могу ли сделать то или другое? Я ему дал слово, что передам его просьбу Тургеневу, и передал, последний просил денег взаймы, я отдал; больше я ничего не должен был делать.

Следовательно, я не имел никакого участия в злоумышленных намерениях лондонских изгнанников. Поэтому, по требованию комиссии, говорю откровенно и с чистой совестью, что по этому предмету я ничего не предпринимал, ничего не делал, нет у меня сообщников ни в Петербурге, ни в Москве, Одессе, Тифлисе или Константинополе. С Вороновым же я не имел никаких сношений, ни лично, ни письменно, его в жизни не видал, ему никогда не писал, и от него никогда ничего не получал. Вот сущая истина.

От кого и как?

P. S. Прибавляю здесь, по замечанию комиссии, что я слыхал в Лондоне о том, что Бакунин в связи с славянами и поляками; но какими именно я не знаю, ровно не знаю кто мне говорил об этом, ибо все русские, которые находятся в Лондоне, знают это. Под словом «все русские» я подразумеваю русских путешественников, со многими из которых я встречался или в трактирах или в Британ музеуме, и которых вовсе не знаю.

Вопросы:

18.

Кто такой и где находится Поль Коризе, о коем Бакунин в письме 10 мая 1862 г. спрашивает вас: может ли он обращаться к нему с делом и будет ли получать от него ответы, говоря: «теперь только что дела загораются»? Какие это дела?

Ответы:

Поль Корисе был в Константинополе. Он итальянец и служит в чьем-то торговом доме. Я познакомился с ним в Константинополе на Бирже, у которого я купил русское золото на стерлинги.

Однажды Бакунин меня спрашивал эту фамилию, которая ему была знакома, вероятно через итальянцев. Я ему сказал, что я его знаю как служащего в торговом доме.

Теперь, как видно, он хотел иметь с Константинополем сношения, и поэтому меня спрашивает:

может ли он обращаться к нему и получит ли ответы, на что я не мог бы никак отвечать, ибо не знаю о каких именно делах он хотел говорить с ним, которые только что загораются, как выразился он.

Может быть что он хотел войти с ним в сношение по делу контрабанды, не надеясь на другое через меня знакомство. Я не знаю, и сколько могу судить—Поль Корисе не такой человек, который мог бы заняться контрабандой.

Вопросы:

19.

Когда, где и через кого получили вы пред'являемое письмо к вам Бакунина, от 6-го июня 1862 г.? Какую брошюру и для какого вашего приятеля вы просили Бакунина прислать вам из Лондона; откуда и каким путем вы послали в Лондон Бакунину, Герцену, Огареву и Тхоржевскому свои фотографические портреты? Равно, когда и к кому вы писали письма по словарю, данному вам Бакуниным, которые сей последний именует французскими и для которых он сообщил вам еще другой пространнейший словарь?

Ответы:

Об'явленное мне письмо я получил через маркиза Траверсе [зачеркнуто: или через Тургенева]. Я у Бакунина просил прислать мне брошюру какого-то Чихачева об Италии, но он их (sic!) мне не послал. Портреты свои (фотографические) я послал из Парижа Бакунину.

Словарь пространный, о котором говорит Бакунин, по смыслу его письма видно, что был дан Тургеневу, у которого я не писал его и даже не просил. У меня от него был об'явленный уже мне в предыдущих пунктах лексикон и более этого я от него не получал другого пространного словаря, и не знаю почему он именует французским. Что касается того,—писал ли я кому по этому словарю письма?—то отвечаю, что сколько я помню, по этому словарю кроме, как Бакунину, не писал, впрочем не спорю, быть может и написал записку или что-нибудь маркизу Траверсе, или быть может Тургеневу, потому что положительно не помню, и поэтому не утверждаю.

Насчет брошюр, о которых в комиссии мне об'явили, что я от Бакунина получил 4 экземпляра, не могу более сказать, что уже говорил, что не помню, ибо он писал однажды и маркизу Траверсе, что присылает брошюры, но маркиз Траверсе мне говорил, что он их не получал, вот все, что я теперь помню о них.

P. S. Бакунин говорит, что брошюру я просил для приятеля моего, но это не правда, а он пишет точно так же, как свой словарь называет французским языком.

Прибавка.

Об'явленное мне письмо я получил в Петербурге, в начале июня, портреты свои я послал Бакунину из Парижа по почте, имя Тургенева зачеркнуто мною, потому что я по слабости моей памяти сомневался, кто мне дал это письмо, маркиз Траверсе или Тургенев? Но после прочитав письмо и увидев, что там о Тургеневе говорится, я поправил свою ошибку.

Заметка.

Содержание письма или записки к маркизу, Тургеневу или Бакунину я не помню, но полагаю, что это должно было касаться дела о выписке жены Бакунина.

Примечание.

Обширный словарь, данный Бакуниным Тургеневу, о котором я говорил, что не списал и не просил его у Тургенева, здесь прибавляю, что его я не видал.

Вопросы:

20.

На имя проживающего в Петербурге Хафафова, Бакунин прислал вам к присланным до того 4, еще 10 экземпляров напечатанной на армянском языке книги, называемой им Поварскою. Но эта книга, изданная в 1862 г. в Париже, под заглавием Земледелие, заключает в себе суждения вовсе не о поварском искусстве, а о существующих правительствах и между прочим о России в возмутительном духе. Об'ясните: с какою целью

желали иметь эту книгу, когда и через кого были вам присланы 4 экземпляра оной и какое сделали вы из них употребление; равно почему Бакунин адресовал эти книги и письмо на ваше имя к Хафафову?

Ответы:

Я этой книги у Бакунина не просил. Касательно 4 экземпляров этой книги как я уже говорил, я не помню, ибо я был тогда нездоров и второпях, на дороге, и следовательно никакого употребления из них сделать не мог, если б даже и получил; но сколько я помню, маркиз Траверсе однажды отдал мне письмо, где говорилось о каких-то брошюрах, не помню было ли название или нет, но он мне не давал, ибо он также не получал, как мне он говорил.

Адрес мой на Хафафова, я дал в Лондоне, уже мною упомянутому Ивану Савичу, который занимается там торговлей, и который просил меня познакомить его с Хафафовым, насчет торговли клея.

Я здесь сказал Хафафову, и он, не знаю через какой торговый дом, послал к нему пробу клея. Может быть Бакунин у него взял этот адрес, ибо Бакунин знал, что я имел денежное сношение с Савичем.

В об'явленном мне письме, Бакунин рекомендует мне какого-то Павла Ветошникова, с которым «я могу вести торговую корреспонденцию». Я этого человека не знаю, и никогда не видал; если ему было сделано какое-нибудь поручение от Бакунина, я не знаю, я только понимаю, что он под словом торговой корреспонденции подразумевает переписку с ним, т.-е. с Бакуниным. Что же касается до цен товаров, то это мне непонятно, ибо я не помню наизусть его словарь, который он мне дал и который был мне об'явлен в комиссии.

Пояснение.

Я говорил в этом вопросе «о книге я не помню» поясняю, что не помню получил ли я ее или нет.

Вопросы:

21.

С какою целью составлены оказавшиеся у вас и вам пред'являемые словарь и шифр. Поясните каждую фразу словаря, равно, кто кроме вас, имел подобные словарь и шифр и с кем вели вы по оным переписку?

Ответы:

Словарь, на армянском языке, мне комиссией об'явленный, не составлен мной; но как я уже на подлиннике подписал в комиссии, он переписан мной у армянина Мисакьяна, живущего в Париже, который в свою очередь переписал от некоего Петрос-Бея, агента и партизана одного шарлатана, выдающего себя за принца Армении и живущего в Милане с своими приверженцами.

Упомянутый шарлатан, которого никто из армян, живущих в различных государствах, не знает, два раза напечатал в Милане одну жалкую брошюрку на французском языке, под заглавием «Мемуары», где он, проводя целый ряд нелепых писем своих к различным государственным сановникам России, и некоторые их письма, говорит, что русское правительство его обидело, лишило его земли и наконец без всякого стыда клевещет, что будто правительство отняло у него драгоценные камни короны его предкам принадлежащие. Этого человека, сколько парижские армяне могли узнать у его агента, упомянутого Петрос-Бея, содержит английское правительство; правда ли, нет ли, я ручаться за это не могу, ибо никакой веры ни к шарлатану, ни же к его агенту, которого и не видал я лично, не имею, но что слыхал, то излагаю подробно и верно.

Шарлатан этот, называя себя Леоном «из династии» Лузиньян, в нынешнем году издал печатный циркуляр на французском языке, под следующим заглавием—Циркуляр адресованный ко всем державам Европы, диктатором и протектором Армении Леоном. Циркуляр издан, сколько я помню, в начале марта, настоящего 1862 г. и напечатан на самой грубой бумаге, в Милане. Хотя он пишет, там место своего пребывания в Зейтуне, что находится в Таврских горах, где он от роду и ногой не наступил. Циркуляр этот

был перепечатан, если не ошибаюсь, в начале мая сего года в одной итальянской газете, под названием «Италия», выходящей в Милане или в Турине, но вернее в Милане; впрочем, экземпляр этого циркуляра, по всей вероятности, должен находиться и в нашем Министерстве Иностранных дел, ибо как я уже говорил, он был адресован ко всем европейским державам.

В сказанном циркуляре, изложенным жалким французским языком, как мне говорили знатоки французского языка, он обращается к европейским державам и просит, чтобы некоторые города, в Киликии, на восточном берегу Средиземного моря, были об'явлены вольными городами. Что будто Англия предложила турецкому султану освободить какой-то город, или место (не помню хорошо, ибо один раз мельком читал его циркуляр, который был в руках парижских армян) и что султан было обещал исполнить требование Англии, но потом не сдержал своего слова. Далее говорит, что он (самозванец) горстью своих горцев (нужно предполагать армян, живущих в Таврских горах) воевал с неприятелями и побеждал их. Еще много подобных нелепостей, которых теперь не помню. Говоря кратко, весь его циркуляр дышал ложью, ибо он никогда не был в Таврских горах, ни с кем не воевал и в Зейтуне вовсе не был, где будто издан сказанный циркуляр.

Увидев наглость и бесстыдство этого авантюриста, я возымел мысль написать против него сильный протест и напечатать его на всех языках. С этой целью я написал его на армянском языке сначала и окончив его, начал переводить, или подобный же протест написать на русском языке, намереваясь его печатать с предварительного позволения нашего правительства, поэтому и издание оставил до приезда моего в Россию. Упомянутый мной протест находится в моих бумагах, оконченный на армянском языке и недоконченный, или не совсем обработанный, еще на русском; комиссия может удостовериться в истине моих слов, если благоволит взглянуть на него.

Между тем, шарлатан, не довольствуясь одним изданием брошюр и циркуляра, потому что они ему не приносили никакой материальной пользы, за которой, как видно, гонится он, начал переписку с турецкими армянами (с некоторыми своими партизанами), чтобы армяне послали ему

денег на приготовление к освобождению Киликии. При этом он сочинил этот словарь, и посылал тоже к своим корреспондентам, желая показать им вид, что он в связи находится с лицами названными в его словаре. Сколько парижские армяне могли узнать от армян, бывших в Италии, то он имеет сношение с некоторыми гарибальдийцами; но имеет ли он с самим Гарибальди, и или с прочими, то это верно не знает никто, и я более этого не слыхал.

Желая предостеречь армян от этого авантюриста, чтобы в самом деле он не выманил у них денег, я, и некоторые парижские армяне, написали письмо в Константинополь, к своим знакомым, находящимся в тамошнем Патриархате, и, послав им лексикон, взятый у агента авантюриста, просили не верить ему и рассказать об этом всем, чтобы никто не посылал ему денег. Письмо это и лексикон отвез в Константинополь доктор Кятибян, который в то время хотел ехать через Константинополь в Адрианополь.

Вот какими судьбами лексикон этот, вместе с приготовленными мною протестами остался в моих бумагах.

Что касается до меня, то я на этом лексиконе никогда никому не писал, и общего с этим шарлатаном ничего не имею.

Мне заметили в комиссии, не это ли пространный словарь, о котором говорит Бакунин, в своем письме ко мне? На это еще раз повторяю, что тот словарь был послан не мне, а Тургеневу, как сам Бакунин говорит в своем письме, и я его не видал, не просил у Тургенева и не списал, что может подтвердить сам Тургенев. Еще лучше, если находится в комиссии словарь, посланный Бакуниным Тургеневу, то она может их сличить и этим путем удостовериться в истине моих показаний.

На вопрос: кто кроме меня имеет экземпляр этого словаря, я отвечать не могу, потому что как уже выше изложил, словарь этот взят у агента шарлатана, который посылал к своим приверженцам, но к кому именно, это мне не известно, потому что кроме презрения, другого чувства не питаю к сказанному шарлатану, никогда не находился ни с ним, ни с его агентами (которые

мне и не известны, а пишу это по слухам) в каких бы то ни было сношениях.

На вопрос: что значит каждая фраза в упомянутом лексиконе? Другого значения и другого об'яснения дать не могу кроме того, что пред каждым словом или фразой написан, самим шарлатаном. Что же вообще касается истинного значения этого словаря, то я, основываясь на общий слух, носившийся в Париже, полагаю, что шарлатан пустил этот словарь, чтобы показать виду, что он работает для освобождения Киликии и этим путем выманить у армян денег. Этот слух или мнение, есть более вероятнее и потому, что у него нет ни войска, ни пушек, ни ружей, и сам скиталец, то там, то сям, в Европе; между тем, в словаре он поместил и войско, и пушку и ружья, что же это—если не полное шарлатанство?

Я выше забыл упомянуть, что в изданном шарлатаном мемуаре, напечатаны имена окружающих и почитающих его лиц, которых я не помню теперь, но что то было числом более десяти, в чем комиссия может удостовериться, если экземпляр из этого мемуара находится у правительства. Еще забыл я упомянуть о том, что он писал в Париж к своему агенту Петрос-Бею, когда сей последний находился там, чтобы он хлопотал о собирании денег, по крайней мере на сумму, в полмиллиона франков, и что он (самозванец) выйдет тогда из Италии вооруженный, как Минерва из главы Юпитера. Об этом всем мне говорили, смеясь парижские армяне.

Что же касается до шифров мне об'явленных, то об'ясняю, что шифры эти ничего общего не имеют с словарем,—с делом многократно упомянутого шарлатана; они были мне сообщены от Апкара из Индии, через одного индейского армянина, Малхаса, с целью чтобы на них писать им из России в Индию о ценах разных товаров, которые получаются из Индии. Они еще в бытность мою в Калькутте просили меня познакомить их с более известными торговыми домами, в Петербурге и в Москве. Об этом меня просили и другие тамошние негоцианты, именно: итальянец Розетто и француз Арно; последний дал мне письмо на имя редактора здешнего французского журнала, которого я не доставил по адресу, будучи очень слаб здоровьем.

На этих шифрах и на словаре, о которых выше было упомянуто, я ни к кому не писал ни одного слова и ни от кого не получал, и они так без всякого употребления остались в моих бумагах. Экземпляр из них должен находиться у Анкара в Калькутте, но есть ли и у других индейских армян то же самое, не знаю, хотя многократно слыхал, что они о ценах товаров переписываются шифрами, но этими или другими, не знаю.

Вот все, что по этому пункту знаю.

Вопросы:

22.

Пред'являя оказавшееся в ваших бумагах письмо к вам из Константинополя, от 14/26 мая 1862 г., Комиссия требует, чтобы вы во всей подробности об'яснили содержание оного, равно кем оно писано и по какому случаю вы находитесь с этим лицом в сношениях?

Ответы:

Письмо это написано ко мне турецким армянином Серопе Такворьяном, с которым я познакомился в Константинополе, как с хорошим человеком, и кроме лично дружеских,—в других сношениях с ним не находился. Что касается до содержания об'явленного мне его письма, то честь имею об'яснить, что, когда я выезжал из Константинополя в конце прошлого года, некоторые армяне, в том числе и автор письма меня просили передать парижским армянам, нельзя ли, через знакомых иметь возможность перейти в подданство Франции или Италии, чтобы этим путем обеспечить себя в Константинополе. Приехав в Па'риж, я передал их просьбу тамошним армянам, которые говорили, что таким путем никак нельзя перейти в подданство Франции, ибо в этом случае необходимо самому ищущему подданства жить лично во Франции, не знаю сколько лет, и что можно еще что-нибудь сделать в Италии. С этой целью они отыскали одного армянина Хачатурьяна, итальянского подданного, который тогда находился в Париже. Этому Хачатурьяну сообщили мы просьбу сказанных лиц и просили, что если он может что-нибудь сделать, то сделал бы. Он нам говорил, что он знает многих итальянцев, в том

числе и Мадзини, что он постарается как-нибудь это сделать, когда поедет в Лондон.

В это время вышел указ Порты, что христиане, принявшие подданство других держав, должны отправиться на землю своих государств, или оставить их подданство. Исключение из этого правила могло быть только в том случае, если посольства европейских держав примут несколько лиц под свое частное покровительство, как будто они нужны им там в Константинополе, в качестве служащих. После этого указа, уже нужно было, кроме подданства, или паспортов выхлопотать еще и особенное покровительство итальянского посольства в Константинополе.

Когда об этом мы говорили Хачатурьяну, то он сказал, что не знает теперь как еще раз просить об этом. Мадзини, который в свою очередь просил было при первой просьбе Хачатурьяна, собрать в Константинополе денег, сколько возможно в пользу итальянского дела. Мы подумали, подумали об этом и, желая выручить его из затруднительного положения, сказали, чтобы передал Мадзини при второй просьбе, что об этом уже сделано предложение константинопольским знакомым, и что они постараются собирать сколько-нибудь денег.

Хачатурьян, уже второй раз проезжая из Парижа через Лондон в Манчестер, был у Мадзини и взяв от него письмо на имя его знакомого в Константинополь, послал его в Париж, для пересылки в Константинополь, к Сероне Такворьяну, чтобы он явился к тому лицу, кому было адресовано письмо, просить о ходатайстве в итальянском посольстве о принятии их в подданство и под покровительство Италии, сообщая ему в то же время, что они составили из трех лиц, просивших подданство, комитет для собирания денег. Выше упомянутое письмо Мадзини, равно и письмо к Такворьяну не были посланы мною, а армянином Нуриджаном, ибо я тогда был нездоров и не выходил из комнаты.

Когда же, как в предыдущем пункте говорил, мы (т.-е. я и другие парижские армяне) писали в Константинополь 9-го мая с Кятибьяном о шарлатане и послали его лексикон и просили предупредить всех не верить ему и денег не посылать, то в этом письме я положил маленькое письмо к Так-

ворьяну о том, что было сделано насчет их ходатайства, относительно подданства и покровительства, и о том, что было говорено Мадзини касательно собирания денег, сколько можно.

Вследствие этого я получил от него об'явленное мне письмо от 14/26 мая 1862 года, где он говорит, что получил мое письмо от 9-го мая, но письмо Мартироса, т.-е. Мадзини еще не доставлено в то место, куда следовало, потому что они еще не приступили ни к составлению комитета, ни к собиранию денег. Он говорит, что он не может сказать тому, к кому было адресовано письмо, что есть комитет и что собирают деньги. Когда на самом деле нет ничего. А когда они успеют что-нибудь сделать, то тогда стало можно дать письмо. Он в этом письме жалуется, что его товарищи (в ходатайстве паспорта) ему не содействуют и что ему одному трудно. После этих выражений опять говорит о том же самом, что он не может сказать, что имеют комитет в Константинополе, чего они не имеют, что это поставить его в критическое положение, да и товарищи его не позволяют сообщить такого рода дело тому человеку, что, как целое общество (армяне) полагает, может им повредить. Впрочем, говорит он еще раз, подумайте, т. е., если нет другого средства, то напишите ко мне следует ли вручить ему, т.-е. к кому письмо было адресовано Мадзинием.

К этому присовокупляется, что он (автор письма), совершенно спокоен насчет моих распоряжений, до него касающихся, то-есть насчет подданства, о котором я просил Хачатурьяна и других парижских армян, ибо я, по этому случаю, в первый раз с ним познакомился через них и более этого дела—не имел никаких других сношений.

После всего этого Такворьян сообщает мне тамошние новости, что он старался иметь в Константинополе ложу братства и получил на его открытие позволение, что это общество будет называться «Гайк», или «Орион» (созвездие Ориона по-армянски называется Гайком), и что оно будет состоять под покровительством Англии, от которой тоже получили позволение, что оно вроде масонской ложи будет иметь право созывать тайные собрания, попроще чем по системе масонов.

Далее излагает цели этого общества: иметь попечение о неимущих и больных братьях и снабжать их деньгами, и что главная таковая ложа, существующая в Лондоне, будет им помогать.

Обо всем об этом я в первый раз читал в приведенном письме и решительно ничего не знаю более, ибо, когда я получил это письмо, уже был тогда на от'езде из Парижа, ни одного слова я в ответ ему не написал по этим предметам и более от него писем не получал. Открыли ли они это общество, или нет—положительно ничего не знаю.

Далее он сообщает мне, по предмету Благотворительного общества, а не учреждения благотворительного общества, ибо оно 3 года уже как существует. Это общество, которое не имеет никаких тайных собраний, ни совещаний, учреждено с целью, чтобы поддержать училища и бедных учеников преимущественно из сирот. Он говорит, что собрали довольно денег. Это в пользу сказанного общества. Говорит: «Письма к внешним агентам еще не отправлены». Об'ясняю, когда я отправился из Константинополя в Индию (через Лондон, о чем на своем месте уже было говорено), то некоторые из членов этого общества просили меня передать в Египте и в Индии армянам о существовании такого общества и просить их помощь. Я говорил об этом в Египте и в Индии, где многие охотно пожелали участвовать и предлагали мне взять от них денег, которые они хотели пожертвовать, но так как я не был от этого уполномочен со стороны общества, их не взял ни копейки и сказал, что я их желание передам в Константинополе, пусть они сами назначут в этих местностях своих агентов. Когда же я приехал в Константинополь, то, действительно, сообщил обществу, т.-е. некоторым мне знакомым членам его, адресы армян, живущих в городах Египта и Индии и желающих принять на себя обязанность служить Благотворительному обществу. При этом я говорил членам общества написать пригласительные на это письма к людям, которых адрес я им доставил.

Вот этих то лиц, автор письма называет «внешними агентами»,—потом говорит он о Кятибьянце, с которым видается он часто, о Кятибьянце я уже говорил несколько раз, в этом и в предыдущих пунктах, он доктор и, кончив

курс в Париже и приняв подданство Франции, отправился через Константинополь в свое отечество в Адрианополь.

Далее, автор письма говорит о каком-то товаре, прибывшего откуда из Тавров, т.е. из Киликии, котрого я не знаю и о котором более ничего не слыхал.

Вот посильное мое об'яснение по этому пункту, и более ничего не знаю.

Теперь, для того, чтобы яснее указать, что письмо было не к Мадзини, а от Мадзини, то присовокупляю, что в оригинале этого письма сказано: письмо г-на Мартироса—т.-е. Мадзини, далее говорит не доставлено в свое место. Кроме этого, зачем послать из Парижа письмо на имя Мадзини в Константинополь, когда он вовсе не бывает там, а живет постоянно в Лондоне. Еще, к этому, как бы я мог писать к нему письмо, когда я его не знаю и ни в каких сношениях с ним не находился.

Что же касается того, почему автор письма употребил в двух местах слова из лексикона шарлатана, именно при наименовании Мадзини и комитета, то это об'ясняется тем, что он, боясь турецкого правительства, чтобы письмо его не повредило ему, употребил эти слова из лексикона, который они получили, как я уже говорил об этом в предыдущем пункте.

Кроме этого другого никакого содержания не могло иметь его письмо, или какого другого смысла.

Сам он говорит, что у них и этого комитета нет, и что поэтому он не может доставить письмо по адресу.

Я, как выше упомянул, сам на это письмо не отвечал, но так как оно было послано не прямо ко мне, а через одного армянина, то я, прочитав письмо, сказал ему, чтобы он им написал, чтобы они сами сделали как хотели, и я более не вмешиваюсь, ибо и Хачатурьяна не было в Париже, и нечего было более делать.

Тем и все это кончилось.

В о п р о с ы:

23.

Также пред'являя вам письмо из Нахичевани от Гайрапетьянца, 12 декабря 1861 г., Комиссия

предлагает вам раз'яснить содержание этого письма и ваши с Гайрапетьянцом сношения?

Ответы:

В Нахичевани, по делу о церковных капиталах, находящихся у чиновника Халибова, было большое дело, начатое по распоряжению господина министра внутренних дел. Это дело было самовольно прекращено архимандритом Айвазовским, исправляющим должность епархиального начальника. Вследствие этого некоторые люди, приверженцы Халибова, с ними вместе и Айвазовский, воздвигли гонение на Гайрапетьянца. Айвазовский неоднократно жаловался госп. министру и господин екатеринославский губернатор граф Сиверс, приняв сторону Айвазовского, притеснял Гейрапетьянца, и, наконец, лично приехав в Нахичевань, заставил Гайрапетьянца помириться с Халибовым. Об этих гонениях я было слыхал в Константинополе и написал к нему и просил известие, вот он об'явленным мне письмом уведомляет меня, чтобы я насчет его был спокоен, и что дела идут хорошо, т.-е. нет более гонений. Потом говорит, что приехал из Тифлиса учитель Навасартьянц, что по приезде моего мы откроем там училище (наследства большею частью оставленные в Индии были для этой цели). Далее говорит «постарается иметь в Нахичевани типографию, чтобы город Нахичевань не имел нужды в других городах». Этим он разумеет явную с позволения начальства типографию.

Потом говорит, что на него и на меня (со всех сторон) смотрят, т.-е. Айвазовский, Халибов и их партизаны, потому что несколько человек из них и Айвазовский не хотели чтобы я ехал за наследствами в Индию. Вследствие этого он остерегает меня, чтобы я вел дело так, чтобы не пришлось ему и мне и целому обществу краснеть.

Далее сообщает, что все наши приятели хороши, т.-е. здоровы, и их... в том самом твердом положении. Это все относится к противоположной Халибову партии. Далее он говорит, что для вида нужно несколько благочестие (в армянском оригинале *պարկեշտություն* скромность), смирение и молчание. Это потому, как я уже говорил, что граф Сиверс заставил его мириться с Халибовым, без всякого удовлетворения со стороны Халибова в пользу церквей.

Говоря кратко, все намеки в этом письме находящиеся относятся к местному нахичеванскому делу и никакого другого смысла не имеют.

О сношениях моих с Гайрапетовым я говорил в предыдущих пунктах.

Вопросы:

24.

Кем составлено на армянском языке и для чего у вас находилось описание веществ, из коих в России, Англии, Франции и Австрии приготовляется порох, также что означает сделанная на сем описании заметка: «из Константинополя от одного только лица получено известие о том деле, все прочие же письма вовсе не упоминают»?

Ответы:

Статья эта есть часть целой технической химии, которую переводил в Париже, армянин Нуриджан, и его рукой написаны. Он часто приносил ко мне и другие части этого сочинения и на этот раз как он зашел ко мне, не застав меня дома, оставил статью и сделал на ней заметку: «Что из Константинополя от одного только лица получено известие», т.-е. о деле паспортов, о которых я (выше) говорил в предыдущих пунктах, потому что письмо Мадзини к его знакомому было им Нуриджаном послано в Константинополь. Он говорит: «от одного лица», разумея Такворьяна, и что [на] все письма прочие, т.-е. от других армян, просящих тоже подданства и покровительства Италии, нет известий.

Статья эта случайно осталась у меня от него и второпях забыл ему возвратить.

2.

1862 года декабря 13-го дня, в высочайше учрежденной в С.-Петербурге следственной комиссии кандидат С.-Петербургского Университета Михаил Налбандов, после священнического увещания, на предложенные ему вопросы показал:

Вопросы:

1.

Подтверждаете ли вы данные Комиссии об'яснения и не имеете ли присовокупить чего-либо?

Ответы:

Что я показывал прежде, то и теперь подтверждаю, и существенного не имею прибавить ничего, кроме, что надо будет добавить о подробностях армянского письма, на которое я написал об'яснение по переводу, сделанному в комиссии, хотя сущность остается одна и та же.

Вопросы:

2.

В означенных ответах своих вы показали, что ни в какие преступные сношения и переписку с находящимися в Лондоне русскими изгнанниками не вступали и ничем к распространению их пропаганды не содействовали, кроме из'явления Бакунину согласия улучшить положение жены его. Напротив обстоятельства дела, служа опровержением таких ответов ваших, показывают, что вы имели преступные сношения с лондонскими пропагандистами, состояли в переписке с ними, для чего Бакунин сообщил вам вымышленные фамилии разных лиц и главное Бакунин присылал к вам лиц, из'явивших согласие содействовать его планам, как напр. Ничипоренко и Воронова, с тем, чтобы вы руководили их. Поэтому комиссия вновь требует от вас чистосердечного об'яснения о сношениях ваших с лондонскими пропагандистами и о том, какое вы принимали участие в их деятельности?

Ответы:

Что я показал прежде о роде моих сношений с русскими изгнанниками в Лондоне, то же самое подтверждаю теперь, что я их агентом не был, что я не служил к распространению их пропаганды. О том, что с какой целью были ко мне адресованы Бакуниным Воронов и Ничипоренко, я решительно не знаю, ибо Воронова вовсе в жизни не видал, а Ничипоренко видел один раз у Тургенева, о чем неоднократно уже говорил в разных пунктах, мне предложенных прежде.

Так как Бакунин просил меня насчет своей жены, то при этом пред самым моим от'ездом он дал мне письмо, которое мне было пред'явлено, где он, говоря в подробностях о своей жене, между прочим присовокупляет словарь имен и фа-

милий разных лиц. Но главное и существенное— это дело его жены, о чем он говорит во всех своих письмах ко мне, как о главном, в чем комиссия может удостовериться, если благоволит обратить на них внимание.

Я уже говорил прежде, что быть может Бакунин желал бы из меня сделать агента, но я никогда им не был и никакого отправления не совершал.

Вследствие этого, по поводу настоящего требования комиссии, еще раз повторяю, что я никакого участия в их деятельности не принимал.

Вопросы:

3.

Кроме того Комиссия имеет сведение, что вы достали турецкий паспорт для агента и соучастника лондонских пропагандистов Василия Кельсиева, который весною сего года приезжал в Россию под именем турецкого подданного Василия Яни. Об'ясните, от кого вы приобрели паспорт для Кельсиева и почему вы решились снабдить его турецким паспортом, зная, что он русский подданный; а также, покажите с полною откровенностью о замыслах, для осуществления которых Кельснев отправлялся в Россию и которые должны быть вам известны по близкому отношению вашему к лондонским пропагандистам, а равно о соучастниках Кельсиева в России по означенному делу.

Ответы:

Я никакого паспорта не достал для означенного в вопросе Василия Кельсиева, и мне решительно неизвестно приезжал ли он в Россию и с какой целью. Следовательно, не могу знать ничего более по этому делу, ибо дело это мне вовсе не известно и не знаю зачем он приезжал (если приезжал) и кто такие его соучастники в России, о чем мне предложен вопрос.

ՍԵՆԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐ

I

1862 թվի նոկտեմբերի 13, 16, 18, 23, 24 յեւ 25-ին Ս.-Պետերբուրգում բարձրագոյնս հաստատված էջմիձնի հաճնաճառոզովի առաջ Ս.-Պետերբուրգի համալսարանի կանդիդատ Իվխաիլ Նալբանդովը իրեն առաջարկված հարցերին ովկց հետեվյալ պատասխաններն.

Հ Ա Ր Ց Ք Ր

1.

Ի՞նչ է ձեր անունը, հայրանունը եւ ազգանունը, քանի կոչում ունեք, քանի տարեկան եք, քանի զավակներ ունեք. արդյոք ամեն տարի խոստովանվո՞ւմ եք եւ ընդունո՞ւմ սուրբ հաղորդություն։ Ո՞վքեր են ձեր ծնողները եւ մյուս ազգականները եւ վերտով են նրանք։

Մինչեւ համալսարան մտնելը վերտով եք դաստիարակվել, քերթ ամարտով դասընթացքը, իսկ այնուհետեւ՝ մինչեւ ձեզ ձերբակալելը վերտով եք ապրել եւ քնչով զբաղվել եւ քնչ միջոցներով եք ապրել։ Ունեք արդյոք դուք, կամ ձեր ծնողները, անշարժ սեփականություն, վարձով եւ քնչպիսի. մինչեւ այս ձերբակալումը արդյոք չեք եղել քննության կամ դատի տակ. եղել եք, ապա՝ քերթ եւ քնչ գործի համար, վերտով եւ կատարվել գործադրությունը եւ քնչով վերջացել։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Անունս Միխայիլ, Հազարի վարդի, Նալբանդով եմ. ծագում եմ մեշչանական դասից, 33 տարեկան եմ. պատկանում եմ հայ-լուսավորչական դավանանքին, ամեն տարի խոստովանվում եմ եւ ընդունում սուրբ հաղոր-

դուքյուն. հայրս հայ է՝ Լազար, Թրխդորի վորդի, Նալբանդով, Նախիջևանի Դոնի վրա քնակիչ. մայրս՝ հայուհի Մարիաննա Ցեկիմոջա, ծնյալ Զերչենովա. Ցեղբայրներս են — Թրխդոր, Լազար, Սերաֆիմ և Լուկյան. քույրերս Վարվառե և Գայիանե, ամուսնացած վաճառականների հետ, առաջինը՝ Մարտին Մակարևիչ Մյասնիկովի, յերկրորդը՝ Ռաֆայել Գավրիլովիչ Զուբարովի հետ. նրանք բոլորը մշտական քնակություն ունեն Նախիջևանում-Դոնի վրա. պատրաստվել եմ տանը և համալսարանական պրոֆեսորներին պատրաստվել եմ ինքս անձնապես, սեփական ջանքերով, առանց վորևե կոմիտեի զեկավարի ոգնության. Արևելյան բանասիրության կանդիդատի աստիճանն ստանալու քննությունս տվել եմ այստեղի համալսարանում՝ 1860 թվի հունիսի սկզբներին. Կանդիդատի աստիճան ստանալուց մեկնեցի Նախիջևան, ուր հասա 1860 թվի հունիսի 5-ին. Այդ ժամանակ Նախիջևանի հայ հասարակությունն ինձ ընտրեց իր հավատարմատարը՝ 65 տարի սրանից առաջ Հնդկաստանի հայերի կողմից տասանդությունների համար. Նույն այդ 1860 թվի ոգոստոսի 17-ին Նախիջևանից մեկնեցի Ղրիմաստին. Քիշլիս հասա նույն այդ ոգոստոսի 24-ին և 27-ին անցագիրս ստանալով՝ հաջորդ կամ յերկրորդ որը կողի Քիշլիսը և ուղևորվեցի Ղրիմաստին, ուր հասա 1860 թվի սեպտեմբերի սկզբին. Այնտեղ մնացի 40 որ, հետը վանդուժ, և հոկտեմբերի 16-ին մեկնեցի հետ՝ Քիշլիս, գերազույն պատրիարքի դրությամբ, ուղղված կովկասյան պարոն փոխարքային՝ հիշյալ կտակների մասին[1]. 1860 թվի նոյեմբերի 1-ին դուրս յեկա Քիշլիսից և նոյեմբերի 5-ին կամ 6-ին հասա Փոթի, ուր մի շարաթ սպասեցի նավի և վերջապես նույն տարի 10-ի մտանքն ուղևորվեցի Փոթիից արտասահման, վորտեղից Ռուսաստան վերադարձա այս 1862 թվի մայիսի 25-ին կամ 26-ին. Հիվանդությանս և առողջությանս քուլության պատճառով մոտ մի տարի Գեռևերբուրգում մնալով հունիսի վերջին Մոսկվայի վրայով, (վորտեղ մնացի 4 որ) մեկնեցի Նախիջևան, ուր հասա 1862 թվի հուլիսի 10-ին և գեռ հնդկական ժառանգությունների գործը չվերջացրած և հաշվետվությունը հասարակության չներ-

կայացրած՝ հուլիսի 14-ին ձերբակալվելն էր և դուրս բերվելն Նախիջևանից։

Համալսարանից հետո իմ միակ զբաղմունքը յոգնել և ննջեցյան գործը. ճանապարհորդությունը կատարել եմ Նախիջևան քաղաքի հայ հատարակությունն հաշվին, համաձայն այդ քննչդի ասիլով նրա կազմած համաթուղթի, որի հատատավոր՝ այսինքն վավերացված պատճենը գտնվում է իմ քիմքերում։ Ուր ինչ վերաբերվում է իմ անձնական ծախսերին, որոնք առընչություն չունեն գործի հետ,—դրանց համար՝ հայ հասարակության համախոհականի հիման վրա՝ գործադրել եմ կատակարարմարդից ինձ հասնելիք ասիսանարից։ Ջունեմ վաչ մի անշարժ կալք։ Նախիջևանում-Դանի վրա հայրս մի տուն ունի, ուր ապրում է մեր ընտանիքը։

Դատի և քննության ասիլ չկորցնել չեմ կարել, վաչ ևլ իմ ծնողները, կնոջս ընկերները և մեր ամրողջ ընտանիքը։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

2.

Անվանեցեք Պետերբուրգում, Մոսկվայում և Հասարատանի այլ վայրերում, ինչպես և արտասահմանում գտնվող ձեր բոլոր ծանոթներին. նրանցից յուրաքանչյուրի հետ հատկապես կշռեր, ինչ ասիլով եք դուք ծանոթացել և ինչ հարաբերությունների մեջ եք գտնվել։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Պետերբուրգի հայերին գիտեմ համարյա բոլորին, ասկայն վաչ մեկի հետ առանձնապես մտերիմ հարաբերությունների մեջ չեմ կարել, բացի ասհմանան պատվավոր քաղաքացի, Ն-ին կարգի վաճառական Կարապ Մանասեանից Հայրապետյանից Պետերբուրգի առևտրական գործերի հավատարմատար Լազար Իլյիչ Ջամֆարովից։ Ջամֆարովի հետ ծանոթ եմ մանկուց և բացի բարեկամական հարաբերություններից ուրիշ և վաչ մի հարաբերության մեջ չեմ կարել նրա հետ։

Նույնը կասեմ և Մոսկվայի մասին, որտեղ մոտիկ ծանոթի եմ միայն Լազարյան ինստիտուտի պրոֆեսոր տատասի ասվածների Ամենքսն Իսայեվիչ Նազարյանցից

հետ։ Նրա հետ կես ծանոթացա 1853 թվին, այցելությունն անելով նրան՝ վորպես հայերիս մեջ հայտնի գիտնականի։

Ահա իմ ծանոթները Պետերբուրգում և Մոսկվայում, վորոնց հետ կեղել եմ նամակագրության մեջ և բացի դուռ բարեկամական հարաբերություններից ուրիշ վոչ մի այլ հարաբերության մեջ չեմ կեղել։

Նախիջևանում-Դոնի վրա կես ծանոթ եմ համալսարան քե բոլոր բնակիչների հետ, սակայն բացի քաղաքագլուխ պ-ն Հայրապետովից վոչ վոքի հետ չեմ ունեցել վորև և հարաբերություն։

Իսկ քաղաքագլխի՝ տոհմական պատվավոր քաղաքացի լինելու վաճառական կարգ Մակարևիչ Հայրապետովի հետ մոտ ծանոթացել եմ հնդկական գործերի առիթով և բացի վորպես քաղաքագլխի՝ նրա հետ այլ հարաբերություններ չեմ ունեցել։

Աստրահանում, Հնդկաստանում ծանոթացել եմ Արզար և Ընկ. առևտրական տան հետ, վորի անդամները մեծապես նպաստեցին ինձ ժառանգությունների գործերում։ Այս առիթով քանիցս գրել եմ նրանց դեռ Ցեվրոպայից և մի անգամ նրանց ուղարկել եմ հայոց գերագույն պատրիարքի կոնդակը ժառանգությունների վերաբերմամբ, վոր ստացել եմ Պարիզում։

Նրանց հանձնարարություններով Լոնդոնում ծանոթացա անգլիական Դիլբր և Ընկ. առևտրական տան հետ, վորի միջոցով հնդկաստանից, Արգարից, ստացա հավատարմագրի ուժով ինձ հասնելիք ժառանգության ճշտորոշը և հաշիվը։

Ցեզիպտոսում ծանոթ եմ հայազգի Ալֆիարի հետ, վորի միջոցով ուղարկում եմ հնդկաստանից հարատանների գրած նամակները և ստանում նրանց նամակները։ Ալֆիարի հետ կես ծանոթացա Ցեզիպտոսի հայ կաթոլիկոսարանի մոտ, վորի մոտ կեղա վորպես իմ կենդանու հովվապետին։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

3.

Վերջին ժամանակ և քանի կարիքով ճանապարհ ընկել եմ մինչև 1860 թվի օգոստոսի 27-ը ձեր արտա-

սահման մեկնելու անցագիրը առանալը. — ձեմ հետ և քնչ հարաբերութիւններ ունենալը քննելիսու։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Մինչև անցագիրս առանալը վտրեկս ճանապարհով մեկալ 3 քեև է ու, ետքը քննելիսու, ինչպես վոր այդ հետևյալ առածին կնատու։ Հետոպատու ամեն քաղաքներ մեկերին վերտելն քննելիս ժամանելով մեզի մինչև նոյեմբերի 1-ը, մինչև վոր կոմկատյան պ-ն վոխարքային պրեմոպոլիտական պրանեյակու քարզմանեցին և հաստատեցին Եոթնիլևանի հատարակութեյան ինձ տված և նորին արքունեյան հայոց գերագույն պատրիարք Մատթեոսի հաստատած հավատարմագիրը։

Այնտեղ վոչ վոքի հետ և վոչ մի հարաբերութեյան մեջ չեմ եղել։

Հ Ա Ր Ց Ք Ր

4.

Քնչ նպատակ ուներ ձեր արտասահմանյան ուղևորութեյունը, համկատես քեր ճանապարհվելիք արտասահման, քնչ տեղերում եք գտնվել, քեր և քնչ անհրաժեշտութեյամբ, այս տեղերից յուրաքանչյուրում ձեմ հետ և քնչ հարաբերութեյուններ եք ունեցել. համկատես քեր եք վերադարձել Բուսաստան և վերադարձից հետո վերտեղ եք տարել մինչև ձեզ ձերբակալելը և քնչով զբաղվել։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Իմ ճանապարհորդութեյան նպատակը բացատրված և առածին կնատու, վոր կես գնացել եմ Հնդկաստան ժառանգութեյունների գործով 1860 թվի նոյեմբերի 1-ին քննելիսից գնալս գալով անցագրակի կեցա Փոթիում, Բաթումում ու Տրապիզոնում — հետո՝ հոկտեմբերի վերջին ժամանեցի Կ. Պոլիս[3], վորտեղ գրամ եղե ապատում Եոթնիլևանից, Վալիանս առևտրական տան միջոցով։ Ուղևորվելով Լոնդոն, անցագրակի կեցա Մեսինայում, Նեապոլում, Ջենովայում, Թուրինում և Պարիզում։ Լոնդոնում առածին անգամ Մատի մոտ կերկու քարտի, հետո կեկս Պարիզ, վորտեղ գրամ եղե ապատում Բու-

աստանից և վորտեղ ապասանցի յերկու կամ յերեք շաբաթից ավելի և մնկնեցի Լոնդոն, վորտեղ ապրում եյի [ձեզ] արդեն հայտնի գործով և մեր հյուպատոսարանից քրքիջս առաձալուն պես ուղևորվեցի Պարիզ, ուր ապրեցի մոտ յերեք շաբաթ դրամի ապասանլով և այն չստանալով հետագիրը ուղարկեցի Նախիջևան, վորպեսզի դրանից ուղարկվի Մարսել, ուր վոր յես մեկնեցի Պարիզից, Ստանալով այնտեղ դրամը շոգենավ նըստեցի և ուղևորվեցի Ցեզիպատոս. ապրիլի վերջին կամ մայիսի սկզբին Ցեզիպատոսից, այսինքն Սուեզից (Ալեքսանդրիայում և Կահիրեյում յեղել եմ անցդարձի) շոգենավով ուղևորվեցի Գալկաթա, վորտեղ ապրեցի մինչև 1861 թվի հոկտեմբերի սկիզբը. հոկտեմբերին դուրս յեկա Գալկաթայից և մի ամիս հետո Սուեզ հասնելով, Կահիրեյի վրայով անցա Ալեքսանդրիա. նոյեմբերին մեկնեցի Ցերուսաղեմ, վորտեղ ապրեցի մոտ մի շաբաթ և այնտեղից վերադարձա Ալեքսանդրիա. նոյեմբերի կեսին ուղևորվեցի Կ. Պոլիս սակ իմ անձնական գործով, այն և անցդեղյուրը Ռուսաստան ուղարկելու համար. Պորթա վերջացնելուց հետո և ավարտելով ուսանական պարտն դեսպանին հայկական հարցի վերաբերյալ ուղղած տեղեկագիրս (պատճենը գտնվում է իմ քըղքիքումս), 1861 թվի դեկտեմբերի վերջին յես դուրս յեկա Կ. Պոլսից և յեկա Պարիզ այս տարվա սկզբին. այնտեղ մոտ մի շաբաթ քե տաս որ ճամբով մեկնեցի Լոնդոն, վորտեղ ապասում եյի Արդարից դուման ճամբորդն ու հաշիվը, բայց մի քանի ժամանակ վոչ մի տեղեկություն չստանալով ուղևորվեցի Պարիզ՝ իտալական 5% տոմսեր գնելու, սակայն դրանց բարձր գնի պատճառով չգնելով, յեկա Լոնդոն և փետրվարի վերջին Հնդկաստանից ստանալով ճամբած դրամը, այնտեղ գնեցի տոմսերը և Պարիզ վերադարձա հիվանդ վիճակում. Այստեղ ապրեցի, բուժվեցի և առերեսվելով ռուսական վոսկի գնելով մայիսի կեսին դուրս յեկա Պարիզից, վորտեղ ճամբել եյի մոտ մի ամիս և հանապարհին Բեռլին անցնելով յեկա Ռուսաստան, ինչպես դա ասված և առաջին կետում. Իսկ ինչ վերաբերվում է իմ գրադումներին և մինչ իմ ձերբակալությունը վորտեղ գտնվելուս, այդ մասին ասված է առաջին կետում.

Մանոքեան քյուններէն վերարկոյով յետ արդէն ասացի յերկրորդ կնոջս, բայց վորովհետև ինձ մի անգամ ևս բացատրեցին, թե հատկապես ինչ ծանոքենէրի անունն պիտի տամ, ապա այստեղ յետ ավելացնում եմ այն մարգկանց անուններըը, վորոնց ատիթ ունեցա տեսնել Լանդոնում։ Ահա դրանք. Գերգինն, Ազարյովն, Բակունինն և յերխտասարդ Գերգինը։

Ամենից առաջ ծանոքեացա յերխտասարդ Գերգինի հետ՝ պատահմամբ, կինդանապատանական այգում, վորտեղ և իմացա, վոր նա ուսում և. հենց միայն նրանով, վոր նրա հետ մի մարդ կար պյուպացու շորեր հագած, վորի ազգանունը յետ հետս իմացա, նրան կոչում են Մարտյանովի։

Յերխտասարդ Գերգինի հետ շրջեցինք այգում և անցնելով այն բաժինը, վորտեղ գտնվում եր ընդհատ յուրը ասացի, վոր մենք հատ անդհատ եմ գնել և ուզեցինք Ռուսաստան, և վոր իմ մոտ կա նրա լուսանկարը։ Նա ինձ խնդրեց ցուցց տալ այն, և յետ նրան ամեն հանդիպ կամ յերբոյեղ տրը, յերբ ինձ մոտ լինում եմ նկարը տեսնելու։ Դրանից հետո նա ինձ հրավիրեց իր մոտ, և յետ մի անգամ յեկա նրա մոտ. այնտեղ բացի նրանից ուրիշ վոչ վոքի չտեսա։

Դրանից հետո նա ինձ հետ հանդիպումից պատրաստում, այդտեղ կային նաև նրա հայրը, Ազարյովը և Բակունինը։ Այդտեղ ինձ ծանոքացրեց նրանց հետ. առանձին վոչ մի բանի մասին չեմ կարող խոսում, յուրաքանչյուրն իր հարցն հետ եր։ Հյուրասենյակից դուրս գալուց՝ Գերգինը (յերխտասարդ Գերգինը) խնդրեց ինձ անցնել իր մոտ. և յետ մի անգամ ևս յեկա նրա մոտ, վորտեղ գտնվում եյին նաև նրա հայրը, Ազարյովը և Բակունինը։

Նրանցից վոչ վոքի հետ ընդհանուր մտքեր չունեմ, բացի այն, վոր Բակունինն ինձ խնդրեց, խնդրել Պարիսում Իվան Սերգեևիչ Տուրգենևին, վոր հոգ տանի իր հնացած Սիրիրից Տվերի նահանգ տեղափոխելու մասին. այդ նույնը նա խնդրեց հայտնել Պետերբուրգում իր յեղբորը, վորին յես մի անգամ ևս տեսնել և անունը չգիտեմ։ Այդ մասին յես հայտնեցի Տուրգենևին Պարիսում, իսկ հետո Պետերբուրգում Տուրգենևը, նույնպես Պետերբուրգ գալով, ինձ տուս գրեց և հրավիրեց իր մոտ (Տուրգենևի հետ առաջին անգամ յես ծանո-

քացա Գարիգուժ, նրան հանձնելով Բակունինի այցե տոմսը և խնդիրը՝ վերնուժ բացատրված հարցի մասին). յես գնացի Տուրգենևի մոտ և այդտեղ իմացա, որ արդեն խոսել և Բակունինի յեղբոր կնոջ հետ և որ նրանց ընտանիքը համաձայն և նրան (կնոջը) դուրս բերելու Սիբիրից և խնդրից ինձ՝ տալ իր հաշվին Բակունինի յեղբոր կնոջը յերկաք հարյուր ռուբլի, որի համար և Տուրգենևը առաջարկիր տվեց ինձ. Այդ ժամանակ ինձ մոտ յեկավ մարկիզ դե Տրավերսեն, որին յես տեսել եյի Տուրգենևի մոտ, և ասաց, որ արդեն տվել և այդ գործի համար չգիտեմ որքան և որ յես նույնպես հանձնեմ Բակունինի կնոջը վերահիշյալ 300 ռուբլին ի հաշիվ Իվ. Սերգեյևիչ Տուրգենևի. Յես տվի դրամը և դրանով վերջացրի, հուսալով իր ժամանակին առանալու Տուրգենևից իմ դրամը, որի ժամկետը լրանալու յեր սեպտեմբերին. Ահա բոլոր դուռա ճշմարտությունը. բացի դրանից վոչ մի հարաբերություն նրանց հետ կամ հանձնարարություն նրանց կողմից չեմ ունեցել, որի համար և ստորագրում եմ.

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

5.

Ձեր քզքների մեջ հայտնված և գանապան անձանց մի ցուցակ, որոնց հետ դուք նամակագրություն եք ունեցել ձեր՝ Բուլաստանում և արտասահմանում գըտնված ժամանակ. Ներկայացնելով ձեզ այդ ցուցակը հանձնաժողովը պահանջում է, որ բացատրեք, թե ցուցակում անուն առ անուն հիշված անձանց հետ ինչ տեսակի հարաբերություններ մեջ եք յեղել.

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Ցուցակում հիշված անձանց քզում յես հարաբերություն մեջ եմ յեղել Ժաքոբյանցի հետ, որպես իմ ծանոթի, հաճախ նրա անունով նամակներ ուղարկելով արտասահմանից Հայրապետյանցին կամ տանեցոց, այսինքն՝ մեր ընտանիքին. բացի դրանից ուրիշ վոչ մի բանի մասին չեմ գրել, վոչ նա ինձ, վոչ ել յես նրան.

Ներողություն եմ պրում իմ վորպես իմ բարեկամին, հանճար Ներսես Մանվելյանի հրատարակվող հայկական աշխատասիրությունների գրքույկից զատ ուրիշ վոչ մի բան անց չի գնում իմ ներսն ու դրսի նամակների, ինչպես և ներս՝ ինձ ուղղած նամակների մեջ։

Հայրապետականություն եմ պրում, մերի վորպես քաղաքացիների վրա իշխանություն գործի համար, մերի անգիտությունից ներսն իմ գանձած տուրն կամ ինձ հանձնարարված հնդկական գործի ընթացքի մասին. հաճախ խնդրել եմ նույնը հաղորդել ամերոնց այսինքն՝ մեր բնտանիքին և հարազատներիս ինձնից ստացված անպիտությունները — ահա իմ՝ ներս հետ ունեցած գրագրության բովանդակությունը։

Բացի այս անձնից ուրիշների հետ ևս ինձ ասելի և լսելի նամակագրություն ունենալու (կամ՝ գործերի մասին կամ՝ ընտանեկան, կամ՝ պրամական) վորոնց բովանդակությունը վերաբերվել և անձնական ինձ կամ ուրիշ ներսնք հասցեագրված են լսել և վոր հիմա չեմ հիշում բոլորը։

Ներից եմ կրկնում այստեղ, վոր ամերոնցը նշանակում ե՝ մեր ընտանիքին, և վորքան հիշում եմ այդ ցուցակի բնագրում ամենուրեք կամ մեծ մասամբ հայերեն գրված և ամեր առնքը, այսինքն „В НАШ ДОМ", քեզ ուսանելու այդպես արտահայտվել չի կարելի։

Ինձ բնականապես նկատողություն արին, քեզ ձեմ եմ ես անվանում „ЗАКОННИК". վոչ քեզ „ЗАКОННИК" ե, այլ՝ „ЗАКОНОВЕД", կալկիմայի օրենսգետը, այնտեղի գաատրանում գատական գործերի մեջնորդ, վորի հետ ես հարաբերություններ եմ ունենալ և գրագրություն՝ ինձ հանձնված հնդկական գործի մասին։

Ինձ նկատացին, քեզ ավելի են Ռատիմովիչն ու Կամսարկինը։ Դրանք նամակին ուսանողներ են, հիմա գործատուներ, վորոնց հետ ես ծանոթ եմի Մոսկվայում և վորոնց ինձ ասելիքներ են լսել պրամական գործերով և ուրիշ վոչինչ։

Ինձ նկատացին, քեզ ձեզ և Մատանեյանին։ Հիմա ես վերհիշեցի, նա ինձանից պրծած (քաղցմանեն) պաշտոն և կատարում Լոնդոնում, «Պրովոտա Ոքնեք կոչված այն հյուրանոցում, վորտեղ իջևանել եմի առաջին անգամ, այնտեղ ես նրան հանդիպել եմի վորպես քաղցմանեն.

Ուղիղ չի. Տխուր-ժեվակի

այնտեղ նրան կոչում էին Mr. Stanislos, և չեմ մի քանի անգամ դրեցի նրան, հազորդեցի իմ հասցեն, վորպեսզի նա ուզարկի ինձ հյուրանոցում ստացված նամակները, ուր չեմ խնդրել իմ հասցեագրել։ Բացի դրանից նրա հետ չեմ ուրիշ և վոչ մի հարաբերություն մեջ չեմ յեղել և չգիտեմ՝ ով և նա, քանի վոր այդպիսի ինտերպրետներ շատ և շատ կան Լոնդոնում։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

6.

Ովքեր են ձեզ մոտ գոնված և ձեզ ներկայացված ինձը լուսանկար պորտրետների և 14 այցետոմսերի վրա նշված անձինք. վորտեղ են գոնվում այդ անձինք, քանի տարիով ևր ծանոթացել նրանցից յուրաքանչյուրի հետ և քանի և նշանակում պորտրետներից մեկի վրա հայերեն լեզվով արված մակագրությունը։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Այդ պորտրետներից 5-ը իմ անձնական պորտրետներն են, մեկը՝ դոկտոր Սուլթանշահինը, մեկը՝ Ներսեսյանցի Ներսոյի անունով հայ վարդապետինը. մեկը՝ հայտոյի Սիմեոնյանցինը — քահանայի վորդի — և վերջին իննըրորդը հայ սպա Միխայիլ Միխայլովինը։

Դոկտոր Սուլթանշահին դիտեմ մանկուց, վորպեսզեն տեսել եմ Ներսեսյանցում, նա ինքը լուսանկարվել և և յերբ յես ալ-ն նորովի խնդրով, վորը այն ժամանակ գոնվում եր Ներսեսյանցում, մի քանի պորտրետներ դնեցի վարդապետից, վարդապետը հիշատակի համար նվիրեց ինձ իր պորտրետն Սիմեոնյանցի և Միխայլովի պորտրետները ստացել եմ Քիշլիսում, վորտեղ վոր նրանք մշտական բնակություն ունեին. նրանց հետ ծանոթացել եմ պատահաբար։

14 այցետոմսերից յերկուսը պատկանում են Տուբջենեևին. իմ նրա հետ ծանոթանալու հանգամանքը նկարագրեցի նախընթաց կետում։ Տ-ըդը իմ սեփ[ականն] և, ժ-ըդը Պարիզի մի հայ բժշկի, — Հ. Գյաքիպինը, վորի հետ ծանոթացա հիվանդությամբ պատճառով։ Տ-ըդը Մոսկվայի վաճառականի կոլլինինը, վորի հետ տեսնվել եմ Պարիզում 1861 թվին։ Ե-ըդը՝ Սավվ-

չինը, որ գանվում է Լոնդոնում և որի միջոցով գնեցի խոտանման 5% ոսմանքը. նրա մոտ ինձ ուղարկել էր Դիքրը, նա, որի մասին խոսեցի 2-րդ կետում՝ 7-րդը և 8-րդը՝ Deruss և Bouvard, ֆրանսիացիներ են, որոնք կոկիմայում ինձ հետ միևնույն հյուրանոցում էին ապրում. 9-րդը և 10-րդը՝ մի խոտաշատու, որը ապրում էր ինձ հետ նույն հյուրանոցում, այն է — Angello Rosetto, Մատյաններըս՝ 11, 12, 13 և տասնչորսերորդը կոկիմայում ապրող հայերի այցետոմսեր են, որոնց անուններն — Ամիտում, Մկիրտոս, Դավիթ և Արզար, որոնք քարտի վրա գրված և հայերեն. ես ինձ նամակ գրես, հասցեն գրի այսպես:

Կոկիմայի հայերի հետ չես ծանոթացել եմ իմ սենյակը գանվելու ամիսով և բացի բարեկամությունից այլ հարաբերություն չեմ ունեցել:

*

ՀԱՐՑԵՐ

7.

Ինչ հարաբերություններ ունի գանվել տորթ հիշյան անձանց հետ, որոնց տղգանունները, խոկ մանանց և հասցեները կան ձեր քովը. Այնքանդր Կոլչովիչ Մելյաներ, Մարիա Անդրեևնա Ալեխնա, Նիկոլայ Ռակովիչ Ռոստովցև, Միխայիլ Միխայլովիչ և Պետր. Միհեևիչներ Քիշինյովում. Նամբոցկիյ, Գլինկին, Մարիա Նիկոլաևնա Դանռոսկայա, Իվան Սամիչ, Վաս. Պետրովիչ Գալիմովով, Բևբոև, Կոզլ Սոսանիչ. Որևքա, Ալեքս. Գրիգոր. Գյուլով, Իվան Սոկոլ. Շվարյով և ն. Տյուտչև:

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Մելյաներ՝ն, Ալեխին՝ն, Ռոստովցովին՝ս չես գնալ չգիտեմ և որանց կնիկան խոկ չեմ տեսել. Նրանց հասցեն իմ գրքույկում գրված և նրանց բարեկամի՝ այստեղի բարտյուտ առնձի բրակովշչիկ Վասիլիյ Իվանովիչ Կուտովի ձեռքով, այն մարդով, որ, կնքեև բան և՝ համոզիչ եմ նրանց — բարեկամ նրա կոզմից Բայց այնպես պատահեց, որ չտեսա և չգտանեցի և գոչ մե-

կին։ Գուսովի հետ չես տեսնվել եմ Քաֆաֆյանի մոտ, վորը Հայրապետովի հավատարմագրով այստեղ տաղնձի առևտուր և անում։ Միանասրովի, Սիմեոնյանի մասին խոսելի նախընթաց կետում։ Նավրոցկին ու Գլիպինը այստեղի համալսարանի պրոֆեսորներն են, առաջինը պատմություն և արևելյան ֆակուլտետում, իսկ յերկրորդը հարցաքննող եր (экзаменатор), նրանց հետ չես չեմ ունեցել վոչ մի հարաբերություն, բացի նրանից, վոր կարելի չե պատահություններին կամ քննություններին գործերով չեղել եմ նրանց մոտ։

Մարիա Նիկոլաևնա Գանովան (և վոչ Քե Գանովսկայա) Մոսկվայում դերասանուհի չե, վորին ճանաչում եմ 1857 թվից։ Նրա հետ չես պատահաբար եմ ծանոթացել և բացի բարեկամությունից [այլ] հարաբերություններ չեմ ունեցել հետը։

Սամիչի մասին խոսելի նախընթաց կետում։

Վասիլիյ Պետրովիչ Գալիվանովին բնավ չգիտեմ, սակայն նրան հանդիպելի շոգենավի վրա, յերբ Եկրոսոպեմ եյի գնում, նա ել եր գնում, իր քեռու՝ պ-ն Նորովի հետ։ Վերջինս առաջարկեց Գալիվանովին, նամակ գրել Ռուսաստան և ինձ խնդրեց Կ. Գալիս տանել և փոստ ձգել նամակը։

Միաժամանակ նրանք գրեցին այդ հասցեն և խնդրեցին ինձ Ռուսաստան գալուց՝ այցելել նրանց. սակայն չես վոչ մի անգամ չեղա նրանց մոտ։

Բերոևը հայոց լեզվի պրոֆեսոր եր այստեղի համալսարանում և բացի այդ նա կարդում եր ցենզուրային կոմիտեի ներկայացված հայերեն ձեռագրերը. այդ առիթներով և յերբեմն, սակայն շատ հազվագեպ, գնում եյի նրա մոտ և բացի դրանից նրա հետ [ուրիշ] վոչ մի գործ կամ հարաբերություն չունեմ։ Կարլ Ստեպանովիչ Ռեմերտ այստեղի ցենզուրային կոմիտեում ցենզոր և. Նրա մոտ չեղել եմ մի անգամ ցենզուրային կոմիտեից հասցնելով նրան Բերոևի հավանություն ստած մի ձեռագիր և այլևս վոչ մի անգամ չեմ չեղել մոտը։ Ալեքս. Գրիգոր. Գլուխովին բնավ չգիտեմ և նրա հետ չեմ ունեցել վոչ մի հարաբերություն, բացի այն, վոր յես տեսա նրան և բարև ասացի դեկտոր Նեֆտաևի կոզմից, վորին տեսել եյի Լոնդոնում իմ հիվանդության

ժամանակ Իվ. Առնտ. Եվտրյոմին բնավ չդիտեմ. նրա անունը գրի առա անցագրական գնդապի գրախտանքում. նրա մոտ մի անգամ լինել եմ՝ պաշտոնական գործով. նա գնդապետ է և ծառայում է անցագրական գնդում, հին Հայաստանի պատմական և աշխարհագրական քարտեզ կազմելու և գծագրելու գործով. բացի այդ անգամվանից այլևս չեմ լինել նրա մոտ և նրա մասին գոչինչ չդիտեմ, բացի այն, որ նա ինժեներ է և փոխգնդապետ Ն. Տյուտչևին բնավ չդիտեմ, բայց այդ հասցեն ինձ Տուրգենևն է տվել, որպեսզի Պետերբուրգ գալուց անպակաս իր հասցեն մատնեմ:

Ահա ցուցքը, ինչ գիտեմ և գրում եմ հատակ խըզմամանքով:

Հ Ա Ր Ց Ք

8.

Ցերբ, որ Ես ինչ ասիքով էր ծանոթացել և ինչ հարաբերություններ մեջ էր լինել Իվան Տուրգենևի հետ, որը անգլիացնելով ձեզ իր մենդատի մասին, հայտնում էր, թե վարանք և իշխանները բնոյթում և Պետերբուրգում, իսկ Պետերբուրգ ժամանելով ուզարկում է իր հասցեն, իր մոտ հրավիրելով ձեզ, որպեսզի, 1862 թվի հունիսի 1-ին, Ս.-Պետերբուրգում փոխարինարար 300 ռուբլի չեր տվել:

Ցերա [Տուրգենևի] ինչ հրահանգն եր ձեզ ուղարկված Լոնդոնից 1862 թվի մայիսի 16-ին նամակի հետ՝ կարդալու, համաձ և ինչ պիտի լինելին ձեր գործարությունները քան այդ հրահանգից:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԵԼ՝

Քե չերբ և ինչ ասիքով եմ ծանոթացել Տուրգենևի հետ, այդ մասին խոսելը նախընթաց կետում եմ:

Իվ. Տուրգենևին իմ տված 300 ռուբլու մասին նույնպես ասացի, որ այդ գրամը տրված եր Բակունինի չերբոր կնոջը:

Հրահանգը, որի մասին հիշում եմ այստեղ, նույն բովանդակությունն ուներ, ինչ որ Բակունինի ինձ ուղած նամակը, այսինքն այն մասին, թե ինչպես

խոսեմ նրա կզբոր հետ, ինչպես պրսաւ հասցնեմ նրա կնոջը և ինչպես բերել տալ նրան Տվերի նահանգում գանվող իրենց գյուղը։ Ահա նրա՝ Բակունինի հանձնարարությամբ ամբողջ բովանդակությունը և ահա նրա կողմից առաջադրված խնդիրը, վորի լուծմանը պետք եր ձգտել։ Բակունինի կնոջը յես ավի հիշյալ 300 ռ. Տուրգենևի անունից, վոր կարող և ապացուցել հանձնաժողովում գանվող նրա առաջադիրը, այլևս ուրիշ վոչ մի բանի մեջ յես չեմ խառնված։

P. S. Հանձնաժողովի պահանջով բացատրում եմ, վոր իմ գործը այն պիտի լիներ, վոր խոսեի 1) Տուրգենևի հետ, 2) Բակունինի կզբոր հետ՝ Բակունինի կնոջը Միքիրից դուրս բերելու մասին։ Ինձ ասված եր, վոր դրամը հանձնեմ Բակունինի կզբոր կնոջը. Բակունինի կզբորը պետք և ասեյի, վոր նա համոզվի իր ընտանիքի անդամներին՝ համաձայնվելու իրենց տունը ընդունելու Բակունինի կնոջը։ Իսկ քե նրանք ինչպես պիտի նրան դուրս բերեյին և ինչպես գործեյին — յես վոչինչ չգիտեմ. իմ գործը Տուրգենևին և կզբորը [այդ] խնդիրը հաղորդելն եր և յես արի այն. Տուրգենևն ինձ հանձնարարեց Բակունինի կզբորը հանձնել 300 ռուբլի. յես ավի [այդ գումարը] և գրանով ավարտեցի [անելիքս]։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

9.

Ո՞ւմ ձեռով և ինչի համար են գրված ձեր քղքնըի մեջ հայտնված — Նատալիա Սեմյոնովնա Բակունինայի և մարկիզ Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ գե-Տրավերսեյի հասցեները։ Արդյոք ծանոթ եք այս անձանց հետ և ինչ առիթով։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Հասցեները գրված են Իվ. Սերգեևիչ Տուրգենևի ձեռով, Բակունինի կնոջը վերաբերող գործի համար։

Յես մի անգամ յեղա Նատալիա Սեմյոնովնա Բակունինայի մոտ և Տուրգենևի անունից տվի նրան 300 ռ.,

վոր մասին ասացի այդժամ Մարկիզ դե-Տրամվերսեյի մասին խոսելի դեպքում կնոջը։

Հ Ա Յ Ե Ր

10.

Ո՞վ է և ի՞նչպես է գտնվում Պյոտր Ալեքսանդրովիչ Կուրյուժովը, վորի մեր քիմիկում գտնված գրությունը մենք բացատրված է. «Ձեզը ինձ պետք չինիք Վաճերբուրգից, մանավանդ այն հասցեն, վոր տվել եմ մարկիզ դե-Տրամվերսեյին, իսկ չեզը նրան հանձնելու համար ինձ ուզարկելու չինիք ձեր ծառայությունը՝ հատկացնելիք տյուրմեն. «Վ. Վաճերբուրգ, մարկիզուհի Մարիա Նիկոլաևնա դե-Տրամվերսեյին, Գոնչարնայա փողոց, տուն Պրոկոպովիչի, Պյոտր Ալեքսանդրովիչ Կուրյուժովին հանձնելու համար։ Այսպես մակագրված ծառայությունը, առանց բանալու, ապահով կերպով կհասնեն ինձ։ Ի՞նչ պրոգրես կլիներ ես ունենալ այս Կուրյուժովի հետ մարկիզ դե-Տրամվերսեյի միջոցով և ինչ ասելիք ես այս վերջինս միջնորդի դեր կատարում այդ պրոգրես կյանք մեջ։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այդ պրոգրեսը պրված է բանտարկեի ձեռով, և ես չկրնի իրեն նկատի ունի Կուրյուժովը ապացուցանել։ Ես այդ պրոգրեսն ասացա, վորպեսզի հիշեմ ես, Պարիզում, և ես այդ մասին ինձ ասացել վոչինչ չասացի։

Ո՞ւմից

Իսկ ինչ վերաբերում է Տրամվերսեյին, ապա բանտարկեն ինձ բնավ չի ասել, թե ինչու ես ուրան քնարում միջոցով և ինչ հարաբերություններ ունի ուրա հետ։ Ուրա մասին ասացի միայն, վոր նա ևս սիրում աշխատել համագործակցել բանտարկեի հարցազատներին ուրա կնոջը պատրաստելու մասին։ Կուրյուժովի հետ վոչ մի պրոգրես չեմ ունեցել մարկիզի միջոցով, և չեմ ինձ հարկ չինեի պրել բանտարկեին, ապա նամակներ փոխանցելու ես վերաբերվել ուրա կնոջը։

ՀԱՐՑԵՐ

11.

Ձեր քղքերի մեջ գտնված և Բակունինի այցեառումը, նրա վրա արված հետևյալ մակագրությամբ. «Բարեկամ Նալբանդովին Գներցենից, Ոգարյովից և ինձնից ընդհանուր ու սրտանց ողջույն։ Մենք խնդրում ենք ձեզ ընդունել ուշները հանձնող Ա. Ն. Նիչխոպորենկոյին վորպես մեր բարեկամին, վորին դուք անպայման կարող եք նույնպես վստահել, ինչպես մեզ։ Hôtel de Louvre, 1282։ Վերովհետև սրտանից յերևում է, վոր դուք հարաբերությունների մեջ եք յեղել Բակունինի, Գներցենի և Ոգարյովի ու նրանց ազնատ Նիչխոպորենկոյի հետ, ապա հանձնաժողովը առաջարկում է ձեզ բացատրել ամենայն անկեղծությամբ՝ հատկապես յերբ և ինչ առիթով եք ծանոթացել այդ անձանց հետ և ինչ հարաբերություններ մեջ յեղել նրանց հետ. Նիչխոպորենկոն յերբ և վճրտեղ է ձեզ ավել հիշյալ այցեառումը և ինչ են յեղել ձեր ունեցած բացատրությունները նրանց հետ։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Բակունինի հետ այլ հարաբերություններ չեմ ունեցել, քան այն, վոր քանիցս բացատրեցի արդեն. այդ առմսը ինձ ավել է Տուրգենևի մոտ Պարիզում։ Ինձ բոլորովին անհայտ մի մարդ. քե ինչու յեր Բակունինը նրան ինձ մոտ ուղարկում և ինչ նպատակով—դրանվ հայտնի չե ինձ, և յես բացի այդ անգամից այլևս չեմ տեսել նրան. իսկ ինչ վերաբերվում է Գներցենի, Ոգարյովի և Բակունինի հետ նրա ունեցած հարաբերություններին, հատակ խղճմտանքով ասում եմ, վոր չգիտեմ բնավ։

Գներցենի, Ոգարյովի և Բակունինի հետ իմ ծանոթությանն մասին արդեն բացատրեցի նախընթաց կետերում։ Միանգամայն անտեղյակ եմ նրանց և՛ դիտավորություններին և՛ գործելակերպին. ով և այդ Ն ի չ ն ա լ ե ն կ ո ն [sic!], ինչ մարդ և կամ ինչ դիտավորություններով եր յեկել Տուրգենևի մոտ, վորտեղ նա ավելց ինձ այդ այցեառմանը, չգիտեմ, և քե ինչու չե Բակունինը հիշում այդտեղ Գներցենին և Ոգարյովին, յերբ նրանք ինքնները կարող եյին ասել իրենց այցեառմանները նույնպես չգիտեմ։

Նորից եմ կրկնում, որ ինձ, բացի Բակունինի կնոջից [Սբրիչից] դուրս բնավ ոչ ոքի հանձնարարություններ չեն տրված ոչ իր՝ Բակունինի, ոչ էլ Գնչյանի համ Ոգարյովի կողմից։ Ահա ուստի հիմարությունը, որի համար պատրաստ եմ ներում բղավելու։

Ներկայիներիդ [sic!] այդ այցելության ինձ հանձնեց Տուրգենևի մոտ և ոչինչ չասաց, որովհետև չես նույն այդ ժամին ուր որ գնալու եյի, ուստի և քոզի նրան Տուրգենևի մոտ և հետո չեմ տեսել նրան՝ ոչ պատահմամբ, ոչ էլ հատուկտուկ։ Ահա բոլորը, ինչ պետեմ այդ հարցի մասին։

P. S. Պետեք ավելացնեմ եմ՝ հանձնաժողովի նկատողությամբ, որ ոչ Գնչյանը, ոչ Ոգարյովը, ոչ էլ Բակունինը չերբեք ինձ չեն հայտնել ոչ իրենց պլաններ, ոչ իրենց գործողությունների մասին, և չես ոչ մի բանում գործակից չեմ չեղել նրանց։

Հ Ա Յ Ց Ք

12.

Եթե, ուժից և ինչի համար եք առացել ձեր քըղքիկի մեջ հայտնված և ձեզ ներկայացված՝ Բակունինի 1862 թ. փետրվարի 27 թվակիր նամակը՝ [ուղարկված] Լոնդոնից, հասցեագրված՝ Մուժի քաղաք, Քարկովի նահանգում, Պիեռն Պետրովիչ Լյապինին՝ Բակունինի լուսանկարով և նրա հոգվածի տպագիր մի օրինակով, վերնագրված՝ «Ռուս, ինչ և սլավոնական բոլոր բարեկամներին»։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԵԼ

Այդ հիշված նամակը Բակունինի հոգվածի օրինակի հետ ինձ ուղարկեց դե-Տրոմփետեն՝ Քարկով Լյապինի անունով, և բացի դրանից նաև ինձ ուղղված իր նամակը—այսինքն իր գրած նամակը։—Քանի որ Բակունինի նամակը և նրա հոգվածը հիշված կլինեն ծրարում, որը պատահմամբ պատռվեց և բանի որ այնտեղ, ծրարի մեջ, չես տեսա „Колокол"-ի №-ը՝ ուղղ ոչ մեկ և ոչ էլ մյուս նամակը

չովի Լալլինին և չքողի Ժարկովի կայարանում, ուր կես պետք և հանձնելի [թղթերը] վերակացվին, Բակունինին և մարկիզ դե-Տրավերսեյի նամակ[նե]ի բովանդակությունն ինձ քնավ հայտնի չեն

Ճես վոչ վոքի ցույց չովի [դրանց] և ոուն գալով ուզում եյի վոչնչացնել, սակայն ժամանակ չունեցա, վորովհետև շուտով ձերբակալվեցի։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

13.

Ո՞վ և Nicolas-ը, *վորի ձեր քղքերում գտնված նամակը պետք և տրվիր Լալլինին, ինչ հարաբերություններ են նրանց մեջ եք գտնում նամակը գրողի և նրա բարեկամների հետ, քանի վոր նամակում ձեզ ոչինչ անկնդիր բարեկամ և կոչում գրողը. ովքեր են այդ բարեկամները. նամակի հետ Լալլինին ինչ ծանրոց և ուզարկվել և վիրտեղ և այդ ծանրոցը։*

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Համոզված մարկիզ դե-Տրավերսեն և, վորովհետև նա չեր ինձ տվել Լալլինին ուղղված այդ նամակը։ Ծանրոցը, վորի մասին խոսվում և, պետք և լիներ Բակունինի նամակը՝ նրա հոդվածի որինակով հանդերձ, վորոնք, ինչպես ասացի, կնքված եյին հատուկ ծրարում և հանձնված ինձ. ծանրոցը Լալլինին չտվի, չուզարկեցի փոստով, վոչ էլ քողի կայարանում՝ նախքան քաց կնտրում նշված պատճառով։ Ուստի այդ ծանրոցը գտնվում և հիմա հանձնաժողովում։

Մարկիզի հետ իմ ունեցած ծանոթությանը մասին չես պետք ոուի ունեցա խոսելու նախընթաց [կետերում]։

Այսինքն չե՞ր չեկ ինչպե՞ս

Նրա հետ չես ծանոթացա Բակունինի կնոջ գործով և բացի դրանից մեր մեջ ուրիշ այլ հարաբերություններ չեն չեղել։

P. S. *Թե նա (մարկիզ դե-Տրավերսեն) ինչու չե ինձ մեր բարեկամը կոչում և ովքեր են նրա բարեկամները, վճռականապես վոչինչ չգիտեմ այդ մասին, ինչպես և չգիտեմ և չեմ տեսել Լալլինի չերնագը, վորին հասցեագրված եյին նամակները։*

ՀԱՐՑԵՐ

14.

Ներկայացնելով ձեր քրքիների մեջ հայտնված գրություններ՝ բանտարկեցին ձեռքով գրված, տրրանանգա վերնագրով մարդից կեղևում է, որը դուք ազնիտ եք կոչել Լանգանում գտնվող սուտ վտարանդիներին, որոնք շարունակում էին մեր կառավարության դեմ, հանձնաժողովը պահանջում է, որ դուք բոլոր մանրամասնությամբ բացատրեք ձեր բոլոր գործողությունները՝ սկզբից հրահանգի և անվանեք այն անձանց, որոնց հետ այս հիմքով հարաբերություններ մեջ եք եղել, թեչպես և՝ թեչ նպատակի համար բանտարկեցիք ձեզ նույն այդ հրահանգի մեջ դանդաղ անձանց և տեղերի անուններ, հնարավոր կոչնումներ տալով որոնց մեկը նա գրություններ հիշվող Լիզոյի, Կնաչերը, Գանը և Ջերնեցկինն և թեչ հարաբերություններ պիտի ունենայիք նրանց հետ։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ՝

Մեզ հրահանգի պլիտոր բռնազգական գրությունը, ինչպես որ կարող և տեսնել ինքը հանձնաժողովը, վերաբերվում էր նրա կնոջը գտնելու գործին։ Ուստ վատրանդիների տղեղում չեմ եղել երբեք. նրանցից որ և մեկ հոգուն ճանաչում և որ և մեկ հանձնարարություն չեմ ունեցել և որ մեկ բանում, բացի բանտարկեցի կնոջ գործից, ես նրանց հետ հետաքրքրություն չեմ ունեցել։ Գրելով կնոջ գործի վերաբերյալ հրահանգը, խնդրել և ինձ հայտարարված անձանց ցուցակը, որոնց ես չգիտեմ և որոնց հետ ոչ մի հարաբերություն մեջ չեմ եղել, երբեք նրանցից ոչ ոքի չեմ գիտեցել, նրանց ոչխինչ չեմ հաղորդել և նրանցից ոչխինչ չեմ առացել։ Ի՞նչ ցուցակով

Լիզոյին, Կնաչերին, Գանին բնավ չգիտեմ և երբեք գիմքերը չեմ ունեցել Ջերնեցկու մասին լսել եմ, որը առաստանի տարածում ունեցել Լանգանում. ես նրան ոչով անուղով գիտեմ և կյանքումս նրա հետ ոչ մի հարաբերություն չեմ ունեցել։

Ինչ ինչ վերաբերվում է բանտարկիններին՝ վերոհիշյալ ցուցակը կազմելու նպատակին, համաձայնական և, որ

դա այն եր, որ չես նրան տեղեկություններ հարցնելիս Բուստատանից, բայց չես վոչինչ չեմ հարցրել նրան այդ ցուցակով և ինչպես ասացի, այնտեղ հիշատակված անձերից վոչ վոքին չեմ ճանաչում։

P. S. Ինչ վերաբերվում է գեներալ-նահանգապետ Դորնակովին ուղղած նամակին, որի մասին խոսում է Բակունինը, ապա չես չեմ ստացել և նա ինձ չի ավել այնու

Բացատրություն, երբոր Բակունինի կնոջ գործից չես նրանց խոսք կամ խոսում չեմ ավելի քրտյը բացատրում է, որ բացի Բակունինի կնոջ գործից ուրիշ վորևիցե գործի համար չես խոսք կամ խոսում չեմ ավել վոչ Բակունինին, վոչ Գերցենին և վոչ էլ Ոգարյովին, և նրանց հանձնարարությամբ (որ չեմ էլ ուզենցել), վոչինչ չեմ ձեռնարկել։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

15.

Բակունինի ձեռ ուղղված՝ 1862 թ. ապրիլի 24 թվակիր նամակի քովանդակության վերաբերյալ բացատրեցեք. վորտեղ և ում միջոցով եք ստացել այդ նամակը, քանի խոսում կատարելու համար և Բակունինը չնորհակալություն հայտնում ձեզ իր կնոջ ուղևորության Իրկուտսկից Լոնդոն գլուխ բերելու համար, քանի հանձնարարություն եր տալիս նա ձեզ և դուք ինչ եք արել, այլևս ինչի մասին եր նա մատնիր նամակագրություն ունենալու ձեզ հետ, քանի լեքսեյկոնի մասին և խոսվում այդ նամակում. քանի և ձեզ հայտնի Գերցենի և նրա ընկերների ու նամակի մեջ հիշված Մարցինովսկի և Ալբերտինիի հարաբերությունների մասին, և քանչափիսիք են յեղել հատկապես ձեր հարաբերությունները այդ յերկու անձանց և Տուրգենևի հետ, որի մասին նամակում ասված և քե դուք նրան սիրելի չեք դարձել. ով և Օգինցլը, որի մասին Բակունինը տեղեկացնում է ձեզ քե վտուց և, ինչ չի տեսել նրան, և քանչափիսիք եյին ձեր հարաբերությունները այն

անձնատուրքյան հետ, որը նամակում Պան և կռչում է որը, ինչպես բանաստեղծն է պրում, ձանձրանում է ամեն մեկ, ինչպես և ինչու. գուք նախընթաց պատմությունում ցույց տվիք, թե Պանին բնավ խոչ չգիտեք և մինչև խոչ չեք տեսել նրա կերպարը։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՆՔ

Այդ նամակը ստացել եմ փոստով, Պարիզում։ Բանաստեղծը շնորհակալությունն է հայտնում ինձ այն բանի համար, որ ես հայտնեցի Տուրգենևին նրա քննքիրը իր հետ վերաբերյալ, որպէս մասին քաղելս ստիպ ունենալս խոսելու Գնացը Բրեստսկից Լոնդոն կամ Տվերի նահանգ ճանապարհելը զլուխ բերելու մասին նա ինձ ավելին չի ասել և չի պրել, քան այն, որ բանակցում Տուրգենևի հետ, որը նրան՝ այսինքն Բանաստեղծին խոստացել էր 2 [ապար] ռուբլի արծաթ պրամ (որպէս մասին Բանաստեղծն ասաց ինձ գեռ ես Լոնդոնում) և բացի դրանից, վերցնելի չես խոսում նրա հետագա հետ այդ նույն հարցի մասին։

Ինչպես տեսնում եք, 1) Տուրգենևին հայտնեցի Բանաստեղծի քննքիրը, 2) Տուրգենևին փոխանցեցրի ոչ 300 ռուբ. արժանի, որպիսի գումարը նա ինձ խնդրեց հանձնել Բանաստեղծի հետագա հետը և բացի դրանից այդ գործի վերաբերյալ միջնորդ չեմ արել, ավելին չեմ էլ կարող և իմ կողմից անելու բան էլ չկար։

Մնացած բաների մասին, որոնց շուրջը նա ցանկություն է հայտնում նամակագրության մեջ մտնելու, ես պատասխան չգիտեմ, ասելով ես պրա ասել այն եմ հանգամանքով, որ նա մի գործ խոսում է և որ, այսինքն իր հետ հետագա, այսինքն՝ Լոնդոն ճանապարհելու մասին, որի մասին նա Լոնդոնում ինձ չասաց և ասացին անցած այդ մասին պրեց [այն] նամակում, որը նախընթաց հետում ստացվածի եր ինձ և որի մասին պատասխան պրեցի արդեն։

Բացի դրանից ձեռագած մոչ մի գործի մասին ինձ հետ չի խոսել և ոչ՝ հավանական և, որ պիտանի, որպիսով կարող չհրաժարվեմ նրանց կատարումից, ինչու և նա սկզբում ակնոց հետքից, հետո ավելացրեց գանազան մարդկանց և անգիրի այն ցուցակը, առանց

իմ ամենափոքր մասնակցությունն կամ համաձայնությունն, հետո արդեն ինչպիսին որ ցանկանում հետ ուզարկեց ինձ. սակայն այս թղթի մեջ չես միտք չունեմ, վորովհետև վոչինչ չձեռնարկեցի և ցուցակի մեջ հիշված անձերից վոչ վոքի հետ հարաբերություններն մեջ չեմ եղել, վորի մասին հանձնաժողովը կարող և հարցնել այդ մարդկանց։

Լեքսիկոն ասելով նա նկատի ուներ նրա մեջ հիշված անձանց արդեն ինձ հայտնված ցուցակը։

Մարտյանովի և Ալբերտինների Գևորգների և այլ ոտ վտարանդիների հետ ունեցած հարաբերությունների մասին ինձ վոչինչ հայտնի չէ, բացի այն, վոր նրանք լինում են սրանց մոտ, իսկ թե ինչպես Լոնդոնում քննչով են պարապում և ինչ մարդիկ են — վճռականապես չգիտեմ։ Ինքս սակայն այդ մարդկանց հետ վոչ մի հարաբերություն չեմ ունեցել և նրանց հետ վոչ մի բանի մասին չեմ խոսել։ Տուրգենևի հետ իմ ունեցած հարաբերության մասին չես շատ անգամներ արդեն խոսել եմ, նորից եմ կրկնում, վոր բացի այն, վոր նրա հետ խոսել եմ Բակունինի կնոջ մասին, բացի այն, վոր նրանից 300 ռուբլի չեմ տվել — նրա հետ ուրիշ վոչ մի հարաբերություն չեմ ունեցել և նախքան Պարիզում իմ նրա հետ առաջին ծանոթությունը բոլորովին չեյի ճանաչում նրան։

Մինգրելին չես բոլորովին չեմ մատնում. մի գուցե Լոնդոնում վորևե մեկին կատակով անվանել են այդ անունով, սակայն դա չես չեմ հիշում։

Գան ազգանունը, ինչպես ասացի նախընթաց կոտում, չես չգիտեմ, բայց քանի վոր Լոնդոնում լեհերին ընդհանրապես գան են կոչում, ապա Բակունինը կարևի այդ բառի տակ հասկանում է Ստանիսլավին, վորի մասին ասացի արդեն և վորը վորպես քարտման հանձնարար լինում ինձ հետ, վորովհետև չես անգլերեն լեզուն չգիտեմ, կամ թե [նա] նկատի ուներ Էլեոտժևակուն, վորի հետ քանիսը տեսնվել եմ, սակայն նրա մասին վոչինչ չգիտեմ, բացի այն, վոր նա պրքամամատա է և հանձնար լինում է ոտս տարապիրների մոտ։ Ահա ինչու չես ասացի, թե գանին չեմ ճանաչում և չեմ կարող չեմ տեսել, քանի վոր այդպիսի ազգանուն չես չգիտեմ և անծանոթ եմ այդպիսի ազգանունով մարդու հետ։

P. S. Ինձ հայտարարված նամակում Բակունինը Պրեյմոտ, ընդամենն քառերի տակ հասկանում է Գնեզնինին. նրա վորդուն նա Ցուշոտ և կոչում, իսկ Ոգարյովին՝ պոնտ։

Հ Ա Յ Ե Ր

16.

Ո՞վ և «Պարիզի մեր բարեկամը», վորի միջոցով ստացել էր Բակունինի 1862 թ. մայիսի 6-ի նամակը և ով և Պարիզի «Ժեն հայրենասիրը», վորի հասցեն ձեռնից պահանջում է Բակունինը։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ

Բակունինի մայիսի 6-ի նամակը վորևե մեկի միջոցով չեմ ստացել, այլ՝ փոստով։ Քեկուզ Բակունինը գրում է, վոր «այդ նամակը ուղարկում է Պարիզի իր հայրենակցի միջոցով, բայց հենց նույն այդ նամակում ինքն է ասում թե չգիտեն նրա հասցեն, հետևապես և այդ նամակը չեն այլ կերպ չեյի կարող ստանալ, քան չեթե փոստով։

Իսկ ինչ վերաբերվում է Պարիզի հայերին, ապա թեև Բակունինը պիտի, վոր այնտեղ հայեր են ապրում, բայց երանցից վոչ վոքին չի ճանաչում և չես վոչ վոքի չեմ հանձնարարել նրան. դա հաստատվում է և նրա հետևյալ նամակով, վորտեղ ասում է, թե չես չեմ ուղարկել իմ հայրենակցի հասցեն։

Պարիզում հայեր շատ կան և չեն, վորպես չենկվոր, վորպես հայ, ճանաչվացա նրանցից մի քանիսի հետ, այն է մեր վարպետանոցի՝ Սարգսի, Ամբրոսիոսի և Գաբրոսյանի հետ, ինչպես և Բյուքիոյ, Թաղիայեյանի, Փեշտմալջյանի և նաև բիշի պակատրնների հետ, վորոնց հետ բացի բարեկամական կամ գրամական հարաբերություններից ուրիշ հարաբերություններ չեմ ունեցել։

Հ Ա Յ Ե Ր

17.

Լոնդոնից գրած այդ նամակում Բակունինն ասում է. «Այստեղ շատ ուսանող կան։ Անգլերենը շատ են,

բայց կան և լավ մարդիկ. յես առանձնապես [մանր-մասցա] գրակաև, լավ և ոգեռակար մի մարդու՝ Նիկոլայ Իլիչ Վորոնովի հետ։ Նա կլինի Պետերբուրգ հանդիպելու և ինձնից ձեզ մի փոքրիկ նամակ կբերի։ Ընդունեցեք նրան վորպես լավ մարդու, վորը արժանի յե լիակատար վստահության։ Նա պիմազիոնի ուսուցիչ և յեղել Սառավրոպոլում, հետո՝ Ցեկատերինոդարում։ Հիմա արտասահմանից վերադառնալուց հետո անհապաղ կմեկնի Քիշնյով։ Նախ և առաջ նրան սովորեցրեք ինչպես նամակագրությունն անի ինձ հետ և՛ Պետերբուրգի, և՛ Մոսկվայի վրայով, ինչպես նաև Ոդեսայի և Քիշնյովի վրայով, այսինքն՝ Կ. Գոլսի վրայով, ուր նրան պետք է հասցե տրվի։

Նա ոգեռակար կլինի ինչպես յեվրոպական, նույնպես և ասիական տեսակետից։ Այդ նպատակով վատ չեր լինի նրան հանձնարարել Քիշնյովի լավ մարդկանց, վորոնք ծանոթ լինեին Կ. Գոլսի լավ մարդկանց հետ։ Իսկ մի այլ նամակում — 1862 թ. մայիսի 10-ի, Բակունինը, ձեզ տեղեկացնելով, վոր նրանք (այսինքն Գնեզդինը, Ոպոչյովը և Բակունինը) այստեղից Ալեքսանդր Պետրովիչ Վանդերման պետք է անվաներ Վորոնովին և ձեզ խնդրելով նրան ընդունել վորպես բարեկամի, վորը յերեքի կողմից ձեզ հանձնարարվածի, արտահայտում է այսպես. «Նա մի հատուկ ու խելացի խոսող է, նովորոսիյսկի շրջանում յերկար ապրած և գործերը լավ ճանաչող։ Հանդիպեցեք կլինի Պետերբուրգ և տեղեկություններ Քիշնյովում։ Կխոսի ձեզ հետ մեր ապրանքների նոր յեղանակով գումարյան յերկիր հասցնելու մասին։ Ուշադրություն պետք դրեցեք Կ. Գոլսից ձեր [ծանոթներից] մեկին գործուղելու և առևտրական մի մարդու, վորի ազնվության և գործունեության համար կարող կլինեիք պատասխանատու լինել մեր առաջ և հորդորեցեք նրան այս գործի վերաբերյալ հարաբերություններ հաստատելու կոնստանդինոպոլսեցիների հետ՝ Տրապիզոնում։ Ջանացեք, սիրելի բարեկամ, պլուխ բերել այս գործը, միայն յես չեմ, այլև ինքը Privat-ն ել, վոր խնդրում է ձեզ այդ մասին։ Իսկ յերբ կտեսնվեք Վ. Վանդերմանի (Վորոնովի) հետ, սովորեցրեք նրան քե ուշ պիտի դիմի Քիշնյովում, վորպեսզի հարաբերություններ մեջ մտնի Կ. Գոլսի մաքսանենգության

ղէթաժորքի հետ: Համարձակ կերպով նրան հանձնարարեցինք քրիստոսել և այլուր [գտնվող] մեր առաքյալական բարեկամներին: Մեր պատրաստ և պատասխանատու լինել մեզ նրա համար, և նա պատրաստ և ծառայել մեր շահերին, ինչպես ասինք մենք և ծառայում էր:

Քանի որ այս նամականիներից պարզ կերևում է մեր մասնակցությունը Լոնդոնի վարդապետների չարամիտ մտադրությունների մեր մասնակցելը, ապա հանձնաժողովը պահանջում է, որ անկեղծ կերպով բացատրենք մեր դրծողությունները այս հարցի վերաբերյալ, քանի որ նրանք են մեր համախոհները Գետերբուրգում, Մոսկվայում, Ոդեսայում, Քիշնյովում, կ. Պոլսում և հիշյալ նամականիների հետևանքով նրանց հարաբերությունները եր ունենալ Լորոնովի հետ:

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Հիշյալ Լորոնովին չեմ ճանաչում և երբեք չեմ տեսել ոչ տպատառիմանում, ոչ էլ Ռուսաստանում և այդ մտքով մասին Լոնդոնում բանակցություններ չեմ վարել, մի բան, որ ինքը նա վկայում է, հայտնելով, որ նրան գտել և Լոնդոնում այն ժամանակ, երբ [նա] ոտքով ուներ մեջ, հետ[նատար] ինձնից հետո Սանկտպետերբուրգ (Լորոնովին) քանի հնչակյան պետք [դեսպանները] պրի [և ուղարկի] Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Ոդեսայի և Քիշնյովի վրայով, այսինքն կ. Պոլսի վրայով, — կես չեմի կարող, քանի որ բանակցությունը հակասում է ինքն իրեն, խնդրելով ինձ գրել իրեն (բանակցություն) Տրապիզոնի միջոցով. ասել և քանի կես չունեցի և ոչ մի կողմ, որի միջոցով կարողանայի նրան գրել Տրապիզոնից անկախ, որովհետև այլևս հնչակյան կարող չէի սահմանել Լորոնովին. Մոսկվայից նույնպես չեմի կարող գրել, ուր կես ասել մասին ճանապարհ չէի նախապատրաստված հետ, որի մասին այդպես ասացի և որը արտասահմանյան ոչ մի հեղափոխական չի պահպանում թացի այն, որ միայն մի անգամ և ինձ գրել իմ Ռուսաստանից արտասահման բացակայելու ամբողջ ընթացքում և միևնույն Ռուսաստան գալու ճիշտ նույնպես և Քիշնյովում, ուր կես ոչ մի այլ հարաբերու-

քյուն չունեմ բացի այն, վոր ասացի նախընթաց կետերում։ Դրանից պարզապես յերևում է Բակունինի անհետևողականությունը։ Ես չեյի կարող նրան կ. Գոլտուսի [ապրողների] հասցե տալ, վորովհետև ինքս էլ չունեմ մշտական հարաբերություն կ. Գոլտի հետ, վորտեղ իմ ծանոթությունները և պրագրությունը սուկ պրամական կամ ընտանեկան հարցերի մասին եր։

Բակունինը ասում է, թե ավատ չեր լինելու Վորոնովին ծանոթացնել Քիֆլիսի լավ մարդկանց հետ, ավրոնք ծանոթ լինելյին կ. Գոլտի լավ մարդկանց հետ։ Այստեղ ակներև է, վոր վոչ Քիֆլիսում, վոչ կ. Գոլտուսի չեմ ճանաչել այդպիսի մարդկանց, վորոնց Բակունինը լավ մարդիկ է անվանում։ Եվքեն այդպիսի մարդիկ ունենայի և յեվքեն ճանաչեյի նրանց, և յեվքեն Բակունինի համաքաղը լինելյի, նա նրանց բոլորին անուն առ անուն կիմանար և այլևս ոչինչ չեր ասի, այլ ուղղակի կասեր՝ ահա այսինչ և այսինչ մարդու հետ։ Բակունինը չդիտեր իմ՝ պարիզցի ծանոթներին,—մի բան, վորի մասին ինքն իսկ վկայում է, [չնայած, վոր] ավելի մոտ են Լոնդոնին, քան թե Քիֆլիսը կամ կ. Գոլտինը։

Բակունինի իդեաների և գիտակցությունների մասին վոչինչ չեմ իմացել Լոնդոնում, քանի վոր նա ինձ վոչինչ նման բան չի ասել, ինչպես առաջարկում եր հետո՝ իր Պարիզ ուղարկած նամակներում։

Ձեմ տխրում, վոր նա, ինչպես յերևում է նրա նամակներից, կուզենար ինձ իր ազնիւ գործընկեր, սակայն դա նրա ցանկությունն է, մինչդեռ յես, բացի նրա կնոջ գործից, վոչինչ չեմ ձեռնարկել կամ կատարել նրա նամակների կամ ցանկությունների համաձայն։ Մանավանդ վոր հիշյալ Վորոնովին չեմ տեսել և նրանից վոչ մի նամակ չեմ ստացել, նրան վոչինչ չեմ գրել, քանի վոր քնավ չեմ ճանաչում նրան, չեմ ունեցել նրա կարիքը, իմ ծանոթներից վոչ վոքն հետ նրան չեմ ծանոթացրել, նրան վոչ մի հասցե և վոչ մի նամակ չեմ տվել։

Բակ ինչ վերաբերվում է կոնգրատանդիստներին, այդ մասին վոչինչ չդիտեմ, բացի այն, ինչ գրված է Բակունինի նամակում, վոր առաջին անգամ կարգացել եմ Պարիզում։ Այդ գործում չեմ ունեցել վոչ ֆիզիկական և վոչ էլ իդեական մասնակցություն, քանի վոր չու-

նեմ և չեմ ունենալ ոչ ցանկութիւն, ոչ ել պիտանութիւն ծառայելու նրան, կամ ուրիշին, յերջորդին, ոչոցկո ոգնեու: Ես չունեմ և չեմ ունենալ կոնտրադանդիա ծանօթներս և յերկար չեմ հանդիպելու նրանց հետ, ուրեմն և ոչ մի կերպ չեմի կարող ոգտակար լինել նրանց: Սա ինձնին ցուցց և տալիս նուչնպես, որ Խանութներ ինձ չպետք, ամենայն այդ նա գրում է ինձ ոչոցկո անձամբ [sic!] մի հայի, հուսալով, քանի մի գուցե կարողանամ անել այս կամ այն բանը: Ես նրան խոսք տվի, որ իր խնդիրը կհաղորդեմ Տաբգնևին, և հաղորդեցի: Վերջինս գոց խնդրեց գոհասրինապար, բայ տվեցի. ամենին ոչինչ չպետք անելի:

Հետևապար ոչ մի մասնակցութիւն չեմ ունենալ ընդունելի առարարներին չարամիտ պիտանատութիւններին: Գրա համար և համձնամոգոմի պատանիով առում եմ անելիք և հատուկ խզմամ, որ այդ պարապարի միտքներում ոչինչ չեմ ձեռնարկել, ոչինչ չեմ արել, չունեմ գործակցողներ ոչ Պետերբուրգում, ոչ Մոսկուայում, Ոդեսսայում, Քիշնեվում կամ Կ. Պոլսում: Թակ վերոնոմի հետ չեմ ունենալ ոչ մի հարաբերութիւն ոչ անձամբ, ոչ գրաված. կյանքումս չեմ տեսել նրան, յերբեք նրան չեմ գրել և նրանից յերբեք ոչինչ չեմ ստացել: Ահա պատ ձշմարտութիւնը:

P. S. Համձնամոգոմի նկատումով այսուհետ ավելացնում եմ, որ Լոնդոնում լսեցի, թե Բակունինը կապ ունի ոգոմնների և լեհերի հետ, ասկայն՝ խոսք ինչ պիտի կապ և այդ — չգիտեմ, չգիտեմ նուչնպես, թե ձի ասաց ինձ այդ մասին, քանի որ Լոնդոնում գանվող բոլոր ռուսները պիտին այդ: Բոլոր ռուսները ատելով համակրում եմ ռուս հանրապարհորդներին, որոնցից շատերի հետ հանդիպվել եմ կամ պանդոկներում կամ «Բրեմիչ մուզեյ»-ում և որոնց բնավ չեմ ճանաչում:

Ձ Ա Ր Ց Ե Ր

18.

Ո՞վ և ե՞րբ և պատմում Գալ Կոլբլեն, որի մասին Բակունինը 1862 թ. մայիսի 10-ին նամակում հարց-

նում է ձեզ քեզ՝ կարճ և արդյոք գործով դիմել նրան և կատանամ արդյոք պատասխան նրանից, ավելացնելով քե գործերը նոր միայն սկսում են ծավալվելու։ Այդ քանի գործեր են։

ԳԱՍԱՄԱՆՆԵՐ

Գոլ Կորիզեն կ. Գոլսում եր։ Նա իտալացի չի և ծառայում է ինչ վոր առևտրական տան մեջ։ Նրա հետ ծանոթացա կ. Գոլսում, բորսայում, սառելինգներով ռուսական վոսկի գնելու առիթով։

Մի անգամ Բակունինն ինձ հարցրեց այդ ապրանքը, վորը նրան ծանոթ եր հավանորեն իտալացիների միջոցով։ Ես նրան ասացի, վոր նրանց ճանաչում եմ վորպես առևտրական տան ծառայողի։

Հիմա, ինչպես չերևում է, նա ուզեցել է հարաբերություններ ունենալ կ. Գոլսի հետ և դրա համար էլ հարցնում է. կարճ և արդյոք դիմել նրան և կքատանա արդյոք պատասխաններ։ Այդ հարցին չեյի կարող պատասխանել և վոչ մի կերպ, վորովհետև չգիտեմ, քե հատկապես ինչ գործերի մասին է ուզեցել խոսել նրա հետ, վորոնք իր ասելով, նոր միայն սկսում են ծավալվել։

Մի գուցե նա ուզեցել է նրա հետ հարաբերություն մեջ մտնել կոնտրաբանդի գործով՝ չհուսալով իմ միջոցով հաստատելու այլ ծանոթություն։ Չգիտեմ, բայց վորքան կարող եմ դատել Գոլ Կորիզեն այդպիսի մարդ չե, վոր կարողանա կոնտրաբանդով պարապել։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

19.

Ցերը, ձեր և ձեմ միջոցով եք ստացել 1862 թիվ հունիսի 6 քվակիբ Բակունինի ձեզ ուղղած նամակը։ Ի՞նչ բրոշյուր և ձեր վոր բարեկամի համար եք խնդրել Բակունինին ուղարկել ձեզ Լոնդոնից, վիրտեպից և ինչ ճանապարհով եք Լոնդոն ուղարկել Բակունինին, Գերցենին, Ոգարյովին և Տիտրժևակուն [Տվերվաժ] ձեր լուսանկար պորտրետները։ Այլև՝ ցերը և ձեմ եք նամակները գրել Բակունինի ձեզ տված բառա-

բանով, որովնց [sic!] որ վերջինս անվանում է Քրանսիան և որովնց համար նա ձեզ հորդորել է մի ուրիշ շատ ավելի ընդարձակ բառարան։

ՊԱՏՄԱՆՆԵՐ

Ինձ հայտարարված ճամփան առացել եմ մարիից Տրամբոնեյի [գնված՝ հետո Տուրքմենիա] միջոցով։ Ճնա խնդրել էի Բակունինին ուղարկել ինձ վանի Քիթաշենի բրոշյուրը Խաչիկի մասին, բայց նա չուղարկեց։ Իմ պատմվածքը (լուսանկարչական) ուղարկեցի Բակունինին Պարիզից։

Ընդարձակ բառարանը, որի մասին խոսում է Բակունինը, դեռ նրա ճամփի իմաստն, կթևում է, որ տրված է ինչպես Տուրքմենիին, որից չեմ ընդօրինակել և մինչև հիմա չեմ խնդրել։ Ինձ մոտ կար նախկինից կիսատված հիշատակված լեքսիկոնը. բայց պրոֆեսոր ուրիշ ընդարձակ բառարան նրանից չեմ առացել և չգիտեմ, թե ինչու չե նա Քրանսիային կոչում այնու։ Ինչ վերաբերվում է այն բանին, թե արդյոք ճամփ եմ պրել տրանե մեկին այդ բառարանի մասին, պատասխանում եմ, որ բացի Բակունինից [ուրիշ ոչ ոքի] չեմ պրել։ Ասանք՝ չեմ վիճում, գուցե և պրել եմ չեկատը կամ ճամփ մի բան մարիից Տրամբոնեյին, կամ՝ կարելի չե թե Տուրքմենիին, որովհետև իրար չեմ հիշում և այդ պատճառով չեմ պնդում։

Ինչ վերաբերվում է բրոշյուրներին, որոնց մասին հարցանկին ինձ հանձնարարված է, թե առացել եմ Բակունինից և արդեն չեմ կարող ավելին ասել, քան ասել եմ, այսինքն, որ չեմ հիշում, բանի որ նա մի անգամ պրել եր մարիից Տրամբոնեյին, թե ուղարկում է բրոշյուրները, բայց մարիից Տրամբոնեն ինձ ասում եր, որ ոչինչ չի առացել, ճնա բոլորը, ինչ հիշում եմ հիմա պրանց մասին։

P. S. *Բակունինն ասում է, թե բրոշյուրը խնդրել եմ իմ բարեկամի համար, բայց դա ճիշտ չե։ Նա պրում է ճիշտ այնպես, ինչպես իր բառարանն է Քրանսիան անվանում։*

ՀԱՎԵԼՈՒՄ

Ինձ հայտարարված նամակը ստացա Գեռնբրուգում, հունիսի սկզբին։ Իմ լուսանկարները Բակունինին ուղարկել եմ Գարիզից, փոստով։ Տուրգենևի անունը ինքս եմ ընդել, վորովհետև քուչլ հիշողությյան պատճառով տարակուսում եյի, թե ով և ինձ ավել այդ նամակը՝ մարկիզ Տրավերսեն, թե Տուրգենևը, սակայն հետս, կարդալով նամակը և տեսնելով, վոր այնտեղ Տուրգենևի մասին և խոսվում, ուղղեցի իմ սխալը։

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Մարկիզին, Տուրգենևին կամ Բակունինին ուղղած նամակի կամ գրությյան բովանդակությունը չեմ հիշում, բայց յինքնադրում եմ, վոր ընդհրը Բակունինի կնոջը գուբս քերելուն պիտի վերաբերվեր։

ԾԱՆՈՒՈՒԹՅՈՒՆ

Այստեղ ավելացնում եմ, վոր յես չեմ տեսել Բակունինի՝ Տուրգենևին տված ընդարձակ բառարանը, վորի մասին ասացի քե չեմ արտագրել և չեմ ընդրել Տուրգենևից։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

20.

Գեռնբրուգում ապրող Քաֆտաֆովի անունով Բակունինը հղել և ձեզ մինչ այդ ուղարկած 6 որինակից զատ ևս 10 որինակ հայերեն տպված մի գիրք, վորին նա Քոհարբարական գիրք և կոչում։ Բայց այդ գիրքը՝ վոր հրատարակված և 1862 թ. Գաբիզում ազնվականության վերնագրով, պարունակում և վրդովիչ վոգով գրված գատողություններ, և այդ՝ վոչ քե քոհարբարական արվեստի մասին, այլ—գոյություն ունեցող կառավարությունների և իմիջի այլոց Բուսաստանի մասին։ Բացատրեցեք. ինչ նպատակով եք կամեցել ունենալ այդ գիրքը, յերբ և ձեմ միջոցով են ձեզ ուղարկված յեղել գրա 6 որինակը և ինչ բանի համար եք գործածել գրանց։ Ինչպես և ինչու յեք Բակունինը այդ գրքերը և նամակը հասցեագրել Քաֆտաֆով ձեզ տալու համար։

ՊԱՏԱՌԱՆՆԵՐ

Այդ գիրքը Բակունինից չես չեմ ընդունել։ Ինչ վերաբերվում է այդ գրքի մ արհամարհանքին, ինչպես գրվեր ասացի՝ չեմ հիշում, քանի որ այն ժամանակ չես անասացի եմ եղել և ամաչարանքի մեջ, համրոզ, նեռնորար և գրանց վոչ մի բանի չեմ կարող կիբառել, անգամ, կիմի ուզենայի, բայց վորքան հիշում եմ՝ մարկիզ Տրամբուլն մի անգամ ինձ մի նամակ ավեց, ուր խոսում եր ինչ վոր բրոշյուրների մասին. չգիտեմ կար արուեր թե չե, բայց նա ինձ չտվեց [բրոշյուրները], քանի վոր ինքը եռ, ինչպես ասաց, չեր ասացել։

Իմ հասցեն՝ Մոշտաֆովի անունով, չես ավի Լոնդոնում, իմ որդին հիշած Իվան Սավիչին, վորը այնտեղ ապրում է պարապում է վորը ինձ ընդրեց իրեն ժառանգ նշանակել Մոշտաֆովի հետ՝ առանձի ապրարի հարաբերությամբ։

Այսուհետ Վեռերբուրգում չես ասացի Մոշտաֆովին և նա, չգիտես ի՞նչ վոր առևտրական ասն ի՞նչպես նրան ուզարկեց առանձի նամուշը։ Մի զուգի Բակունինը նրանից և վերցրել այդ հասցեն, քանի վոր Բակունինը պիտեր, վոր չես գրամական հարաբերություններ ունեմ Սավիչի հետ։

Ինձ հայտարարված նամակում Բակունինը ինձ հանձնարարում եր վոլե Պավել Վասիլևիչովի, վորի հետ չես կարող եմ առևտրական քվիտանցիաներ պահպանելու. այդ մարդուն չեմ ճանաչում և չեր ուզեր ունենալ ինձնից վորևե հանձնարարություններ նր արված Բակունինի կողմից, չես չգիտեմ։ Վերադարձրում եմ միայն, վոր առևտրական քվիտանցիաներ բաս[եր]ի ասել հանձնարարություններ նրան՝ այսինքն Բակունինի հետ։ Իսկ ինչ վերաբերվում է ապրանքների պնդելին, ապա դա ինձ անհասկանալի չի, քանի վոր անգլիր չեմ հիշում նրա բառարանը, վորը ուզարկել եր ինձ և վորը ինձ ցույց արվեց հանձնաժողովում։

ՎԱՐՁԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այս հարցի մասին ասացի, վոր գրքի մասին չեմ հիշում. պատրաստում եմ, վոր չեմ հիշում՝ ասացել եմ այն արդյոք թե վոչ։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

21.

Ի՞նչ նպատակով են կազմված ձեզ մոտ գտնված և ձեզ ներկայացված քառատրանն[6] ու ծածկագիրը (шифр)[7], բացատրեցեք քառատրանի յուրաքանչյուր գործվածքը, այլև սապոգը՝ բացի ձեզնից ով ուներ նման քառատրան ու ծածկագիր և դրանցով ձեմ հետ ևը գրագրություն ունեցել։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Հայերեն քառատրանը, վոր հանձնաժողովը ներկայացրեց ինձ, չես չեմ կազմել, սակայն, ինչպես արդեն հանձնաժողովում հավաստացի իսկականի վրա, այն չես արտագրել եմ Պարիզում ապրող հայ Միսաքյանի մոտ, սա իր հերքին արտագրել և վոճա Գևորգեկից, վորն իրեն Հայաստանի իշխան ցույց ավող և իր համախոհների հետ Միլանում ապրող մի շառլատանի ազնատ ու կուսակից ևւ

Հիշյալ շառլատանը, վորին գանագան պետություններն մեջ ապրող հայերից չի ճանաչում վոչ վոք, Միլանում յերկու անգամ տպագրեց մի վոգորմելի բրոշյուր ֆրանսերեն լեզվով, «Մեմուարներ» վերնագրով[8], ուր գետնելով իր մի ամբողջ շարք անհեթեթ նամակները՝ ուղղված Ռուսաստանի այլ և այլ պետական քարձրատիր անձանց՝ և որանց մի քանի նամակները, ասում ևւ, թե ուստ կառավարությունն իրեն նեղացրել և, պրկել իր հոգերից և վերջապես անամոթաբար բամբասում, վոր իբր թե կառավարությունը խլել և իր նախնիքներին պատկանող քաղի քանկագին քարերը։ Այդ մարդուն, վորքան պարիզաբնակ հայերը կարողացան իմանալ նրա ազնատ հիշյալ Գևորգեկից, պահում և անգլիական կառավարությունը, ճիշտ և այդ թե վոչ — յերաշխավորել չեմ կարող, քանի վոր չեմ վստահանում վոչ այդ շառլատանին, և վոչ ել նրա ազնատներին. նրան յես անձամբ չեմ տեսել, բայց ինչ վոր լսել եմ — գրում եմ մանրամասն և ճիշտ։

*Այդ շառլատանը, իրեն անվանելով Լևոն՝ Լուսինյաններից գինուսատիայից, այս տարի մի տպագիր շրջաբերական հրապարակեց ֆրանսերեն լեզվով հետևյալ

խոստովում — Երջանկուհի՝ հասցնազրված Ջեվրոպայի բոլոր անուշիկներին, Հայաստանի պիկասատր և սրտանկատր Լևոնիցա»։ Վերջում հիշում եմ Երջանկուհուն հրապարակված և ուշ 1862 թվի մարտի սկզբին և տպված և Մխիթարում, ամենամսյիս թվից թևև դա սյոնակ պրում է, վոր իր սիրատենիա տեղը Ջեյհունում է, վորը Տավրոսի լեռներում է գտնվում, [սահմանը] սյոնակ դա իր տրում վոտը չի գրել։ Երջանկուհուներ, տրտնատված են իտալական մի թերթում, վոր «Ռուսիան տնվոտ տակ, լույս և տեսնում Մխիթարում կամ Վենետիում, բայց ամեն հիշում Մխիթարում. տանեք այդ Երջանկուհուն մի որինակը ամենայն հավատանագրությամբ պետք և գտնվի և մեր տրատարին պատճառ մեղադրության մեջ, քանի վոր, ինչպես տրդեն ասացի, այդ հատցնազրված են չեվրոպական բոլոր անուշիկներին։

Հիշյալ Երջանկուհուն մեջ, գրված անհատակ ֆրանսերենով, ինչպես բնեն ասացին ֆրանսագետները, դա գիմում և չեվրոպական անուշիկներին և ինդրում, վոր Կիլիկիայի վորոշ քաղաքներ Մխիթարյան ծոմի տրենկյան ամիսն հայատրվելին տյուտ բազարներ։ Վոր իրր թե Ազգային ատաղձրեկ և տանկական ատելություն տյուտակ մի ինչ վոր քաղաք կամ տեղ (լավ չեմ հիշում, վորովհետև մի անգամ քննելուն կարդացի Երա Երջանկուհուներ, վոր պարիզյան հայերի ձեռքն եր) և վոր ատելություն բեչ և Ճտացել, վոր խոստանա կատարել Ազգային պահանջը, բայց հետո իր խոսքը չի պահել։ Հետո դա ասում և, վոր դա (ինքնակոչը) իր մի բուռը չեռացիներով (պետք և հասկանալ Տավրոսի լեռներում բնակվող հայերին) կռիվներ և տվել քշնամիներին գետ և հաղթել Երանց։ Էլի շատ նման անհատություններ, վոր հիմա չեմ հիշում։ Կարճ ասած, Երա ամբողջ Երջանկուհունեց պիշում եր ատաք, քանի վոր դա կերպով չի լեռներ Տավրոսի լեռներում, վոչ վոքի հետ չի կռվել և չի լեռներ բնավ Ջեյհունում, ատ իրր թե հրատարակված և հիշյալ Երջանկուհուն։

Տեսնելով այդ ամենայն տեղեկությունները ատ անհամեմատությունը, չեմ միտք ունեցա պրել Երա գեմ մի ուժեղ բողոք և ապացրել այն բոլոր լեռներով։ Այս նպատակով պրեցի սկզրում հայերեն և վերջաց-

նելով այն սկսեցի քարգմանել կամ նուչնպիսի մի բողոք գրել ռուսներեն, մտադրվելով տպագրել մեր կառավարության նախնական քուչյլովության համար, ուստի և հրատարակումը քողի մինչև իմ Ռուսաստան գալը։ Հիշյալ բողոքը գտնվում է իմ քղքերում, հայերենը ավարտված, և անավարտ կամ դեռևս վերջնականապես չմշակված ռուսերենը. հանձնաժողովը կարող և հավատիանալ իմ խոսքերի ճշմարտության մեջ, չեմ բարեհաճի այդ ձգել նրա վրա։

Մինչդեռ շաուլատանը չբավականանալով սոսկ բրոշյուրների և շրջաբերականի հրատարակությամբ՝ քանի վոր գրանք վոչ մի նյութական ոգուտ չբերին նրան, մի բան, վորին ինչպես յերևում է, հետամուտ և նա, գրագրությունն սկսեց տաճկահայ իր մի քանի կուսակիցների հետ, վորպեսզի հայերը փող ուղարկեն նրան Կիլիկիան ազատագրելու նախապատրաստության համար։ Այդ ժամանակ է, վոր կազմեց նա այն բառարանը և նուչնպես ուղարկեց իր քղքակիցներին, կամենալով ցույց տալ նրանց, թե կապ ունի իր բառարանի մեջ հիշատակված անձանց հետ։ Վորքան կարողացան իմանալ պարիզաբնակ հայերը Իտալիայում գտնված հայերից, նա հարաբերություններ ունի զաբիքալչիականների վոմանց հետ, սակայն ունի արդյոք [կապ] ին իսկ Գարիբալդու կամ այլոց հետ, առուգաստն վոչ վոք չգիտե այդ, և յես այլևս այդ մասին չեմ լսել։

Կամենալով հայերին նախազգուշացնել այդ ավանտյուրիստից, վորպեսզի նա իրոք փող չկորզի նրանցից, յես և մի քանի պարիզաբնակ հայեր նամակ գրեցինք Կ. Պոլիս՝ մեր ծանոթներին, վորոնք գտնվում էին այնտեղի պատրիարքարանում և նրանց ուղարկելով ավանտյուրիստի ազնեսից վերցրած լեքսիկոնը, խնդրեցինք չհավատալ նրան և այդ մասին պատմել բոլորին, վորպեսզի վոչ վոք փող չուղարկի նրան։ Այդ նամակը և լեքսիկոնը Կ. Պոլիս տարավ բժիշկ Պյաքինչյանը, վորը այդ ժամանակ ուղում էր Կ. Պոլսի վրայով մեկնել Ազրիանապոլիս։

Ահա քե ինչ կերպ և այդ լեքսիկոնը, իմ պատրաստած բողոքների հետ միասին, ձեռքն իմ քղքերում։

Ինչ ինձ և վերաբերում, ապա չեմ այդ լիքոինոմով չկրկնի ոչ մեկի չեմ պրկել և չունեմ ընդհանուր ոճ- չինչ այդ շաղատանքի հետ։

Համեմատությամբ ինձ նկատակին, ես արդյոք դա չի այն ընդարձակ բառարանը, մեկի մասին ասում են բանաստեղծը իր՝ ինձ պրած ճամակում։ Դրա մասին ևլի մի անգամ կխոսեմ ևս, մեր այն բառարանը ինձ չեր ուղարկված, այլ Տաբգնեևին, ինչպես ինքը բանաստեղծն և ասում իր ճամակում և չեմ ոչինչ չեմ անելը, չեմ խոզրել Տաբգնեևից և չեմ արտագրել այն. այդ կարող և հասատանել ինքը Տաբգնեևը։ Առավել լավ և, չեմ համեմատությամբ գտնվում և այն բառարանը, մեր բանաստեղծն ուղարկել եր Տաբգնեևին. այդ դեպքում համեմատությամբ կարող և համեմատել դրանք և այդ միջոցով համոզվել իմ ցուցմունքների ճշտության մեջ։

Այն հարցին, թե քանի ինձանից [են] ով ունի այդ բառարանը արձնակը, պատասխանել չեմ կարող, մեր- հետևաբար ինչպես վերևում գրեցի, այդ բառարանը վերցված և շաղատանքի ազնեռից, մեկն ուղարկում եր իրենց համախոհներին, բայց թե հատկապես ում — դա ինձ անհայտ և, մեր- հետևաբար քանի արհամարհանքից, այլ պատճառ չեմ տեսնում հետևյալ շաղատանքի նկատմամբ, չեր- կարող չեմ ունենալ ոչ մեծ ոչ էլ մեծ ազնվականների հետ հետաքրքրություն և ինձ անհայտ են, սակայն գրում եմ հետևյալ տողերը միայն մեկին հարաբերության մեջ։

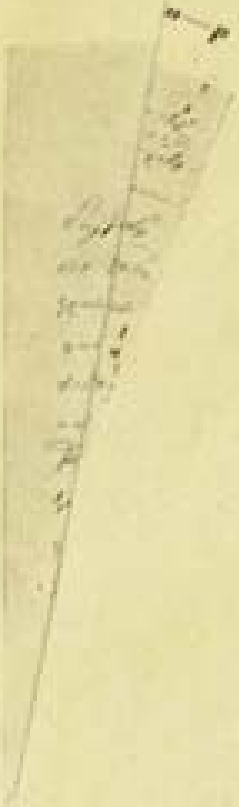
Այն հարցին, թե ինչ և նշանակում յուրաքանչյուր գործողության հետևյալ ընդունելությունը, — այդ նշանակությունն ու այլ բազմաթիվ ոչ չեմ կարող, քանի այն, մեր յուրաքանչյուր բառի կամ գործողության առաջ պրել և ինքը շաղատանքը։ Ես ինչ ընդհանրապես այդ բառարանը խոսվածքն նշանակությունն և վերաբերում, ապա ևս, հետևելով Պարիզում ապրածիս ընդհանուր յուրի մեր, ինձ թվում եմ, մեր շաղատանքն այդ բառարանը քանի և քիչել մարդկանի ցուցց ուս, մեր նա աշխատում և հիմնական ազատասիրական համար և այդ ճանապարհով մեղ կարգի հասցնելու։ Այդ յուրը կամ կարծիքը ամենահամամասնականն և և այն հիմքով, մեր նա ոչ զրկ ունի, ոչ քնազանքի, ոչ հրացանների և ինքը քաղաքականն և Ամերիկայում մերի այսանդ, մերի այնանդ,

մինչդեռ բառարանում գետնել և քեզ զորք[եր], քեզ քնզանոթ և քեզ հրացաններ։ Ի՞նչ և սա, չկեր վոչ շառլատանություն։

Վերևում մոռացա հիշել, վոր շառլատանի հրատարակած մեմուարում ոտված են նրա շրջապատող կամ նրան հարգող անձանց անունները, վորոնց հիմա չես չեմ հիշում, բայց կարծեմ տաս հոգուց ավել չկին նրանք, վորում հանձնաժողովը կարող և հավատիանալ, չկին այդ մեմուարի մի որինակը գտնվում և կատավարության մոտ[10]։ Մոռացա նուշնպես հիշել այն մասին, վոր նա գրել եր Պարիզ՝ իր ազնիտ Գևորգ-բեյին, չկերը այս վերջինն այնտեղ եր գտնվում, վոր գլուխ քաշի գրամ հավաքելու առնվազը կես միլիոն ֆրանկ գումարի չափ և վոր նա (ինքնակոչը) այդ գնդքում Բատալիայից գուրս կգա ապատագրված, ինչպես Մինևրվան Ծուպիտերի գլխից։ Այս բոլորի մասին ծիծաղելով ասում եյին ինձ պարիզաբնակ հայերը։

Իսկ ինչ վերաբերվում և ինձ հայտարարված ծանիկապրներին, ապա բացատրում եմ, վոր այդ ծանիկապրներն <u>ընդհանուր վոչինչ չունեն բառարանի</u> բազմից հիշված շառլատանի գործի հետ. գրանք ինձ հայտնել եր Աբգարը. Հնդկատանից հնդկատանցի Մալխասի անունով մի հայ մի[ջ]ոցով, [այն] նպատակով, վոր նրանցով Բուսատանից Հնդկատան գրեմ նրանց՝ Հընդկատանում տարվող գործերի վերաբերյալ։ Նրանք գիտես իմ Գավկասիայում գտնված ժամանակ խնդրեցին ծանոթացնել իրենց Գևորգ-բեյի և Մոսկվայի ավելի նշանավոր առևտրականների հետ։ Այդ մասին ինձ խնդրեցին և ուրիշ այնտեղի նեղոցիանտներ, այն և. իտալացի Ռոզետտն և ֆրանսիացի Առնան. վերջինս ինձ մի նամակ տվեց այստեղի ֆրանսիական ժուռնալի անունով, վորը կես [այդ] հարցով չկարողացա հանձնել առողջությամբ շատ թույլ լինելուս պատճառով։

Այդ ծանիկապրերով և բառարանով, վորոնց մասին վերևում հիշվեց, կես վոչ վոքի վոչ մի բան չեմ գրել և վոչ վոքից չեմ էլ առացել և գրանք այդպես առանց գործածության մնացին իմ քղքերում։ Գրանց մի որինակը պետք և գտնվի Աբգարի մոտ, Գավկասիայում, իսկ քեզ ուրիշ հնդհայերի մոտ էլ կա նույնը — չգի-

մինչդեռ բառարանում գնահատել և քեզ զորք[եր], քո քաղաքի և քո հրացաններ։ Ի՞նչ և սա, չկրկնե՛ վոչ շահաստանությունն։

Վերևում մոռացա հիշել, վոր շահաստանի հրատարակած մեմուարում տպված են նրա շրջապատող կամ նրան հարգող անձանց անուններըը, վորոնց հիմա չեմ հիշում, բայց կարծեմ տաս հոգուց ավել չլինե նրանք, վորում հանձնաժողովը կարող և հավատիանալ, չկրկնե այդ մեմուարի մի որինակը գտնվում և կառավարությանն մոտ[10]։ Մոռացա նույնպես հիշել այն մասին, վոր նա գրել եր Գարիբ՝ իր ազգնտ Գևորտ-եկեղեցին, չկրկնե այս վերջինն այնտեղ եր գտնվում, վոր գլուխ, քաշի գրամ հավաքելու առնվազը կիսա միլիոն գրանկ դուռմարի չափ և վոր նա (ինքնակոչը) այդ գնդքում Իսահակից դուրս կգա սպառազինված, ինչպես Միներվան Ծուպիտերի գլխից։ Այս բոլորի մասին ծիծաղելով ասում եկեղեցի ինձ պարբերգնակ հայերը։

Իսկ ինչ վերաբերվում և ինձ հայտարարված ծածկագրերին, ապա բացատրում եմ, վոր այդ ծածկագրերն <u>ընդհանուր վոչինչ չունեն բառարանի՝</u> բազմիցս հիշված շահաստանի գործի հետ. դրանք ինձ հայտնել եր Աբգարը, Հնդկաստանից հնդկաստանցի Մալխասի անունով մի հայի միջոցով, [այն] նպատակով, վոր նրանցով Ռուսաստանից Հնդկաստան գրեմ նրանց՝ Հընդկաստանում տեղվող գանազան տպրանքների գները։ Նրանք գնում եմ Կալկաթայում գտնված ժամանակ խնդրեցին ծանոթացնել իրենց Գևորգ[եան] և Մոսկվայի ամենի նշանավոր առևտրական տների հետ։ Այդ մասին ինձ խնդրեցին և ուրիշ այնտեղի նեղոցիանտների, այն ե. իտալացի Ռոզետոն և Ֆրանսիացի Ատնան. վերջինս ինձ մի նամակ տվեց այստեղի Ֆրանսիական ժուռնալի անունով, վորը կես [այդ] հասցեով չկարողացա հանձնել տեղիս[եր]ով շատ քուչ լինելուս պատճառով։

Այդ ծածկագրերով և բառարանով, վորոնց մասին վերևում հիշվեց, կես վոչ վոքի վոչ մի բան չեմ գրել և վոչ վոքից չեմ էլ առացել և դրանք այդպես առանց գործածության մնացին իմ քովերում։ Դրանց մի որինակը պետք և գտնվի Աբգարի մոտ, Կալկաթայում, իսկ քեզ ուրիշ հնդահայերի մոտ էլ կա նույնը — չգի-

Ա. Թոփչյանի՝ Նոյյանեցյանին ուղղած նամակի նմանաւեսը

ունեմ, թեև շատ անգամներ լսել եմ, որ ապրանքների գներին մասին տրամաբ ծանկապրների մեջ պրուսի մեծ տարբերություն, բայց այդ ծանկապրների քիչ ուշադրության — չգիտեմ։

Ահա թե ինչու ես պիտի այս կնոջ վերաբերյալ։

Հ Ա Յ Ե Ր

22

Նեղկոյացնելով ձեր թղթերի մեջ գտնված կ. Պոլսից ձեզ ուղարկած 1862 թ. մայիսի $^{11}/_{23}$ թվակիր նամակը, համոզմունքով պատասխանում եմ, որ ամենայն մանրամասնություններով բացատրեք նրա բովանդակությունը, այլև ձեզ և այն գրել և ինչ ոճերով եք հարցերին պատասխանել մեջ գտնվում այդ անձի հետ[11]։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Այդ նամակը ինձ գրել և առանձնապես Աբգարն Քալֆայանը, որին հետ ծանոթացա կ. Պոլսում գտնվելս մի մասին։ Հետ և բացի անձնական բարեկամական հարաբերություններից ուրիշ կապերի մեջ չեմ կացել։ Ինչ վերաբերվում է ինձ հարցաբերված նրա նամակի բովանդակությանը, պատիվ ունեմ բացատրելու, որ ինքը անցյալ ամռան վերջերին գնաց կ. Պոլիս, քանի մի հոգու, որոնց քիմուտ նամակներ հանձնած, խնդրելով ինձ հաղորդել պարբերաբար հայերին տպագրած չիր կարելի ծանոթությունների մեջքագրի հնարավորություն ունենալու անցնելու։ Ճրագնախագի կամ Խոսքերի հարաբերությունը, որպեսզի այդ ճանապարհով ազատ հանձնել իրենց կ. Պոլսում գտնվող իմ մի հնարով չի կարելի Ճրագնախագի հարաբերությունը անցնել, քանի որ այդ գնացքում անհրաժեշտ և որ հարաբերությունը քննադատը, չգիտեմ քանի ամսի, անձամբ ամսի Ճրագնախագում, և որ կարելի չի քիչ ես մեծ անել Խոսքերում։ Այս նպատակով ուրիշներ ընդունել Խոսքերի մի հոգ Մաշտոցյան [անուններով], որոնք այդ ժամանակ գտնվում էր Խոսքերում։ Այդ Մաշտոցյաններն հարաբերվելով հիշյալ անձանց խնդիրքը և խնդրանքները, որ չեմ կարող և որևէ բան անել, քանզ անձը ես ամեն մեկ, որ ճանաչում է շատ խոսքերին, որոնց

քվուժ և Մանձինելին, և վոր կլնանա մի կերպ դլուխ բերել գա, յերբ Լոնդոն գնա։

Այդ ժամանակ լույս ընկավ Դուան հրամանը, թե այլ պետությունների հպատակությունն ընդունած քրիստոնյաները պետք և մնկնեն իրենց պետությունները կամ քողնեն նրանց հպատակությունը։ Այս կանոնից կարող եր բացառություն լինել միայն այն դեպքում, յերբ յեվրոպական պետությունների դեսպանությունները մի քանի անձանց ընդունելու լինեն իրենց մասնավոր հովանավորության տակ, վորպես թե նրանք իրենց պետք են։ Գոլստա՞ իրրև ծառայողներ։ Այդ որինքից հետո արդեն պետք եր բացի հպատակությունից կամ անցագրերից, ձեռք բերել նաև կ. Գոլսի իտալական դեսպանատան հատուկ հովանավորությունը։

Յերբ այդ մասին ասացինք Աչյատրյանին, ասաց, վոր հիմա ինքը չգիտե, թե վերատին ինչպես կոնդրի այդ մասին Մանձինելին, վորը իր հերթին Աչյատրյանի առաջին դիմումի ժամանակ կոնդրել եր՝ վորքան հնարավոր և, գոգ հավաքել կ. Գոլստա՞ իտալական գործի ոգուն։ Մենք մտածեցինք, մտածեցինք այդ մասին և կամենալով դուրս բերել Աչյատրյանին դժվարին կացությունից, ասացինք, վոր [իր] յերկրորդ կոնդրի ժամանակ հայտնի Մանձինելին, վոր այդ մասին արդեն առաջարկություն և արված կ. Գոլսի ծանոթներին և վոր նրանք կաշխատեն գոգ հավաքել, վորքան կարելի յե։

Աչյատրյանն այլևս յերկրորդ անգամ Լոնդոնի և Մանչեստրի վրայով անցնելով Պարիզից, յեղել եր Մանձինելի մոտ և նրանից նամակ վերցնելով նրա կ. Գոլսի ծանոթի անունով, ուղարկել եր Պարիզ՝ հասցնելու կ. Գոլիս — Սերթոն. Քաղվորյանին, վորպեսզի նա նրանից այն անձին, վորին դրված եր նամակը և միջնորդություն կոնդրի իտալական հյուպատոսարանում նրանց Իտալիայի հպատակության և հովանավորության տակ առնելու համար, միաժամանակ և հայտնելու այն մասին, վոր հպատակության կոնդրողներից կարմել են յերեք անձից բաղկացած մի կոմիտե՝ գոգ հավաքելու համար։ Մանձինելի վերոհիշյալ նամակը, ինչպես և Քաղվորյանին ուղղված նամակը յես չուղարկեցի հայտնի նուբարյանի միջոցով, վորովհետև այն

ժամանակ անասողջ եղի և պատրաստ չէրի պատիժ անելու։

Իսկ ինքը, ինչպես ասացի նախընթաց կետում, մնաց (այսինքն՝ ինչ ու պարիսպաշինական մյուս հարկերը) մայիսի 9-ին Ալեքսանդրիա հետ դառնալու պատճառով։ Գոյիս շատ յուսացավ մասին և ուրախացավ նրա վերադարձը, խնդրեց նախապատրաստել բոլորին՝ չհամաձայնել և միշտ չուրախանալ նրանից, ինչ այդ դառնալուց մի փոքրիկ պրուքիայում պատահեցավ՝ ուզված Ալեքսանդրիան այն մասին, թե ինչ նա արված էրավ մի ընտրության վերաբերյալ — հպատակության և համաձայնության նկատմամբ և այն մասին, թե ինչ նա ասվել Մանձինելին՝ վերջում միշտ հնազանդ և միշտ համաձայնելու վերաբերմամբ։

Վրա հասնելով նրանից առաջ ինձ հայտարարված դառնալը՝ [մայրիսի] 1862 թվի 14 մայիսի, ուր դա ասում է, միշտ առաջ և մայիսի 9-ի դառնալը, ասկյան Ալեքսանդրի, այսինքն Մանձինելի դառնալը չի հաստատած այդտեղ, ուր պետք է, միշտ հետո նրանք պետք ձևանամասը չեն ունել միշտ կամքեն կազմակերպելու, միշտ էլ միշտ համաձայնելու։ Դա ասում է, միշտ չի կարող ասել նրան, ում հաստատված է ունել դառնալը [այլևս] կամքեն կա և միշտ են համաձայն, ինչը իրար միշտ չկա։ Իսկ ինչը կկարողանան մի բան անել, այլ միշտ ասել և թե կարելի չե դառնալը ասել։ Այդ դառնալում պատճառում է, միշտ իր ընկերները (անցյալը միշտորելու գործում) չեն աջակցում իրեն և միշտ մեկնում [գործելը] պետք և իրեն։ Այս պատճառությունից հետո դա նորից ասում է միևնույն բանի մասին, միշտ չի կարող ասել, թե կ. Գոյում կամքեն ունենա, մի բան, միշտ նրանք չունենա, միշտ գա կրկնակի պրուքիայում մնալ կգնի իրեն և միշտ էլ իր ընկերները իրար կասեն, միշտ այդ անասնի բան հարկավոր չեն միշտ, միշտ, ինչպես ամբողջ հաստատությունն (հարկը) և կարծում, կարող և միշտ հաստատել իրենց։ Թևեկան, ասում է նա, նորից մտածելու, չկա ապրելու ուրիշ միջոց, ասա պրոցեսը ինձ, թե պետք և ապրելու հանձնել այն [դառնալը] նրան, այսինքն՝ ում հաստատված և կանել Մանձինելի դառնալը։

Արան ասվելացնում է, միշտ ինքը (դառնալի հանձնակը) միանգամայն միասին է իմ այն կարծիքին

Ալեքսոf

Իսկո՞ւ-

Գիցց ե

այլ պետ-

ցը տվել

քվուժ և Մաձինին, և վոր կչանա մի կերպ գլուխ բերել դա, յերբ Լոնդոն գնաս։

Այդ ժամանակ լուրս ընկավ Թոան հրամանը, թե այլ պետությունների հպատակությունն ընդունած քրիստոնյաները պետք և մնկնեն իրենց պետությունները կամ թողնեն նրանց հպատակությունը։ Այս կանոնից կարող եր բացառություն լինել միայն այն դեպքում, յերթե յեվրոպական պետությունների դեսպանությունները մի քանի անձանց ընդունելու լինեն իրենց մասնավոր հովանավորության տակ, վորպես թե նրանք իրենց պետք են կ. Գոլսում իրրև ծառայողներ։ Այդ որոնքից հետո արդեն պետք եր բացի հպատակությունից կամ անցագրերից, ձեռք բերել նաև կ. Գոլսի իտալական դեսպանատան հատուկ հովանավորությունը։

Ես եր այդ մասին ասացինք Ջաչատրյանին, ասաց, վոր հիմա ինքը չգիտե, թե վերտին ինչպես խնդրի այդ մասին Մաձինիին, վորը իր հերթին Ջաչատրյանի առաջին դիմումի ժամանակ խնդրել եր՝ վորքան հնարավոր և, փող հավաքել կ. Գոլսում իտալական գործի ապահին։ Մենք մտածեցինք, մտածեցինք այդ մասին և կամենալով դուրս բերել Ջաչատրյանին դժվարին կացությունից, ասացինք, վոր [իր] յերկրորդ խնդրի ժամանակ հայտնի Մաձինիին, վոր այդ մասին արդեն առաջարկություն և արված կ. Գոլսի ծանոթներին և վոր նրանք կաշխատեն փող հավաքել, վորքան կարելի յե։

Ջաչատրյանն այլևս յերկրորդ անգամ Լոնդոնի և Մանչեստրի վրայով անցնելով Պարիզից, յեղել եր Մաձինիի մոտ և նրանից նամակ վերցնելով նրա կ. Գոլսի ծանոթի անունով, ուղարկել եր Պարիզ՝ հասցնելու կ. Գոլիա — Մերոսի Քաղվորյանին, վորպեսզի նա նենգ կայանա այն անձին, վորին ըրված եր նամակը և մինչ նորոգությունը խնդրի իտալական հյուպատոսարանում նրանց իտալիայի հպատակության և հովանավորության տակ առնելու համար, միաժամանակ և հայտնելու այն մասին, վոր հպատակության խնդրողներից կազմել են յերեք անձից բաղկացած մի կոմիտե՝ փող հավաքելու համար։ Մաձինիի վերոհիշյալ նամակը, ինչպես և Քաղվորյանին ուղղված նամակը յես չուղարկեցի հայտնի նուբրիջանի միջոցով, վորովհետև այն

ժամանակ անասողջ կյի և գործս չկյի գալիս անելյակից։

Իսկ կերը, ինչպես ասացի նախընթաց գլխում, մինչև (այսինքն՝ կես ու պարբերաբեռակ մյուս հայերը) մայիսի 9-ին Բյակիկյանի հետ ամառն գրնացինք գ. Գալիս շատ յասանելի մասին և ուզում էի նորա կերսիկները, քանդ բնչերը նախապատրաստել ձմռան և գոգ յասցնել տուն, կես այդ ամառվա մի փոքրիկ գրուխ կյուղ գնահատեի՝ ուզում Բաղմարյանին այդ մասին, քան ինչ ևր պետք նրանց մի ընտրություն կերսյակ — հատատակ կյան և հավասարվորս կյան նկատմամբ և այդ մասին, քան ինչ ևր ասվել Մանձինին՝ գործում գոր հնարավոր և գոգ հավաքելու վերաբերմամբ։

Բրա հետևանքով երանից առաջ ինձ հայտարարված ամառակը՝ [քիմպրված] 1862 քվի $\frac{11}{20}$ մայիսի, ուր նա ասում ևր, գոր առաջ և մայիսի 9-ի ամառակը, ստիպեց Մատթեոսին, այսինքն Մանձինին ամառակը չի հասցված ամառակ, ուր պետք և, գոգովհետև նրանը գնացած ձեռնարկությանը չնին կարող գոգ կոմիտեն կազմակերպելու, գոգ ևլ գոգ հավաքելու։ Նա ասում ևր, գոր չի կարող ասել երանին, ամ հասցնելյակ և կարել ամառակը, քան [արդեն] կոմիտեն կա և գոգ ևր հավաքում, կերը իրանք գոգինչ չկան։ Իսկ կերը կիմպրացնելու մի բան ասելը, այդ ամառնական ասել և քան կարելի չև ամառակը ասել։ Այդ ամառակում գրնդացամում ևր, գոր իր բնակրնները (անցացրեր մինչև գործում) չնին աշխատում իրենն և գոգ մնացած [գործերը] գժվար և իրենը։ Այս արտահայտությունները հետո նա երանից ասում ևր մեկնաբանել քանի մասին, գոր չի կարող ասել, քան գ. Գալում կոմիտեն ունենա, մի բան, գոր երանը չունենա, գոր գա կրճատկանում գրան ինչ կրնի իրենն և գոգ ևլ իր բնակրնները իրենց կասկ կուտան, գոր այդ անասակ բան հազարերի այն մարդուն, գորը, ինչպես ամբողջ հասարակությունն (հայերը) և կարծում, կարող և շատ հազարներ իրենց։ Քանդ, ասում ևր նա, երանից մասնակցը, չկա արդյոք ուրիշ մրցող, ասում գրնդացը ինձ, քան պետք և արդյոք հանձնել այդ [ամառակը] երան, այսինքն ասել առաջարկված և կարել Մանձինին ամառակը։

Այդան ամենացնում ևր, գոր ինքը (ամառակի հեղինակը) միանգամայն վստահ և իմ այդ կարգադրությունների

Արդյոք

Բակո՞ւ-

ցին և

այդ պետու-

ցր տվին

մասին, վորոնք վերաբերում էին իրեն, այսինքն՝ հպատակության մասին, վորի մասին խնդրել էր Աշխատրյանին և Պարիզի ուրիշ հայերին, քանի վոր յես նրանց միջոցով և վոր առաջին անգամ ծանոթացա նրա հետ և դրանից զատ ուրիշ գործ չեմ ունեցել հետը։

Այդ բոլորից հետո Քազվորյանը հաղորդում է ինձ այնտեղի նորություններըը, այն, վոր Ջանացել է ունենալ Կ. Պոլսում յեղբայրության լուժ և այն բացելու քույլտվություն և ստացել, վոր այդ ընկերությունը պետք և կոչվի «Հայկ» կամ «Արիոնա» (Արիոնի համաստեղությունը հայերին կոչվում է Հայկ) և վոր նա կլինի Անգլիայի հովանավորության տակ, վորից նույնպես քույլտվություն և ստացել, վոր ընկերությունը մասոնական ժողովարանի պես իրավունք կունենա գաղտնի ժողովներ գումարելու, [միայն՝] մասոնականից ավելի պարզ սիստեմով։ Ապա շարադրում է այդ ընկերության նպատակը. հոգացողություն ունենալ չունեվոր և հիվանդ յեղբայրների մասին և գող հայթայթել նրանց և վոր Լոնդոնում գոյություն ունեցող համապատասխան գլխավոր լուժը ոգնություն և հասցնելու նրանց։

Այս բոլորի մասին առաջին անգամ կարդացի մեջ բերված նամակում և վճռականապես վոչինչ ավելին չգիտեմ, քանի վոր այդ նամակը ստանալու պահին արդեն Պարիզից ճանապարհվելու վրա էի, և պատասխան նրա վոչ մի խոսք չեմ գրել այդ խնդիրների շուրջին ու այլևս նամակ չեմ ստացել նրանից։ Արդյոք նրանք բացվե՞ն այդ ընկերությունը թե վոչ — դրականապես վոչինչ չգիտեմ։

Հետո նա ինձ տեղեկացնում է Բարեգործական ընկերության և վոչ թե բարեգործական ընկերության հիմնարկության վերաբերյալ, քանի վոր արդեն յերեք տարի յա, ինչ գոյություն ունի այն։ Այդ ընկերությունը, վորը վոչ գաղտնի ժողովներ ունի, վոչ խորհրդակցություններ, հիմնադրված և այն նպատակով, վոր դպրոցներ և չքավոր աշակերտներ պահի առանվլապես վորբերից։ Ասում և, թե բավականաչափ փող են հավաքել։ Թա՝ հոդում հիշյալ ընկերության։ Ասում և. ազատագրին գործակալներին դեռևս նամակներ չեն ուղարկված։ Բացատրում եմ. յերբ դուրս յեկա Կ. Պոլսից

գնաց Հռոմեական Հանրապետ գրայով, ինչպես գոր ասված է իր տեղով։ այդ քննիչներ իշխան ամենամեծից մասնաւոր խնդրելին ինձ համարձակ Սենեկասին և Հռոմեական հայերին քննիչներ գոյութիւն մասին և խոշոր գործոց գոյութիւն։ Այդ մասին խոսեցի Սենեկասին և Հռոմեականներուն, գիտեմ շատերը հաւատքիւ կամենան գոյութիւն ունել, բայց մարդկանց այդ բանին համար քիչ շատ քննիչներ կազմից. ասոնք չմերցրի և գոյ մի կողմն և ասացի, գոր գործոց շատերը կհաւատան Գ. Պետրոսի, ինչ խոսեցը Յիսուսին այդ տեղերում խոսեցի ասելիներին։ Իսկ գիտը գործոց, հաւատան քննիչներ, այսինքն, գործ ինձ համար անգամներից գոյանալ, Սենեկասին և Հռոմեականին գործոցներում ասացի և Հռոմեացիներուն քննիչներ համարձակ հաւատքիւ Յիսուսին ասացի քննիչներին, գոր, գործոց գոյութիւն, հրաշքներ համարձակին գոյ գործոցից, գործոց հաւատքն ասի խոսեցի։

Ահա հնարք այս մարդկանց և, գոր համարձակ հնարհնարք գործոցներին ասելիներին և անվանում։ Ասա խոսում և Յիսուսին գործոցին, գոր հնար նա համարձակ և անհնարում։ Յիսուսին գործոցին գործ մի գործ անգոյ խոսել ևս համարձակ հնարհնարում։ Նա գոյութիւն և և անհրաժեշտ Պետրոսում ասում և քննութեան Գործոցին հաւատացեալ Գ. Պետրոս գործում մնձնեց իր Հնարհնարքը Հնարքհնարացին։

Հնար համարձակ հնարհնարքը խոսում և Տաւրոսի կողմերից, այսինքն Կիլիկիայից գնում մի ինչ գոր կուսակրոնի գործ, գործ չեմ համարձակ և գործ գործին ոչինչ գործիչ չեմ ասել։

Ահա ուրիշ հնարհնարքներ այս հնարհնարհարքներից, ասելիքն գործիչ չգիտեմ։

Հիմա, գործնական ասելիք գործոց գիտեմ, գոր համարձակ Մանձներին չեր, այլ Մանձներից ասացված, ասելացնում եմ, գոր [Քաղդեացիներ] համարձակ խոհականում ասում և. գոր Մարտիրոսին, այսինքն Մանձների համարձակ, հնար ասում և՝ անոր չէ հաղթված Քրիստ գրածից, ինչ գիտը ուներ համարձակ ուզարկել Մանձների անունով

Ն. Պոլիս, յորում նա քնած իսկ չի լինում այնտեղ, այլ միշտապես ապրում է Լոնդոնում։ Ցեղ գործայ՝ ինչպես կարող եմ ես նամակ գրել նրան, յորում չեմ ճանաչում նրան և վոչ մի հարաբերութեան մեջ չեմ յեղել նրա հետ։

Ինչ վերաբերվում է այն բանին, թե ինչու չե նամակի հեղինակը յերկու բառեր գործածել շաղատանի լեզվախիոնից, այն է՝ Մաձձինեի և կոմիտասի մասին հիշելիս, ապա դա բացատրվում է նրանով, վոր նա, յերկյուղելով տեղական կառավարութեունից, վորպեսզի նամակը չկորսի իրեն, այդ բառերը գործ է ածել լեզվախիոնից, վոր ստացել էր նրանից, ինչպես ասացի, այդ մասին նախընթաց կետում։

Բացի դրանից ուրիշ վոչ մի այլ բովանդակութեուն չեմ միտք չեր կարող ունենալ նրա համար։

Հենց ինքն է ասում, վոր իրենք չունեն նույնիսկ այդ կոմիտասին, և վոր այդ պատճառով չի կարող նամակը տեղ հասցնել քան հասցրի։

Ինչպես հիշեցի վերը, ինքս այդ նամակին չեմ պատասխանել, բայց վորովհետև այն ուղարկված եր վոչ թե ուղղակի ինձ, այլ մի հայի միջոցով, ուստի նամակը կարդալուց հետո նրան ասացի, վոր դրի նրանից, թե կոպ վարվին ինչպես վոր կուզեն, չես այլևս չեմ խառնվում, քանի վոր վոչ Ձեր գործերում և վոչ էլ այլևս ուրիշ անելիք կաս։

Դրանով էլ վերջացավ այս քաղաքը։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

23.

Ձեզ ներկայացնելով նախիջևանից՝ Հայրապետյանի 1861 թ. դեկտեմբերի 12-ի նամակը հանձնաժողովը նույնպես առաջարկում է ձեզ պարզաբանել այդ նամակի բովանդակութեունը և ձեր՝ Հայրապետյանի հետ ունեցած հարաբերութեունները[12]։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Նախիջևանում, չինովնիկ Ձալիբովի մոտ գտնվող յեկեղեցապատական կապիտալների գործի վերաբերյալ մի մեծ գործ կար սկսված Ներքին Դոբծոց Պ[ատրոն] Մի-

Ներսեսի կաթողիկոսությամբ։ Այդ պատճառով նրանց ամեն կերպով պատրաստվել էր Աչմատվանքի մատուռում, որը քիմականում ասվածների պատճառով էր։ Որա հանձնարարությամբ մոտ մարդիկ, Աշխարհի համախոհներից, որոնց հետ և Աչմատվանքին հարաբերություններ էին հաստատել, Աչմատվանքին գանձից գանազան ոսկեղեն և ճկնատաքիներով զանազան կտոր Աբգարյան գանձերով Աչմատվանքում հոգին, հետևում էր հաստատությունին և վերջապես [Աբգարը] ուզում էր նախ[ճ]ան, սակայն հաստատությունին հաշտվել Աշխարհի հետ։ Այդ հարաբերությունների մասին կա լոկ նշ. Պատում, որտեղ նրան ու ընդհանրապես անցնելու են նոր նյութ և ոչ մի հետաքրքրական տեղեկություն չի տրվում, միայն թե Աչմատվանքում կոչվում է, որ կա իր մասին հանդիսավոր լինելի, որ պտղները լավ են պատում, այլևս հարաբերություններ չկան։ Հետո ասում է, որ Քրիստոսից չկնել և ուսուցչ հետևողները, որ իմ գործից հետո այնտեղ պղծություններ (Հեղինակությունում բացակա մասերը լրացնելու համար են)։ Հետևյալ նյութ մեջ ասում է, որ ամեն ապստամբ ոչ կենսակիցը ասելիություն, որ հետևյալ ուրիշ բացատրություններ կարողություն չունենալ։ Ապա հետևում է որ բացատրությունը գործող մի ապստամբ, որ բացվելու չեր իշխանության կողմից։

Հետո ասում է, որ իրենք և իրենց վրա հետևում են ամեն կողմից, այսինքն՝ Աչմատվանքին, Աշխարհի և նրանց կատակիցները, քանի որ մի քանիսը, պրանց մեջ և Աչմատվանքին չեն ուզում, որ չեն Հեղինակությունը գնում մատնություններ հետևից։ Որա հետևանքով հետ իրեն պաշտպանում է, որ գործը այնպես ասենան, որ հետո չլինի մի իրեր և չեն ու ամբողջ հետապնդություններ կատարենք։

Հետևյալ մեջ հայտնում է, որ մեր բոլոր բանակցությունները լավ են, այսինքն ասում է. և նրանց [... պատանի պարզ չի մի բան. Ա. Հ.] գործերը հետևյալ հետապնդություն մեջ են։ Իրա վերաբերմամբ և Աշխարհին հակառակ հետևյալներ։ Հետո ասում է, որ պատրաստ պետք և գործը հետ բանակցություններ (Благочестие) (հայերին բանակցություն՝ գործակցություններ — համաձայնություն), քանդարհություններ և

լռակեցությունն։ Դա նրա համար, որ, ինչպես արդեն ասացի, կոմս Միվերսը նրան սահման համարվել Ջալիրովի հետ, առանց Ջալիրովի կողմից հոգուտ չեզոքության որևէ քավարարություն [ստանալու]։

Գարձ ասած, այս նամակի մեջի բոլոր ակնարկները վերաբերվում են բոլոր տեղական՝ նախիջևանի գործին և ուրիշ ոչ մի միտք չունեն։

Հայրապետյանի հետ ունեցած իմ հարաբերությունների մասին խոսել եմ նախընթաց կետերում։

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

24.

Հայերին լեզվով ճշ և կոշմել և ինչի համար և ձեզ մոտ գտնվել այն նյութերի նկարագրությունը, որոնցից Ռուսաստանում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և Ամերիկայում վառոդ և պատրաստվում, ինչպես և ինչ և նշանակում այդ նկարագրության վրա արված նկատողությունը. ես։ Գոլսից միայն մի մարդուց և ստացվել տեղեկություն այն գործի մասին, իսկ մնացած բոլոր նամակները դեռևս չեն հիշատակվում [13]։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Այդ հոդվածը ամբողջ տեխնիկական քիմիայի մի մասն է, որ Պարիզում քարզմանել և գրի յես առել իր ձեռքով հայազգի նուրիջանը։ Նա հաճախ ինձ մոտ էր գերում այդ յերկի այլ մասերը ևս, իսկ այդ անգամ, յերբ ինձ մոտ էր անցել, ինձ տանը չգտնելով հոդվածը թողել էր և վրան մակագրել. ես։ Գոլսից միայն մի մարդուց և ստացվել տեղեկություն, այսինքն անցագրերի գործի մասին, վերևում, նախընթաց կետերում յես խոսեցի դրանց մասին, որովհետև Մահմինեի նամակը իր ծանոթին ինքը նուրիջանն էր ուղարկել ն. Գոլիս։ Նա ասում է. «Մի մարդուց»—նկատի ունի քաղվորյանին և որ մյուս բոլոր նամակների մասին, այսինքն ուրիշ հայերից, որոնք նուլյանս քննդրում էին Իտալիայի հպատակությունն ու հովանավորությունը—«տեղեկություններ չկան»։

Այդ հոդվածը պատահմամբ և ձեռքս ինձ մոտ, չտապիլու հետևանքով մոռացել եմ վերադարձնել նրան։

Նամակագրության ուշքով նամակի մի մաս

2

1862 թվի դեկտեմբերի 13-ին Ս. Պետերբուրգում Բարձրագույնս հաստատված ճշնին հանձնաժողովում Ս. Պետերբուրգի համալսարանի կանոնիզոս Միխայիլ Նալբանդովը բանաձայնական հարցարանից հետո իրեն առաջարկված հարցերին տվեց ցուցմունքներ.

Հ Ա Ր Ց Ը Ր

1.

Պղտե՞մ եր արդյոք հանձնաժողովը [ձեր] տված բացատրությունները և չունեք ինչեւ բան ավելացնելու։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Այո, ինչ ցույց եմ տվել առաջ, հիմա չեմ նույնը պնդում եմ, և նրանից ինչ չունեմ ավելացնելու, բացի նրանից, որ պետք է լրացնել հայտնեմ նամակի մանրամասնությունները մասին[14], որը մասին չեմ բացատրություն պրեցի հանձնաժողովում արված քարտուղարության վերաբերյալ, քանի նրանք միևնույնն են Ձեզ։

Հ Ա Ր Ց Ը Ր

2.

Ձեր նամակին պատասխանների մեջ դուք ցույց տվիք, որ Լոնդոնում գտնվող ոմն վարպետների հետ վոչ մի հանգամանք հարաբերության և գրագրության մեջ չեք եղել և վոչնչով չեք պատկել նրանց պրոպագանդի տարածմանը, բացի նրանից, որ համաձայնություն եք հայտնել Բակունինին նրա կնոջ վիճակը բարվոքելու համար Լոնդոնափոխադրվելու, գործի հանգամանքները հերքում ձեռագրով ձեր այդ պատասխաններին, ցույց են տալիս, որ դուք հանգամանք հարաբերություններ եք ունեցել Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ, գրագրություն եք ունեցել նրանց հետ, ինչու համար և Բակունինը հայտնել և ձեզ գանազան անձանց մասնաժին ողջունեներ և որ գլխավորն և, Բակունինը ձեզ մոտ մարդին և ուզարկել, վորովհետև հա-

մաձայնությունն են հայտնել աջակցելու նրա պլաններին, ինչպես որ[ինակ] Նիչիպորճնիկոյին և Վորոնովին, վորպեսզի դուք դեկավարեք նրանց։—Այս հիմքով հանձնաժողովս վերսաին պահանջում է ձեզնից անկեղծ բացատրություն Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ ձեր ունեցած հարաբերությունների և այն մասին, թե ինչ մասնակցություն եք ունեցել նրանց գործունեության մեջ։

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Ինչ վոր առաջ եմ ցույց տվել Լոնդոնի ուս վտարականների հետ իմ ունեցած հարաբերությունների բնույթի մասին, այդ նույնը պնդում եմ [և] հիմա, վոր չես նրանց ազնիվը չեմ կեղել, վոր չես չեմ ծառայել նրանց պրոպագանդան տարածելու համար։ Թե ինչ նպատակով եր Բակունինին ինձ մոտ ուղարկել Վորոնովին և Նիչիպորնիկոյին (sic!) հայտնում եմ վճռակատաղած՝ չգիտեմ, վորովհետև իմ որությը չեմ տեսել Վորոնովին իսկ Նիչիպորնիկոյին (sic!) տեսել եմ մի անգամ՝ Տուրգենևի մոտ, վորի մասին քանիցս արդեն խոսեցի առաջ — ինձ առաջարկված պատասխանս կհաստատեմ։

Վորովհետև Բակունինը խնդրում եր ինձ իր կնոջ համար, ուստի և այդ կապակցությամբ իմ մեկնելու պահին իսկ նա տվեց ինձ մի նամակ, վորը ներկայացվեց ինձ [այստեղ]։ այդ նամակում, մանրամասն խոսելով իր կնոջ մասին, նա, ի միջի այլոց, ավելացնում է պատգան անձանց անուններին և ազգանուններին բառարանը։ Բայց գլխավորը և եյականը — դա նրա կնոջ գործն է, վորի մասին նա խոսում է ինձ գրած բոլոր նամակներում վորպես գլխավոր [պարագայի] մասին, վորում հանձնաժողովը կարող է հավատարնալ, չնայած բարեհաճի ուշադրություն դարձնել նրանց վրա։

Առաջ չես արդեն ասել եմ, վոր մի գուցե Բակունինը կկամենար ինձ [իր] ազնիվը գործնել, սակայն չես չեզրակ այդպիսին չեմ կեղել և վոչ մի գործ չեմ կատարել։

Սրա հետևանքով, հանձնաժողովի ներկա պահանջի առիթով, ևորից կրկնում եմ, վոր չես վոչ մի մասնակցություն չեմ ունեցել նրանց գործունեության մեջ։

ՀԱՐՑԵՐ

3

Բացի պրոֆեսոր Համազասպովից անգլերեն լեզուներ աշխատել, որ դուք ասաջիկանում անցագիրը եք ձեռք բերել Լոնդոնի արտաքին գործերի ոստիկանության մոտ. գործակից Վասիլի Կեսլերին համար, որպէս առ ձեր ասելով պարտադրված Լոնդոնում եք լինել ասաջիկանական Վասիլի Յանովի անձնական ասկե[15] : Բացատրեցեք, Կեսլերին համար անցագիրը ձեռքից եք ձեռք բերել և ինչպես և, որ վճռեցիք ասաջիկանն անցագիրը ասել Գրան խնամատարով, որ նա աստանդական և. այլև չիմանալով անկեղծությամբ ցույց տվիք այն պետական քաղաքների մասին, որոնց իրավասության համար Կեսլերը Լոնդոնում ուղևորվեց և որոնք այնտեղ և [որ] ձեզ հայտնի չինեն Լոնդոնի արտաքին գործերի հետ աշխատած ձեր մերձավոր հարաբերությունների պատճառով. ցույց տվիք նաև հիշյալ գործի վերաբերյալ Կեսլերին Լոնդոնում ունեցած հանդիպումների մասին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Ինչ մի անցագիրը չեմ հանձնել հարցի մեջ հիշված Վասիլի Կեսլերին համար և ինձ հայտնի չեն միջնորդությունները նա Լոնդոնում լինելիս և այդպես և ինչ նպատակով: Հնարավոր ուրիշ ոչինչ չգիտեմ այդ գործի վերաբերյալ, որովհետև այդ գործը ինձ հայտնի չեն և չգիտեմ, քան նա ինչպես չեմ լինելիս (լինելիս և) և ոչինչ են նրա հանդիպումները Լոնդոնում, որոնք մասին ինձ հարց և տրված:

ԿՐԻՏԻԿԱ

ՍՈՍ ՑԵՎ ՎԱՐԴԻՔԵՐ

Ազգային վիպասանություն

Գ. ՊԵՐՃ ՊՈՌՇԵՑՈՑ, 1860. ՓԻՓԼԻՍ

(Միրական յեղբոր, ես. Գ. Ոս...ին ճվիր)

Մի քէն, որ ննջիցէ այլ ձէն ևս
յաւելցի յառնել...
Սաղմոս Դավիթ
Ե. համար 9

Ազգային անփական գպրութիւնը եւյապես հիմնվում է ազգային քաղաքացիութեան վրա և այնպիսի աշխատութեանց, որ հայկական հոգու բղխվածք լինելով հայ ազգին եւյին վերաբերվում դարձյալ։ Ընդհանուր մարդկային դիտութեան վերաբերյալ գրքերը, քանի այն, մեծ պատիվ են բերում մի ազգի, նրանք սա հարստացնում նր այդպիսիներով, այնուամենայնիվ այդ դիտութիւնքը մի վորևիցե ազգի անփականութիւնք չեն, այլ բովանդակ մարդկութեան, քանի նորա մշակողքը միայն մի քանի առաջադիմ ազգեր յեղած լինելին։ Ազգերի անփական գպրութեան մեջ, այսինքն նորա քաղաքացիական գործերի մեջ յերևում է նորա հոգին, նորա վարք ու բարքը և այլ այնպիսի բաներ և քնքուշ բաներ, վորի համար պատմութիւնը ակար է և կարող քաղաքացիութեան ոգնութեան։

Քանի ինչպես և յեղել մեր ազգի շատ հին ժամանակներից քաղաքացիութիւնը մենք քանի վոչինչ դիտենք դրական, բայց և այնպես ընդհանուր պատմութեան և ընդհանուր գպրութեան պատմութեան ոլոր յուսով,— վորովհետև որինավոր քաղաքացիութիւնը հետևանք է մի որինավոր կապակից և պատմական կյանքի, իսկ մեր հայերիս կյանքը, վոչ քանի առաստղների ժամանակ, այլ նաև շատ հետո, յերբեք չէ ունեցել մի կանոնավոր և լոգիկական ամբողջութիւն և կերպարա[նա]գործութիւն,— պիտի չէ հասկանալ,

Ձեռագիր Վարդանի Արևելցու «Պատմություն աշխարհի»

յեկեղեցական շրջանակներում անձնատիպական կրքերով և կամայական կուսակցություններով բնորոշված պատճառներով, որոնք ինչ ազատություն հայտնեն ժամանակներում, կարող քիչ շատ ձևով ու փոքր ուշացումով միևնույն հայացքները ունենալ մի որևէ խնդրում, նկատողական հանգամանքներից բխած անհրաժեշտությունը, այդ առաջարկված ժամանակներին կազմվածները պիտի լինեին շատ հատարակ և խնդիր բաներ։ Բայց նայելով այդ պատճառներին, որոնցից սերվել են այդպիսի բաները պատահմունքը, մեր հին, միաբանի և իրեն, կամ ինչ գնահատ բանաստեղծությունց ուսումնասիրությունը[1],— մենք պատասխանատվություն ունենք հրատարակել, ինչ պ. Արտվազդի ոչխարը Հայաստանյաց և Սան և Վարդիվարը հիմք դրին արդյոք ազգային վիպասանության։ Այո, արդարությունը պահանջում է դնում մեր վրա բարձրաձայնել պ. Գաբրիել Տեր-Հովհաննեսյանցին «Ծնունդ Մարգիսա» մակագրով վիպասանությունը, որ տպվեց մեր 1861 թվականի Հյուսիսափայլի մեջ, և որ ամենևին և հազար ափսոս, հեղինակիչ կամ Հյուսիսափայլիս կամուրջ չունենալով պատճառներով թողնվեցավ։ Մեր կարծիքով այդ պոեմին ամենի պատշաճ կը «Փոպզիկեց Հայաստանյաց անունն ունենալ, քանի որ կազմվել մի պարեզամատրի անունի հետ, որ շատ կարևոր չի որ ունեցվածքյան կը պատմական դարձնալ։ Ինչու չկարող է լինել այդ կիսատ ձեռացած գործը ամբողջովին, վերնագրի հարցով և համաձայնությամբ շարունակվելով, այն ժամանակ մեր նոր գրականության մեջ այդ գործը այն տեղը կունենար, ինչ տեղ ունի գրականության մեջ ասացվել և «Վեհատես տեղիները»։ Թող կանխիկ քննադատը մեր արտահայտ շնորհահատկությունը հայկականը Գոգոլը, վերին մոգիքսում ինչ մի վտակ ունի գրագրը։

Մենք մի ուրիշ աշխատասիրություն ևս գիտենք, հայ հեղինակի, հայոց կյանքից քաղված, մի շատ կենդանի և շատ արտաշարժ գործ, բայց, ամաչոտական, հայ գրող քիչ տզլի և սիրելու տանկևրեն գրած։ Մենք խոսում ենք «Վաղարշ» մակագրով ազգային վիպասանության մասին։ Քրքին տանկարտանության և գրած և մեր վերը ի շատ տանկագիտության տեղը և այդ գիրքը քաղաքանալու համար. (սիրտանք շատ արտասանական կամ պարտիկ բաներ կան,

---

[1] Ինչ մասնավոր տեղեկություններ ես Ինձանց Ալիշանյանց արժանավոր վարպետների հրատարակած հայոց քերականքը։ — «Գրքույն Ամառոյրի», «Հայոց աշխարհիկ» և մյուս բոլոր աշխարհաբար գրուածների, բայց տյուսով չհիշեցնելու, գործիքների արձակ բանաստեղծությունը գրա մեր մեր խոսքը. ապա քի գրչ, շահագրգռական քերականության մեջ, արժանավոր վարպետները տիրոջ չեն. կիսի մենք չանենք, Ամառոյրի բլուրը կիսուն ...«հանդես ազգային, կոնչն հոգեհանդ. արդյոք գրուած մասնաբ տալը հիշեն Վարպետ...

վոր մենք չենք հասկանում) բայց և այնպես, գործի սկզբից մինչև վերջը մեր զմայլանքը ամենով աճում եր, յերբ կարդում եյինք այն հոգեշարժ, սրտաշարժ և ախուր անցքի պատմությունը. ուր ազնիվ որիորդը — Ազապին զոհ և գնում գիշերապեմ մարդոց դժոխային կրոնամոլության և գավառանության, վորին կարող եր նախանձել և ինքը Լոյոլան. ուր ազնիվ սիրահարը—Հակոբ ազան—նույնպես զոհվում և մի չլային տեղի, վոր առաջացել եր Ազապի որիորդի ազալի վախճանի պատճառած հարվածից. Բնականությունը և արվեստը իրար հետ լծորդված են այդ գործի մեջ. Վերջը Հայաստանին չունի այնքան արվեստ. Սոս և Վարդիքիները Վերջը Հայաստանուցն ել քիչ ունի, քանև ունին բնականություն. Ազապին, արվեստի կողմից կարող և դիմանալ խիստ քննության. Բնականության կողմից և հոգեբանական հարաբաստության մասին շատ բաներ և յեվրոպական ամենավուր վիպասանություններից. Մենք ցավում ենք և ցավելով չենք կարող չմեղադրել մեր պոլսեցի յեղբայրակիցքը, վոր մինչև այժմ հայերեն չթարգմանեցին այդ գործը*, քան քոչ պատճառով տանկերնին և գրել դրա հեղինակը, կամ քան ձվ և այդ ազնիվ հեղինակը, մեզ հայտնի չեն. գիրքը տպած և անանունն. Ցավալի քան մեկ որ հայերեն կարդայինք այդ հոյակապ և ազնիվ գործը. Ավելորդ և ասել, վոր միայն Տաճկաստանի ստացած հայ գրագետի բան և նորան թարգմանելը. չլինի քե ռուսիայի հայերը փորձ փորձեն.

Բայց մենք հեռացանք մեր ուղիղ ճանապարհից. մեր գրության խորհուրդը և Սոս և Վարդիքների քննությունը. Մենք քանի ու քանի անգամ կարդացինք այս գործը և ուշադրությամբ. գալիս ենք այժմ անաչառապես հրատարակելու մեր կարծիքը այդ աշխատության մասին. Ցավ իրավ վոր, հարկ չկա կողմնապահության. այնքան դուռ և անհակառակելի արժանավորություն կա Սոս և Վարդիքների մեջ, վորի այս ու այն տեղ, այս ու այն կողմից յերևցած թերությունքը, հեղինակի անուշադրությունքը մի փոքր ել հեղինակին շրջապատող աշխարհի ազդացքը, յերեն նաև ամենայն խստությամբ դրվին անդամահատական դանակի տակ, այնուամենայնիվ, գործի քնդհանրական ամբողջությունը և նյակատ արժանավորությունը կմնա և կմնա. Ցավ վորովհետև այս կողմից յերկյուղ չկա, վորովհետև մեր առաջատ քննությունը բնավ յերբեք չպիտի նսեմացնե նորա արժեքի և քանքարի փայլը, այս պատճառով մենք հաստատ վորոշում ենք ամեն նորա արժանավորու-

---

* Այնքանից Դյումայի հիմքական մասունքն են թարգմանում. արդարև ամբողջին իր գավառի մեջ պատիվ չունեյր. ինչ ասեա

քյունը խոստովանելով, անգ-ամեն յերեցած անհարթությունքը չժռռոտը։ Հաստատ հավատացած ենք և հույս ունինք, վոր մեր անկեղծ ու արդարացած, բնև խիստ և անկաշառ քննությունը, յեթե հասարակի հզորները ոգուտ չգտնեն, միատ վոչ յերբեք։

Համարձակ կարող ենք ասել, վոր արդի հանրնահակը իր նկարագրած կյանքի վերաբերությամբ, վոչ ամենի և վոչ պահաս, մի անհատական հայեցի չե, ուր ցոլանում են բնությունն հատուկ գիծերը։ Մենք նայեցանք այդ հայելու մեջ և տեսանք բնչ վոր ցուց ևր տալիս նրա. և ծանոթի լինելով մեզ հարատ ցուց տված բնությունը, վկայում ենք հայելու արժանահավատությունը։ Գ. Գոռշյանցը պրծավ իր պարտքից. այժմ մենք և կարդը նորա համար հայելի պատրաստ ու ցույացնել հանրնահակին նորա անհատական գործը. այս իր տեսակի ճշտագրվիներն կրկին բնկրկում են Հույս ունինք, վոր մեր ստանձած գործը նույնպես հարթ լինի և նորա քաղաքացիությունը ցուցամեխտարար հավատար։ Հույս ունինք, վոր վոչինչ չկարողանա դադարեցնել ընթացքը մեր։ Մենք հասկանում նույնպես շատ շուն են, բնչպես մենք քննության առարկան — Սոս և Վարդիթերը։

Շատ կարդալ հարկավոր չե Սոս և Վարդիթերը, իմանալու համար, թե բնչ տեսակ հանրնահակի հետ և կարդացողի գործը։ Նորա հազար վոսկեգործյանն անձնության վերլուծում և ամեն տողի մեջ։ Այդ մի շատ բնական գործ և ի իր պարզությամբ ամենի նման։ Ամեն մի գիրքի բնական ազդյուրներից, վորանց ջուրը առանց մտրակելու ընդունում ես, առանց ջրաղացների, առանց մարմարեյան շատրվանների և հռոմեական ապուռաների վազում են սուրբ բանջով և իր գնացքի մեջ, իր գնացած ամեն մի խոտի, ամեն մի քարի անկյունները պտտում և ոգտակարդյա կոթիչներով. և առանց մի նոր տանձանի մեջ վազելու ապատարին վազում և գնացի ուր վոր քաշում և նորան բնության օրենքը, հոսելու, գոմելու և պատարկելու ատրանքով։

Սոս և Վարդիթերը գրած և մեր առջևը նորա և առանց վորևես բանասանգծության, վորևես վերապատանության։ բայց վոչ ձևի մասին բանը և վոչ գնացքի գաղափարության կարող են, գրեթե մանավանդ, համեմատվել նորա պարզ, անպատղ և բոլորովին անհարկավոր և բնական նկարագրության հետ չկա, վոր այդ գործը բանասանգծության։ բայց բանասանգծը վորևես ուզական խոսում և բնության լեզվով, ուր միայն յոկ քարգման և լինում բնության և առարկում և այն, բնչ վոր այժմ ամեն մարդ կարող ևր անմեջ և առանց, հայտնապես արժանահավատություն ունի. խոկ ուր մեկ վարկյան անգամ, արդի հանրնահակը բնության քաղցնելով, ոգնության և խնդրում յերեսակայության և հնա-

բաստեղծում և անբնական բաներ, այնտեղ գործի արժեքը քիչ է լինում և անհամեմատ քիչ է լինում։

Ընդհանրապես նկարագրված բնավորությունը ապշելի հարազատություն ունին. բայց յերբեմն ավելի զորություն կամենալով դնել գլխավոր (համարված) ներգործողների մեջ և անդադար նոցա մոտ ուզելով պատուտ գալ, հեղինակը վոչ միայն շատ տեղ հարևանցի և յերկու խոսքով է անցնում յերկրորդական ներգործողների մոտից, ինչպես են Անուշը, Աբշամը, վոր Գևորգ էլ է ասվում, Դարեջանի մայրը և այլն և այլն, այլ շատ դժալի կերպով կերծ վիճակի մեջ է դնում իր գլխավոր ներգործողներին, ինչպես են, Սոսի քաղավոր-ոձ (Շահ-մար) բռնելը, Սոսի քարափի գլխին ադոթելը և այլն։ Հայտնի յա, թե գլխավոր ներգործողների վերաբերությամբ, մի առնված մինջոցում, բնականի նկարագրության պաշարը գործ դրվելուց հետո, յերբ հեղինակը չպարապի յերկրորդական բնավորությանց կերպարանագործությամբ և նոցանից նոր ուժ և նոր զորություն չառնու իր գլխավոր հերոսի համար, նախ վոր այդ հերոսը սկսարանում է, վրա յերկու, վոր յերկրորդական ներգործողը շատ շինվում են. քանի հեղինակի նպատակը և ընդհանուրի վարքն ու բարքը ցույց տալ, բայց յերբ այդ վարքը ու բարքի այս կամ այն մոմենտի համար բանձրացնում է այս կամ այն գլխավոր բնավորությունը, հայտնի յա թե պարտք կա նորա վրա՝ բնությանն սահմանից դուրս չդներել նորան։

Նկարագրությունը կյանքի այնպիսի յերևույթների և անցքերի, վորին մասնակից և բազմությունը, վորպիսի յեն Մոզնու կամ Վարդավառի ուխտները, վիճակը կամ ՀՀավկիքի շուռ տալը, հարսանիքը, (քանի այս վերջինի մեջ, Սոսի և Քուրքի մեներամարտությանն նկարագրությունում, Սոսը դարձյալ դուրս է գալիս իր բնական շրջապատից և բնությունը դառնում է առասպել) շատ ընտիր են և վսեմ. իսկ այնտեղ, ուր բնավորությունը ներգործում են առանձին առանձին և ուր, նոցա ներգործությունները ավելի, ընթերցողը պիտի իր հայացքը ուղղե դեպի հեղինակի խոսքերը, վոր առանց ուրիշի բերան տալու, ինքը հեղինակն է խոսում, այդ տեղերում բնությունը սկսարանում է և հեղինակի յերևակայությունը և հնարագիտությունը ոգնություն չեն տալիս նորան։

Գ. Գ. Տեր Հովհաննիսյանցի ԵՆեր Մարգիսե գործում մի հոյակապ արժանավորություն ևս այն է, վոր նա բացի մի քանի անհրաժեշտ պատմական ծանոթություններից և արտաքին նկարագրություններից իր ներգործողների հոգեբանական կամ բարոյական վորպիսությանց մասին քանավ իր բերնից խոսելով հան-

դես չի գալիս. ներգործողը իրենից խոչընդոտով կամ պատճառով ցուցյց են տալիս մեզ իրենց ով և ինչ լինելը: Մեծ տարբերություն կա տեսնելու և լսելու մեջ: Այն հնդիմանքը, որ ինքը քան չի տալիս մեզ, այլ մարդիկ և հանում մեր աչքին, ներգործիչ տալով նորա, — նա ցուցյց և տալիս. ել տեսնելուց հետո լսելու կարոտություն չկա: Իսկ այն հնդիմանքը, որ մեր ականջ քան ցուցյց և տալիս ներգործողների ձեռքով, այլ չերբեմն իր ինքնից և պատմում նորա մասին, նա լսելուն է, որպէս տպավորությունը ավելի քաղցր և, քան թե տեսնելու և շոշափելու տպավորությունը:

Սոս և Վարդիթերը, չնայած ուրիշ ասելը, պիտի նայվի որպես ամրագի մի բնական երկրորդ, որպես ամրագի մի ցնդի նկարագրիր. իրենց իսկ արդ հնդիմանքի խորհուրդն էլ այս է, ինչպես ծանոթանում է հասարակության մեջ: Ցնդի չնայ լավ ուշադրությամբ նայելը այս գործին, կտեսնենք, որ նորա մեջ դյուցազուն և դյուցազնուհի ասվածները իսկի մյուս ներգործողներից ավելի պաշտոն չունեն, բացի նորանից, որ փոխարինը նորա գլխին և գալիս: Սոս և Վարդիթերի մեջ կյանքը հասարակաց և. ավելի խոնարհը հանդես ունեին, քան թե նորանց կազմող անհատքը: Պաշտոն ունեին տոմարքյունքը և ծնանքը, որպես բազմաքյան հասկացողքյուն արդյունք ավելի, քան թե այլ տոմարքյանց և ծնանքը կատարելուց ներգործող այս կամ այն անձը: Սոս և Վարդիթերը կորցրել ժամանակ, կորցրողի միտքը չի կարդիլ իսկ Սոսի կամ Վարդիթերի հետ, այլ և շատ տեսակ բնավորությանց և անցքերի հետ, ուր, չերբեմն, հարիվ հազ մի անձնչան պաշտոն են ստանում Սոսը կամ Վարդիթերը: Այս գործի մեջ բանի ընթացքը ստիպ և գնում ստանց Սոսից և Վարդիթերից կախում ունենալու. այնտեղ հավատարմական հասարակաց և ներգործության պաշտոնը: Ինչպես Գ. Գուշյանցի գործը համեմատենք նկարչության հետ, պիտի պնդյամ ասենք նորան: Հնդիմանքի պլխավոր գաղափարը Սոսը և Վարդիթերը չեն, այլ ընդհանուրի կյանքը, ծնանքը, տոմարքները, ուխտագործքյունքը և հանկացողքյունը. իսկ Սոս և Վարդիթեր անձնատարքյունք ասվում են միայն պատճառ: Սոս և Վարդիթերը մենք չենք կարող ընդունել որպես մի սիրատարության վիպասանության:

Այս խոսքերը չեն տկարացնում Սոս և Վարդիթերի արժանավորության, այլ միայն ցուցյց են տալիս, և վոր մենք նկատում ենք մեծ ուրախության համար, թե Գ. Գուշյանցի քանքարը ավելի գործունեության և ավելի ուժ ունի ընդհանուրի կյանքի և բնականի տարածության. մինչդեռ շատ ուրիշ բանաստեղծք բնականի պատկառության աշխատում են չերևակայության պղտի համար, և

վոչ միշտ աչողությամբ, ծածկել Գ. Պռոշյանցը յերբեք կարող չե այդ ոգնությյան, յեթե հավատարիմ մնա իր քանքարի բնավորությյան. նորա առորագրությունքը այն աստիճանի ուղիղ, կնդպանի և հարազատ ևն, վոր քե մանր մունր յերևակայությյան անաչող արդյունքներքը անհետանալու լինեին Սաս և Վարդիքեքը կարելի յե ընդունել վորպես լոկ և պարզ նկարագիր բնությյան, ուր բնականաբար և անբռնազատ փայլում են նկարագրված ընկերությյան կյանքը, հոգեբանական ուշադրությունքը, բարոյական և ընկերական հասկացողությյունքը։

Անշուշտ, հեղինակի անփորձությյունը և նորաթողթով յերիտասարդությունը պիտի քողվին իրենց հետքը այդ գործի վրա, առանց դորան չեր լինիլ՝ բայց, աչողակի, ինչպես արդեն ասացինք, այդ քերությյունքը և խորդուբորդքը հարթվում են, յերբ արժանավորությյան բլուրներքը բարձրացնում են իրենց գլուխքը։ Այսպիսի քերությյանց և հասկացողությյանց կարիք ենք զնում մենք, որինակի համար, հետևյալ մի քանիքը։

Այն միջոցին, յերբ Վարդիքեքը վարում և մի նրված սիրուհու պաշտոն, և վորի սերը արդեն յերկու տարի յե, վոր մաշում և նորա սիրտը և հոգին, զեռ նոր և վսեմակ առաջիները, զեռ նոր և մեծ տառնումի տարեկանությյան մեջ։ Սորանից, յեթե յերկու տարին ևլ հանենք, այն ժամանակ կտեսնենք, վոր Վարդիքեքը ուքը լման իրենի մեջ զգացել և սիրու կրակը։ Վարդիքեքին վերագրված բոլոր ներգործությունքը, հոգեբանական ախտերը, ցանկականի և սիրու, գիտակցաբար մինչև անձնազոհությյան աստիճան բարձրանալը, շատ խելացի գաղտոզություն, տեղ-տեղ ևլ կանացի անկին անփական անձնագահ խորագիտությյուն, այս ամենը, — ասում ենք, — զարմանալի ներհակությյուն ունին այն հասակին, վոր նա ունի։ Գիտենք, վոր կան աչխարհներ, ուր տասը տարեկան աղջիկը արդեն մայր և, բայց այդ աչխարհների ամեմանքը փակված են Քեցպեանի և Այժենցյուրի մեջ. Արարատյան գավառը, վորի ցուրտը առակ և յեղած հին աչխարհում, չունի հիշված աչխարհների ազդեցությունը. այնտեղ տասնումի տարեկան աղջիկը գեռ տղա յե. ուր մեծ ուքը կամ իրենը տարեկանը։ Ծեվ այդ հասակում վճիռ կազմվածքի բնական ամելությունը, վճիռ իմացականի և զգայականի ախտերը կարող եյին զուգապատշաճ լինել այն պաշտոններին, վոր Վարդիքեքը ունի այդ գործում։ Բացի տորանից, ուրիշ կողմից նայելով, գործյալ հարկավոր եր, վոր այն միջոցին ավելի հասակավոր յեղած լիներ Վարդիքեքը, նորա հայրը — Հեքումը անատամ ծերունի յե, իսկ նորա մայրը պառավ։ Ծեվ վորպես քե հերիք չեր, վոր այս ծերունիքը տասնումի տա-

բնական ապրելիք ունենային, գնա նորանից հետո կլոր ծնել են փափախը. մոր Դարեջնի մոտ և տրժում։ Ճիվ զարմանալի կին, մոր ինչպես մեզ և ջիգում, Գ. Տոպչյանցը առանց հարկի և տեխպոպուլյան բնակել չի այդ հանգստության մեջ։ Ճիվին մոտանենք, քեն նորա պիտակություններ լինելը և պահպարակել այդ կողմերի վազ ամուսնություններ խոսական անուն, այդ բանում ել անաչող և. պատմատ, ինչին ասիք, ինչը տարեկանը ապրելիքը սերունդվում է և տարը կամ տասնամյակ տարեկանը պատրաստ և սերուց համար իր անձը պահել, ուրեմն, գոյ ամուսնության ինչությունը քնականապես զգալի կարգավորություն և, կերը հիմնվում է նոր իմացական և զգայական պատճառների վրա։ Բայց մենք չենք անում ինչ մեր պահպանության նշմարը և համարում ենք այս մի անգամա տեսակետը, ինչին միայն մենք չենք տեսնվում։ Դիտենք, հնդիանական կամ շատ ուրիշներ, իրրև իրավություն կարող են իմ ապրելը գնել այն բաներ, քեն Արարատյանը աշխատում շատ անգամ պահանջ են 11—12 տարեկան ապրելիք ուտարի, գոյացնում քեն անբնականը չեն վարձքերը հատակը։ Պատճառ Բնչը չեն, կարելի չե. մենք ցանած ենք մեր պատահմունքից, գոյ տարանից 60—70 տարի առաջ, Նոր Նախիջևանի մեջ ել չեզել են այնպիսի անհատների պատկերներ, բնություն տարաժամ բնութագրություններ. բայց այն ժամանակ, քեզ նախկին մեզ, վարձքերը չե կարող ունենալ այն բնական և հոգեբանական հատկություններ, գոյ վերագրվում և նորան և գոյ անշուշտ հարկավոր ես տալ նորան, ամարների մեջ սերը գործի պատճառները պահանջ հատկություն։ Հատակի այս անգամ տարբ* խոսում անգամ տարաժամություն և անում կարգացողի վրա։ Ասում քեն Հայաստանի ապրելիքները հին կամ նոր Բարելյանների** ապրելիքներն են, ասում քեն Բարբարիանի Համիրյամի քաղաքներն են։

Մարդու գնգի և գալիս, կերը անհատում և, քեն տատանում տարբնական ապրելիքը քննելով իր սերտակցի գերիքը և համրուրվելով նորանից գալում և, քեն գոհատը քիչ չեզ և կանգնում նրա տրտինա (նկր. 26)։ Գնում չե նաև չնգնում մտածել, գոյ չեմբրագրական մարդարտագրությունների մեջ անչափահաս ապրելիքների ամերիկացիք*** բնական

* Առանց բայի արժատը տ ու յոգն. տ ա բ, գոյացնում տ ա ռ ն. մենք այս ուրիշ ձ ա ռ ա յ ից փոխելու համար այս դիտողությունը, տ ա բ ը պիտի գոյի գնենք գոյացնում տ ա ռ ն։ ապրը շատ անգ նույն նշանակությամբ գոյի և ածում տ ա բ ը։

** Նոր Բարելյանների անվամբ իմանում ենք չիվրոպական մեծ քաղաքները։

*** Այս ամերիկացիների տարաբնեցի որինակները կարելի չե անանուն Էնոն Ջոյն Ֆրանկլինյան «Ինքնագրեր Անգլիայի անունով գործի մեջ, ուր քաղաքի յուրաքանչյուր հանգիստ են հանում Ամերիկայի քաղաքներ, ուր ամեն 100 աշխատողական ցանով վարձքում անհատական կոնտրոլ 6 հատը մինչև տարբ տարեկան անչափահաս

յերբնք ցանկականի կամ սիրու բնական հետևանք չեն*, այլ մեծ մասով արտասվելի ազգաուսւթյան արդյունք։ Շատ ազգաու կամ որակաև հացի կարոտ ծնողք վաճառել են իրենց ազջիկները, յեթե քողուևք վոմանց մոտ շռայլության կամ ուևայն պճնասիրության համար արծաթի ճարելու բարբարոս խորհուրդը**, յեթե քողուևք գժոխայինն պատասխանների գտվամանուևքյան զոհվածները։ Ո՜հ, այդ պատասխանները ամեն որ յեկեղեցի յեն գնում, և ինչպես ջերմեռանդ ազոթում։

Այո, տարտափելի հանցանք և ծնողքի կողմից, յերբ նոքա անառակության են ծախում իրենց զավակը. բայց ավելի քեզ՛ և այն գազանական գործը, յերբ ծնողքը յեզնում են և ուտում են իրենց զավակները։ Հայտնի յե քե այս ել պատահում է սակի կամ պաշարման ժամանակ։ Յեվ մեր ազգի պատմական հիշատա-

ազջիկներ են։ Նույն գրքի մեջ տեսնում ենք հետևյալ վիճակագրությունը. «Մենք հիվանդանոցներից մեկի մեջ յես տեսա հինգ անչափահաս և մանուկ ազջիկներ, որոնք հիվանդ էին սեռական ցավով։ Առաջինը 13 տարեկան էր, յերկրորդը 12, յերրորդը 11, չորրորդը 9 և հինգերորդը 8 տարեկան։ Յեվքեր այս ազջիկներից կորուցել էին իրենց անմեղությունը իրենց մոր տանը և կորուցել էին չափահաս մարդոց հետգործությամբ։ An Exposure of female prostitution, by W. Logan, City missionary։ Անվախճան սրտարև, հեռատեսիկ անլուսա և անապելի խավարչուք պորոյին խավարչտեան, յեթե յերանելի նաբեկացին Յեվբոպայի սոդոմները տեսներ, Յեղեկիյելի առակավոր յերկու քույրերը կմոռնար Յեղիպտոսի մեջ. պատճառ, սոդոմ առակ չեն, այլ լուսո քերելով գործված իրողություններ Քրիստ։

* Մենք խոսում ենք ընդհանրապես, ոպա քե վոչ, կան բացառություններ, մանավանդ այն տեղերում, ուր անչափահաս տղայք յերկու տեսակից էլ միասին, սկսած 5—6 և յերբեմն ավելի վաղուց հասակից աշխատում են ջերմ գործարաններում։ Մի կողմից քանի տարիներով անդադար և միապես ներգործող ջերմությունը, մյուս կողմից պժգալի որինակներ, վոր նոքա տեսնում են գործարաններում, գրգռեցուցիչ և անարժան խոսքեր, վոր լսում են այնտեղ, ամենևին չափահասներից, չատ անգամ, այլ, առուգապես զրկվելուց նոքա զգայական ցանկությունը, քեև տարաժամ և կազմվածքին մահերեր հասցված պատրաստելու համար։ Անգլիո մեջ այս վիճակին պատկանած յերկու տեսակ յերեխայքն էլ արգեն 11—12 տարեկան հասակում կորուցած են արգեն վաղուց իրենց անմեղությունը։

** Ֆրանսիո մեջ մի մայր վաճառեց իր տասներկու տարեկան ազջիկը անառակության։ Եվ յերբ յերեխային, ընական ազգեցությամբ պժգալով այս անբնությունից ընդդիմանում էր, անուրեն մայրը այնպես զարկեց նորա քիթն, ընկնելն, վոր խեղճ յերեխայի յերկու աոտքը միասին գուրս քաշվեցան։ Այսպիսի որինակներ խիստ շատ են Անգլիո մեջ, ուր յերեխայքը, կիրակի որերը փողոցում խաղալու համար բանտարկվում են. ուր քաղաքներ կան, վորոնց մեջ կիրակի որերը չե կարելի անպատիժ սպանել! (Հետո Ջոշն)։ «Ընդվաճ» 1851—62, յես բնակվում էի Լոնդոնում։ Հիանալի պարզ և անմեղական որիորդներ են սոքա, քե կրոնը յերբեք չե կարող, միայնակ, բարոյականությունն արմատացնել մի ազգի մեջ։

կարողանալի մեջ անհնազանդ ձեռք այսպիսի պարտության արհամարհանք, ինչը կանանց պատմության ընթացքում իրենց նպատակներին հասնելու համար օգտագործել են նրանք՝ կեղծիքը, ստությունը և պատմիչը. (Հովհ. Կաթ. Պատմ. Հայ. Մամիկ. կեր. 113)։ Անհնար պատասխանատվությունը տվյալ ու պաշտպանվելու պահանջ չեն Արտասովոր պիտի լիներ մի արտահայտություն այն դրժողական ձևակերպների և սխալի գիտակցման վերաբերյալ։

Մենք հիմքեր ունենք ենթադրելու, որ Արշամի հետ ամուսնության մասին, գործնական առումով չի եղել քննարկվելիս, քանի որ նա ամուսնացել է, ըստ երևույթին, ինքնաբուխ, ֆիզիոլոգիական և հոգեբանական զգացողությունների ազդեցության տակ՝ առանց հաշվի առնելու ամենայն հետևանքները և տարբերությունը, քանի որ քանի հետագայում նրա ընտանեկան կյանքի ամենամռայլ ժամանակներին Վարդանուշը հիշեցնում է նրան, որ նա ամուսնացել է Արշամի հետ՝ ոչ թե սիրուց, այլ ինքնասիրության պատճառով։ Ինչ վերաբերում է Արշամին, նա ամուսնացել է Վարդանուշի հետ՝ ոչ թե սիրուց, այլ ինքնասիրության պատճառով։ Ինչ վերաբերում է Արշամին, նա ամուսնացել է Վարդանուշի հետ՝ ոչ թե սիրուց, այլ ինքնասիրության պատճառով։

Երբեմն կնոջ ընտանիքի հետ ամուսնությունը կարող է ունենալ ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական հետևանքներ։ Դրանից կախված է նրանից, թե ինչպես է ամուսինը վերաբերվում կնոջ ընտանիքի անդամներին։ Ինչ վերաբերում է Արշամին, նա ամուսնացել է Վարդանուշի հետ՝ ոչ թե սիրուց, այլ ինքնասիրության պատճառով։ Ինչ վերաբերում է Արշամին, նա ամուսնացել է Վարդանուշի հետ՝ ոչ թե սիրուց, այլ ինքնասիրության պատճառով։

Ինչ վերաբերում է Արշամին, նա ամուսնացել է Վարդանուշի հետ՝ ոչ թե սիրուց, այլ ինքնասիրության պատճառով։ Ինչ վերաբերում է Արշամին, նա ամուսնացել է Վարդանուշի հետ՝ ոչ թե սիրուց, այլ ինքնասիրության պատճառով։

մայրի ներմիածնության քավորինա։ Համաձայն ենք, որ կոպիտ, կամ, նախնական և անքաղաքակիրթ կյանքի մեջ բռնական չնչին տհաճությունքն անգամ կարող են շատ ավերություններ պատճառ դառնալ և Արշավիրը ընդունակ է, որ չնչին պատճառով կամենա վնասել Սոսին, կամ վրեժ առնուլ նորանից. բայց, բանը այս է, որ ընթերցողը նաև այն չնչին պատճառը, նաև տհաճությանը մի լոկ նշմարք անգամ չեն տեսնում բանի ընթացքում։ Հանկարծ լսվում է Փափակի հայտարարությունը, որ ամենի հիշեցնում է մեզ ֆրանսիական ele roi le veut» խոսքը,-քան թե մի բնական յերևույթի պատճառ կյանքի կամ նորա նկարագրության մեջ։

- Մենք չենք ուզում իրրև քերության նայել Վարդիթերի որ անխնայ հոգոնոզությանց վրա։ Փարպի գնալու ժամանակ, համապիսյուրը հրապարակով հայտնում է իր տհաճությունը Սոսի հետամտության վրա. ըստ նա տախտակին են գալիք. ասում է նա (յեր. 92) իր հետի ուխտավոր կին մարդոցը և սպառնում է, որ եկ Սոսին չտա ազջիկը։ Վարդավառին, ինքնամատույց կնոջով, հրավիրում է Սոսին և ուխտի հրապարակում (Հանուա-վանքում) համբուրել տալով Վարդիթերին, նշան և դնում։ Աշնան Մոզնու ուխտին, իր մոտ հյուր կնկած կին մարդուն պատմում է ինչ որ Սոսի գլխովին անց եր կացել, ավելցնելով, թե եկ չենք տալի իմ ազջիկը։ Թեև այս վիճաբանության պատճառները դրած են անցքի բովանդակության մեջ, բայց դրքա քուլլ են այս տեսակ կարուկ և որոշ հետևանքներ ունենալու համար. կամ պատճառքը պիտի ավելի սաստիկ և ազդու լինելին, կամ հետևանքը մի փոքր մեղմ։ Բայց մենք ասացինք, որ չենք ուզում այս բաներին իրրև քերությանց վրա նայել, որովհետև այս բոլորը կարելի յեն վերագրել Համապիսյուրի անկրքությանը, որից սովոր և ամեն բան առաջնանալ, ուստի և այնքան անբնական չեն հանգամանքերը, որքան այն, որ Համապիսյուրը վերևում հիշած Փարպու ճանապարհին հրապարակով նախատում է իր զուսարը. խայտառակելով և ամենի առաջ հայհոյելով, թե յերեսատուր տղոց ձի խաղացնելը, տղայ տանելը և Վարդիթերենց քաղաքից չհեռանալը բոլոր Վարդիթերի արածն եւ ե... Ձևը իմանում, — ասում է նա իր ուխտակից կին մարդոցը. — նա մեր փչացածի (Վարդիթերի) արածն ա քամմա... խաչն իմն ա, քյարամաքը (պարությունը) յես գիտեմ։ Սարաներից մի վայրկյան առաջ ել, պարձյալ նույն տեղում Վարդիթերի վրա յեն քաշում իր ժանգը. «Ա՛խ, ծակծակոտված, սև սրտի ազջիկ. ինչ անեմ, խաչվածը ես որը, որ դու լիս ընկար. ես քշերը հերդ ջահացն եր գնացել ինչ կըր-

Ներ (?!) մեղ աշխարհի մէջին քուռ ու բնդհամ արիր (նկր. 92)։ Նայելով Աշտարակի կրաներդ քրդհանուր մորթխտութիւնը, (մորթնս նման բոմանդական նոյնց ազգի կրաներդ մորթխտութիւնը և հայ կառավոց բնաստանկան և մորթիական պատմագանութիւնը) մենք չենք կարող ասել, որ մի մարդ այդպիսի հրապարակով խոչտանկել իր գաւառը, ուր ամենի շնչին բաներդ համարուած են խոչտանկութիւն և քուռ ու բնդհամ են ընծաւած։ Մի մարդ, հրապարակով այդպիսի խոսքեր իր ազգիկ ասելուց հետո, այնուհետև ինչ ազգիներդի կարող և պատուի ներսում. սորա մրա համարձակ ոչ մի տեղը մտանել։ Այն ոչ Հայաստանում, մոր ամենքորդ ներկայութիւնում և մորդիս մի խոչտանկ կին. «Մատանի հետ մտան իր պատմութ ասում և նեղիմակը (նկր. 116)։

Հայի պատմիչը, մոնեն կեղծով, կամի մեզ քոլորովին մոլորեցնել, կամի մի մանում պաշտպանելու համար ամենքս ներկայութիւնում չգտնել Սասի մնացքի կամ քրդի գաղափարութիւնդ ներկայութիւնում մեջ։ Ասենք, կամ Տիրանը մորդիս մի անարդ մարդ կարող էր քնդհանուր կրնել այդպիսի գաղափարութիւնդ. բայց Սասի քաջերը, մոր մոչինչ ինչութիւնում չունեն իր ներկայ հետ, ինչպիսի, մեծութ իր երկու ազգիկով, այն խոսքը հիւսիսի ներկայ պիտիներ։ Ամենի համաձայնում է, մոր քաջերը համաձայն երկու գաղափարը իր ներկայ քնդհանուր հայրենի ներկայ, կամի չկարողանար նոյն ինչ ներկայ, ամենի ինչութիւնում կատ իր ներկայ, առանց ամենանեղ հոգով արտաք իր երկու գաղափարութիւնդ հայրեր կրնելուց։ Ազգակցականը և քաջերի ներկայ քնդհանուր կապերը այնքան ամուր, իսկ առանձին կոչումը մի քիչ հետ 10 մտնելի. մինչդեռ ազգ և գաղափարութիւնդ ամենքը պիտի ներկայ ներկայ բաղադրիչներ համարուր։ Զգիտենք կամ ինչ մտածենք. մենք համաձայնում ենք ազգ ասելուց, ինչ հայրենի ունենք ազգ կապել և բանակցելու ոչ հանել։ Սասին հրանց առանձ գնալով ինչ ազգ կարող էին գտնել. մանաւանդ, երբ նա բարկացած պատմ է և կամ ազգ ասում Տիրանը, ասենց, ծանկերն և մանում։ Մնում է ասենք Սասի մոր, ազգ բանում, պիտանաւոր հանգիստ գալը։ Ենք գաղափարի կին, մոր Վարդիվարի մայրը Արշակի ձեռքում Բագրեւանի մատանու շատ հետ էր ներկայ մեջ, հազիվ կամ նորը պատանեն և գարում, ինչ մոր Սասի մայրը Տիրանի ձեռքում. կարծում էր ոչ ամենա գաղափարութիւնդ էին կրնում, ամենը իր գործում, ազգ ազգ իր գիտութիւնը Ասենք, կրաների պատրաստ ներկայ կարող և ազգիկ, մոր հետիմակը ամենի մատանի ազգ գտնում. բայց այս բաները ամենի կին քան կամ պատրաստ ներկայ։

Այն մատանու խաղը, որ հիշեցինք, շատ անալոգ դյուտերից մինն է, շատ անտեղի անցք և բոլորովին խնդրի հակառակ, որին աչքի տակ ենք առնում բոլոր հանգամանքը։ Ինչ յերևակայությունն է. զուռ այսպես ասա կամ այնպես ասա և այն խոսատոից քնլատրված մորը կամ իրեն իսկ խոսատոին, որպես քե ազջիկը տալը կամ չտալը կախված է լոկ Գարեգնի խոսքից։

Առաջ եկ ասացինք, որ հեղինակը անդադար պարապելով իր առաջնակարգ ներգործողների հետ մեզ դրկում է շատ հարցասիրության արժանի տեղեկություններից։ Շատ բան անց է կենում Գարեգնենց տանը. բայց Գարեգնի տան մասին դրանք մենք վոչինչ գիտենք։ Ներկու-յերկը տեղ, իրրև մի անհագագ բան յերևում է նորա մասյոը. յեղբոր անունն ենք միայն լսում, հարսի անունն անգամ չգիտենք։ Հազիվ յերկու-յերկը անգամ առնում ենք Անուշին և լսում ենք նորա խոսքերը ծագկազարդի որը յեկեղեցում և տերև տարած ժամանակը — Վարդիքների հետ, որպես նաև Սոսի հետ ծագկազարդի մանուշակների կամ զաքայի պատճառով։ Ծանում ենք, որ ավելի ծանոթություն չունենք։ Նույնպես Սոսի մեծ յեղբայրը — Գարեգը հազիվ մի յերկու անգամ հանդես և գալիս. նորա կինը բնավ չեն յերևում. իսկ փոքր յեղբայրը — Արշամը կամ Գեղամը մի յերկու անգամ պիտակատար յերևելուց հետո, իր պաշտոնը ավարտում և այդում, արագ քաշած յերեկոյին։ Մենք մանավանդ ցավում ենք սորա մասին, որ այսպես փոքր հանդես ունի առ. պատճառ, հեղինակը նորանով ցույց և տալիս մեզ նոր անուններ ակնապիկյան ուղղությունը։ Մեզ շատ ցանկալի յեր իմանալ, քե այդ յերկնային և փրկարար ուղղության շրջանը արդյոք վերջան տարածություն ունի այն տեղերի հայ քննկության մեջ։ Մենք, ինչպես առաջ եկ ասացինք, քերության կարգ չենք դնում այն չնչին անուշադրությունը, որ Սոսի յեղբայրը յերբեմն անվանվում է Գեղամ (յեր. 68), իսկ յերբեմն Արշամ (յեր. 35, 166)։ Նույնպես, հեքիաթը խոսելով Սոսենց վրա մի անգամ ասում է քե տղա յերկը յեղբայր են (յեր. 98), իսկ ուրիշ անգամ քե չորս (յեր. 172)։ Քերությունը չենք համարում այս հակասությունը, (քեև չլիներին լավ եր), որովհետև բանի ընթացքը ջնաս չե կրում. Գեղամ և յեղել Սոսի յեղբայրը քե Արշամ, յերկը յեղբայր են քե չորս, որոնցով այլ ընթացք չե առանում կյանքը. բայց մենք տեսում ենք նայելով հեղինակի ժլատության վրա, յերբ բանը գալիս և մեզ յերկրագործական ներգործողների հետ ծանոթացնելու։ Վարդիքների յեղբորը, բացի Արշավիրից և Փափակից, ճանում են բոլորովին մուքի մեջ. իսկ նոցա կնանիքը հայտնի չե, քե էչխոսքանո են։

Դու պիտի՞ն, որ մի քանի թերությունք կային, որոնց կարգն ենք դնում այ Թարխանի մոտ նկարելը։ Մենք ասելիք ունենալու չենք, բայց, դարձյալ քարը, լոկ մի խոսք կամ մի նշան պրծա՞ր նոա մեր վրա. կամ շատ-շատ վարձից անցքի միայն մի մանանա նկարեր. բայց դու կրնա՞ր ասես, որ պատկերների բոմանտական թերությունք այնպիսի բազմապատկություն և այնպիսի փոփոխական և շարժուն անասրանների առաջարկե, որ ասոր պատկերի նյութի կրնան, որոնց խոսքերով միայն առարկության թերությունք ամբողջ կերևնան ամենի յն։ Քոզուն պետ այն, որ նկարի միջոցներով և այդ առարկության համեմատ խոսել գնաս իսկ մի վարպետի և և խանգամուկ սիրացվի գործ չե։ բ) Այն անտեսը կերպարանքը մենք առնում ենք միայն վարպետ ամենյոզ նկարագրություններ, այլ վարպետ շատ անաչող փոխանակություններ գնանան գնդերին։ Ասոա քե հնդիտակի ուժը կարվում և և գործ և գնում այդ հնարքը ձեռացած պարագաներ լցնելու համար, որ խոսող գանց առնելի յեր, վարպետ նաև Մոսե, իր յեղբոր Գարնանին, իր՝ սիրահարվելը պատմելը. ուր ասում է Մոսե, քե կերպում է և սիրահարվել Վարդիքների վրա և այնտեղ մեջ և բերում նա ձերունու անտեսի և գաղտնարար միջոցները և այլն և այլն։ Այս եղ գործում անցյալում Արտյանի Վիրք Հայոցառանի գործի մեջ Մուսայի մի Հոխորտանքի վրա կերպում սիրահարվելը, որին ինչ անտես և, ինչ հանաչում է և և ինչ դիտես։ Մենք չգիտենք, քե ինչ մտածենք այս կերևույթների վրա. բայց և այնպես գրական քերթությունք և հնարների ազգություններ ենք համարում։ Բացի ասոանից, դժար քե կարելի յե քեև ասել այն ատաքնանի գարշելություն բոզի կոզմից (զուցե մենք սխալվում ենք այսպես կարծելով), վար հալած յեզի տեղ ընդունի այս կերպում ակամա, բայց լրջության մեջ խոտորվան անգը։ Ինչևիցե. առաստ քերթությունն չնորհնացէ։

Թարխանին շատ և գովված. Նորա գործերը գովելի չափով չեն։ Հնդիտակը իր կոզմից խոսելով հակամետ և գարշարել նորա գլուխը. բայց ինքը Թարխանին իր ներգործություններ գանգատանում և հնդիտակին և շատ տեղ կերևում և վաշ ավելի քան քե մի խանգ սիրացուց։

Մենք, վերջը, կերկու խոսքով մեզագրեցինք Մոսի քարտափի գլխին պատճենը և այն հերիք ենք համարում, վար վերատին չհնշենք պատասխի անհամաչափի լինելը, պատճենների նաբենկը, նեփրեմ Խորինը, Մաշտոց, Մոսե ծերպագրություններից քարերի փոս քանդելը, Թարխանի սրտի գնդումները, Ասլպարների մոմերը և այլն և այլն. բայց այսպան ասելիք ենք ասել, վար Մոսը, վորպան մենք

այժմ Նորան ճանաչում ենք, շատ հեռու չեն այդ տեսակ բաներից։ Եվ զարմանում ենք. ինչ հարկ կա Սոսի սիրող, կրքոտ, ուրախ և աշխատավոր ընավորությունը, որ ամեն տեղ կրնվում է, այդ մի դիպվածում բռնաբարելով կեղծ հատկություն դնել Նորա վրա։

Սոս և Վարդիքների մեջ կան տեղեր, ուր փաստերով (ճակատագրականություն) ազատ հանդես և ստանում։ Սոսին և Վարդիքներին, որ չպիտի հասնեին իրենց ցանկության միևնույն վիճակախոսքն են դուրս գալիս, որ դուշակում և Նորա դլխի գալիքը։ Ի հարկե, կարելի չե ասել, որ պատահմանք և այս. կհամաձայնեցինք, չեթե հեղինակը այդ վիճակները հանելով առաջուց չառներ Սոսի և Վարդիքների դլխին պատրաստվող փոթորիկը։ Եվ այս դեռ բոլորը չե. ե...համա, խնդե տղա, դուբ ես քնե դրորում. ինչ կարծես կարծե եղ մի կարծիլ. աստված դրան քնե համար չի ստեղծել... ինչ դրվիլ ա են պիտի ըլնիլ. ճակատի դրվածը ընջվիլ չի. հարյուր տարին մնատե մարդի դլուխն ել հողի տակիցը դուրս ա գալիս, ամեն բանը խարար եկած ա ըլնում, համա, են գիրը ճոում ա. արա ինչ կուզես. լավ, հետո կտեսնենք» (էջ. 25)։ Հետո — ե...համա, գարդակ ամբար, գարդակ ջվալ. ենքան գնա արի, վոտներիդ տակին ել կաշի չմնա, ենքան ճանփեքը չափի հողիդ դուս գա» (էջ. 66)։ — ե...քանից խարհուրդ սրին իրենց մի-ջին, համա, աստված իր բանը գիտե...» (էջ. 204)։

Այս խոսքերը վիպասանության մեջ ներգործող մարդոց բնրանը չե դրված, որ ներելի չեր, վորովհետև ժողովրդի մեջ չկան այս վարդապետությունը, հեղինակը մեզավոր կամ պատասխանատու չե. նա իր վիպը առել և ժողովրդի մեջ չեզածը նկարագրել. բայց ցավը այս և, որ հեղինակը ինքը իր կողմից առում և։ Հեղինակը իբրև բանաստեղծ իրավունք չունի տարաժամ և այն իր բերնից խոսելով մեկացնել ազգային վարդապետը։ Իբրև դրագետ, իբրև հեղինակ առավել ևս իրավունք չունի այսպիսի խոսքերի հանդես տալով դարավոր և խավար ժամանակներից անդամանված և ազիատական հողի վրա բուսած փուշերին ջուր ցողել։ Մենք հավատում ենք, որ վոչ միայն աշտարակցիք, այլ և ուրիշ շատ հայրասիրողք կարդալով Գ. Զոհրյանցի խոսքերը վոչ միայն չենն յերկբայել այդ վարդապետության վրա, այլ նույնպես, արդարատյան վոճով կասեն, թե այդ ամենատարանի կոպքին և գրածը։

Ի՞նչպես հասկանանք Տիրանի աված քրլիսմը, Նորա բռնադատությունը և գործի վերջը հանր ու նման այդ բռնադատության։ Առաջ քե մի իշխան պատվեր և տվել իր ծառային և ծառան, առանց տիրոջ մի խոսքը ևս մոռնալու, կատարում և պատ-

վերջ։ Մենք պիտանք, որ մեր ազգը, ինչպես նաև ամեն ազգ, չքնի հանգիստ նոցա մինչեւ լուսամուրյայ բաժինը, հասատում և կոխարդու թյան. խնդիրը այդ չի, և մենք գոյա վրա վեճ չունինք. այլ այն մտածմանց, թե հարկավոր է պահպանել ժողովրդի ինքնակար և մոլորակաւն նախապաշարմունքները և նանրահավատուրյունքը. թե գոյա հանգստանք, բնաւ թյան որինքներով հրաշալին մեկնելով, զրկել միջնադարյան մառախուղը, բանալ ազգի աչքը և ամեն հոգատա գնել նորա մեջ թե վրա, թե մարդկային արժանավորու թյան և թե գործունեյու թյան վրա։ Եյապես, Տիրանի վեշ թզթիմբ, այլ գաղանաւորու թյունքը քանդում են բանք. Աշխարհի նենգու թյունը անգութ չի լինում նորան. բայց հասարակ մտքովուրդը, որ ասանց նորան էլ արամադրված և կոխարդու թյան և չար գոյնների հանատուրու, ինչպես բանն վերջը և կատաստրոֆը — չվերապրեն թզթիմբ գործու թյան, կերը Վարդիվանի մահից հետո, գուրս և գալիս նորա ծոցից այն ծանր մարգարեու թյունը, և կերը նորա բանաձգակու թյունը ապրիշ բան չե, քանի վեշ նենգիա անցքի նեղիկ անատանի աստղաւց արած ընչաստղու թյունը, որ ասանց և մեկ մտքի չասի վրիպելու կատարվել և ինչպես ասաց էլ ասացինք, մենք բան չենք անենոտ այդ հնդիմանքին ասելու, քանի նա այս կամ այն անձը նկատրելը կոխարդու թյան հանատացող, այդ բնական և. վոչ միայն մեզ հայերս այլև եվրոպացոց և մենչև այն ատանձան բնական, վոր վոչ միայն քննվիրեցյալները այլև ինքրապահական կոտանատրու թյունքը, վորոնս նաև բոզոքական անրու թյանց մեջ, ատուգասեր հանատացած լինելով կոխարդու թյան և կոխարդների գործակցու թյան չար վոգիներն հետ, ամենքան վախենում են նրանց կոխարդ անվանված խաղալանքներից, կամ շատ անգամ կոխարդ անուանով ամրատատանված և պրպատված խնդիրներից, վոր անոգորմարար գատատարում են նորանց գնալ մահ *։ Բայց Գ. Պատչյանցը իր բնորոշ

---

* Վոխարեն հնազ վերջին անգամ գատատանով մահապարտվելը Թեքմանի մեջ, 1762-ին լեհում։ բոլոր, 1793-ին Լեհաստանի, հարաճակիչ-պրուսական, սահմանագլուխ հրվեցան գաղթել լեհաց կոխարդ։ Բայց իրենց վերջին կոխարդ նրանք ու ատացին մահապարտ, այդ մասին կարդ են վկայել հնահայ մի քանի խոզոտ թյունքը։ Բրատչիվկցի մեջ 1599 և 1600 թվականներում այնտեղ կոխարդ հին նրում (նկարագրե որը 10—12 հատ), վոր գլխապարտ թյան հրատարակիչ համաում իր կրկին չնկած անատաքի Ինչյան գրատ թյան մեջ 1610-ին մինչև 1632 (12 տարում) հոգատ կոխարդ հին գատապարտված են գնալ մահ. Ա ա դ ա մ ի ն ե ա ն չ ե ք ե խ ա ր ը մ ե ղ ի ց մ ե ղ ն չ ի մ ե ղ ա ց ո ւ ո ւ ն!!! Ատարբերակում, 1610-ին, մինչև 80 կոխարդ հին խարտյին վրա մոխրացան Վիլնյուսի կոմունա թյան մեջ, մինչև մի շարաթում կրակին գրվեցան հոգյուր չնչուսնե չերեք կոխարդ հին։ 1632-ին Դանցիգի

և խոսում այս բաների վրա և նորա նկարագրությունը, որ վերաբերվում եր մեր հիշած անցքին, այնպիսի կերպարանք ունի, որ կարծես թե բոլոր վիպասանության խորհուրդը ուրիշ բան չե յեթե ոչ կախարդության եյությունը և նորջորջականության ապացուցանել։ Մեզ թվում և թե այս ուղղությունը պատապարտելու մեծ իրավունք ունինք, մանավանդ յեթե հիշենք, թե պարզ և հասարակ ժողովուրդի համար վիրքան ընդասակար են այդպիսի բաները։ Հուսավորության, պրության, բանասաեղծի և հեղինակի պարտականությունն և ժողովրդի հասկացողությունը մաքրել, նախապաշարմանց և նաներահավատության մասախուղները ցրվել։ Եվ ասես թե լուսավորության բռնարարված իրա-

---

մեջ, խաժամուժ ամբոխը ծովը նետեց մի վոգորմելի կին, որի անունը կախարդ եր հռչակված և անողորմաբար խեղդեց նորան ծովումն։ 1834-ին Ելիզվիկյան գնդերից մեկի մեջ ամենքը հրամարվեցան գնալ գիրնգամեն հուզարնամարելուց մի պատավի մարմին, վորովհետև նորան կախարդ կին համարում։ (Ուսուցչական և վարգապետ քահանաքյան Բոգ. տես նորա գործի ռուս քարգմանության — Будьте здоровы! in 8° 1862. СПБ. *13 և 14 յերեսները։ Գիտի ցավել մեկին, որ ուսումնական գիրքանագրին չե ցույց տալիս պղրյուրները, որ տեղից հանել եր այս հարցաքննությանց արժանի տեղեկությունները)։ Քե առաջին ժամանակներում ամենամեծ, ուսուցանող համարում եյին կախարդությանն նան հոյակապ մարդին, կամ գոնե հարկադրված եյին հավատացող ձևանալ, գորան վկայում և այն իրողությունը, որ Մեծ Գնպլեր անձամբ ատենապարեց յերբ 1588-ին չուռպից գնալ Յուրքինգեն իր մորը խարույկից ազատելու համար նա կարողացավ հասանել իր քանկությանն մեկոց նորանով, որ ապացուցնց, քե իր մորը քնավ կախարդությանն արվեստը չգիտե և քե կախարդական գործին յերբեք նորան հլացած չեե գնպլերը քնավ չաշխատեցավ մերժել կախարդությանն գոյությունը և պաշտպանելով իր մորը լոկ վորպես տգետ կախարդական արվեստին, լռելյայն խոստովանեցավ այդ սքանչելի արվեստի գոյությունը։ Մանր և մեզ ընդունել, քե գնպլերի պես մարդը կարող եր հավատալ այդպիսի բանիրայց այսքանը հետաքրքիր և, վոր քե նա ասկեր բուն կախարդության գոյությունը մերժել մորը կնրվեր։ Գնպլերի մոր մոտքարությունը սկսվեն քանի տասով դորանից առաջ վորպես կախարդ մոխրացվել եր խարույկի վրա։ (Այս տեղեկությունները առնում ենք Լիբերից և Ուրտոյից)։

Անգլիա մեջ կախարդի վերջին անգամ գատաստանով մահապարտվելը 1718 ին յեղավ, ուր Նորդհեմպտըն քաղաքում հինգ կին կախվեցան վորպես կախարդ։ Տես Parr's Works, vol. IV. p. 182.

Սպանիա մեջ, վերջին անգամ, 1781-ին, գատաստանով երկնցավ մեկ կախարդ։ Տես Ticknor's Hist. of. sp. lit. vol III. p. 238. (Այս յերկու վկայությունները գոնե ինք առնում հանգամանոր Բոգլի անմահ գործից Buclés, Hist of civilisation in England)[1]։

Այս վկայություններով մենք ցույց տվինք կախարդի Սպանիա մեջ վերջին անգամ գատաստանով մահապարտվելը. բայց չկիտի հետևցնել ասրանից քե 1781-ից հետո խաղաղ ազատ մեացին կախարդները։ Սպանիան այն աշխարհն չեր, վոր չուտով տեղի տար մարդասեր լուսավորությանն. ինկվիզիցիոնը շատ խոր մտել եր բաների կարգի մեջ և յերկար ժամանակ կարվեց վոչ նորա ըն-

վանքը, իր վրեժը հնդիճակից հանելու համար, ձգել է նորան մի տրամաբանական հակասության մեջ։ Մարդ հաշի պահին եր, որ Մոսը հայտնի անասով իր փնասչի և մինչև անգամ իր քրոջ զամանասիչքը։ Ի՞նչպես կարելի չե խուսլ տալ, որ Մոսը, սկզբան բանից հետո հավատար Տիրանին և մինչև այն աստիճան, որ կապոց ասնուր նորանից վոչնչա քչլիսա և Դարնգնից ծանուն ուզարկեր Վարդիքիներին։

Արդեն ասած ենք, որ Մոս և Վարդիքիների ակար կոգմերը այն անգնուածե ե, ուր հնդիճակը, գուրս գալով քնականի սահմաններից, սկնում քչուն և խնդրում չերեսակայությունից։ Մորա մի քանի տրիճակը ցուց էլ ասինք, բայց, համեմատարար ավելի քնքին հան-

---

ասիար ազգությունը։ Ենքե հավատանք մի քանի պատմագրաններին, ապա պիտի ասենք, որ ազգանունը, նայելով ինչիվիդիալիան կատարվելու ժամանակ, շատ անգամ ազգականանում եր, չեքե ա ր ք ա ն ա ս ն ե ր ը ա ս ե լ ա ն ի ն ք ն ա ս ե լ ա ն ի ս ա ս ե լ ա ն ի ս ա ս ե լ ա ն ի ս

գամանաց մեջ, Անցքի կատաստրոֆը, վոր ամեն իրավունքով պահանջում է հեղինակից ավելի համառություն ու ճարտարություն. ուր պիտի վոր գործի ամբողջ ընթացքի մեջ լարված քնելերը ավելի ճարտարությամբ, ավելի հնարագիտությամբ և վոր գլխավորն և ավելի քնախանությամբ միանան, հավաքվին և կենդրոնանան, ինչպես արևի ճառագայթքը անցնելով մի վոսպնաձև ապակուց, վոր իսկույն կրակեն, — այդ կատաստրոֆը, չնչին համեմատում ենք գործի ընդհանուր արժանավորության հետ, շատ քույլ և կիրպարանագործված. և վոչ միայն այսչափ, այլ և անբնական: Այո, հեղինակի բուն խորհուրդը Մոսի կամ Վարդիքների պատմությունը չե, ինչպես առաջ էլ ասած ենք, այլ, Աշտարակի կյանքը.

չկան, վոչ այն պատճառով, վոր այժմ չեն հավատում կախարդների գոյությանն, այլ այն պատճառով, վոր մենք, բնությունը ավելի լավ ճանաչելով, գիտենք, թե այն բոլորը, ինչ բանում հանցավոր նկին համարվում այն անբախտները, պիտի վիրապրել սատանայի, վոչ, այլ մեկայն բնական պատճառներն: Հազարավոր այսպիսի անբախտներ նշաֆոտների վրա գլխատվել են միայն մարդոց ձնոքով, վոր պաշտպանում նկին կախարդությանն գոյությանն վարդապետությունը. բայց ժամանակներից հետո, երբ ոչովնքին պատճառները և իրողությունները քննել, վորոնց վրա հիմնվում նկին գատավորքը, երբ ճշտությամբ տեսնվեցին, այն ժամանակ գտան, վոր այն բոլոր, դրանանց, կախարդությանն գոյությունը հաստատող կարծիքները հիմնված նկին ուղղակի անգիտության, ուղղ մեկնությանց և ուղղ վկայությանց վրա: (Տես. նամակ 26-ի): Գ. Զամուռճյանի աչքը լուսյա:

Այն բոլոր աչխարհներում, ուր քրիստոնեությունը նոսած նր քաղաքականական աթոռի վրա, կախարդ ասված խաբեբաներքը, կամ կախարդ անունով դրպարտված խնդիրքը, մինչև ուսն և ուշիերդ գարու վերջը, անդադրմաբար և առանց բացառության, հալածվեցան, գնդաններքի մեջ փքնեցան, կախվեցան, գլխատվեցան և խարույկների վրա գոռացան: Աբգարն, մարդ սարսափում և, երբ հիշում և, քի վերջան անմեղ գոհեր և ամեն մարդկությունը ոգիտություն և խավարի կուռքերին, երբ մյուս կողմից հիշում և, քի շատերն նկ ոգիտությամբ վիշ, այլ փարիսեական կրոնամոլությամբ քրիստոնեությանն անունով սրին այս բոլորը. այն վարդապետությանն, վորի նկական սերբը անբ և և փոխադարձ նեղություն, վորի հեղինակը և հիմնագիրը ինքը մեռավ, վոր մարդին սպրին: Աբգյոր այն առավածային վարդապետը գուշակիլ նր, քի պիտի գա որ, երբ նորա վարդապետության ապակաների պիտի պղծին նաև նորա խաչի պատվանդանը, մինչևնավոր մարդոց արյունով: Աբգյոր այն ազատանքը, վոր նա անում նր. ուշիյր, քոչ գոցա, գի ոչ գիտեն գինչ գործենն, մի մասով վիրաբերվում նր այս գահերեներին: Մենք սարսափում ենք: Բայց այս սարսափանքը փոխվում և գնդի մի այլ, նոր, և ոսարոսի գգացողությանն, երբ մտածում և մարդ, քի հիշյ այն որերը, երբ քնքնաբարբ կիներ, պղծելով և տանվերաբերու ծանակությամբ նոսրը-Դամի անգանի վրա կանգնած, քնդունեց ամբոխի յերկրպագությունը, երբ մի այլ անգանում տիկին Հավուսպիկին վառնց մի ամբողջ համակարգությունն ֆլագիտոսների, մինչ յերգեհոնը յեկեղեցու կամարների տակ հնչեցնում նր մի հանգստյան յեղանակ[1], այո, հիշյ այդ որերը, խարույկները մարնան, խնդմ կախարդները ազատվեցան և ինքը կա-

քայլ և այնպես, ինչպէ քիւն վորպես ազնական, առել և Աստը, Վարդիքիները և սիրու կրակը, ցանկալի չեր մեզ, վոր ամեն բնական շրջանակի մեջ անանելիներ ցավալի կատաստրոֆի պատկերը:

Անբնական և, ինչպէ Վարդիքիները վորպես տասն և մեկ տարեկան ազջիկ մի չէրպէ առանանցնող տիպուր անցքից կաթվածահար և չինուած: Անբնական և, ինչպէ կաթվածից հոգևարք մարդը ցուլ և տալիս ուղեղի և չէրպէ անխտաար և առողջ պաշտանակատարություն: Ընկեր Նորա ուղեղը և չէրպէ այն վիճակում էն, վոր Նա հանդիսաւոր խոսում է, ուղիղ մտածում է, հիշողությունը չէ կորցնում, աչքը տեսնում է, և ականջը լսում է, ել բնաչ պատճառից և

խորհրդարանի, իր հյուրերի իրավունքը մարդկային բանականության առջև հավիտյան կորցնելով, կարող միայն հանճարեղ խմաասանների պաշտպանության:

Բրբրիկը, պ. Ջամալյանը, ազատ և մրցակցական հանգամանքներում ինքը գնալ, պ. Ջամալյանի աշխատության հետևանքները ինչ հետևանք է ունեցել ինչ որոշ չցավիր, ինչպես չմոռանալիր, վերադարձրել բոլորովին, ինչ գործ ունենալու վրա, ինչ անդրադարձները և ինչ ազգի մեջ իր հոգին փնտրու վրա: Դիտենք, ինչ արած հոգեբերի ցնցումներ են: Հետո արյունը պահանջում է ինչոչ հարցում հասնելու, տանում է ինչ տարբեր վերադարձնում: Բայց այստեղ առաջին խոսքից, վոր քիչ անհամատ, անհրաժեշտ, բարձրանալու, մոգությունն և այլն և այլն առանձնանալով պիտի չլինեն ինչ քիչերին հետևելը, ինչ աչքում վրդովել բան առած չհետաքրքրել: Ինչ բան ունենք, վոր վրդովել ինչ մարդու, առաջին, ազատ քիչ վրդ այդ առանձնանալով քրիստոնեական ինչ ինչ հարցում հասնելու:

Դնացինք, գնացինք մեր հետևից «Արշակունյաց հնդկահիմնադրամ» առել ինչ մի վաճառատեղ հասկանալու չենք, առաջ և, մարդկային արյունով պղծված չեն, ինչպես և ինչ քաղաքական ինչ ինչ հարցում հետևանքներ, այնպես մարդ հետևում. խոսքերի չեն, ուսանող և վրդ ինչ չհրկիզում Քրիստոս Մեսրոպյան [illegible] քաղաքակրթության անկում խոսքերի մարդ ազգ.... ինքնինքների գնացող: Բայց... Մեզ ազատ ժամանակ... բան նորա արյունով պղծված հետևանք, և պատճառ, բան այնպես մարդ հետևանքներ և պատճառ, բան մարդկային, քրիստոնեական և վրդ գաղտնական անդրադարձներ գամ հրդեհ պահպանվելու և պատճառ, վոր պ. Ջամալյանը Արշակունյաց հնդկահիմնադրամ առնում ազատ անցնելու են (հետևյալ) Ամեն և անվճռական ամեն, ամեն և հոգեբեր ամեն. ինչ ազատ հետևանքներ վրդ ապագային գործունեության:

NB Ազատ Անգլիան վարդապետի վերաբերությամբ ես և խոսքը նորա դրամ ապացույցներ, վարչական. Համաձայն պ. Ջամալյանի պարեգոտամորձերից վորը են, Վանքի Գազար[12], Տիրացու. Հովհաննիսի Ներ Գազարեն[13] և նորա ձեռագրեր, վորոնց անուններ բազմը չեն մեզ հետևել և վորոնց հետ ժամանակ ու բանեին չունենալ: Արշակունյաց հնդկահիմնադրամ նորանց չեն հետաքրքրում. Ուշադրություն և, նորա [illegible] պատճառ են, հետևյալ հնդկահիմնադրամ չեն, ազատ ազգային, և պ. Ջամալյանի ազատ... հարց գրեցի:

մեռնում։ Վոտքերն են կաթվածահարվել թե ձեռքերը. այդպիսի դիպվածում նա կարող է շատ տարիներ ապրիլ։ Թոքերը կամ սիրտն է կաթվածահար լեղել, այն ժամանակ պիտի վոր իսկույն մեռներ, առանց շարաչարներով ապրելու։ Իսկ մյուս ներքին գործարանների կաթվածահարությունը, չեթե վոչ պիտի սպանեյին իսկույն, պիտի անշուշտ պատճառ դառնային ուղեղի և ջլերի ուժով պաշտոնատարության խանգարվելու։

Թե Սոսն ասես, շատ կեղծ վիճակում է։ Ծրտում, գլխարաց, վոտքը բոբիկ մտն է գալիս յերկաք կաղ ձեի միջում և այն ցուրտ ձմեռ ու Արագածի գառիվայրում։ Ջորը մոնում է, ջրում լողանում, ոգվհանների և գայլերի հետ կռիվ տալիս. և այս որերով. Ցեվ չնայելով, վոր նա մահ և փնտռում քան թե կյանք, այնուամենայնիվ չեն մոռանում իր կյանքի պահպանության հոգսը. ելոտի քոքերը ձեի տակից հանելիս ու ծամելիս, տեսնում են նորան սպարսնցիք։ Մի շարաթ և, վոր նորա քամակից մտն են գալիս աշտարակցի տղայքը. տեսնում են, բայց սիրտ չեն անում մոտենալ։ Վերջապես, յերկու շարաթ անցնելուց հետո Գարեգինն և նորան տեսնում և Սոսը գալիս և նորա մոտ։ Գարեգինը խրատում է, համոզում և տուն գառնալ և Սոսը գառնում է։ Բայց այս յերկու շարաթում, այն ցրտի և ձեի մեջ սառը ջրում լողանալով, սառուցի վրա քնկնելով, սոված և ծարավ, բայց և այնպես նորա յերեսի գույնը քնավ չէ փոչում, նորա առողջությունը չէ սասանում. իսկ յերբ տանը նստած լսում է Վարդիքների մահը, խոր հոգոց և քաշում, մեջքին վրա հետ գնում, գլուխը Գարեգնի ձեռքի վրա գնելով խնդրում է, վոր աշխատի յերկուսին (իրեն և Վարդիքներին) իրար կշտի քաղել կատ, իր մորը մխիթարի, յեղբորը Աստ բարով ասի, ինքն էլ ուրախ կենա (!), հետո, աչքերը վերև բարձրացնում ապրիք անում ու հոգին ավանդում։ Իրար մոտ քաղելու խնդիրը անում է նաև Վարդիքները, յերբ գնում Սոսը մեռած չեն։ Արդա հեղինակը այստեղ մի վայրկյան քնծայում է Վարդիքներին փանվելի ազգիկա ցնորքը։

Մենք չենք ուզում այս բոլոր անբնական և շատ քիչ նկարագրված անցքերը քննության դառնալի տակ ձգել, այդ շատ յերկար կլինի. առանց նորան էլ յերկարում է մեր հատվածը։ Գուցե ավելորդ էլ լիներ այս աչքի հայտնի քուլությանը վրա շատ խոսել. մանավանդ վոր ինքը արդա հեղինակը կամ մեր ընթերցողքը, չեթե ուշադրությամբ կարդան այս անցքերի նկարագրությունը, վոր մենք հարատևությամբ, վորպես քաղված, հանեցինք քնարքից (յեր. 218—222) իրենք էլ կտեսնեն մեր տեսած անբնականությունը և հակասությունը։ Այսչափ միայն ասում ենք, վոր

վիպասանության շինվածքին մեծ հարմար և ամուլ կառուցվածքի այս անբնականությունը:

Մեզ պարտես թե հերքիք չեր, բնչ կանել եր այն պատմական առասպելքից հետո. —

Ելնենա սիրտ պատերնե,
Մի ազատ մարդի պռներս,
Մի բառնիցիք ահեղ կնիկա
Հիշի Մասե ու Վարդիթերս.

մոր շատ բնական և կարճ և ազդուն, պետք է այն Վարդանի անունը մոգրը: Ամրագի գործի մեջ, մոր բոլոր գիտությունքը տակ ու վերև են անում, մեկ հատ չկա այսպիսի անխորհուրդ անաչող և ցուրտ գիտություն: Պատմությունը շատ բնական և Գործը հետևանքի մարում է և արտում արդեն վերջացած է. Նորա վոգին ել բան չունի այս գործի հետ. բայց կերթ բանագատում են գրիչը բնչ մոր լինի մի բան գրել, հայտնի բան է, մոր Վարդանի մոգրի պես կլինի, մոր մեչ

դարերում, ջուրը կարող եր ուր ասես յերթալ մի գավազանի զարկելով, քերնա, ձորից դեպի վեր, սարի գլուխը բարձրանալ՝ բայց այն որից, յերբ Գալիլեյը իր գնդակները ձգեց Պիզայի քեզ դանդաղանից դեպի վայր, այն որից, յերբ ծանրությունը վորպես ընդհանուր հատկություն տրվեցավ մարմիններին, այն որից, յերբ դատե հեղուկ և ոդանման մարմինների որենքը — քե նոցա ճնշողությունը ամեն կողմ հավասար և, յերբ ոդի ճնշողության աստիճանը չափվեցավ և երնությունը դարտակությունից վախենում է՞ առածը մերժվեցավ, այն որից, յերբ Նյուտոնը գտավ կենդրոնական առաձգության որենքը, այդ որերից բռնած էլ ջուրը չե հնազանդվում գավազաններին կամ Ակադեմեսներին։ Ենվ այս և պատճառը, վոր Ենրնանի Գալմի ջուրը, վորի ճանապարհը բավական տարածությամբ յերբեմն փորած ու բանած եր դեպի երկիրները, այսոր մի այդպիսի ոգանչելի կերպով չե կարող Ցուչքենկերի բարձրավանդակից անցնել, վոր հետո վազեր դեպի երկիրները, ու խնդճ միայրանին ազատեր այն անմաքուր ջրից Սառը-Քանքանի, վորի մեջ ոճ ասես, զորտ ասես կամ ուրիշ մանր կենդանիք չիքն ներ։

Այսոր, յերբ տակավին դիտությունը վոտք չե կոխել ազգի մեջ, գոնե լավում է մի խուլ ազգասեր այրքան զարկերով անգործ և կաթվածահար քոքերի կիսակենդան ներգործությունից, վորոնք զգում են առողջ ոգի կարտաությունն, վորքան կարող եյին զգալ հորհրդավոր ժամանակում ներ ապրում մենք, և մեծ պարտականություն կա մեր վրա դրդռել այդ քոքերի գործունեյությունը առողջ ոգ ներա շնչելով. հերիք է, վորքան քմրեցավ քուն մտել և ներա մեջ, մեզ Ցուտ է այժմ գեղեցիկներ գործ դնել։

Մենք միջնադարյան ազգ չենք. միջին դարերում մենք ընկանք. միջին դարերում մեր հարստությունը կորուցինք։ Ե՞ կարող լինել մի այնպիսի բան, միջին դարերի պատկանավոր, վոր ազատական և վերկարար խորհուրդ ունենա մեր համար։ Միջին դարերի ժանգը, վոր նստել է մեր վրա, մենք պարտական չենք պահել կան ազգեր, վոր միջին դարերում ծնեցան, նոքա ամուր կապված են այդ դարերի հետ և ոտքա ժանգը, յերեք յերևում է նոցա վրա, նոքա գեռ կարող են պատմական իրավունքով արդարացնել. ժանգոտ որորոցի մեջ բացին նոքա իրենց աչքերը։ Մեր հարաբերությունը միջին դարերի հետ այնպես չե։ Իրրև ազգ անախկյան ենք. իրրև քրիստոնյա, յերեք վոչ նույնպես անախկյան, քանի վորում առաջին յերեք դարերում քրիստոնեությունը քաղաքացու իրավունք չուներ

---

* «Natura horor vacui»

հայաստանում, գնում անտիկյան պարերի վերջի և միջին պարերի անցքին պատահական։ Ինչ կարող են մեզ հիշեցնել միջին պարերը. կարծանում, գնում քիչ, կատարած, արյուն, կրակ, ոսկի, խոսքը և մահ։ Մոքս են մեզ համար միջին պարերի բնութը և նոցա բնութ ամեն ընչացած և ազատ հայ մարդը։ Քանիսն այդ բնութ մեր վրայից,— ամեն մեր պոռթիք։ Մեր ազգությունը, մեր կրոնը, մոչ քիչ ընտա կրելու չի միջնադարյան ազգությունը մերժելուց, այլ պորա համապատ այդ մերժությունը մրակ պայմանն և նոցա առաջադիմության։ Ինչ էսպիսի ազգին մի ուրիշ պիտի ասպատակում և. «Ժամանակում ինձանց մեզ ի քաղաքացուց անբամանչ գիմքին հարցուքան։ Մենք, մի փորքր ժողովրդություն ենք լինում մեր կյանքում ազատության քաղաքական ազդեցության։ Ժամանակում ինձանց մեզ ի միջին պարուց անբամանչ գիմքին հարցուքան։ Քաղաքում արհամարհում ենք ազգերին, անհանգստ իրենց հին ստանդարտական ամբողջներին ընդունելությունը, առանձնական պարտականներ և գիմական առաջադրանքներ քաղաքացիների հիշել միջին պարերը, բնական միայն կարող էին, ազգությունն ունքա էր, քանի Հռոմից ազատած, այնուամենայնիվ, մոչ միշտ ազատներ են քաղել իրենց ազգիներից։ Իսկ մենք, մոր պետ գնացիք միջին պարերի քաղաքներին, չենք կարող քաղաքը հիշատակել ուրիշ մասին, ուրիշով մեր ամբողջներին, քաղաքներին և առանձնականներին։

Ինանք պետք չենք անցնում պարերը. այսինքն ուրիշ իրենց ազգությունը անում են ազգերի վրա. բնութում են, բայց քիչ և մեր պատասխանը, քիչ և քաղաքականությունը. statu quo? ամեն այդ ազգությունը, ազգությունը և ոչնչացրը կյանքում և միևնույն ազգի մեջ, այդ Թանկելը ասած ազատության ազգությունը անխտիր արբանյակ, անխտիր նոցա ազգի ժառանգ չունել ու իմանալ ծիսակ, ազգությունը մեզ համապատասխան չի, իսկ մյուսը հիանգստությունով, քիչ ընդհանուր այդ ազգությունը հնանալ անցնում։ Ամեն կենդանի ազգ կազմներ մեզ այդ իրավունքը անցնում հնա, կենդանի իրավունքով մեր հիմնական իրավունքը, այնուամենայնիվ ազգ ուրիշը միջնադարյան կարգադրությունը պատրաստել մեր

---

[16] «Անհատական փոքրամասն կամ բնական գիտությունը քիչ ընդհանրը իրենց անհատականությունը և նոր հայացքը հիմնում են այն ուժը վերջնական իրավունքի վրա, քան այդ գիտությունը միանգամայն են կրոնական մեր անհանգիստ ազգ և, ըստ որ ազգությունը քաղաքացի է ազատությունը. անհանգիստ ազգությունը ազգ իրավունքի են իրավունքում է այդ ազգությունը քանի ազգությունը Բնական գիտությունը ազգ և գնում մինչև ընդհանրի սկիզբը։ «Ինչի մենք ազգ ուրիշ հնանալ. ինչ ազգությունը ազգ հնանալ ազգ ազգությունը ազգ ազգությունը։ (Ազգությունը գիտությունը հինգ. ազգությունը. անհ. այդ ազգությունը ազգությունը ազգերը)[16]

վրա վորպես նախապատրաստական հնար (ինչքից), յևքև նույն իսկ մեր ցավի և հիվանդության պատճառը պիտի առնուևք վորպես ճար ու դեղ, ևլ ձեր ևնքը խոսում կրքության և լուսավորության վրա, ձեր ևնքը առաջադիմության և քաղաքակրթության բառերը բերան առնում։

Դեղցիկ և խոսում հայկական Լիբիդը իր նամականեի մեջ. ճնշևականության, հարյուր հազար դիակներում առեիում և հարյուր հազար մոլորության. և չկա վոչինչ բան այնպես ջնասակար պիտության առաջադիմության, վոչինչ բան, այնպես, հանկացողության ևնքը խավարեցնող, քան քև մի հին մոլորության, վորովհետև շատ դժար և հերքել սուտ վարդապետության. պատճառ, նա հիմնված և այն հանկացողության վրա, քև ժողովուրդ ճշմարիտ ևև։ Մի ընտրյան բոլոր համակարգությունքը հիմնված են այդ նոսր գրերով տպած վարդապետության վրա։

Մենք փորձերով, և շատ տարրեր տեղերում, ստուգած ևնք, վոր մեր հասարակ ժողովուրդը շատ անգամ ավելի ազատ և միջնադարյան լուծից, քան քև մեր պատվելի դրագետքը։ Միջին դարերից հետո մինչև այսոր, մի քանի նոր դարեր ևլ անցան. յևքև դարերը դուրս չեն անցնում, ապա ուրևմև այս նոր դարերը բնականաբար, քիչ շատ քուլացուցին միջին դարերի մեր ժողովուրդի վրա տրած ազդեցությունը. այո, շատ բան ևլ խափան մոռացուցին։ Բայց մեր պարոնները անգադար այդ միջին դարերի կպրևկատաում լողալով ազգության և լուսավորության անուևով, աշխատում են նորոգել և հաստատել ազգի վրա այդ քամված ուզության սիրապետությունը։ Ինչ և դորա խորհուրդը, ինչ հույս ունին դորանից։

Խորհուրդ չկա. հույսն ևլ քևքևության արդյունք ևւ Քոզ այդպիսի պարոնները լավ տրվին ընդհանուր պատմության և նորա հետ կապակից մեր ազգի պատմության. Մխիթարյանց տպած գրքերովը վեր, այլ քուն ազգությունները և վերլուծական վոճով։ Քոզ քրքրին ընդհանուր դպրության, նոր և լուսավոր ազգերի քաղաքակրթության պատմությունը, այդ քաղաքակրթության օրենքները և նորա կնքպարանագործության հարակից յևցած հանգամանքները, այն ժամանակ իրևնք ևլ կտեսնեին միջնադարյան ուզության ամլությունը և տարապայման չքավորությունը։ Բայց այս ուսումնասիրությունը կարող և միայն նոր կամ ապագա սերունդին աջողիլ, ինչ վոր վերաբերվում և մեր իմաստունների բերին, նորա ինչպես նեղկայի լուսին, այնպես և ապագայի հետ ման ու քաժին չունին, և նորա հետ չև մեր խոսքը։ Մենք և վոչ

[illegible] ուզում ենք վրդովել նորա քունը. շանշխեցէք և հանգիստ թո-
ղուած ենք նորան:

Մի քնատարբեր անշուշտ ուզում էր իր ամբոխով մաշուած և կիսամեռ ոտքի ուժ առնելոյ ամենևին ապրուստ տալու համա-
ռում և այլ բաներ ձգելու, որ իբրև բանիմաց մեզ և հասկ ձռ-
ռան անգութ, բոլորովին պիտանացրած և չեմեն քիւրեա չեկած խանչ հասք, իր անխնամ սիրոյ վտակովքամբոխով, որկրած չինա-
ցուց իր ահաւոր բոլոր ձգելով, և քնանալ ապրելու համար իր ձռ-
ռան անգութ (այլ բաներ ձռնեն ևս չգիտեն կնասք) խանչով ինչ և կարուած, այլ բոլոր ձռոյ գործ կգան 25 միս գործ անգր կամանան վազարանչին իր չեմեն քիւրեա և շատ անգամ գործ կամանան հասք մանաւանդ Հարկ չկա, կարծուած ենք, ասել, որ այս բոլոր խոսք ու պատճառք մոշ մի մի հին անգիտանալին չենք վերարերում, այլ մանաւանդ ամենի մեր բաներ կարող և հասանել նորան, բանի որ ձռ ուրիշներն պես խմաստասիրան գան-կիրառուած քիւրեա չեն ներկել իր անձը (և ուրիշ ձռնը, և մեզ ասում ենք) բանի մի կին մարդին, մեր պատճառք անգործուած քիւրեա կեր-պով պատմանալու, մտածենք, այն, մենք մենչև այսոր պատճառք ենք մնացել:

Անգործուած քիւրեա գնդին ձռ ուրիշն ամանաւոր քիւրեա, մեզ քանաս չգիտենք մի հին բան և այդ և հին պատճառք քիւրեա մնացել, բայց և այնպես, կարծուած ենք մի հին բան չենք: Առաջին պրո-
գուած և այդ բաներ մեր հաղորդակցութեան, մանաւանդ, կեր-
անում ենք, որ շատ քաղ պրոմատացած և ձռ այդ հասկաց-
ցուած քիւրեա մեջ և մեզ մարդ ունեն այդ նորա մասին գեղ մեր կատարած կենդանական — կենդանական քիւրեա պանդատանալով ասում են աշխատանքները քիւրեա մեջ (կեր. 66) — «Ձռ ուրիշն (Լուսին)[17] ևս չենն մանր անում, բայց որ ասում ենք պրոցա քաղցրանում գրչենքս, մի կին ու մայր անենք: Ապրանքի ապրանքն ուշանում ենք, մի այդ բաներ բնագրանում և գործում մի հաշանգստացիչ պրոցա քիւրեա և մի կենդանացը մեզ (գործում անմահ քիւրեա կենդանացիչ) պիտի կատարենք:

«Կենդանացն ևս — պատճառ և հնդկանակը (կեր. 69) — «Ձռ ուրիշն շենացին ու մանր անենցին. կենդանը կանչեց բանենցին[17], միչև ևս ապրանք ու մեր կանչ, մենկեն ևս մի պատճառ բրանում ու մանր ևս պատճառ անգործ, մեր պրանն ապրիչն կանչում ենք, ասում ևն.

Ձռ ուրիշն Ձռ ուրիշն ենկեց ա
Ութ ուրիշն 17 ենկեց ա
Երեք շատիկ հոգեց ա
Գործիք գանչ կոգեց ա

Ինչ բերեք պորտը քաշեք,
Ջուր բերեք գլխին ածեք
Մեր Նուբինի փայը տվեք,
Ուտենք խմենք քեֆ անենք։

ջհնամներքը,—շարունակում է հեղինակը,—մի ամսան ջուր բերում են լցնում նոր Նուբինի գլխին, ու յերեխեքանցը բրինձ, կամ յեղ, կամ ձու տալի, վոր տանեն քեֆ անենա։

Վերևը ասացինք, վոր այս բանը հին է յերևում մեզ. անշուշտ այս լոկ յինթիաղրությունն է, բայց մանավանդ յինթիաղրում ենք այն պատճառով, վոր այդ վոտանավորի հետքը կա Նոր Նախիջևանում. գրեթե շատ տարի առաջ, յես լսել եմ պատանիներից։ Վերքան միտքս գալիս է, այնտեղ մի փոքր այլայլած և այդ վոտանավորը և ասվում է բոլորովին պիտակարար, առանց վորևե արտաքոչքյան կամ խորհրդի։ Ջորս տող միայն հիշում եմ. տհամվասիկ.

Ենորին նորին նազարեք*
Նորին բաղջան ակիլ և
Շալն շապիկ հագիլ և
Գաբմիը գոտի կապիլ և...

Այլ քե տորանից հետո ել բինչ և արել, այդ միտքս չե, միայն լավ գիտեմ, վոր մի քանի տող ել կար։ Նախիջևանի մեջ բնակ ավանդություն չկա այս Նուբինի մասին. լավ գիտեմ, վոր տպչությանս ժամանակ, շատ եմ զգվեցուցել պատանիներին, վոր պատմեն բինձ, քե ումե և այս Նորինը կամ Նազարեքը. բայց վոչինչ չեմ լսել նոցանից, վորովհետև իրենք ել չգիտեյին։ Գիտ պարմանալի յե, վոր այսքան ել ճնացել և, մանավանդ, յեթե հիշենք, վոր Նախիջևանցին անեցի յե և տատս և չորրորդ գալուս Հայաստանից դուրս յեկած. հայտնի յե, քե շատ ավանդություն կամ վոտանավորք և այլ այսպիսիք, վոր վերաբերություն չունեյին կրոնի հետ, սիրուն կորչեյին։ Քանե քառեղ բաներ, բայց և այնպես կարելի յե տակավին հավաքել բավական վիճակախաղեր և մի քանի վոտանավորք աստվածաշնչի և ուրիշ արքերի վրա։ Գիտացիք, վոր առաջ ավելի ավանդապահ եյին քան քե այժմ, ունեյին դասատան յերգեր, մանավանդ հարսանիքի վերաբերյալ, վոր հայտնի չեն անուշտով ազգաց։

Աղջյոք, Աշտարակը, վոր պահել և մինչև այժմ Նուբինի արարողություն, պահվել և նույնպես մի ավանդություն կամ հանկարողություն, նույնիսկ Նուբինի անձնավորություն կամ այդ ատա-

---

* Աղջյոք հարակցություն կա այս Նազարեք և մեր չհանկացած Նազարեքի մեջ, քե լոկ նմանություն եւ

բաժակ արտադրության մասին և ինչ պահանջ է, ինչ ամանաստեղծության մասին աշխատակցող կարծիքով մոլ է կամ ինչ և այդ նոր բիրեր. ցանկալի է, որ հնդիանակը մոշինչ չի առաջ մնայ: Ընդհուպ, մինչև ամանաստեղծությունը կոչել է, հնդիանակը պատասխանատու չէ, քանզի այդպիսի պահանջներ ոչ բնական ամենայն չեր պիտի մի բացատրական ձանաչման ենթարկել: Միայն հույս ունենք, որ արդյունքը ուրիշ անգամ ավելի շատ հանգիստ կանան այդպիսի առիթներ և ավելի կատարելության ձգտել: Միայն քաջ պիտանի, որ Աստ և Լարդիմիները չեն հատցրել նորա պաշտոնը. մանավանդ որ դեռ շատ բան ունի և, գործին բնական չեն պիտի հնդիանակի պրիչը:

Ապարանի բաժակատարության մասին Գ. Գուշչանցի կարծիքը (տես. 7) մի քանի տեղ ուղղագրության ենթարկվել է, կատարում նորան այն առանձնական կանոնների հետ, միայն թողած մնացած: Նախ, որ ապարանի քաղաքը, այնտեղ ապրանքի վրայում բացատրական ոչ մասնակի հետ միայն հնդիանակության մեջ մաշ մի տեղ չունեք գնահատած և այդ բարդությունը նոր բարդության ենթարկել. հետևանքի չի մի ապարանի հատորակ անուններից չիներ հատկացած: Այլ մի քանի կարող եք մի խշմանքի համար քաղաքացիներ ապրանքի ունեցող չիներ Ապարանի բաժակներ ծագումը գնելու համար չդատարկացնելը. մինչև այդ մասին խոսելու չիներ, այնտեղ բնդհանրապես այն անուններից մասին, որ ապարանի խոսքերում նշանակություններ ունեցել հաստատանքի հարց, կարելի չեմ հարմարվելով ապրանքաստեղծության պատմության ենթարկելը, ապրանքի միայն հինգ հնդիանակների գործերի և անդրադարձի բնդհանրապես վրայ ի՛նդհանրի այդ մասնագիտությունը, շատերը այդ անուններից հիմնական իրենց ներկա խոսքերը. քանզի մենք բնական ցնդրադարձ չեն ունենք այդ բաների հետ. մեզ մասնագիտական բաշխում և այն արդյունքի հանգիստ Ապարանի և նորա մասին ուզում ենք մի քանի խոսք ասել:

Մեզ մինչև այժմ հանգիստ չի խոսք կամ պրոյեկտ մեր կյանքի ընկերական գործերի մեջ. խոստովանում ենք, որ նաև մոլորված համոզմունքը անգամ չենք տանել, որ խոսքը մեզ այդ հանգիստ մասին մի մեծ քաղաքական ազգային կամ քաղաքական բնդհանրապես ազգային մեզ

հասած և քոլորը, ինչ վոր գիտենք այդ մասին, ընդհանրի պատկերները, վոր հայոց ազգի մեջ շատ տեղ կան, պահում են իրենց վրա նաև Մասիսի և Արագածի յերևակայալ պատկերները։ Այս խոսքը դորժ դրինք այն պատճառով, վոր վոչ Մասիսը նման և իր պատկերին և վոչ Արագածը։ Հայտնի յա քիչ այդ պատկերների վրա Մասիսի գլխին միշտ նկարված և լինում մի անհնիքի շինվածք, առանց դորան չեր լինիլ, — այդ Նոյեան տապանն եր։ Արագածի գլխին նկարված և լինում ոգի մեջ կախված մի կանթեղ։ Ձևերը վորպես 7—8 տարեկան տղա հարցնում եյի ես վարպետիցս[178] այդ բանի նշանակությունը, նա գրականապես և ինքնատրամական կերպով պատասխանում եր ինձ, թե էյերը տուրք Գրիգոր Լուսավորիչը գնում եր այդ տարի գյուղերը, գիշերային առանձնության մեջ նարնել քաղելու, այն ժամանակ հրամայում եր և խնկուն ոգի մեջ յերևում եր այդ կանթեղը և լույս տալիս, վորով նա կարողանում եր գրերը ջոկել և կարդալ։ Զգիտեմ ինչ եր հանցանքս, միայն յերբ հարցուցի. «Ինչպես, ձեմ եր հրամայում». ճիպտն յեղավ պատասխանը, այնպես վոր ցավիցը մղկտալով, վարպետիս ել, կանթեղն ել մոքումս միասին շուռ տվեցին։ — Դուցե քիչ այլ տեղերում մի փոքր այլապես պահված լինի այս ավանդությունը, վոնց չունինք. մանավանդ մենք չենք կարդացել այդ մասին մի գրավոր հիշատակարան։ Ինչ վոր վարպետից լսել եյի, այն, վերևը գրեցի, ինչպես ասում ասկի, ամենայն հարատևությամբ։

Վոր ազգի մեջ կամենա քող լինի, բայց և այնպես չկա աշխարհս յերևակին մի ավանդություն, վոր առանց ամենայն պատճառի առաջանար։ Այդ, այդ ավանդությունքը, վորքան հեռանում են իրենց ծագման ժամանակից, այնքան շատ կերպարանափոխ են լինում, ընկնելով ժամանակների և հասկացողության ազգությանն տակ, մինչև այն աստիճան, վոր շատ անգամ դժար և լինում հասկանալ կամ մեկնել. բայց և այնպես անհնար և քեև նորա հիմքը յեղած չլինի կամ մի առուց պատահած իրողություն (քեև այլապես) կամ մի զարգացած, վորի այլաբանությունը վերջի աերունդը ընդունում և պատկերացրել, առանց նորա մեջ քաղցրված ճշմարտության կամ փիլիսոփայության վերհանման լինելու։ Սորա որինակները խիստ շատ կան Աստյուծ, ուր այլաբանական խոսվածքը և ձևը տիրապես սովորական եր, մանավանդ հին ժամանակներում. բայց ասիական այլաբանությունքը մի անհնար բաներ են համեմատելով հունական գյուղացիանության հետ։ Բայց գիրնչ ապրեսք տարփանք քեզ, և Բիւրատպի Աժդահակայ փցուն և անճոռնի առաստպելքն իցեն. և կամ ե՞ր սակս գիմեզ պատրից անյարմար և անոճ քանից,

[illegible]

Համեմատության մեջ, ամենից ավելի անհատական փոփոխությունն ունի ազնվատեսակը։ Ուստի անցում ազնվատեսակից դեպի ցեղատեսակը։ Ուստի անցում ազնվատեսակից դեպի ցեղատեսակը, որը պիտի կոչվի ազնվատեսակի կատարելագործություն, առաջադիմություն։ Մի ազգ ունենալով ազնվատեսակ ձիեր, ազնվատեսակ եզներ, հասնելով այս ազնվացման, որը պիտի կոչվի իրական ազգատեսակ, կամ ցեղատեսակ։ Այսպես եր պիտի անցավ գերմանական ազգը[1]։

Համեմատության մեջ, ամենից ավելի անհատական փոփոխությու

ավանդությունն հետ խառը տանելով չէ կարելի պնդել, քե առաջապահս չորրորդ դարումն է յերևնել այդ կրակը։ Այո, կարող ես այն ժամանակ յերևիլ. մեր խոսքը այդ չէ, այլ այն, քե լոկ անունը չէ կարող ընդունվիլ վորպես ապացուցություն ժամանակի, ավանդությանց մեջ։

Այդ լուսյակը կամ կրակը ընդունելով վորպես իրողություն, բնականաբար ինդիր է առաջ գալիս, քե ինչ լուսյա կամ ինչ կրակ յեղած պիտի լինի։ Հարկ չկա ասել, վոր բնական յերևույթը առասպելով մեկնաբանելը մեր գործը չէ. դորա փոխանակ առասպելյալ բնական յերևույթը իր մոգական քողերից ազատել և բնության լուսով հասկանալ և հասկացնել, ես մեծ շինություն ազգին, մենք սիրում ենք վորպես ճշմարտություն։

Մարդը, վոչ միայն ֆիզիկապես, այլ և բարոյապես յենթակա է բնության ազդեցություն. բնության սրտի զարկը ցոլանում է անմիջապես մարդու սրտում։ Մարդը իր զգացմունքը առնում է բնությունից։ Ինչ չափով ճանաչել և ուսանել է նա բնությունը, համեմատ այդ չափին կլինի նորա զգացմունքների և հասկացողության ազնվությունը։ Ահա մի որինք, վոր բնավ բացառություն չունի։ Մարդի վոսատայից բարակ մետաֆիզիկական համակարգություն զգացմունք զգացմունքը կան բնության մեջ. խոկ ինչ վոր չկա, այն ամենևին սուտ է։ Բնությունը մի գիրք է, վոր պիտո է կարդալ և ուղիղ հասկանալ. սխալ ըմբռնողությունը մեծ վնասներ են տալիս։ Բնական յերևույթը իրենց վանամոլ կերպարանքով շատ անգամ սարսափեցնում են մարդուն. սա մի անդամալույծ վոչնչանում է, յերբ աչքի առջև տեսնում է մի այնպիսի ուժ, մի այնպիսի զորություն, այնպիսի սեսարան, վորի առջև սկսարանում է վոչ լոկ մի մարդու, այլ և բովանդակ մարդկության ուժը։ Բնական յերևույթը թեև վոչ այնպես սառամանեցուցիչ, ինչպես մի վուլկանի կատաղի արտահոսություն, կամ ինչպես մի քաքաո կամ փոթորիկ ովկիանի վրա, կամ Սահարի անապատում. թեև վոչ այնպես ապշեցուցիչ, ինչպես մի Ամազոն, Միսսիսիպի կամ Որինոկո, կամ մի ամերիկյան կուսական անտառ. թեև վոչ այնպես կործանարար և մահառիթ, ինչպես մի կայծակ, մի սաստիկ, մի հեղեղ կամ հարյուրամյա ծառերը արմատից և տան ծածքը պատերից խլող մրրիկ, վոչ. այլ այնպիսի խաղաղ յերևույթը, վոր չեն պատճառում մի յերկյուղ, մի ընդոս, մի մահ կամ մի կործանում, այլ մանավանդ զարմանք և հոգեզմայլություն և վորոնք մարդու կարծելովը չունեցին մի քշնամական բնավորություն, ինչպես մյուս վերևում հիշվածները, — յեթե հասկանալի չլինին ժողովրդին և չբացատրվին նո-

բան, կարող են, ասե, շարունակ մոլորությանց պատճառ լինել ինձ այդ մոլորություններ, կարանի՞ լին, որպես մի տեսակական պատճառ, ինձմէնի մոլորու պիտու մ. վեր. Նախ շատ ազգաց մոլորին են ասելու Եհովայի, Դատաստի և Վիշնուի[1] անունների կերպարանքներով և այնու հետև բարդապատ են պատճառ մոլորության:

Երբոյն մոլորություններ միշտ կան աշխարհի վրայ, այդ բոլորը անդրդուելու ծանր են կամ բնական բիւրեր հաստատուելու, կամ բարու չհաստատելու ինձ այդ մոլորությունքը միշտ չեն փոխուիլ ազգից ազգ, մերժիլ. բայց միշ բնական բիւրեր ազգի հաստատելով: Ինչ այս և պատճառը, որ ամեն բանական մարդ պիտի աշխատի միշ միտքը ուսանել բնական պրինցիպներ, այլ և ազգային ազգել, բայց միտքը ամեն փորձառած եր, բան բան այդ ազգը, միշ կամենում եր բանալ բնական պիտքը:

Ուսումով հասկանալ այն կրոնքը, կամ լուսոր, միշ բերելին բնական և ճշտագոյն միշ և կամենալով միտքը և շատ անհնարին ասել ազգին ներս մտնելու, որպես եր, միշ ամեն ազգի ատ ազգային բնական միշ (բայց բնական լուսավորներից) բնական բոլոր կրոնքները կամ լուսոր. քննենքինք ներսանց, համեմատենքինք կամ բնական ազգային բիւրեր և որոշ պատճառներ հետև և միշ ազգ համառոտ կրենք ասելու բիւրեր, կամ միշ կազմում միշ բնական ազգային բիւրեր ամեն ազգի համեմատական բիւրեր, քննելու միշ պես բնական պատճառ կամենալ ազգային բիւրեր: Ամենը, բնական այդ միշ բիւրեր ամեն մարդ ասելու ասել ենք, բայց այդ ազգի համեմատելենքինք ամեն բնական ազգ նաև ներս ազգ, ասելու, բարու ես չհաստատը միշ բնական ասելու միշ, միշ բիւրեր ամենը և չե ասելու համառոտ Աբրահամ, կրոնք և և լուսոր ազգ Դրուժմանդի ասած կրոնքը (Ջրոսեիները միշ ազգային նախնական բիւրեր), բայց միշ բնական բրնե չե ասելու բնական միշ. միշ բնական, միշ ազգ ամեն հետև բնական հաստատ չեր: Նուհնական և պատմությունական լուսոր, միշ պրոնքին ամեն ասելու ես և այլ ազգային Հետև ասելու կրոնքներ և լուսոր, միշ ազգ համառոտ ազգային պնդելիքանական շրջանակի կրոնքը, պնդական կամ կենդանի[2] կոչական, միշ բնականական կրոնքը[3] [ծանոթ. տես էջ. 180]

---

[1] Կենդ բանից ենք առնում այդ անուն, միշ ազգ նաև առնական կոչական միշ, միշ ասելու ենք, մեկ խոսով բոլոր ազգին հնդկական բիւրեր ասելին, ամենասուն անկնան բիւրեր ցանկացած կոչով և պահել Ասիայի Ջրանախորհ. ասան Ասիական աշխատասիրեր մեջ — կոչական ասելին Ենթանի՞ բն բնական ենք հայերեն, միշ ազգ և նաև Ասիական բիւրեր հաստատ ասելու համար գրված: Բայց ասելին միշ բնական բիւրեր չե ազգ և չե կոչով բնական ասել ազգ, միշ ազգ յուն Ջրանախորհ. հարկավոր ե,

և այլն և այլն, իրենց պատասխարներով հակասությունն ունենային կանքիզի պատասխարին։ Նույնպես և լուսատու միջատներից առաջացած կամ վնըջապես մի մարդու ձնոքով վառված պոչըտական կրակի պատասխարը նույնպես համաձայն չեյին կանքիզի ավանդությանն։

Հետո քնչ դուրս կնկավ. ել վոչինչ չՇատց. այս չնե, այն չնե։ Վեչ, Շատց և մեր կարծիքով ամենի հավանականը, վոր կարող եր ջատ անգամ յերևցած լինիլ և այսոր ել յերևիլ վորպես Արատածի գլխին այնպես և ուրիշ տեղերում։ Մեր բոլոր հետաքննու-

---

վոր քարտմանիչը լավ ուսած լինի իր քարտմանած գրքի տարիկան, ապա քիչ վոչ քարտմանությունը կդառնա մածնաբրդոչ և գրականապես անպուտա, հանդիսարան լինելով տեսակ ըմբռնողությանց, մկրտությանց, այն, ջատ անգամ և հիմարությանց. քնև բնագրում իմաստությունն եր այն։

** Առ այժմ, քողնելով Արատածի վուլկանականության խնդիրը, մինչև մի ավելի հարմար և աջող ժամանակ, գանձնում եմ հայ բնագիտներից ուշադրությունը և ուսումնասիրությունը հետևյալ խնդրի վրա։ Ամենից հայտնի յե, քե Արատածում ձմեռվանը կա. այս բանը վոչ միայն մենք հայերս գիտենք, այլ քիմիայի մասին գրված մի քանի առաջ գրքերում են խոսվում և, ավելցնելով, քե տեսակների քննված չե այդ հանքը և քե պետք և կարծելի, վոր քնչ ձեռվանը լինի. բայց այս չե իմ ասելիքը։ Շատ արժանահավատ մարդիկ, այդ և քուն աշտարակցիք, վորոնց հետ տարիներով բնակության եմ յեղած, քատ աշտարակցիք նույնիսկ Աշտարակում, ուշադրությամբ և վազուզուպատրիք և այլն և այլն միաբերան վկայած են ինձ, քե Արատածի վրա, (դիտեմ հատկապես վոր տեղում) ձմեռվանը տաք ժամերին վազած և տառած ջրի պես ձ ո ւ լ ձ ո ւ լ կաթ և ընկնում քարերի։ Գարիճները գնում են և հրացանի գնդակով տալով վայր են ձգում, հավաքում և տանը պետք ածում։ Այս բանը ինձ զարմանալի թվաց և գրեցած և վազից գրավել և իմ հարցասիրությունը։ Ձախտագին, յերբ 1860-ին Ծղմկածին էյի, գրպտած լինելով ապրելին գործերով, չկարողացա ժամանակ գտնել, վոր յերթայի իմ աչքով տեսնելու այս ձուլ ձուլ կաթ ընկնող ձեռվանի երևույթները։ Մինչև այսոր խոսածիս իմաստին ընթերցողը հասկացավ, վոր իմ զարմանալիությունը ձեռվանի լինելուն չե, այլ նորա ձուլ ձուլ քարերից կաթ ընկնելուն։ Հայտնի յե բնագիտներին, վոր ձեռվանը հալվում և միայն մոտ + 80° Ռեոմյուր կամ ավելի ճիշտ խոսելով + 103° Ցելսիուս (սանտիգրատ), իսկ այն բանը, վոր տառած ջրի պես պինդ ձուլ ձուլ կաթ ընկնի, պետք և վոր առաջ հալվի։ Ցնդի սանդ քե ձեռվանը անմիջապես այդ քարերի մոտին և, այն ժամանակ նորան հալեցնելու համար պիտի կարողինք վերոգրյալ ատաճանի ջերմությունն. բնչ անգից և Արատածի վրա այդ ջերմությունը։ Այս մեկ քարտ Ցերկրորդ, յերբ ձեռվանը անմիջապես այդ քարերի մոտ չե, այլ նորանից հետու, այսինքն խորը, սարի մեջ, իսկ քարերի վրա նորա ներգործությունից կախված են միայն ձուլերը, այդ ավելի ժանրացնում և քանը. պատճառ այդպիսի դիպվածում ձեռվանը պիտի վորպես շոգի քարերանա սարի խորքից մինչև այդ քարերը. ձեռվանը շոգիանալու համար կարող և մոտ + 320° — Ռեոմյուր (+ 400° սանտիգրատ). բնչ անգից և այս ջերմությունը։ Պետք չե մոռանալ, վոր այդ ատաճանը ջերմությունն հարկավոր և վոչ միայն նորան շոգիացնելու, այլև այդ վիճակի մեջ պահելու համար, վորով-

քյուղքը համոզեցին մեզ, թե այդ սքանչելի կանքիզը ուրիշ քան չեն, եթե ոչ աստված Հեկտոռի կրակը, զոր մի դիպվածով էր անմահներում և Աստատոր և Պոլլուկս։

Այդ կրակին գրա չէր աստղքի անուշը զոր կպել է, մանավանդ առիթներում և մեզ մի գաղթ տեղեկություն տալ նորա մասին, գոտեպնդի քրիստոսյացը մի գերբնական բան չհամարելն ապրանք և շահանք գրա, եթե աստղքի միջնորդությամբ դարձյալ այնտի մեզի այդ կրակը, և ոչ Լուսավորիչը քրիստոս գնացեք մի աստղ Հեկտոռի բոսոմակից, գորին բնաւ մեր եկեղեցին չեն ճանաչում։ Աստղ Հեկտոռ

Հնան քրիստոսյան ասոլհանը քշտին տղին ծագին իր վիճակը և գոպան հոգին մարդին հնասի, այն համեմատութ, ասոլ անգամ Ինչ գնան հնդուկ համ հոգին մարդին չեն հարոլ բնան քրին գանից գնալ գեր բոլոր-բանալ, այլ այնտի գոր այդ գեղանգամ քրին ղոգու հերքպատանքով, ուրին այնտի բնանմագին, քե ծնունդի նանքից մինչև Աբրագամի այն անգը, ուր կնքվում են այդ ծուլքը, կամ մի անգը, մի հանապարհ, գոր ունի գեր գրած քրիստոսյան Ինչումի ղոգին, քերք հնչվում և գեղում և գնալ հոգին մարդին, գնալ գեղ, գոր նայանի չե քրիստոսի մեջ անունամ ծնդրատագին։ Ուր. այնտ գոր ծալ ծալ հոգեվիչ բնագնանի չեն, և հարվիչ և հնդուկ հերպատանք ասանայ. համոզ, գոր հնան ծարնչով ասանը, հոգրան և գեղը հնչված ... 181 — ։ Բացի ազգանից հոգ և ուրիշ մանգամանուքյունը, գոր ամենքը ներ համարում հնչել, հատուկով, գոր քրիստոսյացը գնամանում մեր քրամունքը գոյլմանգնչում Ինրավ գոր մինչև այս բոպնա չեմ հանդանում այս բոնը։ Այս բոնը մեզ համ ասան հոլ, քնչպես այն սքանչելի ջնանքնին պես գնանից բուսանող գոսկին և արծաթքը, համ գոնան մեր չհամեմատգոր քյուն, գոր այսպես մինչև ասում և բոնը Ելնին ասնչին, «Հին ժամանակներից հոգ և քնդան և գնալով գնարում եր, այլ պես հարկի չեր հանդանում, բոլոր ներկու ժամանակով էր բուսում։ Ուրիշ բոն չե Ասում, մեզ գոչ հնչու քնանքյան ասի ձգնչ, պատմում, մեզ ասուպատես հատոլքում և Աբրագամի մեջ ծնդրի այդ ղոգնոցում, համ քե հոգնագան ցան էին բոնը քե հանդրը, հրես չգնամի ասդու, նորա հոլվիչը, ուրին Աբրագամի մեջ ասանգին հա քրիստոսյան Ելնանդ քե մեզ որ մեր բնագնա գեղբոլորնչգնանից մեզը ասրոքոցգներ մեզ մի ասուսանագնա ղոչնանում բնանքյամբ Աբրագամի գոբոգնում քյուն, քե գասչհանագնանում քյուն, քե չերեքրոբանում քյուն, քե չերեքրոգնում քյուն և քե հանդրոբանում քյուն վեցրերնում քյամբ Ելնի քե չնանդրոբանում, բոլոր ասգանչից, գոբո գնալ և քրիստոսյագ և ծանդրոյագ և մոգնչնյան ասրա և մանդրոցում չգ, գեղե ուչագեր չրնեն Աբրագամի բուչանչին, ասանգնչին և նորա գրա ապրող հնդոգանչնեներին, այն ժամանակ մեզ նեղա գոչ ժրոյն չնորհնակ չրնեզ նորանից, այլև գոբոգնում նորանով Ելնքրոգոյի ասչեր, քե չնանդ ասգնորհա չնեզ. անագամանչ ասչեր նեզ քնչ ասգնորհրը բանդորեր, գոբ գոս մեզ ոչ քեր, քեզնա կորած համարելով Ասեռ անգչուհանում Աբրագամի գրա չեչնեզը Ջնեչրոգոասչի գրա չեչնեզը չե, ուր Ասուց գոբ, հոչակոգ Հասչրոգի քեզեն գոասչրց հնում ասրգնա չեչգոս անագամ հոգնեզգրն Ջնեչրոգոասչի գոգամբը (ան բանի գոանանոչագ ես ագնչի բոլրեր, Հասչրոգը չեր հասեզ ճիշտ գոգամբին) Ազրբոնի հարբոսանը գագանչնեզը [1]։ Այս մարգրնիզը պարզ ուսասնագնան հանագագրնարգը էրնեն և գոչ քե հոգասագոսս քյուանից հանձնարարոսս քյուն համ քաջգնչոսս քյուն ասասցած ասաչհանագորը

---

[1] Այս մարգրնիզը պարզ ուսասնագնան հանագագրնարգը էրնեն և գոչ քե հոգասագոսս քյուանից հանձնարարոսս քյուն համ քաջգնչոսս քյուն ասասցած ասաչհանագորը

խոսքը, ինչպես կարծում են Հելենների ամերսանքից և առաջացել, վարդվհան այդ կրակը քրիստոնեությունից առաջ էլ նշմարած են. և ինչպես առաջ, այնպես և քրիստոնեության ժամանակ, նույն այդ կրակը, ինչպես ասացինք, անվանվում է մի պիտվածում հատատր և Պոլլուկս, որի մասին կասենք մի քիչ խոսքս Դակ քիչ ինչ և այդ կրակը, ահա մեր ծանոթաբանության բուն խորհուրդը:

Ծննդատրում ենք, թե ընթերցողը փոքր ի շատե պատասխան ունի ելևքատրականության վրա. սակա չենք այս չննդատրելով խոսելու լինինք, այլ ժամանակ ստիպվինք ամբողջ ելևքատրականության համակարգությունը ավանդել, որ կամ ֆիզիկայի գործ է (այսինքն ֆիզիկայի մասին գրված գրքի) կամ մի առանձին հատվածի ելևքատրականության մասին է և վոչ բնավ կարելի չի քաղել այս տեղում Ուստի, չննդատրում ենք, ինչպես ասացինք, մի փոքր գիտության, մի պատասխան ելևքատրականության մասին:

Ամերկրագունդի և ամպի մեջ առաջանում են ելևքատրական լարության, որ առանձնանում են ամպի և երկրագնդի մեջ կեցած ոդով, վարդվհան ոդը վատ առաջնորդ է ելևքատրականության: Ամերկրագունդի և ամպի մեջ առաջացած ելևքատրականությունը դանագան են. նոցանից մինը անվանվում է դրական, իսկ մյուսը բացասական: Ծնվ վարդվհան այս ելևքատրականությունը այլասան են, ուստի բնական որենքով նոքա քաշվում են, որ միանան իրար հետ: Ծնվ ամպի ելևքատրականությունը հանկարծակես միանա երկրագունդի ելևքատրականության հետ, այն ժամանակ այդ միավորությունը զգալի չի լինում մեզ վորպես կայծակ: Ամերկու դանագան ամպերի մեջ էլ գոյանում են շատ անգամ այն վերը հիշված երկու այլասան ելևքատրականությունը և երբ նոքա իրենց այդ ոդերին բաժանության մեջ միանում են իրար հետ, մենք տեսնում ենք նոցա լուսը — փայլակ, և լսում ենք նոցա միավորությունից առաջացած ձայնը — վորոտ: Բայց այժմ այս վերջինը մեզ պետք չե. մեզ հարկավոր և միավորությունը ամպի և երկրագունդի ելևքատրականության. բայց վոչ մի կործանատրի կայծակի կերպարանքով:

Ծերը, ինչպես ասացինք, երկրագունդի և ամպի մեջ առաջացել են այն այլասան ելևքատրականությունը և երբ յուրաքանչյուրը նոցանից ոդի միջնորդությամբ առանձնացած լինելով գտնվում է լարված վիճակում, այն ժամանակ (նույնպես ասել ենք) ձգտում են չեզոքանալ — կամ կարելի չի այսպես ասել — այսինքն միավորվիլ: Ծերկու այլասան ելևքատրականությունն էլ

սասանվելու սասանվելու կարող են իրենց նախկին դիրքը գտնել գետնի և այլ մասերն ևս ուղիղ դիրք. իսկ կիրք միացած, եղ չեն բնական պայմանների սակ և անշարժ են։ Այդպես հանկարծական միացումներ մասին խոսելիս — հարկավոր կլինի մի քանի խոսք ևս ասել — և ասացինք, որ այդ միացումները պատճառ են լինում կամ վրան կայծակ, կամ վրան փայլակ ու որոտ։ Արդ հանգամանք, այդ հիմնարկությունների մեծամասնությունը, այսինքն սասանման միացումները, շատ անգամ բոլորում անդադար լինում։ Իսկ կիրքերին, մեծ մասամբ, ոչ մի բան չի պատահում մեծ։ Ուրեմն կայծակ և որոտ ևս չեն լինում։ Այս պատճառով, այսինքն սասան պրկվելու, շատ անգամ այս կասկածները վերացնելու միջոց հնարելով և գործածելով, մեզանից շատ անգամ ավելի առաջ և աստանձնագույն կիրքեր, բայց մեծ մասամբ Ռայլ հետևյալ, մեծամասնությամբ և, որ մեծ մասամբ հնարելով ամենայն կարգից կատարելագործելով (augur) ուրիշ բաներով ամենևին կարգից որ բան կիրքերից, նորա վրա իրենց պատշաճությունը հիմնելով և մտադրվելու խորհրդով, ամենևին հնարավոր են ասելիք այդպիսի բաներ գրով մեզանից ևս։

Բայց, արդեն, կարծիքից առաջ կամ շատ կարծիքից հետո, մեզ մի հետաքրքրություն պատճառեց բոլոր աշխարհքի կամ շատերի մարդ ազգությունների գործերն ևս, մեր հայրենի կիրքերի ազգությունը։ Հետևյալ և բոլոր ազգերի մեջ կիրքերի ազգությունը, մեզանից շատ ուսումնասիրված հարց։ Հիրքերին ազգությունը և ազգ

են այսպիսի ելևէջարական լուսով. շատ անգամ ազատվելը քրտնելով այն ամպի մոտից, որի ելևէջականությունը մեզմաբար միանում էր յերկրագունդի ելևէջականության հետ, յերևել են զարմացած և ապշած ամբոխին լուսնկեն կատեցով: Նույն այս բնական յերևույթը նկատված է շատ անգամ և ցած տեղերում. շատ անգամ ծառերի ճյուղերը լուսավորված են. շատ անգամ մարդիկ կարծել են, թե երվում են կրակում, և սարսափել են իրենք իրենց տեսնելով էլ հանդերձս լուսատարած:

Կայծակի ժամանակ, հունվարի 8-ին, 1839-ին, — ասում է հռչակավոր Արագոն, իր ուսումնական քննության մեջ կայծակի մասին. [Notice scientifique sur le tonnère ch. XXX] — էյնբր կայծակը զարկեց Հասանլույան յեկեղեցու աշտարակին, Ճմռլլնի և Հասանլուի միջոցում (Հոլլանդիո մեջ, առաջինն ամրոց է, այժմ զբոսիկ ավերակ, իսկ յերկրորդը քաղաք) գտնված գնդացիք նկատեցին մի առաջուան յերևույթ. վերը հիշված կայծակի զարկելուց մի քանի ակնթարթ առաջ, նորա տեսան, որ բոլոր նորա հաստվածները (շուրթերը) կրակված են: Այդ կրակը անցնելու (մարելու, հանգցնելու) համար դուբ տեղը աշխատելու ժամանակ սարսափանքով նկատեցին, որ ծառերը և նավի կայմերը նույն բոցով երկեն փայլում: Կայծակի զարկելն ու այդ աքանչելի կրակների անհայտանալը մի ակնթարթում կատարվեցավ:

Վերքան ուրիշ այսպիսի դիպվածներ առաջ և բերում Արագոն, վերը հիշված հոյակապ աշխատությանն մեջ. վերքան այսպիսիք հիշված են գերմանացի Ծիմմերմանի ֆիզիկայի մեջ[22], մենք չենք ուզում ամենը այստեղ գնել: Այլ այնչափ միայն հիշեցինք, որ տեսնեն և համոզառան, թե այդ կրակները և լուսերը ոչ բարձր են ամպերից և ոչ առանց յերկրի գործակցության առաջանում: Բնությունը, ինքը, ոչ թե մի լոկ հրաշք է, այլ բարձր քան թե հրաշք և այս պիտի ստիպվի ընդունել ամեն մարդ, որ ուսումնասիրում է նորան: Բնությունը միայն կարող է հասկացնել մեզ արարչի մեծությունը և փառքը. «Երկինք պատմեն զփառս աստուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստատությունս»[23]: Արարիչը, մեկ անգամ ստեղծելով բնությունը տալ է նորան անխախտելի և սուրբ որոնքներ, որ բնավ և մեկ մազի չափ խոտորումներ չունին. «Յամհաման եղև և ոչ անցանիցեն*: Այդ որոնքներով կատարվում և ամեն ինչ, որ մենք տեսնում ենք,

* «Եւ ամենայն արարածք անբասիրութեամբ կատարին զհրամանս պատուիրանի նորա, ոչ երբէք անցանին քան նախայ ասհմանն իւրեանց». Տղիչէի վարդվառն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին. Մոսկվա. 1861, յեր. 66. քաղուած այն նամակից, որ Աշուիչատի սուրբ ժողովը գրեց Հոգևորին:

կամ ինչ վոր քնում չենք տեսնում, տիեզերքի անչափելի տարածությունն ինչ-վոր պահուն որպէս գաղտ և գիշեր որպէս ցաղնաց։ Երկրային գաղտն որպէս պատասխան առաջի գրաոց նորա ո կարէ կոչել։ Ինչ վոհամ նկարագրություն։ Բայց այս քոլորը լինում են այն մեկ անգամ գրվող արձանագրով. ինչպես մարդը ապրում է և բազմանում է, ինչև առաջին մարդը միայն գաղտ կոչ ստանում ամենքից։ Ամենը հրաշք, վոր ում և ինչ կարող էր մտածել, շատ առաջ, շատ ավելի և շատ շնչին է, քան ինչ այն հրաշքը, վոր արարչչը քնում ինչպես մեռելներ ցույց և տալիս մեզ ամեն օր, ամեն րոպե, և ամեն վայրկյան։ Նա չի հնանում, վոր քնելով և առաւոտվելով քնում ինչպես ամեն վայրկյան առաջվում է ամեն քնում ընդհատվածներին, իր ստոր ապրիլարանից. տարակոյս չի մնում ինչ գործը քո ակբա. այլ նա, վոր միայն ինչը չի ազատում և չկամի ինչպես ամեն քնում ինչպես, տիեզերքում և տիեզերքը գործում մտածելը նորա, գլուխները և գաղտնիքը նորա նա-ստատեցը, միշ. հնչեցը ինչ ասը, այլև արդյունք է, վոր ուրիշն ևս նորա կամավոր կուրությունից հնանելով չտեսնելն և չտատանի. «ինչպես ոչ մտածել և ոչով մտածելներ արդյունք»։ Նա, վոր այս քոլորը մեզ գործ հանելիքս. հնարք, ինչպես քո քիշման գլխից անհատներ և համակրություններ և ընդհատում ընդհանուր քնում ստատվածները ստեղծելիքներ, քաղաքներում այն արձանագրերը, վոր մարդու կամքին քնում չեն ենթարկվում, այն, ինչպիսին ստատված արտահատներն և հաղորդակցում կերկրի կերհանց։

Բայց, վոր ներատրած մեզ ցույց են տալիս ինձ մի շիշ, ուր կա մի քանի կաթիլ արյուն և պատմելով, ինչ այդ արյունը այս կամ այն մտածողի կամ ի գործ, ուշում են գործածել ինչ այլոց ստատվածը, վորի գրած արձանագրերը, մի անկիմարիկ, ինչպես ենթադրելի գիտությունը կատարում են ահագին ուսիկներ, կան խնդրություններ համ, վոր ուսիկների մեծությունը գործած, քան կերկու կամիկ շատցած արյուններն ստրկում. և այն մտածողը, կերը բացատրվում ուրիշների կամիկներին, բայց կենդանի արյուններ, ամեն վայրկյան կատում են և գրվում են կատարում իսկ կերանիներում։

Մենք ճարտարապետներ, վոր քեզ առնկիկ և ստանդ քո ապնությունն կամ խարդախել կարողներ, մերիկ կարող և ոչնչով քո ստատվածը։

«Քիչ հաղարդատիկներ կատած ընդ խաստրեր... «Մատան ի հոգին ստատանալ էր... «Ճանկ գործ ի խաստած արտատրեր»։

Եվ մեր և հատած ուրիշ քնական գիտությունները և ինչ անհատականության քրմական գաղտնիքներ քանում և ստ, ինչ համարձակ

քայլափոխներ և անուշ, այդ մասին հարյուրավոր են ապացույցքը։ Նուշնիսկ մեր հիշած Ծիմմերմանի ֆիզիկան, — ուր նկարագրական մասին մեջ, առաջ բերելով Բեն Դավիքի, Միքայելիսի և Լիհտենբերգի ուսումնական քննությունքը (այս բանները հիշված են մանավորապես և Արագոյի գայծակի մասին աշխատության մեջ), զարմանալի պարզությամբ բացում և տապանակի և վկայության խորանի գաղտնիքը, — քեքեև ապացույց չեն։

Հազով չափ ցանկալի կեր, վոր մեր բնագետ հեղրայրակիցքը աշխատություն հանձն առնվին այդ ֆիզիկան քարզմանելու։ Այդ գործը գրված և հասարակ ժողովրդի համար և կարող ևեր հատատատանել վկայել, վոր ամեն կարգի (անշուշտ, ուշադրությամբ կարդացող) ժողովրդին հասկանալի կլինի, չեքեև արժանապես քարգմանվի։ Բնական գիտությանց բոլոր ճյուղերը կապված են ֆիզիկայի հետ, այնպես, վոր դժար և ձևոք տարկել բնագիտության մյուս ճյուղերը մշակելու կամ քարգմանելու մեր ազգի համար, մինչև վոր չեննքազրվի քե ֆիզիկան ծանոքի և նորան վոքը ի շատե։

Բայց, ինչպես մի անգամ արդեն ասացինք, այսպիսի գրքերը պիտի քարգմանվին լավ բնագետների ձեռքով. պատճառ, լավ քարգմանությունը շատ անգամ քեզի չե լինում, քեև քարգմանիչը քաջ գիտեր լեզուն։ Գիտությունը չերբեք չե կանգնում մի կետի վրա, այլ միշտ առաջ և գնում. ամեն որ լինում են նորանոր հայտնագործություններ և նորանոր պարզաբանություններ գիտության մեջ և շատ անգամ անհասկանալի տեղերի։ Քարգմանիչը, մի այդպիսի գիրք քարգմանելու ժամանակ, պարտականն և նորա բոլոր գրությունքը համեմատել գիտության այն վիճակի հետ, ինչ վիճակում վոր գտնվում և սա նորա քարգմանության մինչոցին։ Մեր հիշած ֆիզիկայի բնագիրը կարծե և փոփոխությանց, ավելացածքների և ծանոքագրության նորա առաջ քարգմանիչը բավական մշակել և այդ գիրքը, բայց ել մի քանի տեղ կան, վոր պետք ունեին ավելի պարզաբանության և ծանոքագրության։ Լավ, խոսքով հանդես յեկած չհամարվելու համար, մենք հրավիրում ենք մեր բնագետ հեղրայրակիցներին ուշադրությունը միտեորականության վրա, վոր Գերմանացի նատուր-ֆիլոսոֆների (բնագիտիկոսների) մեջ, մինչև այսոր ել, տեղիք ունի և վոր գիտությունը բնավ չե կարող ընդունել։ Արդյոք քե աբբեսությունից պատճառված էինքնասիրություն խանգրի մեջ, Մաննքեյի և Քաֆֆի աքսանչելի կարծիքները հշմարտանման կերպով առաջ են բերված, բավական քիմիական մանրամասնությամբ, մինչդեռ նորա ընդդիմ մերժողությունքը առանց բացատրության,

յոկ Լոմոսոպին, Գեոմի և Լիբրիի հեղինակների անուններով, ասածդ ասում ենք, գոնե մատենագրական հիշելու մի ինչ ճանապարհով հասնել կլինի այս հեղինակները իրենց վերաբերական գրություններ։ Պետական հիշողությունն է և Լիբրիի 1844-ի կատարած քննության վերջը անուն ունի, մինչդեռ Լիբրիը իր ճամփորդների շարքում տպագրություն մի, ոչ միայն մանրամասն և հիմնավոր կերպով խոսում է քաղցրի արտոնչների ինքնատիպության, 1850 թ. հետո կատարած քննության վերաբերությամբ, այլև ամենքի մեջ հանդես և հանել մի քանի հայագիտական աշխատություններ[27]։ Ճիշմարիտ ասենք, այն, չե քաղաքական վիճակագրական գործեր, կամ բնագրական գործեր են և չե գիտեմ պատճառը թե ինչու, բայց նոցա քննության կարելի քանակ, մանավանդ պետական գործերի և տպել մեջ բերել և մի քանի բանի չեն գործ հանդես տվել։

Ահա այս անուն քանի անձն գիտության վերաբերյալ աշխատությունների մեջ կարող են պատահել, որոնցից և մեր հիշած գրքի մեջ եղ կան, որոնց հեղինակքը, չնայած այսքան գրքեր գրելուն, անշուշտ, այնպես գրել չգիտե. այս պատճառով, այդպիսի գրքերի քաղաքացիներին գիտի լավ գիտնալ իր ասելիքն և գիտության մեջ նորին վիճակը, որպեսզի հնացած և սրտին վերջին գիրքերն չգան ասանել կամ ընդունել այնպես գիտության նորին քարոզ։

Մեկ խոսք ևս, քե մեզ ծանոթ բաներն ցույց տալու համար այդ, նկատենք այ. Ամատունցի քննիչների մասին գիտության գիտնական կատարածքը, աշխատություն հանել ասելու մեր հիշած քննիչներն հայերեն մշակելու։ Անշուշտ, նախ մեզ գրքույկներում, համակրությամբ գոնե ասելու հանար բնական այդ մշակություն, այն մանավանդ, Ասպնի և Ասանին քրտնաջան գնահատության հայտնած քննիչները իրենց կրոցներին մեր աշխատություն։ Բայց մեր խոսքը հասարակ մոգովրդի ազգին վրա չե, բնական, այն, Ճիշմարիտ քննիչներն մեզ բնության անհայտ ու ասանելիներին։

Հանգամանա եմ կարծել, գոր մեր գրականքը կարդալով, իմ միտքն այսանգ ասալ ասածն խոսքերը, կասեն քե ոչով բոլորը մեզ մի անծանոթ կամ նոր բաներ չեն, մենք այդ ամենը գիտենք։ Ճիշ լավ գիտեմ, գոր այն գոնե, գրածներից չեն եմ մանուսի, բայց և ամենն ասելու համար և միայնում եմ, գոր ընծանելից լավ իմացողներ էլ կան։ բայց այդ ամենի վրա և նոցա համար, գոր բնի գիրք ասանե, քե իրենց վարուց գիտեն իմ ասածներքը։ Ճշմարիտ կույրը Էլը ոչ էր ձեր մեզ. բայց այդ անասունքը և մեզնե ձեր ի ձեզ հասասանակ ենա[28]։

Հայոց և թաւարը միմեանց այն աստիճանի նեղուակ բաներ են, որ յերկուքը միասին չեն կարող լինել մի տեղում. և յորի մեր գրագնացքը, որպես սիրելի յո մեզ կարծել, ուղում են փարատել և մեկ որ առաջ առնել ազգի ազատութիւնը թաւարից, ապա ուրեմն պիտի լուծ գործ դնեն, Թաւարը, վրէժ ինքն իրեն կփարատվի և վոչ թաւարով կամ առաստիներով։

Մեզագրելի չեն ժողովուրդը*, յորի վազում և դնալի գերբնականը, մինչդեռ Արագածի վրա յերեցած լուծը իրազուքիւն ե. իսկ նորա բնական պատճառը նորան անհայտ։ Մոսկալի վճռանելը և ամերսածութիւնը թերում են այս կանխամտաւ կարծիքները, վոր առաջացած են ոչին տգիտութիւնից։

Անի քաղաքի բնական յերկրաշարժից** կործանումը միքիա չէ վերագրվել մի վարդապետի նզովքի և այդ ավանդութիւնը մինչև այսոր նստած չէ ազգի մեջ[21]։ Հայաստանից այնքան բազմութիւն դուրս գնալն նորա քաղաքական պատմութիւնը Արևմտյան Եվրոպայի մեջ, նորա քաջածնները և այդ պատճառով Երկրակի գավառի ամայանալը, վորպես նաև Անի քաղաքի ավերակ վիճակը այդ

---

* Աստուծի մասին չի, վոր համարձակ դուրս են նկել, խրատ մոռացել. մեզ նման կարգացողի վոտները պինդ և ծռաչիքը կապած, ամառով ոտաբոբիկ պահած Ախր քիչ շատ առնազիքը չատ կպահանջին, բան պատասխանի որը ինչ ջուլար կտան ինձ նման գրի անն ու սիրտակը իմացողները, վոր ել ուրիշ բան չենք փիլը անում, հենց ուղում ենք՝ լավ ուտենք, լավ խմենք, քյահվան ձիու վրա նըստինք, չալ-չալ մանեքները ջնջենքում չխկչխկացնելով, ձեռներ[ն]ը պողպատով խաչացնելով ման գանք, քեֆ ու մարթյա անենք։ Երեսած արագ կռնձիլը, գահնքու գինին աներչ-աներչ խմիլը, կառնիքով (կռուք), գրուչկով, փառավոր ուտած-ուտած ման գալը, գառ, գուշտաշ հագնիլ, մաչիլը, նորաթ քնքաթի ձեռին ջուր ածելը, յերեսին հով տալը, տաք յորգանի տակին, փափուկ պոչակի մեջում չնիստիլն ու քաշակ տալը, վոտ ու գլուխ գարգարիլը՝ մեզ քեն գժողքը չտանին, գլխաթը քանի չեն տանիլ՝ հարկիդ։ Աբովյանց, Վերք Հայաստանի, կոր. 82։

** Մի քանի յերես առաջ ասացինք, քե մեջեին գարերից հետո յեկած նոր գարերը չէնգան տառնց ազգերուքիյան. կարծում ենք, քե կարդող և ոչնիչ մեզ այդ բանը վորոշ կերպով ցույց տալու համար, յեկե տանենք, վոր տառն և ուշ գարու սկզբում հայ վարդապետը, խոսելով յերկրաշարժութիւնի վրա, հետևյալ վերագրում է նորան քնական պատճառը։ Զենոբ Գլակի գերքը, վոր տառջին անգամ տպված և Վոստանդնուպոլիս 1719 թ. (Ծանոթութիւն ա. Ե. կ. բ) ունի իր մեջ այդ գերքը տպել տվող Հովհաննես վարդապետի պատմագրական հիշատակարանը, ուր այս վարդապետը, 1709 թ. (ռմծթ) Յարունում պատահած մեծ յերկրաշարժը այսպես և մեկնում. «Հնումըդ ներհակաց պատահական ի ներքոյ երկրի, յանկարծ խոկ քնդամբ չարժնցաւ երկիրք ի հիմանէ անտի, սկսանելով յինկնցաց գուառէն և հասանելով առ մեզ[22]։ Ամենքդ և ասեք, վոր մենք այս կարծիքը տերը չենք, բայց առաջ երթինք վորպես վկայութիւն մեր խոսքին, վոր քե հասկացողութիւնը ներվրից գնդի տարօրինակ հոգմերն և անցկիչ, արգեն առաջագիմութիւն է cet, déja qelque chose!

Ղազարի պատճառով չէ։ Ինչի քաղաքը անխիղճ է. ով գիտ այնտեղ բնակվի, նա կնայնա կանխիճին, այլ չի միջնի այսօր ապրի ամենամեծ մասի պատմությունը։ Ահա միջնադարյան պատմչների ուղղությունն ևս. ազատախնդիր վերքան կամ։ Մենք պրոպանանդ պիտենք (իրենք ասում են քե պրոպհետ են)։ գիտ մոզովրդի աչքը բանալը, հնդնամիտության քյաղը նե համարում, հանդգնաբար հրատարակելով հյուանկանացրնք իմանալ, քե մոզովրդի մոլորության պատճառ լինելը, կեղծիքից կեղծիք ստրատրելը և թագդի անդամ հարվածներին մասնակցը, յուր ստրոք ինչ ուղղամտության է։ Քանզ գիտնքի գործ մասնակի մեջ պրե մեր անատնք պատմո ինձնագրության, միայն քե մենք բյուրատիր մոզովրդի մասին, ստատատանքին պատճառ կեցած չլինելնք։ «Ու քանի՛ քաղաքներ ևս իսկ ինչ ինչ նգնմ լինել ի Քրիստոսէ, վասն կեղծելոյ և ապստամնացոյ իմոց, ըստ մարգեաց, որ են խոտրակրացիք» (Քուղի Գողտան ստ Հոռոմոսլեցիս, գլ. քի. հատոր 3)։

Քանզ չիտրնիմ, քե մենք ստրնատրար պատմանուժ ենք այս նանգրնու և հատանատան ուղղության վրա. քանի լիցի Ինչրատրան անցյալ կատաստրֆից. հատանին չե, քե կարդը մեկ որ մեզ ևյ պիտի հատնանք. և ուրնիս ենք, գիտ հատել և. պատմատ, գա ցուցց և ստրնի մեզ ապրի ստատիշատուժ քյաղնը։ Մանավանդ պրատաշատի և անձամբ Գատիկեցի պլնի անցքը, գիտ, իր ստատնագրաշխատնի և բնատրնատկան հատիճանդակնե պյուտանի պատճառով, ստյնե գիտցնրնիկի ատենգրատկան հատատկրցուժ քյաղնը ստշտատանելով, իր յամատնատուժ ստրնենկան հատատկուժ հատատժվածքով ատատրցի ինդիվիդիցնրնի և չարչարանքով նորա խոտիտր բանատնրուժ։ Այնտանդ ստնիտնցնին նորան պլխատրոց և ձնկատչոք կտրտցուց մի ստրհատատրնկի և ստրժպատի կերպնատրի*,— բատրատվնե ստրժանի նորա շատատգրատնեքին,—

* 1637-ի հատնիսի 20-ի հրատարատակով պատատրատվածով Գատիկեցը, Ուբրատնա ստ քնեքատրցի (Հոռոմի պատի) ժամանակ։ Ահա նորա հրատարատական կերպնատրը պատճառ։ «Ահա Գատիկոս Գատիկեցի, 70 ստարնկան, հանգատցյալ Վինչենատա Գատիկոս Գյուրնատացու. վորցի, անձամբ անձինս նանկոս լինելով պատատրանի ստատրը և ժատնդ չատած ձնք ատցնի, ամ, համաչխատրհնական բրնատանանական հատատրատպնատուժյան ստրատնագատցյ կատրցնատը, հնդնամիտատական չատուժյան բնգցնամ բնգհանրատական ինդիվիդնատատրը. և ստչյնս ստատրը ստանձնատյալ ատատրը ամենատատրանը, վորնին հատամատրվատմ եմ անփատական ձնատնքատրվ, լնատրնատմ եմ, քե միշտ համատատցնել եմ, ստյմ համատատմ եմ և, ատատուժատ ստյնատ քյատրվ, միշտ պիտի հատատատմ ստչյ ամենն բանին, ինչ վոր պատնատմ և, բատրատրմ և և վատրատցնատմ և ատատրը, հատամատնատիչնյնատնան, ատատնյատական յնդնգնգնին։ Բայց վատրամնատն ստրատցան պատատրանը իր պատատնդատրով հրատատյնցը ինձ յատրատրվնին քիստատյ ստչյ ատատ ատատուժը, վոր հատատատատմ եր, քե ատրնգատկը անշատրատ կատցատ և ատնատգրնրնի նչնատցրնատմ, իսկ յնդնգնգնը չե պատնատմատմ և շատրմատմ ե, և վատրամնատն չնտ պնտատ չնդր, վոր ստչյ վատրատցնատուժյան հնատանչին, նորատն պատչատցնանչին, վոր և ինչն նչնատրատ ատատրցանանչին, խոտրատ քե գրատ և նորատնիցց հնատո, յնդրը հատչատնչ նչնին ինձ, քե ստչյ

և հրաժարվիլ իր սրտի վկայությունից և աչքի հայտնի ճշմարտություններից։ Բայց չկրը դեռ բանը չկր հասել այդտեղ։ Նա ուներ պրած մի պատվական նամակ առ Madama Christina Granduchessa madre, որից դնում ենք հետևյալ քաղվածը, «Մենք մեր հայտնագործություններով չենք ուզում խառնափնդորել ընտանյաները և մտքերը. չենք ուզում կործանել պիտություններ, այլ ուզում ենք լուսավորել ներանց և առույգ հիմք տալ նոցա։ Մեր հակառակորդքը սուտ և անատամածական են համարում այն բանը, որ իրենք չեն կարող հերքել։ Նոքա պաշտպանվում են կրոնի կնդծավոր նախանձավորությամբ, բայց նվաստացնում են սուրբ պիրքը, հնար չինելով ներան իրենց անձնական շահասիրությանն։ Բայց, առանց լսելու պետք չէ դատապարտել մի հնդինակ, որ չի դիպչում յնկնգեցական կանոնադրությանց, այլ, ընտանյան որնքներին և որ մեկնում է այդ որնքներքը աստնդաբաշխությանն և յերկրաչափությանն կանոններով։ Ով որ միշտ պատկերաբար հասկանում է ամեն բան, այնպիսին պիտի որ և Աստվածաշնչի մեջ հա-

---

վարդապետությունը ընդդեմ է սուրբ գրքին, յես գրնցի և ոտնցի մի դիրք, ուր խոսվում է հիշված պատապարված վարդապետության մասին, ուր ասրս պաշտպանության համար առաջ են բերված աստկատես համոզիչ փաստեր և առանց վճռական վերջնաբանության. այս պատճառով առաջիկ կանգածանքն տակ ձգեցի իմ անձը վորպես հետևող այն հնրնամիկոսական վարդապետության, — քե անշարժ կանգնած և սիրելրքի կնդդրնում արեգակը և վոչ յերկիրը, որ շարժում են Այս պատճառով, ուզելով անհնազանդել ձեր սրբազնությանց և ամեն կաթոլիկի մտքերից իմ ընդդեմ այդպիսի առաջիկ, բայց սրբազրացի կանգածանքը, մարդս սրտով, և ջերմեռանդ հավատով, յես հրաժարվում եմ, նզովում եմ և ատում եմ վերը հիշված ազանդները և մոլորություններ, և առնատարակ ամեն ուրիշ մոլորություն, որ ընդդեմ է սուրբ հռոմեականական յեկեղեցուն. յես յերդնում եմ, որ այսուհետև չպիտի ասեմ, չպիտի հաստատեմ վոչ բերանացի և վոչ գրավոր վոչ մի բան, որ կարող ևր վիրաբեր իմ ընդդեմ հանել այսպիսի կասկածանք, և քե իմանամ վորևիցե հերետիկոսի կամ հերետիկոսության կասկած ավորի մասին, այն ժամանակ պիտի իմաց տամ և մատնեմ ներան ինկվիզիցիոնի սրբազան գատաբանին, կամ ինկվիզիտորին այն տեղի, ուր յես գտնվիմ։ Բացի սորանից, յես յերդնում եմ և խոստանում եմ, որ կատարելապես կլցնեմ և կքաշեմ բոլոր ապաշխարանքը, որ դրված են ասմ իմ վրա, կամ որ այսուհետև կդրվին սրբազան ինկվիզիցիոնի ձեռքով. և յեթե յես հակառակ վարվիմ իմ ասմ ասած խոսքերից, որրին և բեր, հավատացնելուս, խոստանալուս և յերդումիս, որրից ատակած ազատնը այն ժամանակ յենթարկվում եմ պատիժներին, մահապարտության և տանջանքին, որ այս տեսակ հանցանքների համար դրված են սրբազան կանոններով և ուրիշ սիրելրական և անգական ժողովներրի վճռապատությամբ։ Քնզ ողնի բնե ատվածը և նորա սուրբ ավետարանը, որրին հպավորվում եմ անփոխան ձեռքերովս։ —»

«1787-ին, գրնելե մի գար հետո Գալիլեյի վրա հանած այս պժգալի գատավճռից, որ բնչպես մի անջնջելի արատ ճակատ և ինկվիզիցիոնական գատաբանի

կատարյուններ և մինչև անգամ ատամածընդեմ հայհոյություններ գրեին, ինչը խոսք և չունում ատտուծու աչքի, ձեռքի, կամ բարկության մասին։ Եվրեև ազգի խառնության պատճառով հնարավոր և այս, սակայն ուրեմն ևս ամենի հարկավոր էր աչքի առակ ունենալ այս խառնության ազգ պատասխանության մեջ, այնպիսի առարկաների մասին, որ բնավ չեն չինիարկում ամբոխի նկատողության և չեն պիտանում հասու բարերարության,— ինչպես են բնական պիտանությունները։ Այս պատճառով խառնում այդ պիտանության վրա, չի կարելի յայտարկացու յունները հանել քրիստիանի ատացվածներից. այլ, նկատողության և հարկավոր վատառներից, որոնցմեհան և բնության և Աստվածաշունչը մեծարելու պոչացած են ատամանային խոսքով։ (Հատառս Լիբրից, Դամասկ ժ. ամեն և նորա ամենվածքյ[21]։

Թատր բոզոր բայց վարքան ատգ, այնքան ճշմարտության Աստ, մինչև արհամի պիտանության նահատակների անմահ և նախանձելի հիշատակը։

և պատմիչները ատորագրած պատմությունների վրա, Առնատա-Գրոյն յինկինգտա մեջ, ատակառակաև հանձարեկ մարդկերից ամենամեծի հիշատակի համար կանգնեցրած մի հոյակապ մարմարիոնյան արձան։ Բնակիչները ատանուշորհրդով վոչնչացրեց քրիստիքյանների պատմվելով Դալիլեկի շարագրության բնդդեմ։ Անգլերեն յարմարագրությունը,— ատանգարաշխարհության հիմնական որենքը,— բնդունված և ամենանկ և ամեն մարդուց, վորպես յերկրագության ատկ չընկնող ճշմարտություն և մինչև անգամ պատ և արժան համարվեց պարտադիր (Ջրանատատա Արտպո, Առանգարտ. հատ. III, գիրք բառնիորդ, գլ. 3)։ Արդյոք ատրան ինչ կասե պ. Ջամատանդարատ ատգրափատատ յիտոմբ, Ու բրան VIII-ն և Բենեդիկտոս XIV-ն էլ համա[հա]վատար ատորը, և համա[հա]վատար անձնագա[նչ]անդան են, բայց յերբ բնդդեմ վերնահատած ատգանների վորե անունը արդյոք պիտի դրե Մրջնատանյան հերետիկատարան մատյանատ։ Ենթե Ենթեական գանգատի, քոզ նորա հատար, պատատխանե — արտնչելի մոամանակը[22]։ Ենթագնատգրի պատմիներ Արտպոն ատել և Գեկտոմբերի Առանգարտյանի պատմատ յունների, ատ գիրըը մենը չենը տեսած, ուստի և չգիտենը քե ատ հաշտագոր յերկրագրությունը ինչ ատգրյուրից և հանել։ Ամն պատճառով ատ յերկու խոսքը ատացինը, վոր ատգ յերկրագրերը մի վորը ատյոյտ յուրյամբ (քանի վոչ հատանե բառատ) տանուատ ենը Լոպյոսի «Էնցյանգելատանե հատատգրատ յունեն մեջ. բայց ատատանից, յենթե չե խոսրատ մեզ մենը հիշատատ յուններ նատ յնգտնո ատյոյտյման տանել ենը և Ջոն-Փոյատգերի Գիգիթտյի մեջ։

Քանի վոտանը ատիկատգ համարին, քե ինչի համար հանգնտ հանանցինը ատ յերգրագրերը, մինչև կարող եյինը մերոյ անունը հիշելով հերքնանատ. պատատխանատ ենը,— պատատատ յան ատգատատ յան գործեր յինելու համար. քանզ մի յեզով տվելի քատատգի ատ նատատանները հատատտանը մարդկերի և անհնազանդ հատգրատանտր գիտատ յան։ Ատգատատ յունը պատանդատ և ատ. էն. բայց յանդով գոյացած գոյություն, յատատգատյն բառցանգության, անատանի յիշատատի քատգերն գինի խրթնաց, անձանց և ատգեր Իսկ ձայնն և վատառ հատյով յանձինա, և յանդով գոյացց գոյատատանաս, ի բառի նախանձ հրթիռալը. Ջանատգին յատանատյ. Ջատար Փարատնցի. Գատմ. Հայց. Վիննա. 1793, յեր. 14։

Միայն Արագածը չի, որ ավել և իր հարկը մինչին դարերին. մեր վեհափառ Ազատ Մասիսը նուշնպես ձգել [է] այդ խավար դարերի գանձանակը իր լումանու՞վ չգիտեն Նիմիածնի ճլուսավորչուց ասված քամին, որ ամառներըը ամեն իրիկուն արևը մտնելուս ժամանակ բարձրանում և Մասիսի կողմից և գովացնում և երված փոքրիկված Արարատյան դաշտը, Արզնին, Նայիրով ցերեկվա ջերմուքյան աստիճանին, սառչացնում կարելի չի ընդունել այդ քամին վորպես յերկնային պարգև. Ճնա ինքս, Նիմիածնի մեջ անտառմերի սկզբում, առտած ձուկի պես բնդունս բաց Ճացած, անհամբեր սպասում եյի, քե յերբ արևը պիտի քեկվի, որ իմ ավետը Մասիսի կենարար շունչը ինձ հասնի ու մի քիչ գովացնի. Ընշուշտ, մի վտանգ, մի մոլորուքյուն չկա և չի կարող լինել, յեթե ժողովուրդը չգիտե այս բանի գործուքյունը, բայց և այնպես պիտնալը ավելի ոգտակար համարելով, գրում ենք մի քանի առջնեորդուքյուն խնդրելով ընքերցողից, վոր մեր գրվածքը շատ հյուգավորվում և այս անգամ (Ջնջված՝ բնական և, վորովհետև յերկար ժամանակ չեմ խոսել)։

Արևը աստիճ տաքացնում և վորպես Արարատյան դաշտը, վոր ամեն կողմից գրեթե շրջապատված և սպառած և մեկ տարերով նուշնպես և Արագածի վիթխարի քարակտուր մարմինը. Թողում եմ բոլոր դաշտի մեջ ցիր ու ցան ընկած, քե ավերակներից Ճացած և քե սարերից յեկած անհամար քարերը. քե, այո, վոչ փոքր բան են տաքա, վորովհետև բովանդակ դաշտը լիքն և այսպիսի քարերով։ Այս սարերը, դաշտը և քարերը արևի ճառագայքներից աստիճ տաքանալով, Նիրմուքյան բնական օրենքով, վոր լայնացում և ամենայն մարմին, լայնացնում և անատրացնում են Արարատյան դաշտի ոդը։ Հյուլեքը այս ոդի, վոր անմիջապես շոշափում եյին տաքացած մարմիններին, լայնանալով և մի վորոշյալ տարածուքյան մեջ ավելի տեղ բռնելով, քան քե սկզմ ոդը սկսում են կամաց կամաց բարձրանալ դեպի վեր և այս և պատճառը, վոր Նիմիածնի ժամանակ անատրանում և այդտեղի ոդը և մի վաստակեցուցիչ և վհատեցուցիչ ազդեցուքյուն և գործում կազմվածքի վրա։ Այս և պատճառը, վոր Արարատի ձյունական գոտին, չնայելով նորա աչքատեսհպրակական գրուքյան, այսինքն հյուսիսային լայնուքյան, ավելի բարձր և, քան քե նուշն լայնուքյան տակ յեղած ուրիշ սարերի ձյունական գոտիներ հաշվելով ծովի մակերևուքյից, Արարատի ձյունական գոտու բարձրուքյունը հասնում և մինչև 13300 վոտնաչափ։ Նուշն այս օրենքներով և պատճառներով Հիմալայան սարի ձյունական գոտին բարձր և, քան քե կարող եր կամ քե պիտի լիներ, յեթե նորա

չրջապատը ընդարձակ և ամեհակեց դաշտ կազմած չլինելը. Հյուսիսային կողմին Մեքսիկայի Ամազոնական ափերը, մոտ 20° ավելի հարավային գրավելով ունենք (Արտասահմանի մասամբ գրված, 10° ասել, իսկ Ամազոնական մասամբ 20°) մեծության 5000 մառնաչափ ավելի ցած և, քան թե Արտասահմանը, լինելով 11 0000 մառնաչափ:

Մարմնավոր բնության կերպարանքներ չատ ունենալով են, դարձ հանդերձ, զրկից անդիմաբար են Արտասահմանի հանքանյութերը և առարկայական շարժուն վիճակներ միշտ անդիմաբար ընդհանուր վիճակի մեջ են մնալ և, թե կերպ ասենք կերպարանքներ Արտասահմանի դաշտի ոգի չունենալով անդադար և ընդհատում են գնացքի վրա, կերպ մյուս կողմից Մասխան ոգի զրկից ընդհատ անգամ է և ավելի խոսա, ասելին ոգի բնական դասակարգով խառնվածված և այդանգամանա, բնական արձագով, հնդոսկ և ազանական մարմինները ամեն կողմ համատարածական ընդհատ պիտի մի մանկությամբ և մի համատարածական ունենան: Ինչ և ասում բնական հանգամանքը, որ Մասխան ընդհատ ոգի պիտի միասին լինել Արտասահմանի դաշտի ոգի պատճառներ: Բայց միասնական կերպարանքներ ամենքն էլ չեն, միասնական ոգի անդադարձով առաջնորդ և հանդիսանալ ամեն ձգտումներ, որ ինչպես վիճ և ընդհատում, այնպես և ամեն կողմ, ասում և կերպիկը չեն կատարվում ոգիներ զարգացման կերպարանքներ, այլ այն ժամանակ, կերպ ասենք հասարակական կերպարանքներ և այնպես չկերպ ասենք միասին ընդհատ, կերպ նորա ոգի կամաց կամաց կորցնելով իր ձգտումներ սկսում են անդիմաբար, այն ժամանակ, Մասխան ոգի, և պիտարարներ չգանելով յուրացած ոգից, սկսում և միասին կերպ դաշտ, ասելանդով այն սխալ քանին: Այդ քանին ասեք միշտ հանձնաժողով և կերպարանքներ ասելանդներ: Արտասահմանի հասարակ կերպարանքներ կերպարանքներ, այնպես ասեք կերպ քանին իրենց հասարակությունները: Հասարակ հասարակ քաղաքներ ասելին իրենց իրենց հասարակությունները, որ ժամից և փշում. այն պիտարարներ ասեք կասարում և Մասխան ասելանդներ, միասնական ցավեր ամեն ասելին միասին լինելով կերպարանքներ, նորա ոգի ամեն խոսա և, քան թե հանձնաժողով կամ քաղաքի ոգի, միասնական հասարակություններ ասելին կերպարանքներ ասելանդներ հետ: Ինչպես անդամ կանգնելով հնդկական Մադրասի հանձնաժողովում և, մի քանի որ մեռելով Անգլիան կղզու Գալլ քաղաքում (point de Galle), չես հանդիսանա միասին եմ այս բնական պիտարարներ ասելանդ, ես հանձնաժողով կերպ լինելով կերպարանքներ կերպարանքներ կերպարանքներ: Պետք եր ավելացնել, թե ասելանդական ասելանդներ միասնական ասելանդներ ասելանդ եին

հիմնված լինելով եյապես այն պայմանների վրա, վորոնց մասին խոսեցանք. բայց մենք չենք ուզում ավելի ձգացնել բանը. Մեր դիտավորությունը եր մի համառոտ տեղեկություն տալ միայն ընթացավորչու քամունդա. Մենք հասած ենք մեր նպատակին։

Առաջ ենք գնում։

Առհասարակ Գ. Գոռչյանցի ծանոթաբանությունքը աջողակ չեն։ Մասնով հարսանիքի վորսի և մենամարտության մասին (տես. 198) արգո հեղինակը այսպես և ծանոթաբանում. «Այս վորսի սովորությունը և մենամարտությունը կարծեմ Ճեացած գնաց և լինի մեր նախնի քաջավորների ժամանակից, վոր առհասարակ յերբեմն յերբեմն զվարճության համար անում եյին»։

Ի՞նչ խոսք և այս։ Նախ, վոր մենամարտությունը և վորսորդությունը քաջի սեփական մի բան չէ, վոր ուր ել տանեվի, քաջավորներից Ճեացած կարծվի։ Ընդհակառակ, դուներք քե մեր պատմության հիշատակարանքը տեղ տեղ պահել են մեր քաջավորների վորսորդության հիշատակը. շատ անգամ դատապարտելով նոցա դրոսասիրությունը և ազգային կառավարությունը յերեսի վրա ձգելը. բայց քե յերբեմն յերբեմն մենամարտում եյին նոքա զվարճության համար, այդ, առաջին անգամ լսում ենք Գ. Գոռչյանցից։ Թեև խոստովանում ենք մեր տգիտությունը, վոր մենք չգիտենք, քե հայոց քաջավորները Ներսեհի որը ընդունելով զվարճության համար հրապարակ եյին իջնում մենամարտելու։ Ջենք ել տեսնում պատմության մեջ, վոր մեր քաջավորական պալատներում կամ քաղաքներում յեղած լինեն այնպիսի սովորություն, ինչպես տեսնում ենք Հռոմի կրկեսում,—գլադիատորներին (ըմբիշ), վոր առաջ միայն ստրուկների զորք լինելով, հետո հռոմեականն բարքի ընդհանուր ապականության ժամանակ զարձավ ազնիվ յերիտասարդների, պատրիկիոսների, ծերակուտի մարդկերի, այո, և նուլնիսկ Ներսեհի սիրական զորքը։ (Զե՞ք վաճ՝ Վահ, ասաված, ինչ եր Գայիոս Կալիկուլային, Կլավդիոսն և Ներսեհ Հռոմը։ Ի՞նչ վարք ու բարք եր այն. Մեսալինե, Ագրիպպինե (կրտսեր), Պոպպեա Սաբինա։ Ել ինչ Սոդոմ, Հեկի Բրիտաննիկոս, գուցե դու յես այդ խումբից ավելի յերջանիկը, վոր քեև զոհված Ներսեհին քշվաս Հունաստանի դեղատու կնոջ ձեռքով*,

* (Ընդհակ՝ Այս քշվաս Գուրիայի ձեռքով գնդից կրտսեր Ագրիպպինն Կլավդիոս կայսեր և Ներսեհին քաջավորելուց նորա գեղեցիկ Ներսեհը, գործակ այդ Հունաստանի հարստությամբ գնդից Բրիտաննիկոսին և իրեն վարձ, իրեն նշան կայսերական ընդհակալությանն, հրամաե ավեց այն կնոջը՝ հրապարակում խոնուք քաղել և ազատվեն մասնակարգել այդ ժամանակ քաղակը ամեն նոցա, վոր գան ուզեն ճեվ այս մարդկերով հիվանդը (Ներսեհը) իր անձնասպան

քեան պրկման մը կատարական պերճ քաղաքէն*, այնուամենայնիվ չարաստաժորեցիքը Ավգուստոսեան տան պատիւը և միայն գու և քնդանիկ ամէնէն խանգ քո քուրը Հռոմաւորնեան։ Բայց ինչ կոչնար այս արդեն Տիբերիոսը պղծել իր այդ պատիւը հալածելով և վերջապես դնդամահ անել տալով Ագրիպինային**։ Ի՞նչ ժամանակներ, մեղ բարքեր։

Բայց քաղաքը այս բաներէն ու չերքիանք եղի մեր հարստահարքը։

Բայց, ասենք քեն քաղաժողովները վարագոյրեան եղեն գնում, ասենք քեն մեծամարտում եղեն չերքեանի-չերքեանի գիմաբանեան համար, ինչպես հաճախացնում և մեզ մեր հնդինակը. բայց ինչ հարստահարեան էր հարստահարքն սեմբրոյական արարողեան և քաղաժողական գրասարեան մեջ։ Փնասէր քեն քուր կապելը, քեն վարսի գնալը, քեն մեծամարտեան էրեանք, այս բոլորը իրենց սեմբրոյական բնաւորեան էրեամբ հարկադրում են մեզ կարծել, քեն գորա շատ հին ժամանակներէն, և քաղաժողներէն առաջ ժամանակներէն, մեռցած արարողեան էրեանք են կամ այդ արարողեան չերքանքը։ Մի չերքոտարերդ ամառանոցում մը ազջկա հետ, բարերական պարտականեան էրեանք և ատում իր վրա մարդկային բնևևեան էրեան ատջև պաշտպանել իր բնաւորքը, հերոսական և ատհատարան գնդ գնել մի կողքո ատի, չնչին ատ վարձեցին հերոսի կամենար վրդովիլ ներս բնատանեկան քաղաքական էրեանք։ Ճնշ մեզ մեծ է, քեն քուր կապելը, վարսի գնալը և մեծամարտու-

---

չինեան բոպերին գոմում եր ալեքարեր վրա, մոր պրկում եր ներսեն պես մի արտասուկ։ Դիմից գիշերի քո ատա և քանի հոգեշատան պատկերը Նեապոլում և Ամենում, քարը գնաս, չես, բանակաց գու չես, քո հարստարեր էրեանն ես։

* (Պրկման) Հռոմեին հայտնի չեր Բրիտանիկոսի գոն չինելը և չերբ Ներոնը հրամայեց քաղաք ատրեին ատանց տանդարեան ծեսերին և գրեին գոգատպերի, պատասխանեցավ մի հարց անձրեւ Ճամաքեց ժողովուրդը ատում եր, քեն չերքիները յոգ և չինում անձնեցի մահը և պատմում և ներս քաղաքը)։

** (Պրկման) Մեր բոլոր հին պարագրեան մեջ միայն Քոքնեացին և այն յոգ մի անգամ հիշում և այս ազատարքի անունը։ Առնատարեան պատմագրեան վիկտոր Ներոնեամ Տիբերիոսեր յոգած և յոգ մարդ և սիրելի գոշ միայն հռոմեական յնդնանեքին, այլև մոգովրդին քոկ. այս եր գլխավոր պատճառը, գոր Տիբերիոսը նախանձելով ներս բոլոր քաղաքներեն, հռոմեացիներեն և յոգ անանձին գոշ միայն պատանեցավ գորեր գիտակատար հնա դանձնեց ներսեն Ագրիպինային, այլև յրանեներ դնելով հետ ուզարկեց Միջերկրականեն միւս ափը, գորանց գոքեյով մեծ անուն ատացավ Ագրիպինային և վերադարձին գնդգնցավ, ինչպես ատում են, Տիբերիոսի գոքեմակատարի ձեռքով։ Ճամաքի չե, գոր մեր պատմագիրները յոգ մի անգամ պանել և ներս անունը և այն մի անհանձնի գիպվածի պատճառով։ «...Քաղաքարէ Հռոմայեցւոց Տիբեր. և Ագրիպինային հնաւոր եղեալ ատելոյ գառատրյուն ի Հռոմ, գիշխանեան Աբգուստի և Արգաբատ և այլոյ Քոքնեա. Պատմ. գիրք ր. գլ. 36)։

քյունը ունեին իրենց մեջ այս պայմաններին սիմբոլական խոսհուրդը, վոր փնտան հրապարակով ցուլը և տալիս և ապացուցանելով քննիչությանը իր այրուքյունը և արժանավորությունը իրավամբ առանում է իր կինը։

Քև քինչ բանի նշան և քուրը, այդ մասին խոսիլն ել ավելորդ ենք համարում*, խոկ վորսի համար ասում ենք այսքան, վոր ամեն ազգ իր մանկությանն ժամանակ ապրել և և այժմ ևս վայրենիքը ապրում են վորսորդությամբ։ Տարակույս չկա, վոր և մեր ազգը անցել և մի անգամ զարգացման այդ աստիճանը, և մեր համար յեզած և յերբեմն ժամանակ, յերբ ամեն հարստությանն հայտարարքը եյին գանազան կենդանիների մորքեր և վոսկորներ (զենք շինելու համար)։ Ազգեն քաղաքակրթությանն մեջ մեծ առաջադիմություն և, յերբ մի վայրենի, քաղաքական վորսորդությամբ պարապող, ազգ, սկսում և յերկրագործությանն ձեռք զարկել. բայց այդ բանը կարճ ժամանակում չե լինում, զարեր են անցնում, և ժողովուրդը արդեն առացած և լինում շատ կանխամուտ կարծիքներ, քնական յերևույթների քյուր ըմբռնություն և այլ հարյուր ու մի բան, վոր զարից ավելի լուսավոր ժամանակը պիտի աշխատանք քերել այդ բոլորը։ Քև մինչև վոր ժամանակ պարապել են հայք վորսորդությամբ. կամ, ավելի լավ, յերբ և մանկ նոցա մեջ յերկրագործությունը, վորպես ընդհանուր ժողովրդի պարապմունք, այդ մասին պատմություն ևչերը զարտակ են մնացել։ Այսքանը հայտնի յե, վոր Հայաստանը յերբեք զարմավոր խաղաղության յերես առած չլինելով, անդադար պատերազմերի, հարձակողությանց կամ պաշտպանությանց հանդիսարան յեզած լինելով, չե կարելի յենթադրել, մանավանդ հին ժամանակների վերաբերությամբ, քև յերկրագործությունը յեզած լինի ընդհանուր ժողովրդի ապրուստի չափակը։ Այն մարդը, վոր կարող ևր մաճ բռնել, նա ստիպված ևր հետևիլ հայրենիքի պրոշակին։ Քոզնելով այս բոլորը վորպես լոկ յենթադրություն, ավելցնում ենք, քև Ագաթանգեղոս Բ-ի արով լսում ենք Տրդատայ քերնից յերկրագործությանն տարածումը Հայաստանում, մինչև վոր (Ջնջված՝ պարտից Արտաշիր քաղավորն ել նորան նախանձելով ծաղկեցնում և նուչը

---

* Այստեղ մեր միտքը ընկավ չարտախեի այն տեղը, վոր ասում և «... զԵնն արքայական, սպանանան գործի կենաց արքային՝ ի կենաց գործիս նուիրեալ...» Ենվ մենք հիշեցնենք այս տողերը, կարդալով Գ. Գանձյանի ժանրիքաբանությունը (յեր. 188) քուրի զիմահալած գործությանն մասին, համեմատենք այս բոլորը ընտչեբրեկի Ագռվանի հոյակապ խոսքերի հետ (Վերք Հայաստանի, յեր. 118—121), ուր ընդարձակած և կիրպարանագործած և այս սքանչելի վարդապետությունը և ուր երված հեղինակը չի զիմացել, վոր մի քանի տող ժանրիքություն չգնեւ

իր աշխատության այդ քաղաքի որոշ անդորձ կերկիր չկա կեցած Հայաստան*։ Բայց չի կարելի ասրանից կեզրակացնել, թե այդ երկիր իսպառ քանակով մոլորյալ քրիստոնյաներ չրնկած լսած Աքշակ Գ-ի ժամանակի վերաբերությամբ, կասե ինչ մեր կեղանակի Վասպուր Փարպեցու բերանից այնպիսի պատմություններ, ասր մոլորյալ քրիստոնյաներ մոշ վերջին անգն ունեն**։ Մենք, հատուկ այն պետավորությամբ, թե կերբ և անմիջ հայոց կեկեղեցական-քյուներ, խուզարկությունե ասրած չենք. այլ այս մի կերկու բանք, մոր մոգուց հայտնի կեր մեզ, հիշեցնենք քողնելով մանրամասն քննություններ ապագային պատմություն, մեզանից առավել հմուտ և ավելի ժամանակ ունեցող մարդկերի։

Այս ստորոգություններ մեր ասրած կենքաղաքություններ ավելի չենք, քան թե մեր ունենական կարծիքը և հիմնված են միմոյն անհոգիական վրա։ Գ. Պոլսեցոցը պատմելով, թե փեսան չե կարող կերտկություն ունել մինչև մոր չգնա և մոր չերեսն, կարծում ենք, թե ավելի ուժ և տալիս մեր կենքաղաքություն, պատճառ, հնչական ասացվածքը, մեսնում ապացուցանում և զորանում թե կարգ և հոգով իր քնտանիքի ապրուստը։ Մենք կարծում ենք, թե իրավունք չկա, առանց գրական ապացույցների ունենալու, ամենե մի հին ավանդություն ճշտության տեղ ունել ժամանակ միայն քաղաքներին քաղաքից. այդպե մինչև քաղաքություն հասնելը, առանում և և առնվում և իր ավանդություններ, ձևերը և արարոգություններ, մոր նա, այն, թե քաղաքներին ժամանակ և թե նոցանից հետո քննվում են գործերի ապրեցություն տալը։ Հարկ չկա ասել, մոր ամեն բան հնացնող և մաշող ժամանակը հնացնում և և մաշում և, այն, շատ անգամ և խոցոտ չքացնում և այս կամ այն ավանդություններ, այս կամ այն ձևերը և սովորություններ։ Շատ անգամ կենքնա այդ բոլորը ճշտության գործադրություն մեջ, այնուամենայնիվ ասրված են գործերի ապրեցություն հրենից հարկը. Ուստի պրկվում են հրենից հերքելու խորհրդից և պատճառ են մեր պետական բան, հնչական այսոր գործածել են այն բոլոր արտաքոցություններ,

* Տե՛ս ասր. Ի ժամանակս Աբասյանի ոչ գտանել երկիր անդորձ չաշխարհս հոգոց, ոչ քանատիկն և ոչ գաշտակիներ Քրիստ. Պատմ. Հայ. գիրք բ. գլ. ԽԶ. 24 NB Քրիստոնյաներ պատմություններ վկայություններ բերելով, հնչական արգեն հետասած և բերելոցդը, քիմնականորեր չենք հիշում. պատճառը այն է, մոր մեր ձեռքում չկած արքիսակը, քիչ խոսք ապրվոգ, բոլոր և այնպես, հազվագյուտ չհնչելով Ուստի քիմնականորեր ցույց տալը խորհուրդ չտաներ Ուստ հարց ու խնդիր արքեր, մոր մի արքեսավոր ապագրություն արքեսակ գտանեն Պետերբուրգում. բոլոր և այնպես չգտանե Ուստի և գրած եմ գնում այս ապրվոգ արքեսակը։ Ուս ապած և Ամստերդամ 1695-ին Վանանդեցի Քոմիտաս եպիսկոպոսն ապրատարած։

** Վարդ. Փարպեցի. Պատմ. Հայոց. Վենետ. 1793, երես. 21.

վորոնց մասին յեղավ մեր խոսքը. պատճառ կյանքի և ընկերական պայմանքը փոխված են։

Մենք չենք ուզում մեղադրել կատարված շատ ավանդությանց մասին հեղինակի հատատատողական ծանոթաբանությունքը։ Ընդ մեղադրում այն պատճառով, վոր նա հավատացած պրում և այդ բանը, ինչպես բովանդակ գավառը հավատում է։ Բայց մեր արդարացի մեղադրությունը քիչ հասնի մեր բժիշկ յեղբայրակիցներին, վոր տասներով գանվում են այսոր Ալաբատյան աշխարհում և վորոնք ամեն որ լսելով այս աքսանչելի բժշկության մասին մինչև այժմ չեն ձգել նորան ուսումնական քննության տակ. սոուգելու համար նախ, քե փարպի գնացող ուխտավորքը, իրավ, կատաղած շատ խածած են և ջրվախություն ունենլըն (Hydrofobia), քե սոոգի շատ խածած, կամ Մոսի նման ջրվախ են, վոր իր փարպի գնալը Գարեգինի առջև արդարացնելու համար սուտ ու մուտ բաներ ևր հնարում. յերկրորդ, յեթե, սուտ գապես, կատաղած շատ խածած են և ջրվախություն ունենալով արդարև փարպի գնալով բժշկվում են, ապա ուրեմն նորա բժշկության բնական պատճառը, վոր անհնար և քե չլինի, յեթե ջրվախը բժշկվում է"։ Ինչ վոր մեզ և վերաբերվում, մենք խոստովանում ենք, վոր քեև շատ ենք լսած այդ աքսանչելի բժշկության պատմություններ, այնուամենայնիվ ոսատիկ յերկրայություն ունինք հիվանդ ուխտավորների ջրվախության մասին և կարծում ենք, քե դրքա Մոսի նման ջրվախներ են։

Իտալիո մեջ ավանդություն կար, վոր քե մորմը (սարդանման կենդանի Tarantula lycosa—тарантул, мизгир) մի մարդ կամ մանավանդ մի աղջիկ խայքե, դորա մխակ ճարը պար գալն է. և պար գալ բազմությամբ, խմբովին, վոչ այնպես համբաշարժ, ինչպես մեր ճկուն բռնուկը կամ ռուսաց хоровод-ը (մոլդովականների մեջ ել կա մի այդպիսի կուռ բռնուկ) այլ շատ արագությամբ, այնպես վոր ել ուժ չլինա պարը շարունակելու։ Ճերկրագործական աշխատությանց ժամանակ, յերբ աղջիկը չեր ուզում քանիլ կամ քե ուզում եր իր սիրականին տեսնել, հերիք եր վոր մի ազգական բարձրացներ, քե մորմը խայքեցը։ Իսկույն, բոլոր քանվորները

---

* Ինձ կարող են ասել, քե վորովհետև գիտությունը չի կարող քուլլ տալ այդպիսի սքանչելի բժշկությունն, ուստի և նորա, ասանց վերաբերին, քննելու մեր ժեղով չեն ընդունում։ Բոլորովին համաձայն եմ, ուրեմն, քեզ փարպանն մասախուզը, քեզ հրապարակով հանկացնեն ժողովրդին ճշմարտությունը։ Բայց ապացուցանելու համար ժողովրդին գիտության ճշմարտությունը, հարկավոր են իրողություններ և վոչ լոկ խոսք. խոկ իրողությունքը պիտի նկատվին, ուրեմն և բուն տեղում և վոչ հեռվից։ Լոկ քարոզով վոչինչ չենա չինվիլ

քեն պատանիքը և քեն ազջիկներք քաղում էին իրենց աշխատության բաները։ Հարկավոր էր հողի փրկել, որ կարող էր մեզ պատրաստել Ակնքարքի մեջ գլխում էր Տարանտելլան (Tarantella պարի անունն էր։ Մուշյը պրոմում էր, աիրուհուքրք հանդիպում էին միմյանց, պարը գոյքիս էր ունե, տեսություն էին նշանակում կամ մի նշանաբան գնում։ Ինչ յերբ ամենքն էլ իրենց գանկությանն հասան էին, մորմից խոշիմած ազջիկը առաջնորդում էր, արևն էլ մանելու վրա. ուստի ամենքն էլ գոհանալով ուրախ-ուրախ գնում էին իրենց տունը։ Մի կարող էր ասել քեն Տարանտելլան (մարմնատար ?) պատմական ճնար չե, կամ գործքյուն չունեի մորմի խոշիմացը ընդունեմ, յերբ աշխարհն, որտեղ էր աշքով անանում է, վոր հենց մորմից չորաշար խոշիմած (?) ազջիկը, մյուս որ վոդի առաջ բանում է իր բանը։

Հիմանդների լուս ու անհաս գնացու մասին (Փարպի) կամ նոցա ցլխին ծիսս առնե փոքիմիկներ վերաբերությամբ (արդյոք նրն առնելը ինչպես և պահելով գործքյուն չունեի), շնայելով մեր հնգիտակի որսած ժամերիս տեսությանը, մենք վոչինչ գրական բան չենք կարող ասել, վորովհետև այդ յերկու արարողությանց կամ պայմաններին մեջ մի ազդում քյուն չենք անանում, վոր բնությունն մեջ ասկ ուշադրավ և հանգամանք ենք կարծել, քեն գործ ու խոսակցության ամենորդությունքը չենին։ Ամենայնին, վոր յերեսակայությունքը մեջս բորքացված և (Ամեն ամենում ենք մեկին բանիքանն և ջնքեմ աշխարհնների վերաբերությամբ) գոհունակությունը և սիրտակաան բանելով, շատ հատարակ արարողություններ էլ գիտեն իմանալ գանազան նշանակական ձևերով և պայմաններով, — գործ խոսելության, — որոնք քեն քան նյութքյուն վոչինչ խոշնուրդ կամ գործքյուն չունեին, բայց և այնպես ամբողջ աշքին յերևցող չինելով, առիթ ուշ են բնությունը մոդվրդին խոշնուրդ չինելու այդ բաները մեջ։ Հայտնի չե քեն հնարողը, կամ նորա քարտը հաշակվում է խոր վերլուծիս. պատճառ, նա միայն գիտե այդ բոլորի գործքը և նորա ձևերին և խոշնորոմը և գերբնական գիտություններ բանալքը։ Մերքեն ամեն մի գործ են Բուդդայի բաներքը և Բրահմայի թրամիներքը։

Սա և Վարդիքների մեջ կարելի յերբ էլ մի բանի ալգապետ գնդի ամանգավորքյուն գտնել, բայց իրանից ասանձ, ամենքրացանք այս հիմար բաներից, վերջին անգամ ասում ենք, քեն ալգապետ բանները նեղդրծում են խնդե և գարեգամիս մոդվրդի վրա աշխատիս, ինչպես հաշիշը կազմվածքի վրա, ուստի գարեգական ենք ամենայն խնամով արհամարհել անել ալգապետքը և մաքրել հայկական անգործանները։ Ահա մեր վերջին խոսքը։

Գ. Գոռչյանցը, փոխաբերաբար առնված վոճերի և ձևերի բուն նշանակությունը չի բացատրում, քողնելով ճիևտախույզ բանադիտացը, ինչպես ասում և հատաջարանի վերջին տողերում։ Այս շատ անգործածելի դատափաստ է։ Մարդը մեղավոր չեղավ, վոր հնոտախույզ բանասեր դարձավ, վոր նատի ծանր ու բարակ վոճերի բառարան չինեց։ Ասենք, քե գլուխը քարը ավից ու չինենց. հնոտ այդ բառարանը պիտի տալե հրատարակե, վոր Սոս և Վարդիքների ճիևտախույզ բանասերը չեղող կարդացողքը, — պարզ մահկանացուքը հասկանան այդ փոխաբերական ձևերը և վոճերը, վոր առաջ չեյին հասկացել և վերանք, այժ, շատ տեղ ապ ու համ եյին տալիս դործին։ Մըքեն ավելի լավ և ավելի հարմար չեր, վոր հեղինակը ինքը բացատրեր, քան քե քողում և ճիևտախույզ բանասիրացը։

Ցնքեն ասույդը ասենք, մեր քննուքյան այն մասը, վոր նվիրված եր քերուքյուններին Սոս և Վարդիքեր գործի, վորպես վիպասանուքյան, պրծավ։

Մենք չենք ուզում քննուքյան տակ ձգել հեղինակի լեզուն և նորա շատ ձախ հատաջարանուքյունը. վերջինս յնքեն չլիներ, առավել գոհ պիտի լիներիք։

Հեղինակի լեզու ասելով չենք իմանում Աշտարակի բարբառը, վորով գրված և գործի բնագիրը, ուր կամ խիստ քիչ խառնել և հեղինակը Աշտարակի բարբառի մեջ ոտար ձև, ոտար վոճ, կամ բնավ վոչ, այլ նորա հատաջարանի լեզուն։ Ցնվ հեղինակը, ուզելով իր գործը այդ բարբառով գրել, վոր կարդացողը վոչ միայն Աշտարակի վարքի բարքի, այլ նորա լեզվի վրա յնվ տեղեկուքյուն առանա, վոչ միայն մեղադրելի չե, վոչ միայն ազատ և այդ լեզվի մասին պատասխանատվուքյունից, այլև մեծ գնորհակալուքյան արժանի։ Մենք կարող ենք վորևիցե գավառական բարբառ քննել ասրվել, տեսնել նորա արժանավորուքյունքը և քերուքյունքը, բայց այսչափ միայն։ Ինչպես մի հեղինակի կարող ենք ասել ևքե ինչի այս ձևը այսպես ևս գործ գնում կամ այնպես. այդպես չենք կարող խոսել հազարների և բյուրերի հետ։ Հեղինակը շատ անգամ ազատ և այս ու այն ձևը գործ գնել կամ չգնել. բայց մի գավառի բնակիչ (մեր խոսքը բուն հատարակ ժողովրդի վրա յե) չունի այդ ազատուքյունը։ Նա այնպես միայն կարող ե խոսել, ինչպես խոսում և սովրել ընկերուքյունը, վորին անդամ և ևքեր խոսողը։ Իսկ այդ ընկերուքյան բարբառը կերպարանափոխվել և աշխարհագրական և բնուքյան ազդեցուքյանց տակ. պատմական դեպքերը չեն անցել նորա վրայից, առանց իրենց հետքը խոր դրոշմելու, և բարբառները նոցա անցուցած կյանքի բնա-

կան արդյունքն են։ Հայտնի չէ, թե ով մեկ մարդ պատասխանատու չէ, թե ինչքի մի վորոշյալ անդամ այնպես և ազգել բնությունը և ով այսպես. թե ինչքի պատահել են այս կամ այն պատմական դեպքերը և ինչքի համար այնպիսի ուղղություն և առաջել հասարակաց կյանքը, վորի արդյունքը, բնականաբար, չիցել և այս կամ այն գաղափարական բարքերը։ Մեկ վորոշման բնությանը և պատմության ազգերի մասին պատասխանատու չէ մարդը, ուրեմն և պատասխանատու չէ և ով իսկ պախարակելի կամ ծագրելի, չիմն մի ստրատվելի ավելորդ ասել և ընդհակ այդ լինելու։ Մարդական ամեն խոսքով գործ գրվեր ամենքը բարը, ապա թե ով վերլուծություններ ուզիր մասնավորյամբ ով գրական կատարելություն կա և ով գրական ավելորդ մի լինելի, վոր մանավանդ պիտու չգրվեր հարմար լինում էր իր պաշտոնը։ Ներքուստ լիություն և կատարելություն անանել, կատարելություն խոսվանվել հիմն լինելն անբոցիս և պարտավոր համարել նորը գրական։ Ի՞նչ պիտի պիտատվանդեն մեզ, չիմն հարցնենք, թե ինչ լուսում է կատարելություն տասը բնակ գնացք կամ ուր և ազատվորը չիմն ասում էին գնաց տասը բնակ.—չորքով ի տուն,—ասեն չորքով. և այլն և այլն։ Մարդ լուրը ազատական չէին չիմն խնդրացնող բաներ են, ձգտողություն լուսություն և անցած գնացած ժամանակի վրա բանավարություն։ Լինելի խորհուրդը մեզ մեջ չէ, այլ իրի մեջ. չիմն լինելն գնաց տասը բնակ ասելով հասկանում եմ այն, ինչ վոր 4000 տարի առաջ հասկացնում էին տասը բնակ գնացք ասելով, լինելն կատարում է իր պաշտոնը լիքը չսխալվի։ Ոչ այսոքով իրավունք չկա, բազմատակական դեպքերի կամ կատարելություններ հանելու հանելու. ինչ իրավունք վոր ուներ 4000 տարի առաջ ապրած հայը այնպես խոսել, նույն իրավունքին համարվոր իրավունք ուներ այժմյան հայը այսպես խոսել. ով հավանե չէր, գնաց պեղտմանները գնաց 4000 տարի առաջ մնացածներին և այդ մնացորդների հետ խոսի։ Իսկ մենք, կնշանակեր, վոր պիտանք խոսափոխել ժամանակի և պատմական իրավունքը, չենք կարող կնշանակել քաղած մնացորդների հետ խոսել։ Մեր գրականից պարտ լինում է, չիմն մեր ասածները քննվատական և այս կամ այն գաղափարական բարքերը ծագրելը, և ներսնում խոսելի վրա, վորպես մի տարի և խնդիր հասկի վրա նայելը, վորպես չիմն այն մարդը հանցանք և գործել է՝ չնգիլերական հիմարություն։ Նեղկա և կնշանդանի անդունդը անցածի և մնացածի գերքին չէ. իսկ ով վոր ուզում է կամայորոտ իր կնշանդանությունը ուրանալով և իրավունքից հրաժարվելով, իր վիզը գնել անցածի լուծի տակ, այնպիսին ասելիք չունենք։

Ցնքե ցանկալի և հոգով չափ ցանկալի չե նոր լեզվի համապատկերն միությունը, ապա ուրեմն պիտի ուրախությամբ վոչնչանել մի ամբողջ գործ, վոր կատարված ևր, վորևիցե գավառական բարբառով. պատճառ, նոր լեզվի հիմնավոր գիտությունը, նորա մշակությունը և առաջադրությունը վորպես նաև ապագա միության գագափարը առանց այդ գավառական բարբառների ոգնությանն անկարելավոր չե անգամ։ Մեր այսոնց քարոզած գրությունքը պաշտպանելու համար հավաքած ենք շատ փաստեր. բայց այսոնց, մեր հատվածի նեղ շրջանակը չե ներում ասած ընթացքը տալ նոցա։ Բայց այսչափ անհրաժեշտ ենք համարում ասել, վոր ստրկանալով հին լեզվին, առանց ժողովրդին ականջ դնելու, լեզվի նոր ձևած ձևերը, վոր գեռ քարմ են և կերպարանագործվելու վրա կապելով և ճնշելով անցածի և մեռածի պատանքի մեջ, նոր լեզվի մշակությանն գագափարը ազգին համար գառնում և նուչնպես սմուլ և անպատուղ, ինչպես հին և մեռած լեզվի գործածություն գագափարը։ Ընդուշտ, այս խոսքերը չեն նշանակում, քե հին լեզվի լինց ազատելով նոր լեզվի մշակությունը պիտի գնել այս կամ այն գավառական բարբառի լծի տակ։ Ճեղական կամ գավառական բարբառը ազգի ընդհանուրի համար գործնական արժեք չունի և նոր լեզուն այս կամ այն գավառական բարբառի տակ գրականացնելս մշակելու գագափարը նուչնպես սմուլ և անգործադրելի չե, ինչպես հին լեզվի գագափարը, ինչպես սորա ստրկությանն տակ աճած նոր լեզվի գագափարը։ Այս տեսակ մշակությունքը սրգնեն իրենց սկզբունքով հակառական են նոր լեզվի մշակությանն սկզբունքին, վոր և վորքան կարելի չե առավել շատ և առավել մեծ քազմությանն հասկանալի կերպով խոսել։ Այս պատճառով, նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրույնաբար, առանց սմենևին հին լեզվից խոչնդոտելու, առանց գավառական բարբառների կամ ոտար լեզուների ազդեցությանց ստրկանալու։ Բոլոր գավառական բարբառների նյութական տարրերքը, վոր իրենց ձևով և կազմությամբ ավելի ընդունակ են, կենդանի — ընդհանրությանն լեզվի վրա պատվաստվելու, պիտի քննենն ճարտար հեղինակների քուրայի մեջ և այնտեղ քիմիապես միանալով պիտի գուրս գան, ոչ որպես քլպատուքիւն կամ անքլպատուքիւն, այլ որպես նոր արարած[38]։ Մանր խնդիրը և այս և իր քնությամբ շատ ժամանակի կարոտ, բայց գիտեն, այս և մեր հանապարհը, այս և մեր պարտականությունը, վոր ինչքան մեր ուժը կատանի ձգտինք այս խնդիրը լուծելու։ Հարկ չկա ասել, վոր այս քանի համար հարկավոր և շրջանկատ ուսումնասիրություն մշակող հեղինակների կողմից։ Այն նորելուկ պատանին, վոր առ-

կավին նոր իջած մի վորպիսի և իրեն խնդիր դպրոցի նատարանից դրիչ և առնում ձեռքը և ապրի գժբախտությունից լցնում և մի քանի վայրկվկրա քնքնք հոդվածի և արագրի անուններով, այդպիսիքը առում ենք, այնքան կարող են ոգնել լեզվի մշակությանն, վորքան մի վորևիցե մարդ առնված վորևիցե անկիրթ հատարակությունից։ Այս խոսքերը քեզ չվհատեցնեն նորանց. մենք վոչ քեն չենք ուզում, վոր շատանան մեր հնդինակքը, այլ դորա հակառակ Մովսիսի հետ ենք առում. «Ո տայր ինձ զամենայն ժողովուրդս ի մարգարէս». բայց մարգարե լինելն մարգարեյի նման։

Ուզելով մշակել, կոկել և միությունն տալ մեր նոր լեզվին, չպիտի փորրոգությամբ արտանգինք քեն ինչ մենկ կամ հինգ տարում չեն շինվում ինչ վոր մենք ուզում ենք։ Այն վոր հազար տարիներով տարբեր աշխարհների և տարբեր դնդքների տակ գոյացել և, և ամեն տեղ էլ այդ տարբեր ազգությանց կենքը կրում և իր վրա. բացի սրանից, այդ հազար տարիների մեջտեղում, ամեն մեր լեզվի մտից անցնող քուրդ, քաքար, պարսիկ, արաբացի, ռուս, Սարգիս Բուխարացու գյոռի պես մի քար և ձգել, բնականաբար անհնար և, վոր մի ակնքարքում շինվի, կոկվի և պայծառանա։ Այստեղ հարկավոր և համբերությունն և հարատև արիաչան աշխատությունն։

Մի փորր առաջ Գ. Գոռչյանցի հատաջարանի անունը տալով ձա խ ածականով մկրտեցինք նորան. բայց այդ 8 յերես հատաջարանի մեջ կա մի առողջ կտոր, և այս և նորա միտքը, քեն ցանկալի չե, վոր ամեն գրագետ, իր յերկրում յեղած, մեր ազգի վարքը, բարքը, սովորությունքը, ծեսերը, հասկացողությունքը, նորա բարեյական և այլն և այլն վիճակը լուսա հանե ու ազգի առջև դնե։ Այս խոսքերը և այս գաղափարը ամենայն ընդունելության արժանի բաներ են և ուրա ընդդեմ վոչ մեր և վոչ ուրիշի կողմից ասելիք կա։

Հեղինակը վերջացնելով իր հատաջարանը, այսպես և առում. «Մեծ հուսա ունիմք, քե ազգը կընդունի Ձա և Վարդիքերը, վորպես մի տկար պատանու նվաստ յերկասիրությունը»։

Վահ, յերանի՛ քե մեր ամեն պատանիքը այդպես լիներին. այն ժամանակ, կռմա Եմմանվելի և Մեխուխեյայի արտասուքը վազուց և վազուց սրբված կլիներին։

Սկսվում և Գ. Գոռչյանցը. ազգը ընդունից այդ գործը (և իրավունք չուներ չընդունելու) վորպես ապագայում ավելի մեծ հուսաներ տվող յերիտասարդ բանաստեղծի մի աշխատություն, «Ցեղվ հայրարար ներոդամիտ կլինի նաև — չարունակում և հեղինակը — ասորա մինչի բազմապատիկ քերուքյուններին»։

Գ. Պռոշյանցը շնորհակալության և հարգության և արժանի և վոչ նվիրության. Նա հանցանք չի գործել, վոր նվիրության կարծած. Նորա աշխատության նյական արժանավորությունքը շատ և շոշափելի յին, մինչդեռ քննությունքը չնչին և աննշան։ Այո, կան մարդիկ, և մենք իսկ մի քանիսը նորանցից տեսել ենք, վոր ուրիշի արժանավորությունը խոստովանելուց այնպես են փախչում, ինչպես ջահաճանան խունկիցը. այդ մարդիկը իրենք չունենալով մի արժանավորություն համարում են ձեռք բերել նորան ուրիշների արժանավորությունքը ուրանալով, այո, շատ անգամ արատավորելով վոչ միայն հնդինակի գործը, այլ և նորա անձը։ Գ. Պռոշյանցը չի կարող, բացառություն լինելով, չհանդիպած լինել այնպիսի դատողության, վոր ամբողջապես կամենում են կորզել հնդինակից այն, ինչ վոր անկորզելի յին։ Մենք ասում ենք այս խոսքը, վորովհետև մի քանի այդպիսի ինքնահավան և անգործ մարդկերից լսել ենք դանազան խոսքեր Սոս և Վարդիքների վրա։ Տակավին ներելով նորանց չենք ուզում վերագրել նոցա անհավանության մի կամավոր կուրություն, վատ խորհրդով, այլ անգիտության և քյուր հասկացողության բանաստեղծության մասին։

Մեր հետևյալ խոսքերի մեջ վերստին կլսեն այդպիսի անձինքը այն, ինչ վոր բերանացի արդեն ասել եյինք. գուցե այս կրկնության թվենվի նոցա միտքը։

Ենքե այն պատճառով պիտի մեղադրվի հնդինակը, վոր նորա գործի մեջ անկատարություններ կան, հարցնում ենք. ովքրե գործն, և կատարյալ։ Այսոր Միլտոնը և Շեկսպիրը, Հոմերոսը և Դանթեն ազատ չեն անկատարություններից. մեր պատվելի փիլիսոփայքը մրքե այս էլ դեռ չգիտեն։ Պետք չի մոռնալ, վոր այս մարդիկը, վորոնց անունը տվինք յին ամենամեծ բանաստեղծքը վոր յերբևիցե ծնել են լուսնի տակ։ Բնության յերբեք չի իրագործում կատարելության գաղափարը մեկ անհատի մեջ, հետևապար և նորա գործի մեջ. բնության գուգակշռող հիմնական որենքին պետ է այդ կատարելության գաղափարը այնպիսի մեծ բան և, վոր մեկ առանձին առնված հոգի, քանդ լինելը նա ամենամեծը մահկանացուներից, այնուամենայնիվ բավական չի տանել նորա մեծությունը. կատարելության բնակարանը և քովանդակ մարդկության հոգին։

Ենքե Գ. Պռոշյանցը չի առեղծել կամ չի նկարագրում մեզ բնավորությունքը այնպես, վոր աստիճան-աստիճան ամենքին ու հատակ առնվին կարգացողի առջև, գորա փոխանակ հատարակաց կյանքի նկարագիրը շատ վատուն և կենդանի գույներ ունին. և

այդ հասարակությանն մեջ ապրող բնավորությանց այս կամ այն մասնիանները հնանալու արժանի հարաբաստությունն։ Բացի սրանից, Պ. Պռոշյանցը արդյոք չպիտի դուրս կենար լինելը բնականությունից, կամ հայկական կյանքի մեջ (ընդհանուր առմամ) կերևանար մեզ այնպիսի բնավորություններ, որ սկզբից մինչև վերջը առնում նույն լոգիկական։ Ցեղ հայոց կյանքը այն վիճակում է ներկայումս, ուր այդպիսի բնավորությունները (ընդհանուր առմամ) մատչածին չհամապատկին։ Ամեն բանից առաջ քննելիքը և ազգի կյանքը, վորովհետև այդ կյանքն է բանաստեղծի հիմքը, վորի վրա կառուցանում է նա իր շինվածքը։ Հայտնի է որ ազգն էլ անզարմոր չէ, կամ նորա կյանքը չէ կերևացնում այսոր այնպիսի բնավորություններ և կերևույթներ, որ չկան Սոս և Վարդիկների մեջ։ Նորա առնելության համար հարկավոր է հոգ, հարկավոր են պայմաններ և հնարներ, վորոնցից դուրկ ենք այսոր և վորոնց բերությունը դուցե քիչ լցնեն լուսավորությունը մի մասով, կամ գիտությունը վոտք կոխեն Հայաստանում։

Բայց ինչ որ ներկայումս կա Աշտարակում, ինչ վիճակում որ և այդ գնդի կյանքը, այդ բոլորը մեզ հասկացնելու համար իր բուռը ջանքը դրած է պրոֆ. Հեզինակը. վոչ միայն մաքուր խղճմտանքով, այլ և շատ լավ հասկացած լինելով և զմրռնելով իր խնդիրը։ Այնպիսի բարակ, հոգեբանական և շատերի աչքից անզգալի կերպով քաշող անցնող կերևույթները և բռնել և ամրացրել թղթի վրա, և այն, ազգ. բնական և անզարդ խոսքերի միջնորդությամբ. այնպիսի հարաբաստություն ունենալ այդ տեղերը, որ մեզ, չնայելով որ մեր հասկացածը վազուց անցել և տոմոսկան չափից, չենք կարող մի քանիսը ցույց չտալ։ Այո, պարտական ենք ցույց տալ, վորովհետև մինչև այժմ քերողները ենք միայն ցույց տվել, վորովհետև արժանավորություն մասին ընդհանրապես ենք միայն խոսել։ Բայց կատարել այս պարտականությունը, և այն քիչ քերթիների մեջ, հեշտ չէ. վորովհետև բավանդակ գործը, բացի մեր հիշած թերեև անկատարություններից վոգևորված և մի բնական արժանավորությամբ, այնպես, վոր մարդ չի իմանում, թե վորի քամակից գնա և վերը ցույց տա։ Մենք կաշխատենք մի քանի բան հանդես հանել. խորհուրդ տալով ամեն հայի, վոր առնու այդ գիրքը և ինքը կարդա, վորովհետև անհնար է նորա բովանդակ արժանավորությունը մի քանի տերևի մեջ տեղավորել։

Արժանավորություն կարդ ենք գնում, գործի սկզբից մինչև վերջը բնությանն նկարագրությունը։ Այդ պարզ, մեկնություն ժամանակ հոյակապ նկարագրություններ մեջ չկա և վոչ մի կեղծ

դին, Սարերը, դաշտերը, այգիքը, տարու յեղանակները, նոցա ազդեցությունքը լեզու յեն առել հեղինակի գրչի տակ։

Աբժանավորության կարդ ենք դնում Անուշի նկարագրությունը (յեր. 15) ուր զարմանալի հարազատությամբ յերևում է Անուշի մեջ մի հայ աղջիկ։ Սոսը խնդրում է նորանից ծաղկազարդ կիրակի որը իր քաղած մանուշակները վարդիքներին տալ յեկեղեցում։ Անուշը սրտով ուզում է կատարել իր ազգականի խնդիրը. բայց իր սեռի սեփական ամաչկոտությունը արգելում է նորան հոդհոդվիլ ելավ, տալը տանելիս, — ասում է նա Սոսին, — վախ քաշ ու բեղնամ ընկնիմ յերևոս կըռնի, վոր ասիմ Սոսն ա դրկել. համա քեզ վոր խոսվի, չի ասնի, հետո աչքի նշը ցխիցը դուս հանուն, վալանը դուս դրի, նոխտանն դուս դլուխը տուր, ել ինձանուտիմ մեզը չկա։

Յեկեղեցու մեջ, յերկար բարակ վարդիքների հետ մանրմասնաբար խոսելուց հետո, յերբ Անուշը հայտնում է նորան մանուշակների մասին և ասում է, թե ինքը չեր համարձակվում վիզ առնել այդ հանձնարարությունը, վախենալով, թե մի գուցե վարդիքների սիրտը ցավեցնի, բայց հարկադրվելով իր յեղբոր Գարեգինի խոսքերից կատարում է, վարդիքները թևի ասատիկ ուրախացել և և չեն իմանում թե ինչպես ձևերը ձգել մանուշակները, այնուամենայնիվ կանացի խորամանկությամբ նույն վայրկենին չեն թացում իր սիրտը Անուշի առջև ջհիմ, ինձ տուր, յես քու ապագր պարապաշն եմ (ապագին), — ասում է նա, — նրա աղիզ խաթեր համար քեզի ուզ քարափիցն ել վեր կըննկնիմ, ջուրն ել կըննկնիմ, հուրն ել. նրա հրամանը կատարելու համար վեր կառնեմ ամեն քուչ ու մուրն ել։

Տեզն և, վոր մեկը ասի նորան, ջրա հորն վազորմի, թե գուռ Գարեգնի հրամանը կատարելու համար միայն քնդունում ես այդ մանուշակները։

Բայց մի քանի վայրկենից հետո, իր սիրտը կատարելապես քանալով Անուշի առջև և ապացրելով Սոսին հասցնել իր պաքսան, ասում է, վոր ինքը հաստատ և իր սիրու մեջ և խնդրում է, վոր Սոսն ել խոսքին հաստատ ելնա. ջհամա, իմ ապուխքը գուռ գլուխը, յես տղա գուռ աղջիկ, թե վոր ինձանից հետ կանննաս,— ասում է նա Սոսին, Անուշի բերնով։

Շատ քաղցր և պարկեշտ մեջ անկաշկին, յերբ լսում ենք հայկական անբռնազատ խոսքը, յերբ այդ ձայնը գուրս և պարկեշտ ուղղակի սրտից, աղջկի հասկացողությունից, յերբ նա քունավորված չե արվեստական բարոյականությունից, վոր յերևում է չինական պատշաճներին մեջ և վորի տակ անքուն և այսոր նույնիսկ լուսավորյալ Եվրոպան։

Մաղկազարդ կիրակին առհասարակ մեծ աշխուժություն և բնակյանների զբոսին։ Ծնկնկոցու մեջ ժողովրդի նկարագրությունը, Փառք ի բարձունսը, տոդց ձեռ* ու ճոճանակները**, պատանիների բարձրաձայս ազազակը, յերիտասարդ տոդց ազջիկ տեսնելու համար ժամի դռանը հավաքվիլը, այս բոլորը շատ պատվական են։ Իսկ ինչ վոր վերաբերվում է քահանայի բարկությանն, տոդց ճեռների և ճոճանակների հանած ազազակի համար, քահանայի բնավորության հարազատությանը մենք ուզում ենք լսել, վոր հեղինակը խոսի։ «Ծնկնկոցը... ճոճանակներն ու ճեռները ածեցին (յեր. 19). բառանց ձենը տերտերի ձեներին կոխանց, վոչով բան չեր կարում իմանալ Փառք ի բարձունից. տերտերը շատ ել բարկացավ, վոր մեներին ասես... մենը չի տասը չի... չարենն կոխց քանզ յերկնցի, քոռ փոշիման յեկավ տնդը կանենց, ու քիչ, քիչ, ասեց, կոտորվիք դուք, ջընջվի ժամ շինեցիներն ելի, Ես ինչ սովորություն է ասե։

Մեզ շատ շարժել է Աշտարակի կանանց ջերմ կրոնասիրությունը, ուր անհնում ենք մանկական պարզամտություն, ներողամտություն, և ուր բարեպաշտ ու տոպրիների հայ կինը խնկուն ճանապարհում է Փարպոս ճանապարհի բանն եսմ ասում։ Ծնկոր Համապյուռը բարկացած Սոսաննց քահ ասելու վրա, անիծախառն խոսքեր է հանում բերնից և նախատում է վաղդիքներին, այն խանզ կինանիքը մեզադրում են նորա բարկությունը և անպատշաճ են համարում. «Քեռ, ընչի չես ես բարի լսի առաջին, սուրբ ըխտի ճամփին բերանդ փիս բաց անում...»։ Այս տոդերը արտա-

---

* Այսպիսի մի խոշալիք նոր նախընկան ել կա. այնտեղ ճրագ ե նորա անունը։ Ապրիլի 23-ին սուրբ Գևորգի յեկեղեցու կոթողից դուրս ուխան է լինում և այդ տունը անում է յերեք որ։ Այդ որերում բոլոր նախընկանի կնանիք, ազջիկ և յերիտասարդ կամ յեկեղեցու պարսպի մեջ են, կամ պարսպից դուրսը, ուր փոքրիկ վաճառատուն է լինում։ Հոկ այդ որերում ածում են յերեխայքը իրանց ճրագները, բայց վոչ յեկեղեցու մեջը Ծնկոր այդ տունը անցավ ել ճրագ չի յերևում, մինչև առաջիկա տարին։

** Մաղկազարդի ճոճանակի, այսոր, գոնե հազար տարեկանից ավելի լինելը յերկբայության տակ չի ընկնում։ Հովհաննես Իմաստասեր կաթողիկոսը (Հովհաննես պատմագրան կաթողիկոսը չե, նորանից առաջ և ազրել Իմաստասերը) իր առնչագրությամբ վկայում է այս բանին։ Անավասիկ նորա խոսքերը ծորպես և ի գալուստան աւուրք ոսանն ամբառնալ և ճոճանակս չարժելոյ։ Մենք հայտնի չեն, յերբ և որտեղ այս բանը հունական յեկեղեցու մեջ, կամ կամ արդյոք այժմ։ Ցնքե այդ բանը հունականից չե մանլ մեր մեջ, գուցե նորվի յեղբայրնել, վոր մեհենից լինի յեկած։ Հայկազ. բառաբ. Վենետ. 1836—37 ճոճանակ բառին քցողի նման մի բանի նշանակություն և արված. կարելի յե հուսալ, վոր Աշտարակի ճոճանակը հասկացնե քե ժամկազարդի ճոճանակը քցողից տարբեր ել (Ընդվզած՝ — Այդ բառարանը շատ և մեծ արբաթություններ կարող և ընդհանրապես։ Մենք որ առանձին հատվածով կխոսինք այդ մասին)։

զրած ժամանակս, ասես թե կենդանի ձայնով լսում եմ այս խոսքերը հայ կնոջ բերնից. այնչափ բնական և այնչափ հարազատ են նորա հասկացողությանն, մտքերին և տրամաբանությանն։

97, 98, 99 և 100-րդ յերեսներում, Վարդիքների հոր ու մոր խոսակցությունքը ևս սոցանից յերևցած կյանքի պատկերը այն ասելիքի զեղեցկություն ունին, վոր մենք չենք կարող մեր խոսքերով բացատրել։ Իսկ մեջ բերել հեղինակի զրվածը նույնպես չենք կարող, վորովհետև ամբողջ այդ յերևաններն պիտի արտագրեինք, դուրս ձգելու վոչ քիչ բան, այլև բան չկա։ Մենք հերիքանում ենք այդ յերևանների քվանչանքը ցույց տալով։

Սոս և Վարդիքների ընթերցողներին հայտնի յե Վարդավառի անցքը, ուր Վարդիքների մայրը նշանում է իր դուստրը Սոսի հետ և համբուրել տալիս։ Մենք ուզում ենք մեջ բերել պատավի այն խոսքերը միայն, վոր նա հանա-վանքից տուն գառնալուց և Հեքիաթի առջև բոլոր անցքը ուրանալուց հետո, չի հերիքանում իր անձը միայն արդարացնելով, այլ և գատապարտում է գրան-գուրս խոսողներին։ Ըհ՛հ, հոգա գրանց ասատսա գլխին, — ասում է նա, — քոզ ենքան հայհոյ, հոգիներդ գուրս գա. քա՛ք, քեչանե, ես ինչ կրակ ա. ամաք չունիմ քսառանք. ինչ բերաններից գուրս ա գալի քցում են, փոսը ասարծու, վոչ ով չի մեռել, յերես յերեսի կլինինք, են վախտն ինչ կասենք։

Բանն այն է, վոր գրան խոսքերը բոլորը ճշմարիտ են. և յեթե բանը յերես յերեսի գալու ընկնի, ատրակուլա չկա, վոր իր ասածքյունը պիտի բռնվի. բայց և այնպես խորամանկ պատավը ոգուտ է քաղում այն ազգեցությունից, վոր այս, գրականապես խոսելու ձևը անում է իր երկա վրան։ Հեղինակը քաջ հասկացել և այդ տեսակ պատմիչների և ընդհանրապես կանացի բնությանն ձգակատնությունը։

Հայտնի յե թե այս մի քանի բանը մեջ բերելով, մենք վոչ միայն ինչ վոր այս տեսակ ընտիր տեղը կար չհատցրինք, այլ մեջ բերածն էլ ոկար կերպով առաջադրեցինք։ Այս տեսակ հոգեբանական յերևույթքը պետք է, վոր ամեն մարդ իր մտքով ու սրտով հասկանա. ուրիշի խոսքով արված նկարագրությունը քույլ է լինում, մանավանդ յերբ ամբողջ բանի ընթացքից մի կատր և դուրս բերվում։ Դրանե մենք ավելի աշխատություն չունինք այս բանում։

Նկարագրելով Աշտարակի, վորով գրված է բյուրավոր ուրիշ հայերի բարոյական անմեղությունքը, հեղինակը չե մոռանում

անգ-անգ նոցա բարոյական խոցերն էլ բանալ, չի մոռանում խարազանել անբարոյականությունը։

Հնքուժը, այնքան հասած վորդոց տեր, այնքան այգինների տեր, ձերբացած և մի վոտքը գերեզմանի մեջ, այնուամենայնիվ (յեր. 86) կապում է ուրիշի այգու ջուրը և առու բացում դեպի իր այգին. «իմ վոդորմածիկ հորիցը ես եմ տանել ասելով, մինչդեռ ջրի հերքը իրանը չե, այլ իր խնդճ հարևանին։ Հարևանը տեսնում է բանը և բողոքում է։ Հնքուժը պատասխանում է. «վորդի, քու արևը, կես խարար չեմ, կըշնի վոր ջուրն ինքն ա ծակելը և այլն։ Ինձ հարկանը պիտի, վոր հնքուժը սուտ է խոսում, ոգաչում է նորան. «Հնքուժ ապեր,— ասում է վոդորմելին,— քեզ արքայությունը ըլնի, կարես վաչ. ինչ ունինք չունինք չորացել ա։ Բայց չնայելով այս բոլորի վրա, այն խնդճի հետանալուց հետո, Հնքուժը նորից քանդում է ջրի ճանապարհը և հարևանի ջուրը կորում։ Գնաք ու վոր Հնքուժի պես մարդիկը խրատ առնվին այս բանից. մանավանդ հովիտակը, Հնքուժի այս անիրավ գործի միջոցին, Փափակին ուզարկում է, վոր իմաց տա Հնքուժին Վաղարշակենց Արշակի մեռնելը։ Գարշ է, քե արքո հովիտակը կրոնավոր ուզում է ազգել այդպիսիների քարոզած խղճմտանքի վրա կամ գնեն բարոյապես, յերբ հիշեցնում է նորան աշխարհի յերեսին մահ լինելը։ Վահ, յերե կրոնը ազգեր բարոյականության վրա, յերկիրը դրախտ յեղած կլիներ. բայց ուր է։

Նուիրական Բագրատ ազան (յեր. 139—140). Մոսի անունով յերեք վոչխար և առնում քուրքից և Մոսին վոչ միայն մեկ հատ ցույց տալիս, այլ պահանջում է, վոր նա այն մեկին էլ մենակ չուտե, այլ իրեն ու տանուտերին (քեոխվա) էլ հրավիրե։ Այնիվ յերիտասարդը հասկանում է բանի գորությունը և շատ քնքուշ կերպով խայտառակում է Բագրատ ազայի խարեբայությունը և նենգությունը։ Նա, այն մեկին էլ հրաժարվելով ասում է. «Շնորհակալ եմ, ազա... ես մի վոչխարն էլ քեզ բաշխեցի. քեզ ասեն վեշ, Մոսը իր որումը կաշառք ա կերել»։

Գ. Աբովյանցը (Վերք Հայաստանի. յեր. 37) մեկ քանաքեցու այսպես է ասել տալիս իր խնամի Հարությունին. «սասած սարին, քարին դիպչի, քամին տանի... քո գլուխը վոր կա, սար ա. անձրև, ձին, կարկուտ, կայծակ քեզ դիպչի էլ, գնա էլ, ինչ վեճդ ա»։

Բագրատ ազայի գլուխը խնամի Հարությունի գլխից շատ պինդ է. Մոսի խոսքերը նորա պնակին ինչ կազդեն։ Ճիվ իրանվ, վոր տեսնաք, քե ինչ անամոթ լրբությամբ պատասխան է տալիս։ «Ապրես, վորդի, խելոք ես ասում. ոձի փուշը լակլակը (արագիլ) կմաբոի...»։

Քանզ որ առանում եմ, դուս, վոչ միայն ոձի փուշ, մասքոզոնի* վոլոքն էլ կմարսանա։

Մենք մեր կոզմից շնորհակալութիւն ենք հայտնում արդո հեղինակին, վոր բացում է ազգի այս տեսակ բարոյական խոցերը, վոր ծածկված ձևալով վոչ միայն կարող են փքիլ, այլև իրենց վարակիչ վորակութիւնով շատ կորստաբեր լինել. սոքա ընդհանուր մարդկութեան խոցեր են և վոչ լոկ մեր ազգին անվտանգ քերևս շատ, ընդհանուրի խոցերից ազատ և մեր ազգը։ Զկարծենն, թե այս խոսքերը ասելով խուճել ենք ծխում ազգին, վոչ. միայն ճշմարտութիւնն ենք խոստովանում։ Կուզեիմ, վոր ավելի ասենք, ահավասիկ. ուրիշ, նաև լուսավոր ասված, ազգերի բարոյականութիւնը (ազգ ասելով հասկանում ենք հասարակ ժողովուրդը) շատ ցած է հայոց ազգի բարոյականութիւնից։ Մենք կարդում ենք լուսավոր աշխարհներում գործված հանցանքների և վոճիրների վիճակագրութիւնը և սարսիփրքը. այս տողերը գրելու միջոցին, մի քանի այդպիսի գրքեր ընկած են պատուհանիս վրա. մեզ սարսափեցնելու համար։ Թեպետև մեր ազգի մասին չունինք այսպիսի գրքեր, բայց կենդանի ազգը, վորի հետ փոքր ի շատ ծանոթ ենք, առնում ենք վորպես մի անխարդախ գիրք, և համեմատելով ուրիշների վիճակագրութեանց հետ, ասում ենք այն խոսքը, թե մեր ազգը շատ խոցերից ազատ է։

Բայց, չնայելով սորա վրա, յերևեցած խոցերն էլ պիտի բանալ և բժշկել։ Թեև մի փոքր հիվանդ լինելը մերձիմահ հիվանդութեանից անհամեմատ լավ է, սակայն, կատարյալ առողջութեանը կամ առողջանալու համար աշխատելը ավելի լավ։

Աշխարհակ գեղի հասարակաց տնտեսութեան և հասարակաց տնտեսութեան մասին մենք լսում ենք մի շատ պարզ և արտաքուստ խոսակցութեան, յերբ Մոսենք, դիշերով, արդեն ենք քաշում իրենց այգում։

Դասը բոզոք լսվում է Վայկունի քերդից. ամեն գեղի տանն քանն էլ լսվ ա, ափսոս վոր քնքշուղքն ու տանուտերը մի քիչ շահասեր են. ես ինչ ա, հիմի խաղջ են կիսում, չես մի խնդիր մարդ եմ, ներանք ինչ վոր ինձ կհասաներ խաղջը տալու, երկու

---

* Զբոնկոզից առաջ ազրած մի տեսակին խոտաբարակ և պատկանում է հատատեսակի կամ բարմակճախ կենդանիներին։ Այժմյան փքիլը, վոր իր մեծութեամբ մեզ զարմացնում է, կարող է միայն մասքոզոնի ձագը լինել։ Այս կենդանու մասին այժմ հայտնված նշխարներից, տեսնալով կմախքը պահպանվում է Լոնդոնի Բրիտանական մուզեոնի մեջ։ Ռոջեր կենդանիների տեսնչը խոսի։

ինքան են առել. սաքի աստւմ են, վոր գնդի մեջին տարեկան մասրաքի ա հլել, փչացել ա, պտի լրացնենք. համա վիրտեզ, քոմմա իրանք են ուտում, քյասիր քյուսիքի տունը քանդում, իրանցը շինում. յես պրոդաւձա մի հիքի ունիմ, ինձ տարել են գոռով կապել հիքատիրոնջ հետ, քե արի խարջ տուր, ել չեն աստւմ քե աշատը գոմջի հետ կարամ լուծ անիլը (յեր. 169):

Տխրությունն և պակաս մեր վրա, յերբ հիշում ենք, քե հարստահարված յերկրագործը կամ շինականը բռնադատված և լուռ ձեռք իր հարստահարողներին ընդդեմ և միայն գիշերով, ծածուկ խորհրդական առաձնության մեջ բողոքել, յերբ վոչ վոք չեր լսում նորա բողոքը...

Սոսի կարծիքը այս տեսակ բամբասված ազգային կառավարչիների մասին, քեև մենք պատրաստ ենք ընդունել, վորպես մի շատ յերդիծարանության քյուն, բայց խոստովանում ենք ցավելով, վոր շատ մարդ առուգապես այդ կարծիքի տեր է. ԵԱՀ տղա, քինչ ես խոսիլի վոտը քաշում, Վանյկուն, — ասում է Սոսը, — եդ վիր գնդումը չի մասրաքի ըլնիլ. մի մովրով (կառավարության ատիճանավոր) կամ յեսավուլ, վոր գալես ա քա նրան հաց չի պետքը, պատիվ չի պետքը, հավի միս չի պետքը, գառը, գինի, արագ չի պետքը. դու քու յերեխին, վոր մի կապա ես կարում, քե եքսի որը խոսքիցդ դուս ա գալի, ասում ես, քե ամ վորդի, քեզ շոր կարենցի, վոր ինձ անկաչ անես, դու Ջլիս (իսպառ) քաոսականջ (խուլ) գտառար: Հիմի նա մեր վրա ինչքան է միտք անում. մեր ապեն ա, վոր տեսությունն գնանք, քա մի կարաս գինի, մի հինգ լիտր արագ չպտի տանինք. հավորդի ժամանակ ա գալի, քաղա հավոր, լավ գնդոձը, չի հարկավոր տանինք. ես հո մենակ մեզ համար չի, սաղ աշխարքի որենքն քանից ա. դու քու բարությունիցն ես տանում, աբաբանցին ել տանում ա նրա ձիանոնց տարեկան գարին, քուրջը՝ նրա գառն ու վոչխարը, քուրքը նրա յեզն ու պանիրը, գաշտըցին՝ յոնջևն, ցորենը. սամեն մարդ ել իրան գնդի գոնվածից տանում ա նրանց:

— Մեռ ջան, — պատասխանում է Վանյկուն, — եդ գրուստ ես ասում, համա ինչքան ել վոր ըլնի, ենքան չատ մասրաքի խարջ չի ըլնիլ. սրա մեջին մեր իշխաններն ել են չահվում:

— Ես արմանում եմ քեզ վրա, — խոսքի մեջ է մտնում Սոսի մեծ յեղբայրը Գարեսը, — ամ տղա, բաս իշխաններըը քու հոր մշանկն են, վոր սամեն մովրով, վարդապետ, մենծ մարդ գալուս, տանում են իրանց տանը վեր բերում, իրանց յերեխի քերնիցը կտրում, նրանց ուտացնում. հալբաթ վոր մի չահմանենք չունենանա, ընչի կանին, նա ել քեզ պես մի մարդա:

Բայց Վայկունը նլ առաջ և տանում իր բոզոքը,— ինչ ևն խարջում, յեղն նլ, հացն նլ, մինն նլ, ամեն բանն նլ գնդիցը գդիրը մինի տեղակ հնգապատիկ հավաքում ա ու բերում. ձվ գիտի քի ընչանք կրում ա, վոր մոլրովը գնալուց հետո՝ տասն որ ուտում ևն, չի հատնում. մի տունն ա նրանն ըլնում. յես նլ, վոր ընենց տուն ունենայի, ևն տղեքանց վոտը կպաչեյի, իմ տանըս վեր կրնրեյի, խոսքս կշտին կտրուկ կլիներ, ուր տունն ուզեյի՝ կքանդեյի, ուրն ուզեյի՝ կշինեյի. ձիս որ գնալը ուզեյի, գնանը կքշեյի. հիմի մոլրովը գալուս, քենովՀ իշխանն ա գնում գլուխ տալի, բարովում, ապտակար խոսում, հետը նստում վեր կենում. համա յես, վոր տեսնում եմ նկատ, գլուխս առնում եմ կորչում, քի հիմի գդիրը կքցի ճիպոտի տակը (!) քի արի ձին քոնի, տեր գոմումդ պահի, խոտ, գարի տուր, մոլրովի համար ճուտ տեր. իշխաններն տանն ա վեր գալի, ազգատների տունն ա քանդվում, հա ուտ չի։ Հիմի ասանք, քի գու ինձանից համբա յես, գո տանն նլ վռչով չի վեր գալի, համա յես իմ ազգատ տեղովս քեզանից շատ եմ խարջ տալի, կոռ քաշում, ձի տալի. քի յես ու գուն նլ մի կռիվ անենք, քի ներկու մարդ իմ բարեկամներիցն իմ գինը քաշի, տասը մարդ քո գնդիցը քու գինը կպահեն, ընդուր վոր գիտեն, քի գու ինձանից լավ ես. քեզնից խեր կհանեն. համա ինձանից, ուր մարի չարչարվեն, չար վռակոտից սավահի վռչինչ չեն կարող գանել. շատ նլ, ասանք, ևն կռվումդ յես արդար ըլնիմ, վնայե նկել ա ինձ տարել. քի կերքամ մոլրովին կգանգատեմ, յերբ վոր քեզ կուգի նա, հետդ գնդիցը մի քուդի կրներս, քի գանգատողն ինքն ա մեղավոր (!!), ևն վախտը մոլրովը քեզ բաց կքողա ինձ կծեծի (!!!) հետո, հալբանքի, գու յեղ մի կարաս գինի կխոտանանաս, կբարձես ձիուդ ու կտանեսա։

— Վայկուն ափոր խոսքերն ավետարանի կոզքին գրված ևն,— ասում և Աբշամը, Սոսի փոքը յեղբայրը, Սոսին ու Գարնային,— սաքի ընչի յեք յերկու յերևանուքյուն անում, կռվովապահ ըլնում. հիմի, ես հա մեր պապական հիքին ա, ուզենան կքալեն կասեն ուրիչի (!!!)- քանի՛, քանի՛ որինակներ կան, վոր ընչանք քենովՀ մի ոգուտ չեն ունեցել, բանըդ չեն շինել...»։

Աբշամի բերնով խոսում և նոր ժամանակների վորդին։ Գարուրը և Սոսը գուցե իրենց սրտում ընդունում են Վայկունի խոսքերի ճշմարտությունը, բայց վախենում են հայտնի դավանել ճշմարտությունը։ Աբշամը իր սեռունդի յերևելությունն ե. նա վոչ միայն ընդունում և այդ գաղը խոսքերի ճշմարտությունը, այլև գատապարտում և իր յեղբարց յերկու յերևանուքյունը։ Ինչպես առաջ ել ասացինք, ափսոս վոր շատ քիչ հանդես ունի Սոս և Վար-

գիրքերի մեջ այն ուղղությունը, որը կերևում է Աբշամում, քանի այս չափերն էլ առանում ենք կենտրոն սկսպտիցիզմի արտած ազդեցությունը։ Մենք աջողությունն և ընթացքը ենք մաղթում այդ կերևնալին գնապանին։

Գ. Գառեգյանցը, Աշտարակի առաքելական վիճակը և հասկացությունը կերևան հանելով, այնպիսի փափուկ և անդրալի կերպով մեղադրում է այդ հասկացողությանց սխալականությունը, որ ամեն կարգացողի համար, իսկի մեղադրանքի կարգում էլ չենն։ Սուս և Վարդիքներից գնեն, յանքն վոչ ուրիշ աղբյուրից, շատերին հայտնի չեն, քանի որոշ աշտարակցիք այդպիսությամբ են պարապում. այդ և նորա ապրուստի միակ ճանապարհը։ Տեսնք այժմ, քան ինչ աջողությամբ մեղադրում է հեղինակը։

Սաս և Վարդիքները կարգացողի մտքին կբերեն կերևանցի ուխտավոր կերիտասարդը, որ Հանա-վանք կերթալու ժամանակ, ճանապարհի վրա, ընկան իրենց բարեկամ Գարեգնի ձեռքը, որ մի փոքր հանդստացնելու համար տարավ իր տունը (կեր. 107—109)։ Նա, խոպոպ գնելով նորա առջևը, ներողություն և խնդրում, որ մի ուրիշ բանով չե կարնում մեծարել, վորովհետև ետանը մարդ չկա, ամենքն էլ հիվանդ են, աշտարակցուն էլ նզ մի հիվանդ ա, — ասում է նա։ — Գարունք ծագում ա աչքերը տնկում են նրա վրեն։ Ընչանք մասիլը վեր են ունում իրանցն իրանց ա հասնում. ապրեր, դուք, քաղքացիք նք, վորըդ ասուստուրի կնք, վորըդ փեշակի *,

* Հայոց արհեստագիտությունը շատ վոտրալի վիճակում է այսոր, գորա վրա հարկավոր կը մի փորր մտածել ու աշխատել որնոր արհեստագիտությունը ծաղկեցնելու Մեք կարծիքով, կանուխ քան ուշ, այս բանը ուրիշ կերպ չի լինելի, բայց վոչ աշակերտներ ուղարկելով Մոսկվա և Պետերբուրգ, վոչ քան գրքեր տպելով, այլ գործատներ, վարպետներ կամ գործարաններ մեջ այս կամ այն արհեստը սորվելու համար։ Մեքան հայը, չնայելով արհեստագիտության քշվատ վիճակին մեր կերկրում, այնուամենայնիվ տալիս է իր զավակը, վոր այս կամ այն արհեստը սորվի, մեզ քվում է, քե նա պատճառ չունի այդ արհեստների ավելի կատարյալը ձեռք բերելու համար իր վորդին չուղարկել այս կամ այն մայրաքաղաքը։ Ամեն տեղ աշակերտը ձրի ծառայում է իր վարպետին 6—8 տարի. այս է և մայրաքաղաքներին առվորությունը, ուրեմն այս կոշտից էլ խափանարար պատճառ չկա, վոր հայը նորանից տնկպվելով նախընտիր համարեք իր կերկրի արհեստը, վորով պարապողները մեղա ազգատ են։

Մուրք և, այդ քաղաքներում պետք է բարեպաշտ հայեր ճանաչել, վոր հայրաբար խնամք ունենային այն աշակերտաց վրա, հորդորելով, խրատելով, բարի օրինակ տալով ժրաջանության, առաքինության, աշխատասիրության և չափավորության, վորպեսզի աշակերտը արհեստից առաջ, ընդհանրապես արհեստավորների մեջ չխեղդվեր։ Մուրք և, հետու տեղերից Մոսկվա կամ Պետերբուրգ աշակերտ ուղարկելը, այսինքն ճանապարհի ծախքը, մի ազգատ հոր համար շատ ծանր խնդիր է, բայց մենք կարծում ենք, քե հայերը անպատճառ կերթևեկություն ունենալով մայրաքաղաքներում, անհնար է քե չլի-

մեջներից պարապ մարդ չկա. ոանչպարն էլ (յերկրագործ) իրա ցանքա ու վարքին ա, աշխատում տարեկան հացը տուն լցնում. տավար, վոչխար, գոմեշ, ձի, գուքան, չուխի պահում. հացը, յեղը, պանիրը, բուրդը, ամեն բանն էլ իրան իրան գալիս ա. մենք յերկուսիցն էլ գուրկ ենք, ես մի հիքու յերեսին ենք մոխիկ տալի. առաված մի արտացե կամ կարկուտը տա, կամ քրքումը փշացնի, կամ տարին չքեր ըլնի, տոված կոտորվիլ պտենք. մեր մասիլն եր վոր կա, ամեն բան նրան յաղի ա. յեփած կերակուր ա, մարդ, շուն, կատու, գուրդ ու գուշ, ինչքան աշխարքումս ժմժունք կան քոմմա էլ ուտում են, կեսը անփոդ հենց ճամփորդներին ենք տալի կամ ազգատներին. ես լավ ա հլա քեր ա ըլնում. քաղքումն ամին բանն էլ փոդով ա, պնդըցուն էլ ուներ վոչ. մերն ա վոր մեջ տնդը փչանում ա։ Մարդս մի յերկու հով ենք պահում, քեռ յերեխանքանց մաճուն էլ ա ըլնի, են էլ չենք կարում յոլա տանել, ամեն բան փողով ենք առնում։

Ինչի պիտի այսպես լինի Աշտարակի վիճակը, Ծով մեյան Աշտարակը չե. Աշտարակը յերջանիկ դեղերից մինն է տակավին. Նորանից անհամեմատ ազգատներըը և խնդճերը կան։ Ահա քե ինչ է պատմում մեզ ազգս հեղինակը. «վոր ըհատավորը Մողնու գնդումն ա վեր յեկած, իրանց բարեկամի կամ ճանաչի տներում, նրանց մատաղների երեսն էլ, մորքին էլ, գամակի կես փայը, մատաղի կես փայը, վոտ ու գլուխն էլ տան տիրոջն ու Բայոր գեղը տանում

նեյին նոցա մեջ բարեպաշտ և առաքինի անձինք, վոր ազգի առաջադիմությանն անունով իրենք վրա առնվին տեղ հասցնել պատանյակը և հայրական խնամատարությամբ տալ նորան մի ընտիր վարպետի, այս կամ այն արհեստի, նայելով ազգի ընդունակությանն և հարմարությանն։ Մենք կարծում ենք քե այս շատ մեծախորհուրդ խնդիրը և մեր ազգի վերաբերությամբ, յերեք հոգով չափ ցանկալի յե, վոր կարելի յեղածին չափ շատ աշակերտք ուղարկվին գանագան գպրոցներ այս կամ այն տեսական գիտություններք ուսվելու կամ ընդհանուր լուսավորության բաժին առնելու, մյուս կողմից վոչ նվազ ցանկալի յե, վոր նույն չափով աշակերտք ուղարկվեյին արհեստ ուսվելու։ Տեսական գիտություններք առանց արհեստի ոգնության չեն կարող գործադրություն ունենալ ազգի մեջ։ Ծով յերբե ամենքն էլ փրլեսոփա գառնան, այնուամենայնիվ ազգի ավերակը չի շինվիլ։ Փրլեսոփայի ձեռքից չե գալիս այս կամ այն գործիքը շինել, վորին մեծապես կարոտ է ազգի յերկրագործությունը և վաստակարարությունը, փրլեսոփան չե կարող հոգալ և շինել և վոչ մինը այն բաներից, վորոնց չենենը պատճառ և այսոր ազգի կյանքի տարապայման խնդիրներից։ Ներանի քե մեր ձայնը արձագանք գտներ բարեպաշտ սրտերում և մի քանի աշակերտք բերեյով մայրաքաղաքները, ուրիշներին էլ խրախուսեր և բարի որինակ գառնայիր։ Տասը տարի լոկ, չորսնական հոգեբարձությունը այս մասին կարծր և քայլերով հետապատահական անել ազգի անհատական կյանքը և յերջանկացնել նորան։ Ներանի քե մեր ձայնը չանցներ վորպես ձայն քարքարոտ յանապատի։

տուն ա. ամեն մի տան տասը տանուհինդ տընվոր կըլինին վեր կանած. ընենց տուն չի ըլնիլ արանցում, վոր ես իրանք որը իրան տարեկան գավուրմանն անի վոչ, ըրդին հո էլ հնաար չկա. քսով էլ չենն կշտանում մոդենցիք, իրանց յերեխեքն էլ քշերն ընչանք լիս, ցերեկն ընչանք իրիկուն մի մին քերեզաններ ձեռներին մատած նն կիոում, իրանց ապրատ ու խնդե տանելով, արտարաց ըխատվորն էլ ատրը Գևվորգի գուռն յեկած ապրատին հո չի կարող հետ գարձնիլ... Մոդենցիք անբան նն... քե վոր նրանք վոնց վոր ես մատած հավաքելու համար նն աշխատում իրենց բան ու գործին կենացին, հիմի ամեն մինը մի խան կլիներ. ատամած տվել ա, ամեն բաներըը լավ, հանդեներըը շատ, իրանք անբան (յեր. 157):

Ձըմարիտն ասելով, մեզ անհանգանալի յա այս յերևույթը, վորովհետև հեղինակը վկայում ե քե մոդենցոց ամեն բաները լավ նն և հանդերը շատ։ Քանի որգո հեղինակը ցույց ե տալիս մեզ նորա ծուլությանն վրա, բայց մինչև այդ ատաիճանի ծուլությունը մեզ նուչնանա անհանգանալի յա։ Արդյոք մի նորքին վերը չկա այդտեղ, վոր խանգարում ե անատեսական կյանքի բնականոն ընթացքը։ Քե այսպես և քե այնպես վորպալի բան։

Ձորևի քե մոդենցոց վիճակից լավ չե և կարբեցոց և հանա-վանքցոց վիճակը, յերբ նորա այդքաղի ժամանակ 5—6 հարյուր հոգի գալիս նն Աշտարակ այդի քաղելու, յերբ Վարդիքերի հայրը տասն այդպիսի մշակ առաջն արած տանում ե իր այդին ամեն մինին իր քաղկացվը մին հավոդ խոտ տանելու։

Մենք խոստովանում ննք, վոր ընտվ տնդեսություն չունինք, քե ընչպես էլին այն կոդմերի մեր գեղացինների հարաբերությունը հոդի հետ։ Այս պատճառով տանձում ննք մեր գրինչը, վոր անգիտությամբ գատողություն չանենք այս շատ ցավելի բաների մասին։

Սակայն ինչպես ամենայն ճանապարհորդի ներելի յա, առանց քերևս գանագան պատճառների խոր քննության, միմիայն իր վրա յեղված տպավորությանը նայելով այս կամ այն տեղի մասին այսպես կամ այնպես կարծել, այնպես էլ մենք, վորպես ճանապարհորդ, մի քանի շաբաթ ման գալով ընդմիջին և ընդունած լինելով մի քանի տպավորություններ, չենք կարող չասել այն, ինչ վոր, այդ տպավորությանց հիմքի վրա, մեզ թվում ե։ Աշնան Մոդենու ուխտից ընդմիջին քափվող անագին բազմությունը մեր սիրելի ազգակցաց շատ ցավելի տպավորություն և գործել մեր վրա։ Գացանից մեծագույն մասի, Տաճկաստանից կամ Պարսկաստանից գաղթած հայերի, այլակերպ և վերջին աստիճանի պատատոտուն հանդերձները, մի գրատի վրա այր ու կին իրենց մի քանի յերեխա-

նեղով միասին նստելը, իրենց կեցուքյունը յերկու յերկաք որ Ղարզարապատի դրստումը մեզ տեղիք է տալիս յենթադրել մի վոզբալի ազգատուքյուն, վորից չե փրկել դպղճականուքյունը։ Մենք այդ մարդոց նեղքին կացուքյունը չդիտենք, այսինքն այն քննկլրական պայմաններըը, վորոնց մեջ նյին նորա իրենց գեղում. ուստի, և, ինչպես առաջ ասացինք, այդ ազգատուքյան պատճառը չենք կարող հստատապես գիտենալ։ Հավանական և միայն, վոր անկրքուքյունը և իմացական խնդճուքյունը բնականապես ընտանեկար հետևանքներ պիտի ունեննային, մանավանդ, յերբ դպրոցմպրոց չլինելուց հետո բերանացի խրատներ ել կամ չեն լսում իսպառ, կամ քիչ լսում են լոկ խավարի խոսքը։ Վերջին ասլճանի բարբարոս ազգերի մեջ յեղած կանացի ստրկուքյան նշանակը, — արջի նման, կանանց և ազջիկների քիթից անցնելը, — ապեկտուր լինելով տեսած ենք այն ուխտավորների մեջ։ Քոռում ենք յեզիպտական ժարիրը (սյուրմե) և պարսկական խինան, վորոնցից առաջինով արտևանունքն են ներկում, իսկ յերկրորդով մատները։ Ո՞վ քարոզնց ժողովրդին քոռուլ այդ ընտանեկար բանները, ոչ փուչ տարավ վոչխարի առողջուքյան և ապահովուքյանս

(Ընդմիջ՝ ամո, հովիւք, որք զանձինս արածէք և ոչ դխաշինաց)։
«Ապաչնչէ՛ք զտէր հնձողդ հանել զմշակս ի հունձս իւրս։

Ծնքն մեր արբանեակ և հրեշտակակրան, յերկնքագործացի և ամպաչուս, յերեքտաճամ և ոգասած կլերը հոգ տանեք զինեն այսպիսի բաներին, մինչև մյուսը ել պիտի յերևնային գործս։ Բայց, այս և բանը, վոր գոցա վերանալը կամ Ասալը, վորևիցե կապով կապված չե նոցա եյական խորհրդի հետ...

«Մեր տերտերներին ել աստված բարի տա, — ասում է Գարեգինի բնջնով անիրավ Պողոսյանցը (յեր. 2), — քոռպաղներին հուպ տաս յերկու այր չի վեր ընկնիլ, անջատ մաշտոցին են ջան տալի, ել չեն ասում քե քարոզեն բանքի ես սովորուքյքը վերցվիւ»։

Բայց մենք յերքանք գործեյալ Աշտարակ։

Ասենք քե Աշտարակը այգեգործ և. բարի յե. բայց այգին, ասյին ասանելու ամիս չե կապում յերկրագործի ձեռքը, ինաց վոր այգեգործուքյան մեծ և ծանր պաշտոններըը յերեխաասլդների

---

* Ինչե Պողոսյանց, չգիտե ասկովին, վոր պ. Զամուռճյանը կոչնչ և նորան ել անհավատ անունով մկրտելով Մեքենագործյան հերետիկոսարանի անդամ հռատարակել Մոսկվա տալու ծի ավարին... անպատիժ Սպանդարյան վոչին չունի այդպիսի չար քուչլտուքյուններ։

վրա պիտի լինի բնականոնակես, բայց, մինչև չկան այնպիսի քեզնե աշխատությունք, վոր առանց ծանր ուժ գործ դնելու առաջանում են, չեզնե միայն աչքաթող քնամատատությունն լինի շինականի կողմից։ Ընչե միայն շնորամարուժությունը առնելու լինինք, վոր պրնչե լոկ մայիս ամսի գործ է, չեզնե չասենք ել, վոր չեզնատատրգը մայիսին պրնչե ազատ են, վորովհետև վոչ քաղելու, վոչ նահելու և վոչ այգեգործի ժամանակ է, չեզնե չասենք, վոր նաև վար ու ցանքով պարապած չեզնատատրգը ազատ են մայիսին, վորովհետև ցանքը վերջացած է, իսկ խոտհնձի ժամանակը հունիսի սկզբում, չեզը շնորամի բանը պրծած է, այլ քե ասենք, վոր լոկ ծնրնքը, ազիկներքը և պատաճներքը պարապին այս բանով, վորքանն ոգուտ կարող է առանալ Աշտարակը կամ ուրիշ գեղը։

Բայց Սոս և Վարդիքենից մենք տեսնում ենք, քե ինչ վարմանի վիճակում է շնորամարուժությունը Աշտարակում։

Վարդիքենը քուրքի տերնը այգուց առած գնում է տուն (չեզ 71—72). հայրը հանդիպում է նորան ճանապարհի վրա և այսպես է խոսում. «Ոչ տերնը վոր ծառիցն ա. ես կարծիք կարդավոր քննուցը հա չի։

— Չե, — ասում է ազիկը, — սիպտակ բեզանա քննուցն ա։

— Ինչ, տես, ջե, տես, — շարունակում է Հենքումը, — ճիշտ նրը տված կտորվեցին, վորդի. շատ գնալու (բուժում գտնելու) վախտն ա, բալքի ուտեն ոտդ ընկնի կոքչին. ծառերս վերջ արին չի. բարով եկող տարի հասնենք, քե մերդզ մին ել բռնի պարծենանա։

Այս խոսքերից պարզ չերևում է, քե ինչ սիրով պահվում է այնտեղ շնորամը։ Մտոի տերը խնայում է իր լավ քննուս տերնը. (քեև նորա լավ կարծած կարծիք քննչին չեզկրորդական է շնորամարուժության մեջ, վորովհետև ճիշտ քննչին համարվում է նախընտրի. գիտությունը ասում է, քե նորանով կերակրված միջատները ավելի բարակ մետաքս են տալիս, բայց բանը նորա խնայելն է), և ուխտ է անում, վոր հետևյալ տարին ել չպահեա։

Պահվածի չեզ մետաքսը, միայն տան մեջ գործածելու համար է։ Չհատերը կենդենք կոպ կը շինենք, լալը ել խոտիքի կը քաշենք, ես, մի բանի պետք կը գա ելնի, — ասում է Վարդիքենը Անուշին։

Իսկ ինչ վոր վերաբերվում է շնորամի խնամարկությանն, ասվածի ազատ, քե ինչ վիճակում է Շնորամի գեղնատցավը պատճառվում է Մարիենսի չար աչքիցը. գորա ճարն ել Գետաքանենց Համազին չերիտաչ տղատը ձիու մուննաքը անելն է, վոր գա ազատե թժշկվելու։

Ուզաբլուկ (յուզերլիք) ծխելու ընդդեմ մենք չենք ուզում գրական բան ասել, վորովհետև յեվրոպական շերամաբուծությանի մեջ այդպիսի բան չկա և վորովհետև գիտությունը մեծ ժամանակ և այժմ այն կանխամուտ կարծիքը, թե ծուխը ընդհանրապես, (վորպես բարակի ծուխը և այլն) ջնասակար ևր։ Այդ գոռը խոսքը ծխելը գուցե մի տեղական պատճառ ունի, մի բնական հիմք, մենք չգիտենք։ Եվ վորովհետև չգիտենք, ուստի և իրավունք չունինք նորա ոգուտ կամ նորա ընդդեմ բան խոսել։ Իսկ ինչ վոր վնասակար է Մաքինտոսի աչքին և ոխտը ձիու մուննաքի անելուն, վհմ, գորա ընդդեմ շատ բան կա ասելիք, վոր կոզում ենք մի ուրիշ ժամանակի [30]։

Հայտնի չե, թե մարդը ինչ բանից վոր ուզում և ոգուտ բացել պետք է, վոր այդ բանը լավ տորվի. այլապես, շատ ոգտակար բանն էլ կմեռնա անոգուտ։

Դիտենք, վոր ասիացին գեռ յերկար ժամանակ չպիտի կարողանա յեվրոպացու պես քիչ քաշել շերամի բուժումից. նույնիսկ հյուսիսային Եվրոպայի մեջ քաշված քիչը պահում արժեք ունի, քան թե հարավային Իբրանսիայի կամ Իտալիա (Պիյեմոնտ) մեջ քաշված քիչը, բայց այդպիսի դիպվածում կարելի չե բուժումը ծախել։ Իսկ մեծ գեղերում, ինչպես Աշտարակն և, յեթե շատ շերամ պահողը լինին, հնշտ կարելի չե ընկերովի բանալ մի վորիկ քիչքաշի գործարան, ուր ամենի քիչերն էլ քաշվելիին։ Քիչ քաշելը քեռն մեծ աշխատություն և մեծ զգուշություն և պահանջում քաշողի կողմից, մանավանդ անդադար ուշադրություն, հանդուցյանը շինելու քիչերի մեջ, այնուամենայնիվ մենք վստահ ենք, հայ կանանց ձեռքի շնորհքի վրա, վոր թե նորա ձեռքին որինավոր գործիք լինի և մի քանի անգամ այդ բանը որինավոր կերպով ցուցց տվող, նա հետո չի ձեռ յեվրոպացի կնոջից։

Մենք մեկայն շերամաբուծության մասին խոսացանք. բայց միայն այդ չե, վորից կարող են ոգուտ քաղել հայերը։ Կան այնտեղ շատ ուրիշ բաներ և շատ ոգտակար բաներ, բայց այսօր ամենքն էլ յերեսի վրա ընկած։ Մտուշդ և, վոր այդ բաների համար խոսող ատող էլ չկա, գիտությունը վոտք չե կոխել Հայաստան, մեր գրագետքն էլ ըրհեղեղից առաջ ձեռցած գազափարների քարտը վնչ գիրք, վնչ կարդացող. գրերց էլ հարկավոր չեր Քոչ կոթծանվի, բոզոքականության և անհավատության որորոցը [31] պիտի, թե ինչպես անուշ և գալիս այս բացատրությունը ս. Ջամասպյանի ականջին...

Հատարակ ժողովուրդն էլ տեսած լսած չլինելով, հայտնի չե թե յերկինքից չե կարող ուտանիլ. մարդը պետք և տեսնե լսե, և

դողա ոգուտը ճանաչեն, վոր հնաոո համոզվի և գնա նոցա քամակից։ Առանց սոցա վոչ միայն չեզած ոգտակարը չեն կարող նորա բերել ապրի մեջ, այլ և չեզածից էլ ոգուտ չեն քաղում։

Ամենին հայտնի չեն ենթիածնի պարապի հարավային կողմում այն մեծ լիճը, վոր հանդուցյալ Ներսես կաթողիկոսը շինեց։ Տեքսոր միտքանը կենա որից հնաոո դուրս և գալիս չերքնեն այդ լճի յայն շուրջի վրա մանր գալուս։ Բայց վոր չափ ավելի կզնդեցկանա այդ լիճը, վորչափ ավելի գվարճալի կլինի նորա շրջում մանր գալը, վորչափ կկենդանանա ոդը, յեթե մի քանի կարգ ծառ տնկվի այդ շուրջի վրա։ Բայց վոչ ծառ կա և վոչ տնկելու գիտավորություն։ Ի՞նչ և պատճառը. ինձ պատասխանեցին, թե առանց ծառի յել մոծակի ձևոքից սր ու տրև չունին. ծառն էլ վոր տնկեն, էլ մոտ գնալ չի լինիլ։ Այսպես ասա, յերկյուղը մոծակից դրկում է խանգ միտքանին մի պատվական ծառաստանից, նորա զովարար շուքից և տնկեներն քաղցր խշխշոցից։

Բայց այդ ունայն յերկյուղ է. մոծակը ուրիշ շատ միջատների նման ծառերի վրա չե ապրում իր ձուն. նորա ձուն ածելու տեղը ջուրն է և ջրոտ տեղերը, որտա յենե նորա արտրացը, վոր այնտեղ կա։ Մատը բնավ վնասարերություն չունի մոծակի բազմանալուն. թերևս կարելի յե յենթագրել, թե ծառը մի մասով պաշտպանում է մեղ մոծակից։ Այժմ այդ շուրջի վրա հաստատվող մոծակներից անհնար է թե մի բաժինը չնստի ծառերի վրա, յեթե տրա լինին, վորով ձեմելիքի վրա մանր յեկողների համար ավելի քիչ կլինին քան թե այժմ։

Տարապայման թվաստությունն պիտի լիներ մեր կողմից, յեթե մեղադրել ուզենայինք մեր միտքանին, թե ինչի չգիտեն նա մոծակի կյանքը, նորա վորպիսությունը, նորա որենքները։ Մոծակն քիչ և, վոր մարդ նորա կյանքը սորվի։ Ընդունում ենք, մոծակը մի զզվեցուցիչ և խայթող միջատ և և մեր մասնավոր սիրո անարժան. բայց քիչ անես, յերբ այդ չնչին միջատի վորպիսությունը չիմանալը հարյուրավոր հոգիների պատճառ և լինում, վոր զրկվեն մի պատվական ճեմելիքից։

Բնությունը այսպես և խոսում. ես քեզ ուսերը իմ որենքները, սիրե ինձ, ոգուտ քաղե ինձանից. կամ քեզ չե յես քեզ կարկացնեմ և վոչինչ ոգուտ չտալուց հետո գեռ զրկանքներ էլ կպատճառեմ քեզ։ Դպրոց պիտք է, բնական գիտությունքը անհրաժեշտ են, վերացական գիտությունքը, միայն, չեն կարող յերջանկացնել մարդկային ազգը, դորա վրա քոզ խորին ընթերցողը և առողջ դատաստան կատարե։

Աշխարհի մեռելական կյանքի մեջ յեթե կան տխուր բաներ, գիտեն կա մի շատ մելամաղձական բան. փոխադրություն։ Այս անունով հասկացնում ե հեղինակը փոխադարձ ոգնությունը, որ ցեղացիք անում են միմյանց։ Որինակ հնդուհին ուզում ե այգին բանալ (քաղը վեր տալ), նորան գնում են ոգնելու. տասը-քսան յերիտասարդք ե մի որում ավարտում են գործը։ Դորա փոխանակ հնդուհի վորդիքն ել գնում են մյուս որ աշխատող յերիտասարդներից մինի այգին բանալու, յերբորդ որ մի ուրիշի և այլն։ Այս սկզբունքը մեծ խորհուրդ ունի ընկերական կյանքում։ Բայց մեր հասկացողը Մաքուսագայի կյանքից (ջնջված. ավելի յերկարացավ) անց կացավ։ Մենք պետք ենք այդ բանի վրա խոսելը մի ուրիշ ավելի հարմար ժամանակի։

Բայց մեզ պետք ե տակավին մի քանի խոսք Սոս և Վարդիքեր գործի վերաբերությամբ, վոր դեռ չենք ասել։

Արդո հեղինակը, հետևելով պ. Աբովյանի ուղղությանն, իր բովանդակ գործի մեջ միշտ աչքի առջև ունեցել ե գործ գնել ազգային առածներ, ասացածներ։ Մենք լիասիրտ շնորհակալությունն ենք հայտնում մեր հեղինակին։ Բացի սորանից, Սոս և Վարդիքերի մեջ շատ կան սիրուն ձևեր և վոճեր, վորոնք գրեթե ամեն տեղ գործ են ածվում ազգի մեջ, քեև նոցանից մի քանիսը վոմանք քուրդից առնված համարելու միշտ հակամետ են։ Մենք այս քուրդից փոխառությանն պատճառով չենք կարող մեր կարծիքը չհայտնել։

Մենք պիտույքամբ առնում ենք Սոս և Վարդիքերից մի այնպիսի վոճ, վոր իրանց կարելի յե քուրդից առնված համարել, ինչպես. ջվա են գնալն ա, ինչ գնացել ա, — ոչխարների վրա համար և ասում հեղինակը (յեր. 120)։ Քուրդը ունի սորա նման մի բան. ամ գիդիլ գիդոխ, կամ ամ գիդիշ գիդեյորթ (ո կիտիլ կիտիի, ո կիտիշ կիդեյոր)։

Քուրդը և հայը գտնվում են այսոր գրեթե միևնույն աշխարհում. այդ ազգերը, միևնույն հողի, միևնույն կլիմայի, միևնույն բնությանն ազգությանն են յենթական։ Մինչև շատ մոտ ժամանակներս գրեթե և միևնույն կառավարությանն տակ եկին քաղաքականապես։ Ենթկուքն ել ասիացիք, յերկուքն ել արևելցիք և խորհելու, խոսելու ձևերով քնականապես մոտ. պատճառ, ինչպես ասացինք, անխոնիր միևնույն պայմաններին տակ են ապրում։ Ով վոր միայն ազգ ազգից բաժանում և անունով և կրոնով, այնպիսին չե կարող պատասխանել կամ մեկնել քեև ինչ և այն յերևույթի քնական և հոգեբանական պատճառը, վոր քուրդը համ և առնում հայի վհատ և ապիրատ խոսքերից տապերից, ինչ-

պես և հայը քուրդի խազերից. բայց յերկուքն էլ անզգա բնությանն սիմֆոնիներին, յերկուքի համար էլ Մոցարտի Դոն Ժուանը ձայն բարբառոյ յանապատից։ Յերկուքն էլ հազար փառքով նախընտիր են համարում յերգել. «Ախտս քեզ հայոց խնդիրկ ժողովուրդ», կամ «Կոտւնկ, ուստի կուգաջք և Բյուռզլուի «Այվազը» գյուղիշ բչպզը, Պյարամի և Աշըգ-Կարիբի խազերը։ Վեր և լավ, վեր և վատ՝ դորա վրա չեն խնդիրը. յերևույթը հարկավոր և առնուլ վորպես իրողություն։

Բայց այնպիսին, յերբ այդի տակ առնու բնությունը, յերկու ազգի կյանքերի միությանակ և միանձև անելությունը, յերկուքի յել ընկճված և հարստահարված վիճակը, այն ժամանակ բանը աշկարա կլինի, վոր հայը և քուրդը այս տեսակ կապերով միմյանց հետ կապված լինելով, անշուշտ, հոգեբանական յերևույթներով իրարից չեյին կարող հեռու լինել։ Թող ինչ կամին խոսին, բայց մարդկային հոգին ցոլացնում է արտաքին բնությունը։

Այսարվա ուս, մեր նոր լեզվի բազդաստեղծությունը մեծ մասով քուրդի բազդաստեղծության պես է. քուրդից է մտել, քիչ ինչ բնական կամ ընկերական պայմաններին տակ քուրդինը, վոր կերպարանափոխվել և նույն պայմանների տակ ինքնուրույնարար կերպարանավել է և հայինը՝ այդ մասին քիչ վորչափ կամին լինին շատ կամ քիչ հավանական կարծիքներ. բայց մենք այս յերևույթը առնելով վորպես իրողություն, տեսնում ենք, վոր չնայելով մեր նոր լեզվի բարբառների տարբերությանն, նորա արտամարանությունը, և բազդաստեղծությունը ամեն տեղ մեկ է։ Աշխատիր արշավանք գործել այդ բազդաստեղծության ընդդեմ, հին լեզվի բազդաստեղծության իրավունքը պաշտպանելով, համարձակ և նոր լեզուն ապանելու և ժամանակի և պատմության արդեն արած պրծած ազդեցությունքը ուրանալու։ Մենք կարող ենք շատ բան ցուցց տալ և հին լեզվից, վոր նույն և այսորվա աշխարհաբարի կամ տաճիկ ասված բազդաստեղծության կամ ձևի հետ. հերիք չե այս. կան վոնները և ձևերը, վոր սեփականն են գրեթե համարյան մարդկության։

Մեկ մարդ տասը տարի ճանապարհ մի ուսար ընկերության մեջ, քիչ շատ ընկնում է այդ ուսար լեզվի, ուսար վոգու ազդեցության տակ. հայը հազար տարի ընկած լինելով քուրդի, թաթարի և ուրիշների ազդեցության տակ, թնչպես կարելի յե պահանջել, վոր պատմական իրողությունքը իրենց հետքը խոր չդրոշմեին ազգի սրտի և հոգու վրա. թնչպես կարելի յե, վոր այդ դրոշմը չցոլանար նորա լեզվի և մտածելու ձևերի վրա։ Հայոց ազգը գեղեցիկ բժուրդն եր, վոր ցոլի տակ ճանապով չերջվեր, քե մով-

սիսյան մոլեռնին, վոր կրակից չերվիր. հայոնի յն քե այս սրանչելի հատկությունքը չեր կարող ազգը ունենալ, հայոնի յն քե պիտի քրջվիր ել, երվիր ել։ Բայց այդքան բան անցնելուց հետո, յերբ պատվաստը (լավ և քե վատ, այն չե խնդիրը) բնիկ և դարձել, հնար կա այդ բոլորը քերել հանել հինգ միլիոն ժողովրդի վրայից և նորա տեղ բուն հայկական տրամաբանություններ կամ բազդատությունը գնել, վոր այսոր անտվոր և ազգին։ Ի՞նչ նյական խորհուրդ ունի կենդանի ժողովրդի իրավունքը վոտքի տակ կոխելը, քանի հազար տարի առաջ մեռած հայերի իրավունքի անունով։

Շատ ազգերի դաղափարք ուրիշ մեծ ազգերի մեջ մտնելով անհայտանում են կամաց կամաց։ Հայոց ազգի մեջ մտած են հրեայք, ինչպես Բազրատունիք և ուրիշ շատ հասարակ ցեղեր։ Հայոց ազգի մեջ մտած են հնդիկները, վոր Լուսավորչի ժամանակ ել դեռ իրենց նախահարցը վորպես ատված պաշտում էին Տարոնում։ Հայոց ազգի մեջ մտած են չինացիք, ինչպես Մամիկոնյանց ցեղը։ Գուցե այդ ցեղի նախահայրը, յերբ փախչում էր Չինաստանից, իրրև յերևելի մարդ, ունենար իր ծառայքը կամ բարեկամքը, վոր նույնպես մտան հայոց ազգի մեջ. Քողում ինքը պատմության անհայտ խառնուրդները քիչ կամ շատ։ Այսոր, այս տոզերի դրողը, կամ նորա ամեն մի կարդացողը, չի՞ վոր հայ եւ Լավ վոր հնար չկա իմանալու. քե ով մեզանից ինչ ազգից և ծագում, ապա քե վոչ, բուն տոհմական հայերը, չնայելով վոր այդ խառնված ատար սերունդքը հազարավոր տարիներով մասնակից էին յեղել նորա ճակատագրին, նորա ցավին և ուրախության, և վորոնք բացի հայից ուրիշ անուն չունեին այսոր, այդ տոհմական հայերը, տատմ ենք նորանց ել պիտի մերժեին վորպես վոչ բնիկ հայեր։ Հազար տարի ազգի վրա յեղված քնական և պատմական ազգեցությունը ուրանալով, նորա հազար տարի վորպես անփոխան գործ դրած բազդատությունը մերժելը և նորա տեղ հինը դնելու փորձը ինչ զանազանություն ունի վերը գրված մաքրասիրությունից։

Ճշմարիտ և, յերբ դպրությունը միայն դիտական առարկաների վրա խոսի այնտեղ այն ատելիանի կարող չե այն զատապարտված ձևերին, քեև կարող միշտ բազդատության. բայց յերբ ուզե նա ազգի կյանքի մեջը մտնել, ապա ուրեմն այդ զատապարտված ձևերը յեն նորա ապահով անցապիրը և առանց նորա ազգի կյանքի դուռները փակ են հեղինակի առջև։ Հայոնի յն քե ամեն գիտական առարկա իր լեզուն և իր վոճերը ունի, ազգի ամենորյա և քնատանեկան կյանքը կարող և իր լեզուն չունենալ։

Այսպես լինելով բանը, կարելի չի թող նրան մտնել ազգի կյանքի մեջ առանց այդ կյանքի անփոփոխան ձև ու վոճը գործ դնելու։ Մենք չենք ուզում յերկար խոսել այս մասին, վորովհետև մեր համար աշքի հայտնի ճշմարտություն է այս։

Մակայն, չենք ասում, այլ մանավանդ ընդդեմ ենք, վոր ազգի լեզուն ել ավելի սոսկանա և քննճվի քուրքի ազդեցության տակ։ Այս մասին շատ ցավալի յերևույթ տեսնում ենք Տաճկաստանի հայոց մեջ, վորոնք տանճկ լեզվին սոսկանալու համը հատը տալ են։ Ավելցուր սոքա վրա և ֆրանսիական լեզվի բազդատության և ձևերի ազդեցությունը, վորոնցից ժողովուրդը իսպառ ազատ և, բայց պ. զրպետքը քազդատության անուն նով նրան են բերում ազգի մեջ և խանգարում են լեզուն։ Մենք, վոր նոր լեզվի ինքնուրույն ազատության ենք քարոզում և հին լեզվի ձևերից անկախության, վորպեսզի ազատորեն և ինքը իրեն ածև, միշտ ուշադրության կարող եյինք քարոզել, վոր այդ լեզուն քուրքի կամ տատանական ձևերին սոսկանա։ Բայց յերբ այս կամ այն բանում այսոր միևնույն ձևն ենք տեսնում և հայի և քուրքի մեջ, դրանից խրտնելով, քե վախ, քուրքը վորովհետև այսպես է ասում, յես նորան չեմ անելու համար պետք է, վոր գործ չդնեմ այդ ձևը, ասել մենք չենք կարող։ Այո, մի հեղինակ իր անհնակի մեջ նստած, կամեցածի պես կարող է գրել և խոսել, բնչ ձև ուզե գործ դնել. բայց բոլոր ազգը չունի այդ ազատությունը. նա չի կարող ներկան ուրանալով անցածի անունով ապրիլ։ Այն ուղղությունը, վոր առանց մի նյանկան խորհրդի բռնաբարում է նևրկայի իրավունքը կամ գնի աշխատում է բռնաբարել, մենք հրատարակում ենք մաքառ և զուտ ֆանատիկոսություն։ Նոր լեզվի մեջ գրեթե բոլոր հին լեզվի նախադրությունքը գարձել են վ ե ր ջ ա զ ր ու թ յ ու ն ք, ածականը անհոլով և թվով անհամաձայն, միշտ նախադաս գոյականից, հատկացուցիչը միշտ նախադաս և այլն և այլն, վոր նուլյնն է ել տանկերենի մեջ, և վորովհետև այդպես է, ուրեմն և պետք է հին ձևի տակ շարել և կապակցել, քեև նոր հոլովներով, այժմյան հայի խոսքը։ Բայց ժողովուրդի անկաղնին ժանր է և անբնական.— ինձ բնչ փույթ,— յես բուն հայերեն եմ խոսում. ժողովուրդը խանգարել և իր բազդատությունը, նորա լեզուն սոսկացել և քուրքի բազդատության... մինայն լեզուն չե, ինքը, ազգն ել սոսկացել և քուրքին. և լեզվից առաջ և սոսկացել։ Բայց բնչ խոսես։

Մարդ խոցելու կամ վիրավորելու համար չեմ մեր այս խոսքը ու գրույցը. այս մեր հայացքն է, մեր կարծիքը։ Ցնվ բնչպես մենք ազատ ենք այսպես կարծել, նուլնպես ուրիշը ազատ է այլապես

կարծել։ Ցնվ քիչ կարող է գոնել մի ճանապարհ, որ և բուն հայկաբանությամբ խոսքը և ազգի մեծագույն մասին հասկանալի, խոսք ինք տալիս, որ մենք առաջինը վազենք նորա գրոցի տակ։

Բայց ցավելին այս է և մանավանդ ցավելի, որ անմերժելի ճշմարտություն է, քի մենք իրենցով հասարակ ժողովրդի կյանքի մեջ պիտի ստիպվինք բուն քուրքի բառեր ել ներա առնուլ, ամենորվա կյանքի, պետքերի և հասկացողությանց վորպես հայատարար, ինչպես գիտական առարկաներում ստիպված ինք յեվրոպական բառեր առնուլ։ Մենք մի որ ցույց կտանք այնպիսի քուրքի բառեր, որ ընդհանուր ազգին գործածական գարձած են միտրինակ գործածականն և վորոնց գաղափարը մեկ բառով ավող խոսքեր վոչ միայն նոր լեզվի մեջ, վոչ միայն մի վորևիցե գավառական բարբառում, այլ նուշնիակ հին լեզվում ել չկան։ Բացի սոցանից կան քուրքի բառեր, ընդհանուր ազգին գործածական գարձած, վորոնց հայերինք քիչ կան հին լեզվի մեջ, բայց և այնպես այնքան խոր ներա են մտած նոքա ազգի մեջ, որ հայ գպրությունը յեթե 200 տարի յել նորոգութեն որինավոր կերպով, այնուամենայնիվ չպիտի կարողանա այդ բառերը առնուլ ժողովրդի շրթունքից ու նոցա տեղը գնել քիչ սեփական, բայց ազգի համար մեռած բառեր։

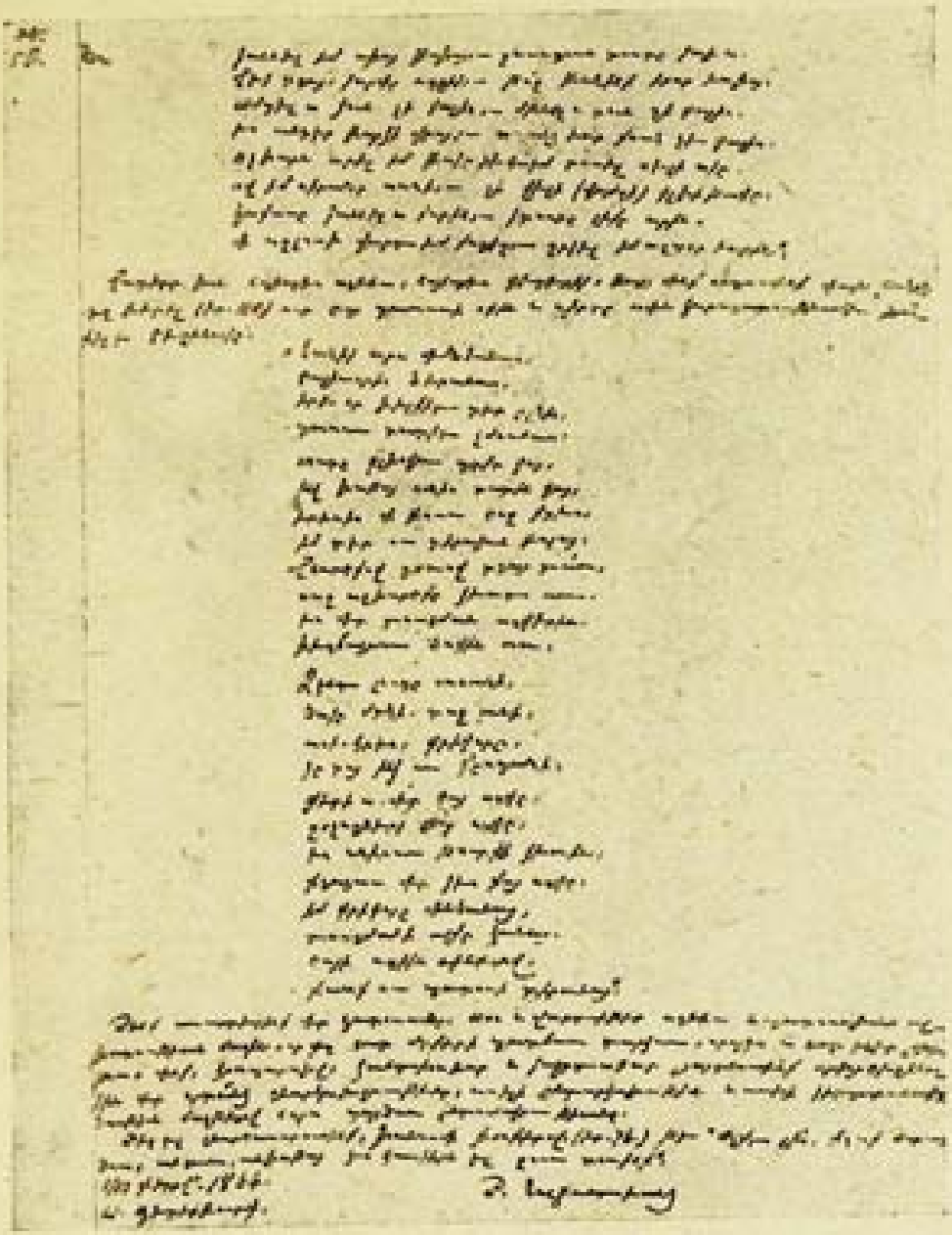
Կարող ինք մխիթարվիլ միայն նորանով, որ շատ սահմանափակ են այդ տեսակ բառերի քիվը։ Չկա աշխարհիս յերեսին լեզու, որ ոտար խառնուրդ չունենա. մեր նոր լեզուն չի կարող բացառություն լինել բնական կանոնից։

Մենք, հերիք համարելով առժամս այսքան խոսքը, կարում ինք մեր ճառի ընթացքը, ձեռք գարկած լինելով մի տետրյան նոր լեզվի մշակության մասին ընդհանրապես, ուր մանրամասնաբար պիտի քննվին այն բոլոր խնդիրները, որ վերաբերություն ունեցին նոր լեզվի մշակության։ Այդ աշխատության շուտով հրատարակելը մենք չինք կարող խոստանալ ազգ. ընթերցողներին, քանի այդ գործի վրա անձանձիր աշխատել ինք և աշխատում ինք, այս րոպեիս ել։

Վերջացնենք մեր հատվածը։

Գ. Գոռչյանցի վատանավորը մեծ հարստություն ունին Աբաթատյան աշխարհի և տեղ տեղ ել ամբողջ ազգի վոգու և ձևի հետ։ Որինակի համար գնում ինք այստեղ նորա ԷՋան գյուղում» (էջ. 74).

Ենձոր ունիմ կծած ա, ջան, գյուղում, ջան, ջան,
Ջորիք կոզմե երժաքած ա, ջան, ծաղիկ, ջան, ջան.
Ազգիցս ուզից չի ավի, ջան, գյուղում, ջան, ջան,
Ասի յարի զրկած ա, ջան ծաղիկ, ջան, ջան։

Ա. Կարապետյան

Ա՛յ ապա հիլ անիլ տուր, — մատնաչափ գիր անիլ տուր,
Ինձնից նէ քեզ հաբ չի կա — քարտուղ վիր անիլ տուր
Ցնա ապչիկ եմ ալ կուգիմ, — բարակ մնջըխա չալ կուգիմ.
Ցերբ չնա չնկա ձեր տունը — վռակին սարնասար կուգիմ։

Կիրակի նէ պաս կըլնի, — նրթաքիից լավ քամ կըլնի,
Վորդից մնանի վարդապան, — սիրտը չհաս կըլնի։
Աչառակ բարիր սեպա, — ջուրը հիվանդին գնե ա,
Սիրտը սիրտին չնե տալ — նա ինչ անիրավ գնե ա։

Ին սարը բարիր սար ա, — տակը գնջըլած քար ա,
Ցնա քեզ քարտուն սիրտցի, — քանո մի արավ աչկաբա։
Իմ յարն ինձ յար պըտի, — ձիուտը գետնաք պըտի,
Իմ յարի կանգնած տեղըն, — մնի չինարի ծառ պտի։

Ա՛յ ապա, դու հազար ըլնիս. — իմ սիրտը տատար ըլնիս,
Քե ինձնից ջոկ յար բանիս, — դու սրտապատառ ըլնիս։
Քարտուլից կալին մնանիմ, — յերնակից խալին մնանիմ։
Լսել եմ, կարդացող ես, — ատրմատից ծալին մնանիմ։

Ամպել ես ամպի նման, — չաքար ու գանգի նման,
Իմ նանն ինձ վինց ա պահել, — ծալած գլուլբանդի նման։
Կանանել եմ սխա բախտ, — չամպուս առաջ կախ ա.
Շնկ ապա, կարմիր ապչիկ, — քիզ բանանք իրար յախտ։

Ամպել ա ձուն չի գալիս, — մինել ա տուն չի գալիս.
Ես՞ անառակ բարիկ վրա, — առանց յար քուն չի գալիս.
Վոչխարն արել եմ բանը, — գնե տվել սելի տակը.
Ով իմ սիրտը առնի, — չի վնլի (վախնի) գլխի քաղը։

Գաքավը կանանել ա քարին, — կոտրեց լիքը սրին,
Մի ապլուխ վարդ եմ քաղել, — գրկել իմ ապպոր յարին։

Շատերը կան նուչնպես ասելով, նուչնպես գեղեցիկ, բայց մենք ուզում ենք միայն նանիկը մեջ բերել (յեր. 100), ուր հայ պատանվի վոգին ու՞սիրտը ամեն հարատատուքյամբ քաֆելու և հեղինակը.

Հնանիկ ապա մեծանաս,
Հալիմորիս ծերանաս,
Ցերբվոր խնդրիդ տեր ըլնիս,
Պատավ տատիդ չմոռնաս։

Ճատը գլխովդ պահա գա,
Ինչ խաքա ունես տատին գա,
Ցերեսիս մի բուռ հող քցես,
Իմ տեր ու սիրտկան ըլաս։

Շնորհքով գոռով տղա գաս.
Մազ աչխարհը ձեռդ առ.
Ես մեր գուշման ապդիրին,
Ձեզմացրու հոգին առ։

Քննգ լսողը սասանի,
Մակը մանի, տակ անի,
Ահի, հրնա. Գրիգորը,
կը տա քնձ ու կըսպանի։

Գնըի ա մեր հայ ազգը,
Շոշափնըի քայ ազգը,
Նա աչիքավ քուրքի ձեռին,
Փյացավ մեր կնա փայ ազգը։

Իմ Գրիգորը մննծանա,
Դուշմանի աչքը հանա.
Հայի ազգին ոգնկավ,
Փառք ու պատվի սիրտանա։

Մենք ավարտեցինք մեր հատվածը Սոս և Վարդիքիս ազնիվ և պատվական աշխատությյան մասին, վոր մեզ շատ մաքսերի պատճառ դարձավ, վորպես և շատ նշիր լցնելու. մենք, հրապարակով, հանդիսարար և կացրզարար հայտնում ենք արգա հեղինակին մեր սրտանց շնորհակալությունը, ավելի ընդարձակության և ավելի կերպարանագործությյուն մաղթելով նորա պայծառ ընդունակությանը։

Մենք էլ շնորհավորում ենք, Ծանուցմի խաչերով (յեր. 76), քև ունչդ լիս. փառք աստուծու, անչատ, անխաթա ես հավկիքին էլ շուտ տվինքա։

1/13 փետրվ[արի]. 1864.
Մ. Գևոկրքուրգ

ՄՈՑԱՏԵՏՐԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[ՄԱՏԹԱՆ ԴՆԱՑԱՆ ԹՂԹԵՐԻ]

[1859]

ՎԱՐՇԱՎԻՑ[1]

Ապրիլ
3/15 Տուն[2]
Մալաքիկյանցին
Սրբազանին[3]
Զնքուն[ին]
Մահակին
Զնքունին

ԲԵՒԼԻՆԻՑ

15/27 Նազարյանցին[3]ս և Հայուհյատփայլին
Զնքունին
Կորսաքովին
Զնքունին
Զոքովին

ՓԱՐԻԶԻՑ

23/5 Նազարյանին
Զնքունին
Ռնդայեցի[ն] [?]
Տուն
Մալաքիկյանին[4]
Տեր Հարուն[թյունին]

ԼՈՆԴՈՆԻՑ[5]

28/10 Նազարյանցին
Տուն

Զևքու[ին]
Մահակ]ին]
Քյուսյուզյանցին
Մաքինին
29/11 Богдановой

Մայիս
3/15 Զևքու[ին]
5/17 Սուլթանին
11/23 Ամբր[ոսիոս] վարդ[ապետին]
11/23 Արևմուտքին[6]
Վոսկանին
12/24 [Ջնջված՝ Հ. Ղևոնդին]
20/1 Նազարյանցին
Գոմս Եմմանվելից ևս[7]
Մահակին Սամ[արսկի] պանդ[ոկ]
22/3 Նազարյանցին
Սրբազանին

ԲՐՑՈՒՄՍԵԼԻՑ

27/8 Ֆյաքինյանին
Վոսկանյանին 2 նամակ տպելու [?]
Մարգիսին

ԵՄՍԵՆ[ԻՑ]

Հունիս Նազարյանցին
30/11 Մահակին. Սամ[արսկի] պանդ[ոկ]
Դրուցքոյին Լոնդ[ոն]

[Ջնջված՝ ՃՐԱՆԿՖՈՒՐՏԻՑ
Ֆյաքինյանին]

ԵՄՍԻՑ ՃՐԱՆԿՖՈՒՐՏԻ ՎԵՐԱԾՈՎ[8]

Հունիս Մահակին. Սամ[արսկի] պանդ[ոկ]
9/21 Մարգիսին

ՓԱՐԻԶԻՑ

Հուլիս Նազարյանցին հոդվածներ, Մե-
4-ին ռնչահարցուկ և Հիշատակար-
ր[անները]
Մահակին. Սամ[արսկի] պանդ[ոկ]

ՎԱՐՈՎԻԱՑ

Հատ. էջ

7/19 Մարկոսից [sic]
Մաբգիս[ին]
Թյուդյուզ[յանցին]
Ագամ[ին]

ՄՈՍԿՎԱՑԻՑ ՓԱՐԻԶ

Սնպատ.

28

[հ. տ.] Ագամին
Թյուդյուզյանցին

ՊՆՏԵՐԲՈՒՐԴԻՑ ՓԱՐԻԶ

Նոյեմբ.

2/14 Թյուդյուզյանցին
Ֆյաքիզյանցին
,Վոսկանյանցին և բոզոքը.

ՄԱՏԵԱՆ ԳՆԱՑԱՆ ԹՂԹԵՐԻ
1860

Յանձնուելոյն. [հնգ.]—Մինչև փետրվար 11 ուղարկված նամակները ցուցակը հրատ և, վրոնց քիվը նը 31[a]

[ՊՆՏԵՐԲՈՒՐԴԻՑ]

Ամիս Համար

Փետրվար

11 22 Կաթողիկոսին, Այվազի գըրքով հանդերձ[19]
16 23 Կ. Մ. Հայրապետյանցին, այս քղքի որինա[կը]
17 24 Կ, Մ. Հայրապետյանցին...

---

[a] [Մոցատեսրի կազմի վրա նշանակված են հրատ նամակներից էրորը՝]

Փետրվարի 5-ին՝

Մըրտանին — 17
Վանկային — 18
Մուշեղանյանին — 19

9-ին

Փոփայլսկիին — 20

Ամիս	Համար	
19	25	Սուլթանին
—	26	Բերբերին
21	27	Մարտին Մակարիչին
—	28	Կ. Մ. Հայրապետյանցին
24	29	Սուլթանին
26	30	Մատի[նոս] սրբա[զանին] պատճէնը ընդունեցաւ
28	31	Հայրապետյանցին Կ. Մ.
Մարտ		
9	32	Նազարյանցին. նամակը ընդունեցաւ։
10	33	Փարիզ Կովայլակուն
15	34	Տեր Մովսեսին
16	35	Կ. Մ. Հայրապետյանին ամենայն հանգամանօք
	36	Քարտաշին
	37	Ղազարոս յեզրոս
	38	Ուստիմովիչին
19	39	Սիմեոն վարդապետին, Ատրպեխան
21	40	Ուստիմովիչին
	41	Սրբազանին, տեղեկութիւնք
	42	Վանիկայիին
	43	Սրբազանին, վար Մահտեսիովին տա փոդը
22	44	Հայրապետյանցին դը Ֆեռրովիչի մասին, վար ոգնի։
27	45	Հայրապետյանցին Կ. Մ.
28	46	Ուստիմովիչին
	47	Նազարյանցին
29	48	Հայրապետյանցին Կ. Մ.
	49	Մերոր յեզրոս
30	50	Ղազարոս յեզրոս
	51	Լուսեղեն յեզրոս[11]
	52	Հայրապետյանցին Կ. Մ.
Ապրիլ		
6	53	Նազարյանցին
20	54	Ղազարոս յեզրոս

Ամիս	Համար	
22	55	Սրբատաներին կոն[դակի] պատճենով[12]
8	56	Գալիս պ. Մալյուժ Հազարյան
10	57	Կաթողիկոսին[13]
11	58	Ուսիմովիչին
13	59	Նազարյանցին
14	60	Նազարյանցին հանդ. 5 արժաքով
19	61	Նազարյանցին
22	62	Սրբատաներին
30	63	Հայրապետ[յանցին]. Կալկաքայի մասին
	64	Հայրա[պետյանցին] կաթողիկոսի կոնդակով
Մայիս		
1	65	Փանխանցին, Աստվածաշունչ խնդրելուց[14]
5	66	Նազարյանցին, հանգերձ ձեռա[գրի]
13	67	Նազարյանցին
»	68	Բերբերյանցին
19	69	Բերբերյանցին
20	70	Նազարյանցին
24	71	Նազարյանցին
Հունիս		
1	72	Նազարյանցին
	73	Հայրապետյանցին
2	74	Բերբերյանցին
3	75	Նազարյանցին, հիշատակարանով
6	76	Նազարյանցին
8	77	Հայրապետյանցին
»	78	Ղազարոս յեզբորս
	79	Սրբատաներին, Աստրախան
10	80	Նազարյանցին

[Ն. ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻՑ]

Հուլիս		
19	81	Աչեմյանցին[15]
26	82	Խաչատրյանցին
»	83	Խալիբյանցին[16]

Ամիս	Համար	
		[ՔԻՉԼԻՋԻՑ]
Ոգոստոս		
26	84	Հայրապետյանցին տր[ախտվոյն]
	85	Ղազարոս յեղբորս
	86	Հայրապետյանցին
27	87	Կաքոդիկոսին
Սեպտեմբեր		
3	88	Հայրապետյանցին
		[ԵՋՄԻԱԾՆԻՑ]
7	89	Կաքոդիկոսին գործերով
8	90	Համառափյուռին
11	91	Հայրապետյանցին ապահ[ովագրած]
14	92	Նազարյանցին » »
19	93	Հայրապետյանցին » »
	94	Ղազարոս յեղբորս
	96	Միմոնյանցին ապ[ահովագրած]
	96	Քալանթարյանցին
26	97	Վարդապարյանցին ուսամ[ան] վրայով
	98	Հայրապետյանցին ապահ[ովագրած]
	99	Միմոնյանցին ապահ[ովագրած]
Հոկտեմբեր		
10	100	Նախիջևանի քաղաքապլետոյ ի մասին հնդկ[ական] հրի[տակի][17]
11	101	Պատգամ[աւորաց] ի մասին յեկեղ[եցական] ղրամոյ
	102	Հայրապետյանցին
	103	Մատթ[եվոս] արքապանին ապահ[ովագրած] [ՔԻՉԼԻՍԻՑ][18]
21	104	Հայրապետյանցին հաստարակ.
21	105	Կոնկին[19]
22	106	Վ. կաքոդիկոսին ծիր պարբեր[ական]

Ամիս	Համար	
	107	Ցնսայի վարդապետին
	108	Բմագնոաց[20]
	109	Դրիզ. վ. Տնր Սահակ[անա-ձյանց]
	110	Ցնզիսագ]աբ] յնպ[իսկոպոսին]
	111	Միրսիչ վարդապետ Բաբամ-[յանին]
	112	Բագանքաբ[յանին] սուրբք[ո-վոյն]
24	113	Սանասարյանին, Հախվերդի հետ
26	114	Ցնզյանցին [20] ս, Ամասուհու հետ
28	115	Բագաքապլխոյ Ն[ա]խ[ի]ջև[ա-նի] կաք[ոզիկոսի]ք[ու[զք[ը
	116	Հայրապետյանցին[21]
	117	Դարձյալ նորան

[ՏՐԱՊԻԶՈՆԻՑ]

Նոյեմբեր		
16	118	Սանասարյանցին, Տրապիզո-նից

[Կ. ՊՈԼՍՈՒՑ]

22	119	Հայրապետյանցին
22	120	Մեր տուն
29	121	Հայրապետյանցին
Դեկտեմբեր		
6	122	Հայրապետյանցին
»	123	Փափազյանցին
13	124	Սանասարյանցին
14	125	Բուդաղյանցին
»	126	Ջաֆաֆյանցին
	127	Հայրապետյանցին
	128	Մատ[թեոս] սրբազանին
	129	Նազարյանցին
20	130	Միանասարյանցին(?)
	131	Մեր տուն
	132	Սանասարյանցին
	133	Հայրապետյանցին
	134	Նազարյանցին

Ձեռք	Համար	
	135	Փվաքեռաց
	136	Մեղվին[12]

[ՆԵԱՊՈԼԻՑ]

30	137	Մկրտ[իչ] Ադաքռնին
	138	Մեղվին

ԳՆԱՑԱՆ ՔՂՔԻՐ
1861

ԼՈՆԴՈՆ[ԻՑ]

Հունվար		
13/25	1	Հայրապետյանցին[13]
,,	2	Սահրատյանցին
,,	3	Խաֆաֆյանցին
16/28	4	Բնբրնբյանցին
17/29*	5	Բուդպդյանցին
,,	6	Մեր տունը
,,	7	Սիմեոնյանցին
,,	8	Մխանսաբյանցին
,,	9	Փ. . . . . ց (sic)
,,	10	Բնբրնբյանցին
,,	11	Աբամին

[ՓԱՐԻԶԻՑ]

Փետրվար		
1/13	12	Մեղվին [Զնբնովի մասին]
1/13	13	Սուլքանին
,,	14	Լալաևին
,,	15	Բուդպդյանցին
,,	16	Բուդնևին հունվարի 17/29

---

* [Մոցառնարում նշված և նույն հունվարի 17/29-ին գրած համակնարի մի յնրկրորդ ցուցակ ևս, վորտեղ հիշվում են մատամբ նաև վնբը բնբված անունները. ահա այդ ցուցակը՝]

Նազարյանցին
Փվաքեռաց
Մեղվին
Քաքանյանցին
Հայրապետյանցին
Բնբրնբյանցին

Խմբ.

Ամբ. Համաբ.

[ԼՈՆԴՈՆԻՑ]

5/17 17 Մխանռաբյանցին կ[աթոգի-
կոսի] Ք[ու.]դՔ[ը] և տրանս.
" 18 Մալխազովին
" 19 Մեզվին
" 20 Գոլսի ռուսի փոստին
" 21 Ելիզյուզևին
" 22 Ազվաճյանին
" 23 Ելիզյուզևին
/11 24 Բյուքիպյանցին
25 Մեր տունը
8/20 26 Հայրապետյանցին
27 Դաբձյալ նորան
6/18 28 Խաֆաֆյանցին
" 29 Մատք[նոս] արքապանին
13/25 30 Սահրատյանցին
" 31 Վարդ. Խալիբյանցին
5/17 32 Կովայլսկուն
11/23 33 Դարձյալ նորան
15/27 34 Մարիա Նիկոլաևնային
" 35 Ռուդնևին
36 Խաֆաֆյանցին
37 Մեզվին
38 Դարձյալ
39 Մեր տունը
" 40 Կովայլսկուն
22/6 41 Հայրապետյանցին
" 42 Դարձյալ. պաշտոնական
43 Խաֆ[աֆյանցի] ձեռքով
44 Խաֆաֆյանցին
45 Կովայլսկուն

Մարտ

1/13 46 Արամին
47 Մալխազովին
2/14 48 Հայրապետյանցին
49 Խաֆաֆյանցին
4/16 50 Ճեզյանցին
9/21 51 Սուքիասին

Ամիս Համար

[ՓԱՐԻԶԻՑ]

Ապրիլ

1/13 52 Մեղվին

12/24 53 Մեղվին ֆ. պատկ[եր] 300 յերկու տող [sic!]

„ 54 Ջաքաքի[յանցին] պատ[վիրատ] և 2 տողերի մասին [24]

„ 55 Լոնդոն

„ 56 Կովայլակուն (Բևռլին)

[ՄԱՐՍԵՑԼԻՑ]

21/3 57 Ալամին

22/4 58 Բևբր[ևրյանցին]
Բու[զապյանցին]

„ 59 Մուրատյանցին

„ 60 Հայրապետյանցին

„ 61 Սիրոյ յեղբոյս

„ 62 Տրատ[իզոնի] ռուսի շոգ[ևնավային] ընկեր[ուքյանը]

„ 63 Փոքի, Լյուլևյին տպի համար

„ 64 Քիք[լիզ] Միանասարյանցին

„ 65 Ստանիսլավին [24]

[ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ[ՒՑ]

Մայիս

1/13 66 Սիրոյ յեղբոյս

„ 67 Հայրապետյանցին

„ 68 Ստանիսլավին

„ 69 Սբվաճյանին (2)

70 Դարձյալ Նորան

71 Մանուսարյանցին

72 Բուզապյանցին

73 Ջաքաքյանցին

74 Ֆյաքիպյանցին

75 Ալամին

[ՓԱՀՐԵՑԻՑ]

2/14 76 Սբվաճյանին

4/16 77 Նազարյանցին

78 Հակոբյանցին

Ամիս	համար	
6/18	79	Միանասբյանցին
	80	Մեր տունը
	81	Քաֆաֆյանցին
	82	Հայրապետյանցին
	83	Կովալյսկուն
	84	Մատնիսլավին
	85	Ալփիարբին
		ԱՂՆԻՑ
13/25	86	Հայրապետյանցին
		ՑՆՑԼՈՆԻՑ
22/5	87	Հայրապետյանցին
		ԿԱԼԿԱՔԱ[ՑԻՑ]
Հունիս		
12/24	88	Հայրապետյանցին. պաշտոնական[35]
„	89	Դարձյալ նորան. հասարակ
	90	Քաֆաֆյանցին, Գ. Բուրգ
	91	Մեր տունը, Ն[ա]խիչև[ա]ն
	92	Բուգնևին, Մոսկվա
	93	Կալկաթայի Ցնը Հ[ովհաննես]ա[վազ] ք[ա]հ[ա]ն[ա]յին[36]
	94	Կովալյսկուն. Բեռլին
14/26	95	Առ Վասվաս[ե]տիկին Ելիազ[37]
15/27	96	Առ Ա. Գ. Աբգար
22/4	97	Առ պ. Պալ. արճնազեանի մ[ա]սի[ն] Ագավնյանի[38]
26/8	98	. . . . . (sic)
	99	Մատնիսլավին. Լոնդոն
	100	Ալփիարբին. Ցնգիպատոս
	101	Միանասբյանցին. Քիշնև
	102	Սբվաճյանին. Պոլիս
	103	Հակոբյանին. Ալեքսանդրիա
	104	Մատք[եոս] ս[բ]բ[ա]գ[ա]նին. Աստրախ[ան]
	105	Աբամին . . . . . Փարիզ
	106	Մուշեղեանին. Մոսկվա
	107	Մեր տունը. Նախիչևան
	108	Քաֆաֆյանին. Պեսեբ[բուրգ]

Ամիա համաք

109 Հայրապետյանցին. Նախիջևան

Հուլիս

11/23 110 Կովայլսկուն. Բեսլին

111 Հայրապետյանցին. Նախիջ[ևան]

18/30 112 Ո[բիորդ] Մ. Խաֆաֆյանցին. Պետերբո[ւրգ]

113 Խաֆաֆյանցին Պետերբուրգ

27/8 114 Հայրապետյանցին [30]

115 Մեր տունը

116 Խաֆաֆյանցին

117 Խալիբյանցին

118 Ալփիոբին

119 Մեպվին

120 Սառանիսլավին

Պռոտաս

2/14 121 Խաֆաֆյանցին

3/15 122 Առ պ[ա]ր[ոն] Պալ տբենագնտ

10/22 123 Հայրապետյանցին

124 Խաֆաֆյանցին

125 Մեր տունը

17/29 126 Կալկաթ. յնկլեզեցառանին Պ. Կարապետ Հ. Վրթանեսյանին [31]

28/9 127 Հայրապետյանցին

128 Խաֆաֆյանցին

Սնպո[ռմբեր]

11/23 129 Ալփիոբին

130 Մ. Հակոբյանցին

131 Սըվաճյանին

132 Հայրապետյանցին

133 Խաֆաֆյանցին

[ՄԱԴՐԱՍ] [32]

Հոկտ[եմբեր]

8/21 134 Սեք Արզար

23/9 135 Ք. Ե. Ավետում

136 Ս. Ա. Արզար

Ամիս համար

137 Գ. Գ. Ա. Գալ
138 Ցնդրուս

[ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱՑԻՑ]

31|12 139 Հայրապետյանցին
140 Խաֆաֆյանցին
141 Սերոբ յղդրուս

Նոյեմբեր

14|26 142 Սեք Ա. Աբգար
143 Անջիկո Ռոզետտո
144 Ստանիսլավին

[ՊՈԼՍԻՑ]

1|13 145 Սբվաճյանին
146 Պոզոս Մելիքսես

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

1862

ՄԱՐՍԵՑԼԻՑ

Հունվար ժ-ի փոստով (հին տոմ.)

1 Բնբրնբյանցին
2 Ցնդրուս Ղազարոսին
3 Խաֆաֆյանցին
4 Հայրապետյանցին
5 Սբբազան Կյուրգի
Փետր. (նոր տոմար.)

ԼՈՆԴՈՆԻՑ

Փետր. 3-ի փոստով

6 Խաֆաֆյանցին
7 Սեք. Հ. Աբգար
8 Տեր Հովհաննես Քաչկին (sic)

ժ-ին

9 Ցնդրարցս
10 Խաֆաֆյանցին
11 Բնբրնբյանցին
12 Սուլթանին
13 Բուդնևին
14 Կովալևսկուն

Ամբս համար

5-ին
15 Մեզվին

7-ին
16 Խաֆաֆյանցին
17 Կովայլսկուն
18 Կաքոզիկոսին } Հունվար 20
19 Կաքոզիկոսին } քվականով

9-ին
20 Գյաքիպյանցին
21 Հայրապետյանցին

10-ին
22 Հակոբյանցին
23 Ալփիարին

11-ին
24 Բուդաղյանցին

12-ին
25 Պապային
26 Մեզվին

13-ին
27 Կովայլսկուն

15-ին
28 Տիգր[ան] Փելամալեյանցին

17-ին
29 Բուդաղյանցին

19-ին
30 Պապային
31 Մեզվին

21-ին
32 Գյաքիպյանցին

26-ին
33 Պողոս Միքիտոսին
34 Պալին
35 Ք. Խ. Ավետում
36 Ս. Կ. Մ. Դավթյանց
37 Ս. Հ. Աբգար

Մարտ
3
38 Պապային
39 Նորան զարձյալ

Ձեռք Համար

Մարտ

8

40 Գյաքիպյանցին

11

41 Գյաքիպյանցին

12

42 Բուդապյանցին
43 Խաֆաֆյանցին
44 Պապային ա բ. (sic)
45 Սրվաճյանցին

18

46 Նուբիճանին
47 Հայբատպեպյանցին
48 Խաֆաֆյանցին
49 Բևբևբյանցին
50 Ցևդրաբցա

19

51 Մևվին

22

52 Խաֆաֆյանցին
53 Հայբատպեպյանցին

26

54 Տիգրանին

27

55 Տիգրանին

Ապրիլ

56 Ս. Հ. Արքար
57 Ս. Քապ[վ]որ
58 Տ. Փևշտմալճյանին

13

(59) Տիգրանին

15

(60) Ս. Քապվոր

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵՑՆՈՑ ՑՆԹԱՑՔԸ

1860—1861—1862

1860 թիվ

Գնահրք[ուրգից] յիլա. հունիսի 15 (հին ս.)
Մոսկվա մտա 16
Մոսկ[վայից] յիլա 27
Ն[ա]խ[ի]ջևան մտա. . հուլիսի 6[32]
Ն[ա]խ[ի]ջևանից յիլա. . ոգոստ. 17
Թիֆլիս մտա. 24
Թիֆլիսից յիլա. . . . . սեպտ. 3
Եջմիածին մտա. 6
Եջմիած[նից] յիլա. . . . հոկտ. 15
Թիֆլիս մտա. 19
Թիֆլիսից յիլա . . . . նոյեմբ. 1
Փոքի մտա 7
Փոքուց յիլա . . . . . 13[33]
Բաքում. 14
Տրապիզ[ոն] 15
Տրապիզ[ոնից] յիլա. . . . նոյ. 16
Գալիս մտա 20
Գալից յիլա. . . . . դեկտ. 21[34]
Մեսինա մտա. 25
Մեսինայից յիլա 26
Նեապոլիս մտա. 27

1861 թիվ

Նեապոլսից յիլա . . . . հունվ. 3
Գենվա մտա 4
Նույն օրը յիլա Գենվայից և Թուրինի և Մավոյի վերայով
Փարիզ մտա 6
Փարիզից յիլա 10
Լոնդոն մտա. 11
Լոնդոնից յիլա. 16
Փարիզ մտա 19
Փարիզից յիլա. . . . փետրվարի 2
Լոնդոն մտա. 3
Լոնդոնից յիլա. . . . մարտի 13
Փարիզ մտա 14

Փարիզից գալա . . . . ապրիլի 19
Մարսելլ մտա 20
Մարսելլից գալա . . . . . 23, վոր եր զատկի ա. որը
Ալեքսանդրիա մտա 29
Ալեքսանդրիայից գալա մայիս 2 առավոտ ժամը 9
Գահիրեն նուշն որը զկնի կես ավուր ժամը 4-ին
Գահիրեից գալա մայիսի 5-ի առավոտ ժամը 8
Սուեզ մտա կեսկ. ժամը 3
Սուեզից գալա . . . . . մայիսի 7-ին [35]
Ադեն [Քաղմոր] մտա 13
Ադենից գալա նուշն որ կեսկեր
Ցեյլոն մտա . . . . . մայիս 22
Ցեյլոնից գալա 23-ին
Մադրաս մտա 27-ին
Մադրասից նուշն որ կեսկեցան
Կալկաթա մտա . . . . մայիսի 30-ին
Կալկաթայից գալա սեպտեմբերի 27-ին [36]
Սուեզ մտա . . . հոկտեմբերի 24
Գահիրեն նուշն որ
Ալեքսանդրիա 29
Ցեղա . . . . . նոյեմբերի 2
Ցերուսապեմ մտա 4
Ցեղա 8
Ցոպպե . . . . . 8—9
Ալեք 11
Ցեղա 14
Իզմիր մտա . . . . . 18 [37]
Ցեղա . . . . . .
Գալիս մտա . . . . նոյեմբերի 20
Գալից գալա . . . . . դեկտ. 27

1862 թիվ

Մարսել մտա . . . հունվարի 2
Ցեղա 4
Փարիզ մտա 5
Ցեղա 8
Լոնդոն մտա 9

Ծիլա . . . . . փետրվարի 12
Փարիզ մուտ 13
Լոնդոն մուտ
Ծիլա [38]

ՀԱՍՑԵՆԵՐ

PARIS

4. Honoré. Chevalier, Mr. Sarkis [39]
23. Gondé. Mr. Oskanian [40]
12. Monsieur. Mr. Alichanian [41]
22. Faubourg. Montmartre. Mr. Missak [42]
4. Vaugirard· quartier Latin, Hôtel de Lisbon, prés du Luxembourg
23. Fleurus. Mr. Kiatiblan
44. Bonaparte. Mr. Aram [43]
56. Boulevard de Sébastop. Mr. Tuysusian

LONDON

60. Haymarket street. Mr. Thomas. (Turkich divan)

BRUXELLE

Շամախի Սարգիս վարժապետ Համբարձումյանց
Առաքել Հովսեփյան Ոսմանցով, շամախեցի։

ТИФЛИС

Михаилу Месроповичу Мнансарову. Против Арм. Ваикск. Собора в доме майорши Шахазизовой.
Петру Симеоновичу Симеонянцу на Сергиевской улице в доме Хатисовой.

[Մատիտով ջնջած հասցեներ՝]

На грязной улице против Старообрядческой церкви в доме Тухонкина
Gollege Armenienne à qrenelle prer Paris Василий Евстафьев Эйхлер.
Neue Mainzer Strasse № 11
В Пиртопт, в Ганноверское королевство, а то в Киссенген, если пять дней.
Hôtel d'Issli (?)
Rue Iacob № 31. Stanislav Satine.

На углу Невской и Коровенной в доме Меньшикова кв. зубного врача с Невск[ой стороны]
На Безбородкинском проспекте, дача Шмидта, № 23. Паровоз останавливается у дачи Тимофеева.
На Вознесенском проспекте, против церкви Вознесения, в доме Шкнорского (?) № 31. Г-ну Корганову.

[Ողջամտության պահպանակի վրա]

Honoré chevalier 4. Mr. Sarkis
Debouest № 86. Mr. Chahnasarian
Gondeé — 23. Mr. Oskanian
Tuyssuzian. bould. Sebastop. 56
À grenell rue Violet 60. M. M. Calfa
Mousieur, 12, Alichanian
Jacob 29. Satine
Faubourg. Montmartre 39. Mr. Misak
Soden Fung'schen Schweizerhäuschen, Fräul. Lebedieff und Muravieff
London M. Thomas Turkich-divan
Haymerket. Street. 60
Park House
Perey Cross
Fulham
Picadillia

[Գաղմի վրա՝]

Rue Prodense 63, Soukiasof
Bimmler
Md. Bogdanoff

[ԴՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ]

Աչքած ոչխար,
Աչքած մատիկը
Դու հիշատակներ
Ինձ ես հիշեցնում.
Քայլ նոքա վոչ մեկ
Պատկեր են քո հետ,
Այլ շատ այն ե վոչ
Ինձ են սիրեցնում.

Գյուղքիս ոչխար
Մրրիկի նման
Քանդ գնացիր.

Ցնա ձնբաՆուՄ եմ.
Աբթաքթագրած
Մագնբի քնվնբ
Իմ գլխի վնրա
Վոբոշ փայլուՄ ևՆ.

Անցան իմ տբնբ,
Իսկ յնս ընգուՆայն
Գյանքս վատՆցի
Իմ պարգմատուքյամբ
Ցնա աշխարհ ամեՆ
Իմ պնս կարծնցի
Ե՛հ, քարբը ձնբ գլխին
Վոբգնբ կորատյաՆ։

Ն. Նամնանուվ

ՀՐԱԺԵՇՏ [45]

Ոհ, անձյակ,
Վորքան քո մնջ ձխնցի
Ձոնած պատնբնդ
Ցնա մոխիկ տալով
Վորքան ժամանակ այսոնդ
Կորուսի
ԳրոՇնատոբՆնբնդ
Ջուբ տպատնլով
Այժմ վնբջացավ
Մնբ ամեՆայն քաՆ
Մնաս գու քարյավ
Անշարժ հավնտյան
Գուբն մյուս անգամ
Վոտքս չկոխնմ
Քո շեմքի վնբև
Մնացնբ քարյավ։

[ԱՆԱՎԱՐՏ ՄԻ ՍԿՍՎԱԾՔ ԿՈՄՍ ԵՄՐԱՆՎՆԼԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԻՑ] [46]

Գ. Կ. Նմ.

Կարդալով քո Հիշատակարանը Հյուսիս. I մնջ ուրախացա շատ և ասնս քնե մի նոր կննդանուքյուՆ յնկավ վրաս։ Ջաբ չնղուՆնբ ասնլ նյնե քնե քո քոջախատուքյուՆը [sic] պարգանալով պբկնլ և քնզ հնատբնց շարուՆանկնլուս մնզ սիբնկի Հիշատակարանը։ Վոմանք ասնկի վատքնար լնզուք ՀիշատակարանՆնբնդ մի վոքը ուշանալը մնկնՆել նյնե չարաչար։ Բայց վոտք ասածս ամեՆ կատկածանք ու տարակուսանք վարատվնցավ և յնս ցնծնվուս եմ, վոբ քնե կննդանուքյուՆ լինի, ամբողջ տարի պնտի վայնլնմ քո Հիշատակարանը։

[ՊՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ]

Ամպացողքը այդ յիղերգութեյան, հայտնի քան և համեմատաբար խոսելով, ճշմարիտ վոր վատ չներգործեցին։

Ձերկաքի գնաց վորպես ավազակ վոր հետաձգում և, փախչում և բանտից։

Զարութեյունը ամուսի և վորքան ամուսի ևն կարիքը։

Քևերը բանալ և քոչել գնալի անմահութեյան տաճարը։

Անարգական սյուների վրա բարձրանալ մինչև փառքի կատարը։

Հոգիքը գրավ գրած սատանային՝ անունները մոռանում եյին հանձնել սատկերին։

[*Ջնջված՝ կրակով այրեցին նրա այրական համբերութեյունը*]։

Ձեվ ահա հավիտենական ամոթ ժառանգած են նոքա, վոր ճնշեցին նորա աչքերից արտասուքի կաթիլները։

Գ Ի Ե Լ Ի Ք

Արեամուտք որպիրը — նորա վախճանը[47]*։*
Մասիսը — Մխաքյանի հոդվածները[48]*։*
Մասյաց ազգին կամ Միսծան[49]*։*
Կռունկ Հայոց աշխարհին[50]*։*
Արամյանի հայտարարութեյունը Արեամուտքի մասին։
Փարիզ անուն հանգանք Մուրատյանցի[51]*։*
Որագիրներին նեղկա վիճակը։ Նոցա ինչպես լինելու պարտականութեյունը։
Վարդապետարան Բրիսատ[նեութեյան]
Որացուց 1860 ամի } *Այվազի*[52]
Նուագարաշյանի գիրքը[53]
Քինքլիսից ստացված անստորագիրը նամակները Հոջաքամանյանցի մասին։
Թյուրքիայում, հայոց և հունաց պատրիարքների, եպիսկոպոսների և վարդապետների արած անդադար տեսութեյունքը։ Մասին ուրախութեյունը — Արձագանք Բյուզանդիոն անուանով հաւյն որպերին։
19 [sic] դարու վերջին կեսի վրա մի խորհրդածութեյան. ակնարկելով 89 անմահ քվականը։ Ռուս կայսրների հրովարտակները։ Սուվորովի նամակը և այլն և այլն։ Ակտերի 2 հատ. կը. 68[54]*։*

ՀԻՇԵԼԻՔ

Քանի մի որինակ Քափատական հրեա առնուլ[55]
Աբևմուտք ի քերքերը հավաքել և բնբնել
Աշակերտք Նեստորի
Քեռզորիա
Իվաս
Հովհաննն Անտիոքացի
Բարոնիոս

Դրիգոր Աբրահամյան Փեշտմալճյան, Ղյուրջի խան
Յեղիազար Հովհաննիսյան, Հաջիխան, Բեշիքդաշ (խնդրել տրա-
նից պ. Քաղիպյանցի գիրքը կամ դրամը
Աստվածատուր Դաստակյան

Փարիզ վատզապետ Գազաս պետյի վորդի Գետրոս պետյ
Գալիս Միքայել ազա Արզումանյանին՝ յեղբայր ասկնոջ, վոր և
կառավարիչ ազգկանց դպրատան[56]
Александр Карлович Мейснер по росс[ийскому] посольству
в Париже
Отца Василья
Мария Сергеевна Ольхина
Николай Яковлевич Ростовцев[57]
Ավետարքի գործակատարք Զննար և Ռաֆայել Փափազյանք[58]
225 հատ Ճաց, Փարիզ 27 մարտի[59]

Թեոդիկ՝ Տեր Սարգիս տեր Գազոսյան
Աստվածատուր Սիմեոնյան Ջուչափյան
Բալտազար Շմմանվելյան Ջոճայենց
Ստավրոպոլ՝ Հովհաննես Գազոսյան Ջուվալյան

---

6 որինակի փող՝
2 որինակ Իզմիրլյանին
1 Յեղյանց
1 Բուզոգ[լյանց]
1 Գարկանով
1 Շանշյանց

Ընդիրք Արամա՝ Տփխիսի քնակիչք վորչափ են և համանավարտպես
հայք, յեկեղեցյաց քիվք. Ռուսաստանի բոլոր հայոց քիվք

Rue Vivienne № 23, Comptoire des publicités etrangères pour la Russie a Paris.

Այն տպոյի համար, որ այնտեղ մինի մատ և, քառել Սպոյի և Նոպարյանցի հետ
Հյուսիսափայլի 6 համարը պ. Եզովին

Նոպար Զերքեզով 1 արինակ Հյուսիսափայլ
Sommerfeld № 46—1859, воск[ресенье], 1 марта

---

11 апреля русский язык
4 — ист[ория]
26 — богословие
22 — армянский
3 мая груз[инский]
5 — турецкий[60]

Հիշատակարան	*№ 4*
. . . . .	*№ 5*
. . . . .	*№ 6*
. . . . .	*№ 7*
. . . . .	*№ 8*
. . . . .	*№ 9*
. . . . .	*№ 10*
. . . . .	*№ 1*
. . . . .	*№ 1*
Նկատողություն	*№ 10*
1 նամակ	*№ 4*
2 նամակ	*№ 11*[61]

Новроцкий, Нов. Адмир. дом Макар. 31. кв. № 2, через Пикосский (?) мост.
Пыпин. Моск. З. З. кв. в кабинете. д. Есаулова, В. М.

[ԴՐԱՄԱԳԱՆ ՀԱՅԿԱՆ]

Գարան Գեորգ Ծագորիչ Քուքունովից առնցի 75 մ[ա]ն[ի]ք և պիտի տամ Մոսկվա, պ[ա]ր[ա]ն Մովսես Բայինդուրյանցին.
Большой суконный ряд, № 16.

Մարկոսյանցից առնցի
43 — 22
—
2 1
41 21
պիտի ուզարկեմ նորան այժմ 41 մալլիք 21 գիլիք գրոշ[62]
Քրնկ. կասա — 10 կրեյցեր (?)
6
Եմսից Համշոկին 10
1 — 16
15
1 — 31
2 — 1
Իզվոշ[չիկ] 30
մինչև [մի բան] 42
քազամ 20
ծառային 12
ոռմսակ 27 гро[ш]
իզվոշ[չիկ] 12 крейцер
Եմա 2 талер
ծառային և [մի բան] 40 կրեյց.
40 —
մինչև Քեսլին 36 грош
վարդ [?] 1 — 10
քեյ և այլն և այլն 15 — 21
բազամ 3 — 10
[Մոցատեսարան գրված առանձին քեղքինների վրա]
Ճրանկ[ֆուրթից] Դրեզդ[են]
20½ [ժամ]
II — 11 — 69 III — 7 — 54
Դրեզդ[ենից] Բռնելով
6 — 45 բոպե
II — 4 — 77 III — 3 — 28
Բռնել. Վարշավ
15 ժամ
II — 9 — 52 III — 6 — 37
Գումար ժամաց ընդամենն Ճրանկ[ֆուրթից] Վարշավ. 42 — 15
Գումար գրամոց II — 25 — 98
Գումար գրամ. III — 17 — 19[63]

[ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՌԱՆՁԻՆ ԹԵՐԹԻԿՆԵՐԻ ՎՐԱ][61]

[ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ][62]

Հայկական	400	Փոքր գպրոց ազատ ուսանողք անհատներ
Ջրանական	400	
Ռուսական	400	
Դևրմանական	400	
Քվաբան.	400	
Վայելչագր.		
Գրան	200	
	2200	

1

Հայ., ռուս., ֆրանկ., լատ., գևրմ., գրոն.

2

Հայ., ֆրանկ., գևրմ., լատ., ռուս., գրոն., յունգրաչափ.

3

Հայ., ֆրանկ., գևրմ., լատ., ռուս., աշխարհագր., ալգեբրա.

4

Հայ., ֆրանկ., գևրմ., լատ., ռուս., ընդհ. պատմ., յունաիկյունաչափ.

5

Հայ., ֆրանկ., գևրմ., լատ., ռուս., սինգրագր., ֆիզիկա, ընդհ. պատմ., հայոց պատմ.

6

Ֆիզիկա, ֆիզիկ. աշխարհագր., քիմիա, տոմարագիտ., հաշվաբան.

7

Բուսաբան., հնդգանաբան., գյուղական տնտես., արվեստ, ֆիզիկա, արվեստ, քիմիա, ոգեներ.

1. Հայկական
2. Ջրանական
3. Ռուսական
4. Հայոց պատմ. և աշխարհագր.
5. Ընդ. աշխարհագրություն
6. Ընդ. պատմություն
7. Մաթեմատիկա
8. Քվաբանություն 1
9. Սնկիկրաչափություն 2
10. Ալգեբրա 3
11. Սնահանկյունաչափություն . . 4
12. Մաթեմ. աշխարհագրություն . 5
13. Ֆիզիկա
14. Ֆիզիկական աշխարհագրություն
15. Քիմիա անորգանական
    » օրգանական
16. Արվեստական
17. Հնդգանաբանություն
18. Համեմատ.
19. Ֆիզիոլոգիա
20. Բուսաբանություն
21. Հանքաբանություն
22. Սնկիկրաբանություն
23. Սնկիկրաձևություն
24. Սնկիկրագործություն
25. Գյուղական տնտես.
26. Տոմարագիտություն
27. Նկարչություն
28. Վայելչագրություն
29. Կաքավ
30. Սնկամշտություն և
31. Շատրվանություն

Կրտսեր վարժապետք վոր չեվ փոփոխանքի որպտահ վճռակացուք ըզտպզ չեվ զբօրնէ

1. Հայոց լեզու 400
2. Թրանսիական 400
3. Ռուսաց լեզու 400
4. Քվաբ.—Ալգեբրա 400
5. Կրան 300

Ավագ վարժապետք

1. Հայոց լեզու 700
2. Թրանսիական 700
3. Ռուսաց լեզու 700
4. Աշխարհագր. և ընդ. պատմ. . . 700
5. Հայոց աշխարհագր. և պատմ. . 700
6. Ընկերքաշափուքյուն, չհանկյուն-նալափ. և տինզերագիտուք. . . 700
7. Ֆիզիկա և ֆիզ. աշխարհագր. . 700
8. Քիմիա լիակատար 700
9. Բուսաբան. և գյուղտանտ. . . 700
10. Կենդանաբանուքյուն և հանք . 700
11. Ճարտարագիտուքյուն 400

[ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՇՎՆԿՇՈՒՔ][66]

3960 ֆրանկ ծախսկի 1100 մանկիկ
140 մանկիկ գնացկի 3—60 կն 504 ֆր.
199 պոլ — 20—65 կն 4109 ֆր. 75 սանտ.
20 պոլ — 20—65 կն 413 ֆր.
65ով պիտի հաշվվիլ 1240ի ծախսըդը 62½ ֆրանկ.
316 պոլ—20—65 կն 6525 ֆ. 40 մ.
159 պոլ—20—65 կն 3283 ֆ. 35 մ.
164 պոլ—20—64 կն 3384 ֆ. 95 մ.
54 պոլ—20—65 կն 1115 ֆ. 10 մ.
235 պոլ—20—65 կն 4852 ֆ. 75 մ.
28 մ-ք գնացկի 3—60 — 100—80
100 մ-ք գնացկի » — 360 ֆր.
132 մ-ք գնացկի » — 475 ֆ. 20 մ.
300 մ-ք գնացկի » — 1080 ֆ.
100 քաղաք 3—77 — 377 ֆ.
116 մ-ք 3/80կն — 417 ֆ. 60 մ.
800 մ-ք գնացկի 3—60 2880 ֆ.
100 մ-ք գնացկի » — 360 ֆ.

Բալանս 8533

38 պոլ 20—63 — 1197 ֆ. 70 մ.
169 պոլ 20—64 — 9680 ֆ. 15 մ.
30 պոլ 20—65 — 1032 ֆ. 30 մ.
բոլորի սարնկան չահը = 10 930 ֆր.
բոլորի անվանական արժեքը = = 219 000 ֆր.
Բոլորի վճարված գինը = = 151 110 ֆր. = 6044 Z 63

է	նոց	15 հատ
ի	նոց	8 հատ
ին	նոց	21 հատ
յ	նոց	26 հատ
ն	նոց	13 հատ
ղ	նոց	18 հատ
ռ	նոց	12 հատ

մինչև 3 ժամ 26 մայիս յեղած վոսկին 1674 վերջին անգամ գնացկ 30 վոսկի . . . . 50, վորով գումար վոսկինորի յեղև 1724

Մախս 220
Իմ ստանալիքը . 1081
1301

Մախսը բալանսից գուրս

Բալանս կին 7232
Հատարակ. տուած 1330
Հանելով
Բալանս կին 5902

10 հատ, 1000 ֆր. բերդ = 10 000 ֆր.
Ծուբուքանչ. անվանական արժեքը 20 000 ֆր. = 200 000 ֆր.
Գնված [sic] լինելով առ. 100 % 69 արդյունաև = 138 000
1 հատ 500 ֆր. բեր. = 500 ֆր.
Անվան արժ. = 10 000 ֆր.
Ջնջէ առ. 100 % 69 = արդ. = 6 900 ֆր.
2 հատ 100 ֆր. բեր. = 200 ֆր.

Ասլրար. անկան արժ. = 2000 = 4000 ֆր.
Ձնգչ առ 100 % 69 ֆր. արգ. = 2760 ֆր.
5 հատ 50 ֆր. բնր. = 250 ֆր.
Ասլրար. անուն արժ. = 1000 ֆր. = 3000 ֆր.

Ձնգչ առ 100 % 69 արգ. = 3450 ֆր.

[ԱՑԴՅՈՐՄԱԿԱՆ]

Քնձոր ամէն տեսակ. ընդամէնը 100 ծառ.

Տանձ տեսակաւոր	40	—
Քուք տեսակաւոր	15	—
Խոյ տեսակաւոր	100	—
Սիբան տեսակ.	40	—
Սալոր տես.	40	—
Դնգղ տես.	40	—
Հոն տես.	20	—
Սերկևիլ տես.	40	—
Փշատ	10	—
Ձկնա տեսակ.	20	—
Սմոկ	20	—
Հունար	20	—
Նուռն տեսակ.	20	—
Կաստանի	5	—
	520 ծառ.	

Տանկ	գուքմա	բակլա	բոզկիկ
գազար	կանաուլաք	լոբի	սիբէք
գետնախնձոր	ձմերուկ	վոսպ	յիւղակ
բոզկ	. . . . .	. . . . .	կծիկ
պատրեակ	քաքուա	սխտոն	4826—25
—	—	—	11416—34
կաղամբ	ժագաջիկոս	ժանանխ	
բաքլիճ	քնրնիզ	խաչխաշ	
պաճա	ամիլ	քնճուք	քուֆկր
ծանկ քաքլ	տալաք	ոչուխ	ժորկ
տավզաժոլ	ընգկուկ	չուչան	կրկնաքիկ
քուրայէ	ծնեղկուկ	ժանք. հայ	ամամառգիա
—	ապանակ	. . . . .	
սեխ	քաքնղուկ	կապարա	

[ԲԻԲԼԻՈԳՐԱՖԻԱ]

1) Почвование, 12-го СПБ, 1859—75 коп.
2) О возделывании и приготовлении табака в Северной Америке in 8°, СПБ, цена 40, № 2620.
3) О разведении и фабрикации табака, — с чертежами in 8° М, 1859, 1—50.

4) Серебряков, О возделывании табака in 8°°, СПБ, 1856—75 коп.

5) Струков, Д. Н. Руководство по разведению табаку in 4° М—1860—40 коп.

1) Гакстгаузен, А. Закавказский край 2 т. in 8°° СПБ, 1857. 4 р.

2) Лютц, В. Учебник сравнительного землепользования, пер. Питтриковa, 2 т. in 8°°, 1860, М — 2 р.

3) Фролов, Н. Магодик землеведения, 6 т. in 8°° М — 18 р.

4) Уонсон, Я. Винокурение, in 8°° СПБ, 1859, — 5 р. сер.

5) Иллиш, Ф. Полное руководство винокуренного и проч. производ. с атласом чертежи СПБ, 1862, 3—50

6) Китарры. Публичный курс о винокурении.

Марена

1) Карпов. in 8°°, СПБ — 1860 — 50

2) Разведение марены и проч. in 12°°, СПБ, 1856, цена 50 коп.

ԴՐՈՒՆՔ ԴՆԴԼԻՔ

Զիբիլ
Պրխակիզ
Դրնպպիր
Մափոնար և Ձլոր

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Բնբքվածք Շնարհալւոյ	6
Ղազար Փարպեցի	3
Մխիթար Հերացի	3
Փիլոն Եբրայեցւոյ Ասենար. . .	7
Նորին Փիլոնի մնին. ննդ. . . .	20
Պլուտարքոս	50
Համերոսի Ոդիսական. Քառգ.	
Հ. Ե. Քոմմ.	10
Նուխնի Քարգմ. Հ. Արս. Բագրատ.	6
Վոլ'Փիլ պիսի առնում	39

Հունարեն.

Herodoti historiae 2 vol	90
Strabo 3 vol . . .	1—65

Լատիներեն.

Taciti opera 2 vol	75
Քրատ. Քարգմ. Հանգնիս	
Tacit Annales 4 vol	8—15
Gregor de Nazianze.	
(saint) Éloge funèbre	
de cesaire	40
	8—85

ԱՑԼ ՑԵՎ ԱՑԼԻ

Անանիայի կաթողիկոսի կացելոյ Ը-երորդ գարու գիրք քրիստոս հետեւողաց համարձ առաքինեալ 'ի Մահփառնոսէ Միւնեցւոյն, քուէ յինել ի խմբագրիս պիտանի ծանօթութիւնս գնդութիւնաց և այլն կարուսեալ 'ի այժմ։

Ոգնիայ — Ձմեռուն հզաղգր մեծ և ընդ, քայց 'ի վեր քան զամենայն ազգս ծիրանի և ծիրանի առլորոյ. մեծ քաղգր և առատ։

Գնդի. վարի կնիչ — առ Գնդնիս լիրամբ հզնիքան սիրնսիշ, յորում ծառք ոժնամեծ ալոճի, որոց պտղին մեծութիւն վարուն 'ի չափ մինչակ խնձորոյ։

Աղգուհին, — ժառնուորապէս ոշուս մեծ և քաղցրահամ։

Արտամնա, այն կոչիչ ըՇամիրամամիրա պէսպէս անասից խնձորոյ և տանձի, յորոց երկուքն կչուին մի օղլաս։

Մատիս 1863 հունամբ. 26 քիս. 611.

...

...

...

ԹԵՐԹԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

1863

Հունվարի 11-ին հայտնեցին ինձ գործի ծերակուտ տրվելը։
13-[ին] տեսուչյանն ս. Մուշեղանշահի[1], յեղբորն[2] և ուրիշների հետ։

Փետրվարի 1-[ին] վերջին անգամ տեսուչյանն յեղբորս հետ։
12-[ին] առաջին անգամ կանչեցին ինձ ծերակուտ։
13-[ին] ծերակուտի հրամանը տեսուչյուն քուչլ տալու համար։

Մարտի 5-[ին] ըստ գերագույն հրամանի սկզբնավորուչյուն տեսուչյան։ Ճեղբայրս և Ա[նանիա] Մ[ուշեղանշահը] յեկան ինձ այցելուչյան։
13-[ին] նամակ գրեցի, պատասխան չստանալով, 17-ին կրկնեցի։
21-[ին] վերատին կրկնեցի։ Այսոր ինձ հայտնեցին, թե տեսուչյունը գործյալ դադարացրած և և թե վերատին խնդրվում և քուչլտվուչյուն։ Ինչքա չեն հասնում այս հակատական խոսքերին։
23-[ին] յերեկոյան ստացա յերկու նամակ, մինը 22-ից, իսկ մյուսը 23-ից. 24-ին գրեցի պատասխանը, վորը կերթա 25-ին։
27-ին ստացա մի նամակ և պատասխանը գրեցի նույն օրը, վոր կերթա 28-ին։
28-ին ստացա մի նամակ. պատ[ասխանը] գրեցի 29-ին, վոր կերթա 30-ին։ Այսոր ինձ հայտնեցին, վոր գառակին տեսուչյուն քուչլ կտան։

Ապրիլի 1-[ին] տեսուչյուն յեղբորս և այլոց։
3-ին Նամակ ստացա հանգերձ 1 ֆ[ունտ] քամ[քանկի] և քղքով և պատասխանեցի 4-ին։ Ծոզովբդական քերականուչյան վերա սկսեցի աշխատել ապրիլի 1-ից։

7-ին Նամակ առացա յերկու հատ, մինը 6-ից, իսկ մյուսը 6-ից և պատասխանեցի 8-ին, որ գնա նույն որը։

9-ին տեսուքյուն յեղբորս և Հովհաննե[սի] հետ։

11-ին Նամակ առացա. պատասխանեցի 12-ին, որ կերթա 13-ին։

14-ին Նամակ առացա. պատաս[խանեցի] նույն որը, կերթա 15-ին (12 շիշ գինի)։

15-ին հայտնեցին, քե գինին ինձի չե, այլ բոլոր բանդագրկելոց։

16-ին տեսուքյուն յեղբորս, Սուքիասնցի, Նազարյանի[4] և Լ[ազարի][5] հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 25-ին։

18-ին առացա նամակ և պակիտմաքի. 19-ին պատասխանեցի, որ գնա 20-ին։

22-ին Նամակ առացա՝ ուր հայտնում են քե այսոր եզուց պիտի պատասխան ընդունին, պիտի ընդունվի[6] ընդհանուրը[6] քե չե։ Նույն որը պատասխանեցի, որ կերթա 23-ին։

25-ին տեսուքյուն յեղբորս և Ծեղյանցի հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է մայիսի 3-ին։

28-ին Նամակ առացա 27-ից գրված, պատասխանեցի, և գրեցի մի առանձին նամակ մեր տունը, որ կերթա 29-ին։

29-ին Նամակ առացա, առանց ամանքվի։ Սիզար հարյուր հատ, ընտիր-ծաղիկ Ուզմանից։

Մայիսի 1-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, ապրիլ 29-ին առացածիս պատասխանը։

2-ին Նամակ առացա 1-ից գրած յեղբորս և որիորդ Մազդալինեի առորագրուքյամբ։ Առացա նաև մեկ ֆունտ քաքաո։

3-ին տեսուքյուն յեղբորս, տերտերի[7], Մարի[ա] Աճառյանս[եղբայրի] և Մազդ[ալինեյի] հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը հայտնի չե։

7-ին Նամակ առացա 5-ից գրված, վորով ուղարկում են պակտիմաքի, և ասում են քե Գալկաքաքի յերեսփոխանուքյան քուղքը պիտի յերքա յեզած մայիսի 1-ին։ 7-ին պատասխանեցի, որ կերթա 8-ին։

9-ին Նամակ առացա, և Բոկլի գիրքը, ուր գրում են քե տեսուքյունը նշանակած և 10-ին, այսինքն վաղը։

10-ին տեսուքյուն յեղբորս, Հավհ[աննեսի] և Ալ[եմյանի][8] հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և մայիսի 20-ին։

13-ին Նամակ առացա 12-ից Ա[նանիա] Մ[ուշեղյանց]ից և 10 նարինջ։

18-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կերթա 19-ին։

20-ին տեսուքյուն յեղբորս, Մ[իմոն] Դ[րիգորևիչի][9] և տեր Մատթեոսի հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և մայիսի 27-ին։

22-ին Նամակ առացա, 21-ից գրած, վորով ուզարկեցին ընդհղյուրի մասին դուրս յեկած քղքի պատճենը և 10 նարինջ։

23-ին Նամակ գրեցի Ղազարոս և Սերոբ յեղբայրցս, վոր կերթա 24-ին. Սերոբի նամակը քվյալ և մայիսի 26-ից, փոչտի պատճառով։

25-ին 100 հատ սիգար — ծպիկ Ուսմանյան։ Նամակ առացա յեղբորիցս, նույն քվականից։ Այսոր ավելորդ չորերը տվին տր[ոշ]ին։

27-ին տեսուքյուն յեղբորս, Լ[ազար] Ի[լիչի] և Վ[արդ...][10] հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և հունիսի 3-ին։

29-ին Նամակ առացա, 28-ից գրված, վորով ուզարկեցին 2 մունջուկ և նարինջ 10 հատ, վորպես ընծա։

30-ին Նամակ գրեցի յեղբորս կուպոնների մասին, վոր գնա նույն որը։

Հունիսի 2-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 1-ից գրված, վորով հայտնում են ընդհղյուրի վերջը առանալը և ճար են խնդրում։

3-ին տեսուքյուն յեղբայրցս[11] հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և 10-ին։

5-ին առացա յերկու նամակ, մինը նույն քվականից, յերկրորդը առանց քվականի, վորով ուզարկեցին քաբակ, նարինջ և խավիար։

6-ին Նամակ գրեցի յեղբորս և Սուքիասին նամակին պատասխան մեկնուշ նամակի մեջ։

10-ին տեսուքյուն յեղբորս, տեր Մատթեոսի և Ալեքսանդրի հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 17-ին։

12-ին Նամակ առացա 2 հատ, մինը յեղբորիցս նույն քվականից, իսկ միւսը մեր տունից հունիսի 9-ից, վոր գրված եր հորս և մորս քերնից, մի շատ հիմար և անշնորհք գիր։ Ինչևէ, առաված ընդունելի անեն։

13-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, մեր տունը և Մատթեոս արբազանին, վոր կերթա 14-ին։ Արբազանի նամակը սխալմամբ բվյալ է 12-ից։

16-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 15-ից գրված, վոր հայտնում են 13-ից գրած նամակներիս առացվելը։

17-ին տեսուքյուն յեղբորս, Ս[իմեոն] Գ[րիգորևիչի] և Մ[ինասյեվի] հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է հունիսի 24-ին։

19-ին Նամակ առացա յեղբորիցս նույն որից գրած, և նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա 21-ին։

22-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, նույն որից գրած, վորով ուզարկեց ձուկ, բակխիատա և փոջոի քուզք են։

24-ին տեսուքյուն յեղբորս, Վ[ասիլ] Ի[լիչի] և Հովհ[աննեսի] հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է հունիսի 1-ին։ Այսոր սկսեցի սիդրը, վոր առնված է Ռամանից. 100 հատ։

26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, նույն քվականից։

27-ին պատասխանեցի, վոր կերթա 28-ին։

29-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, 28-ից գրված։ Այսոր առողջուքյունս լավ է, քան քի յերեկ։

30-ին այսոր քինա սկսեցի ընդունել, և առողջուքյունս անհամեմատ լավ է քան քի յերեկ։

[Հունիսի] 1-ին տեսուքյուն յեղբորս, Մարտին Մակարիչին, Մ[իմեոն] Գ[րիգորևիչին] և Մ[ոյսես] Զ[ախարիչին] հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 8-ին։ Այսոր առողջուքյունս լավ է քան քի յերեկ։ Ծերեկոյան գլուխս եր ցավում և քունս չեղավ։

2-ին Նամակ առացա յեղբորիցս Սուլթանի նամակի գորու[քյամբ]։ Առողջուքյունս ուզիվում է կամաց-կամաց։

3-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կնքվար 4-ին։
7-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, 6-ից գրված։
8-ին տեսուքյուն յեղբորս, Հովհ[աննեսի], Ալեքս[անդրի], Սուլք[անշահի], Կարապ[ետի] հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և 15-ին։ Այսոր ինձ ասացին, քև Կարապետ Մարգարյանցը պիտի գա 12-ին։ Այսոր խմացա քև [յանկէլ] և Ծնծաղ։
10-ին ստացա Գոլքի[12] վիճակագրուքյունը և Լուխի[13] գիրքը. Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կնքվա վագը։ Այս Նամակը պատռեցի. չուզարկեցի։
11-[ին] առաջուքյունս քևև լավ և քան քև առաջ, բայց տակավին շատ տկար եմ, լեզվս և գլուխս ցավուժ են։ Նամակ չստանալուս համար ապրանքս եկ խառնված և։
12-[ին] այսոր Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր և կնքվա իսկ։ Նամակ ստացա յեղբորիցս 10-ից արձակած. յերևի քև սխալ գրել են քվականը։ 12-ին յերեկոյան 10 ժամին Նամակ ստացա Ավետիք քեռորդուցս։
13-ին Նամակ գրեցի յեղբորս 10-ից գրածին պատասխան։ Այսոր վերտակագրվ ձեռքով ուզարկեցի կոմիսիոնատին քոնդիր մի քաղաքների մասին, վոր անդադար ապրականում եյին կնքակուքքը և քնյը։ Ծերեկոյան ինձ հայտնեցին, քև քոնդիրը տվել [sic] և կոմիսիոնատին, և քև նա հրամայել և մաքրել։
14-[ին] այսոր տարեգլուխ և բանասերկուքյանս (14 հունիս, 1862-ից սկսած)։
15-[ին] տեսուքյուն յեղբորս Մ[իմոն] Գ[րիգորի]չի, Սուլք[անի] և Բագրատարի հետ, առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և 22-ին։ Այսոր Նամակ գրեցի յեղբորս և մի Նամակ գրի մեջը մեր տունը ուզարկելու համար Ավետիքի անունով, որ[ա] քվականը գրված և 17, վորովհետև փոշտի ար և։
17-ին առավոտ կանուխ բնչին ինձ յեղբորս ուզարկած գրքերը, վոր չեյի ուզել. ապրանքս խառնվեցավ, նուչն բոպեչին հետ գարձուցի. չզիտեմ կառնեն այսոր քև վոչ։ Նամակ ստացա

յեղբորիցս այսօրվա քվականով 18-ին պատասխանեցի, որ կերթամ 19-ին։

20-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս և գրքեր։

22-ին մեսուբյուն յեղբորս, Մ[իմեան] Գ[րիգորևիչի] և Մուլքանի հետ։ Առաջիկա մեսուբյունը նշանակած է 29-ին։

24-ին սկսանցի սիդարը 100 հատ. տկար եմ։ Նամակ ստացա յեղբորիցս անքվականա, կլուբնիկա և մալինայով, վորով հայտնում է Կ[արապետ] Մ[արգարյանի] գալուստը։ Իսկույն պատասխանեցի, որ կերթամ 25-ին։

28-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 27-ից գրած։

29-ին մեսուբյուն յեղբորս, Կ[արապետ] Մ[արգարյանի], Ցև. Ք. և Մ[իմեան] Գ[րիգորևիչի] հետ։ Առաջիկա մեսուբյունը նշանակած է ապրտոսի 5-ին։

31-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս այսօրվա քվականով, և մի ֆունտ քաթակ։

Ապրտոսի 1-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, որ կերթամ 2-ին։ Տկար եմ։

4-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս և Բոկլի գիրքը։ Նամակը քվսալ է 2-ից և մինչը կար մնը Գաբրիելի նամակը հուլիսի 26-ին գրված։

5-ին մեսուբյուն յեղբորս, Ցև. Ք. և Մ[իմեան] Գ[րիգորևիչի] հետ։ Առաջիկա մեսուբյունը նշանակած է քևև 12-ին, բայց հույս կա վոր առաջ էլ տեսնվինք։ Այս յերեկո, լույս վեց, սաստիկ սկսրացա, ջերմ ուներ և 11 անգամ փորս լուծեց։

6-ին լուծողությունը շարունակվում է, քևև փոշին չեմ ընդունում, քևև յերեկ էլ միայն մի անգամ եմ ընդունել։ Սաստիկ քուչ եմ։ Կես որ։ Ցերեկոյան մի փոքր լավ եյի։

7-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս այսորից, հանդերձ մրգերք. գրում են, քև մերոնք վոչիով առողջ են. փառք աստուծո։ Ցես էլ լավ եմ այսոր։ Պատասխանեց գրեցի յեղբորս, վոր վազը կառնու։ 7-ին ի լույս 8, սաստիկ սկսրացա վորովայնալուծությամբ. մինչև առավոտ 16 անգամ լուծողությունն արյունախառն։

8-ին շարունակվում է տկարութիւնս, չնայելով որ դրած եմ զնում սաստիկ հնարներ, ինչ որ ցուլց և տալիս բժշկութիւնը։

10-ին մինչև կես որ շարունակվեցավ. կես որից մինչև յերեկո ժամ 10, որ այս տողերս գրում եմ, հանգիստ եմ։ Այս բոլոր յերեք նամակ առացա յեղբորից այսորից քվականով, որով ուզարկում են մրգեր, քարակ։

12-ին առողջութիւնագրեր ուղղվեցավ։ Տնաւ[ութիւն] յեղբորս, Մ[արիա] Ա[ֆանասեվնայի], Մարգար[իտայի], Մ[իմոն] Գ[րիգորևիչի], Հովհան[նէսի] և Ալեքսանդրի հետ։ Առաջիկա տնաւ[ութիւնը] նշանակած է 19-ին։

14-ին Նամակ առացա յեղբորից 13-ից գրված, որով ուղարկեց մի ֆունտ քարակ։ 15-ին պատասխանեցի, որ կերքա վազը։ Առողջ[ութիւնս] բավական մլջակ է։

17-ին Նամակ առացա Ավետիքից, 9-ից գրված. պատասխան գրեցի նույն որը, որ յեղբորս առամ յերկուշաբթի։

19-ին տնաւ[ութիւն] յեղբորս, Լ[ազար] Ի[լիչի] և Վարդ [....] հետ. Վառուժի նամակը ավի. և ինձ բերել ևր Լ[ազար] Ի[լիչը] հարյուր հատ սիգար. Առաջիկա տնաւ[ութիւնը] նշանակած է 26-ին։

21-ին Նամակ առացա յեղբորից նույն քվականով գրված. 22-ին պատասխանեցի, որ կերքա վազը և քննդրեցի շերամապահպանութիւն և բանկիմատ։

24-ին Նամակ առացա յեղբորից նույն քվականից և բանկիմատ։

25-ին փոքր ինչ տկարութիւն զգում եմ, լերդի զբրոսանութիւնից։

26-ին տկարութիւնս շարունակվում է։ Տնաւ[ութիւն] յեղբորս հետ և Մ[իմոն] Գ[րիգորևիչի], Հով[հաննեսի], Հովակիմի հետ, առաջիկա տնաւ[ութիւնը] նշանակած է սեպտեմբերի 2-ին։

28-ին Նամակ առացա յեղբորից 27-ից, հանգիստ մնկ ֆ. քարակով. կազմ[ած] Բոկլ և շերամապահպանութիւն. նույն որը պատասխանեցի։

31-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և Բերբերյանից 23 թվականից գրված, վորին պատրաստեցի պատասխան սեպ[տեմբերի] 1-ին, վոր 2-ին յեղբորս տամ, տեսուքյան ժամանակ, փոշտ գցելու համար։

[Սեպտեմբ.-ի] 2-ին տեսուքյուն յեղբորս և Հովհաննեսի հետ։ Բերբ[երյանի] նամակը տվի։ Ղրասուսի 28-ից գրած նամակս յեղբայրս չէ առացել։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է սեպտեմբերի 9-ին։

4-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և Սուլքանից, յերկուքն էլ անթվական։

5-ին պատասխան գրեցի, վոր տվի առավոտ 6-ին։

6-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 5-ից գրված, այլև պահպիմատ և Իսանքի[14]։

9-ին տեսուքյուն յեղբորս, Լ[ազար] Ի[լիչի] և Սուլքանջահի հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 16-ին։

12-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, այսորվա թվականով, և 1 ֆ. Քարակ։ Պատասխանեցի, վոր կներքա վագը առավոտ, այսինքն 13-ին։

14-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, այսորվա թվականով, վորով ուղարկեց պահպիմաթ և Ջ[ա-ս[ա]ր[ա]կ[ա]ց շահիթ[15] տպած գրքերի ցուցակը։

16-ին տեսուքյուն յեղբորս և Հովհ[աննեսի] հետ. բերել նյին պաքսիմատ և Իսանքեյի գիրքը կապմած։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 23-ին։

18-ին Նամակ առացա յեղբորիցս այսորվանից թվականով, հանդերձ տետրակներով և խազոզով։

19-ին պատասխանեցի, վոր կներքա 20-ին։

21-ին Նամակ առացա յեղբորիցս յերեկվա թվականով, վորով ուղարկեց Ջ[ա]ս[ա]ր[ա]կ[ա]ց շահիթ հաշիվը, պահպիմաթ, այլ և տեղեկուքյուն տվեց Սերոբի վորդու մահվան մասին։

23-ին տեսուքյուն յեղբորս, Մ[իմոն] Գ[րիգորևիչի] և Ա. Սուլքանի հետ. գրքերի հաշվեցուցակը տվի։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 30-ին։ Այսոր քերեց ինձ շերամապարմանուքյունը[16] և Սոլդոյի[17] մասին գրված գիրքը։ Նուշնպես քերեց և խազոզ։

25-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 24-ից գրված, վորով հայտնում է տկարությունը։ 26-ին պատասխանեցի, վոր կնքիա վաղը։

27-ին յերեկոյան նամակ առացա յեղբորիցս, վորով ուղարկեց պահիմատ և խաղող, և վորով հայտնեց Վարշավեսի հիվանդությունը։

30-ին առավոտ խաղող առացա և տանձ։ Տեսությունը յեղբորս և Հովհաննեսի հետ։ Առաջիկա տեսությունը նշանակած է հոկտեմբերի 7-ին։ Սեպտեմբերի 30-ին յերեկոյան 1 ֆ. քաքաղ առացա։

[Հոկտեմբերի] 2-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 1-ից գրված, վորով ուղարկեց պահիմատ։

5-ին գուբ տեղը նամակ ապատեցի։

7-ին տեսությունն յեղբորս, Լ[ազար] Ի[լինչի], Տեր Գրիգ[որյանց], Մ[իմոն] Գ[րիգորևիչի] և Մարզոի հետ. առաջիկա տեսությունը նշանակված է 14-ին։

9-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 8-ից գրված, վորով հայտնում է, քե տանից վոչ լուր կա և վոչ նամակ. այս շատ զարմացնում է ինձ։

10-ին պատասխանեցի, վոր կնքիա 11-ին։

12-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, այսորվա քվակաշով, վորով ուղարկեց 1 ֆ. քաքաղ և որզանական քիմիա Մենդելևյևի. գրում է քե 10-ի նամակը չես առացել. այլև հայտնում է քե, տանից նամակ չկա, և քե ինքը ուղում է տեսությանդ գնալ։

14-ին տեսությունն յեղբորս Մ[իմոն] Գ[րիգորևիչի], Մ[արիա] Ա[ֆանասևնայի], Մարզ[ալինեյի] և Հովհաննեսի հետ։ Այսոր առաջիկա տեսությունը նշանակած է 21-ին։

16-ին Նամակ առացա յեղբորիցս այսորվա քվակաշով և խաղող։ 17-ին պատասխանեցի, վոր կնքիա վաղը, այսինքն 18-ին։

19-ին Նամակ առացա յեղբորիցս այսորվա քվակաշով, վորով հայտնում է նաև, քե 17-ից գրած նամակս գեռ չի առացել. յերևի այս էլ 10-ի նամակիս քոսքը գնացել. այլև հայտնում է քե տունից նամակ է առացել, ուր մեր ծնո-

զաց մասին լավ չէին գրում. այս շատ խուլ լուրը ինձ ստիպում է մի անդադրում յիշեցնել. 17-ին ուզում եր անպատճառ հեռագիր ուղարկել, ինչի՞ չէ ուզարկում և սպասում է, և 18-ին վորպես թե նամակ ստացել է Դարբինելից. այս բոլորը ինձ կասկածի տակ են գցում։ Տեսնենք վազը ինչ կասե։

21-ին անասուքյուն յեղբորս, Վարդ[...], Հովհաննեսի] և Մ[իքա]յելի հետ. առաջիկա անասուքյունը նշանակած է 28-ին։

23-ին նամակ ստացա յեղբորիցս, այսորվա քկհականով, վորով ուզարկեց Վազուժի նամակը։

24-ին պատասխան գրեցի յեղբորս և քե Վազուժին. կերթա 25-ին։

28-ին անասուքյուն յեղբորս և Բուզազյանցի հետ։ Առաջիկա անասուքյունը նշանակած է նոյեմբերի 4-ին։

30-ին նամակ ստացա յեմբորիցս և 1 փ. քարտակ։ 30-ին պատասխանեցի, վոր կերթա 31-ին։

Նոյեմբերի 4-ին անասուքյուն յեղբորս հետ և այլոց. առաջիկա անասուքյունը նշանակած է 11-ին։ Այսոր յերեկոյան նամակ գրեցի յեղբորս և գրքեր ուղեցի։

6-ին նամակ ստացա յեղբորիցս և խոսուչն պատասխանեցի։ Այսոր ուզարկել եր ինձ հին հեքնաներեները։

11-ին անասուքյուն յեղբորս հետ և այլոց. առաջիկա անասուքյունը նշանակած է 18-ին։

14-[ին] նամակ ստացա 13-ից գրվածք, վորին նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա 15-ին։

16-ին նամակ ստացա յեղբորիցս նույն որից գրվածք։

18-ին անասուքյուն յեղբորս հետ և Հովհ[աննեսի] և Մ[իմեոն] Գ[րիգորևիչի] հետ։ Առաջիկա անասուքյունը նշանակած է 25-ին։ Այսոր բերին բառարանները։

20-ին նամակ ստացա յեղբորիցս հանդերձ քարտակով և մանդզուշուկներով, նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վազը։

24-ին նամակ ստացա յեղբորիցս 21-ից գրվածք։

25-ին անասուքյուն յեղբորս, Մ[իմեոն] Գ[րիգորևիչի] և Վ[ազգ] Ի[լիչի] հետ։ Առաջիկա անասու-

քյունը նշանակած և դեկտեմբերի 2-ին։ Այսար իմացա քե վեհափառ կաթողիկոսը ընծայի ընդունելությունն և արել Այվազին[19]։

28-ին Նամակ առացա յեղբորից 27-ից գրված. 26-ին նամակ եյի գրել և քողել բերդակալի մոտ, կարծելով քե 27-ին յեղբայրս կգա կառնու, բայց չեկավ նամակն ել այնտեղ . . . . . յեզավ։

29-ին Նամակ գրեցի յեղբորս 28-ից առացածիս պատասխան, վոր կերթա վաղը։

Դեկտեմբերի 1-ին Նամակ առացա յեղբորից նոյեմբերի 30-ից, վորով հայտնում է Զերքեզյանցի մահը։

2-ին տեսուքյուն յեղբորս և այլոց հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է դեկտեմբերի 9-ին։

3-ին Նամակ գրեցի յեղբորս 6 քերքի վրա հընդկական գործի և ... մասին[20]։

4-ին Նամակ առացա յեղբորից հանդերձ քեռայրոց նամակներով, նույն օրը պատասխանեցի յեղբորս, Աատուրին, Դարբինելին և Բերբերովին, վոր կերթա վաղը։ Նախիջևան գնալու քղքերը քվյալ են 7-ից։

8-ին Նամակ առացա յեղբորից 7-ից գրված, վորով հայտնում է, քե վերոգրյալ քղքերը առացել է և ճամբու յե գնում։

9-ին տեսուքյուն յեղբորս և Հովհաննեսի հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է դեկտեմբերի 16-ին։

11-ին Նամակ առացա յեղբորից 10-ից գրված. գըրքեր, ձուկ և պակսիմատ։

12-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։

14-ին Նամակ առացա յեղբորից յերեկվա քվակտով։ Հայտնում է, քե Մուլքանը նոյեմբերի 26-ին գուրս է յեկել Քիզլյարից։

16-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 23-ին։ Այսար իմացա քե Մուլքանը դեկտեմբերի 2-ին գուրս է յեկել առաք Ղուբից։

18-ին Նամակ առացա յեղբորից, խազդ և գիրք և քաբաք։

19-ին պատասխանեցի, վոր կերթա 20-ին։

21-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, վորով հայտնում է Ղազարոսի հարսանիքը, Բերբերի հիվանդանալը և Սուլթանի Նախիջևան գալը և այլն։

23-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ և այլոց։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է դեկտեմբերի 30-ին։

26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 25-ից, գիրք ung. [uentun] loliolis։ Այսոր ինձ հայտնեցին, թե վաղը տեսուքյուն է նշանակած։

30-ին տեսուքյուն յեղբորս, Մարիամ Աբաղնատյանի և Մադդալինեյի հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը հայտնի չե։

31-ին ժամը 11-ին յերեկոյան։ Այս 1863 թիվը վերջացնելու վրա յեմ, բյուր տեսակ մտածուքյունեներով։ Ճերանի թե 1864-ը, վոր մեկ ժամից կգա, ավելի յերջանկուքյուններ լիներ։ 12 ½ ժամ. 1863. ընծայի ընդունելուքյուն։ Գնաց ու ել գալիք չունի։

1864

Հունվարի 1-ին Շնորհավոր նոր տարի։ 1-ին նամակ առացա յեղբորիցս, Էյուսիսափայլ և Գոռունկ։

2-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։

7-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ գ. . . . . .

. . . . . .

½ ժամ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 13-ին. այսոր ավի յեղբորս Ավետիքին գրված նամակը։

8-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 7-ից գրված, վորով հայտնում է գանագան Նախիջևանի լուրեր։

9-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կերթա վաղը։

11-ին Նամակ առացա յեղբորիցս նույն քվականից։

13-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ, առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 20-ին։

15-ին Նամակ առացա յեղբորիցս նույն քվականից։

20-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ, առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 27-ին։

22-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և մինուճար որը պատասխանեցի։

26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 2 հատ. մինը . .

. . . . . .

27-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը 3-ին։
29-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 30-ին պատասխանեցի, վոր կնըքած վաղը։
Փետրվարի 1-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս. նույն որը պատասխանեցի, վոր կնըքած վաղը։
3-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ, առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 10-ին։
6-ին Նամակ ստացա 5-ից գրված, և ձուկ և խավիար։ 7-ին քիչ պատասխանեցի, բայց կնըքած միայն 8-ին։
8-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս նույն որից։
10-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը 17-ին։
13-ին Նամակ ստացա. Նույն որը պատասխանեցի։ 13-ին հայտնեցին ինձ յեղբորդ բաժանման հրամանը իմ աշխատուքյան մասին [21]։
16-ին Նամակ ստացա 15-ից գրված։
17-ին տեսուքյուն յեղբորս և Մազդաղինեանի հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 24-ին։
19-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, քնքնիր, քաբակ և այլն. Նույն որը պատասխանեցի։
20-ին ավի գրվածքս քննուքյան [22]։
21-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։
24-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ։
28-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ։
(Մարտ) 2-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը 9-ին է։
4-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։
5-ին պատասխանեցի։
9-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 16-ին։
11-ին Քնքնրի գրքերը ուղարկեցի. 11-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս պակսիմատ, քաբակ և տետրակներ։
12-ին պատասխանեցի, վոր կնըքած 13-ին։
14-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։
16-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 23-ին։

18-ին Նամակ ստացա յեղբորից և հույն. ատովածաշունչ։ Նույն առավոտը գնացան գիրքը գարձուցի։
19-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կերթա 20-ին։
21-ին Նամակ ստացա յեղբորից։
23-ին անասուքյուն յեղբորս հետ. այսոր ամի Սերորին ուղարկելու քուդքը, քվյալ 25-ից. առաջիկա անասուքյունը նշանակած և 30-ին։
25-ին Նամակ ստացա, բայց վոչ լրագիրքը, վոր բռնված են բերդակալի մոտ։
26-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
28-ին Նամակ ստացա յեղբորից, վորով հայտնում է, թե չենք քուչլ տալիս ինձ բան տպել Հյուսիսփայլումի մինչև իմ գործի վճիռը։
30-ին անասուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա անասուքյունը նշանակած և ապրիլի 6-ին։

Ապրիլի 1-ին Նամակ ստացա յեղբորից և 1 ֆունտ քաքաք։ Նույն որը պատասխանեցի, չգիտեմ կերը կերթա։
3-ին Նամակ ստացա յեղբորից (մի բան յեզիված) գրածիս պատասխանը։
6-ին անասուքյուն յեղբորս հետ։ Առաջիկա անասուքյունը նշանակած և 13-ին։
8-ին Նամակ ստացա յեղբորից և Հյուսիսափայլը 1864 № 2։ Նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
13-ին անասուքյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] անաս[ուքյունը] 20-ին։
15-ին Նամակ ստացա յեղբորից։
16-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
18-ին Նամակ ստացա։
20-ին անասուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա անասուքյունը նշանակած և 27-ին։
23-ին Նամակ ստացա յեղբորից 22-ին գրված. Նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
26-ին Նամակ ստացա յեղբորից։
27-ին անաս[ուքյուն]. առաջիկա անաս(ուքյունը) նշանակած և մայիսի 4-ին։ Այսոր ամի Սերոր յեղբորս գրեցը, վոր ուղարկի քվյալ 29-ից։
28-ին Նամակ ստացա յեղբորից և քաքաք։

29-ին պատասխանեցի վոր կ[ե]րթա վաղը։

Մայիսի 2-ին Նամակ առացա յեղբորից Նուշն որից գրված։

5-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 11-ին։ Այսոր առացա Հյուսխասփայլի յերրորդ քիվը։

7-ին Նամակ առացա յեղբորից. Նուշն որը պատասխանեցի, վոր կ[ե]րթա վաղը։

10-ին Նամակ առացա յեղբորից, 9-ից գրված։

11-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 18-ին։

14-ին Նամակ առացա յեղբորից, Նուշն որը պատասխանեցի, վոր կ[ե]րթա վաղը։ [Հետո ավելացրած ուրիշ մատիտով] այս քուղքը չի գնացել։

17-ին Նամակ առացա յեղբորից 16-ից գրված։

18-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 28-ին։

21-ին Նամակ առացա յեղբորից 20-ից գրված, Նուշն որը պատասխանեցի։ Հուշս ունեմ քե վաղը կ[ե]րթա։

24-ին Նամակ առացա յեղբորից Նուշն քվականից 21-ից գրածիս զարձը։

25-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է Հունիսի 1-ին։ Այսոր ավի Սերոբին Նամակը։

28-ին Նամակ առացա յեղբորից 27-ից գրված, Նուշն որը պատասխանեցի, վոր կ[ե]րթա վաղը։

Հունիսի 1-ին յերկրորդ անգամ կանչեցին ինձ ծերակուս. այսոր Նամակ առացա յեղբորից 31-ից (մայիս) գրված։ Ծերակոյան ժամը 6-ին տեսուք[յուն] յեղբորս և Ս. Ֆ. հետ։ Այսոր իմացա Այվազին վաղը կ[ե]րթալը։ [Հետո ավելացրած] Այվազը գնացել է 4-ին։

3-ին Նամակ առացա յեղբորից Նուշն որից, 4-ին պատասխանեցի։

7-ին Նամակ առացա յեղբորից 5-ից գրված. 8-ից գրածիս պատասխանը։

8-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած] 15-ին։

12-ին նամակ առացա յեղբորիցս, նուէն որը պատասխանեցի հանդերձ հետա[զրով] ի նախիջևան։

14-ին նամակ առացա 11-ից գրված, փոստ ձգած եր 13-ին։

15-ին տետուքյուն յեղբորս և Անանիային հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 28-ին։ Այսօր հիվանդացա, ջերմ ունեյի։

16-ին շարունակվում եր Մեջքս, գլուխս և կոկորդս ցավում էին։

17-ին ջերմս, մեջքս և գլխիս ցավերը պնացին. կոկորդիս ցավը քուլացավ, հույս ունեմ, որ վազը իսպառ յավանամ։ Այսօր նամակ առացա յեղբորիցս և 1 ֆունտ քարակ։ Նուէն որը պատասխանեցի։ Այս նամակը տվի 18-ին առավոտը։

18-[ին] այսօր քեհե վերջացավ տկարուքյունս, քուլլ ե[մ], բայց լերդս գրգռված ե, քսու վորում ցավում եր։

19-[ին] այսօր առողջուքյունս լավ ե։ Վազը ուզում եմ գնդը վերջացնել։

20-ին գնդը վերջացուցի և փառք աստծո լավ եմ։ Այսօր նամակ առացա յեղբորիցս։

22-ին տես[ուքյուն] յեղ[բորս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 29-ին։ Մորս գիրը։

23-ին նամակ գրեցի Ղազ[արոս] և Գրիգ[որ] յեղբորս։ Այսօր առացա քարակ, Առաուտ և Վելիգա։

26-ին նամակ գրեցի յեղբորս և ուզարկեցի Կիպրիանոսին քուղքը և նորա պատճենը, քուղքը քսու հասցեյին և պատճենը առնեը խրկելու համար։ Քվյալ ե 25-ից։

27-ին նամակ առացա յեղբորիցս։

28-ին նուէնպես 23-ից քվյալ։

29-ին տետուքյուն յեղբորս հետ. այսօր իմացա Անանուէի մահը։ Առաջ[իկա] տես[ուքյունը] հուլիսի 6-ին։

Հուլիս 1-ին նամակ Հովհան[նեսից] և նուէն որը պատասխանեցի։

4-ին նամակ առացա յեղբորիցս, վորով հայտնում ե Սերոբից նամակ առանալը և այլն և այլն։

6-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած է] 13-ին։
7-ին նամակ ստացա Հովհ[աննեսի] գրյանքը և անպիտան քաբաակ։
12-ին նամակ ստացա Հովհ[աննեսից] և յեղբոր[իցս]։
13-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած է] 20-ին։
14-ին այսօր տարեգլուխ և բանտարկուքյան սկսյալ 14 հուլիսից 1862։ Ցերկու տարի։ 14-ին նամակ ստացա Հովհ[աննեսից] և 2 ֆ. ազնիվ քաբաակ։
15-ին նամակ գրեցի յեղբորս և ասի վոր Սերոբին ապահոված քուղքի գրեւ։
20-ին տես[ուքյուն] յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած] է 27-ին։
22-ին լերդս գրգռվեցավ . . . . . յերեկոյան։
23-ին չարաչնակվուամ է, վատ գիշեր անցուցի։ Նամակ գրեցի յեղբորս։
24-ին լավ եմ. գիշերը լավ անցուցի, լերդս հանդարտ է։ Այսօր նամակ ստացա յեղբորիցս 22-ից գրվածծ։
27-ին տես[ուքյուն] յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշանակած է ոգոստոսի 3-ին։

Ոգոստոս 3-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած է] 10-ին։
5-ին անդյակս վերանցին. Ներկի հոտից գլուխս ատամիկ ցավում է։
7-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, Նուշն որը յերեկոյան Նամակ ստացա քաբակ և բալ։
9-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, վորով ուղարկում է Ավտուշի Նամակը։ 9-ին պատրաստեցի գնալ ի տուն. քվյալ է 11-ից, վոր պիտի տամ վաղը։
10-ին տեսուքյուն յեղբորս և Սուքի[անշահի] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] 17-ին։
13-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս և Նուշն որը պատրաստանցի, Ավտուշին ևս գրեցի։
17-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] և վարդապետի[23] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշանակած է 24-ին։
19-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, ձուկն և խավիար։
20-ին պատրաստեցանցի։

21-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, 20-ից գրված։
23-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
24-ին առա[ւ.քիւն] յեղ[բորս] հետ, առաջ[իկա] առա[ւ.քիւնը] նշանա[կած ե] 31-ին։
26-ին Նամակ առացա և խաղող, նուշն որը պատասխանեցի, վոր կերքիա վաղը։
30-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
31-ին առաւ.քիւն յեղբորս հետ։ Առաջ[իկա] առա[ւ.քիւնը] նշանա[կած ե] սեպտեմբերի 7-ին։

Սեպտեմբեր

1864

2-ին Նամակ առացա յեղբորիցս նուշն քաւականերից։ 3-ին պատասխանեցի, վոր կերքիա վաղը։
6-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 4-ից գրված։
7-ին առա[ւ.քիւն] յեղբորս հետ. առաջ[իկա] առա[ւ.քիւնը] նշանա[կած ե] 14-ին։
9-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 8-ին գրված։
10-ին պատասխանեցի, վոր կերքիա վաղը։
12-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 11-ից գրված։
14-ին առա[ւ.քիւն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] առա[ւ.քիւնը] նշանա[կած ե] 21-ին։
16-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
17-ին պատասխանեցի։
19-ին Նամակ առացա։
21-ին առաւ.քիւն Մադդաղ[ինեայ հետ] և Հովհ[աննես] յեղբայրս հիվանդութեան պատճառով չեր կրկած. առաջիկա առա[ւ.քիւնը] նշանակած ե 28-ին։
22-ին Նամակ գրեցի յեղբորս։
23-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
24-ին պատասխանեցի։
25-ին Նամակ առացա յեղ[բորիցս]։
26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
28-ին առաւ.քիւն յեղբորս հետ, առաջ[իկա] առա[ւ.քիւնը] նշանակած ե հոկտեմբերի 5-ին։
Հոկտեմբերի 1-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, նուշն որը պատասխանեցի։
3-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 21-ից գրված։

5-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. Մագ[դալինայի] և Լ[ազար] Ի[լիչի]. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 12-ին։

8-ին Նամակ ստացա 7-ից գրված, վորով հայտնում է յեղբայրս հորս վախճանելը[34]։ Տնը լուսավորեցա հոգին։ 8-ին պատասխան գրեցի, վոր կնքիա վաղը։

10-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, ուր գտա և Սուք[անչահի] նամակը։ Պատասխան գրեցի Սուք[անչահին] քվյալ 12-ից, վոր տամ յեղբորս տեսուքյան ժամանակ։

12-ին տես[ուքյուն] յեղբորս և Հովհ[աննեսի] հետ. այսոր ստուի Սուլթան[շահի] նամակը. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 19-ին։ Տունից յեկած քղքներն էլ կարդացի և ազքաքս ստատիկ խառնվեցավ. 12 և մանավանդ 13. լերդս բորբոքված եր։

14-ին փոքր լավ և. այսոր նամակ ստացա յեղբորիցս 13-ից գրած։

15-ին խոպատ լավ և. այսոր նամակ գրեցի յեղբորս։

17-ին Նամակ ստացա (մատիտով) յեղբորիցս 16-ից գրված։

19-[ին] տեսուքյուն յեղբորս հետ. չատ նեղացա։

21-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։

22-ին պատասխանեցի, վոր կնքիա 23-ին։

24-ին Նամակ ստացա գրված 23-ից. քնե սխալմամբ 22 եր գրված։

26-ին տես[ակցուքյուն] յեղբ[որս] հետ, առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] նոյեմբ[երի] 2-ին։

29-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 27-ից գրված, նույն որը պատասխանեցի, վոր կնքիա վաղը։

31-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 29-ից գրված, բայց 31-ին փոստ ձգած, ուր գրել եր և Սուլթանը։

Նոյեմբերի 2-[ին] տեսուքյուն յեղբորս հետ, և Բերբ[երյանի], Մագդալինի[նյի], Սուլթան[շահի] և Բերուքինյին. հույս կա, վոր 7-ին վերսաին գան տեսուքյան։ Ապա քե վոչ 13-ին։

4-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 3-ից գրված։

5-ին առավոտ պատասխանեցի 4-ից քվյալ։

7-ին տեսուքյուն յեղբորս և Լ[ազար] Ի[լիչի] հետ։
9-ին տեսուքյուն յեղբորս, Հովհ[աննեսի] և Ահեմ-[յանի] հետ. առաջ[իկա] տեսուքյունը նշա-նակ[ած է] 16-ին։
11-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 10-ի յերեկոյից։ 12-ին պատասխան գրեցի, վոր կերթա վաղը։
14-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և Ամառեանից[55] 2-ից նոյեմբ[երի] գրված։
16-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս], Հովհ[աննես]ի և Տեր Գրի[գորի] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած է] 23-ին։
18-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կերթա վաղը։
19-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և Փավստոս Բյու-ր[ականցին]։
22-ին Նամակ առացա Հովհաննեսից 21-ից գրված։
25-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. Լ[ազար] Ի[լիչի] և Հովհ[աննեսի] հետ. առաց[ա] Մ[ա]ռկ[վայից] գրե[ա]նք։
26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 24-ից գրված, վո-րով հայտնուամ և Ս[իմեոն] Գ[րիգորևիչի] առաջ-ղուքյունը։ Նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
29-ին Նամակ առացա 27-ից գրված։
30-ին տես[ակցուքյուն] յեղբ[որս], Ս[իմեոն] Գ[րի-գորևիչի], Լ[ազար] Ի[լիչի] և Մազգ[ալենցի]ի հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշանակած է դեկտ[եմբերի] 7-ին։
[Դեկտեմբերի] 3-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, վորով հայտնուամ և մորս տկարուքյունը և Բերբերի և Մուշի[ան-շահի] 10-որից վերադարձը Պարիզից. Նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը. Նույն որը գրեցի և Ան[առն] Ծր[...] Իվան[...][56] մորս մասին։
5-ին Նամակ առացա յեղբորիցս Նույն որից, վորով գրուամ է ա) Նամակս մինչև այժմ չառանալը, բ) Բերբ[եր]ից Պարիզից գալը և յերբորդը, վոր ցավ է ինձ, իր տկարուքյունը. ասածի վերջերս բարին առնա։
7-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] և Բերբ[եր]ի հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] 14-ին։

10-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, վորովհետև իրենեն նամակ չունեյի։ Այս գիրը տվի 11-ին առավոտ։
12-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 11-ից գրված։
14-ին տես[ուքյուն] յեղբորս և Մուլք[անշահի] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 21-ին
16-ին յերկու նամակ առացա, ա) անցյալ շաբաթինը՝ 9-ից գրած, բ) 15-ից։
17-ից Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կառնու վազը։
19-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 18-ից գրած։
21-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 28-ին։
24-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 23-ից գրած, նույն որը պատասխ[անեցի], վոր կերքա վազը։
27-ին Նամակ առացա յեղբ[որիցս] 25-ից գրված, վորով հայտնում ե Վարդերևի գալը և Մ[ուրքան Շահի] նամակը։
28-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ։
31-ին Նամակ առացա Հովհ[աննեսից] և Անան[իայից] 29-ից։
1864-ն ել վերջացրինք, բայց տխրությամբ, տեսանինք նորը, վոր ահա գալիս ե. շնորհավոր նոր տարի։ 1865 Ղ հուն[վարի] ժամ առաջինն։

1865

Հունվարի 1-ին Շնորհավոր նոր տարի։ Տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 4-ին։
4-ին տես[ուքյուն] յեղբորս հետ. առաջիկա տեսությունը նշանակ[ած ե] 11-ին։
6-ին Նամակ առացա յեղբ[որիցս] նույն որից և Ամա[ուչից 25 դ[եկտեմբերի], 7-ին պատասխանեցի։
10-ին Նամակ առացա 8-ից գրած։
11-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 18-ին։
13-ին բոլոր մարմինս վրա սաստիկ քոր գցացի և խուլ փամփուշտներ հայտնվեցան. 12-ի յերեկոյան սրդեն յերևեցան առաջին նշաններըդ,

վոր սաստիկ քուլլ լինելով անդնդմարելի եմաց-ցին. տեսանենք բժիշկը ինչ կասե վազը. այսոր խնդրեցի, վոր կանչեն. այսոր ուզարկեցի բերդակալին մի քուղթ, վորով խնդրեցի որնէքի ի հատորը։

14-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։

15-ին պատասխանեցի։ 15 ակաբուքյունս շարունակվում և ամ[ենայն] կատարուք[յամբ]. քոյր մարմինս ուռած ե՝ վոտիցս մինչև գլուխ և գիշերը ջերմ ունիմ, այսինքն ցրտուքյուն, բայց լուսագնմին քրտինք։ Գուն չիս իսպառ։ Այսոր ընդունեցի առաջինը բազանիսը։ 15, լուսս 16 զարհուրելի գիշեր անցուցի. 5 ժամը [առավոտյան] զարնել եր, վոր քնեցի, այն ել 7-ին զարթնցա քորից և ցավից։ Քրտինք ունեյի։

16-[ին] ամբողջ որը առավ[ոտյան] 9-ից մինչև 4 վոտքի վրա մանե յեկա, վորով մի փոքր հանգիստ եյի, 4-ին քնեցի հանգիստ մինչև 6։ Տկարուքյունս քնքնե եր։ Ճերմկ 9-ին ընդունեցի յերկրորդ բազանիսը և $11^1/_2$ ժամին, վոր գրում եմ այս՝ գրնքնե հանգիստ եմ, քնե տկարուքյունս առկախին շատ զգալի յե։ Այսոր նամակ առացա յեղբորիցս 15-ից։

16-[ին] լուս 17 գիշերը բավական առնելի յեր, առավոտյան 4 ժամին քնեցա մինչև 11 ժամը։

17-[ին] այսոր ցերեկը մի յերկու ժամ փոքր նեզուքյուն ունեյի, բայց չորրորդ ժամին, վոր գրում եմ այս, գրնքնե բոլորովին հանգիստ եմ, տկարուքյունս խիստ քուլլ և ազդում այս բոպեիս։ 17 լուս 18 գիշերը լավ անցուցի, առավոտյան 2-ին քնեցա մինչև 9, բոլորովին հանգիստ — 10 — 11 մի փոքր քոր կար, բայց $11—1^1/_2$ իսպառ չկար, հետո շատ քուլլ յերևեցավ. տեսանենք Տես[ուքյուն] յեղ[որս] հետո, առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 25-ին. այսոր ընդունեցի 3 բազնիսը։

18-[ին] լուս 19 գիշերը իսպառ հանգիստ եյի, 12 քնեցա մինչև 9, բայց գիշերը վրաս բացվել եր, ցրտից զարթնցա, և այս եր պատճառը, վոր առավոտ մինչև 11 ժամը բավական նե-

գուքյուն ավից քորը, քհև վաչ առաչին որնըվ նմանո։ 19 լուլա 20 հանգիստ էյի։

20-ին ցերեկը մի փոքր նեղուքյուն ավից։ 20-ին նամակ ստացա յեղբ[որիցս] և քարտակ, նուլն որը պատասխանեցի։

20—31 և 21—22 հանգիստ եմ, տկարուքյունս շատ քուլլ է. հուլա կա, վոր չուտով կո[ր]չի։

21-ին նամակ ստացա յեղբորիցս։ 22-ին պատասխանեցի, առավոտ։

22-ին ընդունեցի 4 բաղնիսը։ 22 լուլա 23 քրաիննք ունեյի։

23-[ին] ձախ քունլս ուռած է և ցավում եւ քհեվ տենդի նմանո մի բան եմ զգում։ Ընդունեցի 5 բաղանիսը։

23—34 հանգիստ էյի, յերեսիս ուռուցքը ավելի յի։

24-[ին] Նամակ ստացա յեղբորիցս, 22-ից գրված։

24-[ին] լուլա 25. Ցլյուսը շատ նեղից. քհև յեղնճչան տենդը գրեքհե անհնշմարելի յի։

25-[ին] տես[ուքյուն] յեգբ[որս] հետ. առաչ[իկա] տես[ուքյունը] նշանակած է փետր[վարի] 1-ին։

25—26 վորպես 24—25։

26 լուլա 27, Ցլյուսը ժանկցավ նեյրսի կոզմից շատ քարտախ ու արյուն վազից։

27-ին առավոտ ուռուցքը շատ և շատ նուազած է և ցավ գրեքհե չկա։ Ծնգնճ[յան] տենդը տակավին կա, քհև խիստ քունլ. պնաք և բաղնիս ընդունել։

27—28 idem.

28-[ին] Նամակ գրեցի յեղբորս։

28-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 26-ից գրած քհև, բայց փոստ ձգած 28-ին։

28—29 լավ անցուցի գիշերը։

28-ին 6-յերորդ բաղնիս։

29—30 idem.

30 Նամակ ստացա յեղբորիցս այս որից քվյալ։

30—31 idem.

31— 1 idem.

[Փետրվարի] 1-ին տես[ուքյուն] Հովհ[աննեսի] և Ան[անիայի] հետ, առաչ[իկա] տես[ուքյունը] 8-ին. այսոր ընդունեցի 7-յերորդ բաղնիսը։

1—2-ին idem.

2-[ին] այսոր ընդունեցի 8-յերորդ բաժանիսը. սատացա և մնջժեցի. նամակ գրեցի յեղբորս, վոր նորից ուղարկե ինձ կես ֆունտ յեղ։

2—3 idem.

3-ին ընդ[ունեցի] 9-յերորդ բաժնիսը. նամակ սատացա յեղբ[որից]. այս որից գրված.

3—4 idem.

4-ին ընդունեցի 10-յերորդ բաժնիսը։

4—5 idem.

5-ին ընդ[ունեցի] 11 բաժնիսը։

5—6 6-ին ընդունեցի 12 բաժնիսը։

6—7 idem.

7-ին նամակ սատացա յեղբորիցս 5-ից գրված, բայց 6-ին փոստ ձգած։ Այսոր գրեցի պ. Ուզովին, վոր ինձ գինի Ցելիսաևից [35] գնե և վոչ Ծոխատից [35],

7—8 վատ եր. 8-ին տես[ուիյուն] յեղբ[որս], նուշնպես բժշկին, Լ[ատար] Ի[լիչին], Մ[ագդագինեյին], սատպ[իկա] տես[ուիյունը] նշան[ակած ե] 15-ին։

8—9 վատ։

9-ին սկսեցի ընդ[ունել] belladon և ընդ[ունեցի] 13-յերորդ բաժնիսը։

9—10 լավ եր։

10-ին նամակ սատացա յեղբորիցս 9-ից գրած և այսոր փոստ տված, և պատասխանեցի, վոր սուլու համար։

10—11 idem. այսոր ընդունեցի 14 բաժնիսը։

11—13 idem.

12—12 idem. կոկորդս ցավում ե. այսոր ընդ[ունեցի] 15 բաժնիսը

14-ին նամակ սատացա յեղբորիցս. 13—14 լավ եյի, 14—15 գրեթե խոպան լավ եմ։

15-ին տես[ուիյուն] յեղբ[որս] հետ. սատպ[իկա] տես[ուիյունը] նշան[ակած ե] 22-ին։

15-ին ընդ[ունեցի] 16 բաժնիսը. պաղ եր և սկսեցի վատանալ։

15—16 idem.

16—17 idem. այսոր ընդ[ունեցի] 17-յերորդ բաժնիսը։

17-ին նամակ սատացա յեղբորիցս գրած 16-ից, բայց փոստ ձգած այս որից։

17—18 idem.

18-ին Նամակ գրեցի յեզբորս։

18—19 idem.

19—20 idem. այսոր նամակ առացա յեզր[որիցս] 19-ից, բայց վոտա ձգած այս որից։

20—21 idem.

21—22 յեզբինեը արդեն քանի որ և քուչլ և, բայց հազը և կուրծքիս ցավը խոպան քամից ուժա. առս[ուքյուն] յեզր[որս] հետ, առաջ[իկա] առս[ուքյունը] մարտի 1-ին։

22—23 idem.

23—24 լավ եմ մտանավոր[ապես]. Նամակ առացա յեզբորից, խոհուշն պատասխանեցի, նուշնպես և Սերոբին գրեցի մի նամակ։

Մարտ Մինչև մարտի 1-ը, վոր չեմ գրել, յեզբինեը գրեքեն անհանգստացած ե, բայ[ց] կուրծքիս ցավը և հազը բնչպես վերը ասված և հազիս հանգեց։ 1 մարտի առաւուքյուն յեզր[որս] Մաք[սիմեանց], Գոհ[արենց], Հովհ[աննես] և Աղ[անիայի] հետ. առաջ[իկա] առս[ուքյունը] նշ[անակած ե] 8-ին։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«НУ ХОРОШО!»

Բնագիրը գրված է հեղինակի ձեռքով և պահվում է Հայաստանի Գրական Քանդարանում։ Վերնագրի դիմաց Մ. Բեբրեբյանի ձեռքով գրված է՝ «Մից. Նալբանդյանի, յուր նոր Մոսկվա յեկած ատքին, 1856—1857 թ.»

1. Տնր-տերը Կեռքյան քահանան է։
2. Ախա գատան կամ բնչպես վարն է նշված՝ «Պատն», Հազարյան ճեմարանի հոգաբարձու Հովհաննես ագա Հազարենց է։
3. «Молодой человекъ»-ը Մ. Նալբանդյանն է։
4. Կիսքի վորդին վարը հիշված է նաև վորպես Кистов, Մոսկվայի հայերից, վորը հավանորեն կատարում էր վոստիկանական ագենտի գեր։
5. Մրրագանը Վենափտյան Մատքեոս յեպիսկոպոսն է։
6. Նկատի ունի Ներսես Աշտարակեցուն։
7. Վարդապետը Սարգիս Զալալյանն է։
8. Атаман ասելով Նալբանդյանը հավանորեն նկատի ուներ Վոստիկանության մարզկանցից մեկին։
9. Турецкий Мсер-ը գմյուռնացի Մանր մաղխատրա Մանրյանն է։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Գ. վ. Այվազովսկու ավարտաշնորհության մասին

Մեր արամազրության տակ կա այս գրության յերկու օրինակը։ Մենք կաքաղենքում ունեցածը բնագրի 1860 թ. փետր. 6-ին ստորագրած անագիրն է, գրված Մ. Նալբանդյանի ձեռքով։ Այդ օրինակը նորամագրել տվել Ստ. Տնր Ավետիսյանը։ Մյուսն այն օրինակն է, վորը ստորագրել է փետր. 11-ին ստորագրված բնագրից Մանր Մանրյանը և վորը ստացել ենք ժամանակին պրոֆ. Լ. Մանրյանից։ Ներկա հրատարակությանն [illegible] ստորագրին օրինակը, վորի մեջ անում ենք ուղղումներ և լրացումներ՝ ոգտվելով Մանրյանի ընդօրինակությունից։

1. Ատաքը Գ. վ. Այվազովսկու յեղբայրն, հովհաննես ագա Այվազովսկու, հայոց ծոմանկաբյի մասին է։ Վարդապետի մասին գրող հեղինակներից շատերը վկայում են, վոր նրա կարծրության մասին մեծագոս մատնոգված է յեղել նկարչի յեղբայրը, վորը, մասին չափում ունենալով ռուս բյուրոկրատական շրջաններին

հետ, ամանգամից և նրա քաղաքական կապերի ամրացմանը: Նալբանդյանի ակնարկը հատատում է այդ կարծիքը:

2. Ակնարկը վերաբերում է Զազիկյուն, վորը, ինչպես ասվում էր, աչքաբհաճան վիճակից անմիջապես բարձրացավ կաթողիկոսական գահը (833—876 Ք. Ք.):

3. Նալբանդյանի այս խոսքերը ցույց է տալիս, վոր նամակը ստորագրելու պահին, 1860 Ք. փետրվարի 11-ին արդեն նախորոշված էր նրա ձնվրոպա ուղևորվելու հարցը. Հնդկաստան մեկնելու հարցն այս խնդիրն դեռ չէր դրված. այդ մասին դեռևս խոսք չկա փետրվարի 11-ից առաջ նրա գրած կամ նրան վերաբերող քղթերի մեջ:

4. Տես. «Հյուսիսափայլ», 1858, թիր. 428 և հետ. Մ. Նալբանդյանի ստորագրած «Նամակ ստ հրատարակողը» դրությունը:

5. Այվազովսկու այս մասնությամբ մասին Նալբանդյանը գրում է նաև իր «Ճանրկու ստոր պատմվածում»: «Պ. Այվազովսկին,— գրում է նա Նալբանդյանը,— ստացրկում էր քաջասիրտ մշեցուրին, հրատարակված ներկերը գտնրեցնել և մեզ ձգել ստացրկ պատմի տակ, որևնքը բավական խոսում էրին: Դուրն պ. Այվազովսկին հայրական հոգատարությամբ պատրաստել էր մեզ տակի բնակության նեղությունի համ կրտանալուրկ... Մեր ջերմությունը մի փորը բարեխոսանելու համար Մշերցի ստանամանները (բուն ստորգրագրական խորհրդով): Պ. Այվազովսկին չի կարող ուրանալ այս իրողությունները, քան փորում յերկար քննությունը և գրագրությունը յեղան մշեցուրի և քննության ժողովի մեջ, այլ ստացրկվեցան հարցմունքներ... («Ծերկեր», II, թիր. 292 և հետ. Մաշ.):

Ծննորհելիի Հնդկաստանի գործերում գտանը, հիրավի, Նալբանդյանի ակնարկած գրագրություններըը, վորոնք հավաստում են մեծանամանի Նալբանդյանի խոսքերը. բերում ենք այդ գրագրություններից ներքին գործոց մեծիստր Հատկոյի 1859 Ք. հունվարի 28-ի գրությունն ուղղված ժողովրդական լուսավորության մեծիստրին:

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Управляющий Нахичеванскою и Бессарабскою армяно-грегорианскою епархиею архимандрит Айвазовский доносит мне, что с 1858 г. издается в Москве, под редакцией профессора Лазаревского Института Восточных языков, Назарианца, на армянском языке, журнал «Северное сияние». С самого начала этого издания, в нем стали появляться весьма неблагонамеренные статьи, направленные против армяно-грегорианского духовенства вообще и полные непозволительных личностей и резких, совершенно ложных нападений на некоторых из членов высшего духовенства. Желая остановить столь вредное, по влиянию своему на армян, направление журнала Назарианца, он, архимандрит Айвазовский, неоднократно просил его не давать в своем издании места таким пагубным для религиозного чувства и для нравственности народа статьям, и сверх того обращался к другим лицам, между прочим к попечителю Лазаревского института тайному советнику Лазареву, прося их поставить на вид Назарианцу неблагонамеренные статьи его журнала. Но г. Назарианц, не внимая ни чьим увещаниям, продолжает свое издание все в том же духе и с тем же вредным направлением. Статьи против духовенства и некоторых лиц светских являлись в нем сначала анонимно,

а потом с подписью Налбандианца. В статьях этих автор чернит самым недостойным образом, хотя не в прямых, однако же весьма понятных выражениях, покойного католикоса Нерсеса, нынешнего Тифлисского епархиального начальника архимандрита Айвазовского, некоторых профессоров Лазаревского Института и многих других, и выражает мысли и понятия, противные духу религии и началам строгой нравственности. Наконец тот же автор в письме на имя редактора «Северного сияния», напечатанном в 11-й ноябрьской книжке этого журнала, пересказывая в самом искаженном и неверном виде ход дела о церковных суммах Нахичевано-Бессарабской епархии, нападает уже прямо в возмутительных и непристойных выражениях на память покойного католикоса, столь чтимую между армянами, на него, Айвазовского, и на других лиц и представляет исход этого дела в мрачном и ложном свете, явно набрасывая тень недобросовестности на участвовавших в его окончании. Все это письмо написано с видимою целью смутить народ и посеять раздор и несогласие. Кроме того оно наполнено оскорбительных личностей, которые не могут быть терпимы ни в каком повременном издании. Посему архимандрит Айвазовский, в отвращение вреда, какой может произойти от дальнейшего распространения между армянами журнала «Северное сияние», при таком противно-религиозном и не нравственном его направлении,—ходатайствует о воспрещении этого издания в нынешнем его духе; автора же письма, Налбандианца, подвергнуть заслуженному наказанию, по всей строгости законов, как виновника в намерении смущать согласие между своими единоверцами и в личном оскорблении стольких весьма почтенных духовных и светских лиц.

Сообщая о таковом ходатайстве, по принадлежности, вашему превосходительству, имею честь покорнейше просить вас, милостивый государь, почтить меня уведомлением о распоряжениях, какие вам угодно будет сделать по настоящему предмету.

Министр Внутренних Дел С. Ланской
Директор граф Сиверский

Лен. Отд. Центрархива. Дело канцелярии мин. нар. просв. по Гл. управл. Ценз. № 152129.

Ծագումնական լուսավորության մինիստրը, ստանալով Նալբանդյանի այս գրությունը, քննության բացեց հիմնարկության-ի չուրջը։ Գործերի մեջ պահված են Ա. Նազարյանցի բնագրական բացատրությունները, այլև հայկական հրատարակությունների քննդոր Մ. Ինքոյանի զեկուցումը, որը պաշտպանում էր առնում հիմնարկության-ի խմբագրին և նրա աշխատակցին, Նալբանդյանին։ Նազարյանցի և Ինքոյանի գրություններն վրա հիմնվելով՝ Այվազովսկու գիմումը քողնվեց անհետևանք։

6. Նալբանդյանը չի տալիս քննագատվող գրքի ճիշտ վերնագիրը։ Վերնագիրն է՝ «Մի քանի վարդապետական ուղղափառ հատուկ հայաստանեայց եկեղեցւոյ Շարադրեաց Գաբրիէլ վ. Այվազովսկի, Առաջնորդ Գեսարացոյ և նոր Նախիջեանու։ Ի պետս ազգային ուսումնարանաց։ Փարիզ, Ըրտյան տպ. 1858, չափ. 117։

7. Նիկիա տիեզերական ժողովը գումարվել է 325 թվին։

8. Եկեղեսոսի ժողովը տեղի չի ունեցել 431 թվին։

9. Կ. Պոլսի ժողովը տեղի չի ունեցել 381 թվին։

10. Տրիպնաձինյան ժողովը տեղի չի ունեցել 1343—63 թ. թ. ընթացքում։

11. Նամակի տեքստը կազմում ենք Լ. Մանրյանից տտացած ձեռագիր պատճենի հիման վրա։ Պատճենը գրված է Նալբանդյանի ձեռքով։

12. Լ. Մանրյանից տտացել ենք նաև Մատթեոս Զուխաճյանի գրած այս կոնդակի պատճենը, որը ընդօրինակել է ժամանակին Մանր մագխատրոսը էի բուն ձեռագրոյ Միքայէլի Նալբանդեանցոյ։ Ամենուրեք չենք համարում արտատպել այստեղ կոնդակի տեքստը.

«Մատթէոս Ժառաչ Պրխատոսի և անհատանելի կամօքն առատաձիր հզօրական և կաթուղիկոս ամենայն հայոց, Ժողովական պատրիարք համազգական նախամեծար աթոռոյ արարատեան առաքելական մայր եկեղեցւոյ կաթուղիկէ ընդ[illegible]

Հոգևնարարական մխիթեանէք մայր տեսչ աթոռոյս՝ ողջամիտ առատաձաւրիդ և բարեշնորհ ազգասիրիդ՝ ուսումնասիրդ և արդոյ Միքայէլի Նալբանդեանց, պատուարժան սիրելւոյդ՝ գրբիատասական նուիրեմբ զողջոյն և գորհնութիւն։

Ճաւէտ յազգասիրական ներքին գործոնդ ձերոց առիպակ և բարեխոհ լրջամիտ խորհրդածութեամբ ի 11 փետր. ներկայ տարւոյս տոզնակ բանակիւս գրութեան հոգեժանօք սիրելւոյդ, ժամանակաց առ մեզ յի մարմին, և ուշի ուշով ընթերցեալ վերահաս եղէ ամենայն պարբերութեանց բանից կատարեալ խորհրդածութեանց ձերոց, յորս հրճնակի բարեմասնութիւն ձեր փայլէր իբրև դիւտ արփիական։

Նախ՝ ճգնէք հզօրով չափ զկրօնական և գրաբոյական փառապարգութեան հաւատակից սիրելի ազգայնոցդ մշտապատիտ վայելել և ի նամակցութիւն պարտապէտ և յաւէտ զգուշացուցանել, որով զազգասիրական հզօրն վճռութիւն մեծանուն Գրիգորի Մագխատրոսի յանձին տեղեկանէք, և որպէս նոյն՝ նոյնպէս և դուք հոգեշնորհ արդեամբ և գրաւոր վաստակօք միշտ կամիք և կարէք արատասել՝ «Ազգ իմ՝ աչք իմ». պահպանեցէք և պաշտպանեցէք զազգս զուտ կենդանութեան ձեր տէր Յիսուս խնամօք իւրովք քրքի գրիր ասեն։

Ընկերդ՝ գանեաբգամբ է զեշմարիտ հաւատարմութեան ձեր սրտի և հոգւոյ առ ուղղափառ առաքելական և կաթուղիկէ տեսչ եկեղեցին մեր՝ այն, հանգիստացուցանէք փառաւորգոյնս՝ մեքժնելով և տեղի անգամ չտալով խորգահամիտ գրաւածոց և մոլորական բանից յաւէտ գայթակղեցուցիչ պարզամտաց։

Ապա դուք ըստ Ոսկերբերանին, որովհետև միշտ հաւատարիմ գտանէք պահպանութեան և պաշտպանութեան անգուգական գանձուց հաւատոյ ճշմարտութեան և սրբազան կրօնիդ աւանդութեան ուղղափառ տեսչ եկեղեցւոյս մեր՝ քաջմասնակ վարձուց փառաց և բարեաց արժանաւոր իսկ էք, զոր ունի հաւատացանել ձեզ և ձեզպիսոյս ընդհանրական և կենդանարար գլուխն տեսչ եկեղեցւոյ իւրոյ Յիսուս Քրիստոս փրկիչ մեր. որով զբարացեալ լիցուք բազմապիսի ի գործս առատաձեռնահաճոյ առաքինութեան ի պարծանս սիրելի ազգիս լրութեան և ի մխիթարութեան սրտի մեր վշտակրութեան։

(Ի շնագրէն տառրագրեալ է)
Մատթէոս կաթուղիկոս ամենայն հայոց։

ի 13 մարտի
1869 ամի.
ի Ս. Էջմիածին։

ՀԱՑՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՑՈՒԻ ԵՒ ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Նալբանդյանի ձեռքով գրված առաջին բնագիրը պահվում է Հննինգրադի համալսարանի գրադարանում։ Վերնագիրը՝ „Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы". Միջատուրը № 82/1 (VIII, № 107)։ Ձեռագրի այլ կողմից մատիտգրված է. „Налбандзов Мих. пост[оянный] слуш[атель] по Армяно-груз[инскому] разр[яду].—Сделано донесение г. ректору 27 июня 1860 г. № 37". Վերնագրից առաջ՝ „К рассмотрению г. Адюнкт профессора Бероева. Исправляющий должность декана экстраординарный профессор Д. Чубинов". Ձեռագրի վերջում կա Բերուի գնահատականը՝ „Статья эта написана довольно удовлетворительно".

1. Բնագրում՝ „Гений народа есть его язык" չակերտների մեջ առած այս տողերը համապատասխանում են Հումբոլդի մտքերին. «ihre (der Völker. Ա. Հ.) Sprache ist ihr Geist und ihr Geist ihre Sprache» («Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues» և այլն)։ Գերմաներեն «Geist»-ը առնում են „гений" բառով թարգմանվելը ամենուրեք էր նալբանդյանի ժամանակ։

2. «Ինդոգերմանի լեզվի մեջտեղով կարող ենք ամենայն հավատարմորեն հանդիպել մի ժողովուրդ, քան քե՛ զոր պատմական հիշատակարաններով — այս գրուելքը հանդիպում է համեմատական լեզվագիտության գրեթե բոլոր ներկայացուցիչների (Հումբոլդի, Գրիմմի) գործերում և չէ՛ պատճառ տալով լեզվաբանական պալեոնտոլոգիայի համար, զոր ծայր առավ 1859 թվին՝ Պիկտեի աշխատությունների մեջ։

3. «Համեմատական լեզուն առնով պետք է հասկանալ հինգեվրոպական լեզուն (Grundsprache), այսինքն՝ հնախոսելուն։ Լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունից առաջ, 16—18-րդ գարերում, գիտնականները գիտում էին ժամանակակից բոլոր լեզուները վորպես հնագույնի մի կամ մի քանի լեզուներն զարգացմանց կամ ապականման հետևանք։ Այսպես ըստ Թուռանյի բուռատ լեզուն համարվում էր ապականած հունարենն։ Հետագըգրգիան ն. վոր նալբանդյանը պարծենկոտորեն ազգային ժողովուրդ չի համարում։ Ինքնին այն է, վոր մինչև 70-ական թվականները բուրժուական լինգվիստական հայերենը համարում էր քրանական մի ճյուղը (այսպես ասվում է Բենֆեյը՝ «Geschichte des Sprachwissenschaft», 1869 թ., հրատարակված աշխատությունի մեջ)։ Այսպիսով նալբանդյանը կանխում է բուրժուական լինգվիստական նախամտայն այն գրույքը, վոր հնդկա-յեվրոպական ուրուլեն լեզուների մեկն էր համարում հայերենը։

4. Նալբանդյանի ասելով՝ առանձնահատկությունը հնդկա-յեվրոպականի նախալեզուն է։ Սովորական, բայց սխալ մի հայացք էր այս, վորից նախազգուշանում էր հնդկա-յեվրոպական լեզվագիտության հիմնադիրը Բոպը։

ՊՈԼՍԱՀԱՑԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱՑԱՆՔԸ

Ճնշարարխիվում գտնվել է մեզ այս գրությանն առնչվող ընագրի պատճենը՝ (Архив внешней политики и революции. Фонд МИД. 1862 г., № 47)։ Այս] գործի վրա հրավիրեց մեր ուշադրությունը բնագ. Մ. Մարկոսյանը՝ մեծապես դյուրացնելով նրա ուսումնասիրության ներկա հրատարակության համար։

*1. Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի „народ" բառը, որը, պահպանելով նախնական տեղական իմաստը, ձեռք է բերում նաև մի քանի նոր իմաստներ։ Այդ բառը հանդես է գալիս իբրև ընդհանրական հասկացություն, որ ներառում է ամբողջ ազգաբնակչությունը, ինչպես նաև իբրև հասարակական խավերի հակադրություն։ Այդ իմաստով այն հանդես է գալիս նաև ռուսական մամուլում։ Այսպես, 1862 թ. մարտի 4-ի «Северная пчела» թերթում տպագրված մի հոդվածում ասվում է. „Народ, который не имеет права голоса в своих делах, не может быть назван свободным"։ Նույն թերթի 1862 թ. մարտի 28-ի համար

ՍԵՆԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐ

Նալբանդյանի «Ծուցմունքները» հանում ենք վոստիկանական դնպարտամենտի ֆոնդում պահված անհատական գործից։ Գործը վերնագրված է՝ „Дело следственной комиссии о лицах обвиняемых в сношении с лондонскими пропагандистами". Տես՝ „Центрархив", 1862, № 17, т. IV, fol. 1—44. Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ կապ ունենալու գործով մեղադրվածներին քննիչ հանձնաժողովի կողմից տրված հարցերի դիմաց Նալբանդյանի այս պատասխանները գործի մեջ արձանագրված են առանձին — մեղադրվողի ցլուխ, գրված առանց ուղղումների, քիչ քերականական անճշտություններով, վորոնց մեծ մասը պիտի վերագրել գրություն անողոր հանգամանքներին։ Գնաց և չնշմարվել, վոր քննությունը կատարվում էր մոտավորապես նույն կարգով, վոր նկարագրել է 1862 թ. անհատական հանձնաժողովի կողմից քննություն չենթարկված գրականական Մ. Միխայլովը. «Մենատը, — գրում է իր հիշողությունների մեջ վերջինս, — արտահայտեց դնպի ինձ իր բարեհաճություն նրանով, վոր որբքարտուղարը միանգամից կարգաց ինձ բոլոր հարցական կետերը։ Ապա ասեց կարգալ յուրաքանչյուր կետն առանձին, և յուրաքանչյուր կետին ես սկզբում պատասխանում էի բանավոր կերպով, ապա որբ-քարտուղարի հետ մոտենում էի մեծ գրասեղանին, նստում և գրավոր տալիս այն պատասխանները, վոր փորր ինչ առաջ բանավոր էի ասել։ Դատավորներից վոչ վոք վոչ մի խոսքով չենք հարցնում ինձ հարցաքննությանի կետերում չեզած վորևե բան մասին։ Նրանք լսում էին իմ պատասխանները մեռելային լռությամբ և մերթ նայում վրաս» (М. И. Михайлов. „Записки", Петроград, 1922, էջ. 73)։ Ծուցմունքների բնագրի վրա կամ լուսանցքներում գործը կարգացող քննիչները կամ անհատները կարմիր կամ կապույտ մատիտով արել են ընդգծումներ կամ տել մեկ մեկ հարցական դիտողություններ դրել։ Հայերեն քարտմանությանի դնում ենք մատիտով արված այդ դիտողությունները և վերարտադրում նաև արված ընդգծումները. մի անգամ ընդգծված տողերը համապատասխանում են կարմիր, յերկու անգամ ընդգծվածները՝ կապույտ մատիտի ընդգծումներին։ Նալբանդյանի անհատական այս հարցաքննությանը մասնակցում էին բարձրագույնս հատատված հանձնաժողովի անդամներ՝ Կ. Ղալերով, Ա. Դրենյակին, Գ. Մլոդցով և Գ. Գնզդա։ „Сенатские показания" վերնագիրը պատկանում է խմբագրողին։

1. Այդ նամակի հայերեն բնագիրը տես. Ջիլվանյ, 148 և հետ։

2. Նալբանդյանը նկատի ուներ այսպես հնդկական ժառանգություններ առանալու համար նոր նախիջևանցիների տված այն լիազորությունը, վոր 1860 թ. հոկտ. 10-ին հատատվեց Ղրիմյանների կաթոզիկոսական տեղապահությամբ և կնիքով։ (Տես. Ջիլվանյ, էջ. 147)։

3. Նալբանդյանը սխալվում է այստեղ. Գոլիցա հատավ նա վոչ քո ընկերների վերջերին, այլ նոյեմբերի 20-ին Ծուցմունքների մեջ առհատապես նալ-

բանգ-անը հիշողությամբ եր վերարտադրում իր ուղեղությունների արտացոլյը։ Ամենի սուրբ ամյայները ան. «Ծոցատեաբի նկատողություններ»-ի մեջ։

4. Այդ «հոգվածը» „Русским, польским и всем славянским друзьям Бакунина" վերնագրով կոչն է, որ կցված եր „Колокол"-ի 1862 թ. փետրվարի 15 համարին։ Նալբանդյանի քղքենում գտնվել եր կոչի առաջին մասը միայն (Տես. պրոպագանդիստներին վերարկող գործի հատոր II, թերթ 231)։

5. Հարցը Նալբանդյանի «Ծերկըզդոդիությունը վորպես ուղիղ հանապարհ» բրոշյուրի մասին է, վոր լույս եր տեսել նույն 1862 թ. ամռանը սկզբին Միմեոն Մանիկյան կնքձանուհով հանձնաժողովը անունյակ եր Նալբանդյանի և Մանիկյանի նույնությանը։ Ուշադրելով Նալբանդյանին գրքի մի քանի մրնդանքները, Բակունինն իր համակներում «խոհարարական գիրք» եր անվանել այն Նալբանդյանը, հարկավ, ծաղկնց գաղափարներից, վոր «Ծերկըզդոդիության հեղինակն ինքն է հենց։

6. Տես այդ բառարանի համառոտությունը՝ Տախտակ IV։

7. Տես այդ ծանկագրի համառոտությունը՝ Տախտակ V։

8. Լուսինյան կոչված հեղինակը հրատարակել է իր այդ «Հիշողություն»-ավելի հիշատ կլինենք ասել՝ «հոդվածը»—առաջին անգամ «Appel à César ou Memorandum du prince d'Arménie a l'empereur Alexandre», Venise, 1858 վերտառությամբ, չերկրորդ անգամ—«Memorandum du prince d'Arménie A.S.M.J. Alexandre II empereur de toutes les Russie. Nouvelle edition revue et augementée. Partie première, 1861, Milan վերնագրով։ Առաջին հրատարակությունը բաներ եր 16 նչ, չերկրորդը՝ 48։

9. Ասաը Լուսինյան կոչված փրանսերեն այն չրջարերականի մասին է, վորի համառոտությունը տալիս ենք կամենատրների բաժնում։ Տես. Տախտակ III։ Չրջարերականի որինակը գտանք առաջին նախկին արտաքին գործոց մինիստրության ֆոնդերում (Տես. „Архив внешней политики и революции" I, 9, 1845. 5. fol. 198. Նալբանդյանի գործում գտնված ժամանակ այդ չրջարերականի մասին ծանուցվեց նաև Մուրավյովի «Փարիզ»-ի 1862 թ. մարտի 9-ի համարում։

10. «Memorandum»-ի չերկրորդ հրատարակության մեջ լույս տեսավ Լուսինյանի ձերբակալման ասիթով Պրուսիայի գեմ ուղված մի բողոքագիր, վորի տակ գրված եյին այսպիսի տարօրինակություններ. «Prince Petros Bey, Prince de Tell-Bascher, Prince Nouschirvan, Prince de Van II, Prince de Syne, Prince Ardzrouni-Méroujan, Prince Manavazean, Prince Borhosch, Prince Varazkhourtag, Prince [Kenounian, Prince Katischoi, Prince Ortounian, Prince Khorkhorounian, Prince Tchoubin, Prince d'Ezenka II, Prince Siounian Haigazni, Prince Mamigonean, Prince Magistros-Arsacid, Melikh Mirza-Khan, Melik Hegoz, Melikh Naribeg, Emin-Khan, Amir-Khan, Eldin-Nadir-Khan, Daniel-Bey, Aga-Bey, Tomas-Bey, Paul Rustounian, Colonell Vartanoff» («Memorandum», չեր. 30)։

Մատնանչն տարօրինակությունները, վորոնց կեղծիքը ակնհայտ է քաղաքական տեսակետից՝ բնորոշում են մինակամայն Լուսինյանի կերպարանքը։

11. Այսանց հիշատակված նամակի ֆաքսիմիլին տես. Տախտակ III։ Ինչպես պարզվում է նալբանդյանի վարը բերված բացատրություններից, պատճառում է քյուբրանայ Սերգեյ Փագվորյանի գրչին։ Տես. նաև վարը ծանոթ. 16։

12. Հայրապետյանի գրած նամակը տես. բառարանի բաժնում Հայրապետյանին նվիրված հոդվածում։ Նամակի վերջին նչի ֆաքսիմիլին տես. Տախտակ VIII։

13. Հարցը վերաբերում է պոլսահայ բարբառով գրված «բազպգրությունը մասին վերաառած փոքրագիր այն տետրակին, որը գտնում ենք գործի մեջ [II, fol. 454-463]։ Ձեռագրի վերջում նույն ձեռքով գրված է՝ «Procédé des tonnes (չմոռց տեսնելու յն, որ հասկրնա և նկարագրությունը քարգմանեն). Procédé de Meules. Procédé de Berne նույնպես։ Ապա՝ «Հիմա ընդունելիք տու, քե պետք է մյուս կերպերն ալ քարգմանեմ ու խրկեմ Ձեզի։ «Պոլսեն մեկ ամե մը մյուն լուր ընդունած և նույն խրկեն վրա, մյուս ամեն նամակներբ բնավ հիշողություն ս՛անգամ չեն բրած։ Այս ատկերից պարզ է, կարծում ենք, որ Ձեռագիրը վերանայելեն ավելի ընդարձակ մի աշխատություն է և քարգմանվել, և հասկացնա նպատակ համար՝ որոնն և ուզված են, անշուշտ, Ձեռագրի վերջում գրված այդ նախագատություններբ։ Պետիչ հանձնաժողովը, հարկ չեգած ուշադրություն չդարձնելով այդ ատկերին, քացրել և աչքից՝ նպատակին ամբաստանելու համար չուշացնել կոմսն հանգիստանալիք կարևոր այս պարագան։

14. Նալբանդյանը հիասի ունի Մ. Քափվորյանի՝ 1862 թ. մայիսի 14/26-ին իրեն ուղված նամակը։ Ծննդաբերիվի գործերից չկրնում է, որ քննիչ հանձնաժողովի համար նամակը առանելեն քարգմանող Ասկարխանովը, փորձելով բաց անել նամակագրի «Մ. Ք.» առորագրությունը, Մրվանյանին նր վերագրել գրություններ, հիմք ընդունելով այն փաստը, որ, նալբանդյանի ծոցատետրի համաձայն, մեկագրյալը քղքիանում նր ապրանուներ Մ. տեսով ակող պոլսահայ մի անձնավորության հետ։ Ասկարխանովը անդիտացել նր նաև, որ «Մ.»-ն ապրանիան ակցրնատու չնր, այլ՝ անվանի նա անանցյալ նր այնուհետև, որ Մրվանյանի ընկերությունների մեջ չկա «Ք» տառը, որը (Ասկարխանովի տառադարձությամբ քարգմանության մեջ գտրնել նր առանելեն «Փ»)։ Պետության ժամանակ նալբանդյանը ժամանելեց այդ սխալը, որը տակային, հարատևում է մինչև մեր օրերը — առդուկնով Ծննդաբերիվի գործերից, «Մրվանյանի նամակին» վերաբերյալ Վահկյի, Գաբրիելյանի և Շահազիզի սխալներով վիասացող հրատարակություններբ մեջ։ Նամակի վերլուծիչին մեր հրատարակությունը, կարծում ենք պետք է վերջ դնի Ասկարխանովի չնորհիվ քե անչնորհություններով առաջացած այդ քյուրըմացություններին։

15. Կնկայվի համար առանձնական անցագիր հայթայթելու այս անգնահատը քննիչ հանձնաժողովը առացել նր Նիչիպորնիկոյից, ինչպես այդ յերևում է գործի մեջ պահված այս հարատարացի ցուցմունքներից։

«ՍՈՍ ԵՒ ՎԱՐԴԻԹԵՐ»-Ի ԿՐԻՏԻԿԱՆ

Հայերեն բնագիրը պահվում է Ճննդաբերիվում, ֆնս. „Архив внешней политики и революции", фонд Деп. Полиция, 1862, № 230, ч. 76. „О революционном духе народа в России и распространения по сему случаю возмутительных воззваний. О Михаиле Налбандове" վերնագրված գործը: Թղթերի տասնչն քնքրի վրա Նալբանդյանի ձեռքով գրված է՝ „Северное Сияние" (արմ. журнал), издаваемое в Москве г. Назарянцем. — М. Налбандова „Разбор романа „Сос и Вартитер". П. Прошниц, изданного в Тифлисе, в 1860 г.

1. Նալբանդյանի բնագրում՝ «Մինչև որ Ներջինն այլ ձև ևս չունենար առնչ...»: Մագմոսի այս տողերը բերելով, Նալբանդյանը նկատի ուներ անշուշտ, գոչ թե իր գրվածքը, այլ հենց իրեն և իր կացութիւնը բնութագրել:

2. Հետևյալ ակնարկը Մ. Ծմբնի մասին է, որին Նալբանդյանը քննադատական նշներ նվիրեց հատկապես Հազար Փարպեցու «Պատմութիւն հայոց ծանոթագրութիւններին մեջ: Ներկա դեպքում Նալբանդյանը այդպէս ասել ուներ Ծմբնի՝ «Վէպք հնոյն Հայաստանեայ աշխատութիւնք (Մոսկվա, 1839), գոր մասին քննադատական դիտողութիւններ եր արել նաև իր «Պատկառ հայկական գպրութեան համառօտ» (Հանդես գրական և պատմական. վիպերորդ դիրք, հավելված. Մոսկվա, 1855):

3. Նալբանդյանի հիշած վիպատանութիւնը լույս է տեսել Գ. Պոլսում 1851 թվին «Պատկառ հիրանոյշ» վերնագրով, 8°, 438 նշ. մեծատառ գրվածքը հեղինակի անուն չունի: Գրքի Ն. Ամատունի մի դողով մեր ստացած տեղեկութիւններին համաձայն՝ «գիրքս պատմվածքներ են, խոսակցութեան ձևով, պոլսական կյանքին: Գոլոի «Պնդուն» — խոսելով գրքի մասին — համարում եր այն «պատմական և ազգային հինաց հյդրեա պատկերի յեզոզ գիրք» («Պնդուն», 1864, № 224):

4. Տես. Հ. Ղ. Ալիշան. «Նուագք Վինեաց», Ս. Ղազար, 1837. Նվագներք բազկացած են հինգ մասից. Նալբանդյանին գրազնցնողը «Հայրենք — Հոգիներ Շիրակայ — երգք նահապետիւ վերնագրված մասն է, որ տասնչն անգամ լույս եր տեսել 1857 թվին: Այդտեղ տպված յերգերը նախապես յերևացել էին «Բազմավեպ»-ում:

5. Քոռքը Վռոյա և Վռոյիքա քուրերի մասին պատմված տասնչի վրա յե. տես. Մատթ. Ոզնեցին, գլ. XXIII:

6. Բերդի նամակներից յերևում է, որ Նալբանդյանը ձեռքի տակ ուներ H. T. Buckle-ի «History of civilisation in England»-ի I-ին հատորի առանձին յերկու քարգմանութիւնները — Բուլինգեյսկու և Բեռնուժով-Ռյումինի: Ներքոում հիշված փոստերն տանված են գրքի 7-րդ գլխից. տես. Бокль „История цивилизации в Англии", пер. К. Бестужев-Рюмина и Н. Тиблена, СПБ и Москва, 1873, т. I, 270 և հետ:

7. Նալբանդյանը պատմում եր յերևի Աբգարյէ այն քննադատութիւնը, որ գեսնվում եր նրա առանձին քարգմանված „Биографии знаменитых астрономов, физиков и геометров" т. т. I և II, СПБ, 1859 և 1860, աշխատութեան մեջ:

8. Հմմ. Justus von Liebig «Chemische Briefe», Wohlfeile Ausgabe, Leipzig und Heidelberg, 1865, յեր. 218:

9. Նալբանդյանը նկատի ուներ ֆրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ Անտուանետ Գլուտի տանմանած բանտարանութեան կուլտը, գոր պատմիչ Շոմետի նա-

խանձանուիյամբ կազմակերպվեց 1793 թվի նոյեմբերի 20-ի հռչակավոր տոնախմբությունը» (Հմմ. „Атеизм и борьба с церковью в эпоху великой французской революции". Сборник материалов под ред. Ц. Фридляндa, М. 1933, т. I, էջ. 298 և հետ.)։ Նալբանդյանը ոգևորված է բուռ յեղուզքին տոնակատարությունը նկարագրող վաւերագիր տպրյուրից, ուստի և ապճառում է փաստերը։ Մեկ անձանոթ և սիրին Հավուտգիչ մասին հազորդած գնագը։ Ճշգրիտ ոչ մի մարմին և, վորի սակրյուիյամբ 18-րդ գարում, մինչև քրիստոս Հավուտգչի գյուտը, փորձում էին բացատրել մարմիններըի տրյուրը։ Բայց քե ինչ կապ ունի Գյոդեխաուը Հավուտգչի վնոջ և այս վերջինը՝ բանականուիյան կուլտի հետ — պարզ չե։

10. Հմմ. «Վնգիչնչի Գաւառուիյուն Վարդանանց», Մոսկվա, 1893, էջ 14։

11. «Մինչդագանյան հերետիկոսարան կամ սակրի հիշատ՝ Գրանամիչյան հերետիկոսարան նրին կոչվում Ջամուռճյանը և իր համախոհները պոլսահայ եղուսավորչներին ժողովականին, վոր գանվում էր քաղաքի Մեծ նոր խանի յերկու գռների միջև։ Իրենց հերիքին եղուսավորչներըն Ղալաքիայի անան նրին կոչում էին համագասանին, վոր գանվում էր Ղալաքիայի յեկեղեցու բակում։ Ջամուռճյանի աչքում նալբանդյանը եգանամիչյան հերետիկոսն էր, վորչափ հերքում էր գնների գոյուիյունը։ (Տես. Հ. Գարեգյան. «Ազգային ջոջերը», Վենետիկ, 1932, էջ. 45 և Հ. Աստուր. «Դիմաստավերներ», Կ. Պոլիս, 1921, էջ. 20 և հետ.)։

12. «Մինչուխնչան — հարուիյուն Սբ. Աստիայի կնգժանուն և էր գիտուիյուններըը չահագրգիռ ձևով նկրկայացնելու միջոց մը գտած էր Մեզմի խմբագիրը, — գրում է Հր. Աստուր., — հարարերուիյուն հաստատելով յերևելի անձի մը, Մինչուխնչայի հետ։ Այս նկարը տեսած մը խոյնի էր, վոր չատ մը յուրեր և անգնուիյուններ կրնար իրեն. խորհուրդ հետաքրքրուիյուն մը ուներ ամեն բան քմանալու, և կուգեր, վոր իր հնգնական գաղափարները հրապարակվին ու հանգամորները խորտակվին հրապարակով։ Ցնծե պետք տեսներ, ոչին մեջ կրարքերեր, նույնիսկ գեներին տակ կիջներ, խոլորգներու մեջ կխառնվեր, վորպեսզի ու մրջյուններն իսկ չեր արհամարհեր կյանքը ուսումնասիրելու համար։ Մինչուխնչա ընտանիքներու մեջ կմտներ, նկարա կգրաներ երեխ կնկան վիճակու համ ուրիշ ընտանեկան տեսարաններու, վորոնք ապա կպատմվին Մեզմի մեջ։ Ան եր, վոր չնչնգյանականներու խիղճը կպրպտեր, անոնց քաղաքական մտածումները քողազերծ կրներ, անոնց փաստախրատան ձգտումները պարզաբանվին։ Վերջապես ուր վոր գանգատուիյուն կամ գիզժում կա մտանանչ բնույիչ, Մինչուխնչան հան եր, հնգնագ մոլուր չրիուններն վրա, ծպրտանքի ալաքներ արձակելու պատրաստ (Դիմաստավերներ, էջ. 120 և հետ.)։

13. Ցուցը Վանի Գոգոս վարդապետի մասին եր։

14. Տիրացու Հոիփսիմեչի Ցնը Գալաչի մասին. տես. Նալբանդյանի «Ազգային քշխատուիյուն» հոդվածը, ուր խոսք կա տիրացու Հոիփսիմեչի Արուիյունի մասին. («Հյուսիսափայլ», 1864, էջ. 164)։

15. Գոգոս ատ. Հոսմմայեցիկան. I, 20։

16. Նալբանդյանը ձեռքի տակ ուներ Կատերմաի ուսանքեն քարգմանված „Превращение в мясе животных и человека" գիրքը։

17. Այստեղ հեղինակը գրել է ծանոթագրուիյան նիշը, բայց մոռացել է գրելու ծանոթագրուիյունը։

17ա. Նալբանդյանի այս պատմուիյան հերոսը նրա անգրանիկ զարմանալի Ոգեն Ցնգիչեն եր։

18. Աւետարան ըստ Մատթեոսի, XXV, 29։

19. Հմմտ. Մ. Ռոբինսոյի «Պատմությունն հայոց» աշխ. հրատ. Տփխիս. 1913, յեր. 89 և հետ։

20. Հնդկական կուռքեր, որոնց պատկերագրությունները Նալբանդյանն, անշուշտ, անտառ կլլիներ հնդկաստանում։

21. Ընդբատողի վերջերը հռոմբոլդը կատարել է 1802 թվականին։ Նրան հաջորդելին Բուանդո և Հոլլ (1821 թ.)։ 1826 թ. վերջը կատարեց Փլուլ Ենիքն։ Վերան գտցվեր հատավ Ուիմպերը՝ առաջին անգամ 1860 թ.։

22. Նալբանդյանը նկատի ունի գ-ր Յիմմերմանի գտատրքի ուսանելն քարդմանությունը „Общие физические явления или т. н. общая физика", СПБ, 1861։

23. Մատթ. XVIII, 1։

24. Ուսատրան քատ Ղուկաս. XI, 32։

25. Ակնարկում է 1860 թ. գնհամերների վերջերին իր նետադրիա յեղած ժամանակ տեղի ունեցած մի գեպքը։

26. Ուսատրան քատ Մատթեոն XX, 13։

27. Հմմտ. Liebig. Ն. տ. յեր. 317 և հետ։

28. Ուսատրան քատ Հովհաննես. IX, 41։

29. Այս անեծքը վերագրվում է Հովհաննես Գլուխ վարդապետին. (Տես. Արքահամ կաթ. Կրնատցւոյ «Պատմությիւն անցից ի ծագ և նպաստ-Ճահին պարսից» Վաղարշապատ, 1870, յեր. 108)։

30. Տես. «Ինքը պատմությանց սրբերն Տաթևոյ, որ կոչի Ջննոր. Ցիչատակարան պատմագրարար», յեր. 36 և հետ. Հիշատակարանը պատմում է Գր. Երիցյանցի և Հովհաննես Գլուխ վարդապետանց մասին։

31. «Պատմանակ յիրիշատակարանացն», լույս նր տեսնում Կ. Պոլսում 1863—69 թ. թ. Առ. Փափազյանի խմբագրությամբ։

32 Հմմտ. Liebig Ն. տ. յեր. 317 և հետ։

33. Մ. Ռոբինսոյի. Ն. տ. գլխր II, գլ. 37։

34. Ն. տ. յեր. 186. (II, 36.)։

35. Քուզի Պօղոսի առ Գազատացիսն, VI, 15։

36. Նալբանդյանը ասյրի առաջ ունի այսպես չնշատարությանը մասին իր գրելիք գիրքը, այն, որի մասին հիշատակում է Նալբանդյանի հիմնադրող Մ. Տեր Գրիգորյանը։

ԽՈՍՔԱՏԵՏԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս նյութերի բնօրինակը վերնագրեր պահանջում և խմբագրողին նյութերը հանձած են նախրանգյանի անհատական գործին կցված ծոցատետրից, տես. „Архив внешней политики и революции", фонд Департамента полиции 1892, № 17, հատոր 2-րդ, թերթեր 494—499։ Ծոցատետրի նիշատակությունները նպատակահարմար գտանք կցել հայատառ Դրախան Բանգարանում պահված նախրանգյանի՝առանձին թերթիկների վրա արած ծոցատետրային նշումների բնույթ կրող նիշատակություններ, որոնք մի տեսակ չորսնախագիծ են կազմում վերնագրում նշված նյութերի։ (Տես. Հայատառ Դրախան Բանգարան, № 60 ցուցակի նյութերը)։

1. Նախրանգյանը, ինչպես արձանագրել է իր օրագրում Մանր Մաթքյանը, խուսափել արտասահման 1859 թ. մարտի 26-ին։ Մեր ձեռքն է հասել նրա մի նամակը թվագրված՝ Վարշավա մարտի 31-ին. տես. Շիլվանձ, յեր. 96։

2. «Ձուն» ասելով Նախրանգյանը նկատի ուներ հարբապատներին կամ ավելի ճիշտ՝ ծնողներին։

3. Սրբազանը Մանթաշա Վենեպեյանն է։

3 ա. Նազարյանցին գրված բազմաթիվ նամակներից և մեկ մեկը չեն հասել մեր ձեռքը։ Մեր ձեռքի տակ կա նազարյանցի մահից հետո Ջաղաց արխիվի ցուցակը, որ կազմել էր 1879 թվին Մ. Փանյանը։ Այդ ցուցակում հիշվում է նախրանգյանի մի նամակը մյուս ներկայիս կորած պիսի համարել նաև այդ նամակը։

4. Տես. Շիլվանձ, յեր. 23։

5. Ապրիլի 23-ին Պարիզից գրած նամակում նախրանգյանը հայտնում էր Մալխիսյանին. «Ես գ ո ւ ց դուրս կգամ գնալի Լոնդոն». տես. Շիլվանձ, յեր. 97։

6. «Արևմուտք»-ը — քյուրքմանյ ազգասեր քնքի, որ լույս էր տեսնում Պարիզում 1859 թ. (վերանորոգվեց 1864—65 թ.թ.)։ Մա. Վասիանյանի խմբագրությամբ։ «Արևմուտք»-ը հրատարակվում էր պարիզահայ խոշոր կապիտալիստների նյութական ոժանդակությամբ։ «Արմատանը Ծնկրոպոլի յուսավորությանն — «Արևմուտք»-ի հանձնին գրչված այս բառերը բնորոշում են քնքրի վերոնիշ ընթացումային Արևմուտքի էքսպանսիոնիստական Արևելքում պայքարող որդանին նույն ազգ էքսպանսիոնիստական ոճով և, որ «Արևմուտք»-ը հրապարակ չեկավ հայ ազգային կղերաբուրժուազիական մասնությամբ գեմ։ Այս հետում արմատական հայացքների տեր Վասիանյանի «Արևմուտք»-ը ստանձնել էր նույն գերը, որ արևելահայ հրապարակախոսության մեջ կատարում էր լրիվ Մա. Նազարյանցի «Հյուսիսափայլ»-ը։

7. Նախրանգյանը նկատի ունի այստեղ «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրին ուղղած իր հիշատակարաններին հնդիանական հոգվածները։

8. Նմա — Նշանակում գերմանական ֆուրորա, որ գանվում էր Հնահն-Նահասու գյուղյան մեջ։

9. Համաձայն Նախրանգյանը Վարշավայից մեկնեց ուղղակի Մոսկվա 1859 թ. հունվարին, որտեղ Ջաղաց մնալն է. ս. հոկտեմբերի վերջերը։ Մոսկվայից Գր. Մալխիսյանին ուղղված նամակներից մեկը թվագրված է Ն. ս. հոկտ. 17-ին (տես. Շիլվանձ, յեր. 103)։ Նույնմբերի 2-ի նամակը գրված էր արդեն Պետերբուրգից, որտեղ Նախրանգյանը մշտական ունենդիը գրվեց համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետում։

10. Ասացը Այվազովսկու այն ՀԱբրդապետարանին մասին և, որի հետ կապված նամակները տպում ենք այս դրքում։

11. Լուսանցին Նալբանդյանին ուղղված այս նամակը տես. ՀԻիմանդ, յնր. 116։

12. Ասացը Մատթեոս կաթողիկոսի 1860 թ. 13-ն մարտի Նալբանդյանին ուղղած կոնդակի մասին է։

13. Այս նամակը Այվազովսկու մասին Նալբանդյանի գրած յնրկրորդ այն քուղթն է, որ լույս ենք ընծայում ներկա հրատարակության մեջ։

14. Տես. ՀԻիմանդ, յնր 119։

15. Հավանորեն նշված է Պետերբուրգում ապրող Հարությյուն Ամիրյանը, որի հետ մենակ Նալբանդյանը պատմիրակ ընտրվից նախընձանքներից՝ հնգկատառ ուղեորվելու համար։

16. Հավանորեն՝ Վարդան Ամալիբյան, որի անունը նշված է նաև վարը։

17. Այս նամակը տես. ՀԻիմանդ, յնր. 114։

18. Նալբանդյանի հակառակորդներըը լավ նյին տաբածել, որ իբր բանվել է Քինքինից ուղարկած նրա մի նամակը Մ. Նազարյանցին և որ իբր այդ նամակը բազմատողոգիր խնդրագրով հղվել է Ցղմիածին՝ Մատթեոս կաթողիկոսին՝ որ գիմ և իբր քեն ուղղված յիզել նամակի բովանդակությունը։ Հայտնի լով այս մասին Հայրապետյանին՝ Նալբանդյանը չաբաժին անձնախաբնությունն և պատասխան առատպել և անմանում տաբաժված լուրը։ ԸՊյինչ է իմ գրնալ ի Քինքինիզ առ Նազարեանցն, — գրում է Նալբանդյանը, — մի նամակ մեկին չէի-մեծնէ և այն ընդ ձեռն ձեր գորոյ և պատասխանին ընկալեալ եմ յիւրում ժամանակին (տես. ՀԻիմանդ, յնր. 146 և հետ.), Քինքինից գրված նամակները ցուցանկը հատատում է այս խոսքերի ճշմարտությունը։ Այս չեր խանգարում հակառակորդներին ուռցնելու տատհոգ լուրը. այսպես Ջալալյան արքեպիսկոպոսը գրում եր Մալխրին, որ իբր բանվել են Նալբանդյանի չորս նամակը Նազարյանցին և վերջինիս յնրկու նամակը Նալբանդյանցին՝ չի լուսանցներով՝ կաթողիկոսի և նրա վանահայրերի գեմ և որ իբր գրանց պատճենները գանվում են Քինքինում վոմանց ձեռքում. Ջալալյանը խոստանում եր ձեռք բերել և գրբելի Մալխրին այդ նյութերը։ Ասում, որ անկատար և Ստացել բան յնրկուքին (տես. ՀԻիմանդ, յնր. 150)։

19. ՀԻնուանի հայոց աչխարհին ազգային-պատկանողական տեսաբերքի, որ լույս եր տեսնում Քինքինում 1860 — 1863 թ. թ. Մ. Ազարինյանի խմբագրությամբ։

20. Գ վ ա խ ե ր ն ե ր ին ուղղված իր նամակներից առաջինը Նալբանդյանը գրել է 1860 թ. հոկտեմբերի 22-ին Քինքինում, յնրկրորդը նույն տարվա գեկտեմբերի 20-ին՝ Գալատում։ Այսուհետև պիտի հանել այն յնրգրագրությյունը, որ ընթակերներին հետ ծանոթությյուն ուներ Նալբանդյանը յնրկրորդ անգամ Ցնվրոպա մեկնելուց առաջ և ապա այն, որ Նալբանդյանի ապրնատա ընթակերները գանվում նյին Քինքինից և Գալատից դուրս — հավանորեն Արնմտյան Ցնվրոպայում։ Նալբանդյանը ծանոթությյուն եր հատատանել նրանց հետ, քան յնրկուքին, Ցնվրոպայում՝ տակավին իր առաջին հանդապարհորդության ժամանակ — 1859 քվին։ Մի յնրրորդ նամակ Նալբանդյանը ուղղեց ընթակերներին 1861 թ. հունվարի 17/29-ին՝ Լոնդոնից։ Այս հանդամանքը վորոշ հիմք և տալիս յնննգրելու քե Նալբանդյանին ծանոթ ընթակերներին պետք և փնտրել Լոնդոնից դուրս՝ հավանորեն Գարիզում։ 1861 թ. մայիսին Նալբանդյանին Գալատից հասցեագրված մի նամակում խոսք կա ՀԱնորինելի յնրբարց յոժիր և ՀԱբրանհամ յնգրայրությյանց մասին (ՀԻիմանդ, յնր. 369)։ Գ վ ա խ ե ր ն ե ր ը սրան-

ցից տարբեր հագմանկերպությունններ եյին։ Սակայն բոլոր պարագաներում ակնարկն է, որ Նալբանդյանը հետաքրքրվում էր կրոնական ազատ համայնքների և դուրգ քի ինչ որ կապեր ուներ նրանց հետ։

21. ՏԵա. Ճիխմանյ, յնր. 116։

21ա. Ցնդրանի արխիվում չդտանք Նալբանդյանի նամակները։ Հրատարակիչով ԷՒանյանը գրախոսություն և արվեստի հանդեսի էջերում Սա. Նազարյանցի նամակները՝ խմբագրությունը հայտնում էր, որ Ցնդրանն ընձեռնել և ԷՒանյանը Նալբանդյանի և Նազարյանցի նամակները, քիվ 29 հատ, որոնք ընդգրկում են 1857—1876 քվականները։ ԷՒանյանը ապից Նազարյանցի նամակների մի մասը։ Գնաց և չնչին պրնչ, որ Ցնդրանին ուղղված մյուս նամակները Մոսկվա հանդեսի խմբագիրը Ն. Ադոնցի մոտ, որը հափշտակված բյուզանդական հայ հայրերի և նրանց ազգականների կենսագրություններով, ան ու ժամանակ չի գտել մինչև այսօր՝ հրապարակ հանելու այդ նյութերը...

22. ԷՄնդուա պատմելով գիրչաբաքիքի, որ լուծ եր տեսնում Կ. Գոլում 1856—1863 և 1870—74 քվականներին Հ. Գ. Ալիշանի խմբագրությամբ քիրքի առել, խոչոտ, մերկացնող լեզուն, նրա մարակող և չիրգիծող չնչար անդրադարձնում եր պոլսահայ արժատական բուրժուազիայի և նրա գաղափարական հենքմոնիային չնչին ամեր բուրժուական մտավորականության արժագրությունները 1860—1861 Ք. Ք. քիրքը արտատպեց Հյուսնաֆայլ-ի Նալբանդյանի մի շարք գրվածքները։ Գոլում Նալբանդյանը մանրամասն Ալիշանի հետ և հրատարակեց ԷՄեղում մի քանի հոդվածներ և վատանավորներ։

23. Դուրգ այսանգ հիշվածը 12|24-ին Հայրապետականին ուղղված պալատական այն նամակն է, որ մակ է ԷՃիխմանյ-ի մեջ. ՏԵա. ԷՃիխմանյ, յնր. 144։

24. Այս տողերը ցուրյ են տալիս, որ Նալբանդյանը Գոլից ուզարկել է ԷՄեղում-ին 1861 Ք. Գաբրիում լուծ տետած իր ԷՑերից տոչ պամՃլնակը 300 արինակ՝ վաճառքի հանելու համար՝ այլև՝ ինչ որ էյորա պատկերչ — համոզոնն նույն այդ ժամանակ Ալամյանը տպարանում լուծ տետած էՀոգի հայաստանյաց նկարչ յորա արինակը։

25. ԷՃիխմանյ, յնր. 161։

26. ՏԵա. Ն. ա. յնր. 169։

27. ՏԵա. Ն. ա. յնր. 174։

28. ՏԵա. ԷՃիխմանյ, յնր. 172։

29. Բնագրում այսանգ գրված են մերկ քաղմակետեր։ Ո՞ւմ եր հասցեագրված նամակը — չդիտենք։ Հետաքրքրական է տակից, որ նույն տրվանից քիմակիր մի նամակ և հասել մեր ձեռքը. Ան. Մուրիանյանցին հասցեագրված։ ՏԵա. ԷՃիխմանյ, յնր. 137 և հետ. Ծոցատետրում չի նշված այս նամակը։

30. ՏԵա. ԷՃիխմանյ, յնր. 175։

31. ՏԵա. ԷՃիխմանյ, յնր. 187։

32. Նալբանդյանի նոր նախիշնան ժամանումը կապված եր նրա հնգիկան առաքելությունը վավերացնող քղքերի ձեռնրկման հետ։ 1860 Ք. հունիսի 13-ին Մ[illegible]. Նալբանդյանը և Հարությունն Աջեմյանը քաղաքի կողմից պատգամավոր ընտրվելին կոտակներին գործով հնգիատան մնելու համար։ Աջեմյանը անկարող կլսով մնանալ Նալբանդյանին և վերջինս առիպված կլսով մնանալ ձեռնարկել գործերին այս գործը։ Ցգոստոսի 17-ին Նալբանդյանը մեկնեց Նախիշնանից Քիշնյով և Ցջմիածին՝ նպատակ ունենալով նախ վավերացնել տալու կաթողիկոսի և փոխարքայի կողմից նախիշնանցիներից ստացած լիազորությունները և ապա՝ ստանալու նրանց ժամանակությունը գործի հաջո-

դուքյունը ապահովելու համար։ Պարզվել է, որ Հնդկաստանի անգլիական վարչությունը վրա ապրել կարենալու համար պետք է նախապես անցնել Լոնդոն և ստանալ անգլիական կառավարությունից համապատասխան թղթեր։ Այս նպատակով անհրաժեշտ էր, որ կաթոլիկոսը կոչմից դիմում չբներ Գովկասի փոխարքային, քանի վերջինս համապատասխան դրությունները ուղղեր առաջ արտաքին գործոց նախարարությանը և Գ. Գոլոլի առաջ դեսպանությանը (Հմմ. Հ֊Դիվան, էջ. 145, 153)։

33. Հունիսի 28-ին Քիշլյանից գրած նամակում Նալբանդյանը յնդրադրում է չլինել Փոքրիում մինչև նոյեմբերի 8-ը, էլորում ասում ջոգնած նավելոց է Տրապիզոնն (Հ֊Դիվան, էջ. 117)։ Ինչպես տեսնում ենք Նալբանդյանը հնարավորություն ունեցավ Տրապիզոն մեկնելու ավելի ուշ։ Մի այլ տեղ գրում է. «Մենք նստած ի Քիշլյանից գնալի Փոքրի և անտի, քանի բազմապատիկ նեղություններամբ, այլ անվտանգ հասան ի Կոստանդնուպոլիս (Ն. ս. էջ. 145)։

34. Նամակներից մեկում Նալբանդյանը գրում է՝ «Ի Կոստանդնուպոլսոյ ուղղեցի զընքացս իմ յԱնգլիա մտանել ի ծով ի 21 դեկտեմբերի յուսալով նստանել ի Մարսիլիա, այլ չարաղուշակ մրրկից ձմեռայինք հոգմամբ մղեցին գյոգնաքի և Սիցիլիա կղզին, հետ գաւուրս քրքն գվնց ալիվ և գիշեր կոմնկոյ ընդ ալիսս նչեալ ի Մեսսինայէ, զորոնս անշնչացեալ ի առաստպանաց մրրկին և մեռաւոմ ահ հարկեալ անպատճառ յինել յայլ շոգենաւ, վոր ընդ հղերը նաւեալ Միջերկրական ծովուն հրքալոց եր ի Մարսիլ և բան ազամ զառաջինն գնալ առնալ ի նէապոլիս, քան վորում շոգենաւն քաղեալ գրնակնս վերստին ընկալալով գայր, նաւեցի ի Գենուա, ուր հասի յետ իրը երկուց աւուրց մեծ նեղությամբ Իրքն առնի նքէ առաջնորդելով վառնդելով վառնդի և ձմեռային հանապարհորդութենէ ընդ ծով, նյի ի Գենուա ցամաք և անտի երկաթուղով գնացի մինչև ի սորոտան Ալպեան լերանց մյուսակողմն ծածկելոց ընդ անարկուբնամբ ձնամբ։ Ընդ լեռնիս ընդ այսոսիկ, ոչինչ ընդհատս քան գիմկաս, անցի սահնակօք մինչև քերկաքուղին սարնալ մեծի գրատութենան և յուսկ ուրնին ի 6/18 յունուարի մտի ի Փարիզ։ Զանգի կալնալ անդէն գաւուրս իրքն գյորս ի 10/22 ամսոյս նյի անտի և գնմ նյնալ յերևին որ էր 11/23 մտի ի Լոնդոն, ուստի գրեմ գայս նամակս (Հ֊Դիվան, էջ. 145 և հետ.)։

35. Անտնիս Մուշեղեանցին Կալկաթայից գրած նամակում Նալբանդյանը նկարագրում է Մուհղից Կալկաթա կատարած հանապարհորդությունը. «Մեկ վոգջամբ մտա Կալկաթա մայիսի 30/11 հանգիստ... Մուհղից մինչև այսոնգ 24 որ ծովի վերա եյի. չատ մրրիկներըն ևս պատահեցին։ Գալմիը ծովից դուրս գալու ժամանակ կանգնեցանք չորս ժամ Ազնի քաղաքի առաջ։ Մա հինն Քաամորն և արքայական, վոր յերբեմն Սոզոմոն չինեց և վոր վերջումը նյութի յեզով արքայական բանտատեղնեցրին, ի հարկն հիշում ևս Անքարը։ Քաամորից գնացինք Ճեյլոն կղզին, ուր յերբեմն հինգվիքներըն գնացել նյին, յերբ այս գետնքային կարգը նոր եր հիմնվում։ Ճեյլոնից Մադրաս, քանի Մադրասից Կալկաթա (Հ֊Դիվան, էջ. 158)։

36. Նալբանդյանը մեկնեց Կալկաթայից 1861 թ. սեպտեմբերի 27-ին և ժամավ Մուհղ Ն. ս. հոկտեմբերի 24-ին։ Հետագա նամակը գրվել է հավանորեն Մադրասից, վորտեղ այդ անգամ մի քանի ժամ եր մնացել մեկնելու։

37. Նալբանդյանի իզմիր հասնելու մասին Գր. Զիլինսկուցին իմ թղթակցությամբ լուր տեսած «Մշակին» չտպագրված նյութերը գրում եր. «18/Զ. Ազգասանդրիայեն Իզմիր հասավ եր ի Հնդկաստան ըլած համբարգությունեն վերադառնալով... Մ. Նալբանդյան. քնքուշ ի հայս և քնքուշ այս առիթով յուր բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի Նալբանդյանի՝ հայրասիրականությունն և ազգասիրությունն

վրա ունեցած հայացքները։ Նալբանդյանի հետ ունեցած հանդիպումի առիթով խմբագիրը գրում է. «Քննիչներ Նալբանդյանը քաղաքական բանտարկյալի արատավորված այդ դատափետրությամբ — գրում էր նա՝ էշլուսխատփայլը ամսագիրը, վրան հրատարակողներին մեկն է արդեն պ. Մ. Նալբանդյանցը, այս օրերս տեսնելու և ծանոթանալու բարեհաճություն ունեցանք։ Մեծ չեզոք մեր ուրախությունը անոր անխափան հրատարակվիլը իմանալով (տես. «Մոսկվին», 1861, թիվ. 129 և 128)։ Իզմիրի մասին հիշում է նաև Նալբանդյանը 1861 թ. դեկտեմբերի 17-ին գրած իր «Ազգային թատրոն Պոլսի մեջ» հոդվածում. «Պոլիս ուրախությունն չզգացինք մենք, — գրում է նա, — տեսնելով Զմյուռնիո մեջ Վառոսյանական անձնուրաց ընկերության հայրենա թատրոնը. այսուհետ հաջող ենք համարում և գնդի նոցա ուզել մեր առ ի սրտի չնորհակալությունը և ընթացք ու հաջողություն մոգթել յուրյանց չնչաբարին ասպարեզի մեջ» («Մեղու», 1861, դեկտեմբերի 20, № 147, թիվ. 228)։

38. Բերքնի համալնեցից գաղթով՝ Նալբանդյանը Լոնդոն մտավ վերջին անգամ 1862 թ. մարտի 11-ից առաջ և մեկնեց Լոնդոնից ապրիլի 13—14-ին. (տես. А. И. Герцен. Полное собр. соч. под ред. Лемке, XV, 105, 108 և XXII, 320)։ Այս չեզրակացությունը համապատասխանում է նաև այն փաստը, որ Լոնդոն, 1862 թ. մարտի 11 և ապրիլ Նալբանդյանը այն չեզերը, որով ինչպես ինքն էր հավատացնում անհատական հարցաքննության ժամանակ, առաջարկել էր վաթսուն հեղինակների հետ նույն ժամանակ Նալբանդյանը քաղաքացնում էր վաթսուն հեղինակների հետ նույն ժամանակ Նալբանդյանը քաղաքացնում էր, որ վերջին անգամ Լոնդոնից չեկնելով, մոտ մի ամիս Պարիզ և Գարիզում է մայիսի 25-ին կամ 26-ին վերադարձել Բեռլինի վրայով Պետերբուրգ։ Հեղինակն առաքելության հաշվետվությունից չերևում է, որ վերջին գրամափոխության ընդունել և Նալբանդյանը Ֆրանսիայում՝ մայիսի 26-ին։ Սա չեզրի հենց նրա Գարիզից Բրյուսսան մեկնելու օրն է և Պետերբուրգում Ռուս Նալբանդյանը մի ամիս հետևեցի վերջերին Մոսկվայի վրայով (որտեղ Ռուս չորս օր մնաց) հասնելով Նախիջևան, որտեղ հասավ հունիսի 10-ին։ Ցորս օր անց, հունիսի 14-ին, տեղի ունեցավ նրա ձերբակալությունը։

39. Mr. Sarkis-ը հավանորեն Մ. վ. Քնոզբյանն է։

40. Mr. Oskanian — Մա. Վոսկանյանը։

41. Mr. Alischanian — Ղ. վ. Ալիշան, որի հետ ունեցած հանդիպման մասին տես. «Ծերկեր», 317 և հետ. 328 և հետ.։

42. Mr. Missak — «պրոֆեսոր Մ. Միսաքյան»։

43. Mr. Aram — Ճանրի Արամյան։

44. Այս վոսկանավորը առաջին անգամ տպվել է Ծերկանում հրատարակվող «Պայքար» գրական շարքաքերքում (1923 թ. № 12—13)։ Բովանդակությամբ հիշեցնում է 1839 թ. «Մանկության օրերը» և գրվել է հավանորեն հենց նույն տարում։ Վոսկանավորի մեկամսյան տարամագրությունը և, մանավանդ, նրա վերջին տողերը կարծել են տալիս, որ Նալբանդյանը գրի չի առել այն Այվազովսկու ամբաստանագրի տպավորությամբ տակ։

45. Այս տողերը մի խմբագրվելիքան չեն, գրված, հավանորեն, 1839 թ., երբ Այվազովսկու ամբաստանագրի չնորհիվ, Նալբանդյանը հարկագրված չեզավ քողնել համալսարանը և խուսափել արտաստանեն։

46. 1839 թ. «Էշլուսխատփայլ»-ի № 1 և 2-ում լույս տեսան Գոմա Ծմմանվիլի «Հիշատակարաններ»-ի հնչքիական հոգվածները՝ որոնց հետ նրանք գաղտ առան մինչև ամսագրի նույն տարվա № 8-ը։ Հավանորեն այս համարները լույս տեսնելու արգելքում է, որ Նալբանդյանը գրել սկսեց Գոմա Ծմմանվիլին ուղղված այս նամակը, որ առկայն անավարտ մնաց։

47. «Աբեմմուտք»-ը զգալի առավ 1839 թ. Քերքի մասին գրելու մտադրությունն իր հայտնում նալբանդյանը դեռ հոկտեմբերի հիշատակարաններում (տես. «Ծաղիկ», I, էջ. 341)։

48. «Մասիս» — պոլսահայ պարբերաթերթը — կոմպրադորական բուրժուազիայի որդանը, որ լույս էր տեսնում 1852—1869 թթ. Գ. Ալիշանյանի խմբագրությամբ։ Նալբանդյանը նկատի ունի Ա. Միսաքյանի 1839 թ. անգործության վրա Մասիսի համարներում լույս տեսած հոդվածները «Աբեմմուտք»-ի դեմ։ Այդ հոդվածների տոնով Վռնկյանը գրեց հատուկ վոտանավոր, վորտեղ ամբաստանում էր Միսաքյանին։

49. «Մասյաց Ազգասեր» և «Քնարեան Հայաստանեայ» Քերքը, վոր 1839 թվից վեր հրատարակվում էր Խոզոսիայում, Գ. վ. Այվազովսկու խմբագրությամբ։ Նալբանդյանը մտադիր էր լույս տեսնել աղգրատառով «Ծիրանափայլ»-ը դեմ այդ Քերքում տպվող հոդվածներին։

50. «Ռուսնակ»-ի մասին տես. վերը, ծանոթ. 19։

51. Մուրադյանի «Փարիզ» հանդեսը հրատարակվում էր Փարիզում 1860—1863 թթ.։

52. Այվազովսկու «Վերջապետարան» լույս էր տեսել 1838 թ. Փարիզում. 2. Արամյանի տպարանում։ Այդպի տրացույցը անհայտ է մեզ. տպվել էր յերևի նույն տպարանում։

53. Худабашев, А. М. „Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях". СПБ. 1839. Մուրադյանի կոմպիլյատիվ այս աշխատությունն մասին նալբանդյանը գրեց «Ծիրանափայլ»-ի 1860 թ., № 6-ում — տես նեմեանվիլի «Հիշատակարաններում» (տես. «Ծաղիկ», I, 39 և հետ.)։ Մուրադյանը հայերի վերաբերմամբ ցարիզմի վարած ռուսիֆիկատորական և մկրտնեցական քաղաքականության գործակատարներից էր։ Նալբանդյանի այդ քննադատությունը ցարիզմի ազգային քաղաքականության դեմ էր ուղղված գաղտնապես։

54. Նալբանդյանը նկատի ուներ „Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа". Москва, 1838, II մաս, էջ. 68—70, վորտեղ արտատպված և հայերին Փարիսոսանի և Ճանկիսատանի յեղի տուրից ազատելու և նրանց քաղաքական անկախությունը վերականգնելու մասին 1780 թ. հունվարի 10-ին Մուհոդովին ներկայացված գրությունը։

55. «Ֆափոսական հրեան» նոմին Մյուլը հայտնի վեպն է, վորի մի մասը քարգմանել և 1837 թվին հրատարակել էր Նալբանդյանը։ Գնաց և չկարողացավ, վոր Նալբանդյանը կամենում էր գնալ և Ռուսաստան ընկնել Ջրանական գնացքի սրինակները։

56. Գնարտա պնդի և Միքայել ազգի անուններով ծոցատարում գրի չեն առնված մեկնումն գրչով ու քանոցով և լուտ չկեսուրքին՝ մկամամանակ։

57. Մկրտնեցի, հայր Վասիլի, Ոլխինակի և Ռոստովցևի անուններով արձանագրված են Ռոստոսեցի մեջ ռուս և հայ գործ։ Հմմտ. այս մասին նաև Նալբանդյանի՝ անհատական հանձնաժողովին ուղված բացատրությունը։

58. «Վեստնիկ»-ը հայ ավետարանականների օրգան էր, վոր լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում 1855—1899 թվականների ընթացքում բողոքական մկրտնեցների խմբագրությամբ։ Մինչև 1861 թ. լույս էր տեսնում վորպես չերեքշաբթեական։

59. Այս տողը Նալբանդյանը կարող էր գրել 1861 թ. մարտի 27՝ յերբ Փարիզում գտնված ժամանակը։ Ակնարկը վերաբերում է, գուցե, «Ծաղիկ» տողը բրոշյուրի օրինակներին։

60. Այսուհետ բնդհատ և Պետերբ. համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի այն առաջինների ցուցակը, որոնցից հարցաքննվելու չեր Նալբանդյանը։

61. Այսուհետ Նալբանդյանը նշում է «Հյուսիսափայլ»-ի 1838—1839 թ.թ. համարներում տպագրված իր հոդվածներից մի քանիսները։ Ցուցակը լիակատար չեր հետաքրքրական է, որ ցուցակի մեջ նշվում են 1839 թ. № 11-ում տպված չնչին նամակներ, որոնք առաջադրված են հնդիանուններով։ Նամակների դյուրը Շիլլերի ծննդյան 100-ամյակն է։ Դրանցից մեկը թվագրված է՝ Բնակին 1839 թ. նոյեմբերի 9-ին և առաջադրված՝ Մարիխրոս Մաուաֆյանց, մյուսը թվագրված՝ Վիեննա նույն տարվա նոյեմբերի 9-ին և առաջադրված Ադոլֆ Բյուտներեան։ Ծուանալիտատական այդ պրիյոմը սովորական է Գամա Նմմանվելի համար։ Բայց նորից գնդրում է երբեմն և մի այլ հանդամանք։ Նույն այդ պրիյոմը գործ է դրել Նալբանդյանը այլ անգամներ ևս։ Այսպես հենց նույն 1839 թ. «Հյուսիսափայլ»-ի 10-րդ համարում տպագրված է զարմանալի չնչին նամակ։ Դրանցից մեկը թվագրված Պարիզ՝ 1839 թ. սեպտ. 4/16 և առաջադրված՝ Մաուրը Գազոյան, մյուսը նույն տարվա մայիսի 9/12 և առաջադրված՝ Մարիխրոս Մաուաֆյան։ Առաջին նամակի նյութը նապոլեոն չերրորդի գեմ բաց թողնված նմիգրանտական գրականություններն են, չերկրորդինը՝ Ալ. Գոն Հումբոլդի մասին նկարագրություններ։ Ակնհայտ է, որ բոլոր այն նամակները և գրանց տակ կնքած նալբանդյանները նա մտածել է Այդ համոզմանն է բերում մեզ նաև նամակների դյուրի ու գրության ոճը։ Դարձյալ և նշանակալից է մանավանդ նապոլեոն չերրորդի գեմ գրված նամակը, որ պարզում է մեզ մի կողմից նալբանդյանի բացասական վերաբերմունքը գնդի քաղաքական այդ ամանոյությամբ, որից նալբանդյանին չէին պատասխանում հայ գործիչներից շատերը ակնհայտում հին հայասատանի հոգատարությամբ, հատկապես 1862 թ. Զեյթունի ապստամբության ժամանակ...

62. Այս հայելիները վերաբերում են 1839 թ. Հանապարհորդությանը բայց նալբանդյանի վերցրած պարտքերը վկայում են նրա նյութական ծանր կացության մասին, որից և գանգատվում էր Գր. Մալիքիչյանին գրած նամակում։

63. Անբավարարային Հանապարհորդությանը վերաբերող հետագա հայելիները գրված են Թոզատեսրում գտնված առանձին քնրքնիկի վրա։ Հայելիները վերաբերում են 1839 թ. արտասահմանից Թուլատան վերադառնալու ժամանակին։ Դրամական առաջ մեջերը հարկադրում էին նալբանդյանին կշռել գնացքի չերկրորդ (II) և չերրորդ (III) կարգով Հանապարհորդելու ծախսերի գանագանությունը։

64. Այս խորագրի ներքո քերված նյութերը գտնում են Հայասատանի Գրական Թանգարանի № 60 ցուցակով պահված գործից։ Հետագա անգամ կազմում են ընդ. Մ. Զալյանի կատարած ընդորինակումների հիման վրա։

65. Դպրոցական այս նկատողությունները ուրվագծում են լավ չերևույթներ Մ. Բարաջանյանի կտակած գումարներով Ն. Նախիջևանում բացվելիք ուսումնարանի վերաբերմամբ նալբանդյանի ունեցած մտորումները։ Հմմ. այս ավյալների հետ գպրոցական այն ծրագրի հետ, որի ստեղծողը նալբանդյանը ավել է 1838 թ. «Հյուսիսափայլ»-ում։ Տես. «Ծաղիկներ», I, էջ. 218։

66. Վաթը քերված հայելիները վերաբերում են նալբանդյանի ստացած կտակագումարների հետ կապված ֆինանսական ոպերացիաներին։ Հմմ. այս մասին Ծեր. Շահազիզի «Ծարատշ», 1900, № № 3, 5, 7, 9, 10 և 11-ում տպած հոդվածաշարքը, այլև նույն հեղինակի «Մ. Նալբանդյանը Հնդկաստանում»-ը. «Հուսաց», 1904, № № 2, 3 և 4։ Նալբանդյանի հայելիներից յերևում է, որ ֆինանսական ոպերացիաները նա ավարտեց [1862 թ.] մայիսի 26-ին։ Այս ամառիվը

ըստ յիշեուլքին Նչում և Նալբանդյանի արտասահմանից Թուրատատան մեկնելու որը։ Լոնդոնի պրոպագանդիստների մասին ամած ցուցմունքներից տեղեկանում ենք, թե նա Թուրատատան վերադարձավ մայիսի 23-ին կամ 26-ին։ Ամսաթիվերի մեջ եղած հակասությունները պիտի բացատրել յիշելի նրանով, որ մի դեպքում Նալբանդյանը չեկավարվում էր նոր տոմարի օգտագործելով, իսկ մյուս դեպքում՝ հին։

87. Վարը արած նչումները ցույց են տալիս, որ Նալբանդյանին պրպտում էր նաև որքնահնչի այդի ձեռնու մխաքը։ Այդ մխաքը յենթադրում էր նա իրագործել, համաձայն, Ն. Նախիջևանում հիմնվելիք գործոցին կից։

88. Գրական լեզվի հետ կապված այս գրագիտնականն ընդգրկնակված են քննքիչներից, որ, կոզբից պատռված լինելու պատճառով, անհնարին է կարդալ։ Այս նչումները կապ ունեն ամվելինում նամած ժամանակ Նալբանդյանին պրոպագրած լեզվական ուսումնասիրություններն հետ։ Գրագիտնականի վերջում ավելացված տառադարձի աղբյուրը պետք է հաշվել, ըստ յիշելիքին, 1853 թվից, յերբ Նալբանդյանը արժարեց աշխարհաբարի խնդիրը (տես «Ծաղկաց հայկական պարբերական ճառք») կամ՝ յերբ սկսեց գրել իր առաջին աշխարհաբար վոտանավորները։ Նույն 1853 թվին է սկսում նաև Նալբանդյանի ծանոթությունը Նազարյանցի հետ և յերկուսի միասին պայքարը գրական նոր լեզվի հակառակորդների դեմ։ Այդ խոսք առթում Նազարյանցը հրատարակեց աշխարհաբար գրված իր երկու աշխատությունները՝ «Վարդապետատան հրանչա»-ն և «Առաջին հոգևոն հնարանք հայոցդի յերեխաների համար գառագիրքը»։ Այս փաստերն ուներ Նալբանդյանն աչքի առաջ, յերբ 1863 թ. ընդդի նամակներից մեկում գրում էր «Առաջինը մենք յեղանք, վոր աշխարհին լեզուն մոցրինք քննելու ընդհանուր գործածությանն, այնպես էլ գրականությանն մեջ։ Անցել և անց առաջ առթի այն ժամանակից, յերբ այս լեզվով գուրս և յեկել առաջին գիրքը, և մենք ժամանակի ընթացով մեջտ ցույց ենք տվել մեր սխալները ուղղելու պատրաստակամությունն, յերբ միայն բարեխղճաբար ստանալով լինելին մեզ...» (Երիմյան, յեր. 276)։

ԲՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Տետրակները գրված և ոտաոր ձեռքով, սակայն նպատակահարմար գտանք պահպանել այն։ Բնագիրը գտնվում է հին Ծնբհանի Թրոխան Թանգարանում։ Դա 12×21 սանտիմետր մեծության, ընդամենը 24, մեծ մասամբ անջատ, քնքշքնքուշ վրա գրի առնված մի հիշատակարան է, ամփոփված ծրար-պահպանակի մեջ։ Բնագիրը գրված է քնքշքնքուշ մի յեղանի վրա. մեկայն 1863 թվին վերաբերող հիշատակումներն են, որ — ըստ յեղանույքին քիչիչ պահպանության պատճառով — գրի յեն առնված յեղկրորդ անգամ գրի վրա։ Գրությունը տող-տող մատեսով է կատարվել։ Գիրը յեղանին անընթեռնելի յե համ գժվար ընթեռնելի։ Նման գնդագրության մեջ գնում են բազմաթվեր։ Հատուկ անուններով հնդիսական հատուկ բնդգրկումներով և նշանակում. քառակուսի փակագծերի մեջ բաց են անում քան կարևորություն այդ բնդգրկումները։ Նեղկա հրատարակության համար բնագրի ընդորինակումը կատարել է ընդ. Գ. Ղաֆադարը։

1. Այսուհ հնդիսական աշքի առաջ ունի Անանիա Մուշեղանյանին։

2. Առաջը հնդիսական յեղբոր՝ Ղազարոսի մասին է։

3. Բրնական այս գործը, որ քնքշ Ծաղ, բնչպես յեղանում է մեր ձեռքը հասած գրագիններից, նայրանդյանի լավագույն աշխատությունններից մեկն է բնինալու (տես. «Նկարագրություն», II, յեզ. 473 և հետ.), այլև համ. «Բիվանդ», յեզ. 273 և 297։

4. Առաջը Ս. Նազարյանցի մասին է, բնչպես յեղանում է նաև յեղբորը գրած նամակից (տես. «Բիվանդ», յեզ. 268)։

5. Այս Լ-ն հիշատակվում է և վարը նաև վորպես Լ. Բ., համ՝ Լազար Բլյեզի։ Առաջը Ամֆիթյանի մասին է։

6. Այսուհ հիշատակված անգնդյությունը նայրանդյանը գնել էր և Թուխատան բերել Հնդիատանից Գ. Մ. Հայրապետյանի ժամանակ. նայրանդյանի առաջարկով անգնդյությունը ներկրատվեց Մոսկվայի Նորարաց կենդանաբանական պարտեզին։ Նայրանդյանն առաջարկում էր կենդանաբանական պարտեզի վարչությանն իր գործակցությունը (տես. «Բիվանդ», յեզ. 216, 289, 299 և հետ.)։

7. Հավանորեն Պետերբուրգի հայ քահանաներից և, յերևի նույն անձնավորությունը, վոր նշված է նաև վարը վորպես տեր Մատթեոս համ տեր Գրիգոր։

8. Վարը նաև՝ Աե[ևյան], հավանորեն՝ Հարությունն Աճեմյանն է։

9. Առաջը Նոր-Նախիջևանցի գնեղրայ Ս. Գ. Մուշեղանյանի մասին է, վորի մասին հիշատակություններ կան նաև բնդգրկից գրած նամակներում։

10. Վարը համառոտագրած նշված է նաև «Վարդ. Քնքնա վարը հիշվող «Վարդներնեն է համ ամենի հավանորեն «վարդապահաքե. Համ. վարը ծան. 22։

11. Նկատի ունի Ղազարոս և Մկրտչի յեղբայրներին, քանի վոր այդ յերկուսին և ուղղված մայիսի 29-ին գրած նամակը, բնչպես ակնհայտ և հիշատակարանից։

12. Գույքի վիճակագրությունը. „Руководство к сравнительной статистике Гер. Кольба. т. I. СПБ, 1862.

13. Հուխի գիրքը — նայրանդյանը նկատի ուներ հավանորեն՝ Дж. Г. Льюис-ի „Физиология обыденной жизни" (անգլ. քարգմ.) M. 1861—2։

14. Նալբանդյանի հիշատակածը հավանորեն Բանքեյի գլուխ գործոց համարվող հռոմեական պապերի պատմությունն էր, որի առաջին քարտմանությունը հանդիպում ենք նրա գրքերի ցուցակում — „L. Ranke. Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях. СПБ, 1842. Բանքեյին հիշատակում է Նալբանդյանը նաև Վարգանի տիեզերական պատմությանը նվիրած իր այն անթվագրում, որ տպվել է «Որդի»-ում (1877/78. № 3)։

15. „Общественная польза" հայտնի հրատարակչություն։

16. Գիտի հանգանակ՝ գիրք չերամապարմանության մասին, որ հարկավոր էր Նալբանդյանին չերամապահության նվիրած իր աշխատության համար։ Տես. Ծնր Գրիգորյանի կազմած հիշատակությունը, էջ. 22։

17. «Մորդոյի մասին գրված գիրքը». Նախիջևանում սորդո քաղելու իր առաջարկներին Նալբանդյանը անդրադառնում է բերդից գրած նամակներում (տես. «Գիտվան», էջ. 235 և հետ. և 309)։

18. Տես. Д. Менделеев „Органическая химия", СПБ, 1861. Изд. „Общ. польза".

19. 1863 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Այվազովսկին հասել էր Թիֆլիսին՝ քանվածություն ունենալով հարքել իր և կաթողիկոսի մեջն եղած գժտությունը։ Նրա հանգամանորդները, գուշակելով, թե վարդապետը Թիֆլիսին և դնացել յեպիսկոպոսանալու համար — այդ մասին և ակնարկում նաև Նալբանդյանը — միջոցներ ձեռք առին դրա գեմ, և այդ նպատակով Թիֆլիսին ուղարկեցին Անանիա Մուշեղյանցին։ Այվազովսկու տանելով Մուշեղյանցը հաշտություն գտավ կաթողիկոսի մոտ։ Վարդապետը վոչ միայն չեպիսկոպոսացավ, այլև վիրադրվավ Թիֆլիսից բարդված նորանոր մեղադրանքներով (Տես. Գ. վ. Այվազյան. «Գատմ. Ազիբյան ուսումնասիրություններ», էջ. 147 և հետ. 195 և հետ.)։

20. Այտոնի խոսքը հնդկահայ Մատևոս Բարաթյանին Ն. Նախիջևանի ոգին կտակած գումարների գործադրման գեմ գրանց իրացման համար Մ. Նալբանդյանի հնդկատառնում կատարած հաշվեվարության մասին է։

21. 1864 թ. փետրվարի 11-ին ժառանգները չնչի և 3-րդ բաժանմունքի գլխավոր պետ իշխան Դոլգորուկի անունից հայտնում են Գետրոպավլովսկի բնդդի պարետ Մոկրովին, որ Նալբանդյանին քուրդ և տրվում գրադվելու գրական աշխատանքով, պայմանով, որ նրա հոդվածները ուղարկվեն 3-րդ բաժանմունքին ի քննություն։

22. Նալբանդյանի քննության հանձնած գրվածքը «Որս և Վարգիքներ» էր։

23. Վարդապետը հավանորեն Գետերբուրգում պաշտոնավարող Ծեփրեմ Ալքունյանն է, որի հետ Նալբանդյանը նամակագրություն ուներ տասնվեց 30-ական թվականներին. տես. «Գիտվան», էջ. 38։

24. Նալբանդյանի հոր, ուտուտ Ղազար Գրիգորյան Նալբանդյանցի՝ մահվան առիթով Մատ. Նազարյանցը գետեղեց «Հյուսիսափայլ»-ում կարճ մահագուշակ, վորտեղ ասված է՝ «Այս սրտո ծերունին, հայրը մեր քանքարավոր մասնագրության աշխատակցի, մի ժամանակ, ու. Մինասյանի Նալբանդյանց, — յեղած է մի պարեպաշտ և ատաձո յեկեղեցվով լցված քրիստոնյա։ Նա անցուցել է յուր կյանքը անատտանելի անբասություններով, արժանի փոխարեն ստանալով յուր հատարտությանն անկեղծ հարգությունը» («Հյուսիսափայլ», 1864, էջ. 645)։

25. Հայտնի ֆիզիկա Գետերբուրգում։

II

ԿՈՄԵՆՏԱՐՆԵՐ

«НУ ХОРОШО»-Ն

Նալբանդյանի „Ну хорошо" վեպակավորի մասին առաջին և միակ ազգաբարեբությունը տվել է ժամանակին նոր-պարսկական դրականագետ Մ. Բերբերյանը, էթժ. Մուլքանշահի ինձ հանձնած թղթերի մեջ, — գրել է 1902 թ. Բերբերյանը, — կա մի վեպակավոր, որը գրի չի առել Միք. Նալբանդյանը 1856 թե 1857 թ.թ., այնինքն յուր նոր Մոսկվա կեցած տարին։ Դա մի ահագին վեպակավոր է „Ну хорошо" վերնագրով, բավականին քուչլ, համեմած բազմաթիվ ուսանքներն նախատաստեբյուններով, բառախաղերով և այլն։ Հանգուցյալ բժշկի ինձ գրած նամակից կերևում է, որ այդ վեպակավորի մեջ խոսվում է Արտեմի Մակարիչ Ճեպուլովի, Լապտյանների հին բարեկամի, նախկին ազայի և այն ժամանակի ճեմարանի տեսուչի մասին, որը Մոսկվայի հայոց կեղեցիների կերեցփոխն էր և հայտնի յեր իբրև բռնակալ անձն։ Վեպակավորի մեջ դուրս բերված մյուս անձն է հանգուցյալ Հարությունն Կեռքչեանցը։ „Молодой человек"-ը ինքը Նալբանդյանն է և այլն։ Բերբերյանը հայտնում է այնուհետև, որ վեպակավորը գրված է անդյուրընթեռնելի ձեռքով, քուղքը, որի վրա գրված է այդ, մաշվել է և պատռտվել, բայց ցավալի վոչինչ չկա այդ տրիքով, քանի որ գրվածքը ավել գեղարվեստական նշանակություն ունի, վոչ թե կենսագրական։ Ուստի և տպելով միայն, վեպակավորի առաջին ութ տողը, Բերբերյանը վերջակետ է դնում, հարելով թե՝ ամբողջ վեպակավորը այստեղ մեզ համար անհասկանալի և մինչև իսկ անկապ տողերից և կազմված, մինչդեռ հեղինակի մոտ ընկերները բերան էլին ածել այդ „Ну хорошо"-ն և յերևի տարաճում էլին բերնեբերան՝ ազդանշանին նեղացնելու մտքով։ Այս վեպակավորը միանգամ ևս ցույց է տալիս, որ Նալբանդյանը տավտուբյուն ուներ ընկնելու սրա նրա հետ և յուր սուր լեզվով սաստիկ հարվածներ տալու հակառակորդներին։ Եվ այդ սուր լեզվի և գրչի պատճառովը եր, որ Մ. Նալբանդյանցի քշնամիներն անպակաս էլին»*,

* «Լումա», 1902, № 2, յեր. 163 և հետ.

Բերբերյանի այս տեղեկանքից կարելի չէ հանել նախ այն եզրակացությունը, որ Նա չի հասկացել վոտանավորի միտքն ու արժեքը։ Վոտանավորը գրված է չեղել նրան բանհասկանալի ձեռքով և կազմված նույնչափ բանհասկանալի և միևնույն խոկ անկապ տողերից։ Հնհասկանալին մասերն խոկ քողել են նրա վրա ազդարվեստականը կամ էկենագրականը արժեքից զուրկ գործի տպավորությունն։ Բերբերյանը չի ընդունում, քան չերևույթին, որ բազանների նեզացնելուց միտումով գրված վորևե գործ կարող և ունենալ առհասարակ ազդարվեստական արժեք։ Նա չի նկատել, որ սուբ ու զվարթ այդ տողերը կապված են անբաժան Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական կենագրության հետ։ Չի նկատել անգամ, որ անգամ գրական տեսակետից այդ վոտանավորն ավելի արժեքավոր է, քան Նալբանդյանի նախահյուսիսափայլյան վորևե այլ ազդարվեստական գրվածքը...

Անհրաժեշտ է ստուգել նախ վոտանավորի գրության ժամանակը։ Բերբերյանի ասելով այն գրվել է 1856 կամ 1857 թվին, այսինքն, — ավելացնում է Նա, հեղինակի ընդ Մոսկվա չեկած տարին։ Հայտնի չե սակայն, որ Նալբանդյանի ընդ Մոսկվա չեկած տարին 1856—57 թվականը չեր, այլ 1853—54 թվականը։ Պետք է, ուրեմն, ընտրություն կատարել 56—57 և 53—54 թվականների մեջ։ Համեմատելով վոտանավորը հեղինակի մինչև 1855 թվականները գրած վոտանավորների հետ, այնի չի ընկնում „Ну хорошо"-չի ժանրային և լեզվական առանձնահատկությունը։ Ավելի ևս առանձնահատուկ է վոտանավորի բովանդակությունը, որ հիշեցնում է մեզ ավելի շուտ հեղինակի առեղծագործության էհյուսիսափայլյանա շրջանը, քան 53—54 թվականը։ Նալբանդյանի ընդ Մոսկվա չեկածա տարվա, այսինքն՝ 53—54 թվականի հետ կապված է միայն վոտանավորի ոյուքը, նրա այուժեն։ Բայց այդ և հենց, որ չի նկատել բնավ վոտանավորի էկենագրական արժեքը ժխտող քննադատ՝ Մ. Բերբերյանը։

Դասական չկա, որ „Ну хорошо"-ն կապված է Ներսես Աշտարակեցու և նրա արբանյակների կազմակերպած այն հալածանքների հետ, որոնց չենթարկվել եր Նալբանդյանը — վոտանավորի „молодой человек"-ը — հատկապես հենց 1853—54 տարում։

Ներսեսի և յուրայիններին Նալբանդյանի դեմ հանած հալածանքների պատմությունը հայտնի չե բավականաչափ։ Հալածանքների առիթը կաթողիկոսի ձեռքն ընկած մասնավոր այն նամակներն եյին, որ գրել եր վերջինս տակավին 1846 թվին,— այն ժամանակ դպիր Մկրտչյան Ալստայան — և որոնց մեջ հանդգ-

Նրել եր քննադատելու նոր Նախիջևանի ազատներին և սրանց հետ մեկտեղ նաև իրեն՝ Ներսեսին։ Իր նամակում նալբանդյանը ծաղրել եր սրանց այն քանի համար, վոր հեռացրել եյին քաղաքից իր մեծարած ուսուցիչ Գաբրիել Պատկանյան քահանային՝ նշանակելով նրա տեղ աննշան պատրաստություն ունեցող Մկրտիչ Ենկենյանին։ Վերջինիս դասերի հաճախումը պարտադիր եյին հայտարարված քաղաքի տիրացուներին համար, քանի վոր, ինչպես պրում եր Ներսեսը, տառապ վկայականի նորա վրան քննիչներացանուքիանց և վրան վարուց և քարուց արժանավորուքիանցն չկարացին մտանել ի կարգ հոգևորականուքիանց*։ Պատկանյանին հեռացնելու պատճառը նրա քշնամական տրամադրուքյունն եր դեպի քաղաքագլուխ Հարուքյունն ազա Մալիքովը ու նրան հովանավորող Ներսեսը, վոր յեկեղեցական գործերի բաքտատակալ կամ էքզեկուտակալ եր նշանակել նրան։ Պատկանյանի և Մալիքովի գժտուքյան ատիքը քիմի յեկեղեցական այն հատուկքներն եյին, վոր, Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդ (հետագայում կաթողիկոս) Ներսես Աշտարակեցուց ստացած լիազորուքյամբ, 1842 քվից հավաքում, շահեցնում և ինքնագլուխ ծախսում եր Մալիքովը, պատասխանատու համարելով իրեն միայն Ներսեսի առաջ։ 1845 քվին, կաթողիկոսանալու համար մեկնելով Էջմիածին, Ներսեսը, ինչպես պատմում և ետո ազգս հայոցք սրած մի ազդարարուքյան մեջ, ինքը Մալիքովը հանձնարարում եր սրան նաև ժամին ցգալ նորոյ վիճակաւոր առաջնորդին ունել իշխանուքիւն քէ ի վերայ հոգևոր կառավարուքեանն և քէ ի վերայ երէցփոխանաց եկեղեցացն Նախիջևանի, հակելով ի վերայ հաշուոց եկից և մտից եկեղեցական գրամոցն**։ Միացնելով իր ձեռքում քաղաքացիական և յեկեղեցական գործերի դեկը՝ Մալիքովը առաջ եր քաշում ամենուրեք ազգայական գործի շահը և միաժամանակ էշահեցնում անկոնտրոլ յեկեղեցական փողերը։ Պատկանյանը մեկն եր Մալիքովի անհաշտ հակառակորդներից և նույն վոգով եր տրամադրում նաև իր մոտ սովորող տիրացուներին։ Ձեվ ահա սրանցից մեկը — տիրացու Մուխայլը, համարձակվել եր քննադատելու Ենկենյանի գործերը և չեր կամենում հաճախել նրա քնծայարանը, վոչ միայն այն պատճառով, վոր ծպտված էլատինադավանը եր համարում նրան, և կամ վոր վոչինչ ուներ սովորելու չոր ու ցամաք այդ սխոլաստիկից — ուղի այս ծառ չորարմատ, դրել եր Նալբանդյանը, և էլուներ տալ պատուհն ինչը — այլև խմբակցային

---

* Տես. կաթ. տրխիվ. Ներսես կաթողիկոսի 1852 թ. մայիսի 3-ի գրուքյունը Մինռզին, ուս. նրա գրուքյանց պատճեններէ մատյան, յեր. 272 և հետ.

** «Մասյաց Աղաքեր», 1862, 1 սեպտեմբերի, յեր. 200.

այն նկատառումով, որ ինքը, որպես Պատկանյանի աշակերտ, պարտավոր էին հանդուրժելու կաթողիկոսի նշանակած անպատուգ այդ քահանան. ես գոլով աշակերտ Տէր Գաբրիէլի,— գրել էր Նալբանդյանը,— զինքդ համբերեցից այս*։ Մի այլ նամակում Նալբանդյանը չարամտորեն հարցում էր արել համաքաղաքացիներից մեկի մասին, որ պարտատերերի յետևից փախել էր Շիմիածին և պատսպարվել կաթողիկոսի լայն փեշի տակ**։

Նամակների առիթով գրուքյուններ փոխանակելով Ն. Նախիջևանի և Գիշնևի հետ — Ներսեսը առաջարկել էր Ն. Նախիջևանի քաղաքային մագիստրատին հոգևոր կառավարուքյան դեպուտատի ներկայուքյամբ հարցաքննել հանդուրժն ու տալ նրան արժանի պատիժը։ Վերջավորված քննաստիրուքյունից ավելի ներկա դեպքում դեր էին կատարում, հարկավ, նոր Նախիջևանում տեղի ունեցած հասարակական ներքին բախումները։ Շիմիածնի արխիվում պահված մի գրուքյունից յերևում է նաև, որ համարձակ լեզու բանեցնելու համար, Նալբանդյանի վրա առաջին ձեռք բարձրացնողը Շեկինյան վարժապետն էր հինց, որը ետագրոբինական ծեքտարանուքյամբ պահանջել էր նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարուքյունից՝ հանել նրան ընծայարանի աշակերտների շարքից։ Նույն այս Շեկինյանը, որպես ներսեսին հավատարիմ ազնուականների մեկը նամակներ էր ուղարկում ներսեսին, որոնց մեջ տեղյակ էր պահում նրան Պատկանյան-Նալբանդյան խմբակցուքյան գործունեյուքյան մասին***, ներսեսի մի գրուքյունից յերևում է, որ Նալբանդյանի նամակները իսկ կաթողիկոսի ձեռքն էին հասցրել հինց հոգևոր կառավարուքյան անդամները****։

Բախումը հանգում էր անմիջորեն դպրոցական յերկու տարբեր՝ աշխարհիկ և հոգևոր՝ սիստեմների հակամարտուքյան։ Ժամանակին ինքը Ներսեսը նշանակելի քայլեր էր արել դպրոցական հին, վանական-քաղքիայական ցանցի կոտքին տանգիծելու նոր մի ցանց, որ դպրոցին համամկերպվելու յեր յերկրում զարգացող առևտրա-արդյունաբերական հարաբերուքյուններին և որանց հետ կապված ազգային-յեկեղեցական պահանջներին։ Ներսեսյան

* Շիքվանձ, յեր. 22 և հետ. Հմմ. յեր. 49 և հետ. Շիքվանձ-ում ապված կոպիտ սխալները սրբագրում ենք Շիմիածնի կաթողիկոսական արխիվում պահված պատճեններին հիման վրա. Տես. Շիմիածնի կաթ. արխիվ, Նախկին Սինոդի ֆոնդ, Дело по распред. отд. 1852 № 12а лист 61 и сл.

** Շիքվանձ յեր. 24 և հետ.

*** Շիմիածնի կաթ. արխիվ, Նախկին Սինոդի ֆոնդ. Дело по распр. отд. № 114, лист 30 и сл.

**** Ն. ս. յեր. 27 և 35.

դպրոցի գործունեությունն աչքի ընկնող յերևույթ եր այդ տա-
սակետից։ Սակայն քե այդ դպրոցը և քե դրան հաջորդող հո-
գևոր մյուս սեմինարիաները, տուրք տալով նոր իրադրությանը,
հիմնականում ստորադրված եյին կղերի գաղափարական հնգե-
մոնիային։ Նրանց գերագույն նպատակն եր պատրաստել յեկեղեցու
ջահերին ծառայող հմուտ սիրացուներ։ Սեմինարիաների այդ
սխտամբ կցորդված եր կղերի պրոֆեսիոնալ պետքերին ծա-
ռայող ժառանգավորաց դպրոցների և հոգևոր ընծայարանների
հետ։ Վերջին տեսակի ձեռնարկ եր նաև Ներկինյանի ընծայա-
րանը։ Կիսամիաբանական-կղերական այս տիպի հիմնարկների
դեմ եր հենց, վոր նույն այս ժամանակ հուսահատական պայ-
քար եր մղում Ներսիսյանում արքունական գավառային դպրոցի
վերատեսուչ Արովյանը։ Հետաքրքրական և, վոր Ներկինյանի դեմ
վարած պայքարի ընթացքում Պատկանյանի համակիր քարոզ-
չությանը ժամադակություն եր ցույց տալիս նաև նոր Նախի-
ջևանի արքունական գավառային ուսումնարանի վերատեսուչը։
Մինոգին ուզած իր գրություններից մեկում Ներսեսը հաղոր-
դում և, վոր վերջինս մի քանի անգամ գրած և յեղել քաղաքի
հոգևոր կառավարությանը՝ արդելելու Ներկինյանի գործունեու-
թյունը։ Տեղեկանում ենք միաժամանակ, վոր Ներսեսը կարողա-
նում և հանգստացնել գավառային ուսումնարանի վերատեսչին
Ներկինյանի ոգորին ներքին և լուսավորության մինիստրների
արած միջամտությունից հետո միայն*։ Քի կարելի ասել, ի հարկե,
վոր Նալբանդյանի ուսուցիչ Պատկանյանը այն մարդն եր հենց,
վոր ի վիճակի կարող եր լինել Արովյանի պես սկզբունքային
բարձրությանը վրա դնել հին դպրոցական սիստեմի դեմ վարելիք
պայքարը։ Սակայն, համախոհների ավելի առվոր և կազակերպ-
ված բազմությունն ունենալով իր հետևը՝ Պատկանյանը կարողա-
ցավ ավելի համառ ու արդյունավոր դարձնել պայքարը։ Ներսեսը
հավանորեն հետացնում եր քիֆլիզից անհանգիստ քահանային,
վորչափ վերջինս իր տրամադրություններով ուսական որիյեն-
տացիայի մարդ չեր և այդ տեսակետից նաև՝ հակառակ եր իր
Ներսեսի՝ քաղաքական ընդհանուր ուղեգծին։ Ուշագրավ և, վոր
իր կազմած «Մատկաբաղ ի լիակատար կենսագրությունից Ներսես Ե.
կաթողիկոսի ամենայն հայոց աշխատությանց մեջ Պատկան-
յանը, քննադատելով կաթողիկոսի գործունեությունը, վերա-
գրում և Ներսեսին ամենաճանր հանցանքներ ու կպցնում նրան
ամենաքացասական ճակատներ. ազգի իրավանց հիմը խախ-

* Նշմ. կաթ. տրխիվ, Ներսեսի 1852 թ. մայիսի 3-ի գրությունը.

տող, ազգաքնաս, գավառաան, համիտեհնական քնասապարտ, հայոց յեկեղեցվո հինե դրդող, Արդուքյան Հովսեփ կաթողիկոսացվին քունավորող, նեստոր, սատանա, խաբող աշտարակցի, նուբուզ, հավատապրուժ, մատնիչ հայրենյաց և այլն*։ Այսպես քե այնպես՝ հինգ տարի Գատկանյանին քիֆլիզում պահելուց հետո՝ ներսեսը ուզարկեց նրան գարձյալ Ն. Նախիջևան, վորչափ և ինքը, նեբսեսը, և նրա բարեկամ Յալիբը՝ անկարող եյին քսո յերևույքին դիմադրել քաղաքացիների այդ մասին արվող պահանջներին. ինքը նեբսեսն եր հայորդում քե՝ Գատկանյանը կարողացավ էլ գործ գնել գայնպիսի հնար գի բազումքի ժողովրդականն Նախիջևանա մասուցեալ առ ազնուական քաղաքական գործովա ազայ Յարութիւն Գօդոսեան Ղալուպեանց գինդրագիր իւրեանց՝ քախանձեալ էին գմիջնորդութիւն նորա առ մեզ յարգաս վերադարձուցանելոյ ի նոր Նախիջևան գմշտափորձն յիւրեանս գիարբրիել քահանայն Գատկանեանց՝ վասն լինելոյ նորա ուսուցիչ։ Եւ յիշեալ քաղաքացւոյնն Ղալուպեան՝ ևքէ կամաւ և ևքէ ակամայ խոնարհեալ ի կամս գրաւոր խընդրագրծացն ինքեան՝ խնդրեալ եր գմեր վասն գարձուցանելոյ գնա ընտանեօք ի Նախիջևան, քսո որոյ և մեք ընդառաջակեցաք գնալ քսո նորուն հաճոյիցն։ Հետաքրքիր և, վոր Գատկանյանին ուսուցիչ հրավիրելու համար նոր Նախիջևանից գաո գիմումներ եյին տեղում նաև Աստրախանից, «Ջոյգ ընդ այսմ խնդրագրոյ Նախիջևանցւոց,—գրում է Նեբսեսը,—յետ յերկից աւուրց ընկալաք և նուիրաւորինակ խնդրագիրս աստրախանցւոքե ամբ քաղմաց Աստրախանայ հայոց մի և նոյն գիտաւորութեամբ վասն հրաւիրանս տալոյ նմա գնալ յԱստրախան յադգս ուսուցչութեան, ՝յորժամ և մեք յանձնեցաք նորան կամաց՝ գնալ ուր ինքն կամիցի**։

Գայքարը չսահմանափակվեց պատրոցական այս կռիվներով։ Նույն այս ժամանակներին եր հենց, վոր քորքոքվել եյին Նոր-Նախիջևանի յեկեղեցական գործարների շուրջը ծագած Յալիբ—Հայրապետյան այն բախումները, վորոնց անմիջական մասնակցություն ունեցան Նեբսեսի և Յալիբի հակառակորդ Մատթեոս Վեհապետյանը — քեմի առաջնորդը — և նրա մոտ նախ գրագրի, իսկ հետագայում քարտուղարի պաշտոն վարող Նալբանդյանը, վորը գարձել եր պայքարը զեկավարողներից մեկը, նրա բորբոքիչ վոգին։ Մասնձնելով առաջնորդի պաշտոն՝ տեղացիների, և ամենից առաջ Նալբանդյանի գրգռումով, Վեհապետյանը պահան-

* «Քաբատաւ, 1878, յեր. 70 և հետ.

** Նեբսեսի նույն գրությունը.

ջուսմ եր Յաւլիրից յունական գումարների հաշիվը։ Վերջինս հրաժարվում եր հաշվետվությունից և բոլոր իր ազդեցությունն ու ուժը գործադրում համաքաղաքացիների բռնավարության դեմ։ Ամենից շատ նրան հուզում եր Նալբանդյանի ղրղզական գործունեությունը, ուստի և ներսեսին ուղղած իր նամակներում հրահրում եր անընդհատ վճռափաստ սամադուրի հիվանդության ինքնասիրությունը, պահանջելով, որ արժանի պատիժ տրվի առաջակ տիրացվին։ Ենվ բնորոշ է, որ նախապես քաղաքային մագիստրատին հանձնելով Նալբանդյանի գործը, ներսեսը փաստորեն հենց իրա՝ քաղաքագլուխ Յաւլիրի ձեռն եր հանձնում Նալբանդյանի պատասխանը։ Ներսեսի ցանկությունը գլուխ չեկավ, քանի որ նրա կարգադրություններըը հանդիպում եյին հակախալիրականների գործ դրած միջոցարկումներին։ Գործիք դառնալով վերջիններիս ձեռքին, Քեմակալ Վեհապետյանը վոչ միայն անհանանք քաղց կաթողիկոսի և Սինոդի հրամանը Նալբանդյանին հարցաքննելու վերաբերմամբ, այլև հեռացրեց հոգևոր կառավարությունից այն անդամներին, որոնք ներսեսի ձեռքն եյին հասցրել նրան անհանգստությունը պատասխած նամակները։ Հեռացվածների տեղը Մատթեոսը առաջին առնելով նշանակեց Պատկանյանին՝ շնորհելով սրան... կապոտգլուխ խաուափիլոն և ուսուցիչ կարգելով նրան եմանկանց եկեղեցականաց և ժողովրդականաց, քաղաքացնաց և պիւդացուցա։ Սակայն անհնազանդության գլխավոր ակտը այն եր, որ Մատթեոսը քեմակեան քարտուղարի պաշտոն հանձնեց Նալբանդյանին, կարևոր մի գիրք, որ ազատագրեց վերջինս — ինչպես գրում եր ներսեսը — դառնալու ազգակալար յիւրում վիճակային կառավարութեանց*։

Սինոդի արամադրության տակ դնելով Մատթեոսի այս գործողությունների մասին Յաւլիրից ստացած նամակների պատճենները, 1852 թ. հունվարի 8-ին Սինոդին ուղղած մի կոնդակում ներսեսը գրում եր. «Ենթագէ այժմ Սինոդն և նկատեսցի քէ յանդուգն ներգործութիւնք Մատթէոս եպիսկոպոսի վիճակաւորին Բեսարաբիոյ և հոգևոր կառավարութեան նախընկանայ յոր ատեմեան են բարձրացեալ դի հրամանաց ընդհանրական կաթողիկոսին իւրեանց հակառակեն և զկամս իւրեանց յառաջ վարենա։ Ներսեսն առաջարկում և Սինոդին ջարդեցուցանել զյուրն մատադրութիւն առ բարւոք կառավարութիւն յեկեղեցեաց և արժանաւոր անձ զամենայն անկարգութիւնս ի միջոյ հոգևորականաց նա առավել ի վիճակավորաց և ի հոգևորական առենական տեղեաց գտանողաց պաշտպան չարագործութեանց հոգևորակա-

* Ներսեսի նույն գրությունը։

նաց։ Միաժամանակ Ներսեսը կարգադրում եր ժողովրդին հնազանդվելու Պետերբուրգից ուղարկված էջմիածնի գլխավոր քահանայ Պետրոս Պետրովիչ Ռաստովցևին, որին անձամբ առաջին տալով պատասխանիս Սինոդին էջմիածնից*։

Իր գրավոր բացատրություններում Նալբանդյանը հայտնում եր, թե վոչինչ կապ չունի Ներսեսին հուզող նամակների հետ։ Մեզ չհաջողվեց, դժբախտաբար, գտնել նամակների բնագրերը։ Դատախազական կոմիտեների լռիկայի անսակնտից ինքյան նշանակություն իսկ չունի Նալբանդյանի հնդինակության խնդիրը։ Պարզ և գրեթե, վոր ժխտելով իր առնչությունը նամակների հետ, Նալբանդյանը կամենում եր միայն խուսափել Ներսեսի դատաստանքներից։ 1852 թ. ապրիլին Վեհափառությանն ներկայացրած գրավոր բացատրության մեջ, նա ստղամեջ խոստովանելով, կարծես, իր ճշմարտանքը, գրում եր, վոր յեթե ինքն իսկ յեղած լիներ գրողը, ապա ապատ պիտի համարվեր պատասխանատվությունից, քանի վոր գրությունը տարում անչափահաս պատանի յեր, հազիվ 16—17 տարեկան։ Հայտնում եր այնուհետև, վոր, 1848 թվին խոլերայով բռնված լինելու հետևանքով, տառապում և խրոնիքական քուլությունից, յուսալի և անկարող կատարելու այդքան յեկեղեցի մի ուղևորություն, վորի համար, ի դեպ կպահանջվեր շուրջ չորս հարյուր ռուբլի ծախս, մինչդեռ ինքը, վոր քարտուղարի պաշտոն և վարում ՔիշՆևի հայոց կոնսիստորիայում — հազիվ 25 ռուբլի ռոճիկ և ոտանում ամսականի**։ Վեհափառությանն իր կողմից, արդարացի համարելով Նալբանդյանի վերջին առարկությունները, վորոնց համաձայն եր նաև Սինոդը***, Սակայն Ներսեսը համառեց իր առաջարկի վրա։ 1853 թ. հունվ. նա հայտնում և արդեն Սինոդին, վոր դիմում և արել փոխարքա Վորոնցովին՝ խնդրելով վոստիկանության ձեռքով վորոնել տալ և էջմիածին ուղարկել Նալբանդյանին****։ Այդ չնայած նրան, վոր Վեհափառության գրած գրած ինչ վոր հնարով Նալբանդյանին հաջողվել եր մինչև ոտանալու Սինոդից 1853 թ. մայիսի 15-ի արտգրի հիման վրա կազմված տարձակման քուղքը, վորով ապատ եր ճանաչվում հա-

* Նշմ. կաթ. արխիվ, Սինոդի ֆոնդ, 1852 Дело по расп. отд. № 12, fol 12 и сл.

** Գիվճան, յեր. 47 և հետ. համմ. Նշմյանցի կաթ. արխիվի վերը նշած գործը, քերթ 16.

*** Գիվճան, յեր. 33 և հետ. և Նշմյանցի կաթ. արխիվ, ն. տ. քերթ 33 և հետ.

**** Սինոդի արխիվ, ն. տ. քերթ 89.

պետք կաչառումից, հետևաբար նաև՝ եկեղեցական իշխանությանը չեն-քարկվելու պարտավորություններից*։

Վորոնցովի միջամտությունը եկեղեցական գործերի շուրջը բորբոքած պայքարին պատահական բնույթ չեր։ Այդ միջամտությունը ակներև էր դարձնում հայ լուսավորչական եկեղեցու գերագույն վարչության ու ուղղափառ-կաթոլիկանական դիվանատան որոշումների վերա այն դաշինքը, վոր հաստատվել էր Ներսեսի օրոք։ Միաժամանակ բերևան էր գալիս պատակարգային այն հարցադատությունը, վոր շարկապում էր Վորոնցովի և Աշտարակեցու անձերը Յալիրովի վոսկու քսակի հետ։ Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակներում Վորոնցովը հրճվանքով է խոսում իրա և Ներսեսի երնդհանուր բարեկամի՝ Յալիրովի հետ ունեցած հանդիպումների մասին. Յալիրովը, ըստ Վորոնցովի, Նախիջևանի ազգությունը չի մերոյն, այլև նրա հոգեհարը**։

Պաշտպանվելով Վորոնցովի հետապնդություններից Նալբանդյանը փախչում է Նոր Նախիջևանից Ռիշնև, իսկ այստեղից՝ Մոսկվա։ Հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում այդ մասին Ս. Մելոյան Հայաստանի Կերքի խմբագիրը Գ. Սիմեոնյանը։ Գրում է, վոր իրեր իրեք 1853 թվի մայիսին Դորպատից վերադառնալով հանդիպել եր Ն. Նախիջևանի, նույն որը Ռիշնևից ժամանել եր նաև առաջնորդի քարտուղարը՝ Նալբանդյանը. Հետևյալ որը, — գրում է Սիմեոնյանը, — քահանայի փիլոնով ներկայացան նորան, վոր ապացուցց եր նորա ազգային անձն լինելուն։ Այդ միջոցին Ն. Նախիջևանի մագիստրատը առացած եր հրաման Կովկասի փոխարքա իշխ. Վորոնցովից, համաձայն պահանջման ընդհանրական կաթոլիկոսին Ներսեսի, կալանավորել Միքայել Նալբանդյանին և վոստիկանության միջոցով ուղարկել Ներսես Ե-ի մոտ Նոր Նախիջևանի քաղաքապետության եր Հարությունյան Յալիոյանը։ Սա հրամանի կատարումը քաղցում է մյուս որվան, վորպեսզի գնի մի որ ծնողները վայելեն իրենց վորդու անուշությունը։ Վորոնցովի հրամանը պատրի յեր և Յալիոյանը ապահով եր, վոր նա վոչ վոքի հայտնի չեր Նալբանդյանի գալստյան յերեկոյ ի տեր հանդուցյալ Գաբրիել սիրազ քահանա Գասպարյանցը, վորի աշակերտն եր յեղած Նալբանդյանցը, գրասենյակ գնաց վերջինի հետ քաղաքից դուրս իմնչ խոսացին, իմնչ հաղորդցին միմյանց հայտնի չեր։ Միայն մյուս որ Նալբանդյանցի հոր տանը աուգ եր, վորավհետև այդ գիշեր նա անհայտացել եր, չգիտեին ուր և գնացել, կամ արդյոք Դոն գնալը

* Հմմտ. այդ մասին Հանդ. գրոհ. և պատմ. VII, յեր. 34.

** А. Эрицов. „Патриарх всех армян Нерсес V, князь М. С. и княгиня Е. К. Воронцовы в их частной переписке", стр. 68 и сл. и стр. 78.

չի ընկել և կամ սպանվել։ Անցավ տաս որ և լուր տարածվեցավ Նոր Նախիջևանում, վոր Միքայել Նալբանդյանը Մոսկվայումն և. բացատրելով գործն այնպես, թե Մ. Նալբանդյանցը տ. Գարբինել Պատկանյանցից իմանալով յուր կալանավորության հրամանը, նույն գիշեր ծնողներից ել գաղտնի գնացել ևր Ռոստով և այստեղից փոստային կառքով քոռել ևր Մոսկվա, ուր պաշտպանությունն ևր գտել*...

Ետա յերևույթին Սիմեոնյանն ուզիղ և պատմում յղելությունը։ Անհրաժեշտ և նկատել միայն, վոր Ն. Նախիջևանից Նալբանդյանը փախուստ տվեց վոչ թե Մոսկվա, այլ՝ Գիշնև, վորտեղից, խուսափելով վոստիկանական ագենտների աչքից, նույն տարվա հունիսին և միայն, վոր ապավինեց Մոսկվա։ Այս մասին և վկայում Ներսեսի ագենտներից մեկի՝ Նալբանդյանի հետապնդմանը մասնակցող Աարգիս վարդապետ Ջալալյանի՝ 1853 թ. հունիսի 18-ին Գիշնևից Մոսկվա՝ Մաղիստրոս Մանրյանին՝ ուղղած մի նամակը, վոր գտնում ենք վերջինիս արխիվում։

«Միքայել պիկր Նալբանդեան,—հաղորդում է էթաբեկամաքարտ Ջալալյանը,—վոր առաքեալ է սրբազան վիճակավորն այդր ի Մոսկով առ ի առանալ ի ձենջ գուսման վկայական, փախստականն է դա ի վհատիտա կաթոդիկոսէն. դի վասն յանդուգն և ժպիրն գրուքեանց գորա՝ պահանջեցան ի ձեռն փոխարքային կովկասու, և երբ գտանէր դա՝ ի Նախիջևան՝ նհաս անդ և հրաման փոխարքային։ Մինչ կամեցաւ ուռնալ և առաքել ի Տփղիս՝ ի ձեռն պահապանաց՝ փախեաւ անդի ձեռամբ Պատկանեանի, ևկն ատա (վորպէս դրէ քաղաքական գլուխն տեղւոյն). իսկ երբ հասին ատաննօր պահանջմունք մաղիստրատի տեղւոյն՝ դի բռնութեամբ վերադարձուցանեն, ատա ևս փախեաւ այդր. վասնորոյ ատմ ձեզ բարեկամական տեղեկութիւն, դի մի յապայեն վշտասցի ի ձենջ նորին վնհափառութիւնն։ Նույն տարվա սեպտեմբերի 18-ին Ջալիբովը հաղորդում ևր Ներսեսին՝ «Ի Մոսկօֆից եկօղաց լուր եղև մեզ. թէ Միքայէլն (sic!) այդ, ըստ առաջադրութեան առաջնորդին, անդրին հայոց լեզվի վարժապետ կարգեցեալ է ի յուսումնարանի անդ»** Ջալիբովը կանխում ևր դեպքերը, բայց չեր սխալվում։ Մատենադարանի վհհատիտյանի Լազարևների առաջ հարուցած հանձնարարականով Նալբանդյանը Մոսկվայում հայոց լեզվի կրտսեր ուսուցչի պաշտոն ստացավ ևրանց ճեմարանում։ Նույն տարվա հոկտեմբերին միայն, վորի համար անհրաժեշտ ցննդ ձեռք բերելու նպատակով անցել

---

* «Հայրենիք», 1901, Ա. յեր. 284—5.

** Ջալիբովի կաթ. արխիվ. 1853 թ. գործերի մեջ.

եր նախատես Պետերբուրգ և համապատասխան քննություն բռնել համալսարանում։

Նալբանդյանի հաջողությունը լազարևների մոտ ուներ իր պատճառները։ Հայտնի չե այդ զժտությունը, որը անցել եր այս պահին լազարև կեդրոնների և Ներսեսի միջև, ինչպես նաև այն բռնկամտությունը, որը հատատակել եր լազարևների և Նալբանդյանին հանձնարարող Վենետիկյանի միջև։ Վերջինս խախտելով կանոնադրական իրավունքը 1852 թվին կատարել եր Մուրատաձոր լազարևի կեդրոն ազգինների և նրա կեդրոն քահորդիների (Ինչիճանովի և Աբամելիքի) էչհատ պատկը, վորով բորբոքել եր իր զեմ Ներսեսի զայրույքը և միաժամանակ հակամարտություն հուզել սրա և լազարևների մեջ։

Մանրի ապրելուց պատանք անհայտ հեղինակի գրած մի վոտանավորը, վոր պատասխանում է քառամենայնի Մատթեոս Վենետիկյանի և նրան հովանավորող լազարևների ազգակործան ընթացքը.

Հնդիկոպոս Մատթեոսը,
Ներսեսի մեծ չարախոսը,
Լազարյանների բանով բռնվով
Փորից հարց ազգի վոսը։

Արձակից նախ յուր գնապանը՝
Մխիթար կոչյալ Նալպանդյանը։
Ի Պետերբուրգ և ի Մոսկով,
Վոր ուշեսան չինեն բանը։

Հետո և ինքն յեկավ գընաց,
Բայց մըտոքն կայր ստատանած։
Ասչուկին ասաց. «Հնդոպ մի անիր,
Ո՛վ Սըրբազան, այլ հանգիստ կաց։

«Մենք կայսերին յավ ծանոթ եմք.
Ենվ մեծերին նուչնպես մեծ եմք.
Ինչ ձեր կամքն և և ցանկությունն
Նոցա ձեռաք հենչա կատարեմք։

«Ենկնդցյաց յեմք հոգատարք,
Իշխանք ազգի արժանապատիվ,
Ենվ Թուրքիս կայսերներից
Ունեմք պնապես օրգնի ու վարձ։

«Ենքն Ներսես պատրիարգը
Վեր առնու ձեր վեզար կորգը,
Մենք ձեզ ազրուստ կտամք առատ,
Ըզպակսիր ձեր անվան հարգը։

Քիչ չորհնեն ըզպատկը,
Մենք բաց կանենմք մեր քրտակը,
Ինչ վոր ուզեմք՝ կըկատարվի
Ձի մեր կծզեն և և Վառակը։

Քեզ ավետիք, ազգ հայկազյան
Քո Մատենագը աբըբազան,
Մանկովմը հանգիստ նըստած,
Գըրում է նոր ավետարան*։

Հաս-չհասի այս վիճակը — հակամարտությունն ասիքին ևր, անշուշտ, բայց վոչ նրա պատճառը։ Անժառանգ ադատպատանների համար ըչհասած պատկն ինքյան միջոց ևր ամփոփելու տոհմի հարստությունն առկա մերձավորների շրջանում։ Ընկերցողական կանոնի միջամտությունը դալիս ևր, ընդհակառակը, ետաբերյ բաժին դարձնելու նրանց ատացվածքը։ Սակայն հաս-չհասի շուրջն առաջ յեկած բախումը լուրջ աշխարհ ևր հանում նաև փոխադարձ այն անբավականությունները, վոր կուտակվել էին տարիների ընթացքում Լազարև իշխանների և հայ-լուսավորչական յեկեղեցու պետերի միջև։

Լազարևները հայ առաջնորդների և հայ կաթոդիկոսների ժխտելին ևին։ Նրանցից և, վոր կախում ունեին Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ տերտերներին ու գործակատարները, նրանք և, վերատրին, վոր նշանակում էին և տապալում քեմի առաջնորդներին, և նրանք և, մեծ չափով, վոր առաջ էին քաշում կաթոդիկոսական քեկնածուներ և ազդում նրանց քաղաքականության վրա։ XVIII դարի վերջերին և XIX-ի սկզբներին, Ադրպեջանի և Ցեղրեմի առաջնորդության ժամանակ, նրանք կարող բլանչ էին առանում վերջիններիս առորագրության և անձական բարեհաճության ոգությամբ դիմումներ անում ազգի և յեկեղեցու անունից ռուս քաղաքական շրջաններին։ Ցեղրեմի և ըստ յերևույթին նաև Կարբեցու որոք նույն կարգի էրաց առորագրյալ կոնդակներ էին առանում նրանք նաև Ըջմիածնի կաթոդիկոսներից։

Այլ ևր Ներսեսի կաթոդիկոսության ժամանակ, վորը միահանձանորեն ևր վարում յեկեղեցու գործերը և հենվում անմիջականորեն կովկասահայ ազնվականության և առևտրա-վաշխառական բուրժուազիայի վրա։ Ցեղրե կարիք կար բարձրացրը հենարանի՝ այդպիսին նրա համար փոխարքա Վորոնցովն ևր, վորի գործիքն ևր և վորի շնորհիվ առաջադրում և յուծում ևր հանձնե ազ-

* Վառաձավորի մեջ հիշատակված Աչյունը՝ Աչյին ազան ևր՝ Աբրահամը Լազարևը, Վառակը, համանունն՝ Գևլեհանվոր։

պային-ֆեոդալական բարդ խնդիրներու։ Այստեղից և հենց, որ ծայր կը առնում Ներսեսի և Լազարևների հակամարտը, որը շարունակվից վաստոսեն նաև Ներսեսի հաջորդների — Մատթեոսի և Գևորգի օրոք, որոնք, կապված լինելով քյուրքահայ ամիրայական դասի ու կոմպրադորական բուրժուազիայի հետ, կարիք չէզացին զարձյալ Լազարևների մենաշնորհության։

Լազարևների վերաբերմամբ ընդմիսձեի գրաված դիրքի մեջ Ներսեսի օրերից ծայր առնող այս շրջադարձը մեծապես հարմարում էր նրանց տոհմային ինտերեսներին։ Լազարևները ոգտագործում էին հայ կղերի և վանականության վրա իրենց ունեցած ազդեցությունը՝ Բուլասատանում հարստություն, դիրք և պաշտոններ ձեռք բերելու համար, ինչպես և, ընդհակառակը, շահագործում էին իրենց գրաված պաշտոնը, դիրքն ու հարստությունը հայ ազգի և եկեղեցու գործերի վրա ազդելու նպատակով։ Ներկայիս մի առանձնություն էր այս, որ անում էր նաև յերկիսյայր մի մասնություն։ Լազարևները ազգասեր էին և միաժամանակ նաև տատրասեր։ «Ազգի բարերարներն» էին, բայց և չարաչար գամպրոններ ազգի շահերի դեմ։

XVIII գարի կեսերին, չվելով Պարսկաստանից. Բուլասատան, Լազարև-պապերը տակավին հետու իրենց վորդիների այս առաքինություններից ու արատներից, ծառայում էին բացառապես վտակն հարքաղքին։ Լազարևների տոհմային արխիվում պահվում է տակավին Նազարեթ Լազարևի վորդիներուց՝ Հարությունի, Ազազար և Մանուկ յեղբայրների՝ 1741—1760 թվականների առևտրական հաշվեմատյանը, «Բուլղամա» վերնագրով, վոր քնորոշում է լիովին Լազարևպապերին։ Մատյանը գրված է Նոր Ջուգայի բարբառով, պարսկական լեզվի ազդեցությամբ հագեցած, նպատակ ունի գարի յերանգը պեմքին։ Բազաքացիական պատերազմների ժխորից հեռացրված ամիրայանական էին Բուլղամաքի հեղինակները, իրանահայ մեծահարուստ խոջաներ, վորոնք, հանգրվան գտնելով Բուլասատանում, տարված էին բացառապես առևտրանքի ու գրամադրքի շրջանառության հոգսերով, ազատ ազգային կամ քաղաքական նկատառումներից և հավակնություններից։

Այլ էին նրանց անմիջական հաջորդները, Լազարև-հայրերը։ Հնչուն գրամին արանք կցել էին արդեն կալվածական հարստություն, խոջայական գազ ու բանիմանը փոխարինել հարստահրապան փարթիկի սառնակով։ Հարստություն գարձել էր արանց Աբևնքի գռները բախող ցարիզմի սիրելին. ազնվական գիրքի հետ մեկտեղ նրանց տրված էին դիպլոմատիական ու ռազմական բարձր պաշտոններ ու հանձնարարություններ։ Անդրկովկասի

նվաճման նախօրեին եր այդ, երբ ցարիզմը կապեր եր փնտրում հայկական վերնախավերի հետ և երբ վերջիններս պատահար կարող էին լինել ցարիզմին ամենից առաջ հենց իրենց ազգային-կուլտուրական առանձնահատկություններով։ Լազարև-հայրերը դեռ չէին կորցրել այդ առանձնահատկությունները։ Ճիշտ և, նրանց դրագրությունների մեջ Ջուղայի կենդանի բարբառը տեղ եր գտել մեռած գրաբարին, բայց հենց գրաբարն եր ժամանակի պաշտոնական բանավարության միջոցը։ Նրանք պահպանել էին հայկական բարք ու վարք, ազգային կրոն, ծես և միաժամանակ շահախնդրություն էին հայտաբերում ազգային և եկեղեցական իրավունքների պաշտպանության խնդրում։ «Ջարմանամ, — գրում եր 1813 Ք. հոկտ. 20-ին Քվակիր Նամակում Ճեկիմ Լազարևիչը իր վորդիներին — Իվան և Աբրահամիր Ճեկիմիչներին, — որ հայերէն գրություն ձեր գտնուցեալ էք քոտանըէն, ոչ ապագին բարուք է յինէն ձեզ ուսանիլ, որ լինիցէ քէ՝ գոր ինչ հայր առնէ, որդին նման սմին գործէ»*։ Հետաքրքրական դեմքեր էին առհասարակ Նամակի հեղինակ Ճեկիմ Լազարևիչը (1743—1826), ինչպես նաև նրա եղբայր Իվան Լազարևիչը։ Հայտնի չեն նրանց մասին ու ծրագիրները հայերի ազգային-քաղաքական անկախության խնդրի վերաբերմամբ։ Գործնականապես ուշադրավ և Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ եկեղեցիների կառուցումը նրանց ծախքով և մանավանդ նրանց առհմային անունը կրող ճեմարանի հիմնադրումը։ Միասնելով ցարիզմի արևելյան քաղաքականության շահերին, Լազարև-հայրերի նշանավոր այս ներկայացուցիչների հիմնադրած այդ ճեմարանը սկզբնապես կարևոր տեղ եր հատկացնում նաև հայերի ազգային-յուսավորական գործին։

Սակայն շատ բան փոխվեց հայերդների, Լազարև-վորդիների օրոք։ Սրանց օրոք խուճապավ հետզհետե Լազարևների ազգային նկարագիրը։ Ճեկիմ Լազարևիչի բազմաթիվ ազգականներից ու ազգիկներից հայերեն շատ-քիչ գիտեր միայն Աբրահամիր Ճեկիմիչը։ Իվան, Լազար, Աբոտեմի Ճեկիմիչները գրում եին բացառապես միայն ռուսերեն կամ ֆրանսերեն։ Իվան և Լազար Ճեկիմիչները ամուսնացան ռուս ազնվականուհիների հետ։ Ռուս կամ ռուսացած ազնվականների զեռացին Ճեկիմ Լազարևիչն և նրա քրոջ—Աննա Լազարևնայի—ազգիկներից շատերը։ Իր «Ազգապատումն»-ի մեջ հասնելով 1871 թվականին կղերամիտ պատրիարք Մ. Մանդյանը արձանագրում և սարսափով թե՝ այդ տարվա հոկտեմբերին Բրյուսելում մեռավ Լազար Ճեկիմիչը՝ «հետ քննդունելով

* Լազարևների արխիվ, գիրք 107, վավերագիր 13.

գործը հաղորդությունն ի ուս քահանայէն, իսկ մի յերկուս ամիս անց, նույն տարվա դեկտեմբերին, Պետերբուրգում մեռավ Արխատաիսար Եկեղեցին՝ տառանց քննությանյ գործը հաղորդությունն։

Իրենց սոցիալական դիրքով Հազարն-վորդիները մեծահարուստ կալվածատերեր ու ֆաբրիկատներ չէին միայն, այլև՝ պետական ծառայության մեջ գտնվող պետվորականներ ու բարձր պաշտոնատարներ։ Արտեմի Եկեղեցին սպանվեց 1813 թվին, Հայպղծի հակառակության ժամանակ, վորպես ուս սպա։ Հազար Եկեղեցին, վոր 1828 թ. դեկտեմբեր պարսկահայերի գազթը Անդրկովկաս, գնդապետի աստիճան ուներ։ Իվան և Արիստարքոս Եկեղեցիները, Հազարյան ճեմարանի տաղտապաշ-հոգաբարձուները, կամերյունկերի և իսկական գաղտնի խորհրդականի աստիճանի հասան։ Հազարճենների արխիվում պահվել են Մալերանակու, Արակչեյեվի և Բենկենդորֆի գրանց գրած մանրամասն նամակները։ Հազարճեններ-վորդիները մասնակցում էին պալատական խնճույքներին և սրբքում բանկետներ, վորոնց մասնակցում էին ցարի մերձավորները։ Անդրկովկասի նվաճումից առաջ նրանք բարեբախտություն էին համարում փոքրիկ այս կերուխումը, ուտած և ամապարում էին գուռնա փչելով ծանուցում անել այդ մասին միամիտ ազգին։ Այսպես 1823 թվի մայիսի 23-ին գրած մի նամակում Իվան և Արիստարքոս Եկեղեցիները ավետում էին Ռուսաստանի հայ քաղաքակիր աստվածորդին, վոր վերջին յերկու ամսվա ընթացքում իրանց մոտ ճաշել են չորս անգամ գրաֆ Արակչեյեվը, գրաֆ Կոչուբեյը, կնյազ Կուրակինը, մինիստր Լաբանովը և Գոլիցինները, Ալեքսանդրին ևս պիտի կրաֆ Արակչեյեվին է առաջին սիրելի և աչ քաղաքակիր կայսերը, որև դեռ սիրէ իրրև գերադասատ եղբայրս իւր և է զօր հանդարտ քնէ մնգա։ Նույն նամակում Իվան և Արիստարքոս յեղբայրները գրում են թե մտադիր են անով-անդով փոխադրվել Մոսկվայից Պետերբուրգ՝ «Քանզի ի լինել մեր հուպ առ իշխանս՝ նա գիւրին յոգիցի մեզ ծառայել առքուքնան և բարձրանալ աստիճանէ յաստիճան, օգտակար և հոգատար լինել ամենայն գործոց սիրելի հասարակութենան մերոյ և մերոյ ակնեցուոյ սրբոյ, որում քան շատից ծնօղաց մերոց նուիրեալ եմք զաւուրս մեր և կարողութիւնս*։ Հազարն յեղբայրները կատարելին, իրոք, իրենց մատղությունը և Պետերբուրգի շրջապատը նպաստեց, իսկապես, նրանց կատիրայի հաջողությանը։ Բայց վորևե բան շահեցին գրաֆներից «ազգը» կամ «եկեղեցին», վորոնց անունով յերդվում էին նրանք։ Հատկապես բնորոշ և Հազարյանների ուսաֆիկատորական

* Հազ. արխիվ, դիրք XVI, № 166.

շրջապատված Անդրկովկասի նվաճումից հետո նրանք Արտիշևների և Բենկենդորֆի խնամակալության տակ դրին ազգի «չքավոր մանուկների» անունով հիմնված ճեմարանը, և յերբ ներկայիս կաթողիկոսները պահանջում եյին իրենց իրավասությանը յենթարկել ճեմարանը՝ Արիստաֆոր Բեկիմիչը արհամարհական այս խոսքերը մակագրեց հիմարական այդ դիմումի վրա՝ „Отказано по неудобству и неприличию, соединить светские с духовным армянским заведением вредно. Тем более что Лазаревский институт процветает без всякого участия армян и их духовенства. Русских платящих пансионных и других наций достаточно армян состоятельных и богатых; пускай они скупятся, или отдают в другие заведения". Հոգևոր և աշխարհական հոգատարների այս հակամարտության մեջ ներհակությանը ճեմարանի վարչության շուրջը չեր միայն, այլ և յեկեղեցու վարչության շուրջը: Արիստաֆոր Բեկիմիչի նամակների մեջ կան բազմաթիվ գրություններ, որոնք ամենաուշ քննադատություններն են պարունակում ներկայիս վարչական և անտեսական սիստեմի մասին: Նա մերկացնում եր հատկապես նրանց նեպոտիզմը և յեկեղեցական գրաճների ու քանդագործը իրենների քալանը: Արիստաֆոր Լազարևը գայրույթով եր արձանագրում այն փաստը, որ, մոտալուտյան տարով իր տոհմի ծառայությունները, հարստությունն ու դիրքը, կաթողիկոսները շրջապատում են իրենց մարդկանցով, որոնցից իրական վոչ մի օգուտ չի սպասում ազգին կամ յեկեղեցուն, — „ибо без просвещения в науках, без образования, без средств и без капиталов мало успеешь в одних только обманчивых надеждах и предположениях, когда ни те, ни другие не имеют законных оснований"*. Արիստաֆոր Բեկիմիչի կարծիքով կաթողիկոսների վարքագիծն ե հենց, որ պատճառ և դարձել յեկեղեցու հեղինակության անկմանը, նրա կազմալուծմանը, որքատորի ծավալվող գավանաբանական յերկպառակությունների և այլն: Սրանով և բացատրում նա կաթոլիկական և բողոքական շարժման հաղթությունները ներկայիս քրիստոնեության մեջ՝ Շամախում, Շուշում և այլուր**. Սակայն Լազարև-վորդիները չեն սահմանափակվում միայն յեկեղեցու վարչական-անտեսական ոլորտի քննադատությամբ: Նրանց գրիչները նաև նրա գավանաբանական հայացքների հերյուրանքներին Բեկիմ Լազարևիչն ե, որ ատրպատրիոտով յեկեղեցին ազգայնության սկզբունքին, գտատպարտում եր գավանա-

* Հոգ. տրքվ. գիրք I. №2.
** Ն. տ. №2.

յոնական խորհրդանիշ քյուններով և հանձնարարում ազգին հայ յուսամոլչական նեղմտութեան փոխարին՝ ազգային-քաղաքական յայտնախոհութեան: Նրա հրավերով ճեմարանի ուսուցչական խմբի մեջ մեզ տան հայ-գնչու Հարութեան Ալամդարյանը, կաթոլիկ յնկեղեցու ծոցից յեյած Սերոբի վարդապետն ու Մալչանեթյանը: Ուսուցչութեան առանձնելու հրավեր ուղարկեց նա հայ կաթոլիկ Հակոբ Շահան-Զրոխեանցին և մխիթարյան վարդապետներին: Վերջիններին ուղված նամակներում XIX դարի սկզբներին Ճեկիմ Լազարևիչը հայտնում էր ազգի և կրոնի հարաբերութեան մասին տեսակետները, որոնք քաղաքացիութեան առացան հայ կյանքում միայն նույն դարի վերջերին: Ընորոշ և ուսկյին, որ ռուսիֆիկացիայի ուղին բռնած նրա զավակների որոք հոր հայտնաբերած յայտնախոհութեանը հայ և ռուս յնկեղեցիները միացնելու մտայնութեան կիրպատրանք առած: Իվան և Պրիստաքեր Ճեկիմիչների քյքներում պահվել են մի շարք հայ գործիչների — Մ. Կյումուշխանեցու, Մալչանեթյանի, Ալ. Խուդաբաշևի, Կարապետ Շահնազարյանի և Սա. Նազարյանցի — Լազարևների հանձնարարութեամբ գրված բնագրման տեղեկագրերը, որոնք յուսադրում էին հայ յնկեղեցու դավանարանութեան խնդիրները և շրջանցում առանձնապես հայ և հույն յնկեղեցու տարաձայնութեանները ու չփման կետերը: Ընդհում և, որ Լազարև-վորգինները կշռում էին յնկեղեցիների միութեան հնարավորութեանը, անդադում հնարավորը իրականացնելու ուղինները... Մատենադարանի ձեռագրերի ճեկիմիչը, ավարտելով յերկար տարիների ընթացքում տարած նախապատրաստական այս աշխատանքը, գրավոր գիմում ուղարկեց Ընկիսիցին, որտեղ առաջարկում էր փոփոխութեանները մացնել հայ յնկեղեցական ծեսերի և արարողութեանների մեջ: Մեր ձեռքի տակ կա Մատենադարանի 1860 թ. մայիսի 20-ին Պրիստաքեր Լազարևին ուղած կարևոր նամակը, գրված վճռական ու խիստ մի տոնով, որ խորապես վիրավորական պիտի յիներ պատվիրանը ազգասերի համար:

Լազարևների և Ընկիսիցի միջև առաջացած և տարիների ընթացքում աճող այս հակամարտութեանն ի ահա, որ ոգտագործեցին Ներսեսի հակառակորդները ու Նալբանդյանի բարեկամները — Վեհապետյանը և Սա. Նազարյանցը — կաթոլիկոսի յերեսից փախստի գիմած ճնապարհը դարի համար հանդիման գտնելու նպատակով: Լազարևների պաշտպանութեանը վերին աստիճանի դժվարացրեց, իհկապես, Ներսեսի և արքեպիսկոպոսների վիճակը: Պատվիրութեան ատրքելով Գաբրիել Պատկանյանին գեմ, Ալիքը

կարոզացել եր անվտանգ գարձնել յեռանդուն այս հակառակորդին։ 1853 Թ. ոգոստոսի 11-ին Պատկանյանը ձերբակալությամբ յեն-թարկվեց՝ մեղադրվելով Թալիրի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեջ։ Տասնյակ տարիների ընթացքում մատնված եր կալանքի, աքսորի ու լիակատար հասարակական չեզոքացման։ Բնորոշ և, որ Լազարևները չանք գործադրեցին հատուկ միջամտությամբ մեղմացնել քահանայի վիճակը։ Հակառակորդները չսահմանափակվեցին Պատկանյանի կղզիացումով։ Հրապարակի վրա Թացել եր տակավին Վհոսպեսյանը և մանավանդ նրա պլոտավոր հրահրիչը — Հանդուգն տիրացուն, որին Հովանավորում եյին գործակալ նույն Լազարևները։ Թալիրովը տեղեկացնում եր Ներսեսին, թե Պատկանյանին վերագրվող հանցագործությանը մասնակից և համաբուժնան Վհոսպեսյանին, սակայն ստիպված է լռել այդ մասին, տեղի տալով կաթողիկոսի հրահանգին։ Զգկացին մեր վասն մասնակցությանն նաև վիճակավորին, ի բաց հեռացուցաք ամենևին ի բերանոյ մերմէ և ի մտաց ամենայն ակնածությամբ տուր հրամանաց ձեռնումդ վհոսպեսյանց,— գրում եր Թալիրովը Ներսեսին 1853 Թ. սեպտ. 18-ին*, վորով հայտնի յե դառնում Ներսեսի այն յերկյուղը թե յեպիսկոպոսի շրջանքին փաթաթվելիք ծանր հանցագործությունը կարող եր, ըստ ցն, անվտանգ գարձնել հակառակորդին, բայց և միաժամանակ վտանգել կղերի հավաքական շահը։ Նման փոփիանկատությունները վերանում եյին, հարկավ, յեկեղեցու փոքրավորների վերաբերմամբ։ 1853 Թ. նոյեմբերի 17-ին Զալալյան վարդապետը նոր Նախիջևանից գրում եր Մոսերին ԵՅեղիայս մագիստրոսին պահանջելաց ի՝ պօլիցայէն՝ Մոսկուայ առաքել առ ինքն զառահակ նալբանդյանն և գարմանամ՝ թե գիւրիդ ապահանք (խոսքը Լազարևների մասին եվ Ա. Հ.) գնոյն օրինակ՝ անարժանն կացուցանեն վարժապետ մատաղ և քնքոյշ մանկանց, որ չգիտէ ինչ առնել, եթէ վոչ ապահանել զարարչականութիւնս առջին գլխովին, որ գառն է քան զմահ։ Փոքր ինչ հետո, դեկտեմբերի 8-ին Զալալյանը, պատասխանելով Մոսերի ինչ վոր մի գրությանը, ուղարկում և նրան Մոսկվայի վոստիկանության անունով մագիստրատից առացած քղքների համարը։ Եվս յուսամ,— գրում և Զալալյանը,— որպէս գուք՝ նոյնպես նորին գերազանցութիւնն Ն. Ց. Էմինեան (այսինքն՝ Մ. Էմին. Ա. Հ.) չարժեսջ հոգվով հայրենասիրութեան հեռացուցանել զղոյնպիսի անձն ի վարժապետական պաշտոնէ՝ խնայելով միանգամայն ի մաքուր և յանարատ բարոյականութիւն արդարամիտ մարդկանցս։ Մոսերի արխիվում պահված արագրություն-

* Նրմխածնի արխիվ, 1853 Թ. գործեր։

Ներկայ պարզվում է, որ նա անընդհատ պատասխանում էր Զաքարյանի դիմումներին և իր հերթին խնդրում աշխատանք տանում Նալբանդյանի գնահ. Նա որպեսզի Նալբանդյանի մասին Մանրը պրոբլեմներ և ուղարկել Զալալյանին 1853 թ. նոյեմբերի 9-ին, 23-ին, դեկտեմբերի 21-ին, 1854 թ. հունվարի 14-ին, 25-ին, մարտի 1-ին: Ենթադրում է պարզել, որ նույն այդ ժամանակահատվածում Մանրը նամակներ է գրել Նալբանդյանի վերաբերմամբ Պետերբուրգ՝ Հովհ. Լազարևին, Դիլիջանովին և Ալթունյան վարդապետին, Թիֆլիս՝ Կարինյանին, Մոսկվա Սայաթ-Նովյան քահանային և Ներսես Աշտարակեցուն: 1854 թ. հունվարի 25-ին Մանրն արձանագրում է որպեսզի «Ես Սարգիս վ. Զալալյան ծանուցանք պետրանդյանի ըմբռնելը... ն. ս. հունվարի 29-ին՝ «Ես Հովհ. Լազարյան ի Ս. Պ. Բուրգ. ազգումն գրուշացուցիչ Առ Իվան Դուխինիչ Տելյանևանց ի Պ. Բուրգ. ի նոյն միտս Առ Սարգիս վ. Զալալեան ի նոր Նախիջևան ազգումն գանցիկ Նալբանդեանէ և այլն:

Զալալյանի և Մանրյանի ջանքերը՝ խանգարելու Նալբանդյանի գործունեան պաշտոնը անմիջական արդյունք չտվին: Հաջորդ տարվա փետրվարին 5-ին թվագրված նամակում այդ մասին և ակնարկում Զալալյանը՝ «Գոյի չէ թե քեզմեամիան այն պաշտպանէ առահասին և բարեկամ նոյնպիսի առաքինատուրկ անարժան պատանուց, սրենեն չէ ինքեան բարեկամս: «Քեզմեամիանց քան յերևույթին Մանրն և Զալալյանի յերրենեի բարեկամ Ստ. Նազարյանցն եր, որ 1853 թ., ծանոթանալով Նալբանդյանի հետ, դիմակցություն եր կնդել նրա հետ, Ներսեսի և յուրայիններեի դեմ:

Լազարյան հեմարանի գիվանի թղթերից յերևում է, որ քաղաքագետի կարգադրությամբ տակավին հունվարի 23-ին քաղաքամասի պետ Դեմիդովը, ձերբակալել և վոստիկանատուն եր տարել Նալբանդյանին՝ ն. Նախիջևանի մագիստրատի պահանջի համաձայն նրան հատուկ պահակախմբով ընկերացնել ուղարկելու համար: Արդյոք ձերբակալածի հիվանդությանն պատճառով եր, ինչպես ասված է մի տեղ, թե Լազարևների միջամտությանն հետևանքով, ինչպես հետագայում պնդում էին վերջիններս, վոստիկանությունը, հենվելով Ստ. Նազարյանցի և Ալամխանյանի յերաշխավորությանն և այն փաստի վրա, որ ինչ որ հնարքով Սինոդի վճռով Նալբանդյանը արձակված եր հոգևոր կոչումից, ուստի և ազատ էհոգևոր իշխանությանն իրավասությունից, բաց և քաղնում նրան*: Զալալյանի ուղղած «Պատուն մի պրոբլեմյան մնչ

* Հմմ. նաև Մ. Նալբանդ-անի «Հոգևոր Փարպեցու քղթի բարգմանության առաջաբանը, յեր. 11 և 8ետ. Տահագիզ. «Մ. Ղ. Նալբանդյան», Մոսկվա, 1897, յեր. 33 և հետ.

Մանրյանը գրում էր, թե Նազարյանցի չանքերով Նալբանդյանի պաշտպանությունն իր ձեռքն է առել Դելյանովը և համապատասխան կերպով ազդել նաև ճեմարանի հոգաբարձու Հովհ. Լազարևի վրա, վորը հայտնել է Ներսեսին, թե Նալբանդյանը ակար և մարմնով և դրանից անկախ՝ վորպես հոգևոր կոչումից արձակված՝ ազատ Սինոդի և կաթողիկոսի իրավասությունից։

Սինոդի արխիվում պահվել է, հիրավի, Հովհաննես Լազարևի փետրվարի 12-ին Ներսեսին ուղղած նամակը։ Լազարևը քննդրում է հայտնել իրեն Նալբանդյանի մեղքը և նրա դեմ յոգած մեղադրանքների հիմքերը, «վՈՐՔ իրավի վկայել յանցաւոր իցէ Նալբանդեանը, — գրում է Լազարևը,— արդարացիս ննջարկելի է նա ընդ պատժովք յուզդութիւն ինքեան. իսկ քէ ոչ՝ ըստ խոցի մատց ապօրէն է ոգորման ոէր, հալածել զնա ի Տփղիզ. և առիթ բամբասանաց վիճակի հոգևորական ազգի մերում։ Գրեցէք քննդրեմ Թիֆլիզոյ քաղաքական կառավարութեան, զի նա իւրմէ կողմանէ հաղորդեսցէ Մոսկովու քաղաքական կառավարութեան, և յանձնել զնալբանդեանն ի հաստատեալ պատասխանատուին ուր քննել զհանցանսն և զգործ նորին՝ քէ ճշմարտեսցէն ի վերա նորա յանցանք՝ յայնժամ անկանի նա ընդ պատժովք. իսկ եթէ ոչ, արդարդեսցի ոէր, այսու եղանակաւ ընդ ձեռն նորուն պայծառափայլութեան պահանջեալն զնա ի Թիֆլիզ մերով որդիական հաւատարմութեամբ հաւատամ սոսնձել զձեզ՝ համարի խոպան անպատշաճութիւն և անվայելչական կարգի ընթացից հոգևորական դասուդ Քեզնա՝ անհամաձայն օրինաց և ի վերայ վերոյիշեալ հրովարտակի Սինոդիս»։ Մանրի ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ Նալբանդյանին իսկ, քաղցնելով ընկճածին կանչվելու բուն պատճառը, համոզել էր Դելյանովին թե՝ հալածվում է հենց նրա պահի պատճառով, վորի քուրլովությունը ինքն էր իբր պլուկ հանել։ Մանրը հայտնում է, իբր թե Դելյանովը մեկոցների չար գիմել նուիրելուկ կոլեժսկի ռեգիստրատորի ատաքան ձեռք բերելու Նալբանդյանի համար, նպատակ ունենալով գրանով միանգամայն անխոցելի գարձնելու նրան։ «Ես, գայտոիկ լսելով առահկն,— ավելացնում է Մանրը,— առավել ևս համարձակութիւն առեալ ընկի ի քաղաքիս, և որ զգալի ևս ճանաչողաց գպատիվ և գանպատուութիւն համազգային՝ յանդգնագոյնս բարբառի գանձնէ՝ պարծելով և հրատարակելով ամենուրեք, թէ, ասացեալն իւր ներսէս չունի իրավունս և վոչ իսկ իշխանութիւն՝ կոչելու զինքն յատյան իւր. և թէ ոչինչ չէ նորա ծառայ, չէ ընդ իշխանութեամբ նորա և այլն։

* Սինոդի Գոնդ, 1852, № 12, թերթ 63 և հետ.

Ու. գձկնչ՝ որպէս և գմնծարու. ապա Ցարուքիւն Գաղուանան Ջալի-
պնանց՝ անհամեստ գողանչէ, գնրկուանող համարելով գիւր քչնա-
մին և այլնա։

Մանրի քաղած քաղքերի մնչ մեր ուշադրութիւնը գրավում է
յամբասանքներով լի մի այլ գրութիւն։ Ըստ յիշեալին գա
նրա այն նամակի անագրութիւնն է, վոր ուղղվել եր Գնչիանովին։
Այստեղ ասված է, վոր Նախիչևանից, Ղզմիածնից և Քիզլիզից բազ-
մաքիվ անգնկութիւններ են առաջվել Նալբանդեանի մասին,
վոր միտքերում հաստատում են նրա դեմ յնդած մեղադրանքները.
նա մասնակից և խորհրդակից է յեղել Ջալիբի դեմ կազմակերպ-
ված մահափորձի մնչ, նախատական նամակներ է գրել կաթողի-
կոսի դեմ, կաշառք առացել շատերից այս կամ այն գործը գլուխ
բերելու համար. պատճառ յեղել կաթողիկոսի և քեմանկեչի, ինչ-
պես նաև անբոանների և ժողովրդի մնչ ծագած խռովութիւն-
ներին. խուսափելով կաթողիկոսի հրամաններից փախել և անից առել,
գատաքից քաղաք և փոփոխել ընդ ամին իր ազգանունը. քաղցնելով
իր այս հանցանքները, նա ջանք և գործ գնում իր ճարտասանու-
թիւնով համոզացնել՝ քե Ղզմիածին կանչվելու պատճառը ճշմար-
տութիւն է և այլն։ Ցնքե Նալբանդեանը պահվի Մոսկվայում մեծ
ամաչ և քե Գնչիանովի, քե Լազարևների և քե ճեմարանի համար։
Գատուհաս մեռչը կարող և միայն պատճառ գտնող մեծամեծ խոս-
վութիւններին, վոր ծպիտի ծագնե և պատճառս անընդոյղ շատախո-
սութիւանց, քամնանց և խռովարարութիւանց նորա, վորպէս արդէն
խոկ սկսան երևիլ նշանքներ,— գրում եր Մաերը։

Ներսեսը խորամանկ վերաբերվել եր Լազարևից ստացած նամակի
առիթով։ Այդ մասին և վկայում Լազարևին ուղղած նրա 1854 թ.
սեպտեմբերի 5-ին Քիզլիզից ուղարկած կոնդակը։ Ըստ կոնդակի՝ Լա-
զարևը իբր թե համարել եր կաթողիկոսին ոտնձանքի պարտաւո-
րութիւանց ամենից իւրում կոչմանց, հալածիչ, անբարեչտ, անիրաւ,
ազէտ օրինաց և կանոնաց հաստատուչց իւրում եկեղեցական իշխա-
նութիւանցն։ Կոնդակը վերջանում է այս խոսքերով. «Քանզի ոչնչով
գձեր գերազանցութիւնն՝ ոչ լինել անհնաւ ձեր ընդ մեզ վարդնչական
հայրենական սուրբ սիրոյն և ոչ արժանաւոր ձերում գերազանցու-
թիւանն ճանաչել գհոգևնական գեղեկութեանն ընդհանուր հայոց
ընդ մեզ վիճակաւորի Նոր Նախիջևանայ և Բեսարաբիոյ սրբազան
Մատթէոս եպիսկոպոսի՝ ձեզ քաջածանօթ, և ձեռք գործառնել
անծանօթին պարտաւորութիւանց իւրում կոչմանց՝ անհնամատակա-
րութիւն եկեղեցւոյ հայրենեաց և կանոնաց եկեղեցականաց, և ամե-
նևին անարժան համարիլ վասն Միքայէլ Նալբանդեանց անզգա-
մուլ գպրի յանձնեցելոյ գատաստութիւանց կայսերահրամանաւ տեսնել

Սինոդի Էջմիածնի պարտաւորել գմնզ խնդրել զգներազօր հովանաւորութիւն իւրոյ կայսերական մեծութենան առ պաշտպանութիւն մերում կաթոլիկոսական և պատրիարգական արժանաւորութենանց, զոր ոչ ընաւ ներկից ինձ իմով անհոգութենամբ քոզուլ ընդ ոտիւք Մաաքէոս եպիսկոպոսի և հարազատի նորա Միքայէլ ազգասեաց գպրի՝ որ ի վեց ամաց հետէ զասանի հանդիսաւոր իւրումն հանգըստութենանց օժանդակութեամբ յանձնարարել զինն գնա պաշտպանութենանց ձերում գերազանցութենան, զոր եթէ արդէս պաշտպանեալ լոտ այսմ ձերում գրութենան՝ ունկնգիք պաշտպանել գարձեալ, և ոչ բարեհաճեցիք համաձայն խոստմանցն ձերոց վասն առաքելոյ գնա ի Միպիր՝ առաքել գնա ի Սինոդն Էջմիածնի*,

Ներսեսի այս կոնդակը ցուցց և տալիս, թե վորքան խորն եր Ներսեսի քշնամանքը գեպի Վեհապետյանն ու նրա գինակիցը՝ Նալբանդյանը։ Սուր իրավունքները պաշտպանելու համար կաթողիկոսը սպառնում եր գիմել ուղղակի Նիկոլայ I-ին, յերբ Հազարբեկը հետ չկենար իր գրաված գիրքից և գլուխ չբերի յերբ միչ այն խոստումը, վոր ինչպես յերևում է, յերբեմն տված և յեղել կաթողիկոսին — Միրիր քշելու Նալբանդյանին — այլ գեթ այն խնդիրը, վորով գիմում է նրան կաթողիկոսը, այսինքն՝ վոտախանութեան հակոդութեան տակ Մոսկվայից Էջմիածին ուղարկելու տազնապալի գպրին։ Ուշադրութեան արժանի է նաև Ներսեսի՝ Մանրին գրած մի նամակից։ Ջ. Մանրյանը հավատացնում եր հետազոտում, թե Նալբանդյանը տպիսի մարդասիրական գատի յենթարկվելը, յերբե չհասներ կաթողիկոսի մահը**։ Մեր ձեռքի տակ չկան առայժմ այս պնդումը հաստատող նյութեր։ Սակայն պետք է նկատենք, վոր Հազարբեկները շարունակում եյին պաշտպանութեան ցուցց տալ Նալբանդյանին, քեկուզ և մեղմում եյին այդ պաշտպանութիւնը՝ հետացնելով արան իրենց հակոդութիւնը յենթական ճնշումներից։ Ներսեսից առավել Հազարբեկների վրա պետք է վոր ազդեր, հարկավ, ազգային-կղերական գատի գործ գրած ճնշումը։ Ինչպես պատմում է Զալեսյանին գրած իր նամակում Մանրը, Մոսկվայի ազդեցիկ հայերը հասկացնել եյին տալիս Ներսեսին, թե վորքան անհարմար է և վտանգավոր՝ պաշտպանել կաթողիկոսի գեմ նրա անենչան տորտոզրյալին։ Ետ յերևույթին այս պատճառով եր հենց, վոր

* Էջմիածնի կաթ. արխիվ, Սինոդի ֆոնդ. 1852, Дело по распр. отд. № 12, лист 66.

** «Փարոս Հայաստանեաց», 1881, № 2, յեր. 14.

Լազարևներըը նպատակահարմար գտան՝ հետու պահել Նալբանդյանին ճեմարանից։ Փաստ է, որ տակավին 1854 թվի սկզբին տեղի ունեցած ձերբակալությունից հետո Նալբանդյանն իր ստանձնած պաշտոնի մեջ չեր այլևս։ Զալեսյանին ուղղած մի նամակում Մահերը գրում եր այդ առիթով՝ «Այժմ Նալբանդեանն անգործ և անեղաշատն և գնահի ի միում ի տանց ճեմարանին՝ ստանալով ամսական ռուբլու չափրուտա անձին, թէև ինքն ևս ունի ասանց հարստութիւն գրամոց՝ առաւել քան զ... հազար արծաթ ռուբլեացս»։

Նալբանդյանի հետաքրքրությանը մասին արվող այս ակնարկը բնորոշ գրպարտությունն է, որ արվում եր քիմիական քարտուղարի վրա ամեն ձևերու մատնություններ... Միաժամանակ շարունակվում եր քաղաքական հալածանքը։ Վորոնցովի դիմումով Տպագրության քաղաքականության կոմիտեն պահանջում եր նորից՝ ձերբակալել և կռվկաս ուղարկել Նալբանդյանին։ Մոսկվայի վոստիկանապետությունը շարունակ հակդեմ եր պահում գրանը։ 1853 թ. մարտին վոստիկանապետը փորձել եր կատարել Տպագրության խնդիրը, բայց հանդիպել եր Լազարևների դիմադրությանը։ Ճեմարանի վարչության մի գրություններից տեղեկանում ենք, միաժամանակ, որ Նալբանդյանը փաստորեն հեռացված եր դասատվություններից Լազարևի համաձայնությամբ՝ ասելով դասքիակցությունից ազատ պահելու նկատառումով, թեև մինչև 1854 թ. սեպտեմբեր 11-ը ձեռագրերն շարունակում եր դասատու համարվել ու ռոճիկ ստանալ ճեմարանի վարչությունից*։

Պարզ է, որ միանգամայն դուր չեկին անցել Զալեսյանի Մահերի և ընկ. Լանգերը։ Լազարևների հովանավորությունը հետագայում ամենաանսպասելի ձևերով, որ երանք ժամանցությունն ցույց տվին ճեմարանից հեռացվածը Նալբանդյանին՝ ազատ ունկնդիր դրվելու Մոսկվայի համալսարանում... Քսան-հինգ տարի անց, յերբ ակադ. լույս տեսնել էֆտսախափյլդ-ը Արիստարխ Լազարևը գրքում եր, որ ժամանակին ինքը և իր յեղբայրը հավանաբար եչեռատկարդ Նալբանդյանին։ 1858 թվի վերջերին Քաշտուտը Լազարևը Ներսեսի ասիրեցիներից մեկին, ք. Սոգոմոն Տեր Ղուկասյանցին** ուղղած մի նամակում էֆյուսխափյլդ-ը խմբագրող Նազարյանցի և նրա գլխավոր աշխատակցի — Նալբանդյանի մասին գրում եր այսպիսի տողեր. „Г. Назарьянц ученъ, но неблагоразумен, трудолюбив, но упорен и строптив. Вместо того, чтобы с пользою сеять свои знания, он возро-

* Моск. Обл. Архив, վերը նշած գործը։

** Տեր Ղուկասյանի մասին տես. Ա. Տերէկյանի «Պատմութիւն 75-ամյա գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգևոր գպրոցի», Թիֆլիզ, 1888, յեր. 490 և հետ.

ждает распри, воспламеняет раздоры и ненависть. Вместо того, чтобы избрать себе достойных сотрудников: г. Мсера, г. Эмина и других, г. Назарьянц, пригласив в сообщники вредного Налбандова, которого патриарх Нерсес через наместника, князя Воронцова, и через министерство требовал переслать через полицию в Тифлис и Эчмиадзин к суду, и которого мы с покойным братом избавили и защитили по ошибке, по убедительным просьбам и письмам архиерея Матфея".

Կարծում ենք այլևս պարզ է „Ну хорошо!" վոտանավորի կապը վերը նկարագրած դեպքերի և գիմքերի հետ։ Վոտանավորը նկարագրում է Մ. Նալբանդյանի վոտիկանական փնտռումի հետ կապված քնորոշ մի նկիզոդ։ Հրահանգ առանալով գոնել և ձերբակալել Մոսկվայում քաղվող հայ ազգասեր Նալբանդյանին՝ վոտիկանատան պետները գիմել էին հայոց յեկեղեցին և հարցում արել ազգային-ի մասին գեկավարող քահանային։ Վերջինս, Նալբանդյանի համաքաղաքացին և նրա անձնական բարեկամը, խուսափողական պատասխան էր տվել և նախազգուշացնելով Նալբանդյանին, պատսպարել նրան իր տանը։ Վոտիկանությունը գիմում է այնուհետև Ցեկուլովին, վոր յեկեղեցու դռնապահ էր և ճեմարանի տեսակ մշտամատակ։ Նալբանդյանը ապրում էր ճեմարանի շենքում և, ինչպես շեշտում էր Մոսկվայի քաղաքապետը՝ առանց անցագրի — „без всякого письменного вида" — և առանց ցուցակագրված լինելու վոտիկանատանը։ Ճեմարանի տեսակը պատասխանատու էր այս զանցառության գիմաց, ուստի և շահագրգռված՝ վոտիկանության առաջ հայտ բերելու կենվորի ուր լինելը։ Սակայն Ցեկուլովի վրա ազդում էր նաև Նալբանդյանին հակառակորդ քանակի կազմակերպած հատարակական կարծիքը։ Մահվի օրագրություններին մեջ 1856 թ. հունվարի 14-ի ներքո կարդում ենք գարձյալ. «Առ Ս. վ. Զալալեանց, ի նոր Նախիջևան. Գատասխանի գրութեան ի 23-էն գեկտեմբերի անցեալ ամի։ Գրեցի վասն Նալբանդեանին, զի գրեաց առ Ցեկուլեաչ։ Փետրվարի 25-ին Մահվը գրում է. «Առ Ս. վ. Զալալյանց. ի յՈղեստաս կամ ի Գիշնև։ Գատասխանի գրութեանցն ի 5-էն ամսոյս։ Մանուշակ գեսիլն մեր քնդ հոգարարձուին գկարևորացն... Եւ ի սմին եղեալ զգիրն Ցեկուլովի, խնդրեցաք ծանուցանել զառացմանէն։ Գրելուց հետո, չգիտենք ինչու, Մահվը ընդել էր գբչով վերջին նախազատությունը։ Գարզ է, համենայն գեպս, վոր արգեն վորոշ կապ էր առեգծվել Զալալյանի և Ցեկուլովի միջև։ Այդ մասին և

վկայում նաև „Ну хорошо!"-ն, որտեղ վերջինիս քերնում դրված է ածականը „опытной" վարպետների մասին։

Ենկուլովի խորհրդանշական դեմքը Նալբանդյանին հիշեցնում էր յուրաքանչյուր հոտոտող հնարավոր մի այլ յերեցփոխ-պաշտոնյայի, մասիրովի, մուշքեր Ենկուլովը, անշուշտ միլիոնատեր չէր, ինչպես նրա ն. նախիջևանի կոլեգան, բայց ուներ էիշտ նրա հասկացողությունը յնկերցության և մեծատուններին փոխհարաբերության մասին, և արհամարում էր անշուշտ 1848 թվից հետո ջնջանելների հնարած „республика"-ն՝ համոզված էև

„Республика ведь у нас
существует официально".

Միայն Ենկուլովը վնասակար ազատականների յերկյուղած ծառան էր, տերոց հարաբերությունների և տերոց կարգերի նեցուկն ու պահապանը։ Մանրի չափ նա ևս ղգացել էր „молодой человек"-ի — Նալբանդյանի — ճամարտասանության զորությունը, ընդա ածելու պես կարողը լեզվի հարվածները։ Սակայն, Նալբանդյանի գրածից դատելով՝ Ենկուլովը զուրկ էր մյուս հակառակորդների համաոությունից։ Նա ափսոսում էր, որ նա, որ նա, որ „молодой человек"-ը դադարել է լավ վարվել իրա հետ... Հակառակ դեպքում Նալբանդյանի վեցը ավելու չեր ազայի մոտ Կոնակ տալով ազային կարող էլին յերկյուղ չկրել վոչ վոքից։

Վոտանավորի ակնառապրանքան նշանակությունը, նրա կապը հեղինակի 1853—54 թ. թ. կենսաշրջանի հետ, ակներև է։ Սակայն ակներև է նաև վոտանավորի իդեական բովանդակության կապը ավելի ուշ շրջանի — Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանում ծայր առած հեղափոխական այն կրքերի հետ, տանոց վորի դժվար է պատկերացնել վոտանավորի մեջ արտահայտված հասարակական-քաղաքական ուղ յերգիծանքը։ Այս նկատառումով է հենց, վոր „Ну хорошо"-յի գրության տարին պետք է կապել վոչ թե 1853—54, այլ 1856—57 թվականների հետ, ինչպես և վկայել է, բուն յերևույթին, Նալբանդյանին մոտիկ և ծանոթ նրա այս ժամանակվա մոտ ընկերներից մեկը, Անանիա Մուշեղյանցը։ Վերջին գրական գործ „Ну хорошо"-ն կապված է Մ. Նալբանդյանի նույն այս ժամանակ կատարած հասարակական-քաղաքական շրջագարձի հետ։

Ժամանակագրական կարգով վոչ միայն Նալբանդյանի ստեղծագործության մեջ, այլև բովանդակ ռուսահայ գրականության մեջ այդ վոտանավորը գրական առաջին քայլն է, վոր գծագրում է ապրյա կյանքի կոնկրետ մի պատկերը, մերկացնում հասարակա-

կան-քաղաքական տիրող հարաբերությունները քննադատող կոնկրետ չարիքը, ծանակում նրա դերակատարներին, յուրահատկի նշարան խրելով արտոնյալ դասի կարծր մարմնի մեջ։ Ճիվ դուր չի, որ հեղինակի համախոհները բերան եկին արել այդ տողերը, տարածում եկին այն՝ ազգի տերերին ու նրանց ծառաներին խայթելու մտայնությամբ։ Հատուկտացող շարժման հայտարարատու առաջին խոսքերն եկին դրանք, որոնցից ցայտում էր մարտական շունչ ու կորով, քաղաքացիական արյուն ու քուչ... Ճիվ պատահական է, մինչև, որ շուրջ կես դար անցնելուց հետո խակ այդ խոսքերը գրգռել են ոճակցիոն բանակին պատկանող հայ դրականագիտականների՝ քննադատ ու ներգաղնակ հնչյուններին տալոր լսելիքը...

Հետաքրքրական է, որ „Ну хорошо“-ի նյութը դրական արձագանք էր գտել նաև հակատակորդների բանակում։ Մանրի քղքնությամ գտանք վոճն Մանիանյանի առորագրած յերկու ձեռագիրը վոտանավոր, վորոնցից մեկը ուղղած անմիջապես իրա՝ Նալբանդյանին, մյուսը նրան պաշտպանող Ալամխանյանի ու Կեռկչյանի տերտերներին դեմ։ Վոտանավորները գրի յեն առնվել անշուշտ 50-ական թվականների կեսերին և կապված են անմիջապես մեր նկարագրած դեպքերի հետ։ Ահա այդ գրուքյունները.

ՔԷ ԱՌ Ո՛Ր ԸՆՔՆՐՈՒ՛Ր ՋՏՃՆՃՆ ՍԿՋԲԼԱՏԱՌՈՒ *

Աբդ խզմե կննացդ, մի կար այդպես մկլա
Ճանգսամուքնան գոլով անբարկլա.
Զի ամենքնան բոզոքեն գրկեն,
Քնզ արդ վկայ կարգան, քնզ անիծանեն։

Քամիկ ես անխելը գրկեալ ՚ի շնորհաց,
Դու, չիմար, լուր ինձ և գանգնջդ քաց.
Զի կամիմ ահա քնզ բերել ներքոյդ,
Զոր յուսամ գոցիս անշուշտ ընդունդ։

Նման ես դու խակ նկիպտանց մկան
Այլ ի մեջ մարգկան, ասեմ, անհման.
Զընկերդ որսաս պատրոյ քո քանիւ,
Գազկուքնամբ, իմն, այլով արգնօք ես։

Ասա անդ տատանիս, ի դուր չարշարիս,
Զմանր քամբասես, գնորքնէ խօսիս.
Խակ ընդ քո կապկաց դու գմնդ անաբգնս,
Ըստ որում յարգնմբ մնք գուրբ ներ ես։

Հուս կանց դու լակծս, այդ արգնն չատ է
Փառք ամուր յետանգուն արտէ։

* Ծնորի ակզբնատառերից կազմվում է՝ ԷՄՈ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻՆ։ Ա. Հ.

Չի փախստական ես, և ասա հանգչիս.
Ընդ այլոց քնոք և մէն գազարիս։

Բարբ. գ'ն ն ք ա ք ս ե խոսիս. հայնմանք, քնքդ ալ ես.
Անբան խակ չնչին, լիսկ լիքը նրնս,
Մրջյունն ամէնի ի յերկրի վիրայ
Քան փախստականդ ասաջ ներսիսանաց։

Ապա՝ բամբասես գու. ըզմէր Մանր,
Որ զնմանդ բիւր ժանի և ժանիէր.
Հնչա լիցի նրկնից ընդ երկիր խառնիլ
Քան քնդ Մանրայ քնդ հավատարիլ։

Նապէս բամբասես գու. գուշիմ մանիսես.
Ըզմէր հայրենեաց հարազատ որդիս,
Որոց, խակ ասեմ, արժան չես ոտից,
Այլ գործոց նոցա հնոյ գասեցիր։

Դու. գրնդ կարծես մատցի Լիւսիր
Կամ համարիս քե նորա ես ընկեր.
Դլխարկ ունիս գու. նման Լիւսերին
Ու. ի անհնկիդ ըզգատակիր նորին։

Ու. արձակ պահես գնորա ծնօտիդ,
Որով գու. կարծես խակ նման լիցիս.
Ցխմոր, գու. կամիս ի մէջ մէր՝ հայոց
Լինել և Լիւսեր քան նորա գործոց։

Այլ ուր սխմարիդ նման նմանել
Դազ, յոփչատիպոյ, բարուքիանց արգել
Գնա, գուքան վարձն գու. անխիլք գիտուն,
Քան գրնդ խնլոք է մեր սև կատուն։

Նապաստակ ես, լիքը, ասեմ քնդ արգար
Ազատնա գու. մինչս գքո բարիքդ (...) (sic)
Չի գրնդ փրկնացէ ի կապանաց արգար քոց-
Ի քնդ գատողաց արգար բնրանդ։

Այլ չինէն քնդ խրատ լուս գոլ ի խոսէ.
Դու. մուկն խարնալ ի Ցդիպտոսէ.
Ու. ձէ բամբասել, ձէ զՄանր, նևրսէս
Այլ ինձիլ գրնքանդ գի խակ չիմար է։

Ճանկալով բարի խբրատ մի տամ քնդ
Մ'չ բամբասիլ գոք գի գնս գու. մարգ չես,
Այլ քո անյս է գործ, և ձէ ատուիլ,
Որպես ատացի լզգուքիան վարիլ։

Մյուս վոտանավորը՝

ՅԱՑՏՆԻ Ի ՔԷ ԱՌ Ո՛

Նոր փաբխանքիբ, ահա նոր Ծուպայբ,
Ինն ահզուոյս հայոց նրկու քահանայբ
Հին փաբխանքիբ էին հնգժաւոբ,
Եւ Ծուբա նրա ժառնին նննգաւոբ։

Իսկ սոբա գործնն զնրկոսին չարքս,
Անպատկառաբար ի վրնաս ապգիս։
Մինն ի նոցանէ յոյժ հպարտացեալ
Շրջի և խրոխտայ գինքն մեծ կարծեալ։

Եւ հպարտամայն հոչէ գինքն ատող,
Դատաբկացբցին և Ծուբա արձակ։
Իսկ նրկրորդն է և խոստմանի
Զգործբա հնգժաւոբ, հին նննգաւորբ։

Արդ ամաչեցէ՛ք գուք Ծուպայ ժառնիչբ
Բամբասել գՏէբ ձեր, զոր էիբ պաշտիչբ։
Ասեմ, գ՚ն ե բ ա է ս, չքաբոզ սիրոյ,
Եւ ձյբ խնդրառնօբ, միոյ յաիտոյ,

Որ գասուն ձեր, գիտեմ, քահանբէ անշուշտ,
Եւ անաբգելոյէ գանխծելոյզ յերկնուստ,
Եւ գուք հոչեաջիբ, վոբպես ապգ հոչեաց,
«Մուխայն գմեր ատուն է մեր ատպալեաց»։

Ամաչեցեք գուք, գ՚բբեառս վաճառոզք,
Անարգել գ՚ն ե բ ա է ս, գուք գմեզ ժառնողք,
Առնուլ զպատիվ խնդե սարկաւագաց,
Զքահանան զրկել ի տուբբ իւբ կարգաց,

Եւ վասակբ լինել ի մեջ մեր՝ հայոց,
Ո՛վ, գուք հնառնզք խոկ նորա գործոց։
Ամօք և, ամօք այգպիսիբք լինել
Ձնզ քահանայիբ, քարոզաց արժել,

Արդ Աեայ նլանել ձեզ նկնգնցույս.
Ցայտնի քարոզել զապիբքահաւքիւնս
Զինչ ձյ գործեցիբ և գինչ ձյ գործեբ,
Զցայգ և գցերեկ գնայս անարգեբ։

Ի ձննջ հնգժաւոբ արգէն կամեցաւ,
Բայց խնդիբբ նորա ձյ կատարեցաւ։
Զի գՄոսէբ հանցանն ի ճեմարանէ,
Եւ գահգի նորբին նոյն բնբգն կալցէ,

Զբբիառնէափանն բնբգն ուսուցցէ,
Զի նա բզոսճիկ բազումբա ատացէ,

Այլ հայոց լինիս իւրն նայրանգնանց,
Զի է ի ցնդէն խնդութ Դաւրիճնանց։

Այլ ուր չիմաթացդ գտնդի Մանթայ,
Զի վնր քան զներ է ուսումն նորա։
Զնզ պարտ է միայն յուս կալ և լսել
Իրրն սև կատու ձայն սղ արձակել։

Արդ կամէիք գուք փոխել զմեր հաւատս
Եւս ի վարձատրել Աննայիս առատ,
Կամէիք ձախել վասն մի փոզի
ԶԻրլիատս արարել նրկնի և երկրի։

Արդ՝ ամօթ է ձեզ, սիմ հագնոր հանրը
Չդրկատանէուքիւն առնել իրր վաճառք։
Զնզ նման բազում չարեան չարիցն,
Մահայն և նորան փուքով հոգիցն։

Եւ զմեր ոստրք հաւատս անչարժ պահիցեն.
Դրիգորիան զամակը, զի քաջ նորա նին
Եւ զիսում հացել այն օր և այն ժամ
Չի զնզ հանցեն ատամ մխանգամ,

Եւ առնիցեն անդ. ուր գուք ոչ անցիք,
Չնոր չկամ կապիկ. այլ ապօքնացիկ,
զԱյն, զոր անարգէք և Որ է Ձեր Տէր,
Չի փրկեացէ զնզ ի կապտնաց ձեր։

Այլ սղ չուիցէ ասել ձեզ արգար.
Ատացէ. գնացէ՛ք առ ձեր բարերար.
Գուցէ փրկեացէ զնզ ի կապտնացդ
Եւ ապատեացէ զնզ ի փորձուքիանցդ։

Կարիք գրնացէք հնար յոյժ չինէն.
Չի հագնոր անարգ զմեզ ոչ գործնեն։

Մանրի ապխիվուս գառանք կնննցապագրական հատագրքրական շարիճնեների հարուստ մի այլ վոստանավոր, վորի Ջ և ք ք ո ղ կնդծանեվան տակ քաղնված հնդինակը հարվածում և գարձյալ Նայրանգյանի դնեմակից Ակամքանեյանին՝

1

Ակամքանեյան անք Մովսես,
Առա՛ խրնգրեմք՝ գուս ձվ նս,
Վոր յոյս քրնգուս, յոյն քրնգուս
Զայրն առաուծս բամբասես։

2

Այր առաուծս և նեքանս,
Հուսամոքնի մնք հոգ պնս։

Իսկ գու՛ նորա աուրք վոսկի
Ճըկուլքի մատի չեզուն չե՛ս։

3

Նա քեզ ավիր կամ՛լավկա,
Վոր այժմ ահա գըլխիդ կա,
Բայց չըտայը նա՝ քեն գիտակ
Լինենը վարուցդ անուպտակ։

4

Ափսո՛ս ասեմ՝ չա՛տ ափսոս,
Վոր այս քանի՛ բարեհոս
Ճնգին մարդկի՛ բարեմիտը,
Մարիկոս, Քորոս, Փիլիպպոս։

5

Գու՛ կաքծուս ես՝ քեն խնկոք
Քեզ նըման մարդ կա վհո՛ղոք.
Բայց գործքնըրդ ն գիմի՛,
Զոր անտանեմ մեր աչոք։

6

Ահա գըլխիդ քեզ խըրատ՝
Սըրտիվ անկեզ անաբատ,
Մաեմե չեզուց, համեստ կաց,
Ու մի՛ լինենը չարախրատ։

7

Ինչ վոր սրտիդ՝ քեզ բանի ն.
Նիստ, լաց, հանցանըդդ քավե.
Քե չն, ժանիքը՝ մինչ ի մահ
Զազատիս գու՝ ի ցավե։

8

Քահանայի ն պատիճն
Մխիթարն գործ հոգևկան,
Այսինքն ն՝ կարդալ միշտ
Նաբևկ, Մազմոս, Շարակնոն։

9

Զատավճային աուրք պաշտոն.
Քե ի յուր որ, քեզ ՚ի ստոն,
Պատչառնպես կատարիլ
Պարտավորն մեր կըրոն։

10

Բայց գու՛ ահա համեն որ
Մի քազվորն մյուս քազվոր
Դնալով գալով՝ փընատուս ես
Քեզ խազըննկեր փոզավոր։

11

Քե դրանում եմ փընտռածդդ,
Մոտանում եմ քո անձդդ.
Ապաքինութիւնը վոդի դիշեր
Բայց չեմ քողնում ձեռացդդ։

12

Ըստ վորում եմ քանոնաւ,
Ամենայն մարդ զարմանաւ,
Ինքը տեսանի՝ քե խաղաս
Փրոֆիլքանաս, քոնչինաս։

13

Չեմ ամաչում ի մարդո,
Չի չունիմ քոզ ամոթո.
Տրդոց-կրնիտոց միչումը
Նըստած՝ խաղում եմ չոքո։

14

Մինչ Ճաստոմաս չուտածդ
Մարմանդս փոխանակ՝
Քեզի անիչով, խաղալով,
Ասենա ապա պատասխդ։

15

Ահեղ և այդ ատւքր խորհուրդդ
Հոգիս ստքսի մոգոմուդդ.
Բայց քեզ քըմիր գործ չընչին,
Չի համառոտիդ եմ գուս ցուրտ։

16

Դու ասիոր եմ կրոնիդ՝ վնաճ
Բոբրոքիչ միչս մարդոց մեջ.
Ուսան հոգիուդդ կամ բոժին՝
Տարատարսոի բոցն անչեջ։

17

Նախանձն չար՝ անբուժ ախտ,
Ըզդեզ արար ապիրախտ,
Հուչս ատչով քե՝ վարձք առնուս
Իրրև գինովոր քաջանապիս։

18

Բայց մի խաբիլիր, ամենայն
Փառս աչխարհիս և ատնայն.
Երջորիչը խըճդրեն հատուածս
Հոգ ատր հոգիուդդ փրկուիչյան։

19

Քե մխանգամ մըտանում բոնատ
Հայս աչխարհում և կամ անգ,

Քըչվօս լինին քո վիճակ,
Ճակ վուշ ոգնե քնզ նալբանդ։

20

Բանք ասուբը դիբքը միանգամ,
Ֆըմիբը կանբդա գայն պատգամ.
Վորով ասավածի՝ քնզ նըմանե
Մահան մարդոց անըգդամ։

21

Վանյ և, ասե այն ասուբը ասաս,
Վորք ըզբաբին ասնե շաբ.
Ճակ վանյ գարնայալ, հազար վանյ,
Վորք ըզբազդբըն ասնե գաս։

22

Գաս քազմաբդյուն վոմբն չես
Վիբպես ապա չտմաչես.
Բարբանջիլ քե՝ փմռմ մարդ եբ
Կաքոդիկոսըն ներսես։

23

Բնզ ասեմբ՝ քնզ, Աբամիան,
Ջվոխե ի ոբբանզ ի բանց հանե
Կարզա գայս մեբ գըբաթը,
Բայց մի գըբնբ պատասխանե։

24

Քե չե, փոխան մեկ ասզի՝
Հազար կա բան Քնքոզի.
Վոբ քե գըբվի, կարծեմբ քե՝
Վանյ սա աչխարհ քո գըբնին։

Վարպետ գրչով տողած այս վոտանավորը համեմատաբար ուշ ժամանակի գործ է յերևում։ Վոտանավորի տասնևինն տողերը քառյակից կարելի յե յեզրակացնել այն մասին, թե բանաստեղծ Նալբանդյանը անկարող և ոգնուքյան գալ, յերբ նույն գրուքյան մեջ ընկնելու լինի Աբամիանցյանը։ Ճակ քվում է, թե հենց այս վոտանավորը ուներ նկատի Նալբանդյանը, յերբ 1863 թ. ապրիլի 8-ին գրում էր Պետերբուրգից ուղարկած եր մի նամակում. «Ծնորհ Աստուծո,— խոսքը Աստղիկ Մուշեղյանցահի մասին է,— մոռացավ հազորդել հայր Մովսեսին իմ շնորհավորուքյունս նրա գրացու գրական ժողովածուի առիքով։ Լավ է, վոր նրանք դասագրքերին, ապա թե վոչ, իրավ, հայր Մովսեսի քանը բուրդ պիտի լիներ, հա, հա, հա...»* Նալբանդյանի ակնարկը վերաբերում է Մանրյանների «Ճոպաքուզա»-ին, վորի հրատարակուքյունը 1863 թվին պա-

* «Ծիքվոն», եր. 272.

պատած լինելով, ապատել եր Ալամխանյանին իր դեմ ուղղված յեղափոխականների ապստամբության անախորժությունից։

Վերջը բնորոշ մոտանոտավորների պատմական-կենցաղագրական արժեքը անվերին եւ Երանը տալիս են վորոշ մանրամասնները Նալբանդյանի, — նրա ապստամբների եւ բնամոլության մասին, ինչպես եւ նրա եւ նրա դիմակիցների շուրջը 50-ական թվականների կեսերին բորբոքված կռիվների մասին։ Շատերը, բանվորները, ծխականները իշխանության, համակցության կրքերի մոլուցքը իշխող տեղ են գտնում քշնամական վիճաբանությունների մեջ։ Սակայն բնորոշ հատկ գրվածքն չի պաշտպանել կրքերի վերքը։ Վատաղամորների չարախնդոց, կրքոտ, հայհոյական բարբառը, ցուրց է տալիս, վոր Նալբանդյանը վոչ միայն ստեղծել եր հանգամանքների նեղված մթնոլորտում, այլեւ հանգստարձակ նեղը լինում Երանց։ Նա այն մարդը չեր, անշուշտ, վոր Երանք հանդիսատես ու ապատեր իր դեմ բարձած զանվերի իրացմանը։ Իհարկե պաշտպանվել եւ հետևաբար նաեւ դիմել հարձակման, ինչը պահանջում եր հարկը։ Հանգամանքները հանգիստ չատնեցին նրա ստեղ, հոգեպես եւ ֆիզիկապես քրքրված ինչվից։ Մանկավարժ նոտած տրիք չեր փոխզիջում հաստատականին կատարել կազմակերպելու։ Նեղանալ, Ջալալյանին, Մանրի ու Երանց համախոհների դեմ։ Վերջը բնորոշ գոհունակությունների վկայությամբ Նալբանդյանը եւ Երան պատասխանող վերջնական քայլ հանուն ջանք եղին քաշվել հեռացնել ճեմարանից Մանրին եւ իրար մեջ բաշխել Երա գասերը։ Այդ մասին կան ակնարկներ նաեւ Մանրի արտագրությունների մեջ։ Ընդհանրի արքիվում գրանվում եւ 1856 թվի հունվարների 8-ին Նեղանա Աշտարակեցուն ուղղած Մանրի գաղտնի մի գրություն, վորից յերևում է, վոր Նալբանդյանի դեմ սրա բռնած քշնամական դիրքը բոխում եր մասամբ ինքնատահությունից։ Արժե կարդալ Մանրի այդ գրությունը։ Ահավասիկ.

«Առանձին։ Ազատելով ազատվեմ եւ խնդրեմ ի ձեռն ով բարեգութի Հայր իմ եւ ասէր, զի եթէ կամիցիք ազատել զիս յանտանելի վշտացն, զորս կրեմ հանապազ ի պատճառս արուեստացան զգրին Մխիթարիչն Նալբանդեանցն, ասաք հեռացուցանել ի քաղաքէս, որով եւ ինչ եզանակաւ։ Քանզի ցորչափ նա ատ գտանիցէ անհնարին է ինձ յանդորրս եւ անխոով անցուցանել կեանս կամ առանձին օր խաղաղիկ։ Բազմակերպական խորհրդածութիւնք նորա եւ հնարագիտութիւնք ի պատրել զայլս, եւ յարկանել վրդովմունս, քշնամանքիս եւ առելութիւնս ի միջի բազմաց, երկարատեւութիւն կոչոտի պատմութեանց, այլ եւ մեծ քանիս զրովանդական յայտնեցից. եւ նա միանգամայն յառից ցգլուխ լեզու նենգաւորն

Պարզ և, Նալբանդյանի վախճանը, նրա պատմագրումը, նրա ինքնապաշտպանությունը և նրա հակահարձակումը հիշեցնել են նաև Մոսկվայի հայ-լուսավորչական համայնքի հատարակական-պրակտան ճահիճը։ Ճիշտ է, որ մի ավելորդ անգամ չենք տեսնում և միայն „Ну хорошо"-յի պրակտիկ-պատմական նշանակությունը համապատասխան կշռաչափի մատակարարում նրա լիակատար արժեքավորման համար։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿՈՒ «ՎԱՐԴԱՊԵՏՍՐԱՆԻ» ՄԱՍԻՆ

«Исторический путь—не тротуар Невского проспекта; он идет целиком через поля, то пыльные, то грязные, то через болота, то через дебри. Кто боится быть покрытым пылью и выпачкать сапоги, тот не принимайся за общественную деятельность. Она—занятие благотворное для людей, но занятие не совсем опрятное».

Н. Г. Чернышевский.

Վերացական, ատեվածարանական խնդիրների շուրջն են դառնում Մ. Նալբանդյանի այս նամակները։ Նամակների գրաքար լեզուն, դրանց բովհամփառ ոճը, հնդինակի հայտ բերած սեղատարին, ուղղափառ-լուսավորչական բանավարությունը — այս ամենը կարող է ուղղակի շփոթող ազդեցություն անել անխորհուրդ ընթերցողների վրա։ Սակայն այնուամենայնիվ, ինչպես ամենուրեք, անսկզբում այս մարդում ևս, Նալբանդյանը հավատարիմ է գլխավոր իր պաշտոնին՝ քաղաքական մարտնչողի կոչմանը։ Դատեմարտելով Այվազովսկու հետ կրոնական հնամաշ խնդիրների շուրջը՝ խոսքերս ամենից քիչ դավանաբանական ճշմարտությունների անսպառությունն և Նալբանդյանի մտահոգության բուն առարկան։ Փոխարինելով այս դեպքին այն խոսքերը, որ ասել և ձր. Մեզնից անցյալ դարի 40-ական թվականներին Վերմանթեսյանի արժարծած փիլիսոփայական պրչապայքարի մասին՝ կարող ենք ապացուցել, պայքարը մղվում էր ատեվածարանական ոճով, բայց վոչ մի կերպ՝ վերացական-ատեվածարանական ո ա ա ա ն ե ր ի համար։

Նամակների նյութը Դ. վ. Այվազովսկու՝ 1858 թ. Պարիզում հրատարակած «Քրիստոս վարդապետարան ուղղափառ հավատոյ Հայոց առաքելական եկեղեցւոյ» կոչված աշխատությունն էր։ Սա քրիստոնեական ուսմունքի մի կատեխիզիս էր՝ հարմարեցրած քյուրդոնոյ պղտոցների համար։ Գրքի ապացուցությունը արտոնել էր Կ. Պոլսի Հակոբոս պատրիարքը, վորին հետաքրքրողը վչ այնքան կրոնի դատափրքն էր, վորքան նախորդ պատրիարքի՝ Մատթեոս

Զուխտակյանի գեմ ունեցած տրամադրությունը և նրա ջանդիսատրան ուղղափառության Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կոչված վարդապետարանը աղապարելից հանելու մտահոգությունը, Ենգափոխվելով Ռուսահոտ Այվազովսկին իրավունք խնդրեց մինչայդ արգելն կաթողիկոս դարձած Զուխտակյանից՝ վերհրատարակելու գիրքը, այս անգամ ռուսահայ գպրոցների համար։ Բնական և, վոր վերջինս անթարյացակամ վերաբերվեր գնալի իր մրցակիցը։ Սակայն անկախ դրանից, նուչն այդ պահին Այվազովսկու դաստարքի գեմ ակավել եր արդեն գրականա-ատաքածարանական մի արշավանք, վոր դուգադիպում եր կաթողիկոսի ընդհանուր գիրքարոշմանը։ Դատապիրքը հուղել եր ռուսահայ մտավորականության ատրեր հատանդների կրքերը։ Նրա շուրջը բախվում էին քեր և գեմ կարծիքներ։ Ենգան նուչնիսկ գրավոր արտահայտվողներ։ Ինքը Այվազովսկին գրում եր այդ առիթով. «Մինչ ցայժմ մենք չկրկուս գր ածր անանք ինչ Վարժապետարանին գեմ, չկրկուքն էլ ձեռագիր. մենք անանուն խմաատակի մի գրվածք ռուսերեն (անանուն այդ էխմատատակը Մ. Էմինեն եր. Ա. Հ.), իսկ մյուսը հայանի հակատակորդ մը, այսինքն Նալբանդյան Մխոյենին շարադրված և կաթողիկոսին հուզարկված։ Այս չկրկորդիա հերքում ալ ունեմք և շատ ցրտավոր և գեղեցիկ կնդագով գրված ի Քիշնեվ՝ չգիտեմք վոյու ձեռքով*։ Քեր և գեմ այս քննադատականները արտագրվում էին և տարածվում ընթերցողների մեջ։ Արծարծված պայքարին միջամտում են, ի վերջո, իշխանավորները։ Ստղված հանարեյով Այվազովսկու գիրքերը ներքին գործոց մինիստրը կարգադրում է հանել շրջանառությունից «Վարժապետարանի» վաճառված արբնակները**, «Այս Վարժապետարանն եր,— պատմում է Նալբանդյանը,— վորի վրա մեր գրած քննությունն ընդհանուր հայոց վեհափառ կաթողիկոսը ընդունելով, շնորհեց մեզ յուր արհնությանն կոնդակը, վորի մեջ «խարդախամիտ գրված, մոլորական բան և յավէտ գայթակղեցուցիչ պարզամատաց անվանում է և ալ. Այվազովսկի Վարժապետարանը***, կաթողիկոսը մերժեց գրքի կրկրորդ հրատարակության խնդիրը։

Բարձրացած ազմուկը հանգանալու համար անհրաժեշտ և աչքի առաջ ունենալ, վոր հուզողը ինքյան գիրքը չեր, այլ նրա հեղինակը։ Հեղինակին քեր և գեմ հատարակական-քաղաքական արտամադրություններն և, վոր գպանոկ հանդիսացան գրական ատմա-

---

* Գ. վ. Այվազյան, «Պատմություն Ազիպյան ուսումնարանին ազգիս հայոց», Տփխիս, 1880, էջ. 94.

** «Ծնորհք», II էջ. 296 և հետ.

*** Ն. տ. էջ. 298.

ծարտանական թանգավճճերին։ Երբեմն կարևորը հնդկական հասարակական գործն էր, երբ քաղաքական նկարագիրը։ Նուրնը պետք է ասել նաև գրքի գեղ շրջանառության մեջ մտած գրություններին և մանավանդ նաև Նալբանդյանի վարչ տպվող նամակների մասին, որոնց արձակները անցնում էին ձեռքեձեռք։ Պահեցեք այդ նամակները գրողից գրություն անալ-պատմական հանգուցյալներից, անցքերացրեք գրողց կապը ժամանակի սոցիալական-քաղաքական շարժուձևերի հետ՝ այն ժամանակ ձեր մեջ կատարյալ նուրնակ տարակուսանք՝ արժեր արդյոք տալ մեր ուրերին այդ նամակները... Կրկին ձեզ, քե 1860 թվին գրած քերթերը շատ ավելի մատ են սիրուցս։ Մուխայի 1847 թվին գրած ճիրխատոսի մարգելատ քյանքը, քան ընդհանրեր մի տարի հետո, 1861 թվին, լուսյ անտառ ճնճղուս տոգ տամիքնտին, որ հնդիմանել եր մոդավրդական սերքուն Մ. Նալբանդյանը։ Միևչդեռ, հարկավ Այվազովսկու ճվարտախատարանին մասին գրած այդ նամակները անմիջապես կապված են հենց ճնճղուս տոգ-ի հետ և, ինչպես նաև այս վերջինը, անհամեմատելի չեքե աչքաթող անելը գրուքյան հասարակական-քաղաքական շարժառիթները և հատկապես անցքատուտ այն գրգիչների գեղքը, որոնց գեմ ուղղված են այդ գրուքյունները։

* * *

Աչքագրավ է նաև և ասել Այվազովսկու ճվարքը։ Պետք եր նա ճնդունարհուսա հայ կամքին հոգին և լուսավորչական մարքը։ Նախնական գաղափարակերքյունը ստացել եր լուսավորչական վոգով։ Մակայն 1826 թվին, գավառափոխ լինելով, ուգարկվել եր Վենետիկ։ Մխիթարյան վանքում անցկաց և հոգևոր կոչում ստացավ։ Համարը Ճնճղուսյան Այվազովսկին արգարացնում և ծնողների հավանքը։ Վենետիկում չորս տարի ընդունակ քյունները վոչ միայն վարպետական կոչում են ստացիս նրան, այլև վեց տարի շարունակ վստահում նրան ճնճղուսյան սանուցքի խմբագրության քյունը։ 1848 թվին նրան ուղարկում են Պարիզ։ Այստեղ, Մուրադյան վարժարանում, ստանձնում և գաղափարական պաշտոն, գործակից ունենալով Մարգիս Քնազարյան և Ամբրոսիոս Յոլիճյանը վարդապետներին։ 1848 թվի հեղափոխության և նրան հաջորդող բռնապետական անակնկալ տարրերները կարքերի վարժարանի գլխավոր մտահոգություններ են՝ գերծ պահել հայ տաներին ժամանակի սոցիալիստական և ազատամտական հոսանքների ազդեցություններ։ Ճարտարիկ ու բազմակողմանի, ճնճղիտական մանկավարժության կարգադրություններին զուգահեռ՝ Այվազովսկին այդ

մարդն եր հենց, վոր կարող եր արդարացնել այս քնազավառում ռեակցիայի ազատելիքը։ Գասկած չկա, վոր Այվազովսկին ընդառաջում եր սրանով միաժամանակ նաև Ցրանսիայի հետ կապված ժողովրդի շրջաններին քյուրքահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի տրամադրություններին։ Հիշատակելի փաստ և, տրինակ, վոր Ղրիմի կատարած մահափորձից հետո Այվազովսկին և ընկերները իրավազոր և պատասվոր համարեցին իրենց հայ ազգի կողմից բնդունակցություն հատուկ ուղերձ մատուցելու Նապոլեոն III-ին նրա երջանկափառ ազատման առիթով։ Հետաքրքիր փաստ և նաև, վոր վարդապետների այս բազմասիրական արքունի ընդացքը հատուկ դովքի արժանացավ Ջմյուռնայի բԱրշալույս Արարատյանն կղերա-վաճառականական սերվիլ արգանի եջերում*։ Լուսավորչական շրջաններից լսվող նման կոմպլիմենտներից առավել կաթալիկ վարդապետներին շուտով իրենց կողմն են գրավում լուսավորչական միջավայրի վրա ազդելու հեռանկարները՝ հանգամանք, վոր նոր գայթակղություն ստեղծում և բացում նրանց անդրկեռնյան ուղղափառության առաջ։ Վոչ Այվազովսկուն և վոչ իսկ իր ընկերներին չի պահացնում վարժարանի նեղ շրջանը, մինչդեռ Վենետկի կենտրոնը, հետևելով Վասիլյանի քեվազրանքներին, առաջարկում եր Հռոմ փոխադրել և հռոմեականացնել միանգամայն Մուրադյան վարժարանը, փակել դպրոցը հայ-լուսավորչական մանուկների առաջ։ Գժամվելով այս հողի վրա վանքի հետ՝ 1855 թվին Այվազովսկին գավանափոխ և լինում մի յեկբորդ անգամ իր ընկերակիցների հետ գառնում նորից լուսավորչական կղերի շարքը**, Գոլսահայ մեծամեծները նյութական ոժանդակությամբ պահ մի խրախուսում են եվերազարձող վարդապետների եազգասերն այս ընթացքը։ Հենված այդ խրախուսանքի վրա՝ վարդապետները հիմնում են Գարիզում նոր մի դպրոց՝ Հայկազյան վարժարանը, վորի հարկի տակ անվկլուս ելին պոլսահայ ամիրաների և հարուստների յերեսուներց ավելի զավակները։ Նոր դպրոցը լուսավորչական գմբեթի տակ առաջ եր տանում փաստորեն Մուրադյան վարժարանի սկսած ռեակցիոն քարոզչությունը։ Դպրոցից գատ նուլն այդ ուղղությամբ առաջնորդվում եր նաև Այվազովսկու և Գալֆայանի 1855 թ. հիմնած եՄասյաց Ազաջիխ»-ն, վոր Մատ. Վասկանյանի նուլն տարում և նուլն վայրում հրատարակվող եԱրևելքը ազատամիտ որգանի հակառնյան եր։ Շուտով սակայն անցվում և պոլսահայ բուրժուազիայի ազգասիրական քաղաքի բնույթը։ Մանավի

* եՄասյաց Ազաջիխ», 1858, յեր. 72.

** եԳաղտնագրություն և պատճառք վերադարձի վարդապետաց հայոց Մարգոյ, Գարրիելի և Ամբրոսեայ», Փարիզ, 1858.

չնչին քանակը արդեպք և պատուաւ գալոցի երեսփոխանութեանը, քննական գործնուաւ անգամ նրա գոյութեանը։ Նուէրը վիճակի մնչ նր նաև քերթիր։ Տնտեսանորեն հակատակ լինելով աշխատասիրին՝ քերթիր ստիպված եր գործածել նուէրն այդ մեզասիր աշխատասիրի՝ յանձնարկելով գործակալ անհետապատ նշանաւոր հարկատուներին։ 1870 թվին Արխատաւոր Հայաբնին ուղղած մի նամակում Ալվազովսկին գրում է, որ ստիպված է անել այդ, քանի որ բնիկներդ պանները, անտեղյակ լինելով գրոց ոճին, համեղ և կանոնաւոր լեզուին, պահանջում են լրագրողներից՝ բանեցնելու տպիտատրյդ ոսկեգրչեն լեզուն։ «Այդ՝ — գանգատվում է վարդապետը, — նրանք ոսկեգրչեն ևս գրելով՝ 200 բաժանորդ հազիվ ունեմ տակաւին ի հայոց Ամենատաճկի (որով և ծախքն իմ ամենի չոյժ գտանին քան գնուանն), պինդ լինեցի, նրանք բոլորովին ի գրոց բարբառ չորինիցեմ գրբուածներ։ Գիտեմ պի, որպես վանամոլյդ ոճերս քննեցին, նուէրն և այլոց հայկազանց Թուաստան ախորժելի ևս է գրաբառն, բայց պի գործնեցից, գժբախտութեամբ չոյժ տակաւին են հայը կոպմանցէ որ չոժարիցին յընդունուն այսպիսի գրուածոց ի հայ լեզուս։ Նրանք գտանիցեմ ի Թուաստան և ի հայկական նահանգս և ի Կոստանդնուպոլիս գաւառին բաժանորդս 250 կամ 300, պատրաստ եմ ի բոց քարոզել գոամիօրէն լեզուն և գրել ի գրոց բարբառ*։ Ամենեցս շատ գժգոհ եր իր վիճակից, հարկավ, Ալվազովսկին։ Նրան եր ամենից առաջ, որ նեղում եր գալոցի և քերթիր անապահովութիւնը։ Գժգոհ եր նաև Պոլսից չնկած հասարակաւոր աշխատութիւններից, որոնք հնդնելով գիտցիչների չերտասանակը, առնում էին շատ կյանքի հաւերս։ Ի բուն փառասեր և կատարեալ առնգծած գրութիւնից նրան պատկերանում եր մի չնչ միայն՝ քիկունք գարձնել Ջրանոխային, վերադառնալ Թուաստան և հնդնած իր չեզրար՝ Հաւհաննես ագա Ալվազովսկու, հայոնի ծովանկարչի, ոտքերի կապերի վրա՝ առանձալ չնկնեցնակաւ շարձր պաշտոն ու գիրք, առնգնել ապահով և ընդարձակ հնարաւորութիւններ իր առանձնած գրուածոցական և քաղաքական պրոպագանդի համար։ Այս մտայնութիւնն և, որ քնկաղրից նրան Գարիգի ռուսական գնդապետատունը և առաջարկել իր ծառայութիւնները**։

Հայոնի չնն մնչ առաջարկութիւններն մանրամասնութիւններդ։ Հայոնի յն միայն, որ Ալվազովսկին պատրաստակամութիւն հայտնեց վերադարձնել հարաւային Թուաստան, և այսուհդ,

---

* Լազարեանների առհասչին արխիվ, գիրք 29, վավերագիր։

** Չմմ. Դ. վ. Ալվազան, «Պատմ. Ազգերդան գպրոցին», չեր. 6 և հետ. Մ. Որմանյան, «Ազգապատում» 3-րդ հատոր. Կ. Պոլսոգիմ, 1927, չեր. 3951.

կառավարությանն քանի տակ իր ձեռքն առնել հայերի ազատագրության գործը։ Ինքը Այվազովսկին ըմբռնում էր լիակատար չափով առաջարկի քաղաքական իմաստը։ Ճիվ դեսպանատունը, հիմք ունենալով, արտաքին գործոց մինիստր Գորչակովի Այվազովսկու մասին տված հրահանգը, պրկարաց ընդունեց վարդապետի պատրաստակամությունը։

1857 թ. Պարիզի ռուսական դեսպան Գրաֆ Կիսելյովին ներկայացրած իր տեղեկագրի մեջ, մատնանշելով հարավային Ռուսաստանում — Ոդեսայում — հայկական գաղթոց հիմնելու անհրաժեշտությունը՝ Այվազովսկին գրում էր, որ հիմնելիք գաղթոցը դառնալու չի հայերի մեջ լուսավորությունը տարածելու կենտրոն, ընդհակառակն (паралязовав) նրանց ձգտումը դեպի Արևմուտք. այն մատուցելու չի Ռուսաստանին կարևոր ծառայություն, նպաստելով հայերի մերձեցմանը Ռուսաստանին և այդպիսով նաև վերջինիս ազդեցության ուժեղացմանը Արևելքում*։ Վատերքուրդ հղելով վարդապետի դիմումը՝ դեսպան Կիսելյովը հարցուփորձ էր մինիստրությանը և վերջինիս միջոցով ցարին իր անհատական խորհրդածությունները՝ բՋեռնադահ այն դիրքը, որ ունեյինք մենք դեպի Արևելքը, կարող էր, անկասկած, ունենալ գործնական և բանական մի նպատակ։ Սակայն հնարավոր և ձեռնպահություն այսօր, երբ Արևելքը գործել և բաց աստիճան արևմտյան բոլոր տեսակի ձեռնարկություններին, պրոպագանդի ու ազդեցությունների առաջ։ Ակնհայտ է, որ ինչ։ Հեռանալով և պետք չէ, որ հակադրենք մեր քշնամիների արծարծած ակնկալությանը ռազմական մեր գործողությունը և ապագայում հարձակման անցնելու համար առայժմ պաշտպանության տակ առնենք Արևելքը՝ խելացիորեն գործադրելով այն ջնջքերը, որ տվել է մեզ նախախնամությունը։ Ազգայնությունն ու կրոնը անկասկած ամենից զորեղ այն ոգեկոչներն են, որ չափազանց են մեզ Արևելքի քրիստոնյա բնակչության հետ, պայմանով, սակայն, որ վտահություն ամրացնի և գործը աշխուժացնի քիչ մնկը և քիչ մյուսը։ Ճիվ արդյոք տեղեկագրի հեղինակի նշած պայմաններով Ոդեսայում բացվելիք հայ գաղթոցը այն ազգը չէ հանց, վորի հոգատար և տևական ուշադրությամբ կզբաղնի այդ քաղաքը արևելյան այլևայլ ազգությունների և գավառների յերիտասարդության կրոնական-գավառաբանական ուսուցման կենտրոնում։

---

* Центрархив, фонд Мин. ин. дел. 1869. Отд. СПБ. гл. арх. № 89 քերթ 3.

** Ն. տ. քերթ 3բ և 4ա.

Կիսկյենի այս գրության վրա պահվել և Ալեքսանդր II-ի մահագրության՝ «C'est très-important, Il faudra vous en aboucher avec le Ministre de l'Interieur» (Շատ կարևոր է այս, հարկավոր է, որ այդ մասին խոսք ներքին գործոց մինիստրի հետ»։

Այժմյանակս դիմումը արժանանում է, ինչպես տեսնում եք, տարբերության։ Ես իհարկե պատահական մի բան չեր այդ ուշադրության։

Ներսես Աշտարակեցու մահից անմիջապես հետո չեր այդ, չեր մահագրության մեջ տրվելիք քաղաքականության շուրջը և չեր գրված եր հատկապես Թուստոսոնի ազգության շուրջը։ Բյուրոկրատների վրա տարածելու խնդիրը։ Նշանակելի չի այն գրությունը, որ ուղեց այդ պահին, 1857 թ. մարտի 29-ին, Կոլկան փոխարքա իշխ. Բարյատինսկին տարաքին գործոց մինիստր Դոլգոռուկովին.

«...ինչ վերաբերում է մեզ համար արտակարգ կարևոր քուրքաց հայերին, մեր ազգության Արևելքում պահպանելու համար միանգամայն համամիտ եմ գրած Կիսկյենի կարծիքին։ Ես չեմ կարծում եմ, որ պետք է որ մենք հակադրենք արևմտյան պետությունների ձգտումներին մարտական-հոգևոր գործունեությանը. մեր համամոլորած հայերի կրոնն ու ազգությունը հնարավորություն են տալիս մեզ ոգտվելու նրանց համակրանքից։

Ներկայիս, ինչպես քեմում և ինձ, պետք է վճռվի ազգության խնդիրը։ Կամ հայերը (Թյուրքիայի) կնմանվեն մեր դիրքը, կամ էլ կուզեն իրենց ցանկությունները ու համակրանքները մի այլ պետության...

Ընդհանրի կաթողիկոսի ընտրությունը Այվազովսկու՝ հայ յեղափոխականներին ուժասպառ անելու համար Պետերբուրգի հիմնական գրաստն հետ մնացող, պետք է որ մեր կողմը քիչը հայերի միտքը, չնայած միայն կարողանանք բարեհաջող վախճանի հասցնել այս գործը»*։

1857 թ. մայիսին Այվազովսկին Պոլսի վրայով հանդապարհ է բնկնում Թեոդոսիան։ Ջարմանալի չգիտի չեր նա արտակարգ այն բնդունելությունը, որին արժանացավ նա ուղաց մայրաքաղաքում։ Ընդհանրի գործերի վախճանին հասցնելու համար, անհրաժեշտ եր, որ դիրքը ու ազգությունն ամրանար իրա, Այվազովսկու համար։ Երեսն ունկնդրություններ եր շնորհում արտաքին և ներքին գործոց մինիստրները։ Վերջինս ամենահաց կոչումը և

---

* Ն. ա. քնքշ. մա.

** Ն. ա. քնքշ 7. ա. և բ.

անում վարդապետի պատվին, ուստ մեծամեծներից զատ հրավիրելով հայ ազգի ավետազնյաց հրամանատարներին՝ Լազարևներին, Դելիանովին, Սիմեոն Աթամալիքին և ուրիշներին*, Արձակելով պաշտոնից Մ. Վեհապետյանին՝ ցարը նշանակում է վարդապետին Նախիջևանի և Բեսարաբիայի քեմական կառավարիչ, առաջարկում կաթողիկոսին յեպիսկոպոս ձեռնադրել նրան։ Իսկույն հատատավում է ձեռնադրությամբ — և վոչ քե Ոզնայում, ինչպես յենթադրվում եր սկզբում — հայկական ուսումնարան բացելու թրաքիրը։ Դպրոցը յենթարկվելու յեր նորին գործոց մինիստրի իշխանությանը, նրա դոնորը բացվելու եյին յայնարան արտասահմանից յեկած սաների առջև, վորոնց պահպանությանն ու ուսման ծախքը հոգալու յեր ինքը կառավարությունը։ Դպրոցը յենթարկվելու յեր Այվազովսկու տեսչությանը։ Այվազովսկուն իրավունք եր տրվում նաև Պարիզից Ռուսաստան փոխադրել ԵՄատյաց Ազաքինը, վորին զուգընթաց պիտի հրատարակվեր նաև ուսահերն մի քերթ „Радуга" վերնագրով։ Վարդապետը ինքն և, վոր պիտի լիներ իր խմբագրությամբ լույս տեսնող ԵՄատյաց Ազաքնուց ցենզորը...

Վարդապետը ամառպարում եր տարածել ամենուրեք իրեն հատկացված բարձրագույն ուշադրության տավետիքը։ ԵՄատյաց Ազավնինը շնփորում եր այդ առիթով, քե ցարը տեսակցություն և շնորհել էսրբազան (sic) վարդապետինը, տամենայն քնատնություն խոսանելով ազգիս բարյացը վրան։ Վեր հանելով անընդհատ եկայսերապատակ Այվազովսկու առաքինական և անատպյուտ վարքը, զարմանալի համառություններ ու ընդարձակ կարողություններ, քերթը հավատացնում եր, քե ամիսն ազգերնուս վրա ունեցած աներևամիտ սերն ու խնամարկոտ գթություններն և, վոր յուր ցածուն խոնարհություններ (!!) հաղթեցին՝ հանձն առնելու այնպիսի մեկ աթոռ մը։ Քերթը հայտնում եր նաև, վոր էցածուն խոնարհություններ մարմնավորող կայսերապատակ էսրբազանին Պետերբուրգից Ոզնա յեն ուղեկցելու հայ և ռուս ազնվականները և վոր բազմելով քեմական էաթոռին վրա կայսերապատակի առաջին հոգսն եր լինելու հատատատել իր հայրենի Ներսիսյանց ազգային վարժարան, կղերանոց և տպարան**...

ԵՄատյաց Ազաքնուց հատորգած վերջին տեղեկություններըը համապատասխանում եյին վարդապետի առաջին քայլերին։ Տառնելով Վեհապետյանի էաթոռը, Այվազովսկին փոխադրեց քե-

---

* ՀՊատմ. Քաղբ. ուսումնարանին, յեր. 27.

** ԵՄատյաց Ազաքին, 1857, յեր. 262 և հետ. 281 և հետ. Հմմ. Ն. տ 1858, յեր. 154 և հետ.

մանան կնոջմանը միշտնից Ամասպոխս, ապա դիմից ե Նախիջևանի միջոցներ հայթայթելու նոր բացվելիք պարոցի և ապարանի կազմակերպման համար։ Այս պարծում լիակատար չափով աշխատյալ ցույց տվեց Ամկատարիմատոմի գնդերը։ Նոյեմբեր Սիմեոնը և Ներսես Աշտարակեցու վիճակը — Հարությունը ապա Մայրոմի Գնդերայի միջոցով ճնշում գործ գնելով վիճակները հանգստացրեց մյուս։ Այժմպատվական հաշտանգրեցը պայքարող կողմերը։ Այս ճնշման ասկ 1830 թվի ամառը կնքվեց մի պայմանագիր թուրքական և սրանց դեմ պայքարող լիբերալ-բուրժուական Հայրապետական համախոհների միջև, որով կնքվեցավում էին պատերազմի շուրջը ստեղծ լիբերալները հրաժարվում էին Մայրիից ստացվող պրամական հին պահանջներից։ Եւ թվ 1831 հոգոյ պատգի գնաց Մայիրը մուծելու իր մեջ 62 հոգաոր։ Դրա փոխարեն վերջինս առանձնում էր Ամասպոխյան բացվելիք իր անվան գպրոցի և ապարանի ծախսերը և այլ նպատակով ճանիրտարկուած էր միանվագ 50 հոգաոր ուղարկել։ Պայմանագիրը ստորագրող լիբերալները պրամով գոհունակություն էին հայտնում Մայրիին այդպիսին ոչ մի միջոցներ չեն խնայելու համար։ Կնքված պայմանագիրը հաստատվեց Ներսիսեան սինոդի և սուրբ կաթողիկոսության կողմից։ Ուշադրավ հարցերից մեկն էլ Մայրիը մի հարվածով դիտեին էր պլորում չեզոքացնել։ Նպատակն էր ամեն իր կոպտությամբ և միաժամանակ մեծությամբ վերջնական ոչնչացնել։ Զարմանալի չե, որ հանուն չյուրինեի էին պատրաստ ոչ մեծ մտքին, քան դրա համար հարյուրավոր 20 հազար ուրբլի ոչնահարուցը էր առացել բարեպաշտ ոգիից։ Դպրոց, ապարան, պարբերագիրք, գրավաճառանոց, հիմնադրամ գիմելյաց լուսան և այլն — այս ամենը գնեք էին ծառայելու վոչ միայն ցարիզմին, այլև հայերի մեջ նրա անմիջական հենարանն։ Այժմ-խոսիրյան ապարանակոչությունը կաթողիկոսության ամրապնդմանը, նրա ազգեցության ամրապնդմանն ու ապրեցմանը, վոչ միայն Ռուսաստանում, այլև այս առհասարակից գուրս — Քյոլբքյոլյուում։

Արհամարհելով կամքագիտության հնդիմադրությունը, Այժմպատվական հրապարակ իջավ, վարձու Նիկոլայ I-ի մուծած «Պոլժենիե»-ը չատպագրվ։ Տակավին 1857 թ., երբ գեռ նոր էին սկսվել Այժմպատվական բանակցությունները Պորտի գեսպան Հետ նա ամաչալ Ազաքուա Նիկոլին հանձնեց «Պոլժենիե»-ը իր ձեռքով կատարած քարգմանությունը։ Այժմպատվական

---

* Դ. վ. Այժմյան. «Պատմություն Մայրիյան ուսումնարանին», էջ. 35 և հետ.

դրանով իսկ յերաշխիք եր տալիս, թե ինքը լինելու յե որևէ ժողովրդականացնող ու կենսագործող։ Նա պատրաստ եր անելու ավելին, քան թելադրում եր նույնիսկ որևէ տրամադրություն։ Ջուր չեն, վոր արձանագրում եր պարծանքով, թե գործնական քոլոր կարևոր հարցերում շարժվել և մինիատյր Լանոկոյի ցուցմունքներով... Ուշագրավ և այդ տեսակետից հետաքրքրական, 1865 թ. փետրվարի 19-ին, Մատթեոս կաթողիկոսի դեմ հրատարակած հռչակավոր նրա շրջաբերական էկոնդակը, վորտեղ, քվելով ցարական որևէ հրամանների հանդեպ կաթողիկոսի կատարած գործողությունները, Այվազովսկին քաղաքական հավատարմություն չէր եր անում հայերին։ Բնորոշ է, վոր վերջապես կարգադրություն եր տալիս քոլոր յեկեղեցիներում այս շրջաբերականի հանդիսավոր ընթերցումից հետո կատարվում եր հայտնի մաղթանք*։

Մատնավոր իր յելույթների ժամանակ Այվազովսկին և նրա ազնատները գործ եչին դնում կաթողիկոսին վարկաբեկելու այլ զենք եր. տարածում եչին լուրեր այն մասին, թե կաթողիկոսը վատնում է ազգի գոդերը, վոսկիներ գանձում արտասահման փոխանցելու համար։ Մյուս կողմից շոշափելով կաթողիկոսի հանրահայտ ապիկարությունը, նենգակայացնում եչին նրան, վորպես անգրագետի, վորպես տկարամիտ մի վեհարարվորի, վորը երոլոր որը իրեն համար մածուն և քթախոտ շինելին գատուրիշ բան չաներ**։

Մակայն կաթողիկոսի դեմ ուղղած իր գործողություններով Այվազովսկին ցարիզմի յեկեղեցական քաղաքականության գործակալի պաշտոնը չե միայն, վոր ստանձնել եր։ Նրա հիմնած գպրոցի, նրա յեկեղեցական և գրական գործունեության դեկավարող սկըզբունքն եր առհասարակ հասարակական մերոց հարաբերությունների, քաղաքական մերոց կարգերի պաշտպանությունը։ Ճիվ նշանակելի յե, վոր Այվազովսկու գործունեության այս ընթացքը ցայտուն կերպով յերևան եր գալիս հենց 1860—62 թվականներին, այսինքն հասարակական հեղափոխական կրիզի

---

* «Մասյաց Աղավնի», 1858, յեր. 171 և հետ.

** Տվյալները առնում ենք կաթողիկոսին ուղղված հակախալիբականները, անանուն գրքը մի քոլոքագրերից, վորի պատճենը գտանք Մանրի արխիվում։ Քոլոքագրողները գրում եչին, թե ասիպված են անհատրագիր գեմել կաթողիկոսին, ելնելով, վոր ամենայն առ ձեր վեհափառությունը ուղղակ հարատոտ վորձկվող գրություններդ կամ Ճեղքան՝ անգուն գարձանակվաց գործակցաքը ձեռոք կբացվին, կամ նույնիսկ ընդհանրեն այն գրություններ գտագիրները մի քանի գժոխագնյաց ձեռոքը այս կամ այն կողմը կտարածվին։ Այն փատաքը, վոր այս գրություն պատճենը գտնում ենք Մանրի արխիվում, հավատում և, վոր անհնար չեչին նամակը գրողների տարակուսանքները։

տարբեր։ Այդ տարբերին և, որ ամենատարբեր այս աշխարհում պրոպագանդ և սկսում տարածված այն համոզումը դեմ՝ բեմ ամեն մարդին հավասար են և հավասար պետք և լինին մեկմեկու՝ մոչ միայն տասնամյակներ և մարդկային իրավունք առջև, այլև խոչրով, պատվով, տասիճանով, հարստությամբ և իշխանությամբ։ Ազգակցական նախանձամոլությանը այս սխալը, նկատում և Աչմազովսկին, տարածվում են սովորաբար այն ժողովուրդների մեջ, որոնք գեռ հասարակական կառավարություն ունին, և գեռ ազգային անմեկան կառավարություն չունենա* «Մարդ պատանեկան և ուրիշի ունեցած ազնվությանը վրա այնպես ուրախանում՝ ինչպես քեն իրեն ազնվությունը լինելը**, քարոզում և մարգարեներ։ Ենչ կամենալով ավելի ևս համոզիչ դարձնել իր խոսքը՝ ասում և քերթվածներ ևղի վրա Կոչլովից թարգմանած «Ինչ և բոլորը։ «Ջոկը պետքիր և ջանքը ավելցուքը. այս և խանգարվածքյունից յինելու միակ հնարքը։ «Ժամանակ և յուր չափը, յուր հարգը, յուր արժանավորությունը ճանչնալուն։ Վրձ ազգային ոս այս հնարքին գեմը բանիվ և գործով և արհնարանալով տերությունը ոտնատ, յերբոր ամենայն մեջից և պետությունը և արտաքին քաղաքն մեկի ազգային լեզուն և կրոնը և ամենայն գնդերի հասկությունները պահպանելու համար***, «Մ խոսությունը կոչ անելով ազգին, Աչմազովսկին անդադար շանքեր և արժանացում երանց գեմ, որոնք ընդդիմանալով արհնարանալ տերությունը հաստատած կարգերին՝ հրահրում են ազգի մեջ ներքին անհամաձայնություն, յերկպառակություն։ «Ռակված ժամացույցի մը կառներում ինձանին այսպիսի ազգայինք. միայն գործակա ժամագործը կրնա անանել քե այն մանր ու քաշար՝ ծուռ ու շիռակ՝ ցիրուցան կատրներով ինչպես կարելի չե այդպիսի բարդ ժամացույց մը կազմել, որ գրեթե վազի առնու, կհնչդանանա, և ժամագործին գիտակություն ունենա։ Իսկ ժամացույցին յուրաքանչյուր բարդ կառները մեկմեկի պակասով միայն կանանեն, մեկը մյուսին ծուռ կբռե, մյուսան ալ ուրիշին կնու. անթիվ զապանակին վրա կբարկանա, զսպանակը՝ շղթային, շղթան՝ գինքը յարդ բանելքերին****, ժամացույցի որինակով Աչմազովսկին նախագծում ևր հայերին քաղաքացիական պատկերացքի, հնգափոխություն գեմ։ «Ենքե քաղաքական պատկերացքը ազգային գառնա, այսինքն ամեն քաղաք,

* «Մտաց Ազգին», 1860, եր. 62.
** Ն. տ. եր. 94.
*** Ն. տ. եր. 107.
**** Ն. տ. եր. 132.

ամեն տուն, ամեն փողոց կոխվ ու պատերազմ ընենն համազգի մարդիկ իրարու դեմ, գուբ տնդը, արյուն կթափի, ու հազիւ-քյունը շատ անգամ վոչ մեկուն կտրվի և վոչ մեկալին, ինարկե, այսպիսի պատերազմը պատապարտանքի յն և ամեն կնրոց դըուշալիւ*։

Ուշադրությունն և հրավիրում իր վրա Այվազովսկու հրապարակախոսության քրատական, էհայրական, գրքիսասնեական առնը։ Այդ տոնն և իշխել հավասարապես նաև նրա գրոցական գրուցքների և նրա յնկերցական քարոզների ժամանակ։ Բայց հենց վոճի այս մեղմությունը, լեզվի այս գյուղաքաղաքությունն ու կիրքի զգացողավարիւ վարվեցողությունը չէր մատամբ, վոր առիթ եր տալիս նայրանդյանին խարակելու նրա հակատին յեզվիտ անունը։ «Ճշմարտավարությունը,— ասել և Մարքոբ,— դա այն մանրազրաքն և, վորով սատանան վարձահատույց և լինում հիմարներին, նրանց, վորոնք պարգևում են նրան իրենց սրտի արյունը»։ Բարերաբեսարար մխատարը չէր Այվազովսկու ընկերցողների շրջանը և վոչ էլ չափազանց մեծ այն հիմարների քանակը, վորոնք անվերապահ ականջ կդին կախում նրա տոնորյա քարոզներին։

* * *

Ծերկրում արծարծված հասարակական շարժումների և հոգեփնխական զարթոնքի այս տարրներին, յորը միաժամանակ արթնանում եր և աշխուժանում բանակարության կրոնների տակ ճնշվող ժողովուրդների ինքնագիտակցությունը, բնական և, վոր անտարբեր վերաբերմունք չէիներ զեպի Այվազովսկու գործն ու խոսքը։

Այվազովսկու կոչվե եր առաւահայ ազգային գործի՝ յորի գլխի հետ շաղկապված վերնահասվը. մի Սիմեան ազա Ալաջալով կամ Միխիթ ազա Կոկոյով նախկինանում, մի ետվորյանինա Ավետիս Ոհանյան կամ ըրամեշչիկ Հարությունն Ջաչիկյան Պիշնաում։ Նրա կողմե եյին բնականաբար նաև ազգային գործի զարգացման նեղկայացուցիչները, հայկական սրակուրանտիզմի անատրանները, մի Հովհանի Ջերջեզյան Մոսկվայում կամ մի Հակոբ Կարնեցյան Թիֆլիսում։ Գաշտոպանների շարքում եյին առաւահայ կղերի քաղաքականապես սերվիլ, ուլտրա-ռնակցիոն գրոցականները. «Ճռաքգաշ»-ի խմբագիրը Մանր ամպիստրոս Մանրյանը, «Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագիրը Մանդինյան քահանան, ցա-

---

* «Մասյաց Ձագիկ», 1861, թիւ 26։

բանական տիպավորեալ Սարգիս Ջալալյան արքեպիսկոպոսը և այլն։ Այժմպահվում կարկերի և նրա ինքնագրությամբ, մինպետական պարտադրանքի պլեսավոր քնեմարկոդներին նկին տակոյն Ջալալյան ազգ Լազարյանք՝ Մանկավարժ ու. Վեռներությամբ և Ջարուհյան ազգ Մարկոսյանք՝ Ն. Նահիճևանում ու. Քնոզոսկայում։

Ընդհանրին հանդատարքի ազգ տարբերի աշքում Այվազովսկին վայելում էր պերազանց մանկավարժի, հայկարանի, պատմարանի, արձագանի, լեզվագետի, քարզմանչի, բանաստեղծի, հրապարակագրի և քարոզչի և, ի հարկե, նաև կաթոլիկությանից յուսավորչական վարդապետ գործած պրոպագանդա առավածարանի ու. Պարզապես չնկնգնալական համրավ... Փաստքի չեն, վոր պետությանը, պրակտանությանը և անդամ չնկնգնալական-վարչական գործունեությանը բնագավառում ազգ վաստականքը զիլնատանա ևր միայն, բազաքական-պրակտան ճարտրի սկզբունք, վոր սերտանալով ինքնպահպանման և առաջադա-վաշխատասիրական տարբերի շահերը պաշտպանելու չնգվիտական մնքողներին, մասնավորին պյուբլիսամատչելի իր լեզվով, հոգեշահ, քանարկ, անուշ իր քրատանքով և անդամ, ինչպես գնդարշում ևր Ղ. Գալսի «Մեկուսնա ժամեր, հանդարտ, բանախաշտարին և անդադար ծնրադրությանը ընկերվա կարգադանում ևր գրամիկ սիմոմիա սրտերը, իր պաշտպանած հասարակական-քաղաքական անակնկիռն բնազանդների հետ մնկատնկ անձնական վատահրությանից չգիտող շահերն առաջ տանելով... Այդ մարդկանցից մնկն ևր նա, վորանց հատուկ ևր, ինչպես արտահայտում ևր Առ. Վահանյանը, «չնկրկիմի վարք և ծանր մտա բարք։ Ընկ հարկավոր ևր ահագին ջանք՝ լուսյա աշքառկ հանելու նրան բարոյական քաղաստանգից, մնկրկացնելու նրա վարքի այդ չնկրկիմությունը, վոր վտանգում ևր հայերի ազգային-քաղաքական կացությանը։

Վերը նշած բարեկամներին գիմաց Այվազովսկին ուներ բազմաքիվ հակառակորդներ։ Նրա դեմ նյին լսարիզմին գիմագիր ու առհասարակ բոլոր հասարքներըք՝ սկսած կղերականությանից ազգային-պահպանողական տարբերից և վերջացած՝ մանր-բուրժուազիայի ազգային-գեմոկրատական նեղկացացուցիչներով։

Այվազովսկու հակառակորդներից ևր նաև և առաջ «Ազգասիրաց»-ից վերաբնությանը հնամոլ ամենայն հայոց կաթողիկոսը — Մատթեոս Ջուխաճյանը։ Այվազովսկու դեմ նյին պահպանողական գնացանկ ամառագրի շուրջը խմբված տարբեր ազգ բնբիառարտներք, վորոնք հրահրում նյին նաև այդ պահին Ջուխաճյանի տարատամ քայլերը։ «Ձի կարելի ասել, — գրում ևր Գ. Զոհրապը, քե Այվազովսկին չուներ Քիշիլյանի մնչ յուր բարեկամ-

ներըը, կեղծ քե անկեղծ՝ միևնույն է. բայց Քիֆլիսի մեծագույն հասկացող յերիտասարդությունը հակակրում եր Այվազովսկուն: Մարգիս յեպիսկոպոսը և յուրայինքն եյին Այվազովսկու համակրողները, Շանշյանց և յուր հետևողները չեյին սիրում՝ ես հայոց հայրապետի իրավունքները վոտնատակ տվող էյեզիխտ վարդապետին»*: Սակայն սրանով դեռ չեր գոցվում Այվազովսկու հակառակորդների շարքը: Նրա դեմ եյին Մոսկվայի «Հյուսիսոսափայլ»-ի շուրջը հավաքված նացիոնալ-լիբերալները, նրա դեմ եյին ուսահայ նացիոնալ-դեմոկրատ այն մտավորականները, վորոնք «Այվազին անձնավորության մեջ խտացնում եյին կարյերիստ յեկեղեցականի ժանդարմներին սպասարկող և ցարական պրոկուրատորի վստահարարության հատկանիշները: Վարդապետի գիտությունն ու ընդունակությունները իսկ սրանց աչքում ունեյին միայն բացասական արժեք: «Մեծ գիտնական եր,— գրում եր նրա մասին իր հիշողություններում Նացիոնալ-դեմոկրատ Ղ. Ագայանը.— բայց վոչ գրական, այլ բացասական մտքով առած այդ բառը... Այսպիսի մարդը մի ժողովրդի գլուխ անցնելով նրան կտանի դեպի նախապատմական խավար գարերը: Սրանք են, վոր կապկացնում են մարդիկներին և վոչ նրանք, վորոնք ասում են՝ մարդը կապիկից է առաջ յեկել»**:

Այվազովսկին բարեկամներ և քշնամիներ ուներ, հարկավ, նաև արտասահմանում: Բարեկամների մեջ եյին քյուրքահայ ամիրայական և կոմպրադորական բուրժուազիայի գեկավարները, մի Գոլոս ալեյ Տատյան՝ Գոլոսում, մի Հակոբ Գրճիկյան՝ Գարբիզում: Քշնամիների արտահայտված ներկայացուցիչներն եյին Սըվաճյանի «Մեղու»ն — Գոլոսում և Վասկանյանի «Արևելք»ն ու «Արևմուտք»ը — Գարբիզում:

Միատարը չեյին հակառակորդների շարքերը, միակերպ չպիտի լինեյին նաև պայքարի ընթացքում նրանց գործ դրած զենքերը և հակամարտության շարժառիթները: Այվազովսկուն ուղղած նամականների մեջ, կաթողիկոսը զժգոհում եր, որ նրանք, վոր յեկեղեցական գործերով զբաղվելու փոխարեն վարդապետը տարվել եր քեզի խմբագրելով, մի բան, վոր կարող եր անել նաև վորևե աշխարհական: Զայրացել եր, վոր Ծաղիկյան գպրոցի գործերը բաց են սմեն գավառանքի հայ մանուկների առաջ, մինչդեռ գպրոցը մատչելի պիտի լիներ միայն լուսավորչական յերեխաներին: Վրդովված եր, վոր գպրոցին կից հաստատվել եր ապիկների կըր-

---

* Գ. Գոլոյանց, «Հուշիկներ», 1894, յեր. 253.

** Ղ. Ագայանց, «Իմ կյանքի գլխավոր գեպքերը», Քիֆլիս, 1894, յեր. 36.

*քարոզ, մարդկ ներանք ամենայն ոչնչաքով կայքիցդ, մոռացողով մխիթարական ոգիմական կրքականությամբ վարժված հնարավորական արյունատ պատմությունք, մարդ ամենքով առնական վանականներ ու քարանկ հնատրացին են մատնանշել պարարտական առավածրողական ներգործությունք...** Կամքոպիկոսի այս ու նման մեզապարանքներին հանդիպել վարդապետ ենք, հարկավ, կամավանքի այդ առավելությունք, մարդպիսին կարող էին ունենալ տրատարվարական չնչիմանները մի ընդհատարյան անձնական պարեզատարվարների համեմատությամբ։ Մակայն մարդի քառվարը առվերում էր ոչ միայն մեզ այդ կնաթ, մարդ հրահրում էր փառասերն կամքոպիկոսի մոլի յուսանդը։ Մեր խոսքը Այվազովսկու և տարբերավոր իշխանության մեջն պարզ է ունեցող ինտիմ կապի մասին և Իրեն այդ մասին խրեն՝ Այվազովսկուն՝ անկարող եր կամքոպիկոսը։ Մակայն այդ բանը չեր քաղցնում նա այնտեղ, ուր հնարավոր եր։ Մեր արտասպությունն ունի կամքոպիկոսի անտիպ մի գրություն, մարդ ուղարկել եր նա Հովսեփ Զերբենցյանին 1861 թ. հունիսի 3-ին։ Այս նամակի մեջ կարդում ենք այս տողերը.*

«Այդ քաղցրախոհ փոքրասոս չինելով չընթացա ամաց երից մերս կամքոպիկոսությանն գանձնական անկոտրվ և ամրակուռ սրտաբ Տարրելով վարդապետի Այվազովսկոց, որ ընդդեմ հայրապետական կանոնաց երբեն աշխարհական վարչ գասպիտորդական պաշտոն չունենալ ի գավառս մարդ նա գրեթե իշխանություն ևս ունենալով բնդ նմին և յեպիսկոպոսական վերամրասնալ ատենին՝ ան ի համարձակություն և գիրն և գանձոց կուսակցացն յասալ վարել գիտես...։ Կամքոպիկոսը պատմում է այնուհետև, որ Այվազովսկուն յեպիսկոպոսացնելու մտադիր ենք պաշտոնական առաքյալ և ասացել Կովկասի փոխարքային մի ոչցով և որ Այվազովսկին իրեն ուղղած կամքոպիկոսական խոստովանքը քարզմանում— հանձնում է և կատարություն ձևով, ցինիկաբար անդրադարձնելով իր այդ բոլոր մտքին նաև իրեն՝ կամքոպիկոսին...

Պարբերի այլ գինք եչին բռնելուում Այվազովսկու գեմ նրա ոչսփովոր հակատակորդներք պահպանողական և լիբերալ բռնակալներում։ Նրանք ջանք եչին գործ գնում կասկածելի գարձնել վարդապետին կառավարության և բյուրոկրատության իսկ շրջաններում։ Վերջին նպատակով եր բռա յերեսյթին, մարդ ձևավորից ձևավ եր արվում Ամենի ռուսերեն կազմած անհատարգիր բողոքագրությունը։ Հավանական է, մարդ Ամենը գրել եր այդ քղնապատանքը ստորագրությունն նպատակով։ Մակայն ցինցուրան որ-

---

* Ղ. Ալիշան, Ն. ա. յեր. 237 և հետ.

գնալը Եր գնում Այվազովսկու գեմ ուղղվող գրական փորձերին։ Այդ մասին և վկայում, գոնե Ստ. Նազարյանցի գնդքը։ Նազարյանցի հնամոնու գրուքյուններին ցուցակում նշանակված և նրա քննադատականը. «Ինքնին կա. — Միջակ վարպետներուն ուղղափառ հաւատոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, շարադրեալ Գ. վ. Այվազովսկի, Փարիզ, 1858» մակագրոլ Ծուցակը կազմող Մ. Փանյանը արել և Նազարյանցի անտիպ և նենկային քան յերևույթին վերաբերած այս գրվածքի մասին հետևյալ գրավոր նկատողությունը. «Ինքնածավալ անտրակ, գրված 12 յերևան Ամփոփած և ցնդողը քաղել չափած «Հայսնիսափայլ»-ում տպելուց։ Ցնդողականս այս արդյունքը ցույց Եր տալիս ուսումնայ պատմագրականներին և լիբերալներին, քան ինչպիսի մի գանձ Եր ցարիզմի համար յեկեղեցու հենդ սպասավորը։ Սակայն անհրաժեշտ յեղրակացություն անել այս ամենից Երանք անկարող Եին։ Լիբերալ յումանտարներից հետու չանցավ նաև Նազարյանցը։ Վերջինս սկզբնապես քշնամարար չեր տրամադրված գեպի Վեհապետյանի հաջորդը։ 1858 թ. հունիսի 20-ին Նազարյանցին Ն. Նախիջևանից ուղղած մի նամակում Այվազովսկին շնորհակալություն Եր հայտնում նրա ուղարկած նամակի, «Հայսնիսափայլ»-ի հերթական անտրակի և «Հանգիս նոր Հայախոսության II-րդ հատորի համար։ Սակայն նամակ-պատասխանի մեջ Այվազովսկին շնորհակալության հետ մեկտեղ ուղղում Եր Նազարյանցին այսպիսի դիտողություններ. «Ցայտ իսկ են ձերումդ իմաստասիրական իմս կարծիք պատասխանի վատաբոցն ձերոց, ընդ որում և այս՝ թե չէ արժան մեզ և ձեզ զարմանալ՝ եթե ոչ որչափ ըղձալին Եր յայրիցին նոր ի կրոնական յայտորիկ. և այն ի պատճառս բարբառոյն, որում չեն և այնպես ընտելացեալ են ականջք և միտք մերոց ընթերցողաց որպես վարժեալքն ի միում ուրեք ի մայրաքաղաքացի Ռուսիոյ։ Այլ դայս թեպետ լուծել կամ դիւրացնել արդեօք ժամանակին։ Ներևնալ ինձ պարտութիւնդ և դայս յամենայն՝ դի մեծագոյն ևս քան դայն խափանիչ է ծավալման օգտակար վարդապետի ամհամառ մեր՝ երևնալն ուրեք ուրեք ի Հիւսիսափայլի հատուածոն տարապայման համարձակախոսութեանն դիերութեանց ազգիս և արանց առհասարակ դրուատելոց յազգէն, քէպէտ և վարու ևս ի սէր հանգուցելոց։ Թուի ինձ քէ արժան է օրագրիդ, դէպ և սկզբան առ զգուշաւորագոյն ունել ճանապարհ, դի մի վայրագագոյ խոտանգի յանդիմացն, և ձերումդ ազգասէրը արդի վհատութեան նիկոլ պատճառաց»*։

* Ленингр. отд. Центрархива. Дело СПБ Ценз. Комитета, 1859, № 34, fol. 11.

Այժմյոնական ժամանակ մեզ համար պարզ պետք է լինեին, որ նրա դրած այս տողերն քան նյութական ապահովության հոգսերով չափազանց ծանրաբեռնված մարդկանց համար Այժմյոնական այդպես էլ մնացին որպես իմաստուն նախազգուշական զգուշացնող պատգամներ անուշադրության մատնված նախապատերազմյան ժամանակների մարդկանց համար։ Այսպես էլ մնացին Այժմյոնականին վերաբերյալ ազգային ոգևորության պահերին գրված Ալ. Ծատուրյանի հետևյալ տողերը.

1858 թվի նոյեմբերի 28-ին ազգային-պատանեցողական հանձնաժողովի հարուստ մեծ մի խնջույքն էր տրված նամակագրի պատվին։— «Հայասիրությունը» հրատարակիչը ուներ այժմեական, խնամքոտ ոգևորության, հանդիսավոր զգացմունքի մի վիճակում էր, մանավանդ խոսքերը կիսատ էին տալիս, բայց իրար խառնվում էին, միայն մեզ ազգի մատղիկը ունենալին այնքան բարոյականության ու ազնիվ պատվասիրության (moralité et une noble ambition), որ չկամենին պատերազմել իմ հետ բռնակալության հանապարհով, այլ պատվավոր գիտքով. բայց պատրաստ են ամեներս այս գործի մեջ մխրճվել ամեն ինչ քանդելու, ոչ պահելու և պատվավոր գիտքով, որ միայն տեղի ու հանգիստ ունենք իրենց պատվի մեջ, այնտեղ կամին դրած գիտել մի կոպիտ բռնակալության (un despotisme brutale)։ Ձեզնե գոնչ չկա հակառակում իմ ասածը, գուցե շատով կլինեք մեր բնակության։ Բայց արքունե կոպեք և հանիցեք իրրև բարեկամ և տեր ազգի, իրրև պատասխան հայկական բանակության Սիրանի. Քշնամին մտանելով և. տանք և գուք ձեր գիտքը և ճշմարտության պրաշտիքը, և հանգիստ կնիցեք։ Պատերազմել պետք չե, և միտրանության համար, այնտեղնամ հոգիներ կլինեն ձեր և մեր բանիցե»։ Ներկուլեցիք ամեն ոնց նախազգացողը պրես և գործել նուրբ Մխիթարյանների։

«Ճշմարտությունը տարբ և անել և տարտամիել հայտնաբերով մեզի, և տանից մարտիրոսներին պրեսնելին կերպիք կարող չեր կերպիք նուրբների քրիստոնեության ճշգրտին հոգիով հանդիսանալ և սիրտպահել աշխատելին։ Վարդ գիտեի ես և իմ բանակությը, որ մի միաբերի կրոնքրանա պատգամներ հոգիից, որ չկամենել կլինե գնալ մեզ. այդ բանը խոսքն մարդկանց և հոգու, կերբ այդ պրհնանք վարք կոնկոց Քրիստոսանեն հոգի միտա, պատճառ, որ միշտ մտածել եմ և մտածում եմ մի մեզ և պատգամքը, լինելով ամենեքին այլ ու միտա հա-

---

* «Մուրճ», 1902, № 3, էջ 128.

գու վորդիք, յերբեք կարող չենք քաղաքությամբ ապրել միմյանց հետ և ինչպես մարդաբնացել ենք հոգիս, կատարվեցավ և ճշմարտությամբ։ Ձեռ և իմ բարեկամքը սուրբ ձեռքերիս կանգնած ենք աղշարժ և հաստատ. քշնամին տեսանելու չեն մեր քամակը. ունի՛ նա զորություն, քող հանդես գա պատվավոր գնդով և չափե յուր զորությունը մերի հետ։ Բայց պապականները սովոր չեն պատվավոր գնդով գործ կատարել, վորովհետև չունին. նոցա ծանոթքն և միությն քոնտուքյան ճանապարհքն՝, Այս գրության մեջ մեր ընդդեմ տողերը ցույց են տալիս, վոր բանեցնելով հակառակորդները գեմ բացատրելս էքսպերտությունը հոգևորս սուրբ՝ լիբերալները ընդունակ չեյին հարկադրելու Այվազովսկու ընդդրկած էքսպուքյան ճանապարհին տանապատիվ, իմա՝ ապրելն, հնդափոխական վորևե միջոց։

Այլ կերպ եյին գատում Այվազովսկու մասին ռազիկալ-դեմոկրատական տրամադրություններով տարված հակառակորդները, և ամենից առաջ՝ այդ ռազիկալ-դեմոկրատական հոսանքի պաշտպանը՝ Նալբանդյանը։

Այվազովսկու վարչության շրջանը Նալբանդյան-Խալիբյան հակամարտության կատարի ժամանակամիջոցն եր հենց։ Հենակ գարձնելով վոստիկանության՝ 1858 թ. ամառը Այվազովսկին, ինչպես տեսանք, փորձեց էհաշտության կնքել խալիբականների և հայրապետականների միջև, յելակետ ունենալով նախ և առաջ Ծաղիկի և յուրայինների իրատերհանելը։ Հաշտության նպատակն եր կզգիացնել Ծաղիկի անհաշտ հակառակորդներին և ոգատարծել վոստիկանական որգաններին աշխատությունը սրանց գեկավարներին՝ Մ. Նալբանդյանին և Գ. Պատկանյանին՝ չեզոքացնելու համար։ Այվազովսկու այս մտայնության մասին և անկնարկում հենց Սա. Նազարյանցը՝ Աբ. Մխիթարյանին գրած իր նամակում։ Հիրավի, նորքին գործոց մինիստր Լանսկոյի 1859 թ. հունվարի 28-ի գրությունից տեղեկանում ենք, վոր Այվազովսկին հատուկ գիմում եր արել իրեն, վորով մեղադրում եր էՀյուսնոփայլ-ի խմբագրին հոգևորականության և մի շարք աշխարհականների գեմ հոգվածներ գետեղելու մեջ։ Հատկապես գանգատվել եր Նալբանդյանից, վորի հոգվածներն ուղղում եյին Ներսես Կաթողիկոսի, Ջալալյանի, իբր՝ Այվազովսկու և այլոց գեմ։ Վարդապետին վրդովել և առանձնապես Նալբանդյանի՝ էՀյուսնոփայլ-ի 1858 թ. № 11-ում տպած հոգվածը յեկեղեցական գումարներից շուրջը, վորով հեղինակը նպատակ եր ունենալ էքսառնակչությունն

---

* «Մուրճ», 1902, № 3, յեր. 129—130.

անրակ ժողովրդի մեջ, առաջացնել գժտություն և անհամաձայնություն։ Կարդալուց առաջարկել նր միևնույնը խոսվանել «Հյուսիսափայլ»-ը, իսկ իրեն նպատակներին ամենազոր ձանձրույթ իր կրոնական մեջ խառնակչություն ձգելու և այնքան հոգևորական և աշխարհական մարդկանց վիրավորելու պատճառություն ունենալու մեջ — պատճառներ ունենալ խոսելիքներ»*։

Որքր ինչ ուշ նույն իմաստով դիմում արել վարդապետը Ղ. Գանկանյանին մասին 1859 թ. մայիսի 16-ի գրությամբ առաջարկում էր նրանին գործով միևնույնը հանձնել իր քեմից — գրում էր ամենաանարգ անուններով մեղադրանքներ համար — Գանկանյան քահանային, որը կասկածվել էր Քալիրի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեջ։ Այվազովսկին ընդգծում էր Գանկանյանի «անհանգիստ բնավորությունը»։ 1860 թ. հոկտ. 29-ի նույն միևնույնը ստիպած իր գրությամբ վիր էր հանում գործել Գանկանյանի «խոստովանիչ» գործունեությունը, մատնանշում էր թե նա գրգռում է նախկինների ժողովրդը հոգևորականության և հոգևոր վարչության դեմ։ Այվազովսկին խնդրում է՝ պատրել քեմից Գանկանյանին։ Այս գրությունը նա Այվազովսկին ներկայացնում է 12 անուններով ստորագրած մի գրությունը, որտեղ կրկնում էր նույն միտքը**։ Այս դիմումներն հետևանքով է, որ Գանկանյանը կարգազրկել յեպի և աքսորվեց Վյատկա։

Հետագայում, չգիտեց ինչու, Այվազովսկին հայտնում էր, թե ինքը պատասխանատու չե Գանկանյանին աքսորելու համար, թե ինքը միայն հայտնել է միևնույնը քահանաների իրենց արած գիմումը և այլն. «Ձեմ գիտեր թե ատչ կարգի գործադրեցին այս արած գործադրության մեջ ինչ անկրտամտություն կամ ինչ չափազանց խոսքեր կանանց հակառակորդներից,— գրում է Այվազովսկին***։ Անկասկած վերնիշում էր նա Գանկանյանի խոսքերը՝ «ցնցվիլ արնգաց։ Արդեն ճշմարիտ ցնցվիլ Այվազովսկին նա ատչափազանց գործիք էր համարում իրեն։ Սակայն այս գիտակցությունն իսկ չէր խանգարում նրան՝ նախանձամոլությանն համարելու հենց վատիկանական այն արգանքները, որոնց հետամուտ նպատակներին ծառայում էր ինքը։

---

* Центрархив, Ленингр. Отделение фонд. департамента полиции. Дело № 152129, лист 1 и сл. Միևնույնի գրությունը բնագիրը տես վեր յեր. 284, ծան. 3.

** Центрархив, Ленингр. Отд. фонд. департ. духовных дел. Дело № 3191, 1858—1881 г. г. лист 39, 64 и сл.

*** «Գատ. Մաքիր. ուսումնարանին», յեր. 62.

Այվազ-խալիբյանի քամրակի և վոստիկանության այս կապը պատճառը չեր նրանց հանգստակորզնների համար։ Մատենադարանին ուղված անատորագիր գրագրության մեջ վերջին-ներս գանգատվում էին այն հալածանքներից, որոնց ենթակա էին իրենք Այվազովսկու և Խալիբովի քաղաքական կապերի շնորհիվ։ Ե՞վոր չարատեսց և ապստամբ աշխարհականը, որ հանդգնի տալս անիրավությանցը դեմ կամ ձայնը բարձրացնել կամ բողոքել, — քե Գ. Այվազյանը և քե Խալիբյանն ապին չարաչարը կամբաստանեն գնա տերության առաջ և յերկպառակ խոսվարար ապատամբ և չարամիտ մարդ ճանչնելով և նահանգական իշխանության ձեռքով հալածելով կհալածեն գնա... Տանն և ինեներորդ գարուն մեջ ապրելնուս մեջ որբաբնության մեջ մեծ բարբարանար, և սակայն մեք անքոով և սուտ սրտով ակամատուս կըլլանք այդ սարսափելի գործողության»*։

Ինքը Այվազովսկին իսկ պիտակցում եր, ի հարկե, հայ ազգանուններին իր դեմ տածած սուտ լուրերյան բուն պատճառը։ Խալիբյան դպրոցի պատմության մեջ նա գրում եր հետագայում. «Ամենազամայն մեծ փուշ եր նոցա—իմա՝ ազգասերներիս — այնքին այս բանը, որ Գ[աբրիել] վարդապետը — իր մասին Այվազովսկին խոսում և այս դրքում շարունակ յերբորդ դեմքով — ուղղակի տերությենեն նշանակված եր առաջնորդ և իրենց հանգստության լայնացնին իրրև գործնական բողոք մի ցուցանել, այնպես որ տերությունը գրուշանա մյուս անգամ այնպիսի կարգադրության անելուց»**։ Ի հարկե միայն տերությունից նշանակված լինելու հանգամանքը չեր դժգոհության պատճառը. հիմնականն այն եր, որ յեկեղեցու ներսում և յեկեղեցու միջոցով Այվազովսկին ցարիզմի քաղաքական ոգին և ցարական անվտանգ լրտեսի պաշտոնն եր կատարում։

Անկարող բարձրաստիճան մատնանշելու այս հանգամանքը՝ Այվազովսկու հակառակորդները աշխատում էին չեզոքացնել նրան կղերական ճանապարհներով։

Շոշափելով քննիչ ապզայրն-կրոնական զգացմունքների լարերը՝ նրանք մերկացնում էին վարդապետի կաթոլիկական ոգեկորովները, ակնարկում այն մասին, որ նրա մատղությունն և հոգևնազովանը յեկեղեցու գերկը առաջնորդելու հայերին վերջին ուղղությամբ աշխատանք եր տարվում հատկապես արտասահմանյան մամուլի միջոցով, որին առատ նյութ

---

* Անատորագիր այս գրության պատճեն գտանք Մանրի քզքների մեջ։

** Գիտե. Խալիբ. ուսումնարանին, էջ. 212.

Լեյն մատենագրության Այվազովսկու աստանդ հանգամանքների, մանավանդ, նոյեմբերյան հանդիսությունների[*].

Բնաբանով Այվազովսկու պիտանագործությունները իր աչք ազգիցիաներից մեկնում Սա. Վանականցուներ պատրաստ են կատարյալ մի պրոտեսկ. «Երբեմն ազատասիրական շունչ, երբեմն բռնակալական փոքր իշխող, որ մի Հռոմայի սրտանեղության փորձել, ուրիշ որ մի Ներոնի հանկիլ և որ մեզ ալ Լուսավորի կատիլինեներուն հարել. պիտի մը կոկորդս ձգելիլ, ատամնացաւ հետաւորեն զարկելու, ցաւագին հոգեվանական իրաւունք բռնադրելու, բռնակալական մեջ հիացմունքը ծագրել... Ինչ մը գոհերի խոշտանգը լսել և արձագանգ ատոման բանալով յիրեն անցագիր ուրանալու: Հայոց վարդը պետք է կերկրորդ որ աշխատիլ կոմիտիկոս ըլլալ և Լուսավորչին հաղթողին, այս միտքով անոնցի մատենագրությունը պիտի բաներ մը որ ատոմ պատմագրիցին չեր հազիր: Ամանչալու պատասխանատուներ չեղնել, Քննադատ կերևիլ և անանկով, մոլ կոմիտիկոս իրաւ անձնատուրն և հանդիսի, կոչանք բազմակամներու ոգեւորիչ ուրիշներ Ինատարբերության ատոմշնորհք մոլ ձեռնել և անոր տեղը անցնել Հայատառանցոյց յենկեցիկը բոլոր արհեստներու պետ, և այս կերպով ամենքնին ատորին, մոլ իշխանաւոր իրաւ ուշի ուշով մարդը ատոմշնորհ կարդալ. մեր իշխան ազգին կրոնական իշխանաւորները հիմնապիտի կարծանելով և փառամոլության ազգին ատեն... ի վերջն ինաշխարհս համար հանդգնիլ ամեն բան բնելու, ծառ ապիկարիրաւ» (Pour reussir, ils (les Jesuites) osent tout, même le bien), ինչպես կրսե Մինչև, և հանդատակրպետները փառատամրամեծ ուշադրիլ[**].

Ետև ալ այս ատպարիրաւ բացահայտ պատճառ վարել Այվազովսկու դեմ անհնար եր Հռոմանոսեանց «Հայ սիմոփիլը»-ի եղիցուն Ներսիսեանցյանի հոգեվանական յինքնաբուխված եղեն կրկնակի ցնծագին բոլոր պրոտիրաւներ հաշտվում եղեն մի կոգմիկ իմիրացիր Ներսիսեանցյանի, մյուս կոգմիկ ցարտահան ցնծագրի ձեռ-

---

[*] Հմմտ. Սա. Վանականցուն հոգվածը. «Արեւմտյան», 1859, մարտ. թիվ 6. «Փարիզ», 1861, №№ 12—13. (Հմմտ. արտ դեմ «Մատենագ Ազգիցի», 1861, թիվ 5, մասին 13ի Հայհոռնեան Քնարանի իրգիմանցուրիրաւներ՝ «Մեղու», 1861, № 132, էջ. 116 և հետ. և Ի. Այվազովսկուն հոգվածը՝ նոյն տեղը, էջ. 117 և հետ. և № 133, էջ. 133 և հետ. և մանավանդ (համառոտ Այվազովսկի՝ «Հայոց և հռոմեական եկեղեցիները միացնելու խորհուրդը և Այվազովսկի վարդապետին անիրաւ պրոտեստները» հոգվածը, նոյն տեղը, № 137, էջ. 148 և հետ.) և նոյն Այվազովսկու հոգվածը Այվազովսկու գործունեության մասին. «Մեղու», 1864, գիրք. 5. Համեմատե հետաքրքրական եւ մոլ իր հերքին Այվազովսկին մի քանի ձեռ տասի տրտնջում. «Մեղվի» մասին Ղրիմ.

[**] «Արեւմտյան», 1859, № 6, էջ. 45.

քով։ Անշուշտ, Նապոլեոնցին ուներ այդքի առաջ կոմս Մեմանվելը, յորը պրուսի եր էհիշատակարաններէ-ից մեկուսի։ Իմ հոգեպատրիը իմ գլխին ցնդոցի նման մի բան և, շատ խիստ բարոյականութեյան տեր մարդ և, ամենայն որ նայում և հիշատակարանից, վոր մի անպատշաճ բան չգրեմ*։ Էճշմարիտ և այն, — պրուսի և կոմս Մեմանվելը մի այլ տեղ, — վոր շատ բան հո չեն կարճում արտգրի հրատարակողից կամ նորա գործակիցներից. յերկիրը շատ անգամ բուսուցանում և գալար ծիլեր, բայց և շատ անգամ հյուսիսի ցուրտը պատճառում և նորանց արևատալից հառաջ...ը**։ Նապոլեոնցին և իր համախոհները հարկադրվում են այսպիսով ծածկելու պայքար հակառակորդների դեմ մամուլի շրջանակներից դուրս, իսկ մամուլի ներքում դիմում հաճախ գրական մակաբանութեյան։ Այսպես Նապոլեոնցի Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանքը, վոր լույս եր տեսնում Էջմիածնում 1858 թ., պատմական-պոլեմիքական մի գրվածք եր ուղղված մասամբ հենց Նախկին Մխիթարյան-Այվազովսկու դեմ, վորը, Էքերտպնահատելով Մխիթարյանների պատմականութեյունը, ապացուցում եր, թե Մխիթարյանց պատմականութեյունը լոկ դիմակ եր, թե ամենայն բոպե կարելի յեր վայր ձգել յերեսի վրայից այդ խավարատեսիլ դիմակը և այլն***։ Ջենք կասկածում նաև, վոր Նապոլեոնցին 1858 թ. Ն. Նախիջևանում խալիրականների և հայրապետականների միջև տեղի ունեցած էհաշտութեյունն եր խորտակում, յերբ գրում եր էնկատողութեյունքը վերնագրով հրատարակած իր փայլուն հոդվածում. «Մեր ազգի մեջ այժմ կան հայացքներ, կան ուղղութեյունք, կան ուրիճ և գրաշարներ, կա պատերազմ։ Առաջուան մի բան եր հերքել այս. նուիրական առաջուն յեր ցանկալ մի տեսակ միաժորութեյուն հակառակող բաժիններին։ Այդ ձգտական եր մեր ազգին։ Պատերազմը հետևվանք և չարժողութեյան, իսկ չարժողութեյունը — կյանք և Ճկերը յերկու հակառակող բաժիններին ամենևին ազատութեյամբ, համաձայնել եկին յուրյանց կարծիքների մեջ, այն ժամանակ կհաշտվին և կմոտենան միմյանց. առանց կարծիքների հիմնավոր համաձայնութեյան — սուտ և ամենայն հաշտութեյուն և միաժորութեյուն, քանև լրագրների մեջ ևս հրատարակեյիր, — քեզ քաղաքերել եր մեծ խաղաղութեյուն...։ Ճեվ հակառակող բաժիններդը, մտաւորութեյան համար չեն պիտու գոհ բերեն յուրյանց սրտի վկայութեյունը... Որհնյալ և պատերազմը, քանզ լինի նա հզոր, անխնա,

* «Ճկերկեր», I, 178.

** Ն. տ. I, 416.

*** «Ճկերկեր», II, յեր. 198 և հետ.

ապրելով և բարեխիղճ նոտա վար փոխչուժ և ապրելով պատերազմից, մարդ չի բարեկամներ, այլ մի քիչ սրտերան կնամարդի բնավորությամբ: Մատա խոպոպանիքներ քիչ ունեք, մարդ տակ վարպետ պայլ մաշխարի պահատով, քաղաքների և անձնականն ապրատ և փառք, մնք անհարատ ենք: Ես գրել եմ պատմությունով: Հիշատակարան բանն հետևանքը բանիներ և. պիտոս չի լինելին հերձվածներ, վար քնարերգակը չեղելին: Ենվ պիներն մինչև չեմարդի և շպրտարվի, չի պարզվում: Մեռած մեր ապրելը քիչ կարգված քաղցրանը, վոր չենը խոսարհում ավելի, ասում են պատերվը ունեն պիներին մեջ, ինչ պատերի ներքինները մարդկերի մեջ. ով անունի ունեն բանում, քեզ բանը, Ասում են պատում Կոմս Լեմմանովին արժարծեց իր «Հիշատակարանում ե. Նախերգանում ապրարին ուսուցմարան բացելու հարցը. հոգևոր պրոբը ուզում էր պարզել Աչխատակիցը գիտ — քեզ ասում հիշատակելու երես անուններ»*: Ջուր չեն, վոր հրապարակելով իր մարդերը նպատակ մանավանդ նամակով հայտնում էր Վ. Մաքիկյանին. «Վերադրի Հիշատակարաններին վերա զարմանը ասանձին ուշադրության, մանավանդ 7 և 8 համարներին, և հանկարծ չհանգստացնեին, վոր իմանան: Ձ-ի մեջ շատ տատերի խոսանելան և մեր քիշտամիների ապրանքը և պատուհան ես պիտի խոսանելիս կամ «Ալյո պրեսում մեր պրոբերը մի կերկու խոսք խոսելու չեմ պատրաստ Ազգային վերա, ի հարկե կկարդան միայն քեզ ինչ վոր կկարդան և կհանգստանան աշխատանք, վոր ուրիշներին ես հանգստացնեն, վոր ճշմարտության քեզ հայտնվի»**: Ես ինչ հարցրել եմ Ղազրատյանցներին ու պրոբ նամակում Նալբանդյանը հարցում է. «Ազգի և ճշմարտության քեզ համար իմ կյանքը իմ աչքում վաչինչ է և ամեն րոպե պատրաստ եմ զոհել, և այն որից, կերբ գրիչ վեր եմ առել ձեռքս, միշտ պնդել եմ պիտի պատերազմի առաջ քեզ և խոսարհ հետ, և վորքան քո քեզ առանձնացած հանդամանքը (մեր ընդդիմախոսը չհիշատակում են ընդգծումները Ա. Հ.), պիտի խորհրդակցի զանազան միջոցի (իմա՝ Աչխատակիցը Ա. Հ.) դեմ քեզ... Մեր պատերազմը զորքում չեն, և մեր չեն պիտի զանազանի, մեր ոգին քեզ քեզ վարդիքս պիտի ձեռքը ձեռքի առնք միմյանց և շարունակենք մեր կռիվը ոգին և ճշմարտության անունով միշտ կրկնելով «ցավոք» չեզնելը զորքը: Եթե մեր քիշտամիքը միացած պատերազմ անենք, քեզ անենք և մեզ միացած պատահանը»***:

---

* «Ծիրանի» II, էջ. 266.

** Հմմ. «Ծիրանի», I, էջ. 163 և հետ.

*** «Գիլոան», էջ. 87 և հետ.

**** «Պատմական պրոբեան քեզ», 1935, № 2, էջ. 143 և հետ.

«Հյուսիսափայլ»-ի հաջորդ համարներում կոմս Ճեմանվիլը շարունակում է իր հարձակումները գլխատուներով նշված «Որսուրանտների, Ճեղուխների և Մաքիավելու հոգով տոգորված մարդերի դեմ, վեր հանելով նրանց ստոծանապահությունը, փոտահիրությունը և չշահախնդրությունը, նշավակելով ապրի առաջ ելույթավորիչներին, որոնք առիթված են, յուրացնց փառասիրության հարկը ազգից անընդհատ առանալու համար, որքան կարելի է աշխատել հրա հպատակ պահել ազգը խավարի բարելոնյան գերության մեջ, հանդիսանալով «հոդևորական» գործիք խավարի բռնակալության և այլն*։ Ի՞նչ ևր նշանակում ներկա դեպքում «խավարի բարելոնյան գերություն», կամ ի՞նչ ևր «խավարի բռնակալություն» այն հրեշը, որին «հոդևորական գործիք» կոչեր ժառայում Որսուրանտները, Ճեղուխները և ընկ.։ Կոմս Ճեմանվիլը չի պատասխանում այդ հարցին, քողնելով, որ ընթերցողն ինքը բաց անի պայմանական նշանակությունների իմաստը։ Գրականի պայքարի ընթացքում կոմս Ճեմանվիլը գործ ևր դնում նաև իր հոդվածները «ամենքը ընդ մեջ» վերնագրի տակ։ Ճարտարապետ վերապատվոր առաքալների՝ Ն. Աղտարակեցու, Ա. Զալալյանի, Գ. Այվազովսկու անուններն ևլ նա հանդիսանում է հանախոհներին — հանախ անանիմ կամ պսեվդոնիմ գրություններին և այլատրանական պարբերականների մեջ հոլովվում են փակագծերով, անդրադարձերով և այլն։ Նայրանդյանը գրում է ընդում Այվազովսկուն «որպեսզի վատիկանը Բուրանդոս գնի կնդրպատրանքով՝ «Հիշատակարանների» մեկում նա ներկայացված է անհեղատ և մատնիչ Ճամբլի դիմակի տակ։ Այվազովսկու մասին և խոսքը «Ամանակության» որևէ հոշակավոր վոտանավորի մեջ, ևորը գրում ևր՝

Քնչ պատմամոխոր, հնացած Գևղին,
Ծուռ յետոտանու վնտռ փրփրի.
Քնչ մեջին գարու գազափաքներով,
Ամբոխը խորել ճգնի աչխատի։
Քնչ նա քաջգիտե գրպարտությունը,
Քնչ մեքենաբվի ծոլի ափերում,
Մենք ազատության ենք մեկին քաջգիտե,
Մեկին այս խոսքս ուշինք քնթռնում։

Ավելի ուշ, 1863 թվին, Փետրվարյան ժամանակ նայրանդյանը գրի առավ Այվազովսկու քաղաքական գործունեությունը նշավակող անավարտ այն վոտանավորը, վոր հրատարակվել և հետազոտում ևՆերսիսյան և նորա Սանչոյի մկրտությունը վերնագրով։

* «Ծնունդ», եջ 220 և հետ.

Այժմ պարզվում է, որ այդ պատկերի առնչությամբ և, մոտ 1852 թվին Շահրաստանում գրի առած նաև պատմական այլ ժողովրդական երգերի նշումներով էր մտահղացել «Ազգագրություն»-ը, «Ազատ ասացվածք»-ը, «Խաղալիք ազգիկա կերգը», «Մանկական մեծ վիշապի պատմություն»-ը:

Շահրաստանցիների մասին պրոց հնգյունակներ գերազանցել են այդ մտահղացումները մի քանի տարիներ, նկատելով պրոնց գործունեության սրընթացությունը: Արևմտահայ տրիտուրեցիների ազգագրական շարժումներին կամ հետաքրքրող պրոնց մասին հայերեն հնգյունակներ ազգագրական ընդհանուր տեղեկություններ: Ձի կարելի մեկնել այդ մտահղացումների բնագրական-բազմագրական բովանդակությունը: Ասացի և չգիտեք և անգամ ասացի պրոնց պրոբլեմն է ուշադրության ասելիք, չգիտեք և անգիտացած շատերի ասացվածքների մեջ ազգագրական-բազմագրական կողմերին անդրադարձներ: Կարգացեք վերտառությունները մեջը բնչ ուշադրության արժանի է ասել ազգագրական տեսակետից, բնչ ազգագրական նշանակություն ունի ասացվածքը, և դժվար չի լինի համոզվել, որ հնգյունակը պրի չի ասել պրոնց՝ այդ ասացվածքի ներքնչման ազգագրական-բազմագրական տեսակետները: Այս հանգամանքին ևս ուշադրություն դարձնելու և նորից մտահղացումների բազմագրական իմաստավորման անհրաժեշտության: Գանել միայն Շահրաստանցիներ պրոգիչ ազգագրական Հայաստանի և ոչ քանի միայն Հայաստանի հնգյունակներ և հնգյունակ, որ հնգյունակը ազգագրական պրոցեսի և արդյունք ձեռքին ստեղծված «ազգիկա» — ասացվածք և բնդհանուր, որ «ազգիկա» առնչությամբ հնգյունակները հանգամանորեն են նրան և ասացվածքի ազգագրական իմաստավորման, իսկ այդ «ազգիկա»-ն ցույց է տալիս նրա ամենամեծ ազգագրական նշանակությունը:

Շահրաստանցիների ձեռնարկած պրոցեսին այդ մեծ նշանակությունը հնգյունակներ: Արդեն 1861 թվին «Հյուսիսափայլ»-ի նշանավոր ազգագրական աշխատակիցներից մեկը՝ Գաբրիել Զարիֆյանը՝ Շահրաստանցիների և Արևմտահայ գեմ՝ Արևմտյան անունը Գաբրիել Զարիֆյանը ծանոթացրել է «Հյուսիսափայլ», իսկ Շահրաստանցիները «Բնչպատասխանել են Զարիֆյանին: Գաբրիել Զարիֆյանը Շահրաստանցիների մեջ ունեցել է նաև Շահրաստանցիների ազգագրական-բազմագրական հետաքրքրությունները:

* «Հյուսիսափայլ» 1861, №№ 11 և 12, «Տնտեսական» և «Գիտական» վերնագրերով:

«Ծերկներ»-ի հրատարակության մեջ*, չդիտես ինչու՝ «Ծերկներ»-ից դուրս թողնելով «Վահունին» առորագրությունը կրող «Հայսախատփայլը»-ի մյուս վոտանավորները. Փաստորեն Վահունին նալբանդյանը չեր, այլ տարբեր մի անձնավորություն՝ զղյարցի Մանվանաս Հովհաննիսյանը (1841—1869). Զևռեզվով վերջինիս նկարագրությունը՝ «Հայկական Աշխարհը» հայտնում եր, թե նա վոտանավորներ եր գնոնգում «Հյուսիսատփայլը»-ում՝ «Վահունին» առորագրությամբ**.

Հետաքրքրական եւ, վոր նույն այս տարիներին, 1861—62 թվականներին, Այվազովսկու դեմ քողարկված յելույթներ ունեցավ նաև Ռ. Պատկանյանը. 1857 թ. նոյեմբերին Ռ. Պատկանյանը Պետերբուրգում վոգեշունչ բանախոսություններ եր պիմազորել ասատվածընտիր առաջնորդի և հոգևնարարատար հոր նշանակումը և «Մասյաց Ազավնին» փուքացել եր, իհարկե, հրատարակելու բանաստեղծի արտասանած հանդիսավոր խոսքը***. Սակայն Պատկանյան-հոր դեմ Այվազովսկու և ընդհ. հետագա արշավանքը պնակը և վոր սքանչելացնելը նաև Պատկանյան-վորդուն. Ծննդարանիվի քրոջքներում գտանք վերջինիս գրած բազմաթիվ գրություններըը, վորոնք ցույց են տալիս նրա յեռանդուն գիմադրությունը Այվազովսկու և յուրայիններին այդ հետապնդումներին. Ազարդյանն այդ գիմադրությունը բանաստեղծի կենսագրական կարևոր մի փաստ է, վոր մերկացնում է նրա հակասուս տրամադրությունների կռնկրետ շարժառիթը և պարզաբանում մեռաժամանակ նրա առեղծագործության հակասությունների մեկը — կգնրամիտ այս գրողի առելավառ յելույթները բողոքավ կգների դեմ, վորի վատթարագույն տիպարը պիտի գառնար նրա աչքում հարկավ հենց Այվազովսկին. Այս հանգամանքների քննարկությամբ և, վոր 1861 թ. Գամառ Փաքիտյան գրեց «Հիմի յել լռենք» նշանավոր յերգը, վորտեղ Այվազովսկուն եր վերաբերում անշուշտ, «գազանազգեստ գայլին» այլաբանությունը, և ապա՝ «Գիմվ Մրուռա ապագային ավանդությունը. «Գիմվ Մրուռը» առիթ և ավել վոմանց՝ նեղկայացնելու Ռ. Պատկանյանին հակակրոնական գրողի կերպարանքով****. Այսպես գատողները ուշը են գրում այն փաստի առաջ, վոր նույն բանաստեղծը հնդինակել և նաև անդրանդամեծար «Քահանան» վոտանավորը, վորտեղ քահանան նեղկայանում և ընքերցողին վորպես՝

---

* «Ծերկներ», Ե, յեր. 52.

** «Հայկական Աշխարհ», 1869, յեր. 178, Հ. Քուչուբենկյանի հոդվածը.

*** «Մասյաց Ազավնի», 1858, յեր. 48.

**** Դ. Անանուն. «Ռուսահայերի հասարակական գործոցումը XIX գարում», Բաքու, 1916, յեր 334.

«Մեր մեջտեղը, հովիվ քոչ և ոչխիկը,
Վտքերը հայր, արբուն, հանգստանում քաղցած»:

Նալբանդյանին պատկառելի Աչմազովսկու դեմ ոգևոր էր հարկավ անձնական ձեռնամարտի շարժառիթներից: Աչմազովսկու դեմ նա վարում էր սկզբունքային բազմաթվանի մի պայքար: Ներսեն չէր գոհացնում բնության պատկերի պրակտիկ շտամպված ընդհանրքը: Նա ձգտում էր հրապարակախոսի ոգով պատկերել, մարտահրավեր նետելով՝

«Ինձ պիտի պատը գամ գնալ հրապարակ,
Առանց ընթրել, ա՜ղ ու բերդ խոսքերով.
Ինձ պիտի գոչեմ, պիտի բղավեմ,
Ամբոխը ընդդեմ պատանեզվելով»:

պրում էր Նալբանդյանը 1859 թ. «Մանկավարժական տեսություն» մեջ: Ինչ գործ՝ այն խոսքը չէիր տրանք: Երա մեջ հատատեսում էր պրոտեստանտական ոգեշնչում և ազատական բացահայտ արշավանքի սկսելու միտքը: Մխոքը վիրտուոզից գործադրելի հրահանգի, հնչեց մեր հայտնի պարծում «Հյուսիսափայլ»-ի մասին Աչմազովսկու ոգով գրված: Արդեն նոյեմբերի 27-ին Կ. Հալբանդյանները ուղղած իր նամակում Նալբանդյանը հայտնում էր թե «Աչմազովսկին հայտնի քշշոտի չի մեր պրոպրին, պատռատել և նպաստյանց մեր վերա և տալա մի անանանի նամակով ապատանդը պրում էր մեզ, հայտնելով մեր պրոպրը, թե մենք ոգը մոլորեցնում ենք և այլ այսպիսի բաներ: Աչմի հետս ամեն ջանք գործ սիրտ դնեին, գոր մենք ստատյոր չգտնելով, քննիչներ տարատոյման նեղատ[illegible]ն մեջ...»*: Այս նամակը պրելու պատճին Նալբանդյանը կարծում էր, թե «Հյուսիսափայլ»-ի լիրերալ բովանդակությունը կարող կլինենալին, անշուշտ գործ դնելով Աչմազովսկու վրա, ազատ պատանդ ամառվրը նրա հետաքրքրությունը ձևնելիս: Սակայն արդեն խոր հակադրը տարիս հաշտեցրել Նալբանդյանը անհնարությամ Աչմազովսկու ազատ գաղափարների: Իրականում հակադրված էր, բնականաբար, Նալբանդյանին դեմ: Նրանց տարբեր վերաբերմունքը Նալբանդյանին անցյալ ազատատեսության Նալբանդյանին կնճռոտությունները ամենայն, գա մի ուշագրավ[illegible]ն էր, գոր ձեռնարկվել էր Հանանեն հանրագրին ջրելու դեմ ուղղված Նալբանդյանին, իրենք, ատատատում էր այդ ժամանակ կիրառման** և Մանկավարժ գրած մի նամակում բնական խոր բժշկական[illegible]ն կարեկցում էր պատանատարանում ատաքիկա իր

* «Արձրպատին պրոկատա[illegible]ն», 1933, № 2, էջ 146 և հետ.
** Տես. «Երկեր», I, 298:

ուղևորությունը»։ Սակայն, փաստորեն, նրա ճանապարհորդությունը առաջ նախապատրաստական մի քայլ եր, որը պիտի ապահովեր հետագա գործունեության նպատակով։ Այդպես էլ բացատրում էին նրա ուղևորությունը հակառակորդ ժամանակակիցները։ Իր պատգրությունների մեջ, 1859 թ. մարտի 24-ին նորքո, Մանրը գրում եր. «Փաստաբ Նալբանդեանն ի Մոսկուայ՝ քէ ձուր՝ չէ յայտ։ Մի այլ տեղ, փախուստի վայրը ճշտելուց հետո, նույն պատճվի տակ Մանրը արձանագրում է՝ «Ելեն Նալբանդեանի ի Մոսկուայէ, և չուիլն դէպի Փարիզ։ Ուշագրավ և այնուհետև, որ հանքային ջրեր անցնելուց առաջ Նալբանդյանը մեկնել եր Փարիզ և Լոնդոն։ Հանքային ջրերն այցելելուց հետո իսկ Նալբանդյանը անցավ նորից Փարիզ, որտեղ, ինչպես յերևում է նրա ծոցատետրերից, մտրիկ ծանոթություններ եր հաստատել հայ և ռուս գրական-հասարակական շրջանների հետ։ Գր. Սալթիկյանին նույն տարվա մայիսին գրած նամակներից պարզ է, որ Նալբանդյանին արտասահմանում գրազնող հիմնական խնդիրներից մինը՝ «Հյուսիսափայլ»-ի հրատարակությունն արտասահմանում վերսկսելու խնդիրն եր։ Սալթիկյանին գրած նամակում Նալբանդյանը հույս և հայտնում, թե Ռուսաստանի քաղաքականը մինչև կատն իրեն՝ «յիմիկ Մոսկվա փակվի «Հյուսիսափայլ»-ը նորից ուրիշ տեղ... վերանորոգելու և բոլոր մեր պլխից և ձեր պլխից այլև ապրի ու յեկեղեցու պլխից անցածները ճշմարտությամբ հրատարակելու համար... Մենք բոլոր բան հասկացրել պատրաստական ենք ընդդեմ գինվորվիլ ու ցույց տալ ժամանակով մեր ապազայից, որ ազգի համար անհոգ չենք յեղել, որ ազգի քշնամիներին հարձակմանքին դեմ ենք դրել մեր կուրծքը և հակառակ, որ ազգի ազատ համար զոհել ենք մեր հանգստությունը, հայրենիքը, և այլն և այլն»։ Վերջնական վորոշում ընդունելու համար Նալբանդյանը էլուբ եր ապատում «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրությունից։ Նամակի վերջում, ակնարկելով գործակալ Այվազովսկու մասնչությունը, որ հարկադրել եր իրեն լքելու Ռուսաստանը՝ Նալբանդյանը գրում է՝ «Ազատչում եմ, յեղբայր, չմոռանալ ինձ այս առարության մեջ, չմոռանալ, որ յես այս բոլորը քաշում եմ ազգի համար մեր գժոխքի ապատավոր հիզվիճ հոգևորականներից, որոնց վերջին ջանքն է ազգը կուրացնելով վայելել նորա բարիքը։ Ճնա գիշեր ցերեկ մտածում եմ ձեր բոլորի վերա ու մեր վոգրալի ազգի խեղճ վիճակի վերա։ Ասելամ առը, որ յես պետությանն չմտած անանձնի մեր ազգի գրությանն բարվոքվելը և հա-

* «Ինքնան», էջ. 91.

[illegible]

Նկատի առնելով Նազարյանցի* Արևել Միքիթարյանցին գրած այն նամակները, փորձենք գրա կազմը վերը, կարելի չի բնութագրել, թե Նազարյանցը և Նալբանդյանը միմյանց համամտություն և չեզոք փոխադրել Այվազովսկու դեմ մղելիք պայքարը [illegible] Ճանապարհով Նալբանդյանին արտասահման Նազարյանցը պետք և որոշեր, բայց չկրնար, սահմանքերը արտասահման անցագրեր Նալբանդյանի ընտանիքը. այդ մասին, ինչպես նաև գանազան հանձնարարների մասին և, համոզենք, մոր Նալբանդյանը գրեր և ապատամ Մանկվայից: Միևնույն Նալբանդյանը ինքը ուսանելիության և արտասահման ապագրական հնարավորություններ: Պատահական չև, որ 1859 թ. արտասահմանից ու գրկած «Հիշատակարանների» մեջ գրած հմանդիկը ծանոթանալու և ամառվան քննիչներին Ճանկին Արտյանը ապագրանական գործունեության և հատկապես գրական [illegible] «Ազգ. հիշատակարան»**,

Թե ինչ գրեր ապագայ Նալբանդյանը Մանկվայից — չգիտենք: Հայտնի չև միայն Նազարյանցի նամակ 1-ին գրած մի նամակը Գ. Մալխիկյանին, գրանով հարցում ենք. «Նալբանդյանից ստացանք յերևի Գարիթից գրած կնոջ նամակը ու. Հայրապետյանցի նամակից և գրած կնատորից, ինչպես խոր[illegible] և ապրիլ Նալբանդյանցը: Մեկ հարցում և ձեզ գոլորշիով և արագ գրած կատարել և [illegible] գանազան բաներ: Նալբանդյանը ասեմ Գարիթ և և շատ կմնալ Թուստանում գնալը Բաստամում և ինչպես յերևում և այստեղ վաշինչ վտանգ չկա, գրագիտեն կամքով կամի պաշտպանել մեզ յուր հայրապետական արտոնություններով և ազնվություններով»***,

Այս տողերից պարզ և, գոր Նազարյանցի կատակիցները միջոցներ եղեն մեզ գրագիտեն Գրիգոր կոչվելու. Այվազովսկու դեմ ասանդելու այդ նպատակի համար անգամ կամքով «հանձնարարություններ»: Այդ «հանձնարարություններ» գրան հետ գնելով Նազարյանցը և նրա համախոհները անցան եղեն հանարեան արգելն Այվազովսկու գանազան կապակցություններով ազնվացած յերկյուղը, ուստի

* «Ինքնա», էջ. 97 և հետ.

** «Ազգ», I. 338 և հետ.

*** Հայտնի Գրիգոր Թանգյանի, հովանավոր Մ. Ինքնայանի.

և անկարևոր Նալբանդյանի յերազած ազատ գրատպությունը։ Այսպես թե այնպես 1859 թվի աշնանը Նալբանդյանը վերադարձավ Թուլատատան։ Մի կողմ թողնելով նույնիսկ Նաղարյանցի բերած պատճառը՝ Նալբանդյանն այլևս նյութական միջոց իսկ չուներ ճանապարհածախսի համար։ Կասկած չկա՛ երևի այս մասին նաև Նալբանդյանի ծոցատետրի մեջ։

Հիշատակությունն արժանի յե, ի դեպ, նաև այն գժտությունը, վոր այս կապակցությամբ անցավ Նալբանդյանի և Նաղարյանցի միջև։ Այդ մասին Գր. Սալթիկյանին գրած մի նամակում Նալբանդյանը բացատրում է, վոր չի կամենում այլևս ձեռ ի աշխատանք, ջեչի նահատակ կամ զոհ դառնալ ամսագրի համար և այլևս հրատարակության և գաղտնիքի բոպեկին Նալբանդյանը հայտնում եր, թե վորոշել և ջնջաս բարյավ ասել հայոց ազգի գրականությանը։ «Գիրքիչս պիտի կոտրեմ և ձգեմ, մյուս անգամ հայոց ազգի անունը տված ժամանակները ևս պիտի սիրտս քաշովի ու փախչիքս գա, ահա յեզրայր, այժմ իմ գրությունը և հրատարակության չափը»*։

Նալբանդյանի ցասկոտ այս գրությունը գժվար և հասկանալի, յերբե ամեն ինչ կապելու լինինք միայն գրական հոնտարարի հետ, կամ ընդհակառակը, մատնանշելով նրա և Նաղարյանցի բախտ-բունքային տարաձայնությունները՝ անգիտանանք նրանց գժտության կոնկրետ պատճառներն ու հանգամանքները։ Հայտնի է-ի նյութական անապահովությունը և դրա հետ կապված անհատական գրկանքները հազիվ թե այնքան հուզելին Նալբանդյանին, յերբե նույն այդ հանգամանքները հարկադրած չլինեին նրան ձեռնհաս վերադառնալ արտասահմանից, վոր մինչև այժմ և թե՛ Այվազովսկու և ընկ. գեմ հրաժարվել գրական անգործ ու անշահ պայքարի հետևանքից։ Պարզ է, վոր Հայտնի-ի անապահովությունն հետ կապված գրական-գաղափարական այդ գրկանքն եր հենց, վոր հուզել եր խորապես Նալբանդյանին և հարկադրել նրան՝ նոր միջոցներ վնտռելու իր գոյությունը պահպանելու և թե գործունեության նոր ծրագրեր մշակելու համար։ Անկախ արտասահմանյան ճանապարհորդությունը խոր ճեղքվածք եր մտցրել Նալբանդյանի հայացքների մեջ, գաղափարական անկամրջելի տարաձայնություն առաջացնելով հետևյալների լիբերալիզմի և ազգային-հեղափոխական նոր այն հայացքների միջև, վորոնք հատուկեն եյին Նալբանդյանի գիտակցության մեջ և վորոնց գրական արտահայտու-

* Տե՛ս վանդ, յեր. 105.

[illegible] [illegible] [illegible] [

նրան 1861 թ. հրապարակ հանել Պարիզում իր ճեմերկու տոդ պամֆլետը, վորտեղ հեղինակը անկաշկանդ հայտարարություններ էր անում Այվազովսկու գործունեության մասին։

Նալբանդյանը լուռ չմնաց անգամ այն ամիսների ընթացքում, երբ Պետերբուրգում նստած նախապատրաստվում էր կանոնիզատական հարցաքննությանը։ Հնարավորություն չունենալով հրապարակային անարգել խոսք ասել Այվազովսկու մասին, Նալբանդյանը նպատակահարմար գտավ անդրադառնալու նրա ճվարդապետարանին կաթոլիկոսին ուղղված նամակի միջոցով։ Գիտենալով գավանաբանական քննդիրներում կաթոլիկոսի մոլի բժանդրությունը՝ Նալբանդյանը կամենում էր տալ նրա ձեռքը Այվազովսկու ուղղափառությունը սատանող արգումենտներ՝ խորացնելով այսպիսով ներքին այն պայքարը, վոր ծայր էր առել Այվազովսկու շուրջը հայ կղերական հիերարխիայի ներսում։ Նալբանդյանը կամենում էր սրանով ավելի ակտիվացնել կաթոլիկոսի հակաայվազովական ընթացքը, փութացնելով քան կարելություն հակառակորդի տապալումը՝ միաժամանակ առաջ տանելով հեղափոխական դրոշի իրացումը։

Հետաքրքրականն այստեղ այն հարցը չէ, թե վորքան օգնել էր կամ ուղիղ Նալբանդյանի գործ դրած տակտիկական այս գիծը Նալբանդյանի մեջ գերակշռողը տեսաբանը չէր և վոչ թե հասարակական նոր հայացքների ու համոզումների դրոշակ բարձրացրած առակական հրապարակախոսը, այլ նույն այդ դրոշակի ներքո բորբոքված պայքարի քաղաքական գնահատողը։ Նալբանդյանը նման չէր այն էհրապարակախոսներին, վորոնք, նարնկացու առած, սմպում էին, բայց չէին անձրևում։ Նրանք հետս լինելուց առավել գործի հետս էր նա, գործնական, քաղաքական մարդանձագ և վորպես այդպիսին՝ աննահանջ ատրատեզ և հետևո առակական։ Այս և, վոր պետք է աչքի առաջ ունենալ, թեև կամենում ենք հասկանալ այն հակասությունը, վոր տեսնում էր Նալբանդյանի մեջ Ա. Հովհաննիսյանը իր ակդրուքային ռադիկալիզմի և գործնական ռոպպորտյունիզմի միջև։

Շոշափելով տակտիկական նոր ուղիներ, Նալբանդյանի համար պարզ էր, վոր կաթոլիկոսին ուղղելիք իր խոսքը հնչելու էր վորպես մոլեռանդ լուսավորչականի վկայություն։ Նամակը գրելու էր, ի հարկե, զգոցք լեզվով, բեռնավորվելով զգոցք ցուցմունքներով, և պատրաստ գալով վնհաքատ ընթերցողին հարցական սխոլաստիկական սրամախոհություններ վորոշ տեղերում... Նալբանդյանը գիտեր բոնել մարդկանց թույլ կերակը և ոգտագործում էր իր այս ունակությունը գործնական ցանկալի հետևանքներ առա-

նորս պիտուժով Փուլքի չեն, քեև պրա համար հանգամանքները բոլոր անուններ էին... Հետաքրքրական է, որ նման մեքենայ նայրանդյանը գործադրելը հետագայում նաև կաթոլիկների շահամատակության նպատակներով։ Այժմյան քննադատող ոչ մի շրջապատականը, որ ինչպես պատմում էր հետագայում Պաստյանը", շնայ յուսամիտ մասը ձեռնեն ի ձեռք երթը շրջելուն, ամեն եր տարին, նորկամ, մարդկությունը վարդապետներին երկմտանքի ապրելու բյանքը մեծամասնությունը աշքուն նայ մատչանելի բյանքը և հենց, որ 1863 թ. Պետերբուրգում նստած՝ նայրանդյանը պրի ստամ Լյմպատովկու շրջապատականին գնում ստիպած անհատապես մի կող, մարդկ պատշաճանը եր գուրս գալու գործ բյայ կրոնի և եկեղեցու վտանգվածն անկախությունը։ Բազդքելով շահամատ արտգրելու չենած բնդմիջա արդեսկացիան այս բյուրքի գնում՝ նայրանդյանը գնում էր և հայերին. «Քանի բուսքյանը այդպիսի ապստամբված գործի գնում անգի կուա նայր Լյմպատովին, նգալ՝ Ղրիմսկոյին, մյուս որը՝ Մարկոսյանին պատանդագրավ բռնացնել մեր ամիսն գնում և պատրաստել այն հնդնվածի և բռնանդ-բռանդանության բյանը անդամներդը, որ ապստամբում և նրանց տալ մեր ստացի կողմած գնացքին նշանագրելու»* կասկած չկա, որ այս գնգրում էր նայրանդյանը հետաքրքրում էր միայ քեև կրոնական-եկեղեցական, այլ ազգային-բռնազբական նպատակներով։ Ցյուբանական մի պատրաստ էր այս ցարդիցքի և նրա վերադարձը սպասելի գնում։

Նայրանդյանը ինքյան միայ եկեղեցին կամքի գնգիկանների, այլև բռնանդնական եկեղեցու գնդրագրության հնդնդանքյան — արևելյան ազգերի—մոլնանդ կերկրագրում էր։ 1863 թ. Ամերիկայի գնում ստիպված մի քանի տարում նայրանդյանը գրում էր. «Հայոց ազգը բնում միայնկյն ժողովի անունով սկրած չեն, իսկ Հ ա յ ո ց ե կ ե ղ ե ց ի ն ա մ ե ն բ ո լ ո ր ն ե ր կ ա յ ա ն ք ի ն ե ն և ա զ գ ի ժ ո ղ ո վ (միայ միայն, որ բնդունելության չեն, այլև գործադրվ առանձին սովորություն. ատոմ բարով միայնին քաղկեդոնականը յուրյանց գրկում միայն սկրում՝ քաղկեդոնական ժողովը... Հայոց եկեղեցին պահել և մինչև այսոր յուր ինքնուրույնության և անկախության, անդրամնդ հարկավոր և, որ մասնավոր ազգությունն նա պահե, հետ միասին հավանական, հոգևոր և բռնազբական եկեղեցիներից։ Մի նման ստանձին գրե-

---

* Գ. Պաստյան, «Հայ եկեղեցի», եր. 333

** Տես. Ճառնակ. «Վ. Ղ. Նայրանդյանց», Մոսկվա, 1897, եր. 73.

դաներբի ոբը չենք ընկած, վոր այս առելով արքայության դռները փակենք ընդդեմ այս յեկեղեցիների դավակների. հետի մեզանից այդպիսի ծաղրելի պատասխան գաղափարք. մենք ոչ ենք, վոր ուրիշի ծառան դատենք, քոզ գատողը գատի, այլ այս ենք ասում քե քոզ այդ յեկեղեցիքը կենան յուրյանց համար, իսկ հայոց ազգի յեկեղեցին մեր համար. Ծորտակված ազգության տեղը բռնում է կրոնը. առույգ և լծուն ևս կա, բայց շատ տեղ մոռացված. մինչդեռ կրոնը ամեն տեղ անմոռաց. Ենչ վորովհետև ազգության հայատարբերը գարձել և յեկեղեցին, ապա ուրեմն նորա վերա ձեռք բարձրացնողը ձեռք և բարձրացնում ազգի վերա*;

Պաշտպանելով կրոնական անկախության սկզբունքը՝ նա չեր պաշտպանում նույն այդ անկախության անունով ազգի բազմությունը կեղեքող կղերականության, կրոնը նրա կարծիքով ազգապահության միջոց եր տակավին, բայց հենց նույն ազգապահության անունով և հենց, վոր ինքը կռվում եր ազգի իշխանավորների և սրանց քվում նաև կղերի դեմ, նայրանդյանն առաջինն եր, վոր հերքեց կղերական այն լեգենդը, քե հայ հոգևորականությունն և հենց ազատել ազգը, ՀՀայի պարտականությունն և,— գրում եր նա ՀՀերկու տոգ-ում,— անբնա հանդիպել հոգևորներին. վորովհետև հետաքրքրությանն և անակնկալի առարծանք գրոշները նոցա գլխի վերա չեն փոզփոզում մանավարտպես. Մեր գրոշը հայտնի չե արգեն... Ենքե հայոց ազգը յուր կրոնը պահելով միաց աշխարհի յերեսին, այդ մասին շնորհակալությունն մահմեդականությանն. սա բացատրեր պահպանեց հայերի կրոնը. Ազգը վորչափ ևս քայված լիներ խավար տգիտությանն մեջ, այնուամենայնիվ, յենքե մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը, ֆանատիկոսությամբ հետի միալով մահմեդականությունից, պահեց յուր կրոնը, հետևաբար և ազգությունը. Քոզ հայոց ազգը, իր քաղաքորությանն կործանման որից, ստրկանալ վորևե քրիստոնյա կառավարությանն, այն ժամանակ կտեսնեիր... բայց ինչպես գիտե տեսանելիք. վասնզի մեք ևս ծնելու չեյինք վորպես հայ**, Քվում և, վոր այս մասին ուշադրությամբ եր հենց, վոր, Փետրվարյում նստած, Նալբանդյանը ձեռնարկեց քարոզմանելու և մեկնաբանելու Ղազար Փարպեցու ՀՀուղքը ազատասիրության դեմ. Հետաքրքրական և, ի դեպ, վոր այս աշխատությանն մեջ իսկ, մեկնաբանելով Փարպեցու ակնարկը՝ պարսիկների

---

* «Փորձ», 1877/78, №3, էջ. 147 և հետ.

** «Ծերկեր» II, էջ. 287.

Անցյալ հայ գեղեցիկ առաքինություններ նշանակելու մասին՝ նայրանդյանը, — մտաբերելով, անշուշտ, Աբգարին, բայց և խոսքը գուցե ձգելով, — պրուժ եր. «Հայոց ազգի մեջքից, այս բանը ասելի քի նորա գեղեցիկ ճակատագրի և գրվածի Աչտոր եվ Կիլիկիա մեջ կատարվելու, ազգի և կամավորների կամքին ընդդեմ, առաքինություններ և կարգավ. շատ անգամ, այն, բռնադատվում և և գեղեցկացավ ձևանափոխել իր արբանյակներըը, մորթ որինակներըը և ազգավորի հնամանքը միշտ անգամակատ և ազգի աշքից»*։ Մանկան հանգիստական մտքերի շարժիքը նայրանդյանը բռնել եր ամենի վրա։ Հանգիստականն այս մատյանների շնշումած արտահայտություններ գանում ենք անգամ Աբգարավանում։ «Աբգարավանատրանքը գեղ ուզված այն նամակներում, որ հրատարակում ենք հիմա։

Աբգարավանի հայտում կանգնած լինելով ամենայնին Ս. Նահապետյանցի գեղանիմաքրին անհայտ գերբնական վրա — լեզուն, կրոնը և քաղաքական հայեցքները մոտիկ ազգությունների բնական տանիքը — նայրանդյանը, ամենի մոտաշնին, քան անհայ եր նաև այդ ազգերին նայրանդյանը, մեռնում եր լեհերի գեղեցիկ գերը ազգային յուսամտության գործում։ Մասամբ լինել յուսամտության, — պրուժ և նա կամավորին ազգած նամակում, — գա մեր, ազգի աշխատանքի անգամների, գործին և. չէ մոտ Ձեզ գալով իսկ հայրենական հայեցքները պետք չհանդես այս լինելում։ Գանի մոտ մեր գործի վերլուծական հայեցքները ազգությունն ու հայացքը չի համամանգում հայրենական հայացքների հետ, ուստի և ամենայն մի բան կլինենք այն գատարկությունների հետ, մոտ չի կարող մեր գործի վերլուծական հայեցքներ, և մոտ անկարող և կենդանացնել մեռածին այն, ինչ մոտ չկարողացավ պահպանել նրան իր կենդանության հայեցքում։ Աբգարավանի հայրենական հայեցքներ, մորանց ձևանում ենացել և գիմի իշխանության մոտեն չգալ, կարող են ձևանում լինել մեզ, հիմնելով գործչներ և անհատականացած պաշտպան կանգնելով ազգ գործչներին, ասանց քննադատելու ազգության ամբողջը, մոտին ձգում են չհարմիր իրենց գեղեցկության համ չարաչար այն ազգության, մորի մեջ նրանք գիգերում են։ Բայց այդ կլինենք, գիմի կարելի չէին իրանց գեղեցկացնել, ասանձին ուսումնական գիր, գիտություն և մանավանդ գիմությունը՝ մորգության, մորից գուրկ լինելով պարտված են գեղեցկացավոր հայեցքներ, ամառ և անգիտակից ազգանվերության հայեցքներ, կարծես թե

* «Ազգ.», II հր. 362.

հոգևորականների խորհուրդը դատարկասիրությունն ու փարիսեականությունը լինեին։

Նալբանդյանի նամակը ապավորություն գործեց Պատասխանի գրությանն մեջ կաթողիկոսը զանց առավ կղերի մասին արված այս դիտողություններըը։ Դրա փոխարեն՝ Գրիգոր Մագիստրոսի հետ համեմատեց Նալբանդյանի աստվածաբանական խորամտությունը*, կաթողիկոսի այդ համեմատությունը հայտնի դարձավ Նալբանդյանի հակառակորդներին և մեծ շփոթություն առաջացրեց։ Կաթողիկոսին գրած մի նամակում Յալիբը ջղիվաշությունը բառով և վորակում Նալբանդյանի գրություններըը և հայտնում, վոր Նալբանդյանը հակա չի միայն իր շարությամբ, բայց վոչ իր վարքով և բարքով։ Կաթողիկոսական կոնդակով Գրիգոր Մագիստրոս հոչակվում այդպիսի մեկին,—գրում է Յալիբը,—մինչև ոչ քեհ հուր և սուր սալ կատաղի հիմարի ձեռքը և ապարնդ առնվնել ազգի մեջ մի մարդու համար, վոր արժանի չեր բանտից և կապանաց և աքսորանաց**։

Նալբանդյանը կարող եր ասել, թե ինքը հասել եր նպատակին։ Նա նվաճել եր մոլեռանդ Ջուխաճյանի վատահությունը և արել իր հակառակորդների գժտությունը։ Նալբանդյանի նամակից հետո կաթողիկոսը ևս միացավ Այվազովսկու դեմ սկսված գրական արշավանքին։ Մերժելով, ինչպես տեսանք, Այվազովսկու ևվարտպետարանին նոր հրատարակությունը, կաթողիկոսը, գրա փոխարեն, հրապարակ հանեց իր կազմած նոր դասագիրքը՝ «Ուղեցույց քրիստոնեական ուղղափառ վարդապետությանց» կոչված ձեռնարկը, վոր լույս տեսավ 1861 թ.։ Այնուհետև հրատարակեց իր՝ «Իրատոցությանց ճշմարտությանց առյր՝ ասետարանի Քրիստոսի Քրիստոսին գրվածքը, վոր պոլեմիկական մի աշխատություն եր ուղղած Այվազովսկու 1854 թ. Պարիզում հրատարակած «Վարք տեառն մերոյ Քրիստոսի Քրիստոսին գրվածքի դեմ։ Կաթողիկոսին դուր չեր եկել ամենից առաջ հենց այս աշխատության վերնագիրը, վորտեղ «ավետարանն» ասելու տեղ գործ եր ածվում Քրիստոսի վարք «անդաստանաճառ բառը... Նույն տարում լույս տեսավ Մատթեոսի մի այլ գրվածքը՝ «Իմաստասիրին մեկնություն խորհրդոյ և արարողությանց սրբոյ պատարագին, տպելոյ Քեոդոսիա ի տպ. Յալիպեան ուսումնարանին» — ուղղված գործակալ քննադատվող դասատետրը կազմող Այվազովսկու դեմ։

---

* Վարք, էջ. 296, ծան. 12.

** «Իմաստ», էջ. 360.

Մակայն ասացինք, որ Նալբանդյանի համար կարևորը կամքի պինդ և ազդեցիկ մեջն ապրելով գործունեական վիճակը չէին, այլ նրանց բռնաճնշումը գործնական հետևանքներ։ Այս տեսակետից և, հնարց, որ կարևոր էր նրա համար կամքի ազատությունը։ Ընդհատ այս վտանգությունը մրա 1860 թ. հոկտեմբերին Նալբանդյանը կարողացավ դյուրը բերել իր Ընդհանուրն առնելու թղթերը։ Մոչ միայն ազատության անցան թղթերը ստանալու համար Աֆոնասիևին և Մայիրովի ընկերը, այլև, ընդհակառակը, հաղթվեց համոզել կամքորդիկոսին բնականելու Աֆոնասիևին միջնորդությամբ 1858 թ. խոչընդոտանքների և հայրապետականների միջև ծագած «հաշտության պայմանագիրը և նշանակել տալու հատուկ մի յատուկ մայիրի կատարած պրոտոկոլ մասերի շուրջը։

Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական գործը արտահայտության մեծագույն խոչընդոտ և ներկայացնում հաշտության այդ պայմանագրի շուրջը միջոցից բավարարության գեմ նրա վարած համառ պայքարը։ Հետաքրքրական է, որ Նալբանդյանը, լինելով բավարարության պատրաստ, պայմանագրի շուրջը վերաբերության չգտնում հետ իսկ ապերջանի ընդ որոշ գնում «Նալբանդյանին։ Նալբանդյանին 1861 թ. գեկտեմբերի 12-ին Նալբանդյանին պրոտ համակում նա խորհուրդ էր տալիս պրոտ պահել իր կամքը, ենթադրում էր «խոհեմության գեմ գեմ ապերջան «խոհեմության հակառակորդների առաջ։ Այդ պրոտ կայանում, որ պահում է Ընդհատորդիկի գործունեությունը անհրաժեշտ ենթ համարում հրապարակել այդ.

Նախիջևան 12 գեկտեմբերի 1861 տարի

Հարգարժան բարեկամ

Մ ի գ ա յ է լ (sic!) Ղ ա զ ա ր յ ա ն !

Ձեր անցյալ հոկտեմբերի 31-ից Պետերբուրգից գրյալ նամակի պատասխանը ապահովյալ տեսուչ 1-ից պրել եմ և Ձեզ ամենայն ինչ մանրամասնությամբ և պարտհան մեկ նոր բան չեք տեսնի։ Ձեր կեղծ Ղազարյանն անհամեմատ ապահով եմ գեռ ևս չի կենդ. որդեգրյալը գեռ ևս չի կենդ (sic!) ասածդ. բայց կենդանի մարդու համար ինչ կենդանին, Պետեռս հատուցել եմ ամենայն գործ մարին 250 ռուբլի արծաթով, այժմ

---

* Фонд деп. полиции. 1862, № 17, ст. 5 fol. 179—180.

Ինքուլայեվից եւի հեռագրիվ 200 ռուբլի երծաք պահանջնց, այն ևս ուղարկեցի, յերևի այդ անիրավը փող և հավաքում, ինչ և իցե անքնաս հասուցաներ այսանդ լավ եր, շատ կցանկանայի հերձուածողներու ցուլց տալ։

Մխամիտ կաց, յեղբայր, սիրտդ ամուր պահիր, աստված մեր հետ և, իմ մասին ևս մխամիտ յեղիր... չեմ քարվելու։

Ջեզմե նամակ չստանալս շատ անհանգիստ և տռնում ինձ. այժմ ամեն բանը լավ և, յես ևս հանգիստ եմ, դուք ևս հանգիստ եղիք, միշտ գրեցեք, և յես կու գրեմ. հեռանցնք փետրվար ամսո Պետրպուրկ լինելու, և յես կուգնամ այնտեղ, կտեսնվենք, կարելի յե ի միասին նախիջևան ևս կուգանք, կտոր մը ժողովուրդի հետ անր վայելելու, վարժատուն քանալու և այլն, և այլն։ Քիշլիզից ևս վարժապետ մը յեկավ ար. Մկրտիչ Նավասարդյանցը. այժմ վարժապետ շատ շատ ունինք. ուզում եմ վոր չի քաղնեմ, մեկ տպատրան ևս կհեռանինք ունենալու, վոր նախիջևանը ուրիշ քաղաքներու կարոտություն չունենա, այդ ամենը մենք ձեզ հետ պիտո յե անենք, նախախնամությանն կամքը այն եւ։

Միմիայն շատ կու խնդրիմ ձեզ պիտո յե խոհեմությամբ, յերկայնամտությամբ, և համբերությամբ բան անել, մի նեղանաք. այժմ ամեն կողմից նայում են ձեր և մեր վրա (քեռև վոչինչ չենք արած բացի լավից, վոչինչ չգիտենք բացի ճշմարտությունից), ուրեմն պիտո յե սքանչությունն (sic!)։

Մեր բարեկամք ամենեքյան լավ են և անփոփոխ նույն հաստատ դրության մեջն են. դրժվանց կտոր մը պարկեշտություն, խոնարհություն, լուռ ու մունջ կենալ պետք և այսպիսի միջոցները։

Ձեր միշտ Ղ. Հայրապետյան

(Պարոն Միանասյանցը վոջունում և ձեզ)

Հայրապետյանի լիքերալ-հաշվողական նկարագիրը պարզ և նաև Սուքիասնշահին ուղղած նրա նամակից. «Այստեղ յեկել եր ի վեր ապրիլի, — գրում և Հայրապետյանը, — կնիկերով քուրնատառն և քուրնանատառն, վորոնց արժանացանք ընդունել մեր տանը նախանձաշիկին։ Ժողովուրդը հանգարտ և. այժմ Զատկվան բամպվկի և բուրքի բանն են խոսում... Գ. Մանվելյանցս նպատյանցին խոնարհական վոջունյա հիշեք և ասեք, վոր միշտ ճշմարտասեր մարդիկ գատապարտված են մեր ազգի առաջին, քանի պետք և արած, յես մին լավ գնեք ունիմ գոցա դիմացը կանգնելու, վոր և

իմ համեստ կյանքը և կրկնամատ կյանքը. սրտին փորձը ցույց և տալիս, որ իմ գնդերը անուժ են հագիլ այն անժխտ բռնությունը. շատ կարելի չի ժամանակով բռնվիլ և բերիլ գառնա Հայոց Աղվանից[1]:

Նայրանդյանի բուռն անհանգիստ կենսագրության ընթացքին ներկայացնելու մեր Հայրապետյանի «նուաստ գիրուն Փառատրին Նայրանդյան-Հայրապետյան ընդհանրական համեմատությունը հատուկանական-քաղաքական մի գիտնականի կողմից, կնշանակե Հյուսիս-Իտալիական անհայտի բացահայտ կեցվածքին դեմ. Մանավանդ մոլչած արժան էր Բուսաստանի հնագիտական կրթիչը և մոլչած չեզոքում Նայրանդյանի գիմադարձ բուռն անհրաժեշտից գնալ ազատարձին հնագիտությունը, նույնպես նկատելի կեր գառնում նաև կրթերում բուռն անհայտի քնարում մը կգնդա-քնագրական անհայտի կողմը: Հայրապետյանի և մարդերի մեջ կնշանակ հաշտարերությունը կանգնում էր կրթերականի և կգնդա-քնագրական անհայտի գործ մեղանչում: Վնաբ բերած նամակը բնորոշ և այն անհայտից, որ արդարացնելով հաշտարհակաին իր գիծը՝ Հայրապետյանը փորձում էր ամենանորելու նաև անոգոր գիտնականին Նայրանդյանին: Հնազանդությամբ և, որ չարտահայտով «քանիմ և գրգռչը իր վարքագիծը 1861—62 թվականներին Հայրապետյանը կեղև գործնեց նույնիսկ «Հյուսիսաստղ»-ից, որի չափազանց խմբագիրը, տալը վճռակամ կերպով արձագանգի կրթիչներին, սկսել էր ասել բացա բանալեցնել կգնդի և վնասատանների մասին... Հայրապետյանը գաղտնագրեց ամենագրին ու գործիչ գրամական նպատակները «Պետք չի մտածել,— գրում էր ան այս առիթով Նայրանդյանը,— որ այդ քաղաքի (Ն. Նախիջևանի) մարդիկը, ինչ բան էլ ընչեն այժմ համարել են և բնդունել են իրենց հյուրասեր քաղաքացիներ, ասե բան այժմ կերևում է նոցա առաքյալ, ապրելն և մեռնելիս*[2]:

Բնագրագրական Հայրապետյանի կրթական հաշտարհական գիծը, Նայրանդյանը չանգ էր գրել գնում է խոչընդոտել այդ Տեսանգը, որ Նայրանդյանը գաղտագրական խոսքեր էր ուղղում հաշտարհականների մասին «Հյուսիսաստղ»-ի էջերից: Հնազանդում Պետերբուրգում նաև ժամանակ իսկ, Մատթեոսյանցին և Բերդերյանցին ամեն էր գործակցելով Նայրանդյանը աշխատում էր վերանորոգել այդ Մարդերի գրամական յուրացումների քննությունը: Այդ առի-

[1] Հայրապետյան Գրական Թղթակցություն.

[2] 1862 թ. ապրիլի 9-ին Ն. Մատթեոսյանցին գրած նամակը «Հանգիստ գրականության և պատմ. գիրք VII, էջ. 126.

քով ընդարձակ նամակներ եր ուղղում նա իր համախոհներին՝ մերկացնելով հաշտվողական լիբերալների դիրքը*։ Նամակներից մեկում Նալբանդյանը մերկացնում եր հաշտարարյան պատմագրի հակաժողովրդական բնույթը։ Հաշտվողականները, գրում եր նա, երարկացակամ են պատասխրոջը (այսինքն՝ Քալիքին), նրանք զբաղված են նրա պատիվը։ Իրենական ուժից խակ դուրկ այդ քուղքը նա խորհուրդ եր տալիս գործադրելու արտաքնոցային պետքի համար միայն։ Քալիքը հայտարարում եր, վոր վեճի առարկա դարձած չեկիզեցական գումարները 73,5 հազարից չի անցնում (հակառակորդները պահանջում եին կրկնակին և ավելին), մինչդեռ միայն հենց իր անվան ուսումնարանի շենքը կառուցելու համար ծախսել և 152 հազար։ Քալիքովի և յուրայիններով երաբեգործական այս քվարտանուքյունը դիմաքաշի եր անում նրա դեմ պայքարող լիբերալներին — Հայրապետյանին և ընկ. — մինչդեռ հենց այստեղ և, վոր նոր քաշի եր առնում Նալբանդյանի և նրա համախոհների վարած հակաթալիրյան պայքարը։ Նալբանդյանը և յուրայինները կասկածի տակ եին ձգում նախ ցարիզմի նպատակներին ծառայող Քալիքյան ուսումնարանի հասարակական-քաղաքական արժեքը։ Նրանք վորակում եին այդ դպրոցը «անկեղանոց» և «վորջ բառերով**, կամենալով հատարարկուքյան ձեռքը տալ չեկիզեցական գումարը, նրանք չենքադրում եին բաց անել և. Նախիջևանում հայկական մի դպրոց, վորն ի վիճակի պետք և լիներ ծառայելու բուն ժողովրդի լուսավորության նպատակին։ Սակայն նրանց հետաքրքրող չեկիզեցական գումարները չեկին ինքյան, այլ սկզբունքը, ժողովրդական վառնահարված իրավունքի ու նրանց դատակարգային պահանջների պաշտպանությունը։ Քննադատելով հոգաբարձության առարագրող խալիրականներին ու լիբերալ ջամախակոմյանց կոչված լիբերալներին, Նալբանդյանը գրում եր թանաքից՝ քեն նրանք վարվեցին Քալիքի հետ, ինչպես Կոխլովի այն ոչխը, վորը տիրոջը նեղացնող ճանճից ազատելու համար մի հարվածով սպանեց ճանճը՝ ջախջախելով միաժամանակ նաև տիրոջ կատափը։ Հենց այդպես էլ վարվեցին և ջամախակոմյանները (այսինքն՝ հայրապետականները և. Հ.). Նրանք պաշտպան հանդիսանալով անիրավ դատին, այնքան ծանրքեր անել տվին իրենց հովանավորոջին (այսինքն՝

---

* Հմմտ. Ջիվանի, էջ. 301 և հետ. 333 և հետ. Նալբանդյանի 1864 թ. հունվարի մեկին Ա. Մուշեղյանցին գրած կարևոր նամակը և վերջինիս նամակը Նալբանդյանի հաշվողական դեպրոբը՝ Գրիգորին։

** Ջիվանի, էջ. 108.

Մայրոսովին Ա. Հ.յ. մոր համեմատ գրած կրոնական-բարոյական պատմվածքները, որոնք նա վերջին տարիներ էլ արտատպում է Մեսրոպ հանդեսում։ Այդ մասի մասին է այս մտքերը, որոնք արտահայտված են նրա գրքում։ Նա արտահայտվում է շատ ազատ։ Նա արտահայտում է շատ հարցեր առանց վախենալու, որ կարող է ինչ-որ մեկը նրան հարցնել։ Նա ասում է, որ կարդացողները պետք չունեն իմանալու, թե ինչ պիտի լինի հետո։ Վերջապես նա ասում է, որ հարկավոր է հետաքրքրվել արտահայտել հարցասիրական և ընդհանրապես «հարցական» նշանները։ Այդ մասին Մայրոսովին նաև նամակով է հայտնել։ Ինչպես տեսնում ենք, նա ամեն տարի մեծ քանակությամբ է հրատարակում Մայրոսովի գրքերը։ Վերջերս (հրատարակության Ա. Հ.յ.) հրատարակեց, ներառյալ, կիսատարածքը, — պրոֆ. հետազոտությունը Մայրոսովի մասին, — 12 տարբեր կատարվող և բազմազան տարբերակներ, առանց մասնակի հաշվառման։ Հատորները մեծ տարբերություն ունեն և պրոֆ. գրքերը ևս ունենալ և տարբեր հարցերով, բայց մեծ մասը կանոնական, ընդհանուր տարբերակ[*]։ Մանուկ Մայրոսովի գործունեության հետ սերտորեն կապված է. Նախքան ընդհանրական կամ բազմազան գործերով Մայրոսովը հնարավոր ուշադրություն է դարձրել և «գործարան» տարբերակ։ Այդ հոդվածներում և գրքերում նա ներկայացնում է հետևյալ հարցերը։ Նա ասում է, որ մեծ մասը մանուկ հետաքրքրվում է «Մայրոսովի գործարանով»։ Նա ասում է, որ Մայրոսովի գործարանը ունի մեծ նշանակություն

աերման վատթար կարծիքները, որ բազում յոյժ էին, ամենից ընդհատ ջանիւք և զքաջափայլ անուանէ իշխանիդ մերոյ վատահնցայ, պատմելով առ մեծն և առ փոքր առհասարակ, ի տունս և առ յեկեղեցիս զազգասէրն և զքաջմագովելի ձերդ ձեռնարկութիւնն, հրաւիրելով զեզբայրս մեր դՀայաստանեացս ի սէր ձեր և նմանողութիւնն*։ Մի այլ նամակում, 1862 թվին գրած, Նար-պեյը հայտնում է Յակիրին՝ ասյլ խնդացի յոյժ, յոյժ ընդ այցելութիւնն կայսեր յուսումնասրան, և մանաւանդ ընդ բանս մեծապատանաց որ առ ձերդ ուղղակ սէրութիւն։ Գաղտնի գայդ առ ամենեսեան ի Գոլիս և ամիրայքդ (sic! Ա. Հ.) մեր գործացան մեծապես ընդ ընտանութիւն ինքնակալին ընդ ձեզ, ծուցի մեծամեծաց և փոքունց առհասարակ զպատակիր ձեր՝ զոր ես լուսով (ֆոտոկրաֆիայի) հանի. ամենեքին իսկ ուրախացան և խնդրեցին ունել առ իւրեանս գմի մի օրինակ պատկերիդ, իբրև զկենդանագիր հայրենասիրական իշխանի ազգիս և բարերարի և այլնշ**։ Կարևոր են, հարկավ, Նար-պեյի այս տողերը, վորտեղ շեշտվում է ցարի բարեհամբույնը Յակիրի հանդեպ։ Իր կողմից Յակիրը ջանք չեր խնայում համեմատելի գնդպես այդ երաբեհամբույնքը ամրացնելու համար։ Դրա համար չէր հենց, վոր Յակիրի երաբեհործութեան խոշորագույն ակտը, Յակիրյան ուսումնարանի բնհարկանի շինքը, բացվեց 1862 թ. սեպտեմբերի 8-ին՝ ցարական Բուսաստանի սկզբնավորման հարյուրամյակին, զուգադիպութեամբ, վոր առանձին յեռանդով վեր եր հանվում բացման հանդեսի ժամանակ***, կամ դրա համար չէր, վոր նույնպիսի յեռանդով Յակիրը և իր աշքաբնյակները քաղաքական ամրապատանութեամբ եյին հզում վոտակնանութեան գնդպարտամնտին նայրանդյանի և նրա համախոհների գեմ։

Ընդառաջելով Նայրանդյանին՝ կաթողիկոսը ն. Նախիջևանի մոտ գտնված ս. Խաչ վանքն ուղարկեց տղգային-պահպանողական ուղղության հարող Ագաթիրյաններին, վորի վրա պարտավորութեան եր դրված հիմք գնել վանքում բուն տղգային դպրոցի, վորը մի տեսակ հակակշիռ կազմելով բուսաստանյան շահերին ծառայող բնհոգոսիայի վորջինն, — Յակիրյան ուսումնարանին, — կոչված գերի լիներ չեզոքացնելու վերջինիս ազդեցութեան։ 1863 թ. ժամանակով ԵՂմիածին Անանիա Մուշեղյանցը — Նայրանդյանի կուսակիցը — կարողացավ ել ավելի խորացնել կաթողիկոսի և Այվազովսկու հակամարտը։ Համախոհականներով և

---

* «Հուշարձան», 1903 թ. № 3, էջ. 113 և հետ.

** «Հուշարձան», 1905 թ. № 6—7, էջ. 111.

*** „Радуга", 1862, № 9, стр. 130 и сл.

մանուկների հոգիների փոխադրության հանձնարարականով Այվազովսկին մեկնեց Ալֆրեդի երկրի բնության գեղեցիկ լանդշաֆտները, մթնոլորտային հատկությունները, ինչպես նաև ազգային կենցաղագրության տարրերը։ Մաքրամաղձոտի ջանքերով ի դեպ ասենք վարպետին այդ պատվերը երբեք չհանձնվեց։ Քանդակագործական փորձերին Այվազովսկին հետևել է հանճարեղ հայրենիքից՝ վարպետական առաջնորդական գործունեության երկար ու ձիգ ընթացքում։ Ցրտաշունչ հյուսիսային ափերի հետ ծանոթությունը մեծապես ընդլայնեց Այվազովսկու հետաքրքրությունների շրջանակը։ Նա սկսեց ուսումնասիրել հյուսիսային ժողովուրդների կյանքն ու սովորությունները։ Ալեուտների, էսկիմոսների, չուկչիների կենցաղային առարկաները, հագուստները, զենքերը, որսորդական գործիքները, նավերը, կենդանիների կերպարները հետաքրքրում էին նկարչին։ Նա ուշադիր ծանոթանում էր նրանց սովորություններին, ավանդություններին, հոգևոր կյանքին։ Ալեուտների մասին գրված էջերում Գևանքարյանը գրում է. «Ալեուտները ունեն հրաշալի երգեր, որոնք նրանք երգում են ամեն առիթով։ Նրանք երգում են ծնվելիս, հարսանիքներին, հուղարկավորությունների ժամանակ, ինչպես նաև ուրախ ու տխուր ժամերին։ Նրանք ունեն նաև հատուկ երգեր, որոնք երգում են միայն կանայք, և հատուկ երգեր, որոնք երգում են միայն տղամարդիկ։ Ալեուտների երգերը հիմնականում ունեն մեղեդային ընդարձակ շարադրություն, որոնք հաճախ ընդհատվում են ուրախ բացականչություններով։ Ալեուտների երգերի մեջ կան նաև սգո երգեր, որոնք երգում են հուղարկավորության ժամանակ։ Ալեուտները հավատում են, որ մեռելները ապրում են մի ուրիշ աշխարհում, որտեղ նրանք ամեն ինչ ունեն, ինչ որ ունեցել են երկրի վրա։ Ալեուտները հավատում են, որ մեռելները կարող են վերադառնալ իրենց հարազատների մոտ, և ուրախանում են, երբ նրանք վերադառնում են

Վոր յուր հանցանքը անպատիժ Ճա.
Վոր նա առավել հատանե փառքին։

Բայց ժողովուրդը հոգով բարկացած,
Շատ վշտացած և գավազանի տակ.
Բողոք և կարդում ձնոք ձնոքի տըված,
Պատրաստ և հանել նորան հրապարակ...

Կանգնում և Լևոն, կամի բան խոսել,
Բայց լիած և կատր հովիկը շուռպով
Դիմում և Հյուսիս. կամի գանգատել,
Վոր որնեքն լինի նորան ջատագով։

«Ձնեմիս ոհ յեղբայրդ գոչում և Լևոն,
«Դիսան և քո գալոցը, ուր ես շուռպում,
Ահա մքենցով կյանքիդ հորիզոն.
Իսըը որնեքը քեզ մահ և վճռում»*...

Վերջին ատրևով Շահազիզը ավնարկում եր, անշուշտ, այն կարգադրությունը, վոր արևց 1864 թվին կաթողիկոսը Այվազովսկու. գործերը քննելուց հետո։ Մատթեոսը զրկևց Այվազովսկուն առաջնորդական պաշտոնից՝ նշանակելով նրա տեղը իր մորեղբոր ցիկց մեկին։ Սակայն սրանով Մատթեոսը վոչ միայն չեր հանգստում որնեքի վրա, այլ վոռնահարում այն։ Ախտաժում եր «Ոդեժննիյեի այն կետը, վոր ցարին եր վերապահում առաջնորդ հաստատելու և առաջնորդ պաշտոնազրկելու իրավունքը։ Պատահական մի գանգատություն չեր այս, այլ՝ եպզպատներին քնդդրանքներին համապատասխանող վարքագիծ։ 1863 թ. Մատթեոսը նեկայացրեց կառավարությանը թիֆլիսի եպզպատներին կազմած յեկեղեցական-վարչական ոեֆորմների այն նախագիծը, վոր, հանձնաժողովի և կաթողիկոսի կարծիքով, պետք և հաստատվեր և գործադրվեր «Ոդեժննիյե»-յի տեղ։ Նախագիծը նկատում եր հայ յեկեղեցին վորպես վարչականորեն ինքնուրիսդյալ մի կազմակերպություն, յեննքակա բացառապես կաթողիկոսի միապետական իշխանության։ Մանավորապես վիճակավոր առաջնորդներ նշանակելու և հեռացնելու իրավունքը ևս նախագիծը վերապահում եր բացառապես կաթողիկոսին**։

Հայտնի յեն, վոր կառավարությունն անուշադրության մատնեց այս նախագիծը։ Հայտնի յեն նաև, վոր ներքին գործոց մինիստրը, ապորինի ճանաչելով նոր առաջնորդի նշանակումը, կազ-

---

* Մ. Շահազիզյան, «Լևոն Վիշեր», Մոսկվա, 1865, յեր. 64 և հետ. 66 և հետ.

** Հմմ. Իզմիրլյան Մ., «Տճեղնկոզիք կաթողիկոսական նկրտոզ յանձնաժողով առ ազգային ընդհանուր ժողովն, Կ. Պոլիս, 1863, յեր. 62 և հետ.

մեզ էր գոհմից մի հանձնաժողով, որը պիտի քններ Էչմիածնում պետք նշանակված քննիչների գործողությունները։

Այնուամենայնիվ կառավարությունը նկատեց չուտով, որ անհնարին և այլևս չարունակել Էչմիածնում պաշտպանելու քաղաքականությունը, որով ժայր ատիճան լարում էր իր դեմ մոչ միայն ուսանող, այլև քյուբրանոյ լայն շրջաններին հասարակական կարծիքը։ Խակ չէ որ հենց քյուբրանոյներին պրոֆեսոր ատանյանը էր, որ ցարիցին ընդառաջել էր Էչմիածնում հրատարակության քանքերին։ Հատկապես ապարդյուն չեղին անցյալ բուռ բերելու փորձերը, որով ապացուցվեցին, որ Էչմիածնում դեմ Սբամաշանի ոմնգուն։ «Պատահարների ներկա դրության վիճակում, դեպի ձեր կառավարությունը ատած ժայր ատիճանի քնդրահատած այն վերաբերմունքի պատճառներում, որ յեղան ևս բնում ներանք վերջերս, հարկ կի հաշտվի մայիրյան պարոց պրոֆեսոր քյուբրանոյ պատասխանատվության չեմ որ ձեռք հնարավորություն չտանք հայ ընկերության, և դեմ հայոց կաթոլիկոսի, քան կարելություն ձեռ պղծություն ունենալու այդ պարոցի վրա, ամենամեղ, որ այդ ընկերության նշանավոր դործարներ և ծախսել ներա հիմնարկման և պահպանության վրա»*։ Վատահան վիրավորվելով այս կարծիքին և, անշուշտ, որ վերջին հարվածը ուներ Էչմիածնի շուրջը ստրված պայքարի կերպը։ 1865 թ. սեպտեմբ 22-ին, ընդառաջելով Մատթեոսին, ցարը հրամայեց վերջնական պատել Էչմիածնում քեմական հարցերի պաշտոնից։ Վարդապետի պաշտոնավարության վերջին տարի ստորին կերպով դուրսգրվեց կաթոլիկոսի կյանքի վերջին տարին։ Ցավերանքը մեռավ ստանց անգլիանալու պայքարի դրական արդյունքի մասին։ Այս փաստին ուներ ի նկատի Ս. Նազարյանցը, երբ 1865 թ. սեպտեմբերի 25-ին գրում էր Մ. Նալբանդյանին՝ «Ստատիկյամ և Էչմիածին, ցարը մեռավ և կաթոլիկոսը, ստանց ամենամեղ յուր հոգեվարքյան ստնը, որ կայսերական հրամանով պատրաստված եր Ներսեսի**։

* * *

Կաթոլիկոսի, ինչպես և նախարարների համար, կարող եր, դարձ, բնականաբար հոգեվարքյան ստն լինել Էչմիածին տանելու ճանապարհը։ Նալբանդյանին ամենի հնարավոր եր միայն, անշուշտ ներս համար հոգեվարքյան խոհական ստն կրկնել միայն այժմյան անոգ անձնի

* Центрархив. Фонд мин. ин. дел. 1869, отд. СПБ гл. арх. № 89, fol. 50 v.

** «Հասմա», 1901, № 6, եր. 169.

ռատակմանց որը։ Այվազովսկին 1863 թվից հետո խիստ շարունակեց հավատարիմ մնալ քաղաքական իր նկուն պաշտոնին։ Տարբեր-բուքյունն այն էր միայն, որ հայ կյանքում նա հենվում էր հիմա ոչ միայն կղերա-ֆեոդալական վարչմի համախոհների, այլև նոր գիտակիցների՝ լիբերալ բուրժուազիայի վրա։ 70-ական թվականներին Այվազովսկու անունը հիշատակվում էր արդեն կովկասահայ լիբերալ բուրժուազիայի զեկավարների հետ կապված գործիչների շարքում։ Նա գրավում էր աչ ֆլանգը ցարիզմի շահերին նվիրված հայկական այն խմբակցություններին, որոնց դեմ ֆլանգը գրավել էր հայ մարտական բուրժուազիայի հրամանատար Դր. Արծրունին։ 1877 թ. կարապետ Ծերյանի ուղղած իր մի նամակում Գևորգ Ծերվանդուլյանը, ազգային պահպանողական կուսակցության լիդերներից մինը, թվելով Արծրունու քաղաքական բարեկամների անուններըը, գրում էր՝ «Ալ. Ամատունի և Հովհ. Յոսեփովի վերա մենք վոչինչ վստահություն չունինք։ Նոքա նեղկայացնում են ազգությանական շահերը, ի հարկե, նոցա մեջ անանձնասիրությունը... Ավելի լավ ճանաչելով այդ մարդոց և սրբազան Այվազովսկուն, յերբեք ազգային գործերի մասին հետը չենք խոսի, փորձից իմանալով, որ մյուս որը մեր խոստությունը իշխ. Միքայելին կամ մի այլը պիտի»*։ Այս գիտակցությանը տուր ծայրը 70-ական թվականներին, ինչպես և դրանից առաջ, ուղղված էր հետաքրքրական շարժման դեմ։ Գայքարի ընթացքում պաշտպանական խնդիրները անհրաժեշտ, անկարևոր հանգամանքներ էին՝ վոչ միայն լիբերալ-ազատամիտ Արծրունու, այլ նրա պահպանողական-խավարամիտ գիտակիցների համար։ Վճռերի քաղաքական իմաստը պարզ էր արդեն հենց իրենց։ Բնորոշ են այս տեսակետից այն տողերը, որ 1866 թ. դեկտ. 26-ին գրած մի նամակում ուղղում էր այս մասին կղերամիտ, ռեակցիոն Հակոբ Կարնեցյանը իրեն համախոհներից մեկին՝ հակաշանչյանական Գևորգ վարդապետ Արամյանին.

«Ժամ է խորհ քաջ գիտել, — գրում էր Կարնեցյանը, — քէ հայք ոչ ուսանան և ոչ կաթոլիկանան. այլ միայն յ ե ղ ա փ ո խ ի ն (ընդգծումը Կարնեցյանինն է). յորում քան վարդապետութեան նորասիրաց ամփոփեալ պահին վասն մեր երկրաւոր և երկնաւոր դադաստութիւն. երկնաւոր՝ օժանդակութեամբ կրօնակցաց նորընդունելի կրօնի, և երկրաւոր՝ օժանդակութեամբ հաւատոյ՝ առանց բարի գործոց։ Ընորաբան վարդապետութիւն, կործանիչ ազգի և եկե-

* Институт Востоковедения Академии Наук, ֆ. Ծերյանի արխիվի թղթերը։

պետք։ Ջուրը բաշխելը գոր ոչ ունի՝ քանի համապատիվ ներ կորնչէ։ Անդրեվանի մարդասիրութ վարդապետութիւնամբ եւ անոնի յոյսով պատրաստեալ երթեալն (առաւ մարդասիրէն) գիտացուցին Բարսեղին ընդդիմէ տիրոց ոգոյին. դիմեցաւ գնին տիրոյն ոչխարոյ, եւ ոչխար ամին յիշատակեան պատրաստ քիւրե առաւել եւ մարդկան՝ յանձնարարելի կարծեցաւ ես բանալ ցոյսոյ ժամանակի։ Եւ ոչ ինչ էրկնէ հնարք պատահ ասելոյ ոչոյորիկ ոգնութիւն։ Ըստ իմ կարծեաց՝ միմիայն ասր է միտքս ածել քիւրե ամենայն Հզօրութիւն ոգոյ հոգեպատկառութեան եւ աշխարհանպատուոյ. քանզի միմիանց պատճառս ոչ առ միմիանս. կոչել յաստուածէ գոհանալ քանզբարս ոչ հոգեպատկառեալ, խրատեալ գնասու, քաջալերել, նման ոգոյն, առ ի գործ գնել գրաւորեալ յանգանս եւ ի պատրաստութիւն ոգոյն եւ եկեղեցւոյ ոչ։ Հանգանգաժողովականն ոչ առաքելական հնարիւնակը շատ յոյժ ևր հանգանաւ Յոյն եւ ամանեալ գործած գրաւոր ականն գնացս Աստուածէ չեն կ ր ո ր գ ա կ ա ն, ա ռ ա ք ե ա կ ա ն հշմարտական քիւրե։ Գաղարի միմիանակն ինդանս հարգարելու համար, մատանաւ ևր կարևոր ոչ, ոչնոր եւ մատացաւ քիւրե ոչխարն ասոնեն հաշիւներ. միայ կարեկցեն գրաւոր եւ գրաւոր ականն հաշիւ. գիւրաւ մարդ է գնաւ ոգոյն նոցա՝ եթէ գոյ ոգոյն Աստուածն պատրաստ է գնաւ, գի ոչ գանձանակ ինդրեալ ոչ գնաւ, ոչ ոչ ոգոյն ինդրեալ ոչ գնաւ, ոչ ոչ ոգոյն ինդրեալ ոչ գնաւ։ Ես

ՀԱՑՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՑԵՎՐՈՊԱՑՈՒՄ ՑԵՎ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նալբանդյանի այս գրվածքը ուսանողական մի շարժում է, որ 1860 թ. հեղինակը ներկայացրեց Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետին և որի հիման վրա, համալսարանի հարցաքննությունից հետո, համալսարանը կանդիդատի աստիճան տվեց նրան։

Պետերբուրգի համալսարանի հետ Նալբանդյանը շփում է ունեցել անցողակի գնո 1853 թվին, երբ քուլյումբյուն առացավ հարցաքննվելու՝ Լազարյան ճեմարանում հայերեն լեզվի դասատվի իրավունք ձեռք բերելու համար։ Սակայն համալսարանական կրթությունն ստանալու ուղղությամբ Նալբանդյանի գործ գրած անդրանիկ ջանքերը կապել են ներան վոչ թե Պետերբուրգի, այլ՝ Մոսկվայի համալսարանի հետ։ 1854 թվին՝ ամրողված լինելով հեռանալու ճեմարանից՝ Նալբանդյանը միտք հղացավ ազատ ունկնդիր գրվելու Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում։ Բժշկական ֆակուլտետը միակ բաժանմունքն էր, որ համեմատաբար մատչելի էր աղքատ դասին չպատկանող, իրենց հաշվով ապրող («своекоштные») կամ ազատ ընկերություն ունեցողների համար[*]։ *Որոնով էլ գործը հենց պետք է բացատրել այն փաստը, որ Նալբանդյանը փորձեց ունկնդիր գրվել այդ ֆակուլտետում։ Անապատ և բազմակողմանի հետաքրքրություններն դեպի բնական և գործնական գիտությունները գարգացավ նրա մեջ հավանորեն ավելի ուշ։*

1854 թ. սեպտ. 2-ին Նալբանդյանը ներկայացրեց համալսարանի ռեկտորին հետևյալ խնդրագիրը.

---

* Հմմ. В. И. Орлов, „Студенческое движение Московского университета в XIX столетии", Москва, 1934, стр. 57.

Его Превосходительству Господину Ректору Императорского Московского Университета

От исправляющего должность младшего учителя армянского языка в Лазаревском Институте Михаила Налбандова

Прошение

Желая слушать лекцию медицинского факультета первого курса в качестве вольного слушателя прошу Ваше Превосходительство о выдаче мне на сей предмет билета. При чем имею честь представить документ выданный мне из Лазаревского Института.

Исправляющий должность младшего учителя армянского языка Михаил Налбандов.

Сент. 2 дня 1854 г.

Այս դիմումի վրան Համալսարանի հարցաբննական մասին գտնվող տեղեկությունը, որի համաձայն հայտնվեց որ պետական ուսումնարան չունի։ Այդ պատճառով հանձնաժողովը որոշեց մերժել Նալբանդյանի դիմումը և նրան տվեց նրան որ ներկայացնի վկայականները։ Հետագայում և դարձ հանձնաժողովը որոշեց պահանջ այդ թղթերը, որի վրա տրամադրված են Նալբանդյանի հարցաբննական պատասխանները և հանձնաժողովի որոշումը հանձնաժողովի նիստերից մեկում։

Отказано

Михаил Налбандов

Русск. язык	2 (два) Ф. Буслаев
Математика	1 (единица) И. Зернов
Физика	3 (три) М. Спасский
Русск. ист. / Всеобщ. ист.	3 (три) П. Кудрявцев
География	3 (три) П. Кудрявцев
Латинск. яз.	2 (два) Ю. Фельгель
Франц. яз.	2 (два) А. Пако
Немецк. яз.	2 (два) Ю. Фельгель

[*Հանձնաժողովի նիստից*] Документ обратно получил

Михаил Налбандов

---

* Архив Моск. Университета. 1854, № 615. Дело Совета Имп. Моск. университета о вольнослушателях медиц. факультета, лист 62.

Ընայած մերժումին՝ համալսարանի դռները նայրանդյանի առաջ, ինչպես յերեսում է, չփակվեցին միանգամայն: Ներկա դադարում ես դրությունը փրկել կր, քան յերեսույթին, Հազարևների մի ընդհատությունը, Այդ մասին վկայում է սրանց անունով նայրանդյանի ուղղած հետևյալ գիմումը՝

Քերոյին գերազանցությունն
վեհապետաց ազայ Ծովհաննէս և ազայ Աստուածատուր Ծովակիմեանք

Ողորմած տեարք և անմահ բարերարք:

Իրաւատպէտ սրտիս գգացմունք չտան ինձ քայլ՝ բանալ շրթունս այլով բանախօսութեամբ, քան նկարագրելով որչափ ուժէ իմ կարողութիւն՝ գերբներարութիւն ձեր առ իս, ի վեր քան դնդրական, և գերախտապարտութիւն իմ առ ձերոյին գերազանցութիւնս:

Ազազակեմ այսօր, ազազակեցից և յապայն, քէն ձեր գերազանցութիւն ոգևորեալ ազգասիրական զգացողութեամբ՝ գտայք առաջնակարգ հայածական նպէրայս ի նանիր՝ յերեսաց իմոց քշեցնամեաց և սրբեցիք գարտասուս աչացս հայրական խնամարկութեամբ: Եթէ ազգասիրական ձեռնտուութիւնք ձեր մեծագունից քան զիս անձանց պարտաւորեալ են միշտ գնոսա ձեզ, որչափ գիս գննդեալս յիմում անմեղութեանս: Ի ձէնջ ունիմ այսօր զօրհնապատն հաց, ընդ ձերով համարեան յարկաւ ժողովեալ է իմս առաքութիւն, և ձերով առաքութեամբ շարունակեմ դրնքացս ուսմանն ի կայսերական համալսարանի առեւտրա քան բժշկական մասնն. առանց որոյ ընայի քերեալ գրկեալ ի հնարից առնելոյ և գոռնգիտի մի, ի մեռեալ վիճակէ՝ ի կենդանատուն: Ազաչեմ ընդունել գլխաբերան իմս գոհարանութիւն, նշան երախտապարտութեան սրտիս. գրգռիս անձնեհնաս եմ անմահ բարերարք՝ ի մարթացուցանել գայն առաջի ձերոյն գերազանցութեանց այլապէս. կենդանի է յոյս իմ, քէ նկատէք ժամանակ, յորում ձերով հայրագութ, քնառմամբ ավարտեալ գրնքացս ուսմանն, և գործով ցուցից գիմս երախտագիտութիւնս:

Ցնա փոքր քան շատ՝ յայտնելոյ գրտիս գգացմունս վեհանձն բարերարացդ, համարձակիմ քան ձերում հրամանի՝ խընդրել ի ձէնջ, ողորմած տեարք, գայս մի ինչ, գի ցնորհնակիք ինձ գարձակուրգ ի հանդրահոչակ ճեմարանէ ձերմէ, յորում կարգնցնալ էի ի ձէնջ գարձնալ՝ գասատու հայկական գպրութեան և առաքին գասատուն: Այժ առացայ ի կառավարութենէ ճեմարանի ձերոյ գվկայագիր ուսուցչական իրաւանցս, առնալ ի կայսերական համալսարանէ Ս. Գ. Բուրգայ, գվկայագիր մետրիկական, և

պերճաբան արձանագիր քարոզ, մինչև հրամարտակի վատաբաշխական Անուանին, յորում ելեալ էր չիշեալ ծայրագոյն առաքելոյ արձանագիր էր ի հատորական անաչառքինէ հատատակ և մարդասիրական պաշտոնեի, երկրորդին որ քաջքինա զեռքիմաց առ ձերբոյն զերազանցութիւնս և նորին միտս զարձեալ։ Բայց իշխանութիւնն անգութս համարձակարարին անհնար զոյնս ոչ բաւականանալ, զի այնորիկ ապագայիցք են զնի իմաստ մարդասիրութիւնս, և քէ զասելիսի ի ձերոյն Հեմարարին. արդարև ասէ ինձ (նորն իշխանութիւնն) ընդդէմ չիշխանութիւնէ ձերոյն Հեմարարի զայլ վկայութիւն, յորում երևանցի, քէ նորն իշխանութիւնն արձանիկ էին ի մարդասիրութիւնէ, որպես զի բնակութիւնս եղեց ի քիւս արհեստաւորս ասանդագոյս։ Եւ չունելով ի ձեռին զնարկատարեալ վկայագիրս իմ մեռանել եմ ի համարատարանէ իրրև ապատատար, զի այլ ազգ չիշխելի ասելի. ապա քէ ոչ կարեշչէր ի զուր ասի մի ազգեալ։ Ցդեմ քէ բարեհամբաւելիք չնորհել ինձ զարձանագրեալ բան արհեստագրեալ կարգին, մեռ արտրեալ ի վերայ իմ զձեր բարերարութիւնդ, իսկոյն ասացեալ մեռամարտեալ յինելոյ ասելիս մատուցանելի զայլ քեզ այլ քիմիս զուր ասացեալ եմ արդէն, կատարարչութիւնն համարատանելին, և անցանելի ի կարգս արհեստաւորս ասանդագոյս, ասարտելով մինդագոյնն և արհեստութիւնն մատենելոյ անդր, զոր սկսեալ եմ, և որ մնաց անկատար, զատե չունելոյ զարձանագրեալ ի Հեմարարէն։

Ազաչեմեալ ի չնորհն ազգատրական հոգւոյ ձերոյն զնարկանացուութիւնս, համարձակիմ ակն ասելի, քէ ոչ զանց առնուք զհետզհետ իմոյ, և քէ երջանկացուցանէք զիս ձերով մշանջենական խնամարկութիւնս, որ ոչ միայն չիս, այլև ի բազում և մերոյ երեսի չայլ չանգիմանէ և հետագրոց և մերձաւորաց։

Ընդունի իմ ասարք, կնքիք ի սիրտս ազգի, զի ամենայնում, որ չազգին են ոչք՝ և ձեզ հայեին, իրրև ի պաշտպան, առաքելոյ որպես Հայկոյ, քեզ բազգին հոգատար նորատածիք. զուր քեզ ձեր առնի չայտնեցեալ էք միայն ի բարերարել. և այս խոկ է անասելիս և ներելական նշան անարդ Լազարեանց ազգի։

Ձերոյն զերազանցութեանդ զարմաժազգի առաքելոյ
ամենախոնարհ ծառայ՝

Աբրահամ Լազարեան Նազրանդեանց

Ի 19 Հոկտեմբ. 1824 ամի
Ի Մոսկվայ։

[*Օտագրութիւն*] „По этому письму от Назбандова вытребовать старое свидетельство, выдать новое, прописав, что он уволен из Института".

[Моск. Обл. Архив; Фонд правл. Лазар. Института]

Ընայած մերժումին՝ համալսարանի գոնեըը նայլանդյանի առաջ, ինչպես յերևում է, չփակվեցին միանգամայն։ Ներկա գնալուս ևս գրությունը փրկել նր, ըստ յերևույթին, Հազարենցերի միջնորդությունը։ Այդ մասին վկայում է սրանց անունով նայլանդյանի ուղղած հետևյալ գիմումը՝

Ջերոյին գերապանծությունը
վեհապետաց ազայ Ծովհաննէս և ազայ Խաչատուր Ծովակիմեանք

Ողորմած տեարք և անմահ բարերարք։

Երախտագէտ սրտիս զգացմունք չտան ինձ քայլ՝ բանալ գրերան այլով բանախօսութեամբ, քան նկարագրելով որչափ ուժէ իմ կարողութիւն՝ գրաբերարութիւն ձեր առ իս, ի վեր քան դհայրական, և գերախտապարտութիւն իմ առ ձերոյին գնբազանցութիւնս։

Ապագայիմ այսօր, ազատակեցիկ և յաջայն, քան ձեր գերազանցութիւն ոգևորեալ ազգասիրական զգացողութեամբ՝ գատյք առաջնական հայածական եղելոյս ի նանիր՝ յերևոյթ իմոց քըշնամեաց և սրբեցիք զարատասուս աչացս հայրական քնամարկութեամբ։ Եթէ ազգասիրական ձեռնտուութիւնք ձեր մեծազունից քան գիս անձանց պարատարկել են միշտ գնոսա ձեզ, որչափ գիս գնեգնալս յիմաւ անմեղութեան։ Ի ձէնջ ունիմ այսօր զօրհնատպաղն հաց, ընդ ձերով համարեան յարկաւ ժողովել է իմս ատարութիւն, և ձերով սատարութեամբ շարունակիմ գընթացս ուսման ի կայսերական համալսարանի տնգուոյս ըստ բժշկական մասին. առանց որոյ ձեայի քերևս գրկեալ ի հնարից ստնելոյ և զառնփոթս մի, ի մնալ վիճակէ ի կնճռատատուն։ Ապաչիմ ընդունել գլխաբերան իմս գոհարանութիւն, նշան երախտապարտութեան սրտիս. զարդիս անձեռնհաս եմ անմահ բարերարք՝ ի մարմնացուցանել զայն առաջի ձերոյն գերազանցութեանց այլապէս կնճռատեի է յոյս իմ, եթէ ևկնայէ ժամանակ, յորում ձերով հայրատութ, քնամովք ամարտեալ գընթացս ուսման, և գործով ցուցից գիմս երախտապիտութիւնս։

Ծնաւ փոքր քան շատ՝ յայտնելոյ զրտիս զգացմունս վեհանձն բարերարացդ, համարձակիմ ըստ ձերում հրամանի՝ խընդրել ի ձենջ, ողորմած տեարք, զայս մի ինչ, զի շնորհակիցք ինձ գարձակուրգ ի հանըտհոչակ ճեմարանէ ձերմն, յորում կարգեցեալ էի ի ձենջ գարձնալ՝ գատատու հայկական գպրութեանն ի տարին գատատունս։ Այս առատայ ի կատարմունէ ճեմարանի ձերոյ գվկայագիր ուսուցչական իրատանցս, առնալ ի կայսերական համալսարանէ Ս. Պ. Բուրգայ, գվկայագիր մետրիկական, և

պերճաւս արիւնակս քիմիաց, մինչև հրամարտանքի Վաստակաշնորհ Անանիային, յորում երևի դի չիշեալ Թարգմանչաց առանձին արձանիալ գիր ի Նատարանական անչուքենէ Նատատէ ի վարժապետական պաշտօնի, երկրորդին գրաքննան պետականց Պաւիկովայ առ Ձերբին պետականցս քիւրնա՝ ի նոյն միտս գրեալս։ Պայց իշխանութիւնն անգուտս համալսարանի անհնար գտանի՝ աչ բաւականանալ, դի ուրուբիկ ապացոյցք են դիմի իմում վարժապետութեան, և քէ գտանիմ ի Ձերոյն Հեղինակին. պարտիս ասէ ինձ (Նոյն իշխանութիւնն) խնդրել չիշխանութենէ Ձերոյն Հեղինակին՝ գայլ վկայագիր, յորում երևեսցի, քէ Նոյն իշխանութիւնն արձանիլ գիր ի վարժապետութենէ, որպես դի ընդհակառակ եղեալ ի քիւս օրինաւոր ուսանողաց։ Ես չունելով ի Ձեռին գնարկաւորեալ վկայագիրս իմ մասնաւ եմ ի համալսարանին՝ իբրև ազատարուբ, դի այլ ազգ չիմ երևի ասէին, ապա քէ ոչ կորնչէր ի գուբ ամ մի ազգայն։ Այժմ քէ բարեհաճեցիք շնորհել ինձ գարձեալ ըստ օրինապրեալ կարգին, մեծ արտիսս ի վերայ իմ դէմ բարերարութենէդ, խոկայն ասանդ ժամամուծաս չիմանալ ունիմ մատուցանել գայլ քեզ այլ քիմիաց գրաս ստացեալ եմ արդէն, կատարարչութենան համալսարանին, և անցանելէ ի կարգս օրինաւոր ուսանողաց, ուստանելով միանգամայն և գրեանս քիւրնա մատանելոյ անդր, գոր սկսանալ եմ, և որ մնաց անկատար, գասն չունելոյ գարձանալոյ ի Հեղինակն։

Ապաքինեալ ի շնորհս ապստամբական հազուագ ձերոյն գերազանցութենէդ, համարձակիմ ակս ունել, քէ աչ գանց առանց գիմելոյ իմում, և քէ երջանկացուցանէք գիս ձերով մշանջանական խնամարկութենամբ, որ աչ միայն չիս, այլև ի բազում ի մերոյ երկի չայլ չանդիմանէ և հատարուց և մերձաւորաց։

Ընդմէն իմ ակարք, հնգչիք ի ոգեմեծս ազգի, գի ամենագուն, որ չազգին են աչք՝ ի մեզ հային, իբրև ի պաշտպան, տատապեալ որուց Հայկայ, քնդ բազգին հազարաւոր հարուածովք. գուբ քնդ ձեր առանձ չայտնանգել կը միայն ի բարերարիլ. և այս իսկ ի անառակութենէ և նուիրական ջանն ակարց Հազարեանց ազգի։

Ձերոյն գերազանցութենանդ ոգեմեծազգի ակարց
ամենախոնարհ ծառայ՝

Միքայէլ Հազարեան Նալբանդեանց

Ի 19 Հոկտեմբ. 1854 ամի
Ի Մոսկվայ։

[*Փոխադրութիւն*] „По этому письму от Налбандова вытребовать статное свидетельство, выдать новое, прописав, что он у в о л е н из Института".

[Моск. Обл. Архив; Фонд правл. Лазар. Института]

Նամակից պարզ է, որ Արևելյան ֆակուլտետի կանգնեցման առիթ տալու միջոց էր միայն Նալբանդյանի գիտական ինտերեսները շարունակում էին կենտրոնացած լինել բնական-բժշկական գիտությունների բնագավառում։ Ջաւր չէ, որ հետագայում Դերպենը կատակով բժշկականության դոկտորը էր կոչում նրան։ Արևելյան ֆակուլտետի վկայականը գործնական մի կամուրջ էր միայն դեպի բժշկականության դոկտորին հասնելու։ Մալթիկյանին գրած նամակից յայտնում է, որ Նալբանդյանի բազձանքն էր՝ անցնել մի յարկու տարով Պարիզ և այնտեղի ակադեմիայում դոկտորական քննություն բռնել բժշկականություններից։ «Ավարտացած կացիր,— գրում է նա,— որ այդ բանը ինձ մեծ և մեծ ոգտակար կլինի և ճանապարհս վոչ քիչ միայն չուտեկնի կշինե, այլև յարկաքիր։ Ես այնտեղ վերադառս յեղա ամեն բաներն, ճարեցի ոգնիվ բարեկամք, քի հայ և քի ֆրանսիացի, քննեցի հիվանդանոցքը և ակադեմիան. մեր համալսարանը ակադեմիայի դիմաց այնպես է, ինչպես Մոսկվան Պետերբուրգի դիմաց. հարկ չկա ասել, որ ֆրանսիարեն կուսանիմ վորպես ֆրանսիացի, այն ժամանակ կդնեցացնում ամեն բանձ։ Այստեղ ակնարկված ոգնիվ բարեկամքը, վորոնց հետ առիթ ունեցավ նա ծանոթանալու Պարիզում, հայտնվում են այս հատորում հրատարակված «Ծագատետրի նկատողություններից։ Նալբանդյանը նկատի ուներ Պարիզի համալսարանում բժշկականության ուսած կամ ուսանող քյուրքահայ այն յերիտասարդներին, վորոնց հետ նա շատկապվեց միաժամանակ նաև հասարակական-քաղաքական իներեսների գծով։ Մասքը ուսանողներ Գյաքիպյանի, Նաւրիքյանի, Տիգր. Փեշտիմալյանի և Քապվորյանի մասին էր, անշուշտ։

Այս ամենը պարզվում են նաև նեղկա հատորում հրատարակված գրվածքի հանգամանքները։ Ավարտական մի շարադրություն (դիսսերտացիա) կա սա, վոր գրել է Նալբանդյանը հավանորեն 1860 թ. գարնանը Արևելյան ֆակուլտետին ներկայացնելու համար։ Համալսարանի գործերից յերևում է, վոր նա գրանցված է յեղել ֆակուլտետում սոսկ վորպես էկզոմեական («посторонний слушатель») և կանդիդատական քննություն է ավել վորպես եքստեռն 1860 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ընդհատումներով հարցաքննվել է հայերեն լեզվից և պատմությունից (ատյուններ Մ. Բերոյանի մոտ), վրաց լեզվից և պատմությունից (Դ. Ջուբինովի մոտ), Ազբքենյանի քուրքերենից և ֆրանսերենից (անհայտ պատասխանների մոտ)։ Հարցաքննության ժամանակ Նալ-

---

* «Ինվան», յեր. 101.

քանդակներ բազմազան պիտույքներ և հայատառերով վիմագրություններ և ծրագրանկարներ, լայն ուսումնասիրություններ և գիրքեր՝ բնիկ պատմական աղբյուրներից, հայերեններից, քարտեզներից և տեսարաններից։ Ընդհանուր հայտարարի բերելով հարցաքննության արդյունքը՝ Արևելյան ճեմարանը պետք է քննվողի գիտելիքը պիտույքներ և սրճանի համարում երեք կանոնիզատի աստիճաններին։ Նույն աստիճան հասնելի Ե-ին Վեներոլոգի համալսարանը, հաշվի առնելով նաև հարցաքննության ներկայացրած „Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы" ստորագրությունը, որի մասին գրական կարծիք են հայտնել Մ. Բերժանը — համեմատական լեզվաբանության կանոնիզատի աստիճան։

Հարցաքննության ներկայացուցչության համար նշանակված հատիկ միայն 5—6 ամիս ժամանակ էր անցել։ Հասկանալի չէ, այդ ժամանակամիջոցի մեծ մասը ինչ հատկացրել էր քննվողը քննության նախապատրաստության համար և քննական շատ քիչ ժամանակ էր անցել գրավոր մասին լուրջ աշխատության նկատմամբ։ Այս հանգամանքներում բավականաչափ արդեն հասկանալի չէ գոնե Արևելյան ճեմարանի նկատմամբ ներկայացրած այս շարադրության խնդիր բովանդակության։ Դժվարին գնահատել այդ շարադրության բնագրում և քննական վեց աշխատանքներ, մերթեն հենց Արևելյան ճեմարանի պրոֆեսորներ ցանկ մանկապատկեր, այն վարպետների պահանջը, որ ստիպված էր անցյալ դարի կեսերին ցուցական տարեկան քննություններ բազմ այդ նման համարվում ցանկացած ամբարտավան ուսանողներին։ Նշանակված հարցաքննողների շարքում հանդիպում ենք մեզ ծանոթ անուններ, ինչպես Պրեմին և Խոսրովյան։ Առանց հարցի մեզ շատ բան չէին նա ասելու այդ կապակցությամբ։ Համենայն դեպս կանոնիզատական շարադրության պրեմին նշանակված էր ամեն մեկ մեզ մի քանի, այլ հայ լեզվի և գրականության համալսարանական Մ. Բերժանի պահանջներով։ Նշանակված շարադրությունները ցույց են տալիս, թե վերջին համեմատ նրանց այդ պահանջներն Եվրոպական անուններ, որոնք հիմք են դրել արևելյան հին լեզուների ուսումնասիրության համեմատական և հայկական համեմատական բանասիրության միջոցով բացատրել հայոց հին բառերի ծագումը բերելով այն հնդեվրոպական, որոնց մասին նրանք են գրել հայոց հին աշխարհը։ Հայկ Նահապետի և նրա հաջորդների գործերը պարբերը հայերի անկախության համար և անկախության անհատական

հետո՝ հայ իշխանների փառքը՝ բյուզանդական ծիրանիով պսակված, հայ վաճառականության միջազգային ծավալը և հայոց լեզվի գործնական արժեքը, ցնվ վերջապես՝ հայ ուրույն և քաղաքակրթական գրականության նշանակությունն ընդհանուր պատմական տեսակետից.— ահա շարադրության համառոտ ուրվագիծը։ Այդ ուրվագծի սահմաններում իսկ նալբանդյանը մատնում է պատմական պրոցեսի մի ըմբռնում, վոր մեծապես ազդված է կրոնական-իդեալիստական նախապաշարումներից։ Նրա պատմական կոնցեպցիայի մեջ բաժին ունի տակավին գնոստիցիզմի տարրերով հարուստ Զամչյան-Ինճիճյան կղերամիտ ազգասերների հայացքները նկատելի տեղ են բռնում շարադրության մեջ։ Ի՞նչ արժեք արիական, այդ հնդինականների փոխ առած միամիտ այն առաքելությունը, վորով Նալբանդյանը փորձում է ապացուցել հայ ազգի բիբլիական հնության, գոնե բնորոշ չէ, վոր Նալբանդյանի գրչի տակ ևս Հայաստան աշխարհը հայտնվում է վորպես յեզիդիք, վորտեղ խորտակվում և համաշխարհային աշխարհակալների ամբարտավանության կամ յերբ նա ներկայացնում է նույն Հայաստանը, վորպես առաջին այն յեզիդիքը, վոր գյուտավորվեց քրիստոնեական հավատի լուսով և պաշտպանեց քաջաբար իր կրոնի ազատության։

Տնտեսական քննադատության չդիմացող նման դրույթները Նալբանդյանի գրչի տակ ունին քիչ թե շատ միայն քաղաքական արդարացում։ Շարադրության հեղինակը կամենում է ներշնչել ընթերցողին այն միտքը, թե հայերը կամովին չեն նահանջել իրենց գեմ խոյացող բռնությունների առաջ, հորդանվով անգամ քաղաքականապես անկախ ժողովրդի հատկանիշները, երանք կազատացել են այնուամենայնիվ հավատարիմ մնալ իրենց ազգային նկարագրին։ Հայոց պատմության անգանի առաջ Նալբանդյանն առաջնին ծխում եր անուշադրության այն հնգրուկը, վորով, ինչպես նկատել և Մարքսը, ազատանաշխած ազգությունները սիրում են մեծարել իրենց անցյալը։ Անցյալ գարակնին, մանր ազգությունների ինքնաճարտասանությունը տորող ցարական Ռուսաստանում հայ գեմոկրատիայի շուրջը մատակարապատ մթնոլորտ չեր առնում թեև ինքնամմեծարանքի այդ ոիտուալը։ Բայց և չեր մատակարարում մատվոր հատակ միջավայրը պատմական իրողությունների անանախապաշար ճանաչողության համար։ Հատուկտացող ատցիալ-ազատական կրիտիկի հաշիրդ տարիներին և միայն, վոր Նալբանդյանի գիտակցությունը վճռական շրջադարձ կատարեց պատմական նախապատմությունների մշուշը ցրելու ուղղությամբ։

Այդ մասին են վկայում տեքստու տարբ., տեքստրագրծուքյունը, Հատոր Փարպեցու բիդիխա կամնատրներբը, ինչպես նաև այս հատորում տպված տեսա և Վարդիքներին քննադատականը։ Մանկավ նամակի պատմական-հասարակական յեղուքյունների մրանգամայն անհատապաշար քմրնում Հայրապետյանին չեր վիճակված տեսատրակ, քանի վոր երազ, ինչպես և նրա մեծ ժամանակիցների, համատատական ապրատային հնագիտության առաջնորդների, մատչելի չեր հիմնականում պատմական պրոցեսի դիալեքտիկական-մատերիալիստական քմրնումը։

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

I

Նալբանդյանը յոթել և Կ. Պոլսում յերկու անգամ՝ Հնդկաստան ուղևորվելիս և վերադարձին։ Առաջին անգամ նա ժամանեց Պոլիս 1860 թ. նոյեմբերի 20-ին և ինաց քաղաքում ուղիղ մի ամիս՝ մինչև դեկտեմբերի 21-ը։ Յերկրորդ անգամ նա մտավ Պոլիս առաջին ժամանումից ուղիղ մի տարի անց՝ 1861 թ. նոյեմբերի 20-ին և ինաց գրեթե մի ամիս՝ մինչև դեկտեմբերի 27-ը։ Մի տարվա ընդմիջումով 1860—61 թ. թ. յերկամյա այս գնդրուճն և անա, վոր առիթ տվեց Նալբանդյանին դիտելու անմիջականորեն քյուրք մայրաքաղաքում խլրտացող հայ հասարակական կյանքը։ Գաղտնաոեն մի ժամանակամիջոց, անշուշտ, բայց և այնպես աննշմարելի տպավորություն արեց այդ հրապարակախոսի վրա՝ նոր հնարքներ քաղաքական և գրական հնոտագա գործունեության վրա։ Եվ դեռ ավելին։ Կարճատև այդ այցելությունների ընթացքում ռուսահայ հրապարակախոսը բնավորեց իր վրա պոլսահայ մտավորականության ուշադրությունը, ընդարձակելով բարեկամների և հակառակորդների շրջանը։ Նալբանդյանի համար առանձնապես սիմպաթիկ անգրադառնալու քյուրքահայ իրականության մեջ հուզվող հարցերին։ Նոր միջավայրում նրա առաջ ծառացան խնդիրներ, վորոնց լուծմանը նվիրեց նա հետագայում իր լավագույն հրապարակախոսական յերկերը։

Պոլսահայ իրականության գրած այս արձագանքը պատահական յերևույթ չեր բնավ։ Այդ իրականության մեջ Նալբանդյանը հարազատ տարերքում էր զգում իրեն։ Քյուրքիայի մայրաքաղաքը կարևորագույն այն հանգույցներից մեկն եր, վորի հետ առնչություն մեր-մարմով կապել և ունենալ միշտ Նալբանդյանի հայրենի քաղաքը՝ Ն. Նախիջևանը։ Հետաքրքրական և, վոր անցյալ դարի 40-ական թվականներին ֆրանսիացի մի ճանապարհորդ,

ներգործելով Ս. Նախիջևանի առևտրական կյանքը, զարմանալի չափով քայքայեց և գոնե մեծ մասը այդ քաղաքի և Դոնի առևտրական քաղաքի մինչև*։ Ավելորդ քննադատել կոլոբիսից ու առևտրական առարկաների ապրանքից առավել անառևտրական չհամարվելը հարկավ, որ կենդանի և անմիջական ապրեցուքյուն էր առևտրում Դոնի և Ազովյան ափերի մեջ։ Զարմանալի չէ, որ պղտոր քերքերը այնքան մոլորեցնող ազդեցություն էրին Ս. Նախիջևանի հասարակական անդամ գործերի։ Զարմանալի չէ նաև, որ Ս. Նախիջևանցիները ևս առանձնապես հպատակ էրին պղտոր հասարակական կարծիքի վերաբերմամբ։ Տեսանք, որ Ռոստովում մինչդեռ շեր քաշում իր մասին Դոնում ապրածից անդադար լուրերը հնչեցնում և իր բարեկործությունները հռչակը չսկի դարձնում համար։ Հետաքրքրական է, որ պղտոր առաջնեկից մեկը՝ Հարությունը Ամբարձյանը, իրական էր պահում նույն ժամանակ իր բարեկամ պնդելին կարապետ կոչված Նախիջևանցի «հայրենից» մեկին Նորդովում Դոնում ունեցած ու չունեցած կալուածների մասին... Չնդելին քաղաքից առաջ արհամարհանքի արժանի «ամբարձին մեկը» սիրացած էր տալիս նորդովցիներ։ Միևնույն ժամանակ, որ ստիպվում Դոնի ժամանակից առաջ իսկ «Հյուսիսային»-ի առաջնորդությամբ աշխատակցի անուններ անհամեմատ շեր վոչ միայն Սրբազանին «Մեղքս», այլև Աստվածատուրին «Արևմտյան»-ի ընթերցողներին։ Հարկավ, այս քերքերի ընթերցողները պղտոր առաջնեկը չեկին սրտին, այլ երանց գեմ կատարի պատրաստ վարող բարեսիրական ժամանակակիցները ստիպեցին նրան։ Պետք է յնթադրել նաև, որ Հարությունը Ամբարձյանին և բարեկամներին դրդող էր հենց սրտակից այն ժողովրդական-առաքելական, որ ներկայացուցիչը պղտոր առաջնեկ ստացավ Ռոստովում։ Մի քանի տարի անցնելուց հետո իսկ „Кавказ" քերքի բամասնական քիքիակիցը պատմում էր այն «Փոստրին», որ պետք էր ստիպել Ռոստովի ներկայացուցչին իր հայրենասիրությամբ, իր աշխատասիրությամբ և արժանապատվությամբ, հայկական անցյալի և ներկայի մասին ունեցած իր իրազեկությամբ, իր «վերնականությամբ» ու հարգասիրությամբ ամենատարակ և գեղջ հասարակական գործերը հայտ բերած իր անձնվիրությամբ։ «Այդ ժամանակից ի վեր, ամենացնում է քիքիակիցը, պղտոր ամենայն հայասիրական կարծիք կազմելին առաջնորդի մասին։ Ամ-

* Xaver Hommaire de' Hell. «Les steppes de la mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie méridionale, t. I, Paris, 1843. p. 325 et sqq.

կայն այն ևս պետք է ասել, որ նրանց մեծ մասը մինչ այսոր իսկ այն համոզմունքին են մի Ռուսաստանում բոլոր այն հայերը, որ խոսում են մայրենի լեզվով Սիրիր են ուղարկվում գրնքնե՛»։

«Լուսավորյալների և սառաջների միջև արծարծված պայքարի մեջ է հենց, որ պետք է վորոնել նաև գեպի պոլսահայ կյանքը Նալբանդյանի հայտ բերած արտակարգ հարցասիրության պատճառը։ 1860—1861 թվականներն այն տարիներն էին, երբ պոլսահայ կյանքը փոխորկվում էր այսպես կոչված Ազգային սահմանադրությանը մեջ և գեմ հոսանքների շուրջը։ 1860 թ. վերջերին նորամուտ սահմանադրությունն ապրում էր իր մեղրամիսը։ Գալսահայ լուսավորյալ բուրժուազիան ժողովրդական մասսաների ճնշման տակ իր ձեռքն էր վերցնում ազգային-կենգեղացական գործերի վարչությունը՝ քշելով աստարեղից կղերական և ամիրայական այն վերնախավերին, վորոնք մինչայդ կարգադրում էին մեծատերերին կենդեղում և ազգի գործերը։ Նշանակալից մի հեղաշրջում էր այս, վորին հաջորդեց չուտով հակասահմանադրական ռեակցիան։ Սարսափահար՝ ժողովրդական մասսաների ամոզ պահանջներն իրենից բուրժուազիան քնքշում է և աստարեղից քշված ամիրաներն և կղերի կոզմը և անցնում հակահարձակման։ 1861 թ. մայիսին գաղար է առնում մի տարի առաջ մուծված սահմանադրությունը, և բուրժուազիան, ապավինած կառավարության քևաբկությանը, ձեռնարկում էր նրա վերացնությանը։ Արդյունքը լեզավ 1863-ի խուզված սահմանադրությունը, վոր քյուրքահայ ազգային-կենգեղացական գործերի վերաքերմամբ ձևական դիջում անելով ժողովրդական վարչության ոսկրուններին, նվիրագործում էր փաստորեն կղեր-բուրժուական վերնախավերի տիրապետությունը, հաստատում ազգին չինքին պոլսահայ սահմանադրված ոլիգարխիայի կենգեղացական-վարչական լուծը։

«Պոլսահայ լուսավորչական հաստյանքը Կ. Գալի ռուսական դեսպանությանը Նալբանդյանի ներկայացրած մի տեղեկագիր է, վոր լույս է սփռում հենց 1860—61 թ. թ. տաղնապալից այդ ժամանակաշրջանի վրա։

II

Ազգային սահմանադրության շուրջը բորբոքված տագնապը անդրադարձնում էր այն վերին վարչությունները, վոր ապրում էր Քյուրքիայի մայրաքաղաքը անցյալ դարի կեսերին։ Սահմանադրության

---

* „Кавказ", 1868, № 68, „Письма из Константинополя" նամակագրքը։

բազմահայտ հանգամանքները խոչընդոտ են եղել պետական ամբողջական գործ — հայ առևտրա-վաշխառական կապիտալի ներկայացուցչին — ջուլֆա, որտեղ նահանջում են եղել արդեն Իսֆահանի նահանգապետները։ Ինչպես նշեցինք վերևում, Ջուլֆայի բնակչությունը ներկայացնում էր տարբեր ազգությունների խառնուրդ։ Ամենաշատը պարսիկներ կային, ինչպես նաև հայ գաղութ, որի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ կարելի է գտնել ճանապարհորդների, պետական մատենագրության, բազմազան պաշտոնական թղթերի մեջ։ Ներկայիս պետքերին են ծառայում Ջուլֆայի և Իսֆահանի բնակչության ընդհանուր թվերը, որոնք մի քանի համեմատաբար նոր են։ Ամենահին տվյալները հանդիպում են Ֆրանսիայի և Անգլիայի ազգային գրադարանների ձեռագրերի մեջ, անցյալ դարի քսանականների և երեսնականների ճամփորդների գրքերում։ Ջուլֆայի հայ գաղութի ազգաբնակչության տվյալները մեզ հասել են Ֆրանսիայի հյուպատոսական գրասենյակների միջոցով։ Ներկայիս մեզ հետաքրքրող հարցերի մասին տեղեկություններ կան նաև Ջուլֆայի հայ առևտրականների ընտանեկան արխիվներում։ Ամենահետաքրքրականը Ջուլֆայի հայ գաղութի ծագման մասին ավանդությունն է։ Ըստ այդմ, Ջուլֆայի հայերը Շահ Աբբաս Մեծի օրոք, անցյալ դարի քսանականների և երեսնականների ճամփորդների գրքերում Ջուլֆայի հայերի ազգաբնակչությունը տրված է մոտավոր թվերով։ Այդ տվյալների կազմությունը մեզ թույլատրում է այն դիտողությունները, որոնք վերաբերում են գաղութի ազգաբնակչության տարիքային կազմին։ Ըստ այդմ, գաղութի մեծ մասը կազմում էին երիտասարդ տարիքի մարդիկ։ Ամենաշատը եղել են 20–30 տարեկանները։ Ծերերի թիվը, — գրում է նա, — ոչ մեծ է, կարծեմ, մահացության նշանակալի չափերի և հոգսերի մեծ քանակի պատճառով։ Մանուկների թիվը էլ, կարծեմ, մեծ չէ, որովհետև ամուսնությունները ուշ են կատարվում։ Ամենից շատ կանայք են եղել 20–30 տարեկան։ Ամուսնությունները կատարվում են հիմնականում հայերի միջև

րուքյան վրա։ Այսպիսով ամեն մի փաշա ունի իր մոտ այս կարգի մի պահապան, որը արքունի հսկում է նրա ամեն մի շարժումը և կարգադրում նրա բոլոր յնկամուտները. Փաշան չի կարող ազատվել այդ պահապանից, քանի որ դիրքով կախում ունի նրանից, չի կարող դավեր նյութել դրա դեմ, քանի որ գործակալի ստացած յնկամուտների հիմքը, ինչպես և նրա աճրակալը գտնվում է Պոլսում, որտեղ իրեն պատանդ ապրում է նրա ընտանիքը՝ իրավունք չունենալով շարժվել տեղից։ Այս սիստեմի զլխավոր անհարմարությունն այն է, որ սառաֆները ձգտում են, իհարկե, քաղցնել փաշայից իրենց բարձր ու նշանավոր յնկամուտները, մի բան, որ հաջողում են ըստ ամենայնի, հրամանը ստանալով ժողովելու տուրքերը նախքան կսկսվեր հունձը։ Հարկագրելով, որ գյուղացիները կանխավ վճարեն իրենց տուրքերը, բանկիրը ամսական $2^1/_2$ տոկոսով վարկ է բաց անում նրանց, իջեցնում ապա հունձից հետո նրանց վաճառքի հանած բերքերի գինը։ Հանացնելով բոլոր մրցակիցներին նա նորից և սակարկում գյուղերում գների շուրջը, նորից իջեցնում գները, չնայած որ մի անգամ իջեցրել նր արդեն... Բանկիրների այս կազմակերպության միջոցով Քյուրքիան շրջապատում է նահանգական իր վարչությունը ֆինանսական տերության շղթայով. փաշաները, իրենց հերթին, դիմում են կամայականությունների, որով անընդհատ քշնամանք և առաջանում նրանց և հպատակ նահանգների միջև։ Նրանք դիզում են հարստություններ, ժողովում են գորք, և ձևը բերում մեծության և ուժի յերևույթ, մինչդեռ հատատուն վչինչ չկա նրանց իշխանության տակ, քանի որ իրենց հնազինակության պահպանելու համար գործադրած միջոցները զարձնում են նրանց միանամանակ ժողովրդական ատելության առարկա*։

Քյուրքահայ կյանքի ամենանեղուտ ամիրաները հրամայող դիրք են բռնում հայ լուսավորչական յնկեղեցու կղերա-ֆեոդալական ապարատի միջոցով։ Նրանց գործակատարների վիճակի մեջ են Պոլսի պատրիարքները ու յնկեղեցական քեմերի առաջնորդները։ Սխոլաստիկական գիտության, միջնադարյան զգպրության քուրմերի ձեռքով նրանք ատրաժում են իրենց շղթափուկները դպրոցի և գրականության վրա։ Ճնդը Ղրիմի պատերազմից հետո ուշքան Մեջիդը հրատարակեց Թանզիմաթը, որով խոստանում էր ոչնչին կյանքի, պատվի և գույքի ապահովություն, հավասարություն որևէ առաջ, վարչական և դինվորական պաշտոններում ընդունվելու անխտրականություն, կրոնի և ուսման ազա-

* „Le Portfolio", 1836, № 22—24, p. 178 et sqq.

ասելիքն է և մի շարք այլ խորհրդանիշ — սրա պես տրանշաց վազ մեծին քիչ ուրիշ, այլև քրիստոնյա աշտանյալ գաղթ և ի մեջի այլոց նաև հայ ամիրայությունը։ Քանդիմանքի խոստումները, ինչպես նաև նրան հաջորդող քիչ ուրիշ «ազգային» առնամանդրությունները, ընդհատելով երկու պատմական բուրգուազիայի այն չնչին պահանջներին, որոնք անհամեմատ շահերը շոշկապված էին անդամին ևսևմուտքի արդյունաբերական կենտրոններին հետ և վերջը ամբողջ գալով վերջնա բուրգուական-կապիտալիստական հարաբերությունների հաստատությանը, հայտնի չափով պրոլետարիատի դեմ էին խոսում բնական անհամեմատ։ Այսպես, առհասարակ սկսած 20—30-ական թվականներին և, որ պատահական հին անցանկալիների հոգերին կրկնում են և հետևանք դրան քիչ ուրիշ մեր գաղափարական բանկիր-կապիտալիստներ, որոնք հետամուտ էին միևնույն միտքն համակերպ և մանուֆակտուրային ստեղծել։ Պատահական մանուֆակտուրիստների անուններն էլ այդ, որ հաջորդից անցանկալիների և առաջինների անհետացին։ Բուրգուազիայի առնամբ կենտրոնական ձևեր, նորից այդ վաճառականները հայտնում են շահագործման միջոցների[*], կիրառելով դրա վերաբերմամբ հարստահարության «բռնադատության» և «բռնատիրության» գաղափարները։

Պատահական ժողովրդական մասսաները անտարբեր չէին գնացքի հետաքրքրական խոշոր այս իրադարձության։ Բուրգուազիայի «հեղափոխական» անհանգիստ գաղափարով հին, ամիրայական անհետքի հետ, կատարում էր հանդիսավոր գործ և հենց այդ պատճառով ապրելիս կիրառ հանդիսանում էր պահում ժողովրդական մասսաների — «հանրապետական (արհեստավարժական) գործ — կողմից։ Հենց հենց ամիրայական մնացորդ կիրառ գնում բոլոր բուրգուազիայի մասսաների վրա հենվելով և, որ մոնոպոլիստների ինտերեսները ներկայացնող «հեղափոխների» անցյալ գործ 40—50-ական թվականների կատարյալ քշել ապրելիս չնչին գործերի վարչական կիրառ պահանջ ամիրայների։

Մանկան պատճառ էլ հենց առհասարակ մեր «հեղափոխների» պրոպագանդի գնալ։ Պատահական «հետաքրքրություն», «բարեհաճական բուրգուազիայի այդ պատմական ներկայացնում էին հետևյալ հետևյալ հետևյալ

Մինչև 19-րդ դարի կեսերը պոլսահայ նոր, բնիկ բուրժուազիան կապված էր ամրողջովին իտալո-ֆրանսիական կապիտալի հետ։ Այսպես, տակավին 19-րդ դարի սկզբներին Հալեպում գոյություն ուներ ֆրանսիական ինքնուրույն առևտրական տուն,— իտալական ու անգլիական յերեքական և հոլանդական մեկ տան կողքին։ Բուրժուական հին և նոր սերունդների պայքարը — ազգական, պետական-ռազմական կապակցություններով անվող առևտրա-վաշխառական կապիտալի ու նրան գործիք ծառայող կղերականության և նոր բարձրացող իտալո-ֆրանսիական առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի առաջ ուղիներ հարթող կոմպրադորական բուրժուազիայի ու նրա ազդեցությանը յենթարկված արհեստավորության (նահապետների) զասակարգային պայքարն էր գնատոմներ։ Իտալական և ֆրանսիական կապիտալի պերակչող ազդեցությամբ պետք է բացատրել հենց իտալական և մանավանդ ֆրանսիական դրականության ազդեցությունը պոլսահայ բուրժուազիայի նոր ձևավորվող դրականության և մամուլի, բնչպես և նրա բովանդակ էությանվորական գործունեության վրա։ Քյուրքահայ վաճառականության իսկ հեղինակ հանդիսացող պոլսահայ բուրժուազիայի յերիտասարդ այն գաղափարախոսները, որոնք 1848 թվի նախորյակին ազգայնության սկզբունքի և ազատ առևտրական ապատության հետ նյին առել Փարիզում, բայց և հեղափոխության ընթացքում զգացել այն վտանգը, որ սպառնում նյին բուրժուազիայի տիրապետության նույն այդ սկզբունքների անունով փորող նեռվող ժողովրդական լայն մասսաները...

19-րդ դարի կեսերից իտալո-ֆրանսիական կապիտալի հետ մրցության և դուրս գալիս անգլիականը։ Անգլիական կապիտալի հարձակումը ուժ և տալիս իր հետ կապված գաղութահայ վաճառականներին։ Տամալիով յերկաթի և մանուֆակտուրայի առևտուրը՝ Անգլիայի հետ կապված հայ բուրժուազիան հիմնում է Քյուրքիայում առևտրական տներ, կապվում Մանչեստրի, Լիվերպուլի և Լոնդոնի առևտրական տների հետ։ Առևտրական այդ տների գործակալները գալիս անցնում են Զմյուռնիա, Անգրիանապոլիս, Նիկոմիդիա, Կեսարիա, տարածում են իրենց շուշափուկները Բուամեկիայի նավահանգիստների, գյուղաքաղաքների ու առևտրականների վրա, իրենց քյուրքահայ, հույն, հրեա և այլն առաձինների (քափով վաճառողների) միջոցով ծախում յերկրի խոշոր արկյուններում Մանչեստրից և Լոնդոնից մուծված ապրանքները*։

* Հ. Մրմրյան, Ն. ա. յեր. 23, 36, 46.

Պատահաց բաւական մարդիկ կողք յեվրոպական կապիտալի հաւաքուած եւ նրանց յեվրոպական քաղաքների զարգացման եւ քաղաքական ապրելակերպի պահանջը, սակայն ներս արտագրանքի գնով յեվրոպական կապիտալի ազդեցութիւն գոյանում է վերջին հաշուով յեվրոպական ինչպիսի հնարանքներ, մասնաւորի պատասխանատուութիւն, յեվրոպական ուժերի քաղաքական ապրելակերպ —

Քաղաքների անգամական առանձնութիւն ու արդիւնաբերական, որ համեմատաբար ծագման վիճակ ունեցել 19-րդ դարի սկզբներին, խնամքով եւ զարգացիչներ անկման մի շրջան, հնդիկ շնորհով նրանց, որ յեվրոպական համատարած եւ համաշխարհական այդ քաղաքների անհատական արդիւնաբերական Քաղաքների հասարակական ուժերի հետ — Ամերիկեան, Ֆրանսիական եւ Գերմանական քաղաքների հետ — պրում եր Ամերիկեան, — որոնց միջոցով Քաղաքական մեզ մեծ ձեռնարկ եր իր կարիքները, այլ գործ գործ Արեւելքի բոլոր շուկաները... գործարան շուներ կամ գործում են անկախ միմեանցից Մանկամի եւ Ծոյնթքի, Մատարի եւ Տրանսիկայի ձեռնարկատիրոջները Ուսլդարիայում եւ Ուսանիայում — Յեվրոպական Քաղաքների միակ խոշոր ձեռնարկատիրոջները եղին Սկուտարիում եւ Քառանդայում գործած մուսլիմներ 2000 տարածից, որ բանում եղին 1812 թվին, հազիվ 200-ն եր Ճարկ 1841 թվին։ Հինգ տարի առաջ (գործերն 1848 թվին Ա. Հ.) Ամանիկում 25—28 գործարանի ձեռնարկատիրոջները կային. այս թվին հասել է 18-ի, որոնք տարեկան շուրջ 40 հազար կիլոգրամ շուրջ ձեռնարկ են գործում Բրենց թաղիքներով, տաճիններով եւ ձեռնարկ մի քանի ուրիշներով։ Զարգացած Ամերիկայում, Ֆրանսիայում, Բրազիլիայում հետ տարեկան գործարկում են տարեկան 40—30 տարի առաջ արտադրանքի հազիվ միայն $^1/_{10}$ մասը... Նման անկում նկատելի չի նաեւ Անգլիայի եւ արդիւնաբերական Բրազիլի հին ձեռնարկատիրոջները քաղաքներում... Ազգայնացնելու են այս ճյուղերը, որ անուղղ եղին ձեռնարկատիրոջում տեղական Նման խոշոր ձեռնարկատիրոջները հետ հազիվ 3—4 միլիոնի չեն հասնում։ Հայկական Բազմազգի ազգի չեր ծագման։ Երբ վաճառքից, բամբակեղենից, վաճառականից, բամբակեղենական եւ այլ բամբակի (Նանկինի) ձեռնարկատիրոջները պատկանում եղին մոտ 40 հազար տարեկան եւ գործում տարեկան 100 միլիոնի ապրանք։ Հետո Բրենց արտադրանքը հասնում է հազիվ 7—8 միլիոնի... Ազգային արդյունաբերական ուժերով այս պրոդուկտների գնահատ եւ ազգային տնտեսական պատասխանները

և այնքրդն մահուդները. Լևանտում հայտնի շալի առևտուրը, Քիոսի սանդալը, Քոքատի չիբուկը, Սալոնիկի կրնպնդեն ու գաղնըը, Իզմիրի գորգնըը այլև այն, ինչ գործում են Բուլղարիայի մի քանի շրջաններում (Ցասկիում), վերջապես քամբագործների ձեռնարվեստը, վոր մրցակից չուներ Եվրոպայում*։ Եվրոպական բուրժուազիայի քաղաքական ազնա Ուբիչինիի կարծիքով ապարդյուն են Թյուրքիայի ջանքերը դիմանալու եվրոպական կապիտալի հասցրած այս հարվածներին. ազարակային կերկիր մնալու փոխարեն այն ձիգ ու անում դառնալու ինդուստրիական պետություն։ Անգլիայից կերկաթ մուծելու փոխարեն՝ կառավարությունը հիմնում է գործարան՝ հրավիրելով նույն Անգլիայից մեքենագիտներ, ներմուծելով անգլիական մեքենաներ ու նյութեներ։ Արդյունքը լինում է այն, վոր ներմուծված կերկաթն արժե 42 դուռուշ, տեղականը 50 դուռուշ, և Գեչիկեսարում հիմնած կերկաթգործարանը վերջում խոտի պահեստի վերածվեց։ Ամեն կերջանիկ վաճառն չուներ կառավարության հիմնած մյուս գործարանները...**

Ուբիչինիի նկարագրած այս կերևույթը շարունակվեց և ավելի մեծ ծավալ ընդունեց հաջորդ տասնամյակների ընթացքում։ Մանր արդյունաբերության քայքայումը տեղացավ ահագին չափեր և համապատասխան արտահայտություն գտավ նաև մայրաքաղաքի հայ բնակչության կյանքում։ Գալատահայ Ազգային ժողովի հաշվով 1860 թվին գավառահայ ազանդուխտներից քիվը հասնում էր 15 հազարի***, Պատրիարքարանի հաշվով համապատասխան քիվը 70-ական թվականներին հասնում էր 30 հազարի****, Ինչ վոր ազգությունից առնելով, նույն տարիների համար Պաֆֆին պանդուխտների քիվը 45 հազար էր հաշվում*****, Միայն հինց Վանից, Մ. Փորթուգալյանի տվյալով, 20 000 ազանդուխտ կար գալիս******, 1882 թվին Ա. Թոխմախյանը գալի քյուրքահայ պանդուխտների քիվը 40 հազար է հաշվում*******, «Արձագանքի» աշխատակիցը 1886 թվին հասցնում է այդ քիվը 50—60 հազարի, 1893 թվին

---

* Ubbicini, Lettres sur la Turquie, 1853, p. 386 et sqq.

** Հմմ. Ն. տ. 389 և հետ.

*** Մարուխան, Հայկական խնդիրը և Ազգային բահմանագրությունը Թյուրքիայում, Քիքիկոս, 1912, էջ. 22.

**** Ն. տ. էջ. 431.

***** Տաճկահայքը, Վիեննա, 1917, էջ. 81.

****** «Մշակ», 1877, № 61.

******* «Մշակ», 1882, № 160.

կառավարչությունը արգելից դամառնոյ պանդուխտների մասին Պոլիս, մինչ այդ առաքելական ներգործը հասնում էր Հայաբեր*։

Արտագրական ուժերի քաշքշման պրոցեսն անդրադառնում էր հարկամ նաև պետական կյանքի վրա։ Քաղաքային առևտուրը տարեցտարի զգվում էր պատսիվ բալանսով։ Արան գումարները ամում էր պետական պարտքը։ Պետական ֆինանսական կարուժը չեվրոպական պարտատերերից՝ ամրացնում և նրա քաղաքական կախումը։ Կապիտուլյացիաների սիստեմը միանալով ֆինանսական հարաբերությունների խաչընդոտանքին անկանելի դրության էր առնում բերքի անոնական գարգացման առաջ։ Ինչպիսի՞ ընտանական միմակը, փաշայական անիրավ ու մատանների հարատևարար կյանք ամատական-վաշխառական նեղբարձման սիստեմն էր գործում բերքի պիմատրական կարգով կազմակերպել։ Հետևանքը լինում էր այն, որ անգական հարատևարչների գործած ամբարտավանները կրկնապատկում էին և ինտապատկում չեվրոպական կապիտալն ու նրա անգլական ագենտների քանակը, ամենևնով ժամանակ գալիս էին կամպրադորական այն բարեմասիան, որի շարքերում քաշար գեր էին կատարում տազատ առևտրի սկզբունք ընդհակակող գազատ քաղաքական նեղկայացուցիչները։

Արտահանման ամենամեծ մասը կազմում էին գյուղատնտեսական նյութեր։ Դեռ 1830-ական թվականներին բերքի առևտրական վերաբերում էին բերքերից՝ 30% մաքս, պարսիկներ՝ 6%, չեվրոպացիներ 3% իսկ տեղական արհեստավոր չեվրոպացիներ, դեռ արդեն էլ քիչ։ Ապրանքը ամբողջապես բոկչիս կամ չարվոնք չէր հաշվվում, այնպես որ, փոստարեն արտահանման մաքսի ապրանքների մասը 1—2 տոկոսից չէր անցնում։ Արտահանվող ապրանքների վրա, ընդհանրապես, դրվում էր 12% մաքս, հանդամանք, որ մասնում է միջնադարյան բերքերի գազատ քաղաքներում**։ Գնում էին բերք, հայերը (հայ-կաթոլիկներ և հայ-կաթոլիկներ, և վերջիններից մեջ Հալեպի բնակիչներից շատերը, որոնք չէին փոխել իրենց հայատեսակ բերքը, ուղղակի հարաբերություն չունեին Եվրոպայի հետ — պրում էր Հալեպցիները։ Մարդային նույն արտահանությունները մտնելու համար, մուրհակին անում էին չեվրոպացիները, նրանք

---

* «Մուրճ», 1901, № 9, էջ. 77.

** Տես. Jules Hagemeister. «Essai sur les ressources territoriales et commerciales de l'Asie occidentale etc. S. Petersb. 1839, p. 214 et sqq.

վճարում են գանձարանին վորոշ տուրք և կազմում առանձին մի կաթեգորիա, վոր երբեմն անուն էր կրում։ Բերաթի վաճառականները կենտրոնացած են Զմյուռնիայում, Գալաում, Տրապիզոնում, մի քանի ուրիշ քաղաքներում*։

Ըստ ինչ չափերի չեր հասնում եվրոպական կապիտալի այս արշավը, պիտի և ժամանակին նաև Ջ. Ինգլսը։ 1840—1851 թվականների ընթացքում անգլիական ներմուծումը դեպի Թյուրքիա չուրջ $1^1/_2$ միլ. ֆունտ ստեռլինգից հասավ չուրջ $3^1/_2$ ֆունտ ստեռլինգի, գումարը, վորի $^2/_3$-ն ընկնում էր Սև ծովի նավահանգիստների և առաջին հերթին՝ Գալաի և Տրապիզոնի վրա**։

Կ. Գալաը և մանավանդ Ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թյուրքեստանի քարվանային առևտրի գլխավոր չուխաներն էին։ Եվ այդ առևտուրն արագորեն աճում է։ Հիշյալ երկու քաղաքներից հույն և հայ վաճառականները մուծում են անգլիական գործարանային ապրանքներ, վորոնք, իրենց ցածր գների շնորհիվ, արագորեն գալիս են վանում ասիական հարևաններից անմշակագործական արտադրություններն։ Իր գիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի յի համակերպված այդ առևտրին, քան վորևե այլ կետ։ Նրա հետևին պլանի վրա գտնվում է հայկական բարձրավանդակը, վոր ավելի մատչելի յի, քան սիրիական ստեպտաները և բավականաչափ մոտ է գտնվում Բագդադին, Շիրազին ու Իսֆրանին. վերջինս տրանզիտային չուխայի դեր է կատարում Հնդկաց և Բուխարայից յեկող քարվանների համար։ Մանչեստրի բորսայում կարելի յի այլևս ասելու, թե ինչ ազդակ և չարչանում այդ առևտուրն ու Սև ծովի առևտուրն առհասարակ. այնտեղ միշտ ավելի մեծ քանակություններ են յերևում անմշակ հույն վաճառականները, և զերմանական և անգլիական լուծանների հետ մեկտեղ միշտ ավելի հաճախ ես լսում հունարենն և հարավ-սլավոնական լեզուներ***, Ինգլսի այս բնութագրությունն մեզ համեմատաբար յերկրորդական տեղ և հատկացված Անգլիայի հետ կապված հայ վաճառականությանը։ Եվ սա հասկանալի յի։ Մինչև 19-րդի կեսերը Գալաի և Բուխարեստի հայ առևտրական տները սերտ կապ չունեին Անատոլիայի և մասնավորապես Հայաստանի չուխաների հետ։ Ներանք հարստանում էին գլխավորապես ապրանքների ջրային ու ցամաքային տրանզիտի հաշվին։ Գալատային տները չուխայի հետ ներանք կապ չունե-

* Jules Hageneister. p. 224.

** К. Маркс и Ф. Энгельс. „Сочинения", IX, стр. 384 и сл.

*** Ն. տ. տե՛ր. 383.

յին վոչ իրրև արտադրող, վոչ իրրև վաճառող: Լավագույն դեպքում տրաստ էր միայն գյուղատնտեսական մթերքներ, ինչ ամեն նահանգ ունենալու է, և այս պնդում էր գաղութ մատակարարելու մթերքներով ծխախոտներ: Առաջին կազմում էր հայ վաճառականությունը համար մի անուն առևտրական Hinterland. վորի անտեսական և քաղաքական նշանակության մասին մտքեր դեռ 1878 թվի Բեռլինի վեհաժողովից հետո միտքը Բյուրքհոյ գաղափար ուներ, անշուշտ, իր բանբասության: Դա այն բանբասության էր, վոր նոր էր գնա վարչի յենթակա բանի յեկեղեցում: Առաջին ուշադրությունը նա չուներ քաղաքական կապեր: Ջանքի իշխող կապիտալից, արտադրական գործից հեռանալից և հարստության մթերքներից, նա պետք էր նաև հերքեր կամ արտաքին քաղաքական պաշտպանության: Անհատ շահագործի առջև բանկերը կամ մեծ ձեռնարկությունները կապիտալի բնագավառում: Նրա վերաբերությունը պայմանավորված էր բանտանական անդամների արտադրության և պաշտպան հերքերը գյուղատնտեսական արտադրության վաճառքի հետ գաղութի շահագործման անդամների արտադրության և անգամ բերքերի արտահանման խնդրում: գաղութատեր բանբասության ամենի մեծ էր Հայաստանի բնակչության, ամեն գործատ գնալ նրա պահանջներ: Նրա առաջատար ներկայացուցիչներ պայքարում էին ճնշագործների և առևտրա-վաճառական կապիտալի ներկայացուցիչների դեմ: Նրա գաղափարախոսներից մեկը, Քրիմյանը, գանել դեռ չեր իրեն գաղութատեր, բայց ամբողջ էր «ժողովրդասիրական», «հայրենասիրական» գաղափարներ, բանավարում արտադրող մասսայի մասին, բայց մասնավորապես արտադրության բարձր կազմակերպության, գաղութատեր բանբասության ազգային-քաղաքական մասին խնդիրը: Ազգային-քաղաքական հայացքներով և ձգտումներով գաղութատեր բանբասության այս գաղափարախոսը ու իր հետևորդները ամեն արժատական էին և ամեն հեղափոխական, բայց գաղութատեր բանբասության ազգային-քաղաքական մասին խնդիրը 80—90-ական թվականներին:

Կապիտալիզմի հետաշարժով և նրա հետ կապված հասարակական-քաղաքական նոր հարաբերությունների անդրադառնում էին անշուշտ, գաղութատեր բանբասության ազգային-կեղեքչական և գաղափարական բանավեճերի կյանքին: Ազգայնական և իսլամ-ֆրանսիական կապիտալի մրցության, բնականաբար, պիտի արտացոլվեր նաև գրական հետ կապված հայ առևտրական գործակալների փոխհարաբերությունների մեջ: Մինչև 19-րդ դարի կեսերը իսլամ-ֆրան-

սիանան որբևնատացիային հարող հայ-կաթոլիկ համայնքների ներսում զարամիջին ժայր և առնում պայքար, ենթավանդ հասունյանների և ընդդատաշտ հակահասունյանների միջև։ Անգլիական կապիտալի հաղթանակը կանխորոշում է հակահասունյան ճակատախոն, էլուսավորչյալ հոսանքի հաղթանակը։ Հաղթությունը, հարկավ, ճանապարհ պիտի հարթեր կաթոլիկ համայնքների ներսում պայքարող կողմերի, ինչպես նաև կաթոլիկ և վոչ կաթոլիկ հայ առևտրական տարրերի էնդրայրությանց առաջ, էնդրայրությունն՝ հաղթանակող բրիտանական նշանի տակ։ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Քյուրքահայ բուրժուազիայի մեծագույն բանաստեղծը, էնդրայրությանց քնարերգուն, պոլսահայ գաղութահայ միջավայրում առնի ունեցող կոմպրադորական բուրժուազիայի գաղափարական կռնատիպացիայի արտասվքն եր, անշուշտ։ Պոլսահայ բուրժուազիայի արծարծված էնդրայրությանց քարոզն այժմեական եր դառնում մի ժամանակ նաև շնորհիվ հասարակական-քաղաքական այն ճգնաժամի, վոր ծայր առավ մայրաքաղաքում քոնվող գավառահայ գյուղտնդուկ մասսաների շնորհիվ։ Պեշիկթաշլյանը և համախոհները ձիգ եյին անում կազմակերպել այդ մասսաները ազգային-ուսավորչական գործի տակ, գործիք գարձնել մարտական նրանց յեռանդը ազգային-քաղաքական նպատակների համար։ Մյուսները և մեծ մասը, ջանք չեյին քնայում ազգային-յնկնդացական փարախի մեջ ամփոփելու նուչն մասսաների հասարակական ուժը։ Այս հասանքին և, վոր հարում եյին Մկրտիչենը և ի վերջո նաև Ռոյանը։ Նրանք մեծարում եյին ազգային-յնկնդացական ասհմանադրությունը, սակայն զարհուրում նրա շուրջը բորբոքվող մասսայական շարժումից. յերազում եյին ազգային էվոլուցիայից, սակայն առանց քմրոստացումների, առանց մի կաթիլ արյունի և առանց մանավանդ քաղաքական իմաստ հաղորդելու բուն էապղը ներկայացնող ժողովրդի պահանջներին։

Ասհմանադրական այս հոսանքն անդրադարձնում եր, ինչպես ասացինք, ազգային-յնկնդացական հակամարտական բուրժուազիայի տրամադրությունը։ Մրմըրյանը, պոլսահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի անդրանիկ պատմագիրը, չիագցնելով հոսանքի հակագեմոկրատական բնույթը, արձանագրում եր քե ինչպես եվրոպական ասատանդիկ բորբոքումն ու կարգերը ընդհարնակող բուրժուազիայի գավակները, վորոնք մինչ այդ ջահկած իրենց վոլտերը և Տիդրոն և նմաններըը ի վտառ հհանելին ամեն նորամեությունն, ամեն փոփոխությունն, ամեն գնդկությունն հանուն կրթության հասարակականության և իմաստասիրության,

1850—60-ական թվականների ընթացքում դիզուած նյութ տանը անպիտանի տպագիր ու ձեռագիր փոքրաքանակ բերթ ու անթիմաստ և անտանելի երամանահանութեան հետ, — դրում է այդ հեղինակը, — հաշտոցներ կար և հաշտոցագիր ազատամոլական խմատական նորատանքներու վրանտիկ եւ քանիք՝ պատմիկ ու ժայրատնակութեան, որ և մոչ մեկ կեսական քանով հաշտ նյութ նրն հայ բարքերու և կենցաղներու հետ»[*].

Մատենադրութեան ազգային-եկեղեցական մի կատեգորիա եր միտքն, որ կռչման եր «իրատանական ընդհանրական մեծ դեղու պատահած բուժման ախրատեսութեան» առանց յիշելու բուժման ազգային և քաղաքական իրավասութեան առանձնահատկութեան։ Դատողը ներկայացված եր առանձնագրական պատահարների մեջ կոկ ձևակերպման. փաստորեն պատահած բուժման ձայնն և, որ վճռում եր։ Առանձնագրութեան հեղինակներն ու գեհատրները «հատչ նյութ ժողովրդով, առանց քաղաքականական քան սահմանների «խոչընդոտ. անում նյութ ժողովրդի մեջ «առանձնագրական պատիժ պատրաստը միտքն, առանձնագրութեան անատեսի պրոպագանդով փաստատեսը գործատում ձայր առնող ազգային-քաղաքական շարժումներին և խնդրելով տեսանողներն գործածից յեղած «պատեղատ բառերից անգ տրատանելը։ Մեկ կեր 1861 թվին առանձնագրութեան հարցած մատանները, ասել և առանձնագրութեամբ մեծարժեք բուն «ապրող պիտանագրութեան ունեցած իր մեծքն առնելու, ազգային-եկեղեցական գործերի փաստական գնիք, բուժման, կառավարութեան քնարկութեամբ գործ ամեն առանձնագրական մարմինների գործունեության և մեծնարկից գործնական ասպետ գործած առանձնագրութեան վերաբերութեան։ Վերաբերմամբ առանձնագրութեան մեջ մտցվեց բնագրը այն կետը, որ ազգային ժողովի անդամները (ընտրատեղատարները) ամեն երեք տարի (արհեստավորական և արդյունագործական հանքարդյունաբերութեան) ընտրվելու, անգ բնտրվեն «ընկերդության ժողովները (այսինքն՝ քաղաքական մարմիններից)»[**]։ Միաժամանակ շեշտվում եր ազգային ժողովի կոմիտեի պահանջները։ Անդրադառնալ, պատահած բուժման հնդհանրական այն ներկայացուցիչը, որ 1861 թ. գնահատում եր վերաբերմամբ հանձնաժողովի աշխատանքները՝ շատ վարող պատճառ ուներ «ազգին և պահանջ քաղաքական մեջին անցնելիքը առանձնահատկությունները մասին։ «Մենք պատրաստ ունենք, — ասաց Անդրիկյանը, — «ոչ

---

[*] Մարգարեան. «Ինքնագրութեան հին գրականական քաղաքներ և գրականական», Գ. Պոլիս, 1908, էջ. 149 և հետ.

[**] «Մասյաց Ազգիքեր», 1863, № 13—16, էջ. 231.

միայն ի նախնյաց մեզի ավանդած կրոնքս պաշտպանել, այլև ամեն պարագայի մեջ բոլոր ինդիրները միևնույն նպատակին ծառայել տալ. այն է՝ ազգային վոգու զարգացումը, վոգի մը, վոր մի և միևնակ միջոց և ազգը կենդանացնելու և վոր պիտի աշխատանք համաձայնացնել տալու նախ զարեւյն վոգուն ու ընքացքին հետ, համաձայնացնել մեր դարձը՝ ազգային վոգու կենդանացումը՝ մեր բարեբաղդաբար անբուքյան հանդիպ ունեցած ազգային պարտավորությունները հետ՝ առաջ միջամտություններ չընդունելով։ Ապավինելով ազգային վոգուն մասնավապես հովանուն՝ Սերվիչենն առաջ եր քաշում փաստորեն Քյուրքիայի անձեռնմխելիության այն դռդմը, վոր Մարքսը և Ընգելսը ընորոշել են ժամանակին իբրև վոչ միայն քյուրք, այլև համայնվրոպական հեղափոխության հանդեպ բուրժուազիային և նրա շահերն աբատահայտող պետություններին համակած սարսուռի ազգարար։ Քյուրք կառավարության ցուցմունքներին յննքարկվելով եր, անշուշտ, յնրր վերոգրեված առանձնահատկության մեջ Սերվիչենը մոցրեց մի կող, վորով Ներուսատեմի պատրիարք ընտրվելու իրավունքը վերապահվում եր բացառապես Ներուսատեմի քյուրքահպատակ միաբաններին*։ Եվ հասկանալի չե զարձյալ, յնրր պոլսահայ բուրժուազիայի մի այլ գնկավար՝ Գր. Ոտյանը՝ տակավին 1856 թվին եր առաջ քաշ ցրզում զավառի մատյանությունն աբատահայտող Արիմյանի հնայրենասիրական բանկուճների վրա։ Ոտյանը գաւր եր համարում Արիմյանի ջանքերը՝ նոր կյանք առեղծելու Վասպուրականի ճգնաժամուն վիլատականերուշ վրա։ Նա հորդորում եր Արիմյանին վանել անտառ հուլսերը և վերագտնել Բոսֆորի գեղանի ափերը. «Մի առ հուլսերով պատրեր քեզ, մի, զավակ գաւ սիրասուն հայրենյաց, Նոր Փյունիկ՝ անոր մոխիրներուն միջեն գաւբս յերած... Հա հայկական պոլատանները (մարդկային ունայնության նորանոր հիշատակարանները) վարպետ ձեռքերու տակ կքարձրանան ամառնի. Քոզ այդ մոխիրները, գարձիր, հոս յնկիր, վոր բնհնդ ու ձիրանի առաներն քո աչուիդ**։

Ավելի ուշ, 70-ական թվականների վերջերին, յնրր որակարգում զրվում եր արդեն հայկական վիլայեթներում ապատամբական շարժումներ կազմակերպելու խնդիրը, Ոտյանը առում եր Արիմյանի հոտաններին հարազ Հակոբ Նշկյանին՝ ճեներկաքաղաքներու հատատության քննքին պիտի բավական ըլլար հայոց վիճակի

* «Մասյաց Ազավնի», 1863, № 15—16, յնր. 251.
** Տիվան հայոց պատմության, ՔԳ. յնր. 53.

բորբոքմանը և հարկ չկիսի Մեսր հեղափոխական կամ իմ քարոզած ազատամարտական շարժումը։ Ինչ մոր ազգ ըլլար ան ներկա վիճակին մեջ հեղափոխական մթնոլորտ ստեղծելը դիւրին բան չէ... Ազգ մը որպէսզի ինքնին համար նախ պետք է որ ան ունենա և ապա ան ինքնիշխանութեան ու անվճռականութեան մեջ մտցնելու քաջութիւնը։ Մեր մտածումին կամ մոր ազգ որ ունի և մոր ազգ չունի... Առնել ուսա, պետք է աչքի առջև ունենալ նաև հանգամանքները, ու մեր տակտիկային թիվը, աշխարհագրական դիրքը, ընդհատակի ազդերը կամ անուններնին, անոնց տրամադրութիւնն ու գիտակցութիւնները... Մեր կռիւները պիտի չլլա ինքնապահպան անուններու, չնչին մոր ամենուն, գնի մեկ մոտէն անկախ համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը... Ուստի հնարելով, ըստրչ և նպատակ աշխատութեամբ պետք է պատրաստուինք առանց տժգունի, առանց շփոթի, մինչև այն ատեն, մոր քիչ շատ աչքի ցոնող ազգերնէն մը մնայ բնական տպաւորով չլլանք»։

Անթիլիասի և Ազգային պետական ամբոխների գլուխավորության մասնակցելու հրաւէր ստանալուն մեկ պատճառ հիմնադիրների ազգ անդամներէն, մորք, իրենց ամբոխների մեջէն ապստամբական գործերի գնին, գիտնալով մեր ընդհատակեայ գործունէութեան պատասխանատու գործերի վերաբերմամբ շարունակ նոտարներն ու փաստաբանները։ Ինչպէս ասկէ առաջ նկատի ունեցած ազգ անդամի մէջէն ալ ընտրել, մոր ատկան Անթիլիասի ժամանակներէն ի վեր ապստամբական գործունէութեան, հարստահարութեան, գաղտնապահութեան, գաղտնապահութեան։ Անթիլիասի և Ազգայինի գլուխ հաստատած նշանաւոր դէմքեր՝ Տատեան Պօղոս, Խաչիկեան, Ներսիսեան և ուրիշներ։ Անթիլիասի ազգային ժողովը ունեցաւ ատկան Ազգին պատասխանատու Անթիլիասի և Գր. Ազգինեան Ասլի և Ճուսոյ գործունէութեան ընդհանուր հանգամանքներն ու վերջնական, Ազգային և Սիսնամեայ ժամանակներ։ 60—70-ական թվականներին պետական գլուխավորության այս գործերը թիկունք գտան 1863 թ. վերանաստատված գաղտնի ատենադպրութիւնն ներսեան Վարժապետեանի ժամանակ սրոնց մէջտեղ և, մոր թիկունքով և պատրաստուածներն պաշտպանական ներքին գործերի հետևյալ 80—90-ական թվականներին նրանց գործունէութիւնը.—Ստեփան Մելոնի, Հայկազեան Նազարեան, Արիկ Ասլանեան, Տիգրան Ճուսոյեան, Նշան Սեմիրճեան — կազմեցին պետական գիտակցութեան այն խմբակը, մոր նեցուկ գործով

---

* «Մատեան», 1907, № 7, եր. 62 և հետ.

Համիդի ռեակցիոն քաղաքականությանն 1885 թվին Վեհապետանի պատրիարքությունը և Նուրյանի քաղաքական ժողովի առեղծապետությունը հատատեցին պոլսահայ ազգեղիական-կղերական բլոկի տիրապետությունը, վոր գոյատր առավ 1894 թվին՝ Աշըգյանի հրամարականով և Սիմեոն Մազասդի անարեկուսմով։ Հայկական ճգնաժամըն պան մի տեղ արավ պոլսահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի ազգային-լիբերալ կուրսին։ Ճգնաժամի հաղթահարումը վերականգնեց պոլսահայ բուրժուական-կղերական այն ձյոկը, վորի տիրակալությանը վերջ դրեց յերիտասարդ քյուրքերի հեղաշրջումը։

III

Սահմանադրական գրոհի և նահանջի շրջադարձային 1860 և 1861 տարիներին ե, վոր զուգադիպեց Նալբանդյանի անմիջական շփումը պոլսահայ իրականության հետ։ Նրա առաջին ժամանումը տեղի ուներ սահմանադրության մեզրամսին, յերբ, թվում ևր, թե պոլսահայ ժողովուրդը, մեկ ընդ միշտ նվաճել և իր սեփականությունը և միաժամանակ իր ձեռքն առել ազգային-յեկեղեցական գործերի անորինության։ Թվում ևր թե այլևս մի հոտ և մի բերան և ազգը և խոսք չի կարող լինել հետագայում վորևե շարժման մասին։ Ցեկ բնորոշ չեն այն տողերը, վոր Նալբանդյանի ժամանելու առթիվ տպեց Գոլոն «Մեղվի» խմբագիր Հարություն Սըվաճյանը, պոլսահայ արմատական բուրժուազիայի հրապարակախոսն ու յերգիծաբանը՝

«Անցած շաբթու Տրապիզոնի շոգենավով կ. Գոլիս հասավ պ. Մ. Նալբանդյան։ Շատուց ի վեր կմանչկինք պ. Նալբանդյանը իր հրատարակություններովը «Հյուսիսափայլ» որպեսին մեջ և իր վոտվուն ու սկզբանեցը լավ ծանոթ ըլլալով հնովին, հնովին, կսրհնկինք նաև իր և իր արժանապատիվ աշխատակիցներուն ջանքերը ի լուսավորություն ազգին և մասնավորապես ռուսահպատակ ազգայնոց։ «Հյուսիսափայլը», պիտին ընթերցողքը, մեկ հատիկ ազատ որպեսին և հայոց ի Ռուսիա. ազատ որպեսիր Ռուսիո մեջ զարմանալի յերևույթ մըն և. հոն՝ ազգայնության զարգացումը նույն ժամանակությունը չզոներ, քանի վոր ի Թյուրքիա կառավարության կողքին։ Նազարյանց և Նալբանդյանց պահված ևր ճըշմարտությունն անգիմակ ըսելու արիության պատիվը, անանկ յերկրի մը մեջ, ուր հանապազ մատնագրին գըլխուն վրա Տամոկլեսի թուրը կա կախված։ Բայց «Հյուսիսափայլ»-ի հատկությունը այս չե միայն. անի, անընկրկա կըրնանք ըսել, ևն պատվական հայ որպեսիրն և Ռուսիո մեջ վոչ քե միայն սկզբունքներով

ու ապաստամարությամբ, այլ նաև նյութներուն քնարությամբն ու մեջը փոխված ամեն տեսակ գիտությունները։ Ուստի հիրավի լսելու մը կհամարինք մեզի համար ալ. Նալբանդյանին ի Պոլիս գալուստն ու մեր համակրությունը իրեն հետ։ Եվրոպացին և համարի ան ալ պիտի, մոր առանձ առնն մը հանդիպեցավ իրեն գալ ի Պոլիս, առանձ առնն մը՝ ուր ապրը ազգասիրական կատարելություն մը ներքին կզգային, ուր քնդհանուր շարժում մը կա գիտի հասկացնելու, ուր շշուկ բնակին չկրկին ներքին խոսելու, ուր մեկ հասկ կոգեկանություն մը ձևացած և, ոչ և քայլ ազգը, վարուն ձևերը պրոշակին և լուսավորելու. ուր չե քե միայն լուսավորչական մասին մեջ չկա կոգեկան բանականելը, այլ և մաշ լուսավորչականին. համակրականին, բարդրականի կոխ կա, ուր պանտան կրոնքն հայերը մասնավոր իրենց կերբևեն բրած կրոնական անձեռ և ազգակրծան վիճերը, ձևը-ձևըն կատան, կմիանան ազգային-քյան ծառայելու համար։

Ուրախ ենք զգալով մենք ալ, որ ալ. Նալբանդյան մեր մեջը Լուսոնս լուսավորյալ ազգայնոց ներկայացուցիչն և և անշուշտ իր գործին պիտի պատճառ իր հայրենակցացը քե ընչպես հայերը հոս անբուն կիձան. մեր իրենն ու ջանքերը անանց հասկցնելով գոնեն ալ մեկի գործակից քնելու պիտի աշխատի, վարպետի մեկնուն հոգի վրա կեքե չկրնանք միանալ, գոնե միանանք տրտով ու անկնոտը, կեքկրով ու կրոնքով վարատական հայրս, և որ մը աշխարհ անանձ քե հայ ազգ մը կա, վոր քնե ցրված ու ատատանված ալ մի կե բարեգործա և անբարոյանքի»։

O, sancta simplicitas, կարող եր մրմնջալ, այս տողերը կարդալին, ինչը՝ Նալբանդյաներ։ Տասը որ անց, «Մեկուին հաշվով, դեկտեմբերի 10-ին համարում Նալբանդյանը ազգից իր «Հրաշալիս խոյատասխանությունը հոգվածը, վարանց ծագրելով կոխարգությունն և դեկերի համառ քարտող Ջամուռճյանին, կամենում եր, կարծես, ծշել, քե «ատանամանագրականը Պոլսում ևս գոյությունն չունի վերատանված ազգին գազափարական այն համերաշխությունը, վորի մասին գրում եր Արվամյանը։ «Մեկուին հերքական համարում, դեկտեմբերի 20-ին, Արվամյանը գեանգնց Նալբանդյանին նամակ խմբագրության, վարանց վերջին քննադատում եր «ատանամանագրականը կրանական ժողովի հիատատատ վճիռը վանցի Պողոս վարդապետի գործառց ժողովրդի գեմ գործած բռնաբությունների առիթով։ Կրանական ժողովը վարոշել եր «քահանայությունից լռեցնելուց Պո-

* «Մեկուս», 1869, դեկտեմբեր 20, № 117, էջ. 238 և հետ.

դոսին։ Եմեղունց մի քայլ առաջ գնալով պահանջել նր խոսքը դրկել Ներսես Կիկեցականի կոչումից։ Նալբանդյանին չեր գոհացնում վոչ կրոնական ժողովի վճիռը և վոչ իսկ եմեղվից առաջարկը։ Ինչքի մի և մյուս լուծումը, նրա կարծիքով, լոկ բարոյական նշան։ Նա պահանջում եր նաև ընդդատական ատյանների միջամտությունը, վոր սահմանվում են քրեական վոճրագործությունների վերաբերյալ։

«Որինքը պատժում և հանցավորը,— գրում եր Նալբանդյանը,— ասիացին տեսնում և այստեղ մի լոկ վրեժառության, բայց մենք այդ արդարացի հատուցումի մեջ տեսնում ենք հասարակաց իրավունքի պաշտպանություն։ Վոչ վոք չի կարող հանցանքը դադարել առանց ուրիշի իրավունքը հափշտակելու և վոչ վոք չի կարող հանցանք պաշտպանել առանց դրկվածի իրավունքը խնդրելու։ Զրկվածի մասնավորի անունից Նալբանդյանը քննադատում եր այսպիսով եվրոպական սահմանադրություններ այն տրամադրությունը, վոր հանցագործ չնկնդցականներին յենթարկում եր միևնույն կրեական ատյանի իրավասություն։ «Հոգևոր անձինք,— գրում եր նա,— յերբե մինչև այժմ յուրյանց անձը համարել են ազգին անպատասխանատու, քանզի այժմ սովորեն համոզվել, թե պատասխանատու յեն. քանզի սովորեն այն գաղափարին, թե հոգևորականք են ազգի համար և վոչ ազգը հոգևորականների համար. ազգը ժառանգություն տրված չե Գողգոթին կամ Նիկոդոսին, վոր ինչպես կամենան այնպես խաղան ազգի հետ։ Հոգևոր անձինք, վոր արժանի եյին գատապարտության, շատ անգամ, անպատիժ են մնացել, վորովհետև յուրյանց գատը վարում եյին յուրյանց նմանների ձեռքով։ Այդ շատ սխալ գրություն է, ամենևին հակառակ նվիրելու ձեռնադրության պայմաններին»։

Նալբանդյանը քննադատում եր արտոնով եսահմանադրական կարծիքը, անվճռական դիրքավորումը, մերկացնում նրա հակագիմակրատական մտայնություններ ու ուղղություն։ «Վոչ յերբեք պիտի առաջանա ազգը,— գրում է նա,— հետևվելով մի տեսակ մարդկերի վարդապետություն, վոր քեզ գրում եյին անցածի և հենի ամրությունը, բայց, սրտի և հոգու քաջության պակասությունից, վախենում են միանգամայն կարել բաժանել յուրյանց անձը տխուր անցածից և վարք կոխել վճռաբար նոր սահմանադրների վերա, ուր մանուկ ատյանությունք ծածանում և առաջընթացներ գրաշարկը։ Զի կարելի միևնույն ժամանակ ճանապարհ գնալ, միմյանց հակառակ ուղղություններ, իսկ յերկուսի մեջը մեզ յերևում և մի անքարգմանելի մոլորություն։

Այս պատմությունը կվկայե մեզ, թե վճռական հարցերը լինում են առժամանակյա անախորժությունը. բայց նույն պատմությունը մյուս կողմից վերա անհանգստացնում է, որ այդ առժամանակյա անախորժությունները, գնալով գնալու և ապագայում վնասակար հարցերը միշտ ընդունելի մարդիկ լինում, հնացած հին դրությունից, բայց և նորին չհամաձայնում պատկերացուցին մի իդեալի վիճակ վիճակագրության մի անմեղության ապագայից, այլ թանձր, թե այդ հարցերը գոյի գնացքը պատրաստած չէրին գնում անցածի ապրելու ձևերից։

Բայց քնական և մարդկային պրինցիների մեջ գտնում ենք մեծ տարբերություն, կամ՝ մոչ. կերպարանք չկա։ Ամենայնից այս խոսքը այն ապացուցելը, որ յուրաքանչյուր ազգ գնալի ապրի հայտնում են նորա պատմության ձևերը քաղաքակրթում, որով անուղղակի կերպով մեզանում ենք ապրելի ընդունում, ապա ուրեմն արժանի, յուրաքանչյուր պատմության հետ պատմական լինելու։

Եվ կարելի է քաղաքացության ընդունել և անհրաժեշտ ապացուցանել։

Եվ կարելի առաջադիմության ընդունել և անցյալում պահ բնականության Հետ մի կերպ վերա։

Եվ կարելի յուրահատուկ ընդունել և ամենայն ընդհանուր ձևերով համարի մեջ քարկոծելի։

Եվ կարելի մարդուկ ընդունել և պատահական ծովի մեջ լոգալ։

Եվ կարելի նորի չինուկ ակռանել և անցածի հիմնադատության պահանջը ասելու։

Եվ կարելի ապագան ընդունել և ընդհանրը բնությունը[*]։

Պարտական լինելու բանը ազգերի կերևնին ընդհանուր ընդունելի պատահելը ևրեք ժամանակ ընդհանուր ընդհանուր ընդհանուր

վերտեղ նա, վանցի Գոդոսի քննդիրը առիթ դարձնելով, ծավալում է և խորացնում կղերի և բուրժուազիայի դեմ ուղղած իր հեռանդանական-դեմոկրատական քննադատությունը. «Մեր համար, — գրում է նա,— որևէքի և իրավունքի առջև, մոչ յեկեղեցական կա, ծայրացյալ իրավունքով և մոչ անհապաղ սորուկ զրկված ամենայն իրավունքից և արտոնություններից՝ յերկու դնպդում ևս տեսնում ենք լոկ մարդ, բոլոր մարդկային կատարելություններով և թերություններով»*; «Եկեղեցին ազգն է, իսկ հոգևորականությունը սպասավոր այդ յեկեղեցուն. Ազգը ամենայն որ իրավունք ունի այդ հոգևորականներից մինը յուր լավության համար պատվելու և սիրելու, իսկ մյուսը վատթարության համար դատապարտելու և պատժելու»**; Նալբանդյանը քննադատում է ազգի քշվառությունների տարեգիրքը» և գանում, «որ կղերի չարաչար կառավարությունն և յեղել հենց քշվառության գլխավոր պատճառը. «Որ տեղ մի գայթակղություն, որի պատճառը չեր յեկեղեցականն, որ տեղ հարստահարություն, որի հեղոսը չեր յեկեղեցականն, որ տեղ խռովություն, որի քամորը չեր յեկեղեցականը»***, Ասարի գավազանի հետ, ազգը յենթակա յե յեղել նաև յուր յեկեղեցականների հարստահարությանն. «Ամ՞ էլի հայոց ազգը յուր շահատացության և պատվամոլության համար յերկրից յերկիր գաղթեցնելով մի կեսին պատճառ յեղավ մահի, ազի և կյանքի հանգամանքների անտանելությունից, իսկ մյուս կեսին ազգատության և սորկության սանդուխքի ամենավարձր աստիճանի վրա վառ կոխելու...»****, Նալբանդյանը կրկնում է «Հյուսիսաստյղ»-ի պահանջը՝ հայոց յեկեղեցին վառքից մինչև գլուխ ոսկեզոծել յենթարկելու մասին. Գահանջում է, որ Գոլսի կրոնական ժողովը «ընդլայնական հրամանա հանե յեկեղեցականների գործ դրած բռնություններն դեմ, ապատնալով, որ հակառակ գնալը մեր ինքը, Նալբանդյանը, հարկադրված լսելի չենի հրապարակ յելնել կրոնական ժողովի դեմ ուղղած շրջաբերականով «Ներսեսից ծագելու հետևանքը, հանցանքը և մեղքը, այս որից, գնելով կրոնական ժողովի գանցառության վրա». Նալբանդյանը քննդրում է լոկ ապատնալիք չհամարել այս. «Այժմ և (մինչև) մեր գերեզմանի ամբը վրեժխնդիր և նախանձավոր ենք հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու և այս խորհուրդով ամեն բանի ընդունակ»*****,

---

* «Ծաղկաց», II, յեր. 277 և հետ.
** Ն. տ. յեր. 279 և հետ.
*** Ն. տ. յեր. 283.
**** Ն. տ. յեր. 288.
***** Ն. տ. յեր. 291.

Նորաստեղծ սեմինարի ու ակնկալում վերից. Նախապատրաստելով, որ հանուն գիտության սեմինարի իրատրծողը լինելու չի բարգավանդական արքեպիսկոպոս Մատաթիա վ Ջուղայեցի կոչվելու... Նա գնացավ ու սպասվի ժողովրդական ապստամբության հետևանքով...

«Մեր ազգի նահատակների ուրախանքը հայտնվեցին հարատևությունների կյանքը, մինչև մի ժամանակ, երբ մեր մինչև բերանը լցված ու փոքրամբյան բանակը, այնուհետև նոցա սպասվում ժառանգների վերադարձների տակից գալ չպատվին պատմականները»*:

Ամեն կայծ ու ներշնչում մատուռքյամբ անդրադարձավ Նորաստեղծ իշխանքների ու ստանձնական պատանիների կոչում քյանը՝ Սիմեոն Մանկիևյան հնգամանուամբ 1862 թվին Պարիզում հրատարակած իր «Ներկրատարեմ քյուները վրացին ուղիղ համառոտագիր» գրոշյուրում։ Այստեղ նա նկարագրում էր Քյուրքիայի տեսանելիս ընդհանրապես, պետությունը ուշագ պատմական, ժողովուրդների ծագման, ազգային ու մասնավոր վրացիների, ապա ու մանավանդ Ամերիկայում քյուրքահայերի կացության մասին։ Նորաստեղծները նշում էր տեսանելիս իր ծրագիրը, որպես մասին քննդհանուր գործունեության ու ապագա հնարք բրոշյուրի վերնագիրը։ Ըստ էության «Ներկրատարեմ քյուները» կոպիտությունական գործունեության հարցերի սխեմատիզմի մասին բավական ուշադրության քննադատական խոսքեր էր ներքին ժողովրդական կացության ու պետք տարածվելու համարյա կամարտադրական ուշադրության մասին «Քնադրի ապրանքի մասին վաճառականները, — կարդում էր նրա աշխատանքը, — ոչ մի չունեն, նա խոպանքը և չուրյան ապրանքը ամեն մեծ վաճառականների համար գործարանքի և համ մեջտեղի մեծագույն մասն է, վարժվելուն նոցա մասն է վաճառականների ապրանքի մասին համ մասնակցել։ Այսու կողմից խոպանքը և չուրյա հանգամանքների մեծագույն»**։

«Մեզ ազգ ունակ վաճառականության քյուրքը, — շարունակում է Նորաստեղծները, — քեզնու, բնիկ հայը մեջտեղ համ գործակատար լինելը ներկու համարյա ապրանքների մեջ, գործ կարողանար ապահով կեցություն ապրել, քեզնու մեծագույն չուր համար, ապրանքը առանց ապրի քնդհանրապես քյուրքը մի ազգ ու բնիկ ու, բայց Ներկրատարեմ քյուրքի մեջ և միշ անդամ կերպակերպ չի ազգ ապահովության քյուները, քանի որ քյուրքիան հարստանում է Ներկրատարեմ, երբեմ բացատրական

* Ներկեր, II, էջ. 252.

** Սիմեոն Մանկիևյան, «Ներկրատարեմ քյուները վրացին ուղիղ համառոտագիր», 1862, էջ. 72.

մեծությունն, զրական մեծությանը*, բռնելով միջնորդ առևտրի ուղին՝ հայ վաճառականությունը էորն որ տարածում և յուր սև վարպետները ազգի վերա։ Ազգը զրկվել և գյուղական հատատուն պատվանդանից, նա ապատան և արել իր կյանքը ոդին։ «Ազգի կաթվածահարության աղբյուրը բղխում և այս տնդից**»,

Նալբանդյանը կատատորոշ և դուշակում Թուրքիային։

Գետական պարտքերի կուտակում, յնրկրի լիակատար կազմալուծում, մատակարարական բունա, վորի ապրանշանները յներևացել հին արդեն 1861 Թ. վերջերին, յորը ինքը Գոլիս եր ժամանել Հնդկատանից. «Մի գնդացիկ առավոտ, քե Գոլոի և քե գավառների մեջ մարդիկ չպիտի կարողանան հաց ճարել, — զրում և Նալբանդյանը, — ազգատուբյունը և սովը պիտի հարկադրեն նորանց գնալի հափշտակությունն և կողոպուտ, մի խոսքով, բարբարոսյան խառնակությունն... Այս ապագայի սովրական և Թուլ որինակը, Գոլոի մեջ յերևեցավ 1861 Թվականի վերջերում, բայց կգա որ, յերբ այն սովրականը ի լուս կհշմարտվի և Բուլղար ասպետը, (խոսքը Գոլոի անգլիական գեսպանի մասին և. Ա. Հ.) հինգ հարյուր հաց բաժանելով, չե կարողանալու զարմանե անել վերահաս վտանգին»***,

«Գոլահայ լուսավորչական համայնքը» հետաքրքրական դուրումներ և, վոր դրի յե առել Նալբանդյանը հենց նույն 1861 Թվի վերջերին։ «Ենկրկու տոդ»-ի և «Ենկրկրագործության» արտանքում գրված այդ տեղեկագրի մեջ Նալբանդյանը բնորոշում և ազգային վերնախավերի նախկին ոնակցիան վարչությունը՝ նշելով միաժամանակ ընդհանուր այն շրջադարձը, վոր կատարում եր վերահաս ռեակցիայի ուղղությամբ պոլսահայ լիբերալ բուրժուազիան. սրան, լիբերալ այս բուրժուազիային, ուներ նա նկատի, յերբ քննադատում եր 1860 Թ. մտցված Ազգային սահմանադրությունը վերաբերող հանձնաժողովի գործունեությունը։ Կանգ առնելով Ենրուսազեմի պատրիարքական ընտրություններին հետ կապված — «ենկրանն-գուրանն» կոչված — տարաձայնությունների վրա՝ Նալբանդյանը նկարագրում և դասակարգային այն սուր կռիվները, վոր տեղի ունեցին Ազգային սահմանադրության շուրջը 1860—1861 Թվականներին, կռիվ, վորին մասնակցում եչին Գոլոի հայոց պատրիարքարանը, Ենրուսազեմի վանքը, եչմիածնի կաթողիկոսը, պոլսահայ ամիրաները, լիբերալները և վերջապես՝ բուն ժողովուրդը, վոր արհամարհելով զորքի դիմադրությունը խռնվում

* Մ. Մանիկյան, «Ենկրկրագործությունը վորպես ուղիղ հառապարհ», էջ. 78.

** Ն. ա.

*** Ն. ա. էջ. 83 և հետ.

քաղվել էր Գ. Պոլսի պատրիարքարանի և ցրիվ տված պատրիարքի նախագահությամբ տեղի ունեցող հանգամանքատանական քննությունների ժողովը, պահանջվում էր կոմքի վրա բռնացող պատրիարքի հրամայականներ նայրանդյանը մատնանշում է պատրիարքին մանավանդ պղտոնակ բռնության չեղիդիմի դերը, պատասխանում, մանավանդ, կառավարության պատճառներով նրա տրած հանգամանքային քայլերը։ Կառավարության քնդրությունը բռնության ձևնարկում է ազգային վերջնական, կրնասում կենտրոնական քաղաքական ժողովին մասնակցող պատգամավորների քիվը, ամեմատական ներկայացուցչության նշանակությունը։ Նայրանդյանը չեր գիտցնանատում Ազգային ազգային նշանակությունը։ Հիրավի, նոր ազգային ընդհանուր ժողովը նշանակում էր ընել Պոլսի գիրիչ-խանության ներկայացնող ուրդան. գամատի 40 պատգամավորների դիմաց տալիս էր 80 աշխարհական և 20 եկեղեցական պատգամավոր։ Նայրանդյանը հնդնում էր լիրիկալ այն մասնությունը, որ ազգային ազգային մնում էր միայն մեծ ազգային-եկեղեցական այդ կանոնադրությունը՝ որդամատիր էր հրամցնել այն փոխան քաղաքական մի ազգային ազգային, որով, իրը, կերաշխավորվում էր Քյոլհեթիսում ապրող կաթոլիկ ազգությունների նայրանդյանը համոզում էր, քան կնքելու վրա, որ պրոտեստ բռնության կամենում էր միանալ քաղաքական հնդունության անհրաժեշտությունը։ Մակայն նա պնտար նաև, որ ազգային եկեղեցական դիրքում այդ կոչկատանը բոլոր իր քնդրությունների համեմատ՝ ատելություն մի քայլ էր եկեղեցական-վարչական նախկին ամբողջական անձրի համամատությամբ, և նա չեր վստանում պաշտպանել այն՝ վերջնա անակնկալի հանդեպ։

«Պոլսահայ բաստավորչական համայնքը»-ում շեշտված քնդրությունների նայրանդյանը վերագրվում էր մի այլ գրության մեջ, որ 1868 թ. լույս տեսավ «Հյուսիսափայլ»-ում՝ «Ազգային քշխատության վերնագրով»։ Գրությունը ստվին և Մ. Նայրանդյանի ստորագրությամբ, սակայն վաճառ բովանդակությունը մատնում են նայրանդյանի գրիչը. կա, բայց այդ, նայրանդյանի հնդնությունը վկայում Ղ. Ագայանի ուղղակի ցուցմունքը. Ագայանը ժամանակին հնդց ինքն էր շարել հոդվածը[**]։

---

[*] «Հյուսիսափայլ», 1868, քեր. 158 և հետ.

[**] Ղ. Ագայան, «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», Քիքիկյան, 1891, քեր. 56. տես նաև Լևոն և Ագաթյանի բանավիճը այդ մասին. «Հորիզոն», 1912, NN 229, 244 և 267։ Վարդ հրատարակում ենք նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, թե Ալիքսանովի ամենքնում նաև ժամանակ նայրանդյանը իրավունք էր ստացել

«Ազգային քշխատուքյան» հեղինակը տալիս է սահմանադրուքյան շուրջը առնվճված պայքարի ցայտուն պատկերը. պրլամենտ մեծատուններըը և կղերը, ապավինելով կառավարուքյան ուժին, պայքարում են ժողովրդի իրավունքներըը պաշտպանող հետևողական սահմանադրականների և նրա համար արյուն քամող ազրի յերիտասարդների դեմ. Ներկուսի արտանքում այստեղ ևս վեր է հանվում սահմանադրուքյանը դավադանող բուրժուազիայի դերը. «Սահմանադրուքյան բարեկամներըի մեկ գիմքն ևր ճշմարտուքյունը, վոր լուսափայլ եչին կացուցանում հայկական խոսքի միջնորդուքյամբ, գրիչը ձեռքին անձանձին ճգնելով, և վորովհետև ճշմարտուքյունը շունի մատն, շունի վարձ, ուսած և ատարտուկ չևր, յերբ վոմանք հանապարհի կիսից հետ գարձան, յերբ մյուսներըը լավոգինեցի գարձան, յերբ մի քանի ուրիշներըը անգլիական արիմմերուքյան արինակը ցույց ավեցինը»*: Հեղինակը շեշտում է լիբերալների գեմավար Սերվիչենի յերերուն գիրքը «յերկու կոզմերի մարգերից» կառավարուքյան կազմած այն հանձնաժողովի նիստերին, վորին հանձնարարված ևր վերաքննելու սահմանադրուքյունը. «Հյուսիսափայլը» անդարգարուքյուն և համարում ուրանալ պ. Սերվիչենի աշխատուքյունը,— գրում ևր «Ազգային քշխատուքյան» հեղինակը.—«Հյուսիսափայլը» մինչև անգամ համամիտ և կարծել, վոր, առանց այդ արգո պարոնին, սահմանադրուքյան վտանգը կարող ևր գուցե ավելի ծանրանալ. բայց «Հյուսիսափայլը» չի կարող գովել այն քուլյավուքյունը և գիջողուքյունըը, վոր արգո պարոնը շնորհում ևր խավարյալների կոզմից. «Հյուսիսափայլը» չի կարող ուրախուքյամբ հիշել, յերբ պ. Սերվիչենը, վորպես մեկ հուժկու սահմանադրապաշտպան, չկամեր գրծ գնել յուր բոլոր ազդեցուքյունը լիամասն կերպով. Արգո պարոնը բան սահմանադրուքյան ընդունված նախապահ ընդհանուր ժողովին, քանի վոր հրապարակով հանձն ևր առնել այդ պաշտոնը, բնականաբար չևր կարող չպաշտպանել սահմանադրուքյունը. բայց այդ փոքր ևր, յերեն պիտի լիներ քերի. Նա կարող

աշխատակցելու «Հյուսիսափայլը»-ին և «Հյուսիսափայլը»-ում տպելու համար և հենց, վոր դրի առավ նա «Մուտ Վարդիքեան»-ի քննադատուքյունըե նույն 1864 թվին «Հյուսիսափայլը»-ում յուր տեսակ Սբզմակյանին նվիրած վոտանավորը՝ առոքագրված «Փառասիրա Ցոլակյանցու Ցոլակյանցի և Նալբանդյանի նուիրուքյունը վկայել և վերջինիս Մ. Մքրտնաբյանցի ձեռքով գրի առած կենսագրականը, վոր յուր տեսակ 1868 թ. հրապարակված «Ինար հայկականում» Փառասեր են սրանք, վորոնք նպատակ են գարձրել «Ազգային քշխատուքյան հեղինակի յուրքը տեղի ունեցած բանավեճի լուծմանը»

* «Հյուսիսափայլը», 1864, յեր. 100. և հետ.

եր պիտի կենայ մի քանի քառակուսի մատչարէս բլուրը, մոտ տասնամեայ հեռաւորութեան, կարող եր, ասում է նրանք, թայլ ընկալ հասարակաց հասանելի մեջ։ Այնուհետեւ, մի կողմ թողած տասնամեայ բլուրը գործը, ոչ քննիչ մոգովի ասացին անորոշ բլուրներ գնալով հայկական խոսքը ընդել, ապագայ բլուրն ապահով բլուրներ քառասունք Գ. Անբաժանելի համակիչ եր այս բանին եւ մեր ասի պատմագրում է նրանք, մերոնցհետեւ հեռու ընդհանուր ապագան ապագան եւ ասում ապագան մի հարցնելի մարդ»։ Հետեւանքը չեր սխալվում անդուր գոռ։ Անբաժանելի, հանգամանագրական, հանգամանամասնագրական ասի չի պիտի մասնակից վերաբերման տասնամեայ բլուրը հիմնական մրսա կազմման ապագայ Ագաթանգեղոսի մոգովի՝ մերի հետեւապես ասի չի Անբաժանելի հետեւողներ եր եւ ասանձնագրելը՝ Մոսկուա հետեւողներ։

«Ագաթանգեղոս բլուրներ քառասունք եւ վերաբերման տասնամեայ բլուրը հիմնական մրսա բառարանման ագաթանգեղոս մերոնցհետեւ ապահովելու բլուրներ։ «Ասա տասնամեայ բլուրը կազմման ագաթանգեղոս մերոնցհետեւ ապահովելու բլուրներ անում է եւ այսպես բառում բլուրներ...»։ Ագաթանգեղոս մերոնցհետեւ հետեւանքում բլուրը միջոցով կազմել եր հայերում ագաթանգեղոսական հետեւանքում-հետեւանքագրական հետազոտություններ ասատանալուց մոտում չորս բլուրներում հետ, ապա մերոնցհետեւ, բառարանում եր ագաթանգեղոս հետեւողներ մասին՝ անհետ պիտանի Հետեւանքը ապահովելու բլուրներից հետո ասատանում է անդր ասհետացի անհետ, պրոգրամի կոնտրոլի եւ ապիհետների բառարանագրելու, մասնագրական հետազոտություններ, ամեն ու ագաթանգեղոս հետ, ապա մերոնցհետեւ, չեր գործում անհետագրելու բլուրը պիտի մասնագրել ապա բլուրների ագահասնդրեր, միջոցներ չեր գործում պրոգրամ պիտի։ «Ագաթանգեղոս մերոնցհետեւ մոտ միայն հետեւանքներ հետեւանքներ չհետեւ ապա ագահասնդրեր հետեւանքներ մերոնցհետեւ, ապա հետեւանքում եւ հետազոտել, մերոնցհետեւ ապահովելու հետեւանքներ հետեւանքներ բառարանագրելու։ «Ասա բառարանագրելու բլուրներ, ապահովելու հետեւանքներ ասատանալուց մերոնցհետեւ ագաթանգեղոս մերոնցհետեւ ապահովելու բլուրներ ագահասնդրեր...»[**]։

Հետեւանքից ապա ագաթանգեղոս «Ագաթանգեղոս բլուրներ քառասունք» մերոնցհետեւ եր ագաթանգեղոս Ագաթանգեղոս մերոնցհետեւ ապահովելու բլուրներ ագահասնդրեր։ Ամենայն պրոգրամը չեր բառարանագրելու ապա մերոնցհետեւ, ասա ագահասնդրեր եւ ապա պրոգրամը, մերոնցհետեւ ագաթանգեղոս մերոնցհետեւ ագահասնդրեր հետեւանքներ ագահասնդրեր բառարանագրելու ագահասնդրեր հետեւանքներ ագահասնդրեր հետեւանքներ ագահասնդրեր հետեւանքներ

աշխարհի յիրևանին յեղած սահմանադրական կառավարութեանց մէջ քաղաքական ուժը մեծագոյն մասի ձեռքումն է. բայց պիտանի չի, որ սահմանադրութեան մէջ մի այդպիսի իրաւունք մեծագոյն մասի ձեռքում է մի անփախչելի չար և վնաս պրական բարի. յիշեցաղրվում է, քե մեծագոյն մասն ամենի շուտով կարող է լինել ամբողջ ընկերութեան կամքի հայտարարը, քան քե փոքրագոյն մասը: Բայց պիտու չէր մոռանալ, որ բազմութեյունը սահմանադրութեան տված իրաւունքով հասած մզելով չուր կամքը, շատ անգամ ճնշում է փոքրագոյն մասին վնաս միայն կամքը, այլ յերբեմն և իրաւունքը*: «Սահմանադրական լիբերալ-կղերական մեծամասնութեյան դեմ «Ազգային Քշվառութեյան հնդինակը արտոնով ձևակերպում է սկզբունքորեն փոքրամասնութեյուն կազմող սահմանադրական ոպպոզիցիայի — մանր-բուրժուական պետական յի — բռնադատված իրաւունքները:

«Ազգային Քշվառութեյան բովանդակութեյունը, նրա մէջ արծարծված գեմոկրատական այս հայացքները, նրա ոգը, խայթող լեզուն գուգադիպում են քան ամենայնի «Ոչխարհայ լուսավորչական համայնքին պարունակութեյանը, «Ազգային Քշվառութեյանը կրկնում է և զարգացնում «Ոչխարհայ լուսավորչական համայնքին մէջ արծարծված՝ ոչխարհայ լիբերալիզմի քննադատութեյունը: Իր հնդինակ «Ոչխարհայ լուսավորչական համայնքը կարևոր և վարպետ նոր մի արգումենտ, որ անվիճելի չի գարձնում «Ազգային Քշվառութեյան հնդինակի անձնավորութեյունը: Կասկած չկա, որ «Ազգային Քշվառութեյունը գրել և նույն հնդինակը, որ սարքել իր «Ոչխարհայ լուսավորչական համայնքը:

IV

Այսանդ կարող եմք ավարտել մեր նկատողութեյունները «Ոչխարհայ լուսավորչական համայնքին մասին, յերբ հարկագրված չլինեյինք մատնանշելու քաղաքական կոպիտ մի սխալ, որ կատարել է իր այդ գրութեյան մէջ Նալբանդյանը: Վերը ասացինք արդեն, որ տեղեկագիրը կազմվել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանութեյանը ներկայացնելու համար: Ասիական դեպարտամենտի գրծերում պահված և պաշտոնական մի գրագրութեյուն, որ հստակորեն մանրամասնութեյուններ է հաղորդում տեղեկագրի մասին:

Պոլսի ռուսական դեսպան իշխան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկին, ուղարկելով տեղեկագիրը Կովկասի փոխարքայի տեղակալ իշխ.

* «Հյուսիսափայլ», էջ. 168.

Ն. Ֆ. Արքելյանուն, կցում է գրած 1863 թ. 26-ն գնդամեջերին տարեգրված հետևյալ տողերը՝

«Ձևերդ պատմասիրությանը հետևողները անհայտ չեն այն խառնակություններն ու անկարգություններդ, որոնք այնքան տանջեցին հայ ազգը վերջին մեծ պատերազմի ժամանակ։ Այս հանգամանքին պատկանող աշխատասիրություններդ տպագրեցին խիստ շատ հակասություններ նորերին մեջ և նորերին մեջ հին հայտնի ճշմարտությունները մոռացության մեջ գցին։ Ուրախ եմ, որ ազգասիրական քո սիրտը մեզ և նորերին մեր հայրենի շուրջով տպագիր գրած գրքերդ

գործում ունեցած մասնակցությանն մասին, և ինձ դժվար և այսօր լիակատար չափով գաղտնի այդ պատրիարքի վարքագծի մասին։ Ձերդ պայծառափայլությանն եմ թողնում ի մտա քննելու այդ հարցը, քանի վոր անգամ հավաքած տեղեկությունները հիման վրա հնար և ավելի առույգ գաղափար կազմել ընդհանուր գործելակերպի և այս գործում ունեցած նրա անհատական գաղտնի մասնակցությանն մասին։ Ձեռ պետք և սահմանափակվիմ ձեր բարեհաճ ուշադրությունը այս առարկայի վրա հրավիրելով։

Ինչ վերաբերում և գործի ընդհանուր շարժողությանը, պետք և միայն լիակատար կերպով խոստովանեմ ար. Նալբանդովի աշխատության արժանիքը. իր բարեխղճությամբ և շարադրած փաստերի՝ կապակցությանն՝ անսակնկալից՝ այդ աշխատությունը, ինձ և ինձ, արժանի չև միանգամայն կոմկատյան մեր բարձր իշխանության լիակատար ուշադրությանը»*։

Հայտնի չև, թե ինչ պատասխան ավեց իշխ. Որբելյանին Պոլսի ռուսական դեսպանի այս քղթին։ Սակայն ընորոշ և այն զրույցը, վոր ունեցավ նույն նյութի առիթով Մ. Պետերբուրգի այսպես կոչված «հոգևկատյան կոմիտեն» ռուսական արտաքին գործոց մինիստրին։ 1862 թ. հունվարի 17-ին առաջարկած զրույցով կոմիտեն հայտնում և մինիստրին՝

«Վերոհիշյալներով ձերդ պայծառափայլությանը հունվարի 15-ի № 187 գրությամբ ներկայացված քղթերը, վորոնք պարունակում են վոճն Նալբանդովի տեղեկությունները Պոլսի հայ-լուսավորչական համայնքի մասին, պատիվ ունիմ տեղեկացնելու ձեզ, վոր ժամանակ, վոր քանի վոր մեր կ. Պոլսի դեսպանը հարցուփորձություն մեջ և մտել այս հարցի մասին կոմկատի վերաբերյալ տեղական հետ, ուստի, իմ կարծիքով, հարկավոր և պատճառ դնելու ուշադրությունը իշխան Որբելյանի պատասխանին։

Ընդ սմին ավելորդ չեմ համարում հայտնելու ձերդ պայծառափայլությանն մասնավոր կերպով ինձ հայտնի տեղեկություններ հիշյալ գեկուցագրի հեղինակի մասին։ Անձիկ կերպով նա կոչված և՝ Նալբանդով, Մ. Պետերբուրգի ակադեմիայի կանոնիկատ։ Նրա իսկական անունը Նալբանդյան և, ն. Նախիջևանի քնակիչ, միաժամանակ յեղել և Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում և նույն պահին յեղել և պլխավոր աշխատակիցը Մոսկվայում հայերեն լեզվով հրատարակվող «Հյուսիսափայլ»

---

* Архив Внешней политики и революции, фонд м. и. д. 1862, № 42, лист 10—12.

ամառային Ջամպոնկով Մանկիսյոսի համալսարանական դասընթացը՝ սկսվել է Ա. Պետերբուրգի համալսարանը և սրանցից յուրաքանչյուրին կանոնիզոտամ ասոլիանան համար բնական էլեկտրական ռեակցիա համալսարանում։ Ընդհանուր առմամբ նախընտրանքի հանգամանքից կախված ուսանողները ավարտվելով գիտնականների, այդ հանգամանքից ոգևորված ընդհանուրանում է նոր-նախընտրանքի մեկին կոտրված կազմակերպությունների համար։ Նավթարդյունքներն ի մասն ճանապարհների՝ խոսակցությունների են նրա բնագիտական էլեկտրաքիմիայի, բայց ցավ են հայտնում, որ նա պարծանքով է այդ բնագիտական էլեկտրաքիմիայի ի վնաս իրեն և ապրելու պրոֆեսոր է ինտերիզների և այլ մոշ բարեվարքության մեջ։ Ասում են, թե նա սիրում է մեջքամանկ ատրճի պարծերին և շատ ուշադրություն է ապրելու էլեկտրական վնասը բերելու։ Հայերն մեջ կեցած այլև այլ կոտանկյան էլեկտրաքիմիայի մասին։ Ասում, թեկուզ է իրեն, ցավ է նախապատրաստական Նավթարդյունքներ տվյալ անհրաժեշտ էլեկտրաքիմիայի մասին։ Պրոֆեսորը ստորագրել է կոմիկական կոմիտեի անդամներից մեկը, նրա պարծերի կատարմանը ստանում անկրնական վ. Բասանիները։

Նավթարդյունքներ կան էլեկտրական կարգը չկա։ Մանկիսյոսի Պարսից ստանդարտ գնահատականը — լեզվի անհրաժեշտ պարծով — Նավթարդյունքներ ստացել են ստացել գնահատական էլեկտրաքիմիայի՝ անհրաժեշտը կոչվել գնահատելու Պարսից հայ-կոտանկյան էլեկտրաքիմիայի հետազոտությունների մասին։ Ասում, թեկուզ է իրեն, ցավ է նախապատրաստական Նավթարդյունքներ տվյալ անհրաժեշտ էլեկտրաքիմիայի մասին։ Պրոֆեսորը ստորագրել է կոմիկական կոմիտեի անդամներից մեկը, նրա պարծերի կատարմանը ստանում անկրնական վ. Բասանիները։

դաքահրվիճ կուրսանի վորդիքը. լավագույն դեպքում տրամադիր եր կարծես հենվելու այրավոլալ Ռուսաստանի վրա՝ պոլսահայ լուսավորչական համայնքի գործերը դեմոկրատական սկզբունքներով վերակառուցելու դիտավորությամբ... Քոսեվով Ներուսապեմի պատրիարքական ընտրությունների մասին նալբանդյանը այնպես և ներկայացնում քննդիրը, վոր կարծես դրանով շահագրգռված են վոչ միայն քյուրքահայերը, այլև վոզջ ազգը, վորի շահերը, իբր թե, դուշպիսում են ոուս կառավարության շահերին։ Նա խոսում է ազգի և ոուս կառավարության ընդհանուր շահերի մասին։ Ոուս կառավարությունը, նրա կարծիքով, պետք և քննդիր դնի՝ Ներուսապեմի պատրիարքական ընտրությունները մանավանդ անելու նաև ոուսահայերին. հակառակ դեպքում Ռուսաստանը պետք և առաջ քաշի Ներուսապեմի պատրիարքության լիկվիդացիայի հարցը։ Նալբանդյանը շեշտում է քյուրքահայ ժողովրդի ոուսական սիմպատիաները և քննդրում ցարական դիպլոմատիայի աջակցությունը՝ անգլո-քրանսիական կառավարություններն և նրանց ապաստակով միսիոներներին գործունեության դեմ։ Բոլոր այս միջոցներով Ռուսաստանը պետք և վոր բանա ոուսահայ յեպիսկոպոսների առաջ քյուրքիայի ճանապարհը։ Ուղղակի կոմսում ունենալով ոուս կառավարությունից՝ ոուսահայ յեպիսկոպոսները վերջինիս հովանավորությամբ կարող կլինեին ազատակար գործիք դառնալ Ռուսաստանի էքսպոնսիական ազդեցության քյուրքիայում տարածելու և ժողովուրդը քյուրք վեշաններին ձեռքից դուրկելու համար։

Բոլոր այս առաջադրություններով Նալբանդյանը, հարկավ, հնարամուտ եր էրարի նպատակներին։ Նա վորոնում եր ապահով միջոցներ՝ քյուրքահայ ժողովրդի վրա քոնադրող ներքին ու արտաքին ոեակցիոն ուժերը չեզոքացնելու համար։ Սակայն մոլորություն կլիներ կարծել, թե Նալբանդյանը, բնվելուվ ի իր հայացքը ցարական Ռուսաստանի էքսպոնսիոն ուժի վրա։ Նալբանդյանը կրկնում եր մեր ներհեղափոխական նույն մտայնությունը, վոր կատարել եր ցարիզմի ոեվիզիա Այվազովսկու դեմ պայքարելիս՝ կարծ ատելությամբ իր հոդրդածություններով քննդրում եր ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջամտություններ՝ հուսալով նպաստել դրանով հակառակորդ քոնական պարտությանը։ Ներկա դեպքում ցավալին այն չեր թե, վոր, կրկնելով ռուսոֆիլական մտայնությունը, Նալբանդյանը չհասավ գործնականապես դրական արդյունքների, այլ այն, վոր յերկրորդական հաջողություններ ապահովելու մտայնությամբ՝ Նալբանդյանը յերեսի վրա յեր ձգում ամենագլխավորը՝ պայքարի հակապարի-

ատական ճակատը։ Տակտիկական հարմարության համար՝ պահպանում էր պատերազմական պատատեսակը։ Մինչդեռ ռազմական, ինչպես նաև քաղաքական և ընդհ. մտայինը՝ տարատեսակի մի մասն է, չնորհակված և նրան, ժառանգում և նրանց»։ Նպատակադրման սխալը պատահական մի մոռացություն էր, անշուշտ, բայց և անդրադարձ մի շեղում, վոր չանդրադարձավ, բարեբախտաբար, հոյ գեներատորի հեղափոխական ստացվորդի ընդհանուր հայացքների ու վարքագծին։

---

* И. Сталин, „Вопросы ленинизма", Изд. 10-ое, стр. 58.

ՍԵՆԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐ

I

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ՆՈՏԱՐԱՆԻ ՎՐԱ

1862 Թ. մայիսի 25-ին (հ. տ.) Նալբանդյանը վերադարձավ Պետերբուրգ, այն քաղաքը, որտեղից Հնդկաստան էր ուղևորվել նա մոտ չորս տարի առաջ՝ 1860 Թ. հունիսի 14-ին։ Մի ամիս անց, հունիսի 24-ին (հ. տ.), նա մեկնեց Պետերբուրգից Նախիջևան՝ հաշիվ նախկին գործընկերներին Հնդկաստանի առաքելության արդյունքների մասին։ Մոտ չորս որ Մոսկվայում կանգ առնելուց հետո, հուլիսի 10-ին (հ. տ.) ճանապարհորդը հասավ Ն. Նախիջևան։ Սակայն չնայած որ կարճի բերում էր իր քաղքենը, պահանջված հաշիվը ներկայացնելու համար, չորս հուլիսի 14-ին, Պետերբուրգից չեկած պատճի հրամանի ուժով, ժանդարմական սպաներները շրջապատում են Նալբանդյանների բնակարանը, խուզարկում նորեկի իրերն ու քաղքենը, ձերբակալում նրան, և հուլիսի 18-ին խուզարկության ժամանակ գրված մի հակ նյութերի — քաղքենի, գրքերի և լուսանկարների — հետ ուղևորում Պետերբուրգ։ Այստեղ, հուլիսի 29-ին ժանդարմական սպաները առաջնորդում են նրան Պետրոպավլովսկի բերդի Ալեքսեևսկի ռավելին կոչված բանտը։

Մ. Լեմկեի հրապարակած նյութերի շնորհիվ բավականաչափ պարզված են այդ տխուր Նալբանդյանի ձերբակալության հանգամանքները։ Նա մեղադրվում էր Լոնդոնի ռուսական ամիրայության — Լոնդոնի պրոպագանդիստների — հետ հարաբերության մեջ։ Վատեկնածական դեպարտամենտի ձեռքն էր ընկել Մ. Բակունինի՝ նրան Պետերբուրգ հասցեագրած չորեք նամակը։ Նամակներից պարզվել էր, որ Սիբիրից Լոնդոն փախած նշանա-

---

* Журнал „Былое", 1906, № 7, июль, стр. 183 и сл. „Восемьдесятъ писемъ М. А. Бакунина, изд. Мих. Лемке. „Очерки освободительнаго движенія шестидесятыхъ годовъ", СПБ, 1908, стр. 18 и след. „Процессъ 32-хъ" վերտառությամբ նկրքո ամփոփված նյութերը։

մոր ներքոնշած նամակներն և Ի. Ս. Տուրգենևի հետ կապված ինչ-ուրիշ փաստեր, Ստասովի Բանաստեղծության, Պարոյր փոխադրելու մասին*։ Բացվել են նաև Բանաստեղծի գաղտնի այլ անձնական թղթակցության նամակներ։ Բայց այս գրությունները դրանցից ոչ մեկի համար չեն։ Ամենից վերջին՝ Վ. Ա. Վասնեցովին մոտ Վերջերս մոտ հայտնվել են նաև Տերպենի, Ոդոյեվի և Կևսրևի անտիպ գրություններ։

Իր նամակներում Վերլենը մատնանշել է ինքնասիրտ և անգրաղչ այն վերաբերմունքը, որ հայտնվել է նամակներին փոխադրելու գործում։ Բայց և այնպես Բանաստեղծի կյանքը «Վհատության այն մամանակ,— գրում է իր „Белое и Думы“ մասին հոդվածներին մեջ Վերլենը,— ինձանից շրջանի մեջ էր և չեր գրանցել ամենքին իր ներքին, խոցոտված, տեսնում։ Ոչ մի բերկրություն չեր կրում գալու մեզ մոտ։ Ոչ մի չեր վախենում վերցնելու իր հետ „Колокол“-ը և ուրիշ մեր հրատարակությունները, շատերը պատճենում էին փոխադրությունները կատարելու համար մեզ**։ Նամակներն և գրությունները նույնպես ուշադրության առանձնացրել, ինչպես գրում է Վերլենը***, հանձնվել էին Վասնեցովին Վերլենի կողմնակիցների մի խումբ ուղարկելու համար, որոնք նախկին էին եղել բողոքիչ կոմիտեի մտրցին։ Այդ ցանկը, որ կազմել էր Վերլենը փոխադրությունների պատրաստման ժամանակ, Վասնեցովի մոտ է գտնվում։ Նամակներ մեջ են տալիս փոխադրությունների համար նյութեր և պատասխանատվության կանչելու մասին հրահանգներ։ Նամակներ մեջ կան տալիս մի քանի տասնյակ անձնական թղթակցություններ։ Նամակներ, ուշ չպահած մնացորդում էին Սերնո-Սոլովևիչ կարտաշովը, Վասնեցովը, Ինչեպոլինսկին, Վրանովը, Կայմերը, Դե Տրոմելենը և այլն, ընդամենը 32 հատ։ «32-ը արդեն կոտակցություններ ձերբակալվելիս և Վարոտոպչինսկի բերդը նետելիս նաև Ն. Դ. Ձերնիշևսկին, որի գործը տակավին քննության էր ենթարկվում։

Ձերնիշևսկու, Սերնո-Սոլովևիչի և մյուսների գործի վարման ընթացքում այս արշավանքը 1859—1861 թվականներին տանջե-

* Այս նամակները 1893 թ. հունիսի 16, հուլիսի 5 և 6 (նոր ոճ.) թվագրությամբ տես. „Былое“, 1906, № 7, стр. 204, 211 и 212.

** „Былое и Думы“, изд. Academia, 1932, III, стр. 114.

*** Նույն տեղը 115.

վան հեղափոխական կացությանը հաջորդող ռեակցիայի ազդեցության ներ։

Գյուղացիների ազատագրումը անկարող չեղավ անմիջական ինքնագնելու ազդակային շարժման բարձրացող ալիքը։ Ինքնորոշները չեկին վերացնում նախկին ճորտատերերի արտոնյալ դրությունը։ Նրանց արամադրության տակ մնում էր վոչ միայն քաղաքական իշխանության մոնոպոլիան, այլև ճորտերի ձեռքով մշակված հողերի 18-ից մինչև 44%-ը։ Գյուղացիները զրկվում էին լավրատակ վարելահողերից, անտառներից և դաշտավայրերից։ Նրանց ընկնում էին փոխհատուցում էր ստրկավճարներից (выкупные платежи) ծանր բեռը։ Նրանց ստիպում էին տուրքեր մուծել գյուղացիական ինքնավարության պետքերի համար։ Ել չենք խոսում այն մասին, վոր հողի տեր դարձած գյուղացիների հոծ մասսան դուրկ էր արտադրության այլ միջոցներից՝ լծկաններից, գյուղատնտեսական գործիքներից և այլն, հանգամանք, վոր լայն դուռ էր բացում գյուղացիների ծանր և նորաձև շահագործումների առաջ։ Այս ամենը քայքայում էր մանր գյուղացու անտեսությունը, շերտավորության մղում գյուղի ներսում, դարձնում մասսայական գյուղացու անտեսությունը աննկատելիորեն մի ձևնախկության։ Ի վերուստ առացված հողն ու ազատությունը ազրարային հեղափոխություն չեր, այլ ճորտատերերի ձեռքով կատարված բուրժուական լղրճուկ մի ռեֆորմ։ Գյուղացու համար լիակատար ուժի մեջ էր մնում հեղափոխականների մատնված հոգ և ազատություն նշանաբանը։ Զարմանալի չեն, վոր գյուղացիների ազատագրումից հետո չի հանդարտվում, վոր անդի ունենում ժամանակի հայտնի գյուղացիական չեղուլթը Ղազանի նահանգի Բեզդնա գյուղում։ 1861 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների ընթացքում առաջացավ 647, իսկ հուլիսից մինչև տարվա վերջը 137 ազրարային հուզումներ։ 1862 թվի առաջին կիսամյակի ընթացքում ծագեց 300 ազրարային հուզումներ, յերկրորդ կիսամյակում՝ 87. 1861 թ. պինդական ուժի միջամտությամբ լիկվիդացիայի յենթարկվեցին գյուղացիական այս հուզումներից 499-ը, 1862 թվին՝ 298-ը*։

Ընդհատանալով գյուղացիների այդ շարժումներին, 1862 թվի գարնանը նայրանդյանը դրում էր՝ «Ստատիստիկությունը դեռ դրեց նոցա վերա, բայց ապանվածների արյունը վոտոզից և աճյունից ընդդիմության տունկը**, «Ընդդիմության տունկը վերջ ի

* Հմմ. „Отчеты о действиях III отделения", վոր հրատարակեց գնդապետ Բիբիկը „Крестьянское движение 1827—1869 г. г." ընդհանուր վերնագրով. М.—Л. 1931 г.

** «Եվրոպացիություն», էջ. 36.

վերջը պետք քաղկանար, անշուշտ: Ժամանակի խորհուրդ փոքրիշատե այնը եր հնար, որ Ռուսաստանի պետական ինքնուրոյն անկարող եր դնում խորտակելու ֆեոդալ-կալվածատիրական դասակարգի կեղեքիչ ուժը, մեղմելու ֆեոդալ-կալվածատիրական կրոնները, պատպարելով բուրժուազիայի կերևույթ դիրքը, ի վիճակի հանդիսանալու հակահարված իրենց դեմ բոնկած հուզումներին և ապստամբելու: Տնտեսական-քաղաքական առկա հակասությունները: Գյուղացիական շարժումների կոր պիտի, անշուշտ կատաստրոֆան ուժերի բոնի այս միջամտությամբ, իջնում եր ցած, վորի փոխարեն կատաստրոֆան եր միայն ուռճանում պետական իշխանության ձեռքում: 1861 թվին վոտնիկանության վրա իրենց կորցի հրամիրել քաղաքականապես աշխուժացած համապետական կերիտասարդությունը: Ինպրևնիներն ստիպվեցին ուռճացնելու իշխանության, վորոնք համակիր արձագանգ գտան հասարակական այլ և այլ շրջաններում: «1862 թ. սկզբներին, — գրում է մամանտևսկիներից մեկը, — հասարակական միտքը ծայր աստիճան լարված եր. ամենաչնչին հանգամանքն անգամ կարող եր ուզել կյանքի բնեմացքը դեպի այս կամ այն կողմը: Այդ գնդե և հնար, վոր խոսվեր 1862 թվի մայիսին Պետերբուրգում բռնկած հրդեհների»*: Հրդեհների տարիքով մեղադրում եյին ուսանողներին: Պրոկլամացիա այդ մեղադրանքի առիթով եր, ի դեպ, վոր Նարոդնայա ուզում հասնում Ինքնուրույն գրում եր: «Ամեն չգիտեմ, թե ինչ անելն մեզ վատ անվի ուշնալով հրդեհների մասին: Մենք իրոք ուսանողներ մասնակից եր գրում: Հավատա չի գալիս»**: Ուսանող կերիտասարդության հրատարակած „Молодая Россия" պրոկլամացիան, վորտեղ անհրաժեշտ և արդյունավոր միջոց եր հայտարարում տերոր կարգերին և այդ նպատակով ենթադրվում եր ամեն մի միջոց, կրթական համարում եր ուսանողների մասին շրջող մեղադրանքները, քննում և, ինչպես պարզվում է հետո, հրդեհների մասին մամանտևսկիներ մեկի գործն եր ճանաչում***:

Ուսանողության կարգադրում ստացած հրդեհներ հանգեցրին պրոկլամացիայի արժանացնելու և բնդհանուր գրոհի անցնելու համար: Ստացվեցավ այն պատկերը, վոր ասպատրվում եր „Молодая Россия"-ի կեղծիքի պատրաստ

---

* А. Ф. Пантелеев „Из воспоминаний прошлого", М. 1934, стр. 238.

** „Былое", там же, стр. 212.

*** „Каторга и ссылка", 1932, № 10. С. А. Рейсер-ի „Петербургские пожары 1862 года" հոդվածը:

ուժերի նոր այդ դասավորության վրա՝ կառավարությունը պիտի ստրկացնի հասարակությանը ավտոհանձնման Ռուսկինայի ինկուրացիոն շրջանին հաջորդում է խոր ճգնաժամը։

«Ինքնակրատական շարժման աչխուժացումը Ճնշրապայում, — գրում է այս օրերի մասին Լենինը, — լճհական խմորումը, անբավականությունն Ինչևանգիայում վոզի մամուլի և վոզի ապնվականության պահանջը քաղաքական ռեֆորմների մասին, „Колокол"-ի տարածումը ամբողջ Ռուսաստանում, հզոր գործոզ Զեմսկի շևակու, վորը կարողանում եր ցեներային յենքական հոգվածների միջոցով դատախրակել իսկական հեղափոխականներ, պրոկլամացիաների յերևումը, հուզմունքները գյուղացիների, վորոնց շատ հաճախ պետք եր լինում զինված ուժով և արյունհեղության միջոցով հարկադրել ընդունելու „Положение"-ն, վոր կլսում եր նրանց մինչև վերջին քեզը, ապնվական հաշտատար միջնորդների կոլլեկտիվ հրաժարումները՝ կիրառելու այդ լավ „Положение"-ն, ուսանողական անկարգությունները — այսպիսի պայմաններում ամենից զգույշ ու ժուժկալ քաղաքագետը պետք և, վոր լիովին հնարավոր համարեր հեղափոխական բռնկումը և գյուղացիական ապստամբությունը — միանգամայն լուրջ մի վտանգ։ Այսպիսի պայմաններում միանձնյանական կառավարությունը... չեր կարող վարվել այլ կերպ, քան անխնա վոչնչացնել առանձին մարդկանց, բռնակալության և շահագործման գիտակից ու անկուն քշնամիներին (այսինքն՝ հեղափոխական կուսակցության ակտիվորներին), մանր զիջումներով մխիթարել ու գնել բազմաթիվ զոհողներ։ Տաժանակիր աշխատանք — նրանց, ովքեր վոր գերազանցում եին լուծ, քան քաշամիտ ու յերկմտացող գովնաներ շոշափել ամեն ազատարարության նշան։ Ռեֆորմներ (ինքնակալության և շահագործող դասակարգերի համար անվտանգ ռեֆորմներ) նրանց, ովքեր վոր հրճվում եին կառավարության լիբերալիզմով և աքանչանում պրոցրեսի երազով»*։

Ժողովրդությունը փարատելու համար կառավարությունը փատորեն պատերազմական դրության հայտարարեց մայրաքաղաքում։ Սահմանվեց զինվորական հատուկ կոմիտե, վորին հանձնարարվեց զսպել և գործադրել արտակարգ, ներդործուն միջոցներ մայրաքաղաքի ապահովությունը վերականգնելու համար։ Քաղաքը բաժանվեց յերեք մասի, վորոնցից յուրաքանչյուրը դրվեց զինվորական գուբերնատորի հսկողության տակ՝ հրդեհահարձակներին բռնելու և 24 ժամում ռազմական դատի յենթար-

* Ленин, Сочинения, IV, стр. 126 и сл.

Կիևյան համար Ռուսով ապրանքան այդ գաղափարները մտքերին նման հետաքրքրություններ մյուս մտքերը, այս անգամ արդեն գրականական բաներ կիևյան համար։ Սրան հաջորդեցին մի շարք այլ անգրքույթներ։ Ես ամամ փակվեցին Քննիչնակու „Современник"-ը և „Русское Слово"-ն, որի խմբագիր Գուսլեր մեռավ Քննիչնակու հետ միասամանակ։ Մամանչի կամ անկյան գործադրվել տակավին մտքերի 12-ին առնամանված բոլոր կամանները։ Ինակցիան համանչ պրոն անցամ հատկապես էլեգանտ պրոպագանդիստներ — Վերցնեն և Բանտանեն կամ Անրիպացնելով նրանց դրամով հրդեհամիների դեմ...

Գաղափար կյան դրամով մամանչամ կյանք էլեգանտ պրոպագանդիստներ չկին, այլ մտքերը նկատած կյան նրանց տալանանները։ Սրանց կամ անկամ հայտնվեցով, ցարիզմը ձեռնարկում էր հետագիտական շարժման լրկիզիցիաներ։ Ասը չե, որ նրանց գործը քննամ կյանք ամբողջ Գաղափարական անհատները, որոնք կրկ տանգիմել էր գրա համար հատուկ համանամանով կյանք Ա. Ֆ. Գոլիցինի նախագահությամբ։ Համանամանով ձևավորած հարցաքննամ կյանք ցուցմունքներ գաղափարներ կրկ, ինչպես, անհատ գաղափարը գաղափար — գաղափարական կյանք գաղափամանամ։

Նախագահողները անդրադարձամ կյանք գաղափարական կյանք ձևավարման գաղափարական այս համանադրամանամ մամանամար անգրքույթ մեկին էր։ Սակայն գաղափարական կյանք հատուկ ուշադրամ կյանք էր գործադրամ նկատած նրանց մի այլ կողմի վրա։ Համանչին նախագահողները նա գործ ամենը մի անգամանչի հետ, որ գործադրամներ կյանք ապացուցամ էր կամկամամ և հաստատամ ձայը ամենը գաղափարական շարժումը։ Այդ մասին կրկ վկայամ մամանամանչ այն բաները, որ բացվել կրկ Նոր-Նամբիանամ նախագահողները նաև գաղափարական հատկանիշ ձևավորամ։ Այդ բաները հրման վրա չե, որ անդրադարձները նախագահողները հետ մտածին անգամանչներից գաղափար՝ Վրանովը, Լամբինը, Պե-Տրամբուրգեն։ Գաղափար կրկ ձևավորամ Բանտանեն մի շարք համանչներ՝ նախագահողները գործած կամ արա ձևավոր Լամբինեն ազգամ, Բանտանեն կամանած ինտերնացիոնալ և քաղաքան-շիներ, հայերեն շիներ և գաղափարական քաղաքան, նախագահողները ձևավոր գործ, և նախագահողները ազգամ հայերեն մի համանչ, գաղափար գաղափամամ և հայկական կամքանների և լամներ կազմվելու մասին, Բանտանեն գաղափր կոչը՝ „Русским, польским и всем славянским друзьям" գործադրամ, Բանտանեն, Ճամանչներ, Գարբրատչի և այլոց գաղափարներ և այլն։ Այս նյութերից գաղա քննիչ հանձնամա-

դովի արտաքին քաղաքականության ժամանակ հայտնված այն նյութերը, որոնք կասկածելի են դարձնում Նալբանդյանի անձնավորությունը. Բակունինի նամակները, վերջինիս ձեռքով նրան հասցեագրած «Վերկրազորժությունը վրա ուղիղ ճանապարհ գրքի օրինակները, քաղաքական ընդարձակ մի ուսումնասիրություն պատրաստելու մասին, համիզրանտ կեսլինի համար Նալբանդյանի գրած տառնկական մի անցագիր, և մի շարք նյութեր, որոնք ակնհայտ են դարձնում Բակունինի և նրա ազգանունների 1862 թ. գլխավոր մտահոգությունը — հնարավոնական ծավրոպայում, Բալկաններում և Ռուսաստանում ազգային-հեղափոխական պրոպագանդ վարելու և ազգային-հեղափոխական շարժում առաջ բերելու ծրագիրը։ Վերը հիշատակված կոչի մեջ, որ հրապարակել էր Բակունինը Սիբիրից Լոնդոն հասնելուց անմիջապես հետո՝ վերանորոգում էին նրա՝ 1849 թ. պատմական ազատ ֆեդերացիայի լոզունգները։ Բալկյան ազատագրումը մահացու հարված է հասցնում հարաբուրգյան մոնարխիային, որ կոծանվելու է իտալացիների, հունգարացիների համաքրական ջանքերով, որոնք հետևանքով խորտակվելու է նաև Թյուրքիան։ Այս յերկու պետությունների փլատակների վրա պիտի վերականգնվեին իտալացիների, հունների, սլավոնների, հունգարացիների և բոլոր սլավոնների ազատությունը։ Ռուսաստանը հասունանում է պրոպագանդական հեղափոխության համար, որ պիտի բռնկի, յերբ որ պրոպագանդությունը չատանա լիակատար ազատության և հոգի լիակատար անհատականության*։ Նկատենք, որ խոսելով Թյուրքիայի քայքայման մասին՝ Բակունինը չի հիշատակում սակավին հայերի անունը։ Նրա այս կոչը, որ լույս էր տեսել „Колоколъ"-ի 1862 թ. փետր. 15-ի համարում չի մատնում սակավին Նալբանդյանի հետ ունեցած հանդիպման հետքերը։ Հայերի մասին հիշում է նա փոքր ինչ ավելի ուշ՝ „Колоколъ"-ի նույն տարվա ապրիլի 15-ի համարում, „Несколько слов южным славянам" հոդվածում, որտեղ, խոսելով Թյուրքիայի և Ավստրիայի կրոնական տակ տառապող սլավոնների մասին՝ նրանց գաղնակիցների քովում նշում է ռումիններին, հայերի և հույների անուններով**։ Ցայտուն կերպով Բակունինը ամփոփեց իր ծրագիրը 1862 թ. մայիսի 10-ին Դոբրոլյուբովին ուղղած իր մի նամակում։ Ժանդարմների ձեռքն ընկած այդ նամակում Բակունինը հայտնում էր ոգևնեչությունս, որ համիզրացիայում կատարած յերկար ու ապարդյուն վրոնումներից

* „Колоколъ", №№ 122—123.
** Ն. տ. № 129.

[illegible] [illegible] [illegible] [

Բակունինի այս տողերը անհատական մտահղացումներ չէին, այլ նրա և „Колокол"-ի խմբագրությանն հետամուտ ընդհանուր ծրագրի արձագանքը։ Այս շրջանի իր նամակների մեջ Բակունինը խոսում է հաճախ մեզ միայն իր, այլև Գևրցենի և Ոգարյովի անունից։ „Колокол"-ի այդ դիվակարներից համամիտ էին Բակունինին, մեզ միայն Լենհաուսենի խնդրում, այլև նրա արծարծած ծրագրի մյուս կետերում և մասնավորապես՝ Պոլիսի և Արևելքի վերաբերմամբ։ Այս կապակցությամբ հիշատակության արժանի չեն Նալբանդյանից մի քանի տարի առաջ Ալեքսանդրի ռազմերն ձգված ռուս հեղափոխական բնույթաների քաղաքական մտորումները Անդրկովկասի վերաբերմամբ։ Ծրագրերով տերբոզի տալու Ալեքսանդր յերկբոդին՝ Բնույթաները չեն քաշվում եր վտարի կանդնեցնել Ռուսաստանի նահանգներն ու ծայրամասերը, ի թիվս վրաց նաև Վրաստանն ու Անդրկովկասը*։ Բնույթաները տարված եր միամամանակ նաև գաղութային շարժումով. նրա կարծիքով՝ Նեապոլի ապստամբության մեջ դրված եյին Քյուրքիայում ապրող սլավոնների ապագա ապստամբության յերաշխիքները**, 1860—61 թվերին Բնույթաները գործում եր Լենհաուսում և շարում եր „Колокол"-ը։ „Колокол"-ի ազդեցության տակ և, վոր ձեռնհասվում նրա հեղափոխական դիտակցությունը. մասնավորապես Ռուսաստանի ծայրագավառներին ու նահանգներին ինքնավարության տալու միտքը ներշնչված եր, ըստ յերևույթին, Ոգարյովի կողմից***. Նման հայացքներ արծարծվում եյին „Колокол"-ի էջերում, ինչպես կտեսնենք, նաև հետագայում։

Ազգային-ազատագրական այդ հայացքները այս կամ այն չափով արտահայտում եյին նաև ժամանակի հեղափոխական դեմոկրատիայի մյուս խմբակցությունները։ Այսպես 1861 թ. „Великорусс" գաղտնի ընկերությունը, վորի դեկավարներից մեկը Զերնիշևսկին եր, արտահայտվում եր հոդուտ Լենհաուսենի ինքնավարության***, Մոսկվայի „Молодая Россия" կոչված ձախ հեղափոխական-դեմոկրատները, վորոնք խմբվում եյին Մոսկվայի համալսարանի ուսանողների Չայչևսկու և Արգիրոպուլոյի շուրջը, նույն 1861 թվին հրատարակած իրենց պրոկլամացիաների մեջ պահանջում եյին, վոր իրավունք տրվի Ռուսաստանի մեջ մտնող բոլոր մարդկերին վարչվող ազգերին իրենց հարաբերությունը դեպի ապագա ռուս ֆեդերատիվ հանրապետությունը։

---

* П. Е. Щеголов, „Алексеевский равелин", М., 1929, стр. 98.

** Հմմ. Նույն տեղը, էջ 142.

*** Հմմ. „Колокол", янв., 1861, № 59 и Щеголов, там же стр. 161.

**** „Историко-револ. хрестоматия", М., I стр. 25 и сл.

Այս դիրքից սրանք պահանջում էին համաձայն լինել Լիտոմսկի և Լիտոմսկի անկախ բլուրներ, քանի որ այդ կիսկիրներն սրանք իսկ արտադրել էին իրենց վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը*։ Ահռելի համակրություն էր ցույց տալիս Լինատանի շարժմանը նաև „Земля и Воля" կոչված խմբակցությունը, որի պատվիրական անդամներն էին Պարտոմը, Ա. Սերնո Սոլովիևիչը և ուրիշներ։ Այդ կազմակերպությունը պատրաստում էր ապրիլի դիրքի մասին բանակցություններ և տալիս 1862 թվին Բակունինին մի գեղեցիկ Մանիֆեստ։ Համեմատ „Земля и Воля"-ի մասին Բակունինը նշանակում, թե «այդ կազմակերպությունը ձևական գաղտնի և ինքնին վարչապետի կենտրոնական կոմիտեի, ներկայիս Լինատանի պատրաստությունն էր, բայց և միևնույն ժամանակ արտադրում այդ հիմքերով, որ ցուցադրություն, մեծ թե փոքր, բողոքական և անհամաձայնական իրավունք ունենա ստորև ցույց իր շուրջը համախմբել նույն հիմքերով նաև գաղտնի և ինքնին նաև մասնավոր պատրաստություններ։ Եվ ելքը մոր կամենան ինքնագործունեությունը նա ձեռք կձեռնի նաև երանց պատրաստ նույն հիմքերով։ Այդ մասին խոսակցությունն մասնավորապես և պատասխանատվության և նրա նպատակն է — փրկել Ռուսաստանը իմպերատորական մոնարխիայից, կատարել սոցիալական գործում մեծ հեղափոխություն, բողոքական և ազգայնական անդրադառնալ հեղափոխություն»**։

Ուսանողության բողոքի հանդեսների բանախոսությունը, ուսանողական արդյունների գծերը չեր կարող արտադրվել ուսանողների արտասահմանում գտնվելու վերաբերմունքը դեպի ներքին հարցերը պետք ներքնագործեր։ «Ներքնագործը մոնչի չեն, — գրում էր Պարտոմը, Անդրեա-Սալվինչին, — անձնական, ստանդարտ չունեցող, անձնական» մասնագետներ, մինչև արդյունքում։ Նույն Անդրեա-Սալվինչին գրում հանդիսանում Ինքնագործը մարդ և համարում «արևելյան բազմակողմանի, մարդու շարժանական և «հնչել և սերել»***։ Տարբերվելով գրում մի հանդիսանում Ինքնագործը մարդ և «ներքնագործին» բնչկականում հարց ստորագրում և բարի գիտության մասին****։ Անդրեա Սալվինչին գրում հանդիսանում Բակունինը բնութագրում և «ներքնագործին» գործում «մոնչի մարդ — ամբողջական և ամբողջական անձնական հարցերով։ «Ես կարծում ներքնագործ ստորագրում Ես, գրելով, Ի. Ա. Տարբերվելը — ամբողջ

---

* Историко-рев. хрестоматия, М., 1923, I, стр. 55 и сл.

** А. И. Герцен, „Полн. соб. соч.", XVI, стр. 495 и сл.

*** Лемке, там же, стр. 22.

**** А. И. Герцен, „Полн. соб. соч.", 1923, XV, стр. 105.

քան և — նա նուէնպես շատ բարի չի, և ատոմած էլ պիտի, որ ատոմած է. նա և՛ խնկոք է և՛ սիրալիր, բայց չի մոռանում իրեն — շուռնի այն սուրբ պարտքերը, ինչ որ ունի նալբանդովը, որը պրաւում է որչ քան խնկերով, այլ արտով, — քիչ, գուցե, որպես իսկական հայ մարդ, շատ խորամանկ և, ինչ որ հարկաւոր է լինում այդ*։ Հետաքրքիր է, թէ ինչ, որ նալբանդեանի վտանգի և շիտակ ու պարզ բնաւորութեան մասին միւսներից այս վկայութիւնները գուշադիտում են ծանոթ այն տողերին, որ գրել է նրա մասին Ազայեանը. «Նալբանդեանցի տատանումը, մտաւոր զարգացումը, ընդմիշ հարստութիւնը անհամեմատ բարձր են Ի. Պատկանեանից, իսկ բնաւորութեամբ շատ շիտակ ու նալբանդեանցը, ինչպես ուղիղ մեր բարձրացող մի բարդի, մինչդեռ Պատկանեանը մի տատասկ ու փուած գետնի յերեսին, որի մոտով անցնել չեր կարելի անպատժի**։

Գերցենի և Ոգարեւոյի գրութիւնները հիմք չեն տալիս կարծելու կազմակերպչական կապ յիշեալների և նալբանդեանի միջեւ։ Գերցենը կարծես նուէնիսկ հաճախիս չի իմացել, որ վերջինս կոնսպիրատիւ հանձնարարութիւններ ստանձնի Ջանտատարի բանակներից։ Նուէն արտասահմանում ու արտահայտում, քան յերեւոյթին, նաև Ոգարեւոյը, ակնարկելով նալբանդեանի «սուրբ միամտութիւնը... 1862 թ. ապրիլի 21-ին Տուրգենեւին ուղղած նամակում Գերցենը կամենում է նախազգուշացնել նալբանդեանին. «նալբանդովը, — գրում է նա, — շատ ու շատ ազնիւ և լաւ մարդ է։ Մի քուչլ ուրիշ, որ նա իրի այստեղ բանակների կողքը ... ուղիղ նամակը հանձնիր նալբանդովին, յիմք նա չի մնալու (Ռուսաստան Ա. Հ.)։ Ցնքա մնալու է, բոր քանի հնա (Լոնդոն Ա. Հ.)»***։

Նալբանդեանի ձերբակալութեան առիթով Գերցեն-Ոգարեւն նշանակում էր բանակների շաւակրատութիւնը, որ փորձանքի մէջ էր ձգել նալբանդեանին։ Գերցեն-հայրը բամանում էր վերջին անսանկիսը և այդ առիթով զայրացած՝ ուղղեց բանակներին մեզապրանքով չի մի նամակ։ 1863 թ. սեպտ. 1-ին գրված այդ նամակում Գերցենը նկատում էր ի միջի այլոց. «Կեանքից կտրված, յեղերատարդ տարիներից ի վեր շարունակ գերմանական իդեալիզմի յերկը, վարանգ ժամանակին մշակեց իդեալիստական սխեմատիկ մի հայացք, անծանօթ Ռուսաստանին՝ և՛ բանտ մտնելուց առաջ, և՛ Սիբիրից փախչելուց հետո, ամենայն տոգորված լայն ու բանա-

* Лемке, там же, стр. 124.

** Շ. Ազայեան. «Իմ կեանքի գլխաւոր գեպքերը», էջ. 77.

*** Ն. տ. էջ. 110.

ровъ, обязанъ былъ выдать правительству 40 тысячъ руб. серебр. или 60 тысячъ ассигнаціями, а также 40 тысячъ четвертей ржи, 40 тысячъ четвертей овса, 40 тысячъ четвертей гречихи и 40 тысячъ четвертей ячменя. Кромѣ того, онъ долженъ былъ выдать 40 тысячъ четвертей муки, 40 тысячъ четвертей крупъ, 40 тысячъ ведеръ водки, 40 тысячъ ведеръ пива, 40 тысячъ ведеръ меду, 40 тысячъ ведеръ уксусу, 40 тысячъ ведеръ масла коровьяго, 40 тысячъ ведеръ масла коноплянаго, 40 тысячъ ведеръ масла деревяннаго, 40 тысячъ ведеръ масла сальнаго, 40 тысячъ ведеръ масла рыбьяго, 40 тысячъ ведеръ масла коноплянн

քանի վոր առևտրի մարդ եր։ Բայց անպայման վատահ եմ նրա ազնվությանը, նրա անսպառ բարությանն ու բարի կամեցողությանը*։ Այս բնութագրությունը, կարծես, նվաստացնում է Նալբանդյանի քաղաքական դեմքը։ Սակայն, պետք է աչքի առաջ ունենանք, թե ում եր գրում Բակունինը և ինչ պայմաններում։ Բակունինի հարաբերությունները փախչում էին նրա քաղաքական դրծակիցներից, մինչդեռ Բակունինին անհրաժեշտ եր վատահությունն ներշնչել Նալբանդյանի անձնավորությունը և միջոցներ կորզել՝ կնոջը Սիբիրից Տվեր և Տվերից Լոնդոն փոխադրելու, վորի համար Նալբանդյանը իր աջակցությունն եր խոստացել Բակունինին։ Վոստիկանական որդաններին տեսողությունը րնացնելու համար Բակունինը ստանաբարական անորինններ և մոցնում Նալբանդյանի համար պատրաստած պայմանական բառարաններին մեջ։ Ըստ յերևույթին պայմանավորվել էին առևտրական դիմակ հագցնել Նալբանդյանին։ Դատաքննության ժամանակ իսկ մեզադրվողներից մեկը, Դե-Տրավերսեն, վորը նամակներից մեկում իր էհսկական բարեկամ եր կոչել Նալբանդյանին, հայտնում եր թե՝ էհմ կարծիքը Նալբանդովի մասին այն է, վոր նա առևտրով զբաղվող մարդ է միայն և չի կարող զորե ուշադրություն դարձնել քաղաքականության հան*։ Սուտ է ասկայն, վոր ուրիշ պայմաններում Բակունինը քաղաքական, հեղափոխական գործիչ եր համարում Նալբանդյանին, և զուր չեն, վոր նրան ուղղած մի նամակում գրում եր այսպիսի տողեր՝ էքննչպես են ձեր գործերը — ընդհանուրը և մասնավորը։ Հանգստացեք փոքր ինչ. ինչ է անում Mlle Albrecht-ը։ ՄՔՔի տարվում է մանկավարժական գործերով։ Ինքներդ մի չեղվեք փշում, բայց մի թակ ճշմարիտ ճանապարհից — սիրեցեք և մի մոռացեք ձեզ անձնվեր Գ. Կուրդյումովին**։ Այսպիսով նաև այն հանգամանքը, վոր Գերցենը և Ոգարյովը քաղաքական-կազմակերպչական հաղորդարարություններ չեյին արել Նալբանդյանին, բնորոշում է վոչ այնքան վերջինիս, վորքան „Колокол“-ի խմբագիրների գործունեության քերագանցորեն տեսական պրոպագանդիստական ուղղությունը։ Այլ եր, հարկավ, Բակունինը, վորը պրոպագանդիստ չեր միայն, այլև գործի մարդ, մարտնչող և կազմակերպող, քեկուզ և վերին աստիճանի անոգ՝ իրրև կոնսպիրատոր։

---

* „Былое“, 1925, № 3 (31), стр. 38 и сл.

** Центрархив. Дело 1862 г., № 17, т. IV, лист 178 и сл.

*** Лемке, там-же, стр. 28.

II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԵՆԱՄՈՆՈՒԹՅԱՆ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Բանասեր-ազգագրագետ Գ. Ախունդովի հոդվածում, որ նվիրված է Ալիշանի «Հայրենիք» ամսագրին, ասվում է, որ Ալիշանը 1892 թ. հունվ. 30-ին իր բարեկամներից մեկին ուղղած մի նամակում Բանասեր անվանում է իր «բնիկ հոր բան պիտանի Վանեցոյ ազգի մասին, քանի որ հիմա մեր բոլոր կապերը կտրվել են, և մենք միմիայն հիշողություն»[*]: Նույնպիսի մեկնություն է տալիս ակադեմիկոս Ա. Տերտերյանը՝ նշելով միևնույն նամակից մի հատված, որտեղ Ալիշանը կապեր է պահպանում Վանեցոյ հետ: Իր նամակներում Բանասեր անվանում է նաև Վանեցոյ մասին, Վանեցոյ հոգևոր մասին, Վանեցոյ ազգային մասին և այլն[**]: Վերոնշյալ մասին Բանասերը պրոֆ. Ա. Տերտերյանին[***] տված կարծիքում և ուղղակի բնիկ է հիմարացնում, և ասելիքս այսպիսի է խնդրում է՝ տեսնելու նրանում պրոֆ. Տերտերյանի ասածները (Բանասերին) հետ՝ Վանեցոյ, Մասիսյաց, Աղթամարի և Բիթլիսի վրայով[****]: Բանասերը հաղորդում է նաև Ալիշանի այն կապերի մասին, որոնք շարունակվել են հետպատերազմյան տարիներին[*****]: Ակնհայտ է, սակայն, որ Ալիշանին այն մարդն էր, որին հետ Բանասերը կապում էր իր ծրագրում նշված սրբերի և մասնավորապես Հայկական շրջանների հետաքրքրությունը: Այդ մասին են վկայում Ալիշանի հետ կապված Բանասերի այն ծրագրերները, որտեղ նշանակված բոլոր սրբերի մասին էլ Բանասերին մատչելի էին Ալիշանի հրատարակած Հատուածներից և Հայկական տոմարից և բոլոր այդ բոլորովին աշխատանքներին մասին[******]: Ինչ բնական է, որ հենց նույն այդ սրբերի, որոնք Ալիշանին ուղղած նամակում Բանասերը անվանում էր իրեն պատկանող ծրագրերը, նա նամակ էր ուղղում նաև Վանեցոյան, մանավանդ էլ որ Վերջինի անունը հիշատակում էր՝ ակնհայտորեն ցույց տալ Ալիշանին Վանեցոյին կապակցությամբ «Колоколի»-ի կամկատարած տրամադրությունը: Նույնպիսի պիտի ասենք «Колоколի»-ի վերաբերմամբ Վանեցոյին և Ալիշանին էլ. Գրեթե, Բիթլիսում և այլ վայրերում գանվող իր տանտրական բարեկամներին (կարծե՝

---

[*] «Летописи марксизма», 1927, IV, стр. 82.

[**] Լուսե, նույն տեղը, էջ. 28, 95, 130.

[***] Լուսե, նույն տեղը, էջ. 77.

[****] Ն. տ. էջ. 120.

[*****] Տես Ն. տ. էջ. 77 և հետ. 78 և հետ. 81.

փոխադրության գործի կազմակերպողներին Ա. Հ.)։ Բակունինին մի նամակից պետք է կարծել, որ Գալսի «բարեկամները» կապված եյին Քինքլիդի «բարեկամների» — «համ ինչպես պրուս և Բակունինը — «լավ մարդկանց հետ»։ Սրանց ժամադակությամբ Հորտոնը պետք և կազմակերպեր Գոնտոնի ծովեզերքում (Բրայթոնում) հատուկ կայան, «որտեղից պիտի հոգ տարվեր քնքնքի տարածման համար, առաջին հերթին հավանորեն՝ Վրաստանում, Արքադիայում և Չերքեզիայում» «Մեր տունը (կարդա՝ Լոնդոնի խմբակը Ա. Հ.) պատասխանատվություն և վերցնում նրա (Հորտոնի) համար, և նա (Հորտոնը) պատրաստ և ծառայելու ձեր շահերին այնպես, ինչպես ծառայում և մերին» — գրում եր Բակունինը **։

Թե որքան եյին կարևորում Լոնդոնի պրոպագանդիստները Արևելքում ծավալելիք գործունեություն, յերևում և նրանից, որ Նալբանդյանից և Հորտոնից զատ նույն 1862 թվին նրանք ընդհատակյա գործունեություն հանձնարարում եյին անում նաև ուրիշներին՝ Կելսիևին և Ժուկովսկուն։ 1862 թ. նոյեմբերի 10-ին Գևորգեանին և Ոզարյովին գրած իր մի նամակում Բակունինը հայտնում և, որ Արևելքում անչափ անելիք կա, թե քաղաքական և թե տնտեսական գծով, և որ այս յերկուսը կապված են մեկը մյուսի հետ։ «Պրոպագանդ անել հնարավորներին մեջ Թյուրքիայում և Ասիայում և նրանց միջոցով — Ռուսաստանում, կազմակերպել պահեստատեղի և կանոնավոր առևտուր Կ. Գալսի և Գալացի միջոցով։ Ընդհայն հետ, կազմակերպել կանոնավոր պրոպագանդ Գոլիական վրայով՝ հովկասյան գործերի մեջ և տալ Թանի շրջանում և ավելացնում եմ նաև՝ կազմակերպել ուղիղ առևտրական պրոպագանդ հայերի միջոցով Քինքլդում, Վալգայի վրա նաև նիժնի-Նովգորոդ***։ Ահա գործնական այն ցանկերը, որ դնում եր Բակունինը Արևելքում աշխատող իր գործակիցների առաջ։

Վերին սահմանի հնազանդության և նալբանդյանի խուզարկության ժամանակ հայտնագործված մի այլ փոկումենտ՝ 1862 թ. մայիսի 14-ից թվագրված և Նալբանդյանի հասցեով Գալսից Պետերբուրգ ուղարկված այն գրությունը, որ այլևայլ սպեցիալներով մուտք և գործել Նալբանդյանին վերաբերող ռուս և հայ հրատարակությունների մեջ որպես «Ընկերական նամակ»****։

---

* Лемке, стр. 77.

** Ն. տ. յեր. 80 և հետ.

*** „Письма М. А. Бакунина к Герцену и Огареву", СПБ, 1906, стр. 205.

**** Лемке, там-же, стр. 113, Ա. Կարինյան, «Գևորգեան և գործերը», Երևան, 1926, յեր. 112 և հետ. և «Մ. Նալբանդյանի գիվանը», յեր. 348 և հետ.

Մանրամասնութիւն նախնի եւ ասոյ նամակի առաւել բնագրին

1862, մայիս 14-26, Վ. Պոլիս

Ամենասիրելի բարեկամ իմ

Մայիսի 9-ի ի Փարիզեն գրեալ նամակդ ընդունայ: Հին նշանագրութեանդ ցաւցուցիր, զոր ինձ խաւարիկ եղիր, չեմ գիտեր զոր նամակի մէջ պատուհասկայ, զայն ընդունայ. չեմ գիտեր զոր նամակի մէջ կրնամ, զասեր զի ձեր նամակներդ ոչխմ չեն ի մէջն: Քաղաքիդ ըրին, զոր կարգամոլեալ չեմ պատասխանել նամակներուդ: Ձեռս խնկացնող մարդ մը եղեր եմ. հոս մեր ազգին մէջ ամենամոգերին գոյժ մը կատարելն ալ մարդ կպատահեմ: Դուռ կտրանէքսս մեր քաղաքիններն և իրարմէ, բայց քանի զոր մեր քաղքին չեղեր եմ, մոռցեր եմ բոլորովին մեր ազգին քաղաքավարութիւնը. Հիմարիս և, քիչ մնաց չեղեր մեկը կտգտ, գիմարը և լուծը ձգելը. նուագը չեմ ալ կրնամ:

Պր-ն Մարտիրոսեան նամակը մինչև հիմա չի տպուած կենդանուս, բայց կպատչեմ մեռ գիր ընդիրներուս պոչ արյուծով:

Քանի զոր դու մեկներ ես մեր քաղքին, կռշխատիմ զոր իրար առանձնաբար ինչ զոր պատահ Մարտիրոսեան բանը ես քեզ ուշիմ, մոլորեալդ խրկեմ նամակը իր մարդու կարենանք հանդիպանալ առ. բայց իսկոյն, ազգին մէջ չեզած անվերջանալի խնդիրներդը և այլ մարդիկներուն գործերը, վրանդ գրա բաներ մը ուժիս առալ գտատնես կրնայիր և ոչխմ չուշիմ, ոչպատիս կրնամեմ կրնամ, անհնարին կխնամանդնեն գիմաս: Հիմա խորհրդատու. չուշնդատով ոչս քաղքիս մէջ անպատուաբեր մը, ուշիմ բանդ քիչ զոր գիս քրիստոնեի կացուքիսեն մէջ կդնեն, ոչյնս մեր ընկերներդը չեն նեղեր, զոր ոչոպատիս բան մը հապորդեմ ոչս մարդուն, զոր բոլոր ընկերուքիսեն գարկուածին կրնամ ըլլալ. չես, իրենք հաւատան, քու իրաւ անարիւնուքիսեդ բոլորովին ապահով եմ, և ընդեմ լալ մտածելնին հետս գործես, զոր նամակը պիտի առալ իր տեղը, չես ամենասկանդատուր կուտամ. մտածէ և իմացուր ինձի:

Աշխատանքս զոր (Հաքիքեան) կերտորդ լաւ ուշնամոք հոս և հրատարակելու ուշիր, քանի մը տանելնին լաւը պիտի բանտարք: Այս լաւին անուանն և Հայկ կամ Արիան: Առի կերտորքուքիսեն մըն և Ազգիս պատմագրուքիսեն առակ, և Գանձեր ալ հրատարակուած և, զոր այս նորագրուքիսեդը իշխանուքիսեն ուշնամ իրեն գտպանի ժողովելդը քննելուս: Այս ալ գիրեր մատանեքուն կերտորքուքիսեն պահ և, բայց կտրենամ ամեկէն պարզ և

նպատակն է անկախ յեղբարներէն իրենց հիվանդութեան առնն գիրենք հոգալ և առակով նպատակը։ Քանի վոր մեր լուծը բավական կարողութեան չունենանք ազգատ և հիվանդ յեղբարց ոժանդակելու՝ այն առնն Լոնդոնի մայր լուծը պարտական է մեզի նպաստելու դրամով։ Տարին իրբև առուբք կնա անգլիական լիրա պիտի առ յեղբայրը ընդունվողը և շարաթը վեց բենա։ Հույս ունիմ, վոր այս յեղբայրութիւնն ոգուտ քարենք, վասնզի ասոր ծայրը հնոուն է։

Անցագիրներու համար ինչ վոր ըրիր շատ լավ եւ ՆԺեկատորին համար ինչ վոր ըսիք ի միտ առի։ Բարեգործական ընկերութեան համար խոչընդոտներ կան, բայց չեն անհագթելի, կարծեմ վոր քանի մը որեն ի կարգի կմտնան։ Բավական գումար մը ժողվեցինք։ Իրսի գործակալներու ներքակիր քուղթերը դեռ ճամբա չելան։ Անկա քեզ պիտի բացատրեն, յես ալ կբացկանամ, բայց հարկ է, վոր այսպես ըլլա. այսուամենայնիվ այս որերս գանոնք ալ պիտի ճամբա հանիմք։

Ջյաքիայեանի հետ տեսութիւն կնանք. շատ պատվական մարդ է, բայց հանգարտ մարդ. պետք եր վոր քու trempe-ով քանի մի մարդ ըլլար հոս, վոր քիչ մը շուտով քայլեյինք. վրուն հետ վոր գործ մը ունիմ շատ մեծ դժվարութիւն կկրեմ։ Տավրոսին վարդապետ մը յեկավ հոս, քանի որ է, վոր կաշխատիմ, վոր առուտուր մը ընենմ այս մարդուս հետ. հարիվ կրցա քսան յերեսուն հոգիով ժողով մը կազմել և այն ալ մեծ դժվարութիւնով. քիչ մը առակ յես, քիչ մ'ալ բարեկամին մեկը տվինք անոր, վոր հարկավոր յեղած գաղտիքները առնե և ճամբու ծախք ընենք Մնացածին համար խոսք տվինք, վոր պիտի աշխատինք իրենց համար։ Կըսեք քե apatie ինձի մահ է — յես ալ ձեզի պես կմտածեմ։ Սակայն կրնամ հար մը գտնալ. մեր ազգը քիչ հաշխատի, կամ այնպիսի բանի համար հաշխատի զոր գու կարհամարհես և կամ գուցը կզործեմ։ Ձերը ազգասիրութեան խնդիր և ամենը խոսքերնին բարձր ձայնով կըսեն. ատենցմե վոմանցը կեցվածքութիւն և, վոմանցը գաղջ սեր մը. բայց գործադրութեան մարին ամենևին չի կա մարդ գրեթե Ատենք գրուցելով, պետք չե, վոր հաւատահատիմք. յես միայ ունիմ միշտ աշխատելու, քեզնեա այս աշխատանքը գիս շուտով կծերացնե։ Քե վոր վերադրյալ բանծնորնա արդյունք մը տեսնվի քեզի կիմացնեմ։

Մնամ սիրելութեամբ՝ Ս. Ք.

Այդ պրուքյուներ, վորի ջաքոխմիչին ևս հրատարակում ենք*, տարբերվում են Մ. Բ-ի ընդհանուրով և, ինչպես պարզում է տառաքննության ժամանակ Նալբանդյանի տված բացատրություններից, պատկանում են վոչ թե Մեկզիբ խմբագիր Միքայելյանի, այլ Պոլսի Բարեգործական ընկերության գնհատողներից մեկի — Մերսելին Քազմայանի — գրչին։ Կարևոր այդ գտնում ենք նրա համար, ինչպես նաև Նալբանդյանի ձեռքով արտագրված նրա բանաստեղծությունները մեզ գործ հնարավորություն են տալու հիմնական այն խոչընդոտները, վոր Նալբանդյանը միշտ կապեր ուներ պոլսահայ հասարակական այն շրջանների հետ, վորոնք քաղաքական կազմակերպչական աշխատանքներ էին տանում Թյուրքիայում հայ ազգային-քաղաքական շարժման շուրջը։ Որանց միջոցով Նալբանդյանը փորձում էր ազդել այդ շարժման վրա, կարող այդ շարժումը կովկասյան ինանամիների ազատագրական պարբերական թյուններին հետ և վերջին հաշվով կապ առնվել հայ քաղաքական վոգորումների և ազատագրական այդ շարժումների միջև, վորանց ընդհանուր ծրագիրն ուրվագծում էր Ինքնավարությունը։ Թարգմանչին ուշադրություն է դարձնում Նալբանդյանի պարբերական թյուններին, վորոնք համապատասխան էին 1860 թ. կ. Պոլսում կազմակերպված Բարեգործական ընկերության շուրջը։ Ինքը Քազմայանն ընկերության անդամներից էր։ Նրանից գատ անդամների մեջ մտնում էին Գրիգոր Ալամյան, գրչ. Շիշմանյանը (Մկրտիչ), Գր. Մայյան և Մ. Մյուհենդիսյանը։ Ընկերության ընդհանուր ժողովի նախագահը Մկրտիչ Ալամյանն էր, վորի անունը հանդիպում է մեզ Նալբանդյանի քաղաքական գաղափարների մեջ։ Ընկերության գործող անդամներ էին պատահական յերկրում կամ արտասահմանյան բուրժուազիայի ազդեցության ենթարկված պրոպագանդիստներ, ինչպես՝ Հ. Ասլանյանը, Մկրտ. Պեշիկթաշլյանը, Տիգր. Աստուածյանը, Արտաշ. Հնթիմյանը, Հարություն Արքմանյանն և այլն**, Ընկերության բնույթ կազմակերպություն էր և նպատակ էր դրել իրեն՝ ազգային վորը, անտանը և չքավոր ազգաբնակչությանը և արտասահմանյան պրոպագանդայով միջոցներով ի գործ դնելը***։ Բարեգործական հետապնդած նպատակի մասին գաղափար է տալիս նրա գործիչներից մեկի՝ գործող Շիշմանյանի (Մկրտիչի) 1860 թ. արտա-

* Տե՛ս հատոր III.

** «Հառնեկ Հայոց Աշխարհին», 1862, էջ. 623 և հետ.

*** Նա ու էջ. 620.

սանած մի ճառը. խոսելով ընկերության մասին Շիշմանյանն ասաց. «Կցնա մեզի հետևիլ Միվրոպիո այն ազգաց շավիղներուն, վոր վոր և անտեր տղոց՝ յերկրագործության ձրի դպրոցներ բանալով, ազգասուրյունը բարեկեցիկ կյանքի դարձնելու, մուրացկանությունը բառնալու, տգիտությունը հալածելու և ապահանյալ մարդը, վոր քաղաքներու քանձր մթնոլորտին մեջ, մարմնով ու հոգվով կքավալիր, վերանորոգելու համար աշխատեցան գնգներու մաքուր ոդով։ Այս դպրոցներուն մեջ տղայը, հողագործին զավակներուն պես կկրթվին մաքուր, բայց խիստ, յերկրագործ աշխատասիրյանց մեջ. մեկ կողմեն մարմիններնը կզորվի ու առկուն կըլլան, մյուսեն՝ հոգին ու միտքը կմշակվին։ Այս դպրոցներուն նպատակը քուլամորթ քաղաքացիներ հրահանգել չեն, այլ գործավոր գործակորներ հասցնել, վոր տոկան աշխատասիրյանց, չվախչեն գործեն, և վորոնց միմիայն յերջանկասիրյունը՝ իրեն ճակատին քրտինքին հասած հունձքներովը վայելքն ըլլան։ Հոն՝ չեն կա միայն հարկավոր ուսմանց տեղեկություն կտրվի իրենց, այլ նաև արհեստ մը, վոր առարյա հացն ալ իրենց կապահովի։ Ամեն համար, մանավորապես կջանան տղոց նորեն գործասիրյունը անով զրազեցնելու և միայն արտաքո կարգի հարմարություն ունեցողները՝ արհեստից կպարապեցնեն և արհեստանոցին դանոնք կվերցնեն, վոր յերկրագործության ավելի վերաբերություն ունին։ Հոգի մշակությունը մեծամեծ ազատներ ունի, յերբ տղոց մարմինը ուժով և առողջ կըլնի, մաքերնին կրոնական սկզբունքներով ալ կզարդարեն։ — Տղայք կարգ կանոն չեն հասկանար. յերկրագործության մեջ ամեն բան կարգ կանոն կգտնեն։ Տղայք քնքնաբարո չեն. յերկրագործությունը զիրենք ուշադիր կընե. իրենք անհամբեր՝ ամեն բանի պատուղը շուտ վայելել կուզեն. բնությունը՝ ծանր համբերել կսովրեցնե իրենց. իրենք շուտ կհուսահատին, բնությունը զիտե զիրենք փորձառության խոնարհեցնել։ Պրնամբ յերկրագործ տղան զերազույն պատճառին վրա յերկրայել։ Մանգաղը շարունակ իրեն մաքին հետ կխոսի, իրեն յերևակայությունը կզբզի, ամեն վայրկյան յերկնավոր ձեռքն և, վոր արգասաբեր անձրևը կպարգևե կամ բազմակատար կարկուտը կարձագե։ Նախախնամության վճիռ և, վոր աշխատասիրյունը, վոր ամենահարկավորն և մարդուս՝ ըլլա բարեյականի գաս մը իրեն և հանգիստ ու կանոնավոր կյանքի մը և յերջանկության պղյուր։ Ահա այս անսակ դպրոցի նկարագիրը մը, մեր ամենուս մաքի մեջ հղհղելով, Բարեգործական անուններն ավելի շատերուն քնքուշ Յերկրագործական անունը նախապատրաստելի կյերևար և ամենորոշ. բայց մենք Բարեգործական անունը տալով ընկերության՝ ուզեցինք.

Ա. Ընդհանուր դիտողություններ հնագիտության.

Բ. Արվեստների դիցաբանության՝ բնիկ ազգերի դուրս չընդունելը*:

Եղիշեանցին հարց պարզում է միանգամայն բնիկ ազգային դասակարգային՝ բուրժուական-լուսավորական նկարագիրը: Ազգային դիցաբանական պատմելիքը գնում է հանդարտ հարթ ընթացքով դիցաբանության կատարելագործման ուղիով՝ վերածվում վերակառուցման համար՝ մատակարարելով դիցերին՝ վրացիք և ոսկուն՝ հոգին ու միտքը մշակվածը, արհեստավոր գործվածքը ասել է՝ քաղաքական ուժ: Եղիշեանցը և նրա համախոհները մատնացույց են անում մի «անկապակցությունը», ասին մի «քաղաքատարածը», «անհամբերը» մտացածությունը, ասին մի ինչ-որ հատուցում և ստեղծագործական պատմապատճառությունը, որ ազգային պատրաստի կարող էր մտնել բանավորական պատրաստի այդ նյութը: Եղիշեանցը պատկանում էր պատանի նորելուկի բուրժուազիային «հրամայական», «անապատանեկան» պատասխանատվության քմահնդ: Նրա հարց նշան է բնորոշ, թե որչափ շնչին անցել նրա համար 1848 թվի Փարիզի իր տնտեսական բարեփոխական բարեկամները: Պատմական նվաճ փորձ անելիին, նախ, Փարիզաբնակները մյուս պնդավորները, բայց և այնպես բուրժուական մտածողության բնորոշ և նրանց համար ևս, և այդ և միացած հնոց բնիկ ազգ 1861 թ. սկզբներին ձևակերպված այն «Հայաստան ազգությունը», որ բնիկ ազգը պաշտոնական ծրագրի պես էր կատարում: «Հայաստան ազգությունը» մատնանշում էր, որ «Եվրոպան մեզանից հարստահարեց հայաստանյան ազգը պետական տարնտանեցուն հալածեցին և Եվրոպան պրոմական ստացավ ազգությունն ու ցեղմասնական հարստահարիչ ազգությունները իրենց անմահական ոգին մեր ցեղի տեղ մեր բնիկ անպատմական ազգը հնոց

բնչէ հաւատանաւոր, անշարժ ու տխուր նատած կմտածենն. կերբ վոր հարկաւոր ընտանիքներ հարստութիւնն ու շքեղ պալատներուն մէջ կքնանան ու գառն չքաւորութիւնն ճանկերուն կաբքինանան. կերբ կտեսնենք, վոր խուճաբ-խուճաբ վորբ ու անտեր մանկտին փողոցներն ու շուկաները կքաշտառնեն, մոլութիւնց ոգը միայն ծծնլով կապրին, ազգներուս անպատուութիւնն ու բնո ու պետութիւնն ջնաստութիւ հպատակներ կըլլան. կերբ կտեսնենք Ասիայի բազմաբնակուն գաշտաց շատերը և անոնց մէջ Հայաստանի պատմական կերկիրներնը՝ լքեալ ու խոպան. կերբ կտեսնենք, վոր արհատիրատ գաւակներնը՝ ոտար աշխարհներ պանդխտած, սով ու քաղց հանձն առած, իրենց ու սիրելեաց վոգնպահութիւը ճարելու համար հազար տեսակ տառապանաց կենթակա կնգած ու տարիներով իրենց սիրուն ընտանեաց գըզվանքեն զրկված... ան, վոր ինքնամոլ հայն և այն, վորուն սիրտը ի գուր չշարժի ու անատրներ աչով կարենա նայիլ իր արենակցացը այս ազնկատուր վիճակի վրաց*, վերն և այն ինքնագնուքիւնը, վոր ազիտի հասցնելոց ազգը՝ կապիտալիզմի զքաղցը արդիւնքներըն յուրացնելու և նրա զգատնդ հետևանքները վանելու համար, ընդհանուր հոգինականները կենթադրուամ են, վոր կապիտալիզմի հանդեպ ազգը պիտի վոր վորձերի նուկն վարքագիծը, վորպիսին վորոշելը և արդեն ատանեան կառավարութիւնը, վորը զանգած և Ցնվրոպայի պետութիւնց քաղաքականութիւնը հետևիլ և անոնց պետութիւններն ու ընթացքը իրեն անվտանգելը։ Կառավարութիւնն վորոշեցած այս քաղաքականութիւնն շնորհիվ կերկիրը վերապրուամ և կառաջդիմէ մի հնգափոխութիւնն. զկառավարական ձևեն ու դրութիւնը, մասնավորաց վրճակը, կերկրագործութիւնը, առևտուրը և արվեստները մինչև մնի փոփոխութիւնն կենթակա կնգան և մինչև անգամ հնգափոխութիւնն մէջ ընկանեն։ Ելայս բնական արենքեն մըն և,— ատուամ են զհայաստարութիւնն հոգինականները,— վորս չհետևիլ անկարելի կերբայց նախատես խոհեմ ազգը մը՝ գուշակելով իր հետևած քաղաքականութիւնն ապագայի վրա ուննալիք ազդեցութիւնը, պիտի և, վոր պատրաստվի, իր ընդհացքը գարերն պահանջած արագութիւնն համեմատել պիտնա, նոր ի նորս ծնած կամ կերևան կկած պետուքներըն հազնցնելուն մէջ ցաղցները տալի, մեկդի նետե նախապաշարմանց ցնցոտիքը և գնոր մարդն գգենու. քանի կուզենք քի վորովհետև ազգը տերութիւնն պես Ցնվրոպիո քաղաքականութիւնը իրեն առաջնորդ բռնելու պարտավորնցավ, ալ պիտի և, վոր այն քաղաքականութիւնն պահանջից բոլոր փոփոխութիւնն-

* Տե՛ս Ազգ Հայոց Աշխարհին, 1862, կեր. 614.

ները քոռ պատրաստելին ի գործ դնեն*։ Հշատակը ազգի մէջ սկսած էր դժուլ, մոռ յիշիչքն ալ քանդուելուն հետ մոռնալու մէջ, հետ մոռնալու՝ մոռ տակաւին կրնան հին կտրիճներն ու կառավարները և անոնց մոռ հիմնական շինքը. հայ ազգին ալ նոր և անապին խնդիր մ՝ յիշեցնել, հիմնաց և մահու խնդիր մը. կամ անոնք, մոռ ազգն սիրափեկով և հին նախապաշարմանց յուշը քաջքաջով ընդհանրական նոր կեանքի մը մէջ պիտի աշխ ու պատուա կամ բոլորովին մոռնալ փշանա**։ Այս Հշատակը մնաքն է, մոռ կամենաւ և իրագործել Բարեգործականք գործառնութիւնով ազգին հոգեբուսխատական քշվառութիւնները ու պակասները գնե։ Այրն և ոչ գործառնը Հշատակ գոյութիւնով յաւիտենական խնդիրն մրն է ասիկ ի քան արհամարհով ու յիշեցողի ազգ մը՝ իր ձեռքի արվեստն ու յիշեցողութիւնը անգիտանալու համար քշվառութիւն մտանեմամ՝ ուրիշ կերպով չկրնան հանդիպիլ, բոլոր մեծն նոր բարգաւանութիւնն պատանդած արվեստները ու յիշեցողութիւնը ձեռք բնելով։ Այն ատեն ան, կրնանք համեստար գոյութիւնով մրցիլ մեր հոգին վրա տասրտող Հարստութիւնով արվեստներուն ու յիշեցողութիւնն հետ և մեր բնիկ յիշեցողի բլլալուն շնորհիւն ի բաց մանիկ գանձերվով և մեր ճակտին քրտինքովը նոցը գտնել ու ստանալ այն հարին վրա, ուր ան ատեմատիկին վճիռը արվեստով առաջին մարդուն ձեռք համար ալ ազգին բնկերքը հայտնի կլլան և, — ազգին ազգատ ու խնդ մտածն գործունեները առնել ու պարկեշտ անանց գանձագան արհեստներ ու մանաւանդ յիշեցողութիւնն ամէն բնկնել գիտութիւնն քնտրած նոր լուսանցուն համեմատ. միանգամայն բնաւել, գտնել ու հոգեմտկել այն միջոցները, որոնցմով կարենան գրագիր ալ արհեստներուն ու յիշեցողութիւնն և ազգին անանցմամբ***։

Հետաքրքրական և բնորոշ մի գանուածնա է Գ. Գալէն Բարեգործականին այս «Հայաստանեայց գիւղերը»։ «Հայաստանեայց գիւղերը» պատմում ազգագրական լուսանկարների գեղեցիկ հաւաքածոյ բլլալուց զատ նաև անշուշտ ունի մեծ գիտական նշանակութիւն։ Այդ գիտնականի ձեռքում և կատարելագործուած կարգերի մատչելի, դիւրաւոր և հասկանալի ներկայացուած հարցաթերթերը, որոնք նա տարածել է ամբողջ Հայաստանում, ստացել են շատ հետաքրքրական պատասխաններ, որոնք ցոյց են տալիս, որ

---

* «Ազատ Հայոց Աշխարհին», 1862, էջ. 612.

** Նոյն տեղ. 616.

*** Նոյն տեղ 614 և հետ.

ազգը, նրա նյութականն ու բարոյականը համակերպվի կապիտալիզմի առաջացնող և սոցիալական փոփոխություններին, որ ազգը զրանան, վերակառուցի ինքն իրեն կապիտալիստական հարաբերությունների (իմա՝ քաղաքակրթության) պահանջի համեմատ։

Բարեզործականը հիմնվում էր մի ժամանակ, երբ չնվրոպական կապիտալիզմի հարվածներին տակ պղտահայ ազգային մտավորականությունը ջանք և զոր չունում հավաքելու ազգի ուժերը և ազգային միասնական ճակատ կազմակերպելու տար կապիտալի արշավի դեմ։ Ազգային շարժման զաղափարախոսները ճանապարհ հարթելով ազգի կապիտալիստական զարգացման առաջ՝ պիտարար են լինում այս պարագաներում դեպի ազգի գյուղացիական և արհեստավորական խավերը։ Նրանց ձգտում է հակազրել չնվրոպական կապիտալին, զոված — բոլոր նշաններից չերևում է, որ փաստորեն Բարեզործականի հիմնական բուն Հայաստանը չէր, այլ Եվրոպան — կապիտալիստական չերկրագործությունն ու արհեստագործությունը։ Այդ ձգտումն իրագործելու համար է, որ անհրաժեշտ էին համապատասխան տնտեսական կապեր և վարակյալ բանվորական ուժ։ Ենվ տնտեսական այս նպատակին է հետց, որ կամենում էր ծառայել Բարեզործականը։

Դեռևս էր սկզբից Բարեզործականը ազգային քաղաքական վրան նպատակ։ Հայասարարությունը և Բարեզործականի կանոնադրությունը հիմք չեն տալիս մեզ զրական պատասխան տալու զրան։ Զրամագիր ենք նույնիսկ կարծելու, որ Բարեզործականը վարպես ամրոզջությունը չէր հետամտում ազգային քաղաքական մի նպատակ։ Դա հիշատակությունն այն մասին, թե Բարեզործականը ամենևին զուտար մը հավաքելով Եվրոպա ուղարկից Շիշմանյանին ազգերուկ մը գնելու և չերկրագործական վարժարան մը հիմնարկությամբ ընկերության նպատակը իրագործելու աշխատելուն*։ Սակայն Բարեզործականը միատարր կազմակերպություն չէր։ Ոտյանի, Շիշմանյանի պես չնչավոր չրիններ կողքին, Բարեզործականի մեջ մուտք էին գործել Ազգանյանն և Քազվորյանի պես արմատական կամ դեմոկրատական տարրեր, վորոնք կարող էին ազատագործել ընկերության չնչավ շրջանակները քաղաքական–հեղափոխական նպատակների համար։ Այս տարրերի գործունեության և, ըստ չերևույթին, վոր ամեն ևր տալիս հայ կաթոլիկների պես Ամոան Հատանին

* Ա. Աբգիսյանի հոդվածը, «Նոր կյանք», Լոնդոն, 1899, № 13, չեր. 193 և հետ.

մեղադրելու Բարխոդարեանին մարդկանց իբր նրանք ձգտում են վերականգնելու «նախկին իշխանությունը»։ Հետաքրքրական է, որ նորընդդիմադիրն ուզած չուզած մտածում է ազգովին ու իր քննիչներից էլ ամենամտածում է իրեն այն կողմն դնել, որին վերահասում է ամենամեծ քանակ քաղաքացի։ Թերեւ ուզում էր Բարխոդարեանը նկատելու մշտական ընդդիմադիր հասարակական մարդկանց մասին։ «Պետք կը, որ քո trempe-ից (բնավորություն. Ա. Հ.) քանի մի մարդ բլլար նա, որ քիչ մը շատով քաղաքներդ — գրում է նա։ 1862 թվին մարդիկը Բարխոդարեանը կոչեցին եւ ամբոխ գնացի այն մարդին, որուն ներկայանալ նա ամենայն ինչից վատանդ էր ամբոխը ուզում։ Բանտապահը եր, որ ամենայնից չի հայտնվել քաղաքում կամիանը կազմակերպել և այլն։ Բարխոդարեանը ջանք և քաղաքում Հոլիվեկտ ընդարձակ կամ կազմակերպել Պոլսում։ Լուր մանկում, որ Լոնդոնի ցանցի մեջ է գտնվում։ Անցկացրեց նախ քիչ ամենամտածում եր կամ պոլսեցիները և քաղ ամեն, որ նա ուզում «պատմել մտքերը։ Լուր նամակում, որ ամենայն ազգակցները իրենց հիմնադրում քիչ ամեն պրոլներ հազար և ամենով նպատակը։ Բարխոդարեանը հաշվ ուներ ամենայն ազգ քաղ կազմակերպություններից եւ, «մտածեցի ամբ ծայրը հնարել եւ։ Բարխոդարեանը կապեր և պահպանում Տաճկաստան (կամ՝ Հնդկաստան. Ա. Հ.) հետ Տաճկաստանից քանի որ և, որ Պոլիս եր գնալ, «վարպետանալ մը» (իսկապես հասկանալին չը։ Ազգերացած մտքերդ ամեն և, որպես հնդկացած ազգովրդից Պոլսից Բանտապահ հանդիսավարություններ իրենց համար), որպես հետ Բարխոդարեանը կապվել եր անձինքներ նրա հետ «առնուստ մը» անելու (հաշվանկում և նրա մեջքդ հնդկաստանցիներին մտնել պահպանություն հասցնելու) համար։ Այս նպատակով Բարխոդարեանը կարողացել եր քանդ-քանիսներ հազով մի խոշոր ընկերություն կազմակերպել, որում և Հանդիսավարները հոգիներին մտցրած էին։

Նոյեմբերյանին հետով պրոված ծանոթագրերից պատկերով Բարխոդարեանի քաղաքական գործունեության շատ ավելի լայն ծավալ ուներ, քան կարելի եր ենթադրել նրա մեր հետը հետած հանդիպից։ Ակնհայտ է, որ Բարխոդարեանը Պոլսի այն «բարեկամներից» մեկն եր հինգ, մտքերով մեջքդով Նոյեմբերյանը Բանտապահին և Վերջինին հանձնարարություններ քաղաքական աշխատանքի պրոված կազմակերպելը Քյոլբերյանում և Կամկատում։ Ծանոթագրված հա-

---

* «Փորձ», 1879, № 5, եր. 299, Մեկնողի հոդվածը։

քերից պետք է յաղթականալ, վոր Գուլսի բարեկամներին մատնուած լինի (Սև ծովի) յուներին առնչ ունենալուն, ապստամբութեան զարթնցնելուն, զրոսիքներ կազմակերպելուն, զրպարտ մը հաստատելուն, զօրք կենտրոնացնելուն և շատացնելուն առիթ մը ձեռք, ապստամբութեան կազմակերպելուն, զենակիցներ հնարաշէն դնել և խոսակցելուն և կարեւոր նման այլ հարցեր։ Նրանց զրպարտուած լինին Թուխատունեաց, Ծրտանիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Քուրդիստանի, Լեհաստանի, Զարտարիժակու, Գարիբալդիի, Մաձինիի, վոմն զբօսապլիցիատթա, այլև՝ Բակունինի և Գնեցնիի հետ կապված խնդիրներ։ Առանձին տեղ են բռնում Հայաստանի, Կիլիկիայի, Ալեքսանդրեթի հետ կապված խնդիրները, մանաւանդ պետք Կիլիկիայում զարգացնել հաստատուելու, անգլիական նաւերը Կիլիկիա իջեցնելու, զրամ ու զինամթերք (ամինոտոր հրացան, քնարանաթ, վառոդ, ռումբ) հայթայթելու և նման կարգի այլ հարցեր։ Այս ամենից պարզ է, վոր Նալբանդեանի քաղաքական հարցերից վոմանց զրպարտուած լինի քաղաքական, ռազմական, կազմակերպչական խնդիրներ, վորոնք կապված լինին կովկասեան լեռնականների (և հատկապես չերքէզների) ցարիզմի դեմ վարած կռիւներին, Լեհաստանում և Կիլիկիայում (Զեյթունում) հաստատուած ապստամբական շարժուձեւերի հետ։ Ծածկագրի մատակարարած բառամթերքից անհնարին է իհարկէ անմիջական յանգամանքներ անել քաղաքական արիւնոտ ցնցոյքի մասին, ինչպես արել են վոմանք, լիրբաբար-գաղնակցական մի ամբողջ լեզուով նալբանդեանի և Զեյթունի ապստամբութեան շուրջը։ Ծածկագրի մէջ հաւատարտակ տեղ են գտել և՛ պետութիւնների, և՛ հեղափոխականների միջամտութեան նշոյլ տերմիններ ու զարձուածքներ։ Այս յեղկլուքիւնն անդրադարձնում է վոչ թե քաղաքական զիրքորոշման հակասականութիւնը, այլ այն հակասութիւնը, վոր գոյութիւն ուներ իրականի կեանքում, վորտեղ բախում էին հայկական շարժման լիբերալ-ինտելիգենտիստական և հեղափոխական-պեմոկրատական հոսանքները։ Ծածկագրի յեղկլուքիւնը անդրադարձնում էր միայն հայկական շարժման հասարակական-քաղաքական բարդ, հակասական վիճակը։

«Յեղկրագործութեան մէջ Նալբանդեանը քաղվածաբար հաղորդում է իր քուրքահայ մի քաղաքացի նշանակալից խոսքերը, ճարտարի ազատութեան շուրջը Թուխատունեաց ակռած շարժման մասին։ Հեղուսիայի կոթողը կշարժի,— գրում է անհայտ նամակագիրը։— Ցնով ինչպես մեծ շինվածք մը կանգնելու համար, շատ

Նյութեր կմանանն անոր կազմվածքի մէջ, ոչնպես ալ անոր կոռանառութեան [illegible] շատ նյութեր կատարվին շատ չինվածներու համար։ Մասնաւոր մէջ խմորված ապառաժքարեր, համաբնական կոպիտ կամ մարգարտային ապառաժքարեր անվանանք, վառնգի ապառաժքարեր նպատ վրա կ'ինվածվի, քանզի միշ միայն ինքը տաւար կարգի իր ապառաժքարեր, այլ՝ կքարտգի քիչ կ'ենասանան, Ինձնանգիա, Փարթ Մասախ (15 մէլ. մարգարտ), Կոմկաս, Վրաստան և Հայաստան պնտք և, մոր ապառաժ և անկնա քրյան Մեծ Մասախեն, վորպնզի ինքը 93 մէլիոն գաւ առաստանի տպրը, առաջարկա ապառաժի, ամեն տարեկան քյան և ամեն բանարարութ քյան սկզբունք մնալնով և իր բարգավանան ու նյութական ուժը և գործքյան մէլիոնայ իր մէջ ամփոփելով, վորպնզի յնքչանկութքյան Հաշտնի նպատակայ գնալ քնելն յնտը և հասչանան քաղաքակրթութքյան մէջ։ Մասախ ապառաժքյան, քնգհանուր մարգկութքյան ապառաժքյան վերաբերմամբ, մեծ խորհուրդ ունի...»[1]։ Իպիմակիդը քյան բրանկամնիներին մնկնե նր, անշուշտ, պատճն ինձ նաչ թագավորներ։ Մասանկան շարժման նրա պնտհատականը չատարատած և չիմացին «բարեկամնիներին» հնգամեխականե-պեմակրատականե պիրրոռոշութ, պարզած գազաքարականե-քաղաքական ոչ նշտը, մոր հատատամած և նր մասնագիտական նրանց և «Հնդոնդի պրոպագանդիստներին» մէջ։ Հարկած չի կարնկի չնհիացնել, մի «բարեկամնիներին» գամնատ և նյնե միատանակ, քաղաքականապես բյանբնգացած հայացքներ ճատ կարող և չինել նրանց հնգամնան ատրարութ և բյան բնգացող հնգամեխականե-պեմակրատականե պիատկյան քյան մասին միայն Բանգնեին, Թնքյնեին, Ազարյանի և քյան բրանկամ «բարեկամնիներին» գործակից քյանը ոչ յնկնան չնչին կարևոր ապագնշանե նր հնդոյ Կան կազմակնի փատանր, վորնք պատրաստ են հաճատակու ու շաղարած ոչ նր իրագու քյանը։ Հնդրամնշա և փոքր ինչ ծանրանալ պրանդ վրա։

III

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՑԵՎ ԼԵՀ ԵՐԻՏԱՆՏՆԵՐԸ

Քյան բրնտյի և Կոմկատի շարժումներր Մասանատանի ապագնհնգամեխական շարժումներին հնտ շաղկապկու միտքը նոր և կրգպնտյած մի ժամանակայ ե հնդ Տանկամին 1837 թ. ապատամրած քյանենց հնտ յին ազատատկրատական համբարտյան պարագայ խնդիրը, Ազգայ Ժողովրնանկի և իր կատարիչներր, կազմակնպանցնին Կ. Պոլսոմ քաղաքական ազնատրա, մոր նպատակ նր պրնչ կատարը

[1] «Անկրատորեան քյանեն», էնր. 44։

հաստատելու փոքրաթիվ յերկրների հետ՝ ռուս-թյուրքական պատերազմի պահին Թուրքաստանի դեմ գործողությունների նոր հենակ ստեղծելու համար։ Սրանով Զարատուրիժսկին և իր հետևորդները կատարում էին միաժամանակ ռուսական հեգեմոնիային ներհակող ֆրանսիական ազնտանների պաշտոնեի ընդարձակ մատնում և այս հանգամանքը ծան կդիտակու 30-ական թվականներին լուրջ անհած մի բրոշյուրը։ Ծարիզմի դեմ կռվող չերքեզներին ոգևորելու կոչ անելով՝ կդիտակին պաշտպանում էր այն միտքը, թե կովկասի ստորտում խլրտացող այդ ժողովուրդը հերոսաբար դիմագրելով ցարական եքսպանսիայի հարվածներին, փաստապես պատվար է թյուրքիայի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի դեմ։ Թուրքաստանի դեմ Սակայն ցարիզմը վճռած և սպառնում վոչ միայն արևելյան այս յերկրներին, այլև Եվրոպային։ «Թուրքաստանն է, — գրում էր նա, — վոր գոցելով ամեն անհայի ֆրանսիական ապրանքների առաջ յերկրագնդի կեսը, մահացու հարված է հասցրել Ֆրանսիայի արդյունաբերությանը, ընդարմացրել և կապիտալի շրջանառությունը և միլիոնավոր բանվորներին զրկել ապրուստի միջոցներից։ Թուրքաստանի ռազմական և առևտրական նշանակի հետևանքով, գործարանները կամաց-կամաց դադար են առնում, Լիոնի բանվորները անգործ են մնում»*։ Ըստ Եվրոպայի անկախությունը պաշտպանելու, ըստ Արևելքի անձնկացումը կանխելու, ըստ համաեվրոպական շահերի պահպանելու անհայիների հեղինակը սկզբունքորեն արդարացի յեր համարում զինական ոգնություն ցարին թյուրքիային և Պարսկաստանին, վորի միակ պաշտպանողները կովկասի լեռնականներն են հանդիսանում։ Բայց քանի վոր պետությունները չեն կամենում խախտել այնքան ձանոթ զնով ձևավորած խաղաղությունը՝ կդիտակին անհրաժեշտ եր համարում զեն ձեռնարկել Թուրքաստանի դեմ զենք բարձրացրած լեռնականներին։ «Թուրքաստանի բախտը, — գրում եր նա, — կախված է զլխավորապես նրա զեմ մղելիք պատերազմի յեղանակից։ Ձեռնարկների զեմ անհրաժեշտ և զենել ճարտարին և Թուրքաստանի նվաճած ժողովուրդներին։ Թուրքաստանը կարող է հաղթահարվել միայն ինքն իրենով։ Այդ նպատակին հասնելու համար հարկավոր է միացնել կովկասի այլևայլ ուհմերը, ցեղերն ու սասանները, վորոնք ներկայիս կռվում են ցար ու ցրիվ, տարանջատ ուժերով։ Անհրաժեշտ և ուղիղ ընթացք տալ այդ ուժերին և փոխել պաշտպանողական սիստեմը հարձակողականի**։

* J. Czynski, „La revolte du Circassiens", Paris, 1836, p. 17.
** Ն. ա. էջ. 21.

[illegible] ամիսների ընթացքում այս ապրուստին ավելի շատ ծանոթ տարածքում Ղրիմի պատերազմը մոտենալ, և այս անգամ մոտ մեկ տարի [illegible] պատերազմական նվիրատվությունների շնորհիվ Կովկասում [illegible] Ռուսաստանի դեմ պայքարող գաղափարների — Դրանախտի, Անգլիայի և Թյուրքիայի — [illegible] [illegible] Ռուսաստանի [illegible] [illegible] [illegible]

«Ազգային կառավարությունն իսկ, այդ ծրագրի համեմատ, պետք և լքեր պյուրախոցնկի Վարշավան և ապավիներ Կովկասի անմատչելի արձակարներին։

Ընդգծվածների վարած կոմիտներին նվիրված իր զրքում, որը լույս տեսավ նույն 1863 թ., Լապինսկին զարգացնում էր Կովկասի անկախության մի ծրագիր, որը էր հզացնել նր, անշուշտ, դիրքը հրապարակելուց առաջ։ Ընդգծվածների շարժումներն այսուհետ շարկապում էր նա վրացական և հայկական շարժումների հետ։ «Արտոնները (իմա՝ ընդգծվածները. Ա. Հ.) մեկ ու կես միլիոնի հասնող հնդկաեվրոպական մի ժողովուրդ են։ Վրացիներն ու հայերը՝ չորս միլիոնից բաղկացած մի ժողովուրդ։ Երանք կարող կլինեին կազմել Կովկասում յերկու պետություն, որոնք բարեկամական ժամանակությունն զանելով Ցեվրոպայի կողմից, կհամակվելին շատ շատով արևմտյան քաղաքակրթությամբ զգալիորով, կպաշտպանային արագորեն՝ դառնալով Ցեվրոպայի առաջավոր պահակ Արևելքի անխուսափելի հարձակման դեմ։ Կովկասի անկախությունը կապահովագրի ռուսական նվաճման անխուսափելի վտանգից նաև Պարսկաստանն ու Փոքր-Ասիան։ Այս դիրքի լքումը Ցեվրոպայի համար ինքնասպանություն պետ մի բան եր։ Ցեվ արևելյան վերջին պատնեշի ժամանակ կատարված խոշորագույն սխալներից մեկը դեպի այս հարցը հայտարարված մակերեսայինն վերաբերմունքն եր։ Ցեվ վոր քյուրքերը հրաժարվելու լինելին Կովկասը նվաճելու հնարավորներից, — քանի վոր արևմտյան պետությունները հպիվ քիչ կարողանան հաշտվել յերբևե այդ մտքի հետ ու ենթադրել երանց այդ գործում և քանի վոր այդ անհնարին և վոչ նվազ չափով նաև շնորհիվ երան, վոր կովկասյան ժողովուրդները նաչնապիսի և դուցե դեռ ավելի մեծ դժկամությամբ կհպատակվելին քյուրքերին, քան ռուսներին, մի բան, վորից պետք և վոր հնարավորություն ստած լինեին Ք. Դուռը արդեն անցած գարնի ընթացքում, — յեթե վոր գաշնակիցները ռուսներին Կովկասից քշելու համար գործ դրած լինելին այն միջոցների մի աննշան մասը, վոր մսխեցին մի քանի տասնյակ աղագատանոցով վշնչացնելու համար, այդ դեպքում, իրոք, հնարավոր տասվելություններ կունենային երանք, և Ռուսաստանի համար դա կլիներ անհամեմատ ավելի անուղղելի, հետևարար և զգալի, մի հարված, քան յեղավ Սեվաստոպոլի մի մասի գրավումը»*։ Ռուսկով ճանչ-վրացական ազգախմբի մասին՝ Լապինսկին նկատի ուներ վոչ միայն Վրաստանն ու Անդրկովկասյան Հայաստանը, այլև՝ Պարսկահայ-

* Th. Lapinski, l, c. p. 261 et sqq.

գաւառներ եւ Քիւրքուճեաստանի մի մասը. «Առաջին այս խումբը (խումբը Ղազիքիրքի գաղթականների մասին է), որ առաւելապէս գրա գնում է շուրջ 3 500 քառակուսի մղոն մի տարածութիւն մեծ մասամբ բնակչութիւնից եւ որին կարելի չի կցել նաեւ Քիւրքիայի եւ Պարսկաստանի հարեւանցի վայրերը միջնեղբայրս, եւ միջնեղ Վանի եւ Ուրմիայի լճերը, ունի բոլոր պայմանները կազմելու շուրջ 3 միլ. քառ. մղոն տարածութիւն բնակչութիւնից մի պետութիւն՝ 4 միլիոնից ավելի բնակչութիւնից: Ինչ էլ ասենք ընակիչների մասին, պարտական ենք ասել, որ նրանք միեւնոյն ցեղից չեն: Առաջին հարցերից ցեղերին եւ վրացիներին կարելի չի տարբերել մեծ ճշտութիւնից, սակայն մոլ: մոլ չի կարող տարբերել իրարից վրացիներին եւ հայերին: Նրանց կրօնը, բարքերը, տարազները նոյնն են, պատմութիւնը եւ քաղաքական տարբերութիւնը միանման է: Նրանց բնակավայրերն էլ հայերի մէջ շատ շատ են եւ հաղիւ թե 1/4 մասը չեն»*:

Լոպինսկու կռվկատան գրքերը համապատասխանում են միմեանց այն աշխատութիւնը, որ տալիս է տանում երեք տարի Քարտուղարական կատարեալ իշխանութիւնը ներքին Կրեսիայում՝ կենտրոնանալով Բանագրատի եւ Գայլվերտանի բազմամարդ գրադիւղերը: Վ. Քարտուղարսկին, որ 1863 թվին կենտրոնի ազգային կառավարութիւնն պետամատենական պաշտօնա էր նշանակված Վարշաւա եւ Լանգեւիչ, գրադիւղ էր մանավանդ կռվկատան նոր պետերից գրքեր, որով պետք է, ինչպես յիշեցինք, գրքը մեզ ձեռքը կենտրոնի մեծ ազգային առաջնորդների մասին: Հետաքրքրական մանրամասնութիւններ է տալիս մեզ մեծն Քարտուղարսկու մեզ կատարեալ — Սա. Կաժիմիրսը — 1863 թ. ապստամբութիւնն ղեկավարելու եւ աշխատութիւնն մէջ: «Ծանոթանալ գրքերը էր կազմում,— գրում է Կաժիմիրսը,— գրե՞ս ասէր Ռեւսկին գրա եւ ապ ինչ կազմում, եւ Գրանդեսկան կատարութիւնը չէր գրանում էր գրանում գրութիւնը ասէր գրքերը»**: Քարտուղարսկու գրում էր ապստամբ «բյուրոյ» առանձին ուշադրութիւնը էր դարձրած բանակցութիւնն եւ կռվկատան գործերին: «Բյուրոյ,— գրում է Կաժիմիրսը,— միտում էր մեծ ու լայն մի քաղաքականութիւն: Նա ուզում էր իր հարացքը մոլ միայն Լանգեւիչ եւ Հաւ, այլեւ Ավստրիա եւ մանավանդ Բոլորիա: Անխոնջ ասրքեր քաղաքականում

---

* Th. Lapinski. l. c. p. 5 et sqq.

** St. von Kozmian. „Das Jahr 1863. Polen und die europäische Diplomatie", Wien, 1896, p. 85.

նա ուներ իր ազնաուններըն։ Կ. Գալսուա գնդապետ Լազիսլավ Ցուրդանն էր, նրա տեղակալը Սիդմունդի յեղբայրըն Թևո գրանից առաջ բյուրեռն գրաղվել էր Շվեդիայի և Զերբենիայի գործերով։ Այս յերկու գործոններին նա խոշոր նշանակություն էր տալիս, այնպես վոր նրա խորհրդակցություններն մեջ իրենց իրական ուժին անհամապատ տեղ էին բռնում սրանք*,

Լեհ եմիգրանտների բանավարություններն ու կազմակերպական այս ջանքերը շուտին շոշափելի արդյունքներ։ Անհաջողության պատճառը գնում է վորոնել ամենից առաջ հենց իրենց՝ եմիգրանտների՝ քաղաքական դիրքորոշման մեջ։ Բնորոշելով լուսավորված լեհ ազնվականության տակավին 1830 թ. խոցոտած դերը, Մարքսը գրում էր հետագայում այն մասին, վոր լեհ այդ ազնվականները մի կողմից գործիք էին ժամանակակից դաղափարներին, իսկ մյուս կողմից՝ ենթակայացնում էին վտասրանը դասակարգային անակցիոն շահերը։ Նրանց եմիգրացիան և ազատությունն յոթունդի յեռանը քաղված էր նրանց քախիծը գնալ ժամանակի արքայապաշտության և բռունցքի իրավունքը**, Նշանակ կարող ենք ասել նաև 1863 թ. լեհ արիստոկրատական եմիգրացիայի մասին։ Լեհ ֆեոդալ-արիստոկրատները անկարող էր հարկավ հրահրել լեհ գյուղացիությունը. քանի վոր անգամ բակունինը գիտեր, վոր լեհական հարցը լեհացած գյուղացիության հարցն էր։ Մասսայական-կազմակերպչական աշխատանքներին նպատակում գեղարին Զարտորիսկին և յեղբայրները վատնում էին իրենց յեռանդը դիպլոմատական ապարդյուն բանակցություններն մեջ։ Լեհական հարցը դառնում էր այն մանրագրամը, վոր հրապարակ և հանում անգլո-ֆրանսական դիպլոմատիան քաղաքական խոշոր հաշվենկատներ փակելու պահին։ Փաստորեն Զարտորիսկու կառավարությունը նա մեկն էր այն գործոններից, վորոնց միջոցով դիպլոմատիան վաչ այնքան բացում, վորքան գոցում էր լեհական հարցը, ամեն անգամ, յերբ վերջինս սպառնում էր բոցավառել Եվրոպայում ապրած հեղափոխության հրդեհը։ Լեհական պատմությունը, — գրում է այս առթիվ Մարքսը, — միանգամայն անհաջողության մատնվեց շնորհիվ նաև Բուսարտի (իմա՝ Բոնապարտի. Ա. Հ.) և շնորհիվ այն ազգեցության, վոր ունեցավ Զարտորիսկու կառավարությունը նրա (այսինքն՝ Բոնապարտի. Ա. Հ.) ենթրիգների հանձնարարությամբ***,

---

* St. Kozmian, l. c. p. 211.

** „Der Briefwechsel zwischen Lassale und Marx", Herausg. v. G. Mayer, Berlin, 1922, p. 174.

*** „Mega. Briefwechsel", III, 153 և Сочинения, XXIII, стр. 102.

Վերջին հաշվով քաղաքական նման խնդիրների դեմ ցարիզմի նաև Լազարևսկու դրական վերաբերմունքը հետաքրքրական են այն կարծիքներով, որ հայտնել են Լազարևսկու ներքո ծառայած բյուրոների մասին Վերջինն ու Մարքսը։ Վերջինը գնդապետ և Լազարևսկու վրացիս անձնական մի կողմնակից, համարում էր նրան մի մարդ, որը չի համապատասխանում իր ցանկալի «կոմունիստ ռազմական», բայց ամենից առաջ և առաջ ուշադրություն ու աշխատանքին, վերջապես, մինչև հայտ խորքը[1]։

Ամենի պրակտիկ կարծիքի էր ներքո մասին Մարքսը, որ հանդիպել էր նրան 1863 թ. Լոնդոնի միջազգային հետ քաղաքական բյուրոն էր պատճառել Բակունինին և Վերջինին և քան չի բնութագրել պրուդոնյան Լազարևսկու դեմ։ Մարքսը գնդապետի և դրան վրացիս մի մարդու, որը իր անուան տակ ամենատարբերություն էր և միանգամայն դրական մարդ։ Ամենից Մարքսը վերաբերվել և նաև քաղաքական-սոցիալական այն խոշընդոտները, որ խոչընդոտել են վերջին հաշվով նաև Լազարևսկու ծրագրերի իրագործմանը։ Մարքսը նաև ուշադրություն ամենայն Լազարևսկու գործունեության մեջ, որ ընկած կոմիտեներ վարչության, Լանդոնում և Փարիզում տարաբնույթ են բանագործական-գաղտնի ապստամբական Լազարևսկին ինքն իսկ դեմ չէր պրոպագանդի մի շարք ձեռնարկներից նա գործակցել էր Ջաջարիանի հետ և միանգամայն գործիք գործել Պալլմերստոնի քաղաքական խաղերին։ Ինչ վերաբերում Լազարևսկու Մարքսը գրում էր՝ «Ազգային կոմիտե (ազգային ապստամբ - Ն. պ. պ. ե. ա. ն. ա. գ. ր. ի. Հ. Հ.) գեղարվեստ նա հանդիսանում և միայն ռազմական կոմիտե, ուսում և չորս ազգերի, որոնց շարքն և գտնում հանդիսանում պատրաստակամ են ապստամբելու, և իշխանների, և հայերի, և հայերի և այլոց Միանգամայն նա ազգային (Լազարևսկու Հ. Հ.) կազմել էր Ստրատեգ հետ, իսկ հիմա գործ միայն «շահագործում» և համարում գրում, այլ և — միանգամայն անհանգիստ — կանգնած ուսում նրա ազնիվ իշխանն անգամ... Լազարևսկին պնդում և, թե Ստրատեգ գանգատում և Ջաջարիանի ապստամբ իշխան ուսում, գրը իր հերքին Պալլմերստոնին, հետևապես անում պատրաստ կերպով նաև ռուսական գնդապետ իշխանն գործիքն և... Ներքը հավատում էր «գործի անցնել, — արձանագրում հետաքրքրական կազմակերպական հարցերի շուրջը խոսելու հետո, մի բան գոր Լազարևսկին նա չափազանց պիվեբանում և հետագայում, — Ռու-

[1] Տես. „Письма и Архив", III, стр. 159.

մոյսկու ազգեցութիւնն տակ Ուրքաթը հրաժարվից նպաստելու այս ձեռնարկութիւնը...»*։

Լեհ ամիզրանտների գործունեութիւնն հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է տակաւին հաշվի առնել նաև այն բանակցութիւնները, որ տարվում էին նոյն ժամին Զարտորիսկու և պոլսահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչների միջև։ Այս մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան 1863 թ. հոկտեմբերի 21-ին Հոռմից գրած մի նամակում, որի տակ առաջարկված և պոլսահայ բուրժուազիայի էլուսավորյալ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Նորատունկյանի անունը։ Նամակն ուղղված է Քյուրքահայ բարձր մի չինովնյականի — չինքաղրվում է Քրիմյանի — հասցեյով։ Նամակագիրը հաղորդում է սրան ճիշտ այն ընդհանուր նկատումները Թուրաստանի դեմ Պոլսում մշակվող զավաղրական մի ծրագրի իրագործմանը հայերի ունեցած մասնակցութեան մասին։ Դավադրութիւնը ղեկավարում է լեհ ամիզրանտական հոսանքներից մեկի պարագլուխ Զարտորիսկին, որը Փարիզից Պոլիս գալով բանակցութեան մեջ էր մտել նամակագրի և Մ. Պեշիկթաշլյանի հետ, խնդրելով նրանց միջոցով հայերի ժամանակութիւնը ևս նպաստ լեհական հեղափոխութեան։ Նորատունկյանի ասելով՝ գավազիրներին հաջողվել էր արդեն գլուխ բերել իրենց ծրագրի մի մասը։ Նրանք կարողացել են արդեն մոտ յերկու հազարի չափ այլ և այլ ազգութեան մարդիկ գինել և Մանյան անունով մի նավապետի հրամանատարութեամբ գնացած հանել Սև ծովի ափը՝ Արևմտյան Կովկասում ռուսների դեմ պատերազմող չերքեզներին զենքով հարկավորելու համար**։ Մանյանի միջոցով Նորատունկյանը տեղեկացել էր նաև գավազիրների նախատեսած յերկրորդ մի քայլի մասին. «Պոլսո մեջ խումբ մը մարդիկ բարձր Հայաստան յերթալ, հոն այս պզտիկ խումբն հայ և քրուրդ քաջամարտիկներով զորացնել և անմիջապես Թուրքիո Հայաստանն ու Վրաստանն արշավել, հնուռ այդ գավառներուն բնակչաց սիրտն իրենց գրավել, վորով ընդհանուր հեղափոխութիւն մը տեղի տալով՝ Թուրքիո Հայաստանի վրա քաշված ռուսկալի հուրն տկարացնել, ատիկնով գինքն յուր զորացը մեկ մեծ մասն հոն վերադարձնելուն»***։ Նամակագիրը հայտնում է նաև, որ Վարշավի ազգային լեհ գաղտնի կառավարութիւնը հատուկ հրովարտակով կոչ է անում Գալիկյան ռուս բանակում

---

* „Mega, Briefwecabel", III, p. 155 և „Сочинения", XXIII, стр. 164.

** Ժամանակակից ապրյուրների մեջ Նորատունկյանի այս վկայութիւնը հավաստող փոքրիկ ցուցմունք չենք գտնում։ Հապճեպով ծրագրած գնացողը ինչպես տեսանք, գլուխ չեկավ։

*** Ճիվան հայոց պատմութեան, գիրք XIII, եր. 37.

պանեան լինելին առանձին պրոխուժ կազմել և կոխի անել կառավարութեան դեմ։ Հաղորդելով այս, Նեթատունկեանը հրաժարուեմ եր ապրնատին ազատագրեին պատճառ վայրկեանը՝ բժշկանոցին հայտնի վիճ յետակնեերուն մեջ պատրաստ կեանքնա (այլ խոսքով՝ հնգափոխական ամբոխ նետրակել հայերին. Ա. Հ.), վառել նրա արուեստ վազեմի հայրենասիրութեանը, արթնացնել նրա պետականութեան մեջ բնորին պետականութեան և ճարտար պետավարութեան հանճարը և այս ճանապարհով խորտակել Հայաստանը կաշկանդող անդուխ շղթաները։ Նեթատունկեանը համոզված ե, որ Հայաստանի ազատութեանը, տարրերի ու տանուտէրների գործ ե։ Այդ և ցուցց տալիս ազգերի ազատագրման ընդհանուր արիւնակը։ Հարկավոր և միայն, որ հայերի մեջ նա, տարրերի օրինակով, գտնվեին մի քանի ճանաչող անձնավոր հայրենասիրներ, որոնք նախաձեռնեին գործին այդ գործի կազմակերպութեանը։ Ինարտչ և, որ նամակագիրը Հայաստանի ազատագրման համար նա առաջարկում և ընդունել ընկերակիցների այն սիտանքը, որ գործադրվում եր Լինատանի ազատագրութեան ժամանակ։ Այդև հետաքրքրական և այն գիրը, որ հատկացնում եր նա պիտյամատիայի՝ հար և նման քաղաքական այն վարդապետին, որ յուրացրել եյին մանավանդ լինական, իտալական և այլ շարժուձևերի բուրժուա-արիստակրատական չափավոր հատկանիշները։ «Ինչը ուրիշ ազգեր ազատութեանին ձեռք անցուցին,— գրում և Նեթատունկեանը,— գրեթե միշտ հետևյալ կերպով հարթանակներին. «Ինչպես ճշմարիտ ազգասեր պլուխ պլիտ տալով, գաղաձան (գաղափարագ. Ա. Հ.) անուններ ընդունելով, ընկերներ ավելցնելով, գանազան միջոցներով գրամ հավաքելով, իրենց բազաքականութեանը համեմատ գրուքյուններ հրատարակելով, տարբ ազգաց համակրութեանները գրավելով, անդուքյանց հավանութեանը ստանալով և այլն և այլն. տարբ, քանի, վաքառն տարիներ անդադար հաջորդարար աշխատելով, առանց վհատութեան խոհեմութեամբ, և ստանկով նպատակին հասանը»։ Նեթատունկեանը կարծում և, որ հասել և ժամանակը, յերբ հայերի մեջ ևս պետք և հայտնվին ու գործի անցնեն ազգի ազատագրմանը նախանձախնդիր մարդիկ։ Անհրաժեշտ և, որ կազմվի 3 կամ 5 հոգուց բազկացած մի մասնաժողով (կոմիտե), որ նպատակ դնելով իրեն ազգի ազատագրութեանը իր ձեռքն առնի նրա ճարտաքին գործերը գնկը։ Նեթատունկեանն առաջարկում եր ազգնատին և որա միջոցով՝ Պետերբուրգի Հայոց Բժշկանոցին ձեռք մեկնել իրեն և ընդունել միանարհուրդ այս ընդհանուր ու նպատակը — ասել և՝ հիմք դնել Հայաստանի

* «Բիբլիա հայոց պատմութեան», գիրք XIII, յեր. 38.

ազատագրումը նախաձեռնող ժամանակակիցներ ու սկսել սրան վերապահված գործունեությունը*։

Նորատունկյանի նամակը ուշագրավ և շատ կոմկետով։ Մանկան ամենից կյանքը զազափարական այն կապն է, որ պահում ենք այդ նամակի և շուրջ մի տարի դրանից առաջ Քազվոբյանի գրած նամակի միջև։ Գործոր գոհունենանք են սրանք, որոնց շշնափվում է Հայաստանի ազատագրման խնդիրը։ Քազվոբյանը նախապատրաստական աշխատանքներ էր տանում Զեյթունի ապստամբության (ապստամբությունը 1862 թ.) համար։ Նորատունկյանը ցավ և հայտնում, որ Զեյթունի ապստամբությունն ունեցավ բնավորություն վախճան, միանգամայն անբավարար նախապատրաստության շնորհիվ։ Հետաքրքրական է այնուհետև, որ Նորատունկյանի նամակում հիշատակվում է Մ. Պեշիկթաշլյանի անունը։ Նշանավոր բանաստեղծը գործակցել էր տակավին 1846 թ. Կ. Պոլսում հիմնված էջմիածնյաց ընկերությանը, որի նպատակն էր՝ էջմիածնական լուսավորությանը վոգով հրահրել հայերի մեջ ազգային ինքնաճանաչության, կամ ավելի կանկրետ՝ ժողովրդական ազգիս ազգատ և անտեր ոտքը քար բավականին գիտության, ուսմունք և արվեստ տվյունեն, որ յեռքը կարող ըլլան գյուղով իրենց ազգությամբ ճարելու։ էջմիածնյացնեն աշխատում էր նպաստելու քյուրքահայ բուրժուազիայի ազգային շարժմանը գրատպությամբ, տպարանց և ազգ[illegible]ների գպրոցներ հիմնելով, լեզվաբանական և մետոդագործության և արվեստի տարածմամբ, լեզվական վաճառականության կանոններին մուծմամբ, ազգային հնություններին ուսումնասիրությամբ և այլնս**։ Ինչպես ասա-

---

* «Դիվան հայոց պատմության», XIII, էջ. 58. Ի դեպ, Նորատունկյանի մասին նրա անունը հանդիպում ենք յերկու անգամ. մի անգամ գործում Գ. Նորատունկյան, մի այլ անգամ գործում Գ. Նորատունկյան. (տես Ն. ա. էջ. 58 և 346)։ Ճշմարտությունը պետք է հիշատակված և մեկնուլն անձը և յերկուսն էլ համանուն, անվան ազգանունի նույնությունն համարում, որ Նամակագիրը Պեշիկթաշլյանի բարեկամ և 1878 թ. Երևանի հայոց Աբրահամյանին յերկրորդ ազգությունի հրատարակիչ Հակոբ ազա Շահ Հակոբին) Նորատունկյանն է, որ 1880 թվականների սկզբին հիշատակվում է Աբրահամյան Առևտրական ընկերությունի նախագահի հանգամանքով, անգամ էր Ազգային առհասարակությունը վերաքննելու համար Բ. Դռան նշանակած հանձնաժողովին և այլն։ Բոլոր նշաններից պարզվում պատկանում էր պոլսահայ բուրժուազիայի ազգային-քաղաքական ազատագրությունների ունեցող, ամենայն ժողովրդական մասաներից կտրված առևտրական շրջանի շրջանին (Համայոց Ազաքին, 1863, № 15—16. էջ. 231, Որմանյան, «Ազգապատում», III, էջ. 4021 և 4051, «Փորձ», 1877, IV, էջ. 193 և 195, Քեոսեվ, «Ճաքեցուցցո», Գ. գործ, էջ. 223.

** «Մուրճ», 1905, № 6, էջ. 40 և հետ։ Աբշ. Զոպանյանի հոդվածը Պեշիկթաշլյանի մասին։

նում էր՝ «Համազգայց»-ը կանխում էր Կ. Պոլսի Բարեգործական-ներին։ Պետիկիաշյանը գործում մասնակցում էր ուներ նաև Բարեգործականում, վարում էր ժամանակ կառավարում էր նուիրեկի ընկերությանն ատենապետի պես*։ Անկասկած պետք էր կասկածում նաև 1860 թ. Կ. Պոլսում կազմակերպված «Անձնվեր» ընկերության մէջ, որը նշանակում էր գործունեության ծավալից հատկապես Զեյթունի ապստամբության ժամանակ**։ Ինչպէս Պետիկիաշյանը Գր. Ոսկանին հետ մեկտեղ գործում ամանդատիսությունն էր ցուցից ստիպել պետական Պոլիս ուղարկվող նեղկատարուցիչներին իր այլևայլ խորհուրդներով և, ինչպես հայտնի չէ, արձագանքից ապստամբության նաև ազգայնական գնահատի հնչյուններով։

Սակայն այս ամենից ավելի կարևոր են գրագրության գոհունակ-ները ընդհանուր-քաղաքական գործունեության։ Ակնհայտ դնդում էր հայկական շարժումը չի պարփակվում հայ ազգային նեղ շրջանակների մէջ, այլ շոշափվում և անմիջական կոմկատի և Քյուրքիայի ազգային-ազատագրական շարժումների հետ։ Համանշական է, որ 1867 թ. կաթոլիկական ընտրության ժամանակ Նորատունկյանը պատգամավոր ընտրվելով բացահայտ գիմադրական դիրք գրավեց Թուլատանի դեմ***։ Արանից գոհ հնազանդական է նաև, հարաբերությունները այն գիծը ուներ փորձում էին մշակել Նորատունկյանը, Արվամյանը և նրանց համախոհները հայրենական հարաբերությունները բնագավառում։ 1860 թվին Մկրտիչ Տիգրանյանը կազմակերպում է Կ. Պոլսում «Բարեկործության Արևելյան» անունով մի ընկերություն, որին նախագահում էր Մ. Մամճյանը՝ գործակից ունենալով «Մեզվի» խմբագիր Հարությունյան Արվամյանին։ Հաջորդ տարում Տիգրանյանը հրատարակում է գրքերի և գրական հայերի համար կազմված հայատառ այբուբենարան «Աբիթիկենձիից քաղցրանքի վև արտաննեին»։ Այս ձեռնարկի մէջ հնդիկական մացնում էր բառարան, քնարանություն, հայոց պատմություն և այլն։ Ավելի ուշ՝ 1866 թվին լույս է տեսնում նույն հնդիկական գրքական ընկերության՝ «Լատին բուսաստան. Գրքայն բառին վերնագրով։ Հնդիկական առաջնորդում էր այն համոզմունքը, թե գրական հարաստանության վերջ պիտի տա գրքերի մէջ ծավալվելիք լուսավորական պրոպագանդը։ Տարբեր անց Գաբրիելյան Արվամճյանին ուղղած մի նամակում Նորատունկյանը նա արձագրում էր այն միտքը, թե պետք է ուղիներ

---

* «Մեղու», 1860, № 119.

** «Փորձ», 1877, գիրք 4, էջ. 187 և 193.

*** Ս. Թեք. Մուրադյան, «Ինչպես խոսք Թուլատանի հայոց կրոնական և կրթական վիճակի վրա». Կ. Պոլիս, 1868, էջ. 26.

մշակել ծանոթանալու քրդերին, մերձենալու նրանց։ Ինքը ճանաչում է Ալաշկերտի ու Բասենի քրդերին և կարծում է, որ քրդերը ավելի ընտրում են քյուրքերին, քան հայերին։ «Ինչ որ ալ լինի, այն համոզումը ունիմ, — գրում է Նորատունկյանը, — որ լավ քաղաքականությունն (արած. Ե. Հ.) չնմանը ըլլար անդադար քրդաց դեմ գանգատելով և գմեզ շարունակ անանց հարստրելիքներն հնուս պահելով։ Քրդերը մարմին մը կկազմեն ցնծով ու զնդով, հայբս ալ ազգով ու լեյսով, պետք է որ իրարու բազխելն առաջ խնամատարենք այն ազգանները, որ կարելի չե գազել նոցա հաղորդակցություններն ու միաբանություններն. յեվրոպական իրավագիտությունը կպատվե նախ զնոք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսավորյալը*։ Վճռական նշանակություն ունի տակայն մի այլ հանգամանք։ Ինչպես Քազվորյանի, նույնպես և Նորատունկյանի քաղաքական պայքարի գլխավոր ուշադրությունը ուղղված եր վոչ թե Քյուրքիայի, այլ ցարական Ռուսաստանի դեմ։ Ներկու գնպքում ել հայ ազգային շարժման գաղափարախոսները գլխավոր հակառակորդի դեմ պայն են փնտռում Գարիզի և Լոնդոնի եմիգրանտական խմբակներին հետ, փորձելով նրանց միջոցով լուծել իրենց հուզող հարցերը։

IV

ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄԸ ԱՁԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՆՉԵՐՈՒՄ

Վերը նկարագրեցինք Նալբանդյանի ձերբակալության հանգամանքները, մատնանշեցինք վոստիկանական և դատական արգյունների ձեռքն ընկած մի շարք նամակներ և ծածկագրեր, նկարները, քերթվեր, գրքեր, պայքուցիկ նյութեր պատրաստելու ռեցեպտներ և այլն, վորոնք կասկածելի եյին դարձնում Նալբանդյանի անձնավորության, հիշատակեցինք, վերջապես, այս ամենին հարակցվող կողմնակի մի շարք փաստեր ու դեպքեր, վորոնք, քնկուզ և Նալբանդյանին հետապնդող վոստիկաններին ու նրա գործը քննող անհատական հանձնաժողովին անհայտ, այնուամենայնիվ լուսո են սփռում նրա գործի վրա և զուգադիպում, կարծես, նրա վրա բարդվող մեղադրանքի գլխավոր կետերին։ Այս կապակցությամբ հետաքրքրական են, անշուշտ, գատաքննության Համանման, Նալբանդյանի գրավաճ գիրքը, այն բացատրությունները, վոր տվեց նա քննիչ հանձնաժողովին մեղադրական առաձին կետերի վերաբերմամբ և վերջին հաշվով մեղադրության գլխավոր կետի՝ էմոնգոնի պրոպագանդիստներից հետ իր ունեցած ք-

* «Ծիլիան հայոց պատմության», XIII, էջ. 346.

պարկեշտ կապի վերաբերմամբ։ Ինքը Նալբանդյանը հարցաքննության ժամանակ ժխտում էր բացարձակորեն իրեն դեմ ուղղած այդ մեղադրանքը, կամ ասել կամ հետ մղում էր մեղադրյալները ապացուցող փաստաթղթերը։ Ձեր հերքում էր ծանոթաբյուրեղ հարցապատասխանների հետ, սակայն ասելու էր այդ ամենին դիպվածական հանգիպումների բնույթ։ Ձեր ժխտում, որ առանձնատ և չունել պարտավորություն՝ Սերբիից Տմկերի նամակը փոխադրելու բանտարկյալին կնոջը, սակայն կամենում էր հավատացնել, որ չի ունեցել բանտարկյալից քաղաքական գործեր հանձնարարություն։ Նալբանդյանը պնդում էր, թե համոզված չի չունեցել հարցապատասխանների ժամանակ, քաղաքական գրություն չի ունեցել կերպով մեջ անձնական նրանց և մեջ էլ նրանց հանձնարարած գործեր մեկի հետ, անմանրամասն և առհասարակ նրանց քաղաքական գործունեության մասին և այլն։ Ակնհայտ, որ համոզված էր, թե իր վկայությունը չի կարող հակադրվել շեշտակի գործ՝ Նալբանդյանը ասելու էր՝ չեմ անուն, չեմ ճանաչում, չեմ խնդրում, չեմ հիշում միանգամայն պատասխաններ։ Դատարանը գործում էր իր դեմ բերված փաստերը չեզոքացնող հանգամանքներ գործերում։ Այսպես՝ բանտարկյալների նամակները ժամկագրերը հակադրում էին Նալբանդյանին հայտարարելու թե՝ քանի բանտարկյալները ցանկություն և ունեցել քաղաքական գործակից գործ ունենալ իրեն։ Բայց հերքում է, գոր ինքը գոչնչով ոչ մի գիր կարծելու, թե բանտարկյալը պատրաստ չի եղել իր այդ ցանկությունի մեջ։

Բոլոր հանձնաժողովի գրամագրությունները ունկ կեցած նամակները ու մյուս գրությունները, ընդհանուր առմամբ, անշուշտ, համոզիչ չէին գործում Նալբանդյանի ինքնապաշտպանության ընդհանուր ոգին։ Սակայն այս չի խանգարում մեզ արձանագրելու, որ առանձին կետերի դեմ առարկելիս՝ Նալբանդյանը հայտ բերեց քաղաքական մարդասիրի տեսությունը, կամք ու առանձնատկությունը նրա պատասխանների մեջ կերևան և գալիս արդարանալու կարողությունը, արտահայտությունը և հնարավորությունը՝ արդարացնելով կարծես բանտարկյալների այդ միտքը թե, «Ազգային իրավական հայ մարդ, շատ խորամանկ լինի և, կերը հարկավոր է լինում այդպես ներա տված ցուցմունքների բնագրի վրա պատասխանների ազատ գանազանություններից և նկատողություններից դժվար չի նկատել, որ պայծառամիտ անհատները անոգ խարխափում էին գործի շուրջը, որի վրա մեղադրվողը մշուշ էր ցանել վարպետորեն։ Բարեկամ պատասխանատուները չվերցնելով իր վրա «Ազնգանի պրոպագանդիստների ասածների կամ արածների վերաբերմամբ, նալ-

բանդյանը չարենց ամուսնանալուն վրան հայտարարություն, վոր հնար լիներ ազատվելու ի՛ջնաս ապրուստամիջոցներից ու նրանց պաշտպանած գործի նկատմամբ, ի դեպ, վոր ինքնապաշտպանության նպատակն այս յեղանակն էլ գործադրում նաև Նալբանդյանի հետ մեկտեղ մեղադրվող Ներսիսյանցին և Սերոբ-Սոլովևիչը*։

Նալբանդյանը ազատագրվում էր անշուշտ, այն փաստը, վոր Բակունինին գրած նամակների մեջ կենսագրական տեղ էր բռնում նրա կնոջ փոխադրության խնդիրը։ Այդ խնդիրն էր, իհարկե, այն առանցքը, վորի շուրջը պտույտ էին գալիս բարեկամական հարցաստար այն արտահայտությունները, վոր շռայլում էր Բակունինը Նալբանդյանի հասցեին։ Քե ինչ խոշոր տեղ էր բռնում կնոջ խնդիրը Բակունինին այդ ժամանակվա ապրումների մեջ՝ վկայում են ի դեպ նաև այն նամակները, վոր հրատարակից վերջերս Կոբնիկովը**։ Այդ նամակները լիակատար չափով արդարացնում են այն կարծիքը, վոր հայտնել է Բակունինի ընկերային խանդի մասին Մարքսը, 1863 թ. սեպտեմբերի 12-ին, Ենգելսին գրած նամակում։

Նալբանդյանը համոզված էր նաև քե ինչ հանձնառության ձևերին չկա վորևե նյութ, վորով կարելի լիներ ապացուցել ա ր դ յ ո ք ի նրա քաղաքական կապը էմիգրանտ պրոպագանդիստների հետ։ Արտասահմանից վերադառնալուց հետո նա, քաղ յեղեռւյթին, գեռ ժամանակ կամ առիթ չէր ունեցել վորևե գրություն ուղարկելու էմիգրանտներին կամ, համենայն դեպս, չէր գրել վորևե բան, վոր մատնել կարողանար իրեն վորևե առնչություն նրա և էմիգրանտների միջև։

Ապացույցն պետք է համարել, ի հարկե, Նալբանդյանի այն հավատիացումը, քե ծանոթությունը էմիգրանտների հետ միանգամայն պատահական բնույթ էր կրել։ Ջամուռճյանի հետ վարած պոլեմիկայից պարզվում է, վոր 1860—61 թվականներին Նալբանդյանը մեղադրվում էր հայ արևելագետներից վորպես էսպիալիստ, կարմիր հատարակապետական, ծ. ծ. Ռուսաստի գրությունն ընդունող և այլն և այլն։ Ենվ արդեն ինքն իսկ Նալբանդյանը չէր քաղցնում արևելագետներից քե գիտե հարգել էջնշված մարդկությանն անմահ բարեկամքը, վորոնց թվում նաև Ռուենը, Պրուդոնը, Ֆուրիյեն և այլն***։

---

* Հմմ. „Былое", 1922, № 18, стр. 49 и сл. и Лемке, там же, стр. 105 и сл., 143 и сл.

** Հմմ. „Былое", 1925, № 3 (31), стр. 34 и сл.

*** «Վերկնր», II, 272 և հետ.

Քանի որքան կարևոր տեղ էր հատկացնում Նեչաևյանը «Ընկնված մարդկությունը» բանկաների շրջանում ելևէջների պրոպագանդիստական ակտիվին 1859—1861 թվականներին — դժվար է որոշել։ Պարզ է, սակայն, որ „Колоколъ"-ի արձագանք էր հնչում, որ 1859 թ. սկզբներին նկատվում էր նրան Ցվերոպայում հայկական պատմական մասնակցության մերժում։ Հետաքրքիր է Գերցենի կնոջ — Տուչկովա-Ոգարյովայի այն վկայությունը, թե Նեչաևյանը հետ ծանոթանալուց առաջ իրենք լսել էին արդեն նրա մասին նրա ընկեր Ս-ի (Սոմերսալովի. Ա. Հ.) միջոցով, և որ Նեչաևյանը հատուկ ցանկություն էր ունեցել ծանոթանալու „Колоколъ"-ի խմբագրի հետ, որի մասին պիտի նախապես Ցախտանգությունն և Տուչկովա-Ոգարյովայի այն վկայությունը, թե հետ Գերցենի հետ ծանոթանալու համար էր Բուտաշևիչ Լոնդոն ուղևորվել Նեչաևյանը։ Նեչաևյանը յոթել էր Լոնդոնում 1859 թվին և դրանից հետո նաև յերկու անգամ 1861 թվի ընթացքում, բայց միայն 1862 թվին և, որ տեղի ունեցավ նրա անձնական ծանոթությունը Գերցենի և նրա շրջանի հետ։ Ինչը Տուչկովա-Ոգարյովան ևս Բակունինի Լոնդոնում գտնված ժամանակի հետ և կապում Նեչաևյանի և Գերցենի ծանոթությունը։ Հայտնի յե, որ Բակունինը Սիբիրից փախչելով Լոնդոն հասավ 1861 թ. դեկտեմբերի 27-ին (նոր ոճ.)։ Նեչաևյանի ծպտուններից յերևում էր, որ, ինչը Հեգելատանից վերադառնալով, հաջորդ տարվա հունվարի 9-ին մտավ Լոնդոն և, կարճատև ընդհատումով, գտնվում էր այդ քաղաքում մինչև նույն տարվա ապրիլի կեսերը։ Ամա հենց 1862 թ. հունվար-ապրիլ այդ ամիսներին և, որ կարող էին տեղի ունենալ նաև Նեչաևյանի և պրոպագանդիստների հանդիպումները։ Վերոհիշյալ Բակունինի 1862 թ. փետրվարի 15-ին յուր տեսած „Русским, польским и всем славянским друзьям" կոչը՝ նկատելիորեն, որ այդ կոչի պրոեկտի շրջանում Բակունինը քաղաքական իր ծրագրերների մեջ գեռ տեղ չի տալիս հայերին։ Հակառակը տեղի ունի նրա նույն տարվա ապրիլի 13-ին և մայիսի 10-ին տարագրած պրոեկտների մեջ։ Այս հանգամանքը պիտի բացատրել նրանով, որ Նեչաևյանի հանդիպումները պրոպագանդիստների հետ տեղի ունեցան Նեչաևյանի վերջին անգամ Լոնդոն ժամանելուց հետո՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին։ Նշանակում է՝ չեր սխալվում Տուչկովա-Ոգարյովան, երբ մոտ յերկու ամիս էր հաշվում անմիջական այդ ծանոթության ժամանակամիջոցը։

---

* „H. A. Tuckova-Ogareva", соч., стр. 313

Արանով, ի դեպ, հերքվում է նաև ժանրակչիո մի յննքագրությունը, որ, ըստ յերևույթին, առանց բավարար հիմքի արել է մեզ Լեմկինն՝ Պարբյովի „Что нужно народу" նշանավոր հոդվածի գրությանն մեջ Նալբանդյանի ունեցած մասնակցության մասին։ Այդ հոդվածը, որ գաղափարական առումով դարձավ 1862—63 թվականների դյուրքյուն ունեցած „Земля и Воля" հեղափոխական կազմակերպության համար, Լեմկինի յննքագրությամբ պետք է որ գրված լիներ („не без советов и указаний") ն. Ս. Սերնո-Սոլովևիչի, Ն. Ն. Արբուչևի, Ա. Ա. Սլեպցովի, Մ. Նալբանդյանի և ուրիշների խորհրդով ու ցուցմունքներով*։ Լեմկինի գրությունն ձեռնհարգած այդ կարծիքն է, ըստ յերևույթին, որ առիթ է տվել վաճառց վերը հիշված գործիչների անմիջական մասնակից դարձնելու հոդվածը կազմող Պարբյովին**։ Ինչքան այն է ակնհայտ, որ Պարբյովի հոդվածը լույս էր տեսել „Колокол"-ի 1861 թ. հունիսի 1-ի համարում, այնքան Նալբանդյանի Հնդկաստան յեղած ժամանակ և գրվել և առհասարակ Նալբանդյանի՝ Ռեբցինի շրջանը մուտք գործելուց առաջ։ Քանի դեռ չկան Նալբանդյանի և Հերցենի պրոպագանդիստների ժանրքագրության ժամանակը ճշտող այլ տվյալներ՝ պետք է անհրաժեշտ համարենք Լեմկինի և նրան ընդգրկնակների վերը նշած յննքագրությունը։ Մինչդեռ ձեռնհաս հիմք չկա վոչ միայն „Земля и Воля" կազմակերպության հիմնադիրներից մեկը համարելու Նալբանդյանին, այլև նույնիսկ ձեռնհաս համարելու նրան այդ կազմակերպության հետ։ Այլ բան է, որ 1862 թ. Նալբանդյանը կապվեց կազմակերպության Լոնդոնի հիմնադիրների հետ և գուցե քիչ նաև ժամանակություն եր խոստացել նրանց՝ „Земля и Воля"-ի կատարելիք քաղաքական և կազմակերպչական աշխատանքների ուղղությամբ։

Նկատելիք արդեն, որ անհատական հանձնաժողովը հետաքրքրություն չուներ ուղղակի տվյալներով հիմնավորելու Նալբանդյանի մեղադրականը, մի բան, որ դյուրացնում եր դրա լսած վերջինիս ինքնախոստովանությունը։ Հանձնաժողովը չկարողացավ պատգործել իր տրամադրության տակ գտնված ամենատարժեքավոր էրեկեն ապացույցն անգամ — «Ներկրագրությունը, որ լույս եր տեսել Փարիզում, ըստ յերևույթին 1862 թ. մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում, և վորից մի քանի օրինակ ուղարկել եր Նալբանդյանի համար Բակունինը։ Բակունինի նա-

* А. И. Герцен. „Полн. соб. соч." под ред. Лемке. XI, стр. 136.

** „Историко-революцион. хрестоматия", М. 1923, I, стр. 42 и „Революционное движение 1860-х годов", М. 1932, стр. 45.

մանկանում «Վերկրազրծությունը» ժամկազրված եր «Խոհարարական գիրքը» ընտրում։ Պետիչ հանձնաժողովը պարզել եր, որ գրքի վերնագիրը չի համապատասխանում պարմանական այդ նշումին։ Բայց չգիտեր ամենակարևորը, այն, որ Նալրանդյանը ինքն եր հենց գրքի վրա նշված Սիմեոն Մանիկյանը։ Նալրանդյանին ուղված նամակներից մեկում Բակունինը գրում եր «Վերկրազրծությանը մասին քե „брошюры ваши я получил только на днях“ և այլն։ Հանձնաժողովը ուշադրություն չդարձնեց մեր ընդգծած բառի վրա կամ այնպես եր հասկացել այդ խոսքերը, որ մեզազրվողը բրոշյուրի ստացողն է, բայց մոչ նրա հեղինակը։

Նալրանդյանի և Հանդոնի պրոպագանդիստական աշխատությունը պարզարանելու համար այստր իսկ չկա բավական տեղեկություն մեկ այլ աղբյուր, քան «Վերկրազրծությունը»։ Նալրանդյանի այդ գործն է հիմնականում, մրտեղ արտահայտված և լիակատար չափով նրա վերաբերմունքը գեպի քազարական այն ծրագրերները, մրոնք «Վերկրազրծությունը» գրելու պահին պրոպագանդում եյին մի կողմից Հանդոնի պրոպագանդիստների, մյուս կողմից՝ հեղինակի քյուբրոնոյ բարեկամների։

Տեսանք արդեն, որ քյուբրոնոյ բարեկամները հետում եր հիմնական մի խնդիրը — ազգին գիրքը յեվրոպական կազիտալիզմի դիմաց։ Նույն այդ խնդիրն է, որ հետում եր հիմնականում նաև «Վերկրազրծությանը հեղինակին։

Կապիտալիստական կարգերի իր քննազատության մեջ Նալրանդյանի գլխավոր հարվածը հասնում եր մոչ թե բուրժուազիային, այլ նրա վրա ծանրացող ֆեոդալական հարաբերություններին՝ մասնավոր հողատիրություններ։ Կապիտալիզմից առաջացող չարիքը նրա համար մրատր չեն, այլ հետևանք այն գրության, որ հողը «հասարակ ժողովրդի սեփականություն չեն»*։ «Վաճառականությունը և արվեստը անհրաժեշտ են և մեծապես պատճառ ազգի հարստության, բարեկեցության և յերջանկության, յերբ ազգի փոքրագույն մասը պարապում է նորանով, յերբ մեծագույն մասը ամուր նստած է հողի վերա և գործում է նորանո»**։ Հողը մասնավորի սեփականություն չպիտի լինի՝ այլ քաղաքացին և գյուղացին համայնքի սեփականություն։ Գյուղի և քաղաքի յերաքանչյուր բնակիչ հավասար չափով իրավունք պիտի ունենա ընդունելու և գործելու համայնական սեփականության կազմակ իր հողաբաժինը։ Եվրի քաղաքի և գյուղի միության բնակիչ, վաճառականությամբ կամ այլ գործով զբաղված լինելով,

* Տես. «Վերկրազրծությունը», յեր. 13 և հետ. և 47.

** Ն. տ. յեր. 21.

անկարող և անձամբ կամ վարձու բանվորների ձեռքով պրպտվել հողամշակությամբ, նրան իրավունք պիտի տրվի կապալով տալու իր հողատարածինը։ Արգելված և միայն հողավճառքը, քանի վոր դա բացատում է համայնական հողատիրության սկզբունքին և քանի վոր այդ սկզբունքի կիրառումից և հնձից, վոր կոչված է վերացնելու ազքատության և քշվառության սկզբնապատճառը, չունենալ ճանապարհ հարթելով իսկական ազատության, հավասարության և կեղբայրության առաջ։ Իննապատճառով ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության լոզունգները՝ նավրանդյանը հարց էր տալիս. «Ազատ եմ կես, միմիայն որքանով, քաղաքականապես ազատ կոչվելով, ազատ եմ կես, քանի վոր նյութական կարոտությունը ստիպում է ինձ, կամա-ակամա, մի ուրիշին ստրկանալ, ուրիշին ծառայել և այդ ծառայությամբ հաց ճարել իմ ընտանիքի համար։ Ազատ եմ կես, կքի ասը ունիմ, վորին կքի իմ ազատությունը հայտնեմ բացատրականապես, պիտի գրկեմ ապրուստից և ինձ և իմ ընտանիքս, ծառա լինելուց զատարկով, և այս բոլորից հետո ազատ եմ կես... կերևակայություն մնջ, քե ազի մնջ*։ Նավրանդյանը քննադատած էր նաև բուրժուազիայի հասատատած հավասարության նկատմամբ, զրանի վոր հավասարությունը, իրրև լոկ խոսք, հնչում է միայն ազի մնջ և զրանի վոր իրական անհավասարության հետևանքը շինում է ինձ ազատ-ստրուկ**։ Համայնական հողատիրությունն և միայն, վոր կարող է կերաշխիք դառնալ մարդու իրական ազատության։ «Ամեն ոուբ ինձ զո հոգից, այն ժամանակ կես չեմ աշխատելու բոնի. կես կզգամ ինձ ազատ, մնր իրավունքները կհավասարվեն և ճշմարիտ կեղբայրությունը կերևան կհլնեն***։

Միանգամայն բուրժուական, նավրանդիկական ուտոպիա կեր այս, վոր մատնում էր նավրանդյանի ստրատիը մասսաների պրոլետարացման պրոցեսի հանդեպ։ «Ինչն աշխարհում, ուր հասարակ մոդովուրդը հող չունի, ուր չեն կարող կերկրագործությամբ ապրիլ, նա կենտրոնանում է քաղաքներում և մայրաքաղաքներում, և այս կենտրոնացությունն չափով սաստկանում է քանդակությունը, ուրնին և ազքատությունը»****։ Պրոլետարիատի ծավալումը, նրա անդուլ կենտրոնացումը ապագիտով ազքատության, չքավորության աճման ազբյուր և միայն։ Պրոլետարիատը իրրև տասկալի փոքրբուրժուներով ծնվող սոցիալիզմի նախապայման, իրրև

* «Ձերկրագործությունն», էջ. 25.
** Ն. տ. էջ. 26.
*** Ն. տ.
**** Ն. տ. էջ. 80.

կապիտալիստական հասարակարգի առաջատար ուժ, իրրև սոցիալիստական հեղափոխության պրոլետարիատը — գիտական սոցիալիզմի արժարժած այս դրույթներին նայրանդյանն անհպարտ եր ձեռնել միանգամայն կապիտալիզմի առաջադրած քաղաքական կանոնակարգի վերաբերմամբ նայրանդյանի մասին ևս կարելի չե կրկնել այն, ինչ ասել է Մարքսը Պրուդոնի մասին. «Փոխանակ նշմարելու քաղաքականությանը, կործանարար այն կողմը, որ գիտի ստորացնի հին հասարակությունը, նա փոխ է առնում սոցիալիստներից՝ քաղաքական մեջ միայն քաղաքականության նշմարելու պատրանքը»*։ Հասկանալի չե, որ սոցիալիստական իր հնաոճ նկարներով հանդերձ, նայրանդյանը անկարող եր փաստորեն մարդ-բուրժուական-դեմոկրատական ոլորտներից հեռանալ անցնելու. «Մեր քարոզչության նպատակը և մեր աշխատության խորհուրդը այն և միայն, — գրում եր նայրանդյանը, — որ ազգը մտածի յուր ապագան և ապագան յուր անձը ստրատեգներ հանդուգն քաղաքականությունից, որ չկին վոչ ապագ, վազը, գիտի քաղաքական քոլոր քայլերու մեջ»**։

Նայրանդյանը նկարագրում է գնալի Պոլիս և Ծամամիրձ այլ քաղաքներ պանդխտող հայ աշխատավոր մասսաների և մանր վաճառականների վիճակը։ Նա նկարագրում է հարստահարության և քայքայման այն պրոցեսը, որ առաջնորդում է հասարակական այդ շերտերին գնալի ապլանեում է մանր Ամենից շատ նրան զբաղեցնում է մանր վաճառականության հարցը, որ հավատարմորեն առաջնում եր իր շուկայի անհատատեր, հարափոփոխ պայմանների և իր չկրկնի անառնական-քաղաքական անկիմի շնորհիվ։ Այս դրույթներից նայրանդյանը այլ փրկում չի տեսնում գործարհայ մասսաների համար, քան վերադարձ գնալի չկրկնարդյունաբերության։ «Ազգը, լավ ու վատ փորձից մինչև այժմ վաճառականության, նա փորձից և վարձկանության և մշակության. ազգանից հետևցավ նորա կյանքի ավերածքը, որին տակ ազգը ճնշվում է մինչև հիմնական և խնայցի հնարը փրկության, ուրիշ բան չի կարող լինել, չկին վոչ գաղնալ յուր նախկին կացության։ Հազը և չկրկնարդյունաբերությունը կարող և նորան փրկել»***։ Ամենի ճիշտ՝ ազգի մեծագույն մասը չկրկնարդի լինի, իսկ փոքրագույնը չկրկնարդի դուրս բերած արդյունքը մշակող և վաճառող, որ գաղա-

---

* Հմմ. Mega, VI, p. 191 sqq. К. Маркс и Фр. Энгельс, „Сочинения", V, стр. 377 и сл.

** «Չկրկնարդյունաբերություն», էջ. 103 և հետ.

*** Ն. ա. էջ. 61.

կշիռը պահվի և տպագրությունը տարտղին դնաց*. կամ ավելի կանկրետ. ենչն ժողովուրդը, վոր դուրս չի կկիղ յուր պատմական աշխարհից, քոչ և չշարժի, մնաք ընդգեմ ենք գաղթականության և գաղթականությունը չե մնր քարոզածը. իսկ այն մասը, վոր դուրս և յուր աշխարհից, ասել և քե դանվում և գաղթականության և պանդխտության մեջ, նորան հրամիրում ենք վերադառնալ, մանավանդ Փոքր Ասիա, վոր ավելի հրապուրիչ և ծովկերյա գրություամբ**,

Հետաքրքրական և, վոր Պոլսի Բարեգործականի պես նպատակներ ևս իր հայացքը չեր ուղղում դեպի հայերի ազատական աշխարհը, հայկական բարձրավանդակը, այլ՝ դեպի Փոքր Ասիա, դեպի ծովկերյա Կիլիկիա։ Հայկական հարցի լուծումը նպատակները չեր փնտռում ազգի խորտակված ազատական իրավունքի վերականգնման, այլ բացատապես տնտեսական հնգափոխությանց մեջ, վորի համար անհրաժեշտ չեր գտնում ազատական աշխարհի վերանվաճումը, հայերի տապալին հավաքումը... պատմական հայրենիքում։

Վերջ գաղթականության, վերադարձ դեպի գյուղ — ահա համապարսմանը, ահա նպատակներ ստացած տնտեսական հնգափոխությանը. ենչինչն ազգը չկոտրե այս ուղղությունը, մինչև վոր նա չկատարե մի տնտեսական հնգափոխություն, յուր մինչև այսոր բռնած ընթացքի մեջ. և մինչև չդիմե դեպի բնության գոգը, հատաջափոխությունը անկարելի չե***,

Դարեդ և քիվել, քե ռուսահայական այս քարոզչությամբ նպատակներ տնտեսական հնգափոխությունը հայտնվում և վորպես տնտեսական մի հետաշարժություն, վորով ձգտում եր վերականգնել գյուղի վաղնջական, նատուրալ-տնտեսական հարաբերությունները։ Բայց այդպես չեր նպատակների քարոզած վերադարձությունը նատուրալ տնտեսություն չե, այլ տնտեսություն, վոր հիմնված և վաճառականական ապրանքափոխանակության վրա։ Հայ վաճառականությունը պիտի դառնա ազգային վաճառականություն, վորչափ հիմնվելու ե ազատական վերադարձության արդյունքների վաճառահանման վրա, վորչափ նա հիմնականում մինչեռզ պիտի լինի ներհայց ընդհանրության և Ծովրապիս մեջ***, վաճառականը, փոխանակ Ծովրապյան ձեռնարկը գնելու և փոխանակ պատահարների ձեռքում խաղալիք

---

* «Ծովրկրագործություն», յեր. 62.

** Ն. ա.

*** Ն. ա. յեր. 77.

**** Ն. ա. յեր. 64.

զառնալու, կարող և ամենայն վատահուքյամբ հուսի նշուքներ առնուլ հայ եկեղեցոյ մէջ, ապրանք ապատրել նորան, մանր-մունր գուսանները տալ հատոյցուց այս կամ այն շինականին և հանձից հետո, ապրանք առանալ փոխարէնը*։ Նալբանդյանն առաջարկուած և հիմնել նաև վաճառականական ընկերուքյուններ, որոնք պիտի պատրաստեն եկեղեցական քնկերուքյամբ ու եկեղեցական բնդերի միջոցով։ Փոխանակ ամշակ գառնալու յեվրոպացոց՝ հայ վաճառականները այդ ընկերուքյուններուն միջոցով պիտի գառնան Հայաստանի գյուղացիական ապրանքներուն վաճառականները**։ Եթե միայն հուսի բնդերները չեն, որ կարող են գրավել հայ վաճառականի գործունեուքյունը. այդ բնդերի միջոցներ մի չեն հանգիստ, մի բնականն առաջարկ այն ժրաքանն և գործունեյա մարդերի համար, որ առուգտան կամին պատրաստել վաճառականուքյան նուէրն այն գործարանքը, նուէրն այն մեքենաները, որ կարող են ներգործել Եվրոպայի մէջ, ծանր պայմաններուն տակ, կարող են ներգործել և Ասիա մէջ, ուր կյանքի պիտուքյունը, պարզուքյունը և այլ բնական հանգամանքները ամենի գյուղուքյուն կարող են առ այսպիսի ձեռնարկուքյանց**։ Նալբանդյանը նշուած և վաղ միայն յեվրոպի բնդհանուր տնտեսական նախապայմանները, այլև մատնանշուած գրա բնական պայմանները, ամենից առաջ ազատ ժուխք այն ուժը, որ արտադրուած և առաքուելն Ասիան ճնշած մեքենայքը, որ Եվրոպայի մէջ ներգործուած են կրակի ու շոգու գրուքյամբ, Ասիա պարզուքյան մէջ կարծ են ներգործել ստրկերից կատարեալ վաղած ջրերով, որոնց համար հարկաւոր չէ վառնել այն գրամը, ինչ որ յեվրոպացին վառնուած և ածուխի և փայտի համար։ Եթե այն ապրանքը, որոնի հուսի նշուքը, շատ անգամ Ասիայից յեվրոպա և արտրատավելով այնտանե հառնուած և գարձյալ Ասիա, անցնելով մի քանի ձեռքերից, նուէրը, ավելի արժան, և նուէր վարակուքյամբ, կարող և պատրաստիլ Ասիա մէջ»****,

Նալբանդյանը գծուած ևր անառնական հնգատեսուքյան այս ծրագիրը առաջնորդ ունենալով անմիջապես քյուբքահայ գաղութների համար անփակառատրուքյան, մանր-բուրժուազիայի և ամենից առաջ — մանր վաճառականուքյան շահը։ Ներա նպատակն ևր ազատագրել քյուբքահայ գաղութները մանր-բուրժուազիան յեվրոպականն և հայ խոշոր բուրժուազիայի գնդից շա-

---

* «Եվրոպացոց», եր. 66.

** Հմմ. եր. 69.

*** Ն. տ. եր. 72.

**** Ն. տ.

նուքյունից՝ առաջնորդ պարձնելով երան հայ գյուղացիական մասսաների շահերին, ամանոր վաճառականը,— գրում է նալբանդյանը,— յուր ընթացքի մեջ, կարող և մեծ վաճառականին, զանազան միջնորդական տուների, գործարանների և ի վերջո գրամագլխի տեր մարդոց, խակ այն որից, յորոց նա քաղց ստանայ և գնեքը գարձուց գնողի բնութեան հյուրընկալ գիրկը, հարաբերութեունքը փոխվում են, և՛ միջնորդը, և՛ մեծ վաճառականը, և՛ գործարանը, և՛ մյուսը, և՛ մյուսը, կարող կլինին ստրանել մեզ կանգնել ստրա ձեռքը...»*: Կանգնած լինելով քաղաքային և գյուղական մանր անտեսատերերի շահերի զոհման անսակնկալ վրա՝ «Ներկրատարծութեան հնդինակը չի ծանրանում հատկապես գյուղացիութեան վրա։ Ընկավարող գիրը նալբանդյանը վերագահում էր քաղաքին և վոչ գյուղին, քաղաքային մանր-բուրժուազիային, բայց վոչ գյուղական մանր արտադրողներին։ Գյուղի մեջ խակ նա չէր մոռանում քաղաքային մանր-բուրժուազիայի շահը։ Քարոզելով հողի համայնացում՝ նա չի հատկացնում համայնացրած հողը բացառապես աշխատավոր գյուղացուն։ Հողը պիտի լինի քաղաքային և գյուղական համայնքի անփոխանութեան։ վոչ միայն գյուղի, այլև քաղաքի բնակիչը պիտի ունենա հողազատազործման իրավունք։ Քաղքենին, անգամ չքեղ բացառապես վաճառականութեամբ կամ արհեստագործութեամբ և զրաղված նա, չի զրկվում հողազատմնից. նրան վերագահվում է հողազատմինը կապալով տալու իրավունքը։ Նալբանդյանը փաստորեն վոչ միայն չի հրաժարվում կապիտալիստական անտանութեան սկզբունքներից, այլև գյուղաշխատող մեծնելով հողային կապալի սիստեմը, ճանապարհ է հարթում գյուղի կապիտալիստացման առաջ։ Առաջնելով Արևմուտքի ժեռուծ ճանապարհից «Ներկրատարծութեունքը վորպես ուղիղ ճանապարհ հանձնարարող հնդինակը փորձում էր միայն գնել կապիտալիզմի զարգացումը այնպիսի շրջանակների մեջ, վոր հնար լինի ապահովելու նաև գյուղի և քաղաքի մանր անտեսութեան, մանր անփոխանատիրութեան, մանր բուրժուազիայի արդյունական դոգումը կապիտալիզմի հետ։ Միւս կողմից՝ կապելով քաղաքացիներին յերկրագործութեան հետ նալբանդյանը չէր գնում ամենասական հեղափոխութեունքը բացառապես գյուղատնտեսական մանր արտադրութեան շրջանակների մեջ, այլ գուռ էր բացում գնալ գյուղատնտեսական կոոպերացիան և մանավանդ գնալ մեքենայական արտադրութեան վրա հիմնված գյուղատնտեսական կոոպերատիվ արդյունաբերութեունը։

* «Ներկրագործութեան», էջ. 77.

Այս յեղափոխությունները և բնության մեջ նպատակային առաջադիմական հեղափոխությունը ծրագրերը համապատասխան յեղափոխությունների կհանգնեք նաև՝ յերբ վերլուծենք ՀԵՆԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ մեջ ամփոփված ԱԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ծրագիրը։

ՀՆԱՆԱԿԱՆ հեղափոխության ծրագիրը բղխում էր անմիջական քյուրջոհայ մտնոր բուրժուազիայի համար հավատարիմ դարձնելու մասնության բայց հնարավոր և ամրացնել մտնոր բուրժուազիայի խախտված դիրքը, հնարավոր և այդ նպատակով ծրագրվող ՀԱՆԱԿԱՆ հեղափոխության առանց ԱԳԱՅԻՆ պայքարի։ Ա. ԱՂԱՅԻՆ պատասխան այդ հարցին ՀԵՆԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ հեղինակը չի տալիս։ Ժամանց հիմք և ամեն այս կարծելու, քե իբր նա չեր էլ ըմբռնել կամ ուզակի մեռում էր քաղաքական իշխանության նվաճելու խնդրի կարևորությունը։ Նալբանդյանին չեր գոհացնում քաղաքական ազատությունը, յերբ բացակայում է ՀԱՆԱԿԱՆ ազատություն։ Բայց այդ դեռ չի նշանակում, քե ձգտելով ՀԱՆԱԿԱՆ ազատության՝ Նալբանդյանը չեր հասկանում քաղաքական ազատության արժեքը։ Նալբանդյանին բանկունինյան անարքիստ համարողները մոռանում են նախ, վոր 1862 թվին ինքը Բակունինը անարքիստ չեր տակավին և ապա անգիտանում այն իրողությունը, վոր ՀԵՆԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ մեջ հեղինակը պարզապես նպատակ չի ունեցել ծանրանալու քյուրջոհայերի քաղաքական ազատագրման խնդրի վրա։ ՀԱՆԱԿԱՆ խնդրի առհասին չի պիտո դուրս գանք այս ՀԱՐՑԻՑ*, — գրում է և ընդգծում նաև Մի այլ տեղ, դրքի սկզբում, Նալբանդյանն ակնարկում է այն մասին, վոր մտադիր է մի այլ անգամ անդրադառնալ ԱԳԱՅԻՆ պայքարին. ՀԵՆԵՐԱՅԻՆԸ ազգ չեն, — գրում է նա, — և անհրաժեշտ չեր, ազգի շահի հետ բնավ վերաբերություն չունի, քանի վոր ՀԱՆՐԱՅԻՆ կազմությունը այնպես է, ինչպես վոր կան այսոր. քե ինչ է անհրաժեշտը, այդ մասին մի ուրիշ ժամանակ**։ Հեղինակը չեր արծարծում քաղաքական խնդիր, վոչ այն պատճառով, վոր չեր գիտակցում ՀԱՆԱԿԱՆ և քաղաքական խնդիրների կապը, այլ պարզապես այն, վոր քաղաքական հարցերի լուսաբանությունը վերապահում էր այլ, ավելի պատեհ առիթներ։ Հավանորեն այդ առիթով պիտի անդրադառնար նաև հայերի քաղաքական կացությանը՝ ցույց տար նրանց ՀԱՆՐԱՅԻՆ-

* ՀԵՆԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, էջ. 32.
** Ն. տ. էջ. 11.

կան կազմությունը փոխելու անհրաժեշտությունը, մատնանշելը տագնաստ ու հալածված հային իր կացությունը բարեփոխելու քաղաքական ուղին։

Մակայն նալբանդյանը վոչ միայն ասելիք ուներ այս հարցում, այլև արտասանել նր արդին իր խոսքը։ ՀՅնչակյանների նիկերը վոգոված են տագնի կնճռահոտով և վորոշողաստ հարուստյանց հավատով։ Նվիրելով իր գործը հայկական յերիտասարդության, հեղինակը հավատացած և, վոր նա, այդ յերիտասարդությունը, պիտի կյանքի կոչի և վերանորոգի ազգությունը, վորի ՀՅնչակյան քշվառ են և վորի ազատությունը և ազգասության—ասել և քաղաքական և անտանական նկուն վիճակը—պահանջում և գիմազրություն և խոստանում մրցանակ*։

ՀՅնչակյանց մեջ նշված այն գաղտը յեղբայրքը, վորոնց ուղղված և գրքի նախաբանը, ստակավաճիկ այն անձինք, վորոնց հասցեագրում և հեղինակը մարտական իր հորդորը ց. Պոլսի ԵՔարենգործականին շուրջը խմբված այն ՀՅուրքահայ բարեկամներուն են հնոց, վորոնց մասին ակնարկում և իր նամակներում Բակունինը։ Գրքի բովանդակությունից խոկ պարզ և, վոր ՀՅնչակյանները գրվել եր Թյուրքիայում տարածվելու համար, խոկ հեղինակի արծարծած հարցերի և ց. Պոլսի ԵՔարենգործականին վերը բերած անտանական ծրագրում շոշափված խնդիրների դուգադիպությունը հիմք և տալիս կարծելու, թե գիրքը գրվել եր ԵՔարենգործականին հետ կապված բարեկամների պատվերով կամ սրանց գործունեյության համար նոր ուղիներ նշելու միտումնավորությամբ, հանգամանք, վոր թույլ չեր կարող տալ նրան հրապարակ գալու բացահայտորեն և արել Թյուրքիայում արծարծվելիք քաղաքական պայքարի հետ կապված հարցեր։ Հեղինակը հարկադրված եր քողարկված, շեղակի ուղիներով անդրադառնալ ՀՅուրքահայերի ազգային-քաղաքական ազատագրման հետաքրքիր։

ՀՅնչակյանց ամբողջ կառուցվածքը և նրա արծարծած մարքերի ընթացքն խոկ վկայում են այն մասին, վոր հեղինակը գիտում եր հասարակական-անտանական յերևույթները, ազնտական համակարգությանց շրջանակներում, հետևաբար և անկարող պիտի համարեր լուծել իր շոշափած տնտեսական հեղափոխությանց խնդիրները՝ անտես առնելով ազգության քաղաքական վիճակը։ Հիրավի, գրվածքի քաղաքական տենդենցը պարզ և նրա ընդհանուր բովանդակությունից։ Ուսումնասիրելով ազգության էջերը-

* Հմմ. ՀՅնչակյանց նախաբանը։

ված մեքենաներ նալբանդյանը, ինչպես տեսանք, ռոմանտական խնդրին և ամենից առաջ քաղաքային մասը բուրժուազիայի քայքայման մեջ ևր դիտում Քյուրքահայ ժողովրդի Քշվառությունն ու ստրկի կամքիաճահարության պատրյուրը։ Եվրկրագործությունը առաջարկած տնտեսական հնդափոխությունը կոչված ևր վերջ դնելու մասը բուրժուազիայի քայքայմանը, ուղի հարթելով միաժամանակ նաև ազգությունը ջարդված մեքենայից վերակառուցման առաջ։ Այդ վերակառուցումը, համոզված ևր Նալբանդյանը, հնարավոր և, լինի Քյուրքահայ ժողովուրդը կարողանա ազատագրվել յևվրոպական կապիտալի և յևվրոպական պետությունների ճնշումից։ Դրանք և, որ խոչընդոտ դառնալով յերկրի նյութական բարեկեցությանը, դատապարտում են յերկիրը հիվանդ մարզուց դրությանի անխախտ պահելով նրա պետական-հասարակական խարխլված կեցության status quo-ն։

Ի՞նչ բան ևր ստիպել ազգությունը այն ջարդված մեքենան, վրի համար հնավատարակչի զորությունը ևր առնվելու Նալբանդյանի առաջարկած տնտեսական հնդափոխությունը։

Տակավին եվրկրագործությունը հեղինակելուց առաջ ևր հանդել Նալբանդյանն այն յեղրակացությանի, թե ազգությունը ջարդված մեքենայի հիմքը ազգի վերնախավերը չեն, այլ հասարակ ժողովուրդը. «հասարակ ժողովուրդն և, — գրում ևր նա, — մի ազգի հասարակական շինվածքի հիմքը»։ Ազգությունը ավերանորոգությունը նա կախված և բնականաբար նրա հասարակ ժողովրդից բարեկեցությունից։ «Ազգությունը հաստատունը և լծակը, — գրել և Նալբանդյանը 1860 թվին, — և հասարակ ժողովուրդը։ Մի ազգ, թող վորքան կամի, հարուստ լինի յերևելի մարդկով, այնուամենայնիվ այդ ազգի ազգությունը մեքենան չարժվում և հասարակ ժողովրդի վրա. սա յև այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստատունը... Ներքևից խոսելով ազգի վրա միշտ աչքի առջև ունենք հայոց հասարակ ժողովուրդը, և ազգ ասելով չենք իմանում այն մի քանի մարդիկ, վոր արծաթի առատությով վեր են բարձրացել ազգի մակերևույթից, այլ այն խեղճ ու կարեկցելի արժանի ժողովուրդը, վորի վրա ծանրացել և ազգային ապատեխտությունը հետևանքը։ Անմխիթար սխրությունն և ձգել միշտ իմ սրտի վրա մառախլությունը, վո աչխարհի յերեսին գտնված ամենայն ազգի մեջ հասարակ ժողովուրդը յեղբարկվում և ավելի ծանր զրկությունների և տառապանքի, միևչ խորտակված ևր նորա ազգությանի մեքենան, քան թե մանավոր մարդիկ, այն, մեծատունը և

* «Եվրկիր», II յեր. 258.

մասնիչք. սրա հակառակ, ամենափոքր յարձանկութիւնը վայելում է հասարակ ժողովուրդը, մինչև անգամ, յորը ներգործում է ազգութիւնն մնքննան, քան քիչ մասնավոր մարդիկ, որ գուցա զօրով հասարակաց շրջանից բարձրացել նիին սրա հոգիներից։ Այսչափ քանի մարդիկը վոչ միայն չնն առաջում, յորը խորտակվում է ժողովրդի ազգութիւնն մնքննանը, այլև ընդհակառակը, ջոջուա նն քաղել զարթնից և առավել ապահովել յուրյանց բարեկեցութիւնքը։ Ազգութիւնն շինութիւնը, — յորակացնում և նայրանդյանը, — բնական կնրպով պիտի հառաջանա ցածից — հիմքից. այդ հիմքը և հասարակ ժողովուրդը։ Այն մարդը, որ սիրում և ազգը, որ նվիրում և յուր անձը ազգի բարօյական ապաահովութիւնն, պարտական և ծառայել հասարակ ժողովրդի ազատին։ Հասարակ ժողովրդից կազմվում և ազգութիւնն մնքննան. լուսավոր մարդիկ կարող նն և պարտական նն միայն ուղղութիւն, գարկ տալ և ընթացքը տալ այդ մնքննային*։ Մենք ազատակամ նվիրեցինք մնզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու, — գրում և նայրանդյանը 1861 թվին Գարիզում հրատարակած փայլուն պամֆլետի մնջ։ — Մենք անձը և գրինչը չնվիրեցինք հարուստներին, նոքա յուրյանց արծաթի քուժերնի տակ միշտ անխոցելի չնն, նաև բոնակալների իշխանութիւնն մնջ։

Բայց այն խնդճ հայը, այն հարատահարված, վոտքոմնկի, ապրատ, մերկ ու քաղցած հայը, վոչ միայն ճնշված տաբերներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և, կիսագրագետ, ուսուցիչներից կամ փիլիսոփա ասվածներից, անա այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում և մնզ ուշադրութիւնը և նորան գարձյալ, առանց և վայրկենական յուրկմատութիւնն, նվիրեցինք մնզ բոլոր կարողութիւնը։

Պաշտպանել այն հայի առաքուր կոխված իրավունքը և մնզ կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը։ Մնվ այս նպատակին հասնելու համար չնի պիտու ընկրկենք վոչ բանտի և վոչ աքսորի առջև, վոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև գնդով և արյունով, յորի մի որ արժանի լինինք գնդ առնուլ մնզ ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատութիւնը նվիրել և արդել մնզ արյունով։

Ահավասիկ մնզ գավանութիւնը, վորի մնջ տեսնում ենք ազգի փրկութիւնը**։

Իր այս հայացքներով նայրանդյանը վճռական շրջադարձ ևր կատարում ազգութիւն լիբերալ տեսութիւնից գեպի ազգու-

---

* «Ծնորհք», I հր. 381 և հետ.

** Ն. տ. II, հր. 283.

քյան պետական ուսումնական հաստատությունը։ Ժամանակը, որ նույն նալբանդյանը յերկու տարի առաջ, 1858 թ. մարտի 27-ին, այսպիսի տողեր էր գրում իր դիմակից կարապետ ագա Հայրապետյանին՝ «Ցնծքի դուք ապրի իշխանքդ և կարողքդ չոգնեք մեզ, մենք վշչինչ չենք, և վշչինչ դարձ չենք կարող հասուց տանել ապրի լուսամտությանդ և գաստիարակությանդ համար... Ձեզ հայտնի կլինի, թե ինչ անձնազոհությամբ գիշեր ցերեկ կուբծք կտրելով և աչք խավարեցնելով աշխատում ենք գրելով և արտագրելով, ապելով և չարչարվելով. այսքան միայն կգա մեր ձեռքից, ապա նյութական հնաձրը, այդ չունենք մենք և ազգը պիտի պահե, և այդ ազգը չե այն խամճամուճ ամբոխը, որ վոչ այս գիտե և վոչ այն, այլ ընտրյալքը, որ ճանաչում եյին յուրյանց անձը, յուրյանց ազգը, նորա պատմությունը և վնասը և բարի սիրտ ունեին ոգնել նորանց»*։ Նալբանդյանը 60-ական թվականներին խոր չեր հրաժարվում ազգային միտագործունեության ամենատարած կարգալուս հայ ուսնևորների գլխին**։ Սակայն կասկած չկա, որ նրա ազգասիրական քնարիայի մեջ տեղի չեր ունեցել նշանակելի բեկումն։ Ազգն այլևս ընտրյալները չեյին, ազգային վերնախավերը, այլ հասարակ ժողովուրդը, բնաժամուժ ամբոխը։ Ցնծրկրագործությանն մեջ, արծարծելով ազգային պատասպրական իր գրգիռները, Նալբանդյանը մեկնաբանում է ընդհանուր նոր այդ տեսակետը։ «Ազգ ասելով, — կրկնում է ցնծրկրագործությանն հեղինակը, — պիտի իմանալ հասարակ ժողովուրդը և վոչ նորա միջից, նորա քրտինքով և նորա արյունով հատուցյալ մի քանի մեծատունքը»***։ Ցնծրկրագործությանն մեջ ևս Նալբանդյանը արհամարհանքով է խոսում այս մեծատունների մասին։ Մեծատունը կարիք չունի իր հոգածությանն. «այն վոքը ի շատ կարողությանը մարդը, — գրում է Նալբանդյանը, — վոր ունի արդեն բավական ապրուստ, վոր կազմել և յուրյան մի ճանապարհ, վորով ապրել է և կապրի դեռ ևս, այդպիսի մարդը, բնականապես և ծանր նստած յուր տեղում, կնա մի քիվնցում է գնդքը, տհաճությանն զգալով մեր խոսքերի ժռայլոտ կնդգատանքից, կնա մի այլապես մտածում, քան քե մտածում ենք, քան քե աշխատանքը մեր նորա առջև կնդգատանել մեր միտքը»****։

«Ցնծրկրագործությանն քարոզած տնտեսական հեղափոխությունը նպատակ ունի նյութական հնարավոր տեղիներ հայերի

---

* «Ծաղկեփունջ», 1935, № 2, էջ. 144.

** Հմմ. «Ցնծրկրագործությունն», էջ. 105, 106, 112.

*** «Ցնծրկրագործությունն», էջ. 11.

**** Ն. ա. էջ. 106.

ազգային-քաղաքական ազատագրման համար, հավատարակշռող ուժ տալով նրան ազատագրին ուժերից դեմ*: Ազատագրին ուժերը տանելով նպատակ ուներ քաղաքական բռնակալությունը, որի դեմ պարզում էր ճնշված ազգությանն դրոշը: Այսպես, — գրում է նա, — ճնշված մարդկերի համար, ազգությունն և նորա միակ դրոշը, որ կարող է բացվել բռնակալության ընդդեմ**: Քաղաքական այս հակադրությունների մեջ դնկավար սկզբունք դարձնելով ազգությանն զազափարը և հնազանդ ժողովրդից անունից կռիվ հայտարարելով ազգությունը ճնշող բռնակալության՝ Նապոլեոնյանը, չգիտե անուններ խարակում այն մարդկանց ճակատին, որոնք ազատագրին ուժերի ընդդեմ գործում էին ազգին քաղաքացիական խաղաղության: Նապոլեոնյանն այս գլխից սրգին հետամուտ և ամրացնելու հնազանդ ժողովրդի ներքին դիրքը ազգի շահագործող վերնախավերի դիմաց: Բռնակալության դեմ տանելիք պայքարի նպատակն է՝ ներկանել հնազանդ ժողովրդի համար՝ հին և ազատագրության: Նապոլեոնյանը չի պատկերում իրեն իսկական ազատության հնազանդ ժողովրդի համար առանց հնազանդական կարգերի հիմքերի: Այս նշանակում էր ինքյան, որ ազատագրության հեղինակը քյուրքահայերի վերաբերմամբ իսկ չէր համապատասխանում գաղափարական հեղափոխության խնդրով, այլ քնահոխում էր միաժամանակ նաև քաղաքական հեղափոխության ընդհանրապես: Այսպես, ինչպես մի ժողովուրդ ստրուկ է, ինչպես նա հող չունի և ինչպես հաջողի նորան հող ձեռք բերել, իրավունքը և ժամանակը պահանջում են անտեսել այնպես, ինչպես ցույց և տալիս նեղկա հարկը, ինչպես ցույց և տալիս բռնակալությունը. և վերջ այնպես, ինչպես հին արքերից ձեացած ավանդական կառավարությունքը անտեսել են մինչև այժմ, այսինքն, տերության կամ ազնվականության անհատականությամբ հողը և հնազանդ ժողովուրդը զրկելով իրավունքից: Վերջին դիպվածում ազգությունը ազատագրյուն չի ժողովրդին. նա փոխում է միայն նորա լուծը, և մենք դրականապես քշնամի ենք այդպիսի ազգության, ինչպես քշնամի ենք բռնակալության, ուր կամ ինչ կերպով որ հայտնվի: Դիտենք, կան մարդիկ, և մեր իսկ սիրելի բարեկամների մեջ — Նապոլեոնյանն այսօր նկատի ուներ, անշուշտ, Բարեզործականներ անդամներին — որ պիտի ասեն, թե մի անգամ ձեռք բերվի հողը, թե ինչպես կամի լինի սկզբնական կառավարու-

---

* Հմմ. «Ներկրագործություն», եջ. 101.

** Ն. ա. եջ. 99.

քիւնը և անորինաւքիւնը, հնաոյ, կուզուի, հնոտուի և այլն և այլն։ Ջե, այս տղայութիւնն է, այս տնական ուղղագրութիւնը և վերանորոգութիւնը հնչուն բաներ չեն, և, համաձայն կարելի չե ասել, նոր ի նորս ձևոք բերելուց ավելի դժուար*։

Մերժելով սոցիալական խոզագութիւնը ճնշված ազգութիւնն ներսում, նալբանդյանը չի հավատում նաև սոցիալական այն համերաշխութիւնը, որ սիրող գաղափարները վերագրում են հզոր ազգութիւններ։ Գնահատելի սիրող համակարգութիւն մեջ տարուկ են միայն մարդիկ, որոնց ազգութիւնը խաղաղված չեն, այլև ազն մարդիկ, որոնց ազգութիւնը զոհացնում և բերկրացնողը, բնական մինչև բնաև, տարուկ են յուրյանց կառավարութիւնն ձևերում**։

«Ազատավարութիւնը, — շարունակում և նա, — նկատելով, որ այդ ազգերը ինքյանք յուրյանց մեջ ազատ չեն ատկածին, նկատելով, որ անոնք նախապաշարմունքներ, փոած սկզբունքներ և առհասարակ զբխիվայր հասկացողութիւնը պաշտելի չեն նոցա, խորամանկութիւնը ազատ են քաղում նոցա թուլութիւններից, սիրում են նոցա վերա և նոցա անունով ներգործում են, միմիայն յուրյանց անձնապահութիւն համարը***։

Ազգութիւնը նալբանդյանի համար հավերժական, հավիտենական բերևույթ չե։ Նա չի ընդունում «վերացական ազգութիւն»։ Ազգութիւնը որոշարանական կառուցվածք չե նրա համար, այլ պատմական բերևույթ, որի գոյութիւնը պայմանավորված և քաղաքական սիրող հարաբերութիւններով։ Ազգութիւն ասածդ, նրա համագումարով, ազգի անհատականութիւնն և, նրա առանձնահատկութիւնների այն համագումարը, որ պետական սիրող սիասնի մեջ չեզոքացված և հարատևող, տարբերված և և ճնշվում և որպես ժամանակ ազգութիւն։ Գաղ, ընդհակառակը, «սիրող ազգութիւն» կոչված «կառավարութիւն» բժանքն է գա, որ քովում և մարդկանց, կառավարութիւնների կուլը զարձնում ժողովուրդներին և զարձյալ՝ մանր ժողովուրդների ազգութիւնը ճնշելու համար։ Նալբանդյանը հնչնում և անակնկալն այն նացիոնալիզմը, որ որոշվում և ազգութիւն վարչմի մեծութիւն, նրա մարած փառքի խարուսիկ ճաճքի վրա։ «Ճնչվ քաղաքական նախապահութիւններից ազգած մարդիկ, չնչին հասկանում են ազգութիւնը մի ամրողջութիւն, որ չերբեմն կոր, և որի գարավոր փոշով ծածկված հիշատակարանների վերա

* «Ճնչբերգործութիւն», չեր. 103.
** Ն. ա. չեր. 93.
*** Ն. ա.

բարախուժ և նոցա կուրծքը, յորմէ նոցա ազգութիւնն հասկացուի, ոչ ինչորը առնուժ և անցածի խայտառակութենէն ամենևին չեն հիմնվուժ ուղղակի ներկա անուններէն և ներկա պայմաններէն վերա, յորմէ նոքա մոռացուժ են յիրենցնել յուրյանց ազգութիւնը այն շրջանակի մեջ, ինչպես որ հասած է, այն ժամանակ, այդ ազգութիւնը կմնա միշտ, իբրև մի ամուլ զազգութիւն, վոր հետ չի կարուժ բարոյական Քինատոանիցա*։ Նալբանդյանը վերցնուժ և ազգութիւնը վորպես պատմական ունայ փաստ, վորպես անխուսափելի մի նուագ, վոր տակավին չի բոլորել իր շրջանը, քանզուզ և չի կարող նկատվել վորպես ժողովուրդների զարգացման անանց ու հավերժական մի գոյավիճակ։ «Ազգութիւնը,— գրուժ և Նալբանդյանը,— իբրև պատմական իրողութիւն, իբրև հավաստի յերևույթ ընդհանուր մարդկութեան կյանքի մեջ, չի կարելի մերժել, քանև բանակատնութիւնը յերբեք չեն կարող արգելացնել նորանա**։ Նալբանդյանի ուշադրութիւնը կանգ և առնուժ մի բոպե նաև մարդու խնդրի, մարդու լիակատար ազատագրման հարցի վրա։ Սակայն, նա կարծուժ և, վոր ամբողջ մինչև այժմ չեն հասել այն տեղ, վոր առանց յերկրորդական և պաշտոնական անուների հանդես գա միայն մարդ ու բնական անունով. մինչև այժմ մարդը չկա աշխարհի յերեսին, մինչև այժմ ազգեր կանա***։ Վորպես ունայ իրողութիւն ազգութեան խնդիրը գոյութիւն ունի և պիտի գոյութիւն ունենա, վորչափ շատ ազգութիւն յուր մի շահվուր խորովածի համար մոլեժուժ և մյուս ազգութեան յերեջ։ «Մի ազգութիւն մահանավորից և յեսականութիւնից ազատելու համար չի պիտո ջնջել յուր ազգութիւնը. պորա հակառակ, հարկավոր և խստովանիլ ամենայն ազգութիւն****, Նալբանդյանը արհամարհանքով ու հեգնանքով և հիշատակուժ նվաստացուցիչ գիմագրութեան գեմ ընդհատոզ այն մարդկանց, վորանք էինքյանք հրաժարվուժ են յուրյանց ազգութիւններից, և մոտանելով մահանավորութեան կորստյան գրոշակի տակ, ընդհանուր մարդկային հարց ու արժանավորութիւն տեսանել համարուժ են մի մեծ, բայց ատար ազգութեան մեջ*****։ Ազգութեան պատմական հազվահարուժը Նալբանդյանը հնարավոր և համարուժ միայն ազգերի ազատ ինքնորոշման ճանապարհով։ Ազգութեան խնդիրը կվճռյանա, յերբ խստովանվի տամ ներայն ազգութիւնա, յերբ վե-

---

* «Ներկ.», էջ. 102.

** Ն. տ. էջ. 82 և հետ.

*** Ն. տ. էջ. 84.

**** «Ներկ.», II, 259.

***** Ն. տ. էջ. 260.

բանաս ազգային-քաղաքական ամեն մի ճնշում ու հարկադրանք «Այս, — հայտարարում է Նալբանդյանը, — մեզ համատար իրավունքը այսօր խոսափանդի բոլոր կեղեքիչների վերա, մեզ նոքա տված պետական համակարգությունքը այսօր վայելեն, մարդը, որ չիմայն չե՞ Ճնում ազգության խնդիրը, այլ հարկավոր ևս չե՞»։

Նալբանդյանի անուսքյան մեջ ազգասքյան գոյասքյունը անբաժան շաղկապված են ճնեղիա տված պատմական համակարգությունքյանց հետ։ Ազգասքյունը անցյալում մի իրողասքյուն է, ինչպես նաև նրա գոյասքյունը պայմանավորող պետական նեղիա — իմա կեղրոնական — համակարգությունները։ Պետական այդ համակարգությունները պիտի վայելչանան, նշանակում է պիտի վայելչանան նաև նրա գոյասքյամբ պայմանավորված ազգասքյունները, հետևաբար, որ Նալբանդյանի անուսքյան մեջ կապվում է սոցիալիզմի համաշխարհային հոդվասքյան հետ։ «Եվրոպան ուշ ծնվեցավ, — գրում է նա, — բայց շատ արագ ծերանում է... Այն, Եվրոպան կանգնած է այսօր մի դժվար յուծանելի խնդրի առջև, այդ անտանական խնդիրը է, մարդը և հացը։ Եվ այդ խընդիրը կանուխ քե ուշ, քեև սոսկալի վհատություններով պիտի յուծվի։ Վայելչ բռնասքյուն, վայելչ պահպանողական համակարգությունքյուն, վայելչ ընդդիմադրությունքյուն, վորնիցի՞ կազմից, չե՞ պիտի կարողանա փակել նորա առաջքը, քեև այսօր, հաշտական և աքսորական են այդ ապագայի մարգարեները և առաքյալները։ Եվ, ինչպես մինչին զարնում, Ասիո անկյունները խուռն բարբարոսները իջան և հեղեղեցին Եվրոպա, այնպես ևս մարդու և հացի խնդիրը յուծվելուց հետո, կեղրոպական մարդը պիտի իջանե Ասիա։ Պիտի գա որ, կերը այն պատառ Ասիան պիտի մանկանա, և ասիական ազգերը այն վայրկենից պիտի սկսանին յուրյանց պատմությունը, կեղեք ընդունակ լինին իրրև ազգ ապրելու»**։

Ասիական ժողովուրդների ապագան Նալբանդյանը շաղկապում է այսպես համայնվրոպական սոցիալիստական հեղափոխության հետանկարների հետ։

Ասիական ժողովուրդների, մասնավորապես նաև հայերի ազգային ներկան այդ ապագայի համար նախապատրաստելու անսակետից և հենց, որ հրամցնում է նա ընթերցողին իր մշակած ռոմանտական հեղափոխության ծրագիրը։ Այդ և, որ պիտի վերկի ժողովուրդը անտնական-ֆինանսական ճնշումներից,

---

* «Եվրոպացոցություն», էջ. 82.

** Ն. ա. էջ. 82 և հետ, էջ. 81 և հետ.

յնվրոպական գործակատարի, միջնորդի, պարտապանի վիճակից։ Սակայն ասիական ժողովուրդների սոցիալիատական այդ վերածնութիւնից առաջ անհրաժեշտ է նրանց ազգային կենսաւնակութեան ապացոյց։ Ներկրագնդի վրա հաւասար իրաւունքը ճանաչելու գործը ժամանակի յն կարոտ։ Սակայն մինչդեռ եարքայութիւնն ասիոյ բոնաբարի, և բուռնք յափշտակին գնաց։ Գանի դեռ չկա յներկրագնդի վրա հաւասար իրաւունքը, յներկրագնդի վրա իշխում է տիմատուն ծնրաւնուց (Ծոբնոցաց) բանաձևը՝ տանհմանք քաջից՝ զէնն իւրեանց։ Նշանակում է թե՝ սոցիալիզմին հասնելու համար ասիական ազգերը պիտի ցուցց ոյն ատկութիւն, թե նրանք ընդունակ են զիմագրելու հափշտակող եւրոյների բռունցքին, ընդունակ են երբեմն ազդ ապրելու։ Այլապես նրանք եար քան ոչ կանհետանան վորպես մի կաքիլ համատարած ծովի մէջ»։ Այսուհետև հետևում եր նաև նալբանդեանի ազգային-քաղաքական գործնական, այժմեական միտքը, ապագա սոցիալիզմի բարիքը վայելելու համար՝ հայերին ճանում է վարտք ազատ քաղել յուրոյնց դրութիւններից։ Դրութիւնից ելազորք ազատ քաղելուց, այսինքն իրրև ազգ ապրելու և սոցիալիզմի համար նախապատրաստվելու խնդրի շուրջն են դառնում վերջին հաշվով ևՆերկրագործութեան գործնական, այժմեական խորհրդածութիւնները։

ևՆերկրագործութիւնը վոչ միայն մերկացնում եր ելազրութեան գաղափարի սոցիալ-պատմական իմաստը. նշում ելազրութեան կազմող հասարակ ժողովրդի պայքարը ազգային միության դասակարգերի դեմ, այլև կապում ազգութեան քաղաքական մեքենայի վերակառուցման հնարաւորները ելարտաքին ուժերից, ելնոտական միության համակարգից, ելատամութեան, բռնակալութեան դեմ։

Հայաստանը մեկն է ասիական այն յերկրներից, վորոնք տրորվում են բռնակալութեան կրունկի տակ։ Նրա մի մասը — Անդրկովկասեան Հայաստանը — ելարտաքոյ ճանկել եր Թուռանեանի ազնիւանաքարական կառավարութիւնը և ընդում է ոյուր ծանրութեան տակ։ Միւսը — Թյուրքից Հայաստանը — հարատևարվում է յնվրոպական հոգատարձութեան տակ։ ևՆվրոպականն տներութիւնը,— արձանագրում է հնդնանքով նալբանդեանը,— անգամ ազնութիւն են տալիս Թյուրքիային, վոր նա գիմանա և չկործանվի։ Վորպեսզի Թյուրքիա տրկացած հայ, սկլավոն և հունյն ժողովուրդը քաղաքակրթիչ հոգատարձից չզրկվի»**, կա-

* ևՆերկրագործութիւնն, յէջ. 82.

** Ն. ա. յէջ. 98.

պիտուլյացիանների, պատրաքների և յնվրոպական հակոպուքյան տակ ընկած Քյուրքիան չի ներկայանում Նալբանդյանին իբրև տեսանող և քաղաքականապես անկախ մի մարմին։ Քյուրքիայի մասին արծարծած այս անտակնոտը հուզում և կարծես այն միտքը, թե Քյուրք ժողովրդի ազգային վերածնության կախված և, վերջին հաշվով, Քյուրքիայի յնվրոպական հոգսարտությունների տապալման հետևանքների հետ։ Ինքը Նալբանդյանը, զգալախտորեն, չարունց այդ յնզրակացություններն ընդհակառակն ընկալու ժամանակ նա այս կետում չարունակում էր տալ հայ լրագրողների այն մտայնությանը, թե հայը բնականից և Քուրքի պես կաթվածահար մի ժողովրդի, վորի մեջ չկա և հավիտյան չպիտի լինի վոչինչ գործունեություն»։ Այնուամենայնիվ հաճելամտել հայերի կացությունը ամանմեզականց Քյուրքիայում և ընդհատանյաց Իտալատանում, Նալբանդյանը դեռ ընկու տարի առաջ մեջ և նախապատվություն ավել Քյուրքիային։ «Ընկի հայոց ազգը յուր կրոնը պահելով, — գրում էր նա, — ինաց աշխարհի յնվրոպին, այդ մասին շնորհակալություն մահմեդականության. սա բացատրապես պահպանեց հայերի կրոնը։ Ազգը վորչափ էլ քաղված լիներ խավար տգիտության մեջ, այնուամենայնիվ, յնկի մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը փանատիկոսությամբ հետի ինալով մահմեդականությունից պահեց յուր կրոնը, հետևապես և ազգությունը։ Թող հայոց ազգը, իր քաղաքականության կործանման արիք, ստրկանար վորևե քրիստոնյա կառավարության, այն ժամանակ կտեսնիրնք... բայց ինչպես գիտի տեսանիրնք, վասն զի մենք ևս ծնելու չենիրնք վորպես հայ»**։

Նալբանդյանը ազատ էր ռուսահայ մարտական բուրժուազիայի հետագա այն քարոզներից, թե ցարիզմը, երա նվաճողական քաղաքականությունը կարող է էքրիստոնեության ազատարար լինել Քյուրքիայում։ «Ես չեմ կարող հանդուրժել, — ասել էր Նիկոդայոս առաջին ցարը, — վոր Քյուրքիան բաժանվի մանր հանրապետություններին, վորոնք փախուստի չատ հարմար վայր կդառնային հոչուտների, Մաձինիների և յնվրոպական այլ հեղափոխականների համար (C. Rousset „La guerre de Crime", Paris, 1878)։ Հայաստանի ազատագրման գաղափարը Նալբանդյանն ընձեռում էր հենց գործակցելով նուլն այս «հոչուտներին և Մաձինիներին»։ «Մուրը Մաձինիի և սուրը Գարիբալդիի բարեխոսությունքը անպակաս լինին Հարսրուրդյան տունի դլխից...» —

---

* «Ընկրկագործություն», յնկ. 67.

** «Ընկնկ», II, յնկ. 287.

22ՆԶում և ԸՆԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀՂԻՆԱԿԸ*, արձագանքելով քաղաքական այն մտորումներին, որը այդ պահին զբաղեցնում էին, ինչպես տևառնք, նրա ուշ բարեկամներին՝ էլոնդոնի պրոպագանդիստներին։ Ծեփրոպոլում և Ռուսաստանում արծարծվող հեղափոխական-դեմոկրատական շարժումների ու գնահատների հետ կապվելու. Նալբանդյանի արծարծած մասնությանն էին հարում, քան յերևույթին նաև Գալսի ԷՐարենգործականից գործիչներից վտանգ։ Կա անդրադարձն այն մասին, որ Գալսում գտնված ժամանակ Նալբանդյանը բանավոր յերաշխիք էր ստացել ԷՐարենգործականից մեջ**։ Գարգ է, համենայն դեպս, որ ԷՐարենգործականից միջամտությամբ հատուցացած խնդիրներին արձագանքելու համար է հենց, որ 1862 թվին Նալբանդյանը գրի առավ և հրապարակեց իր ԸՆԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Համաձայն նույն ԷՐարենգործականից պատվերով է, որ ԸՆԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ հետ մեկտեղ Նալբանդյանը ձեռնարկել էր կազմելու նաև Հայաստանի աշխարհագրությանն այն քարտեզը, որի մասին 1862 թ. հունիսին, Գարիզից Ռուսաստան վերադառնալուց անմիջապես հետո, հատուկ հայտարարություն տպեց ԸՀյուսիսափայլ-ում։ Իր այդ հայտարարության մեջ Նալբանդյանը գրում էր. ԷՔնև մինչև այժմ ամեն աշխատություն և ծախք հանձն առած ենք մենք, քնև առկավին մեծ աշխատություն կա մեր առաջև այս բանը գլխավորելու համար, քնև մենք ենք նորա հրատարակողը, բայց քարտը լինելու չե մեր անձնականությունը։ Բացի մի արձնահից մեր համար, արդեն գրկում ենք մեր անձը այլ արձնահների վերա իրավունք ունենալուց։ Ենվ այս արից գալիս ենք նորան Կ. Գալսի Հայկական Բարեգործական Ընկերության անձնականությունը։ Մատնացնելով ընթերցողին ընկերության նպատակներին, Նալբանդյանը գրում է նույն հայտարարության մեջ՝ ԸԿ. Գալսի Հայկական Բարեգործական Ընկերության նպատակն է հայոց ազգասանության մեջ կրթել և գաստիարակել հատկապես յերկրագործության և արվեստների մեջ։ Այս նպատակով հիմնելու մտանավոր (специальный) գպրոցը շուտով կբացվի Փոքր Հայաստանի մեջ, ուր հողի արգավանդությունը և ծովեզերյա գրությունը մեծապես գրավում է մեր բոլորի ուշադրությունը, վոր մի հատ և յուր տեսակի մեջ է և վոր վերա անչափելի մեծ են ազգի մատնողների

---

* ԸՆԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, յեր. 90.

** Արփիարյանի ԸՀայաստան և Գ. Գալիա հոդվածագրը. ԸՆոր կյանք», Լոնդոն, 1890, յեր. 193 և հետ.

հաւկանը...»*։ Այս հայտարարութիւնը նպատակը ստորագրել և եվերկրպագութիւնը ապահովուց անմիջապես հետո՝ 1862 թ. հունիսի 20-ին Պետերբուրգում նաչն հունիսի 20-ին Բանբերձականին դպրոցներից մինը՝ Հ. Արվաճյանը, տպում և ԱՄենվում, մի առաջնորդող, ուր իր հնրքին մատնում էր Կ. Պոլսում առաջված եվերկրպագութիւնը յուրատեսակ ապրելութիւնը։ «Ով որ այսոր հոգ չունի, վաղը հաց չունիր — այսպես և վերնագրված առաջնորդողը։ Արվաճյանն առաջարկում է հիմնել ակցիաներական հիմքերով կերկրպագութական մի ընկերութիւն. «Եվերկրպագութիւնը մեծ, սուրբ և անմեղ արհեստին պատակարութիւնը պրպտի զգալով ապրին ճշմարիտ պատին վարպետներու խումբ մը, և չկրնալով անոտարբեր հանդես ունենալ ապրին քրշվառութիւնց ու պետից, կարեկցարար ապրին նիւթական և բարոյական վիճակը բարելավելով ապրին կյանքը մատաղս վատնգի մը պատանելու համար։ Բարեգործական ընկերութիւն հայոց անուանով համազգային ընկերութիւն մը կազմութիւնը ձեռնամուխ ըլլալին պրպտի պիտի...։ Մեր առաջարկած ընկերութիւնը այս ալ չի, այլ մասնավորներու՝ կարողութիւնն ու յոգնելու մեծ բաժիններով կերկրպագութիւնը պարապելու խորհուրդն է...»**։

Պոլսի բարեկամների և նպաստողների հարաբերութիւնները չխզվեցին անդամ վերջինիս ձերբակալութիւնից հետո։ ԱՄենվում կարդում էինք նրա ուղղած Պետրոսեանի բանտից, էշնաչխարհիկ ընդհանուրի հասցեին։ «Պ. Նալբանդյանը,— գրում էր Քերքը,— հանգստավոր և, այո, մարդկութիւնը գերութիւնն, քշվառութիւնն և տգիտութիւնն մեջ հավիտյան կաշկանդյալ պահելու ջանացող առանձնաշնորհյալ համարվող մարդոց առջև, բայց վեչ մարդկութիւնն առջև, վեչ արդարութիւնն և իրավանց առջև»***։ Արշավանք ակնարկով ռուսահայ փաբլիցիստների դեմ, Արվաճյանի քերքը գրում էր մի այլ տեղ՝ «ոուսի հայը անզգաստ իր Լազարյանց ճեմարանը պիտի ցուցնեն, վոր բուն ազգային չեն. իր Նալբանդյանը՝, վոր բանտի մեջ կհնձեն, և անոր բանտարկութիւնն անտարբեր կմնա»****։

Իր հնրքին, Նալբանդյանը ևս, բերդում նստած, շարունակում էր արձագանք տալ Պոլսի հասարակական կյանքը հուզող խնդիրներին և մասնավորապես՝ պաշտպանութիւնն տակ առնել Արվաճյանի և նրա հավատակիցների գրածի դիմաց. այդ և վկայում բեր-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1862, մայիս, էջ. 233 և հետ.
** ԱՄենվում, 1862, № 165.
*** ԱՄենվում, 1862, № 172.
**** ԱՄենվում, 1865, № 263.

դում գրած «Ազգային քշվառությունն հոգվածը։ «Ներիտասարդները և Մեղուն,— գրում է Նալբանդյանը,— վոր մահու չափ ճըգնեցան սահմանադրությունը պաշտպանելու, պիտի տեսանեն այսոր, վոր նոցա պաշտպանած սահմանադրության գործադիրքը սահմանադրության քշնամիներին վազեմի ցանկությունը կատարելու համար սրտաճաճանչ բանակցություն վարվում են «Մեղվին հետ, վոր և յերիտասարդների և կենդանի ժողովրդի մաքուր բերանը, ազգի ցավերի և ուրախության ճշմարտապես հայտարարն»։ Ցնծ ապա ավելացնում և հեգնանքով՝ «Դավառների գրությունը նկարագրից Մեղուն. Վասպուրականի անապրկել քշվառությունքը առարագրից Մեղուն. Իգնատիոսի գիմակը վերայից հանից Մեղուն. Տավրոսի խռովությունքը պատմից Մեղուն. արժ. Արիմյան Մկրտիչ վարդապետին պաշտպանից Մեղուն. Նորա վերա, գիշերային լռության մեջ հրացան պատարկողների ընդդեմ դոզորից Մեղուն. գավառ չքողից, քաղաք չքողից, գեղ չքողից, քաղ չքողից, ամեն տակուծուկ մտալ-յելալ Մեղուն. Քեզ մեռնի Մեղուն։ Կատրեցնեք այն հայելին, վոր իմ հիվազագիմ կերպարանքը ամեն որ ինձ ցույց և տալիս.-փշրեցնեք նորան...»** Նալբանդյանը գրեց նաև Արվաճյանին ուղած «Ուշերձ առ Մեխսխանչայն ի կատառնդնուսպոլիս վատանավորը, վոր տպվեց գարձյալ «Հյուսիսափայլ»-ում «Փառախառ Յոլսկյանց»*** առարագրությամբ։ Առաջված այդ վատանավորը արժանի չե առանձին ուշադրության։

Հոգմներից քեև առած, քաչում ես Մեխսխանչա,
Տավրոսից ու ջրամաքից գեղ արդեչը չես
Մեռուցիր ժամանակը, առաքուքյունը ջնջիցիր
Փայլակը նախանձնցավ արագուքյանդ յերկնածիր։

Տավրոսից Այրարատ, Բոսփորից Ազքամար,
Որ առած, որ պատած քշվառությունը անհամար.
Ով հոգաց, ով վազից լսել ազգի հանչյուն,
Ով նեղկա նորա մոտ, յերբ փշում եր նա հոգին։

Ով արբից նեղվածի արտասուք աչքերից,
Ով վորբաց, բողոքից, յերբ խլիցին հաց վորբից
Քնած եր ամբրան, աչք փակած և գիտոց,
Ի ժամու, առաջամ Դու յեղար մխայն ազնոց։

---

* «Հյուսիսափայլ», 1864, յեր. 163.

** Ն. ա. յեր. 164.

*** Նալբանդյանի այս հեգնանունը կազմված և Ներսեսյաց հիշատակած տարբեր Փառոս և «Հյուսուած Յոլսկ յեղբայրներին անուններից (հմմ. Ներ. Ա. 12), հիշտ այնպես, ինչպես նաև «Ժամս Ծմմանվիչ» հեգնանունը կազմվել և ըստ յերևույթին Փավստոսի հիշատակած Գոմս և Մանվել յեղբայրների անուններից (հմմ. Փավստոս V, 37.

Քնե սիրեց Հայաստան, Քնե պրհնաւմ և ըլուր ընբան,
Քնե զարնի պտակներ հյուսաւմ և ապրպան։
Ընդունիր այս յիչատակ իմ անչուք հյուսվածը,
Գակաւը քեզ լցնեն սիրած իմ, Ռո ապրը[*]։

Դասկած չկա, վոր ռավիլինի խուլ ու մռայլ պատերի մեջ զըրված նայրանդյանի այս տոզերը հնռամոր արձագանքներ նյին հասարակական-քաղաքական այն մոքերին, վորոնք հուզում նյին մի ժամանակ Բոսֆորի ափերին գնգնրող նրա բարեկամներին։

V

ՊԱՇՏԱՐ ԻՆՏԵՐՎԵՆՑԻԱՑԻ ԴԵՄ

*Հայաստանի ապատագրման հնռանկարը նայրանդյանը չպկապում է վոչ միայն Ռուսաստանի, այլև բոլոր մյուս բռնակալություններին դեմ ուրթարժվող հնդափռխական չարժումների հետ։ Սուբ, կծու հնգնանքով և, վոր մերկացնում է նա Անգլիայի մերնայությունները Հնդկաստանում, Ջինաստանում և Իլանդիայում, Ֆրանսիայի հափշտակություններն Պոզնանում, Ավստրիայի ճնշումները Լոմբարդիայում, Վենետիկում, Հունգարիայում, Գալիցիայում, Դալմատիայում, Բոհեմիայում և այլն։ Հրաշունչ տոզեր և զրնչ ընկերքրազրծություններ հնդինակը այն գրազաքակրթություններ դեմ, վոր տարածում են ժողովուրդների ապատություններն հափշտակած իմպերիալիստական պետությունները։ Մոքա ամենքը,—գրում էր նա,—իրըև բռնի վարժապետ, քաղաքակրթություն են տարածում, և վոչ վոք չի հարցնում աշակերտի կամքը, կամ՝ արդյոք ուսանել կե վոչ։ Սակայն չի պետք աչքից հնռացնել նոցա քաղաքակրթություն տարբերությունը մեր հասկացած քաղաքակրթություններից։ Բանդերը են նոցա զորոցները, պոլիցայականը և ժանդարմը պատիարակները, շքեղ հրահանգիչ գիրքը, աքսորը բարոյականություններ վերին աստիճանի կապրեցնելու մարզարան, կախաղանը և զլխատարության խայտառակ սյունը ազատ ճշմարիտ որ տանի ի կնանա յաւիտենականաց... Ինցցե կատաղ, վոր յուր փորի համար մահ և բռնում**։

Ընկերքրազրծություններ հնդինակը լուսմ և բռնապատակալ Ցրանիայի մասին։ Այդ հանգամանքը կարող և կարծել տալ, կե Իտալիայի ազատագրման գաղափարը պաշտող նայրանդյանը բաժանում էր բռնապատի մասին նույն պատրանքը, վոր յերևան և գալիս Բակունինին՝ Գարիբալդիին ուղված նամակում։ Կարող և կե, կե նա ևս բաժանում էր բռնապատական այն տրամա-

---

* Հյուսիսափայլ, 1864, յեր. 255.
** Ընկերքրազրծություններ, յեր. 98.

դրությունները, որոնց քարոզման հին հանդիսանում նույն այդ ժամանակ Առ. Վահանյանը, Դարապետ Շահնազարյանը վարդապետը և ուրիշները։ Սակայն Նալբանդյանը հնդնում է վոչ միայն յեվրոպական առաջին բռնատիրությունները, այլ բռնատիրական սիստեմն առհասարակ՝ անդամ այն դեպքում, յերբ այն հրապարակ ել գալիս յեվրոպական հավասարակշռության և իրավունքի խարուսիկ դիմակը հագած։ «Մարդկությունը,— գրում է նա,— այն, ավելի չէ քան քո վոչխարը, վոր ապահովապահի գնանկին և կշխեքին և հանձնված։ Մինչև այսօր, ամեն հարձակում և ամեն պատերազմ այս հավասարակշռի անունով հաստիացավ... Ահա այն որից, յերբ կառավարությունը յուրյանց ընթացքը արդարացնելու համար և յուրյանց բռնած ճանապարհը ամբոխի աչքից ծածկելու խորամանկությամբ, գրեցին յուրյանց դրոշակի վրա հավասարակշիռը և իրավունքը, այն բոպեյից, ասում ենք, ազգությունը դարձավ կառավարության հալածական ուրվականը»*։ Այստեղ Նալբանդյանը մատնանշում է այն հակասությունը, վոր գոյություն ունի իմպերիալիստական պետությունների միջազգային հավասարակշռի և իրավունքի և նույն պետությունների ազգային ներքին, քաղաքականության մինչև ամենը հավասարակշիռ և իրավունք կա տերության մեջ, ուրեմն նույն կշիռը և նույն իրավունքը պիտի լինի տերության և նորա ստրկացած ազգերի մեջ։ Դու կամենում ես քո հավասարակշիռը պահել, և այն, իրավունքի անունով, բայց ինձ, վոր բնավին ատար եմ քեզ և ամենևին վերաբերություն չունեմ քո հետ, ինչ պատճառով հակառակ իմ կամքին, առնում ես և բռնությամբ գնում ես քո կշռի քաշքի մեջ։ Ուրիշ տերության հետ խոսում ես իրավունքի անունով, իսկ իմ վերաբերությամբ ինչի համար վատ ատակ ես կոխում նորան և անիրավում ես չարաչարց**։

Նալբանդյանի լուսքյունը Ֆրանսիայի մասին բացատրվում է նրանով, վոր ռեներկրագործությունը տպվում էր Փարիզում, ուստի և ստիպված էր զանց առնել Նապոլեոնի ազգային քաղաքականությունը։ Սակայն դրանից առաջ, 1859 թվին պանսլավոնիստի քաղաքականության մեջ Նալբանդյանը վերաբերում էր Լյուի Բոնապարտին՝ ռեներկրագործության 2-ին դավաճանությամբ և բռնակալության գործակատար առաջնորդ Ֆրանսիական հասարակապետության բառերով։ Ինչ վոր Նապոլեոնը խլել և Ֆրանսիական ազգից,— գրում է դառնորեն Նալբանդյանը,— գորա փոխարենը

---

* ռեներկրագործություն, էջ. 99.

** Ն. ա.

ավել և նա այն հատուցմամբ, որ հատուցել է նոցա։ Այն հոգևոր իշխանությունը, որով Փարիզը անցյալ ապրատոմի 15-ին ընդունեց յուր Իտալիայից վերադարձած կայսրը, չի քաղում այդ մասին վոչինչ յերկրագործական սկզբից։ Դեկտեմբերի 2-ի քաղաքական զարմանազարծը ամենևին արժանի չի այսպիսի ֆրանսիացոց ազգին*։ Ավելի ուշ, Ալեքսանդրովսկի ասվելիին կալանավորը, մեզապրում էր Ֆրանսիացի հնդինակ Ժոշելին այն բանում, որ վերջինս, խորտակելով Անգլիայի նվաճողական քաղաքականությունը, մատնում էր Ֆրանսիայի նույնորինակ քաղաքականությունը։ Ճիշտ անպատասխան չեմ, բայց ամեն բանից առաջ պետք է պաշտել ճշմարտությունը։ Ժոշելն իրրև մեզապրանք մեջ է բերում անգլիացիների նվաճումները, Հնդկաստանի և Կանադայի նվաճումը, բայց մերն ֆրանսիացիները պակաս են սիրում ուրիշ յերկրներ նվաճել։ Մեզապրելով Անգլիային հնամոլության համար, Ժոշելն այդ գնդրում չգիտե և մեզապրեր նրան նվաճումների համար։ Բայց նա իմչպես պետք է արդարացնել Ֆրանսիան, որ հետևում էր գրազաքական փիլիսոփայության հատուցադիմությունները, յերբ նա աֆրիկացիներին իրեն հպատակեցնելու համար մեկը մյուսի հետևից զորքեր էր ուղարկում այն ժամանակ, յերբ ապատությունը արգելն իր իրավունքն էր ձեռք բերել։ Նա քող մեջ բերեր Ներցայի և Սավոյայի պատմությունը, բայց այս արգելն ex postfacto մեզապրություն է, վորովհետև այս գիրքը գրելու ժամանակը այդ փաստերը տակավին կատարված չէին**։ Նալբանդյանը չէր խարվում, մանավանդ, Ֆրանսիայի և Անգլիայի հակայարությունից։ «Հայերը Տաճկաստանում, — գրում էր Նալբանդյանը, — գուրկ են վորևե պաշտպանություն։ Անգլիան և Ֆրանսիան կատարյալ իրենց գործին են ծառայեցնում այդ հանգամանքը։ Նրանք փաշաների բռնություններից իրենց պաշտպանություն տալ են առնում այն քրիստոնյաներին, վորոնք կամ բողոքականություն և կամ կաթոլիկություն գիրկն են ընկնում***։ Նալբանդյանը պատում էր նաև Ֆրանսիայում գործող ամերիկական մի ընկերության գիմակը։ Նրան հայտնի էր, որ սրանք ևս գործում են Ֆրանսիայում եմիսսիոներական, վորով պատվիրի Ֆրանսուա Բասիլյոնն գործում էր Հնդկաստանում, Ճապոնիայում, և վորով հետագա յեզվիտ-առաքյալները գործում

---

* «Հյուսիսափայլ», 1859, № 10, յեր. 808 և հետ.

** «Ինքնան», յեր. 248.

*** Ն. տ. յեր. 270.

նյին յերկնքի վորդու մայրաքաղաքումն*, ըՊատրոնայք քարոզիչ-ներըը,—գրում եր Նալբանդյանը,—իրենց միսիայի առյանի առաջ ամբողջ հայ ազգը ներկայացրել նյին իբրև մահմեդականներ և կանխիկ դրամով կամ անգլիական գնապանութեյան հովանավորութեյամբ գնված դավանափոխ անձերի չնչին քիվը մնծացրել հաշրել նյին առանյակ հազարներից**։ Այս կապակցութեյամբ մնդ համար քաղաքական վորոշ գնունավորում և առանում նաև Նալբանդյանի անվստահութեյունն ու խոր ատելութեյունը գնդի հայ բողոքական ու կաթոլիկ քարոզիչների, Ցնզվիտների և միսիոներների մասին գրած իր հոդվածներով Նալբանդյանը կռվում եր ցարիզմի արևելյան եքսպանսիային պործիք դարձած Այվազովսկիների գնմ։ Վորպես իսկական լուսավորիչ Նալբանդյանը պայքարում եր վոչ միայն հայ-գրիգորյան, այլև մյուս դավանանքների ըրուշակներով գարգարված հայկական արևելութեյունիզմի գնմ։ Սակայն Միսիոներների մասին խոսելիս, Նալբանդյանը նկատի ուներ նաև այն հանգամանքը, վոր պապականութեյան միջոցով ելուսավորվածը այդ վանականները փաստորեն ատրածում են հայ ազգի գլխին Ավստրիայի շահագնունները։ 1863 թ. Նալբանդյանը բացականչում եր. ըԻնքնին հայոց ազգ, վորի վորդիքը ամեն ուրիշ հզոր բռնակալներից չարչարվելուց, չարչարվում են նաև արհատական պապի ձեռքում։ Ճշմրտ այդպես պիտի չքանա վիճնանիկից Ավստրիայի անարգ գրոշը, յերբ այդպես վերակենդանացած Իտալիայի յեռագունյան գրոշակը պիտի ծնկվի ս. Ղազարոս վանքին գնմ հանգիստան, վոր ատրկութեյան վերա հիմնած, վոր ատրկութեյան ձեռքով և ատրկութեյան մնջ հարատևող հավիտենական քաղաքը, ս. Հրեշտակի բերդից հրատարակի խոշմ ազատութեյունը, և մնր խնդճ յեղբայրակիցքը ազատվին վերջապես նոր հազկերտյան կապարանից***։ Արևմտյան միսիոներների գնմ Նալբանդյանի վարած այս պայքարը արևմտյան բռնատիրութեյունների գնմ նրա վարած պայքարի լրացումն եր։ Միանշանակորեն այդ պայքարը անհրաժեշտ եր այն մահմեդութեյան տնտակների, վոր ուներ Նալբանդյանը գնդի Թյուրքահայ ժողովրդյա քաղաքներում կնճռոտացող պրոլետարիատը, վորի ճակատին Նալբանդյանի ժամանակ ըպանդուխտ անունն եր դրոշմվում։ Ուսանելով ամերիկյան ըՊորտա ընկերութեյան պատկանող միսիոներների գործունեյութեյան մասին, վորոնք 1827 թվից ի վեր եքրիստոնեյութեյունն եյին տարածում...

---

* ըԻնքնան, յեր. 269.

** Ն. տ. 270.

*** ըՓորքն, 1877—78, № 3, յեր. 247 և հետ.

քյուրքահայերի մեջ, «Кавказ» թերթի իրավիճակը այսպիսի մանրամասնությունների է պատմում միսիոներական այդ առաքելության մասին. «Հայտնի չէ, որ բոլոր մեծ քաղաքները, և մանավանդ մայրաքաղաքները, այնքի չեն ընկնում պրոտեստանտի քանակությամբ։ Այդ տեսակետից Կ. Պոլիսը ևս վիճելի չի գիշում Ցնծրտապոլի մյուս մայրաքաղաքներին։ Վերջերս արևնակ այստեղի հայ բնակչությունը։ Այդտեղ հիանդիպելը բանվորներ Վանից, Երզրումից, Բրգամոնի նահանգներից, այստեղ հանդիպելը գործակատներ Ցնծրտապոլից և Ամասիայի կայսրության մոտ մասից հուզված։ Նրանք բոլորը ապրում են արևական աշխատանքով, հիվանդանում են, տանջվում, սովում և կատարվում անհնարանքի կերպով, ինչպես և Լոնդոնի ու Փարիզի պրոլետարները։ Մարդկանց չքավոր այս դասակարգի մեջ և, որ պատկա հիմն գալիս միսիոներները, ոգնում նրանց, նկարագրում նրանց ամենը, ինչ ազգային և, ամենասև գույներով, իսկ նրանց չարքաշ գրության պատճառները վերագրում հայ լուսավորչական դավանության»*։ Միսիոներներին նպաստող ընկերությունը շատ մուլ հանգանգության ուներ Քյուրքիայի մասին։ Թղթակցի պատմելով՝ «Որտա կոչված ընկերությունը համոզված եր, որ մուսուլմանների մեջ կարող են ապրելիս լինել միայն հրեաներ և կոպտաշներ, բայց վոչ քրիստոնյաներ, որոնք, քան հրեաները, յինքնակա յեն հալածանքի։ Ցնվ մինչև այսոր ամերիկացիները, իհարկե, կրքվածների բացառությամբ, կամ քրիստոնյաներ չեն համարում նրանց և կամ էլ՝ քրիստոնեության ընդունած մահմեդականներ»**։

Սակայն նպատակի հակամիսիոներական, նրա հակակղերնիզատորական գիրքը ավելի կոնկրետ բնորոշելու համար, վերին ասածները հետաքրքրական են և կարևոր նրա ցուցմունքները Զեյթունի ապստամբության հերոս համարված և Լևոն Լուսինյան կոչվող ջնայատանի իշխանին մասին։ Ի դեպ, այս անձնավորության հետ եր կապում նա հենց պայմանական այն ծանկապիրը, որ հայտնվել եր խուզարկության ժամանակ և որ բանալի յեր ծառայել Քազմորյանի հետ ունեցած նամակագրությունների համար։

Առերեսվածային մի գնդի և հայկական խորտակված գահի իրավունքների պաշտպանության անունով անցյալ գարի կեսերին Ցնծրտապոլում հրապարակ յեկած այս «իշխանը» գաղտնիքով իր

---

* «Кавказ», 1868, № 16, «Письма из Константинополя» հոդվածաշարքը։
** Ն. տ.

ցուցմունքների մեջ հապաղած այս ազահաժառանգին մասին՝ նալբանդյանն ավելացնում է, որ ավելի մանրամասն կարելի չի տեղեկանալ նրա մասին առաջահայ արտաքին գործոց մինիստրության գործերից։ Հետևելով նալբանդյանի այդ մատնանշումին, Ցնոտարարխիվի ֆոնդերում գտանք, իսկապես, էջմյածնից վերադարձած ահագին մի գործ, որը բավականաչափ նոր լուսո է սփռում վերջինիս վրա*։

Գործը պարզում է մեր առաջ այսպիսի մանրամասնությունները.

1845 թվի հունիսին ինքն իրեն Պոտիկոսի էշխանի կոչով մեկ Հակոբ Հովհաննես, իբր ասելով Կիլիկիայի հայոց Լևոն VI թագավորից սերված, Պարիզից գրավոր գիմում է անում ռուսաց պետական գործերի մինիստրին՝ խնդրելով իրեն, որպես ռուսահպատակի, ծառայության ընդունել ռուսաց բանակում։ Մինիստրությունը անդրադարձ է հարցնում գիմադիր մասին Պարիզի գեսպան Կիսելևից։ Վերջինս հաղորդում է Պարիզում գտնված Լազար Ցնկիմիչ Լազարևի, 1828 թ. պարսկահայերին Ռուսաստան տարաղորդող հայտնի գնդապետի—էշխանիս մասին ստացած տեղեկությունները։ Լազարևի ասելով էշխանիս հայտարարությունն իր ծագման մասին բուռ կեղծիքի արդյունք է, քանի միամտաբար նկատելի է նրա ամառոր անհամբերությունը։ Այս տեղեկանքի հիման վրա մինիստրությունը մերժում է էշխանիս խնդիրքը։ Սակայն գեսպանությունը, հիմք ընդունելով վերջինիս այն հայտարարությունը, թե ինքը ռուսահպատակ է համարում իրեն — ռուսական անցագիր էր ուղարկել նրան, նախքան մինիստրության պատասխանը ստանալը և չնայած այդ պատասխանին, էշխանը 1846 թվին, 80 ռուբլին պարտք վերցնելով Կիսելևից, ճանապարհ է ընկնում Պետերբուրգ։ Ճանապարհին նա կանգ է առնում Բեռլինում։ Այստեղ 1846 թ. լույս է տեսնում «Notiz über den Prinzen von Koricosz» վերնագրով անանուն մի բրոշյուր, որտեղ հիշատակվում է էշխանիս արքայական ծագումն ու պատմվում նրա կենսագրությունը։ Անհրաժեշտ է կանգ առնել կենսագրական այդ տվյալների վրա։ Էշխանիս հայրը,—ասված է

---

* Архив Внешней политики и революции, фонд Азиатского департамента, по описи № 102, I, 9, 1845, пункт 5. Գործը վերնագրված է՝ „По ходатайству армянина, именующего себя наследником Льва VI, царя армянского принцем Львом Корикосом о принятии его на русскую службу; о приезде его в С. Петербург и высылке его из России. Тут же: о пребывании его в разных европейских государствах и о предъявленных им претензиях к русскому правительству. Началось в 1845 г. Кончилось в 1881 г.". Ամբողջ գործը բաղկացած է 222 էջից։

կնատպրականում,—Գոռիկոսի Հովսեփ Լուսինյան իշխանն և, մայրը՝ Գագիկի Կոնստանդին իշխանի դուստրը։ Ինքը Հակոբ Հովհաննեսը ծնվել է 1820 թվի օգոստ. 13-ին, Եջմիածնում, և մկրտվել նույն տարում 1820 թ. սեպտ. 23-ին՝ Սեփրեմ կաթողիկոսի ձեռքով, որը վավերացրել է կանգակով նրա արքայական ծագումը։ Հայրը վաղուց է մեռել և Ալեքսանդր I-ի առանձին սերը և մեծ Լանգոնում 1830 թվին՝ Քսենիայով մանուկ իշխաններին Վահանակի գրաֆի (Graf von Vahanak) խնամքին։ Հոր մահից հետո մանուկ իշխանները ուղևորություններ և կատարել Շվեյցարիա, Բուշիր, Մասկատ, Բոմբեյ։ Ավարտելով ճանապարհորդությունը, 1831 թ. վերադարձել է Լանգոն։ Ավելի ընդարձակ ճանապարհորդություններ և կատարել նրա մի ընկերոջ տանը, այցելելով Թրանսիան, Իտալիան, Ավստրիան, Պրուսիան և Բելգիան։ 1842 թվին իշխանները ավարտում են Անգլիայում իրավագիտական և զինվորական իր ուսումը և ուղևորվում Արևելք՝ Սինգապուր, Մանիլա, Փինանգ, Մադրաս։ 1845 թվին վերադառնալով Լանգոն՝ նույն տարում ծանոթանում է Գարիգուժ Լազար Լազարևի հետ, իսկ հաջորդ տարվա վերջերին այցելություն գնում Բելգիական քաղաքները—Բրյուսել։ Նույն այդ ժամանակ Սերևանի հայերից հրավեր է առնում գրավելու հայրական գահը և ազատելու հայրենիքը ռուսական և Քյուրքական տիրապետությունից։ Սակայն իշխանները հրաժարվում են մի զինկարագրից, որով հորդորում է հայրենակիցներին՝ հավատարիմ մնալ ցարին։ Իշխանը,—հայտարարում է գահաժառանգը,—Ռուսաստանի կայսեր հավատարիմ հպատակն է, քնկուզ և կրում է հայի անունն, նրա սիրտը պատկանում է կայսրին։

Դատած չկա, վոր անատորպիր այս բրոշյուրը գրվել էր հենց ցարի—Նիկոլայ I-ի—համար։ Ջուր չկա, վոր գրվածքի մի որինակը, փոստանիշ կաշենպատմով, ցարական վոսկեքանդակ քաղով ու ինքնյակով, գոնում ենք Սենատարխիվի գործի մեջ։ Ժամանելով Պետերբուրգ իշխանները գրավոր խնդիր և ուղղում ցարին՝ գիմելի ապրուստանոթ ասիճան տալ իրեն, ասհմանել համապատասխան ռոճիկ և արտոնել կրելու Վառ V-ի սահմանած Լուսինյան շքանշանը։ Մի շարք այլ գիմումներով՝ իշխանները խնդրում են տալ իրենն զինվորական ասիճան, ծառայություն ընդունել հուսարական գունդը և այլն։ Գիմումները մերժվում են։ Ցարն առաջարկում է գոհարքա Հրոնցովին տեղեկանալ՝ կա արդյոք Հայաստանում Գոռիկոսի իշխանական տոհմ, և վերտեղից և հրապարակ չկնել առհասարակ տարորինակ այս անձնավորությունը։ Միաժամանակ հարցումներ են ուղղվում Գեոներբուրգում ապրող հայերին (Լազարևին, Ասկարխանովին և այլն)։ Ստացված պատասխաններն անհպատա եղին

Էջմիածնի համար։ Վիլայեթները ցարական ուշադրությանն արժանի չգտան նրան և ցարը, հենվելով հատկապես փոխարքայի բացասական պատասխանի վրա, կարգադրում է՝ 100 վոսկի ճանապարհածախս տալ անկոչ հյուրին և մեկ ընդ միշտ քշել Թեհրանի սահմաններից։ Կարգադրությունը կատարվում է ճշտությամբ, բայց դրանով չի փակվում բնավ խնդիրը։ Վերադառնալով արտասահմանի Էջմիածնը անցնում է յեվրոպական մի քաղաքից մյուսը, բազմում պաշտոնական ատյանների ու խմբագրությունների դռները, հավատացնելով, թե ցարը այն պատճառով և քշել իրեն, վոր նույն 1846 թ. Ծերևանի ժողովուրդը էկեցցե Լևոն VIIIս կանչելով հրապարակորեն ցուլցեր և արել՝ պահանջելով վերականգնել հայոց գահաժառանգի իրավունքները։ Իր գրավոր դիմումների և ազգային հայտարարությունների մեջ Էջմիածնի խլխանը շեշտում եր շարունակ, վոր աքսորի պահին կառավարությունը գրավել և իր հայրական կալվածները, մի միլիոն ռուբլու արժողությանն անցնող ոգամանդները և 12 հազար փունտ ստերլինգ գրամ, վորոնց դիմաց ցարը գնորակ Քրապովիցկու գրավոր հայտարարությանն միջոցով խոստացել և տարժանավայել ապրուստի համար ամսական հազար ֆրանկ թոշակի կապել Էջմիածնին։ Ծեվ ահա տարիների ընթացքում Էջմիածնը շարունակ հենց այդ թոշակի շուրջն և, վոր դիմումներ եր անում ցարին ու նրա մերձավորներին, սպառնալով, հակառակ պարագային, հրապարակել իր գրավումները հավաստող վավերաթղթերը։ Հետագայում նա հրապարակեց անգամ այդ վավերաթղթերը։ Բայց ոուս կառավարությունը, արհամարհելով Էջմիածնի բոլոր սպառնալիքներն ու հրապարակային յեյուլյենները՝ անպատասխան եր թողնում դիմումները...

*Լևոնյանների եպարծությունը այժմեական դարձավ մանավանդ Ղրիմի պատերազմի սկզբում, յերբ անգլո-ֆրանսիական դաշնակիցները միջոցներ եյին ձեռք առնում արևելյան քրիստոնյաներին հավանավորող հակառակորդի վարկաբեկման համար։ Այդ շրջանին և վերաբերում հենց հրատարակչական քայլը՝ ուղղված Մարգարի յերկերի մեջ տեղ գտած Էջմիածնի մի գնկլատացիան ցարի գեմ։ Էջմիածնը կոչ եր անում քյուրքահայ իր եղբայրներին և սուլթանին հավատարիմ համոզմունքներին՝ միևնույն իրենց արյան վերջին կաթիլը պաշտպանել եհյուսիսային գեսպոտիա — իմա Թեհրանի — գեմ էյերկիրն ու սուլթանի կառավարությունը**։ *Գատում են, վոր իբր Էջմիածնը մեծ պատիվ գտավ Լենգոնում, քանի վոր խոստանում եր Ներգրում մեկնել և*

* K. Marx, „The Eastern Question", London, 1897, p. 41 sqq. և К. Маркс и Ф. Энгельс „Сочинения", IX, стр 169. и сл.

ուժեր կազմակերպել Թուրքիայի դեմ և այս իմաստով զանազան հայտարարություններ ևս անում անգլիական և ֆրանսիական քաղաքներում։ Ֆրանսիական մի քաղաք — Էվաֆքինգը — տեղեկացնում ևր, որ Էշխանին ռազմական զորապետ Գևորգ Բեյ իշխանը պրծել հասել և նրգրում, որ շուտով պետք պիտի հասնի ինքը Լևոնը՝ հայ կամավորների գլուխ անցած՝ Ներսիսյան արշավելու համար։ Լևոնը հայտնել ևր անգլիական կառավարությանը, թե Ներսիսյան հասնելով քաղաքը և ժողովուրդ և որ Ներսիսյանի բոլոր պատերի վրա արդեն իսկ հայերեն ազդեր են կպցվում իբր անուղղակի՝ ամենը Լևոն VII, շնորհքով աստուծո քաղաքով Հայաստանի, քաղաքով Ներսիսյանի և Կիպրոսի, հայտարարում ևնք բոլոր ժամանակակիցներին, որ Թուրքիայի կայսրը զրկել և ամենայն հայոց յերկրների վրա տիրելուց և այլն*։

Հետաքրքրական և սակայն, որ արդեն 1854 թ. նոյեմբերի 22-ին Նիկոլայ I-ին ուղղած զրուցներին ձեռագիր մի նամակով՝ Էշխանը հրաժարվում ևր Մարքսի յերկերը տպագրած տպագիր գնկլարացիայից, առաջարկելով ցարին իր ծառայությունները։ Հայտնում և, թե ինքը միջոցներ և ձևեր տանել իանդարելու հայերից բազկացած 30 հազարանոց ինչ որ զորամասերի միացումը ռուսների դեմ զործող Շուբշիի փաշայի զորարանակին։ Դաշնակիցները տեղեկանում են հայկական մի զորարանակ, որի հրամանատարությունն իրեն և առաջարկվում։ Ինքնքնում ինքը հարկադրված և յեղել հայտարարություններ անելու ցարի դեմ։ Լյուի Բոնապարտը, որին ընկերացած և յեղել ինքը նրա Լոնդոն վտարանդված ժամանակ, առաջարկում և Վրաստանի և Նուշինսկ Հանոտի քաղաքորական գործը... Սակայն վորպես յեզիտիմ իշխան, ինքը անկարող և միանալ քաղաքիր այս ավանտյուրիստին և ասպարեզ գալ ցարի դեմ։ Էշխանը վստահացնում և, որ վեչ մի քյուրքահայ չի կամենա հակառակ գնալ ցարին**։

Պատերազմի վերջերին, յերբ ըստ յերևույթին սպասվել ևր արդեն Էշխանին գնրը Անգլիայում, ինչ որ մի պաշտոնյայի նկատմամբ կատարած բանպատճեն գործից համար ուշացանքի յենթարկվելով՝ նա հարկադրված յեղավ թողնել Լոնդոնը և փախչել Պարիզ։ Սակայն Պարիզից ևս աքսորում են նրան։ Էշխանը անցնում և Տուրին, այստեղից՝ Բեռլին։ Բեռլինում — իր ասելով՝ ռուսական վստահանաքյան գրգռմամբ — նրան ձերբակալում են և յենթարկում հարցաքննության։ Հարցաքննության արդյունքների մասին,

---

* «Ցնծիրտաց», 1855, № 44, յեր. 173 և հետ.

** Центрархив, Фонд Аз. Деп., I, 9, 1845, 5 лист., 160 и сл. Տես. նաև՝ Տախտակ VII.

Էջմիածին մասին, ապա եւ նրան հակառակ այլևայլ տեղեկություններ։ Գրում էին թե իշխանական տիտղոս հավերտական այս անձնավորությունը Բևզիրյանում թե Հոլանդիայում հնդամյա կացարանը դատապարտված մի բանտախնդիր է սոսկ, որին փնտռելիս է եղել վոստիկանությունը։ Մի վերսիայով ինքնակոչ էջմիածնի պահք է վոր յեղած լինի կնգծման հազած հայոնդացի հրեա՝ Հովսեփ Հովհաննես անունով կամ Ծատա կղզում հայ վաճառականի թե նավապետի գավակ՝ Հովսեփ Հովհաննիսյանը։ Հայտնի Պետերմանի միջոցով հաստատում էին, վոր էջմիածնի չղիտեն հայերեն, անտեղյակ է հայաստանի կյանքին ու պատմությանը և հայերենի կցկտուր գիտությունն ել ձեռք բերել միայն իր մոտ գտնված քերականության ձեռնարկով։ Ծուցմունքներ յեղան էջմիածնից ցցնորյալ բնությանը մասին։ Հայտնում էին նաև, վոր էջմիածնից մոտ գտնվել են քղքեր, վորանցից իբր քե յերեսում և նրա կապը յեվրոպական եմիգրանտների ու ապստամբների հետ։ Քոմսը գտնված քղքերին տեսնվեցավ, — գրում է «Ենվրոպան», — վոր փախստականաց ու ապստամբներու հետ քղքակցություն ունի և դյեսավորապես ընկերվարաց առաջարկությունը ըրած ևր հայ, չեխ ու կովկասյան ազգերն բազկացած ապստամբական դաշնակցությունը մը հաստատու։ Լյուի Պլան ծանոթ գործիչը փախստականին հետ ալ քղքակցությունն ունենալը հայտնվեցավ*։ Վերջին պահին Պարիզում և Լոնդոնում ստացված տեղեկությունների հիման վրա, հայտնում էին, վոր Նա ապրելիս և յեղել Լոնդոնում մերթ ընդ մերթ եվամուր խոսք անում, մերթ ենեմուր խոսք անում, 16 անգամ փոխել և բնակարանը և ամեն անգամ անհետացել առանց վճարելու բնակարանի վարձը. հարուստ կանանց գործը և գաղտնի և ի վերջո խուսափել՝ տուգանքի յենթարկվելուց պատճառով։ Վռնդվել և Նաև Պարիզից և իր վրա դրած արգելքի հակառակ Պարիզում կրկին յերևալու համար՝ շորս շաբաթ բանտ նստել և այլն**։

Մեր տրամադրության տակ առայժմ բավականաչափ նյութեր չկան տարտրինակ ու հակասական այս պատմությունների մեջ ուսում ու ճշմարիտը միմիանցից տրոհելու համար։ Թանի վոր քաղաքական պաշտոնի կանչված այս ավանտյուրիստը կորցրել ևր ըստ յերևույթին վաղեմի գինը՝ նրան պատրաստ եյին վերագրելու մարգկային ամեն տեսակի ստրատա։ Սակայն յերևում է նաև, վոր էջմիածնի լիակատար վարկաբեկումը ձեռնտու չեր քաղաքական կոմբինացիաների փորձված ոեժիսյորներին։ 1856 թվականից ի վեր

---

* «Ենվրոպա», 1855, № 44.

** Ն. տ. № 47.

Բյշխանը գործել պատում էր ազատ, և այս անգամ արդեն Բաղրեվանդում — Տաբրիզում, Հոռմում, Վենետիկում և Միլանում, վորտեղից նաչխնակ վերադարձ էր իր զարտը ցարի հետ։ Քնքնելը շարունակում էին ապել նոր հայտարարություններ նրա կոչված վոկլինների և պատմագրների մասին։ 1858 թ. Բյշխանը հրապարակից ցարական կառավարությանն ուղղած իր կոչ-մեմուարը «Appel à César ou Memorandum du prince d'Arménie a l'empereur Alexandre» վերնագրով Ընդարձակ Ձևով նա հրատարակից էմիգրանտներին և գիմումներ ներկայացնում մի յերկրորդ անգամ 1860 թ.՝ «Memorandum du prince d'Arménie A. S. M. I. Alexandre II, empereur de toutes les Russies» վերնագրով։ Այս մեմուարներն ունեն ի նկատի նաչրանդյանը իր ցուցմունքների մեջ Բյշխանին ամեմուարներին մասին խոսելիս։ Վերջապես՝ 1862 թ. յուլյս և սեպտեմբ «Տավրոսի պրոմեթեոսին»՝ պետությանները ուղղած գրություններն «Ընդհանրական»— վորի մասին հիշում է գործակալ Նաչրանդյանը։*

*Ընչին, պատմական նշանակություն ներկայացնող գործ մի անձնավորություն և ինքյան Բյշխանին իրոզոս հափշտակած այս ավանտյուրիստը։ Վորոշ արժեք տալիս են նրան միայն հասարակական-քաղաքական մտքի այն ուժերը, վոր կապված էին նրա տարբերնակ գիմումների ու էմիգրանտական յեսների։ Ամենից առաջ կեղծիք էր, հարկավ, Բյշխանին Լուսինյան դասում։ Հայտնի չե, վոր Հայկական փառազարդ այդ գինատոխան մտել էր փառատոնին 15-րդ գարում**։ Վերին ատիճանի կասկածելի չե նաև Բյշխանին կենսագրությունը, սկսած նրա ծնունդից մինչև Իուսաստան գալը։ Կեղծիքը ակնհայտ կզառնա, յեթե աչքի առաջ ունենանք, թե ինչպես էր վերամիմարգրվում իշխանի հիմնադրությունը, յերբ հարկ էր լինում ավելի ակնբախ գարձնելու նրա էրազվունքները։ Այսպես Ճնփրնի կաթոլիկոսի անունը կրող կոնդակը Բյշխանին 1861 թվին հրատարակած գրություններին «Memorandum»-ում տպված և այլ խմբագրություններ, քան 1846 թ. յուլյս տեսած գիմումներին բոլորովին։ «Memorandum»-ում տպագրվածի մեջ Բյշխանին անունը Հակոբ Կոռիկոս չե, այլ՝ Հայաստանի իշխան Լևոնը. նրա մայրը՝ Կապանի իշխանուհի Հեղինե չե, այլ Վրաստանի իշխանուհի Հեղինե, կնքահայրը Կոռիկոսի իշխան Համլետը չե, այլ՝ Վրաստանի իշխան Գոնաստանդին, իշխան Բագ-*

---

* Տես. Տախտակ VI.

** Տես. այդ մասին «Բազմավեպ», 1881, յեր. 231 և հետ. 1883, յեր. 26 և հետ. և 97 և հետ. «Ճնփրնաբնությունն Գիորոսի Քաղավորաց Լուսինյան ազգատոհմին» վերնագրով հրատարակված Վենետիկի աբեղաների նյութերը։

բառանիւ։ Փոխուած և անգամ՝ իշխանի ծննդեան և մկրտութեան տարիքիվը՝ 1820 թ. ոգոստոսի 18-ի տեղ, ծննդեան որ և նշանակուած հաջորդ տարվա ոգոստոսի 18-ը։ Մկրտութեան թվականը նշանակուած և 1821 թ. սեպտեմբերի 23-ը։ Նկատենք, ի դեպ, որ 1821 թ. սեպտեմբերի 23-ին Ցնծրնեմը բացակայում էր Ի-միածնից*. նա չէր կարող առնասարակ ասորագրել ընծեմիածնում տրված այդպիսի մի վկայական։

«Memorandum»-ի հեղինակները կարիք չէին զգացել ամենայն ակնթարթ զարձնելու իշխանին կապը միայն Հայաստանի, այլև՝ Վրաստանի քաղաքորական տան հետ։ Նույն «Memorandum»-ում գնահատված և հայ իշխաններին անուններից հրապարակված բազմաստորագիր մի հայտարարութիւն, որտեղ նոր ձևով և ներկայացված նաև իշխանի կենսագրութիւնը։ Այստեղ ասված և, որ իշխանիս հայրը մեռել է 1828 թվին և ըստ յիշեալիին վոչ թե Լանգռնում, այլ՝ Հայաստանում, մայրը Վրաստանի վերջին քաղաքոր Գեորգիի անդրանիկ և նախնական դաստիարակութիւնը իշխանը առացել է զարձյալ վոչ թե Անգլիայում՝ նրա հոր բարեկամների՝ այլ Վանի և Ցնծրնեկայի իշխաններից և Ցնծրնեմ կաթողիկոսի նշանակած Տայոց Քոմա յեպիսկոպոսի խնամքի տակ։ Իշխանիս քաղաքական գործունեութիւնը ևս սկսվում է զարձյալ յեկրում՝ 1839 թվին (sic), յերբ նա յելույթ ունեցավ Նիքոլա Աշտարակեցու ոգին, որ այդ ժամանակ իրը թե առաքելով եր Քրիստոսում (sic), ուր աքսորվել եր Նիկոլայ I-ի հրամանով. այս յելույթի շնորհիվ և իրը թե, որ սկսվեց իշխանիս ժողովրդականութիւնը... Հայաստանում և Վրաստանում**, թե ինչ ազդու ունին իրականութեան հետ հայ իշխաններին այս վկայութիւնները դժվար չի լինի վորոշել, յեթե այդի անցկացնենք հենց իրենց, առորագրողների անուններն։ Այստեղ հանդիպում են մեզ այնպիսի անուններ, ինչպես՝ իշխան (prince) Նաւշիրվան, իշխան Արծրունի-Մեհրուժան, իշխան Մանավազյան, իշխան Գառջ, իշխան Ջոռխոռունյան, իշխան Սյունյան-Հայկազնի, իշխան Մամիկոնյան, իշխան Մոզնատուս Աբշամունի և բազմաթիվ ուրիշ գանազան իշխանական անուններ, վորոնք ցույց են տալիս միայն, որ թղթի հեղինակը շարում է դրութեան տակ մոտացածին անուններ՝ հայ նախարարական անունների նմանութեամբ... Հայաստանի իշխանը հիշատակում է շարունակ յեվրոպական քաղա-

---

* Հմմտ. Ա. Ցնծրնյան. «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Գովկասի հայք 19 գարում», մասն Ա. յեր. 189.

** «Memorandum», յեր. 27.

կիրճերի և մենամենների հետ ունեցած անձնական իր մտերմությունը, սակայն չկան հրապարակում այդ մտերմությունը կամ նույնիսկ առհասարակ ծանոթությունը հավաստող փաստեր... Թե ինչ արժեք ունին նման հայտարարությունները, չենք ուզում և քննության ենթարկել, միայն Ալեքսանդր II-ին գրած դիմումի մեջ, էջմիածնի հայտարարում է, թե իբր Նիկոլայ I-ը արտոնած և չնչել իրեն կրելու հատուկ պնդապատի ատաճան*, մինչդեռ մեր առաջ գտնվող գործը ապացուցում է հենց սրա հակառակը։ Հայաստանի իշխանին առաջարկած քղքիների և համակների համար բնաբոշ և առհասարակ, միայն նա մի ուղ ձևակերպում է իրեն բազձանքը այն, ինչքվոր փոքր ինչ հետո, մի այլ ուղ, նկարագրվում է իրեն իրազությունը, և այսպես անվերջ։

Պարզ է, որ էջմիածնի իշխանին կոչված անհնարին այս իրավիճակը քաղաքական հարաճուն մոտավորությամբ ստացող մենք ենք, մանր անցյալ ունեցող մի ցավագար, որ գործիքը ենք դարձել քաղաքական գաղտնի, — նախ ազգային ըստ յնրևույթին անդրկասական, հետագայում ֆրանսիական, — արգանների ձեռքին։ Լիակատար չափով մերկացնել էջմիածնի իշխանին յնած քաղաքված ուժերը, հնարավոր կլինի միայն Արևմուտքի վոսկիական գաղտնի գործերը քննելուց հետո։ Սակայն ուժերը ևս յնած լինին նրա հովանավորները, կասկած չկա, որ միայն սրանց միջոցներով և ըստ յնրևույթին նաև սրանց պատվերով և, որ կազմվում ու հրապարակվում էին նրա գնդապատճանները...

Հետազոտում ենթադրում ենք մերկացնում ենք այն իրողությունը, որ Լոնդոնում յնած ժամանակ էջմիածնի իշխանը ծանոթ ենք Բրաունշվայգի գքոի և իշխան Լյուի Բոնապարտի հետ, որ վերջինս կայսրության գահը բարձրանալուց հետո հայտնած և յնել Գարիպոլդի կնգոիքը**։ Սակայն ակնհայտ և, որ կայսրության օրերին իսկ կնգոիքը մի ավելորդ անգամ ևս պետք ենք յնել գնկտեմբերի տասի ընկերությանն ակրանում այն հերոսին, որի պատկերը հանճարեղ գրչով գծագրել և ժամանակին էլյուի Բոնապարտի Բրյումերի 18-ին հնդինակը...

Գտնվելով ենք արդյոք էջմիածնի հայկական շրջանների հետ 1855 թվին, ինչպես տեսանք, էջմիածնի մասին աննպաստ լուրեր ենք տպագրում Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռքով հրատարակվող հայերեն մի քերթ՝ «Բանբերում»։ Սակայն 1858 և 1861 թվականներին էջմիածնի հրապարակած ժողովածուների մեջ գետեղ-

---

* «Memorandum», յեր. 8.

** «Մշակ», 1879, № 13.

ված և Վենետիկի Մխիթարյան հայրերից մեկի՝ նշվարդ Հյուբմաեզի գրավոր մի ինքնատուքյունը էիշխանին ոգին։ Հետաքրքրական և նաև, վոր նույն տարիներին գրած իր նամակներում էիշխանը խնդրում էր հասցնագրել իրեն արվելիք դիմաՑները՝ Վենետիկ, Մխիթարյանների վանքը։ Վերջապես դիտենք, Հյուբմաեզը կամ Վենետիկի Մխիթարյանները չեն հերքել յերբևե էիշխանի տպագիր զեկուցագրությունները, վորոնք, ըստ տպագրական ոճյալների, յուրա հին տեսակետ հենց իրենց քեֆի տակ, Իտալիայում, խոկ 1858 թ. մոգոմածիի ձևով յուրա եր տեսել հենց Վենետիկում։ Հետաքրքրական կլինեք, յեթե Հյուբմաեզների վերապրող հաշորդները փորձեին գեթ հապաղումով պարզելու հանելուկը։ Համառ լուքյունը կարող և միայն խորացնել կասկածն այն մասին, թե վերապատվելի հայրերը ծածկում են այն փաստը, վոր զորձիք են ծառայել մատիկանական գազանի արգանների ձեռքին...

էիշխանի քղքների մի քանիների տակ գտնում ենք էիշխանի Պետրոս-բեյ անունը։ Նալբանդյանի տալով Պետրոս-բեյը էիշխանի կուսակիցն և, և նշանակում և, իրական անձնավորություն։ Քղքները տարտագրված են, իրր թե, Պոլսում, վորով տանի և արվում յինքնագրելու, թե էիշխանը կամ նրա ընկերակիցը կապեր են ունեցել կամ կապեր վորոնել պոլսահայ ինչ-ինչ շրջանների հետ։ Այդ մասին վկայում և նաև Նալբանդյանը։ Նույն Նալբանդյանի ծանոթությամբ արված մի նկատողություն ունենք գտնելով, պետք և յենթագրել, վոր այստեղ խոսքը պոլսահայ նշանավոր վաճառական Պողոս-բեյ Տատյանի վորդի Պետրոս-բեյի մասին և 50-ական թ. թ. վերջերին և 60-ականի սկզբներին հայր և վորդի ապրում եյին Փարիզում՝ դիմադարձ լինելով պետի հայ-կաթոլիկ կղերը։ Հանկարծ գնաց Պողոս-բեյի մահից հետո վերջինս ազգասերություն եր նրա գավանափոխությանն մասին՝ տարբերություն տեղիք տալով լուսավորչական կղերին*։ Հետաքրքրական և, վոր 1862 թվին պոլսահայերի հետ կապված ընթերցող, անվերապահ քարոզվում և ապում եր էիշխանի «Memorandum»-ի նյութերը**, նույն քերքը, հաղորդելով Տուրինի ֆրանսերեն բառացի քերքում արտատպված էիշխանի շրջաբերականը՝ նկատում և, վոր քերքը տարբեր վերաբերմունքի խորհրդածություն մը չունի***։ Քերքի այս ձեռնապահությունն ընդհանրապես բնորոշ և նրա ոչնզոքը, ոչափավորը ուղղություն համար։ Քերքի խմբագիրը Մուրադյանը

---

* Հմմ. «Համբավաբեր Թուրքիո», 1864, №№ 61 և 62.

** «Փարիզ», 1861—62, № 57, 59, 60, 61, 62.

*** Ն. տ. 1862, մայիս 9, № 68, յեր. 3.

անձնական ծանոթ եր Բիշխանին հետ. մի տեղ ակնարկում է Բիշխանին հետ 1861 թվի վերջերին Միլանում ունեցած հանդիպման մասին*, բայց քաղցնում է պարձյալ իր վերաբերմունքը։

Բոլոր պարագաներում հետաքրքրական է, որ Քյուրքճեան պատմութեան հատորների Գ. Գալուստ լեզենդներ նրին կապում էր Բիշխանին անվան շուրջը։ Գաղում էր նրին, որ 1861 թ. Բիշխանը մտած է յեղել Կիլիկիա, հանրապետը կազմել գնչուների առաջադրութեամբ, վարանդով դիմել է Նապոլեան III-ին հայկական Տավրոսում ինքնավար իշխանութեան տանդնելու համար։ Ասում էր պարձյալ, որ այդ հանրապետով էին Բիշխանը ուզում թվել է Պարիզ, հավատացնելու Բանապարտին, թե Տավրոսի լեռներում 70 հազար գինք բռնելու բնազանակ հայ կա, որոնք, Լիբանանի օրինակով, ապատում են Թրանիայի տպատարարը միջամտութեանը։ Կային նաև աղբներ, թե հայկական զաղհաժատանգին այս բանակցութեանները և հնդց, որ առիթ ավելին քյուրքերին 1862 թ. ոգատատին պաշարելու. Զնչքուհը, որի ցուցց աված քաղաքի գիմադրութեան հետ քաղաքական հաւյներ էին կցորդում հայ ազգասերները**, Հետաքրքրական մանրամասնութեաններ և հաղորդում Զնչքուհի ապատամրութեան նախորեին Բիշխանին անվան հետ կապված այս պատմութեաններն մասին ժամանակակիցներից մինը՝ Ազ. Բերիցյանը. «Պետք է ասել, — գրում է նշանավոր հնախուզը, — որ Զնչքուհի անցքերից փոքր ինչ առաջ արդեն Գալուստ մեջ այստեղ մի Հուսինյան հայոց արքայազն իշխանին լուսանկար պատկերը յերևցավ, հետը մի լիտոգրաֆիայով տպագրված հայտարարութեան, որից յերևում եր, որ վոմն Հասն Հուսինյան իրեն Կիլիկիայի ժառանգ և համարում, հայկական քաղաքներից սերված։ Դրա անցյալը քիչ շատ մութ եր, բայց և այնպես յուր յերիտասարդութեան առաջին տարիները անցուցած եր Հայաստան, Ամերիկա, Իտալիա, Թրանիա և Անգլիա։ Դա իրր քի Իտալիայի ազատութեան համար պատերազմած եր Գարիբալդիի դնդում, Վիկտոր Եմմանուելի և Անգլիայի թագուհու ազգական եր անվանում իրեն, Նապոլեոնի սերտ բարեկամն եր և պատվավոր լեգեոնի շքանշաններով զարդարված։ Ինքը իրր քի մեծ գումար առակ ուներ Անգլիայի բանկում և Գայլմերատոնի և Նապոլեան (III) հետ բանակցութեաններ ուներ այժմ Կիլիկյան Քյուրքիայից խլելու համար... Վոմանք յերիտասարդներից մեծ հուսա ունեյին, որ գորա

* «Փարիզ», 1861, № 88.

** Զնչքուհի, «Զնչքուհի անցյալն և ներկայնս», Վիեննա, 1900, էջ. 104.

ձեռքով հայք Տաճկաստանի մեջ գոնե մի անկյուն պիտի ստանան»*։

Իր ցուցմունքների մեջ Նալբանդյանը բացատրում է վերաբերմունք և հայտնում գեպի Հայաստանի ազատության անունով հրապարակ եկած այս էշտալատանը, որին անգլիական կառավարության հաշվին ապրող քաղաքական ագենտ ևր համարում Նալբանդյանը կնշժիք ևր համարում նրա ընդյալաբերականքը և որա մեջ պատմվող փաստերը։ ընդյալաբերականքի մեջ Լուսինյանը Տավրոսի լեռներում 20 հազար մարդ գինքը ձեռին վոտի կանգնեցնելու սպառնալիքով պահանջում ևր՝ ա1) Դիպլոմատիական ճանապարհով անկախ ճանաչել Զեյթունը, Գյուրան (?!), Հաճինը և Լաբրանդան (?!). 2) վերականգնել Սիսը. 3) ազատ քաղաք հռչակել Տարսոնը՝ այնպես վոր և Դեւրը, և հայ բանհամանապրականան իշխանությունը կարողանան ունենալ այնտեղ իրենց պահակները։ Աշխարհագրական կասկածելի անունների խճողումը այստեղ ևս մատնում են Լուսինյանի իրազեկության չափն այն յերկրի վերաբերմամբ, վորի անունից նա խոսում ևր։ Տպելով այս ընդյալաբերականը ընտալիս լրագիրը գրում ևր թե՝ այդ պահանջները, վոր արվում են դիկտատոր-իշխանի պես գործող մեկի կողմից և վորոնք իրավացի յեն ինքյան ու նպատակավոր արևելյան քրիստոնյաների ապագայի համար, արժե վոր ուշադրության առնվին յեվրոպական մեծ պետությունների կողմից, քանի վոր Արևելքի խաղաղությունը կարող և կախում ունենալ սրանից**։ ընտալիս թերթը այս յելույթն ուներ նկատի Նալբանդյանը իր ցուցմունքների մեջ։ Նալբանդյանը հայտնում ևր, վոր ինքը գրել և արդեն ընդյալաբերականքի հերքումը, նպատակ ունենալով քարգմանել և հրատարակել այն բոլոր լեզուներով։ Մտադրված և յեղել հրատարակել Թուստաստանում նաև հերքումի ռուսերեն քարգմանությունը։ Գիդում և, այնուհետև, վոր Հայաստանի ազատությունը պատրվակ լոնելով, էշտալատանը նպատակ ունեցել գրամ շորթելու քյուրքահայերից։ Այդ կապակցությամբ և հենց, բացատրում և Նալբանդյանը, վոր էշտալատանը կազմել և Քազվորյանի նամակում ազատագրվող ծածկագիրը, վորի արինակը հայտնվել և իր քովերում։ Ուզարկելով այդ ծածկագիրը քյուրքահայ գործակիցներին՝ Լուսինյանը կոչվածը կամեցել ևր հավատացնել նրանց, թե ինքը կապեր ունի ծածկագրում հիշատակված անձրդանների հետ, մինչդեռ փաստորեն, նկատում և Նալբանդյանը, նա, ինչպես ասում են, հարաբերությունների մեջ և մի քանի գործիչների հետ միայն։

* «Փորձ», 1877, № 3, յեր. 173.

** Հմմ. «Փարիզ», 1862, մայիսի 9, № 66.

Նալբանդյանը հայտնում է, որ ինքն է հենց, որ Գալսի իր ծանոթներին նախապատրաստելու մտքով արտագրել է և ուղարկել Քազվոբյաններին ծածկագրի մի օրինակը, որից և ոգտվել է իր նամակում վերջինս, բոլորովին դիպվածաբար...

Մեզ չի հաջողում բնավ ծածկագրի մասին Նալբանդյանի տված այս բացատրությունը։ Բիշխանին գործի մեջ չենք հանդիպում առհասարակ հայերեն գրագրություններ և նյութեր, ինչը բիշխանը անտեղյակ եր, ըստ յերևույթին, հայերենին։ Հավանական չե առհասարակ, որ փող կորզելու մտայնությամբ միջոցների ներքուստ չորոնող բիշխանը կամ նրա ուժիկյորները, դիմած լինելին այդ մեքոզին, որի մասին պատմում է Նալբանդյանը։ Գարիբյալդիից զատ՝ ծածկագրում հիշատակվում են քաղաքական անուններ և հասկացողություններ, որոնք ընդհանի չկին առհասարակ այդ միջավայրում, որտեղ պատում եկին բիշխանին ու նրա ակուսակիցները։ Ծածկագիրը գործ ունի գնմքների և հասկացողությունների հետ, որոնք գնտեզված եկին բացառապես Բակունինին, Նալբանդյանի և սրա ազգասեր բարեկամներից քաղաքական տեսողությամբ...

Նալբանդյանի այդ ցուցմունքների մեջ ատելյք է միայն նրա բացատկան վերաբերմունքը գեպի Հայաստանի իշխանները ու նրա կեանքը քաղցված ուժերը, որոնց շարքին կատկածի տակ եր առնում ամենից առաջ անգլիական կատավարությունը։ Հակառակ այդ վերաբերմունքը արտահայտվում է, ինչպես տեսանք, նաև Նալբանդյանի բերդից գրած մանրամասն նամակների մեջ։ Դրանցից մեկում նա անգլիական կատավարությանը վճռական սրբիկա հռչակելով, «Արշալույս Արարատյանից» խմբագիրը Ղ. Գալատապրյանին գրում է, թե նա աշխատում է հոգուտ Քյուբրիսի և Անգլիայի, որոնցից նպատանքը և ատանում իր դպվելի քներքի հրատարակության համար*։ Նալբանդյանն արտահայտում եր սրանով տրամադրություններ, որոնք անգրագործել եկին նաև «Ծնկրկրագործության» հանդամանքը, որ ազատության և նրա անկեծության։ Միանգամայն անկեծ եր անշուշտ գեպի «Լուսինյանները» արտահայտած նրա բացատկան վերաբերմունքը։ Նալբանդյանը մատնանշում եր իր մոտ բռնված գրությունները, որոնք միջոց կարող եկին տալ ատելության իր խոսքերի ճշտությունը։

Սակայն «Հայաստանի իշխանների գործունեության» և Նալբանդյանի նրա մասին տված ցուցմունքները կարևոր են մի այլ տե-

* «Բիլմանդ», էջ. 325.

սակետից։ Ներանք ցույց են տալիս, որ «Հայաստանի ազատագրության և միասնավորապես Զեյթունի շուրջը սկսված պայքարին մնջ առնչ ունեցող քաղաքական հակամարտ ուժերի բախում. իրար հետևից դարձվում մի կողմից սրանամատակ կղերի և բուրժուազիայի այն խավերը, որոնք «Հայաստանի իշխանության և իր գործակիցների միջոցով Ծրանսիայի և Անգլիայի միջամտությունից հետևն ակնկալում կիլիկիայի համ, ավելի ճիշտ, նրա ծովամերձ քաղաքների ազատագրվելը և մյուս կողմից՝ պոլսահայ արմատական, դեմոկրատական այն խավերը, որոնք կապեր հետևում գաղութ — Տավրոսի լեռնականների, գյուղական ժողովրդի հետ և նպատակադրվելով միջոցով շփման կնտեր որոնում Բուսաստանի և Ցեղրոպայի ազգային-հեղափոխական շարժումների ու դրանց գեկավարների հետ։ Հետևյալների միջև բրազրային հակամարտ և առեղծում, որ նշանակ, բնորոշ այն փաստը, որ մինչդեռ վերջինս քննադատում էր ազատ առևտրի սկզբունքը և կոոպերացիայի միջով ճիգ անում պահպանել նրա ազդեցությունը, առաջինն, ընդհակառակը, առաջ էր քաշում Տավրոսի համար առատ առևտրի սկզբունքը, առանց որի յիրկիրը չկիսի ունենար իրր քե ճշմարիտ հենարան քաղաքական ազատ ու անկախ գոյության և զարգացման համար... Պրոգրամային այս կետն իսկ բավական է որպեն Տավրոսի «պրոտեկտորի» դասակարգային-քաղաքական դեմքը բնորոշելու համար։

Մանչնատրական լոզունգների յետև քաղված կղերն մասնավորապես գաղութահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի և կղերի այն տարրերը, որոնք Նապոլեոն III-ի միջամտությունը Զեյթունի ոգին գլուխ բերելու համար կամենում էին կաթոլիկ յեկեղեցու դիրքին առաջնորդել ազատամրած գյուղացիներին։ Հանգամանքը, որ հանկանելի յե զարձնում կրկին Նալբանդյանի հակամարտը «Լուսինյանի և նրան առաջ քաշող բուրժուական և կղերական մութ ուժերի դեմ։ Պետք է յենթադրել, ինարկե, որ ինքը «Լուսինյանը, կամ նրա հետ կապված հայկական շրջանները չենչին ազդեցություն են ունեցել Զեյթունի անցքերի վրա։ Զեյթունի հետ կապված անցքերի մնջ «Լուսինյանից և նրա հայ գործակիցներից ավելի խոշոր դեր էին կատարում Զեյթունի հայ աշխարհիները (Զեյթունի իշխանները), տեղական կղերը (Սահ կաթողիկոսությունը) և գաղութահայ բուրժուական-կղերական այն տարրերը, որոնք ազդեցություն ունեին արանց վրա։ Վերին տասիճանի կարևոր դեր կատարեց Զեյթունի ազատամրության կապակցությամբ Պոլսի հայ-կաթոլիկ յեկեղեցու պետ Անտոն Հասունյանը, պրոպագանդի մոլեռանդ այդ աշակերտը, որ քաղաքական բա-

ցահայտ գործիք եր բռնապետական Թրանսիայի ձեռքում։ Ապստամբությունից անմիջապես հետո՝ Գուլսի Ֆրանսիական դեսպանի միջնորդությամբ բանտից ազատելով Զեյթունի ձերբակալված հայ իշխաններին, Հասունյանը վերջիններիս միջոցով աշխատում եր հավատացնել Զեյթունի գյուղացիությանը, թե կաթոլիկ յեկեղեցուց դուրս նրանց համար չկա այլևս փրկություն։ Նալբանդյանը և նրան բարեկամ հանգամանությանները պիտլոմատիական կամ ոսզմանյան քնաերվենցիայի գաղափարներ անող կաթոլիկ-բռնապետական այս ուժերի հետ և, վոր պայքարում եյին հիմնականում «Գուլսահայ լուսավորչական համայնքին մասին գրած իր գեկուցագրի մեջ նալբանդյանը, ինչպես տեսանք, դեռ 1861 թվի վերջերին եր մատնանշում այն հանգամանքը, թե Հասունյանը վազուց ի վեր գալիս և լարում գավառներում, խոստանալով հայերին Ֆրանսիական կառավարության զորեղ հովանավորությունը»*։ Զեյթունի ապստամբության հետևանքները ցույց են տալիս, վոր ապստամբության գեկավարությունը փաստորեն վոչ թե նալբանդյանի և նրա համախոհների ձեռքումն եր, ինչպես վոր անհիմն ու բռնազբոսիկ յենթադրել են լիբերալ և դաշնակ պատմագրողները, այլ նրանց գեմ պայքարող հակաժողովրդական, կղերա-աշիրեթական և հասունյան-բռնապետական ուժերի ձեռքին։

«Հայաստանի իշխանից գեկլարացիանները հասարակական-քաղաքական այս ուժերի ձեռքին գործիք գարձած «Ազատասեր Հիվանդ գառանցանքներ եյին։ Մատցածին բաներ եյին «իշխանից պատմությունները 1846 թ. Վերևում ասվի ունեցած քաղաքական ցույցերի, Հայաստանում կամ Զեյթունում ցարի կամ սուլթանի գեմ ասվի ունեցած հայկական յելույթների, գորաշարժերի ու կռիվների մասին և այլն։ Սակայն «իշխանից ասվածների տակ քաղված քաղաքական ուժերը հրապարակելով նրա ցնդաբանությունները ոգտագործում եյին նրա անունը իբրև քաղաքական պայքարի գենք և իբրև ագիտացիոն ու կազմակերպչական միջոց, վորով ապագային ասիրող դասակարգերի տեսակետից հաշվի եյին առնում, մասնավորապես, Հայաստանում առկա հարաբերությունները, իրանց արտադրությունները ու դրանց ոգտագործելու հնարավորությունները։ Այդ նպատակի համար չկար միջոցների խտրություն և արվում եյին, ըստ յերևույթին, նաև դրամական զոհաբերություններ։ Հետագայում խոկ, վոնն Լուսինյան կոչված «իշխանից մահից հետո, վոր տեղի ունեցավ Մելար-

* Տես. վերը յեր. 60.

նում 1876 թվին, թյուրքահայ քնքշերից մի քանիսը կաշառքի ուժով պաշտպանում էին նրա ժառանգների — Յոլեն և Գվիդոն յեղբայրների ելևմտությունը։ Ջուր չեն, վոր Պարոնյանը ծաղրում եր արևմտահայ այն խմբագիրներին,— «վորոնք ամուսին պնդելու համար Լուսինյան կտանջեին»*։

VI

«ՅՈՒՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ» ՅԵՎ ՅՈՒՍԱՓԱՀԱՑ ԱԶԳԱՑԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Կասկած չկա, վոր Նալբանդյանի ձերբակալությունն այն ամեներից մեկն եր, վոր ուղղում եր ցարիզմը յերկրի հնգափոխականն ակրամոլային և որա կազմակերպիչների դեմ։ Կառավարական որոշումների համար առաջին հերթին կարևորն այն չեր, վոր «Լյանդոնի պրոպագանդիստները» փորձեր եյին անում Նալբանդյանի միջոցով հնգափոխական աշխատանք կազմակերպելու։ Տաճկաստանում կամ տաճկահայերի շրջանում, այլ այն՝ վոր հնգափոխական պատասխանատու հանձնարարություններ եյին տրվում նրան կ ա ս ի և հատկապես կ ո վ կ ա ս ա հ յ ե ր ի վերաբերմամբ... Ջուր չեն, վոր Նալբանդյանի ձերբակալությունից հետո անհատական հանձնաժողովի նախագահ Գուլիցինը շտապում եր նախապատրաստելու նրա մասին՝ Կովկասի փոխարքային տեղակալ Որբելիանիին։

Քարգմանաբար բերում ենք Գուլիցինի համապատասխան գրությունը.

Գաղտնի

162

14-ին օգոստոսի, 1862

Նորին պայծառափայլություն
իշխ. Գ. Դ. Որբելիանին

Վաղարշապատ, իշխ. Գրիգորի Դմիտրիևիչ

Ձեր ամենի հանգիստ կանոնիզատ Մխիթարիչ Նալբանդովի քրքերի մեջ, վորի գործը քննվում է իմ նախագահությամբ՝ բարձրագույնս հաստատված Ս. Պետերբուրգի քննիչ հանձնաժողովի կողմից՝ հայտնվել և ուշս եմիգրանտ Բակունինի նրա հետ ունեցած նամակագրությունը, վորտեղից յերևում է Լոնդոնի պրոպագանդիստների ձգտումը — տարածել իրենց գրվածքները Կովկասում։

*Հ. Պարոնյան, «Ազգային ջոջեր», Պերլան, 1932, յեր. 109.

Նորին կայսերական մեծությունը իմ այս մասին արած ամենահպատակ զեկուցումներից հետո բարձրագույնս բարեհաճել և հրամայել՝ հաղորդելու ձերդ պայծառափայլությանն այդ հանգամանքը, նախազգուշական համապատասխան միջոցառումների գիմելու համար։

Կատարելով ընդդիմին բարձրագույնս արտահայտված այդ կամքը՝ պատիվ ունեմ քաղվածաբար հաղորդելու ձեզ, վսեմափառ տեր, վերոհիշյալ նամակագրությունը, հարելով, որ արդեն արված և կարգադրությունն վերոնելու և ձերբակալելու այդտեղ հիշյալ Վրանովին։

Ընդունեցեք, վսեմափառ տեր, իմ լրիվատար հարգանքի և անձնվիրության հավաստիքը։

Իշխ. Ա. Գոլիցին*

Սննատական հանձնաժողովի առաջադրած հարցերի և դրանց դիմաց տացված պատասխանների տակ գտնվերների ձեռքով արված ընդգծումներից, ինչպես նաև նրանց արած ակնարկներից պարզ և պարզայել, որ ցարական անձնատրներին ևս հետաքրքրում էր նախ և առաջ Նալբանդյանի կապերը Գավկասի հայկական շրջանների հետ։ Հետևաբար վերարերող գործի քննությունից հետո անձնատր յեզրակացություններ մեջ արձանագրվում է, որ Նալբանդյանի մոտ գտնված են հայերեն նամակներ, որոնք բերում են այն մարդին, ըե Թուխաչևսկուն և մյուս պետությունների մեջ ապրող հայերի շրջանում յեղել են ինչ որ ընդհանուր ծրագրերներ՝ վերաբերող հանգում են նրանց անկախության վերականգնմանը („наводящие на мысль, что между армянами, как живущими в России, так и в других государствах, были какие то общие планы, клонящиеся к восстановлению их независимости*)**. Նալբանդյանի մոտ հայտնված բանակների նամակներն ու նրա բառարանը, անձնատր կարծիքով, ստացվում են ներքին այն համոզումը ըե նա վոչ միայն տեղյակ եր պրոպագանդիստների՝ ուսս կառավարության դեմ ուղղված գիտավորություններին, այլև նպաստել և նրանց՝ Լոնդոնի արդելված հրատարակությունները Թուխաչևսկուն տարածելու, իսկ հայերեն նամակներից և բառարանից յերևում է, որ նա ձգտում է ունենալ Թուխաչևսկի հարավում ապրող

---

* Центрархив, 1862, II, № 17, лист 285.

** Ленинградское отделение Центрархива. Дело IV, 13922, 1865 г., лист 308 и сл.

հայերի մեջ տարածելու հակակառավարական շարժումներ» („найденные у него письма Бакунина и словарь его составляют нравственное убеждение в том, что он не только знал преступные замыслы пропагандистов против русского правительства, но и содействовал им распространением в России запрещенных их лондонских изданий, а письма и словарь армянские, что он стремился на юге России распространить между армянами там живущими, противоправительственные движения"*. Այս հիման վրա՝ գնահատվելով գրքի 313 հոդ. գիրք 2, հատոր XV-ի հրահանգով՝ կառավարիչ անհատը էիխան կասկածանքի տակ և առնում նալբանդյանին և ուղարկում անձնավորությամբ՝ նեղրին զործող պ. մինիստրի բարեհայեցողությամբ պատրաստ Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը՝ յնթարկելով նրան վոստիկանության խիստ հսկողության"*.

Գործի մեջ յեղած մեղադրական նյութերից զատ նալբանդյանի գնահատելիս ու ամենահղիտա ընթացքի մասին կառավարական շրջաններըը անցկացնելիս քաղում անշուշտ նաև կոզմեական պարբերաններից՝ ցարական լուսավորչական համայնքին կապակցությամբ փոխանակված պաշտոնական գրագրություններից անհանգ արդեն, որ էլոնդոնի պրոպագանդիստներն գործից իսկ անկախ, տակավին 1862 թ. սկզբներին, Պետերբուրգի պաշտոնական շրջաններըը նախապատրաստում էին նրա մասին Պարսկ ռուսական դեսպանին։ Պետերբուրգում իրազեկ կարող էին գտնվել նալբանդյանի մասին անշուշտ միայն հայկական պարբերաններից։ Յեվ Ներսես Աշտարակեցին, և՛ Գաբրիել Այվազովսկին հոգացել էին ժամանակին այդ մասին։ Բերում նատած՝ նալբանդյանը համոզված եր, զատ յերևույթին, որ հին հակառակորդներըը շարունակում էին իր դեմ քաղաքական վարկի ամրոտանությունները։ Անբարեկամները կարծում էին նույնիսկ, թե ձերբակալությունը բացատրվում Յակիր-Այվազովսկի խմբակցության գրած զրած չանքերի հետևանք եր... Գործըը սխալ եր, սակայն ուսույց են, որ հակառակորդներըը շարունակում էին իրենց զանազանները նաև նալբանդյանի բանտարկության տարիներին և անգամ նրա պատրի ժամանակ։ Ուշագրավ և այս տեսակետից ուսերեն մի գրություն՝ ուղղված, զատ յերևույթին ժողովրդական լուսավորության մինիստրին, 1865 թվի սկզբներին։

---

* Ленинградское отделение Центрархива. Дело IV, 13922, 1865 г. лист 308 и сл.

** Ն. տ.

Հրամայելով մինիստրի ուշադրությունը Ս. Տահապիի նոր լուսանուած էվնանի վիշտը պոեմի վրա՝ դրությանն հեղինակը հայտնում է, թե պոեմի մեջ կան կոռոպտուրքան դեմ ուղղուած հատուածներ։ Պոեմը մեծարում է իտալական և լիճական ապստամբությունները, նկարագրում հայերին քաղաքական ազատություն ձեռնհասելու միտքը և այլն։ Պոեմն ուղղուած է կրոնի և հավատքի, յեկեղեցականների ու նրանց ժիսակատարությունների դեմ և արժատում է Քրիստոսի մասին հայացքներ, որոնք հիշեցնում են Ըրնանի ուսմունքը։ Դա ստոյգ, ամենացնում է անանուն հեղինակը, որ պոեմի հերոս Լեռնը Վեսերբուրգում արդիւսփակված նալբանդյանն է, էվնանի վիշտը դրված է Թուստոսանի հավատարիմ մարդկանց դեմ, Նալբանդյանի կոմունիստական հակառակորդների դեմ։ Դանոսի հեղինակը զատապարտում է էշյուխոսափայլ-ի խմբապիր նոտարյանցին, որ ամսագրի էջերից զրպարտանքով էր խոսել պոեմի մասին. էշյուխոսափայլ-ի զրպարտիչներին իրապես ամեն մեկին հայտնի չե, — գրում է նա, — քե ինչ և նշանակում էշյուխոսափայլ-ի զրպարտանքը։ Այս ժուռնալի հեռուորդները Վեսերապոլովսկի բերդում նստած քաղաքական հանցագործ Նալբանդովի հեռուորդներն են։ Վերջում նամակագիրն առաջարկում է արգելել դրքի տարածումը, հանդիմանել նրա ցնորքերին և կասկածի տակ առնել հեղինակին։ Ուշագրավ են հատկապես նաև դրությանն վերջին տողերը. իր հաղորդածը առուգելու դեպքում՝ նամակագիրը խնդրում է՝ ականջ չդնել Նալբանդյանի կուսակցությանը պատկանող Վեսերբուրգի հայերին, և խորհուրդ է տալիս — ճշմարտությունը յերևան հանելու համար — ուղարկել դրքի մի որինակը... Այվազովսկի վարդապետին ու խնդրել նրա կարծիքը։ Նամակի վերջում դանոսի հեղինակը դրել է „Преданный царю и отечеству“ առորագրությունը, վորով մատնել է հենց զաղափարական իր կապը Քալիր-Այվազովսկի ան հարյուրապետյան խմբակցության հետ։ Նույն յեղրակացությանը կհանգնենք, յեթե աչքի առաջ ունենանք, վոր դանոսի հեղինակը հարմարում եր վոչ միայն Նալբանդյանին, այլև Նազարյանցին. Քալիր-Այվազովսկի կղերա-փեոդալական խմբակցության աչքում Նազարյանց-Նալբանդյան լիբերալ-դեմոկրատական բլոկը քաղաքականապես անբաժանելի մի միավոր եր։ Բլոկի անկամրջելի տարաձայնությունները նկատելի չէին կղերա-փեոդալական գիրքերից։

Տահապիի պոեմի առիթով գրված այս գիմումի բնագիրը, վոր հրատարակում ենք ներկա հատորի էշավելվածում, հանդիպացինք Կ. Պոլսի արխիվում։ Դրա հետ միևնոյն տեղում արխիվում գտանք նաև Կ. Պոլսի ռուսերեն գրած յեղրակացության նա-

գիրը։ Լուսավորչական միջնադարն ուզարկել էր Ցեղյանին անասելագիր գիմումը և խնդրել այդ առիթով նրա կարծիքը։ Ցեղյանի քաղդեք միջնադարին ուղարկած պատասխանի անսպրուքյունն ու Պատասխանի հեղինակը զրավում էր յերկհայաց մի գիրք։ Ցերկվաբքյունը զգխում էր Ցեղյանի յերկգիսի վիճակից։ Նկատանք, վոր ցարիզմի հայկական քաղաքականության բանիմաց ագենտներից մեկն էր նա և միաժամանակ՝ ռուսահայ ռանտյեների ու առևտրաարդյունաբերական մագնատների քաղաքական խորհրդատուն, գաղդի և յեկեղեցուց հավատարիմ ախոյանը Ռուսաստանում։ Լինելով ռուսահայ բուրժուազիայի ազգային-պահպանողական բանակի գեկավարներից մեկը, Ցեղյանը փոքր ինչ այլ լուսաբանությունն էր տալիս նամակում շոշափած հարցերին, քան կղերա-ֆեոդալական գիրքերից նայող անհանուն հեղինակը։ Ցեղյանը ևս քննադատելի յեր համարում էջմյուսփայլյան լիբերալիզմը։ Սակայն էջմյուսփայլ-ի գավանանքը նրան չեր ներկայանում վորպես հասարակական-քաղաքական միասնո մի մատյանություն։ Անմիջական ծանոթությունն ու շփումն ունենալով և՛ Նազարյանցի, և՛ Նալբանդյանի հետ, Ցեղյանը վոչ միայն տեսնում էր նրանց համերաշխության կետերը, այլև շոշափում նրանց տարակարծության գետնակը։ Ցեղյանն ու Նազարյանցը ռուսահայ միևնույն գասակարգի, բուրժուազիայի, նացիոնալ-կոնսերվատիվ և նացիոնալ-լիբերալ (կամ՝ լիբերալ-կոնսերվատիվ) հոսանքների գեկավարներն էին, վորոնք չէին բաժանում կղերա-ֆեոդալական տարրերի հայացքները, բայց և պատրաստ էին համաձայնության գալ նրանց հետ ամեն անգամ, յերբ հասունանում էր գեմոկրատական շարժման վտանգը՝ առաջ քաշելով ազգային-քաղաքական խնդիրների հնդոփոխական լուծման հնոսանկարներ։ Ուստի և զարմանալի չեն, յերբ՝ համերաշխելով Գելիանովի կարծիքին՝ պատասխանի իր գրության մեջ, Նազարյանցի ելարձակությունը վերագրելով նրա լիբերալիզմին, Ցեղյանը շտապում էր պաշտպանության տակ առնել նրա քաղաքական բարեհուսությունը — հարվածի տակ գնելով միայն հայ ռեւլտրա-լիբերալներին, այսինքն՝ հնդոփոխական-գեմոկրատների ելևեջությունը։ Ցեղյանը բնորոշում է վերջիններիս ազգային-քաղաքական ընթացքը վորպես ազգային-անպատասխանատու շարժում, ելայնը, — գրում էր նա — բաժանված են, խակ-պես, յերկու կուսակցության։ Պաշտոնական մտավորականի առվնտրական Բուդագովը և մյուս ռեւլտրա-լիբերալները, չեն կամենում մերձենալ ռուսներին, նրանք խմբված են Նալբանդովի շուրջը։ Մյուս կուսակցությունը, չափավոր լիբերալները, համարում են հայ ազգը նեխվող մի դիակ, վորը, գուրկ վորևե կենսունակու-

քյունից, ձուլվելու չի միանգամայն այն տարրերի հետ, որոնց միջավայրում գոնեմում են նրա վերապրող մասերը։ Ասենով այսանց հայերի նեխման կամ նրանց վերապրող տարրերի ձուլման մասին, Ենգյանը նկատի ուներ հարկավ միայն հայերի քաղաքական գործունեության հետանկարները։ Նպատակացը, պարզապես չի և նա, պատկանում է հայկական այն խմբակցությանը, որ չի բաժանում հայերի քաղաքական վերականգնման տեսակետը։ Ենա կամենում է հայ հոգևորականության և առհասարակ հայկական կենցաղի բարելավում, բայց, ի հարկե, չի ցնորում հայերի անկախության մասին. մանավանդ գրուցի ժամանակ խնդրադրին մեկն է կոչել իր բանակում Նալբանդյանին։ Բնդհակառակ այնուհետև Կովկասի ուսումնառարանական շրջանի վարիչ Նեվերովի տեսակետն այն մասին, որ Թիֆլիսում գոյություն ունի Ներքաստարգ Հայաստան և Վրաստան կուսակցություն, որը ցնորում է Թուրաստանից անջատվելու, անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին և այլն, Ենգյանը մատնանշում էր, որ Նալբանդյանը կնոտրոնական այդ անձնավորություն և հենց, որի շուրջը խմբվում են հայերի քաղաքական անկախության կուսակիցները։ Ա՛ն. Շահազիզի գրվածքը, — հայտնում է Ենգյանը, — պարունակում է իր մեջ քաղաքական նույն մտայնության ազդեցությունը։ Նրա մեջ հանդիպում են, իսկապես, հակակառավարական մտքեր, ակնարկներ այն մասին, որ ժողովուրդը չպետք է չեզոքացվի կառավարության կողմից, շատ և շատ է խոսվում Գարիբալդիի մասին և այլն*։

Ենգյանի պատասխանը անակնկալ մի տպավորություն է միայն, բայց և այնպես՝ կարևոր մի վկայություն է, որ, ինչպես և անհանգիստ հոգեկանի նամակը, անդրադարձնում է ժամանակի հիմնական խնդիրներից մեկի, — ազգային հարցի, — շուրջը ուսումնասիրվող քաղաքական հոսանքների հակամարտությունը։ Գաղտնի պահելով նպատակացին Ենգյանը, ըստ երևույթին, համերաշխություն է հայտնում անհանգիստ հոգեկանին՝ Նալբանդյանի և հեղափոխականների վերաբերմամբ։ Կարևոր է մանավանդ, որ և՛ Ենգյանի գրությունը, և՛ անհանգիստ հոգեկանի նամակը չեն նկատում Նալբանդյանին որևէ առանձնավոր մի անձնավորություն, այլ համարում նրան ազգային-քաղաքական խմբակցության մարդ, ծայրահեղ մտքերի տիրապետ և ազգային-հեղափոխական հոսանքի և դեռ ավելին՝ նրա խմբակում Ներքին Հայաստան կոչված ազգային-ազատագրական կուսակցության պատգուխ։

---

* Տես. վերը՝ «Հավելված», № 2.

Ցնցյանի ակնարկած ազգային-անպարտախոտական շարժումը շոշափելի փաստ էր, անշուշտ։ Սակայն շարժումը չէր մոլի կապանակներպական շրջանակներից մեջ և չէր ներկայացնում իրենից քաղաքականապես միատեսակ մի հոսանք։ Անպարտախոտական տրամադրություններն շնչոված արտահայտություն էին գտել նախ և առաջ՝ Քիշնևի ազգային-պահպանողական պարագլուխ Գ. Շանշյանի և նրա հետևորդների շրջանում։ Դևոչի Արևելքի դուկանները նայում էին Արևմուտքի պետություններն քաղված այս խմբակցությանը մարդիկ իրենց քաղաքական հայացքներով անդրադարձնում էին յևրոպական տրանզիտով շահագրգռված կովկասահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի հայացքները։ Նալբանդյանի գլխավորած հոսանքը սոցիալական իր բնույթով և քաղաքական իր դիմագարձությամբ ազգային-պահպանողական այս հոսանքի հակապատկերն էր, անշուշտ։ Բնութագրելով անպարտախոտների ուսյորա-լիբերալ այս խմբակցությունը, Ցնցյանը ներկայացնում է նրան հարող գործիչներին, որոնք մարդկանց, որոնք էլն կամենում մերձենալ ուսներին։ Բնորոշում են իրենք, ուզեն, չեզեն ուսական ամբով հանկացվելին ուս ճարտասանները և նրանց ապատավորող քաղաքական տրգռանները։ Սակայն Ցնցյանի բնորոշումը կզատնա կատարյալ զրպարտություն, չեզեն ուսական ամբով հանկանանք ուս ճարտարի բացասությունը, կամ Ռուսոսոսանում հալածվող ազգությունները։ Քաղաքականապես ուսասեր ուսյորա-լիբերալ անպարտախոտներն են հենց, վոր վերջին հաշվով գիմագարձ էին լինում գնալ Ռուսոսոսանի հարստահարված ու հալածական մասաներն և դրանց շուրջը արծարծվող ազատագրական գաղափարները։

Դժբախտաբար, անհնար նյութ կա մեր տրամադրության ունի Հայաստանի և Վրաստանի ազգային-հոգեփոխական համագործակցության խմբավորումները բնութագրելու համար։ Վորոշ գաղափար տալիս և մեզ այդ խմբավորումների և նրանց քաղաքական գիրքավորման մասին ժամանակի ուս պարբերական մամուլը։ «Колоколʼ»-ի 1862 թվի հունվարի 15-ի համարում տպված և կովկասյան մի քղթակցություն, վորտեղ ի միջի այլոց կարդում ենք. «Վրաստանի հայությունը չունի Ռուսոսոսանից, սակայն այդ անջատումը կարող և պետք ունենալ միայն պատմականաբնին, այսինքն, չերբ վոր կայսրությունն անգամահատվի առանձին ինքնուրույն, ուզեն և ֆեդերատիվ, պետություններին։ Վրաստանի համար այդ կլիներ, անկասկած մեծ մի բարիք, սակայն դա ոգուտ կլիներ նաև Ռուսոսոսանին՝ վերջին ոսկեկյան հարաբերությունների տեսակետից։ Իրենց ինքնու-

րուն լինելու ցանկությունն մասին անդրկովկասյան պրովինցիաները վտուց են հայտնել Ռուսաստանին՝ տարբեր ժամանակներում Կախեթիայում, Իմերեթիայում և Քիզլիարում տեղի ունեցած յերեք ապստամբությանց միջոցով։ Այդ ապստամբությունները չընդհանրացան և հաջողություն չունեցան, շնորհիվ նրան, որ չկար մեկը, որ զեկավարեր ապստամբությունները, մեկը, որ վայելեր հարկ յեղած վստահություն։ Անհաջողության պատճառն էր նաև Վրաստանի և Հայաստանի, մեծամասն վարրանի այդ յերկրացիների անհամաձայնությունը, որ այնպիսի ուժով հրահրումն ատանդրը և որ լիակատար մի զժբախտություն և ամրոզ Անդրկովկասի համար*։ Հետագայում, 1865 թվի ապրիլին „Колоколъ"-ի քիմակիցը հայտնում էր արդեն Ցեղյանի գրությանն մեջ ակնարկված «Ցերբուստարդ Հայաստան և Ցերբուստարդ Վրաստանը խմբակցության մասին։ «Նորերս,—հաղորդում էր նիս հեղնանքով քերքը,—Կովկասի Միխայիլը (այսինքն փոխարքա Միխայիլ Նիկոլաևիչը. Ա. Հ.) փարատեց առակալի մի վտանգ, որ կախված էր Ռուսաստանի գլխին. նա հայտնագործեց յերկու-յերկար դիվանագիտա, որոնք կազմել էին «Ցերբուստարդ Վրաստան և Ցերբուստարդ Հայաստանը գաղտնի ընկերությունը»**։ Քիմակիցը հաղորդում էր, որ այդ կապակցությամբ Պետերբուրգում ձերբակալվեցին մրացի ինչ որ ուսանողներ։

Առկայն ավելի հետաքրքիր են այն հոդվածները, որ յուր անանուն նույն այդ տարում և նույն այս խնդրի շուրջը ռուս ռեակցիոն մամուլի կատարի „Московские Ведомости" քերքի, նկատում 1865 թվի ամառը Քիզլիարում բռնկած համքարական ապստամբության առիթով, կատարի քերքը ապեց մի շարք քիմակցություններ ու առաջնորդողներ՝ որոնց ծանրանում էր առանձնապես Ցերբուստարդ Վրաստան և Ցերբուստարդ Հայաստան խմբակների գործունեության վրա։

«Ցեղական յերբուստարդության մեջ,—գրում էր քերքը,—կազմվել են խմբակներ, որոնց մեջ մեծ շրջանառություն ունի վրաց, հայ և անգամ մուսուլման ինքնուրույն քաղաքությունների գաղափարը։ Ազգության գաղափարը հավանաբար նապոլեոն կայարը, մեծ ժողովրդականություն ունի նրանց մեջ, և շատերը վերջին ժամանակներս տալիս են իրենց գավակներին նրա անունը։ Շատերը որպես ինչ որ յուրջ փաստ վերհիշում են քաղաքական քվականների հետ գավաղրությունը, որ առաջ էր յեկել գործ-

---

* „Колоколъ", № 147.

** Там же, № 197.

յալ ծայրագավառները հավանավորելու այն ժամանակվա քաղաքականությունից... Մենք հաղորդում ենք վորպես հավաստի փաստ, վոր Անդրկովկասի լեհերը պնկավոր դեր են կատարում այն խըմբակների մեջ, վորտեղ ամուսնացած են Ներքին Վրաստանն ու Ներքին Հայաստանը, և վոր մանավանդ վերջիններիս վրա են զարձած լեհ կրամոլնիկների ուշադրությունը։ Այս խմբակների մեջ ակնհայտ համակրություն և հայտնվել դեպի լեհական ապստամբությունը դեռ 1863 թվին, և Մոսկվայի հայերից վամանք քիչ լսում զրեղ հարձակումների են ենթարկվել այն ժամանակ՝ իրենց արտահայտած ռուս պատրիոտիկական զգացմունքի համար։ Երանց վատահացնում էին, թե՝ նախատել լեհերին, նշանակում է զավաճանել հայերին, թե՝ լեհերը հարազատ են հայերին իրենց ծագումով, թե՝ Անդրկովկասը ավելի շուտ լեհական տոզ է, քան հայկական, և թե հենց այդ իսկ պատճառով՝ Ռուսաստանում արացությը հրատարակվում է միայն ռուսերեն, մինչդեռ Թիֆլիսում՝ յերկու լեզվով՝ ռուսերեն և լեհերեն... Վորքան նման են այս ամենը մեզ լավ ծանոթ խաղերին։ Արդյոք այդ խաղերի հետևանքը չե՞ նաև այն, վոր հունիսի 27-ին և 28-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած անկարգությունների ժամանակ հայտնվեցին վորոշ հանգամանքներ, վորոնք հատուկ են Արևմտյան Եվրոպայի հեղափոխական պրակտիկային. անկարգությունների մի քանի որ առաջ զրվում էին հայերեն թռուցիկներ, վորոնք ապտակված և չափազանցրած ձևով ներկայացնում էին նոր մուծվող տուրքերի մասին և վոր անկարգության առաջին որը ապստամբների զինքերը ծածկվում էին հազուստի տակ՝ հակառակ տեղական սովորության, քանի վոր զինվորները հավաստացրել էին նրանց թե անզեններին զեմ կրակ չեն բացիլ»։

Կատկովի որգանի պրովոկացիոն առաջնորդողի զեմ „С. П. Ведомости"-ի կողմից հանդես եկավ զործակից մեզ ծանոթ Կ. Եզյանը։ Եզյանի ասելով „Московские Ведомости"-ի պնդումները հերքվում են հայերի՝ ցարիզմի հանդեպ հանդես բերած հավատարմության պատմական փաստերով։ Ըստ յերևույթին, ասում էր Եզյանը, քերքը զոհ է զարձել սեպարատիստների կատակներին։ Այդ ինչ խմբակներ են,— հարցնում էր Եզյանը,— վորոնց զեկավարում են լեհերը և վորտեղ հատուկ են քաշում «Ներքին Վրաստանը և Ներքին Հայաստանը»։ Պետք է յենթադրել, թե դրանք ինչ վոր զաղտնի ընկերություններ են։ Բայց չե՞ վոր այդպիսի ընկերություններ հետապնդվում

* „Московские Ведомости", 1865, № 194.

ևն։ Համաձայն է, որ խոսքը պարոցական հիմարիների մասին է, որոնց վրա ուշք են դարձնում լեհ կրամոլնիկները։ «Նկ „Московские Ведомости" քերքը չի կասկածում, — գրում է Ցեգյանը, — որ լեհ հեղափոխական անարխիան իր ոտի համար շահագործում է անդրկովկասյան հայերին՝ ապա մեզ համար ավելի ևս անկասկած է, որ հայերը անկեղծորեն և խորապես հավատարիմ են լինելու հանգիստ Ռուսաստանին, և միայն անդրկովկասյան հայերը, այլև պարսկահայերն ու Քյուրքահայերը»*։

Անդրադառնալով Ցեգյանի պատասխանին՝ Կատկովի քերքը նոր մի առիթ տվեց մեզ շնչում էր, թե «Նկ Հայաստանը անունը ինքը չի հնարել, թե ինքը գրել է «Նկ Հայաստանին մասին, չէր պրծնում այդ անունը ամենքի լեզվի վրա չար և արծարծվում էր անգամ ընթացիկ հայ գրականության մեջ։ Քերքը մեջբերումներ էր անում Դամատ-Բաթիպայի մի չերքից, որտեղ հեղինակը գովերգելով «Մանուկ Հայաստանը» արծարծում էր իբր թե հնում «Նկ Հայաստանին գրաշահը։ Քերքը գեռևս մի միամամանակ վոմն Закавказец-ի նամակը, որտեղ վերջինս նշավակում էր հայկական էնելակրուսյա խմբակին գործունեության վրա, որ միացած խելագարկ լեհերին և նույնչափ խելագարկ ռուսներին, էլեկտակյում է, թե Ռուսաստանը պիտի քանդեն-քանդեն լինի շուտով և թե նրա բնակիչներից պիտի առաջանա նոր Լեհաստան, նոր Վրաստան, նոր Մալոռուսիա, նոր Ռուբինիա և այլն։ Քղքահիցը նկատի ուներ էլոնգների պրոպագանդիստներին և որոնց գործակցող հայկական էկսուսակցությունը։ «Նկ հերոսի գոյությունն ունի այդպիսի կուսակցություն,— հարցում է նամակագիրը,— գրական շատ ապացույցներ կան։ Այլ կերպ ինչպես բացատրել, որ վերջին ժամանակներս հայերի մեջ — մի քանի վոր առաջնորդում չեզած չեն լերթը — լերևացել է գոնե խելառին մեկը (безумный пошляк), վորը ճանապարհորդել և ոտար լերկիրներ և հարաբերություններ մեջ մտել Գերցենի, Մաձինիի և հեղափոխության խարխուլ այլ սյուների հետ՝ հուսալով գլուխ բերել Հայաստանը վերականգնելու պես մի բան։ Ինչպես բացատրել, որ քանի գեռ քահանա չեր ընկել նա, հայերի մեջ նրան համակրություն են ցույց տվել ուրիշ խելառներ։ Ինչպես բացատրել, որ Մոսկվայում հրատարակվել և, կարծեմ՝ անցյալ տարում, հայերեն ինչ որ մի գրքուկ, վորտեղ հեղինակը բանաստեղծական արտահայտություններով վոգրում է Հայաստանի վաղեմի ինքնուրույնու-

* „С. П. Ведомости", 1865, № 259.

քյան կորուստը։ Ինչպես բացատրել, որ մորթ խմբակների մեջ համախոհ և գտել Պարիզում տպված և այնտեղից Մոսկվա բերված «Ներքին տասարդ Հայաստանին» նկարը, ներկայացված իր քաղաքների ավերակների վրա վողբացող կնոջ «կերպարանքով։ Չե՞ որ դուր չէ, որ ներքին տասրդ հայերը իրենց ազգանուններին ու վերջավորությունները մորթ ժամանակից վեր սկսել են [illegible] վերածել և պահպանել այդ ձևը նույնիսկ ռուսերեն տառադարձելիս։ Կարող են ասել թե այդ ամենը մանր, դատարկ բաներ են, որոնց մասին խոսել չարժե։ Բայց ինչու դատարկ այդ բաները չկային տաս տարի առաջ, այլ յերեսացին միայն այն ժամանակ, յերբ մարդկանց գլուխները սկսեցին պատված գալ Թուրաստանի ազգային մտնաոտման անձիա ուսմունքից, յերբ սկիզբ առան զուտ-լեհական, լեհ-ռուսական, ուկրայնոֆիլական և այլն ցույցերը*։

Ցեզյանը հրապարակ յեկավ նաև քերքի ու նրա քղքիկի նոր այս յելույթների առիթով։ Սակայն այս անգամ նա մատնանշված փաստերը հերքելու տեղ՝ պաշտպանում էր ոչ թե ատելի միայն ազգի ամենամանուկ յերեսները, որոնք, ինչպես նա պըրծում էր, ազգային-քաղաքական պահանջներ չունեն Թուրաստանի առնմանելու։ Ո՞ւմ պեմ և ուզված հարվածը, հարցնում էր Ցեզյանը, Անդրկովկասի տայլազդիներին քե՞ էներիտասարդությանն ամբամբիվ այն հատվածին, որը ապրում և գերազանցորեն Պետերբուրգում և որի մասին առաջին հոդվածում խոսք անգամ չկար.... Ծիծաղելի հանգամանություն ունեցող չնչին այդ խմբակցության մասին. ուր էլ որ նա լիներ, խոսել անգամ չարժեր։ Ցեզյանը չի բացատրում, որ հայ յերիտասարդության մեջ ևս հնարավոր են յերազկոտ, գաղափարախոս մարդիկ, ինչպես Հայկ ու Լևոն, մոռանալը, յերբ յերկրորդ-ի հերիաթը «Այդպիսի անձնավորություններ, — գրում է Ցեզյանը, — կգտնվեն ամեն մի յերիտասարդության մեջ, բայց նրանք դեռ չեն կարող հիմք ծառայել հայերի մասին ընդհանուր յեզրակացություններ անելու համար։ Մենք չենք պնդել և չենք ժխտել «Ներիտասարդ Վրաստանի» և «Ներիտասարդ Հայաստանի» գոյությունը։ Մենք միայն ուզում ենք արտահայտել այն մասին մեր սրտից ինչ պետք հանգանալ դրա տակ»**։

Գաղափարներով գաղափարի քերքի պրովոկացիոն յելույթներին՝ Ցեզյանը հարկ չեր համարում, ի հարկե, անդրադառնալ միանգամայն։ Սակայն նրա զգուշավոր պատասխանները ևս չեն ժխտում, իսկապես, վոչ անպարտախոնների և վոչ էլ «Ներիտաս-

* „Моск. Вед.", 1865, № № 221 и 222.
** „С. П. Ведомости", 1865, № 278.

տարբ Վրաստանին կամ ցմբրիտատարբ Հայաստանին գոյությունը, Ինչպես յուտավորությանն մինիստրին գրած նամակում այստեղ ևս նա աշխատում էր միայն կղզիացնել սպառնացող հարվածը, ուղղել այն բացատապես իրենկորությամբ փոքրամասնության՝ ցմբրիտատարբ Վրաստանին կամ ցմբրիտատարբ Հայաստանին անվանի տակ արծարծվող մտայնության ու նրա պատասխանների դեմ։

VII

ՌՈՒՍԱՀԱՑ ՌԵԱԿՑԻԱՆ ՑԵՎ ՌՈՒՍԱՀԱՑ ԱԶԳԱՑԻՆ ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՓԱՐԱՔԸ

ցմբրիտատարբ Հայաստանին շուրջը բորբոքված այս բանավիճը շոշափում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման և համառուսական ռեակցիայի միջև անցնող սահմանագիծը։ Ազգային հարցի հեղափոխական գրությամբ և այդ հարցի հակահեղափոխական մեկնությամբ—այսպես էր դրված խնդիրը։ Հակադիր բևեռների շուրջը խտանում էին հայ և ռուս ֆեոդալական ռեակցիան մի կողմից, և ռուս, լեհ, վրացի և հայ ազգությունները պատկանող հեղափոխական դեմոկրատիայի մարտական ուժերը՝ մյուս կողմից։ Միջանկյալ, չեզոք կամ յերերուն տեղ էր գրավում բուրժուական պահպանողականությունն ու լիբերալիզմը՝ առերևույթ ազգայնական կամ ազատախոհ իր գեկավարներով՝ կազմ ու պատրաստ քեռվելու ռեակցիայի կողմը՝ հենց վոր ազգային շարժումը—խոսքից գործի անցնելով—դեմոկրատ էր լինում գեպի գյուղացիական հեղափոխությունը, միախառնվում պլեբեյական ընդհանուր շարժման հետ։

Շոշափելով 50-ական թվականների հայ քաղաքական մտքի շնորհավորությունների խնդիրը՝ մենք առիթ ունեցանք արդեն կանգ առնելու Ծալիքո-Զալալյան-Մանր-Լազարև ռեակցիոն խմբակցության վրա, վորի գեմ ձեռնարկում էր հետդհետե նալբանդյանի գլխավորած գեմոկրատական, ազգային-հեղափոխական խմբակը, ուղենկից ունենալով ռուսահայ առաջատ ու անկախ լիբերալիզմը, վոր պատրաստ էր միշտ շրջվելու գեմոկրատիայի վճռական, հեղափոխական գործողություններին գեմ։ Համառուսական հեղափոխական ճգնաժամի պայմաններում ռուսահայ իրականության մեջ մարտնչող ուժերի գեկավարները ՅՈացել էին նուլյոը։ Միայն քե ավելի էին ընդլայնվել պայքարող շրջանները, ավելի խորացել ու արմատ ներանց բաժանող տարաձայնությունները, ընդարձակելով նաև միջանկյալ տարրերի — բուրժուազիայի — ցուցաբերած

յներուածների ծավալը, հնդափոխությանն ամով վտանգի դիմաց ունակցիայի գիրկը նետվելու նրա պատրաստականությունը։

Հասարակական մտքի ու տրամադրությունների պատկառանքը վորոշակի և բնորոշ արտահայտվում էր սմնան մի առիթով։ Անգրադառնալով Զեյթունի ապստամբությանը Երիտ. Լազարևն անում էր արհնակ, այսպիսի խորհրդածություններ՝

«Վորպիսի անմիտ ցնորք, վորպիսի հիմար ցնդաբանություն Բերիտասարդ Հայաստան անվան տակ յերևակայել անգամ խնդիք Քանոտասիկ կիլիկիայում աննշանարին մի ապստամբություն և մարմնից, հոգուց և կյանքից զրկված, մնատ ու ավերված Հայաստանի վերածնուներ։ Հայերի հակումներն են՝ նախանձ, չարություն, փոխադարձ ատելություն, անհամաձայնություն, յերկպառակությունն առանց վերևի քաջությանն. բաժան բաժան յեզած, առանց յեւսամոլության, առանց կրքության, առանց կրոնի, անդյուկ ու անմիջոց։ Արարիչ ատած վոգորմության և կարևկցության նշան և գնո, վոր Բուսատատանը բարեգթաբար պաշտպանում, հավանում և զաղթական, քաղաքական, ժրաջան հայերին, վորոնք իրենք իրենց ձեռով, փոխադարձ ատելությամբ վատված՝ քանդում են և վոչնչացնում ամեն ինչը և բոլորին էլ ատելացնում և վանում իրենցից»*։ «Պարոդ և պատահել,— գրում էր Լազարևը,—վոր 500 կամ 100 տարի անց ատելոդի վոգորմածությունն ու նախանձոտությունը կվանեն մահամերձին ու հաբվածը, վոչնչացումն ու վախճանը ամբողջ Հայաստանի, վոր վատնելով բոլոր կրոնական, քաղաքական, նյութական և բարոյական ուժերը, զավարվում և հոգևորքի մեջ և անգամ, զրկված բանականությունից, հոգու և արտի կարողությունից, չնչում և հոգիվ ու տատապում։ Չի ձեացնել կայունության և կենսաունակության վոչինչ նշույլ, ձեացել են միայն կմախքի չնչին ձեացորդներ և մնատ, վոչնչացող մարմնի հնարքներ»**։ «Ամենայն բարյաց անհրաժեշտ հիմքն ու արմատը հանդարտություն, հիմնավոր, արդնավոր, արդարախոհ յերասավորությունն և, գիտությունների և կեղծանների տեսական և գործնական-փորձնական յուրացումը։ Մարդկանց կրոնա-բարոյական կրթությունն և միայն, վոր առանց խոովության, առանց մտքերի հուզման և առանց ազատամտության, առանց նիհիլիզմի ձախորդ, մոլար և վնասարեր զաղափարների՝ սահմանում և բարոյականության, խոնարհության, աշխատանքը և գիտցիպլինն»***։

---

* Հայաստ. Հանդեսին Մատենադարան, Լազարևների արխիվ, գիրք 3, վավերագիր 2։

** Ն. տ.

*** Ն. տ. վավերագիր 3։

Արխատաֆոր Լազարևի դիրքորոշմանը համապատասխանում էին այն մտքերը, որ արծարծում էին Մոսկվայի նրա ընդիմախոսները, Մտերը և սրա խմբագրությամբ լույս տեսնող պարբերականները։ Տեսնենք, արդեսք, քե ինչ էր գրում էշմարքավարքը Ռուսիոց հանգեսի առաջնորդողը Լեհաստանում քոնկած ապստամբության մասին։ «Ապստամբության պլխավոր պատճառը, ըորպես վկայում են այժմ նաև յնվրոպական բոլոր լրագիրները, ևս և անդղիական ճշմարտախոս Times-ը, վոչ և յնկեղցին, վոչ և լուծը, այլ այն ազատությունն է, որ ստացան լեհացիք ի քազավոր կայսերեն այս վերջին ժամանակներումս։ Ենքե չտանային նոքա այդ նոր ովված ազատությունքը, յնքե ենային նոքա այնպիսի վիճակի մեջ, որպիսի վիճակի մեջ գտանվում էին տասը-քսան տարի հատաջ, չէին ապստամբեր և չէին համարձակվեր ձայն և գնդակ բարձրացնել, որպես չբարձրացուցին Ավստրիա և Բրուսիա ձևոքի տակ գտանված լեհացիք, որք չունեին այդ ազատությունքը*... Վերը հանելով ցարիզմի էշմարքարատարբ վորին՝ քերքը շնշում է, վոր նման էշմարքությունքը ատար և յնգել միշտ իրենց՝ լեհերին։ Էնդհանուր պատմությունն ցուցանում է հայտնապես՝ քե նոքա քազավորությունն և քազավորք ունեցած ժամանակներում վոչ միայն ազատություն հափշտակում էին յնդած այլազգիան քրիստոնյաներից, որք գտանվում էին հպատակությամբ նոցա տերության մեջ, այլ և միշտ աշխատած էին կամ նենգել և կամ հավատափոխ առնել, այսինքն՝ կաթոլիկություն ընդունել տալ յուրյանց բոլոր այլազգիան հպատակաց**։ Որ ատածն ազատցնելու համար էշմարքավարքերքը քերում է և լեհահայերի քոնի հավատափոխությանն ժանոթ արձնակը։ «Այժմյան լեհացիք խնդությամբ հետևում են յուրյանց նախնյաց գործոցը, և կամենում են ցուցանել՝ քե ինքյանք հետևող չեն նոցա։ Բայց հավատացողը ոչ***։

Լազարևի և Մանրի անակնկիռն հայացքներին ներդաշնակում էին կղերա-ֆեոդալական կուսակցության մյուս ներկայացուցիչների անակնկիռն յնկույքները։ Այսպես, արձնակ, բնորոշ են այն տողերը, որ գրի առավ Կարսակոզովի կատարած մահափորձից հետո Զալաչյան յնպիսկոպոսի պլխավոր արբանյակ Ալեքսանդր Քահիրովը։ «Բարեպաշտ բարերար և մարդասեր ցարի վրա կատարած մահափորձը ենթո ուսումնականացած չարամտությանը վերագրվելուց հետո՝ վոտիկանական այդ չինովնիկը ենթո այդ ուսումնականներին վերագրում է չար միտք՝ էնախանձ ի հիմանա

---

* էշմարքավարքեր Ռուսիոց, 1863. № 48.

** Ն. ա.

*** Ն. ա.

սրբությունն հավատոյ բարոյականությանն և ազատությունն անբռնանալ, որոյ վախճանն յանաստուածությունն հայիլ։ Քահիրովք առաջարկում եր Զամուռձյանին՝ քաղվածաբար տալ ՀՑներնակց-ի մեջ կրոնի պաշտպանությանը նվիրված ցարական հրովարտակներից մեկի քարզմանությունը, վորպեսզի տաճկահայերը ևս նախազգուշանան լուսավորչական յեկեղեցու դեմ գլուխ բարձրացնող հայոց ճնոր ուսուցչականացց դեմ. «Հարկավոր է,— գրում է նա,— զի ոչ քէ յայս սակ նուազի բացցին այլ հայոց, այլ հնոսատեսությամբ իմանալ պամենայն չար ազիքն որ ամենացանությանն ի հայս, ոչ այնքան ի ճնաս հետնոցն, որքան ի գլայլի ճնաս ազգությանն իւրոյ, զի հայք յայնժամ միայն կարին խակ հավատարիմ լինել սուլթանին, յերէք նորա պահպանեցէն զսրբությունն հաւատոյ իւրեանց և սուլթան քան պարտականությանն իւրում հոգալ և ոչ երբեք հայոց և կիրճնական սրբությունն պահանջեցէ պահպանել»*...

Կրնբա-ֆնոզալական ռեակցիայից տարբեր եր, հարկավ, կովկասահայ ազգային-պահպանողական այն հոսանքի դիրքը, վորի գնկավարներն եյին Գ. Ախվերդյանը, Գ. Շանշյանը, Մ. Ազարնկյանը, Գ. Սիմեոնյանը և այլն։ Արտահայտելով յնվրոպական տրանզիտով շահագրգռված կովկասահայ առևտրական բուրժուազիայի իրական ինտերեսները, գիտելով Անդրկովկասը վորպես մի կայուն Եվրոպայի և Արևելքի տնտեսական հարաբերությունների միջև, ազգային-պահպանողական բուրժուազիայի այդ գաղափարախոսները քննադատում եյին Անդրկովկասի գաղութային շահագործման գիշատիչ այն մեթոդները, վոր գործ եր դրվում ցարիզմի կողմից։ Պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչները բարձրացնում եյին մասյլ այն քողը, վոր շղարշում եր 50—60-ական թվականների կովկասահայ իրականության, ճնոր Մանթյանի ճառած և դրվատած խաղաղությունը, ճախությունը, պնրճությունը, բարեբաստությունը և այլն և այլն,— գրում եր 60-ական թվականների կնանրին Մ. Ազարնկյանը,— վնրացականության և Թուրաստանի մեջ, վանդի հայոց ժողովրդյան չորանն յերնք մասը վնրջին ազգատության մեջ են քե հարկաց ծանրության կողմանե, քե զավառապետաց և նահանգապետաց հարստահարության կողմանե, քե ավազակաց սպասատակության և գաղավարաց անիրավության... Ճավնլով ասում ենք, վոր շատ ճշմարտություն կա, վոր Թուրաստանի մեջ վոչ խոսել կարելի յե և վոչ գրել և Սիբրիայի սառնամանիքներն ամրպված մարդկանց մեծ մասը ճշմարտու-

* «Մեր Ազգ», 1866, թիվ 332.

քյունը սրտումը գերեզման և իջնում։ Նույնիսկ Ռուսիա տերությունը բավական չի իր նահանգապետներին, գավառապետներին, գաստավորներին և անգադար մեկ տեղից մյուս տեղ է փոխադրում, վրդովելս որ պրաստանան կաշառակերությունն, ժողովուրդ կողոպտելն, ամենակաց ընկերությունն հետևանան, բայց նրանք տերությունը վրեժը նրա ժողովրդին են հանում, և այս և վոր մենք ատպատակությունը ենք ասում... վասն որ այս ատպատակությունը չար և ամեն տեսակ ատպատակություններ*։ «Այնպիսի մի տարի կպատահի, վոր ավազակների խմբեր չլինեն Քիշլիգին Ներսեսն, Ղարաբուրուն, Շամախի, Ալեքսանդրապոլ և այլ տեղվանք յեղած հանապարհների վրա, և այնպիսի ամառ կլինի, վոր մարդիկ չսպանվին այդ հանապարհներումը և քանի քանի անգամ Ներսեսն և նույնիսկ Տիֆլիսի մեջ։ Այդ ինչ նոր իշադություն է, վոր տիրել և կովկասյան գավառների մեջ։ Մինչ ես քվարթալներների կանոնց մասին վրա գոդացած մատանինները չեն գտնվում։ Մինչ տարին 300 մանեթով պաշտոն վարող գավառական գաստավորներն ել տարեկան հազարավոր մանեթներին և կամ կարասիքների տեր չեն գտնում։ Մինչ փոքրատոհմիկ պրիսթաֆներն ել մեծամեծ տներ չեն շինում**։ «Իշուշագիր տարին մի քանի տնական և մի քանի անգամ հարկ են վճարում։ Այս հարկ վճարելն ել փուչ չե մեզ համար, միայն դիտենք վոր վճարում են պարտք անելով և շատ անգամ արտը գնո կանգած արդյունքը պարտատիրոջ վրա ծախելով։ Դիտենք վոր շատ առույդ յերիտասարդներ իրենց հոր հարկային պարտքը վճարելու համար յերկար տարիներով ծառայում են այս ինչ կամ այն ինչ պարտատիրոջ և շատ անգամ իրանց բոլոր կյանքը ծառայության մեջ են անցնում։ Դիտենք վոր հարկահանները մարդուն իր կնոջ մոտ, հորն իր վորդուն մոտ, փեսային իր հարսի մոտ ծեծում ու փետում են և արտասուք քամել տալի, քնացնում են ել դիտենք, վոր տերության որենքով ծեծն արդիլված և։ Դիտենք, վոր դյուզականները վոչ քան միայն ծանր հարկեր են վճարում, այլ և շատ անգամ իրանց վարուցանքը քողած գավառապետների և նահանգապետների հրամանով առիպված են տերության՝ փառատի ճանապարհները ուղղել, ջրանցքների և կամուրջների վրա բանել, հետավոր անտառներին իրանց յեզներով գերաններ ու փայտ կրել և այս բոլորն ել առանց վարձատ***։

Կարծես հենց նույն մտքերն ու նրա համախոհների հայացքները հերքելու համար ել գրված լինի տասնյակ տարիներ անց,

---

* «Մշակ» Ամարտյրի, թիվ 251.

** Ն. տ. 253.

*** Ն. տ. թիվ. 253 և հետ.

Պ. Սիմեոնյանը, նկարագրելով 60-ական թվականների կովկասահայ քաղաքական կացութիւնը, պատմում էր՝ «Այդ ժամանակամիջոցում գործիքնակ արգելված էր հայ ազգ գրելը, պետք էր ասել հայ ժողովուրդ, արգելված էր Հայաստան խոսքը — հարկ էր Թուրահայաստանի փոխարեն գրել Ցեղեանի նահանգ, ինչպես Տաճկահայաստանի փոխարեն գործածել Երզրումի վիլայեթ և այլն։ Արգելված էր ազատ խոսքը, չէր կարելի գրել՝ նա ազատ մարդ է գալիս պրոպագանդում, այլ հարկ էր ասել՝ նա անհոգ շրջում է, ազատ ժամանակի փոխարեն՝ պարապ ժամանակ։ Վեչ միության մայրաքաղաքների լրագիրներից քաղվածներ հրատարակել թույլ չէր տրվում, այլև տեղական ռուս լրագիրներից քաղվածքներն էլ։ Այս արգելքը պատճառաբանվում էր նրանով, թե ռուսների ընթերցող հասարակութիւնը այլ է, հայերեն ընթերցող հասարակութիւնը այլ, չէր կարելի՝ միևնույն մտավոր սնունդ տալ չէր կարելի»*։ Թե ինչ աստիճանի չէր հաստատում կովկասի գաղութային կացութիւնը ընդդեմ այս հալածանքը՝ չէր կարում է նաև նրանից, որ Վրաստանի հայ-լուսավորչական քահանայութիւնը Մակարը խորհուրդ էր տալիս ամենայն հայոց քերթի խմբագրին չգրել լրագրում նուիրական հայ ինկնզնցական-ծխական գործոնների մասին, որովհետև գրանով այդ գործոնների վրա հրավիրվում է կառավարական ուշադրութիւնը. «Ինչ քմծիծաղելու բան է, — ասում էր Մակարը, — մի քանի տեղերում կարդալ գրել են առաջուում, որ ինկնզնցիներում փոխատացներ անենանաք, ի գուր ուրիշների ուշադրութիւնն էլ գրավելու տուիք պետք տանք»**։

Ազգային-պահպանողական բանակի տրամադրութիւնների արտահայտիչների շարքին պետք դասել ժամանակին Ներսես Աշտարակեցու յերևոյթ փախած Շահնազարյան Գարեգին վարդապետին, որը՝ խուսափելով արտաստահման՝ ծավալեց ընդարձակ գրականհասարակական գործունեութիւն։ Տակավին 1856 թվին Փարիսեցին հրապարակած պատմական իր մի ուրվագծի մեջ, որ 1863 թ. լույս տեսավ հայերեն քարգմանութեամբ Ագաթանգեղյանի ևԿոստանդ-ում, Շահնազարյանը մի շարք տուր դիտողութիւններ արեց ցարիզմի հայկական քաղաքականութեան մասին։ «Անձնախնդիր և տիրապետական Ռուսաստանը, — գրում էր նա, — անշուշտ հոգում էր հարստութեան, վաճառականութեան, ճարտարութեան և իր ազգաց աշխարհակալութեան մասին մեջ, XVI, XVII և XVIII դարերում

* «Հովիւ», 1909, № 45.
** Ն. տ. № 43.

հայոց պաշտպանն ու քարնկամը չկռվի: Ռուսաստանը մեծ մեծ խոստումներ տվավ, առատ առատ թոշակներ կապնց, արտոնություններ շնորհնց, ազնվականության, առևտրության կարգեր բաշխնց, վորպես զի այս համակրություններ իրան գաշնա: Դալով XIX դարին, — պրուսի և էքե վոր ռուսաց պաշտոնապանների աված պրկոզություններն ու կաշառակերություններն սմեն վայրկյան նրանց չկոպռան՝ հայք համեմատարար չբռնկանկի կլինեին և իրանց ապահովություններն ու հանգստություններ կվայելեին: Կաշառակերությունը ռուսաց պաշտոնավարաց տաճկերորդ մասին ազգերըդին հատուկ բնավորություն և. այնպես վոր, վորչափ վոր կառավարությունը բարի կամեցողություն ունենա սմեն տեղ արդարություններ անելու ու նվաճվածներըդ պաշտպանելու, կառավարիչներն ու չբռնկրորդ կառավարիչներըդ, դատավորներն ու քաղաքապետներն արդարություններ և իրավունքներըդ հրապարակով կվաճառեն: Վանի վոր այս չարիքըդ կշարունակվի ռուս պաշտոնավարաց մեջ՝ պյուզացվոց վիճակը այսորվա վիճակիցը չերբեք լավագույն չկինելու: Հասարակաց դատախարակություններ Ռուսաստանում ահագնորեն շատ անգամ և և մեկայն ժողովրդյան մի մասին համար և ստանալի, սարուկը կամ պյուզականը մշտնջենավոր սեփականության մեջ ձեռնու դատապարտված եւ*: Շահնազարյանը դատապարտում և հայ մելիքների այն հիմքերը, վորոնք անգի ունեցան Հայաստանում անցկացած պարսից և վորոնք հայերուն փոխանակ մի կանոնավոր պետություն տալու, հնշտացրին Պարսկաստանի կործանումը և ռուսաց հաստատվելն այս չերկրներում**: Այսպիսով Ռուսաստանը, վոր XVIII դարի սկզբում դարձել եր Ղարաբաղի հայերի քարնկամն ու հավանավորըդ, նույն դարի վերջերում դարձավ նրանց վոգորման վհասպետը: Հայաստանի քաղաքական վերականգնման թոլոր մասնավոր ծրագիրները մերժվեցին ռազոռ ցարից (Նիկոլայ I-ի) կողմից և Հայաստանը, բաժանված չերկու պետությունների մեջն ռազատապարտվեց ավելի դաժան մի տերություն***: Շահնազարյանը դատապարտում և հայ ազնվականության ռուսական արիստոկրատիան և գիմազարձ լինում գեպի արևմտյան ռայն քաղաքակրթություն, վորի գերիշխանությունը պետք և հաստատվի Արևելքում... Ֆրանսիական բռնապարտիստների սրով: Իր հերքին նա հանձնարարում և հայե-

---

* ռեռունկ, 1863, չեր. 616 և հետ.

** Ն. ա. չեր. 619.

*** Վերջին տողերը քննդրի ձեռքով հանվել են ռեռունկ-ի երկրից-պումից ինք Ֆրանսերեն բնագրից, „Esquisse l'histoire d'Armenie", Paris, 1836, չեր. 123.

բին իբրև մի ժողովուրդ, վորի կոչումն և գերիատուկնությունն է գերազգակրթությունն տարածել Արևելքում, ամրացնել այստեղ յևվրոպական գործը ու բարքեր։ 1862 թ. գիշերանցիների կողմից Շահնազարյանը մեմորանդում ներկայացրեց Նապոլեոն III-ին, վորի մեջ վերջինիս ուշադրությունն եր հրավիրում Կիլիկիայի հայերի կացության վրա*։ Նույն այս մտահղությամբ էջմիածնի անցքերը վերաառությամբ հոգվածներ տպեց «Փարիզ քնրքի 1862 թվի №№ 76—78-ում։

Պայքարելով ազգային դիմադրության տպատնալիքի դեմ ազգային-պահպանողական այս հոսանքի մարդիկ հնուց եյին, իհարկե, ոնակրիտն ուժերի հետ փոխադարձ քննադատությունից։ Իրենց առջև հրապարակախոսության ժամանակ պահպանողականները չեյին տարվում ազգի և յեկեղեցու մասին բծախնդրությամբ, չեյին փառաբանում ազատների, յեպիսկոպոսների և փոդատերերի ճանճաբերը, չեյին խնկարկում նրանց քաղաքականության արատավոր այն հնուսքը, վոր վաճառքի յեր հանվում ի հաշիվ ազգի և յեկեղեցու անկախության։ Սակայն քննադատելով ազգի մեծատուններին, Սիմեոնյանի «Մեղու Հայաստանի»-ն դրում եր այնուամենայնիվ. «Մենք այս ասելով չենք կամենում ասել թե, վոր ազգը կարողություն չունի ազատներ և իշխաններ ունենալու, մյուս, այլ ընդհակառակը, շատ կարող և նրանց, միայն այնպիսիներին, վորոնք ազգից հպատակություն պարտքը պահանջելու հետ, իրանք ել պարտավորվին իրանց ազգայնական և իշխանական պարտականությունները լցնելու դեպի ազգը։ Այսպիսով միայն կարող և ազգը առաջ յերթալ...»**։ Հիմնականում արանց հասարակական-քաղաքական հայացքները գուգադիպում եյին ոուս չափավոր պահպանողականների այն հայացքներին, վորոնք անհրաժեշտ եյին համարում անփարձներ մտցնել էի վերաստա, եվարիցա ազատնացող հնդատիությունից խուսափած լինելու համար։ Բնորոշ և տակավին, թե վորչափ նեղ եր գծագրվում հայ պահպանողականների ուշադրության ազգային անփարձների շրջագիծը։ Մ. Ազարևկյանն, որինակ, գտնում եր այն հայացքը թե՝ ազգը կաթոլիկոսական խնդրից կարելի վորազուն վախենչ չունի բարեկարգելու։ Հայտնի յե նաև մյուս պահպանողականների վերաբերմունքը գեպի մեջնադարը հիշեցնող այլ կազմակերպություններ։ Ուշադրության արժանի յեն այդ առանձնից Գ. Ախվերդյանի և Գ. Շահնյանի յելույթները համքարական կազմակերպությունների ազատին։ Հայտնի յե Ախվերդյանի

* Հմմ. Կ. Կոստանյան, «Փարագիտ վարդ. Շահնազարյանց», Քիֆլիզ, 1911.

** «Մեղու Հայաստանի», 1863, № 9, յեր. 65—6.

հետաքրքրությունը դեպի Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունն ու հայ աշուղական պոեզիան առհասարակ։ Նուշնքան բնորոշ և պահպանողական Ալ. Ծերենցյանի սերը դեպի հայկական հնությունները կամ Գ. Տեր Ազնաուրյանի ուսումնասիրությունները Քիքիլոսի հայկական գուկլոթի մասին։ Այս կարգի նկատառումներով պիտի բացատրել Գ. Հնդիմյանի կամ Հ. Փանոսյանի հետաքրքրությունը դեպի Արովյանի գրական ժառանգությունը, Մ. Մխոնատյանի յուրահատուկ կոլեկցիոներական աշխատանքները և այլն։ Ուշագրավ է, որ ազգային հարցի հետ սերտ առնչություն ունեցող լուծման հնռանկարի հանդեպ, ըստ էության, անցյալի ավազանով եր հոսում նաև ազգային-պահպանողականների քաղաքական միտքը։ Հնդհանրորեն հայրենյաց որնեքին, յեքե հակառակ չեն աստվածային որինաց։ Ծեքե ընտանեկան և ընդհանուր են անձնական ազատ, գործյալ պետք և սիրով ընդունելի։ Տալ հարկ հշտությամբ՝ տերությունն պահպանելու և բարելավելու համար։ Հնռանալ ամեն չարագործ պատահմունքներեն և ամեն բանե, ինչ վոր կարող է յերկրի խաղաղությունը վրդովել. իսկ ընդհակառակը՝ աշխատիլ, վոր բարենորոգումն ամեն բանե մեջ լինի խաղաղ և որինավոր ճանապարհով։ Այս խոսքերի մեջ ամփոփված է Շահշյանի և իր կուսակցության հավատո հանգանակը, գեթ Ռուսաստանում*։ Շահշյանը վոչ միայն անխոսատ եր համարում հայերի հնգաչխնական յեկությը ցարիզմի դեմ, այլև՝ անհնարին. հայերը, գժբախտաբար, անբնդունակ են ապստամբելու, ասաց Շահշյանը ոուս բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչներին, յերբ սրանք մեզադրում եյին նրան՝ կառավարության դեմ ապստամբական կոչ անելու մեջ**։ Որինապահության և խոհեմության ուղիներ եր ցույց տալիս Շահշյանը ամեն անգամ, յերբ խոսք եր լինում նաև ազգի և յեկեղեցու հարաբերության մասին։ Այդ մարդը, վոր 1848 թ. Պարիզում մասնակցել եր փիլոսվարյան հնգաչխնության և ակամատես յեղել նրա զարգացմանը հետագա նատաղներին, յերկյուղ եր կրում ազգային յեկեղեցական նեղքին ոնքարձներից։ Համոզված եր քե ամեննայն փոփոխություն կորատական հետևանք ունի և տանում է ազգն դեպի կործանումն։ Վասնզի ամեննայն անընդունելի փոփոխություններն խակ դառնում են ժանրակշիռ յուր հետևանքներով***։ Այս նկատառումով, բնականաբար, նա ևս դիմադրում եր հայոց եկեղ ուսումնականացն

---

* Ռուսում պարտուցն, յեր. 132.

** Ե. Գևոմյան, Փորձ, 1917, № 2, յեր. 70.

*** Հնուսաց, 1898, Ա. յեր. 40.

ձգամանք՝ խլելու կղերից ազգային լուսավորության գործը. ավելացնելը, — գրում է Շանշյանը 1861 թվին՝ Զուխաճյան կաթողիկոսի ուղղած մի գրքում, — վոր բացվել են մեր արգելքների մեջ, քանի ուշ և պատկանում ժողովուրդը լուսավորելու իրավունքը, հոգևորականին, քան աշխարհականին, այո, կարծեմ, ոտար վեճ է, և վոչ հայկական։ Այս վեճը մեր վեճը չէ, նա ծնած է Արևմուտքում պատմական անցքերի գործությամբ, վորն վոր բաժանեց հոգևորական ոգուտը աշխարհական ոգուտից։ Այսպիսի հոգևորականաց և հասարակաց շահերի միմյանց հակառակությունը, ի պատիվ մեր ազգի, չերբեք չէ պատահած մեր պատմության մեջ»*։

Շանշյանի այս մտածությունը բնորոշ է նրա պլխավորած հասանքի ընդհանուր ուղղության համար։ Մակայն արտահայտելով չինվորական արտոնյալ աճումով շահագրգռված տարրերի շահերը և այդ անսակետից պաշտպանելով ազգի և եկեղեցու վտանգված գոյությունը Թուրատոսանի գաղութային քաղաքականության դեմ՝ համառուսական կրիզիսի շրջանում պահպանողականները առանձնում էին ցարիզմի դեմ հաճախ գիմադրական գնդ։ Գայքարելով Թուրատոսանի դեմ՝ հայ առևտրական բուրժուազիայի և նրան սպասարկող յեկեղեցու համար նրանք հնարավոր էին վարում քյուրքիայում՝ պաշտպան կանգնելով այսոնց status quo-ի այն քաղաքականությանը, վոր այդ պահին վարում էին քյուրքիայի նկատմամբ ցարական ագրեսիային գիմադրվող Անգլիան և Ավստրիան։ Հնազանդական և, վոր ամենակարևորն է, քաղաքական այս գիրքը՝ պահպանողականների վոմանք համակրանքով էին գիտում անգամ Թուրատոսանում արծարծվող ազգային-հեղափոխական շարժումները։ Բավական և հիշել, որինակ, վոր 1863—65 թվականների ընթացքում ազգային-պահպանողական Գևորգ Սիմեոնյանի «Մեղու Հայաստանի»-ն համարյա չեր բաց թողնում, գրեթե, վորտեղ առանձին նշի վրա ընդարձակ տեղեկություններ չլիներին լեհական ապստամբության և լեհ ազգային շարժման մասին առհասարակ. Լեհաստանի հետ կապված անցքերը լուսաբանվում էին այնպես, վոր ակներևաբար և գաղտնում խմբագրողի համակիրը գիրքը գնալ լեհական շարժմանը։ Պատահական չեր, անշուշտ, նաև բացատրվում այն ուշադրությունը, վոր հատկացնում էին Զնյքումենի ապստամբությանը Քիֆլիսում հրատարակվող «Տուն Հայոց Աշխարհինդ» ամսագիրը, խոր հետազոտում նաև Սիմեոնյանի քերքը։ Վեր-

* «Լիլսմաշ», 1898, Ա. յեր. 18.

նարնակ հայերի գինքը ընոր փառքով զարդարուղ այս ապստամբութեան շրջանակը ազգային-պահպանողականները, հավատարիմ իրենց ընդհանուր բնութիւնին, հարկավ, ազգի փրկութիւնը սպասում էին միայն ամբողջ ազգաբնակութեան, որքան լինում էին ազնիւ-ֆրանսիական գիպլոմատիայից... Ազգային անկախութիւն, ազգային ինքնագլխութիւն զազափարը իշխող հանգամանքներ էր ազգային-պահպանողականների համար։ Ամեն ազգ,— գրում էր պահպանողական այս հասանքին հարող Մ. Խոնաթյանը,— որ չունի անկախութիւն, ինքնագլխութիւն, չի կարող զարգանալ ուղիղ ճանապարհով և նա պատճառով այսպիսի ազգը հետ կմնայ։ Մանավանդ հետ պիտի ընա այնպիսի ազգ, որի մէջ տգիտութիւնը հաստատ և ճշմարիտ հասկացողութիւնը չի պարզվել և չի հաստատվել, որը որ ազգային միութիւն, համարձակութիւն չունի... Այսպես ազգային ինքնագլխութիւն և անկախութիւն չունենալը պատճառ է, որ չունինք միմեանց ազգայնութիւնը զազափար առած*։ Սակայն, ընդհանուր առմամբ, այդ հայանողականները հետևում էին ազգային անկախութեան այս զազափարը ակտիվ քաղաքական ճանապարհով կենտրոնացնելու մարին։ «Ամբոխը,— գրում էր նաև Մ. Խոնաթյանը,— սովորաբար ընդունում է յուրաքանչյուր գործ, որտեղ նորա կարծիքով ամենից հզոր են, այն է զանձի (գրամի, փողի, վաճառ, կամ արծաթի) և քրի, քնազանութի, հրացանի սվինի (ШТЫК), առհասարակ զինքի գործիքները։ Ինքը Մխոնաթյանը չէր բաժանում ամբոխի այդ կարծիքը։ Ազգի փրկութիւնը նա փնտռում էր լուսավորութեան մէջ և այս նկատառումն է հենց, որ պիտակից էր գործում նրան ազգային լուսավորութեան դրոշ պարզած «Էջմիածնասիրաց»-ին։ «Ամենայն չարյաց ճանապարհը բռնելու գնմ,— գրում էր Մխոնաթյանը,— ամենայն բարոյական և մարմնական, իրական, հաստատակաց ոգին հասնելու, միով բանիվ ազգի հոգևոր և մարմնական գրութիւնը բարելավացնելու համար հնարքը, ամենակարճ հնարքը, ամենահաստատ հնարքը և ճանապարհը, այն է, որ ազգի մտավոր հասկացողութիւնը բարձրացուցանենք, այսինքն ազգին, բոլոր ազգին, և վոչ քեզ միայն ինչ և հարուստ գասակաց, այլ կանոնավոր դասակարգութիւնն և կրթութիւնը։ Մխոնաթյանն առաջարկում էր հոգ տանել նոր վարժապետական կադրեր պատրաստելու։ Ցնծրագրում, մանավանդ էջմիածնային Գևորգեանի վարժապետական դպրոցներում։ «Ինչը կամ պարսիկը, կամ տաճիկը ինչքիվ և մեզավոր,— հարցնում էր

* «Ինչ է Հայկական», Վերջաբանություն, էջ. 20.

նա, — վոր մենք մինչև այժմ վոչինչ պատրաստուքյունը չենք տեսել այդպիսի վարժապետներ պատրաստելուց»*։

Փոքր ինչ խոսող, տակավին հիմնականում ազգային-պահպանողական ճանապարհով իր գնում 50—60-ական թվականներին նաև Ռ. Պատկանյանը, ուսանող մարտական նացիոնալիզմի այն գաղափարախոսը, վորին Գատկովի քննքը նեղկայացնում էր ազգային կրամոլության կարկառուն ներկայացուցչի կերպարանքով, բանաստեղծը ակնածուքյամբ էր վերհիշում հետագայում պատանեկական իր այն տարիները, յերբ ինքը և մի խումբ իր ընկերները — Գ. Ազափիրյան, Հ. Փափազյան, Վ. Ասկարյան, Գ. Մխիթարյան, Ռ. Պատկանյան, Ալ. Ռոտինյան, Գ. Սիմոնյան և այլն — Լազարյան ճեմարանում սովորելիս, յուրացնում էին Միքռոնի ազգայնամոլ հայացքաուքյունը հրահանգներըւ ամեն նման հայկական շահերին անկեղծ մտերիմ խոսքը էլ մյուս անգամ չանասով մեր հարազատ հոգեբ, գրում էր հետագայում իր և իր այս ընկերակիցների այն ժամանակվա տրամադրուքյուններն մասին Ռ. Պատկանյանը**։ «Հայկական շահերին» նվիրված առնները դասախոսակվում էին վորպես հայրենյաց սերունդ Հայկի և Արամի, վորպես առաքելական հեռանոց Գր. Լուսավորչի մեկնած քրիստոնեական վարդապետուքյանց, պատրաստվելով նմանվելու Վարդանանց պատերազմի հերոսացած պետրատիժներին՝ Վահանց Ամատունուն և Համազասպին, վոր Հոխակում ավանին նրբ***։ Ամենի առնները ներշնչում էին այն մտայնուքյամբ քե անհրաժեշտ և հնարավոր և պատվիր ամեն ինչ, վոր յուր վրա կրում էր հայ և հայուքյան անունը, հայ լեզու, հայ ազգ, հայ գրականուքյուն, հայ մատենագիր, Ընկիտնա սքող, վհհափսա կաքողիկոս, Մխիթարյանց ուխտ. Ամենի աշակերտներին համար արանք ամե-մի ազգային պարծանքներ, մի-մի արդուքյուններ էին առանց յերկմտուքյան, առանց քննահավատուքյան, առանց կասկածանքի, բայց և ընդ նմին առանց մոլեռանդուքյան****։ Դորպատի համալսարանում Ամենի աշակերտներըը մտան դերմանական ուսանողուքյան ազգեցուքյան շրջանը։ Գերմանական ուսանողուքյան միջնադարյան ոգզուքյունը,—գրում էր Պատկանյանը,—կորպորատիվ կազմակերպուքյունը մեր վրա յեկ ազդեցին։ Մենք այնտեղ իսկապես սովորեցինք սիրել մեր լեզուն, մեր ազգը, այնտեղ իսկապես գրվեց մեր մեջ այն բանի առաջը, վորի գործացման, մշակման

---

* «Ինար Հայկական», յեր. 205.

** «Ընկերասիրուքյուններ», III, յեր. 7.

*** Ն. ա. յեր. 8.

**** Ն. ա. յեր 13.

հետո մենք նվիրվեցինք ամբողջությամբ։ Մենք ել հետևելով մեր դեմոկրատների ընկերներին, կազմեցինք մեր հայկական ընկերական շրջանը*։ Առանձով ընկերակցությունը կոչված այդ կազմակերպության գործունեության մասին, Ալ. Իսահակյանը ձեռագիր իր հիշողություններին մեջ գրում է. «Մա վոչինչ ճշտական չեր անդության ուղղության և նորա որինաց, բայց և այնպես բացատրական չեր հայտարարվում, պատճառը այն եր, վոր հայը քիվով շատ վոգեր եյին, իսկ շատերը գործելու համար սովնելին անպատրաստ եյին կամ չեյին արժանի համարվում անդամակցության»**։ Իսահակյանի նկատողությունը ընտրյալ և բավականաչափ. 1868 թ. հեղափոխությանը հաջորդող ռեակցիայի ժամանակներում ազատ պահպանողականների ազգային գիտակցությունը՝ յուրացնում եր ազգության գաղափարը՝ քաղաքական պատրիվ լոյալության կամ քողարկված գիմադրականության նշանի տակ... Անդամ Ի. Պատկանյանի մարտակոչ պոեզիան, նրա հարձակողական, ոգեմաքուն յերգերը, խուսափելով պատկարգային պայքարի ազգային-քաղաքական նեղքին փրոնտից, ուղղվում եյին բացատապես ետրոպերին քշնամուց — «ենեղ ուսի, մոլի խուրքի, վոխկրիմ պարսիկի, գարսվոր վոսկ հայն կրոնամոլից և մանավանդ «անդուք, գիշատիչ, գազիրթ տաճկի գեմ։

Պատկանյանի այս վոգով գրված շոմեն, նացիոնալիստական յերգերը ծանոթ են բավականաչափ։ Նրա պոեզիայի ետաես քննադատները անդամ չեն գլացել նշավակելու «գրական-ֆեյլետվնիզմի» ծառայությունները կովկասահայ բուրժուազիայի ազգայնական գաղափարախոսությանը և Իսահակյանի ոգեմակա-քաղաքական նրապատնեխայինը։ Փաստերի մանկրևսության վրայից սահող ետաեսները ժամանակ չեն գտնել միայն բացատրելու տարբերնակ մի հանգամանք. կովկասահայ մարտնչող նացիոնալիզմի սանձազրման տարիներին և հենց, վոր Պատկանյանը ծածկագրել և իր տրամաբանքն այն մասին, քե «գրողները (կարդա հետևիկ սոսկ՝ ցնդաղրը) սանձահարում եր անգիաբեն հայ «ֆեյլետվնիկներին գրականն յեռանդը։

Քուրը ձեռքս քուրքը առավ,
Ծուխտանդն խելքս քշտավ
Անդուք ոդին, մ'ինքն չես տալ
Ազնաւլի բոզդս ազգալ...

գրում եր Պատկանյանը 1877 թվին***,

---

* «Ծաղիկ», 1901, № 20.

** Բնագիրը հանդիպեցինք Հ. Քումանյանի արխիվում.

*** «Ընտիր յերկասիրություններ», Վաղարշապատ. 1893. I յեր. 158.

Ռուսահայ գրականությանը մինչ չկա քերթող մի այլ գրող, որի հասարակական-քաղաքական ամբողջական դեմքը ստացած լիներ այնքան ազնատված յերևույթ, որքան Պատկանյանինը, Նրան նեղկացնում են համառ ցարական ագապանտիայի ազմկարար կոչնակի դերում։ Մինչդեռ չկա ռուսահայ մի այլ գրող, որ այնպիսի սոսկումով արտասանած լիներ Նվամոզական Ռուսաստանի անունը, որքան հենց Պատկանյանը[*]

«Ես ինչ տեսնամ, — անչափ կուգա հյուսիսեն...
Հայ մարդ, քնգով, մոդվի քու փառ ու փառեն,
Ա՛ռ գլոխըդ, քոչի գնպի քո աչխարհ,
Քանի որեն ուղրդ քուղրդ չեա ճանչնար»։

Բավականանալով վորոշ հակակրանք և արտահայտել Պատկանյանը նաև գնպի 60-ական թվականներին տիրապետող ազգային վերնախավերը.

«Մեկը հուլոը միայն մեր վըրա լինի
Ձեն պետք մեզ ներքուստ մեծատուններին
Վոտրժուքյամբ քիչ մուրացիկն ապրի,
Մուրացողըն մինչա ստուկ և ոտաբին»
. . . . . .
Ջուռնիմ յես վոսկի, այլ վոսկո մագան,
Ջըլոտ ձեռք ջուխտակ ու սիրտ անվհատ,
Ջեռքումըդ ուռնիմ քահ ու հըրացան,
Սըրտումըդ ուռնիմ ազնիվ խոչհուրդներ»[**]

Ազգային-պահպանողական հասանքի ընդհանուր դիրքերից Պատկանյանը հարվածներ էր հասցնում կղերա-ֆեոդալական հասանքի ներկայացուցիչներին։ Հետաքրքրական և այդ առնչությունից չարիքի կոնկրետ ներկայացուցիչների անուններ նշող ներ «վոտրըդ գրված ներսիսյան դպրոցի աշակերտների բերանից» Շանշյանի հետ կապված դպրոցական խռովություններն ապիրմ

«Վայ, աման, մեր ձեռքը,
Վոտքը կոպնցին,
Մարգոսպաններն աման
Բանդը ձըգնցին։
Բերել սըվին գահիճ
Փոդոցի մեջըն
Հարյուր գավազանն եր վարձ
Ուսուցչաանցին»

---

* «Ընտիր յերկասիրություններ», Ե յեր. 123.
** Ն. տ. յեր. 110.

Մեր գահին եր հայոցի
Ազա Քայքրյան,
Ճնպհակոպս գառավոր
Մարդիս Ջալալյան*։

Գատկանյանի նման առջերը առիթ են ավել փուքիստ քննադատաներին ներկայացնելու բանաստեղծին լիրերալ բուրժուայի և անգամ պյուրպյուրական դեմոկրատի կերպարանքով։ Ապարդյուն ջանքեր են սրանք։ 70—80-ական քվականներին անգամ Գատկանյանը քաղաքականապես անակնկիռն կովկասահայ լիրերալիզմի գիտակից եր միայն։ Գատկանյանը ներքողներ եր ձոնում Արծրունուն։ Բայց և միաժամանակ՝ հայկական լիբերալիզմը չի ունեցել ավելի անհաստատ բարեկամ, քան Արծրունու մասին պատկվիլներ գրող Գատկանյանը։ Ավելի գրական չեր Գատկանյանի վերաբերմունքը նաև գեպի 50-ական և 60-ական քվականների լիրերալները։ Նա ծաղրում եր վոչ միայն կղերաֆեոդալական հոսանքի մարդկանց, այլև լիրերալներին. «Ձեզնի ինձ հարցնես,— գրում է նա անտիպ մի նամակում,— Ծմինը պատվական аптекарь պիտի լիներ, բայց՝ հայկաբան յեզավ. Գանանյանը պատվական tailleur-marchand պիտի լիներ — մանկավարժ յեզավ. Մանրը հաշոզակ ֆալչի կամ զիր կարզացող (знахарь) կարող եր լինել, բայց կրոնաստաց յեզավ. Նազարյանցը համաստ ժամկոչ ու գանգատահար պիտի լիներ՝ տես քաղդի կարզողքյամբ, հայկական փուբլիցիստ և հռետոր յեզավ**։ Իսկ տեսնք ին ինչ եր ասում «ցյուղացիական դեմոկրատը»։

«Ի՞նչ յես լինելի մի յերկրի իշխան,
Կուտալի գորքիս սասկի հրաման.—
Շուտաքայլ յերթալ գեպի Հայաստան,
Քրզմուկ հայ ազգին լինել ոգնական.
Ցնծրոպ Ասիա արնան գետերը
Կըմպցնելի հեզնդի նման,
Մինչև վոր Քաղ. գահ ու ազատ կրոն
Ինձնից չառնար Քրզմատ Հայաստան***։

Ի. Գատկանյանը ծնվել և և նախնական դաստիարակությունն և ստացել ազգականությունը քաղքենիությանն այն միջավայրում, վորտեղ նրա հետ միասին կյանք ու մտավոր-հասարակական անուն եր առել նաև Նալբանդյանը։ Նույն Նոր-Նախիջևանը, նույն 30—40-ական քվականները, նույն Գ. Գատկանյանի գպրոցը

---

* «Ծնբկատիրությունները», III, յեր. 23.
** Բնագիրն ընդ. Հ. Գուսիկյանի մոտ.
*** Ն. տ. յեր. 127.

և անգամ գրական գործունեության նույն կեղծ-կլասիկական սկզբնավորությունը՝ Քիֆլիսում հրատարակվող միևնույն «Արարատի» եջերում, վորտեղ Ռ. Պատկանյանի հետ միևտեղ վոտք էր դրել նաև Մ. Նալբանդյանը, Թումանյան կուսակցության հալածվածները հավաստարատես անդրադարձել են սկզնական ամրնեքին, այն տարբերությամբ միայն, վոր չնեքարկված լինելով այդ հալածանքներին Ռ. Պատկանյանը հիմնականում անկարող չեղավ հազքահարել պահպանողական մանր բուրժուազիայի այն դիրքերը, վորտեղից հարվածներ էր հասցնում հակասոկրտներին նրա ուսուցիչ հայրը, մինչդեռ Մ. Նալբանդյանը կարողացավ լքել վերջինիս դիմադրականության անձուկ շրջանը և, պահ մի առաջ վճարելով լիբերալիզմին, անցնել ի վերջո մանր-բուրժուական դեմոկրատիայի մարտական դիրքերը։ Նալբանդյանի և Պատկանյանի հետագա հակամարտը վերջին հաշվով անդրադարձնում էր պահպանողականության քիկունքում լռնացած անակցիայի և դեմոկրատիայի դիրքերից բարձրացող հեղափոխության հակամարտը։ Այնուամենայնիվ Նալբանդյանի և Պատկանյանի գործունեության սրտհված ուղիները ընորոշում են միջոցն վոչ այնքան տարբեր պատակարգերի արտամատրության ներ արտահայտող հասանքների բախումը, վորքան միևնույն հասարակական շերտի, մանր բուրժուազիայի յերկսայր որիյենտացիաների հակասյաց ուղղությունները։ Դեմոկրատական բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը ներկայացնող ապագային-պահպանողականների բանակում Պատկանյանի միջոցով խոսող մանր-բուրժուական տարերքն էր հենց նրա նոցիոնալիստական ջղագար և սենգոտ ապրումների, նրա ախտաբորբոք ազ. մարտահրավեր գրականության պատակարգային բուն զազանակը։

Մանր բուրժուազիայի մասսայական յեղբայրների շրջանից և, վոր անուն էր առնում Պատկանյանի առնչությունը գնալ Ռուսաստանը, վոր քաղաքված կեղծով արտահայտվում է 50-ական և 60-ական թվականների նրա գրվածքների մեջ*։

«Մինչև վերև, — գրում էր նա հետագայում, — ահա մեր որվա հայերի նշանաբանը։ Բայց ցավը այն է, վոր մեր հեռին քաղաքը աշխատում է առնչություն ձևանալ։ Գնա ու նրա ցնծանն հանձ**։ Այս տողերի մեջ Պատկանյանն ամփոփել է լիովին մանր բուրժուազիայի հակասական գոյավիճակը։ Մի կողմից՝ կապիտալիստական հարաբերությունների վոտի տակ տրտրվելու վտանգը։ Մյուս

---

* Հմմտ. մեր «Աբովյանը», եջ. 119 և հետ.

** «Փորձ», 1880, № 1, եջ. 160.

կոչմից՝ անդուլ մղում հասնելու տարիքոքոտաց կապիտալիստի դրութեան 70-ական թվականների վերջերին, նկարագրելով Ցերեվանում տարած իր ապստամբութիւնները, Պատկանեանը տրտմութիւն եւ արձանագրում այն փաստը, որ հայկական այդ քաղաքը կորցնում է հնագոյն կերպարանքը։ «Շատ անգամ,— գրում է,— ինձ հարցնում էի՝ տարօրինակ Ցերեվանը մասամբ իմիք նման չի՞ Ամստերդամին եւ նուիրեհատոյն պատասխանում էի. «Այո՛։ Այս բանը կամ առում եմ միայն, բայց չեմ աշխատիլ փաստերով հաստատելու.... Թող Ձեռ կարգագրիչներիս համար իրենց առաջնահերթութիւնքը։ «Առեւտրականութիւնքը ի հարկէ շատ հնչուն է չուծվում. Պատկանեանին մահտեսութիւնն էր պատճառում այն կերկրութիւնը, որ հայ քաղքենին կուլ է գնում ռուսական կապիտալիզմի հեղեղին։ «Ճշտեն եւ իննսերորդ տարում հայոց կյանքի պայմաններն այնպես էին փոփոխուած,— հարուստ էր բանաստեղծը,— որ ուր չեզոք իսկական լուսաւորութիւն, իսկոյն, անմիջապես նորա տեղը կուգա կղերդերի սուտ արտաքին քաղաքակրթութիւնը, որ յուր քլուբներով, պարահանդէսներով, հարսիքի նորաձեւութիւններով, ասել-անելը յեղափոխական էհանգին պահպանելով, գաւխարակութիւնը ատարագի, քնքուշ, քնքնաբարո վարժուհիներու հանձնելով, գիմանկահանդէսներով, քաղաքական պուսկի եւ անպատկ կենսակերպ զազափարներով եւ այլն եւ այլն, կկործանեն հայի կենցաղի ձեւը եւ հայերուս անուտրելը, սառնորյուն կզարձնեն այն ամեն նեղբրական ազգային խորութիւններին, որ միշտ կեղել են, միշտ եղ պիտի լինեն ամեն բարոյական ազգի մեջ։ Բարոյական այս տապակնուածքեանց վտանգի դիմաց՝ բանաստեղծը նոր խաչակրաց արշաւանքի կոչ եր ուղում ազգին՝ «Մեծատուն եւ չքաւոր, կիթոգրկա եւ յանկերցու հետին գոնատան, հայր եւ մայր, համալսարանի գասախոս եւ ծխական գպրոցի վարժապետ, միլիոնատեր վաճառականն եւ չքաւոր խանութպան, բարձրաստիճան պաշտոնատար եւ հեզ արվեստաւորը — ամենքս, ամենքս, ամենքս միանանք, ուժերս մի անենք, աչքերս բանանք, խելքերս գլուխներս ժողովենք եւ ամեն գնքերով ապատագինված յերթանք այդ ազգակործան քշնամու գեմ, անքուն եւ անխոնջ, որ ու գիշեր պատերազմենք հետը»*։ Հայաստանի քանգարանում պահվել է Պատկանեանի 1889 թվին գրած «Ազգագրական տարան Հայաստանի ազատութեանց վերնագրված ձեռագիրը — վորտեղ բանաստեղծը նշում է ազգակործան քշնամուն գեմ կռվելու հնարքը։ Ազգի փրկութիւնը,— ասում է նա,— Հայաստանի քաղաքական անկախութեան մեջ է, վորին պետք է ձգտել— «նայելով հանգամանքին — յերբեմն անփոփական գենքով, յերբեմն փո-

* «Փորձ», 1880, № 1, յեր. 138 և հետ.

գով ու յերբեմն ոտարի ազնուքյամբ։ Զգնաք և կարծել քե Հայաստան ասելով Պատկանյանը այնքի առաջ ուներ Արտքսի մյուս ափը։ Հայաստան կոչվում է այն յերկիրը, — գրում է նա, — վորը շրջապատում է Մանն, Վան և Ուրմիու ծովակները, իսկ ամենը միասին՝ Մասիս լեռները։ Հայը յերջանիկ լինել կարող է միայն Հայաստանի մեջ. վոան գի ամեն տեղ հալածված և արհամարհված պանդուխտ է, և միայն Հայաստանի մեջ նա պատվավոր մարդ և մարդկության աչքում... Ոտարության մեջ ազգատուքյունը անշուշտ կմաշե հայերին, բայց ավելի շուտ կմաշե հարստուքյունը... Ամենազգալավոր և ազգակործան հայկական մոլորուքյունն է 1) աշխարհաքաղաքացիուքյուն. 2) պանդխտուքյուն. 3) անձնական շահի համար պետքս խորտակուքյուններ, վորով կատրվում է հայ ազգի անունը. 4) շահատիրական ազգասիրուքյուն (կնիճ ազգասիրուքյուն). 5) հայ մեծատուրների գեմ բմբոստուքյուն (դավաճանուքյուն, մատնուքյուն) և 6) ոտարի հետ ամուսնուքյուններ։ Ինչ պատկերացում ուներ Պատկանյանը ժանկախ Հայաստանից մասին։ Գիտցը ազատված Հայաստանի մեջ ազնվականուքյուն, ժառանգական արիստոկրատներ, մեծամեծ հողային կալվածատիրուքյուն պիտի լինելին քե վոչ — հարցնում է նա։ Ցավ պատասխանում է. ավելի, պիտի լինելին ժառանգական արիստոկրատներ, մեծամեծ հողային կալվածատիրուքյուն պիտի ստանան նորա՝ կամ նորա ժառանգները, վորոնք կրարձրացնեն աուրը Հայաստանի ազատուքյան համար և կամ կզրկվին կյանքներին սրյան գաշտի մեջ։ Այսպիսիք (և միայն այսպիսիք) կկազմեն Հայաստանի բարձրագույն և ամենահարուստ (հողային կալվածքով) դասակարգը։ Զգնաք և կարծել, անշուշտ, քե սրանով Պատկանյանը կամենում էր վաստատին վերականգնել հին Հայաստանի հոգատիրական կարգը, վորը նրա կարծիքով, յերկրի անկախուքյան կորուստի պատճառներից մեկն էր հանդիսացում. ավելի անկախուքյունը չորս անգամ կրչնչում պատճառները մինչև այն, — գրում է նա, — նախ՝ Հայաստանի հազը պատկանում էր 3—400 մեծամեծների (նախարարների) և վոչ քե յուր միլիոնավոր ժողովուրդին, և յերկրորդ՝ հայերի խնդքը չի կարող ազգային դրական արդնքներ հարինելուս։ Հայոց ազգը չուներ վոչ սեփական հող և վոչ արհնք։ Նորա զրացի տերուքյուններին շատ դյուրին էր ընկճել մի ազգ, վոր զրկված էր և իրավունքի և սեփականուքինից, իսկ հայ ազգի համար ոտարների լուծը վոչինչով ավելի ծանր ու զառն չէր, քան քե համազգի նախարարների լուծը։ Պատկանյանի կարծիքով ազատ Հայաստանը լինելու չի, ընդհակառակը, քոլոր հայերի սեփականուքյուն, ելնքե քոլոր հայերը՝ այր ու

կին, հարուստ և ազգասեր, ծեր ու պատանի այնպես բազձան և ձգտին Հայաստանի ազատութեան, ինչպես քաղցած ձգտում և հացին և ծարաւածը ջրին։ Ե՞ւ պիտի բարձրացնեն ազատութեան դրօշակը և ուրբա — հարցնում են նաև Պատասխան. Էրբռշակը պիտի բարձրացնեն հայ վարժապետը. իսկ ուրբա բոլոր հայ պատանեկութիւնը, յեղափոխարդութիւնը և ազամարդիկ, 16 տարեկանից բռնած մինչև 45 տարեկանը։ Ե՞նչ փոդով ձեռք պիտի բերվեն գինք, պարեն, զգեստ և այլ ռազմամթերքը — հարցնում և զարձեալ նաև Պատասխան. Ամանախիկ վաճառված Հայաստանի մեջի բոլոր անշարժ կալվածքի գնո փոդով, այդ կալվածքի, որ այժմ ազարիների կերպով տիրապետել են բարբարոս այլազգիք։ Իսկ ով կհրամարվի կանխիկ վճարելու ազատվելիք Հայաստանի գինը, նա ուր միշտ գրկված կլինի Հայաստանից — հայ (այսինքն ազատ հայ) կոչուելիք։ Ո՞վ և իսկական հայը. — Իսկական հայը նա կն, որ անկնգծ կըզձա և կնպաստան Հայաստանի անկախութեան՝ ճշդյալները ստմյաշքաններ են, այսինքն՝ վէչ միայն անպիտան հայեր, այլև անպիտան մարդիկ*։

Այս հայացքները նորամուտ տարրեր չէին Պատկանյանի զարգափոխոսութեան մեջ։ Մանր բուրժուազիայի ազգկող տարերքը հատարակական անհանդստութեան և քաղաքական հուդմունքի տարր էր մտցնում նրա գրականութեան մեջ։ Բայց այս գեռ չէր գարձնում նրան հնդափոխական գեմոկրատիայի գաղափարախոս։ Ընդհակառակը։ Տարված մանր բուրժուազիայի ամիջին վիճակը գրկելու հոդում, Պատկանյանը նման էր իր մատնանշած այն պերսոնաժին, որը բուռն ջանք էր գործ գնում նմանելու մեծատուններին, ստախոսկոտո ձևանալուց։ Այս մտայնութեան և, որը հարկադրում էր նրան, հակառակ բոլոր իր հավատոխացումներին, յերբեմն շուռ տալու գեպի ազգի ազնվագները, նրանց, որոնք ի վիճակի էին կանխիկ փողով ձեռք բերելու Հայաստանի ազատութեան ատրիճատյանները, հանգամանքը, որ ազգային-ազատագործական գործունեութեան հիմք էր գնում նրա ատելութեան վրա և գարձնում նրան միաժամանակ նաև ռուսակաև և համայնքապահական հնդափոխութեան չեշտված հակառակորդ։

Թյուրիմացութեան մեջ էր Պատկանյանի յերազած Մանուկ Հայաստանը ջնջերիստա-

---

* Նշանակելի հանդամանք և, որ 1889 թվին Մ. Փորթուգալյանը առանց հեղինակի անվան հիշատակութեան և փոքոչ փոփոխութիւններով լուսա ընծայեց առաձին տետրակով Պատկանյանի Վարդապետաբանը, որ գործով էհայոց Հայրենասիրական Միութիւն կոչված գաղտնական կազմակերպութեան հավատո հանգանակը։

ուրդ Հայաստանին հնդապռխական գաղափարախոսությունն էր փաթաթել բանաստեղծի շլինգին, Գատկովի քնքիքը աչքի առաջ էր ունենալ Պատկանյանի էշայկ և Լևոն մոռանանք, յնգրարբ ծանոթ այն յերգը, վորտեղ բանաստեղծը, ուրվագծելով ազատ Հայաստանի հնռապատկերը ավարտում է իր խոսքը այսպիսի քառյակով՝

Հարավ, հյուսիսն փոչի վնբացավ...
Ջայն, տրոփ, խոսք, շշշուկ գլուխ-գլուխ լսվնցավ...
Մատաղ ճակատն մեզը հնռացավ...
Մանուկ-Հայաստան վոտքի կանգնեցավ...

Գատկովի քնքիքը մի շնչով և՝ արտասանում Պատկանյանի և Նալբանդյանի անուններըը։ Անտեղյակ եր, վոր էշայկ ու Լևոնը-ին հննց Նալբանդյանն է պատասխանել էշայկ ու Տիգրանը պատգիրությով։ Նալբանդյանը էշայկ ու Լևոնին յերգչի մտայնությունն եր ծագրում հննց յերբ գրում եր.

«Ազատության խոչը շրջունքի վրա
Մի քանի մարդոց տեսնում ննք, այն,
Ո՛վքեր են գոքա, վոչ յերգիլ ծառա,
Վոր ոտար լուծին ճնան մինչա հլուս
Չը փշրե շղթան... Ներքա Հայաստանն
Չան, հան, հան, այդ եր պակաս ճռացնել,
Վոր նախանձահույզ գառնա հայրենյաց
Գառաբնակցանս...»

«Ազատության գրված գինվորը՝ Նալբանդյանը՝ համոզված եր քե Հայաստանի ազատագրությունն քարոզող Պատկանյանը ան-վատահելի գինակից և... Ազատագրության նրա յերգը հնչում եր Նալբանդյանի ականջին վորպես էգայլի շարականց.

«Էհարավ հյուսիսից փոչի բարձրացավ...
Շառաչյուն գնդի՛ն... մինչնցավ որը,
Շովագ, սարդագի գլուխն յերնցավ
Մնը ազգասերը մատվ ծակուրը։
«Էհը՛, Հայաստանըց — քնզ տեղը կնան, —
Ասում և գոչում մնր ազգասերը.
— Բան ու հրացան, ինչ յերան նոքա,
Քո քշում նյերը՝ գու ուրքնաները...
«Ցնս այդ ամենը ասում եմ բերնով,
Կնցցն ուրը Մնորոգ, վոր մնզ գնր տվնց.
Հոգիր եմ վարում հնռվից՝ խոսքով
Հրացան իմ պնոը կուրծքին յերբ տեղմնց...

Ազգային-հնդափոխական վորև մտայնության անհատորդ՝ Ռ. Պատկանյանի հայացքը գեպի հառաջ չեր ուղղված, այլ գեպի

հետ։ Ջուր չի, որ բանաստեղծի շշակով ու Լևոն մուսանաքը ըն-նախարանցյանը հնդնանքով շշակով ու Տիգրան հիշնեքի յեր վեր ածում Հիրավի, նրա գրչածայրից ցատկած ամանուկ Հա-յաստանին ձրագն անգամ առաջնորդում եր դնպի հետ, դնպի տեր-Դավթյանի վարժատունը... Գատկանյան-վորդին տարված եր պար-զապես նուչն խոհերով, վորոնք պաշարել էին Գատկանյան-հոր միտքը։ 1863 թվին Ռ. Գատկանյանը հրատարակեց իր հոր «Գատ-մուբյուն հայոց ազգին աշխատասիրությունը, վորտեղ շշվեքը հիմանաքա կնգծանվածն տակ քաղնված հնդինակը արծարծում եր հնոց ամանուկ Հայաստանն-ի շշվերածնելությանն գաղափարը։ Ազգ դայ և ազգ նրիայ, այլ նրկիր յամիտեան կայր, գրում եր Գատ-կանյան-հայրը։ Դան ազգեր, վոր չքանում են խաղաո, բայց և կան ազգեր, վորոնց վիճակված և նորոգություն։ Նորոգության յինքնակա այս ազգերից և նաև հայ ազգը։ Ազգի նորոգության նշաններըը հնդինակը դիտում և հայոց պատմության ընթացքի խոկ մեջ՝ սկսած XVII-րդ դարի վերջերից — Իսրայել Որիի և Դավիթ-բնկ Բյուրնցու արնքից։ ամառնցավ աբշալուսյը, — գրում և նա, — վոր հետևնն պիտի հասներ բարորության առավոտը, Մանուկ Հայաստանի վերածնելությունը։ Այլ վիրքան գժվար եր այս գարավոր ժամանակներով սպասած ցանկալի Մանկան ծնունդը. վորքանն յերկունք և ցավ քաշեց Մայր Հայաստանը, այն գնդնցիկ չքնաղ գշխուհն Հյուսիսոյ, վոր վորգնկորուհս վշտաց առաջնապնորու մեջ նստած և վորը և այրի՝ քաւխորությամբ համակած, և ազի արտասուք քաղնելով աչքերնն՝ միայն հետվնն և լսում իր գավակաց վողջությունը, առողջությունը և աջողությունը։ Աջո-ղությունն Քանի տանդ կան, ուր վոր իրավի աջողակ են Հայաստանի գավակները, ուր վոր ապահոված և նորա հանգիստը, ուր վոր վտանգ չնն գուշակվում նորա ապագայի համար։ Այս և հարկավոր խնդիրը, այն, վոր ժամանակը պիտի լուծաննե»։ Հնդինակը վերադառնում և գարձյալ Մանուկ Հայաստանի տեսությանը, պատմությանն վերջին գրվագում, վորտնդ խոսում և հայերի ժա-մանակակից կացությանն մասին։ Ցնվ հետաքրքրական և, վոր Մա-նուկ Հայաստանի պատկերը կանգնում և հնդինակի առջև վոչ քն Զնյթունի կամ Մասունի մասին խոսնլիս, վորոնց ապստամբու-թյունը նա վեր եր հանում խանգագատանքով։ Մանուկ Հա-յաստանի հետանկարը նա բնվնում և Ռուսաց Հայաստանի տան-ժանողներին. «Այս յերկրներում մեջ բնակված հայերը ազնվությամ

---

* Վերջը հիմանաք, «Պատմությունն հայոց ազգին», Ս. Պետերբուրգ, 1863, յեր. 247 և հետ.

անընդհատ հարակցությունն ամանոցց հայերու հետ, իրանց վաճառականությամբ, իրանց արհեստագիտությամբ, իրանց լուսավորությանն հետամտությամբ շատ հառաջադիմությունն ցույց տվին այս վերջին տասը տարին։ Ինջլիզի և մյուս քաղաքաց հայերու դառնիարտությունը այժմ ունի իւր վերա յևվրոպական հրահանգության կնիքը. Վրաստանի, Մյունյաց յերկրի, Արցախա, Տայոց, և Կապիտկան գավառաց հայերը են պատկեր պարծանաց Մանուկ Հայաստանի, և նորա մեջ յերևում է պարզ՝ հայոց ազգի բարերատիկ ազատնին։ Ինչ վոր չեն կարողանում շահվիլ շոգենավերին և շոգեկառքերին, և հետագրական լուրերին, այն կրկնապատիկ տանում են իրանց անձանց նահատակությամբ հառաջադիմության հանգիստրանում։ Թե գտատանիննապրի, կամ Զմյուռնիո հայերը Եվրոպայի հետ մերձավոր հարևան լինելով՝ կարողացան նորա վոգվույն տիրանալ, յերկիվյան կիրճի բնակիչ հայերը (իմա՝ կովկասահայերը. Ա. Հ.) — իրանց յերկիրը շինեցին Եվրոպայի մեկ անկյուն, ուր վոր լուսավորությունը անզգալ անդամանվում և, արմատանում, բողբոջում և պտղաբերում»։

Պատկանյան-հայրը Մանուկ Հայաստանի բարեբուդությունը կապում եր կովկասյան և ամանոյան հայերի անտեսական և կուլտուրական կապերի ամրացմանն հետ և միաժամանակ Հայաստանի նորոգման յերազներ համարում նրա կապը Եվրոպայի հետ։ Պատկանյան-վորդին յերևում է նույն այդ հայացքներից՝ պինված ապրատամբության կոչեր եր ուղղում ազգին և միաժամանակ ապերում «Եվրոպայի միջամտությունը։ Եվ հար, և՛ վորպես քաղաքական այս պիամպարծության ոճակցիոն, հակահնդափխական իմաստը անկնելև միանգամայն։ 1860 թվի «Հյուսիսափայլ»-ի նկերում մեծարելով Նապոլեան Բոնապարտին՝ Ռ. Պատկանյանը բնորոշում եր Ֆրանսիական հնդափոխությունը վորպես կատարի մի փոքրիկ, ավոր հիմքից կործանեց Ֆրանսիական քաղաքավորությունը, ազնվականների դասը, քաղաքական կարգերը և ուրբ յեկեղեցին։ Այս ամենը այլ ինչ չեյին Պատկանյանի համար քան՝ «աղետալի պատահարք»*, կամ, ուրեք, քե ինչ եր գրում նա Տերմիդորյան հակահնդափոխության մասին. «Վերջապես հառավ Թերմիդորի 9-րդ թիվը, Ռոբեսպիերը ընկավ առաջ անաչառ գատաստանի առաջ**։ Եվ, ընդհակառակը, նայեցեք, ինչպես և արտահայտվում նա Լուդովիկոս XVI-ի պիատման մասին՝ «Վեր վոր Լուդովի-

---

* Վերջը գիմանաք, Ն. ա. յեր. 269 և հետ.

** «Հյուսիսափայլ», 1860, № 7, յեր. 25.

*** Ն. ա. յեր. 41.

կու ՀՀ-երդրդ գահճի որի տակ փչից վերջին շունչը, լուսավորյալ աշխարհը յերկար ու ծանր ճիչ արձակեց»*։

Ի. Գասկանյանի այս ու նման տողերը գուշակել են տալիս ինքյան, որ համատուտական կրիզիսի շրջանում բանաստեղծի համակրանքը հնգափխական պետակրատիայի կողմը չէր, այլ հակահնգափխական մենապրեխայի։ Ուշադրելով Գ. Քանանյանին իր «Պատմությունն մեծին Պետրոսի» աշխատության ձեռագիրը, Գասկանյանը գրում էր՝ «Ուշադրում եմ քեզ այս ձեռագիրը, որը նոթրված և կայսերդրդուն։ Քեզ յես սրա համար ստացել եմ զանձարանից 150 մանեթ, որ տպկի... ինձ խոստացած և, յերբ տպած արինակն առաջարկեմ կայսերական գերդաստանին, առանալ գրամ կանե վարձ և պարգև։ Տպել այժմ չեմ կարող, բայց տպել պետք եւ։ Ինդրելով, որ Քանանյանը հրատարակիչ գտնի՝ Գասկանյանն ավելացնում է. «բայց գլխավորն այն է, որ պետք է շուտ սկսել և ավարտել, մի գուցե 1000-ամեկից ուշանամ»**։ Վերջին տողերը մատնում են քվակաև չունեցող այս նամակի գրության ժամանակը։ Գասկանյանը պատրաստվում էր գիրքը ձոնել քաղաքացիներին և համապատասխան վարձ ու պարգև առանալ գրա գիմաց ռուս պետության հազարամյակի առիթով — 1862 թվին — նուրն այն ատրում, յերբ Նալբանդյանը իրրև պարգև ու վարձ հանպատրաստական իր գործունեության համար ստացավ Պետրոբերդի գնդանը։ Պարզվեր, որ ակնկալում էր Գասկանյանը ստացվեց իրոք։ Հայաստանի Գրական Քանգարանում պահվում է բանաստեղծի վոսկե ժամացույցը մակագրված՝ „От е. и. в. государя наследника Цесаревича, 1863“. Հայ գրականությունը չէր ստացել յերբեք ավելի նվաստացուցիչ վարձ, քան ցարական բանաստեղծին ստացած վոսկե այդ պարգևը...

Անդրադառնալով 1863 թվի Լեհաստանի ապստամբությանը, Գասկանյանի ենթատեքստը գրում էր այն մասին, թե ոնգի ունեցող անգլերի գիմաց հայերը պետք է հայտարարեին իրենց հավատարմությունն ու յերախտագիտությունը Ռուսաստանին, որ ցարահով ապաստանիկ յին յեղել նրանց համար։ Ռուսաստանի հազիանակը նուրնքան ցանկալի յին հայերին, վրքան և ռուսներին, ովքանց հայրենասիրությունը մեծ-մեծ գոհերով կազդուրում և ազգային պարծանքը։ Ազգային-պատմական համար ատարելնակ այս ազգարարությունը հասկանալի կգառնա, յեթե նկատենք, որ նորկա գեպքում Գասկանյանը յերկընտրանք եր անում ցարական Ռուսաստանի և հնգափխական Լեհաստանի

* «Ենթափոխ», Ն. ա. յեր. 42.

** «Մուրճ», 1905, № 2—3, եջ 99.

մինչև Մակայն սփոփիչ չէր նաև հին Լենհաստանի պատկերը ընտանեսիրության մեջ հայոց վիճակը յոգնել և բազմապատիկ առավելությամբ լավ, քանզի Լենհաստանի հայոց վիճակը յերբեմն, և այժմ ևս լավ է, քանզի Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Ավստրիայի և այլոց դրությունը* և մեծ հանգամանք կլինի մեզ ուրանալ այն, մանավանդ մերազնեյից [պատահականություններն է] վարձատրիլ յուր վհատություն (իմա՝ ցարին. Ա. Հ.) քաջավայելուչ արժեյուքն**, Լենհաստանի ապստամբության առիթով գրված այս տողերը բավական է ցույց տալու, թե վորքան հնուս յեր Կատկովի քնքոյքը հյմարտությունից, յերբ նա նայրանդյանի հետ միևնույն մակարդակի վրա յեր գնում ե՞մանուկ Հայաստանց-ի յերգչին։ Ջնդք կասկածում, վոր Պատկանյան-հայրը կրկնում եր հնոց բանաստեղծ վորդու ամբաստանությունը, յերբ գրում եր քե՝ ռուսական ընհիվիլիսանների ազգնցությանն տակ ընկնելով, Նայրանդյանը ևս մասնակցել եր իրը թե Լենհաստանի ապստամբությանը***, վոչ միայն Նայրանդյանի, այլև իրեն կուսակից Գ. Սիմեոնյանի հետ չեր համեմատվում այս կետում ընդունակ խմբագիրը։ Ներա հայացքները այս խնդրում զուգադիպում եյին... Մանրի հայացքներին։ Գրվելով հնգափոխությանն և հակահնգափոխությանն մինչև յերկբնությանք անելու անհրաժեշտությանն առաջ՝ Պատկանյանը գնաց նվազագույն դիմադրությանն — հակահնգափոխությանն — ուղղվե-

VIII

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԼԻԲԵՐԱԼԻԶՄԻ ԱԶԳԱՑԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՐՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Տարօրինակ և, բայց և փաստ, վոր քաղաքական կոմֆ մարդում ազգային-պահպանողական հոսանքի մարդկանցից ավելի համակրվող դիրք գրավեցին 50—60-ական թվականների նացիոնալ-լիբերալ այն լուսավորիչները, վորոնց ճանաչված պարագլուխը Մ. Նազարյանցն եր։

Նազարյանցի գրված դիրքը գաղափարական խոր արմատներ ուներ նախընթաց նրա յկուքների մեջ։ Տակավին 1853 թվին լույս տեսած «Վարդապետարան կրոնիւ աշխատության մեջ Նազարյանցը սկզբունքով մերժում եր ճարտասանների մենատիրությանը գեմ ձեռնարկվող ազգարարին ամեն մի շարժում ու հնուս

---

* Նկատենք, վոր Պատկանյանն այս կապակցությամբ ազգային-պահպանողականի համար բնորոշ կերպով լռում և Ռուսկոտոնի մասին Ա. Հ.

** «Էջ», 1863, № 1.

*** «Ենիսեյսկոգ» Հայոտոնի Գիտ. և Արվեստի Ընտիրուածին, № 5, յեր. 18։

վանուած մանաւանդ՝ բուրժուական կարգերին ապառնացող սոցիալիստական ամէն մի հնոտանիքը։

«Ինչպես մարդկային ընդունակութիւնքը և կարողութիւնքը զանազան են, — գրում էր ուտոպիստ Նազարյանցը, — ... նոյնպես պիտի լինէին զանազան վիճակներ քաղաքական ընկերութեան մէջ... Մի ընկերութիւն, որի պատկանաւորքը արժան էր, որ յիշատակի լինէին, պիտի յանձնարարէ և կրճատապատուհամ արձանագրով կատարմանն մի քաղաքով և մնծամարքը՝ որ փոխանակ աստծո հոգատարձու լեն կարգի, արդարութեան և բարոյականութեան համար... Մի ընկերացիր խռովարարների և ապստամբողների հետ, վճարիր արժանաւոր հարկը և անձնատուր մի լինիր այն վտանգաւոր ապստամբութեանը, որ ցանկանում են բոլորովին հաւատարութեան մարդկերի մէջ։ Մի խոսքով՝ բարի հպատակ կաց»*։ Դեռ քիչ կարդացինք այս տողերը՝ եմարդկային ընկերութեան մէջ կան նուիրական պարտականներ և ծառաներ. առաջիններըը կարող են հրամայել վերջիններին՝ այն պայմանի զորութեամբ, որ կամաւորապես կապված և նոցա մէջ... բայց և ծառաք վոչ մի ժամանակ չեկին մոռանալու այն հարգութիւնը, որ պարտական են ցուցց տալ իւրեանց պարոններին, և այս հարգութիւնը կհայտնեկին մանաւանդ ընդհանրապետութեամբ ամենայն իրաւացի բանի մէջ»**։

Նազարյանցի հակահեղափոխական այս գիրքոյրոշումը բնորոշ և ցայտուն կերպով յերևան և գալիս մանաւանդ «Էջմիածնական» 1858 թ. համարներում տպագրած նրա «Քրիստոնեական ուսմունքի պատճառը հոգևոր ծառայութեան մէջ։ Բուրժուական մեծ այդ հեղափոխութիւնը նախապատրաստող XVIII դարի փիլիսոփայութիւնը նա բնորոշում է որպես մի «մոլորեցնող գործողութիւն իմացական հանգիստի մէջ», որ կոչված էր քարուքանդ անելու անցյալի հիմքերը — սրճերն ու հավատքը։ Ահաբեկու և քշնամի մի զորութիւն էր այդ, «որ կարող էր ցած խորտակել, բայց ոչինչ էր վերստին շինելու համար», «քայքայողական, բայց վոչ վերականգնող և ժողովող մի կարգ»***։ Նշանակելով Ֆրանսիական մատերիալիզմի «սպանիչ և կործանարար անաստվածութիւնը», Նազարյանցը բացականչում էր «Ո՛վ Քրիստոնեա, այս ինչ ապիրատութիւնք են, որ պատմութիւնը արձանագրել և յուր անջնջելի տախտակի վերա, գալոց ազգերը խրատելու և զգուշացնելու ըստ հանգուցն վարդինների արարքից»****, Նազարյանցը խոյանում է

---

* Ս. Նազարյանց, «Վարդապետարան կրոնի», Մոսկվա, 1853, էջ. 100.

** Ն. ա. էջ. 107.

*** «Էջմիածին», 1858, տետր 4, էջ. 278.

**** Ն. ա. էջ. 282.

մանավանդ ֆրանսիական լուսավորիչների հոչակված ազատութիւնն և հավասարութիւնն գաղափարի գեմ։ Ամեն խոսքն ու գրուելքը նր ամենների ազատութիւնն և հավասարութիւնն վերա, վոր խարեբայարար քարոզում էին նոքա վորպես մի հատիկ անպայմանն խորհուրդը և ամենամեծ բարին մարդկութիւնս։ Այս կարծեցած ազատութիւնը, վոր վոչ այն աստվածներն արնքով, վոր ուրացել էին և վոչ այն առաքյա արնքներով, վոր նա ինքը տալիս էր յուրյան և վերացնում էր ինչպես կամենը, կարող չէր տանեանափակվիլ, տանեահարվիլ և չարփավորվիլ, էր տիրապես կապից արձակված իրավունքը ամեն գործ մարդկերի, մի ազատութիւն անիրավ լինելու և անպատիժ մնալու, և մի անամոթ ձեռնամեծութիւնն ամեն տկարների անփախանութիւնեը։ Այս յերազի մեջ տեսած ազատութիւնը, վոր չկամեր ուշադիր լինել հասակի, տեղի, գործութիւնն, իմացականութիւնն, աշխատասիրութիւնն և հանգամանքների բնական անհավասարութիւնը, կարող էր միայն մի հավասար ճանապարհ բանալ ցանկութիւնների և անհանների առաջ, բայց վոչ մի մարդու արիեավոր պահանջողութիւնների հավասարութիւնը կարող չէր ապահով կացուցանել արնքի առաջ*։ Նազարյանցը գատապարտում է նաև ֆրանսիական լուսավորիչների հոչակած ժողովրդի գերագույն իշխանութիւնն սկզբունքը, վորը, նրա բնորոշումովը, այլ ինչ չէր, քան եմի կամապաշտական ամենակարողութիւն, վոր կոտորի պես ծնուցանում է զավակներ, վոր հետո կլանե նորանց**, Ինքը հնգափոխութիւնը ներկայանում է Նազարյանցին վորպես եմի գինավորված հակա, վորի գլուխը մի մատախլային փիլիսոփայութիւն շղթաներով լցված և բթացած եր և վորի յերկաքին բազուկը ամենայն ինչ վայր եր խորտակում, վոր ինչ ընդգեմ եր նորա ֆանատասիկյան յերազների կատարմանը... մինչև վոր գա, յուր չարագործութիւնների գիզած ծանրութիւնն տակ ընշվելով և վերջացրնց յուր տապարնքը***, Ըստ Նազարյանցի ծրանախայի վիճակը բարվոքելու համար կարիք չկար քնավ ռևվոլյուցիայիր ծրանախան կարող եր վերջ ի վերջո հանգել պատմականական կատարութիւնի յեթե առաջնորդվիլու լիներ բաղնիվ և անբախտ Լուդովիկոս XVI-ի խորհուրդներով։ Եսա հետաքրքիր և այն համեմատութիւնը, վոր անում է այս կապակցութիւնով Նազարյանցը անգլիական հնգափոխութիւնի ժամանակ Կարլոս I-ի և ֆրանսիականի ժամանակ Լուդովիկոս XVI-ի գեմուած գերքի միջև. «Կարլոսը և նորա հետ միասին կործանվեցան Անգ-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1858, տետր. 4. յեր. 284 և հետ.

** Ն. ա. տետրակ № 7, յեր. 35.

*** Ն. ա. յեր. 37.

լիայի քաղաքական կարգերը, ըստ որում ընդդիմությունը զրկե պրից նա ամեն, ուր պատշաճ ու հարկավոր չնաձ կլիներ քաղաքականությունը։ Սորա հակառակ, լուդովիկոսը և նորա հետ միասին ամբոխատացավ Ճրանսիան, որովհետև նա ցույց ավեց քաղաքականություն և ամեն, ուր միայն ընդդիմությունը արդար և փրկավետ չնաձ կլիներ։ Ուր քաղաքորդությանն առաջին տանուհինգ տարուձը կարլոսը ստատկացրեց յուր հաստատությունը մինչև կամակորությունը. լուդովիկոսը սկզբից մինչև վերջ մեծացրեց յուր քաղցրությունը մինչև քաղաքականություն։ Կարլոսը ընդդիմ եր և հարկավոր վերանորոգությունների, ըստ որում կարծում եր վերանորոգության հրեշտակը ուշի յուր քամակում ռեվոլյուցիայի գնը։ լուդովիկոսը ճակատը գեմ չդրեց ռեվոլյուցիային, որովհետև յուր բարյացակամ, անսահման քաղցրասիրությունից հույս ուներ քե ռեվոլյուցիայի գնը վերջում կհագիվի վերանորոգության հրեշտակից*։

Նապոլյոնը գայրույքով եր խոսում էխտժամուժ ամբոխից մասին, որի ձնոքը սալ քաղաքական գնիք՝ հնշանակեր միայն՝ հրահրել նրա հետ տարբերքը։ Նապոլյոնը վերից վար եր նայում ժողովրդական մասսայի մասին խոսելիս, մինչդեռ ազգի լուսավորության մասին խորհելիս՝ նրա հայացքն ուղղված եր շարունակ վարից վեր, ազգի վիճակագրերին։ «Ժողովրդի մասսաները,— գրում եր նա տակավին 40-ական թվականների կեսերին, — նվիրված են նյութական արդյունագործական կյանքին, նրանք հագիվ են մտածում գիտության անգանին, նրանց ընտրյալները քացախ են ամենուրեք... Քանդով ժողովրդի մասին ընդհանրապես, հարկավոր և ուշադրության առնել նրա ծագիկները, նրա հոգևոր և բարոյական կացության ներկայացուցիչները, այլ վեչ՝ ամբոխի ազգության ներքո անդամահատված, գնդերի ամբողջից զատված մասերն ու մասնիկները**։

Ազգության վրդովմունքից Նապոլյոնը ել ավելի կանգներ կիսախուփ իր աչքերը, չեթե լսելու չլիներ քե կան մարդիկ, որոնք գնդի ժողովրդի ժագիկներից միտված իր հրապարակախոսությունը փորձում են փոխաբեր էխտժամուժ ամբոխից կամ ենասորակ-ի շլինքին։ Նապոլյոնի ըմբռնումով հայ ժողովուրդը վաճառական ժողովուրդ ե և ինքը, որպես նույն այդ ժողովրդի ժամանակագիրն, կոչված ե անմիջապես ազիտության գրուներքը մեր հայերին բանալու, մտավորության մեր ազգի — կարգա՝

---

* «Հյուսիսափայլ», 1838, տետր. 6, էջ. 39.

** „Ученые записки, издаваемые имп. Каз. университетом". 1846 кн. II, стр. 112.

վաճառականութեան — մնչ ոգտակար կացուցանելու, զրվածների համար ընթերցողը պատրաստելու, մի խոսքով իմացական վաճառաշահութեան և տուրհասքի հրապարակ բանալու ապդի մնչ»։ 1860 թ. նազարյանցը կազմեց «Ծոդով վաճառականների և Մահկաց վերաստուերքյամբ մի նախագիծ, վորտեղ նա շարում էր այսպիսի մտքեր.

«Կա առուտուրը նյութական վաճառաշահութեամբ, կա վաճառաշահութեան և մտքով և գաղտնութեամբ, այնպես, ուր մարդիկ կազմում են մի հասարակութեան. մինը առանց մյուսին հատուցում չի, բայց մինը մյուսի ոգնութեամբ միշտ բնում է մեծամեծ ոգտակարութեանք և բարութեանք մարդկութեան։ Մեք հայերս մի վաճառական ժողովուրդ ենք, ուրեմն, չնչին այս բանիկին մտածելով մեր կյանքի առավել մասին, ամենահարկավոր խնդրի վերա, հարցնենք ինքներս մեզանից, թե ինչպես պետք է հատուցանել մեր հայերիս վաճառական առուտուրքը այն գաղտագղի հասարակութեան հետ, վորի հետ կապել և մեզ նախախնամութեանը — ապա իսկույն կտեսնենք, վոր հարկավոր եր հային թե մի ընդհանուր և թե մի մասնավոր վաճառական կրթութեան. բայց հայը չնկատելից ևս գուրկ է. իրրև մարդ շատ պակասավոր և նա չնվրոպացի մարդուց. իրրև վաճառական շատ ևս չի այն գիտութեանների անունը, վոր հարկավոր եղին մի վաճառական մարդու, չնչին կամեր նա տալ յուր գործին մի փոքր մեծ ասպարեզ, և լայնացնելով յուր առուտուրքի չափը, վաստակել և մեծ հարստութեան։ Վաճառականութեանը հիմնած է չնրկրագործութեան և բնութեան բնքների պիտառութեան վերա, ասած կարող են հատաջանալ գործատուներ և ֆաբրիկաք պատրաստելու գանազան ապրանք և վաճառական ընկերութեանք։ Մեր հայերիս վաճառականութեանը չինում է գնելով և ծախելով, վորին ասում են կրավորական վաճառաշահութեան (пассивная торговля), ուրեմն նա չի ծնուցիչ և արտադրիչ վաճառականութեան, производительная торговля, фабрикация. Մեք հայերս չունինք վոչինչ հաշվետուներ (կոնտորներ) ոտար աշխարհներում. մեր գործերի շատ մասը լցուցանում են ոտարազգիք, ըստ սովորի մեզ, վորովհետև մեր ազգից պատրաստված չեն գործակատար մարդիկ ոտար աշխարհների մեջ։ Ի՞նչ և այս ցավալի պակասութեանների պատճառը։ Մեք հայերս պակասամիտ մարդիկ չենք, բայց չունինք կրթութեան, անդաստիարակ ազգ ենք. լուսավորութեան չկա մեր մեջ, մեք փախչում ենք ուսումից, ուրեմն և նատած կանք մուքի մեջ։

---

* Չեմ. «Հիւսիսափայլ», 1861, տետրակ № 1, յեր. 5.

Այսպիսի պրուքյան մեջ մեր ամենակյանքս քշնամի ու չարչարական ենք միմյանց, վախում ենք միմյանցից, հավատ չունինք ոչնչի իրարու հավատարմությունը, մորմոքնան խավար ու խարդախ մարդիկ ենք։ Այս պատճառով ահա մեր հայերիս վաճառականությունը ծնացել և մինչև այսօր մի աննշան, չնչին բան, բայց կեմրոպացոցը որն որ ծագկում է, բարգավաճում է և առաջնում է մնծամնծ ազուռներ*։

Այս ծրագրի մեջ ամփոփված է ըստ նյության Նազարյանցի հրապարակախոսությունը, նրա բուրժուական լուսավորչության բանալին։ Նազարյանցի լուսավորչական պրոպագանդը նպատակ ուներ հարթելու ակցիոներական հիմքերով կազմակերպված ռուսահայ գործարանային և ֆաբրիկային արդյունագործության և սրա հետ զոդված վաճառականական կապիտալի միրապետության ուժինները։ Այս նպատակագրման մեջ եր հենց նրա պրոպագանդի պրոգրեսիվ կողմը։ «Հյուսիսափայլ»-ի եջերում նա ենչում եր կովկասյան ներկրագործության հետաքրքրությունը, հիշատակելով այս ներքուլքի պատճառներից մեկը, այն, որ ռավիլի ընտիր հագարաժինների առավել մեծ մասը գոնվում եր բնիկների ձեռքում, որ և շատ ծանր պայմաններով քաղլլ եկին տալիս ներկրագործին վարուցանք առնե յուրյանց հողի վերա**։ Նա մատնանշում է կարևոր այն գիրը, որ կարող եր խաղալ հայերի մեջ այգեգործության վերակազմությունը։ «Եվրոպական խոհեմ կարգով, ցուլլ և տալիս կապիտալիստական մեսաքաղագործության կարևորությունը և այլն***, Նազարյանցը շեշտում եր, որ վաճառականության և ֆաբրիկագործության միջոցով և միայն, որ պիտի տագդը զորանար։ Զատագովելով ժողովրդական դպրոցի, կլասիկական և համալսարանական կրթության գործը, Նազարյանցը չի մոռանում նաև եմիգրացիայի վաճառական կամ արվեստական կրթությունը, որ նրա կարծիքով ուղիղ ճանապարհն և տագդի զորացմանը****։ Ընդունելով այսպիսի ծրագիրը Նազարյանցը, բնականաբար, չեր կա՛ր եր դարձնում ազգային լուսավորության գործը գնկավարող կղերից։ «Վարդանանքի գործ չկա այսուհետև ազգային խնդիրների մեջ. ժողովուրդը կարող և այժմ այլ աստուցիչների քան քե կարող եր տալ նորան խուցերի մեջ փակած, մարդկությունից ամենևին ոտարացած մի հասարակություն*****։ Սակայն Նազարյանցը

---

* «Քաղաքացի», 1916, էջ. 862 և հետ.

** Ս. Նազարյանցի «Երկերը», Ա. էջ. 163 և հետ.

*** Նույն տեղում.

**** Նույն տեղում էջ. 273 և հետ. 282 և հետ, այլև «Հյուսիսափայլ», 1858, տետրակ № 2, էջ. 233.

***** Ս. Նազարյանցի «Երկերը», Ա. էջ. 134.

յերևա եր շուտ տալիս նաև մանր-արհեստագործական, համքարական կազմակերպություններից ևևյն արվեստակից (համքար կամ առնաֆ ասած) միաբանությունքը, որոնց շատ սիրում են քիֆլխանցի հայերը (հավանորեն ակնարկը վերաբերում է Գ. Ալվերդյանին և Գ. Շահնյանին. Ա. Հ.) մնծ գործություն ու ազդեցություն ընծայել, ամենևին արտաքին բան նե. և վոչինչ խորհուրդ չունին, յեթե վոչ մի արտաքին կարգ ու կանոն պահելու այդ արվեստակիցների մեջ, և հակելու նոցա նյութական ոգուն վերա։ Ավելի լավ հասատություն մեր ասածներին տալիս և այն բանը, վոր վոչ մի տեղ այդ արվեստակիցների հոգևորականությամբ չե հատուցանել մինչև այն վոչինչ ընկերական կարգադրություն, վոչ մի ուսումնարան, վոչ մի ժողովրդական գրադեց, վոչ մի ընդհանրական կամ մի այլ իմացական գործոություն ժողով*։ Դրական վորևե ապացույցք չունենալով հասարակական այս խավերից ու կազմակերպություններից, նազարյանցը դիմադարձ եր յինում զանազան վանականություններ։ Ապավինելով այդ ուժին նա մտադրված եր հիմնելու Մոսկվայում ժամանավոր գիտնական և գրական դպրոց, վորտեղ պիտի դասավանդվեին այնպիսի առարկաներ, ինչպես աշխարհագրություն, վանականություն պատմություն, ստատիստիկա և վանականական հաշվարարություն, տպրանքագիտություն, նոր լեզուներ և այլն։ Միևժամանակ նա մտադրված եր վորակյալ բանվորական և տեխնիկական-ինժեներական ուժեր պատրաստելու նպատակով և այդ նկատումով առաջարկում եր հիմնել Ռուսաստանում մի բընդհանուր հայկական բնակություն, վոր նպատակ եր ունենալու բարեկարգել հայերի նյութական և բարոյական կյանքը։ Հայկական բնակության առաջին պաշտոնը և հոգատարությունը կլինի հայոց ազգի չքավոր զավակներին Ռուսաստանի մեջ պատվավոր հոգի և ապրուստի ճանապարհ բանալ, ծանոթացնելով նորանց ձեռագործ արվեստների կիրկրագործության, բնության բերքերի հատուցության և պատմից վանական ապրանքի պատրաստության կերպի և յեղանակի հետ, այլևս կրթելով հայոց զավակներից պոլիտեխնիկոս, համալսարանական, հաշվիչների մեջ աշխատակատարք և գրագրապետ**։

Նազարյանցը շատ լավ գիտեր, թե ձեմ և ինչի յեր ապատարկում լուսավորական իր ծրագիրը։ 1862 թվի ապրիլին Հ. Մայրաքաղաքյանին ուղղած իր նամակում նա տրտնջում եր այն առիթով,

---

* Ս. Նազարյանցի «Ճերմակոց», Ա. կեր. 112.

** Ն. տ. կեր. 273.

վոր ազգի հարուստները և արանց քվում Կ. Հայրապետյանը յներևս են գարձրել ԷՀյուսիսափայլ-ից. հայ հարուստները այնպես են վարվում, ասում է նազարյանցը, վոր կարծես քե ԷՀյուսիսափայլ-ի հաջողությունը նրանց միայն իր, նազարյանցի, պարծանքը լիներ։ Այս տրտունջը շատ լավ և հայտաբերում հրապարակախոսի և նրա կլիենտների առնչությունը։ ԷՑնա ամենից առավել բնութագրված եմ, գրե՛ է նա կատարում առանց փոխանակ, այլ մյուս ինչ առնեմ. մի կասը հացը, վոր ուտիմ ձեռքումս, կարող չեմ գավակիս ձեռքից առնուլ և տալ հայոց հարուստներին. այս ընդդեմ է և մարդկային և աստվածային օրենքին»*։

ԷՀյուսիսափայլ-ի խմբագրին նյութապես ժամանակում եյին առատահոգ ելուստավորված բուրժուազիայի ներկայացուցիչները՝ Մ. Մանասարյանը (Պետերբուրգ), Մ. Փանյանը (Մոսկվա), Գաբ. Հայրապետյանը և Գր. Սալխիկյանը (Ն. Նախիջևան), Հ. Մայաքենովյանը (Աստրախան) և այլն. նրան ոգնում եյին գալիս անգամ ռուս վարչական օրգանները։ Քնդունելով ամսագրի հրատարակությանը՝ նազարյանցը գիմեց Կովկասի փոխարքա Բարյատինսկուն՝ մատնանշելով ռուս բարեմիտ մեծավորների ժամանակությանն կարիքը։ Ընդառաջելով նազարյանցին, Բարյատինսկին նրա ամսագրի տարածմանը նպաստելու համար շրջաբերական ցուցմունք արեց Կովկասի նահանգապետներին...

Անհնար ռուս մեծավորների և հայ մեծատուների ժամանակությանը՝ նազարյանցը գարձավ փոքր ինչ պահանջկոտ և գիմադիր, գեթ հայ կղերի և առևտրականների հանդեպ, 1862—63 թ. թ.։ Սրա պատճառը ևս գժվար չե հասկանալ։ Նազարյանցը հաշվի չեր առնում ժհասարակիւ քաղաքական ակտիվացումը այդ շրջանում, հանգամանքը, վոր չեր կարողանում իր ազատագրծել ԷՀյուսիսափայլ-ի գեմ հակահարձակման անցած կղերա-ֆեոդալական ուժերի գեմ պաշտպանվելու մտադրությամբ։ Դրանով նա ձգտում եր միաժամանակ մեղմել ազդեցո՛ւթյան և հարուստների հակամարտը և արագացնել կղերի և բուրժուազիայի միջև կնքելիք դաշնակրտային փոխադարձ կոմպրոմիսը։ ԷԺժվար և մեր ժամանակներում ազատվել ընդգեմ խթանի,— գրում եր նազարյանցը ճորտերի ազատամանդ մանիֆեստից անմիջապես հետո.—քազավորները անգամ անբավական են այդ մասին, և խոնարհում են ժամանակի պիտույքի և պահանջմունքի առաջև»**։ Ժամանակի այս պիտույքն ու պահանջն եր, վոր ստիպում եր նազարյանցին կրկնելու գրեթե նույնությամբ միտքը. «Մի ազգի գլխավոր ուժը և զորությունը հատարակի

* «Հանդես գրակ. և պատմ.», գիրք VII, էջ. 138.

** «Մուրճ», 1902, № 5, էջ. 146.

մեջ և, վորովհետև հասարակի բազմությունը հարյուր և հազարավոր, իսկ մեծատուններն քիվը տասն ու քսան և, բացի դորանից աշխարհիս բոլոր ականավոր գործերը իմաստության և հարստության մեջ հառաջացած են ժողովրդի միջակ և չքավոր դասակարգերից. աշխարհաշեն գյուտերը և հայտնագործությունները արած են ժողովրդական կարգի մարդկերի ձեռքով, վորովհետև դրա մեջ են ամփոփված մի ազգի յերևելի քանքարները և շնորհները. Այսքանը բոզ բավական լինի պարզ և բացահայտ հասկացնելու մեր հայոց հասարակին յուր կշիռը, յուր խորհրդավոր կոչումը ազգի մասվորական և բարոյական վերաշինության համար... Կամքն մեծատուն, իմաստությամբ խոնարհելով յուրյանց աչքոն բարձրություններից դեպի ժողովրդի հասարակը, և ձեռք-ձեռքի տված յնդբարյարաբար հառաջ տանել ընդհանուր ազգային յուստվորության գործը — վորը հաժար ջնորհ արտասուքով դիշեր-ցերեկ աղաչում և առ աստված այս բառերիս գրողը*...

«Հյուսիսափայլիկ»-ի 1862 թվի համարներում յուրա անասի Նազարյանցի առարկությունը կրոց՝ «Քաղաքային ընկերության արժատական նյութերը» վերնագիրը կրող հոդվածը, վորտեղ ձևակերպված են Նազարյանցի մասնագության արմատական այս ընթացքը բնորոշող հայտարարություններ ազգային և պետական իրավունքների մասին. «Ինչի ազգային զգացումը և հայրենասիրությունը կարող են համարվիլ անձնական յնթաշխատության քյունքը մի հասարակաց տնտեսության, ապա նորա նյութական յնթաշխատության քյունքը գտանվում են քաղաքացիների ապահովության և ամրության միության քյունը պաշտպանող սահմանադրական որենքի մեջ։ Հարստահարության և ինքնահամ կառավարության տակ կարող չեն քաղաքացին արտի վկայության քյամբ նուչնացնել յուր անձը քաղաքության գույքյան հետ, մինչ դեպի ազատության գործքերում անձնազգայության քյունը հառաջ կամ հետ հինարարվորն ազատ տահմանադրական ձևեր։ Ուր քաղաքական կյանքի նյութական յնթաշխատության քյունքը գտանվում են, այնտեղ կարող չեն պակասել յնրկու քանձնական քը. յնրկուքը ընքանում են տիրապես ձեռք ձեռքի տված... Ինչպես ճշմարտության քյունը գուրս և յնրկում միայն յնրկու հակառակ կողմերի պատերազմի միջից, սույնպես քաղաքության քյունը կարող և հակառակ բաժիններ, վորպեսզի հրապարակական կարծիքը, այսինքն ազգի հայացքը կառավարության յնդհանակի և կառավարող մարդկերի գործերի վերա կարողանար կերպարանավորվիլ այնպես, վոր ազգը ունենար հիմք

* Ս. Նազարյանցի «Ճնչիները», Ա. յեր. 282.

ու պատճառ հայրենասիրությանն։ Մի ազատ քաղաքացիությունն առանց հակառակ բաժիններուն, անմտածելի չեն. այնտեղ, ուր արարք կենաւն և կեփուն վկայությունը, վաճառուն հոգեխառնությունը համաքաղաքակ չեն ազատական բոցերով բորբոքվիլ կրակարանի մեջ, այնտեղ կրակը դուրս կգա տանիքից և կայրն ու կկործանեն շինվածքը։ Այս պատճառով և մի իմաստուն քաղաքացիություն կանուխ հոգարարձու չի ծխահանները շինելու։ Քաղաքացիությունը առանց հակառակ բաժիններուն կործանվում են։ Հասարակապետությունները, որ արիական ազնիւ մեջ, քաղաքական որինք են, որ մի քաղաքացի չէնա անմասնակից անդրությանն խնդիրներին։ Բայց գազանի պոլիցիայի և պատրաստի կանգնած զորքերի ժամանակում, անձնապաշտական առանձնապատությունը համարվում և քաղաքական առաքինություն, այդպես հնազանդությունն և հանգստությունը, քաղաքացու առաջին պարտականությունն են. այդպես մատնողը և կոպիտ անձնասերը համարվում են հատկապես կատարյալ քաղաքացիք, այնպես որ ճշմարիտ, լուսավոր հայրենասիրությունը կարող չեր յերբեք յերևան գալ։ Ազգի առավել ազնիվ մասը մասնակից քաղաքացիությանը։ — Ամենալավ քաղաքացիությունը լինելու չեր առավել մեծ մասին հավատարտակ ազատնեծ. Նորա մեջ ամենայն ինչ լինելու չեր ազգի համար և ամենայն ինչ ազգի ձեռնոմբ*։ Այս խորհրդածությունների մեջ կարեոր և այն փաստը, որ պետությանն հակառակ բաժիններին ներհակությունը հավատարակշռող ազատնեցությունը հրամցվում և վերջին պետությունը կործանումից (իմա՝ հնազանդությունից) փրկող մի համազարմանն։ Հետագա դատաւճիռների մեջ հազվադեպ հնդինակը չի քաղցնում, որ իր մեծարած սահմանադրությունը կոչված և փրկելու պետությունը ասցիալիզմից և կոմունալիզմից արհավիրքներից. Մի քանի ասցիալիստները կցանկանային ամենևին արտաքին քաղաքությունը և լոկ ընկերակցություն գնել նորա տեղ։ Նորա բառով ընկերակցությունն հասկանում են այս գրքի այն բանը, ինչ որ մենք նշանակեցինք բառով հատարակություն, մի միաբանություն վարձայալ խորհուրդներով. պատճառ, նորա չեն պահանջում վոչինչ ազգային կապ, նորա յերբում են պայմանագրությանն համապատասխանով, և նորա միաբանությունը չունի վոչինչ հարկավոր, ներքին սահմանավորություն, նա կոմունալիստական և մի անորոշ մարդավ։ Նորա գատապարտում են քաղաքությունը, վորովհետև մասավորապես ըմբռնում են նորան իրրև մի լոկ (մասնավոր) իրավա-

* Հնդուսիասփայլ, 1862, տետր. Ա. յեր. 178 և հետ.

կան քաղաքությունն, վորպես թե դա պետքն հասել ևր յուր կիրպարանագործության վիրջին ստադիոններին (ստադարնդներին), իրըև թե կարող չևր ավելի բարգավաճել, քան թե այժմուս և, իրըև թե տեսած չևյինք, վոր նա ամեն մի գարու մեջ ընդարձակևր յուր սահմանը և յուր խորհուրդներըջ*։ Ցնվ վերհիշելով այս կապակցությամբ Միխոնյին, հնդինակը գրում ևր՝ «Միխոան միխիսոփան յուր քննողական մոտծողությամբ հատաջ գնաց մինչև ևՄի ընկերակցարար կազմակերպված քաղաքությունն յուր գըրվածի մեջ, մանագրությամբ ևՓակ ու ամփոփ վաճառական քաղաքությունն, բայց առանց աշխարհագրագրացի շարժողության և առանց առանձնական ազատության։ Մ[illegible] անհնարին պիտի լիներ այս բոլոր շարժառիթքը քաղաքությանական և մարդկային կյանքին միավորել ընկերական կազմակերպության խորհուրդների հետ»**։

Նկատենք, վոր «Հյուսիսափայլ»-ի նիներում բոլոր այդ խորհրդածությունները լուսս տեսան այն ժամանակ, յերբ իր բարձրակետին ևր հասել յերկրում արծարծված հնդափոխական կրիզիսը՝ 1862 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին։ Նոպարյանցը պատրաստում իր ուսվերանաները «Հասարակ»-ի, ազատմանագրության և ֆիխտեական սոցիալիզմի առաջ՝ հնդց վոր յարիզմը հակահարձակման անցավ մասսայական շարժման անդնդացող հորձանքի դեմ... 1866 թվին, նույն այն տարում, յերբ Դիմիտրի Կարակոզովը սպրդանակ պարպեց Ալեքսանդր II-ի վրա՝ Սա. Նոպարյանցը նկարագրելով նոր-նախիջևանցիներին իր պատվին տարքած կերուխումը, այսպիսի տողեր ևր գրում վաճառական Մ. Փանյանին՝ ևՄեղանի վերա, յերբ վոր սկսել եյին բաժակներ շռնդել քաղաքորի և միևնույնի կենացը և քաղցրաձայն սիրացուքը որքնատրի հետ միասին քնդնցնում եյին ոդը, ուղիղն ասեմ քեզ, մի անասելի ապրվացությունն պղրդեց սիրտս, վոր յես կարող չեյի լուռ մնալ. ուռնցավ կուրծքս և սիրտս կամեր գուրս թռչել։ Ցնս ավեցի խոսքիս ազատ ընթացք և քևևր, վորտեղ սրձակ ոդը, ծառերի տակ գրած անդանի վերա, և այստեղ քաղցեցան սրտատուք քև առնարանի և քև բազմությանն աչքերը։ Պետս յե հատատալ, վոր այսպիսի տեսարանք չևն ճաշակ առանց տևողական խորին տպավորության սրտերի վերա և առանց պատրեր հետևանքի գալոց սրնդում»***։

---

* «Հյուսիսափայլ», 1862, տետր. 5, յեր. 224 և հետ.

** Ն. տ. յեր. 226.

*** «Ազատամարտ», 1913, յեր. 732.

Նոյն այս պահին Նազարյանցը աշխատակցութեան ձեռք էր մեկնում պահպանողական և հետադիմական բանակի պարագլուխներին՝ Կ. Յեզյանին, Գ. Քանանյանին և Մ. Մաղբյանին*, Հուսա ուներ անգամ կայսերական վարդապետութեամբ 400 դեսյատին հող ձեռք բերել Մատվրատպրի նահանգում անձնական ապրուստը ապահովելու համար**,

Պատանեկութեան և յերիտասարդութեան տարիներին Արովյանի հետ մեկտեղ Նազարյանցը ազգային մեծ բարերախտութեան էր հասարակ Անգրկովկասի նկատմամբ ուսանելի ձեռքով։ Հափըշտակութեան այդ շրջանին հալոցքից հետաքրքրութեան և վարանումի շրջանը, որ ծնունդ տվեց նրա գիտակցութեան մեջ՝ հայերի ազգային գոյութեան հնարաւորներ փորոնելու մտահոգութեան։ Մակայն փորոնումների պահին Նազարյանցը հավատարտպես հետևում էր, և Թուլատանի ստեղծագործութեամբ կատարվելիք քաղաքական-դիմակրատական հեղափոխութեան հետևանքներից, և՛ Թուլատանի ստեղծագործից զուրս հայերի քաղաքական անկախութեան հնարավորներ փնտռելու ազգային-պատմական ակնկալութեուններից։ Քաղաքականապես ուսած հոչակելով հայերին՝ Նազարյանցն ընթացավ քաղաքական համակերպութեան շավղով։ Հրաժարվելով ազգային-քաղաքական ինքնագործութեան հետևանքներից՝ Նազարյանցը բացատրում կրոնի և լեզվի մեջ տեսավ հայերի ազգային գոյութեան ապահովը։

Նազարյանցի քաղաքական այս ընհանրութեունը պատահական յերևույթ չէր, անշուշտ։ Տակավին խախուտ էր, ուսահայ բուրժուազիայի նյութական հաստատուն։ Տակավին չէին ամրացել այդ դասակարգային ինքնագիտակցութեան ժանիքները։ Նազարյանցի հրապարակախոսութեան սոցիալական հնչարանը կազմում էին հիմնականում մայրաքաղաքների, հատկապես Թուլատանի և Հյուսիսային Կովկասի ցար ու ցրիվ հայ առևտրաարդյունաբերական դաղութները։ Կապիտալիզմը նրա ժամանակ առաջին տարում քայլափոխերն էր անում Անդրկովկասում։

Այցելելով 1866 թվին Քիշնիովը Նազարյանցը անգամ Կովկասի կապիտալիստական հարաբերութեունների այդ կենտրոնն էր քննութեան վրայոս ամի յեվրոպիտրար կարկատած ասիական քաղաք***, Ցնծալը տարի անց, հաստատվելով Քիշնիովում, Նազարյանցը գրում էր. «Քիշնիովը կիսով չափ յեվրոպական ցիվիլիզացիայից

---

* «Բանբեր գրականութեան և արվեստի», գիրք Ա. յեր. 232.

** Ն. ա. յեր. 236.

*** «Արարատ», 1913, յեր. 736.

չոշափված քաղաք և, և այն պրոտեստում Մարզին ըստ մեծի մասին ճեպած են ներքուստ մինուչև ասիական բարբարոսքը*, «Ինքնիշխան դանդաղեցուցիչ առմոսֆերան վրչյուի և հազիոց լինելը, աշխատանքայնիվ հանդիպելու յն իմ կողմից ամենատգրու ընդդիմությանը**, «Մեր ատ մարդ և ատ ատամած, ընկերասիրությունն և ատամածասիրությունն վերացած և այսոնց, ազգասը չափից դուրս անբախտ, հարուստը չափից դուրս բախտավոր։ Վաչինչ բարեգործությանն զազափար չկա, վորովհետև վաչինչ հատարակաց ոգուի զազափարը***, «Ամենայն բարի գործ, վոր պիտի հատաջանա այսոնց, հանդիպում և մեծամեծ դժվարություններին. յնրկաքի գլուխ և ազամանդյա լինու յն հարկավոր, վոր այսոնց վոքնիցն հատաջադիմությանն գործ հաջողություն գտանեն. հայերը փոխանակ քննելացնելու յուրյանց գործը, ինքյանք յուրյանց շատախոսությամբ և հակատակախոսությամբ անվերջ դժվարացնում են գայլը****։

Անդրկովկասյան իրականության մեջ բացակայում եր ատկավին ապրանքային-կապիտալիստական հարաբերությունների այն շաղախը, վոր հատարակական նոր վորակ հաղորդելով հայկական ամորջ կենսոին՝ պիտի պատվաստեր նրան ազգային-քաղաքական գիտակցություն՝ գործիք գարձնելով նրան ռևոլյուցիայի ազգային ներգործեն քաղաքականություն։ «Ենա պիտի արգարև,— գրում եր Նազարյանցը Մ. Փանյանին ուղղած նամակներից մեկում,— քե վորտեղ և մեր այսպիսի և այլ մյուս քշվառությունների ազբյուրը, բայց ինչ ոգուտ, ոգնել կարող չեմ։ Ինչ վոր մի ազգ յուր հատուկ անմատությամբ կարազացել չե պատրաստել յուրյան — մի ազատ քաղաքական վիճակ, վորտ մեջ միայն կարելի յե ընկերական կյանք և ընկերական առաքինություններ, վորոնց կարտատ եր հատարակությունը — այդ հնարավորել մեզ անկարելի յե, վորովհետև վոտքի պատվանդան չունինք, ժողովուրդ չունինք, հատարակություն չունինք, վոչ կարտատը և վոչ պահպանողը չունինք և առաջադիմության գործին։ Մեր հայերը կարտատ ամենայն բարոյական բարիք, ամեն մինը խնդրելով միայն յուր անձնական նյութական ոգուտը, կամին ամենայն բան լինել, բայց վոչ հայը, մտածող, ուսանող և յուրյանց կենդանության ներազող հայը, վորովհետև գրա համար կարևոր են անատելի ջանք և աշխատություններ, վոր հանձն առնուլ դժվար և մի հնդ-

* «Ազատատ», 1913. յնր. 929
** Ն. տ. յնր. 930.
*** Ն. տ. 1914, յնր. 343.
**** Ն. տ. յնր. 824.

դամիա, քուլամորքի և ծուլուքյան մեջ խորասուզ կեցած ժողովրդի: Այս մեր ընդհանուր ազգային նավաբեկուքյան մեջ վոչինչ և ՚ՈՒռւմ մեզ, չնքին վոչ ամեն մինիս մի տախտակի վերա լող տալով ջրի մեջ, գնմի ցամաք չկարանալ մի ծովափուա, ուր կարող կինք իրրև առարկանք առարենրի մեջ փոքր ինչ գոնյա մարդկային կյանք վարելիք*:

Նազարյանցի առաջարկած հնդ ու. նկուն այս վարքագիծը ռուսահայ բուրժուազիայի քաղաքական կալվածատիրուքյան և բուրժուազիայի կենտրոնաձիգ քաղաքականուքյան և, մյուս կողմից, հայ հնառարակից ազգային-քաղաքական կենտրոնախուսյա տարերքին իր ձևերը հավաքելու անհնարինից քնորհավոր գնալի ռուսահայ բուրժուազիայի ազգային-քաղաքական վազահաս ակնկալուքյուններըՙ նազարյանցը հանձնարարում եր բացառապես կրավորական ինքնապահպանքյան ճանապարհը: Հասկանալի յե, քե ինչու նազարյանցը չհնազարքրքրվեց նաև քյուրքահայ կյանքով: Մասնակցելով արևելահայ գրական նոր լեզվի մշակման գործին՝ նա համամիտ չեր մասնավորապես նալբանդյանի ձգտումին՝ միախառնելու արևելահայ և արևմտահայ բարբառները՝ ստեղծելու համազգային գրական մի լեզու: Նազարյանցը քաղաքական հույսեր չկապեց քյուրքահայերի ազգային ահմանադրուքյան հնո, ինչպես անում եյին այդ ազգային-պահպանողականները: Նա չատացավ միայն անցգնկի մի նկատողուքյամբ, քե ահմանադրուքյունը ապահովում և քյուրքահայերի քաղաքացիական նույն բարնկնցուքյունը, վորպիսին վայելում են ռուսահայերը: «Այժմ փառք և գոհուքյուն ամենակարողին, մեր հայրենակիցքը քե Ճաճկաստանի և քե Ռուսաստանի մեջ կարող են ապրել առանց քաղնլու յուրյանց ձևերի վատասկերը հոգի տակ, առանց անեների պատերի մեջ փակնլու յուրյանց կին ու զավակը**»: Նա համամիտ չեր տաճկահայ ազգային-պահպանողական տարրերի այն պահանջներին, վոր ուզում եյին հայ-յուսավորչական յեկեղեցու վերաբերմամբ ցարիզմի վարած քաղաքականուքյան գեմ: Ներա կարծիքով քյուրքահայերը պահանջում են Ռուսաստանից ավի բան, վոր վոչինչ տերուքյունն կարող չե տալ յուր հպատակ հոգևորներին՝ կատարյալ ազատուքյուն***:

Նազարյանցը ատիք և ուշացել արտահայտվելու ուղղակի նաև ռուսահայերի ազգային-քաղաքական ինքնորոշման գեմ: «Ժողո-

---

* «Արարատ», 1914, յեր. 369 և հետ.

** «Հյուսիսափայլ», 1861, յեր. 256.

*** «Արարատ», 1914, յեր. 370.

վրդի հայրենիքը այժմ ազատված է տուրկ[ա]կան լծից։ Նա կապակցված է մի յեվրոպական, լուսավորություն ընդունող, տերության հետ, ժողովրդի բոլոր իմացական պրոցեսները կարող են այժմ ազատապես ածել և զարգանալ. Յեվրոպան (կարդմն կապիտալիստական էքսպլոատացիոն քաղաքականությունը. Ա. Հ.) բաց ու արձակ և հայերի առաջին, նորա կարող են մասնակից լինել նորա կրթության և լուսավորության[*]։ Նազարյանցը ազգային-պահպանողականների տաճկափան և յեվրոպական կողմնորոշումն ուներ յերեի այդքի առաջ, յերբ 1862 թ. գրում եր. «Հայոց այժմյան դրությունը Թուրքաստանի արևնքի հովանավորության տակ այնքան լավ է, որ վչինչ համեմատություն չկա մի յեվրոպական քրիստոնյա տերության և մի բռնակալ սուլթանի մահմեդական խաղնաչփոթ կառավարության մեջ. հայը Թուրքաստանում վայելում է քաղաքացու իրավունք. վչինչ բռնություն չի հասանում վոչ նորա անձին, վոչ նորա ընտանիքին և վոչ նորա վաստակին. ամենը նա կարող է վայելել արևնքի պաշտպանության տակ, լցուցանելով միայն յուր պարտքը իրրև քաղաքացի մի տերության, վոր նյութապես և բարոյապես անուցանում է և պատիվ[ա]կում է նորան, և տալիս է ամեն մի հայի նույնքան իրավունք, վորքան յուր ազգին, ամենանին անխտիր, իրրև մինչև այն քաղաղորության վորդիներին[**]։

«Թուրքաստանը, — գրում եր Նազարյանցը, — կարող է ամենանին անյերկրա լինել հայոց ազգի գնալ նա անդրժնի հավատարմության մասին, և գորա ապացույցը միշտ և հանապազ տեսնել է նա։ Տաճիկները (խոսքը Թուրքերի մասին է. Ա. Հ.), վորպես մահմեդականք, յուրյանց հարաբերության մեջ գնալ Թուրքաստան, քի շատ և քի փոքր միշտ կասկածելի յեն։ Վրացիքը քնդհանուր կարող չեյին պահպանել յուրյանց ազատ գրությունը պարսիկներից յերեսից, այնուամենայնիվ որոնջում են և անգամ են Թուրքաստանից, վոր սա բավականացել չի մի պաշտպանողական իշխանության համար, այլ ստորագրել և նորանց յուր ստուգ հրամանակատարության տակ։ Բայց հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Թուրքաստանին, վոր ազատել և նորանց մի անտանելի, անարդական տերությունից և բացել նոցա առաջն մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ[***]։

Նազարանցյանին գրած մի նամակում, անդրադառնալով Պատկովի մեզ ծանոթ այն յելույթին, վորտեղ շոշափվում եր հա-

---

* Ը. Նազարյանցի «Ճանրկները», Ա. յեր. 93.

** Ն. ա. յեր. 270.

*** Ն. ա. յեր. 93 և հետ.

յիշել, վրացիների և քուրդերի անպարտախտական ձգտումները խնդիրը, Նազարյանցը բացականչում է՝ «Ոչ, չեմ կարող այդ ազգերին քաղաքորդ համարել և բաշխելիր, ինչպես պիտի խնդրեն հրաժարվելիր գոցանից, կամ չեմ հիմարությամբ հանձն առնելիր, ինչպես պիտի միմյանց միս ուտելիր, ինչպես յուրյանց զազանական պնդով և անմիաբանությամբ կործանելիր յուրանց անձը»*։

Այս կապակցությամբ հասկանալի են նաև Նազարյանցի վերաբերմունքը դնպի Նալբանդյանի ձերբակալությունը։ Տուրք տալով դնպի վերջինս ունեցած բարեկամական վարմի զգացմունքին՝ Նազարյանցը գրում էր նրա ձերբակալությանն առիթով Մատթևոս Վենտպանյանին. «Վշտի անասանելի ցավ, անթմշկելի վերք. մեր հայկական ցավերը մեզ բավական չեյին, և այսպիսի ցավեր հավելացրեց մեզ վերա մեր անխոհեմ սիրելին, զնտին զարկելով յուր անձը և մեզ խռնարհեցնելով մեր քշնամիների առյնց»**։ Անձնական կարեկցությանն հետ այստեղ յերևան և գալիս նաև Նազարյանցին հատկանշ վշտի հասարակական կողմը. Նախկին դինակցի հեղափոխական ընթացքը վարկաբեկում էր լիբերալ-կանանցվատոր Նազարյանցին կղերական և ազգայական զանգի պատկանող հակառակորդների, Ձերքեզյաններնի և Այվազովսկիների, առջև։ Վշտահար լիբերալը ավտանգավոր և տարտպատյման բնավորությանց արտահայտությունն էր համարում ռանխահեմ (!) սիրելու ընթացքը, նրա դիմազարձը վատում լիբերալիզմից դնպի ազգային-հեղափոխական շարժումը և մանավանդ՝ դնպի ՀՀայկական ցավերից դինը միտոց համառուսական ազրարային հեղափոխությունը։ 1862 թ. նոյ. 3-ին Հ. Մայիքովյանցին ուղղած նամակում Նալբանդյանի այս վարքագիծը նա վորակում էր իրրև ՀՀիմար հանձնապաստանություն և անձնասեր անբարոյականություն։ «Այդպիսի հերոսները,— գրում էր Նազարյանցը,— ինչպես կարող չեն ազնել յուրյանց, ուր ՄՀայց յուրյանց վորդմնլի ազգին։ Թաքա յուրյանց հանգստությամբ և անմտությամբ ծիծաղելի չեն կացուցանում յուրյանց անձը յուրյանց քշնամիների աչքում, վորովհետև յուրյանց հատուկ ձեռքով փոս ու վիրապ են փորում յուրյանց համար — և որոմությամբ ու ցավով մեռցնում են յուրյանց սիրելիների սիրտը... Հայերը փոխանակ հառաջ գնալու, հետ են գնում կամ քիչ ասիարար, կամ անմտարար, մի քայլափոխ հառաջ շարժված, իսկույն կամենին դնպի յերկինք քաշել և աստղը հակշռակել, բայց զահավիժ դնպի գնտին

* «Լուսաւոր», 1904, № 6, յեր. 188 և հետ.

** «Ծաղիկոն», 1916, № 72.

են կործանվում — ուրեմն դեպի հետ են խաղում. Ջեմ կարող դուվիլ այդպիսի տարապայման ընթացք. համարձակախոս և համարձակագործ լինել և մարտիրոս դառնալ յուր ազգի համար, դեղեցիկ գործ է, բայց մի 70 միլիոնի առաջքը կորնչ, նահատակ դառնալ, վոչ, այդ անհաճ է ինձ... գործը վոչինչ հայացք չունի դեպի մեր ազգը և նրա ազատը, այլ մի ազգից առած ցնորք է — խռովություն և ապստամբություն ձգելու... ամբոխի մեջ — այլ ազգի ամբոխի մեջ»։

Նազարյանցի այդ գրությունները լրիվում էին նրա հասարակական-քաղաքական ընդհանուր հայացքներից և բնորոշում միաժամանակ ոնակցիոն այն ուղղիթը, վոր բռնեց հանձին նրա ռուսահայ լիբերալիզմը Թուլասատանի բուրժուական-դեմոկրատական հեղափոխության ու սրա հետ կապված հայ ազգային-ազատագրական շարժման վերաբերմամբ։ Նրա վերը բերած դնահատականը բառացիորեն հիշեցնում է այն տողերը, վոր գրել էր ռուս շափավոր լիբերալ Կավելինը Նալբանդյանի հետ մեկտեղ ձերբակալված Սերնա-Սոլովևիչի, Զերնիշևսկու և այլոց մասին. «Ձերբակալությունները ինձ չեն զարմացնում, — գրում էր Կավելինը, — և խոստովանում եմ, վորովհետ չեն քվում ինձ հեղափոխության կուսակցությունը պիտանի յի համարում բոլոր միջոցները կառավարությունը տապալելու համար, իսկ կառավարությունը պաշտպանվում է բոլոր միջոցներով։ Այդ բան էին ձերբակալությունները ու աքսորումները անպիտան նիհիլյաի ժամանակ։ Մարդկանց կործանում էին նրանց մտքերի, համոզմունքների, հավատքի և խոսքերի համար։ Ես կկամենայի, վոր դու լինեիր կառավարության տեղը, և այն ժամանակ կտեսնեիր քե ինչպես կվարվիր այն կուսակցությունների հետ, վորոնք և գաղտնի և աշկարա գործում են քո դեմ։ Ես սիրում եմ Զերնիշևսկուն, շատ, շատ եմ սիրում, բայց այդպիսի մի brouillon**, այդպիսի անատակ, ինքնավստահ մի մարդ չեմ տեսել կյանքում։ Կործանվել չէր էին, ուղղակի չէր էին մի բանի համար։ Վոր հրդհնները կապ ունեին պրոկլամացիաների հետ, դրան հիմա չկա վոչ մի կասկած։ Իր „Гонители земства и Аннибалы либерализма“ հոդվածում, բնութագրելով այս տողերը, Լենինը գրում է. «Ահա մեզ պրոֆեսորական-լիբերալական խորամուխության մի նմուշ։ Ամեն բան ունում մեզավոր են այդ հեղափոխականները, վորոնք այնքան ինքնավստահ են, վոր չվացնում են ֆրազաբանող լիբերալներին,

* «Լուսոն», 1901, անգս., էջ. 438.

** Կռվարար, անբարիշտ, անհաշտ մեկը, վոր խռովություններ է ցանում.

այնքան հանդուգն, որ զազանի ու աչկարա գործում են կառավարության դեմ, այնքան անտակտ, որ ընկնում են Պետրոպավլովսկի բնորդը։ Այդպիսի մարդկանց հետ նա ինքը, լիբերալ պրոֆեսորը, կվարժվեր իր տրամադրության տակ ունեցած էրզերց միջոցներով, նրանք որ իշխանություն ունենային*։ Այլ կերպ վարվել նազարյանցի վերաբերմունքը գեպի նալբանդյանի ձերբակալությունը, քան վարվել և Լենինը Կավելինի համանման վերաբերմունքը գեպի Չերնիշևսկին ու նրա համախոհները, անհնարին է։

Հայերի ընդավորության — այսինքն՝ նրանց ազգային-քաղաքական ինքնորոշման — գեմ նազարյանցի ձեռնարկած տեսակետը յուզակի կարծիք չէր և վոչ էլ Կատկովների յուրայինների դիմազրավելու մտայնության հետևանք։ Նազարյանցի կարծիքը ներաստանի արդյունարերության հետ զուգված հայ առևտրական բուրժուազիայի կարծիքն էր։ Իր հերթին հայկական ընդավորության զազափարախոսությունը ևս „Московские Ведомости“ քերթի մտահղացումը չէր, այլ հայկական տնտեսության մի մտայնություն, որ ուներ զարերի նախապատմություն։ Պատահական չէ, որ Մոսկվայի և Պետերբուրգի ոտա պարբերականներից անմիջապես առաջ, այդ զազափարախոսության շուրջը վիճաբանում էին ընդավորության շրջանի հայ արզանները։

Ձորանցի տպագրության մանիֆեստներից հետո՝ 1861 թվի մարտին, Թիֆլիսում հրատարակվող Փոստնիկ-ը տպից Փոկանց վերնագրով յուրաքանչյուր մի վոտանավոր, վորտեղ շատ վորոշ զարգացված էր այն միտքը, թե ժամանակ է, որ հայերն արքեպանան իրար քնից և ինքնորոշվեն վորպես քաղաքականորեն անկախ ազգություն։

Զարթիր, ոտա յեկավ նոր օր, տարի նոր,
Զարթիր, հայերը քնած են շատ խոր,
Զարթիր, նոր տարին կծներանա բոլոր,
Զարթիր, հայերը չեն հոգալ նոր օր։
. . . . . .
Հուշ բեր, մտածիր, հայ մարդ, քո նախնիք
Ջոքիր այդ քնից, հերիք և, հերիք,
Քուրքի և պարսկի տեր քաղ ու զոյոն,
Խոհ քո քնպատած ամպած հորիզոն**։

Վոտանավորը, արտահայտում էր ազգային-պահպանողական Փոստնիկ-ի համար բնորոշ տրամադրություններ։ Հասկանալի է,

* Լենին, „Сочинения“, IV, стр. 128 и сл.
** Փոստնիկ, 1861, յեր. 163.

վոր պատրվակ բռնելով վտանգավորը՝ ցարական խալխոտ Մանդինյան քահանայի ԷՄնզու Հայաստանին, արշավանք սկսեց նրա մեջ պարուրված ազգային-անպարտախոտական տրամադրություններին դեմ։ ԷՄնր ժամանակումը, — դրուժ նր տնտեսական քնքքը, — նոր որ ճարելու համար հայոց ազգի նման քշվատ և անոզնական ազգին հարկավոր նր՝ լուսավորությամբ պատրաստվել նոր որ ընդունելու։ հայոց ազգին հարկավոր նր գիտությամբ հարստանալ և ապա այնպես ընդունել նոր որը. յնքն վոչ դա ևնց նոր որը ստացած ժամանակը ևս իրա գրացի ավելի լուսավորյալ ազգերից անդադար բարոյական կախում կունենար։ Ուրևմն ևչ քնչ ազատություն, ևչ քնչ նոր որ։ Մի ազգ նոր որ ստանալու համար, կամ ֆիզիկական ուժ պետք և ունենա, կամ դորա քիվը պետք և լինի շատ և մի տեղ կենտրոնացած, և կամ վերջապես հարկավոր նր դորան մասավոր հարստություն։ Հայը վոչը ունի սորանից, վոչը։ Իսալխան քանի ժամանակ նր պատրաստվում նոր որն ընդունելու համար. պ. Իսահակյանը քով միայն իրան և մեզ չմոխիկ տար, այլ քնչ կարգար և ճանապարհորդներ Հայաստանի գյուղերումը, քով անցներ փոքր քնչ դեպի Ղարսի գավառները, ինտս չկար, քով մինչև վան ևս ցած գար. ամեն մի գյուղում բավական և, յնքն ինտս դա մի ժամ այնուհետև դորա վերադառնալիս կա ինչը պատրաստ կլինեյր, առաջ յնքնալու մեր այդ ճանապարհորդին և հարցնելու քև ժամանակին և, վոր հայերը քո ասած նոր որը ստանան։ Քով իմանա մեր պատվելի բանասանդեը, վոր ազգը յնքր վոր հասնի այն ստաձանին, վոր ինքն կարողանա ճանաչել իրան, յնքր վոր ազգը մանկությունից, յնքիտասարդությունից փոխվելով, կարողանար իրան վարել, այն ժամանակը, քով հավատա քնձ պ. Ես. Իսահակյանցը, վոր առանց դորա կակնածների ևս նա իրա համար կհնգար նոր որ, նոր տարի, նոր գար, նոր պսակություն։ Մասնանշելով, վոր տպագ գաղափարն իսկ մի քանի տարի կա, վոր մեռած և գերծել հայերի մեջ՝ ԷՄնզուց-յի քիքիակիցը արձանագրում և, վոր հայերի մեջ բացակայում են տայն ազատության գաղափարները, վոր ունեյին Փարիզյան ռևվոլյուսիա պարարտյի անդամները»։

Ժամանակի բարքերի տեսակետից խիստ բնորոշ և այն պատասխանը, վոր տվեց ԷՄնզու Հայաստանին լրագրի գեմ ելնալուն հեղինակ Ցերեմիա Իսահակյանը, վորին, ի գեպ, ԷՄնզու Հայաստանին քնքքը հիմնավոր կերպով մեղադրում եր գրականն

---

* ԷՄնզու Հայաստանին, 1861, № 23, էջ. 198 և հետ.

պլատիաի մեջ։ Թրակիան բանդիտիզմի սիպական այդ ապրանքը մի ժամանակ յերդիճտրանական վոտանավորներ եր ապուժ ազատամիտներին գեմ ե՛մնելու։ Հայաստանին-ի նշխուժ Ցուլակ Հայկազյան կնգծանուշով։ Այնուհետև, ինչպես անսանք, կոպեռատիվներ եր գնալ ե՛ռատունկս-ը։ Ցերը սակայն, ինչ-ինչ մութ գործերի համար, վորոնց մասին ի գնալ քափանցիկ ակնարկներ արեց հետապրյալ Գ. Գոռչյանը*, նրան քիչ ուշ գործին կոռնակատեցին՝ Խանհկյանը քիչ լիսից Մոսկվա չվելով, մտավ Մա. Նազարյանցի քնի տակ՝ հաղթանակ համակերպվելով վերջինիս հայացքներին։ Զրանից ձևանալով՝ «Հյուսիսափայլ»-ի նշխուժ Խանհկյանը առարկում եր ե՛մնելու Հայաստանին-ի այն տողերին, քե հայերը տարվում են զազափարներով, վոր առաջ պրում եր նրան մի ժամանակ Ցրանսիացիք՝ «կուսակիցք անվոյուցիայիս։ «Մեքե հայք քաղաքականություն ունին, — գրում է Նազարյանցի մարգոնը հափշտակած նորագարթը, — վոր ինչևիցե քաղաքական կարգիր հնազանդեին. մի բուռն մոզովուրդ Իռլանդիան մեջ, ռուսաց քաղաքական կարգների չնորհիվ մի փոքր մարդու ձև և կնրպարանք առացած, կամենին այսոր գուշն այդ քաղաքականություն մեջ անվոյուցիա առնել, հատարակապետություն անկել այնտեղ... Ցերկրյան ամեցի առրուկքը առանց կրքության, առանց յուսամորության, առանց ինգուստրիայի, առանց գիտության և ճարտարության, մարդիկ, վոր յուրյանց առվկրից վախենում նյին, մարդիկ, վոր մաքառ ըմբռնել անգամ կարող չնն մարդկային իրավունք առած բանը և ամենացն բռան մի փոքր նյութական ոգուն համար պատրաստ նյին տալն անգամ ուրանալ յուրյանց մարդկային պատիվը — գոքա յեն կամենում անվոյուցիա առնել Իռլանդիան մեջ և ազգության գրոշ բարձրացնել։ Ցեկտորատ-ության, խնդատրության և գարձյալ խնդատրության... Հայոց ժողովուրդը գեռ ևս ազգի չնչնելով, գլուխ և կոտրում ազգության ծանր խնդիրների վերա և մտածում և քե բռանցս ազգ և ազգություն քնքնատար բնության առնելով, ինքն ևս ազգ կը ազգին, ազգություն ունենը, հարգ ու կշիռ ազգերի մեջ և գոցա համար պատրաստ յուր տերություն ընդգեմ...»։ «Հայերին, — գրում է Խանհկյանը, — վոչ քե հարկավոր և ե՛քազավորություն, այլ ե՛մարգկային կատարելություն։ Իռլանդիան ե՛կիրք, աշխարհագնա, մեծահանճար հոգատարձություն տակ **։

---

* «Հուշիկներ», եվ. կեր. 87.

** «Հյուսիսափայլ», 1881, № 12, կեր. 486 և հետ.

Իսահակյանից առաջ նույն 1881 թվին, այս հայացքները արծարծում էր Էջմիածնի Քրիստինի թղթակից Հ. Սերոբյանը՝ յերկու հայերի մեջն տեղի ունեցող հետագա դիալոգի ձևով։

«Ինչ ապա աշխատենք, գուցե հային քաղաքականությունն տար, այն ազգը, վորի վերա այն սուրբ վարդապետը (ակնարկը Նարսես Պարբևեցի մասին Ս. Ա. Հ.) աներեք և դրել, վոր Նորան քաղաքոր չլինի, իրյան կուտան, յերեք իշխանությանը քազ տասցավ։ — Վոչ վոք հայոց խնչացիններից քաղաքորությանը վերա չի մտածում. հայոց ազգի այժմյան դրությունից մինչև իշխանության քազը մի այնպիսի լայն ու սրձակ անդունդներով լցված ճանապարհ ե, վոր այս րոպեիս հանգուցն և անոգուտ եր մտքից ևս անցուցանել մի այդպիսի բան, մի անուս, անկիրք, տկար և ցանուցիր, անմիաբան ազգի. յերեք քաղաքությունն ևս քաշխնկիր (վոր անկարելի մի բան ե) ինչ գորությամբ պիտո յին նա պահպանեն գրան. հայը յուր մասնավոր տունը անտանել կարող չեն, ուր Ձեզ մի քաղաքությանը տուն... վոչ, սիրելի յեղբայրք, հայոց բարեկամքը չկամիմն այս րոպեիս քաղաքությունն հայերի համար, այլ միայն մի փոքր գաստիարակության և կրթության, մի փոքր գիտության և լուսավորության,* վորով կարող եր մեզմանալ հայոց վայրենաբարության և նոցա կյանքը առանալ մի փոքր մարդավայել և մեխիթարական կերպարանք»։

Էջմիածնի եջերում Իսահակյանները ու Սերոբյանները անդրադարձնում էին ամսագիրը խմբագրող Նազարյանցի հայացքները, վորոնք վոչ միայն Էջմիածնի, այլև լիբերալ բուրժուազիայի ղեկավարող հայացքներն էին առհասարակ։ Այդ հայացքներն ազդում էին նաև բուրժուական մյուս շերտերի վրա։ Սակայն այն հանգամանքը, վոր կղերա-ֆեոդալական տարրերի հետ մեկտեղ լիբերալները պայքարում էին հայերի ազգային-քաղաքական ինքնորոշման գաղափարի դեմ, նշան և արդեն, վոր նման ծրագիրներ գոյություն ունենային կամ ապառնում էին վտանգավոր գարձող ուժ գառնալ։ Վտանգավորն այն չեր, հարկավ, վոր ազգային-քաղաքական ինքնորոշման կոչին էին քնքվում կովկասահայ բուրժուազիայի ազգային-պահպանողական տարրերը։ Սրանց գիրքը յերերուն եր և խոցելի։ Ինքնորոշման գաղափարները վտանգավոր էին՝ վորչափ համապատասխանում էին գյուղատնտեսական մանր-բուրժուազիայի, քաղաքական ակտիվ գործող ուժ լինելու տրամադրություններին առաջացնելով նրա շարքերում, կամ վորչափ ազգային-քաղաքական ինքնորոշ-

* Էջմիածին, 1881, տետր № 6, էջ. 493—4.

ման գաղափարները, առանձով հեղափոխական-դեմոկրատական քնութիւն, առաջացնում էին հնոանդարները, որոնք ներհակում էին բուրժուազիայի համակերպողական տաքտիկային։ Հայերի ազգային շարժման վտանգավոր գարծող այս ընթացքն ուշադրութեան էր գրաւել նաև „Московские Ведомости"-ի հոդուածագիրները, որոնք անդադրում էին Ներիտատրդ Հայաստանին մասին։ Նրանք վտանգ էին տեսնում նախ նաև լուսաւորութեան մինիստրին ուղղուած այն գանգատը, որտեղ հաղորդվում էր էվեռնի Վշտի մասին։

IX

ԷՎԵՌՆԻ ՎԻՇՏԸ ՎՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՑԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՆԻՖԵՍՏ

Չի կարելի, անշուշտ, նուլնացնել էվեռնի Վշտի քաղաքական տրամադրութիւնները դեմոկրատիայի հեղափոխական տրամադրութիւնների հետ։ Բայց և չի կարելի անգիտանալ դեմոկրատիայի ակներև ազգեցութիւնը նրոդ ազգային-հեղափոխական այն գաղափարախոսութիւնը, որ արծարծել և Շահազիզը էվեռնի Վշտի ընթացքում։

Սոցիալական իր տաթերքով Շահազիզը, հարկավ, չէր պատկանում դեմոկրատիային. տգիտավական ծագումը չդադարում էր նրան ուղղակի դեմոկրատիայի հալածիչ ներկայ Աշտարակեցու հետ։ Պատահական չէ, որ գրական իր առաջին գործերը Շահազիզը լուսյս աշխարհ հանեց Ներսեսեան կուսակիցց ամսագրի-ի ընդերում։ Նուլնպես պատահական չէր, երբ սկսնակ բանաստեղծը վտանգավորների առաջին իր ժողովածուները — «Պատանեկական Ջրտանքը» և «Ապատուիյան ծամերը» — հանձնում էր հայրախնամ բարերարը Աշչատուր Լազարևի ուշադրութեանը*։ 1861 թվականին Շահազիզին հանդիպում ենք արդեն «Հյուսիսափայլ»-ի ընդերում։ Գոհ մի նա տուրք էր տալիս այսոնդ սանտիմենտալ այն ժամանակին, որին Ջը. Մնհրինգը Backfischlyrik-ի անուն էր տալիս**,

---

* Շահազիզի անտիպ նամակը և Լազարևներին մնծարող ներբողը տես. Լազարևների արխիվ, գիրք 90, № 27։ Ի դեպ՝ «Պատանեկական Ջրտանքը» լուսյս չի տեսել տպագրութիւնամբ։ Հավանորեն Շահազիզի առաջին այն հատորն էր այդ, որի մասին 1860 թ., վորպես հնրկրորդ հատորը լուսյս տեսած «Ապատուիյան ծամերը»-ի յուրքի վրա հնդինակը ազդարարում էր թե՝ առաջին հատորը (որ գրոց լինդով է) յիրե կնաքոդի, մի քանի ժամանակից հետո դուրս կգա։

** «Հյուսիսափայլ», 1861 թ., № 4, յնր. 340, «Մեհրաք աչերը վտանավորը՝ գրած 1860 թ. նոյեմբերին։

Այդ ժամերին համապատասխանում է, ի դեպ յերիտասարդ Շահազիզի այն պորտրեին, վոր հնարավորում գծագրել և հիշողությամբ ե.Հյուսիսափայլ-ի վաղեմի աշխատակից Գալիերտեանին (թիֆլ. Գաբր. Տեր Հովհաննիսյան). «Ծուռը յերիտասարդ որերում, — պրում եր Շահազիզի մասին այս վերջինը, — ուներ պճնասիրություն. խիստ հակում եր յուր հագուստի, գեմքի շարժմանն վայելչություն վրա և այլնե»։ Գալիերտեանու պատմելով Շահազիզը այս շրջանում մոտ բարեկամ եր Նազարյանցին։ Բարեկամությունը սկսվել եր ըստ յերևույթին դեռ Նազարյան ճեմարանից, վորտեղ դասատու յեր Նազարյանցը և վորտեղ սովորել եր մի ժամանակ Շահազիզը։ Մատարարտ Նազարյանցի ազդեցությունն ընդունակ եր ազատելու Շահազիզին բուրժուական անամոթ անքնքիշ դարձնելուց նրան լուսավորության պրոպագանդիստ, բայց և միաժամանակ Նազարյանցի ցանած սերմերից և, վոր հատակ առավ հնարավորում լիբերալիզմի յանպատուհաս այն քվենին, վոր հայտող ու ակնկալող ազգասիրությունն սովորել եր մի ժամանակ Շահազիզը։

Չի կարելի, հարկավ, անգիտանալ Շահազիզի կյանքի ու գործունեության այս մանրամասնությունները, վորոնք բացատրում են մեզ մի կողմից կղերա-ֆեոդալական, մյուս կողմից լիբերալ-բուրժուական մտայնության առկայությունը նրա առնձնագործության մեջ։ Բայց և չի կարելի անգիտանալ կարևոր այն հանգամանքը, վոր քիչ մի և քիչ մյուս մտայնությունը իշխող տեղ չի բռնում նրա առնձնագործության մեջ հետզհետե շրջանում, 1861—64 թվականներին՝ յերբ անձնական կապերից ու բարեկամությունները առավել յերիտասարդ բանաստեղծի վրա ազդեցություն կրին նվաճում Խուդաստանի հասարակական-քաղաքական անցքերն ու դրանց հետ կապված մտավոր և գրական շարժումները։

«Ինոձ չկա, — գրում եր ոտանյակ տարիներ հետո Շահազիզը, վոր ինձ վրա, ինչպես և ամբողջ սերնդի վրա ազդել են ռևոլյուցիոների գարշաշրջանը և նրա անգրագետությամբ ուռա կյանքի վրա։ Ելևեջի վիշտը, վորտեղ մերկացվում են հայ իրականության մութ յերևույթները և արտահատվում նրա վերածնության հույսերը, դպալի չափով առնձվել և այն վազեցության շնորհիվ, վոր առաջ են յեկել գյուղացիների ազատության համար։ Հիշում եմ, թե վորքան սքանչ մոտ կրի առնում այդ անցքը... Ընկերներիս շրջանում յես պատկանում եի այն յերիտասարդների թվին, վորոնք ամենից մեծ յուռանդով կրին հետևում ուռա ամսագրերին, որինակ „Современ-

* «Արարատ», 1916, յեր. 719.

ник"-ին ու նրանց մեջ արժարծվող հարցերին... 1859 թվի „Современник"-ից և առնված էվանի վշտից յերգերից մեկի եպիգրաֆը։ Դոբրոլյուբովի իմ կարդացած „Милый друг! я умираю" վոտանավորը քեչատրից ինձ անհայտ վոտանավորների գաղափարը, վոր ակամա և նույնպես, բայց հետո առանում ուրիշ բնույթ, անդրադառնալով հայերի ճակատագրին։" Իր այս տողերում Շահազիզը շեշտում է տենդենցիոզությունը քաղած բարերար ազդեցությունը և տենդենցիոզությունը արդյունք համարում ժամանակի մտավորական շարժումների։ Սակայն ուշադրության արժանին զատված լիրիկայի ժարդոնը չե, այլ այն փաստերը, վորոնց նա հիշատակում է։ „Современник"-ը հեղափոխական չեր և վոչ էլ Դոբրոլյուբովը — նախորյանց հիշատակելով այդ անուններն Շահազիզը խոտովանում է ակամա այն ասելքը, վոր վճարել է յերբևիցե Խաչատրյանի հեղափոխական գործունեին և մտավորական այն հատկին, վոր սիրել էր առնում ռուս հեղափոխական դեմոկրատիայի ակունքից։ Դոբրոլյուբովի կողքին նա կարող էր հիշել նաև Ներկրասովի անունը, վորի ձեռկրած

Поэтом можешь ты не быть,
Но гражданином быть обязан

սկզբունքի ազդեցության տակ է, իհարկե, վոր նա հրապարակ նետեց իր լոզունգը՝ նախ քաղաքացի և ապա՝ պոետ։ Քաղաքացուն պարտականությունների Շահազիզն անդրադարձավ նախ և առաջ նրա ազգային-քաղաքական պարտականությունների առանձնյանից։ Բնականաբար նաև այդ առումով տենդենցիոզության չդիմանում Շահազիզի գիտակցության վրա ազդեցը Նեկրասովի պատառում, կարիճնատյին լուսավորչությունը չեր, այլ՝ Նեկրասովյանի մտրանչող հրապարակախոսությունը, վոր այնքան անմիջական հարակցություն ուներ յերկրում ծայր առած հեղափոխական շարժումների հետ։ Այդ մասին է վկայում հենց Շահազիզի ընդգծակից առանձնապրծությունը, բանաստեղծությունների նշանակալից այն ժողովածուն, վոր լույս տեսավ 1865 թ. ակրներին էվանի վիշտը խորագրով **։

---

* Ю. Веселовский, „Русское влияние в современной армянской литературе", Москва, 1909, стр. 14 и сл.

** Ժողովածվի մեջ զետեղված գրվածքների տակ Շահազիզը նշանակում է համապատն 1864 թ. տարեթիվը։ Մասամբ և այն ապացուցությունը, վոր ժողովածվի մեջ ամփոփած նյութերը գրվել են մի շրջան, 1864 թ. ընդգրկում մեծ մասով Բոդորզակում՝ ամառանոցային ժամանցի պահին։ Փաստորեն գիմած և

Ցնդել են արդեն դիտողներ, որ Շահազիզի 1862 թ. Էջմիածին-Վաղարշապատ-ում տպված ընագային վիճակ բանաստեղծությանն մեջ կան հատվածներ, որոնք գրեթե նույն բառերով ու արտահայտություններով կրկնում են Նալբանդյանի ընդհատ ատվածի մեջ ամփոփված տրամադրությունները։ Սակայն Նալբանդյանի ազդեցությունը ակներև է Լևոնի վիշտը ժողովածվի մեջ առհասարակ։

Լևոնի դիտակցությունը պաշարող հուշերի ու մոքերի ուղղությանն մասին ատուչդ պարզ է տալիս նրա ճամրորդական պայուսակը, ուր կդտնենք՝

Ցնծուր մեղեդիք հնչեն պռնկի,
Գնացի Ծաուտա, այս անմահ քնքշիկ,
Թափառաշրջիկ վհպը Զայլ-Հարղղի

Ցնրգիծանիչ գորթը Ցոքնալի,
Ցնվ Բերանժնի վոգևէից յերգեր,
Ցնվ պատմուքյունը լրշամխա Բնոքլի,
Ցնվ Շաքոպիրի վոգեներգուքյուններ։
Մի քանի համար Մնդուէից Գոլիսի,
Մի քանի յերգեր մեզ ծանոք Կոմսի։

Ջերմ համակրանքի խոսքեր նր ուղղում Շահազիզը էվոմսինն (Նալբանդյանին) Լևոնի Վշաին այլ ներքում։ Ռամկլինի կալանավորին ուղևոր նա նկատի, յերբ գրում էր՝

Ես այց քեզ հանում եմ այս սխուր գառիկ,
Ո՛վ Նոր Հայոխոս ու ազնիվ մըշակ.
Քեզ կարոտ նյի անմահ փուչերից
Քաջ մարտիրոսի լույսերկ պսակ։

Քնարիդ լարերն ազատ չարժվում են,
Ցերը ազատ քո կամք, ազատ քո հոգին.—
Այդպես սոխակներ ներքաշնակում են,
Հնուս վանդակից, քփերի մեջից։

Սրտիդ կսկիծը — կսկիծ և ազգի,
Ցնվ վիշ մի ցնմանկ հնգետավորության.
Դրչիդ վառաակը — մեծուքյուն հայի,—
Քնև հայասերը են քո գովաբանող։

Համաձայնվենք այդ մոքի հետ ծաղովածվի մեջ Նույն 1864 թ. Նշումներով գնահատված են մի չարք վոտանավորներ, վորոնք լույս նյին տեսել մինչ 1861—2 թվերին Էջմիածին-ի նյերքում. Լևոնի Վշաին մեջ այդ վոտանավորները մտել են անփոփոխ կամ՝ աննշան չափումներով։ Պարզ է, վոր Շահազիզի գրած տարեթվերը ցույց են տալիս մեկին 1861—64 թթ. ընթացքում գրված վոտանավորների վերջնական խմբագրման ժամանակը։

Ինչպես բոլոր լուսավորիչները՝ Շահազիզի հերոսը ևս քարոզում էր լույս, ուսում և ձգտում մարդկային էլիաձեռնա այն ազատության, առանց որի, ըստ էության և կյանք չէր նրանց ներշնչում։

Սակայն այս չէր նրա մտահոգության բուն առարկան։ Լևոնը չէր ձգտում լոկ մարդու անհատական բարօրության, նրա անհատական ազատության ու կատարելության։ Նա ոգում է ժողովրդի ազգի մահը և ցնորում նրա վերածնունդը։ Լևոնը համակված է ազգի ազատության նույն իղձերով, որ արյունոտ պայքարի ճանապարհի վրա էր դրել Արևմուտքի ճնշված ժողովուրդներին։

Ես տեսնում էր, որ անորինակ
Վհուկությամբ ներշնչած ցնորք,
Կյանք են ներկում մորից նահատակ,
Մահարբեր գաղջը ծածկում են գոհեր։

Նա տեսնում էր և խռովական
Շարկապալ սիրտ մխությամբ կնքած
Հաշտակ գորքը, և գարիբլդյան
Զինքի հագնություն, այնքան հաչակված։

Ազգի լուսավորությունը, իրավունքը, պատիվ, կյանք ու բախտ— այս ամենը հնարավոր են միայն նրա ազատության միջոցով։

Ցնով բանությունը — այդ վաթսոր գազան,
Անգութ կորսած գրկում է հարված,
Մուլի իշխաններ և վոճկվորման
Բարքը գանուրքից գլորվում են ցած։

Գլորվում են ցած, և — այդտեղ գոցա
Գատաստ և գամբան արհամարհանքի,
Ազատ ճանապարհ բացվում է ահա
Ցնով մարդու հոգուն և մարդու մարքին։

Այս ամենի հանգեպ՝ հայ իրականության ներկայացուցիչ Լևոնին տարտարանքի խուցը, տխուր անապատը — հայ ազգը ներկայացնում է նրան վորպես՝

Ես ընդուշ նետերով խոցված վիրավոր.
Ծարավ, նյութապաշտ, չնչին և վհատ
Սիրով չարությունն և փառք անցավոր։

Դժբախտության պատճառը հարուստների և մենատուների գիշատիչ արծաթասիրությունն է և ապա տասնրների զգնատուփ ծպտված կղերը, այդ ավազակներով փաթաթված գայլերը, վո-

բոնք տառապաստ պարզած՝ առատ չահվում են հաչիոզակ հոդմիցս։ Լևոնը մերկացնում և մանուկներին և կղերի քաղաքական կապը սիրոց ոնժիմի հետ։ Հարուստի մասին և Շահազիզի այն խոսքը քի՝

Նա տղայ դիտե Աստուծի գրան,
Քնդրելով ճնշող կնուշից ազատվին.
Արժանիով գնել կոզակից իշխան,
Գալառող հուրթքին ձգել մատավին։

Կղերի տգիտասիրությանց մասին և գրել նա՝

Կղերիկոսի ազմանքդություն
Փոխանակել և քառասիյան կանչյուն,
Մեզրի վարագույր, սփռած վարդերով,
Մածիկ և նոցա սխտոտ քնքերով։

Լևոնը կարևկցում և ճնասարակինց, հարստահարվող այն խանճերին ու աղքատներին, վորոնց բոզոքի յերկինք պատող ձայնը ժվերին պատուհասաց և ապառնում ազգի գիշատիչներին։ Հարուստների ազգագրժությանը. հակադրում և նա ճնասարակից ազգասիրությունը, վոր գուրկ և միայն գիտակցությունից։

Միայն համբարն և, վոր համհատ բարքով
Միբում և վատասկ հնատ վատ կյանքից։
Հպարտ և համբարն. պարգևքնս գնդով,
Վոչինչ ան չունի գնգնատ հարստից
Ճև նա սիրում և յուր ազգի պարծանք
Բայց վեշ գիտակից. կուրը և այդ տեղը.
Նա հայատյացին քնրում և գրկանք...
Ճնչրնին փայլում և նորա առաքինք...

Նկարագրելով Արարատյան գաշտի հայ բնակչության կացությունը՝ Շահազիզը բացատրում և վերջին տողերի մեջ ամփոփված ակնարկը.

Հազիվ քև ծագված այստեղ մանկությունն,
Ծաբչամած, աված և քուրքի տրին.
Տաք գիտնեներից քափում և տրյուն,
Քուրքը յերգում և նոր վրնժ հային։

Քաղաքացու կյանք, այնքան հարկավոր
Մնծամեծ գործի և գլուզմունքի,
Ճնչկությի տակ և, նա ամենայն որ
Ընգնում վտանգին պետք և գինվորվիլ։

Թուլլ և որննքը, գրկին վիրացած.
Հովանավոր չի գուլքին բնակչի.
Ինքը հովիվը ոտոտագինած
Պատպատում և հոտը վոչխարի
. . . . . .

Շաչում են գինքեր, ընկնում են գոհեր,
Մահ և ընթանում քիևերը բացած,
Վառոդն անպակաս... արձեն գնդակներ
Թռչատակում են ոդի մեջ վառած։

Յնդիկ են կարծողներ, թե նկարագրելով ազգերի բախտն այս պատկերը — Շահազիզը նկատի չի ունեցել Քյուրքաց Հայաստանը։ Այս գրել գրուչքից արժել և նաև սխալ այն յեզրակացությունը, թե Լևոնը տարբեր ծրագրեներ ուներ Արաքսի այս և այն ափերին բնակվող ազգակիցների համար. խաղաղ-վերանորոգչական՝ ռուսահայերի համար և մարտական-ազատամարտական՝ քյուրքահայերի համար։ Սակայն հիմք չկա՝ Շահազիզի պատկերած կացութիւնը փոխադրել Քյուրքաց Հայաստանին։ Շահազիզը նկատի ուներ անմիջորեն ռուսահայերի դրութիւնը, թեև տարկական նր համարում հայերի վիճակը նաև Թուրաստանի սահմաններից դուրս և նշում՝ վոր Հայաստանը տարկացած և վաչ թե մի, այլ մի քանի տպագրիւ կրունկի տակ։

Ը... Այսպես Հայաստան
Վառոնցին քեզ վորդիք չարութիյան,
Վորպես անպատիվ մի կալանավոր
Ձագալիք գարձար ազգերի ձեռքին։

Շահազիզը խուսափում էր կոնկրետ նշումից։ Բայց հենց նրա ժվնրացականութիյունը հետևանք էր այն բանի, վոր աչքի առաջ ունենալով Թուրաց Հայաստանը նա ակարող էր բանեցնել կոնկրետ լեզու։ Լևոնի վշտից անկախ ևրոնավոր Մուրքանն վաստակավորի մեջ, նա գրում էր.

Ինքնակալութիյուն բռնավորների
Վորպես քո մի ժուռի ընդլուս չի վեր.
Ինքնակալ և ազգ, ինքնակալ բարի.
Ինքնակալ նորա հոգու որենքներ։

Այս քառյակի առաջին տողերին հնդինակը հարկ և համարել կցնլուս այսպիսի մի ծանոթութիյուն. ևՄյո, այստեղ մեր խոսքը անհոգի և անաստված բռնավորների մասին և, քե քանի տարիկ են այդ բռնակալութիյան լուծը մեր Տաճկաստանի հայ յեզրայրակիցքը — պիտե ամեն վոքր։ Պարզ և, վոր այս տողերը գրվում էին

ցնդզորի պահանջով կամ ցնդզորի հետապնդումից ապահովագրվելու մտայնությամբ, քնկուզ և նման ժնախտագրությունը վատքով-գլխով մատնում եր արդեն հնդինական բուն միտքը...

Վերը պատկերված հայ-քուրդ գինաբաղխությանն տեսարանները հարում են անմիջապես Ա ր ա ր ա տ յ ա ն գ ա շ տ ի բնությանն նկարագրությանը։ Մի այլ տեղ նկարագրելով Ա շ ո ւ ր ա կ ի բնությունը, նա ավելացնում եր դարձյալ՝

Բայց այդ բոլորն ստրկության
Գաչկանգած և կապանքով
Ժողովուրդը քշվառական
Ձնգզուած և մեծ խավարով։

Շահազիզի նկարագրածը իրականն մի պատկեր եր միայն, կապված անցյալի դարի կեսերին կովկասում ծավալված ա վ ա զ ա կ ա յ ի ն շարժումների հետ։ Շահազիզի ահմանանափակ տեսողությունը անկարող եր նկատել դիտած յերևույթի պատճառը, վոր, ինչպես տեսանք, ե՛ւնոնի Վշտից հետ գրկվեն միամամանակ նկարագրել և պարզաբանել և Քյուրքիա ապավինած Մ. Ազարևկյանը։ Շահազիզի ասելով մեզավորը Մահմեդի կրոնն եր, վոր ջանացնում եր պատասող գայլերը, վոր խմեն արյունը քրիստոնեյի։ Տեսանք սակայն, վոր Շահազիզի իսկ վկայությամբ, նման գայլեր անվում եյին անխտիր նաև Քրիստոսի տաքուկ քնի տակ, գայլեր, վորոնք հոշոտում եյին և լափում իրենց իսկ աչքի առաջ արածող հոտերը։ Մի այլ տեղ, Շահազիզը ևս նկարագրել և անդրկովկասյան այն կարգերը, վոր առատ անուշով եյին մատակարարում ժողովուրդը դիշատող իշխանավարներին հրանց գավանանքից անկախ։

Ախտով մեծավորն քայլում և ազատ
Հպատակների արտերի վրա
Քշում ժողովուրդ, խոնարհած ճակատ
Ծպատավոր և հաճույքին նորատ
. . . . . .
Ո՞ւր և որինքի գատակնիքը։
Իմացեք, ախտով որինքներ չըկան
Ճնվ կաշառված և իշխանի կուրծքը։
Քանի մեծ պատիվ չի այդ անբուժյան։

Բանաստեղծը համոզված եր թե՝ Արաքսի ջրարաշխից անկախ, բռնակալության կրունկի տակ ճնշված ազգությունների գ ի ն ե վ ա ճ ա պ ա տ ա ս մ ր ա ւ թ յ ո ւ ն ն և միայն, վոր կարող և վերջ տալ դառնաղ ու գառն այս ստրկությանը՝

Ուրմեջն քրիստ, ուրմեջն որեր,
Թէզ հանգիստանան ախտով գառավոր

Քնդ քաղքին անպարտ արյան առուներ
Դա անմահ գործի չի ավետավոր։

Բայց, ով Աթիա, ինչ և քո համար
Այս ազատության կնդրկանի քարոզ։
Մնասե նը, ազգիը, և ձնդ բռնարար
Հարատահարում և քշնամին գոռոզ։

Ազատամարտական այս քարոզչությունը գլխավոր այն գաղն և, վոր յուրացրել ևր յևրիտասարդ բանաստեղծը՝ դիտելով ժամանակի քաղաքական դիպքերը՝ Թուրատատանի գյուղացիական բողնություները, Լևհատատանի ապատամարտությունը, կովկասյան լեռնականների հոխիները, Զևյթունի անցքերը և այլևս։

Քնդ քաղքական մևժամևժ գործեր
Այսոր չանցան ձնդ համար ուշադ
. . . . . .

Քնդ սխուր անցյալ մեր համար փոխվի
Մի պայծառազարդ փառավոր ներկա,
Հոր վերածելով ազգությանդ ժլլևր
Ձերևան հանև փոլի ազատ։

Շահազիզը պատկերում և այդ ազատգան վերպես ազատ ա. ո. ո. վ ե ր ե ն ժողովուրդների ՓԵՂԵՐԱՑՐԻ։

Բարերարությունը հատարակ ազգի,
Ձնվ վավերականն ազատությանդ, —
Վևրին ներգաստվևն այս պետք և լևնի,
Տագանակ ուխտին, — մև՛ծ գաշնակցությանդ։
. . . . . .

Այսոնդ ժողովուրդն և այն տևրը ասոված,
Վորի արտրքին չդիա մի բազա՛։

Սոցիալական լինչ ուժերի վրա չի կառուցում Շահազիզը ժողովուրդների ևվոկին ազատգանը։ Նա հաշվի չի առնում անշուշտ՝ ճնոտարակ ազգին՝ դեմոկրատիայի՝ մարտական ուժը։ Մակայն հասկացված և, վոր ազգի ազատագրման համար անհրաժեշտ և նախապես նրա միությունը։ Թատագարտելով կղերի և հարուստանների հետ հատկությունները՝ Լևոնը կարգում և նրանց գլխին առաքինության քարոզներ, հրամիրում նրանց ազգասիրության ասպարեզ։ Նրա ելիշտը պայմանավորված և մեծ չափերով այն նախապաշարմունքով, քև առանց գառների և գայլերի միության չդիա ազգի փրկությունը։ Ազգայնական այդ նախապաշարմունքը Շահազիզի գլխավոր արատան եր, նրա ճարտարապետած ազատագրիչ

աքլնայան գարշապարը։ Ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության պրոպագանդ ծավալելով համառուսական հեղափոխական կրիզիսի պայմաններում նա անկարող չեղավ գիտակցել ու վեր հանել ազգային շարժման և ազգայնական հեղափոխության ներքին կապը։ Լևոնը հանգիստ չունի հյուսիսային ժամուկ յերկրի տակը, նա լքում է հյուսիսի երնուքյան գազաղը և ուղևորվում Կովկաս, այդտեղ փնտռելով ազատության յերկիրը։ Սակայն Կովկասում իսկ ցարիզմի դեմ ժողովուրդների յեղբայրական գործակցության ուղինեը հարթելու փոխարեն՝ բանտատեղը շնչում է միևյն ներանց ազգային հակագրուքյուններըը։ Ատելով քուրդի մասին, վեր և հանում ամենուրեք նրա մոլեռանդուքյունը։ Ջերքնեը պատկերանում է նրան ահավոր, հրեան՝ էքսպրոմանիկ, ռուսը՝ էինքնագոված, վրացին՝ էքսկլամիտ և այլն։ Հասկանալի յե քե ինչու վերջիվերջո Լևոնը անձնասուր և լինում հարուցյան պետությիզմին, քե ինչու նա ավարտում է իր ուղևորուքյունն այն գիտակցուքյամբ քե դյուրին գործ չե էքսավալել Ջարինա... Այս պետությիզմն ունի, հարկավ, պատմական իր պատճառները։ Էվոնի Վիշապը խմբագրվեց մի ժամանակ, յերբ էՋարըն հաղթանակել եր արդեն. պարտվել եր Ջեյթունը, պարտվել հին կովկասյան քոնստանտները, պարտվել եր Լեհաստանը, պլուխ եր բարձրացրել համառուսական ռեակցիան...

Ցեղքարկվելով հատարտական տրամադրուքյուններին անդամավուքյան՝ Շահազիզի մարտական քնարը Ընջուքյան մասնվեց խպատ։ Բանաստեղծն ապավինեց ռեակցիայի նավահանգիստը, վորտեղ մեռավ նրա մուսան և հանգավ նրա մարտական-հեղափոխական ներշնչումների կրակը։ Այնուամենայնիվ չի կարելի անգիտանալ էվոնի Վիշտը նշանակուքյունը, վոր քաղաքական բարձրակետ և կազմում 60-ական թվականների ռուսահայ բանաստեղծուքյան մեջ։

Պատկանյանի քաղաքական պոեզիան ցուցանշում եր ռուսահայ ազգային շարժման բացասական վերաբերմունքը գնալ համապետական հեղափոխական շարժումը։ Շահազիզի քաղաքական պոեզիան ցուցանշում եր, ընդհակառակը, համապետական հեղափոխական շարժման դրական ազդեցուքյունը ռուսահայ ազգային շարժման վրա։ Մեկի վրա յերևում եր ռուսահայ բուրժուազիայի ազգային-պահպանողական գաղափարախոսուքյան պրոգրեսիվ հեղափոխական գեմոկրատիայի, մյուսի վրա, ընդհակառակը, հեղափոխական գեմոկրատիայի անդրադարձումը ռուսահայ բուրժուազիայի նացիոնալ-լիբերալ գաղափարախոսուքյան վրա։ Ցարիզմի հայ ագենտները բավականաչափ հիմք ունե-

յին, յորոց մինչեւ օրս եւ ոչ մեկնութիւն կարդացաւ, ոչ ուսուցանեցաւ, ոչ ուսանեցաւ, ոչ ինչ, համառօտեմ, յորոց պատմեմ ես, քան կարծելով պոռնկեալ զայրացեալ բացականչել է՝ ոչ ոքան Վիշապ, քո վիշապն է»*։

Նկատի առնելով այս փաստերը, մի այլ տեղ** նայրանդյանի կրկնակ (двойник) ևս անվանել Լեոնին։ Ավելի հիշատակելիներ Շահազիզի կրկնակը համարել Լեոնին՝ շեշտելով միամամանակ արտահայտել այն տպավորությունը, որ արել էր յերիտասարդ բանաստեղծի վրա նայրանդյանը ոչ ոքան Վշտից արծարծած մտքերի ձևակերպման ժամանակ։ Ժամանակակիցները շատ լավ էին ըմբռնել պոռնկի քաղաքական անհրաժեշտությունը։ Ցերը Լազարյան ճեմարանի վերակացու Շահազիզը լուռ աշխարհ հանեց պոռնկը, զրկվեցին մարդիկ, որոնք բոզոք ուզարկեցին այդ առիթով ճեմարանի միանձնյա հոգաբարձու Քրիստաֆոր Լազարևին։ Վերջինս ստանձին պրոֆեսյամբ պատվիրեց քննել գործը։ Ճեմարանից վտարվելու վտանգից Շահազիզին փրկեց միայն դիրեկտոր Բարսեի և Մ. Բուզաջյանի միջնորդությունը***։

Ի դեպ Բուզաջյանի մասին. խոսքը նույն այն Բուզաջյանի մասին է, որին լավատեղյակ Կ. Ցեղյանը համարում էր Նայրանդյանի հետևակցության մարդ։ Շահազիզը պատմում է, որ տեսնելով Քրիստաֆոր Լազարևի մոտ Լեոնի Վիշապ կարմիր մատիտով խոշորած, ասել էր նրան՝ ավելացնիր, այդ լավ մարդերի գործ չէ, և ապա պրել էր Շահազիզին՝ էհակ դու մի վախենար. մի շնդիմիր քո մարքերից ու ճանապարհից****։ Շահազիզի պատմածը միանգամայն ներդաշնակում է Բուզաջյանի մասին Կ. Ցեղյանի տված տեղեկություններին։

Ժամանակակիցների շրջանում Բուզաջյանը վայելում էր բանաստեղծի համբավ*****, էջմեածխափայլ-ում տպվել են նրա մի քանի վոտանավորները, որոնք, ըստ յերևույթին ցենզորի ուշադրությունը բթացնելու համար, նշանակված են որպես քարտեղանության հանձարների։ Ուշագրավ են նրա այս տողերը.

Ինչքա՜ս ու միտքս արյունաշաղախ
Որքա՜ն կոպտանն, որ գան անհագուց,

---

* Ю. Веселовский, „Армянский поэт Сибат Шах-Азиз", М. 1905, (2-ое изд. стр. 20).

** «Արձագանք», 1935, № 1, էջ. 127.

*** Մ. Շահազիզ, Հուշեր, տետրակ, Մոսկվա, 1893, էջ. 45.

**** Նույն տեղում։

***** Ղ. Ալիշան, Հին հայոց դիպաւոր գեղքերք, էջ. 68.

Այս որնէն և վոր աչխարհ կը քանգնեն,
*Այս որնէն և վոր աչխարհ կը փրկենեն.**

*Պետք է յիշեցնել, վոր Շահազիզի հետ միևնոյն Բուզապյանը պատկանում էր «Հյուսիսափայլ»-ի այն բանաստեղծների քվին, վորոնք 60-ական քվականների սկզբներին յիշեցրել են Նալբանդյանի իդեալական ազդեցությունը։ Նալբանդյանի և Բուզապյանի զարգացման միևնույնությունը հետևանք էր ըստ յերևույթին նաև 1860—62 քվականների նրանց նամակագրությունը**։*

*Բուզապյանը մեկն էր նաև Ալիքսանդրի ռազմկինում ձերբակալվածին այցելող բարեկամներից***։ Ազայանը պատմում էր հետևյալը, վոր Բուզապյանը գլխի ի գլուխ բերան էր արել Նալբանդյանի՝ բերդում գրած «Ալբիանք Ազամաց»-ն և արտատառում էր հաճախ։*

*Հիսունական քվականների վերջերին Բուզապյանին զբաղեցնում էր Պետերբուրգում հայերեն քերքի հրատարակելու միտքը****, Լրագիրը լինելու էր էյնվրոպական քաղաքակրթության հոգեպարին և պիտի առաջնորդեր հայերին գեպի այն լուսավորությունը, վոր պատվելի եկեցուցաններն վորևիցե ազգ կամ առանձին ժողովուրդ վոչ միայն յուր պաշտպան տնորհքյան առաջև, այլև բոլոր Յևվրոպայիս։ Հետաքրքիր և ասկայն, վոր ցինզորական պլխավոր վարչությունը մերժեց Բուզապյանի պիտումը, հայտնելով քե տառատիպեն պատճառներն հոգեպրված լինելուվ, անկարող և արտոնել քերքի տպագրությունը*****։ Ակներև և, վոր Բուզապյանը տակավին այդ ժամանակ չեր վայելում վատիկանական որգաններրի վստահությունը։*

X

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՑԻՆ ՀԵՆԱԼԱՆԸ

Ընդհանուր հայացք ձգելով Նալբանդյանի անցած հասարակական-քաղաքական ճանապարհի վրա, դժվար չե նկատել, վոր հրապարակախոսը հաջորդաբար տուրք և տվել ռուսահայ հասարակական-քաղաքական մտքի տարբեր ուղղություններին։ Անբիտա-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1861, № 11, յեր. 403. Հմմ. նաև «Ինչպե գաբռնեն վատանավորը» ե. տ. յեր. 404.

** Տես. Ներկա հատորում տպված «Մոցատեսրի նկատողություններըն»։

*** Տես. «Քերքի հիշատակարանը»։

**** «Մուրճ», 1905, № 4, յեր. 87, Ռ. Պատկանյանի նամակը։

***** «Հյուսիսափայլ», 1860, յեր. 243 և հետ.

տարի տարբերություն — մինչմոսկովյան շրջանը՝ այսինքն 1846—1853 թթ. նա կապված էր Ն. Նախիջևանի ազգայնական-կրթական տարրերի դեմ պայքարող ազգային-պահպանողական այն խմբակցության հետ, որի գլխավորն այդ շրջանում Գ. Պատկանյանն էր։ Ազատվելով Մոսկվա նալբանդյանը մոտիկ ծանոթություն հաստատեց Մ. Նազարյանցի հետ, որի հետ ընդհանուր պլատֆորմ մշակեց կրոնի, լեզվի և ազգության խնդիրների վերաբերմամբ արևմտամետ կրթական-պայքարային տարրերի ակզբունքային գիծը դեմ։ Միաժամանակ նալբանդյանը մերձավոր գործակցություն ունեցավ «Հյուսիսափայլ»-ի հիմնադրման և խմբագրման աշխատանքներին։ Նալբանդյանի և Նազարյանցի մերձավոր գործակցությունն այս շրջանը վերջ է առնում 1859 թվին, նշանակելի այն տարում, երբ յերիտասարդ հրապարակախոսը շրջադարձ արեց Նազարյանցի լիբերալ-լուսավորչությունից դեպի դեմոկրատական-լուսավորչություն, այդ ուղղությամբ մի շարք կարևոր հոդվածներ գեռևս Կոմս Միմանովի արտաքսմանից հետո «Հիշատակարանները»-ի խոր մեջ։ Հաջորդ տարիներին ծավալուն ազգային-հեղափոխական պրոպագանդը 1859 թ. կատարած շրջագարդի խորացմանն և կոնկրետացմանն արդյունքն էր միայն։

Մոտ քսան տարվա հասարակական-գրական գործունեության այս ուղին Նալբանդյանն անցել է իդեալական-քաղաքական տարրեր, հաճախ իրարամերժ ու հակասական, նշաններով։ Մակայն վարչատի խնդիրը վոչ թե իդեալական-քաղաքական ազգությունների և ուղղություններ մասին է միայն, այլև դրանց հետևակետ ծառայող պատակարգային սոխեմաների մասին՝ Նալբանդյանի իդեալական-քաղաքական եվոլյուցիան բոլոր այդ ժամանակ հիմնականում չենք կարող հասարակական մինեուն պատանեկի, առաջադեմ քաղաքացին լայն մասսաների — գյուղացիության և նրա լավագույն հասարակության մասին պրոպագանդների և նորելուկ կապիտալիստական հասարակության մասին-բուրժուական տարրերի — վերաշինչ ներգործության։ Ցնով այդ վոչ միայն Նալբանդյանի գործունեության վերջին, հեղափոխական-դեմոկրատական, շրջանում, այլև նախընթաց, ազգային-պահպանողական և լիբերալ-լուսավորական շրջաններում։ Նալբանդյանի և՛ պահպանողականությունը, և՛ լիբերալիզմը անդրադարձնում են միևնույն լիբերալիզմի և պահպանողականության ազդեցությունը կովկասահայ քաղաքացին մասսաների վրա։ Այլ խոսքով՝ Նալբանդյանի քաղաքական եվոլյուցիան նրա հեղափոխականության շրջանակներում արտահայտում է քաղաքի

պլևրիչական կամ մանր-բուրժուական մասսաների պատակարգային տրամադրությունները, դրանց կրած քաղաքական ապրելությունները ֆեոդալիզմից կապիտալիզմ փոխանցվող պատմական այն ժամանակամիջոցում, որը կոչվում է՝ ռուսահայ ընթացքի շրջան։

Դիտելով ռուսահայ ընթացքի այս շրջանը, դժվար չէ տարբերել առնապարակ նրա գործիչների երկու կատեգորիան։ Գործիչներից վոմանք գտնում էին հայ միջավայրում գերիշխող կղերա-ֆեոդալական ուժերի հետ նախապես էյնվրոպականալուց, այսինքն բուրժուական-լուսավորչական գաղափարներով հագենալուց հետո։ Մյուսները, ընդհակառակը, բախվելին այդ իրականության հետ շատ ավելի առաջ, քան կպատահեցնելին գարաշրջանի լուսավորչական գաղափարներով և միայն հետագայում, սիրահարով այդ գաղափարներին, գործին դրանց պայքարի հատու գինը. նոր բարքերի հաղորդելով տարերայնորեն վարած հակամարտի իդեական-քաղաքական մակերևույթը։ Վերածնության գիակավարների մեջ նալբանդյանը այս կերկերդ տիպի գործիչներից ներ և սրանց շրջանում ամենից ստորանդավորն ու արդասավորը։

Արդեն իսկ իր ծագումով՝ Նալբանդյանը պատկանում էր նոր-նախիջևանի քաղքենիության վերի, պլևրիչական, արհեստավորական խավերին։ Հետագայում Ի. Պատկանյանը, կամենալով, կարծես, ընդգծել իր և Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական ներհակության արմատը, ասում էր՝ «Նալբանդյանը հասարակ, գոնե հին ընտանիքից ներ, իսկ մեր ընտանիքը նախիջևանի ընտելի պետ ընտանիքներից մեկն ներ. իմ մեծ հայրը վարժապետ ներ, հայրս և՛ վարժապետ և՛ քահանա»*։ Նոր-նախիջևանի ազնվական արհեստավորությունը ոչ ստեղծել և արդյունաբերության վերնքի այս պահին՝ անհետանալու մահապարտ մի կատեգորիա չէր անշուշտ։ «Նախիջևանի ընակիչքը,—գրում էր Նալբանդյանը,—մեծ մասով վաճառականք են. արհեստասիրությունը շատ փոքր հանգիս ունի այդ քաղաքի մեջ. պատճառ, ինչպես կարելի է մի վորևիցե արհեստ, և այս ասիական և անընդունելի մերձակա քաղաքների ընակիչներին, վոր ստացագործի չեն և վոր գնորդ պիտի լինեին այդ արհեստավորների աշխատությունները»**։ Արհեստավորության այս կացությունը հասկանալի չէր գարձնում այն վիճակը, վորին հասավ քաղաքի մանր արհեստագործությունը հետ

* «Ծաղիկ», 1901, № 20, Ճեր. Շահազիզի հիշողություններ։

** «Ծաղիկ», I, էջ. 205.

զար անց։ Հին արհեստները, — գրում էր Ներկա զարի սկզբնե-րին Ծեր. Շահազիզը, — պայտառուքյունը, դարբնուքյունը, դի-նագործուքյունը, քարիքազործուքյունը, գրչակազործուքյունը, սատղատգործուքյունը, գնբձակուքյունը, վասկերչուքյունը, ար-ծաթիպանուքյունը, կլայնկազործուքյունը, կղմիտրազործուքյունը, նագազործուքյունը, հանմատգործուքյունը և մյուսները համարյա քե վերացել կամ վերանալու վրա էին, այնպես որ կարելի չե ասել, քե նախիջևանցոց մեջ ներկայումս վոչ արհեստներ և վոչ արհեստավորներ կանա*։ Ենե գործչել՝ Պատաքում այլևս չկա նմանոց գնգնցիկ աքլաս ժողովուրդը, վոր, ինչպես ցույց և տա-լիս յուրոր նշանակուքյունը, հազնում էին զգեստի վերայից, չկա ապիկինների վասկիներով զարդարած գիմակները, մարգարդազարդ գլուխդանները — գոտիները արծաթյա ճարմանդով, գոհարազարդ գնդշամարագին, ականկլուա յերկու շար խոշոր վասկիները, վոր ամբ-ողորմյայի գնա խաչանձև ձգում էին վրայնոցի վերայից, չկա, վերջապես, մարգարտահանա գնգդանդիկը — մանյակը և մարգարտաշար ականակուռ խաչը, վոր ձգում էին վիզները։ Հին ար-տասից քաղաքում ներկայումս միայն մի միայն գիմշինա, վոր մի մնատքոյա հատ նկարներ կար և, վորին մի տեսակ գլխարկի ձև տալով, վարպետները ասեղներով ամրացնելով և մազերը նորա տակ հավաքելով, գնում կամ կապում են գլխներին Նախիջևանի պատվիները**։

Ներքանգյանի մանկուքյան տարիներին Նոր-Նախիջևանի մանր արհեստագործուքյան արտադրանքը նշանավոր չափով ապահով էին գոհացած լինելու պահանջները։ Մանյն գոհացած պահանջո-ները խղել էին նաև կնձղանքի այն կապերը, վոր գյուղացուքյուն ունեին լինելու հետ։ Արհեստավորուքյան տեսակետից մի-ակ հետաքրքիր երևույթ գյուղագործուքյունն էր։ Ինքը ար-հեստավորուքյունն իսկ գուրս էր գնում առևտրա-վաշխառական կապիտալի հարվածների տակ քայքայվող ֆեոդալական գ յ ու զ ի մեջից և շահագործված էր գյուղացուքյան հետ նաև յուր կնո-ցագով ու հասկացողուքյուններով, հասարակական-քաղաքական թեռանդանքով։ Քաղաքական-հասարակական մեծամասնուքյունը ամրացել էր մանավանդ գասակարգային համառ այն պայքարի շրջանում, վոր Ն. Նախիջևանի շրջակա հայ գյուղացիները ու քաղքենի հայ մասսաները վարում էին քաղաքի ազգային շեր-տերի, կալվածատիրական և առևտրա-վաշխառական խավերի գեմ։

* Ծեր. Շահազիզ, Հնոր-Նախիջևանը և նոր Նախիջևանցիքը, Թիֆլիս, 1903, էջ. 173 և հետ.

** Ն. ա. էջ. 177

Դժբախտաբար չի ուսումնասիրված տակավին Ն. Նախիջևանի և շրջակա հայ գյուղական համայնքների տնտեսական հարաբերությունների պատմությունը։ Քաղաքային մագիստրատուրայի գործերը, որոնք այս խնդիրը լուսաբանելու համար կարևոր նյութեր ունին, ճեռւմ են տակավին terra incognita. Բոլոր ավյալներից դժվար չէ կռահել, որ քաղաքի և շրջակա գյուղերի հակամարտը առաջացել էր հողային, վարկային և առևտրական հարաբերությունների շուրջը, կենտրոնացնելով իրենց ձեռքերում քաղաքապատական հողերը — ինչպես պատմում են Նախիջևանի հին բնակիչները — քաղաքի տերերը բարձր կապալավարձ էին վերցնում շրջակա գյուղացիներից։ Հաց արտադրող գյուղացիությանն և հաց սպառող շուկայի միջև խցկվում էին, մյուս կողմից, քաղաքի վաշխառուները ու գյուղատնտեսական մթերքների սպեկուլյանտ-ակուպչիկները։ Բնականաբար ունևոր քաղքենիների բոլոր այս շահատակություններից տուժում էին, վոչ միայն գյուղացիները, այլև քաղաքային սպառողների լայն մասսաները։ Տալը առնելով գյուղացիների և քաղաքային մասսաների ֆինդալ-վաշխառական շահագործումից՝ մասսաների պայքարն իշխող շերտերի դեմ ընդունում էր քաղաքային վերնախավերի շահերին ծառայող վարչական, դատաստանական և անգամ՝ յնկիզեցնական և կրքոտկան արգանների շուրջն արծարծվող քաղաքական կռվի կերպարանք։ Ն. Նախիջևանի ներքին կառավարությունն ևս, ինչպես քննարկում և քաղաքի անցյալին լավատեղյակ Ցևր. Շահազիզը, ջընդհանրապես ազգային լինելով, չի ճանաչել վոչ մի միայն գյուղացվոց իրավունքները, այլև հաճախ արհամարհել և մինչև անգամ և քաղաքի առօրյին դատակարգի — ազգատների իրավունքները*։ Քաղաքային մագիստրատի վարիչները ընտրվում էին բացառապես քաղաքի ազգային դասի ներկայացուցիչներից, վորչափ վարչական պաշտոնների մեջ ընտրվելու իրավունքը մագիստրատը տալիս էր միայն ազատավորը, նյութականապես անկախ մարդկանց, վոր ասել և քիչ ընտրողական իրավունքը հատկացրել և պատներին, վորովհետև գոքա չեն յնդել միայն նյութականապես ապահովված անձինք մարդիկը**, ջնեղոհետև բանն այնտեղ և հասել, — պրում և նաև ինդինակը, — վոր ընտրողական ժողովներին, վորոնց մասնակցելու իրավունք են ունեցել հավասարապես և՛ քաղաքացիք և՛ գյուղացիք, հաճախ գյուղացիք չեն եկ հրավիրվել և նույն ժամանակներում և էլեղոտ գլուխներին, ինչպես կոչում են նույն քաղաքա-

---

* Ցևր. Շահազիզ, «Նոր Նախիջևան և Նոր Նախիջևանցիք», յնր. 191 և հետ.

** Ն. ա. յնր. 192.

ցիք, ձայնը ու քիմն բանի տնդ ել ամենևին չի դրվիլ, շատ անգամ նոցա շահերն ել ի նկատի չեն առնվիլ»*։ Քննդեցական դատարանների շուրջը պայքարի բռնվելով ազգային դասի պատգամ Յակիրտովի հետ՝ Նալբանդյանն ու իր համախոհները հիմնականում պայքարում էին քաղքենի և դյուղացիական մասսաների վոտնատակ յեղած այս իրավունքների պաշտպանության համար և վերջին հաշվով հարված հասցնում պատակարգային այդ հարաբերությունների, վոր ֆեոդալական ճորմացիայի այս այնտառամնների ձևերն էր տալիս ժողովրդական մասսաներին հարատևացնելու ու նրանց վրա իշխելու իրավունքները։ Դրանք, հարկավ, նոյիրատարծում էր ազգային-վաշխառվական տարրերի վոտնձգությունները և իր հերթին ևս կռվելու էր մասսաների հավատն ու ապիտությունը։ Ժողովրդական բողոքն ու դժգոհությունը Նալբանդյանից շատ առաջ էր, հարկավ, վոր կատակվել էր վոչ միայն ազգային դասի, այլև կղերական իշխանավորների դեմ։ Մատթեոս Զուխաճյանին ուղղած իր գրություններից մեկում Յակիրտովը հայտնում էր, վոր Ներսես Աշտարակեցին տակավին Բնատարեխայի և Ն. Նախիջևանի առաջնորդ յեղած ժամանակ էր խոսվել Ն. Նախիջևանի եռամիկ և ստրատաս ժողովրդից... «Այսպիսի անձինք էին, — գրում է Յակիրտովը, — որ երբեմն վիրաւորանքին վերայ հանդուցեալ Ներսէս կաթողիկոսին յաւուրս առաջնորդութեան, որ ամա չորքատասան Ծաց այնպէս և չկամէր անդամ մի հայիլ ի վերայ հասարակութեան և քաղաքին մերոյ, որ ի վերջ ժամանակի ի քաղաքապետութեան մերում շինուցաւը զայն ամենասէր ի բարին»**։ Կան ավյալներ, վորանք յիշատակել են տալիս, թե ժողովրդական կատակցության աչքի ընկնող գնահատիչներից մեկը ռահնահանգիստ մարդու հոչակ ձեռք բերած Գ. Պատկանյանն էր հինց, վորի քշնամանքը Ներսեսի հետ առաջացել էր շատ վաղուց, յերևնական քվականներին սկզբնաբերին***։ Պատկանյանի աչակերտ և կատակից Նալբանդյանը ևս սկզբնապես արդյունք էր ժողովրդական նուրն այս շարժման, վոր պարբերարար պատիկում էր կղերի և ազգային դասի դեմ, չնայած մասսաների տրտունջը փարատելու ուղղությամբ արանց գրած գրած բոլոր հնարներին և չնայած այն համառավարությանը, վոր ցույց էին տալիս Յակիրտին և Ներսեսին իշխան վարանցովը և ուրս գնդերալ-գուբերնատորները։

---

* Տես. Շահազիզ, ընդ Նախիջևանը և նոր Նախիջևանցիք, յեր. 192.

** Ջիվանի, յեր. 337 և հետ.

*** Տերյան, «Մատենադարան 75-ամյա գոյության և այլն», յեր. 474 և հետ.

Դատակարգային այս պայքարների մեջից չկտած Նալբանդյանը այն մարդն էր հենց, որ կարողացավ ձևակերպել պայքարի իմաստը, պարզել նրա սկզբունքային բովանդակությունը, նրա սոցիալ-քաղաքական պարունակությունը։ Գայքարը, նրա ըմբռնելուման, ազատական, ազնվական դասի արտոնությունների դեմ էր։ «Հայոց ազգը,— գրում էր նա,— կորուսած լինելով յուր քաղաքականությունը, անհնազանդ լինելով ազնվականության տուների, տամիկը նա չկա, որ կարող և լինել այնտանգ մեյան, ուր կա ազնվություն։ Ազնվությունը հարստության վերա չի և վոչ նաև տամկությունը աղքատության վերա. այս բոլոր լսում ենք ազգի ամեն մի անդամից հավաստի են յուրյանց մեջ»*։ Բնդդեմ գրած մի նամակում, դառնալով նույն այս մտքին, Նալբանդյանը բացականչում էր. «վերջապես ա. ա. Ալաջալյանները և ընկերությունը, դուցե, հասկանան, վոր հասարակական գործերում ինքյանք չունին վոչ մի գնաքում ավելի կշիռ ու ձայն, քան հետին ջրկիրը և չքավորը, վոր հրապարակում ընդդեմն և վաճառում։ Այդ պարոնները այնքան կուրացած են յուրեանց անազատությամբ, վոր իրանց ու հիշյալ խնդիրների մեջ քաշած են յուրեանց մի տեսակ յուրատակաև սահմանագիծ. բայց այդ էլ չկրել և վոչ այլ ինչ, յուրեանց վոչ մի հասարակ հարթաչափություն, հիմնված բացարձակ սուտ և անարդ սկզբունքների վերա, վորոնք հասարակությանս նկատմամբ հետևանքով պետք և ընդմիշտ վերանան, ինչպես պետք և վոչնչանան և ինքյանք, այդ պարոնները, գնդնդմանափորի բանի տակ, այնպես վոր ազատ անբռնազը մինչև իսկ չիմանա, վոր հիսուն տարի առաջ ապրել են այդպիսի վոգորմելի արարածներ»**։

Ազատական, ազնվական դասի շարքին Նալբանդյանը կատարյալ հարձակում սկսեց նաև կղերի տիրապետության դեմ։ Գարդնելով էվոլյուցիոնական լուսավորության գրաշ, նա նշում էր սկզբունքային այն խրամատը, վոր ընկնում էր միջնադարյան սխոլաստիկայի և էվոլյուցիոնական նոր գիտության միջև։ «Ի՞նչ վիճակի և վոր աստիճանի մեջ եր էվոլյուցիոնը լուսավորության, մինչև այդ աշխարհի ամենատես տնտեսական գիտությունքը վանկված եյին վանականաև կալվածատիրական շինվածքների աշխատավորական պարիսպների մեջ. մինչև այն գիտությունների սպասավորք եյին պապական կարգերի արնեցյալք... Միջին դարերում, մինչդեռ ժողովրդի զարգիարակությանը հոգալ պապական հոգևորք, ցնծում

* «Ծնունդ», և յնր. 96.
** «Ժխտական», յնր. 306.

եր նախիրս զպրոցականութիւնը յուր առինատուքիւնով և բոլոր մնծամայնչուքիւամբ։ Դիտուքիւնը, կապված կաշկանդված, մարդս մի չորացուցած մնոյալ գիակ*։ Ժխտելով կղերի հնգամանեան ազդի յուսամոլուքիւան գործում, նալբանդեանը զնկավարի գնդը վերապահում եր իրեն՝ տազգինա. «Մխալ գաւառուքիւնն և, վոչուց արմատացած մնը ազգի մնջ, քեն հայոց կաթողիկոսը կամ առաջնորդքը պիտա յն լինելին յուսամոլուքիւան անառնաք և ապատամոլքը. վոչ Մարկոսը և վոչ Կիրակոսը, այլ ինքը ազգը յուր ձնռքով պարտական և անբժանել, յնքեն կամնուում և մի արհնյալ և ատբր հատնձ հնձնլու։ «Ընցան և անդառնալի անցան այն խաւար արնքը, յորը մարդիկ յնքնանիկ նլին համրուրելով մի անապլնի քրանց կամ շատ անգամ գոշաքարուքիւամբ և պոռնկուքիւամբ ապականնված մի ձևոք**,

Կղերա-ճնոգալական խաւնքի գնմ վարած իր պայքարի ընթացքում նալբանդեանը արյնկ տիպարն և վնրջին հաշվով պաշտպանում եր գյուղացիական մասսանների վատնահարված իրամանքնների Մակայն չարաչար սխալված կլինելինք, յնքեն տնմիջարն էքսրատամատակ գյուղացիուքիւանց իդնալոգի պիրքնրում նեղկայացնելինք նրան։ Վերլուծնլով «Ճնրկրագործուքիւնքը ատիք ունեցանք համոզվելու, վոր անգամ հոգայինն խոնարհ լուծմանը նալբանդեանը սուբյեկտիվոբնն և տնմիջարն մասնում եր վոչ քեն գյուղացիուքիւան, այլ քաղաքային մասսայի շահերի անսակնտիք։ Նալբանդեանի հասարակական-քաղաքական պիմատարձը գնդի գյուղն ու գյուղացիուքիւնը, նրա գյուղացիական սիմպատիաներն անհերքելի լինն, անշուշտ, մանաւանդ կյանքի և գործունեուքիւան վնրջին շրջանում։ Հազքատահարող այդ պիմատարձն ու ծավալվող այդ սիմպատիաները նշում եյին քաղաքային մասսաների աճող համերաշխուքիւնը պայքարի պլխավոր պինակցի հետ և միաժամանակ մասսայականնելը գործնական ներքին առընչուքիւնն ու կապը համամասուսական ազատագրային և ազգային-հնգափոխական շարժուճների հետ։ Մակայն նա խնդան ազդ՝ քաղաքային պնմակրատիան, և մանաւանդ նրա շարքերում միշտ ավելի և ավելի կշիռ ձևռք բերող մանր բուրժուազիան, պինակցուքիւնն եր կնդել կապիտալիստական զարգացման ուղին բռնած վաճառականուքիւան հետ։

«Պալատահայ յուսամոլչական համայնքի»-ի մասին խոսելիս, ատիք ունեցանք արդեն մատնանշելու անցագալի խոշոր այն գնրը, վոր

---

* «Ճնրկներ», II, էջ. 204 և հետ.

** Ն. ա. էջ. 269.

*** Ն. ա. էջ. 281.

խաղում էր առևտուրը նոր-նախիջևանի կյանքում։ Առևտրի զարգացումը կապված էր անմիջապես հարավային և հարավ արևմտյան Ռուսաստանի գյուղատնտեսության ապրանքայնացման ընդհանուր այն պրոցեսի հետ, որի առաջ ցցված գերատեր-ֆեոդալական արտվչքների վերացման հոգսը խորհրդային շահագործում էին նաև առևտրական բուրժուազիայի պրոգրեսիվ տարրերին։ Իր „Развитие капитализма в России" աշխատության մեջ, նկարագրելով այս յուրահատկությունների անհամաչափ զարգացման բուռն քաշքը հետաքրքրական տարիներին՝ Վ. Ի. Լենինը գրում է.

«Նկարագրվող շրջանի յուրահատկությունն արտադրության հրահայական աճումի հետագրգրական փաստը բացատրվում և երաշխավ, որ հետաքրքրական նպաստում առևտրային ծայրահեղությունները գործ էին կենտրոնական, վաղուց ի վեր ընակեցված, Ներքին Ռուսաստանի համար։ Ընդարձակ և ազատ գաշտավայրերը այս կողմերն էին գրավում գաղթականների հսկայական մի հոսանք, որով ընդլայնվում էին ցանքերը։ Առևտրական ցանքաների ընդլայնումը հնարավոր էր միայն այս գործիքների, մի կողմից, կենտրոնական Ռուսաստանի և, մյուս կողմից, ցորեն ներմուծող յուրահատկական յուրկրների հետ ունեցած առևտրական սերտ կապի շնորհիվ։ Կենտրոնական Ռուսաստանի արդյունաբերության զարգացումը և ծայրագավառների առևտրական յուրկրագործության զարգացումը անքակտելիորեն կապված են միմյանց հետ, փոխադարձաբար շուկա են ստեղծում մեկը մյուսի համար։ Արդյունաբերական նահանգները հաց են առնում հարավից, վաճառքի հանելով այստեղ իրենց գործարանների արտադրանքները, բանվորական ձեռքեր, արհեստավորներ, արտադրության միջոցներ (անասուն, շինանյութեր, գործիքներ և այլն) մատակարարելով գործարաններին։ Միևնույն հատարտակական աշխատանքի այս բաժանման շնորհիվ և, որ առևտրը գրաված գաղթականները կարող էին գրագիտ բացատրել հողագործության, անասնապահության, հացահատիկ վաճառահանելով ներքին և մանավանդ արտասահմանյան շուկաները։ Միևնույն ներքին և արտաքին շուկայի սերտ կապի շնորհիվ և, որ կարող էր առաջ գնալ այս վայրերի արագ տնտեսական զարգացումը։ Ճիշտ սա կապիտալիստական զարգացում էր հենց, քանի որ առևտրական յուրկրագործության շարքին նուվելիի արտադրության հետ ունեցը տղգրնակչության գրավումը դեպի արդյունաբերություն, քաղաքների տեմպի և արդյունաբերական նոր կենտրոնների ստեղծման պրոցեսը*։

* Ленин, „Сочинения", III, стр. 194.

Հետաքրքրական զարգացման բուռն այս փափը, մանավանդ նաև Ն. Նախիջևանի շրջանում, կուտակվել էր տակավին Նախիջևանի շրջանում իր «Պատմական պատկերներ»-ի մեջ, խոսելով նոր Նախիջևանի այդ ժամանակվա հմուտ ու հարուստ վաճառականների մասին՝ Ծնր. Շահազիզը գրում է. «Նոքա մի կողմից առևտրական հարաբերություններ են կապում հարավային Ռուսաստանի վաճառաշահ կենտրոնների հետ, մյուս կողմից սկսում են յնրթևևկել Կ. Պոլիս, Անատոլիա և Սիրիրիա։ Նոքա յնն լինում հարավային Ռուսաստանի տեսակաճառների ամենամյա հանախորդները, նոքա յնն լինում բրդի, մորքու և կաշվի ամենամեծ գնողները և վաճառողները, նոքա յնն լինում Սիրիրի յուղի բերողները, Պոլսի տանկական ապրանքների և արևելյան վաճառների Դանի և Ազովի ծովի կողմերում տարածողները և վերջապես նոքա յնն լինում առաջինը, որ առևտրական հարաբերություն են սկսում Ցեվրոպայի հետ, ցորեն վաճառելու կենտրոնական գրասենյակ են հաստատում Տագանրոգում։ Նշանավոր գնր նյին կատարում նոր-Նախիջևանցիները վորպես միջնորդ վաճառականներ։ Երանք և, վոր «Ռուսաստանի և ուրիշ առևտրականների գինվորական բանակների համար ձիերի յերամակներ նյին գնում զալմուզի, քարքարի և նոգայի անապատներից և տանում նյին Լնհատան. վոչխարի, յեզների և կովերի հոտեր նյին գնում, վոչ միայն մսի համար, այլև բրդի, կաշվի, մորքու, ճարպի և յուղի համար»*։ Մի այլ տեղ Ծնր. Շահազիզը այսպիսի մանրամասնություն է տալիս նոր Նախիջևանի և Սիրիրի առևտրական կապերի մասին։ «Նախիջևանի առևտրականները սովորաբար գնացել են Սիրիր յուղ գնելու համար, վոր այնտեղ շատ է յեղել և ընտիր տեսակը, և ամեն, և ջուտով բերելը (СПАВАЛЯТЬ) վաճառել են և մեծապես շահվել։ Երանք իրենց գնած մեծաքանակ ապրանքը լցրել են տակառների մեջ և ջուրն են ձգել արագահաս կամա գնաի մեջ, վոր իր հատանքով տարել քաշել և Վոլգայի մեջ և գա յել քշել հասցրել և մինչև Ցարիցին քաշոքը, վորտեղ գնաը ծանրի և գործում է շատ մատնում Դոն գնային։ Այստեղ նրանք հանել են ամեն տակառները ջրից և ցամաքով հասցրել Վոլգայ և ձգել Դոնի մեջ, վոր քշել տարել և Նախիջևան, վորտեղ գնաի ամբողջ Հայրապետականները ունեցել են իրենց անմիական նավահանգիստը»**։ Նալբանդյանի գրվածքները հավաստում են Շահազիզի այս տվյալները. «Միշտ ուշ յուն չքավոր մարդկերի համար, — գրում է Կամս Եմմանվիլը, — բավական

* Ծնր. Շահազիզ, «Պատմական պատկերներ», յեր. 182 և հետ.

** «Ռուսկրպային գրականություն», 1935, № 2, յեր. 182.

ոգեսիրտ բան գարձավ վերջին ժամանակներում, երբ գնաի ափում ամբարները և նավահանգիստները շինվեցան, վորովհետև մշակների ձեռքով լցվում էին նրին ցորյան, ուղղվածք այն նավերի մեջ, վոր մտանում էին նախիջևանին... Պետո յի ասել, վոր նախիջևանը յուր աշխարհագրական դրությամբ, Արևմտյան Եվրոպայի և հացարեր Ռուսիայի մեջ, կենտրոնական տեղերից մինն է. և այդ քաղաքի ամբարներից կշռանում էն յևրոպական նավեր. Եվքան այդքան մեծագումար հացեղենքը անմիջապես ուղարկվելիր Եվրոպա, յեթե մեր սերնդի ազգակիցքը նախիջևանի մեջ, հաշվատուն կամ գործակալ մարդ պահելիր գոնե միմիայն Թրանսիայի Մարսելլ քաղաքի մեջ, այն ժամանակ նորա շահատուցությունը կբազմապատկվելու յեր անշուշտ. Եվ միմիայն հացը չեր, վոր գնում էր Եվրոպա, այլև յերկաթ, յուղ և կաշի, վորոնց առուտուրքին ծանոթ են նախիջևանցիքը*:

Թե վոր չափով անմիջական եր նավբռնդյանի շփումը քաղաքի վաճառականության հետ, կարելի յի հետևցնել թեկուզ հենց այն փաստից, վոր նրա ընտանիքի հարազատ թե խորթ անդամներն իսկ նեղրաճել էին վաճառականության մեջ. Նրա քույրերն ամուսնացան վաճառականների հետ. Եվզրայրներից մեկը, Սերոբեն, գնդապետի խանութ — բաստարանոց ուներ քաղաքում. Առևտրով էին զբաղվում նաև Գրիգոր և Ղազարոս յեղբայրները. Մեր ձեռքի տակ կան Ղազարոսի նամակները ուղղված ավագ յեղբորը՝ Գրիգոր տաղային, վորոնք բնորոշ շարիքներ են գնում հրապարակախոսի սոցիալական անմիջական շրջապատի վրա. 1838 թվի հունիսի 15-ին Ղազարոսը գրում է Մոսկովից. «Ինձանից վաճառական խաստպանդուն հետ խոսցինք մեր Միքայելին հետ. Այժմ Մոսկվին մեջն լինելը միևն բուքը 3 արծաթ եր... Թե ուր աքաստան 20-ին խայրետ անիք ձեր պարին հետ ըլանը, անվախտը քանկ կըլա. պատճառն քաքաուրին քառնացին և, ապ բնռանպուտքի հալխեն քուքան Մոսկով. Նայիք ատ վախտին խայրետ անիք քշել. Կարծեմ, թեուր քըշելու ըլաքնը, հուլիսի 5-ին կամ 10-ին պետկե ճամբա քշել. մեկ 45 արեն անպատճառ քուքա պարին. Թեուր քալու լինելքնը առաչուց մեզի մեկ քրքով հայտնեք ուր կարելի ըլլա առաչուց մուշտերի ճարել... Ահա հայտնում հետ խայվարին (sic) գինն 1 ռ. 20 արծաթ գուռնդն և. քեվոր նոմայ ծախելու լինինք առնող կա. 75 կամ 80 քապկինն կառնուն նախիջևան. կամ չառնամոր մինքին և բուքն 10 մանեթ առնել. թեուր յոռոզ ըլանը 50 բուք կամ 10 բուք խրկենքնք ես

* «Եվրկեր», և յեր. 206.

հոս ծախել կարող իմ. Ասատուր տա չես քաշվը ձմեռն ծուկով խաչփառ կպնելիմ անպատճառ. չքնի ծոմայ պնդող ըլլանը մանկին մանկի կլայ. միայն փողը չիքա վոր անիրանք ուղնգածներու թե վոր մեռ պատին պնդող լինի 30 մանկի կանն բուքին ծուկին. ասատուրն մեռ կինի և, ազգին 60 քապիկնն կծախին...»*։ Այս ոտվյալներից իսկ պարզ է, թ հարկն, վոր նալբանդյանները մանր առևտրի մարդիկ եղին. որոի ուզածը անելու համար նրանց պակասում եր ամենակարևորը՝ կապիտալը։ Մակայն հայտնի չե նաև, վոր մանր առևտրականի ուզածն եր առևտրական գործունեի։ Գրչության նալբանդյանը ակնածանքով եր վերաբերում ազգ Մատրոսովին։ Լուսանկարին վերագրվում է անճատակ պրչով գրված մի վոտանավոր, նվիրված Մատրի վաղամեռիկ վորդու հիշատակին**։ Սերտել նալբանդյանը հարստացավ հետազոտում, և փոխելով իր անունն ու ազգանունը գործում էՍերտիֆիկատներով, անշուշտ, ուսա կուսակցների և չինովնիկների միջոցով ամենի քաջալր կրնդիա նվաճելու մտադրությամբ։ Ղարաղաղը գանվում եր, ըստ երևույթին, լիովին Հայրապետյանի ազդեցության ոլիգարխում։ Հայրապետյանին բարեկամ եր նաև Միքայելը։ Մանկավարժում սովորելիս, հարկը պահանջած դեպքում, կիրթին նա իսկ առևտրական կոնտուբուտներ դիր եր կատարում հետ և դիր չիմացող կողմերին համար։

Կնոտապրական այս մանրամասնություններից անկախ, նշանակելի փաստ է, համոզում դնալ, վոր Նար-Նախիջևանի կղերա-ազգային անակցիայի դեմ պայքարելիս՝ քաղքենի դեմոկրատիան և նրա առաջնորդը պայքարի միտանական ճակատ եղին կազմում ազգային-պատնաղական կամ ազգային-լիբերալ հասանքի այն մարդկանց հետ, վորանք գիմազրում եղին ներսես-խալիբյան խմբակցությանը՝ ընդառաջելով նոր զարգացող կապիտալիստական հարաբերություններին։ Այս հանգ գրա չե, վոր անգի չեր անենալ Նալբանդյանի համերաշխությունը Մ. Վեհափանյանի և Գ. Պատկանյանի հետ կ. Հայրապետյանի հետ համերաշխությունն պլատֆորմը բուրժուական լուսավորչության կամ բուրժուական քաղաքականության սահմաններից չեր անցնում։ Սրանն ապացույց կարող և ծառայել բացատական այն վերաբերմունքը, վոր հայտ եղին բերում Նալբանդյանի գինակիցները սմեն անգամ, երբ չիքնան եր գալիս վերջինիս բռնավարության և ռանխանության վերին։ Այդ վրդու դեմ, ինչպես տեսանք Այվազովսկու մասին խոսելիս՝ պայ-

---

* Հայաստանի Գրական Թանգարան. Ցուցակ № 13.

** Տեղեկագիր Հ. Ս. Ռ. Հ. Գիտ. Արվ. Ընտանեստուն, № 51, էջ. 6.

քարում եր լիբերալ Հայրապետյանը։ Նույն այդ վոգու գիմ, ինչպես կտեսանենք շուտով, գայրացկոտ խոսքեր եր ուղղում նաև ազգային պահպանողական Գ. Գաոկանյանը։

Նալբանդյանի անմիջական ու կատաղի հակառակորդներն անգամ անկարող են յնդել քաղցնելու նրա մղած պայքարի, սոցիալական-քաղաքական բուն իմաստը. «Տրամաբանական գիտությունն հետևողներուն հայտնի յն,— գրում եր Այվազովսկին,— վոր մարդին իրենց գատողությանցը մնչ շատ անգամ ստով կսկսվին՝ վոր պատճառ չնգած բանը պատճառի տեղ կդնեն։ Այսպես նաև Նալբինդյանի յնրկպատակությանը իսկական պատճառ՝ վոչ քան յնկեղեցական գրամներուն ազգային ուսումնարանի վերա գործածվելն եր, ինչպես վոր կասվիր, հապա այն հին ատելությունը և անոգգնելի հակառակությանը՝ զոր իրարու գեմ ունեյին մեկ քանի խոսքի տեր ու հարուստ անձինք, և նոցա հետ Նալբինդյանի ու գյուղերը բնակչաց մեկ մասը, գուցե նաև մեծ մասը (ընդգծումները հեղինակինն են. Ա. Հ.)։ Իսկ յնկեղեցական վեճերուն խնդիրը լոկ պատճառանք ետրվ եր՝ այն հակառակությանը ավելի գրգռելու, և իրր քի որինավոր ձև տալու նորան»*։ Նույն կարծիքն եր հայտնում պայքարող կողմերի սոցիալական գիրքավորման մասին նաև Այվազովսկու կուսակից Բենկնազարյան վարպետը, 1860 թ. վերջերին Նալբանդյանի հեղկական առաքելությանի մասին գրած իր մի քղքում. «քան մնծի մասին արք նշանուարք և ականատարք քաղաքին և գաւգարնյից նորուն չնին երբեք այնմ խորհրդակից և կամակից, այլ միայն ամանք խռովայոյզ երիտասարդք կուսակիցք Նալբանդեանցի, և ամանք յանկամայս ոչ այնքան յօժարամիտ ատ կատարուածն գործոյն, որչափ յոյս՝ գի խռովարարն այն, այնու պատճառավ օր մի յոտոջ հետացել ի քաղաքէ անտի»**։ Շատ գուշնով կնրպավ արտահայտել և Բենկնազարյանը նաև այն իրագությանը, վոր Նալբանդյանին հակառակորդ հոսանքի պարագլուխ Ծալիքի ուժը վոչ քի պաշտանական գիրքն եր, այլ ազգի այն ճանճարքն, վորի հոգատար ապրյուքը նրա տրամադրությանի տակ յեղած և ջնրմնռանդ աջահամբուրներն համար միշտ բնրանքաց վոսկու քսակն եր։ Արձանագրելով, վոր Նալբանդյանին պաշտպանությանի և ցուցյ տալիս նոր քաղաքագրության Հայրապետյանը, իր գործած շահատակությանցով ու բանաբարությանցներով հայտնի այս հայր-սուրբը միջոց եր նվաստացնել վերջինիս նվաճած պաշտոնի արժանքը.

---

* Այվազյան, «Պատմություն Ծալիկյան ուսումնարանին ազգիս հայոց», էջ. 132 և հետ.

** Ն. ա. էջ. 292.

ժողովածոյ ոչ այլ ինչ է ի քաղաքին, բայց միայն հավաքող տալնկան հարկին, և գործէ իւրով խորհրդակցօք հանգերձ մասնաւոր անձնական արուարձին գործոց կառավարութեան, մաքրելոյ գրատպեն, ընդունելոյ գնկատս ի գինեվաճառաց տէրութենան և այլ այսպիսի գործս՝ որպէս տանուտէրն Վաղարշապատու, և կամ քէ տէր Մելիոն Ալիքնկեցի։ Այլ քէ ձայն ձայնիզովի բարերարի ազգիս առանձնոյց գոմանս, առաւել յայնժամ՝ որ յերբեմն վարէր գաղաղան գործոյն նախկինեանցս, լաւ է միտ առնուլ անկէ, զի այն գործութիւն նորա ոչ քէ էր ի գործութեան ժամոյ պաշտօնին իւրոյ, այլ իւր ինքնեան խոկ. քանզի նա էր այլ կատարեալ խոհական, հանճարեալ և քաջ քնարեալ ի բիւրաւորացս։ Ահա այժմ քէ և չէ նա գոլոմոյ, սակայն նոյն է նա որպէս յառաջն և ևս մարքի ասել բազմացուցեալ է գնամարութիւն մեծի յարգանաց իւրոց որպէս ի քաղաքի անդ, նոյնպէս և յաչս ամենայն մեծամեծաց, որպէս յերկնի և յետանոնց»։ Տաքսոդիկոսին ուղղած իր բողոքագրի մէջ ինքը Ալիքը ևս չեշտում էր, թէ նալբանդեանի հնգկական առաքելութեան հաշտարարները քաղաքի իշխանների վատահութեանն անարժան տաճկի և ստորադաս ժողովրդի մարդիկ են, վարձք քնկուց և ստորագրեցին նրա լիազորութեան թուղթը, սակայն ոչ գիրս գիտեն և ոչ գրագրութիւնս»։ Փաքր ինչ հետո, 1864 թ., նախքին գործոց մինիստրին ուղղած մի խնդրագրում, խոշորանկանները, խոսնալով իրենց հակառակորդների մասին, հայտնում են, որ վերջիններս նախկինների ժողովրդի մէջ գրավչկան բազմութիւն հետևողներ գտան։ Ենթադ մեծ մասը չգրավոր,— գրում են խոշորականները,— առանց բանին ներքինը հասկանալու՝ իրենց տերութեան անդամներին կոյր բանեցնեն։ Այս բողոքագրի հեղինակները ևս հայտնում են, որ Այվազովսկու գնմ կազմված հանձնաժողովը ստորագրվում էին տոներու մէջ և քաղաքի փողոցներուն մէջ, առանց նայելու վրէ ստորագրողը ստորագրանը (sic! Ա. Հ.) և վրէ իսկ հասակին (sic! Ա. Հ.). այս ևս արին՝ նախկինների բարեկամը (sic! Ա. Հ.) բնակիչներին գրեթէ ձանձրակ կերպով»։ Իրըև նալբանդեանի ժողովրդականութեան մի վերջին փաստ՝ պետք է հիշատակենք նաև անհատական գործի քննութեան ժամանակ նրա անցյալի ու վարքագծի մասին 1863 թ. Ն. Նախկինեանում կազմակերպված հանդեսահարցման („повальный обыск") արդյունքը։ Նալբանդեանի համար նպաստավոր արձա-

---

* Ն. ա. յիշ. 292 և հետ.

** Գիմաև, յիշ. 337.

*** Այվազյան, «Պատմութիւն Ալիքեան ուսումնարանին», յիշ. 367.

նազրությունը անվախ ստորագրել նրին հարյուր նախիջևանցիներ. Մանզիվան պայմաններում, ինչպես ուղիղ յեզրակացնում է Լեմկեն, այս փաստը վկայում ևր, թե հարկն, ընդա վայելած լայն հարզանքի և նրան արզարացնելու ցանկության մասին»։

Նալբանդյանի հակառակորդները նախատում էին նրա ջնահնելությունը, ինչպես նաև այն, որ նա և իր հետևորդները համախոհներ են փնտռում էլերիտասարդությանց շրջանում, արհամարհելով հասակին ամեն մի խորությունը։ Այս մեղադրանքը ևս բնորոշ և մի զարաշրջանի համար, երբոնգ այնքան սուր քննարրում ևր առաջացել հին կարգերին հավատարիմ հայրերի և նոր զոյավիճակի զոնները բախող էլորգիններին միջև. Ծալիրին և յուրայիններին հուզող էլերիտասարդությունը ֆիզիոլոգիական կանոնզրիա չևր, անշուշտ, այլ հասարակական-զոտաբական մարտունակ մի զորձոն, վոր զոտնամարտում ևր տիրող կարգերի հետ ճանապարհ հարթելով նրանց հազթահարմանն առաջ։ Բնորոշ են այդ տեսակետից սևրո այն կապերը, վոր հաստատել ևր Նալբանդյանը Մոսկվայի և Պետերբուրգի ուսանողությանի պրոգրեսիվ տարրերի հետ ու խոշոր այն ազդեցությունը, վոր ունեցել և նա այդ քաղաքներում ուսանող պրոգրեսիվ ուսանողության անդրանիկ կազրերի կազմակերպության գործում։

Նալբանդյանին շրջապատող համալսարանական հայ և ուսուցչական էլերիտասարդությունը համակված ևր ամրողջովին ուսուցչորիչների էլերատես մտածելակերպով և ջերմորեն արձագանգող հնգապետական ճգնաժամի հարուցած քաղաքական արտահայտություններով։ Ջուր չեն, վոր ազգային-պատմողական արտահայտությունների տարված էվենտուալիստ ու էսերատեղծ զրպատգինները ծաղրում էին Մոսկվայի և Պետերբուրգի ընտրամիտներին ու զրագրագաններին և ծանակում նրանց էփղյուսցիա մակդիրներով.

Եվեղարզ, պետք և հայրենիք վերադառնամ
Ու մոսկվացիների պես փղշտացի զառնամ...»

յերգում էին հնգնանքով զորպատցինները։ Այդ յերգերը անպատասխան չէին քողվում մոսկվացիների կողմից. ենպիկուրի աշակերտներին նրանք հղում էին ապանիչ եպիգրաֆներ՝

«Քո ուղում ես գնաս Հայաստան
Մագիստրոսի տարեկան»

---

* Ленинградское Отделение Центрархива. Дело по архиву № 13922, 1865, лист 308 и сл. Ср. Лемке, там же, стр. 182.

Ինձ, մարդ գոյություն
Բարձրագույն... արքաների.
Այնտեղ պետք չի գիտությունը,
Գրքեր, ուսում, աշխատանք,
Ուսերը միայն մեկ համառ քյոռե՝
Արագ, գինի ու հնչուն կյանքա։

Ուսանող Նալբանդյանը մտավոյան փղշտացիներից պարապյուսին եր, անդուլաւ փղշտացիներից շարքին նյին պատկանում Նալբանդյանի հայրենակիցներից յերկուսը՝ ուսանողներ Ան. Սուլքհանեանց և Հ. Բերբերյան և ուրիշները։ Դան ոմյալներ, վոր փղշտացիներից այդ խմբակը կազմում եր Ներնիշևսկու „Современник"-ը։ Անհամանման չե, վոր երանց ձեռքն ընկած լինեյին նաև „Колоколъ"-ի համարները։ Գոյություն ունի Գ. Գաբիանյանի վկայությունն այն մասին, վոր Նալբանդյանը ուներ ընդհատումներից բռնկոտ ուժասներից ազդեցություն տակ եր ընկել գեռ Հնդկաստան ուղեորվելուց առաջ՝ Մոսկվայում և Պետերբուրգում։ Գաբիանյանը պատմագրում է, հարկավ, յերբեմն իր աշակերտի և գինակցի այս ամուրուսիյունները, վորոնց ընդունում եր իրրև ցցանկություն յուներ լուսավոր գիտությունների մեջ։ Մերուներն ազատասիրությունը անկասկած չեր, անդուլաւ, իր գաղափարների մեջ։ Ակներև է, վոր նա կրկնում եր միայն ուրիշներից յուսեր և ամենից առաջ անհրաժեշտ այն ինքնուրույնությունը, վոր սահմանում եր գերդաստանի սրտագիրքներով սնված բանասիրի-վորդուց՝ Նալբանդյանի շնչավոր հակասակորդից։ Տեսնվում հետաքրքրական քվականները կենսագրին է, վոր Ռ. Գաբիանյանը ժամուս ընթացքի վրա գտնված մեկն եր համարում Նալբանդյանին, վորին չի կարելի վճռահավ և վորի հետ չի կարելի ուշադրություն վորևե բան։ Պետք չե մեր ուշադրությունը ամենայնին այնի մարդկի մոցնելը — գրում է նա Գ. Գաբիանյանին Նալբանդյանի վերաբերմամբ։ 1856 թ. մարտի 5-ին նույն Գաբիանյանին ուղղած իր մի նամակում Ռ. Գաբիանյանը գրում եր. „Եվերեմ Նալբանդյանին հանձնած նամակս ստացել ես, իհարկե վոր գործակատարներից գործակատարը պիտի մտնիկ. մի՝ վոր Նալբանդյանին (ընդգծումը Ռ. Գ-նինն է) նամակ եմ հավատացել, յերկրորդ՝ քո յերկու գրչամա նամակներուց մի ծանկը պատասխան եմ գրում. վերջինը հասկանալի չե առանձինով. Նալբանդյանի անհամեստությանը նայելով՝ վախենամ տալ նորա ձեռ այնպիսի նամակ, վոր չեր այնքան ծանրակշիռ, բայց խնդրեմ, վորքան կարելի չե ուշ-

* Հմմտ. Եսայի Հասրաթյան, Հին Թաղերին Գաբիանյանցը, Թիֆլիս, 1910, էջ. 113 և Հնդկաստանի Գիր. և Արվ. թուռ., № 5, էջ. 17 և հետ.

դես իմ սխալը, յես միանգամայն մոլորվեցա, յերբ վոր ասի Նաբան Խականդների (իմա՝ Գերցենի. Ա. Հ.) նամակը դեպի այժմվա քաղաքորին, վոր նա ձեզ հասցնեն. խնդրեմ հենց այս գիրս առանալու բոլոր յերթաս նրա մոտ (Քենկուզ Ջահանանամի մենքը) վորպես և իրեն հնարքով առնուս այն վոտանգավոր ծրագիրը. քե չե նորա ձեռին այն չար գործի յես. և ինձ միամտացնես. Նալբանդյանի այտոնց (Պետերբուրգ. Ա. Հ.) գալու պատճառը ըստ ամենայնի ինձ հայտնի չե, բայց ինչպես վոր ինքն և ասում իրը քե Ռևիլլիոնից մայրեր առնելու համար և յնկնել. ինչ և իրեն. բայց դու աչքերդ բաց պահի. այդ քեն ազգասիրական խնդիրը և, բայց մեր կառավարությունն և. լավ և, յնքեն մի ուրիշ մարդ, և վերչ Նալբանդյանը ձեռնարկեր այդ սրբազան ձեռնարկությանը, բայց վերջինի համար... ինչ ասեմ, ամացածը կհասկանաս. ասելս այն և, վոր չի քննքա*,

Պատկանյանի այս գրությունից պարզ և, վոր բանաստեղծի անհանգստությանն և անվստահությանն պլխավոր պատճառը ուսանող Նալբանդյանի քաղաքական անկայունությունն և, նրա համակիր հետաքրքրությունը դեպի Խականդները (Գերցենը) ու որա գրական-քաղաքական գործունեությունը։ Ինչքան էլ ասկայն մեծ լիներ այդ հետաքրքրությունը, կա նաև այն փաստը, վոր Նալբանդյանի այդ շրջանի գրությունները նկատելի չեն դարձնում „Колоколъ"-ի ազդեցությունը նրա հայացքների ընդհանուր ուղղության վրա։ Նրա հայացքների վրա պրված եր այդ պահին հյուսիսափայլյան լիբերալիզմի շնչոը։ Արտասահմանյան առաջին ուղևորությունից հետո յե միայն, վոր ուժ առցավ Արևմուտքի ազգային-հեղափոխական և սոցիալիստա-ուտոպիստական գաղափարների ազդեցությունը Նալբանդյանի վրա։

Կարելի յե ասել միայն, վոր Նալբանդյանի պլխավորած խըմբակին ընդառաջում եր ենթիլիգենտականեց այն գաղափարներին, վորոնց ներշնչմանն տակ 60-ական թվականներին Մոսկվայում և Պետերբուրգում սավորող հայ յերիտասարդությանն առաջավոր տարրերը մասնակցություն ունեցան ուսանողական ելույթուններին։

60-ական թվականների այդ խլրտումները բռնկվեցին յերկու անգամ 61 — 62 և 68 — 69 ուսումնական տարիներին։ Եվ յերկու դեպքում էլ ելույթուններին մասնակցած ռուս ուսանողների կողքին հիշատակվում են նաև հայ ուսանողների անունները։ Այսպես 61 թ. Մոսկվայի ուսանողական ընկերությունների ժո-

---

* «Մուրճ», 1903, № 4, էջ. 63.

մանակ մասնակցություն ունենալու համար երկրագործության հրամանով նախատեսված ընթացակարգի ուսանող Արշակ Միհնատրյանը՝ Մկրտիչ Միհնատրյանի որդյորը, նույն թվականին Պետերբուրգի էլեկտրատեխնիկում մասնակցելու համար Վարդապետյանի թեղ առաջնորդվելուն և ապա վատառողջական հանգամանքի տակ մահա մեղադրանք Ռհանյան ընդարձակ 68—69 թ. թ. Պետերբուրգի համալսարանի խլրտումներին մասնակցողների թվում հիշվում են ընդհանրի ներկու ուսանող՝ Գորդա Իզմայլյանը և Միխայիլ Լունկևիչ։ Մոսկվայի համալսարանում տեղի ունեցած ուսանողական ցույցերին մասնակցելու համար հանձնարարված պրոտոկոլների թվում հանդիպում են անդրկովկասյան ազգությունների պատկանող մի շարք անուններ, որոնց հետ կապ են հաստատում Նեչաևի „Народная Расправа" կազմակերպության կովկասյան անդամները՝ Վասիլ Ջևրգեզով և Ռևազար Ռիսկանը։ Նեչաևյան պրոցեսի ժամանակ դատվում են բազմաթիվ անդրկովկասցիներ՝ Ստ. Ամիրխանով, Դմ. Սուլխանով, Ստ. Զարուդով,, Մկր. Տեր-Ավետիսով, Իլլ. Ռախիմով, Հասմիկ Հաջիբեկով, Իմամ Պետրովսկի, Ստ. Մուսաֆով (ախալցխացի), Ռևազար Ռիսկան և Զամազ Իշխանով (շուշեցի)։ Արտաքսվում Մոսկվայի համալսարանից, որոնցից վոմանք, և դրանց թվում նաև հայ ուսանողներ Մուսաֆովը և Իշխանովը, մանկ նյին Պետերբուրգի բժշկա-վիրաբուժական ակադեմիան, որտեղ 1869 թվին բռնկում են Նեչաևի հետ կապված ուսանողական շարժումները։ Նոսկում Պետերբուրգում դրանց մեծ մասը դատապարտվեց կարճ ու աքսորի։ Ուշադրության արժանի հանգամանք է, որ Նեչաևյան այդ խմբակներում, որոնց մասնակցել նյին այս ուսանողները, ստեղծված նյին 1862—63 թ.թ. „Земля и Воля" կազմակերպության էջնդյակներին մեծ մասը մտնում նյին Նեչաևի անարխիստական „Народная Расправа" կազմակերպության մեջ, որը, իր հերթին յնթարկվում եր Բակունինի՝ ծրնևի միջազգային կոմիտեյին՝ որպես սրա մի ճյուղը*։

Նեչաևյանի ուսանողական շրջանը նախապատրաստական աշխատանք կատարեց իրեն հաջորդող հեղափոխական այս սերնդի ուսանողի գործունեության համար։ Ցավ կարծես հենց

---

* Հմմ. А. Шилов и М. Карнаухов. „Деятели революционных движений в России". Био—библ. словарь. М., 1928, т. I, ч. II. Б. Бразилевский, „Государственные преступления в России в XIX веке. Stuttgart, 1903, I, p. 358 spp. 373 spp. 382. Ганнский Б. „Революционный период русской истории", СПБ, 1913, I, 384 и сл. 405 и сл. и „Нечаев и нечаевцы", изд. Центрархива, М. и Л., 1931, стр. 114 и сл.

այդ նախատեսությամբ և, որ այնքան չարագործ լինելու կին բանեցնում նրա մասին հակասակորդները. Ուսանող յերիտասարդության ժողովությունները դեմ պայքարելու համար պահպանողական և չիրերալ տարրերը չնչին շատանում լուկ բամբասանքներով, այլև ձեռք կին առնում ազգու միջոցներ։ Հիսուսնակա-վաքսունական թվականներին Մոսկվայում և Պետերբուրգում առնձվնցին ազգայնական կազմակերպություններ, վորոնք հետապնդում հայտնի գործող ժողովը անունով, ժողովից դլխավոր հոգատարից մնկն եր՝ հետև պահել հայ ուսանողության հեղափոխական խմորումներից։ Մոսկվայի ժողովը հիմնվել եր 1858—59 ակադեմիական տարում։ Դա ինչպես վկայում են ժամանակակիցները իսկ՝ ուներ ոչ միայն ուսանողների միության բնույթ, վոր նպատակ ուներ ոգնություն հասցնելու չքավոր ուսանողներին*, այլ նաև քաղաքական նշանակություն։ Ժամանակակիցներից մնկը,— Ալ. Պերիցյանը,— զրում և նա,— պատկառանք կրելով ժողովից և ընկերական քաղաքական դատաստանից վախենալով, զգալ են իրենց յերիտասարդական կրքերը և առհասարակ հետև չին ինել այն խլրտումներից, վորոնց յենթարկվել են նույն միջոցին մոսկվայական մյուս ազգությունների պատկանող ուսանողները**։ ժողովից յետոն գործունեության ժամանակամիջոցը 1858—1863 թվականներն եր։ Ամակայն և այդ ժամանակամիջոցին,— պատմում և Պերիցյանը,— Մոսկվայի հայ ուսանողների մեջ կային վոմանք, վոր վոչ միայն չնչին մասնակցում այդ ընկերությանը, այլև ծաղրում եր նրան։ Նրանք գնում եր, թե ժողովը վոչ միայն ազատական չե, այլև կաշկանդող ու սահմանափակող հայ յերիտասարդների գործունեությունը և աշխարհայեցողությունը, և այսպես խոսելով, իրանք անտարբեր չին ինում գնալ մայրենի լեզվի ուսումը և առհասարակ հայությունը***։ ժողովին նեխտերում,— պատմում և մի այլ ժամանակակից՝ Դարբ. Տեր-Հովհաննիսյանը,— ուսանողները պրպտվում եր հայերեն խոսակցությամբ, վիճաբանությամբ, արծարծում եր մի վորևե գիտական կամ ազգայնական հարց, գնորդում եր հայերեն հոդված, քարոզ, անգլերեն և

---

* «Մեղու Հայաստանի», 1865, թիվ. 110, ուսանող Պետրոս Բուռնազյանի նամակը։

** Ալ. Պերիցյան, Ինչ-որ հոդ պատմություն համար. Ա. Քիզլ. 1890, թիվ. 56.

*** Նույն տեղը, թիվ. 57.

այլն, կազմակերպում էին քաղաքական ներկայացումներ, դրամ էին հանգանակում ազգային կենցաղի հարցերով և այլն*։ Հետաքրքրական է ժողովից 1859—1860 թ.թ. այցելուների անձնական կազմը՝ Մես. Քիմուրյան, Հարություն Համամեան, Հայրապետ Վարդապետյան, Տեր-Գրիգորյան, Մկր. Շահապոնյան, Հովհաննես Աստիյան, Դ. Գանանյան, Ս. Սանթունյան (Ա. Սանթունի), Ավագաքյան և Գ. Տեր-Հովհաննիսյան (Պոլսեցուներ) և այլոք ժողովից ուղղությունը բնորոշած լինելու համար մատնանշենք նաև, որ նրա հաճախորդներից յուրաքանչյուրը՝ Քիմուրյանը և Գանանյանը մանում էին Գաւառա-Գաքիտա կոչ անվան տակ քաղաքած այն տարերքի մեջ, որի ներքոյ անցավ Ռ. Պատկանյանն ևս։ 1860 թվին ժողովում կարդացվեց վերջինիս «Ազգ Վարդան Մամիկոնյանի մասին», ժողովին հրավիրված էին պատասխանելու անխոնջ՝ Մա. Նազարյանցն ու Մանրըք**,

*1863—1864 թ.թ. Մանկայում ժողովին միակ կազմակերպությունն առնչվեց նաև Փեսերբուրգում։ Նորությունն այստեղ այն էր, որ հայրն առնչվում, ժամանակի ոճաստեր հնազգրությամբ՝ Փեսերբուրգի ժողովը պրոպիում էր նաև ռազիկալ-դեմոկրատական մի ձգտումներ։ Ըղձալի բնագիտական պատմարանների և պրոնց վրա հենված պատմական-պրակտիկ աստվածաբանների վրա։ Դարվինը, Հելմհոլց, Մոլեշոտ, Բոքլ, Փետրոն և այլն — ահա անունները, որոնք բանում էր ընդհատությունն էին դրծում այդ ժամանակ։ Հարկավոր էր իրագործել այդ հոգեկանությունների հայացքները՝ ժամանակից հետ չմնալու և մանավանդ գրծնական ժողովրդին հետաքրքրություններից զերծ պահելու համար։ Մասնավ Փեսերբուրգի ժողովին այս շրջանի գործունեության մասին Ալ. Ցերիցյանը ընդում է գրում, որ այդ կազմակերպությունը ևս ակտորացած շատերին հետ պահել այն նորագույն ուղղություններից և խլրտումներից, որոնց ենթակա էին նույն ժամանակվա ուրիշ ազգությունների ստանձնողները։ Հետ չմնալով բոլորովին գիտություններից և ուրիշներից վոչ պակաս ծանոթ լինելով Բոկլի, Դարվինի, Բյուխների, Մոլեշոտի և այլոց, ինչպես նաև ռուսաց Փետրոնի և հետևողների գրվածքներին հետ, հայոց շրջանը կարողացավ իրեն գտնել վարձ հափշտակություններից և հետու պահ այդ ժամանակ տիրապետող շարժումներից***։ Զբաղվելով հայոց լեզվի, պրոկոնոլությամբ և պատմությամբ հարցերով, շոշափելով մանկավար-

---

* «Արարատ», 1916, էջ. 714.

** Ն. տ. էջ. 713, 717.

*** Ցերիցյան, Ն. տ. էջ. 58.

ժական, գիտական ընթացիկ խնդիրներ, ժողովին նիստերին արդեն իսկ 1864 թ. կարգացվում էին Ցամկահայաստանից և այլ վայրերից ստացվող նամակներ, որոնք կոնկրետ նյութ էին մատակարարում հայկական այս կամ այն հատվածի քաղաքական կամ տնտեսական դրությանն անդրադառնալու համար*։ Ուսանողներից զատ, ժողովին մասնակցում էին հանախ Պետերբուրգի հայկական գաղութի անդամները։ Ազգային-քաղաքական տալանի կերպարանք առած այս կազմակերպությանն նույն տարվա սրձանապրությունների մեջ հիշատակվում են մի շարք ծանոթ անուններ. Կ. Ենգյան, Անդրեաս և Գր. Արծրունի, Գևորգ Ենվանգուլյան, Ղ. Ագայան, Ռ. Քավաքյան, Արշ. Հովհաննիսյան, Մարտիրոս Սիմոնյան և այլն**, Հետաքրքիր այտանուններին միանում են Ռ. Պատկանյան, Մ. Մխանաբյան, Ալ. Ենգիքյան և այլն։ Ղ. Ագայանը իր հիշողություններն մեջ տալիս և մի քանի այլ անուններ ևս՝ Ռ. Զալալյան, Ալ. Բաբայան, Ս. Արծրունի։ Նպաստում էր ժողովին նաև Ենգյանի բարեկամ Մ. Սանասարյանը***, Անդրեաս Արծրունու՝ 1867—70 թվականներին Ենգյանին գրած նամակներից յերևում է, որ, անցնելով արտասահման, Արծրունի յեղբայրները շարունակում էին վառ հետաքրքրություն պահպանել դեպի Պետերբուրգի այս հասարակությանն գործունեությունը։

Բոլոր տվյալներից յերևում է, որ Պետերբուրգի հայ ուսանողներին յեկեղեցու և ազգությանն տրամիցիոն հեղինակությանն շրջանակում պահպանելու գլխավոր հոգսն ընկնում էր Ենգյանի վրա։ Ենգյանի միջոցով է հենց, որ կազմակերպվում էր ազգասեր ուսանողներին նյութապես նպաստելու գործը։ Նրա հովանավորությունից զրկվում էին բոլոր ժողովրդականները։ Ագայանը պատմում է, որ Ենգյանը յերես շուռ տվնց իրենից՝ հենց որ նկատեց, որ յերիտասարդ գրականագետը ևս տարվում է էվոլյուցիոն իդեաների և իստերի նոր հովերով****։ Մի այլ տեղ նույն Ագայանը վկայել է, որ նույն այդ ժամանակ ինքը շահագրգռված է յեղել նաև ուտոպիական էնիհիլիզմից հովերից*****։ Լինելով ազատամտության տեսությունից հետո ծայր առած ռեակցիայի պայմաններում նման շեղումները մեծ ժամանակ չէին քաշում, հարկավ, իր հերթին ժողովին անդամների մեծ մասը հետագայում ևս հավա-

---

* Տե՛ս նաև, Պետերբուրգի հայ կազմակերպված մտավորականության 50-ամյակը, Հորիզոն, 1913, № 283.

** Ն. տ. № 280.

*** Ագայան, Էջեր կյանքի գլխավոր դեպքերից, էջ. 62 և հետ. 78 և 137.

**** Ագայան, Ն. տ. էջ. 74.

***** Ю. Веселовский, Ն. տ. էջ. 16 և հետ.

տարիմ Աստ Սեդրակի ուղղությամբ։ Ջմռան ամսին, վոր անգամ դեմոկրատական հանուճներով ժողովի մի մարդ, վորպիսին Ազայանն եր «Մեղվիս», «Արարատիս» և «Արձագանքից» նշանրից բամականին տուրք և ավել Սեդրակի ազգային-ընկերական հայացքներին։ Նկատողության արժանի հանգամանք և, վոր «Մշակի»-ի հրատարակման սկզբում Պետերբուրգի «Ծիսղոլ»-ին անդամակցած Դր. Արծրունուն իսկ շրջապատում եյին Պետերբուրգի նրա ընկերակիցներից շատերը։ Նույն ալդ ժամանակ Սեդրակին ուղղած իր նամակներն միջոցով Արծրունին ուժանդակություն և բարյացակամ վերաբերմունք եր խնդրում դեպի իր քերթը։ Վիճակիցից Անդրեաս Արծրունին արտոնություն եր Սեդրակի առաջ, քան Մխիթարյան հայրերը՝ Ղ. Ալիշան և մի ուրիշը՝ Հ. Հովհաննես (յերևի՝ Սոդոմճյանը. Ա. Հ.) կամ չեն հետաքրքրվում ազգային-քաղաքական խնդիրներով և կամ ել, բազդատելով յերկու պատասխանները — Քյուրքիան և Ռուսաստանը — զերազանցի յեն համարում վերջինս, քանի վոր, նրանց կարծիքով, տոխարնակ հայերը ավելի կրքոտ եյին կառանում և ավելի ոգտակար կարող են լինել քան քե տաճկարնակ հայերը։ Արծրունին գիտե եր, վոր Մխիթարյաններըը չանք չեն զրած գնում խարհելու ջերթող ճանապարհի վրա, այսինքն՝ Հայաստանի ազատագրման ճանապարհի վրա, վոր նախընտրելի յեր համարում Սեդրակը և ոմրը յերկուսն յեվ պատրաստ եր նաև իրա՝ Արծրունու կարծիքով[*]։

XI

ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՐԻԶԻՍԻ ՎՈՂՈՐՏՈՒՄ

Նախընթաց շարադրանքից իսկ պարզ և, վոր սկսած յերկար, յերբ Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական գործունեության և կամ նրա աշխատակցության հետևանքներ չինեյին մնացել հայ մանր բուրժուազիայի կամ հայ մանր ազգանվատների անմիջական պահանջներից, 60-ական թվականների իր հայացքներով ու գործերով Նալբանդյանն անդրադարձնում եր վոչ միայն ռուսահայ քաղաքային դեմոկրատիայի ինտելեկտների, այլև ռուս դեմոկրատական լուսավորչների հետագա հասարակական-քաղաքական խնդիրների անատոման մակարդակը։

Նալբանդյանի ազգեցությունը եվրոպական պրոպագանդիստների հետ անհատական կապ, յերբ վոր նրա վարքագիծը բա-

---

[*] Институт Востоковедения Академии Наук. Архив Эзова.

ցաւորութիւնը վորոնելու լինելնիք բացատրութիւնը նոր-նախիջևանում ծագած կամ «Հիւսիսափայլ»-ի էջերից արձագանգող կոխվների հետ։ Անհասկանալի կմնա մեզ նաև «Ցնծերկրագործութիւնը», յորի վոր բացատրութիւնը «Հայ իրականութիւնն» արձագանգը համարելիք նրա մէջ ձևակերպված հայացքները։ Վոչ միայն «Ցնծերկրագործութիւնը», այլև Նալբանդեանն ամբողջովին, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական և կուլտուրական զարթնողի ամբողջ այն ժամանակաշրջանը, վորին բուռնահայ վերածնութիւնն անուանն են տալիս, անհասկանալի կմնան մեզ, յորի վոր միայն ինքնամփոփ հայկական միջավայրի արդիւնքը նկատանք այդ ամենը։

«Հնգվելը և նորա ժամանակը» աշխատութեան մէջ, ինքը Նալբանդեանը շեշտել է այն միտքը, թե անհնար է ըմբռնել պատմութեան իմաստը, յորի չհամակցվին և չամբողջացվին մանաւոր յարևութիւնները, հաջորդ յարևութիւնները նկատանով վորպես դրանց էվրամորական արդիւնքը և վոր չի կարելի էվոլյուցիոն-բացին ուսանել պատմութեան վոգին, մինչև նորա մասնավոր յարևութիւնը չհավաքվին գնալի մի վորոշակի ուղղութ, վորտեղից դուրս եկին յանկերձ*։ Նալբանդեանի և նրա համախոհների պրոգրեսիվ, հեղափոխական ձգտումների պատմական այդ «վորոշակի ուղղութը» հայկական աշխարհի նեղ հորիզոններում տակ չի միայն, վոր պետք և վորոնելը, այլև նրա ժամանակաշրջանը բնորոշող հեղափոխական հարաճուն կրիզիսի մէջ, վորի ցայտուն արտահայտութիւններից մեկն եր Ղրիմի պատերազմից հետո Թուրքահայաստանում ծայր առած ազատագրական և քաղաքական շարժումը։ Նալբանդեանի հեղափոխական-դեմոկրատական տրամադրութիւնների բուռնութիւնն ուղիղ հարաբերական եր յերկրի հեղափոխական ընդհանուր կրիզիսի ծավալին։

Թուրքահայ էվոլյուցիոնութիւնը, վորի գագաթնակետ ու սուր յարևութիւններից մեկն եր Նալբանդեանը և նրա անվանի հետ կապված շարժումը, սկսվեց 60-ական թվականների վերջերին և ամբողջ իր շրջանը 60-ական թվականների սկզբներին։ Ժամանակ և այս, վորի սկիզբն ու վախճանը զուգադիպում է անմիջապես Թուրքահայաստանի *1859—1862 թ. թ.* հեղափոխական կրիզիսին, վորը իր հերթին, ամփոփվում է լիովին համաշխարհային հեղափոխական այն շարժումների մէջ, վոր առաջացան *1857—58* թվականների արդյունաբերական կրիզիսից և արձագանք գտան հին և նոր աշխարհի տարբեր ծայրերում։ *1848* թվի

---

* «Լուսաւոր», 1902, № 5, յեր. 33.

Հնդոփոխութիւնն պատուիրեց հետո հնդոփոխական նոր վերջերի մի ժամանակամիջոց եր այս, երբ քիչ մոշ այնպես խորտիկ, ընչացիս 48 քիմին, այնուամենայնիվ ծավալուն արձագանք գտան ժամանակի սոցիալական և քաղաքական խնդիրները: Հնդոփոխական-ցեմակրատական շարժումները, Բոպիայի և Լհատաների ընդվզումները, Հունգարիայի, Հերցոգովինայի, Կրետէի շարժումները 1859—1863 թվականների ընթացքում հրապարակ են հանում նորից Ֆեմրոպայի հին, ազգային-պատմական հարցերը: 50—60-ական թվականներին Քինատանում վերկսում եր սոցիալիստների պատամարութիւնը, վոր շարժման մեջ եր գրել շին պրնեսամարութիւն, հոգատարկ յեղած դրսպացիների և ինտրիների մասին: 1855 քիմին Ստեֆանում և 1861 թ. Դանանում ծայր առան Քինատանի մասնակցանական մասանների պատամարութիւնները, վորոնցից յուրաքանչյուրը 16—17 տարի անդուրեկան անցցած: 1857 քիմին Հնդկաստանում բունկից սիպայների պատամարութիւնը, վորի արձագանքները լսելի պիտի լինեին 1861 քիմին Հնդկաստանն այցելած Նալրանդյանին. նա առիթ եր ունենալ ծանոթանալու Անգլիայի գաղութային շահատակութիւններին, Քինատանի ու Հնդկաստանի մասանների տնտեսական քայքայման այն յերևույթներին, վորոնք ծայր էին տվել պատամարութիւնը:

— Անգլիան, — գրում եր Նալրանդյանը, — մի վորշյալ կշիռ ոսկուն գնում և ժողովրդից 25 լիրան առնելիդի, իսկ ինքը նույն կշիռը վաճառում և 250 լիրայի, և կառավարութիւնից ամենը վնաս իրավունք շունի շինականից գնելու, նույնպես և շինականը իրավունք շունի ուրիշի վաճառելու:

«Պատգամակրքութիւն և տարածում»:

— Անգլիան ամիսը յերկար շոգնավ ոսկուն բանութիւնամբ ներս և տանում Քինատան, Քանդավորում և մարդկութիւնը և այդ քանդի փոխարեն ամիսը յերկար շոգնավ արծաթ և տանում. այս անտրտյականութիւնն է:

«Պատգամակրքութիւն և տարածում»*:

«Ներկրատարծութիւնն» առաջին խոսքը ենթրված են այն պատճառներին, վոր 1862 թ. վարում եր Հյուսիսային Ամերիկան Հարավի դեմ: առաջնների պատասխանում են «Պատգամակրքութիւն»-ի առաջարանում Մարքսը հայտնում է, վոր ամերիկյան պատերազմը XIX դարում անդադար յեղավ Ֆեմրոպայի բանվորական շարժման համար, ինչպես վոր XVIII դարում բունված ամերիկյան շատանների

* «Ներկրատարծութիւն», յեր. 25 և հետ.

ազատարար պատերազմը Անգլիայի դեմ ահագանգ լինելով Թրանսիայի բուրժուական հեղափոխության համար։ Հյուսիսային Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվները նոր ուժ տվին կապիտալիստական աշխարհում ձայնած անտեսական կրիզիսին։ Հարավային շտատները բամբակի զլխավոր պահնատն էին կապիտալիստական արդյունաբերության համար։ Պատերազմի շնորհիվ զադարեց բամբակի իմպորտը Ամերիկայից Եվրոպա։ Հետևանքը՝ անքարել արդյունաբերության աննախընթաց կրիզիսը յևրոպական բոլոր յերկրներում՝ Անգլիայում, Թրանսիայում, Գերմանիայում և Ռուսաստանում։ Բամբակի գնի սոկալի ածումից տուժեցին մանավանդ միջին և մանր արդյունաբերողները։ Այս հողի վրա ածող բանվորական զործադրկությունը փատա եր, վոր գալիս եր նոր զարկ տալու բանվորական շարժմանը։ Եվերկրազործությանը տաջին նկերը զրի յեն առնվել անմիջական այն տպավորության տակ, վոր տացել եր Նալբանդյանը Անգլիայում և Թրանսիայում, դիտելով տեսակական արժաբծվող ճգնաժամն ու նրա արձագանգները աշխատանքի և կապիտալի փոխհարաբերությունների բնագավառում։

Միայն յևրոպական Արևմուտքը չեր, վոր բարձրացրել եր մասսայական շարժումների ալիքը։ Անգամ ժանդարմական կրաւնկի տակ հնձող Ռուսաստանում, ուր յերկրում, վոր 48 թվին գնած եր Քաղցել հեղափոխական բռնկումներից՝ Ղրիմի պատերազմյան և համաշխարհային արդյունաբերական կրիզիսի մթնոլորտում ժայր եր տվել և ծավալուն ընթացք տացել, ինչպես տեսանք, ճորտերի շարժումը, վորին զուգընթաց արծարծվում եր լեհ, ուկրայնական, ֆինն և կովկասյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները կամ գեթ այդ շարժումներին քեզ և գեմ զաղափարական պայքարը։ — Ռուսական բանակները լցվելով լեհացիներով, — գրում եր Եվերկրացործությանը հեղինակը, — կարծեմ շատով մերերի մեջ ավելի շատ պիտի լինեն լեհացի, քան թե լեհատատան. Վարշավի հրապարակների վերա արյունը միևնույն ժամանակ և հաճախում, գինվորները անգին մարդոց վերա հարձակվելով տպատում են առանց իրենց հատակի և անոի. Ռուսիա գերմանացած կառավարությունը իրրև մի վամպիր ծծում և լեհատատանի արյունը, փակում և նորա յեկեղեցիքը, զպրոցները, և հրամայում և քար կամ փայտ գառնալ։

«Քաղաքակրթությունն և տարածում»։

— Փաքր Ռուսիան, (15 միլիոն ժողովուրդ) յուր լեզվով, յուր պատմական ավանդությամբ, յուր կյանքի կերպերով և սովորություններով, վոչինչ հարաբերություն չունի Մեծ Ռուսիային, և վոչ

միայն այդպես, այլև ամառվա քշնամի չի նորան, խնդրում է յուր անկախություն, բայց Թուսիո կառավարությունը շղթաներով կապում է նորան և ազատություն մարդասիրներին պատասխանում է բանտով, կնուտով և պատրով։

«Պատգամավորություն և տարածում։

— Հավիշտակել է և տարկացրել է Ֆիլիպանդիան։

«Պատգամավորություն և տարածում։

— Ամրոնոք ճանկել է Վրաստանը և Հայաստանի մի մասը և ընդում է նորանց յուր ծանրություն տակ։

«Պատգամավորություն և տարածում»*։

Հայածանքներին դուշընթաց հին աշխարհի սիրող ուժերը ամառատում եյին տվարիս հնդափոխություն վտանգը կանխել տվերիս հնդափոխությամբ։ Առաջ եյին քաշվում ազգային-քաղաքական խնդիրների հարցասման ասպմական կամ պիպլոմատիական մեթոդներ, դատաստանական և վարչական ոճիրներ, ձևնարկում բանվորական և գյուղացիական արհեստություն և այլն։ Այս քաղաքականություն բնորոշ և Լյուի Բոնապարտի համար՝ Աբեմայեն, Բիսմարկի և Գավուրի համար՝ կենտրոնական և Հարտմանին և Ակիստանդը Թոմասովի համար՝ Արևելյան Եվրոպայում։ Բուրժուական և մանր բուրժուական ասրերը ակում են ատրուրերով տվարիս ու տվերիս հնդափոխությունների միջև, բնորոշություն կատարելով ժողովուրդների զարգացման տամերի և ազրուսական, գիմակրատական և չիրերալ, միապետական և հատարտիպտոնական անդնդացների միջև։

Թուսահայ յուսամարիչների նաչն կարգի տատանումները անդրադարձնում եյին հասարատված չիրնուցքը։ Հայ յուսամարիչները արձագանում եյին հարցեր, որոնք անդրադարձնում եյին հայկական միջամայքի պահանջները։ Սակայն պարզ է, որ խնդիրների ձևակերպումները և նրանց լուծման համար առաջարկվող միջոցները կատարվում եյին նշվում եյին շարժումների շուրջը բոլորող ներհակ այս գիրքավորումների համաձայն։ Վերանայենք այնուհետև այդ գիրքավորությունը, նրա յուսամարությունը, — ազգային կոոպերատիզմների, բիշխանների և տնտեսականների ձևնարկությունը, նրանց գավազանի կամ հանրի շարժումից, նրանց ազգասիրական նպատակների առաջադրությունից քև, ընդհակատակը, հնատարակ ժողովրդի ինքնագործունեությունից, նրա պինական կամ գրամական ինքնագործունեությունից, նրա քաղաքական-սոցիալական բացահատ վոգորումներից։ Այս-

* «Ներկրատորժություն», յնր. 97 և հետ.

պես եր ձևակերպված էվերբի և էվարիս հնդափոխության բերկ-ընտրանքը ռուսահայ լուսավորիչների միջավայրում։ Քանը և գնմ հայացքների միջև այսօրվ ևս կային փոխանցումներ մի դերբից դնպի մյուսը. առկայծում էին հարցերի լուծման խարուսիկ, պայ-մանական, բերնրուն հուշեր, վոր արտահայտում էին ազատական-բուրժուական վերնախավերի գաղափարական ապդե-ցությունը հայ մանր-ապրանքարտադրողների կամ հայ մանր բուրժուաների հետաքրքրաց, գասակարգային-քաղաքական ինքնա-գիտակցությունից զուրկ մասսաների վրա։

1859—62 թվականները գաղափարական բևեռման մի ժամա-նակամիջոց եր հատկապես նշանավոր Չերնիշևսկու համար։ Այդ ժամանա-կամիջոցում կատարած արտասահմանյան նրա ուղևորությունները նպաստեցին նրա գիտակցության հեղափոխական սրմանը, միաժամանակ լայն ճանապարհ բացելով այն մտքերի առաջ, վո-րոնք վազուց ի վեր հասունացել եին նրա մեջ և վորոնց մասին արտահայտվելու բուռն պահանջ եր զգում նա։ Արտասահմանյան ուղևորությունները անմիջական շփման մեջ դրին նրան կիվրա-պական այն ազատագրական-քաղաքական հոսանքների հետ, վորի անունից ռուսա-հայ բուրժուազիայի լուսավորիչները, և որոնց ազդեցության տակ նաև ինքը Չերնիշևսկին, արշավանք եին սկսել հայկական հետամնացության, հայ կյանքի վրա ծանրացող կղերա-ֆեոդալա-կան և առևտրա-վաշխառական հարաբերությունների դեմ։ Գաղ-քարելով այդ հարաբերությունները նվիրապետող ազգային վեր-նախավերի դեմ, նրանք կամենում եին էմիլրապահանացնել հայ հնձացող ու մտավոր կյանքը, ասել և կապիտալիստական գա-ղափարների միջոցով պատվասեռել ազգին, բուրժուական կազապարի մեջ մտցնել հայերեն աշխարհի հասարակական հարաբերություն-ները։ Գաշտպանելով մասնավորապես հայ վաճառականության էմիլրապահանացմանը ծրագիրը ռուսահայ լուսավորիչները չեին նախատեսում, վոր կապիտալիզմի ներթափանցումը պիտի խորացնի մանր և խոշոր արտյունաբերության հակասությունները, արագացնի մանր ապրանքարտադրողների ու մանր առևտրականների անհան-ահական անկումը, իրագործելով հայերի ազգային-քաղաքական ստրկացումը ցարիզմի ռազմա-ֆեոդալական սիստեմի և կիվրապա-կան կապիտալիզմի միջոցով։ Նոր հասարակական-տիպի չարքերը նշմարելի չեին տակավին հայ լուսավորիչներին։ Էմիլրապահա-նության տրամաբանությունը չեր նույնանում նրանց աչքում բուրժուազիայի գասակարգային դիկտատուրայի հետ։ Ձգի կա-րելի մոռանալ, — գրում է Լենինը, — վոր այն ժամանակ, երբ գրում եին XVIII գարի լուսավորիչները (վոր ամենուրեք ընդուն-

ման կարծիքով բուրժուազիայի առաջնորդներ են համարվում), ովքեր պրուսի ներքին 40-ից մինչև 60-ական թվականներին մեր լուսամտությունները, հասարակական բոլոր հարցերը հարաբերական իրավունքի և նրա միացրողների գեմ մղվող պայքարին էին հանգում։ Նոր հասարակական-անտանական հարաբերությունները և նրանց հակասությունները այն ժամանակ դեռ ստվարին վիճակում էին։ Ուստի և անձնական վոչ մի շահախրությունը չեր կարող այն ժամանակ բուրժուազիայի իդեալոգների մեջ. ընդհակառակը և՛ Արևմուտքում, և՛ Ռուսաստանում նրանք միանգամայն անկեղծորեն համոզում էին ընդհանուր բարեկեցության և անկեղծորեն ցանկանում այդ, անկեղծորեն չէին տեսնում (մասամբ դեռ չէին էլ կարող տեսնել) հակասությունները այն հարաբակարգի, որը ամեն նոր հարաբերության միջից»։

Նույնն էր նաև ռուսական լուսավորիչների մերձեցումը Ռուսկով կիվրոպական լուսավորությանը, կիվրոպական քաղաքակրթությանը մասին, ռուսական բուրժուազիայի լուսավորիչները — Արևմտյանն ու Նոպարքյանցը — հասկանում էին փաստորեն բուրժուական ինքնատիպ այն կենցաղն ու քաղաքակրթությունը, որի մասին գրական հասկացողություն էին ձգտել անցյալ գարի 30-ական թվականներին՝ ցարական Բոլշոյ քաղաքում ապրելիս։ Անցորդների գրպարտությունները շոշափել էին այն հակասարտությունը, որ գոյություն ուներ գերմանական բարեկիրթ բուրժուների և նրանց ազատ գարգացումը կաշկանդող ֆեոդալական վիճակների միջև։ Այս վերնախավերի գեմ բուրժուազիան հանգում էր գալիս իրրև ժողովուրդը կամ ապագա գլխավորող դասակարգ, իրրև քաղաքականապես չձևավորված էության դասակարգ, Կատիտալիզմը ներքին իր հակասություններով, բուրժուազիայի և պրոլետարիատի դասակարգային իր կռիվներով, անձանաձ էր ապահովել գործարանների ենթակա իմացական ավազանից գալած ռուսական բուրժուազիայի լուսավորիչներին։

Այլ էր այն ձևվորման, որ տեսավ մոտ 25—30 տարի անց — 1858—62 թ.թ. Նոլբանդյանը։ Նա տեսավ կապիտալիստական Արևմուտքը — Բելգիան ու Ֆրանկֆուրտը, Փարիզն ու Լոնդոնը։ Տեսավ գործարանային կիվրոպական կապիտալին տարիացող գործնական և կիսատգործնական Արևելքը — Թյուրքիան, Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, Հնդկաստանը։ Եշտափից գործարանային ապրանքների ավերածությունները, քաղքենի միջին շերտերի քայքայումը Արևմուտքում, դյուգացիության անտանձ շահագործումները գործարաններում, հին և նոր ազգությունների քաղաքական

* Ленин, „Сочинения", II, стр. 330.

ճնշված կացութիւնը, ակնառուն չեղաւ արեւմտեան պրոկնսուլիաի եւ գաղութային ժողովուրդների մէջ ծայր առած ազգայնական եւ քաղաքական մեծ շարժումներին, զանազան կարգային եւ ազգային հասունացող ապստամբութիւններին։ Կարիք կը տրտյոր այս բոլորը ապարդիւն անցնել նալբանդեանի տպավորվող հայացքի, նրա քափանցող ու շարժուն մտքի, նրա մարտական արուեստագրութիւնների համար։ Ջէր նշանակում այս, որ պետք է վերաքննել զարգացման այն ուղիները, որ նախագծում էին հայ բուրժուազիայի լուսաւորիչները հարատաւ գոյութեան եւ ժողովրդի համար։ Ջէր նշանակում այս, թէ մեծարելով գրագրակրթութեան դրական արդիւնքները, պետք կը միամամանակ մերժեցնել ձեռք առնել նրա հոգի կողմերի, նրա բերելիք նպատակների, ճնշումների ու հարստահարութիւնների դեմ։

Քափանցելով յեղափոխական գրագրակրթութեան խորքը՝ նալբանդեանը դրական պատասխան տվեց դրված հարցերին եւ դրանով ընդհատեց քրիստոնեայ գրականիների տեսակետին։ Յեղափոխական գրագրակրթութիւնը նշանակում է հարստութիւն, բարեկեցութիւն, պատուութիւն եւ լուսաւորութիւն, բայց ոչ մանր քաղքենու, մանր տնտեսատիրոջ, մանր հարստահարվող ժողովուրդների, մանր ճնշված ազգութիւնների համար։ Վերջին, ժողովրդին հարստահարված վիճակը, նրա քշվառութիւնն ու աղքատութիւնը ոչ միայն վերանալու չեն գրագրակրթութեան ծավալումով, այլև աճելու կեն նոյն այդ գրագրակրթութեան հետեւանքով։ Կապիտալիստական գրագրակրթութիւնը անիմք ստեղծում է դասակների վրայով — ոչ միայն պատերազմների ժամանակ, այլև նրա սրընթաց զարգացման շրջանում։ Նշանակում էր այս սրտյոր, թէ պետք է մերժել խափան գրագրակրթութիւնը, պատապարտել կապիտալիզմը։ Մերժել այդ՝ նշանակում վերադառնալ դեպի պապենական հետամնացութիւնը, դեպի նահապետական-ֆեոդալական անցյալը։ Նալբանդեանն անհաշտ կռիւ էր հայտարարել այդ անցյալին եւ մտածում չէր բնաւ կեղեր շուռ տալ այդ ապագայից, որ գծագրում է գոյութեան համար գալիք գրագրակրթութիւնը — կապիտալիզմը։ Նշմարելով կապիտալիստական գրագրակրթութեան հոգի կողմերը՝ նալբանդեանը փոխանակ չէր ժխտում այդ հիմնականում կապիտալիզմի եւ նրա գրագրակրթութեան ընդհանրապես կատարելու այդ տնտեսական եւ հնոց, որ, ինչպես տեսանք, արժաքծում էր ճնշվածների մէջ նալբանդեանը։

Նալբանդեանն առաջինն էր հայ լուսաւորիչների մէջ, որ հնարաւորութիւն առանալով անմիջապես դիտելու կապիտալիստա-

հան աշխարհի ժողովրդավարությունը, նշմարելով նրա հակասությունները, նրա առաջացրած հասարակական նոր չարիքները: Նրա աչքը հայացքը պիտեց քաղքենիի այն ազդեցությունը, որ ունենալով կապիտալիզմը Արևմուտքի և նրան յուրացնելիս ասիական դատարկային և կիսադատարկային ցեղերի մեջ արտադրողների վրա: Նա պիտեց աշխատանքի և կապիտալի միջև բորբոքված պայքարը, նշմարեց հասարակական այն նոր հարաբերությունները հնամենկարները, որոնք կռնատեղները գծագրվում էին պրոլետարիատի և բուրժուազիայի միջև ծավալվող դասակարգային կռվի ձևեր վրա: Սակայն հարելով ուտոպիական սոցիալիզմի դիրքերին՝ Նալբանդյանը չկարողացավ ճիշտ հետևություններ անել այսպիսի ասիական աշխարհի վերաբերմամբ: Նա պիտակցեց, հարկավ, խաշար այն բորբոքը, որ յուրացրեց իր ասիական այդ աշխարհի համար սոցիալիզմի անխուսափելի հաղթանակը: Սակայն, ասիական ցեղերի համար հաղթանակի ճանապարհը, նրա կարծիքով, կապիտալիստական խաշար արդյունաբերության չէր, այլ մանր սպրանքարտադրության կոոպերացման հիմունքներով վերակազմելիք յուրահատուկ ժողովրդավարության: Նալբանդյանը տարակուսով էր նկատում հայ մանր արտադրողների պատմական, նրանց սրբելատարացման անխուսափելի այդ շարքը: Ենվ բնական և, այս մասնավորությունը արհամարհելով Նալբանդյանի մեջ հնձեց այն տարրերին, որոնք, արտահայտվելով սլավոնական կոպակցության մեջ, ընդարձակվելով նրա հասարակական տնտեսության շրջանը, յուրացնելով նրա հասարակական տնտեսության շրջանը, յուրացնելով նրա հասարակական տնտեսության շրջանը, յուրացնելով նրա հասարակական տնտեսության շրջանը (Վլադիմիրսկայա, Ռյազանսկի, Աշտարակ) և վայրեր (քյուրքահայ ժամանակյա քաղաքները), որոնց անհատական կենցաղը հարկադրում էր հոգ տանել յուրահատուկ նեղությունների մասին: Հասարակական կենցաղի ուսումնասիրության նախորդի, այլևայլական մատերի առաջացման պես, Նալբանդյանը վոչ միայն չէր նշմարում ժամանակակից պրոլետարիատի դերը ասիական յուրահատկություն, այլև կասկածում էր կանխել նրա գոյացումը: Պրոլետարիատի առջև Նալբանդյանը չէր գնում քաղաքական վերնի խնդիրը, քանի վոր չէր գիտակցում լիովին նրա պատմական դերը ու նշանակությունը, նրա դասակարգային կռվում: Պրոլետարիատը նրա համար ճնշված ու տառապող զանգված էր, անկարող անգամ հոգալու իրեն իր մասին: Նրան խնամատարկում են, ինչպես ասում է

Նալբանդյանը, ելույթներում, ճնշված մարդկության բարերարներում, ազնիվ և պատվական հոգու տեր մարդկում։

Նալբանդյանի տնտեսական ծրագիրը համապարփակ էր, որ առաջարկվում էր մանր-ապրանքարտադրողների դանդվածը ազնտեսական քայքայումից ապահովագրելու համար։ Մակայն կապիտալիզմի համաշխարհային արբապետության ազդեցության պայմաններում, այդ ծրագիրն իսկ ազնիվ և պատվական մի մասհզացում էր դարձյալ, որ անկարող էր վոչ կանխել և վոչ իսկ մեղմացնել կապիտալիզմի հարվածները։ Կապիտալիզմը անարգել մուտք էր գործում վոչ միայն Ռուսաստան ու Կովկաս, այլև հեռավոր ասիական յերկրներն իսկ, և կապիտալիզմի ներարշավը էր հնոց, որ քայքայիչ իր ներգործությամբ շարժառիթ էր դարձել ուսատահաց հրապարակախոսի տնտեսագիտական վերլուծությունների համար։ Կապիտալիստական շահագործմանը դեմ հրապարակ հանելով հոգի համակրացմանը, գյուղատնտեսական ապրանքների վաճառահանման կոոպերացիայի գաղափարը, Նալբանդյանը չեր ժխտում հիմնավին արտադրական միջոցների մասնավոր անձնատնտեսության սկզբունքը։ «Մեքենականությունը այն բանի, որ առանց մեր աշխատանքյան, բնությունը գնում է մեր առջև, գործքյուն է, ավազակություն և հափշտակություն, յերբ մենք առնում հարստությունը, հագարավոր, իսկ մյուսը տմենևին վշտնչ։ Այլ խնդիր է աշխատանքյամբ ձեռք բերված այն բանը, որ բնությունը չե պահում յուր գոգում, որ բնությունը չե պատրաստում անմիջապես, որ մարդը արվեստական ճանապարհով և պատրաստել, և ի վերջո, որի արժեքը պայմանական է, մի խոսքով դրամը, որ մարդը վաստակել է, բայց հողը նա չե վաստակել, հողը նա չե շինել, հողը բնությունն է»*։ Գայքարի ուղիներն նշելով կապիտալի դեմ՝ Նալբանդյանը փաստորեն կապիտալիստական շուկայի պահանջներին համապատասխան տնտեսական վարձառականության մեջ էր վերլուծում մանր ապրանքատերերի փրկության միջոցներից մինը։ Այսքան ընդարձակ դիրքում անելով կապիտալիզմին՝ Նալբանդյանը, հարկավ, անկարող պիտի լիներ իրական պատվար ստեղծել նաև մանր ապրանքատերերի կապիտալիստական հարձակման առաջ։ «Կապիտալիզմի ժամանակ, — գրում է ընդ. Մտալինը, — գյուղը տարեցտարի կենտրոնի գնում է իր քաղաքի հետևից, քանի որ քաղաքի կապիտալիստական տնտեսությունը և գյուղացու մանր-ապրանքային տնտեսությունը իրենց հիմքում միատիպ տնտեսություն են։ Ի հարկե,

* «Ժնեվյան գործեր», էջ. 27.

մանր-ապրանքային տնտեսությունը դեռ կապիտալիստական տնտեսություն չէ։ Բայց իր հիմքում նա միտում է կապիտալիստական տնտեսության հետ, քանի որ հենվում է արտադրամիջոցների մասնավոր սեփականության վրա։ Հետևաբար անհրաժեշտ է տեսնել Լենինը, ինչը ընդ. Բուխարինի „Экономика переходного периода" գրքույկի առիթով իր տրած նկատողություններում մեջ խոսում էր ժամանակավոր ապրանք-կապիտալիստական տնտեսության մասին, հակադրելով այդ տնտեսությունը սոցիալիստական տնտեսությանը։ Դրանով է հենց բացատրվում, որ ժամանակավոր տնտեսությունը ծնում է կապիտալիզմ և բուրժուազիա՝ շարունակ, ամեն օր, ամեն ժամ, տարեցտարին և մասսայական մասշտաբով (Լենին)։*

Հասկանալի է, որ Նեպրանդյանի ուտոպիական սոցիալիզմն իրենց համատեղում էր նրա հայացքների բուրժուական-դեմոկրատական հակասությունները հետ։ Սոցիալիզմը և դեմոկրատիզմը իրար սահմանազատվել չէին ուզում Նեպրանդյանի աշխարհայեցողության մեջ։ Նեպրանդյանը — չմոռանանք այդ — ապրում էր Բուխարինի հասարակական զարգացման այն գործոցքանում, ինչը, Լենինի բնորոշմամբ, դեմոկրատիզմը և սոցիալիզմը ձուլվում էին անբաժանելի մի ամբողջության մեջ**։ Բացատրվում է այս, ի հարկե, գործող Բուխարինի հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների անբավարար զարգացմամբ։ Հրապարակի վրա չկար տակավին զարգացման սոցիալիստական տնտեսության գրեթե կամ բոլորովին զուտակորը։ Եվ Նեպրանդյանի սոցիալիզմի մասին չէինք կարող ավելին ասել, քան ասել է Լենինը նրա ուսուցիչ Ֆուրյեի սոցիալիզմի մասին. «Նրա (Ֆուրյեի) սոցիալիզմը պատկանում էր 1848 թվի գործոցքանում տարածված բուրժուական և մանր-բուրժուական սոցիալիզմի ձևերին ու բազմատեսակությանը, որոնք մահացու հարված ստացան հուլիսյան օրերին։ Ըստ էության նա սոցիալիզմ էլ չէր, այլ բարեփոխի մի ֆրազ, բանվոր մի կերպարանք, որով պատրաստում էր այն ժամանակվա իր հնդեպխականությունը բուրժուական դեմոկրատիային, ինչպես նաև որ ապրելաձևությունից չազատագրված պրոլետարիատը... Ֆուրյեն Ֆուրյեին այս ուսմունքի մեջ, ինչպես նաև վոչ ուսո նորոգնիկության մեջ, հաշվելով որոնց շարքին նաև ներկա սոցիալիստ-հնդեպխականներին խոնարհած նորոգնիկությու-*

---

* И. Сталин, „Вопросы ленинизма", изд. 10-ое, стр. 303.

** Ленин, „Сочинения", I, стр. 170.

նը, — մի գրան սոցիալիզմ չկայ։ Դա նույնպիսի մի բարենոզի ֆրազ է, նույնպիսի մի բարեմիտ չնրազանք, որը պարտադրում էր Ռուսաստանի բուրժուական դյուզացիական դեմոկրատիայի հնդափոխականությունը, ինչպես նաև «1848 թվի սոցիալիզմից տարբեր ձևերն Արևմուտքում»*։

Պլեխանովյանի դավանած մանր-բուրժուական, ուտոպիական սոցիալիզմի բուրժուական-դեմոկրատական ոնայ բովանդակության առասկեսից, վերին աստիճանի բնորոշ է 1859—1862 թվականների ընթացքում նրա զարգացրած հայացքների ազգային-հեղափոխական չեշտը։ Ուտոպիական սոցիալիզմի համամարդկային խորհրդածությունից դնպի հայ ազգիս լուսավորության պրոպագանդը, ժամերգու և հացիկ միջազգային ծավալ ու նշանակություն ստացած խնդիրներից, աշխատանքի և կապիտալի միջև ծավալված համաշխարհային կռիվներից դնպի հայերի ազգային ազատության խնդիրը և հայ ազգային-հեղափոխական շարժումը — այս ուղղությամբ եր քնքվում շարունակ Պլեխանովյանի մտահոգության ծանրության կենտրոնը։ Նրա մտահոգությունների այս ուղղությունը ցայտուն կերպով արտահայտվել և արտատահմանյան առաջին ճանապարհորդության ատացած բուռն երանի տպավորություններին մասին Կոմս Ամմանովին գրած «Էշշատակարանի» մեջ։ «Իմ ուր որ գնում եմ, — գրում եր Կոմսը, — պատերազմ բռնելով ուղղիս մեջ աշխատում եմ յուրաքանչյուրը առաջին անգը բռնել «Էշիշատակարանում». բայց չես քաղնում եմ նորանց, մինչև որ մի փոքր նսան քնքմանքյանը, վորպեսզի սառն աչքով կարողանամ նկատել նորանց. մանավանդ որ այդ բաները համարյա քե հարակցություն չունեն իմ նվիրական ազգային խնդիրների հետ։ Ի՛նչ ազատ ինձ Լանդոնի հակայական կերպարանքից, ինչ ազատ Փարիզի փառավոր և զնդա զնդքից, Բեռլինի և Վերմանիայի մասամբ և փիլիսոփայական պատկերից, մինչ նորա հետ միասին աչքիս առջև են գալիս ամերակ Հայաստանը, ցիրուցան ժողովուրդը, անգատախրակ և նյութապաշտության հոգով գործնականապես ապրված ազգի զավակները, անխորհուրդ և ազգայական փառասիրությամբ հիվանդ, միակողմանի, ուսումնական անվանված պարապմունքը, որ քիքնռնական պես քրքռում են գրազի չորս կողմով, կերը սա չբռնում եր հայկական քանձր խավարով պատած խոնավ գնանափրի մեջ... Շատ պատահնյա գնգնցիկ և պատվական հոգու տեր մարդկերի, որոնք զարձան ինձ շատ լավ ծանոթք, բայց նոքա

---

* Ленин, „Сочинения", XV, стр. 465 и сл.

պարտադրում էին կամ յուրյանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր մարդկութեան գործերով։ Որևէքը և շարքիններքը վազում էին ջրի պես, բայց և մէնչ մի խոսք այն բաների համար, որոնց մասին խոսելու ձգտումը խնդրում էր ինձ. խոսք, որ մոտ էր իմ սրտին և հոգուն, որ վազուց տրտնջում էր իմ կյանքը, իմ հոգին, իմ արյունը և ուղեղը»։

Մարդու, անհատի, անձնավորութեան ազատագրումը ֆեոդալական կապանքներից — բուրժուական-դեմոկրատական հեղափոխութեան այս խնդիրն է, որ դրագնցնում էր Նալբանդյանին։ Ազգութեան ազատագրումը նրա համար գերագույն նպատակ էր, որովհետև ազգը ինքը ճնշված ժողովուրդն էր, իսկ ազգութիւնը — ժողովրդի համոզմունքն գնում, նրա էվերացական անձնավորութիւնը, որի անհատացումը համապատ և ազգութեան անհատացման և որի ազատանալուն՝ ազգութեան ազատանալուն**, ինչպէս պարտադրում էր ժամը, որ Նալբանդյանի քաղաքական գործունեութեան ուղղված էին նախ և առաջ հայ մանր արտադրողների ու մանր ապրանքատերերի նյութական բարեկեցութեան ու ազգային ինքնուրոյնութեան արտրոց ուժս և յեվրոպական գործութեան ներսանտիսի ու ճնշումների դեմ։ Դասիտաբիզմի քննադատութեան նրա ազգային ազատագրական մտայնութեան հայտատրն էր ինչպես։ Սոցիալիզմի իդեալը գեղեցատակում էր նրա պիտակցութեան մեջ մորակա լուսատու մի ցնորք, որ պարտադրում էր հայ դեմոկրատիային, հայ հասարակին, հայ ճնշվող ու հարատահարվող մասսայի այն ժամանակվա հեղափոխականութեան։

XII

ՍՏՐԱՏԵԳԻԱԿԱՆ ՓԱԿՈՂՈՒ ԱՌՈՋ

Ահեկան ժողովուրդներին ազգային ազատագրական շարժման մասին Նալբանդյանի արծարծած հայացքներն ընդհանուր գծերով համապատասխանում էին այն սկզբունքներին, որ արձանագրել էր իր դրոշակների վրա ժամանակի հայ, ռուս և յեվրոպական հեղափոխական դեմոկրատիան։ Հետևապես կարելի է այդ սկզբունքները ձևակերպել նաև որպես պրոլետարական դեմոկրատիայի հեղափոխական առաջնորդները՝ Մարքսը

---

* «Колокол», I չիր. 297 և հետ.

** Հմմ. Ֆ. ու. II չիր. 497.

և Ենգելսը։ Այսպես, մասնավորելով իրենց խոսքը Թյուրքիայի լծի տակ հեշվող ժողովուրդների վերաբերմամբ՝ նրանք և, որ 1848 թվի հեղափոխությունից ի վեր պաշտպանում էին անդադար այն դրույթը, թե կառավարությունները չեն, որ կոչված են լուծելու քյուրքական լծի տակ տառապող ժողովուրդների ազատագրման խնդիրը, այլ միայն և միայն հեղափոխությունը։ «Կառավարությունները իրենց հնաոտարազ դիպլոմատիայով չերբեք էլ չեն լուծի այդ դժվարությունները,—գրում էին Մարքսն ու Ենգելսը տակավին 1853 թ.—Քյուրքական պրոբլեմի, ինչպես և բազմաթիվ ուրիշ պրոբլեմների լուծումը վերապահված է բնվրոպական հեղափոխությանը։ 1789 թվից ի վեր հեղափոխությունն ընդգրկում է միշտ ավելի ընդարձակ շրջաններ. նրա սահմաններն ընդարձակվում են միշտ ավելի և ավելի։ Նրա վերջին սահմանագծերն էին՝ Վարշավան, Դերբենդն և Բուխարեստը. մոտակա հեղափոխության ծայրակետերը լինելու չեն Պետերբուրգը և Պոլիսը։ Սրանք են այն չերկու սահմաններից շատ խոցելի կետերը, վորտեղից կարելի չի հարձակում գործել ռուս հակահեղափոխականի կոլոսի դեմ»*։

Մորտակելով Ֆեոդալների դասակարգային դիկտատուրան՝ հեղափոխությունը կոչված եր մի կողմից ճանապարհ հարթելու մինչև այդ ազգության պատկանող մասերի պետությունների միավորման, մյուս կողմից, ազգությունների ներսում ճնշված ազգային փոքրամասնությունների ազատագրման առաջ։ Սակայն 1848 թ. ի վեր բուրժուազիային հայտնում եր սակնոտրնք պրոլետարական հեղափոխության ուրվականը։ Պրոլետարական ապստամբությանն հետանկարից սարսափահար՝ բուրժուազիան, հաղիվ նվաճելով առաջին հաղթությունը՝ նետվում եր ռեակցիայի գիրկը։ Այնտեղ, վորտեղ ռեակցիան անկարող եր խնդրելու ապստամբության արծարծվող տարերքը՝ բուրժուազիան ապավինում եր արտաքին ուժին՝ ռուսական այն սվիններին, վորոնց վրա հենվելով հաղթվածը վերջին վերականգնել Եվրոպայի էքսպլուատությունն ու ճնշումները։ Հանուն այս էքսպլուատության և ճնշումների, բուրժուազիան ազգային խնդիրներն իսկ դրել լուծման թևք շարվի վրա։ Քանի վոր — արտահայտում եր նա — անհնարին և լուծել այդ խնդիրները վարչական հեղափոխության, այսինքն դյուցազնների և բանվորների ապստամբության միջոցով — պետք և փորձել նրա լուծումը վերին հեղափոխության, այսինքն, տիրոջ դատակարգների հետ ազգային-ազատագրական համաձայնության միջոցով։ Մարքսը

* К. Маркс и Ф. Энгельс, „Сочинения", 1932, X, стр. 393.

և Մարքսը մերկացնում էին Լասալի և իր համախոհների քաղաքական այն քայլերը, որ արվում էին բուրժուական-մոնարխիստական այս համաձայնությանն ընդառաջելու գծով։ Նրանք մերկացնում էին հակահեղափոխական և ոճրագործական այն ուղին, որով ընթանում էր գործական Իռնատասանն Ամարիայում և Բալկաններում՝ տալով ժողովուրդների ազատությունը նվաճելու պատրվակով։ «Իռնատասանը, — գրում էր Մարքսը Լասալին, — կնկրկոտով և ապատում ներքին ազատային հեղափոխությանն, խոչ արտաքին պատերազմը, դիպլոմատիական բոլոր նպատակներից անկախ, կարող էր քեզնա ցանկալի լինել կառավարությանը վորպես շանթարգել»*։

Ազգային հարցի մեջազգային-քաղաքական այդ հեռանկարների նկատառումով և, վոր Մարքսը և Ենգելսը անխոնա պատերազմ հայտարարեցին յուրաքանչյուր հեղափոխությանն ճանապարհից խոչոր ազգային շարժումներ՝ Ամարիայում և Տաճկաստանում։ Նրանք մատնանշում էին այն հանգամանքը, վոր Բալկանյան շարժումը, կենտրոն հեղափոխության ուղին, նպաստավոր պրեմքներ և ստեղծում հակապրոլետարական և հակադեմոկրատական այն համաձայնության համար, վոր ջանք և քայլեր էր կիրառում բուրժուազիան ազգային-ազատագրական դիմակ հագած մոնարխիզմի հետ՝ նպաստելով ռուսական ընդարձակապետին Արևելքում և ամրացնելով ցարիզմի ժանդարմական դրությունը Արևմուտքում։ Դատապարտելով իռնատական շարժման դեմ ամեն տեսակ Մաձինիների «ընդհանրական» ջանքերը, նրանք մատնանշում էին նրա լիբերալ-պատվական ձեռքերը, նրա դավադրական տակտիկան, ցույց տալով շարժումը դիմադրելու նրա անընդունակությունը։ Անհնարին և, շեշտում էին նրանք, արհամարհել ազգային խնդիրը, կիմն ազգային շարժումը չի հնարավոր ցույց տալ շարժման վրա և կիմն ազգային-հեղափոխական ապատամբությունը հեռանալ չի անմիջական կուլտուրա-մոնարխիստական կարգերը խորտակող բանվորների և գյուղացիների ապստամբությամբ։ Մարքսը և Ենգելսը մերկացնում էին պերմանական ավանտյուրիստներին և դեմոկրատների անուն իռնատական բանակարտիստներին։ Նրանք մատնանշում էին, վոր յուրաքանչյուր կայարանքյունը ապրում է ֆեոդալական և քաղաքական մի ուրույն ճգնաժամ, վորից նպատակահարմար է դուրս գալու միայն ապատամբի ուղով։ Մարքսը ապացուցում էր, վոր Իռնատիայի

---

* Ferd. Lassale, „Nachgelassene Briefe und Schriften", Herausg. v. G. Mayer, 1922, III, էջ. 142.

քանապատիտական ազատագրումը մինչև մինչև՝ ստրկացնելու. Ջրանոխան, յերկրորդ կայսրությանը յենթարկելու. Իտալիան, Ջրանոխայի ընտանեները փոխադրելու. Գերմանիա, գործիք դարձնելու. Ավստրիան և հարկադրելու ժողովուրդներին՝ մասնակցելու մի կռվի, վորանդ արհնավոր հակահեղափոխությունը բազմվելու յև ապագան հակահեղափոխության հետ*։ Նրանք գնում էին Մանձինիի և Գարիբալդիի անպատմական ֆանտաստիկ ծրագրին, վոր ձևակերպվել էր 1861 թվականի շուրջը և վորի համաձայն Գարիբալդին կամավորական իր ուժերով պետք է ազատ ինքներ Թալմատիայում և ապագային ապստամբություն հրահրեր այդտեղից Հունգարիայում։ Այդ ծրագիրը մի մասն էր, անշուշտ, ապստամբական ընդարձակ այն ծրագրի, վոր 1862 թ. ուրվագծում էր Գարիբալդին ուղղած իր նամակում Բակունինը։ Մարքսը և Ենգելսը շարունակում էին իրենց բացասական վերաբերմունքը դեպի հեղափոխական այն պատրվակը, վորի ապրեցությունը նկատելի յե բակունինյան այդ ծրագրի վրա։ Բացասական էր, քանի վոր նրանց վերաբերմունքը դեպի վանդոնի պրոպագանդիստներին ապրատունեությունը վերջացնելու, վորով սրանք ձգտում էին ուժերը կորցնել յարիզմից հոգատար ժողովրդի վերնին մերկացրել և ժամանակին Գերցենի լիբերալ այդ խոտորումների սոցիալական արմատները. «Գերցենը, — գրել է Լենինը, — պատկանում էր կալվածատիրական, ազատական (бар-ский) միջավայրին։ Նա լքել էր Ռուսաստանը 1847 թվին։ Նա չէր տեսել հեղափոխական ժողովուրդը և չէր կարողանում հավատալ նրանո։ Այստեղից էր առաջանում նաև նրա լիբերալ պիմոպարտը դեպի ժիրինով խոսվորը... Ջերնիշևսկին, Դոբրոլյուբովը, Սերնո-Սոլովևիչը, վոր ներկայացնում էին հեղափոխական ազնվաշնորհների նոր սերունդը, հազար անգամ արդարացի էին, երբ մեղադրում էին Գերցենին՝ դեմոկրատիզմից դեպի լիբերալիզմ նահանջելու համար։ Սակայն, արդարությունը պահանջում է ասել, վոր դեմոկրատիզմի և լիբերալիզմի միջև կատարած այս տատանումներով հանդերձ, դեմոկրատն այնուամենայնիվ զբաղեցնում էր նրա մեջ**, Լիբերալ խոտորումները հատուկ էին միայն Գերցենին անհատապես, այլ ժամանակի պրոպագանդիստներին առհասարակ։ Ղրիմի պատերազմից հետո Գերցենը հավատում էր, թե ցարը և ազնվականությունը պետք է իրենց ձեռքն առնեն գյուղացիների իսկական ազատագրումը։ Հայտնի չե

---

* K. Marx, «Herr Vogt», 1860, առանձին հրատարակություն, էջ. 88։
** Ленин, „Сочинения", XV, стр. 467.

Դեկաբրին այդ խմբակով արած պիտումը Ալեքսանդր II-ին: Փետրվարի 19-ի մանիֆեստով Դեկաբրը վոչնչանց տալատարած լսվեր. ցանկանում եր միայն, վոր լսվը շարունակի գյուղացիների տալատարմանս ուղղված քայլերը: Հարկավոր և, վոր լսվը վերացնի մարմնական պատիժը, ամեմանի արդար դատաստանքներ և շնորհի մամուլի ազատություն: Դեկաբրի և մանավանդ Ոգարյովի ջանքերով առնված „Земля и Воля" կազմակերպությունն իսկ հնարավորում եր միամտաբար կերկու պատրաստ. Ի հարկադրել լսվին ամեմանափակելու իր իրավունքները և վերադարձնելու գյուղացիներին հարցը և, կեմ գյուղ չգա այլ՝ Ի համոզմունք տիրքիան պատասխանատու մարդը ժողովրդական ապստամբություն պնդավարելու համար: Ի՞նչ ուժերի վրա կ հնարկելու ամեն ապստամբական շարժումը: Դեկաբրները մտածում եր կերկու ուժ՝ մի կողմից ապստամբու, շրջբոստացած զորամասերը և մյուս կողմից գյուղական համայնքը: Հնարավոր այդ կերկուսին նա ավելացնում եր ուժ—լսվատվոված ռազմաչինականներին 1864 թ. Ոգարյովը նշում եր զարձյալ հատուկանական այդ կերկը տարրերը — գյուղացիությունը, կրքված ազնվականությունը և մտավորական ռազմաչինականները:

Ա՛նգամեն պրոպագանդիստական այս հայացքները կոնտրաստ եյին կազմում հնգամյակյան-լսվատվորչների պատրաստ Զերնիշևսկու հայացքներին: Ազդերը այն չեն, ընչում եր Զերնիշևսկին, վոր գյուղացիները ստանան հողատություն և հոգ, այլ այն, կեմ շուտ պայմաններով այնքե ստանան նրանք մեկը և մյուսը: Տակավին անցյալից կերկը տարի առաջ՝ Զերնիշևսկին հանդես եր այն համոզմանը, կեմ ցարը և կալվածատերերը շտապում են տալատարը գյուղացիներին՝ նրանց ավելի վատթար շահագործման կենքարկելու համար և վոր հետո դնել կատարությունը ազնվականության վրա — անհատությունն և միանգամայն Գյուղացիների համար նախատեսված փրկանքը (выкуп)—պարզելի մի մտահղացում և՝ վաճառել գյուղացիներին այն հողատարածները, վոր դանվել են նրանց տրամադրության հարյուրամյա տարիների ընթացքում: Գյուղացիների իսկական ազատությունը,—շնչում եր նա,— ազատությունը հողով և առանց փրկանքի —հնարավոր և տարեվեր ապստամբման և ժողովրդի պրկատուական մի ջոցով միայն: Զերնիշևսկին ապստամբ բարձրացնում եր ազդարարին հնգամյակյան դրոշ՝ ապավինելով գյուղացիների պնդված ապստամբական ուժերին: Նրա քաղաքական ծրագիրը վերջին հաշվով հնգամյակում եր մի նպատակ. ժողովրդի կանգնեցնել գյուղացիության ապիսլյուտական հնգամյակյան համար՝ ժամանակակից

հասարակության հիմքերի դեմ»։ Ընդհիշեակին քայլեր արեց այս հայացքների շուրջը վորոշ համաձայնության գալու ելևէնդեն պրոպագանդիստներին հետ։ 1859 թվին նա ստանձնեց անգամ ծպտյալ մի ուղևորություն դեպի Լոնդոն։ Սակայն Գերցենի և Ոգարյովի հետ նրա վարած անմիջական բանակցությունները չավելցին դրական արդյունքի։ Դորբոլյուբովին ուղղած մի նամակում նա լիրբորեն հավելիներ հետ էր համեմատում Գերցենի և Ոգարյովին։ „Кавелин в квадрате — вот вам все". հակիրճ այս խոսքերով է, վոր ամփոփում էր Ընդհիշեակին բանակցությանը տխուր արդյունքները**։

1860 թվին „Колокол"-ի հրատարակիչներին ուղղած իր նամակում Ընդհիշեակին գրում էր. «Դուք արեցիք ամեն ինչ՝ գործի խաղաղ լուծմանը նպաստելու համար. փոխեցիք ձեր տոնը և թող ձեր „Колокол"-ը վոչ քիչ ազդեք մրմնջա, այլ ահազանգ հնչեցնելու վոչ արեք Ռուսաստանին***, Պատասխանելով Ընդհիշեակին Գերցենը մատնանշում էր քե — անհրաժեշտ է, վոչ քե կացնի, այլ ցարական կոչ անել Ռուսաստանում ընվերն և այն միջավայրը, — պատասխանում էր Ընդհիշեակու գեմ Գերցենը, — վորը պիտի կացնահար անել... ասվ է, վոր Ռուսաստանում արել է ավելի խելամիտ գործ, քան արել է ցարը։ Յանդ կայսրինը կայսերը****, Գերցենի և Ընդհիշեակու այս ընդգիմախոսությունը նշում էր իսր այն պատկառելը, վոր առաջացել էր համատարած հեղափոխական շարժման գնահատականների մեջ։

Պատկառելի ավելի ևս կիսատանա, յերբ մանավանդ աչքի առաջ ունենանք այն պայքարը, վոր առաջացավ ռեֆորմներից անմիջապես հետո ելևէնդեն պրոպագանդիստներին և Ռուսաստանի հեղափոխական յերիտասարդության միջև։ «Պրոպագանդիստները կոչով հայտարարեցին Գ. Դ. Ջայչնևսկու գլխավորած Մանիվալի այն յերիտասարդների գեմ, վորոնք 1862 թ. մայիս-հունիս ամիսներին հրապարակ գալով „Молодая Россия" պրոկլամացիայով, գյուղացիական ռեֆորմների ծրագրին հակադրեցին ապրարային հեղափոխության ծրագիր։ Արյունոտ, անողոք հեղափոխական տակտիկայի այդ քարոզիչները բարձրացնում էին բուռն ագիտացիոնական և գեմոկրատական հանրապետության — գյուղացիական հեղափոխական դիկտատուրայի — գրոշ և առաջարկում հոգալին

---

* Ленин, «Сочинения», I, стр. 169.

** «Переписка Чернышевского с Некрасовым, Добролюбовым и А. С. Зеленым», М. и Л. 1925, стр. 69.

*** А. И. Герцен. «Полное собр. соч.», X, стр. 224.

**** Там же, X, стр. 218.

խնդրի արմատական լուծում։ Իրենց նպատակը իրագործելու համար, նրանք պիտուի էին գործյալ ժողովրդական վճռահատուիչ ուժերում։ Անհրաժեշտ էր իմպերատորականների կուսակցությանը, ինչպես որ նա ինքն և անհրաժեշտ էր մեզ. պարկիր հրապարակներում, չիքի որ պարշևյի այդ վոհմակը համարձակվում է դուրս գալ հրապարակ, պարկիր անարատ, պարկիր քաղաքների նեղ անցքերում, պարկիր մայրաքաղաքների լայն փողոցներում, պարկիր գյուղերում և ամայիներում։

1861 թ. փետրվարի ազիտորից դժգոհ գյուղացիներն իրենք նենշնշված էին այն համոզմունքով, թե ապատուքյան մանիֆեստի հրապարակումից չերկու տարի անց — 1863 թ. փետրվարի 19-ին ցարը տալու չի նրանց հող, իսկական ապատուքյուն, վորով նրանց անփոխանակելու և ճանապհվելու սերտ հող և գյուղացին ապատ հավասարվելու հողային ամեն տեսակի տուրքերից ու վճարումներից։ Գյուղացիների մեջ տարածված այս համոզմունքն եր հենց, վոր վերին տարիճան լարված, ապատագական տրամադրուքյուն եր առնծնել չերկրում, նպատակավոր հող պատրաստելով հեղափոխական պայթիցիայի և պրոպագանդի համար։ Թվում եր, թե չկար վրա հասնի պատրանքի կիսատարծման ժամը — խաբված գյուղացին կացիներ ձեռքին վտքի չի կանգնելու պահանջելու և իշխանուքյան գնա։ Ապատվում եր տպկալական և քաղաքական տրյունատ մի հեղափոխուքյուն, վորի առաջ դժգոհանալու չէին Պետպետնի բոլոր գործերը։ Այս հեղափոխուքյունն և հենց, վոր, գնի տեսականորեն, անխուսափելի կար համարել Չերնիշևսկին։ „Молодая Россия" խմբակը գործնում եր կացնի վճռահատուքյան պահանջը մասսայական ապստամբուքյան գործնական հրահանգ։

Անդրադառնալով „Молодая Россия"-ի կոչերին, „Колокол"-ի նիկերից Գերցենը գրում եր ի միջի այլոց. „Молодая Россия"-ն կարծում և քե մենք կարդալ ենք ամեն մի հավատ գնալ բոնի հեղաշրջումների. վոչ քե հավատն և, վոր կարդալ ենք մենք, այլ ուրը գնալ այդ հեղաշրջումները։ Բոնի հեղաշրջումները չինում են անհրաժեշտ. կարող և, վոր գրանք տեղի ունենան մեզանում. հասատատական միջոցներ են գրանք, ժողովուրդների, ինչպես նաև քաղաքների, վերջին արգումենտ. պետք և պատրաստ լինենք գրանց, բայց գրանց աշխատանքի արվա սկզբնաժամին, առանց վորևե ջանք անելու, առանց վորևե միջոց ապահելու, կանգ առնել գրանց վրա, նախապատվուքյուն տալով գրանց — այդ քվում և մեզ ջահելուքյունն և քաղաքացիքյուն, այլև՝ անհաշիվ և ծանոթակար մի բան և ապագայ գրանցով... Ներկա տարում

ու չփոք վիճակում, յերբ վոչ վոք չի արտասանել վերջին իր խոսքը, յերբ յեռման մեջ և ամեն ինչ, յերբ բոլորն էլ ապատում են, վոմանք Դումա, մյուսները հող, յերբ ժողովուրդը, ինչ էլ ասես. լինի ինքը ցարը, ինչ էլ ճանկես լինին գուբերնատորները, ոստանները և մայորուսներն, համառորեն հավատ է տածում դեպի ուրիշ մի կամք, — դուք կոչեր եք ուղղում նրան՝ ցարի և ազնվականության դեմ, այսինքն նրան առնչի կատարի դեմ, վորի շարքին նա ձեզ և պատում է, և իշխանության դեմ, վորին իր պաշտպանն և համարում նա։ Սխալվում է նա քի վոչ — այդ մինուչև ետ նա հավատացած է, վոր չի սխալվում, ուստի և նա չի գնա ձեզ հետ, և դուք կկործանվեք։ Կրքվածների և վոչ մի փոքրամասնություն չի կարող կատարել մեզանում անհաղթահարելի հեղաշրջում առանց իշխանության և առանց ժողովրդի — այսպես է դրվում խնդիրը։ քանի վոր դյուղը, ամբողջ, առանց վոչնչացման, Ուրալը հանգիստ են, հարկավոր են միայն ոչնչաբխական և գիտակցական հեղաշրջումներ, պարապմունքների լիբերալիզացման անձնատփոխություն... Ուրիշ և դեն ձգենք հեղափոխական ճամարտակությունը և գործի կացնք։ Ամեն մեր միացնք իրարու, վորպեսզի ուժ լինենք, վորպեսզի ունենաք միություն և կազմակերպվածություն։ միացեք ժողովրդին, վորպեսզի նա մոտացությամբ ասա ձեր անվատումը։ վոչ քի ծնկներով, վոչ քի բարեկ քարոզներ նրան, այլև նրա հասկացողությանը մատչելի հզոր պաշտամունք... և յերեք պատրաստ։ Վրա կհասնի ճակատագրական որը — կուրծք ծվենք, գոհվենք, բայց մի ձրգանք դրան վորպես բաղձալի որվան։ Ձեռն արնգակը ծագելու լինի առանց արյունոտ ամպերի, ավելի լավ, իսկ Մոսկվայի գլխարկ կունենա նա քի ֆրիդիական — միևնույն է։ Մեր ֆրանսիացիները բավականին ապացույցներ չավելցին ձեզ, վոր անգի ու պաշտոնի ֆետիշ մոնարխիստական անունները հռոմեականհանրապետականի քարոզմանելու համար վոչ միայն արյուն, այլ մեկան իսկ չարժե հեղելը*։

„Молодая Россия"-ի քարոզած ազգարային հեղափոխության գեմ յերկուքի ունեցավ վոչ միայն Գերցենը, այլև Լանդոնի հոչակավոր բունտարը — Բակունինը։ 1862 թ. հունվարին Բակունինը հրատարակեց իր „Романов, Пугачев или Пестель" հոդվածը՝ ուղղված „Молодая Россия"-ի դեմ։ Բակունինը հավատում էր, քի ցարը կարող էր և կարող է դեռ հեղաշրջել Ռուսաստանում միրոգ քաղաքական և հողային կարգերը՝ առանց մի կաթիլ ար-

* Герцен, „Полн. собр. соч.", XV, стр. 374 и сл.

յան քաղքում։ Ալեքսանդր II շատ անգամ և, ամեն, հնարաւորութիւն տալով ազատութեան բարեկամներին, ասկայն նա կարող է դեռ փրկել գործը, միշ միայն ազատել ուս ժողովուրդը, այլև դուրս կանգնել ուսմանների ազատագրական շարժման... իրագործել այն նպատակները, որ առաջադրում է „Земля и Воля" կուսակցութիւնը։ Հնգափոխականները ժողովրդի հետ են, ասկայն ձեռ հետևից պիտի գնան նրանք իրենց նպատակները իրագործելու համար։ Արդյոք՝ Ռամանովի հետևից, թե՝ Ռազդանի կամ նոր մի Պետերի։ Ամենից սերով նրանք կգնային Ռամանովի հետևից, բայց միայն վերջինս կարողանար և կամենար գումար հանձնարարին (земский) ցար, դուրս կանգներ ժողովրդին և ստորագրեր նրա բաղձանքները։ Արդյունաւոր հնգափոխութիւններ, շնորհիվ մարդկային սխամարութեան, չեն կարող լինել անհրաժեշտութեան, բայց նրանք չարիք են այնուամենայնիվ, մեծ չարիք և մեծ զրկանութեան, միշ միայն իրենց գոհերի համար, այլև իրենց նպատակների անապահով և լիակատար իրագործման տեսակետից։ Մենք այդ պիտենք փրանսիական հնգափոխութեան օրինակից։ Ուսան և մեր վերաբերմունքը դեպի Ռամանովը պարզ և միանգամայն։ Մենք միշ նրա քշնամիներն ենք, միշ նրա բարեկամները։ Մենք ուս ժողովրդական, սոցիալական գործի բարեկամներն ենք։ Եվթե ցարը դուրս կանգնի գրան, մենք կգնանք նրա հետևից։ Բայց եվթե դեռ գնա գրան, մենք կգնանք նրա դեմ, մենք կգտանք նրա քշնամիները... Եվթե ցարը գամանի Ռուսաստանին, Ռուսաստանը կուզվի սոցիալ քշնութեան մեջ։ Ի՞նչ կլինի արդյոք, ինչ ձև կընդունի շարժումը, ոչ և, որ գրան կկանգնի նրանում։ Ինքնակոչ վրեան ցար, Ռազդանը, թե նոր մի Պետեր-բիկատոր։ Դանդատանալը դժվար և հեռու։ Եվթե Ռազդանը և լինելու այդ, ապ ասված, որ ունենա նա Պետերի քաղաքական հանճարը, քանի որ ստանց գրան նա սոցիալիզմը կանի Ռուսաստանը, և քիթս նաև Ռուսաստանի բամանդակ ապագան։ Եվթե Պետերն և լինելու այդ, միշ որ լինի նա ժողովրդական մի մարդ, ինչպիսին որ Ռազդանն եր, քանի որ այլ կերպ նրան չի հանդուրժի ժողովուրդը»։ Դանդատով „Молодая Россия"-ին Բակունինը գրում եր՝ „Молодая Россия" պրոկլամացիան, ապագայ և, թե չանկնելով վանդը մեջ սերում և գեռ ևս ինքնորոշման ստիպի մի մտայնութեան և լիակատար անհամապատասխանութեան՝ մեր ընդհանրացին վիճակի հանդեպ։ Նրանք ազիում են և գտում

---

* М. Бакунин, «Избранные сочинения», Петербург и Москва, 1920, III, стр. 89 и сл.

այնպես, ասես թե ամբողջ ժողովուրդը կանգնած լիներ նրանց հետևը։ Մինչդեռ ժողովուրդը անգութների մյուս կողմն է և վոչ մի-այն չի կամենում լսել ձեզ, այլև պատրաստ է ջարդելու ձեզ, հենց վոր ազդանշան լինի ցարից։ Ի՞նչ եք կամենում ուրեմն — նահատակությունե՞ր։ Բայց չէ՞ վոր նահատակությունը լավ բան է, յերբ վոր նահատակվողները գործ են կատարում „Молодая Россия"-յի խմբագիրներին յես նախատում եմ յերկու լուրջ հանգամանքի համար։ Առաջինը խելառ և գոկտրիներ կերպով ժողովուրդն արհամարհելու համար։ Իսկ յերկրորդը՝ անշրջահայեցություն, անտակտ և քաղաքական այն վերաբերմունքի համար, վոր հայտնաբերեցին նրանք դեպի ազատությունն ունեցած գործը, չնայած վոր սրա հաջողության համար պատրաստ են զոհաբերելու իրենց կյանքը*։ Մերժելով Ռուսաստանի համար հեղափոխական տակտիկան՝ Բակունինը քաղաքական փակուղի յեր ստեղծում իր իսկ ծրագրած համաեվրոպական ազգային-հեղափոխական շարժումների առաջ։ Գարիբալդիին գրած նամակում նա ընդունում եր, թե Լենհասսանի հարցն ըստ եության պրոլետարական հարցն է։ Բայց չեր կամենում հանկանալ նեղքին այն կապը, վոր գոյություն ուներ նրա ազգային շարժման և համաեվրոպական պրոլետարական հեղափոխության միջև։ Վերջինս հաշվով մեծացնում եր այսպիսով նաև ազգային խնդրի լուծման հեղափոխական հնարավորը։ Բնական է, վոր Բակունինը վարաներ միաժամանակ նաև Ռուսաստանի ներսում արծարծվելիք ազգային-ազատագրական շարժումների խրնդրում։ 1862 թ. հոկտեմբերի 30-ին գրած նամակում Բակունինը այսպիսի տողեր եր գրում իր լեհ քաղաքիցներից մեկին՝ «Ընկերակա՝ Ֆրանսիայի, Գրուսիայի և Ռուսաստանի միջև գոյություն ունի անկեղծ դաշինք և ձևական համաձայնություն այդ յերկրներից յուրաքանչյուրի տնակցիոն կուրսի վերաբերմամբ։ Նապոլեոնը ներկայիս պրուսական քաղաքների բարեկամը, խորհրդատուն և հովանավորողն է և միաժամանակ նաև նրան հրամայողը. նույնն է նա նաև ռուս ցարի վերաբերմամբ, վորը, նրա դեկավարությամբ, սկսում է գործել ամենի խելացիորեն։ Ռուսաստանի մեծագույն մասում Ալեքսանդրը մի ձեռքով մացնում է պաշտպան գրությունն, իսկ մյուսով՝ մի կողմ վանում աշխարհությունը իրավական և վարչական վերանորոգություններով։ Ո՞վ գիտե, մեր կառավարությունը, ամենի խելացի գտնելով Լենհասսանում հանդես եկող սոսկալի փոքրերի նկատմամբ և հաշվի առ-

* М. Бакунин, «Избранные сочинения», Петербург и Москва, 1920. III, стр. 85 и сл.

նելով իրեն ինչնամի տարրերի անընդհատ աճումը, որոնք վաղ թե ուշ պիտի փլեին իր գլխին՝ հավանական արտաքին պատերազմից խուսափելու համար՝ նապոլեոնյան խորհուրդով ձգտում է գնել մեզ հզնամամային պրուքյան մեջ, ինչը այլևս անհնարին պիտի դառնա ամեն մի պայքար։ Ընձեռելով այդ պայքարը, դուք ձեռնամուխ կլինեք ձեր ինչնամիների ջրազրին։ Ուստի և, մինչև նվաղագույն հնարավորություն ունեք խուսափելու այդ պայքարից, որևէ այդ հանուն լինհատանի վրկությանը"։

Մարքսը և Ենգելսը հնդնում էին ճնոնդոնի պրոպագանդիստներու անձրևմիտական այս պատրանքները, նրանց հաշվարարական ամպամիկան հանգնալ ցարիզմին։ Մանավանդ մատնանշում էին նրանք Դերցենի անտի արտաքնները ճորտերի ազատագրման վերաբերմամբ։ 1858 թ. ապրիլի 29-ին Մարքսը գրում էր այս մասին Ենգելսին. «Ճորտերի ազատագրման համար Ռուսաստանում ակտիվ շարժումը կարևոր և միայն այնչափ, որչափ ցույց և տալիս յնրկրում ակտիվ նևրքին մի շրջադարձ, որ խոչընդոտ կարող և առնիել նրա ավանդական արտաքին քաղաքականությանը։ Դերցենը հարկավ արել և նորից այն դուռը, քան՝ տապատությունը Մոսկվա յև փոխադրվել Պարիզ։ Ավելի ուշ, 1877 թվին, „Отечественные записки" ամսագրի խմբագրին ուղած հայտնի իր նամակում, Մարքսը, անդրադառնալով Դերցենի իլլյուզիանքին, գրում էր. «Ինչ բանում եմ նախատում յնս այդ հնդինակին։ Նրանում, իմը նա տուս գյուղական համայնքը հայտնապրծնել և վաչ թե Ռուսաստանում, այլ պրուսական անդրանդատուս Հոգատանուհների դրքում, և մոր գյուղական համայնքը նրա ձնքում միայն պատրվակ և ապացուցելու, թե Եվրոպան կաչված նևրկած ծնրուկը պիտի վերանկնդանանա պանսլավիզմի շնորհիվ**։ Ճորտերի ազատագրման յերաշխիքը Մարքսը փնտռում էր մատերիական հնգափոխական շարժումների և համայնվրոպական ճգնաժամի մեջ միայն։ 1859 թ. փնկտեմբերի 13-ին նա գրում էր այդ մասին Ենգելսին. «Ռուսաստանում շարժումը առաջ և գնացել ավելի, քան Եվրոպայի բոլոր միասին վերցրած։ Մի կողմից ցարի գնի են ազնվական ամհամաձայնությունները, միսս կողմից ազնվականության գնի են գյուղացիները։ 1860 թ. հունվարի 11-ին Մարքսը գրում էր գարձյալ. «Ամենամեծ բանը, որ աշխարհում անգի ունի հիմա, գա, որ մի կողմից ամերիկյան ստրուկների շարժումն և, որ սկսվել և Ռուս

* „Летописи марксизма", IV, стр. 82.

** Karl Marx, Fr. Engels, „Ausgewählte Briefe", Moskau — Leningrad, 1934, стр. 289.

Բրաունի մահով, մյուս կողմից սորուկների շարժումը Ռուսաստանում։ Դու, իհարկե, նկատած կլինես, որ Ռուսաստանում ապստամբականները ագիտացիա չեն սկսել հոգուտ սահմանադրության և որ ամենից աչքի ընկնող ընդանիքներից յերկուսը քո յերեքը աքսորվել են արդեն Սիբիր։ Միևնույն ժամանակ Ալեքսանդրը փչացրել է իր հարաբերությունները նաև գյուղացիների հետ, հայտարարելով իր վերջին մանիֆեստում[1] որ ճամայնական սկզբունքը պիտի չքանա հենց որ տերի ունենա ազատություն։ Այսպիսով սկսվել է սոցիալական շարժումն Արևմուտքում և Արևելքում։ Ներտրոնական Ճեմբրպայում սկսվելիք առաջիկա ճգնաժամի (down break-ի) հետ միևնոյն հիմնական յի այս ամենը։ Պատահականով Մարքսի այս տողերին, Ենգելսը գրում եր. «Ո՞ր կարծիքը սորուկների շարժման մասին Ամերիկայում և Ռուսաստանում հաստատվում է արդեն իսկ հիմա... Ռուսաստանում ամեն ինչ կատակվում է շատ հիանալի։ „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ը այս հարցերի վերաբերմամբ Պետերբուրգում շատ լավ մի թղթակից ունի, որը սակայն ավելի շատ ուշադրություն է դարձնում ազնվականության սահմանադրական շարժման վրա, քան բնական է, որ վերջինս ինքյան ճանապարհ է հարթում գյուղացիական շարժման առաջ։ Սակայն Ենգելսը հաշվի յեր առնում նաև գյուղացիական շարժման զուգընթաց արծարծվող ազգային շարժումը։ Թվում եր նրան, թե լեհական ապստամբությունը, հաջող ընթացք առանալու դեպքում, կարող է ծայր առ համաստականական ապստամբության. «Լեհերը հիանալի տղերք են,— գրում է Ենգելսը 1863 թ. փետրվարի 17-ին Մարքսին ուղղած նամակում,— յեթե որևէ նրանք կարողանան պահանջել մինչև մարտի 15-ը Ռուսաստանում կրոնների շարժումը... իսկ յեթե բանը ծուռ գնաց լեհաստանում, այդ դեպքում մեզ ապատում են սուր անակնկալի մի քանի տարիներ, այդ ժամանակ պրուսիայով ցարը նորից գլուխ կկանգնի արևելյան մի գաշնագրություն։ Տարաբախտաբար լեհական ապստամբությունը չունեցավ ցանկալի հաջողություն։ Զզոցվելով գյուղացիական շարժման վերելքի հետ, ապստամբությունը նահանջից անակնկալի առիթ և անգամ տնտեսական տեսակետից հակահեղափոխական պրովոկացիայի։ 1863 թվի գարնանը տերի չունեցավ ապստամբած գյուղացիական շարժումը կամ չընդունեց ապստամբած ծայրերը. հունիսի 11-ին Ենգելսը գրում եր. «Ամեներից շատ զարմանք և պատճառում այն, որ մենք Վիլիկոռուսիայում չի սկսվում գյուղացիական շարժում։ Լեհական ապստամբությունն ունի, բան յերևույթին, վերջակի անբարենպաստ ազդեցություն։

Էլեոնորի պրոպագանդիստներին վարանումներն ու տատանումները բնորոշ էին նաև Նալբանդյանի համար։ Հոդի համայնական անխտիրաբաժան մասին պրոտեստող նրա հայացքները և էներգիատորդությունը ուղղած նրա կոչը — անդրադարձնում էին քննադատը առաջին Ինտերնացիոնալի մտքերը։ Հոդի համայնականությունը կոմունիզմից էր, ինչպես հայտնի է, նաև Շերնիշևսկին, և կան ակնարկներ, որոնք ստիպում են ընդունել, թե Նալբանդյանը կարդացել էր և ազդվել մանավանդ նրա „Критика философских предубеждений против общинного владения" հոդվածից։ Բայց չկասկածելով Շերնիշևսկու ազդեցությունը, չենք կասկածում նաև, որ հեղափոխական դեմոկրատիայի ներքին խմբավորումները բնորոշող հարցերում Նալբանդյանը ուներ ոչ-ազատական դեմոկրատիայի առաջնորդի հետ չէր, այլ նրա դեմ պայքարող Էլեոնորի պրոպագանդիստների հետ։ Իհարկե հետամնացը ոչ միայն տարբեռնական ապիտալիզմից է, որ կոչված էր փրկելու և վերանորոգելու զառամածը, ոչնչված Արևմուտքը. Շերնիշևսկին ատելություն էր Փերցենի այս մտայնության դեմ։ Մինչև մեռնելը հետացած չէնք Արևմտյան Եվրոպայի նեղկաց կացութիւնից, — գրում էր նա, — բայց և այնպես կարծում էնք, որ մեզնից ընդարձակելու բան չունի նաև Եվրոպական (մայրենի) ժամանակներից մեզ մոտ պահպանում է իր գոյությունը մի սկզբունք, որը վարոց չափով համապատասխանում է այն կենցաղի պայմաններից մեկին, որին ձգտում են ապագայի զարգացողները, ապա Արևմտյան Եվրոպան ընթանում է գնալ այդ սկզբունքի իրականացումը մեզնից միանգամայն անկախ կերպով... Նշանակում է, մենք չե՞նք պետք և կենցաղացնենք նրան։ Կարիք չկա, որ մենք հոգանք այդ մասին... Ապառնիների նեղկաց գրությունը ամենաառաջավոր չեռկրներում բավականաչափ զգալական է նրան, որ նա միևնույն հեռու բոլորովին էլ գնա չի ապրել պատմական կյանքով, այլ պարտերից ի վեր շարունակել և ներկել մանկական քնով... Առաջավոր ուժեն մի չեռկրում բնակչության ամենաշնչին մասն է միայն, որ վառնել և իր ուժերը, իսկ քե վերցնենք ամբողջ ազգաբնակը, պետք է ասել, որ նա գնա նոր և միայն պատրաստվում պատմական ասպարեզ իջնելու, — գնա միայն ազգերի ավանգարդն է, մինչեն զանակարգը, որ գործում է արդեն պատմական հանգամանքների, և այն էլ գրեթե գնա նոր և սկսում գործել։ Իսկ գլխավոր մասսան գնա չի էլ կարող գործի, նրա խնդիրները գնա նոր են ծառանում պատմական գործունեության ասպարեզին։ Հազ. խոսք մեզ էր խոսել սկսել արևմտյան ազգա-

վուրդների պատմության մասին. նրանք դեռ նոր են ապրել սկսել»*:

Տարաձայնությունն առաջացրած այս հարցում Չերնիշևսկու կողմը չեր, այլ՝ Գնեդիչի, Ինչպես տեսանք, նրա կարծիքով ևս Ցեվրոպան տուչ ծնվեցավ, բայց շատ արագ ծերացավ: Ցեվ ընդհակառակը՝ ըստի զա որ, չեր որ այն պատմ Ասիան պիտի մանկանա, և սոցիալան ապագան այն վայրկյանից պիտի սկսանին յուրյանց պատմությունը: Վոչ միայն Արևելքում, այլև Արևմուտքում իսկ ամարդու և հացին պրոբլեմը յուծելուց արմատական հնարը, Նալբանդյանի ասելով, լինելու չեր համայնական հողատիրությունը, վոր բռնելու չեր կապիտալիստական չերկրներում սիրապետող անգրանկական և պարցելային հողատիրության տեղը: «Տարակույս չկա,— գրում եր Նալբանդյանը,— վոր կգա որ, չերբ այդ անդրանկական համակարգությունը կքանդվի և գրանով հողը գուրս կգա կապանքի տակից. բայց և այն ժամանակ արդյոք բոլորովին կատարյալ կլինի նոր կարգը: Ցրանսիան, վորի հողը կտրտված և մինչև մանրացուցական բաժիններ ուրիշ կերպով նույնպես չի գրում այդ համակարգության ծանրությունը: Մնում է մեջտեղը վորպես միակ բարերար չեզր համապատական սկզբունքը (общинное начало), վոր կա Ռուսիո մեջ: Բայց ոչ պիտև, քե չերբ կարող են զարթնել Անգլիո և Ցրանսիո պրակիտանները: Իսկ մինչև այն ժամանակ, ասույգ և, վոր անդրանկական համակարգությունը պիտի ծանրանա հատարակ ժողովրդի վրա մանավանդ, քան քե մեղակ գատակարգինը**: Սակայն հողային համայնքի նշանակությունը մարքսի ասելով չե, վոր վեհգում եչին հեղափոխական դեմոկրատիան: Ամենից կարևոր եչին ագրարային հարցի լուծման հետ կապված մյուս, պրծնական տարաձայնությունները, և այս խնդիրների վերաբերմամբ ևս Նալբանդյանը հարում եր վոչ քե Չերնիշևսկու, այլ Հերցենի պրոպագանդիստներին կարծիքներին: Նա ևս, ինչպես և ապրոպագանդիստները, առաջադրում եր գյուղացիներին հողով հանդերձ ազատ քարոզելու պահանջ՝ առանց անդրադառնալու գրականության մեջ կատարված մյուս, վճռական նշանակություն ունեցող կետին, թե գյուղերի վերացման պահանջին***, «Ներկրագործության հեղինակը ևս շեշտում եր լիբերալ ազնվականության պրոպրետի գերը և միաժամանակ անդր-

---

* Чернышевский Н. Г., „Полное собрание сочинений", VIII, стр. 171 и сл.

** «Հեղափոխը և նորա ժամանակը», «Լուսաւոր», 1903, № 1, էջ. 132.

*** «Ներկրագործությունն», էջ. 33 և հետ. և էջ. 43.

ասենում էր ընտանեկան ամպրոպային անհրաժեշտությունը։ «Անդամախտանոցները կրճատվում են կրկուս նման ստակյաց ինչությունը, — գրում է նա, — հասարակաց և հանրային աշխատավորների կուսակցությունը միացած է ազգի նյութական ոգուն, այսինքն ապուշների հետ»*։ «Ուսանողը ազգը, — գրում է գործիչ Նեյրանդցյանը, — մորն աչքի առնի հանդիսանում է արտասովորական քաղաքացի, կուսակից և ապուշների և հասարակաց ազգի կուսակցության ինչություն։ Նորա մեջ նույնիսկ խմորվում է մի մոգի, և այսոր կրկուս կրկին միմյանց հակառակ ապրելը պետք են ժխտուլյան համապարտավ»**։

«Ներկրապրծուիչները, որ իւր անուամ „Молодая Россия"-յի հետ միաժամանակ — 1862 թվի մայիս-հունիսին — չեր բանտում նաև Չերնիշևսկու և համախոհների քաղաքական ուղղության Նեյրանդցյանը, ինչպես և Վերբլյանն ու Ոգարյովը, 1862 թվին գյուղացիական ազատության և միապետության տապալման հարց չեր պետք. նա կռանգնած եր քան ամենայնի «ամենապրակտիկ» անակնկալ մեր «Ազգային անտեսական խնդիրը, քաղաքի մորդը, քաղաքի ազգությունը, միապետներին գործիչները և բռնակալները ամենապրոբ լյուն, իսկ հասարակ ժողովրդին գրկում լյունը — այս խոսքերը մեջ է ամփոփում Նեյրանդցյանը «Ներկրապրծուիչյան բոմբազյան credo-ն***, Դրանք մեջ նա ևս կոչ է անում մերոց կուսակցությանը՝ խնդրի գոյ որ առաջ, կանխել արյունոտ հեղափոխությունը ապագայում։ Այդր առաջ ուշադրությունից հետ առնվում հեղափոխական կրքերը՝ Նեյրանդցյանը գրում եր. «Այս չիրականանան և յուրյուր վիճակը անհնար է մոր չինի յերկարատև։ Ցեղի վազորդը, խնդրը գործ չդրվի, ապուշը իր հոգով հանդերձ կուսակցական ազատ չդատապրվի և այս կերպով ազգ կնճիռը չլուծվի. ապուշը կացնահար կվճռե գործը։ Ժամանակը շատ մոտացած է և կարծվածից ավելի մոտացած...»****։ «Հնգերկը և նորա ժամանակը գրվածում Նեյրանդցյանը պանդանում եր իրարից հատուկտուկ հատուկտուկ ցեղերը։ Մի կողմից նա մատնանշում է ուղղափառ մի հատուկտուկ, որ տանում է ինքնահանդագնա (խոսքը վերաբերում է Անգլիային. Ա. Հ.), որի հատուկը չսովորում է հեղափոխական ազատ կռվից առաջացած չափավոր։ Մյուս կողմից նա համեմատում եր հատուկտուկներ,

* «Ներկրապրծուիչյան», եջ. 36.
** Ն. ա. եջ. 40 և հետ.
*** Ն. ա. եջ. 117.
**** Ն. ա. եջ. 63 և հետ.

վորտեղ ուսանողները պատկանում են ֆրիդրիխյաններին (խոսքը Պրուսիայի մասին է. Ա. Հ.) և վորտեղ մարզկային ընկերությունը իշխում է անչափահաս վորբերի ատիճանա՞ծ։ Պատկած չկա, վոր Նալբանդյանի հատարակական քաղաքական սիմպատիաները հասունության վրա հիմնված և մասսաների գիտակցությամբ, նրանց ազատ կամքին քնչպրանքով շարժվող առաջին սիսկի հատարակությունների կողմն եր, վորոնց նա հակադրում եր հատարակական զարգացման յերկրորդ, պրուսական, սիստեմ։ Սակայն կատկած չկա նաև, վոր նույնիսկ այդ տողերը գրելիս նա վարանման մեջ եր ռուսական և հայկական մասսաների հատարակական հասունության ատիճանի վերաբերմամբ։ Ինչպես ենգելսի պրուսական ֆանտիստներին, նույնպես և նրա վրա՝ այդ մասսաները քողնում եյին ուշադրություն վորբերին ապավորություն։ Այսուհետև հատկանալի յե նաև այն շեղումը, վոր նա իր անում եր, նահանջելով հեղափոխական դեմոկրատիայի դիրքերից դեպի լիբերալ բուրժուազիայի դիրքերը, ապրարյան խնդրի հնամնկող շեղում կատարելով նաև ազգային խնդրի հեղափոխական դեմոկրատիայի տեսանկյունից։

Նույն ենգելսը և նորա ժամանակը աշխատությանց մեջ, խոսելով Կարլոս I-ի դիմատման մասին՝ Նալբանդյանը սխալանք եր համարում այդ ակտը, քննադատ և դիտում եր այն վորպես հեղափոխական ժողովրդի արդար ցասման արտահայտություն**։ Նալբանդյանը կրկնում եր այստեղ Բոկլի միտքը։ Նույն այս ժամանակ գրած մի նամակում, հիշատակելով Կարլոս I-ի վտանգավոր քաղաքականությունն ու դավաճանական ընթացքը, Նալբանդյանը շեշտում է, դարձյալ, վոր դրանով մատղրություն չունեն բնավ արդարացնելու նրան դիմատող Կրոմվելի վարքագիծը. «ամեն մի միջոց, — գրում է նա, — վոր վտքի տակ կտա մարդկային կամքը, իմ համոզմունքներիս դեմ է, և չեմ զգվելով յերեսս շրջում եմ ամեն տեսակ քաղաքական գիմատություններից»***։ Ենգելս են կարծում նրանք, թե այս տողերը Նալբանդյանը գրում եր այն նպատակով միայն, վոր հերքած լինի նամակը տուգող բանակի վարչության աչքում, թե ինքը չեն բնահատարակական գրքեր այսինքն՝ «Ենգելս-գործունեության հեղինակը»****։ Սակայն Նալբանդյանը կարիք չուներ բնավ հենդքելուն մի բան, վոր չեր վերագրում նրան վոչ վոք

---

* «Լուսաց», 1903, № 1, յեր. 147 և հետ.

** Չմմ. «Լուսաց», 1903, № 1, յեր. 148.

*** «Ինքնան», յեր. 247.

**** Ա. Ծերանյան, «Նալբանդյանի գրական հայացքները», «Նոր ուղի», գիրք 4, 1929.

Ինչ ասած չի որ տնտեսական գրքից մեջ և հենց, որ նա արտահայտվեց վճռականապես քաղաքական կացնահարման դեմ կարիք կար, ուրեմն, որ հենց այս կետում ապացույցներ նայելու իր տարակարծությունը «Ընկերապետությանը նպատակներից մեկն էր հենց՝ ինդիվիդուալ ֆյուդալիայի տնտեսական կրիզիսից առաջանալիք հնդսիոխական ցնցումների ապրատիվ։ «Մի դեպքից առավոտ,— գրում է նա,— քեզ Գոլոի և քեզ գավառների մեջ մարդիկ չգիտեն կարգադանան հաց ճարել, ագրատությունը և սովը սիրտ հարկադրել նորանց գնալ հափշտակությունն և կողոպուտ, մի խոսքով, բարեկեցության խառնակությունն։ Բայց չի պետք մոռանալ, որ մի այդպիսի վատարազդ դիպվածում, առանց բրիտանիայի կկողոպտվին, կմերկանան և կմնռանին, իսկ հետո ֆյուդալ, կատարյալ ուժով»*... Նույն այս նկատողությամբ է հենց, որ նպատակը պրում էր քեզ՝ տեղը քաղաքականը նպատակը և մեր աշխատությանը խորհուրդը այն է միայն, որ ազգը մոռնի յուր ազատյան և ազատ յուր անձը ստրատիվների նկատմամբ և ազգատությունից, որ չկան վեչ այսօր, վաղը, սիրտ քաղաքական բոլոր Ֆյուդալ մեջ, չնայելով այն նոր պատրվին, որ տանում է նա Անգլիայից»**։

«Ընկերապետությանը քաղաքական խորհրդատվությունները անհատական մտքեր չէին, այլ՝ ամենքի հայացքներ։ Քաղաքական անցքերը — Իտալիայում սկսված մատակարարհնդսիոխական շարժումները, մի կողմից, և ցարիզմի սկսած հակահարձակումը մատակարար շարժման դեմ, մյուս կողմից,— գրեցին այդ հատվածի ներկայացուցիչներին իրենց հայացքները վերանայելու անհրաժեշտության առաջ։ 1862—1863 թվականներին, ծրագրային չիրականալ կռվերից և Տուրգենևից, Գերցենը պատրաստվում էր մեկ անգամ հնդսիոխական դեմոկրատական գրքերը։ Ամենամտքով կարևոր է Գերցենի և Բակունինի գրական վերաբերմունքը 1863 թ. դեպի Լենհատոնի ապստամբությունը։ Լենհատոնի հնդսիոխական ինդիվիդուալիզմի պատճառով էին ամենքին 1861—62 թվականներին։ «1861—62 թվականներին,— գրում է իր հիշողությունների մեկում Գերցենի լիրիկական բոլոկամահինների մեկը,— S. Պատկը — „Колокол“-ն ընդունեց այլ ուղղությունը Ակերմանդրը (իմա՝ Գերցենը. Ա. Հ.) չեր բավականանում այլևս ընդհանուր արտահայտությունների վրա ապրելով. նա սկսեց պահել գրական ծրագրի վրա, ասես թե

* «Ընկերապետություն», էջ. 33 և հետ.

** Ն. տ. էջ. 103 և հետ.

գործնական քաղաքագետ լիներ, և գործից բազմաքիվ սխալներ... Բայց վորքան ավելի յեր հնազանդում ռեֆորմների անմիջական նպատակից, այնքան ավելի յեր կորցնում ուժն ու ազդեցությունը։ Իսկ յերբ 1863 թվին, բոնկից լեհական ապստամբությունը, այն ժամանակ ասես թե հատավ և հանկարծակի չքացավ Ալեքսանդրի ազդեցությունը։ Նա նայում եր լեհական ապստամբության վրա իբրև սլավոնների համար համաշխարհային նշանակություն ունեցող յերևույթի վրա։ Իսկ յերբ Ալեքսանդրը սկսեց ծայրահեղ համակրանք հայտնել լեհատյաններին՝ գրկվեց Բուտաուտանում բոլոր իր կողմնակիցներից. նրա ժուռնալը շարունակում եր լույս տեսնել, բայց չուներ նախկին ընթերցողների հարյուրերորդ մասն անգամ, և այն ամենը, ինչին վոր գոհաբերել եր նա իր կյանքի լավագույն մասը, ընթացավ անկման ճանապարհով...»*։ Լիբերալ տիկնոջ այս տողերը չափազանց հատկանշական են։ Նրանք վոչ միայն նշում են Դերցենի և համախոհների այս տարիներին կատարած քաղաքական խոշոր գիմազարձը, այլև բնորոշում հասարակական-քաղաքական նոր այն տարբերությունը, վոր անցի ուներցավ լիբերալ և հեղափոխական դեմոկրատիայի միջև 1861 թ. ռեֆորմներին հաջորդող տարիների ընթացքում։ Ցարիզմը ստացավ այս հանգամանքը՝ ուժ տալով հակահեղափոխական հարձակմանը։ Ցարդի նահանջի գծով ընթացող լիբերալներից մեկին՝ Բ. Ա. Տուրգենևին՝ ուղղած ցասկոտ մի նամակում ինքը Դերցենը շատ լավ և բնորոշել տանջված կացությունը. «1863 թվից մենք զգում ենք նրանց մակընթացությունը՝ 1856-ից մինչև 1862 թվականը։ Արվեստի, գիտության, քաղաքականության վրնեն մատուցված, վոր գիտում և աշխարհը, ինչպես վոր պատվանները գիտում են... (տպագիր բնագրում այստեղ բաց և քողնված տեղ մի քան. Ա. Հ.) պատկերները, մի խոսքով, վորնեն Բառկին, վորը Նիկոլայի ժամանակ հայհոյում եր ռուսական տպարանը և հաջողությունն ժամանակ գանձարով ինձ հարցողներից մեկը, պատրաստվելիս հրահրված՝ նորից հայհոյում է մեզ — ծիծաղ և առաջացնում միայն, մանավանդ յերբ հիշում ես, թե ինչպես արցունքը աչուկներին հիանում եր, յերբ Պարիզում բնդունում եին լեհ պատգամավորությունը։ Գալ ժամանակ, յերբ վոչ հայրերը, գեթ զավակները կգնահատեն ժուժկալ և զգույշ այն ուսանողին, վորանք միակն եին, վոր բողոքեցին և պիտի բողոքեն տեղերազրկ խաղարարության գեմ... Մենք գրկեցինք ուսական անվան պատիվը և դրա համար տուժեցինք

* Т. П. Пассек, «Воспоминания», СПБ, 1906. III, стр. 128 и сл.

սոցիալիստական հեղափոխությունից»*։ Ուշագրավ են նաև հետևյալ տողերը, որ գրի առավ „Колокол"-ը Զևրնիշևսկու մասին բնորոշման գաղափարի վերաբերյալ. «Զևրնիշևսկին գաղափարական և քաղաքական ամենանվիրական աշխատանքների և մտածողության մարդ էր։ Բայց մենք գոնե անչափ այս չափազանցված կատարելության, հասարակության (общество, թող՝ բուրժուազիայի. Ա. Հ.-ի) և անարդ, կաշառված մամուլի դեմքին, մեր սրբերն և մեր հայածանքը, ուղղել այն անձնական նկատումներով։ Նա չի, որ սոսկալիորեն և կատաղաբար ապտակել Լենտուլովի ազգականներին, իսկ Ռուսաստանում — հասարակ անհատի վարքագիծ հանդուրժելի և պետական խորհրդի ակնածալի չարագործների վճիռները... և դեռ կան խղճուկ, չնչին, լպրծուն մարդիկ, որոնք ասում են քեզ չպետք և անարդյոք ամպագնդերի և անդիտանների այս վհուկը, որ կատաղում և մեղ... Մեզ ոտ ձեր քաղաքավարությունն և, որ վոլիտեններ մենք ասած ասրե ասած...»**։

«Վերցնենք մեզքը ևրը, այլ նրա զբաղմունքները, — գրում է Լենինը, — որ նա 40-ական թվականներին չկարողացավ նշմարել հեղափոխական ժողովուրդը Ռուսաստանի խոր մեջ։ Մեր նա նրշմարեց այն, 60-ական թվականներին, անմոռաց կերպով անցավ հեղափոխական գեմոկրատիայի կողմը՝ ընդունեց լրիվությամբ։ Նա պայքարեց ժողովրդի հեղինակության համար՝ ընդունեց ցարիզմի և մեջ քեզ՝ հզոր կոլոմնատորական ցարը և լրիվ բուրժուազիայի մեջ կնճռելիք համաձայնություն նա բարձրացրեց հեղափոխության գրոշակը»***։

Նույն գծով գնաց նաև Բակունինը։ Լենինասիրական ստեղծագործությունը կատարյալ հեղաշրջում մտցրեց նրա հայացքների մեջ։ Նա կարդաց ընդմիշտ իր համար գեղի ցարական պետականության գերկատարած ուժը։ Նա հրաժարվեց միանգամայն այն մտայնություններից, թե կատաղաբար կարող և գեռ պայթեցնել գյուղացիական մասսաների կամ ընդհան ապստամբական շարժումը։ Նա լրում էր հետզհետե հեղափոխական պատրաստվելի պերսպեկտիվը՝ հարկավ այն հայացքներ թե՝ գեմոկրատական բնույթ ժողովրդի և և հեղափոխական մտավորականության — Զևրնիշևսկու գերչուռա աշակերտների։ Բակունինը պաշտպանության և ուռում ժողովրդի մեջից չկան հեղափոխական գեմոկրատական լեռ հեղափոխականներին ատելություն և նա այս-

* А. И. Герцен, „Полн. соб. соч.", XVII, стр. 125 и сл.
** „Колокол", 1864, № 186.
*** Ленин, „Сочинения", XV, стр. 468.

վան ժողովուրդների սոցիալիստական տարրերի միության ծրագիրը։ Գործող ժամանակաւոյնս ցուցց տալով Լենհաստանում բռնկած շարժմանը՝ նա հուշ ուներ, թե Լենհաստանի ազատագրումը ապստամբական շարժումներ և առաջացնելու միջոցով Ռուսաստանում հնարաւորական են այս կազակցութիւնով այն ուղին, վոր նվիրել և Մարքսը Բակունինին՝ 1864 թ. նոյեմբերի 4-ին ընդհատին՝ տասնվեց տարի ընդմիջումից հետո առաջին անգամ Բակունինի հետ տեսակցվելու առիթով գրած իր նամակում.

«Ինչո՞ւ ասեմ, — գրում է Մարքսը, — վոր նա (Բակունինը) շատ դուր չունակ ինձ, ավելի, քան առաջ։ Լենհական շարժման մասին նա ինձ ասաց հետևյալը. այդ շարժումը հարկավոր էր ոուս կառավարութեանը բուն Ռուսաստանը հանգստութեան մեջ պահելու համար, սակայն կառավարութեանը չէր նախատեսել տասնութեամբյա կռիվ։ Կառավարութեանն և, վոր իր պրովոկացիայով առաջ բերեց այդ պատմութեանը Լենհաստանում, Լենհաստանը պարտութեան կրեց չորկու պատճառով. նախ Բանապարտի ազգայնութեան շնորհիվ և չորկրորդ, այն պատճառով, վոր լենհական արիստոկրատիան սկզբից հենց վարանեց պարզ և անկեղծ դ յ ու ղ յ ա կ ա ն սոցիալիզմի խնդրում։ Լենհական ապստամբութեան դեպքից հետո, նա (Բակունինը) հիմա բացատրում մասնակցութեան և ասենասլաց սոցիալիստական շարժման մեջ։ Ընդհանուր առմամբ սա սակավաթիվ այն մարդկանցից մնին և, վորոնք, իմ կարծիքով, այս տասնվեց տարիների ընթացքում հետ չեն գնացել, այլ ընդհակառակը, ավելի զարգացել»։

Գներցնին և Ոգարյովին ուղղած 1866 թ. հունիսի 19-ի իր նամակում անդրադառնալով անցյալին Բակունինը գրում էր, թե „Романов, Пугачев или Пестель“ բրոշյուրի մեջ արժարծած մըտքերը իր կողմից մի կոմպրոմիս էր միայն Գներցնին և Ոգարյովին, վորոնք պիմատրում էին հնգափոխական տակտիկային, և հիշեցնում է, վոր գնա այն ժամանակ ինքը ընդհանուն վիճում էր նրանց հետ։ Հրաժարվելով էի վերուստ ապստամբ բոլոր տնտակի ակնկալութեաններից և պիմապարձ լինելով գնալ մասսաների հնգափոխական շարժումը՝ Բակունինը առաջարկում է ապրարային խնդրում վոչ միայն հոգի հանձնաժողովան պահանջ, այլև միջոց ամեն մի խոշոր գյուղացիների վճարելիք փրկանքի մասին*։

Նայրանդյանի հայացքներն ընթանալու էին, անշուշտ, հնգափոխական զարգացման նույն այդ ճամբով, վորով ընթացել էին նրա ռուս համախոհների հայացքները։ Բրան յուրաքանչ են ծառայում քնկուզ հենց այն հայացքները, վոր արժարծել էր նա

* „Письма М. А. Бакунина и пр.“, стр. 282 и 287.

«Անկրկոպտրծուքյան» ներկում* անդրադարձնելով Լենգոնի պրոպագանդիստներին և ամենից առաջ Բակունինին ազդեցությունը Իտալիայում ամենամեծն է նրա և առաջ, որ հակադրում էր նորընդհանուր տագրը և կոռուպտությունը։ Աչքի առաջ ունենք նրա և առաջ Իտալիայի չչխատավոր ազգությունները — ֆինները, ուկրայինացիները, ֆինլանդացիները, վրացիները և հայերը, որոնք ազգային հեղափոխական պայքար էլին մղում «կոռուպտությանը» դեմ կամ որոնց հեղափոխական կոչի կոչնը էր ուղղում նա։ «Ազգությունը ազատակար է և հարկավոր այն ժամանակ, երբ զրկի չե, ոչ որպես մի բարոյական շոայլություն, այլ որպես կարիք, որպես իրավունք, որպես բողոք, բնակչության վրա մի կատր հոգ ձեռք բերելու համար, որպես մի այդ ազգության անդամքը ապահովելու յուրյանց ապրուստը, որպեսզի գերի և տգետ չլինեին ուրիշները... Ֆեոդալական իշխանքներ և այլն... միակ և հաստատ ուժը, որ ազգի անձնավորությանն մեջ նկատում է, հավատարիմ և պահում արտաքին ոչ ժողովրդի ընդդեմ, որով և ազգությունը ապրում է»։ Կանկրետացնելով այս միտքը Լենգոնի վերաբերմամբ, նա գրում էր. «Պարզամիտ մարդիկ կարող են հավատալ այս կամ այն կռուպտությանը... կարող են հավատալ, որ յուրի հրամանի, Լենգոնը արժանի լիներ անդլիական համակրության և ոտ լրացած էր ամենայն բան։ — Այսօր չե, վաղը — ասում ենք մենք։ To morrow morning! ասում և հեգնող անգլիացին։ Քանի որ իմ կյանքի խոստովանելը կապված չե նորա շահի հետ, նա խոստովանելու չե։ Ուր քաղաքը, որ մի ազգությունը գիտությամբ ապացուցած և միացած ազգությունը, յուր անփոփոխ շահի համար. Ընդհակի հրամանքը խոստովանելն և միացած**։ Չէնրիք չե նորան իմ կենդանությունը, նա չկամի նորան ընդունել, որպես իրացություն. նա ակամա պիտի համարի ընդունել, այն ժամանակ, երբ ցույց տամ իմ իրավունքը։ Այս ևս հերիք չե. նա իմ կենդանությունը պիտի խոստովանի միայն այն ժամանակ, երբ ասուցի, թե գոյությունն ունիմ իմ իրավունքը պաշտպանելու***։

Պարզ է, որ Նեչդանովցոնը ատելիքին Լենգոնին ազատագրության մեջ էր գիտակցում ազգային խնդրի հեղափոխական իմաստը։ Նեչդանովցոնը հակադրում էր Իտալիայի ընդհանուր ազգությունները — հնասարակ ժողովուրդը — նրանց ընդհանուր կռուպտությանը։ Նեչդանովցոնը հակադրում էր նրանց

* «Անկրկոպտրծուքյուն», էջ. 100 և հետ.

** Ն. ա. էջ. 90 և հետ.

*** Ն. ա. էջ. 89.

ընդհատվածների իրավունքը, նրանց բողոքն ու մարտական ուժը յեվրոպական պետությունների բոնատրած ազատարարական-քյանց, ինչպես նաև երրավարտրա միջամտությանն։ Նա պիտակցում եր պայծառորեն ազգային խնդրի կապը տնտեսական խնդրի և առաջին հերթին ագրարային խնդրի հետ։ Նրա տեսությունների մեջ այդ պահին բացակայում եր միայն մի բան, ազգային շարժման և ագրարային շարժման սերտ, անքակտելի կապի գիտակցությունը։ Եվերկրագործությանց հեղինակը նա կապում եր տնտեսական խնդրի և ագրարային խնդրի լուծումը — վերին աստիճան կատարվելիք ագրարային հեղափոխությանց — հողերի համայնացմանն — հնտանիների հետ։ Նա նա խնայտաստությանց կոչներ եր անում ազգի հաշվին ապրող վերնախավերին, ափոքր ի շատե կարողությանց տեր մարդկանց վաճառականներին, անդանավորներին, առևտրական միջնորդներին — փորձում եր համոզել նրանց, վոր անցավոր և նրանց ընթացիկ բարեկեցությունը, քանի վոր ինչպես հավատացնում եր՝ ամենչգիտո ընդհանուրը ապահովված չե, մասնավորի յերջանկությունը մի վայրկյան չի տևի[*]։

Կարեզացիի ազդյուն Նալբանդյանը ազատագրվել չիրնարել իր անցյալի այդ իլյուզիաներից։ Այդ հարցին կարող ենք ներկայիս գրական պատասխան տալ։ Լենատանի ապստամբությունից հետո Նալբանդյանը ևս, ագրարային հեղափոխությունն ի վերուստ չեր ակնկալում այլևս, այլ վարից՝ հեղափոխականորեն հատնեցող մասսաների նախաձեռնությունից։ Սրան ապացույց կարող է լինել Պետերբուրգում նստած հրապարակախոսի համակիր հարցասիրությունը գեպի հայ գյուղական յերիտասարդության համակող ռևկապիկյան ուղղությունը, վոր, ինչպես կտեսնենք, յերևան և գալիս ևՈա և Վարդիքներին մասին 1864 թվին նրա գրած ե՛ջերիտիկա-յի մեջ։

Պետերբուրգի նկուղը, հարկավ, այն վայրը չեր, վորտեղ Նալբանդյանը պիտի կարողանար ավելի շոշափելի յերաշխիքներ տալ իր վերապրած քաղաքական անցաշարժերի մասին։ Սակայն անհատական ցուցմունքների մեջ նրա հայտարերած քաղաքական աննահանջ նկարագիրը, կամքի և մտքի անընկճելի այն զորությունը, վոր յերևան և գալիս պայծառորեն բերդում գրի առած շափաթա և արձակ նրա գրություններն մեջ՝ կասկած չի թողնում, վոր Նալբանդյանը ևս ամուր վոտք եր գնելու գյուղացիական հեղափոխության գիրքերի վրա, յեթե միայն կալանքը ապահոված չլիներ նրա ֆիզիքական՝ բուց անհրաժեշտ նրա առաջ գերհզմանի մասյլ յերևույթը։

---

* ե՛վերկրագործությունն, յեր. 106 և հետ. և 112.

«ՍՈՍ ՅԵՎ ՎԱՐԴԻՔԵՐ»-Ի «ԿՐԻՏԻԿԱ»-Ն

I

Պատմում են Ռ. Պատկանյանի 1888 թվին հայտնած կարծիքն այն մասին, թե քննադատությունն ասած բանը գոյություն չի ունեցել ահհատարակ հայերի մեջ և մեր բացառությունն կազմում են միայն չնչին գործ — քանի և հինգ տարի առաջ Մ. Նալբանդյանի գրած ոմանք քննադատությունքը «Սոս և Վարդիքների մասին և Գ. Ալամյանի նորատիպ աշխատությունը «Համլետի մասին»*։

Պատկանյանի այս կարծիքը առիթ կարող եր տալ հետաքրքրվելու. նրա հանձնարարած այս գործերով Մանավանդ պիտի բորբոքվեր հարցասիրությունը Նալբանդյանի ոմանք քննադատությունա վերաբերմամբ, որչափ հայտնի չե, թե Պատկանյանը հրատարակության չնչին դժվարություններից չեր և մեզանե կամայականա վերջինս հասցնելու շանթառատ ու հնդեակից նրա շրթունքներին մեր կարող եր լինել միայն առհարկի առումը անվիճելի մի իրողության։

Հիրավի, քիչ ոմանք քննադատությունա և այդ, որ ապրանատ եր հանկատակորդի քացախով այդ գնահատությանն։

1888 թվին հրատարակի վրա չկար նման մի գործ կար միայն ապագիր մի անկնկությունն, որ ապրարտում եր նրա գոյությունը. նկատի ունենք Ղազար Փարպեցու. Քրիստոս առաջարանում հրատարակչի, Մ. Տեր-Գրիգորյանի, չնչին գործը «Սոս և Վարդիքների» մասին։ Առաջարանի հեղինակը հայտնում եր, որ Նալբանդյանի գրական ժառանգությանն մեջ գոյություն ունի Գ. Ռուշյանի անգրանիկ այդ վերլուծությունը վերաբերող բանաստեղծին մեծ մի հոդված, որի ում մոտ գտնվելը հայտնի չե իրեն հրատարակչին**։

---

* Ռ. Բերբերյանի հոդվածը Համառ Քաքիզի մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, № 12, էջ. 122.

** «Ղազար Փարպեցու. Քրիստոս աշխարհաբար քարգմանությունք, ՄԳՐ, 1868, XXII.

Հայտնի չէ՝ քե՞զ մեմ մասին եր Տեր-Գրիգորյանի վերջին ակնարկը։ Տարիներ հետո միայն, 1889 թվին, ԷՄոս և Վարդիքների քննադատությանը մի բնկոը, վոր պահվել եր հրապարակախոսի ազգական Հաչատրյանի մոտ, ընկավ Մոսկվայում հրատարակվող «Հանդես Գրականական և Գատմական»-ի խմբագրի ձեռքը, վորը և լույս ընծայեց այն հաջորդ 1890 թվին*։

Ջեռնելով Նալբանդյանի այդ աշխատությունը, վոր հատկապես կորած եր համարվում, խմբագիրը Մ. Բարխուդարյանը նկատում եր՝ ԷՄոս հասած տետրակի մի մասը պակասում է, այն է սկսվում է 27-րդ երեսից և վերջանում 42-րդով։ Խմբագիրը միջոցներ ձեռք առավ լրացնելու գործի պակասող կետերը, բայց ապարդյուն։ 1896 թվին նրան ուղղած նամակում Ձեր. Շահազիզը գրում եր. «ԷՄոս և Վարդիքների քննության սկիզբը չկա. կես ինքս իմ ձեռքով քրքրեցի Հաչատրյանի մատ գտնված հանդուցյալի քղքները՝ Ո՞վ գիտե, կարելի կա, մյուս ազգականների մոտ գտնված քղքների մեջ գտնվի, բայց կես քեզ գրել կրի, վոր նորա վոչ միայն առել, այլ մինչև անգամ վախենում են ցույց տալ այդ քղքները**։ Ավելացնենք, վոր ԷՄոս և Վարդիքների քննադատությունը հուզել եր նաև քննադատվածի հեղինակի՝ Գ. Գոզյանի՝ հետաքրքրությունը։ Տեղեկանալով Հանդեսի խմբագրից Նալբանդյանի գրած քննադատականի մասին՝ 1889 թվի սեպտեմբերի 6-ի իր նամակում Գոզյանը գրում է Բարխուդարյանին ԷՄոս և Վարդիքների քննադատության առթիվ Նալբանդյանցի գրածի մասին՝ «կես անգլիություն ունեի հանդուցյալի Ղազար Փարպեցու Քղքի հատվածներից. նորա հրատարակիչ, նուիրվես հանդուցյալ Միք. Տեր-Գրիգորյանը ինձ անձամբ ասաց, վոր ինքը կարդացել և հոգվածը և չգիտե ում մոտ և այժմ. իսկ տպված վոչ մի տեղ չկա։ Ափսոս և, ի հարկե, վոր քեզի կես, բայց և այնպես ցանկալի կես հանդուցյալ Նալբանդյանցի կարծիքն իմանալ իմ անգրագիտ գրվածքիս վրա. տպեցնք ուրեմն, խնդրում եմ, քեզնից պակաս-պատառ***»։

Մանրամասնելով Բարխուդարյանի հրատարակած այս գործի հետո, չեմ կարծում, վոր ավելորդ լինի ասել, վոր ավելաց-պատառ այդ նյութը հավիտ քե բավարարած չինին ԷՄոս և Վարդիքների հեղինակի հայրենասիրությունը։ Ընկել կրին ձեռագրի առաջին 26 երեսը, պակասում կրին երեք նաև վերջից։ Դուրսից ազատվել եր ամբողջի միայն մի մասը և, չնայած նկատի ունենանք ապագրվածի բացատրական վա-

* «Հանդես Գրականական և Գատմական», Մոսկվա, 1890, գիրք II, 86ս. Նաև Մ. Նալբանդյանի «Երկերը», II հր. 427 և հետ.

** Հայտնի Գրական Քառօրյան, Մ. Բարխուդարյանի արխիվը.

*** Ն. տ.

հարաբանական-քերականական բովանդակությունը, պնդում է չնչին-քաղքել անուշյան, որ ժամանակի ավերմունքից փրկված այդ բնագրերը չեն, որ աշքի առաջ ունեցր Ռ. Պատկանյանը, երբ վեր էր հանում տվեր քննադատության գործը, որպես բացառիկ մի գործ դասական չկա, որ և Պատկանյանը, և Ներ-Երիցյանը ժամանակին կարդացել էին տվեր քննադատության տակավին անվիպար ձևերը և այդ հիման վրա կարծիք կազմել նրա բովանդակության մասին։

Ռ. Պատկանյանի վերը բերած կարծիքը ճիշտ և նշում տվեր քննադատության դրության ժամանակը։ Սա և Վարդիվեր-ի քննադատությունը պատկանում է իսկապես Նալբանդյանի գեղարտավիճակի բերքում դրի առած աշխատությունների շարքին։ Հայտնի չե, որ Պուշկանի վեպը տպվել էր 1860 թվին Թիֆլիսում հրատարակվող «Ոսուն» Հայոց Աշխարհին ամսագրի ձևերում։ Նույն տարում հանձնարերի վերջերին, վեպը լույս տեսավ Թիֆլիսում նոան առանձին գրքով[*]։ Դա հենց այն ժամանակ էր, երբ Նալբանդյանը գտնվում էր Թիֆլիսում, որտեղից պատրաստվում էր ճանապարհ ընկնել արտասահման։ Նույն տարվա նոյեմբերի սկզբին։ Հետաքրքիր է, որ Նալբանդյանը կարդացած չիներ վեպը 1860 թվին, «Ոսուն»-ի համարներում, և կամ նույն տարվա աշնանը, երբ իրեն լույս տեսավ առանձին գրքով։ Բայց, քան իրեն, մեկ ու կես տարվա ճանապարհորդության ժամանակ և ոչնչացնում, բերդապրելության առաջին կիսամյակի ընթացքում, Նալբանդյանը հետաքրքրություն չունենալ գրադվելու Սա և Վարդիվեր-ով։ Նա ապրեցրեցնում վերին միայն 1863 թ., երբ բովանդակում ազատ ժամանակ ունենալ գրադվելու գրական աշխատանքներով։

Նալբանդյանի հարցաբերությունը Սա և Վարդիվեր-ի վերաբերմամբ ստացել էր, քան իրենց, նույն այդ ժամանակ նրան գրադեցնող հարցերին նոր գրական լեզվի մշակման և աշխատակարի քերականության քննդրությունների կապակցությամբ։ 1863 թ. ապրիլի 8-ին, բերդից գրած նամակում, Նալբանդյանը հայտնում էր իրեն, թե մտադիր է գրել իրենց աշխատությունն՝ «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձ», «Աշխարհաբարի համեմատական քերականության և քերականության դպրոցական մի ձեռնարկ» «Քերականության մի փորձ վերնագրերով[**]։ Հաջորդ նամակում, ապրիլի 12-ին, Նալբանդյանը խոսնգ-

---

[*] Հմմ. «Ոսուն», 1860, թիվ. 849-ում տպված հայտարարությունը.

[**] «Ծիմանդ», թիվ. 273.

բուժ եր ուղարկել Սայաթ-Նովայի յերգարանը, Արովյանի ևվնրը Հայաստանինց և Գուշյանի «Մոս և Վարդիթերթ» կոնտեքստից ակնհրև է, վոր այս յերկերը հարկավորվել եյին վորպես նյութ վնրը նշված լեզվական-քերականական խնդիրների պարզման համար*։ Սրանով և բացատրվում, անշուշտ, վոր «Մոս և Վարդիթերթ»-ի տպված քնկորը հիմնականում հնինց լեզվական տեսակետից եր մոտենում գործին։ Գրական-քննադատական բազմակողմանի մերձեցման կարիքն առաջ յեկավ յերևի ինքնաբերաբար, նյութի մշակման ընթացքում։ Նման մերձեցումը վորոշ չափ կվանքյուն եր առաջացրել, քանի յերևույթին, գրած քննադատության մեջ և այս հանդամանքը հարկադրնց Նալբանդյանին գրել «Մոս և Վարդիթերթ»-ի քննադատության մի յերկրորդ վարիանտ, վորտեղից դուրս ձգնց լեզվական նկատողությունները, սահմանափակելով իր խոսքը բացատրելս վնրի գրական-գաղափարական քննադատության վրա։

Վերջին յեզրակացությունը անում ենք՝ ձեռքի տակ ունենալով հնինց «Մոս և Վարդիթերթ»-ի քննադատության յերկրորդ տրիանակը, վոր հաջողվնց մեզ գտնել Ծննդարանի գործերում՝ հրատարակից մի քանի դրություններից հետո։

II

Կարելի յեր յենթադրել, թե նոր հայտնագործված ձեռագիրը Մ. Տեր-Գրիգորյանի և Ռ. Գատկանյանի մատնանշած «Մոս քննադատության և, այսինքն՝ «Հանդես Գրականական և Գամարկանաց»-ում (ինչպես նաև «Ծերկերթ»-ի 2-րդ հատորում) տպված համանուն քննադատության անվիճար տրիանակը։ Այսպես եյին կարծում առաջին հայացքից նաև մենք։ Սակայն համեմատելով տեքստերը, դժվար չեր համոզվել, վոր նոր ձեռագիրը տպագրի լիակատար տրիանակը չե, այլ նրա նոր, վերանկատված տարբերը, վարիանտը։ Շարադրանքի ընթացքում հեղինակը փոխել և պարզաբանել աշխատանքի ծրագիրը։ Փոփոխված ծրագրի արդյունքն և հնինց մեր հայտնագործած աշխատությունը, վոր պիտում ենք վորպես «Մոս քննադատության մինչև այժմ անհայտ յերկրորդ վարիանտը։ Թե ինչ բախտի դիպավ առաջին վարիանտը՝ չգիտենք։ Սակայն մի կողմը թողնելով մեզ հասած բնկորի քննքիրը, նայբանդյանը յենթադրում եր հավանորեն ոգտագործել այդտեղ արած լեզվական դիտողությունները աշխարհաբարի քերականության և նոր գրական լեզվի մասին ծրագրված ուսումնասիրություններին մեջ։

* Հմմ. «Ծերկեր», յերր. 275.

Ներկայացրեք հայտնագործման վարիանտի գրության համապատասխան ձանապարհով համար անհրաժեշտ և ձանապարհային վարիանտի ձանապարհային հարակից գրությունների բովանդակության:

1864 թ. փետրվարի 6-ին Պետրոպավլովսկի բերդի կամանդանտ Սորոկինը ստացել էր Նալբանդյանի ստորագրած հետևյալ դիմումը:

Его превосходительству господину коменданту Санкт-Петербургской крепости

Содержащегося в Алексеевском равелине исп. университета кандидата Михаила Налбандова

ВСЕПОКОРНЕЙШАЯ ПРОСЬБА

Осмеливаюсь утруждать ваше превосходительство покорнейшею моею просьбою, о разрешении мне заниматься переводами и составлениями литературных и научных статей из армянский литературный журнал „Северное Сияние", издаваемый в Москве статским советником Степаном Назарянц.

Побудительной к тому причиной служит мне материальное вознаграждение со стороны редакции, что составляет для меня вовсе не второстепенный вопрос.

Позволяю себе робко надеяться, что ваше превосходительство не откажет мне в моей покорнейшей просьбе.

Вашего препосходительства,
милостивый государь,
всепокорнейший слуга
Михаил Налбандов

5 февраля 1864 года
(Մուտքագրված՝ Получено 6 февраля 1864 года)

Թարգմանությունը՝

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԲԵՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ԿՈՄԵՆԴԱՏԻՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ընդհանրվածքի ոսկեվիճակում ձերբակալված Ս. Փ. Բ. Պետերբուրգի համալսարանի կամավոր Միխայիլ Նալբանդյանից

ԱՄԵՆԱՀՆԱԶԱՆԴ ԽՆԴԻՐ

Համարձակվում եմ Ձեզնից պատճառել ձեր գերազանցությանը ներկա գրությամբ, որով խնդրում եմ քույլ տալ ինձ Մոսկվայի «Հյուսիսափայլ» հայ գրական ամսագրի համար, որ հրատարակում է ազատակի ամենայնի Պետերբուրգում, գրագի-

յու քարտմանուքյուններով և գրական ու գիտական հոդվածներ կոդմնկով։

Իմ չարժառիքը՝ խմբագրության կոդմից տրվելիք նյութական վարձատրությունն է, վոր ինձ համար չնչին հարց չի լինի։

Քույլ եմ տալիս ինձ հուսալու խոնարհաբար, վոր ձերդ գերազանցությունը չի մերժի իմ այս ամենախոնարհ խնդիրքը։

Ձերդ գերազանցության
ամենախոնարհ ծառա
Մ. Նալբանդյան

1864, փետրվարի 5.

(Մակագրություն՝ «Առաջված է 1864 թ. փետրվարի 8-ին»)

Ստանալով այս դիմումը, ընդդի կոմիտետանալը հայթայթել արևմտյան III բաժանմունքի պետ իշխան Դոլգորուկովին հետևյալ պաշտոնական գրությունը (ընդունում ենք քարտմանաբար).

Գ ա գ ա ն դ

7-ն փետրվարի 1864 թ.

Ն. կ. մ. տեղական գրասենյակի III բաժանմունքի դլխավոր պետին

Ջ ե կ ո ւ յ ց

Ներկայացնելով ձերդ գերազանցության բարեհայեցողությանը Ալեքսեևսկի ռավելյինում ձերբակալված Ն. Նախիջևանի քնակիչ Մ. Խոյիլ Նալբանդովի ինձ հանձնած խնդրագիրը՝ քարտմանություններ անելու և հայերեն լեզվով գրական հոդվածներ գրելու համար իրեն քույլտվություն տալու մասին, պատիվ ունեմ խնդրելու, վոր այս մասին լինելիք կարգադրության վերաբերյալ բարեհաճեք իրազեկ անել ինձ։

Կոմիտետան՝
Հայասենյան Սերոբյան
Քարտուղար՝ Դեղենմկյան

Այս քղթի լուսանցքի վրա Դոլգորուկովը մակագրում է մատիտով՝

«Քույլտվություն տանալու համար՝ ներկայացնել ուշն գրության բարեքաղաքյան հաստատված դլխավոր քննիչ հանձնաժողովին»

(Մատրագրություն) Իշխ. Դոլգորուկով

Նույն այս քղթի վրա Դոլգորուկովը գրել և մատիտով ևսև հետևյալ հարցը՝

„Как поступают с произведениями Чернышевского?“

Արժանագրված և ևսև մի տեղեկանք՝

«Հանձնաժողովը ավարտել և նրա գործը հանձնված է Սենատի դատաստանին»։

Հայտնի չեն, սակայ նախնական քննությունն ավարտելուց հետո Ներքինյանները իրենց ողջ ժամանակ գրական-գիտական աշխատությունների գրադվելու վերադարձվեցին։ Այս պարագան թույլատրեց Ներքինյանցին ավելի ուշ ավարտել իրենց սկսած գործերը։ Այդ մասին Ճեմարանի գործերում պահվել է հետևյալ գրությունը՝

Դ ա տ ո ն ա կ ա ր

Ըստ № 769

1864 թ. 11 փետրվարի, № 379

Ս. Պետերբուրգի բերդի պատրաստ կոմենդանտին

Ի հետևանք 31 փետրվարի պատիվ ունիմ ձեզ իմացնել, որ Ձեր գործերով հանձնարարությամբ անցկացնելու Ձեզ գերադասությունն, որ Այնթափյանին տրվել է Ներքինյանի Ս.Գ.Ք. համալսարանի կանոնադրությունը նույնպիսի կարգով են թույլ տրվել գրական գրադվունքներ, որպիսով տեսնում, որ նրա կազմելիքը հոգևոր ներքինյացին են և. ն. մ. անհրաժեշտ գրականությունը III բաժանմունքը

Բաժնի վարիչ տեղ՝
Մ. Վ. Մեզենցով

Հետաքրքրական է, որ Նալբանդյանին արված այս թույլտվությունը անմիջապես արձագանքվեց նրա գործընկերների Գալուստ Զաքարյանի և Ավետիք Իսահակյանի (Արժանցիներ) ապեց այս նամակը։

«Ազնիվ խմբագիր. Հյուսիսափայլը հարուստ կանուխ ինչ մը առնելը անցած և նաև այն՝ իրեն քիվերը հաստվարներն պիտի հատարմին և կարճ միջոցի մեջ ժամանակի հետևանն ալ պիտի հասնին...»

Ինչպես միշտ, այնպես ալ հիմա ալ. Մ. Նալբանդյանը գործակից և Հյուսիսափայլին և ամեն հոգևոր քիվ մի ջանք ալ պիտի չպակսին։ Մակայն ասկե չպիտի հետևցնել, թե ան ալ ապատված և հիմա, չե, Բ հոգևորական մեջ, Ամեն Պետրոսի բերդը կգտնվի, բայց իրեն քաղաքական կեցած և այժմ հրատարակությանն մասնակից չլիներ։ Անշուշտ, իր գրվածները Մոսկվա ապագրի համարգրատուներ հասնելեն առաջ քանի մը խոսք քննությանց ենթարկա պիտի լլլիներ։

Ամեն հետևյալ վերջին պետագրքերում անգին ևր միանգամայն։ Այդ ցույց տվեց «Հյուսիսափայլ»-ի համար Նալբանդյանի գրած առաջին իսկ հոդվածը։

Տեղեկանալով իրեն արված քաղաքացիության մասին, ն. ս. փետրվարի 13-ին և 20-ին Նալբանդյանը գրում է երկերգի հիշատակարանները։

«13-ին հայտնեցին ինձ յերրորդ բաժանման հրամանը իմ աքսաուքյան մասին...»։

«20-ին տվի գրվածքս քննուքյանս։

Վոստիկանուքյան դեպարտամենտի (յերրորդ բաժանմունքի) քննուքյան հանձնվածը հայերեն մի ձեռագիր եր, վորի վրա Նալբանդյանի գրչով գրված եր ռուսերեն՝

«Северное Сияние»
(Арм. журнал)
Издаваемый в Москве г. Назарянц.
М. Налбандов
Разбор романа «Сос и Вартитер» г. Прошянц, изданного в Тифлисе в 1860 г.

Հայերեն ձեռագիրը մակագրված եր՝

Կրիտիկա. «Սոս և Վարդիքեր» ազգային վիպասանուքյուն, պ. Գերճ Պռոշյանց, 1860, Թիֆլիս։

«Սոս և Վարդիքեր»-ի «Կրիտիկան» միակ գործը չեր, վոր գրի յեր առել Նալբանդյանը քերդում՝ «Հյուսիսափայլ»-ի կշեռում տպագրելու համար։ Բայց նշաններից պատելով՝ նույն այդ պիտավորուքյամբ եր գրել Նալբանդյանը նաև Վարդան Բարձրբերդցու պատմուքյան ռեցենզը, վոր լույս տեսավ հետագայում «Փորձ հանդեսի» կշեռում, այլև՝ «Հյուսիսափայլ»-ի լեզվի գնահատականին վերաբերող «Ճերկու խոսք վերնագրված այն հոդվածը, վոր հետագայում տպվեց «Հանդես Գրականական և Պատմականում և այլն։ Այս շարքի հոդվածներից, ինչպես տեսանք, լույս տեսան «Հյուսիսափայլ»-ում միայն յերկու գործ՝ «Ազգային քշվառուքյունն հոդվածը և Մեչուխեչային նվիրված «Ուղերձը, գրվածքներ, վոր ինչ վոր հնարքով Նալբանդյանին հաջողվել եր հասցնել Նազարյանցի ձեռքը, վորը լույս ընծայեց այդ գործերը մի գեպքում «Ս. Նազարյանցը, մյուս գեպքում՝ «Փառասիրա Ծոլակյանը տառապուքյամբ, քանի վոր, ինչպես պարզվում է հիմա, III բաժանմունքը ի վերջո խոչընդոտաներ եր առնելու Նալբանդյանի ձեռագրերները տպագրելու գեմ։

Հանձնելով «Կրիտիկա»-յի ձեռագիրը III բաժանմունքին՝ քերդի կոմենդանտ Սարսկինը առել եր իր գրուքյան մեջ հայտնում և վերջինիս Նալբանդյանի խնդիրը՝ ձեռագիրը III բաժանմունքից վերադարձնելուց, հանձնել իր յղեքայր Ղազարոսին։ Սակայն նույն այս գրուքյան վրա կարդում ենք մատիտով գրված անհատորոշը այս տողերը՝ «Գնաց և քողնել այս հոդվածը յերրորդ բաժանմունքի գործերի մեջ, մինչև Նալբանդյանի գատական գործի

ամպրոպը։ Վերիկրոթը մի ձեռք նույնն որը գրում է այս տողերը ասի՝ «Համոզված եմ։ Մի ամիս անց, մարտի 26-ին Նալբանդյանը գրում է՝ «Ինչպե՞ս հիշատակարանա-ում — ընտանեկան առաջադրությունը, որով հայտնում է՝ թե չենք կարել տալիս ինձ բանտում Հյուսիսափայլում մինչև իմ գործի վճիռը։

Ի՞նչն եր այս ձգձգումների պատճառը։ Պարզ է, որ բնդրի վարչությունը չեր կարող դուրս թողնել պրվածքը՝ առանց նախապես ձանոթանալու նրա բովանդակությանը։ Սակայն պրվածքի ընդհանր չեր տալիս բնդրի ցնդրնդներին առաջնելու նրա բովանդակությանը, և չի կարելանում, թե III բաժանմունքը միջոցներ եր ձեռք առել թարգմանության համար անցնելի միջոցով գաղափար կազմելու պրվածքի մասին։ Գործի վճիռը կայանալուց հետո իսկ, ձեռագիրը անշարժ մնաց III բաժանմունքում։ Բանտից դուրս գալով, Նալբանդյանը գիմում արեց բնդրի վարչությանը՝ վերադարձնել իր քնդակարանում գրված նյութերը։ Բայց չի կարելանում, որ վերջում կրնե հետ առնալ «Մուշ և Վարդիքնբա-ի քննադատության մասին։ Նրա արամադրության տակ մնացել եր քննադատության առաջին մասը, այն, որի բովանդակությանը ծանոթացել կրնե, քան կարելացրնե, Մ. Տեր-Գրիգորյանը և Ի. Գանձակեցյանը և որի ժամանակին ամփոփման վերկված մի մասը մատչելի կեր դարձել քննիչներին «Հանդես Գրականական և Գաղափարական»-ի միջոցով։ Գործի կարևորագույն և ամրողջական մարմնավորը, հեղինակից և նրա հակիչներից դատ, չեր շոշափել մարնե այլ ձեռք։ Տանանցկինների քնդակցում «Արիամիկան» մասը պրվածի տակ։ Մեզ մրցում հիմա կե, որ հաջողվում և լուսյ աշխարհ հանել այն՝ մատչելի դարձնելով հրատարակվածների հետ քննիչներին։

III

Նալբանդյանը առաջինը չեր, որ քննադատում եր «Մուշ և Վարդիքնբա։ Դեռ նրա եր սկսվել «Հանդես»-ում վեպի տպագրությունը, երբ նրա գեմ հանդես կանգնեց բանկրան Մանդինյանը «Մեղու»-ում։ Այնի Բալդատր Մամաջանյանը քաղաքում եր բեռ վեպը... արտագրնում և կատարում չնկնգնցու վերարնդմամբ։ Անուշի միջոցով Սասը գանգատ և մանուշակ եր ուղարկել Վարդիքնբին։ Անուշը Վարդիքնբի ձեռքն և տալիս գանգատ և մանուշակը՝ ծաղկեպատրի տրը, Աշտարակի չնկնգնցում, վորտեղ, քան վեպը, էջերում շատ չնկոր խոսակցություններ են անում չնկու ապշնկրքը սկրահարատևան բանների վրա։ Անա չնկնգնցու հարկի տակ տեղ ունեցած այս պրույցն և հենց, որ գայրացրել եր իմ բարեկիրը տնկոտների

և նրա աշխարհիկ գործակիցն՝ կրիտիկոս Բալասարին. «Ես միևնոյն ժամանակը, — գրում էր վերջինս, — երբ Գրիգորը Աշտարակում պատահեր, կասեր — Տուն իմ, տուն ազօթից կոչեցի և դուք արարիք այրս աւազակաց... Եթէ ճշմարիտ հայոց ամօթեած ազգի կերքը Աշտարակու մէջ այս դրուքեանն են հասել, յանկեցումը այս զգացմունքով են կանգնում, Գրիգորը վաղուց կըլի ասած. «Ընչի յետս իմ առատաձայ, գայլակղուքիւն իմ ես, զի ոչ խորհիս դու զաստծոյն, այլ զմարդկանէ»*։

Հայկական հին մամուլի երկրում չենք նկատել «Սուտ»-ի մասին նման այլ էքսնադատականներ։ Բայց Նալբանդյանի «Գրիգորիկա»-յից տեղեկանում ենք, որ վեպը տոկի եր ավել բրանացի այլևայլ առարկությունների։ Նալբանդյանը պատմում է, որ տոկի և ուշնցել էինքնահավան և անզգոյ մարդկերից լսելու այլևայլ աննպատակ կարծիքներ վեպի մասին։ Դիտել կլին տալիս, թե վեպի մեջ կան բանկատարությունները կամ թե նկարագրելով գործող անձնավորությունները, հեղինակը չի տալիս բաժանապար զարգացող դեմքեր, էլոգիքարար աճող բնավորություններ։ Նալբանդյանը առարկել եր այս կարգի քննադատներին, թե բանկատարությունից զատ չեն անցամ արվեստի մեծագույն հանճարները։ «Բնությունը, — կրկնում է Վեռագիրը քննադատությանն մեջ Նալբանդյանը, — յերբեք չի խրատարծում կատարելության զաղափարը մեկ անհատի մեջ, հեռանալով և նորա գործի մեջ. բնության գուգակշռող հիմնական օրենքի դեմ է այդ։ Կատարելության զաղափարը այնպիսի մեծ բան է, որ մեկ առանձին առնված հոգի, թող լիներ նա ամենամեծը մարդկանացությունների, այնուամենայնիվ քավական չէ տանել նորա մեծությունը։ Կատարելության բնակարանը է ողջ մարդկության հոգին։ Հայրենիքի սղղության մասնավ այս նկատողությունից հետո, Նալբանդյանը ինքյան չեր տարկում այն գաղտնությունը թե Գոռչյանի վեպը չի տալիս մեզ էլոգիքարար աճող բնավորություններ նկարագրություններ։ Սակայն դիտել եր տալիս, թե՝ հեղինակը դրա փոխարեն, կարողանում է պատկերել ժամանակի հասարակական կյանքը։ «Հասարակաց կյանքի նկարագիրը, — մատնանշում է Նալբանդյանը, — շատ վառուն և կենդանի գույներ ունին (sic!) և այդ հատարակության մեջ տղրող բնավորությանց այս կամ այն մոմենտները հիանալու արժանի կարողություն։ Նալբանդյանը դիտում է այնուհետև թե՝ էլոգիքարար աճող բնավորություններին բացակայությունը

* «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 20, էջ. 251.

վնասի մեղքը չեն, այլ հայկական իրականության մեղքը. «Իրիտասարդ բանաստեղծությունը, — գրում է Նալբանդյանը, — հետևանք է մի որնէ ամուր կապակից և պատմական կյանքի, իսկ մեր հայերս կյանքը, մոշ քեն առասպելների ժամանակ, այլ նաև շատ հետո, չունենք չե ունեցել մի կանոնաւոր և յոգիքական ամբողջություն և կերպարանափոխություն»:

«Գ. Պատճառը, — հարցնում է Նալբանդյանը վնասի քննադատներին, — արդյոք չպիտի գուրս գնված լինենք բնականությունից, չինի հայկական կյանքի մեջ (ընդհանուր առմամբ) չկրնանք մեզ այնպիսի բնաւորություն, որ սկզբից մինչև վերջը ամուր կերև յոգիքորոշ: Եթե հայոց կյանքը այդ միմանակ լիներ և ներկայում, ուր այդպիսի բնաւորությունը (ընդհանուր առմամբ) մատչանէին չհամարվելիներ. Համեմ բանից առաջ քննելիքը և ապրի կյանքը. գտնվելու այդ կյանքն և բանաստեղծության հիմքը, որի վրա կառուցանում և նա իր շինվածքը: Հայտնի չե քեն ապրե և մեզ պետք չե, չինի նորա կյանքը չե չկրնանում այսօր այնպիսի բնաւորություն և չկրնում, որ չկան «Վասպուրականի մեջ նորա ամենության համար հարկավոր և հոգ, հարկավոր են պատմաններ և հնություններ, որոնցից գուրկ ենք այսօր և որոնց ինքնությունը գուցե քեն չգնեն ըստ ամենայնի մեր մասով, չինի դիտություն որոշ կողմն Հայաստանեայ:

Մանավանդ նույն այս ժամանակ հայկական չկրնի խորտակված տարամարտությամբ մասին, Նալբանդյանը ավելի կոնկրետ ձևով կը մատնանշել քեն ինչ և հանգամանում այն պատճառներին ասակ, որոնց քնքուշությունը չգնելու չկր ըստ ամենայնի, չինի «մի մասով «Վեպին Մեսր հայկական անհատության, — պրում կը Նալբանդյանը, — գուցե հայկական չկրնի տարամարտությունն կ Մեսր անոտաստ և այսօր իր առանձնական տարամարտությամբ չվիշատցնելու մեզ պատմությունը կուգա ակնարկը, բայց որ հայոց անհատությունն շինվածքը կործանելով, ու կատրնելն կ Նեմեցից բռնած մինչև Ծոմս հասել, չինի պետք հարատ տարբերելով ծանր ստրկության մեջ շատ անգամ ստիպվել և կամ քնացնել քեսել, որ իր չարչարող չտանման նորա քեսածը ու գըլխին չգարկի, կամ պատրաստ մինչ գրած ժամանակը ազնվիս տրտղեսել, որ չարչարողը վրա չհասնի և այս պատճառով բռանքի ձայնավորքը քնացնել, կամ ձայնը չլսվելու համար ակռանները և պաշտները սեմած կերկար ձայնավորները գնդի կարճ փոխել, մնկ խոսքով, չինի պետք ստիպվել և հայտնաստությունը վրացնս մարտանեզությունն հարատ արկածների աչքից ծածկելով, վորպես մի արբատան ամանոց սիրտը քնքուշը չկեած այսօր այս կերպարան-

քով բերել քողել ներկա սերնդին, այդտեղ հայկական արամաբանությունն կարելի չի պահանջել վեր խիզճն և վոր պիտի ներկ, վեր ձեռքն և, վոր պիտի բարձրանա մի գավազան ել այտեղ նորա գլխին հասցնելու ժամյնդ կարիր, տաճիկ արամաբանությամբ ես խոսում, քե խոսում ես խոսիր, ինչպես խոսել են քո նախնիքդ, բուն հայկական արամաբանությամբ։ Chapeaux bossués degoûtent puriste»*։

Քննադատական սուր այս կոնարավիրքը նախորոշում է հիմնականում մեզ զբաղեցնող էկրիտիկա-յի բովանդակությունը, ցույց տալիս նրա բացառիկ նշանակությունը հայ քննադատական մտքի բալաշարյան վոդրմնկի մինչավարում։ Այն ազդանշում է էկրիտիկա-յի հաստատակամ-քաղաքակից լայն ու խորաթափանց հարցադրումը՝ զրանորելով միաժամանակ քննադատության անալիտական-նատուրալիստական մեթոդը, ինչպես նաև ազգային-լուսավորական այն տենդենցը, վորին շարունակում եր տալ Նալբանդյանը — դեմ եմ մասով։

Անկասկած և, վոր Նալբանդյանի քննադատության տեսական հիմքը անալիտական եստետիկան եր։ Քննադատելով դեդաբվեստական վորևե յերկ՝ Նալբանդյանը զբաղվում եր այն հարցով թե՝ վորքան ճշմարիտ և կամ իրական այդ յերկի պատկերածը։ Գրկնելով Համլետի պատկերավոր միտքը, նա նմանեցնում և արվեստի և իրականության հարաբերությունը՝ հայելու և նրա մեջ անդրադարձած առարկայի հարաբերությանն։

«Ճշմարիտ և առույգ մատենագրությունը մի հայելի չի, վորի մեջ ցոլանում և ազգի կյանքը։ Նրա վորպես հարգի չի այն հայելին, վոր ճիշտ ցոլացնում և յուր առաջև գրած առարկայի պատկերը, նույն չափով մի մատենագրություն, վորի մեջ առուգապես յերևում եր ազգի կյանքը և պատկերը. սորա հակառակ՝ անպիտան և, յերեք հայելին ուղիղ չեն, և չեն ցոլացնում առուգապես այն բանի պատկերը, վոր ցույց եյին տվել. այսպես և մատենագրությունը։ Այդպիսի մի մատենագրությունը, վորի մեջ այլը քե չի յերևում, խակ քեն այլ, շինովի և խարդախ մի մատենագրություն և, առանքյան վարագուրով պիմակավորված մի անձնասիրություն**, եմի ազգի մատենագրության մեջ,— գրում եր գործակալ Նալբանդյանը,— յերևում և նորա հոգին, նորա հայացքը, նորա ընկերական կյանքը»***։

---

* «Եվրոպա», II, յեր. 492.

** Ն. ա. I, յեր. 224.

*** Ն. ա. II. յեր. 139.

«Ամէն մատենագրութիւն, — ասում էր Նալբանդեանը, — որ անգրագիտի կապման չէ մի ազգի հոգու հետ, այն մատենագրութիւնը, որի մէջ իրրև հայելու մէջ չի կարելի ազգի կյանքը, նորա և ամէնամեծ գիտցութիւնքը. այդպիսի մի մատենագրութիւն, ինչ նեղնի մեզ այսպես ասել ճշմարտութիւնը, նման է հիւանդիների կրնամօրութիւնը... այդպիսի մատենագրութիւնը այնքան պատահարական կրնի ազգին, որքան մի խորթ մայր տարբր զաւակներին»[1].

Արժանաւոր կյանքի հայելին և, գնդապետական գործի հիմնական կրճատներով նրա *գրնականութիւնն* և, նրա հարստատութիւնը՝ արժանաւոր հայելու մէջ անգրագիտների իրականութիւն: Նալբանդեանի՝ ասկսելով 1858 թվին արտահայտված այս մտքերը անարատ կործիքներ չնրին, այլ ոտն առնելով յառաջդիմնեներին — ինքնուսուց, Կոլցովին, Ջերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի հայացքները, որոնց վրա, իր հերթին, անդրադարձել էր Ն. Ն. Ֆանի մատենաբանական գիտութիւնը: Նալբանդեանը կնճռոտված էր խորացնել ժամանակի գեղարուեստական պահանջը՝ այդ նոսանիկների ազգութիւնը, սակայն պարզ է, որ տպագրական գործն ընդարձակորեն գերազանց էր նրան: Առաջադրած նոսանիկների սկզբունքները նա շարադրում էր տեսական հարցերների հետ և ջանք գործադրում հայ գրականութեան մէջ գրականութեան համապատասխան վերաբերմունք ու վերաբերմունք հասարակութեան: Այս կապակցութեամբ իսկ երան մատնացոյց էր գործերի հիմնականը՝ ազգային կյանքի յուրահատուկ-գեղարուեստական վերարտադրութիւնը: Ինչ արտ ցոյց տալու համար, նա Նալբանդեանի յաջորդ քննադատականները, «Սոս և Վարդիթեր»-ի *«Երկիթեայ»*-ն:

IV.

Նալբանդեանը գաղափար էր Պաշտօնեի վիպակը հայ գրականութեան այն գործերի շարքին, որոնք *«հինգ դրին արդիական ազգային վիպասանութեան»*: Քվելով նաև այդ շարքին պատկանող մյուս գործերը՝ *«Երկիթեայ»*-ի հեղինակը վեր է հանում արևմտահայ գրականութեան մէջ 1851 թ. Գալուստ յուշ անուան, նեղհոգի խոպան մտացված, *«Ապագին և ապա»* — չափազանց գործերը բնագրումաւ — Ալիշանի *«Շէմպենեան»*-ը: Արևելահայ գրականութեան մէջ նաև կարգի գործերի մէջ հիշատակում է Աբովյանի *«Վերք»*-ը և ապա Գ. Տեր-Հովհաննիսեանի — *«Սոս»*-ից հետո լույս տեսած ու կիսատ մնացած — *«Տեր-Մարգիսը»*:

[1] *«Մեղրիկեան»*, I, 140.

Համեմատելով հիշատակված արձակները Նալբանդյանը ամենից բարձր տեղն է հատկացնում կարծես Գոլսում լույս տեսած «Ազապին» վեպին, որի մեջ գրականությունը և արվեստը իրար հետ լծորդված են։ Վեր է հանում հատկապես նաև վեպի սոցիալական տենդենցը. վեպի հերոսուհին — Ազապին — ոգոհ է դնում դիշերապահ մարդոց դժոխային կրոնամոլությանն և գավառականությանը։ Շատ բարձր կարծիք ունի քննադատը նաև «Ներ-Սարգսի մասին, որը, նրա կարծիքով, չնչին քերատ չէ, խազալուս չէր հայ գրականության մեջ նույն դերը, որ պիկարոն ուսումնասիրված և լեզել Գոդոլի «Մեռած անձինքը»-ին։ Նալբանդյանը նշում էր նաև «Ներ-Սարգսի» գեղարվեստական արժանիքներից մեկը՝ այն, որ գործող անձնավորությունների հոգեբանական և բարոյական վորպիսությունքը նկարագրելիս՝ հեղինակը հանդես չէր գալիս իբր քերթից խոսելով, այլ «նկարագրողքը իրենց խոսքերով կամ գործերով ցույց են տալիս մեզ իրենց ով և ինչ լինելը։ «Մեծ տարբերություն կա, — ավելացնում է Նալբանդյանը, — տեսնելու և լսելու մեջ։ Այն հեղինակը, որ ինքը բան չի ասում մեզ, այլ մարդին կ հանում մեր առջև, նկարագրելով նորա,— նա ցույց է տալիս, իսկ տեսնելուց հետո լսելու կարոտություն չկա։ Իսկ այն հեղինակը, որ ինչ ասելն բան ցույց է տալիս նկարագրածների ձևերով, այլ չերբևիցե իր բերնից է պատմում նորա մասին, նա լսեցնում է, որից տպավորությունը ավելի քուչ է, քան թե տեսնելու և շոշափելու տպավորությունքը։

Աբովյանի «Վերքեր»-ի իդեական արժանիքները Նալբանդյանը տալիս էր ուշադրել մասնավորելու իր «Մեռելահարցուկ»-ի քննադատության մի ծանոթության մեջ*, «Սաս և Վարդիթերք»-ի քննադատության մեջ վարեմի ակնածությամբ և հիշատակում նա հանդուցյալ Աբովյանին անունը։ Սակայն շեշտում է նաև ինչպես — «Վերքեր»-ի, նույնպես և «Սոս և Վարդիթեր»-ի պատմական ահմանափակությունը. Նալբանդյանը նշում է, թե ինչպես «Սոս»-ի, նույնպես և «Վերքեր»-ի մեջ չեն տեսած այն ամենը, ինչ հարկավոր և ժամրդկությանս, չի շոշափված այն, ինչ վերաբերում է ընդհանուր հասկացողությանց կամ քննկերական հարաբերությանց**։

Ակնարկ և միանգամայն, որ այդ յերկերի մեջ Գևորգների կալանավորը չեր գտնել ոչ հնամոդական դեմոկրատիզմ և ոչ էլ

---

* «Մեռելներ», I, էջ. 89 ծան. և հետ. հմմ. նաև մեր «Աբովյան, Մոսկվա, 1923, էջ. 115 և հետ.

** «Մեռելներ», II, էջ. 425.

մանուկների՝ քեղհանուց քաղաքականն մարդուս իրեն հուզող մըտքերի արժագանքը։

Հիշելով Արովյանի անունը, Նալբանդյանի առաջ չեր պատկերանում միայն Մատի ճյուղավոյլ կատարը, այլև նրա մոայլ խորհրդաժանները, միտ անտանելու էին համարեա հայ Գաղնատի լուսատուի կեղծիշների և նրանց շուրջը խորհրդավոր հաղագած սպառնալիքների կողմից։ «Մենք մատղանների քնակատան ճանապարհ ենք Գաղնատը, — գրում է նրանց պատասխանելու համար Նալբանդյանը, — այլև պիտանք մեր ապագային ամանգուքյունը, վոր Մաշտոց վարդուձը կա մի գնա — պիտիք անվամանալ, ուր շատ անգամ քնկնում ես մարդիկ»։

Ընդհատ գործ 50 — 60-ական թվականներին մեզանում սկսում է լայն տարածվել ոչ հայացքը, թե, — ինչպես ասում է Ա. Մատթեոսյանը նկատողական պատանեմանների մեկը — «ժխտական ուսքյուն ասածը պիտի կամ պատմական բնեն կամ ասասանել, բայց իմիտ ոչով չանհնացնել ապագային կյանքից ասածը»։ Նալբանդյանը «ժողովրդական ուսումնական չի համարում այս տեսակետը։ «Մենք համաձայնած ենք, վոր քնական մի գրվածք, ազգասիրական գաղափարներով, քնական ճաշակով, պիտնցիկ բառոյականությամբ, բնչ ընդհատ և քաղաքականած բնեն, ուշադրության արժանի և մեծ ընդունելության ունեն նորոգելու և կենդանացնելու. թե ճաշակը, թե բառարանը կամ քնկնականն հատկությունքը մի ազգի, վոր մեկնաբանությանը մշուշով պատած կամ մոչնչնչ չի կարդում կամ թե մոլորված»։ և «Պետեն քաղաքի պատմությունը»։ Արովյանի անանկնելուց համեմատելով Գաղյանի և Արովյանի գործերը Նալբանդյանը գրում է. «Վերջը Հայաստանին չունեն այնքան ուշ հնաս. Սոս և Վարդիքները Վերջը Հայաստանունչ են քիչ ունեն, թեև ասնեն բնականություն։ Արովյանի անանկնելուց Նալբանդյանը մեծ արժանիքներ չեր տեսնում միայն «Վերջը»-ի և միայն մասնավորապես «Սոսա»-ի մեջ։ Սակայն միայն և հանդում վերջիններս բնանկանություն, անալիզով, և հակադրում այն Արովյանի անբնականություն, նրա՝ տասանավորների Գաղյանի բնականություն, նրա անալիզով նրա վերջի գլխավոր արժանիքն են։ Արովյանի ան-

---

* «Ծաղիկ», I, էջ. 145.

** «Հայ տեսակ», 1859, էջ. 795.

*** Նալբանդյանը նկատի ուներ համեմատին 18-րդ գործ քնկատում էր բյուր ապագրված «Ժողովածու գիրք» հոչված գրքերի վաճառությունը, վորի մեջ կային նաև «քառյոր պիտանացուք» առացնալ և գրքոց վաճառանոց հնչ չառագրությանը և յոգուս պարզաբանց...»։

**** «Ծաղիկ», II, էջ. 123.

բնականությունը, նրա ռոմանտիզմը — նրա վեպի գլխավոր արատը։ Ահա Նալբանդյանի կատարած համեմատությունների առաջին և կարևոր յեզրակացությունը։

«Սոս և Վարդիթերը, յերբ ուղիղն ասենք, պիտի նայվի վորպես ամբողջ մի ընկերության, վորպես ամբողջ մի գեղի նկարագիրը... Նորա մեջ դյուցազուն և դյուցազնուհի ասվածները իսկի մյուս ներգործողներից ավելի պաշտոն չունին, բացի նորանից, վոր վոճորիկը նոցա գլխին և գալիս։ Սոս և Վարդիթերի մեջ կյանքը հասարակաց է. ավելի խմբերը հանդես ունին, քան թե նորանց կազմող անհատքը։ Պաշտոն ունին սովորությունքը և ծեսերը, վորպես բազմության հասկացողության արդյունք, ավելի, քան թե այդ սովորություններց և ծեսերը կատարելուն ներգործող այս կամ այն անձը։ Սոս և Վարդիթերը կարդալու ժամանակ, կարդացողի միտքը չի կապվիլ լոկ Սոսի կամ Վարդիթերի հետ, այլ և շատ տեսակ բնավորություններց և անցքերի հետ, ուր, յերբեմն, հազիվ հազ մի աննշան պաշտոն են ստանում Սոսը կամ Վարդիթերը։ Այս գործի մեջ բանի ընթացքը առաջ և գնում առանց Սոսից և Վարդիթերից կախում ունենալու. այնտեղ հավասարապես հատուկաց և ներգործություն պաշտոնը։ Յերբ Գ. Պռոշյանցի գործը համեմատենք նկարչության հետ, պիտի ասենք նորան։ Նրանից վեպում դուրս բերած ազգություններից՝ Սոսի և Վարդիթերի՝ յերկքորդականն, ժամանակ գերը՝ քննադատը չի համարում Պռոշյանի այս գործվածքը ամբողջական վիպասանություն։ «Այս խոսքերը, — գրում է Նալբանդյանը, — չեն տկարացնում Սոս և Վարդիթերի արժանավորությունը, այլ միայն ցույց են տալիս, և վոր մենք նկատում ենք մեծ ուրախությամբ, Գ. Պռոշյանցի քանքարը ավելի զորություն և ավելի ուժ ունի ընդհանուր կյանքի և բնականի ստորագրելում. մինչդեռ շատ ուրիշ բանաստեղծք բնականի պակասությունը աշխատում են յերևակայության ոգնությամբ, և վոչ միշտ աջողությամբ, ծածկել։ Գ. Պռոշյանցը յերբեք կարոտ չի այդ ոգնության, յերբ հավատարիմ մնա իր քանքարի բնավորության. նորա ստորագրությունքը այնքան ուղիղ, կենդանի և հարազատ են, վոր քիչ մանր մունը յերևակայության անաչող արդյունքները անհետանալու չլինին Սոս և Վարդիթերը կարելի յե ընդունել վորպես լոկ և պարզ, նկարագիրը բնության, ուր բնականաբար և անբռնազատ փայլում են նկարագրված ընկերության կյանքը, հոգեբանական ունակությունքը, բարոյական և ընկերական հասկացողությունքը։

Պռոշյանցը, մատնանշում է Նալբանդյանը, շատ անխորհուրդ հայելի յե, ուր ցոլանում են բնության ճառագայթքը։ Բնու-

քյուրե տանջով Նարտանդյանը հասկանում էր, թե՞չգիտ ամուսնը, որ կինոմիով իրականությունը, նշանակում և նաև հատուկական այդ մեջ-մեջտեղը, որ անդրադարձնում էր Պողոսյանի կերտած հայկական տիպը,—նկատում և Նարտանդյանը,—նայեցավ այդ հայելու մեջ և տեսավ ինչ-որ ցուրտ էր տալիս նա և ծանոթի լինելով ինչ ցուրտ տված բնավորությունը, վկայում էին հայելու արժանավորությունը։ Գ. Պողոսյանը պրծում էր պարտքից. այժմ մնում և կարդը նորա համար հայելի պատրաստել և ցուցադրել հնդիանական նորա անկախան գործը. այդ էր ամառվի ընտանեկան կրկին գնում էին և Հույս ունենք, որ մեր ազգին կարևոր նշանակություն կունենա այդ միանձնյա ցուցահանդեսը հավատար. Հույս ունենք, որ միշտնչ չկարողանա դավաճանել ճշմարտությունը։ Մեր հասկացը նույնպես շատ շուտ, թե՞չգիտ մեր քննադատները ասացին — Սուտ և վարդիքները։ Այս առիթով Նարտանդյանը ամեն և անաչխատական քննադատությունը հոյակապ բնավորություն ունենար։

Նարտանդյանի քննադատությունը հարթ հայելին, որ ամենքը խոսքը, անդուլ քրչ՝ պատճառ կունենար ցույց տալու սխալանքի հնդիանական գործը, բայց անդիմելի առավելություններ հետ մեկտեղ միջոցներ չունենար նաև իր ուժեղ կողմերը, բայց, գրական անպիտան ամեն ինչ հանգիստ, միայն չունենար ձևակերտ և գրագիտական իր արտահայտը։

Նարտանդյանը գիտակցում էր, անշուշտ, այդ հանգամանքը։ Նրա ուրիշներից նորանում էր հենց առավելություններին հետ մեկտեղ նշել գործի թերությունները, ցույց տալով արտաքին մեքենայական ազդեցությունը։

«Ինչ էլ կա,— գրում է Նարտանդյանը,— միայն գործը բռնատանգիտությունն է. բայց բռնատանգիտը միտանգ ուզածին հասում է և բնությունը լեզվով, ուր միայն լսել թույլտվություն է լինում բնությունն և առաջադրում է այն, ինչ միայն այժմ ամեն մարդ կարող էր անունել և առանց, հայտնում արժանավորություն ունի. իսկ ուր, որ մեկ միայնակ անգամ, արդեն հնդիանական բնությունը քաղաքներով ազնուացիությունն է խնդրում կերտանկությունները և հնարավորանում անդրադարձնել բանը, այնտեղ գործի արժեքը քաղաքնում է և անհամեմատ քաղաքնում է»։

Նարտանդյանը գանում է, միայն վնասի գործող անձինքը, «ապշելի հարաբերություն ունենալ իրար այնտեղ, միտանգ հնդիանական, կամ անհատով ամենի կերտնդամիայ գործելով պլիսոյան համարյան գործակալներին, անուշադրություն և մտածում կերկրորդական գիծքերը,

վերջիններս զժգունանում են և դրանից առաջում են, վերջին հաշվով, նաև պլեռավոր դեմքերը։

«Ենքե հղինակը, — նկատում է Նալբանդյանը, — չպարապի յերկրորդական քնավորությանց կերպարանագրծությամբ և նացանից նոր ուժ և նոր զորություն չառնու իր պլեռավոր հերոսի համար, նախ վոր այդ հերոսը ակարանում է, վրա յերկու, վոր յերկրորդական ներգործողքը շատ շինկանում են. քնև հղինակի նպատակն է ընդհանուրի վարքն ու բարքը ցույց տալ, բայց յերբ այդ վարքը ու բարքի այս կամ այն մոմենտի համար քանդրացնում է այս կամ այն պլեռավոր քնավորությունը, հայտնի յե քե պարտք կա նորա վրա քնության սահմանից զուրս չերթալ ներանց։ Նալբանդյանը մատնանշում է այնուհետև, վոր այնտեղ, ուր հղինակը նկարագրում է եկյանքի այնպիսի յերևույթներ և անցքեր, վորին մասնակից է բազմությունքն՝ նրա պատկերները շատ ընտիր են և վանմա։ Սակայն այնտեղ, ուր քնավորությունքը ներգործում են առանձին-առանձին և ուր նորա ներգործությունից ավելի, ընքերցողը պիտի իր հայացքը ուղղե դեպի հղինակի խոսքերը, վոր առանց ուրիշի բնության տալու ինքը հղինակն է խոսում, այդ տեղերում քնությունը ակարանում է և հղինակի յերևակայությունը և հնարագիտությունը ոգնություն չեն տալիս նորանց։ Եկրիմիկաչի տապալված վարիանտի մեջ Նալբանդյանը ավելի խնամ գծերով և հակադրել իրարու Գոռչյանի՝ հավաքական կյանքը կենցաղագրելու տաղանդը և գրծողություններն պինամիկան նկարագրելու անճարակությունը։ Ելանցքի կատաստրոֆը, — գրում է Նալբանդյանը, — վոր ամեն իրավունքով պահանջում է հղինակից ավելի հըմտություն և ճարտարություն, ուր պիտի վոր գործի ամբողջ ընքացքի մեջ շարված քեկերը, ավելի ճարտարությամբ, ավելի հնարագիտությամբ և ավելի քնականարար միանան, հավաքվին և կենտրոնանան, ինչպես արևի ճառագայքքը անցնելով մի վոսպնեաձև ապակուց, վոր իսկույն կրակին, այդ կատաստրոֆքը, յերբ համեմատում ենք գործի ընդհանուր արժանավորության հետ, շատ քուլլ է և վոչ միայն այսչափ, այլև անբնականա*։

Այս տողերը գրելուց անցել է յոթանասուն տարի։ Գոռչյանի մասին գրվել են բազմաքիվ քննադատական նկերը։ Բայց և այնպես չի գրվել և վոչ մի նկ, վոր ավելի բազմակողմանի, ավելի խորը և ավելի ուղիղ նշած լիներ գեղարվեստական Գոռչյանի ապն ու ահյակը, քան արել էր սկանակ գրողի մասին Գևորգեզրի

* «Ծաղկներ», II տեր. 429.

անհամբեր... Ռոշյանը պատճառ ուներ իրար ցանկալու, վոր ինքը բոլոր չեր ունենալ կարդալու ժամանակին իր մասին պըրված այդ քննադատությունը, վորի մեջ արվոց գիտություններ ասանդանել նրանց նշանակությունը մոչ միայն ԵՍոս և Վլադիմիրների, այլ վիպագրողի գրիչին բոլոր մյուս խոշոր գործերի վերաբերմամբ։

V

Նայրանդյանը չասնամոտվակվեց Ռոշյանի մասին արված սուտ ու գիտակի այս նկատողությունների իր քննադատության մեջ։ Նա շշանակում էր նաև վեպի գաղափարական ասնկության, քննադրման ոչնչի հասկացնելով հասկացնում Ռոշյանի ստացյուն մասնագիտությունը հերքում մեջ։ Ինակցյուն այդ մոյանությունը չեր նայում նր գալիս հասկացնում հնգիտակի՝ վեպին կցած առաջաբանի մեջ, վորտեղ նա արձագանգում էր այդ մեղքը, թե իբր վիրատարված ազգային ավանդությունները, ծեսերը ու սովորությունները ցույց լին տալիս որպես մեր ազգի հոգին, «հայկական հանճարը ծնունդ լինը, ստատեղծում էր յուրացնց մեջ մեծ բարոյական գաղափար, վորչափ «հայրենյաց միության անդամ նույ հասարակ և այլն։ Նայրանդյանը հարկ չհամարեց կանգ առնել գիտարարին Ռոշյանի այս գաղափարների քննության վրա. նրան հետաքրքրողը Ռոշյան-հրապարակագիրը չեր, այլ Ռոշյան — գրագետ։ Առաջաբանի մասին նա նկատեց միայն, թե գաղ շատ ձախ (այսինքն՝ ձախողակ. Ա. Հ.) մի գործ և, վորը գիտեր չգիտեր ավելի գոն պիտի լիներ։ Նայրանդյանին գրագետ միամտանակ նաև Ռոշյանի անհիմնությունը այդ գաղափարախոսությունը, վոր ծրագրված էր նրա գրագետական աշխատությունների մեջ։

Վեպում հիշատակված բազմաթիվ ազգային ծեսերի, սովորությունների և ավանդությունների մասին Ռոշյանը շատ հանգամանալից էր ընթերցողին տալիս, սակայ մեկնություններ։ Ազգային նամակատարությունը, անտեսատարությունը, արբանյակությունը, հանգստյան գնալի գնդրեսական ուժերը, կամարտությունները, ճաշատեսիլը — այդ ամենը միայ միայն նկարագրություններ նյութեր էին Ռոշյանի համար, այլև մեծ չափով նրա աշխատությունն էր տպագրվել տարբեր։ Ռոշյանը հիշատակում է Ավագանի կանոնների մեջ նշանակության ավանդությունը, կամ Վլադիմիրի քաղաքում կոչված կերակուրը, անկարկում է այլ և այլ առասպելների, հրաշքների, հավատալիքների մասին՝ շատ հանգամանալից հավատ ունեց ընդունելով «Ինն խոսքով գործերի գանձանակը ձգված այդ

յումանց։ Նալբանդյանը մի առ մի կանգ և առնում Պռոշյանին դրավեցնող այդ կերևույթների վրա՝ աշխատելով շոշափել, պարզել, մերկացնել դրանց բնական իմաստը, բացատրել այդ կերևույթների բնական պատճառները և անգամ պարզաբանել կերևույթների մթագնվելու բնական հանգամանքները։ Նա հերքում է Պռոշյանի տված միամիտ այն բացատրությունները, որոնց գերբնական ուժերի կամ հայ քաղաքորների ժամանակ դոյություն ունեցած կարգերի ճնացորդ ելին հռչակվում դյուցազնների մի շարք սովորությունները (որինակ՝ պսակի ժամանակ քուրը կապելու, հարսանեկան վրան և մեներամարտությանն ծնկներն ու սովորությունները)։ Ֆեոդալական, մենաշնորհատական կամ արքապաշտական, կրոնական մտայնության ազդեցությունը մատնող նման բացատրություններն ընդունելի չելին հեղափոխական-լուսավորիչ և քնագիտական-մատերիալիստ Նալբանդյանի համար։

Սակայն Նալբանդյանի համար քննադատն անկողմնապահ դիտող չէ միայն, որ ասենայոտ՝ գատավորի նման քննում և մի գործի արժանավորությունն, պակասությունն*, կրիտիկան նրա համար ամի նշանացույց է, մի այնպիսի կշիռ, որով իսկ և իսկ հասկացվում է, որևիցե ազգի լուսավորության աստիճանը, ուստի և «յուրաքանչյուր ազգի կրիտիկա հայտնում է մեզ նույն ազգի տնտեսության և հայացքի պարզությունը կամ պղտորությունը**։ Եթե ազգային գրականության մեջ կերևան և գալիս ազգի մտավոր և հասարակական կյանքը, ապա «կրիտիկայի մեջ կերևում է այդ բոլորի չափը և աստիճանը, որա գործն է ասհմանել և քննահատել նորանը***։

Սրանով դեռ չի սպառվում Նալբանդյանի ունեցած բարձր համարումը քննադատության մասին։ «Քննադատությունը նրա համար գրականության զարգացման նախապայմաններից մինն է, քննադատը՝ գրողի կապմակերպման, նրա դաստիարակության սատարողը։ «Այն ազգը, որ չունի կրիտիկա, չունի և մատենագրություն. առանց կրիտիկայի, մինուճար և, ինչպես մարմինը առանց հոգու»****։ Ցուցաբերելով քննադատության հայկական մեջ ազգային գրականության պատկերը, կամ ցույց տալով արվեստի ստորին աստիճանի հայկական մեջ կյանքի իրական պատկերը՝ արվեստագետը կամ քննադատը նպաստում են վերջին հաշվով կյանքի և արվեստի վերանորոգությանը, մարդու և արվեստագետի վերա-

---

* «Ճներկներ», II, էջ. 136,

** Ն. ա. էջ. 138.

*** Ն. ա. էջ. 139

**** Ն. ա. էջ. 139.

պատմություններ։ «Մի մարդ, որին կիրտպատանքը ապրանքակիրած էր, մոտենում է նավակի մեջ, որտեղ նստած էր ամառանոցի այդ ապրանքատիրոջը. նա բարկանում է հայհոյում վերջս, բռնում մեզամորը և հայհոյելու թող նա աշխատի իւր ապրանքները հավաքել, այլ մատնանշում հայհոյում մինչև ևս կիրտպատիրի այդ ապրանքատիրոջ պատճառը»*։

Վեր հանելով Պուշկինի արժանիքը և մատնանշելով նրա պատկառելի կողմերը՝ Բելինսկին-քննադատը հանդես էր գալիս միաժամանակ մոլորյալ ուսուցիչ և պատժիչ և ամենից առաջ մոլորյալ դրամատիրական ապրիլացման համար մատնիչ ստրատեգ։ Ընթերցողին առաջին հայացքից զարմացնում է քաղաքական այն առիթը, որը հանդես է բերում քննադատը դեմ մի գրող, որին ստացել էր իրեն պատճառ կամ մի արգանդ կիրտում է և իր հայացքներով խոկ, կարծես, պատկանում էր, իսկ մոլորյալ այն բանակին, որին դեմ այնքան անհաշտ, այնքան կրքոտ պայքարում էր դեմոկրատական պատրաստությամբ։ Անկասկած առաջին հայացքից ստացած այդ տպավորությունը կանհետանա, բայց հաշվի առնենք, որ քննադատական հայացքներ պարզապես դրոշ անդրադարձնում էր միայն իր դասակարգի՝ պրոգրեսիվ քաղաքական ներկայացուցիչների, սրանց համատեղ մոտ տեսակետների մեջ իսկ նա տրամադրված էր քննադատական վերաբերմունք կատարելու նրանց նկատմամբ «հերոսների» նկատմամբ։ Ինչ հետաքրքրական կողմերը ցույց տվեց, խոսվածից, որ իր տեսակցության մասին իսկ Պուշկինը համաձայն էր հարձակում 30-ական թվականների ուսանող երիտասարդների դեմ ապրիլացման համար։ Ըմբռնելու համար, որ «Մարքը պրեսը պահպանում ցեղատիրական մասին հետաքրքրական տեղեկություններ մի տեղական էր և հրապարակ էր բերել տպագիր քննադատական, որ խոսում էր «հիերատիական ապրիլացման», «քաղաքական» հայացքները կազմում էին նրա տեսական հիմքը, տեղեկանում նրա մասին հարձակումները։ Ինչ պատճառներով էլ քննադատը այդ չէր բնութագրում հատուկ հետևողական։ «Մարքը պրեսը մի գործ էր, որ «Հերքը»-ից հետո և «Հերքը»-ից առավել ներկայացնում էր հայկական պրեսի պատմության մեջ, նշանակում էր իրական ներկայացուցիչ Պուշկինի մասին տեղեկություններ խոկ, նրանք ձևավորվում, պատճառներ

* «Հերքը», էջ. 262.

նները կազմակերպելու անձարակությունն իսկ, անդրադարձնում եր — ինչպես կասեր Մարքսը — տյուզական կյանքի իդիոտիզմը, անտիապաշտությունների մեջ խարխափող գյուղացու նախապաշարմունքները, գյուղացու, որ չեր փրկվել տակավին տերտերի և տանուտերի, խոջայի և աղայի, էքշանների և մոլլոյի գաղափարական ազդեցության լծից։

Բայց կարելի չե արդյոք ժխտելը գյուղացուն նրա տարկամտության համար. կարելի չե արդյոք մերժել անվերապահ գյուղական դրոշի քանաստեղծական ազնիվ և պատվական աշխատությունը միայն հենց նրա համար, որ հեղինակը դեռ չեր ազատագրվել տակավին գյուղաշխարհի սահմանափակության, նրա տարկամտության կապանքներից։ Նալբանդյանը մարդ անվախ, անհաշտ քաղաքացի եր, մասսաների լուսավորության, նրանց հասարակական-քաղաքական պայքարի առաքնորդ։ Կարող եր նա արդյոք վանել իրենից մասսաների միջից դուրս յեկած նորարարդոլ մի տաղանդ, որին կաշկանդող հայացքները իր մեջը չեյին, այլ իր գործակցությունը։ Ճուր չե, որ էջրիտիկա-ի ամենից ուժեղ հարվածները իսկ նա ուղղում եր անմիջապես վրա քան Գոլոյանին, այլ նրա գաղափարական մենատերներին, որոնց գաղափար հայացքների ամենից խտացրած, չափ ու սահման հնդնող, կարիկատուրային անձնավորողը Նալբանդյանի այս գրվածքում եր, ինչպես և այլուր, Հովհաննես Պատվելին եր, Ջամուռճյանը...

VI

էջրիտիկա-ն միջոց և տալիս գծագրելու Նալբանդյան-քննադատի պատկերը, ավելի լրիվ, քան այդ հնարավոր եր մինչ այսօր։

Այստեղ մեզ չի զբաղեցնում այն խնդիրը, թե վոր չափով եր Նալբանդյանն ինքնուրույն գրական-ճաշակական իր դատումների մեջ և վոր չափով ազդված ուներ քննադատական մարքն նախահայացուցիչներից — Բելինսկուց, Դոբրոլյուբովից կամ Չերնիշևսկուց։ Ազդեցությունները ակնհայտ են և նույնչափ ակնհայտ նաև այն, վոր Նալբանդյանը չեր քաշվում ժամանակակիցների խոսքերը, այլ յուրովին ձևակերպում գաղտնըլքանի տասնյակով հայացքները։

Սակայն էջրիտիկա-ն հնարավորություն չե միայն վորպես ճաշակական հայացքների մանրիթեռու։ Նրա նշանակությունն ավելի ընդարձակ և, ավելի կարևոր։ Այն բնորոշում և Նալբանդյան-մարդուն, Նալբանդյան-մարտնչողին ընդհանրապես։ էջրիտիկա-ն նրա ամբողջ վերջին խոշոր արձակն և, գրված և ենթակրագործությունը-ից հետո և շոշափում և քաղաքական խնդիրներ,

մասնաւոր դաւառ են գալիս «Սասնա-ի քաջութեան նոր սահմանները» և ամէնքն անմիջապէս և ամէնքն յանի շարժապատրաստութեան հնդիմանքի ընդհանուր հայացքների և մասնաւորապէս նրանց հատուկ ազգային-հասարակական հարցերի հետ, քանի նաև մասնաւորների մասին պրի առած վարձեն այլ աշխատութեան: Ինչ այդ չնայած նրան, որ հնդիմանքը պրում էր «Գրքասիկա-ն թերթի նկատմամբ և չնեղանալու էր ապագայում հանձնել պրմածքը [1] բոժանմունքի պահապանների հանգստութեան տակ... Կարդալով թերթի խմբագրի ու մուխի պատների արտայայտած այդ գործը՝ ընթերցողը այսօր խոկ հիանում է նրա պարզ վճռով, շշմում հնդիմանքի մեծ խղճմտացող մարդերի կատարած պիտանիների, անանուն նրա գաղտնիների խորհրդութեան ու լայնասիրտութեան և վերջապես պատմ հնդամփոփական այն ջերմութեան ու քաջութեան, որ այսօր խոկ համակում է մեզ յոթհազարանոց տարի առաջ պրմած գործչին այդ քննիների նկատմամբ:

«Գրքասիկա-ն հնատարբերական և նոյն և առաջ այն տեսակետից, որ ամէնի նր տալիս հնդիմանքին գործ գալ հայկական գաղտնի թնդանութեան: Նախ քննենք, Մանկվարի, Գնանքրատրի, Գ. Գալոի և Գարեգին ապստալին-հասարակական ընտանիների շրջանների և վճռատրել իր աշխատութեան հատկանշական բնաշխարհը: Թրանով խոկ գա հնչնչում է գարեգին «Գնանքրատրութեան, գործ մասնագետ քննութեան կնամարված նր գարեգին հայկական բնաշխարհը: Գնգած տարբերութեանները խոսում են «Գրքասիկա-յի, գրչ «Գնանքրատրութեան մասին: «Գնանքրատրութեան մասին նպատակներ գրագնող բնաշխարհը քննութեան հայտնաբերեն եր, գրա չեր տանել նա և գործ մասին գաղտնի մեծ չափով գարեգին քննութեան գաղտնիներում արած գիտութեան հետևանք գրաւ: Միևչդեռ «Գրքասիկա-յում գրագնող Հայկազունեն Հայրապետական եր, նրանք Հայրապետական տերերան, գործ մասին գաղտնի արդեն 1860 թվին կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ տպավորութեան տակ նպատակներ չունեն եր Ղանդիում, Գնգնանում, Վազարշապատում, Աշտարակում, Մոզնում և Աշտարակում, մոտ 40 արվա ընթացքում գիտել քիչ թե շատ այդ շրջանի գյուղացիութեան կյանքը, տեսնել տեղական բարքերին, շաշափել քիչ թե շատ գյուղի տարբերն, նրա մտաշխարհը: «Սասնա և Վարդիքեան-ի ընթերցումը գրագնցրել եր Նալբանդյանին նոր ևս այն պատճառով, գրա գրագնում մի ճանապարհորդութեան հայկական անդրադարձնում եր Աշտարակի գյուղացիութեան նիստն ու կացը, նրա տպավորութեան հոգեկանը: Նույն հարցաթերթ եր պատճառով եր մատուցը, գրա, թերթում նոյնան,

Նալբանդյանը իր ձեռքն առնց նորից «Վերքո»-ը, զարմանալի ավյունով ու տագանդով գրված այդ գիրքը, «որ մինչև ևր տալիս քափանցելու Հայաստանի մի այլ գյուղավայրի — Գանաքեռի — կենցաղն ու կյանքը, Հեզվի և գրականությանն ինտերնանների դուրս՝ այդ գործերը հետաքրքրում էին նրան «որպես վավերագրեր, «որոնք, ինչպես ասված է «Գրիտիկա»-յում, «որձ են անում պատկերել ժողովրդական մասսաների «ոգին, նոցա վարք ու բարքը և այլ այնպիսի բարակ ու քնքուշ բաներ, «որի համար պատմությունը ակար է և կարոտ բանաստեղծությանց։

«Սաս և Վարդիքներ»-ի կենդանի, ժողովրդական լեզուն, նրա վառ, գունագեղ նկարագրությունները, նրա ցուցահանված պարզ գյուղական աշխարհը հակակշիռ էին կազմում այն գրականությանը, «որ տիրում էր հայ մատենագրության հրապարակին, «որի լեզուն հաճախ դեռ մնում գրաբարն էր, «որի գիտությունը՝ սխոլաստիկան, «որի գրական ուղղությունը, լամպուշն դնդքում կեղծ-կլասիցիզմը։ «Վերկրագործությանց հնդինակի համար «Սասիա պրիմիտիվ աշխարհը քեռզալական և բուրժուական պայմանականությունների մեջ ոսւզված քաղքենիության, Գերցենի՝ «նեխված Արևմուտք»-ի հակապատկերն էր ուղղակի։

«Եսատ քաղցր և գալիս մեր ականջին, — գրում է Նալբանդյանը, — երբ լսում ենք հայկական անբռնազատ խոսքը, երբ այդ ձայնը դուրս և գալիս ուղղակի ազգի սրտից, ազգի հասկացողությունից, երբ նա քունավորված չե արվեստական քերականությունից, «որ յերևում է չինական պատշաճների մեջ և «որի տակ անքուն է այսոր նուշինակ լուսավորյալ Եվրոպանդ։ «Եվրոպա»-յի մեջ կան գիտություններ կապիտալիստական քաղաքակրթության «նոր բարեկոնների մասին։ Ուշադրավ են այն տողերը, «որտեղ նկարագրվում է քաղաքներում կուտակված չքավորության հետևանքով ծայր առնող ֆիզիքական և բարոյական այլանդակությունները, «ոճրագործության աճումը, մանկահասակների պրոստիտուցիան, վնասակար հիվանդությունները և այլն։ Ոսկով գյուղական վերնախավերի մեջ տարածված բարոյական սխալների մասին, Նալբանդյանը գրում է. «ազգի ամեն տնական բարոյական խոցերը... «Ոչ մեկն կարող են փրկել, այլև իրենց վարակիչ «որակությամբ շատ կոլատարներ լինել։ Ազգա ընդհանուր մարդկության խոցեր են և «ոչ լոկ մեր ազգին անհատական. քեզնա շատ, ընդհանուրի խոցերից ազատ և մեր ազգը։ Զկարծենք թե այս խոսքերը առնով խուսնկ ենք ծխում ազգին, «ոչ, միայն ճշմարտությունն ենք խոստովանում։ Վեր հանելով հայ գյուղի բարոյական խոցերը՝ հետապա ուսս նարոդնիկությունը

հիշեցնող մի մասնուքիւնով՝ նայրանդեանը պիտուի և միաժամանակ նաև նրա «բարոյական անմեղուքիւնը», որպէսզի նա դեռ «ինուենալորման չեր արժևսատական բարոյականուքիւնից, չինանար այն եմքերնիներից, որոնց տակ ոչնուում և այսօր նուիրեակ յուսամարքում Ցեմրոպանաս։ Մասնուքիւնը և սա, որ բնորոշ է նայրանդեանի այս շրջանի գրուածքների համար։ 1861 թ. գեկտեմբերին նա գրում էր Պոլսի «Մեղուի» դեռևս իր հոդուածներից մեկում՝ «Հայոց ազգի ընկերական կեանքը խեղճ է, ինչպես մի սահական ազգի կեանք, բայց խեղճուքիւնը դեռևի քըչուուքիւնն կփոխվի, եթէ ինքրապահական ընտանեկան բարքի դեղուքիւնքը և սովորութիւնքը, որպես քաղաքակրթուքիւնն հասնուքիւնն պատճառուիին հայկական ընտանեքի վերա»[*]։ Նոյն միտքը կրկնուում է նաև «Փարձա»-ում լոյս տեսած «Ինկատուքիւնա մեջ. «Հայոց ազգի մեջ,— գրում է նայրանդեանը,— հանգամանքներէն և կեղծաւորուքիւնէ քիչ ազգերի ազգ տեսակ գարծակուքիւնց հետ այնքան չնչին են և անշնչուած, որ բոլ ճակատով և ամեն իրաւունքով կարող ենք պարծենալ բոլոմնորակ մարդկուքիւնա առջև, և այս մեր ժամանակ, խնդրում եմ չմոռանալ, չենք ազգ, ուրուչ և ուրիշ ոչ, բայց ազգ ձևակերպուքիւնն մեջ ենք ոչգրում, որ, ինչպես ամեն իրաւունքն և մարդկուքիւնա կարող և վիճակ, միշտ մոտ և կեղծ և կիմնում և ամեն հանգամանքների և վաճառգործուքիւնց։ Մեկ սերնդի կն հիշել, որ գրեթե կեռ գոր սրտանիկ ասած հայկական յոթը Ռուսերեն թերասով խոսակցելիս և հայոց ազգի բարոյականուքիւնն բարձրուքիւնը։ Հարկ և, որ Մխիթարեանք համարած կիմնելին այս բոլոը, որովհետև Ռուսերենը քոզնելով յուր հայրենիքը մինչև հասնական գոսամոր ազատուքիւնը ազրնցով վնասակարի մեջ։ Համամտական և կիմնքատրել քեռ մինչև այսօր գոհում են Մխիթարեանց գրատան մեջ Ռուսերեն նաև «The Liberal» գրագրի անմասանալի քերքերը»[**]։

Շատ հետաքրքրական է, որ գրագրելով հայկական արտասրանութեամբ, խոսվորամասուքիւնն, կրկնա-ինոգրական գաղափարի «միքնոգրուքիւնն» ազգուքիւնա դեմ նայրանդեանը գրամատիկ և ազնուական խորքի համարել միքնոգրուքիւնը Հայաստանեայց, գրամատիկան գրական նկատելով ազգ բազմասական ապեմոյն ժողովուրդների անցյալի համար։ «Մենք միքնոգրուքիւնն ազգ չենք. միքնին գարնում ենք բնական. միքնին գարնում ենք հարստաս-

---

[*] «Մեղու», 1861 № 147.

[**] «Փարձա», 1897—98, № 3, էջ. 147 և հետ.

թյունը կորուցինք։ Չե կարող լինել մի այնպիսի բան, մինչեւ դարերի պատկանավոր, վոր ոգեւորիչ եւ փրկարար խորհուրդ ունենա մեր համար։ Մինչեւ դարերի ժանգը, վոր նստել է մեր վրա, մենք պարտական չենք պահել հան ազգեր, վոր մինչեւ դարերում ծնեցան, նոքա ամուր կապված են այդ դարերի հետ եւ ոչ մի ժանգը, չեքե չկրնան եւ նոցա վրա, նոքա դեռ կարող են պատմական իրավունքով արդարացնել. ժանգոտ արտորցի մեջ բացին նոքա իրենց աչքերը։ Մեր հարաբերությունը մինչեւ դարերի հետ այնպես չեն իբրեւ ազգ անտիկյան ենք. իբրեւ քրիստոնյա, չեքե վոչ նուշնպես անտիկյան, քան վորում առաջին չեր դարերում քրիստոնեության քաղաքացու իրավունք չուներ Հայաստանում, նեքե անտիկյան դարերի վերջի եւ մինչեւ դարերի սկզբին պատկանավոր։ Ի՞նչ կարող են մեզ հիշեցնել մինչեւ դարերը. կարծանում, դերություն, կոտորած, արյուն, կրակ, սով, խավար եւ մահ։ Սոքա չեն մեզ համար մինչեւ դարերի բերածը եւ նոցա բեռի տակ ճնշված է այսօր հայ մարդը։ Թափել այդ բեռը մեր վրայից, — ահա մեր գործը... Թողունք արեւմտյան նոր ազգերին, տեսնելով իրենց հին ապստամբական ամրոցների ավերտրքը, առաքինավոր պարիսպները եւ գոթական տաճարները, քաղցրությամբ հիշել մինչեւ դարերը, չեքե միայն կարող կլինի, վորովհետեւ նոքա չեղ, քանի Հռոմից ազատված, այնուամենայնիվ, վոչ մինչ վերջեր են քաղել իրենց այդինները, իսկ մենք, վոր գոհ գնացինք մինչեւ դարերի խավարին, չենք կարող քաղցր հիշատակ ունենալ նոցա մասին, նայելով մեր ամրոցների, քաղաքների եւ տաճարների ավերակներին։

Վերին տասիճանի բնորոշ կուլտուր-պատմական այս հանգրուանքյունների պիտոյ կարեւոր են, ընդհակառակը, այն մերձեցումները, վոր անում է նալբանդյանը Հայաստանի եւ Արեւելքի մասին եւ հատկապես կուլտուր-պատմական այն հարցապատճառքյունը, վոր նշմարել է նալբանդյանը հայ ևքուրքը մասանների մեջ։ «Թուրքը եւ հայը, — գրում է նա, — գոնվում են այսօր գրեթե միեւնույն աշխարհում. այդ ազգերը, միեւնույն հոգի, միեւնույն կերակրի, միեւնույն բնությունն ազդեցությունն են ընդհակառակ։ Մինչեւ շատ մոտ ժամանակներս գրեթե եւ միեւնույն կառավարության տակ եղին քաղաքականապես։ Ներկուքն էլ առևտրիք, ներկուքն էլ արհեստագիք եւ խորհելու, խոսելու ձեւերով բնականապես մոտ. պատճառ, ինչպես ասացինք, անխախտ միեւնույն պայմանների տակ են ապրում։ Ով վոր միայն ազգ ազգից բաժանում է անունով եւ կրոնով, այնպիսին չի կարող պատասխանել կամ մեկնել քեզ ինչ եւ այն յերեւույթի բնական եւ հոգերանական

պատմաբար, որ քուրդը համ և ամեուժ հայի վնաս և ավերումի խոսիներից, տագնապից, ինչպես և հայը քուրդի խոսիներից. բայց յերկուքն էլ անպակս ինդհամենի սիմպաթիներին, յերկուքի համար էլ մոգարտի Դոն Ժուանը շնայն բարբառող չանապատներ: Երկուքն էլ հազար փոքրով նախընտիր են համարում յերգել. Ասիա քան հայոց խնդրին ժողովուրդ, կամ Պոսունի, ուսոի կուպատը և Բյուռպուսի Ալյասդրն դյուժիչ քշտիքը, Բյարամի և Ալբոյ Կարիքի խոսիները: Վերն և յուվ, վերն և վառ՝ գորս վրա չի խնդիրը. յերևույթը հարկավոր և ամեուժ վորպես իրողություն: Բայց այ ինչ է, յերբ աշքի առակ ամեուժ բնությունը, յերկուժ ազգի կյանքերի միությունակ և միասին ամենայնությունը, յերկուքի յել ընկճված և հարստահարված վիճակը, այն ժամանակ քանը աշխարհս կիմնի, վոր հայը և քուրդը այս անսակ կապերով միմյանց հետ կապված չինելով, անշուշտ, հոգեբանական յերևույթների իրարից շնչին կարող հետ չինել: Քոզ ինչ կամին խոսին, բայց մարդկային հոգին ցույացնում է արտաքին բնությունը: Այսպիսով որս, մեր նոր յեզվի բազդատությունը մեծ մասով քուրդի բազդատությանն ոնս և. քուրդից և մեզ, քիչ ինչ բնական կամ ընկերական պայմանների սակ քուրդներ, վոր կենդանատարածվել և նույն պայմանների սակ ինքնուրույն կենդանատարածվել և և հայերը՝ այդ մասին քոզ վորչափ կամին չինին կամ շատ քիչ համեմատական կարծիքներ. բայց մենք այս յերևույթը ամենայն վորպես իրողություն, անհնում ենք, վոր շնայելով մեր նոր յեզվի բարբառների տարբերությանը, նորա արտամարդությունը, և բազդատությունը ամեն տեղ մեկ և նույն:

Ի՛ր այս տագնապից Նալբանդյանը մեռավ և կարևոր յեզրակացություններ հայ նոր պրոսիան յեզվի զարգացման հետևանքների վերաբերմամբ: Բրսկան յեզվի մասին այսուհետ նա Նալբանդյանը առաջարկում էր դրույթներ, վորոնք հրատարակած ճշմարտություններ են մեր օրերի համար իսկ: Մակայն կարևոր են վոչ միայն Նալբանդյանի տագնապից բղխող յեզվական յեզրակացություններ, այլև քաղաքական այն նշանակություններ, վոր առաջանում են մեզ համար Նալբանդյանի տագնապը: Ռուսահայ հեղափոխական գիտակրատական պատմության նշանակությունը շնչում վեր և հանում ազատական այդ միտումները, վոր ամփոփում և իր մեջ հայ և քուրդ հոգևոր ընկճված և հարստահարված ժողովուրդների հարազատությունը: Հայ և քուրդ ժողովրդական յերգերի մասին ասած իր դիտողություններով Նալբանդյանը կարևոր ուղղում էր մտցնում իր այդ հայացքների մեջ, վոր ձևակերպել էր 1859 թվին Դաշտաս-Բաքիսարայի յերգարանի

գաց մտորին լավ չենն պրուժ. այս շատ խուլ լուրը ինձ ստիպում է մի անբազդություն յինքնագրել. 17-ին ուզում եր անպատճառ հեռագիր ուղարկել, ինչի՞ չի ուղարկում և սպասում է, և 18-ին վորպես քի նամակ ստացել է Դարբինելից. այս բոլորը ինձ կասկածի տակ են գցում. Տեսնենք վազը ինչ կասե։

21-ին մեսուքյուն յեղբորս, Վարգ[...], Հովհաննեսի] և Մ[իքա]յելի հետ. առաջիկա մեսուքյունը նշանակած է 28-ին։

23-ին նամակ ստացա յեղբորիցս, այսորվա քիկահնով, վորով ուղարկեց Վազուժի նամակը։

24-ին պատասխան գրեցի յեղբորս և քի Վազուժին. կերթա 25-ին։

28-ին մեսուքյուն յեղբորս և Բուզագյանցի հետ։ Առաջիկա մեսուքյունը նշանակած է Նոյեմբերի 4-ին։

30-ին նամակ ստացա յեմբորիցս և 1 փ. քարակ։ 30-ին պատասխանեցի, վոր կերթա 31-ին։

Նոյեմբերի 4-ին մեսուքյուն յեղբորս հետ և այլոց. առաջիկա մեսուքյունը նշանակած է 11-ին։ Այսոր յերեկոյան նամակ գրեցի յեղբորս և գրքեր ուղեցի։

6-ին նամակ ստացա յեղբորիցս և խնդուն պատասխանեցի։ Այսոր ուղարկել եր ինձ հին հեքիաթներըս։

11-ին մեսուքյուն յեղբորս հետ և այլոց. առաջիկա մեսուքյունը նշանակած է 18-ին։

14-[ին] նամակ ստացա 13-ից գրված, վորին նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա 15-ին։

16-ին նամակ ստացա յեղբորիցս նույն որից գրված։

18-ին մեսուքյուն յեղբորս հետ և Հովհ[աննեսի] և Մ[իմոն] Գ[րիգորևիչի] հետ։ Առաջիկա մեսուքյունը նշանակած է 25-ին։ Այսոր բերին բառարանները։

20-ին նամակ ստացա յեղբորիցս հանդերձ քարակով և մանդջուկներով, նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վազը։

24-ին նամակ ստացա յեղբորիցս 21-ից գրված։

25-ին մեսուքյուն յեղբորս, Մ[իմոն] Գ[րիգորևիչի] և Լ[ազար] Ի[սիչի] հետ։ Առաջիկա մեսու-

քյունը նշանակած և դեկտեմբերի 2-ին։ Այսօր իմացա քե վեհափառ կաթողիկոսը ընծայի ընդունելությունն և արել Այվազին[19]։

28-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 27-ից գրված. 26-ին նամակ եյի գրել և քողել բնդգակալի մոտ, կարծելով քե 27-ին յեղբայրս կգա կառնու, բայց չեկավ նամակն ել այնտեղ . . . . . յեզավ։

29-ին Նամակ գրեցի յեղբորս 28-ից առացածիս պատասխան, վոր կերթա վաղը։

Դեկտեմբերի 1-ին Նամակ առացա յեղբորիցս Նոյեմբերի 30-ից, վորով հայտնում և Զերքեզյանցի մահը։

2-ին տեսուքյուն յեղբորս և այլոց հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և դեկտեմբերի 9-ին։

3-ին Նամակ գրեցի յեղբորս 6 քերքի վրա հընդկական գործի և . . . մասին[20]։

4-ին Նամակ առացա յեղբորիցս հանդերձ քեռորդց նամակներով, նույն որը պատասխանեցի յեղբորս, Աստաուրին, Գարբիելին և Բերբերովին, վոր կերթա վաղը։ Նախիջևան գնալու քղքերը քվյալ են 7-ից։

8-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 7-ից գրված, վորով հայտնում և, քե վերոգրյալ քղքերը առացել և և ճամբու յեն գնում։

9-ին տեսուքյուն. յեղբորս և Հովհաննեսի հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և դեկտեմբերի 16-ին։

11-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 10-ից գրված. գըրքեր, ձուկ և պահպիմատ։

12-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։

14-ին Նամակ առացա յեղբորիցս յերեկվա քվակնով։ Հայտնում և, քե Մուլքանը նոյեմբերի 24-ին գուրս և յեկել Քիֆլիսից։

16-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած և 23-ին։ Այսօր իմացա քե Մուլք[անը] դեկտեմբերի 2-ին գուրս և յեկել տաք ջուրից։

18-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, քաղող և գիրք և քաբաք։

19-ին պատասխանեցի, վոր կերթա 20-ին։

21-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, վորով հայտնում է Ղազարոսի հարսանիքը, Բերքերի հիվանդանալը և Մուլքանի նախիջևան գալը և այլն։

23-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ և այլոց։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է դեկտեմբերի 30-ին։

26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 25-ից, գիրք ung. [uentun] loliolis։ Այսոր ինձ հայտնեցին, թե վաղը տեսուքյուն է նշանակած։

30-ին տեսուքյուն յեղբորս, Մարիամ Աթանասյանի և Մադդաղինեցի հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը հայտնի չէ։

31-ին ժամը 11-ին յերեկոյան։ Այս 1863 թիվը վերջացնելուս վրա յեմ, բյուր տեսակ մտածուքյուններով։ Ցերեկի թե 1864-ը, վոր մեկ ժամից կգա, ամեն յերջանկուքյուններ լինեը։ 12 ½ ժամ. 1863. ընծայի ընդունելուքյուն։ Գնաց ու էլ գալիք չունեի։

1864

Հունվարի 1-ին Շնորհավոր նոր տարի։ 1-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, Հյուսխատափյէ և Գոռնէկ։

2-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։

7-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ գ. . . . . .

. . . . . .

½ ժամ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 13-ին. այսոր ամի յեղբորս Ամենուքին զրված Նամակը։

8-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 7-ից գրված, վորով հայտնում է գանազան Նախիջևանի լուրեր։

9-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, վոր կերթա վաղը։

11-ին Նամակ առացա յեղբորիցս նուէր քվականից։

13-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ, առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 20-ին։

15-ին Նամակ առացա յեղբորիցս նուէր քվականից։

20-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ, առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 27-ին։

22-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և միևնույն որը պատասխանեցի։

26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 2 հատ. մինը . .

. . . . . .

27-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ. առաջիկա մեռուքյունը 3-ին։
29-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 30-ին պատասխանեցի, վոր կնրքա վաղը։
Փետրվարի 1-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս. Նուչն որը պատասխանեցի, վոր կնրքա վաղը։
3-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ, առաջիկա մեռուքյունը նշանակած է 10-ին։
6-ին Նամակ ստացա 5-ից գրվածի, և ձուկ և խավիար։ 7-ին քնեն պատասխանեցի, բայց կնրքա մխայն 8-ին։
8-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս Նուչն որից։
10-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ. առաջիկա մեռուքյունը 17-ին։
13-ին Նամակ ստացա. Նուչն որը պատասխանեցի։ 13-ին հայտնեցին ինձ յեղբորդ բանտնեման հրամանը իմ աշխատուքյան մասին[21]։
16-ին Նամակ ստացա 15-ից գրվածի։
17-ին մեռուքյուն յեղբոր և Մոսկվայինեցի հետ. առաջիկա մեռուքյունը նշանակած է 24-ին։
19-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, քնեքներ, քաքանի և այլն. Նուչն որը պատասխանեցի։
20-ին տվի գրվածքս քննուքյան[22]։
21-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։
24-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ։
28-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ։
(Մարտ) 2-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ. առաջիկա մեռուքյունը 9-ին է։
4-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։
5-ին պատասխանեցի։
9-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ. առաջիկա մեռուքյունը նշանակած է 16-ին։
11-ին Փետրվարի գրքերը ուղարկեցի. 11-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս պակսիմատ, քաքանի և անրակների։
12-ին պատասխանեցի, վոր կնրքա 13-ին։
14-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։
16-ին մեռուքյուն յեղբոր հետ. առաջիկա մեռուքյունը նշանակած է 23-ին։

18-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և հուշն. առավաժաշուննչ։ Նուշն առավոտը Կորյան գիրքը գարձուցի։
19-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, որ կերթայ 20-ին։
21-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
23-ին տեսուչյուն յեղբորս հետ. այսոր սկի Սերոբին ուզարկելու քուղքը, քվյալ 25-ից. առաջիկա տեսուչյունը նշանակած է 30-ին։
27-ին Նամակ առացա, բայց վոչ լրագիրքը, որ բռնված են բերզակալի մոտ։
28-ին պատասխանեցի, որ կերթայ վաղը։
28-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, որով հայտնուած է, թե չենք քուլլ տալիս ինձ քան տալել Հյուսնիսափայլյուն մինչև իմ գործի վճիռը։
30-ին տեսուչյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուչյունը նշանակած է ապրիլի 6-ին։
Ապրիլի 1-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և 1 ֆունտ քաքաո։ Նուշն որը պատասխանեցի, չգիտեմ յերբ կերթամ։
3-ին Նամակ առացա յեղբորիցս (մի բան յեղծված) գրածիս պատասխանը։
6-ին տեսուչյուն յեղբորս հետ։ Առաջիկա տեսուչյունը նշանակած է 13-ին։
8-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և Հյուսնիսափայլը 1864 № 2։ Նուշն որը պատասխանեցի, որ կերթամ վաղը։
13-ին տեսուչյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես-[ուչյունը] 20-ին։
15-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
16-ին պատասխանեցի, որ կերթամ վաղը։
18-ին Նամակ առացա։
20-ին տեսուչյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուչյունը նշանակած է 27-ին։
23-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 22-ին գրված. Նուշն որը պատասխանեցի, որ կերթամ վաղը։
26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
27-ին տես[ուչյուն]. առաջիկա տես(ուչյունը) նշանակած է մայիսի 4-ին։ Այսոր սկի Սերոբ յեղբորս գիրքը, որ ուզարկի քվյալ 29-ից։
28-ին Նամակ առացա յեղբորիցս և քաքաո։

29-ին պատասխանեցի վոր կ՚երթա վաղը։

Մայիսի 2-ին Նամակ առացա յեղբորիցս Նուէն որից գրված։

5-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 11-ին։ Այսոր առացա Հյուսիսափայլի յերրորդ քիվը։

7-ին Նամակ առացա յեղբորիցս. Նուէն որը պատասխանեցի, վոր կ՚երթա վաղը։

10-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, 9-ից գրված։

11-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 18-ին։

14-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, Նուէն որը պատասխանեցի, վոր կ՚երթա վաղը։ [Հետո ավելացրած ուրիշ մատիտով] այս քուղքը չի գնացել։

17-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 16-ից գրված։

18-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է 25-ին։

21-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 20-ից գրված, Նուէն որը պատասխանեցի։ Հույս ունեմ քե վաղը կ՚երթա։

24-ին Նամակ առացա յեղբորիցս Նուէն քվականից 21-ից գրածիս պատճէն։

25-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ։ Առաջիկա տեսուքյունը նշանակած է հունիսի 1-ին։ Այսոր տվի Սերոբին Նամակը։

28-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 27-ից գրված, Նուէն որը պատասխանեցի, վոր կ՚երթա վաղը։

Հունիսի 1-ին յերկրորդ անգամ կանչեցին ինձ ծերակուտ. այսոր Նամակ առացա յեղբորիցս 31-ից (մայիս) գրված։ Ծերակոյան ժամը 6-ին տեսուք[յուն] յեղբորս և Ս. Գ. հետ։ Այսոր իմացա Այվազին վաղը կ՚երթալը։ [Հետո ավելացրած] Այվազը գնացել է 4-ին։

3-ին Նամակ առացա յեղբորիցս Նուէն որից, 4-ին պատասխանեցի։

7-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 5-ից գրված. 4-ից գրածիս պատասխանը։

8-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած] 15-ին։

12-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, նուէն որը պատասխանեցի հանդերձ հետա[զրով] ի Նախիջևան։

14-ին Նամակ առացա 11-ից գրված, փոստ ձգած եր 13-ին։

15-ին տետուքյուն յեղբորս և Անանիային հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] ն[շան][ակած է] 28-ին։ Այսօր հիվանդացա, ջերմ ունեյի։

16-ին շարունակվում եւ Մեջքս, գլուխս և կոկորդս ցավում ին։

17-ին Ջերմս, մեջքս և գլխիս ցավերը գնացին. կոկորդիս ցավը քուլացավ, հույս ունեմ, որ վաղը խոպատ լավանամ։ Այսօր Նամակ առացա յեղբորիցս և 1 ֆունտ թաթակ։ Նուէն որը պատասխանեցի։ Այս Նամակը տվի 18-ին առավոտը։

18-[ին] այսօր քիև վերջացավ տետրուքյունս, քուլլ ե[մ], բայց լերդս գրգռված է, ըստ վորում ցավում է։

19-[ին] այսօր առողջուքյունս լավ է։ Վաղը ուզում եմ դեզը վերջացնել։

20-ին դեզը վերջացուցի և փոռք առածս լավ եմ։ Այսօր Նամակ առացա յեղբորիցս։

22-ին տես[ուքյուն] յեղ[բորս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] ն[շան][ակած է] 29-ին։ Մորս գիրը։

23-ին Նամակ գրեցի Ղազ[արոս] և Գրիգ[որ] յեղբորս։ Այսօր առացա քարտակ, Սառուդ և Վելիգա։

26-ին Նամակ գրեցի յեղբորս և ուզակներցի Կիպրիանոսին քուդքը և նորա պատճենը, քուդքը ըստ հասցեյին և պատճենը տունը խրկելու համար։ Թվյալ է 25-ից։

27-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։

28-ին Նույնպես 23-ից Թվյալ։

29-ին տետուքյուն յեղբորս հետ. այսօր իմացա Անանուշի մահը։ Առաջ[իկա] տես[ուքյունը] հուլիսի 6-ին։

Հուլիս 1-ին Նամակ Հովհան[նեսից] և Նուէն որը պատասխանեցի։

4-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, վորով հայտնում է Սերորից Նամակ առանալը և այլն և այլն։

6-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած է] 13-ին։
7-ին Նամակ ստացա Հովհ[աննեսի] գրյանքը և անպիտան քաբտակ։
12-ին Նամակ ստացա Հովհ[աննեսից] և յեղբոր[իցս]։
13-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած է] 20-ին։
14-ին այսոր տարեդարձութիւ է բանտարկութեան սկսյալ 14 հունվիսից 1862։ Ճերկու տարի։ 14-ին Նամակ ստացա Հովհ[աննեսից] և 2 ֆ. ապնիվ քաբտակ։
15-ին Նամակ գրեցի յեղբորս և ասի վոր Սերոբին ապահոված քուղիք գրեւ։
20-ին տես[ուքյուն] յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած] է 27-ին։
22-ին լերգա գրգռվեցայ[ւ] . . . . . յերեկոյան։
23-ին շարունակվում է, վատ գիշեր անցուցի։ Նամակ գրեցի յեղբորս։
24-ին լավ եմ. գիշերը լավ անցուցի, լերգս հանդարտ է։ Այսոր Նամակ ստացա յեղբորիցս 22-ից գրվածն։
27-ին տես[ուքյուն] յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշանակած է ոգոստոսի 3-ին։

Ոգոստոս 3-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած է] 10-ին։
5-ին անձյակս փոխեցին. Ներկի հոտից գլուխս ատոմիկ ցավում է։
7-ին Նամակ գրեցի յեղբորս, Նուշն որը յերեկոյան Նամակ ստացա քաբտակ և բալ։
9-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, վորով ուղարկում է Ավետուշի Նամակը։ 9-ին պատրաստակի գնալ ի տուն. քվյալ է 11-ից, վոր սիրտ տամ վազը։
10-ին տեսուքյուն յեղբորս և Սուլք[անշահի] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] 17-ին։
13-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս և Նուշն որը պատասխանեցի, Ավետուշին Նա գրեցի։
17-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] և վարդապետի[13] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշանակած է 24-ին։
19-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, ձուկն և խավիարը։
20-ին պատասխանեցի։

21-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, 20-ից գրված։
22-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
24-ին տես[ուքիյուն] յեղ[բորս] հետ, առաջ[իկա] տես[ուքիյունը] նշան[ակած է] 31-ին։
26-ին Նամակ առացա և խաղոզ, նուէն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
30-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
31-ին տեսուքիյուն յեղբորս հետ։ Առաջ[իկա] տես[ուքիյունը] նշան[ակած է] սեպտեմբերի 7-ին։

Սեպտեմբեր

1864

2-ին Նամակ առացա յեղբորիցս նուէն քուսականից։ 3-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
6-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 4-ից գրված։
7-ին տես[ուքիյուն] յեղբորս հետ. առաջ[իկա] տես[ուքիյունը] նշան[ակած է] 14-ին։
9-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 8-ին գրված։
10-ին պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
12-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 11-ից գրված։
14-ին տես[ուքիյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքիյունը] նշան[ակած է] 21-ին։
16-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
17-ին պատասխանեցի։
19-ին Նամակ առացա։
21-ին տեսուքիյուն Մազդազ[ինեցի հետ] և Հովհ[աննես] յեղբայրս հիվանդուքիյան պատճառով չկեր յնկած. առաջիկա տես[ուքիյունը] նշանակած է 28-ին։
22-ին Նամակ գրեցի յեղբորս։
23-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
24-ին պատասխանեցի։
25-ին Նամակ առացա յեղ[բորիցս]։
26-ին Նամակ առացա յեղբորիցս։
28-ին տեսուքիյուն յեղբորս հետ, առաջ[իկա] տես[ուքիյունը] նշանակած է հոկտեմբերի 5-ին։
Հոկտեմբերի 1-ին Նամակ առացա յեղբորիցս, նուէն որը պատասխանեցի։
3-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 21-ից գրված։

5-ին տեսուքյուն յեղբորս հետ. Մազ[դաղինեանի] և Հ[ազար] Խ[ւիչի]. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 12-ին։

8-ին Նամակ ստացա 7-ից գրված, վորով հայտնում է յեղբայրս հորս վախճանելը[34]։ Տեր լուսավորնացն հոգին։ 8-ին պատասխան գրեցի, վոր կնրքա վագը։

10-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս, ուր գտա և Մուք[անջահի] նամակը։ Պատասխան գրնցի Մուք[անջահին] քվյալ 12-ից, վոր տամ յեղբորս տեսուքյան ժամանակ։

12-ին տես[ուքյուն] յեղբորս և Հովհ[աննեսի] հետ. այսոր տուի Մուքեան[ջահի] նամակը. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 19-ին։ Տունից յեկած քղքներն ել կարդացի և ազքաքա սաստիկ խառնվնցավ. 12 և մանավանդ 13. լերդա բորբոքված եր։

14-ին փոքր լավ և. այսոր նամակ ստացա յեղբորիցս 13-ից գրած։

15-ին խոպատ լավ և. այսոր նամակ գրնցի յեղբորս։

17-ին Նամակ ստացա (մատխտով) յեղբորիցս 16-ից գրված։

19-[ին] տեսուքյուն յեղբորս հետ. շատ նեղացա։

21-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս։

22-ին պատասխանեցի, վոր կնրքա 23-ին։

24-ին Նամակ ստացա գրված 23-ից. քնև սխալմամբ 22 եր գրված։

26-ին տես[ակցուքյուն] յեղ[որս] հետ, առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] նոյեմբ[երի] 2-ին։

29-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 27-ից գրված, նույն որը պատասխանեցի, վոր կնրքա վագը։

31-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 29-ից գրված, բայց 31-ին փոստ ձգած, ուր գրել եր և Մուքեանը։

Նոյեմբերի 2-[ին] տեսուքյուն յեղբորս հետ, և Բերբ[երյանի], Մազդաղին[եյի], Մուքեան[ջահի] և Բերուքեցյին. հույս կա, վոր 7-ին վերատին գան տեսուքյան։ Ազատ քե վոչ 13-ին։

4-ին Նամակ ստացա յեղբորիցս 3-ից գրված։

5-ին առավոտ պատասխանեցի 4-ից քվյալ։

7-ին տետուքյուն յեզբորս և Վ[ազար] Ի[լիչի] հետ։
9-ին տետուքյուն յեզբորս, Հովհ[աննեսի] և Ամեմ-[յանի] հետ. առաջ[իկա] տետուքյունը նշա-նակ[ած է] 16-ին։
11-ին Նամակ առացա յեզբորիցս 10-ի յերեկոյից։ 12-ին պատասխան գրեցի, վոր կերթա վաղը։
14-ին Նամակ առացա յեզբորիցս և Անտոնից[45] 2-ից նոյեմբ[երի] գրված։
16-ին տետ[ուքյուն] յեզբ[որս], Հովհ[աննես]ի և Տեր Գրի[գորի] հետ. առաջ[իկա] տետ[ուքյունը] նշան[ակած է] 23-ին։
18-ին Նամակ գրեցի յեզբորս, վոր կերթա վաղը։
19-ին Նամակ առացա յեզբորիցս և Փավստոս Բյու-զ[անդացին]։
22-ին Նամակ առացա Հովհաննեսից 21-ից գրված։
25-ին տետուքյուն յեզբորս հետ. Վ[ազար] Ի[լիչի] և Հովհ[աննեսի] հետ. առաց[ա] Մ[ա]տթ[վայից] գրե[ա]նք։
26-ին Նամակ առացա յեզբորիցս 24-ից գրված, վո-րով հայտնուամ և Ս[իմեոն] Գ[րիգորևիչի] առող-ջությունը։ Նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։
29-ին Նամակ առացա 27-ից գրված։
30-ին տետ[ակցուքյուն] յեզբ[որս], Ս[իմեոն] Գ[րի-գորևիչի], Վ[ազար] Ի[լիչի] և Մատթ[այեվ]ի հետ. առաջ[իկա] տետ[ուքյունը] նշանակած է գեկտ[եմբերի] 7-ին։
[Դեկտեմբերի] 3-ին Նամակ առացա յեզբորիցս, վորով հայտնուամ և մորս տկարությունը և Բերբերի և Մուշ[ան-ջահի] 10-որից վերադարձը Պարիզից։ Նույն որը պատասխանեցի, վոր կերթա վաղը։ Նույն որը գրեցի և Ան[առն] Ծր[...] Իվան[...][46] մորս մասին։
5-ին Նամակ առացա յեզբորիցս նույն որից, վորով գրուամ և ա) Նամակս մինչև այժմ չառաձալը, բ) Բերբ[եր]ին Փարիզից գալը և յեզբորդը, վոր ցավ ի բնե, իր տկարությունը. ասածված վերջերս բարին անե։
7-ին տետ[ուքյուն] յեզբ[որս] և Բերբ[եր]ի հետ. առաջ[իկա] տետ[ուքյունը] 14-ին։

10-ին Նամակ գրիցի յեղբորս, վորովհետև իրենեն նամակ չունեյի։ Այս գիրը տվի 11-ին առավոտ։
12-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 11-ից գրված։
14-ին տես[ուքյուն] յեղբորս և Մուշ[անշահի] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 21-ին
16-ին յերկու նամակ առացա, ա) անցյալ շաբաթինը՝ 9-ից գրած, բ) 15-ից։
17-ից Նամակ գրիցի յեղբորս, վոր կառնուս վագը։
19-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 18-ից գրած։
21-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 28-ին։
24-ին Նամակ առացա յեղբորիցս 23-ից գրած, նուչն որը պատասխ[անեցի], վոր կերթա վագը։
27-ին Նամակ առացա յեղբ[որիցս] 25-ից գրված, վորով հայտնուս և Վարդերեսի գալը և Մ[ուշ]քան Շահի] նամակը։
28-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ։
31-ին Նամակ առացա Հովհ[աննեսից] և Անան[իայից] 29-ից։
1864-ն էլ վերջացրինք, բայց սխրուքյամբ, տեսանինք նորը, վոր ահա գալիսում է. շնորհավոր նոր տարի։ 1865 1 հուն[վարի] ժամ առաջին։

1865

Հունվարի 1-ին Շնորհավոր նոր տարի։ Տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 4-ին։
4-ին տես[ուքյուն] յեղբորս հետ. առաջիկա տեսուքյունը նշանակ[ած և] 11-ին։
6-ին Նամակ առացա յեղբ[որիցս] նուչն որից և Ավա[ուշից 25 դ[եկտեմբերի], 7-ին պատասխանենքի։
10-ին Նամակ առացա 8-ից գրած։
11-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած և] 18-ին։
13-ին բոլոր մարմինս վրա սաստիկ քոր գցացի և խուլ փամփուշտներ հայտնվեցան. 12-ի յերեկոյան արդեն յերևեցան առաջին նշաններըը,

վոր սաստիկ քուլլ լինելով անընշմարելի ճա-
ցին. սեանեանք բժիշկը ինչ կասե վաղը. այսոր
քնդրեցի, վոր կանչեն. այսոր ուզարկեցի
բերդակալին մի քուղթ, վորով խնդրեցի որեն-
քի թ հատորը։

14-[ին] Նամակ առացա յեղբորիցս։

15-[ին] պատասխանեցի։ 15 սկաբուքյունս շաբաթ-
նակվամ և սմ[ենայն] կատարվուք[յամբ]. քա-
րոր մարմինս ուռած ե՝ վոտիցս մինչև գլուխ
և գիշերը չկրամ ուննիմ, այսինքն ցրտուքյուն,
բայց լուսադեմին քրտինք։ Ցուն չկա խոպատ։
Այսոր ընդունեցի առաջին բազանիքը։ 15, լուս
16 զարհուրելի գիշեր անցուցի. 3 ժամը [առա-
վոտյան] զարձել եր, վոր քնեցի, այն ել 7-ին
զարթեցա քորից և ցավից։ Գրտինք ուննայի։

16-[ին] ամբողջ որը առավ[ոտյան] 9-ից մինչև 4
վոտքի վրա մանե յեկա, վորով մի փոքր հան-
գիստ եյի, 4-ին քնեցի հանգիստ մինչև 6։
Տկարուքյունս քիչ եր։ Ճերմկ 9-ին ընդու-
նեցի յերկրորդ բազանիքը և $11^1/_2$ ժամին, վոր
գրում եմ այս՝ գրեթե հանգիստ եմ, քիև տկա-
րուքյունս առկավին շատ զգալի յե։ Այսոր
նամակ առացա յեղբորիցս 15-ից։

16-[ին] լուս 17 գիշերը բավական առնելի յեր,
առավոտյան 4 ժամին քնեցա մինչև 11 ժամը։

17-[ին] այսոր ցերեկը մի յերկու ժամ փոքր նեղու-
քյուն ունեյի, բայց չորրորդ ժամին, վոր
գրում եմ այս, գրեթե բոլորովին հանգիստ
եմ, տկարուքյունս խիստ քուլլ և ազդում
այս րոպեիս։ 17 լուս 18 գիշերը լավ ան-
ցուցի, առավոտյան 2-ին քնեցա մինչև 9, բո-
լորովին հանգիստ — 10 — 11 մի փոքր քոր
կար, բայց $11—1^1/_2$ խոպատ չկար, հետո շատ
քուլլ յերևեցավ. սեանեանք։ Տես[ուքյուն] յեղ-
բ[որս] հետ, առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշա-
ն[ակած ե] 25-ին. այսոր ընդունեցի 3 բազնիքը։

18-[ին] լուս 19 գիշերը խոպատ հանգիստ եյի, 12
քնեցա մինչև 9, բայց գիշերը վրաս բացվել
եր, ցրտից զարթեցա, և այս եր պատճառը,
վոր առավոտ մինչև 11 ժամը բավական նե-

գուքյուն ավից քորը, քհև վոչ առաջին որնբի նամանւ 19 լուսյա 20 հանգիստա եյի։

20-ին ցերեկը մի փոքր նեզուքյուն ավից, 20-ին նամակ առացա յեղբ[որիցս] և քարտակ, նուչն որը պատասխանեցի։

20—21 և 21—22 հանգիստա եմ, տկարուքյունս շատ քուչլ է. հուչա կա, վոր չուտով կո[ր]չի։

21-ին նամակ առացա յեղբորիցս։ 22-ին պատասխանեցի, առավոտս։

22-ին ընդունեցի 4 բաղնիսը։ 22 լուսյա 23 քրտինք ունեյի։

23-[ին] ձախ քուչս ուռած և և ցավում եր։ Քնքեն տենդի նամանւ մի բան եմ զգում։ Ընդունեցի 5 բաղանիսը։

23—24 հանգիստա եյի, յերեսիս ուռուցքը ավելի յեր։

24-[ին] նամակ առացա յեղբորիցս, 22-ից գրված։

24-[ին] լուսյա 25. ֆլյուսը շատ նեզեց. քհև յերեճչան տենդը գրեքեն աննշմարելի յեր։

25-[ին] տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշանակած և փետր[վարի] 1-ին։

25—26 վորպես 24—25։

26 լուսյա 27, ֆլյուսը ձախնցավ նեբոի կողմից շատ քարախ ու արյուն վազեց։

27-ին առավոտ ուռուցքը շատ և շատ նատած է և ցավ գրեքեն չկա։ Ծնդնճ[յան] տենդը տակավին կա, քհև խիստ քուչլ. պետք է բաղնիս ընդունել։

27—28 idem.

28-[ին] նամակ գրեցի յեղբորս։

28-ին նամակ առացա յեղբորիցս 26-ից գրած քհև, բայց փոստ ձգած 28-ին։

28—29 լավ անցուցի գիշերը։

28-ին 6-յերորդ բաղնիս։

29—30 idem.

30 նամակ առացա յեղբորիցս այս որից քվյալ։

30—31 idem.

31— 1 idem.

[Փետրվարի] 1-ին տես[ուքյուն] Հովհ[աննեսի] և Ան[ահիտայի] հետ, առաջ[իկա] տես[ուքյունը] 8-ին. այսոր ընդունեցի 7-յերորդ բաղնիսը։

1—2-ին idem.

2-[ին] այսոր ընդունեցի 8-յերորդ բազանիսը. առաց և մերժեցի. նամակ գրեցի յեղբորս, վոր նորից ուղարկե ինձ կես ֆունտ յեղ։

2—3 Idem.

3-ին ընդ[ունեցի] 9-յերորդ բազնիսը. նամակ առաց յեղբ[որից]. այս որից գրված.

3—4 Idem.

4-ին ընդունեցի 10-յերորդ բազնիսը։

4—5 Idem.

5-ին ընդ[ունեցի] 11 բազնիսը։

5—6 6-ին ընդունեցի 12 բազնիսը։

6—7 Idem.

7-ին Նամակ առացա յեղբորից 5-ից գրված, բայց 6-ին փոստ ձգած։ Այսոր գրեցի ս. Ուզուվին, վոր ինձ գինի Ճելիանեից [26] գնե և վոչ Ծոխաից [26],

7—8 վատ եր. 8-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս], Նուշնալեա բժշկին, Լ[ապար] Ի[լյչին], Մ[ադդաղինեանցին], առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 15-ին։

8—9 վատ։

9-ին սկսեցի ընդ[ունել] belladon և ընդ[ունեցի] 13-յերորդ բազնիսը։

9—10 լավ եր։

10-ին Նամակ առացա յեղբորից 9-ից գրած և այսոր փոստ տված, և պատասխանեցի, վաղը տալու համար։

10—11 Idem. այսոր ընդունեցի 14 բազնիսը։

11—13 Idem.

12—12 Idem. կոկորդս ցավում ե. այսոր ընդ[ունեցի] 15 բազնիսը

14-ին Նամակ առացա յեղբորից. 13—14 լավ եյի, 14—15 գրեցի և ուղարկեցի լավ եմ։

15-ին տես[ուքյուն] յեղբ[որս] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշան[ակած ե] 22-ին։

15-ին ընդ[ունեցի] 16 բազնիսը. պաղ եր և սկսեցի վատանալ։

15—16 Idem.

16—17 Idem. այսոր ընդ[ունեցի] 17-յերորդ բազնիսը։

17-ին Նամակ առացա յեղբորից գրած 16-ից, բայց փոստ ձգած այս որից։

17—18 idem.

18-ին Նամակ պրծցի յեղբօրս։

18—19 idem.

19—20 idem. այսօր նամակ առացա յՆզր[որիցս] 19-ից, բայց փոստա ձգած այս որից։

20—21 idem.

21—22 յեղինեէը արդեն քանի որ և Քուչլ և, բայց հազը և կուրծքիս ցավը իսպառ քամից ուժս. տես[ուքյուն] յեզր[որս] հետ, առաջ[իկա] տես[ուքյունը] մարտի 1-ին։

22—23 idem.

23—24 լավ եմ մանավոր[ապես]. նամակ առացա յեզբորից, իսկույնէ պատասխանեցի, նուչնպես և Մկրտչին պրծցի մի նամակ։

Մարտ Մինչև մարտի 1-ը, վոր չեմ պրծել, յեղինեէը պրծքիս անհրևուչքանուշ է, բայ[ց] կուրծքիս ցավը և հազը ինչպես վերը ասված և հազիս հանեց։ 1 մարտի տեսուքյուն յեզր[որս] Մազ[դալինեյի], Գոհ[արինեյի], Հովհ[աննեսի] և Մն[անիայի] հետ. առաջ[իկա] տես[ուքյունը] նշ[անակած է] 8-ին։

ԽԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«НУ ХОРОШО!»

Բնագիրը գրված է հեղինակի ձեռքով և պահվում է Հայաստանի Գրական Քանդարանում։ Վերնագրի դիմաց Մ. Բեբրիքյանի ձեռքով գրված է՝ «Մխիթ. Նալբանդյանի, յուր նոր Մոսկվա յեկած ատրին, 1836—1837 թ.»

1. Տեր-ատրը Կեռքյանի քահանան է։
2. Ազա գառան կամ բնչպես վարն է նշված՝ «Ազանց», Հազարյան Հեմատանի հոգատարու. Հովհաննես ազա Հազարենցը է։
3. «Молодой человекъ»-ը Մ. Նալբանդյանն է։
4. Կիսքի վորդին վարը հիշված է նաև վորպես Кистов, Մոսկվայի հայերից, վորը հավանորեն կատարում էր վոստիկանական պետնաի գեր։
5. Մրբազանը Վենետիկյան Մատենու յեպիսկոպոսն է։
6. Նկատի ունի Ներսես Աշտարակեցուն։
7. Վարդապետը Մարգիս Զալալյանն է։
8. Атаман ասելով Նալբանդյանը հավանորեն նկատի ուներ Վոստիկանության մարզկանցից մեկին։
9. Турецкий Мсер-ը գմյուհանցի Մանր մագիստրոս Մանրյանն է։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Դ. վ. Այվազովսկու «Վարդապետարանին» մասին։

Մեր արժանապրությյան տակ կա այս գրությյան յերկու օրինակը։ Մեկը կամիցկուին ուղարկված բնագրի 1860 թ. փետր. 8-ին ստորագրած անագիրն է, գրված Մ. Նալբանդյանի ձեռքով։ Այդ օրինակը նորամատրնք մեզ Մա. Տեր Ավետիսյանը։ Մյուսն այն օրինակն է, վոր ուղարկել է փետր. 11-ին ստորագրված բնագրից Մանր Մանրյանը և վորը ստացել նրա ժամանակին պրոֆ. Խ. Մանրյանից։ Նորից հրատարակությյան ենթարկելիս մենք ընդունում ենք առաջին օրինակը, վորի մեջ անում ենք ուղղումներ և լրացումներ՝ ոգտվելով Մանրյանի ընդօրինակությունից։

1. Խոսքը Դ. վ. Այվազովսկու յերկրորդ հովհաննես ազա Այվազովսկուց հայանի ծովանկարչի մասին է։ Վարդապետի մասին գրող հեղինակներից շատերը վկայում են, վոր նրա կարչության մասին մեծագնա մասնագետ և յերկել նկարիչ յեղբայրը, վորը, մոտիկ չափում ունենալով առա քաղաքական շրջաններին

հետ, ուշադրություն է նրա քաղաքական կապերի ամրապնդման նպատակը հետապնդում և այդ կարծիքը։

2. Ակնարկը վերաբերում է Ջաղկոյան, որը, ինչպես ասվում էր, աչքաբնական վիճակից անմիջապես բարձրացավ կաթողիկոսական գահը (855—876 թ. թ.)։

3. Նալբանդյանի այս խոսուն ցույց է տալիս, որ նամակը ստորագրելու պահին, 1860 թ. փետրվարի 11-ին արդեն նախորոշված էր նրա Ճնճրոպա ուղևորվելու հարցը. Հնդկաստան մեկնելու հարցն այս խնդիրն գեռ չէր դրված. այդ մասին դոներ խոսք չկա փետրվարի 11-ից առաջ նրա դրած կամ նրան վերաբերող թղթերի մեջ։

4. ՏԷս. «Հյուսիսափայլ», 1858, էջ. 428 և հետ. Մ. Նալբանդյանի ստորագրած «Նամակ առ հրատարակողը» դրուքյունը։

5. Այվազովսկու այս մասնագրության մասին Նալբանդյանը գրում է նաև իր «Ճնճրկու տող» պամֆլետում։ «Գ. Այվազովսկին,— գրում էր Նալբանդյանը, առաքելում էր քաջափայլ մինիատյրին, Հյուսիսափայլ ընտանեաբար որպիսը զարդարելոյ և մեզ ձգել առատիկ պատճառ տալ, որպեսզի բովանդակ խառնվածքամբ Գուցե ոչ Այվազովսկին հայրական հոգատարությամբ պատրաստել էր մեզ տեղի բնակության նեղլինելի կամ գրաքննության... Մեր ջերմությունը մի փոքր բարեխառնելու համար Սիրիրի առանձանիքը (բուն առաջնապահական խորհրդով)։ Գ. Այվազովսկին չէ կարող ուրանալ այս իրողությունները, քան փորում իրական քննությունը և գրագրությունը իզուր մինիատյրի և ընդհանրական ոգովի մեջ, այլ առաջարկվելոյան հարցմունքներ... («Ճնճրկնէր», II, էջ. 293 և հետ. Ծան.)։

Ճնճարարիվի Լևոնիդրեզի բանաձևությունը գործերում գտանք, հիրավի, Նալբանդյանի ակնարկած գրագրությունները, որոնք հավաստում են մինաստանի Նալբանդյանի խոսքերը. բերում ենք այդ գրագրություններից ներքին գործոց մինիստր Լանսկոյի 1859 թ. հունվարի 28-ի գրություն ուղղված հոգևորական լուսավորության մինիստրին։

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Управляющий Нахичеванскою и Бессарабскою армяно-грегорианскою епархиею архимандрит Айвазовский доносит мне, что с 1858 г. издается в Москве, под редакцией профессора Лазаревского Института Восточных языков, Назарианца, на армянском языке, журнал «Северное сияние». С самого начала этого издания, в нем стали появляться весьма неблагонамеренные статьи, направленные против армяно-грегорианского духовенства вообще и полные непозволительных личностей и резких, совершенно ложных нападений на некоторых из членов высшего духовенства. Желая остановить столь вредное, по влиянию своему на армян, направление журнала Назарианца, он, архимандрит Айвазовский, неоднократно просил его не давать в своем издании места таким пагубным для религиозного чувства и для нравственности народа статьям, и сверх того обращался к другим лицам, между прочим к попечителю Лазаревского института тайному советнику Лазареву, прося их поставить на вид Назарианцу неблагонамеренные статьи его журнала. Но г. Назарианц, не внимая ни чьим увещаниям, продолжает свое издание все в том же духе и с тем же вредным направлением. Статьи против духовенства и некоторых лиц светских являлись в нем сначала анонимно,

в потом с подписью Налбандианца. В статьях этих автор черпит самым недостойным образом, хотя не в прямых, однако же весьма понятных выражениях, покойного католикоса Нерсеса, нынешнего Тифлисского епархиального начальника архимандрита Айвазовского, некоторых профессоров Лазаревского Института и многих других, и выражает мысли и понятия, противные духу религии и началам строгой нравственности. Наконец тот же автор в письме на имя редактора «Северного сияния», напечатанном в 11-й ноябрьской книжке этого журнала, пересказывая в самом искаженном и неверном виде ход дела о церковных суммах Нахичевано-Бессарабской епархии, нападает уже прямо в возмутительных и непристойных выражениях на память покойного католикоса, столь чтимую между армянами, на него, Айвазовского, и на других лиц и представляет исход этого дела в мрачном и ложном свете, явно набрасывая тень недобросовестности на участвовавших в его окончании. Все это письмо написано с видимою целью смутить народ и посеять раздор и несогласие. Кроме того оно наполнено оскорбительных личностей, которые не могут быть терпимы ни в каком повременном издании. Посему архимандрит Айвазовский, в отвращение вреда, какой может произойти от дальнейшего распространения между армянами журнала «Северное сияние», при таком противно-религиозном и не нравственном его направлении,—ходатайствует о воспрещении этого издания в нынешнем его духе; автора же письма, Налбандианца, подвергнуть заслуженному наказанию, по всей строгости законов, как виновника в намерении смущать согласие между своими единоверцами и в личном оскорблении стольких весьма почтенных духовных и светских лиц.

Сообщая о таковом ходатайстве, по принадлежности, вашему превосходительству, имею честь покорнейше просить вас, милостивый государь, почтить меня уведомлением о распоряжениях, какие вам угодно будет сделать по настоящему предмету.

Министр Внутренних Дел **С. Ланской**
Директор граф **Сиверский**

Лен. Отд. Центрархива. Дело канцелярии мин. нар. просв. по Гл. управл. Ценз. № 152129.

Ժողովրդական լուսավորության մինիստրը, ստանալով Նախիջևի այս գրությունը, քննության ենթարկեց էջմիածնի տեղը Գոլծների մեջ պահված են Սա. Նազարյանցի ընդարձակ բացատրություններըը, այլև հայկական հրատարակությունների ընդդեմ Մ. Բնբոյանի զեկուցումը, ինչը պաշտոնական տակ նր առնում էջմիածնի խմբագրին և նրա աշխատակցին, Նալբանդյանին։ Նազարյանցի և Բնբոյանի գրությունների վրա հիմնվելով Ժողովրդական ժինիստրը քաղվածք անհնանանցի

6. Նալբանդյանը չի տալիս քննադատվող գրքի հիշատ վերնագիրը։ Վերնագիրն է՝ «Մի խոսք վարդապետական ուղղափառ հանուսոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Շարադրեաց Գաբրիէլ վ. Այվազովսկի, Առաջնորդ Փեոդոսիոյ և նոր Նախիջևանու։ Ի պետս ազգային ուսումնարանաց։ Փարիզ, Պրուժյան տպ. 1868, յին. 117։

7. Նիկիա տիեզերական ժողովը գումարվել է 325 թվին։

8. Եփեսոսի ժողովը տեղի չի ունեցել 431 թվին։

9. Կ. Պոլսի ժողովը տեղի չի ունեցել 381 թվին։

10. Տրիգնանիոյան ժողովը տեղի չի ունեցել 1343—63 թ. թ. ընթացքում։

11. Նամակի տեքստը կազմում ենք Լ. Մանրյանից ստացած ձեռագիր պատճենի հիման վրա։ Պատճենը գրված է նալբանդյանի ձեռքով։

12. Լ. Մանրյանից ստացել ենք նաև Մատթեոս Ջուխայեցին գրած այս կոնդակի պատճենը, որը բնագրին համեմատած էլ բուն ձեռագրով Միքայելի նալբանդյանցն Ավելորդ չենք համարում արտատպել այստեղ կոնդակի տեքստը.

«Մատթէոս ծառայ Քրիստոսի և անհատանելի կամօքն աստուծոյ եպիսկոպոսապետ և կաթուղիկոս ամենայն հայոց, ծայրագոյն պատրիարք համագգայնական նահապետիս սիրոյ արբանեան առաքելական մայր եկեղեցւոյ կաթուղիկէ էջմիածնի։

Հոգեհարազատիդ մխիթարչէ մայր սուրբ աթոռոյս՝ ոգեշամիկ աստուածասիրիդ և բանիշան ազգապետիդ՝ ուսումնասիրող և արդոյ Միքայէլի նալբանդեանց, պատուարժան սիրելւոյդ՝ գրբիսատասկանն նուիրեմք գոգիւն և գորհնութիւն։

Ճաշէս յազգասիրական ներքին գգացմանդ ձերոց ասիպետ և բարեխոհ լրջամիտ խորհրդածութիւնքովդ ի 11 փետր. նեղեալ սաբուհյս առգեալ բանահիւս գրութիւնդ հոգեժանոթ սիրելւոյդ, ժամանեաց առ մեզ յն մարտի, և ուշի ուշով ընթերցեալ վերահաս եղէ ամենայն պարբերութիւնքեանց բանից հատարեալ խորհրդածութիւնքեանց ձերոց, յորս հրճնակի բարեմասնութիւնն ձեր փայլէր իբրև գլուխ արփիակաև։

Նախ՝ ճգնէք հոգւով չափ զիրոնական և գրաբոյական փառապարգութիւնեան հաւատոյիդ սիրելի ազգայնոցդ մշտապատճառ վայելել և ի նանմացուցիչ պարագայից և յառիթից գգուշացուցանել, որով գազգասիրական հոգւոյն վանմութիւն մեծանուն Գրիգորի Մագիստրոսի յանձին սեպհականէք, և որպէս նոյն՝ նոյնպէս և դուք հոգիոյեան արգեամբ և գրաւոր վառատիրոք մխիթ կամիր և կարէք արատասանել՝ «Ազգ իմ՝ այր իմ. պահպանեցէ և պալատպանեցէ զազգս գուա հինգանութիւնեան ձեր ակը Ծիսուս խնամօք իւրովք իրբև գրիր ական։

Երկրորդ՝ գանխարգելք է զճշմարիտ հաւատարմութիւնեան ձեր սրտի և հոգւոյ առ ուղղափառ առաքելական և կաթուղիկէ սուրբ եկեղեցին մեր՝ այն, հանգիստացուցանէք փառաւորագոյնս՝ մերժելով և տեղի անգամ չտալով խորհրդամիտ գրուածոց և մոլորական բանից յաւէտ գայթակղեցուցիչ պարագաց։

Ապա դուք ըստ Յովհաննէսեանին, որովհետև մխիթ հաւատարիմ գտանէք պահպանութիւնեան և պալատպանութիւնեան անգուգական գանձուց հաւատոյ հմմարտութեան և սրբազան կրօնից աւանդութիւնեան ուղղափառ սուրբ եկեղեցեաց մեր՝ քաջմասնակ վարձուց փառաց և բարեաց արժանաւոր կարէ էք, զոր ունի հաւատացեալ ձեզ և ձեզապիսեաց ընդհանրական և հինգանեաց գլուխն սուրբ եկեղեցւոյ իւրոյ Ծիսուս Քրիստոս փրկիչ մեր. որով զորացեալ լինուք բազմարգին ի գործս առաւելահաճոյ առաքինութիւնեան ի պարծանս սիրելի ազգիս չրութեան և ի մխիթարութիւնեան սրտի մեր վշտահարութիւնեան։

(Ի բնագրին ստորագրեալ է)
Մատթէոս կաթուղիկոս ամենայն հայոց։

Ի 13 մարտի
1860 ամի.
Ի Ս. Էջմիածին։

ՀԱՑՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՑՈՒԻ ՑԵՒ ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՑՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Նալբանդյանի ձեռքով գրված առաջին բնագիրը պահվում է Լենինգրադի համալսարանի գրադարանում։ Վերնագիրը՝ „Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы". *Թղթատուփը № 62/1 (VIII, № 107)։* Զեկուցքի այդ կողմից մակագրված է. „Налбандов Мих. пост[оянный] слуш[атель] по Армяно-груз[инскому] разр[яду].—Сделано донесение г. ректору 27 июня 1860 г. № 37". Վերնագրից առաջ՝ „К рассмотрению г. Адъюнкт профессора Бероева. Исправляющий должность декана экстраординарный профессор Д. Чубинов". Զեկուցքի վերջում կա բերանի գնահատականը՝ „Статья эта написана довольно удовлетворительно".

1. Բնագրում՝ „Гений народа есть его язык" չափերանների մեջ առած այս ասացքը համապատասխանում է Հումբոլդի մտքերն են. «ihre (der Völker. Ա. Հ.) Sprache ist ihr Geist und ihr Geist ihre Sprache» («Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues» և այլն)։ Գերմաներեն «Geist»-ը առաջին անգամ „гений" բառով թարգմանվելը ասվորական էր նալբանդյանի ժամանակ։

2. «Ծովորդի լեզվի մեջտեղով կարող ենք ավելի հավատարմորեն ճանաչել մի ժողովուրդ, քան թե նրա պատմական հիշատակարաններով — այս գրույքը հանդիպում է համեմատական լեզվագիտության գրեթե բոլոր ներկայացուցիչների (Հումբոլդի, Գրիմմի) գործերում և յուրաքանչյուրը զբաղվել է լեզվաբանական պալեոնտոլոգիայի համար, որ ծայր առավ 1839 թվին՝ Գիկտորի աշխատությունների մեջ։

3. «Արմատական լեզուն առնելով պետք է հասկանալ հինգերորդական լեզուն (Grundsprache), այսինքն՝ հնախալեզուն։ Լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունից առաջ, 16—18-րդ դարերում, գիտնականները գիտում էին ժամանակակից բոլոր լեզուները վերցնել հնագույնի մի կամ մի քանի լեզուների զարգացման կամ տարաճաման հետևանք։ Այսպես քան Թուրանյի լեզուն համարվում էր տարճաված հունարեն։ Հետաքրքրական է, որ նալբանդյանը պարսկերենին տարմատական ժողովուրդ չի համարում։ Ինքնին այն է, որ մինչև 70-ական թվականները բուրժուական լինգվիստական հայերը համարում էր իրանականի մի ճյուղը» (այսպես առկախին Բենֆեյը՝ «Geschichte des Sprachwissenschaft», 1869 թ., հրատարակված աշխատության մեջ)։ Այսպիսով նալբանդյանը կանխում է գերթեև բուրժուական լեզվագիտության նախամտայան այն գրույքը, որ հնդկա-եվրոպական տերությունների մեկն էր համարում հայերենը։

4. Նալբանդյանի առնելով՝ առանձրիտների ենթը հնդկա-եվրոպականի նախալեզուն է։ Ասվորական, բայց սխալ մի հայացք էր այս, որից նախազգուշանում էր հնդկա-եվրոպական լեզվագիտության հիմնադիր Բոպը։

ՊՈԼՍԱԶԱՑ ԼՈՒՍԱԿՈՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁՆԱԺՈՂՈՎԸ

Ցննարարխիվում գտնվել է մեկին այս գրությանն առնչվող բնագրի պատճենը՝ (Архив внешней политики и революции. Фонд МИД. 1862 г., № 42)։ Այդ գործից վեր հրավիրեց մեր ուշադրությունը բնէփ. Ս. Մարկոսյանը՝ մեծագին դյուրացնելով նրա ուսումնասիրումը ներկա հրատարակության համար։

1. Թուականում այստեղ գրված է „народъ" բառը, որը, պահպանելով նպատակին տեղական բնակչության ամբողջությունը, քարոզմանում նաև տալիս է մեկ քանի զեղչում մեկին գնդով ժողովուրդ բառը։ Գետը և նկատի ունենալ առկայն, որ վաճառականական քվականներին տալիս, տալիսիչեն հասկացողությունները նպատակին համանիշ են համարում ժողովուրդ, ժողովրդական հասկացողություններին։ Այսպես նաև ընկերակցության մեջ Տիկնի ազնվականության առաջարկած հայտնի դիմումը քարոզմանելիս՝ ուսումնասիրում „народъ" բառը նպատակին արտահայտում է հայերեն տալիս ամբողջությամբ (ընկերակցության, 1862, թիվ. 38. Տան.)։ Վերջը Ազգային ատենադպրության մասին խոսելիս նպատակին հիշատակում է «քաղաքական ժողովը»՝ „гражданское собраніе" ամբողջով։ Դրանով նպատակին չատ հիշատակում է այդ ժողովի գոյությունը։ Սակայն պահպանելով պրոտոկոլների հին ամբողջական մնում նպատակին քարոզմանել „гражданское собраніе"-ն «ոչ թե քաղաքացիական ժողով, այլ՝ քաղաքական ժողով բառերով, մի բան, որ կանոն, անուշադ նաև նպատակին, յուրի հայերեն գրելու չենք գիտությամբ։

2. Նպատակին ամենամեծ նշանակությունը ժամանակի պրոտոկոլ ժամանակ թե և գեմ կողմնակիցների առիթ եր ամեն։ Որմանյանի «Ազգապատումն»-ի մեջ բերված են ամբողջներ, որոնք ուշադրություն են վայելում ընդունելու թե Ուլենցու նպատակը և թե Հաճնեցի անունով հիշվող հատվածները. (Տես. «Ազգապատումն» III, թիվ. 4055 և հետ.)։

3. Մատթեոսի կոնգակը տրվեց 1861 թ. սեպտեմբերի 1-ին՝ ընդառաջելով Ներսեսյանի պատրիարքական փոխանորդ Իսահակ վարդապետի և հնդրանականների կողմից արված գիմումներին։ Կոնգակը կրկնում եր Ուլենցու նպատակը և պատվիրում ապրելու այն քրոջերգական չեկեղեցիներում (Տես. Հուսիկ վարդ. Մովսիսյան «Հայոց ուսուցչ. տաղ. ուսուցչ. մեկ. պատմությունն, Վաղարշապատ, 1884, թիվ. 366 և հետ. և Որմանյան, «Ազգապատումն», III, թիվ. 4049 և հետ.)։

4. Ներքինականների տեսակետը հիմնավորելով Որմանյանը գրում է նպատակին ընտրության մասին. «Ընտրականությունն մըն է քե նա Ներսեսյանի գործերուն դեմ է վարժ է Ներսեսյանի աջակից մեջ ալ ապրած անձ մըն եր և բոլոր պարագաներն անհրաժեշտ կդարձնեին այնպես մեկու մը Ներսեսյանի աջակից վրա գանգելը, մինչև որ կացությունը պարզվելով հանգը նպատակին կգտնվեր և Քեհյայոս Յովհաննեսին քանի մեկուս աջակցությամբ 1753-ին» (Տես. «Ազգապատումն», III, թիվ. 4062)։

ՍԵՆԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐ

Նալբանդյանի գործունեության հարցում ներկայացուցչական նշանակություն ունի Սենատի հատուկ հանձնաժողովի կողմից կազմված հետևյալ փաստաթուղթը. «Дело следственной комиссии о лицах обвиняемых в сношении с лондонскими пропагандистами». Տես «Центрархив», 1862, № 17, т. IV, fol. 1—44. Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ կապ ունենալու դրծով մեղադրվածներին քննիչ հանձնաժողովի կողմից արված հարցերի դիմաց Նալբանդյանի այս պատասխանները գործի մեջ արձանագրված են առանձին — մեղադրվողի ցուցմունքի, գրված իր ձեռքով, քանի քրականական անձնական նամակներով, որոնց մեծ մասը պետք վերագրել գրությանն անողոք հանգամանքներին։ Գնաց և չհետաքրքրվեց, որ քննությունը կատարվում էր մոտավորապես նույն կարգով, որ նկարագրել է 1862 թ. անձնական հանձնաժողովի կողմից քննության չենթարկված գրականագետ Մ. Միխայլովը. «Անձնատուր, — գրում է իր հիշողությունների մեջ վերջինս, — արտահայտից գեպի ինձ իր բարեհաճությունը նրանով, որ որևէ բարտուղարը մեկնաբանից կարգադ ինձ բոլոր հարցական կետերը։ Ապա սկսեց կարգալ յուրաքանչյուր կետն առանձին, և յուրաքանչյուր կետին ես սկզբում պատասխանում էի բանավոր կերպով, ապա որևէ-քարտուղարի հետ մոտենում էի մեծ գրասեղանին, նստում և գրավոր տալիս այն պատասխանները, որ փորձ էին առաջ բանավոր էի տվել։ Դատավորներից մեկ մեկ մի խոսքով չեր հարցնում ինձ հարցաքննության կետերում չեղած որևէ բանի մասին։ Ներանք յոթում էին իմ պատասխանները մեռելային լռությամբ և մեկեն նայում գրած» (М. И. Михайлов. «Записки», Петроград, 1922, էջ. 73)։ Ցուցմունքների բնագրի վրա կամ լուսանցքներում գործը կարգացող քննիչները կամ անձնատրները կարմիր կամ կապույտ մատիտով արել են ընդգծումներ կամ տել տել հարցական գիտողություններ գրել։ Հայերեն թարգմանության լուսանցքներում գնում են մատիտով արված այդ գիտողությունները և վերարտադրում նաև արված ընդգծումները. մի անգամ ընդգծված տողերը համապատասխանում են կարմիրը, կրկնակ անգամ ընդգծվածները՝ կապույտ մատիտի ընդգծումներին։ Նալբանդյանի անձնատուր այս հարցաքննությանը մասնակցում էին բարձրագույն հատուկ հանձնաժողովի անդամներ՝ Կ. Պալմյով, Ա. Դրենյակին, Գ. Սլեպցով և Գ. Գնդա։ «Сенатские показания» վերնագիրը պատկանում է խմբագրողին։

1. Այդ նամակի հայերեն բնագիրը տես. «Բիբլիա», 148 և հետ։

2. Նալբանդյանը նկատի ուներ այստեղ հնդկական ժառանգությունները ստանալու համար նոր նախիջևանցիների աված այն լիազորությունը, որ 1860 թ. հունվ. 10-ին հաստատվեց Եջմիածնի կաթողիկոսի ատյարգությամբ և կնիքով։ (Տես. «Բիբլիա», էջ. 147)։

3. Նալբանդյանը սխալվում է ասելով. գոլեա հասավ նա վոլգ քո հեռահարների վերջերին, այլ նոյեմբերի 20-ին։ Ցուցմունքների մեջ առհասարակ նալ-

քանգ-անը հիշողությամբ եր վերարտադրում իր ուղեորությունների օրագրությը։ Ամենի ստույգ ակնարկները տես. «Отдаленная Исторія Путешествій»-ի մեջ։

4. Այդ «հոդվածը» „Русскимъ, польскимъ и всемъ славянскимъ друзьямъ Бакунина" վերնագրով կոչն է, որ կցված եր „Колокол"-ի 1862 թ. փետրվարի 15 համարին։ Նալբանդյանի քղթերում գանվել եր կոչի առաջին մասը միայն (Տես. պրոտոգանդիստների վերաբերող գործի հատոր II, քերթ 251)։

5. Հարցը Նալբանդյանի «Ընկերապետությունը վորպես ուղիղ հանապարհ» բոլորովին մասին է, որ լույս եր տեսել նույն 1862 թ. տարվա սկզբին Միհրան Մանրիկյան կեղծանունով։ Հանձնաժողովը անանգամ եր Նալբանդյանի և Մանրիկյանի նույնությանը։ Ուշադրելով Նալբանդյանին գրքի մի քանի տրիճակներ, Բակունինն իր նամակներում «խոհարարական գիրք» եր անվանել այդ Նալբանդյանը, հարկավ, ծածկել գաղտնագրելով, որ «Ընկերապետության հեղինակի բնքն է հենց։

6. Տես. այդ բառարանի նամանահանությունը՝ Տախտակ IV։

7. Տես. այդ ծածկագրի նամանահանությունը՝ Տախտակ V։

8. Լուսինյան կոչված հեղինակը հրատարակել է իր այդ ժիմորանդումը— ավելի հիշա հիմներ ասել՝ առիթկագիրը»—առաջին անգամ «Appel à César ou Memorandum du prince d'Arménie a l'empereur Alexandre», Venise, 1858 վերտառությամբ, յերկրորդ անգամ—«Memorandum du prince d'Arménie A.S.M.J. Alexandre II empereur de toutes les Russie. Nouvelle edition revue et augementée. Partie première, 1861, Milan վերնագրով։ Առաջին հրատարակությունը բաներ եր 16 նշ, յերկրորդը՝ 48։

9. Որոշը Լուսինյան կոչվածի փրանսերեն այն չրջաբերականի մասին է, որի նամանահանությունը տալիս ենք կոմենտարների բաժնում։ Տես. Տախտակ III։ Շրջաբերականի արձնակը գտանք ռուսական նախկին արտաքին գործոց մինիստրության ֆոնդերում (Տես. „Архив внешней политики и революціи" I, 9, 1845. 5. fol. 198. Նալբանդյանի Փարիզում գանված ժամանակ այդ չրջաբերականի մասին յանուցկից նաև Մուրադյանի «Փարիզը»-ի 1862 թ. մարտի 9-ի համարում։

10. «Memorandum»-ի յերկրորդ հրատարակության մեջ լույս տեսավ Լուսինյանի ձերբակալման առիթով Պրուսիայի գեմ ուղղած մի բողոքագիր, որի տակ գրված եյին այսպիսի ստորագրություններ. «Prince Petros Bey, Prince de Tell-Bascher, Prince Nouschirvan, Prince de Van II, Prince de Syne, Prince Ardzrouni-Méroujan, Prince Manavazean, Prince Borhosch, Prince Varazkhourtag, Prince Kenounian, Prince Katischoi, Prince Ortounian, Prince Khorkhorounian, Prince Tchoubin, Prince d'Ezenka II, Prince Siounian Haigazni, Prince Mamigonean, Prince Magistros-Arsacid, Melikh Mirza-Khan, Melik Hegoz, Melikh Naribeg, Emin-Khan, Amir-Khan, Eldin-Nadir-Khan, Daniel-Bey, Aga-Bey, Tomas-Bey, Paul Rustounian, Colonell Vartanoff» («Memorandum», էջ. 36)։

Մատնանիշ ստորագրությունները, որոնց կեղծիքը ակնհայտ և իրագին չնքերգույնի բնորոշում են մինչդամային Լուսինյանի կերպարանքը։

11. Այստեղ հիշատակված նամակի փաքսիմիլեն տես. Տախտակ III։ Ինչպես պարզվում է նալբանդյանի վարը բերված բացատրություններից, պատահում է քյուրքահայ Սերոբե Քափովյանի գրչին։ Տես. նաև վարը ծանոթ. 14։

12. Հայրապետյանի գրած նամակը տես. բառարանի բաժնում։ Հայրապետյանին նվիրված հոդվածում նամակի վերջին հայի ֆակսիմիլեն տես. Տախտակ VIII։

13. Հարցը վերաբերում է պոլսահայ բարբառով գրված «բազպզրություն վատքին վերաբառած փորքագիր այն անպրակին, որ գտնում ենք գորքի մեջ [Il, fol. 454-463]։ Ձեռագրի վերջում նույն ձեռքով գրված է՝ «Procédé des tonnes (անթարգ անանկու չեն, որ հասկընա և նկարագրությունը քարգմանեն). Procédé de Meules. Procédé de Berne նույնպես։ Ապա՝ «Հիմակ ու հիմա ընդունցնը ատ, քեն պետք է մյուս կերպերն ալ քարգմանեմ ու խրկեմ ձեզի. «Պոյանն մեկ անձ մը մեռած լուր ընդունած և նույն իրին վրա, մյուս ամեն նամակները բնավ հիշողություն մ'անգամ չեն բրածեր։ Այս տողերից պարզ է, որ ձեռագիրը Պրահայերին ավելի ընդարձակ մի աշխատություն է քարգմանվել, և հատկապես նպատակ ունեցել՝ վորին և ուղղված են, անշուշտ, ձեռագրի վերջում գրված այդ նախագծությունները։ Ինչով հանձնաժողովը, հարկ լինած ուշադրություն չդարձնելով այդ տողերին, քացրել է աչերից՝ նայրանգյանին ամբաստանելու համար չոչոփելի կռվան հանգիստանալիք կարևոր այս պարագան։

14. Նայրանգյանը նկատի ուներ Մ. Քագվորյանի՝ 1862 թ. մայիսի 14/26-ին իրեն ուղղած նամակը։ Ծննդաբերելիվ գործերից յերեում է, որ քննիչ հանձնաժողովի համար նամակը ռուսերեն քարգմանող Ասկարխանովը, փորձելով բաց անել նամակագրի «Մ. Ք.» առորագրությունը, Մըվաճյանին էր վերագրել գրությունը, հիմք ընդունելով այն փաստը, որ, նայրանգյանի ծոցատետրի համաձայն, մեկագրյալը քղքաքցում էր ապրանուները Մ. տառով սկսող պոլսահայ մի անձնավորության հետ։ Ասկարխանովը անգիտացել էր նախ, որ «Մ»-ն ապրանքան սկզբնատառ չեր, այլ՝ անվան։ Նա անտեղյակ էր այնուհետև, որ Մըվաճյանի քննչյալների մեջ չկա «Մ» տառը, որ (Ասկարխանովի տառադարձությամբ քարգմանության մեջ գտնվել էր ռուսերեն «Ф»)։ Պետությանն ամամանակ նայրանգյանը մատնանշեց այդ սխալը, որ ակնհայտ, հարատևում է մինչև մեր օրերը — առջոսկվով ծննդաբերելիվ գործերից, «Մըվաճյանի նամակի» լեմկեյի, Կարինյանի և Շահազիզի սխալներով վիճաբանող հրատարակություններն մեջ։ Նամակի ֆակսիմիլեյի մեր հրատարակությունը, կարծում ենք պետք է վերջ դնի Ասկարխանովի ընորհիվ քեն անշնորհքությամբ առաջացած այդ քյուրըմացություններ։

15. Կնկրնվի համար առանձնաձև անցագիր հայթայթելու այս անգնահատը քննիչ հանձնաժողովը ստացել էր Ներկիսագրենկոյից, ինչպես այդ յերեում է գործի մեջ պահված սրա հարատարած ցուցմունքներից։

«ՍՈՍ ՑԵՎ ՎԱՐԴԻՔՆԻ»-Ի ԿՐԻՏԻԿԱՆ

Հայերեն բնագիրը պահվում է Ճննորդիվում, տե՛ս „Архив внешней политики и революции", фонд Деп. Полиции, 1862, № 230, ч. 76. „О революционном духе народа в России и распространении по сему случаю возмутительных воззваний. О Михаиле Налбандове" վերնագրված գործը: Գրվածքի առաջին մասը նալբանդյանի ձեռքով գրված է՝ „Северное Сияние" (арм. журнал), издаваемое в Москве г. Назарянцем. — М. Налбандова „Разбор романа „Сос и Вартитер". П. Прошяна, изданного в Тифлисе, в 1860 г.

1. Նալբանդյանի բնագրում՝ «Մինչ որ ներքինն այլ ձի ևս չանէցուս առնել...»: Մագմոսի այս տողերը բերելով, նալբանդյանը նկատի ուներ անշուշտ, որ ինքն էլ գրվածքը, այլ հենց իրեն և իր կացութիւնը բանաւորէ:

2. Հեղնոտ ակնարկը Մ. Ներսիսի մասին է, որին նալբանդյանը քննադատական նկատ ներքին հասկացող Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն հայոց Ներսիսեան մեծի» ներկա գնդրում նալբանդյանը աչքի առաջ ուներ Ներսիսի՝ «Վէպք հնոյն Հայաստանեայ աշխատութիւնը (Մոսկվա, 1850), որի մասին քննադատական դիտողութիւններ էր արել նաև իր «Ծագումն հայկական գրոց-ի մասին (Հանդէս գրական և պատմական. վեցերորդ գիրք, հավելված. Մոսկվա, 1853):

3. Նալբանդյանի հիշած վիպասանութիւնը լույս է տեսել Կ. Պոլսում 1851 թվին «Ազգապէս հիրաւոնեաց վիպասանութիւն», 8°, 438 եր, մեծատառ. գրվածքը հեղինակի անուն չունի: Գրքի Հ. Ամատունի մի քանով մեր ստացած տեղեկութիւնների համաձայն՝ «գիրքը պատմվածքներ են, խոստիկոսի մասին, պոլսական կյանքներ: Գոլոն «Մեղուն — խոսելով գրքի մասին — համարում էր այն «պատմական և ազգային հնոց հշդրիտ պատկերը կեղծ գիրք» («Մեղու», 1864, № 234):

4. Տես. Հ. Գ. Ալիշան. «Նուագք Վինեաց», Ս. Ղազար, 1857. Նվագներդ բազկացած են հինգ մասից. Նալբանդյանին գրագիցները «Հայրուն — Հովին Երբանոյ — երգը նահապետին վերագրված մասն է, որ առաջին անգամ լույս էր տեսել 1857 թվին: Այդտեղ տպված յերգերը նախապես յերգացել էին «Բազմավէպ»-ում:

5. Ռուսը Վոլգա և Վոլգիքա գետերի մասին պատմված առակի վրա յե. տե՛ս Մարգ. Ոզնկիևյի, գլ. XXIII:

6. Բերդի նամակներից յերևում է, որ նալբանդյանը ձեռքի տակ ուներ H. T. Buckle-ի «History of civilisation in Eng'and»-ի I-ին հատորի առանձին յերկու թարգմանութիւնները — Բուչինցկու և Բեռնուժեվ-Ոյումինի: Տերտուում հիշված փոստերն առնված են գրքի 7-րդ գլխից. տե՛ս Бокль „История цивилизации в Англии", пер. К. Бестужев-Рюмина и Н. Тиблена, СПБ и Москва, 1863, т. I, 270 և հետ:

7. Նալբանդյանը ոգտվում էր յերեք Աբգարյի այն քննականնատրութիւններից, որ գնահատված էր նրա առանձին թարգմանված „Биография знаменитых астрономов, физиков и геометров" т. т. I և II, СПБ, 1859 և 1860, աչխատութեան սկզբում:

8. Հմմտ. Justus von Liebig «Chemische Briefe», Wohlfeile Ausgabe, Leipzig und Heidelberg, 1865, յեր. 218:

9. Նալբանդյանը նկատի ունի ֆրանսիական հանճարեղ մամանակ Անտուանը Կլոտոի առհմանած բանականութեան կուլտը, որի պատճին Շոմետը նա-

խաձնանությամբ կազմակերպվեց 1793 թվի նոյեմբերի 20-ի հռչակավոր տոնախոտորությունը (Հմմ. „Атеизм и борьба с церковью в эпоху великой французской революции". Сборник материалов под ред. Ц. Фридлянда, М. 1933, т. I, էջ. 298 և հետ.)։ Նալբանդյանը ազոմում է քան յերևույթին տոնախոտորությունը նկարագրող վաւերագիր պրոլետարիի, ուստի և ազնաւում է փաստերը։ Մեզ անծանոթ և սիկին Լավուազիէի մասին հազորդած գնդերը Ֆլոքեատոնը մի մարմին և, որի տակ յությամբ 18-րդ գարում, մինչև քիմիկոս Լավուազիէի դյուտը, փորձում էին բացատրել մարմինների այրումը։ Բայց քե ինչ կապ ունի ֆլոգիստոնը Լավուազիէի հետ և այս վերջինը՝ բանականության կուլտի հետ — պարզ չե։

10. Հմմ. «Անգիլիայի Պատմություն Վարդանանց», Մոսկվա, 1892, էջ 14։

11. «Ամբողջական հերետիկոսարան կամ ամփոփ հիշատակարան հերետիկոսարան հին կոչվում Ջամուռճյանը և իր համախոհները պրոտեստանտ էության ներկայացուցիչներին մոգոմատիզմ, որ գանվում էր քարոզչի Մեծ նոր խոսքի գնդերի մեջ։ Իրենց հերթին էությունները Ջալալեա անուն հին հոչում էին հետևորդներին հավատարիմներին, որ գանվում էր Ջալալիայի յեկեղեցու բակում։ Ջամուռճյանը աչքում նալբանդյանը «Ջամիմեջյան հերետիկոսության, որչափ հերքում էր... գները գոյություններ։ (Տես. Հ. Պարոնյան. «Ազգային ցնծություն», Ցնրնան, 1932, էջ. 45 և Հ. Աստուր. «Դիմաստավերներ», Կ. Պոլիս, 1921, էջ. 29 և հետ.)։

12. «Մենուխենյան» — հարուցյուն Սբ. Ամենայնի կեղծանունն էր և իր գիտությունները շահագրգիռ ձևով ներկայացնելու միջոց մը գտած էր Մեղվի իմաստիրը, — գրում է Հր. Աստուր., — հարաբերություն հաստատելով յերևակայական էակի մը, Մենուխենյայի հետ։ Այս էակը տեսակ մը խոլիկ էր, որ շատ մը յուրեր և անգիլուիներ կրեներ իրեն. խորունկ հետաքրքրություն մը ուներ ամեն բան իմանալու, և կուզեր, որ իր հետևյալ գաղումները հրապարակվին ու հանգամորները խոշորացվին հրապարակով։ Ցնրեն պետք տեսներ, ոչին մեջ կրաքքանար, նույնիսկ գնդին տակ կիջներ, խոլորվներու մեջ կխառնվիր, փորձերն ու մրջյուններն իսկ չեր արհամարիր կյանքը ուսումնասիրելու համար։ Մենուխենյա ընտանիքներու մեջ կմտներ, ներկա կգտնվիր երկի կնոջ վեճերու կամ ուրիշ քնատնեկան տեսարաններու, որոնք ապա կգաղումվին Մեղվի մեջ։ Ան էր, որ յեկեղեցականներու խոհը կգրգռեր, անոնց քագուն մասնագետները քոզագնի կրներ, անոնց փաստաբրական ձգտումները պարտավիլով։ Վերջապես ուր որ գանգատություն կամ գնգում կա մատնանիչ բներիք, Մենուխենյան հոն էր, հետևոզ մտիրը չրթունքին վրա, ծպրտանքը ալքներ արձակելու պատրաստ» (Դիմաստավերներ, էջ. 130 և հետ.)։

13. Ասոր Վանի Գոգոս վարդապետի մասին է։

14. Տիրացու Հոխփոխմեկի Տեր Գաղայի մասին. տես. Նալբանդյանի «Ազգային քշմառություն» հոդվածը, ուր խոսք կա տիրացու Հոխփոխմեկի Արուեստյունի մասին. («Հյուսիսափայլ», 1864, էջ. 164)։

15. Գոգոս առ Հովմայեցիան. I, 20։

16. Նալբանդյանը ձեռքի տակ ուներ Կաբրիմի ռուսերեն քարգմանված „Превращение и мясо животных и человека" գիրքը։

17. Այստեղ հեղինակը դրել է ծանոթագրության նիշ, բայց մոռացել է գրելու ծանոթագրությունը։

17ա. Նալբանդյանի այս պատմության հերոսը նրա անգլացնիկ վարժապետ Պաւլն Ցնրնեն է։

18. Առաքեալք քոս Մատթեոսի, XXV, 29։

19. Հմմ. Մ. Ռոբինացի «Պատմությիւն հայոց» աշաց. հրատ. Տփխիս. 1913, էջ. 89 և հետ.։

20. Հնգիական հուզքեր, որոնց պատկերավորությիւնը Նալբանդյանն, անշուշտ, տեսած կլիներ Հնգիատառնում։

21. Ջևմբրաչասյի վերջլյը հումբոլդը կատարել է 1802 թվականին։ Նրան հաջորդելին Բուանդո և Հոլլ (1831 թ.)։ 1836 թ. վերջլը կատարեց Քյուլ Բևմին։ Վեսան գազաթը հասավ Ուիմպերը՝ առաջին անգամ 1880 թ.։

22. Նալբանդյանը նկատի ունի գ-ր Ֆիմիերմանի գասագրքի ռուսերեն թարգմանությունը „Общие физические явления или т. н. общая физика", СПБ, 1861։

23. Մագմա XVIII, 1։

24. Ա.հատյան քոռ Հուհաստ. XI, 32։

25. Ակնարկում է 1860 թ. գնհամերների վերջերին իր նետագրչի չեզած ժամանակ տեղի ունեցած մի գեպքի։

26. Ա.հատյան քոռ Մատթեոսի XX, 13։

27. Հմմ. Liebig Ն. տ. էջ. 317 և հետ.։

28. Ա.հատյան քոռ Հովհաննու. IX, 41։

29. Այս անձերը վերագրվում է Հովհաննես Գլուզ վարդապետին. (Տես. Աբրահամ կաթ. Կրետացւոյ «Պատմությիւն անցքից նոր և նագր-Եահքն պատերազմ. Վաղարշապատ, 1870, էջ. 108)։

30. Տես. «Քիրք պատմությեանց հրիրքն Տարսոնոյ, որ կոչի Զննող. Քիչատակարան պատմագրարարջ, էջ. 36 և հետ. Հիշատակարանը պատմում է Գր. Եսպատյանիքը և Հովհաննես Գոլոտ վարդապետների անունները։

31. «Ժամանակ» յիրկշտրաքանչիրքի, լուսյ եր տեսնում Գ. Գոլտում 1862—69 թ. թ. Մա. Փափազյանի խմբագրությամբ։

32 Հմմ. Liebig Ն. տ. էջ. 317 և հետ.։

33. Մ. Ռոբինացի. Ն. տ. գիրք II, գլ. 27։

34. Ն. տ. էջ. 186. (II, 56.)։

35. Բուզի Գազատ առ Դազատացիան, VI, 15։

36. Նալբանդյանը աշքի առաջ ունի այտանի չեզատարությանն մասին իր գրելիքը գիրքը, այն, որի մասին հիշատակում է Նալբանդյանի հննադրող Մ. Տնը Գրիգորյանը։

ՆՈՒՅԱՏԵՏԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՈՒՆՆԵՐ

Այս նյութերի ընդհանուր վերնագիրը պատկանում է խմբագրողին։ Նյութերը հանված են նալբանդյանի անձնական գործին կցված ծոցատետրից, տես. „Архив внешней политики и революции", фонд Департамента полиции 1862, № 17, հատոր 2-րդ, թերթեր 464—490։ Ծոցատետրի նկատողություններին նպատակահարմար գտանք կցել հայտնաբեր Գրական Քանդարանում պահված նալբանդյանի առաձեռն թերթիկների վրա արած ծոցատետրային նշումներն բնույթով կրող նկատողություններ, որոնց մի տեսակ բառարանիկն են կազմում վերնագրում նշված նյութերի. (Տես. Հայաստանի Գրական Քանդարան, № 60 ցուցակի նյութերը)։

1. Նալբանդյանը, ինչպես արձանագրել է իր օրագրում Մակր Մահբյանը, խուսափել արտասահման 1859 թ. մարտի 24-ին։ Մեկ ձևնքն է հասել նրա մի նամակը քվակրված՝ Վարշավա մարտի 31-ին. տես. «Գիվանա», չեր. 94։

2. «Ճուն» ասելով նալբանդյանը նկատի ուներ հաբսպատանեքին կամ ավելի հիշյա՝ ժնողներին։

3. Արբատանը Մանվելա Վեհապետյանն է։

3 ա. Նազարյանցին գրված բազմաթիվ նամակներից և մոչ մեկը չի հասել մեր ձևնքը։ Մեր ձևնքի տակ կա նազարյանցի մահից հետո Ցեցյան արխիվի ցուցակը, որ կազմել էր 1879 թվին Մ. Փանյանը։ Այդ ցուցակում հիշվում են նալբանդյանի մի նամակը մեկնելու ներկայիս կորած պիսի համարել նաև այդ նամակը։

4. Տես. «Գիվանա», չեր. 23։

5. Ապրիլի 23-ին Փարիզից գրած նամակում նալբանդյանը հայտնում էր Սալիմյանին. «Ի ո ւ ց գուրա կգամ գնալ Լոնդոն». տես. «Գիվանա», չեր. 97։

6. «Արևմուտք»-ը — քյուբքահայ ազատամիտ քերթ, որ լույս էր տեսնում Փարիզում 1859 թ. (վերանորոգվեց 1864—65 թ.թ.) Մա. Վասիանյանի խմբագրությամբ։ «Արևմուտք»-ը հրատարակվում էր պարբերական խոշոր կապիտալիստների նյութական ոժանդակությամբ։ «Արձագանք Ծովբռպոյի լուսավորության — «Արևմուտք»-ի հանձնին գրաշրած այս բառերը բնորոշում են քերթը մորպես բուրժուական Արևմուտքի էքսպլուատիչների Արևելքում պաշտպանող օրգանի։ Նույն ոգի էքսպլուատիչյան տեսնում է, որ «Արևմուտք»-ը հրապարակ չեկավ հայ սերբապետող կղերական-ռեակցիական մտայնության դեմ։ Այս հետում արժանահան հայացքներին տեր Վասիանյանի «Արևմուտք»-ը ստանձնել էր նույն գերը, որ արևելահայ հրապարակախոսության մեջ կատարում էր յերևան Մա. Նազարյանցի «Հյուսիսափայլ»-ը։

7. Նալբանդյանը նկատի ունի այստեղ «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրին ուղղած իր էջիլատակարաններին հերքիական հոդվածները։

8. Ծմա — նշանավոր գերմանական կուրորտ, որ գտնվում էր Հռանեն-Նասաու գքսության մեջ։

9. Համաձայն նալբանդյանը Վարշավայից մեկնելը ուղղակի Մոսկվա 1859 թ. հունվարին, որտեղ մնաց մինչև Ն. ա. հոկտեմբերի վերջերը. Մոսկվայից Գր. Սալիմյանին ուղղված նամակներից մեկը քվակրված է Ն. ա. հոկտ. 17-ին (տես. «Գիվանա», չեր. 103)։ Նոյեմբերի 2-ի նամակը գրված էր արդեն Պետերբուրգից, որտեղ նալբանդյանը մշտական ապրելու գրվից համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետում։

10. Խոսքը Այվազովսկու այն ժխորպատմաբանին մասին է, որի հետ կապված նամակները տպում են այս գրքում։

11. Հետևյալն նկարագրված այս նամակը տես. ԷՒխմանը, նկր. 118։

12. Խոսքը Մատթեոս կաթողիկոսի 1860 թ. 13-ն մարտի նկարագրին ուղղած կոնդակի մասին է։

13. Այս նամակը Այվազովսկու մասին նկարագրի գրած յիսիսորդ այն քաղքն է, որ յուր ներ ընծայում ենքիս հրատարակությանն մեջ։

14. Տես. ԷՒխմանը, նկր 118։

15. Համանորեն նշված է Պետերբուրգում ապրող Հարությունն Ամիրյանը, որի հետ մեկտեղ նկարագրյանը պատվիրակ ընարվեց Նախիջևանցիների՝ Հնդկաստան ուղևորվելու համար։

16. Համանորեն՝ Վարդան Խալիբյան, որի անունը նշված է նաև վերը։

17. Այս նամակը տես. ԷՒխմանը, նկր. 114։

18. Նկարագրյանի հանգամանորդները լուռ էլեն ասրատեղ, որ իրը բռնվել է Քիշլիսից ուղարկած նրա մի նամակը Մ. Նազարյանցին և որ իրը այդ նամակը բազմաստորագիր խնդրագրով հղվել է Ընժիսեին՝ Մատթեոս կաթողիկոսին՝ որ գեմ է իրը քե ուղղված յեղել նամակի բովանդակությունը։ Հայտնի յով այս մասին հայրապետյանին՝ նկարագրյանը չարաժիտ անձնախոստովանությունն է պատմական առատորեն է անվանում ասրատված լուրը։ «Ինչին է իմ գրելը ի Քիշլիղլէ առ Նազարեանցն, — գրում է նկարագրյանը, — մի նամակ միայն չէ՛մ ծանեի և այն ընդ ձեռն ձեր գորոյ և գպատասխանին ընկալեալ եմ յիւրում ժամանակին (տես. ԷՒխմանը, նկր. 146 և հետ.), Քիշլիսից գրված նամակների ցուցակը հատատում է այս խոսքերի ճշմարտությունը։ Այս չեր խանգարում հակառակորդներին ուտցնելու առանց լուրը. այսպես Խալիբյան արքեպիսկոպոսը գրում եր Խալիբին, որ իրը բռնվել են նկարագրյանի չորս նամակը Նազարյանցին և վերջինս յերկու նամակը նկարագրյանցին՝ էլ լուսաններով՝ կաթողիկոսի և նրա վանականների գեմ և որ իրը գրանց պատճեններդ գանվում են Քիշլիսում ժամանց ձեռքում։ Խալիբյանը խոստանում եր ձեռք բերել և գրել Խալիբին այդ նյութերը։ Խոսում, որ անկասար և ծածկել ըստ յերեույթին (տես. ԷՒխմանը, նկր. 150)։

19. ԷՒռուհանկ հայոց աշխարհին ազգային-պահպանողական ժամանակին, որ լուսս եր տեսնում Քիշլիսում 1860 — 1863 թ. թ. Մ. Ազարևիչյանի խմբագրությամբ։

20. Գ վ ա խ ն ե բ ի ն ուղղված իր նամակներից ասացինը նկարագրյանը գրել է 1860 թ. հոկտեմբերի 22-ին Քիշլիսում, յերկրորդը նույն տարվա գեկտեմբերի 20-ին՝ Գոլոսում։ Այստեղից պիտի հանել այն յերկրակացությունը, որ ջրվակներին հետ ծանոթություն ուներ նկարագրյանը յերկրորդ անգամ Եվրոպա մեկնելուց առաջ և ապա այն, որ նկարագրյանի ապրելատ ջրվակները գանվում էլեն Քիշլիսից և Գոլոսից դուրս — համանորեն Արևմտյան Եվրոպայում։ Նկարագրյանը ծանոթություն եր հաստատել գրանց հետ, ըստ յերևույթին, Եվրոպայում՝ ասկավին իր առաջին հանապարհորդության ժամանակ — 1839 թվին։ Մի յերրորդ նամակ նկարագրյանը ուղղեց ջրվակներին 1861 թ. հունվարի 17/29-ին՝ Լոնդոնից։ Այս հանգամանքը գորոշ հիմք է տալիս յենթադրելու, թե նկարագրյանին ծանոթ ջրվակներին պետք է փնտրել Լոնդոնից դուրս՝ համանորեն Գարինում։ 1861 թ. մայիսին նկարագրյանին Գոլոսից հասցեագրված մի նամակում խոսք կա էՒորինկից յերկրորդ լուրի և ջրբանկ-մասնական յերկրայրությունից մասին (ԷՒխմանը, նկր. 348)։ Գվակներները արան-

ցից տարբեր հոգեմակերպություններ էին։ Սակայն բոլոր պարագաներում ակնարկն է, որ Նալբանդյանը հնասքրքրվում էր իրանական ազատ համայնքներով և գուցե քի՞ն էլ որ կապեր ուներ նրանց հետ։

21. Տես. ԷՊիվոնյան, յիր. 116։

21ա. Ցնցյանի տրխիվում չգտանք Նալբանդյանի նամակները։ Հրատարակելով Բանբերը պրակնուքյան և արվեստի հանդեսի էջերում Սա. Նազարյանցի նամակները՝ խմբագրությունը հայտնում էր, որ Ցնցյանն ընձեռնել է Բանբեր-ին Նալբանդյանի և Նազարյանցի նամակները, թվով 29 հատ, որոնք ընդգրկում են 1857—1876 թվականները։ Բանբեր-ը ապից Նազարյանցի նամակների մի մասը։ Պետք է յնդունել, որ Ցնցյանին ուղղված մյուս նամակները Աստղին հանդեսի խմբագիր Ն. Ադոնցի մոտ, որը հավաքածված բյուրոնյակոն հայ հայրենասիրների և նրանց ազգրանանների հետաքրքրություններով, տեղ ու ժամանակ չի գտել մինչայսօր՝ հրապարակ հանելու այդ նյութերը...

22. ԷՄկռտչ պատկերազարդ յերկշաբաթաթերթ, որ լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում 1856—1865 և 1870—74 թվականներին Հ. Գ. Ալեմշյանի խմբագրությամբ։ Թերթը ուսյ, խայթող, մերկացնող յեզուն, նրա մարակող և յերգիծող շեշտը անգրագյտներում էր պոլսահայ արժատական բուրժուազիայի և նրա գաղափարական հենմոնիայնի յինքնակա մանր բուրժուական մտավորականության արժատագրություններին։ 1869—1861 թ. թ. թերթը արտատպեց Էչյուսափայլ-ից Նալբանդյանի մի շարք գրվածքներ։ Պոլսում Նալբանդյանը մանրամասն Ալեմշյանի հետ և հրատարակեց ԷՄեղուժ մի քանի հոդվածներ և վոտանավորներ։

23. Գուցե այստեղ հիշվածը 12|24-ին Հայրապետյանին ուղղված պաշտոնական այն նամակն է, որը մասլ է ԷՊիվոնյան-ի մեջ. Տես. ԷՊիվոնյան, յիր. 144։

24. Այս տողերը ցույց են տալիս, որ Նալբանդյանը Պոլսից ուղարկել է ԷՄեղուժ-ին 1861 թ. Պոլսից լույս տեսած իր Ծերկոու տոդ պոմՓլետից 300 օրինակ՝ վաճառքի հանելու համար՝ այլև՝ ինչ որ էնթրա պատկերա — հավանորեն նույն այդ ժամանակ Ալբոյանի ապարանում լույս տեսած էՀոգի հայաստանեաց նկարի չորս սրինակը։

25. ԷՊիվոնյան, յիր. 161։

26. Տես. Ն. ա. յիր. 169։

27. Տես. Ն. ա. յիր. 174։

28. Տես. ԷՊիվոնյան, յիր. 172։

29. Բնագրում այստեղ գրված են միայն բազմակետեր։ Ո՞ւմ էր հասցեագրված նամակը — չգիտենք։ Հնարավորապես և ամենայն, որ նույն սրվանից քիմիկիր մի նամակ և հասել մեր ձեռքը. Ան. Սուլթանյանին հասցեագրված։ Տես. ԷՊիվոնյան, յիր. 137 և հետ. Ժողովածուում չի ընդված այս նամակը։

30. Տես. ԷՊիվոնյան, յիր. 175։

31. Տես. ԷՊիվոնյան, յիր. 187։

32. Նալբանդյանի նոր նախիջևան ժամանումը կապված էր նրա հնդկահան առաքելությունը վավերացնող քղքների ձեռնհասման հետ։ 1860 թ. հունվարի 15-ին Մինչ. Նալբանդյանը և Հարությունն Աջեմյանցը քաղաքի կոմիսից պատշամավոր ընտրվելիքին կոանների գործով հնդկաստան մեկնելու համար։ Աջեմյանը անկարող յեղավ մեկնել Նալբանդյանին և վերջինս ստիպված յեղավ մենակ ձեռնարկել գործին այս գործը։ Ապռատոսի 17-ին Նալբանդյանը մեկնում Նախիջևանից Քիշնյով և Յեմիսածին՝ նպատակ ունենալով նախ վավերացնել տալու կաթողիկոսի և փոխարքայի կողմից նախիջևանցիներին տրացած լիազորությունները և ապա՝ ստանալու նրանց ժամանակությունը գործի հաջո-

դուքյունը ապահովելու համար։ Պարզվել եր, որ Հնդկաստանի անգլիական վաչառականությունը վրա ապրել կարևորություն համար պետք եր նախապես անցնել Լոնդոն և ստանալ անգլիական կառավարությունից համապատասխան թղթեր։ Այս նպատակով անհրաժեշտ եր, որ կաթողիկոսի կողմից դիմում լիներ Վովկասի փոխարքային, քանի վերջինս համապատասխան դրություններ ուղղեր առաջ արտաքին գործոց նախարարությանը և Ց. Գոլոի առաջ դեսպանությանը (Հմմտ. Հիվանդ, էջ. 143, 155)։

33. Հունիսի 28-ին Թիֆլիսից գրած նամակում Նալբանդյանը յնդգրում եր լինել Փոքիում մինչև նոյեմբերի 8-ը, երբում ասում չոգնաուն նավելուց է Տրապիզոն (Հիվանդ, էջ. 117)։ Ինչպես տեսնում ենք Նալբանդյանը հնարավորություն ունեցավ Տրապիզոն մնալու ավելի ուշ։ Մի այլ տեղ գրում է. «Մնալով ի Թիֆլիզի դեպի Փոքի և անտի, քանի յարմարասիրի նորությամբ, այլ անմասնագ հասի ի կոնսատանդնուպոլիս (Ն. տ. էջ. 145)։

34. Նամակներից մեկում Նալբանդյանը գրում եր՝ «Ի կոնսատանդնուպոլսոյ ուղղեցի զբնքարս իմ յՄնդլիա մտնալ ի ծով ի 21 դեկտեմբերի յուսալով նյատնել ի Մարսիլիա, այլ չարաղուշակ մրրկիկը ձմեռայինը հազմամբ մղեցին զյոդնաքն ի Սիցիլիա կղզին, հետ զատուրա իրքն զվնց ամիս և զիշեր կոտնկոյ ընդ ալիսն Ցնալ ի Մեսաքնայէ, զորմնս անշնշագնալ ի առատապանաց մրրկին և մինառում ատուր հարկեցայ անպատճառ յինել յայլ չոգնաուն, վոր ընդ հզորը նատնալ Միջերկրականն ծովուն երթալոց եր ի Մարսելլ և ըստ այժմ զատաջինն գնայ առնալ ի Նէապոլիս, քան վորում չոգնաուն քաղեցայ զրնակնս վերատին ընկալաւ զայր, նատնքն ի Գենուա, ուր հասն յետ երբ երկուց ատուրց մեծ նեղությամբ։ Իրքն անտի նքնէ առաջնորդելն իմ վատնգելով վատնգն ի ձմեռայինն հանապարհորդությանն ընդ ծով, ելի ի Գենուա ցամաք և անտի երկաթուղով գնացի մինչև ի ատորատն Ալպիան լերանց մշտաձմեռ ծածկելոց ընդ ամարկու բնաւմբ ձեռն։ Ընդ լեռնիս ընդ այսաղիկ, ոչինչ ընդհատս քան գիտվկաս, անցի տանհանգոց մինչև քեռկաքուղին ատրնալ մեծի քրատելքեան և յուսկ ուրեմն ի 6/18 յունուարի մտի ի Փարիզ։ Ջանգի կալնալ անգնն գատուրա երբն գյոդս ի 10/22 ամսոյս ելի անտի և գնմ ելնալ յերկինն ոը էր 11/23 մտի ի Լոնդոն, ուսոի գրնմ զայս նամակ (Հիվանդ, էջ. 145 և հետ.)։

35. Անանիա Մուշքանյանին կալկաթայից գրած նամակում Նալբանդյանը նկարագրում է Մուշից կալկաթա կատարած էանապարհորդությունը. «Ես վոզմամբ ժառ կալկաթա մտի 30/11 հունիսի։ Մուշից մինչև այսոսիկ 24 որ ծովի վնրա եղի. ջատ մրրկիկներ ևս պատահեցին։ Կարմիր ծովից դուրս գալու ժամանակ կանգնեցանք չորս ժամ Ադեն քաղաքի առաջ։ Սա հին Թառմոդն է արտաքին, վոր յերբեմն Սողոմոն չինեց և վոր վերջումը նյութ յեղավ արտաքին բանասանգծնեցին, ի հարկն հիշում ևս Անքարը։ Թառմոդից գնացինք Ծիլոն կղզին, ուր յերբեմն հիվանդները գնացել նյին, յերբ այս գժոխայինն կարգը նոր եր հիմնվում։ Ծիլոնից Մագրաս, իսկ Մագրասից կալկաթա (Հիվանդ, էջ. 158)։

36. Նալբանդյանը մեկնեց կալկաթայից 1851 թ. սեպտեմբերի 27-ին և մտավ Մուշ Ն. տ. հոկտեմբերի 24-ին։ Հետագա նամակը գրվել և համաձորեն Մագրասից, վորտեղ այդ անգամ մի քանի ժամ եր Ցանգել մնալու։

37. Նալբանդյանի իգմիր հասնելու մասին Գր. Չիլինգիրյանի իմ գրությամբ լուսա տեսած Ամսագրի չորքերորդ գրում եր. «18/9. Ազնքատանգրնան իգմիր հասավ եր և հնդկաստան ըլած համբորդությունն վերադառնալով... Մ. Նալբանդյան. քնքրը և հայտ և քնքում այս առիթով յուր ըստյացակամ վերաբերմունքը դեպի Նալբանդյանի՝ ազատասիրության և ազգասիրության

վրաս ունեցած հայացքները նալբանդյանի հետ ունեցած հանդիպումի առիթով խմբագիրը Դր. Զիլինսկիյանը քյուբրանոյ ազատամիտ բուլժուազիայի արտահայտած այդ դատափետությունը — գրում է՝ էվյուռոպեոփսյէ ամատիերիը, վրան հրատարակողներին մեկն է արդո պ. Մ. նալբանդյանցը, այս օրերս անհանելու և վայելելու բարերախտություն ունեցանք։ Մեծ յեղով մեր ուրախությունը անոր անխափան հրատարակվիլը իմանալով (անս. «Մատենի», 1861, յեր. 120 և 128)։ Իզմիրի մասին հիշում է նաև նալբանդյանը 1861 թ. դեկտեմբերի 17-ին գրած իր «Ազգային քաղաքն Պոլսի մեջ» հոդվածում. «Պահա ուրախությունն չզգացինք մենք, — գրում է նա, — տեսնելով Զմյուռնիո մեջ Վառոսրական անձնուրաց ընկերության հայախառ քաղաքը. այստեղ հաշող ենք համարում և գնդի նոցա ուզղել մեր ատ ի սրտի չնորհակալությունը և ընքացք ու հաջողություն մաղթել յուրյանց չնաչխարհիկ ապարնդի մեջ» («Մեղու», 1861, դեկտեմբերի 20, № 147, յեր. 228)։

38. Դերջինի նամակներից գատելով՝ նալբանդյանը Լոնդոն մտավ վերջին անգամ 1862 թ. մարտի 11-ից առաջ և մեկնեց Լոնդոնից ապրիլի 13—14-ին. (տես. А. И. Герцен. Полное собр. соч. под ред. Лемке, XV, 103, 108 և XXII, 320)։ Այս յնդրակացություններս համապատասխանում է նաև այն փաստը, որ Լոնդոն, 1862 թ. մարտի 11 և թվագրել նալբանդյանը այն չեփերը, որով ինչպես ինքն էր համատացնում անհատական հարցաքննությունի ժամանակ, առաջարկած քաղաքացություն էր վարելու հնդկահայերի հետ։ Նույն այդ ժամանակ նալբանդյանը քացատրում էր, որ վերջին անգամ Լոնդոնից յեկնելով, մուտ մի ամիս Ջեսթել և Պարիզում է մայիսի 25-ին կամ 26-ին վերադարձել Բելգիոն վրայով Գեներբուրգ։ Հնդկական առաքելությունի հաշվեքաղքերից յերեում է, որ վերջին գրամափոխությունը կատարել է նալբանդյանը Ջրանախայում՝ մայիսի 26-ին։ Սա յերեի հենց նրա Պարիզից Բուլոնյան մեկնելու օրն էր։ Գեներբուրգում Ջեսթ նալբանդյանը մի ամիսա Հունիսի վերջերին Մոսկվայի վրայով (որտեղ Ջեսթ չորս օր մնաց) հասնում էր Նիժնի, որտեղ հասավ հունիսի 10-ին։ Ջորս օր անց, հունիսի 14-ին, անդի ունեցավ նրա ձերբակալությունը։

39. Mr. Sarkis-ը հավանորեն Ս. վ. Քեռոբյանն է։

40. Mr. Oskanian — Մա. Վոսկանյանը։

41. Mr. Alischanian — Ղ. վ. Ալիշան, որի հետ ունեցած հանդիպման մասին տես. «Ծերկեր», 317 և հետ. 326 և հետ։

42. Mr. Missak — պատուհաս Ս. Միսաքյան։

43. Mr. Aram — Ճանկի Արամյան։

44. Այս վոտանավորը առաջին անգամ տպվել է Ծերևանում հրատարակվող «Պայքար» գրական շաբաթաթերթում (1923 թ. № 12—13)։ Բովանդակությամբ հիշեցնում է 1839 թ. «Մանկության օրերը» և գրվել է հավանորեն հենց նույն տարում։ Վոտանավորի մեկամսյան տրամագրությունը և, մանավանդ, նրա վերջին տողերը կարծել են տալիս, որ նալբանդյանը գրի չի առել այն Այվազովսկու ամբաստանագրի ապավորության տակ։

45. Այս տողերը մի իմպրովիզացիա չի, գրված, հավանորեն, 1839 թ., յերբ Այվազովսկու ամբաստանագրի չնորհիվ, նալբանդյանը հարկագրված յեղավ քաղաքն հեռանալ և խուսափել արտաստանեն։

46. 1839 թ. «Էվյուռոպեոփսյէ»-ի № 1 և 2-ում լույս տեսան Գոմս Ծիմոնովիչի «Ինչատասխանները»-ի հնդկական հոդվածները՝ որոնց հետ նրանք գաղտ առան մինչև ամառվի նույն տարվա № 8-ը։ Հավանորեն այս համարները լույս տեսնելու արանքում է, որ նալբանդյանը գրել սկսեց Գոմս Ծիմոնովիչին ուղղված այս նամակը, որ ասկյն անավարտ մնաց։

47. «Արհմուտք»-ը զգալի տոկոս 1839 թ. Բերքի մասին գրելու մտադրությունն էր հայտնում Նալբանդյանը դեռ հոկտեմբերի հիշատակարաններում (տես. «Նկարիչ», I, էջ. 241)։

48. «Մասիս» — պոլսահայ պարբերաթերթը — կոմպրադորական բուրժուազիայի օրգանը, որը լույս էր տեսնում 1852—1859 թթ. Գ. Ալիշանյանի խմբագրությամբ։ Նալբանդյանը նկատի ունի Ս. Միքայելյանի 1839 թ. անպտղության վրա Մասիսի համարներում լույս տեսած հոդվածները «Արհմուտք»-ի դեմ։ Այդ հոդվածների առիթով Վռամշապուհը գրել էր հատուկ գրություն, որտեղ «Ի ստոգ ստոյ ուշ» բառերով խփում էր Միքայելյանին։

49. «Մասյաց Ազգին և Երեմեան Հայոստանի» Քերքը, որ 1839 թվից է վեր հրատարակվում էր Քեռզոմիայում, Գ. վ. Այվազովսկու խմբագրությամբ։ Նալբանդյանը մտադիր էր լուր տեղեկություն անդրադառնալ «Հյուսնիսափայլ»-ի դեմ այդ Քերքում տպվող հոդվածներին։

50. «Գնուանի»-ի մասին տես. վերը, ծանոթ. 19։

51. Մուրադյանի «Փարիզ» հանգնագը հրատարակվում էր Փարիզում 1839—1853 թթ.։

52. Այվազովսկու «Վարդապետարան» լույս էր տեսել 1838 թ. Փարիզում, չ. Արամյանի տպարանում։ Այվազի օրագրությունն անհայտ է մեզ. տպվել էր յերևի նույն տպարանում։

53. Худабашев, А. М. „Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях". СПБ. 1859. Թումայանի խմբագրությամբ այս աչքառու գրքի մասին Նալբանդյանը գրել էր «Հյուսնիսափայլ»-ի 1860 թ., № 6-ում — կամ ճշմարտության հիշատակարաններում (տես. «Նկարիչ», I, 39 և հետ.)։ Թումայանը հայերի վերաբերմամբ ցարիզմի վարած ռուսիֆիկատորական և մխիթարյական քաղաքականության գործակատարներից էր։ Նալբանդյանի այդ քննադատությունը ցարիզմի ազդային քաղաքականության դեմ էր ուղղված գաղտնագրով։

54. Նալբանդյանը նկատի ունի „Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа". Москва, 1838, II մաս, էջ. 69—70, որտեղ արտատպված է հայերին Պարսկաստանի և Տաճկաստանի յեր տեղից տեղափոխելու և նրանց քաղաքական անկախությունը վերականգնելու մասին 1780 թ. հունվարի 10-ին Մուշտեղիին ներկայացված գրությունը։

55. «Քաֆտառական հրեանց նամեն Մյուռի հայանի վնդն և, վոր մի մասը քաղցմանել և 1837 քվին հրատարակել էր Նալբանդյանը։ Գնաց և յենթագրել, վոր Նալբանդյանը կամենում էր գնել և Ռուսաստան բերել Քրանսերեն բնագրի օրինակները։

56. Գնարտա պետի և Միքայել ազգի անուններից ծոցատետրում գրի յեն առնված մինուն գրչով ու քանդրով և քառ յերեսներին՝ միմյանց հետ։

57. Մկրտիչ, հայր Վռամշի, Ոլխինայի և Ռոստովցի անուններից արձանագրված են Մոզատետրի մեջ ստոր ձևերով։ Այս մասին նույնպես Նալբանդյանի՝ անհատական հանձնարարությունն ունեցած լինելու հավանականությունը։

58. «Վիճաբանք»-ը հայ ավետարանականների օրգանն էր, որ լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում 1853—1860 թվականների ընթացքում քաղաքական միտումների խմբագրությամբ։ Մինչև 1861 թ. լույս էր տեսնում վորպես յերկշաբաթաթերթ։

59. Այս տողը Նալբանդյանը կարող էր գրել 1861 թ. մարտի 27-ից հետո Փարիզում գտնված ժամանակը։ Ակնարկը վերաբերում է, գուցե, «Նկարիչ» տող. բերյուրի օրինակներին։

60. Այսանգ թերթած և Պետերբ. համալսարանի Աբեղյան ֆակուլտետի այն ատենախոսների ցուցակը, որոնցից հարցաքննվելու չեր Նալբանդյանը։

61. Այսանգ Նալբանդյանը նշում է «Հյուսիսափայլ»-ի 1838—1839 թ.թ. համարներում տպագրված իր հոդվածներից մի քանիսները, ցուցակը լիակատար չեր։ Հետաքրքրական է, որ ցուցակի մեջ նշվում են 1839 թ. № 11-ում տպված չերկու նամակներ, որոնք ատորագրված են կեղծանուններով։ Նամակներն նույնքը Շիլլերի ծննդյան 100-ամյակին են։ Դրանցից մեկը թվագրված է՝ Բեռլին 1839 թ. նոյեմբերի 9-ին և ատորագրված՝ Մարտիրոս Մատաքյանց, մյուսը թվագրված՝ Վիեննա նույն տարվա նոյեմբերի 9-ին և ատորագրված Ադոլֆ Բյումներմայր։ Թուանալիատական այդ պրիյոմը ատվորական է։ Կամ նմանվելի համար բայց ներկա գնդում կարելոր է մի այլ հանգամանք։ Նույն այդ պրիյոմը գորե է գրել Նալբանդյանը այլ առիթներ ևս։ Այսպես հենց նույն 1839 թ. «Հյուսիսափայլ»-ի 10-րդ համարում տպագրված է գարնյայ յերկու նամակ։ Դրանցից մեկը թվագրված Գարնի՝ 1839 թ. սեպտ. 4/16 և ատորագրված՝ Տասուր Գոդոյան, մյուսը նույն տարվա մայիսի 9/12 և ատորագրված՝ Մարտիրոս Մատաքյան։ Առաջին նամակի նյութը նպատակ ունի երբորդի դեմ քաղ թաղված նմիզրանտական գրականությունն և, յերկրորդին՝ Ալ. Ֆան Հումբոլդի թաղման նկարագրությունը։ Ակնհայտ է, որ բոլոր այդ նամակները և գրանց առիթ հնդծանուններն Նալբանդյանին են։ Այդ համոզմանն է բերում մեզ դեռ նամակների նյութն ու գրության ոճը։ Կարևոր է նշանակելը և մանավանդ նպատակ ունի երբորդի դեմ գրված նամակը, որ պարզում է մեզ մի հետաքրքրական բացատրություն վերաբերմունքը դեպի քաղաքական այդ ամանորությունը, որից Նալբանդյանին չէր կարող հայ գործիչներից շատերը ազնվանում նրան հայասատան հեղափոխության, հանգամանք 1862 թ. Զեյթունի ապստամբության ժամանակ...

62. Այս հայելիները վերաբերում են 1839 թ. հանապարհորդության ընկերին Նալբանդյանի վերջին պարտքերը վճարում են նրա նյութական ծանր կացության մասին, որից և գանգատվում էր Գր. Մալխիսյանին գրած նամակում։

63. Ներկայացրած հանապարհորդության վերաբերող հետագա հայելիները գրված են ժողատեսության գանված առանձին քերթիկի վրա։ Հայելիները վերաբերվում են 1839 թ. արտասահմանից Թուռաստան վերադառնալու ժամանակին։ Դրամական ասլ միջոցները հարկավորում նրան Նալբանդյանին կշռել գնացքի յերկրորդ (II) և յերրորդ (III) կարգով հանապարհորդելու ծախսերի գանազանությունը։

64. Այս խորագրի ներքո երեք նյութերը գտնում են Հայաստանի Դրական Քանդարանի № 60 ցուցակով պահված գործից։ Հետագա տեքստը կազմում են ընդ. Մ. Զոլյանի կատարած ընդորինակությունների հիման վրա։

65. Դպրոցական այս նկատողությունները ուրվագծում են ըստ յերևույթին Մ. Բարթևյանի կտակած գումարներով Ն. Նախիջևանում բացվելիք ուսումնարանի վերաբերմամբ Նալբանդյանի ունեցած մտորումները։ Հմմ. այս ավյալների հետ զգրոցական այդ թղթերի հետ, որոնք առիթները Նալբանդյանը տվել է 1838 թ. «Հյուսիսափայլ»-ում։ Տես. «Ծիրկիր», I, յեր. 218։

66. Վերը երեք հայելիները վերաբերում են Նալբանդյանի ատացած կատարումարների հետ կապված ֆինանսական ոպերացիաներին։ Հմմ. այս մասին Ծեր. Շահազիզի «Մարտը», 1900, № № 3, 5, 7, 9, 10 և 11-ում տպած հոդվածաշարքը, այլև նույն հեղինակի «Մ. Նալբանդյանը Վոլգայով ասանում»-ը. «Լումա», 1904, № № 2, 3 և ու Նալբանդյանի հայելիներից յերևում է, որ ֆինանսական ոպերացիաները նա ավարտեց [1862 թ.] մայիսի 26-ին։ Այս առաքիվը

ըստ յեր[illegible]ւթիւն նշում է նալբանդյանի արտասահմանից Թուրաստան մեկնելու մասը։ Լոնդոնի պրոպագանդիստների մասին ամած ցուցմունքներից տեղեկանում ենք, թե նա Թուրաստան վերադարձավ մայիսի 25-ին թե 26-ին։ Ամսաթիվերի միջև յեղած հակասությունները պետք բացատրել յերևի նրանով, որ մի գնդում նալբանդյանը ցնծավարվում էր նոր տարվա արքայով, իսկ մյուս գնդում՝ հին։

67. Վարը արած նշումները ցույց են տալիս, որ նալբանդյանին պրպտնում էր նաև որևէ ձեռնարկի այդի ձգելու միտքը։ Այդ միտքը յենթադրում էր նա իրագործել, համոզելով, Ն. Նախիջևանում հիմնվելիք գործոցին կից։

68. Գրական յեզվի հետ կապված այս գրագրություններն ընդգրկված են քերթվածներից, որ, կոտրված պատռված լինելու պատճառով, անհնարին է կարդալ։ Այս նյութերը կազ ունեն ամենից առաջ նաև մեր ժամանակ նալբանդյանին պրպտրած յեզվական ուսումնասիրություններն հետ գրագրությունների վերջում ամենակված տառատեսակի սխիրքը պետք է հաշվել, ըստ յերևույթին, 1853 թվից, յերբ նալբանդյանը արտաբերեց աշխարհաբարի խնդիրը (տես. «Ծագումն հայկական գրության» հատ.) կամ՝ յերբ սկսեց գրել իր առաջին աշխարհաբար վոտանավորները։ Նույն 1853 թվին է պատում նաև նալբանդյանի ծանոթությունը Նազարյանցի հետ և յերկուսի միասին պայքարը գրական նոր յեզվի հաստատության դեմ։ Այդ խոսք առթում նազարյանցը հրատարակեց աշխարհաբար գրված իր երկու աշխատությունները՝ «Վարդապետարան կրոնից» և «Առաջին հոգևոր ինքնակար հայազգի յերևիանցի համար գաղափարք»։ Այս փաստերն ունեն նալբանդյանն աչքի առաջ, յերբ 1863 թ. բերդի նամակներից մեկում գրում էր «Առաջինը մենք յեզանք, որ աշխարհին լեզուն մարդկին քիչպես ընդհանուր գործածություն, այնպես էլ գրականություն մեր։ Անցել և անց առաջ տարի այն ժամանակից, յերբ այս լեզվով գուրս և յեկել առաջին գիրքը, և մենք ժամանակի միջոցով միշտ գուցե ենք ավել մեր սխալներն ուղղելու պատրաստակամություն, յեթե միայն բարեխղճաբար մատնանշած լինեին մեզ...» (Հիմնական, նկր. 276)։

ԲՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Տորադիրը գրված է ոտար ձեռքով, սակայն նպատակահարմար գտանք պահպանել այն։ Բնագիրը գտնվում է հիմա Ներսիանի Գրական Թանգարանում։ Դա 13×21 սանտիմետր մեծությամբ, քսամենը 24, մեծ մասամբ անջատ, քերքերի վրա գրի առնված մի հիշատակարան է, ամփոփված թղթե-պահպանակի մեջ։ Բնագիրը գրված է քերքերի մի յերեսի վրա. մեյն 1862 թվին վերաբերող հիշատակումներն են, որ — քան յերեսուքին քղքի պակասությամբ պատճառով — գրի չեն առնված յերկրորդ կողքի վրա։ Գրությունը անգ-անգ մատիտով է կատարվել։ Գրքը յերբեմն անընթեռնելի յե եղել գժվար ընթեռնելի։ Շատ գեպքերում տպագրի մեջ գնում ենք բազմակետեր։ Հատուկ անուններդը հեղինակը հաճախ քնքշություններով է նշանակում. քառակուսի փակագծերի մեջ թող ենք անում քան կարելություն այդ քնքշություններդ։ Ներկա հրատարակության համար բնագրի ընդօրինակումը կատարել է ընկ. Գ. Ղաֆադարը։

1. Այսանգ հեղինակը աչքի առաջ ունի Անանիա Մուշեղյանցին։

2. Առաքր հեղինակի յեղբորդ Ղազարոսի մասին է։

3. Բրնակաև այս գործը, որը քնքի ձեռք, ինչպես յերևում է մեր ձեռքը հասած ֆրատմենտից, նայրանգյանի լավագույն աշխատություններից մեկն ու լինելու (տես. «Ներկեր», II. յեր. 475 և հետ.), այլև Համ. «Բիլմաև», յեր. 273 և 297։

4. Առաքր Ս. Նազարյանցի մասին է, ինչպես յերևում է նաև յեղբորը գրած նամակից (տես. «Բիլմաև», յեր. 288)։

5. Այս Լ-ն հիշատակվում է և մերը նաև որպես Լ. Ի., գուց՝ Լազար Իլլիչ։ Առաքր Աստիքյանի մասին է։

6. Այսանգ հիշատակված անգնդությունը նայրանգյանը գնել ևր և Թուխատանը բերել Հնդկաստանից Գ. Մ. Հայրապետյանի ծախքով. նայրանգյանի առաջարկով անգնդությունը նվիրաբերվեց Մոսկվայի Նորաբաց կենդանաբանական պարտեզին։ Նայրանգյանն առաջարկում ևր կենդանաբանական պարտեզի վարչությանն իր դարձակցությունը (տես. «Բիլմաև», յեր. 216, 289, 299 և հետ.)։

7. Համանունն Պետերբուրգի հայ քահանաներից է, յերեկ նույն անձնավորությունը, որը նշված է նաև վարը որպես տեր Մատթեոս գյուղ տեր Գրիգորը։

8. Վարը նաև՝ Աե[ևյան]; համանունն՝ Հարությունն Աճեմյանն է։

9. Առաքր նոր-նախիջևանցի գնեորալ Ս. Դ. Մուշեղյանցի մասին է, որի մասին հիշատակություններ կան նաև բերդից գրած նամակներում։

10. Վարը համառոտությամբ նշված է նաև «Վարդ. Քերևա վարը հիշվող «Վարդերևանն է գուց ամենի համանունն «վարդապետը. համ. վարը ծան. 23։

11. Նիատի ունի Ղազարոս և Մերոբ յեղբայրներին, քանի որ այդ յերկուսին է ուղղված մայիսի 29-ին գրած նամակը, ինչպես ակներև է հիշատակարանից։

12. Գույքի վիճակագրությունը. „Руководство к сравнительной статистике Гер. Кольба. т. I, СПБ, 1862.

13. Հուխը գերբը — նայրանգյանը նիատի ուներ համանունն՝ Дж. Г. Льюис-ի „Физиология обыденной жизни" (անգլ. քարգմ.) M. 1861—2։

14. Նալբանդյանի հիշատակածը համանուն Բանքնկի գլուխ գործոց համարվող հռոմեական պատկերի պատմությունն է, որի առնչութեամբ Քարդմանությունը հանգիպում ենք նրա գրքերի ցուցակում — „L. Ranke. Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях. СПБ, 1842. Բանքնկին հիշատակում է Նալբանդյանը նաև Վարդանի տիեզերական պատմությանը նվիրված իր այն ակնարկում, որ տպվել է «Փորձ»-ում (1877|78. № 3)։

15. „Общественная польза" հայնի հրատարակչությունն։

16. Գիտի հասկանալ՝ գիրք չնայամագրմանության մասին, որ հավելվոր է Նալբանդյանին չնայամագրանության նվիրած իր աշխատության համար։ Տես. Տնր Գրիգորյանի կազմած կենսագրությունը, էջ. 22։

17. «Մորգոյի մասին գրված գիրքը». Նախիջևանում տարած ցանկու իր առաջնեներին Նալբանդյանը անդրադառնում է իր բերդից գրած նամակներում (տես. «Գիտ», էջ. 235 և հետ. և 309)։

18. Տես. Д. Менделеев „Органическая химия", СПБ, 1861. Изд. „Общ. польза".

19. 1863 թ. հանուժիրի սկզբներին Աչմազովսկին հասել էր Եղմիածին՝ ցանկությունն ունենալով հավքնել իր և կաթոգիկոսի միջև չեղած գժտությունը։ Նրա հանգամանքները, գուշակելով, թե վարդապետը Եղմիածին և գնացել չեզիսկոպոսանալու համար — այդ մասին և ակնարկում նաև Նալբանդյանը — մի ցցոցներ ձեռք տալին գրա գեմ, և այդ նպատակով Եղմիածին ուղարկեցին Անանիա Մուշեղյանցին։ Աչմազովսկու տանով Մուշեղյանցը հաշտության գտավ կաթոգիկոսի մոտ։ Վարդապետը վոչ միայն չեզիսկոպոսացավ, այլև վերադարձավ Եղմիածնից բարեգված նորանոր մեդալներով (Տես. Գ. վ. Աչմազյան. «Գաղտ. Ռուսկյան ուսումնասիրություններ», էջ. 147 և հետ. 195 և հետ.)։

20. Այստեղ խոսքը հնգկահայ Մատեն Բարաթյանցի Ն. Նախիջևանի ոգուն կատարած գումարների գործադրման կամ գրանց իրացման համար Մ. Նալբանդյանի հնգկատանում կատարած հաշվեհավելյան մասին է։

21. 1864 թ. փետրվարի 11-ին ժանդարմերի չինի և 3-րդ բաժանմունքի գլխավոր պետ իշխան Դոլգորուկի անունից հայտնում են Գետրապավլովյան բերդի պարետ Մակոլովին, որ Նալբանդյանին քուրլ և արվում գրագրկու գրական աշխատանքով, պայմանով, որ նրա հոդվածները ուղարկվեն 3-րդ բաժանմունքին և քննության։

22. Նալբանդյանի քննության հանձնած գրվածքը «Ոտ և Վարդիքների» երիտասարդ է։

23. Վարդապետը հավանորեն Գետերբուրգում պաշտոնավարող Ներսես Ալիշանն է, որի հետ Նալբանդյանը ծանոթություն ուներ տակավին 50-ական թվականներին. տես. «Գիտ», էջ. 36։

24. Նալբանդյանի հոր, ուստա Ղազար Գրիգորյան Նալբանդյանցի՝ մահվան առիթով Մ. Նազարյանցը գետնից «Հյուսիսափայլ»-ում կարճ մահագուշակ, վորտեղ ասված է՝ «Այս աբգո ծերունին, հայրը մեր քաղաքավոր մտավորական աչխատակցի, մի ժամանակ, ար. Միքայելի Նալբանդյանց, — յեղած է մի պարկեշտ և ատտո յերկյուղով լցված քրիստոնյա։ Նա անցուդարձ և յուր կյանքը անատոտանելի անարատությամբ, արժանի փոխարեն ստանալով յուր հասարակության անկեղծ հարգությունը» («Հյուսիսափայլ», 1864, էջ. 645)։

25. Հայտնի Գիլյոմ Գետերբուրգում։

II

ԿՈՄԵՆՏԱՐՆԵՐ

«НУ ХОРОШО!»-Ն

Նալբանդյանի „Ну хорошо" վոտանավորի մասին առաջին և միակ ազդարարությունը տվել է ժամանակին նոր-զարգական գրականագետ Մ. Բերբերյանը, որ. Սուքիասնցահի ինձ հանձնած թղթերի մեջ, — գրել է 1902 թ. Բերբերյանը, — կա մի վոտանավոր, վորը գրի չի առել Մխ. Նալբանդյանը 1856 թե 1857 թ.թ., այսինքն յուր նոր Մոսկվա գնալուց առաջին։ Դա մի ահագին վոտանավոր է „Ну хорошо" վերնագրով, բավականին քուչլ, համեմած բազմաթիվ ուրախարար նախադասություններով, բառախաղերով և այլն։ Հանգուցյալ բժշկի ինձ գրած նամակից յերևում է, վոր այդ վոտանավորի մեջ խոսվում է Արտեմի Մակարիչ Ճեզուլովի, Լազարյաններէ հին բարեկամի, նախկին ապայի և այն ժամանակի ճեմարանի անտեսի մասին, վորը Մոսկվայի հայոց յեկեղեցիների յերեցփոխն էր և հայտնի յեր իբրև բռնակալ անձն։ Վոտանավորի մեջ գուրս քերված մյուս անձն է հանգուցյալ Հարությունն Կոստանյանցը։ „Молодой человек"-ը ինքը Նալբանդյանն է և այլն։ Բերբերյանը հայտնում է այնուհետև, վոր վոտանավորը գրված է անդյուրընթեռնելի ձեռքով, քուչքը, վորի վրա գրված է այն, մաշվել է և պատռտվել, բայց ցավալի վոչինչ չկա այդ ստրքով, քանի վոր գրվածքը վոչ գեղարվեստական նշանակություն ունի, վոչ էլ կենսագրական։ Ուստի և ստիպով միայն, վոտանավորի առաջին ութ տողը, Բերբերյանը վերջակետ է դնում, հարելով թե՝ ամբողջ վոտանավորը այսուհետև մեզ համար անհասկանալի է մինչև իսկ անկապ տողերից է կազմված, մինչդեռ հեղինակի մոտ ընկերները բերան էլին արել այդ „Ну хорошо"-ն և յերևի տարածում էլին բերնեբերան՝ ծաղանգերինց ներացնելու մտքով։ Այս վոտանավորը միանգամ ևս ցույց է տալիս, վոր Նալբանդյանցը սովորություն ուներ ընկերներու որա նրա հետ և յուր սուր լեզվով սաստիկ հարվածներ տալու հակառակորդներին։ Ճիվ այդ սուր լեզվի և գրչի պատճառովն եր, վոր Մ. Նալբանդյանցի քշնամիներն անպակաս էլին»*,

* «Լույս», 1902, № 2, յեր. 163 և հետ.

Բերբերյանի այս տեղեկանքից կարելի չի հանել նախ այն յեզրակացությունը, որ նա չի հասկացել վոտանավորի միտքն ու արժեքը։ Վոտանավորը գրված է յեղել նրան ճանհասկանալի ձեռքով և կազմված նուլնչափ ճանհասկանալի և մինչև իսկ անկապ տողերից։ Հասկանալին մասերն իսկ քողել են նրա վրա ազդեցություն կամ ելնելագրական արժեքից զուրկ գործի տպավորություն։ Բերբերյանը չի ընդունում, քան յերևույթին, որ բաղաձներին նեղացնելու միտումով գրված վորևե գործ կարող է ունենալ առհասարակ ազնվագրվեստական արժեք։ Նա չի նկատել, որ ամբ ու գվարթ այդ տողերը կապված են սերտորեն Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական կենսագրության հետ։ Չի նկատել անգամ, որ անգամ գրական տեսակետից այդ վոտանավորն ավելի արժեքավոր է, քան Նալբանդյանի նախահյուսիսափայլյան վորևե այլ ազնվագրվեստական գրվածքը...

Անհրաժեշտ է ստուգել նախ վոտանավորի գրության ժամանակը։ Բերբերյանի ասելով այն գրվել է 1856 կամ 1857 թվին, այսինքն,— ավելացնում է նա, հեղինակի ենթը Մոսկվա յեկած տարին։ Հայտնի չի ասկայն, որ Նալբանդյանի ենթը Մոսկվա յեկած տարին 1856—57 թվականը չէր, այլ 1853—54 թվականը։ Պետք է, ուրեմն, ընտրություն կատարել 56—57 և 53—54 թվականների մեջ։ Համեմատելով վոտանավորը հեղինակի մինչև 1855 թվականները գրած վոտանավորների հետ, աչքի չի ընկնում „Ну хорошо"-յի ժանրային և լեզվական առանձնահատկությունը։ Ավելի ևս առանձնահատուկ և վոտանավորի բովանդակությունը, որ հիշեցնում է մեզ ավելի շուտ հեղինակի առեղծվածագրծության էհյուսիսափայլյան շրջանը, քան 53—54 թվականը։ Նալբանդյանի ենթը Մոսկվա յեկած տարվա, այսինքն՝ 53—54 թվականի հետ կապված է միայն վոտանավորի նյութը, նրա այուժեն։ Բայց այդ և հենց, որ չի նկատել ընտավ վոտանավորի ելնելագրական արժեքը ժխտող քննադատ՝ Մ. Բերբերյանը։

Կասկած չկա, որ „Ну хорошо"-ն կապված է Ներսես Աշտարակեցու և նրա արբանյակների կազմակերպած այն հալածանքների հետ, որոնց յենթարկվել էր Նալբանդյանը — վոտանավորի „молодой человек"-ը — հատկապես հենց 1853—54 տարում։

Ներսեսի և յուրայիններին՝ Նալբանդյանի դեմ հանած հալածանքների պատմությունը հայտնի չի բավականաչափ։ Հալածանքների ստիքը կաթողիկոսի ձեռքն ընկած մատենավոր այն նամականերն էին, որ գրել էր վերջինս տակավին 1846 թվին,— այն ժամանակ գալիր Մինքայել Ուստայան — և վորոնց մեջ հանդգ-

նել եր քննադատելու. նոր Նախիջևանի ազաներին և սրանց հետ մեկտեղ նաև իրեն՝ ներսեսին։ Իր նամակում նալբանդյանը ծաղրել եր սրանց այն բանի համար, որ հեռացրել եյին քաղաքից իր մեծարած ուսուցիչ Դաբբիյել Պատկանյան քահանային՝ նշանակելով նրա տեղ անընդունակ պատրաստություն ունեցող Մկրտիչ Ծեկենյանին։ Վերջինիս դասերի հաճախումը պարտադիր եյին հայտարարված քաղաքի տիրացուների համար, քանի որ, ինչպես գրում եր Ներսեսը, տասնից վկայականի նորա վասն քննելոցանութեանց և վասն վարուց և բարուց արժանավորութեանցն չկարացին մտանել ի կարգ հոգևորականութեանց*։ Պատկանյանին հեռացնելու պատճառը նրա քշնամական տրամադրություններ եր դեմի քաղաքագլուխ Հարությունը ազա Ամլիքովը և նրան հավանավորող Ներսեսը, որ յեկեղեցական գործերի բաժոռակալ կամ եպրծակալը եր նշանակել նրան։ Պատկանյանի և Ամլիքովի դժուրյան առիթը քիմի յեկեղեցական այն հասույքներն եյին, որ, Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդ (հետագայում կաթողիկոս) Ներսես Աշտարակեցուց առացած լիազորությամբ, 1842 թվից համարում, շահեցնում և ինքնագլուխ ծախսում եր Ամլիքովը, պատասխանատու համարելով իրեն միայն Ներսեսի առաջ։ 1845 թվին, կաթողիկոսանալու համար մեկնելով Էջմիածին, Ներսեսը, ինչպես պատմում և եառ ազգս հայոցս արած մի ազգաբարերարությանի մեջ, ինքը Ամլիքովը հանձնարարում եր սրան նաև ժամին յեղած նորոգ վիճակաւոր առաջնորդին ունել իշխանութիւն քէ ի վերայ հոգևոր կառավարութեան և քէ ի վերայ երէցփոխանաց եկեղեցացն Նախիջևանի, հակելով ի վերայ հաշուոց նրանց և մոխ եկեղեցական գրամոցն**։ Միացնելով իր ձեռքում քաղաքացիական և յեկեղեցական գործերի գեկը՝ Ամլիքովը առաջ եր քաշում ամենուրեք ազգայական գործ չունը և միաժամանակ էլսահեցնում անկոնտրոլ յեկեղեցական փողերը։ Պատկանյանը մեկն եր Ամլիքովի անհաշտ հակառակորդներից և նույն վոգով եր տրամադրում նաև իր մոտ սովորող տիրացուներին։ Ահա սրանցից մեկը — տիրացու Մուխայլը, համարձակվել եր քննադատելու Ծեկենյանի գասերը և չեր կամենում հաճախել նրա քնժայարանը, վոչ միայն այն պատճառով, որ ծպտված էլսահեցուցչական եր համարում նրան, և կամ վոր վոչինչ ուներ սովորելու չոր ու ցամաք այդ սխոլաստից — ազի այս ծառ չորարմատ, պրել եր նալբանդյանը, և էլուներ տալ պատուն ինչ — այլև խմբակցային

---

* Եջմ. կաթ. տրեխվ. Ներսես կաթողիկոսի 1852 թ. մայիսի 3-ի գրությունը Պլետնյովին, տես. նրա գրությանց պատճենների մատյան, էջ. 272 և հետ.

** «Մատյաց Ազաքիա», 1862, 1 տետրակների, էջ. 200.

այն նկատառումով, որ ինքը, որպես Պատկանյանի աշակերտ, պարտավոր իսկ չէր հանդուրժելու կաթողիկոսի նշանակած անպատուող այդ քայլերուն. «Ես գոլով աշակերտ Տէր Գաբրիէլի,— գրել էր Նալբանդյանը,—զիմերդ համբերեցից այլ»*։ Մի այլ նամակում Նալբանդյանը չարամտորեն հարցում էր անել համաքաղաքացիներից մեկի մասին, որ պարտատերերի յերեսից փախել էր Եջմիածին և պատսպարվել կաթողիկոսի լայն փեշի տակ**։

Նամակաների առիթով գրուքյուններ փոխանակելով Ն. Նախիջևանի և Ռիշելևի հետ — Ներսեսը առաջարկել էր Ն. Նախիջևանի քաղաքային մագիստրատին հոգևոր կառավարության դեպատատի ներկայուքյամբ հարցաքննել հանդուգն տիրացուին և տալ նրան արժանի պատիժը։ Վիրավորված ինքնասիրուքյունից ավելի նեղկա դեպքում դեր չէին կատարում, հարկավ, նոր Նախիջևանում տեղի ունեցած հասարակական ներքին բախումները։ Եջմիածնի արխիվում պահված մի գրուքյունից յերևում է նաև, որ համարձակ լեզու բանեցնելու համար, Նալբանդյանի վրա առաջին ձեռք բարձրացնողը Ծեկենյան վարժապետն էր հինց, որը ետաբոլինակ ծեքպատանուքյամբ պահանջել էր նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարուքյունից՝ հանել նրան ընծայարանի աշակերտների շարքից։ Նույն այս Ծեկենյանը, որպես Ներսեսին հավատարիմ ազնուականերից մեկը նամակներ էր ուղարկում Ներսեսին, որոնց մեջ տեղյակ էր պահում նրան Պատկանյան-Նալբանդյան խմբակցուքյան գործունեյուքյան մասին***։ Ներսեսի մի գրուքյունից յերևում է, որ Նալբանդյանի նամակներն իսկ կաթողիկոսի ձեռքն էին հասցրել հինց հոգևոր կառավարության անդամները****։

Բախումը հանգում էր անմիջորեն դպրոցական յերկու տարրեր՝ աշխարհիկ և հոգևոր՝ սիստեմների հակամարտուքյան։ Ժամանակին ինքը Ներսեսը նշանակելի քայլեր էր արել դպրոցական հին, վանական-խավիարական ցանցի կոզքին ստեղծելու նոր մի ցանց, որ զգալապես համակերպվելու յեր յերկրում զարգացող առևտրա-արդյունաբերական հարաբերուքյուններին և արանց հետ կապված ազգային-յեկեղեցական պահանջներին։ Ներսեսյան

---

* Հիշվածն, յեր. 22 և հետ. Հմմ. յեր. 69 և հետ. Հիշվածում ապված կոպիտ սխալները սրբագրում ենք Եջմիածնի կաթողիկոսական արխիվում պահված պատճենների հիման վրա. Տես. Եջմիածնի կաթ. արխիվ, Նախկին Սինոդի ֆոնդ, Дело по распред. отд. 1852 № 12, лист 61 и сл.

** Հիշվածն յեր. 24 և հետ.

*** Եջմիածնի կաթ. արխիվ, Նախկին Սինոդի ֆոնդ. Дело по распр. отд. № 114, лист 30 и сл.

**** Ն. ա. յեր. 27 և 35.

դպրոցի գործունեությունն աչքի ընկնող չափով էր այդ տա-
սակնուց։ Սակայն քան այդ դպրոցը և քան դրան հաջորդող հո-
գևոր մյուս սեմինարիաները, տուրք տալով նոր իրադրությանը,
հիմնականում ստորադրված էին կղերի գաղափարական հեգե-
մոնիային։ Նրանց գերագույն նպատակն էր պատրաստել յեկեղեցու
ջահերին ծառայող համառ սերունդներ։ Սեմինարիաների այդ
սխեմայով կղերի պրոֆեսիոնալ պահքերին սպա-
սարկող ժառանգավորաց դպրոցների և հոգևոր ընծայարանների
հետ։ Վերջինս տեսակի ձևռնարկ էր նաև Գևկենյանի ընծայա-
րանը։ Վիսարիոլոգիական-կղերական այս տիպի հիմնարկների
դեմ էր հենց, որ նույն այս ժամանակ հուսահատական պայ-
քար էր մղում Գերևանում արքունական գավառային դպրոցի
վերատեսուչ Աբովյանը։ Հետաքրքրական է, որ Գևկենյանի դեմ
վարած պայքարի ընթացքում Գաթկանյանին համակիր խմբակ-
ցությունը ոժանդակություն էր ցույց տալիս նաև Նոր Նախի-
ջևանի արքունական գավառային ուսումնարանի վերատեսչին։
Սինոդին ուղղած իր գրություններից մեկում Ներսեսը հաղոր-
դում է, որ վերջինս մի քանի անգամ գրած է յեղել քաղաքի
հոգևոր կառավարությանը՝ արդելելու Գևկենյանի գործունեու-
թյունը։ Տեղեկանում ենք միաժամանակ, որ Ներսեսը կարողա-
նում է հանգստացնել գավառային ուսումնարանի վերատեսչին
Գևկենյանի ոտքին նետելուն և լուսավորության մինիստրների
արած միջամտությունից հետո միայն*։ Չի կարելի ասել, ի հարկե,
որ Նալբանդյանի ուսուցիչ Գաթկանյանը այն մարդն էր հենց,
որ ի վիճակի կարող էր լինել Աբովյանի պես սկզբունքային
բարձրության վրա գնել հին դպրոցական սիստեմի դեմ վարելիք
պայքարը։ Սակայն, համախոհների ավելի ամուր և կազակերպ-
ված բազմության ունենալով իր հետևը՝ Գաթկանյանը կարողա-
ցավ ավելի համառ ու արգասավոր դարձնել պայքարը։ Ներսեսը
համոզումն հետացնում էր Քիքլիկից անհանգիստ քահանային,
որչափ վերջինս իր տրամադրություններով ուսական որիենտա-
ցիայի մարդ չէր և այդ տեսակետից նաև՝ հակառակ էր իր
Ներսեսի՝ քաղաքական ընդհանուր ուղղությունն։ Ուշադրավ է, որ
իր կազմած ԵՄագիտքաղ ի լիակատար կենսագրությունից Ներսես Ե.
կաթողիկոսի ամենամոտ հայոց աշխատությանը մեջ Գաթկանե-
յանը, քննադատելով կաթողիկոսի գործունեությունը, վերա-
գրում է Ներսեսին ամենածանր հանցանքներ ու կպցնում նրան
ամենաբացասական ածականներ. Հազգի իրավանց հիմը խախ-

* Տես. կաթ. տրեխվ. Ներսեսի 1852 թ. մայիսի 3-ի գրությունը.

տող, ազգաքնաս, դավանան, հավիտենական ընտանապարտ, հայոց յեկեղեցվո հինե դրդող, Արդուբիյան Հովսեփ կաթողիկոսացվին քունավորող, նեռատր, սատանա, խաբող աշտարակցի, նուբատուզ, հավատադրուժ, մատնիչ հայրենյաց և այլնե*։ Այսպես քե այնպես՝ հինգ տարի Գառականյանին քիֆլիզում պահելուց հետո՝ Ներսեսը ուղարկեց նրան դարձյալ Ն. Նախիջևան, վորչափ և ինքը, Ներսեսը, և նրա բարեկամ Յալիբը՝ անկարող եյին քստ յերևույթին դիմադրել քաղաքացիների այդ մասին արվող պահանջներին. ինքը Ներսեսն եր հաղորդում քե՝ Գառականյանը կարողացավ էի գործ դնել զայնպիսի հնար ոի բազումք ի ժողովրդենեն Նախիջևանա մատուցանալ առ ազնուական քաղաքական գոլվա ազայ Ծարուքիւն Գոդոսեան Ղալուպեանց գինդրագիր իւրեանց՝ քախանձնալ էին գմիշնորդուքիւն նորա առ մեզ յարգար վերադարձուցանելոյ ի նոր Նախիջևան գմշտափորձն յիւրումն գԹաղրիել քահանայն Գառականեանց՝ վասն լինելոյ նորա ուսուցիչ։ Եւ յիշեալ քաղաքացիքն Ղալուպեան՝ եթէ կամ մաս և եթէ ամամայ խոնարհեալ ի համա գրաւոր խընդրագործացն ինքեանն՝ խնդրեալ եր գմեր վասն գարձուցանելոյ գնա ընտանեօք ի Նախիջևան, քստ որոյ և մեք ընդարձակեցաք գնալ քստ նորուն հաճոյից։ Հետաքրքիր և, վոր Գառականյանին ուսուցիչ հրավիրելու համար Նոր Նախիջևանից գատ գիմումներ եյին տեղում նաև Ատրպատականից։ «Ջոյդ ընդ այսմ խնդրագրոյ Նախիջևանցւոց,—գրում է Ներսեսը,—յետ յերից աւուրց ընկալաք և նուիրնօրինակ խնդրագիր ատրպատականաց գաղմաց Ատրպատեանայ հայոց միւ և նոյն գիտաւորութեամբ վասն հրամանն տալոյ նմա գնալ յԱտրպատական յազգա ուսուցչու քեանն, յորժամ և մեք յանձնեցաք նորան կամաց՝ գնալ ուր ինքն կամիցի»**։

Գայքարը չսահմանափակվեց պպրոցական այս կոնֆլիկտով։ Նույն այս ժամանակներին եր հենց, վոր բորբոքվել եյին Նոր-Նախիջևանի յեկեղեցական գործարների շուրջը ծագած Յալիբ—Հայրապետյան այն բախումները, վորոնց անմիջական մասնակցություն ունեցան Ներսեսի և Յալիբի հակառակորդ Մատթեոս Վեհապետյանը — քեմի առաջնորդը — և նրա մոտ նախ գրադրի, իսկ հետագայում քարտուղարի պաշտոն վարող Նալբանդյանը, վորը գարձել եր պայքարը գեկավարողներից մեկը, նրա բորբոքիչ վոգին։ Մասնձնելով առաջնորդի պաշտոն՝ տեղացիների, և ամենից առաջ Նալբանդյանի դրդումով, Վեհապետյանը պահան-

* «Ազատաւոր, 1878, յիր. 70 և հետ.

** Ներսեսի նույն գրությունը.

ջուժ եր Յալիբից յեկեղեցական գումարների հաշիվը։ Վերջինս հրաժարվում եր հաշվետվությունից և բոլոր իր ազդեցությունն ու ուժը գործադրում համաքաղաքացիների էքսովարտա դեկավարների դեմ։ Ամենից շատ նրան հուզում եր Նալբանդյանի ողբերգիչ գործունեությունը, ուստի և ներսեսին ուզած իր նամակներում հրահրում եր անընդհատ վճռափառ սամադուրի հիվանդության ինքնասիրությունը, պահանջելով, որ արժանի պատիժ տրվի սահակ տիրացվին։ Ցնդ բնորոշ է, որ նախապես քաղաքային մագիստրատին հանձնելով Նալբանդյանի գործը, ներսեսը փաստորեն հենց իրա՝ քաղաքագլուխ Յալիբի ձեռն եր հանձնում Նալբանդյանի գատաստանը։ Ներսեսի ցանկությունը գլուխ չեկավ, քանի որ նրա կարգադրությունները հանդիպում եյին հակախալիբականների գործ գրած միջոցարկուածներին։ Գործիք դառնալով վերջիններիս ձեռքին, քեմմակալ Վհտաղեսյանը վոչ միայն անհանանք քաղեց կաթողիկոսի և Սիոնդի հրամանը Նալբանդյանին հարցաքննելու վերաբերմամբ, այլև հեռացրեց հոգևոր կառավարությունից այն անդամներին, որոնք ներսեսի ձեռքն եյին հասցրել նրան անհանգստությունը պատճառած նամակները։ Հեռացվածների տեղը Մատթեոսը առաջին առիթակալ նշանակեց Գառականյանին՝ շնորհելով սրան... կապուտաջուն խաչափիլոն և ուսուցիչ կարգելով նրան ամանկանց եկեղեցականաց և ժողովրդականաց, քաղաքացնաց և գիւղացուցց։ Սակայն անհնազանդության գլխավոր ակտը այն եր, որ Մատթեոսը քեմմական քարտուղարի պաշտոն հանձնեց Նալբանդյանին, կարևոր մի գիրք, որ ոգտագործեց վերջինս — ինչպես գրում եր ներսեսը — գառնալու ցեղակավար յիւրում վիճակային կառավարութեանն*։

Սիոնդի տրամադրությանն տակ գնելով Մատթեոսի այս գործողությունները մասին Յալիբից առացած նամակների պատճենները, 1852 թ. հունվարի 8-ին Սիոնդին ուղած մի կոնդակում ներսեսը գրում եր. «Ճնացէք այժմ Սիոնդն և նկատեցէք թէ յանգուցն ներգործութիւնք Մատթէոս եպիսկոպոսի վիճակաւորին բնաւարարիոյ և հոգևոր կառավարութեանն նախիջևանայ յոր առաքեան են բարձրացնալ զի հրամանաց քնդհանրական կաթողիկոսին իւրեանց հակառակին և զկամս իւրեանց յառաջ վարեն»։ Ներսեսն առաջարկում և Սիոնդին ջանք ձեռնադրել զյուրն մատղուքիւն առ բարւոք կառավարութիւն յեկեղեցեաց և արմատախիլ անել զամենայն անկարգութիւնս ի միջոյ հոգևորականաց ևս առավել ի վիճակավորաց և ի հոգևորական առանձնական տեղեաց զառանձնացս պաշտպան չարագործութեանց հոգևորակա-

* Ներսեսի նույն գրությունը։

նաց։ Միաժամանակ Ներսեսը կարգադրում էր ճրագամանագրել կաթնախառների բնակարանում առաքել ի Սինոդն էջմիածնի գատահակն Եղիա քահանայն գՇապօնիկեանց և գմիքայէլ գպիրն Ղազարեան Ուստահանց, վասն անձամբ առանձին տալոյ գպատասխանիս Սինոդին էջմիածնիս*։

Իր դրավոր բացատրություններին մեջ Նալբանդյանը հայտնում էր, թե վոչինչ կապ չունի Ներսեսին հուզող նամակների հետ։ Մեզ չհաջողվեց, դժբախտաբար, գտնել նամակների բնագրերները։ Դատակարգային կռիվների լուցիկայի տեսակետից ինքյան նշանակություն իսկ չունի Նալբանդյանի հեղինակության խնդիրը։ Գարգ և գրեթե, վոր ժխտելով իր առնչությունը նամակների հետ, Նալբանդյանը կամենում էր միայն խուսափել Ներսեսի դաժան հալածանքներից։ 1852 թ. ապրիլին Վեհապետյանին ներկայացրած դրավոր բացատրության մեջ, նա առաջին մեջ խոստովանելով, կարծես, իր հանցանքը, գրում էր, վոր յերբ ինքն իսկ յեզած լինեը գրողը, ապա ազատ պիտի համարվեր պատասխանատվությունից, քանի վոր գրությանը տարում անչափահաս պատանի յեր, հազիվ 16—17 տարեկան։ Հայտնում էր այնուհետև, վոր, 1848 թվին խոլերայով բռնված լինելու հետևանքով, տառապում և խրոնիքական քուլությունից, ուստի և անկարող կատարելու այդքան յերկար մի ուղևորություն, վորի համար, ի դեպ կպահանջվեր շուրջ չորս հարյուր ռուբլի ծախս, մինչդեռ ինքը, վոր քարտուղարի պաշտոն և վարում ՓինՆևի հայոց կոնսիստորիայում — հազիվ 25 ռուբլի ռոճիկ և ստանում ամսականի**։ Վեհապետյանն իր կողմից, արդարացի համարելով Նալբանդյանի վերջին առարկությունները, վորոնց համաձայն եր նույնիսկ Սինոդը***, Սակայն Ներսեսը համառեց իր առաջարկի վրա։ 1853 թ. հոկտ. նա հայտնում և արդեն Սինոդին, վոր պիտում և արդեն փոխադրած Վորոնցովին՝ խնդրելով վոստիկանության ձեռքով վորոնել տալ և Էջմիածին ուղարկել Նալբանդյանին****, Այդ չնայած նրան, վոր Վեհապետյանի գրած գրած ինչ վոր հնարով Նալբանդյանին հաջողվել եր մինչդեռ տանում։ Սինոդից 1853 թ. մայիսի 15-ի արտգրի հիման վրա կազմված տարձակման քուղքը, վորով ազատ եր հանձնվում հա-

* Նշմ. կաթ. արխիվ, Սինոդի ֆոնդ, 1852 Дело по расп. отд. № 12, fol 12 и сл.

** Տիխոնով, նկր. 47 և հետ. Համ. Նշմհածնի կաթ. արխիվի վերը նշած գործը, քերքը 14.

*** Տիխոնով, նկր. 33 և հետ. և Նշմհածնի կաթ. արխիվ, Ն. տ. քերքը 33 և հետ.

**** Սինոդի արխիվ, Ն. տ. քերքը 89.

գնաց կռչումից, հետևաբար նաև՝ յեկեղեցական իշխանության յեղբայրակցության պատասխանատվությունից*։

Վորոնցովի մինիստրությունը յեկեղեցական գործերի չուրջը բորբոքած պայքարին պատահական յերևույթ չեր։ Այդ մինիստրությունը ակնհայտ իր գործնեության հայ լուսավորչական յեկեղեցու դեմ ուղղում վարչության և ուժ ռազմական-վոստիկանական միջոցների անբուռ այն գաղափարը, վոր հաստատվել եր Ներսեսի օրոք։ Միաժամանակ յերևան եր գալիս պատկերացումն այն հարաբերությունը, վոր շարունակում եր Վորոնցովի և Աշտարակեցու անձերի միջև գոյություն ունենալ Աշտարակեցուն ուղղած նամակներում Վորոնցովը հրճվանքով և խոստումով լի և Ներսեսի գրնդհանուր բարեկամիա — Մալիբովի հետ ունեցած հանդիպումների մասին. Մալիբովը, ըստ Վորոնցովի, Ներսեսի տգյուքը չի միայն, այլև նրա էհիմքը**։

Պաշտպանվելով Վորոնցովի հետապնդություններից Ներսեսյանը փախչում է Նոր Նախիջևանից Բիշնև, իսկ այստեղից՝ Մոսկվա։ Հետաքրքիր մանրամասնություններ և հաղորդում այդ մասին «Մեղու Հայաստանի» քերթի խմբագիր Գ. Սիմեոնյանը։ Պատմում է, վոր յերբ ինքը 1853 թվի մայիսին Դորպատից վերադառնալով հասել եր Ն. Նախիջևան, նույն որը Բիշնևից ժամանել եր նաև առաջնորդի քարտուղարը՝ Ներսեսյանը. Հնույն որը, — գրում է Սիմեոնյանը, — քահանայի փիլոնով նեղկայացան նորան, վոր ապագույց եր նորա ապրնկի անձն լինելուն։ Այդ միջոցին Ն. Նախիջևանի մայրատաճարը ատացած եր հրամանն Պոլկասի փոխարքա իշխ. Վորոնցովից, համաձայն պահանջման ընդհանրական կաթողիկոսին Ներսեսի, կալանավորել Մխքայել Ներսեսյանին և վոստիկանության միջոցով ուղարկել Ներսես Ե-ի մոտ։ Նոր Նախիջևանի քաղաքապետն եր Հարությունյան Յակիմյանը։ Սա հրամանի հատարումը քողնում է մյուս որվան, վորպեսզի դեռ մի որ ծնողները վայելեն իրենց վորդու ներկայությունը։ Վորոնցովի հրամանը պատանի եր և Յակիմյանը ապահով եր, վոր նա վոչ վոքի հայտնի չեր։ Ներսեսյանի գալստյան յերեկոյ ի տեր հանդուցյալ Գաբրիել սվազ քահանա Պատկանյանցը, վորի աշակերտն եր յեղած Ներսեսյանցը, գրասնելու գնաց վերջինի հետ քաղաքից դուրս։ Ի՞նչ խոսցին, ինչ հաղորդցին միմյանց հայտնի չեր։ Միայն մյուս որ Ներսեսյանցի հոր տանը աուր եր, վորավհետև այդ գիշեր նա անհայտացել եր, չգիտեին ուր և գնացել, կամ արդյոք Բան գնաց

---

* Հմմտ. այդ մասին «Հանդ. գրակ. և պատմ.» VII, էջ. 34.

** А. Эрицов. „Патриарх всех армян Нерсес V, князь М. С. и княгиня Е. К. Воронцовы в их частной переписке", стр. 68 и сл. и стр. 78.

չի ընկել և կամ սպանվել։ Անցավ տասը որ և լուր տարածվեցավ Նոր Նախիջևանում, վոր Միքայել Նալբանդյանը Մոսկվայում և. բացատրելով գործն այնպես, թե Մ. Նալբանդյանցը ա. Դարբինել Գատկանյանցից իմանալով յուր կալանավորության հրամանը, նաև գիշեր ժնողներից էլ գաղտնի գնացել եր Ռոստով և այտեղից փոստային կառքով գնել եր Մոսկվա, ուր պաշտպանությունն եր գտնել»*...

Ըստ յերևույթին Սիմեոնյանն ուղիղ և պատմում յղելությունը։ Անհրաժեշտ և նկատել միայն, վոր ն. Նախիջևանից Նալբանդյանը փախուստ տվեց վոչ թե Մոսկվա, այլ՝ Քիշնև, վորտեղից, խուսափելով վոստիկանական ագենտների աչքից, նաև՝ տարվա հուլիսին և միայն, վոր տպավինեց Մոսկվա։ Այս մասին և վկայում Ներսեսի ագենտներից մեկի՝ Նալբանդյանի հետապնդմանը մասնակցող Մարգիս վարդապետ Ջալալյանի՝ 1853 թ. հուլիսի 18-ին Քիշնևից Մոսկվա՝ Մաևր մագիստրոս Մաևրյանին՝ ուղղած մի նամակը, վոր գտնում ենք վերջինիս արխիվում։

«Միքայէլ գիւր Նալբանդեան,—հաղորդում է էրաբեկամարգարէ Ջալալյանը,— վոր առաքեալ է արքեպսն վիճակավորն այդր ի Մոսկով առ ի առանալ ի ձեռնջ գուսման վկայական, փախստական է գա ի վհատիտա կաքողիկոսէն. դի վասն յանդուգն և ժպիրն գրուքնանց գորա՝ պահանջեցան ի ձեռն փոխարքային Կովկասու, և նրբ գտանէը գա՝ ի Նախիջևան՝ հնաս անդ և հրաման փոխարքային։ Մինչ կամեցաւ ուռնել և առաքել ի Տփխիս՝ ի ձեռն պահապանաց՝ փախեաւ անդի ձեռամբ Գատկանեանի, ևկն ասա (վորպէս գրէ քաղաքական գլուխն տեղւոյն). իսկ նրբ հասին առաւնօր պահանջմանք մագիստրաքի տեղւոյն՝ դի բռնութեամբ վերադարձուացնն, ասա նա փախեաւ այդր. վասնորոյ առաւ ձեզ բարենկամական տեղեկութիւնն, դի մի յապայն վշտասցի ի ձեռնջ նորին վհատիտաւութիւնն։ Նաւն տարվա սեպտեմբերի 18-ին Յակիրովը հաղորդում եր Ներսեսին՝ էի Մոսկվից եկօղաց լուր եղև մեզ. թե Միքայէլն (sic!) այդր, քան առաջադրութեան առաջնորդին, անդրնն հայոց լեզվի վարժապետ կարգեցաւ է ի յուսումնարանի անդ»**։ Յակիրովը կանխում եր դնպքերը, բայց չեր սխալվում։ Մատենադարանի Լազարևների առաջ հարուցած հանձնարարականով Նալբանդյանը Մոսկվայում հայոց լեզվի կրտսեր ուսուցչի պաշտոն ստացավ և երանց ձեռնարկում նաև տարվա հոկտեմբերին միայն, վորի համար անհրաժեշտ ցնդց ձեռք բերելու նպատակով անցել

---

* «Հուսաց», 1901, Ա. յնր. 284—5.

** Ներքինի գաբ. արխիվ. 1853 թ. գործերի մեջ.

եր Նախիջևան Պետերբուրգ և համապատասխան քննություն բռնել համալսարանում։

Նալբանդյանի հաղորդությունը Լազարևների մասո ուներ իր ազատասիրական հայացքի մասին պիտի չլիներ, որ անցել եր այս պահին Լազարև յեղբայրների և Ներսեսի միջև, ինչպես նաև այն բարեկամությունը, որ հաստատվել եր Լազարևների և Նալբանդյանների հանձնարարող վճռապետյանի միջև։ Վերջինս խոսքով կանանցական իրավունքը 1852 թվին կատարել եր Ներսեսա-Ֆոր Լազարևի յերկու ազջիկների և նրա յերկու քեռորդիների (Ռևելյանովի և Աբամելիքի) ճշտասե պատկը, վորով բորբոքել եր իր դեմ Ներսեսի զայրույքը և միաժամանակ հակամարտություն հուզել սրա և Լազարևների մեջ։

Մանրի ապրիլում պատանք անհայտ հնդկնակի գրած մի վոտանավոր, վոր պատապարտում է քաղաքնացիների Մատթեոս Վճռապետյանի և նրան հովանավորող Լազարևների ազգակործան քաղաքը։

Ձեռխկոպոս Մատթեոսը,
Ներսեսի մեծ չարախոսը,
Լազարևների բանով բերշով
Փորից հայոց ազգի փոսը։

Աբամելից նախ յուր գնապանը՝
Մխիթ հոշյոլ նալպանդյանը
Ի Պետերբուրգ և ի Մոսկվա,
Վոր աշխատի շինե բանը։

Հնաո և ինքն յելով գընաց,
Բայց մբռաքն կայր տատանած։
Աշխուժն ասաց. էվոզ մի անիր,
Ով Սբբրպաան, այլ հանդիստ կաց։

«Մենք կայսերքին լավ ծանոթ ենք.
Ցնվ մեծերքին նուչնպես մեռ ենք.
Ինչ ձեր կամքն և և քանկությանի
Նորա ձեռաք հնչու կատարենք։

«Ցնկնդեցյաց յեմք հոգաբարձ,
Իշխանք ազգի սրժանապարծ,
Ցնվ Թուռքո կայսերներից
Ուշիմք պետպետ սրգին ու վարձ։

«Ցնեքն Ներսես պատրիարգը
Վեր առնու ձեր վեղար կարգը,
Մենք ձեզ ազբուստ կտամք առատ,
Ջրպակիր ձեր անվան հարգը։

Մեր չորհնեն ըզպատկը,
Մենք բաց կանեմք մեր քրտակը,
Ինչ վոր ուզեմք՝ կըկատարվի
Ձի մեր կռվին ն և վատակը։

Քեզ ավետիք, ազգ հայկազյան
Քո Մատենեդն արբրատան,
Մոսկովումը հանդիսաւ նըստած,
Գըրում և նոր ավետարան*։

Հաս-չհասի այս վիճակը — հակամարտությունն ասիքին ևր, անշուշտ, բայց վոչ նրա պատճառը։ Անժամանակ ազգայնականների համար ազնիվ ինքյան միջոց ևր ամփոփելու առհասարակության առկա մերձավորների շրջանում։ Ընկերության կանոնի միջամտությունը պակաս ևր, ընդհակառակը, ջատարեց բաժին պարձնելու նրանց առաջվածքը։ Սակայն հաս-չհասի շուրջն առաջ յնկած բախումը լուսո աշխարհ ևր հանում նաև փոխադարձ այն անբավականությունները, վոր կուտակվել եյին տարիների ընթացքում Լազարև իշխանների և հայ-լուսավորչական յնկեցության միջև։

Լազարևները հայ առաջնորդների և հայ կաթոլիկոսների ավանդիները եյին։ Ներանցից և, վոր կախում ունեյին Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ առևտրականները ու զանձապետները, ներանք և, վերատորեն, վոր նշանակում եյին և տապալում քանի առաջնորդներին, և ներանք և, մեծ չափով, վոր առաջ եյին քաշում կաթոլիկոսական քանդիդատներ և ազդում ներանց քաղաքականության վրա։ XVIII դարի վերջերին և XIX-ի սկզբներին, Արդուբյանի և Ցնփրեմի առաջնորդության ժամանակ, ներանք կարող բլանշ եյին տանում վերջիններիս առորատրության և տնփական բարեհաճության միջոցով պլիտուներ անում ազգի և յնկեցության առաջ քաղաքական շրջաններին։ Ցնփրեմի և քսա յերևույթին նաև կարելոր ուրք նույն կարգի էրաց առորատրյալ կանգնիներ եյին առանում ներանք նաև Ղիմիածնի կաթոլիկոսներից։

Այլ ևր ներսահի կաթոլիկոսության ժամանակ, վորը միանձնանարին ևր վարում յնկեցության գործերը և հենվում անմիջականորեն կովկասահայ ազնվականության և առևտրա-վաշխառական քուրժուազիայի վրա։ Ցնփրեմ կարիք կար բարձրացիր հենարանի՝ այդպիսին նրա համար փոխարքա Վորոնցովին ևր, վորի գործիքն ևր և վորի շնորհիվ առաջադրում և յուծում ևր հաճախ ազ-

* Վոսանավորի մեջ հիշատակված Մաշտոցը՝ Մաշկի ազան ևր՝ Քրիստոփոր Լազարևը, Վասակը, հավանորեն՝ Դևլիանովը։

պային-ընկերցական բարդ խնդիրներ։ Այստեղից և հենց, որ ծայր էր առնում Ներսեսի և Լազարևների հակամարտը, որ շարունակվից փաստորեն նաև Ներսեսի հաջորդների — Մատթեոսի և Գևորգի որոք, որոնք, կապված լինելով քյուրքահայ ամիրայական դասի ու կոմպրադորական բուրժուազիայի հետ, կարիք չզգացին զարձյալ Լազարևների մենաշնորհը քայքայելու։

Լազարևների վերաբերմամբ ընդհանրն զրաված դիրքի մեջ Ներսեսի օրերից ծայր առնող այս շրջադարձը մեծապես հարվածում էր նրանց տնտեսական ինտերեսներին։ Լազարևներն ոգատարժում էին հայ կղերի և վանատեսիքյան վրա իրենց ունեցած ազդեցությունը՝ ճանապարհում հարստությունը, դիրք և պաշտոններ ձեռք բերելու համար, ինչպես և, ընդհակառակը, շահատրժում էին իրենց զրաված պաշտոնը, դիրքն ու հարստությունը հայ ազգի և յնկերցու զործերի վրա ազդելու նպատակով։ Ներկայս մի սրտանուքյուն էր այս, որ տնում էր նաև յնկերայս մի մասնություն։ Լազարևները տազդատեր էին և միաժամանակ նաև տատրոններ։ «Ազգի բարերարներն» էին, բայց և չարաչար դավադրողներ տազդի շահերի դեմ։

XVIII զարի կեսերին, չվելով Պարսկաստանից, Ռուսաստան, Լազարև-պապերը տակավին հնում իրենց մորդիների այս առաքինություններից ու արատներից, ծառայում էին բացառապես վանկն հարքին։ Լազարևների տոհմային արքիվում պահվում է տակավին նպարևի Լազարևի վորդիներուց՝ Հարությունի, Ազազար և Մանուկ եղբայրների՝ 1741—1760 թվականների առևտրական հաշվեմատյանը, «Ռուսդնամեն վերնագրով, որ քնորոշում է լիովին Լազարևազգերին։ Մատյանը զրված է նոր Ջուղայի բարբառով, պարսկական լեզվի ազդեցությամբ հագեցած, նազիրյան զարի յնրանգը պեմքին։ Վաճառագրական պատերազմների ժիորից հոգոգրված ամիրզանանները եղին Ռուդնամեկի հեգինակները, իրանահայ մեծահարուստ քոջանները, որոնք, հանգրվան գանելով Ռուսաստանում, տարված եղին բացառապես ապրանքի ու զրամագլխի շրջանառության հոգսերով, ազատ ազգային կամ քաղաքական նկատարումներից և հավակնություններից։

Այլ եղին նրանց անմիջական հաջորդները, Լազարև-հայրերը։ Հնչուն զրամին արանք կցել եղին արդեն կալվածական հարստություն, քոջայական զազ ու բաժմանոք փոխարինել հարստահրաշան ֆաբրիկի առանձկով։ Հարստություն զարձել նր արանց Արևելքի գոնները քանող ցարիզմի սիրելին. ազնվական դիրքի հետ մեկտեղ նրանց արժում եղին դիպլոմատիական ու ռազմական բարձր պաշտոններ ու հանձնարարություններ։ Անգրկովկասի

նվաճման նախորեակին եր այդ, յերբ ցարիզմը կապեր եր փնտրում հայկական վերնախավերի հետ և յերբ վերջիններս ոգտակար կարող եին լինել ցարիզմին ամենից առաջ հենց իրենց ազգային-կուլտուրական առանձնահատկություններով։ Լազարև-հայրերը դեռ չեին կորցրել այդ առանձնահատկությունները։ Ճիշտ և, նրանց գրագրությունների մեջ Ջուղայի կենդանի բարբառը տեղ եր արել մեռած գրաբարին, բայց հենց գրաբարն եր ժամանակի պաշտոնական բանավարության միջոցը։ Նրանք պահպանել եին հայկական բարք ու վարք, ազգային կրոն, ծես և միաժամանակ շահախնդրության եին հայտարերում ազգային և յեկեղեցական իրավունքների պաշտպանության խնդրում։ «Զարմանամ, — գրում եր 1813 թ. հոկտ. 20-ին Քվակիր նամակում Ճեկիմ Լազարևիչը իր վորդիներին — Իվան և Աբիսաղոր Ճեկիմիչներին, — որ հայերէն գրություն ձեր դարձուցանել էք ըռուսերէն, ոչ ապաքեն բարուք է յինէն ձեզ ուսանիլ, որ լինիցէ քէ՝ զոր ինչ հայր առնէ, որդին նման սմին գործէ»։ Հետաքրքրական դեմքեր եին առհասարակ նամակի հեղինակ Ճեկիմ Լազարևիչը (1743—1826), ինչպես նաև նրա յեղբայր Իվան Լազարևիչը։ Հայտնի յին նրանց մտորումները ու ծրագրերները հայերի ազգային-քաղաքական անկախության խնդրի վերաբերմամբ։ Գործնականապես ուշադրավ և Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ յեկեղեցիների կառուցումը նրանց ծախքով և մանավանդ նրանց առհմային անունը կրող ճեմարանի հիմնադրումը։ Մատայելով ցարիզմի արևելյան քաղաքականության շահերին, Լազարև-հայրերի նշանավոր այս ներկայացուցիչները հիմնադրած այդ ճեմարանը սկզբնապես կարևոր տեղ եր հատկացնում նաև հայերի ազգային-յուսավորական գործին։

Մակայն շատ բան փոխվեց հայկորդների, Լազարև-վորդիների օրոք։ Սրանց օրոք խուճապով հետզհետե Լազարևների ազգային նկարագիրը, Ճեկիմ Լազարևիչի բազմաթիվ ազգականների ու ազգիկիների հայերեն շատ-քիչ գիտեր միայն Աբիսաղոր Ճեկիմիչը։ Իվան, Լազար, Աղաւեմի Ճեկիմիչները դրում եին բացառապես միայն ռուսերեն կամ ֆրանսերեն։ Իվան և Լազար Ճեկիմիչները ամուսնացան ռուս ազնվականուհիների հետ։ Ռուս կամ ռուսացած ազնվականների գնացին Ճեկիմ Լազարևիչի և նրա քրոջ — Աննա Լազարևնայի — ազգիկների շատերը։ Իր «Պատմության»-ի մեջ հասնելով 1871 թվականին կղերամիտ պատրիարք Մ. Մանրյանը արձանագրում է տարօրինակ քե՝ այդ տարվա հանգամանքներին Բրյուսովում մեռավ Լազար Ճեկիմիչը՝ «հետ քննդունելոյ

---

* Լազարևների արխիվ, գիրք 107, վավերագիր 13.

գործը հազարգործ ի ոտս քահանայէն, իսկ մի յերկուս ամիս անց, նոյնն տարեմ գինամերիներին, Պետերբուրգում մնալով Երիտասարդ Ցեղիմիչը՝ տասանց ընդունելոյ գործը հազարգործ։

Իրենց սոցիալական դիրքով Լազարև-մորգիները մեծահարուստ կալվածատերեր ու ֆաբրիկանտներ չէին միայն, այլև՝ պետական ծառայութեան մեջ գտնվող պետական պատասխանատու անձեր։ Արտեմի Ցեղիմիչը սպանվից 1812 թվին, Նապոլեոնի հակառամարտի ժամանակ, երբոր ռուս ազատ Լազար Ցեղիմիչը, որ 1828 թ. գինամարից պատերազմների գաղթը Անդրկովկաս, գնդապետի աստիճան ուներ։ Իվան և Երիտասարդ Ցեղիմիչները, Լազարյան ճեմարանի տաղտկալից-հոգեբարձուները, կամերյունկերի և իսկական գաղտնի խորհրդականի աստիճանի հասան։ Լազարևները արքեմում պահվել են Մոլերանական, Աբակչեևի և Բենկենդորֆի օրոնց գրած մանրմասնական նամակներեր։ Լազարևներ-մորգիները մասնակցում էին պետական խնդուքներին և ապրում բանիմանի, որոնց մասնակցում էին ցարի մերձավորները։ Անդրկովկասի ճամբուից առաջ երանք բարեբախտություն ունեին հանդիպում փարթամ այս կերտվածքի, ուստի և անապարում էին գուցեև չչեզով ծանուցում անել այդ մասին մեծամիտ ազգին։ Այսպես 1823 թվի մայիսի 23-ին գրած մի նամակում Իվան և Երիտասարդ Ցեղիմիչները ավետում էին Ռուստամանի հայ քահանայ առաջնորդին, որ վերջին յերկու ամսվա ընթացքում իրանց մոտ ճաշել են չորս անգամ գրաֆ Արակչեևվը, գրաֆ Կոչուբեյը, հինգ գնդապետներ, մինիստր Լաբանովը և Գոլիցինը, Սպերանսկին ևս գիտի գրաֆ Արակչեևային է առաջին սիրելի և այ քաղաքական, որև գիտե սիրէ իրրև գեղարտասան եղբայրս իւր և է գոր հանդարտ ընդ միջս։ Նույն նամակում Իվան և Երիտասարդ յեղբայրները գրում են թե մտադիր են անուշ-անգամ փոխադրվել Մոսկվայից Պետերբուրգ՝ «Քանզի ի լինել մեր հուպ առ իշխանս՝ նա գիւրին յեղիցի մեզ ծառայել ակնութեան և բարձրանալ աստիճանէ յաստիճան, օգտակար և հոգատար լինել ամենայն գործոց սիրելի հայաբարակութեան մերոյ և մերոյ ներկեցուոյ սրբոյ, որում քան շատվաց ծնօզաց մերոց նուիրեալ եմք զաւուրս մեր և կարողութիւնս»*։ Լազարև յեղբայրները կատարեցին, իրոք, իրենց մտադրությունը և Պետերբուրգի շքեղապատ նպաստից, իսկապես, երանց կարեկրայի հաշողություններ։ Բայց վերևն քան չահեցին գրանից տազգը կամ էյնկենգեցին, որոնց անունով յերգվում էին երանք։ Հատկապես բնորոշ և Լազարևների ռուսոֆիլական

* Լազ. արխիվ, դեպք XVI, № 166.

ջրկաբերձը Անդրկովկասի նվաճումից հետո նրանք Արևելյանվի և Բենկենդորֆի խնամակալության տակ դրին ազգի «չքավոր մանուկներին» անունով հիմնված ճեմարանը, և յերբ Եջմիածնի կաթողիկոսները պահանջում էին իրենց իրավասությանը յենթարկել ճեմարանը՝ Արիստաֆոր Բեկիմիչը արհամարհական այս խոսքերը մակագրեց հիմարական այդ դիմումի վրա՝ „Отказано по неудобству и неприличию, соединить светские с духовным армянским заведением вредно. Тем более что Лазаревский институт процветает без всякого участия армян и их духовенства. Русских платящих пансионных и других наций достаточно армян состоятельных и богатых; пускай они скупятся, или отдают в другие заведения*. Հոգևոր և աշխարհական հարաստիների այս հակամարտության մեջ ներհակությունը ճեմարանի վարչության շուրջը չեր միայն, այլ և յեկեղեցու վարչության շուրջը։ Արիստաֆոր Բեկիմիչի նամակների մեջ կան բազմաթիվ դրություններ, որոնք ամենատուբ քննադատության են պարունակում Եջմիածնի վարչական և անասնական սիստեմի մասին։ Նա մերկացնում էր հատկապես սրանց նենգոտիզմը և յեկեղեցական դրամների ու քանդարժեք իրերի թալանը։ Արիստաֆոր Լազարևը գայրույթով էր արձանագրում այն փաստը, որ, մոռացության տալով իր առաջին ծառայությունները, հարստությունն ու դիրքը, կաթողիկոսները շրջապատում են իրենց մարդկանցով, որոնցից իրական վոչ մի օգուտ չի սպասում ազգին կամ յեկեղեցուն, — „ибо без просвещения в науках, без образования, без средств и без капиталов мало успеешь в одних только обманчивых надеждах и предположениях, когда ни те, ни другие не имеют законных оснований**. Արիստաֆոր Բեկիմիչի կարծիքով կաթողիկոսների վարքագիծն և հենց, որ պատճառ է դարձել յեկեղեցու հեղինակության անկմանը, նրա կազմալուծմանը, որքատորի ծավալվող գավանաբանական յերկպառակությունների և այլն։ Սրանով և բացատրում նա կաթոլիկական և բողոքական շարժման հաջողությունները Եջմիածնի քթի տակ՝ Շամախում, Շուշում և այլուր**։ Սակայն Լազարև-վորդիները չեն սահմանափակվում միայն յեկեղեցու վարչական-անասնական սիստեմի քննադատությամբ, նրանց գրախնդում է նաև նրա գավանաբանական հայացքների ելույթներ։ Տակավին Բեկիմ Լազարևիչն է, որ աստրազրելով յեկեղեցին ազգայնության սկզբունքին, պատապարտում էր գավանա-

* Հոգ. տրխիվ, գիրք I, №2.
** Ն. տ. №3.

բանական խորհրդանշությունները և հանձնարարում ազգին հայ-լուսավորչական նեղմտությունը վերանալ ազգային-քաղաքական յայնախոհությունը։ Նրա հրավերով ճեմարանի ուսուցչական խմբի մեջ տեղ գտան հայ-գնչու Հարությունը Ալամդարյանը, կաթոլիկ յեկեղեցու ծոցից յելած Մերոպե վարդապետն ու Մալխասեանցը։ Ուսուցչությունը առանձնելու հրավեր ուղարկեց նա հայ կաթոլիկ Հակոբ Շահան-Զրպետյանին և մխիթարյան վարդապետներին։ Վերջիններին ուղված նամակներում XIX դարի սկզբներին Ճեկիմ Լազարևիչը հայտնում էր ազգի և կրոնի հարաբերությունը մասին տեսակետները, որոնք քաղաքացիությունը ստացան հայ կյանքում միայն նույն դարի վերջերին։ Ընդարձակ և ամփոփ, որ ուսումիքասիրական ուղին բռնած նրա գավակների որոք հոր հայտնաբերած յազգախոհությունը հայ և ոուս յեկեղեցիները միացնելու մտայնության կիրառությունը առավ Իվան և Արիստարխ Ճեկիմիչների քիմքերում պահվել են մի շարք հայ գործիչներին — Մ. Կյուսմաուշյանցում, Մալխասեանցին, Ալ. Խուդաբաշևի, Կարապետ Շահնազարյանցին և Սա. Նազարյանցին — Լազարևների հանձնարարությամբ գրված ընդարձակ անդնդագրերը, որոնց լուսաբանվում են հայ յեկեղեցու գավանաբանության քննդիրները և շոշափում առանձնապես հայ և հույն յեկեղեցու տարաձայնությունները ու շփման կետերը։ Ցերևում է, որ Լազարև-վորպիները կշռում էին յեկեղեցիների միության հնարավորությունը, անտեսում հնարավորը իրականը դարձնելու ուղիները... Մատենադարանի ժամանակ Արիստարխ Ճեկիմիչը, ավարտելով յերկար տարիների ընթացքում տարած նախապատրաստական այս աշխատանքը, գրավոր դիմում ուղարկեց Ընմիածին, որտեղ առաջարկում էր փոփոխություններ մտցնել հայ յեկեղեցական ծեսերի և արարողությունների մեջ։ Մեր ձեռքի տակ կա Մատենադարանի 1860 թ. մայիսի 20-ին Արիստարխ Լազարևին ուղված կաթոլիկոսական բացատական պատասխանը, գրված վճռական ու խիստ մի տոնով, որ թերագնա վերաբերական պիտի լիներ պատվավոր ազատագրույի համար։

Լազարևների և Ընմիածնի միջև առաջացած և տարիների ընթացքում անող այս հակամարտությունն է ահա, որ ոգեշնչեց Ներսեսի հակառակորդներին ու Նալբանդյանի քաղաքացիներին — Վահազանյանը և Սա. Նազարյանցը — կաթոլիկոսի յերեսից փախուստի դիմած ժխտական դերի համար հանդիմանություն գտնելու։ Նպատակով Լազարևների պաշտպանությունը վերին աստիճանի դժվարացրեց, իսկապես, Ներսեսի և արքեպիսկոպոսների վիճակը։ Դավադրություն սարքելով Գաբրիել Պատկանյանի դեմ, Մալխասը

կարողացել եր անվտանգ դարձնել յեռանդուն այս հակառակորդին։ 1853 թ. ապրիլի 11-ին Գասկանյանը ձերբակալուելիս յեղբարկվեց՝ մեղադրվելով Ջալլերի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեջ։ Տասնյակ տարիների ընթացքում մատնված եր կալանքի, աքսորի ու լիակատար հասարակական չեզոքացման։ Ընտրող և, վոր Գասկանյանը ջանք գործադրեցին հատուկ միջամտությամբ մեղմացնել քահանայի վիճակը։ Հակառակորդները չսահմանափակվեցին Գասկանյանի կզզիացումով։ Հրապարակի վրա Ջալալ եր տակավին Վեհապետյանը և մանավանդ նրա զլխավոր հրահրիչը — Հանդուգն տիրացուն, վորին հովանավորում եյին գործակալ նույն Գասկանյանները։ Ջալլերով տեղեկացնում եր Ներսեսին, թե Գասկանյանին վերագրվող հանցագործությանը մասնակից և համարում Վեհապետյանին, սակայն ստիպված և լռել այդ մասին, տեղի տալով կաթողիկոսի հրահանգին։ «Ձկարծիս մեր վատն մասնակցությանն նաև վիճակավորին, ի քաց հնազանդութեան ամենևին ի բնութենե մերմէ և ի մտաց ամենայն ակնածութեամբ տուրք հրամանաց ձեռամէ վեհափառութեանդ», — գրում եր Ջալլերով Ներսեսին 1853 թ. սեպտ. 18-ին*, վորով հայտնի յե դառնում Ներսեսի այն կերկրությը թե յեպիսկոպոսի շրջանքին փաթաթվելիք ծանր հանցագործությունը կարող եր, գուցե, անվտանգ դարձնել հակառակորդին, բայց և միաժամանակ վտանգել կղերի հավաքական շահը։ Նման փափկանկատությունները վերանում եյին, հարկավ, յեկեղեցու փոքրամասնների վերաքերմամբ։ 1853 թ. նոյեմբերի 17-ին Ջալալյան վարդապետը նոր Նախիջևանից գրում եր Մոսկվին «Ինձվոյս մտքիատրամբն պահանջեաց ի՛զօրէցայէն՝ Մոսկուայ առաքել առ ինքն զառանձին Նալբանդեանն և զարմանամ՝ թե դիմորդ ազանանք (խոսքը Նազարենների մասին եվ Ա. Հ.) զնոյն օրինակ անարժանն կացուցանեն վարժապետ մատաղ և քնքոյշ մանկանց, որ չգիտէ ինչ առնել, եթէ վոչ ապականել զբարոյականութիւնս սոցին զլխովին, որ զառն է քան զմահ։ Փոքր ինչ հետո, դեկտեմբերի 8-ին Ջալալյանը, պատասխանելով Մոսկվի ինչ վոր մի գրությանը, ուշարկում և նրան Մոսկվայի վոստիկանության անունով մատիատրատից առացած քղքների համարը։ «Եւ յուսամ, — գրում և Ջալալյանը, — որպէս զուք՝ նոյնպես նորին գերապատուութիւն Ն. Ց. Էմինեանն (այսինքն՝ Մ. Էմին. Ա. Հ.) շարժեալ հոգւով հայրենասիրութենէ հնազանդեցանել զդոյնպիսի անձն ի վարժապետական պաշտօնէ՝ խնայելով միանգամայն ի մաքուր և յանարատ բարոյականութիւն արդարեամբ մարդկանց։ Մոսկվի արքիվում պահված որագրություն-

* Նշված արխիվ, 1853 թ. փոքրիկ։

Ներսէս պարզվում է, որ նա անընդհատ պատասխանում էր Զալյալյանի դիմումներին և իր հերթին յուրաքանչյուր աշխատանք տանում Նալբանդյանի դեմ։ Ըստ արագրությունների՝ Նալբանդյանի մասին Մանրը գրություններ է ուղարկել Զալալյանին 1853 թ. նոյեմբերի 9-ին, 23-ին, դեկտեմբերի 21-ին, 1854 թ. հունվարի 14-ին, 25-ին, մարտի 1-ին։ Ցնծում է դարձյալ, որ նույն այդ ժամանակամիջոցին Մանրը նամակներ է գրել Նալբանդյանի վերաբերմամբ Պետերբուրգ՝ Հովհ. Լազարևին, Գևորգ Ալիշանին և Ալիշանյան մարդամոտներին, Քիշլիս՝ Տարոնցյանին, Մոսկվա՝ Սալաթյան քահանային և Ներսես Աշտարակեցուն։ 1854 թ. հունվարի 25-ին Մանրն արձանագրում է արագրում՝ «Առ Սարգիս վ. Զալալյան ծանուցաք զնալբանդյանի քմրոնիլնա... Ն. ա. հունվարի 29-ին՝ «Առ Հովհ. Լազարյան ի Ս. Պ. Բուրգ. այդումն զգուշացուցիչ։ Առ Իվան Դանիլի Տեղիանանց ի Պ. Բուրգ. ի նոյն միտս Առ Սարգիս վ. Զալալեան ի նոր նամակիկան այդումն զանցից Նալբանդեանէն և այլն։

Զալալյանի և Մանրյանի ջանքերը՝ խանգարելու Նալբանդյանի դպրոցական աշխատանքը անմիջական արդյունք չտվին։ Հաջորդ տարվա սեպտեմբերին-ին քվազրված նամակում այդ մասին և ակնարկում Զալալյանը՝ «Փայլի չէ քէ քեզնեամիտն այն պաշտպանէ առանձինն և բարեկամ նոյնպիսի առաքինադարձի անարժան պատանուց, ուրեմն չէ ինքնան բարեկամաց։ «Քեզնեամիտնէ ըստ յերեւութին Մանրի և Զալալյանի յերբեմնի բարեկամ Սա. Նազարյանցն եր, որ 1853 թ., ծանոթանալով Նալբանդյանի հետ, դիմակցություն եր կնքել նրա հետ, ենթական և յուրայիններին դեմ։

Զալալյան ճեմարանի դիվանի քղքիից յերևում է, որ քաղաքագետական կարգադրությամբ տակավին հունվարի 23-ին քաղաքամասի պետ Տիմիդովը, ձերբակալել և վոստիկանատուն եր տարել Նալբանդյանին։ Ն. Նախիջևանի մագիստրատի պահանջի համաձայն նրան հատուկ պահակախմբով ընդհատին ուղարկելու համար։ Արդյոք ձերբակալածի հիվանդությանն պատճառով եր, ինչպես ասված է մի տեղ, թե Լազարևների միջամտությանն հետևանքով, ինչպես հետագայում պնդում են երկու վկայիններս, վոստիկանության, հնարավոր Սա. Նազարյանցի և Ալամդարյանի յերաշխավորության և այդ փաստի վրա, որ ինչ որ հնարքով Սիմոզի վճռով Նալբանդյանը արձակված եր հոգևոր կոչումից, ուստի և պետք էհոգևոր իշխանության իրավասության ներս, թաց և քաշնում նրան*։ Զալալյանի ուղղած «քաղաքացի մի գրության մեջ

* Հմմ. նաև Մ. Նալբանդ-ի «Հարց Փարպեցու» քերթի քարգմանության առաջաբանը, յեր. 11 և 36եր. Ճահապիզ. «Մ. Ղ. Նալբանդյան», Մոսկվա, 1897, յեր. 33 և հետ.

Մաթյանը դրում եր, թե Նազարյանցի ջանքերով Նալբանդյանի պաշտպանությունն իր ձեռքն է առել Դելիմանովը և համապատասխան կերպով ազդել նաև ճեմարանի հոգաբարձու Հովհ. Լազարևի վրա, վորը հայտնել է Ներսեսին, թե Նալբանդյանը տկար և մարմնով և դրանից անկախ՝ վորպես հոգևոր կոչումից արձակված՝ ազատ Սինոդի և կաթողիկոսի իրավասությունից։

Սինոդի արխիվում պահվել է, հիրավի, Հովհաննես Լազարևի փետրվարի 12-ին Ներսեսին ուղղած նամակը։ Լազարևը խնդրում և հայտնել իրեն Նալբանդյանի մեղքը և նրա դեմ յեզած մեղադրանքների հիմքերը։ «Քանի իրավի վկայեալ յանցաւոր իցէ Նալբանդեանը, — գրում է Լազարևը, — արդարապէս ենթարկելի է նա ընդ պատժովք յուղղութիւն ինքեանն. իսկ թէ ոչ՝ քան խոցել մատաց ապօրէն է ոգորմած տէրը, հալածել զնա ի Տփխիզ. և ասիք բամբասանաց վիճակի հոգևորական ազգի մերում։ Զրնդունէք խնդրեմ քինքիսոց քաղաքական կառավարութեանն, զի նա իւրմէ կողմանէ հաղորդեսցէ Մոսկովու քաղաքական կառավարութեանն, և յանձնել զնալբանդեանն ի հաստատել զատաստանատեղին ուր քննել զհանցանսն և զգործ նորին՝ քէ ճշմարտեսցէն ի վերա նորա յանցանք՝ յայնժամ անկանի նա ընդ պատժովք. իսկ եթէ ոչ, արդարնագոյն տէր, այսու եղանակաւ ընդ ձեռն նորուն պայծառափայլութեանն պահանջելն զնա ի քինքիսոց մերով որպիսիսն հաւատարմութեամբ հաւատան առնեմ զձեզ՝ համարձի իսպառ անպատշաճութիւն և անվայելչական կարգի ընթացից հոգևորական դասուդութեանն՝ անհամաձայն օրինաց և ի վերայ վերոյիշեալ հրովարտակի Սինոսեանց»*։ Մանրի ուսնեցած տեղեկությունների համաձայն՝ Նալբանդյանն իսկ, քաղցնելով ընկերներին կանչվելու բուն պատճառը, համոզել եր Դելիմանովին թե՝ հալածվում և հենց նրա պատկի պատճառով, վորի թուլությունը ինքն եր իրը պլուխ հանել։ Մանրը հայտնում և, իրը թե Դելիմանովը մինոցներին յեր գիմել նուիրելու կալլեժսկի անգիստորատորի ատենան ձեռք բերելու Նալբանդյանի համար, նպատակ ունենալով դրանով միանդամայն անխոցելի դարձնելու նրան։ «Ես զայսոսիկ լսելով առահասին,— ավելացնում և Մանրը, — առավել ևս համարձակութիւն առեալ հրկի ի քաղաքին, և որ զգալի ևս ճանաչողաց զպատիվ և զանպատուութիւնն համազգային՝ յանդգնագոյնս բարբառի զանձինք՝ պարծելով և հրատարակելով ամենուրեք, թէ, եաւթեն իւր ներքս չինչն իրաւունս և վոչ իսկ իշխանութիւն՝ կոչելու զինքն յատյան իւր. և թէ ինքն չէ նորա ծառայ, չէ ընդ իշխանութեամբ նորա և այլն։

* Սինոդի ֆոնդ, 1852, № 12, թերթ 65 և հետ.

Եւ զձկնէ՝ որպէս և զմեծարուս ազգս Ցարուքիւնն Պօղոսեան Յակի-պեանց՝ անհամեմատս զոգանչէ, զերկուսեանգ համարելով զիւր քշնամիս և այլնս։

Մանրի քազաք քզքիերի մէջ մեր ուշադրութիւնը գրաւում է յամառատանքներով մի այլ գրութիւն։ Ըստ յիշատակին դա նրա այն նամակն անապրութիւնն է, որ ուղղվել էր Թևկիանոսին։ Այստեղ ասված է, որ նախկինանից, ընկերներից և քիքլիկից բազմաքիով անգնկութիւններ են առաջվել նայրանդյանի մասին, որ միաբերան հաստատում են նրա դեմ յղած մեղադրանքները. նա մասնակից և խորհրդակից է յղել Յակերի դեմ կազմակերպված մահափորձի մէջ, նախատական նամակներ և գրել կաքողիկոսի դեմ, կաշառք առացել շատերից այս կամ այն գործը գլուխ բերելու համար. պատճառ յղել կաքողիկոսի և քեմականի, ինչպես նաև անբարքների և ժողովրդի մէջ ծագած խռովութիւնների. խաւսափելով կաքողիկոսի հրամերից վախել և անխց առնե, քաղաքից քաղաք և փոփոխել ընդ ամեն իր ազգանունը. քաղցնելով իր այս հանցանքները, նա ջանք և գործ դնում իր հարատարախոսութեամբ հավատացնել՝ քե Յակերն կանչվելու պատճառը ջհնած պատկեր և և այլն։ Ենքե Նայրանդյանը պահվի Մոսկվայում մեծ ատաքի և քե Թևկիանոսի, քե Լազարևների և քե Ճեմարանի համար։ Պատճառ. Մեսրը կարող և միայն պատճառ դառնալ մեծամեծ խռովութիւնների, որ ազիտի ծագնե և պատճառս անդորրը շատախոսութեանց, քամքանե և խռովարարութեանե նորա, որպէս արդէն իսկ սկսան երևիլ նշանքներս,— գրում էր Մանրը։

Ներսեսը խորտակես վիրավորվել էր Լազարևից առացած նամակի ատիքով։ Այդ մասին և վկայում Լազարևին ուղղած նրա 1864 թ. պատասխան 5-ին քիքլիկից ուղարկած կոնդակը։ Ըստ կոնդակի՝ Լազարևը իբր քե համարել էր կաքողիկոսին տանեցանքի պարտաւորութեանց ամենից իւրում կոչմանց, հալածիչ, անբարիշտ, անիրաս, ազգս օրինաց և կանոնաց հաստատելոց իւրում ևկեղեցական իշխանութեանց։ Կոնդակը վերջանում է այս խոսքերով. «Քահանանձեմ զձեր զերազանցութիւնն՝ ոչ լինել անխնամ ձեր ընդ մեզ վարելականս հայրենականս սուրբ սիրոյն և ոչ արժանաւոր ձերում զերազանցութեանն ճանաչել զոխքանութիւնս զայրիկոպոսականն ընդհանուր հայոց ընդ միոյ վիճակաւորի նոր Նախիջևանայ և Բեսարաբիոյ սրբազան Մատթէոս եպիսկոպոսի՝ ձեզ քաջածանօթ, և ձեօք փորձառեալ անծանօթին պատրաստութեանց իւրում կոչմանց՝ անխնամակալութեամբ ևկեղեցւոյ հայրենեացս և կանոնաց ևկեղեցականաց, և սմանեանին անտարժան համարել վասն Մեքսայէլ Նայրանդեանց անզգամեալ զպրի յանձնեցելոյ պատրաստութեանց կայսերահրամանաւ առնելի

Սինոդի Էջմիածնի պատասխանել գործը թողնել զբերազոր հովանավորությունը իւրոյ կայսերական մեծությանն առ պաշտպանությունն մերում կաթոլիկոսական և պատրիարքական արժանապատվությանց, զոր ոչ քնաս ներկայից ինձ իմով անհոգությամբ քողուլ ընդ ոտիւք Մատթէոս եպիսկոպոսի և հարապատի նորա Միքայէլ ազգատանալ զպէրի՝ որ ի վեց ամաց հետէ զասանի հանդիսաւոր իրավամբ հանդուրնությանց օժանդակությամբ յանձնարարել զինն զնա պաշտպանությանց ձերում զերապանցությանն, զոր նիք սրպէս պաշտպանեալ ըստ այսմ ձերում գրությանն՝ ունելիք պաշտպանել զարձեալ, և ոչ բարեհաճեալիք համաձայն խոստմանցն ձերոց վանն առաքելոյ զնա ի Սիպիր՝ առաքել զնա ի Սինոդն Էջմիածնի*,

Ներսեսի այս կոնդակը ցուցց և տալիս, թե վրքան խորն էր Ներսեսի քշնամանքը զեպի Վեհապետյանն ու նրա գինակիցը՝ Նալբանդյանը։ Ճուր իրավունքները պաշտպանելու համար կաթողիկոսը ապատնուեմ էր գեմել ուղղակի Նիկոլայ I-ին, յնքն Հագարդնը հետ չկնար իր գրաված գիրքից և գլուխ չերբի յնքն վոչ այն խոստումը, վոր ինչպես յերևում է, յերբեմն տված է յեղել կաթողիկոսին — Սիրիր քշելու Նալբանդյանին — այլ գեմ այն ընդիրը, վորով գեմում է նրան կաթողիկոսն, այսինքն՝ վոտախանությամբ հակոդությամբ տակ Մոսկվայից Էջմիածին ուղարկելու տաղնապալի գործին։ Պաշտոնը Հագարեի վերը բերած մեր մի գրություններից յերևում է, վոր Ներսեսը կատարել է, մասամբ, իր սպառնալիքը, գեմում անելով Նալբանդյանի մասին Գետերբուրգ, մինիստրությանը։ Այդ յերևում է նաև Ներսեսի՝ Մոսկվին գրած մի նամակից։ Ջ. Մոսկվանը հավատացնում էր հետագայում, թե Նալբանդյանը տպիսի մարդավոր գատի յենթարկվելը, յնքն վրա չհասներ կաթողիկոսի մահը**։ Մեր ձեռքի տակ չկան առայժմ այս պնդումը հավաստող նյութեր։ Սակայն պետք է նկատենք, վոր Հագարևնները շարունակում էին պաշտպանություն ցուցց տալ Նալբանդյանին, քնկուզ և մեղմում էին այդ պաշտպանությունը՝ հետացնելով սրան իրենց հակոդությանը յենթական ճամարանից։ Ներսեսից առավել Հագարևնների վրա պետք է վոր ազդեր, հարկավ, ազգային-կղերական գատի գործ գրած ճնշումը։ Ինչպես պատմում է Ջալալյանին գրած իր նամակում Մոսկվը, Մոսկվայի ազդեցիկ հայերը հասկացնել էին տալիս Ներսեսը, թե վրքան անհամար և և վատնդավոր՝ պաշտպանել կաթողիկոսի գեմ նրա անձնական տարրագրյալին։ Ըստ յերևույթին այս պատճառով էր հնձց, վոր

* Էջմիածնի կաթ. արխիվ, Սինոդի Ֆոնդ. 1832, Дело по распр. отд. № 12, лист 68.

** «Փարոս Հայաստանեաց», 1881, № 8, էջ. 14.

Լազարևները նպատակահարմար գտան՝ հետս պահել Նալբանդյանին ճամփորդից։ Բացի և, որ տակավին 1854 թվի սկզբին անցի ունեցած ձերբակալությունից հետո Նալբանդյանն իր առաջնած պաշտոնի մեջ չեր այլևս։ Զալայյանին ուղած մի նամակում Մաիրը գրում եր այդ առթիվ՝ «Կամ այժմ Նալբանդյանն անգործ և անպաշտոն և ինակի ի միում ի տանց ճամփորդին՝ առանձալով ամառնան առնիկս յապրուստ անձին, քիչս ինքն ևս ունի առանց հարստութիւնէ գրամոց՝ առաւել քան զ... հազար արծաթ ռուբլեացս»։

Նալբանդյանի հարստությանց մասին արվող այս ակնարկը բնորոշ գրպարտություն և, որ արվում եր քեմական քարոզչի վրա տալիս ձգելու մտայնությամբ... Միաժամանակ շարունակվում եր քաղաքական հալածանքը։ Վորոնցովի դիմումով Տպագրության քաղաքականությունը պահանջում եր նորից՝ ձերբակալել և կռվկաս ուղարկել Նալբանդյանին։ Մոսկվայի վարչական ատյանները շարունակ հակդրությամբ եին պահում նրան։ 1853 թ. մարտին վոստիկանապետը փորձել եր կատարել Տպագրության խնդիրը, բայց հանդիպել եր Լազարևների դիմադրությանը։ Ձեմարանի վարչության մի գրությունից տեղեկանում ենք, միաժամանակ, վոր Նալբանդյանը փաստորեն հեռացված եր դասատվությունից Լազարևի համաձայնությամբ՝ «ազատելու զայրակղությունից ազատ պահելու նկատառումով», քանի մինչև 1854 թ. սեպտեմբեր 11-ը ձեմարանի վարչությունից*։

Պարզ և, վոր միանգամայն դուր չեկին անցել Զալայյանի Մաիրի և ընկ. ջանքերը Լազարևների հովանավորությունը հետապնդում առհամառ փակվից երանով, վոր երանք ժամանակություն ցույց տվին ճեմարանից հեռացված Նալբանդյանին՝ ազատ ունկնդիր գրվելու։ Մոսկվայի համալսարանում... Զորս-հինգ տարի անց, յերբ՝ «կանց լույս տեսնել էշխատասիրաց»-ը Քրիստափոր Լազարևը գրգռում եր, վոր ժամանակին ինքը և իր յեղբայրը հովանավորել եին «ազատակարծ» Նալբանդյանին։ 1858 թվի վերջերին Մաշտոցը Լազարևը ներսեսի «սիրելիներից» մեկին, թե. Սոգոմոն Տեր Ղևոնյանցին** ուղած մի նամակում «էշխատասիրաց»-ը քարկոծող Նազարյանցի և նրա գլխավոր աշխատակցի — Նալբանդյանի մասին գրում եր այսպիսի տողեր. „Г. Назарьянц ученъ, но неблагоразумен, трудолюбивъ, но упоренъ и строптивъ. Вместо того, чтобы съ пользою сеять свои знания, онъ возро-

* Моск. Обл. Архив, վկրը նշած գործը։

** Տեր Ղևոնյանի մասին տես. Ա. Տերտերյանի «Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան Հայոց հոգևոր դպրոցի», Թիֆլիզ, 1898, էջ. 490 և հետ.

ждает распри, воспламеняет раздоры и ненависть. Вместо того, чтобы избрать себе достойных сотрудников: г. Мсера, г. Эмина и других, г. Назарьянц, приглашив в сообщники вредного Налбандова, которого патриарх Нерсес через наместника, князя Воронцова, и через министерство требовал переслать через полицию в Тифлис и Эчмиадзин к суду, и которого мы с покойным братом избавили и защитили по ошибке, по убедительным просьбам и письмам архиерея Матфея".

Կարծում ենք այլևս պարզ է „Ну хорошо!" վոտանավորի կապը վերը նկարագրած դեպքերի և դեմքերի հետ։ Վոտանավորը նկարագրում է Մ. Նալբանդյանի վոտիկանական քննության հետ կապված ընորոշ մի նպիղոս, Հրահանգ առնալով պահել և ձերբակալել Մոսկվայում քաղվող հայ ազգչոկի Նալբանդյանին՝ վոտիկանատան պետները դիմել են հայոց յեկեղեցին և հարցում արել ազգչոկի մասին Գևոկչեյան քահանային։ Վերջինս, Նալբանդյանի համաքաղաքացին և նրա անձնական բարեկամը, խուսափողական պատասխան էր տվել և նախազգուշացնելով Նալբանդյանին, պատապարել նրան իր տանը։ Վոտիկանությունը գիմում է այնուհետև Ծեկուլովին, վոր յեկեղեցու դանձապետն էր և ճեմարանի անտեսը միաժամանակ։ Նալբանդյանը ապրում էր ճեմարանի շենքում և, ինչպես ցեղում էր Մոսկվայի քաղքապետը՝ առանց անցագրի — „без всякого письменного вида" — և առանց ցուցակագրված լինելու վոտիկանատանը։ Ճեմարանի անտեսը պատասխանատու էր այս զանցառության գիմաց, ուստի և չահագրգռված՝ վոտիկանության առաջ հայտ բերելու կենվորի ուր լինելը։ Սակայն Ծեկուլովի վրա ազդում էր նաև Նալբանդյանին հակառակորդ քաղաքի կազմակերպած հաստրակական կարծիքը։ Մարի արագրությունների մեջ 1854 թ. հունվարի 14-ի ներքո կարդում ենք գարձյալ. «Առ Ս. վ. Զալալեանց, ի նոր Նախիջևան. Գատաստանի գրութիւնն ի 23-էն դեկտեմբերի անցեալ ամի։ Գրեցի վասն Նալբանդեանին, զի գրեսցէ առ Ծեկուլովն։ Փետրվարի 25-ին Մարը գրում է. «Առ Ս. վ. Զալալեանց. ի յՈզեսսա կամ ի Տիշեն։ Գատաստանի գրութիւնդն ի 5-էն ամսոյս։ Մանուցաք զիօսիէն մեր ընդ հոգաբարձուին զկարևորացն... Եւ ի սմին նգիալ զգիրն Ծեկուլովի, խնդրեցաք ժանուցանել զատացմանէդ։ Գրելուց հետո, չգիտենք ինչու, Մարը ընդել էր գրչով վերջին նախատասուքյունը։ Գարզ է, համենայն դեպս, վոր արդեն վորոշ կապ էր առեղծվել Զալալյանի և Ծեկուլովի միջև։ Այդ մասին և

վկայում նաև „Ну хорошо!"-ն, որտեղ վերջինիս քերնում դրված և ակնարկ „опытной" վարպետի մասին։

Ենկուլովի խորհրդանիշ դեմքը Նալրանդյանին հիշեցնում էր յուրի իր հետքերը հոտոտող հնարյա մի այլ յերեցփոխ-պաշտոնյայի, Ալիբրովի, մասին։ Ենկուլովը, անշուշտ միլիոնատեր չեր, ինչպես նրա Ն. Նախիջևանի կոլեգան, բայց ուներ ճիշտ նրա հասկացողությունը յենկեցու և ինքնատուների փոխհարաբերության մասին, և արհամարհում էր անշուշտ 1848 թվից հետո ջնահելների հնարած „республика"-ն՝ համոզված թե

„Республика ведь у нас
существует վհհաղնյա"։

Մեկուկ Ենկուլովը վհհաղնյա ապազգականների յերկյուղած ծառան էր, տիրոջ հարաբերությունների և տիրոջ կարգերի նեցուկն ու պահապանը։ Մարդ չկա նա ևս զգացել էր „молодой человек"-ի — Նալրանդյանի — ազատասանության դրությունը, երբ սեթևեթ պես կարելի էր ենթի հարվածները։ Սակայն, Նալրանդյանի գրածից դասելով՝ Ենկուլովը զուրկ էր մյուս հակառակորդների համաոլությունից։ Նա ափսոսում էր, որ ինչպես, վոր „молодой человек"-ը զազարել և յավ վարվել իրա հետ... Հակառակ դեպքում Նալրանդյանի վնգը այլևս յեր ազգի մատ կոնակ տալով ազգային կարող էլեր յերկյուղ չկրել վոչ վոքից։

Վատանավորի ականատեսական նշանակությունը, նրա կապը հնգնակի 1853—54 թ. թ. հնոտաշրջանի հետ, ակնհայտ է։ Սակայն ակնհայտ է նաև վոտանավորի իշխանական բովանդակության կապը ավելի ուշ շրջանի — Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանում ծայր առած հեղափոխական այն կրքերի հետ, սակայն վորի դժվար է պատկերացնել վոտանավորի մեջ արտահայտված հասարակական-քաղաքական սուր յերգիծանքը։ Այս նկատառումով է հենց, վոր „Ну хорошо"-յի գրության տարին պետք է կտակել վոչ թե 1853—54, այլ 1856—57 թվականների հետ, ինչպես և վկայել է, ըստ յերևույթին, Նալրանդյանին մատրիմ և մանավանդ նրա այս ժամանակվա մոտ ընկերներից մեկը, Աստիխա Սուլթանշահը։ Վորպես գրական գործ „Ну хорошо"-ն կապված է Մ. Նալրանդյանի նույն այս ժամանակ կատարած հասարակական-քաղաքական շրջադարձի հետ։

Ժամանակագրական կարգով վոչ միայն Նալրանդյանի ստեղծագործության մեջ, այլև բովանդակ ռուսահայ գրականության մեջ այդ վոտանավորը գրական առաջին քայլն է, վոր գծագրում է ստորև կյանքի կոնկրետ մի պատկերը, մերկացնում հասարակա-

կան-քաղաքական սիրող հարաբերությունները բնորոշող կոնկրետ չարիքը, ծանոթությամբ նրա զերծակատարներին, յոթգիծանքի նշարակ քրնելով արատնյալ զասի կարծր մարմնի մեջ։ Ճիվ գուր չեն, վոր հեգինակի համախոհները քերան եկին տրել այդ տողերը, տարաձուկ եկին այն՝ ազգի տերերին ու նրանց ծառաներին խայթելու մտայնությամբ։ Հասունացող շարժման հայտարարության առաջին քոաքերն եկին դրանք, վորոնցից ցայտում եր մարտական չունչ ու կորով, քաղաքացիական սրյուն ու քուչն... Ճիվ պատահական չեն և, սիրեն, վոր չուրջ կես դար անցնելուց հետո իսկ այդ քոաքերը զրգռել են ոնակցիան բանակին պատկանող հայ զրականագիտական՝ քննադատների՝ քնքուշ ու նեղոպաշնակ հնչյուններին սովոր լսելիքը...

Հետաքրքրական և, վոր „Ну хорошо“-ի նյութը զրական արձագանք եր գտել նաև հակատակորդների բանակում։ Մանրի քղքնրում գտանք վոճն Մանփանյանի ատորագրած յերկու ձեռագիրը վոտանավոր, վորոնցից մեկը ուղղած անմիջապես իրա՝ նալբանդյանին, մյուսը նրան պաշտպանող Ալամխանյան ու Կոսիչնյան տերտերների դեմ։ Վոտանավորները զրի յեն առնվել անշուշտ 50-ական թվականների կեսերին և կապված են անմիջապես մեր նկարագրած դեպքերի հետ։ Ահա այդ զրուքյունները.

ՔԵ ԱՌ Ո՛Ր ԸՆԹԵՐՑՈ՛Ր ՋՏԱՆՃՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՈՒՆ *

Արդ խզճա հինացդ, մի կար այզպէս միշտ
Ճանզգամուքնան գոլով անբարիշտ.
Զի ամենևքնան քոզոքնն զրէն,
Քնզ արդ վիճ կարզան, քնզ անիծանէն։

Ռամիկ ևս անքնչը զրկնալ ՚ի չնորհաց,
Գուս, յիմար, չուր ինձ և զանանձդ քաց.
Զի կամիմ ահա քնզ քնրնել ներքոզ,
Զոր յուսամ զոցքս անչուշտ քնդունոզ։

Նման ևս գուս խոչ նգիպանաց մհան
Այլ ի մէջ մարզկան, ասեմ, անեման.
Զքնկնրքս որսաս պատրոզ քո քանիս,
Կապկուքնամբ, խմա, այլոզ արզնօք քէս

Ասա անգ տատանիս, ի գուր չարչարիս,
Զմանր բամբասանս, զնևրսնէ խոսիս.
Իսկ քնզ քո կապկաց գուս զմնզ անարգնս,
Ըստ որում յարգնմբ մնք զուսրք նևրաէտ

Լուս հնց գուս լակնս, այդ արգէն շատ է
Փառք ուժս չհատնգուն որոէ։

---

* Տնների սկզբնատառերից կազմվում է՝ ԸՆԹԵՐՑՈՂ ՋՏԱՆՃՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՈՒՆ Ա. Հ.

Չի փախատական ես, և ատա հանդչէիս.
Ընդ այլոց քնոր և ձէ գաղտբէիս։

Բարէ. գ ն ե ր ա բ ա ե խոսիս. հայհոյեց, ինքզ ձվ ես.
Անբան խակ չնչին, չկոի լիբր կրես,
Մրջիւնն ամէնի ի չերկրի վնասայ
Քան փախատականդ առաջ նեղսիսանաներ։

Ապա՝ բամբասես զու. ըզմեր Մանր,
Որ գնամանագ բիւր ծախէ և ծախէր.
Հնչա լիցի կրկնիցց ընդ կրկիր խոսնիլ
Քան ընդ Մանրայ քնզ հավասարիլ։

Նապէս բամբասես զու. զուշիմ մանկիս.
Ըզմեր հայրենեաց հարազատ որդիս,
Որոց, խակ ասեմ, արժան չես ոտիցս,
Այլ գործոց նոցա հետի գասնցիցս։

Դու. գրնգ կարծես մատցի Հիւսեր
Կամ հաշմարիս քեզ նորա ես քնկեր.
Դիխարկ ունիս զու. նման Հիւսերին
Եւ ի անհնիկիզ ըզպատկեր նորին։

Եւ արձակ պահես գհնոս ծնօտիցդ,
Որով զու. կարծես խակ նման լիցիս.
Ցիմար, զու. կամիս ի մեզ մեր՝ հայոց
Լինել և Հիւսեր քան նորա գործոց։

Այլ ուր սխամարիկ նման նմանել
Գազ, յափշտակող, բարուքիանց արգիլ
Գնա, զու.քան վարնա զու. անխնդիր գիտուն,
Քան զրնգ խնդոր է մեր ան կատուն։

Նապաստակ ես, լիբր, ասեմ քնզ արգար
Ապաշնա զու. մինչ գրո բարկրար (...) (sic)
Չի գրնգ փրկնացե ի կապանաց արգար քոց-
Ի քնզ գատագաց արգար բնբանոց։

Այլ լինէն քնզ խրատ լուա գոլ ի խոսէ.
Զու. մուկն խարնակ ի նգիպատուէ.
Եւ ձէ բամբասիլ, ձէ գմանր, նեղսիս
Այլ կնդիլ գրնբանդ գի խակ չիմար է։

Ճանկալով բարկի խրբատ մի տամ քնզ
Ո՛չ բամբասիլ գոր գի գնա զու. մարգ չես,
Այլ քո անյա է գործ, և ձէ առաւնիլ,
Որպնս ատացի ըզգուքիան վարիլ։

Մյուս վոտանավորը՝

ՑԱՑՏՆԻ Է ՔԷ ԱՌ Ո՞

Նոր փաբխանքիք, ահա նոր Ցուզայը,
Էն անգուլա հայոց կրկու քահանայը
Հին փաբխանքիք էլին կնգծաւոր,
Ու Ցուզա նզև մատնիչ ննկաւոր։

Խակ ասքա գործին գնբկոսին չարքա,
Անպատկառաբար ի վրնաս ապրչա։
Մինն ի նացանէ յոյժ հպարտացնալ
Շբջի և խրոխտալ գինքն մեծ կարծնալ։

Ու հպարտամայն կոչէ գինքն աւտր,
Դատաբկաչքիկ և Ցուզա արժանի։
Խակ նրկրորդն է և խոստովանի
Զգործքա կնգծաւոր, հին նննգաւորի։

Արդ ամաչնգէ՛ք գուք Ցուզայ մատնիչը
Բամբասել զՏէր ձնր, զոր էլիք պաշտիչը։
Ասեմ, պ ն ե ր ս է ս, չքարոզ սիրոյ,
Ու ձյր խնգրատնօր, մխոյ լսկոտոյ,

Որ գուն ձնր, գիտեմ, քահանայէ անչուչտ,
Ու անարգնացէ պանիծնալոգ յերկնուստ,
Ու գուք կոչնցիք, վորպես ապր կոչնաց,
«Մուխալն գմնր ատուն ի վեր ատպալնաց»։

Ամաչնցնք գուք, գԲրխատոս վաճառողը,
Անարգել պ ն ե ր ս է ս, գուք գմեզ մատնողը,
Առնուլ զպատիվ խնգճ սարկաւագաց,
Զքահանան գրկնլ ի ատւրբ խուբ կոբգաց,

Ու վատակը լինել ի մնջ մնր՝ հայոց,
Ո՛վ, գուք հնտևողք խակ նորա գործոց։
Ամօթ և, ամօթ ապրպիսիքը լինել
Ձնզ քահանայիցս, քաբոզող սրբել։

Արդ Ձեզ նլանել ձնզ նկնգնցուցո-
Ցայսանէ քաբոզել գապկրսխատութիւնս
Զինչ ձչ գործնցիք և գինչ ձչ գործնը,
Զցայգ և զցնբնկ գնայս անարգնը։

Ի ձննջ կնգծաւոր սրբչն կամնցաւ,
Բայց խնդիր նորա ձչ կատարնցաւ,
Զի գՄանր հանցան ի Հիմարանէ,
Ու գանգի նորչն նայն ինքն կալցէ,

Զբրխատոնէական ինքն ուսուցէ,
Զի նա ըզսուճիկ քապուճրա ատացէ,

Այլ հայոց լինու. իւրն նայրանդնանց.
Զի է ի ցնդէն խնդոց Դարբինեանց։

Այլ ուր չիմարացդ գանգի Մանրաց,
Զի վնր քան գձեզ է ուսումն նորաւ
Ձեզ պարտ է մխայն յուռւ կալ և լանլ
Իրրև սև կատու ձայն ոչ արձակել։

Արդ կամէիք գուք փոխել գձեր հաւատս
Աս ի մարձատրիչ Աննապիս. առատս,
Կամէիք փոխել վասն մի փոգի
Զիրիսատաս սրատրիչ Կրկնի և Կրկրիս։

Արդ՝ ամօթ է ձեզ, սի հոգեոր հայրդ
Զգբքատանէուքիւն առնել իրը վաճառաց։
Ձեզ նման բազում յաքեան յաբիցն,
Մանկոյն և նորաս փուճով կոծիցն.

Ու. գձեր ուսրբ հաւատս անշարժ պահիցն.
Գբիզոքեան գամակը, զի քաջ նորա նին
Ու. գիտեմ հասցէ այն օր և այն ժամ
Զի գձեզ հանցեն սատի մխանգամ,

Ու. ատենիցեն անդ. ձուր գուր ոչ տեսջիր,
Զձեր լինի կտակիկ. այլ ապրեքեջիկ,
գԱյն, գոր անարգէք և Որ է ձեր Տէր,
Զի փրկեսցէ գձեզ ի կապանաց ձեր։

Այլ ոչ լուիցէ ասեմ ձեզ արդար.
Առասցէ. գնացէ՛ք առ ձեր բարեբար.
Թուղէ փրկեսցէ գձեզ ի կապանացդ
Ու. ապրատեսցէ գձեզ ի փորձուքեանցդ.

Գոլիք գրնացէք հետ յոյժ լինէք.
Զի հոգեոր տեարքդ գձեզ ոչ գոքինն։

Մանրի արխիվում պատանք կնոջապատիկան հետաքրքրական շարքին հանդիպում ենք մի այլ վատաբանական, որի Ներքո կարգադրված հետևյալ հատվածում և դարձյալ Նալբանդյանի դիմակից Ալամքանդյանին՝

1

Ալամքանյան անք Մովսես,
Առած՝ խընդրեմք՝ գու. ձի ես,
Վար յոյս քընդուս, յոյն քընդուս
Ջոյրն տասուծո քամբասես։

2

Այր տասուծո և նեքոես,
Լուսամոքի մեր հոր պես.

Իսկ գու՛ նորա աուրբ վոսկի
Ճըկուլքի մասի չեզուհը չնա՛

3

Նա քնզ ամեն կամըվիկա,
Վոր այժմ ահա գըլխիդ կա՛,
Բայց չըտայը նա՝ քե գիտակ
Լինես վարուցդ անուղղա՛

4

Ափսոս ասեմ, չատ ափսոս,
Վոր այս բանիս բարեխոս
Ճիգն մարդկի բարեմիտ,
Մարկոս, Բորոս, Փիլիպոսա՛

5

Դու՛ կարծում ես՝ քե խելոք
Քնզ նըման մարդ կա վիշվոք.
Բայց գործքնըդգ ն գիմի,
Զոր անասնեմ մեր աչոք՛

6

Ահա գըրեմ քնզ խըրատ՝
Սըրտով անկեղծ անարատ,
Մանեմ չեզուց, համնատ կաց,
Ես մի չինիր չապակրատա՛

7

Ինչ վոր ուրիր՝ քնզ բանվ ե.
Նիւատ, լաց, հանցանըդգ քավե.
Քե չե, ծանիր՝ մինչ ի մահ
Զապատիս գու՛ ի քավե՛

8

Գանահայի ն պատկառ
Մխիթարն գործ հոգնկան,
Այսինքն ե՝ կարգալ միշտ
Նարնկ, Մազմոս, Շարակնա՛

9

Զատագածայինն աուրբ պաշտոն,
Քե ի չուր որ, քե ի տոն,
Պատշաճապես կատարիլ
Պարտավորն մեր կըրոնա՛

10

Բայց գու՛ ահա համոզն որ
Մի քազվորն մյուս քազվոր
Գնալով գալով՝ փընտռում ե
Քնզ խաղըննկնր փոգավոր՛

11

Քե գրանում եմ ֆընտուսիդ,
Պատանում եմ քո անձդ.
Ուզածիուդիդ վոդդ դիշեր
Բաց չեմ քողնում ձեռացդ։

12

Ըստ վոքում եմ քանանա,
Ամենայն մարդ գարժանա,
Ենքը սևասանի՝ քե խաղաս
Փրսաֆնդրանա, քոնչինաս։

13

Ջեր սմայում է մարդո,
Ջի չունիմ քոզ սմոքիս.
Տրզոց-կըռնիկաց մինդում
Նըստած՝ խաղում եմ լոքու։

14

Մինչ Հաստոյս չուստոգ
Սպասանկս փախանակ՝
Քեզի անելով, խաղալով,
Ասենա ապա պատասխոգ։

15

Աչեզ և այդ ատւրբ խորհուրդ
Հոգում սարսի մոգումուրդ.
Բայց քնդ քըվի գործ չընչին,
Ջի հավատով եմ գոս ցուրտ։

16

Գոս սոված եմ կըռիվ՝ վնաճ
Բարբոքել մինչս մարդոց մեջ.
Ուսան հոգվուրդ կա յաժին՝
Տարատարոգի բոցն անչեջ։

17

Նախանձն չար՝ անբուժ սիրտ,
Ըզրնդ արար ապիրատիս,
Հուր սարով քե՝ վարձք ստանաս
Իրրև դինվոր յաջանագիր։

18

Բայց մի խաբվիր, ամենայն
Փառք աչխարհիս և ստոյն.
Երընուրդ խընդրի հասաստիս
Հոգ ատր հոգվուրդ փրրկուիչդ։

19

Քե մինգամ մրտնում յառնա
Հայր աչխարհում և կամ անդ,

Քըչմա լինքն քո վիճակ,
Ցավ վուչ ոդնե քնզ նայըռանդ։

20

Բանց սուրբ դիրքը մխանգամ,
Գըսիբը կնքրգա գայն պատգամ.
Վորով ասավածՙ քնզ նըժան
Մասան մարդոց անըզդամ։

21

Վայ և, ասե այն սուրբ տաո,
Վորը ըզըսրբին ասնե չար.
Ցավ վայ գարծյալ, հազար վայ,
Վորը ըզըսգցրըն ասնե գաո։

22

Գու քազմասդյուն վամբն չես
Վիրպես ապա չամաչես.
Բաըրանջել քնՙ փուճ մարդ նը
Գաքոդինվոսըն նևրսևաո։

23

Քնզ ասեմըՙ քնզ, Ալամխան,
Զվոխն ի սրբոանգ ի բանց հանե
Գարգան գայս մնը գըրածը,
Բայց մի գըրնը պատասխանե։

24

Քե չես, փոխան մնկ տոզի՝
Հազար կա բան Գնըքոզի.
Վոր քե գըրվի, կաբնեմք քե՝
Վայ տա աչխարհ քո գըլխին։

Վարպետ գրչով տոզած այս վոտանավորը համեմատաբար ուշ ժամանակի գործ է կրևում։ Վոտանավորի տասնևինններորդ քառյակից կարելի է կռահել այն մասին, թե բանտում նստած Նալբանդյանը անկարող է ոգնություն գալ, կնքել նույն գրություններ ընկնելու լինեի Ալամխանյանը։ Ցավ թվում է, թե հենց այս վոտանավորը ունեցր նկատի Նալբանդյանը, կերր 1863 թ. ապրիլի 8-ին գրում եր Գևորգերգից ուզարկած եր մի նամակում. «Ընկերնի Անանիան,— խոսքը Անանիա Մուշեղյանշահի մասին է,— մոտացավ հաղորդել հայր Մովսեսին իմ շնորհավորությունս նրա գրացու գրական ժողովածվի առիթով։ Լավ է, վոր նրանք գաղարեցրին, ապա թե վոչ, իրավ, հայր Մովսեսի բանը բուրդ պիտի լիներ, հա, հա, հա...»* Նալբանդյանի ակնարկը վերաբերում է Մսերյանների «Ճոպաքուզա»-ին, վորի հրատարակությունը 1863 թվին գա-

* Տե՛ք վոր, կեր. 272.

Պարզ և, նալբանդյանի վախճանը, նրա պատասպարումը, նրա ինքնապաշտպանությունը և նրա հակահարձակումը հերքելու նրա Մոսկվայի հայ-լուսավորչական համայնքի հասարակական-գրական ճահիճը։ Ներկայիս, երբ մի ամբողջ անգամ շնչառում և միայն „Ну хорошо"-յի գրական-պատմական նշանակությունը համապատասխան կշռադատի մատակարարում նրա լիակատար արժեքավորման համար։

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿՈՒ «ՎԱՐԴԱՊԵՏՍԱՐԱՆԻ» ՄԱՍԻՆ

«Исторический путь—не тротуар Невского проспекта: он идет целиком через поля, то пыльные, то грязные, то через болота, то через дебри. Кто боится быть покрытым пылью и выпачкать сапоги, тот не принимайся за общественную деятельность. Она—занятие благотворное для людей, но занятие не совсем опрятное».

Н. Г. Чернышевский.

Վերացական, աստվածաբանական խնդիրների շուրջն են դառնում Մ. Նալբանդյանի այս նամակները: Նամակների գրարար լեզուն, դրանց բնորոշ ոճական առանձնահատկությունները, հնդիանուկի հայտ բերած տեղատարածքի, ուղղագիր-լուսաբանչական բանավարությունը — այս ամենը կարող է ուղղակի ճնշող տպավորություն անել անհրաժեշտ ընթերցողների վրա: Եվ այնուամենայնիվ, ինչպես ամենուրեք, անակնկալ այս մարդուն ևս, Նալբանդյանը հավատարիմ է գլխավոր իր պաշտոնին՝ քաղաքական մարտնչողի կոչմանը: Գտնեմարտելով Այվազովսկու հետ կրոնական հնամաշ խնդիրների շուրջը՝ խոսքին ամենից բիչ զավակատրանական ծորմանների անոգորտությունն և նալբանդյանի մասնագետ բանն առաջին: Փոխարկելով այս գնդքին այն խոսքերը, որ ասել և Քր. Մոզելը անցյալ դարի 40-ական թվականներին Գերմանիայում արծարծված փիլիսոփայական պրչատպրքերի մասին՝ կարող ենք ասդարարել, պայքարը մղում էր աստվածաբանական դեմքում, բայց վոչ մի կերպ՝ վերացական-աստվածաբանական դատատիկների համար:

Նամակների նյութը Գ. վ. Այվազովսկու՝ 1858 թ. Գարեգին հրատարակած «Մխիթար վարդապետարան ուղղափառ հավատով Հայոց ասացուածնասեր եկեղեցւոյ կոչված աշխատությունն էր: Այս քրիստոնեական ուսմունքի մի կատեխիզիս էր՝ հարմարեցրած քյուրքահոգ դպրոցների համար: Գրքի տպագրությունը արտոնել էր Կ. Պոլսի Հակոբոս պատրիարքը, վորին հետագրքրողը վոչ այնքան կրոնի դատապրքն էր, վորքան նախորդ պատրիարքի՝ Մատթեոս

Զուխաճյանի դեմ ունեցած տրամադրությունը և նրա էհանդիսարան ուղղափառության հայաստանեայց եկեղեցւոյ կոչված վարդապետարանը ասպարեզից հանելու մտահոգությունը։ Ելեզափոխվելով Թուստատան Այվազովսկին իրավունք քաղեց մինչայդ արգելն կաթողիկոս դարձած Զուխաճյանից՝ վերհրատարակելու գիրքը, այս անգամ ռուսահայ գաղթականների համար։ Բնական և, մոր վերջինս անբարյացակամ վերաբերվեր դեպի իր մրցակիցը։ Սակայն անկախ դրանից, նաև այդ պահին Այվազովսկու գաստպերքի դեմ սկսվել եր արդեն գրական-առավածաբանական մի արշավանք, մոր դուգադիպում եր կաթողիկոսի ընդհանուր գիրքտրոշմանը։ Գաստպերքը հանդել եր ռուսահայ մատվորականության տարբեր հատանքների կրքերը։ Նրա շուրջը բախվում էլին քեր և դեմ կարծիքներ։ Ընդան նաև գնահատ գրավոր արտահայտվողներ։ Ինքը Այվազովսկին գրում եր այդ առիթով. «Մինչ ցայժմ մենք չերկու գր ածք տանել ենք Վարդապետարանին դեմ, չերկուքն էլ ձեռագիր. մեկը անանուն իմաստասիրի մի գրվածք ռուսերեն (անանունն այդ էիմաստասիրը Մ. Եմինեան եր. Ա. Հ.), իսկ մյուսը հայոնի հակառակորդ մը, այսինքն Նալբանդյան Միքայելեն շարադրված և կաթողիկոսին հանդարկված։ Այս չերկրորդին հերքում ևս ունեմք և շատ ըրատվոր և դեղեցիկ կերպով գրված է Քիքլիզ՝ չգիտեմք վորու ձեռքով»*։ Քեր և դեմ այս քննադատականները արտագրվում էլին և տարածվում քաղքերցոնների մեջ։ Արծարծված պայքարին մեջամտում էն, է վերջո, իշխանավորները։ Ստացված հանարեայով Այվազովսկու գիրքերը ներքին գործոց մինիստրը կարգադրում է հանել շրջանառության էվարդապետարանի վանահայր արքեպսկոպոսները **, «Այս Վարդապետարանն եր,— պատմում է Նալբանդյանը,— վորի վրա մեր գրած քննությունն ընդհանուր հայոց վեհափառ կաթողիկոսը ընդունելով, շնորհեց մեզ յուր որհնության կանդակը, վորի մեջ էիստրգախամիտ գրված, մոլորական քան և յավէտ գայթակղեցուցիչ պարզամատաց անվանում է ապ. Այվազովսկիի Վարդապետարանը»***։ Կաթողիկոսը մերժից գրքի չերկրորդ հրատարակության խնդիրը։

Բարձրացած ափոսկը հանգանալու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, վոր հուզոգը ինքյան գիրքը չեր, այլ նրա հեղինակը։ Հեղինակին քեր և դեմ հասարակական-քաղաքական արտամագրություններն և, վոր զգալնակ հանդիսացան գրական առավա-

---

* Գ. վ. Այվազյան. «Պատմություն Հայկական ուսումնարանին ազգիս հայոց», Տփխիս, 1890, չեր. 24.

** «Ծնեկներ», II չեր. 296 և հետ.

*** Ն. տ. չեր. 298.

ծաղռնական բռնադեճերին։ Երբից կարևորը հնդիճական հասարակական գեմքն եր, նրա քաղաքական նկարագիրը։ Նուլնը պետք է ասել նաև գրքի գեմ շրջանառության մեջ մտած գրություններ և մասնավորապես նոան Նալրանդյանի վարը տպվող նամակների մասին, վորի արձակները անցնում եյին ձեռքեձեռք։ Գոկեցնք այդ նամակները գրանց գրության անալ-պատմական հանգուցյալներից, անդիտացնք գրանց կտրը ժամանակի սոցիալական-քաղաքական շարժումներին հետ՝ այն ժամանակ մեր մեջ կատաղած նուլնիսկ տարակուսանքի տրժեր արդյոք տալ մեր որևէին այդ նամակներք... Կեմ ձեզ, թե 1860 գեմին գրած գերքերը շատ ավելի մատ են սիրուցս։ Մուխալի 1847 գեմին գրած ե՛րբեսոսի մարդնգության, քան ընդհանրապես մի տարի հետո, 1861 գեմին, յուր անատ ե՛վերիս։ տալա պատճառին, վոր հնդիճական ժողովրդական արերուն Մ. Նալրանդյանը։ Միևնույն, հարկավ Այվազովսկու ե՛վարտականության մասին գրած այդ նամակները անմիջապես կապված են հենց ե՛վերիս։ տալա-ի հետ և, ինչպես նաև այս վերջինը, անհատնական՝ յուրի աչքաբաց անձը գրության հասարակական-քաղաքական շարժումներին և հատկապես անդիտանալ այն գործիչներին գեմքը, վորոնց գեմ ուղղված են այդ գրություններ։

* * *

Ուշագրավ է նաև և ասալ Այվազովսկու ե՛վարքը։ Մենվել եր նա Ֆեոդոսիայում հայ կաթոլիկ հորից և լատինարշավան մորից։ Նախնական գատաերատական ուսումը ստացել եր լատինարշավան վոգով։ Սակայն 1826 գեմին, գամանափոխ լինելով, ուղարկվել եր Վենետիկ՝ Մխիթարյան վանքում անվելու և հոգևոր կոչում ստանալու համար։ Ե՛վերիս Այվազովսկին արագ ցույց է տալիս ձնորհներք հուշերը։ Դեռահասկով յերիտասարդք ընդունակությունները վոչ միայն վարդապետական կոչում են տալիս նրան, այլև վեց տարի շարունակ վառահում նրան ե՛ռագամվեցա կղերական ամառագրի խմբագրությունը։ 1848 գեմին նրան ուղարկում են Գարեցի Այտանց, Մուրատյան վարժարանում, առանձնում և գատերտական պաշտոն, գործակից ունենալով Մարգիս Քեոդոյան և Ամբրոսիոս Դավիթյան վարդապետներին։ 1848 գեմի հեղափոխությունն և նրան հաջորդող բռնապետական անակնկալ տարիները կարճիկ վարժարանի պլխավոր մտահոգությունն են՝ գերծ պահել հայ տանները ժամանակի սոցիալիստական և ազատամտական հառաջնեները տզգեցությունից։ Ճարտիկ ու քաղցրախոս, յեղիտական մանկավարժ լյուն ակզբունքներին քաղաճանոթ Այվազովսկին այն

մարդն եր հենց, վոր կարող եր արգարացնել այս ընագավառում ունակցիայի ապատեխքը։ Գասկած չկա, վոր Այվազովսկին ընգատաջում եր սրանով միաժամանակ նաև Քրանսիայի հետ կապված ծովամերձ շրջաններին քյուրքահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի տրամադրություններին։ Հիշատակելի փաստ և, որինակ, վոր Որսինների կատարած մահափորձից հետո Այվազովսկին և ընկերները իրավազոր և պատրաստվոր համարեցին իրենց հայ ազգի կոմիտաս էինդակցության հատուկ ուշադրձ մատուցելու. Նապոլեոն III-ին նրա ճրագալուտ ազատամարտ առիթով հեռագրերի փաստ և նաև, վոր վարդապետների այս ազգասիրական արքունի ընդացքը հատուկ գովքի արժանացավ Զմյուռնայի «Արշալույս Արարատյան» կղերա-վաճառականական անվիլ որգանի եջերում*։ Լուսավորչական շրջաններից լսվող նման կոմպլիմենտներից առավել կամքոլիկ վարդապետներին շուտով իրենց կողմն են գրավում լուսավորչական միջավայրի վրա ազդելու հեռանկարները՝ հանգամանք, վոր նոր գայքակղությանը գուռ և բացում նրանց անդրլեռնյան ուղղափառության առաջ։ Վոչ Այվազովսկուն և վոչ իսկ իր ընկերներին չի գոհացնում վարժարանի նեզ շրջանը, մինչդեռ Վենետկի կենտրոնը, հեռանկրով Վատիկանի քեվազրանքներին, առաջարկում եր Հռոմ վոխադրել և հռոմեականացնել միանգամայն Մուրադյան վարժարանը, փակել գպրոցը հայ-լուսավորչական մանուկների առաջ։ Գժամիտով այս հողի վրա վանքի հետ՝ 1855 քվին Այվազովսկին գավանափոխ և լինում մի յեկզոտ անգամ իր ընկերակիցների հետ գառնում նորից լուսավորչական կղերի շարքը**։ Գոլսահայ մեծամեծները նյութական ժանդպակությամբ պահ մի խրախուսում են ավերազարձոդ վարդապետների ազգասեր այս ընդացքը։ Հենված այդ խրախուսանքի վրա՝ վարդապետները հիմնում են Գարիզում նոր մի գպրոց՝ Հայկազյան վարժարանը, վորի հարկի տակ անվկում եյին պոլսահայ ամիրաների և հարուստների յերեսունից ավելի գավակները։ Նոր գպրոցը լուսավորչական գիրքի տակ առաջ եր տանում փաստորեն Մուրադյան վարժարանի սկսած ռեակցիոն քարոզչությունը։ Գպրոցից գատ նույն այդ ուղղությամբ առաջնորդվում եր նաև Այվազովսկու և Գալֆայանի 1855 թ. հիմնած «Մասյաց Աղավնի»-ն, վոր Մատ. Վասկանյանի նուլն տարում և նուլն վայրում հրատարակվող «Արևելք» ազատամիտ որգանի հակոտնյան եր։ Շուտով սակայն անցվում և պոլսահայ քուրժուազիայի ազգասիրական քաղի բերանը։ Սանների

* «Մասյաց Աղավնի», 1858, յեր. 72.

** «Գաստմունքյունն և պատճառք վերագարձի վարդապետաց հայոց Մարզոն, Գարրիզի և Ամբրոսայ», Փարիզ, 1856.

չնչին քանակը արծիւը և գառնուկ գալոցի երեսփականաւորութեանը, քեզական գործունէութ անգամ նրա գոյութիւնը։ Նուէր վիճակի մէջ եր նաև քերթիր։ Տեսականութիւն հակատակ լինելով աչխարհարարին՝ քերթիր սոխակած եր գործածել նուէր այդ մեզամասիր աչխարհարարը՝ յինքնարկելով գործեալ անհետազարտ նչութեական հարկադրութիւն։ 1876 թիւին Աբրահամեան Լազարեանն ուղղած մի նամակում Ալիշանին գրում է, որ սոխակած է անել այդ, քանի որ ընթերցողները, անտեղեակ լինելով գրոց էութեան, հասկ և կանոնաւորութ լինէին, պահանջում են լրագրողներից՝ բանեցնելու տպագրատարած սահկօրէն լեզուն։ «Այդ» — գանգատում է Աբրահամեանը, — «թէ սահկօրէն ևս գրելով՝ 200 բաժանորդս հազիւ ունիմ տակաւին և հայոց Տաճկաստանի (որով և ծախքն իմ ամենի չոչ գառնին քան գմուտանդ), գիշէ լինելի, եթէ բոլորովին և գրոց բարբառ չօրինելիցեմ գրուածն։ Գիտեմ գի, որպես վտեմագիտակ տէր քեզանդ, նուէր և այլոց հայկազանց Բուսաստան ախորժելի ևս է գրաբառն, բայց գի՞ գործելից, գժբախտութեամբ չոչ սակաւք են հայք կոգմանցէ որ չոժարիցին չրնթերցուել այսպիսի գրուածոց և հայ լեզուս եթէ գառնիցեմ և Բուսաստան և ի հայկական նահանգս և ի Կովկասեան գաղութս բաժանորդս 250 կամ 300, պատրաստ եմ և քաց քեզալ գսահկօրէն լեզուն և գրել ի գրոց բարբառ»։ Ամենից շատ գժգոհ եր իր վիճակից, հարկաւ, Այվազովսկին։ Նրան եր ամենից առաջ, վոր նեղում եր գալոցի և քերթի անաչահութիւնը։ Գժգոհ եր նաև Պալեից չնչաւ հասարակաւոր աչխարհրանեերից, վորոնք հնդնելով գիտցիչների չերտասանական, առնում էին շատ կչանքի հաւիրա։ Ի բնե փառամոլ և կատչերտասան առնգված գրուածից նրան պատկառնում եր մի չեզք միայն՝ քիկունք գարձնել Ազրանոլցին, վերադառնալ Բուսաստան և հնդնված իր կեդրոն՝ Հայհանեան ազա Այվազովսկուս, հայտնի ծովանկարչի, ազգեցիկ կապերի վրա՝ առանալ չնկնդեցական բարձր պաչտօն ու գիրք, առանձնալ ազահով և ընդարձակ հնարաւորութիւններ իր առանձնաշնորհ էլուստրատիական և քաղաքական պրոպագանդի համար։ Այս մասչնութիւնն և, վոր քնչազրից նրան Պարիզի առաքելան գնդապետութիւնը և առաջարկել իր ծառայութիւնները[**]։

Հայտնի չնն մեզ առաջարկութիւնների մանրամասնութիւնները։ Հայտնի չե միայն, վոր Այվազովսկին պատրաստակամութիւն հայտնից փոխադրվել հարաւային Բուսաստան, և այստեղ,

---

* Լազարեանների տոհմային ծրարով, գիրք 29, վավերագիր։

** Չմմ. Գ. վ. Այվազեան, «Պատմ. Քաղիրեան գպրոցին», չեր. 6 և հետ. Մ. Որմանեան, «Ազգապատում» 3-րդ հատոր. Կ. Պոլսոյ, 1927, չեր. 3951.

կառավարության քիմի տակ իր ձեռքն առնել հայերի գլուսավորության գործը։ Ինքը Այվազովսկին ըմբռնում էր լիակատար չափով առաջարկի քաղաքական իմաստը։ Մեկ դեսպանատունը, հիմք ունենալով, արտաքին գործոց մինիստր Գորչակովի՝ Այվազովսկու մասին ամած հրահանգը, գրկարաց ընդունեց վարդապետի պատրաստակամությունը։

1857 թ. Պարիզի ռուսական դեսպան Բրանի Կիսիլյովին ներկայացրած իր տեղեկագրի մեջ, մատնանշելով հարավային Ռուսաստանում — Ոդեսայում — հայկական գպրոց հիմնելու անհրաժեշտությունը՝ Այվազովսկին գրում էր, որ հիմնելիք գպրոցը դառնալու էր հայերի մեջ լուսավորությունը տարածելու կենտրոն, ընդարմացնելով (парализовав) նրանց ձգտումը դեպի Արևմուտք. այն մատուցելու էր Ռուսաստանին կարևոր ծառայություն, նպաստելով հայերի մերձեցմանը Ռուսաստանին և այդպիսով նաև վերջինիս ազդեցության ուժեզացմանը Արևելքում*։ Պետերբուրգ հղելով վարդապետի դիմումը՝ դեսպան Կիսիլյովը հարգում էր մինիստրության և վերջինիս միջոցով ցարին իր անվանական խորհրդածությունները՝ «Ամենայն այն դիրքը, որ ունենք մենք դեպի Արևելքը, կարող էր, անկասկած, ունենալ գործնական և բանական մի նպատակ։ Սակայն հնարավոր և ձեռնպահության չէր, երբ Արևելքը դարձել և բաց ասպարեզ արևմտյան բոլոր տեսակի ձեռնարկությունների, պրոպագանդի ու ազդեցությունների առաջ։ Ակներև է, որ մենք չենք, որ հակազդենք մեր քշնամիների արծարծած ակնկալությանը ռազմական մեր գործողությունը և ապագայում հարձակման անցնելու համար առաջին պայմանությունն է, որ մենք Արևելքը՝ խնդացիորեն գործադրելով այն դիրքերը, որ ավել և մեզ նախանձելի է։ Ազգությունն ու կրոնը անկասկած ամենից զորեղ այն ոգեկոչներն են, որ շարժման են մեզ Արևելքի քրիստոնիա բնակչության հետ, պայմանով, սակայն, որ վաճառականությունը ամրացնի և գործը աշխուժացնի քիչ մնկը և քիչ մյուսը։ Մեկ արդյոք տեղեկագրի հեղինակի նշած պայմաններով Ոդեսայում բացվելիք հայ դպրոցը այն ազդը չի հանց, որի հոգատար և տևական ուշադրությունը կդարձնի այդ քաղաքը արևելյան այլևայլ ազգությունների և դավանություն յերիտասարդության կրոնական-դավանաբանական ուսուցման կենտրոն։

---

* Центрархив, фонд Мин. ин. дел. 1869. Отд. СПБ. гл. арх. № 89 քերք 3.

** Ն. տ. քերք 3բ և 4ա.

Կիսկյլեմի այս գրությանը վրա պատմել և Ալեքսանդր II-ի մատկագրությունը՝ «C'est très-important, il faudra vous en aboucher avec le Ministre de l'Interieur» (Սիրտս կպավ և այս, հարկավոր և, որ այդ մասին խոսք ներքին գործոց մինիստրի հետ»։

Այժմյոնական գիմումը արժանացավ և, ինչպես տեսանք, բարեհաջող ուշադրության։ Մեզ իհարկե պատահական մի բան չեր այդ ուշադրությունը։

Ներսես Աշտարակեցու մասին անմիջապես հետո չեր այդ, երբ մատնագրությունը մեր ուրեմն վերարկմամբ տարվելիք քաղաքականության շուրջը և երբ դրված եր հատկապես Ռուսաստանի տպակցության շուրջները կ ո ւ ս ք ս ա հ ա յ ե ր ի վրա տարածելու խնդիրը։ Նշանակելի չի այն գրությունը, որ ուղղեց այդ պատին, 1857 թ. մարտի 29-ին, Տովմասի վոսքարքա իշխ. Բարյատինսկին արտաքին գործոց մինիստր Դուբչակովին.

«... ինչ վերտեսակետ և մեզ համար արտակարգ կարևոր հոսքոց հայերին, մեր ազգակցությունը Արևելքում պատահանելու համար միանգամայն համամիտ եմ գրած կիսկյլեմի կարծիքին։ Ես չեմ կարծում եմ, որ պետք և որ մենք հակագրենք արևմտյան պետությունների ձգտումներին մարտակատ-հոգևոր գործունեության։ մեր համամտավոր հայերի կրոնն ու ազգությունը հնազանդության են տալիս մեզ ազդելու նրանց համակրանքների։

Ներկայիս, ինչպես ես ինձ, պետք և վճռել ազգակցության խնդիրը։ Կամ հայերը (Ռուսաստանի) կնամոխվեն մեր դիրքը, կամ էլ կուզեն իրենց ցանկությունները ու համակրանքները մի այլ պետության...

Ընդհանուր կաթողիկոսի ընտրությունը Այմյոնական՝ հայ եկեղեցականների ուշադրությունը Ռուսաստանի հիմնական գլխավոր հենա վնական, պետք և որ մեր կողմը քաշել հայերի միտքը, նրանց միջոցով կարողանանք բարեհաջող վախճանի հասցնել այս գործը»*,

1857 թ. մայիսին Այմյոնականին Պոլսի վրայով հաջողվեց և ընդունվեց Ռուսաստանում։ Ջարմանալի չպիտի լիներ արտակարգ այն ընդունելությունը, որին արժանացավ նա ուսական մայրաքաղաքում։ Քանի որ երբեմնի վախճանի հասցնելու համար, անհրաժեշտ եր, որ պիտի ու ազգակցությունն առնչվելիր իրա, Այմյոնական համարվ ներսես ունեցավ ընդունելությունն ու ներկայացավ արտաքին և ներքին գործոց մինիստրներին։ Վերջինս ամենահաց կոչումներ և

---

* Ն. ա. քնքշ. մա.

** Ն. ա. քնքշ 7. ա. և բ.

անում վարդապետի պատվին, ուստ մեծամեծներից զատ հրավիրելով հայ ազգի ազնվագույն հրամանատարներին՝ Լազարևներին, Դելիանովին, Միմոն Աբամելիքին և ուրիշներին*։ Արձակելով պաշտոնից Մ. Վահապետյանին՝ ցարը նշանակում է վարդապետին Նախիջևանի և Բնաբարբիայի քեմական կառավարիչ, առաջարկում կաթողիկոսին յեպիսկոպոս ձեռնադրել նրան։ Խնդրին հատատավում է Ծնոդոսիայում — և վաչ քե Ոզնայում, ինչպես յենթադրվում եր սկզբում — հայկական ուսումնարան բացելու ծրագիրը։ Դպրոցը յենթարկվելու յեր նախքին գործոց մինիստրի իշխանությանը։ Նրա դռները բացվելու եյին լայնորեն արտատահմանից յեկած սանների առջև, որոնց պահպանություն և ուսման ծախքը հոգալու յեր ինքը կառավարությունը։ Դպրոցը յենթարկվելու յեր Այվազովսկու տեսչությանը։ Այվազովսկուն իրավունք եր տրվում նաև Պարիզից Բուսատան փոխադրել ամայաց Ադաշինը, որին զուգընթաց պիտի հրատարակվեր նաև ուսերեն մի թերթ „Радуга" վերնագրով։ Վարդապետը ինքն և, որ պիտի լիներ իր խմբագրությամբ լույս տեսնող ամայաց Ադաշուա ցնորքը...

Վարդապետը ամառապատում եր տարածել ամենուրեք իրեն հատկացված բարերագույն ուշադրության ազնվությունը։ Ամայաց Ադաշնինա շնորհում եր այդ առիթով, քե ցարը տեսակցություն և շնորհել էարբազան (sic) վարդապետինա, ամենայն ընտանությամբ խոսելով ազգիս բարյացը վրաս։ Վեր հանելով անընդհատ եկայանքատպակա Այվազովսկու առաքինական և անսահման ազնվությունը, զարմանալի համառությունն ու ընդարձակ կարողությունքը, թերթը հավատացնում եր, քե ամենայն ազգերնուս վրա անեցած անհամեմատ սերն ու խնամարկոտ գթությունն և, որ յուր ցածուն խոնարհությանը (!!) հազիվ հանձն առնելու այնպիսի մեկ պատվոյ մեջ։ Թերթը հայտնում եր նաև, որ ցածուն խոնարհությունը մարմնավորող կայսերապատակ էարբազանին Պետերբուրգից Ոզնա յեն ուղեկցելու հայ և ուստ ազնվականները և որ բազմելով քեմական էաթոռն վրա կայսերապատակի առաջին հոգսն եր լինելու հաստատել իր հայրենի Ծնոդոսիայում ազգային վարժարան, կղերանոց և տպարան**...

ամայաց Ադաշնուա հաղորդած վերջին տեղեկությունները համապատասխանում եյին վարդապետի առաջին քայլերին։ Ստանձնելով Վահապետյանի էաթոռը, Այվազովսկին փոխադրեց քե-

* ՀՊատմ. Մատենադ. ուսումնարանին, յեր. 27.

** ամայաց Ադաշնի, 1837, յեր. 263 և հետ., 281 և հետ. Հմմ. Ն. ո 1838, յեր. 154 և հետ.

մանուկ կնոջ մոտ։ Ինչպես նկատում է Ն. Ադոնցը, այդ պահից նա ամբողջովին հոգեպես մոտեցավ Մաշտոցին և ամբողջ կյանքում հավատարիմ մնաց նրան։ Այս պարագան չափազանց ազդեցիկ եղավ նրա հետագա գործունեության վրա։ Ինչպես Մաշտոցը, այնպես էլ Ներսես Աշտարակեցին վճռեցին — Հարությունյան տոհմի մեջ ընտանեկան ճանապարհով ընդմիշտ վերջ տալ հայրապետության գործին։ Այսպիսով հաստատվեց տոհմական կարգը։ Այս ընթացքն ամբողջ 1850 թվին տևեց մի քանի ամսով ընդհատվելով և դարձյալ շարունակվելով։ Հայրապետական գահակալության շուրջը ծագած վիճաբանությունները հրահրվում էին Մաշտոցին աջակցող հոգևոր դասի կողմից։ Ներսես Աշտարակեցին ստիպված էր հրաժարվել իր պաշտոնից։ Շուրջ 185 տարի պատրիարքի պիտակը Մաշտոցը մեծ մասն էր միայն 62 տարուց։ Բոլոր միջոցներն ի գործ դնելով Մաշտոցը իր ձեռքում կենտրոնացրեց իր նախորդների և ապագա հետևորդների ամբողջ ձեռնարկությունների ղեկավարությունը։ Ամբողջ 30 տարվա ընթացքում նա ամենուրեք հետապնդում էր հայրապետական գահի հակառակորդներին։ Պայմանագրերը ստորագրող հիերարքները պրոպագանդ գործակատարներ էին հանդիսանում Մաշտոցին ապագային ամբողջ մեծ մեծամասնության համար*։ Ինքնիշխան պատմագրությունը հատատակից ընկճվածներ ունեցավ և ամեն կատարելություն կորցրեց։ Ընդհակառակ ստրատեգիական ձեռքերի Մաշտոցը մի հավերժական գաղափար էր պլանում հետապնդում։ Ամենուրեք և ամեն ինչ իր կողմնակիցը և միամտորեն՝ անհրաժեշտ էր ամբողջ ուժերը ծառայեցնել։ Զարմանալի չէ, որ հանուն շահերի նրա պատմության մեջ մարդիկ, ինչ որ համարվում էին սրբություն, ամբողջ ուժերով ոտնահարվում էին։ Պատրաստ, պատարագ, պատրիարքարան, դրամահատարան, հիվանդանոցներ պիտակներ ստորագրելու և այլն — այս ամենը գնում էին ծառայելու միայն ցարիզմին, այլև հարկերի մեջ նրա անմիջական հետաքրքրությունն։ Ամենաթեթև պատրվակներ կամ ամբողջ կամ մասնակի ամրոցամաքներ, նրա պահանջներին ամրագրվածներ ու ապրածներ, միայն միայն Բուսաստանում, այլև այս առանձնահատկություններից դուրս — քաղաքականության։

Արհամարհելով կամքի կամ պատրիարքական հանձնակատարները, Ամիրդովլաթին հրաժարվեց իշխել, վերցնելով Ներկոյ Ի-ին մուծած «Պատմություն»-ը ընտրվել Տանտիին 1857 թ., ինչը դեռ նոր էին սկսել Ամիրդովլաթ. բանակցությունները Պարսկի դեսպանատան հետ։ Դա «Մատյան Ազգաբուց» կոչվեց հանձնեց «Պատմություն»-ի իր ձեռքով կատարած քաղաքականությունը։ Ամիրդովլաթին

* Տ. վ. Ամիրյան. «Պատմություն Մաշտոցյան ուսումնարանին», էջ. 33 և հետ.

պրանով իսկ չերաշխիք եր տալիս, թե ինքը լինելու չի որևէ ժողովրդականացնողն ու կենսատրծողը։ Նա պատրաստ եր անելու ամեն, քան թելադրում եր նուիրական որևէ սրբամաքրությունը։ Ջուր չի, վոր արձանագրում եր պարծանքով, թե գործնական քայլ կարևոր հարցերում չարժվել և մինիստր Լանսդոյի ցուցմունքներով... Ուշադրավ և այդ տեսակետից հետաքրքրական, 1865 թ. փետրվարի 19-ին, Մատենաս կաթոլիկոսի դեմ հրատարակած հռչակավոր նրա շրջաբերական կոնդակը, վորտեղ, թվելով ցարական որևէ հանդեպ կաթոլիկոսի կատարած դավ յատուկությունները, Այվազովսկին քաղաքական հավատարմության կոչ եր անում հայերին։ Բնորոշ և, վոր վարդապետի կարգադրությամբ թեմի բոլոր յեկեղեցիներում այս շրջաբերականի հանդիսավոր ընթերցումից հետո կատարվում եր կայսերական մաղթանք*։

Մանավոր իր յելույթների ժամանակ Այվազովսկին և նրա ազնակաները գործ եյին դնում կաթոլիկոսին վարկաբեկելու այլ զենքեր ևս. տարածում եյին լուրեր այն մասին, թե կաթոլիկոսը վատնում և ապրի փողերը, վոսկիներ դանձում արտասահման փոխչելու համար։ Մյուս կողմից շոշափելով կաթոլիկոսի հանրահայտ ապիկարությունը, ներկայացնում եյին նրան, վորպես անգրագետի, վորպես տկարամիտ մի վեպարավորի, վորը երբեք որը իրեն համար մածուն և քթախոտ չինելին գտած ուրիշ բան չանեցե**։

Սակայն կաթոլիկոսի դեմ ուղղած իր գործողություններով Այվազովսկին ցարիզմի յեկեղեցական քաղաքականության գործակալի պաշտոնը չի միայն, վոր ստանձնել եր։ Նրա հիմնած գպրոցի, նրա յեկեղեցական և գրական գործունեության գեկավարող սկզբունքն եր առհասարակ հասարակական սերտ հարաբերությունների, քաղաքական սերտ կապերի պաշտպանությունը։ Ցնով նշանակելի չի, վոր Այվազովսկու գործունեության այս ընթացքը ցայտուն կերպով յերևան եր գալիս հենց 1860—62 թվականներին, այսինքն հասարակական հեղափոխական կրիզի

---

* «Մասյաց Ազաւնէյ», 1858, յեր. 171 և հետ.

** Տվյալներն առնում ենք կաթոլիկոսին ուղղված հակախալիքականները, անանուն գրքի մի բողոքագրից, վորի պատճենը գտանք Մանրի արխիվում։ Բողոքագրողները գրում եյին, թե ստիպված են անատուգրքը գնել կաթոլիկոսին, հրնանալով, վոր ամենայն առ ձեր վճռափառությունը ուղղյալ հարատած վոչնկացող գրություններըս կամ ծերեսն՝ անգուն գաբանակալաց գործակցացը ձեռոք կբացվին, կամ նույնիսկ ընդխանեն այն գրությանց գտագիրները մի քանի գժոխազնյաց ձեռոքը այս կամ այն կողմը կատարելու։ Այն փաստը, վոր այս գրությանն պատճենը գտնում ենք Մանրի արխիվում, հավաստում և, վոր անհնին չեյին նամակը գրողների տարակուսանքները։

տարբեր։ Այդ տարբերին և, որ ամենագրանի այս աշակերտը պրոկոպ պրոպագանդ և սկսում տարածված այն համոզումը գնում՝ թէ ամեն մարդիկ հաւասար են և հաւասար պետք և իրենին մնալիքում՝ գոչ միայն աստվածային և մարդկային իրավանց առջեր, այլև խնդրում, պատվում, ստիճանում, հարստութեամբ և իշխանութեամբ։ Այդպիսի նախանձամոլութեան այս սիրտը, նկատում և Այվազովսկին, տարածված են ամենուրեք այն ժողովուրդների մեջ, որոնք տկած հասարակական կառավարութեան ունեին, և կամ ապրում անկանոն կառավարութեան չունեին*։ Մարդս պատանեան և ուրիշի ունեցած պետութեան վրա այնպես ուրախանում՝ ինչպես թե իրեն պետութեան չուներ**, բարկանում և վրդովում։ Նեմ կամենալով ավելի նա համոզիչ զարձնել իր խոսքը՝ ասում և քերթվածն ի մէջ վրա կոխլովից քարգմանած տիպ և տպաստ։ «Ձափդ պիտցիր և ջանդդ ավելցուր. այս և խնդութեան չկենդանու միտք հնարքն ես ամանակ և յուր չափը, յուր հարգը, յուր արժանավորութեան ճանչնալուն։ Ջոչ ապարանն ան այս կհարգան գնող բանիվ և գործով և արհնարանայ տերութեան ոտանց, չկորսր ամենայն մէջից և դյուրութեան և արտանութեան կշնորհն մնալ պետչին չկան և կրանք և ամենայն պետչին հասկութեան պահպանելու համար***։ Եվ խորհրդանութեան կոչ անելով ապրին, Այվազովսկին անդադար շանքեր և արձակում նրանց գնում, որոնք ընդդիմանալով տարհնարանչյալ տերութեան հաստատած կարգերին՝ հրահրում նրին ապրի մեջ ներքին անհամաձայնութեան, չկարգավորութեան։ Ժամակված ժամացույցի մը կառչելութեան նմանին ազգային ապրին. միայն գործիս ժամադրեք կրնա տևնել քիչ այն ժամեր ու քաշոր՝ ժամ ու չրեակ՝ ցիրուցան կտորներով ինչպես կարելի չե այնպիսի բարդ ժամացույց մը կազմել, որ գրեթե գոյի առնու, կնդունանա, և ժամադրեին գիտավորութեանք ճշտութեամբ կատարեն։ Իսկ ժամացույցին յուրաքանչյուր բարդյակաև մեկզմեկ պահանջվոր միայն կանոնեն, մեկը միւսուն ժամ կբան, միւսուն ալ ուրիշին կեղ. անոնք գործանակին գրա կրարկանա, գործանակը՝ շղթային, շղթան՝ գինքը լարող բանիքերնե****, ժամացույցի գործնական Այվազովսկին նախագործուշացնում եր հայերին քաղաքացիական պատկերացքի, հնգափոխութեան գիտնդի գեմ։ Ջենքն քաղաքական պատկերացքը ազգային գանա, այսինքն ամեն քաղաք,

* Մեսրոպ Ազգերի, 1869, էջ. 92.

** Նոյն տեղ. 94.

*** Նոյն տեղ. 107.

**** Նոյն տեղ. 132.

ամեն տուն, ամեն վոդոց կոխվ ու պատերազմ ընենն համարդկի մարդկի իրարու դեմ, գուր տեղը, արյուն կթափվի, ու հազվությունը շատ անգամ վոչ մեկուն կարվի և վոչ մեկալին, ինարկե, այսպիսի պատերազմը դատապարտելի յե և ամեն կնրա զգուշացիր*։

Ուշադրությունն և հրամիրում իր վրա Այվազովսկու հրապարակախոսությունն քրատական, հայրական, էքրիատենական առնը։ Այդ տոնն և իշխել համանատար նաև նրա զգրոցական գրուցցների և նրա յեկեղեցական քարոզների ժամանակ։ Բայց հենց վոնի այս մեզմությունը, լեզվի այս գյուրաթեքությունն ու կիրքի զգաղաքավարին վարվեցողությունը չէր մատամբ, վոր առիթ ել տային Նալբանդյանին խարակնու նրա ճակատին կնկվիա անունը։ «Քաղաքավարություն,— ասել և Մարքոր,— դա այն մանրազրաճն և, վորով ատանան վարձահատուցց և լինում հիմարներին, նրանց, վորոնք պարգևում են նրան իրենց արժի արյունը։ Բարեկրախատարար միատարր չէր Այվազովսկու ընքերցողների շրջանը և վոչ ել չափազանց մեծ այն հիմարների քանակը, վորոնք անվերապահ ականջ կյին կախում նրա տանորյա քարոզներին։

* * *

Ցնրկրում արժաթված հատարակական շարժումների և հնգաքաղաքական զարթոնքի այս տարիներին, յերբ միատամանակ արթնանում ել և աշխատանում բոնական ուժերի տակ ճնշվող ժողովուրդների ինքնագիտակցությունը, բնական և, վոր անատարեր վերարերմունք չկիներ դեպի Այվազովսկու գործն ու խոսքը։

Այվազովսկու կոչմն ել ուսահայ ազատական դասի՝ ցարդիզմի հետ շահագործված վերնախավը։ Մի Միմնան ազա Ալաջալով կամ Միհիթ ազա Գոկոյենց Նախիջևանում, մի Հովսեփ Ամիրյան կամ Գրիգոր Հարությունյան Ռոստովում չէին նրա կոչմն ելին բնականարար նաև ազատական դասի գազատիարական ներկայացուցիչները, հայկական սրահուրանտիզմի առաջարանները, մի Հովանես Քերքենցյան Մոսկվայում կամ մի Հակոբ Կարնեցյան Քիշնևում։ Գաշտոնյաների չարքումն ելին ուսահայ կղերի քաղաքականապես սերվիլ, ուլտրա-ռեակցիոն գրոջականները. «Ճշմարտգր»-ի խմբագիր Մանր Ժամկոտրուա Մանրյանը, «Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագիր Մանդինյան քահանան, ցա-

---

* «Մասյաց Ագաթեն», 1861, յեր. 26.

բանկան հիմնարկութ Սարգիս Զաքյանի արքեպիսկոպոսը և այլոք։ Այժմապետին կարդացին և նրա ընդունեցին, միաձայնական որոշումներ կայան գլխավոր քննչական հանձնաժողովին հետևյալ առաջադրությամբ՝ Մանկավարժ ու. Գնունիի և Հարությունյանի ու. Ներսիսյանի։

Յարբերական համառոտագրի ոչ ոք ուրիշ Ազգային ժողովին վարչության մը պետությանց մանկավարժի, հայկարանի, պատմարանի, արձանագրի, կնիքակնքի, քարտուղարի, թանաստանգիի, հրապարակագրի և քարտոգրի և, ի հարկին, նաև հաշվիչներ-քարտուղարի չուսավորչական միաբանից գործեն բոլոր ամենայն ճշտությամբ ու ջանասիրությամբ հանձնարարված գործերը։ Ուրիշ չեն, որ պիտի քարտուղարի և անդամ ընդհանուր-վարչական գործունեության բնագավառում ոչ մի անձնական նկրտում ներ միտք, քաղաքական-կրոնական նպատակ ունենալ, ինչպես և առևտուր-արհեստական ոչ մի ձեռնարկության հետ կապ ունենալ։ Ոչ մի պարագայում չեն կարող ընդունել որևէ նվեր կամ ընծա, որ կարող է ազդել նրանց անկախության վրա։ Ոչ մի պարագայում չեն կարող ընդունել որևէ նվեր կամ ընծա, որ կարող է ազդել նրանց անկախության վրա։ Ոչ մի պարագայում չեն կարող ընդունել որևէ նվեր կամ ընծա, որ կարող է ազդել նրանց անկախության վրա։

Վերը նշված բանկամիավորի պիտոյ Ազգային ժողովին ունենա բազմաթիվ հանձնարարություններ։ Նրա պետ ներ ցարեցիներ պիտոյից առաջադրյալ ոչ ոք հանձնարարված՝ անգամ իրենց պատասխանատվության ոչ ոք ուրիշ

նները, կեղծ քո անկեղծ՝ միևնույն և. բայց քիքլիսի մեծագույն հասկացող յերիտասարդությունը հակակրում եր Այվազովսկուն։ Մարգիս յեպիսկոպոսը և յուրայինքն էլին Այվազովսկու համակրողները, Շահնշյանց և յուր հետևողները չէլին սիրում՝ ես հայոց հայրապետի իրավունքները վոտնատակ տվող էնդզիխտ վարպետներ»*։ Սակայն սրանով դեռ չեր գոցվում Այվազովսկու հակառակորդների շարքը։ Նրա դեմ էլին Մոսկվայի ԷՀյուսիսոսպիայե-ի շուրջը հավաքված նացիոնալ-լիբերալները, նրա դեմ էլին ուսահայ նացիոնալ-դեմոկրատ այլ մտավորականները, վորոնք ԷՎազից անձնավորությանը մեջ խառացնում էլին կարկինիստ յեկեղեցականի ժանդարմներին սպասարկող և ցարական պրովոկատորի վատաբարքությունները։ Վարդապետի գիտությունն ու ընդունակությունները իսկ սրանց աչքում ունեցին միայն բացասական արժեք։ «Մեծ գիտնական եր,— գրում եր նրա մասին իր հիշողություններում Նացիոնալ-դեմոկրատ Ղ. Ագայանը.— բայց վոչ գրական, այլ բացասական մտքով առած այդ բառը... Այսպիսի մարդը մի ժողովրդի գլուխ անցնելով նրան կառնե դեպի նախապատմական խավար գարերը։ Սրանք են, վոր կապկացնում են մարդիկներին և վոչ նրանք, վորոնք առում են՝ մարդը կապիկից է առաջ յեկել»**։

Այվազովսկին բարեկամներ և քշնամիներ ուներ, հարկավ, նաև արտասահմանում։ Բարեկամները մեջ էլին քյուրքահայ ամիրայական և կոմպրադորական բուրժուազիայի գեկավարները, մի Գալուստ ագա Տատյան՝ Գոլտում, մի Հակոբ Կրճիկյան՝ Գարիդում։ Քշնամիները արտահայտված ներկայացուցիչներն էլին Օրմանյանի ԷՄեղունց — Գոլտում և Վասկանյանի ԷԱրևելքն ու ԷԱրևմուտքը — Գարիդում։

Միատարը չէլին հակառակորդների շարքերը, միակերպ չպիտի լինելին նաև պայքարի ընթացքում նրանց դրած գրած գեներքերը և հակամարտությանը շարժառիթները։ Այվազովսկուն ուղղած նամակների մեջ, կաթողիկոսը գժգոհում եր, որինակ, վոր յեկեղեցական գործերով գրագրվելու փոխարեն վարդապետը տարվել եր քերթ խմբագրելով, մի բան, վոր կարող եր անել նաև վորևե աշխարհական։ Զայրացել եր, վոր Ծաղիկյան գպրոցի գեները բաց են ամեն գավառանքի հայ մանուկների առաջ, մինչդեռ գպրոցը մատչելի պիտի լիներ միայն լուսավորչական յերեխաներին։ Վրդովված եր, վոր գպրոցին կից հատատավել եր ազգիկների կըր-

* Գ. Գալոյանց, ԷՀուշիկներ», 1894, յեր. 232.
** Ղ. Ագայանց, «Իմ կյանքի գլխավոր գեպքերը», Քիքլիս, 1894, յեր. 36.

քաղաքներ, որտանից ներսները ամենքս ամ եղեր պահպանել կարելիքից, մասնավորապես մեծահարուստները հրեաներին ընդհանրապես մարդկանց հետ ունեցած սոցիալական դիրքերի տարբերության պատճառով ամենևին չեն ուզում ընկերանալ և իսկապես գնահատելի են մասնավոր դեպքերում ազատասիրական ոգևորությունները...* Կամիսարիատի այս ու նման մեկուսացումները հանդեպ մարդկանց ունեին, հարկավ, դատապարտելի մի աստիճանի քաղաքական, որպեսզի նրանց կարող եղեր ունենալ բարոյական ազդեցություն մի ընդհանուր ազատագրական շարժման համեմատությամբ։ Սակայն մարդ քաղաքը ամենքս եր պահպանված մեր տեղում, որ հրաշալի եր վերաբերվում հայ քաղաքների մասի յուրաքանչյուրի։ Մեր խոսքը Ալմաղամակու և Ամարիանցի իշխանության մեջ գտնվ քիչ ամսվա ընթացքի մասին է։ Իրենց այդ մասին իրենն՝ Ալմաղամակուն՝ անկասկած եր կամքորդը։ Սակայն այդ բանը չեր քաղցնում նրա ազնտանը, որ հետաքրքիր եր։ Մեր արտասահմանյան ոսկի կամ կամքորդների անտեսած մի պրոբլեմ եր, որը ստիպեց եր նրա հետ հանդիպել 1861 թ. հունվարի 3-ին։ Այս առանցքի մեջ կարդում ենք այս տողերը.

«Ալդ քաղաքացիս վերաբերությամբ լինելով չգիտցա ամաչ երեխ մեր կամքորդների քանդ ազատելը անկարգ և ամբոխի արտաքս Գարբիել ապրողական Ալմաղամակուց, որ բնդդեմ հայրապետական կոնդակով իրեն ուղղորդական վարչ զատաքերգական աշխատանք ցույց էր տալ ի պատասխան ամբողջ իշխանության քանդ ազատելու կամքորդների վերաբերությամբ ամենևին ազատ և հանգստությունը վերադարձնելու մասին հրամանագրի։ Գարբիել ապրողական ասաց ինձ, որ ինքն ամենևին չի ուզում ազատել կամքորդներին, որովհետև նրանք ինքնիշխանության հակառակորդներ են։ Ես պատասխանեցի նրան, որ ինքնիշխանությունը ոչ մի կապ չունի կամքորդների հետ, որովհետև նրանք ոչ մի հանցանք չեն գործել ինքնիշխանության դեմ, և որ ինքնիշխանությունը ոչ մի իրավունք չունի նրանց ազատությունից զրկելու։ Ալդ ամենը ասելով հանդերձ, ես ինքս ինձ համար ոչ մի կերպ չեմ կարող հասկանալ, թե ինչ պատճառով կամքորդները չեն ազատվում։ Ալդ ամենը ասելով հանդերձ, ես ինքս ինձ համար ոչ մի կերպ չեմ կարող հասկանալ, թե ինչ պատճառով կամքորդները չեն ազատվում։

---

* Ղ. Ալիշան, նշ. աշխ. էջ 337 և հետ.

գնդը եր գնում Այվազովսկու դեմ ուղղվող զրական փորձերին։ Այդ մասին և վկայում, գոնե Սա. Նազարյանցի գնդքը, Նազարյանցի հետամուտ գրուքյուններըի ցուցափում նշանակված և նրա քննադատականը. «Իրիտիկա.— Մի քանի վարդապետաբան ուղղափառ հետատոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, շարադրեալ Գ. վ. Այվազովսկի, Փարիզ, 1858» մակագրով։ Ծուցակը կազմող Մ. Փաստյանը արել և Նազարյանցի անտիպ և ներկայիս քան չնչին վոշնչացած այս գրվածքի մասին հետևյալ գրավոր նկատողուքյունը. «Ուքիճամակ անտրսկ, գրված 12 կնկաս Ամսրատած և ցնդորդը քոչ չտված «Հյուսիսափայլ»-ուս տպելուց։ Ցնդորականս այս արդիքը ցույց եր տալիս ռուսահայ պատկանողականներին և լիբերալներին, քա ինչպիսի մի դանձ եր ցարիզմի համար ցնդեցու «հնդց» ապատամորը։ Սակայն անհրաժեշտ չեզրակացուքյուն անել այս ամենից նրանք անկարող եյին։ Լիբերալ լամենտացիաներից հետու չանցավ նաև Նազարյանցը։ Վերջինս սկզբնապես քշնամարար չեր տրամադրված դեպի Վահանեանների հաշորդը։ 1858 Թ. հունիսի 20-ին Նազարյանցին Ն. Նախիջևանից ուղղած մի նամակում Այվազովսկին շնորհակալուքյուն եր հայտնում նրա ուղարկած նամակի, «Հյուսիսափայլ»-ի հերքական տեսրակի և «Հանդես Նոր Հայաստանյաց II-րդ հատորի համար։ Սակայն նամակ-պատասխանի մեջ Այվազովսկին շնորհակալուքյան հետ մեկտեղ ուղում եր Նազարյանցին այսպիսի պիտուքյուններ. «Ձայս խոկ են ձերումդ խնամուքեան իմ կարծիք պատուականք վաստակոցն ձերոց, ընդ որում և այս՝ քէ չէ արժան մեզ և ձեզ զարմանալ՝ եթէ ոչ արշալի քղձալին եր յարդիցին Նոր ի կողմանս յայսորիկ. և այն ի պատճառս բարբառոյն, որում չէն և այնպէս ընտելացեալ են ականջք և միտք մերոց ընթերցողաց որպէս վարժեալքն ի միում ուրեք ի մայրաքաղաքացդ Ռուսիոյ։ Այլ դայս խնդիր լուծցէ կամ պիւրեցէ արդեօք ժամանակն։ Ներեցէք ինձ ազնուագիտունդ և դայս յայվիլուլ՝ դի մեծագոյն ևս քան դայն խափանիչ է ծավալմանն օգտակար վաստակոցդ ի սահմանս մեր՝ երևելոյն ուրեք ուրեք ի Հիւսիսափայլի հատուածոն տարտապարմանն համարձակախօսուքեանն դերերուքեանց տղդին և արտնց սոհատարակ գրուատելոց յաղքէն, քէպէտ և վատու ևս ի տէր հանդուցելոց։ Քուի ինձ քէ արժան է օրատրիդ, դէք և սկզբան սատ դգուշաւորագոյն ունիլ ճանապարհ, դի մեր վայրապար խոտեցի յանդիտացն, և ձերումդ ազգասէր սրտի վհատուքեան նդիցի պատճառք»*։

* Ленингр. отд. Центрархива. Дело СПБ Ценз. Комитета, 1859, № 34, fol. 11.

Ալմաստովին ամենայն ժամանակ մեկին համար պարզ պետք է լիներ, որ նրա գրած այս տողերն ըստ էության ապստամբից նախապաշարում էին: Հետագայում ինքը Ալմաստովին այդպես էլ մտածում էր գրքի իմաստը նկատողությունն չհանդուրժող պրոֆեսորի անուշադրությունից առնելով նախապաշարումը. այսուհետև էլ ծայր առավ քաղաքացիների այն ուղին, որ տրվելուց Ալմաստովին վիճաբանության պատճառ դառնալով նողկալիորեն տապալեց տրուխ համար:

1878 թվի նոյեմբերի 28-ին ազգային-սահմանադրական հասարակության հարց ևրևց Մխիթարյանին ուղված նամակում նորերյանցը գրում է.— «Ալմաստովսկու-ի հրատարակդը ունի ազնիւ, ինչպես պինդոսյան ու պրոհասկոյան, հանգիստ գործ մի փոքրիկ. անանձնը խոսքը կհագնի լուսին, քի լուսը խաւարին, միայն քի մեր ազգի մարդիկը ունենային այնքան բարոյականության և ազնիվ ասպետության (moralité et une noble ambition), որ չկամենին պատերազմել իմ հետ քաղաքական հանգամանքով, այլ պատճառով զինքով. բայց պատկանը ու ամբողջ այս գործի մեջ միտքս ամբոխ են քիանալ, ուր ոչինչ և պատճառ զինքը, որ միայն անգիր ու հանգիս ունեն լիակատարության մեջ, այնտեղ կամին գործ դնել մի կոպիտ բռնակալություն (un despotisme brutale): Ձեզի ես չեր հասկանամ իմ ասածը, պարզ շատով կլինեք մեր բերանից. Ինչ ազգասեր կացեք և հանդիսք իրրև բարեկամ և անգ ազգի, իրրև պատասխան հայկական լուսավորության Մխանի. Քշտամին մտանել և. ասեր և գործ ձեր զինքը և ճշմարտության պրոշակը, և հանդես ընկերքս Պատկառելի պիտու չն, և միաբանությամբ, այնուհետև հայկական կլինեն ձեր և մեր բաժին»*: Ցերկուընկերքը ամեն ոչնչ նողկալիորեն պրում և գործում նույն Մխիթարյանին:

«Ճշմարտության սերը և ատելը և տարածվել հալածանքով միայն, և ասանց մարտիրոսների արյունին ընկերքը կարող չեր ընկերքը նորինկ քրիստոնեության այնքան հաղթող հանդիսանալ և տիրապետել աշխարհին: Հազար պիտակի ես և իմ բանիկամքը, որ մի փոքրիկ կրոնքիտա պատճառ արևգանների կողմից, որ չնկատելով ձեզի մեզ. այդ բանը խանգարեց մարդասիրական և հայրս, ընդ այդ արհամարհ մտաք կտեսնեք Բաստամանդ հազի վերս, պատճառ, որ միշտ մտածել եմ և մտածում եմ քի մենք և պատճառքը, չինելով ամենևին այլ ու միայն հա-

* «Մուրճ», 1902, № 3, էջ 128.

գու վոլզիք, յերբիք կարող չինիք խաղաղությամբ ապրիլ միմյանց հետ և ինչպես մարդկարնացել եր հոգին, կառավարվացավ և ճշմարտությամբ։ Ձեռ և իմ բարեկամքը սուրը ձեռքերիս կանդնած ինք անշարժ և հառաստ. քշնամին տեսանելու չե մեր քամակը. ունի նա զորություն, քող հանդես գա պատվավոր զինքով և չափե յուր զորությունը մերի հետ։ Բայց պապականները սովոր չեն պատվավոր զինքով գործ կատարել, վորովհետև չունին. նոցա ծանոթ և միայն բռնության ճանապարհը»։ Այս գրությանն մեջ մեր ընդգծած տողերը ցույց են տալիս, վոր բանեցնելով հակառակորդների դեմ բացառապես էլեմենտարային հոգևոր սուրը՝ լիբերալները ընդունակ չեյին հարկադրելու Այվազովսկու ընդդիմած բռնության ճանապարհին դառնալու, իմա՝ ապրելն, հեղափոխական վոչնչ միջոց։

Այլ կերպ եյին գտաում Այվազովսկու մասին ռադիկալ-դեմոկրատական տրամադրություններով տարված հակառակորդները, և ամենից առաջ՝ այդ ռադիկալ-դեմոկրատական հոսանքի պաշտպանը՝ Նալբանդյանը։

Այվազովսկու վարչության շրջանը Նալբանդյան-խալիբյան հակամարտության կատարի ժամանակամիջոցն եր հենց։ Հենակ գարձնելով վոստիկանությունը՝ 1858 թ. ամառը Այվազովսկին, ինչպես տեսանք, փորձեց էհաշտություն մնքել խալիբականների և հայրապետականների միջև, յեկեղեցու աննենալով նախ և առաջ Մալիբի և յուրայինների ինամերանները։ Հաշտության նպատակն եր կզգիացնել Մալիբի անհաշտ հակառակորդներին և ոգտագործել վոստիկանական որգաններն աջակցություն սրանց գնկավարներին՝ Մ. Նալբանդյանին և Գ. Պատկանյանին՝ չեզոքացնելու համար։ Այվազովսկու այս մտայնության մասին և ակնարկում հենց Ստ. Նազարյանցը՝ Աբ. Մխիթարյանին գրած իր նամակում։ Հիրավի, ներքին գործոց մինիստր Լանսկոյի 1859 թ. հունվարի 28-ի գրությունից տեղեկանում ենք, վոր Այվազովսկին հատուկ դիմում եր արել իրեն, վորով մեղադրում եր էշմյածնա-վայրի համբազրին հոգևորականության և մի շարք աշխարհականների դեմ հոդվածներ գեսենդելու մեջ։ Հատկապես գանգատվել եր Նալբանդյանից, վորի հոդվածներն ուղղում եյին ներսես կաթողիկոսի, Զալալյանի, իրա՝ Այվազովսկու և այլոց դեմ։ Վարգապետին վրդովել և առանձնապես Նալբանդյանի՝ էշմյածնափայլ-ի 1858 թ. № 11-ում տպած հոդվածը յեկեղեցական գումարների շուրջը, վորով հեղինակը նպատակ եր ունեցել էքսոնակչության

---

* «Մուրճ», 1902, № 5, էջ. 129—130.

սերմիկ մտցրեցի մեջ, առաջացնել գժտություն և անհամաձայնություններ։ Վարպետները առաջարկել էր միաբերան խափանել գործարքները, իսկ իրենց հակառակորդներին ամեցամոլ ճանապարհով իր կրոնակիցների մեջ խառնակչություն ձգելու և այնպես հարկերի հավաքական և աշխարհական մարդկանց վիրավորելու պատմություն ստեղծելու մեջ — պատմել սրանք խառնություններ*։

Փաթը ինչ ուշ նույն իմաստով գրեց վարպետները Ֆ. Գաղանցյանին մոտիվ 1859 թ. մայիսի 16-ի գրությամբ առաջարկում էր նրանցին գործով միաբերան հետացնել իր քեմից — գրում էր գանգատ մանրերից մեկում ապացուցելու համար — Գաղանցյան քահանայից, որը կանգնվել էր Աստվածի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեջ։ Այժմպովիչին ընդդեմ էր Գաղանցյանի տանտանգիստ բնավորություններ։ 1860 թ. հոկտ. 29-ի նույն միաբերանը ուզած իր գրությամբ մեկ էր հանում գործակալ Գաղանցյանի «խառնակիչ գործունեության, մատնանշում էր քե նա գրգռում է նախիջևանի ժողովուրդը հոգևորականության և հոգևոր մարմնի դեմ։ Այժմպովիչին խնդրում է՝ ազատել քեմից Գաղանցյանին։ Այս գրությանը հետ Այժմպովիչին ներկայացնում է 12 անուններով ստորագրած մի գրություն, որտեղ կրկնվում էր նույն մեղքը**։ Այս դիմումներին հետևանքով և, որ Գաղանցյանը կորցրած չեղավ և պատրվեց Վրաստան։

Հետագայում, չքմեղ ձևանալով, Այժմպովիչին հայտնում էր, քե ինքը պատրաստ չե Գաղանցյանին պատրելու համար, քե ինքը միայն հայտնել և միաբերանության քահանաների խրեն արած գործը և այլն. «Ձեզ գիտեր քե ասացողները այս արած գործողության մեջ ինչ անբարոյականություն կամ ինչ չափազանց խառնություն կտեսնեն հակառակորդներդ,— գրում է Այժմպովիչին***։ Ակամա մեջ ընկնում են Աստվածի խոսքերը՝ «Լեզվիդ պատճառ։ Վրդովմունքով կեղծիք Այժմպովիչին և առաջնորդին հոգևորականության գործիք էր համարում իրենց։ Սակայն այս գիտակցությունն իսկ չէր խանգարում նրան՝ հոգևորականության մարմնացում համարելու հենց գատերկանական այն գործողները, որոնց հետամուտ հոգևորականները ծառայում էր ինքը։

---

* Центрархив, Ленингр. Отделение фонд. департамента полиции. Дело № 152129, лист 1 и сл. Մխիթարի գրությունը բնագիրը տես վերը յեր. 284, ծան. 3.

** Центрархив, Ленингр. Отд. фонд. департ. духовных дел. Дело № 3191, 1858—1881 г. г. лист 39, 64 и сл.

*** «Գաղ. Թերթ. ազգ.-գրական», յեր. 82.

Այվազ-խալիքյան քմբռակի և վոտիկանուքյան այս կապը պատնիքը չեր նրանց հակառակորդների համար։ Մասքնոս Ջուլֆաճյանին ուղղած անաստրապիր պրագրուքյան մեջ վերջինները գանգատվում էին այն հալածանքներից, որոնց ենթակա էին իրենք Այվազովսկու և Ռայիրովի քաղաքական կապերի շնորհիվ։ «Երբ չարատյաց և ապստամբ աշխարհականը, որ հանդըգնի ամեն անիրավուքյանցը դեմ կամ ձայնը բարձրացնել կամ բողոքել, — քե Գ. Այվազյանը և քե Ռայիրյան ապիս չարաչարը կամբաստանեն գնա տերուքյան առաջ և ընկպատակ խոսվարար ապատամբ և չարամիտ մարդ ճանչնելով և նահանգական իշխանուքյան ձեռքով հալածելով կհալածեն գնա... Տանն և բնակարդ գարուն մեջ ապրելուս մեջ սրբագնուքյան մեքենաներ կգործանան, և տակայն մեք անխոով և առն արտիվ ակամատես կըլյանք այդ ատրատիկլի գործողուքյանցը»։

Ինքը Այվազովսկին իսկ պիտակցում էր, թ հարկն, հայ ազգասերներին իր դեմ տածած ատելուքյան բուն պատճառը. Ռայիրյան գպրոցի պատմուքյան մեջ նա գրում էր հետևյալը. «Ամեանգամայն մեծ փուշ էր նորա—իմ՝ ազգասերներիս — այն քին այս բանը, որ Գ[աբրիել] վարդապետը — իր մասին Այվազովսկին խոսում է այս գրքում շարունակ կերպով — ուղղակի տերուքիններն նշանակված էր առաջնորդ և իրենց հակառակուքյամբը կջանային իրըև գործնական բոզոք մի ցուցանել, այնպես որ տերուքյունը գրուշանա մյուս անգամ այնպիսի կարգադրուքյուն անելուց»**։ Ի հարկե միայն տերուքյունից նշանակված լինելու հանգամանքը չեր գժգոհուքյան պատճառը. հիմնականն այն էր, որ յնկճցու նեղում է յնկճցու միջոցով Այվազովսկին ցարիզմի քաղաքական ազնեան և ցարական անվարձ լրտեսի պաշտոն էր կատարում։

Անկարող բարձրաբարբառ մատնանշելու այս հանգամանքը՝ Այվազովսկու հակառակորդները աշխատում էին չեզոքացնել նրան կոպիտ ճանապարհներով։

Շոշափելով ընթերցողի ազգային-կրոնական զգացմունքների լարերը՝ նրանք մերկացնում էին վարդապետի կաթոլիկ կանոնները, ակնարկում այն մասին, որ նրա մատղուքյունն և հանդիպումն յնկճցու գիրկը առաջնորդելու հայերին վերջին ուղղուքյամբ աշխատանք էր տարվում հատկապես արտասահմանյան մամուլի ներքում, որտեղ առատ նյութ

---

* Անատրագիր այս դրուքյան պատճեն գտանք Մանրի թղթերի մեջ։

** Զգաստ. Ռայիրյ. ուսումնարանին, յնր. 212.

երբեմն մատակարարում Ալմազովսկու առաւելագոյն հանգամանորդներից, մանաւանդ, Նալբանդեանի համախոհներից*։

Բնաբոյնով Ալմազովսկու պիտանագիտական ընդունակութիւնը իր առաջադիմութեանից վկայում էր։ Հանգամանորէն գիտէր կատարելապէս մի պրոտանի, երբեմն ազատ ընթերցող չգիտէր, երբեմն քաղաքական մարդ իջնում, որ մի Հայաստի այնտեղուն փարիզ, ուրիշ որ մի ընկերանիւ հանգիստ և որ մեզ ալ Լուսաւորի կարծիքներուն հաւատալ, պիշեր մը կոպիտաւոր ծնողից, առաջադիմած հետաքրքրութեամբ, գոյութեան հանգամանաւոր ընթերցող բառարանից մինչ հերձամտութեանը ծագումը... Մինչ մը մտածելի խոշորութեան լսել և արձագանգել և առաջին քանդակ յերկար անցեալ իր ամբողջութեան ուրանալու Հայոց միտքը գնել և յերկրորդ որը աշխատել դժուարութեան ըլլալ և Լուսաւորչին հաշտեցնել. այս միտքով անհանգիստ մարդկութեան դիմել գրաքանդ մը որ առաջ պատահութիւնն չէր հաւատար։ Համանգամն գիտնականութեան յանձնել, Քննադատ յերկիւղ և անհանգիստ, որ կամքի հետաքրքրութեան անձնատուրն և հանգիստ, կոյսեր բարեկամութեան ազնուութեամբ Բնագործութեան առաջնորդը մտածել և անոր անցքը անցնել Հայաստանեայց յեկեղեցւոյ բոլոր արհեստներու դիմ, և այս կերպով ամբողջանալ առաքեալ, մեր իշխանաւորութեան անդի ուզած մարդը առաջնորդ կարգել. մեր քշխատ ազգին կրոնական իշխանաւորութեան հիմնաքարին կործանելով և փոխադարձին ազգին առջև... իր վերջին հանգստեան համար հանգստեալ ամեն բան քննելու, նաև ագահութիւնը (Pour reussir, ils (les Jesuites) osent tout, même le bien), իրենց կրան մինչև, և հանգամանորդներք վարանամարտական աշխատութիւն**։

Նոյն այս ազգութիւնով բացահայտ պատրաստ վարել Ալմազովսկու դիմ անհնար էր Հայաստանեայց «Հայ տեսակցութեան» կազմուած Նալբանդեանի հոգեմտերները յիշեցնելով հին կրկնական ցնծագութիւն Նրա գրութիւնները հաշտուած հին մի հոգեմից համրոգիր Նալբանդեանի, մյուս կողմից ցայտնական ցնծագրի ձեռ-

---

* Հմմ. Մատ. Հանդանեան հոգեմտեր. «Արեւմտեան», 1859, մարտ, թիւ 6, «Փարիզ», 1861, №№ 12—13. (Հմմ. որտ դիմ «Մատյան Ազգային», 1861, թիւ 5, մասին 15ի Հանդանեան Քնարեան թղթակցութիւնը՝ «Մեղու», 1861, № 133, էջ. 116 և հետ. և Ի. Ալմազովսկեան հոգեմտեր՝ Ն. ա. էջ. 117 և հետ. և № 135, էջ. 133 և հետ. և մանաւանդ (Համանգամն Մրմազեանի) «Հայոց և Հանդանց եկեղեցիներք միացնելու խորհուրդը և Ալմազովսկի վարդապետին անիրաւ պրոյեկտները» հոգեմտեր, Ն. ա. № 137, էջ. 148 և հետ.) և Նոյնն Մրմազեանի հոգեմտեր Ալմազովսկու գանգանակը մասին. «Մեղու», 1862, գիտ. 3. Համեմատեր հետաքրքրական և, որ իր հերքին Ալմազովսկին մեղադրանք ձեռք առած արդիւնքում «Մեղուի» մասին Ջրխմ.

** «Արեւմտեան», 1859, № 6, էջ. 43.

քով։ Անշուշտ, Նազարյանցին ուներ աչքի առաջ Կոմս Եմմանվելը, յորը պրուսի եր «Հիշատակարաններ»-ից մեկուսի։ Իմ հորեղբայրը իմ դլխին ցնդզորի նման մի բան և, շատ խնամ բարեյականութեյան տեր մարդ և, ամենայն որ նայում և հիշատակարանիս, վոր մի անպատշաճ բան չգրեմ*։ «Ճշմարիտ և այն, — պրուսի և Կոմս Եմմանվելը մի այլ տեղ, — վոր շատ բան հո չի կարվում որպզի հրատարակողից կամ նորա գործակիցներից. յերկիրը շատ անգամ բուսուցանում և գալար ծիլեր, բայց և շատ անգամ հյուսիսի ցուրտը պատճառում և նորանց արևագալից հատնել...»**։ Նազարյանցը և իր համախոհները հարկադրվում են այսպիսով ծածկելու պայքար հակառակորդների դեմ մամուլի շրջանակներից դուրս, խակ մամուլի նկերում դիմում համախ դրական մաքառանքութեյան։ Այսպես Նազարյանցի «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանքը», վոր լույս եր տեսնում «Հյուսիսափայլ»-ում 1858 թ., պատմական-պոլեմիկական մի գրվածք եր ուղղված մասամբ հենց Նախկին Մխիթարյան-Այվազովսկու դեմ, վորը, «Ներազնահատելով Մխիթարյանների պատմականութեյունը, ազգարարում եր, թե Մխիթարյանց պատմականութեյունը լոկ դիմակ եր, թե ամենայն բոպե կարելի յեր վայր ձգել յերեսի վրայից այդ խաղարտահանիչ դիմակը և այլն»***։ Ջենք կասկածում նաև, վոր Նազարյանցը 1858 թ. Ն. Նախիջևանում խալիրտականների և հայրապետականների միջև տեղի ունեցած «հաշտութեյուններ» եր խորհրդանում, յերբ գրում եր «Ընկատողութեյունք» վերնագրով հրապարակած իր վայրում հոդվածում. «Մեր ազգի մեջ այժմ կան հայացքներ, կան ուղղութեյունք, կան ուրիշներ, կա պատերազմ։ Ոտարոտի մի բան եր հնդքել այս. նուչնպես ոտարոտի յեր ցանկալ մի տեսակ միավորութեյուն հակառակող բաժիններին։ Այդ ջնասակար եր մեր ազգին։ Պատերազմը հետևվանք և շարժողութեյան, խակ շարժողութեյունը — կյանք եւ Ցնդը յերկու հակառակող բաժիններըը ամենևին ազատութեյամբ, համաձայնել եյին յուրյանց կարծիքների մեջ, այն ժամանակ հիացվեին և կմոտենային միմյանց. առանց կարծիքների հիմնավոր համաձայնութեյան — սուտ և ամենայն հաշտութեյուն և միավորութեյուն, քանև լրագրների մեջ ևս հրատարակեյիր, — քե քաղաղորել եր մեծ խաղաղութեյուն.... Ցնվ հակառակող բաժիններըը, մոտավորութեյան համար չե պիտո զոհ բերին յուրյանց սրտի վկայութեյունը... Որովհետև պատերազմը, քիչ լինի նա հզոր, անխնա,

* «Ցնդցնդր», I, 178.

** Ն. տ. I, 416.

*** «Ցնդցնդր», II, յեր. 198 և հետ.

ապրիլի և բոլոխիցը։ Նա մոր փոխարեն է ապրիլի պատանդագիրը, մարդ չի բարեկամանում, այլ մի քշվող արտասահման կնամարդի քնամոռ քույրը։ Ասում խոզագողության քույրը, մորի տակ մարդանց պայլ մշխարի պահատուի, քաղաքական և անձնական պատասխանատվությունից ձեռք ձեռքի ասում է փառք, մեր մեծարում ենք Հայոց ի պատմանատվության ճշմարտության քույրն բուն հանճարը բանիմաց և. պիտու չի լինելն հարձակվելը, մոր ընտրվածքը չկրկնելը։ Ինչ պիտի մնանչ շեմարտի և շպղտորվի, չի պարտվում։ Մեծ մարդ ապրելու քույրը կարծած թագավոր, մոր չեր խոսքում ասվել, նաև պատվիրը ուշի պիտիրի մեջ, ինչ պատիվ հնարքներն մարդկերի մեջ. ով ականջ ունի լսելու, քող լսած։ Նաև պատում Կոմս Ճեմանվելը արծարծվեց իր «Հիշատակարանում» և. Նախիջևանում պղտորին ուսուցանարան բացելու հարցը. հողմածի պարբ ուզած իր գործակից Աչմիադզինու դեմ — քանի տասնյակ հիշատակելու. Նրա անունը** Ջուր չե, մոր հրապարակելով իր մտքերը նորդրոշյանը մանանոմ նամակով հայտնում էր Գ. Մարքիկյանին. «Մրտպրի Հիշատակարաններին վերա գործուր տասանվին ուշադրություն, մանավանդ 7 և 8 համարներին, և հատկապես չհատկացպանիրին, մոր իմանան Ց-ի մեջ շատ սասանիկ խոսնվածի և մեր քշնամիներին ապրանքը և այսուհետև նա պիտի խոսնվիր կամ «Ալա արևորում մեր արտիրը մի կերկու խոսք խոսելու չե «Մասյայ Ազգային վերա, ի հարկե կկարդան միայն քան ինչ մոր կկարդան և կհասկանան ուշադրություն, մոր ուրիշներին ևս հասկացնան, մոր ճշմարտության քույրը հայտնվի»*** Նույնը հաղորդում նամակ կ. Հայրապետյանին ուզած նամակում նորդրոշյանը հարցում է. «Ազգի և ճշմարտության քույրն համար իմ կյանքը իմ աչքում մաչինչ է և ամեն բոլի պատրաստ եմ զոհել, և այն որից, կերը պրիչ վեր եմ տալ ձեռքս, միայն զերեզմանս կես պիտի պատերազմիմ սատանայի և խավարի հետ, և վորքան քուչ տանի մեզ շրջապատող հանգամանքը (մեր ընդդիմամիերը շնչում են շրջապատող քաղաքական հանգամանքները Ա. Հ.), պիտի խորտակեմ գամանան վիշապի (իմա՝ Աչմիադզինու Ա. Հ.) դլուխը... Մեր պատերազմը պաշտպան չե, և ձերը չե պիտու պաշտպի, մեր ապրի քնարույլ վարդիքս պիտի ձեռք ձեռքի տանք միմյանց և շարունակենք մեր կռիվը ապրի և ճշմարտության անունով միշտ կրկնելով «Ցարդ շնչեմք զոգաւ» Եվքի մեր քշնամիքը միացած պատերազմ անեն, քող անեն և մեզ միացած պատահանա****,

---

* «Ազիկեր» II, էջ. 266.

** Հմմ. «Ազիկեր», I, էջ. 163 և հետ.

*** «Գիմառ», էջ. 87 և հետ.

**** «Մուրճ» պրոլետարական, 1933, № 2, էջ. 143 և հետ.

«Հյուսիսափայլ»-ի հաջորդ համարներում Կոմս Ամմանվիլը շարունակում է իր հարձակումները գլխատառերով նշված «Որսկուրանտների, Ծեղուխանների և Մաքրավիլու հոգով առաջնորդված մարդերի դեմ, վեր հանելով նրանց ստոծանաբարությունը, փիսասիրությունը և շահասիրությունը, նշավակելով ապրի առաջ ելույթավորներին, որոնք առիթված են, յուրաքանչ վառասիրության հարկը ազգից անընդհատ առանելու համար, որքան կարելի է աշխատել հետ հպատակ պահել ազգը խավարի բարեկեցյան գերության մեջ, հանդիսանալով «հոգևոր» դարձիք խավարի բռնակալությանն և այլն*։ Ի՞նչ ևր նշանակում նորկա գնդրում «խավարի բարեկեցյան գերությունը», կամ ի՞նչ ևր «խավարի բռնակալությանն այն հրեշը, որին «հոգևոր» դարձիքը կոչում Որսկուրանտները, Ծեղուխանները և ընկ.։ Կոմս Ամմանվիլը չի պատասխանում այդ հարցին, թողնելով, որ ընթերցողն ինքը բաց անի պայմանական նշանակություններն իմաստուր գրական պայքարի ընթացքում Կոմս Ամմանվիլը գրել ևր գնում նաև իր հոգվածները ծածկագրելու մեթոդը։ Ծարականն վեպատվոր տառերաշղթերի՝ Ն. Աշտարակեցու, Ա. Զալյանի, Գ. Այվազովսկու անուններն նայրանդյանի և համախոհների—հաճախ անունի կամ պանդոնիմ գրություններն և այլարանական պատմվածքների մեջ՝ հոլովվում կրկին փակագիրներով, անոգրաֆներով և այլն։ Նայրանդյանը գալա և բնում Այվազովսկուն «որպես գրական վտանգիչ Բաբրանգոս դևի կերպարանքով։ «Հիշատակարաններից մեկում նա ներկայացված և անհեթաթ և մատնիչ Շամիլի դիմակի տակ։ Այվազովսկու մասին և խոսքը «Մանկությունի որևէ հոշակավոր վտանգավորի մեջ, կերը գրում ևր՝

Քեզ պատգամախոսը, հնացած Դևիվ,
Ծուռը յետսոնում վնաս փրփրի.
Քեզ մեջին գալու գաղափարներով,
Ամբոխը խաբել ճգնի աշխատի
Քեզ նա քաղցմանն գրպարտությունը,
Քեզ մեքենայվի ծուի ափերում,
Մենք պատուհյան նենգ մեկին քարկոծ,
Մեկին այս խոսքս ուղիղ բերանում։

Ավելի ուշ, 1863 թվին, Պետերբուրգում նստած ժամանակ Նայրանդյանը գրի առավ Այվազովսկու քաղաքական քանությունը նշանավոր անանվատ այն վտանգավորը, որը հրապարակվել և հետագայում էինդուկ պոչատ և նորա Մանկության մկրտությունը վերնագրով։

* «Ծեղուխը», և. տես. 220 և հետ.

Այժմ ասենք նաև կապված այս պայքարի առնչությամբ և, որ 1863 թվին Նալբանդյանը գրի առավ նաև ա պ ա տ ո ւ հ ի ա յ ո ւ պատմությունը ծանրության ներքո ծնված նշանավոր իր մտածողություններից՝ «Ազգությունից»-ը, «Ազատ ստեղծա»-ը, «Ստացվի ազգիկա կերպը», «Մանկտեղյան մեծ Վահանի պատասխան»-ը:

Նալբանդյանի մտածելու ոլորտ հնարավորները պետք է այդ մտածողությունները մի լուրջ ուսումնասիրության առարկա դարձնեին, նախապես պարզեին գաղափարական արժեքները Արևմուտքում ստեղծված ազգային-ազատագրական շարժումների կամ համարվում պարզ մտրակ հետադիմական ազգային-ազատագրական ընդհանուր տրամադրությունների: Չի կարելի մեզ հետաքրքրող այդ մտածողությունները ընդհանուր-քաղաքական բանավեճային նշանակություն տալ և չկարողանալ ստեղծել պարզ կապեր և առնչություններ, չկարողանալ անդրադառնալ նաև այդ ամենի վրա ազգային-քաղաքական կոնկրետ անհրաժեշտության: Կարդացեք մտածողությունները մեզ հետ աշխատասիրությամբ և աչքի առաջ ունենաք այն, ինչ պատմեցինք Արևմտահայ շուրջը ծավալված պայքարի մասին, և դժվար չի լինի համոզվել, որ հնարավոր պետք չի տալ պարզագույն այդ պայքարի ներշնչած ազատագրական տրամադրությունների առաջ: Այս համոզմունքը ինքնաստուգելու համար և առանձին մտածողությունների քաղաքական իմաստավորման անհրաժեշտությունից: Պետք է որ Նալբանդյանին պրոպագանդող այսօրվա Արևմտահայի և ոչ քանի որ Արևմտահայ կապակցությամբ և հենց, որ հնարավոր ազատատիրության պրոյեկտ և պատրաստ տասնյակների մեջ ընտրելու — պարզ և ինքնին, որ տալիս առանձին Նալբանդյանը հանդիսանում էր նաև նաև ո ս ա ս ն ո ղ մ ա ս ն ա գ ե տ, իսկ այն տասնյակներից, որոնցից պետք էր ընտրել այն ամենից առաջ ու ներա պրոպագանդվողը:

Նալբանդյանի ձեռնարկած պրոպագան պայքարի այս մեթոդը ստեղծում էր հետևյալ պայմանները: Այսպես 1861 թվի «Հյուսիսափայլ»-ի նշված առաջին համարի պարզ աշխատակիցներից մեկի՝ Վահանեանի տասնամյակներ Զարյանցին և Արմատովին պետք[1] Արմատի անունը Վահանեանին ծանոթացրել և «Զարյան», իսկ Զարյանցին «Ինքնահավան» մականունով: Պետք է որ «Ինքնահավան» մականունը հետագայում արդեն եր ամենայն տեղ Նալբանդյանի[2] վերաբերմունքի շնորհիվ և ամենայն ստեղծագործությունների համատարած ծաղրանքի վերածվեր Նալբանդյանի համար անհնարին քաղաքական-գրական հետևանքներ, ինչպես

[1] «Հյուսիսափայլ» 1861, №№ 11 և 12, «Տեսիլ», «Ոգի» և «Վերջաբան» ստորագրությունները:

«Ցնորկներ»-ի հրատարակության մեջ*, չդիտես ինչու՝ «Ցնորկներ»-ից դուրս թողնելով «Վահունին առորագրությունը կրող «Հայաստան-փայլ»-ի մյուս վոտանավորները. Փաստորեն Վահունին նավլյանդյանը չեր, այլ տարբեր մի անձնավորություն՝ դպրության Առաքելյան Հովհաննիսյանը (1841—1869). Ջեռնդելով վերջինիս նկարագրությը՝ «Հայկական Աշխարհը» հայտնում եր, թե նա վոտանավորներ եր գնեղում «Հյուսիսափայլ»-ում՝ «Վահունին առորագրությամբ»**:

Հետաքրքրական և, վոր նույն այս տարիներին, 1861—62 թվականներին, Այվազովսկու դեմ քողարկված յելույթներ ունեցավ նաև Ռ. Պատկանյանը. 1857 թ. նոյեմբերին Ռ. Պատկանյանը Պետերբուրգում վոգիների բանախոսությամբ եր դիմավորել «ասպվածընտիր առաջնորդի և հազվահրապույտ հոր» նշանակումը և «Մասյաց Ագռավին» փութացել եր, իհարկե, հրապարակելու բռնատեդծի արտասանած հանդիսավոր խոսքը***: Սակայն Պատկանյան-հոր դեմ Այվազովսկու և ընդհ. հետագա արշավանքը պնդի և վոր սքանչացներ նաև Պատկանյան-վորդուն: Ծննդարբերվի քըզքըներում գտանք վերջինիս գրած բազմաթիվ գրություններ, վորանք ցույց են տալիս նրա յեռանդուն դիմադրությունը Այվազովսկու և յուրայիններին այդ հետապնդումներին: Ապագրչյան այդ դիմադրությունը բռնատեդծի կենսագրական կարևոր մի փաստ և, վոր մերկացնում է նրա հակասուս տրամադրություններին կոնկրետ չարժառիթը և պարզաբանում միաժամանակ նրա առեղծագործության հակասություններից մեկը—կդերամիտ այս գրողի առեղծված յելույթները բազդատած կդերի դեմ, վորի վառաթարազուն տիպարը պիտի դառնար նրա աչքում հարկավ հենց Այվազովսկին: Այս հանգամանքների քելագրությամբ և, վոր 1861 թ. Դամատ Քաքիպան գրեց «Հիմի յեկ լռենք» նշանավոր յերգը, վորտեղ Այվազովսկուն եր վերաբերում անդուշտ, «գազանագզնատ գայլին» այլաբանությունը, և ապա՝ «Հիմի Մրուռ ապտալին ավանդությունը, «Հիմի Մրուռը առիթ և ավել վոմանց» նեղկայացնելու Ռ. Պատկանյանին հակակղերական գրողի կերպարանքով****: Այսպես գաղտնները ակը են գոցում այն փաստի առաջ, վոր նույն բռնատեդծը հեղինակել և նաև անբռնազրամիջոց «Ճահանաց վոտանավորը, վորտեղ քահանան նեղկայանում և ընքերցողին վորպես՝

---

* «Ցնորկներ», Լ յեր. 33.

** «Հայկական Աշխարհ», 1869, յեր. 178, Հ. Փաշայանցյանի հոդվածը.

*** «Մասյաց Ագռավ», 1858, յեր. 48.

**** Դ. Անանուն. «Ռուսահայերի հասարակական գործոցումը XIX դարում», Բագու, 1916, յեր 334.

«Մեկ մի քիչոտը, հովիվ քաջ և ազնիվ,
Վտրտոց հայր. արդյոք, հանգստանաց քաջիշ»:

Նալբանդյանին պատկերը Այվազովսկու գիծ ազատ ևր հարկավ անձնականը նման շարժառիթներից։ Այվազովսկու գիծ նա վարում ևր սկզբունքորեն քաղաքական մի պատկեր։ Երանի չևր գոհացնում ինքյան պատկերի գրական շարժման բնույթը։ Նա ձգտում ևր հրապարակական ազատ պատկեր, մարտական անշեղ խոսքի՝

«Ես պիտի գոռա գամ գնդի հրապարակ,
Առանց քնարիս ոչ ոտքս խոսքերով.
Ես պիտի գոչեմ, պիտի բողոքեմ,
Ամբոխի բնդդեմ պատերազմելով»:

պրում ևր Նալբանդյանը 1859 թ. «Մանկուկյան արեր» վտանգավոր մնդի։ Ցնծի գործչի՝ սիրե խոսքեր չնչին արանքը։ Երա մնջ հատատնամում ևր արտասանհամանը ունցնելու և սքնամեկից բացատկատ արշամանը սկսելու միտքը։ Միտքը վերածվնց գործադրության հրատարակեցի, հենց գրա հայտնի գործում «Հյուսիսասփյուռ» մասին Այվազովսկու ասած գանատը։ Ավելին խոկ 1858 թ. նոյեմբերի 27-ին գ. Հայրապետյանին ուղղած իր նամակում Նալբանդյանը հայտնում ևր թե «գնը. Այվազովսկին հայտնի քշշտամի չև մեր արտերին, գանգատել և Լազարյանց մեր վերա և ասրա մի անհանգիստ նամակով ատատանդը գրում ևն մնզ, հայտնելով մեր արտերը, թե մնձը ուզը մոլորեցնում ևնք և այլ այտպիսի բաներ։ Այժմ նորա ամեն ջանք գործ պիտի գնանն, գրա մնձը ատատորդ չգտանելով, ընդհանդ ատատագրման նեգատիվյան մնջ...»*[*]։ Այս նամակը գրնլու ատ ևնե Նալբանդյանը կատարում ևր, թե «Հյուսիսասփյուռ»-ի լրերում բատկումները կորով կլինելին, ընդում գործ գնելով Այվազովսկու գրա, ատատ ատանդ ամատագրը նրա հնատանդնատ մնձերից։ Մակայն ատգնե խոկ հաջորդ ատարմ հատնամարին Նալբանդյանը անգնկատում Այվազովսկու ատած գանատի մասին։ Իրատարար հատարանն ատգված ևր, ինչպես ատանդը, Նալբանդյանի գնմ նորից ատարմ գնատարմերին Նալբանդյանին անցնում ատատատանմանը։ Նալբանդյանի կնճռատրդնեների ատանդ, գա մի ատգնատրյունե ևր, գրա ձնատարկմնվ ևր Հնատանդնի հանդրայինը ջրեցում բատմվելու նպատակով։ Նալբանդյանը, իրոք, ատատատում ևր այդ ժամանակի քնդատնամից[**] և Մանկուկյանը գրած մի նամակում ինչդն խոկ բժշկատրյան կատրքում ևր պատմատատրանում ատատրկնա իր

[*] «Մատենադարան հայկական», 1933, № 2, էջ 146 և հետ.
[**] Հմմտ. «Անկնդա», I, 298։

ուղևորությունը*։ Սակայն, փաստորեն, նրա ճանապարհորդությունը առաջ նախապատրաստվում էր, որ արվում էր տպատեղծող հետապնդումներից խուսափելու նպատակով։ Այդպես էլ բացատրում էին նրա ուղևորությունը հակառակորդ ժամանակակիցները։ Իր օրագրությունների մեջ, 1839 թ. մարտի 24-ին ներքո, Մաերը գրում էր. «Փաթեան Նալբանդեանն ի Մոսկուայ՝ քէ ձը՝ չէ յայտ։ Մի այլ տեղ, փախուստի վայրը ճշտելուց հետո, նույն օրագրի տակ Մաերը արձանագրում է՝ «Ընկեր Նալբանդեանն ի Մոսկուայէ, և չուխին դէպի Փարիզ։ Ուշագրավ է այնուհետև, որ հանքային ջրեր անցնելուց առաջ Նալբանդյանը մեկնել էր Փարիզ և Լոնդոն։ Հանքային ջրերն այցելելուց հետո իսկ Նալբանդյանը անցավ նորից Փարիզ, որտեղ, ինչպես յայտնում է նրա ծոցատետրերից, մտերիմ ծանոթություններ էր հաստատել հայ և ռուս գրական-հասարակական շրջաններին հետ։ Գր. Մալխիկյանին նույն տարվա մայիսին գրած նամակներից պարզ է, կարծես, որ Նալբանդյանին արտասահմանում գրգռիչ հիմնական խնդիրներից մինը՝ «Հյուսիսափայլ»-ի հրատարակությունն արտասահման փոխադրելու խնդիրն էր։ Մալխիկյանին գրած նամակում Նալբանդյանը հուշ և հայտնում, թե Ռուսաստանի բարեկամները միջոց կտան իրենն՝ «Հյուսիսափայլ»-ը նորից ուրիշ տեղ... վերանորոգելու և բոլոր մեր պլխից և ձեր պլխից այլև ազգի ու յնկերցու պլխից անցածները ճշմարտությամբ հրատարակելու համար... Մենք բոլոր բան հանգցրեց այստեղ կան ինք ընդհամ պինվորվիլ ու ցույց տալ ժամանակով մեր ապագայից, որ ազգի համար անհոգ չենք յեղել, որ ազգի քշնամիներին հարձակմունքին դեմ ենք գրել մեր կուրծքը և ճակատը, որ ազգի օգտի համար պոհել ենք մեր հանգստությունը, հարմնիքը, և այլն և այլնա։ Վերջնական վորոշում ընդունելու համար Նալբանդյանը էլուբ եր ապատում «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրությունից։ Նամակի վերջում, ակնարկելով դարձյալ Այվազովսկու մասնակցությունը, որ հարկադրել եր իրեն լքելու Ռուսաստանը՝ Նալբանդյանը գրում է՝ «Ազատում եմ, յեղբայր, չմասնակցել ինձ այս ոստրության մեջ, չմոռանալ, որ յես այս բոլորը քաշում եմ ազգի համար մեր գժոխքի ապատավոր ճիգերիք հոգևորականներից, որոնց վերջին ջանքն է ազգը կուրացնելով վայելել նորա բարիքը։ Ես դիշեր ցերեկ մտածում եմ ձեր բոլորի վերա ու մեր վորբացի ազգի խեղճ վիճակի վերա։ Աստված տար, որ յես գերեզմանս չմտած տեսանեմ մեր ազգի դրությունը բարվոքվելը և հո-

* «Ծիխանա, տետր. 81.

գեղարվեստական բարբառախոսության սպառազինությունը։ Ազատում եմ ասմունքը, որովհետև ձեզ, որովհետև բեմ, պատրաստական[*]...

Նկատի առնելով նորագրության՝ Արևել Մխիթարյանցին պրած այդ նամակները, փորձենք մեր կարծիքն էլ յուրովի հայտնել։ Թե նորագրության և նորագրության միջև համաձայնություն կա և չկա՝ միտադրել մեզ համար դժվար է։ Ամենայն դեպս մենք կարծում ենք, որ նորագրությունը ոչ միայն ասմունքի, այլև ընդհանրապես գրական ստեղծագործության համար մեծ նշանակություն ունի։ Ճանաչողական նորագրությունը սրամտանում է ընթերցողի ուշադրությունը, ամրապնդում նրա հիշողությունը, ամրապնդում է գրական ստեղծագործության ներքին կապերը։ Գիտական չէ, որ 1859 թ. սրամտանվածից ոչ մի տող «Հիշատակարանների» մեջ դուրս չեմ մնացել ծանոթացնում ընթերցողներին Ճանիկ Արամյանի ստացած գրություններ և հատկապես գրվածները։ Ես կարծում եմ, որ նրա կիրառումը գրական գործերում մեծ նշանակություն ունի[**]։

Թե ինչ գրեր ստացած նորագրությունը Մանկասից — չգիտենք։ Հայտնի չի միայն նորագրության ճշգրիտ տարեթիվ։ Ի-ին գրած մի նամակը Գ. Սալքիկյանին, որտեղ կարդում ենք. «Նորագրության ուրախարեր անգնահատելի ստացանք չերևի Գարեգին ցայտ կիմանաք ու. Հայրապետյանցի նամակից և գրած նկատելը, ինչպես խորհուրդ և տալիս նորագրությունը։ Մեծն հարկավոր և ձեզ քաջալերվիլ և սկսրատ գրած կատարել և քաղաքացիական քաջություն։ Նորագրությունը այժմ Գարեգին և չատ կվնասվածնա գիտե Բուսաստանն և ինչպես չերևում և ոչ ուշ ինչ ժամանց չկա, որովհետև կամքիցդ կամի պաշտպանել ձեզ չար հայրապետական սրտրտանքից և ճշմարտությունից[***]։

Այս տողերից պարզ է, որ նորագրության կատակիցները մխիթարյանները եղել են ձեռք տալ ընդհանուր ճրագ կազմելու։ Այժմ պահ պատրաստի այդ նորատատիկ համար անգամ կամքիցդ «Նամականի քաջություն»։ Այդ «Նամականի քաջություն» մեծ հարց գնահատի նորագրության և նրա համախոհների անցած եղել համարում են սրտին Արամյանի գործերի կապակցությամբ ունեցած չերևույթը, ուստի

[*] «Բիմա», չեր. 97 և հետ.

[**] «Ձեռքեր», I, 238 և հետ.

[***] Հայտ. Գրական քաղաքներ, հատոր III. Բերդեցի.

և անկարևոր Նալբանդյանի յերազած ազատ գրատպությունը։ Այսպես թե այնպես 1859 թվի աշնանը Նալբանդյանը վերադարձավ Ռուսաստան։ Մի կողմ թողնելով նուլնիսկ Նազարյանցի բերած պատմածը՝ Նալբանդյանն այլևս նյութական միջոց իսկ չուներ ճանապարհանալու համար։ Գանձած չվերցնող տվյալներ կան այս մասին նաև Նալբանդյանի ծոցատետրի մեջ։

Հիշատակության արժանի յե, ի դեպ, նաև այն գործությունը, վոր այս կապակցությամբ անցավ Նալբանդյանի և Նազարյանցի միջև։ Այդ մասին Գր. Մալխիսյանին գրած մի նամակում Նալբանդյանը բացատրում է, վոր չի կամենում այլևս ձրի աշխատել, ջնջի նահատակը կամ ոգոն դառնալ ամսագրի համար և այլն։ Հուսահատությամբ և զայրույթի բոպեին Նալբանդյանը հայտնում եր, թե վորոշել և ամեսա բարյավ ասել հայոց ազգի գրականությանը, ջրիլիչա պիտի կոտրեմ և ձգեմ, մյուս անգամ հայոց ազգի անունը տված ժամանակները ևս պիտի սիրտս խառնվի ու փսխեցնի գա, ասա յեղբայր, այժմ իմ գրությունը և հուսահատությամբ չափը*։

Նալբանդյանի ցասկոտ այս գրությունը դժվար և հասկանալի յեթե ամեն ինչ կապելու լինինք միայն գրական հոնարտալի հետ, կամ ընդհակառակը, մատնանշելով նրա և Նազարյանցի ժամբողջությունը տարաձայնությունները՝ անպիտանանք նրանց գրժատությամբ կոնկրետ պատճառները ու հանգամանքները։ Ջնյուսիսափայլ-ի նյութական անապահովությունը և գրա հետ կապված անհատական գրկանքները հազիվ թե այնքան հուզեին Նալբանդյանին, յեթե նուլն այդ հանգամանքները հարկադրած չլինեին նրան ձեռնոնատյն վերադառնալ արտասահմանից, վոր մինչնուլն և թե՝ Այվազովսկու և ընկ. դեմ հրամարվել գրական անզարդ ու անշահ պայքարի հետևանքներից։ Պարզ ե, վոր ջնյուսիսափայլ-ի անապահովությունը հետ կապված գրականքատպագրական գրկանքները չեր հենց, վոր հուզել եր քնարական Նալբանդյանին և հարկադրել նրան՝ նոր միջոցներ փնտռելու իր գոյությունը պահպանելու և թե գործունեության նոր ծրագրեր մշակելու համար։ Անկասկած արտասահմանյան ճանապարհորդությունը քիչ ենթադրվածք եր մտցրել Նալբանդյանի հայացքների մեջ, գաղափարական անկամրջելի տարաձայնությունն առաջացնելով հյուսիսափայլյան լիբերալիզմի և ազգային-հեղափոխական նոր այն հայացքների միջև, վորոնք հատուկ եյին Նալբանդյանի գիտակցության մեջ և վորոնց գրական արտահայտու-

* Ջիլանց, յեր. 105.

[illegible] [illegible] [illegible] [

նրան 1861 թ. հրապարակ հանել Գարիզում իր ճեմերկու տոդ պամֆլետը, վորտեղ հեղինակը անկաշկանդ հայտարարություններ եր անում Այվազովսկու քաղաքականների մասին։

Նալբանդյանը լուռ չմնաց անգամ այդ ամիսների ընթացքում, երբ Պետերբուրգում նստած նախապատրաստվում եր կանդիդատական հարցաքննությանը հնարավորություն չտալով հրապարակական անարգել խոսք ասել Այվազովսկու մասին, Նալբանդյանը նպատակահարմար գտավ անդրադառնալու նրա ճվաշտապատարանին կաթոդիկոսին ուղղված նամակի միջոցով։ Գիտենալով գավանաբանական խնդիրներում կաթոդիկոսի մոլի թշնամությունը՝ Նալբանդյանը կամենում եր տալ նրա ձեռքը Այվազովսկու ուղղափառությունը սասանող արգումենտներ՝ բարացնելով այսպիսով նրբին այն պայքարը, վոր ծայր եր առել Այվազովսկու շուրջը հայ կղերական հիերարխիայի ներսում։ Նալբանդյանը կամենում եր սրանով ավելի ակտիվացնել կաթոդիկոսի հակապետական ընթացքը, փութացնելով նրա կործանումը հակառակորդի տապալումը՝ միաժամանակ առաջ տանելով հնդկահայ կտակների հետ կապված ազգային-լուսավորական ծրագրերի իրագործումը։

Հետաքրքրականն այստեղ այն հարցը չե, թե վորքան արդյոք եր կամ ուզիղ Նալբանդյանի գործ դրած տակտիկական այս գիծը։ Նալբանդյանի մեջ գերակշռողը տեսաբանը չեր և միշ իսկ հասարակական նոր հայացքների ու համոզումների դրոշակ բարձրացրած առակական հրապարակախոսը, այլ նուրն այդ դրոշակի ներքո բորբոքված պայքարի քաղաքական գեկավարը։ Նալբանդյանը նման չեր այն էհրապարակախոսներին, վորոնք, Նարնկացու առած, սմպում եյին, բայց չեյին անձրևում։ Նրանք հերոս լինելուց առավել գործի հերոս եր նա, գործնական, քաղաքական մարդնչոգ և վորպես այդպիսին՝ անհնահանջ ատրատոգ և ճկուն տակտիկ։ Այս և, վոր գիտեր և աչքի առաջ ունենալ, չեքեն կամենում ենք հասկանալ այն հակասությունը, վոր տեղի ուներ չերբեմն նրա սկզբունքային ռադիկալիզմի և գործնական ռոպպորտյունիզմի միջև։

Շոշափելով տակտիկական նոր ուղիներ, Նալբանդյանի համար պարզ եր, վոր կաթոդիկոսին ուղղվելիք իր խոսքը հնչելու չեր վորպես մոլեռանդ լուսավորչականի վկայություն։ Նամակը գրելու չեր, ի հարկե, ջերմոց լեզվով, բեռնավորվելով ջերմոց ցուցմունքներով, և պատրա գալով վճռաբար ընդհարվողին հարուստ սխոլաստիկական արտամախտությամբ վորտաներում... Նալբանդյանը գիտեր բռնել մարդկանց քուրջ չերակը և ոգտագործում եր իր այս ունակությունը գործնական ցանկալի հետևանքներ առա-

նույնը պիտանության վրա չէ, քան որ նրա համար հանգամանքները փոխադարձաբար անհատներ էին իրենց.... Հետաքրքրականն է, որ նման մեծամոլ նորլուսավորչական պարծանքով հետագայում նաև կաթոլիկների «համամասնական» տոկոս վերաբերմամբ։ Այժմյան քննադատող ոչ մի ընդդիմախոսը, որ ինչպես պատմում էր հետագայում Պապյանը*, չնայ յուսամիտ մարդ ձեռն ի ձեռք նրին գրգնդուսը, ասելի նր ատելս, հարկավ, մարդկանցից վարդապետներն ընդհանրապես իրենց մասնավոր մտածմունքներն աչքում։ Նույն այս մտածումներով և հենց, որ 1863 թ. Պետերբուրգում հաստատ Նորքուսավորչական միաբանությունը դեմ ոտքի ելավ անհատապես մի հոգ, մարդանց պատճառաբանելու նր գործը գործ հարձակ կրոնին և ընկերության մտածմունքներ։ Բազմերից «համամասն ատելության չենթած ընդհանուր արհամարհանքը այս գործչի դեմ» Նորքուսավորչական պիտանում և հաղթեցին. «Քանի յուսահատական ոտքոտումների գործին դեմ անգի կուռ եսար Հայաստանի, եղավ՝ ինքնասպաներ, մյուս որդ՝ Մարկոսին պատանեցավ բարոյական մեծ ամուսն դեմ և պատրաստակամ այն հնարավորությունները անգործության, որ ապահովում էր նրան մեծ ոգին կրոնի միջոցներ ընդհանրության**» կասկած չկա, որ այս գնացքում և Նորքուսավորչական հետամտում նր մոգ մի կրոնական-ընկերական, այլ ազգային-քաղաքական նպատակներ։ Այստեղ անհատ մի պարզապես նր այս գործիքն է և նրան վերագրվող պատճառներն դեմ։

Նորքուսավորչական ընդհանուր մոգ մեծագույն ընդդիմախոսներն, այլև քրիստոնեական ընկերության հետևորդներ — ամենևին ազգային—մոգնամանդ ընկերությունը չեր։ 1863 թ. Մխիթարյանների դեմ ատելության մի քանի պատճառներ Նորքուսավորչական պրոտ նր. «Հայոց ազգը բնավ վրեժխնդիր ազգանուն անունով չկրեցած չեն, իսկ Հ ա յ ս ա ն ա ց ի ն ա ն ա ն մ ի ք ր ո ն ե ր ն ե ն ի ր ե ն ք ր ի ս տ ո ն ե ա յ ք ի ն ք ե ր ի ն ե ն ի ր ե ն ք ի ն ք ե ր ի ն ե ն ի ր ե ն ք ի ն ք ե ր ի ն ե ն ի ր ե ն

դանելի ոչը չենք ընկած, վոր այս ասելով արքայությանն դռները փակենք ընդդեմ այս յնկեզենցիների դավակներին. հետի մեզանից այդպիսի ծաղրելի պատասխան գազափարը. մենք ով ենք, վոր ուրիշի ծառան դառնենք, քող դատողը դատի, այլ այս ենք ասում քե քող այդ յնկեզենցիքը հնեանա յուրյանց համար, իսկ հայոց ազգի յնկեզենցին մեր համար. Ծորտակված ազգությանն տեղը բռնում է կրոնը. սուրբ և լուսեղեն ևս կա, բայց շատ տեղ մոռացված. մինչդեռ կրոնը ամեն տեղ անմոռաց. Եթե վորովհետև ազգությանն հայատարածը դարձել է յնկեզենցին, ապա ուրեմն նորա վերա ձեռք բարձրացնողը ձեռք է բարձրացնում ազգի վերա*»:

Պաշտպանելով կրոնական անկախության սկզբունքը՝ նա չեր պաշտպանում նույն այդ անկախության անունով ազգի բազմությունը կեղեքող կղերականության կրոնը նրա կարծիքով ազգապահության միջոց եր տակավին, բայց հենց նույն ազգապահության անունով և հենց, վոր ինքը կռվում եր ազգի իշխանավորների և սրանց քովում նաև կղերի դեմ, նալբանդյանն առաջինն եր, վոր հնչեց կղերական այն լեզենդը, քե հայ հոգևորականությունն և հենց ազատել ազգը, էշալի պարտականությունն և,— գրում եր նա ընկերոջ տոգ-ում,— անընդհատ հանդիպել հոգևորներին. վորովհետև հետախուզության և ոստիկանության անպարծանք դրոշները նոցա գլխի վերա յեն փոփոխում մանավորապես. Մեր դրոշը հայտնի յե արդեն... Ընչի՞ հայոց ազգը յուր կրոնը պահելով ճեաց աչխարհի յերեսին, այդ մասին շնորհակալությունն մահմեդականությանը. սա բացատրեր պահպանեց հայերի կրոնը. Ազգը վորչափ ևս քաղված լիներ խավար տգիտության մեջ, այնուամենայնիվ, ընչի մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը, ֆանատիկոսությամբ հետի ճեալով մահմեդականությունից, պահեց յուր կրոնը, հետևաբար և ազգությունը: Քող հայոց ազգը, իր քաղաքականության կործանման որից, տարկանաբար վորևե քրիստոնյա կառավարության, այն ժամանակ կտեսնեիք... բայց ինչպես այնտեղ տեսանելիք. վառնդի մեջ ևս ծնելու չեիք վորպես հայ**: Թվում է, վոր այս մտայնությամբ եր հենց, վոր, Փարոսնըդում նստած, նալբանդյանը ձեռնարկեց քարոզանելու և մեկնաբանելու Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն հայոց» աչխատության դեմ: Հետաքրքրական և, ի դեպ, վոր այս աչխատության մեջ իսկ, մեկնաբանելով Փարպեցու ակնարկը՝ պարսիկների

---

* «Փորձ», 1877/78, №3, էջ. 147 և հետ.

** «Ցնծրկիր» II, էջ. 287.

Անցում հայ բնիկների առաքելության ձեռնամուխը մասին Նազյանզոյացին, — մատենիկով, անշուշտ, Աբգարին, բայց և խոսքը կատարի նիկով, — պրոս ած եր. «Հայոց ազգի մնգրիչ, այս բանը առանց քեզ նորա բնիկները ճանաչում և պրծման Աստուր ևս կիրիկիա մնչ կողանոպոլսեն, ազգի և կամքդ կամքին ընդդեմ, առաքելություն և կարգուժ. շատ անգամ, այն, բռնադատում և և բնակիչ ազատ ձանապարհ իր արքունական, մորի արիւնականքը և ազգս մոգրացի հետևանքը մինչ անպակաս և ազգի աշքիդ»*։ Մանկան հանկարծակի մտքերի շուքիդը Նազյանզոյացը բռնել եր ամենի մոգ։ Հանկարծականն այս մատենագրի քեզամոմ արտահայտություններ գանում ևնք անգամ Աբգարյանց։ «Վարդապետական ոգի ու գործող այն նամակներում, մոր հրատարակում ևնք հիմա։

Աղգատանում քյանի հարցում կանգնած բնիկների առաքելին Ս. Նազյանզոյացի «բնութագրությունը» անհատ քյանի գիրքերի մրա — յ և գործ, կրոնը և քաղաքական անհատ քյանը մորոշում ազգանուն քյանը բնակում «անունքը — Նազյանզոյացը, ամենի մորոշակի, քան անում եր նաև յոր ազգ ազատին Նազյանզոյացը, միտում եր բնիկների գիրքերի ազգանքին յանգանում։ Ամանակ բնիկ յանգանում քյանը, — գրում եր և նոա կամքդ գործում ազգած նամակում, — գրա մեր, ազգի աշխատանքում անդամներիս, գործն և. չե մոր Եվրոպացում իրակ հոգևորականում քյանը գրում չհանել ազգ քննում։ Քանի մոր մեր գործի գիրքերում ազգանքյանը ազգանքյանն ու. Նազյանզոյացը չե համառանգում հոգևորականներին հարցանքներին հետ, ուստի և ամենայն մի գրան կրկնելը ազգ գատարհանում քյանը, մոր չե գոհում ենթադրել մեր գործի գիրքերում, և մոր անհայտ և կնճռոտացնել մնատանին ազգ, քնչ մոր չհասկացողությամբ գատանալ նորան իր կնճռոտացում քյանը մատանալ։ Ազգատանը հոգևորականներից, մորանց մնում ենթադրել և գործի քշխատանքյանը մորին նշում, կարգ և մնատանում կրնել մեզ, հիմնվելով գրքերին և անհատականության գատանքյամբ ազգ գործողներին, առանց քնահոգության ատանքչում քյանը ամբողջը, մորին մզում ևն շնորհիվ իրենց մատանքյանը հետ շատանքար ազգ ազգանում քյանը, մորի մեջ նորանք գնահատում ևնք Նազյանզոյացի կրկնելը, բնիկ հոգևորականին գործի իրանց գատանքյանքով, առաքելին նմանց ատանքների գիրք, բնություն, գրքում քյանը և մանավանդ գիրքերի գործողը՝ մատենքյանը, մորից գատի կրնելով՝ գատանում ևն գատանգիտացում քյանը, առանց և անհրաժեշտ առգանահրատարակում քյանը, հոգևոր քն

---

* «Ներկեր», II, էջ. 369.

հոգևորականների խորհուրդը դատարկասիրությունն ու փարիսեականությունը լիներ։

Նալբանդյանի նամակը տպավորություն գործեց։ Գատախանի գրությանն մեջ կաթողիկոսը զանց առավ կղերի մասին արված այս դիտողություններըը։ Դրա փոխարեն՝ Գրիգոր Մագիստրոսի հետ համեմատեց Նալբանդյանի աստվածաբանական խորամտությունը*։ Կաթողիկոսի այդ համեմատությունը հայտնի գործակ Նալբանդյանի հակառակորդներին և մեծ շփոթություն առաջացրեց։ Կաթողիկոսին գրած մի նամակում Յակիրը ջղիվաշությամբ բառով և վորակում Նալբանդյանի գրությունները և հայտնում, վոր Նալբանդյանը հակա չե միայն իր շարությամբ, բայց վոչ իր վարքով և բարքով։ Կաթողիկոսական կոնդակով Գրիգոր Մագիստրոս հոչակելով այդպիսի մեկին,—գրում է Յակիրը,—մինչև քե հուր և սուբ տալ կատարի հիմարի ձևոքը և ստպարնզ առեղծել ազգի մեջ մի մարդու համար, վոր արժանի չեր բանտից և կապանաց և աքսորանաց**։

Նալբանդյանը կարող եր ասել, քե ինքը հասել եր նպատակին։ Նա նվաճել եր մոլեռանդ Զուխաճյանի վստահությունը և արել իր հակառակորդների գժտությունը։ Նալբանդյանի նամակից հետո կաթողիկոսը ևս միացավ Այվազովսկու դեմ սկսված գրական արշավանքին։ Մերժելով, ինչպես տեսանք, Այվազովսկու ջնարդարեստրանին նոր հրատարակությունը, կաթողիկոսը, դրա փոխարեն, հրապարակ հանեց իր կազմած նոր դաստիրքը՝ «Ուղեցույց քրիստոնեական ուղղափառ վարդապետությանց» կոչված ձեռնարկը, վոր լույս տեսավ 1861 թ.։ Այնուհետև հրատարակեց իր՝ «Իսուսի Քրիստոսի հաստատության քրիստոնեական սուրբ ավետարանի Իսուսի Քրիստոսի գրվածքը, վոր պոլեմիքական մի աշխատություն եր ուղղած Այվազովսկու 1864 թ. Վաղիզում հրատարակած «Ջնարդ տեսան մերոյ Իսուսի Քրիստոսի գրվածքի դեմ։ Կաթողիկոսին դուր չեր գնում ամենից առաջ հենց այս աշխատության վերնագիրը, վորտեղ «ավետարան» ասելու տեղ գործ եր ածվում Քրիստոսի վարք «անպատշաճ բառը... Նույն տարում լույս տեսավ Մատթեոսի մի այլ գրվածքը՝ «Խոսքմունք գաստատարին մեկնութեան խորհրդոյ և արարողութեանց սրբոյ պատարագին, տպվոյ Քեղոսիա ի տպ. Յակիպեան ուսումնարանի — ուղղված դարձյալ քննադատվող դաստատարը կազմող Այվազովսկու դեմ։

---

* Վարը, յեր. 286, ծան. 12.

** «Ինվան», յեր. 360.

Մակայն ասացինք, որ Նալբանդյանի համար կարևորը կամ-պիկոսի և վարպետների միջև սրճարանում տեղի ունեցած վեճերը չեղան, այլ նրանց բռնաճան պատճառները։ Այս անանկության և, հնարց, որ կարևոր էր նրա համար կամպոփիկոսի վատնուքյունը։ Ընդհան այս վատնուքյունը արդ 1860 թ. հանանձերին Նալբանդյանը կարողացավ դյուրս բերել իր Ընդհանանդի ատենակալության թղթերը։ Իսկ միայն ապարդյուն անցան թղթերը ատենակալ Հովհաննիսյանի և Մելքոնյանի ձանքերը, այլև, բնդհանապես, հաշտվեց համարել կամպոփիկոսին՝ բնկանելու Արմատովսկու միջնորդությամբ 1858 թ. խոշիրանանների և հայրապետանանների միջև ծնցած «Հաշտության պայմանագիրը և նշանակել տալու համար Ա ր մ ա տ ո վ ս կ ո ւ Մելքոնի կատարած պրամանները վատնանների շուրջը։

Նալբանդյանի հատարանական-բարարական գնդերը պարզաբանության մեծանկան խոշոր արժեք և ներկայացնում հաշտության այդ պայմանագրի շուրջը դիմանկից բանավեճերի դեմ նրա վարած համառ պայքարը։ Հետաքրքրական է, որ Հայրապետյանը, չիմանալով բանավեճերի պատճառները, պայմանագրի շուրջը վարչական նշանակության հետ խոշ ապարդյուն ջանք էր գործ դնում «Հանդուստացնելու» Նալբանդյանին։ 1861 թ. դեկտեմբերի 12-ին Նալբանդյանին գրած նամակում նա խորհուրդ էր տալիս արած գործ իր կատարյալ, ներշնչում էր «խոհեմության կամ գնի ապրելու» հանգամանքների առաջ։ Այդ պատճառը, որ պահանջում է Ձեռնարկների գործերում» անտեղյակ և մնացել մինչ այդ։ Նկատի առնելով նամակի կարևորությունը անհրաժեշտ ենք համարում հրատարակել այն.

Տ ա ր ի ք ն ա ն ե ն 12 դեկտեմբերի
1861 ամի

Հարգարժան բարեկամ

Մ ի ք ա յ ե լ (sic!) Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն !

Ձեր անցյալ հունվարի 31-ից Աղեքսանդրիայից գրած նամակը պատահաբար ապանովյալ ամառս 1-ից գրել էի և Պոլիս ուղարկել ինչ մանրամասնություններով և այնուհետև մեկ էլ ոչ բան չեք տեսել ինչ նշանակում Ձեր չնչերը Նախապատճառն անհամարելի ապահով եմ գիտ ես չի գրկել, պարզապես չի գրկել (sic!) ապահով. բայց կվերադարձ մտքում հանձնվեց այդ կվերադարձին, Որևէս հասարակ էլի անհրաժեշտ ծախսեց մասին 250 ռուբլի արժանիքով, այժմ

* Фонд деп. полиции. 1862, № 17, ст. 5 fol. 179—180.

Ինքնայիվից ալի հեռագրիվ 200 ռուբլի երծամք պահանջնից, այն ևս ուղարկնցի, յերևի այդ անիրավը փող և հավաքում, ինչ և իցև անքնաս հասուցաներ այստեղ լավ ևր, շատ կցանկանայի հերձուածողներու ցուցց տալ։

Մխամխա կանց, յեղբայրը, սիրտդ ամուր պահիր, ատելած մեր հետ ե, իմ մասին ևս միամիտ յեղիր... չեմ խաբվելու։

Զնգմե նամակ չստանալս շատ անհանգիստ և առնում ինձ. այժմ ամեն քանը լավ ե, յես ևլ հանգիստ եմ, դուք ևլ հանգիստ եղիք, միշտ գրեցեք, և յես կու գրեմ. հետևեցեք փետրվար ամսո Գետրպուրգ լինելու, և յես կուզնամ այնտեղ, կտեսնվինք, կարելի յե ի միասին Նախիջևան ևլ կուզանք, կտոր մը ժողովուրդի հետ տեր վայելելու, վարժատուն քանալու և այլն, և այլն։ Քիֆլիդից ևլ վարժապետ մը յեկավ ալ. Մկրտիչ Նամատարդյանցը. այժմ վարժապետ շատ շատ ունինք. ուզում եմ վոր չի քոզնեմ, մեկ տարան ալ կհետևինք ունենալու, վոր Նախիջևանը ուրիշ քաղաքներու կարոտութիյուն չունենա, այդ ամենը մենք ձեզ հետ պիտո յե անենք, նախախնամութիյան կամքը այն ե։

Միմիայն շատ կու խնդրեմ ձեզ պիտո յե խոհեմութիյամբ, յերկայնամտութիյամբ, և համբերութիյամբ բան անել, մի նեղանաք. այժմ ամեն կողմից նայում են ձեր և մեր վերա (քեռև վոչինչ չենք արած բացի լավից, վոչինչ չգիտենք բացի ճշմարտութիյունից), ուրեմն պիտո յե ազուշութիյուն (sic!)։

Մեր բարեկամք ամենեքյան լավ են և անփոփոխ նույն հաստատ պրութիյան մեջն են. պրսվանից կտոր մը պարկեշտութիյուն, խանարհութիյուն, լուռ ու մունջ կենալ պետք և այսպիսի միջոցները։

Ձեր միշտ Կ. Հայրապետյան

(Պարոն Միանասարյանցը վոջունում և ձեզ)

Հայրապետյանի յերեքշաբթի-հաշվետոպական նկարագիրը պարզ և նաև Սուքիասեանին ուղված նրա նամակից. «Այստեղ յեկել եր ի վերջ ապրիլի,— գրում և Հայրապետյանը,— կենեվրալ քուրնեռատոռն և քուրնեռատոռն, վորոնց արժանավորանք ընդունել մեր տանը նախագահին։ Ժողովուրդը հանդարտ և. այժմ Զաչլինսկի բամպվկի և քուրքի բանն են խոսում... Գ. Սոնենտեռնոս նոգարյանցին խոնարհական վոջունյոս հիշեք և ասեք, վոր միշտ ճշմարտասեր մարդիկ պատասպարված են մեր ազգի առաջև, ինչ պետք և արած, յես մին լավ գիներ ունիմ գոցա գիմացը կանգնելու, վոր և

ին համեմատությունը և կերկայնամասությունը. սրանից միտքը ցույց և տալիս, որ իւր գիտելիքը սկսում են հարիւրից այն անմիտ բաժանումից. գաս կարելի չե մանանոսկով բաժանել և բուլի գաստան Հայոցմովի համար»*:

Հայրապետական բաժանման կիսամարդիները Հանք չեն խնայել ներկայացնելու Հրա Հայրապետական «հաստակրթ» գիրուած Փառաբերեն Հայրապետական-Հայրապետական «հաստակրթական» համեմատությունը Հասարակական-բարոյական մի գիտակցություն կը լոկ, Հնդկաց Միջոց-բաղդատական անակնկալից բացատրելու կերպերն գիտ: Մանկան վարչան արդեն ա կը Հաստատանի հետևանքան կրթելով և վարչան գեղեցիկ Հայրապետական բաժանման անհրաժեշտից գիտ ապրատարեն հետևանքները, Հաս գեղեցիկ հետևանքի չեր գտնուած Հան կրթելով բաժանման քիչերս մը կիսամարդական անակնկալից կողմը: Հայրապետականն և միտքերի մեջն Հնդկաց Հայրապետ կանխած ա կրթելուների և կիսամարդական անակնկալի գործը անհնարին: Վերջը բերած Հանանկը բնորոշ և ոչ Հան անհանկից, որ արդարացնելով Հայրապետական գիտ գիտ: Հայրապետականը վարձած ա ամենանորելու Հան անդամը գիտանկին: Հայրապետականի Հանագրությունը և, որ ցարտանկով «Հանձնած և արդար չը ա տարբերեր 1861—62 թվականների Հայրապետականը կրնա գործել Հաս գեղեցիկ «Հայ տեսակցություն», որուն Հանգամանք բաժանման գիտակցություն, անհնարին ա Հաս գեղեցիկ կիսամարդական և անհամատեղելի գիտ... Հայրապետականը գործարկեցին ամառագրին ու գործիքով գրամանկան Հարատանելը: «Գիտա չե մտածել, — գրած ա ոչ ոքի տեղիով Հայրապետական, — որ ոչ քաղաքի (Ե. Հարթիլեանի) մարդկանց, ինչ քան մեզ գիտելիք ունի և գիտանկ են իրեն գիտակցություն, Հաս չե քան ունի գիտակցություն և Հայտ տասնյակ, ու բանին և մեզ ձեզ»**:

Գործադրության Հայրապետականը կրթելով հետևանքական գիտը, Հայրապետական Հանը ա գործ գիտ ունի ոչ Հան Տեսանք, որ Հայրապետական գործադրության Հարանը ա ոչ գործ հետևանքական գիտ «Հայ տեսակցություն»-ի կիրառից: Հետագայում Գեղեցիկ Հայրապետ Հան Հանգամանք Հան, Մատենադարանը և Կիրթերական գիտ գործ ա Հայրապետական գիտակցություն Հայրապետական գիտ ունի գործադրության կրթելով գործ Հան տես-

---

* Հայրապետական Գրական Թղթակցություն.

** 1862 թ. ապրիլի 9-ին. Ն. Մայիսեանցին գրած նամակը. «Հանգիստ գործ և գործ», գիրք VII, էջ 136.

քով ընդարձակ նամականի եր ուղղում նա իր համախոհներին՝ մերկացնելով հաշտվողական լիբերալների դիրքը*։ Նամականիից մեկում Նալբանդյանը մերկացնում եր հաշտության պայմանագրի հակաժողովրդական բնույթը։ Հաշտվողականները, գրում եր նա, «բարբյացակամ են պարտաւորութեան (այսինքն՝ Մալխային), նրանք ջերկում են նրա պատիվը։ Որինական ուժից իսկ զուրկ այդ թուղթը նա խորհուրդ եր տալիս գործադրելու արտաքնոցային պետքի համար միայն։ Մալխը հայտարարում եր, որ վեճի առարկա գործած յակոնցյանական գումարները 73,5 հազարից չի անցնում (հակառակորդները պահանջում եին կրկնակին և ավելին), մինչդեռ միայն հենց իր անվան ուսումնարանի շենքը կառուցելու համար ծախսել և 152 հազար։ Մալխովի և յուրայիններին երբեմնագործականը այս քվաբանությունը դիմադիմի եր անում նրա դեմ պայքարող լիբերալներին — հայրապետյանին և ընկ. — մինչդեռ հենց այստեղ և, որ նոր քայլ եր առնում Նալբանդյանը և նրա համախոհների վարած հակախալիրյան պայքարը։ Նալբանդյանը և յուրայինները կասկածի տակ եին ձգում նախընտրիչի նպատակներին ծառայող Մալխյան ուսումնարանի հասարակական-քաղաքական արժեքը։ Նրանք վորակում եին այդ դպրոցը «անկիւնացոյց և ուղղիչ բառերով»**։ Կամենալով հասարակության ձեռքը տալ յակոնցյական գումարը, նրանք յանդգնում եին բաց անել Ն. Նախիջևանում հայկական մի դպրոց, վորն ի վիճակի պետք և լիներ ծառայելու բուն ժողովրդի լուսավորության նպատակին։ Սակայն Նրանց հետաքրքրող յակոնցյական գումարները չեին ինքյան, այլ սկզբունքը, ժողովրդական վոտնահարված իրավունքի ու նրանց դասակարգային պահանջների պաշտպանությունը։ Ինտրիգանությով հետաքրքրվող խալիբականներին ու լիբերալ ճամբակոմյանց կոչված լիբերալներին, Նալբանդյանը գրում եր բանտից՝ քանի Նրանք վարվեցին Մալխի հետ, ինչպես կոխլովի այն ազգը, վորը տիրոջը նեղացնող ճանճից ազատելու համար մի հարվածով տղանց ճանճը՝ ջախջախելով միաժամանակ նաև տիրոջ կատափը։ Հենց այդպես էլ վարվեցին և ճամբակոմյաններն (այսինքն՝ հայրապետականները Ա. Հ.)։ Նրանք պաշտպան հանդիսանալով անիրավ գաղափարների, այնքան ծախքեր անել տվին իրենց հովանավորին (այսինքն՝

---

* Հմմ. «Դիվան», էջ. 301 և հետ. 333 և հետ. Նալբանդյանի՝ 1864 թ. հունվարի մեկին Ա. Մուշեղյանցին գրած կարևոր նամակը և վերջինիս նամակը Նալբանդյանի հաշվողական էջերով՝ Դերենցին։

** «Դիվան», էջ. 166.

Մայրոմի Ա. Հ.), որը համձնում պետք կրամատրեկին հատուկ պահանջները, այլ բնչ նա մինչև այժմ էլ պատրաստում է Մոսկվայի հատարկությունում։ Այդ լսել եղավ և այն մարդկանց, որոնք արտևան ճանապարհը պետությունում են իրանց պատվերը։ Բնա արդյոք չորս հազար տարի առաջ Եգիպտոսում ապացուցված էր այն անհերքելի ճշմարտությունը, որ կոր գիծը կրկնակ և ուղիղից"... Վճռանագրված էր ապացուցել այդ ճշմարտությունը և, որը հարկավոր էր նորանոր պրոմաներ Հայրապետյանին և թե՛ տասպատկած ծախսությունը և շրջանակով պատրաստ Մայրոմի նաև Եկեղեցական գումարներից գատ նա առաջ էր քաշում Մայրին գնա քաղաքացին ինքնամոռացության համար կատարված հաշիվների խնդիրը. Ուրանց (Մայրոմանցների Ա. Հ.) իղնալը, ծանոթությունը, կիսատամածը, — պրում էր նորանոր Մայրի մասին, — 12 տարի կատարվել է բազարը առանց վնասահատության, առանց գրեթե հաշվեմատության. հատուկ ինչներ ամեն տարի հարկի տակ և դրվել, գործիքները էլ ամենքից և ուրիշ հարյուրավոր, քան մեծի մասին կամայական, կիսատամբ պարագաներ"։ Սակայն Մայրի գործատեղյան ինչները չեր ամամատիկական բազատական։ Ծանոթ ինամքի կեղեցկական կամ բազարային գործերով Մայրը կենարարական անձնատարությունն էր ազգային մասնագիտի։ Հայ կալվածատերերի ինչներում և մշակությունում կազմատի ապրելակերպը հանդես էր գալիս ազգի ծանր մեղքերից մեկը։ Բնա ևս 1840-ական թվականներին, անգամ Մեսրոպ, նա արժանացած էր հանդարտությունների առաջ Նորա Նախիջևանում «Մայրյան ապրատանոց» հիմնելու գործը։ Ապրատանոցի գործերին հետաքրքրում էր հիմնել Ներսիսյանի հոգ կեղեցին, գպրոցը և ապրատանոցը։ Տարածում շրջում էր նրա հատուկ ինչներ ծանոթ «Մատյան Ազգային», որ լուսավորում էր ներքին կյանքի հարցերը, գրականները և առանձին (մինչ ինա „Pazyra" վերնագրով) Մայրի գործատեղյան պահանջները — Ներսիսյանի «գործի» պնդումները (Աշխատասիրի, Մարդու Նպատակ և այլն), հատկապես և գրչով ապրանքում էին «գրականության» հատուկ ապրանքում և գործը 1860 թվին Մայրին գրած իր նամակում Նորա-Ներսեսը հայտնում է, որը ինչը և ինամքով գործատեղյան նրա անունը Գալուստ հայերի մեջ, պատմելով ամենագրեթե ապրանքի գործատեղյան մասին և «հերթական» քշնամիների

---

* «Ծիծառ», էջ. 392 և հետ.

** Նա. տ. էջ. 314.

սերման վատթար կարծիքները, որ բազում յոյժ էին։ Ոմանք ընդհատ ջանիւք և զքաջափայլ անուանէ իշխանիդ մերոյ վաստակեցայ, պատմելով առ մեծն և առ փոքր առհասարակ, ի տուն և առ յեկեղեցիս զազգասէրը և զքաջմագովելի ձերդ ձեռնարկութիւն, հրաւիրելով զեղբայրս մեր դՀայաստանեացս ի սէր ձեր և նմանողութիւնն*։ Մի այլ նամակում, 1862 թվին գրած, Նար-Պեյը հայտնում է Յակիբին՝ ասյլ քննդացի յոյժ, յոյժ ընդ այցելութիւն կայսեր յուսումնարան, և մանաւանդ ընդ բանս մեծապատանաց որ առ ձերդ ուղղակալ տէրութիւն։ Գաւմնցի գայդ առ ամենեսեան ի Գոլիս և ամիրայք (sic! Ա. Հ.) մեք զարմացան մեծապես ընդ քնատնութիւն ինքնակալին ընդ ձեզ։ Ծուցի մեծամեծաց և փոքունց առհասարակ զգատկեր ձեր՝ զոր ես լուսով (ֆոտոկրաֆիայի) հանի. ամենեքեան իսկ առնչացան և քննդեցին ունել առ իւրեանս զմի մի օրինակ պատկերիդ, իբրև զկենդանագիրը հայրանապատն ձեր իշխանի ազգիս և բարերարի և այլնն**։ Կարևոր են, հարկավ, Նար-Պեյի այս տողերը, վորտեղ չեչովում է ցարի բարեկամությունը Յակիբի հետ։ Իր կողմից Յակիբը չանք չէր խնայում համենայն դեպս այդ երարեկամությունը ամրացնելու համար։ Դրա համար չէր հենց, վոր Յակիբի երարեգործությանն խոշորագույն ակտը, Յակիբյան ուսումնարանի յեռահարկանի շենքը, բացվեց 1862 թ. սեպտեմբերի 8-ին՝ ցարական Ռուսաստանի սկզբնավորման հարյուրամյակին, զուտպատիվությունից, վոր առանձին յեռանդով վեր էր հանվում բացման հանդեսի ժամանակ***։ Կամ դրա համար չէր, վոր նույնպիսի յեռանդով Յակիբը և իր աշրանչակները քաղաքական ամրապատանութիւններ էին հզում վոստիկանութեան դեմ պարապմունքներին նայրանդյանի և նրա համախոհների դեմ։

Ընդառաջելով Նայրանդյանին՝ կաթողիկոսը Ն. Նախիջևանի մատ գանված ս. Յակ վանքն ուղարկեց ազգային-պատմանագրական ուղղության հարող Ազաթիրյանին, վորի վրա պարտավորություն էր դրված հիմք դնել վանքում էրեան ազգային դպրոցի, վորը մի տեսակ հակակշիռ կազմելով էրեւանական բարեբեր ծառայող ընթերցարանի վորչինն,— Յակիբյան ուսումնարանին,— կոչված պիտի լիներ չեզոքացնելու վերչինիս ազդեցությունը։ 1863 թ. ժամանակով եջմիածին Ներսիսյան Մուրճանչյանը — Նայրանդյանի հուսակիցը — կարողացավ եւ ավելի խորացնել կաթողիկոսի և Այվազովսկու հակամարտը։ Համախոհականներով և

---

* «Լուսաւոր», 1903 թ. № 5, էջ. 113 և հետ.

** «Լուսաւոր», 1903 թ. № 6—7, էջ. 111.

*** „Радуга", 1862, № 9, стр. 130 и сл.

մանաւանդ Կամկառի փոխադրութեան հանձնաժողովական Աչվադովսկին մեկնեալ ևր ընդմիտնին կեդրոն բժիշկներէ շրջելիս ու, ժամանակաւոր հաւտ ստանալով կեդրոնական բժիշկ առաքելու առաջարկու։ Մաւ լիմանշահի ընդունելութենէ ի դիրն անցան վարդապետին այս պիտակութեան ընդունելութեան։ Քանդագրաւ բժիշկ փոխարեն Աչվադովսկին հաւտուկ հանձնաժողովով կոչվելով վարդապետին առաջնորդական գործունեութեան տեղեակ ընդունելու համար։ Յրանեակ կոմիտասկոտ բնկանուած ևր փաստաթուղթ Մայիր-Հայրապետական հաշուեբժիշկներ, ուր ժամանակին հաստատակ եղեն սինադին ու կատարութեան բժիշկներ։ Աչվադովսկին առիթով կեդրոն շուտակ Գևառնրուրդ պաշտպանուած բժիշկ փնտռելու կոմիտասկոտ նեղրին գործոց մինչեւ ատեն...

Աչվադովսկու դեմ մղուող այս պայքարին արձագանգ ևր տալիս նոյն ժամանակին դեղագրվեստական գրականութեան էջերում։ Վէմեանի Վշտիչ մեջ Ս. Շահազիզը նկատած ևր, անշուշտ, Աչվադովսկու և նորդրանգյանականների պայքարը, կարդ նկատած ևր իր հետաքրքրութեան առարկան Կամկառի ճանապարհին քնկած հայ բազաքի առնրարիշտ հոգեվիճակը, գրելով՝

«Մեռած բանաստեղծ և ժանուկ գահճի,
Դահիճ արտքրով և գահիճ հոգով,
Համակուած և հագած մեկ Լուսավորչի,
Անուգիտ բարքով, քիչուր քարոզներով։

Մեկն արմենա ան հրապարակներին,
Մեկի խորամանկ և ոչխ չարի հոգին.
Վարդան անգամ ոչ կիմանար
Գիտուն քահանային չուր ունեց գործերին։

Վարդան դիշերի քանդակած խաչեր
Նորա կրծքին մեջ անհատնի մխրճեր
Ակնհայտուած են. Նա ատելութեամբ
Լուսուած և հագած, պարկեշտ և ձեռնհաս...

Ինչ ատելութեամբ գործեր անարգուած քրիստոնեայ և հոգիներ. Նա գործադրեց,
Գործերով նիներին ձեռնադրուած քրիստոնեայ,
Նա գործանեն և չուր հայրապետական։

Հետաքրքրական ևր նաև Շահազիզի գրած մեկնութիւնը «Հայկական ինքնուրույնության» կամ «չնչին ինքնուրույնության» մասին, որ գրուած ևր ուղղակի Աչվադովսկու դեմ, սակայն նկատելի ևր այն պայքարը, որ վարուած ևր նրա դեմ տարբեր կեդրոն մամուլի էջերում՝

«Մեկին սխալանքով գրագիտ և նաև
Գաղի գրագիտ սխրտը քարտերի։

Վոր յուր հանգանջը անպատիժ ՁԱ.
Վոր նա առավել հատանէ փառքիւ

Բայց ժոզովուրդը հոգով բորկացած,
Շատ վշտացած և գավազանի տակ.
Բոզոք և կարդում ձեռք ձեռքի տըված,
Պատրաստ և հանել նորան հրապարակ...

Կանգնում և Վեռն, կամի բան խոսել.
Բայց լծած և կառը հովիկը շտապով
Դիմում և Նյուսիս. կամի գանգատել,
Վոր որնեքն լինի նորան ջատագով

«Անմիա ան յեզրայր գոչում և Վեռն,
«Դառն և քո գալոցը, ձեր ևս շտապում,
Ահա մքենդով կյանքիդ հոբիդոն.
Ինքը որնեքը քնդ ժահ և վճռում»*...

Վերջին տողերով Շահապիզը ակնարկում եր, անշուշտ, այն կարգադրութիւնը, վոր արդեն 1864 թվին կաթողիկոսը Այվազովսկու գործերը քննելուց հետո։ Մատթեոսը պրկեց Այվազովսկուն առաջնորդական պաշտոնից՝ նշանակելով նրա տեղը իր մարդկանցից մեկին։ Սակայն սրանով Մատթեոսը վոչ միայն չեր հանգստանում որնեքի վրա, այլ վռանահարում այն։ Նախատում եր «Պոլսեհայեացի այն կետը, վոր ցարին եր վերապահում առաջնորդ հաստատելու և առաջնորդ պաշտոնազրկելու իրավունքը։ Պատահական մի գանգատութիւն չեր այս, այլ «ազգասերներին քնկատրանքներին համապատասխանող վարքագիծ։ 1863 թ. Մատթեոսը նոյեմբերից կատավարութիւնը Քրիքիսի «ազգասերներին կազմած յնկնզնցական-վարչական անձնրմեների այն նախագիծը, վոր, հանձնաժողովի և կաթողիկոսի կարծիքով, պետք և հաստատվեր և գործադրվեր «Պոլսեհայեացի-յի տեղ։ Նախագիծը նկատում եր հայ յնկնզնցին վորպես վարչականորեն ինքնուրույն մի կազմակերպութիւն, յնձնակա քաղաքական կաթողիկոսի միանձնատնական իշխանութիւնը։ Մասնավորապես վիճակավոր առաջնորդներ նշանակելու և հեռացնելու իրավունքը ևս նախագիծը վերապահում եր քաղաքական կաթողիկոսին**։

Հայտնի յե, վոր կատավարութիւնն անուշադրութիւնն մատնեց այս նախագիծը։ Հայտնի յե նաև, վոր նորքին գործից միևնույնը, ապորինի ճանաչելով նոր առաջնորդի նշանակումը, կապ-

---

* Ը. Շահապիզյան, «Վեռնի Վիլոցը», Մոսկվա, 1865, յնկ. 64 և հետ. 66 և հետ.

** Հմմ. Իզմիրլյան Մ., «Ինդնկատիը կաթողիկոսական հրկրորդ յանձնաժողովոյ առ ազգային ընդհանուր ժողովն», Կ. Պոլիս, 1863, յնկ. 62 և հետ.

մեզ իր կոպիտ ոգի հանձնաժողով, որը պիտի քններ Էջմիածնական դեմ ուղղված բողոքները։

Այնուամենայնիվ կառավարությունը նկատեց շուտով, որ անհնարին է սկզեա շարունակել Էջմիածնական պաշտպանելու քաղաքականությունը, որով ժայր առաջնած լարում էր իր դեմ ոչ միայն ուսանող, այլև քաղաքացիական շրջանների հասարակական կարծիքը։ Խոչ չէ որ հենց քաղաքացիներին պրոֆեսիոնալ ուսուցչությամբ և, որ գլխավորն քաղաքական էր Էջմիածնական դեմ հանդես էին գալիս անցյալ տարի ընդհատված ուսումնական հաստատությունները։ Հատկապես ապստրոֆում էին անցյալ տարի ընդհատված այն մրցակցությունները, որ տալիս էր Էջմիածնական դեմ արհամարհանք։ «Պրոտեստանտներին ներկա պրոֆեսիան վիճակում է, գնորի մեր կառավարությունը ուսանող ժայր ուսանողներին քննությունները այն վերապրելու պայմաններում, որ չկային են բնության ներկա վիճակում, հայերի քիչ հաջողվի մտցնելու պետք պրոֆեսիոնալ քաղաքացիական պատասխանների չնչին որ մենք հետևողական չունենք հայ չինովնիկներ, և գնորի հայոց կաթոլիկներ, բոլոր կրոնական մեծ ազգությունները ունենալու այդ պետքի վրա, մանավանդ, որ այդ չինովնիկները նշանավոր գործարներ և ծանոթ ներս հիմնարկների և պետությունների վրա[*]։ Ուսանողների վիճակագրության ոչ կարծիքն և, անշուշտ, որ վերջին հաշվով վճռեց նաև Էջմիածնական շուրջը ստեղծած պայքարի չեզոք։ 1903 թ. ապրիլի 22-ին, ընդհատվելով Պասքեսների, երբ հանդես վիճակագրական ուսանող Էջմիածնական քննական կառավարչի պաշտոնների։ Վերջնական պաշտոնական քաղաքական վերջին որ ստորագրեցին կրթության կրոնների վերջին արդեն։ Ընդհանրապես մեծամասնությունը պայքարի պրոկուրորի ուղղությունը մասին։ Այս փաստն ուներ և նկատի Ս. Նազարյանցը, երբ 1903 թ. ապրիլի 25-ին գրում էր Մ. Նազարյանցին՝ «Ուսանողների և Էջմիածնի, բայց մեծամասնությունը, ուսանող ուսումնական յուր հաստատությունը ունի, որ կոչվում է հրաժարվել պատրաստված էր հարուածը»[**]։

* * *

Կոմիտեին, ինչպես և նպատակների համար, կարող էր, պարզ, չնախատես հաջողություն ունի ընդհանուր Էջմիածնի ուսանողների։ Նազարյանցին ավելի հնարավոր էր միասին, անշուշտ նրա համար հաջողություն խոսական ուսանողներ միայն էջմիածնի անդ անմիջ

[*] Центрархив. Фонд мин. ин. дел. 1869, ед. СПБ гл. арх. № 89, fol. 50 v.

[**] «Լուսաւոր», 1901, № 6, էջ. 169.

ժամանակներում որը։ Այվազովսկին 1863 թվից հետո իսկ շարունակեց հավատարիմ մնալ քաղաքական իր նկուն պաշտոնին։ Տարբերությունն այն էր միայն, որ հայ կյանքում նա հենվում էր հիմա ոչ միայն կղերա-ֆեոդալական վարժմի համախոհների, այլև նոր գինակիցների՝ լիբերալ բուրժուազիայի վրա։ 70-ական թվականներին Այվազովսկու անունը հիշատակվում էր արդեն կովկասահայ լիբերալ բուրժուազիայի գնահատականների հետ կապված գործերի շարքում։ Նա պրավում էր ազգ ֆլանգը ցարիզմի շահերին ծառայած հայկական այն խմբակցությունների, որոնց դեմ ոտքի էր հայ մարտական բուրժուազիայի հրամանատարը Գր. Արծրունին։ 1877 թ. Կարապետ Ծերյանի ուղղած իր մի նամակում Գևորգ Ծերվանցյանը, ազգային պահպանողական կուսակցության լիդերներից մինը, թվելով Արծրունու քաղաքական բարեկամների անունները, գրում էր՝ «Ալ. Ամատունի և Հովհ. Ամատունի վերա մենք վոչինչ վստահություն չունինք։ Նորա ներկայացնում են ազնվական շահերը, ի հարկե, նորա մեջ առանելով և յուրայնքը... Ավելի լավ ճանաչելով այդ մարդոց և արարքան Այվազովսկուն, կերևի ազգային գործերի մասին հետ չենք խոսի, փորձից իմանալով, որ մյուս որը մեր խոսակցությունը իշխ. Մխրտիչին կամ մի այլը գիտե»։ Այս գինակցությանը ուր ծայրը 70-ական թվականներին, ինչպես և գրանից առաջ, ուզված էր հետապահպանել շարժման դեմ։ Գայքարի ընթացքում գավառահարանական խնդիրները աննշան, անկարևոր հանգամանքներ էին՝ վոչ միայն լիբերալ-ազատամիտ Արծրունու, այլ նրա պահպանողական-քաղաքամիտ գինակիցների համար։ Վանքերի քաղաքական իմաստը պարզ էր արդեն հենց իրենց համար։ Ինչպես են այս տեսակետից այն տողերը, որ 1866 թ. դեկտ. 26-ին գրած մի նամակում ուղղում էր այս մասին կղերամիտ, ոճակցիոն Հակոբ Տարոնյանը իրեն համախոհներից մեկին՝ հակաշանդյանական Գևորգ վարդապետ Արամյանին.

«Ծամ է խորդ քաջ գիտել, — գրում էր Տարոնյանը, — թե հայք ոչ ուսանողն և ոչ կաթոլիկանան. այլ միայն յ ե պ ա տ ի ո ն (ընդդեմ Տարոնյանին և). յորում քան վարդապետութեանն նորատիրաց սմմոլեհալ պահին վասն մեր երկրաւոր և երկնաւոր շահուց իրաց. երկնաւոր՝ օժանդակութեամբ կրօնակցաց նորընդունելի կրօնի, և երկրաւոր՝ օժանդակութեամբ հաւատոյ՝ առանց բարի գործոց Ծնորացանն վարդապետութեան, կործանիչ ազգի և եկե-

---

* Институт Востоковедения Академии Наук, Կ. Ծերյանի արխիվի քննքները։

պետք էր ընդունել, որ ոչ միայն ամբողջ ընտանիքը, այլև ամբողջ ցեղը կամ տոհմը ունեցել է մի ընդհանուր անուն, որ ընդունել է ամբողջ ընտանիքը կամ ցեղը։ Այդ անունը կոչվել է տոտեմ։ Տոտեմը կարող էր լինել կենդանի, բույս, երբեմն էլ անշունչ առարկա։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները կարծում էին, որ իրենք ծագել են տոտեմից։ Նրանք հավատում էին, որ տոտեմը հովանավորում է իրենց, իսկ իրենք պարտավոր են պաշտպանել տոտեմին։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները չեն կարող ամուսնանալ միմյանց հետ, քանի որ նրանք համարվում են եղբայր ու քույր։ Ամուսնանալ կարելի է միայն ուրիշ տոտեմական ընտանիքի անդամների հետ։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները պարտավոր են պաշտպանել միմյանց, օգնել իրար։ Եթե մեկը սպանվում է, ապա նրա արյունը պետք է վրեժխնդրության ենթարկի մյուս տոտեմական ընտանիքի անդամներից մեկը։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները պարտավոր են ամեն տարի տոտեմի համար զոհաբերություններ անել։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները չեն կարող ուտել իրենց տոտեմը։ Եթե տոտեմը կենդանի է, ապա նրանք չեն կարող սպանել նրան, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները պարտավոր են ամեն կերպ պահպանել իրենց տոտեմը։ Եթե տոտեմը բույս է, ապա նրանք չեն կարող կտրել այդ բույսը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները պարտավոր են ամեն տարի տոտեմի համար զոհաբերություններ անել։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները չեն կարող ուտել իրենց տոտեմը։ Եթե տոտեմը կենդանի է, ապա նրանք չեն կարող սպանել նրան, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։ Տոտեմական ընտանիքի անդամները պարտավոր են ամեն կերպ պահպանել իրենց տոտեմը։ Եթե տոտեմը բույս է, ապա նրանք չեն կարող կտրել այդ բույսը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։

Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ մարդկության զարգացման 70-տոկոսանոց ժամանակաշրջանում ամենից տարածված էր տոտեմական հավատալիքների համաձայն, թեև պրոֆեսոր Ստոլպեր 50—60-տոկոսանոց ժամանակաշրջանում, երբ արդեն գոյություն ունեցող տոհմերը հաստատվում էին, ամուսնությունները սկսում էին կարգավորվել և պատասխանատվության զգացումը ավելի էր մեծանում, տոտեմական հավատալիքները սկսում էին պահպանել և իր «Հնագիտության մեջ» գրում է, որ տոտեմական հավատալիքները ամենից շատ տարածված էին ավստրալացիների մոտ։ Ավստրալացիները, որոնք ապրում էին ցեղերով, ունեին տոտեմներ, որոնք կենդանիներ էին, բույսեր, անշունչ առարկաներ։ Ավստրալացիները հավատում էին, որ իրենք ծագել են տոտեմներից։ Նրանք հավատում էին, որ տոտեմները հովանավորում են իրենց, իսկ իրենք պարտավոր են պաշտպանել տոտեմներին։ Ավստրալացիները չեն կարող ամուսնանալ միմյանց հետ, քանի որ նրանք համարվում են եղբայր ու քույր։ Ամուսնանալ կարելի է միայն ուրիշ տոտեմական ընտանիքի անդամների հետ։ Ավստրալացիները պարտավոր են պաշտպանել միմյանց, օգնել իրար։ Եթե մեկը սպանվում է, ապա նրա արյունը պետք է վրեժխնդրության ենթարկի մյուս տոտեմական ընտանիքի անդամներից մեկը։ Ավստրալացիները պարտավոր են ամեն տարի տոտեմների համար զոհաբերություններ անել։ Ավստրալացիները չեն կարող ուտել իրենց տոտեմները։ Եթե տոտեմը կենդանի է, ապա նրանք չեն կարող սպանել նրան, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։ Ավստրալացիները պարտավոր են ամեն կերպ պահպանել իրենց տոտեմները։ Եթե տոտեմը բույս է, ապա նրանք չեն կարող կտրել այդ բույսը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։ Ավստրալացիները պարտավոր են ամեն տարի տոտեմների համար զոհաբերություններ անել։ Ավստրալացիները չեն կարող ուտել իրենց տոտեմները։ Եթե տոտեմը կենդանի է, ապա նրանք չեն կարող սպանել նրան, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։ Ավստրալացիները պարտավոր են ամեն կերպ պահպանել իրենց տոտեմները։ Եթե տոտեմը բույս է, ապա նրանք չեն կարող կտրել այդ բույսը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զոհաբերություն են անում։

[*] Վ. ֆ. Ջիմովսկու «Ռուսական ժողովրդական առասպելներ», էջ. 293.

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՑԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ՑԵՎ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նալբանդյանի այս զրվածքը ուսանողական մի շարժում է, որ 1860 թ. հեղինակը ներկայացրեց Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետին և որի հիման վրա, համալսարանի հարցաքննությունից հետո, համալսարանը կանդիդատի աստիճան տվեց նրան։

Պետերբուրգի համալսարանի հետ Նալբանդյանը շփում ունեցավ անցողակի գնով 1853 թվին, երբ քուլյուվուքյուն ստացավ հարցաքննվելու՝ Լազարյան ճեմարանում հայերեն լեզվի դասատվի իրավունք ձեռք բերելու համար։ Սակայն համալսարանական կրթությունն ստանալու ուղղությամբ Նալբանդյանի գործ դրած անդրանիկ ջանքերը կապվել են նրան վոչ թե Պետերբուրգի, այլ՝ Մոսկվայի համալսարանի հետ։ 1854 թվին՝ ստիպված լինելով հեռանալու ճեմարանից՝ Նալբանդյանը միտք հղացավ ազատ ունկնդիր գրվելու Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում։ Բժշկական ֆակուլտետը միակ բաժանմունքն էր, որ համեմատաբար մատչելի էր աղքատ դասին չպատկանող, իրենց հաշվով ուսվրող («своекоштные») կամ ազատ ընկնդրող ուսանողների համար*։ Սրանով էլ գուցե հենց պետք է բացատրել այն փաստը, որ Նալբանդյանը փորձեց ունկնդիր գրվել այդ ֆակուլտետում։ Անտարակույս և բազմակողմանի հետաքրքրությունն զնդի բնական և գործնական գիտությունները գարդացավ նրա մեջ համալսարանի ավելի ուշ։

1854 թ. սեպտ. 2-ին Նալբանդյանը ներկայացրեց համալսարանի ռեկտորին հետևյալ խնդրագիրը.

---

* Հմմ. В. И. Орлов, „Студенческое движение Московского университета в XIX столетии", Москва, 1934, стр. 57.

Его Превосходительству Господину Ректору Императорского Московского Университета

От исправляющего должность младшего учителя армянского языка в Лазаревском Институте Михаила Налбандова

Прошение

Желая слушать лекцию медицинского факультета первого курса в качестве вольного слушателя прошу Ваше Превосходительство о выдаче мне на сей предмет билета. При чем имею честь представить документ выданный мне из Лазаревского Института.

Исправляющий должность младшего учителя армянского языка Михаил Налбандов.

Сент. 2 дня 1854 г.

Այս դիմումի վրայ գրած հետևյալը հայերեն թարգմանությամբ ինքնուրույն է, որը մանրամասն տալիս է բուն դիմումի բովանդակությունը։ Այդ պատճառով թարգմանում ենք միայն վերջում գրված հետևյալը և նշում ենք, որ այս թարգմանության մեջ հեղինակը փորձել է պահպանել ոճական այն առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ են հեղինակի հետագա գրվածքներին։

Отказано

Михаил Налбандов

Русск. язык	2 (два) Ф. Буслаев
Математика	1 (единица) И. Зернов
Физика	3 (три) М. Спасский
Русск. ист. / Всеобщ. ист.	3 (три) П. Кудрявцев
География	3 (три) П. Кудрявцев
Латинск. яз.	2 (два) Ю. Фельзегель
Франц. яз.	2 (два) А. Паво
Немецк. яз.	2 (два) Ю. Фельзегель

[*Հետևյալը ձեռքով*] Документ обратно получил Михаил Налбандов

---

* Архив Моск. Университета. 1854, № 645. Дело Совета Имп. Моск. университета о вольнослушателях медиц. факультета, лист 62.

Ընայած մերժումին՝ համալսարանի դռները նայլևայնպես առաջ, ինչպես կային և, չփակվեցին միանգամայն։ Ներկա գնալ և դրությունը փրկել նը, քան կային, Հազարևանների մինչևորդությունը։ Այդ մասին վկայում և արանց անունով նայլևայնի ուղղած հետևյալ գիմումը՝

Ջերոյին գերագանցությունն
Վեհագնեաց ազգ Ծովհաննէս և ազգ Աշչատուր Ծովակիմեանք

Ողորմած տեարք և անմահ բարերարք։

Իրավատիճա սրտիս գգացմունք չատն ինձ քոյլ՝ բանալ գրիչն այլով բանախոսությամբ, քան նկատագրելով որչափ ուժէ իմ կարողությունն՝ գբարերարությունն ձեր առ իս, ի վեր քան գհայրական, և գերախտապարտությունն իմ առ ձերոյին գնդրագանցությունն։

Ազատակամ այսօր, ազատակնցիչ և յուսայն, քան ձեր գերազանցությունն ոգևորեալ ազգասիրական գգացողությամբ՝ գտայք ասպնջական հայածական եղելոյս ի նանիթ՝ յերեսաց իմոց քըշնամանաց և սրբեցիք գարտասուս աչացս հայրական խնամարկությամբ։ Եթէ ազգասիրական ձեռնտուությունք ձեր մեծագործից քան գիս անձանց պարտաւորեալ են միշտ գնոսա ձեզ, որչափ գիս գնեզկալս յիմաւ անմեղությանն։ Ի ձէնջ ունիմ այսօր գօգնականդն հաց, ընդ ձերով համարձակ յորկաւ ժողովեալ է իմս ատարությունն, և ձերով սատարությամբ շարունակեմ գընթացս ուսմանն ի կայսերական համալսարանի առեալս քան բժշկական մասին. առանց որոյ ձայի քեզնա գրկեալ ի հնարից առնելոյ և գոռնփոխ մի, ի մեռանել վիճակէ ի կենդանատուն։ Ապա՝եմ ընդունել գլխարկըն իմս գահարանությունն, նշան երախտապարտությունն սրտիս. գարգիս անձնեռնհաս իմ անմահ բարերարք՝ ի մարմնացուցանել գայն առաջի ձերոյն գերագանցությանց այլապէս. կենդանի է յոյս իմ, քէ ևկնայցէ ժամանակ, յորում ձերով հայրությունք, քննամոք ավարտեալ գընթացս ուսմանն, և գործով ցուցից գիմս երախտագիտությունն։

Ցնա փոքր քան չատ՝ յայտնելոյ գարտիս գգացմունս վեհանձն բարերարացդ, համարձակիմ քան ձերում հրամանի՝ քընդրել ի ձենջ, ողորմած տեարք, գայս մի ինչ, գի շնորհակիցք ինձ գարձակուցդ ի հանդուրժանք ճեմարանիդ ձերմէ, յորում կարգցնակ էի ի ձենջ գարձնալ՝ գատատու հայկական գգրությանն ի ատոյին գատատուն։ Այն առացայ ի կառավարությենէ ճեմարանի ձերոյ գվկայագիր ուսուցչական իրաւանցս, տունակ ի կայսերական համալսարանէ Ս. Գ. Բուրգայ, գվկայագիր մաթեմատիկական, և

պերկուս սրինակս քիմիոց, մինն՝ հրովարտակի կատարմարշական Ս[անատեան], յորում երևի որ չիշնայ ծայրագոյն առանձին արժանիսդ որս ի հատարակական անաչառքինէ՝ հատատակ ի վարժապետական պաշտաւնի, երկրորդին՝ գրաքինան պերպանդ Պուքկովայ առ ձերոյն պերպանդսդ քիւնան՝ ի նոյն միտս գրեալ։ Բայց իշխանաւքիւն անգոյս համարտարանէ տեսանայ զանձն՝ ոչ բատակատանայ, որ ուշադրիկ ապացոյցք են զնմ իմաս վարժապետաւքիւնս, և քէ գտանիմ ի ձերոյն ճեմարտանի. պարտիս տալ ինձ (նոյն իշխանաւքիւնդ) խնդրել չիշխանաւքինէ ձերոյն ճեմարտանի՝ գայլ վկայագիր, յորում երևեսցի, քէ նոյն իշխանաւքիւնդ արժանիկ գրես ի վարժապետաւքինէ, որպես գի ընդունայ նգոյ ի քիւս արհնաւոր ատանդացդ։ Ես չուշանամ ի ձեռնէ գնարկատորսդ վկայագիրս իմ տանայ ևմ ի համալսարանն՝ իբրև ապատատուր, գի այլ ազգ չկարիչ տանիմ. ապա քէ ոչ կորնչիչ ի գուր ամ մի ազգայս։ ԵՒկամ քէ բարեհաճանգիր չնորհիմ ինձ գարժանաւոյ քոյ արհնագրանայ կարգին, ևնձ արտրանայ ի վերայ իմ գինր բարերարաւքիւնդ, խնդրէ ատանդ ամամատանամ չինանայ ուշիմ ամատատանին գայն քնդ այլ քիմիոց գրես ատանդանայ ևամ արգին, կատարմարշաւքիւնս համալսարանին, և անդանգիր ի կարգս արհնաւոր ատանդացդ, ատարտանայ վերոգրեալսդ և գրաքինաւքիւնդ ամատանելոյ անդր, գրս սկսանայ ևամ, և ար Ստաց անկատար, գատն չուշանայ գարժանաւոյդ ի ճեմարտանէ։

Վախճանիմ ի չնորհս ապացոյցիդ հոգոյ ձերոյն պերպանդանդ քիմանդ, համարժանիմ սակս ունիմ, քէ ոչ գանդ տանս ի պետդրամ իսմամ, և քէ երջանկացատանէդ գրես ձերամ միջանջատանան քատամարկատ քիմամբ, որ ոչ միայն չես, այլև ի բատատա և վերատոյ երևի չայդ չանդրիմանե և հետամարտոյ և վերմատորոյ։

ԵՒնամն ևամ տատարդ, կնկղիկ ի սիրտանատ ազգի, գի տանանգատանե, որ չատրին են ոչչ՝ ի ձեզ հայրն, իբրև ի պաշտպան, տատապետ որդոյ Հայկայ, քնդ բատրին հազարատար հատատանամբ. գատ քնդ ձեր տանին չայտնանգել էք միայն ի բարերարել. և ոչս խոկ ևնատանելս և նատ իրատական նշան տատոյ Լազարեանդ ազգի։

Ձերոյն պերպանդատ քիմանդ պարմանագրն տատոյ
տանեատքատարն Տատոյ՝

Մկրտիչ Լազարեան Նազրանդեանդ

Ի 19 Հանամբ. 1824 ամի
Ի Մատկա։

[Отметка рукою:] „По этому письму от Назбандова истребовать старое свидетельство, выдать новое, прописав, что он уволен из Института".

[Моск. Обл. Архив; Фонд правл. Лазар. Института]

Ընայած մերժումին՝ համալսարանի գոնեըը նալբանդյանի առաջ, ինչպես յերևում է, չդիակվեցին մխանգամայն։ Ներկա գնդքաւմ ևս գրուքյունը փրկել նր, քան յերևույքին, Հազարևների մքնոլորքույունը։ Այդ մասին վկայում է սրանց անունով նալբանդյանի ուղղած հետևյալ գիմումը՝

Քերոյին գերապանցուքիւն
վեհապնաց ազայ Ծովհաննէս և ազայ Յաչատուր Ծովակիմեանք

Ողորմած տեսրք և անմահ բարերարք։

Ընախատակէս սրտիս գպացմունք չտան ինձ քոյլ՝ բանալ գրերան այլով բանախօսուքիւնամբ, քան նկարագրելով որչափ ուժէ իմ կարողուքիւն՝ գրաբերարուքիւն ձեր առ իս, ի վեր քան գհայրականն, և գերախտապարտուքիւն իմ առ ձերոյին գնբազանցուքիւնս։

Ապագակեմ այսօր, ազատակեցից և յոպաչն, քև ձեր գերազանցուքիւն ոգևորեալ ազգասիրական գպացողուքիւնամբ՝ գտայք առաջնական հալածականն Հզեղոյս ի Նահիր՝ յերևսաց իմոց քիչ նամանաց և սրբեցիք գարտասուս աչացս հայրական խնամարկուքիւնամբ։ Եթէ ազգասիրական ձեռնտուուքիւնք ձեր մեծազանցք քան գիս անձանց պարտաւորեալ են միշտ գնոսա ձեզ, որչափ գիս գնեզնալս յիմուէ անմեղուքիւնս։ Ի ձէնջ ունիմ այսօր գօրհնազատչն հաց, ընդ ձերով համարեալ յարկաւ ժողովեալ է իմս ստացուքիւն, և ձերով սատարուքիւնամբ շարունակեմ գընթացս ուսմանն ի կայսերական համալսարանի տեղւոյս քան բժշկական մասնին. առանց որոյ ծնողքն քնչես գրկեալ ի հնարից առնելոյ և գոնեփոխ մի, ի մեռանել վիճակէ ի կենդանատուն։ Ապաչեմ ընդունել գլխաբերան իմս գոհարանուքիւն, նչան երախտապարտուքեան սրտիս. գարգիս անձնանհաս իմ անմահ բարերարք՝ ի մարմնացուցանել գայն առաջի ձերոյն գերազանցուքեանց այլապէս. կենդանի է յոյս իմ, քէ նկնացէ ժամանակ, յորում ձերով հայրասուքի, քանամովք ավարտեալ գընթացս ուսմանն, և գործով ցուցից գիմս երախտապիտուքիւն։

Ծնաւ փոքր քան շատ՝ յայտնելոյ զսրտիս գպացմունս վեհանձն բարերարացդ, համարձակիմ քոտ ձերում հրամանի՝ խընդրել ի ձենջ, ազորմած տեսրք, գայս մի ինչ, գի շնորհանջիք ինձ գարձակուղդ ի հանրահռչակ ճեմարանէ ձերմէ, յորում կարգեցեալ էի ի ձենջ գարձեալ՝ գասատու հայկական գպրուքեան և սատրին գասատուն։ Այն առացայ ի կառավարուքենէ ճեմարանի ձերոյ գվկայագիրս ուսուցչական իրաւանցս, տուեալ ի կայսերական համալսարանէ Ս. Գ. Բուրգայ, գվկայագիրս մեծրիկական, և

պերճաւ որինակս քիմիոյ, մինչև հրամարտակի Կառավարչական Սինատին, յորում ի նմին ժամուցանէ առանձին արձակիլ պիտ ի Տատրականական անուշ քնեն։ Տատաւել ի վարժապետական պաշտօնէն, երկրորդին պրուքնոյ գերապատիւ Տուքիկոմայ առ ձերբին գերապատուքիւնս ի նոյն միտս գրելոյ։ Բայց իշխանութիւնն անգութ Տամպատրոնէն անանց գոյնս չ բաւականանայ, մի ուրորիկ ապաստանք ևս գնի իմաւ վարժապետութեան, և քէ գաղտնի ի ձերոյն Համարանի. պարտիս ասէ ինձ (նոյն իշխանութիւնն) խնդրել յիշխանութենէ ձերոյն Համարանի գայլ վկայութիւն, յորում երևեսցի, քէ նոյն իշխանութիւնն արձակէ զիս ի վարժապետութենէ, որպես զի ընկալեալ եղից ի քիւս որինաւոր ատենադպրութիւն ընդ շուրնելով ի ձեռն գնարկատարեալ վկայագրին իմ առաջ Համարանի իրրև ապատարան, զի այլ ապդ չկարէի ասել. ապա քէ ոչ կորնչէր ի գուր ամ մի ապրուստ։ Այժմ քէ բարեհաճեցայք շնորհել ինձ գործակատար քան որինաւոր կարգին, ձեռ արտօնել ի վերայ իմ զձեր բարերարութիւնդ, խոնարհ առանց ժամանակաւ յիշելոյ ուղիմ մատուցանել գայլ քեզ այլ իրոց գրոս առագնալ ամ արդէն, կատարելութեան հասանելոյ ուսմանցն, և անցանել ի կարգ որինաւոր ատենադպրաց, ատարանալով միանգամայն և զձեռնատիւրն մատանելոյ անդր, գոր սկսանալ եմ, և որ ինոց անկատար, գասն չուղելոյ գործակատար ի Համարանէ։

Աղաչեմեանս ի շնորհս ապագաբարեկամ հոգւոյ ձերոյն գերապատուքեանդ, Համարձակիմ ակս ունել, քէ ոչ գանց առնուք գերեզմոյ իմոյ, և քէ երջանկացուցանէք գիս ձերով մշանջենական խնամարկութեամբ, որ ոչ միայն չիս, այլև ի բազում ի միւսոյ կեանք չայց չանգիման և հետագարձ և միրամատոյց։

Ընդունի իմ անարգ, կնկղիք ի սիրտս ապդի, գի ամենեցուն, որ չապդին են ոչք և ձեզ հայեին, երբև ի պաշտպան, առաքեալ տրուց Հոգւոյ, ընդ բազդին հազարատար հարատածիք. գուք ընդ ձեր առնի չայտնեցիք կք միայն ի բարերարել. և այս խնդ է անանցիլ և նոյնիսկ նշան անարգ կատարեալ ապդի։

Ձերոյն գերապատուքեանդ ապրեմեսպան անարգ ամենահնազանդ ծառայ

Աբրահամ Կատրանեան Նալբանդեան

Ի 13 Հոկտեմբ. 1834 ամի
Ի Մոսկվա

[*Անգլերէն թարգմ.*] „По этому письму от Налбандова вытребовать старое свидетельство, выдать новое, прописав, что он у в о л е н из Института".

[Моск. Обл. Архив; Фонд правл. Лазар. Института]

Նամակից պարզ է, որ Արևելյան ֆակուլտետի կանդիդատական աստիճանը ապրուստի միջոց եր միայն։ Նալբանդյանի գիտական ինտերեսները շարունակում եյին կենտրոնացած լինել բնական-բժշկական գիտությունների բնագավառում։ Զուր չեն, որ հետագայում Դերպտնը կատակով բժշկականության դոկտորը եր կոչում նրան։ Արևելյան ֆակուլտետի վկայաթուղթը գործնական մի կամուրջ եր միայն դեպի բժշկականության դոկտորին կացումը։ Սալքիկյանին գրած նամակից յերևում է, որ Նալբանդյանի բազձանքն եր՝ անցնել մի յերկու տարով Պարիզ և այնտեղի ակադեմիայում դոկտորական քննություն բռնել բժշկականություններից։ «Հավատացած կացիր,— գրում է նա,— որ այդ բանը ինձ մեծ և մեծ ոգտակար կլինի և ճանապարհս վոչ քիչ միայն շոսեյնի կշինե, այլև յերկաթի։ Ես այնտեղ վերահաս յեղա ամեն բաներն, ճարեցի ոգնիվ բարեկամք, թե հայ և թե ֆրանսիացի, քննեցի հիվանդանոցքը և ակադեմիան. մեր համալսարանը ակադեմիայի դիմաց այնպես է, ինչպես Մոսկվան Պետերբուրգի դիմաց. հարկ չկա ասել, որ ֆրանսիացին կատանիմ վորպես ֆրանսիացի, այն ժամանակ կգնծացնում ամեն բան»*։ Այսպես ակնարկված ապագայի բարեկամքից, վորոնց հետ առիթ ունենալով նա ծանոթանալու Պարիզում, հայտնվում են այս հատորում հրատարակված էջոգատետրի նկատողություններից։ Նալբանդյանը նկատի ուներ Պարիզի համալսարանում բժշկականության ուսած կամ ուսանող քյուրքահայ այն յերիտասարդներին, վորոնց հետ նա շարկապվեց միաժամանակ նաև հասարակական-քաղաքական իրավունքների գծով։ Ասոք ուսանողներ Գյաքիպյանի, Նուրիջանի, Տիգր. Փեշտիմալջյանի և Քազվորյանի մասին եր, անշուշտ։

Այս ամենը պարզվում են նաև նրկա հատորում հրատարակված պլվածքի հանգամանքներից։ Ամերտական մի շարադրություն (դիսսերտացիա) կա սա, վոր գրել և Նալբանդյանը հավանորեն 1860 թ. գարնանը Արևելյան ֆակուլտետին նվիրելու համար։ Համալսարանի գործերից յերևում է, վոր նա գրանցված և յեղել ֆակուլտետում ասկ վորպես էհոլիական անկնդիր („посторонний слушатель“) և կոնդիդատական քննություն և ավել վորպես եքստեռն 1860 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին քննություն է հարցաքննվել և հայերեն լեզվից և պատմությունից (ապրյունակ Մ. Բերբյանի մոտ), վրաց լեզվից և պատմությունից (Պ. Ջուբինովի մոտ), Ազրբեջանի քուրքերենից և ֆրանսերենից (անհայտ պատասխանների մոտ)։ Հարցաքննության ժամանակ Նալ-

---

* «Ինքնան», էջ. 101.

ընդհանուր բովանդակությունն է հայագիտության վրացերենից և վրացագիտությունից, իսկ ուսումնական պատմությունից և գիտական բնագավառների մասին հոդվածներից, հայերենից և ուսումնասիրություններից: Ընդհանուր հայտարարի բերելով հարցաքննության արդյունքը՝ Արևելյան Ֆակուլտետը նշում է քննվողի գիտական գիտությունը և արժանի համարում նրան կանդիդատի աստիճանին: Նույն տարվա հունվարի 7-ին Պետերբուրգի համալսարանը, հաշվի առնելով նաև հարցաքննության նկատմամբ „Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы" ընդարձակ ելույթը, որի մասին վերևում խոսվեց մեր հոդվածի մեջ, Ք. Ինջիջյանը — հասկացվեց նորընտրյալին կանդիդատի աստիճան:

Հարցաքննության նախապատրաստվելու համար նորընտրյալը հոգով մեկուկես 5—6 ամիս ժամանակ էր ունեցել: Հասկանալի է, որ ժամանակամիջոցի մեծ մասը նա հատկացրել էր քննության նախապատրաստվելու համար և բնականաբար շատ քիչ ժամանակ էր ունեցել պրոֆեսոր Պոլեն յուրի աշխատությունն ուսումնասիրելու համար: Այս հանգամանքներում բավականաչափ արդեն հասկանալի է դառնում Արևելյան Ֆակուլտետի ներկայացրած այդ ելույթի բովանդակության մասին նրա այս կարծիքը: Իրականում գիտական արժանավոր այդ ելույթը բնագրում և բնականաբար մեզ ուշադրություն դարձնել, մանավանդ Արևելյան Ֆակուլտետի գործ ունենալ այդ ելույթի պատճառով, որ ստացվում էր անդրադառնալ գործի կնճռոտ «արևելագիտական» բարդ այդ կամաուռի համագիտական գործերին ուշադրություն դարձնելու: Նորընտրյալի հարցաքննության ընթացքում հանդիսացավ նաև պրոֆեսորներ Ալեքսեյեվ և Տոմսոնը: Առանձին հետաքրքրություն ցուցաբերեցին Ինջիջյանի ելույթի վերաբերյալ: Ամենից առաջ Ալեքսեյեվը նկատեց, որ հայ լեզվի և գրականության ուսումնասիրության Ք. Ինջիջյանի պատճառները: Նորընտրյալի ընդարձակ ելույթը ցույց է տալիս, թե որքան հանճարեղ էին այդ պատճառները: Անվրդովելիորեն անուններ, որոնք հիմք են դրել արևելյան հին լեզուների ուսումնասիրությունն առհասարակ և հայկականները մասնավորապես: Իրենց ժամանակների մեծագույն գիտնականներ էին նրանք, որոնց գործերը ընդարձակ հայագիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մինչև այսօր: Հայկ Ինջիջյանի և նրա հաջորդների գործերը այդ ընդարձակ հայերի անհրաժեշտ համար և անհրաժեշտ անհրաժեշտ

հետո՝ հայ իշխանների փառքը՝ բյուզանդական ծիրանիով պսակված, հայ վաճառականության միջազգային ծավալը և հայոց լեզվի գործնական արժեքը։ Ցնվ վերջապես՝ հայ ուրուն և քաղաքական գրականության նշանակությունն ընդհանուր պատմական տեսակետից.— ահա շարադրության համառոտ ուրվագիծը։ Այդ ուրվագծի սահմաններում իսկ նավքրանդյանը մատնում է պատմական այրցների մի քմծոնում, վոր մեծապես ազդված է կրոնական-իդեալիստական նախապաշարումներից։ Ներա պատմական կոնցեպցիայի մեջ քաժին ունի տակավին աննախանձամտությանը անորինող մատը։ Բիբլիական տրադիցիան և այդ տրադիցիային հարող Ջամչյան-Ինճիճյան կղերամիտ ազգասերների հայացքները նկատելի տեղ են բռնում շարադրության մեջ։ Ի՞նչ արժեք արինակ, այդ հնդինակների փոխ առած միամիտ այն առասպարանությունը, վորով Նավքրանդյանը փորձում է ապացուցել հայ ազգի բիբլիական հնությունը։ Կամ բնորոշ չէ, վերբ Նավքրանդյանի գրչի տակ ևս Հայաստան աշխարհը հայտնվում է վորպես յերկիր, վորտեղ խորտակվում է համաշխարհային աշխարհակալների ամբարտավանությունը կամ յերբ նա ներկայացնում է նույն Հայաստանը, վորպես առաջին այն յերկիրը, վոր ելնելով քրիստոնեական հավատի լուսյուղջ և պաշտպանեց քաղաքակրթությունը։

Տնտեսական քննադատության չդիմացող նման գրույթներից Նավքրանդյանի գրչի տակ ունինք քիչա միայն քաղաքակրթության ազդեցության։ Շարադրության հնդինակը կամենում է ներքինել ընթերցողին այն միտքը, վոր հայերը կամովին չեն նահանջել իրենց դեմ խոյացող բռնությունների առաջ։ Կորցնելով անգամ քաղաքականապես անկախ ժողովրդի հատկանիշները, նրանք կարողացել են այնուամենայնիվ հավատարիմ մնալ իրենց ազգային նկարագրին։ Հայոց պատմության անգամի առաջ Նավքրանդյանն առաջարկն ծիտում ևր անուշադրությ այն կնդրուկը, վորով, ինչպես նկատել և Մարքսը, ապահանաշված ազգություններն սիրում են մեծարել իրենց անցյալը։ Անցյալ գարտակերին, մանր ազգությունների ինքնատիպությունը տրտրող ցարական Ռուսաստանում հայ գեմոկրատիայի շուրջը մասամբ միավորվում էին առանձին քիչա ինքնամեծարանքի այդ ոիտուալը։ Բայց և չեր մատակարարում մատչող հատակ մի քավարար պատմական իրողությունների անհնախատեսար ճանաչողության համար։ Հատուկացող ազգայնաքաղաքական կրքերի հաշիրդ տարրերին և միայն, վոր Նավքրանդյանի գիտական ընդհատարձ կատարեց պատմական նախապաշարմունքների մշուշը ցրելու ուղղությամբ։

Այդ մասին են վկայում «Ճնճղուկ» տոգը, «Ճնճղկապտրճուքյունը», Վաղարշ Փորտակցու «Քոչվի կամնատունները», ինչպես նաև այս հատորում տպված «Լոռի» և «Արտիլլերիա» քնարաշատակները։ Մանկական նվագախմբի պատմական-հասարակական կերևույթներին միանգամայն անդրադարձած քմբոնում է Նազրանդյանին չեր վիճակված տեսնատուն, քանի վոր երգն, ինչպես և երա մեծ ժամանակիցներին, համատարած ազգայնային հեղափոխական աշխատություններ, մաշնեցի չեր հիմնականը՝ պատմական պրոցեսի դիալեկտիկան-մատերիալիստական քմբոնումը։

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

I

Նալբանդյանը յեղել է Կ. Պոլսում յերկու անգամ՝ Հնդկաստան ուղևորվելիս և վերադարձին։ Առաջին անգամ նա ժամանեց Պոլիս 1860 թ. նոյեմբերի 20-ին և Ստաց քաղաքում ուղիղ մի ամիս՝ մինչև դեկտեմբերի 21-ը։ Յերկրորդ անգամ նա մտավ Պոլիս առաջին ժամանումից ուղիղ մի տարի անց՝ 1861 թ. նոյեմբերի 20-ին և Ստաց գարձյալ գրեթե մի ամիս՝ մինչև դեկտեմբերի 27-ը։ Մի տարվա ընդմիջումով 1860—61 թ. թ. յերկամյա այս դեպքում է ահա, վոր առիթ տվեց Նալբանդյանին դիտելու անմիջորեն թյուրք մայրաքաղաքում խլրտացող հայ հասարակական կյանքը։ Կարճատև մի ժամանակամիջոց, անշուշտ, բայց և այնպես անջնջելի տպավորություն արեց այն հրապարակախոսի վրա՝ խոր հետքեր թողնելով նրա քաղաքական և գրական հետագա գործունեության վրա։ Ծեվ գնե ավելին։ Կարճատև այդ այցելությունները ընթացքում ռուսահայ հրապարակախոսը բնավեռեց իր վրա պոլսահայ մտավորականության ուշադրությունը, ընդգծանկելով բարեկամների և հակառակորդների շրջանը։ Նալբանդյանի համար առեղծվեցին ամիսներ անդրադառնալու թյուրքահայ իրականության մեջ հուզվող հարցերին։ Նոր միջավայրում նրա առաջ ծառացան խնդիրներ, վորոնց լուծմանը նվիրեց նա հետագայում իր լավագույն հրապարակախոսական յերկերը։

Պոլսահայ իրականության գոտեծ այս արձագանքը պատահական յերևույթ չեր բնավ։ Այդ իրականության մեջ Նալբանդյանը հարազատ տարերքում եր զգում իրեն։ Թյուրքիայի մայրաքաղաքը կարևորագույն այն հանգուցյուններից մեկն եր, վորի հետ առնչություն մերձավոր կապեր և ունենալ միշտ Նալբանդյանի հայրենի քաղաքը՝ Ն. Նախիջևանը։ Հետաքրքրական և, վոր անցյալ դարի 40-ական թվականներին Ֆրանսիայի մի ճանապարհորդ,

Ներսոպոլսով Ե. Նահիջևանի առևտրական կյանքը, զարմանալի համառությամբ և զոհողությամբ այդ քաղաքի Պարսից առևտրական ընդհարքին դիմադրելով։ Արևելյան քնդհանուր կոչումից ու առևտրական առաջս կինդանալից առաջին անգամից չեմուծ եր Հայկազ, որ կինդանի և անվիճելիորեն առջևնորդեր եր առևտուրն Թուրք և Քաղաքի ամենքն վրիկ։ Զատանական չե, որ այդպիսոյ բնդհարքը այնքան մտերմական ազդեցություն եր ունեցել Ե. Նահիջևանի հասարակական անցյալ զարգացման վրա։ Զատանական չե նաև, որ Ե. Նահիջևանցիները ևս առանձնական հպատակ եյին պարսից հասարակական կարծիքի վերաբերմամբ։ Նկատենք, որ Եպիրոսից մինչդեռ չեր խնայում իր մասին Պարսից մարդոց անհրաժեշտ բնդունելը հնդրելու և իր գործերը յուրացնելու համար բոլոր զարմանալի համար։ Նկատելու է, որ պարսից առաքելներից մեկը՝ Հարություն Ամասիացին, իրական եր պահում այդ մտադրական իր բարեկամ պետերի կարգում կոչված Նահիջևանցի «Հայրենիքից» մեկին Հարությունյանի Պարսից ունեցած ու չունեցած յուրյունները մասին... Կինդանի ֆիզիկից առաքելը արհամարհանքի արժանի «պարոն» մեկը տիրացած եր ամբոխ Հարությունյանից Մինչդեռ գուցե և, որ առևտրի Պարսկ մտադրելուց առաջ իսկ «Հյուսիսասիրը» առաքելությամբ ուղևորվելիս անհամար չեր միշ միայն Արևմուտքին «Մեղքը», այլև Հայկազյանի «Արևմտյան» քնդհարքությունները։ Հարկավ, այս քնդհարքի քնդհարքությունները պատճառ չեյին տրվելու, այլ հրամայ գիտ կատարի պատկառ մարդ բարեպաշտական մտադրությամբ ուղևորվելու հնդհարքներ։ Պետք և յնդհանրապես նկատել, որ Հայաստանցին Պարսկաստանին և բարքերին պրպտել եր հնդհ պատահար այն մտադրությամբ, որ հետևանք եր պատճառ մտադրական ընդհարքների։ Մի քանի տարի անցնելուց հետո իսկ «Кавказ» քնդհարքի բարեկամներից պատճառ եր այն «Հյուսիսասիրը» մասին, որ տրել եր առաքելն անցյալ Պարսից բարեկամական բարեկամներ[1] իր հայրենասեր քնդհարքներ, իր ազնիվ քնդհարքներ և պատճառ քնդհարքներ, հայկական անցյալի և հնդհարքի մասին ունեցած իր իրավական քնդհարքներ, իր «Հյուսիսասիրական» քնդհարքներ ու հայրենասեր քնդհարքներ առաքելներ և դեպի հասարակական զարգացման բերած իր անձնական քնդհարքներ «Այդ մտադրական» և մեր, ազնիվ պատճառ և քնդհարքներ, պատճառներ ազնիվ հայրենասեր կարծիքը կազմելին առաքելներ մասին։ Ար-

[1] Xaver Hommaire de Hell. «Les steppes de la mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie méridionale, t. I, Paris, 1843. p. 325 et sqq.

կայն այն ևս պետք է ասել, որ նրանց մեծ մասը միևնույն ատյան էին համազմունքին են քե Ռուսաստանում բոլոր այն հայերը, որ խոսում են մայրենի լեզվով Սիրիր են ուղարկվում գրեթե»*։

Էլուսավորչականների և սառաբերների միջև արծարծված պայքարի մեջ է հենց, որ պետք է վորոնել նաև գնալի պոլսահայ կյանքը Նալբանդյանի հայտ բերած արտակարգ հարցասիրությամբ գաղափարը 1860—1861 թվականներին այն տարիներն էին, երբ պոլսահայ կյանքը վերակվում էր այսպես կոչված Ազգային սահմանադրությանը քեր և դեմ հոսանքների շուրջը։ 1860 թ. վերջերին նորամուտ սահմանադրությունն ապրում էր իր մեղրամիսը։ Պոլսահայ էլուսավորյալ բուրժուազիան ժողովրդական մասսաների ընշման տակ իր ձեռքն էր վերցնում ազգային-եկեղեցական գործերի վարչությունը՝ գլխով ասպարեզից կղերականն և ամիրայականն այն վերնախավերին, որոնք մինչայդ կարգադրում էին մենաշնորհն յեկեղեցու և ազգի գործերը։ Նշանակվից մի հեղաշրջում էր այս, որին հալածրվից շուռով հակասահմանադրական ոտակցիան։ Սարսափահար՝ ժողովրդական մասսաների առող պահանջներն յերեսից բուրժուազիան քնքշում և ասպարեզից գլխած ամիրաների և կղերի գոմք և անցնում հակահարձակման։ 1861 թ. մայիսին գալար և առնում մի տարի առաջ մուծված սահմանադրությունը, և բուրժուազիան, ապավինած կառավարության քնաբկությանը, ձեռնարկում էր նրա վերացնությանը։ Արդյունքը յեղավ 1863-ի խուզված սահմանադրությունը, որ քյուրքահայ ազգային-եկեղեցական գործերի վերքնումամբ ձևական դիջում անելով ժողովրդական վարչության ոսկրություններին, նվիրագործում էր փաստորեն կղերա-բուրժուական վերնախավերի տիրապետությունը, հաստատում ազգին շրջանին պոլսահայ սահմանադրված ոլիգարխիայի յեկեղեցական-վարչական լուծը։

«Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանությանը Նալբանդյանի նեկայացրած մի տեղեկագիրը ե, որ լուս և սիրում հենց 1860—61 թ. թ. տագնապալից այդ ժամանակաշրջանի վրա։

II

Ազգային սահմանադրության շուրջը բորբոքված տագնապը անդրադարձնում էր այն վերին վայրերում, որ ապրում էր քյուրքիայի մայրաքաղաքը անցյալ դարի կեսերին։ Սահմանադրության

---

* „Кавказ", 1868, № 68, „Письма из Константинополя" նամակագրքը։

բազմաթիվ հանգամանքներ խոչընդոտում էին այդ ծրագրի անմիջական կատարմանը — հայ առևտրա-վաշխառական կապիտալի ներկայացուցիչներ — շուկան, որտեղ նահանջում էին արդեն իսկ ուժեղ եվրոպական ապրանքները, ձգտող կնճռոտական բուրժուազիայի իրավահավասարները, անթույլ ազգ, ամենքանների գազաթ կազմած էր հին, միջնադարյան իշխանության հետ ներհյուսված հայ ազնվականությունը, որ պետք էր ոչնչացնել, որպեսզի ազատ ասպարեզ ստեղծվի նոր կապիտալիստական հարաբերությունների համար։ Ամենքանների ցանկությունը էր ոչնչացնել հին կարգերը, որոնք խանգարում էին նրանց ազատ գործունեությանը, բայց այդ ցանկությունը չէր կարող իրագործվել, որովհետև ամենքանները չունեին ոչ միասնական կազմակերպություն, ոչ ընդհանուր գաղափարներ, ոչ էլ ընդհանուր շահեր։ Ամենքանների ցանկությունը ոչնչացնել հին կարգերը, որոնք խանգարում էին նրանց ազատ գործունեությանը, չէր կարող իրագործվել, որովհետև ամենքանները չունեին ոչ միասնական կազմակերպություն, ոչ ընդհանուր գաղափարներ, ոչ էլ ընդհանուր շահեր։ Ամենքանների ցանկությունը էր

բուքյան վրա։ Այսպիսով ամեն մի փաշա ունի իր մոտ այս կարգի մի պահապան, որը սրբիուն հսկում է նրա ամեն մի շարժումը և կարգադրում նրա բոլոր յնկամուտները։ Փաշան չի կարող ազատվել այդ պահապանից, քանի որ դիրքով կախում ունի նրանից, չի կարող դավեր նյութել դրա դեմ, քանի որ գործակալի ստացած յնկամուտների հիմքը, ինչպես և նրա տիրապետը գանվում է Պոլսում, վարանդ իրըն պատանդ ապրում է նրա ընտանիքը՝ իրավունք չունենալով շարժվել տեղից։ Այս սիստեմի գլխավոր անհարմարությունն այն է, որ սառաֆները ձգտում են, ինարկե, քաղցնել փաշայից իրենց բարձր ու նշանավոր յնկամուտները, մի բան, որ հաջողում են քաոսամենայնի, հրամայե սառնալով ժողովելու սուրքերը նախքան կանխվեր հունձը։ Հարկադրելով, որ պյուզացիները կանխավ վճարեն իրենց սուրքերը, բանկիրը ամսական $2^1/_2$ տոկոսով վարկ և բաց անում նրանց, իջեցնում ապա հունձից հետո նրանց վաճառքի հանած բերքերի գինը։ Հնազանդելով բոլոր մրցակիցներին նա նորից և սակարկում պյուզրում գների շուրջը, նորից իջեցնում գները, չնայած որ մի անգամ իջեցրել եր արդեն... Բանկիրների այս կազմակերպության միջոցով Թյուրքիան շրջապատում և նահանգական իր վարչությունը գիննանական սորուկության շղթայով. փաշաներն, իրենց հերթին, գիմում են կամայականությունների, որով անընդհատ քշնամանք և առաջանում նրանց և հպատակ նահանգների միջև։ Նրանք գիզում են հարստություններ, ժողովում են գրք, և ձեռք բերում մեծություն և ուժի յերևույթ, մինչդեռ հաստատուն վստինչ չկա նրանց իշխանության տակ, քանի որ իրենց հեղինակությունը պահպանելու համար գործադրած միջոցները գարձնում են նրանց միաժամանակ ժողովրդական ատելության առարկա*։

Թյուրքահայ կյանքի ահմանները ում ամիրաները հրամայող գերք են բռնում հայ յուսամոլչական յնկերության կղերա-քեռոչական ապստամբ միջոցով։ Նրանց գործակատարները վիճակի մեջ են գնում պատրիարքները ու յնկերության քեմերի առաջնորդները։ Միսլամական գիտության, միջնադարյան զգպրության քարմերի ձեռքով նրանք առաջ են իրենց շրջափուկները գպրոցի և գրականության վրա։ Ծերը Ղրիմի պատերազմից հետո սուլթան Մեջիդը հրատարակեց Թանզիմաթը, որով խոստանում եր ռայային կյանքի, պատվի և գույքի ապահովության, հավասարության որենքի առաջ, վարչական և գինվորական պաշտոններում ընդունվելու անխտրականության, կրոնի և ուսման ազա-

* „Le Portfolio", 1836, № 22—24, p. 178 et sqq.

ասելիքն և մի շարք այլ բարելիներ — որոնց դեմ արտահայտվել էին մեր գրողները, այլև քրիստոնեական եկեղեցին և մի մասը հայ ազգությունը։ Բանդիմանքի խոսքերը, ինչպես նաև երգեր հանդիսացող քրիստոնեական «Հայրացին առաքելական» քնդասացուած երգեր պարունակող բազմաթիվ այլ շարքեր պահպանվել են մինչև մեր օրերը, ինչպես նաև հայ ժողովրդական-կենցաղային հարսանեկան երգերի ներկայացուցիչներ, հայտնի չափով պրոպրեսիվ դեր են խաղացել մշտական կյանքում։ Այսպես, տակավին անցյալ դարի 20—30-ական թվականներին և, մեր պրոպրեսիվ հին անցանուդարձների կողքին կային և հետզհետե դուրս էին մղվում կենցաղական բանդիր-կենցաղական երգեր, որոնք հետամուտ էին մինչև մեր օրերը հասնելու և մասնակի ազդեցություն։ Պատահական չէ, որ հանդիսատեսի մեծ մասը կենդրոնական երգերի անդրադարձ էր տալիս, մինչ հանդիսատեսների և ասպետների անդրադարձ։ Ըստ ամենայնի տանջանքի կենցաղական ձևեր, նորելուկ այդ վանականների հայտնվում էին շահագործման վերաբերական մեկնաբանները*, կիրառելով դրա մեխանիկական հարաբերություն «բազմաթվերիա և բազմաձայնություն կազմակերպելու։

Պատահական ժողովրդական մասնակցելը անհատական չէին դեպքի հասարակական խոշոր այս իրադարձության։ Բանդիմանքի «Ծաղիկ» ենթակայական անդրադարձ գտնելու պատճառով հին, ամիրայական անդրադարձ հետ, կատարում էր հանդիսատես գործ և հենց այդ պատճառով ազգային քիմանալ էր դառնում ժողովրդական մասնակցելը — «հանդիսական (արձանագրական) դեպք — կոչվել։ Ինչ հենց ամիրայական անդրադարձ քիմանալ դեմ բազմ բանդիմանքի մասնակցելը մեր հնդկական, որ մասնակցելը ներկայացնող «Ծաղիկ» անցյալ դարի 40—50-ական թվականներին կատարվում քշել ազգային յնկնդացական գործերի մասին քիմանալ ազգանունների։

Մանկան պատճառ էր հենց անհամապատասխանում էր «Ծաղիկ» պրոպրեսիվ գործը։ Պատահական «բանդիմանքի», բանդիմանքի բանդիմանքի այդ գործակատարները ներկայացնում էին մասնակցելը կամ գործակատարները շահերը, բանդիմանքի, որ յնկնդացական հետ, ազգային ազգային, կենցաղական, կատարական ազգանունները։

* Հ. Աբեղյան, «Քրիստոնեական հին վանականների և վանականների», Ե. Գալիք, 1968, էջ. 15.

Մինչև 19-րդ դարի կեսերը պոլսահայ նոր, բյուրոպականացած բուրժուազիան կապված եր ամբողջովին իտալո-ֆրանսիական կապիտալի հետ։ Այսպես, տակավին 19-րդ դարի սկզբներին Հալեպում գոյություն ուներ ֆրանսիական իներ առևտրական տուն, — իտալական ու անգլիական յերեքական և հոլանդական մեկ տան կողքին։ Բուրժուական հին և նոր սերունդների պայքարը — անդական, պետական-ազգական կապակցերով անվոզ առևտրա-վաշխառական կապիտալի ու նրան գործիք ծառայող հղերականության և նոր բարձրացող իտալո-ֆրանսիական առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի առաջ ուղիներ հարթող կոմպրադորական բուրժուազիայի ու նրա ազդեցությանը յենթարկված արհեստավորության (նանաֆների) դասակարգային պայքարն եր փաստորեն։ Իտալական և ֆրանսիական կապիտալի վերակշռող ազդեցությամբ պետք և բացատրել հենց իտալական և մանավանդ ֆրանսիական դրականության ազդեցությունը պոլսահայ բուրժուազիայի նոր ձևավորվող դրականության և մամուլի, ինչպես և նրա բոլոր դասակարգային գործունեության վրա։ Քյուրքահայ Ազգային սահմանադրության իսկ հեղինակ հանդիսացան պոլսահայ բուրժուազիայի յերիտասարդ այն գաղափարախոսները, որոնք 1848 թվի նախորյակին ազգայնության սկզբունքի և ազատ մանադրական պատերության հետ կրին առել Գաբրիելում, բայց և հեղափոխության ընթացքում պպացել այդ վտանգը, որ սպառնում կրին բուրժուազիայի տիրապետության նույն սկզբունքների անունով գոյություն ստացող ժողովրդական լայն մասսաները...

19-րդ դարի կեսերից իտալո-ֆրանսիական կապիտալի հետ մրցության և դուրս գալիս անգլիականը։ Անգլիական կապիտալի հաղթանակը ուժ և տալիս իր հետ կապված գաղութահայ վաճառականներին։ Տավալների յերկաթի և մանուֆակտուրայի առևտուրը՝ Անգլիայի հետ կապված հայ բուրժուազիան հիմնում է Քյուրքիայում առևտրական տներ, կապվում Մանչեստրի, Լիվերպուլի և Լոնդոնի առևտրական տների հետ։ Առևտրական այդ տների գործակալները գալից աննկատ են Զմյուռնիա, Անդրիանապոլիս, Նիկոմիդիա, Կեսարիա, տարածում են իրենց շրջանակները Բուռնազիայի նավահանգիստների, գյուղաքաղաքների ու առևտրականների վրա, իրենց քյուրքահայ, հույն, հրեա և այլն ռատճինների (քափով վաճառողների) միջոցով ծախում յերկրի քաղ անկյուններում Մանչեստրից և Լոնդոնից մուծված ապրանքները*։

* Հ. Պրիբրյան, Ն. ա. յեր. 23, 36, 46.

Պետական բուժական կապը կիմական կազմակերպի հետ պահանջում էր նրանց կիմիկի գործերին շահագրգռման և քաղաքական տրամադրման գործը, ուստի ամենամոտիկում նրա պատրաստի կիմիկ կիմիկի տեսակական կյանքում։ Անմրցակցական կազմակերպի այդ ազնուական դասում և վերջին հաշվով կիմիկում տիրող ինդոլական կարգերը հետևանք, մասնավորի պատասխանատվության, կիմիկի պրոլետարական ուժերի քայքայման պատճառ։

Քաղաքային տնտեսական տեսակետից ու արդյունաբերական կյանքը, որ համեմատաբար ծաղկած վիճակ ուներ 19-րդ դարի սկզբներին, կիմակոխում էր գրեթե անկման մի շրջան, հենց շնորհիվ նրան, որ կիմիկում հաստատվում էր կոմերցիոնական այդ բուրժուազային տնտեսական սերտակցությունը։ Շատ հնադարյան գիտության կյանքեր և անում անցյալ դարի կեսերին Քաղաքային կոչված կյանքը բնակչության հայտնի մի հեղինակ — Ուրբիչնին. «Բազմաթիվ և բազմատեսակ մանրավաճառական պատճառները այն ձեռնարկությունների, — գրում էր Ուրբիչնին, — որոնց միջոցով Քաղաքին մոլ միայն ձեռք է բերում իր կարիքները, այլ գրեթե գալիս Արևելքի բոլոր շահանները... գործ կիմիկ շունին կամ գոնե մի անկյուն միանգամայն Մանկական և Ջոնսերի, Մոսկվայի և Տրանսիլվանիայի ձեռնարկությունները Բուդայում և Բանֆիայում — Եվրոպական Քաղաքային միակ քաղաք ձեռնարկությունները կիմիկ Սկուտարում և Բանֆիայում գոնեական մոտ 2000 աստիճանից, որ գոնում էր 1812 միջին, հասել 200-ի և Հայկ 1841 միջին։ Հենց տարի առաջ (այսինքն 1848 միջին Ա. Հ.) Սալոնիկում 25—28 գործարանի մոտ գոնեական ձեռնարկություններ կային։ այս միջոց հասել է 18-ի, որոնց ամենամեծ շատը 40 հոգուց կիմիկում ձեռք ձեռնարկ են գործում Բրենց կամիջների, ամանների և ձեռքի մեքենաների շնորհիվ Աստանբուլում, Բրուսայում հետ արտադրում են տարեկան 40—30 տարի առաջ արտադրվածի հետ միայն $^1/_{10}$ մասը... Նման անկում նկատվում է նաև Սիրիայի և արտաքին Բուրքի հին ձեռնարկությունների մասին... Այդ ձեռնարկությունների այս ճյուղերը, որ անում էին ամենակարևոր նշանակություն Հնդկաստանի քաղաքների հետ հետ հոգով 3—4 միլիոնի չեն հասնում։ Հայկական Բուդայում ամիսը չեր ծաղկած։ Երբ մանկիկներ, բամբակամանուկ, մանկամանուկ, բամբակամանուկ և այլ բամբակի (Հնդկերեն) ձեռնարկությունները պատկանում էին մոտ 40 հոգուց ստանում և գործում տարեկան 100 միջիոնի ապրանք։ Հետո նրանց ապրանքը հասնում է հոգով 7—8 միջիոնի... Ազգային արդյունաբերության կյանքում այս պատճառները ինչպե և ամենակարևոր ազդեցություն ունեցան ապրանքը

և այծերջրի մահուդները, Լևանտում հայտնի շալի առևտուրը, փիսակ առնդալը, Բոքատի չիքերը, Սալոնիկի կրեպներն ու գաղերը, Իզմիրի գորգերը այլև այն, ինչ գործում են Բուլղարիայի մի քանի շրջաններում (Ցասկիում), վերջապես քամբազոծների ձեռնարկները, որ մրցակից չուներ Եվրոպայում*։ Եվրոպական բուրժուազիայի քաղաքական ագենտ Ուբիչինիի կարծիքով՝ ապագայում են Թյուրքիայի ջանքերը դիմանալու եվրոպական կապիտալի հասցրած այս հարվածներին. ազգասպին չերկիր Ճարում փոխարեն այն ճիգ ևր անում պահպանելու ինդուստրիական պատուքյուն։ Անգլիայից չերկաթ մուծելու փոխարեն՝ կառավարությունը հիմնում և Պոլսում մետաղագործարան՝ հրավիրելով նույն Անգլիայից մեքենագետներ, ներմուծելով անգլիական մեքենաներ ու նյութեղեններ։ Արդյունքը լինում և այն, որ ներմուծված չերկաթն արժե 42 դուռուշ, տեղականը 30 դուռուշ, և Գնշիկիաշում հիմնած չերկաթագործարանը վերջում քոսի պահեստի վերածվեց։ Ավելի չերջանիկ վախճան չունեցան կառավարության հիմնած մյուս գործարանները...**

Ուբիչինիի նկարագրած այս չերևույթը շարունակվեց և ավելի մեծ ծավալ ընդունեց հաջորդ տասնամյակների ընթացքում։ Մանր արդյունաբերությունը և դրա հետ մեկտեղ նաև գյուղացիական մանր արտադրությունը քայքայումը տասցավ ահագին չափեր և համապատասխան արտահայտություն գտավ նաև մայրաքաղաքի հայ բնակչության կյանքում։ Պոլսահայ Ազգային ժողովի հաշվով 1860 թվին գավառահայ ազանդատուներից թիվը հասնում էր 13 հազարի***, Գատրիարքարանի հաշվով համապատասխան թիվը 70-ական թվականներին հասնում էր 30 հազարի****, Ինչ վերաբերում ապրյուրից առնելով, նույն տարիների համար թաֆֆին պանդուխտների թիվը 45 հազար էր հաշվում*****, Միայն հենց Վանից, Մ. Փորթուգալյանի տվյալով, 20 000 ազանդուխտ կար Պոլսում******, 1882 թվին Ա. Քալեմքեարյանը Պոլսի թյուրքահայ պանդուխտների թիվը 40 հազար է հաշվում*******, «Արծագանքի» աշխատակիցը 1886 թվին հասցնում է այդ թիվը 50—60 հազարի, 1895 թվին

---

* Ubbicini, Lettres sur la Turquie, 1853, p. 386 et sqq.

** Չմմ. Ն. ա. 389 և հետ.

*** Մարուխան, «Հայկական խնդիրը և Ազգային բանմանագրությունը Թյուրքիայում», Քիլիս, 1912, էջ. 23.

**** Ն. ա. էջ. 431.

***** Տաճկահայքն, Վիեննա, 1917, էջ. 81.

****** «Մշակ», 1877, № 61.

******* «Մշակ», 1882, № 160.

կատարում քիչ ուշադրություն դարձնելով պահպանման մասին։ Ցորեն, սիմնդ այդ ամբարներում հազվադեպ է հասնում*։

Արտադրական ուժերի քայքայման պրոցեսն անդրադառնում է նաև հարկում։ Նման պետական կյանքի վրա ինչպիսին ասիական տերությունն է, հարկերի մասնաբաժինը ազգային արդյունքի մեջ մեծ է։ Սակայն ցուցակներում հարկերի անվանումները մնում են պետության կործանումից հետո էլ։ Հարկատուները, որոնք ենթարկվում են ամենաանհավանական տեսակի հարկերի, ստիպված են լինում ամեն տարի վճարել նույն հարկերը, որոնք վճարում էին նրանց նախնիները։ Հարկերի մեծ մասը հավաքվում է ոչ թե դրամով, այլ բնեղենով։ Հարկերի հավաքման ձևերը ամենատարբեր են։ Ամենից հաճախ հանդիպում է հետևյալ ձևը։ Գյուղացիները հավաքում են իրենց հարկերը և տանում են գավառական քաղաքի պահեստները։ Այստեղ նրանք ստիպված են լինում սպասել հարկերի ընդունման համար։ Ընդունումը կատարվում է ոչ թե ամբողջ գյուղի, այլ առանձին գյուղացիների։ Ընդունողները հաճախ հրաժարվում են ընդունել հարկերը, որոնք գյուղացիները բերել են, և պահանջում են ուրիշ հարկեր։ Գյուղացիները ստիպված են լինում ամեն կերպ ձգձգել ժամանակը, որպեսզի ընդունողները հեռանան։ Ընդունողները հեռանում են, իսկ գյուղացիները մնում են հարկերը վճարելու։ Ընդունողները հեռանում են, որպեսզի գյուղացիները ստիպված լինեն նրանց հետևից գնալ։ Ընդունողները հեռանում են, որպեսզի գյուղացիները ստիպված լինեն նրանց հետևից գնալ։ Ընդունողները հեռանում են, որպեսզի գյուղացիները ստիպված լինեն նրանց հետևից գնալ։

Արտասահմանյան ապրանքների ներմուծման մեծ արտոնությունները նույնպես մեծ ազդեցություն են ունեցել, քանի որ նրանք քայքայել են 1830-ական թվականներին գոյություն ունեցող մանուֆակտուրաները։ Ներմուծման մաքսերը հասնում էին 5%-ի արժեքի, արտահանման՝ 3%-ի, իսկ ասիական արտասահմանյան ապրանքների համար՝ 2%-ի։ Ներմուծման մաքսերը ամբողջովին վճարվում էին ոսկով, որը գնում էին Ռուսաստանից։ Ներմուծման մաքսերի մեծ մասը հավաքվում էր Ռուսաստանի սահմանին։ Ներմուծման մաքսերի մնացած մասը հավաքվում էր Բուխարայի սահմանին։ Ներմուծման մաքսերի մնացած մասը հավաքվում էր Բուխարայի սահմանին։ Ներմուծման մաքսերի մնացած մասը հավաքվում էր Բուխարայի սահմանին։

---

* «Մոսկվա», 1901, № 9, էջ. 27.

** Տես. Jules Hagemeister. «Essai sur les ressources territoriales et commerciales de l'Asie occidentale etc. S. Petersb. 1839, p. 214 et sqq.

վճարում են գանձարանին վորոշ տուրք և կազմում առանձին մի կաթեդորիա, վոր էրնրաքիյե անունն եր կրում։ Բնրաքիյի վաճառականները կենտրոնացած են Ամյուռնիայում, Գալաթում, Տրապիզոնում, մի խոսքով ծովեզրյա քաղաքներում*։

Քե ինչ չափերի չեր հասնում չինովնական կապիտալի այս արշավը, դիտել և ժամանակին նաև Ֆր. Ենգելսը։ 1840—1851 թվականների ընթացքում անգլիական եքսպորտը դնալ Թյուրքիա շուրջ $1^1/_2$ մլրդ. ֆունտ ստերլինգից հասավ շուրջ $3^1/_2$ ֆունտ ստերլինգի, գումար, վորի $^2/_3$-ն ընկնում եր Սև ծովի նավահանգիստների և առաջին հերթին՝ Գալաթի և Տրապիզոնի վրա**։

Կ. Գալաթը և մանավանդ Ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թյուրքեստանի քարվանային առևտրի գլխավոր շուկաներն են։ Եվ այդ առևտուրն արագորեն աճում է։ Հիշյալ չորիս քաղաքներից հույն և հայ վաճառականները մուծում են անգլիական գործարանային ապրանքներ, վորոնք, իրենց ցածր գների շնորհիվ, արագորեն դուրս են վանում ասիական հարևաններից ձեռնարկության արտադրությունները։ Իր գիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի յի համակենտրոնված այդ առևտրին, քան վորևե այլ կետ։ Նրա հետևին պլանի վրա գտնվում է հայկական բարձրավանդակը, վոր ավելի մատչելի յի, քան սիրիական տափաստանը և բավականաչափ մոտ է գտնվում Բաղդադին, Եփրատին ու Քեհրանին. վերջինս արտահանական շուկայի դեր է կատարում Հիվայից և Բուխարայից չինով քարվանների համար։ Մանչեստրի բուրժուազիան կարելի յի այլքով տեսնել, քե ինչ ուժով և ջարդանում այդ առևտուրն ու Սև ծովի առևտուրն առհասարակ. այնտեղ միշտ ավելի մեծ քանակությամբ են չորևում անտարբեր հույն վաճառականներ, և գերմանական և անգլիական չգտնվելի հետ մեկտեղ միշտ ավելի հաճախ ես լսում հունարենն և հարավ-սլավոնական լեզուներ***։ Ենգելսի այս բնութագրությանը մեջ համեմատաբար չերկրորդական տեղ և հատկացված Անգլիայի հետ կապված հայ վաճառականությանը։ Եվ սա հասկանալի յի։ Մինչև 19-րդի կեսերը Գալաթի և Բուխարեստի հայ առևտրականները անգամ կապ չունեցին Անատոլիայի և մասնավորապես Հայաստանի չունկանների հետ։ Նրանք հարստանում էին գլխավորապես ապրանքների ջրային ու ցամաքային տրանզիտի հաշվին։ Գալաթային ներքին շուկայի հետ նրանք կապ չունե-

* Jules Hageneister. p. 224.

** К. Маркс и Ф. Энгельс. „Сочинения", IX, стр. 384 и сл.

*** Նշ. տ. չեր. 383.

չին մոչ իրրև արտադրող, մոչ իրրև վաճառող: Լոմպարդյան դնդ-
քուն տղամարդ ևրեք մեծ ծովի գոմաղի գյուղատնտեսական մթերք-
ներ, բեև ամեն ինքնուրույն ունեցին նաև այս գնդքուն
գոմաղի մասնակցությամբ արտասահմանի մթերքներով փոխա-
նակում: Ինտերեսը կազմում էր հայ վաճառականությանն համար
մի անուն ունեցրանին Hinterland, որի անմահական և քաղաք-
կան նշանակությի մեջ մտցրեց նա 1878 թվի Բեռլինի
վիճաժողովից հետո մեծ ջանքով գոմաղը ուներ, ան-
շուշտ, իր բանակությամբ: Դա այն բանակությամբ էր, որ նոր
էր գնում մտքի կյանում բանի կրկնում: Ինտերեսը նա չու-
ներ ծուշտ արտադրին կողքը: Ջուրի ծուշտ կապիտալից, ար-
տադրական գործոց հնարավորից և հարաբերական կյանք մեջ-
ցնելից, նա պետք էր նաև նեղրին գամ արտադրին քաղաքական պաշտ-
պանության կյանքից: Ինկատող շուշտնելի տանց բոնելու բանակցին գամ
մանուր ծանոթ բոլոր կապիտալի բնագավառում: Նրա վերջը
պատմական էր բացատրելու Ինտերեսի անգամ ան-
արտադրական կյանք և պատճին նեղրին գյուղ գոմաղ արտա-
բերական կյանք մանուր ծանոթ գոմաղի բնագավառում, նրա

սիական որևէ ինստիտուցիային հարող հայ-կաթոլիկ համայնքների ներսում գարամիջին ծայր և առնում պայքար, ջննավանդ հատեղյանների և ընդարպաշտ հակահատեղյանների միջև։ Անգլիական կապիտալի հաղթանակը կանխորոշում և հակահատեղյան բազատաբերն, էլուսավորյալ հասանքի հաղթանակը։ Հաղթությունը, հարկավ, ճանապարհ պիտի հարթեր կաթոլիկ համայնքների ներսում պայքարող կողմերի, ինչպես նաև կաթոլիկ և մոչ կաթոլիկ հայ առևտրական տարրերի էկղբայրությանց առաջ, էկղբայրությունն՝ հաղթանակող բրիտանական նշանի տակ։ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Քյուրքջահայ բուրժուազիայի մեծագույն բանաստեղծը, էկղբայրությանց քննարկուն, պոլսահայ գազութահայ միջավայրում տեղի ունեցող կոմպրադորական բուրժուազիայի գազափարական կռնտոլիզացիայի արդյասիքն եր, անշուշտ։ Պոլսահայ բուրժուազիայի արծարծված էկղբայրությանց քարոզն այժմեական եր դառնում միաժամանակ նաև շնորհիվ հատարակական-քազաքական այն ճգնաժամի, որ ծայր առավ մայրաքազաքում լռնվող գավառահայ գյուղտրուկ մասսաների շնորհիվ։ Պեշիկթաշլյանը և համախոհները ձիգ էին անում կազմակերպել այդ մասսաները ազգային-լուսավորչական գրոշի տակ, գործիք գարձնել մարտական նրանց յիսանդը ազգային-քաղաքական նպատակների համար։ Մյուսները և մեծ մասը, ջանք չէին քնայում ազգային-յակոբական փարատիկի մեջ ամփոփելու նուշն մասսաների հատարատական ուժը։ Այս հասանքին և, որ հարում էին Սերվիչները և ի վերջո նաև Ծայանը։ Նրանք մեծարում էին ազգային-յակոբական սահմանադրությունը, սակայն գարհուրում նրա շուրջը բորբոքվող մասսայական շարժումից. յերազում էին ազգային ժողով անկախ յակոբ շարժումից, առանց քմրոստացումների, առանց մի կաթիլ արյունի և առանց մանավանդ քաղաքական իմաստ հազորդելու բուն ազգը ներկայացնող ժողովրդի պահանջներին։

Սահմանադրական այս հասանքն անգրագարձնում եր, ինչպես ասացինք, անգլիական գրոշի տակ հաղթանակած կոմպրադորական բուրժուազիայի տրամադրությունը։ Մրժքյանը, պոլսահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի անգլոֆիլ պատմագիրը, չիապցնելով հասանքի հակազեմոկրատական բնույթը, արձանագրում է թե ինչպես «Քրանսիական ատատնդիկ բարքերն ու կարգերը ընդորինակող բուրժուազիայի գավակները, որոնք մինչ այդ «շալկած իրենց վալդերը և Տիգրան և Նամանները ի վաճառ կհանեին ամեն նորաձևություն, ամեն փոփոխություն, ամեն զևզեկություն հանում կրքություն հատաջադիմություն և իմաստասիրություն,

1830—80-ական թվականների ընթացքում դիջուժ հին իրենց տնտեսական դպրոցն ու յուրօրինակ մտածելակերպն ունեցող ամբողջական ազգային ամբիոնների հետևորդներ, — դրանք էլ այդ հնդիմադիրներ, — հաջողեցրել են հաջողացրել ոչ սահմանափակ իմաստով նորամտություններ կիրառելի՝ քանդել ոչ ժամկետանցությունները, որոնք էլ մոշ մեկ կյանքում դառնում հնացած հին հոգ բարքերու և կենցաղներ դառնում[*]։

Սահմանադրության կողմնակիցները մի կանոնադրության են միտել, որը կսահմանի իշխանությունների միջև գնելու պատասխանատվության սերտացնելու՝ առանց կնճռելու բուրժուազիայի ազգային-կրոնական իրավասությունների սահմանները։ Գործադիր հանրակայացման եւ սահմանադրական սրցանների մեջ լուծ մեկնաբանություն. փաստորեն պատասխանատվության մասին էր, որ վճռում էր Սահմանադրության հնդիմադիրները ու գնահատվելիք չէին ժողովրդով, սակայն բազմաթվանդական քան սահմանների չքեղությունը. նրանց ժողովրդի մեջ տահանմանադրական սկզբունքները միայն, սահմանադրությունն անուններով պրեմատրելով փաստորեն գործադիրի ձայնը առնող պետական-քաղաքական շարժումներին և խնդրելով սերտաճումներին գործադիրի հետ տարաձայնություններ առնող տրտունջներ։ Եվ կար 1861 թվին սահմանադրության հարցած մասնակցելը, սակայ և սահմանադրության կիրառելով բան չարգելը պետությունն ունենալով իր ձևերը տանելու, պետական-կնճռելական պատճառներ գոհանալ, բուրժուազիան, կառավարության հետ կիրառելով պետական սկզբի սահմանադրական մարմինների գործունեության և ձևերի գործակցության տարբեր սահմանադրության վերաբերմունքի վերաբերմունքի մեջ մտցնել նրանց, որ պետական ժողովի տնտեսական (բնակչական-ֆինանսական) նշանակությունը (արհեստավարժական և արդյունաբերական համքարության) բնագրվելու տեղ բնագրվելու չէ և կարգադրություն ժողովների[**]։ Միանամանակ ընդհատ էր Պետական ժողովի կազմության մեջ Անդրիշենը, պետական բուրժուազիայի հնդիմադիրը, որը 1861 թ. գնահատվում էր վերաբերմունքը հանձնաժողովի աշխատանքներում շատ վորոշ պատասխանատվություն ունեցող ազգային-մշակութային անցնելիքը ազգային ժողովը։ «Մենք պետք ունենք, — ասում Անդրիշենը, — որ

[*] Տես Ե. Տեր-Գրիգորյանց հին վաճառականության և վաճառականության, Պ. Պետ., 1908, էջ. 140 և հետ.

[**] «Մասյաց Աղավնի», 1863, № 15—16, էջ. 231.

միայն ի նախնյաց մնալի ավանդած կրոնքս պաշտպանել, այլև ամեն պարագայի մեջ բոլոր ինդիրները միևնույն նպատակին ծառայել տալ. այն՝ ազգային վոգու զարգացումը, վոգի մը, վոր մի և միևնակ միջոց և ազգը կենդանացնելու և վոր պիտի աշխատանքը համաձայնացնել տալու նախ զարմուհի վոգուն ու ընթացքին հետ, համաձայնացնել մեր գործը՝ ազգային վոգու կենդանացումը՝ մեր բարեկեցության ներուքյան հանդիպ ունեցած ազգային պարտավորությունները հետ՝ տալը միջամտությունները չընդունելով։ Ապավինելով ազգային վոգուն մատնախտապատ հովանուն՝ Սերվիչենն առաջ ևր քաշում փաստերին ինչուրքիայի անձնամիավելությանն այն դռգմը, վոր Մարքսը և Շինդելոը ընորոշել են ժամանակին իբրև վոչ միայն քյուրք, այլև համայնվրապական հեղափոխությանն հանդիպ բուրժուազիային և նրա շահերն արտահայտող պետությունները համակած ատելուն ազգարար։ Քյուրք կառավարությանն ցուցմունքներին չնեղացվելով ևր, անշուշտ, կերը վերագրնված առնմանագրությանն մեջ Սերվիչենը մտցրեց մի կետ, վորով Ներուսատիմի պատրիարքը ընտրվելու իրավունքը վերապահվում ևր բոլոր ռատիա Ներուսատիմի քյուրքահպատակ միաբաններին*, Ենվ հատկանշական չի դարձյալ, կերը պոլսահայ բուրժուազիայի մի այլ դեկավար՝ Գր. Ոսկանը՝ տակավին 1856 թվին ևր առաջ կուր ցուցում պաշտոն մատնությունն արտահայտող Աբրիմյանի հայրենասիրական բռնկումները վրա։ Ոսկանը պատր ևր համարում Աբրիմյանի չանքերը՝ նոր կյանք ստեղծելու Վասպուրականի ճիգաշունչ լեռատակներուն վրա։ Նա հորդորում ևր Աբրիմյանին վանել անտառ հավյանքը և վերադառնալ Բոսֆորի գեղանի ափերը. «Մի ատա հավյանքով պատրիր քեզ, մի, զավակ դու սիրասուն հայրենյաց, նոր Փյունիկ՝ անոր մոխիրներուն մեջեն դուրս կելած... Հոս հայկազն պետականները (մարդկային ազնվությունքյան նորանոր հիշատակարաններ) վարպետ ձեռքերու տակ կգարձրանան ավասիկ. Քոզ այդ մոխիրները, գարձիր, հոս կնկիր, վոր բնհնդ ու ծիրանի անոնեն քո աչուքդ»**,

Ավելի ուշ, 70-ական թվականների վերջերին, կերը որակորդում դրվում ևր արդեն հայկական վիլայեթներում ապստամբական շարժումներ կազմակերպելու ինդիրը, Ոսկանը ատում ևր Աբրիմյանի հոտաններին հարող Հակոբ Նշկյանին՝ «Ներկաքաղաքներու հատատությունը ինքնին պիտի բավական ըլլար հայոց վիճակին

* «Մասյաց Ազավնի», 1863, № 15—16, կեր. 251.
** «Ինկան հայոց պատմություն», ԺԲ. կեր. 53.

բարեկամները և հարկ չկիսի մեզ հետաքրքրական կամ իմ քարոզածս տպատամարկան շարժումը։ Ինչ մեր ազգ ընկերն ունի մեր ներկա վիճակին մեջ հետաքրքրական կողմեն շարժում ազնուական սիրտ չկա... Ազգ մը արյուն թափելու համար նախ պետք է արյուն ունենա և ապա ան թափելու քաջություն ու անվեհերություն։ Մեր մտածողները կամ ինչ ազգ արյուն ունցած և և ինչ ազգ քաջություն... Ամեն ոտա, պետք է աչքի առջև ունենալ նաև հանգամանքները, ու մեր տակատակորդին թիվը, աշխարհագրական դիրքը, շրջապատող ազգերը կամ անոնց թշնամությունները ու դաշնակցությունները... Մեր կռվանը պիտի բլլա ֆիզիոլոգական անոնց թշնամությունները, բայց ոչ ամենուն, գիտի մեկ մասին անկախ համակրությունն ու պաշտպանությունը... Ուստի ինձմամբ, ըստ իս և շատոնց աշխատությամբ պետք է պատրաստվինք ատելի ազգակից, ատելի շեփորի, մինչև այն ատենը, որ քիչ շատ աչքի դողոզ արյունը մը ձնգը բերելու ատանակ բլլանք»։

Անոմիչներ և Ազգանը դեռահասության ամիրանների գլուխները ծռտացնելու նկատմամբ պատճառ մեկին ներկայացնում են հետևյալ անձնական դեպքերից, որոնք, իհարկե, ամիրաների ձեռքից ազատելու-ինքնապաշտպանական դրդիչներ չեն, գոնե ոչ ուղղակի հետապնդումների պատճառներ վերապրեցնում շատ ուշադրության արժանի ֆաքտեր։ Ինչպես ասացինք, Անոմիչների հայրը կապված էր հին սերնդի մեջից ոմանց հետ, որ ազատ Մեջլիսի ժամանակներից էր մնացել և ազատ կյանքի պատրաստվածներ, հետապնդվածներ, փախստականներ, փախստականներ։ Անոմիչների և Ազգանի տան հետևի գռան դռնակը Տաղտան Պազարի, Փոստ սրճարանի, Անոմյանի և այլ Անոմյանների ապրելավայրն էր։ Ահա պատճառը Անոմիչների և Դր. Ազգանի Աշխի պատանեկան Անոմիչների գլուխները Հանրապետության և վերջապես, Ազգանի և Մեհրաբի մանկության ընկերներ էին։ 60—70-ական թվականների պատանի ազգայնական բանաստեղծի այս «հայրերը» ինկնուրդ գործում 1863 թ. վերնատառական «չոփափոր» առանձնապրես կային Անոմյանների մանուկ սրտում մեջտեղում և, որ ինկատի ունենալ պաշտամունքը ինչ բերեցրեց «հայասիրական» կուսակցության 80—90-ական թվականների ներսում պատմական։ — Ազգանը Անոմիչ, Հովհաննես Նազարյան, Արիկ Ալեքյան, Տիգրան Ասատուրյան, Ղևոնդ Ալիշանյան — կազմեցին պատանի ազգայնական այն խմբակը, որ հետագայում

---

* «Մուրճ», 1907, № 7, էջ 63 և հետ.

համիդի ռեակցիոն քաղաքականության, 1885 թվին Վահանյանի պատրիարքությունը և Նուբյանի քաղաքական ժողովի առնազատությունը հատատեցին պոլսահայ ազգային-կղերական բլոկի միրապետությունը, վոր դարար առավ 1894 թվին՝ Աշըդյանի հրաժարականով և Սիմեոն Մազասդի անարնկումով։ Հայկական ճգնաժամը պահ մի տեղ արավ պոլսահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի ազգային-լիբերալ կուրսին։ Ճգնաժամի հաղթահարումը վերականգնեց պոլսահայ բուրժուական-կղերական այն ձյուկը, վորի միրակցությանը վերջ դրեց յերիտասարդ քյուրքերի հեղաշրջումը։

III

Սահմանադրական դրոհի և նահանջի շրջադարձային 1860 և 1861 տարիներին և, վոր դուգադիպեց Նալբանդյանի անմիջական շփումը պոլսահայ իրականության հետ։ Նրա առաջին ժամանումը տեղի ունեցավ սահմանադրության մեղրամսին, յերբ, թվում էր, թե պոլսահայ ժողովուրդը, մեկ ընդ միշտ նվաճել և իր սեպհականությունը և միաժամանակ իր ձեռքն առել ազգային-յեկեղեցական գործերի անորինության։ Թվում էր թե այլևս մի հոտ և մի բերան և ազգը և խոսք չի կարող լինել հետագարձ վորևե շարժման մասին։ Եվ քնորոշ չէին այն տողերը, վոր Նալբանդյանի ժամանելու առթիվ տպեց Գոլոն «Մեղվի» խմբագիրը Հարությունը Սքվամյանը, պոլսահայ արմատական բուրժուազիայի հրապարակախոսն ու յերգիծաբանը՝

«Անցած շաբթու Տրապիզոնի չոգենավով կ. Գոլիս հասավ պ. Մ. Նալբանդյան։ Շատուց ի վեր կճանչնայինք պ. Նալբանդյանը իր հրատարակություններովը «Հյուսիսափայլ» որպերին մեջ և իր վոգվուշն ու սկզբանցը լավ ծանոթ ըլլալով հեռվեն, հեռվեն, կորհնեյինք նաև իր և իր արժանապատիվ աշխատակիցներուն ջանքերը ի լուսավորություն ազգին և մանավանդ ապա առաքինական ազգայնոց։ «Հյուսիսափայլը», գիտեն ընթերցողքը, մեկ հատիկ ազատ որպերն է հայոց ի Ռուսիա. ազատ որպերը Ռուսիա մեջ զարմանալի յերևույթ մըն է. հոն՝ ազգայնություններուն զարգացումը նույն ժամանակությունը չդառներ, ինչ վոր ի Թյուրքիա կառավարության կողքին։ Նազարյանց և Նալբանդյանց պահված եր ընդմարտություն անդիմակ ըսելու արիությանը պատիվը, անանկ յերկրի մը մեջ, ուր հանապազ ժառանգորդին գլխուն վրա Տամոկլեզի քուրը կա կախված։ Բայց «Հյուսիսափայլ»-ի հատկությունը այս չե միայն. անկե, անանկրա կըրնանք ըսել, են պատվական հայ որպերն և Ռուսիա մեջ վոչ քե միայն սկզբունքներով

ու ազատամտությամբ, այլ նաև նյութերուն ընտրությամբն ու մեջը փայլած ամեն անուշ գիտություններով։ Ուստի հիրավի բախտ մը կհամարինք մեզի համար ալ. Նալբանդյանին ի Պոլիս գալուն ու մեր ճանաչվություն լինելուն։ Անշքանիկ պետք և համարի ան ալ դիմեցք, վոր առանկ առնեն մը հանդիպելուց լինեն գալ ի Պոլիս, առանկ առնեն մը՝ ուր ազգը առհասարակ կատարելություն մը ներքև կզտնեն, ուր ընդհանուր շարժում մը կա գիտի հասկացողության, ուր շշուկ բնավորին չըլլալը ներքին խաղաղության ու յնկերական ուրախության, ուր մեկ հատիկ կողմնակցություն մը ճնացած և, այն և բոլոր ազգը, վորուն մեջը գրաշանին և լուսավորություն։ ուր չեն քեն միայն լուսավորչականն մասին մեջ չկա կողմնակցություն, այլ և մոչ լուսավորչականի, հոսմիականի, բողոքականի կոխ կա, ուր գանազան կրոնքն հայերը մատանեցով իրենց յնկերական բրած կրոնական անձիկ և ազգակործան վնասները, մեռ-մեռքի կուտան, կիմանան ազգայնություն ծառայելու համար։

Ուրախ ենք գտնելով մենք ալ, վի պ. Նալբանդյան մեր մեջը Լուսոյո լուսավորյալ ազգայնոց ներկայացուցիչն և և անշուշտ իր գործին պետի պատահի իր հայրենակցացը քեն իրենց հայերը հոս անուշ կիմանա. մեր իրավներն ու ջանքերը անանց հասկընդնելով գանգեր ալ մեզի գործակից ընելու պետի աշխատի, վորպեսզի մեր նուռը հոգի վրա յնկեն չկրնանք միտանալ, գոնե միտանանք սրտով ու անձնանոք, յնկերով ու կրոնքով վարժատական հայրս, և ար մը աշխարհ անանձ քեն հայ ազգ մը կա, վոր քեն ցրված ու ասատանտկան այլ մի յն բարեյաղան և անբաժանելիք[1]։

O, sancta simplicitas, կարող եր մրմնջալ, այս տողերը կարդալիս, ինքը՝ Նալբանդյանը։ Տասը ար անց, «Մեղվի» հանդեպ, դեկտեմբերի 10-ի համարում Նալբանդյանը տպեց իր «Հյուսիսային խոհարարական» հոդվածը, վորտեղ ծաղրելով կախարդական յնկերն և գեների հանդեպ քարոզող Ջամալուդինին, կամենում եր, կարծես, ծիշել, քե «առհասարակ Պոլսում և գյուղերում չունեն վարժատական «տզրի» գործակատական այն հանձնաժողով յնկերը, վորի մասին գրում եր Արծրունյանը «Մեղվի» հերթական համարում, դեկտեմբերի 20-ին, Արծրունյանը գնահատելով Նալբանդյանի նման խմբագրող յնկերը, վորտեղ վերջին քննադատում եր «առհասարակ կրոնական ժողովի կիսատ-պատառ վճիռը վանքի Պոլոս վարդապետի գործակցով ժողովրդի գեմ գործած քանակ յնկերների ասիճան կրոնական ժողովը վարժել եր «քահանայական յնկերից լսելություն Պո-

[1] «Մեղու», 1860, դեկտեմբեր 30, № 117, էջ. 238 և հետ.

դասին, եմեղունց մի քայլ առաջ գնալով պահանջել եր խոպան գրկել նրան յնկեզնցականի կոչումից։ Նալբանդյանին չեր գոհացնում վոչ կրոնական ժողովի վճիռը և վոչ իսկ եմեղվից առաջարկը։ Ինդրի մի և մյուս լուծումը, նրա կարծիքով, լոկ բարոյական եներ։ Նա պահանջում եր նաև քաղաքական ազատ յնթքարկվու նորա անձը այն պատիժներին, վոր սահմանվում են քրեական վոճրագործություններին տեղաբերներ։

«Իրենքը պատժում և հանցավորը,— գրում եր Նալբանդյանը.— ասիացին տեսնում և այստեղ մի լոկ վրեժառություն, բայց մենք այդ արգարացի հատուցումի մեջ տեսնում ենք հասարակաց իրավունքի պաշտպանություն։ Վոչ վոք չե կարող հանցանք գործել առանց ուրիշի իրավունքը հափշտակելու և վոչ վոք չե կարող հանցանք պաշտպանել առանց գրկվածի իրավունքը խնդրելու։ Զրկված մասանների անունից Նալբանդյանը քննադատում եր այսպիսով «Ազգային սահմանադրություն» այն տրամադրությունը, վոր հանցագործ յնկեզնցականներին յնթարկում եր միայն կրոնական տույնի իրավասություն։ «Հոգևոր անձինք,— գրում եր նա,— յնքե մինչև այժմ յուրյանց անձը համարել են ազգին անպատասխանատու, քանզ այժմ սովորեն համոզվել, թե պատասխանատու յնեն. քանզ սովորեն այն գազափարին, թե հոգևորականք են ազգի համար և վոչ ազգը հոգևորականների համար. ազգը ժառանգություն տրված չե Պողոսին կամ Նիկոդոսին, վոր ինչպես կամենան այնպես խաղան ազգի հետ։ Հոգևոր անձինք, վոր արժանի եղին դատապարտության, շատ անգամ, անպատիժ են մնացել, վորովհետև յուրյանց դատը վարում եղին յուրյանց ընկերների ձեռքով։ Այդ շատ սխալ գրություն է, ամենևին հակառակ նվիրելու ձեռնադրության պայմաններին։

Նալբանդյանը քննադատում եր որոշով ասահմանադրական բուրժուազիայի յերեխուն, անվճռական դիրքավորումը, մերկացնում նրա հակագեմոկրատական մտայնություններ ու ուղղություն։ «Վոչ յերբեք պիտի առաջանա ազգը,— գրում է նա,— հանգիվելով մի տեսակ մարդկերի վարդապետության, վոր քեզ գրում եղին անցածի և հնի ամլություններ, բայց, սրտի և հոգու քաջություն պակասություններից, վախենում են միանգամայն կտրել բաժանել յուրյանց անձը տեսուր անցածից և վոտք կոխել վճռաբար նոր սահմանադրների վերա, ուր մանուկ ազատություն ծածանում և առաջընթացների գրաշակը։ Քե կարելի միևնույն ժամանակ հանդուրժող գնալ, միմյանց հակառակ ուղղություններ իսկ յերեսուն մեջը մեզ յերեսում և մի անքարգմանելի մոլորություն։

Այս պատմական իրողությունը կվկայեն մեզ, թե վճռական հնարքները բնության են առժամանակյա անախորժությունք. բայց նույնն պատմական իրողություն մեզ ուսուցանում են, որ այդ առժամանակյա անախորժությունները, գնով գնումը և ապագան հնարքներ միշտ ինքնակին մարդկության, հնացան հին դրությունից, բայց և նորին չհասնելով պատկերացուցին մի խղճալի վիճակ վիճակորության, մի անմխիթար ապագայություն, այն բանին, թե այդ հնարանքն գործ դնողքը ապագան չկրին գնելու անցանկի ազգության իրավունքից:

Բոլոր ընտանեաց և մարդկային արվեստների մեջ գտանում են միայն այն, նույն միշտ կերտողը չիմա: Ամենանման այս խոսքը այն ապացանքը, որ յուրյանց սերը գնալի ապագը հաստատում են նորա պահպանության քաղաքականով, որով անհրաժեշտ կերպով մեզանչում են ապագա իրական ընդդեմ, ապա ուրեմն արժանի, յուրյանց պաշտպանած հանգամանքի հետ պատժանքից չինելու:

Ես կարելի իրավաբանական իրավունք քարոզել և անիրավական իրավունք պաշտպանել:

Ես կարելի առաջադիմական իրավունք քարոզել և անդամանալուծի պահ բնակության ձևով մի կնոջ վերաբ:

Ես կարելի բազամարտական իրավունք քարոզել և ամենայն ընտանեական իրավունքի բռնության մեջ քարկոծելով:

Ես կարելի մաքրական իրավունք քարոզել և պահպանական ծոմի մեջ լռության:

Ես կարելի նորին շինական իրավունք սկսանել և անցանկի հիմնադրության ազնականը առնուլ:

Ես կարելի ապագա իրավունք քարոզել և իրավանքը բռնադատել[1]:

Պետահոգ լերնեցոյ բռնադատության կերևանին իշխող ընդդեմ ապագանների երկին պատրաստ ու շիտակ այս առաջքը, վրանցած նայելանդյանքը, բարձրացնելով առաջընթացները ընդհանուր ուսուցական ծանանելով պրոշակը, ձևակերպում են նրա ներսում Պետահոգ դեպքերով գոհունակ պահպանականները գաղափարական առաջին չատրտոշված իրավաբանական գեներացիայի ուրանալը իրավունքներն ու պահանջները:

Նայելանդյանի պայքարը պետահոգ եկեղեցականների և կերևլով «բռնադատությունների» հետ վոչ միայն շարունակվից 1860 թ. դեկտեմբերին նրա Պետից հեռանալուց հետո, այլև գնալով խարխլում Ջոնսոնականի լրագրական կերպարանքներին հետ պատահանից 1861 թ. Պարիզում նույն տեսած «Ձևերկու առջև բրոշյուրով,

[1] «Մեկուն», 1860, գեկտ. 20, № 119, կեր. 272 և հետ.

վրտեղ նա, վանդի Պողոսի քննդիրը առիթ դարձնելով, ծավալում է և խորացնում կղերի և բուրժուազիայի դեմ ուղղած իր հեռանոտական-դեմոկրատական քննադատությունը։ «Մեր համար, — գրում է նա,—արենքի և իրավունքի առջև, վոչ յեկեղեցական կա, ծայրացյալ իրավունքով և վոչ անհագագ սորուկ զրկված ամենևնայն իրավունքից և արտոնություններից՝ յերկու դնպքում ևս անանում ենք լոկ մարդ, բոլոր մարդկային կատարելություններով և թերություններով»*, «Եկեղեցին ազգն և, իսկ հոգևորականությունը սպասավոր այդ յեկեղեցուն։ Ազգը ամենայն որ իրավունք ունի այդ հոգևորականներից մինը յուր լավությանն համար պատվելու և սիրելու, իսկ մյուսը վատթարությանն համար պատասխանելու և պատժելու»**, Նալբանդյանը քննդրում է ազգի քշվառությունների տարեգիրքը և գտնում, վոր կղերի չարաչար կառավարությունն և յեղել հենց քշվառության գլխավոր պատճառը. «Վոր տեղ մի գայթակղություն, վորի պատճառը չեր յեկեղեցական, վոր տեղ հարստահարություն, վորի հերոսը չեր յեկեղեցական, վոր տեղ խռովություն, վորի խմբերը չեր յեկեղեցականե***, Ոտարի գավազանի հետ, ազգը յեննքակա յե յեղել նաև յուր յեկեղեցականների հարստահարությանն. կամ՝ «Մի հայոց ազգը յուր շահատացության և պատվամոլության համար յերկրից յերկիր գաղթեցնելով մի կեսին պատճառ յեղավ մահի, ազի և կյանքի հանգամանքների անստվորության, իսկ մյուս կեսին ազգատության և սորկության սանդուխքի սամնատարժար աստիճանի վրա վառք կոխելու...»****, Նալբանդյանը կրկնում և «Հյուսիսափայլե-ի պահանջը՝ հայոց յեկեղեցին վառքից մինչև գլուխ ոնգիրմի յեննքարկելու մասին։ Պահանջում և, վոր Պոլսի կրոնական ժողովը «ընդլայնրական հրամանե հանե յեկեղեցականների գործ գրած քոնություններն դեմ, սպառնալով, վոր հակառակ դնպքում ինքը, Նալբանդյանը, հարկադրված [պիտի լինի հրապարակ յելնել կրոնական ժողովի դեմ ուղղած շրջաբերականով «Ընտրանից ծագելու հեռանքը, հանցանքը և մեղքը, այս արից, դնելով կրոնական ժողովի գանցառության վրա». Նալբանդյանը քննդրում և լոկ սպառնալիք չհամարել այս. «Այժմ և (մինչև) մեր գերնդման ամբը վրեժխնդիր և նախանձավոր ենք հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու և այս խորհրդով ամեն բանի ընդունակ»*****,

---

* «Եկեղեցի», II, յեր. 277 և հետ.

** Ն. տ. յեր. 279 և հետ.

*** Ն. տ. յեր. 283.

**** Ն. տ. յեր. 288.

***** Ն. տ. յեր. 291.

Նալբանդյանը սենյակում ման էր գալիս վերից, նախադասություններով, որ հանգամանք պետք էր սենյակի իրադրության մասին քաղաքականական արբեցության մասին վերաբերություն կազմելու...

Ես բոլոր ազգերի նահատակների ուրվականները հայտնվեցին հարատևության կյանքը, մինչև մի ժամանակ, երբ բոլոր մինչև բնության լցված են փորձության բաժակը, այնուհետև նոր ազատական ժամանցների վերածության տակից դուրս շպրտելին ազատամարդիկները*։

Ամեն կողմ ու ներհուն մտածությամբ անդրադարձավ Նալբանդյանը քաղաքացիների և առանձնատան պատանդների կացությանը։ Միևնույն ամենիկյան կենդանության 1862 թվին Պարիզում հրատարակած իր «Ներկրատարածությունը վրայից ուղիղ ճանապարհը» գրքույքում։ Այստեղ նա նկարագրում էր քաղաքների անհանգիստ ընդհատումը, պետության անդամ պատրաստելը, մտածողների ոչնչացնելը վրան, ազգի ու մտավորականների ընդհատումով քաղաքացիների կացությունը վրա։ Նալբանդյանը նշում էր անհանգիստ ուժերի իր ծրագիրը, որպեսզի մտքին ընդհանուր գործադրելու ու ապրելու հնարը վերջնական վերջացրելը։ Նա նկատում էր «Ներկրատարածությունը» կազմակերպական գործադրության հարմարվելու մասին ընդհանրական ընդհանրական խոսքն իր ներքին ժողովրդական կազմակերպելու և որոշ ազատական կոմպրոմատական քաղաքացիների մասին։ «Քանզի ազգությունը մասին վճռականը, — կարդում ենք այնտեղ, — ուշ չունեն, նա խոսքերը և բոլոր ազգերը ամեն մեծ վճռականների համար պատրաստություն և համ մեկնության հնարավորություն ունեն, վարվելու նոյնպես և վճռականների ազգերի մասին համար։ Ազգությունը նոյնպես և բոլոր հանգամանքների անհրաժեշտ**։

«Եվ այս տեսակ վճռականությամբ, — շարունակում է Նալբանդյանը, — քեզնո, ինչն հարը մեկնության համար պատրաստ լինես ինքդ։ Համարյա ազգությունների մեջ, ազգի կարգավորության ազգեր, քեզ մեծամասն բոլոր համար, ազգերը առանց ազգի ընդհանրության մեջ ազատ բնության, բայց Եվրոպան և Ֆրանսիա մեջ և մաշ անգամ կարգավորել չի ազգությունը, քանի որ Ֆրանսիան հարատևվում է Եվրոպային, իրեն բացատրական

* Տե՛ր-Ք., II, էջ. 292.

** Միհրան Մանկյան, «Ներկրատարածությունը վրայից ուղիղ ճանապարհ», 1862, էջ. 72.

մեծությունն, պրակտիկ մեծությանը*, բռնելով միջնորդ առևտրի ուղին՝ հայ վաճառականությունը երբեք որ տարածում և յուր ևս վարպետությը ազգի վերաց։ Ազգը զրկվել և գյուղական հատատուն պատվանդանից, նա ապատան և արել իր կյանքը ոդին։ «Ազգի կաքվածահարությանն աղբյուրը բղխում և այս տնդից**»։

Նալբանդյանը հատատորեն և գուշակում Թուրքիային։

Գեառկան պարտքերի կուտակում, յորկրի լիակատար կազմալուծում, մատակարան բունա, վորի ազդանշանները յերևացել հին սրդեն 1861 թ. վերջերին, յերբ ինքը Գոլիս եր ժամանել Հնդկաստանից. «Մի գնդցիկ առավոտ, քեն Գոլսի և քեն գավառների մեջ մարդիկ չգիտի կարողանան հաց ճարել, — գրում և Նալբանդյանը, — ազքատությունը և սովը պիտի հարկադրե նորանց դեպի հափշտակություն և կոդոպուտ, մի խոսքով, բարելոնյան խառնակություն... Այս ապագայի սովերական և Թուլլ որինակը, Գոլսի մեջ յերևնցավ 1861 թվականի վերջերում, բայց կգա որ, յերբ այն սովերականը ի լուս կճշմարտվի և Բուլվեր սպասեր, (խոսքը Գոլսի անգլիական գեսպանի մասին և. Ա. Հ.) հինգ հարյուր հաց բաժանելով, չե կարողանալու գարման անել վերահաս վտանգինե***։

«Գոլսահայ լուսավորչական համայնքը» հնատրքրքական գրուվմնա և, վոր գրի չե առել Նալբանդյանը հենց նույն 1861 թվի վերջերին։ «Ընկեր» տոդե-ի և «Ընկերակարծության» արտանգում գրված այդ տեղեկագրի մեջ Նալբանդյանը բնորոշում և ազգային վերնախավերի նախկին ոնակցիոն վարչությունը՝ նշելով միաժամանակ ընդհանուր այն շրջադարձը, վոր կատարում եր վերահաս ռեակցիայի ուղղությամբ պոլսահայ լիբերալ բուրժուազիան. որան, լիբերալ այս բուրժուազիային, ուներ նա նկատի, յերբ քննադատում եր 1860 թ. մտցված Ազգային սահմանադրությունը վերաքննող հանձնաժողովի գործունեությունը։ Կանգ առնելով Ներսես Պալեմի պատրիարքական ընտրությունների հետ կապված — «ընտրանի-դուբանե» կոչված — տարաձայնությունների վրա՝ Նալբանդյանը նկարագրում և դասակարգային այն սուր կռիվները, վոր տեղի ունեին Ազգային սահմանադրության շուրջը 1860—1861 թվականներին, կռիվ, վորին մասնակցում եին Գոլսի հայոց պատրիարքարանը, Ներսեսյան վանքը, Եչմիածնի կաթողիկոսը, պոլսահայ ամիրաները, լիբերալները և վերջապես՝ բուն ժողովուրդը, վոր արհամարհելով գործի պիմագրությունը խոնարհամ

---

* Մ. Փաշինյան, Ընկերակարծությունը վոչպես ուղիղ հանապարհ, էջ. 76.

** Ն. տ.

*** Ն. տ. էջ. 83 և հետ.

քաղվեց եր Գ. Պոլսի պատրիարքարանը և ցրիվ տվեց պատրիարքի ներքսագրած թղթերը տանելով հանգամանորեն քննարկելու մասին, պատանդների տարբեր կարգի վրա բռնադրոց պատրիարքի հրամարականը։ Նպատակադրվեր մասնավորին մասնակցող պետական բուժմասնիկի կերկիմի գերը, պատասխանատվ, մանավանդ, կառավարության պատճառներով Ներս տրած հանձնաժողովականի քայլերը։ Կառավարության քննչական բյուրոյի բուժմասնիկ մնալ և ատենադպրության վերաբերեալ բյուրո, հրամայեալ կնճռոտական քաղաքական մարմնի մասնակցող պատմիրակների թիվը, ատենադպրության ներկայ իրավասության բյուրոները։ Նպատակադրվեր չեր պետքանատուտ Ազգային ատենադպրության նշանակության բյուրոյը։ Հիրավի, նոր ատենադպրության բյուրոյը, ինչպես և հինը, շարունակու եր լինել Գալսի պետիչխանության բյուրոյը ներկայացնող արքան. զորավոր 40 պատվիրակների դիմաց տալիս եր 80 աշխարհականի և 20 եկեղեցականի պատվիրակ։ Նպատակադրվեր հնարավոր եր լիրնալ այն մասնակցությունը, որ ատենադպրության անուն տալով քաղաքական ազգային-եկեղեցական այդ կանոնագրության պատմագիրը եր հրամցնել այն մարդկանց քաղաքական մի ատենադպրության, որով, իրը, կնշանակվեր եր Քյոսեքիայում ազգի լիակատար ազատության Նպատակադրվեր չեր, բայց կնկատվեր, որ պրոտեստ քաղաքական կամենալու եր մտնել քաղաքական հնարավորությունների Սակայն նա պիտեր նաև, որ ազգային եկեղեցական դժբախտ այդ կարգադրությունը բոլոր իր կնշանակության հանգիստ՝ ատելագործության մի քայլ եր եկեղեցական-մարդկանց նոր խնդիրներ ամբաստանական անձերի համամասնության, և նա չեր մտածում պաշտպանել այդ վերջին անկեղծության հանգամանքը։

«Պոլսոյ քաղաքական համայնքը»-ում շարադրած խնդիրներն Նպատակադրվեր վերադարձավ իր մի այլ գրության մեջ, որ 1864 թ. քաղ առնում «Հայասիրաց»-ում «Ազգային քաղաքական բյուրոյ վերնագրով»։ Գրության բյուրոյը տալիս և Սամ. Նպատակադրվեր ատենադպրության բյուրոյը, անկասկած վրան բարձրագահ բյուրոյը մասնակից են Նպատակադրվեր գրչին. կա, բայց այդ, Նպատակադրվեր հնարավորությունները վերաբերյալ Գ. Ագաթոնի ատենակի ցուցմունքը. Ագաթոնը մանավանդ հնարավ չեր շարունակ հոգվածը**։

---

* «Հայասիրաց», 1864, էջ. 158 և հետ.

** Գ. Ագաթոն, Մեր կյանքի դիտողությունները, Քնդրիա, 1894, էջ. 56. տես նաև Լեոյի և Ագաթոնի բանավեճը այդ մասին. «Հանդես», 1913, ՀՀ 229, 244 և 267։ Վերջը հրատարակում ենք նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, թե Աշխատանքի ատենադպրության ժամանակ, Նպատակադրվեր իրավունք եր տալիս

«Ազգային քշվառությանց հեղինակը տալիս է սահմանադրության շուրջը ստեղծված պայքարի ցայտուն պատկերը. պոլսահայ մեծատուններն ու կղերը, ապավինելով կառավարության ուժին, պայքարում են ժողովրդի իրավունքները պաշտպանող հետևողական սահմանադրականների և նրա համար արյուն քափող ազգի չերիտասարդների դեմ։ Ներկուսի արտնքում այստեղ ևս վեր է հանված սահմանադրության դավաճանող բուրժուազիայի դերը. «Սահմանադրության բարեկամների միակ զենքն ևր ճշմարտության, վոր լուսափայլ ելին կացուցանում հայկական խոսքի մինչև որդության չափ, որ ինչը ձեռքին անձանձին ճգնելով, և վորովհետև ճշմարտության չունի մասն, չունի վարձ, ուստի և ոտարոտի չեր, չեր վոմանք ճանապարհի կիսից հետ դարձան, չեր մյուսները լավոդիկեայի դարձան, չեր մի քանի ուրիշները անգլիական որիմմերության որինակը ցուցց ավելցին»*։ Հեղինակը շեշտում է լիբերալների դեկավար Սերվիչենի չերերուն դիրքը «չերկու կողմերի մարդերից» կառավարության կազմած այն հանձնաժողովի նկատմամբ, վորին հանձնարարված ևր վերաքննելու սահմանադրության չյունը։ «Հյուսիսափայլ»-ը անարդարության չյուն և համարում ուրանալ ոչ. Սերվիչենի աշխատության չյունը,— գրում ևր «Ազգային քշվառության հեղինակը.—«Հյուսիսափայլ»-ը միևչև անգամ հավատիա և կարծել, վոր, առանց այդ արգո պատճառի, սահմանադրության վտանգը կարող ևր գալ ավելի ծանրանալ. բայց «Հյուսիսափայլ»-ը չի կարող գովել այն քուչլուկության և դիջողության, վոր արգո պատճառը շնորհում ևր խավարյալների կողմից. «Հյուսիսափայլ»-ը չի կարող ուրախության չյամբ հիշել, չերբ ոչ. Սերվիչենը, վորպես միակ հույս սահմանադրականաց, չկամեր գործ գնել յուր բոլոր ազդեցության չյունը լիամասն կերպով։ Արգո պատճառը ըստ սահմանադրության ընտրված նախագահ ընդհանուր ժողովին, քանի վոր հրապարակով հանձն ևր առել այդ պաշտոնը, բնականապես չէր կարող չպաշտպանել սահմանադրության չյունը. բայց այդ փոքր ևր, չեքն պիտի լիներ քեզի. նա կարող

աշխատակցել «Հյուսիսափայլ»-ին և «Հյուսիսափայլ»-ում տպվել համար և հենց վոր դրի առավ նա «Ռոզ և Վարդիքեր»-ի քննադատության չյունը նույն 1864 թվին «Հյուսիսափայլ»-ում յուր անանուն Սերվանտեսին նվիրած վոտանավորը՝ առարգված «Փառասիրտ Ցոլակյանց» Ցոլակյանցի և նալբանդյանի նույնության չյունը վկայել և վերջինիս Մ. Միանասարյանցի ձեռքով դրի առած կենսագրականը, վոր յուր անավ 1865 թ. հրապարակված «Ինար Հայկականց»-ում։ Փառասիրտ են արտնք, վորոնք նպաստում են գործակցել «Ազգային քշվառության հեղինակի յուրքը տեսի ունեցած քանավեճի յուծմանը։

* «Հյուսիսափայլ», 1864, յեր. 189. և հետ.

եր դեմ հինայ մի քանի բռնակալ ասպետական-քրիստոնեական, որ առնում էին խաղաղության, կարող եր, ասում էնք, թայց քնական հասարակաց հասանքին մեջ։ Այնուհանդ, մի կողմ թողած սահմանադրական գործը, այդ քննիչ ժողովը ասպետին անարգելուքյունն կեդակ հայկական խաղը ընդհ, ազատական ազատուքյունը բռնադատեր։ Գ. Մերժիչներ համակիցը եր այս բանին և մեք ասի չարան դատում էնք, որովհետև երանի համաձայնում էնք առաքինական ազգասեր և առաքինական մի հարցնելի մարդ»*։ Հանգիստակը չեր սխալվում անդուլ Վերկերտեր, հանճարոտվորդական, հանճարահամաձայնական նուրբ գիծը ճանաչել վերջացնելուն համար հիմանը վրա կազմված ազգասեր Ազգային ժողովը՝ որի նախագահը նույն Մերժիչնեն եղնելորին եր և առնետազրերը՝ Ազգային եղնելորին։

«Ազգային քշխատուքյունը քննադատում է վերոգրյալ սահմանադրուքյան հիմանը վրա ընտրված ազգային մարչուքյան գործունեությունը. «թող սահմանադրուքյան կազմված ազգային մարչուքյունը ազգային բարեկարգուքյունը սկսում է այսօր բռնուքյամբ...»։ Ազգային մարչուքյունը կառավարուքյան մեջտեղ կզոլոկ եր հայցնում ազգասեր գիմնազիական հնամեծ-առաքինական հայացքներն արտահայտ մասին շրջաքյուններին։ Նա, ազգ մարչուքյունը, բարբառում էր ազգային հասարակական քյան մասին՝ անխոտ պետության Զևչքուներ ազատամարտ քյունից հետո գործում սենդ ուշադրություն, գյուղացի կռնականց և ազնիվների բռնարարուքյուններ, մասնավորական հարստահարուքյուններ, ամեն ու գործեր։ Նա, ազգ մարչուքյունը, չեր քննում անարդարուքյան գեմ մոնաղող այս կեղեքումներին արամադրներ, մերկացնելը չեր ընդառում գրանց գեմ։ «Ազգային մարչուքյունը մոչ միայն բռնադեր չուներ այդ գործադրների հեմքը փոխելու, այլև հավանում է և գործադ, որ ցուցց են տալիս ազգին նորա բուն քշնամիքը։ «Մարդ բռնապետ, այսօր այս խոսքն ենք մոտիվացնելով անհանդուրժ ազգային մարչուքյան գրոշի վրա։ «Ազգերնեն կհատուցանեմ կոչ»**...

Հանդուրժ այս ազգասեր «Ազգային քշխատուքյունը մերկացնում էր պետական Ազգային ժողովը գլխավորող լիբերալների գործ հիերարխները։ Սակայն գրվածքը չի բավականանում այս մերկացումով. նա պահում է ազգ գիմադրը, որ ազգի վնասակար քյան մեջ ծանկում է և բուրժուազիան ամենը մի սահմանադրական հասարակ գասակարգային բռնապետ։ «Ինչպես

---

* «Հյուսիսափայլ», տետ. 161 հետև.

** Ն. տ. տետ. 166.

աշխարհի յիրևանին յեզած սահմանադրական կառավարության մեջ բացարձակ ուժը մեծ ազդում ունի ձեռքում և. բայց դիտելի յե, որ սահմանադրության մեջ մի այդպիսի իրավունք մեծ ազդում ունի ձեռքում և մի անփախչելի չար և վնաս պրակտիկ բաբի. յենթադրվում և, թե մեծ ազդում ունի ավելի շուտով կարող և լինել ամբողջ ընկերության կամքի հայտարարը, քան թե փոքրագույն մասը։ Բայց պիտո չեր մոռանալ, որ բազմության սահմանադրության տված իրավունքով հասալ մեկով յուր կամքը, շատ անգամ ճնշում և փոքրագույն մասին վոչ միայն կամքը, այլ յերբեմն և իրավունքը*։ «Սահմանադրական լիբերալ-դեմոկրատական միաժամանակության դեմ «Ազգային ընկերության հեղինակը արտնով ձևակերպում և սկզբունքորեն փոքրամասնության կազմող սահմանադրական ազգ ո ւ թ յ ո ւ ն — մանր-բուրժուական դ ե մ ո կ ր ա տ ի ա յ ի — բռնաթափված իրավունքները։

«Ազգային ընկերության բովանդակությունը, նրա մեջ արծարծված գեմոկրատական այս հայացքները, նրա սուր, խայթող լեզուն գուգադիպում են քան ամենայնի «Ոլխահայ լուսավորչական համայնքին պարունակության, «Ազգային ընկերությունը կրկնում և և զարգացնում «Ոլխահայ լուսավորչական համայնքի մեջ արծարծված՝ պոլսահայ լիբերալիզմի քննադատությունը։ Իր հերքին «Ոլխահայ լուսավորչական համայնքը կարևոր և վարպես նոր մի արգումենտ, որ անվիճելի յե գարձնում «Ազգային ընկերության հեղինակի անձնավորությունը։ Կասկած չկա, որ «Ազգային ընկերությունը գրել և նույն հեղինակը, որ առաջադրել իր «Ոլխահայ լուսավորչական համայնքը։

IV

Այստեղ կարող եյինք ավարտել մեր նկատողությունները «Ոլխահայ լուսավորչական համայնքի մասին, յեթե հարկադրված չլինեյինք մատնանշելու քաղաքական կռվի մի սխալ, որ կատարել և իր այդ գրության մեջ Նալբանդյանը։ Վերը ասացինք արդեն, որ տեղեկագիրը կազմվել և Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության նախկայացնելու համար։ Ասիական դեսպարտամենտի պրոեկտում պահված և պաշտոնական մի գրագրություն, որ հնարավորություններ և հաղորդում տեղեկագրի մասին։

Պոլսի ռուսական դեսպան իշխան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկին, ուղարկելով տեղեկագիրը Պետերբուրգի տեղական իշխա-

* «Ազգային ընկերություն», էջ. 168.

Ե. Ե. Արքեպիսկոպոսին, կցած և պրահ 1861 թ. 26-ն գնդապետին ստորագրված հետևյալ տողերը՝

«Ձերդ սրբազնասիրտությունը հավանորեն անհայտ չեն այն խռովություններն ու անկարգությունները, որոնք այնքան ատելություն հարուցած էին վերջին տարիների ընթացքում հայ բուսավորչական համայնքում։ Այդ համայնքին պատկանող աշխարհականների ստորագրությունները, իսկ ամենից ևս մեծ չափով հոգևորականների նեղբերին կոնդակները անցյալում մեծ արհամարհանքի ենթարկվեցան ընթացիկ հայ ազգարձակչության մեջ և նորերին մի հայտնի չափով ապրել երևս թվում է, որ այդ իսկ անասնական տեղիս գործերի պրակիկան այժմեան չի ձերդ սրբազնասիրտության ուշադրությունը և ցնծ այդ պատճառով պետք եմ համարում հարկավոր ձեզ, վերադարձած պարոն, Պետրոս հայ բուսավորչական համայնքի գործերի մասին այն տեղեկություններ, որ ամփոփված են տակիր պրակիայում մեջ։

Ցնծ համարձակություն եմ այդ պրակիայում ժամանակավոր կնդրոյի տեղը դնելուն Մ. Պետերբուրգի անցագրմանի կանոնիզացիա հաստատությունին, վարչ ի մուտ ձանալի և գործերի պրակիայում և հայ հոգևորականական իշխանության ներկայացուցիչներին և նուչ ազգի ամենի ազգեցիկ անձանց հետ։

Վերևյալ տողերը ստորագրած անցագրության հայտնությունն ճշմարտությունն ու սուտությունը, այդ ինչպես չարտարանքի ճշտությունը, ցնծ ոչնչանանոցների սխալ ենթադրում, վոր չեմ կարող լիովին համաձայնվել ձերդ մի քանի կարծիքների հետ, վերանց հիմքը խնդրի ստորեկտ ցնծած գործերի մասին ձերդ ուշանած շանապրոհ հայացքն ու Այտպան՝ ընդհատությունն եմ, վոր ձեզ անտարբերության կնդրոյով և վերաբերում Ռուսերը պրոտեստանտական հայտնի ոչնչացնել, վերջիններ չի ուշանալ, ամենայն սիրով ընդունել և ցնծ անգն և վերադարձ ձերդ՝ քնդհատության անհայտ և գործերի շատերանց ուշադրության ճիշտ համար։ Քանի անկասկած է, վոր Ռուսերը ազգակից և հայ բուսավորչական համայնքին ներքին անհամաձայնությունների և հոգևորականական իշխանության կնդրոյ ստորեկտ ստաջ հաստատված կանոնադրությունները վերնչացնելու և իր ամեն արտասանությունները ցնծ խնդրալ համար, բայց չի կարելի ասել, վոր ձեզ ընդհ և ձեզանից ամբողջ ընդհատության Այտպանի գործերակիրքը բնավ չի համապատասխանում այն կանոններին, վերանցով ստորեկտ վերևյալ Ռուսերը իրենց ընդհանուր քրիստոնյա համայնքների ենթադրում։

Ցնծ կարող ձանալ ցնծին համաձայնել այ. Նալբանդովի դատողություններ՝ ամենայն հայոց ժողովրդական կանոնագրության Մասին այս

գործում ունեցած մասնակցությանը մասին, և ինձ դժվար և այսոնց լիակատար չափով պատելու այդ պատրիարքի վարքագծի մասին։ Ձերդ պայծառափայլությանն եմ թողնում ի մտոն քննելու այդ հարցը, քանի վոր տեղում հավաքած տեղեկություններըն հիման վրա հնար և ավելի առույդ դատափաստ կազմել ՆՊմիաձնի կաթոլիկոսի գործելակերպի և այս գործում ունեցած նրա ակնհայտ կամ գաղտնի մասնակցության մասին։ Ձեռ պետք և սահմանափակվեմ ձեր բարեհաճ ուշադրությունը այս առարկայի վրա հրավիրելով։

Ինչ վերաբերում և գործի ընդհանուր շարադրանքին, պետք և միայն լիակատար կերպով խոստովանեմ պ. Նալբանդովի աշխատության արժանիքը. իր բարեխղճությամբ և շարադրած փաստերի հավատարմությամբ առանձնապես այդ աշխատությունը, կարում և ինձ, արժանի յև միանգամայն կովկասյան մեր բարձր իշխանության լիակատար ուշադրությանը»*։

Հայտնի չե, թե ինչ պատասխան ավեց իշխ. Որբելյանին Պոլսի ռուսական դեսպանի այս թղթին։ Սակայն բնորոշ և այն գրությունը, վոր ուղղեց նույն նյութի առիթով Մ. Պետերբուրգի այսպես կոչված «կովկասյան կոմիտեին» ռուսական արտաքին գործոց մինիստրին։ 1862 թ. հունվարի 17-ին առորագրած գրությամբ կոմիտեն հաղորդում և մինիստրին՝

«Վերադարձնելով ձերդ պայծառափայլությանը հունվարի 15-ի № 187 գրությամբ ներկայացված թղթերը, վորոնք պարունակում են վոճն նալբանդովի տեղեկությունները Պոլսի հայ-լուսավորչական համայնքի մասին, պատիվ ունիմ տեղեկացնելու ձեզ, վոգորման պարոն, վոր քանի վոր մեր «Պոլսի դեսպանը հաղորդակցության մեջ և մտել այս հարցի մասին «կովկասի փոխարքայի տեղակալի հետ, ուստի, իմ կարծիքով, հարկավոր և ապասել դիմելուց աղյուսանման իշխան Որբելիանների պատասխանին։

Ընդ սմին ավելորդ չեմ համարում հաղորդելու ձերդ պայծառափայլությանն մասնավոր կերպով ինձ հայտնի տեղեկություններ հիշված գեկուցագրի հեղինակի մասին։ Ազնիշտ կերպով նա կոչված և՝ նալբանդով, Մ. Պետերբուրգի ակադեմիայի կանոնիզատ։ Նրա իսկական անունը Նալբանդյան և, ն. Նախիջևանի բնակիչ, միաժամանակ յեղել և Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում և նույն պահին յեղել և գլխավոր աշխատակիցը Մոսկվայում հայերեն լեզվով հրատարակվող «Հյուսիսափայլ»

* Архив Внешней политики и революции, фонд м. и. д. 1862, № 42, лист 10—12.

ամառային: Ձմեռային Մանկիայում համապատասխանաբար պատճառ՝ անցել է Ս. Գեւոնդյոսի համալսարանը և արևելյան բնակիչների կանոնիզատոր ուսումնական համար քննություն տալ համալսարանում: Անցյալ ուսոր նոսիկիանի հատուկ կոչմից Նալբանդյանին ուղարկվեց կայսրիա, ուր հատուկ քաղաքի ընդհանուրանում նա-նախիճևանցի մեկի կատարած կոպիտ առանձնա համար: Նալբանդյանին ի մոտ ճանաչողները՝ խոստանում են նրա քննությունները, բայց ցամ են հայտնում, որ նա պրծնում է այդ քննությունները ի վնաս իրեն և ապրելն ի պետ ի նրանց և այլ վոչ բարեվարկություն միջոցներ: Ուստ են, թե նա սկսում է միջամտել ուրիշի գործերին և շահ ունակ ձգտում է ազգության ձևոր բերելու հայերի մեջ գնած այլն այլ կուսակցություններ վրա: Ուստ, կիմում է ինձ, ցամ և նոսիկիանը նալբանդյանի ուշած անգնահատությունները անպատմանը վատահանությունը: Գրաքիչները ստորագրել և կոմկատյան կոմիտեի անդամներից մեկը, նրա գործերի կատարյալ տասան անկրնատար Վ. Ուստինը:

Գործում են նոր չնչին լուսաբանության կարիք չկա: Մանկիայի Գալսի ուսանական գնացանությունը — կարևի անցյալը գործով — նալբանդյանին ստիպել են ստացել գնացող էքսպեդիտոր-կոմսարիատի անգնահատիչ գնացողների Գալսի հայ-լուսավորչականներին հատուկ ընդլայնի մասին: Նալբանդյանի սկսած այդ չնչ, որ բնությանց գնացողի ստացիչը. անկրնի այդպիսի մի ստացիչի գնումը այնու չնչին մի մարդու համար, որ ճանապարհորդում է ոչ ստանական անցյալում և մտացիչ ես կոմսարիատի վերադանում: Ուստ ես անցյալում նալբանդյանի սկսած այդ ես, որ գրի ստանելով իր գնկուցում էր, ձեռակերպից նրա մեջ ստացիչ մի շարք հայտարարներ, որոնք հանգամում էին միանգամայն նրա հեղափոխական-գնամկրատական հայացքներին՝ ներհակելով ինչպես նրա նախկինում, նոսկ նաև մանավանդ հետագա գործունեության բնորոշումը ստորագրությունը: Գնդատանալով իրերի կացությունը Գալսում — նալբանդյանի անգնահատիչը աշխատում է շոշափելով կոմսարիատներին՝ մի քանի ստանելու պարտադիր գործերին, ստիպել կոմսարիատներ մեջ նալբանդյանը ծագրում ես չնչին ստանական այդ գնացողությունները, որոնք պարզապես էին քայլերին՝ որոնցից ներան հատուկ քրիստոնեականները չորհվելին ստացիչներ ստացիչներին հատարարձակությունից: Ստացիչով ամենատարածը որոշիչը քաղաքակրթիչ — հնգնեցերով հարցնում ես նալբանդյանը: Ստացիչ լուսավորչական համայնքից հնգնեցը գործակցիչ և կարծես անելու հանգամանքը՝ ստ և ստացիչ քա-

դաքսակրքիչ կուբանի վորդիքը. լավագույն դեպքում արամազիր եր կարծես հնձվելու պրավոսլավ Ռուսաստանի վրա՝ պոլսահայ լուսավորչական համայնքի գործիքը դեմոկրատական սկզբունքներով վերակառուցելու դիտավորությամբ... Ռուսլով Ներուսաղեմի պատրիարքական ընտրությունների մասին նալբանդյանն այնպես և ներկայացնում քննիքը, վոր կարծես զբաղված են վոչ միայն քյուրքահայերը, այլև վոզլ ազգը, վորի շահերը, իբր թե, դուզադիպում են ռուս կառավարության շահերին։ Նա խոսում է ազգի և ռուս կառավարության ընդհանուր շահերի մասին։ Ռուս կառավարությունը, նրա կարծիքով, պետք և քննիքը դնի՝ Ներուսաղեմի պատրիարքական ընտրությունները մանավանդ անելու նաև ռուսահայերին. հակառակ դեպքում Ռուսաստանը պետք և առաջ քաշի Ներուսաղեմի պատրիարքության լիկվիդացիայի հարցը։ Նալբանդյանը չհշտում և քյուրքահայ ժողովրդի ռուսական սիմպատիաները և քննդրում ցարական դիվլոմատիայի աջակցությունը՝ անգլո-ֆրանսիական կառավարությունների և նրանց ազատասիրող միսիոներների գործունեության դեմ։ Բայց այս միջոցներով Ռուսաստանը պետք և վոր բանա ռուսահայ յեպիսկոպոսների առաջ քյուրքիայի ճանապարհը։ Ուղղակի կռիսում ուշեցնալով ռուս կառավարությունից՝ ռուսահայ յեպիսկոպոսները վերջինիս հավանություն կարող կլինեն ոչտակար գործիք դառնալ Ռուսաստանի էքսպոյական ագենտություն քյուրքիայում տարածելու և ժողովուրդը քյուրք փաշաների ձեռքից փրկելու համար։

Բայց այս առաջադրություններով Նալբանդյանը, հարկավ, հնտամուտ եր էքսրի նպատակներին։ Նա վերոնում եր ապահով մի կողմից՝ քյուրքահայ ժողովրդի վրա բռնացող ներքին ու արտաքին ռեակցիոն ուժերը չեզոքացնելու համար։ Մակայն մոլորություն կլինի և այն վարկյանից, յերբ կողմն փնտռելով, Նալբանդյանը, բնվհում և իր հայացքը ցարական Ռուսաստանի էքսպոյական ուժի վրա։ Նալբանդյանը կրկնում եր մեքենատար ռոմանտիկական նույն մոլորությունը, վոր կատարել եր ցարիզմի ագենտ Ալվազովսկու. դեմ պայքարելիս՝ յերբ ստալվածատրանական իր քարոզչություններով քննդրում եր ամենայն հայոց կաթոլիկոսի միջամտություն՝ հուսալով նպաստել դրանով հակառակորդ բանակի պարտությանը։ Նեղկա դեպքում ցավալին այն չե բնավ, վոր, կրկնելով ռոմանտիկական մոլորությունը, Նալբանդյանը չհասավ գործնականապես դրական արդյունքների, այլ այն, վոր յերկբայական հայեցություն ապահովելու մտայնությամբ՝ Նալբանդյանը յերեսի վրա յեր ձգում ամենապլիտավորը՝ պայքարի հակացարի-

ստական համակարգ։ Տակտիկական նպատակների համար՝ զոհաբերում էր պայքարի ստրատեգիական նպատակը։ Մինչդեռ ոտկոխման, ինչպես ձեակերպում է ընկ. Ստալինը՝ ստրատեգիայի մի մասն է, չնչին կամ երկար, ծառայում է նրան»։ Նպատակադրման սխալը ստրատեգիայի մի մասնակի է, անշուշտ, բայց և անդադարի մի շեղում, որ շանդրագարձով, քաղաքականապես, նոյ պետականության հեղափոխական ստալինյան քաղաքականությունն ու վարքագիծն։

---

* И. Сталин, „Вопросы ленинизма", Изд. 10-ое, стр. 58.

ՍԵՆԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐ

I

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ՆԱՏԱՐԱՆԻ ՎՐԱ

1862 Թ. մայիսի 25-ին կամ 26-ին (Հ. տ.) Նալբանդյանը վերադարձավ Պետերբուրգ, այն քաղաքը, որտեղից Հնդկաստան էր ուղևորվել նա մոտ յերկու տարի առաջ՝ 1860 Թ. հունիսի 14-ին։ Մի ամիս անց, հունիսի 24-ին կամ 25-ին, նա մեկնեց Պետերբուրգից Նախիջևան՝ հաշիվ ներկայացնելու համաքաղաքացիներին Հնդկաստանի առաքելության արդյունքների մասին։ Մոտ չորս ու մսակվայում կանգ առնելուց հետո, հուլիսի 10-ին ճանապարհորդը հասավ Ն. Նախիջևան։ Սակայն գնում նոր էր կարգի բերում իր քղքիները, պահանջված հաշիվը ներկայացնելու համար, յերբ հուլիսի 14-ին, Պետերբուրգից յեկած զորանոցի հրամանով, ժանդարմական սպաները շրջապատում են Նալբանդյանների բնակարանը, խուզարկում նորանից իրերն ու քղքիները, ձերբակալում նրան, և հուլիսի 18-ին խուզարկության ժամանակ գրավված մի հակ նյութերի — քղքիների, ղրքների և լուսանկարների — հետ ուղեկցում Պետերբուրգ։ Այստեղ, հուլիսի 29-ին ժանդարմական սպաները առաջնորդում են նրան Պետրոպավլովսկի բերդի Ալեքսեևակի ռավելին կոչված բանտը։

Մ. Լեմկեի հրապարակած նյութերի շնորհիվ բավականաչափ պարզված են սրդին Նալբանդյանի ձերբակալության հանգամանքները։ Նա մեղադրվում էր Լոնդոնի ռուսական ամիգրացիայի — «Լոնդոնի պրոպագանդիստների» — հետ հարաբերություն ունենալու մեջ։ Վատիկանական դեպարտամենտի ձեռքն էր ընկել Մ. Բակունինի՝ նրան Պետերբուրգ հասցեագրած յերկար նամակը։ Նամակներից պարզվել էր, որ Սիբիրից Լոնդոն փախած նշանա-

---

* Журнал „Былое", 1906, № 7, июль, стр. 183 и сл. „Восемьдесят писем М. А. Бакунина, изд. Мих. Лемке. „Очерки освободительного движения шестидесятых годов", СПБ, 1908, стр. 18 и след. „Процесс 32-х" վերտառությամբ նկրտ. ամփոփված նյութերը։

որ Եվրոպայում Նադրաշդյանի և Ի. Ս. Տուրգենևի հետ կապում էր Բելոուսովը Քոթոն դեսատի հետ, Ամանի Բախտանգային, Պարիզ փոխադրելու համար»։ Բայց նաև Բախտանգի գաղտնի այլ անձնավորությունների հասցեագրած նամակներ։ Բոլոր այս գրությունները գրավիչ էին ուսումնասիրության, նախ որովհետև Վ. Ա. Վիսոցկիի մասին էին նյութեր ստանում նաև Տուրգենևի, Պոլոնսկի և Կելսիևի ուղղված գրություններ։

Իր նամակներում Տուրգենևը մատնանշել է Բեռլիոզի և անպարզ այն վերաբերմունքը, որ հայտարերվել է նամակների փոխադրությունը գործում բոլորի և մանավանդ Բախտանգի կողմից։ «Ինձ կյանքում այն ժամանակ, — գրում է իր „Былое и Думы“ հիշատակների մեջ Տուրգենևը, — ինքնատիպ շրջանի մեջ էր և չէր դադարել ապրելիս իր ներքին, թաղված, ներքուստ։ Այդ մոր կենդանության նա կրում էր մեջ մոր։ Այդ մոր չէր ժամանում միայն Տուրգենևը իր հետ „Колокол“-ը և ուրիշ մեր հրատարակություններ. շատերը պարտավոր էին փոխադրել կատարելու մարդկանց իմաստով»։ Նադրաշդյանի և գյուղացիների հարցերի հանդեպ Տուրգենևը, նամանավանդ Բելոուսովի հետ, ունեցել է ուրիշ մի հարաբերություն, որ ավելի մոտ էր ինչպես բարեկամական, այնպես և գործնական։ Վիսոցկիի մեջ Տուրգենևը տեսնում էր ոչ միայն ազնիվ մարդ, այլև ինքնուրույն գործարար։ Այդ մասին է վկայում Վիսոցկիի հետ Տուրգենևի նամակագրությունը։ Նադրաշդյանի հետ Տուրգենևի հարաբերությունները ավելի ջերմ էին։ Նադրաշդյանը Տուրգենևի համար ոչ միայն ազնիվ մարդ էր, այլև ինքնուրույն գործարար։ Նադրաշդյանի հետ Տուրգենևի հարաբերությունները ավելի ջերմ էին։ Նադրաշդյանը Տուրգենևի համար ոչ միայն ազնիվ մարդ էր, այլև ինքնուրույն գործարար։

Ուշագրավ է, որ Տուրգենևի նամակները Նադրաշդյանին սկսվում են 1859 թվականից, երբ Տուրգենևը ավարտել էր իր «Ասյա» պատմվածքը։ Նադրաշդյանի հետ Տուրգենևի հարաբերությունները ավելի ջերմ էին։ Նադրաշդյանը Տուրգենևի համար ոչ միայն ազնիվ մարդ էր, այլև ինքնուրույն գործարար։ Նադրաշդյանի հետ Տուրգենևի հարաբերությունները ավելի ջերմ էին։ Նադրաշդյանը Տուրգենևի համար ոչ միայն ազնիվ մարդ էր, այլև ինքնուրույն գործարար։

---

* Այս նամակները 1862 թ. հունիսի 16, հունիսի 5 և 6 (հին ոճ.) թվագրությամբ են. „Былое“, 1906, № 7, стр. 204, 211 и 212.

** „Былое и Думы“, изд. Academia, 1932, III, стр. 114.

*** Նույն տեղը, էջ 115.

ված հեղափոխական կացությանը հաջորդող ռեակցիայի ազդեցության ներ։

Գյուղացիների բազատագրումը անկարող չեղավ անմիջապես բջիջներու ազգարային շարժման բարձրացող ալիքը։ Ռեֆորմները չեյին վերացնում նախկին ճորտատերերի արտոնյալ դրությունը։ Նրանց տրամադրության տակ մնում եր վոչ միայն քաղաքական իշխանության մեծագույնը, այլև ճորտերի ձեռքով մշակված հողերի 18-ից մինչև 66%-ը։ Գյուղացիները զրկվում եյին լավագույն վարելահողերից, անտառներից և ջրաղացներից։ Նրանց չլինելի փաթաթվում եր փրկավճարների (выкупные платежи) ծանր բեռը։ Նրանց ստիպում եյին տուրքեր մուծել գյուղացիական ինքնավարության պետքերի համար։ Ել չենք խոսում այն մասին, վոր հողի տեր դարձած գյուղացիների հսկ մասսան զուրկ եր արտադրության այլ միջոցներից՝ լծկաններից, գյուղատնտեսական գործիքներից և այլն, հասկանալի, վոր լայն դուռ եր բացում գյուղացիների ծանր և նորանոր շահագործումների առաջ։ Այս ամենը քայքայում եր մանր գյուղացու անտեսությունը, չերտավորություն մտցնում գյուղի ներսում, դարձնում մասսայական գյուղացու անտեսությունը անկամատարար մի ձեռնարկություն։ Ի վերուստ ստացված հողն ու ազատությունը ազգարային հեղափոխություն չեր, այլ ճորտատերերի ձեռքով կատարված բուրժուական լղրճուկ մի ռեֆորմ։ Գյուղացու համար լիակատար ուժի մեջ եր մնում հեղափոխականների մարտական էհոզ և ազատություն նշանաբանը։ Զարմանալի չեն, վոր գյուղացիների ազատագրումից հետո յև հենց, վոր տեղի ունեցավ ժամանակի հայտնի գյուղացիական չեղուչքը Հազանի նահանգի Բեզդնա գյուղում։ 1861 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների ընթացքում առանցավ 647, իսկ հուլիսից մինչև տարվա վերջը 137 ազգարային հուզումներ։ 1862 թվի առաջին կիսամյակի ընթացքում ծագեց 300 ազգարային հուզումներ, յերկրորդ կիսամյակում՝ 87. 1861 թ. գինակած ուժի միջամտությամբ լիկվիդացիայի յենթարկվեցին գյուղացիական այս հուզումներից 499-ը, 1862 թվին՝ 298-ը*։

Ընդհատանալով գյուղացիների այդ շարժումներին, 1862 թվի գարնանը նշանդյանը գրում եր՝ «Կառավարությունը գիտե գործ գրից հետո վերա, բայց ապահովածների աչյունը վոտոզից և անհուսը ընդհիմության տունկը**, «Ընդհիմության տունկը վերջ ի

* Հմմ. „Отчеты о действиях III отделения", վոր հրատարակել եր Տեղագրիվը „Крестьянское движение 1827—1869 г. г." ընդհանուր վերնագրով. М.—А. 1931 г.

** «Վերկրագործություն», էջ. 36.

միջոց պետք կազմակերպել, անշուշտ ժամանակի խորհրդով գործողություններ այն ևս ենթադրում, որ Ռուսաստանի գյուղացիությունն անկարող էր ինքնուրույն քաղաքական գործունեության կոչվելու։ Քաղաքական գործունեության կոչվելու համար, անշուշտ քաղաքական կազմակերպության կարիք ունի, որպեսզի գյուղացիությունը կարողանա իր ներկայացուցիչները ընտրել, իր ներկայացուցիչների միջոցով իր պահանջները ներկայացնել և վճռական պահերին ստիպողական ուժ դառնալ։ Գյուղացիական շարժումների կոչ պիտի, որպեսզի ստացած կազմակերպական ուժերը միշտ ի գործ դնի, իմանալ ևս պետք, որպեսզի գործողության կոչվելու համար միշտ ունենա գյուղացիությունը տիպիկ 1861 թվին գոյակցությունը միջոցով կարգի հրամիրել բազմամարդ ժողովներ՝ ընտրելու համապատասխան ներկայացուցիչներ։ Բնորոշական են այդ ժողովին ուղղված հրահանգները, որոնք համակիր արձագանք գտան գյուղացիական այլ և այլ շրջաններում։ «1862 թ. օգոստոսին, — գրում է մասնակիցներից մեկը, — գյուղացիական միաբանությունները ընտրեցին իրենց ներկայացուցիչներին՝ ընտրելու համար մի ընդհանուր ժողով, որ պետք էր գումարվեր Պետերբուրգում։ Ընտրյալներին տրվեցին հրահանգներ, որոնք հանգիստ կերպով պահանջում էին ազատություն խոսքի, մամուլի, ընդհանուր ընտրական իրավունքի և այլ նման բաների համար։ Այդ գործը և ենթադրվում էր, որ կատարվի 1862 թվի մայիսին Պետերբուրգում բոլոր հրահանգների համեմատությամբ։ Հրահանգների տարբերությունը կայանում էր ուժգնության մեջ։ Գյուղացիները այդ միաբանությունների միջոցով էր, և պետք, որ նախարարները ուզած չուզած ենթարկվեին գյուղացիների պահանջներին։ «Այսպես չկրնան, թե ինչ անեն մեզ մատ ունենալու հրահանգներ մտնեն։ Մենք իրար ուսանողներ մանուկներ են պրոն։ Հավատա չի գալիս»[*]։ Ուսանողական կերպարվեստական շրջանակում «Молодая Россия» պրոկլամացիան, որտեղ ասվում և պետք էր հարձակվել ամրոց կարգերին և այդ նպատակով ոչնչացնել ամեն մի միջոց, կոչված ամրապնդելու ընդհանուր միացյալ միաբանությունները, քննարկվում և, ինչպես պարզվում և հետո, հրահանգները մասնակցություն մասնակցելու միջոցներ էին փոխանցում»[**]։

Ուսումնասիրությունը կարողացավ պարզաբանել հրահանգները համակենտրոնական պրոկլամացիան արժանանալու և ընդհանուր գրոհի անցնելու համար։ Պարզաբանվում էր մասնավորապես այն պատճառը, որ ապստամբական գնահատական ներում «Молодая Россия»-ի կոչերը։ Հետևյալ պարզաբանությունները

[*] А. Ф. Пантелеев „Из воспоминаний прошлого", М. 1934, стр. 238.

[**] „Былое", там же, стр. 212.

[***] „Каторга и ссылка", 1932, № 10. С. А. Рейсер-ի „Петербургские пожары 1862 года" հոդվածը։

ուժերի նոր այդ դասավորության վրա՝ կառավարությունը դիմեց ժվդովիչ խոսվությանը ամառանանամանը. Ռեակցիայի ինկուբացիոն շրջանին հաջորդում է նոր ճգնաժամը։

«Ինժիկրատական շարժման աշխուժացումը Եվրոպայում, — գրում է այս որերի մասին Լենինը, — լինական խմորումը, անրավականությունն քինդանդիայում վոզջ մամուլի և վոզջ ազնվականության պահանջը քաղաքական ռեֆորմների մասին, „Колокол"-ի տարածումը ամբողջ Ռուսաստանում, հզոր քարոզը Զերնիշևսկու, վորը կարողանում եր ցենզորին չնչին հոդվածների միջոցով դասախոսական իսկական հերոսականներ, պրոկլամացիաների յերևումը, հուզմունքները գյուղացիների, վորոնց շատ համառ պետք եր լինում զինված ուժով և արյունհեղության միջոցով հարկադրել ընդունելու „Положение"-ն, վոր կլսում եր նրանց մինչև վերջին քեզը, ազնվական հաշտատար մինորդների կոլեկտիվ հրաժարումները՝ կիրառելու այդ նույն „Положение"-ն, ուսանողական անկարգությունները — այսպիսի պայմաններում ամենից զգուշ ու ժուժկալ քաղաքագետը պետք և, վոր լիովին հնարավոր համարեր հեղափոխական բռնկումը և գյուղացիական ապստամբությունը — միանգամայն լուրջ մի վտանգ։ Այսպիսի պայմաններում միահեծանական կառավարությունը... չեր կարող վարվել այլ կերպ, քան անխնա վոչնչացնել առանձին մարդկանց, բռնակալության և շահագործման զինակից ու աննկուն քշնամիներին (այսինքն՝ հեղափոխական կուսակցությանն ղեկավորներին), մանր զիջումներով վախեցնել ու գնել բազմաթիվ դժգոհներ։ Ժամանակիր աշխատանք — նրանց, ովքեր վոր դերադասում եյին լուռ, քան ըմբոստ ու յերկարաշունչ գովեստներ շռայլել ժամի ազատարարության, ռեֆորմներ (ինքնակալության և շահագործող դասակարգերի համար անվտանգ ռեֆորմներ) նրանց, ովքեր վոր հրճվում եյին կառավարության լիբերալիզմով և ոգևորվում պրոպրների ներայով»։

Զինության վարպետանալու համար կառավարությունը վարժորեն պատրաստվում էր հայտարարելու մոբիլիզացիա։ Սահմանվեց զինվորական հատուկ կոմիտե, վորին հանձնարարվեց գտնել և գործադրել արտակարգ, ներգործուն միջոցներ մոբիլիզացիայի ապահովության վերականգնելու համար։ Պատրաստվում էր յերկաթ մասի, վորոնցից յուրաքանչյուրը պիտի զինվորական դուբերնատորի հսկողության տակ՝ հերթահանիքներին բռնելու և 24 ժամում ռազմական դատի յենթար-

* Ленин, Сочинения, IV, стр. 126 и сл.

կին համար Եւոպ ապրելն այդ պատրանքը վտրվին նաև նոր պատճառներ մյուս մարդու պատրաստական բանակների դեմ կռվելու համար։ Բայց հաշտեցնելն մի շարք այլ անպարկեշտներ։ Ես ամառ փակվելին Քերենչեսկու „Современник"-ը և „Русское Слово"-ն, որի խմբագիրը Պոտրեն մերժակցվեց Քերենչեսկու հետ միասամանակ։ Ամառը դեմ սկսեցին պարտադրվել տակավին մյուս 12-ին առնամանված խոսք կանոններ։ Սեպտեմբեր ամառը պրոն անցավ հատկապես էլեոդոն պրոպագանդիստներին — Վերցնելն և Բակունինն դեմ ներկայացնելով Ռուսաց դյուտարի դերում...

Կատարյալ քչան դյուտարի մասնագետ քչանը էլեոդոն պրոպագանդիստները չեին, այլ յերկրի ներսում յեղած Ռուսաց տագնապները։ Սրանց դեմ սկսած հարձակումով, ցարիզմը ձնշարկում էր հեղափոխական շարժման լիկվիդացիային։ Ջուր չև, որ Ռուսաց գործի քննադատքչանը ցարը հանձնարարեց Կատարյալ անունին, որին կից տանգվիլ էր պրո համար հատուկ հանձնաժողով իշխան Ա. Ա. Գոլիցինի նախագահությամբ։ Հանձնաժողովի ժամանակ հարցաքննած քչան ռեկամանդներ դանձում էին, ինչպես, անհատ պատերից ոչ ոք — մասնիկնաքչան դեպքում։

Նարոդնայաների ներքինագրքչանը Կատարյալ ձնշարկման քաղաքական ոչ հանգստանդիման մասնակից սկսեցին էին։ Մանկան Կատարյալ քչանը հատուկ ուշադրության էին պատճառ նեղկա դեպքում նաև ինքդրի մի այլ կողմի վրա։ Հանձին Նարոդնայաների ոչ ոքի ատելը մի ինքնագրության հետ, որի պատճառները ապագնում էր Կոմկատում և Հայաստանում ծայր առնող ազգային-ազատագրական շարժումը։ Այդ մասին էին վկայում մանավանդ այն քաղքերը, որ բռնվել էին Ռուս-Տաճկական Նարոդնայաների մոտ Կատարյալ քչանը մասնակից։ Այդ քաղքերի հետևն էր, որ ձնշարկվելին Նարոդնայաների հետ միասին ինքնագրության պատճառ Կարսեցիք, Էլեգիներ, Թե-Տրապիզոնցի հարևան էին մանավանդ Բակունինի մի շարք ռեկամանդներ Նարոդնայաներին զրկած կամ արտ ձնշարկ Էլեգիներին ուղղված, Բակունինի կողմից ինքնագրության և քաղաքական-ընկերական, հայկական ընկերական քաղաքական, Նարոդնայաների ձնշարկ զրկած, և Նարոդնայաներին ոչ զրկած հայերին մի հետևակ, որտեղ պատճառ և հայկական կռվարանների և բոլոր կողմերի մասին, Բակունինի ոչխար կոչը „Русским, польским и всем славянским друзьям" վերնագրով, Բակունինի, Ոսանների, Տարբերությունի և այլոց ուսանողներին և այլոց Այս նյութերից զատ քննիչ հանձնաժո-

դովի տրամադրությամբ տակ կային Վատոշնիկովի ձերբակալության ժամանակ հայտնված այն նյութերը, որոնք կասկածելի էին դարձրել Նալբանդյանի անձնավորությունը. Բակունինի նամականիները, վերջինիս ձեռքով նրան հասցեագրած «Ներկրացուցությունը վորպես ուղիղ ճանապարհ գրքի որինակները, Քյուրքահայ ընդարձակ մի ուսեալ՝ պայքուցին նյութեր պատրաստելու մասին, եմիգրանտ կեսլինի համար Նալբանդյանի գրած տանկական մի անցագիրը, և մի շարք նյութեր, որոնք ակներև էին դարձնում Բակունինին և նրա ազնվականների 1862 թ. գլխավոր մտահոգությունը — կենտրոնական Եվրոպայում, Բալկաններում և Ռուսաստանում ազգային-ազատագրական պրոպագանդ վարելու և ազգային-հեղափոխական շարժում առաջ բերելու ծրագիրը։ Վերը հիշատակված կոչի մեջ, վոր հրապարակել էր Բակունինը Միքիրից Լոնդոն հասնելուց անմիջապես հետո՝ վերանորոգվում էին նրա՝ 1849 թ. պրահյան ազատ ֆեդերացիայի լոզունգները։ Բալկանյան ազատագրումը մահացու հարված և հասցնում հարաբուրգյան մոնարխիային, վոր կործանվելու էր իտալացիների, հունգարացիների հավաքական ջանքերով, վորի հետևանքով խորտակվելու էր նաև Քյուրքիան։ Այս բերվում պետությունների փլատակների վրա պիտի վերականգնվեին իտալացիները, հուները, ռումիները, հունգարացիները և բոլոր սլավոնները ազատ Քյուրքիան։ Ռուսաստանը հատուկտակում է դյուցազնական հեղափոխության համար, վոր պիտի բռնկի, նկատի վոր դյուցազնությունը չատանա լիակատար ազատություն և հոգի լիակատար անվախանություն»։ Նկատենք, վոր խոսելով Քյուրքիայի քորտակման մասին՝ Բակունինը չի հիշատակում տանկավին հայերի անունը։ Նրա այս կոչը, վոր լույս էր տեսել „Колоколъ"-ի 1862 թ. փետր. 15-ի համարում չի մատնում տանկավին Նալբանդյանի հետ ունեցած հանդիպման հետքերը։ Հայերի մասին հիշում է նա միայն մի ավելի ուշ՝ „Колоколъ"-ի նույն տարվա ապրիլի 15-ի համարում, „Несколько слов южным славянам" հոդվածում, վորտեղ, խոսելով Քյուրքիայի և Ավստրիայի կրոնների տակ տառապող սլավոնների մասին՝ նրանց դաշնակիցների թվում նշում է ռումիներին, հայերին և հույների անուններ**։ Ծայրաստ կերպով Բակունինը ամփոփեց իր ծրագիրը 1862 թ. մայիսի 10-ին Գարիբալդիին ուղղած իր մի նամակում։ Ծանոթանալով ձեռքն ընկած այդ նամակում Բակունինը հայտնում էր ոգևորություն, վոր նվիրագործում կատարած յերկար ու ապարդյուն վորոնումներից

---

* „Колоколъ", №№ 122—123.

** Նույն տեղում, № 129.

հետո կարողացել է վերջապես բնդհանուր բնույթ գտնել բոլոր ի նահապետի բերքատարած անունների հետ ամեն տեղ հանդիպածների և,— դրան էլ ես համաձայնեցի,— մանկա-պատմաբանական կենտրոնացման միջոցով, համառոտ և կատարյալ ապացուցել, ամենահին և անկասկած բնույթ ցեղական ու միջ ցեղական այն բերդ-քաղաքների, որոնք կազմում են Հայաստանի պատմական կյանքի և մանուկ պատմության Ամատրիայի, բնչպես նաև Քյուրքիայի և մասամբ նաև Ասորիքի դեմ,— միջոցի վերջին ցեղական բերդաքաղաքների և կազմման եւ — ազատնականի բոլոր ժողովրդների բնդհանուր վերելքի մասին... Այն, ինչ քարոզում եմ ես այս դասին, որ ազգանունների և ազգանունների անհայտման միտքը ունի, անհամ լինի ազգային վերջինների գանձման ցեղին մեր հակառակորդների,— քանի որ նրանք բերքը ոչ չեն կարող այնքան ժամանակով ու զրկել լինել, որքան մի ամատրիացիների նման: Ընդհանուր քաղաքակրթության, Ամատրիայի, դեմ համերաշխություն ունեք դուք և մենք իրարից: Ազգանունների ստեղծությունը դեռ Ամատրիան ամբողջ ժամանակ է, քանի իրավացիներիները, քանի որ ազգանունների գերմանացիների բնակության քաղաքներում նոր ինչ ասել կարող է ներկայիս համապատասխան քաղաքակրթության նման նոպտեան բերքերի հանդեպ. այսպես, լինի վերջին հարձակում գործի Վերամատրիայի դրա, ազգանունները անհայտացած կհամարվեն այդ, ասելու չենք դիմացը դրան: Ընդհակառակը, ներանք կոգտագործենք այդ Ամատրիայի խորհրդում, Պրուսիայի ինչական բերդքաղաքների ապատացրման և Ասորաստանում հնարավոր եղած ամենը: Համարյա ավելացնենք և ակամքնս շարժումը,— հարցնում է Ռակուենը,— որպես ապացուցած կարող ներկայիս ազգանունների ու ներքին հանգամանքներ: Արդյոք ասում է դրա հանգամանքները իսկապես ազգային, մայրական, արյունն, հայ և հայկ ազգանունների մեջ, մի այնպես ամենայնով ունի կարելիա ասասկան հնարավոր լինել — ահա հարցը: Մենք ամենայնով գործ կունենք բոլոր միջոցները, որ այդ ապացուցներ հնարավոր ու հանգեն մի հնարավոր — իսկապես բնական ապացուցներ, ամբողջ Արևելքի ապացուցներ ու ապացուցներ: Բայց կարչ Ամատրիան ու պետականական տերությունը, և որ հետ մնացած՝ բոլոր կարչ Ասորաստանի ցարերին ու իմպերատոր: Այդ բոլորի ունի՝ բոլոր ազգ ազգանունների ամատրիայի և ինդուստրիա»[*]:

---

[*] Ленке, там же, стр. 86 и 87.

Բակունինի այս տողերը անհատական մտահղացումներ չէին, այլ նրա և „Колокол"-ի խմբագրության հետամուտ ընդհանուր ծրագրի արձագանքը։ Այս շրջանի իր նամակների մեջ Բակունինը խոսում է հաճախ վոչ միայն իր, այլև Գերցենի և Ոգարյովի անունից։ „Колокол"-ի այդ գեկավարները համամիտ էին Բակունինին, վոչ միայն Լեհաստանի խնդրում, այլև նրա արծարծած ծրագրի մյուս կետերում և մանավանդ՝ Կովկասի և Արևելքի վերաբերմամբ։ Այս կապակցությամբ հիշատակության արժանի չեն Նալբանդյանից մի քանի տող առաջ Ալեքսանդրի ռազմիկին ձգված ուս հեղափոխական Բելգիայի քաղաքական մտքուսները Անդրկովկասի վերաբերմամբ։ Ծրագրելով անդրդոր տալու Ալեքսանդր երկրորդին՝ Բելգիայում էին քաղաքում էր վոգի կանգնեցնել Ռուսաստանի նահանգներն ու ծայրամասերը, ի թիվս վոգոց նաև Վրաստանն ու Անդրկովկասը։ Բելգիայում տրված էր միամամանակ նաև գաղթականության շարժումով։ Նրա կարծիքով Նիկոլայի ապստամբության մեջ դրված էին Քյուչուքքայնարջիի ապրող ալևոնների ապագա ապստամբության յեղաշրջիքները**։ 1860—61 թվերին Բելգիայում գտնվում էր Լոնդոնում և շարում էր „Колокол"-ը։ „Колокол"-ի ոգնության ասկ և, վոր ձեռնարկվում էր նրա հեղափոխական գործակցությունը. մասնավորապես Ռուսաստանի ծայրագավառներին ու նահանգներին ինքնավարության տալու միտքը նշանակված էր, ըստ յեղության, Ոգարյովի կողմից***։ Նման հայացքներ արծարծվում էին „Колокол"-ի կողմից, ինչպես կտեսնենք, նաև հետագայում։

Ազգային-ազատագրական այդ հայացքները այս կամ այն չափով արտահայտում էին նաև ժամանակի հեղափոխական դեմոկրատիայի մյուս խմբակցությունները։ Այսպես 1861 թ. „Великорусс" գաղտնի ընկերությունը, վոր գեկավարներից մեկը Զերնիշևսկին էր, արտահայտվում էր հօգուտ Լեհաստանի ինքնորոշման****։ Մոսկվայի „Молодая Россия" կոչված ձախ հեղափոխական-դեմոկրատները, վորոնք խմբվում էին Մոսկվայի համալսարանի ուսանողներ Զայչնևսկու և Արգիրոպուլոյի շուրջը, նույն 1861 թվին հրատարակած իրենց պրոկլամացիաների մեջ պահանջում էին, վոր իրավունք տրվի Ռուսաստանի մեջ մտնող բոլոր մարդկերին վորոշելու պատկանն իրենց հարաբերությունը գնալ պատգամ ուսումնական հանրապետությունը։

---

* П. Е. Щеголов, „Алексеевский равелин", М., 1929, стр. 98.

** Հմմ. Նա. յեր. 142.

*** Հմմ. „Колокол", янв., 1861, № 59 и Щеголов, там же стр. 161.

**** „Историко-револ. хрестоматия", М., I стр. 25 и сл.

Այս դիմից արդեն պատանեության երեն Հանուշել Լիսաուսանի և Լիսաուսի անկախությունը, քանի որ այդ հեղինակները արդեն իսկ արտահայտել էին իրենց վերաբերմունքը գեպի Հեսաուսանը*։ Անոնց համակրությունն էր ցույց տալու Լիսաուսանի շարժման դեմ „Земля и Воля" կազմած խմբակցությունը, որի պատմությանն նվիրված էին Պարբյովի, Ա. Սկրնա Սոլովիևչի և ուրիշների էջերը։ Այդ կազմակերպությանն պատկանել էր իրեն մեծ դերակատարություն ունեցող Ա. Սկրնա Սոլովիևչը։ Նրան Լիսաուսանի հետ կապող բարեկամությունը սկսվել էր դեռ 1853 թվին։ Բակունինի մի նկարագրում Սոլովիևչը նկարագրում է Լիսաուսանի և „Земля и Воля"-ի մասին Բակունինի հետ ունեցած իր զրույցները։ Այդ զրույցներում Լիսաուսանը գալիս է հետևյալ կարծիքին, որ մեր ժամանակների ազատագրական շարժումը պետք է ունենա ոչ միայն քաղաքական, այլև սոցիալական բնույթ։ Լիսաուսանը պատկերացնում էր, որ ապագա հեղափոխությունը պետք է ունենա ոչ միայն ազգային, այլև սոցիալական նշանակություն։ Նրանց հիմնական տարբերությունը այն էր, որ Լիսաուսանը կարծում էր, թե ապագա հեղափոխությունը պետք է ունենա ոչ միայն ազգային, այլև սոցիալական նշանակություն։ Նրանց հիմնական տարբերությունը այն էր, որ Լիսաուսանը կարծում էր, թե ապագա հեղափոխությունը պետք է ունենա ոչ միայն ազգային, այլև սոցիալական նշանակություն։

Ռուսաստանում բոլոր հասարակական խավերը, տնտեսական պրոգրեսի դժվար չէր նկատել պրոլետարիզացիայի արտահայտվող կետերի վերաբերմունքը ու անտարբեր վերաբերմունքը պետք հետևություններ։ «Հետևանքով մասին չէ, — գրում էր Պարբյովը, Սկրնա-Սոլովիևչին, — անձնական, ստանալ շահադիտական, անձնական մրցակցություն, մինչև պրոլետարիզացիան Սկրնա-Սոլովիևչին գրում հասարակական Վերլուծելու «պղնձագործը մարդ և հասարակ «պղնձագործ բարեկամները», որոնք շարունակում և «հիշել և սիրել»**։ Տարբերները գրում մի հասարակ Վերլուծելու վերաբերում և «հետևանքով» բնութագրական բարեկամությունը ամենայն ջերմությամբ***։ Ավելի ևս գրում հասարակ Բակունինը վերաբերում և «հետևանքով» գործակցությունը մարդ — ամրապնդելու հետ և ամրապնդելու անձնական բարեկամությամբ։ «Ես կարծում եմ ամեն ամենայն ազատ։ Ա՛յ, սրիտակ, Ի. Ա. Տարբերները — ամբողջ

---

* Историко-рев. хрестоматия, М., 1923, I, стр. 55 и сл.

** А. И. Герцен, „Полн. соб. соч.", XVI, стр. 495 и сл.

*** Лемке, там же, стр. 22.

**** А. И. Герцен, „Полн. соб. соч.", 1923, XV, стр. 105.

քան է — նա նուէնպես շատ լաւրի չի, և ասուած ել պիտու, վոր ասուած է. նա և՛ խելոք է և՛ սիրալիր, բայց չի մոռանում իրեն — չունի այն սուրբ պարզութիւնը, ինչ վոր ունի Նալբանդովը, վորը գրաւում է վոչ քան խելքով, այլ սրտով, — քանի, դուցե, վորպես խակական հայ մարդ, շատ խորամանկ և, յուր հարկաւոր և չհնարում այդը*։ Հետաքրքիր է, ի դեպ, վոր Նալբանդեանի վասին սրտի և շիտակ ու պարզ բնաւորութեան մասին միաբերան այս վկայութիւնները գուզադիպում են ծանոթ այն տողերին, վոր գրել է նրա մասին Ագայանը. «Նալբանդեանցի ատելանքը, մասնաւոր գարգացումը, լեզուի հարստութիւնը անհամեմատ բարձր են Ի. Գասպարեանցից, իսկ բնաւորութեամբ շատ շիտակ եր Նալբանդեանցը, ինչպես ուղիղ վեր բարձրացող մի բարդի, մինչդեռ Գասպարեանցը մի տատասկ եր փոված գետնի յերեսին, վորի մատով անցնել չեր կարելի անպատժի»**։

Գերցենի և Ոգարյովի գրութիւնները հիմք չեն տալիս կարծելու կազմակերպչական կապ յեղափոխութեան նրանց և Նալբանդեանի միջև։ Գերցենը կարծես նուէնիսկ համամիտ չի եղել, վոր վերջինս կոնսպիրատիվ հանձնարարութիւններ ստանձնի Գանտատսկի բանտներից։ Նուէն տրամադրութիւնն եր արտահայտում, քան յերևութիւնն, նաև Ոգարյովը, ակնարկելով Նալբանդեանի «սուրբ միամտութիւնը... 1862 թ. ապրիլի 21-ին Տուրգենևին ուղղած նամակում Գերցենը կամենում է նախապատրաստել Նալբանդեանին. «Նալբանդովը, — գրում է նա, — շատ ու շատ ազնիվ և լաւ մարդ է։ Մի քանի տուր, վոր նա բերի այստեղ բանտների կնոջը։ ... տղերը նամակը հանձնիր Նալբանդովին, յերբ նա չի մնկնել (Թուրգենև Ա. Հ.)։ Յերբ մնկնել է, բեր քեզ հետ (Լանդոն Ա. Հ.)»***։

Նալբանդեանի ձերբակալութեան առիթով Գերցեն-վոգին նշանակում եր բանտների շրջակրատութիւնը, վոր փորձանքի մեջ եր ձգել Նալբանդեանին։ Գերցեն-հայրը բաժանում եր վորպես անասելիը և այդ առիթով գայրացած՝ ուղղից բանտներին մեծարգոյանքով չի մի նամակ։ 1863 թ. սեպտ. 1-ին գրված այդ նամակում Գերցենը նկատում եր իր մեջի այլոց. «Կիյանքից կտրված, յերիտասարդ տարիներից ի վեր շղթայված գերմանական իդեալիզմի յերկը, վորտեղ ժամանակին մշակից իդեալիստական սեանսների մի հայացք, անծանոթ մնալով Թուրգենևին՝ և՛ բանտ մտնելուց առաջ, և՛ Սիբիրից փախչելուց հետո, սակայն առգրված լայն ու խան-

* Лемке, там же, стр. 124.

** Հ. Ագայան. «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», յեր. 77.

*** Ն. տ. յեր. 110.

գործին մասամբ դեպի ապիրի գործունեությունը՝ մինչև 40 տարի դու ապրել ես գնորդների, ստանողական առանձնությունը, մեծ նյութերի և մարդու պահպանության աշխարհում։ Ինչպե՞ս վար աշխատել ես պրուսական իշխանության համար, այլ ստրուկական իշխանության ու Ռեհկոյսյը՞ քեզ համար։ Տասը տարվա ընթացքում ես, դու Ջոզեֆ ես նույն անարատը, վար խոչընդոտում է անտարբ գործունեության մեջ, նույն չափավորը, առանց փոխզիջումների՝ ինքնասիրական հպարտությամբ, առանց ստրկության, առանց նամուս կոչվելու անկախությամբ տարբերում համարձակ, մեկը, վար բանական և հնազանդական գործունեության մարդասիրով, բայց գործունեության, վարի մեջ չկա հնազանդության։ Շատակրոնությամբ մեկն ես նայում ինձ, վար կոմանդանտը այլև, արձնակ, Գրոդնոյում. դու ամենայն հնազանդությունը նրա մասին, նայում ես ինձ, ասում՝ ստրուկ»։ Արտերի մասին գրած այս տողերը փոքր ինչ փոփոխում էին։ Անդամ գատվելիս հանդիպելիք 1863 թ. ապրիլին և այդ ամիսի նույն տարվա մայիսի 15-ին Ինքյանը գրում էր վորպես «Անբան-Ազոմենիչը և նրա հետ բոլոր մյուս ձերբակալվածները, հանգստյան և նայրանդության գործակից են պրծել Ս. Ա.-ին գատապարտել են Սիբիր ամենածանր աշխատանքի, մյուսները նույնպես, բայց ավելի կարճ ժամանակով։ Ձեզ հայտնում եմ տարել Ս. Ա.-ին, հանձնել Արխանգելսկ նահանգի, մյուսներին՝ վորին հնարավոր գործարքներ, վորին փոստիկանության կանգուն ընտանիքներ ուղարկել Ինչ վորոշ մասին և ապրել[*]։ — հայտնելը խնդրում ես այս մասին Բանտանեներին[**]։

Այս և վերի պրուկյանները հաստատում են, կարծես, նայրանդության ցուցմունքը թե և Ինքյանը-վորոշ ամենայնի բացահայտության մասին, ինչպես նաև ցուցմունքի ամբ կնոջ, թե գործարանական կապեր չի ունեցել Ինքյանի և Ազարյանի հետ նայրանդության գործերը և մանավանդ մասնավորի խնդրին՝ կարծես նույնն և հաստատում նաև Բանտանեին՝ հարցաքննության պրած մի նամակը, վոր հրատարակել մի քանի տարի առաջ նրա հիմնադրած Կարնեյովը։

«Ձեզ հանձնարարում եմ, — պրում էր 1862 թ. Բանտանեին, — նայրանդության վարչական պատմական մի մարդու, — նա, ինչպես և ես, գործարական միշ մի հանձնաժողովում չունի ինձ հետ։ Ամենը շատ բան նա չի կարծ հասկանում գործարանական հարցերից,

[*] „Полн. соб. соч." XV, стр. 491 и сл.

[**] Անհայտ գործարք մասին մասին և Ա. Հ.

[***] „Полн. соб. соч." XVIII, стр. 92.

քանի վոր առևտրի մարդ եւ Բայց անպայման վատահ եմ նրա ազնվությանը, նրա անսպառ բարեսիրտությանն ու բարի կամեցողությանը»*։ Այս բնութագրությունը, կարծես, նվաստացնում է նավրանդյանի քաղաքական դեմքը։ Սակայն, պետք է աչքի առաջ ունենանք, թե ում էր գրում Բակունինը և ինչ պայմաններում։ Բակունինի հարաբերությունները փախչում էին նրա քաղաքական գործակիցներից, մինչդեռ Բակունինին անհրաժեշտ էր վստահությունն ներշնչել նրանց դեպի նավրանդյանի անձնավորությունը և միջոցներ գտրել՝ կնոջը Սիբիրից Տվեր և Տվերից Լոնդոն փոխադրելու, վորի համար նավրանդյանը իր ազդեցությունն էր գործադրել Բակունինին։ Վոստիկանական որգաններին անսպառությունը բթացնելու համար Բակունինը ձառևտրական անորինակներ և մտցնում նավրանդյանի համար պատրաստած պայմանական բառարանների մեջ։ Ըստ յերևույթին պայմանավորվել էին առևտրական դիմակ հագցնել նավրանդյանին։ Գաղտնագրության մանանակ իսկ մեզ պահպանվել է, Դե-Տրավերսեն, վորը նամակներից մեկում իր ընկերական բարեկամ էր կոչել նավրանդյանին, հայտնում էր թե՝ «իմ կարծիքը նավրանդյանի մասին այն է, վոր նա առևտրով զբաղվող մարդ է միայն և չի կարող գործ ունենալ քաղաքականության հետ»**։ Սուտը ի սկզբանե վորպես պայմաններում Բակունինը քաղաքական, հեղափոխական գործիչ էր համարում նավրանդյանին, և զուր չեն, վոր նրան ուղղած մի նամակում գրում էր այսպիսի տողեր՝ «Ընչչպես են ձեր գործերը — ընդհանուրը և մասնավորը։ Հանգստացրեք փոքր ինչ. ինչ է անում Mlle Albrecht-ը։ Մի քի տարվում է մանկավարժական ցնորքներով։ Ինքներդ մի չեզոք փշոտ, բայց մի ակ ճշմարիտ ճանապարհից — սիրեցեք և մի մոռացեք ձեզ անձնվեր Գ. Կուրդյումովին»***։ Այսպիսով նաև այն հանգամանքը, վոր Գերցենը և Ոգարյովը քաղաքական-կազմակերպչական հանձնարարություններ չէին տրել նավրանդյանին, բնորոշում է վոչ այնքան վերջինիս, վորքան „Колокол"-ի խմբագիրների գործունեության գերազանցորեն տեսական պրոպագանդիստական ուղղությունը։ Այլ ևր, հարկավ, Բակունինը, վորը պրոպագանդիստ չէր միայն, այլև գործի մարդ, մարտնչող և կազմակերպող, քեկուզ և վերին աստիճանի անոգ՝ իրրև կոնսպիրատոր։

---

* „Былое", 1925, № 3 (31), стр. 38 и сл.

** Центрархив. Дело 1862 г., № 17, т. IV, лист 178 и сл.

*** Лемке, там-же, стр. 28.

II

ԲՈՒԼՂԱՐԻԱ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Բանաձևերի ծանոթներից պարզ է դառնում, որ նպատակ էր դրված հրատարակել ընտրված երկերի ժողովածու 1852 թ. հոկտ. 30-ին մի քաղաքացիներից մեկին ուղղած մի նամակում Բանաձևերը հարցնում էր՝ ընդունե՞ն արդյոք Վեսելիցկու մասին, քանի որ նրա մեր բոլոր կապերը կտրվել են, և մենք վայելում չգիտենք՞ Նապրանդյանը մեկն էր այն անձնավորությունների, որոնց միջոցով Բանաձևերը կապեր էր պահպանում Վեսելիցկու հետ։ Իր նամակներում Բանաձևերը հարցնում է տալիս արտասահմանյան կյանքի մասին, Վեսելիցկու հրատարակների մասին, Լենտովսկի արձակ մասին և այլն[*]։ Վերջինի մասին Բանաձևերը գրում էր Նապրանդյանին՝ նրա կարծիք ու տպավորությունը իմանալ ևս չկարողանալով, և ափսոսում անտանելիության և խնդրում էր՝ տեղեկացնել նրանց արձագանքի մասին (Բանաձևերի) հետ՝ Վեսելիցկու, Մոսկվայի, Ռեվոլի և Քրիշչանովսկի վրայով[**]։ Բանաձևերը հայտնում էր Նապրանդյանին այն կապերի մասին, որոնք հաղորդվել էին հետախուզականների հետ[***]։ Ակնհայտ է, սակայն, որ Նապրանդյանն այն մարդն էր, որի հետ Բանաձևերը կապում էր իր ծրագրում նշված արձակագրողներ և մասնավորապես հայկական հասարակական գործիչների հետ կապերի համար։ Այդ մասին են վկայում Նապրանդյանի հետ կապված Բանաձևերի այն ծրագրերները, որտեղ նշանակված գնդ. գ. ա. ա. ք. ք. մասին և Բանաձևերի մտադրությունը՝ քրիստոնյա լինելուց հետո ամուսնանալ Լոնդոնից վերադարձող Նապրանդյանի հետ հանդիպելու Կ. ա. ք. ք. ի գործունեության մասին[****]։ Ինչ գնում է, որ հենց նա էր այն մարդ, որի միջոցով Գոլբերգերն ուզում էր Բանաձևերին արժանացնել իր իրեն ուղղած ծրագրին, նա նամակ էր ուղղում նաև Նապրանդյանին, որտեղ իր ու Գոլբերգի անունից խնդրում էր՝ պարզաբանել ցույց տալ Քրիշչանի մեկնած Վարանդյանին կազմակերպելու „Колокол"-ի կողմնակցության տրամադրությունը Նապրանդյանը պիտի ազդանշեր „Колокол"-ի գործակալին ու տարածեր մեր՝ հանձնարարելով Վարանդյանին կ. Պոլսում, Քրիշչանում և այլ վայրերում պահպանել իր տեսակցական գործակալներին (կարծե՞

---

* „Летописи марксизма", 1927, IV, стр. 82.

** Лемке, там же, стр. 28, 95, 130.

*** Лемке, там же, стр. 77.

**** Ն. տ. տե՛ս 130.

***** Հմմտ. Ն. տ. տե՛ս 77 և հետ. 78 և հետ. 81.

փոխադրության գործի կազմակերպողներին Ա. Հ.)։ Բակունինին մի նամակից պետք է կարծել, որ Գոլսի «բարեկամները» կապված եյին Քիքլիդի «բարեկամների» — կամ ինչպես գրում է Բակունինը — «լավ մարդկանց հետ»*։ Սրանց ժամանակությամբ Վորոնովը պետք է կազմակերպեր Գոնտոսի ծովեզերքում (Տրապիզոնում) հատուկ կայան, վորտեղից պիտի հոգ տարվեր քերքի տարածման համար, առաջին հերթին հավանաբար՝ Վրաստանում, Աբխազիայում և Զերքեզիայում, «Մեր տունը (կարդա՝ Լոնդոնի բաժանմունքը Ա. Հ.) պատասխանատվություն է վերցնում նրա (Վորոնովի) համար, և նա (Վորոնովը) պատրաստ և ծառայելու ձեր շահերին այնպես, ինչպես ծառայում է մերին» — գրում է նր Բակունինը**։

Թե վորքան նյին կարևորություն տալիս «Լոնդոնի պրոպագանդիստները» Արևելքում ծավալելիք գործունեությանը, յերևում է նրանից, վոր Նալբանդյանից և Վորոնովից զատ նույն 1862 թվին նրանք ընդհատակյա գործունեության հանձնարարություններ եյին անում նաև ուրիշներին՝ Կելսիևին և Ծուկովսկուն։ 1862 թ. նոյեմբերի 10-ին Գենեվային գրած իր մի նամակում Բակունինը հայտնում է, վոր Արևելքում անչափ անելիք կա, թե քաղաքական և թե տնտեսական գիով, և վոր այս յերկուսը կապված են մեկը մյուսի հետ։ «Պրոպագանդ անել հնարավորներիս մեջ Քյուրքիայում և Ավստրիայում և նրանց միջոցով — Բուսաստանում, կազմակերպել պահեստատեղի և կանոնավոր առևտուր Կ. Գոլսի և Թալացի միջոցով Ոդեսայի հետ, կազմակերպել կանոնավոր պրոպագանդ Կովկասի վրայով՝ կովկասյան գործերի մեջ և տալ Գոնի շրջանում և ավելացնում եմ նաև՝ կազմակերպել ուղիղ առևտրական պրոպագանդ հայերի միջոցով Քիքլիդում, Վալցայի վրա նույնիսկ մինչև Նիժնի-Նովգորոդ***։ Ահա գործնական այն խնդիրները, վոր դնում եր Բակունինը Արևելքում աշխատող իր գործակիցների առաջ։

Վերին աստիճանի հետաքրքրական և Նալբանդյանի խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվածի մի այլ դեպումենտ՝ 1862 թ. մայիսի 14-ից թվագրված և Նալբանդյանի հասցեով Գոլսից Գեոկչեյից ուղարկված այն գրությունը, վոր այլևայլ ազնատումներով մուտք է գործել Նալբանդյանին վերաբերող ոուս և հայ հրատարակությունների մեջ վորպես «Միքայելյանից նամակ»****։

---

* Лемке, стр. 77.

** Ն. տ. տե՛ս 80 և հետ.

*** „Письма М. А. Бакунина к Герцену и Огареву", СПБ, 1906, стр. 205.

**** Лемке, там-же, стр. 113, Ա. Կարինյան, Երկերը և գեղերը, Երևան, 1928, տե՛ս 112 և հետ. և «Մ. Նալբանդյանի դիմանը», տե՛ս 348 և հետ.

Մանրամասնութիւն նոյն եւ առաջի նամակի առնչեալ բնագրին

1862, մայիս 18/30, Վ. Պոլիս

Ամենառատիվ բարեկամ իմ

Մայիսի 9-ի թ Փարիզի պրեալ նամակդ ընկալայ։ Ինձ նշանակութիւնները ցուցուցիր, որ ինձ խաւիրեր էիր, շնորհակալ ըլլամ որ նամակի մէջ պատասխանէի, գոյն ընկալայ։ շնորհակալ ըլլամ որ նամակի մէջ կըսես, վասն որ ձեր նամակներէդ այժմ չեմ ի միջի Քաղաքիդ ըլլս, որ կարգադրէի շնորհ պատասխանել նամակներուդ։ Ասոնց խնդրացուցած մարդ մը եղեր եմ. հոս մեր ազգին մէջ ամենափոքրիկ գործ մը կատարելու այ մարդ կպատահեմ։ Հոս կտրանջաս մեր քաղաքիններն և իրարմէ, բայց գոնէ որ մեր քաղքին չկըլլը ևս, մօտիկ ևս բարեկամներ մեր ազգին բնաւորութիւնը։ Աշխարհիս և, քիչ կամ շատ կպահէ մեկզ կազմ, գիմաց և ետեւը ձգելը. նուագելը ևս այ կըսեմ,

Պր-ն Մարտիրոսեան նամակը մինչև հիմա չի առնուս կենդանաս, բայց կսպասեմ մեռ դիր քանիքներուս պատ արդեամբ։

Քանի մը տող ևս մեկնելը ևս մեր քաղքին, կսպասեմիմ մեռ իրար առաջնորդ ինչ մը պատահ Մարտիրոսեան քանի ևս քիչ ատենէն, մերոցիդի խրկեմ նամակը իր մարդու կտրնտանք հասնելուն պատ. բայց իրարու, ազգին մէջ չկրան անհրաժեշտութիւնները և այլ մարդիկներուն գործքերը, մերոնց մէջ քանի մը տարի առաջ վատահաւորներ ունեցեր և այժմ չունենիմ, այսպիսի կրնիմներ կըսեմ, անհնարին կիմանան գմեզ։ Հիմա խորհրդածեմ. չունենալով այս քաղքիս մէջ անհատ մը, ունենիմ քանի մը տող միայն գրիչիդ կացուցիչ մէջ կգնեմ, ազգին մեր ընկերներուն չեն հերիք, մեռ այսպիսի բան մը հարցնեմ այլ մարդուն, մեռ բոլոր ընկերացիչ մարդիկ մեռ կրնամ ճշտանալ. կեր, ինձի համար, քաւ. քրան անհրաժեշտ չիմանդ բոլորովին ապահով եմ, և չեմ լսել մտածելին հետ մեռոնց, մեռ նամակը պիտի առ իր անդը, կեր անհամակարծիք կուսամ. մտածեմ և իմացուր ինձի։

Աշխատեցար մեռ (Հաճինեան) գերբարդ չիմ ունենամը հոս և հրամանը ունիմ, քանի մը տաճկեն չիմ պիտի բանամը։ Այս չիմին տանուն և Հայկ կամ Աբգիտ։ Մեռ գերբարդ չիմ մրն և Ընդլիս պատասխանիչ ատկ, և Բանիմ ալ հրամանը առնելու և, մեռ այս ներբարդ չիմները իշխանաւորներ ունենան իրենց պատճին ժողովելուր քնելու։ Այս ալ ինչը մտածելու գերբարդ պետ և, բայց կսպասեմ ամենքն պատրաստ. և

նպատակն է անկար յեղբարները իրենց հիվանդությեան առնն զիրենք հոգալ և առակով նպատակ՝ թե վոր մենք լոժը բավական կարողություն չունենանք աղքատ և հիվանդ յեղբարց ոժանդակելու՝ այն առնն Լոնդոնի մայր լոժը պարտական է մեզի նպաստելու դրամով։ Ցարին իրբև տուրք կենք անգլիական լիրա պիտի տա յեղբայր ընդունվողը և շարաքը վեց բենս։ Հուլս ունիմ, վոր այս յեղբայրութիւնն ոգուտ քրիստոնք, վասնզի առոր ծայրը հնարուն է։

Անցագիրներու համար ինչ վոր ըրիր շատ լավ է։ Ընժանյուրին համար ինչ վոր ըսիք ի միտ առի։ Բարեգործական ընկերությեան համար խոչընդոտանք կան, բայց չեն անհաղթելի, կարծեմ վոր քանի մը որեն ի կարգի կմտնան բավական գումար մը ժողվեցինք։ Գրսի գործակալներու յերքայիք քուղթերը դեռ ճամբա չելան։ Ամիկա քեզ պիտի բարկացնե, յես ալ կբարկանամ, բայց հարկ է, վոր այսպես ըլլա. այսուամենայնիվ այս որերս գանոնք ալ պիտի ճամբա հանիմք։

Գյաքիպյանի հետ տեսություն կենանք. շատ պատվական մարդ է, բայց հանդարտ մարդ. պետք եր վոր քու trempe-նդ քանի մի մարդ ըլլար հոս, վոր քիչ մը շուտով քայլեյինք. վրաս հետ վոր գործ մը ունիմ շատ մեծ դժվարություն կկրեմ։ Ճամբառնին վարդապետ մը յեկավ հոս, քանի որ և, վոր կաշխատիմ, վոր առուտուր մը ընենմ այս մարդուս հետ. հազիվ կրցա քանի յերեսուն հոգիով ժողով մը կազմել և այն ալ մեծ դժվարությամբ. քիչ մը առակ կես, քիչ մ՚ալ բարեկամին մեկը ավելնք անոր, վոր հարկավոր յեղած պատպիրքնները առնե և ճամբու ծախք ընե։ Մնացածին համար խոսք ավելնք, վոր պիտի աշխատինք իրենց համար։ Կըսենք քե apatie ինձի մահ է — յես ալ ձեզի պես կմտածեմ։ Մակայն կրնամ հարց մը դառնալ. մեր ազգը քիչ կաշխատի, կամ այնպիսի բանի համար կաշխատի զոր դու կաբհամարհես և կամ ցուցյս կգործե։ Ձեր ազգասիրությեան խնդիր և ամենը խոսքերնին բարձր ձայնով կընեն. ատոնցմե վոմանցը կեծավորություն կես և, վոմանցը գաղջ սեր մը. բայց գործադրություն մարդին ամենեքին չի կա մարդ գրեթե։ Առնք գրուցելովս, պետք չե, վոր հուսահատիմք. յես միտք ունիմ մեջտ աշխատելու, քեզնե այս աշխատանքը գիս շուտով կծերացնեն։ Քե վոր վերոգրյալ բաներնես արդյունք մը տեսնելի քեզի հիմացնեմ։

Մնամ սիրելությամբ՝ Ս. Ք.

Այդ գրութիւնք, որոնք ֆոտոթիմիկին եւ հրատարակուած ենք*, ստորագրված է Մ. Բ.ս ինքնագիրներով եւ, ինչպես պարզվում է տասաքաղաքացիների ժամանակ Նալբանդեանի տված բացատրութիւններից, պատկանում է միայն մեկզիւ խմբագիր Միքայէլեանի, այլ Պետի Բարեգործական ընկերութեան դեկտեմբերի մեկի — Անուանի Քաղմոբեանի — գրչին։ Կարեւոր այդ փոխանակութիւնք, ինչպես նաեւ Նալբանդեանի ձեռքով արտագրված երեք բանաստեղծութիւնք մեզ տալիս հնարաւորութիւն են պարզելու հետեւեալ իրողութիւնք, որ Նալբանդեանը մերձաւոր կապեր ունեցել պետական հաստատութեան այն շրջանների հետ, որտեղ քաղաքական կազմակերպչական աշխատանքներ էին տանում Բաշալեաները հոյ ազգային-քաղաքական շարժման շուրջը։ Որոնց միջոցով Նալբանդեանը փորձում էր ազդել այդ շարժման վրա, կապել այդ շարժումը կովկասեան ընտանեկանների ազատասիրական տրամադրութիւնների հետ եւ վերջին հաշուով կազ ստեղծել հոյ բազգատական մտքառաւելների եւ ազգային-հեղափոխական այն շարժումների միջեւ, որոնց ընդհանուր ծրագիրն ուրուագծում էր Ռուսաստանի՝ Բարիզատիրին ուղղած նամակում։

Քաղմոբեանի նամակից պարզ է, որ Նալբանդեանի պետական բարեկամները պատկանում էին Բաշալեաց բուրժուազիայի այն շրջանին, որոնք համախմբված էին 1860 թ. Գալուստ կազմակերպված Բարեգործական ընկերութեան շուրջը։ Ընդ Քաղմոբեանի ընկերութեան անդամն ազգովի անդամակցել էր նաեւ Ներսէսեան ազգովի մեծ մասնակցութեան Բերիզոր Ագաթոն, դ-ր Շիշմանեանը (Մկրտիչ), Գր. Ալպոյաճ եւ Մ. Միւռէնեանթեանը։ Ընկերութեան ընդհանուր ազգովի նախագահը Մկրտիչ Ագաթոնն էր, որի անունը հանդիպում է մեզ Նալբանդեանի քաղաքական գործի մեջ։ Ընկերութեան գործում անդամակցել էին պետական կամ արտաքին բուրժուազիայի ազդեցիկ ներկայացուցիչներ, ինչպես՝ Հ. Մարգարեան, Մկրտ. Պէշիկթաշլեան, Տիգր. Յաստաֆեան, Արտ. Հերիմեան, Հարութիւն Արփաճեան եւ այլն**։ Ընկերութիւնը ունեցել կազմակերպութիւն եւ նպատակ եր գրել իրեն՝ ազգին վորը, անուանք եւ չբաժնոր տարբերը քրիստոսգործութիւնի եւ արհեստից դպրոցներու միջոցներով ի գործ դնելը***։ Բարեգործականի հետապնդած նպատակի մասին պատմիչը եւ ապիւրա գործիչներից մեկի՝ դոկտոր Շիշմանեանի (Մկրտիչ) 1860 թ. արտա-

* Տե՛ս նկար III.

** «Տաւուղ Հայոց Աշխարհին», 1862, էջ. 622 եւ հետ.

*** Նո. տ. էջ. 620.

առնած մի ճառը. խոսելով ընկերության մասին Երիշմանյանին ասաց. «Պիտա մեզի հետևիլ Ցեվրոպիո այն ազգաց շավիղներուն, վորք վորը և անտեր ազգ՝ յերկրագործության ձրի դպրոցներ քանալով, աղքատությունը բարեկեցիկ կյանքի դարձնելու, մուրացկանությունը բառնալու, տգիտությունը հալածելու և ապահկանյալ մարդը, վոր քաղաքներու քանդր մքենոլորտին մեջ, մարմնով ու հոգվով կքամվելր, վերանորոգելու համար աշխատեցան գեղերու մաքուր ոդով։ Այս դպրոցներուն մեջ ազգը, հոգագործին զավակներուն պես կկրթվին մաքուր, բայց խիստ, յերկրագործ աշխատության մեջ. մեկ կոզմեն մարմինները կորովի ու առկուն կըլլան, մյուսեն՝ հոգին ու միտքը կմշակվին։ Այս դպրոցներուն նպատակը քաղաքացիներ հրահանգել չեն, այլ զորավոր գործավորներ հասցնել, վոր առկան աշխատության, չփախչեն գործքե, և վորոնց միմիայն յերջանկությունը՝ իրեն ճակատին քրտինքին հասած հունձքերովը վայելքն ըլլան։ Հոն՝ չեն քե միայն հարկավոր ուժմանց տեղեկությունն կորվի իրենց, այլ նաև արհեստ մը, վոր առաջյա հացն ալ իրենց կապահովե։ Անոր համար, մասնավորապես կջանան ազգ նորեն զորությունը անով զրազեցնելու և միայն արտաքո կարգի հարմարությունն ունեցողները՝ արհեստից կպարապեցնեն և արհեստներեն զանոնք կվերադասեն, վոր յերկրագործության ավելի վերաբերություն ունին։ Հողի մշակության մեծամեծ ոգուտներ ունի, յերբ ազգ մարմինը ուժով և առողջ կըլնե, մաքերնին կրոնական սկզբունքներով ալ կպարզարե։ — Տղայք կարգ կանոն չեն հասկանար. յերկրագործության մեջ ամեն բան կարգ կանոն կպահանջե։ Տղայք քեքնարար են. յերկրագործությունը պիրենք ուշադիր կըլնե. իրենք անհամբեր՝ ամեն բանի պտուղը շուտ վայելել կուզեն. բնությունը՝ ծանր համբերել կսովրեցնե իրենց. իրենք շուտ կհուսահատ, բնությունը դիտե դիրենք փորձառության խոնարհեցնել։ Կրնամ յերկրագործ ազան գիրագրչի պատճառին վրա յերկրայիլ։ Ամեջծագը շարաչնակ իրեն մաքին հետ կխոսի, իրեն յերևակայությունը կզրգռե, ամեն վայրկյան յերկնավոր ձեռքն և, վոր արգասաբեր անձրևը կպարգևե կամ բազմակոտոր կարկուտը կարձագե։ Նախախնամության վճիռ և, վոր աշխատությունը, վոր ամենահարկավորն և մարդուս՝ ըլլա բարոյականի դաս մը իրեն և հանգիստ ու կանոնավոր կյանքի մը և յերջանկության ապրյուր։ Ահա այս անսակ դպրոցի նկարագիրը մը, մեր ամենուս մտքի մեջ հնդհնդելով, Բարեգործական անունեն ավելի շատերուն քերես Ցերկրագործականն անունը նախագասելի կյերևար և ամենարոշ. բայց մենք Բարեգործական անունը տալով ընկերության՝ ուզեցինք.

Ա. Հանուն պետականութեան հետացնել.

Բ. Ազգանուանքը յերկրագործութեան քննութենեն զուրս չնանաչել*։

Երբ մանկան Հոգը պարտուի ի միանգամայն քննութեան գաստակարգին՝ բուժումանոն-դաստիարական նկարագիրը։ Որպարզ ոգ յերկրագործական պարագաները պետք և Հանապարհ հարթեն քեզ բարեբաստիկ յերկրագործութեան կողմը առաջնորդուելուն վերահասուցման Համար՝ մատակարարելով յերկրին՝ վարակիչ, վնասակար և տկար ու մեռեալ մշակներ, որոնցմով զբաղելու ասել է՝ բանտարկեալ ուժ։ Երբ մանկան և նրա Հարմարութեանը մասնագիտի եղեն կանխելու ամեն մի տանկարգութեան, ամեն մի բիւրեղատրութ, տանջամբեր մոլութեան, ամեն մի վնասակար Հասարակ արտադրութեան կարող եր վասել բանտարկեալ գործուածի այս նոյնքը։ Երբ մանկան պատկանում եր պարտական նպաստել բուժումարարութ վերջնական, տանարարանեն անսահ պատահարտութեանցն քիչեն։ Նրա Հոգը նշան և ինքեան, քիչ զուր չեղեն անցել նրա Համար 1848 քիչ Փարիզի իր անուան բանտարկեալ բարեկարգներ։ Բազարկան Համար վերջ մտնելին, Հարկաւ, Բարեգործականեն մեծ պնդամարներ, բայց և այնպես բուժումանոն մոլութեան քնարար և նրանց Համար ևս, և այդ և վկայում Հնոց քննութեան 1861 թ. սկզբներին Հանձնարարված այն «Հայտարարութեանցն, որ քննութեան պաշտանակատ ծրագրի պես եր կատարում։ «Հայտարարութեանցն մատնանշում եր, որ «Ներքոգրեալ անձնաւորեալ Հայտարարութեանցն մեր բնիկ Հնատարած արհեստանոցում Հաշիւ տալին և Ներքոգրեալ պրամական տասաստ քեզ ու յեկամտական ճարտար կարգադրութեանցն իրենց անմահանագրին մինչև ցայդ մեր բնիկ անգամանագրեց ըրած շահեր. Ներքոգրեալ բուսամոլեալ յերկրագործութեան Հարմանց ու խոհեմանեց մեր հինամուրց Հայագործութեան. ոչգին թեև Ներքոգրեալ յերկրագործական շատ բերքերը սկսած են գալ մարտիկ մեր բնիկ բերքերուն հետ աշխարհի են պատրաստ Հայեն վրա և են պահանջիկ կրկնամբեր տակը**։ «Հայտարարութեանցն արձանագրուած և նաև քեզ բերքեր Հնարքատոր յեկրագործական կազմատուի ըրագրը և միանգամայն գործ արդյունքներ. «Ներքոգրեալ կտեսանեանք, որ Հարգարտոր արհեստագործներ՝ Հնամբներն ծոցերներն պրած՝ աչքերներն ապագրեալ գործիքներուն վրա ձգած ու արտական Հացերներն Հա-

* «Գործնական Հայոց Աշխարհին», 1862, էջ. 617 և Հետ.

** Նոյն տեղ. 613.

բեկն հաւատացած, անշարժ ու տխուր նստած կմտածեն. կերը վեր հարցուր ընտանիքներ հարստութիւնն ու շքեղ պալատներուն մէջ կքնանան ու գառն չքաւորութիւնն ճանկերուն կարքնանան. կերը կտեսնենք, վոր խումբ-խումբ վերը ու անտեր մանկտին փողոցներն ու շուկաները կթափառին, մուրքնոց ողբ միայն ծծկով կապրին, ազգերնուս անպատուքիւնն ու բեռ ու պետութիւնն ընտանիքի հպատակները կըլլան. կերը կտեսնենք Ասիայի բազմաբնակուն գաշտաց շատերը և անոնց մէջ Հայաստանի պատմական կերկիրները՝ լքեալ ու խոպան. կերը կտեսնենք, վոր արիասիրտ զաւակները՝ ոտար աշխարհներ պանդխտած, ուզ ու քաղց հանձն առած, իրենց ու սիրելեաց վոգեպահպնկը ճարելու համար հպատակ տեսակ տառապանաց յենքիակա կեղած ու տաբինեքով իրենց սիրուն ընտանեաց գըգվանքին գրկված... ան, վեր ինքնամոլ հայն և այն, վորուն սիրտը ի գուբ չշարժի ու անտարբեր աչով կարենա նայիլ իր արենակցացը այս ազնկատուր վիճակի վրա*, վերջն և այն ինքնագնուքիւնը, վոր ազիտի հասցներ ազգը՝ կապիտալիզմի գըազգը արդյունքներըն յուրացնելու և նրա գործնա վանքները վանելու համար, գՀայատարարութիւնն հնդինակները յենքիագրուած են, վոր կապիտալիզմի հանդեպ ազգը պիտի վոր վորձերի նուն վարքագիծը, վորպիսին վորդեզրել և արդեն ամանեան կառավարութիւնը, վորը ետևած և Ցեվրոպայի պետութիւնց քաղաքականութիւնը հետևիլ և անոնց պիտուքներն ու ընթացքը իրեն սեփականելը։ կառավարութիւն վորդեզրած այս քաղաքականութիւն շնորհիվ յերկիրը վերապրած և կատարյալ մի հեղափոխութիւն. գկառավարական ձևն ու դրութիւնը, մասնավորաց վիճակը, յերկրագործութիւնը, առևտուրը և արվեստները մեծամեծ փոփոխութիւն յենքիակա կեղան և մինչև անգամ հեղափոխութիւն մէջ ընկանան։ գԱյս բնական որենքն մըն և,— ասում են գՀայատարարութիւնն հնդինակները,— վորը չկրնանիլ անկարելի բայց նախատես խոհեմ ազգը մը՝ գուշակելով իր հետևած քաղաքականութիւնը ապագայի վրա ունենալիք ազդեցութիւնը, պիտի և, վոր պատրաստվի, իր ընթացքը գարին պահանջած արագութիւնը համեմատել գիտնա, նոր ի նորս ծնած կամ յերևան կեղած պետութիւնները հազցնելուն միջոցները սովրի, մեկդի նետև նախապաշարմանց ցնցոտիքը և գնոր մեծքն գգենու. քանի կուզենք քիչ վորովհետև ազգը տերութիւն պես Ցեվրոպիո քաղաքականութիւնը իրեն առաջնորդ բռնելու պարտավորնցավ, մէյ պետք և, վոր այն քաղաքականութիւնն պահանջց բոլոր փոփոխութիւն-

* գԱռաւնի հայոց Աշխարհին, 1862, յեր. 614.

Ներք քան պարտագույնն ի գործ դնեն՝ ուշասիրը ազգի մեջ անուան կրնան պատճ, մոր յերկիրն այն քանդանուր հնդամբուքյանք մեջ, հնդամբուքյուն՝ մոր տանկնուվրա կրնան հին կարգերն ու կանոնները և անունց վրա հիմնյալ ընկերական շինքը. հայ ազգին ազգն նոր և ուշագին խնդիրը մ՝ յերեսնա հնչեն, կենաց և մահու խնդիրը մը. կամ անոնք, մոր ազգն սքանչելով և հին նախապաշարմանց յուժը քանդելով ընկերական նոր կյանքի մը մեջ պիտի ածի ու գործնա կամ բոլորովին մոռնան փշանա՝՝՝. Այս ուշասիրն մերոնց և, մոր կամենաւ և իրագործել Բարեգործականը՝ գործառնությամբ ազգին կազմակառավարական քշխատուքյուններն ու ազնականքն գնա. Այլն և այդ գործառնը՝ ուշա գյուղ քյամբ յուժնյալ խնդիրն մըն և ասիկ ի գնա արհամարհով ու յերկրագործ ազգն մը՝ իր ձեռքի տերմանա ու յերկրագործուքյունը անպիտանություն համարը քշխատուքյան մասնավոր՝ ուրիշ կերպով չկրնան կանոնել, բայց մերոնց նոր քաղաքականուքյան պահանջած արհամարհանքն ու յերկրագործուքյունը ձեռը բերելով. Այն ատեն ուշա, կրնանը նախնական գործուքյամբ մրցիլ մեր հոգին վրա ատաբաժան Հարստարուքյանց՝ արհամարհանքու ու յերկրագործուքյան հետ և մեր գնդիկ յերկրացի չլլայուն ընդունելին ի բայց վանիկ գանձանվրով և մեր ճանկին քրտինքովը հազը գանձ ու ուսակ այն հարկն վրա, ուր ոչ ատոմանդրին վճարը արհեցով ատոչին մարդուն: Ասոր համար ալ ազգին գնդիկը հայտնի կեցած և,— ազգին ազգատ ու խնդո՝ մտածին գործակիցը առնել ու պետական անանց գանձագան արհեստներ ու մանավանդ յերկրագործուքյուն ամե գնդնել պետուքյան գնդատյան նոր յուրանուրեն հանճարատ միջոցներ գտնել, գանձ ու հայթայթել այն մեջոցները, վորոնցմամբ կարենան գրագիր ազգ արհեստներուն ու յերկրագործուքյան և ազգին անանցմամբ՝՝՝:

Հետաքրքրական և գնդատ մի գանուհնա և Գ. Գալոն Բարեգործականն ալ «Հայատարուքյունը»: «Հայատարուքյունը» պատահակ ազգայնական բուհմատպիչի գաղափարախոսուքյան արտահայտուքյուններ նը անշուշտ: Այն վազքհնաւ և կապիտալիստական կարգերի մասին, գրվատաւ նրա առաջադրած անհատական հետաքրքրուքյան նշանակուքյունը, մեծարաւ կառավարական այն նոր ձևերն ու գրուքյունը, այն նոր գիտցերն ու կանոնները ու ատանց վրա հիմնյալ ընկերական շինքը՝ վոր բնդաւ և իր հետ կապիտալիզմը նոր կամենաւ և մերայն, վոր

* «Ծաղիկ Հայոց Աշխարհին», 1862, յեր. 612.
** Նույն տեղում, յեր. 616.
*** Նույն տեղում, 614 և հետ.

ազգը, նրա նյութականն ու բարոյականը համակերպվի կապիտալիզմի առաջացնող և ազգայնական փոփոխություններին, որ ազգը դրանով, վերակառուցի ինքն իրեն կապիտալիստական հասարակական (իմա՝ քաղաքակրթության) պահանջի համեմատ։

Բարեգործականը հիմնվում էր մի ժամանակ, երբ կիսֆեոդալական կապիտալիզմի հարվածների տակ պոլսահայ ազգայնական մասվորականությունը ջանք և գործ դնում հավաքելու ազգի ուժերը և ազգային միասնական ճակատ կազմակերպելու առաջ կապիտալի արշավի դեմ։ Ազգային շարժման գաղափարախոսները ճանապարհ հարթելով ազգի կապիտալիստական զարգացման առաջ դիմագարձ են լինում այս պարագաներում դեպի ազգի գյուղացիական և արհեստավորական խավերը։ Նրանց ձգտում են հակադրել կիսֆեոդալական կապիտալին, գավառի — բոլոր նշաններից կիսվում է, որ փաստորեն Բարեգործականի հենակը բուն Հայաստանը չէր, այլ Կիլիկիան — կապիտալիստական կիսկրապարծությունն ու արհեստագործությունը։ Այդ ձգտումին իրագործելու համար և, որ անհրաժեշտ էին համապատասխան տնտեսական կազմեր և փորակյալ բանվորական ուժ։ Ծնվ անմիջական այս նպատակին է հենց, որ կամենում էր ծառայել Բարեգործականը։

Դեռևս էր սրզյոք Բարեգործականը ազգային քաղաքական վրան նպատակ։ Հայրատարությունը և Բարեգործականի կանանց ընդհանրությունը հիմք չեն տալիս մեզ պրակտիկ պատասխան տալու դրան։ Տրամադիր ենք նույնիսկ կարծելու, որ Բարեգործականը վերջին ամրողջությունն չէր հետամուտ ազգային քաղաքական մի նպատակ։ Դա հիշատակություն այն մասին, թե Բարեգործականը ամենևին գործակ մը հավաքելով Կիլիկիա ուղարկեց Շիշմանյանին ուսումնական մը դնելու և կիսկրապարծական վարժարանի մը հիմնարկությամբը ընկերության նպատակը իրագործելու աշխատելու»։ Սակայն Բարեգործականը միասարր կազմակերպություն չէր։ Ոչ այնքան, Շիշմանյանի պես շնչավոր լիրբ-բայնների կողքին, Բարեգործականի մեջ մուտք էին գործել Մըվաճյանի և Քազվոլյանի պես արմատական կամ դեմոկրատական տարրեր, վորոնք կարող էին ազատագործել ընկերության չնչավ շրջանակները քաղաքական-հեղափոխական նպատակների համար։ Այս տարրերի գործունեության և, ըստ երևույթին, վոր տոիք եր տալիս հայ կաթոլիկների պետ Անտոն Հասունին

---

* Ա. Աբգիթարյանի հոդվածը, «Նոր Կյանք», Լոնդոն, 1899, № 13, էջ. 193 և հետ.

մեղադրելու Քարեգոշտանցի մարդկանց՝ իբր նրանք ձգտում են միթոլանդելու «նայող քաղաքացիներ»։ Հետաքրքրական է, որ նույնանդյանին ուզած ամեմայում քաղմոցներ սրանցից էր իր բնակիչներից և համեմատում իրեն այն ինդան հետ, որին միհամուռ և մեծագի քաշելու համար յուրը։ Բայց սակայն նրանց համար քաղմոցներ կիսամետ աշխատել նույնանդյանի խոսքերի տակ մարդկանց հետ. «Պետք էր, որ [illegible] (այսինքն՝ խոսքերից. Ա. Հ.) քանի մի մարդ քշլար հետ, որ քիչ մը շուտով քայլերներ — պրում էր հետ 1862 թվին մայիսին քաղմոցներ կոչվելով էր համարը գնալի այն մարդին, որոնց նույնանդյանի հետ մեկտեղ բնդան իսկ վատանել էր ամիսներ առաջ։ Ուսումնասիրում էր, որ ամենայնի չի հաջողվել քաղաքում կոմիտեներ կազմակերպել և այլն։ Քաղմոցներ քանդ և քաղում Հայկական կեդրոնը չոմ կազմակերպել Պոլսում։ Լսեք մանկություն կեր Լոնդոնի ցանցի մեջ և դանվելու Անգլիայի հետաքրքրական տակ։ Բյուրը կատարելագործելու պատանել էր իսկ պոլսեցիներ և քաղ ասվել, որ նա ուներ «զարգացած ազգասիրություն»։ Լսեք հետաքրքրություն կեր անձնական տպավորություններ — «Անկարգ կեդրոցիներ իրենց հիմնադրության սուրն պրիներ հոգով և սուրհով հոգատարությամբ։ Քաղմոցներ հետ ուներ սակայն պատահ քանդել այս կազմակերպությունից հետ, «որովհետ սաղ ծայրը հետաքրքրություն էր։ Քաղմոցներ կարդալ և պատրաստում Տաքրոսի (իմա՝ Ջևչիլյանի։ Ա. Հ.) հետ Տաքրոսից քանդ որ և, որ Պոլիս էր չեմին, «փոքրագնում մը» (իսկապես հետաքրքրական էր։ Ազգերության մարդկանցին մասին և, որպես հետաքրքրում ուշադրության Պոլսի Քաղաքական հետաքրքրությունների իմանալու համար), որին հետ Քաղմոցներ կարդալ էր անձնական հետ հետ «առևտուր մը» անելու (հիշատակում է նրա միջոցով դեկավարների մասին պատմությունների հետ)։ Համար։ Այս հետաքրքրությամբ Քաղմոցներ կարդացել էր քաղաքական հոգով մի խորհրդակցություն կազմակերպել, որում և Հանդամանքների հետ մարդկանց մարդկանցին։

Հետաքրքրական հետով որում հանդիպումների պատճառով Քաղմոցներ քաղաքական պրոհանդես հետ շատ ավելի լայն հետ հետ, քան կարելի էր ենթադրել նրա մեր հետը հետաքրքրությամբ։ Ակնհայտ է, որ Քաղմոցներ Պոլսի այն «բարեկամների» մեկն էր հետ, որոնց միջոցով Հայաստանցիները Բաքուհետին և Վենետիկի հանձնաժողով հետ քաղաքական աշխատանքներ սկսել կազմակերպել Քյոսբրիտյան և կամիկասում։ Հանդիպումների հետ-

---

* «Փարձ, 1879, № 3, էջ. 209. Մեկնեցի հոգվածը։

քերից պետք է յեղբակացնել, որ Պոլսի բարեկամներին մտահոգում էին (Սև ծովի) յեղերքին տեղ ունենալուն, տպագրչություն զարգացնելուն, զբոսիքներ կազմակերպելու, էլրագիր մը հաստատելուն, զորք կենտրոնացնելու և շատացնելու տեղի մը մեջ, տապատամբություն կազմակերպելուն, էլեռնականաց հետ դաշն դնել և խոսակցելուն և կարևոր նման այլ հարցեր։ Ներանց զբաղեցնում էին Ռուսաստանի, Ծրանոիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Քյուրքիայի, Լեհաստանի, Ջարտորիսկու, Գարիբալդիի, Մաձինիի, «Ազգ» էրյուպլիցիստի, այլև Բակունինի և Գենցենի հետ կապված խնդիրներ։ Առանձին տեղ են բռնում Հայաստանի, Կիլիկիայի, Ալեքսանդրիայի հետ կապված խնդիրները, մանավանդ պետք Կիլիկիայում զբաղեցնելու հաստատուելու, անգլիական նավերը Կիլիկիա իջեցնելու, զրամ ու զինամթերք (ավինավոր հրացան, թնդանոթ, վառոդ, ռումբ) հայթայթելու և նման կարգի այլ հարցեր։ Այս ամենից պարզ է, որ Նալբանդյանի քաղաքացիներից վոմանց զբաղեցնում էին քաղաքական, ռազմական, կազմակերպչական խնդիրներ, վորոնք կապված էին կովկասյան լեռնականների (և հատկապես չերքեզների) ցարիզմի դեմ վարած կռիվների, Լեհաստանում և Կիլիկիայում (Զեյթունում) հատուցող ապատամբական շարժումների հետ։ Մածկագրի մատակարարած բառամթերքից անհնարին է իհարկե անմիջական յեղրակացություններ անել քաղաքացիների վարողների քաղաքական սրբիռատցիայի մասին, ինչպես արել են վոմանք, յերեխալ-դաշնակցական մի ամբողջ լեգենդ հյուսելով Նալբանդյանի և Զեյթունի ապատամբության շուրջը։ Մածկագրի մեջ հավատարիմ տեղ են գտել և՛ պետությունների, և՛ հեղափոխականների միջամտության նշող տերմիններ ու դարձվածքներ։ Այս յերկվությունն ամենքրատական դրության և վոչ թե քաղաքական դիրքորոշման հակասականությունը, այլ այն հակասությունը, վոր գոյություն ուներ իրականության մեջ, վորտեղ բախվում էին հայկական շարժման յերեք յերես-ինտերվենցիոնիստական և հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքները։ Մածկագրի յերկվությունը անդրադարձնում էր միայն հայկական շարժման հասարակական-քաղաքական բարդ, հակասական վիճակը։

«Յերկրագործության մեջ Նալբանդյանը քաղվածարար հասկանում է իր քյուրքահայ մի քաղաքի նշանակալից խոսքերը, ճարտարի ապատությունն շուրջը Ռուսաստանում սկսված շարժման մասին։ Հէյուսիսային կոքողը կշարժի, — զրում է անհայտ նամակագիրը։ — Ցնով ինչպես մեծ չինվածք մը կանգնելու համար, շատ

նյութեր կմանեն անոթ կազմվածքի մեջ, այնպես ոչ անոթ կոչանուանվեն ինքը՝ շատ նյութեր կատարվեն շատ շինվածների համար։ Առանց մեջ խմորման ապառաժքյաներ, համարձակ կարելի չի մարդկային ապառաժքյան անվանել, մանավանդ ապառաժքյաներ նոքա վրա կնիքվելի, քանզի միշ միայն ինքը առաջ կուգի իր ապառաժքյաներ, այլ՝ կքարտագի քիչ լինատաման, Ծիրնկանքիա, Փարթ Առաջիա (13 մեջ. ժողովուրդ)։ Ծովկաս, Վրաստան և Հայաստան պետք է, մոր ապառաժ և անկոթ բլյուն Մեծ Առաջիան, մարդկոցի ինքը 93 միլիոն գրամ առաջանան ապրը, առաջագնա ապառաժի, ամեն առքիս քյան և ամեն քանարարքյան անդրադարձ մեծանալով և իր բարձրանան ու նյութականան ուժը և գործքյաներ միմիայն իր մեջ ամփոփելով, մարդկոցի ինքնանկատքյաներ Հաշտակ նպատակյա գերագիտական լինելը և հատկանան բարդագրքյան մեջ։ Առաջիա ապառաժքյաներ, բնագիտական մարդկային ապառաժքյան վերաբերմամբ, մեծ խորհուրդ ունի...»[1]։ Քիմիական քյան բարձրագ «բարձրագիտական» մեկն եր, անշուշտ, գուցե հենց նաև քիմիական ուսումնասիրություններ Առաջանան շարժման նրա գիտնականական բարձրանալ և լրացնել «բարձրագիտական» հնագիտական-գեմակրաբանական գիտությունը, պարզում գոգավոր-ուղղանկան ձևը կապը, մոր հասարակական և մանավանդ նրանց և «Լանգոնի պրոպագանդիստների» մեջ։ Հարկավ, չի կարելի ենթադրել, թե «բարձրագիտական» գոյանում էր միանգամից, քարտուղարական բյուրեղացած հայացքներ։ Մասը կարող է լինել նրանց հետևանք տարբերության և բյուրեղացող հնագիտական-գեմակրաբանական գիտական քյան մասին միայն։ Բանասիրներ, Պերցներ, Ռադերմի և քյուրքանա «բարձրագիտական» գործակից քյաներ այդ ինքնուրույն կարևոր ազդանշանն եր հենց։ Կան կռվանակի փաստեր, մարդիկ գոյքն են համաձայնում այս իրագործ քյաներ։ Ընդհանրապես և գործ ինչ ծանրանալ պրանց վրա։

III

ՀԱՆԳԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՑԵՎ ԼՆԱՀ ԵՐԻԹԱՍԱՐԴՆԵՐԸ

Քյուրքրիայի և Կովկասի շարժումներքը Առաջանանի ազգային-հնագիտական շարժումներին հետ շատկատկու միտքը նոր և կրգիտացած մի մատնագրում չեր։ Տակավին 1831 թ. ապառաժքյաներից հետ են արհեստակրաբանական համբարձրագիտի պարտագրաններքը, Ազգամ Ջարտորիսկիի և իր հատակիցներքը, կազմակերպելին Գ. Գալառ մ քաղաքական ակնառություն, մոր նպատակ եր գրել կազմը

[1] «Ընդհանրագիտական քյաներ», հատ. 44.

հաստատելու փոքրասիական յերկրների հետ՝ ռուս-քյուրքական պատերազմի պահին Ռուսաստանի դեմ գործողություններին նոր հենակ ստեղծելու համար։ Մրանով Զարտորիժսկին և իր հետևորդները կատարում էին միաժամանակ ռուսական հզեմոնիային ներհակող ֆրանսիական ազնվականների պաշտոնեա։ Ինարոչ կերպով մատնում է այս հանգամանքը Ճան Գլինսկու 30-ական քվականներին լույս տեսած մի բրոշյուրը։ Ծարիզմի դեմ կռվող չերքեզներին ոգնելու կոչ անելով՝ Գլինսկին պաշտպանում էր այն միտքը, թե կռվելով ստորագրում խլրտացող այդ ժողովուրդը հերոսաբար դիմագրելով ցարական ագրեսորիայի հարվածներին, վաստակում է քյուրքիայի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի գոհերը բախտը Ռուսաստանի դեմ։ Սակայն ցարիզմը մոտանդ և ապահովում էր միայն արևելյան այս յերկրներին, այլև Եվրոպային էին Ռուսաստանն է, — գրում էր նա, — վոր գոցելով ամեն տեսակի ֆրանսիական ապրանքների առաջ յերկրագնդի կեսը, մահացու հարված է հասցրել Ֆրանսիայի արդյունաբերությանը, ընդարմացրել և կապիտալի շրջանառությունը և մի լիլիոնավոր բանվորներին գրկել ապրուստի միջոցներից։ Ռուսաստանի ռազմական և առևտրական սխատների հետևանքով, գործարանները կամաց-կամաց դադար են առնում, Լիոնի բանվորները անգործության մատնվում*, Ե Եվրոպայի անկախությունը պաշտպանելու, Ե Արևելքի անտանկացումը կանխելու, Ե համաստարած չքավորությունն ու քաղցը հաղթահարելու տեսակետից հնդինակը սկզբունքորեն արդարացի յեր համարում զինական ոգնություն ցույց քյուրքիային և Պարսկաստանին, վորի միակ պաշտպանողները հովկասի լեռնականներն են փաստորեն։ Բայց քանի վոր պետությունները չեն կամենում խախտել այնքան քանդ գնով ձեռք բերած խաղաղությունը՝ գլինսկին անհրաժեշտ եր համարում գնի գրարեյասական խրախուսել Ռուսաստանի դեմ գնդք բարձրացրած լեռնականներին։ «Ռուսաստանի բախտը, — գրում էր նա, — կախված է գլխավորապես նրա դեմ մղելիք պատերազմի յեղանակից։ Ձնշողների դեմ անհրաժեշտ է զինել ճորտերին և Ռուսաստանի նվաճած ժողովուրդներին։ Ռուսաստանը կարող է հաղթահարվել միայն ինքն իրենով։ Այդ նպատակին հասնելու համար հարկավոր է միացնել հովկասի այլևայլ ոտմները, ցեղերն ու ռասաները, վորոնք ներկայիս կռվում են ցած ու ցրիվ, տարաձայա ուժերով։ Անհրաժեշտ է ուղիղ ընթացք տալ այդ ուժերին և փոխել պաշտպանողական սիստեմը հարձակողականի**։

* J. Czynski, „La revolte du Circassiens", Paris, 1836, p. 17.
** Ն. տ. յեր. 21.

[illegible] եվրոպական ազգերի շարքում ժամանակ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, և այս անգամ ոչ միայն ին արևմտաեվրոպական, այլև ին գիտակրատական հեղափոխության շնորհիվ։ Կազմում ին նաև մեծ թվով ռուսաստանի գիտ պայքարող գաղափարների — Դրանթոյի, Ենգլիայի և Բյուրքիայի — հետ։ Այս հեղափոխականները ձեռնարկեցին Բյուրքիայում ապագայի լեզիանների կազմակերպությանը։ Գիտակրատները ին[illegible] լեզիոնարների շարքերը գրավել ռուս բանակի զաղափարներին։ Շարադրիմով կոմսուհի Վ. Զամոյսկին պատրաստել Ֆրանսիական գիտգաղուստ իրեն ունեցած իր կապերը լեզիոնների կազմակերպության գործը իրականացնելու վրա գնելու համար։ Զամոյսկուն աշխատակցում ին այդ ժամանակ գիտակրատական հեղափոխականին հարազ Ինգիլ Լապինսկին, որը 1857—1860 թ. թ. կարևոր գեր խաղաց շերքեզների մոտ ուղարկելու ռուսաստանի գիտ գործող հեղափոխական կոմիտեի գիտակրատ գիտակրատ։

Ղրիմի պատերազմը շարունակվելիս հեղափոխականները հավատում ին[illegible] Ալեքսանդրի երկրի միայն շարունակում ին հանել ռուսական ուղղությունը։ Այսպես 1861 թ. մայիսին ին հեղափոխներ, Ռադինսկին և Զամոյսկի, փորձում ին իրենց կողմը գրավել կ. Գալաստ գանձած Բալքանների ազատական հոգիներին՝ վրաց ազատականների և կովկասյան լեռնականների միջև համերաշխության գաղափար հանելու։ գործիքի գիտ վարել հնարավոր։ Զամոյսկու և Ռադինսկու հետևը կանգնած ին անգլիական գիտգաղներ և Բյուրքիայի արտաքին գործոց մինիստրությունը***։ Ռուս ազգային շարունակում ին աշխատել նաև Լապինսկին։ 1862 թվին, գիտակրատի արհատականներից և շերքեզներից կազմված մի պատվիրակության հետ, Լապինսկին անցավ Լենգան, կապվեց Շերքեզների և Բալկաների հետ և ներկայացավ Գաղերտանին, պահանջելով իրենց երկրի Ռուսաստանի գիտ։ 1863 թ. մարտին Լապինսկին ատանձնում և Լենգանից Լենատան մինչև ին մոտալին հրապարակության հրամանատարությունը։ Անցյալում ժամանակ նա ատաղարկում և Լենատանի ապագային կատարյալ հավատ։ Լենատանից հանկա փոխադրել ատանների գիտ ատրիա կոխը։

---

* Feldmann, „Geschichte der politischen Ideen in Polen", 1917, p. 114 ff., 168.

** Տես. K. Marx. Herr Vogt, p. 124—125, Th. Lapinski „Die Bergvölker der Kaukasus und ihr Freiheitskampf gegen die Russen", Hamburg, 1863, I, p. 2 ff. 122 ff. 235 & Ф. А. Щербин „История кубанского казачьего войска". Екатеринодар, 1913, II, стр. 551 и сл.

*** Центрархив. Фонд III отдел. I экспед. 1861. № 180.

ազգային կառավարությունն իսկ, այդ ծրագրի համեմատ, պետք է լքեր գյուրախոցելի Վարշավան և ապավիներ Կովկասի անմատչելի արծվաբներին։

Ձերքեզների վարած կռիվներին նվիրած իր գրքում, որ լույս տեսավ նույն 1863 թ., Լապինսկին զարգացնում էր Կովկասի անկախության մի ծրագիր, որը հղացել էր, անշուշտ, գիրքը հրատարակելուց տարիներ առաջ։ Ձերքեզների շարժումներն այստեղ շաղկապում էր նա վրացական և հայկական շարժումների հետ։ «Վրացիները (իմա՝ չերքեզները. Ա. Հ.) մեկ ու կես միլիոնի հասնող հնդկաեվրոպական մի ժողովուրդ են։ Վրացիներն ու հայերը՝ չորս միլիոնից բազկացած մի ժողովուրդ։ Ներանք կարող կլինեին կազմել Կովկասում յերկու պետություն, որոնք բարոյական ամենաղանքություն գոնելով Եվրոպայի կողմից, կհամակվելին շատ շատով արևմտյան քաղաքակրթությամբ զարգանալին արագորեն՝ դառնալով Եվրոպայի առաջավոր պահակ Արևելքի անխուսափելի հարձակման դեմ։ Կովկասի անկախությունը կապահովագրի ռուսական նվաճման անխուսափելի վտանգից նաև Պարսկաստանն ու Փոքր-Ասիան։ Այս գիրքի լքումը Եվրոպայի համար ինքնասպանություն էր։ Եվ արևելյան վերջին պատնեշի ժամանակ կատարված խաշտարակուցն սխալներից մեկը դեպի այս հարցը հայտարերված մակերեսայնն վերաբերմունքն էր։ Եվրի որ քյուրքերը հրաժարվելու լինելին Կովկասը նվաճելու հնարանքներից, — քանի որ արևմտյան պետությունները հաղիվ թե կարողանան հաշտվել յերբևե այդ մտքի հետ ու նպաստել նրանց այդ գործում և քանի որ այդ անհնարին է վոչ նվազ չափով նաև հնարհիվ նրան, որ կովկասյան ժողովուրդները նույնպիսի և դուցե դեռ ավելի մեծ դժկամություն կհպատահվելին քյուրքերին, քան ռուսներին, մի բան, որից պետք է որ հասկանային դասեր առած լինեին Բ. Թուրք արդեն անցած դարերի ընթացքում, — յերբ որ դաշնակիցները ռուսներին Կովկասից քշելու համար զոր էր դրած լինելին այն միջոցների մի առանձին մասը, որ մխիթարին մի քանի տասնյակ տասնհազարավ վոչնչացնելու համար, այդ դեպքում, իրոք, հայկական առավելություններ կտեսնեին նրանք, և Բեռլատանի համար դա կլիներ անհամեմատ ավելի անուղղելի, հետևարար և զգալի, մի հարված, քան յեթե Սեվաստոպոլի մի մասի զրավումը*։ Քանի որ հայ-վրացական ազգախմբի մասին՝ Լապինսկին նկատի ուներ վոչ միայն Վրաստանն ու Անդրկովկասյան Հայաստանը, այլև՝ Փարսկահա-

* Th. Lapinski, l, c. p. 261 et sqq.

գաւառներ եւ Քաղքենաստանի մի մասը. Հասկնում ենք նրա խօսքը (խօսքը Հայ-վրացական տարբերութեան մասին է). մոռանալով նաեւ մեր գրած գրքոյկի էջ 3599 գաւառների մասին մի տարբերութիւն մեր կեանքը միլիոն բնակչութիւնով եւ մարդն կարելի չէ կցել նաեւ Քաղքենաստանի Գարսկաստանի հայերին միշտ ընդունել ընդհանուր, եւ միշտ Վանի եւ Ուրմիայի չնորհք, ունի բոլոր պայմանները կազմելու չորրորդ էջ Հայ. քաղ. մասն տարածութիւնն ունենալ քրիստոնեայ մի պետութիւն՝ եւ միլիոնից ավելի բնակչութիւնով՝ ինչ եւ տանելու չինանի հայերն ու վրացիները՝ քան եւ կարելի երանք միանալ ռուսական ձեռքում ենք: Առաջին հայացքից հայերին եւ վրացիներին կարելի չէ տարբերել մյուս ռուսական ազգերից, ասելոյն որ: մոռ չի կարող տարբերել իրարից վրացիներին եւ հայերին: Երանց կրոնը, բարքերը, տարազները նոյնն են, պատմութիւնը եւ քաղաքական տարբերութիւնները միանգամից եւ երանց բնաւորական կողմերը վրացիների եւ հայերի միջեւ շատ նման են եւ հանդիպում են համա*:

Լազիեանի կռվասէր ոգուց երբ Համազասպեանցը եւ Մամուկեանցը այն աշխատանքին, որ տարել եւ տանում էին նոյն ժամանակ Հարութիւնեանց կատակերգութեան հետ միասին Մելիքովի Արեւելքում՝ կենսագրութեամբ Բանասիրութեան եւ Պատմութեան քաղաքական ոգորումներից: Ց. Հարութիւնեանը, որ 1863 թիւին Լեհաստանի ապստամբութեան պրոպագանդիստական ազնիւ էր նշանակված Գարիցում եւ Լանգենաու, պրոպոզիտ էր մասնավորապես կռվասէրներ որ պիմենտոյի պարծանք, որպես անձն, ինչպես յիշեցրած էր, միայն իրենց մեղմիկ Լեհաստանի դեմ ուղղված առանձին հարձակումներ քաղաքական հարցերում: Հետաքրքրական մանրամասնութիւններ եւ հատկութիւն այդ մասին Հարութիւնեանց մեծահամբաւ մարդկանցից մեկը — Մու. Կամենեցը — 1863 թ. ապստամբութեան նկատած էր աշխատութեան մէջ «Հայաստանի ոգորիչ էր կազմված,— պրոտ է Կամենեցը,— պրոն ասյ ծոցից Ազնուրի վրա եւ ան իրենց կռվասէր, եւ Պրուսախական կառավարութեանը չէր վարանում խրախուսելու այդ ոգորիչը»**: Հարութիւնեանց պրոպագանդիստ մի ազգային «բյուրոն» առանձին աշխատութեան էր նկարագրում բոլոր կռվասէր գործերին: «Բյուրոն,— պրոտ է Կամենեցը,— վարում էր մեծ ու յոյն մի բազմակողմանի գործունէութիւն: Նա ոգոում էր իր հարցերը վոչ միայն Լեհաստանի եւ Հայի, այլեւ Արեւելքի եւ ամբողջ Եւրոպիայի: Անվրդովելու տարբեր բազմերանգ

---

* Th. Lapinski. l. c. p. 5 et sqq.

** St. von Kuzmian. „Das Jahr 1863. Polen und die europäische Diplomatie", Wien, 1896, p. 85.

Նա ուներ իր ազնատները։ Կ. Գոլսում գնդապետ Լազիևսկի Ճերդանն էր, նրա անդակալը Սիզմունդի յնդրայրը։ Ինս գրանից առաջ բյուրեռն գրաղվել էր Շվեդիայի և Չերքեզիայի գործերով։ Այս յերկու գործողներին նա խոշոր նշանակություն էր տալիս, այնպես վոր նրա խորհրդակցություններին մեջ իրենց իրական ուժին անհամաչափ տեղ էին բռնում պրանքը*։

Լեհ էմիգրանտների բանակավորությունները ու կազմակերպական այս ջանքերը չէին չոշափելի արդյունքներ։ Անհաջողության պատճառը պետք է վորոնել ամենից առաջ հենց իրենց՝ էմիգրանտների՝ քաղաքական դիրքորոշման մեջ։ Ընդունելով լուսավորված լեհ ազնվականության տակավին 1830 թ. խոզացած գիրը, Մարքսը գրում էր հետագայում այն մասին, վոր լեհ այդ ազնվականները մի կողմից գործիք էին ժամանակակից դարձրել, իսկ մյուս կողմից՝ ենթակայացնում էին վաստակն դասակարգային անակցիան շահերը, նրանց էմիությունն և ազատությունը յողունգի յեռանը քաղված էր նրանց քաղաքը գնալ ժամանակի արքայապաշտությունն ու բռունգքի իրավունքը**։ Նույնը կարող ենք ասել նաև 1863 թ. լեհ արիստոկրատական էմիգրացիայի մասին։ Լեհ ենթափոխականը արիստոկրատիան անկարող էր հարկավ հրահրել լեհ գյուղացիությունը. քանի վոր անգամ բանուները գիտեր, վոր լեհական հարցը Լեհաստանի գյուղացիության հարցն էր ինքյանը։ Մասսայական-կազմակերպչական աշխատանքներին նպաստելու փոխարեն Զարտորիժսկին և յուրայիններն վատնում էին իրենց յեռանդը դիվլոմատիական ապարդյուն բանակցություններին մեջ։ Լեհական հարցը գտնում էր այն մանրազրամը, վոր հրապարակ և հանում անգլո-ֆրանսիական դիվլոմատիան քաղաքական խոշոր հաշվենկատումներ փակելու պահին։ Փաստորեն Զարտորիժսկու կուսակցությունը նա մեկն էր այն գործոններից, վորոնց միջոցով դիվլոմատիան վոչ այնքան բացում, վորքան գցում էր լեհական հարցը, ամեն անգամ, յերբ վերջինս սպառնում էր բացահայտել Ցեվրոպայում ազգրային հնգափոխության հրգեղը։ Լեհական պատմությունը, — գրում է այս առիթով Մարքսը, — միանգամայն անհաջողության մասին շնորհիվ նույն բուատրապի (իմա՝ բռնապարտի. Ա. Հ.) և շնորհիվ այն ազգության, վոր ուներ Զարտորիժսկու կուսակցությունը նրա (այսինքն՝ բռնապարտի. Ա. Հ.) ինտրիգների հանանքով***։

---

* St. Kozmian, l. c. p. 211.

** „Der Briefwechsel zwischen Lassale und Marx", Herausg. v. G. Mayer, Berlin, 1922, p. 174.

*** „Mega. Briefwechsel", III, 153 & Сочинения, XXIII, стр. 102.

Вдруг Чехов замолчал и, не договорив начатой фразы, быстро встал и вышел из комнаты. Я недоумевал, что это значит. Через несколько минут он вернулся, держа в руках большой лист бумаги, и, не садясь, стал читать. Это было письмо Короленко, в котором тот, сообщая о своем намерении выступить в защиту Бейлиса, просил Чехова присоединиться к нему. Прочитав письмо, Чехов сказал: «Я не могу подписать. Я не знаю, виновен Бейлис или нет, но я не могу подписать, потому что не знаю, как это сделать технически. Я не знаю, как составляется коллективное письмо, кто его пишет, кто подписывается первым, кто вторым, кто третьим. Я не могу подписать, потому что не знаю, как это сделать технически».

Вообще процесс Бейлиса был тогда очень тяжелым переживанием для Чехова. Это было время, когда он уже был тяжело болен, и, несмотря на это, он с большой энергией и страстностью отдавался этому делу. Чехов был убежден в невиновности Бейлиса и в том, что это дело — гнусная провокация. Он говорил, что, если Бейлиса осудят, он, Чехов, не будет больше писать ни строчки, потому что тогда не стоит писать, тогда нужно что-то другое делать, а что — он не знает.

Однажды Чехов получил от Короленко письмо, в котором тот сообщал, что Бейлиса, по-видимому, оправдают, но что, по его сведениям, Столыпин уже решил сослать Бейлиса в Сибирь административным порядком. Чехов был возмущен этим и говорил, что, если это будет сделано, он, Чехов, напишет Столыпину письмо, в котором выскажет ему все, что он о нем думает, и потребует, чтобы его тоже сослали в Сибирь, потому что он не может оставаться в России, где творятся такие дела.

Незадолго перед смертью Чехов говорил, что только что получил письмо от Короленко, в котором тот сообщает, что Бейлиса оправдали присяжные заседатели. Чехов был очень доволен этим и говорил, что теперь он может спокойно умереть.

---

* См. „Былое и Думы", III, стр. 158.

մոյակու ազգեցութիւնն տակ Ուրքարտը հրաժարվեց նպաստելու այս ձեռնարկութիւնը...»*։

Լեհ ամիգրանտների գործունեութիւնն հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է տակաւին հաշվի առնել նաև այն բանակցութիւնները, որ տարվում էին նաև այս պահին Զարտորիժսկու և պոլսահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչների միջեւ։ Այս մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան 1863 թ. հոկտեմբերի 21-ին Հռոմից գրած մի նամակում, որի տակ ստորագրված է պոլսահայ բուրժուազիայի էլուսավորյալ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Նորատունկյանի անունը։ Նամակն ուղղված է Քյուրքահայ բարձր մի յեկեղեցականի — յեպիսկոպոսի և Քրիմյանի — հասցեյով։ Նամակագիրը հաղորդում է սրան ճիգերը գրոշակին ներքոյ Ռուսաստանի դեմ գնալու մշակվող գավազրական մի ծրագրի իրագործմանը հայերի աննկատելի մասնակցութիւնն մասին։ Դավադրութիւնը պլիսավորում է լեհ ամիգրանտական հոսանքներից մեկի պարագլուխ Զարտորիժսկին, որը Փարիզից գալիս գալով բանակցութիւն մեջ էր մտել նամակագրի և Մ. Գեղիկիշիշլյանի հետ, խնդրելով նրանց միջոցով հայերի ժամանցակութիւնը ել նպաստ լեհական հեղափոխութիւնն։ Նորատունկյանի ասելով՝ գավազրիչներին հաջողվել էր արդեն գլուխ բերել իրենց ծրագրի մի մասը։ Նրանք կարողացել են արդեն մոտ յերկու հազարի չափ այլ և այլ ազգութիւն մարդիկ գինել և Մանչյան անունով մի նավապետի հրամանատարութեամբ գնացնել Սև ծովի ափը՝ Աբխազիան կամ Կասկասում ռուսների դեմ պատերազմող չերքեզներին ազնելու համար**։ Մանչյանի միջոցով Նորատունկյանը տեղեկացել էր նաև գավազիրների նախատեսած յերկրորդ մի քայլի մասին. «Պոլսո մեջ խումբ մը մարդիկ բարձր Հայաստան յերթալ, հոն այս պատերազմին հայ և քրտերդ քաջամարտիկներով զորացնել և անմիջապես Ռուսիա Հայաստանն ու Վրաստանն արշավել, հնոտ այդ գավառներուն բնակչաց սիրտն իրենց գրավել, վորով ընդհանուր հեղափոխութիւն մը տեղի տալով՝ Ռուսիո Լեհաստանի վրա քաշած ուշադրութիւնը հուբն տկարացնել, ստիպելով գինքն յուր զորացը մեկ մեծ մասն հոն վերադարձնելուն***։ Նամակագիրը հայտնում է նաև, որ Վարշավի ազգային լեհ գործոնի կառավարութիւնը հաստուկ հրավարտակով կոչ է անում գավկասի ռուս բանակում

* „Mega, Briefwecshel", III, p. 155 և „Сочинения", XXIII, стр. 164.

** Ժամանակակից ապրյուրներէ մեջ Նորատունկյանի այս վկայութիւնը հաստատող փոքրիկ ցուցմունք չենք գտնում։ Հապինկու ծրագրած գնացքը ինչպես տեսանք, գլուխ չեկավ։

*** Տե՛ս «Հայոց պատմութիւն», գիրք XIII, եր. 37.

պանոված լինելին առանձին զգուշությամբ կազմել և կոխվ սկսել կատարելագործման գնալ Հայոցզրկով այս, Նորատունկյանը հարգարժան իր ազգնատին ազատագրվել պատճառ վայրկյանը՝ բնագիտական հայտնի վեհ յերկանկարուն մեջ պատրիարքն կյանքնա (այլ խոսքով՝ հնգամյոխական ամյուն նեղարկել հայերին. Ա. Հ.), վառել նրա արտում վագնմի հայրենասիրությունը, արթնացնել նրա գիտակցության մեջ ճնարին գիտակցության և ճարտար գինվորականության հանճարը և այս ճանապարհով խորտակել Հայաստանը կաշկանդող անգութ շղթաները։ Նորատունկյանը համոզված է, վոր Հայաստանի ազատության, տարրների ու տանտիրակների գոյն ևս Այդ և ցույց տալիս ազգերի ազատագրման ընդհանուր որինակը։ Հարկավոր և միայն, վոր հայերի մեջ ևս, տարրների որինակով, գտնվեն մի քանի ճանապարհ անձնվեր հայրենասիրներ, վորոնք նախաձեռնեին գործի կազմակերպությունը։ Բնորոշ և, վոր Նամակագիրը Հայաստանի ազատագրման համար ևս առաջարկում և ընդունել ճյնոյականների այն սխեման, վոր գործադրվում էր Ճնհատանի ազատագրության ժամանակ։ Այլև հետաքրքրական և այն գնը, վոր հատկացնում էր նա գիպլոմատիային՝ հար և նման քաղաքական այն վարքագծին, վոր յուրացրել էին մանավանդ ճնհական, իտալական և այլ շարժումների բուրժուա-արիստոկրատական չափավոր հատանքները։ «Ինչը ուրիշ ազգեր ազատության ճանապարհն անցուցին,— գրում է Նորատունկյանը, — գրնքին միշտ հետևյալ կերպով հարթանակներին. «Ինչնք ճշմարիտ ազգասեր գլուխ գլխո տալով, գավաճան (գավազրող. Ա. Հ.) անուններ ընդունելով, ընկերներ ավելցնելով, գանազան միջոցներով գրամ հավաքելով, իրենց քաղաքականության համեմատ գրություններ հրատարակելով, տարբ ազգաց համակրություններ գրավելով, անդուքյանց հավանություններ առանալով և այլն և այլն. տարբ, քանի, վաքառն տարրներ անդադար հաղորդարար աշխատելով, առանց վհատության խոհեմության, և ասանկով նպատակնուն հասանե»։ Նորատունկյանը կարծում է, վոր հասել է ժամանակը, յերբ հայերի մեջ ևս պետք է հայտնվեին ու գործի անցնեին ազգի ազատագրման նախանձախնդիր մարդիկ։ Անհրաժեշտ և, վոր կազմվի 3 կամ 5 հոգուց բաղկացած մի մասնաժողով (կոմիտե), վոր նպատակ գնելով իրեն ազգի ազատագրումը իր ձեռքն առնի նրա տարատարին գործերից գնկը։ Նորատունկյանն առաջարկում էր ազրնատին և սրա միջոցով՝ գնչիկքաշլյանին ձեռք մեկնել իրեն և ընդունել միախորհուրդ այս ընդհանուր ու նպատակը — ասել է՝ հիմք գնել Հայաստանի

* «Դիման հայոց պատմության», գիրք XIII, յեր. 38.

ազատագրումը նախանձողը ժամանակագրվին եւ սկսել սրան վերագրված գործունեությունը*։

Նորատունկյանի նամակը ուշագրավ է շատ կողմերով։ Մակայն ամենից կյանքը գաղափարական այն կապն է, որ գոնուամ ենք այդ նամակի և շուրջ մի տարի գրանից առաջ Քազվորյանի գրած նամակի միջեւ։ Կարևոր գանուածներ են սրանք, որովհետև շշտափուամ է Հայաստանի ազատագրման խնդիրը։ Քազվորյանը նախապատրաստական աշխատանքներ էր տանուամ Զեյթունի ապստամբության (ապստամբանվերջը 1862 թ.) համար։ Նորատունկյանը գալ է հայտնուամ, որ Զեյթունի ապստամբությունն ունենալ էիայտատակը վախճան, միանգամայն անբավարար նախապատրաստուածության շնորհիվ։ Հետաքրքրական է այնուհետև, որ Նորատունկյանի նամակում հիշատակվում է Մ. Պեշիկթաշլյանի անունը։ Նշանավոր բանաստեղծը գործակցել էր տակավին 1846 թ. Կ. Պոլսում հիմնված ՀԱմազգյաց ընկերության, որի նպատակն էր՝ էնկերտական լուսավորության միջոցով հրահրել հայերի մեջ ազգային ինքնամանաչության, կամ ավելի կանկատ՝ ազգային ազգու ազգասեր և անանձն ոգուը քան բավականին գիտության, ուսմանը և արվեստ տարածելու, որ յուրը կարող ըլլան գյուղավ իրենց ազգուտուը ճարելուս։ ՀԱմազգյացնց աշխատուամ էր նպաստելու քյուրքահոգ բուրժուազիայի ազգային շարժմանը գրատպության, ազգերանց և ազգինների գպրոցներ հիմնելով, յուրկրատարածության և մնատպագործության և արվեստի տարածուամով, յուրդատական վանատականության կանոններուն մուծուամով, ազգային հնուքյուններուն ուսուումնասիրության և այլնս**, Ինչպես անս-

---

* Մինչև հայոց պատմության, XIII, յեր. 58. Ի գեպ, Նորատունկյանի մասին նրա անունը հանդիպում ենք յերկու անգամ. մի անգամ գրվում է Գ. Նորատունկյան, մի այլ անգամ գրված է Գ. Նորատունկյան. (տես. Ն. ա. յեր. 38 և 348)։ Յերկու գեպքում էլ հիշատակված է մեծնուն անձը և յերկուսն էլ, հավանորեն, անհան ազնատված անգրնատասուով։ Հավանական ենք համարում, որ նամակագիրը Պեշիկթաշլյանի քաբինետի և 1878 թ. Քրիմյանի հովվերքով Ազարատյանին յերկրորդ տպագրության հրատարակիչ Հակոբ տեր Գեան Հակոբյանն է) Նորատունկյանն է, որ 1860 թվականներին սկզբին հիշատակվում է Ազարատյան Առևտրական ընկերության նախագահի հանգամանքով, անգամ ևր Ազգային տանմանագրության վերաքննելու համար Ռ. Գասան Նշանակած հանձնաժողովին և այլն։ Բոլոր նշաններից գատկով պատկանում էր պոլսահայ բուրժուազիայի ազգային-քաղաքական տրամագրության ունեցող, տակավին մոդվորական մասսաներից կտրված առևտրական ջոկերի չքնաղին (Համայագ Ազագեր, 1863, № 15—16. յեր. 231, Արժանյան, Վիպասանություն, III, յեր. 4021 և 4051, Փորձ, 1877, IV, յեր. 193 և 195, Քեոսեին, Ճամբորդություն, Գ. գարի, յեր. 232.

** Մուրճ, 1905, № 6, յեր. 40 և հետ։ Արշ. Զոպանյանի հոդվածը Պեշիկթաշլյանի մասին։

նում էր՝ «Համազգայնք» կանխում էր Կ. Պոլսի բարեգործական-նիւթական գործերում մասնակցութիւն ունենալ նաև բարեգործականում, որտեղ մի ժամանակ կատարում էր նաև ընկերական պարտականութիւնը*։ Վերջապէս գնը էր կատարում նա նաև 1860 թ. Կ. Պոլսում կազմակերպուած «Անձնուէրս» ընկերութեան մէջ, որ նշանաւոր գործունէութիւն ծաւալից հատկապէս Զեյթունի ապստամբութեան ժամանակ**, իսկ գործ Գէչիկեաշլեանը Գր. Օտեանին հետ մեկտեղ գործուն մասնակցութիւն էր ցուցաբերում գեղարուեստական Պոլիս ուղարկուող նկարչական պատուիրանքներին իր այլևայլ խորհուրդներով և, ինչպես հայտնի է, արժանացրեց պատուիրատուների նաև պզտիկնակաւ գնահատութեան։

Մենք այս ամենից ամենի կարևոր ենք գրագնում գեղարուեստական ընդհանուր-քաղաքական գործունէութիւնները։ Եվրոպա գնալուց եղ հայկական շարժումը չի պարտիզվում հայ ազգային նոր շրջանակների մէջ, այլ շարունակում է անմիջապէս Կովկասի և Թուրքիայի ազգային-ազատագրական շարժումների հետ համաձայնական և, վերջ 1867 թ. կաթոլիկական ընտրութեան ժամանակ Նորատունկեանը պատրաստում է բացահայտ գեղարուեստական գիրը գրաւելու Ռուսաստանի դէմ***։ Գրանից զատ հետաքրքրական է նաև, հարաբերութիւնների այն գիծը, որ փորձում էին մշակել Նորատունկեանը, Արփիարեանը և նրանց համախոհները հայրերական հարաբերութիւնների բնագաւառում։ 1860 թվին Մկրտիչ Տիգրանեանը կազմակերպում է Կ. Պոլսում «Բարեկարգութիւն Արևելեան» անունով մի ընկերութիւն, որին նախագահում էր Մ. Մամեանը՝ գործակից ունենալով «Ազգին» խմբագիր Հարութիւն Արփիարեանին։ Հաջորդ տարում Տիգրանեանը հրատարակում է քրդերի և քրդական հայերի համար կազմուած հայատառ աշխարհաբար «Ալիֆբիլնճիից քուրմանջի մի տրամներ»։ Այս ձեռնարկի մէջ հնդիանակը մտցնում էր տառապատ, քիմարանութիւն, հայոց պատմութիւն և այլն։ Ամենի ուշ՝ 1866 թվին յուլ և անանում նոյն հնդիանակի քրդական ընթերցարանը՝ «Լաստաւոր Քրդաց ըռուն» վերնագրով։ Հնդիանակին առաջնորդում էր այն համոզմունքը, թե քրդական հարաւահարութիւններին վերջ պիտի տա քրդերի մէջ ծաւալվելիք լուսավորական պրոպագանդը։ Տարիներ անց Գարեգին Արփիարեանին ուղղած մի նամակում Նորատունկեանը նա արժարձում էր այդ միտքը, թե պետք է ուղիներ

---

* «Մեղու», 1860, № 119.

** «Փորձ», 1877, գիրք 4, էջ. 187 և 193.

*** Ս. յետ. Մուրադեան, «Ցնծիկու խոսք Ռուսաստանի հայոց կրոնական և կրթական վիճակի վրա». Կ. Պոլիս, 1868, էջ. 26.

մշակել ծանոթանալու քրդերին, մերձենալու նրանց։ Ինքը ճանաչում է Ալաշկերտի ու Բասենի քրդերին և կարծում է, որ քրդերը ավելի ընտրում են քյուրքերին, քան հայերին։ Բայց որ ալ լինի, այդ համոզումը ունենի, — գրում է Նորատունկյանը, — որ լավ քաղաքականություն (արած. Ա. Հ.) չնաք ըլլար անդադար քրդաց դեմ գանգատելով և զմեզ շարունակ անոնց հարստահարությանն հնոտ պատնեշով։ Քրդերը մարմին մը կկազմեն ցեղով ու դինքով, հայրս ալ ազգով ու լեյաոով, պետք է որ իրարու բազխելն առաջ իմաստասիրեր այդ ազուանները, որ կարելի չե քակել նոցա հազարդակցությունն ու միաբանությունն. յեվրոպական իրավագիտությունը կդատվի նախ զինք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսավորյալը*։ Վճռական նշանակությունն ունի սակայն մի այլ հանգամանք։ Ինչպես Քազվորյանի, նույնպես և Նորատունկյանի քաղաքական պայքարի դլխավոր ալաքն ուղղված եր վոչ քե Քյուրքիայի, այլ ցարական Ռուսաստանի դեմ։ Ցնդքում եկ հայ ազգային շարժման գաղափարախոսները դլխավոր հակառակորդի դեմ գաշն են փընտռում Պարսկի և Լոնդոնի եմիդրանատական խմբակների հետ, փորձելով նրանց միջոցով լուծել իրենց հուզող հարցերը։

IV

ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄԸ ԺՁԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՑԱՆ ՆՉԵՐՈՒՄ

Վերը նկարագրեցինք Նալբանդյանի ձերբակալության հանգամանքները, մատնանշեցինք վոստիկանական և պատական որգանների ձեռքն ընկած մի շարք նամակներ և ծանիկագրեր, նկարներ, քնարքներ, դրքեր, պայքուցիկ նյութեր պատրաստելու ունցպատներ և այլն, վորոնք կասկածելի նյին գարձնում Նալբանդյանի անձնավորության, հիշատակեցինք, վերջապես, այս ամենին հարակցվող կոմիտեի մի շարք փաստեր ու դեկումենտներ, վորոնք, քնկուզ և Նալբանդյանին հետապնդող վոստիկաններին ու նրա գործը քննող սննատական հանձնաժողովին անհայտ, այնուամենայնիվ լուսո են սփռում նրա գործի վրա և դուգադիպում, կարծես, նրա վրա բարդվող մեղադրանքի գլխավոր կետերին։ Այս կապակցությամբ հետաքրքրական են, անշուշտ, գատաքննության Համանման, Նալբանդյանի գրաված գիրքը, այն բացատրությունները, վոր ավելց նա քննիչ հանձնաժողովին մեղադրական առանձին կետերի վերաբերմամբ և վերջին հաշվով մեղադրության գլխավոր կետի՝ Հանդեսի պրոպագանդիստներին հետ իր ունեցած ա-

* Ժիվոն հայոց պատմության, XIII, էջ. 346.

պատկան կապի վերարկեմամբ։ Ինքը նալբանդյանը հարցաքննության ժամանակ մեծապես էր բացատրականին իրեն դեմ ուղված այդ մեղադրանքը, կամ առ կամ հետ մեծ էր մեղսակցությանը ապացուցող փաստաթղթերը։ Ձեր հերքում էր ծանոթությանը ընդհատադանդիտանների հետ, սակայն ասում էր այդ ամենին պիտանական հանգիստությունների բնույթ։ Ձեր մեծում, որ առանձնած և չեզոք պարտավորություններ՝ Մերիերից Տվերի նահանգը փոխադրելու բանակներին կոչը, սակայն կամենում էր հաստատացնել, որ չի ունեցել բանակներից քաղաքական վարձեր հանձնարարություններ նալբանդյանը պնդում էր, թե համոզված չի եղել ընդհատադանդիտանների ծրագրին, քաղաքական գրույց չի ունեցել ընդհակ մոչ անձնական նրանց և մոչ էլ նրանց հանձնարարած մարդու մեկի հետ, անանձյակ և առհասարակ նրանց քաղաքական գործունեության մասին և այլն։ Այնտեղ, ուր հանգրված էր, թե իր վկայությանը չի կարող հակադրվել շեշտելի մարդու փաստ՝ նալբանդյանը ասելու էր՝ չեմ տանել, չեմ ճանաչում, չեմ խոստանում, չեմ հիշում միակերպ պատասխաններ։ Դատարանը վճռում էր իր գեմ բերված փաստերը չեզոքացնող ապացույցներ մարդու բացատրություններ։ Այսպես՝ բանակներին նամակները ու ծանոթագրերը հարկադրում են նալբանդյանին հայտարարելու, թե՝ քանի որ բանակներին ցանկությանն ու ունենալ քաղաքական գործակալ գործունեության իրենց բայց հերքում է, որ ինքը մոչնչով առիթ չի տվել կարծելու, թե բանակներին սխալված չեն եղել իր այդ ցանկությանը մեջ։

Պետերբ հանձնաժողովի արտահայտությանը ասկ եղած նամակները ու մյուս վերջերին ապացույցները, ընդհանուր առմամբ, անշուշտ, համոզիչ չեն գործնում նալբանդյանի ինքնատաշտպանության ընդհանուր պլանը։ Սակայն այս չի խոսքարում մեզ արձանագրելու, որ առանձին կետերի գեմ առարկելիս՝ նալբանդյանը հայտ բերեց քաղաքական մարդանշոգի առկություններ, կամ ու առանձնահատկություններ նրա պատասխանների մեջ կերևան և գալիս արտահայտելու կարգադրություններ, արտահայտություններ և հնարավորություններ՝ արդարացնելով կարծես բանակներին այդ միտքը թե, վերջապես իսկական հայ մարդ, շատ խորամանկ էլ և, կերբ հարկավոր է լինում այդտ նրա ոված ցուցմունքների բնագրի վրա գատաքննիչների արած գուշակություններից և նկատողություններից գժվար չի նկատել, որ պայծառափայլ անհատականները անոգ խոչընդոտում էին գործի շուրջը, որի վրա մեղադրվողը մշուշ էր ցանել վարպետորեն։ Ծարական գատաքննիչների առաջ պատասխանատվություն չվերցնելով իր վրա ելնդգեն պրոպագանդիստների դատերի կամ արտերների վերաբերմամբ, նալ-

բանդյանը չարաց այնուամենայնիվ վարևն հայտարարությունը, վոր հնար լիներ ազատագրվելու ի վնաս ապրապատգիտանների ու նրանց պաշտպանած գործի։ Նկատենք, ի գնդ, վոր ինքնապաշտպանության նույն այս յնգանակն ևս դարձագրում նաև Նալբանդյանի հետ մնկանդ մեզադրվող Ջերնիշևսկին և Սերնո-Սոլովևիչը*։

Նալբանդյանը ազատագրվում էր ամենուշա, այն փաստը, վոր Բակունինին գրած նամակներն մնջ կենտրոնական տեղ էր բռնում նրա կնոջ փոխադրության խնդիրը։ Այդ խնդիրն էր, իսկապես, այն առանցքը, վորի շուրջը պտույտ էին գալիս բարեկամական հարցաստ այն արտահայտությունները, վոր շռայլում էր Բակունինը Նալբանդյանի հասցեին։ Քև ինչ խոշոր տեղ էր բռնում կնոջ խնդիրը Բակունինի այդ ժամանակվա ապրումների մեջ՝ վկայում են ի գնդ նաև այն նամակները, վոր հրատարակեց վերջերս Գոլդենբլովը**։ Այդ նամակները լիակատար չափով արդարացնում են այն կարծիքը, վոր հայտնել է Բակունինի ժամանակակիցներից մեկը, Մարքսը, 1863 թ. սեպտեմբերի 12-ին, Էնգելսին գրած նամակում։

Նալբանդյանը համոզված էր նաև քև քննիչ հանձնաժողովի ձևերին չկա վարևն նյութ, վորով կարելի լիներ ապացուցել ա ր դ ա կ ի նրա քաղաքական կապը ա ն ց ն ո ղ ա կ ան ապրատգիտանների հետ։ Արտասահմանից վերադառնալուց հետո նա, քան յերևույթին, դեռ ժամանակ կամ առիթ չէր ունեցել վարևն գրությունն ուշադրելու ապրատգիտանների կամ, համենայն դեպս, չէր գրել վարևն քան, վոր մատնել կարողանար իրական վարևն առնչությունը նրա և ապրատգիտանների միջև։

Ապարդյուն պետք է համարել, ի հարկե, Նալբանդյանի այն հավատիացումը, քև ծանոթությունը ապրատգիտանների հետ մ ի ա ն գ ա մ ա յ ն պատահական բնույթ էր կրել։ Ջամուտկայանի հետ վարած պոլեմիկայից պարզվում է, վոր 1860—61 թվականներին Նալբանդյանը մեզադրվում էր հայ ռուսուրանների վերաբերմամբ ապրատգիտանների հետ մեկտեղ մի ա ն գ ա մ ա յ ն ռուսուրանների հետ։ Ճիշտ արդեն ինքն իսկ Նալբանդյանը չէր բացառում ռուսուրանների քև գիտե հարգել ազնվական մարդկության անձամբ բարեկամները, վորոնց թվում նաև Ռուսենը, Պրուդոնը, Ժուբրինն և այլն***։

---

* Հմմտ. „Былое", 1922, № 18, стр. 49 и сл. и Лемке, там же, стр. 105 и сл., 143 и сл.

** Հմմտ. „Былое", 1925, № 3 (31), стр. 34 и сл.

*** «Վերկեր», II, 273 և հետ.

Քանի մոքրան կարևոր անգ ևր հատկացնում Նեչրանդյանը ճգնաժամային մարդկությանս բարեկամների շրջանում ընդհանուր պրոպագանդիստներին տանվոմին 1859—1861 թվականներին — դժվար և մրցուշի գործ է, անկասկած, որ „Колоколъ"-ի արձնական ևր հնոց, որ 1859 թ. սկզբներին նեղջնել ևր նրան Ցեմբրագայում հայկական պատմ մամուլ առնելու միտքը։ Հետաքրքիր և Գերցենի կնոջ — Տուչկովա-Ոգարյովայի այն վկայությունը, քե Նեչրանդյանի հետ ծանոթանալուց առաջ իրենք լսել էին արդեն նրա մասին նրա ընկեր Ս-ի (Ստանիսլավսկի. Ա. Հ.) միջոցով, և որ Նեչրանդյանը հատուկ ցանկություն ևր ունեցել ծանոթանալու „Колоколъ"-ի խմբագրի հետ, որի մասին գիտեր նախապես*։ Ջափազանցություն և Տուչկովա-Ոգարյովայի այն վկայությունը, քե հնոց Գերցենի հետ ծանոթանալու համար ևր Ռուսաստանից Լոնդոն ուղևորվել Նեչրանդյանը։ Նեչրանդյանը յոկել ևր Լոնդոնում 1859 թվին և դրանից հետո նաև յոկում 1861 թվի ընթացքում, բայց միայն 1862 թվին և, որ անգի ունեցավ նրա անձնական ծանոթություն Գերցենի և նրա շրջանի հետ։ Ինքը Տուչկովա-Ոգարյովան ևս Բակունինի Լոնդոնում գտնվող ժամանակի հետ և կապում Նեչրանդյանի և Գերցենի ծանոթությունը։ Հայտնի չե, որ Բակունինը Սիբիրից փախչելով Լոնդոն հասավ 1861 թ. դեկտեմբերի 27-ին (նոր ոճ.)։ Նեչրանդյանի ծոցատետրից յերևում ևր, որ, ինքը Հնգկատանից վերադառնալով, հաղթ տարվա հունվարի 9-ին մտավ Լոնդոն և, կարճատև ընդհատումով, գտնվում ևր այդ քաղաքում մինչև նույն տարվա ապրիլի կեսերը։ Անա հնոց 1862 թ. հունվար-ապրիլ այդ ամիսներին և, որ կարող էին անգի ունենալ նաև Նեչրանդյանի և պրոպագանդիստների հանդիպումները։ Վերոհիշյալ Բակունինի 1862 թ. փետրվարի 15-ին լույս տեսած „Русским, польским и всем славянским друзьям" կոչը՝ նկատելիորեն, որ այդ կոչի գրությունը շրջանում Բակունինը քաղաքական իր գործիրների մեջ գեռ անգ չի տալիս հայերին։ Հանգամանքը անգի ունի նրա նույն տարվա ապրիլի 15-ին և մայիսի 10-ին տարագրած գրություններին մեջ։ Այս հանգամանքը պիտի բացատրել նրանով, որ Նեչրանդյանի հանդիպումները պրոպագանդիստների հետ տեղի ունեցան Նեչրանդյանի վերջին անգամ Լոնդոն ժամանելուց հետո՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին։ Նշանակում է՝ չեր գործում Տուչկովա-Ոգարյովան, որը մոտ յերկու ամիս ևր հաշվում անմիջական այդ ծանոթության ժամանակամիջոցը։

---

* „Н. А. Тучкова-Огарева", соч., стр. 313

Արանով, ի դեպ, հերքվում և նաև ժամրակշիռ մի յննքագրությունն, որ, ըստ յերևույթին առանց բավարար հիմքի արել և մի ուղ Լեմկինն՝ Ոգարյովի „Что нужно народу" նշանավոր հոդվածի գրությանն մնջ Նալրանդյանի ունեցած մասնակցության մասին։ Այդ հոդվածը, որ դաղափարական առումով գործակ 1862—63 թվականներին դույությանն ունեցած „Земля и Воля" հեղափոխական կազմակերպության համար, Լեմկինի յննքագրությամբ պետք և որ գրված չինի („не без советов и указаний") ես. Մ. Սերնա-Սոլովևիչի, Ն. Ն. Որլուչևի, Ա. Ա. Սլեպցովի, Մ. Նալրանդյանի և ուրիշների խորհրդով ու ցուցմունքներով։ Լեմկինի դրուշքին ձևակերպած այդ կարծիքն և, ըստ յերևույթին, որ ամբի և ամիլ վաղանց վերը հիշված գործիչների անմիջական մասնակից գործունեու հոդվածը կազմող Ոգարյովին**։ Անդիրն այն և ակնայն, որ Ոգարյովի հոդվածը լույս եր տեսել „Колокол"-ի 1861 թ. հուլիսի 1-ի համարում, այսինքն Նալրանդյանի ՀՆդկատան յեղած ժամանակ և գրվել և առհասարակ Նալրանդյանի Գերմանի շրջանը մուտք գործելուց առաջ։ Բանի դեռ չկան Նալրանդյանի և Հերցենի պրագազանգիտանների ծանոթության ժամանակը ճշտող այլ տվյալներ՝ պետք և անհրաժեշտ համարենք Լեմկինի և նրան ընդգրկնակցների վերը նշած յննքագրությունը։ Մինչդեռ ձևական հիմք չկա միայն „Земля и Воля" կազմակերպության հիմնադիրներից մեկը համարելու Նալրանդյանին, այլև նուլնիսկ ձևականորեն կապված համարելու նրան այդ կազմակերպության հետ։ Այլ բան և, որ 1862 թ. Նալրանդյանը կապվեց կազմակերպության Լոնդոնի հիմնադիրների հետ և գուցե թե նաև ամենամոտ յուն եր խոստացել նրանց՝ „Земля и Воля"-ի կատարելիք քաղաքական և կազմակերպչական աշխատանքների ուղղությամբ։

Նկատելիք արդեն, որ անհատական հանձնաժողովը հնարավորություն չուներ ուղղակի տվյալներով հիմնավորելու Նալրանդյանի մեղադրականը, մի բան, որ դյուրացնում եր գործակ վերջինիս ինքնապաշտպանությունը։ Հանձնաժողովը չկարողացավ ազատվել իր առաջադրել կամ զանված ամենահարժեքավոր էջերեն ապացույցնե անգամ — ենթակրագրություններ, որ լույս եր տեսել Փարիզում, ըստ յերևույթին 1862 թ. մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում, և վերից մի քանի արիանակ ուղարկել եր Նալրանդյանի համար Բակունինը։ Բակունինի նա-

* А. И. Герцен. „Полн. соб. соч." под ред. Лемке. XI, стр. 136.

** „Историко-революцион. хрестоматия", М. 1923, I, стр. 42 и „Революционное движение 1860-х годов", М. 1832, стр. 45.

ժամկետում «Ներկրպատրաստությունը» ժամկետվում էր բնահարստական պերքը բանելով։ Պետերբ հանձնաժողովը պարզել էր, որ պերքի վերնապիրը չի համապատասխանում պայմանական այդ նշումին։ Բայց չգիտեր ամենակարևորը, այն, որ Նալբանդյանը ինքն էր հենց պերքի վրա նշված Միմոն Մանուկյանը։ Նալբանդյանին ուղված նամակներից մեկում Բակունինը գրում էր «Ներկրատրաստության մասին քո „брошюры ваши я получил только на днях“ և այլն։ Հանձնաժողովը ուշադրություն չդարձրեց մեր ընդգծած բառի վրա կամ այնպես էր հասկացել այդ խոսքերը, որ ձեռագիրը բրոշյուրի տեսացողն է, բայց մոչ նրա հեղինակը։

Նալբանդյանի և Հանդոնի պրոպագանդիստներին առնչությունը պարզաբանելու համար ոչատր իսկ չկա իսկական անմիջական վկան այլ ապրյուր, քան «Ներկրատրաստությունը»։ Նալբանդյանի այդ գործն է հիմնականում, վորտեղ արտահայտված և լիակատար չափով նրա վերաբերմունքը գնալի քաղաքական այն ծրագրերին, վորոնք «Ներկրատրաստությունը» գրելու պահին պրոպագանդում էին մի կողմից «Հանդոնի պրոպագանդիստները», մյուս կողմից՝ հեղինակի բյուրքոհոլ ընկերները։

Տեսանք արդեն, վոր բյուրքոհոլ ընկերները հետևում էր հիմնական մի խնդիր — ապագա պերքը յեվրոպական կապիտալիզմի գլխավոր նպատակ։ Նույն այդ խնդիրն է, վոր հետևում էր հիմնականում նաև «Ներկրատրաստությունը» հեղինակը։

Կապիտալիստական կարգերի իր քննադատության մեջ Նալբանդյանի գլխավոր հարվածը հասնում էր վոչ թե բուրժուազիային, այլ նրա վրա ծանրացող ֆեոդալական հարաբերությունների մնացորդներին՝ մասնավոր հողատիրությանը։ Կապիտալիզմից առաջացող չարիքը նրա համար էական չէ, այլ հետևանք այն գրության, վոր հողը «հասարակ ժողովրդի» սեփականությունը չէ[*]։ «Վաճառականությունը և արվեստը անհրաժեշտ են և մեծապես պատճառ ազգի հարստության, բարեկեցության և ինքնանկության, բայց ազգի փոքրագույն մասը պարապում է նոքանով, բայց մեծագույն մասը ամայր նստած է հողի վրա և գործում է նորան[**]։ Հողը մասնավորի սեփականություն չպիտի լինի՝ այլ քաղաքային և գյուղական համայնքի սեփականություն։ Գյուղի և քաղաքի յուրաքանչյուր բնակիչ հավասար չափով իրավունք պիտի ունենա ճշակելու և գործելու համայնական սեփականության կազմող իր հողաբաժինը։ Ինչպես քաղաքի և գյուղի վորևե բնակիչ, վաճառականությամբ կամ այլ գործով զբաղված լինելով,

* Հմմտ. «Ներկրատրաստությունը», էջ. 13 և հետ. և 47.

** Նույն տեղում, էջ. 21.

անկարող և անձամբ կամ վարձու բանվորների ձեռքով պրպտվել հոգեմշակությամբ, նրան իրավունք պիտի տրվի կատարել առաջ իր հոգարարժինը: Արդեպքման և միայն հոգավաճառքը, քանի վոր գա բացատրում և համաչնական հոգատիրությանն սկզբունքին և քանի վոր այդ սկզբունքի կիրառումն և հնարց, վոր կոչված և վերացնելու ազգատուքյան և քշվառությանն սկզբնապատճառը, յուծելու տնտեսական խնդիրը՝ ճանապարհ հարթելով իսկական ազատությանն, հավասարությանն և կղերայրությանն առաջ: Ինդուստրիալով ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությանն յոգունները՝ Նալբանդյանը հարց էր տալիս. «Ազատ եմ կամ, միմիայն որնքով, քաղաքականապես ազատ կոչվելով, ազատ եմ կամ, քանի վոր նյութական կարոտությունը տանջում և ինձ, կամա-ակամա, մի ուրիշին տրիանալ, ուրիշին ծառայել և այդ ծառայությամբ հաց ճարել իմ ընտանիքի համար: Ազատ եմ կամ, կնքի տեր ունիմ, վորին կնքի իմ ազատությունը հայտնում բացարձակապես, պիտի դրկվիմ ապրուստից և ինձ և իմ ընտանիքս, ծառա լինելուց զատ դարնվով, և այս բոլորից հետո ազատ եմ կամ... կրեական կյանքի մեջ, քո՞ տի մեջ*: Նալբանդյանը քննահատած էր նաև բուրժուազիայի հատատած հավասարությանն նկատմամբ, վորնի վոր հավասարությունը, իբրև լոկ խոսք, հնչում և միայն տի մեջ և քանի վոր իրական անհավասարության հետևանքը շինում և ինձ ազատ-ատրուկ**: Համաչնական հոգատիրությունն և միայն, վոր կարող և կերաշխիք դառնալ մարդու իրական ազատության: «Բավական տուր ինձ քո հոգից, այն ժամանակ կամ չեմ աշխատելու բոնի. կամ կզգամ ինձ ազատ, մեր իրավունքները կհավասարվեն և ճշդրիտ կղերայրությունը կրեական կհնանե***:

Միանը-բուրժուական, նարոդնիկական ուտոպիա կար այս, վոր մատնում էր Նալբանդյանի ատրատիը մատանների պրոլետարացման պրոցեսի հանդեպ: «Ինչո՞ աշխատում, ուր հատարակ ժողովուրդը հող չունի, ուր չեն կարող ներկրատրժությամբ ապրիլ, նա կինտրոնանում և քաղաքներում և մայրաքաղաքներում, և այս կինտրոնացությամբ չափով տատկանում և քանդությունը, ուրնից և աղքատությունը****: Պրոլետարիատի ծավալումը, նրա անդամալ կինտրոնացումը ապագիտով աղքատության, չքավորության աճման աղբյուր և միայն: Պրոլետարիատը իրրև տասակի փոքրբուրժուազիայի ծնվող սոցիալիզմի նախապայման, իրրև

* «Ներկրատրժությունդ, էջ. 23.
** Ն. տ. էջ. 26.
*** Ն. տ.
**** Ն. տ. էջ. 30.

կապիտալիստական հասարակարգի առաջատար ուժ, իրեն ազգայնական հեղափոխության պրոլետարիզր — պիտական ազգայնության արժարժած այս գրուչքներին նայրանդյանն անհագորդ էր ճնացել միանգամայն կապիտալիզմի առաջացրած քշվառության կոնցնպցիայի վերարերմամբ նայրանդյանի մասին ևս կարելի չե կիրառել այն, ինչ ասել է Մարքսը Պրուդոնի մասին. «Փիլոսոփայական նշմարելու քշվառության, կործանարար այն կողմը, որ պիտի առաջի հին հասարակության, նա փոխ է առնում ազգայնականներից՝ քշվառության մեջ միայն քշվառության նշմարելու պատրանքը»*։ Հասկանալի չե, որ ազգայնականը իր հետևնկարներով հանդերձ, նայրանդյանը անկարող էր փաստական մանր-բուրժուական-գնմանկրատական ռեֆորմներից հետև անցնելու. «Մենք քաղաքության նպատակը և մեր աշխատության խորհուրդը այն և միայն, — գրում էր նայրանդյանը, — որ ապրը մտածե յուր ապագան և ապան յուր անձը սորսափելի հետքերից և ազբատության, որ չկին վոչ այսոր, վաղը, պիտի քաղաքների բոլոր քյուրքիա մեջ»**։

Նայրանդյանը նկարագրում է գնալի Պոլիս և ծովամերձ այլ քաղաքներ պանդխտող հայ աշխատավոր մասսաների և մանր վաճառականների վիճակը։ Նա նկարագրում է հարստահարության և քայքայման այն պրոցեսը, որ առաջնորդում է հասարակական այդ շերտերին գնալի պլեսանրում և մահ։ Ամենից շատ նրան զբաղեցնում է մանր վաճառականության գյուղը, որ հավատարիմ ուժում էր քե շուկայի անհատատա, հարափոփոխ պայմանների և քե չկրկրի անառականա-քաղաքական ուժերի շնարհիվ։ Այս գրուքյունից նայրանդյանը այլ վերկում չի անհնում գազաքահայ մասսաների համար, քան վերագարձ գնալի չկրկրագործության։ «Ազգը, լավ ու վատ փորձից միևնույն ժամում վաճառականության, նա փորձից և վարձկանության և մշակության. ազգանից հետևցավ նորա կյանքի ավերանքը, որի տակ այսոր ճնշվում է միջնակարգ հիմնական և խնդացի հնարը վերկության, ուրիշ բան չե կարող լինել, չկին վոչ զանազ յուր նախկին կացության։ Հողը և չկրկրագործությունը կարող է նորան փրկել»***, Ավելի ճիշտ՝ ազգի մեծագույն մասը չկրկրագործ լինի, իսկ փոքրագույնը չկրկրագործի դուրս բերած արդյունքը մշակող և վաճառող, որ դուրս-

---

* Հմմ. Mega, VI, p. 191 sqq. К. Маркс и Фр. Энгельс, „Сочинения", V, стр. 377 и сл.

** «Վերկրագործությունն», կեր. 103 և հետ.

*** Ն. ա. կեր. 61.

կշիռը պահվի և ազգաուսքյունը տարապիր գնաց*. կամ ավելի հանկրնա. ելնի ժողովուրդը, վոր դուրս չի կկնել յուր պատմական աշխարհից, քող և չշարժի, մնք ընդհմ նրք գաղթականուքյան և գաղթականուքյունը չե մեր քարոզածը. իսկ այն մասը, վոր դուրս և յուր աշխարհից, ասել և քե գնովում և գաղթականուքյան և պանդխտուքյան մեջ, նորան հրավիրում նրք վերադառնալ, մանավանդ Փոքր Ասիա, վոր ավելի հրապուրիչ և ծովեզերյա դրուքյամբ**,

Հետաքրքրական և, վոր Պոլսի Բարեգործականի պես նպատակով ևս իր հայացքը չեր ուղղում գեպի հայերի ազատական աշխարհը, հայկական բարձրավանդակը, այլ գեպի Փոքր Ասիա, գեպի ծովեզրյա Կիլիկիա. Հայկական հարցի լուծումը նպատակյանը չեր գնատում ազգի խորտակված ազատական իրավունքի վերականգնման, այլ բացատրվում տնտեսական հնգափոխուքյանց մեջ, վորի համար անհրաժեշտ չեր գնում ազատական աշխարհին վերանվաճումը, հայերի ազգային հավաքումը... պատմական հայրենիքում.

Վերջ գաղթականուքյան, վերադարձ գեպի դյուղ — ահա համադարմանը, ահա Նպատակյանի առաջարկած տնտեսական հնգափոխուքյունը. ԵՄինչև ազգը չկատարե այս ուղղուքյունը, մինչև վոր նա չկատարե մի տնտեսական հնգափոխուքյուն, յուր մինչև այսոր բռնած ընթացքի մեջ. և մինչև չդիմե գեպի բնուքյան գոգը, հատաջադիմուքյունը անհնարակատելի կե***,

Դարոց և քվալ, քե ռուսահայական այս քարոզչուքյամբ Նպատակյանի տնտեսական հնգափոխուքյունը հայտնվում և վերպես տնտեսական մի հետաքրքրուքյուն, վորով ձգտում եր վերականգնել դյուղի վաղնջական, նատուրալ-տնտեսական հարաբերուքյունները. Բայց այդպես չեր Նպատակյանի քարոզած կիրկրոգործուքյունը նատուրալ տնտեսուքյուն չե, այլ տնտեսուքյուն, վոր հիմնված և վաճառականական ապրանքափոխանակուքյան վրա. Հայ վաճառականուքյունը պիտի գառնա ազգային վաճառականուքյուն, վորչափ հիմնվելու չի գլխավորապես կիրկրոգործուքյան արդյունքների վաճառահանման վրա, վորչափ նա հիմնականում միջնորդ պիտի լինի ներքին ընդհանրուքյան և Ծովերպիս մեջ****, ներքաճառականը, փոխանակ Ծովերպայի ձեռնարկները գնելու և փոխանակ պատահարների ձեռքում խաղալիք

---

* «Կիրկրոգործուքյուն», յեր. 62.

** Ն. ա.

*** Ն. ա. յեր. 77.

**** Ն. ա. յեր. 64.

պատնեշու, կարող և ամենայն վստահութիւնով հուժ նչուքներ առնուլ հայ յեղկրպորթից, ապրանք ապատրել նորան, մանր-մունր գումարներ տալ հատոյցուց այս կամ այն շինականին և հունձից հետո, ապրանք առանուլ փոխարենն*։ Նալբանդյանն առաջարկում է հիմնել նաև վաճառականական ընկերութիւններ, որոնք պիտի պատրաստեն յեղկրպորթութիւնով ու յեղկրպորթական բնքնելի մշակութիւնով. փոխանակ եվրոպացոց՝ հայ վաճառականները այդ ընկերութիւններին միջոցով պիտի գնեն Հայաստանի գյուղատնտեսական ապրանքների վաճառահանողներ**։ «Ցավ միայն հուժ բնքնելը չեն, որ կարող են գրավել հայ վաճառականի գործունեյութիւնը. այդ բնքնելի մշակութիւնը մի լայն հանգիստ, մի բնական ասպարեզ այն ժրաջան և գործունեյա մտքերի համար, որ առաւգապես կամին պատրաստել վաճառականութիւնու նուչն այն գործարանքը, նուչն այն մեքենաները, որ կարող են նեղգործել Ցավրոպայի մեջ, ծանր պայմաններին տակ, կարող են նեղգործել և Ասիա մեջ, ուր կյանքի պիտուչքը, պարզութիւնը և այլ բնական հանգամանքները ավելի գյուրութիւն կարող են տալ այսպիսի ձեռնարկութիւններ***։ Նալբանդյանը նչում է վոչ միայն յեղկրի բնգհանուրթիւնների անտեսական նախադրյալները, այլև մատնանշում գրա բնական պայմանները, ամենից առաջ ջրային ուժուխիւ այն ուժը, որ տրամադրում է առատորեն Ասիան։ «Շատ մեքենայք, որ Ցավրոպայի մեջ նեղգործում են կրակի ու շոգու զորութիւնով, Ասիա պարզութիւնն մեջ կարող են նեղգործել տարերից կատարելապես վրան ջրերով, որոնց համար հարկավոր չե վառանել այն գրամը, ինչ որ յեվրոպացին վառում է ուժուխի և գնալի համար։ Ցավ այն ապրանքը, որոնց հուժ նչուքը, շատ անգամ Ասիայից յեղքալով Ցավրոպա և պատրաստվելով այնտեղ հասնում է գործյալ Ասիա, անցնելով մի քանի ձեռքերից, նուչնը, ավելի արժան, և նուչն վորակութիւնով, կարող է պատրաստվիլ Ասիա մեջ»****։

Նալբանդյանը գծում էր անտեսական հեղափոխութիւնն այս ժրաջիրը առաջնորդ ուննեալով անմիջապես քյուրքահայ գաղութների մասը անմասնատիրութիւնն, մանր-բուրժուազիայի և ամենից առաջ — մանր վաճառականութիւնն շահը. նրա նպատակն է՝ ազատագրել քյուրքահայ քաղաքացիին մանր-բուրժուազիան յեվրոպական և հայ խոշոր բուրժուազիայի գերիշխա-

---

* «Ցեղկրպորթութիւնն», յեր. 68.

** Հմմ. յեր. 69.

*** Ն. տ. յեր. 79.

**** Ն. տ.

նաւքյունից՝ առաջնորդ դարձնելով նրան հայ գյուղացիական մասսաների շահերին ամենից վճռաւականը,— գրում է նալբանդյանը,— յուր ընթացքի մեջ, կարող և մեծ վճռաւականին, զանազան միջնորդական տուներին, գործարաններին և ի վերջո գրամագլխի տեր մարդոց, իսկ այն որից, յորս նա քաղց նորանց և դեմքը գարձուց գեպի բնութեյան հյուրընկալ գիրկը, հարաբերութեյունքը փոխվում են, և՛ միջնորդը, և՛ մեծ վճռաւականը, և՛ գործարանը, և՛ մյուսը, և՛ մյուսը, կարող կլինին նորան ասել. Ուժդ կանցնեն նորա ձեռքը...»*։ Կանգնած լինելով քաղաքացին և գյուղական մանր անտեսատերերի շահերի գոգման անտակետի վրա՝ ռեվերկրատգործութեյանց հեղինակը չի ծանրանում հատկապես գյուղացիութեյան վրա։ Ընկավարող գերը նալբանդյանը վերապահում է քաղաքին և վոչ գյուղին, քաղաքացին մանր-բուրժուազիային, բայց վոչ գյուղական մանր արտադրողներին։ Գյուղի մեջ իսկ նա չեր մոռանում քաղաքացին մանր-բուրժուազիայի շահը։ Քարոզելով հողի հաւասարացում՝ նա չի հաւասկացնում հաւասարացրած հողը բացառապես աշխատավոր գյուղացուն։ Հողը պիտի լինի քաղաքացին և գյուղական հաւասարների սեփականութեյուն։ վոչ միայն գյուղի, այլև քաղաքի բնակիչը պիտի ունենա հողատարածման իրաւունք։ Պաղքանչին, անգամ յերբ բացառապես վաճառականութեյամբ կամ արհեստագործութեյամբ և զբաղված նա, չի զրկվում հողաբաժնից. նրան վերապահվում է հողաբաժինը կատարելու տալու իրաւունքը։ Նալբանդյանը գեռևս վոչ միայն չի հրաժարվում կապիտալիստական անտեսութեյան սկզբունքներից, այլև գյուղաշխարհ մուծելով հողային կապալի սիստեմը, ճանապարհ և հարթում գյուղի կապիտալիստական զարգացման առաջ։ Ուսումնասիրելով Արևմուտքի ժամանակակից ռեվերկրատգործութեյունը վերջինս ուզիղ ճանապարհ հանձնարարող հեղինակը գործում եր միայն գնալ կապիտալիզմի զարգացումը այնպիսի շրջանակների մեջ, վոր հնարավոր լինի ապահովելու նաև գյուղի և քաղաքի մանր անտեսութեյան, մանր անկախանատիրութեյան, մանր բուրժուազիային արդյունավետ գոգումը կապիտալիզմի հետ։ Միևնույն կողմից՝ կապելով քաղաքացիներին յերկրագործութեյան հետ նալբանդյանը չեր գնում ետ նահապետական հեղափոխութեյունը։ բացառապես գյուղատնտեսական մանր արտադրութեյան շրջանակների մեջ, այլ գնում եր բացում գեպի գյուղատնտեսական կոոպերացիան և մանավանդ գեպի մեքենայական արտադրութեյան վրա հիմնված գյուղատնտեսական կոոպերատիվ արդյունաբերութեյունը։

* ռեվերկրատգործութեյուն, յեր. 77.

Այս յեղափոխությունների ընթացքում մեզ Նալբանդյանի առաջարկած տեղական ինքնավարության ծրագիրը համապատասխան յեղափոխությունների կհանգիներ նրան՝ յեվրոպական ինքնավարության մեջ ամփոփված ապագա-պատկառ ծրագիրը։

«Տեղական ինքնավարության ծրագիրը բղխում էր անմիջական քաղաքական մեծ բուրժուազիայի համար հավասարապես ցրտաքաղաց տեղերում տնտեսական հետաքրքրություններ և ամրացնել մեծ բուրժուազիայի խախտված դիրքը, հետագայում և այդ նպատակով ծրագրվող տեղական ինքնավարության տակից քաղաքական պայքարը։ Ուզում էր պատահական այդ հարցին «Ներկրագրության» հեղինակը չի տալիս վճռական հիմք և ավելի այս կարծելու, քան իբր նա չեր էլ ըմբռնել կամ ուզում էր քաղաքական իշխանության նվաճելու խնդրի կարևորությունը։ Նալբանդյանին չեր գոհացնում քաղաքական ազատությունը, յեվրոպական և տնտեսական ազատությունը։ Բայց այդ դեռ չի նշանակում, թե ձգտելով տնտեսական ազատության՝ Նալբանդյանը չեր հասկանում քաղաքական ազատության արժեքը։ Նալբանդյանին բանկունինյան անարխիստ համոզմունքը մոտ նում էր նաև, որ 1862 թվին ինքը Բակունինը անարխիստ չեր տակավին և ապա անդիտանում այն իրողությունը, որ «Ներկրագրության» մեջ հեղինակը պաշտպանում է ազնվականության իրավունքները։ Քաղաքական ազատագրման խնդրի վրա։ «Տեղական խնդրի առհասարից չի պիտի դեպք գանք այս առթիվ*», — գրում է և ընդգծում նաև։ Մի այլ տեղ, դրքի սկզբում, Նալբանդյանն ակնարկում է այն մասին, որ մտադիր է մի այլ առթիվ անդրադառնալ պետության պրոբլեմին. «Ինքնությունը ազգ չենն, — գրում է նա, — և տեղությունց շանը, ազգի շանի նման քնավ վերաբերություն չունի, քանի որ տեղությանց կազմությունը այնպես է, ինչպես որ կան այսօր. քան ինչ է տեղությունը, այդ մասին մի ուրիշ առթիվ**», հեղինակը չեր արծարծում քաղաքական խնդիրը, վոչ այն պատճառով, որ չեր գիտակցում տնտեսական և քաղաքական խնդիրների կապը, այլ պարզապես այն, որ քաղաքական հարցերի լուսաբանությունը վերապահում էր այլ, ավելի պատեհ առիթի։ Համառոտելն այդ առիթով պիտի անդրադառնար նաև հայերի քաղաքական կացությանը՝ ցույց տար նրանց տեղությա-

---

* «Ներկրագրություն», էջ. 32.

** Ն. տ. էջ. 11.

կան կազմությունը փոխելու անհրաժեշտությունը, մատնանշեր ազգատ ու հալածված հային իր կացությունը բարեփոխելուց քաղաքական ուղին։

Սակայն նալբանդյանը վոչ միայն ասելիք ուներ այս հարցում, այլև արտասանել իր արդեն իր խոսքը։ Եվրկրագործությանը նշները վոգոված են ազգի կենսատորոշ և վորոշողաստ հարությանը համատուվ։ Նվիրելով իր գործը հայկական յերկրագործությանը, հեղինակը համոզված է, վոր նա, այդ յերկրագործությունը, պիտի կյանքի կոչի և վերանորոգի ազգությունը, վորի եվրկան քշվառ են և վորի ստրկությունը և ազգատությունը — ասել է քաղաքական և տնտեսական նկատմամբ — պահանջում է դիմազրություն և խոստանում մրցանակ*։

Եվրկրագործությանը մեջ նշված այն գլուխը յերրայրքը, վորոնց ուղղված է գրքի նախաբանը, ամենամոքիվ այն անձինք, վորոնց հասցեագրում է հեղինակը մարտական իր հորդորը դ. Պալսի բարեգործականին շուրջը խմբված այն բյուրքահայ բարեկամներին են հենց, վորոնց մասին ակնարկում է իր նամակներում բանկությունը։ Գրքի բովանդակությունից խոկ պարզ է, վոր եվրկրագործությունը գրվել էր Թյուրքիայում տարածվելու համար, խոկ հեղինակի արծարծած հարցերի և դ. Պալսի բարեգործականին վերը բերած տնտեսական ծրագրում շոշափված խնդիրների դուգադիպությունը հիմք է տալիս կարծելու, թե գիրքը գրվել էր բարեգործականին հետ կապված բարեկամների պատվերով կամ որոնց գործունեության համար նրա ուղիները նշելու մտադրությամբ, հանգամանք, վոր թույլ չեր կարող տալ նրան հրատարակել գալու բացահայտորեն և որով Թյուրքիայում արծարծվելիք քաղաքական պայքարի հետ կապված հարցեր։ Հեղինակը հարկադրված իր քաղաքական, շեղակի ուղիներով անպրազատոնակ բյուրքահայերի ազգային-քաղաքական ազատագրման հնարավորին։

Եվրկրագործությանը ամբողջ կառուցվածքը և նրա արծարծած մտքերի ընթացքն իսկ վկայում են այն մասին, վոր հեղինակը գիտում էր հատարակական-տնտեսական յերևույթները, ազնատական համակարգության շրջանակներում, հնարավոր և անկարող պիտի համարեր լուծել իր շոշափած տնտեսական հեղափոխության խնդիրները՝ առանց առնելով ազգության քաղաքական վիճակը։ Հիրավի, գրվածքի քաղաքական տենդենցը պարզ և նրա ընդհանուր բովանդակությունից ևս ուսումնասիրելով ազգության էլ ավել-

* Հմմ. Եվրկրագործությանը նախաբանը։

ված մեքենան նալբանդյանը, ինչպես անանք, ճոնստանական խնդրին և ամենից առաջ քաղաքային մանր բուրժուազիայի քայքայման մեջ ևր պիտուի Քյուրքահայ ժողովրդի քշվառությունն ու ազգի կամքվածահարության պատյուրքը։ «Ներկրատարծության առաջարկած ճոնստանական հնդափոխությունը կոչված ևր վերջ դնելու մանր բուրժուազիայի քայքայմանը, ուղի հարթելով միջնադարյան նաև ազգությանը էքսպլոատացիայի վերակառուցման առաջ։ Այդ վերակառուցումը, համապատասխան ևր նալբանդյանը, հնարավոր և, չնչին Քյուրքահայ ժողովուրդը կարողանա ազատագրվել յևվրոպական կապիտալի և յևվրոպական պետությունների ճնշումից։ Բրանդ և, որ խոշընդոտ գտնելով յերկրի նյութական բարեկեցությանը, գաղափարում ևն յերկիրը հինվանդ մարդուց դրության՝ անխախտ պահելով նրա պետական-հասարակական խարխլված կեցությունը status quo-ն։

Ի՞նչ բան ևր սակայն ազգությանը այն էքսպլոատացիան, վորի համար ճնավաստարակչիս գրությունը ևր առնվելու նալբանդյանի առաջարկած ճոնստանական հնդափոխությունը։

Տակավին «Ներկրատարծությունը հնդինակելուց առաջ ևր հանդել նալբանդյանն այն յեզրակացությանը, թե ազգությանը քայքայված մեքենայի հիմքը ազգի վերնախավերը չևն, այլ հասարակ ժողովուրդը. «հասարակ ժողովուրդն և, — գրում ևր նա, — մի ազգի հասարակական շինվածքի հիմքը»։ Ազգությանը ավերանորոգությունը նա կախված և բնականապես նրա հասարակ ժողովրդից բարեկեցությունից։ «Ազգությանը հաստատունը և լծակը, — գրել և նալբանդյանը 1860 թվին, — և հասարակ ժողովուրդը։ Մի ազգ, քանի վորքան կամի, հարուստ լինի յերևելի մարդկովք, այնուամենայնիվ այդ ազգի ազգությանը մեքենան շարժվում և հասարակ ժողովրդի վերա. սա յև այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստատունը... Ներքինից խոսելով ազգի վերա միշտ աչքի առջև ունենք հայոց հասարակ ժողովուրդը, և ազգ ասելով չենք իմանում այն մի քանի մարդիկ, վոր արծաթի սանդուղով վեր են բարձրացել ազգի մակերևույթից, այլ այն խոշոր ու կարևոր ազգությանը արժանի ժողովուրդը, վորի վրա ծանրացել և ազգային ազատարխարհությանը հնառնանքը։ Անմխիթար տխրություն և ձգել միշտ իմ սրտի վերա մտածությունը, թե աշխարհի յերևելին գտնված ամենայն ազգի մեջ հասարակ ժողովուրդը չնչին արկվում և ամենի ծանր զրկությունների և տառապանքի, մինչ խոշոր ևր նորա ազգությանը մեքենան, քան թե մասնավոր մարդկի, այր, մեծատունը և

* «Ներկնկր», II յեր. 238.

մասնիչք. սորա հակառակ, ամենափոքր յեղջանկութիւնը վայելում և հասարակ ժողովուրդը, մինչև անգամ, յերբ ներդործում և ազգութեան մեքենան, քան քիչ մասնավոր մարդիկ, վոր գուրս գալով հասարակաց շրջանից բարձրացել կլին սորա հորիզոնից։ Այո՝ եմի քանի մարդիկը վոչ միայն չեն առաջում, յերբ խորասկվում և ժողովրդի ազգութեան մեքենան, այլև ընդհակառակը, ոտքուս են քաշել գործից և առավել ապահովել յուրյանց բարեկեցութիւնը։ Ազգութեան շինութիւնը, — յեղրակացնում և Նալբանդյանը, — բնական կերպով պիտի հառաջանա ցածից — հիմքից. այդ հիմքը և հասարակ ժողովուրդը։ Այն մարդը, վոր սիրում և ազգը, վոր նվիրում և յուր անձը ազգի բարոյական ապառամարութեան, պարտական և ծառայել հասարակ ժողովրդի ազգին։ Հասարակ ժողովրդից կազմվում և ազգութեան մեքենան. լուսավոր մարդիկ կարող են և պարտական են միայն ուղղութեան, գարկ տալ և ընթացք տալ այդ մեքենային*։ Եմենք ազատակամ նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու, — գրում և Նալբանդյանը 1861 թվին Փարիզում հրատարակած փոյլուն պամֆլետի մեջ։ — Մեր անձը և գրիչը չնվիրեցինք հարուստներին, նորա յուրյանց արծաթի քուամրների տակ միշտ անխոցելի յեն, նաև բռնակալների իշխանութեան մեջ։

Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, վոտքոմիչի, ոգքաս, մերկ ու քաղցած հայը, վոչ միայն ճնշված տաբներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և, կիսագրագետ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում և մեր ուշադրութիւնը և նորան գարձյալ, առանց և վայրկենական յերկմտութեան, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողութիւնը։

Գաշտպանել այն հայի առաքուց կտրված իրավունքը և մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը։ Ցեվ այս նպատակին հասնելու համար չե պիտո ընկրկինք վոչ բանտի և վոչ աքսորի առջև, վոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև գինքով և արյունով, յերբ մի որ արժանի լինինք գինք առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատութիւնը նվիրել և արնել մեր արյունով.

Ահավասիկ մեր գավանութիւնը, վորի մեջ առնում ենք ազգի փրկութիւնը**։

Իր այս հայացքներով Նալբանդյանը վճռական շրջադարձ և կատարում ազգութեան լրբնթաց տեսութիւնից գեպի ազգու-

---

* Ե՛նքնկեր, I, յեր. 361 և հետ.

** Ն. տ. II, յեր. 283.

քյան պետական անուանքյունը։ Ջմռռանանք, որ նույն Նալբանդյանը յերկու տարի առաջ, 1858 թ. մարտի 27-ին, այսպիսի տողեր էր գրում իր պինակից Կարապետ ագա Հայրապետյանին՝ «Ինքն դուք ապրի իշխանդդ և կարոդդ չողնեք մեզ, մենք վոչինչ չենք, և վոչինչ գործ չենք կարող հասուց տանել ապրի յուստվորությանն և գաղափարականքյանն համար... Ձեզ հայտնի կլինի, քե ինչ անձնազոհությամբ գիշեր ցերեկ կուրծք կտրելով և աչք խավարեցնելով աշխատում ենք գրելով և տրբաժդելով, տպելով և չարչարվելով. այսքան միայն կգա մեր ձեռքից, ապա նյութական հնաձրը, այդ չունենք մենք և ապրը պիտի ոգնի, և այդ ապրը չի այն խաժամուժ ամբոխը, վոր վոչ այս գիտե և վոչ այն, այլ ընտրյալքը, վոր ճանաչում կյինի յուրյանց անձը, յուրյանց ապրը, նորա ոգուտը և վնասը և բարի սիրտ ունինն ոգնել նորան»*, Նալբանդյանը 60-ական թվականներին իսկ չէր հրաժարվում ապրային մեծատոհմության ամենատարած կարգալուս հայ ազնվականների գլխին**, Սակայն կասկած չկա, վոր նրա ապրությանն քնորինի մեջ անդի չեր ունենալ նշանակելի բնկուժ։ Ազդն այլևս ընտրյալներքը չեյին, ապրային վերնախավերը, այլ հասարակ ժողովուրդը, բանաստեղծ ամբոխը։ Ցնորկրատրծությանն մեջ, արծարծելով ապրային ազատատրական իր գրգիքը, Նալբանդյանը մնկնակնա և ընդունում նոր այդ տնտեսները։ Ազգ ասելով, — կրկնում է ցնորկրատրծությանն հեղինակը, — պիտի իմանալ հասարակ ժողովուրդը և վոչ նորա միջից, նորա քրտինքով և նորա արյունով հասուցացած մի քանի մեծատուներ***։ Ցնորկրատրծությանն մեջ ևս Նալբանդյանը արհամարհանքով և խստուժ այս մեծատուններին մասին։ Մեծատունը կաբկիք չունի իր հոգածությանն. տայն վոչքր ի շատն կարողությանն տեր մարդը, — գրում է Նալբանդյանը, — վոր ունի արդեն բավական ապրուստ, վոր կազմել և յուրյանն մի ճանապարհ, վորով ապրել և և կապրի գնո ևս, այդպիսի մարդը, ընտանեսեր և ծանր նատած յուր տեղում, կնս մի քիվնցնում և գնդքը, տհաճությանն դգալով մեր խոսքերի մասյոտ կնրպարանքից, կնս մի այլապես մտածում, քան քե մտածում ենք, քան քե աշխատանքանք մեր նորա առջև կնրպարանել մեր միտքը****։

Ցնորկրատրծությանն քարոզած տնտեսական հեղափոխությունը նպատակ ունի նյութական հնարաւոր ստեղծելու հայերի

---

* Ցնորհրալին գրականությանն, 1933, № 2, յեր. 144.

** Հմմ. Ցնորկրատրծությանն, յեր. 105, 109, 112.

*** Ցնորկրատրծությանն, յեր. 11.

**** Ն. տ. յեր. 106.

ազգային-քաղաքական ազատագրման համար, հավատարակշռող ուժ տալով նրան տարատային ուժերից դեմ*։ Տարատային ուժերը տանելով Նալբանդյանը նկատի ուներ քաղաքական բռնակալությունը, որի դեմ պարզում էր ճնշված ազգությանն զրույցը։ Այսօր, — գրում է նա, — ճնշված մարդկերի համար, ազգությունն և նորա միակ գրոշը, որ կարող է բացվել բռնակալության ընդդեմ**։ Քաղաքական այս հակադրությունների մեջ դնկավար սկզբունք դարձնելով ազգությանն գաղափարը և հետապրակ ժողովրդից անունից կոիվ հայտարարելով ազգությունը ճնշող բռնակալության՝ Նալբանդյանը, չնզվիտ անուն էր խարտակում այն մարդկանց ճակատին, որոնք տարատային ուժերի ընդդեմ քարոզում էին ազգին քաղաքացիական խաղաղություն։ Նալբանդյանն այս գլխից արդեն հետամուտ և ամրացնելու հետապրակ ժողովրդի նյութական դիրքը ազգի շահագործող վերնախավերի դեմ։ Բռնակալության դեմ տանելիք պայքարի նպատակն է՝ նվաճել հետապրակ ժողովրդի համար՝ ճշող և ազատություն։ Նալբանդյանը չի պատկերում իրեն իսկական ազատություն հետապրակ ժողովրդի համար առանց Հայաստանի հոգատիրական կարգերի հիմնարկման։ Այս նշանակում էր ինքյան, թե ընկերվարության հեղինակը քյուրքահայերի վերաբերմամբ իսկ չէր տանձանափակվում զուտ տեսական հեղափոխությանն քննդրով, այլ քնակոխում էր միաժամանակ նաև քաղաքական հեղափոխության բնագավառը։ Այսօր, յերբ մի ժողովուրդ ստրուկ է, յերբ նա հող չունի և յերբ հացկի նորան հող ձեռք բերել, իրավունքը և ժամանակը պահանջում են տնօրինել այնպես, ինչպես ցույց և տալիս նեղկա հարկը, ինչպես ցույց և տալիս քանակնությունը. և վոչ այնպես, ինչպես հին արերից մնացած ավանդական կառավարությունքը տնօրինել են մինչև այժմ, այսինքն, տերության կամ ազնվականության սեփականելով հողը և հետապրակ ժողովուրդը զրկելով իրավունքից։ Վերջին դիպվածում ազգությունը ազատություն չե ժողովրդին. նա փոխում է միայն նորա լուծը, և մնք դրականապես քշնամի յինք այդպիսի ազգության, ինչպես քշնամի յինք բռնակալության, ուր կամ ինչ կերպով վոր հայտնվի։ Դիտենք, կան մարդիկ, և մեր իսկ սիրելի բարեկամների մեջ — Նալբանդյանն այստեղ նկատի ուներ, անշուշտ, ընտանեկան անդամներին — վոր պիտի ասեն, թե մի անգամ ձեռք բերվի հողը, թե ինչպես կամի լինի սկզբնական կառավարու-

---

* Հմմ. ընկերվարության, էջ. 101.

** Նա. տ. էջ. 99.

քյունը և անարխիաքյունը, հնար, կուզվի, կնոջոզվի և այլն և այլն։ Ջե, այս ազայությունն է, այս տնտես. ուղղագրությունքը և վերանորոգությունքը հնչտ բաներ չեն, և, հաժարձակ կարելի չե ասել, նոր ի նորս ձևոք բերելուց ավելի գժվարե*։

Մերժելով սոցիալական խազազությունը ճնշված ազգությանն ներսում, նալբանդյանը չի հավատում նաև սոցիալական այն համերաշխությանը, վոր տիրող դասակարգերը վերագրում են ենդեր ազգությանը։ Պետական տիրող համակարգությանի մեջ ստրուկ են վոչ միայն մարդիկ, ենթրանց ազգությունը խաստավանված չեն, այլև ուրիշ մարդիկ, վորանց ազգությունը գոգացնում և յերկրագունդը, բևեռից մինչև բևեռ, ստրուկ են յուրյանց կառավարությանի ձևգրումե**։

«Կառավարությունքը, — շարունակում և նա, — նկատելով, վոր այդ ազգերը ինքյանք յուրյանց մեջ ազատ չեն ատկալին, նկատելով, վոր անոտի նախապաշարմունքներ, փոած սկզբունքներ և առհասարակ զլխիվայր հասկացողությունք պաշտելի չեն նոցա, խոթամանկությամբ ոգուտ են քաղում նոցա քուլուքներից, տիրում են նոցա վերա և նոցա անունով ներգործում են, մեծիայն յուրյանց անձնասիրության համարե***։

Ազգությունը նալբանդյանի համար հավերժական, հավիտենական յերևույթ չե։ Նա չի ընդունում ավերացական ազգություն։ Ազգությունը տրամաբանական կատեգորիա չե նրա համար, այլ պատմական յերևույթ, վորի գոյությունը պայմանավորված և քաղաքական տիրող հարաբերություններով։ Ազգությունն ասածդ, նրա համոզմունքով, ազգի անհատականություններն և, նրա առանձնահատկությունների այն համապատասխարը, վոր պետական տիրող սիստեմի մեջ յենթարկված և հարատահարության, տարկացած և և ճնշվում և վորպես ամանդ ազգություն։ Դատ, ընդհակառակը, տիրող ազգությունն կոչված կառավարության ժամանքն և դա, վոր քովում և մարդկանց, կառավարությունների կուր գործիք գարձնում ժողովուրդներին և գարձյալ՝ մանր ժողովուրդների ազգությունը ճնշելու համար։ Նալբանդյանը հնդնում և ռևակցիոն այն նացիոնալիզմը, վոր արթվում և ազգության վաղնմի մեծության, նրա մարած փառքի խարուսիկ ճաճքի վրա։ Հեռվ քաղաքական նամարնկությունից ազրած մարդիկ, յենթե հասկանում են ազգությունը մի ամբողջության, վոր յերբեմն կար, և վորի գարավոր փշրով ծածկված հիշատակարանների վերա

* «Ենթկրագործություն», յեր. 105.
** Ն. ա. յեր. 93.
*** Ն. ա.

բաբախում է նորա կուրծքը, յնքն նորա ազգության հասկացողությունը յուր սկիզբը առնում է անցածի խայտառակությունից և չի հիմնվում ուղղակի ներկա անցուդարձի և ներկա պայմանների վերա, յնքն նորա մտածում են յերևնցնել յուրյանց ազգությունը այն չքնաղական մեջ, ինչպես նր հասած, այն ժամանակ, այդ ազգությունը կլինա մեջտ, իբրև մի ամուլ զազափար, վոր հետ չի մնում բարեյական Քինասասանից*։ Նալբանդյանը վերցնում է ազգությունը վորպես պատմական ունալ փաստ, վորպես անխուսափելի մի նստոյ, վոր տակավին չի բոլորել իր շրջանը, քնկուզ և չի կարող նկատվել վորպես ժողովուրդների զարգացման անհրաց ու հավերժական մի գոյավիճակ։ «Ազգությունը, — գրում է Նալբանդյանը, — իբրև պատմական իրողություն, իբրև հավատալի յերևույթ ընդհանուր մարդկության կյանքի մեջ, չի կարելի մերժել, քնև բ ա ն ա կ ա ն ո ւ թ յ ո ւ ն ը յերբնք չե կարող արգարացնել նորանց**։ Նալբանդյանի ուշադրությունը կանգ և առնում մի բոլոր նաև մարդու խնդրի, մարդու լ ի ա կ ա տ ա ր ազատագրման հարցի վրա։ Սակայն, նա կարծում է, վոր ամբողջ մինչև այժմ չե հասել այն ասդ, վոր առանց յերկրորդական և պաշտոնական անուների հանդնա զա միայն մ ա ր դ ու բնական անուն։ մինչև այժմ մարդը չկա աշխարհի յերևույթ, մինչև այժմ ազգեր կան***, վորպես ունալ իրողություն ազգության խնդիրը գոյություն ունի և պիտի գոյություն ունենա, վորչափ եմի ազգություն յուր մի շահմուր խորհրդածի համար մորթում է մյուս ազգության յեղբայր։ եմի ազգություն մասնավորից և յեսակնություններից ազատելու համար չի պիտա ջնջվի յուր ազգությունը. զորա հակառակ, հարկավոր է խստասիրանալ ամենայն ազգություն****, Նալբանդյանը արհամարհանքով ու հեգնանքով է հիշատակում նվաստացուցիչ գիմագրության գծով ընթացող այն մարդկանց, վորոնք գինքյանք հրաժարվում են յուրյանց ազգություններից, և մտանելով մասնավորության կարոտյան գրոշակի տակ, ընդհանուր մարդկային հարց ու արժանավորություն տեսանել համարում են մի մեծ, բայց ստոր ազգության մեջ*****, Ազգության պատմական հարթահարումը Նալբանդյանը հնարավոր և համարում միայն ազգերի ազատ ինքնորոշման ճանապարհով։ Ազգության խնդիրը կվերանա, յնքն խստասիրվի եամ ենաչն ազգություն, յնքն վե-

---

* «Յնկերակցություն», յնր. 102.

** Ն. ա. յնր. 83 և հետ.

*** Ն. ա. յնր. 84.

**** «Յնկերք», II, 259.

***** Ն. ա. յնր. 260.

բանաւոր ազգային-քաղաքական ամենն մի ընդհանուր եւ հարկադրանք էին, — հայոց պատմութեան և նպատակների, — կեանքն համատարած իրավունքը տալով խոստովանողի բոլոր կրկրապաշտների վերա, կեանքն ներկայ ունեցած պետական համակարգութիւնը տալով վերջնական, վաղը, վաղ միայն չի մեռնում ազգութեան խնդիրը, այլ հարկաւոր ևս չէ»։

Նպատակների անհետքանում մէջ ազգութեան գոյութիւնը անտարակոյս շահակապած են ներկայ ունեցած պատմական համակարգութեանց հետ։ Ազգութիւնը անցաւոր մի իրագործութիւն է, ինչպես նաև նրա գոյութիւնը պայմանաւորող պետական ներկայ — իմն կեդրոնական — համակարգութիւնները։ Պետական այդ համակարգութիւնները պիտի վերջնանան, նշանակում է պիտի վերջնանան նաև նրա գոյութիւնով պայմանաւորուած ազգութիւնները, հետևաբար, որ Նպատակների անհետքանում մէջ կապուում է ազգաբնակչի համաշխարհային հպարհութիւն հետ։ «Եվրոպան ուշ ծնվեցավ, — գրում է նա, — բայց շատ արագ ծերանում է... Այո, Եվրոպան կանգնած է այսօր մի դժուար յուծանելի խնդրի առջև, այդ ազնականական խնդիրն է, մարդը և հացը։ Եվ այդ խնդիրը կանուխ թե ուշ, թեև սոսկալի փոթորիկներով պիտի լուծվի։ Վերջին ընտանեքյուն, վերջին պատհապանողական համակարգութիւն, վերջին ընդդիմադրութիւն, որտեղից՞ կգայի, չէ պիտի կարողանա փակել նորա առաջքը, թեև այսօր, հարուստական և աքսորական են այդ ապագայի մարգարեները և առաքյալները։ Եվ, ինչպես մինչեն գարերում, Ասիա անհյուններից խուռն բազմութիւններ իջան և հեղեղեցին Եվրոպա, այնպես ևս մարդ և հաց խնդիրը լուծվելուց հետո, կեդրոնական մարդը պիտի իջանե Ասիա։ Պիտի գա ոտ, որը այն պատրաստ Ասիան պիտի մանկանա, և ասիական ազգերը այն վայրկենից պիտի սկսանին յուրյանց պատմութիւնը, կեանք ընդունակ լինելու իրրև ազգ ապրելու»**։

Ասիական ժողովուրդների ապագան նպատակների շարքում է և այստեղ համայնական ազգութիւնը լիապես հետաքրքրական հետազոտութեան առարկա է։

Ասիական ժողովուրդների, մանաւորապես նաև հայերի ազգային ներկան այդ ապագայի համար նախապատրաստելու տնտեսականից է հնից, որ հրամցնում է նա ընթերցողին իր մշակած ազնականական հետազոտութեան ծրագիրը։ Այդ է, որ պիտի փրկի ժողովուրդը տնտեսական-ֆինանսական ճնշումներից,

---

* «Եվրոպատրութիւն», էջ. 82.

** Ն. տ. էջ. 82 և հետ., էջ. 81 և հետ.

յնվրոպական գործակատարի, միջնորդի, պարտապանի վիճակից։ Սակայն ասիական ժողովուրդների սոցիալիստական այդ վերածնութիւնից առաջ անհրաժեշտ է նրանց ազգային կենսաունակութեան ապացոյց։ Ներկրագնդի վրա հավասար իրավունքով ապրելու գործը ժամանակի յն կարոտ։ Սակայն մինչդեռ եվրոպական ասիոյ բոնաբարի, և բոլոր յաջողակներն գնում։ Քանի դեռ չկա յներկրագնդի վրա հավասար իրավունք, յներկրագնդի վրա իշխում է ուժասուն ծերունուն (Ծերնհացու) բանաձևը՝ ուտհամոզք քաղցց՝ ղէնն իւրնանգս։ Նշանակում է քո՝ սոցիալիզմին հասնելու համար ասիական ազգերը պիտի ցույց տան ուժավին, քո նրանք ընդունակ են դիմադրելու հափշտակող եվրոպերին բոլոր ոյժերով, ընդունակ են երբոյն ազգ ապրելու։ Այլապես նրանք ևս ըստ ոյն կանհետանան վորպես մի կաթիլ համասոված ծովի մեջ»։ Այստեղից հետևում էր նաև Նալբանդյանի ազգային-քաղաքական գործնական, այժմեական միտքը, ապագա սոցիալիզմի բարիքը վայելելու համար՝ հայերին ձեռք է վաղօրոք ազատ քաղել յուրյանց դրութիւնից։ Դրութիւնից ելազորոք ազատ քաղելուն, այսինքն իրրև ազգ ապրելու և սոցիալիզմի համար նախապատրաստվելու խնդրի շուրջն են դառնում վերջին հաշվով ևՆերկրագործութիւնն գործնական, այժմեական խորհրդածութիւնները։

ևՆերկրագործութիւնը վոչ միայն մերկացնում էր ազգութիւնն գաղափարի սոցիալ-պատմական իմաստը. նշում ազգութիւնն կազմող հասարակ ժողովրդի պայքարը ազգային ոյրող դասակարգերի դեմ, այլև կապում ազգութիւնն քաղաքական մեքենայի վերակառուցման հնարանքները բարոյաքին ուժերի, տնտեսական ոյրող համակարգի, ակառավարութիւնն, բռնակալութիւնն դեմ։

Հայաստանը մեկն է ասիական այն յներկրներից, վորոնք տրոքվում են բռնակալութիւնն կրունկի տակ։ Նրա մի մասը — Անդրկովկասյան Հայաստանը — ոյնարանոք ճանկել էր Ռուսաստանի ոյնրմանաքաքարական կառավարութիւնը և ճնշում է ոյսը ծանրութիւնն տակ։ Մյուսը — Թյուրքաց Հայաստանը — հարստահարվում է յնվրոպական ևՀոգարարձութիւնն տակ։ ևՆվրոպական տերութիւնը,— արժանագրում հնգնանքով Նալբանդյանը,— անզգաստ ոգնութիւն են տալիս Թյուրքիային, վոր նա դիմանա և չկործանվի։ Վորպեսզի Թյուրքիա ստրկացած հայ, սկզմեն և հույն ժողովուրդը քաղաքակրթիչ հոգարարձիից չդրկվի**, կա-

* ևՆերկրագործութիւնն, էջ. 82.

** Ն. ա. էջ. 98.

պիտուլյացիաներին, պարտքերի և կնվրոպական հակոդուքյան տակ Ընդված Քյուրքիան չի ներկայանում նալբանդյանին իրրև տնտեսական և քաղաքականապես անկախ մի մարմին։ Քյուրքիայի մասին արծարծած այս տեսակետը հաստում և կարծես այն միտքը, թե քյուրը ժողովրդի ազգային վերածնության նա կախված և, վերջին հաշվով, Քյուրքիայի կնվրոպական հոգարարձուների տապալման հետևանքների հետ Ինքը նալբանդյանը, գժրախտաբար, չարեց այդ յնդրակացության։ «Ներկրատործության» գրելու ժամանակ նա այս կետում շարունակում էր տուրք տալ հայ լիբերալների այն մտայնության, թե «հայը բնակիչ և քյուրքի պես կաթվածահար մի ժողովրդի, վորի մեջ չկա և հավիտյան չպիտի լինի վոչինչ գործունեության»։ Այնուամենայնիվ հաճնմատել հայերի կացությունը «մահմեդականի Քյուրքիայում և «քրիստոնյա Ռուսաստանում», նալբանդյանը գնո «Ներկու տող բրոշյուրի մեջ և նախապատվություն ավել Քյուրքիային։ «Ներ հայոց ազգը յուր կրոնը պահելով, — գրում էր նա, — Ձեռց աշխարհի յնթևին, այդ մասին շնորհակալություն մահմեդականության. սա բացատրար պահպանեց հայերի կրոնը։ Ազգը վորչափ էլ քաղված լիներ իսավար տիրության մեջ, այնուամենայնիվ, յնթև մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը գիտակիության հետևությամբ հետև Ձեռլով մահմեդականության պահեց յուր կրոնը, հետևարար և ազգությունը։ Թող հայոց ազգը, իր քաղաքական կործանման որից, ստրկանար վորևե քրիստոնյա կառավարության, այն ժամանակ կտեսնեինք... բայց ինչպես պիտի տեսանեինք, վասն զի մենք ևս ծնելու չեյինք վորպես հայ»**։

Նալբանդյանը ազատ էր ռուսահայ մարտական բուրժուազիայի հետագա այն քարոզներից, թե ցարիզմը, նրա նվաճողական քաղաքականությունը կարող է ազատարար լինել Քյուրքիայում։ «Ես չեմ կարող հանդուրժել, — ասել էր Նիկողայոս առաջին ցարը, — վոր Քյուրքիան բանտանվի մանր հանրապետություններին, վորոնք փախուստի շատ հարմար վայր կդառնային Կոշուտների, Մաձինիների և կնվրոպական այլ հեղափոխականների համար (C. Rousset „La guerre de Crime", Paris, 1878)։ Հայաստանի ազատագրման գաղափարը նալբանդյանը ընձեռում էր հենց գործակցելով նուն այս «Կոշուտներին և Մաձիններին»։ «Մուրը Մաձինիի և տուրք Գարիբալդիի բարեխոսությունքը անպակաս լինին Հարսրուզյան տունի պլխից...» —

---

* «Ներկրագործություն», էջ. 67.

** «Ներկնը», II, էջ. 287.

ձեռնում և ժողովրդական կրթությանն հովանավոր*, արձագանքելով քաղաքական այն մտորումներին, որոնց այդ պահին զբաղեցնում էին, ինչպես տեսանք, նրա ուշ քարկամներին՝ էլոնզոնի պրոպագանդիստներին։ Ներքոպայում և Ռուսաստանում արծարծվող հեղափոխական-դեմոկրատական շարժումների ու գնկավարների հետ կապվելու նպատակով արծարծած մատյանությանն էին հարում, ըստ յերևույթին նաև Գալսի բարեգործականից դրծիչների մոտանը։ Դա տեղեկությունն այն մասին, որ Գալսում գտնված ժամանակ նպատակ բանավոր յեկույթ ևր ունեցել բարեգործականից մեկ**, Գարդ և, համենայն դեպս, որ բարեգործականից միջամտությամբ հատուցացած խնդիրները արձագանքելու համար և հենց, որ 1862 թվին նպատակը գրի առավ և հրատարակեց իր ժողովրդական-կրթությունը։ Համաձայն նույն բարեգործականից պատվիրակ և, որ ժողովրդական-կրթության հետ մեկտեղ նպատակը ձեռնարկել ևր կազմելու նաև հայատառերի աշխարհագրությանն այն քարտեզը, որի մասին 1862 թ. հունիսին, Գարիզից Ռուսաստան վերադառնալուց անմիջապես հետո, հատուկ հայտարարություն տպեց էջմիածնի-ում։ Իր այդ հայտարարության մեջ նպատակը գրում ևր. «Քանի մինչև այժմ ամեն աշխատություն և ծախք հանձն առած ենք մենք, քանի տակավին մեծ աշխատություն կա մեր առաջև այս բանը գլխավորելու համար, քանի մենք ենք նորա հրատարակիչը, բայց քարտը լինելու չե մեր սեփականությունը։ Բացի մի որինակից մեր համար, որդեն գրկում ենք մեր անձը այլ որինակների վերա իրավունք ունենալուց։ Ցեկ այս որից գործնում ենք նորան կ. Գալսի Հայկական Բարեգործական Ընկերության սեփականություն, Մատնացնելով ընթերցողին ընկերության նպատակներին, նպատակը գրում և նույն հայտարարության մեջ՝ «Կ. Գալսի Հայկական Բարեգործական Ընկերության նպատակն և հայոց ազգասիրությունը կրթել և զարգացնել հատկապես յերկրագործության և արվեստների մեջ։ Այս նպատակով հիմնելու մասնավոր (специальный) դպրոցը շուտով կբացվի Փոքր Հայաստանի մեջ, ուր հոգի արդյունաբերության և ծովագնացության դրությունը մեծապես գրավում և մեր բոլորի ուշադրությունը, վոր մի հատ և յեր տեսակի մեջ և վորի վերա անչափելի մեծ են ազգի մտածողների

---

* «Եկեղեցություն», յեր. 90.

** Արփիարյանի «Հայաստան և Կ. Գալիս հոգեժողովը. նոր կյանք», Լոնդոն, 1899, յեր. 193 և հետ.

հուչյունը...»*։ Այս հայտարարությունը նպատակ ուներ պրկել և «Ինքիրատարծությունը տպվելուց անմիջապես հետո՝ 1862 թ. հունիսի 20-ին Պետերբուրգում նույն հունիսի 20-ին բանտարծականներ գործիչներից մինը՝ Հ. Սրվանձյանը, ապում և «Մեղվում», մի առաջնորդող, ուր իր հերքին մատնում էր Կ. Պոլսում տարված «Ինքիրատարծությանը յուրատեսակ ապցնությունը։ «Ով որ այսոր հոգ չունի, վաղը հաց չունիր — ասպես և վերնագրված առաջնորդողը։ Սրվանձյանն առաջարկում է հիմնել ակցիոներական հիմքերով կերկրատարծական մի ընկերություն. «Ինքիրատարծությանը մնծ, ուժգր և անմնդ արհնաորին պատակարությունը արգին պղալով ապրին ճշմարիտ ազգին փափագներու խոսմբ մը, և չկրնալով անոտարբեր հանդես ունենալ ապրին քըշվառությանց ու ազնաից, կարնկցաբար ապրին նյութական և բարոյական վիճակը բարելավելով ապրին կյանքը մոտահաս վտանգե մը ազատելու համար։ Բարնգործական ընկերությունն հայոց անուշնով համազգային ընկերություն մը կազմությանը ձեռնամուխ ըլլալնին արգին պիտնմը... Մեր առաջարկած ընկերությունը այս ալ չե, այլ մասնավորներու՝ կարողությանն տեր կերպնելու մնծ բաժիններով կերկրատարծությամբ պարապելու խորհուրդն է...»**։

Պոլսի բարնկամներն և նպաստավորները չկրցվեցին անզգամ վերջինիս ձերբակալությունից հետո։ «Մեղուն» կրկնե խոսքեր ևս ուղղում Պետերբուրգի «Ժամ», էշնաշխարհիկ գնդանավորի հասցեին։ «Պ. Նպաստավորացը,— գրում էր քնքիքը,— հանցավոր և, այո, մարդկությունը գերության, քշվառության և տգիտության մնջ հավիտյան կաշկանդյալ պահելու ջանացող առանձնաշնորհյալ համարվող մարդոց ազգն, բայց վոչ մարդկության ազգն, վոչ արդարության և իրավանց ազգն***։ Արդյավանք սկսնլով ռուսահայ վարիանցիներն գեմ, Սրվանձյանի քնքիքը գրում էր մի այլ տեղ՝ «ուսումն հայը անզգաստ իր Լազարյանց ճեմարանը պիտի ցուցնե, վոր բուն ազգային չե. իր Նպաստավորացը», վոր բանտի մնջ կհնծե, և անոր բանտարկության անոտարբեր կմնա****։

Իր հերքին, Նպաստավորը ևս, բնդդում նստած, շարունակում էր արձագանք տալ Պոլսի հասարակական կյանքը հուզող խնդիրներին և մասնավորապես՝ պաշտպանություն տալ առնել Սրվանձյանի և նրա համախոհների գրավված դիրքը. այդ և վկայում բեր-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1862, մայիս, էջ. 235 և հետ.
** «Մեղու», 1862, № 163.
*** «Մեղու», 1863, № 172.
**** «Մեղու», 1865, № 263.

դում զրած «Ազգային քշվառությունն հոդվածը, «Եկեղիտասարդները և Մեղուն, — գրում է Նալբանդյանը, — մոր մահու չափ ճըշտնեցան սահմանադրությունը պաշտպանելու, պիտի առնեին այսօր, մոր նոցա պաշտպանած սահմանադրության գործադիրքը սահմանադրության քշնամիներէն վազեմի ցանկությունը կատարելու համար արտաքին բռնակալության վտրվում են «Եկեղիա հետ, մոր և յերիտասարդներն և կենդանի ժողովրդի մաքուր բերանը, ազգի ցավերի և ուրախության ճշմարտասիրտ հայտարարը»։ Եվ ապա ավելացնում է հետևյալով «Գործատների գրությունը նկարագրեց Մեղուն. Վաստակավանի անապրկել քշվառությունքը ստորագրեց Մեղուն. Իշնատիոսի գիմակը վերայից հանեց Մեղուն. Տավրոսի խռովությունքը պատմեց Մեղուն. արժ. Աբրիկյան Մկրտիչ վարդապետին պաշտպանեց Մեղուն. Նորա վերա, գիշերային լռության մեջ հրացան պատարկողներն ընդդեմ ՝ողոքեց Մեղուն. գավառ չքաղեց, քաղաք չքաղեց, գեղ չքաղեց, քար չքաղեց, սակն ծակուծուկ մասավ-յելավ Մեղուն. քնե մեռան Մեղուն. Կատրեցնք այն հայելին, որ իմ հիվազակիմ կերպարանքը սակն որ ինձ ցույց և տալիս-փշրեցնք Նորան...» Նալբանդյանը գրեց նաև Սրվանձյանին ուղղած «Ուղերձ առ Մեչուխենչայն ի կատանդնուպոլիս վտանավորը, որ տպվեց գարձյալ «Հյուսիսափայլ»-ում «Փառասիրտ Ծղակյանցց» ստորագրությամբ։ Առաջված այդ վտանավորը արժանի չե առանձին ուշադրության։

Հոգվերից քե առած, քաշում ես Մեչուխենչա,
Ծովերից ու ցամաքից գեղ արդելը չկա
Մեռուցքը ժամանակը, ստրածությունը ընչացքը
Փայլակը նախանձոտած արտությանդ յերկնածքը։

Տավրոսից Այրարատ, Բոսփորից Ազիամար,
Քո տեսած, քո պատմած քշվառությունը անհամար.
Մվ հոգաց, մվ վազից լսել ազգի հանյուն,
Մվ նեղկա նորա մոտ, յերբ փշում ես նա հոգին։

Ով արդից նեղվածի արտասուք աչքերից,
Ով վոչրաց, բոզոքից, յերբ խլեցին հաց վորբից։
Քնած ես ամբրան, աչք փակած և գիտոզ,
Ի ժամու, ստրաժամ Քու յերազ մեկայն ոգնոզ։

---

* «Հյուսիսափայլ», 1854, յեր. 163.

** Ն. ա. յեր. 184.

*** Նալբանդյանի այս նկատանությունը կապված է Ներսեսյանց հիշատակած «արքայ Փառոն և «վեպատառ Ծղակ յերգարկների անուններից (հմմ. Ներ. Ա. 12), հիշատ այնպես, ինչպես նաև «Ոմմա Ոմմանվիչ» նկատանությունը կապվել է քան յերևույթին Փավստոսի հիշատակած Կոմս և Մանվել յերգարկների անուններից (հմմ. Փավստոս V, 37.

Քնզ սիրեց Հայաստան, Քնզ պրհնաւմ և քյուր ընբան,
Քնզ գարնի պատկներ հյուսում և ապագան
Ընդունիր այս յիշատակ իմ անչուք հյուսվածը,
Գակասը քնզ լցնե սիրած իմ, Քո ապրը[*]։

Դասական չկա, վոր ասվելիքին խուլ ու մռայլ պատերի մեջ զբաղված նայրանեղյանի այս տողերը հնռամոր արձագանքներ կյին հասարակական-քաղաքական այն մտքերին, վորոնք հուզում կյին մի ժամանակ Բոսֆորի ափերին գնգվրտղ նրա բարեկամներին։

V

ՊԱՑՓԱՐ ԻՆՏԵՐՎԵՆՑԻԱՑԻ ԴԵՄ

Հայաստանի ազատագրման հնռանկարը նայրանեղյանը շարկապում է վոչ միայն Ռուսաստանի, այլև բոլոր մյուս բռնակալությունների դեմ արձարձվոզ հնղափոխական շարժումների հետ։ Սակը, կծու հնղնանքով և, վոր մերկացնում է նա Անգլիայի մերձնայությունները Չինաստանում և Իռլանդիայում, Գրաւսիայի հաշտատակությունները Գողնանում, Ավստրիայի ճնշումները Լոմբարդիայում, Վննետիկում, Հունգարիայում, Գալիցիայում, Դալմատիայում, Բոհեմիայում և այլնս Հրաշունչ տողեր և գրել ցնցրկրազրծությանց հնղինակը այն զգազաքակրքությանց դեմ, վոր տարածում են ժողովուրդների ազատությունը հաշտատակած իմպերիալիստական պետությունները ամբա ամենքը,—գրում եր նա,—իրրև բռնի վարժապետ, զգազաքակրքություն են տարածում, և վոչ վոք չե հարցնում աշակերտի կամքը, կամքի արդյոք ուսանել քե վոչ։ Սակայն չե պիտո աչքից հնռացնել նոցա զգազաքակրքությանն տարրերությունը մեր հասկացած զգազաքակրքություններից։ Բանդերը են նոցա զպրոցները, պոլիցականը և մանզարմը զատիարակները, շղթան հրահանգիչ գիրքը, աքսորը բարոյականության վերին աստիճանի կազդուրելու մարզարան, կախազանը և զլխապարտության խայտառակ այուները ազատն ճշմարիտ որ տանի ի կնանս յաւիտենականա... Ինցցե կատաւն, վոր յուր փորի համար մուկ և բռնում**։

ցնցրկրազրծությանց հնղինակը լուսի և բռնապարտական Ցրանեթայի մասին։ Այդ հանդամանքը կարող և կարծել տալ, քե Իտալիայի ազատագրման գազափարը պաշտող նայրանեղյանը բաժանում եր Բռնապարտի մասին նուն պատրանքը, վոր յերևան և գալիս Բակունինի՝ Գարիբալդիին ուղղած նամակում։ Կարող և քվալ, քե նա ևս բաժանում եր բռնապարտական այն տրամա-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1864, յեր. 255.

** «ցնցրկրազրծություն», յեր. 98.

դրությունները, որոնց քարոզման գլխին հանդիսանում նույն այդ ժամանակ Ստ. Վասկանյանը, Կարապետ Շահնազարյանն վարդապետը և ուրիշները։ Սակայն Նալբանդյանը հնգում է վեց միայն յեվրոպական առաձին քոնատորությունները, այլ քոնատորական սիստեմն առհասարակ՝ անգամ այն գնդքում, յորը այն հրապարակ եր գալիս յեվրոպական հավասարակշռության և իրավունքի խարտուխի գիմակը հագած։ «Մարդկությունը,— գրում է նա,— այն, ավելի չե քան քո վեշխարը, որ սպանդապետի գանակին և կշիռքին է հանձնված։ Մինչև այսօր, սաննն հարձակում է սաննն պաշտպանություն այս հավասարակշռի անունով հատկացավ... Ով այն որից, յորը կատավարությունքը յուրյանց ընթացքը արդարացնելու համար և յուրյանց բռնած ճանապարհը սարսափն աչքից ծածկելու խորամանկություններով, գրնցին յուրյանց գրոշակի վերա հավասարակշիռը և իրավունքը, այն բոպեյից, սասում ենք, ազգությունը գարձավ կատավարության հալածող սլվականքը*։ Այսպես Նալբանդյանը մատնանշում է այն հակասությունը, որ գոյություն ունի իմպերիալիստական պետությունների միջազգային հավասարակշռի ու իրավունքի և նույն պետությունների ազգային ներքին, քաղաքականության միջև։ «Ինչքան հավասարակշիռ և իրավունք կա տերության մեջ, սրանից նույն կշիռը և նույն իրավունքը պիտի լինի տերության և նորա ստրկացած ազգերի մեջ։ Դու կամենում ես քո հավասարակշիռը պահել, և այն, իրավունքի անունով, բայց ինձ, որ քոնովին տասը եմ քեզ և սաննևին վերաբերություն չունեմ քո հետ, ինչ պատճառով հակառակ իմ կամքին, առնում ես և բռնությամբ գնում ես քո կշռի քաշի մեջ։ Ուրիշ տերության հետ խոսում ես իրավունքի անունով, իսկ իմ վերաբերությամբ ինչի համար վոտի տակ ես կոխում նորան և անիրավում ես չարաչարե**»։

Նալբանդյանի լուսությունը Քրանսիայի մասին բացատրվում է նրանով, որ «Ներկրագրծությունը» սպվում եր Պարիզում, ուստի և սոխպված եր զանց առնել Նապոլեոնի ազգային քաղաքականությունը։ Սակայն դրանից առաջ, 1859 թվին պատվիրված մի քաղաքագրության մեջ Նալբանդյանը վորակում եր Լյուի Բոնապարտին՝ «գնկանների Հ-ին գավառանության և բռնակալության գործակատար առաջնորդ Քրանսիական հասարակապետության բառերով։ «Ինչ վոր Նապոլեոնը խլել և Քրանսիական ազգից,— գրում է գառնորին Նալբանդյանը,— դարս փոխարենը

---

* «Ներկրագրծությունն», էջ. 99.

** Ն. ա.

ումիլ և նա այն հատուցմամբ, որ հատուցիլ է նոցա։ Այն հոգևոր այծեամ խնդությունը, որով Փարիզը անցյալ ապրիլի 15-ին ընդունեց յուր Իտալիայից վերադարձած կայսրը, չի թողում այդ մասին վաշինչ կարկատություն անել։ Թիկունքների 2-ի քաղաքական զարհուրագործը ամենևին արժանի չի այսորիկ ֆրանսիացոց ազգին*։ Ամեն ուշ, Ալեքսանդրիայի ուսումնարանը, վերադրում էր ֆրանսիացի հզիչնակ Ջոշելին այն բանում, որ վերջինս, խորտակելով Անգլիայի նեմեսական քաղաքականությունը, մոռանում էր Ֆրանսիայի նույնորինակ քաղաքականությունը։ Սխա անպատասխան չեմ, բայց ամեն բանից առաջ պետք է պաշտել ճշմարտությունը։ Ջոշելն իրրև վերադրանք մեջ է բերում անգլիացիների նեմեսականները, Հնդկաստանի և Կանադայի նվաճումը, բայց մերին ֆրանսիացիները պակաս են սիրում ուրիշ յերկրների նվաճել։ Վերադրելով Անգլիային հնամոլության համար, Ջոշելն այդ վերջում չպետք է վերադրեր նրան նվաճումների համար։ Բայց նա թշնամու պետք է արդարացնել Ֆրանսիան, որ հնամոլ է քաղաքական փիլիսոփայության հատաջատիմությունների, յերբ նա աֆրիկացիներին իրեն հպատակեցնելու համար մեկը մյուսի հետևից զորքեր էր ուղարկում այն ժամանակ, յերբ ազատությունը արդեն իր իրավունքն էր ձեռք բերել։ Նա քաղ մեջ բերեր Նիցցայի և Սավոյայի պատմությունը, բայց այս արդեն ex postfacto վերադրություն է, վորովհետև այս գիրքը գրելու ժամանակը այդ փաստերը տակավին կատարված չէին**։ Նալբանդյանը չէր խաբվում, մասնավորապես, Ֆրանսիայի և Անգլիայի հարաբերությունից։ «Հայերը Տաճկաստանում,— գրում էր Նալբանդյանը,— զուրկ են վորևե պաշտպանությունից։ Անգլիան և Ֆրանսիան կառավարությունները իրենց պարին են ծառայեցնում այդ հանգամանքը։ Նրանք փաշաների բռնություններից իրենց պաշտպանություն տակ են առնում այն քրիստոնյաներին, վորոնք կամ բողոքականության և կամ կաթոլիկության գիրկն են ընկնում***։ Նալբանդյանը պատում էր նաև Ֆյուրքիայում գործող ամերիկական միսիոներների դիմակը։ Նրան հայտնի չէր, վոր սրանք ևս գործում են Ֆյուրքիայում եվրոպական սկզբունքներով, վորով պատվիրի Ֆրանսուա Բասվիլեն գործում էր Հնդկաստանում, Ճապոնիայում, և վորով հետագա յեզվիտ-առաքյալները գործում

---

* «Հյուսիսափայլ», 1859, № 10, յեր. 808 և հետ.

** «Ինքնան», յեր. 248.

*** Ն. տ. յեր. 270.

Ալին յերկնքի վորդու մայրաքաղաքումն*, ըՊարոնայք քարոզիչ-ներըը,— գրում ևր Նալբանդյանը,— իրենց միսիայի առաջի ամբողջ հայ ազգը ներկայացրել Ալին իբրև մահմեդականներ և կանխիկ գրամով կամ անգլիական գնապանութիւնյան հովանավորութիւնյամբ գնված գավառական անձերի չնչին քիվը մնծացրել հաստրել Ալին առանյակ հազարներիս**, Այս կապակցութիւնյամբ մնգ համար քաղաքական վորոշ գաղնափարում և առանում նաև Նալբանդյանի անվստահութիւնները ու խոր ատելութիւնը գնալի հայ բողոքական ու կաթոլիկ քարոզիչների, Ընդվիմների և միսիոներների մասին գրած իր հոդվածներով Նալբանդյանը կռվում ևր ցարիզմի արևելյան եքսպանսիային զոհված Այվազովսկիների գեմ, Վորպես խիստ լուսավորիչ Նալբանդյանը պայքարում ևր վոչ միայն հայ-գրիգորյանի, այլև մյուս գավառանքների գրոշակների տակ գտնվող հայկական արևելութիւնի գեմ, Սակայն միսիոներների մասին խոսելիս, Նալբանդյանը նկատի ուներ նաև այն հանգամանքը, վոր պապականութիւնյան միջոցով էլ ուսումնարված այդ վանականները փոստոսում էին հայ ազգի ղեկին Ամատիայի շուշափուկները։ 1863 թ. Նալբանդյանը բացականչում ևր. «Ժողովուրդ հայոց ազգ, վորի վորդիքը ամեն ուրիշ հզոր բռնակալներից չարչարվելուվ, չարչարվում են նաև արհատական պապի ձեռքում։ Ճիշտ այդպես պիտի չքանա վիճակից Ամատիայի անտերզ գրոշը, ինչպես այդպես վերանկնգատյալ Իտալիայի յեռագունյան գրոշակը պիտի անկվի ս. Ղազարու վանքին գեմ հանդիման, վոր ատրկուքյան վերա հիմնած, վոր ատրկուքյան ձեռքով և ատրկուքյան մեջ հարատևող հավիտենական քաղաքը, ս. Հրեշտակի բնդդից հրատարակեն խոզմի ազատութիւնը, և մեր խնդճ յեղբայրակիցքը ազատվեն վերջապես նոր հազկերտյան կապարանքից»***։ Արևմտյան միսիոներների գեմ Նալբանդյանի վարած այս պայքարը արևմտյան բռնապետութիւնների գեմ նրա վարած պայքարի լրացումն ևր։ Միանգամայնապես այդ պայքարը անհրաժեշտ ևր այն մտահոգութիւնյան առնակիտից, վոր ուներ Նալբանդյանը գնալի քյուրքահայ ժողովրդյա քաղաքներում կնճռոտացող սրոլետարիատը, վորի ճակատին Նալբանդյանի ժամանակ ազանդավոր անունն ևր գրոշմված։ Ինտելով ամերիկյան «Պարտ բնկերութիւնյան պատկանող միսիոներների գործունեութիւնյան մասին, վորոնք 1827 թվից ի վեր «քրիստոնեյութիւնը Ալին տարածում...

---

* «Ինվան», յեր. 269.

** Ն. տ. 270.

*** «Փորձ», 1877—78, № 3, յեր. 247 և հետ.

քյուրքահայերի մեջ, „Кавказ" թերթի խրազնկ թղթակիցը այսպիսի մանրամասնություններ էր պատմում միսիոներական այդ առաքելության մասին. «Հայտնի չէ, որ բոլոր մեծ քաղաքները, և մանավանդ մայրաքաղաքները, աչքի չեն ընկնում պրոլետարիատի քանակությամբ։ Այդ տեսակետից Կ. Պոլիսը ևս վիշտ չի պիտում Եվրոպայի մյուս մայրաքաղաքներին։ Վերջերս արձնակ այստեղի հայ բնակչությունը։ Այստեղ կհանդիպիք բանվորներ Վանից, Երզրումից, Բրուսայի նահանգներից, այստեղ կտեսնեք գաղթականներ Եվդիսոսից և Ռամանյան կայսրության մոր մասից կուգեր։ Նրանք բոլորը ապրում են սրտակոր աշխատանքով, հիվանդանում են, տանջվում, սովում և կատրվում աննկատելի կերպով, ինչպես և Լոնդոնի ու Փարիզի պրոլետարները։ Մարդկանց չքավոր այս դասակարգի մեջ և, մոր պատկան կյին գալիս միսիոներները, ոգնում նրանց, նկարագրում նրանց տաճները, ինչ ազգային և, առհասարակ, իսկ նրանց չարքաշ դրության պատճառները վերագրում հայ լուսավորչական դավանության»*։ Միսիոներներին նպաստող ընկերության շատ բուլլ հասկացողություն ուներ Քյուրքիայի մասին։ Թղթակցի պատմելով՝ «Որտեղ կոչված ընկերությունը համոզված եր, որ մուսուլմաններին մեջ կարող են ապրելիս լինել միայն հրեաներ և կաթոլիկներ, բայց մոչ քրիստոնյաներ, որոնք, ըստ նրա, յենթակա չեն հալածանքի։ Եվ մինչև այսոր ամերիկացիները, իհարկե, կրթվածների բացառությամբ, կամ քրիստոնյաներ չեն համարում նրանց և կամ ել՝ քրիստոնեություն ընդունած մահմեդականներ»**։

Սակայն Նալբանդյանի հակամիսիոներական, նրա հակակղերական ոգին ավելի կոնկրետ բնորոշելու համար, վերին աստիճանի հետաքրքրական են և կարևոր նրա ցուցմունքները Զեյթունի ապստամբության հերոս համարված և Լևոն Լուսինյան կոչվող ֆիդայատանի իշխանների մասին։ Ի դեպ, այս անձնավորության հետ եր կապում նա հենց պայմանական այն ծածկաբառը, որ հայտնվել եր խուզարկության ժամանակ և որ բանալի չեր ծառայել Քազվորյանի հետ ունեցած նամակագրությունների համար։

Անհիշվածային մի գեմք և հայկական խորտակված գահի իրավունքների պաշտպանության անունով անցյալ գարի կեսերին Եվրոպայում հրապարակ նկած այս էիշխանը։ Պատմելով իր

---

* „Кавказ", 1868, № 16, „Письма из Константинополя" հոդվածաշարքը։
** Նշ. տ.

յուցմունքների մեջ հապաղած այս զգոհամտանգիր մասին՝ նպատակ ունենալով ավելացնում է, որ ավելի մանրամասն կարելի չի տեղեկանալ նրա մասին ռուսահայ արտաքին գործոց մինիստրության գործերից, հետևելով նպատակին այդ մատնանշումին, Ցնոատարբերվի ֆոնդերում գտանք, իսկապես, Էջմիածնին վերաբերող ահագին մի գործ, որ բավականաչափ նոր լուս է սփռում վերջինիս վրա*։

Գործը պարզում է մեր առաջ այսպիսի մանրամասնություններ.

1845 թվի հունիսին ինքն իրեն Պոլիկոսի իշխանուհի կոչող վոճի հակիր Հովհաննես, իր ասելով՝ Կիլիկիայի հայոց Լևոն VI թագավորից սերված, Փարիզից գրավոր դիմում է անում ռուսաց պետական գործերի մինիստրին՝ խնդրելով իրեն, որպես ռուսահպատակի, ծառայության ընդունել ռուսաց բանակում։ Մինիստրությունը տեղեկություն է հարցնում դիմողի մասին Փարիզի դեսպան Կիսելևից։ Վերջինս հազորդում է Փարիզում գտնված Լազար Ցևկիմիչ Լազարևի, 1828 թ. պարսկահայերին Ռուսաստան տապնորդող հայտնի գեղապետի—Էջմիածնի մասին ստացած տպավորությունը։ Լազարևի տանով Էջմիածնի հայտարարությունն իր ծագման մասին ըստ յերևույթին արդարացի չի, քանի միաժամանակ նկատելի չի նրա ամուսին ունակությունների վերաշ խանգարումը։ Այս տեղեկանքի հիման վրա մինիստրությունը մերժում է Էջմիածնի խնդիրքը։ Սակայն գեղապետությունը, հիմք ընդունելով վերջինիս այդ հայտարարությունը, քե ինքը ռուսահպատակ է համարում իրեն — ռուսական անցագիր էր տվել նրան, նախքան մինիստրության պատասխանը ստանալը և չնայած այդ պատասխանին, Էջմիածնի 1846 թվին, 80 դուկեին պարտք վերցնելով Կիսելևից, ճանապարհ է ընկնում Պետերբուրգ։ Ճանապարհին նա կանգ է առնում Բեռլինում։ Այստեղ 1846 թ. լույս է տեսնում «Notiz über den Prinzen von Koricosz» վերնագրով անանուն մի բրոշյուր, վորտեղ հիշատակվում է Էջմիածնի արքայական ծագումը և պատմվում նրա կենսագրությունը։ Անհրաժեշտ է կանգ առնել կենսագրական այդ տվյալների վրա։ Էջմիածնի հայրը,—ասված է

---

* Архив Внешней политики и революции, фонд Азиатского департамента, по описи № 102, I, 9, 1845, пункт 5. Գործը վերնագրված է „По ходатайству армянина, именующего себя наследником Льва VI, царя армянского принцем Львом Корикосом о принятии его на русскую службу; о приезде его в С. Петербург и высылке его из России. Тут же: о пребывании его в разных европейских государствах и о предъявленных им претензиях к русскому правительству. Началось в 1845 г. Кончилось в 1881 г.". Ամբողջ գործը բռնում է 222 էջ։

կենտրոնականում,—Գոռիկոսի Հովանի Լուսինյան իշխանն և, մայրը՝ Կապանի Կռնատանդին իշխանի դուստրը։ Ինքը Հակոբ Հովհաննես ծնվել և 1820 թվի սեպտ. 13-ին, Նիմիածնում, և մկրտվել նույն տեղում 1820 թ. սեպտ. 23-ին՝ Ներսես կաթողիկոսի ձեռքով, որը վարիքացրել և կոնդակով նրա արքայական ծագումը։ Իշխանի հայրը վաղուց և Ալեքսանդր I-ի առանձին սերը և մնալ Լոնդոնում 1830 թվին՝ քաղցկով մահուան իշխանին Վահանակի գրաֆի (Graf von Vahanak) խնամքին։ Հոր մահից հետո մանուկ իշխանը ուղևորություններ և կատարել Ներուսացիա, Բուշիր, Մասկատ, Բոմբեյ։ Ամարտկով ճանապարհորդությունը, 1831 թ. վերադարձել և Լոնդոն։ Ամեն յերկարատև ճանապարհորդություններ և կատարել նա մի յերկրորդ անգամ, այցելելով Թրանսիան, Իտալիան, Ամստերդամ, Պրուսիան և Բելգիան։ 1842 թվին իշխանն ավարտում և Անգլիայում իրավագիտական և դիվանագիտական իր ուսումը և ուղևորվում Արևելք՝ Սինգապուր, Մանիլա, Պինանգ, Մադրաս։ 1845 թվին վերադառնալով Լոնդոն՝ նույն տարում ծանոթանում և Պարիզում Լազար Լազարևի հետ, իսկ հաջորդ տարվա գնահատվածին այցելություն գնում Բելգիական քաղաքները — Բրյուսել։ Նույն այդ ժամանակ Ներսեսի հայրենից հրավեր և առնում գրավելու հայրական գահը և ազատելու հայրենիքը ռուսական և քյուրքական սիրապետությունից։ Սակայն իշխանը հրաժարվում և մի դեպքարացիա, որով հորդորում և հայրենակիցներին՝ հավատարիմ մնալ ցարին։ Իշխանը, — հայտարարում և գահաժառանգը, — Ռուսաստանի կայսեր հավատարիմ հպատակն և, քանի և կրում և հայի անուն, նրա սիրտը պատկանում և կայսրին։

Կասկած չկա, որ անատարագիր այս բրոշյուրը գրվել էր հենց ցարի — Նիկոլայ I-ի — համար։ Զուր չեն, որ գրվածքի մի օրինակը, վառանիզ կաշեկազմով, ցարական վսեմաքանդակ քաղով ու ինքնագրով, գտնում ենք Ցեսարևիչի գործի մեջ։ Ժամանակով Պետերբուրգ իշխանը գրավոր խնդիր և ուղղում ցարին՝ գիմել ազգուատնան ատենան տալ իրեն, տահմանել համապատասխան ռոճիկ և արտոնել կրելու Վ-ի տահմանած Լուսինյան շքանշանը։ Մի շարք այլ գիմումներով՝ իշխանը խնդրում և տալ իրեն գիմնորոմայորի ատենան, ծառայության ընդունել հուսարական գունդը և այլն։ Գիմումները մերժվում էին։ Ցարն առաջարկում և վերադրա Վորոնցովին տեղեկանալ՝ կամ արդյոք Հայաստանում Գոռիկոսի իշխանական տոհմ, և վերադրից և հրապարակ չկիլ առհասարակ տարօրինակ այս անձնավորությունը։ Միաժամանակ հարցումներ են ուղղվում Պետերբուրգում ապրող հայերին (Լազարևին, Ակոբխանովին և այլն)։ Ստացված պատասխաններն անհագաստ կին

Էջմիածնի համար։ Վկայողները ցարական ուշադրությանն արժանի չգտան նրան և ցարը, հենվելով հատկապես փոխարքայի բացասական պատասխանի վրա, կարգադրում է՝ 100 վոսկի ճանապարհածախս տալ անկոչ հյուրին և մեկ ընդ միշտ քշել Ռուսաստանի սահմաններից։ Կարգադրությունը կատարվում է ճշտությամբ, բայց դրանով չի փակվում բնավ խնդիրը։ Վերադառնալով արտասահման Էջմիածնի անցնում է յեվրոպական մի քաղաքից մյուսը, բաղխում պաշտոնական տայաններն ու խմբագրությունների դռները, հավատացնելով, թե ցարը այն պատճառով և քշել իրեն, վոր նույն 1846 թ. Յերևանի ժողովուրդը եկեցցե էնոն VIII-ս կաչելով հրապարակորեն ցույցեր և արել՝ պահանջելով վերականգնել հայոց զահաժառանգի իրավունքները։ Իր դրավոր դիմումների և տպագիր հայտարարությունների մեջ Էջմիածնի խլխանը շեշտում էր շարունակ, վոր աքսորի պահին կառավարությունը դրավել և իր հայրական կալվածները, մի միլիոն ռուբլու արժողությանն անեցող ապամանդները և 12 հազար փունտ ստերլինգ դրամ, վորոնց դիմաց ցարը զնեներալ Քրասովիցկու դրավոր հայտարարությանն միջոցով խոստացել և տարժանավայել ապրուստի համարժամանակյան հազար ֆրանկ թոշակի կապել Էջմիածնին։ Ցնվ ասա տարիների ընթացքում Էջմիածնը շարունակ հենց այդ թոշակի շուրջն և, վոր դիմումներ եր անում ցարին ու նրա մերձավորներին, ապառնալով, հանատակ պարտադրվել իր էրդավանքները հավաստող վավերաթղթերը։ Հետագայում նա հրապարակեց անգամ այդ վավերաթղթերը։ Բայց ոուս կառավարությունը, արհամարհելով Էջմիածնի բոլոր ապառնալիքներն ու հրապարակական յեկուլքները՝ անպատասխան եր թողնում դիմումները...

Եվ սինյանին զարծունեությունը այժմական պարծավ մասնավանդ Ղրիմի պատերազմի սկզբում, յերբ անգլո-ֆրանսիական դաշնակիցները միջոցներ եյին ձեռք առնում արևելյան քրիստոնյաներին էհովանավորդի վարկաբեկման համար։ Այդ շրջանին և վերաբերում հենց հրապարակչական քյուրիմացությամբ Մարքսի յերկերի մեջ տեղ գտած Էջմիածնի մի զեկուցագիրը ցարի դեմ։ Էջմիածնը կոչ եր անում քյուրքահայ իր էմիգրանտներին և սուլթանին հավատարիմ համոզրացնելուն՝ մինչև իրենց արյան վերջին կաթիլը պաշտպանել էհյուսնիայինն դնապատի — իմա Ռուսաստանի — դեմ էյերկիրն ու սուլթանի կառավարությունը*։ Պատմում են, վոր իբր Էջմիածնը մեծ պատիվ գտած Լոնդոնում, քանի վոր խոստանում եր Երզրում մնկնել և

* K. Marx, „The Eastern Question", London, 1897, p. 41 sqq. և K. Маркс и Ф. Энгельс „Сочинения", IX, стр 169. и сл.

ուժեր կազմակերպել Թուստատանի դեմ և այս խնդրում զանազան հայտարարություններ էր անում անգլիական և ֆրանսիական քննքննություն։ Ֆրանսիական մի քննիչ — Լաֆքնեզը — անդրադարձնում էր, որ էիշխանին ոչնչական զգուշացնեն Պետրոս բեյ իշխանը սրտին խոկ հասել և նրզրուում, որ շուտով այնտեղ պիտի հասնի ինքը Լևոնը՝ հայ կամավորների գլուխ անցած՝ Ցիլիան արշավելու համար։ Լևոնը հայտնել էր անգլիական կառավարությանը, թե Ցիլիան հասնելով քաղավոր և ազվիլու և վոր Ցիլիանի բոլոր պատերի վրա արդեն խոկ հայերեն ազդեր են կպցվում իր անունից թե՝ ԵՄՆԸ Լևոն VII, շնորհքն աստուծո քաղավոր Հայաստանի, քաղավոր Ցիլիատպեմի և Կիպրոսի, հայտարարում ենք բոլոր ժամանակակիցներին, վոր Թուստատանի կայսրը զազարել և ամենայն հայոց յերկրների վրա տիրելուց և այլն*։

Հետաքրքրական և ասկայն, վոր արդեն 1854 թ. նոյեմբերի 22-ին Նիկոլայ I-ին ուղղած զրանոտներն ձեռագիր մի նամակով՝ էիշխանը հրամարվում էր Մարքսի յերկերը ազոսկած ապագիր գնկլարացիայից, առաջարկելով ցարին իր ծառայությունները։ Հայտնում և, թե ինքը միջոցներ և ձևեր ունի խոնդարելու հայերից բազկացած 30 հազարանոց ինչ վոր զորամասերի միացումը ռուսների դեմ զործող Ֆուրշիդ փաշայի զորարանակին։ Դաշնակիցները սանձել են հայկական մի զորարանակ, վորի հրամանատարությունն իրեն և առաջարկվում։ Քննքննում ինքը հարկազրված և յեղել հայտարարություններ անելու ցարի դեմ։ Լյուի Բոնապարտը, վորին ընկերացած և յեղել ինքը նրա Լոնդոն վտարանդված ժամանակ, առաջարկում և վրաստանի և Նուշինսկ Հանոսի քաղավորական գահը... Սակայն վորպես լեզիտիմ իշխան, ինքը անկարող և միանալ քաղակիր այս ավանտյուրիստին և ասպարեզ զալ ցարի դեմ։ Էիշխանը վստահացնում և, վոր վոչ մի քյուրջահայ չի կամենա հակառակ զնալ ցարին**։

Պատերազմի վերջերին, յերբ ըստ յերևույթին ապահովել էր արդեն էիշխանին զերը Անգլիայում, ինչ վոր մի պաշտոնյայի նկատմամբ կատարած բանպատճեն զործիք համար ուշադրի յենթարկվելով, նա հարկազրված յեղավ թողնել Լոնդոնը և վախչել Պարիզ։ Սակայն Պարիզից ևս աքսորում են նրան։ Էիշխանը անցնում և Տաւրին, այստեղից՝ Բեռլին։ Բեռլինում — իր ասելով՝ ռուսական վտանիկանության զրգռմամբ — նրան ձերբակալում են և յենթարկում հարցաքննության։ Հարցաքննության արդյունքների մասին,

---

* «Ծնվերապ», 1855, № 44, յեր. 173 և հետ.

** Центрархив, Фонд Аз. Деп., I, 9, 1845, 5 лист., 160 и сл. Տես. նաև՝ Տախտակ VII.

էջմիածնի մասին, ապա նրան հակառակելու այլևայլ տեղեկություններ։ Դրանում նրանք իշխանական տեղում հաստատված այս անձնավորությունը ներկայացնում են Հայաստանում հնազանդ կառավարչի դատապարտված մի բռնատիրի և ասում, որ նրան փնտռելիս և բռնել ուզելիս ժողովուրդը մի վերնախնդիր և ամբարիշտ, որին

Բիշխանը գործել պտուղ էր ազատ, և այս ենգամ արգելն Իտալիայում — Տուբինում, Հռոմում, Վենետիկում և Միլանում, վորտեղից նույնիսկ վերսկսել էր իր գործը ցարի հետ։ Բերքերը շարունակում էին տալ նոր հայտարարությունները նրա կրած վնասների և պատմանդների մասին։ 1858 թ. Բիշխանը հրատարակեց ցարական կառավարությանն ուղղած իր կոչ-տեղեկագիրը «Appel à César ou Memorandum du prince d'Arménie a l'empereur Alexandre» վերնագրով։ Ընդարձակ ձևով նա հրատարակեց տվավերագրերը և գիմումները մոգոմածուն մի յերկրորդ անգամ 1860 թ.՝ «Memorandum du prince d'Arménie A. S. M. I. Alexandre II, empereur de toutes les Russie» վերնագրով։ Այս տեղեկագիրն ուներ ի նկատի նպատակը իր ցուցմունքների մեջ Բիշխանը տեղեկությունների մասին խոսելիս։ Վերջապես՝ 1862 թ. յուլր և սեպտեմբ «Ծաղրած պրոտեկտորին»՝ պետությունների ուղղած գրություններն «Երկրագրերակարը» — վորի մասին հիշում է գործով նպատակը*։

Ընչին, պատմական նշանակություն ունեցող գործ մի անձնավորություն և ինքյան Հայաստանի իշխանին տրոզա հավիտենական այս ավանդությունը։ Վորոշ արժեք տալիս են նրան միայն հասարակական-քաղաքական մեծ այն ուժերը, վոր քաղված էին նրա տարբերնակ գիմումների ու տվավերագրերի տեսնը։ Ամենից առաջ կեղծիքը եր, հարկավ, Բիշխանին Լուսինյան ծագումը։ Հայտնի չե, վոր Հայկական փառազարդ այդ գինաստիան մտնել եր փաստորեն 15-րդ գարում**։ Վերին աստիճանի կասկածելի չե նաև Բիշխանի կենսագրությունը, սկսած նրա ծնունդից մինչև Թեոդոսիան գալը։ Կեղծիքը ակնհայտ կզառնա, յերբ աչքի առաջ ունենանք, թե ինչպես եր վերամիաձուլվում իշխանի էվենտագրությունը, յերբ հարկ եր լինում ամեն ակնթարթ գարձնելու նրա բրամանները։ Այսպես Ճեմբրում կաթողիկոսի անունը կրող կոնդակը Բիշխանին 1861 թվին հրատարակած գրություններն «Memorandum»-ում տպված և այլ խմբագրություններում, քան 1846 թ. յուլր տեսած գերմաններեն բրոշյուրում։ «Memorandum»-ում տպագրվածի մեջ Բիշխանին անունը Հակոբ Գոռիկոս չե, այլ՝ Հայաստանի իշխան Լևոնը. նրա մայրը՝ Գոռիկոսի իշխանուհի Հեղինեն չե, այլ Վրաստանի իշխանուհի Հեղինեն, կնքահայրը Գոռիկոսի իշխան Համազասպը չե, այլ՝ Վրաստանի իշխան Գոնստանդին, իշխան Բագ-

---

* Տես. Տախտակ VI.

** Տես. այդ մասին «Բազմավեպ», 1881, յեր. 231 և հետ. 1882, յեր. 26 և հետ. և 97 և հետ. «Ծնեղբանությունն Կիպրոսի քաղաքորդ Լուսինյան ազգատոհմին,» վերնագրով հրատարակված Վենետիկի արխիվի նյութերը։

բաժանելը։ Փոխված և անգամ՝ իշխանի ծննդյան և մկրտությանը տարեթիվը՝ 1820 թ. ոգոստոսի 13-ի տեղ, ծննդյան որ և նշանակված հաջորդ տարվա ոգոստոսի 18-ը։ Մկրտությանը թվականը նշանակված և 1821 թ. սեպտեմբերի 23-ը։ Նկատանք, ի դեպ, որ 1821 թ. սեպտեմբերի 23-ին Ցեփրեմը քացակայում էր Ջիմիածնից*. նա չէր կարող առհասարակ ստորագրել ընդհիմածնումն տրված այդպիսի մի վկայական։

«Memorandum»-ի հեղինակները կարիք եկին պաշտել ամենայն ակնթարթ զարձնելու իշխանին կապը միայն Հայաստանին, այլև՝ Վրաստանի քաղաքորական տան հետ։ Նույն «Memorandum»-ում գետեղված և հայ իշխաններին անունից հրապարակված բազմաստորագիր մի հայտարարություն, որտեղ նոր ձևով և ներկայացված նաև իշխանի կենսագրությունը։ Այստեղ ասված և, որ իշխանիս հայրը մեռել և 1828 թվին և քան յերևույթին մոչ թե Լանգռնում, այլ՝ Հայաստանում, մայրը Վրաստանի վերջին քաղաքոր Գեորգիի անունեցն և։ Նախնական դաստիարակությունը իշխանը ստացել և գարձյալ մոչ թե Անգլիայում՝ նրա հոր բարեկամների՝ այլ Վանի և Ցերցնակայի իշխաններից և Ցեփրեմ կաթողիկոսի նշանակած Տայոց Քոմա յեպիսկոպոսի խնամքի տակ։ Իշխանիս քաղաքական գործունեությունը նա սկսում և գարձյալ յերկրում՝ 1839 թվին (sic), յերբ նա յելույթ ունեցավ Ներսես Աշտարակեցու ոգին, որ այդ ժամանակ իբր թե առաջնորդ եր Քիշլիում (sic), ուր աքսորվել եր Նիկոլայ I-ի հրամանով. այս յելույթի շնորհիվ և իբր թե, որ սկսվեց իշխանիս ժողովրդականությունը... Հայաստանում և Վրաստանում**, թե ինչ ազդու ունին իրականությանն հետ հայ իշխաններին այս վկայություններդ դժվար չի լինի վորոշել, յերբ այդի անցկացնենք հենց իրենց, ստորագրողների անունները։ Այստեղ հանդիպում են մեզ այնպիսի անուններ, ինչպես՝ իշխան (prince) Նուշիրվան, իշխան Արծրունի-Մեհրուժան, իշխան Մանուվապյան, իշխան Գոռշ, իշխան Ջառատունյան, իշխան Սյունյան-Հայկազնի, իշխան Մամիկոնյան, իշխան Մազխարաս Աբշամունի և բազմաթիվ ուրիշ գանազանապես իշխանական անուններ, վորոնք ցուցց են տալիս մեկին, վոր քղքի հեղինակը շատ և գրությանն տակ մոտացածին անուններ՝ հայ նախարարական անուններին նմանություն։ Հայաստանի իշխանը հիշատակում և շարունակ յեվրոպական քաղա-

---

* Հմմտ. Ա. Ցեփրյան. «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Հովհաննես հայը 19 դարում», մասն Ա. յեր. 169.

** «Memorandum», յեր. 27.

կիրճների և մեծամեծների հետ ունեցած անձնական իր մտերմությունը, սակայն չկան հրապարակում այդ մտերմությունը կամ նույնիսկ առհասարակ ծանոթությունը հավաստող փաստեր... Թե ինչ արժանք ունին նման հայտարարությունները, յերևում է թեկուզ նրանից, որ Ալեքսանդր II-ին գրած գիմումի մեջ, Էջմիածնի հայտարարում է, թե իբր Նիկոլայ I-ը ապառնած և յեղել իրեն կրկնու հուսարարական գնդապետի աստիճան*, մինչդեռ մեր առաջ գտնված գործը ապացուցում է հենց սրա հակառակը: Էջմիածնի իշխանին առարկած քղքիների և նամակների համար բնաբոշ և առհասարակ, որ նա մի անգ ձևակերպում է իրրև բռնաձանք այն, ինչվոր փոքր ինչ հետո, մի այլ անգ, նկարագրվում է իրրև խրոխտություն, և այսպես անվերջ:

Պարզ և, որ Էջմիածնի իշխանին կոչված անհերքելի այս իրավիճակը բազաքական հարաճուն մտահոգություններով առաջացող մնկն եր, մանր անցյալ ունեցող մի ցավագար, որ գործիք եր գարձել քազաքական գազանի, — նախապես ըստ յերևույթին անգլիական, հետագայում փրանսիական, — որգաններին ձեռքին: Լիակատար չափով մերկացնել Էջմիածնի իշխանին յեղած քազմաման ուժերը, հնարավոր կլինի միայն Արևմուտքի վոստիկանական գազանի գործերը քննելուց հետո: Սակայն ավելը և յեղած լինին նրա համանավորդները, կասկած չկա, որ միայն սրանց միջոցներով և ըստ յերևույթին նաև սրանց պատվերով և, որ կազմվում ու հրապարակվում եյին նրա գեկույցները...

Հետագայում Ծիլգարով քերքը մերկացնում եր այն իրողությունը, որ Լոնդոնում յեղած ժամանակ Էջմիածնի իշխանը ծանոթ եր Բրատեշվիլդի գրի և իշխան Լյուի Բոնապարտի հետ, վոր վերջինս կայսրության գահը բարձրանալուց հետո հայտնած և յեղել Գարիգում Լուսինյանի կնգիքը**: Սակայն ակնհայտ և, որ կայսրության արևրին իսկ կնգիքը մի ավելորդ անգամ ևս պետք եր յեկել գեկանմրների տասի ընկերության տերտանուն այն հերոսին, վորի պատկերը հանճարեղ գրչով գծագրել և ժամանակին Էյուի Բոնապարտի Բրյուսելի 18-ի հեղինակը...

Գտավճած եր արդյոք Էջմիածնի հայկական շրջաններին հետ 1855 թվին, ինչպես տեսանք, Էջմիածնի մասին աննպատակ լուրեր եր տարագրում Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռքով հրատարակվող հայերեն մի քերք՝ «Ծիլգրապան»: Սակայն 1858 և 1861 թվականներին Էջմիածնի հրապարակած ժողովածուների մեջ գեռևս

---

* «Memorandum», էջ. 8.

** «Մշակ», 1879, № 12.

վան և Վենետիկի Մխիթարյան հայրերից մեկի՝ Ղեվոնդ Հյուրմուզի գրավոր մի միջամտությունը էջմիածին ոգին հնազդրական և նաև, որ նույն տարիներին գրած իր նամակներում էջմիածնի խնդրում էր հաստատել իրեն արվելիք դիմումները՝ Վենետիկ, Մխիթարյանների վանքը։ Վորքան դիտենք, Հյուրմուզը կամ Վենետիկի Մխիթարյանները չեն հերքել յերբևե էջմիածնի տպագիր դեկլարացիաները, վորոնք, ըստ տպագրական ավյալների, լույս են տեսնում հենց իրենց քթի տակ, Իտալիայում, իսկ 1858 թ. ժողովածվի ձևով լույս էր տեսել հենց Վենետիկում։ Հնազդրական կլինեին, յեթե Հյուրմուզների վերապրող հաջորդները փորձեին գեթ հապաղումով պարզելու հանելուկը։ Համառ լռությունը կարող է միայն խորացնել կասկածն այն մասին, թե վերապատվելի հայրերը ծածկում են այն փաստը, որ գործիք են ծառայել մոսկիականական զազանի արգանդների ձևավորին...

Էջմիածնի քաղքից մի քանիսների տակ գտնում ենք էջմիածնա Գևորս-բնչ անունը։ Նալբանդյանի ասելով Գևորս-բնյը էջմիածնի կուսակիցն է, և նշանակում է, իրական անձնավորություն քըդքները ստորագրված են, իբր թե, Գալուստ, վորով ասիք է արվում յենթադրելու, թե էջմիածնի կամ նրա ակուսակիցը կապեր են ունեցել կամ կապեր վորոնել պալատահայ ինչ-ինչ շրջանների հետ։ Այդ մասին վկայում է նաև Նալբանդյանը։ Նույն Նալբանդյանի ծանոթությամբ արված մի նկատողությունից պատկում, պետք է յենթադրել, որ այստեղ խոսքը պալատահայ նշանավոր վաճառական Գազաս-բեյ Տատյանի վորդի Գևորս-բեյի մասին է։ 50-ական թ. թ. վերջերին և 60-ականների սկզբներին հայր և վորդի ապրում էին Փարիզում՝ զբաղվելով գեսի հայ-կաթոլիկ կղերը։ Համենայն գեպս Գազաս-բեյի մահից հետո վերջինս ապրարարում էր նրա դավանափոխության մասին՝ առարկություն տեղիք տալով լուսավորչական կղերին*։ Հնազդրական է, որ 1862 թվին պալատահայերի հետ կապված «Փարիզը», անվերապահ քարոզվում է ու տպում էջմիածնի «Memorandum»-ի նյութերը**։ Նույն քերքը, հաղորդելով Տաճրինի փրանսերեն «Ոտալիք քերքում արտատպված էջմիածնի շրջաբերականը՝ նկատում է, որ քերքը «տասը վերա ամենևին խորհրդածություն մը չունի»***, քերքի այս ձևնապահությունն ընդհանրապես բնորոշ է նրա էջերը, էշափսվորը ուղղության համար։ Քերքի խմբագիրը Մուրատյանը

---

* Հմմ. «Համբավաբեր Կոստիո», 1864, №№ 61 և 62.

** «Փարիզ», 1861—62, № 57, 59, 60, 61, 62.

*** Ն. տ. 1862, մայիս 9, № 66, յեր. 3.

անձնական ծանոթ եր Բիշխանին հետ. մի տեղ ակնարկում է Բիշխանին հետ 1861 թվի վերջերին Միլանում ունեցած հանդիպման մասին*, բայց քաղցնում է պարձյալ իր վերաբերմունքը։

Բոլոր պարագաներում հետաքրքրական է, որ Բյուրքհանյ գաղութներում է հատկապես Կ. Պոլսում լինելիս եղել կապ Բիշխանին անվան շուրջը։ Պատմում եղել, որ 1861 թ. Բիշխանը մտած է յեղել Կիլիկիա, հաներագրեր կազմել գյուղացիների ստորագրությամբ, վորոնցով դիմել է Նապոլեոն III-ին հայկական Տավրոսում ինքնավար իշխանություն տանելու համար։ Ասում եղել պարձյալ, որ այդ հաներագրերով Բիշխանը ուղևորվել է Պարիզ, հավատացնելու Բոնապարտին, թե Տավրոսի լեռներում 70 հազար զինք բռնելու ընդունակ հայ կա, վորոնք, Լիբանանի օրինակով, ապատում են Թրանսիայի բազատարար միջամտությանը։ Կային նաև ասողներ, թե հայկական զաղութները այս բանակցություններին և հենց, վոր ամեն ավելին քյուրքերին 1862 թ. պատասխան պաշարելու Զեյթունը, վորի ցույց ված քաջարի դիմադրության հետ բազարական հաշիվներ եղել կցորդում հայ ազգասերները**։ Հետաքրքրական մանրամասնություններ և հաղորդում Զեյթունի ապստամբության նախորեյին Բիշխանի անվան հետ կապված այս պատմությունների մասին ժամանակակիցներից մեկը՝ Ա. Բերիցյանը. «Պետք և ասել, — գրում և նշանավոր հնախուզը, — վոր Զեյթունի անցքերից փոքր ինչ առաջ արդեն Պոլսում մեջ այսպես մի ելևեջ լուսինյան հայոց ազգայարդ իշխանին լուսանկար պատկերը յերևցավ, հետը մի լիտոգրաֆիայով տպագրված հայտարարություն, վորից յերևում եր, վոր վոմն Լևոն Լուսինյան իրեն Կիլիկիայի ժառանգ և համարում, հայկական քաղաքներից անբված։ Իրա անցյալը քիչ շատ մութ եր, բայց և այնպես յուր յերիտասարդության առաջին տարիները անցուցած եր Հայաստան, Ամերիկա, Իտալիա, Թրանսիա և Անգլիա։ Դա իբր թե Իտալիայի ազատության համար պատերազմած եր Գարիբալդիի գնդում, Վիկտոր Եմմանուելի և Անգլիայի թագուհու ազգական եր անվանում իրեն, Նապոլեոնի անձն բարեկամն եր և պատվավոր լեգիոնի շքանշաններով զարդարված։ Ինքը իբր թե մեծ գումար տակ ուներ Անգլիայի բանկում և Պալլմերստոնի և Նապոլեոն (III) հետ բանակցություն ուներ այժմ Կիլիկյան Թյուրքիայից խլելու համար... Վոմանք յերիտասարդներից մեծ հույս ուներին, վոր գուցե

---

* «Փարիզ», 1861, № 88.

** Զեյթունցի, «Զեյթունի անցյալն և ներկայնա», Վիեննա, 1900, էջ. 104.

ձեռքով հայք Տաճկաստանի մեջ գոնե մի անկյուն պիտի առա-նանձ*։

Իր ցուցմունքների մեջ Նալբանդյանը բացատրում է վերա-բերմունք և հայտնում գեպի Հայաստանի ազատության անունով հրապարակ բնված այս շարժառիթները, որոնք անդլիական կառա-վարության հաշվին ապրող քաղաքական ագենտ ևր համարում նաև Նալբանդյանը կեղծիք ևր համարում նրա ԵՐԶԻՄԱԲԵՐԱԿԱՆԸՆԴ և սրա մեջ պատմվող փաստերը։ ԵՐԶԻՄԱԲԵՐԱԿԱՆԻՆ մեջ Լուսինյանը Տավրոսի լեռնանցում 20 հազար մարդ գնդը ձեռին փոթի կանգնեց-նելու պատռնագիրքով պահանջում ևր՝ ա) Դիպլոմատիական հա-նապարհով անկախ ճանաչել Զեյթունը, Կիտան (?), Հաճընը և Լաբրանդան (?). 2) վերականգնել Սիսը. 3) ապատ քաղաք հռչա-կել Տարսոնը՝ այնպես վոր և Թուրը, և հայ ազահմանազրական իշխանության կարողանան ունենալ այնտեղ իրենց պահակները։ Աշխարհագրական կատվածքի անուններն խառնելը այստեղ ևս մատնում են Լուսինյանի իրազեկության չափն այն բերդերի վերա-բերմամբ, վորի անունից նա խոսում ևր։ Տալով այս շրջարերականը ԵՊոսլին լրագիրը գրում ևր թե՝ այդ պահանջները, վոր արվում են դիկտատոր-իշխանի պես գործող մեկի կողմից և վորոնք իրավացի չեն ինքյան ու նպատակով արևելյան քրիստոնյաների ապագայի համար, արժե վոր ուշադրության առնվին յեվրոպական մեծ պե-տությունների կողմից, քանի վոր Արևելքի խաղաղությունը կա-րող և կախում ունենալ սրանից**։ ԵՊոսլին թերթի այս յեզրա-կացությանը Նալբանդյանը իր ցուցմունքների մեջ։ Նալբան-դյանը հայտնում ևր, վոր ինքը գրել և արդեն ԵՐԶԻՄԱԲԵՐԱԿԱՆԻՆ հերքումը, նպատակ ունենալով քարոզվանել և հրատարակել այն բոլոր լեզուներով։ Մատրված և լեզվել հրապարակել Ռուսաստա-նում նաև հերքումի առաջարկն քարոզվանության։ Գնդում է, այնուհետև, վոր Հայաստանի ազատության պատրվակ բռնելով, ջարդատանքը նպատակ ունենալ գրամ շորթելու քյուրքահայերից։ Այդ կապակցությամբ և հնդց, բացատրում է Նալբանդյանը, վոր ջարդատանքը կազմել և Քաղվորյանի նամակում ազատագրծված ծածկագիրը, վորի արձնակը հայտնվել և իր քովերում։ Ազատա-կելով այդ ծածկագիրը քյուրքահայ գործակիցներին՝ Լուսինյան կոչվածը կամեցել ևր հավատացնել նրանց, թե ինքը կապեր ունի ծածկագրում հիշատակված ամիրգրանտների հետ, մինչդեռ փաստե-րին, նկատում է Նալբանդյանը, նա, ինչպես ասում են, հարթակ-ության մեջ և մի քանի գործիրավականների հետ միայն։

* «Փորձ», 1877, № 3, յեր. 172.

** Հմմ. «Փարիզ», 1862, մայիսի 9, № 68.

Նալբանդյանը հայտնում է, որ ինքն է հենց, որ Գալսի իր ծանոթներին նախապատրաստելու մտքով արտագրել է և ուղարկել քաղվածքներն ծածկագրի մի որինակը, վորից և ազատվել է իր նամակում վկրջինս, բոլորովին դիպվածաբար...

Մեզ չի համապատասխան քննել ծածկագրի մասին Նալբանդյանի տված այս բացատրությունը, բայց անկասկած պետք է հանդիպում առհասարակ հայերեն գրագրություններ և նյութեր, ինչքը բիշխանեցն անտեղյակ եր, քան յերևույթին, հայերենին։ Հավանական չէ առհասարակ, որ փող կորզելու մտադրությամբ մի ինչ-որ ներքին չորոնող բիշխանեցն կամ նրա ներկայացուցիչները, դիմած լինելին այն մեքոփին, որի մասին պատմում է Նալբանդյանը։ Գարիբալդիից զատ՝ ծածկագրում հիշատակվում են քաղաքական անուններ և հասկացողություններ, որոնք ընդհանրի չեյին առհասարակ այն միջավայրում, որտեղ պատում եյին բիշխանները ու նրա ներկայացուցիչները։ Ծածկագիրը գործ ունի դնմքների և հասկացողությունների հետ, որոնք գեռեզված եյին բացառապես Բակունինին, Նալբանդյանի և որա ազգայնահայ բարեկամներից քաղաքական տեսողություն դաշտում...

Նալբանդյանի այդ ցուցմունքների մեջ ստույգ և միայն նրա բացատկան վերաբերմունքը դեպի Հայաստանի իշխանները ու նրա յեռանը քաղված ուժերը, որոնց շարքին կասկածի տակ եր առնում ամենից առաջ անդլիական կառավարությունը։ Հակառակ այդ վերաբերմունքը արտահայտում է, ինչպես տեսանք, նաև Նալբանդյանի՝ բերդից գրած մասնավոր նամակների մեջ։ Դրանցից մեկում նա անդլիական կառավարությանը վճռական արիկա հռչակելով, «Աբշալույս Արարատյանին» խմբագիրը Ղ. Գալուստյանցին գրում է, թե նա աշխատում է հոգուտ Քյուրքիայի և Անդլիայի, որոնցից նպաստներ է ստանում իր գրվելի քերքի հրատարակության համար*։ Նալբանդյանն արտահայտում է իր սրտանոթ արտահայտություններ, որոնք անդրադարձել եյին նաև «Ծերկրագործության»-ում, հանդամանք, որ ապացուցը և նրա անկեղծությունն։ Միանգամայն անկեղծ եր անշուշտ դեպի «Հայ-Արիության» արտահայտած նրա բացատկան վերաբերմունքը։ Նալբանդյանը մատնանշում եր իր մոտ բռնված դրությունները, որոնք միջոց կտրող եյին տալ ստուգելու իր խոսքերի ճշտությունը։

Սակայն «Հայաստանի իշխանների գործունեության» և Նալբանդյանի նրա մասին տված ցուցմունքները կարևոր են մի այլ տե-

* «Ինքնան», էջ. 325.

սակետից։ Նրանք ցույց են տալիս, որ «Հայաստանի ազատագրության և մասնավորապես Զեյթունի շուրջը սկսված պայքարի մեջ տեղի ունեցը քաղաքական հակամարտ ուժերի բախում. իրար կից դարնվում էին կողմից արևմտահայ կղերի և բուրժուազիայի այն խավերը, որոնք «Հայաստանի իշխանիւ և իր գործակիցների միջոցով Ցարական Ռուսիայի և Անգլիայի միջամտությունից էին սպասում Կիլիկիայի կամ, ավելի ճիշտ, Նրա ծովամերձ քաղաքների ազատումը և մյուս կողմից՝ պոլսահայ արմատական, դեմոկրատական այն խավերը, որոնք կապեր էին փորձում դաշտի — Տավրոսի լեռնականների, գյուղական ժողովրդի հետ նպատակադրության միջոցով շփման կետեր փորձում Բուլղարիայի և Եվրոպայի ազգային-հեղափոխական շարժումների ու դրանց գնահատների հետ։ Լուսինյանի և Նալբանդյանի միջև ծագած հակամարտ և առճակատում, որինակ, բնորոշ այն փաստը, որ մինչդեռ վերջինս քննադատում էր ազատ առևտրի սկզբունքը և կոոպերացիայի միջով ճիգ անում դիմադրել նրա ազդեցությանը, առաջինն, ընդհակառակը, առաջ էր քաշում Տավրոսի համար առատ առևտրի սկզբունքը, առանց որի չէին կարող ունենալ իրը քիչ ճշմարիտ հենարան քաղաքական ազատ ու անկախ գոյության և զարգացման համար... Ժողովրդին այս կնան իսկ բավական և արդեն Տավրոսի բարոնակատորեր գաղափարական-քաղաքական դեմքը բնորոշելու համար։

Մանչեստրական լոզունգների յուրաքանչյուր եկին մասնավորապես գաղութահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի և կղերի այն տարրերը, որոնք Նալբանդյան III-ի միջամտությունը Զեյթունի ոտքին գլուխ քերելու համար կամենում էին կաթոլիկ յեզերցուց դերին առանձնորեն ապատամբած դյուգացիներին։ Հանգամանքը, որ հանկանելի յեր գործնում կրկին Նալբանդյանի հակամարտը ընտանիքներ և Նրան առաջ քաշող բուրժուական և կղերական մութ ուժերի դեմ։ Պետք է յենթադրել, իհարկե, որ ինքը ընտանիքը, կամ Նրա հետ կապված հայկական շրջանները չէին ազդեցություն են ունեցել Զեյթունի անցքերի վրա։ Զեյթունի հետ կապված անցքերի մեջ ընտանիքից և Նրա հայ գործակիցներից ավելի խոշոր գեր էին կատարում Զեյթունի հայ աշխարհիները (Զեյթունի իշխաններները), տեղական կղերը (Սոի կաթողիկոսություն) և գաղութահայ բուրժուական-կղերական այն տարրերը, որոնք ազդեցություն ունեին սրանց վրա։ Վերին տասնյակի կարևոր դեր կատարեց Զեյթունի ապատամբության կապակցությամբ Պոլսի հայ-կաթոլիկ յեկեղեցու պետ Անտոն Հասունյանը, պրոպագանդի մոլեռանդ այդ աշակերտը, որ քաղաքական բա-

ցանկայ գործիք եր բռնապետական Ջրանախայի ձեռքում։ Ապատամբությունից անմիջապես հետո՝ Գոլսի Ջրանախական դեսպանի միջնորդությամբ բռնվոից ազատելով Զեյթունի ձերբակալված հայ իշխաններին, Հասուններից վերջիններիս միջոցով աշխատում եր համոատացնել Զեյթունի գյուղացիությունը, քի կաթոլիկ յնկեցյուց գործ ներանց համար չկա այլևս վորևե վերկուքյուն։ Նալբանդյանը և ներան բարեկամ հակահասունյանները պիպլոմատիական կամ ռազմական ինտերվենցիայի գաղափարներ անող կաթոլիկ-բռնապետական այս ուժերի հետ և, վոր պայքարում եյին հիմնականում «Գոլսահայ լուսավորչական համայնքից մասին գրած իր զեկուցագրի մեջ նալբանդյանը, ինչպես տեսանք, դեռ 1861 քվի վերջերին եր մատնանշում այն հանգամանքը, քի Հասունյանը վազուց ի վեր գործ և լարում գավառներում, խոստանալով հայերին Ջրանախական կառավարության դրեթե հավասարություն»*։ Զեյթունի ապատամբության հետևանքները ցույց են տալիս, վոր ապատամբության զեկավարությունը փաստորեն վոչ քի նալբանդյանի և ներա համախոհների ձեռքում եր, ինչպես վոր անհիմն ու բռնապրսիկ յենթադրել են լիրեալ և դաշնակ պատմագրողները, այլ ներանց դեմ պայքարող հակաժողովրդական, կղերա-աշխարհիկական և հասուններ-բռնապետական ուժերի ձեռքին։

«Հայաստանի իշխանից զեկլարացիանները հասարակական-քաղաքական այս ուժերի ձեռքին գործիք դարձած «ազատատենից հիմնադ գաղափարներ եյին։ Մատցածին բռներ եյին «իշխանից պատմությունները 1848 թ. Ցնրնատում տեղի ունեցած քաղաքական ցույցերի, Հայաստանում կամ Զեյթունում ցարի կամ սուլթանի դեմ տեղի ունեցած հայկական յելույթների, գործադուլների ու կռիվների մասին և այլն։ Սակայն «իշխանից տողերի տակ թաղնված քաղաքական ուժերը հրապարակելով ներա գործունեությունները ազատագրում եյին նրա անունը իրրև քաղաքական պայքարի գենք և իրրև ազիտացիոն ու կազմակերպչական միջոց, վորով ազգային տիրող դասակարգերի տեսակետից հաշվի եյին առնում, մասնավորապես, Հայաստանում տակա հարաբերությունները, իրական տրամադրությունները ու դրանց ազատագործելու հնարավորությունները։ Այդ նպատակի համար չկար միջոցների խտրություն և արվում եյին, ըստ յերևույթին, նաև դրամական զոհաբերություններ։ Հետագայում իսկ, Լևոն Լուսինյան կոչված «իշխանից մահից հետո, վոր տեղի ունեցավ Մխա-

* Տես. վերը յեր. 80.

նում 1876 թվին, թյուրքահայ քնքշերից մի քանիսը կաշառքի ուժով պաշտպանում էին նրա ժառանգների — Ջորջն և Գվիդոն յնդրայրների վնասներից ծագումը։ Զուր չէ, որ Գարոնյանը ծաղրում էր արևմտահայ այն խմբագիրներին,— «որոնք ամուսին պնդելու համար Լուսինյան կառնեին»*։

VI

«ՑԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ» ՑԵՎ ԹՈՒՅԼԱՏՎԱԾ ԱԶԴԱՑԻՆ ԵԼՐԱԹՈՒՐԸ

Դասական չկա, վոր Նալբանդյանի ձերբակալությունն այն ակտերից մեկն էր, վոր ուղղում էր ցարիզմը յնրկրի հնդափոխական էկրամոլային և սրա կազմակերպիչների դեմ։ Կառավարական սրպանների համար առաջին հերթին կարևորն այն չէր, վոր «Լանդոնի պրոպագանդիստները» փորձեր էին անում Նալբանդյանի միջոցով հնդափոխական աշխատանք կազմակերպելու. Տաճկաստանում կամ տաճկահայերի շրջանում, այլ այն՝ վոր հնդափոխական պատասխանատու հանձնարարություններ էին արվում նրան կ ո վ կ ա ս ի և հատկապես կ ո վ կ ա ս ա հ ա յ ե ր ի վերաբերմամբ... Զուր չէ, վոր Նալբանդյանի ձերբակալությունից հետո անմիսական հանձնաժողովի նախագահ Գալիցինը շտապում էր նախապատրաստելու նրա մասին՝ Կովկասի փոխարքային տեղակալ Որբելիանիին։

Քարտմանարար բերում ենք Գալիցինի համապատասխան գրությունը.

182

14-ին օգոստոսի, 1862

Գաղտնի

Նորին պայծառափայլություն
իշխ. Գ. Դ. Որբելիանիին

Վորդրման տեր, իշխ. Գրիգորի Դմիտրևիչ

Այստեղի համալսարանի կանդիդատ Միխայիլ Նալբանդով քղքների մեջ, վորի գործը քննվում է իմ նախագահությամբ՝ բարեբախտաբար հաստատված Մ. Գեներալ-նահանգապետի քննիչ հանձնաժողովի կողմից՝ հայտնվել է ուսա ամիսքանոտ Բակունինի նրա հետ ունեցած նամակագրությունը, վորտեղից յերևում է Լանդոնի պրոպագանդիստների ձգտումը — տարածել իրենց գրվածքները Կովկասում։

*Հ. Գարոնյան, «Ազգային ջոջեր», Բերլին, 1922, յեր. 109.

Ներքին կայսերական մեծ ուժությունը իմ այս մասին արած ամենահպատակ զեկուցումներից հետո բարձրագույնս բանին հանեց և հրամայել՝ հաղորդելու ձեզ պայծառափայլությանդ այդ հանգամանքը, նախազգուշական համապատասխան մի ցուցումների դիմելու համար։

Կատարելով ընդդիմին բարձրագույնս արտահայտված այդ կամքը՝ պատիվ ունեմ քաղվածաբար հաղորդելու ձեզ, վեղարման տեր, վերոհիշյալ նամակագրությունը, հարելով, որ արդեն արված և կարգադրություն վերանելու և ձերբակալելու այդպես հիշվող Վարանովին։

Ընդունեցեք, վեղարման տեր, իմ լիակատար հարգանքի և անձնվիրության հավաստիքը։

*Իշխ. Ա. Գոլիցին**

Անհատական հանձնաժողովի առաջադրած հարցերի և դրանց դիմաց տրված պատասխանների տակ գտնվողների ձեռքով արված ընդգծումներից, ինչպես նաև նրանց արած ակնարկներից պարզ և դարձյալ, որ քարտուղարներին ևս հետաքրքրում էր նախ և առաջ Նալբանդյանի կապերը Գովկասի հայկական շրջանների հետ։ Էնդրոնի պրոպագանդիստներին վերաբերող դարձի քննությունից հետո անհատի յեզրակացություններ մեջ արձանագրվում է, որ Նալբանդյանի մոտ գտնված են հայերեն նամակներ, որոնք բերում են այն մտքին, թե Թուրաստանում և մյուս պետություններում ապրող հայերի շրջանում յեզել են ինչ որ ընդհանուր ծրագրեր՝ վերաբերող հանգում են նրանց անկախության վերականգնմանը („наводящие на мысль, что между армянами, как живущими в России, так и в других государствах, были какие то общие планы, клонящиеся к восстановлению их независимости*)**. Նալբանդյանի մոտ հայտնված Բակունինի նամակներն ու նրա բառարանը, անհատի կարծիքով, առաջացնում են ներքին այն համոզումը թե նա վոչ միայն սոցյալ եր պրոպագանդիստների՝ ուրս կառավարության դեմ ուղղված գիտավորություններին, այլև նպատակ և նրանց՝ Լանդոնի արգելված հրատարակությունները Թուրաստանում տարածելու, իսկ հայերեն նամակներից և բառարանից յերևում է, որ նա ձգտում է ունենալ Թուրաստանի հարավում ապրող*

---

* Центрархив, 1862, II, № 17, лист 285.

** Ленинградское отделение Центрархива. Дело IV, 13922, 1865 г., лист 308 и сл.

հայերի մոտ տարածելու հակակառավարական շարժումներ» („найденные у него письма Бакунина и словарь его составляют нравственное убеждение в том, что он не только знал преступные замыслы пропагандистов против русского правительства, но и содействовал им распространением в России запрещенных их лондонских изданий, а письма и словарь армянские, что он стремился на юге России распространить между армянами там живущими, противоправительственные движения"*. Այս հիման վրա՝ զինվարվիլով սրանցից 313 հատ. դիրք 2, հատոր XV-ի հրահանգով՝ կառավարիչ սենատը էխիստ կասկածանքի տակ և առնում նալբանդյանին և ամրագնում անձնավորությամբ՝ նրանց գործոց պ. մինիստրի բարեհայեցողությամբ պատրում Թուստոյանի հետավոր քաղաքներից մեկը՝ յինքարկելով նրան վոստիկանության խիստ հսկողության**։

Գործի մեջ յեղած մեզադրական նյութերից զատ նալբանդյանի ձևականության ու ազնվանդիստ ընթացքի մասին կառավարական շրջաններում անդնդության եղին քաղում անշուշտ նաև կոմիսարի տպրյուններից։ «Պոլատնոյ լուսավորչական համայնքին կապակցությամբ փոխանակված պաշտոնական գրագրություններից անանձ արդեն, մոր «Լոնդոնի պրոպագանդիստներին գործից իսկ անկախ, տակավին 1862 թ. սկզբներին, Պետերբուրգի պաշտոնական շրջաններում նախազգուշացնում եղին նրա մասին Պոլոի ռուսական դեսպանին։ Պետերբուրգում իրազեկ կարող եղին գտնվել նալբանդյանի մասին անշուշտ միայն հայկական տպրյուններից։ Ցեմ Ներսես Աշտարակեցին, և՛ Գարբիել Այվազովսկին հոգացել եղին ժամանակին այդ մասին։ Բերդում նստած՝ նալբանդյանը համոզված եր, զատ յերևույթին, մոր հին հակառակորդները շարունակում եղին իր դեմ քաղաքական վարմի ամբաստանություններ։ Անիրազեկ համախոհները կարծում եղին նույնիսկ, թե ձերբակալությունը բացատրվում Ամբր-Այվազովսկի իմպրակցությամբ գործ դրած ջանքերի հետևանք եր... Գործիքը սխալ եր, սակայն ստույգ և, մոր հակառակորդները շարունակում եղին իրենց գանգատները նաև նալբանդյանի բանտարկության տարիներին և անգամ նրա մոտի ժամանակ։ Ուշագրավ և այս տեսակետից ուսերեն մի գրություն՝ ուղղված, զատ յերևույթին ժողովրդական լուսավորության մինիստրին, 1865 թվի սկզբներին։

---

* Ленинградское отделение Центрархива. Дело IV, 13922, 1865 г. лист 308 и сл.

** Ն. տ.

Հրամիրելով մինիստրի ուշադրությունը Ս. Շահազիզի նոր լույս տեսած էվևոնի վիշտը պոեմի վրա՝ գրության հեղինակը հայտնում է, թե պոեմի մեջ կան կատարյալ գեմ ուղղված հատվածներ։ Պոեմը մեծարում է իտալական և լեհական ապստամբությունները, նախընչում հայերին քաղաքական ապստամբություն նվաճելու միտքը և այլն։ Պոեմն ուղղված է կրոնի և հավատքի, եկեղեցականների ու նրանց ծիսակատարությունների գեմ և արժարծում է Քրիստոսի մասին հայացքներ, որոնք հիշեցնում են Ներսեսի ուսմունքը։ Դան ասողներ, ավելացնում է անանուն հեղինակը, որ պոեմի հերոս Լևոնը Փետերբուրգում արգելափակված Նալբանդյանն ու էվևոնի վիշտը գրված է Ռուսաստանի հավատարիմ մարդկանց գեմ, Նալբանդյանի կուսակցության հակառակորդների գեմ։ Դանում հեղինակը գատապարտում է «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրին Նազարյանցին, որ սմսատյի եպիսկոպոսով ևր խոսել պոեմի մասին. «Հայկական ժուռնալիստիկայի գազանիքներին իրապես սովոր մեկին հայտնի չև, — գրում է նա, — թե ինչ և նշանակում «Հյուսիսափայլ»-ի գովասանքը։ Այս ժուռնալի հեռատրությունը Փետրապավլովսկի բերդում նստած քաղաքական հանցագործ Նալբանդովի հետ ոչ մի կապ չունի։ Վերջում նամակագիրն առաջարկում է ուրախել գրքի տարածումը, հանգիմանել նրա ցնորքերին և կռահածի տակ տանել հեղինակին։ Ուշադրավ են հատկապես նաև գրության վերջին տողերը. իր հպարտությունը տուբելու գեպքում՝ նամակագիրը խնդրում է՝ ականջ չդնել Նալբանդյանի կուսակցությանը պատկանող Փետերբուրգի հայերին, և խորհուրդ է տալիս — «ձմեռուտ ևքյունը յերևան հանելու համար — ուղարկել գրքի մի որինակը... Այվազովսկի վարպետին ու խնդրել նրա կարծիքը։ Նամակի վերջում դանում հեղինակը գրել է „Преданный царю и отечеству“ տեղեկությունը, որով ժամանել և հնդց գաղափարական իր կապը Թալիր-Այվազովսկի ևս հարյուրակյան խմբակցության հետ։ Նույն յեղրակացության կհանգնենք, յեթե աչքի առաջ ունենանք, որ դանում հեղինակը հարվածում ևր միայն Նալբանդյանին, այլև Նազարյանցին. Թալիր-Այվազովսկի կղերա-Փետրալական խմբակցության աչքում Նազարյանց-Նալբանդյան լիբերալ-դեմոկրատական բլոկը քաղաքականապես անբաժանելի մի միավոր ևր։ Բլոկի անկամրջելի տարաձայնությունները նկատելի չևյին կղերա-Փետրալական գիրքերից։

Շահազիզի պոեմի առիթով գրված այս գիմումի բնագիրը, որ հրատարակում ենք նեղկա հատորի էվավերվածումն, հանգիպեցինք Կ. Ծեզյանի արխիվում։ Դրա հետ միևնույն արխիվում գտանք նաև Կ. Ծեզյանի ռուսերեն գրած յեղրակացության տես-

գիրը։ Լուսավորչյան միաբանը ուզարկել էր Ցեղյանին անատրազիր գիմումը և խնդրել այդ առիթով նրա կարծիքը։ Ցեղյանի քուդքը միաբանին ուղարկած պատասխանի սևագրությունն էր։ Պատասխանի հնդինակը գրավոած էր յերկհայաց մի գիրք։ Ցերկվությունը բղխում էր Ցեղյանի յերկդիմի վիճակից։ Նկատանք, որ ցարիզմի հայկական քաղաքականության բանիմաց ագենտներից մեկն էր նա և միաժամանակ՝ ռուսահայ ոսնոյինների ու առևտրաարդյունաբերական մագնատների քաղաքական խորհրդատուն, եազդի և յեկեղեցուց հավատարիմ ախոյանը Ռուսաստանում։ Լինելով ռուսահայ բուրժուազիայի ազգային-պատմողական բանակի գենկավարներից մեկը, Ցեղյանը փոքր ինչ այլ լուսաբանություն էր տալիս նամակում շոշափած հարցերին, քան կղերա-ֆեոդալական գիրքերից նայող անանունն հնդինակը։ Ցեղյանը նա քննադատելի յեր համարում էջմիածնափայլը լիբերալիզմը։ Սակայն էջմիածնափայլը-ի գավանանքը նրան չեր ներկայանում վորպես հասարակական-քաղաքական միասնո մի մատյանություն։ Անմիջական ծանոթություն ու շփում ունենալով և՛ նազարյանցի, և՛ նալբանդյանի հետ, Ցեղյանը վաչ միայն տեսնում էր նրանց համերաշխության կնիքը, այլև շոշափում նրանց տարակարծության փաստերը։ Ցեղյանն ու նազարյանցը ռուսահայ միևնույն գաստակարգի, բուրժուազիայի, նացիոնալ-կոնսերվատիվ և նացիոնալ-լիբերալ (կամ լիբերալ-կոնսերվատիվ) հոսանքների գենկավարներն էին, վորոնք չէին բաժանում կղերա-ֆեոդալական տարրերի հայացքները, բայց և պատրաստ էին համաձայնության գնալ իրար հետ ամեն անգամ, յերբ հասունանում էր գեմոկրատական շարժման վտանգը՝ առաջ քաշելով ազգային-քաղաքական խնդիրների հնարավոր լուծման հնռանկարներ։ Ուստի և զարմանալի չե, յերբ՝ համերաշխելով Գևլիանովի կարծիքին՝ պատասխանի իր գրության մեջ, նազարյանցը էկարճամտությունը վերագրելով նրա լիբերալիզմին, Ցեղյանը շտապում էր պաշտպանության տակ առնել նրա քաղաքական բարեհուսությունը — հարվածի տակ գնելով միայն հայ ռեւլորա-լիբերալներին, այսինքն՝ հնդոփխական-գեմոկրատների էնեննքությունը։ Ցեղյանը քնորոշում է վերջիններիս ազգային-քաղաքական ընթացքը վորպես ազգային-անպատասխանատու շարժում։ Էջայրը, — գրում էր նա — բաժանված էր, իսկապես, յերկու կուսակցությունի։ Պաշտոնական միտուլյարների ամենանիկ Բուդագովը և մյուս ուլտրա-լիբերալները, չեն կամենում մերձենալ ռուսներին, նրանք խմբված են նալբանդովի շուրջը։ Մյուս կուսակցությունը, չափավոր լիբերալները, համարում են հայ ազգը նեխվող մի գիակ, վորը, գուրկ վորևե կենսաունակու-

քիւնից, ձուլվելու չի միանգամայն այն տարրերի հետ, որոնց միջավայրում գտնվում են նրա վերապրող մասերը։ Ասելով այսօրեայ հայերի նախնիներ կամ նրանց վերապրող տարրերի ձուլման մասին, Ենգյանը նկատի ուներ հարկավ միայն հայերի քաղաքական գործունեության հետանկարները։ Նազարյանցը, պարզաբանում է նա, պատկանում է հայկական այն խմբակցութեանը, որ չի բաժանում հայերի քաղաքական վերականգնման անհրաժեշտութիւնը։ Ինքը կամենում է հայ հոգևորականութեան ու ազգասեր հայկական կենդանի բարեշրջում, բայց, ի հարկե, չի ցնորում հայերի անկախութեան մասին. մանավանդ զրուցի ժամանակ խնդրագրին մեկն է կոչել իր բարեկամ Նալբանդյանին։ Ինքնով այնուհետև գովական ուշադրութեան շրջանի վարիչ Ենվերթովի անունն էր մասին, որ Քիշլեում գոյութեան ունի Ներքին Հայաստան և Վրաստան կուսակցութեան, որը ցնցում է Իրանստանից անջատվելու, անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին և այլն, Ենգյանը մատնանշում էր, որ Նալբանդյանը կնոտրանական այդ անձնավորութեան է հենց, որի շուրջը խմբվում են հայերի քաղաքական անկախութեան կուսակիցները։ Ա՛ս. Շահազիզի գրվածքը, — հայտնում է Ենգյանը, — պարունակում է իր մեջ քաղաքական նուրբ մտայնութեան ապացույցները։ Նրա մեջ հանդիպում են, իհարկե, հակահամապարսկական մտքեր, ակնարկներ այն մասին, որ ժողովուրդը չպետք է յենթարկվի կառավարութեանը, շատ և շատում Գարիբալդիի մասին և այլն*։

Ենգյանի պատասխանը անհավատ մի անգործութեան և միայն, բայց և այնպես՝ կարևոր մի վկայութիւն է, որ, ինչպես և անհանգիստ հոգիների նամակը, անդրադարձնում է ժամանակի հիմնական խնդիրներից մեկի, — ազգային հարցի, — շուրջը ուսանող հայերի մեջ տիրած քաղաքական հոսանքների հակամարտը։ Գաղտնալսելով Նազարյանցին Ենգյանը, ըստ նյության, համձգտում է հայտնում անհանգիստ հոգիներին՝ Նալբանդյանի և հեռավորների վերաբերմամբ։ Կարևոր և ժամանակով, որ և՛ Ենգյանի գրութիւնը, և՛ անհանգիստ հոգիների նամակը չեն ներկայացնում Նալբանդյանին որպես մանավանդ մի անձնավորութիւն, այլ համարում նրան ազգային-քաղաքական խմբակցութեան մարդ, ծայրահեղ մտքերի տիրապետ և ազգային-հեղափոխական հոսանքի և գեռ ավելին՝ նոր խմբվող Ներքին Հայաստան կոչվածի ազգային-ազատագրական կոմիտեի պատգամ։

---

* Տես. վերը՝ «Հավելված», № 2.

Ցնցյանի ակնարկած ազգային-անպարտախոտական շարժումը շուշափելի փաստ ևր, անշուշտ։ Սակայն շարժումը չևր մտել կազմակերպական շրջանակների մեջ և չևր ներկայացնում իրենից քաղաքականապես միատեսակ մի հասանդ։ Անպարտախոտական տրամադրություններըշնչված արտահայտություն նյին գտնել նախ և առաջ՝ Քիշլիսի ազգային-պահպանողական պարագլուխ Գ. Շանշյանի և նրա հետևորդների շրջանում։ Գնալի Արևելքի շուկաները նայած կամ Արևմուտքի պետությունները ինքված այս խմբակցություններն մարդիկ իրենց քաղաքական հայացքներով անցրադարձնում նյին յնվրոպական տրանզիտով շահագրգռված կամ ամահայ կոմպրադորական բուրժուազիայի հայացքները։ Նայրանդյանի ղլխավորած հոսանքը սոցիալական իր բնույթով և քաղաքական իր պնդումներով ազգային-պահպանողական այս հոսանքի հակապատկերն ևր, անշուշտ։ Բնութագրելով անպարտախոտների ևուլտրա-լիբերալ այս խմբակցությունը, Ցնցյանը ներկայացնում և նրան հարող գործիչներին, վորպես մարդկանց, վորոնք էչեն կամենում մերձենալ ռուսներին։ Բնորոշումը ճիշտ յին ևր, գուցե, յնթե ևուսներն ամեն ով հակացվելին ռուս ճորաստներին և նրանց պատասվող քաղաքական տրդաններին։ Սակայն Ցնցյանի բնորոշումը կպատճառ կատարյալ գրպարտություն, յնթե ևուսներն ամեն ով հակառնային ռուս ճորների բազմություն, կամ Ռուսաստանում հալածվող ազգություններին։ Քաղաքականապես ռուսահայ ևուլտրա-լիբերալ անպարտախոտներն են հնին, վոր վերջին հաշվով գիմադարձ նյին յնում գնալի Ռուսաստանի հարստահարված ու հալածական մասաներին և գրանց շուրջը տրծարծվող ազատագրական գաղափարներին։

Դժբախտաբար, անհնար կա մեր տրամադրության ունի Հայաստանի և Վրաստանի ազգային-հնգափոխական համագումարների խմբագրություններն բնութագրելու համար։ Վորոշ գաղափար տալիս և մեզ այդ խմբագրությունների և նրանց քաղաքական գիրքավորման մասին ժամանակի ռուս պարբերական մամուլը։ „Колокол"-ի 1862 թվի հոկտեմբերի 15-ի համարում տպված և կամկատյան մի քղթակցություն, վորտեղ ի միջի այլոց կարդում ենք. «Ռուսաստանից, սակայն այդ անջատումը կարող և գնալի ունենալ միայն պատմականորեն, այսինքն, յնթե վոր հայրենիքներն անգամահատվի առանձին ինքնուրույն, գուցե և ֆեդերատիվ, պետություններին։ Վրաստանի համար այդ կլիներ, անկասկած մեծ մի բարիք, սակայն գա ոգուտ կլիներ նաև Ռուսաստանին՝ վերջինս արևելյան հարաբերություններն տեսակետից։ Իրենց ինքնուր-

բուն լինելու ցանկությանն մասին անդրկովկասյան պրովինցիաները վազուց են հայտնել Թուստոտանին՝ տարբեր ժամանակներում կախեթիայում, իմերեթիայում և Քութայիսում անեղծած յուրեր ապստամբության միջոցով։ Այդ ապստամբությունները չընդհանրացան և հաջողություն չունեցան, չնայելով նրան, որ չկար մեկը, որ պնդավաներ ապստամբությունները, մեկը, որ վայելեր հարկ յոգած վստահություն։ Անհաջողության պատճառ էր նաև Վրաստանի և Հայաստանի, մինչուն վորոշելն այդ յուրայինների անհամաձայնությունը, որ այնպիսի ուժով հրահրումներ ուսանելը և վոր լիակատար մի զժգոհություն և ամրագի Անդրկովկասի համար*։ Հետագայում, 1865 թվի տարեվերջին „Колоколъ"-ի թղթակիցը հայտնում էր տրված Ցեզյանի գրությունն մեջ ակնարկված «Ներքինատարած Հայաստան և Ներքինատարած Վրաստանի խմբակցության մասին» ընտրելու,—հաղորդում էր կծու հեգնանքով թերթը,— «Կովկասի Մխիթարը (այսինքն փոխարքա Մխայիլ Նիկոլաևիչը. Ա. Հ.) փորձանց առակալի մի վանդ, որ կամված էր Թուստոտանի գլխին. նա հայտնագործեց յուրաքանչյուր պիճապիտա, որոնք կազմել էին «Ներքինատարած Վրաստան և Ներքինատարած Հայաստանն գաղտնի ընկերությունը»**։ Թղթակիցը հարգորդում էր, որ այդ կապակցությամբ Պետերբուրգում ձերբակալվածներ վրացի չկան, որ ուսանողներ։

Մանավանդ ամենից հետաքրքիր են այն հոդվածները, որ լույս տեսան նույն այդ տարում և նույն այս խնդրի շուրջը ռուս ակնարկներ մամուլի կատարվի „Московские Ведомости" թերթի, հիշենում 1865 թվի ամառը Քութայիսում բռնկած հանրապետական ապստամբության առիթով, կատարվի թերթը տալիս մի շարք թղթակցություններ ու առաջնորդողներ՝ վորտեղ ծանրանում էր առանձնապես Ներքինատարած Վրաստան և Ներքինատարած Հայաստան խմբակների գործունեության վրա։

«Ինչպիսին էլ ներքինատարության մեջ,— գրում էր թերթը,— կազմվել են խմբակներ, որոնց մեջ մեծ շրջանառություն ունի վրաց, հայ և անգամ մահմեդական ինքնուրույն քաղաքություններն գաղափարը։ Ազգությանն գաղափարը հավանաբար նապոլեոն կայսրը, մեծ ժողովրդականություն ունի նրանց մեջ, և շատերը վերջին ժամանակներս տալիս են իրենց գավակներին նրա անունը։ Շատերը վերջերս էլ որ շատ փաստ վերհիշում են քաղաքական թվականների հիմար գավաղություն, որ առաջ էր եկել գործ-

---

* „Колоколъ", № 147.

** Тамъ же, № 197.

յալ ծայրագավառները հավանավորելու այն ժամանակվա քաղաքականությունից... Մեզ հաղորդում են վորպես հավաստի փաստ, վոր Անդրկովկասի լեհերը գնկավոր գեր են կատարում այն խմբակների մեջ, վորտեղ ածում են Ներքին Վրաստանն ու Ներքին Հայաստանը, և վոր մանավանդ վերջինների վրա յեն գարձած լեհ կրամոլնիկների ուշադրությունը։ Այս խմբակների մեջ ակնհայտ համակրություն և հայտնվել գնալի լեհական ապստամբությանը գեռ 1863 թվին, և Մոսկվայի հայերից վոմանք Թիֆլիսում գործող հարձակումների յեն յենթարկվել այն ժամանակ՝ իրենց արտահայտած ռուս պատրիոտիկական զգացմունքի համար։ Նրանց վստահացնում էին, թե՝ նախատել լեհերին, նշանակում է գավաճանել հայերին, թե՝ լեհերը հարստացած են հայերին իրենց ծագումով, թե՝ Անդրկովկասը ավելի շուտ լեհական հող է, քան հայկական, և թե հենց այդ իսկ պատճառով՝ Ռուսաստանում արացությը հրատարակվում է միայն ռուսերեն, մինչդեռ Թիֆլիսում՝ յերկու լեզվով՝ ռուսերեն և լեհերեն... Վորքան նման են այս ամենը մեզ լավ ծանոթ խաղերին։ Արդյոք այդ խոսքերի հետևանքը չե՞ նաև այն, վոր հունիսի 27-ին և 28-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած անկարգությունների ժամանակ հայտնվեցին վորոշ հանգամանքներ, վորոնք հատուկ են Արևմտյան Եվրոպայի հեղափոխական պրակտիկային. անկարգություններից մի քանի որ առաջ ցրվում էին հայերեն թռուցիկներ, վորոնք ապավաղված և չափազանցրած ձևով ներկայացնում էին նոր մաժվող տուրքերի սիստեմը և վոր անկարգության առաջին որը ապստամբների զենքերը ծածկվում էին հազուստի տակ՝ հակառակ տեղական սովորության, քանի վոր զենկավորները հավատացրել էին նրանց թե անզենների դեմ կրակ չեն բացի*։

Կատկովի որգանը պրովոկացիոն առաջնորդող դեմ „С. П. Ведомости"-ի նշելում հանդես յեկավ գործակից մեզ ծանոթ Կ. Եզդյանը։ Եզդյանի ասելով „Московские Ведомости"-ի պնդումները հերքվում են հայերի՝ ցարիզմի հանդեպ հանդես բերած հավատարմության պատմական փաստերով։ Ըստ յերևույթին, ասում էր Եզդյանը, քերքը գոհ և գործել անպարատիտների կատակներին։ Այդ ինչ խմբակներ են, — հարցնում էր Եզդյանը, — վորոնց զենկավարում են լեհերը և վորտեղ հատակ են քաշում «Ներքին Վրաստանը և Ներքին Հայաստանը»։ Գնալ և յենթադրել, թե գրանք ինչ վոր գաղտնի ընկերություններ են։ Բայց չե՞ վոր այդպիսի ընկերությունները հետապնդվում

* „Московские Ведомости", 1865, № 194.

ևն։ Համանման և, որ խոսքը պարզական հիմարկնների մասին և, որոնց վրա ուշք են դարձնում լեհ կրամոլնիկները։ Եվ քի „Московские Ведомости" քերքը չի կասկածում, — գրում և Ցեզյանը, — որ լեհ հեղափոխական անարխիան իր ոգով համար շահագործում և անգլիական հայերին՝ ապա մեզ համար ավելի ևս անկասկած և, որ հայերը անկեղծորեն և խորապես հավատարիմ են լինելու հանգիստ Ռուսաստանի, և միայն անգլիական հայերը, այլև պարսկահայերն ու Քյուրքահայերը*։

Անդրադառնալով Ցեզյանի պատասխանին՝ Կատկովի քերքը նոր մի առիթ տվեց նրան, քե «Եվրոպատարած Հայաստան» անունը ինքը չե հնարել, քե ինքը գրել և «Եվրոպատարած Հայաստանի» մասին, լերը պրծնի այդ անունը ամենքի լեզվի վրա լեր և արծարծվում եր անդամ ընդհանրիկ հայ գրականության մեջ։ Քերքը մեջբերումներ եր անում Դամատ-Քաքիպայի մի յերգից, վորտեղ հեղինակը գովերգելով ամբողջ Հայաստանը արծարծում եր իբր քե հենց «Եվրոպատարած Հայաստանին» գրաշակը։ Քերքը գիտեցում և միաժամանակ վոնց Закавказец-ի նամակը, վորտեղ վերջինս նշավակում եր հայկական ընկերակցության խմբակին գործունեության վոր միացած խնդասերի լեհերին և նույնպես խնդասերի ռուսներին, էլներևակայում և, քե Ռուսաստանը պիտի քանդուքանդան լինի շուտով և քե նրա բնիկ ազգերից պիտի առաջանա նոր Լեհաստան, նոր Վրաստան, նոր Մալոռուսիա, նոր Ռուբինիա և այլն։ Քղթակիցը նկատի ուներ էլոնգոնի պրոպագանդիստներին և սրանց գործակցող հայկական էլեմենտի քյուրքերը։ «Քի հիրավի գոյություն ունի այդպիսի կուսակցություն,— հարցում և նամակագիրը,— պրակտն շատ ապացույցներ կան։ Այլ կերպ բնչպես բացատրել, վոր վերջին ժամանակներս հայերի մեջ — մի բան վոր առաջներում գեպած չե լերբեք — լերևացել և գոհ խնդասին մեկը (безумный пошляк), վորը ճանապարհորդել և ատար լերկրներում և հարաբերություններ մեջ մտել Գերցենի, Մաձինիի և հեղափոխության խարխուլ այլ գյուտերի հետ՝ հուսալով գլուխ բերել Հայաստանը վերականգնելու պես մի բան։ Ինչպես բացատրել, վոր քանի գնո քիակրգ չեր բնկել նա, հայերի մեջ նրան համակրություն ևս գտավ ավել ուրիշ խնդասներ։ Ինչպես բացատրել, վոր Մոսկվայում հրատարակվել և, կարծեմ՝ անցյալ տարում, հայերեն ինչ վոր մի գրքույկ, վորտեղ հեղինակը բանասիրական արտահայտություններով վոգրում և Հայաստանի վոգեմի ինքնուրույնու-

* „С. П. Ведомости", 1865, № 259.

քյան կորուստը։ Ինչպես բացատրել, վոր վորոշ խմբակների մեջ հավանություն և զոնե Պարիզում տպված և այնտեղից Մոսկվա բերված ռեվերիտասարդ Հայաստանին նկարը, ներկայացված իր քաղաքների ավերակների վրա վողբացող կնոջ -կերպարանքով։ Ջե՞ վոր զուր չէ, վոր յերիտասարդ հայերը իրենց ազգանուններն ու վերջավորությունները վորոշ ժամանակից վեր սկսել են յաճախ վերածել և պահպանել այդ ձևը նույնիսկ ռուսերեն տորտագրելիս։ Կարող են ասել թե այդ ամենը մանր, զատարկ բաներ են, վորոնց մասին խոսել չարժե։ Բայց ինչու զատարկ այդ բաները չկային տաս տարի առաջ, այլ յերևացին միայն այն ժամանակ, յերբ մարդկանց գլուխները սկսեցին պատել Թուրատյանի ազգային մասնատման անմիտ ուսմունքից, յերբ սկիզբ առան դուալիստական, նեո-ռուսական, ուկրաինոֆիլական և այլն ցույցերը»*։

Ցեզյանը հրապարակ յեկավ նաև քերքի ու նրա քղքակցի նոր այս յելույթների առիթով։ Սակայն այս անգամ նա մատնանշված փաստերը հերքելու տեղ՝ պաշտպանում է ոչ թե առանձին մեկի ազգի ամենամասնավորության, վորը, ինչպես նա պրդում է, ազգային-քաղաքական պահանջներ չունի Թուրատյանի ասհամանների մեջ։ Ո՞ւմ դեմ և ուղղված հարվածը, հարցնում է Ցեզյանը, Անդրկովկասի բայլադիններին՞ քե՞ յերիտասարդության տակավաքիվ այն հատվածին, վոր ապրում և գործունեություն է ծավալում և վորի մասին առաջին հոդվածում խոսք անգամ չկար.... Մի ծագելի հավակնություն ունեցող չնչին այդ խմբակցության մասին. ուր էլ վոր նա լինի, խոսել անգամ չարժե։ Ցեզյանը չի բացատրում, վոր հայ յերիտասարդության մեջ ևս հնարավոր են յերազկոտ, զատարկախոս մարդիկ, ինչպես ուշակ ու Լևոն, մոռանանք, յեղբայրքո-ի հեղինակը, ռեալիզմի անձնավորություններ, — գրում է Ցեզյանը, — կգտնվեն ամեն մի յերիտասարդության մեջ, բայց նրանք զեռ չեն կարող հիմք ծառայել հայերի մասին ընդհանուր յեզրակացություններ անելու համար։ Մենք չենք պնդել և չենք ժխտել ռեվերիտասարդ Վրաստանի և ռեվերիտասարդ Հայաստանի գոյությունը։ Մենք միայն ուզում ենք արտահայտել այն մասին մեր սրտից ինչ գիտի հասկանալ գրա տակը»**։

Պատասխանելով Կատկովի քերքի պրովոկացիոն յելույթներին՝ Ցեզյանը հարկ չեր համարում, ի հարկե, անկնդե լինել միանգամայն։ Սակայն նրա զգուշավոր պատասխանները ևս չեն ժխտում, իհարկե, վոչ անպատասխանների և վոչ էլ ռեվերիտա-

* „Моск. Вед.", 1865, № № 221 и 222.
** „С. П. Ведомости", 1865, № 278.

ատրզ Վրաստանին կամ ԽՍՀՄ-ին Հայաստանին գոյությունը։ Ինչպես յուսավորությանն մինիստրին գրած նամակում այստեղ ևս նա աշխատում էր միայն կզգուշացնել ապառնացող հարվածը, ուզելով այն բացատրել էխնկտորության փոքրամասնության ԽՍՀՄ-ին Հայաստանին կամ ԽՍՀՄ-ին Հայաստանին անվան տակ արծարծվող մտայնության ու նրա պատճառների դեմ։

VII

ՌՈՒՍԱՀԱՑ ՌԵԱԿՑԻԱՆ ՑԵՎ ՌՈՒՍԱՀԱՑ ԱԶԳԱՑԻՆ ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՓԱՐԱՔԸ

ԽՍՀՄ-ին Հայաստանին շուրջը բորբոքված այս բանավիճը շոշափում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման և համառուսական ռեակցիայի միջև անցնող սահմանագիծը։ Ազգային հարցի հեղափոխական դրությի և այդ հարցի հակահեղափոխական մեկնության—այսպես էր դրված խնդիրը։ Հակադիր բևեռների շուրջը խառնում էին հայ և ռուս ֆեոդալական ռեակցիան մի կողմից, և ռուս, լեհ, վրացի և հայ ազգությունների պատկանող հեղափոխական դեմոկրատիայի մարտական ուժերը՝ մյուս կողմից։ Միջնկյալ, չեզոք կամ յերերուն տեղ էր գրավում բուրժուական պահպանողականությունն ու լիբերալիզմը՝ առանձնապես ազգայնահայ կամ ազգայնալեհ իր դեկավարներով՝ կազմ ու պատրաստ քեզվելու ռեակցիայի կողմը՝ հենց վոր ազգային շարժումը—խոսքից գործի անցնելով—դիմագարձ էր լինում դեպի գյուղացիական հեղափոխությունը, միախառնվում պլերնյական ընդհանուր շարժման հետ։

Շոշափելով 50-ական թվականների հայ քաղաքական մտքի ղեկավարությունների խնդիրը՝ մենք առիթ ունեցանք արդեն կանգ առնելու Մալիք-Ջալալյան-Մանր-Վազարև ռեակցիոն խմբակցության վրա, վոր դեմ ձևավորվում էր հետդեմս Նալբանդյանի դիմավորած դեմոկրատական, ազգային-հեղափոխական խմբակը, ուղղակից ունենալով ռուսահայ տարտամ ու անկայուն լիբերալիզմը, վոր պատրաստ էր միշտ շրջվելու դեմոկրատիայի վճռական, հեղափոխական գործողությունների դեմ։ Համառուսական հեղափոխական ճգնաժամի պայմաններում ռուսահայ իրականության մեջ մարդանշող ուժերի դեկավարները ճնացել էին նույնը։ Միայն թե ավելի էին ընդլայնվել պայքարող շրջանները, ավելի խորացել ու արվել նրանց բաժանող տարաձայնությունները, ընդարձակելով նաև միջանկյալ տարրերի — բուրժուազիայի — ցուցաբերած

յերկրաւՃների ծավալը, հնդափոխութիյան աՃող վտանգի դիմաց անակնկալի գերկը նեռավելու նրա պատրաստականութիյունը։

Հասարակական մոքի ու տրամադրութիյունների պատակառումը վորոշակի և ընորոշ արտահայտվում էր ամեն մի առիքով։ Անդրադառնալով Չեչիունի ապստամբութիյանը Քրիստ. Լազարևն անում էր որինակ, այսպիսի խորհրդածութիյունները՝

«Վորպիսի անմիտ ցնորք, վորպիսի հիմար ցնդաբանութիյուն Եևրիատասարդ Հայաստան անվան տակ յերևակայել անգամ խելոք գլանտաստիկ Դիլիկիյաում անհնարին մի ապստամբութիյուն և մարմնից, հոգուց և կյանքից զրկված, մնատ ու ավերված Հայաստանի վերածնուներ։ Հայերի հակուՃներն են՝ նախանձ, չարութիյուն, փոխադարձ ատելութիյուն, անհամաձայնութիյուն, յերկպառակութիյուն առանց վորևե քաջութիյան. բաժան բաժան յեղած, առանց յուսավորութիյան, առանց կրթութիյան, առանց կրոնի, անորակ ու անմիջոց։ Աբարիչ աստծո վոգորմութիյան և կարեկցութիյան նշան և գեռ, վոր Թուրաստանը բարեգթաբար պաշտպանում, հավանավորում և գաղթական, քաղաքական, դժրախտ հայերին, վորոնք իրենք իրենց Ճակատով, փոխադարձ ատելութիյամբ վառված՝ քանդում են և վոչնչացնում ամեն ինչը և բոլորին էլ ատելացնում և վանում իրենցից*։ «Գարող և պատահել, — գրում էր Լազարևը, — վոր 500 կամ 100 տարի անց ատելծոգի վոգորմածութիյունն ու նախանձոտութիյունը կվանան մահամերձին ու հարվածը, վոչնչացումն ու վախճանը ամբողջ Հայաստանին, վոր վատնելով բոլոր կրոնական, քիրիկական, նյութական և բարոյական ուժերը, գալարվում և հազվարքի մեջ ու անգամ, զրկված բանականութիյունից, հոգու և արտի կարողութիյունից, չնչում ու հազիվ ու տատապում։ Չի Ճացել կայունութիյան և կենսունակութիյան վոչինչ նշույլ, Ճացել են միայն կմախքի չնչին Ճացարդներ և մնատ, վոչնչացող մարմնի հնարքներ**։ «Ամենայն բարյաց անհրաժեշտ հիմքն ու արմատը հանրապետ, հիմնավոր, որինավոր, արդարադատ յուսավորութիյունն և, գիտութիյունների և լեզուների տեսական և գործնական-փորձնական յուրացումը։ Մարդկանց կրոնա-բարոյական կրթութիյունն և միայն, վոր առանց խռովութիյան, առանց մոքերի հուզման և առանց ազատամտութիյան, առանց նախկինների ձախորդ, մոլար և ընդարձակ գաղափարների՝ սահմանում և բարոյականութիյուն, խոնարհութիյուն, աշխատանք և գիտցիպլին»***։

---

* Հայաստ. հանրային Մասնագրաբան, Լազարևների արխիվ, գիրք 3, վավերագիր 2.

** Ն. տ.

*** Ն. տ. վավերագիր 3.

Քրիստոֆոր Լազարևի դիրքորոշմանը համապատասխանում էին այն մտքերը, որ արծարծում էին Մոսկվայի նրա բազմապրոցը, Մանրը և սրա խմբագրությամբ լույս տեսնող պարբերականները։ Տևանք, արհնակ, քի ինչ ևր գրում էհամբավարեր Թուխոռ հանդեսի առաջնորդողը Լնհատառնում բռնկած ապստամբության մասին։ «Ապստամբության դրխավոր պատճառը, վորպես վկայում են այժմ նաև յնվրոպական բոլոր լրագրերները, ևս և անդրկովկասյան ճշմարտախոս Times-ը, վոչ և յնկերցին, վոչ և լուծը, այլ այն ազատությունն ևր, վոր տոգացան լնհատիք ի քաղաքոր կայանքին այս վերջին ժամանակներումս։ Ցնքի չտանայինն նոքա այդ նոր ովված ազատությունքը, յնքի ճնայինն նոքա այնպիսի վիճակի մեջ, վորպիսի վիճակի մեջ գտանվում էին տասը-քսան տարի հառաջ, չնչին ապստամբներ և չնչին համարձակվեր ձայն և գնդք բարձրացնել, վորպես չբարձրացուցին Ամասրիա և Բրուսիա ձևոքի տակ գտանված լնհատիքը, վորք չունեին այդ ազատությունքը»*... Վեր հանելով ցարիզմի էհամբերատարը վոգին՝ քերքը շեշտում է, վոր նման էհամբերությունը տալ և յնգել միշտ իրենց՝ լնհարին։ Էնդհանուր պատմությունն ցուցանում և հայտնապես՝ քի նոքա քաղաքություն և քաղաքորք ունեցած ժամանակներում վեչ միայն ազատություն հափշտակում էին յնգած ազյատավան քրիստոնյաներից, վորք գտանվում էին հպատակություն նոցա անբուքյան մեջ, այլ և միշտ աշխատած էին կամ նենգել և կամ հավատափոխ առնել, այսինքն՝ կաթոլիկություն ընդունել տալ յուրյանց բոլոր այլազավան հպատակաց**։ Իր առածն ապացուցելու համար էհամրավարերքը քերում է և լնհահայերի բռնի հավատափոխության ծանոթ արհնակը։ «Այժմյան լնհատիք խոկությամբ հետևում էին յուրյանց նախնյաց գործոցը, և կամենում էին ցուցանել՝ քի ինքյանք հետևող չէին նոցա։ Բայց հավատացողը ասվ***,

Լազարևի և Մանրի անակնկալոն հայացքներին նվիրաշնակում էին կղերա-ֆեոդալական կուսակցության մյուս ներկայացուցիչների անակնկալոն յնկույթները։ Այսպես, արհնակ, բնորոշ են այն տողերը, վոր գրի առավ Գարակոզովի կատարած մահափորձից հետո Ջալալյան յնպիհկոպոսի գլխավոր արքանյակ Ալեքսանդր Թահիրովը։ «Բարեպաշտ բարեկար և մարդասեր ցարի վրա կատարած մահափորձը ենոր ուսուցչականացց չարտոնությանը վերագրվելուց հետո՝ վոստիկանական այդ չինովնիկը ենոր այդ ուսուցչականներին վերագրում է չար միտք՝ էթախտել ի հիմունս

* էհամբավարեր Թուխոռ, 1863. № 48.
** Ն. ա.
*** Ն. ա.

սրբությունն հավատոյ բարոյականությանն և ազատությունն անթմանել, որոյ վախճանն յաճախաստուածությունն հայիլ։ Քանիրովք առաջարկում եր Ջամուռճյանին՝ քաղվածաբար տպել ԷՃևրևակ-ի մեջ կրոնի պաշտպանությանը նվիրված ցարական հրավարտակներից մեկի քարոզմանությունը, վորպեսզի տաճկահայերը ևս նախազուշանան լուսավորչական յեկեղեցու դեմ պլուխ բարձրացնող հայոց շնոր ուսուցչականացն դեմ. էհարկավոր է,— գրում է նա,— զի ոչ քէ յայս տեսկ նուազգի բացցին աչք հայոց, այլ հնոտառնությամբ իմանալ զամենայն չար ճերին արուեստականությանն ի հայս, ոչ այնքան ի քնաս հետանցն, որքան ի զգալի քնաս տէրությանն իւրոյ, զի հայք յայնժամ միայն կարեն իսկ հավատարիմ լինել սուլթանին, յորէ նոքա պահպանեսցէն գործերնին հաւատոյ իւրեանց և սուլթան ըստ պարտականության իւրում հոգարարձու և տէր ներքի հայոց և զկրօնական սրբությունն պահանջեսցէ պահպանել»*...։

Գրքույկ-ֆետվայական ռեակցիայից տարբեր եր, հարկավ, կովկասահայ ազգային-պահպանողական այն հոսանքի դիրքը, վորի գլխավորներն եյին Գ. Ախվերդյանը, Գ. Շահնյանը, Մ. Ազարևկյանը, Գ. Սիմեոնյանը և այլոք։ Արտահայտելով յեվրոպական տրանզիտով շահագրգռված կովկասահայ առևտրական բուրժուազիայի ինտերեսները, գլուխով Անդրկովկասը վորպես մի կայան Եվրոպայի և Արևելքի տնտեսական հաղորդակցության համար՝ ազգային-պահպանողական բուրժուազիայի այդ գաղափարախոսները քննադատում եյին Անդրկովկասի գաղութային շահագործման գլխատիչ այն մեթոդները, վոր գործ եր դրվում ցարիզմի կողմից։ Պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչները բարձրացնում եյին մասյլ այն քաղը, վոր շղարշում եր 50—60-ական թվականների կովկասահայ իրականության, ե՛Մանր Մանրյանի ճառած և գրվատած խաղաղությունը, ճոխությունը, պերճությունը, բարեբաստությունը և այլն և այլն,— գրում եր 60-ական թվականների գնահատին Մ. Ազարևկյանը,— վերացականության և Թուստատանի մեջ, վանդի հայոց ժողովրդյան չորանն յերեք մասը վերջին ազգաստության մեջ են քե հարկաց ծանրության կողմանե, քե զավառապետաց և նահանգապետաց հարստահարության կողմանե, քե ավազակաց ասպատակության և գաղտավորաց անիրավության... Ծանվելով ասում ենք, վոր շատ ճշմարտություն կա, վոր Թուստատանի մեջ վոչ խոսիլ կարելի յե և վոչ գրել և Սիրբրիայի տառնամանիքին տարված մարդկանց մեծ մասը ճշմարտու-

* «Մեղու Ավաթյորի», 1868, յեր. 352.

քյունը սրտումը պերճախոս և իշխանաւոր նուիրական Ռուսիոյ տերութիւնը բաւական չէ իր նահանգապետներին, գաւառապետներին, գաւառավոլներին և անգամ մեկ տեղին մէյուս տեղ և փոխադրուած, վրդոված ըլլալ զգաստանալու կաշառակերութիւնեն, ժողովուրդ կոզոպտելէն, ամէնակաց ընկերութիւնեն հնազանդելու, բայց ներանք տերութեան վրեժը նէի ժողովրդին են հանուած, և այս և վոր մենք աստղաստակութեան ենք առած... վասն զի այս աստղաստակութիւնը չար և ամէն տեսակ աստղաստակութիւններէ*։ Անդրպետի մի տարի կզաստանի, վոր ամպագնեցի խմբեր չլինին Քիչիզիզեն Ցերեսան, Ղարաբաղ, Շամախի, Ալեքսանդրապոլ և այլ տեղեանք յեզած ճանապարհներուն վրա, և այնպիսի ամառ կլինի, վոր մարդիկ չսպանվին այդ ճանապարհներուն և քանի քանի անգամ Ցերեսան և Նուխիի Տիվխիի մէջ։ Այդ բնչ նոր խոպոպութիւն է, վոր տիրել է կովկասեան գաւառներին մէջ։ Մինչ մենք ալ քաղաքացիներուն կանանց մասին վրա զոզացած մատանիներ չենք գտնում։ Մինչ տարին 300 մանեքով պաշտոն վարող գաւառապետներն ալ տարեկան հազարաւոր մանեքներուն և կահ կարասիքներուն տեր չեն գտնում։ Մինչ փոքրատառիկ պրիստաւներն ալ մեծամեծ տներ չունում**։ Ժյուզացիք տարին մի քանի տեսակ և մի քանի անգամ հարկ են վճարում։ Այս հարկ վճարելն ալ փուչ չէ մեզ համար, միայն պիտանք վոր վճարում են պարզ անելով և շատ անգամ արտը գնա կանաչ արտյունքը պարտատիրոջ վրա ծախելով։ Պիտանք վոր շատ առուշտ յերեսատարեններ իրենց հար հարկային պարտքը վճարելու համար յերկար տարիներով ծառայում են այս ինչ կամ այն ինչ պարտատիրոջ և շատ անգամ իրանց բոլոր կյանքը ծառայութեան մէջ են անցնում։ Պիտանք վոր հարկահաններ մարդուն իր կնոջ մատ, հարն իր վարդուն մատ, փեսային իր հարսի մատ ծնծում ու փետում են և արտասուներ քաշել տալի, քնացած են ալ պիտանք, վոր տերութեան արնանքով ծնծն արթնցած և Պիտանք, վոր ղյուղականները վոչ քան միայն ծանր հարկեր են վճարում, այլ և շատ անգամ իրանց վարուցանքը քաղած գաւառապետներուն և նահանգապետներուն հրամանով ստիպված են տերութեան՝ փոստային ճանապարհները ուղղել, ջրանցքներուն և կամուրջներուն վրա քանել, հնազանդ անասուններուն իրանց յեզներով զբօսանեներ ու փայտ կրել և այս բոլորն ալ առանց վարձու***։

Կարծես հենց նուէն Մանրի ու նրա համախոհների հայացքները հերքելու համար նր գործէալ, յերբ տասնեակ տարիներ անց,

* Ժամկն Ամաթայրիի, յեր 251.

** Ն. տ. 253.

*** Ն. տ. յեր. 253 և հետ.

Գ. Սիմեոնյանը, նկարագրելով 60-ական թվականների կովկասահայ քաղաքական կացությունը, պատմում էր՝ «Այդ ժամանակամիջոցում գործիքնակ արդելված էր հայ ազգ գրելը, պետք էր ասել հայ ժողովուրդ, արգելված էր Հայաստան խոսքը — հարկ էր Ռուսահայաստանի փոխարեն գրել Ելրևանի նահանգ, ինչպես Տաճկահայաստանի փոխարեն գործածել Երզրումի վիլայեթ և այլն։ Արգելված էր ազատ խոսքը, չէր կարելի գրել՝ նա ազատ մարդ է և պետք պրոտեկտում է, այլ հարկ էր ասել՝ նա անհոգ շրջում է, ազատ ժամանակի փոխարեն՝ պատրաստ ժամանակ։ Վերջ ի վերոյ մայրաքաղաքների լրագրողներից քարտուղարված հոդվածներ հրատարակել քիչ չէր տրվում, այլև անդակահ ազատ լրագրողներից քաղվածքներն էլ։ Այս արգելքը պատճառաբանվում էր նրանով, թե ռուսերեն ընթերցող հասարակությունը այլ է, հայերեն ընթերցող հասարակությունը այլ, կրկուսին էլ միևնույն մտավոր անունդ տալ չէր կարելի»*։ Թե ինչ աստիճանի էր հասնում կովկասի գազութային կացությունը ընդարձակ այս հայեցողությունը՝ կրևում է նաև նրանից, որ Վրաստանի հայ-լուսավորչական քահանայ առաջնորդ Մակարը խորհուրդ էր տալիս ամենուս Հայաստանից քերքի խմբագրին չգրել լրագրում նույնիսկ հայ կենցաղական-ծխական գործոցների մասին, որովհետև գրանով այդ գործոցների վրա հրավիրվում է կառավարական ուշադրությունը. «Ի՞նչ քմրկահարելու բան է, — ասում էր Մակարը, — մի քանի կերևիսակը կարդալ գրել են սովորում, որ կենցաղներում փոխատացներ անենանք, ի գուր աչքիշների ուշադրությունն էլ գրավելու տրիք պիտի տանք»**։

Ազգային-պահպանողական քանակի արամադրությունների արտահայտիչների շարքին պիտի դասել ժամանակին նշանավոր Աշտարակեցու կերևից փախած Շահնազարյան Կարապետ վարդապետին, որը՝ խուսափելով արտաստահման՝ ծավալեց ընդարձակ գրականհասարակական գործունեություն։ Տակավին 1856 թվին Փրանսերեն հրապարակած պատմական իր մի ուրվագծի մեջ, որ 1863 թ. լույս տեսավ հայերեն քարզմանությամբ Ազարեկյանի ե֊Գոռանկ-ում, Շահնազարյանը մի շարք սուր դիտողություններ արեց ցարիզմի հայկական քաղաքականության մասին։ «Անձնախնդիր և տիրապետական Ռուսաստանը, — գրում էր նա, — անշուշտ հոգում էր հարստության, վաճառականության, ճարտարության և իր ապագա աշխարհակալության մեջ, XVI, XVII և XVIII դարերում

---

* «Հովիվ», 1909, № 43.

** Ն. տ. № 43.

հայոց պաշտպանն ու բարեկամը լինելով։ Ռուսաստանը մեծ մեծ խոստումներ տվավ, առաջ առաջ քաջալերեց արտոնություններ շնորհեց, ազնվականություն, ասպետություն կարգեր բաշխեց, վորպես թե այս համակրություններն իրան գաշնակ։ Դարով XIX դարին, — պրուսիա և՛ էլի վոր ռուսաց պաշտոնապետներու տված դրկոտություններն ու կաշառակերություններն ամեն վայրկյան նրանց չկոպտան՝ հայք համեմատարար յերջանիկ կլինեյին և իրանց ազատություններն ու հանդստությունը կվայելեյին։ Կաշառակերությունը ռուսաց պաշտոնավարաց առանձնորդ մասին ազնվորդին հասուկ բնավորություններն են. այնպես վոր, վորչափ վոր կառավարությունը բարի կամեցողություն ունենա ամեն տեղ արդարություններ անելու ու նվաճվածները պաշտպանելու, կառավարիչներն ու յերկրորդ կառավարիչները, դատավորներն ու քաղաքապետներն արդարություններն ու իրավունքները հրապարակով կվաճառեն։ Քանի վոր այս չարիքը կշարունակվի ռուս պաշտոնավարաց մեջ՝ դյուրացվոց վիճակը այսորվա վիճակիցը յերբեք լավագույն չլինելու։ Հատարակաց դատարանությունը Ռուսաստանում առհասարակ շատ անկմված է և միայն մոդովդյան մի մասին համար է առանձին, սարեակը կամ դյուղականը մշտնջենավոր ոպիտության մեջ մնալու դատապարտված են*։ Շահնազարյանը դատապարտում է հայ մելիքների այն ճիգերը, վորոնք անգի ունեցան Հայաստանում անցկացած գարուցը և վորոնք հայերուն փոխանակ մի կանոնավոր գոյություն տալու, հնշտացրին Պարսկաստանի կործանումը և ռուսաց հաստատվելն այս յերկրներում»։ Այսպիսով Ռուսաստանը, վոր XVIII դարի սկզբում գարձել եր Ղարաբաղի հայերի բարեկամն ու հովանավորը, նույն դարի վերջերում գարձավ նրանց վոչնչացնող վհուկապետը։ Հայաստանի քաղաքական վերականգնման բոլոր մասնավոր ծրագիրները մերժվեցին ռուսոդ ցարեր (Նիկոլայ I-ի) կողմից և Հայաստանը, բաժանված յերեք պետություններուն մեջ և զրաստապարտվեց ավելի գաժան մի ստրկություն***։ Շահնազարյանը գատապարտում է հայ ազնվականության բրինցապետին և գիմադարձ լինում գեպի արևմտյան եվրոպական քաղաքակրթություն, վորի գերիշխանությունը պետք է հաստատվեր Արևելքում... Ֆրանսիական գռնապարտիաների սրով։ Իր հերթին նա հանձնարարում է հայե-

---

* «Ռուսնկ», 1863, յեր. 616 և հետ.

** Նույն տեղը, յեր. 618.

*** Վերջին տողերը գնդապետ Ժոբերի անունով հանվել են «Ռուսնկ»-ի նշերից. տպվում են Ֆրանսիայի գնդապետ ,,Esquisse l'histoire d'Armenie'', Paris, 1836, յեր. 123.

բին իբրև մի ժողովուրդ, վորի կոչումն և գերիստոնեությունն և գերազգակրթությունն տարածել Արևելքում, ամրացնել այստեղ եվրոպական ոգին և բարքեր։ 1862 թ. գերքաղցիների կողմից Շահնազարյանը մեմորանդում ներկայացրեց Նապոլեոն III-ին, վորի մեջ վերջինիս ուշադրությունն եր հրավիրում Կիլիկիայի հայերի կացության վրա*։ Նույն այս մտայնությամբ գերքաղցի վերատեսությամբ հոդվածներ տպեց «Փարիզ» թերթի 1862 թվի №№ 76—78-ում։

Գաղթարելով ազգային դիմադրման ոգուց՝ ազգային-պահպանողական այս հոսանքի մարդիկ հնուց եկին, իհարկե, ռեակցիոն ուժերի հետ փոխադարձ քննադատության։ Իրենց առջև հրապարակախոսության ժամանակ պահպանողականները չեկին տարվում ազգի և կենցաղում մարած գիտակցությամբ, չեկին փառաբանում ազնվների, եպիսկոպոսների և փոզատերերի հանճարը, չեկին խնկարկում նրանց քաղաքականության արատավոր այն հետևությունը, վոր վաճառքի կոչ հանվում է հաշիվ տալիս և կենցաղում անկախության։ Սակայն քննադատելով ազգի մեծատուններին, Սիմեոնյանն «Մեղու Հայաստանի»-ն գրում եր այնուամենայնիվ. «Մենք այս ասելով չենք կամենում ասել քե, վոր ազգը կարողություն չունի ազնվներ և իշխաններ ունենալու, միշտ ընդհակառակը, շատ կարող է նրանց, միայն այնպիսիներին, վորոնք ազգից հպատակության պարտքը պահանջելու հետ, իրանք էլ պարտավորվին իրանց ազգային և իշխանական պարտականությունները լցնելու դեպի ազգը։ Այսպիսով միայն կարող է ազգը առաջ գերթալ...»**։ Հիմնականում սրանց հասարակական-քաղաքական հայացքները գուգադիպում եկին ուսս չափավոր պահպանողականների այն հայացքներին, վորոնք անհրաժեշտ եկին համարում ոմանց մոցնել «Վերուստ», «վարչության սպառնացող հեղափոխությունից խուսափած լինելու համար։ Բնորոշ է ասկյոն, քե վորչափ նեղ եր գծագրվում հայ պահպանողականների ուղղում ազգային ոսփորմների շրջագիծը։ Մ. Ագաբեկյանն, որինակ, գավանում եր այն հայացքը, քե՝ ազգը կաթոլիկոսական խնդրից կարեվորագույն վոչինչ չունի բարեկարգելու։ Հայտնի չե նաև մյուս պահպանողականների վերաբերմունքը դեպի միջնադարը հիշեցնող այլ կազմակերպություններ։ Ուշադրության արժանի չեն այդ առանձնից Գ. Ալիշերյանի և Գ. Շահնյանի յուրյքինները համքարական կազմակերպությունների ոգին։ Հայտնի չե Ալիշերյանի

* Հմմ. Գ. Գասպարյան, «Պարագա վարդ. Շահնազարյանց», Քիքիկոս. 1911.

** «Մեղու Հայաստանի», 1863, № 9, էջ. 85—6.

հետաքրքրությունը դեպի Սայաթ-Նովայի առեղծվածությունն ու հայ աշուղական պոեզիան առհասարակ։ Նուիրված քնարուշ և պահպանողական Ալ. Ծերիցյանի անձը դեպի հայկական հնությունները կամ Դ. Տեր Ազիքսանդրյանի ուսումնասիրությունները քիչքիսի հայկական ֆոլկլորի մասին։ Այս կարգի նկատառումներով պիտի բացատրել Դ. Հնդիմյանի կամ Հ. Փանոսյանի հետաքրքրությունը դեպի Արովյանի գրական ժառանգությունը, Մ. Մխանաթյանի յուրահատուկ կոլեկցիոներական աշխատանքները և այլն։ Ուշագրավ է, որ ազգային հարցի հ ե գ ե մ ո ն ա կ ա ն-պ ե տ ա կ ր ա տ ա կ ա ն լուծման հնարավորի հանդեպ, ըստ էության, անցյալի ամպագնով եր հոսում նաև ազգային-պահպանողականների քաղաքական միտքը։ Հնազանդիլ հայրենյաց սրինքին, յիքի հակառակ չին առումծայինն որինաց։ Ծիքի ջատագով և ընդդեմ են անձնական ազատ, գարձյալ պետք և սիրով ընդունելի։ Ցալ հարկ ճշտությամբ՝ տերությունն պահպանելու և բարելավելու համար։ Հնառնալ ամենն չարաչարգիր պատահմունքներն և ամենն բանի, ինչ վոր կարող և յերկրի խաղաղությունը վրդովել։ իակ ընդհակառակը՝ աշխատիլ, վոր բարենորոգումն ամենն բանի մեջ լինի խաղաղ և որինավոր ճանապարհով։ Այս խոսքերի մեջ ամփոփված և Շանշյանի և իր կուսակցության հավատո հանգանակը, գիք Ռուսաստանում*։ Շանշյանը վոչ միայն անխմաստ եր համարում հայերի հեղափոխական յելույթը ցարիզմի դեմ, այլև՝ անհնարին. «հայերը, դժբախտաբար, անընդունակ են ապստամբելուն, ասաց Շանշյանը ուս բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչներին, յերբ սրանք մեզադրում եյին նրան՝ կառավարության դեմ ապստամբական կոչ անելու մեջ**, Որինապահության և խոհեմության ուղիներ եր ցույց տալիս Շանշյանը ամեն անգամ, յերբ խոսք եր լինում նաև ազգի և յեկեղեցու հարաբերության մասին։ Այդ մարդը, վոր 1848 թ. Պարիզում մասնակցել եր փետրվարյան հեղափոխությանը և ականատես յեղել նրա զարգացման հետագա ետապներին, յերկյուղ եր կրում ազգային յեկեղեցական ներքին ոնգարձներից։ Համոզված եր քե ամենևայն փոփոխություն կորստական հետևանք ունի և տանում է ազգն դեպի կործանում։ Վանդի ամենայն անընդունելի փոփոխությունն իակ դառնում է ծանրակշիռ յուր հետևանքներով***։ Այս նկատառումով, բնականաբար, նա ևս դիմադրում եր հայոց էնոր ուսումնականացմ

---

* Հ. Ասատուր, յեր. 132.

** Ցե. Գեզամյան, «Բուրաստան», 1917, № 2, յեր. 70.

*** «Հուսաց», 1898, Ա. յեր. 40.

ձգտմանը՝ խլելու կղերից ազգային լուսավորության գնկը. ավելները, — գրում է Շանշյանը 1861 թվին՝ Զուխաճյան կաթողիկոսի ուղղած մի նիշում, — վոր բացվել են մեր արտգիրների մեջ, քի ձևի և պատկանում ժողովուրդը լուսավորելու իրավունքը, հոգևորականին, քի աշխարհականին, այո, կարծեմ, ոտար վնճ է, և վոչ հայկական։ Այս վնճը մեր վնճը չե, նա ծնած է Արևմուտքում պատմական անցքերի ընթացքում, վորն վոր բաժանեց հոգևորական ոգուտը աշխարհական ոգուտից։ Այսպիսի հոգևորականաց և հասարակաց շահերի միմյանց հակառակությունը, ի պատիվ մեր ազգի, չերբեք չե պատահած մեր պատմության մեջ»*։

Շանշյանի այս մտայնությունը բնորոշ և նրա պլեսավորած հասանքի ընդհանուր ուղղության համար։ Մակայն արտահայտելով չեվրոպական տրանզիտի ամուսնով շահագրգռված տարրերի շահերը և այդ տնտեսկից պաշտպանելով ազգի և չնկնդեցու վտանգված գոյությունը՝ Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականության դեմ՝ համառուսական կրիզիսի շրջանում պահպանողականները առանձնում էին ցարիզմի դեմ հաճախ դիմագրական դիր։ Գայքարելով Ռուսաստանի դեմ՝ հայ առևտրական բուրժուազիայի և նրան սպասարկող չնկնդեցու համար նրանք հնտակտ էին վորնում Քյուրքիայում՝ պաշտպան կանգնելով այստեղ status quo-ի այն քաղաքականությանը, վոր այդ պահին վարում էին Քյուրքիայի նկատմամբ ցարական եքսպանսիային դիմագրավող Արևմուտքի մեծ պետությունները, առաջին հերթ՝ Անգլիան և Ֆրանսիան։ Հետաքրքրական է, վոր ուշնեալով քաղաքական այս գիրքը՝ պահպանողականներից վոմանք համակրանքով էին գնում անգամ Ռուսաստանում արծարծվող ազգային-հնգատնտական շարժումները։ Բավական է հիշել, որինակ, վոր 1863—65 թվականների ընթացքում ազգային-պահպանողական Գևորգ Սիմեոնյանի «Մեղու Հայաստանի»-ն համար չեր բաց թողնում, գրելիք, վորտեղ առանձին նշի վրա ընդարձակ տնտեսկություններ չլինեին լեհական ապստամբության և լեհ ազգային շարժման մասին առհասարակ. Լեհաստանի հետ կապված անցքերը լուսաբանվում էին այնպես, վոր ակնթարթ և գառնում իմպրեզարդի համակիր գիրքը դեպի լեհական շարժումը։ Պատահական չեր, անշուշտ, նաև բացատրիչ այն ուշադրությունը, վոր հատկացնում էին Զեյթունի ապստամբությանը Քրիմյուում հրատարակվող «Նոր Աշխարհին» ամսագիրը, իսկ հետագայում նաև Սիմեոնյանի Քերքը։ Ին-

* «Լեռնական», 1868, II. չեր. 18.

նարնակ հայերի գնդերը ինչո՞ւ փառքով զարդարուդ այս ապստամբության շրջանում ազգային-պահպանողականները, համաստարիմ իրենց ընդհանուր քնության, հարկավ, ազգի փրկությունը ապահովում էին միշ այնքան ապստամբ գյուղացիներից, որքան լեռնականներին ոգևորելու համար անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտից... Ազգային անկախություն, ազգային ինքնագլխություն զազափարը իշխող հանգամանություն էր ազգային-պահպանողականների համար։ «Մեկ ազգ,— գրում էր պահպանողական այս հասանքին հարող Մ. Միանասյանը,— վոր չունի անկախություն, ինքնագլխություն, չի կարող զարգանալ ուժով ճանապարհով և նա պատճառով այսպիսի ազգը հետ կմնա։ Մանավանդ հետ պետք է մնա այնպիսի ազգ, վորի մեջ տգիտություն հաստատ և ճշմարիտ հասկացողություն չի պարզվել և չի հաստատվել, վորը վոր ազգային միություն, համարձակություն չունի... Այսպես ազգային ինքնագլխություն և անկախություն չունենալը պատճառ է, վոր չունինք մենք ազգային զարգացում»*։ Սակայն, ընդհանուր առմամբ, այդ հայտնագործությունը հնուս էր ազգային անկախություն այս զարգացումը ակտիվ քաղաքական ճանապարհով կենսագործելու մտքից։ «Ամբոխը,— գրում էր նույն Մ. Միանասյանը,— սովորաբար ընդունում է յնրիս զորություն կամ ուժ, վորանք նորա կարծիքով ամենից հզոր են, այն է զանձի (գրամի, փողի, վաճառ, կամ արծաթի) և քրի, քնազանցի, հրացանի ավինի (ШТЫК), առնասարակ գնդի զորություն։ Ինքը Միանասյանը չէր բաժանում ամբոխի այդ կարծիքը։ Ազգի փրկությունը նա գնտոում էր լուսավորության մեջ և այս նկատառումն է հենց, վոր գնդակից էր զարձնում նրան ազգային լուսավորության զրոշ պարզած էֆյուխոսափայլը-ին։ «Ամենայն չարյաց ճանապարհը բռնելու դեմ,— գրում էր Միանասյանը,— ամենայն բարոյական և մարմնական, իրական, հասարակաց ոգտին հասնելու, միով բանիվ ազգի հոգևոր և մարմնական գրությունը բարելավացնելու ամենակ հնարքը, ամենակարճ հնարքը, ամենահաստատ հնարքը և ճանապարհը, այն է, վոր ազգի մտավոր հասկացողությունը բարձրացուցանենք, այսինքն ազգին, բոլոր ազգին, և վոչ թե միայն քեչ և հարուստ զավակաց, ապ կանոնավոր դաստիարակություն և կրթություն։ Միանասյանն առաջարկում էր հոգ տանել նոր վարժապետական կադրեր պատրաստելու Ցեղրոպայում, մանավանդ էֆյուխոսային Գերմանիայի վարժապետական զպրոցներում։ «Ինչը կամ պարսիկը, կամ տաճիկը ինչով և մեզավոր,— հարցնում էր

* «Ինչո՞ւ Հայկական», Վերջաբանություն, էջ. 20։

նա, — վոր մենք մինչև այժմս վոչինչ պատրաստություն չենք տեսել այդպիսի վարժապետներ պատրաստելուց»*։

Փաքր ինչ խոսոր, սակայն հիմնականում ազգային-պահպանողական ճանապարհով կը գնում 50—60-ական թվականներին նաև Ռ. Պատկանյանը, ուսումհայ մարտական նացիոնալիզմի այն պատմիչը, վորին Պատկովի քնքուշ ներկայացնում կը ազգային կրամոլության կարկառուն ներկայացուցչի կերպարանքով։ Բանաստեղծը ակնածությամբ կը վերհիշում հնատպչում պատանեկական իր այն տարիները, յերբ ինքը և մի խումբ իր ընկերները — Գ. Ազատիրյան, Հ. Փափազյան, Վ. Առաքելյան, Գ. Մխիթարյան, Բ. Պատկանյան, Ալ. Ռոտինյան, Գ. Սիմոնյան և այլն — Լազարյան ճեմարանում սովորելիս, յուրացնում եյին Մկրտիչ Ծերենի ազգայնամոլ հայացքաբանությանց հրահանգները։ Ամեն նման հայկական շահերին անկեղծ մտերիմ խումբ եյ մյուս անգամ չանսաւ մեր հարազատ հոգեբ, գրում եր հետագայում իր և իր այս ընկերակիցների այն ժամանակվա տրամադրությունների մասին Ռ. Պատկանյանը**, «Հայկական շահերին նվիրված առնելը գտատրտակվում եյին վորպես «հարազատ տերունդ Հայկի և Արամի», վորպես «ուղղափառ հետևող Գր. Լուսավորչի մեկնած քրիստոնեական վարդապետության, պատրաստվելով նամանվելու Վարդանանց պատերազմի հերոսացած պերսոնաժներին՝ «Վեհանդ Ծերենցին և Հովսեփին, վոր Հոխեցիք ավանեն եր»***։ Ծերենի առնելը ներշնչվում եյին այն մտայնությամբ քե անհրաժեշտ և «հարկին և պատվել ամեն ինչ, վոր յուր վրա կրում եր հայ և հայության անունը, հայ լեզու, հայ ազգ, հայ գրականություն, հայ մատենադիր, Ոշկիսահին աքոռ, վեհափառ կաթողիկոս, Մխիթարյանց ուխտ». Ծերենի աշակերտների համար արանք ամեն-մի ազգային պարծանքներ, մի-մի սրբություններ եյին առանց յերկմտության, առանց քերահավատության, առանց կասկածանքի, բայց և ընդ նմին առանց մոլեռանդության****։ Դորպատի համալսարանում Ծերենի աշակերտները մտան գերմանական ուսանողության ազգության շրջանը։ «Գերմանական ուսանողության միջնադարյան ուղղությունը,— գրում եր Պատկանյանը,— կորպորատիվ կազմակերպությունը մեր վրա յեկ ազդեցին։ Մենք այնտեղ խնամոտ սովորեցինք սիրել մեր լեզուն, մեր ազգը, այնտեղ խնամոտ գրվեց մեր մեջ այն բանի ապրմը, վոր գարգացման, մշակման

---

* «Ինար Հայկական», յեր. 205.

** «Երկասիրություններ», III, յեր. 7.

*** Ն. տ. յեր. 8.

**** Ն. տ. յեր 13.

հնաոճ մենք նվիրվեցինք ամբողջությամբ։ Մենք եվ հետևելով մեր գերմանացի ընկերների օրինակին, կոչվեցինք մեր հայկական ընկերական շրջանը*։ Ասելով «ընկերակցություն» կոչված այդ կազմակերպության պարծանքյան մասին, Ալ. Ռուխենյանը ձեռագիր իր հիշողություններն մեջ գրում է. «Մա վոչինչ ընտակար չեր տերության ուզության և նորա օրինաց, բայց և այնպես բացարձակ չեր հալածարվում, պատճառը այն եր, վոր հայը քիվով շատ փոքր եյին, իսկ շատերը գործելու համար սահմանին անպատրաստ եյին կամ չեյին արժանի համարվում անդամակցության»**։ Ռուխենյանի նկատողությունը ընորոշ և բավականաչափ. 1848 թ. հեղափոխությանը հաջորդող ռեակցիայի տարիներուն՝ ապագա պահպանողականներն ազգային գիտակցությունը՝ յուրացնում եր ազգության գաղափարը՝ քաղաքական պատրիվ լոյալության կամ քողարկված գիմադրականության նշանի տակ... Անդամ Ռ. Պատկանյանի մարտական պոեզիան, նրա հարձակողական, ոգեմաշուճ յերգերը, խուսափելով գաղափարապես պայքարի ազգային-քաղաքական նեղքին գրոնոմից, ուղղվում եյին բացատապես տարոտաքին քշնամուն — ճնշող ռուսի, մոլի քուրքի, վոխերիմ պարսկի, գարավոր վոսոխ հույն կրոնամոլիս և մանավանդ տանգուք, գիշատիչ, գազիրա տաճկի գեմ։

Պատկանյանի այս վոգով գրված շուրջն, նացիոնալիստական յերգերը ծանոթ են բավականաչափ։ Նրա պոեզիայի ետևում քննադատները անգամ չեն գլացել նշավակելու. «գրական-ֆեյլետվնական ծաստյուքյուններըը կովկասահայ բուրժուազիայի ազգայնական գաղափարախոսությանը և Ռուսաստանի ազգամական-քաղաքական եքսպանսիային։ Փաստերի մանկերևույթի վրայից սահող ետևանները ժամանակ չեն գտել միայն բացատրելու տարբերնակ մի հակասություն. կովկասահայ մարդանչող նացիոնալիզմի սանձազերծակ տարրերերին և հետց, վոր Պատկանյանը ծանկագրել և իր տրտունջն այն մասին, քե ըբրոզնեցա (կարգա հետևից առաջ ցնդեցավ) սանձահարում եր անգիտորեն հայ էֆեյլետվնականների գրական յեռանդը։

Քուրը ձեռքս քուրքը առավ,
Ծուխտանքի խելքս քըռավ
Անգութ ոտդնեց, մեքին չես առ,
Ազնուպի բազդս սըդավ...

գրում եր Պատկանյանը 1877 թվին***,

---

* «Տարազ», 1901, № 20.

** Բնագիրը հանդիպեցինք Հ. Քումանյանի արխիվում.

*** «Ընտիր յերկասիրություններ», Պետերբուրգ. 1893, I, յեր. 158.

Ռուսահայ գրականությանն մեջ չկա քերթող մի այլ գրող, որի հասարակական-քաղաքական ամբողջական դեմքը ստացած լիներ այնքան ազնաւոված յերևույթ, որքան Գառկանյանինը։ Նրան նուիրակացնում են համաժիս ցարական ընտանիքի ազմկարար կոչնակի գերում։ Մինչդեռ չկա ռուսահայ մի այլ գրող, որ այնպիսի սոսկումով արտայայտած լիներ նվաճողական Ռուսաստանի անունը, որքան հենց Գառկանյանը՝

«Ես քեզ տեսնում, — սեյտի կուգա հյուսիսից...
Հայ մարդ, քնիր, մոդմի քու փառ ու փուռնի,
Ա՛ռ գլուխդ, քոչի գնալի քո աչխարհ,
Քանի որնն ուղիդ բուղդ չեռ ճանչնար»։

Բռավականանալուի վրայ հակակրանք և արտահայտել Գառկանյանը նաև գնալի 60-ական թվականներին տիրապետող ազգայինվերնախաւերը.

«Մենք հուչը մեյան մեր վըրա չինի
Ջեն պետք մեզ նըպատա մեծատուններին
Վողորմուքյամբ քեզ մուրացիկն ապրի,
Մուրացողըն մեչա ստրուկ և ոտաքին։
. . . . . .
Ջուռնեմ չեռ վռակի, այլ վռակո մագան,
Ջըլոտ ձեռք ջուխտակ ու սիրտ անվնանք,
Ջեռքումըռ ունեմ քահ ու հըրացան,
Մըրտումըռ ունեմ ազնիվ խորհուրդներ»*։

Ազգային-պահպանողական հոսանքի ընդհանուր գիրքերից Գառկանյանը հարվածներ էր հասցնում կղերա-ֆեոդալական հոսանքի ներկայացուցիչներին։ Հետաքրքրական և այդ առնչակից չարիքի կոնկրետ ներկայացուցիչների անուններ նշող նրա «Ղոդրըզ գրված Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների քերթից» Շանթյանի հետ կապված դպրոցական խոռովություններին առիթով

«Վաչ, ամեն, մեր ձեռքը,
Վոտքը կոպեցին,
Մաքսատուններուն նեման
Բանդը ձըգեցին։
Բնըկ տըվին գահիճ
Փողոցի մեջըն
Հարյուր գավազան եր վրա
Ուսուցիչներն»։

---

* «Ընտիր յերկասիրություններ», Ն յեր. 123.
** Ն. տ. յեր. 110.

Մենք գահիճն ենք հայոցի
Ազա Քայքյան,
Ճնշիչները գառամով
Մարդիկ Ջալալյան*։

Պատկանյանի նման տոզերը առիթ են տվել փուքիստ քննադատներին ներկայացնելու բանաստեղծին լիրբաբար բռնժուժի և անգամ՝ պլուտոցրատական դեմոկրատի կերպարանքով։ Ապարդյուն ջանքեր են սրանք։ 70—80-ական թվականներին անգամ՝ Պատկանյանը քաղաքականապես տեսակցիոն կովկասահայ լիբերալիզմի պիոներն ու միայն։ Պատկանյանը ներբողներ ու ձոներ Արծրունու։ Բայց և միաժամանակ՝ հայկական լիբերալիզմը չի ունեցել ավելի անհատական բարեկամ, քան Արծրունու մասին պատկվիլներ գրող Պատկանյանը։ Ավելի դրական չեր Պատկանյանի վերաբերմունքը նաև դեպի 50-ական և 60-ական թվականների լիբերալները։ Նա ծաղրում եր վոչ միայն կղերա-ֆեոդալական հոսանքի մարդկանց, այլև լիբերալներին. «Ճնշիչ ինձ հարցնես,— գրում է նա անտիպ մի նամակում,— Ծմիռը պատվական аптекарь պիտի լիներ, բայց՝ հայկաբան չեզավ. Պատանյանը պատվական tailleur-marchand պիտի լիներ — մանկավարժ չեզավ. Մանրը հաջողակ ֆալշի կամ գիր կարդացող (знахарь) կարող եր լինել, բայց կրոնասուց չեզավ. Նազարյանցը համառ ժամկոչ ու պանդխահար պիտի լիներ՝ տես բազգի կարդալքյամբ, հայկական փուբլիցիստ և հռետոր չեզավ**։ Իսկ տեսեք ի՞նչ ինչ եր ասում ժլատ պատմական դեմոկրատը։

«Ի՞նչ կա լինելի մի յերկրի իչխան,
Կուտայի զորքիս առատիկ հրաման.—
Շուտաքայլ յերթիս գնայի Հայաստան,
Քշեիուկ հայ ազգին լինել ոդնական.
Ցնծրուզ Աբխա արևան գետերը
Կլվացնեին հնգնգի նման,
Մինչև վոր քա՛զ, գա՛հ ու ազատ կրոն
Ինձնից չառանար քրիստոս. Հայաստան»***։

Ո. Պատկանյանը ծնվել և և նախնական դաստիարակությունն ու առացել ազգականուչյան քաղքենիությունն այն միջնադարում, վորտեղ նրա հետ միասին կյանք ու մտավոր-հասարակական անուններ եր առել նաև Նալբանդյանը, Նուբար Նուբարյանը, Նաև 30—40-ական թվականները, Նաև Գ. Պատկանյանի գործը

---

* «Ճնշիչաբրուքյաններ», III, յեր. 33.
** Բնագիրն ընկ. Հ. Կոստիկյանի մոտ.
*** Ն. ա. յեր. 127.

և անգամ գրական գործունեության նույն կնճռ-կլասիկական սկզբնավորությունը՝ քիքլիսում հրատարակվող մինուչն ևԱրատեսի եջերում, վորտեղ Ռ. Պատկանյանի հետ մենակով վոտք ևր դրել նաև Մ. Նալբանդյանը։ Ազիբյան կուսակցության հալածվածները հավասարապես անդրադարձել են սկզնական ամբողջին, այն տարբերությամբ միայն, վոր յուրաքանչյուր լինելով այդ հալածանքներին Ռ. Պատկանյանը հիմնականում անկարող յեղավ հաղթահարել պահպանողական մանր բուրժուազիայի այն դիրքերը, վորտեղից հարվածներ ևր հասցնում հակառակորդներին նրա ուսուցիչ հայրը, մինչդեռ Մ. Նալբանդյանը կարողացավ լքել վերջինիս դիմադրականության անձուկ շրջանը և, պահ մի առաջ վճարելով լիբերալիզմին, անցնել ի վերջո մանր-բուրժուական դեմոկրատիայի մարտական դիրքերը։ Նալբանդյանի և Պատկանյանի հետագա հակամարտը վերջին հաշվով անդրադարձնում ևր պահպանողականության քիկունքում լռանացած ռեակցիայի և դեմակրատիայի դիրքերից բարձրացող հեղափոխության հակամարտը։ Այնուամենայնիվ Նալբանդյանի և Պատկանյանի գործունեության արտհայտած ուղիները բնորոշում եյին ամբողջ վոչ այնքան տարբեր դասակարգերի արտամղությունները արտահայտող հոսանքների բախումը, վորքան միևնույն հասարակական շերտի, մանր բուրժուազիայի յերկտակը որիյենտացիաների հակասող ուղղություններըը։ Դեմոկրատական բուրժուազիայի պաղպաղաբախտությունը ներկայացնող ապագային-պահպանողականների բանակում Պատկանյանի միջոցով խլրտացող մանր-բուրժուական տարերքն ևր հենց նրա նացիոնալիստական ջղագար և անհեղում ապրումների, նրա ախտաբորբոք ու մարտահրավեր գրականության դասակարգային բուն զգայնակը։

Մանր բուրժուազիայի մասսայական յելույթների շրջանից և, վոր անուններ ևր առնում Պատկանյանի ասելությունը գեպի Ռուսաստանը, վոր քաղաքական կեցվածքով արտահայտվում է 50-ական և 60-ական թվականների նրա գրվածքների մեջ*։

«Մինչև վերահաս, — գրում ևր նա հետագայում, — ահա մեր արվա հայերի նշանաբանը։ Բայց ցավը այն և, վոր մեր հետին բողկալը աշխատում է առնիքազատ ձեռնադիր։ Գնա ու եղը ցեխանի հանձա**։ Այս տողերի մեջ Պատկանյանն ամփոփել և լիովին մանր բուրժուազիայի հակասական գոյավիճակը։ Մի կողմից՝ կապիտալիստական ռահնիքազրաքիայի վոտի տակ տրտրվելու վտանգ։ Մյուս

---

* Հմմտ. մեր «Աբգովյան», յեր. 119 և հետ.

** «Փորձ», 1880, № 1, յեր. 160.

և անգամ գրական գործունեության նույն կնճռ-կլասիկական սկզբնավորությունը՝ քիքլիսում հրատարակվող մինուչն ևԱրատեսի եջերում, վորտեղ Ռ. Պատկանյանի հետ մենակով վոտք ևր դրել նաև Մ. Նալբանդյանը։ Ազիբյան կուսակցության հալածվածները հավասարապես անդրադարձել են սկզնական ամբողջին, այն տարբերությամբ միայն, վոր յուրաքանչյուր լինելով այդ հալածանքներին Ռ. Պատկանյանը հիմնականում անկարող յեղավ հաղթահարել պահպանողական մանր բուրժուազիայի այն դիրքերը, վորտեղից հարվածներ ևր հասցնում հակառակորդներին նրա ուսուցիչ հայրը, մինչդեռ Մ. Նալբանդյանը կարողացավ լքել վերջինիս դիմադրականության անձուկ շրջանը և, պահ մի առաջ վճարելով լիբերալիզմին, անցնել ի վերջո մանր-բուրժուական դեմոկրատիայի մարտական դիրքերը։ Նալբանդյանի և Պատկանյանի հետագա հակամարտը վերջին հաշվով անդրադարձնում ևր պահպանողականության քիկունքում լռանացած ռեակցիայի և դեմակրատիայի դիրքերից բարձրացող հեղափոխության հակամարտը։ Այնուամենայնիվ Նալբանդյանի և Պատկանյանի գործունեության արտհայտած ուղիները բնորոշում եյին ամբողջ վոչ այնքան տարբեր դասակարգերի արտամղությունները արտահայտող հոսանքների բախումը, վորքան միևնույն հասարակական շերտի, մանր բուրժուազիայի յերկտակը որիյենտացիաների հակասող ուղղություններըը։ Դեմոկրատական բուրժուազիայի պաղպաղաբախտությունը ներկայացնող ապագային-պահպանողականների բանակում Պատկանյանի միջոցով խլրտացող մանր-բուրժուական տարերքն ևր հենց նրա նացիոնալիստական ջղագար և անհեղում ապրումների, նրա ախտաբորբոք ու մարտահրավեր գրականության դասակարգային բուն զգայնակը։

Մանր բուրժուազիայի մասսայական յելույթների շրջանից և, վոր անուններ ևր առնում Պատկանյանի ասելությունը գեպի Ռուսաստանը, վոր քաղաքական կեցվածքով արտահայտվում է 50-ական և 60-ական թվականների նրա գրվածքների մեջ*։

«Մինչև վերահաս, — գրում ևր նա հետագայում, — ահա մեր արվա հայերի նշանաբանը։ Բայց ցավը այն և, վոր մեր հետին բողկալը աշխատում է առնիքազատ ձեռնադիր։ Գնա ու եղը ցեխանի հանձա**։ Այս տողերի մեջ Պատկանյանն ամփոփել և լիովին մանր բուրժուազիայի հակասական գոյավիճակը։ Մի կողմից՝ կապիտալիստական ռահնիքազրաքիայի վոտի տակ տրտրվելու վտանգ։ Մյուս

---

* Հմմտ. մեր «Աբգովյան», յեր. 119 և հետ.

** «Փորձ», 1880, № 1, յեր. 160.

կողմից՝ անզուսպ մղում հասնելու տարիքոռատա կապիտալիստի դրությանն։ 70-ական թվականների վերջերին, նկարագրելով Ներսիսյանում առացած իր ապավորությունները, Պատկանյանը տարտամով ևր արձանագրում այն փաստը, որ հայկական այդ քաղաքը կորցնում է հետզհետե ազգային կերպարանքը։ «Շատ անգամ,— գրում է,— ինքս ինձ հարցնում եմ՝ տարտյոք Ներսիսյանը մասամբ իմիք նման չի Ամերիկայինը և նույնհետայն պատասխանում եմ. «Այո։ Այս բանը կես աստիճան եմ միայն, բայց չեմ աշխատել փատաներով հատատանելու... Քող Ձեռ կարդացողներիս համար իրրև առնձանելիք։ «Առնձանելիքը» ի հարկե շատ հնչուն է լատինում. Պատկանյանին մատհոգություն ևր պատճառում այն յերկյուղը, թե հայ քաղքենին կուլ է գնում ռուսական կապիտալիզմի հեղեղին։ «Ցավոս և իննսներորդ գարուս հայոց կյանքի պայմաններն այնպես են զատավորված,— հարցում ևր քանատեղծը,— որ մեզ չեղավ իսկական լուսավորություն, իսկուն, անմիջապես նորա տեղը նուդա կպըտղկն սուտ արտաքին քաղաքակրթությունը, որ յուր քլուբներով, պարահանդեսներով, հարսվի նորաձևություններով, տանե-տեղը յեվրոպական ընանդիր պահպանելով, զավակաց դաստիարակությունը ոտարազգի, քերուս, քնքնաբարս վարժուհիներու հանձնելով, դիմակահանդեսներով, քաղաքական պատկի և անպատկ կնոջակցություն զազափարներով և այլն և այլն, կկործաններ հայի կնոջզգի ձևը և հայերուս անուտրքը, սառնարյուն կզարձներ այն ամեն ներիրական ազգային խորությունները, որ միշտ յեղել են, միշտ ել պիտի լինեն ամեն բարոյական ազգի մեջ։ Բարոյական այս տապականության վտանգի դիմաց՝ բանաստեղծը նոր խաչակրաց արշավանքի կոչ ևր ուղղում ազգին՝ «Մեծատուն և չքավոր, կաթոլիկս և յեկեղցու հետին գռնապան, հայր և մայր, համալսարանի գասախոս և ծխական գպրոցի վարժապետ, միլիոնատեր վաճառական և չքավոր խանութպան, բարձրաստիճան պաշտոնատար և հեզ արվեստավոր — ամենքդ, ամենքդ, ամենքդ միանանք, ուժերս մի անենք, աչքերս բանանք, խելքերս գլուխներս ժողովենք և ամեն գնով քերով ապատպինված յերիտասք այդ ազգակործան քշնամու գեմ, անքուն և անխոնջ, որ ու գիշեր պատերազմենք հետը»*։ Հայաստանի քանգարանում պահվել և Պատկանյանի 1889 թվին գրած «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության վերնագրված ձեռագիրը — վորտեղ բանաստեղծը նշում է ազգակործան քշնամուն գեմ կռվելու հնարը։ Ազգի փրկությունը,— ասում է նա,— Հայաստանի քաղաքական անկախության մեջ է, վորին պետք է ձգտել — «նայելով հանգամանքին — յերբեմն անփական գինքով, յերբեմն փո-

* «Փորձ», 1880, № 1, յեր. 155 և հետ.

գով ու յերբեմն ոտարի ոգնությամբ։ Զգետք և կարծել քե Հայաստան ասելով Գատկանյանը աչքի առաջ ուներ Արաքսի մյուս ափը։ Հայաստան կոչվում և այն յերկիրը, — գրում և նա, — վորը շրջապատում և Մեռան, Վան և Ուրմիու ծովակները, իսկ ամենը միասին՝ Մասիս լեռները։ Հայը յերջանիկ լինել կարող և միայն Հայաստանի մեջ. վասն զի ամեն տեղ հալածված և արհամարհված պանդուխտ և, և միայն Հայաստանի մեջ նա պատվավոր մարդ և մարդկության աչքում... Ոտարության մեջ ազգասությունը անշուշտ կմաշե հայերին, բայց ավելի շուտ կմաշե հարստությունը... Ամենագլխավոր և ազգակործան հայկական մոլորություններն են 1) աշխարհաքաղաքացիություն. 2) պանդխտություն. 3) անձնական շահի համար պետական խարդախություններ, վորով կոտրվում և հայ ազգի անունը. 4) շահատիրական ազգասիրություն (կեղծ ազգասիրություն). 5) հայ մեծատուների գեմ ըմբոստություն (գավառանություն, մատնություն) և 6) ոտարի հետ ամուսնություն։ Ինչ պատկերացում ուներ Գատկանյանը ռանկախ Հայաստանից մասին։ Դարերց ազատված Հայաստանի մեջ ազնվականություն, ժառանգական տիտղոսներ, մեծամեծ հողային կալվածատիրություն պիտի լինեին քե վոչ — հարցնում և նա։ Ցավ պատասխանում և. ևԱյո, պիտի լինեին ժառանգական տիտղոսներ, մեծամեծ հողային կալվածատիրություն պիտի տաներ նորա՝ կամ նորա ժառանգները, վորոնք կդարձրացնեին աուրը Հայաստանի ազատության համար և կամ կզրկվեին կյանքերին ոգյան գաշտի մեջ։ Այսպիսիք (և միայն այսպիսիք) կկազմեին Հայաստանի բարեբարգության և ամենահարուստ (հողային կալվածքով) դասակարգը։ Զգետք և կարծել, անշուշտ, քե սրանով Գատկանյանը կամենում եր վաստորեն վերականգնել հին Հայաստանի հողատիրական կարգը, վորը նրա կարծիքով, յերկրի անկախության կորուստի պատճառներից մեկն եր հենց անցյալում. ևՀայերի անկախությունը չորս անգամ կորչելու պատճառները մինուրույն եյին, — գրում և նա, — նախ՝ Հայաստանի հողը պատկանում եր 3—400 մեծամեծների (նախարարների) և վոչ քե յուր միլիոնավոր ժողովուրդին, և յերկրորդ՝ հայերի խելքը չի կարող ազգային պրակտիկ արվեստներ հարմնելու։ Հայոց ազգը չուներ վոչ սեփական հող և վոչ արվեստ։ Նորա գրացի տերությունները շատ գյուրին եր ընկճել մի ազգ, վոր զրկված եր և իրավունքն և սեփականությունն, իսկ հայ ազգի համար ստորների լուծը վոչինչով ավելի ծանր ու զառն չեր, քան քե համազգի նախարարների լուծը։ Գատկանյանի կարծիքով ազատ Հայաստանը լինելու յեր, ընդհակառակը, քոլոր հայերի սեփականություն, ոչնչե քոլոր հայերը՝ այր ու

կին, հարուստ և ազգասեր, ծեր ու պատանի այնպես բազման և ձըգտին Հայաստանի ազատութեան, ինչպես քաղցած ձգտում է հացին և ծարավածը ջրին։ Ե՞ւ պիտի բարձրացնե ազատութեան դրոշակը և սուրը — հարցնում է նա։ Պատասխան. Դրոշակը պիտի բարձրացնե հայ վարժապետը. իսկ սուրը բոլոր հայ պատանեկութիւնը, յեղափոխութիւնը և զոհամարգիկ, 16 տարեկանից բռնած մինչև 45 տարեկանեը։ Ի՞նչ միջոց ձեռք պիտի բերվին գինք, պարեն, զենուք և այլ պատերազմական — հարցնում է դարձեալ նա։ Պատասխան. Ոսմանեան վաճառված Հայաստանի մեջ բոլոր անշարժ կալվածքն գնո միջոց, այն կալվածքն, որ այժմ ազգերին կերպով տիրապետել են բարբարոս այլազգիք։ Իսկ ով հիմնաժողովի կանոնիկ վճարելու ազատվելիք Հայաստանի գինը, նա ան մեշտ պրկված կլինի Հայաստանից — հայ (այսինքն ազատ հայ) կոչուելու։ Ո՞վ և իսկական հայը. — Իսկական հայը նա կն, որ անկնդի կրգնա և կնպաստան Հայաստանի անկախութեան՝ Ամբոյականները ստոյգ ազգասէր են, այսինքն՝ միշ միայն անպիտան հայեր, այլև անպիտան մարդիկ*։

Այս հարցաբանները նորամուտ տարեր չեյին Պատկանեանի զարգացման մեջ։ Մանր բուրժուազիայի ազգակոչ տարերքը հատարակական անհանգստութեան և քաղաքական հուզմունքի տարր եր մտցնում նրա գրականութեան մեջ։ Բայց այս գեռ չեր գարձնում նրան հեղափոխական գեմոկրատիայի գաղափարախոս։ Ընդհակառակը։ Տարված մանր բուրժուազիայի ամիջին վիճակը վրկելու հոգով, Պատկանեանը նման եր իր մատնանշած այն պերսոնաժին, որը բուն ջանք եր գործ գնում նմանելու մեծատուններին, տառապակաս ձևանալուց։ Այս մտայնութեանն և, որ հարկադրում եր նրան, հակառակ բոլոր իր հավատամքներին, յերես շուռ տալու գնալի ազգի ունեորներից, նրանց, որոնք ի վիճակի եյին կանոնիկ վճարով ձեռք բերելու Հայաստանի ազատութեան ապրնացյանները, հանգամանք, որ ազգային-պահպանողականութեան կնիք եր գնում նրա առեղծագործութեան վրա և գարձնում նրան միաժամանակ նաև ռեակցիոն և համայնվրոպական հեղափոխութեան չընշված հակառակորդ։

Քյոլիմացութեան մեջ եր Պատկանի քերքը, յերբ վոգնկոչելով Ռ. Պատկանեանի յերգած Ամանուկ Հայաստանը «Ծերիտաս-

* Նշանակելի հանգամանք է, որ 1889 թվին Մ. Փորթուգալյանը առանց հեղինակի անվան հիշատակումի և միայն փոփոխութիւններով լույս ընծայեց առանձին անտրակով Պատկանեանի Վարդապետաբանը, որ գործով ժհայոց Հայրենասիրական Միութիւն կոչված սրմնական կազմակերպութեան հավատո հանգանակը։

ապրող հայաստանյան հեղափոխական գաղափարախոսությունն էր փաթաթել բանաստեղծի շլինքին։ Գատկովի քնարը աչքի առավ էր ունեցել Գատկանյանի էֆայկ և Լևոն մոտանանք, յեղբարբ ծանոթ այն յերգը, վորտեղ բանաստեղծը, ուրվագծելով ազատ Հայաստանի հնատպատկերը ավարտում է իր խոսքը այսպիսի քառյակով՝

Հաբաթ, հյուսիսն փոչի վերացավ—
Ձայն, արոփ, խոսք, շշշուկ գիշ-գիշ լռվեցավ—
Մասսա ճակատն մեզը հետացավ—
Մանուկ-Հայաստան վոտքի կանգնեցավ...

Գատկովի քնարքը մի շնչով և՝ ապստամբում Գատկանյանի և Նալբանդյանի անուններըը։ Անտեղյակ էր, վոր էֆայկ ու Լևոնդ-ին հենց Նալբանդյանն է պատասխանել էֆայկ ու Տիգրանդ պարոդիայով։ Նալբանդյանը էֆայկ ու Լևոնին յերգչի մտայնությունն էր ծաղրում հենց յերբ գրում էր.

«Ազատության խզձը շքնաղի վրա
Մի քանի մարդոց տանում ենք, այո,
Ո՞վքեր են դոքա, վոչ յերգվյալ ծառա,
Վոր ոտար լուծին ճնան մեչա հլուս
Ժը փշրեն շղթան... կերթա Հայաստանդ
Հա, հա, հա, այդ էր պակաս ճոպնչի,
Վոր նախանձահույզ գառնա հայությանդ
Գատաբնլապան...»

«Ազատության գրված գինվորըդ՝ Նալբանդյանը՝ համոզված էր քե Հայաստանի ապստամբությունն քարոզող Գատկանյանը անվատահելի գինակից և... Ապստամբության նրա յերգը հնչում էր Նալբանդյանի ականջին վորպես էզայլի շարականդ.

«Էհաբաթ հյուսիսից փոչի բարձրացավ...
Շառաչյուն գնդից... մքնեցավ որը,
Ղավազ, սարբազի գլուխն յերևնցավ
Մեր ազգասերը մտավ ծակուծը
«Էհը՛, Հայաստանդ — քնզ տեղը կենա, —
Լռում է գրույց մեր ազգասերը.
— Բահ ու հրացան, քնչ յկզան ձեռքս,
Քէ քշում եյիր՝ գու ուրջունդրը—
«Ցնա այդ ամենը ասում եմ քեզնով,
Կնցցի ասուբ Մնացոպ, վոր մեզ գիր ավնց.
Հոգիդ եմ վառում հնովիցդ՝ խոսքով
Հրացան իմ պետը հյուրիդքին յերբ անցնես...

Ազգային-հեղափոխական վորև մտայնության անհաղորդ՝ Ռ. Գատկանյանի հայացքը գեպի հառաջ չեր ուղղված, այլ գեպի

հետ։ Ջուր չկա, որ բանաստեղծի երևակայությունը նավարանդյանը հնդկաստանը երևակայությունը Ծիրանի հիշեցնի իր մեծամեծ հիրավի, նրա պրչածայրից ցատկած ամանուկ հայաստանին քրտին անգամ առաջնորդում էր գնալի հետ, գնալի տեր-Դարբինի վարժատունը... Պատկանյան-մորին տարված էր պարզապես նույն խոհերով, որոնք պաշարել էին Պատկանյան-հոր միտքը։ 1863 թվին Ռ. Պատկանյանը հրատարակեց իր հոր «Պատմությունն հայոց ազգին» աշխատասիրությունը, որտեղ «Վերջը կիմանաք» հնգամանքան տակ քաղված հեղինակը արծարծում էր հենց ամանուկ Հայաստանի-ի «վերածննդության» զազափարը։ «Ազգ ասէ և ազգ երթայ, այլ երկիրը յաւիտեան կայ», գրում էր Պատկանյան-հայրը։ Դան ազգեր, որ չքանում են խաղաս, բայց և կան ազգեր, որոնց միմակված և նորոգության։ Նորոգության յինքնակա այս ազգերից և նաև հայ ազգը։ Ազգի նորոգության նշաններըը հեղինակը գիտում է հայոց պատմության ընթացքի խոր մեջ՝ սկսած XVII-րդ դարի վերջերից — Իսրայել Օրիի և Դավիթ-բեկ Մյունեցու գործից։ «Ամանուամ աշխարհս», — գրում է նա, — «որ հետևեն պիտի հանձնեք բարերության առավոտը, Ամանուկ Հայաստանի վերածննդության»։ Այլ վերջան գժվար էր այս գարավոր ժամանակներով սպասած ցանկալի Ամանուն ծնունդը. «որքանն յերկունեք և ցավ քաշեց Մայր Հայաստանը, այն գնացիկ չընտղ գշխուն Հյուսիսոյ, որ վորդեկորուս վշտաց տապնամանեու մեջ նստած և «որը և այրի՝ քուխերուսը համակած, և ազի արտասուք քամելով աչքերեն՝ միայն հոսվեն և լսում իր զավակաց վոչնչությունը, ստոզությունը և աչոզությունը։ Աչոզությունն Ամեն ան կան, ուր որ իրավի աչոզակ են Հայաստանի զավակները, ուր որ ապահոված և նոցա հանգիստը, ուր որ վատնդ չի գուշակվում նոցա ապագայի համար։ Այս և հարկավոր խնդիրը, այն, որ ժամանակը պիտի լուծանե»*։ Հեղինակը վերագանում է գարձյալ Ամանուկ Հայաստանի տեսությանը, պատմության վերջին գրվագում, որտեղ խոսում է հայերի ժամանակակից կացության մասին։ Ցավ հետաքրքրական է, որ Ամանուկ Հայաստանի պատկերը կանգնում է հեղինակի առջև վոչ թե Զեյթունի կամ Մասունի մասին խոսելիս, որոնց ապստամբությունը նա վեր էր հանում իրանգապատանքով։ Ամանուկ Հայաստանի հետանկարը նա բնվեստում է Թուրաց Հայաստանի սահմաններին. «Այս յերկիրներու մեջ բնակված հայերը ազնիվագույ

* Վերջը կիմանաք, «Պատմությունն հայոց ազգին», Ս. Պետերբուրգ, 1863, էջ. 247 և հետ.

անընդհատ հարակցությունն ոսմանցոց հայերու հետ, իրանց վաճառականությամբ, իրանց արհեստագիտությամբ, իրանց լուսավորությանն հետամտությամբ շատ հառաջադիմությունն ցույց տվին այս վերջին տասը տարին։ Թիֆլիսի և մյուս քաղաքաց հայերու դաստիարակությունը այժմ ունի իւր վրա յեվրոպական հրահանգությանն կնիքը. Վրաստանի, Մյունյաց յերկրի, Արցախա, Տայոց, և Կասպիական գավառաց հայերը են պատկեր պարծանաց Մաշտոց Հայաստանի, և նոցա մեջ յերևումն է պարզ՝ հայոց ազգի բարերաստիկ ապառնին։ Ինչ վոր չեն կարողանում շահվիլ շրջնակներեն և շրջկիսոքներեն, և հետազրական լուրերեն, այն կրկնապատիկ ստանում են իրանց անձանց նահատակությամբ հառաջադիմությանն հանդիսարանում։ Քն կոստանդնուպոլսի, կամ Զմյուռնիո հայերը Եվրոպայի հետ մերձավոր հարևան լինելով կարողացան նոցա վոգվույն սիրանալ, յերկիժվյան կիրքի բնակիչ հայերը (իմա՝ կովկասահայերը. Ա. Հ.) — իրանց յերկիրը շինելին Եվրոպայի մեկ անկյուն, ուր վոր լուսավորությունը անպատճառ անդամանվում է, արմատանում, բողբոջում և պտղաբերում*։

Պատկանյան-հայրը Մանուկ Հայաստանի բարերությունը կատում էր կովկասյան և ոսմանյան հայերի անտեսական և կուլտուրական կապերի ամրացմանն հետ և միաժամանակ Հայաստանի նորոգման յերաշխիք համարում նրա կապը Եվրոպայի հետ։ Պատկանյան-վորդին յերևում է նույն այդ հայացքներից՝ պինդած ազգատարության կոչներ ու ուղղում ազգին և միաժամանակ ազդարում «Եվրոպացիս» միջամտությանը։ Ցավ հար, և՛ վորպես քաղաքական այս դիմադարձության ոնակցիոն, հակահեղափոխական իմաստը ակնհայտ և միանգամայն։ 1860 թվի «Հյուսիսափայլ»-ի նկատում մեծարելով Նապոլեան Բոնապարտին՝ Ռ. Պատկանյանը բնորոշում էր ֆրանսիական հեղափոխությունը վորպես կատարի մի վոճրի, «որ հիմքից կործանեց ֆրանսիական քաղաքացությունը, ազնվականների դասը, քաղաքական կարգերը և առաջ յեկեղեցին»։ Այս ամենը այլ ինչ չէին Պատկանյանի համար քան՝ «ազնաստի պատահարք»**, կամ, ասենք, քն ինչ նա գրում էր Ներսիսյանի հակահեղափոխության մասին. «Վնասալից հառաջ Ներսիսյանի Ռ-րդ քիչը, Ռոբեսպիերը ընկավ աստուծո անաչառ դատաստանի առաջ»***։ Ցավ, ընդհակառակը, նայեցեք, ինչպես և արտահայտվում նա Լուդովիկոս XVI-ի դիմատման մասին՝ «Ցնորք վոր Լուդովի-

---

* Վերջը կիմանաք, Ն. տ. յեր. 269 և հետ.

** «Հյուսիսափայլ», 1860, № 7, յեր. 35.

*** Ն. տ. յեր. 41.

կան ժԶ-դարերը պահճի որի տակ փչից վիրջին շունչը, լուսավորչական աշխարհը յերկար ու ծանր ճիչ արձակեցը*։

Ի. Պատկանյանի այս ու նման տողերը գուշակել են տալիս ինքյան, վոր համաոուսական կրիզիսի շրջանում բանաստեղծի համակրանքը հեղափոխական դեմոկրատիայի կողմը չէր, այլ հակահեղափոխական մանարխիայի։ Ուշադրկելով Գ. Քանանյանին իր «Պատմութիյան մնծին Պետրոսի աշխատութիյան ձեռագիրը, Պատկանյանը գրում էր՝ «Ուշադրում եմ քեզ այս ձեռագիրը, վորը ներքված և կայսերորդուն։ Քնև յես սրա համար առացել եմ գանձարանից 150 մանեթ, վոր ապեյի... ինձ խոստացած և, յերբ տպած որինակն առաքրկեմ կայսերական պերզասաններին, առանալ գրամկոն վարձ և պարգև։ Տալը այժմ չեմ կարող, բայց տալ պետք եւ։ Ինդրկում, վոր Քանանյանը հրատարակիչ գտնի՝ Պատկանյանն ավելացնում է. երայց գլխավորն այն է, վոր պետք է շուտ սկսել և ավարտել, մի գուցե 1000-ամեկից ուշանամ**։ Վիրջին տպերը մատնում են քվական չունեցող այս նամակի գրության ժամանակը։ Պատկանյանը պատրաստվում էր գիրքը ձոնել քաղաքացուն և համապատասխան վարձ ու պարգև առանալ դրա գիմաց ուսս պետութիյան հաստրամյակի առիթով — 1862 քվին — նուչն այն տարում, յերբ Նալբանդյանը իրան պարգև ու վարձ հանապետական իր գործունեյութիյան համար առացավ Պետրոպավլի գնդանը։ Պարզվում, վոր ակնկալում էր Պատկանյանը առացվից իրան։ Հայաստանի Գրական Քանգարանում պահվում է բանաստեղծի վոսկի ժամացույցը մակագրված՝ „От е. и. в. государя наследника Цесаревича, 1863“. Հայ գրականութիյունը չէր առացել յերբեք ավելի նվաստացուցիչ վարձ, քան տապալին բանաստեղծին առացած վոսկի այդ պարգևը...

Անդրադառնալով 1863 քվի Լեհաստանի ապստամբութիյանը, Պատկանյանի էջյուխտը գրում էր այն մասին, թե տեղի ունեցող անգթների գիմաց հայերը պետք և հայտարերեն իրենց հավատարմութիյունն ու յերախտագիտութիյունը Ռուսաստանին, վոր տապահով ապաստանիկ յե յեղել նրանց համար։ Ռուսաստանի հաղթանակը նուչնքան ցանկալի յե հայերին, վորքան և ռուսներին, վորոնց հայրենասիրութիյունը մնծ-մնծ գնահատով կապրութում է ազգային պարծանքը։ Ազգային-պահպանողական համար տարորինակ այս ազգասրութիյունը հասկանալի կդառնա, յերբ նկատենք, վոր նենրկա գնդքում Պատկանյանը յերկրնտրանք եր անում ցարական Ռուսաստանի և հեղափոխական Լեհաստանի

* էջյուխտափոյչ, ն. ա. քեր. 62.

** «Մուրճ», 1905, № 2—3, եջ 99.

մինչև Մակայն սփոփիչ չէր նաև հին Լեհաստանի պատկերը եվրոպատանի մեջ հայոց վիճակը յեղել և բազմապատիկ առավելությամբ լավ, քանզ Լեհաստանի հայոց վիճակը յերբեմն, և այժմ ևս լավ և, քանզ Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Ամերիկայի և այլոց գրուքյունը* և մեծ հանգանաք կլինի մեզ ուրանալ այն, մանավանդ մերազնյից [պարտականուքյունն ե] վարձատրիլ յուր վհատուքյան (իմն՝ ցարին. Ա. Հ.) քաջավայելուչ արժեյուքն**, Լեհաստանի ապստամբուքյան առիքով գրված այս տողերը բավական և ցույց տալու, թե վորքան հնուս չեր Պատկովի քնքքը ճշմարտուքյունից, յերբ նա նալբանդյանի հետ միևնույն մակարդակի վրա յեր գնում եմանուկ Հայաստանն-ի յերջին։ Ջնդք կասկածում, վոր Պատկանյան-հայրը կրկնում եր հենց բանաստեղծ վորդու ամբաստանուքյունը, յերբ գրում եր քե՝ ռուսական ընդհիլիսանների ապրնցուքյան տակ ընկնելով, Նալբանդյանը ևս մասնակցել եր իրը քե Լեհաստանի ապստամբուքյանը***, Վոչ միայն Նալբանդյանի, այլև իրեն կռւսակից Գ. Սիմեոնյանի հետ չեր համերաշխում այս կետում ճշդուսխին խմբագիրը։ Ներա հայացքները այս խնդրում զուգադիպում եյին... Մանրի հայացքներին Գրվելով հեղափոխուքյան և հակահեղափոխուքյան մեջև յերկընտրանք անելու անհրաժեշտուքյան առաջ՝ Պատկանյանը գնաց հակահեղափոխուքյան — ազգնվով։

VIII

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԼԻԲԵՐԱԼԻԶՄԻ ԱԶԳԱՑԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՐՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Տարօրինակ և, թայց և փաստ, վոր քաղաքական կռվի մարդում ազգային-պատմանողական հոսանքի մարդկանցից ավելի համակրոպվող դիրք գրավեցին 50—60-ական թվականների նացիոնալ-լիբերալ այն լուսավորիչները, վորոնց ճանաչված պարագլուխը Մո. Նազարյանցն եր։

Նազարյանցի գրաված դիրքը գաղափարական խոր արմատներ ուներ նախընթաց նրա յերկերների մեջ։ Տակավին 1853 թվին լույս տեսած «Վարդապետարան կրոնիք աշխատուքյան մեջ Նազարյանցը սկզբունքով մերժում եր ճարտասանների մենատիրուքյան գեմ ձեռնարկվող ազգարարին ամեն մի շարժում ու հետու

---

* Նկատենք, վոր Պատկանյանն այս կապակցուքյամբ ազգային-պատմանողականի համար քնորոշ կերպով լռում և Ռուսիոտանի մասին Ա. Հ.

** «Էջեր», 1863, № 1.

*** «Ծնեզնկագիր Հայաստանի Գիտ. և Արվեստի Ընտիրատուքյան, № 5, էջ. 16։

վանուած մանաւանդ՝ թուրծուական կարգերին ապառնացող ազիւլիւատական ամէն մի հնոռանկար։

«Ինչպես մարդկային ընդունակութիւնը և կարողութիւնը դանազան են, — գրուած էր ուսումնասիրութեան նազարեանցը, — ...նոյնպես պիտու չեր լինելին զանազան վիճակներ քաղաքական ընկերութեան մէջ... Մի ուերութիւն, որի պատկանաւորը արժան եր, որ չերջանիկ լինելին, պիտու չ սահմանուալ և կրնապատուշաճ որնեք-նեերով կառավարուին մի քաղաւորը և մնծաւորք՝ որ փոխանակ ասուծոյ հոգատարեաց չեն կարգի, ազգասրութեան և բարեկամութեան համար... Մի ընկերացեր խռովարարներէ և ապստամբողներէ հնա, վճարելի արիւնաւոր հարկը և անձնատուր մի լինելը այն վտանգաւոր ապստամբութեանը, որ ցանկանում են բոլորովին հավասարութեան մարդկերի մէջ։ Մի խոսքով՝ բարի հպատակ կացը*։ Դամ քեզ կարդացեք այս տողերը՝ «Մարդկային ընկերութեան մէջ կան նուիրական պարտականեր և ծառայեր. առաջիններդը կարող են հրամայել վերջիններին՝ այն պայմանի զորութեամբ, որ կամաւորապես կապուած և հոգւոյ մէջ... բայց և ծառայ որ մի ժամանակ չենթին մատանալու այն հարգութիւնը, որ պարտական են ցուցց տալ իւրեանց պարոններին, և այս հարգութիւնը կիմայտնեին մանաւանդ ճիշդ հնազանդութեամբ ամենայն իրաւացի բանի մէջ»**։

Նազարեանցի հակահնգամսխական այս դիրքորոշումը բնորոշ և ցայտուն կերպով կերևան և գալիս մանաւանդ «Էջերուսիասիրչ»-ի 1858 թ. համարներում տպագրած նրա «Քրիստոնեական ռեվոլյուցիոյի պատմագրի հոդվածաշարի մէջ։ Բուրժուական մեծ այդ հեղափոխութիւնը նախապատրաստող XVIII դարի փիլիսոփայութիւնը նա բնորոշում է որպես մի «վայրենի զարծոզութիւն իմացական հանդիսի մէջ», որ կործած եր քարուքանդ անելու անցեալի հիմքերը — սրունքն ու համառքը։ Ահարկու և քշնամի մի զորութիւն եր այդ, «որ կարող եր ցած խորտակել, բայց տկար եր վերստին շինելու համարձ, հաւաքապաշտական, բայց վոչ վերականգնող և ժողովող մի կարգ»***։ Նշամակելով Քրիստոնեական մատերիալիզմի բացասականը և կործանարար անաստուածութիւնը, Նազարեանցը բացականչում եր «Ո՛վ Քրիստոս, այս ինչ ապիրատութիւնք են, որ պատմութիւնը արձանագրել և յուր անջնջելի տախտակի վերա, գալոց ազգերը խրատելու և զգուշացնելու քո հանդուգն վարդիների արարքից»****, Նազարեանցը խոյանում և

---

* Ս. Նազարեանց, «Վարդապետական կրոնի», Մոսկվա, 1853, էջ. 100.

** Ն. տ. էջ. 107.

*** «Էջերասիասիրչ», 1858, տետր 4, էջ. 278.

**** Ն. տ. էջ. 283.

մանավանդ ֆրանսիական լուսավորիչների հռչակված ազատության և հավասարության գաղափարի գեմ. ամոցա խոսքն ու գրությունը ոչ ամենևին ազատության և հավասարության վերա, այլ խարիսխատարած քարոզում էին նոքա մերկանալ մի հատիկ անպայմանն խորհուրդը և ամենամեծ քարին մարդկության. Այս կարծեցած ազատությունը, այլ վոչ այն ասելվածներն որինքով, այլ ուրացել էին և վոչ այն առաքյա որինքներով, այլ նա ինքը տալիս էր յուրյան և վերացնում էր ինչպես կամեր, կարող չեր ամեմանափակվիլ, ամենահարվիլ և չսիմավորվիլ, էր սիրական կապից արձակված իրավունքը ամեն զորեղ մարդերի, մի ազատություն անիրավ լինելու և անպատիժ ձնալու, և մի անամոթ ձեռնամերձելության ամեն ոճրագործների անփոխանության. Այս յերազի մեջ տեսած ազատությունը, վոր չկամեր ուշադիր լինել հասակի, սեռի, զորության, իմացականության, աշխատասիրության և հանգամանքների բնական անհավասարության, կարող էր միայն մի հավասար ճանապարհ բանալ ցանկությունների և սխալների առաջ, բայց վոչ մի մարդու արիունավոր պահանջողության հավասարությունը կարող չեր ազատով կացուցանել արհնքի առաջ*: Նազարյանցը գատապարտում է նաև ֆրանսիական լուսավորիչների հռչակած ժողովրդի գերազանց իշխանության սկզբունքը, վորը, նրա բնորոշումովը, այլ ինչ չեր, քան եմի կամապաշտական ամենակարողության, վոր կտանուի այս ծնունդանում է զավակներ, վոր հետո կլանեն նորանց**: Ինքը հեղափոխությունը ներկայանում է Նազարյանցին վորպես եմի պինավորված հակա, վորի գլուխը մի մատախլային փիլիսոփայության շղթաներով լցված և բթացած եր և վորի յերկաթեն բազուկը ամենայն ինչ վայր եր խորտակում, վոր ինչ ընդգեմ եր նորա ֆանատատիկյան յերազների կատարմանը... մինչև վոր գա, յուր շարագործություններն գերազանց ժանրությամբ տակ ընկնկացավ և վերջացրեց յուր ասպարեզը***, Ըստ Նազարյանցի Ֆրանսիայի վիճակը բարվոքելու համար կարիք չկար բնավ անվայելուչության. Ֆրանսիան կարող եր վերջ ի վերջո հանդել պատշամենատական կառավարության՝ յերեն առաջնորդվելու լիներ ազնիվ և անբասիր Լուդովիկոս XVI-ի խորհուրդներով: Ըստ հետաքրքիր և այն համեմատությունը, վոր անում է այս կապակցությամբ Նազարյանցը անգլիական հեղափոխության ժամանակ Կարլոս I-ի և ֆրանսիականի ժամանակ Լուդովիկոս XVI-ի գտնած դերերի մեջև. Կարլոսը և նորա հետ միասին կործանվեցան Անգ-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1858, տետր. 4. յեր. 284 և հետ.

** Ն. ա. տետրակ № 7, յեր. 35.

*** Ն. ա. յեր. 37.

լինչի քաղաքական կարգերը, քան վորում ընդդիմությունը զորք պրեց նա այնտեղ, ուր պատշաճ ու հարկավոր չեղած կլիներ քաղաքացիությունը։ Սորա հակառակ, լուդովիկոսը և նորա հետ միասին անբախտացավ Ֆրանսիան, վորովհետև նա ցույց ավեց քաղաքացիությունն և այնտեղ, ուր միայն ընդդիմությունը արդար և իրկավոր չեղած կլիներ։ Ուր քաղաքացիության առաջին տարրերը գարլոսը տատակացրեց յուր հաստատությունը միշտ կամակորությունը. լուդովիկոսը սկզբից մինչև վերջ մեղմացրեց յուր քաղցրությունը մինչև քաղաքացիություն գարլոսը ընդդիմ եր և հարկավոր վերանորոգությունների, քան վորում կարծում եր վերանորոգության հրեշտակը ունի յուր քամակում ռեվոլյուցիայի դեմը։ լուդովիկոսը ճանկատը պիտ չդրեց ռեվոլյուցիային, վորովհետև յուր բարյացակամ, անսահման քաղցրասիրությունից հույս ուներ քե ռեվոլյուցիայի դեմը վերջում կհաղթվի վերանորոգության հրեշտակից*։

Նապոլեոնը դայրույթով եր խոսում ֆրանսիայի ամբոխի մասին, վորի ձեռքը, ասել քաղաքական դեմը՝ կնշանակեր միայն՝ հրահրել նրա հոսի տարերքը։ Նապոլեոնը վերից վար եր նայում ժողովրդական մասսայի մասին խոսելիս, մինչդեռ ազգի լուսավորության մասին խորհելիս՝ նրա հայացքն ուղղված եր շարունակ վարից վեր, ազգի վերնախավերին։ «Ժողովրդի մասսաները,— գրում եր նա տակավին 40-ական թվականների կեսերին, — նվիրված են նյութական արդյունաբերության կյանքին, նրանք հագիվ են մտածում գիտության անգամին, իսկ ընտրյալները բացառիկ են ամենուրեք... Մասնավոր ժողովրդի մասին ընդհանրապես, հարկավոր և ուշադրության առնել նրա ծագիկները, նրա հոգևոր և բարոյական կացության ներկայացուցիչները, այլ վոչ՝ ամբոխ ազգության ներքո անդամահատված, դեղնցիկ ամբոխից զատված մասերն ու մասնիկները»**։

Ազդարարի վրդովմունքից Նապոլեոնը ել ավելի կսկիծի կենախուի իր աչքերը, յեթե լսելու լիներ քե կան մարդիկ, վորոնք դեմի ժողովրդի ծագիկները միտված իր հրապարակախոսությունը վերջում են փաթաթել ֆրանսիայի ամբոխի կամ «հասարակ»-ի շլինքին։ Նապոլեոնի ըմբռնումով հայ ժողովուրդը վաճառական ժողովուրդ և և ինքը, վորպես նույն այդ ժողովրդի ծամանդպիրը, կոչված և անմիջապես գիտության գրուները մեր հայերին բանալու, մատենագրությունը մեր ազգի — կարդա՝

---

* «Հյուսիսափայլ», 1838, տետր. 4, եր. 39.

** „Ученые записки, издаваемые имп. Каз. университетом". 1846 кн. II, стр. 112.

վաճառականությանը — մեջ ոգուտակար կացուցանելու, զրվածների համար ընթերցողը պատրաստելու, մի խոսքով իմացական վաճառաշահությանն և տուրնատրի հրապարակ բանալու ազդի մեջ»։ 1860 թ. Նազարյանցը կազմեց «Ժողով վաճառականների ի Մոսկվա վերտառությամբ մի նախագիծ, որտեղ նա շարում էր այսպիսի մտքեր.

«Կա առուտուրը նյութական վաճառաշահությամբ, կա վաճառաշահությունն և մտքով և գաղտնությամբ, այնտեղ, ուր մարդին կազմում են մի հասարակություն. մինը առանց մյուսին հատուցանում չեն, բայց մինը մյուսի ոգնությամբ միշտ բնում և մեծամեծ ոգտակարություններ և բարություններ մարդկության։ Մեր հայերս մի վաճառական ժողովուրդ ենք, ուրեմն, չկին այս բանիկս մտածելով մեր կյանքի առավել մասին, աննախարկավոր խնդրի վերա, հարցնենք ինքներս մեզանից, թե ինչպես պետք և հատուցանել մեր հայերիս վաճառականն առուտուրը այն ասպարզի հասարակության հետ, որի հետ կապել և մեզ նախախնամությունը — ապա խնդրեն կտեսնենք, որ հարկավոր եր հային թե մի ընդհանուր և թե մի մասնավոր վաճառականի կրթություն. բայց հայը չերկուսից ևս զուրկ է. իրրև մարդ շատ պակասավոր և նա չեվրոպացի մարդուց. իրրև վաճառական չատ ևս չե այն պիտույություններին անունը, որ հարկավոր եղին մի վաճառական մարդու, չկին կամեր նա տալ յուր զործին մի վոքր մեծ ասպարեզ, և լայնացնելով յուր առուտուրքի չափը, վաստակել և մեծ հարստություն։ Վաճառականությունը հիմնած և կերկրագործության և բնության բնքերի պիտանության վերա, ուստի կարող են հատուցանել զործատուները և փարթիկությը պատրաստելու զանազան ապրանք և վաճառական ընկերություններ։ Մեր հայերիս վաճառականությունը լինում և գնելով և ծախելով, որին ասում են կրավորական վաճառաշահություն (пассивная торговля), ուրիշն նա չե ծնուցիչ և արտադրիչ վաճառականություն, производительная торговля, фабрикация. Մեք հայերս չունինք վոչինչ հաշվատուներ (կոնտորներ) ոտար աշխարհներում. մեր զործերի չատ մասը լցուցանում են ոտարազգիք, ինչպես լով մեզ, վորովհետև մեր ազգից պատրաստված չեն զործակատար մարդիկ ոտար աշխարհների մեջ։ Իսկ և այս ցավալի պակասությունների պատճառը Մեք հայերս պակասավոր մարդիկ չենք, բայց չունինք կրթություն, անզգաստիարակ ազգ ենք. լուսավորություն չկա մեր մեջ, մեք փախչում ենք ուսումից, ուրիշն և նստած կանք մութի մեջ։

---

* Հմմ. «Հյուսիսափայլ», 1861, տետրակ № 1, էջ. 5.

Այսպիսի դրութեան մէջ մեր ամենեքեանքս քշնամի ու չարչարագործ ենք միմեանց, վախում ենք միմեանցից, հավատ չունինք դնդի իրարու հավատարմութեանը, մորմոքեան խաւար ու խարդախ մարդիկ ենք։ Այս պատճառով ոչ մեր հայերիս վաճառականութիւնը ծնաւել և մինչև այսօր մի աննշան, չնչին բան, քանի չնչրութագործը որն որ ծագումի և, բարգաւաճում և և առաջնում և մեծամեծ ազուններ*։

Այս ծրագրի մէջ ամփոփված և ըստ նիւթեան նպատակին հրապարակախոսութեան, նրա բուրժուական լուսավորչութեան բանալին նպատակի լուսավորչական պրոպագանդը նպատակ ունենք հարթելու ակզիոներական հիմքերով կազմակերպված ռուսահայ գործարանային և փարթիկային արդյունագործութեան և որա հետ զուգված վաճառականական կապիտալի տիրապետութեան ուղիները։ Այս նպատակադրման մէջ մեր հենց նրա պրոպագանդի պրոգրեսիվ կողմը։ «Հյուսիսափայլ»-ի նկերում նա նշում եր կովկասյան ֆերքրագործութեան հետաքրքրութիւնը, հիշատակելով այս յիրենց պատճառներից մինը, այն, որ տավիղի ընտիր հոպարաժիններին առավել մեծ մասը գոնվում եր բնիների ձեռքում, որ և շատ ծանր պայմաններով քուրդ երին տալիս ֆերքրագործին վարուցանք առնել յուրյանց հողի վերայ**։ Նա մատնանշում և կարևոր այն դերը, որ կարող եր խաղալ հայերի մէջ այգեգործութեան վերակազմութիւնը էկոլոգիական խոհեմ կարգով, ցուրց և տալիս կապիտալիստական մեսաքրագործութեան կարևորութիւնը և այլն***։ Նպատակադրութիւնը ընդարձակ եր, որ վաճառականութեան ու ֆերքրիկագործութեան միջոցով և միայն, որ պիտի տարգը գորանար։ Ջատագովելով ժողովրդական դպրոցի, կլասիկական և համալսարանական կրթութեան գործը, նպատակադրութիւնը չի մոռանում նաև էմիսիոներական վաճառական կամ արվեստական կրթութիւնները, որ նրա կարծիքով ուղիղ ճանապարհն և տարգի գործացմանը****։ Ընդհանրապես այսպիսի ծրագիրը նպատակադրութիւնը, բնականաբար, յերես եր գարձնում ազգային լուսավորութեան գործը գնկավարող կղերից։ «Աբելցանների գործ չկա այսուհետև ազգային խնդիրների մէջ. ժողովուրդը կարող և այժմ այլ ուսուցիչների քան քե կարող եր տալ նորան խուցերի մէջ փակած, մարդկութիւնից ամենևին ոտարացած մի հոգևորականութիւնը*****։ Ընդհակառակ նպատակադրութիւնը

* «Արարատ», 1916, յեր. 862 և հետ.

** Ս. Նպատակադրի «Ծերկիզը», Ա. յեր. 163 և հետ.

*** Նո. տ.

**** Նո. տ. յեր. 273 և հետ. 282 և հետ, այլև «Հյուսիսափայլ», 1838, տետրակ № 3, յեր. 233.

***** Ս. Նպատակադրի «Ծերկիզը», Ա. յեր. 134.

յերեսս եր շուտ տալիս նաև մանր-արհեստագործական, համքարական կազմակերպութիւններից։ «Այն արվեստակից (համքար կամ ատենաց ասած) միաբանութիւնքը, որոնց շատ սիրուն են քիմքիլճանցի հայերը (հավանորեն ակնարկը վերաբերում է Գ. Ավետիրյանին և Գ. Շահնյանին. Ա. Հ.) մեծ գործութիւն ու ազգեցութիւն ընծայել, ամենևին արտաքին բան են. և վոչինչ խորհուրդ չունին, յերբեմն վոչ մի արտաքին կարգ ու կանոն պահելու այդ արվեստակիցների մեջ, և հակիրճ նոցա նյութական ոգուն վերաբ։ Ամենից լավ հատատուկութիւնը մեր ատաձնաներին տալիս և այն բանը, վոր վոչ մի անգ այդ արվեստակիցների հոգաբարձութիւնքը չեն հատաջացնել միևնույն այն վոչինչ ընկերական կարգադրութիւնը, վոչ մի ուսումնարան, վոչ մի ժողովրդական գրադոց, վոչ մի ընքերցանութիւնք կամ մի այլ իմացական գործոցութիւնք ժողով»*։ Դրական վերին ատատնիկը չունենալով հատարակական այս խավերից ու կազմակերպութիւններից, Նազարյանցը դիմագարձ եր լինում գեղչ ամենատուն վանատականութիւնը։ Ապավինելով այդ ուժին նա մատհագված եր հիմնելու Մոսկվայում ամատնավոր գիտնական և գրքական գպրոց, վորտեղ պիտի գատավանդվին այնպիսի առարկաններ, ինչպես աշխարհագրութիւն, վանատականութիւն պատմութիւն, ատատիստիկա և վանատականական հաշվարարութիւն, տպրանքագիտութիւն, նոր լեզուներ և այլն։ Միևժամանակ նա մատհագված եր վորակյալ բանվորական և տեխնիկական-ինժեներական ուժեր պատրաստելու խնդրով և այդ նկատումով առաջարկում եր հիմնել Թուատատանում մի էընդհանուր հայկական ընկերութիւն, վոր նպատակ եր ունենալու բարեկարգել հայերի նյութական և բարոյական կյանքը։ «Հայկական ընկերութիւնն առաջին պաշտոնը և հոգատարութիւնը կլինի հայոց ազգի չքավոր զավակներին Թուատատանի մեջ պատվավոր հագի և ապրատատի ճանապարհ բանալ, ծանոթացնելով նորանց ձեռագործ արվեստների յերկրագործութիւնն, բնութիւնն քերքերի հատաջածութիւնն և զոցանից վանատվել ապրանքի պատրաստութիւնն կերպի և յեղանակի հետ, այլևս կրթելով հայոց զավակներից պակասներին»**։

Նազարյանցը շատ լավ գիտեր, թե ում և ինչի յեր ապատատկում լուսավորական իր ծրագիրը։ 1862 թվի ապրիլին Հ. Մայրաքնազյանին ուղղած իր նամակում նա տրտնջում եր այն առիթով,

---

* Ս. Նազարյանցի էներկեր, Ա. յեր. 112.

** Ն. տ. յեր. 273.

վոր ազգի հարուստները և սրանց քովում Կ. Հայրապետյանը յևրևա են գարձրել ԵՀյուսիսափայլ»-ից. հայ հարուստները այնպես են վարվում, ասում է նազարյանցը, վոր կարծես քև ԵՀյուսիսափայլ»-ի հաջողությունը հենց միայն իր, Նազարյանցի, պարծանքը լիներ։ Այս արտունքը շատ լավ է հայտարարում հրապարակախոսի և նրա կլիենտների առնչության։ ԵԻնա ամենից առաջիվ բնականորվան է, գործ ևս կատարում տալը մարդու փոխառնակ, այլ մյուս քինչ առնում. մի կտոր հացը, վոր ուտիս ձեռքումս, կարող չևմ գավակիս ձեռքից առնուլ և տալ հայոց հարուստներին. այս քնգդմե և մարդկային և աստվածային օրենքներն»։

ԵՀյուսիսափայլ»-ի խմբագրին նյութապես ժամանակում նյին ուսահայ գլուսավորվածք քուրժուազիայի ներկայացուցիչները՝ Մ. Մանուսարյանը (Պետերբուրգ), Մ. Փանյանը (Մոսկվա), Գաբ. Հայրապետյանը և Դր. Սալթիկյանը (Ն. Նախիջևան), Հ. Մայաքենովյանը (Աստրախան) և այլն. նրան ոգնություն նյին գալիս անգամ ուսվարչական օրգաններըը։ Քևնադրկելով սեռապրի հրատարակությանը՝ Նազարյանցը գիմեց Գավկասի փոխարքա Բարյատինսկուն՝ մատնանշելով ուսս բուրնմիս մեծամարների ժամանակությանն կարիքը։ Ընդառաջելով Նազարյանցին, Բարյատինսկին նրա սեռապրի տարածմանը նպաստելու համար շրջաբերական ցուցմունք տվեց Գավկասի նահանգապետներին...

Անհրաժեշտ ուսս մեծամարների և հայ մեծատուների ժամանակությանը՝ Նազարյանցը գործակ գիտը ինչ պահանջկոտ և գիմադիր, գնի հայ կղերի և առևտրականների հանդեպ, 1862—63 Թ. Թ.։ Սրա պատճառը նա գժվար չև հասկանում։ Նազարյանցը հաշվի չևր առնում ԵՀատարակիչ քաղաքական ակտիվացումը այդ շրջանում, հանդամանքը, վոր չևնթագրում ևր ազատագրնել ԵՀյուսիսափայլ»-ի գևմ հակահարձակմանն անցած կղերա-գևոգալական ուժերի գևմ պաշտպանվելու մտադրությամբ։ Դրանով նա ձգտում ևր միաժամանակ մեղմել շաղգատի և հարուստի հակամարտը և արագացնել կղերի և բուրժուազիայի միջև կնքելիք գաշնակցագրային փոխադարձ կոմպրոմիսը։ ԵԴժվար և մեր ժամանակներում ազատել ընդգեմ խթանի, — գրում ևր Նազարյանցը Հոբսների շաղատամանց մանկիկապես անմիջապես հետո.—քաղաքներըը անգամ անբավական են այդ մասին, և խոնարհում են ժամանակի պիտույքի և պահանջմունքի առաջև»**։ Ժամանակի այս պիտույքն ու պահանջն ևր, վոր ստիպում ևր Նազարյանցին կրկնելու գրքի Նալբանդյանի միտքը. ԵՄի ազգի գլխավոր ուժը և գորությունը հասարակի

* ԵՀանգես գրակ. և պատմ.», գիրք VII, յեր. 136.

** ԵՄուրճ», 1902, № 5, յեր. 146.

մեջ և, վորովհետև հասարակի բազմությունը հարյուր և հազարավոր, իսկ մեծատուններին քիվը տասն ու քսան և, բացի դորանից աշխարհիս բոլոր ակնառավոր գործերը իմաստությանն և ճարտարությանն մեջ հատկացած են ժողովրդի միջակ և չքավոր դասակարգերից. աշխարհաշեն գյուտերը և հայտնագործությունքը արած են ժողովրդական կարգի մարդկերի ձեռքով, վորովհետև դորա մեջ են ամփոփված մի ազգի յերևելի քանքարքը և շնորհները. Այսքանը քող բավական լինի պարզ և բացահայտ հասկացնելու մեր հայոց հասարակին յուր կշիռը, յուր խորհրդավոր կոչումը ազգի մտավորական և բարոյական վերաշինության համար... Կամքին մեծատուն, իմաստությամբ խոնարհելով յուրյանց աչքոի բարձրությունից դնալ ժողովրդի հասարակը, և ձեռք-ձեռքի տված յերբայրաբար հասնել ընդհանուր ազգային լուսավորության գործը — վարդ համար չենք արտասուքով դիշեր-ցերեկ աղոթում և ատ ասելած այս բառերիս գրողը*...

«Հյուսիսափայլիկ»-ի 1862 թվի համարներում յուր առաջ նպատակներ արտադրությունը կրող՝ «Պատգամային ընկերության արժատական նյութերը վերնագիրը կրող հոդվածը, վորտեղ ձևակերպված են Նազարյանցի մասնագրության էարմատական այս ընթացքը բնորոշող հայտարարությունները ազգային և պետական իրավունքների մասին։ «Ճնչիչ ազգային զգացումը և հայրենասիրությունը կարող են համարվիլ անձնական յերաշխավորությունքը մի հասարակաց անհատության, ազգ նորա նյութական յերաշխավորությունքը գտանվում են քաղաքացիների ազատության և ամրոզության մեջ։ Հարստահարության և ինքնահաճ կառավարության տակ կարող չե քաղաքացին արտի վկայությամբ նպաստվել յուր անձը քաղաքության գոյության հետ, մինչ գնալի ազատության գործից անձնազգայությունը հատուկ կամ հետ կհնազանդվորն ազատ սահմանադրական ձևերը։ Ուր քաղաքական կյանքի նյութական յերաշխավորությունքը գտանվում են, այնտեղ կարող չեն պակասել յերբեք անձնականքը. յերկուքը ընթանում են սիրալիս ձեռք ձեռքի տված... Ինչպես ճշմարտության գործը և յերևում միայն յերկու հակառակ կողմերի պատերազմի միջից, նույնպես քաղաքությունը կարող և հակառակ բաժինների, վորպեսզի հրապարակական կարծիքը, այսինքն ազգի հայացքը կառավարության յեղանակի և կառավարող մարդկերի գործերի վերա կարողանար կերպարանավորվիլ այնպես, վոր ազգը անձնական հիմք

* Մ. Նազարյանցի «Ճնչիչները», Ա. յեր. 282.

ու պատճառ հայրենասիրությեան։ Մի ազատ քաղաքությունն ստանց հակատակ բաժիններուն, անմտածելի չե. այնտեղ, ուր սրտի չնաուն և կենդուն վիճայուքյունը, վատասուն հոգեխառնուքյունը համարձակ չե ազատակար բոցերով բորբոքվիլ կրակարանի մեջ, այնտեղ կրակը գուրս կգա տանիքեն և կայրե ու կկործանե շինվածքը։ Այս պատճառով և մի իմաստուն քաղաքությունն կանուխ հոգարարձու չե ծխահաններ շինելու։ Քաղաքությունը ստանց հակատակ բաժիններուն կործանվուած են Հասարակապետուքյուններեն, որ որինակ Աթենքի մեջ, քաղաքական որենք եր, որ ոչ մի քաղաքացի չկրնա անմասնակից մնալ քյանի խնդիրներին։ Բայց պատմության պոլիտիկայի և պատրաստած կանգնած գործերի ժամանակուս, անձնապաշտական առանձնապատուքյունը համարվուած և քաղաքական առաքինուքյուն, այդպես հնազանդուքյուն և հանգարտուքյունը, քաղաքացու առաջին պարտականուքյուններ են. այդպես մատնողը և կոպիտ անձնասերը համարվուած են հատկապես կատարյալ քաղաքացիք, այնպես վոր ճշմարիտ, լուսավոր հայրենասիրուքյունը կարող չեր յերբեք յերևան գուրս գալ. Ազգի առավիլ ազնիվ մասը մասնակից քաղաքությանը։ — Ամենալավ քաղաքությունը կրնալու չեր առավիլ մեծ մասին հավասարապես ոգուտներ. նորա մեջ ամենայն ինչ կրնալու չեր ազգի համար և ամենայն ինչ ազգի ձեռնուվ*։ Այս խորհրդածուքյուններուն մեջ կարևոր և այն փաստը, վոր պետուքյան հակատակ բաժիններուն ներհակուքյունը հավատարակշռող ազատմանագրուքյունը հրամցվուած և վորպես պետուքյունը կործանուվից (իմա՝ հեղափոխուքյուններից) փրկող մի համազարման։ Հետագա դատուվներուն մեջ հոգվածի հեղինակը չի քաղցնուած, վոր իր մեծարած ազատմանագրուքյունը կաչված և փրկելու պետուքյունը ասոցիալիզմից և ինտերնացիոնալիզմից արհավիրքներից. «Մի քանի ասոցիալիստներ կցանկանային ամենևին արտաքսել քաղաքությունը և լոկ ընկերակցուքյուն գնել նորա տեղ։ Նորա բառով ընկերակցուքյուն հասկանում են այդ գործն այն բանը, ինչ վոր մենք նշանակինք բառով հասարակուքյուն, մի միաբանուքյուն վարձայալ խորհուրդներով. պատճառ, նորա չեն պահանջում վոչինչ ազգային կապ, նորա յերթում են պայմանագրուքյան ճանապարհով, և նորա միաբանուքյունը չունի վոչինչ հարկավոր, ներքին ազատմանագրուքյուն, նա կոսմոպոլիտյան և մի անորոշ մտքով։ Նորա գատապարտում են քաղաքությունը, վորովհետև մտավորապես ըմբռնում են նորան իրրև մի լոկ (մասնավոր) իրավա-

* «Էմյուսիաժուրն», 1882, տետր. 4. յեր. 178 և հետ.

կան քաղաքությունն, վորպես թե դա պետքն հասել ևր յուր կիրպարանագործության վիրջին ստադիոններին (ստադարնդներին), իրըև թե կարող չևր ավելի բարգավաճել, քան թե այժմուս և, իրըև թե տեսած չևյինք, վոր նա ամեն մի գարու մեջ ընդարձակևր յուր սահմանը և յուր խորհուրդներըջ*։ Ցնվ վերհիշելով այս կապակցությամբ Միխոնյին, հնդինակը գրում ևր՝ «Միխոան միխիսոփան յուր քննողական մոտծողությամբ հատաջ գնաց մինչև ևՄի ընկերակցարար կազմակերպված քաղաքությունն յուր գըրվածի մեջ, մանագրությամբ ևՓակ ու ամփոփ վաճառական քաղաքությունն, բայց առանց աշխարհագրագրացի շարժողության և առանց առանձնական ազատության։ Մ[illegible] անհնարին պիտի լիներ այս բոլոր շարժառիթքը քաղաքությանական և մարդկային կյանքին միավորել ընկերական կազմակերպության խորհուրդների հետ»**։

Նկատենք, վոր «Հյուսիսափայլ»-ի նիներում բոլոր այդ խորհրդածությունները լուսս տեսան այն ժամանակ, յերբ իր բարձրակետին ևր հասել յերկրում արծարծված հնդափոխական կրիզիսը՝ 1862 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին։ Նոպարյանցը պատրաստում իր ուսվերանաները «Հասարակ»-ի, ազատմանագրության և ֆիխտեական սոցիալիզմի առաջ՝ հնդց վոր յարիզմը հակահարձակման անցավ մասսայական շարժման անդնդացող հորձանքի դեմ... 1866 թվին, նույն այն տարում, յերբ Դիմիտրի Կարակոզովը սպրդանակ պարպեց Ալեքսանդր II-ի վրա՝ Սա. Նոպարյանցը նկարագրելով նոր-նախիջևանցիներին իր պատվին տարքած կերուխումը, այսպիսի տողեր ևր գրում վաճառական Մ. Փանյանին՝ ևՄեղանի վերա, յերբ վոր սկսել եյին բաժակներ շռնդել քաղաքորի և միևնույնի կենացը և քաղցրաձայն սիրացուքը որքնատրի հետ միասին քնդնցնում եյին ոդը, ուղիղն ասեմ քեզ, մի անասելի ապրվացությունն պղրդեց սիրտս, վոր յես կարող չեյի լուռ մնալ. ուռնցավ կուրծքս և սիրտս կամեր գուրս թռչել։ Ցնս ավեցի խոսքիս ազատ ընթացք և քևևր, վորտեղ սրձակ ոդը, ծառերի տակ գրած անդանի վերա, և այստեղ քաղցեցան սրտատուք քև առնարանի և քև բազմությանն աչքերը։ Պետս յե հատատալ, վոր այսպիսի տեսարանք չևն ճաշակ առանց տևողական խորին տպավորության սրտերի վերա և առանց պատրեր հետևանքի գալոց սրնդում»***։

---

* «Հյուսիսափայլ», 1862, տետր. 5, յեր. 224 և հետ.

** Ն. տ. յեր. 226.

*** «Ազատամարտ», 1913, յեր. 732.

Նույն այս պահին Նազարյանցը աշխատակցում էր մի քանի պարբերականների՝ Գ. Ալիշանին, Դ. Բանանյանին և Մ. Մանրյանին*։ Հույս ուներ անգամ կայսերական վարժարանում 400 դեսյատին հող ձեռք բերել Ստավրոպոլի նահանգում անձնական ապրուստը ամբողջ բարվոք հիմքերի վրա դնելու համար**։

Պատանեկության և երիտասարդության տարիներին Արովյանի հետ մերձից շփվելը մեծ բարերախտություն էր համարում Անդրկովկասի նվաճումը ռուսների ձեռքով։ Հափըշատակության այդ շրջանին հաջորդեց հիասթափության և վարանումի շրջանը, մոր ծնունդ տվեց նրա գիտակցության մեջ՝ հանգիստ ապրելու գոյության հնարավորության մասին։ Սակայն վարանումների պահին Նազարյանցը համոզվում էր, որ Ռուսաստանի տնտեսական-գիտակրթական հետամնացության պատճառներից, և՛ Ռուսաստանի տնտեսական անկախության հնարավորությունից դուրս հայերի քաղաքական անկախության հնարավորություն փնտրելու ազգային-պահպանողական ակնկալություններից։ Քաղաքականացած ոտաց հրաժարվելով հայերին՝ Նազարյանցն ընթացավ քաղաքական համակերպության շուրջով։ Հրաժարվելով ազգային-քաղաքական ինքնապաշտության հնարավորություններից՝ Նազարյանցը բացատրում էր լեզվի մեջ տեսած հայերի ազգային գոյության էությունը։

Նազարյանցի քաղաքական այս էվոլյուցիայի պատճառները չէին, անշուշտ։ Տակավին խոխոջ էր, ռուսահայ բուրժուազիայի նյութական հաստատությունը։ Տակավին չէին ամրացել որպես դասակարգային ինքնագիտակցության ժանրերները։ Նազարյանցի հրապարակախոսության սոցիալական հնարավորը կազմում էին հիմնականում մայրաքաղաքների, հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի շուք ու ցրիվ հայ առևտրաարդյունաբերական գաղութները։ Գաղիտալիզմը նրա ժամանակ ոտքի էր տրտում քայլափոխներն էր անում Անդրկովկասում։

Այցելելով 1866 թվին Թիֆլիսը Նազարյանցը անգամ Կովկասի կապիտալիստական հարաբերությունների այդ կենտրոնն էր բնութագրում վրդովմամբ իբրև «մի յեվրոպիացրած ասիական քաղաք***, ձևրնք տարի անց, հաստատվելով Թիֆլիսում, Նազարյանցը պրում էր. «Թիֆլիսը կխոով չափ յեվրոպական ցիվիլիզացիայից

---

* «Բանբեր գրականության և արվեստի», գիրք Ա. էջ. 232.

** Ն. ա. էջ. 226.

*** «Արարատ», 1913, էջ. 736.

շոշափված քաղաք և, և այն արտաքուստ՝ Մարդիկ ըստ մեծի մասին Ջեացած են նեղքուստ միևնույն ախիական բարբարոսքըՅ, «Ինքնիշխան դանդաղեցուցիչ առմոսքներան վոչնչափ և հազիվ լինելը, այնուամենայնիվ հանդիպելու չի իմ կողմից ամենաազգու ընդդիմությանՅ**, «Մեր առ մարդ և առ աստված, ընկերասիրությունն և աստվածասիրությունն վերացած և այսոնց, ազգասեր շափից դուրս անբախտ, հարուստը չափից դուրս բախտավոր Վոչինչ բարեգործությունն զազափար չկա, վորովհետև վոչինչ հատարակաց ոգուն զազափարըՅ**՝ «Ամենայն բարի գործ, վոր պիտի հատաջանան այսոնց, հանդիպում են մեծամեծ դժվարություններըՅ. չնչին պլուխ և ազամանդյա լեզու չի հարկավոր, վոր այսոնց վոնևիցն հատաջադիմությանն գործ հաջողություն գտանեն. հայերը փոխանակ քնքնացնելու յուրյանց գործը, ինքյանք յուրյանց շատախոսությամբ և հակառակախոսությամբ անվերջ դժվարացնում են գայդըՅ***՝

«Ազգակովկասյան իրականության մեջ բացակայում եր տակավին ապրանքային-կապիտալիստական հարաբերությունների այն շաղախը, վոր հատարակական նոր վորակ հաղորդելով հայկական ամբոխի նքնոսին՝ պիտի պատվաստեր նրան ազգային-քաղաքական պիտակցությունի՝ գործիք գարձնելով նրան ուսատհայ բուրժուազիայի ազգային ներգործոն քաղաքականության «Ենա պիտեմ արգարև,— գրում եր Նազարյանցը Մ. Փանոսյանին ուղղած նամակներից մեկում,— քե վորտեղ և մեր այսպիսի և այլ մյուս քաղվածությունների ազբյուրը, բայց ինչ օգուտ, ոգնել կարող չեմ. ինչ վոր մի ազգ յուր հատուկ անհատությամբ կարողացել չև պատրաստել յուրյան — մի ազատ քաղաքական վիճակ, վորտ մեջ մեկայն կարելի չև ընկերական կյանք և ընկերական առաքինություն, վորոնց կարտատ եր հատարակությունը — այդ հնարավորել մեզ անկարելի չի, վորովհետև վոտքի պատվանդան չունինք, ժողովուրդ չունինք, հատարակություն չունինք, վոչ կարատողը և վոչ պահպանողը յուստավորության և առաջադիմության գործին Մեր հայերը կարուստած ամենայն բարոյական բարիք, ամեն մինը խնդրելով մեկայն յուր անձնական նյութական օգուտը, կամին ամենայն բան լինել, բայց վոչ հայը, մտածող, ուսանող և յուրյանց կենդանության նորոգող հայը, վորովհետև գործ համար կարևոր են անհատների ջանք և աշխատություններ, վոր հանձն առնուլ դժվար և մի հնգ-

---

* «Արարատ», 1913. չնր. 929

** Ն. տ. չնր. 930.

*** Ն. տ. 1914, չնր. 545.

**** Ն. տ. չնր. 824.

դամիա, քուլամորքի և ծուլուքյան մեջ խորասուզ յեղած ժողովրդին։ Այս մեր ընդհանուր ազգային նավաբեկուքյան մեջ վոչինչ և Աեուամ մեզ, յեթե վոչ ամենն մինիա մի տախտակի վերա լող տալով ջրի մեջ, գնամի ցամաք յելանել մի ծովափուամ, ուր կարող եյինք իրրև ատարականք ատարեների մեջ փոքր ինչ զոնյա մարդկային կյանք վայելել*։

Նազարյանցի առաջարկած հնդ. նկուն այս վարքագիծը ռուսահայ բուրժուազիայի քուլուքյան հայտարարն եր, քուլուքյան՝ մի կողմից ռուս մեծ պետական կալվածատիրուքյան և բուրժուազիայի կենտրոնամերձ քաղաքականուքյան և, մյուս կողմից, հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական կենտրոնախույս տարերքն իր ձեռքը հավաքելու անհակետից։ Քերահավատ գնալի ռուսահայ բուրժուազիայի ազգային-քաղաքական վազահաս ակնկալուքյուններըՙ Նազարյանցը հանձնարարուամ եր բացառապես կրավորական ինքնապահուքյան ճանապարհը։ Հասկանալի յե, քե ինչու Նազարյանցը չհետաքրքրվեց նաև քյուրքահայ կյանքով։ Մասնակցելով արևելահայ գրականի նոր լեզվի մշակման գործին՝ նա համամիտ չեր մասնավորապես Նալբանդյանի ձգտումին՝ միախառնելու արևելահայ և արևմտահայ բարբառները՝ առնչվելու համազգային գրականի մի լեզուս։ Նազարյանցը քաղաքական հույսեր չկապեց քյուրքահայերի ազգային ահամանադրուքյան հետ, ինչպես անուամ եյին այդ ազգային-պահպանողականները։ Նա շատացավ միայն անցողակի մի նկատողուքյամբ, քե սահմանադրուքյունը ապահովում է քյուրքահայերի քաղաքացիական նուլն բարեկեցուքյունը, վորպեսին վայելում են ռուսահայերը։ «Այժմ փառք և գոհուքյուն ամենակարողին, մեր հայրենակիցքը քե Տաճկաստանի և քե Ռուսաստանի մեջ կարող են ապրել առանց քաղելու յուրյանց ձեռքի վաստակքը հողի տակ, առանց անների պատերի մեջ փակելու յուրյանց կին ու զավակը**, նա համամիտ չեր տաճկահայ ազգային-պահպանողական տարրերի այն պահանջներին, վոր ուղղում եյին հայ-յուսավորչական յեկեղեցու վերաբերմամբ ցարիզմի վարած քաղաքականուքյան դեմ։ Նրա կարծիքով քյուրքահայերը պահանջում են Ռուսաստանից ոչի քան, վոր վոչինչ տերուքյուն կարող չե տալ յուր հպատակ հոգևարներին՝ կատարյալ ազատուքյուն***,

Նազարյանցը տոնի և ուշադրուքյուն դարձնել արտահայտվելու ուղղակի նաև ռուսահայերի ազգային-քաղաքական ինքնորոշման դեմ։ «Ժողո-

---

* «Արարատ», 1914, յեր. 369 և հետ.

** «Հյուսիսափայլ», 1861, յեր. 256.

*** «Արարատ», 1914, յեր. 370.

վրդի հայրենիքը այժմ ազատված է տերկուբյան լծից։ Նա կապակցված է մի յեվրոպական, լուսավորուբյուն ընդունող, անուբյան հետ, ժողովրդի բոլոր իմացական զորուբյունքը կարող են այժմ ազատապես աճել և զովանալ. Յեվրոպան (կարգա կապիտալիստական զբաղաքակրթուբյունը. Ա. Հ.) բաց ու արձակ է հայերի առաջև, նորա կարող են մասնակից լինել նորա կրթուբյան և լուսավորուբյանը*։ Նազարյանցը ազգային-պահպանողականների առաջնակարգ և յեվրոպական կողմնորոշումն ուներ յերևի աչքի առաջ, յերբ 1862 թ. գրում եր. «Այսոց այժմյան գրուբյունը Ռուսաստանի արևնքի հովանավորուբյան տակ այնքան լավ է, որ վոչինչ համեմատուբյուն չկա մի յեվրոպական քրիստոնյա անուբյան և մի բռնակալ ասիացի մահմեդական խառնաշփոթ կառավարուբյան մեջ. հայը Ռուսաստանում վայելում է քաղաքացու իրավունք. վոչինչ բռնուբյուն չի հասանում վոչ նորա անձին, վոչ նորա ընտանիքին և վոչ նորա վաստակին. ամենը նա կարող է վայելել արևնքի պաշտպանուբյան տակ, յուրացանելով միայն յուր պարտքը իրրև քաղաքացի մի անուբյան, վոր նյութապես և բարոյապես անուցանում է և պատիվ բերում նորան, և տալիս է ամեն մի հայի նուիրական իրավունք, վորքան յուր ազգին, ամենևին անխտիր, իրրև միևնույն քաղաքացուբյան վորդիներիդ**։

«Ռուսաստանը, — գրում եր Նազարյանցը, — կարող է ամենևին անյերկբա լինել հայոց ազգի գնալի նա անդրժելի հավատարմուբյան մասին, և զորա ապագաւյքը միշտ և հանապազ տեսնել և նաև Տաճիկները (խոսքը Թուրքերի մասին է. Ա. Հ.), վորպես մահմեդականք, յուրյանց հարաբերուբյան մեջ գնալի Ռուսաստանի, քի շատ և քի զոքը միշտ կասկածելի յենն։ Վրացիքը քեպեան կարող չեյին պահպանել յուրյանց ազատ գրուբյունը պարսիկների յերեսից, այնուամենայնիվ ստոնջում են և անգամ են Ռուսաստանից, վոր սա բավականացել չե մի պաշտպանողական իշխանուբյամբ, այլ ստորագրել և նորանց յուր ստույգ հրամանակատարուբյան տակ։ Բայց հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, վոր ազատել և նորանց մի անտանելի, անաքպական տերկուբյունից և բացել նոցա առաջև մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ***։

Նալբանդյանին գրած մի նամակում, անդրադառնալով կատկովի մեզ ծանոթ այն յելուբյանը, վորտեղ շոշափվում եր հա-

---

* Տ. Նազարյանցի «Ճանապարհորդ», Ա. յեր. 93.

** Ն. ա. յեր. 270.

*** Ն. ա. յեր. 95 և հետ.

յնքի, վրացիների և քուրքերի անպարտիստական ձգտումների խնդիրը, նպարտյանցը բացականչում է՝ ովոզրմնքին չգիտես, վոր յնքն այդ ոտքս և քուլլ ազգերին քաղավորությունն ևս բաշխելիր, ինչյանք պիտի խնկուլն հրաժարվելին գոցանից, կամ յնքին հիմարությամբ հանձն առնելին, ինչյանք պիտի միմյանց միս ուտելին, ինչյանք յուրյանց գազանական գնդով և անմիարանությամբ կործանելին յուրանց անձը»*։

Այս կապակցությամբ հասկանալի յե նաև նպարտյանցի վերաբերմունքը գնդի նալբանդյանի ձերբակալության։ Տուքք ապավ գնդի վերջինս ունեցած բարեկամական վաղեմի զգացմունքին՝ նպարտյանցը գրում եր նրա ձերբակալության առիթով Մատթեոս Վեհապետյանին. «Վիճ անտանելի ցավ, անբժշկելի վերք. մեր հայկական ցավերը մեզ բավական չեյին, և այսպիսի ցավեր հավելացրեց մեզ վերա մեր անխոհեմ սիրելին, գնդին զարկելով յուր անձը և մեզ խոնարհեցնելով մեր քշնամիների առյև»**։ Անձնական կարեկցությանն հետ այստեղ յերևան և գալիս նաև նպարտյանցին հատկած վշտի հասարակական կողմը. նախկին գինակցի հնգափախական ընթացքը վարկաբեկում եր լիբերալ-կանանցմատար նպարտյանցին կղերական և պետական դասին պատկանող հակառակորդների, Ձերբեզյաններն և Այվազովսկիներն, առիթ վշտահար լիբերալը ամանգամայն բնավորությանդ արտահայտություն եր համարում ասնախոհիմ (!) սիրելուն ընթացքը, նրա գիմազարձը վատում լիբերալիզմից գնդի ազգային-հնգափախական շարժումը և մանավանդ՝ գնդի հայկական ցավերից գնդը միտոգ համառուսական ազրարային հնգափախություններ 1862 թ. նոյ. 3-ին Հ. Սայաթնովյանցին ուղղած նամակում նպարտյանցի այս վարքագիծը նա վորակում եր իրրև հիմար հանձնապատասխանություն և անձնասեր անբարոյականություն։ «Այդպիսի հերոսները,— գրում եր նպարտյանցը,— ինչյանք կարող չեն ազնել յուրյանց, ուր Ձեզ յուրյանց վոզորմելի ազգին։ Թաքա յուրյանց հանգգնությամբ և անմտությամբ ծիծաղելի յեն կացուցանում յուրյանց անձը յուրյանց քշնամիների աչքում, վորովհետև յուրյանց հատուկ ձևոքով փոս ու վիրապ են փորում յուրյանց համար — և սրտմտությամբ ու ցավով մեռցնում են յուրյանց սիրելիների սիրտը... Հայերը փախանակ հառաջ գնալու, հետ են գնում կամ քի ասիտրար, կամ անմտաբար, մի քայլափոխ հառաջ շարժված, խնկուլն կամենին գնդի յերկինք քաշել և աստղեր հավիշտակել, բայց գահավիժ գնդի գետին

* «Լուսաց», 1904, № 6, յեր. 168 և հետ.

** «Հորիզոն», 1916, № 72.

են կործանվում — ուրեմն գնալի հետ են խաղում։ Ջեմ կարող զրվել այդպիսի տարապայման ընթացք. համարձակախոս և համարձակագործ լինել և մարտիրոս դառնալ յուր ազգի համար, գնդցնիկ գործ է, բայց մի 70 միլիոնի առաջքը կտրել, նահատակ դառնալ, վոչ, այդ անհաճ է ինձ... գործը վոչինչ հայացք չունի գնալի մեր ազգը և նրա ազատը, այլ մի ազից առած ցնորք և — խռովություն և ապստամբություն ձգելու... ամբոխի մեջ — այլ ազգի ամբոխի մեջ»։

Նազարյանցի այդ դրությունները բղխում էին նրա հասարակական-քաղաքական ընդհանուր հայացքներից և բնորոշում միաժամանակ ունակցիոն այն ուղղության, վոր բռնեց հանձին նրա ուսահայ լիբերալիզմը Թուրքահայաստանի բուրժուական-դեմոկրատական հեղափոխության ու սրա հետ կապված հայ ազգային-ազատագրական շարժման վերաբերմամբ։ Նրա վերը բերած դատողությունը բառացիորեն հիշեցնում է այն տողերը, վոր գրել էր ուսուցչափավոր լիբերալ Կավելինը Նալբանդյանի հետ միևնույն ձերբակալված Սերնո-Սոլովևիչի, Զերնիշևսկու և այլոց մասին. «Ձերբակալությունները ինձ չեն զարմացնում, — գրում էր Կավելինը, — և խոստովանում եմ, վերջովին չեն քվում ինձ։ Հեղափոխության կուսակցությունը պիտանի չի համարում բոլոր միջոցները կառավարությունը տապալելու համար, իսկ կառավարությունը պաշտպանվում է բոլոր միջոցներով։ Այդ բանն էլին ձերբակալությունները ու աքսորությունները անպիտան նիհիլոյի ժամանակ։ Մարդկանց կործանում էին նրանց մտքերի, համոզմունքների, հավատքի և խոսքերի համար։ Ես կկամենայի, վոր դու լինեիր կառավարության տեղը, և այն ժամանակ կտեսնեիր քե ինչպես կվարվեիր այդ կուսակցությունների հետ, վորոնք և գաղտնի և աշկարա գործում են քո դեմ։ Ես սիրում եմ Ձերնիշևսկուն, շատ, շատ եմ սիրում, բայց այդպիսի մի broulllon**, այդպիսի անատակ, ինքնավստահ մի մարդ չեմ տեսել յերբեք։ Կործանվել չէին, ուղղակի չէին մի բանի համար։ Վոր հրդեհները կապ ունեն պրոկլամացիաների հետ, դրան հիմա չկա վոչ մի կասկած։ Իր „Гонители земства и Аннибалы либерализма“ հոդվածում, բերելով այս տողերը, Լեոնինը գրում է. «Ահա ձեզ պրոֆեսորական-լակեյական խորամուխության մի նմուշ։ Ամեն բան նման է այդ հեղափոխականներին, վորոնք այնքան ինքնավստահ են, վոր շվացնում են ֆրազաբանող լիբերալներին,

* «Հուման», 1901, անգլ., էջ. 456.

** Գոմբարբ, անկարգիչ, անհոգ մեկը, վոր խռովություններ է ցանում.

այնքան հանդուգն, որ զազանի ու աշկարա գործում են կառավարության դեմ, այնքան անտակտ, որ ընկնում են Վեստֆալիայի քնարը։ Այդպիսի մարդկանց հետ նա ինքը, լիբերալ պրոֆեսորը, կվարվեր իր ուրամադրությանն տակ չեղած երեսը մի ցնդեցներ, չէթե որ իշխանություն ունենար*։ Այլ կերպ վարակել նապարյանցի վերաբերմունքը դեպի նալբանդյանի ձերբակալությունը, քան վարակել և Լենինը կամվելների համանման վերաբերմունքը դեպի Չերնիշևսկին ու նրա համախոհները, անհնարին է։

Հայերի ընդդիմությանը — այսինքն՝ նրանց ազգային-քաղաքական ինքնորոշման — դեմ նապարյանցի ձևակերպած տեսակետը չեզոքի կարծիք չէր և վոչ էլ գատկոշների յելույթներին դիմադրելու մտայնություն հետևանք։ Նապարյանցի կարծիքը Բուսատանի արդյունարերության հետ զոդված հայ առևտրական բուրժուազիայի կարծիքն էր։ Իր հերթին հայկական ընդդիմության զազափարախոսությունը ևս „Московские Ведомости“ քերթի մտահղացումը չէր, այլ հայկական տնտեսության մի մտայնություն, որ ուներ զարերի նախապատմություն։ Պատահական չէ, որ Մոսկվայի և Պետերբուրգի ոուս պարբերականներից անմիջապես առաջ, այդ զազափարախոսության շուրջը վիճաբանում էին ընդդիմության շրջանի հայ որգանները։

Ձորտերի ազատագրմանը մանիֆեստներից հետո՝ 1861 թվի մարտին, Թիֆլիսում հրատարակվող «Դուռնկա»-ը տպեց «Վասանավոր» վերնագրով յերկար մի վոտանավոր, վորտեղ շատ վորոշ զարգացված էր այն միտքը, թե ժամանակ է, որ հայերն արթնանան իրենց քնից և ինքնորոշվեն վորպես քաղաքականորեն անկախ ազգություն։

«Դարձյալ շուտ յեկավ նոր որ, տարի նոր,
Դարձյալ հայերը քնած են շատ խոր,
Դարձյալ նոր տարին կծնըռանա բոլոր,
Դարձյալ հայերը չեն հոգալ նոր որ։
. . . . . .
Հուշ բեր, մատիկը, հայ մարդ, քո նախնիք
Ջարթիր այդ քնից, հնչիր և, հնչիր,
Թուրքի և պարսկի տես քաղ ու գոյուն,
Ինչ քո քնեցած ժամած հարիզոնա**։

Վասանավորը, արտահայտում էր ազգային-պահպանողական «Դուռնկա»-ի համար ընորոշ տրամադրություններ։ Հասկանալի է,

---

* Ленин, „Сочинения“, IV, стр. 128 и сл.

** «Դուռնկա», 1861, յեր. 163.

վոր պատրվակ բռնելով վտանգավորը՝ ցարական խայտպ Մանդինյանն քահանայի ԷՄնգու Հայաստանին, արշավանք սկսեց նրա մեջ պարուրված ազգային-անպարտախտական տրամադրությունների դեմ. ԷՄնգու ժամանակությը, — դրուժ նր տերտերական քերքը, — նոր որ ճարելու համար հայոց ազգի նման քշվատ և անոգնական ազգին հարկավոր նր՝ լուսավորությամբ պատրաստվել նոր որ ընդունելու. հայոց ազգին հարկավոր նր գիտությամբ հարստանալ և ապա այնպես ընդունել նոր որը. բնչն վոչ դա ենթց նոր որը ստացած ժամանակը նս իրա դրացի ամեն լուսավորյալ ազգերից անդադար բարոյական կախում կունենար։ Ուրեմն նլ բնչ ազատություն, նլ բնչ նոր որ մի ազգ նոր որ ստանալու համար, կամ ֆիզիկական ուժ պետք և ունենա, կամ դորա քիվը պետք և լինի շատ և մի տեղ կենտրոնացած, և կամ վերջապես հարկավոր նր դորան մտավոր հարստություն։ Հայը վիրը ունի տրտնից, վիրը Բաալյան քանի ժամանակ նր պատրաստվում նոր այն ընդունելու համար. պ. Բահանկյանը քով միայն իրան և մեզ չմոխիկ տար, այլ քով կարդար և ճանապարհորդեր Հայաստանի գյուղերում, քով անցներ վերը բնչ գնպի Ղարսի գավառները, ջնաս չկա, քով մինչև Վան ևս գար. ամեն մի գյուղում բավական և, բնչի ՁՈար դա մի ժամ այնուհետև դորա վերադառնալիս կես ինքս պատրաստ կլինեյի, առաջ չերքալու մեր այդ ճանապարհորդին և հարցնելու քե ժամանակն և, վոր հայերը քո ասած նոր որը ստանան։ Քով իմանա մեր պատվելի բանասանդիը, վոր ազգը չերը վոր հասնի այն ստաձիճանին, վոր ինքն կարողանա ճանաչել իրան, չերը վոր ազգը մանկությունից, չերիտասարդությունից վերակվելով, կարողանար իրան վարել, այն ժամանակը, քով հավատա ինձ պ. Ծև. Բահանկյանը, վոր առանց դորա կանխանների ևս նա իրա համար կինդար նոր որ, նոր տարի, նոր դար, նոր պերիոդ։ Մատնանշելով, վոր ազգի գազափարն իսկ մի քանի տարի չե, վոր մեռած և դրծել հայերի մեջ՝ ԷՄնգու-չ քրքիակիը արձանագրում և, վոր հայերի մեջ բացակայում են այն պատմության գազափարները, վոր ունեին Փարիզյան ռևվոլյուսիա պարոնների անդամները»։

Ժամանակի բարքերի տեսակետից խիստ բնորոշ և այն պատասխանը, վոր տվեց ԷՄնգու Հայաստանին լրագրի գեմ կնամանին հեղինակ Ծերենիա Բահանկյանը, վորին, ի գեպ, ԷՄնգու Հայաստանին քերքը հիմնավոր կերպով մեղադրում նր գրականն

---

* ԷՄնգու Հայաստանին, 1861, № 25, չեր. 198 և հետ.

պատճառ մնջ։ Թրակյան բանդիտիզմի սիրավական այդ ասպետը մի ժամանակ յնրգիծատանական վատանուվորներ եր տալիս ազատամիտների դեմ՝ ամենուս Հայաստանին-ի նշխարում Ծոլակ Հայկազյան կեղծանունով։ Այնուհետև, ինչպես տեսանք, կոպեռատիվիզմ եր գնալ ելտունկա-ը։ Ցերը սակայն, ինչ-ինչ մութ գործերի համար, վտռնց մասին ի գնալ քաշտանցիկ ակնարկներ արեց հետագայում Գ. Գառեգյանը*, նրան քիկուանը գարձրին կոռունկականները՝ Խտահակյանը Քիշլիսից Մոսկվա չվելով, մտավ Մո. Նազարյանցի քնի տակ՝ հաղնելով համակերպվելով վերջինիս հայացքներին։ Ջրմնդ ձևանալով՝ ԵՀյուսիսափայլը-ի նշխարից Խտահակյանը տարվում եր ամենուս Հայաստանին-ի այն տողերին, քի հայերը տարվում են զազափարներով, վոր առաջադրում եյին մի ժամանակ Պրոտեստացիք՝ ելուսանչյաց ռեվոլյուցիայիս։ ամբողջ հայը քաղաքականություն ունին, — գրում է Նազարյանցի ժարգոնը հափշտակած նորադարձը, — վոր ինչևիցե քաղաքական կարգեր հնգամյա ընթացքին. մի բուռն ժողովուրդ Ռուսաստանի մնջ, ռուսաց քաղաքական կարգերի շնորհիվ մի փոքր մարդու ձև և կերպարանք ստացած, կամենյին այսոր գուցե այդ քաղաքականությանն մնջ ռեվոլյուցիա առնել, հատարտկատուբյան ունենալ այնտեղ... Ցերենկյան ազատյաց ատրուկքը առանց կրքուբյան, առանց լուսավորուբյան, առանց ինդուստրիայի, առանց գիտուբյան և ճարտարուբյան, մարդին, վոր յուրյանց ազգերից վախենում եյին, մարդին, վոր մոքով ըմբռնել անգամ կարող չեն մարդկային իրավունք ասած բանը և ամենայն բոլն մի փոքր նյութական ոգուի համար պատրաստ եյին ստանձնել ուրանալ յուրյանց մարդկային պատիվը — գոքա չեն կամենում ռեվոլյուցիա առնել Ռուսաստանի մնջ և ազգուբյան գրոշ բարձրացնել։ Քնչազարուբյուն, խնչազարուբյուն և գարձյալ խնչազարուբյուն... Հայոց ժողովուրդը գիտ ևս ազգի չէ՝նալով, գլուխ և կտրում ազգուբյան ծանր խնդիրնեերի վերա և մտածում և քի բառերս ազգ և ազգուբյուն քնքնավար բնության առնելով, ինքն ևս ազգ եր արդեն, ազգուբյուն ունենր, հարգ ու կշիռ ազգերի մնջ և գոցա համար պատրաստ յուր տերուբյան ընդդեմ...»։ «Հայերին, — գրում է Խտահակյանը, — վոչ քի հարկավոր և «քաղաքորուբյուն», այլ «մարդկային կատարելուբյուն»։ Ռուսաստանի «կիրքի, աշխարհպետ, մեծահանճարը հոգարարձուբյան տակ **,

---

* «Հուշիկներ», Ա. կող. 87.

** «Հյուսիսափայլ», 1861, № 12, կող. 486 և հետ.

Իսահակյանից առաջ նույն 1861 թվին, այս հայացքները արծարծում էր «Հյուսիսափայլ»-ի Թիֆլիսի թղթակից Հ. Մերոբյանը՝ յերկու հայերի միջև տեղի ունեցող հետագա դիալոգի ձևով։

«Ինչ ապա աշխատենք, որ մեր հային քազավորություն տար, այն ազգը, որի վերա այն սուրբ վարդապետը (ակնարկը Ներսես Պարթևի մասին է. Ա. Հ.) անեծք և գրել, որ նորան քազավոր չլինի, իրյան կուտան, յնքան իշխանություն քազ տասցավե։ — Վոչ վոք հայոց խնդրացիներից քազավորության վերա չի մտածում. հայոց ազգի այժմյան դրությունից մինչև իշխանության քազը մի այնպիսի լայն ու արձակ անդունդներով լցված ճանապարհ է, որ այս բոպկից հանդուգն և անոգուստ որ մարդից ևս անցուցանել մի այդպիսի բան, մի անուս, անկիրք, տկար և ցանուցիր, անմիաբան ազգի. յնքան քազավորությունն ևս բաշխելիր (որ անկարելի մի բան է) ինչ գործությամբ պիտո յն նա պահպանեն գրան. հայը յուր մասնավոր տունը անտանել կարող չեն, ուր Ձեզ մի քազավորության տունն... վոչ, սիրելի յեղբարք, հայոց բարեկամքը չկամիին այս բոպկիս քազավորություն հայերի համար, այլ միայն մի փոքր գաստիարակություն և կրքություն, մի փոքր գիտություն և լուսավորություն,՝ վորով կարող որ մնդմանալ հայոց վայրենաբարություններն և նոցա կյանքը ստանալ մի փոքր մարդավայել և մխիթարական կերպարանք»։

«Հյուսիսափայլ»-ի եջերում Իսահակյաններն ու Մերոբյաններն անդրադարձնում էին ամսագիրը խմբագրող նազարյանցի հայացքները, վորոնք վոչ միայն «Հյուսիսափայլ»-ի, այլև լիբերալ բուրժուազիայի գեկավարող հայացքներն էին առհասարակ։ Այդ հայացքներն ազգում էին նաև բուրժուական մյուս շերտերի վրա։ Մակայն այն հանգամանքը, վոր կղերա-ֆեոդալական տարրերի հետ մենկում լիբերալները պայքարում էին հայերի ազգային-քաղաքական ինքնորոշման գաղափարի դեմ, նշան և արդեն, վոր նման ծրագիրներ գոյություն ունենին կամ սպառնում էին վտանգավոր դարձող ուժ դառնալ։ Վտանգավորն այն չեր, հարկավ, վոր ազգային-քաղաքական ինքնորոշման կողմն էին քնդվում կովկասահայ բուրժուազիայի ազգային-պահպանողական տարրերը։ Սրանց դիրքը յերերուն եր և խոցելի։ Ինքնորոշման գաղափարները վտանգավոր էին՝ վորչափ հանգում էին դյուրահրուկ մանր-բուրժուազիան, քաղաքական տկար իվ գործոնություններին տրամադրությունն առավելացնելով նրա շարքերում, կամ վորչափ ազգային-քաղաքական ինքնորոշ-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1861, տետր № 6, յեր. 493—4.

ման գաղափարները, առանձով հնդպետականութեան-դեմոկրատական քնութիւն, առաջացնում էին հետանկարները, վորոնք նեղհակում էին բուրժուազիայի համակերպողական տաքտիկային։ Հայերի ազգային շարժման վառնդավոր գործող այս ընթացքն ուշնային նկատի հնդց „Московские Ведомости"-ի հոդվածագիրները, յերբ անհնարկում էին Ներիտասարդ Հայաստանին մասին։ Նույն վառնդն ուներ նկատի նաև լուսաւորութեան մինիստրին ուղղուած այն գանոսը, վորանդ հազորդվում էր ելևնեի Վշտիս մասին։

IX

ԵԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏԻՑ ՎՈՐՊԵՍ ԱԶԴԱՑԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՆԻՖԵՍՏ

Ջի կարելի, անշուշտ, նուլնացնել ելևնեի Վշտիս քաղաքական տրամադրութիւնները դեմոկրատիայի հնդպետական տրամադրութիւններին հետ։ Բայց և չի կարելի անդիտանալ դեմոկրատիայի ակներեւ ազգային ձգտումները նշող ազգային-հնդպետական այն գաղափարախոսութիւնը, վոր արծարծել է Շահազիզը ելևնեի Վշտիս ներքում։

Սոցիալական իր տարերքով Շահազիզը, հարկավ, չեր պատկանում դեմոկրատիային. տգնվականն ծագումը շարկապում էր նրան ուղղակի դեմոկրատիայի հալածիչ ներքես Աշտարակեցու հետ։ Պատահական չե, վոր գրական իր առաջին գործերը Շահազիզը լուսյ աշխարհ հանեց ներքսնային կուսակից էջմոածգագ-ի ներքում։ Նուլնպես պատահական չեր, յերբ սկզնակ բանաստեղծը վոտանավորների առաջին իր ժողովածուները — «Պատանեկական Ջրտանքը» և «Ալպատուիյան ժամերը» — հանձնում էր հայրախնամ բարերարը Ջաչատուր Լազարևի ուշադրութիւնը*, 1861 թվականին Շահազիզին հանդիպում ենք արդեն էջմուսիասփայլ-ի ներքում։ Գահ մի նա տուրք էր տալիս այստեղ տանտիմենտալ այն ժանրին, վորին Ջր. Մնկրինգը Backfischlyrik-ի անուն էր տալիս**,

---

* Շահազիզի անտիպ նամակը և Լազարևներին մնծարող ներքոդը տես. Լազարևների արխիվ, գիրք 90, № 27։ Ի գնդ՝ «Պատանեկական Ջրտանքը» լուսյ չեն տեսել տպագրութիւնամբ։ Համաձայն Շահազիզի առաջին այդ հատորն էր այդ, վորի մասին 1860 թ. վորպես էջմուսիասփայլ-ի ներքում հատոր լուսյ տեսած «Ալպատուիյան ժամերը»-ի չապկի վրա հնդինակը տպագրատուի էր թե՝ տառջին հատորը (վոր դրոց լինքով և) յիմն կնաջոգի, մի քանի ժամանակից հետո դուրս կգա։

** «Էջմուսիասփայլ», 1861 թ., № 4, յեր. 340, «Ներքսնակ աչերը վոտանավորը՝ գրած 1860 թ. նոյեմբերին։

Այդ ժամերին համապատասխանում է, իր գնով յերիտասարդ Շահազիզի այն պարտքին, վոր հնարավորում գծագրել և հիշատակարանով ձեռնարկել վաղեմի աշխատակից Քաջերունին (թմիշկ Թաթը. Տես Հովհաննիսյան). ցնծուր յերիտասարդ ութերում, — գրում էր Շահազիզի մասին այս վերջինը, — ուներ պճնասիրություն. խիստ հակող եր յուր հագուստի, գնդքի շարժմանն վայելչություն վրա և այլնց*։ Քաջերունու պատմելով Շահազիզը այս շրջանում մատ բարեկամ եր նազարյանցին։ Բարեկամությունը սկսվել եր ըստ յերևույթին դեռ Լազարյան ճեմարանից, վորտեղ դասատու յեր նազարյանցը և վորտեղ սովորել եր մի ժամանակ Շահազիզը։ Ճատարտարտ նազարյանցի ազգեցությունն ընդհանուր եր ազատասեր Շահազիզին բուրժուական անամնչ անբեծքից՝ դարձնելով նրան լուսավորության պրոպագանդիստ, բայց և միևնամանակ նազարյանցի ցանած սերմերից և, վոր հասակ առավ հետագայում լիբերալիզմի անպտուղ այն քարերին, վոր հայցող ու ակնկալող ազգասիրությունն սովորի տակ գրեց Շահազիզի լուկան աշխատությունը։

Ջի կարելի, հարկավ, անգիտանալ Շահազիզի կյանքի ու գործունեության այս մանրամասնությունները, վորոնք բացատրում են մեզ մի կողմից կղերա-ֆեոդալական, մյուս կողմից լիբերալ-բուրժուական մատնության առկայությունը նրա առնդազգրության մեջ։ Բայց և չի կարելի անդիտանալ կարևոր այն հանգամանքը, վոր քե մի և քե մյուս մատնությունը իշխող տեղ չեր բռնում նրա առնդազգրության մեջ հետագրգրող շրջանում, 1861—64 թվականներին՝ յերբ անձնական կապերից ու բարեկամությունները առավել յերիտասարդ բանասաների վրա ազգեցությունն եչին նվաճում Թուստատանի հասարակական-քաղաքական անցքերն ու դրանց հետ կապված մտավոր և գրական շարժումները։

«Ինձ չկա, — գրում եր տասնյակ տարիներ հետո Շահազիզը, վոր ինձ վրա, ինչպես և ամբողջ սերնդի վրա ազդել են անգիտելիների գարաշրջանը և նրա անդրադարձումը ռուս կյանքի վրա։ Ելևեջի վիշտը, վորտեղ մերկացվում են հայ իրականության մութ յերևույթները և արտահատվում նրա վերածնության հույսերը, զգալի չափով առնչվել և այն վոգևորության շնորհիվ, վոր առաջ են յեկել գյուղացիների ազատության մասին։ Հիշում եմ, թե վորքան սրբտիս մատ եչի առնում այդ անցքը... Ընկերներիս շրջանում յես պատկանում եչի այն յերիտասարդների թվին, վորոնք ամենից մեծ յուռանգով եչին հետևում ռուս ամսագրներին, որինակ „Современ-

* «Արարատ», 1916, յեր. 719.

ник"-ին ու նրանց մեջ արծարծվող հարցերին... 1839 թվի „Современник"-ից և առնված էվնանի վշտից յերգերից մեկի եպիգրաֆը, Թորոսյուրովի իմ կարդացած „Милый друг! я умираю" վոտանավորը քնչերից ինձ անփակաս վոտանավորների գաղափարը, վոր սկսում և նուչնալս, բայց հետո առանում ուրիշ բնույթ, անդրադառնալով հայերի Հակատագրինն։" Իր այս տողերում Շահազիզը շեշտում է ռոմֆորմներից քոդած բարերար ազդեցությունը և ռոմֆորմներից արդյունք համարում ժամանակի մտավորական շարժումները։ Սակայն ուշադրության արժանին զառամած յերևույթի ժարգոնը չի, այլ այն վտանգը, վորից նա հիշատակում ու „Современник"-ը էֆյուխոտիզյա չեր և վոչ էլ Թորոսյուրովը — նպատրյանց հիշատակելով այդ անուններըը Շահազիզը խոստովանում է սկսած այն ուրքը, վոր վճարել և յերբեմն Հուսատանի հեղափոխական գործիչներին և մտավոր-գրական այն հատանքին, վոր սկիզբ ևր առնում առա հեղափոխական գիմակրատիայի սկուռներից։ Թորոսյուրովի կողքին նա կարող ևր հիշել նաև Ներկրասովի անունը, վորի ձևակերպած

Поэтом можешь ты не быть,
Но гражданином быть обязан

սկզբունքի ազդեցությանտակ է, իհարկե, վոր նա հրապարակ նետեց իր լոզունգը՝ նախ քաղաքացի և ապա՝ պոետ։ Շահազիզն այդ պարտականությանները Շահազիզն անդրադարձավ նախ և առաջ նրա ազգային-քաղաքական պարտականությունների տեսանկյունից։ Բնականաբար նաև այդ առումով ռոմֆորմներից շրջանում Շահազիզի գիտակցությանվրա ազդողը Նապոլյանցի այրոտ, կրքոտ ոճը չեր, այլ՝ Նեկրասովյանի մարդանչող հրապարակախոսությունը, վոր այնքան անմիջական հարաբերություններ ուներ յերկրում ծայր առած հեղափոխական շարժումների հետ։ Այդ մասին և վկայում հենց Շահազիզի ընթացակից առեղծվածությունը, բանաստեղծությունները նշանակալից այն ժամանակաշրջանում, վոր չուչ տեսավ 1865 թ. սկզբներին էվնանի Վիշտը խորագրով **։

---

* Ю. Веселовский, „Русское влияние в современной армянской литературе", Москва, 1909, стр. 14 и сл.

** Ժողովածուի մեջ զետեղված գրվածքների տակ Շահազիզը նշանակում է համապատասխան 1864 թ. տարեթիվը։ Ստացվել է այն տպավորությունը, վոր ժողովածուի մեջ ամփոփած նյութերը գրվել են մի շնչով, 1864 թ. ընթացքում մեծ մասով Բոդրոզկուն՝ ամառանոցային ժամանցի պահին։ Փաստորեն գժվար է

Ցնծալ են արդեն դիտողներ, վոր Շահազիզի 1862 թ. էջմյածնափայլը-ում տպված էնպղային վիճակ բանաստեղծությանն մեջ կան հատվածներ, վորոնք գրքին նույն քառերով ու արտահայտություններով կրկնում են Նալբանդյանի էնպատան աստվածը-ի մեջ ամփոփված արտամպրությունները. Սակայն Նալբանդյանի ազնցությունը ակներև և էվևոնի վիշտը ժողովածվի մեջ առհասարակ։

Լևոնի դիտակցությունը պաշարող հուլյների ու մտքերի ուղղությանն մասին ստուգ գաղափար և տալիս նրա ամբողջական պայուսակը, ուր կգտնենք՝

Ցնծուր մեզնզիք հնչեն պռնկ,
Գնուհիկի Ծաուտա, այս անմահ քերթված,
Թափառաշրջիկ վնգը Ջայլ-Հարույզի

Ցնրգիծանիչ գործը Ցոքնալի,
Ցեվ Բնբաշժեկի վոգևչից յերգեր,
Ցեվ պատմությունը լրջամիտ Բնոքլի,
Ցեվ Շաքսպիրի վոգրնքգությունները։
Մի քանի համաք Մեղուից Գուլիի,
Մի քանի յերգեր մեզ ծանոք Կամարա։

Ձերմ համակրանքի խոսքեր ևր ուղղում Շահազիզը էդ ամենին (Նալբանդյանին) էվևոնի վշտից այլ նշնորում։ Թաղվելին կալանավորին ուներ նա նկատի, յերբ գրում ևր՝

Բայց քնզ հանում եմ այս տխուր գաղից,
Ո՛վ նոր հայախոս ու ազնիվ մշակ.
Քնզ կարող նյի անմահ փուչերից
Քաջ մարտիրոսի բույորել պատիվ։

Քնարիդ լարերն ազատ յարժվում են,
Ցերգը ազատ քո կամք, ազատ քո հոգին.—
Այդպես ասխարներ ներգաշնակում են,
Հնուս վանդակից, քիմերի մեջին։

Սրտիդ կսկիծը — կսկիծ և ատելի,
Ցեվ վեշ մի գիմակ կեղծավորությանն.
Դրչիդ վատասկը — մեծությունն հայի, —
Քնև հայատերը են քո գավաճանն։

Համաձայնվենք այդ մտքի հետ Թղթակցի մեջ նույն 1864 թ. Նյութերով գիտնված են մի շարք վոտանավորներ, վորոնք լույս նյին տեսել տպվածին 1861—2 թվերին էջմյածնափայլը-ի նշնորում. էվևոնի վշտից մեջ այդ վոտանավորները մտել են անփոփոխ կամ՝ անշնան շտկումներով։ Գարզ և, վոր Շահազիզի գրած տաբերվերը ցույց են տալիս մեկից 1861—64 թ. թ. ընթացքում գրված վոտանավորների վերջնական խմբագրման ժամանակը։

Ինչպես բոլոր լուսավորիչները՝ Շահապիվի հերոսը ևս քարոզում եր լոյս, սուսում և ձգտում մարդկային էլիաձևոնց այն ազատության, առանց վորի, չկա լիաձևոն և կյանք յերջանիկ։

Սակայն այս չեր նրա մտահոգության բուն առարկան։ Վևոնը չի ձգտում լոկ մարդու անհատական բարերության, նրա անհատական ազատության ու կատարելության նա ազում և ողբագին ապրիա մահը և ցնորում նրա վերածնությունը։ Վևոնը համակված և ապրի ազատության նույն իդեալներով, վոր արյունոտ պայքարի ճանապարհի վրա յեր դրել Արևմուտքի ճնշված ժողովուրդներին։

Ես նա տեսանում եր, վոր անորինակ
Վսեմության ներշնչած ցնծեր,
Կյանք են նվիրում վորպես նահատակ,
Մահարեր գաչով ժանիկում են գոհեր։

Նա տեսանում եր և խաչական
Շապկապատ սիրտ մխուքյամբ կնքած
Հաշտարար գործը, և գաբիրելյան
Ձևնքի հազիվ ուշքյուն, ոչնչան հռչակված։

Ազգի լուսավորությունն, իրավունքը, պատիվ, կյանքը ու բախտ— այս ամենը հնարավոր են միայն նրա ազատության միջոցով։

Ես նվիրվ բանության — այդ վսեմագոր գազան,
Անգութ կործան գրկում և հաբված,
Մոլի խչխաններ և վոգեկոթան
Բաբեր գահույքից գլորվում են ցած։

Գլորվում են ցած, և — այդտեղ գոցա
Գատաստան և գամբան արհամարհանքի,
Ազատ ճանապարհ բացվում և ահա
Ես վարդու հոգու, և վարդու մարքիզ։

Այս ամենի հանդեպ՝ հայ իրականության կյանքը քվում և Վևոնին տարօրինակ խուզց, տարուբեր անհապատց — հայ ազգը ներկայանում և նրան վորպես՝

Ես նենրով խոցված վիրավոր.
Ծամաբ, նյութապաշտ, յերկչոտ և վհատ
Միշտ չարության և փառք անցավորց։

Դժբախտության պատճառը հարուստների և մեծատուների դիշատիչ արծաթասիրության մեջ և ապա տուրքերի զգեստված ձպռված կղերը, այդ տվչխարների փաթաթված գայլերը, վո-

բոնք ետուզաստ պարզած՝ առատ շահվում են հաջողակ հոգմիցդ։ Լևոնը մերկացնում և մահաբեր մեծատուններին և կղերի քաղաքական կապը տիրող ռեժիմի հետ։ Հարուստի մասին և Շահապիվի այն խոսքը քո՝

Նա ոսկով գիտե Աստծի դրան,
Քնդրելով ճնշող հնուանից ազատվեն.
Աբժարով գնել կոպակից իչխան,
Կաշառող կուրծքին ձգել մատաղներ։

Կղերի ստոգաբերությանդ մասին և գրել նա՝

Կղերիկոսի ագմոսնդությունն
Փոխանակել է քառասուն կանչյուն,
Մեզրի վարագույր, սրճաման վարդենով,
Ծածկել և նոցա սխտոռ քևերով։

Լևոնը կարեկցում է ճնահատակներին, հարստահարվող այն խանձերին ու ազգատներին, որոնց բոզոքի յերկինք պատռող ձայնը ականջին պատուհասած և սպառնում ազգի գիշատիչներին։ Հարուստների ազգապրծությունը հակադրում և նա ճնահատակիչ ազգասիրությունը, որ գուրկ և մեկայն գիտակցությունից։

Մեկայն համբարն է, որ համնատ բարքով
Մերում է վաստակ հնուս վատ կյանքից։
Հպարտ և համբարձ. պարզկերտ գնդրով,
Վոչինչ ահ չունի գնդիռոտ հարստից
Ցնվ նա սիրում է յուր ազգի պարծանք
Բայց վեչ գիտակից. կուրբ և այդ անբը.
Նա հայատյացին քնքուշ է գրկանք...
Ցնրնցն փայլում է նորա աստղերը...

Նկարագրելով Ալաթաղյան գաշտի հայ բնակչության կացությունը՝ Շահապիզը բացատրում և վերջին տողերի մեջ ամփոփված ակնարկը.

Հազիվ քե ծագված այտոտ մանկություն,
Ձարչամած, ոսկած և քուրքի արին.
Ցաք գիտակներից քափում է արյուն,
Քուրքը յերգում է նոր վրնջ հային։

Քաղաքացու կյանք, այնքան հարկավոր
Մեծակչիռ գործի և գրաղմունքի,
Ցնրկյուղի տակ է, նա ամենայն որ
Ընդհմ վտանգին պետք և զինվորվիս

Քուչ և օրենքը, գրկին վերացած.
Համանափոր չն գուլքին բնակչի.
Ինքը հովիվը ոտատոքինած
Պատպարուած և հոտը վոչխարի
. . . . . .

Շատուած են գինքեր, ընկնուած են գոհեր,
Մահ և բնթանուած քիները բացած,
Վառոդն անպակաս... արբշիռ գնդակներ
Փայլատակուած են ոգի մեջ վառուած։

Ենդել են կարծողներ, թե նկարագրելով ազգերի բախման այս պատկերը — Շահապիզը նկատի չի ունեցել Քյուրքաց Հայաստանը։ Այս տխուր գրուչքից արվել և նաև սխալ այն յեզրակացութիւնը, թե Լենկ տարրեր ծրագիրներ ուներ Աբաքայի այս և այն ոփներին բնակվող ազգակիցների համար. խազազ-վերանորոգչական՝ ոուսահայերի համար և մարտական-ապստամբական՝ քյուրդահայերի համար։ Սակայն հիմք չկա՝ Շահապիզի պատկերած կացութիւնը փոխադրել Քյուրքաց Հայաստան։ Շահապիզը նկատի ուներ անմիջապես ոուսահայերի գրուքիւնը, թեև տրկական եր համարում հայերի վիճակը նաև Թուստատանի տահմաններից դուրս և նշում՝ վոր Հայաստանը տրկացած և վոչ թե մի, այլ մի քանի տազգերից կրուելի տակ։

Ը... Այսպես Հայաստան
Վառառնչին քեզ վորչքը չարուքիյան,
Վորպես անպատիվ մի կալանավոր
Ձագրչքը գործոր ազգ ազ երի ձեռքիցս

Շահապիզը խուսափում եր կոնկրետ նշումից։ Բայց հենց նրա ակնարկանութիւնը հնարաւոր եր այն քանի, վոր աչքի առաջ ունենալով Թուստաց Հայաստանը նա ունկարող եր քանդացնել կոնկրետ լեզու։ Ելնելի Վշտից անկախ ընտանեվոր Մուքանձ վոստանավորի մեջ, նա գրում եր.

Ինքնակալութիւն բռնավորների
Վորպես քո մի ժուխ գնդլու չի վեր.
Ինքնակալ և ազգ, ինքնակալ բարի.
Ինքնակալ նորա հոգու որենքներ։

Այս քառյակի առաջին տողերին հնդինակը հարկ և համարել կցելու այսպիսի մի ծանոթութիւն. ակն, այստեղ մեր խոսքը անհոգի և անաստված բռնավորների մասին եւ, թե քանի տարել են այդ բռնակալութիւնի լուծը մեր Տանկաստանի հայ յեզրայրակիցքը — պիտի ամեն վոքս։ Պարզ ե, վոր այս տողերը գրվում եյին

ցնծագոչի պահանջով կամ ցնծագոչի հետապնդումից ապահովագրվելու մտայնությամբ, քնկուզ և նման ընախապզուշացումը վռազքով-գլխով մատնում էր արգելն հղիմնական քուն միտքը...

Վերը պատկերված հայ-քուրք գինաբազխության տեսարանները հարում են անմիջապես Աբաբատյան պաշտի բնությանն նկարագրությանը։ Մի այլ տեղ նկարագրելով Աշտարակի բնությունը, նա ավելացնում էր գործյալ՝

Բայց այդ լոլոբն սարկությանն
Կաչկանդած և կապանքով
Ծոզովուրդը քշվոտական
Ինգուած և մեծ խավարով։

Շահազիզի նկարագրածը իրական մի պատկեր էր միայն, կապված անցյալի գարի կեանքին կովկասում ծավալված ա վ ա զ ա կ այ ի ն շարժումների հետ։ Շահազիզի տահմանափակ տեսողությունը անկարող էր նկատել գիտած յերևույթի պատճառը, վոր, իհարկե տեսանք, ելևմտի վշտից հետ գրեթե միաժամանակ նկարագրել և պարզաբանել է Քյուրքիա ապավինած Մ. Ազաթանկյանը։ Շահազիզի ասելով մեզավորը Մահմեդի կրոնն էր, վոր ստանում էր պատասող գույները, վոր խմելն արյունը քրիստոնեության։ Տեսանք տակայն, վոր Շահազիզի իսկ վկայությամբ, նման գույներ անվում էին անխտիր նաև Քրիստոսի տաքուկ քնի տակ, գույները, վորոնք հաշտում էին և լափում իրենց իսկ աչքի առաջ ապրածող հոտերը։ Մի այլ տեղ, Շահազիզը նա նկարագրել է անդրկովկասյան այն կարգերը, վոր առաջ անուններ էին մատակարարում ժողովուրդը պիշատող իշխանավարներին նրանց գավանանքից անկախ։

Այստեղ մեծավորն քայլում է ազատ
Հպատակների արտերի վրա
Քշուկած ժողովուրդ, խոնարհած ճակատ
Ողասավոր և հաճույքին նորատ
. . . . . .
Ո՞ւր և որնեղի գառակներքը։
Իմացեք, այստեղ որնեղներ չկան
Ճակ կաշառված և իշխանի կուրծքը։
Քանի մեծ պատիվ չեն այդ տերությանն։

Բանաստեղծը համոզված էր թե՝ Արաքսի ջրաբաժինից անկախ, բռնակալության կրունկի տակ ճնշված ազգությունները պիտի ապստամբություն և միայն, վոր կարող և վերջ տալ դամոն ու գառն այս տարկությանը՝

Ուրմեմբն քրնը, ուրեմբն արնը,
Քուզ հանգիստանան այստեղ գառակը։

Քնդ քաղքին անպարտ արյան առուներ
Դա անմահ գործի չի ավետավոր։

Բայց, ով Աբիա, ինչ և քո համար
Այս ազատության կենդանի քարոզ։
Մեռած ես, ազգիդ, և ձեզ բոնաբար
Հարատևության և քշնամին զոռոզ։

Ազատամարտական այս քարոզչությունը գլխավոր այն գաղն է, վոր յուրացրել էր յերիտասարդ բանաստեղծը՝ գիտելով ժամանակի քաղաքական գնացքը՝ Թուրատոռանի գյուղացիական բողնկությունը, Լևոնատառի ապստամբությունը, կովկասյան լեռնականների հուժկությունը, Չևչիաների անցքերը և այլն։

Քնդ քաղաքական մեծամեծ գործեր
Այսոր չանգռան ձեզ համար ունայն
. . . . . .

Քնդ սխուր անգյալ մեր համար փոխվի
Մի պայծառագարդ փառավոր ներկա,
Վոր վիրածնով ազգությանն ծիլեր
Ցնծան հանե վանչն ազգաց։

Շահապիզը պատկերում է այդ ազգային վորպես ազատ ու ուժեղ ժողովուրդների ֆեդերացիա։

Բարբարությունը հատարակ ազգի,
Ցնվ վավերականն ազատությանն, —
Վնրին նրպատակն այս պետք և չինի,
Տապանակ ուխտին, — մե՛ծ գաչնակցությանն։
. . . . . .

Այսոնց ժողովուրդն և այն ուժը ասված,
Վորի արտքին չըկա մի բոզոք։

Ազգությանական քնչ ուժերի վրա չի կառուցում Շահապիզը ժողովուրդների ֆեդերացիան։ Նա հաշվի չի առնում անշուշտ՝ հնատարակ ազգին՝ գեմոկրատիայի՝ մարտական ուժը։ Սակայն հասկացված է, վոր ազգի ազատագրման համար անհրաժեշտ է նախապես նրա միությունը։ Թատապարտելով կգների և հարևանների հետ հատկությունները՝ Լևոնը կարգում է նրանց գլխին առաքինության քարոզներ, հրավիրում նրանց ազգասիրության ասպարեզ։ Նրա ելիշտը պայմանավորված է մեծ չափերով այն նախապաշարմունքով, քե առանց գառների և գայլերի միության չկա ազգի փրկություն։ Ազգայնական այդ նախապաշարմունքը Շահապիզի գլխավոր արատն եր, նրա ճարտարապետած ազատագրչի

աքիլևսյան գարշապարը: Ազգային-ազատագրական գաղափարախոսությունը պրոպագանդ ժամանակով համատուսական հնգափոխանման կրիզիսի պայմաններում՝ նա անկարող չեղավ գիտակցել ու վեր հանել ազգային շարժման և ազգարարային հնգափոխությունների կապը: Լևոնը հանգիստ չունեի հյուսիսային ժողովրդի տակը, նա լքում և հյուսիսի երկրագործական գաղութը և ուղևորվում Կովկաս, այդտեղ փնտռելով ամենայաց յերկիրը: Սակայն Կովկասում իսկ ցարիզմի դեմ ժողովուրդների յեղրայրական գործակցության ուղիները հարթելու փոխարեն՝ բռնատիրոջը շնչում և մխայն նրանց ազգային հակադրություններն: Ստանալով քաղքի մասին, վեր և հանում ամենուրեք նրա մոլեռանդությունը: Ջնջինը պատկերանում և նրան ջահավոր, հրեան՝ էքսպրոմանկ, ռուսը՝ էրեզնազոլ, վրացին՝ էքեքնամիտ և այլն: Հասկանալի չե քե ինչու վերջիվերջո Լևոնը անձնատուր և լինում հարությյան պնասիմիզմին, քե ինչու նա ավարտում և իր ուղևորությունն այն գիտակցությամբ քե պյուրին գործ չե էքսվալել Ջարինա... Այս պնասիմիզմն ունի, հարկավ, պատմական իր պատճառները: Լևոնի Վիշապը խմբագրվեց մի ժամանակ, յերբ ԶԱրքեա հաղթանակել եր արդեն. պարտվել եր Ջեյհունը, պարտվել եյին կովկասյան լեռնականները, պարտվել եր Լեհաստանը, պլուխ եր բարձրացրել համառուսական ռեակցիան...

Ծննդարկվելով հասարակական տրամադրությունների տերությունից՝ Շահազիզի մարտական ջնարը Ազգությանը մատնվեց իսպառ: Բանաստեղծն ապավինեց ռեակցիայի նավահանգիստը, վրան մեռավ նրա մուսան և հանդավ նրա մարտական-հնգափոխական նվերշնչումների կրակը: Այնուամենայնիվ չի կարելի անդրադառնալ Լևոնի Վշտի նշանակությունը, վոր քաղաքական բարքրանկոտ և կազմում 60-ական թվականների ռուսահայ բանաստեղծության մեջ:

Պատկանյանի քաղաքական պոեզիան ցուցանշում եր ռուսահայ ազգային շարժման բացասական վերաբերմունքը գնալ համապետական հնգափոխական շարժումը: Շահազիզի քաղաքական պոեզիան ցուցանշում եր, ընդհակառակը, համապետական հնգափոխական շարժման դրական ազդեցությունը ռուսահայ ազգային շարժման վրա: Մեկի վրա յերևում եր ռուսահայ բուրժուազիայի ազգային-պահպանողական գաղափարախոսության գիմադրությունը հնգափոխական գեմոկրատիային, մյուսի վրա, ընդհակառակը, հնգափոխական գեմոկրատիայի անդրադարձումը ռուսահայ բուրժուազիայի նացիոնալ-լիբերալ գաղափարախոսության վրա: Ցարիզմի հայ ագենտները բավականաչափ հիմք ունե-

յին, յորմէ մեկնաբանուած նկին էվլեռնի Վիշաբ վարպետ ենալբանդովի վիշտս։ Լեզուն չէ, համաձայնեցէք, յորմէ պատմուած են, քան կարդալով պոեմը ենալբանդեանը բացականչել է՝ էվլեռնի Վիշաբը, իմ վիշտս է»*։

Նկատի ունենալով այս վկայութիւնը, մի այլ տեղ** ենալբանդեանի կրկնակ (двойник) նոր անվանել էվլեռնին։ Ամէն ճիշտ կլիներ Շահազիզի կրկնակը համարել էվլեռնին՝ շեշտելով միաժամանակ արտակարգ այն տպաւորութիւնը, որ արել էր յերիտասարդ բանաստեղծի վրա ենալբանդեանը էվլեռնի Վշտից արծարծած մտքերի ձևակերպման ժամանակ։ Ժամանակակիցները շատ լավ նկին բնորոշել պոեմի քաղաքական առնչութիւնը։ Ներբ Լազարեան ճեմարանի վերակացու Շահազիզը լուսո աշխարհ հանեց պոեմը, գրելով մարդին, որոնք թոյլ ուզարկեցին այդ տիպով ճեմարանի միանձնեայ հոգարարձու Արիստաքես Լազարևին։ Վերջինս առանձին գրութեամբ պատմիրեց քննել գործը։ Ճեմարանից վտարուելու վտանգից Շահազիզին փրկեց միայն դերեկտոր Բարսեղ Ե. Բուզպղեանի միջնորդութիւնը***։

Ի դեպ Բուզպղեանի մասին. խոսքը նոյն այն «Բուզպղուխ» մասին է, որին յամօտէցեան Կ. Պոլսում էր Նալբանդեանի ակուատակցութեան մասին։ Շահազիզը պատմում է, որ տեղեակ Արիստաքես Լազարևի մոտ էվլեռնի Վիշաբը կարմիր մատիտով խոշորած, ասել էր նրան՝ «վկնազնեա, այդ լավ մարդերի գործ չէ», և ապա գրել էր Շահազիզին՝ «իսկ դու մի վախենար. մի շեղվիր քո մտքերից ու ճանապարհից»****։ Շահազիզի պատմածը միանգամայն ներքաշնակում է Բուզպղեանի մասին Կ. Պոլսի տված տեղեկութիւնը։

Ժամանակակիցների շրջանում Բուզպղեանը վայելում էր բանաստեղծի համբաւ*****։ «Էջ-ուխտափայլ»-ում տպվել են նրա մի քանի ժողովածուները, որոնք, քան յերեւոյթին ցնծագին ուշադրութիւնը րթնցնելու համար, նշանակված են վորպես քարոզմանութիւններ հանդարտութեան։ Ուշադրաւ են նրա այս տողերը.

Ձեռքդ ու միտքդ արյունաշաղախ
Որքր կոպտանն, վոր դան անհապաղ,

---

* Ю. Веселовский, „Армянский поэт Сыбат Шах-Азиз", М. 1905, (2-ое изд. стр. 20).

** «Արձագանք», 1835, № 1, էջ. 127.

*** Մ. Շահազիզ, «Հոբելյանի տարեգրքեր», Մոսկվա, 1893, էջ. 45.

**** Նույն տեղում։

***** Չ. Ազատյան, «Իմ կյանքի դյուցազն դեպքերը», էջ. 68.

Այս օրերն է վոր աչխարհ կը քանգնի,
Այս օրերն է վոր աչխարհ կը փրկենք.»

*Պետք է յիշեցնել, վոր Շահազիզի հետ մեկտեղ Բուզպազյանը պատկանում էր «Հյուսիսափայլ»-ի այն բանաստեղծների թվին, վորոնք 60-ական թվականների սկզբներին յիշատակվել են Նալբանդյանի իղձակից ազգակցությանը, Նալբանդյանի և Բուզպազյանի գաղափարական մերձավորությանը հետևաբար էլ քան յերեսուքին նաև 1860—62 թվականների նրանց նամակագրությունը**:*

*Բուզպազյանը մեկն էր նաև Ալեքսանդրի ռազմկինում ձերբակալվածներից այցելող բարեկամներից***: Ազատյանը պատմում էր հետագայում, վոր Բուզպազյանը գլխի ի գլուխ բերած էր արել Նալբանդյանի՝ բերդում գրած «Արկածք Ազամաց»-ն և արտագրած էր հաճախ:*

*Հիսունական թվականների վերջերին Բուզպազյանին գրազնցում էր Պետերբուրգում հայերեն թերթ հրատարակելու միտքը****, Լրագիրը լինելու էր «յեվրոպական քաղաքակրթության հարցերի և պետք առաջնորդեր հայերին դեպի այն յուսավորությունը, վոր պատվիրի կենցաղացանին վորևիցե ազգ կամ առանձին ժողովուրդ վոչ միայն յուր պաշտպան անբուժյան առաջև, այլև բոլոր Եվրոպայիս: Հետաքրքիր և տակավին, վոր ցնորական գլխավոր վարչությունը մերժեց Բուզպազյանի դիմումը, հայտնելով թե «առանձին պատճառների հորդորված լինելով, անկարող է արտոնել թերթի տպագրությունը*****: Ակներև է, վոր Բուզպազյանը տակավին այդ ժամանակ չէր վայելում վոստիկանական որգանների վստահությունը:*

X

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ԴԱՒԱԿԱՐՊԱՑԻՆ ՀԵՆԱՐԱՆԸ

Ընդհանուր հայացք ձգելով Նալբանդյանի անցած հասարակական-քաղաքական ճանապարհի վրա, գժվար չէ նկատել, վոր հրապարակախոսը հաջորդաբար տուրք և տվել ռուսահայ հասարակական-քաղաքական մտքի տարբեր ուղղություններին: Ներկայա-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1861, № 11, յեր. 403. Հմմ. նաև «Գնդի գործունեության վոստնավորը Ն. ս. յեր. 404.

** Տես. Ներկա հատորում տպված «Մոգության նկատողություններըն:

*** Տես. «Բերդի հիշատակարանը»:

**** «Մուրճ», 1905, № 4, յեր. 87, Ռ. Պատկանյանի նամակը.

***** «Հյուսիսափայլ», 1860, յեր. 243 և հետ.

տարի տարբերվելին — մինչմահակոչման շրջանը՝ այսինքն 1846—1853 թթ. Նա կապված էր Ն. Նախիջևանի ազատական-կղերական տարրերի դեմ պայքարող ազգային-պահպանողական այն խմբակցության հետ, որի գլխավորն այդ շրջանում Գ. Պատկանյանն էր։ Ազատվելով Մատկիս Նալբանդյանը մոտիկ ծանոթություն հաստատեց Սո. Նազարյանցի հետ, որի հետ ընդհանուր պլատֆորմ մշակեց կրոնի, լեզվի և ազգության խնդիրների վերաբերմամբ տիրապետող կղերա-պատմական տարրերի սկզբունքային դիրքերի դեմ։ Մխիթարյանում Նալբանդյանը մերձավոր գործակցություն ունեցավ Հ. Ալիշանի հետ հրատարակչական և խմբագրական աշխատանքներում։ Նալբանդյանի և Նազարյանցի մերձավոր գործակցության այս շրջանը վերջ է տանում 1859 թվին, նշանակելի այն տարում, երբ յեկեղեցական հրատարակչությունը շրջադարձ արեց Նազարյանցի լիբերալ-լուսավորչական ուղղությունից դեպի դեմոկրատական-լուսավորչություն, այդ ուղղությամբ մի շարք հարցեր հարվածներ զեռևելով կամ Ամմանվելի արտաստհմանից հետո Հ. Ալիշատակարանագրի-ի խոչ մեջ։ Հաջորդ տարիներին ծավալած ազգային-հեղափոխական պրոպագանդը 1859 թ. կատարած շրջադարձի խորացմանն և կոնկրետացման արդյունքն էր միայն։

Մոտ քսան տարվա հատարակական-գրական գործունեության այս ուղին Նալբանդյանն անցել է իդեական-քաղաքական տարբեր, հաճախ իրարամերժ ու հակասական, նշաններով տակ։ Մանկական վարչանքի խնդիրը վոչ մի իդեական-քաղաքական ազդեցություններին և ուղղություններին մասին է միայն, այլև գրանց հետևական ծառայող գաղափարական տեսակների մասին՝ Նալբանդյանի իդեական-քաղաքական զարգացման բոլոր այդ ժամանակ հետևական չի եղել հատարական միևնույն գաղափարի, ուստի քաղաքական հատարական — քաղաքական գործունեության մասին խոսելիս հատարական միայն ընդհանուր գծերն ենք նկատի ունենում։ Նրա գործունեության մեջ վոչ միայն Նալբանդյանի գործունեության վերջին, հեղափոխական-դեմոկրատական, շրջանում, այլև նախընթաց, ազգային-պահպանողական և լիբերալ-լուսավորական շրջաններում Նալբանդյանի և՛ պահպանողականությունը, և՛ լիբերալիզմը անդրադարձնում են միայն լիբերալիզմի և պահպանողականության ազդեցությունը կոնկրետ քաղաքական մասանների վրա։ Այլ խոսքով՝ Նալբանդյանի քաղաքական գործունեության նրա հետևողականության շրջանակներում արտահայտում են քաղաքի

պլեխանյական կամ մանր-բուրժուական մասսաների գաղափարական տրամադրությունները, դրանց կրած քաղաքական ապրումները ֆեոդալիզմից կապիտալիզմ փոխանցվող պատմական այն ժամանակամիջոցում, որ կոչվում է՝ ռուսահայ էվոլյուցիայի շրջան։

Դիտելով ռուսահայ էվոլյուցիայի այս շրջանը, դժվար չէ տարբերել առհասարակ նրա զարգինների յուրահատկությունները։ Զարգինների վրա գոյամարտվելին հայ միջավայրում ներքին կղերա-ֆեոդալական ուժերի հետ՝ նախապես էմիգրացիայում, այնուհետև բուրժուական-լուսավորչության գաղափարներով հագնված Պետերբուրգը, ընդհակառակը լրավիվեցին այդ իրականության հետ շատ ավելի ուժով, քան կապակցվեցին գարաշրջանի լուսավորչության գաղափարներով և միևնույն հետապնդում, տիրանալով այդ գաղափարներին, գարձրին դրանց պայքարի հատուկ զենք. նոր բարքերի հաստատվող սովորույթներին վարած հակամարտի իդեական-քաղաքական մակնիշները։ Վերածնության գեկավարների մեջ նալբանդյանը այս յուրովի տիպի գարգինների մեջ և սրանց շրջանում ամենից ուժգնագույնն ու արգասավորը։

Արդեն իսկ իր ծագումով՝ Նալբանդյանը պատկանում էր նոր-նախիջևանի քաղքենիության վերի, պլեխանյական, արհեստավորական խավերին։ Հետազոտում ենք. Պատկանյանը, կամենալով, կարծես, ընդգծել իր և նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական ներհակության արմատը, ասում էր՝ «Նալբանդյանցը հասարակ, պռնիկ ընտանիքից էր, իսկ մեր ընտանիքը նախիջևանի իններորդ ընտանիքներից մեկն էր. իմ մեծ հայրը վաճառական էր, հայրս էլ՝ վաճառական էլ քահանա*։ Նոր-նախիջևանի ազնվական արհեստավորությունը ուշ առևտրի և արդյունաբերության վերելքի այս պահին՝ անտեսապես մահապարտ մի կատեգորիա չէր անշուշտ «նախիջևանի ընտիկիները»,—գրում էր Նալբանդյանը,—մեծ մասամբ վաճառականք էին. արհեստավորությունը շատ փոքր հանգիստ ուներ այդ քաղաքի մեջ. պատճառ, ինքն կար ևս մի վարկյան արհեստ, և այս ասիական և անընդունելի մեծամասն քաղաքների ընակիչներին, որ առատապղի չեն և որը դնողը պիտի լինեին այդ արհեստավորների աշխատությունների**։ Արհեստավորության այս կացությունը հասկանալի չէր դարձնում այն վիճակը, որին հասավ քաղաքի մանր արհեստագործությունը հետ

---

* «Ծաղիկ», 1901, № 20, Ճիշ. Շահազիզի հիշողություններ։

** «Ծաղիկ», I, էջ. 205.

զար անցք։ Հինն արհեստները, — պրուսի եր ներկա զարի սկզբնե-բին Ենթ. Շահազիզը, — պայտառուքյունը, զարբնուքյունը, փի-նտզրծուքյունը, քարիքտզրծուքյունը, զրակտզրծուքյունը, տտպաձտզրծուքյունը, գերձակուքյունը, վոսկերչուքյունը, ար-ծաթիպանուքյունը, կլայնկտզրծուքյունը, կզմիրտզրծուքյունը, հագտզրծուքյունը, հանձտզրծուքյունը և մյուսները համարյա քե վերացել կամ վերանալու վերա կեն, այնպես վոր կարելի կե ասել, քե նախիջևանցոց մեջ ներկայումս վոչ արհեստներ և վոչ արհեստավորներ կանե։ Ենվ զարձյալ՝ «Քաղաքում այլևս չկա կանոնց գիգնցիկ ավյաս ավրացողքը, վոր, ինչպես ցուլց և տա-լիս բոլոր նշանակուքյունը, հազնում եր գլխին գգնատի վերայից, չկա ապիկինների վոսկիներով զարզարած շքեղաքքը, մարգարտազարդ էխտւյանները — զոտիները ոգծագիր ճարմանդով, գոհարազարդ ժիներշամդագինա, ենքինկլուա յերկու շար խոշոր վոսկիները, վոր ան-վոդորմյալի պես խաշտակն ձգում եյին վրացոցի վերայից, չկա, վիրջապես, մարգարտատնեա շքեղազանկերկքա — մանյակը և մար-գարտաշար ականակուտա խաչը, վոր ձգում եյին վիզները։ Հին տա-րազից քաղաքում ներկայումս մնացել և միայն շալոշինա, վոր մի մետաքսյա հատա նկարներն կոտր և, վորին մի սևասակ գլխարկի ձև տալով, վարդագործներ ասեղներով ամրացնելով և մագերը ետրա տակ հավաքելով, գնում կամ կապում են գլխներին Նախիջևանի պատանիները»*։

Նույնպես մանկավարժական տարիներին Նոր-Նախիջևանի մանր արհեստագործական արտադրանքը նշանավոր չափով ապատում եյին գործիսի լուսանկարները։ Սակայն գործարանային պատրաստ-ները խոցել եյին նաև կնոջական այն կապերը, վոր գյուղացիական ասեղներ լուսանկարների հետ։ Արհեստավորական տնտեսական միակ հնարավորը շրջակա հայ գյուղացիությունն եր։ Ինքը ար-հեստավորությունն իսկ դարձ եր յուրահատուկ գիտագործական կապիտալի հարմածների տակ քայքայվող ֆեոդալական գ յ ու ղ ի միջից և շահագործված եր գյուղացիության հետ նաև յուր կեն-ցաղով ու հասկացողությամբ, հասարակական-քաղաքական իրավունքներով։ Քաղաքական-հասարակական մերձավորություն ամրացել եր մանավանդ դասակարգային համառ այն պայքարի շրջանում, վոր Ն. Նախիջևանի շրջակա հայ գյուղացիների ու քաղքենի հայ մասսաները վարում եյին քաղաքի ազգայական շեր-տերի, կալվածատիրական և առևտրա-վաշխառական խավերի դեմ։

---

* Ենթ. Շահազիզ, «Նոր-Նախիջևանը և նոր Նախիջևանցիքը», Թիֆլիս, 1903, յեր. 173 և հետ.

** Ն. ա. յեր. 177

Թէքախտարար չի ուսումնասիրված տակավին Ն. Նախիջևանի և շրջակա հայ գյուղական համայնքների տնտեսական հարաբերությունները պատմությունը։ Քաղաքային մագիստրատուրայի գործերը, որոնք այս խնդիրը լուսաբանելու համար կարևոր նյութեր ունեին, մեծ մասամբ տակավին terra incognita. Բոլոր տվյալներից դժվար չէ կռահել, որ քաղաքի և շրջակա գյուղերի հակամարտը առաջացել էր հոգային, վարկային և առևտրական հարաբերությունների շուրջը։ Կենտրոնացնելով իրենց ձեռքերում քաղաքատնտեսական հոգերը — ինչպես պատմում են Նախիջևանի հին բնակիչները — քաղաքի տերերը բարձր կապալավարձ էին վերցնում շրջակա գյուղացիներից, հաց արտադրող գյուղացիությանն և հաց սպառող շուկայի միջև խցկվում էին, մյուս կողմից, քաղաքի վաշխառուները ու գյուղատնտեսական մթերքների սակնկուլյանտ-ակումպչիկները։ Բնականաբար ունևոր քաղքենիները բոլոր այս շահատակություններից տուժում էին, միայն գյուղացիները, այլև քաղաքային սպառողների լայն մասսաները։ Մայր առնելով գյուղացիների և քաղաքային մասսաների ֆեոդալ-վաշխառական շահագործումից՝ մասսաների պայքարն իշխող շերտերի դեմ ընդունում էր քաղաքային վերնախավերի շահերին ծառայող կարգախնդրական, զատատատնական և անգամ յակինդցական և կրքական արգասիների շուրջը արծարծվող քաղաքական կռիվ կերպարանքը։ Ն. Նախիջևանի նեղքին կառավարություն ձևը, ինչպես ընտրում և քաղաքի անցյալին լավատեղյակ Ցեր. Շահազիզը, ընդհանրապես ազգայական լինելով, չի ճանաչել միայն քիչ միայն գյուղացիոց իրավունքները, այլև հաճախ արհամարհել և մինչև անգամ և քաղաքի առօրեին զասակարգի — ազգատոհմերի իրավունքները*։ Քաղաքային մագիստրատի վարիչները ընտրվում էին բացառապես քաղաքի ազգայական զասի ներկայացուցիչներից, որոշակի վարչական պաշտոնների մեջ ընտրվելու իրավունքը մագիստրատը տալիս էր միայն ազատավարձ, նյութականապես անկախ մարդկանց, որ սակ և քիչ ընտրողական իրավունքը հատկացրել և ազգաներին, որովհետև գրա չէին կարել միայն նյութականապես ապահովված անկախ մարդիկը**։ Հենց դրանն էր պետք և հասել, — գրում է նույն հեղինակը, — որ ընտրողական ժողովներին, որոնց մասնակցելու իրավունք էին ունեցել հավասարապես և՛ քաղաքացիք և՛ գյուղացիք, հաճախ գյուղացիք չէին էլ հրավիրվել և նորա ամբոցներին և էլեզոտ գլուխներին, ինչպես կոչում էին նորա քաղաքա-

* Ցեր. Շահազիզ, «Նոր Նախիջևանը և Նոր Նախիջևանցիք», էջ. 191 և հետ.

** Ն. ա. էջ. 192.

ցիկը, ձայնը ու քմին բանի տեղ եւ ամեներին չի գրվիլ, շատ անպատճ նոցա շաներն եւ ի նկատի չեն առնվիլը*։ Ցեղերցական գործարանների շուրջը պատչարի բռնվելով ազատական դասի պարագլուխ Մալիբոմի հետ՝ Նալբանդյանն ու իր համախոհները հիմնականում պայքարում էին քաղքենի և գյուղացիական մասանների վտանգավոր յոդած այս իրավունքների պաշտպանության համար և վերջին հաշվով հարված հասցնում դասակարգային այդ հարաբերություններին, որ ցեղապետական ժողովրդական այս պետականամների ձևերն էր տալիս ժողովրդական մասաններին հարստահարելու ու նրանց վրա իշխելու իրավունքները։ Կղերը, հարկավ, ներքապարծում էր ազատական-վաշխառական տարրերի վտանգավորությունները և իր հերթին նա կեղեքում մասանների հավատն ու տգիտությունը։ Ժողովրդական բողոքն ու դժգոհությունը Նալբանդյանից շատ առաջ էր, հարկավ, վոր կուտակվիլ էր միայն ազատական դասի, այլև կղերական իշխանավոճների դեմ։ Մասիսա Զուխաճյանին ուղղած իր գրություններից մեկում Մալիբոմը հայտնում էր, վոր Ներսես Աշտարակեցին տակավին Բնաստրիայի և Ն. Նախիջևանի առաջնորդ յեղած ժամանակ էր խոսվիլ Ն. Նախիջևանի տառիկ և առաքելաց ժողովրդից... «Այսպիսի անձինք էին, — գրում է Մալիբոմը, — որ երբեմն վիրաւորելցին գիտցո հանդուցեալ Ներսէս կաթողիկոսին յաւուրս առաջնորդութեան, որ ամա չերեքտասան Մաց այնպէս և չկամեր անգամ մի հայիլ ի վերայ հաստրակութեան և քաղաքին մերոյ, որ ի վերջ ժամանակի ի քաղաքապետութեան մերում շինուցաք գայն ամենայն ի բարին**։ Դառն ավյալներ, վորոնք յենթադրել են տալիս, թե ժողովրդական կուտակցությանն աչքի ընկնող գիտակցներից մեկը ռահվիրացած մարդու հռչակ ձեռք բերած Գ. Պատկանյանն էր հինց, վորի քշնամանքը Ներսեսի հետ ատելացել էր շատ վաղուց, յերեսնական թվականների սկզբներին***։ Պատկանյանի աշակերտ և կուտակից Նալբանդյանը ևս սկզբնապես սրտյունք էր ժողովրդական նույն այս շարժման, վոր պարբերաբար պոռթկում էր կղերի և ազատական դասի դեմ, չնայած մասանների տրտունջը փարատելու ուղղությամբ սրանց դրած դրած քայլ քայլերին և չնայած այն հավանավորությանը, վոր ցույց էին տալիս Մալիբոմն և Ներսեսին իշխան Վրոնցովը և ուրիշ գիտնական-գործիչներ։

---

* Տես. Շահազիզ, «Նոր Նախիջևան և նոր Նախիջևանցիք», էջ. 192.

** «Ծիծեռնակ», էջ. 337 և հետ.

*** Տես Ալիշան, «Պատմություն 75-ամյա գործիչ և այլն», էջ. 474 և հետ.

Դատարկաբզկային այս պայքարների մեջից կլսած նավթանդյանը այն մարդն էր հենց, որը կարողացավ ձևակերպել պայքարի իմաստը, պարզել նրա սկզբունքային բովանդակությունը, նրա սոցիալ-քաղաքական պարունակությունը։ Պայքարը, նրա ըմբռնվումով, ազատական, ազնվական դասի արտոնությունների դեմ էր։ Հայոց ազգը,— գրում էր նա,— կորուսած լինելով իւր քաղաքականությունը, անհնազանդ լինելով տոհմական ազնվականությունը տուներին, տամիկը նա չկա, որ կարող և լինել ազնուական միայն, ուր կա ազնվություն։ Ազնվությունը հարստության վերա չի և վաչ նաև տամկությունը աղքատության վերա. այս բոլոր մեր ազգի ամեն մի անդամը հավասար են իւրյանց մեջ*։ Բնորից գրած մի նամակում, դառնալով նույն այս մարդին, նավթանդյանը բացատրություն էր. «վերջապես պ. պ. Ալաջալյաններդը և ընկերությունը, գուցե, հասկանան, որ հասարակական գործերում ինքյանք չունին վաչ մի գնդքում ավելի կշիռ ու ձայն, քան հնարին ջրկիրը և չքավորը, որ հրապարակում ընդդեմն և վաճառում։ Այդ պարոնները այնքան կուրացած են յնդել անափառությամբ, որ իրանց ու հիշյալ խնդիրների մեջ քաշած են յնդել մի տեսակ յնդիպատական սահմանապին. բայց այդ էլ յնդել և վաչ այլ ինչ, յնքեն վաչ մի հասարակ հարթաչափություն, հիմնված բացարձակ սուտ և անարդ սկզբունքների վերա, որոնք հասարակությանս նկրկա զարդացմանն հնամանքով պնաք և ընդմիշտ վերանան, ինչպես պնաք և վաչնչանան և ինքյանք, այդ պարոնները, գնդնդմանափորի բանի տակ, այնպես որ ապագա սերունդը մինչև իսկ չիմանա, որ հիսուն տարի առաջ ապրել են այդպիսի վտարմելի արարածներ**։

Ազատական, ազնվական դասի շարքին նավթանդյանը կատարի հարձակում սկսեց նաև կ ա ն ե ր ի տիրապետություն դեմ։ Պարզելով էմիլրապատկանա յուսամոլություն դրոշ, նա նշում էր սկզբունքային այն խորամասը, որ ընկնում էր միջնադարյան սխալատիկայի և յնվրոպականա նոր գիտության միջև։ «Ի՞նչ վիճակի և որ աստիճանի մեջ էր յնվրոպացոց յուսամոլությունը, մինչև այդ աշխարհի ամենայն տնտակ գիտությունքը փակված հյին վանականի և կալվածատիրական շինվածքների աշտարակազարդ պարիսպների մեջ. մինչև այն գիտությունների տպատամոլքը հյին պապական կարգերի արնգայք... Միջին դարերում, մինչդեռ ժողովրդի դատիարակությանը հոգաբարձու հյին պապական հոգևորը, ցնծում

* «Ծնունդ», և յեր. 96.
** «Ժիվոե», յեր. 306.

ևր ենգելսը գոյությանկանոնքիչությունը յուր սահմանափակությունով և թուլթ մնծամասնչությամբ։ Գիտությունը, կապված կաշկանդված, մոռացած մի չորացուցած մնոյալ գիտակ*։ Գիտնլով կղերի հնգամանության ազգի լուսավորությանը գործում, նալբանդյանը դնկավարի դերը վերապահում ևր իրեն՝ տապինա. «Մխալ գաղտնություն և, մոռուց արժանացած մնր ազգի մնջ, քե հայոց կաթողիկոսը կամ առաջնորդը պիտո յն լինելին լուսավորության անտնակ և տպատարմրը. վոչ Մարկոսը և վոչ Կիրակոսը, այլ ինքը ազգը յուր ձեռքով պարտականն և անբժանել, յնքե կամենում և մի արհնյալ և սուրբ հանձն հնձելյա։ Անցյանն և անգառնալի անցյանն այն խավար արնքը, յնրը մարդիկ յնրջանիկ եյին համրուելով մի սևասլխի քաղանց կամ շատ անգամ գաշտագործությամբ և պատնկությամբ ապականված մի ձևով**։

Կղերա-ֆեոդալական խավերի գեմ վարած իր պայքարի ընթացքում Նալբանդյանը արյեկ ուշադրություն և վերջին հաշվով պաշտպանում ևր գյուղացիական մասսաների վատնահարված իրավունքները։ Սակայն չպատշար սիրալված կլինելինք, յնքե ասեմ ջրջրն էրրատնավատակ գյուղացիությանս իդեալական գերբնկրում նեղկատարնելինք նրան։ Վերլուծելով ժնեվկրատական հասկ ունեցանք համոզվելու, վոր անգամ հոգալ ինդրի լուծմանը Նալբանդյանը սուբյեկտիվ և ոնեմիջոցներ մատնում ևր վոչ քե գյուղացիության, այլ քաղաքային մասսայի շահերի տեսակետից։ Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական գիմապատկերի գեպի գյուղն ու գյուղացիությունը, նրա գյուղացիական սիմպատիաները անհերքելի յին, անշուշտ, մոռնալով կյանքի և գործունեության վերջին շրջանում հազվագեպ այդ գիմապարձն ու ծավալվող այդ սիմպատիաները նշում եյին քաղաքային մասսաների առաջ հանդես գալու պայքարի պլխավոր գիտակցի հետ և միտամանակ մասսայականները գործունեի ներքին առընչությունն ու կապը հասարակական ապրելակերպի և ազգային-հեղափոխական շարժումների հետ։ Սակայն ուսխ ան այդ՝ քաղաքային գեմոկրատիան, և մանավանդ նրա շարքերում միշտ ավելի և ավելի կշիռ ձեռք բերող մասնբ բուրժուազիան, գինակցությունը ևր կնքել կապիտալիստական գարգացման ուղին բռնած վաճառականության հետ։

«Պոլյանոյ լուսավորչական համայնքը»-ի մասին խոսելիս, առիթ ունեցանք արգեն մատնանշելու անցոգակի խոչոր այն գիծը, վոր

---

* «Ժնեվկրը», II, յեր. 204 և հետ.

** Նույն տեղում, յեր. 268.

*** Նույն տեղում, յեր. 281.

խոչոր եր առևտուրը նոր-նախիջևանի կյանքում։ Առևտրի զարգացումը կապված եր անմիջապես հարավային և հարավ արևմտյան Ռուսաստանի գյուղատնտեսության ապրանքայնացման ընդհանուր այն պրոցեսի հետ, որի առաջ ցցված ճորտատիրական-ֆեոդալական արգելքների վերացման հոգսը խորապես շահագրգռում եր նաև առևտրական բուրժուազիայի պրոպագանդիստներին։ Ի. „Развитие капитализма в России" աշխատությունի մեջ, նկարագրելով այս երկրամասերի տնտեսական զարգացման բուռն քայլը հետռեֆորմյան տարիներին՝ Վ. Ի. Լենինը գրում է.

«Նկարագրվող շրջանի երկրագործական արտադրության հրապարակային ամենամի հետաքրքրական փաստը բացատրվում է նրանով, որ հետռեֆորմյան նախկին ամենապին ծայրագավառները գյուղ եին կենտրոնական, վաղուց ի վեր բնակեցված, Ներքին Ռուսաստանի համար։ Ընդարձակ և ազատ գաշտավայրերը այս կողմերն եին գրավում գյուղատնտեսների հակայական մի հատված, որով ընդլայնվում եին ցանքսերը։ Առևտրական ցանքսերի ընդլայնումը հնարավոր եր միայն այս գավառների, մի կողմից, կենտրոնական Ռուսաստանի և, մյուս կողմից, ցորենն ներմուծող կովկասյան երկրների հետ ունեցած անմիջական սերտ կապի շնորհիվ։ Կենտրոնական Ռուսաստանի արդյունաբերության զարգացումը և ծայրագավառների առևտրական երկրագործության զարգացումը անբաժանելիորեն կապված են միմյանց հետ, փոխադարձաբար շուկա են ստեղծում մեկը մյուսի համար։ Արդյունաբերական նահանգները հաց են ստանում հարավից, վաճառքի հանելով այնտեղ իրենց գործարանների պրոդուկտները, բանվորական ձեռքեր, արհեստավարներ, արտադրության մեջացներ (ասենք, շինանյութեր, գործիքներ և այլն) մատակարարելով գավառներին։ Միայն հատարտկական աշխատանքի այս բաժանման շնորհիվ է, որ առևտրը գրաված գաղթականները կարող եին գրաղվել բացառապես հողագործությամբ, ահագին քանակությամբ հացահատիկ վաճառահանելով նրբերին և ամենավանդ արտահանմանյան շուկաները։ Միայն նրբերին և արտաքին շուկայի սերտ կապի շնորհիվ է, որ կարող եր առաջ գնալ այս վայրերի արագ տնտեսական զարգացումը։ Եվ սա կապիտալիստական զարգացում եր հենց, քանի որ առևտրական երկրագործության շարքին նուլնպիսի արագությամբ եղի ուներ ապրանքայնության գրավումը գնալ արդյունաբերության, քաղաքների աճման և արդյունաբերական նոր կենտրոնների առման պրոցեսը*։

* Ленин, „Сочинения", III, стр. 194.

Հետաքրքրական գարգացման բաւական այս քաղաքը, մանաւանդ նաև Ն. Նախիջևանի շրջանում, կուտակվել էր տակաւին Նախիջևանի շրջանում։ Իր «Պատմական պատկերներ»-ի մէջ, խոսելով Նոր Նախիջևանի այդ ժամանակվայ հմուտ հարկերի վաճառականների մասին՝ Ծեր. Շահազիզը գրում է. «Նոքա մի կողմից առևտրական հարաբերութիւններ են կապում հարավային Ռուսաստանի վաճառաշահ կենտրոնների հետ, միւս կողմից սկսում են յարաբևևիկել Կ. Պոլիս, Անատոլիա և Սիրիրիա։ Նոքա յանի լինում հարաւային Ռուսաստանի առևտրական ամենալայն հաճախորդները, նոքա յանի լինում բրդի, մորթու և կաշվի ամենամեծ գնողները և վաճառողները, նոքա յանի լինում Սիբիրի յուղի բերողները, Պոլսի տաճկական ապրանքների և արևելյան վաճառքների Դանի և Ազովի ծովի կողմերում տարածողները և վերջապես նոքա յանի լինում առաջինը, որ առևտրական հարաբերութիւն են սկսում Ցեվերապոլի հետ, որտեղ վաճառանում հնդատրական գրաանեյակ են հաստատում Տագանրոգում։ Նշանաւոր պէտ է ասել կատարում նոր-Նախիջևանցիները մորթեղէն վաճառականներու ներքև և, որ «Ռուսաստանի և ուրիշ առևտրութիւնների պիտոմարական բանակների համար ձիերի յերամակներ էին գնում գալմուզի, քաշքարի և նապալի անասնաներից և տանում էին Լեհաստան. վոչխարի, յեղների և կովերի հոտեր էին գնում, վոչ միայն մսի համար, այլև բրդի, կաշվի, մորթու, եղջերի և յուղի համար*։ Մի այլ տեղ Ծեր. Շահազիզը այսպիսի մանրամասնութիւն և հաղորդում նոր Նախիջևանի և Սիբիրի առևտրական կապերի մասին։ «Նախիջևանի առևտրականները սովորաբար գնացել են Սիբիր յուղ գնելու համար, որ այնտեղ շատ և յեղել և ընտիր տեսակը, և ամեն, և ջուտով բերելը (сплавлять) վաճառել են և մեծապես շահվել։ Նրանք իրենց գնած մեծաքանակ ապրանքը լցրել են տակառների մէջ և ջուրն են ձգել արագահոս գետի մէջ, որ իր հոսանքով տարել քաշվել և Վոլգայի մէջ և գա յեղ քշել հասցրել և մինչև Ցարիցին քաղաքը, վորտեղ գնաց ծուխի և գործում և շատ մատենում Դոն գնային։ Այդտեղ նրանք հանել են ամէն տակառները ջրից և ցամաքով հասցրել գալաչ և ձգել Դոնի մէջ, որ քշել տարել և Նախիջևան, վորտեղ գնահ ամբողջ Հայրապետականները ունեցել են իրենց անփոխարինելի նավահանգիստը**։ Նալբանդյանի գրվածքները հաստատում են Շահազիզի այս տեղեկութիւնները. «Մշակութիւնը չքաւոր մարդկի համար, — գրում է գնում Եմմանուիլը, — բավական

* Ծեր. Շահազիզ, «Պատմական պատկերներ», յեր. 182 և հետ.

** «Արարատ», տետր. 1935, № 2, յեր. 182.

ոգեւակար բան զարմավ վերջին ժամանակներում, յերբ գնում ափում ամբարներն և նավահանգիստներ շինվեցան, վորովհետև մշակների ձեռքով լցվում էին նորյան, ուղղվեցինք այն նավերի մեջ, վոր մոտենում էին նախիջևանին... Պետո յե ասել, վոր նախիջևանը յուր աշխարհագրական դրությամբ, Արևմտյան Ցեվրոպայի և հացարեր Ռուսիայի մեջ, կենտրոնական տեղերից մինն է. և այդ քաղաքի ամբարներից կշռանում են յեվրոպական նավեր։ Ցեվրի այդքան մեծագումար հացեղինքը անմիջապես ուղարկվելիս Ցեվրոպա, յեթե մեր սիրելի ազգակիցքը նախիջևանի մեջ, հաշվառելն կամ գործակալ մարդ պահելին գոնե միմիայն Թրանսիայի Մարսելյ քաղաքի մեջ, այն ժամանակ նոցա շահատացությունը կբարձրանալիկվելու յեր անշուշտ։ Ցեվ միմիայն հացը չեր, վոր գնում եր Ցեվրոպա, այլև յերկաթ, յուղ և կաշի, վորոնց առուտուրքին դանդաղ են նախիջևանցիքը*։

Թե վոր չափով անմիջական եր նավթանդյանի շփումը քաղաքի վաճառականության հետ, կարելի յե հետևցնել թեկուզ հենց այն փաստից, վոր նրա ընտանիքի հարստատ թե խորթ անդամներն իսկ ներաձել եյին վաճառականության մեջ։ Նրա քույրերն ամուսնացան վաճառականների հետ։ Ցեղբայրներից մեկը, Սերոբեն, գեղարքի խանութ — բատարեղոց ուներ քաղաքում։ Առևտրով եյին զբաղվում նաև Գրիգոր և Ղազարոս յեղբայրները։ Մեր ձեռքի տակ կան Ղազարոսի նամակները ուղղված ավագ յեղբորը՝ Գրիգոր բազայինց, վորոնք բնորոշ շարքեր են գնում հրապարակախոսի սոցիալական անմիջական շրջապատի վրա։ 1858 թվի հունվար 18-ին Ղազարոսը գրում է Մոսկվից. «Ինձանից վաճառական խաստպներուն հետ խոսեցինք մեր Միքայելին հետ։ Այժմ Մոսկվին մեջն լինելնիք միան բուքը 3 արծաթ եր... Թե ուր աքսորսի 20-ին խայրնա անիք ձեր պարին հաս ըլանը, անվախտը քանկ կըլա. պատճառն քաքաուրին քառնացին և, ասը Բեռոնպուռքի հալխեն քուքան Մոսկով. հայիք աս վախտերն խայրնա անիք քշել։ Կարծեմ, քեռուր քշելու ըլաքնը, հուլիսի 5-ին կամ 10-ին պետկն ճամբա քշել. մեկ 45 արեն անպատճառ քուքա պարին։ Քեռուր քալու լինելքնը առաչուց մեզի մեկ քրթով հայտնիք ուր կարելի ըլլա առաչուց մուշտերի ճարել... Ահա հայտնեմ հասի խայվարին (sic) գինն 1 ռ. 20 արծաթ փութն և. քեվոր նամայ ծախելու լինելնիք առնող կա. 75 կամ 80 քապիկին կառնուն նախիջևան։ կամ չառնամար մինչեին ե քուքին 10 մանեթ առնել. քեռուր յոտոզ ըլանը 50 բուքի կամ 10 բուքի խրկելնիք ևս

* «Ցեղբկեր», և տիր. 206.

հաս ծախել կարող իմ։ Առաված սա չես քաշեը ձմեռն ծուկով խոշոր կպնելա անպատճառ. բեքի նոմայ պետրդ ըլլանը մանկին մանկի կլայ. մինչեն փորը չիքա վոր անինք ուզեցածնեղրս։ Թե վոր մեծ պատին պետրդ չիրի 30 մանկի կանեն բուքին ծուկը. առատրան մեծ կիրե և, ապածն 60 քսապիկին կծախին...»*։ Այս տվյալներից խոկ պարզ է, թե հարկն, վոր նավթարդյանները մանր առևտրի մարդին էրին. արտի ուզածը անելու համար նրանց պակասում էր ամենակարևորը՝ կապիտալը։ Մակայն հայտնի չի նաև, վոր մանր առևտրականն ուզածն խոշոր առևտրական դառնալն էր։ Գրչյար նավթարդյանը ակնածանքով էր վերաբերում ազգ Մալիբուվիին։ Լուսանկարին վերագրվում է անձնական դրչով մի վաստակավոր, նվիրված Մալիբուի վաղամեռիկ որդու հիշատակին»**։ Մերոն նավթարդյանը հարստացավ հետագայում, և փոխելով իր անունն ու ազգանունը դարձավ ԵՄերաֆիմ Գասպարյանց, անշուշտ, առա կուսակցների և չինովնիկների միջավայրում ավելի խոշոր կրնկիս նվաճելու մտադրությամբ։ Զարգացած գոնվում էր քան յերևույթին, լիբերալ Հայրապետյանի ազգեցությունն աշխատում Հայրապետյանին բարեկամ էր նաև Մելքոմյանը։ Մանկավարժ առաքելին, հարկը պահանջած դեպքում, յերբեմն նա իսկ առևտրական կանաչեղեններ դեր էր կատարում յեղել և դեր չիմացող յեղբայրների համար։

Կենսագրական այս մանրամասնություններից անկախ, նշանակելի փաստ է, համոզնում դնաց, վոր Նոր-Նախիջևանի կղերա-ազգայական անակցության դեմ պայքարելիս՝ քաղքենի դեմոկրատիան և նրա առաջնորդը պայքարի միանական ճակատ չէին կազմում ազգային-պատմական կամ ազգային-լիբերալ հոսանքի այն մարդկանց հետ, վորոնք դեմոկրատ էրին ներսես-խալիբյան խմբակցությանը՝ ընդառաջելով նոր զարգացող կապիտալիստական հարաբերություններին։ Այս հազի վրա չի, վոր տեղի չեր ունենալ Նավթարդյանի համերաշխությունը Մ. Վահատյանի և Գ. Պատկանյանի կամ Կ. Հայրապետյանի հետ։ Համերաշխության պատճառը բուրժուական լուսավորչության կամ բուրժուական քաղաքականության տեսանկյուններից չեր անցնում։ Սրանն ապացույց կարող և ծառայել բացատական այն վերաբերմունքը, վոր հայտ էրին բնթում Նավթարդյանի գիտակիցները ամեն անգամ, յերբ յերևան եր գալիս վերջինիս էքսցենտրիկ և տանկոնձմ վարքը։ Այդ վրդու դեմ, ինչպես անանուն Այվազովսկու մասին խոսելիս՝ պայ-

---

* Հայաստանի Գրական Թանգարան. Ծուցակ № 13.

** Տեղեկագիր Հ. Մ. Ռ. Հ. Գիտ. Ազմ. բնագիտության, № 51, յեր. 4.

քարուխ եր լիբերալ Հայրապետյանը։ Նուչն այդ վոզու դեմ, ինչպես կտեսնենք չուտով, զայրացկոտ խոսքեր եր ուղղուխ նաև ազգային պահպանողական Գ. Պատկանյանը։

Նալբանդյանի անմիջական ու կատարի հակառակորդներն անդամ անկարող են չեղել քազցնելու նրա մղած պայքարի, սոցիալական-քաղաքական բուն իմաստը. «Ծրամատրանական պիտուքյան հետևողներուն հայտնի չե,— գրուխ եր Այվազովսկին,— վոր մարդիկ իրենց գատողուքյանցը մինչ շատ անգամ ատով կսխալենն՝ վոր պատճառ չեղած բանը պատճառի տեղ կդնենու Այսպես նաև Նախիջևանի կերկպատակուքյանը իսկական պատճառ՝ վոչ քի չեկնեցականն գրամներուն ազգային ուսումնարանի վերա գործածվելն եր, ինչպես վոր կասվեր, հապա այն հին ատելուքյունը և անոգքնելի հակառակուքյունը՝ զոր իրարու դեմ ունեյին մեկ քանի խոսքի տեր ու հարուստ անձինք, և նոցա հետ Նախիջևանի ու գյուղերուն բնակչաց մեկ մասը, զուցե նաև մեծ մասը (բնդդծուածները հղինակինն են. Ա. Հ.). Իսկ եկեղեցական վոզերուն խնդիրը լոկ պատճառանք ևտրի եր՝ այն հակառակուքյունը ավելի զրգռելու, և իրր քի որինավոր ձև տալու նորան»*։ Նուչն կարծիքն եր հայտնուխ պայքարող կողմերի սոցիալական դիրքավորման մասին նաև Այվազովսկու կուսակից Բենիամարյան վարպետը, 1860 թ. վերջերին Նալբանդյանի հղգկական աուսքնուքյան մասին գրած իր մի քղքուխ. «Քսան մեծի մասին արք նշանաուորք և ականաուորք քաղաքին և պուպրնյրի նորուն չէին երբէք այնմ խորհրդակից և կամակից, այլ միայն ամանք խոսվայող երեսաստարգք կուսակիցք Նալբանդեանցի, և ամանք յակամայս ոչ այնքան յօժարամիտ առ կատարումն գործոյն, որչափ յայն՝ զի խոսվարարն այն, այնու պատճառաւ որ մի յառաջ հնուացէ ի քաղաքէ անտի»**։ Շատ գուշնց կնրպռվ արտահայտել և Բենիամարյանը նաև այն իրողուքյունը, վոր Նալբանդյանին հակառակորդ հոսանքի պարտգլուխ Ծալիքի ուժը վոչ քի պաշտոնական դիրքն եր, այլ ազգի այն ճանաճարքն, վորի հղրպատատ ազդյուրը նրա տրամադրուքյան տակ յեղած և ջերմեռանդ աջահամբուրանքի համար միշտ բերանքաց վոսկու քսակն եր։ Արձանագրելով, վոր Նալբանդյանին պաշտպանուքյուն և ցուլց տալիս նոր քաղաքագլուխ Հայրապետյանը, իր գործած շահատակուքյուններով ու բռնաբարուքյուններով հայտնի այս հայր-սուրբը փորձուխ եր նվաստացնել վերջինիս նվաճած պաշտոնի արժանը.

---

* Այվազյան, Պատմուքյուն Ջուլղայի ուսումնարանին ազգիս հայոց, էջ. 132 և հետ.

** Ն. ս. էջ. 292.

ժողովային աչ այլ ինչ է ի քաղաքին, բայց միայն հավաքուց ատենական հարկին, և գործէ իւրով խոչդրակցօք հանդերձ մասնաւոր անձնչան արտաքին գործոց կառավարութեանն, մաքրելու գլուղաքն, ընդունելոյ զնկատուս ի գինուորաց տէրութեանն և այլ այսպիսի գործս՝ որպէս տանուտէրն վայելշապատս, և կամ քէխ ոչս Մլեհն Ալիքնկլոյին։ Այլ քէ ձայն Ջալիպովի բարերարի ազգիս առատանցոյց գոմանս, առաւել յայնժամ՝ որ յերբեմն վարէր գպաշտօն գործոյն Նախիջևանայ, լաւ և միտ առնուլ անկէ, զի այն գործութիւնս նորա աչ քէ էր ի գործութեան ուժոյ պաշտօնին իւրոյ, այլ իւր ինքնեան իսկ. քանզի նա էր այլ կատարեալ խոհական, հանճարեղ և քաջ ընտրեալ ի բիւրաւորաց։ Ահա այժմ քէ և չէ նա գոլոմայ, սակայն նոյն ի նա որպէս յառաջն և ևս մարքի առնլ բազմացուցեալ է գհամարուսն մեծի յարգանաց իւրոց որպէս ի քաղաքի անդ, նոյնպէս և յաչս ամենայն մեծամեծաց, որպէս յերևին և յետանգնա*։ Կաթողիկոսին ուղղած իր բազքատգրի մէջ ինքը Ջալիբը ևս շեշտած է եր, | քէ Նալբանդեանի հնգկական առաքելութեան հաժարագնները քաղաքի իշխանները վատահութեանն անարժան տեսանին և առաքեցան ժողովրդի մարդիկ են, վարանք քննուլ և առաքելոցին նոցա լիազորութեան քուղթը, սակայն ոչ գրիչս գիտեն և աչ գգօրութիւնս գրացնա**։ Փաքր ինչ հետս, 1864 թ., նևրքին գործոց մինիստրին ուղղած մի խնդրագրութեամ, խալիրականներքը, խոսելով իրենց հակառակորդներուն մասին, հայտնած են, վոր վերջիններս Նախիջևանի ժողովրդի մէջ երևելիներ բազմաքիվ հետևողներ գտան։ Ընդդա մեծ մասը չքաւոր, — գրած են խալիրականներքը, — առանց բանին եյութեանը հասկնալոյ՝ իրենց տեքութեան անդամներին կողմը բռնեցին։ Այս բազքատգրի հեղինակներքը ևս հայտնած են, վոր Այվազովական գեմ կազմված հանրագրերքը առաքեցրած էրին ետևերս մեջ և քաղաքի փողոցներուն մեջ, առանց նայելու վոչ առաքելոցաց ատենաներուն (sic! Ա. Հ.) և վոչ իսկ հասակին (sic! Ա. Հ.). այս ևս տրին՝ Նախիջևանի բոլոր կողք (sic! Ա. Հ.) քնակիչներեն գրեթե ծածուկ կերպով***, իրրև Նալբանդեանի ժողովրդականութեան մի վերջին փաստ՝ պետք է հիշատակենք նաև անհատական գործի քննութեան ժամանակ նորա անցյալի ու վարքագծի մասին 1863 թ. Ն. Նախիջևանած կազմակերպված հանրահարցման („ПОВАЛЬНЫЙ ОБЫСК“) արդյունքը։ Նալբանդեանի համար նպաստավոր արձա-

---

* Ն. ա. կեր. 292 և հետ.

** Գիվան, կեր. 237.

*** Այվազյան, «Պատմութիւն Ջալիբյան ուսումնարանին», կեր. 367.

նազրությունը անվախ ստորագրել նրին հարյուր նախիջևանցիներ։ Ամեցվոյ պայմաններում, ինչպես ուզիր յեզրակացնում է Լեմկեն, այս փաստը վկայում էր, ի հարկե, շատ վայելած լայն հարգանքի և նրան արզասրացնելու ցանկության մասին»*։

Նալբանդյանի հակառակորդները նախատում էին նրա ջնահնելությունը, ինչպես նաև այն, որ նա և իր հետևորդները համախոհներ էին գտնում էլերիտասարդությանը շրջանում, արհամարհելով հասակին ամեն մի խորություն։ Այս մեղադրանքը ևս բնորոշ է մի զարաշրջանի համար, երբոնց այնքան սուր ընդհարում էր առաջացել հին կարգերին հավատարիմ հայրերի և նոր զոյավիճակի գոնները բախող էլերդինների միջև։ Ազիրին և յուրայիններին հուզող էլերիտասարդությունը փիլիսոփայական կատեգորիա չէր, անշուշտ, այլ հասարակական-քաղաքական մարտանոց մի զրծոն, վոր գոնամարտվում էր տիրող կարգերի հետ՝ ճանապարհ հարթելով նրանց հաղթահարման առաջ։ Բնորոշ են այդ տեսակետից այն կապերը, վոր հաստատել էր Նալբանդյանը Մոսկվայի և Պետերբուրգի ուսանողական շրջանների հետ ու խոշոր այն պզնցությունը, վոր ունեցել է նա այդ քաղաքներում ռուսահայ պրոպրնտիվ ուսանողության անդրանիկ կազրերի կազմակերպության գործում։

Նալբանդյանին շրջապատող համալսարանական հայ և ռուս այդ էլերիտասարդությունը համակված էր ազրոզջմիին ուսուլսվորիչների բերառնած մտածելակերպով և չերկրում արծարծվող հեղափոխական ճգնաժամի հարուցած քաղաքական տրամադրություններով։ Ջուր չէ, վոր ազգային-պահպանողական տրամադրություններով տարված էվենասերական ու բերատոչոր գրպատրինները ծաղրում էին Մոսկվայի և Պետերբուրգի էգնորամիոններին ու էքզալտացիաներին և ծանակում նրանց էիրշատցյա մակդիրներով.

«Եհղբարք, պետք է հայերնիք վերազառնամ
Ու մոսկվացիների պես փղշատի գառնամ...»

չերգում էին հեգնանքով գորպատցիները։ Այդ չերգերը անպատասխան չէին քողվում մոսկվացիների կողմից. «Ընպիկուբի աշակերտներին նրանք հղում էին ապանիչ եպիգրաններ՝

«Քեն ուզում ես գիտություն
Մոգիտորոզ առիճան՝

---

* Ленинградское Отделение Центрархива. Дело по архиву № 13922, 1865, лист 308 и сл. Հմմ. Лемке, там же, стр. 182.

Ինձ, մահը գորգսատյան
Բարձրացուն աբրճատան.
Այնտեղ պետք չի գիտությունն,
Գրքեր, ուսուց, աշխատանք,
Ուսեր միայն մեկ համուքյուն՝
Արագ, ինչի ու հնչա կյանքս։

Ուսանող Նալբանդյանը մտավոյան զիզշտացիներից պարապյուներ եր, անդուլաւ զիզշտացիներից շարքին նրին պատկանում Նալբանդյանի հայրենասիրցներից յերկուսը՝ ուսանողներ Ան. Սուլքիանցան և Հ. Ինարկյան և ուրիշները։ Դան տվյալներ, վոր զիզշտացիներից այդ խմբակը կապված եր Զերնիշևսկու „Современник"-ի Անհամամասկան չե, վոր նրանց ձեռքն ընկած լինելին նաև „Колокол"-ի համարները։ Դեյսքյուն ունի Գ. Պատկանյանի վկայությունն այն մասին, վոր Նալբանդյանը ուներ ընկերներից զիզշտացիներ ստանալու ազդեցություն տակ եր ընկել դեռ Հնդկաստան ուղևորվելուց առաջ՝ Մոսկվայում և Պետերբուրգում։ Պատկանյանը գատապարտում է, հարկավ, յերբեմնի իր ուսակիցների այդ ժողովրդասիրությունները, վորոնց բնորոշում եր իբրև զգայնկություն բանալու պլխով ճանապարհ ազատության վրա։ Մերուն ազատությանը անկախ չեր, անշուշտ, իր գատումների մեջ։ Ակնհայտ է, վոր նա կրկնում եր միայն ուրիշներից լսածը և ամենից առաջ անհնազանդ այն ինքնագատցիան, վոր առանում եր գորգսատյան արատիցիաներով անված բանտառանդ-վորգուց՝ Նալբանդյանին շնորհված հակառակորդից։ Տարակույսին հիմունական քվականների կնայելին է, վոր Ի. Պատկանյանը ծնուն ընկերգի վրա գանված մեկն եր համարում Նալբանդյանին, վորին չի կարելի վատահել և վորի հետ չի կարելի ուշադիր ընգհանուր վորևե բան։ Ոչինչ չե մեր ուշադրությունից այնքան մեծ մարդիկ մոգնելը — գրում է նա Գ. Պանոսյանին Նալբանդյանի վերաբերմամբ։ 1856 թ. մարտի 5-ին նույն Պանոսյանին ուղղած իր մի նամակում Ի. Պատկանյանը գրում եր. «Ինձ Նալբանդյանին հանձնած նամակս առացել ես, իհարկե վոր զարմացմունքից զարմացմունք պիտի մոնել. մի՝ վոր Նալբանդյանին (ընդգծումը Ի. Պ-ինն է) նամակ եմ հավատացել, յերկրորդ՝ քո յերկու գոլամա նամակներուդ մի ծնկը պատասխան եմ գրում. վերջինը հատկանշի չի առաջինով. Նալբանդյանի անհամեմատությանը նայելով՝ վախեցա տալ նորա ձեռ այնպիսի նամակ, վոր չեր այնքան ծանրակշիռ, բայց խնդրեմ, վորքան կարելի չի ուշ-

* Հմմ. Ներ. Ճահապիզ, «Ներ Գաբրիել Պատկանյանց», Թիֆլիս, 1910, յեր. 115 և «Ծնեզնկագիր Գիտ. և Արվ. ընտ.», № 5, յեր. 17 և հետ.

գես իմ սխալը, նա միանգամայն մոլորվեցա, նրբը վոր տվի նրան Իսկանդերի (իմա՝ Գերցենի. Ա. Հ.) նամակը դնալի այժմվա քաղաքորին, վոր նա ձեզ հասցնեն. խնդրեմ հենց այս գիշա սասնալու բոպեդ յերբեմն նրա մոտ (Քենկուզ Ջահաննամի մեջը) վորպես և իրեն հնարքով առնուս այն վտանգավոր ծրագիրը. քե չե նորա ձեռին այն չար գործի յես. և ինձ միամտացնես. Նալբանդյանի այստեղ (Փեռերբուրգ. Ա. Հ.) գալու պատճառը ըստ ամենայնի ինձ հայտնի չե, բայց ինչպես վոր ինքն և ասում՝ իբր քե Ռևիլլիոնից մայրեր առնելու համար և յնկել. ինչ և իրեն. բայց դու աչքերդ բաց պահի. այդ քեռն ազգասիրական խնդիր և, բայց մեր կարծիան գումնե և. լավ և, յերեե մի ուրիշ մարդ, և վեշ Նալբանդյանը ձեռնարկեր այդ սրբազան ձեռնարկությանը, բայց վերջինի համար... ինչ ասեմ, Ջեացածը կհասկանաս. ասելս այն և, վոր չի քննքա*:

Պատկանյանի այս գրությունից պարզ և, վոր բանտասեցիների անհանգստությանն և անվստահությանը գլխավոր պատճառը ուսանող Նալբանդյանի քաղաքական անկայունությունն և, նրա համակիր հետաքրքրությունը գեպի Իսկանդերը (Գերցենը) ու նրա գրական-քաղաքական գործունեությունը։ Ինչքան էլ սահմանը մեծ լիներ այդ հետաքրքրությունը, կա նաև այն փաստը, վոր Նալբանդյանի այդ շրջանի գրություններըը նկատելի չեն գարձնում „Колоколъ"-ի ազդեցությունը նրա հայացքների ընդհանուր ուղղության վրա։ Նրա հայացքների վրա դրված են այդ պահին հյուսիսամերիկյան լիբերալիզմի շեշտը։ Արտասահմանյան առաջին ուղևորությունից հետո յե միայն, վոր ուժ տասցավ Արևմուտքի ազգային-հեղափոխական և սոցիալիստ-ուտոպիստական գաղափարների ազդեցությունը Նալբանդյանի վրա։

Գարելի յե ասել միայն, վոր Նալբանդյանի գլխավորած խմբակին ընդհատակյա էնիհիլիստական այն գաղափարները, վորոնց ներշնչման տակ 60-ական թվականներին Մոսկվայում և Պետերբուրգում տարբեր հայ յերիտասարդության առաջավոր տարրերը մասնակցություն ունեցան ուսանողական էքսցեսներին։

60-ական թվականների այդ խլրտումները բռնկվեցին յերկու անգամ 61 — 62 և 68 — 69 ուսումնական տարիներին։ Ցնծ յերկու գնգքում էլ էքսցեսներին մասնակցած ռուս ուսանողների կողքին հիշատակվում են նաև հայ ուսանողների անուններ։ Այսպես 61 թ. Մոսկվայի ուսանողական ընկերության ժո-

* «Մուրճ», 1903, № 4, էջ. 85։

մանակ մասնակցություն ունենալու համար երաժշտությունը հրամանով նախարարության ընթարկվեց Քիշնևի ուսանող Արշակ Միխնաթյանը՝ Միքայել Միխնաթյանի եղբայրը։ Նույն թվականին Պետերբուրգի բանտերում մասնակցելու համար Պետրոպավլովսկի բերդ առաքվեցին և ապա վոտկինսկական հետաքրքրության տակ մնաց մելիքյան Ոհանյան եղբայրները։ 68—69 թ. թ. Պետերբուրգի համալսարանի ուրիշներին մասնակցողների թվում հիշվում են յերևանցի յերկու ուսանող՝ Գոդա Իշմայելյան և Միխայիլ Լունկևիչ։ Մոսկվայի համալսարանում անգի ունեցած ուսանողական ցույցերին մասնակցելու համար հանրապետության արտաքսվածների թվում հանդիպում են անդրկովկասյան ազգությունների մի շարք անուններ, որոնց հետ կապ են հաստատում Նեչաևի „Народная Расправа" կազմակերպության կոմիտեի անդամները՝ Վասիլ Զուբկով և Յեղոր Ռիմսան։ Նեչաևյան պրոցեսի ժամանակ գտնվում են բազմաթիվ անդրկովկասցիներ՝ Ստ. Ամիրխանով, Դմ. Սուլթանով, Ստ. Զարապով, Միք. Տեր-Ավետով, Իլյա Ռախիմով, Համիդ Հաջիբեկով, Իվան Վետրովի, Ստ. Մուստաֆով (տախտկացի), Յեղոր Ռիմսան և Զավադ Իշխանով (շուշեցի)։ Արտաքսվելով Մոսկվայի համալսարանից, որոնցից վոմանք, և դրանց թվում նաև հայ ուսանողներ Մուստաֆովը և Իշխանովը, մտել էին Պետերբուրգի բժշկա-վիրաբուժական ակադեմիան, վորտեղ 1869 թվին բռնվում են Նեչաևի հետ կապված ահաբեկչությունները։ Նամանավանդ Պետերբուրգում դրանց մեծ մասը զատապարտվեց կալանքի ու աքսորի։ Ուշադրության արժանի հանգամանք է, վոր Նեչաևյան այն խմբակները, վորոնց մասնակցել էին այս ուսանողները, ստեղծված էին 1862—63 թ. թ. „Земля и Воля" կազմակերպության հիմնադիրների ձեռքով։ Հիմնադիրները մտնում էին Նեչաևի անտրիխատական „Народная Расправа" կազմակերպության մեջ, վորը, իր հերթին ընդունվում էր Բակունինի՝ Ժընևի միջազգային կոմիտեին՝ վորպես սրա մի ճյուղը*։

Նալբանդյանի ուսանողական շրջանը նախապատրաստական աշխատանք կատարեց իրեն հաջորդող հեղափոխական այս սերնդի ունենալիք գործունեության համար։ Ինչ կարծես հենց

---

* Հմմ. А. Шилов и М. Карнаухов. „Деятели революционных движений в России". Био—библ. словарь. М., 1928, т. I, ч. II. Б. Бразилевский, „Государственные преступления в России в XIX веке. Stuttgart, 1903, I, p. 358 врр. 373 врр. 382. Гамбский Б. „Революционный период русской истории", СПБ, 1913, I, 384 и сл. 405 и сл. и „Нечаев и нечаевцы", изд. Центрархива, М. и Л., 1931, стр. 114 и сл.

այդ նախատեսությամբ և, որ այնքան չարաշրջիկ լինելու կյանք բաներնեցնում նրա մասին հակասական տեղեկությունները. Ուսանող յերիտասարդությանը ժողովությունների դեմ պայքարելու համար պահպանողական և լիբերալ տարրերը չնչին շատանում լուկ բամբասանքներով, այլև ձևով նույն առնում ազգու միջոցներ. Հիսուսնական-վաքառնական քվականներին Մոսկվայում և Պետերբուրգում առնչվելին ազգայնական կազմակերպություններ, որոնք հետապնդում հայոնի դարձան ժողովը անուններ. ժողովից զլխավոր հոգևորից մեկն էր՝ հետու պահել հայ ուսանողությունը հեղափոխական խմորումներից. Մոսկվայի ժողովը հիմնվել էր 1858—59 ակադեմիական տարում. Դա ինչպես վկայում են ժամանակակիցները իսկ՝ ուներ ոչ միայն ուսանողների միությունը, որ նպատակ ուներ ազնությունը հասցնելու չքավոր ուսանողներին*, այլ ընդհանուր գիտական ժողովը կատարում էր ուսանողների մեջ քաղաքական աշխատանք.

Ժամանակակիցներից մեկը,— Ալ. Ներիցյանը,— զրուցում է խոսում ժողովի այդ աշխատանքի մասին ուշադրությունը,— գրում է նա,— պատկառանք կրելով ժողովից և ընդհանուր բարոյական պատասխանից վախենալով, զգալ են իրենց յերիտասարդական կրքերը և առհասարակ հետու յին ինչ մեղք այն խրատություններից, որոնց յենթարկվել են նույն միջոցին մոսկվայական մյուս ազգությունների պատկանող ուսանողները**. ժողովին յետոն գրականության ժամանակամիջոցը 1858—1863 թվականներն էին. Ամենայն և այդ ժամանակամիջոցին,— պատմում է Ներիցյանը,— Մոսկվայի հայ ուսանողների մեջ կային վաճառք, որ վոչ միայն չնչին մասնակցում այդ ընկերությանը, այլև ծաղրում էին դրանից. Նրանք պնդում էին, թե ժողովը վոչ միայն ոգտակար չի, այլև կաշկանդող ու սահմանափակող հայ յերիտասարդների գործունեությունը և աշխարհայեցողությունը, և այսպես խոսելով, իրանք անտարբեր էին ինչ ինչ մոլորների լծքի ուսումը և առհասարակ հայությունը***, ժողովի նկատելում,— պատմում է մի այլ ժամանակակից՝ Դարբ. Տեր-Հովհաննիսյանը,— ուսանողները ղրազվում էին հայերեն խոսակցությամբ, վիճաբանությամբ, արծարծում էին մի վորևե գիտնական կամ ազգայնական հարց, գրգռում էին հայերեն հոդված, քարոզանություն, անգլերեն և

---

* «Նկար. Հայաստանի», 1865, թիվ. 110, ուսանող Ներիցա Բաստամյանի նամակը:

** Ա. Ներիցյան, «Նյութեր հայոց պատմության համար». Ա. Քնկ. 1890, թիվ. 26.

*** Ն. տ. թիվ. 27.

այլեւ, կազմակերպում էին քաղաքական ներկայացուցիչներ, որոշում էին յերկամիա ուսանողական կենցաղի հարցերով և այլն*։ Հետաքրքրական է ժողովից 1859—1860 թ.թ. այցելուների անձնական կազմը՝ Մես. Քիմուրյան, Հարություն Համամպյուռ, Հայրապետ Վարդապետյան, Տեր-Գրիգորյան, Մկր. Շահապոնյան, Հովհաննես Քասունյան, Դ. Քանանյան, Ս. Սանփանյան (Ա. Սանփան), Այտպաիյան և Դ. Տեր-Հովհաննիսյան (Պալչրուսեն) և այլն։ Ժողովից ուղղությունը բնորոշող լինելու համար մատնանշենք նաև, որ նրա հաճախորդներից յերկուսը՝ Քիմուրյանը և Քանանյանը մտնում էին Ժամատ-Քաղիքյան կենտ անվան տակ քաղվող այն տուխումբ մեջ, որի յերդարձ անդամը Ռ. Պատկանյանն էր։ 1860 թվին ժողովումից կարգադրվեց վերջինիս Ժողովարան Մամիկոնյանի մասին ժողովին հրավիրված էին զատաբանելու անխտիր՝ Սա. Նազարյանցին եւ Մանրըա**։

*1863—1864 թ.թ. Մանվայում ժողովից միտի կազմակերպությունն առնչվեց նաև Փետերբուրգում ներուքյունն այսոնով այն էր, որ հաշվի առնելով ժամանակի բամասիր հնարավորությունը՝ Փետերբուրգի ժողովը պրպտում էր նաև ռազիկալ-դեմոկրատական միջավայրում շրջող բնագրական գաղափարների և դրանց վրա հենված պատմական-գրական ուսումնասիրների վրա։ Դարվինը, Հելմհոլց, Ձոխոտ, Բոքլ, Փիտարև և այլն — ահա անուններ, որոնք բոնում շրջանառության էին գործում այդ ժամանակ։ Հարկավոր էր իրագեկ լինել այդ հեղինակությունների հայացքներին՝ ժամանակից հետ չմնալու և մանավանդ գործնական ժողովրդական հետաքրքրություններից վեր մնալու համար։ Մասնավոր Փետերբուրգի ժողովը այս շրջանի գործունեության մասին Ալ. Յերիցյանը ընդունում է գրելիս, որ այդ կազմակերպությունը ևս ակարագացավ շատերին հետ պահել այն նորագույն ուղղություններից և խլրատումներից, որոնց յենթակա էին նույն ժամանակվա ուրիշ ազգությունների ուսանողները։ Հետ չմնալով բոլորովին գիտություններից և ուրիշներից վեր պակաս ծանոթ լինելով Բոկլի, Դարվինի, Բյուխների, Մոլեշոտի և այլոց, ինչպես նաև ռուսաց Փիսարևի և հետևողների գրվածքներին հետ, հայոց շրջանը կարագացավ իրեն գոպել մոտիկ հափշտակությունից և հետու մնաց այդ ժամանակ տիրապետող շարժումներից***։ Զրադվելով հայոց լեզվի, գրականության և պատմության հարցերով, շուշափելով մանկավար-

---

* «Քաղաքաց», 1916, յեր. 714.

** Ն. տ. յեր. 713, 717.

*** Յերիցյան, Ն. տ. յեր. 38.

ժաման, գիտական ընթացիկ խնդիրներ, ժիոդովին նիստերին արդեն իսկ 1864 թ. կարդացվում էին Ցանկահայաստանից և այլ վայրերից ստացվող նամակներ, որոնք կոնկրետ էին մատակարարում հայկական այս կամ այն հատվածի քաղաքական կամ տնտեսական դրությանն անդրադառնալու համար*։ Ուսանողներից զատ, ժիոդովինն մասնակցում էին հանճախ Պետերբուրգի հայկական գաղութի անդամները։ Ազգային-քաղաքական տալոնի կերպարանք առած այս կազմակերպությանն նույն տարվա արձանագրություններին մեջ հիշատակվում են մի շարք ծանոթ անուններ. Կ. Ցնդյան, Անդրեաս և Գր. Արծրունի, Գևորգ Ցնվանգուլյան, Ղ. Ագայան, Բ. Քամալյանց, Արշ. Հովհաննիսյան, Մարտիրոս Սիմոնյան և այլն**։ Հետզհետե այս անուններին միանում են՝ Ռ. Պատկանյան, Մ. Միքանաթյան, Ալ. Ցնդրիցյան և այլն։ Ղ. Ագայանը իր հիշողություններին մեջ տալիս է մի քանի այլ անուններ ևս՝ Ռ. Զալալյան, Ալ. Բաբայան, Ս. Արծրունի։ Նպաստում էր ժիոդովինն նաև Ցնդյանի բարեկամ Մ. Սոնաստարյանը***, Անդրեաս Արծրունու՝ 1867—70 թվականներին Ցնդյանին գրած նամակներից կարելի է, որ, անշնորհակալ պատասխանատու, Արծրունի կոզրայցները շարունակում էին վատ հետաքրքրություն պահպանել դեպի Պետերբուրգի այս հասարակություններ գործունեություն։

Բոլոր ավյալներից կարելի է, որ Պետերբուրգի հայ ուսանողներին չհիմնվելու և ազգությունն արտիկիին հնդիմակություն շրջանակում պահպանելու գլխավոր հոգսն ընկնում էր Ցնդյանի վրա։ Ցնդյանի միջոցով է հենց, որ կազմակերպվում էր ազգասեր ուսանողներին նյութապես նպաստելու գործը։ Նրա հովանավորությունից զրկվում էին բոլոր ժխտողականները։ Ագայանը պատմում է, որ Ցնդյանը կարևա շուտ ամեց կրնեից՝ հենց որ նկատեց, որ կերիտասարդ գրականագետը ևս տարվում է էվոլյուցիոնիզմի և նատուրալիզմի նոր հովերով****։ Մի այլ անգ նույն Ագայանը վկայել է, որ նույն այդ ժամանակ ինքը շոշափված է եղել նահապետական ընտանիքի հովերից*****։ Լեհաստանի ապստամբությունից հետո ծայր առած ռեակցիայի պայմաններում նման չնորհներ մեծ ծավալ չէին ընդունում, հարկավ՝ իր հնարքին ժիոդովին անդամների մեծ մասը հետագայում ևս հավա-

---

* Տե՛ս նաև, Պետերբուրգի հայ կազմակերպված մտավորականության 50-ամյակը, «Մուրճ», 1913, № 283.

** Ն. ա. № 280.

*** Ագայան, Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը, էջ. 62 և հետ. 73 և 137.

**** Ագայան, Ն. ա. էջ. 74.

***** Ю. Веселовский, Ն. ա. էջ. 16 և հետ.

տրիմ Աստ Ենգյանի ուղղությամբ։ Ժամանակը, որ անգամ դեմոկրատական հանգամանքով ոժտված այնպիսի մի մարդ, որպիսին Ազայանն էր Ամերիկա, Ավրատատիա և Ավրձագանքիա նյութ բավականին ուշքը և ամեն Ենգյանի ազգային-ընկերվարական հայացքներին։ Նկատողությամբ ուժանի հանգամանքը և, որ Ամշակ-ի հրատարակման սկզբում Պետերբուրգի ժանդարմը-ին անդամակցած Դր. Արծրունուն իսկ շրջապատում էին Պետերբուրգի նրա ընկերակիցներից շատերը։ Նույն ատ ժամանակ Ենգյանին ուղղած իր նամակների միջոցով Արծրունին ոժանդակություն և բարյացակամ վերաբերմունք էր խնդրում դեպի իր թերթը։ Վիեննայից Անդրեաս Արծրունին արտոնություն էր Ենգյանի առաջ, քան Մխիթարյան հայրերը՝ Ղ. Ալիշանն և մի ուրիշը՝ Հ. Համիանեանը (յետոյ՝ Սուրմաճյանը. Ա. Հ.) կամ չէին հետաքրքրվում ազգային-քաղաքական խնդիրներով և կամ էլ, բազմանալով յերկու պատասխանները — Քյուրքիան և Ռուսաստանը — պերապանքի չէին համարում վերջինս, քանի որ, նրանց կարծիքով, տախտակամած հայերը ամեն կրքոտ քյուրե կատանան և ամեն ոգտակար կարող են լինել քան քի տանկարնակ հայերը։ Արծրունին զգում էր, որ Մխիթարյանները չանք չեն զրկի գնում խորհելու ցերեկով Հռոմապարի վրա, այսինքն՝ Հայաստանի ազատագրման հանդապարհի վրա, որ նախընտրելի չեր համարում Ենգյանը և որով չեկուսնն չափազուրն էր նաև իրա՝ Արծրունու կարծիքով*։

XI

ՀՆՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՐԻԶԻՍԻ ՎԱԼՈՐՏՈՒՄ

Նախընթաց շարադրանքից իսկ պարզ է, որ սխալ կլիներ, եթե Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական գործունեությունը և նրա աշխարհայեցողությունը հետևանք լիներ միմիայն հայ մտոր ազատագրողների կամ հայ մտոր ազատագրականների անմիջական պահանջների։ 60-ական թվականների իր հայացքներով ու գործերով Նալբանդյանն անդրադարձնում էր մոչ միայն ուսումնայ քաղաքային դեմոկրատիայի ինտելեկտների, այլև ուսա դեմոկրատական լուսավորչների հետագ հատարակական-քաղաքական խնդիրների ամասնան մակարդակը։

Նալբանդյանի տաղանչությունը ելնողների պրոպագանդիստներից հետ անհատականալի կլիներ, եթե որ նրա վարքագծի բա-

* Институт Востоковедения Академии Наук. Архив Эзова.

յատուկ ուշադրություն դարձնելու Նոր-Նախիջևանում ծագած կամ ձևավորվող կռիվների հետ։ Անհատականության կյանքում նաև ընկերակցական ուժերը, որոնք ցայտուն էին իրականության արձագանգ համարելի նրա մեջ ձևակերպված հայացքներում, վոչ միայն ընկերակցական, այլև նպատակային ամբողջության, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական և կուլտուրական պարբերների ամբողջ այն ժամանակաշրջանը, որին ժամանակակից վերաբերությունն անուն չի տալիս, անհատականության կյանքում մեզ, կարծես, որ միայն ինքնամփոփ հայկական մի ջրավազանի արդյունք նկատենք այդ ամենը։

Ձևավորվելը և նորա ժամանակակից աշխատության մեջ, ինքը նպատակը շնչում և այն միտքը, որ անհնար է ըմբռնել պատմության իմաստը, կարծես չհամակցվին և չամբողջացվին մասնավոր կարևորությունները, հաջորդ կարևորությունները նկատելով վորպես պրանց ակրամվորական արդյունքը և վոր չի կարելի ճշտորոշ ուսանել պատմության վոգին, մինչև նորա մասնավոր կարևորությունը չհավաքվին դնդի մի վորոշյալ ազգության, վորտեղից գուրս նրին կնկնի*։ Նպատակային և նրա համախոհների պատրանքով, հնդափոխական ձգտումների պատմական այդ ճշմարիտ ազգությունը հայկական աշխարհի նեղ հորիզոններին տակ չի միացին, վոր պետք և վորոնենք, այլև նրա ժամանակաշրջանը բնորոշող հնդափոխական հարուածն կրկիսի մեջ, վորի ցայտուն արատահայտությունները մենք ևր Ղրիմի պատերազմից հետո Թուրատոնեան ծայր առած ազգայնային և քաղաքական շարժումը։ Նպատակային հնդափոխական-դեմոկրատական տրամադրությունների բարձրությունն ուղիղ հարաբերական ևր կարկրի հնդափոխական ընդհանուր կրկիսի ծավալին։

Թուրատոյ ավերածնությունը, վորի փայլուն ու սուր կարկառներից մեկն ևր Նպատակային և նրա անվանի հետ կապված շարժումը, սկսվեց 50-ական թվականների վերջերին և ավարտեց իր շրջանը 60-ական թվականների սկզբներին։ Ժամանակ և այս, վորի սկիզբն ու վախճանը զուգադիպում են անմիջապես Թուրատոյանի 1859—1862 թ.թ. հնդափոխական կրկիսին, վորը իր հնարքին, ամփոփվում և լիովին համաշխարհային հնդափոխական այդ շարժումների մեջ, վոր առաջացան 1857—58 թվականների արդյունաբերական կրկիսից և արձագանք գտան հին և նոր աշխարհի տարբեր ծայրերում։ 1848 թվի

* «Լուսա», 1902, № 5, էջ. 53.

Հեղափոխությունից պատերազմից հետո հեղափոխական նոր վերելքի մի ժամանակամիջոց եր այս, երբ քիչ թե շատ այնպես խաղաղ, ինչպես 48 թվին, այնուամենայնիվ ծավալուն արձագանք գտան ժամանակի սոցիալական և քաղաքական խնդիրները։ Հեղափոխական-դեմոկրատական շարժումները, Իտալիայի և Գերմանիայի ընդվզումները, Հունգարիայի, Լեհաստանի շարժումները 1859—1863 թվականների ընթացքում հրապարակ են հանում նորից Եվրոպայի հին, ազգային-ազատագրական հարցերը։ 50—60-ական թվականներին Ֆինլանդիայում վերթարկում եր տոլստոյենների ապստամբությունը, վոր շարժման մեջ եր գրել չին արհեստավորությունն, հոգազարկ յեղած գյուղացիներն և ֆինտրների մասին։ 1855 թվին Ծունանում և 1861 թ. Դաւանիում ծայր առան Ֆինլանդի ժուռավամանական մասների ապստամբությունները, վորոնցից յուրաքանչյուրը 16—17 տարի անդորություն ունեցավ։ 1857 թվին Հնդկաստանում բռնկեց սիպայների ապստամբությունը, վորի արձագանքները լսելի պիտի լինեին 1861 թվին Հնդկաստանն այցելած Նալբանդյանին։ Նա տեսել եր ունեցել ծանոթանալու Անգլիայի գաղութային շահատակությունների, Ֆինլանդի ու Հնդկաստանի մասների տնտեսական քայքայման այն յերևույթներին, վորոնք նոյն եյին ամիլ ապստամբությանը։

— Անգլիան, — գրում եր Նալբանդյանը, — մի վարշյավ կշիռ ափիոն գնում և ղազվրից 25 լիրայի առնելնգի, իսկ ինքը նույն կշիռը վաճառում և 250 լիրայի, և կառավարությունից ամեն մի ծխ վոր իրավունք չունի շինականից գնելու, նույնպես և շինականը իրավունք չունի ուրիշի վաճառելու։

«Պապագակրքությունն և տարածումը։

— Անգլիան ամեն յերկիր շոգենավ ափիոն բոնությամբ ներս և տանում Ֆինաստան, քանդավորում և մարդկությունը և այդ քաղցրի փոխարեն ամեն յերկիր շոգենավ արծաթ և առնում. այս անարդարությունն է։

«Պապագակրքությունն և տարածումը*։

«Եկեղեցազրծությունն առաջին խոկ տպերը եղիրված են այն պատերազմին, վոր 1862 թ. վարում եր Հյուսիսային Ամերիկան Հարավի դեմ։ տարածների ապստամբման անուանով։ «Պապիտաշ-ի առաջաբանում Մարքսը հայտնում է, վոր ամերիկյան պատերազմը XIX դարում անդամալոյ յեղավ Եվրոպայի բանվորական շարժման համար, ինչպես վոր XVIII դարում բռնված ամերիկյան շատանների

* «Եկեղեցազրծությունն, էջ. 25 և հետ.

ազատարար պատերազմը Անգլիայի դեմ ահագանգ չեղավ Ֆրանսիայի քաղաքական հեղափոխության համար։ Հյուսիսային Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվները նոր ուժ տվին կապիտալիստական աշխարհում ճայթած տնտեսական կրիզիսին։ Հարավային շտատները բամբակի գլխավոր պահեստն էին կապիտալիստական արդյունաբերության համար։ Պատերազմի շնորհիվ գազարնց բամբակի իմպորտը Ամերիկայից Եվրոպա հնռանաքը՝ տեքստիլ արդյունաբերության աննախընթաց կրիզիսը չվրոպական բոլոր չերկրներում՝ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և Ռուսաստանում։ Բամբակի գնի սոսկալի աճումից տուժեցին մանավանդ միջին և մանր արդյունաբերողները։ Այս հողի վրա աճող բանվորական գործադրկությունը վտաստ եր, վոր գալիս եր նոր զարկ տալու բանվորական շարժմանը։ Եվրկրագործության առաջին հիները դրի չեն առնվել անմիջական այն տպավորության տակ, վոր առացել եր Նապոլեոնյանը Անգլիայում և Ֆրանսիայում, դիտելով տնտեսական արծարծվող ճգնաժամն ու նրա արձագանքները աշխատանքի և կապիտալի փոխհարաբերությունների վրա։

Մեկայն չվրոպական Արևմուտքը չե, վոր բարձրացրել եր մասսայական շարժումների ալիքը։ Անգամ ժանգպրմական կրատնկի տակ հնծող Ռուսաստանում, ուր չերկրում, վոր 48 միլիոն գյուղ եր ապրել հնդափոխական բանկումների՝ Ղրիմի պատերազմյան և համաշխարհային արդյունաբերական կրիզիսի միջոլորտում ծայր նյին առել և ծավալուն ընթացք առացել, ինչպես տնտանք, ճգնաժամի շարժումը, վորին զուգընթաց արծարծվում եյին լեհ, ուկրայնական, ֆինն և կովկասյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները կամ գնի այդ շարժումներին քնր և գնի գաղափարապահությունը։ — Ռուսական բանտերը լցվեցան լեհացիներով, — գրում եր Եվրկրագործությանց հնդինակը. — կարծես շատով Սիբիրի մեջ ավելի շատ պիտի լինի լեհացի, քան քե ևհատաստան. Վարշավի հրապարակների վրա արյունը մինչև ծունկն և հասնում, գինվորները անգեն մարդոց վրա հարձակվելով սպանում եյին առանց խնայելու հասակի և սեռի։ Ռուսիո գերմանացքար կառավարությունը իրրև մի վամպիր ծծում և ևհատաստանի արյունը, վախում և նորա յեկեղեցիքը, գպրոցները, և հրամայում և քար կամ փայտ գառնալ։

«Գյուղացիական հարցը և տարածում։

— Փոքր Ռուսիան, (15 միլիոն ժողովուրդ) յուր լեզվով, յուր պատմական ավանդությամբ, յուր կյանքի կերպերով և սովորություններով, վոչինչ հարաբերություն չունի Մեծ Ռուսիային, և վոչ

մեծ ազգակից, այլև ստանալիք քշնամի չի նորան, խնդրում է յուր անկախությունը, բայց Թուրքիա կառավարությունը շղթաներով կապում է նորան և ազատություն մարդասիրներին պատասխանում է բանտով, կնուտով և սրտրով։

«Ազգագրական ընկերությունը ստրածում է։

— Հաճիշատակել է և ստրկացրել է Ջինղիսղիսանը։

«Ազգագրական ընկերությունը ստրածում է։

— Ստրատեգ Ճանկել և Վրաստանը և Հայաստանի մի մասը և ընդում է նորանց յուր ծանրությանն տակ։

«Ազգագրական ընկերությունը ստրածում է»։

Հայտնաբերիչներին գաղջնիքաց հին աշխարհի սիրող ուժերը ամառատում էին ժամբիա հնդկախոսությանն վտանգը կանխել ժամբիա հնդկախոսությամբ։ Առաջ էին քաշվում ազգային-քաղաքական խնդիրների հարթարման ռազմական կամ դիպլոմատիական միջոցներ, գաղտնաբանական և վարչական անձրևներ, ձևնարկում բանվորական և գյուղացիական արհնդրություն և այլն։ Այս քաղաքականության բնորոշ է Լյուի Բոնապարտի համար՝ Ավելացրեն, Բիսմարկի և Գավուրի համար՝ Կենտրոնական և Հարավային և Ավելացնեք Ռամանովի համար՝ Արևելյան Ցնվրոպայում։ Բազմազանական և մանր բազմազանական ստրկերը անում են ստրատեգիկ ժամբիա ու ժամբիա հնդկախոսությունների միջև, բնորոշ կատարելով ժողովուրդների գործողության տամերկյանց և ստրատագիական, դիմակրատական և կիրթական, միապետական և հատարտակոլեգիական անդրդնցների միջև։

Ռազմական բազմազանների նուրբ կարգի ստատանումները անդրադարձնում էին համաստրած յնկնության։ Հայ բազմազանները արձագանգում էին հայերը, որոնք անդրադարձնում էին հայկական միջամայրի պահանջները։ Սակայն արդ և, որ խնդիրների ձևակերպումները և նորանց լուծման համար ստացված միջոցները կատարվում կամ նշվում էին շարժումների շուրջը բանվող նեղհակ ազգ գիրգազարումների համաձայն։ Վերանդից պիտի դա ազգի գիրկությունը, նրա բազմազությունը,— ազգային կոմպոզիկանների, բիշխանների, ամենատանների և հարստատների ձևավորությունից, նրանց գաղափարի կամ հանքի շարժումից, նրանց ազգատիրական նպատակների ստատությունից քև, ընդհանրապես, հնազարգ ժողովրդի ինքնագործությունից, նրա պինական կամ գրամական ինքնագնահատությունից, նրա քաղաքակա-տնտեսական բացահատ վարքերից։ Այս-

---

* «Ընկերագործություն», էջ. 97 և հետ.

պես եր ձևակերպված ժվերիո և ժարիո հեղափոխության խնդիրը ռուսահայ լուսավորիչների միջավայրում։ Քնը և գեմ հայացքների միջև այստեղ ևս կային փոխանցումներ մի դիրքից գնպի մյուսը. առկայծում էին հարցերի լուծման խարուսիկ, պատմանական, խնդրուն հույսեր, վոր արտահայտելով ոչրագնատ ազատական-բուրժուական վերնախավերի գաղափարական ապրնցությունը հայ մանր-ապրանքատարտադրողների կամ հայ մանր բուրժուանների հետաքրքր, գասակարգային-քաղաքական ինքնագիտակցությունից զուրկ մասսաների վրա։

*1859—62 թվականները գաղափարական բնկման մի ժամանակամիջոց եր հատկապես նալբանդյանի համար։ Այդ ժամանակամիջոցում կատարած արտասահմանյան նրա ուղևորությունները նպաստեցին նրա գիտակցության հեղափոխական արմանը, միաժամանակ լայն ճանապարհ բացելով այն մարդկի առաջ, վորոնք վազուց ի վեր հասունացել էին նրա մեջ և վորոնց մասին արտահայտվելու բուռն պահանջ եր զգում նա։ Արտասահմանյան ուղևորությունները անմիջական շփման մեջ գրին նրան քվրոպական այն էքզպզքակրքությանդ հետ, վորի անունից ռուսահայ բուրժուազիայի լուսավորիչները, և սրանց ազդեցությանտակ նաև ինքը նալբանդյանը, արշավանք էին սկսել հայկական հետամնացության, հայ կյանքի վրա ծանրացող կղերա-ֆեոդալական և առևտրա-վաշխառական հարաբերությունների գեմ։ Գայքարելով այդ հարաբերությունները նվիրագործող ազգային վերնախավերի գեմ, նրանք կամենում էին էմնիպացնել հայ ինտելիգենտ ու մտավոր կյանքը, տանել և կապիտալիստական էքզպզքակրքությանդ պատվաստել ազգին, բուրժուական կարգապարի մեջ մտցնել հայրենի աշխարհի հասարակական հարաբերությունները։ Գաշտպանելով մտնտավորական հայ վաճառականության էմնիպացիայի ծրագիրը ռուսահայ լուսավորիչները չէին նախատեսնում, վոր կապիտալիզմի ներարշավը պիտի խորացնի մանր և խոշոր արտյունաբերության հակադրությունը, արագացնի մանր ապրանքարտադրողների ու մանր առևտրականների անտանական անկումը, իրագործելով հայերի ազգային-քաղաքական առիկացումը ցարիզմի ռազմա-ֆեոդալական սիստեմի և էմնիպացիայի միջոցով։ Նոր հասարակակարգի չարքերը նչմարելի չէին տակավին հայ լուսավորիչներին։ Էմնիպացիայի ուղիները սիրագիծ չեր նրանց աչքում բուրժուազիայի գասակարգային գիկատատուրայի հետ։ Ջի կարելի մոտանալ,— գրում է Հ. Ինճիճյանը,— վոր այն ժամանակ, կերբ գրում էին XVIII գարի լուսավորիչները (վոր ամենուրեք ընդուն-

ման կարծիքով բուրժուազիայի առաջնորդներ են համարվում), նրա դրամի նկատմամբ 40-ից մինչև 60-ական թվականներին մեր լուսավորիչները, հատկապես բոլոր հարցերը հարաբերական իրավունքի և նրա միապետական ձևի վարվող պայքարին նկատմամբ նոր հատկանիշ-անհատական հարաբերությունները և նրանց հակասությունները այն ժամանակ դեռ տակավին վիճակում նկատում էին։ Ուստի և անձնական մոլ մի շահախնդրություն չեր կարող այն ժամանակ բուրժուազիայի իդեալոգների մեջ. ընդհակառակը և՛ Ամերիկայում, և՛ Ռուսաստանում նրանք միանգամայն անկեղծորեն հավատում էին ընդհանուր բարօրությանը և անկեղծորեն ցանկանում այդ, անկեղծորեն չէին տեսնում (հասկանալի դեռ չէին էլ կարող տեսնել) հակասությունները այն հանրակարգի, որը ամեն էր հարստահարիչների մեջից»։

Նշանակալից է նաև առաջադեմ լուսավորիչների վերաբերմունքը քաղաքի կիսֆեոդալական լուսավորության, կիսֆեոդալական քաղաքակրթության մասին, առաջադեմ բուրժուազիայի լուսավորիչները — Արևմուտքում և Ռուսաստանում — հանդիսանում էին ֆեոդալական իշխանության այն կենցաղն ու քաղաքակրթությունը, որի մասին պրակտիկ հասկացողություն էին ձգտել անցյալ դարի 20-ական թվականներին՝ ցարական Բոլշայա քաղաքում ուսանելիս Ռադիշչևի զարգացած ընկերները։ Ռադիշչևի ընկերները շոշափել էին այն հակամարտությունը, որ գոյություն ուներ դեռևս ճորտական բարեկիրթ բյուրոկրատների և նրանց ազատ զարգացումը կաշկանդող ֆեոդալական վերնախավերի միջև։ Այս վերնախավերի դիմաց բյուրոկրատությունը հանդես էր գալիս իբրև ժողովուրդը կամ ազգը ղեկավարող գաղափար, իբրև քաղաքականապես չգերտավորված էներգետիկ գործոն։ Կապիտալիզմը ներքին իր հակասություններով, բուրժուազիայի և պրոլետարիատի գաղափարական իր կռիվներով, անծանոթ էր ասկետին գորշագույն քաղքենիների ենթա իմացական ամպամած կյանքի ռուսական բուրժուազիայի լուսավորիչներին։

Այլ էր այն Եվրոպան, որ տեսավ մոտ 25—30 տարի անց — 1859—62 թ.թ. Նապոլեոնյանը։ Նա տեսավ կապիտալիստական Արևմուտքը — Բելգիան ու Շրանկֆուրտը, Փարիզն ու Լոնդոնը։ Տեսավ գրաքաղաքակիրթ կիսֆեոդալական կապիտալին ստրկացող զարգացման և կիսազարգացման Արևելքը — Թյուրքիան, Եգիպտոսը, Պալեստինը, Հնդկաստանը։ Շոշափեց գրաքաղաքակրթության ապրելական ամենատեսությունները, քաղքենի միջին շերտերի քայքայումը Արևմուտքում, պրոլետարիատի անասնական շահագործումները գործարաններում, հին և նոր ազգությունների քաղաքական

* Ленин, „Сочинения“, II, стр. 330.

ճնշված կացությունը, ականատես լինելով արևմտյան պրոլետարիատի և գաղութային ժողովուրդների մեջ ծայր առած սոցիալական և քաղաքական մեծ շարժումներին, դասակարգային և ազգային հատուկնացող ապստամբություններին, կարող ևր արդյոք այս բոլորը ազդարարել նալբանդյանի տագավորվող հայացքին, նրա քաղմանցող ու շարժուն մտքին, նրա մարտական արտամադրությունների համար։ Ջնը նշանակում այս, վոր պետք և վերաքննել գարգացման այն ուղինները, վոր նախագծում ևյին հայ բուրժուազիայի լուսավորիչները հարատատ ապգին և ժողովրդի համար։ Ջնը նշանակում այս, քե մնծարնլով ազատագրական պրակտ արդյունքները, պետք ևր միաժամանակ մի ջոցներ ձեռք առնել նրա հետ կռվելու, նրա բնթնլիք նորանոր ալերների, ճնշումների ու հարստահարությունների դեմ։

Քաղաքացնլով յնվրոպական ազատագրական շարժման խորքը՝ նալբանդյանը պրակտ պատասխան տվնց պրված հարցերին և դրանով ընդառաջնց քյուրքահայ գործնկալներին անատկնալին։ Ընվրոպական ազատագրական շարժումը նշանակում և հարստություն, բարնկնցություն, ազատություն և լուսավորություն, բայց վոչ մանր քաղքնուս, մանր անտնսատիրոջ, մանր հարստահարվող ժողովուրդների, մանր ճնշված ազգությունների համար։ Ընվրոպ, ժողովրդի հարստահարված վիճակը, նրա քշվառությունն ու ազքատությունը վոչ միայն վնրանալու չնն ազատագրական շարժման ծավալումով, այլև ամենու յնն նույն այդ ազատագրական հնտևանքով։ Կապիտալիստական ազատագրական անիվը սահում և պրակների վրայով — վոչ միայն պատերազմների ժամանակ, այլև նրա սրգանական զարգացման շրջանում նշանակում ևր այս արդյոք, քե պետք և մերժնլ բուրժուական ազատագրությունը, դատապարտնլ կապիտալիզմը։ Մերժնլ այդ՝ նշանակնր վերադառնալ դնպի պատնանական հնտամնացություն, դնպի նահապետական-ֆնոդալական անցյալը։ Նալբանդյանն անհաշտ նրնվ ևր հարաբերնլ այդ անցյալին և մտածնր չնր բնավ յնրնս շուռ տալ այն ազատագիծ, վոր գծագրում և ազգին համար գալիք ազատագրությունը — կապիտալիզմը։ Նշմարնլով կապիտալիստական ազատագրական հոսի կողմնրը՝ նալբանդյանը վատատես չնր ժխտում այն։ Հիմնականում կապիտալիզմի և նրա ազատագրական գննատատական յուրացման այդ անատկնան և հնող, վոր, ինչպես տնսանք, արժարժում ևր ընկերվարության մնջ նալբանդյանը։

Նալբանդյանն առաջինն ևր հայ լուսավորիչների մնջ, վոր հնարավորություն առանալով անմիջորնն դիտնլու կապիտալիստա-

կան աշխարհի գրագրակրքությունը, նշմարեց նրա հակասությունները, նրա առաջացրած հատարակական նոր չարիքները։ Նրա աչքի հայացքը պիտեց քաշքշուկ այն ազդեցությունը, որ ունեցավ կապիտալիզմը Արևմուտքի և նրանց ինքնակա ասիական գաղութների և կիսագաղութային երկրների մանր արտադրողների վրա։ Նա պիտեց աշխատանքի և կապիտալի միջև բորբոքված պայքարը, նշմարեց հատարակական այն նոր հարաբերությունները հետանկարները, որոնք կռնատրները գնագրվում էին պրոլետարիատի և բուրժուազիայի միջև ծավալվող դասակարգային կռվի ձևերի վրա։ Մակայն հարելով ուտոպիական սոցիալիզմի գերքերին՝ Նալբանդյանը չկարողացավ ճիշտ հետևություններ անել այդտեղից ասիական աշխարհի վերարերմամբ։ Նա գիտակցեց, հարկավ, թողար այն բարիքը, որ լինելու էր ասիական այդ աշխարհի համար սոցիալիզմի անխուսափելի հաղթանակը։ Մակայն, ասիական երկրների համար հաղթանակի ուղին ճանապարհը, նրա կարծիքով, կապիտալիստական թողար արդյունաբերության էր, այլ մանր ապրանքարտադրության կոմպրոմացման հետևանքներով վերակազմելիք երկրագործության։ Նալբանդյանը ապագայում ևս նկարագրում էր հայ մանր արտադրողների պատկերները, նրանց պրոլետարացման անխուսափելի այդ չարիքը։ Ինչ բնորոշ է, այս մտայնությունը արձատ և ձգում Նալբանդյանի մեջ հենց այն տարիներին, երբ, արտասահմանյան ազնվության կապակցությամբ, քննադատվելից նրա հատարատկական անտագության շրջանը, երբ նա, դեռ գալով Ն. Չերնիշևսկի կամ մանկավահ գաղութի նեղ բնանկրանների շրջանից, ամեն ունեցավ անունելու և շաղախելու հայացած մտքերը, որոնք իրենց անտանական կնդացողով պետ նոր երկին մուտք գործած ապրանքային գյուղատնտեսության շրջանը (Վաղարշապատ, Ոշական, Ջաղացակ) և մտքերը (քյուրքահայ ծավալվող քաղաքները), որոնց անտանական կնդացողը հարկադրում էր հոգ տանել կենդրոպական նեղացրված կապիտալիզմից ապահովագրվելու միջոցների մասին։ Համապարման նշկով ժամանակակից պրոլետարիատի նախորդի, արհեստական մատաղի առաջացման պետ, Նալբանդյանը մոչ միայն չէր նշմարում ժամանակակից պրոլետարիատի դերը ասիական երկրներում, այլև կասկածում էր հանելել նրա գոյացումը։ Պրոլետարիատի առաջ Նալբանդյանը չէր դնում քաղաքական վրան խնդիրը, քանի մոր չէր պիտակցում կիսվին նրա պատմական դերն ու նշանակությունը, նրա դասակարգային կռչումը։ Պրոլետարիատը նրա համար ընշված ու առաստագ դանդված էր, անկարող անցում հոգալու իրեն իր մասին։ Ուրան խնամարկում էին, ինչպես ասում է

Նալբանդյանը, ելույսավորվածները, ազնշված մարդկությունը բարերարները, զգնգնիկ և պատվական հոգու տեր մարդերը։

Նալբանդյանի անտեսական ծրագիրը համապարտան էր, վոր առաջարկվում էր մանր-ապրանքատարտադրողների զանգվածը աշխատական քայքայումից ապահովագրելու համար։ Սակայն կապիտալիզմի համաշխարհային արբապետությունը և ազրնախայի պայմաններում, այդ ծրագիրն իսկ զգնգնիկ և պատվական մի մտահղացում էր դարձյալ, վոր անկարող էր վոչ կանխել և վոչ իսկ մեղմացնել կապիտալիզմի հարվածները։ Կապիտալիզմը անարգել մուտք էր գործում վոչ միայն Ռուսաստան ու Կովկաս, այլև հնոսավոր ասիական յերկրներն իսկ, և կապիտալիզմի ներարշավը էր հնոց, վոր քայքայիչ իր ներգործությամբ շարժառիթ էր դարձել ռուսահայ հրապարակախոսի անտնապրնական վերլուծությունների համար։ Կապիտալիստական շահագործման դեմ հրապարակ հանելով հոգի համակրացնելու, պյուրատնտեսական ապրանքների վաճառահանման կոոպերացիայի գաղափարը, Նալբանդյանը չէր ժխտում հիմնովին արտադրական միջոցների մասնավոր անփոխանության սկզբունքը։ Սնափականությունը այն բանի, վոր, առանց մեր աշխատության, բնությունը դեռևս և մեր առջև, գործ չէ, ավազակություն և հափշտակություն, յեթե մենք տանու հարյուրավոր, հազարավոր, իսկ մյուսը ամենևին վոչինչ։ Այլ խնդիր է աշխատությամբ ձեռք բերված այն բանը, վոր բնությունը չի պահում յուր գրգում, վոր բնությունը չի պատրաստում անմիջապես, վոր մարդը արվեստական ճանապարհով և պատրաստել, և իր վերջո, վորի արժեքը պայմանական է, մի խոսքով դրամը, վոր մարդը վատակել է։ Բայց հողը նա չի վատակել, հողը նա չի շինել, հողը բնությանն է*։ Գաղթարի ուղինանը նշելով կապիտալի դեմ՝ Նալբանդյանը փաստորեն կապիտալիստական շուկայի պահանջներին համակերպված ազգային վաճառականության մեջ էր վերածում մանր ապրանքատերերի փրկության միջոցներից մինը։ Այսքան ընդարձակ դիջումներ անելով կապիտալիզմին՝ Նալբանդյանը, հարկավ, անկարող պիտի լիներ իրական պատվար առնելու նաև մանր ապրանքատերերի կապիտալիստական հավլյուցքների առաջ։ Կապիտալիզմի ժամանակ, — գրում է ընկ. Մոսլինը, — գյուղը ստրկորային կերպով ենթարկվում է քաղաքի հնռանից, քանի վոր քաղաքի կապիտալիստական տնտեսությունը և գյուղացու մանր-ապրանքային տնտեսությունը իրենց հիմքում մի ատլ տնտեսություն են, ի հարկե,

* «Ներկրագործություն», էջ. 27.

մասը-գյուղատնտեսական ապրանքային տնտեսությունը դեռ կապիտալիստական տնտեսություն չէ։ Բայց իր հիմքում նա միասին և կապիտալիստական տնտեսության հետ, քանի որ հենվում է արտադրամիջոցների մասնավոր սեփականության վրա։ Հազար անգամ արդարացի էր Լենինը, երբ ընդ. Բուխարինի „Экономика переходного периода" գրքույկի առիթով իր տրած նկատողություններում մեջ խոսում էր գյուղատնտեսության ապրանքա-կապիտալիստական տնտեսության մասին, հակադրելով այդ արդյունաբերության սոցիալիստական տնտեսությանը։ Դրանով և հենց բացատրվում, որ ամենայն արտադրություն ծնում է կապիտալիզմ և բուրժուազիա՝ շարունակ, ամեն օր, ամեն ժամ, տարեցտարին և մասսայական մասշտաբով (Լենին)*։

Հասկանալի չէ, որ Նեպրանդյանի ուսումնական սոցիալիզմն իսկ համառելով էր նրա հայացքների բուրժուական-դեմոկրատական ոճով։ Սոցիալիզմը և դեմոկրատիզմը իրար անհամատեղելի չեն ակռայած Նեպրանդյանի աշխարհայեցողության մեջ։ Նեպրանդյանը — չմոռանանք այդ — ապրում էր Բուլոնյանի հասարակական զարգացման այն փուլում, երբ, Լենինի բնորոշմամբ, դեմոկրատիզմը և սոցիալիզմը ձուլվում էին անբաժանելի մի ամբողջության մեջ**։ Բացատրվում է այս, ի հարկե, զարձյալ Բուլոնյանի հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների անբավարար զարգացմամբ։ Հրապարակի վրա չկար տակավին զարգացման սոցիալիստական ենթակայի դրոշակակիրը բանվոր դասակարգը։ Եվ Նեպրանդյանի սոցիալիզմի մասին չենք կարող ավելին ասել, քան ասել է Լենինը նրա ուսուցիչ Ֆուրյեների սոցիալիզմի մասին. «Նրա (Ֆուրյեի) սոցիալիզմը պատկանում էր 1848 թվի զարգացմամբ տարածված բուրժուական և մանր-բուրժուական սոցիալիզմի ձևերին ու բազմատեսակությունների, որոնք մանգաս հարված տալով հնության արելին։ Ըստ էության նա սոցիալիզմ էլ չէր, այլ բարեկեցի մի ֆրազ, բարեմիտ մի ցնորական, որով պարուրում էր այն ժամանակվա իր հնդաֆրանսականության բուրժուական դեմոկրատիան, ինչպես նաև որա ապիկարությունից չազատագրված պրոլետարիատը... Փաստորեն Ֆուրյեն այս ուսմունքի մեջ, ինչպես նաև վոչ մեծ նարոդնիկության մեջ, հաշվելով արանց շարքին նաև ներկա սոցիալիստ-հնդաֆրանսականներին խոնարհված նարոդնիկությու-

* И. Сталин, „Вопросы ленинизма", изд. 10-ое, стр. 303.
** Ленин, „Сочинения", I, стр. 170.

նը, — մի գլուխ սոցիալիզմ չկար։ Դա նույնպիսի մի բարեհոգի փրազ է, նույնպիսի մի բարեմիտ յղփազանք, որը պարուրում էր Ռուսաստանի բուրժուական դյուզացիական դեմոկրատիայի հնդափոխականությունը, ինչպես նաև 1848 թվի սոցիալիզմից տարբեր ձևերն Արևմուտքում*։

Նալբանդյանի դավանած մանր-բուրժուական, ուտոպիական սոցիալիզմի բուրժուական-դեմոկրատական ռնազ բովանդակությունից, վերին աստիճանի ընորոշ է 1859 — 1862 թվականների ընթացքում նրա զարգացրած հայացքների ազգայնհնդափոխական շեշտը։ Ուտոպիական սոցիալիզմի համամարդկային խորհրդածությունից դեպի հայ ազգին լուսավորության պրոպագանդը, ամբողջ և հացիկ միջազգային ծավալ ու նշանակություն ստացած խնդիրներից, աշխատանքի և կապիտալի միջև ծավալված համաշխարհային կռիվներից դեպի հայերի ազգային ազատության խնդիրը և հայ ազգային-հնդափոխական չարժումը — այս ուղղությամբ եր քնքվում շարունակ Նալբանդյանի մտահոգության ծանրության կենտրոնը։ Նրա մտահոգությունների այս ուղղությունը ցայտուն կերպով արտահայտվել և արտատահմանյան առաջին ճանապարհորդության ատացած խոսնելում տպավորությունների մասին կոմս Եմմանուիլի գրած ճիշտ ատկարանի մեջ։ Ցիյուր նորանոր տպավորություններ, — գրում եր կոմսը, — պատերազմ բռնելով ուղեղիս մեջ աշխատում էին յուրաքանչյուրը առաջին տեղը բռնել ճիշտ ատկարանումս. բայց չես կարող եմ նորանց, մինչև որ մի փոքր նստի ջերմությունը, որպեսզի առանց աչքով կարողանամ նկատել նորանց. մանավանդ որ այդ բաները համարյա քո հարազատությունն չունեն իմ նվիրական ազգային խնդիրների հետ։ Ի՛նչ ազատ ինձ Լոնդոնի հակայական կենտրոնից, ինչ ազատ Փարիզի փոսացրած և զեղծ զեմքից, Բեռլինի և Գերմանիայի մատաղ և փիլիսոփայական պատկերից, մինչ նորա հետ միասին աչքիս առջև են գալիս ամենամակ Հայաստանը, քիրուշյան ժողովուրդը, անգամատրյակ և նյութապաշտությունն հոգով զրծնակնապես ապրված ազգի զավակները, անխորհուրդ և ազգայական փաստաբրությամբ հնվանդ, միանգամայն, ուսումնական անվանված պարոնները, որ քիքնոնակի պես քրքրում են Հրազդի չորս կողմով, կարը սա չթևում եր հայկական քաղաք խավարով պատած խոնավ գետնափորի մեջ... Շատ պատահեցա զեղցիկ և պատվական հոգու տեր մարդկերի, որոնք զարմանք ինձ շատ լավ ծանոթքը, բայց նորա

* Ленин, „Сочинения", XV, стр. 455 и сл.

պարապում էին կամ յուրյանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր մարդկութիւնյան գործերով։ Որերը և շաբաթները վազում էին չքի պես, բայց և մէնչ մի խոսք այն բանների համար, որոնց մասին խոսելու ձայրագը խնդրում էր ինձ։ Խոսք, որ մոռ էր իմ սրտին և հոգուն, որ վատուց սրտին գործել էր իմ կյանքը, իմ հոգին, իմ արյունը և ուղեղը»։

Մարդու, անհատի, անձնասիրութեան ազատագրումը ֆեոդալական կապանքներից — բուրժուական-դեմոկրատական հեղափոխութեան այս խնդիրն է, որ դրագրեցնում էր Նալբանդյանին։ Ազգութեան ազատագրումը նրա համար գերագույն նպատակ էր, որովհետև ազգը ինքը ճնշված ժողովուրդն էր, իսկ ազգութիւնը — ժողովրդի համամարդկային գիմքը, նրա տվիրացական անձնասիրութեանը, որի անհատացումը համաշխար և ազգութեան անհատացումն է և որի տարաճանաչումը՝ ազգութեան ապազանաչում**, Բայց պարապանելում պարզ է, որ Նալբանդյանի քաղաքական գաղափարները ստեղծված էին նախ և առաջ հայ մանր արտադրողների ու մանր ապրանքատերերի նյութական բարեկեցութեան ու ազգային ինքնուրույնութեան տեսակ ռուս և յեվրոպական գազութային կապտանների ու ճնշումների գեմ։ Գաղիատյիզմի քննադատութեանը նրա ազգային ազատագրական մտայնութեան հայտատարն էր ինքնին։ Սոցիալիզմի խղճալը գեպագատակում էր նրա գիտակցութեան մեջ միայն յուրատեսակ մի գնորդ, որ պարտադում էր հայ գեմոկրատիային, հայ հնատարակին, հայ ճնշվող ու հարատահարվող մասսայի այն ժամանակվա հեղափոխականութեանը։

XII

ՍՏՐԱՏԵԳԻԱԿԱՆ ՓԱԿՈՂՈՒՆ ԱՌԱՋ

Ամենակարև ժողովուրդների ազգային ազատագրական շարժման մասին Նալբանդյանի արծագծած հայացքներն ընդհանուր գիծերով համապատասխանում էին այն սկզբունքներին, որ արձանագրել էր իր պրոշակների վրա ժամանակի հայ, ռուս և յեվրոպական հեղափոխական գեմոկրատիան։ Հետևապես կարելի է ասել, որ սկզբունքները ձևակերպել էին ստույգ պրոլետարական գեմոկրատիայի հեղափոխական առաջնորդները՝ Մարքսը

---

* Ա. Հերցեն, Ն. կոր. 297 և հետ.

** Համ. Ն. ա. Ա. կոր. 497.

և Ենգելսը։ Այսպես, մանրամասնելով իրենց խոսքը Թյուրքիայի չափ տակ ընկած ժողովուրդների վերաբերմամբ՝ նրանք և, մոր 1848 թվի հեղափոխությունից ի վեր պաշտպանում էին անդադար այն դրույթը, թե կառավարությունները չեն, որ կոչված են լուծելու թյուրքական չափ տակ տառապող ժողովուրդների ազատագրման խնդիրը, այլ միայն և միայն հեղափոխությունը։ «Կառավարությունները իրենց հնաոտարազ դիպլոմատիայով չորքեք էլ չեն լուծի այդ դժվարությունները,— գրում էին Մարքսն ու Ենգելսը տակավին 1853 թ.— Թյուրքական պրոբլեմի, ինչպես և բազմաթիվ ուրիշ պրոբլեմների լուծումը վերապահված է յեվրոպական հեղափոխությանը։ 1789 թվից ի վեր հեղափոխությունն ընդգրկում է միշտ ավելի ընդարձակ շրջաններ. նրա տահմաններն ընդարձակվում են միշտ ավելի և ավելի։ Նրա վերջին տահմանագաբերն էին՝ Վարշավան, Բեռլինն և Բուխարեստը. մոտակա հեղափոխության ծայրակետերը լինելու չեն Պետերբուրգը և Պոլիսը։ Սրանք են այն չորքու ամենից շատ խոցելի կետերը, վորտեղից կարելի չի հարձակում գործել ռուս հակահեղափոխական կոլոսի դեմ»*։

Կորտակելով Ֆեոդալների դասակարգային դիկտատուրան՝ հեղափոխությունը կոչված էր մի կողմից ճանապարհ հարթելու միանուն ազգության պատկանող մանր պետություններն միավորման, մյուս կողմից, ազգություններն ներսում ճնշված ազգային փոքրամասնությունների ազատագրման առաջ։ Սակայն 1848 թ. ի վեր բուրժուազիային հալածում էր ամենուրեք պրոլետարական հեղափոխության ուրվականը։ Պրոլետարական ազատագրության հնարավորից սարսափահար՝ բուրժուազիան, հաղիվ նվաճելով առաջին հաղթությունը՝ նետվում էր անակնկալի գիրկը։ Այնտեղ, վորտեղ անակնկալն անկարող էր խեղդելու ազատագրության արձագանգով տարնքը՝ բուրժուազիան ապավինում էր արտաքին ուժին՝ ռուսական այն սվիններին, վորոնց վրա հենվելով հաջողվեց վերջին վերջը վերականգնել Եվրոպայի բռնատիրությունը։ Հանուն այս բռնատիրության և հակահեղափոխության, բուրժուազիան ազգային խնդիրներն իսկ դրեց լուծման ինչ շահի վրա։ Քանի վոր — պրոլետարիատ էր նա — անհնարին է լուծել այդ խնդիրները վոչ իբրև հեղափոխության, այլ՝ դյուրացնելով և բանվորների ազատագրության միջոցով — պետք է փորձել նրա լուծումը վերից հեղափոխության, այսինքն, իբրև դասակարգերի հետ ազգային-տահմանադրական համաձայնության կնքելու միջոցով։ Մարքսը

* К. Маркс и Ф. Энгельс, „Сочинения", 1932, X, стр. 393.

և Մարքսը միևնույնն էին Լասալի և իր համախոհների քաղաքական այն քայլերը, որ արվում էին բուրժուական-ժողովրդական խնդրանքի այս համաձայնությանն ընդառաջելու գծով։ Երանք միևնույնն էին հակահեղափոխական և ռեակցիոն այն ուղղությունը, որով ընթանում էր ցարական Ռուսաստանն Ավարիայում և Բալկաններում՝ սլավոն ժողովուրդների ազատագրչության նկատմամբ պարբերական «Ռուսաստանը, — գրում էր Մարքսը Լասալին, — կկիսվի և ապատում ներքին ազատագրչին հեղափոխությանն, իսկ արտաքին պատերազմը, դիպլոմատիական բոլոր նպատակներից անկախ, կարող էր ինքնին ցանկալի լինել կառավարությանը վերևում շահագրգռել»*։

Ազգային հարցի մի քաղաքական այդ հնոտանկարների նկատմամբ և, որ Մարքսը և Ենգելսը անխնա պատերազմ հայտարարեցին յուրաքանչյուր հեղափոխությանն ճանապարհից խոտորող ոլոշենական շարժման՝ Ավարիայում և Տանկաստանում Երանք միանշանակ էին այն հանգամանքը, որ Բալկանյան շարժումը, կրելով հեղափոխության ուղին, նպաստավոր պրոլետարական և ռևոլյուցիոնարական հակապետականության համար, որ ջանք և քայլում էր ինքնուրույն ազգային-ազատագրական պետականության ստեղծման։ Նպաստելով ռուսական կրոպատնախային Արևելքում և ժամանակով ցարիզմի ժանդարմական գործառնությանը Արևմուտքում։ Դատապարտելով խոշորական շարժման զինվորը Մակեդոնիի «ինտելիգենտությունը», երանք միանշանակ էին նրա լիբերալ-պահպանական ձգտումները, նրա գավառական ոտկոտիկան, որ ոչ ազգային շարժումը պլեբեյականացնելու նրա անընդունակությունը։ Անհանգիստ և, շնորհակ էին Երանք, որ ոչ ազգային խնդիրը, բայց ազգային շարժումը չի հնարավոր ոչ ազգային շարժման միջոց և բայց ազգային-հեղափոխական ազատագրությունը հնարավոր չի անմիջական կալվածատիրական-մանրբուրժուական կարգերը խորտակող բանվորների և գյուղացիների ազատագրության միջոցով։ Մարքսը և Ենգելսը միանշանակ էին զերմանական ավատատիրությանն և պետականի անում էին խոշորական բռնապետությանը Երանք միանշանակ էին, որ յուրաքանչյուր կայսրություն ապրում է ինքնատիական և քաղաքական մի ամենախոր ճգնաժամ, որից նապոլեոնը կարող է գլուխ վերկել միայն արտաքին պատերազմի պատրվակով։ Մարքսը ապացուցում էր, որ Բալկանյան

---

* Ferd. Lassale, „Nachgelassene Briefe und Schriften", Herausg. v. G. Mayer, 1922, III, стр. 142.

բռնապետությանն ազատագրումը միջոց և միայն՝ ետ բերելու Քրանսիան, կոչկրտելու կայսրությանը չնչաբերելու Իտալիան, Քրանսիայի ընդհանուր տիրապետությունը փոխադրելու Գերմանիա, գործիք դարձնելու Ամերիկան և հարկադրելու ժողովուրդներին՝ մասնակցելու մի կռվի, վրեժանդ որինավոր հակահեղափոխությունը բազմելու յն ապրների հակահեղափոխության հետ*։ Ներսից դեմ էին Մանձինիի և Գարիբալդիի ազատամարտական ֆանտաստիկ ծրագրին, որ ձևակերպվել էր 1861 թվականին շուրջը և որի համաձայն Գարիբալդին կամավորական իր ուժերով պետք է ոտք իջներ Թալմատիայում և ապստամբություն հրահրեր այդտեղից Հունգարիայում։ Այդ ծրագիրը մի մասն էր, անշուշտ, ազատամարտական ընդարձակ այն ծրագրի, որ 1862 թ. ուրվագծում էր Գարիբալդին ուղղած իր նամակում Բակունինը։ Մարքսը և Ենգելսը շարունակում էին իրենց բացատական վերաբերմունքը դեպի հեղափոխական այն պատրվակը, որով ազգությունը նկատելի յն բակունինյան այդ ծրագրի վրա։ Բացատական էր, բնականաբար նաև նրանց վերաբերմունքը դեպի Լոնդոնի պրոպագանդիստներին ապրատունիատական վարքագիծը, որով սրանք ձգտում էին ազիջանքներ կորզել ցարիզմից հօգուտ ժողովրդի։ Լենինը մեկնաբանել և ժամանակին Գերցենի լրիվ այդ խոտորումների սոցիալական արմատները. «Գերցենը, — գրել է Լենինը, — պատկանում էր կալվածատիրական, ազնվական (барский) միջավայրին։ Նա լքել էր Ռուսաստանը 1847 թվին. նա չէր տեսել հեղափոխական ժողովուրդը և չէր կարողանում հավատալ նրանո։ Այստեղից էր առաջանում նաև նրա լիբերալ պիմպարծը դեպի ավերիչ խավերը...։ Ընդհիշեմնին, Թոլստոյ-ըրոմը, Անդրեև-Սոլովևիչը, որ ներկայացնում էին հեղափոխական ոգեշնչումների նոր ալրունքը, հազար անգամ արդարացի էին, երբ մեղադրում էին Գերցենին՝ դեմոկրատիզմից դեպի լիբերալիզմ նահանջելու համար։ Սակայն, արդարությունը պահանջում է ասել, որ դեմոկրատիզմի և լիբերալիզմի միջև կատարած այս տատանումներով հանդերձ, դեմոկրատն այնուամենայնիվ զբաղեցնում էր նրա մեջ**, Լիբերալ խոտորումները հատուկ էին միայն Գերցենին անհատապես, այլ ընդհանրի պրոպագանդիստներին առհասարակ։ Ղրիմի պատերազմից հետո Գերցենը հավատում էր, թե ցարը և ազնվականությունը պետք է իրենց ձեռքն առնեն գյուղացիների իսկական ազատագրումը։ Հայտնի չե

---

* K. Marx, «Herr Vogt», 1860, առանձին հրատարակություն, էջ. 55։

** Ленин, „Сочинения", XV, стр. 467.

Վերցնենք այդ իմաստով արած դիմումը Ալեքսանդր II-ին։ Փետրվարի 19-ի մանիֆեստի առթիվ Վերցնենը վոչ-ուշնց տալատարտա ցարին. ցանկանում եր միայն, վոր ցարը շարունակի գյուղացիներին տալատարքանա ուղղակի ազատ քաղցրը։ Հարկավոր և, վոր ցարը վերացնի մարքիանական պատիժը, ամանաքի արդար դատաստանքներն և շնորհի մամուլի ազատություն։ Վերցնինի և մանավանդ Ոգարյովի շանգերով առնվում „Земля и Воля" կազմակերպությունն իսկ հնարավորում եր միանամանակ կերկու նպատակ. 1) հարկադրել ցարին ամամանափակելու իր իրավունքները և վերացնելու գյուղացիների հարքը և, կամ գլուխ չդա այդ՝ 2) համախմբել ընդհանուր դատակարգերին ուժերը ժողովրդական ապստամբությունը գնկավարելու համար։ Ինչ ուժերի վրա էր հենվելու սուս ազատագրական շարժումը։ Վերցնենը մատնանշում եր կերկու ուժ՝ մի կողմից ազատամիտ, ընդերատարդ ազնվականությունը և մյուս կողմից գյուղական համայնքը։ Հնարավորում այդ կերկուսին նա ավելացրեց մի ուժ—լուսավորված ռազնաչինցիներին 1864 թ. Ոգարյովը նշում եր դարձյալ հատարտկական այդ կերկու տարրերը — գյուղացիությունը, ընդհանուր ազնվականությունը և մտավորական ռազնաչինցիները։

«Հնարավոր պրոլետարական-յուտոպիստական հայացքները կոնտրաստ էին կազմում հեղափոխական-յուտոպիստների պատրաստի Վերնինշևսկու հայացքներին։ Նրանց ամեն չե, շնշում եր Վերնինշևսկին, վոր գյուղացիները ատանան ազատություն և հող, այլ ամեն, քան թող պահպանեն իրանց ունեցած դրանք մինչ և մյուսը։ Տակավին անմիջականից կերկը տարի առաջ՝ Վերնինշևսկին հանդես եր գալիս համոզմանը, քե ցարը և կալվածատերերը շտապում են տալատել գյուղացիներին՝ նրանց ամեն գնով շահագործման կենդանի ուժը պահելու համար և վոր հետ գնել կտտավորություն և ազնվականությունը վրա — անհատությունն և միանգամայն։ Գյուղացիների համար նախատեսված փրկագները (выкуп)—գարշելի մի մտահղացում եր՝ վաճառել գյուղացիներին այն հողատարածությունը, վոր պահել եր նրանց տրամադրության տակ հարյուրամյա տարիներ շարունակ։ Գյուղացիների իսկական ազատությունը,—շնշում եր նա,— ազատությունը հողով և առանց փրկագնի — հնարավոր և գտրնում ազատության և ժողովրդի պինդ ամուր միությունը։ Վերնինշևսկին ոգտագործում եր ազատության հեղափոխական գաղափարը՝ ազատելու գյուղացիների պինդ ամուր ազատության ուժերը ներս քաղաքական ծրագիրը վերջին հաշվով հնարավորում եր մի նպատակ. ժամանակակից գյուղացիության ազգությունական հեղափոխության համար՝ ժամանակակից

հասարակության հիմքերի դեմ*։ Չերնիշևսկին քայլեր արեց այս հայացքների շուրջը վորոշ համաձայնության գալու Լոնդոնի պրոպագանդիստներից հետո։ 1859 թվին նա առանձնաց անգամ ծպտյալ մի ուղևորություն դեպի Լոնդոն։ Մակայն Գերցենի և Ոգարյովի հետ նրա վարած անմիջական բանակցությունները չտվեցին դրական արդյունք։ Թորոլյուբովին ուղղած մի նամակում նա լիրբորեն կավելինի հետ իր համեմատում Գերցենի և Ոգարյովին։ „Кавелин в квадрате — вот вам все*. Հակիրճ այս խոսքերով և, վոր ամփոփում էր Չերնիշևսկին բանակցությունների սխուր արդյունքները**։

1860 թվին „Колокол"-ի հրատարակիչներին ուղղած իր նամակում Չերնիշևսկին գրում էր. «Ուշ արեցիք ամեն ինչ՝ գործի խաղաղ լուծմանը նպաստելու համար. փոխեցեք ձեր տոնը և թող ձեր „Колокол"-ը վոչ թե ազատ մրմնջա, այլ ահազանգ հնչեցնի, կոչ արեք Ռուսաստանին***, պատասխանելով Չերնիշևսկուն Գերցենը մատնանշում էր թե — անհրաժեշտ և, վոչ թե կացնի, այլ ցախավելի կոչ անել Ռուսաստանում ևվիզն և այն միջավայրը, — պատասխանում էր Չերնիշևսկու գիմումին Գերցենը, — վորը պիտի կացնահար անել... Ով և, վոր Ռուսաստանում արել և ավելի խելամիտ գործ, քան արել և ցարը։ Ամեն կայսրինը կայսերք****, Գերցենի և Չերնիշևսկու այս ընդդիմախոսությունը նշում էր իսկ այն պատմական, վոր առաջացել էր համատարածական հեղափոխական շարժման գնկավարների միջև։

Պատկառելի ավելի ևս կխոսեանա, թեև մանավանդ աչքի առաջ ունենանք այն պայքարը, վոր առաջացավ ռևիզիոնիզմից անմիջապես հետո էվոլյուցիոն պրոպագանդիստների և Ռուսաստանի հեղափոխական յերիտասարդության միջև։ Պրոպագանդիստները կոչով հայտարարեցին Գ. Դ. Ջայչնևսկու գլխավորած Մայիսյան այն յերիտասարդների գեմ, վորոնք 1862 թ. մայիս-հունիս ամիսներին հրապարակ գալով „Молодая Россия" պրոկլամացիայով դյուգացիական ռեֆորմների ծրագրին հակադրեցին ապրատային հեղափոխության ծրագիր։ Արյունոտ, անողոք հեղափոխական տակտիկայի այդ քարոզիչները բարձրացնում էին ոչ միայն ազգայնական և դեմոկրատական հանրապետության — գյուղացիության հեղափոխական դիկտատուրայի — գրոշ և առաջարկում հոդային

---

* Ленин, «Сочинения», I, стр. 169.

** «Переписка Чернышевского с Некрасовым, Добролюбовым и А. С. Зеленым», М. и Л. 1925, стр. 69.

*** А. И. Герцен. «Полное собр. соч.», X, стр. 224.

**** Там же, X, стр. 218.

խնդրի արմատական լուծում։ Իրենց նպատակը իրագործելու համար, նրանք պիտի կրկին դարձյալ ելույթ ունենային ընդհանուր ընդվզում դարկիր իմպերատորականների կառավարչության դեմ. ինչպես միշտ նա ինքն է անխնա հետևի պետք մնար. դարկիր հրապարակներում, լեռնի միշտ գարշելի այդ վոհմակը համարձակվում է դուրս գալ հրապարակ, դարկիր անեղում, դարկիր քաղաքների նեղ անցքերում, դարկիր մայրաքաղաքների լայն փողոցներում, դարկիր գյուղերում և ամայություններում։

1861 թ. փետրվարի ութերորդից գժոհ գյուղացիներն իրենց նեղությունից ազատ լինելու մեծ հանդիսությամբ, թե ազատության մանիֆեստի հրապարակումից յերկու տարի անց — 1863 թ. փետրվարի 19-ին միայն տալու են նրանց հող, իսկական ազատություն, վորով նրանց անվտանգություն և ճանաչվելու սեփական հող և գյուղացին ազատ հաչակվելու հազարին ամեն տեսակի տուրքերից ու վճարումներից։ Գյուղացիների մեջ տարածված այս համոզմունքն էր հենց, վոր վերին ատյանը լսված, ապստամբական տրամադրություն էր առնվել յերկրում, նպատակով հող պատրաստելով հնազանդական ապիտակցության և պրոպագանդի համար։ Քվում էր, թե յերբ վրա հասնի պատրանքի կենսագործման ժամը — խաբված գյուղացին կոցիներ ձեռքին վոտքի կհանդնելու պահանջելու և իշխանություն դնել։ Ապահովում էր ռուսական և քաղաքական արյունատու մի հեղափոխություն, վորի առաջ գժոհանալու էին Պուգաչևի բոլոր գործերը։ Այս հեղափոխությունն և հենց, վոր, գնի անտեսանելին, անխուսափելի էր համարել Չերնիշևսկին։ „Молодая Россия“ խմբակը պարձնում էր կացնի վճռահաս քայլ պահանջը մասսայական ապստամբության դրծնական հրահանգ։

Անդրադառնալով „Молодая Россия“-ի կոչերին, „Колокол“-ի նշելից Հերցենը գրում էր ի միջի այլոց. „Молодая Россия“-ն կարծում է քե մենք կորցրել ենք ամեն մի հավատ գնալ բոնի հեղաշրջումների. վոչ քե հավատն է, վոր կորցրել ենք մենք, այլ ուրը գնալ այդ հեղաշրջումների։ Բոնի հեղաշրջումները լինում են անհրաժեշտ. կարող է, վոր դրանք անգի անհնարին մեզանում. հասարակական միջոցներ են դրանք, ժողովուրդների, ինչպես նաև քաղաքների, վերջին արգումենտը. գնում է պատրաստ լինենք դրանց, բայց գիմել դրանց աշխատանքի արվա ակզբնաժամին, առանց վորևե ջանք անելու, առանց վորևե միջոց ապահովելու, կանգ առնել դրանց վրա, նախապատվություն տալով դրանց — այդ քվում է մեզ ջահելություն և և խակմտություն, այլևս՝ անհանդիստ և ջղասկոր մի բան և ապաճող դրանցով... Նեղկա տարօրինակ

ու շփոթ վիճակում, յերբ վոչ վոք չի արտասանել վերջին իր խոսքը, յերբ յեռման մեջ և ամեն ինչ, յերբ բոլորն էլ սպասում են, վոմանք Դուման, մյուսները հող, յերբ ժողովուրդը, ինչ էլ ասելու լինի ինքը՝ ցարը, ինչ էլ ճառելու լինին գուբերնատորները, ուսանողն և մալորուսներն, համատորն հավատ և տածում գնալի ուրիշ մի կամք, — դուք կոչնը նը ուղղում նրան՝ ցարի և ազնվականության դեմ, այսինքն նրան առնչի կատաղի դեմ, վորի շարքը ինչ նա ձեզ ևս դաժում է, և իշխանության դեմ, վորին իր պաշտպանն և համարում նա։ Սխալվում է նա քի վոչ — այդ միևնույն է, նա հավատացած է, վոր չի սխալվում, ուստի և նա չի գնա ձեզ հետ, և դուք կկործանվենք։ Կրքվածների և վոչ մի փոքրամասնության չի կարող կատարել մեզանում անհապաղելի հեղաշրջում առանց իշխանության և առանց ժողովրդի — այսպես է դրվում խնդիրը. քանի վոր դյուղը, ամենը, առնպը, Վոլգան, Ուրալը հանգիստ են, հարկավոր են միայն ոլիգարխիական և գվարդիականների հեղաշրջումներ, պարապչությունների լիբերալ բուրժուաների անձնափոփոխություն... Ուրեմն և դեն ձգենք հեղափոխական ամառրտակությունը և գործի կացնք։ Ամենի սկզբում միացնք իրարու, վորպեսզի ուժ լինենք, վորպեսզի ունենանք միասնություն և կազմակերպվածություն. միացնք ժողովրդին, վորպեսզի նա մոտացություն տա ձեր անձատուցը. վոչ քի ձեռներեխա, վոչ քի բարեկ քարոզներ նրան, այլև նրա հանկարծությունը մատչելի հող պաշտամունք... և յերբ պատրաստ վրա կհասնի ճակատագրական որը — կուրծք ավելցնք, գոհվելնք, բայց մի ձրտանք դրան վորպես բազմաչի որվան։ Ձեռքն արնոտկը ծագելու լինի առանց արյունոտ ամպերի, ավելի լավ, իսկ Մանամախ պլխարկ կունենա նա քի ֆրիդիական — միևնույն է։ Մեր ֆրանսիացիները բավականին ապացույցներ չտվեցին ձեզ, վոր անցի ու պաշտանի ֆեոդալ մոնարխիստական անունները հռոմեականհանրապետականի քարզմանելու համար վոչ միայն արյուն, այլ մելան իսկ չարժե հեղել»*։

„Молодая Россия"-ի քարոզած ազգարային հեղափոխության դեմ յելույթ ունեցավ վոչ միայն Գերցենը, այլև Լոնդոնի հավաքավոր բունտարը — Բակունինը։ 1862 թ. կեսերին Բակունինը հրատարակեց իր „Романов, Пугачев или Пестель" հոդվածը՝ ուղղված „Молодая Россия"-ի դեմ։ Բակունինը հավատում էր, քի ցարը կարող էր և կարող է դեռ հեղաշրջել Ռուսաստանում միրոգ քաղաքական և հողային կարգերը՝ առանց մի կաթիլ ար-

* Герцен, „Полн. собр. соч.", XV, стр. 374 и сл.

յան քաղքում։ Ալեքսանդր II շատ անգամ և, ամեն, հանախանրութիւնն պատճառով պատուիրատուն բարեկամներին, սակայն նա կարող է դեռ վրդովել դրութիւնը, միշ մերայն պատրաստ լուս ժողովուրդը, այլև պէտք կանգնել ալամներին պատասխանատու շարժման... իրագործել այն նպատակները, որ առաջադրում է „Земля и Воля" հասարակութիւնը։ Հնարաւորութիւնները ժողովրդի հետ են, սակայն մեզ հետևից պիտի գնան նրանք իրենց նպատակները իրագործելու համար։ Արդեօք՝ Ռուսաստանի հետևից, թէ՝ Փարիզի կամ նոր մի Վեստֆալի։ Ամենից առաջ նրանք կգնային Ռուսաստանի հետևից, բայց միայն վերջինս կարողանար և կամենար դառնալ համերկրային (земский) ցար, որը կանգներ ժողովրդին և ամբողջ կազմեր նրա բազմանդամները։ «Արդեօք հեղափոխութիւնները, շնորհիւ մարդկային անհատութեան, յերթեմն դառնում են անդրանիկ ուժեր, բայց նրանք չարիք են աշխատանքով, մեծ չարիք և մեծ զրպարտութիւն, միշ միայն իրենց գոհերի համար, այլև իրենց նպատակների անպատրաստ և լիակատար իրագործման հետևանքով։ Մենք այդ պիտենք ֆրանսիական հեղափոխութիւնի պրինցիպից։ Ուստի և մեր վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը տարբ է միանգամայն։ Մենք միշ նրա քշնամիներն ենք, միշ նրա բարեկամները։ Մենք ուզում ժողովրդական, ազատական դրսի բարեկամներն ենք։ Եթէ ցարը գոհ կանգնի գրան, մենք կգնանք նրա հետևից։ Բայց մեզ դեռ գոհ գրան, մենք կգնանք նրա դեմ, մենք կգանանք նրա քշնամիները... Եթէ ցարը գոհանայ Ռուսաստանին, Ռուսաստանը կուզվի արդեօք քշնամիների մէջ։ Ի՞նչ կլինի արդյունք, ինչ ձև կընդունի շարժումը, ոչ ևս կկանգնի նրանս։ Ինքնակոչ վրեան ցար, Փարիզի՞ը, թե նոր մի Վեստֆալիա։ Կանխատեսանելը դժուար է հիմա։ Եթէ Փարիզին և լինելու այդ, ապա ստիպուած, որ ունենա նա Վեստֆալի քաղաքական հանճարը, գոնէ միայն դրան նա արդյունաբերող կանի Ռուսաստանը, և թերևս նաև Ռուսաստանի բռնապետ ապագան։ Եթէ Վեստֆալին և լինելու այդ, ապա միայն նա ժողովրդական մի մարդ, ինչպիսին էր Փարիզին էր, գոնէ միայն ինքը ոչ կկարողանա չի հանդուրժի ժողովուրդը»։ Դառնալով „Молодая Россия"-ին Բակունինը գրում է՝ „Молодая Россия" պրոկլամացիան, ապացուցում է, թէ քաղաքներից միայն մեզ մարդ է դեռ ևս ընդունակ ապստամբութեան մի մասնակցութեան և լիակատար անհատականութեան՝ մեր հեղափոխական գործի հանդեպ։ Գրանք պահանջում են և գտնում

---

* М. Бакунин, «Избранные сочинения», Петербург и Москва, 1920, III, стр. 89 и сл.

այնպես, ասես թե ամբողջ ժողովուրդը կանգնած լիներ նրանց հետևը։ Մինչդեռ ժողովուրդը անդունդի մյուս կողմն է և վոչ մի-ոյն չի կամենում լսել ձեզ, այլև պատրաստ է ջարդելու ձեզ, հենց վոր ազդանշան լինի ցարից։ Ի՞նչ եք կամենում ուրեմն — նահատակությո՞ւն։ Բայց չէ՞ վոր նահատակությունը լավ բան է, յերբ վոր նահատակվողները գործ են կատարում։ „Молодая Россия"-յի խմբագիրներին յես նախատում եմ յերկու լուրջ հանցանքի համար։ Առաջինը խելառ և գնկարիներ կերպով ժողովուրդն արհամարհելու համար։ Իսկ յերկրորդը՝ անշրջահայեցություն, անտանելի և քեքեմաիրա այն վերաբերմունքի համար, վոր հայտնաբերվեցին նրանք դեպի ազատության մեծ գործը, չնայած վոր սրա հաջողության համար պատրաստ են զոհաբերելու իրենց կյանքը»։ Մերժելով Ռուսաստանի համար հեղափոխական տակտիկան՝ Բակունինը քաղաքական փակուղի յեր առնում իր իսկ ծրագրած համաեվրոպական ազգային-հեղափոխական շարժումների առաջ։ Գարիբալդիին գրած նամակում նա շեշտում եր, թե Լեհաստանի հարցն ըստ եության պրոլետարական հարցն է։ Բայց չեր կամենում հասկանալ նեղրին այն կապը, վոր գոյություն ուներ լեհ ազգային շարժման և համաուսական ազատագային հեղափոխության միջև։ Վերջին հաշվով մղձավում եր այսպիսով նաև ազգային խնդրի լուծման հեղափոխական հեռանկարը։ Բնական է, վոր Բակունինը վարաներ միաժամանակ նաև Ռուսաստանի ներսում արծարծվելիք ազգային-ազատագրական շարժումների խնդրում։ 1862 թ. հոկտեմբերի 30-ին գրած նամակում Բակունինը այսպիսի տողեր եր գրում իր լեհ քոթակիցներից մեկին՝ «Անկասկած՝ Ձերանության, Գրուսիայի և Ռուսաստանի միջև գոյություն ունի անկեղծ գաշինք և ձևական համաձայնություն այդ յերկրներից յուրաքանչյուրի ոստիկանին կատարի վերաբերմամբ։ Նապոլեոնը ներկայիս պրուսական քաղաքների բարեկամը, խորհրդատուն և հավանավորողն է և միաժամանակ նաև նրանց հրամայողը. նույնն է նա նաև ուս ցարի վերաբերմամբ, վորը, նրա ընկավարությամբ, սկսում է գործել ավելի խելացիորեն։ Ռուսաստանի մեծագույն մասում Ալեքսանդրը մի ձեռքով մացնում է պաշարված գրությունն, իսկ մյուսով՝ մի կողմ վանում ուշացրությունը իրավական և վարչական վերանորոգություններով։ Ո՞վ գիտե, մեր կառավարությունը, ավելի խելացի գտնելով Լեհաստանում հաստատված սոսկալի փոթորկի նկատմամբ և հաշվի ա-

---

* М. Бакунин, «Избранные сочинения», Петербург и Москва, 1920, III, стр. 85 и сл.

նելով իրեն քշնամի տարրերի անընդհատ աճումը, վորոնք վաղ թե ուշ պիտի փլուն իր դիմին՝ համառոտակաս արտաքին պատերազմից խուսափելու համար՝ նապոլեոնի խորհուրդով ձգտում է պնդել մեզ հզնամատյանի դրութեան մեջ, յերբ այլևս անհնարին պիտի դառնա ամեն մի պայքար։ Ընդունելով այդ պայքարը, դուք դատապարտված կլինեք ձեր քշնամիների ծրագրին։ Ուստի և, յեթե հեղափոխությունն հնարավորություն ունենք խուսափելու այդ պայքարից, պետք այդ հանուն Լինդաուների փրկութեան»։

Մարքսը և Ենգելսը հնդուում էին Լյնդաուի պրուսական հեղափոխականներին անվարժությունական այս պատրանքները, նրանց հաշվողական սակրիկան հանդեպ ցարիզմի Մանավորական մասնանշում էին նրանք Գերցենի անտան արտաքին քաղաքին ել վերաբերմամբ։ 1858 թ. ապրիլի 29-ին Մարքսը գրում էր այս մասին Ենգելսին. «Ձարտերի ազատագրման համար Ռուսաստանում ակտիվ շարժումը կարևոր և միայն այնչափ, վորչափ ցույց և տալիս յերկրում ակտիվ ներքին մի ընդդիմարձ, վոր խոչընդոտ կարող և տանիմել նրա ամենազորական արտաքին քաղաքականութեանը։ Գերցենը հարկավ պիտի և նորից այն դիտում, թե՝ ազատութեան Մահիմա յե փոխադրվել Պարիզից։ Ավելի ուշ, 1877 թվին, „Отечественные записки“ ամսագրի խմբագրին ուղած հայտնի իր նամակում, Մարքսը, անդրադառնալով Գերցենի իլլյուզիաներին, գրում էր. «Ինչ բանում եմ նամուսում յես այդ հնդնամիին։ Նրանում, թե նա ուուս գյուղական համայնքը հայտնագործել և մոչ թե Ռուսաստանում, այլ արևմտական սեպրեսենտատիվ հեղափոխականների գլխում, և վոր գյուղական համայնքը նրա ձեռքում միայն պատրվակ և ապացուցելու, թե Եվրոպան կոչված նեղված ծնուկը պիտի վերակենդանանա պանսլավիզմի շնորհիվ»**։ Ձարտերի ազատագրման յերաշխիքը Մարքսը փնտրում էր մասսայական հեղափոխական շարժումների և համապետրապական ճնշումի մեջ միայն։ 1859 թ. դեկտեմբերի 13-ին նա գրում էր այդ մասին Ենգելսին. «Ռուսաստանում շարժումը ասող և դեռևս ավելի, քան Եվրոպայի բոլոր միյուս մասերում։ Մի կողմից ցարի դեմ են ազնվական առհամանապրակներ, միյուս կողմից ազնվականութեան դեմ են գյուղացիները։ 1860 թ. հունվարի 11-ին Մարքսը գրում էր դարձյալ. «Ամենամեծ բանը, վոր աշխարհում անդի ունի հիմա, դա, մի կողմից ամերիկյան տրաուների շարժումն է, վոր սկսվել է Ջոն

* „Летописи марксизма“, IV, стр. 82.

** Karl Marx, Fr. Engels, „Ausgewählte Briefe“, Moskau — Leningrad, 1934, стр. 289.

Բրաունի մահով, մյուս կողմից սոցուկնների շարժումը Ռուսաստանում։ Դու, ինարկե, նկատած կլինես, որ Ռուսաստանում ազնվականները ագիտացիա չեն սկսել հոգուտ սահմանադրության և որ սմճնից աչքի ընկնող ընտանիքներից յերկուսը քո յերեքը աքսորվել են արդեն Սիբիր։ Միևնույն ժամանակ Ալեքսանդրը փչացրել է իր հարաբերությունները նաև գյուղացիների հետ, հայտարարելով իր վերջին մանիֆեստում քե՝ ճամայնական սկզբունքը պիտի չքանա հենց որ տնգի ազնվա ագատագրումը։ Այսպիսով սկսվել է ռացիալական շարժումը Արևմտյան և Արևելյան Գերմանիայում սկսվելիք ատելիկա ճգնաժամի (down break-ի) հետ մեկտեղ հիանալի կլ այս ամենը։ Գատասխանելով Մարքսի այս տողերին, Ենգելսը գրում ե՛ր. «Ես կարծիքը սոցուկնների շարժման մասին Ամերիկայում և Ռուսաստանում հաստատվում է ու արդեն իսկ հիմա... Ռուսաստանում ամեն ինչ կուտակվում է շատ հիանալի։ „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ը այս հարցերի վերաբերմամբ Գևսկրուբրում շատ լավ մի քղքատիկ ունի, որը սակայն ավելի շատ ուշադրություն է դարձնում ազնվականության ատհմանադրական շարժման վրա, քան քնական և, որ վերջինս ինքյան ճանապարհ է հարթում գյուղացիական շարժման առաջ։ Սակայն Ենգելսը հաշվի յեր առնում նաև գյուղացիական շարժման զուգընթաց արթնացվող ազգային շարժումը։ Բվում ե՛ր նրան, որ լեհական ապստամբությունը, հաջող ընթացք առանալու գեպքում, կարող է ծայր առ համաստատական ապստամբության։ «Լեհերը հիանալի տղերք են,— գրում է Ենգելսը 1863 թ. փետրվարի 17-ին Մարքսին ուղղած նամակում,— յեթե վոր նրանք կարողանան պահանջել մինչև մարտի 16-ը՝ Ռուսաստանում կբռնկի շարժումը... իսկ յեթե բանը ծուռ գնաց և նահատակվում, այդ գեպքում մեզ ապատում են սուր անակնկալի մի քանի տարիներ, այդ ժամանակ պրուսական տրը նորից գլուխ կկանգնի արբատական մի գաշնագրությամբ։ Տարաբախտաբար լեհական ապստամբությունը չհենցավ ցանկալի հաջողությունը։ Զզոզվելով գյուղացիական շարժման վերելքի հետ, ապստամբությունը նահանջից անակնկալի ոգին և անգամ մասամբ մասնակարարից հակահեղափոխական պրովոկացիային։ 1863 թվի գարնանը անգի չհենցավ ապատված գյուղացիական շարժումը կամ՝ չընդունից ապատված ծավալը. հունիսի 11-ի նամակում Ենգելսը գրում ե՛ր. «Ամենից շատ զարմանք և պատճառում այն, որ մենք վերին ազնվականությունից չի սկսում վրան գյուղացիական շարժումն լինական ապստամբությունն անի, քան յերեսուքին, վորշակի անարձնապատա ազգնցություն»։

«Լոնդոնի պրոտոկոլների» վերնագրերն ու տեսությունները բնորոշ էին նաև նարոդնիկների համար։ Հոդի համայնական սեփականության մասին պրոտոկոլային նրա հայացքները և «կիբերնատորական» ուղղած նրա կոչը — անդրադարձնում էին ընդհանուր առմամբ Գերցենի և Ոգարյովի մտքերը։ Հոդի համայնական կոլեկտիվից էր, ինչպես հայտնի է, նաև Չերնիշևսկին, և կան ապացույցներ, որոնք տեղիք են ընծայում, թե նարոդնիկները կարդացել էր և ազդվել մասնավորապես նրա „Критика философских предубеждений против общинного владения" հոդվածից։ Բայց չկասկածելով Չերնիշևսկու ազդեցությունը, չենք կասկածում նաև, որ հեղափոխական գեմոկրատիայի ներկրելի մյուս գաղափարները ևս պատճառական դեր էին նարոդնիկների հետ, այլ նրա գեմ պայքարող «Լոնդոնի պրոտոկոլների» հետ։ Ռուսական հանրայնքը դա այն ելակետային սոցիալիզմն է, որը կոչված էր փրկելու և վերանորոգելու ռուսական, ընդհանուր Արևմուտքը. Չերնիշևսկին ասելիք էր Գերցենի այս մտայնության գեմ. «Մենք միանգամայն հետաքրքիր չենք Արևմտյան Եվրոպայի ներկա կացությունից, — գրում էր նա, — բայց և այնպես կարծում ենք, որ մեզնից քննարկելու բան չունի նաև Եվրոպան (իմպրեսն) ժամանակներից մեզ մոտ պահպանում է իր գոյությունը մի սկզբունք, որը մոտ չափով հաղորդակցվում է այն կենցաղի պայմաններից մեկին, որին ձգտում են ռացիոնալ ոգեվորները, ապա Արևմտյան Եվրոպան ընթանում է գեպի այդ սկզբունքի իրականացումը մեզնից միանգամայն անկախ կերպով... Նշանակում է, մենք չե՞նք պետք է կենցաղացնենք նրանս դարից չկա, որ մենք հոգանք այդ մասին... Մասսաների ներկա գրությունը ամենատաղտկալի կերպարանքում բավականացնում գրավական է նրան, որ նա միևնույն ժամանակ էլ գեռ չի սկզբել պատմական կյանքով, այլ գտնվելիս է միայն շարունակել և ներկել մանկական քնով... Առաջադրանքն մի կերկրում բնակչության ամենաչնչին մասն է միայն, որը վտանգել է իր ուժերը, իսկ մի վերցնենք ամբողջ ժողովուրդը, պետք է ասել, որ նա գեռ նոր է միայն պատրաստվում պատմական ասպարեզ իջնելուս, — գեռ միայն ժողովրդի ամենագորն է, մինչև գասակարգը, որը գործում է արդեն պատմական հանգամանքում, և այն էլ գրկված գեռ նոր է սկսում գործել. իսկ պրոլետար մասսան գեռ չի յոկել կապել գործի, նրա խոհ շարքերը գեռ նոր են մասնակցում պատմական գործունեության գաշտին։ Ուզ, խոսք վոչ էլ խոսել սկսել արևմտյան ժողո-

վուրդների պատմության մասին. նրանք դեռ նոր են սկսել սկսել»*:

Տարաձայնությունն առաջացրած այս հարցում Նալբանդյանը Ճերնիշևսկու կողմը չեր, այլ Գերցենի: Ինչպես տեսանք, նրա կարծիքով ևս Ճեվրոպան ուշ ծնվեցավ, բայց շատ արագ ծերանում է: Ճեվ ընդհակառակը՝ ասիան պիտի դա որ, չեր այն պատավ Ասիան պիտի մանկանա, և սլաւական ազգերը այն վայրկյանից պիտի սկսանին յուրյանց պատմությունը: Վոչ միայն Արևելքում, այլև Արևմուտքում իսկ ամարդու և հացին պրոլետարիատի մատաղական հնարը, Նալբանդյանի ասելով, լինելու չեր համայնական հողատիրությունը, վոր բռնելու չեր կապիտալիստական կրկրներում սերտապետող անդրանկական և պարցելային հողատիրության տեղը: «Տարակուսյա չկա, — գրում եր Նալբանդյանը, — վոր կգա որ, չեր այդ անդրանկական համակարգությունը կրճնի և գորանով հողը գուրս կգա կապանքի տակից. բայց և այն ժամանակ արդյոք բոլորովին կատարյալ կլինի նոր կարգը: Ցրանսիան, վորի հողը կտրտված և մինչև մանրացուցական բաժիններ ուրիշ կերպով նուչնական չի գրում այդ համակարգության ժանրությունը: Մնում է մեզանեղը վորպես միակ բարեբար չեզը համատարական սկզբունքը (общинное начало), վոր կա Ռուսիո մեջ: Բայց ով գիտե, քե չերը կարող են գարձնել Անգլիո և Ցրանսիո գրակիսանները: Իսկ մինչև այն ժամանակ, ասում է, վոր անդրանկական համակարգությունը պիտի ծանրանա հասարակ ժողովրդի վրա մանավանդ, քան քե մեջակ գասակարգին»**: Սակայն հոգային համայնքի նշանակությունը ասրեսը այս գնահատականները չեն, վոր վերցում եյին հեղափոխական դեմոկրատներս: Ամեն կարևոր եյին ազգարային հարցի լուծման հետ կապված մյուս, գ ր ծ ն ա կ ա ն տարաձայնությունները, և այս խնդիրների վերաբերմամբ ևս Նալբանդյանը հարում եր վոչ քե Ճերնիշևսկու, այլ Հերցենի պրոպագանդիստներին կարծիքներին: Նա ևս, ինչպես և ռարոպագանդիստները, առաջարում եր պյուդջիներին հետզհետե հանգերձ ազատ քարոզչություն պահանջ՝ ասասնց անդրադառնալու պրակտիկայի մյուս, վճռական նշանակություն ունեցող կետին, գրկավճարների վերացման պահանջին***: «Ծերկրագործությանց հնդինակը ևս շեշտում եր լրիվ ազնվականության պրոգրեսիվ դերը և միաժամանակ անդր-

* Чернышевский Н. Г., „Полное собрание сочинений", VIII, стр. 171 и сл.

** «Հեղինակը և նորա ժամանակը», «Լուսա», 1903, № 1, էջ. 132.

*** «Ծերկրագործություն», էջ. 33 և հետ. և էջ. 43.

տանում էր ընտանեկան տակտիկայի անհրաժեշտությունը։ «Ամեհամանուքյունը յերևնցնում է յերկու ներհակ կուսակցություն, — գրում է նա, — հատուցընթաց և հետընթաց։ Հատուցընթաց կուսակցությունը միացած և ազգի ներկան ատում, ապրելու տրամադրվածը հետ»։ «Ուսումնական ազգը, — գրում է պարզում Նոլրանդյանը, — միշտ աչքի առջև հանդիսանում է տրամաբանական քաղաքացի, կուսակից և տրամադրվածը հետ ազգի կուսակցությունը նորա մեջ նոր ցնդական խմորումներ և մի ոգի, և ուրախ յերկու յերեք միմյանց հակառակ տարբերը գնում են միևնույն ճանապարհով»**։

«Ներկրատարածությունը, որ իբր տեսակ „Молодая Россия"-ի հետ միաժամանակ — 1862 թվի մայիս-հունիսին — չեր բաժանում նաև Չերնիշևսկու և համախոհների քաղաքական ուղղությունը Նոլրանդյանը, ինչպես և Պերցևնը ու Ազարյանը, 1862 թվին պրոպագանդական ապատամարտությանը և միապետությանը տապալման հարց չեր գնում. նա կռանգնած եր բուն ամենագլխավոր տանհամաձայնությանը տեսակետի վրա։ «Մարդկային անհատական իրավունքը, քաղաքական ազգությունը, միապետությունը գործիքներն են և ոչ նպատակ»։ Այդ տեսակետից Նոլրանդյանը «Ներկրատարածության» բաժանում credo-ն***։ Դրանի մեջ նա ևս կաշ է անում սերտ կատարելությանը՝ խնդրի գլխավորը, կանխել արդյունաբերական հեղափոխությունը։ Աչքի առաջ ունենալով անգլիական հեղափոխության կրկնությունը՝ Նոլրանդյանը գրում եր. «Այս ինքնախտական և ցավալի վիճակը անհնար է մեր երեք յերկարատև ներկա գործը, խնդիր գործ չդիմի, տարակույս իր հոգով հանդիսի կատարելության ազատ չդատապարտի և այս կերպով այն կնճիռը չլուծվի տարակույսը կատարյալ կվճռի գործը։ Ժամանակը շատ մոտեցած է և կարծվածից ավելի մոտեցած...»****։ «Հնգերորդը և նորա ժամանակը գրվածքում Նոլրանդյանը պատմագիտում եր իրատեսից հատարակական հատուցություն յերկու տարբերություն։ Մի կողմից նա մատնանշում է ազնվական մի հատարակություն, որ տաճում է ինքնակառավարություն (խոսքը վերաբերում է Անգլիային. Ա. Հ.), որովհետև հատկը չափում է հողատերության ազատ կամքից առաջացած չափով։ Մյուս կողմից նա ճանաչում եր հատարակություններ,

* «Ներկրատարածությունը», էջ. 36.

** Ն. տ. էջ. 40 և հետ.

*** Ն. տ էջ. 117.

**** Ն. տ. էջ. 43 և հետ.

վորտեղ ջհանդիսը պատկանում է Ֆրիդրիխսհաներին (խոսքը Գրուսիայի մասին է. Ա. Հ.) և վորտեղ մարդկային ընկերությունը իջնում է անչափահաս վորքերի աստիճանի*։ Դասակած չկա, վոր Նալբանդյանի հասարակական քաղաքական սիմպատիաները հասունության վրա հիմնված և մասսաների գիտակցությամբ, նրանց ազատ կամքին կենտրոնված շարժվող առաջին սիրկ հասարակության կողմն էր, վորովհետև նա հակադրում էր հասարակական զարգացման յերկրորդ, պրուսական, սիրքը։ Սակայն կասկած չկա նաև, վոր նուշինակ այդ տողերը գրելիս նա վարանման մեջ էր ռուսական և հայկական մասսաների հասարակական հասունության աստիճանի վերաբերմամբ։ Ինչպես ենհենգենի պրոպագանդիստներին, նուշինակս և նրա վրա՝ այդ մասսաները քողնում էին անչափահաս վորքերին տպավորության։ Այսուհետև հասկանալի չի նաև այն շեղումը, վոր նա ևս անում էր, նահանջելով հեղափոխական դեմոկրատիայի դիրքերից դեպի լիբերալ բուրժուազիայի դիրքերը, ապրատյինն խնդրի հետ մեկտեղ շեղում կատարելով նաև ապստյին խնդրի հեղափոխական դեմոկրատիայի տարատեղիական պլանից։

Նուշն ենհենգելը և նորա ժամանակակից աշխատությանը մեջ, խոսելով Կարլոս I-ի դեմ պատերազմի մասին՝ Նալբանդյանը ուրախանում էր համարում այդ ակտը, քննում և գիտում էր այն վորպես հեղափոխական ժողովրդի արդար ցասման արտահայտություն**։ Նալբանդյանը կրկնում էր այստեղ Բակլի միտքը։ Նուշն այս ժամանակ գրած մի նամակում, հիշատակելով Կարլոս I-ի վտանգավոր քաղաքականությունն ու դավաճանական ընթացքը, Նալբանդյանը շեշտում է, գարձյալ, վոր գրանով մատդրությունն չունի ընդամենը արգարացնելու նրան դեմ ուղղված կրոմվելի վարգագիծը. «Ամեն մի միջոց, — գրում է նա, — վոր վտանգի տակ կտա մարդկային կյանքը, իմ համոզմունքներիս դեմ է, և յես զղվելով յերևան կբերեմ ամեն տեսակ քաղաքական գլխատումներից***։ Ցնծում են կարծողներ, թե այս տողերը Նալբանդյանը գրում էր այն նպատակով միայն, վոր հերքած լինի նամակը ատելով բռնության վարչությանը աչքում, թե ինքը չի բռնհատրատական գրքից այսինքն՝ ենհենգելարծության հեղինակը****։ Սակայն Նալբանդյանը կարիք չուներ բնավ հերքելու մի բան, վոր չեր վերագրում նրան վոչ վոք

---

* «Լուսաց», 1903, № 1, յեր. 147 և հետ.

** Հմմ. «Լուսաց», 1903, № 1, յեր. 148.

*** «Ընկերա», յեր. 247.

**** Ա. Ծերասկյան, «Նալբանդյանի գրական հայացքները», «Նոր աշխարհ» գիրք 4, 1929.

Ես ասում՝ չէ՞ որ «Խոհարարական գրքից» մինչ և հիմա, որ նա արտասահմանում վճռակամորեն քաղաքական կացնահարման դեմ դարից կանգ, ուրեմն, որ հիմա այդ կետում ազատութեան նշանաբանն էր տարակարծութիւնը։ «Ներկրատարծութիւնս» նպատակներից մինն էր հիմա՝ մեզանում Քրեստոմատիի տնտեսական կրիզիսից առաջանալիք հնարավոր խանգարմունքի արգելքը։ «Մի դնդերի տասնամեակ,— գրում է նա,— քո գործի և քո գաղափարի մասի մարդիկ չգիտեն հաց ճարել, ազգասութիւնը և ամէն պետի հարկադրի նորանոր գնալ հաշտասիրութիւն և կոպտութիւն, մի խոսքով, բարեկամական խառնակութիւն։ Բայց չի պետս մոռանալ, որ մի այդպիսի վատաբաղդ դիպվածում, առաջ քրիստոնեական կիսոգապատիւն, կամերգանան և կամաւորին, իսկ հետո քրեստոքը, կառավարչական ուժերը»... Նոյն այս նկատառումով է հիմա, որ Նոյեմբերեանը գրում էր քեզ՝ «մինը քարոզութիւնն նպատակը և մեր աշխատութիւնն խորհուրդը այն է միայն, որ ազգը մտածել լուր սկսի և սկսած լուր անձը արտասվելի հնարքներից և սգալուց, որ չկեղծ մեզ աչառ, վազը, պետի քաղաքական լոյսը Քրեստոքի մեջ, չնայելով այն նոր պատրիկին, որ ստանում է նոս Անգլիայից»*։

«Ներկրատարծութիւնս» քաղաքական խորհրդածութիւններից անհատական մտքեր չկային, այլ հասարակ հայացքներ Բարդամական անցքերը — Լուսաստանում սկսված մտաւորական-հնարավորական շարժումները, մի կողմից, և ցարիզմի սկսած հակահարձակումը մտաւորական շարժման դեմ, միւս կողմից,— գրեցին այդ հասարակ նեկայացուցիչներին իրենց հայացքները վերաբերեալ անհրաժեշտութեան մասին 1862—1863 թվականներին, Ժուռնալների հրատարակ Գավրիլովից և Տուրգենևից, Գերցենը պաշտպանում էր ազգ ասում հնարավորական դեմոկրատիայի գիրքերը։ Աստանդական կարևոր և Գերցենի և Բակունինի գրական վերաբերմունքը 1863 թ. դեպի Լիհատասանի ապստամբութիւնը։ Լիհատասանի հնարավորական ինքնագործման ազգին նրանք արտահայտվել էին տակավին 1861—62 թվականներին։ «1861—62 թվականներին,— գրում է իր հիշողութիւններից մեկում Գերցենի հրեղեն բարեկամս հինների մեկը,— Տ. Պատկը — „Колокол"-ն ընդունել սկսեցին։ Այնտեղերը (իմա՝ Գերցենը. Ա. Հ.) չեր բավականանում սկզբան ընդհանուր արտահայտութիւնն վրա սպրելով. նա սկսեց պետի գրական ծրագրի վրա, ասելս թե

* «Ներկրատարծութիւնս», էջ. 53 և հետ.

** Ն. տ. էջ. 165 և հետ.

գործնական քաղաքագետ լինելը, և գործից բազմաքիվ սխալներ... Բայց վորքան ավելի յեր հնռանում ռեֆորմների անմիջական նպատակից, այնքան ավելի յեր կորցնում ուժն ու ազդեցությունը։ Իսկ յերբ 1863 թվին, բռնկեց լեհական ապստամբությունը, այն ժամանակ ասես թե հատակի չքացավ Ալեքսանդրի ազդեցությունը։ Նա նայում եր լեհական ապստամբության վրա իբրև ալավոնների համար համաշխարհային նշանակություն ունեցող յերևույթի վրա։ Իսկ յերբ Ալեքսանդրը սկսեց ծայրահեղ համակրանք հայտնել լեհաստանին՝ դրկվեց Ռուսաստանում բոլոր իր կողմնակիցներից։ Նրա ժուռնալը շարունակում եր լույս տեսնել, բայց չուներ նախկին ընթերցողների հարյուրերորդ մասն անգամ, և այն ամենը, ինչին վոր գոհարներ եր նա իր կյանքի լավագույն մասը, ընթացավ անկման ճանապարհով...»*։ Լիբերալ սիկնոջ այս տողերը չափազանց հատկանշական են։ Նրանք վոչ միայն նշում են Գերցենի և համախոհների այս տարիներին կատարած քաղաքական խոշոր դիմազարձը, այլև բնորոշում հասարակական-քաղաքական նոր այն տարբորոշումը, վոր անցի ունեցավ լիբերալ և հեղափոխական դեմոկրատիայի միջև 1861 թ. ռեֆորմներին հաջորդող տարիների ընթացքում։ Ճարխուվը պատգործից այս հանգամանքը՝ ուժ տալով հակահեղափոխական հարձակմանը։ Տեարդի նահանջի գծով ընթացող լիբերալներից մեկին՝ Ի. Ս. Տուրգենևին՝ ուղղած ցասկոտ մի նամակում ինքը Գերցենը շատ լավ և բնորոշել տանջված կացությունը. «1863 թվից մենք զգում ենք նրանց մակընթացությունը՝ 1856-ից մինչև 1862 թվականը։ Արվեստի, գիտության, քաղաքականության վրնեն մաստուրբատոր, վոր գիտում և աշխատում, ինչպես վոր պատվիրվում են... (տպագիր բնագրում այստեղ բաց և թողնված տեր մի բառ. Ա. Հ.) պատկերները, մի խոսքով, վորնեն Բաստիլին, վորը Նիկոլայի ժամանակ հայհոյում եր ռուսական տպարանը և հաջողությամբ ժամանակ գտնելով ինձ հարգողներից մեկը, պատրաստվում հրատարված՝ նորից հայհոյում և մեզ — ծիծաղ և առաջացնում միայն, մանավանդ յերբ հիշում ես, թե ինչպես արցունքը աչքերին հիանում եր, յերբ գործում ընդունում եյի լեհ պատգամավորությանը։ Գալ ժամանակ, յեթե վոչ ժողովրդը, գեթ ավարտիվները կզնահատեն ժուժկալ և աշխատ այն ռուսներին, վորոնք միակն եյին, վոր բազաքացին և պիտի բազաքնին տարբաբարչ խաղաղարարությանն գեմ... Մենք փրկեցինք ռուսական անվան պատիվը և դրա համար ուժեցինք

* Т. П. Пассек, «Воспоминания», СПБ, 1906, III, стр. 128 и сл.

սոցիալիստ մեծամասնությունից»*։ Ուշադրության արժանի չեն նաև ցանկալի այն տողերը, որ գրի առավ «Колокол»-ը Վերնիշևսկու մասին ընդունված դատավճռի առթիվ. «Վերնիշևսկին դատապարտված է չքմեղացյալ տաժանակիր աշխատանքների և մշտնջենական աքսորի։ Ոչ մի անձնք դատնա անչափ այս հարցադրումից կատարյալ, հասարակական (общество, թեմա՝ բուրժուազիան. Ա. Հ.) և անարդ, կաշառված մամուլի դիմին, որ ամբիծ և այս հայտնության, ուզղել այն անձնական նախատումներով նա չի, որ սոցիալիզմի և կատարյալ բանել Լիտասանների ազգանունների, խակ Ռուսաստանում — հասասել անհատի վայրագ հատուցումների և պետական խորհրդի անձնիր չարագործների վճռանքը... և գնո կան խղճալ, չնչին, չարժան մարդիկ, որոնք ասում են թե չպետք է անարգել սոցիալների և անգիտանների այս վհմակը, որ կատարում է մեզ... Ետ ու ձեր քաղաքակրթության և, որ վոչնչանգիներ մեզ ասում ասել...»**։

«Ներկան մեզքը կեր, այլ նրա զգրախտությունը, — գրում է Լևինեն, — մոր նա 40-ական թվականներին չկարողացավ նշմարել հեղափոխական մտածողը Ռուսաստանի խակ մեջ։ Ներ նա նշմարեց այն, 60-ական թվականներին, անվախ կեցվով անցավ հեղափոխական գեներացիայի կողքի՝ ընդունեց լրջությամբ։ Նա պատրաստ մտածողը հավատքով ընդունեց գործնական և մոչ թե հայտնա կատարածությունն ցարի և լրջության բուրժուազիայի մեջ հեղափոխական ուսումնասիրության։ Նա բարձրացրեց հեղափոխության պրոլետարը»***։

Նույն գծով գնաց նաև Բակունինը։ Լևհատանի ապստամբության կատարյալ հեղաշրջում մտցրեց նրա հայացքների մեջ։ Նա կորցրեց ընդմիշտ իր հավատը գեղի ցարական պետական գերկարարը ուժը։ Նա հրաժարվեց միանգամայն այն մտացնությունից, թե կատարյալ բանել կարող է գեղ գերազանցել գյուղական համայնքի կամ ընդհան ապստամբական շարժումը։ Նա լրում էր հետևել հեղափոխական պատահարների գործերը՝ հարելով այն հայացքին թե՝ գեներացիան ինքը ժողովրդի և և հեղափոխական մասնագիտական — Զերնիշևսկու «Ընչաց» պատմությունը։ Բակունինը պատրաստության և առնում ժողովրդի մեջից գեղ հեղափոխական գեներացիան։ Լևհ հեղափոխականներին առաջարկում և նա գա-

---

* А. И. Герцен, „Полн. соб. соч.", XVII, стр. 125 и сл.

** „Колокол", 1864, № 186.

*** Ленин, „Сочинения", XV, стр. 468.

վան ժողովուրդների սոցիալիստական տարրերի միության ծրագիրը։ Գործնական ժամանակությունն ցույց տալով Լենհատանուսի բընկած շարժմանը՝ նա հույս ուներ, թե Լենհատանի ազատագրումը ապատամբական շարժումներ և առաջացնելու ամբողջ Իտալատանումն Հետաքրքրական են այս կապակցությամբ այն տողերը, որ նվիրել է Մարքսը Բակունինին՝ 1864 թ. նոյեմբերի 4-ին ընդհատին՝ տասնվեց տարի ընդմիջումից հետո առաջին անգամ Բակունինի հետ տեսակցվելու առիթով գրած իր նամակում.

«Ինչ ասեմ, — գրում է Մարքսը, — որ նա (Բակունինը) շատ դուր չեկավ ինձ, ավելի, քան առաջ։ Լենհական շարժման մասին նա ինձ ասաց հետևյալը. այդ շարժումը հարկավոր կը ուստ կառավարությանը բուն Իտալատանը հանգստության մեջ պահելու համար, սակայն կառավարությունը չեր նախատեսել տասնամյակ կոխվ կառավարությունն և, որ իր պրովոկացիայով առաջ բերեց այդ պատմությունը Լենհատանումն Լենհատանը պարտության կրեց չերկու պատճառով. նախ Բանապարտի ազգեցության շնորհիվ և չերկրորդ, այն պատճառով, որ լենհական արիստոկրատիան սկզբից հենց վարանեց պարզ և անեղկղիմի դ յ ու զ պ ր ա կ ա ն սոցիալիզմի խնդրում։ Լենհական ապատամբության դեպքից հետո, նա (Բակունինը) հիմա բացատրեց մասնակցությունն և ունենալու սոցիալիստական շարժման մեջ։ Ընդհանուր առմամբ սա տակավին այն մարդկանցից մեկն է, որոնք իմ կարծիքով, այս տասնվեց տարիների ընթացքում հետ չեն գնացել, այլ ընդհակառակը, ավելի զարգացել»։

Գևրցենին և Ոգարյովին ուղած 1866 թ. հուլիսի 19-ի իր նամակում անդրադառնալով անցյալին Բակունինը գրում էր, թե „Романов, Пугачев или Пестель“ բրոշյուրի մեջ արծարծած միտքերը իր կողմից մի կամպրոմիս եր միայն Գևրցենին և Ոգարյովին, որոնք զիմագրում եյին հեղափոխական տակտիկային, և հիշեցնում է, որ դեռ այն ժամանակ ինքը ընդմարին վճռում եր նրանց հետ էրժամբվելով էլ վերստին ապահով բոլոր տեսակի ակնկալություններից և պահպանի լինելով գեպի մասսաների հեղափոխական շարժումը՝ Բակունինը առաջարկում է տպագրական խնդրում վեչ միայն հոգի համայնացման պահանջի, այլև մերժում ամեն մի խոսք գյուղացիների վճարելիք փրկանքի մասին*։

Նեչաևնցյանի հայացքներն ընդհանուր եյին, անշուշտ, հեղափոխական զարգացման նույն այդ ճամբով, որով ընթացել եյին նրա ուսուցիչների հայացքները։ Դրան չերաշխիք են ծառայում քիչուց հենց այն հայացքները, որ արծարծել եր նա

* „Письма М. А. Бакунина и пр.“, стр. 282 и 287.

«Անկրկնելիությունը» նշվում է անդրադարձնելով «Լոնդոնի պրոպագանդիստների և ամենից առաջ Բակունինի տղեցությունը։ Ինտեռնացիոնալի ամենամեծ թշնամին և նախ և առաջ, ինչ հակադրում է նրա նպատակներին տարբեր և կատարյալ հակադրությունը։ Աչքի առաջ ունենք նախ և առաջ Ինտեռնացիոնալի շրջապատվածության տղեցությունները — լինելիին, ուշքատվացնելիին, ցինիզմացնելիին, վրացնելին և հայհոյելին, մինչդեռ տղեցիկ հնարավորական պայքար ևս մղում «կատարյալ» դեմ կամ մինչև հնարավորականի կողմն կանչել նրա տղեցում նաև «Անդրկիությունը տղեցիկ և հարկավոր այն ժամանակ, երբ դեռևս չկա, մոշ մինչև մի բարոյական շղթայություն, այլ մինչև կապեր, մինչև իրավունք, մինչև բողոք, ենթակայնդի մեջ մի կասկած հող ձեռք բերելու համար, մինչև որ այդ տղեցիկության անհրաժեշտ յուրացնող տպավորությունը, մինչև որ երբ և տեսակ չլինին ուրիշներ... Տեսնում ենք խնդիրը և այն... միայն և հատուկ ուժը, մոր տղեն անձնասիրությունն մեջ ներքինելով, համապատասխան և պահում տրամաբանությունը չի կարող, մինչև և տղեցիկությունը տպավորում է»*։ Կանկրետացնելով այս միտքը Լենինասանին վերաբերմամբ, նա գրում էր. «Պարզամիտ մարդիկ կարող են հավատալ այս կամ այն կոռումպացիային... կարող են հավատալ, մոր չեխն հիմնովին, Լենինասանը արժանի լիներ անզիջական համակրության և ոտա լրացած էր ամենայն բանում — Այսպես չէ, վաղը — առավոտ ենք ենք։ To morrow morning! առավոտ և հեղնող անզիջություն։ Բանն մոր իմ կյանքի խոսակցությունը կապված չէ նորա շահի հետ, նա խոսակցություն չէ։ Ուշ քաղաքը, մոր մի տղեցիկության պատմությունը տպավորում է միայն տղեցիկությունը, յուր անմիտական շահի համար. Ընդհանուր իրավունքը խոսակցությունն է մեղացած**; Հենրիք չի նորան իմ կենդանագրությունը, նա չկամի նորան ընդունել, մոր լրագրության. նա անկամ պիտի համարի ընդունել, այն ժամանակ, երբ ցույց տամ իմ իրավունքը։ Այս ևս հերիք չէ. նա իմ կենդանագրությունը պիտի խոսակցի միայն այն ժամանակ, երբ առավոտ, մեն գործակցությունը ստացած իմ իրավունքը պաշտպանելուց***։

Պարզ է, մոր նպատակները տակավին Լենինասանին ապառազդության համար էր պիտանի տղեցին խնդրին հնարավորական խոսակցությունը։ Նպատակները հակադրում էր Ինտեռնացիոնալի ընդհանուր տղեցիկությունները — «հասարակ ժողովուրդը» — երանց ընդհանուր ցանկալին կատարյալ իրավունքով։ Նպատակները հակադրում էր նրանց

* «Անկրկնելիության», էջ. 100 և հետ.

** Ն. ա. էջ. 99 և հետ.

*** Ն. ա. էջ. 89.

չչխոստովանված իրավունքը, նրանց բողոքն ու մարտական ուժը յեվրոպական պետությունների բռնարար էքսպանսիանությանը, ինչպես նաև երկարատև միջամտությանը նա պիտակցում էր պայծառորեն ազգային խնդրի կապը ընդհանական խնդրի և առաջին հերթին ազրարային խնդրի հետ։ Նրա տեսությունների մեջ այդ պահին բացակայում էր միայն մի բան, ազգային շարժման և ագրարային շարժման սերտ, անքակտելի կապի պիտակցությունը։ Եվրկրագործությանը հղինակը նա կապում էր ընդհանական խնդրի և ազրարային խնդրի լուծումը — վերին կատարվելիք ազրարային հեղափոխությանը — հողերի համայնացմանը — հետանկարի հետ։ Նա նա խնդայնություն կոչը էր անում ազգի հաշվին ապրող վերնախավերին, երկար ի շատ կարողություն տեր մարդկանց վաճառականներին, տեղանավորներին, առևտրական միջնորդներին — փորձում էր համոզել նրանց, որ անցավոր և նրանց ընթացիկ բարեկեցությունը, քանի որ՝ ինչպես հավատացնում էր՝ ամենևին ընդհանուրը ապահովված չեն, մասնավորի յերջանկությունը մի վայրկյանում յերկար է»։

Կարողացավ արդյոք Նալբանդյանը ազատագրվել լիբերալ իր անցյալի այդ իլյուզիաներից։ Այդ հարցին կարող ենք հետևյալ պրակտիկ պատասխանը տալ։ Հնահատանքի ապստամբությունից հետո Նալբանդյանը նա, ագրարային հեղափոխությունն իր վերուստ չեր ակնկալում այլևս, այլ վարիչ՝ հեղափոխականներին հատուկտացող մասսաների նախաձեռնությունից։ Սրան ապացույց կարող է լինել Վեստերներում նոտան հրապարակախոսի համակիր հարցաստերությունը դեպի հայ գյուղական յերիտասարդության համակող ռևկևպտիկյան ուղղությունը, որ, ինչպես կտեսնենք, յերևան է գալիս ԵՄաս և Վարդիքներին մասին 1864 թվին նրա գրած ևրիտիկա-ի մեջ։

Վեստերներդի նկուղը, հարկավ, այն վայրը չեր, որտեղ Նալբանդյանը պիտի կարողանար ավելի շոշափելի յերաշխիքներ տալ իր վերապրած քաղաքական տեղաշարժերի մասին։ Սակայն անհատական ցուցմունքների մեջ նրա հայտարերած քաղաքական անհանգիստը նկատելիորեն, կամքի և մտքի անընկճելի այն զորությունը, որ յերևան է գալիս պայծառորեն բերդում գրի առած չափածո և արձակ նրա գրություններին մեջ՝ կասկած չի թողնում, որ Նալբանդյանը նա ամուր վճռած եր գնալու գյուղացիական հեղափոխության գիրքերի վրա, յերթե միայն կալանքը ազատած չլիներ իսպառ նրա ֆիզիկականը՝ բաց անելով նրա առջև գերեզմանի մռայլ յերեսը։

---

* «Եվրկրագործությանը», յեր. 106 և հետ. և 112.

«ՍՈՍ ՅԵՎ ՎԱՐԴԻՔԵՐԱ»-Ի «ԿՐԻՏԻԿԱ»-Ն

I

Պատմում են Ռ. Պատկանյանին 1888 թվին հայտնած կարծիքն այն մասին, թե քննադատությունն ասած բանը պոյետիկան չի ունեցել առհասարակ հայերի մեջ և մոտ քսաներորդ դարում են միայն կերկու պոետ — բանաս և հինգ տարի առաջ Մ. Նալբանդյանի պրած ժամն քննադատությունը «Սոս և Վարդիքների մասին և Գ. Ալամյանի նորատիպ աշխատությունը «Համլետի մասին»*։

Պատկանյանի այս կարծիքը առիթ կարող եր տալ հետաքրքրվելու. Երբ հանձնարարված այս պարծենալով Մանավանդ պիտի բորբոքվիր հարցասիրությունը Նալբանդյանի ժամն քննադատությունն վերարկնամոտ, մոքշած հայտնի չե, թե Պատկանյանը հասարակարարցու կերկրորդաստիճանների չեր և մորեղ կամայլիմնատ վերջինիս հասցեին շանթաոտատ ու հնգնակից Երա շրթունքների վրա կարող եր լինել միայն առհասրկի տուրք անվիճելի մի իրողության։

Հիրավի, քննչ ժամն քննադատությունն և այդ, մոր ազժանադնատ եր հանկատակորդի բացատրիկ այդ գնահատությանն։

1888 թվին հրատարակվի վրա չկար ժամն մի պոետ կամ միայն ապագիր մի անձնկատությունն, մոր ապրատարում եր Երա պոյետությունը. Նկատի ունենք Ղազար Փարպեցու Քրքի առաջաբանում հրատարակչին, Մ. Տեր-Գրիգորյանին, կերկատող «Սոս և Վարդիքների» ևս ապրի քննադատությանն մասին։ Առաջաբանի հեղինակը հայտնում եր, մոր Նալբանդյանի պրականն ժառանգությանն մեջ պոյետությունն ունի Գ. Պռոշյանի անդրանիկ այդ փիլիսոփայությունը վերարկնող բանվոկանների մեծ մի հոդված, մորի ում մոտ գտնվելը հայտնի չե իրենն հրատարակչին**։

---

* Ռ. Բնբրկյանի հոդվածը Գամառ Քաքիոսյի մասին, «Հայրենիք ամսագիր», 1932, № 12, կեր. 132.

** «Ղազար Փարպեցու Քրքի աչխարհաբար քարգմանությունը», ՄԳՐ, 1888, XXII.

Հայտնի չէ՝ քե ում մասին եր Տեր-Գրիգորյանի վերջին ակնարկը։ Տարիներ հետո միայն, 1889 թվին, ԷՄոս և Վարդիքների քննադատությանն մի բնկոր, վոր պահվել եր հրապարակախոսի ազգական Հաչատրյանի մոտ, ընկավ Մոսկվայում հրատարակվող «Հանդես Գրականական և Գատմական»-ի խմբագրի ձեռքը, վորը և լույս ընծայեց այն հաջորդ 1890 թվին*։

Չհասնելով Նալբանդյանի այդ աշխատությունը, վոր համարյա կորած եր համարվում, խմբագիրը Մ. Բարխուդարյանը նկատում եր՝ «Մեզ հասած տետրակի մի մասը պակասում և, այն և սկսվում և 27-րդ երից և վերջանում 42-րդով։ Ամբաստիրը միջոցներ ձեռք առավ լրացնելու գործի պակասող երկերը, բայց ապարդյուն։ 1896 թվին նրան ուղղած նամակում Ցեր. Շահազիզը գրում եր. «Մոս և Վարդիքների քննության սկիզբը չկա. կա ինքս իմ ձեռքով քրքրեցի Հաչատրյանի մոտ գտնված հանդուցյալի թղթերը։ Մ՚վ դիտե, կարելի կե, մյուս ազգականների մոտ գտնված թղթերի մեջ գտնվի, բայց կես քեզ գրել եյի, վոր նորա վոչ միայն տալ, այլ մինչև անգամ վախենում են ցույց տալ այդ թղթերը**։ Ավելացնենք, վոր ԷՄոս և Վարդիքների քննադատությունը հուզել եր նաև քննադատվածի հոգինակի՝ Գ. Գուրյանի՝ հետաքրքրություն։ Տեղեկանալով էՀանդեսի խմբագրից Նալբանդյանի գրած քննադատականի մասին՝ 1889 թվի սեպտեմբերի 4-ի իր նամակում Գուրյանը գրում և Բարխուդարյանին ԷՄոս և Վարդիքների քննադատության առթիվ՝ Նալբանդյանցի գրածի մասին՝ «կես տեղեկություն ունեյի հանդուցյալի Ղազար Փարպեցու թղթի հատվածներից. նորա հրատարակիչ, նուիրնակս հանդուցյալ Մկը. Տեր-Գրիգորյանը ինձ անձամբ ասաց, վոր ինքը կարդացել և հոգվածը և չգիտե ում մոտ և այժմ. իսկ տպված վոչ մի տեղ չկա։ Ափսոս և, ի հարկե, վոր թերի կե, բայց և այնպես ցանկալի կե հանդուցյալ Նալբանդյանցի կարծիքն իմանալ իմ անգրանիկ գրվածքիս վրա. տպեցնեք ուրեմն, խնդրում եմ, թեկուզ պակաս-պռատ***»։

Մանրամասնելով Բարխուդարյանի հրատարակած այս գործի հետ, դժվար չե կռահել, վոր «պակաս-պռատ» այդ երկերը հազիվ թե բավարարած լինեին ԷՄոս և Վարդիքների հոգինակի հարցասիրությունը։ Ընկել եյին ձեռագրի առաջին 26 երկերը, պակասում եյին երկեր նաև վերջից։ Գործակից ազատվել եր ամբողջի միայն մի մասը միայն և, չնայած նկատի ունենալուն տպագրվածի բացատրական վո-

---

* «Հանդես Գրականական և Գատմական», Մոսկվա, 1890, գիրք II, Տես. նաև Մ. Նալբանդյանի «Ճերկերը», II, էջ. 427 և հետ.

** Հայաստանի Գրական Թանգարան, Մ. Բարխուդարյանի արխիվը.

*** Ն. տ.

ընդհանուր-քաղաքական բովանդակությունը, պետք և չնչին թվալու, որ ժամանակի ամբողջությունից փրկված այդ բնիկը չի, որ աչքի առաջ ունենք Ի. Պատկանյանը, կարը վեր եր հանում ամեն ընդհատություն, որպես թացատուկ մի գործ գտնված չկա, որ և Պատկանյանը, և Տեր-Գրիգորյանը ժամանակին կարողացել եին ամեն ընդհատություն առկախվին անվիճար ընկերը և այդ հիման վրա կարծիք կազմել նրա բովանդակության մասին։

Ի. Պատկանյանի վերը բերած կարծիքը ճիշտ և նշում ամեն ընդհատություն դրա ժամանակը։ Սա և Վարդիվարի ընդհատությունը պատկանում է իսկապես Նալբանդյանի գեղարվեստական բերդում դրի առած աշխատությունների շարքին։ Հայտնի չի, որ Պողոսյանի վեպը տպվել եր 1860 թվին Թիֆլիսում հրատարակվող «Կուռնի Հայոց Աշխարհին» ամսագրի ներսում։ Նույն տարվա հունվարների վերջերին, վեպը լույս տեսավ Թիֆլիսում նոր առանձին գրքով։ Դա հենց այն ժամանակ եր, կարը Նալբանդյանը գտնվում եր Թիֆլիսում, որտեղից պատրաստվում եր ճանապարհ ընկնել արտասահման։ Նույն տարվա նոյեմբերի սկզբին։ Հետևաբար և, որ Նալբանդյանը կարդացած լինելը վեպը 1860 թվին, «Կուռնի»-ի համարներում, և կամ նույն տարվա աշնանը, կարը կարդը լույս տեսավ առանձին գրքով։ Բայց, քան կարևոր չէ, մեկ ու կես տարվա ճանապարհորդության ժամանակ և տեղեհնան, բնդհարդելության աստիճին կիսամյակի ընթացքում, Նալբանդյանը հնարավորություն չունենալ գրադվելու «Սա և Վարդիվարի»-ով։ Նա սկրսազրծած վեպին միայն 1863 թ., կարը բանակոնուհյան ազատ ժամանակ ունենալով գրադվելու գրական աշխատանքներով։

Նալբանդյանի հարցաբերությունը «Սա և Վարդիվարի» վերաբերմամբ առաջացել եր, քան կարևոր է, նույն այդ ժամանակ երբ նրանց գրադելիս հայերին նոր գրական լեզվի մշակման և աշխարհաբարի քերականության հնդիրների կապակցությամբ։ 1863 թ. սկրբի 8-ին, բերդից գրած նամակում, Նալբանդյանը հայտնում եր կարդը, քեև մտադիր և գրել կարևոր աշխատություն* «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության մի փորձ, «Աշխարհաբարի համեմատական քերականություն և քերականություն գրաբարի մի ձեռնարկ՝ «Քերականություն մի փորձ վերնագրերով**, Հաջորդ նամակում, սկրբի 12-ին, Նալբանդյանը խնդրո-

---

* Հմմտ. «Կուռնի», 1860, թիվ. 849-ում տպված հայտարարությունը։

** «Բիմեան», թիվ. 273.

րում եր ուղարկել Սայաթ-Նովայի յերգարանը, Արովյանի ավնրը Հայաստանին և Ռուշյանի ԵՍոս և Վարդիքներըն, Գոնանքսաից ակնեըև և, վոր այս յերկերը հարկավորվել էին վորպես նյութ վերը նշված լեզվական-քերականական խնդիրների պարզման համար*։ Սրանով և բացատրվում, անշուշտ, վոր ԵՍոս և Վարդիքներ-ի տպված բնկորը հիմնականում հենց լեզվական տեսակետից եր մոտենում գործին։ Գրական-քննադատական քաղմակողմանի մերձեցման կարիքն առաջ յեկավ յերևի ինքնաբերաբար, նյութի մշակման ընթացքում։ Նման մերձեցումը վորոշ յերկվություն եր առաջացրել, քանի յերևույթին, գրած քննադատության մեջ և այս հանգամանքը հարկադրեց Նալբանդյանին գրել ԵՍոս և Վարդիքներ-ի քննադատության մի յերկրորդ վարիանտ, վորտեղից դուրս ձգեց լեզվական նկատողությունները, սահմանափակելով իր խոսքը բացատրելս վեպի գրական-գաղափարական քննադատության վրա։

Վերջին յեղրակացությունը անում ենք՝ ձեռքի տակ ունենալով հենց ԵՍոս և Վարդիքներ-ի քննադատության յերկրորդ տրիանտը, վոր հաջողվեց մեզ գտնել Ճննաբարխիվի գործերում՝ հարակից մի քանի գրություններին հետ։

II

Կարելի յեր յենթադրել, թե նոր հայտնագործված ձեռագիրը Մ. Տեր-Գրիգորյանի և Ռ. Պատկանյանի մատնանշած ամեն քննադատություններ և, այսինքն՝ ըՀանդես Գրականական և Պատմականում-ում (ինչպես նաև ԵՎերկերը-ի 2-րդ հատորում) տպված համանուն քննադատության անվիճար որինակը։ Այսպես եյինք կարծում առաջին հայացքից նաև մենք։ Սակայն համեմատելով տեքստերը, դժվար չեր համոզվել, վոր նոր ձեռագիրը ոչ միակ ու ամբողջ որինակը չեր, այլ նրա նոր, վորակապես ուրիշ, վարիանտը։ Տարբերանքի ընթացքում հեղինակը փոխել և պարզապես աշխատանքի ծրագիրը։ Փոփոխված ծրագրի արդյունքն և հենց մեր հայտնագործած աշխատությունը, վոր դիտում ենք վորպես ամեն քննադատության մինչև այժմ անհայտ յերկրորդ վարիանտը։ Թե ինչ բախտի պիտավ առաջին վարիանտը՝ չգիտենք։ Սակայն մի կողմը թողնելով մեզ հասած բնկորի քերթերը, Նալբանդյանը յենթադրում եր հավանորեն ուրուրագրել այդտեղ արած լեզվական դիտողությունները աշխարհաբարի քերականության և նոր գրական լեզվի մասին ծրագրված ուսումնասիրություններին մեջ։

---

* Հմմ. ԸՎիմաՆ, յեր. 275.

Անտարբերության հայտնագործման վերաբերյալ գրությանը հավելվածները ծանոթանալու համար անհրաժեշտ և ծանոթանալ սրբության զանված հարակից գրությունների բովանդակությանը։

1864 թ. փետրվարի 6-ին Պետրոպավլովսկի բերդի կամանդանտ Սորոկինը առաջնակ էր Նալբանդյանի ստորագրած հետևյալ դիմումը։

Его превосходительству господину коменданту Санкт-Петербургской крепости

Содержащегося в Алексеевском равелине спб. университета кандидата Михаила Налбандова

ВСЕПОКОРНЕЙШАЯ ПРОСЬБА

Осмеливаюсь утруждать ваше превосходительство покорнейшею моею просьбою, о разрешении мне заниматься переводами и составлениями литературных и научных статей на армянский литературный журнал „Северное Сияние", издаваемый в Москве статским советником Степаном Назариянц.

Побудительной к тому причиной служит мне материальное вознаграждение со стороны редакции, что составляет для меня вовсе не второстепенный вопрос.

Позволяю себе робко надеяться, что ваше превосходительство не откажет мне в моей покорнейшей просьбе.

Вашего превосходительства,
милостивый государь,
всепокорнейший слуга
Михаил Налбандов

5 февраля 1864 года
(Отправлено 6 февраля 1864 года)

Թարգմանությունը՝

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԲԵՐԴԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԿՈՄԱՆԴԱՆՏԻՆ
ՆՈՐԻՆ ԴԻՄՈՒՄՆԱԳՐԱՏՈՒԹՅԱՆԸ

Ընկերակցվելով ռավելյանում ձերբակալված Ս. Փ. Ռ. Նամելատրանի կանդիդատ Միխայիլ Նալբանդյանից

ԱՄԵՆԱՀՈՆԱՀ ԽՆԴԻՐ

Համարձակվում եմ Ձեզ ուղարկել ձերդ գերազանցությանը ներկա գրությամբ, զորով խնդրում եմ թույլ տալ ինձ Մոսկվայի «Հյուսիսափայլ» հայ գրական ամսագրի համար, զոր հրատարակում է ազատակի ազնականի Ստեփանոս Նազարյանցը, զբաղվե-

յու քարտուղարությունների և գրական ու գիտական հոդվածներ կատարելով։

Իմ ընթացքը Խմբագրության կողմից տրվելիք նյութական վարձատրությունն է, որը ինձ համար յուրաքանչյուր հարց չի թանկացնում։

Թույլ եմ տալիս ինձ հուսալու խոնարհաբար, որ Ձերդ գերազանցությունը չի մերժի իմ այս ամենախոնարհ խնդիրը։

Ձերդ գերազանցության
ամենախոնարհ ծառա
Մկրտիչ Նալբանդյան

1864, փետրվարի 5.

(Մակագրություն՝ «Ստացված է 1864 թ. փետրվարի 6-ին»)

Առանալով այս դիմումը, բերդի կոմենդանտը հաջորդ օրն ուղեց III բաժանմունքի պետ Իշխան Դոլգորուկովին հետևյալ պաշտոնական գրությունը (բերում ենք քարտուղարաբար).

Գ ա գ ա ն ի

7-ն փետրվարի 1864 թ.

Ն. Գ. Ս. սեփական գրասենյակի III բաժանմունքի պետին

Ջ և կ ո ւ յ ց

Ներկայացնելով Ձերդ գերազանցության բարեհայեցողությանը Ալեքսանդրի ռազմերկնուժ Ձերբակալված Ն. Նախիջևանի բնակիչ Մխայիլ Նալբանդովի ինձ հանձնած խնդրագիրը՝ քարտուղարությունները անելու և հայերեն լեզվով գրական հոդվածներ գրելու համար իրեն քաղաքացիություն տալու մասին, պատիվ ունեմ խնդրելու, որ այս մասին լինելիք կարգադրության վերաբերյալ բարեհաճեք իրազեկ անել ինձ։

Կոմենդանտ՝
Լեյտենանտ Մորոկին
Քարտուղար՝ Դենեժկին

Այս թղթի լուսանցքի վրա Դոլգորուկովը մակագրում է հետևյալը՝

«Քաղաքացիություն տանալու համար՝ ներկայացնել տալ գրության բերած հաստատված կարգով քննիչ հանձնաժողովին։

(Մակագրություն) Իշխ. Դոլգորուկով

Նույն այս թղթի վրա Դոլգորուկովը գրել է և ետևյալ հետևյալ հարցը՝

„Как поступают с произведениями Чернышевского?“

Արձանագրված է նաև մի տեղեկանք՝

«Հանձնաժողովը ավարտել է նրա գործը. հանձնված է Պետական գաղտնի գրասենյակ»։

Հայտնի չէ, որ նախնական քննությունն ամփոփելուց հետո Հերձիչևսկուն քաղաքացիական աշխատանքներով պրոպվելու վճռորոշ որոշումն էր արել։ Այս պրոցեսը բավական համառորեն՝ նույնիսկ նեղությունների անդադար հանդիպելով, պիտի իրագործեր մեր պրակտիկ լուծումը տալու համար։ Սրա մասին Ներքինգործների պարծենում պահվել և հետևյալ գրությունը՝

Պ ա տ ճ ե ն ա գ ի ր

Լուս № 769

1864 թ. 11 փետրվարի, № 379

Մ. Գնեհրության բերդի պատճառ հրամանատարին

Ի հետևումն 31 դեկտեմբերի պատիվ ունիմ ձեզ իմացնել Գ. Ա. Գոլիցինսկուն հանձնարարություն տալու մասին գնալու Ձեր գնդապետության, որ Աչիքանանկի առաջնորդած Ա.Գ.Բ. համալսարանի հանգիստ նավթատարածքին կարգադրի նույն ինքնակալական գրասենյակի հրամանները, պայմանով միայն, որ նրա կազմածները նախկինում եղած Ա. Ն. Մ. անփոփոխ գրասենյակի III բաժանմունքը։

Բաժնի վարիչի տեղ՝
Մ. Վ. Մանկինով

Հետաքրքրականն և, որ Նալբանդյանին արված այս քաղաքական անմեղադրանքներին նրա Գալոխ բանտախցից Գալոխ «Մեղքիս» նշումով 1864 թ. փետրվարի 29-ին Մենուխանին (Արքամյանը) ուղղած այս նամակը։

«Ամենով բարեպաշտ. Հյուսիսափայլը հարատև կանգնած չէ մի տաճար ոչնչացած և նա ևս՝ իբրև քարվոքը հանվելուն պիտի հատորվին և կարճ ժամջոյի մեջ ժամանակի հետևանք ալ պիտի հատնի...»

Ինչպես միշտ, այնպես ալ հիմա ալ. Մ. Նալբանդյանը գործակից և Հյուսիսափայլին և ամեն հոգեվաճառները տաճար ալ պիտի չտեսնի։ Մանկա՛ն տանկ չի՛ պետք հետևցնել, քանի որ ոչ տաճար ունի և հիմա, չե՛, բնավ ոչ տաճարի մեջ, Աստծո Գնեհրության բերդը կպատերվի, բայց իբրև քաղաքական կեցության և ազգի հրատարակության մասնակից լլլալու։ Ամեն շաբաթ, իր գրվածները Մանկիա ուղարկի քաղաքագետները հասնելնին առաջ քանի մը խոսք քննարկելու կենդանական պիտի լլլանա։

Մենք խնդրանքի վերջին պիտույքները տեղին ևր միտադարձ։ Այդ ցույց տվեց «Հյուսիսափայլ»-ի համար Նալբանդյանի գրած առաջին խոհ հոդվածը։

Տեղեկանալով իրեն արված քաղաքական մասին, Ն. ու. փետրվարի 13-ին և 20-ին Նալբանդյանը գրում ևր ընկերոջ հետևյալները։

«13-ին հայտնեցին ինձ յերբորդ բաժանման հրամանը իմ աշխատուքյան մասին...»։

«20-ին տվի զրվածքս քննուքյանս։

Վոստիկանուքյան դեպարտամենտի (յերբորդ բաժանմունքի) քննուքյան հանձնվածը հայերեն մի ձեռագիր եր, վորի վրա նալբանդյանի ղրչով զրված եր ռուսերեն՝

«Северное Сияние»
(Арм. журнал)
Издаваемый в Москве г. Назарянц.
М. Налбандов

Разбор романа «Сос и Вартитер» г. Прошянц, изданного в Тифлисе в 1860 г.

Հայերեն ձեռագիրը մակագրված եր՝

Կրիտիկա. «Սոս և Վարդիքեռ» ազգային վիպասանուքյուն, պ. Գևրգ Գոռշյանց, 1860, Թիֆլիս։

«Սոս և Վարդիքեռ»-ի «Կրիտիկան» միակ գործը չեր, վոր գրի յեր առել նալբանդյանը բերդում՝ «Հյուսիսափայլ»-ի համար տպագրելու համար։ Բայց նշաններից դատելով՝ նույն այդ վիպասանուքյամբ եր գրել նալբանդյանը նաև Վարդան Բարձրբերդցու պատմուքյան առցեները, վոր լույս տեսավ հետագայում «Փորձ հանդեսի» մեջ։ Այլև՝ «Հյուսիսափայլ»-ի լրագրի գնահատականին վերաբերող «Ցեղիկու խոսքը» վերնագրված այն հոդվածը, վոր հետագայում տպվեց «Հանդես Գրականական և Գատմականա»-ում և այլն։ Այս շարքի հոդվածներից, ինչպես տեսանք, լույս տեսան «Հյուսիսափայլ»-ում միայն յերկու գործ՝ «Ազգային քշվառուքյունն հոդվածը և Մեչուլհեչային նվիրված «Ուղերձը», գրվածքներ, վոր ինչ վոր հնարքով նալբանդյանին հաջողվել եր հասցնել նազարյանցի ձեռքը, վորը լույս ընծայեց այդ գործերը մի գեպքում «Ս. Նազարյանցս, մյուս գեպքում՝ «Փառասիրա Ծղակյանս առաքսուքյամբ, քանի վոր, ինչպես պարզվում է հիմա, III բաժանմունքը ի վերջո խոչընդոտներ եր ստեղծել նալբանդյանի ձեռագրերները տպագրելու գեմ։

Հանձնելով «Կրիտիկա»-յի ձեռագիրը III բաժանմունքին՝ բերդի կոմենդանտ Սորոկինը ստիպր իր գրուքյան մեջ հայտնում է վերջինիս նալբանդյանի խնդիրը՝ ձեռագիրը III բաժանմունքից վերադարձնելուց, հանձնել իր յեղբայր Ղազարոսին։ Սակայն նույն այս գրուքյան վրա կարդում ենք մատիտով գրված անհատորոշիչ այս տողերը՝ «Գնաք և քողնել այս հոդվածը յերբորդ բաժանմունքի գործերի մեջ, մինչև նալբանդյանի գատական գործի

ամփոփում։ Ելևէջային մի ձևով նույն որը պրում է այս տողերի տակ՝ «Համառօտ եմ։ Մի ամիս անց, մարտի 28-ին Նալբանդյանը պրում է՝ «Բներգի հիշատակարանում — գնահատ առաջս չեզրոքիցս, փորձ հայտնում է՝ թե չնե քոչյ տալիս ինձ բան տալ Հրատարակչությամ մինչև իմ գործի վճիռը։

Ի՞նչն եր այս ձգձգումների պատճառը։ Պարզ է, որ բներգի վարչությունը չեր կարող դուրս քաշել գրվածքը՝ առանց նախապես ծանոթանալու նրա բովանդակությանը։ Սակայն գրվածքի ընդունելուց հետո չեր տալիս բներգի ցերեկնաների առաջնորդու նրա բովանդակությունը, և չի յել երևում, թե III բաժանմունքը միջոցներ եր ձեռք առել թարգմանությանն կամ ինչներգի միջոցով պատվիրել գրվածքի մասին։ Գործի վճիռը կայանալուց հետո իսկ, ձեռագիրը անշարժ մնաց III բաժանմունքում։ Բանտից դուրս գալով, Նալբանդյանը դիմում է արևց բներգի վարչությանը՝ վերադարձնել իր ընտանեական գրվածքի նյութերը։ Բայց չի յերևում, որ փորձած լինի հետ առնել «Սոս և Վարդիթերը»-ի ընդօրինակությունը։ Նրա տրամադրության տակ մնացել եր ընդօրինակությանը ստացվելու վարկանշը, այն, որի բովանդակությանը ծանոթացել էին, քան յերևույթին, Մ. Տեր-Գրիգորյանը և Ի. Պատկանյանը և որի մասնակցի ավերմանքից փրկված մի մասը մատչելի յեր դարձել ընթերցողներին «Հանդես Գրականական և Պատմականում»-ի միջոցով։ Գործի կատարողները և ամբողջական վարիանտը, հեղինակից և նրա հարիչներից զատ, չեր շոշափել վրան այլ ձևով։ Տասնամյակների ընթացքում «Ալբիոնական» մնաց գրվածի տակ։ Եվ միայն հիմա յե, որ հաջողում է լույս աշխարհ հանել այն՝ մատչելի գործիների հրատարակությանով նոր ընթերցողներին։

III

Նալբանդյանը առաջինը չեր, որ քննադատում եր «Սոս և Վարդիթեր»։ Դեռ նոր եր անցել «Նուռնակ»-ում վրայի տպագրությունը, յերբ նրան գրեթե համան կոնդակով ընդհանուր Ամենայնյանը «Մեղու»-ում։ Վոմն Բագրատ Ամատունյան ընդդեմ եր բե վարչության հրատարակությանը և կատարում յեկեղեցու վերաբերմամբ։ Անուշի միջոցով Սոսը գալիս և մանուշակ եր ուզում Վարդիթերին։ Անուշը Վարդիթերին ձեռքն և տալիս գալիս և մանուշակը՝ ծաղկազարդի տրը, Աշտարակի յեկեղեցում, վրտանգ, քան վնասի, էխտատ շատ յերկար խոսակցություն են անում յերկու ազգկերը սիրահարական բանների վրա։ Անա յեկեղեցու հարկի տակ անցի ունեցած այս պրույցն և հանդ, որ գայրացրել եր Բագրատիր տեղապահին

և նրա աշխարհիկ գործակիցն՝ կրիտիկոս Բալասարին. «Ես միևնոյն ժամանակը, — գրում էր վերջինս, — եթե Քրիստոսը Աշտարակում պատահեր, կասեր — Տուն իմ, տուն ապօթից կոչեցի և դուք արարիք այրս աւազակաց... Եթե ճշմարիտ հայոց ամոթխած աղջիկերքը Աշտարակու մէջ այս գրութեանն են հասել, յանկեցուցմը այս զգացմունքով են կանգնում, Քրիստոսը վազուց կըլի ասած. «Ընչի՞ եկաս իմ սատանայ, գայթակղութիւն իմ ես, դի ոչ խորհիս զու զաստծոյնն, այլ զմարդկանն»*։

Հայկական հին մամուլի եջերում չենք նկատել «Մուսա»-ի մասին նման այլ ընդհատակեայներ։ Բայց Նալբանդյանի հրիտիկա-յից տեղեկանում ենք, որ վեպը տրիք եր ավել բերանացի այլևայլ առարկություններին։ Նալբանդյանը պատմում է, որ տրիք է ունեցել էինքնահավան և անզգած մարդկերից լսելու այլևայլ աննպատակ կարծիքներ վեպի մասին։ Իհարկե նրին տալիս, թե վեպի մեջ կան ընդհատակություններ կամ թե նկարագրելով գործող անձնավորությունները, հեղինակը չի տալիս ստոիճանաբար զարգացող դեպքեր, էլոգիքապես ամող բնավորություններ։ Նալբանդյանը առարկել եր այս կարգի քննադատներին, թե ընդհատակություններ ազատ չեն անգամ արվեստի մեծագույն հանճարներում։ «Բնությունը, — կրկնում է Վեռնադիը քննադատության մեջ Նալբանդյանը, — յորում չէ իրագործում կատարելության գաղափարը մեկ անհատի մեջ, հետևապես և նորա գործի մեջ. բնության գուգակշռող հիմնական որենքն գեմ է այդ։ Կատարելության գաղափարը այնպիսի մեծ բան է, որ մեկ առանձին առնված հոգի, թող լիներ նա ամենամեծը մարդկանցություններից, այնուամենայնիվ բավական չէ տանել նորա մեծությունը։ Կատարելության բնակարանը է ընկերական մարդկությունը։ Կայրենիքի ազգեցությունը մատնող այս նկատողություններից հետո, Նալբանդյանը ինքյան չեր սպասում այն դատողության գեմ թե Գոռշյանի վեպը չի տալիս մեկ էլոգիքապես ամող բնավորություններին նկարագրություններ։ Մանկան գեռևս եր տալիս, թե՝ հեղինակը գրա գործարին, կարգանում է պատկերել ժամանակի հատարական կյանքը։ «Հատարակաց կյանքի նկարագիրը, — մատնանշում է Նալբանդյանը, — շատ վատուն և կենդանի գույներ ունին (sic!) և այդ հատարակության մեջ ապրող բնավորությանց այս կամ այն մանրամասները հիանալու արժանի կարողություն»։ Նալբանդյանը գիտում է այնուհետև թե՝ էլոգիքապես ամող բնավորություններին բացակայությունը

* «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 20, էջ. 251.

վնասի մեղքը չեն, այլ հայկական իրականության մեղքը. «Լիբերալ բանասանեղծությունը, — պրոֆ. և Նալբանդյանը, — հնամաներ և մի որևէ կապակից և պատմական կյանքի, իսկ մեր հայերս կյանքը, մոշ քո առաստղենների ժամանակ, այլ նաև շատ հետո, բերքը չի ունեցել մի համաձայնական և յոգեբանական ամբողջություն և ներդաշնակություն։

«Գ. Պոլսեցիներ, — հարցնում է Նալբանդյանը վնասի քննադատներին, — արդյոք չպիտի դուրս գնված բիներ բնականությունից, եթե հայկական կյանքի մեջ (ընդհանուր առմամբ) բերնեցնեին մեզ աշխարհի բնավորությունը, որ սկզբից մինչև վերջը ամուր երին ընթերցողը։ Մեզ հայոց կյանքը այն միմանակությունն է ներկայացնում, ուր այդպիսի բնավորությունը (ընդհանուր առմամբ) ծագումներ չհամարվելիներ։ Մենք բանից առաջ քննելիքը և ազգի կյանքը. փորձենան այդ կյանքին և բանասանեղծության հիմքը, որի վրա կառուցանում է նա իր շինվածքը։ Հայտնի չե թե ազգն ել մեզպես չե, եթե նորա կյանքը չե բերնեցնում այսպիսի աշխարհի բնավորությունը և բերնությունը, որ չկան «Ոսո և Վարդիներին մեջ։ Նորա ամենայն քայլը համար հարկավոր է հող, հարկավոր են պայմաններ և հնարներ, որոնցից դուրկ ենք այսօր և որոնց ինչպես չկան մեր ցեղն ել բնավորության մի մասով, եթե պիտանի չեն մեզ համար Հայաստանում։

Մասնավոր նույն այս ժամանակ հայկական լեզվի խորհրդավոր տարամարանության մասին, Նալբանդյանը ավելի կոնկրետ ձևով էր մատնանշել՝ թե ինչ և հատկանում այդ տպավորություն ասել, որոնց ինչպես չկան բնավորությունը, ինչ՝ «մի մասով «Եթե Մեզ հայկական անկախություն, — պրոֆ. էր Նալբանդյանը, — դուրս հայկական լեզվի տրամաբանության ել Մեզ անտրամ և այսօր իր ամենկական տրամաբանությամբ չվերացներ մեր պարտությունների կուտ ակածը, բայց մոշ հայոց անկախության շինվածքը կործանվել, ու կատարելն ել ներմուծել մինչև Ծովս հասել, եթե ազգը հազար տարիների ծանր ստրկության մեջ շատ անգամ ամրոցվել և կամ ինազանդ ծառել, մոշ իր շաբաշտը չանանե ներս խառածը ու զբաղեցնե չարքին, կամ պատրաստ միշտ գտած ժամանակը այնպես արագ խոսել, մոշ շաբաշտը մոշ չհասնի և այս պատճառով բառերի ձայնավորները թողնել, կամ ձայները չլսվելու համար ակտանները և պատշները սխալած կերպով ձայնավորները գնալ կարգ փոխել, մենք խոսքով, եթե ազգը ստրկվել և հայախոսության մեջ մոշ տարիների աչքից ծածկելով, մոշ մի պրոտեան ոսկոնց սխրար բերանը չնկած ազգը այս կերպարանա-

քով քերել Քողել ներկա սերնդին, այդտեղ հայկական տրամաբանությունն կարելի չի պահանջել։ Վեր խիզճն և վոր պիտի ներե, վեր ձեռքն և, վոր պիտի բարձրանա մի գավազան ել այստեղ նորա գլխին հասցնելու։ Ձայնդ կտրիր, տաճիկ տրամաբանությամբ ես խոսում, քե խոսում ես խոսքը, ինչպես խոսել են քո նախնիքդը, բուն հայկական տրամաբանությամբ։ Chapeaux bossués dégoûtent puriste»*։

Քննադատական սուր այս կոնտրավերզը նախորոշում և հիմնականում մեզ զբաղեցնող «Կրիտիկա»-յի բովանդակությունը, ցույց տալիս նրա բացառիկ նշանակությունը հայ քննադատական մտքի բալազարյան վոտրմանի մեջ։ Այն ապացուցում և «Կրիտիկա»-յի հասարակական-քաղաքական այն լայն ու խորաթափանց հարցադրումը՝ դրանորելով միաժամանակ քննադատության անալիտական-նատուրալիստական մեթոդը, ինչպես նաև ազգային-լուսավորական այն անհրաժեշտը, վորին շարունակում էր ստեղ տալ Նալբանդյանը — գեթ «մի մասով»։

Անկասկած և, վոր Նալբանդյանի քննադատության տեսական հիմքը անալիտական եստետիկան էր։ Քննադատելով գեղարվեստական վորևե յերկ՝ Նալբանդյանը զբաղվում էր այն հարցով թե՝ վորքան ճշմարիտ և կամ իրական այդ յերկի պատկերածը։ Կրկնելով Համլետի պատկերավոր միտքը, նա նմանեցնում և արվեստն և իրականության հարաբերությունը՝ հայելու և նրա մեջ անդրադարձած առարկայի հարաբերությանը։

«Ճշմարիտ և առույգ մատենագրությունը մի հայելի չի, վորի մեջ ցոլանում և ազգի կյանքը։ Մեզ վորպես հարկի չի այն հայելին, վոր ճիշտ ցոլացնում և յուր առաջև զրած առարկայի պատկերը, նույն չափով մի մատենագրություն, վորի մեջ առուգտակես յերևում էր ազգի կյանքը և պատկերը. սորա հակառակ՝ անպիտան և, յեթե հայելին ուղիղ չէ, և չի ցոլացնում առուգտակես այն բանի պատկերը, վոր ցույց եյիր տվել. այսպես և մատենագրությունը։ Այդպիսի մի մատենագրություն, վորի մեջ այլը քե չի յերևում, իսկ քեն այլը, շինովի և խարդախ մի մատենագրություն և, առուգտության վերաբերությամբ դիմակավորված մի անձնասիրություն»**, «Մի ազգի մատենագրության մեջ,— գրում էր զարձյալ Նալբանդյանը,— յերևում և նորա հոգին, նորա հայացքը, նորա քննկրտական կյանքը»***։

---

* «Ծաղիկներ», II, յեր. 493.
** Ն. ա. I, յեր. 224.
*** Ն. ա. II, յեր. 139.

«Այդ մտահղացումը,— ասում էր Նալբանդյանը,— որ անբռնակալի կապիտան չի մի ազգի հոգու հետ, այդ մտահղացումը, որի մեջ իրրև հայելու մեջ չի կրնում ազգի կյանքը, նորա և ամենամուրբ գիտցությունքը. այդպիսի մի մտահղացում էին, որով ներսին մեզ պետական ասել ճշմարտությունը, նման և էիդիմիներին կրոնական ճշմարտությունը... այդպիսի մտահղացում պետք էր ազգին գտանելիք կլիներ ազգին, որպես մի խորհրդավոր տարածություն»*:

Այսպիսով կյանքի հայելին և, գեղարվեստական գործի հիմնական կրնակերպությամբ երգ «բնականության» և, երգ հարազատության» սովետի հայելու մեջ անդրադարձող իրականությունը Նալբանդյանի ստեղծագործ 1858 թվին արտահայտված այս մտքերը անտարակույս կարծիքներ չեին, այլ ուղղ առաջավոր լուսավորիչների — Բելինսկու, Գոգոլի, Չերնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի հայացքները, որոնց վրա, իր հերթին, անդրադարձել էր Ֆեյերբախի մատերիալիստական փիլիսոփայության ազդեցությունը: Նալբանդյանը չնեղմորկված էր խորացնել մտահղացման դեմոկրատական առաջատար ազգ նատեմիկոյի ազդեցությունը, սակայն պարզ է, որ տարածվածը գրողի ընդարձակ դիրքում չէր տալ: Առաջատար նատեմիկոյի սկզբունքները նա շարունակում էր անհամեմատ հայացքներին հետ և ջանք գործադրում հայ գրականության մեջ և իրականության համապատասխան վերաշինման ու վերածնության համար: Այս կապակցությամբ նրա մտահղացում էր գործադրել հիմնականը՝ ազգային կյանքի բուրժուական-դեմոկրատական վերածնության խնդիրը: Եվ սրա վրա էլ ազգությունը և հնչեց, որ տալիս է Նալբանդյանի ստեղծագործությանը, «Սոս և Վարդիթեր»-ի «երկրորդական»-ը:

IV

Նալբանդյանը գտնում էր Գաշյանի վեպը հայ գրականության այն գործերի շարքին, որոնք «հեմն գրին արդիական ազգային վիճակներ»: Թվելով նաև շարքին պատկանող մյուս գործերը՝ «երկոսիկա»-յի հեղինակը վեր է հանում արևմտահայ գրականության մեջ 1851 թ. Գալուստ յուր անուամբ, նեղկուսյան իսպառ մատղված, «Ազգային և ապա — չամիսական գործերի շնորհագրում — Ալիշանի «Ընծայանոց գրականության մեջ նաև կարգի գործերի մեջ հիշատակում է Արծրունու «Ալբրա»-ը և ապա Գ. Տեր-Հովհաննեսյանի — «Սոս»-ից հետո յուր անուամբ ու կիսատ մնացած — «Տեր-Մարգիսը»:

* «Անբիլբ», I, 160.

Համեմատելով հիշատակված արձակները Նալբանդյանը ամենից բարձր տեղն է հատկացնում կարծես Պոլսում լույս տեսած «Ազատին վեպին», որի մեջ երևակայությունը և արվեստը իրար հետ լծորդված են։ Վեր է հանում հատկապես նաև վեպի սոցիալական տենդենցը. վեպի հերոսուհին — Ազատին — ոգով և գնում դիշերապեմ մարդոց դժոխային կրոնամոլությանն և գավառանությանդ։ Շատ բարձր կարծիք ունի քննադատը նաև «Ներ-Մարդոյ մասին, որը, նրա կարծիքով, չնչին քերթած չլինալո, խազալու չեր հայ գրականության մեջ նույն դերը, որ պիեսին ուսանկանում վերապահված և չեղել Գոգոլի «Մեռած անձինքը»-ին։ Նալբանդյանը նշում էր նաև «Ներ-Մարդոյ» գեղարվեստական արժանիքներից մեկը՝ այն, որ գործող անձնավորությունների հոգեբանական և բարոյական վարքերությունքը նկարագրելիս՝ հեղինակը հանդես չեր գալիս «իր քերնից խոսելով», այլ «ներգործողը իրենց խոսքերով կամ գործերով ցույց են տալիս մեզ իրենց ով և ինչ լինելը»։ «Մեծ տարբերություն կա, — ավելացնում է Նալբանդյանը, — տեսնելու և լսելու մեջ։ Այն հեղինակը, որ ինքը բան չե տեսում մեզ, այլ մարդին է հանում մեր առջև, ներգործել տալով նոցա,— նա ցույց է տալիս, եր տեսնելուց հետո լսելու կարոտություն չկա։ Իսկ այն հեղինակը, որ ով ամեն բան ցույց է տալիս ներգործողների ձևերով, այլ չերբեմն իր քերնից և պատմում նոցա մասին, նա լսելու է, որի տպավորությունը ավելի քույլ է, քան թե տեսնելու և շոշափելու տպավորությունը»։

Աբովյանի «Վերքե»-ի իդեական արժանիքները Նալբանդյանը տալիս եր ուշադրել մասնավորելու իր «Մեռելահարցուկե»-ի ընդարձակ մի ծանոթություն մեջ*, «Մոա և Վարդիկներ»-ի քննադատության մեջ վազեմի ակնածությամբ և հիշատակում նա «անդյուտ Աբովյանին» անունը։ Սակայն շեշտում է նաև ինչպես — «Վերքե»-ի, նույնպես և «Մոա և Վարդիկներ»-ի պատմական ճշմարտանմանությունը. Նալբանդյանը նշում է, թե ինչպես «Մոա»-ի, նույնպես և «Վերքե»-ի մեջ չե տալած այն ամենը, ինչ հարկավոր է համարդությանդ, չի շոշափված այն, ինչ վերաբերում է ընդհանուր հասկացողությանդ կամ ընկերական հարաբերությանդ**։

Ակնհայտ է միանգամայն, որ այդ կերկերի մեջ Պետրոսեցդի կատանավորը չեր գտել «ոչ հետևողական դեմոկրատիզմ և «ոչ ել

---

* «Ծերկեր», I, էջ. 93 ծան. և հետ. համ. նաև մեր «Աբովյան», Ցերևան, 1933, էջ. 115 և հետ.

** «Ծերկեր», II, էջ. 425.

ամեամանդ քեզհանուր քաղաքական մարդուժ իրենե հուզող մրա-
քներե տրամադրվեր:

Հիշեցում Արովյանեն անուներ, Նալբանդյանեն առաջ չեր պատկե-
րացուում մեռնե Մատեն ձգտումներով կատարեր, այլև երա մոտյ
բարեխոսություններ, որ անհանգստում են հանճարե հայ Պատմության քա-
ղաքացի կերպիչներեն և երանց շուրջը խարխափող հոգեպատած ապ-
գամանքներեն կողմից. «Մենք մեր գործերի բնականորեն ճանաչում ենք
Պատմութ,— գրում է երանց պատասխանելու համար Նալբանդ-
յանը,— այլև գիտենք մեր ազգային ամենագեղեցկութենք, որ Մա-
տյոց մոտքում կա մի գետ — գեղեցիկ անվանված, ուր շատ ան-
գամ քնկնում են մարդիկ»*:

Անցյալ դարի 60 — 60-ական թվականներին մեզանում տիրում էր տանկոսիին ոչ հավատքը, թե,— ընչացնա տասե և Ան. Մուրվանցանե նկատողության պնդությունեն մինչ — «Իրատասանությունե տասնք գրեթե կամ պատմական չինե կամ տասնակ, բայց ի միում ոչ յանվնացնե ազգային կյանքեց տասնք»**, Նալբանդյանը «մոգոսիների»ն անտանելի էր համարում ոչ տեսակետեր «Մենք համոզված ենք, որ քնածի մի գրվածք, ազատ հայեցողություններով, քնածի ճշմարիտ, պիտելի բարոյականությամբ, ինչ լեզվից և քարոզվածած լինի, մեզ համար ամենագին մեծ և մեծ ընտրություն ունի ներքինը և կենդանացնելու. թե ճշմարիտը, թե բարոյական կամ քնկերության հարաբերությունները մի ազգի, որ մինչ ազգությունը գրում պատած կամ մոլինչ չի կարդում կամ թե ուղղամիտ»*** և «Պետք քաղաքի պատմություններ»****, Արվեստի տեսակետից համեմատելով Պուշկինի և Արովյանի գործերը Նալբանդյանը գրում էր. «Վերջը Հայաստանին չունի այնքան արտ հնաս. Սա և Վարդիթերը վերջ Հայաստանացած են քիչ ուշի, թեև ունին քնականություններ Ա ր ո վ յ ա ն ի տեսակետից Նալբանդյանը մեծ արժանիքներ չեր տեսնում միայն «Վերջ»-ի և միայն մասնավոր «Մատ»-ի մեջ: Մակայն միևր և հանում վերջինիս քնականություններ, տեսիլքը, և հակադրում այն Արովյանի անքնականություններ, երբ՝ տանտերտիրոջ Պուշկինի քնականություններ, երբ տեսիլքը երբ միայն պլոտային արժանիքներ են Արովյանի ան-

---

* «Ծաղիկ», I, էջ. 145.

** «Հյուսիսափայլ», 1859, էջ. 790.

*** Նալբանդյանը նկատի ուներ հավանաբար 18-րդ դարի քրիստոսյան-
ների ստոգության «Ծաղիկ» կոչված արձակ մատենագրությունը, որի մեջ կային նաև «բարեպաշտական» տասնքներ ի սրտոց վարդապետաց հնաշ
շարադրություններ և չպատճառ պատմություններ:

**** «Ծաղիկ», II, էջ. 123.

բնականությունը, նրա ռոմանտիզմը — նրա վեպի գլխավոր արատը։ Ահա Նալբանդյանի կատարած համեմատությունների առաջին և կարևոր յեզրակացությունը։

«Սոս և Վարդիքիները, յեթե ուզիդն ասենք, պիտի նայվի վորպես ամբողջ մի ընկերության, վորպես ամբողջ մի դեղի նկարագիրը... Նորա մեջ դյուցազուն և դյուցազնուհի ասվածները խոկի մյուս ներգործողներից ավելի պաշտոն չունին, բացի նորանից, վոր փոքրիկը նոցա գլխին և գալիս։ Սոս և Վարդիքիների մեջ կյանքը հասարակաց է. ավելի խմբերը հանդես ունին, քան թե նորանց կազմող անհատքը։ Պաշտոն ունին սովորությունքը և ծեսերը, վորպես բազմության հասկացողության արդյունքը, ավելի, քան թե այդ սովորությանց և ծեսերը կատարելուն ներգործող այս կամ այն անձը։ Սոս և Վարդիքիները կարդալու ժամանակ, կարդացողի միտքը չի կապվիլ լոկ Սոսի կամ Վարդիքիների հետ, այլ և շատ տեսակ բնավորությանց և անցքերի հետ, ուր, յերբեմն, հազիվ հազ մի աննշան պաշտոն են ստանում Սոսը կամ Վարդիքիները։ Այս գործի մեջ բանի ընթացքը առաջ և գնում առանց Սոսից և Վարդիքիներից կախում ունենալու. այնտեղ հավատարմորեն հասարակաց և ներգործության պաշտոնը։ Ծեծեն Գ. Գուշյանցի գործը համեմատենք նկարչության հետ, պիտի պնդյամ ասենք նորանց, նշելով վեպում գալիս բերած ժդյուցազուններից՝ Սոսի և Վարդիքների՝ յերկրորդականն, ժամանակ դեղը՝ քննադատը չի համարում Գուշյանի այս գրվածքը բարդապատում վիպասանության։ «Այս խոսքերը, — գրում է Նալբանդյանը, — չեն ակտրացնում Սոս և Վարդիքիների արժանավորությունը, այլ միայն ցույց են տալիս, և վոր մենք նկատում ենք մեծ ուրախությամբ, Գ. Գուշյանցի քանքարը ավելի գորություն և ավելի ուժ ունի ընդհանուր կյանքի և բնականի ստորագրելում. մինչդեռ շատ ուրիշ բանաստեղծք բնականի պակասությունը աշխատում են յերևակայության ոգնությամբ, և վոչ միշտ աջողությամբ, ծանկնլ։ Գ. Գուշյանցը յերբեք կարոտ չի այդ ոգնության, յեթե հավատարիմ մնա իր քանքարի բնավորության. նորա ստորագրությունքը այն աստիճան ուղիղ, կենդանի և հարազատ են, վոր քիչ մանր մունր յերևակայության անպետք արդյունքները անհետանալու լինին Սոս և Վարդիքիները կարելի յեն ընդունել վորպես լոկ և պարզ նկարագիրը բնության, ուր բնականաբար և անբռնազատ գծագրված են նկարագրված ընկերության կյանքը, հոգեբանական ունակությունքը, բարոյական և ընկերական հասկացողությունքը։

Գուշյանը, մատնանշում է Նալբանդյանը, մի անխորհրդական հայելի յե, ուր ցոլանում են բնության հատկայքը։ Բնու-

քյուն ամբոխ Նապրանդյանը հասկանում էր, ինչպես տեսանք, սրբիկների իրականությունը, նշանակում է նաև հասարակական այդ միջավայրը, որ անպատժելիություն էր ծնունդ տվել նրանց։ «Մենք,—ասում է Նապրանդյանը,—նայեցանք այդ հոյակապ մեջ և տեսանք ինչ որ ցուրտ էր տալիս նա և ծանոթ լինելով մեզ նորա ցուրտ տաճկական բնությունը, վկայում ենք հայերեն պատմագրությունը։ Գ. Գողչյանցը պրծավ իր պատրիարքական մեջ և կարգը նորա համար հայելի դառնալ և ցուցնել հեղինակին նորա անխնայական գործը. այս իր տեսակի ճառասացությունների կրկին բնական ու Հայոց ունենար, որ մեր ազգային կրնար նորոգման հարթի լինի և նորա քանդվածքությունը գուցե հոգալ։ Հայոց ունենար, որ միշտ չկարողանա գրավճանել Հայաստանքյան։ Մեր համոզած նորոգման շատ շուն է, ինչպես մեր քննադատությունը տարկան — Ուռ և Վարդքիները։ Այս տպագրով Նապրանդյանը ազգ և անաչխատական քննադատության հոյակապ բնությունը տեսնում է։

Նապրանդյանի քննադատության հարթ հայելին, նրա անշահախոտությունը, անշուշտ քիչ պատճառ կտան ցուցնելու անհրաժեշտ հեղինակին նրա գործը, բայց անկիրճելի առավելությունների հետ անկասկած վերջինս չունենար նաև իր բացասություններ, բայց, պրակտն անտարին նամակում լինելով հանդերձ, միայն չունենար ձևականն և գործադրականն իր արտահայտությունը։

Նապրանդյանը պիտակվում էր, անշուշտ, այդ հանգամանքը։ Նրա «Երկրախնդիրը» նպատակն էր հենց առավելությունների հետ անկասկած նշանակ գործի քննությունները, ցուցնելով արատները հանրագործական ապրելակերպը։

«Ինտա չկա,— գրում է Նապրանդյանը,— միայն այդ գործը բանասանդության է. բայց բանասանդությունը միտանգ ուղղակի խոսում է բնությունը լեզվով, ազգ միայն լսել քաղցման և լինում բնությունը և ստորագրում է այն, ինչ միայն այդպիսի անձն մարդ կարող էր անունել և ստանալ, հոյակապ արժանավորություն ունեն. իսկ ազգ, անկ միայն անգամ, արդյո հանգիստը բնությունը քաղաքների ազնիվ քրիստոնեությունը և խոսքը։ Երբ հանգիստ բնությունը և հնարավոր անգործ է անդրանիկ բանը, այնպես գործը արժեքը քաղցնում է և անհամեմատ քաղցնում է նա։

Նապրանդյանը գտնում է, որ վնասի գործող անձինքը, առաջնի հարցաքննության ենթարկ բայց այնպես, միտանգ հանգիստը, կամ անհայտ ամեն յուրաքանչյուր գործելը պիտակով հանգիստ գործողներին, անհրաժեշտ քաղցնում է և մտածում երկրորդական պահերը,

վերջիններս դժգունանում են և զրանից առաջում են, վերջին հաշվով, նաև գլխավոր դեմքերը։

«Ճնճղի հեղինակը, — նկատում է Նալբանդյանը, — չափազանչ կերկրորդական բնավորություններից կերպարանափոխություններ և նոցանից նոր ուժ և նոր դրություն չառնու իր գլխավոր հերոսի համար, նախ վոր այդ հերոսը տկարանում է, վրա կերկու, վոր կերկրորդական ներգործողքը շատ շինականում են. քանև հեղինակի նպատակն է ընդհանուրի վարքն ու բարքը ցույց տալ, բայց կերբ այդ վարք ու բարքի այս կամ այն մոմենտի համար քանդրացնում է այս կամ այն գլխավոր բնավորությունը, հայտնի չե քե պարտք կա նորա վրա բնությանն սահմանից դուրս չերկել նրանց։ Նալբանդյանը մատնանշում է այնուհետև, վոր այնտեղ, ուր հեղինակը նկարագրում է ժկյանքի այնպիսի կերևույթներ և անցքեր, վորին մասնակից է բազմությունը՝ նրա պատկերները շատ ընտիր են և վսեմ։ Սակայն այնտեղ, ուր բնավորությունքը ներգործում են առանձին-առանձին և ուր նոցա ներգործությունից ավելի, ընթերցողը պիտի իր հայացքը ուղղե գլխավոր հեղինակի խոսքերը, վոր առանց ուրիշի բերան տալու ինքը հեղինակն է խոսում, այդ տեղերում բնությունը տկարանում է և հեղինակի կերևակայությունը և հնարագիտությունը ոգնություն չեն տալիս նորանց։ Էկրիտիկայի տապալրված վարիանտի մեջ Նալբանդյանը ավելի խիստ գծերով է հակադրել իրարու Պողոսյանի՝ հավաքական կյանքը կենցաղագրելու տապանդը և գործողությունների դինամիկան նկարագրելու անճարակությունը։ «Անցքի կատաստրոֆը, — գրում է Նալբանդյանը, — վոր ամեն իրավունքով պահանջում է հեղինակից ավելի հըմտություն և ճարտարություն, ուր պիտի վոր գործի ամբողջ ընթացքի մեջ շարված քեկերը, ավելի ճարտարությամբ, ավելի հնարագիտությամբ և ավելի բնականոտար միանան, հավաքվին և կենտրոնանան, ինչպես արևի ճառագայթքը անցնելով մի փոսոնման ապակուց, վոր խոհուն կրակին, այդ կատաստրոֆքը, կերեի համեմատում ենք գործի ընդհանուր արժանավորության հետ, շատ քուչ է և վոչ միայն այսչափ, այլև անբնականա»*։

Այս տողերը գրելուց անցել է յոթանասուն տարի։ Պողոսյանի մասին գրվել են բազմաթիվ քննադատական հոդվ։ Բայց և այնպես չի գրվել և վոչ մի հոդ, վոր ավելի բազմակողմանի, ավելի խորը և ավելի ուղիղ նշած լիներ գեղարվեստական Պողոսյանի աշխ ու ահյակը, քան արել էր սկզբնական գրողի մասին Պետրոսբուրգի

* «Ծաղիկներ», II, եր. 429.

անհամբեր... Ռոշյանը պատճառ ուներ իրեն ցավելու, որ ինքը բոլոր չեր ունեցել կարդալու ժամանակին իր մասին գրված այդ քննադատական էջերը, որոնք մեծ արժեք պիտի ներկայացնեին պատմելու նրա իրենց նշանակությունը մեզ միայն ես ու Վարդիթերը, այլ ընդհանրապես գրական մյուս բոլոր գործերի վերաբերմամբ։

V

*Նայրանդյանը չհամամտակվեց Ռոշյանին մասին արված ոտք ու գլխով այդ նկատողությունները իր քննադատական մեջ նա շարունակեց նույն ոճով գրել նրա մասին։ Ինչպես ասացի, քննադատական հոդվածները հրատարակեցին Ռոշյանի անունից մասնակցելու հնարքով։ Ինչպիսին այդ մարդաանունները լինելու էին, դա ոչ ոքի համար հանելուկ չէր, բայց Ռոշյանն այդ մասին ոչինչ չէր ասում։ Ես ինքս ևս ոչինչ չգիտեի, մանավանդ որ ինձ համար ևս հանելուկ էր մնում, թե ինչ պատճառով Ռոշյանը ինձ ևս չէր ուզում իր գաղտնիքին հավատացնել

յումանց։ Նալբանդյանը մի առ մի կանգ և առնում Գոռչյանին զբաղեցնող այդ յերևույթների վրա՝ աշխատելով շոշափել, գտնել, մերկացնել դրանց էթնական իմաստը, բացատրել այդ յերևույթների էթնական պատճառները և անգամ պարզաբանել յերևույթների մթագնվելու էթնական հանգամանքները։ Նա հերքում է Գոռչյանի տված միամիտ այն բացատրությունները, վորտեղ գերբնական ուժերի կամ հայ քաղաքորնների ժամանակ գոյություն ունեցած կարգերի ջնացորդ նյին հռչակվում գյուղացիների մի շարք սովորությունները (որինակ՝ պատկի ժամանակ քուր կապելու, հարսանեկան վորսի և մեռնամարտության ծեսերն ու սովորությունները). գեղագիտական, մոնումենտալական կամ արքապաշտական, կրոնական մտայնության ազդեցությունը մատնող նման բացատրություններն ընդունելի չեյին հնգափոխական-լուսավորիչ և քննադատական-մատերիալիստ Նալբանդյանի համար։

Սակայն Նալբանդյանի համար քննադատն անկողմնապահ գիտող չե միայն, վոր ասենայան[1] դատավորի նման քննում և մի գործի արժանավորությունը, պակասությունը*։ Կրիտիկան նրա համար ամի նշանակություն ե, մի այնպիսի կշիռ, վորով խակ և խակ հասկացվում ե, վորնիցն ազգի լուսավորության աստիճանը, ուսոմի և գյուրաքանչյուր ազգի կրիտիկա հայտնում ե մեզ նույն ազգի տեսության և հայացքի պարզությունը կամ պղտորությունը**։ Ենթե ազգային գրականության մեջ յերևան և գալիս ազգի մտավոր և հասարակական կյանքը, ապա կրիտիկայի մեջ յերևում ե այդ բոլորի չափը և աստիճանը, սորա գործն ե ամհամանել և գնահատել նորանց***։

Սրանով գեռ չի սպառվում Նալբանդյանի ունեցած բարձր համարումը քննադատության մասին։ Քննադատությունը նրա համար գրականության պարզացման նախապայմաններից մինն ե, քննադատը՝ գրողի կապմակերպման, նրա գաղափարական ուղեցույցն ե։ Ամեն ազգը, վոր չունի կրիտիկա, չունի և մտածողություն. առանց կրիտիկայի, միևնույն ե, ինչպես մարմինը առանց հոգու****։ Ծանոթանալով քննադատության հայկական մեջ ազգային գրականության պատկերը, կամ ցույց տալով արվեստի ասպետյանյան հայեցուածքի մեջ կյանքի իրական պատկերը՝ արվեստագետը կամ քննադատը նպաստում են վերջին հաշվով կյանքի և արվեստի վերանորոգությանը, մարդու և արվեստագետի վերա-

---

* «Ծաղիկներ», II, յեր. 136.

** Ն. ա. յեր. 138.

*** Ն. ա. յեր. 139

**** Ն. ա. յեր. 139.

պատմությունը: «Մի մարդ, որի հիշողությունը աչքառության չափ էր, մոռանում է նայել հայելու մեջ, որովհետև դադարում է տեսնել ինքն իրեն. նա բարկանում է հայելու վրա, ջնջում մեղադրում է հայելին: Բայց նա աշխատում է նորից տեսնել, այն մտածելով հայելու մասին»*:

Վեր հանելով Պռոշյանի տրամաբանությունը և մտածողության նրա պահանջները՝ նշանակում-քննադատում հանգեցնում էր գաղափարական մտածողության և գաղափարական ու ամենից առաջ գիտական ստեղծագործության ոչնչացմանը: Ընդհանրացումը ստացվում էր քաղաքականություն այն առումով, որ հանգեցնում է բերում է քննադատական դիրքի մի տրոհ, որտեղ ստացվել էր իշխել այս հայացքների մի տրոհման հիերարխիայի և իր հայացքներով խոկ, կարծես, պատկանում էր, իսկ տարաձայնությունները այդ բանակցին, որոնք դեմ այնքան անհաշտ, այնքան կրքոտ պայքարում էր դեմոկրատական պատասխանատուներ: Մակայն ստացվում հայացքների ստացած այդ ապակողմնորոշվածությունը կանխամտածված, բնական հանգիստ ունեցող, որ իրականության, պատմական հայացքների պրոցեսը անդրադարձնում էր մեկուսի իր պատմական պատասխանատվությունները, որոնք հետ ունեցան մեծ նշանակություն իրենց ժամանակի գիտական կյանքի համար: Իր անդրադարձին աշխատում մեջ իսկ ստացավ էր քննադատական մտքով վերաբերմունք հայացքների ներկայացուցիչների նկատմամբ: Ընդհանուր հրատարակությունները ցույց տվեց, իհարկե, որ իր անակնկալ ստացված իսկ Պռոշյանը հանդիսացել էր հարյուրավոր 80-ականների գիտական պատասխանատվության պրոցեսում: Ընդհանրացնենք նաև, որ «Մուշը» պրոցեսը պատճենը պրոցեսացված ստացված պատասխանատու այդ հանդիսանքը ստանալիքը գերհամապատասխան մի պահանջ էր և հրապարակել էր բերել «պրոցեսը քննադատական», որ խոսում էր «հիերարխիական պատասխանատվության», «քննադատական»: Հայացքները կազմակերպում էին ստացված ստացված, անդրադարձ ստացված հայացքները: Իսկ այս պատասխանատվության քննադատը ու պրոցեսը ստացվեցը պրոցեսը էին բնութագրական ստացված հանգամանք հանդես: «Մուշը» պրոցեսը մի պրոցես էր, որը «Վերքը»-ից հետո և «Վերքը»-ի ստացվել հրապարակված էր հայացքների պրոցեսի պատասխանատվության, ստացված ստացված էր ստացված հայացքներ հանդես: Պռոշյանը մտքի ստացված հայացքներ էին, ինչպես նաև պատասխանատվության,

---

* «Մտքեր», էջ. 262.

նները կազմակերպելու անճարակությունն իսկ, անդրադարձնում եր — ինչպես կասեր Մարքսը — զբաղվական կյանքի իդիոտիզմը, անտիպապաշտությունների մեջ խարխափող գյուղացու նախապաշարմունքները, գյուղացու, որ չեր փրկվել տակավին տերտերի և տանուտերի, խոջայի և աղայի, էքշյանների և մովրովի գազափարական ազդեցության բժժանքից։

Բայց կարելի չեր արդյոք ծծնձել գյուղացուն նրա տնտեսության համար. կարելի չեր արդյոք մերժել անվերապահ գյուղական գրողի բանաստեղծական ասպնիզ և պատմական աշխատությունը միայն հենց նրա համար, որ հեղինակը գնա չեր ազատագրվել տակավին գյուղաշխարհի սահմանափակության, նրա տնտեսության կապանքներից։ Նալբանդյանը մտքի անվախ, անհաշտ քարոզիչ եր, մասսաների լուսավորության, նրանց հասարակական-քաղաքական պայքարի առաջնորդ։ Կարող եր նա արդյոք վանել իրենից մասսաների միջից գուրս յնկած նորատորոշ մի տաղանդ, վարին կաշկանդող հայացքները իր մեզքը չեյին, այլ իր դժբախտությունը։ Ջուր չե, որ Եվրոպիկա-յի ամենից ուժեղ հարվածներն իսկ նա ուղղում եր անմիջապես վոչ թե Գոռյաններին, այլ նրա գազափարական մենատերներին, վորոնց գաղափարական հայացքների ամենից խառացրած, չարն ու սահմանը հնգնող, կարիկատուրային անձնավորողը Նալբանդյանն այս գրվածքում եև, ինչպես և այլուր, Հովհաննես Պատվելին եր, Ջամուռճյանը...

VI

Եվրոպիկա-ն միջոց և տալիս գծագրելու Նալբանդյան-քննադատի պատկերը, ավելի լրիվ, քան այդ հնարավոր եր մինչև այդ։

Այստեղ մեզ չի զբաղեցնում այն խնդիրը, թե վոր չափով եր Նալբանդյանն ինքնուրույն գրական-եսատեսիկական իր գատողությունների մեջ և վոր չափով ազդված ուներ քննադատական մտքի նախկին հայացքներից — Բելինսկուց, Գոգոլից կամ Ձևերնիշևսկուց։ Ազդեցությունները ակներև են և նույնչափ ակներև նաև այն, վոր Նալբանդյանը չեր քաշվում ժամանակակիցների խոսքերը, այլ յուրովին ձևակերպում գաղափարի առաջավոր հայացքները։

Մակայն Եվրոպիկա-ն հետաքրքրական չե միայն վերոհիշյալ տեսակետից հայացքների մանրվեհատու։ Նրա նշանակությունն ավելի ընդարձակ և, ավելի կարևոր։ Այդ քննարկում և Նալբանդյան-մատնողին, Նալբանդյան-մարտնչողին ընդհանրապես։ Եվրոպիկա-ն նրա ամբողջ ստեղծագործության մեջ առաջին քայլն է, գրված և ամենից գործունյա-ից հետո և շոշափում և քաղաքական խնդիրներ,

վրանք գալը նա գալիս «Սուտ»-ի քննադատության նեղ սահմաններից և ամեն անձիշտներն ու ամեն լրիվ շահագործում «Ներկրատրծուքյանց» հեղինակի բնորոշ հատկանիշներն ու մանավանդ նրան հատուկ ազգային-հասարակական հարցերի հետ, քան նաև ժամանակներում նրա գրի առած վրան այլ աշխատություններ: Եվ այդ չնայած նրան, որ հեղինակը գրում էր «Ներկրատրծուքյան» թերին նկատում և չնորհագրում էր տղայություն հանձնել գրվածքը III բանտեղծություն պահանջանքներին հանգուցքյան տակ... Կարդալով թերի խոսում ու մեծ պատերը արտահայտում հերոսման այդ գործը՝ ընթերցողը այստեղ իսկ հիանում է նրա պարզ վճռով, շշաֆռում հեղինակի մեջ խորհրդավոր մարդերը կատարած գիտնամիկան, անհանում նրա գաղափարների խորությունն ու լայնությունը և վերջապես զգում ինքնագիտակցական այն ջերմությունն ու ինքը, որ այդպիսի իսկ համակում է մեզ չորհանգուցքյան տարի առաջ գրված գեղարվեստական քերթվածքին ևշերից:

«Ներկրատրծուքյան» հետաքրքրական և նորը և առաջ այն տեսակետից, որ տալիս է մեզ տարիս հեղինակին գալ հայկական գաղափարների՝ Ե. Նահապետյանին, Մահտեսի, Գևոնդյանց, Ղ. Գալոի և Գորիսի ազգային-հասարակական գործիչների շրջանում և ծանոթանալ իր աշխատություններ հայկական բնավորության տեսակետից: Երանով իսկ դա հետևցնում է գործել «Ներկրատրծուքյան», որպես մատենագրական գիտական պահանջների հայկական բնավորության տեսակետից: Եվրոպական տարբերություններ խոսում են «Ներկրատրծուքյան» մեջ նավարտական գրավոր բնավորությունները քննադատության են, որ չեր տեսել նա և որին մասին գաղափար չուներ մեզ չափով գործել քննադատությունն արած գիտական հետևանքներին հետևած մեր Մինչդեռ «Ներկրատրծուքյան» գրավոր հայկական Հայաստանին են, նեղկա Հայաստանի տերությունն, որպես մասին գաղափար ունի 1861 թվին կատարած հնագիտական ուսումնական տարվորություններ տակ: Նավարտական գնալ էր Վանատրեսում, Երևանում, Վաղարշապատում, Աշտարակում, Մարմարում և Աշտարակում, մոտ 40 օրվա ընթացքում գիտել քիչ մի շատ այդ շրջանի գյուղագրական կյանքը, տեղեկ գրել տեղական բարբառներին, շշաֆռել քիչ մի շատ գյուղի տարբեր, նրա մասնավորը «Սուտ և Վարդիվարդ»-ի ընթերցումը գրավել էր նավարտական նրան այն պատճառով, որ վրանում մի առանձնապես հայկական անգրագիտություն էր Աշտարակի գյուղագրական կյանքի նկատմամբ ու կարդը, նրա տարբերությունը հայկական բնավորության պատճառով էր մասամբ, որ, բերված նրանց,

Նալբանդյանը իր ձեռքն առնց նորից «Վերքե»-ը, զարմանալի ավյունով ու տաղանդով գրված այդ գիրքը, որ մինչև իր տալիս քափանցելու Հայաստանի մի այլ գյուղավայրի — Գանձակում — կենցաղն ու կյանքը, Հեգվի և գրականության ինամերնաններից դուրս՝ այդ գործերը հնատաքրքրում էին նրան միայն վարպետ գրերը, որոնք, ինչպես ասված է էդրիտիկա-յում, փորձ են անում պատկերել ժողովրդական մասսաների էհոգին, նոցա վարք ու բարքը և այլ այնպիսի բարակ ու քնքուշ բաներ, որի համար պատմությունը տկար է և կարող բանասաեղծությանս:

«Մոա և Վարդիքնեբ»-ի կենդանի, ժողովրդական լեզուն, նրա վառ, գունագեղ նկարագրություններըը, նրա ցուցահանած պարզ գյուղական աշխարհը հակակշիռ էին կազմում այն գրականության, որ սիրում էր հայ մատենագրության հրապարակին, որի լեզուն հանախ գեռ մնում գրաբարն էր, որի գիտությունը՝ սխալասաիկան, որի գրական ուղղությունը, լավագույն գնդքում՝ կեղծ-կլասիցիզմը: «Վերկրագործության հնդինակի համար «Մոսիա պրիմիտիվ աշխարհը գեղոգալական և բուրժուական պայմանականությունների մեջ ստեղված քաղքենիության, Գերցենի՝ «նեվված Արևմուտքի հակապատկերն էր ուղղակի:

«Շատ քաղցր և գալիս մեր ականջին, — գրում է Նալբանդյանը, — լսել հայկական անբռնազատ խոսքը, լսել այդ ձայնը գյուղ և գալիս ուղղակի սրտից, սրտի հանկացողություններից, լսել նա քաղնավորված չե արվեստական բարդյականություններից, որ յերևում է չինական պատշաճների մեջ և որի տակ անգում է այսոր նուշնիսկ լուսավորյալ Եվրոպան: «Գրիտիկա»-յի մեջ կան դիտողություններ կապիտալիստական քաղաքակրթության վնաս բարկոններից մասին: Ուշագրավ են այն տողերը, որտեղ նկարագրվում է քաղաքներում կուտակված չքավորությունը և դրա հետևանքով ծայր առնող գիշիկական և բարոյական այլանդակությունները, վճռաբտրժության մասին, մանկահասակների պրոստիտուցիան, վնասակար հիվանդությունները և այլն: Ասելով գյուղական վնասակավերի մեջ տարածված բարոյական անեռների մասին, Նալբանդյանը գրում է. «այդպես անհամ բարոյական խոցերը... վաչ միայն կարող են փքել, այլև իրենց վարակիչ վարակությամբ շատ կարատաներ չինել: Մարդ ընդհանուր մարդկության խոցեր են և վաչ լոկ մեր ազգին անվանական. քերես շատ, ընդհանուրի խոցերից ազատ և մեր ազգը: Զկարծենք թե այս խոսքերը առնլով խուսնի ենք ծխում ազգին, վաչ, միայն ճշմարտության ենք խոստովանում: Վեր հանելով հայ գյուղի բարոյական խոցերը՝ հետապատ ունա նպատակությունը

հիշեցնում մի մասնակի[*] նայրանդյանը դիտում է միամտաբանակ նաև նրա բարոյական անձնական[**] յունքը, մոլորված նա չափազանցված չեր արժեքավորում բարոյականության, չնայած այն հիմքերից, որոնց տակ ընկնում է այսօր նույնիսկ բանասիրությունը։ Մասնակի է նա, որ քննում է Նալբանդյանին այս շրջանի պրոֆեսորների համար։ 1861 թ. գնահատելիս նա պրում էր Պապի «Մեկնության դեմ հոդվածներից մեկում՝ «Հայոց ազգի ընդհանրական կյանքը խանգ և, ինչպես մի ամուսնական ազգի կյանք, բայց խանգամությունը դեռևի քաղաքացիության կմոխվի, չնայած ընդհանրական քաղաքական բարքի դեպքությունը և սովորությունը, մոլորված քաղաքակրթության հասարակությունն ստամոտորեն հակիսական քաղաքների վերա»։ Նույն միտքը կրկնվում է նաև «Փորձ»-ում յուր տեսած «Նկատությունների մեջ, «Հայոց ազգի մեջ,— գրում է Նալբանդյանը,— հանգամանքների և դեպքերի ազդեցությունը համեմատելով ուրիշ ազգերի այդ տեսակ գործողությունների հետ այնքան չնչին են և անշնչացած, որ բոլոր հակառակ և ամեն իրարանցով կարող ենք այսօրինակ բանական մարդկության ասչն, և այս այն ժամանակ, երբոր ամեն ազգ, անպակաս և անպակաս, բայց ազգային սովորությունների մեջ ևս ազգում, որ, ինչպես ամեն իրարանցում և մարդկային կարող է վիճակել, միշտ մնացը և կենալ և կենում է ամեն հանգամանքների և վիճակությունների։ Մեզ սիրելի չի հիշել, որ գրեթե հետ գար սրանից առաջ հայտնում յոթը Բալբյանի թերացով խոսափանելով և հայոց ազգի բարոյականության բարձրությունը։ Հարկ և, որ Մխիթարյանք իմացած լինելին այս բանը, մոլորվելուն Բալբյանը քաղաքական հայրենիքից մինչև հանդիսական վիճակավոր ազգասիրությունը ազգությամբ վիճակների մեջ։ Համարձակ և չնչիքացրել քեզ մինչև այսօր պահվում են Մխիթարյանց գրասան մեջ Բալբյանի նաև «The Liberal» սրտերի անմահական քերթվածը[**]։

Եթե հետաքրքրական է, որ պարբերվում հայկական սրտությունների, խոսքերության, կրկնությունների դասերի անկիրառության ազգության պետք Նալբանդյանը արժանացրեց և ամենասուր խորքի հանդարել անկիրառությունը Հայաստանում, պատճառն սրտում նկատելով այդ բացասական սրեների մոլորությունների անցյալի համար։ «Մենք անկիրառության այդ չնչին. անկիրառ գործերում մենք քննադատ. անկիրառ գործերում մեր հարատև-

---

[*] «Մեկնություն», 1861 № 147.

[**] «Փորձ», 1897—98, № 3, էջ. 147 և հետ.

թյունը կորուցինք։ Չե կարող լինել մի այնպիսի բան, մինչև դարերի պատկանավոր, վոր ոգտակար և փրկարար խորհուրդ ունենա մեր համար։ Մինչև դարերի ժանգը, վոր նստել և մեր վրա, մենք պարտական չենք պահել հան ազգեր, վոր մինչև դարերում ծնեցան, նոքա ամուր կապված են այդ դարերի հետ և ապա ժանգը, չեքե չերևում և նոցա վրա, նոքա դեռ կարող են պատմական իրավունքով արշաւացնել. ժանդոտ արտրոցի մեջ բացին նոքա իրենց աչքերը։ Մեր հարաբերությունը մինչև դարերի հետ այնպես չեն իրրև ազգ անտիկյան ենք. իրև քրիստոնյա, չեքե վոչ նուլնպես անտիկյան, քան վորում առաջին չերկը դարերում քրիստոնեությունը քաղաքացու իրավունք չուներ Հայաստանում, գեթ անտիկյան դարերի վերջի և մինչև դարերի սկզբին պատկանավոր։ Ի՞նչ կարող են մեզ հիշեցնել մինչև դարերը. կոմծանում, գերություն, կոտորած, սրություն, կրակ, սով, խավար և մահ։ Սոքա չեն մեզ համար մինչև դարերի բնորոշը և նոցա բեռի տակ ճնշված և այսոր հայ մարդը։ Քաշել այդ բեռը մեր վրայից, — ահա մեր գործը... Քողունք արևմտյան նոր ազգերին, տեսնելով իրենց հին ապետական ամրոցների ճեղքվրքը, առաքինավոր պարիսպները և գեղական տաճարները, քաղցրությամբ հիշել մինչև դարերը, չեքե միայն կարող էին, վորովհետև նոքա չել, քեև հոռվմից ազատված, այնուամենայնիվ, վոչ միշտ վարդեր են քաղել իրենց այգիներից, իսկ մենք, վոր գոհ գնացինք մինչև դարերի խավարին, չենք կարող քաղցր հիշատակ ունենալ նոցա մասին, նայելով մեր ամրոցների, քաղաքների և տաճարների ավերակներին։

Վերին աստիճանի բնորոշ կուլտուր-պատմական այս հանգրուանքյուններից դիմաց կարևոր են, ընդհակառակը, այն մեր ձեռնարկները, վոր անում և Նալբանդյանը Հայաստանի և Արևելքի մեջ և հատկապես կուլտուր-պատմական այն հարցաքյուները, վոր նշմարել և Նալբանդյանը հայ և քուրք մտածողների մեջ։ Քուրքը և հայը, — գրում և հնդիկը, — գոնվում են այսոր գրեթե միևնույն աշխարհում. այդ ազգերը, միևնույն հողի, միևնույն կլիմայի, միևնույն բնության ազգեցության են ենթակա։ Մինչև շատ մոտ ժամանակներս գրեթե և միևնույն կառավարության տակ եյին քաղաքակրթական։ Ներկուքն ել ասիացիք, ներկուքն ել արևելքցիք և խորհելու, խոսելու ձևերով բնականապես մոտ. պատճառ, ինչպես ասացինք, անխախտ միևնույն պայմանների տակ են ապրում։ Ով վոր միայն ազգ ազգից բաժանում և անուններով և կրոններով, այնպիսին չե կարող պատասխանել կամ մեկնել քեե ինչ և այն չերևույթի բնական և հոգեբանական

պատճառը, որ քուրքը հաճ է առնում հայի վիճաս և ապիրատով խոսելիքից, ասելիքից, ինչպես և հայը քուրքի խոսելիքից. բայց յերկուքն էլ անզգա բնազդմունքի սիմպաթիաներին, յերկուքի համար էլ մատչելի Դան ժուռնալը շատ բարեսեր չանասպատիս: Յերկուքն էլ հազար ափսոսով նամբարում էին համարում յերկրել. վախ- ում քեզ հայոց խնդրիկ ժողովուրդս, կամ «Կռունկ», ուսոի կու- գային և Բյուզանդիոն «Ելիմպոսը» պյուսիկ բշպոր. Բյուրակի և Աշրդ կարերի խոսելիքը: Վերն և լավ, վերն և մատ՝ գորա վրա չի խնդիրը. յերևույթքը հարկավոր և առնուլ ժողովոս իրողություն: Բայց այն պետն, յերբ աշքի առկ առնու բնութիւնը, յերկու- ազգի կյանքերի միությունակ և միաձև ամենութիւնը, յերկուքի յել բնակման և հարատևության միմանքը, այն ժամանակ բանը աշխար- քա կլինի, որ հայը և քուրքը այս առնակ կապերով միմյանց հետ կապված լինելով, անշուշտ, հոգեբանական յերևույթներով իրարից չեզին կարող հետս լինել: Քոչ ինչ կամին խոսին, բայց մարդկային հոգին ցույց կուտա և արտաքին բնութիւնը: Այսպիսի արս, մեր նոր լեզվի բազմաթիվ բառերը մեծ մասով քուրքի բազ- մաթիվ բառեր ունեն և քուրքից և մտել, քեզ ինչ բնական կամ բնա- կերպական պայմաններով առկ քուրքիներ, որ կերպարանափոխ- վել և նոյն պայմանների առկ ինքնուրույն կերպարանա- փոխվել և և հայերեն՝ այդ մասին քոչ միջոցի կամին լինելին կամ շատ քիչ համանական կարծիքներ. բայց մենք այս յերևույթքը ամենայն վստահությամբ, ասելու ենք, որ շնայելով մեր նոր լեզվի բարբառների տարբերութիւնին, նորա արտահայտու- թիւնները, և բազմաթիվ բառերը ամեն տեղ մեկ են:

Իր այս տողերից Նալբանդյանը անում է կարևոր յեզրակա- ցութիւններ հայ նոր գրական լեզվի գոյացման հնա- րավորների վերաբերմամբ: Գրական լեզվի մասին այսուհետև Նալ- բանդյանը առաջարկում է գրել յերեք, որոնցից հրատարակած ճշմար- տութիւններ են մեր օրերի համար խոսք: Առկայն կարևոր են միայն Նալբանդյանի տողերից բխող յեզրակացու- թիւնները, այլև քաղաքական այն նշանակութիւնը, որ ստա- նում են մեզ համար Նալբանդյանի տողերը: Ուսումնասիր հեղափո- խական գործունեության պատմության նա նշանակում է և հատուկ ուշադրություն այն միտումներին, որ ուժգնա- նում է իր մեջ հայ և քուրքը հոգեբանական ընդհանրության և հա- րատևության մասին հայ ժողովրդի հարստատության: Հայ և քուրք ժողովրդական յերկերի մասին ասած իր դիտողութիւններով Նալ- բանդյանը կարևոր ուշադրություն է դարձնում այն հարցերին մեջ, որ ձևակերպել էր 1859 թվին Դամաս-Քաթիպայի յերկարաձգ-

մասին խոսելիս. «Ցուցե այսուհետև հայերի ուրախությունը կամ տրտմությունը հայտնող յերգերը,— գրել էր Նալբանդյանը,— լինին ազգի սրտի և հոգու բղխվածք, և դադարին Փեռոոզյուի և Այվազի տաղերը յերգելուցդ*։ «Գրիտիկա»-յի մեջ նման մոտիվների մասին խոսելիս Նալբանդյանը շեշտում էր արդեն հայ և թուրք մասսաների հարաբաստությունը։ Այդ մասսաների հասարակական և քաղաքական շահերի նույնությունը հասկանալու տեսակետից՝ Նալբանդյանի նոր մոքերը կարևոր ազդեր էին հայ դեմոկրատիայի հասարակական մոքի զարգացման տեսակետից։ Նալբանդյանը հակադրում է Արևելքի ճնշված այդ մասսաների կուլտուրական աշխարհը — յեվրոպական քաղաքակրթությանը։ Նալբանդյանի տաղերից չզնաք և յերգակացնել, թե նա մերժում էր գրանով յեվրոպական լուսավորությունը կամ փաթում ասիական հետամնացությանը։ Այստեղ յերևան էր գալիս պարզապես ցնծերկրպագրծությանց հեղինակի վերաբերմունքը դեպի կապիտալիզմի արատները, դեպի նրա տարածած բռնարարու շահամոլ էգոիզմակրթությունը և միաժամանակ՝ նրա առաջադիմությունը դեպի կղերա-ֆեոդալական հայկական այն ուժերը, որոնց զարգացման պատմական ձևակերպումներն տվել էր ժամանակին սիսյատեսկան, Եվրոպայի ամիջնադարյան ուղղությունը։ Նալբանդյանը չէր կամենում տալ կրոնական լինել Եվրոպային, նրանից ստացած անխուսափելի լուսավորությանը հանդեպ. նա պատրաստ էր յերբեմն էլ ընդունակություն լինել քաղաքակրթությանը Եվրոպային, իրավունք տալ նրան յերբեմն՝ ամենը ապերախտ չլինել. «Համասիկ տալիս ենք քեզ առևտրքը քանքարի, վոր դու մեզ տվիր, քեզնից կորած համարելով Աստ անկյուններում»։ Նալբանդյանը, վոչ միայն չի մեծարում ասիական հետամնացությունը, սահմանափակությունը, այլև անհաշտ պայքար է մղում այդ հետամնացությունը և սահմանափակությունը հավերժացնող զրոնարար ուժերին դեմ։ Նրա ձգտումն է միայն դիտել չրջապատող իրականությունը, հասկանալ նրա վրա իշխող զրնական օրենքները, և հաշվի առնելով այդ օրենքները. վերացնել բռնությունը, այն, ինչ խոնջեցնում է ստրկի ամենությունը, խոչընդոտ հանդիսանալով նրա ազատ զարգացմանը։ Նալբանդյանը ապատապիրվում է այդ ուժերին հենուկ ժողովրդի ազգային ավանդություններին, նախապաշարումներին դեմ, վոր ենթդրծում են խեղճ ու պարզամիտ ժողովրդի վրա այնպես, ինչպես հաշիչը կապմվածքի վրա. «Պարտական ենք,— գրում էր նա,—

* «Ցնծերկեր», I, էջ. 85, ծան.

ամենայն խնամքով արժատախիլ անել այդպիսիքը և մաքրել հայկական անդաստանները։ Ընդարձակ ծանոթություններին մեջ կանգ և առնում նա սղպայեն արտոիկյանների բացատրության վրա։ Ակնհայտ է, որ այդ արվում է ոչ միայն Պողյանների ազգության, այլև նախապաշարմունքներով համակված մասամբներին միտքը յուսալորելու մտադրությամբ։ «Կրիտիկա»-ի ընդարձակ այդ ծանոթությունները հիշեցնում են մեզ Նալբանդյանի «Ղազար Փարպեցու քրիստոնեության» վրա արած ծանոթությունները, որոնց առիթով գրում է նա՝ «Մեր ուսումնական դեղրայքը շնեզանանա մեզ, որ այսպիսի մանրամասն ծանոթություն ևս պետք է ամեն գրչագրեր. նորա տպած են չկրտցած. մենք հատարակ ժողովրդի համար ևս գրում ենք»։

Նալբանդյանի ասած այդ բացատրությունները վրա գրված են, անշուշտ նրա նուրբ բանասիրական մտահղացքին և իրենալիական պատմաճանաչության հիմքը։ Մի անգ Նալբանդյանը ասում է, ճիշտ և, այդ պետության չի՝ «Հարկ չկա ասել, որ ամեն բան հնացնող և մաշող ժամանակը հնացնում և մաշում է, այս, ջնա անգամ և բոլորս չքացնում և այս կամ այն ամանդրությունը, այս կամ այն ձևը և սովորությունը։ Եսա անգամ բնական այդ բոլորը միասով գործադրության մեջ այնուամենայնիվ տալիս են գործերի պատկանության իրենց հարկը։ Նորա գրկվում են իրենց նշանակությունից և դառնում են մի պետական բան, ինչպես այսօր գործածվել են այն բոլոր արտահայտությունները, որոնց մասին գնացել մեր խոսքը. պատճառ կյանքի և բնական պայմանների փոխված են։ Սակայն ճիշտ պետության չի խոսքերում Նալբանդյանին քննադատական «կյանքի և բնական պայմանները» — համարելով սղպայեն ձևերի և արտահայտությունները ծագումն ու կատարելագործությունը սղպայեն բրամիներին և բանակի հնադարյան պայմաններ, երանց գրած գրած խորհրդավոր գաղտնի Հանճարեղ նա կասում է սղպայեն արտոիկյանների բացատրությունը բնական գիտության հետ, տալիս երանց մեխանիստական-նատուրալիստական մեկնությունը։ Մեկնելով, որինակ՝ Ավեսթի կոչվածները գերբնական մեկնությունը, Նալբանդյանը մատնանշում է գիտության գերբնական պատճառը՝ գիտության հետևանքը հանճարեղ գաղափարի կործանումը։ Կամ կերը, բացատրելով Հուսավորչի կանխելի մասին գրված ավանդությունը, հետևյալ կերպի արձագանքը և համարում է այն և այլոց Հատկապես Նալբանդյանի

---

* «Քննիկա», II հատ. 561.

էկրիտիկա»-յի վրա դպացվում է Ռուսսոյի, Ջեյներբախի և Բոկլի ազդեցությունը։ «Մարդկային հոգին,— գրում է նա,— ցոլացնում է արտաքին բնությունը։ Հեշտ չկա ասել, վոր բնական յերևույթը առաստղով մեկնաբանել մեր գործը չե։ Դրա փոխարեն առաստղը, բնական յերևույթը իր մոգական քողերից ազատել և բնության լույսով հասկանալ ևի մեծ չինություն ազդինա, մենք սիրում ենք վորպես ճշմարտություն։ Մարդը, վոչ միայն ֆիզիկապես, այլև բարոյապես յենթակա չե բնության ազդեցությանը, բնության սրտի զարկը ցոլանում է անմիջապես մարդու սրտում։ Մարդը իր զաղափարքը առնում է բնությունից։ Ինչ չափով ճանաչել և ուսել է նա բնությունը, համեմատ այդ չափին կլինի նորա զաղափարների և հասկացողության ազնվությունը։ Ահա մի որինք, վոր բնավ բացառություն չունի։ Մարդի վոտաչների բարակ մետաֆիզիկական համակարգության բովանդակ զաղափարքը կան բնության մեջ։ Իսկ ինչ վոր չկա, այն ամենևին տուտ են։ Այդ տուտը, այդ եմոլորությունքը,— նկատում է Նայլրանդյանը,— չեն ծնում մարդու գլխում վորպես մի ճառնական զաղափար։ Ենգլա շատ անգամ մարմին են առնում Շիվայի, Դուրգայի և Վիշնուի անհնքնին կերպարանքով և այնուհանդերձ քարացած են գառնում մարդկության։

Բնության նամակներից մեկում, խոսելով կրոնի մասին, Նայլրանդյանը գրում եր. «Ըստ իս քաղաքակրթության հառաջադիմությունը կախում չունի կրոնից, այլ ընդհակառակը, կրոնի վերածնումն ու փոփոխումն անխուսափելի հետևանք և նորկա քաղաքականության»*։ Մեջ բերելով այս տողերը, վոմանք մատնիչաբար են համարել Նայլրանդյանի այդ քնդը։ Աչքաթող և արվել այն հանգամանքը, վոր նորկա դնդում քաղաքակրթության հասկացողությունը Նայլրանդյանի բերանում լուսավորության համանունն եր։ Կրոնի ծագումն ու զարգացումը նա կապում եր բացառապես ազգի լուսավորության հետ։ Լուսավորությունը,— ահա Նայլրանդյանի էհիմնական կետը, այն էխմաները, կամ լծակը, վոր ամենքնության ամբողջ կազմին առաջին ուժ տվողն եր։ «Հետևավոր արևելքում,— գրում եր նա,— զարգացած իշխող բուդդայականն և բրահմինականն վարդապետության հետևող ազգերը կանգնած են լուսավորության ամենաստոր աստիճանի վրա... վոր սաքսը, նորմանը, կամ բրետաները միջին զարգացում կհամարձակվեր բոզոքի գրոշակ բարձրացնել Հռոմի յեպիսկոպոսի անսխալական տեղակալության դեմ. բայց ազգերի վերածնու-

* «Ինիան», էջ. 237.

քյան անդրին նրանք այդ պրոշակը բարձրացրին, որը նրանց յուսադրության և քաջագործության այն ասահմանին էր հասել, որը նրանք անվեհեր անհատ էին իրենց սրտի արդարության[1]։ Նույն այս մտքի շարունակությունն է, որը Գրիգոր Մամիկոնյանի գործունեության պատմությունը վերջացնում է. «Եվ այս պատմությունը, մեր կրոնը, մեզ քեն ճնշող կրկես չի մերձավորությունը ուղղությունը վերջնում, այլ պատմական այդ վերջացությունը միայն պատմական և նոցա առաջադիմությունն։

VII

Նոր բացվելով քո ազատ մանկական մասնավորությունը՝ նորընծայները ունեն անհամեմատ գաղափար նաև հասարակական կյանքում ընտանիքին մասին։ Շնորհ կատարում մասնավորությունից գնալ պատմական կյանքին է ներածական քննությունը։

Հասարակական կյանքում պատրաստվածության պարտավորությունը, նոցա բացվածությունը, անհամեմատականը անիմացը կամ, բացվում են գնդացրի, կյանքի վերլուծության հանճարեղությունը, ինչպիսի ընդունակը, խանդավառում նրանց նորընծայությունը պատմական պրոցեսի հասարակական-արտադրական և հասարակական-գաղափարական գործիքների, շրջանների պատմական շարժման ուղղությունները, գնդացրի գաղափարների գործադրումը — հասարակական գործունեության, մարդկային հարաբերությունների ծագումը, իրականը, գաղափարական ընկերները ինչպես և, հասարակական կյանքում մասին նրա ամեն բացատրության մեջ կգտնենք քաղաքական գործունեություն, որոնք մասնավորությունն են միանդամայն, առանձին գնդացրում նոր ընթացքի՝ պատմական-մասնավորությունն, քննության և նորընծայության գաղափար չունենք, քան կյանքում, գնդացրի սոցիալիզմի հանճարեղ հիմնադիրների պատմական և փիլիսոփայական հայացքների մասին։ Մանկան քաղաքական հասարակությունը և միայն գնդացրը նորընծայությունը պատմական չունենք կենդանացնում, ազգի, գնդացրի և նման այլ հասկացողությունների գաղափարությունը քննությունն, ավելի նա գաղափար չունենք նաև պատմական պրոցեսի գաղափարությունը բարձրագույնությունը մասին։ Բայց հենց այս պատճառով գործունեության գնդացրի մեջ նրա առանձին առաջ մարդիկը, որոնց մեջից գնդացրում էր պատմական կյանքում գաղափարությունը իմաստը։

---

[1] «Փիլոն», էջ. 237.

Նալբանդյանի պատմական իդեալիզմը, նրա անհետևողականությունը հասարակական յերևույթների տեսական ըմբռնման մարզում՝ ընդօրէն և լուսավորչական նրա համար առհասարակ ճիվ լուսավորչին հատուկ անհետևողականություն չէ։ Նաև ուշադրի և մարզու սկզբնավորման մասին նրա արծարծած գիտական այն հայտարարությունները, վոր գանում ենք «Կրթութիկա»-յի մեջ։

Բնությունը ինքը վոչ քե մի լոկ հրաշք է, այլ բարձր, քան քե հրաշք է այս պիտի առիթվի ընդունել ամեն մարդ, վոր ուսումնասիրում է նորան։ Բնությունը միայն կարող է հասկացնել մեզ արարչի մեծությունը և փառքը. «երկինք պատմեն զփառս աստուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստատությունն։ Արարիչը մեկ անգամ ստեղծելով բնությունը տվել է նորան անխորտակելի և սուրբ որենքներ, վոր քնավ և մեկ մազի չափ խոտորմունք չունեին. «Ամեհաման նզ և ոչ անցանիցեն։ Այդ որենքով կառավարվում են ամեն ինչ վոր մենք տեսնում ենք, կամ ինչ վոր քնավ չենք տեսնում, տիեզերքի անչափելի տարածության մեջ... բայց այս բոլորը լինում են այն մեկ անգամ դրված որենքով, ինչպես մարդը ապրում է և բազմանում է, քեև առաջին մարդը միայն զույգ եր յեկած բուն աստուծու ձեռքից։ Ամեն հրաշք, վոր ով և իցե կարող եր մտածել, շատ ստոր, շատ տկար և շատ չնչին է, քան քե այն հրաշքը, վոր արարիչը բնության միջնորդությամբ ցույց է տալիս մեզ ամեն որ, ամեն րոպե, և ամեն վայրկյանում։

«Դեմիզմը, — գրել են Մարքսը և Ենգելսը, — գոնե մատերիալիստի համար — ավելի չէ, քան կրոնից ապատվելու հարմար ուղի մեզ ձեռ»*։ Սակայն Նալբանդյանի պաշտպանած դեիզմի վերաբերմամբ գուցե ավելի ճիշտ լիներ հիշել այն, ինչ ասել է դեիզմի մասին Մարքսը «Կապիտալ»-ի երկրում, բնորոշելով այն, վորպես քրիստոնեական բուրժուական մի վարիանտը**։ Մենք հանդում ենք այս յեզրակացությանը, նկատի առնելով այն, վոր Նալբանդյանը հակադրում եր դեիստական իր տեսակետը վոչ միայն եմիլիանպարյան ուղղությանը, այլև նորպատրյան մատերիալիզմի ջոյբրահեդ հոսանքներին։ «Հյուսնասիրյա»-ում տպած պատկանիլ մի քաղաքացիյան մեջ նա գրում եր՝ «Ընդմարիս ե՛ վոր Հումբոլդը խղճմտությամբ և արդարությամբ պատերազմած և նյութականության անհաղթելի իրավունքի համար,

---

* К. Маркс и Фр. Энгельс, „Сочинения", III, 158.

** K. Marx, „Das Kapital", Volksausgabe, Moskau, 1932, I, 85.

բայց քիչ վեր կենան մինչև ապագուցանեն քե նա խոստովանած չե առաջու պոյուքյան առաջուքյան բանտարկյալ պատճառների հետևան վրա։ Կարճառև մարդիկ պիտու չե քեզրուքյուն համարվեն այդ նեղությանքն քու յյուվուքյունք պիտուքյան մեջ, բայց պարա հակառակ Հշմարիտա՞։ Հաւմրոյքի այդ առաջնորդությունք նայրանդյանը յերաշխիք ևր համարում ժամանակակից պիտուքյան «ինքնաստաչու, շնորհող և ինանատիկու դասնատու վառանդի պիտացա՞՞։ «Ջուր չե,— պրում և նայրանդյանը,— վոր նորա մանկությունը պատահմամբ մատնոցքյուններին անագին հնդնդի մեջտեղին, յերբ Քանքեի և Ձեխխենկի հետ միասին պերճանական ֆիլոսոֆայությունը, իսկ Գնոքենկի և Շելլերի հետ գերմանական իդեալ մատնատրությունը առաջնորդվելով իդեալներով, հոսանքի պես անցան, գնացին ուղիղ ճանապարհի վրա և հոգեբանական ամեն վերջին պատասխաններով։ Մանկությունքի ծոյլությունը հոսանքի շարքին ևր դասում նայրանդյանը նաև գերմանական ինդիվիդուալիստներին, վորոնց մասին պրում ևր հետևյալով, քե՝ նրանք «յերկյուղ յայնե հազով, յայնե սրտով և բազմախոսմանե հայացքով վերջացնում առաջու անգամի վերա պրնգին մե... (ուզում ևր ինչ-որ մանր պատնեշ կլինե. Ա. Հ.) և պաշտպանին այդ և բանտարկության առաջուն առնելա՞՞՞։ «Կրիտիկա»-յի մեջ նայրանդյանը հակադրում ևր մեկայանց՝ մի կողմից «մեջնադարյան ոգու քյուռա, մյուս կողմից գերմանական մեծ հոգեփոխության կրոնը մտքում կատարած «ծոյլությունքը»։ «Լավ պարե, — պրում և ծանոթագրությունքներից մեկում, — մարդ առաջուն և, յերբ հիշում և, քե մարքում անգին գոհար և տվել մարդկությունքը ազնուքյան և խաղաղ կուռքերին, յերբ մյուս կողմից հիշում և, քե շատերն ևլ ազնուքյամբ վաչ, այլ փարիսեական կրոնամոլությամբ քրիստոնեության անունով արյին այդ բոլորը. այդ վարդապետությունը, վորի եյական ատյրքը անր և ներողություն, վորի հնդնումքը և հիմնադիրը ինքը մեռավ, վոր մարդկին ասրին... Ի՞նչպե այդ ատյուսմանքը փոխվում և դնում մեր այլ, նոր, և առաջուն դարագրության, յերբ մատնում և մարդ, քե ճիշտ այդ արին, յերբ քրիստոնյա կինը, պշրելով և «անմեղությունք» ծանոթությամբ նոսր-դամի անգամին վրա կանգնած, ընդունում «ամբողջ յերկրագնդության, յերբ մի այլ անգամ ասիկին Լոմոնոսովին վառնց մի ամբողջ համակար-

---

* «Հյուսիսափայլ», 1859, № 10, յեր. 812.

** Ն. ա.

*** «Ձեռքեր», I. յեր. 282. Հմմ. նաև «Փորձ», 1861, № 4, յեր. 194.

պուքյուն ֆլագիստոնի, մինչ յերգնհոնը յնկեղեցու կամարների տակ հնչեցնում եր մի հանգստյան յեղանակ, այս, ճիշտ այդ րոպեին, քարուկրնները մարեցան, խնդմ կախարդները ազատվեցան և ինքը կախարդությունը, իր նյության իրավունքը մարդկային բանականության առջև հավիտյան կորցնելով, կարող ևնաց այնուհետև խնդմ իմաստասիրների պաշտպանության։

Փիլիսոփայութեն դատելով, Նալբանդյանը, ինչպես տեսանում ենք, մերժողական դիրք չուներ վոչ կրոնի, վոչ արարչագործության դաղափարի դիմաց։ Ճիշտ և, նա չի պաշտպանում կրոնի մասին այն հայացքները, վոր ուներ 30-ական թ. թ. վերջերին*։ Հասկացողություններ նրին դրանք, վորոնք դուրբրիացան, քնկուզ և չանհետացան իսպառ, մեխանիստական մատերիալիզմի քննադատական քուրայում։ Նալբանդյանը ազատ չեր քրիստոնեական այն նախապաշարմունքից, թե կա աշխարհիս յերևնին տարրական կամ ծառայական կրոնք և թե կա, ընդհակառակը, նաև տազատական կամ քրիստոնեական կրոն, վոր քարոզելով եմարդկային ազգի մեջ սուրբ դնալի աստված ունեցած առնչության հայր վորդիական գաղափարը մերժում և տարրական կամ ծառայականը այն կրոնը, վոր պատկերացնում և աստծու և մարդու հարաբերությունը բնչպես մի իշխանի հարաբերությունն դնալի յուր ծառայքը**, եկեղեցության և քոնականության մեջ, այս, հավատ չունենք, — գրում եր Նալբանդյանը, — հավատալով վոր աստված ազատ և առաջին յուրա. ուսոի և ամենայն հավատ դնալի նա ազատ խղճմտանքով և գիտակից ազատությամբ***, Նալբանդյանը շարունակում եր գավանել Քրիստոսի այն ուսմունքը, վորը հանձ չի աշխարհին, այն ճշմարտությունը, վորին առում են սուտ ազգասերքը և որակությանները****, նա քարոզում եր բանձնազոհ սեր դնալի ազգությունը, դնալի մեր ազատ կրոնը*****, Քրիստոնեական կրոնը, համոզված եր նա, ազատագրեց մարդկությունը տարկական կրոնի յերկաքին լծից, սակայն մնծազին այդ ազատությունը կապանքի տակ գրվեց նորից պապերի և ամեն տեսակի յեկեղեցական քոնատիրության միջոցով։ Նալբանդյանին գրագնցնում եր ազգային լուսավորության գործը նոր կրոնի կամ ուխտի միջոցով վերակազմելու քնդիրը. կրոնական այդ ուխտը պետք և վոր լիներ յեկեղեցու միջամտությու-

---

* Հմմ. «Ծնկերկեր», II, յեր. 178 և հետ.

** Ն. տ. II, յեր. 181 և 185.

*** Ն. տ. յեր. 282.

**** Ն. տ. յեր. 243.

***** Ն. տ. յեր. 368.

նրանց ազատ ինքնուրույն մի համայնք՝ տվյալի յուսամտությամբ պիտու չի հատկանա ուրեք ազգի հոգևորականության։ Յուսամտությունը ազնվական հիմնադիր և, մտքերում ազատ և ան[illegible] պիտությունը մնում չի կարող յուսամտությունը ինչը կանգնեցնել»*։ Պետական համակցին ենթակայում բանտարկյալները՝ հետևողական անհրաժեշտ քննություններ էր նաև հոգ յուսամտչական ենթակայության բանտարկյալները, հանգստանալով որոնք կրոնական ազատ ինքնուրույն համայնքը զգացմունքը։ Ենթ. Շահազիզը հրատարակել և ժամանակին հետևողական կազմած կատալոգի մեջ ունեցող կանոնադրությունը մի հոգևորի, մտքերում ենթակայում և, ինչ հետ պրոցեսով հոգ հարուստներից մեկը ձեռագրելու և ենթակայել տրամադրել իր միջոցներով յուսամտությանը հոգևորականների համար։ Հայ-յուսամտչական իրավունքում մի ժամանակ ունեցել են հիմնարկություններ, ուրեք կամ կրոնական համար։ Միանգամայն հետևողական էր ենթակայությունը ազգային ամենի մասերի մեջ կազմել ուսումնական ազգային հոգևորական կենտրոն և ազգ կենտրոնից ազգի ազգի յուսամտությունը վերա, հիմնելով և պահպանելով նաև մեջ գործող և տպագրություն։ Միանգամայն ենթակայությունը ենթակայության ենթ ինչ-որ համակցման կամ կ. Պոլսի պատրիարքարանը իրավունքները չեն կրոնական հարցերում։ Միայն հարցնում էր նա կատարելագործելու ազգային ազգի ազգի կամ անհատների ազգերի ազգությունների կամ իշխանությունների։ Նրա առաջադրյալ, ինչպես և ընդհանրապես կանոնադրությունը միանգամայն ենթակայությունը կանգնում առաջանալիքը վանքերին և ազգություններին, ընտրվելու ենթ միանգամայն ընդհանուր ազգի կազմից՝ ազգային ենթակայությունների։ Նաև նա ազգային ընտրելու ենթ նաև միանգամայն վարչությունները, ազգ առանձնելու ենթ միանգամայն ենթակայությունը, ազգությունը, նշանակությունը և ազգությունները հոգևորականության ենթ ենթակայության ընտրողների առաջ կատարելագործությունը և անհանգստությունը ազգ իր գործերի համար»**։

Բայց նշանակելի կարևոր չի ընդգծելու, որ նախկին կազմում ենթակայությունը ազգային ենթ կրոնականը ինքնուրույն ազգային կանոնադրությունը այս նախագծերը 50-ական ենթակայություններ վերջնական։ Այսպիսով մի քանի ենթ ենթակայությունները, ինչպես և մասնավորապես ենթակայությունները և նաև այլ ազգային կազմակերպությունները։ Ազգայնությունը ենթակայությունները ցույց են տալիս, որ նախկին, իսկապես, ինչ որ կազմել ունեին ի միասին ենթակայությունները նաև ենթակայությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես ենթակայությունը

---

* «Ծաղիկ», II, էջ. 191 և 268.

** Տես. Շահազիզ, «Մ. Ղ. Նալբանդյանց», էջ. 133 և հետ. նաև.

հետ կին կապված, կեցե՛ք ինքը Նալբանդյանը, զնե՛ք նրա մերձավոր բարեկամները։ Մի այլ դրվագում, Նալբանդյանը կապում է ազատ կրոնքը ազատ փիլիսոփայությանը հետ։ «Ուր ազատ չեն փիլիսոփայությունը,—գրում է նա—այնտեղ մեռ միայն կրոնական ուսում չկա, այլ և բուն ուղղահավատ քարոզված կրոնը ևս լոկ սովեր և լոկ վնասակար սովեր, քանզի մորուժ կապում է, կաշկանդում է մարդկային բանականությունը»*, «Էրիտիկա»-ի հեղինակի համար ազատ կրոնքը անձնատուր ազդասիրությանը գործոններից մեկն էր, քնկուզ և «Էրիտիկա»-ի գրության ժամանակ և դրանից հետո Նալբանդյանը ժխտում էր կրոնի ուրույն բարոյական նշանակությունը։ «Ո՛հ,—բացականչում էր նա,—կեցե՛ք կրոնը ազգեր բարոյականության վրա, կերկիրը դրախտ կդառնա։ բայց ա՛ւր են (Էրոնը կերբեք չեն կարող միայնակ (sic!) բարոյականություն արմատացնել մի ազգի մեջ», նկատում է «Էրիտիկա»-ի ծանոթագրություններից մեկում։ «Մի՛ կրոնը և մի՛ նաև որևէ գործություն կարող են փրկել մի ազգի բարոյականությունն, սորա ազբյուրը և շարժարանը դրած է մի այլ բանի մեջ։ Հավիտյան պիտի անմերժելի մնան այն հատատամատ վկայությունը և ապացուցությունքը, վոր անհատ Բոքլը հանդես և հանել կուր մինչև այժմ անորինակ մնած գործի մեջ այս բանների վերաբերությամբ... Գոսպարտ Աքենքը ավելի լուսավոր եր, ավելի առաքինի և ավելի քաղաքակրթված այն ժամանակ, կերբ Աքենասի արձանը գրկված չեր կուր նիզակից, քան քե այժմ, մինչ նիզակի տեղ Մինքսաոս հինգերորդի սվաճ քաշն և բռնում կուր ձեռքում իմաստության ատակիներն... Կամ ավելի Հռոմը վոչ ավելի կեր և վոչ պակաս կայսերական Գոսպարտ Հռոմից, քե լուսավորության, քե քաղաքակրթության և քե բարոյականության կողմից»**, Նալբանդյանը արժարժում եր այստեղ այն մտքերը, վոր շոշափել եր «Քննիկրատության մեջ. «Մարդը բարոյական և այն ժամանակ, կերբ հանցանքները չեն գործում վոչ քե կուր վերա կեղած հեղինակությունից վախենալուն, այլ կերբ պիտակցությունը և համերաշխությունը գրել և նորան այն կետի վերա, վոր նա և հզանալ չեն կարող այդ հանցանքները»***, Մարդկային պիտակցությունն և մարդկային համերաշխությունն — ահա «Քննիկրատության քարոզած բարոյականության իրական չ֊ակը։ «Այո,—գրում եր նա,—մարդն և

---

* «Փորձ», 1877—78, № 3, էջ. 147 և հետ.

** Ն. տ.

*** «Քննիկրատություն», II, էջ. 114.

մեր կատարելագործութիւնը, Idéal, և նորա նիւթական և իրական պահանջից սահմին, ուրիշ բանի հետ վերաբերութիւն չունենք։ Նիւթական և իրական պահանջի մէջ առնուում ենք նորա կյանքը, կյանքի պայմանները։ Պայմանների մէջ առնուում ենք առաւելական խնդիրը, առնուում ենք մարդկային համերաշխութիւնը, որ պահանում ենք ապրուստ, անկեղծ և հաշիւատու բարոյականութիւնն և որի առջև միայն խոնարհեցնում ենք մեր ծունրը»։

VIII

Դարձեալ կյանքում հետ մղելով կրօնը և նորա դերը, նայրանդյանն ասում էր քաջում է գործողութիւնը սկզբունքը և միաժամանակ շեշտում կյանքի պայմանների, առաւելական համերաշխութիւնի հիման վրայ հասարակական անհրաժեշտութիւնը՝ հիմք ընդունելով «մարդկային համերաշխութեան սկզբունքը։ Իրրև յաւատարիչ նա շարունակում էր ասել այն համոզմունքին, թէ «պատուիրանն առնելը, ինքնասրտութիւն գործանական» կամ թէ կյանքի վերանորոգութիւնը միջոցը և յաւատարութիւնը»**։ Կամ թէ կյանքի վերանորոգութիւնը խորհուրդը այն չէ, — պրում է «Իրրատիկա-յի հեղինակը, — որ ամէն անցած խաժամ յոյս բարդի, ամէն դարերի ծանրութիւնը տակ ընդմիշտ անխախտ ծունր դնի, այլ վարդապետը միտուած այդ խաժամը։ Այս խաժամը խանգարելու համար «Իրրատիկա-յի հեղինակը նա շարունակում էր անհաշտ պայքար վարել կղերի դէմ։ «Ենթէ մեր արդասաւորագործ, յիրկնատարագրութեան և ամպաշտ, յիմնադրամեան և ազատ կղերը, — նկատում է հեղինակը նոյնպէս նոյնպէս, — հոգ տաներ գնել ազատիկ բաներին, մեքենա մինչև այսար ել պիտի յիրկնեցնէր գործ։ Բայց այս և բաներ, որ գոյս վերաբերում էին միայն, որ ներկայ կացութեան համար կազմած չէ նոյնս եկեղեցի հետ։ այլ մի քանի ուրիշ կղերը, այլ ազգի նոր մասնաւորութիւնն և, նորա «յիրրատարգութիւնն և, որ պետք է վաճառ ազգային յաւատարութիւնը ջնջեր։ «Ենթէ, — պրում էր նոյնպէս, — մեր պրոպետը, վարդան սիրելի չի մեզ կարծել, ուզում էր փարատել և մեզ ոչ առաջ տանել ազգի ազատութիւնը խաժամից, այս ուրեմն պիտի յոյս գործ գնեին միաժամը, մեր ինքը իրեն կիմարանայի և մեր խաժամով կամ առաջնորդելով***,

---

* «Ենթիկարգութիւն», էջ. 113 և հետ.

** «Ենթիկարգ» և էջ. 115.

*** Համ. Ճ. տ. I, էջ. 362.

**** Ն. տ. I, էջ. 332.

ամարտ յուր կյանքը կարող չեն բարվոքել, — պրուժ և նալբանդյանը բերդի նամակներից մեկում, — մինչև վոր չիշխեն բնությանվրա, այսինքն մինչև վոր նրա գաղտնիքները չիմանա, իսկ բնական պատմությունն ուղղակի ու գրականապես պատասխան և տալիս այս ձգտմանը, ապա ուրեմն բնության ուսումնասիրելը սոցիալական կյանքի նկատմամբ մեծ խորհուրդ ունի»:

Այս տեսակետն ունենալով հասարակական շարժման մասին՝ նալբանդյանի լուսավորական ծրագրում պետք է շեշտվեր առաջնահերթ բնագիտական առարկաների և հատկապես գործնական բնագիտության նշանակությունը։ Ուշադրավ է այս առումով նալբանդյանի կազմած առարկաների այն ցանկը, վոր յնիթադրաբար հիմք պիտի ծառայեր Մ. Բարալյանցյանի դուստրերին։ Ն. Նախիջևանում բացվելիք դպրոցի համար**, հետաքրքրական են նույն տեսակետից նաև բերդի նամակներում արած նրա խորհրդածությունները։ Այսպես՝ մատնանշելով կենդանիների և բույսերի ոչընմանությունը, նալբանդյանը գրում էր. — *Կենդանիներ և բույսեր ոչընմանացնելը մարդկային կյանքի բարվոքման մի նոր աղբյուր է. առաջ միայն յերկու աղբյուր կար. հող և աշխատանք, իսկ այժմ ոչընմանացումից կարելի յե ոգտվել իբրև մի յերրորդ աղբյուրից՝ առաջին յերկուսի — հողի և աշխատանքի մի քանիսով»*** :

*Ամա և վարդիքներիս քննադատությանմեջ յերևան և գալիս դարձյալ նալբանդյանի ունիվերսալ հետաքրքրությունը դեպի տեսական և գործնական բնագիտությունը և ապա՝ նրա հետաքրքրությունը դեպի պետական տնտեսությունն ու արհեստագիտությունը։ Ինչի մասին ասես, վոր նա չի գրում. տոպրաքաշությունն և յերկրաժնությունը, քիմիա և ֆիզիկա, կենդանաբանությունը և բուսաբանությունը, հանքաբանությունը և յերկրաբանությունը, անատոմիա և ֆիզիոլոգիա, մեդիցինա և ապրանոմիա։ Նալբանդյանը նշեր և նվիրում Հայաստանի յերկրագործությանը և այգեգործությանը, արհեստագիտությանը և շերամաբուծությանը։ Շերամաբուծության մասին գրածը մի հայտնի չափով փոխարինում և թերդում գրած, բայց տակավին չհրատարակված, նրա մի այլ աշխատությանը, վոր նվիրված եր հատկապես այդ քիմային****, «Գրիտիկա»-յի մեջ Նալբանդյանն արծարծում և հայտ-*

---

* «Ինքնան», էջ. 290.

** Տես. վերը՝ «Ոգուստոսի նկատողություններ», էջ. 251 և հետ.

*** «Ինքնան», էջ. 292.

**** Տես. Ա. Փափազյան. Թղթե քաղաքացիությանն Մ. Տեր Գրիգորյանի գրած առաջաբանը։

ասնեի մեծ պատճառ հանդիսացավ գալ միտքը շրջամարտական գործ սարքել, այլև այս կազմակերպությամբ շեշտակի կերպով ի հեճուկս թշնամի և ժողովրդի գործադրական ձեռնարկը։ Նայելով պատերազմի ընթացքին և պրանով ազգաբնակության տրամադրությանը։ «Մենք գնում ենք, — պատմ է նա, — հայ կանանց ձեռքի շնորհքի գրա, որ թե նորա ձեռքին արձանագրի գործը լինի և մի քանի անգամ այդ բանը արձանագրի կրկնակի ցույց տվող, նա հետ չի մնալ յեվրոպացի կնոջիցը։ Նայելով պատերազմական աշխատանքներ ստանձնելու Մանկամ և Վեսնրոյի՝ գործ թե գործողներում, այլ գործնականապես, վարպետների հետ գործարանների մեջ այս կամ այն արհեստը սովորելու համար։ «Անասնական գրասենյակը ստանձնեց արհեստի պետությանը չնեն կարող գործադրության ենթարկել ազգի մեջ։ Եվրոպական ոչ փիլիսոփա գրասենյակ, այլ գործնական

սովորությունը, «Այս սկզբունքը, — գրում է Նալբանդյանը, — մեծ խորհուրդ ունի ընկերական կյանքում։ Նալբանդյանի այս կարգի դիտողությունները անագին նշանակություն ունին «Ծաղկըրագործության հնդինակի հասարակական հայացքների պարզաբանության համար։

«Ծաղկըրագործության ներքում առաջադրելով համայնական սկզբունքը՝ Նալբանդյանը արծարծեց հիմնականում միևնույն համայնական հոդատիրության սկզբունքը։ Համայնական հոդատիրության սկզբունքի ընձեռումը հասարակական տնտեսության կազմակերպության մարզում Նալբանդյանի հռչակած գլխավոր այն կետն էր, որը միացնում էր նրան 60-ական թվականների ոուս հեղափոխական լուսավորիչների և 70-ական թվականների ոուս հեղափոխական նարոդնիկների հետ։ Միևնույն «Ծաղկըրագործության մեջ նա առաջադրում էր և պաշտպանում համայնականության ավելի բարձր մի սկզբունք — համայնական աշխատանքի, այսինքն արտադրական կոոպերացիայի սկզբունքը։ Այս սկզբունքի պաշտպանությունը պատմական ավելի անուն միություն է ստեղծում Նալբանդյանի և ոուս հեղափոխական լուսավորիչների միջև, ինչպես նաև ընդունում պատմական ավելի անմիջական հաջորդականություն՝ նրա և հետագա ոուս հեղափոխական նարոդնիկների միջև։

Ավելի հյուսկան են, հարկավ, Նալբանդյանին և առաջավոր ոուս հեղափոխական խմբակցություններին միացնող քաղաքական այն հայացքները, որոնք արծարծվել էին «Ծաղկըրագործության մեջ։ Եվ որոնց ընդհուպ մոտենում է Նալբանդյանը նաև «Կըրիկա-յի մեջ՝ չնայած, որ վերջինիս պրուդոնյան հանգամանքները միշտ չէին տալիս նրան բացահայտ ձևակերպելու իր հայացքները։

«Կըրիկա-յի հնդինակի համար պարզ էր այդպես, որ յուսավորությունը ամաստամբ միայն կարող էր հոգ ու հնար պատրաստել ապրի կյանքին բանական էլոգիքական ընթացք տալու համար։ Վերջն էր արմատական այն միջոցը, «այն ուղիղ հանապարհը, որ պիտի ընձեռներ «ապրելը, «հասարակ ժողովրդին իր կյանքի ընթացքը բարվոքելու համար։ Այդ հարցին բավականաչափ հանգամանորեն պատասխանել էր Նալբանդյանը «Ծաղկըրագործության մեջ հայ գյուղացու տնտեսության քշվառության մասին խոսելիս։ «Կըրիկա-ն մատնանշում է յերեսուն կետեր, որոնք հիշեցնում են «Ծաղկըրագործության ներքում նկարագրված կացությունը։ Այսպես, որինակ, յերբ կանգ առնելով մոզնեցիների դրության վրա, հնդինակը վերհիշում է Գավկաս գաղթած տանկահայ և

պարկանոց պատրոնների։ Քշմանների վիճակը բարվոքելու մասին քիչ է ասել, որ բանտում են շարունակում են պրոցվել նա պրեմանկան անտանապրուքյան հարցերով։ Մակայն նավրանդյանը շարունակում են մտածել միայն անտանական, այլև բանտական խնդիրների շուրջը։ «Մարկոսքյան մեջ, ապրանքների մեջ չկա և չի կարող լինել բանտարքություն ասել են նա»։ Նշանակում է, քե նավրանդյանի համոզմունքով ճշմարիտ բանտարքություն պետք է կազմակերպված լինի ժողովրդի քաղաքական ազատագրման և նրա իսկական բարվոքման հնարավորի հետ։ Բավական նաև, նավրանդյանը լուսում են այն միջոցների մասին, որ կարող էին հոգի, աշխատանքի տեր դարձնել բանվորին։ Նավրանդյանը չեր կարող արժանանել անգամների այն հայացքները, որ բնական համարվել էին նրանց առվելքին։ Մակայն քննիչը պարզ էր նրան նաև այլ պատճառ։ Տիրող կարգերի առաջատարը — անանձն հարաստանը, որ հնարավոր կարող էր դարձնել «ապրանքների բարվոքումը, կյանքի էլեկտրականացումը և բանականացումը պարզապես չէր։ Ո՞վ էր ասկյան, որ պետք առաջնորդվեր «ապրա դեպի լուսավոր այդ ապագան։ «Ապագային շինություններ, — պրել է նավրանդյանը ասկյանին 1860 թվին, — բնականաբար կարող պետք հասարակաց ցանկից — հեռվից այդ հեռվը և հասարակ ժողովուրդը։ Ելն մարդը, որ տիրում է ապրը, որ նվիրում է իր անձը ապրի բարվոքման պատմության, պարտականն է ժառանգել մեջ ապրի կատարելության, այլ, հասարակ ժողովրդի պատին։ Հասարակ ժողովրդից կազմում է ապրատ մեքենաներ. լուսավոր մարդիկ կարող են, և պարտականն են միայն ապրատ մեքենաներ, գործ ու բնությունը ասել այդ մեքենաների։ Մեր ապրատ մեքենաները ցարդեսն են։ Անհատ մեքենաներ են, նրանք մասնակից գործ ասել մեքենայնին, մինչ նա խորհրդանիշ, և նորա գործարանը ցիրուցան, մասնատած, չունեն այն ամրապնդությունը և կազմությունը, որ կարողանար շարժվել և գործ կատարել։ Ապրատ մեքենայի — հասարակ ժողովրդի միասնորդության հետևանքը և միայն, գիտակցության մեջ։ Իսկ գիտակցությունը բղխում է լուսավորությունից»*։ Ընդհակառակ նկատում է նավրանդյանը մարդ հանգամանքը գիտության։ Ժողովրդի ապրատ մեքենաների համար հարկավոր է լուսավորություն։ Ելի միամամանակ** չկա լուսավորության մեջ, գրագետ է ապրատ մեքենաներ ու արդյունքները։ Այս հանգամանքների և, որ հարկավոր է «Ելի կրթությունը մեքենաների գիտակցին լինել գեղի ապրի

* «Ելի», II, էջ. 316.

** Նա ու I, էջ. 262.

լուսավորված մտավորականությունը, դեպի յեր իտասարդությունը։ Յերիտասարդությանն ե ձոնել Նալբանդյանը «Յերկրագործությունը»։ Նրան ե, որ վստահում եր ազգին դեկավարությունը, նրա ապագան, նրա հեղափոխական զարքոնքը, նրա ժողովրդասիրական հարությունը։

«Մոս և Վարդիքեր»-ի մեջ Նալբանդյանը փնտռում եր հեղափոխական գիտակցություն հասած դյուղացիական յերիտասարդության դիմագրավելիքը։ Վեպի գործողներից մեկը — Վայկունը — մերկացնում ե դյուղի մոլլոներին, որոնք դյուղացիների առունն եյին վեր դալիս — ագրատների առունը քանդում։ Նույն այդ պերսոնաժը մերկացնում ե դյուղական իշխաններին, նրանց, որոնք մոլլոների միջոցով եյին դրսում իրենց գործերը, դարձյալ նույն խեղճ դյուղացիների հաշվին։ Յերիտասարդ Արշամը, Մոսի յեղբայրը — ոչ միայն հատատում ե Վայկունի խոսքերը, այլև նախատում յեղբայրներին դեպի մեծավորները ցույց տված նրանց հաշտվողական վերաբերմունքի համար։ «Արշամը,— գրում ե Նալբանդյանը,— իր անունդի յերևեցուցչին ե. նա մոլ միայն ընդունում ե այդ գաղը խոսքերի ճշմարտությունը, այլև դատապարտում ե իր յեղբայրց յերկուլերեսանությունը... Ափսոս, որ շատ քիչ հանդես ունի «Մոս և Վարդիքեր»-ի մեջ այն ուղղությունը, որ յերևում ե Արշամում, քանև այս չափիցն ել անանում ենք կենարար սկեպտիցիզմի արած ազդեցությունը։ Մենք աջողությունն ե ընթացք ենք մաղթում այդ յերկնային դեսպանին։ Արշամի միջոցով,— նկատում ե Նալբանդյանը մի այլ տեղ — Գոռյանը ցույց և տալիս «նոր աերնդի սկեպտիկյան ուղղությունը»։ «Մենք շատ ցանկալի յեր իմանալ,— ասում ե դարձյալ Նալբանդյանը,— քե այդ յերկնային և փրկարար ուղղության շրջանը արդյոք վիրքան տարածություն ունի այն տեղերի հայ ընկերության մեջ»։

Ինչ եր Նալբանդյանի համար սկեպտիկյանց կոչված ուղղությունը։ Նալբանդյանը հավանորեն գործ եր ածում այդ բառը բոկլի ազդեցության տակ, վորի գլուխ-գործոցը մատուցյամբ ուսումնասիրում եր բերդում, և վորի համար սկեպտիցիզմը այլ ինչ չեր, քան ճշմարտասիրության բացակայություն։ «Տատանում և շրջահայեցություն գատուածների մեջ,— գրում ե Բոկլը,— գիտության բոլոր մարզերում գրանք մատավոր հետաշրջումների մի նախատուն են, վորով անցել և մարդկության վոգին և ամեն վորի չկա վոչ շարժում, վոչ փոփոխություն, վոչ քաղաքակրթություն։ Բնական գիտություններն մեջ գրանք գիտության անհրաժեշտ նախակարապետներն են. քաղաքական և գրության մեջ — ազատություն, ատուվածարանության մեջ — համբե-

թատրոնները։ Իրանք են սկեպտիկիզմի չափը գլխավոր ձևվերը»։

Հասկան չկա, որ արձանագրելով մեծ անհնդի սկեպտիկական ուղղությունը ազգերում, Նալբանդյանը նկատի ուներ դատողներին այն տատանման ու շրջահայեցությունը, որ առաջնորդում էր հայ գյուղացուն դեպի քաղաքական ազատության ձգտումը. մեծ անհնդի սկեպտիկական ուղղությունը չափազանց կարևոր տարրը դուրս են տալիս Նալբանդյանի վերաբերմունքը դեպի Հայաստանի գյուղացիության հատուկացող հասարակական-քաղաքական ինքնուրույնության ու գործունեության ձևերը։ «Այս իրականն աշխարհում,— գրում էր նա, բնորդի մի աշխատության մեջ,— այս անտարակույս գործում, որի քաղաքորը չեն մի վարպետ և իրեն ընտրեր նամանիկ, այլ այն արդյունավոր սկեպտիցիզմը, որ վերցնում է ամրոցկոչին մոտը ամրության նախատիպերը»[*]։

Նալբանդյանը չափազանց իրատես էր, որպեսզի չգնահատեր հայ գյուղի[1] նկատմամբ այդ նախատիպերի վերացման կարևորությունը։ Իրեն և չափազանց հետևող[2] մեծ անհնդի մեջ գործոնների առաջին ճանապարհները նկատելու համար։

---

* Հմմ. Г. Т. Бокль, „История цивилизации в Англии", СПБ и Москва, 187 , I, стр. 265.

** «Նկարագիր», II, էջ. 483.

ՄՈՑԱՏԵՏՐԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նալբանդյանի կենսագրության համար կարևոր պրյուբ և նրա սննդատական գործին կցած ծոցատետրը, վորի մեջ արձանագրված նյութերը անտիպ են ճնացել մինչհիմա։

Ծոցատետրը վոստիկանության ձեռքն և ընկել Նախիջևանի ձերբակալության ժամանակ, 1862 թվի հուլիսի 14-ին։ Բոլոր տվյալներից յերևում է, վոր ծոցատետրի մատակարարած նյութերը գրի յեն առնվել 1859—1862 թ.թ. ընթացքում։

Ծոցատետրի վերջում առանց տարեթվի գեռևզված և ուղարկված գրություններն մի ցուցակ, վոր վերաբերում է քան յերևույթին 1859 թվին։ Այս ցուցակում նշանակված են թղթերի առաքման ամսաթվերը և նրանց գրության վայրերը։

«Ամառյան գնացած թղթերի» վերտառությամբ՝ Նալբանդյանը նշանակել է ծոցատետրում — 1860 թվի փետրվարի 11-ից մինչև 1861 թվի դեկտեմբերի 13-ը — այլևայլ հասցեներով ուղարկված նամակների և թղթերի ցուցակը, յերբեմն մի յերկարսով նշելով նույնիսկ գրանց բովանդակությունը։

Ծոցատետրից անկախ՝ Նալբանդյանի խուզարկության ժամանակ հայտվել և «նամականիք 1862» վերտառած մի ցուցակ ևս, վորտեղ արձանագրված են նրա 1862 թ. հունվար-ապրիլ ամիսների ընթացքում գրած նամակների ցանկը — գարձյալ գրության վայրերի նշումով։

Այս նյութերը հնարավորություն են տալիս մեզ «Ամառյան գնացած թղթերի» ընդհանուր վերնագրի ներքո միացնելու,— ժամանակագրական կարգի պահպանումով,— մեր ձեռքը հասած նամակների ցանկերը — «նամականիների» — վորոնցով մոտավոր գաղափար ենք կազմում Նալբանդյանի 1859 թ. 3/15 ապրիլ մինչև 1862 թ. 3/15 ապրիլ — այսինքն՝ ուղիղ յերեք տարվա ընթացքում վարած թղթակցության ծավալի մասին։

Կարևոր տեղ է բռնում ծոցատետրում «Ճանապարհորդության ընթացքը» խորագրի տակ Նալբանդյանի գրի առած և հնդկաս-

տանէն տասնեակ քիլոմետր հեռու կատարած ուղեւորութիւնը տրամադրեց նորանոր տրտնջանքի ու վերադարձի առաջ այս մարդատանջութիւնը վերջ են տալիս նրա կենսագրութիւնների մէջ մտցնող չինովնիկներին։

Ժամանակագրական կարգով, բոլոր յիշեալները, 1860—1861 թ. են վերաբերում «Հայոց Նիներ» վերտառութեամբ ծանօթացած նոթատետրի տողերը։ Նոյն ժամանակներին են վերաբերում նաև «Իրերիցք» վերնագրի տակ նշանակուած մի շարք այն ինքնանկարը, որոնց անդրադառնալու մասին քիչ յետոյ ենք ունենալ նորանոր։ Սրանց հաջորդում են գրական տեսակ նշումներ, որոնց մեծագրերը «Իրերիցք» խորագրով Մոցառատորի այլեալ նիներ վրա, ցաք ու ցրիվ, համալիրում ենք 1859—61 թուականներին գրուած մանր նկատողութիւններ, որոնց մի տող հնդիմանակը ամէն «Հիշելիքս» ընդհանուր վերտառիրը։ Ինտարիրը կազմելիս այդ նոյնքներ մեծագրերը նորանոր խոկ նշած վերնագրի տակ։

Մեր կազմած անբաժան վերջում՝ «Նկատողութիւններ առանձին քերթուածների վրա» խորագրի տակ՝ «Մոցառատորի նկատողութիւնները» մէջ մտցրինք նաև Մորխրդատիին Հայաստանի քաղաքացուած պահուած նորանոր մի շարք գրութիւններ, որոնք «Ծոցառատորիին» նշանաւոր բնաւորի ունին փաստական։ Այդ նոյնքներ չրացնում են ծոցառատորի մատենագրութեան համարեա ամենակարեւոր խոկ, գրուած նորանորի տրամ նշանաւոր շ ու ր ջ ա կ ա ց ո ւ թ յ ա ն ն ե ր ն ե ն ի փաստական։ Ելնելի անգիտանալով այդ նոյնքներ, դժուար չի նկատել, որ նորանորին այդ նոյնքներ գրի չեն առնուած 1862—63 թուականների ընթացքում, մասամբ գեռ արտասահմանում, որտեղ, Իտալիայում մնալուց յետոյ, նորանորը գրագրած եր Հնդկաստանում ապրող կամակատարներին իրացնելու խնդրով և ծրագրներ եր մշակում ձեռք բերած գումարներով նոր նեռնիզնեռում հիմնելիքը հայկական գպրոցի համար։ Այս խնդրներից գոռ առանձին քերթուածների վրա արդած նկատողութիւնների մէջ գտնում ենք մի շարք այլ նոյնքներ, որոնք վերաբերում են նրան Վենետիկում գրագրուած գրականութեան հարցերի շրջանին։

«Ծոցառատորի նկատողութիւններ» ընդհանուր վերտառութեան տակ մեր ամփոփած այս նոյնքները արժէքաւոր կամաններ են մատենագրութեան նորանորի կեանքի և գրական նոյնքների համար։

Մեծ արժէք են ներկայացնում, մանաւանդ, նորանորի գրած նամակների ցուցակները։ Այսպէս՝ աչքի առաջ ունենալով

ծոցատեղի ափյալները, պիտի սկսալ համարել կենսագրողներից վոմանց այն պնդումը թե 1859 թվին Նալբանդյանը ճանապարհորդել է արտասահմանում՝ Պոլիս—Վիեննա—Պարիզ մարշրուտով։ Այդ սխալը առաջ է եկել, ըստ երևույթին, 90-ական թվականներին՝ Ռնանիա Սուլթանշահի վրիպած հիշողությունների հետևանքով։ Առաջին անգամ տպագրության սեփականությունն դառնալով հընչակյան Զրույցներում*, այդ վերոհիշյալ հավելումներով անցել է ցնծրկերիս առաջին հատորին կցված կենսագրականին, ֆանտաստիկ չափեր ընդունելով Նալբանդյանի վիպահռան այն կենսագրականի մեջ, վոր լույս ընծայեց Ռ. Բևբրեբյանը դաշնակցական էշայրներիք ամսագրին 1929 թ. համարներում։

Կորած պետք է համարել ընդհատած քղքիների մեծ մասը։ Ժամանակը ավերիչ ներգործություն է ունեցել, հարկավ, նաև Նալբանդյանի կարևոր այս ժառանգության վրա։ Քղքիների մի մասը վոչնչացման են մատնել, ըստ երևույթին՝ բազաքական կռվածներից զերծ պահվելու մտայնությամբ։ Նույն պատճառով չի, վոր 60-ական թվականների կեսերից ի վեր, տառնամյակների ընթացքում, վոչ միայն ոուսահայ մամուլի մեջ, այլև մասնավոր նամակներում, այնքան տակավ ենք հանդիպում Նալբանդյանի անվան։ Նրան ձոնվում են վոտանավորներ, տակավ միայն ինիցիալներով նշում նրա անունը**։ Նույն կարդի երևույթ չի, վոր ՀԱգգմիքյան ընդորինակությունը տառզողներից մեկը քննել և ձեռագրի վրայից հեղինակի անունը***։ Բնական և, վոր այսպիսի պայմաններում անգործ կորած մասնավոր նամակների մեծ մասը։ Այնուամենայնիվ՝ անհնարին չե, վոր ժամանակի ընթացքում հրապարակ բերվի ծոցատեղում նշված նամակների մի մասը գեթ։ Նալբանդյանի ցուցակները կարող են նպաստել մեծապես այդ ուղղությամբ աշխատանք տանձնող հետազոտողներին։ Հրապարակախոսի հասարակական-քաղաքական գործունեության լուսաբանելու տեսակետից անգնահատելի արժեք կունենար, մանավանդ, գեթ մասնավորապես արևմտահայ հետաքրքրությունները կարողանային լույս աշխարհ ձգել Նալբանդյանի այն նամակները, վորոնք 1861—62 թ.թ. հասցեագրված են յեղել նրա բյուրգահայ բարեկամներին—Սերոբե Քասվորյանին, Հարությունյան Սբվաճյանին, Տիգրան Փեշտմալճյանին, Հովհաննես Գյաքիպյանին, գ-ր. Թաղիադյանին և այլն — կամ գեթ՝ վերջիններիս գրած այն

* «Զրույցներ», 1894, № 2, յեր. 137 և հետ.

** «Մեղու Հայաստանի», 1867, № 3, կամ Բաֆֆի, «Մուշեղ», 1874, I, յեր. 259 և հետ., «Փորձ», 1877—78, № 3, յեր. 260 և այլն։

*** «Լուսաց», 1903, № 6, յեր. 122.

Վարդանանց, որոնց պատասխանները ցուցադրված են ծոցանոթում։

Մանկան անկախ արտահայտությունից մեր հրատարակած ցուցակը հրատարակությունների հատուկտակային-գրական նկարագրությունը պարզելու միջոցներից միանն է ինքնին։ Մարդկային ամեն մի նկարագիր հայտնվում է գործունեության միջոցով։ Հանճարեղ պատմական գործչի, ասացիի կամ քաղաքական գործչի հատուկտակային նկարագիրը ու գիրը նույն և միևնույն գործչի և նրա շրջապատի կենդանի գործունեության միջոցով է ուսումնասիրվում։ Նամականիները կարևոր են, որովհետև նրանց մեջ են հայտնվում հատուկտակային շրջապատը, շրջապատի հրապարակախոսների հատուկտակային գործունեության միջոցները։ Նամականիները ստորագրված իրավունք միայն հասցեագրի համար, որովհետև նա ստացողի իրավունքն է պարզում, որովհետև նա ստացողի իրավունքն է պարզում, որովհետև նա ստացողի ստորագրին ստորագրությունը հրատարակելու։ Բժիշկների և ատենագրական բնորոշիչ հատկանիշների ծանոթ ու խորհրդավոր, նրան հայտ բերած պրոֆեսորի իրավունքի համար, չանհիշել նրան գործ դրած ջանքերն ատենաբանելու։ Մի ինչպիսի բանականաշունչ չի ուսումնասիրված մարդկային կոնկրետ ոչնչ շրջանը, որովհետև բնականի չեր հրապարակախոսը և որովհետև գնահատել նրան հատուկտակային և ազգակիցներին։

Այդ իմաստին գործը բնչ լրացրին վերջինը նրան «Բիբլիան»-ին մեջ ամփոփված նյութերը։ Բնականի պրոտոպատեղծանությունների մասին ամեն ցուցմունքները, ծոցանոթների նկարագրությունները և որոնց հայտարարությունները վերջապես վերջապես բնագրանակում են «Բիբլիան»-ի մատենագրության նյութերը։ Զգալապես պարզվում է և նամականիների հատուկտակային կոնկրետ շրջապատը՝ նշանակելի չափով պլուտարքեանց նրա հատուկտակային գիծերի պարզաբանման գործը։

Ընդհանուր, չնայած մեր գործի պրան ջանքերին, հնարավոր չեղավ պարզելու նամականիների մի շարք պրեսատների բնագրությունները, որոնց հատուկտակային պատկերը։ Համամատական և նաև, որ «նամականիների մեջ չկային պրեմատրվում անհետ այն անձերի և կազմակերպությունների անուններին ու հասցեները, որոնց հետ քեզին նամականիները ունեցած լինեն նամակագրական ժամանակաշրջանում։ Այնուամենայնիվ ծոցանոթի չար ու ցաման նյութերն իսկ հայտ են բերում բավականաչափ նրան պրոտոկոլված ծանոթների ու բարեկամների բնագրական շրջանը, բնութագրում նրա հատուկտակային-գրական անաստությունը, նրա ինտելեկտուալ բազմատեսակությունը ու գրական գործունեության բնորոշումը ուղղակի։ Կարևորվում Մ. Զոհրապի և լրիվ Մատ. Նազարյանց ու Գ. Հայրապետյանի Ազգային-պատ-

պանողական Կ. Ծեղյան ու Գ. Սիմեոնյան և բուրժուական-ազգայական Հ. Մըվաճյան ու Ստ. Վոսկանյան՝ Հնդկաստանի հայ առևտրական գաղութի և Պարիզի հայ ուսանողության շրջանում։ Լյուբլյանական պրոպագանդիստ Ս. Համբարձումյան և Փրահի-մասոնական լոժեր կազմակերպող Թագվորյան կամ քվակերական առանձնաձայնի ինչ-որ կազմակերպություններ։ — Այսքան լայն ու բազմերանգ հրապարակախոսի և մարդասիրի հասարակական-քաղաքական հետաքրքրությունների շրջանը, նրա գրագրությունների և գործուղությունների շահագիրը ծեզ դեռ չմոռանանք, որ նամակների ցանկերի մեջ չեր մոռնում նրա քաղաքական հետաքրքրությունների ամենակարևոր կենտրոնը՝ էմանսիպացիոնիստների շրջանը։

Աչքի չի ընկնում նաև այս տարիներին գրած նամակների շատությունը, հանգամանք, որ հայտարար և արդեն ծավալուն ու յուրաքանչյուր մի գործունեության, հազորդակցության, մարքերի փոխանակության կարևոր յոգնանիշերից մեկն ու այս մասնավորապես ցարական կրունկի տակ անգամած գեմոկրատական մտավորականության համար...

Հետաքրքրական և այնուհետև նամակագրության յուրաքանչյուր տարվա ազդեցությունների անձնական կազմը։ Վորոշ անուններ կրկնվում են անընդհատ՝ քանի որ փարելով նոր, հնգափոխական, հետաքրքրությունների նամակագիրը չէզոք հիմնովին հասարակական բոլոր կապերը լիքերալ-լուսավորական իր անցյալի հետ։

Այնուամենայնիվ անցյալը հիշեցնող անունների քանակն իսկ գնալով նվազում է ակնբախ և, քերքելով էմոցատարի նկատողությունները, գժվար չե նկատել նոքազրոզի գաղտագողման արագությունը՝

1859 թվական։ Նալրանդյանի մտահոգության կենտրոնում տեղավորված և նացիոնալ-լիբերալ էվոլուցիայի-ն։ Բևոլինից ու Պարիզից, Լոնդոնից ու Ժնևից նամակներ և հոգում նա նոպարյանցին, մատակարարում նրա ամսագրին էմոնելահարցություններ հատվածները կամ գոմսի ստորագրած էհիշատակարանները։ Սրան զուգընթաց աչքի չի ընկնում կապը էվոլուցիայի-ի սրեմատահայ գինակից Վոսկանյանի և սրա քարտուղությամբ լույս տեսնող էՎրեմատքա-ը հրատարակող մեծահարուստ Քյուլյուզյանի հետ։ Այս շփումները ընդացքում և, որ էհիշատակարաններից ևչերից գոմս Ժամանվելը պատրաստակամություն ևր հայտնում — տարածել Ռուսաստանում Վոսկանյանի ամսագիրը և վաճառականական կապեր հաստատել նրա հրատարակիչ Քյուլյուզյանի առևտրական տան և նոր նախիջևանի հայ կապիտալիստների մեջ...

1869 թ մայիսին Նալբանդյանը տարված և հնդկական հրատարակներ իրացնելու հոգսով նոր ուղևորվում է Հնդկաստան՝ ամուսնանալով մի ռուսաստանաբնակ հույնի, փոքրի հաշիվով գնացող այնտեղ առևտրական շուշափնչի միջոց՝ կտրել խնամքից ազատագրված ապրուստ, հիմնադրանոց և ամենից առաջ դպրոց հիմնելու համար։ Հիմնարկներ էլին պրոնը, որոնց առջև և անբաներ էլինելու չեր ինքը անմիջապես ապրը, առանց դիմելու գնալ հայոց մայրերի գործակատարներ, քան փորում... Նոր և նորա հանգիստ այդ բանում է ապրելու յուսամարյալ ապրելուց և վիշ մինը չի հասել յուր յուսամարյան նեղիս ասպիճանին հասնել գասախոսականների ձեռքով։ Այնուհետև սուր բացվում Մայրին, Մայրի և բնի հետ Գրչատարքերի փոխարեն բանալով հրատարակություններ էլինել նախիջևանում և Թիֆլիսում։ Վաստանալու պատրաստվում, Մոսկվում, Աշտարակում։ Անմիջապես չգիտե Հայաստանի դյուրացրությունը հետ։ Ուղևորվում Պոլիս և մարտական անմիջական գաղիներ արևմտահայ ապրիլով և գիտակցական շրջաններին հետ։

1871 թ մայիսին Նալբանդյանը Գարիզում, Լոնդոնում, Փարիզում։ Վերադարձ Ժնևում ամուսնության և Գոլոն վրայով Մոսկվա Նալբանդյանը ամեն մտքից և շուշափնչ համաշխարհային անհանգստության և քաղաքականության գաղափարներ, ծանոթանում հնդկական հասարակների և կազմակերպություններին հետ։ «Անկախ ապա հայկական անակնկալի միացյալ Հանգամանք գիտ։

1872 թ մայիսին Դարձյալ Գարիզում և Լոնդոնում։ Բարեկամության Ինքնին, Ազատության և Բանտանների հետ, փոքր կապակցություններով, հետաքրքրություններ «Գոլոն քարեկամների» հետ։ Հանգամանների բերմամբ ապրանքում և հանգամանքի վերադարձ ու սրտամաքը, նրա ուղևորությունը գնալ Վանաշամպանի բնակը։

---

* «Անկախ», I. էջ 383.

ԲԵՐԴԻ ՇՒՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Նալբանդյանը մտավ Պետրոպավլովսկի բերդը 1862 թ. հունվարի 23-ին։ Քննչական հարցաքննությունների ամբողջ ընթացքում նա ոչ մի անգամ հարցաքննության չի ենթարկվել։ Նրան միայն մեկ անգամ տրվեց գրավոր հարցեր տալու իրավունքով։ Մի կերպ անգամ միայն թույլ տրվեց Նալբանդյանին իր մասին հակիրճ տեղեկություններ ուղարկել հարազատներին։ 1862 թվի նոյեմբերի 2-ին վճռաբեկ դատարանին ուղղած մի նամակում բժ. Հովհաննես Բերբերյանը հայտնում էր. «Ամիրջանյանը յուր ծննդյան կերկու հատ գիր գրեց. հուսով ենք, որ շուտով կարձակվի. ուրա անմեղությունը ապացուցված գիտեն և մերին անմեղությունը կարդալ և ապացուցել չարաչարվին. մենք հուսով ենք, որ նա շուտով գա»*։

Նալբանդյանի անձնական հարցաքննությունը տեղի ունեցավ, ինչպես ասացինք, նույն տարվա հոկտեմբերի 13—25-ին։ Հենվելով հավաքված նյութերի վրա՝ դեկտեմբերի 26-ին քննիչ հանձնաժողովը վորոշում հանեց հանձնել մեղադրվածների, վորոնց թվում նաև Նալբանդյանի, գործը Գատավարական սենատին։ Վերջինիս էր վերապահված քննության արդյունքների վրա հիմնվելով, վորոշել մեղադրվողների յուրաքանչյուրի հանցագործության ու կրելիք պատժի չափը։

Այս վայրկյանից և, վոր փոքր ինչ փոխվեց նաև Նալբանդյանի միակերպ առօրյան։ Նրան թույլ էր տրվում նամակագրություն և տնակցություն ունենալ մերձավոր ազգականների հետ։ Բերդից գրված առաջին նամակը, վոր մեր ձեռքն է հասել, թվագրված է 1862 թվի դեկտեմբերի 30-ից։ Մի քանի օր անց Նալբանդյանը գրում էր իր հիշատակարանում. «11-ին հունվարի հայտնեցին ինձ գործը ծերակույտ տրվելը։ Փաստորեն գործը ծերակույտին տրվելուց հետո չի, վոր Նալբանդյանը հետաքրքրություն ստացավ կանոնավոր գրագրություն ունենալու։ Նույն ժամանակին են վերաբերում նաև նրա հիշատակարանի առաջին տրձանագրությունները։

---

* Տե՛ս Գեղ. Մատենադարանի արխիվ։

Հիշատակարանը սկսվում է Նալբանդյանի ձերբակալությունից վեց ամիս անց—1863 թ. հունվարի 11-ին և ընդհատվում բերդը լքելուց յերկու ու կես ամիս առաջ — 1863 թվի մարտի 1-ին։

Հարցազոտնների և ծանոթների հետ ունեցած տեսակցություններն ու նրանց հետ վարած նամակագրություններն և, վոր նյութ մատակարարելին հիշատակարանին, կազմելով միաժամանակ նրա բովանդակության առանցքը։ Մինչայդ Նալբանդյանի տաղտկալի որերը զուրկ չին հիշատակելի էպիզոդներից. նա չուներ գրելու իրավունք և վոչ իսկ ուներ գրելու հնար։ Բնդարկյալի տրամադրության տակ առաջին ամիսներին չկային այն նյութերն ու նորությունները, վորոնք հետագայում, դրսի հետ հաստատված կապերի շնորհիվ, անուղղակի մատակարարելին նրա գրչին։ Չկար հաստատակ քուղի անդամ, վոր ավելի ուշ, ինչպես յերևում է հիշատակարանից, բերում էին գրասիրները։

Սակայն, մյուս կողմից, աչքի չի ընկնում նաև այն, վոր ուշ սկսվելով, հիշատակարանն ընդհատվում է ավելի վաղ՝ քան Նալբանդյանը կազատվեր բերդից։ Սրա պատճառը պարզվում է հենց հիշատակարանից. էկուրծքիս ցավը իսպառ քամեց ուժս,—գրում է Նալբանդյանը 65 թվի փետրվարի 22-ին։ Փետրվարի 24-ին հիվանդն ընդհատում է նամակագրությունը։ Ամիսն էլ մարտի 1-ը,—գրում է նա,—վոր չեմ գրել՝ յերկինքը գրկեր անընդհատ յերանում է, բայց կուրծքիս ցավը և հազը, ինչպես վերը ասված է, հոգիս հանեցե։ Դժվար է ասել՝ բերդի ռեժիմի աստիճանական հեռանալով գրսի այցելությունների սահմանափակումն էր պատճառը, թե աստիճանաց հիվանդությունը, բայց փաստ է, վոր մարտի 1-ից հետո Նալբանդյանն ընդհատեց հիշատակարանի նշումները։

Հիշատակարանի սկզբնավորման և ավարտման ժամանակակիցները կարևոր են առհասարակ Նալբանդյանի՝ բերդի շրջանին վերաբերող գրական գործերի ժամանակագրման տեսակետից։ Բնական է, վոր նույն պատճառները, վոր խանգարում էին հիշատակարանի ընթացքը՝ սահմանափակում էին Նալբանդյանի բերդի գրական գրադրությունները առհասարակ։ Այսպիսով հավանական է, վոր բերդում սկսված ու ավարտված նրա գրական գործերը գրի առնված լինին նույն 1862 թ. դեկտեմբերի և 1865 թ. մարտի արանքներում, յերբ գրվել և հիշատակարանը։ Հիշատակարանի դադարից հետո հայտնի չի 1865 թ. մարտի 22-ին բերդում գրված Նալբանդյանի մի նամակը միայն՝ ուղղված Վենետիկի միաբան Ա[ռաքել]ին Ղափտանյանին*։

* Հմմ. Տես. Շահազիզ, եմ. Հ. Նալբանդյանց, յեր. 133. Տեղեկագիր ՀՍՌՀ Գիտությ. և Արվեստի Բաժ. № 3, յեր. 11 և հետ.

Հիշատակարանի տվյալներից կիրևում է, որ 1863 թ. մարտից մինչև 1865 թ. մարտը Նալբանդյանը գրել է 114 նամակ, որոնցից 94-ը ուղղված՝ Ղազարոս Կոզբորը, մյուսները այլևայլ անձնավորություններին՝ Ան. Մուշեղյանցին, Բերբերյանին, Մանրասյանին, Մատթեոս Վահանեանցին և այլն։ Այս գրությունների Ցեր. Շահազիզի խմբագրած «Ինքնագիր» մեջ մտել է ընդամենը 21 նամակ։ Ցեվ կեսն նկատենք, որ մեր ձեռքը հասած ու հրատարակված այդ նամակներից 10-ը գրվել են 63 թ. մարտից առաջ և կամ էլ մատյանում չեն նշված հիշատակարանում — ապա բերում է գրած նամակների քիվը կհասնի ամենաքը 124-ի։ Պարզ է, որ նամակների մեծ մասը կորած կի մատնվել։ Դրանցից մի քանիսը տեղ չեր հասել ատհատարան։ Ակնհայտ է ապա վերջնում ձերբակալվածների գրագրությունները, առանց բացատրության, կնքահարկում եղեր կերպով բոժանոցների նախնական վիճակին, և հասկանալի կի, որ պետք գրվելիքն առանձին։ Հարկ կեղած դեպքում նամակները վաշնչացվում եղեն կամ արխիվ հանձնվում նախ քան կհասնեին տպրնատեր ձեռքը։ Հիշատակարանում խոսք անկարելիներ կան այդ մասին։ Այսպես՝ 1863 թ. հոկտեմբերի 19-ին Նալբանդյանն արձանագրում է. «Նամակ առացա կերբորից այսորվա քվականով, որով հայտնում է ինձ, թե 17-ից գրած նամակս դեռ չի առացել. կարելի այս էլ 10-ի նամակիս քովը և գնացել։ Ցեվ գարձյալ 1864 թ. մայիսի 14-ին գրում է. «Նամակ առացա կերբորից, նույն որը պատասխանեցի, որ կերթա վազը և ապա ավելացնում՝ ասյո քուղթը չի գնացել։ Գետը և ցամքել է հարկե, մեռ մի հարյուրի հասնող բանտային այս նամակների կորուստը. քեզ մեծ մասամբ կերբայրներին հասցեագրված՝ գրելիս Նալբանդյանն ուղղում եր իր խոսքը վաստոլին ընկերներին և համախոհներին։ Դրանով պետք է բացատրել, որ նամակները շոշափում եղեն հասարակական, գրական կամ գիտական բազմատեսակ լուրջ խնդիրներ, որոնք վեր եղեն մեռնդամային կիսագրագետ հարապատների հասկացողությունից մակարդակից։

Ավելի համեստ նպատակի չեն հետամուտ հիշատակարանի նյութերը։ Նրանք եղեն գրանք, որ անում եր Նալբանդյանը բացատրելու իր համար. վաստոլին ընկերոջ հիշատակարանը ընդգրկում նկատողություններ շարունակություններ և, ինչպես այս վերջինը, արժեքավոր և բացատրելու իրրև Նալբանդյանի համապատասխան տարիների կենսագրության և նրա հասարակական կապերը ճշտող պատմական փաստեր։ Ժամանակագրական կարգով նա ընդգրկում է

այնտեղ, որտեղ քննհատվում են ժողովածուի նկատողությունները։

Վերին ատյանի հանձիրմ և անգամ հիշատակարանի վոճը։ Այնուամենայնիվ զործնականն, չոր ու ցամաք հիշատակություններ պարունակող այս քերթվածն իսկ հնարավորություն են տալիս մեզ պատկերացնելու պայծառորեն ամվելինում շրջափակվածի կացությունը։ 1863 թ. փետրվարի 1-ին նա գրում է՝ ավերիչին անգամ անուրյան չեզրոտա հնաոճ. քսան յերևույթին ինչ-ինչ պատճառով անհատը զոպարնցրել ևր նորից անակնկալությունները։ Փետրվարի 12-ին նալրանդյանը քննրում է անհատին՝ յերաշխավորություններ ազատ արձակել իրեն և, համեմատյալ զեպս, քուլյատրել անակնկալությունները. անհատը պատասխանում է, քե նկատի կունենա առաջին քննրիրը, իսկ յերկրորդը՝ հնարավոր համարեց հարցել անմիջորեն*։ Արգելքի վերացումը արձանագրում և նաև հիշատակարանը։ Բայց միայն մարտի 3-ին և, վոր ցարի հրամանով քուլյատրվում են անակնկալությունները ազգականների հետ** և նալրանդյանը նշում ևր այդ մասին՝ ըստ զերատուչի հրամանի ակրնավորություն անում։ Անհամակնալի կերպով մարտի 21-ին նորից խափանվում և զերազուչի հրամանով արված իրավունքը, նորից պատճառ զտնալով միջնորդություններ։ Ամենքս չե հասնում այս հակասական խոսքերինն՝ գրում և նալրանդյանը։ Նալրանդյանը, ի հարկե, լուում և այն մասին, քե հակասական այդ խոսքերը վոչնչի չեին խոսնում իր ազատաքրքն։ Փորձում ևր փրատել մեծության տագտուկը գրական-գիտական աշխատանքի միջոցով։ «Իմ անցկացրած կյանքը,—գրում ևր նա մի նամակում բանտից, 1863 թ. փետր. 17-ին,—վոչ վոքի ոգտակար չե— Ни богу свечка, ни чорту кочерга! Այսպիսի կյանքին կարելի յե համարձակապես կենդանի մահ անուանը տալ, ուրիշ վոչինչ***։ «Այժմյան իմ շատ պրոզայիկ կյանքի պրուքյունից յերես եմ դարձնում և անցնում զեպի ավելի հաճելին, յերբե չասեմ բանաստեղծականը,—գրում ևր նա մի այլ նամակում փոքր ինչ հետո, մարտի 2-ին։ Բերրից գրած նրա նամակները, քերրում գրած գրական-գիտական նրա աշխատանքներն ու հրապարակախոսականն հոդվածները ցուլց են տալիս, քե վորքան անմիջական ևր ու այժմեական մեծատորի հարցասիրությունը զեպի բոլոր այն յերևույթները, վոր շոշափում ևր նա իր գրություններում մեջ։

---

* Лемке, „Очерки", стр. 17.

** Հմմ. Ն. ա.

*** «Բիվաննա, յեր. 249.

Այցելուների կամ նամակների միջոցով անընդհատ տեղեկություններ եր վորսում նա Մասկվայի և Պետերբուրգի ծանոթների ու բարեկամների մասին։ Ուշի ուշով հետևում եր պրոկատհատարակական անցքերին, կլանում շուկայում յերևացող գիտական և գրական նոր հրատարակությունները և անընդհատ վերանում ու քերքռում հին հրատարակությունները։ Ուրիշ ամեն և, վոր որ ու գիշեր կարդում եմ... սա միակ գրադմունքն և, վորից վոչ մի կերպ հրաժարվել չեմ կարող, — գրում եր նա*։ Մակուլեյ, Շլոսսեր, Հանքե, Գերվինուս, Բոկլ, Արապտ, Լիբիգ, Մենդելեյեվ, հանրագիտական բառարաններ, հին հայ մատենագիրներ և այլն — ահա նրա առօրյա գրաշրջանակները։ Կարդացածը ձևոքն քնկած պատահական գրականություն չեր, այլ հարցասիրությունը հագեցնող ապրյուր, վոր ստացվում եր հուզող հարցեր լուսաբանելու համար։ Շնոր վոչ քե կարդում, — գրում եր Նալբանդյանը, — այլ ուսումնասիրում եմ հետազոտելով և քննադատելով։ Այս գրքերը ինձ շատ բան չեն տալիս, բայց գիտության մեջ պետք չեն արհամարհել և ամենաքիչը, մանավանդ վոր ուրիշ գրադմունք ել չունեմ**։ Առաջ այս ընթերցանությունը խուզարկող, առիթ-ապրիթով պահանջ եր։ Նալբանդյանը վորոնում եր կարգացածը հիմնավորում կամ հերքում այն, առիթ-ապրիթներն յուրացնում նյութը, փորձում կիրառել տնտեսական գրությունները կյանքի կոնկրետ յերևույթների և ամենից առաջ հայ կյանքի տանջեցյալ հարցերին լուծման նպատակով։ Ավելանկովսկի ասվելիս եր, վոր ձևնարկից նա քարդմանել և ծանոթագրել Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն», այստեղ և, վոր գրի առավ «Ազգագրութիւն»-ն ու «Կայսրակը» և գրեց իր պարոդիան Դամառ-Բաքիպայի մեջ։ Այստեղ և, վոր գրեց «Հնդիկը» և իր ժամանակը, «Ազգային քշվառությունը» և «Ծոռ և Վարդիքեր»-ն ու Վարդան Բարձրբերդցու պատմությանն անցնողը և հարյուրավոր այն նամակները, վորոնց, ինչպես տեսանք, անհնար մի մասն և միայն հասել մեզ։ Բերդում են գրվել նրա մի քանի այլ աշխատությունները, վորոնց մեծ մասը հայտնի չե մեզ լուկ անուններով։ Ցավալին չե մանավանդ բերդում գրած աշխարհագրերի քերականությանն կրուսատը, կամ նրա քերականասարումը։ Մեր ձևռքը հասած բնկերներից գաղելով մոքի և տպագրելի փայլուն մի չեղյովը պիտի լիներ դա, հոյակապ մի գործ վոչ միայն բովանդակությամբ, այլ գրվածքի ձևական կատարելությամբ։ Հարկ ենք համարում մատ-

* «Ինքնան», յեր. 263.

** Ն. տ. յեր. 238.

Նանջիոս. Նալբանդյանին բնդունում ձևնադրվում մի այլ աշխատանքը, որ հայտնագործել է Ներ. Շահազիզը, սակայն առանց իմանալու հայտնագործածի լուսն արժեքը։ Նկատի ունենք տրիհներ առաջ Էլեմատա-յում հրատարակված այն հատվածը, որ Ներ. Շահազիզը հրատցնում էր վերջիս Նալբանդյանի Պարիզում դրի առնված ընդարձակ ինչ որ մի հոդվածի բնիկը։ Փաստորեն հրատարակված հատվածը ինքնուրույն գործ չէ, այլ Բոկլից թարգմանված մի էջ։ Հայտնի չև, որ Բոկլի գիրքը Նալբանդյանը կարդում էր հավելտակությամբ Վեներոպոլսի բնդում 1863 թվին։ Նույն ժամանակներին և վերաբերում, անշուշտ, նաև թարգմանությունը։ Հավանորեն դա ամբողջական գործի կորած թարգմանության մի էջն է միայն։

Մենությունն այս տարիներից մեզ հասած գրություններից մեջ ևս Նալբանդյանը շարունակում էր անհաշտ իր պայքարը հակառակորդների հետ։ Ամբոզ, հնգնոտ, արյունով և քրտնով շաղախված տող առ տող անկյունավոր խոսքեր նրին փայլատակում նրա դրչի ծայրից Ալվազյանի և Զամուռճյանի, Սմիռնի և Մանրի, Պատկանյանի և Նարոկնի դեմ, մարտական հրահանգներ էր հղում նա համախոհներին կամ զարկնում պայքարի նոր և հատու դիրքեր, որ գրծադրվելու էին գալիք ճակատամարտերի ժամանակ։ Պետրոսների կալանքի մեջ իսկ Նալբանդյանը Ռազ անզրկվելի. նրա հրատարակ վոգին շարունակում էր ներքին իր աշխատանքը։ Նալբանդյանը կարող էր խնդալով ասել քե՝ բնդդի մեռյալ կամարների տակ իսկ նրա մտքի նավը սլանում էր առաջ առաջ պարզած և ճեղքում քիմիկներով զարաշրջանի փոքրիկած ալիքները... Ներ. շնորհ հատարելով բուն նյութից բնդդում գրած «Էրիտիկա»-յի մեջ, Նալբանդյանը պատմում էր Գալիլեյի մասին և այն մասին, քե ինչպես ինկվիզիցիայի կողմից պատատարտված նրա ուսմունքը հաղթանակեց պետության մահից մի քար անց՝ Նալբանդյանը մտածում էր, անշուշտ, նաև իր մասին, իր պաշտպանած գործի և գաղափարների հաղթության մասին։ Թեև բանտից առաջ էր արտահայտել նա այն համոզումը քե՝ գալիք որերը ջնջահատելու չեն մեր խոսքերը և արդարացնելու մեր անձը, փուչ չև, որ այն ժամանակ գրած կլինեին հոգի տակին, հավիտյան քնով հանգստացածը։ Այս համոզումը, այս վստահությունը անհատական զգացմունք չէր, այլ հասարակական ինքնագիտակցություն։ Արտակարգ յուսանքը

---

* Հմմ. «Լուսաբեր», 1864, № 5, էջ. 64 և հետ. ժան. 16—17 և Бокль, „Ист. цивилизации в Англии", I, стр. 157 и сл.

հրահրողը այն պիտակցությունն եր, թե ինքը կատարում և ապատաւքյան գրվածք գինվորի պատասխանատվքյուն, և պիտեր, որ ապատաւքյան այդ գործը տարհնում և բյուր բնդունայ։ Գնատրոպավլովսկի գնդացնի անհամարը կարող եր վատահացնել ասել թե՝ կատարեց և պատրաստ եր գնա կատարելու. բերդապրգելուսից առաջ տված խոստումը՝ ոչնչ պիտա ընկրկներ վոչ բանտի և վոչ պատրի առջև, վոչ մեկոյ բանիվ և գրչով, այլև գնդացով և արյունով, յեթե մեզ որ արժանի լինենք գնդացս առնուլ մեր ձեռքը և մինչ այժմ քարոզած ապատաւքյունը տեղիրել և արրել մեր արյունովս։ Բանտում նատած՝ նեչդանդյանն խորհում եր քսա յեկեղեցիին նաև գալիք կոնգրեսների ընթացքում գործ գնելիք գնդացների կատարելագործման մասին։ Բերդում գրած նամակներից մեկում նա վերհիշում եր ուսանողական տարիների ժողովները, գրքերն ու անդրադնները և յերիտասարդական գիտերի հանդիպումները. «Ի՞նչ կեցցին այժմ անատոմիական-ախտաբանական և ֆիզիկական-բժշկական ժողովները, գրքերը, անդրադնները, իրրև անհրաժեշտ պատասխաներ այս ամենին — շշնջոն ու բամականները։ Ուզիզ և ատում Շիլլերը, թե ելյանդի մայիսը մի անգամ և միայն ծագումա*։ Նեչդանդյանը սիրով եր անդրադառնում անցյալի հուշերին, թեև գիտեր, որ գրանք ժամանակ մեկոյն ապաքինող բալասան են հանդիսանում նեղկա վերքերի համար, վոչ ավելի։ Գիտեր, որ ժնեղկա վերքերի համար հարկավոր են և ժամանակի ընթացք**։

Նեչդանդյանը ժամանակ չուներ և ոգատակ խոկ չեր գրել իրեն անդրադառնալու. քնկոցի հիշատակարանում անձնական ապրումներին։ Հիշատակարանում արձանագրված տողերը հնարավոր եչին բացատրել գործնական մի նպատակի՝ հիշատակելու արածն ու գրածը, կամ թե՝ նշելու ապառնալիք իր հեղափոխական ընթացքը։

Ճերմակ մեկոյն նրա գրչի տակից ցատկում եչին կարճ, բայց պերճախոս տողեր։ 1863 թ. հունվարի 14-ին նա գրում եր հիշատակարանում. «Այսօր տարեգլուխ և բանտարկությանս. 14 հունվարի 1862-ից սկսած։ Տարեվերջին գրում ե՝ «Այս 1863 թիվը վերջացնելու վրա կեմ, բյուր տեսակ մտածություններով։ Ճերմակ թե 1864-ը, որ մեկ ժամից կգա ավելի կերջանկացնե լիներ։ 12 ժամ. 1863. ընծայի ընդունելությունս։ Գնաց ու ել գալիք չունեի։ 1864 թ. հունվարի 14-ին գրում ե նորից՝ «Այսօր տարե-

---

* «Ժնիվանդ», էջ. 234—5.

** Նա ա. էջ. 233.

պլուխ և բանաստեղծություններ, սկսյալ 14 հուլիսից 1862։ Ձեռիս տալիս։ Ձեզ պարծյալ տալեվերջին՝ «1864-ն էլ վերջացրինք, բայց անթուքյամբ. տեսնենք նորը, որ արդ պարիսում եւ։ Այս տողերը գրվելիս Նալբանդյանի ականջին էլին հասնում բերդի պետպահատան հուժիս պարկերը — «Ընորհավոր նոր տարի,— ավելացնում և նա,— 1865, 1 հունվարի ժամ առաջինն։ Նալբանդյանը շարունակում էր տոկալ և հուսալ։

Նույն 1865 թ. սկզբներից և ըստ յերևույթին, վոր, պատճի ինչ վոր ճանապարհով, Նալբանդյանը կարողացավ Ան. Մուշեղյանցի ձեռքը հասցնել հետագա իր գրությունը, վոր, չգիտենք ինչու, տեղ չի գտել Ձեր. Շահազիզի հրատարակած «Ինվանդ»-ում՝

1865, Պետրոս-Պողոսյան Բերդ.

Անգին բնկեր.

Այս նամակս մի այլ ճանապարհով կստանաս։ Տակավին յես այս խոնարհ բերդում կՁեամ 6—8 ամիս ամենաքիչը. բարբարոս կառավարությունը էլ չգիտեմ ինչ միջոց գործ դնել ազատ խոսքը բռնադատելու և մեր գաղափարքը վոչնչացնելու նպատակով։ Ինձ արգելված է հայոց լեզվով նամակներ գրել, պետք է գրեմ ռուսերեն, բայց այդ, նամակներս պետք է կարդամ կոմենդանտի առաջ. բարբարոսի արտերքն էլ ծայր տահման չունենին։ Ձեզնե նամակս հասնի ձեռքդ զուցե այլ նամակներ գրեմ մանրամասն տեղեկություններով քո հարցրած և մեզ հետաքրքրած հարցերի մասին...

Միշտ քեզ սիրող
*քո՝ Միքայել**

*Ապասելով ազատման որին բերդի նամակներից մեկում Նալբանդյանը գրում էր. «Գնաք և հուսալ, վոր ամպամած որը միշտ այդպես չի Ձնալ, կգըմփին ամպերը, կշնչե գարնանային զեփյուռը, և արևը կծագի՝ լուսավորելու ու ջերմացնելու մարդ և սառած գնմքերը, վոր խոնջացած են յերկարատև տառապանքից**։ Մի այլ տեղ հիշում է Դոն Ճեզար դե Բազանի խոսքերը «Աշխարհում ամեն բան չափ ունի, ամեն բան վախճան կունենա***։ Վախճանը*

---

* «Գաղափար» (հնչակյան հանդես), Լոնդոն (փաստորեն՝ Ազնիվ), 1894, տպա. № 2, էջ. 136 և հետ.

** «Ինվանդ», էջ. 268 և հետ.

*** Ն. տ. էջ. 269.

իրար վրա հասավ, բայց ապառաժին հակառակ իմաստով։ 1865 թ. պարծավ Նալբանդյանի համար լիակատար հոգեպարքի տարվ։

1863 թվին Մուրադյանի «Փարիզը» տվեց Նալբանդյանի կացութիւնը մասին հետևյալ տեղեկութիւնը, որ արժանապրվում եր, քան յերևույթին, քյուրքահայ բուրնիամների մեկի իրատեսի պրչով.

«Ազգասեր պ. Մ. Նալբանդյանի ցավալի վիճակին վերա մտածելս նորագույն տեղեկութիւններ ստանալով կփութամք մերայնոց հաղորդել. վորովհետ թեև ուրախալի չեն, բայց կհատուցանք մի քիչ առնելն անոր ապառութիւնեն ցանկալի լուրն ալ հրչակելու բախտավորութիւնը կունենանք։

Իրը տկանոնաւոր անձի մը մեզի հաղորդած տեղեկութիւնեն կիմանանք թե պ. Նալբանդյանց ամենուն դգուշութեամբ կապահովի ամրոցի մը մեջ նեվա գետին կղզիներեն մեկին վերա Փետրոպաւրկի մոտը. այսուամենայնիվ իր կեցութիւնը դեշ չեն. կվայելե ինչ ինչ ազատութիւնեն և դյուրութիւնը, կարող և ընկերցանութեամբ պարապիլ (բանկ և Ռուսաստան ընկերցմանե քուլտուրութիւնեն մը տնտակ մը ազատութիւնեն կհամարվի), բայց որպիսի չկրնար կարծել։ Ասոր յեզրակացը շատերեք մեկ կամ յերկու անգամ կրնա քանի յերթալ ու տեսնվիլ։ Աբեանը ցամաք և, միայն, ինչպես կղզիի կալանավորին յերեսին գուշեներ, անոր շարժարութիւնեն ընթացքը բավական նեղ պիտի լիներ, քանզի շատ նեհատած և մարմնով, քեզնա հոգով միշտ քաջ ու արի կերպարանքը լավ եւ Լուր կա քե յերկու տարի հետո (հաշիւեն վերջերը) գեպի լավ վճռվի անոր վիճակը, որպեն կցանկանամք և բոլոր սրտեն։ Բացի Ռուսիա այս առիթով անգամ մըն ալ հասկցուց Տաճկաստանի չդիտցող հայերուն, քե վրչյալի ծանր և իր լուծը, և հնաոլորաց և մերձավորաց տակավ կպատճառե»*։

Նալբանդյանի կացութիւնը մասին համեմատաբար գրական այս ավելյալները վերաբերում են ձերբակալութիւնը այն շրջանին, յերբ մեզադրվողի մասին չեր կարացել տակավին անոնատի վճիռը։ Ալեքսեյեվսկի ռավելինին նվիրված մենագրութիւնը մեջ Շչեգոլեվը գրում է. «1862—1864 թվականներին ռավելինում համեմատաբար մեղմ ռեժիմ և սիրում։ Ռեժիմի այս մեղմութիւնը բացատրվում և հանգամանքն ներառով, վոր այդ ժամանակվա նատոդները գատապարտվածներ չեյին, այլ քննութիւնը յենթակաները»**։ Անոնատի վճիռը կարացավ 1864 թ. հետո և գրանից հետո յե հենց, վոր Նալբանդյանը ևս պիտի յենթարկված լիներ Փետրոբերդի խստութիւնե-

---

* «Փարիզը», 1863, թիվ 12, հունիս, թիվ 93.

** П. Е. Щеголев, „Алексеевский равелин", стр. 30.

ներին։ Ամառանոցը ասկայն, որը նախնական կալանքի յինքիսիտորները ևս զատապարտվածների հետ միահամատար չափով ամենին ցուրտ ու մռայլ կամարների գերիներն էին և պիտի առկային տաժանելի կյանքի ապանիշ միակերպությունը։ Ենվ միակերպությունն տագնապալի ոչինչ չէ, որը այ տալվածում է բիևերդի հիշատակարանին միայար տողերից, որոնք այսօր իսկ ճնշող տպավորություն են անում ընթերցողի վրա։ Սակայն մենությունն տագտուկից զատ նալբանդյանի կացությունը անդրադառնում էր Պետրոսյանցի մռայլ բաստիոնի մեջ արծարծվող նրա հիվանդությունը,—քրոնիկական անվամաիզմը, պլևրիտը, քաքախտը, լյարդցավը և ընդհատը — որոնք որ որին հյուծում էին նրա ֆիզիկականը։ Նալբանդյանի նամակին աշակերտներից մեկը, որ ուղեկցություն էր գնացել նրան՝ պատմում էր հետագայում. «Որոշում Պետերբուրգում պատահելով, չես կամենա տեսնվել վարժապետիս հետ։ Ես գնացի նրա մոտ գնեցրել Սուքիասյանցին և նորա Ղազարոս յեղբոր հետ, որոնք միշտ այցելում էին նորան։ Իմ տեսնելուն պես՝ նա փարվեցավ և սկսավ արտասվել։ Նա քիչ առանձին կերպով ծերացած չէր երևում, բայց շատ նիհարած էր, ճակատը բացված և կզակները դուրս ցցված։ Վարժապետ Նալբանդյանից համարյա ոչինչ չէր մնացել. առաջվա Նալբանդյանցին հիշեցնում էր միայն աչքերը, որ վառ ու չոր գնդքի վերա շարունակում էին կրակի պես վառվիլ ու ցոլալ։ Իմ այցելությունս կարճատև եղավ, որովհետև չէի ուզում անհանգիստ անել նորան. առանց այն էլ իմ այցելությունը, իբրև յերևելիի աշակերտի, շատ վրդովեց նորան»։ Հիշատակարանի քերթիկները լիակատար զաղափար են տալիս Նալբանդյանի կացությանն անբնդհատ վատթարացման մասին։ Գոնե տարի անց՝ ամենքին նույն այն № 8-ում, որտեղ նստած էր սկզբնապես Նալբանդյանը — հետագայում նրան տեղափոխեցին № 17 նկուղը — քաքախտից և ցինգայից զոհ գնաց Նարոդովոլից Մարտին Լանդսբերգ։ Հին որերի ճոճմնամատյարը մեզ ոնժիմն իսկ չեր թանգարում, որ այդ ժամանակ ևս զաղտաոսքյան գրվածք մարտիկներըը ռևմատիզմի, ցինգայի ու քաքախտի զոհ զառնալին այն վայրում, որտեղ ճորատարիրական Իուստասոնը հավերժացնում էր մեռած գնապատներին և նահատակում կենդանի հեղափոխականներին։

«Ենդգենի պրոպագանդիստներից զործով մեզադրվողներից յերկուսը — Նիչիպորենկոն և գե-Տրավերսեն — մեռան տակավին նախնական կալանքի ժամանակ — բերդում։ Ա. Ն. Սերնո-Սոլովևիչը

---

* Ծեր. Շահազիզ, «Վ. Ղ. Նալբանդյանց», յեր. 116.

մնում էր բերդից արտաքս դնալիս — Սիրիրի հանդապարհին, 1866 թ. փետրվարի 9-ին։ Նալբանդյանի կյանքը հատիվ կերկու ամսով ավելի կերկար տևեց։ Բերդապետությունը արտաքսվածից, ասկոյին բերդում ժառանգած հիվանդությունը արհատական չկատարվ նրա համար։ Նա մնում արտաքսվածությունում — Կամքշինում — նույն տարվա մարտի 31-ին։

Նալբանդյանը մնին էր ամենքին հետաքրքիր։ Այդ էր վկայում զոհի ժամանակներից մնը ժողովրդական Աստված այս քերթվածը — «Բերդի հիշատակարանը»։

* * *

1865 թվի սեպտեմբերի 27-ին անհատը հայտնվեց Նալբանդյանին իր կեղտակոծությունն ու պետական խորհրդի վորոշումը։ Վերջինը կնիքվում էր իր խիստ կտակածի՝ «Հանդես պրոպագանդիստական գրատվությունների անգործ լինելու, նրանց ոչնչացնելու, նրանց հրատարակությունները Ռուսաստանում տարածելու և հարկավոր Ռուսաստանի հայերի մեջ շարժում առաջացնելու մասին» հետ։ Այդ հիման վրա վորոշվել էր աքսորել նրան Նիժնին գործող մինիստրի կարգադրությամբ Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը, կնիքվելով վտանգավոր հետ։ Մինչ այդ պահվելու էր Պետերբուրգի արևելյան մասամասրության տակ։

Մարտի 13-ին Նալբանդյանը լցվեց Պետրոպավլովսկի բերդը։ Նրան այդ ժամանակ հանդիպողներից մեկը, պատմում է թե՝ «հիվանդությունը այն տեղը հասցրել էր նորան, վոր ճանաչել կարելի չէր, այն աստիճանի լցարել էր, վոր միայն վոսկրներ և կաշի էր գոյանել, ել առաջվա աշխուժությունը ու կենդանությունը վրան չէր մնացել. բոլոր բարեկամներն ու ծանոթները սիրով մղկուում էր, նայելով առաջվա կրակոտ հայկազնի ուրվականի վրա*։ Ղ. Ագայանը, վոր հանդիպել էր Նալբանդյանին նույն այս պահին, գրում է հետևյալը. «Այս մարդուն առաջին անգամ կես տեսել եղի Քիշքինս, ուր կնկել էր Ընկիմածին գնալու համար։ Այդ ժամանակ մենք հանդիպակվեցանք նրա ճարտար հայրենասիրական վրա։ Գրական լեզվով մենք զեռևս քաղաքավուն չէր Նալբանդյանցը, նրա լեզուն արդեն կազմակերպվել էր և խոսում էր այնպես, ինչպես վոր գրում էր։ Թակ հնարա նրան խոսել արգելել եղին բժիշկները. քաղաքատը մաշել էր նրան և առաջվա Նալբանդյանցի տավերազիծն էր մնացել**։ Ամենի առաջ

* Մ. Տեր-Գրիգորյանի կենսագրականը. «Հայ. Փարպ. Թուղթը», կեր. XIX.

** Ղ. Ագայան, «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», կեր. 76.

զազափար և տալիս նայրանդյանի առողջական դրության մասին բժ. Ա. Սուքիասյանը, որ մայիսի 23-ին գննելով հիվանդին դրեց հետևյալ դիագնոզը. Rheumatismus articularis chronicus extremitat. superiorum et inferiorum; pleuritis chronica; emphysema pulmonum; tuberculosis incipiens; cattarrus chronicus hyperaemia hepatis; scorbutus*.

Ցերը Նալբանդյանը լուրջ աշխատի սեռամ կրկին՝ արդեն պատրաստ ու վաւերմիի — լիրերալ չինովնիկի հոչակ վայելած ներքին գործոց մինիստրի — նրա մասին արած կարգադրությունը։ Նրա համար ազատարարը ու նշված Վյատկան՝ հյուսիսի ցուրտ ու անհրապույր մի քաղաքը, որտեղ ուղարկում էին քաղաքական դատապարտյալներին, ինչպես Նալբանդյանն ու ասում, նրանց գլխավորությունը փոքր ինչ բարեխառնելու համարը։ Հետաքրքրական է, որ Նալբանդյանից առաջ նույն քաղաքն էր աքսորվել նաև նրա վաղեմի ուսուցիչը — Գաբրիել Պատկանյանը։

Իր կարգադրությանն մասին մինիստրը հայտնել էր Պետերբուրգի պիմոլոգական գիմնազիա-պրոգիմնազիայի իշխան Սուվորովին։ Սակայն Նալբանդյանի առողջական դրությունը հնարավորություն չէր տալիս վերջինիս կատարելու մինիստրի հրամանը։ Սուվորովը նկատացրեց մինիստրին հոչակավոր պրոֆեսոր Բոտկինի առաջարկած բյուլետենը, որից յերևում էր, որ աքսորականի ծայր աստիճան հիվանդագին դրությունը վտանգում է քաղաքից անցնելը և որ նրա կյանքը փրկելու համար անհրաժեշտ է քնական հանգստանալ ջուրով և տաք կլիմայում ունենալ վայրում։ Սուվորովը խնդրում էր աքսորավայրը նշանակել հիվանդին հատատանի հարավային քաղաքներից մեկը, իսկ առայժմ թուլատրել նրան մնալ Պետերբուրգում մինչև որ փոքր ինչ բարվոքված վիճակը հնարավորություն կտար նրան մեկնել նշանակելիք վայրը։

Վաւերմիվը ձևական համաձայնություն հայտնեց գիմնազիա-պրոգիմնազիայի առաջարկությանը՝ կարգադրելով, որ հիվանդի դրությունը քննելուց հետո աքսորվի նույն Վյատկայում նահանգի... հարավային քաղաքներից մեկը։ Քաղաքապետը աքսորականի համար Վյատկայում նահանգի հյուսիսի և հարավի մեջտեղ հարմար էր համարում Վյատկան։ Ուստի և նա հարկադրված եղավ նոր գիմում անել մինիստրին՝ խնդրելով, որ բուժման գործը ազատվելու համար աքսորավայր նշանակվի Տավրիկյան նահանգը — Ղրիմը։ Քաջ հասկանալով կացությունը՝ Նալբանդյանը

* Չմմ. վեստ., 1902, № 2, եր. 173.

նուաճ, քրտինքը, հոգը և քունքը քիվ չունի, ավելցուկ տոցա վերա իմ անոգնական միայնությունը. մի կուխարկա (կնկրակուր չեմող ազախին) ունիմ անունով միայն չէի, կաշա պիտի վոր չես չեմ ուտում, այլ բան բնավ, ուրիշ բան ել չկա։ Ուր քոպուճ բարեկական անտանջությունքը ամենուն բացյատիա... Բժիշկը ինձ պատմիրում է առատիկ խոտորություն հոգվո, բայց քոպճամ են խոտոր. մի չնչին խոտորություն ինչերով և ձևոք գալիս, ինչ ոգուտ, պրնչ չեմ կարող, խոհեմությամբ հասկացիք և...»*։ Վալուչեվը և Գոլդոբաևին կարող եյին գոհ Ցեռլ հավկավ նրանց գործակալները ամենուն հավատարմությամբ եյին կատարում, քան յերեսուքին, հանիչ շնորհ պաշտանը։ Ցնորը վրա հասավ արհատական ժամը՝ մարտի 31-ը, Վալուչեվի քունքավությամբ և գուբերնատորի հրամանով մեռածի մարմինը փոխադրվեց նրա ծննդավայրը Ն. Նախիջևանը, վորտեղ տեղի յեր ունենալու քոպուճը։ Վատիկանական արքաններին հրամայված եր՝ արգելել համակրանքի ամեն մի ցուցք, վոր կարող եր լինել մեռածի հիշատակին։ Այդ հրամանը ևս չքերացավ կատարելու կատավարական ազնվականները։ Ամբոխները տեղից տեղ փոխադրելու և գամբիններից Ցարիցին հանձնելու գործում,—գրում է միամտորեն Նալբանդյանի հիմնադրողը,—շատ ոգնել և նրանց (այսինքն՝ մեռածի յեղբայրներին. Ա. Հ.) գամբարինի գավառի իսպրավնիկը, վորի հսկողությամբ տակ և գանվել հանգուցյալը, իրըև քաղաքական հանցավոր և աքսորյալ**։ Այս ոգնությունը կարծես քաղաքական հանցավորի և աքսորյալի վերաբերմամբ հայտ բերած հսկողությանը վերջին գործողությունն եր լինելու։ Փատատակս մեռած կլխինտին գերեզմանը ուղեկցելուց հետո անդամ ազատ չզգացին իրենց նրան հսկողները։ Հրապարակի վրա կենդանի շրջանառությունն եյին գործում նրա գործերը, նրա անվան համբյան ու ազգեցությունը։ Հալածել, չեղոքացնել այդ ամենը—ահա գժվարին մի խնդիր, վոր նոր քաղով ծառացավ հանիշնների առաջ, քնկուզ և գրա լուծումը վեր լիներ սրջեն նրանց ուժերից...

* * *

1866 քվի ապրիլի 13-ին, առանալով Նալբանդյանի մահվան լուրը, Մ. Մանրյանը արձանագրում եր իր օրագրում. «Մեռավ Միքայել Նալբանդյանց, խոռվայոյզ երիտասարդն, ի Սարաթով գավառի՝ ուր աքսորված էր ի պատիժ յանցավորությանն ընդդեմ տէրությանն։

---

* Տես. Մ. Տեր Գրիգորյանի առաջարանի ծանոթագրությունը՝ «Ղազար Փարպեցու գրած Քուլքը», ՍՊԲ, 1868, յեր. XX.

** «Ծիվանա», յեր. 346.

1866 թ. ապրիլի 14-ին տեղի ունեցավ էջ պաշտի յանցաւորութեան ընդդէմ տերութեան պատրաստած բռնավայրագ կրխաստրիչ հուզարկավորութիւնը նոր Նախիջևանից դեպի ս. Քաչ վանքը, քաղաքից չորք վերստ հեռավորութեան վրայ։ Ընտրած բոլոր նախապատրաստութիւնների պատրաստական հանդիսաւոր հուզարկավորութիւնը առաջավ քաղաքական ցուցչի կերպարանք։ Մեռածի լրիվ երթևեկիցները — հայրապետականը և յուրայինները — չունք դրած դրին յնկնգնցական քահոյի բնութիւն տալ համակրանքի մատուցման արատահայտութիւններ։ Այդ չխանգարեց, որ պաշտօնի վատնկանութիւնը մի ամբողջ դրած առնծին քաղաքը դնկավարող լիրերալներին իսկ դեմ*։ Վերջին պահին, հարկավ, Նախիջևանի լիրերալները անպատրաստ ճանաչվեցին։ Թրութիւնը փրկեց նրանց ամենից այն հայատրութիւնը, որ լիակատար անկեղծութեամբ ձեռնկրպված և Ստ. Նազարյանցի մի նամակում 1866 թ. հոկտ. 23-ին վերջինս գրում էր Գր. Սալթիկյանին. «Տերութեան հարցմանը, թե ինչ պատճառով Նախիջևանի հայերը այնպիսի պատրաստ հանդիսով ընդունեցին հանգուցյալ Նալբանդյանի դին և թաղեցին, կարծեմ հնարա կարող էին Նախիջևանցիք, համեմատ ճշմարտութեան, այսպես պատասխանել. որ հանգուցյալ Նալբանդյանի ստատպատից աշխատութեամբ ստացվել և և բերվել և կալկաթայից մի մեծ կտակած գումար տրամիք, Նախիջևան քաղաքի համար, որ ճանաչելով յուր անձը յերախտապարտ դեպի Նալբանդյանը, ցուցել և նորան յուր վերջին մեծարանքը։ Բայց թե Նալբանդյանը քաղաքական հանգամանք էր, դորա պոքարին և պատմել և նորան և անութիւնը. և հայը, երբեմն հավատարիմ հպատակը անութեան, չերբեք կարող չէին արգարացնել նորան, մի քաղաքական հանգամանք։ Ցնկ համատատ եմ, որ և Նախիջևանի մեծ մասի կարծիքն այսպես և, և այլապես ևս կարող չե լինել**։

Քաղաքն գործը ցուցչ և տալիս, որ վոտնկանական արգանդը այս անգամ ևս կատարում էին հայ ազգայնական-կրերական խմբակցութեան և ամենից առաջ խալիքների ու այլազգների ազգնալական պատվերը։ Եմիսկ մարդը, — պատմում էր հետագայում Ազգայնը, — որ գրանց (Այվազի և ընկ.) մտքի խառնում էր տանել, բռնվեց հենց մեր այնտեղ (Քեռոզսկա) յեղած ժամանակ. ել գրանց քեֆին քեֆ չէր հասնիլ։ Տեսնելու չէր, թե ինչքան ուրախացան, ինչ խնդուքը սարքեցին, երբ Ռուլիպյանից հեռագիրը ստացվեց, թե բռնվեց մեր քշնամին***։ Նալբանդյանի այս հա-

* Центрархив, фонд III отд., 1 эксп., д. № 230, ч. 76, 1862, лист 89—132.

** «Նոր դար», 1901, անգ. 45.

*** Ազգայն, «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ. 32.

կատակրղներին[1] խնդում եր պատճառել նրա ձերբակալությունը, ինչպիսիորեր մեծ սիրուքյուն չեր պատճառում նաև նրա մահը։

«Համվելվածի» բանտում հրապարակում ենք գործի մեջ պահված ոստանին անտարապիր մի գրուքյուն, ավելի ճիշտ՝ մի զանուծ, վերնագրված „Сведения о смерти Налбандова, жившего в г. Камышине (Сарат. губ.) под надзором полиции", որ հաստատում է լիովին այդ յնդհատուքյունը։ Ուզարկելով այդ գրուքյունը ժանդարմների շնքին, ժանդարմական շտաբ-ոֆիցեր Ստանովը հաղորդում է, որ ստացել և այդ քուղքը նոր նախիջևանի պատվավոր քաղաքացի Աալիրովի միջոցով („доставлено мне почетным гражданином гор. Нахичевани Халибовым")*, Ո՞վ և գրուքյան հեղինակը — ինքը Աալիրովը քե՝ վրան մնկը նրա մարդկանցից։ Զգիտենք այդ, և գիտենալու կարիք իսկ չկա, որշան պարզ և ամենապլխավորը — գրուքյան կուսակցական, Աալիրյան, ոգրյուրը և իրա, Աալիրովի, քաղաքական կապը ժանդարմական որգաններին հետ։ Նկատենք միայն, որ ինչպես յերևում է նույն գործից, Աալիրից զատ զպանի վոստիկանուքյան հետ կապվել եր նաև Ն. Նախիջևանի սերտներից մնկը՝ Ծերկիս Շապոշնիկյանը. վերջինս մատնանշում եր հատկապես իր մի պաշտոնակցի՝ Բալարանյան քահանայի մասնակցուքյունը նալբանդյանի հուդարկավորուքյան ցուցցին։

Աալիրովը և յուրայինները չբավականացան այսքանով։ Նրանք զիմում եյին նորանոր միջոցների, նպատակ ունենալով ձգելու նալբանդյանի հասարակական վարկը և քանդելու նրա գործունեյուքյան հրապարակական վորևե գնահատուքյուն։

Ինքյան գրվին անհնարին եր գործել նման գնահատուքյունը։ Նալբանդյանի մահվան տարում արտասուչ քառքը հրապարակվեցին նրա մասին միայն քյուրքիայում։ «Համվելվածի» բանտում արտասպում ենք Իզմիրի «Ծադիկ» շաբաթաթերքում լույս տեսած մի հոդված, վորի տպագրուքյունը «Ծադիկի» Բուսաստանում անհնարին կլիներ, ի հարկե Շաբաթաթերքի խմբագիր Դր. Զիլինկիրյանը, ինչպես ասիք ունեցանք արձանագրելու, անձնապես ծանոթացել եր նալբանդյանի հետ, վերջինս Իզմիր հանդիպած ժամանակ։ Իր հայացքներով արմատական այդ մտավորականը մնկն եր այն մարդկանցից, վորին ամենայն իրավունքով կարելի յե զնել նալբանդյանի քյուրքահայ բարեկամների շարքում։ Նալբանդյանի մահը ասիք եր ասլիս քնորին հարձակում

---

* Центрархив, фонд III отд., 1 эксп., д. № 230, ч. 76, 1862, лист 89—132.

գործնեայ ամօքիան լիքերով ՀՀայկական Աշխարհին նեկրոլոգի վրա և, մեկնաբանելով ցարական Ռուսաստանի հալածական քաղաքականությունը՝ հնգամսնական վրիժառության կոչ անել տպագիրը...

Գ. Սիմեոնյանի ամենը. Հայաստանյանց տպից Ն. Նախիջևանից առացված մի քպքակցություն, վորտեղ նկարագրվում է նորընդրյանի քաղաքը և տրվում նրա համառոտ կենսագրականը։ Քիչ պղուշավոր այդ քպքակցության մեջ չկա վորևե կոնկրետ նշում մեռածի հասարակական-քաղաքական հայացքների մասին կամ վորևե ակնարկ նրա հակառակորդների դեմ։ Այնուամենայնիվ այդ քպքակցությունը համակրանքի անպրանիկ խոսքեր ևր, վոր հրապարակվում է նրա ուսանող մամուլի ներքում գամբիրի արարողության մասին, ասելով նրա հասարակական վաստակի գրական գնահատականը։

ամենը. Հայաստանյանց քերքի այդ գնահատականը բավական ևր, վորպեսզի խանդավառ նորից խայրտականների արյունը քերքի դեմ նրանք հրապարակ կհանե Իշմիրում — Ռուսաստանում այդ պահին նրանց արամադրությունն ունի չկար հարմար վորևե արգանը — ամբաստանյա Արտաշյանցին ներքում ներառում մի պարտավորիր ևր այդ, վորի մեջից ցցվող վնգարի ուսը ծայրը, մատնում և հնգինակի անձը։ Գրությունն վոչն ու հղկերամիտ գնդումների մեջ բերված պաշտոնական գրագրություններից, ինչպես և Նախիջևանի անցքերին ամսագրությունը, անկասկած են գործնում դրեքին, վոր գրողը այլ վոք չե, քան մեզ վաղածանոթ Այվազովսկին...

Նկատենք նաև, վոր տպելով այդ գրությունը Իշմիրի ռնակցիոն արգանի համագրությունը մեջբերություններ ևր անում իր կողմից ամբաստանվող ինչ վոր նամակից, վորտեղից լուսաններ կյին քաղվում Նալբանդյանի քարի գնդեպանի վրա և միամամանակ գնատորական խոսքեր ասվում ցարական ժանդարմների ձեռքով նրան հասցված ամրոտ հատուցման համարյա ամենը. Արտաշյանցի վարմունքը հասկանալու համար բավական չե միայն իմանալ, վոր քերքը Մամուրյանի խմբագրած արգանի գաղտնագրական հանձնաժողովն ևր։ Քյուրքահայ այդ արգանը ծառայում ևր ռնակցիոն նուրն կարգի մարդկանց, վորանց ծառայում կյին Ռուսաստանում Ալիքյանը ու նրա արքանյակները։ Քերքի խմբագրող Ղ. Պալդատրյանը, ծագումով ռուսահայ ևր, Մանրի գողափարակիցը և անձնական նամակագրության անընդհատ նրա հետ կապված. անհավանական չե, վոր Նալբանդյանի մասին առացված ամենահավատա նամակը Մանրի գրածը լիներ հենց 1863 թվին ինչ վոր ժառանգության առանձնաչու. գործով Պալդատ-

գործանք յղկել եր Թուստասան, յեղել եր Ն. Նախիջևանում, Մոսկվայում և Պետերբուրգում, վորտեղ հայկական համապատասխան շրջաններից էինֆորմացիաս յեր ստացել, անշուշտ, Պետերբուրգի կալանավորի մասին։ Բերդի նամակներից մեկում, Նալբանդյանը, նախազգուշացնելով Իզմիրի այս խմբագրի դեմ, գրում եր յեղբորը. «Աշքալուս Աբաթասյանը, վոր մի անապրշ քերթ է, և պատիվ չի կարող բնդել հայ մամուլին, ուներ միայն մի խմբագիր ի գեմս կաշառված Ղուկաս Բալաստրյանի. Նա յե, իրավի, քեզ այցելողը։ Մյուս անգամ խնդրում եմ, չքողնես այդ սրիկային քեզ մոտ. Նա մի վարձկան աշխատավոր է, վոր գործում է հոգուս Քյուրքիայի և Անգլիայի և յուր գործի քերքի հրատարակության համար առանում է նուլնքան աննշան մի գումար Քյուրքիայի անգլիական գնդապետությունից՝ 60 ֆունտ ստերլինգ տարին, իսկ Քյուրքիո կառավարությունից՝ 4800 արծ. պիաստր։ Այդ կառավարություններըը կարծում են, վոր Նա իրըն լրագրող մի վարձև կշիռ ունի, և այդ պատճառով էլ տալիս են Նրան, իրըն վազրմանքյուն, այդ չնչին գումարը... Ամեն և անարգանք Զմյուռնիայի հայ հասարակության, վոր չի գտել ուղարկելու մի արժիշ պատգամավոր, քան քե Նրան։ Ինչ և իցե, Նա մեզ հավասար քնկոր չեն։ Ներում եմ չընդունելս Նրան, յերբե Նա մինչև իսկ աշխարհի բովանդակ բարիքն էլ քափելու լիներ գլխիդ։ Իմ բարեկամներըը, յերևի, Նուլնպես չեն ընդունել Նրան, յերբ այս նամակիցս իմանան, քե Նա ինչ պատուգ եր Նա, իրըն Քյուրքիայի կառավարության լրտես, ի պաշտոնն ամեն ամիս քառքյուն և անուն հայերի մասին։ Փառք աստծո, վոր հայերը, բացի իրենց առևտրից, ուրիշ գործից չգիտեն, քե չեն վատ կլինեին Նրանց այդ ընտանեկան քշնամուց — գավաճանից»*։ Վերջին տողերը գրվում են, հարկավ, վորոշ նախազգուշության համար միայն։ Ինչ վերաբերում է իրենց, Պալչպարյանին, բնական և, վոր նման սրիկի մարդկանց խմբագրած քերքը հանգրվան պատնար խալիրական վայրահաչուքյուններին համար...

Քալիրականների և Նալբանդականների պայքարը կանգ չառավ այս կետի վրա։ Պայքարը նոր քաղ առավ 1868 քվին, յերբ լուլս տեսան Նալբանդյանի՝ Ղ. Փարպեցու «Քրքիռ քարզմանության և կոմենտարները։ Այդ գործը հրապարակել եր Նալբանդյանի Պետերբուրգի բարեկամներից մեկը, Մ. Տեր-Գրիգորյանը՝ կցելով իր հրատարակությանը Նալբանդյանի կենսագրականը։ Տեր-Գրիգորյանի գրած այդ կենսագրականը հուսահատական մի

* «Իմիական», էջ. 323 և հետ.

դակամիտ եր, վոր պալիս եր պայծառ շրջանակների մեջ պնելու Նալբանդյանի անձն ու գործը, նշանավորելով միաժամանակ հանգամանքների սրտմրմունջը։ Ըստ էության Փարպեցու բնութագիրն իսկ դատական մի շնդումով եր, վոր պատմական հնասավորություններից սրտնեղանքում եր, կարծես, սրտիկական պայքարներին՝ մերկացնելով անակնկալի կուռակցության նախանձառ մոտքն ու բամբասանք յերախը։

«Հավելվածին բանտում հրատարակելու» նպատակով III բաժանմունքը ուղարկված մի գնկուցագիր, ստորագրված ժանդարմական կապիտան Բելոցերկովսկու ձեռքով։ Այդ գնկուցագրի վրա հիմնվելով III բաժանմունքը վորոշից վոստիկանական կառավարի յնթքարկնել Նալբանդյանի կնճռոտպրոցնների յերկուսին՝ Մ. Տեր-Գրիգորյանին և Գ. Սիմեոնյանին։ Պարզ և ինքյան, վոր ժանդարմական կապիտանը ինքնագլխաբար չեր գործում, այլ հիմք եր ծառայեցնում այն դատողները, վոր պայքարի սովորական գնդերը նկին խոշրհանների ձեռքին։

Մեռածի շուրջը բորբոքված քաղաքական պայքարը չմարեց անգամ հաջորդ առանամյակում։ Նալբանդյանի անունը պարծանք եր քաղաքական կռվի դիմադրող, գնալի վորը ձեռք նկին յերկարում հայ ազգային շարժման շուրջը բախվող հոսանքներն ու խմբակցությունները։ Նրա հիշատակին ձոնվում են գրքեր և վոտանավորներ։ Գաղտնի տպվում եր և տարածվում նրա յուսանկարը «Հայրենիքի վրկիչ» գրվատական տով, «Ազատ տանվածա յերգի մակագրությամբ և այլն։ Գանոս ժողովրդականությունն չեր վայելում Նալբանդյանը նաև 80-ական թվականներին։ Կովկասահայ ինքնատիպ նորոգնիչները նրա «Ճնշվրացած ժողովրդին» հնա նկին կապում իրենց սրժպրծած ազատասական և քաղաքական հայացքները։ Ար. Քոխմախյանը, պատասխանելով իր մի հակառակորդին, վոր Նալբանդյանի հնա համեմատելով նրան կամենում եր ստվերը ձգել նրա հայացքների վրա, գրում եր՝ «Ճնա քաղաքավոր կնի համարում, վոր Գ. Շշմանյանը ինձ քըշ-նամանում եր Մ. Նալբանդյանի շարքին։ Հանգուցյալի հիշատակի հնա, յես ուրախությամբ կրարձրանամ Շշմանյանների կատուցած կախազանի վրա»*։ Կովկասահայ մասսաների պրոլետարացման առաջն առնելու մտայնությամբ հանձնարարելով նորոգնիկական իր անցնգանները, սոցիալ-ազատասական իր հայացքներով և իր կյանքի վոգեբորգական վախճանով Նալբանդյանը հիշեց-

* Ա. Քոխմախյան, «Մասիս լեռների հարավային սոորոտներ», Քիզլար, 1892, յեր. VI։

նոց հրապարակախոս Հովհաննէս Տեր-Մովսիսեանը գրում էր. «Մոտ քսան տարի առաջ մի ճշմարիտ ազգասէր հայ յիրիտասարդ այս մեծ և նշանաւոր խոսքերն ասաց — «յիրկրպագործութիւնն և ուղիղ ճանապարհը։ Այն ժամանակ այս ձայնը չլսեցվեցաւ, բայց կեանքը և իդեալները միշտ փոփոխուում են. այն միտքը, որ մի ժամանակ բոլորովին անհասկանալի էր լինում մի ուրիշ ժամանակում բոլորովին պարզվում է և ամենին մատչելի դառնում։ Այժմ կարծես այդ յիրիտասարդի խոսքերը ընդհանրացել, ամենին հասկանալի էն դարձել, ժողովուրդը ինքն էլ սկսել և հասկանալ յիրկրագործութիւն և առհասարակ հոգի նշանակութիւնը։ Տա ասուված, որ մեր յիրիտասարդութիւնը ամենի խոր ըմբռնէ հոգի և գյուղանտեսութեան մեծ նշանակութիւնը, որ մեր գյուղացիների մտքի մեջ խոր դրոշմվի գյուղատնտեսութեան կարևորութիւնը, այն ժամանակ մենք կազատվենք յիվրոպական այլանդակ հոգային հարաբերութիւններից և պրոլետարիատից և մեր գյուղացին ազատ ու անկախ հոգատեր կդառնա»*։

Մեծ եր մահացածի անվան համբերը նաև քյուրքահայ ազատամիտների շրջանում էվարելի էն ասել,—գրում է Գ. Ղարաջյանը,— որ նրա էվազան աստվածը յերբեք ամենի շատ եր յերջվում տանկահայերի, քան ռուսահայերի մեջ։ Ես առաջին անգամ 8—9 տարեկան հասակիս, այսինքն 60 տարի առաջ, լսել եմ և անջիր ամբոխ էվազան աստվածը մի տանկահայ յերջիցուդուքյան ուսուցչից... Իմ մանկական հիշողութիւններից մինչև այժմ չէ գուրս գալիս էքնաբը գլխին հիշյալ տանկահայ յերիտասարդ ուսուցչի պատկերը, որի հանժիկս, խրոխտ ձայնով և էհնգապտխտական շեշտով յերգած էվազան աստվածքը խոր ազդեցութիւն եր քողնում մեզ—փոքրահասակ մանուկներիս վրա**։ Ցերբ լուր ստացվեց Պետուսում Նալբանդյանի մահվան մասին՝ քաղաքի հայ վաճառականներուն ցուցահանդեսին ցարական հայածանքներին զոհ գնացած ազատութեան յերգչի ու մարտնչողի լուսանկարները։ Տարիներ հետո քյուրքահայ գաղափարի հեղափոխական տրամադրութիւնները արտահայտող էշահենն ի Միքիրթ վնաբ վոգևորում են Նալբանդյանին՝ գարգարելով նրա ստվերը գյուղացիութեան նահատակված առաջնորդի փառապսակով... Այս ամենը արձագանք եր այն լեգենդներին, որ հյուսվում էին արդեն իսկ Նալբանդյանի մեռած տարում։ Քազմաև գործի առիթով Ցեկատերինոսլավի նա-

---

* «Մեղու Հայաստանի», 1882, № 48.

** «Գրական չաբաթ», հավելված «Գրոլետար»-ի, 1929, № 44—45.

հանգամյին վարչության կոմիտեի Ն. Նախիջևանի մասին ուղղված պաշտոնական հրամանին մեջ իսկ ասված է, որ իբր հայերը խորտակեա ցանկ էին պղտցել Նայրանդյանի մահվան մասին, որովհետև հույս էին ունեցել քե նա՝ տիվիրտականցների հայկական քաղաքական քայլերը և ովոր իբր քե Նախիջևանում Նայրանդյանի քաղքերը պահպանվում են շիշերի մեջ, ամենայն զգուշությամբ*։ Հետագայում այսոնցից ասացվածում և նաև այն վերաբան, քե ուա կարևորում Սիրիր քշված Նայրանդյանը կենդանի չե գնա և գալու չե մի որ ովրեցնա հայ քաղաքոր և հոգևոր պիտի բանանի հայ գյուղացիներին**։

Գուզալյանը զարտաղղությունը հիշեցնող նման լեզվեղծերը վարակում համաոր և կարծես, ովր լիրիկայ բանաստեղծությունը հետզհետե իր հանգիստն էր։ Արծրունու կամ մերձավորների շրջանում խոսվում և գրույց այն մասին, քե Նայրանդյանն ինքն իսկ ոգեշնչել և իր ուսանողական քայլերը, քե քաղաքից հյուծված, բանտի տատասկաններից ընկճված, նա խորհուրդ և տվել Արծրունուն ոգևորել բազմությանը արձակական ճանապարհի վրա, հետու Ռուս ուսա հեղափոխական գործիչներից և քե Արծրունու վրա ոչնչ ազդեցություն գործեց Նայրանդյանի այդ խրատը***։ Այս լեզենդը կրկնու համար հիշենք քեկուզ Նայրանդյանի գրած այն յոթկտոգը, ովր նույն 1865 քվին ծանոթ ճանապարհով հասել էր Վեռրոպավրվանի ընդդեմ Անանիա Մուշեղյանցին ձևքը և ովրանց նա այնքան ոգևորակի արտահայտվում էր ուսա կառավարության գեմ Վեռը և հիշենք նաև Ղ. Ալպայանի նույն այս ժամանակագրությանին վերաբերող վկայությունը։ Գառամելով բնդդեմ նոր գուբա յնկած Նայրանդյանի հետ ունեցած իր հանդիպումի մասին՝ Ալպայանը գրում և քե Նայրանդյանը այնքան էր հետու գնացել Արծրունու կրթության նախորդից՝ Նապարյանցից, ովր պահպանողական էր համարում արան, ովր իրեն՝ Ալպայանին՝ նա վոչ միայն խորհուրդ չէր տալիս հետու կենալ ուսա հեղափոխականներից, այլև, քան յնկուսքին, հակառակն էր հանձնարարում նրան. այդ նպատակով չէ, ովր առաջարկում էր նրան՝ տպագրական գիտությունները ուսումնասիրել****, Ինչնանական քվականներին Արծրունին, պաշտպանելով հայ գյուղի կապիտալիստական զարգացման ուղիները, հետևողոր և անհրաժեշտ էր համարում ընտանեկան առաքյալ գարձրած Նայրանդյանի անվանը համայ-

---

* Հիշատ. ջարեթաթերը, 1914, № 13—14.

** Մեր ազգովանը, էջ. 68.

*** Նոյ, Ժող. Արծրունին, Քիշնյով, 1902, I, էջ. 109 և հետ.

**** Ղ. Ալպայան, Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը, էջ. 76.

քով պարուրել բուրժուական անձնուիրների իր առաջարկները։ «Ինձ յերևում է ասրի առաջ, — գրում էր Արծրունին, — Մոսկվայի «Հայոց հիմնադրյալ» ամսագրի աշխատակից Մկրտիչ Նալբանդյանց, որտահամանում հրատարակած իր մի փոքրիկ բրոշյուրի մեջ, հիմնվելով Ծրանախայի «Ֆիդիկրատների» քաղաքատնտեսական չկոլայի գաղափարների վրա, այն միտքն էր հայտնում թե հայոց ազգի տնտեսական ապագան, հայերի տնտեսական փրկությունը՝ լինելու յի միմիայն հողի մշակության, հողագործության մեջ։ Դրանով, հողի մշակությամբ պետք է պատրաստ և հայ ամբոխի մեծամասնությունը և դրա վրա պետք է գործ դրվին և հայոց կապիտալները։ Սակայն յերևում է ասրի առաջ, վորքան էլ արդար, ոգտավետ լինելին այդ տեսակ մտքերը, Նալբանդյանցի խոսքերը չէին կարող իրագործվել, չէին կարող չմնալ տանապատի մեջ ազազակող ձայները*։ Արծրունին կարծում էր, թե հանել և արդեն ժամանակը, վոր իրագործվեն «Ներկրագործության հրահանգները. հարկավ «Մշակ»-ի խմբագիրը վերցնում էր Նալբանդյանից միայն այն, ինչ վոր այժմեական էր լիբերալ բուրժուազիայի համար՝ հողի կապիտալիստական շահագործման անցնելը... Հետաքրքրական է, վոր Քյուրքահայ լիբերալները ևս փորձում էին շահագործել Նալբանդյանի ժողովրդականությունը իրենց գրպենդող նպատակների համար։ Արփ. Արփիարյանը պատմում է, վոր յերբ 1876 թվին ինքը և Փորթուգալյանը Հայաստան ուղում էին ասրածելու համար ձեռնարկել մի հատուկ ընկերություն կազմել՝ իր ցանկությունն էր ընկերության անունը «Նալբանդյանցց դնել։ «Ոմվկացի հեղափոխական բանաստեղծը, — գրում է Արփիարյանը, — գրավել էր մեր պատանեկության սրտերը։ Միայն մեռած էր Նալբանդյանց իբրև հեղափոխական ու «Ազատն ասոված»-ը իր սրտին դուրս մայրքած էր մեկ ցայտումով այն բոպեին, յերբ կատաղը իր դրան առջև կանգ առած էր գինքը մինչ Սիպիր քշելու։ Հիմա էլ գիտեմ, թե ճշմարտությունը վիպական գրույցներով խառն էր։ Բայց «Ազատն ասոված» միշտ մեր ազգային յերգն էր, ու ինչ վոր հավատացած եյինք անքննելի հիշատակ մը քոզած էր սրտերուս վրա»**։

Համակրանքի այս ցուցքերը չէին վրիպում, հարկավ, ցարական ագենտների ուշադրությունից։ Ծեր. Շահազիզը հրապարակեց մի տեղեկանք քիշխիզում լուսանկարչությամբ պարապող Արտուր Շահրազյանի մասին, վոր 1874—75 թվերին մեզադըր-

---

* «Մշակ», 1892, № 130.

** «Նոր կյանք», Լոնդոն, 1899, № 14, յեր. 211.

վում էր Նալբանդյանի լուսանկարներ ստանալու և Սիբիրից ու Քինքլիդի հայ կրթիտասարդությունը շրջանում տարածելու մեջ*, Ցնծարարխվում պահվել և 1879 թվին ժանդարմական վարչության ցուցմունքով Քինքլիդում ձերբակալված Տիգրան Նամատարդյանի — հետագայում նշանավոր հայ գրկիլորիստի — գործը, որը էրմրոտությունը համար փոքր ինչ առաջ արտաքսվել էր Ներսիսյան դպրոցից և մեղադրվում էր էքսպաքական հանցագործ Նալբանդյանի 500 որինակ լուսանկար պատվիրելու և առանալու մեջ։ Ցնծքարվում էր, որ Նամատարդյանը պատրաստել և ավել լուսանկարները, նպատակ ունենալով տարածելու հայերի մեջ, որոնց կրթիտասարդությունը Նալբանդյանին ապատության համար առնչված մարդ և համարում։ Նամատարդյանը քաղաքական հանցագործ նկատվել և պատասխանատվության կոչվել քրեական որենգրքի 251 և 252 հոդվածների հիման վրա։ Փոխարքայի կարգադրությամբ մեղադրվող դատապարտվել 6 ամսվա ձերբակալության, որից հետո յնքարկվելու էր վարչական վերահսկողության։ Վարչականության դեպարտամենտը համաձայնել այս փոխարքայի այս կարգադրությանը**։

---

* Տե՛ս նաև, էջ. 362.

** Центрархив, фонд III отд., дело № 230, 1862, ч. 76, стр. 140.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՆՅՈՒԹԵՐ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1. ԱՆՍՏՈՐԱԳԻՐ ԴԱՆՈՍ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՄԻՆԻՍՏՐ ՎԱԼՈՒԵՎԻՆ Ս. ՇԱՀԱԶԻԶԻ «ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏԸ» ՊՈՒՐԻ ՄԱՍԻՆ[1]

Секретно.

На сих днях вышла в Москве на армянском языке книжка, на которую желаю обратить внимание Вашего высокопревосходительства. Книжка эта имеет заглавие: «Скорбь Леона» современные повести, соч. С. Шахазизова, типография Лазаревского Института (Мамонтова)[2]. О книжке сей с похвалою отозвался С. Назарьянц в своем журнале «Северное Сияние» № 12[3]. Для человека, посвященного в тайны современной армянской журналистики, известно, что значит похвальный отзыв «Северного Сияния»! Последователи сего журнала суть последователи Налбандова, политического преступника, сидящего в Петропавловской крепости. Книжка «Скорбь Леона» или по словам других все равно «Скорбь Налбандова» заключает в себе многое, что не должно было быть пропущено цензурою; она заключает в себе: 1) статьи против правительства, статьи в которых, выставляя в пример итальянцев, Гарибальди и поляков, советуется арминам стараться найти себе полной и совершенной свободы от рабства, ибо без такой свободы, по словам автора, армяне не смогут надеяться на улучшение своей участи; 2) заключает в себе статьи против религии и догматов церкви, статьи, в которых осмеиваются обряды церкви, епископы, священники и проч., и, наконец, Иисус Христос представляется по учению Э. Ренана и 3) заключает в себе нападки на лиц, преданных России и не принадлежащих партии Налбандова. А потому следовало бы: 1) запретить оную книгу, как вредную книгу с тайными целями; 2) дать хороший выговор цензору, пропустившему оную книгу к печати и 3) иметь под надзором автора оной книги. Чтобы удостовериться в истинности настоящего донесения, пошлите один экземпляр «Скорби Леона» к архимандриту Айвазовскому и потребуйте от него отзыва о сей книге. От других лиц, правду о сей книге, в особенности от армян петербургских, принадлежащих партии Налбандова, узнать Вы не можете.

Преданный престолу и отечеству.

ԾԱՆՕՔԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Այս և հաջորդ գրուքիւնն ընդօրինակուած ենք Կ. Պոլսէն արքիվի քղքիւրից. քն մի և քն մյուս գրուքիւնն անատորպիր և անքմահանե կասկած չկա ասիլն, որ քն մենը և քն մյուսը գրվել և 1863 քմահանի սկզբներին, յերբ Նոր Եր լուսա տեսել էվեռնի Վիլլոը» և Մ. Նալբանդյանը — որի չուրջը գառնում են փաստերն այս գրուքիւններըը — Նատած եր տախտին Գետրոգոլսկի բերդում: Անատորպիր գռնոի վրա Կ. Պոլսէն ձևրով մակագրված և մատիտով 25 января передано от г. министра.

2. Գրքի շապկի վրա տպված է՝ Մերսա Եահազիկյան, էվեռնի Վիլլոը, մանանահակից վիպք նորա գլխի բառանված և գռնոզան բանաստեղծուքյուններ. Մոսկվա. 1865.

3. էվրուսիասֆայլը-ի խմբագիրը Սա. Նազարյանցը գոպչունց էվեռնի Վիլլոը, մի դորթ, որ, ինչպես գրում եր էվրուսիասֆայլը-ի խմբագիրը՝ էվոչ մի առաջմիա հայրենասեր քնիքրցող ձևորից ցած գնելու չեր, առանց սիրտ շարժելու. Նուշպիսի տար հայրենասիրական զգացմունք, որ սկզրից մինչև վերջը փչում են Եահազիկյանի բանաստեղծական գրվածքի մեջ: Սրա հետ մեկտեղ Նազարյանցը չեղաւում եր նաև Լեռնի քարգած գազաթներին ոչ քրիստոնեական քյուններ: էմեր ու սրան ձայնակից ենք Լեռնի և բանաստեղծի գնդցնիկ և առազջամիա գազաթներին: Բայց քն կամ մեր ազգի մեջ մի հատարակուքյուն, ազգային հոգատարքուր, որ կամենար ուշագիր լինել այդպիսի ձայներին, միատան խորհրդով ու գործով յուրյանց ուսերը գնել այն մեծ բարոյական բեռի տակ, որ եր Հարատարուքյունը ստեղծանել և արեւական կամքով գոթ գնել այդ փրկական հնարներըը, այդ մասին վոչինչ չենք լսում Լեռնի բերանից: Ուրիշներն, — գասում և Նազարյանցը, — գուրկ և էքզալտական վիրահորգուքյունից վոգուց. Նա գառապարված և կրամորական կյանքի. վախկոտով Պանգրույի պատրաստ տատուքյան չնորհը, Նա գուրկ և պրոմեթեական չնորհից՝ էներգիայից, արարքի և հարատարպետական գորուքյամբ տնորինելու անկական բառերը: Տես. էվրուսիասֆայլը, 1864, յեր. 779 և հետ.

---

2. Կ. ՑԵՋՑԱՆԻ ՑԵՋՐԱԿԱՑՈՒԹՑԱՆ ՍԿՎԱԳՐՈՒԹՑՈՒՆԸ

Сочинение Шахазизова «Скорбь Леона» (армянского царя) современная повесть, выхваляемая в журнале «Северное Сияние» № 12. Издатель этого журнала Назарьянц ратовал против патриарха. Шахазизов надзиратель в Лазаревском Институте. Назарьянц—доктор восточной словесности, статский советник, профессор персидской словесности, человек ученый, но по мнению Ив. Дав. Дельянова не дальнего ума—он желает улучшения духов[енства] армянск[ого] и вообще быта армян, но конечно не мечтает о независимости армян—ея в разговоре называл Налбандова сумашедшим, хотя и был его приятелем.

Главный инспектор учебной части Неверов пишет из Тифлиса, что там есть партия молодой Армении и Грузии, которая мечтает о сепаратизме и о независимости Армении.

Армяне действительно разделились на две партии. Будагов, отставной титулярный советник, и другие ультра-либералы, не желают сближения с русск[ими], группировались около Налбандова. Другая же партия считает армянск[ую] народность гниющим трупом, который, не имея уже жизненности, должен совершенно слиться с элементами, в среде коих находятся его отжившие части.

В вышеупомянутой книге есть действительно места враждебные правительству, намеки на то, что народ не должен слепо повиноваться правительству, много говорится и о Гарибальди и т. п.

Յ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱԼԲԱՆԴՈՎԻ ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ ՆԻՀԱԿԱԼԱՐԱՆ ՋԿՈՒՅՑԻՐԸ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՑԱՎ ԹԱՂՄԱՆ ՄԱՍԻՆ[1]

Сведения о смерти Михаила Налбандова, жившего в г. Камышине (Сарат. губ.) под надзором полиции.

В то время, когда Налбандов заболел, писал он об этом Нахичеванскому городскому голове Карпу Гайрабетову и просил прислать верного человека, которому бы можно было, в случае смерти его, передать секрет и вручить все бумаги и вещи у него находящиеся. Вследствие этого, Гайрабетов, вместо того, чтобы послать туда родного брата, Киркора Налбандова[2], отправил вскорости же сводного брата его Хазароса[3], человека больного, но близкого к нему, Гайрабетову. Хазарос Налбандов, прибывши в Камышин, застал больного Михаила Налбандова еще живым, но сей последний, видя, что Хазарос и сам больной, телеграфировал Гайрабетову прислать другого благоверного человека, для из'ясненной выше надобности, а с тем вместе, в случае смерти, взять и тело его в Нахичевань. Гайрабетов, получивши депешу, отправил к нему брата своего Никиту Гайрабетова и другого сводного брата Михаила Налбандова, Серопа. Видевши это, что Гайрабетов делает помимо его, Киркор Налбандов решился и сам ехать туда, отправясь вместе с ними того же числа на одном пароходе. Приехавши в Царицын, из них Киркор в тот же день выехал на почтовых в Камышин, о чем Гайрабетовым был предупрежден Хазарос,—но Михаила Налбандова уже в живых он не застал, и здесь, когда он, Киркор Налбандов, сделал Хазаросу вопрос о бумагах покойного, находившихся в открытом чемодане, то он в ответ на это сказал, что все ненужные бумаги (где нужно подразумевать, что и нужные), он сжег, вещам же, по предложению Киркора, была сделана опись, где участвовали вместе с ним прибывшие туда, Гайрабетов и Сероп Налбандов.

После этого получен был от г. Саратовского губернатора открытый лист, разрешающий везти тело покойного в Нахичевань, по которому и было отправлено на лодке в Царицын, а оттоль пароходом в Нахичевань, куда и прибыли 17 апреля.

В день прибытия тела Налбандова вечером на пристани Гайрабетова было большое стечение народа, где и встречено с церемониалом всем собравшимся духовенством в присутствии Гайрабетова и членов магистрата и привесли в Соборную церковь на ночь, а на другой уже день была совершена литургия, по окончанию которой архимандрит Магардич говорил проповедь о напрасном страдании покойного, а врач Берберов речь и, затем, тело Налбандова сопровождалось при таком же церемониале, с двумя хорами музыки, всем духовенством, Гайрабетовым, председателем магистрата и членами оного (в день присутственный) при многочисленном стечении народа в Крестовоздвиженский монастырь; по перенесении куда и по открытии гроба, тело покойного было предано земле в таком виде, как оно находилось. Издержки же, какие происходили по предмету этому, были на счет Карпа Гайрабетова.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. См. Центрархив, фонд III отд. 1 эксп., дело № 230, 1852, ч. 76, лист 94 и 95.

2. *Փաստաբան Գր. Նալբանդյանը նուիրեցաւ Մ. Նալբանդյանի հարցաւոր կեցրայրը չեր։ Գրիգորը ուրուս Ղազարի տասնին ամուսնուհիւնից եր. Մինչեւ՝ չորրորդ. այս բանը շատ լաւ հայտնի չեր իրեն, Ալիբեին նշանակելի հանգամանք և, գոր ինչպես Ալիբեը և Այվազյանը, նուիրեցաւ նաև Գրիգորը և Լուսինեն Նալբանդյաններըը տպորինի նրին համարում ուրուս Ղազարի չորրորդ ամուսնուհիւնը։ Այս խնդրի շուրջը խոշոր խլրտումներ կային Նալբանդյաններըի քնատնիրում, գորանք տասակցան մանավանդ ուրուս Ղազարի մահից հետո, երբ ժառանգուհիւնի խնդիրը ծագեց։ Առաջին ամուսնուհիւնից ծնված Գրիգորը և յետինրորդից ծնված Լուսինեն, համեմատ նրին մենակ տիրանալ հայրական ժառանգուհիւնը (տես. «Լումա», 1904, № 5, էջ. 74. «Նոր Դարձ»)։ Գրիգորը տնեցրի, մուլտիսում մնին եր. Նրան կարողանում նրին պատպորհել խալխրականները, գորոնցից նա բարերներ եր ակնկալում։ Բամասնեին քնորշում և Նրան Ան. Մուլիանցանը՝ Նրան գրած նամակը, քնչպես նաև իրա, Գրի գորի, գրած տոկերը յեցրոր մանկան ու քաղման մասին (տես. «Դիվան», էջ. 331 և հետ., 333 և հետ., 340 և հետ., 343, 347)։*

3. *Ղազարոսը, քնչպես դիտենը, հարուստ եր Հայրապետյանի խմրակցուհիւնը և դինակցում յեցրորը։ Այսուհիւ հասկանալի չե, գոր Ալիբեը և խալխրականն՝ իր տասնեակ նրին պրում Նրա գեմ։*

---

4. ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱՆ ԲԵԼՈՑԵՐԿՈՎՍԿՈՒ ԳԱՂՏՆԻ ՉԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՆԱԼԲԱՆԴՑԱՆԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԳՐԱԿԱՆ ԾԵԼՈՒՑՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ[1]

Հասցեագրված է՝ 3-е отделение с. е. и. в. канцелярии.

Կոչվից գրողի շտաժը՝ Помощник начальника екатеринославского губернского жандармского управления в Ростовском уезде. 21-го мая 1869 г., № 215. Г. Ростов н/Д.

Епископъ этой епархіи с представленіемъ книги на армянскомъ языкѣ, гдѣ описана біографія Михаила Налбандова [2].

Секретно.

В 1867 году я имѣлъ честь почтительнѣйше доносить 3-му Отдѣленію собственной е. и. в. канцеляріи, 26 іюля за 293-м и 18-го августа за № 14, объ результатахъ слѣдственной комиссіи по поводу манифестаціонныхъ похоронъ въ г. Нахичеванѣ армянина Михаила Налбандова.

Нынѣ въ Нахичеванѣ появилось у многихъ армянъ печатанное изданіе на армянскомъ языкѣ, подъ названіемъ: «Лазарь Парфійскій», переводъ и объясненіе Михаила Налбандова, составленное въ 1868 году Михаиломъ Тер-Григоріанцомъ, проживающимъ въ С.-Петербургѣ, на Невскомъ проспектѣ, противъ Гостинаго Двора, въ домѣ Армянской церкви [3].

В этой книгѣ помѣщена также біографія Михаила Налбандова, и издатель въ особенности старается выставить полезную дѣятельность Налбандова, говоря, что онъ имѣлъ огромное вліяніе на народъ и удивлялъ всѣхъ своимъ направленіемъ и сочиненіями, нѣкоторые изъ этихъ сочиненій будто бы остались у архіепископа Айвазовскаго и архимандрита Агапирянца, какъ говорится въ страницахъ VII и VIII, гдѣ сказано: «мы надѣемся, что отецъ архимандритъ пришлетъ сочиненія Налбандова, которыя желательно видѣть нашей, чтобы они были бы отданы для напечатанія въ газетахъ, или въ журналѣ г. Симоніянца, который съ радостью принимаетъ на себя трудъ напечатать подобныя сочиненія Налбандова». Этотъ Симоніянцъ армянинъ, проживаетъ въ Тифлисѣ, редакторъ журнала «Пчела Арменіи»,—какъ носятся слухи, человѣкъ весьма неблагонадежнаго образа жизней.

В страницахъ XI, XII и XIII, значится, что покойный Налбандовъ былъ сотрудникомъ армянскаго журнала «Сѣверное Сіяніе» и описывается прибытіе его въ 1860 году въ Нахичеванъ, гдѣ ему поручены были хлопоты по Индійскому капиталу, послѣ въ 1862 году, когда онъ былъ тамъ, арестованъ; въ страницѣ XXI описывается встрѣча и похороны Налбандова, заимствованные изъ газеты «Пчела Арменіи», 13 марта 1866 г. № 19. Гор. Тифлисъ [4].

Обо всемъ этомъ считаю долгомъ почтительнѣйше донести 3-му Отдѣленію собственной е. и. в. канцеляріи, такъ какъ изданіе это производитъ толки между армянами, присовокупляя, что редакторъ, какъ видно, издалъ въ свѣтъ біографію политическаго преступника, высланнаго подъ надзоръ полиціи на жительство въ г. Камышинъ, съ цѣлью увѣковѣчить память его, какъ полезнаго дѣятеля для своего народа, и дальше какъ онъ, такъ и г. Симоніянцъ, желаютъ продолжать печатаніе сочиненій Налбандова, хранящихся у архимандрита Агапирянца, проживающаго въ г. Феодосіи, несмотря, что, сколько извѣстно, Налбандовъ всегда отличался вреднымъ направленіемъ противъ правительства.

Означенное изданіе при семъ честь имѣю представить.

Капитанъ **Бѣлоцерковскій.**

ՄԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. См. Центрархив, фонд III, отд. 1 эксп., д. № 230, ч. 76, 1862, лист 133—135.

2. Ձեռնագրին կը կրէ՝ «Ղազար Փարպեցու գրած Պատմութիւն, մեծագրութիւն, առաքեալ արեգանեցիին. քարտմանութիւնն է բացատրութիւնք Մ. Նալբանդեանց Նալբանդեանցի համառօտ կենսագրութիւնը Տպագրութիւն Մ. Տեր Գրիգորեանց, ՍՊԲ, 1868—ՌՃԺԸ։

3. Այսանկ մատեանի մակագրված է՝ «кажется священник армянской церкви».

4. Ձեռնագրողը այսանկ քյուրմաքուքյան մէջ է. Տեր-Գրիգորեանի կազմած կենսագրականում կարդում ենք. «Ընտանեացով մօտ ամսի 13 (ապրիլեան սկսել է պետք է լինի՝ 31. Ա. Հ.) «Մեղու. Հայաստանեաց լրագրի 1865 թ. 19 համարում տպված է նորա քարտմանհանգեսի ատենագրութիւնը...» տես. Ղազար Փարպեցու Պատմութիւն և այլն, յնր. XX։

Ե. ԻՋՄԻՐԻ ԵՆԱՂԻԿԱ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀՈԴՎԱԾԸ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԻՔԱԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Քրիստոսի Հայկական Աչխարհ՝ անուն ամառագրին մէջ կկարգանք հետեւեալ գուժալի լուրը՝

«Մէքայէլ Նալբանդեանը վերջացրեց իր կեանքը ապրիլի 13-ին։ Մի մարդ պահանջավ հայկական աչխարհից . . . . . Կարճ յիշում Նալբանդեանի որբը, բայց անխորհուրդ չենք դա համեմատում հայերի համար։

Ահ, Մխիթարեան առանձամանայց պետ ցուրտ են այս խոսքերը, ինչպես են պժգալի և գիժաչունչ Ը ր և ա կ ի ն[2] մէջ գրված գոմբռանեան մազքանդը այս ազնաալի կորուստին վրա...

Իր կեանքը ուսմանց և գիտութեանց նվիրող ուսուցեական մը, իր հանճարը և գործունեութիւնը ազգային ոգուն համար անդուլ գործածող ազգասէր մը, իր անգուսպ և առույգ գրչով՝ արմատացած գիպուածները, նախապաչարումները և մոլութիւնները խոպան ընդելու համար աչխատող հայասէր մը՝ ազգին առնք փլող վտանգները մի առ մի ցուցց տվող, անոնց դրոչարարութիւնները փոչի դարձնող քաղաքական փաստաբան մը, ճշմարտութեան և ազատութեան համար հոգի և չունչ տվող գործոն խմաւատան մը, վերջապես նոր նախիջևանի մանկտվուն համար քառատն տարբեր ի վեր կառչելոյ գուժար մը ազատչող նպատակով, իրրև ազգային յիշեցնող Պուլղարիան հնգկատան, հնգկատանեն յՀնդկիա կայծակի արագութեամբ վազող և անհնարին տառապանք կրելն յետև՝ իր ձեռնարկութիւնը ի կատար հանելով՝ քանի մը տարի առաջ տաղ փառաք նոր նախիջևան գործող քարերար պատանի մը Սիսկերեանի մեկ ամսոյ խորշը հանգարած կը վախճանի և Հայկազեան Աչխարհը մեր մեջեն մարդ մը պակսեցած կըտա... և Ցնծամակը անոր գիակին առջև կխոնգա... քնչ առանութիւնս... քնչ գժոխային ժպիտ...

Ջե մարդ մը չի պահանջա՛, անբա՛ն մը չընկավ հայոց աչքառիւն, մոլորյա՛լ մը իր պատի՛ժը չի գտավ, ինչպես ժնդուխքարար կակնարկի պ. Զամուրճյանը, այլ հայաստանի սխուր հորիզոնին վրա փայլող աստղ մը մարելով Նալբանդյանցի մանվաժը։ Նալբանդյանցը չէր այն մարդկութ. գասան, վոր կենաց ատրճանին վրա կը ատգան, և ինչպես վոր յնկան, այնպես կը գտանան ի հոգ առանց ապրելու բարոյապես և մտապես։

Բայց վո՛ր հայը կդգա այսոր այս մեծ մարգուն արժեքը, ով պիտի նկատա՛ր անոր կյանքը, գործը և մահը, ով պիտի վերլուծանի այն վարպետությը, վորով ծածկված են անչուշտ Նալբանդյանցի կենաց վերջին ատրճանքը, ով պիտի պահանջի անոր գաղտպարտություն պարզապանները գիտնալ և քննել այն վճիռը, վորով սքսոր գնաց։ Այս պարտքը ընդհանրապես բոլոր ազգին և մանավորապես Բուսատանի հզմարիա հայոց կը վերաբերի, վասն զի Նալբանդյանցի հանճարը բոլոր ազգը կը գրկեր, վասն զի այս կամ այն կուսակցությանի մարդ չէր նա, այլ ընդհանրությանն։ Սակայն ինչպես Արտվյանը և իր մահը անհայտ և անվրեժ կը մնան, նույնպես կը մնան և Նալբանդյանցը և իր մահը մութին մեջ մեծազոր Տերությանն մը չ ն ա ր հ վ ը։

Ահա մեր ատացած անկանխությունները Նալբանդյանցի գաղտատանին անոր քշնամիներուն յաբած գաբաններուն վրա ատուցած են, Բուսիա կառավարությունը անոր գաղտպարտությամբը բոլոր ազգը ի խոր խոցած և հայ յերկատարդությանի սրտին մեջ ատելություն և վրեժխնդրությանի անշիջանելի կայծ մը ձգած է. հանապես Նալբանդյանցը մեռած չէ, և ահա ձայն կտրմանկն Միքսրիայի խորին.

«Պատրաստ եմ, գոչեցի, քոզ վորոտա իմ գլխին.
Փայլակ, կայծակ, հուր, յերկաթ, քոզ գավ գնեմ քշնամին,
Ձեռ մինչ ի մահ, կախաղան, մինչև անարգ մահու ոյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ անդադար, ազատություն»։

Այս վանեմ և ազատանալից գոչումը, որ Նալբանդյանցի կենաց և մահու բոլոր խորհուրդը կը պարունակե. իր մահարձանին վրա պետք է արձանագրել. ինչպես վոր պետք է գրոչվիլ ամեն հայ որսի մեջ իրրև նվիրական կտակ մը, վորուն գործադրությունը ազգս անպուղին հանձնված է։

Արդարև անկրունքի մը համար մեռնիլ գեղեցիկ է, և այս տեսակ նահատակության արդյունքն է և պիտի ըլլա միշտ մարդկային ազգի յառաջադիմությունը, քանի վոր նյութական կոչտ գորությունը քուժված կը կանգնի ժամանակին առաջագիմ հոսանքին դեմ, սակայն այս մահը, այս չարչարանքը պետք է հանգիստական կատարվի, պետք է վոր նահատակը խաչը կռնակը առած՝ Գողգոթա լերան գագաթը յելնե և այն տեղ խաչվի... և վոչ քիչ չորս պատի մեջ, Միքսրիայի անձպելի սառնության մեջ իրրև վոճրագործ ավազակ մը տանջվի։ Ի՞նչ ոգուտ, քաղաքակիրթը զոհերը վորչափ անագորույն նույնչափ և վարկաբեկ է, և մինչ գեռ գաշույնը գազանագործի անմեղքին սիրտը կը խոքի գողգոթալով՝ աչքը յնկին կը գարձնե ու ամանչելը կը գոցե, վորպեսզի անոր աչաց հառագայթները չի տեսնան, անոր սրտաշարժ խոսքերը չի լսե, չի վարանի, չի վրդովի և իրեն հետ չի վրդովին նաև հանգիստականները և արդարությունն ու վրեժխնդրությունն չի գոչեն...

Դարձյալ այս գգուշությունն ալ ժամուլին սիրապետության ժամանակ անոգուտ և վկա Լոնտոնի ատենին Զ ա ն գ ա կ լրագիրը[3], անոգուտ և այն, վասն զի յեթե Նալբանդյանցը Արտվյանին պես ա ն ե ր և ո ւ յ թ լիներ անգամ, ազատասեր գրիչները չի պիտի գանգատվին անոր նահատակության պարագա-

ներդը փնտռել, չկրնան հանել և հաշակել, ինչպես վոր ուսուհետ չկրկտրուին ևս պիտի հաշակվին անցուդարձ չնչին վոչ ի նուաստասան գնի ապրուր, վոտն դի նայրանդյանդը ինչպես հինդտանուքյան տանին, նուչինդես մահվանանն յետև պիտի դորձն ապդին մնդի, քանի վոր չդիտան և սուրբ չնն կրնար կաչկանդել և ապտանել այն յուտատու գազափարներըը, վոր հանտար կանդնեցած նա, և վորոնք իրրև ամպրոպային փոթորիկներ կորտան քաղաքիը բանավորներու դյուղացիուն վրա, մինչև վոր փայլակն ու կայծակը պայքին և քաղ ու դյուղ այրին ատչորին. վոտն դի նայրանդյանդը հավատքի մը համար, հշմարտութքյան և ազատութքյան հավատքին համար, գոհ ընկավ և այն վոր հավատ մ'ունի, ինչպես վոր ժ. Ս. Քրկ կրան, գորութքյուն մ'և ընկնքական, վոր մինակ չտհ ունեցող ինդատունուքինը անձնքու ուժին կը հավատար, վոտն դի (Գ. Քրկին խոսքերն ևն) այն որը, վոր Անրուատգնմի մնդ ատաջին մարտիրոսը քարկոծեցավ... ձվ կրնար յնթվակայել, վոր քարակած յնդոց մարդուն կողմը այն ժամանակ ընկնքութքյան մնդ ամենեն գորավոր իշխանութքյունն եր... մինենուչն յնդանակավ Վորմսի ժողովին մնդ Վիքնմպերկի վանականե մը ընկնքական գորութքյուն մը գաբձավ, վոր Սպանիոյ Գարոլոս Ե.-ին և նուչն վայրը գուժարված քոլոր իշխանենքուն գորութքինեն գնբոպուչն եր... Արդ՝ Թուրքոյ հատավարութքյունն ալ չտհ մ'ուներ նայրանդյանդը նահատակելու. նայրանդյանդի ազատական հայրնատիրութքյունն անգոպար հրավեր մը ուներ կարդալու մնդ և ապդը նվիրական պարտք մը կատարելու...

«Մատենիկ, 1888 Ք. հուլիս 12 Նո. 124, էջ 48 և հետ. Մ. Մ.»

ԾԱՆՕԹԱԴՐՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐ

1. «Հայկական Աչխարհս հովհատանոյ հիմադրեցրալ տարաքներքի, վոր յուչ եր տանում Մ. Մանվանյանի (Ամրին Մանվանի) խմբագրութքյամբ 1864—78 ընթացքում։ Կա տեղեկութքյուն այն մասին, վոր իր ուսանողական տարինեների Մանվանյանը տատրի գործատում եր նայրանդյանին և իրեն հետս պահում նագարչանցից (տես. Քաչերեցուհու հիչողութքյունները «Արարատ», 1916, յնր. 718)։ Դժբախտաբար «Հայկական Աչխարհի» հոդվածը չի արդարացնում այդ վերաբեր։

2. «Ծնրնակ — Ջամուռճյանի որդին։

3. Գնրցինի „Κολοκοτ“-ի մասին և խոսքը։

4. Մ. Մ. ինչքնչների տակ քագնված և, անչուչտ, Մ. Մամուրյանը, քյուրքահայ մասվորականութքյան ինքնատիպ ներկայացուցիչներից մնկը, վոր ժանրի եր հովհատանայներին «Ռուսնկ»-ի նչնրում չուրա տեսած հետաքրքրական իր հոդվածներով։

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ԱԱԼԻ ՓԱՇԱ (1815—1871) — Քյուրք պետական գործիչ։ 1852 Ք. Իզմիրի և Բրուսայի վալին։ 1854 Ք. Ամհմանագիր խորհրդի (Քանզիմաքի) նախագահ։ 1855 Քվից հետո քանիցս մեծ վիզիր։ Նրա գլխի գործն և հռչակավոր Հաթթի Հյումայունը (կրոնների և ազգությունների իրավահավասարության հրովարտակը)։

ԱԲԴԱԼ — Ցնդհնության քագավոր Աբգար IX, որ ապրում էր մ. թ. հ. յերրորդ դարում։ Քրիստոնյա մխիթարիչները, գալիքնելով նրան առաջին գարում ապրած Հայաստանի քագավոր՝ կապել են նրա անվան հետ Քրիստոսի հետ ունեցած քպքտակցությունը և գաստատակի ժամանակ լինելը։

ԱԲԳԱՐ, Ա. Գ. (Aratoon Gregory Apcar) (1779—1863) — Հնդկահայ մեծահարուստ առևտրական, որ աջակցություն ցույց տվեց նալբանդյանին հրատարակնելի գործում։

ԱԲԳԱՐ, Հ. Ս. — Համանուն Սեթ Աբգարի վորդիներից մեկը։

ԱԲԳԱՐ, ՍԵԹ — առաջին հայ գաստավորը Կալկաթայում, Ա. Գ. Աբգարի վորդին (տես. նրա մասին M. I. Seth, History of the Armenians in India, p. 127).

ԱԲՈՎՅԱՆ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ (1809?—1848) — Կովկասահայ վիպագիր։ Նալբանդյանը գրել և նրա մասին իր «Մեռելահարությունը»-ում և գամբանականներից մեկում (տես. «Մեռելներ», I, էջ. 93 ծան. և հետ. II, 303 և հետ.)։

ԱԲՈՒԼ-ՖԱՐԱՋ, ԳՐԻԳՈՐ, ԲԱՐԵԲՐԻՑ (1226—1286) — Հռչակավոր ասորի գիտնական. գրել է իր մեծ մասից բազմացած «Տիեզերական պատմությունը»։

ԱԳՐԻՊՊԻՆՆ (16—59) — Կայսեր գալիգուլայի քուրը և կլավգիոսի ամուսինը, որին քուանավորել տվեց 54 քվականին։ Սպանվեց հարբած վորդու — Ներոնի — հրամանով։

ԱՔԱՆԱՄ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱՑԻ (293—340) — Էրիկեցու հայրերից, Աբիոսի հակառակորդը, պաշտպանում է արիզեական յերկեցու հետագայում ուղղափառ հաշվված գավանանքը։

ԱՃԵՄՅԱՆ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ — 1860 քվականին հիշատակվում է վորպես Մահտոսպոլի առաջին կարգի վաճառական։ Նույն տարում Նալբանդյանի հետ մեկտեղ լիազոր ընտրվեց Հնդկաստանի հրատարակների գործով։ 1862 Ք. Նրան հանդիպում ենք Պետերբուրգում տոնածի առևտրով զբաղված։ Համաձայն Ղ. Ք. Հայրապետյանի առևտրական ընկերն եր Հայանի յեր, որ Ա. Չմիլյացով Նալբանդյանի առաքելությանը և վերջինս մեռնելիս վստահացրել էր՝ ժամանելիքները լինելու Մատեն-Բարաչանյանի արժանքագրությունը նոր կենդանացնելու համար։

ԱՂԱՄԱԼԵԱՆՑԱՆ, ՄՈՎՍԵՍ (1812—1865) — Մասկվայի հայ քահանա, գրչարքի հոգևոր հոչում եր ընդունել 1827 Քվին։ 1831 Քվին վորպես յերկեցական

անցափոխվել նր Վրաստան 1834 Ք. առաձնվել հոգևոր կառավարության քարտուղարի պաշտոնու 1836 Ք. ձեռնադրվել քահանա և քննչի պաշտոնով ուղարկվել Դանձակ, Շամախի և Նուխի. 1837 Ք. քահանայագործության համար անցափոխվել նր Պետերբուրգ, վորտեղից նույն պաշտոնով 1841 Քվին փոխադրվել Մոսկվա Գաբրիանում և լբերբալ անբաների Քվին։ Ներքևի հակառակորդներից նր և ընդհակառակը՝ Վհհապետյանին, Նազարյանցի և Նալբանդյանի բարեկամը։ Նազարյանցը հիշատակում է նրա և նրա պաշտոնակից Գևորգյանի անունները էջմիածնափայլյա-ին նյութական ոժանդակող ազգայիններին Քվում (էջմիածնափայլյա, 1858, № 6)։ Ցնքին նկատի ունենանք, վոր Նազարյանցի մանրին նր նաև Մոսկվայի հայ յինդիցիների յերեցփոխ Փանյանը, հասկանալի կդառնա այն քշնամանքը, վոր տածում նյին գեպի Մոսկվայի հայ յինդիցական համայնքի գեկավարությունը նրա հակառակորդները։ Մակայն գեռ գրանից առաջ, 1856 Քվին Մանրը հայտնվում նեբանի մեքենավորներից մեկին՝ հարուքյուն Շահազիզյանին զարարան Նազարյանցի, Նալբանդյանցի և Ալամխանյանցի ընդդեմ վհհափաստին, ավելացնում նր քե զարար և հնազանդացնել գԱլամխանյանցնեն։ 1857 Քվի իր արագրուքյուններից մեկ, Մանրն ակնարկում և Ա., Նազարյանցի և Նալբանդյանի զարարն նպատակը՝ առնելու իր ձեռքից Լազարյան գպրոցի կրոնի և հայոց լեզվի գասերը։ Փաբր քնչ հնաո Մանրն արձանագրում է քնչ վոր ետնցը ընդ կռուարար ակը Մովսեսին, վոր ասկի յեր ուներ 1857 Քվի հունիսի 28-ին, վորից հետո Մանրը անով անգով գաստրեց... հաղորդվելու Մոսկվայի յինդիցում Մանր, գավեզասական այս ու նման գեպքերը արձանագրը են գանում էջմիածնափայլյա-ի և ամենու Հայաստանյա-ի գրական պայքարների մեջ (տես. Նաև Գամենատրներ, 332 և հետ., վորտեղ հակառակորդները ծաղրում են էհովարար անբաների կենցաղը։ Հայաստանի Գրական Քանգարանում պահվել և Ա. մի գրություն Նալբանդյանին, վոր կապված և հարանախառնական քնչ վոր մեքենագրության հետ. գրությունը հետևյալն և. Երեմ հատուկ բարեկամ Մխիթարիչ Լազարին։ Ձեր խոզագանը (sic) հոգվո համաձայն գործո (sic) մասին խոսեցա նորա հետ, ասաց վոր՝ առանց համաձայնության Ընչալնիչյալի) չեմ կարող խոստանալ, վորը կատարյալ կարեմ իմաց առնել Ձեզ, և հուսամ գլուխ առնել այդ չնչին գործուն հարկավոր զմիջնորդությունն պատվիրի անձանց. վոչ քնչ անպատմությունն չի առաջանա։ Մնամ բարեկամիա Մ. Ա. Ֆ. Ալամխանյանց. 7 փետրվարի 1859։ Տեքստերը, քննչպես տեսնում ենք, իր գեղի մեջ նր։ Ուշադրելով այս գրությունը Մագա Ալեքսանյանին Նալբանդյանը գրում և վնջյնեն. «Հոգեկից բարեկամ Մագա Դավթյան։ Ահա ուշադրում եմ ձեզ տեր Մովսեսի քնե գրած նամակը, վորով խոստանում և լսել հարանացությունից մի կատարյալ խոսք. նա այսոր կհայտնի քնե և յես վորը կծանուցանեմ ձեզ. Ձեր խոնարհ ծառա Մ. Նալբանդյանց, 8 փետրվարի 1859, Մոսկվա. (Հայաստանի Գրական Քանդ. 134(2)։ Տես. Նաև Ա. Նեկրոլոգը էմենու Հայաստանին, 1885, յեր. 204 և հետ. և Մա. Նազարյանցի գամբանականը Ն. ա. յեր. 288 և հետ.)։

ԱԼԲԵՐՏԻՆԻ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՎԻԿՏՈՐՈՎԻՉ (1826—1890) — ռուս ժուռնալիստ։ 1862 Ք. Լոնդոնում կապվեց Գերցենի խմբակի հետ, վորի համար պատասխանատվության յենթարկվեց վորպես մեկը էՀոնդոնի պրոպագանդիստներից հետ հաղորդակցության պահպանողներից։ Ընդարա Ճանաչվելով, աքսորվեց քաղաքական մի այլ գործով։ 1867 Ք. Նալբանդյանը հանդիպել նր նրան Գերցենի մոտ, քնե իր ասելով, ծանոթություն չեր ունեցել հետը։ Որան հակառակ և այն փաստը, վոր Ա. նամակ նր ուշադրել Ռուսաստան՝ Նալբանդյանի մեջբերով և վորակում նր նրան վորպես իր էլավ ծանոթին հանձնարարում վորպես մի

մարդու, որը մոխլում է Լոնդոնի ուսանողի համազգեստը» (Лемке, „Очерки освоб. движения", стр. 136 и 157).

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ — Նալբանդյանի հրնգերոր որդին, որը նամակներից մնում հիշվում է սիրաշատ անունով (Էջ լվանդ., տեր. 286)։

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ — բյուզանդական կայսր (912—913)։

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ (356—323 Ն. ք. ա. Ք.) — մակեդոնական քաղաքագետ և զինվորական (356—323 Ն. ք. ա. Ք.)։

ԱԼԻՇԱՆՑԱՆ ՂԵՎՈՆԴ, կարճանուն՝ *ԱԼԻՇԱՆ*, գրական պանդոնիմով՝ *ՆԱՀԱՊԵՏ*, (1820 — 1901) — Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայտնի վարդապետ, հայոնի վորպես բանասուկ և հնագետ Ներքնատարզ տարբերների իր աշատագրություններն մնջ Ա. անգրագործնում իր քյուրքահայ գաղութային բուժժուազիայի ազգայնական մարի զարթոնքը՝ յուրատեսակ արձագանք գառնալով մեժամանակ 1848 թվականին Արևմտյան Եվրոպայում արթնթված ազգային շարժումներին։ Ջեմանանուին՝ հայրենասիրական նրա քնարը մի փոխանցում նր կնգե-գաղափարնից գնգի ռամանտիզմ։ Նալբանդյանը ծանոթացել նր Ա. հետ տակավին 1839 թ. Պարիզում, որանգ վարդապետը կառավարել նր կարգված Մուրադյան վարժարանին իր էվիլյատակարաններից մնջ, վեր հանելով էնվագներից և հատկապես՝ էհայրասնին շարքի բանաստեղծական արժանիքները. Գամա Ծմմանվելը գրում նր այդ յնրգների մասին. «Էնին լեզվով գրվածների մնջ տեսանում ենք գոթ գրված ամենայն ջանք և ճիգն մթնոլոր լինելուս, խակ նահապետ անունով գրվածքը քիչ աշխարհաբար, բայց շատ հազվահաղված հին լեզվից, և նմանել ցանկանալով մեծ Հայաստանի լեզվին, շատ անգամ մնջ խառնած այնպիսի տեղական բառեր, որը շատ տակով նյին գոթ տժվում։ Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանցը ուշի բանաստեղծական քանքար և այդ քանքարը կարող նր ավելի պարզ և վառ յերևել, յնթե արհեստական տեսքուր վերարկուն չլիներ խոփանաստիք...» (*Ենրկնր*, I, տեր. 328 և հետ.)։

ԱԼՄՈՆԴԱՐ — տես. Բահունին։

ԱԼՓԻԱՐ — յեզիպտահայ Բերդի հարցաքննուքյան ժամանակ տված բացատրության համաձայն՝ Ա. մեջտեղով Նալբանդյանը Հնդկաստանից նամակներ նր փոխադրում Թնդղնների։

ԱՂԱՔՈՆ ՄԿՐՏԻՉ (1818 — 1890) — ծագումով պատկանում նր պոլսահայ ազգային գործին։ 1846 թվին Ջամուռջյանի հետ մեկտեղ խմբագրում նր «Հայաստան» քնրքը։ 1848-ին Ջամուռջյանը հեռանում և քնրքից։ Վերջինս Ա. գնկավարությամբ գառնում և Գոլշի էվանգելական ժողովին օրգան և տասնում «Հասմանագրական» գունավորում, աշխատակից ունենալով Մնրվիչներին, Հ. Կրճնիկյանին, Գր. Ագաթոնին, Մ. Մամիկյանին, Ն. Զորայանին և այլն։ Հետագայում Կ. Գոլշի էվանգելական-ի գնկավարներից նր և 1861 թվի սկզբներից նրա քնգհանուր ժողովի ատենագրիչը։ Նալբանդյանը ծանոթացած պիտի լինի նրա հետ էվանգելականին չրջանում, 1860 թվին՝ Գոլշում յեղած ժամանակ։ 1876 թ. Մ. Ագաթնկյանի հետ մեկտեղ Ա. նշանակվեց Վանի հրգնկի հանգամանքները քննող կառավարական հանձնաժողովի անգամ։ Քննուքյունից հետո առանձին գնկուրում ներկայացրեց Բ. Դառնը, որանգ արդարացնում նր քյուրք գործերի գործոգուքյուններր։

ԱՂԱՓԻՐՑԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (1827 — 1898) — Եջմիածնի ազգային պահպանողական ուղղուքյան վարդապետներից, հետագայում կաթնկոպոս։ Ավարտել նր Էջմիածնի հնմարանը և ստանալ Դորպատի համալսարանում։ Ուներ գնուն վանականի համբավ, քնն չարդարացրեց իր համարումը ուրուշ մոնն գործով։ 1859 թ. նշանակվեց Բնաբերքների կոնսիստորիայի անգամ և Ջալնրյան գպրոցի

գաստատուն՝ հայկական դիրք բռնելով Այվազովսկու հանդեպ։ 1860 թվականին նշանակվեց Եջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի գաստատուն։ Նույն տարվա հոկտեմբերին, նավրանդյանի Եջմիածնում գործ դրած ջանքով, Մատենադարանը նշանակեց նրան Ն. Նախիջևանի ս. Խաչ վանքի վանահայրը։ Ձեռնադրվում է, որը Ա. ապրիլի հինգերը վանքում էրուն ազգայինը դպրոցն, չեզոքացնելով Ամերիկյան ուսումնասրանի ազդեցությունը։ 1861 թվի հոկտեմբերի 3-ին գրած նամակում Այվազովսկին, թվելով Դ. Պատկանյանի և Մ. Նավրանդյանի համախոհներին՝ հայրապետականի կոդքին նշում է նաև Ա. անունը, քնորոշելով վերջինիս վարքագիծը տատերախտ և փառամոլչ ածականներով (Ճիվանյան, յնր. 333)։ Մակայն տատերախտ և փառամոլչ չենք լուց առավել Ա., քնչպես պատմում են ժամանակակիցները, քուլտիամ, պիմազուրի և վարչական խնդիրներում կատարելագործ ազդիկար մնկեն նր։ Այդ ամենից անկախ՝ ուրիշ տալով ըստ յնրեվույթին վերահաս անակնկալին՝ նա խուսափեց Այվազովսկու դեմ ձեռնարկելիք պայքարից։ Արհամարհելով կաթոդիկոսի անորինությունը, Այվազովսկին իր հերքին ս. Խաչի վանահայր նշանակեց իրեն հուսակից Բնկնազարյան վարդապետին, յնակատար անդորձությունն ժառանգով Ա. Ր. վ. Այվազյան. «Պատմ. Ներսիսյան ուսումնա., յնր. 114 և Գ. Պոլսի «Մնգուդ», 1861, յնր. 133, «Բնկնազարյան հովհաննես վարդապետի հարցնիրը» հոդվածը)։ 1862 թվին. նշանակվելով Շուշվա քնժական դպրոցի տնուչ, Ա. հետացավ Ն. Նախիջևանից։ Նորից հանդիպում ենք նրան Նոր-Նախիջևանում 1875 թվին նորաբաց քնժական դպրոցի տնզրանին տնուչի պաշտոնում։

ԱՄԱՏՈՒՆԻ — անհայտ։

ԱՅՎԱԶ — տես. Այվազովսկի։

ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ (նաև՝ Այվազյան) ԳԱԲՐԻԵԼ վարդապետ (1812—1880)։ Տես. Կամենատրներ, յնր. 343.

ԱՆԱԿ ՊԱՐԹԵՎ — Պահլավ տոհմի նախորդ, վոր գավազրությամբ սպանեց Տրդատ II հայ Արշակունի քագավորին։

ԱՆԱՆԻԱ — տես. Մուշքանյան։

ԱՆԱՆՈՒԵ — անհայտ։

ԱՆՏՈՆ—հավանորեն Ան. Ներ. Իվան. — անհայտ։

ԱՊԱՏՈՒՐ — Նավրանդյանի քրոջ վորդին։

ԱՎԵՏԻՔ — տես. Ամուրյան

ԱՎԵՏՈՒՄ, Ք. Ի. — Քաղնտ Ի. Ավետումյան, բատրագի, ապրում էր Կալկաթայում։ Վայնլում էր տպագրատ հայկ և տուսումնատր հայկաբանիկ համբավ։ Մ. Քաղնտպյանի մանրամնեներից էր և ցմահ մնկը նրա պաշտպաններից։ Քաղնտպյանի մահից հետո գրել է նրա էկարգ ս. վճիռն կնճատրությունը (Տես. Ճիվանյանի հոմն. Շահնազար Սարգսյանի և Բագավիա և վերա կնճատրությունը Մ. Դ. Քաղնտպյանէն, Գ. Պոլիս, 1888, յնր. 20 և հետ., 28 և հետ. և յնր. 32)։

ԱՎՏՈՒԵ, նչվում է նաև՝ Ավետիք — Նավրանդյանի վարժուհի քրոջ վորդին, նրա մասին տես. Ճիվանյան, յնր. 56 և հետ., 310 և հետ.։

ԱՐԱԳՈ, ԴՈՄԻՆԻԿ ՅԱՐԱՆՑՈՒԱ (1788 — 1853) — Ֆրանսիացի հայտնի ֆնզիկոս և աստրոնոմ, հուլնյան մոնարխիայի ժամանակ հանրապետական շարժման գնկավարներից մնկը։ Նրա ուսումնքն քարզմանված աշխատություններից Նավրանդյանին պատկանած գրքերի ցուցակում գտնում ենք յերկերը, վորոնք ոտատգրծված են «Ս» և վերջնիքներ-ի «Երկնիկաբ»-յում։

ԱՐԱՄ — տես. Ակռամյան Ջանիկ։

ԱՐԱՄՅԱՆ, ՅԱՆԻԿ, նաև՝ ԱՐԱՄ (1820 — 1870) — Նշանավոր հայ տպագրիչ, Բնկնկ Նիկոմիդացի յնր, մանուկ հասակում յնկավ Պոլիս, ուր դպրոցական տար-

յանական կրթությունն ստանալուց հետո, պարապում էր դերձակությամբ և գրաշրջությամբ։ 1846 թ. ընկավ Պարիզ, պահ մի զբաղվեցավ դերձակությամբ, վերջից հետո ձեռք սկսավ ապարանական գործին, բայց անելով հայ ապարան և ձուլարան, վորոնք նշանավոր գարձան նորանձև տառերով և արդյունավոր գործունեությամբ։ Հ. Ալիշանի նայրանդյանը գրվատից Ա. Կիրառատ ապատ գրատպությանն սկզբունքը։ Այսպղսկու ամայց Ազգին-ի հետ մեկտեղ Ա. սպում էր Վռոնյանի ամբեկչին ու ամբեմուտքը, նայրանդյանի ամենքին տոզը և այլն։ Հետագայում, սկսնարկվով 1848 թ. հեղափոխության ժամանակ իր կատարած աշխատանքը, Ա. գրում էր քե սքնել և ապչեարհի ապատության սյոլոգին մեջ ընդհանուր մարդկային տեսի ապատության հասկաց (ն. Ալամյան, ամուսիս և ընդհանուր ժողով հայոց է գ. Պոլիս)։ Նրա հատարտական գործունեության մեջ սչքի յն գառնում մասնավորապես բռնապետական վերաբերմունքը դեպի կղերի ազգային-քաղաքական հավակնությունները՝ ընկերցող միջոցով գարձնել հայերին քաղաքական տեսության յեչտ ազգ մըտ։ Հետագրրրակա և, վոր Ալամյանը գրական յերեսուք համարեց քռնական ամուսինների-ն և քննադատում էր քյուրքահայ ազգային պահպանողականների հակազգրական այն դիրքորոշումը, վոր հրապարակական արատահայտության նր գոել 1866 թ. պոլսահայ կաթոլիկության հանձնաժողովի ամենիպրեն մեջ։ ամենից խոսորում կատարելով այս խնդրում, Ալամյանը կարծում էր, վոր հարկ չկա յերկնցող անկախության ամբողջական և անընդունելի սկզբունքով մը առատց կայսեր իրավունքը ժխտելուն։ Փուլը չեր, քե ինքն իսկ գառնում էր ամեսա ամբողջական և անընդունելի սկզբունքի ամենայնառնդուն գազափարախոսների — Ջամուռճյանի և Հակոբ Կարնեցյանի — դեմ կից (տես. Ն. Ալամյան, ամուսիս և այլն, յեր. 22, և Ալամանյան, ամպզապատում, III, յեր. 4122)։ Ջուր չեն, վոր, ինչպես վկայում է Ազ. Ճերբիցյանը, Ա. ցարեզատ յեղույքը ազատեսա յեզով քանի մի տեղ ու անտեղ կատարծներին (ամուրձ, 1879, № 6, յեր. 206)։ Ուշագրավ գեմք եր Ա. նաև վորպես յերգիչ-արան և պատմիչ-հասուս։ Նրա գրչին եր պատկանում Քառնակի Գրկոնկյան հետևանությամբ հրապարակված ամենից ընդունելությունն ընծայած կոչված յերգիչ-արանական այն գրվածքը, վորի առիթով գոմս Ամմանվիլը գրվատից հեղինակի ամոթ կատարկան քանքարքը (ամերկնքը, Լ յեր. 329, համ. Ն. ա. յեր. 325)։ 1862 թ. վերջերին Ալամյանը վերադրնց իր տպարանը Մարսել, իսկ սյեսեղից 1864 թ. Պոլիս, վորտեղ մինչև կյանքի վերջը չարունակեց տպագրական իր գործունեությունը։ Նրա վերջին տպագրություններից մեջ ուշագրություն սրժանի յե քյուրքահայ նացիոնալ-գեմոկրատական սյեսեղի մի յերկ, վորպիսին Մ. Ներ Մարգոյանի ամահանն է Սկսիրնա և (համ. ամենց ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, յեր. 92 և հետ.)։

ԱՐԴՈՒՏ — տես. Աբգարյան։

ԱՐԴՎԱՐԴ (մոտավորապես՝ Ն. ք. ա. մ. ք. 305 — 280) — հայ իշխան, վոր գըլխավորեց մակենոնական սկզբնապատնեների գեմ հայատոհմում բանված ապատամարության։ Դիոդոր Սիցիլիացին ամայց քագավոր և կոչում նրան։

ԱՐԶՈՒՄԱՆՑԱՆ, ՄԻՔԱՑԵԼ ազգ — աշնհայտ։

ԱՐԻՈՍ (280?—336) — ալեքսանդրիացի քահանա, վոր հիմք գրեց իր անունով հայտնի քրիստոնեական ազանդին։

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ (1813 — 1876) — քյուրքահայ յեկեղեցական, 1869-ական թ. թ. սկզբներին Ազգային-ուսուցչի առաջնորդ, նույն տատնամյակի վերջերին պատրիարքական տեղապահ։

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ (Ն. ք. մ. ք. 384 — 322) — հռչակավոր հույն մատածող։

ԱՐՁԱՆ ԱՐԹՐՈՒՆԻ — հինգերորդ դարի անգրանիկ այն քարգմանիչներից մեկը, վորոնք, Մեսրոպաց առիթով, ջուլղայում ուղիորհալ և ժուլղարաց գնդապետը՝ պատգամներ և հնազրներ։

ԱՐՆՈՒ — ֆրանսիացի վաճառական ճանապարհորդ։

ԱՐՇԱԿ III — Արշակունի հայ թագավոր (378?—389?)։

ԱՐՏԱՇԵՍ I — հայկական հանճարեղ զինապետերի հիմնադիրը։

ԱՐՏԱՇԵՍ II — Հայաստանի թագավոր (34—20 թ. թ. մ. թ.)։

ԱՐՏԱՇԵՐ (ԴԻՄԱՔՍԵՍ) — իրանական լեգենդների մեջ այս անվան տակ մի թանդուժ են ե. թ. մ. թ. 3 — 4 դարերում ապրած յերեք Արտաշեսները թագավորները, Քոսրովաց հետևորդները նույնացնում են նրան հայոց Արտաշես II-ի ժամանակակից։

ԱՐՏԱՇԵՐ (ԲԱԲԵԿԱՆ) — Սասանյան զինապետերի հիմնադրողը (226—241)։

ԱՐՏԱՎԱԶԴ — ասպետական հերոս, վորին Մոսեխ զնեբը արդելափակում են լինան մի քանի ամիս, վորանից էլ ու ելնելոց գաչխարհա (Ենգնեկ) կամ այլ վերթիայով՝ էջմիածին նվաճել և առնել վախճան աշխարհին (Մանքնացին)։ Նրա անվան հետ կապված այդ առասպելը արևելքի և արևմուտքի ժողովուրդների մեջ տարածված պրոմեթեոսյան լեգենդի հայկական մի վարիանտն է ներառում։

ԱՐՏԱՎԱԶԴ — բյուզանդական կայսր Լևոն Իսավրացու (717—741) Աննա դստեր ամուսինը։

ԲԱԲԱՄԵԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ (1817—1892) — վաղաբյուզանդական վարդապետ, հնագետ և կաթոլիկոսական անդամ։

ԲԱԿՈՒՆԻՆ, ՄԻԽԱՅԻԼ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ (1814—1876) — հայտնի ռուս հեղափոխական և ժամկրանաց 30-ական թվականներին Մոսկվայում մասնակցել է Ստանկևիչի խմբակին և յենթարկվել հեղեյան փիլիսոփայական ազդեցությանը։ 1840 թվականին մեկնել է Գերմանիա, Բելլին, յուր համալսարանական դասախոսություններ և միաժամանակ կապվել հեղափոխական շրջաններին հետ։ Ռուս կառավարության պահանջով դուրս քշվելով Պարիզից (1847), դեկավարել մասնակցություն և ունեցել Պրուդոնի և Գրեգուարի զրված ապստամբություններին (1848)։ Ձերմուռ տարի Ամստերդամում կալանքի յենթարկվելուց հետո հանձնվել և ուռ կառավարության ձեռքը։ Ցանհամար ձերբակալություն յենթարկվելով Պետրոպավլովսկի բերդում և Շլիսելբուրգում, 1857 թ. արտաքսվել Սիբիր, վորտեղից 1861 թ. Յապոնիայի և Ամերիկայի վրայով փախավ Լոնդոն։ Այստեղ մի ու ժամանակ հարեց Գերցենի և Ոգարյովի խմբակին, մասնակցելով „Колокол"-ին և վերանորոգելով հեղափոխական-ազգամիներգչական աշխատանքները։ 1863 թ. աջակցություն ցույց տվեց ապստամբված լեհերին և մասնակցեց Լոպինսկու ժողովին նրանցից ներգնեցիչներ։ Ապստամբության պարտությունից հետո քնքվելով գեպի անաքիզմ՝ գաղվեց Գերցենի և Ոգարյովի հետ, անցավ Իտալիա (1864—67), վորտեղ հիմք գրեց «Միջազգային հեղափոխական յեղբայրություն»-ին։ Միաժամանակ մասնակցում էր Առաջին Ինտերնացիոնալին։ 1868 թվին հիմնեց «Սոցիալիստական գեմոկրատիայի միջազգային ալյանսը» և, անարխիստական բնույթ կրող այդ միությանը վրա հանվելով, Ինտերնացիոնալի ներսում պայքար սկսեց Մարքսի գեմ։ Գազմալուծող այդ աշխատանքի համար 1872 թվին արտաքսվեց Ինտերնացիոնալից։

ԲԱԿՈՒՆԻՆ, ՊԱՎԵԼ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ — Մ. Ա. Բակունինի յեղբայրը։

ԲԱԿՈՒՆԻՆԱ, ԱՆՏՈՆ — Մ. Ա. Բակունինի կինը, վորի միջոցից փոխադրությանը գոյթին աջակցություն ցույց տալու աշխատանք նրա հանձն առել նալբանդյանը։

ԲԱԿՈՒՆԻՆԱ-ԿՈՐՍԱԿՈՎԱ, ՆԱՏԱԼԻԱ ՄԵՄԵՈՆՈՎՆԱ — Գ. Ա. Բախունինի կինը։

ԲԱՂԴԱՍԱՐ — անհայտ։

ԲԱՑԻՆԴՈՒՐՑԱՆ, ՄՈՒՍԵՍ — անհայտ։

ԲԱՑՐՈՆ (1788 — 1824) — անգլիացի բանաստեղծ։

ԲԱՐՈՆԻՈՍ ՑԵԶԱՐ (1537 — 1607) — կաթոլիկ եկեղեցու պատմաբան, նշանավոր իր «Annales ecclesiastici» (Եկեղեցական պատմություններ) բազմահատոր աշխատությամբ, որը լույս տեսավ Հռոմում 1588—1607 թթ. ընթացքում և շարունակվեց Ռայնալդուսի ձեռքով։

ԲԵՆՔՆՈՒՆ, ԼԵՈՒԴՎԻԴ (1770—1827) — կոմպոզիտոր։

ԲԵՐԲԵՐ — անս. Բերբերյան։

ԲԵՐԲԵՐՑԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (1838—1917) — նոր Նախիջևանցի, բժիշկ, Նալբանդյանի գործակիցներից և մտերիմներից մեկը։ Սովորել և նախապես Լազարյան Ճեմարանում, որտեղ 1853—54 թթ. ուսուցչություն էր անում Նալբանդյանը։ 1854—55 թթ. մանկ և Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, որտեղ ավարտեց ուսումը 61 թվին։ 1859 թվին հրատարակեց «Աշխատասիրաբար ոյքնաբանեալ և սրբան կիր ընդհանրական նյութեր ոտայոց համարձ։ Նրա գրչին և պատկանում նաև «Հայաստանաբնակ»-ում տպված Կարամզինի «Քաղվածք Եկեղեսիաբեր»-ից» թարգմանությունը։ Ալբերյան-Նալբանդյան պայքարի ժամանակ վերջինիս կողմ հուսահատներից էր։ 1862 թ. սկզբին Մուշեղյանի հետ մեկտեղ հանդիպումներ և ունեցել Նալբանդյանի հետ Պարիզում։ Հետագայում այցելում էր նրան Գետրոպավլովսկի բերդում։ Նալբանդյանի մահվան առիթով հեռագիր էր խրկել «Մեղու» հայատառերով Քերքինն և զարմացած էր նրա գաղտնի վրա։ Սրա հետևանքով վոստիկանությունը խուզարկեց Բ. բնակարանը և հարցաքննություններ նրանց։ Բայց նշանակություն չի տրված և, ամեն, որ Բ. և Նալբանդյանի գաղտնակցությունը նախիջևանցիների մեջ չորս տարի էր անցնում։

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ XIV — հռոմեական պապ (1740—1758)։

ԲԵՐՈՑԱՆ (նաև ԲԵՐՈՑԵՎ) ՄԿՐՏԻՉ — ծնվել և Աստրախանում, որտեղ Ալամդարյանի և Գ. Պատկանյանի հետ հայերեն էր սովորել Սերոբ Պատկանյանի մոտ 50 — 60 թթ. Պետերբուրգի համալսարանի հայ լեզվի և գրականության դասատու չեր և ընդդրկական կոմիտեում հայ գրքերի անցնելիության 1851 թ. հրատարակեց Աստրախանի քաղաքագլխությունը ճերկար տարիներ աշխատել և ռուս-հայ-ֆրանսերեն ընդարձակ մի բառարանի վրա, որը անտիպ մնաց (հմմ. «Համբավաբեր Թուխոն», 1863, № 34)։ «Ինար հայկական»-ում հանդիպում ենք Աստրախանի բարբառով գրած նրա մի վոստանավորը։ Այլազգիների, ինչպես և «Հյուսիսափայլ»-ի 1861 թ. 10-րդ տետրակի շուրջը ծագած պայքարի ժամանակ ցնդրկական վարչությունը ներկայացրած իր զեկուցագրում բանից նախարարների և Նալբանդյանի հոգմը։

ԲԵՐՈՒԹԻ — անհայտ։

ԲՑՈՒՐՆՈՒՖ, ԵՑԺԵՆ (Burnouf) (1801—1852) — ֆրանսիացի ականավոր լեզվագետ, որը գրագրվել և Ավետարանի լեզվի ուսումնասիրությամբ։

ԲՈՒԴԱՆՈՎԱ — 1837 թ. Նալբանդյանը գրում էր Մալիքիկյանին. «Բոզպանոման գնաց գագրանից։ Բոզբոն գնաց, Լոդզի դե լա Մանոայն ևս գնաց (Ժիլվանդ, կոր. 80)։ Վերջիններս խոշոր կոպեկի արտիստուհիներ էին, որոնք նպատակին մեծապես խոշոր կոմպոզիտորների և հատկապես Նալբանդյանի սիրած Վերդիի («Ցերովատոր») ժողովրդականացմանը Թուռաստանում (Տես. А. И. Вольф, „Хроника петерб. театров", СПБ, 1884, III, стр. 109)։ Բոզ-

գանովյի հիշատակությամբ այս կազակկույքյամբ անկասկածելի չի գաբնում, վոր Մոսկվայի Մեծ քաղաքին հայտնի պարսկերեն նագիժա Կոնստանտինոպլիս Բոգդանովյի (1836—97) մասին և խոսքը, վորի չուբրին այս պահին մեծ անկյամ ևր պրվում նուշնիկ պրտաստանալու (նմմ. Ал. Пападопол, „Наш багаж", СПБ, 1898, стр. 171 и сл. 179 и сл.)։

ԲՈՀԼԵՆ, ՓԵՏԵՐ (v. Bohlen) *(1796 — 1840)* — գերմանական առաջին ասիական լեզուագետներից մեկը։

ԲՈՒԼ, ՀՆՐԻ ԹՈՄԱՍ (1822—1862) — անգլիական պատմաբան, ազգությամբ գերմանացի պատմության, «Անգլիայի քաղաքակրթության պատմության» գրքի հեղինակը։ Իր այս աշխատությամբ Բ. հիմք գրեց պատմագրության նատուրալիստական գործողին։ Նրա հայացքների վրա անմիջական ազդել ևր բնագիտության գարամիչյան վերելքը և դրա հետևանքով գիրքը նվաճած պոպուլյարությունը։ Մարդկային պատմության վորոշիչ գործոնը, ըստ Բ. «նախախնամության» չի, և վոչ իսկ մարդկային հազար կամքը, այլ նյութական աշխարհի (բնության) և մարդկային վոգու օրինաչափ փոխազդեցությունը։ Քաղաքակրթության առաջին առաջնակի վրա գերակշիռ ուժ ունի բնությունը, գարգացման բարձր աստիճանի վրա՝ վոգին, մարդու հետաքրքրող և բնությունն ընկնող միտքը։ Ըստ Բ. քաղաքակրթության գլխավոր խոչընդոտները հաղթահարել են միևնույն հանգամանքները խնամակալող բնկնգնին և պետությունը։ 60—70-ական թվականներին Բ. խոսող ազգությունն իր վայելում Թուատոտանի պրոպրնթով մասվորականության ջրջաններում։ Բավական և ասել, վոր 1860—64 թ. թ. ընթացքում հրատարակվելին նրա բերկհատոր աշխատության բերնը քարդվանությունները։ Նագարյանից անվախ Բ. գրքի քարգմանությունը ձեռնարկել ևր նաև Նալբանդյանը (տես. վերը՝ բեր. 685)։ 1864 թ. նագարյանցը ազդց էջությամբ յուր գրքի մի հատվածի քարգմանությունը։ Տասնյակ տարիներ անց, խոսելով 1864—65 թ. թ. Պետերբուրգի մասվոր կյանքի մասին, Ղ. Ալիշանը գրում ևր՝ «Բուրա բնկավ Բոքլը և անագին հնդոփոխություն ձգնց վոչ միայն իր գրքով, այլև իր անձով։ Այդ մարդը համալսարանի բերնա չնր տեսնը. ուրիշներ կարնկի չի բնդել բերնելի հանդիսանալ և տասնց համալսարանին» (Ղ. Ալիշան, «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», բեր. 72)։ Ինքը Ալիշանը մնկն ևր տասնամյա այն բերիտասարդներից, վորոնք բնկերկվել նկին Բ. ազգությանը։ Մանկան անհամեմատ ավելի խոշոր ազգությունն արնց Բ. Նալբանդյանի վրա։ Բերքի նամակները վկայում են, թե վորպիսի հետաքրքրությամբ մոտեցավ տա Բ. գրքին (տես. «Ծիխման», բեր. 237, 263 և հետ. 282 և հետ.)։ Ընթերցումից առաջ Նալբանդյանը նախապատրաստված ևր նրա մի շարք մտքերի դեմ, վորոնց մասին լսել ևր առաջուց։ «Ամեմի զգվաբանում եմ կարդալ այդպիսի գրքեր, վորոնք փիլիսոփայական բերկերի գեր խազալու հավակնություն են ցույց տալիս. այդպիսիներից յես խուսափում եմ, ինչպես Պուչկինը սեմինարիստներից։ Բոլոր այդ փիլիսոփաները իրանց ամբոնի բարձրությունից անուշքյուն և, վոր անուշքյան յեռանից չարում են, մինչև որս էլ գնա կարծելով, վոր ինչ կուզի քոչ չինի, մարդու կյանքը կազմակերպվում և նախասահմանված անուշքյան համաձայն, առնս քե մարդկային բնությունը հանք և, վոր արտաքուստ կազմակերպվի գանազան քնագիտական և այլ ևլ անխախտ օրենքներով։ Մարդկությունը արդեն շատ և ուսումնչ գանազան գ ա գ ա փ ա ր և ա ն (կարգա՛ բնագիտական. Ա. Չ.) սխալմունքներից։ Դրանցից մի քանիսը այժմ մեզ ծիծաղ են շարժում, բայց մի քանիսն ևլ տակավին հարցի բեն, քնե գրանք վոչ այլ ինչ են, բերի վոչ հին, բայց այժմ արդեն ծագրի բեներ սխալմունքի ձևափոխություն։ Մանկան և այնպես աչքերի կապը գեռ պինչ և

Հիմա արդեն ժամանակ է, որ մի փոքր հեռու մնանք բնագրանքական գիտություններից հոգուտ գործնական ուժման, նույնիսկ հոգուտ բնագիտությանն (Ջիլման, յնր. 263 և հետ.)։ Սակայն դրքի ընդհանրությունը ցրեց Նալբանդյանի տարակուսանքը։ Բ. ապացուցված ակ է, որ դրի առավ նա իր «Քիմիկա-ֆիզիոլոգիական-պատմաբանական-աշխարհագրական ներածություն» կոչվող անդյուտ աշխատությունը (տես. «Ղազար Փարպ. Թուղքը», յնր. 84)։ «Ով և Վարդիքի»-ի «Քիմիկա»-յի մեջ նա տանման է հաչախում Բ.ս «Քիմիկա»-յի նատուրալիստական հայացքներին քան վկայում են գրական պատմական դրքի քոզած ապացույցներ։ Նույն այս ժամանակ է — 1853 կամ ամենաուշը, 1854 թ. սկզբներին, — քան յերևույթին, որ Նալբանդյանը գրեց իր «Հնդիկիա Քովման Բանկի հիշատակին» ներբողը։ Նալբանդյանի կարծիքով Բ. հայտնագործել իր պատմության օրենքները, շոշափել «բարոյական մարդկության բազկերակը, գրել նրա «Քիմիոլոգիան»։

«Ձկա մի գործ պատահական,
Մարդու հոգին ունի կապ
. . . . . .
Նա կապում է պատմությունը
Բնության հետ պինդ կապով
Ճանգած մեսմիկի բամնածը՝
Մարմին, գոգի, մի ոգով։
«Հոգին մարմնին է համեմատ,
Արդյունք բնության է մարմին»,
Բնության գործով հոգին հնազանդ,
Հնգս միտքի դլխին։
Ով այդ օրենք պատմությունը
Դատնում է հիշա գիտության.
Ո՞վ է գորս հնդկնակը —
Բորլ, անմահ անգլիացին։

(Մ. Նալբանդյան, «Ճերկներ», I. 19 և հետ.)։

ԲՈՊԳ, ՖՐԱՆՑ (Bopp) (1791—1867) — գերմանական լեզվաբան և սանսկրիտագետ, հնդեվրոպական լեզվագիտության հիմնադիրներից մեկը։ Բ. համեմատական լեզվագիտության շրջանի մեջ մտցրեց հայերենը իր „Vergleichende Grammatik"-ի (1833) յերրորդ մասում մեջ։ Այս բնագիտական յերկրորդ հրատարակության (1856—61) մեջ է, որ նա հնդեվրոպական լեզուների մեջ ավելացրեց հայերենը, սեսակետ, որ հիմնական վերաքննության յենթարկվեց հետագայում՝ Ն. Մառի «հարցերի» հետագոտությունների մեջ։

ԲՈՅԿԻՆ, Ս. Գ. (1832—1869) — նշանավոր ռուս մեկնիչ. 1852 թվից Պետերբուրգի բժշկա-անգամահատական ակադեմիայի անատոմիկական կաբինետի պրոֆեսոր։ Նալբանդյանի ընկերների մեջ կար այն կարծիքը, թե Բ.-ի հնդկնակավոր մեքենորդության շնորհիվ նր մեկին, որ ներքին գործոց մեքենաը Վալունը փոխեց Նալբանդյանի աքսորավայրը՝ Վյատկայից Կամիշին (հմմ. «Հուշատ», 1902, յնր. 172 և հետ.)։

ԲՈՐԵ, ԵՑԺԵՆ (Boré) (1809—1878) — ֆրանսիացի արևելագետ և ուղեգրի հնդնակին Մեքենաբյաններին մոտ գիտեցուց զատ՝ հայերեն հետ շփում է ունեցել Կ. Պոլսում, Երզրումում, Ն. Ջուղայում, որտեղ հետևանքով 1840 թ. հրատարա-

հնց կաքոլիկ վոգով գրված էր „Correspondances et mémoires d'un voyageur en Orient" գրվածքը։ Թարգմանել և հրատարակել է նաև հին հայ մատենագիրները (Մ. Կագանկատվացի, Ն. Շնորհալի, Արքահամ Աղիքսանդր)։

ԲՈՒԴԱԳՈՎ, ՄՈՑԻՍԵՑ ՋԱՆԱՐՈՎԻՉ — տես. Բուդագյան Մովսես։

ԲՈՒԴԱՂՅԱՆ, ՄՈՎՍԵՍ, նաև ԲՈՒԴԱԳՈՎ — պաշտոնաթող սիրաուլյաբնի ազնականին, ատարթախանցի, Պետերբուրգի համալսարանի գոցնող և քաղքենին լեզվի հայտնի լեքսիկոգրաֆ Լ. Զ. Բուդագովի յեղբայրը։ Բ. նեբկայիս քսգտա մատացված և ուսումնասիրության կարող այն գործիչներից մեկն է, վորոնց մասնակցեցին վոմանք (Յակյան, Ագայան) գատում հին Պետրոպավլովսկի քեղքում արդեսփակված նալբանդյանի համախոհների և համակիրների նկ յրջանին։ Նալբանդյանին մերձենալուց առաջ, ինչպես յերևում է, բարեկամություն էր ունեցել Ռ. Պատկանյանի հետ, վորի 1838 թ. գրած «Տատիանոցիքը» նվիրված է նրա մեռած մանկանը։ Նրա ատորագրությունը հանդիպում ենք այն բողոքագրի տակ, վոր ուղղված Պետերբուրգի հայերը Մատթեոս Ջուխաձյանին՝ «Էջուսխոփայլյո»-ի 1860 թ. № 10-ի շուրջը բաբեքացած հզեբակաև ազմուկի առիթով։ Մ. և Ղ. Բուդագյաններից գատ այդ բողոքին մերացել են Ն. և Գ. Շահազիզյանները և Մ. Մանասերյանը։ Հետուկ ուղղությունն են գրավում 1861 թ. «Էջուսխոփայլյո»-ում տպված նրա մի յերկու «Քաղցմանականը» (?) վոտանավորները, ատորված ազգային-ազատագրական տրամադրություններով։ Հիմնական քվականների վերջերին հետամուտ էր հայերեն քերթ հրատարակելու Պետերբուրգում։ Այս մտքի իրագործմանը արդելք հանդիսացավ ամենայն ցնդողական հոմիանն, համաձայն այն պատմածով, վոր հրատարակիչը չէր վայելում պահանջված քաղաքական վստահությունը։ 1860—62 քվերին նալբանդյանը քաղքացուցչության մեջ էր Բ. հետ Բեղագրգելության ատրենների Բ. այցելում էր ձեղրակալված բաբեկամին։

ԲՈՒԽԱՐԱՑԻ, ՍԱՄՈՒԻԼ — տես. Սաքզիս Բուխարացի։

ԲՈՒՔԱՆԱՆ, ԿԼԱՎԴԻՈՍ, (Buchanan) (1766 — 1815) — անգլիացի ճանապարհորդ և արևելյան ժառանգագիրների քաղգմանիչ։

BOUVARD — ֆրանսիացի, վորի հետ ժամանցացել էր նալբանդյանը Կալկաթայում։

ԲՐՅՍԱՆԻԿՈՍ (42—55) — կայսր Կլավդիոսի և Մեսսալինայի վորդին։ Բանավորվից ներսեն հրամանով վնջվելու մոր՝ Ագրիպպինայի, ներշնչումով։

ԳԱԲՐԻԵԼ — նալբանդյանի քրոջ վորդին (տես. «Ինքնան», յեր. 346)։

ԳԱԼԱՆՈՍ, ԿԼԱՈՒՏԻՈՍ, (Galanus) — XVII գարի խառլացի քահանիչան կաբոլ կրոնավոր, վոր չուրջ 15 տարի քարոզչական գործունեություն ունեցավ Գողկատում հայերի և վրացիների մեջ, տպա վորից հետուտ հայկական պրոպագանդին նվիրված հզեբակոցի տեսլություն։ Իր ժամանակին հայտնի յեր նրա յերկհատոր «Քաղքանուքիւն հայոց առաբ նկնգնցույն ընդ մեծի առաբ նկնգնցույն հռոմայոց հայերեն և լատիներեն աշխատություն, վոր յուրա տեսավ հետուտ 1650 և տպա նորից՝ 1690 քվին։ Վերին առաջինն հետաքրքրական նյութեր են պարունակում հեղինակի „Historia Armenia, ecclesiastica et politica", Coloniae, 1686. աշխատություն pro domo sua գրված այն նպատակ, վորպես նկարագրված են հեղինակի վերաստանում արած համքարգական գործունեությունները։

ԳԱԼԻԼԵՑ, ԳԱԼԻԼԵՈՍ (1564 — 1642) — ֆիզիկոս և աստղոնոմ, ժամանակակից բնագիտության հիմնադիրներից մեկը։ Ինկվիզիցիայի ընդմեն տակ 1633 թ. հարկադրված յեղավ հրաժարվելու տիեզերքի կառուցման հելիոցենտրական տեսակետ ուսմունքից։

ԴԱԼՖՅԱՆ, ԱՄՐՈՍԻՈՍ — կաթոլիկ յեկեղեցուց 1836 թ. լուսավորչական յղերի չարքը մտած վարդապետներից։ 1855 — 58 թ. թ. Դ. Այվազովսկու հետ խմբագրում էր Պարիզում հՄասյաց Աղավնի» ամսաթերթը և միաժամանակ իր յեղբոր՝ Ռոբեն Դալֆյանի վարդապետի՝ հետ պաշտոնավարում Այվազովսկու և Քեոդորյանի հիմնած Հայկազյան վարժարանում։ 1856 թ., նյութական տագնապի մեջ գտնվելով քնքիը և լքելով վարժարանը, Այվազովսկին փոխադրվել էր Ջեոդոսիա։ Դալֆյան յեղբայրները բաժանորդագրությունն բացին հՀբեղյանի հայոց» վերատուպիյամբ 1839 թ. ոգոստոսից լույս տեսնելիք շարաթաթերթի համար։ Մասգրությունը չիրագործվեց և նախապես վճարված բաժանորդագինը մտավ Հայկազյան վարժարանի պարբատանքերի գրպանը։ (Գալեմքարյան, «Պատմ. հայ լրագրության», Վիեննա, 1893, յեր. 223)։ Դալֆյանների գրական-քաղդեմանչական գործունեությունը ծառայում էր մի նպատակի — տարածել հայերի մեջ յեվրոպական քաղաքակրթության պտուղները, տարածել արեևելյան ընդուն, գազափարները և որինակելի առևփոգործունեությունները, այլև գյուղության տալ Ֆրանսիական որինակելի ընտանեքին ուսանելու արեևելյան ընդունները» («Радуга», 1862, № 10, յեր. 133)։ Փառաբերն այս նշանակում էր բռնապարտյան ազգնգության պրոպագանդ հայերի մեջ և գործնական նպատակ՝ Արեևելքի բռնապարեսական ուսուցանության։ Ջուր չե, որ Ամբրոսիոս վարդապետի գրական գրագրությունների մեջ հատուկ տեղ էր գրավում Նապոլեոն III-ի պատմության հայերեն հրատարակությունը։ Առանձին ջանք քափեց վարդապետը նույնիսկ հայկական գեղագրության հյեվրոպականացմանն համար, հրատարակեց Ֆրանսհայկական և Ֆրանս-ատեևկան և հայ-Ֆրանսիական բառարաններ, խոսակցական ձեռնարկներ և այլն։ Նպատակը ունեցավ ծանոթանալու անձնապես Դալֆյան յեղբայրներին հետ 1839 թ. իր Փարեզ յեղած ժամանակ։ Դժբա Ծեմանվելը, վոր քննադատարար էր խոսում նրանց գրական գործունեության մասին՝ կոչ արեց աշխատանքով նյութական ոգնության գալու վարդապետներին՝ իրենց գպրոցական գործունեությունը շարունակելու համար։ («Ծեռքեր», I, յեր. 320 և հետ.)։ Նպատակը չի նպաստանքի համար բնորոշ տակտիկան. հատկապես Այվազովսկու գլխին խոխոնելու նպատակով յարձագնել Դալֆյաններին և Այվազովսկու միջև առաջացած հեզքը, կոմացնել վարդապետներին («Ծիլիան», յեր. 97)։

ԴԱԼՖՅԱՆ, ՅՈՐԴՆ (հետագայում հայտնի Լուսինյան և Նաբերկ ազգանուններով) (1821—1893) — վարդապետ, նախընթացի յեղբայրը և գործակիցը։ Հետևելով յեղբոր ընթացքին՝ 1837 թվին նույնպես անցավ լուսավորչականության փարախը։ Այվազովսկու հրավերով պաշտոն ստանձնեց Ջուլիայի գպրոցում, աշխատակցելով միաժամանակ Ջեոդոսիա փոխադրված ամսագր Ազավնի-ին։ 1854 թվին հաստատվեց Պոլսում, 1857 թ. ձեռնադրվեց յեպիսկոպոս։ 1878 թ. անցավ Բուլղարիա և Պետերբուրգ իբրև հայ ազգային պատվիրակության անդամ։ 1890 թ. յեկավ Ռուսաստան և Պոլիս՝ ազգաժողովական քարոզներ խոսելու։ Քյութքիայի գեմ։ Թուխ-Պարսյի յուրցից հետո ընկավ քյութք կառավարության հսկաների տակ։ Մնաց, ինչպես ասում են, քունավորվելով քյութք փաշաների մեկի տանը։ Վայելում էր քարոզչի, լեզվագետի, հայկաբանի, բանասաեղծի, գրամատուրգի, յերաժշտահեղի և... լուսաղվարչի հռչակ։ Հայոնի յեր մանավորապես ազգասաեչ գաժբանագիծներով։ Գենվում էր վորպես կոնկա կին, չարժվում շնագանքով, անքնեքիրքն, խոսում էքազդը յեղանքներով, մեծ հաջողություն ուներ մանավանդ Պոլսի ազլոնական սեկեցիների չրջանում։ Պարոնյանը յերգիծում էր քե ժամանակին վիճահիգքիները հրամարվում հին

վանք ընդունելու Յովննէին, քանի վոր, ինչպես հայտնել եր արքահայրը, վանքի որոնքներին հակառակ եր հիպական անուն աչուկներ ընդունելը։ Այժմդովսկին գոլիս քշից հիւսուածքներն այս սէքսամարդին, զայրացկոտքեան անցքը չտալու համարձ։ Իր գրամատիկական գործերը (վԱլեքսեանկա, վԱրքայ Բ և այլն) ֆանտաստիկական առմանտիկական յերանգ ունեցող գրական փորձեր էին։ Հայտնի չեն Լամարքինի «Harmonie poétique»-ի նրա կատարած քարգմանութիւնները։ Գ. գրել և նաև ուրիշ բանաստեղծութիւններ, վորոնք անդրադարձնում էին հրիին արևմտահայ այս վանականի յուրահատուկ բնավորութիւնը։ Հետաքրքրական են գրանց մասին Տ. Զրաքյանի դիտողութիւնները՝ «Ինքնվաճագրութեյան յուրահատուկ արվեստականութիւնն ունի ու առպարկ յեղած հիմի նար-պնյի բնաձին ծնրծնքանքին ու անքնեքին։ Իգականին հաճախանքը իր բանաստեղծութեանց ամած և իգական բան մը, պչրանքն, հաւատալ անուշութիւնն, սովորականութիւնն չինված։ Այդ հաճախանքը պատճառ յեղած և, վոր՝ վուտանավորը՝ արգնի իր խնութեյան մեջ կարծող, անսակ մը արնգաքոզ ըլլա, արքեպիսկոպոսին համար հույժ կատկածելի մաքրութեյամբ դպացմունքները յերգել եր ընդհրկած անսիկ ձևացած քնքշմածներուն մեջ։ Ռեալիստ և հնատուրյիստ նալբանդյանը, վոր ատիկ եր ունենալ ծանրքանալու Գալֆայան յեղրայրներէն հետ Գարնիզ յեղած ժամանակ (տես. վերը՝ Գալֆայան Ամբրոսիոսի մասին ամած անեկնանքը), բնդհուպ նատած պահին գրեց «Ակղմիքը», վոր տուր յեղբնիանը եր ուղղված գլխավորապես հնդց վարդապետի կանացիներն կոտրատմելու այս ծանրնականա հակուածների գեմ։ Փառամոլ և քշխանատանձ հայ յեկեղեցականների սիպերից եր Գ.։ Ետրուհնակ սրտմիկով բանապարտական և ցարական սրինդատիանների մեջէ՝ տարմամ եր այն ջին հուլսով, քե որ մի պիսի վերականգնվի Լուսինյանների քաղաքութեյունը, վորի շառավիղներից եր համարում իրեն։ Ինորոշ են այդ տետակների 1878—80-ական թվականների նրա անսիկ նամակները՝ վորոնք հետաքրքրական փոխումներ են հայ կղերական գիպլոմատիայի պատմութեյան համար։

ԳԱՑԱՆ, (ԿԱՑԱՆՈՒՇ) — Մ. Նալբանդյանի հարազատ քույրը։ Ամուսնացել եր առաջին անգամ նոր նախիջևանցի վաճառական Ռափայել Զուբաբովի, և յերկրորդ անգամ՝ Ռոմանոս Աշտարյանի հետ։

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ, ՋՈՒՍԵՊՊԵ (1807—1882) — Իտալիայի ազգային-ազատագրական շարժման պարագլուխ և մոդովրդական բանակի հրամանատար։ Համակրանքներով գնմոկրատ և հանրապետական՝ տակտիկական նկատումներով վորպիսդրց մոնարխիստական պրոգրամ և նպատակ Իտալիայի անկախութեյան ու միութեյան իրագործմանը՝ բուրժուա-արիստոկրատական ոլիգարխիայի և տվյատական գինատական գլխավորութեյամբ, քնև, վերջին հաշվով, Իտալիայի ազատութեյուն նվաճվեց վոչ քե գինատական գլխավանգիտական կոմբինացիաներին, այլ՝ Գարիբալդիի գլխավորած հեղափոխական շարժման շնորհիվ։ Հանձին Գարիբալդիի և Մառձինիի նալբանդյանը ևս մեծարում եր հենց նրանց առաջնորդած հեղափոխութեյան գաղափարը (տես. «Ինքնկրագրութեյուն», յեր. 90)։

ԳԵՈՒՉՅՑԱՆՑ — տես. ԿԵՈՒՉՅՑԱՆ։

ԳԵՎՈՐԳ (ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ) (1813 — 1882) — Քյուրքահայ արքեպիսկոպոս, Գ. Պոլսի պատրիարք (1856—1860), հետագայում ամենայն հայոց կաթողիկոս՝ Գևորգ IV (1866—1882)։ 1961 թ. պոլսահայ ամենազգրական քուրմուպետնան առաջ եր քաշում նրա քնկենաժուքյունը Ներուսպեմի պատրիարքական աթոռի համար՝ հանդիպելով Ներուսպեմի ենքրանական միաբանութեյան գիմազրութեյանը։

ԴԵՐՄԱՆԻԿՈՍ, դերմաններին հազիւզ Դրուզոսի (Տիբերիոս կայսեր յիշորդ) վորդին՝ ժողովրդականութիւն վայելած կոնսուլ և զորահրամանատար։ Աչքի ընկած դերմանների դեմ վարած պատերազմների ժամանակ։ Իրրև հռոմի լիազոր դրկվելով Հայաստան՝ հազիւական պատերազմներ և վարել նաև Արևելքում։ Վնջդում, քնչպես պատմում են, զոհ գաբնած Տիբերիոսի կասկածամտութեանը։

ԴԵՐՑԵՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ (1839—1906) — Ա. Ի. Գերցենի վորդին, ֆիզիկոս։

ԴԵՐՑԵՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1812—1870) — հռչակավոր ռուս հրապարակախոս և գեղեցդահան։ 1829—1833 Ք.Ք. ապրել և Մոսկվայի համալսարանում։ Ձերբակալվելով ազատվելուց վոտանավորներ յերգոցներին գործի կապակցութեամբ՝ 1835 Ք. աքսորվել և Վեր, վորտեղից հնարագտում փոխադրվել և Վյատկա և Վլադիմիր։ Ազատվելով վոստիկանութեան հսկողութենից — 1840 Ք. փոխադրվում և Պետերբուրգ, սակայն տեղը տալով նոր կասկածների, նուն տարվա վերջերին ձնկնում և նովգորոդ։ Այստեղ մնում և մինչև 1842 Ք. և ապա փոխադրվում Մոսկվա, վորտեղ ապրում և վոստիկանութեան հսկողութեան տակ մինչև 1842 Ք.։ 1847 Քվին ձնկնում և արտասահման, 1852 Ք. հաստատվում Լոնդոնում։ Լոնդոնում հիմնեց ազատ տպարան և սկսեց հրատարակել իր հնգափոխանիկն կոչնրը։ 1855 Քվից լույս և ընծայում „Полярная звезда“ վերնագրված ժողովածուների չարքը (1855—1869), վորին հաջորդում և նրա նամոր „Колокол“-ը (1858—1867)։ 1865 Քվից ապրում նր Շվեյցարիայում, իսկ 1868 Քվից Ֆրանսիայում, վորտեղ Գերցենի հնա մնկանց փոխադրվել նյին նաև նրա անլնգալ հրատարակութիւնները։

ԴԻՐԲ և ընկ. — առևտրական տուն Լոնդոնում։

ԴԼՈՒԽՈՎ, Վլ. Դ. — անհայտ։

ԴՈՒՀ(ԱՐԻՆԵ?) — անհայտ։

ԴՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ — X—XI դարերի նշանավոր միաբնի, վանքը կամ նաբնին կոչված ժլոզրնեգրութեան հնդինակը։

ԳՐՈՏԵՖԵՆԴ, ԳԵՈՐԳ (Grotefend) (1775—1853) — իրանական սեպագիր արձանագրութիւնների առաջին վերծանողը (1802)։

ԴԱՆԹԵ, ԱԼԻԳԵՐԻ (1265—1321) — միջնադարյան Իտալիայի մեծագուն բանաստեղծը։

ԴԱՎԹՅԱՆ, Կ. Մ. — համանորեն հնդինահայ։

ԴԱՍՏԱԿՑԱՆ, ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ — անհայտ։

ԴԱՎԻԹ — հնդինահայ։

ԴԵԼԱՄԲՐԻ, ուղիղը՝ ԴԵԼԱՄԲՐ (Delambre), ԺԱՆ ԲԱՊՏԻՍՏ (1749—1822) — ֆրանսիացի աստղոնոմ։ Տեսական ու գործնական աստղոնոմիային նվիրված աշխատութիւնից զատ գրել և նաև աստղոնոմիայի բազմահատոր պատմութիւններ։

ԴԵԼՅԱՆՈՎ, Ի. Դ. (1818—1897)—ռուս պետական գործիչ, հետագայում քաղաքական աշքի ընկնող ռեակցիոն գեմքերից։ Վորպես ժողովրդական լուսավորութեան մինիստր տխուր հռչակ ստացավ իր մի շրջաբերականով, վորով էկսպարիանների տղայոց առաջ գոցում նր գիմնազիաների դռները։ Մահացավ հայ նր, Հազարների քրոջիվորդի և փեսա մինաժամանակ։ Էշյուսխատիայի-ի խմբագրութեան հետ շփվել նր, վորպես ցննդորական դրխավոր վարչութեան անդամ, 1861 Ք. յերբ քննվում նր ամսագիրը գադարեցնելու մասին Մատքեռս կայսրնիկոսի հաբուցած խնդիրը։

ԴԵՎԻ (Humpry Davy) (1778—1829) — ելնգլոբրիտանական քնորհալի հիմնադիրը և քիմիական մի չարք գյուտերի հեղինակ։

ԴԵ-ՏՐԱՎԵՐՍԵՆ, ՆԻԿՈԼԱՑ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ (1829—1884) — ժաբկիզ Բախունիի Սիբիրի ժանդարմներից. լիբերալ. 1862 թ. Լոնդոնում ծանոթացավ նաև Դերցենի հետ. վերադարձին ձերբակալվեց և առաջնորդվեց Պետերբուրգ՝ ժնդապրվելով «Լոնդոնի պրոպագանդիստներին հետ հարաբերություն պահպանելու, քարոզչիներ ուղարկելու մեջ և այլնի համար. Պետրոպավլովսկում նախքան դատավճիռ կայանալը նավլրանդյանի հետ հանդիպումներ և ունեցել Պետերբուրգում 1862 թ. հունիսին և գուցե նաև դրանից առաջ Լոնդոնում. հարցաքննությանն ժամանակ հայտնել, որ նավլրանդյանի մղումով և ուղարկել Հյուլինին Բախունիի գրած նամակը և, կամենալով մեղմացնել նավլրանդյանի հանցանքը, ավելացրել, որ վերջինս տանուրէ մարդ լինելով, հետու չի կանգնած քաղաքականությունից...

ԴԵ-ՏՐԱՎԵՐՍԵ — ժաբկիզուհի, որի մղումով նավլրանդյանը գնաց և նամակներ փոխադրեր Բախունինին։

DERYSSY — ֆրանսիացի, որի հետ նավլրանդյանը ծանոթացել էր Պալկաններում։

ԴԸ - ՊՈՏՐՈՎԻՉ — անհայտ։

ԴԻՈԿԼԵՏԻԱՆՈՍ — Հռոմեական կայսր (284—305)։

ԴՈՈՒ - ՊԵՌՈՆ, ԱՆՆԵՏԻ (1731—1803) — արձակագիր, Զնեզ-Ավեստայի քարգմանողն և առաջին ժնևաբանողը։

ԴՈՈՒԼՈՐԻԵ, ԴՈՈՒԱՐԴ (Dulaurier), (1807—1881) — ֆրանս. արևելագետ Ասիական ժուռնալներում նրա լույս տեսած հոդվածներից նավլրանդյանը նկատի ունեցել հավանորեն՝ Մեջբերել Ասորի պատմագրքից հանած քաղվածքը (տե. Journ. Asiat. 1848, t. XII & XIII), „Etudes sur les chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Arménie", Paris (տե. Journ. As. 1852, t. XIX), „Cosmogonie de la Perse antique d'après Eznig" (տե. Revue de l'Orent, t. V), „Les Mongols d'après les historiens armeniens. Extraits de Guiragos". Paris, 1858 (տե. Journ. Asiat. 1858, № 3), „L'histoire des Croisades, d'après les chroniques arméniennes" (տե. Revue de l'Orient., t. VIII), 1858). Ավելի կարևոր գործեր նրան հեղինակի մղումով 1860 թվից լույս տեսած՝ „Bibliotheque historique armenienne", t. I, Paris, 1858 և ժամանակից՝ „Recherches sur la chronologie armenienne tehcnique et historique", t. I, Paris, 1859).

ԴՈԼԳՈՐՈՒԿՈՎ, Վ. Ա. (1893—1868) — իշխան, 1856—66 թ.թ. ժանդարմների շեֆ, III բաժանմունքի պետ։

ԴՐՈՒՑԿՈՑ — անհայտ։

ԵԶՈՎ — տես. Ենգչան։

ԵԼԻԱՉ, ուխտին վարժուած հովհաննէսեան, — ասքում է գալկաթայում. նրա տրամագրությունն ասել է գոնվում գաստրկին Հոգեմայրանի նոր-Նախիջևանին կոստանդ գումարը (տես. «Հուշարձան», 1904, յեր. 113 և հետ.) նավլրանդյանի նրան գրած նամակը տես. («Ծիլիանոս», յեր. 174)։

ԵԼԻԹՈՒԶԵՆ — պոլսահայ, հավանորեն՝ Մարգիս Ելիզյուզեկյան, «Մասյաց Ագաւնի» քերթի գոլոն գործակալը։

ԵՓՌԵՄ, ՎԱՐԻՆԻՑ ՑԵՎՍՏԱՖԵՎԻՉ — անհայտ։

ԶԱՐՄԱՑՐ — հայ նահապետ, որը, ըստ հայկական ավանդության, մասնակցել է Ցրոյան պատերազմին։

ԶՈՒՄՈՎ — հավանորեն առաջ բնկերոքիա Վ. Զոլոմ. որի հետ ծանոթությունն ունեցել նաև Ռ. Գաստկանյանը։

ՔԱԴՎՈՐՑԱՆ, ՑԵՐՈՒՆ, նաև ՔԱԴՎՈՐ — Գ. Գոլոն Բաբերդցիական ընկերության գնկավարներից մեկը (անունն ժողովի անդամ), որի հետ 1862 թվի

առաջին հիմնադրի ընկերացքում նամակագրությունն եր վարում Նալբանդյանը՝ Ք. գրչին և պատկանում 1862 թվի մայիսի 14/26-ին Նալբանդյանին գրված նամակը, որ կարևոր գեր կատարեց վերջինիս անհատական գաղափարության ժամանակ և որը գրականության մեջ մինչ հիմա Ազգամեջանին և վերագրվել էր։ Նամակի գրության պահին Ք. գրագված եր ֆրանկ-մասոնական լոժեր կազմակերպելով, այլև կապեր եր պահպանում ու ամանդակություն ցույց տալիս Տավրոսի լիհանականների (գեկքեանների) նամակի կցված ծանկագրից գասելով՝ Ք. մինչև եր գալն այն բարեկամների, որոնց ամանդակությամբ Նալբանդյանը քաղաքական աշխատանք պիտի կազմակերպեր Էջմիածնում և Դոմկասում։ 1862 Ք. աշնան սկզբներին Ք. հանդիպում ենք Գարիգրում, որտեղ նա մասնակցություն ուներ Զեյթունում վերամածների ոգին Կ. վ. Շահնազարյանի գլխավորությամբ նվիրների համար մղվող աշխատանքներին։ Նույն տարվա հոկտեմբերին Ք. մեկնում է Ցեկիսսոս (տես. «Փարիզ», 1862, №№ 75 և 77)։ Ք. գրչին և պատկանում Ֆրանսերեն և հայերեն հրատարակված լեզվագիտական մի աշխատություն՝ „Essai d'un systhème de linguistique, compresant l'interprétation des racines par les lettres de l'alphabet, appliqué à la langue armenienne". Constantinople, 1881. Հայերեն քարգմ. «Փորձ լեզվագիտական մի գրության հնդիկական Ս. Բագվորյանի. Բլիլիս, 1881 (?)։

ՔՆՈՂՈՐՅԱՆ, ՍԱՄՈՒԻԼ (1783—1877) — 1836 Ք. կաթոլիկություն լուսավորչական եկեղեցու ժողովը մտած հայ-կաթոլիկ վարդապետներից մեկն եր, որի շնորհով առաջվել կրնն և Միխիթարյան վանքի տպարանական տակ գրվել հնդկահայ Յաժվել Մուրատի կատված գումարները։ Համանուն նույնն և նաև ծագառնարում հիշված Սարգիսը կամ chevalier Sarkis-ը։ Ք. Այվազովսկու վանական ընկերներից եր և իր պաշտպանությամբ ակ եր առել տրան 1837 Ք. լուսո առած իր «Պատմություն Մուրատյան վարժարանին» աշխատության առաջին հատորում։ Իր «Ճանկու տոշ ըրուշյուրի մեջ՝ Նալբանդյանը, մեկնակցելով Այվազովսկուն, հրատարակեց Ք. վարդապետի գեմ նրա գրած գաղտնի ամբաստանագրերը։ Ակնհայտ է, որ Նալբանդյանն ոտագործում եր Այվազովսկու և Ք. նեղբերի գժտություններից էլնյա նույն նպատակով ու կեղտանիով, որոնցով պաշտպան եր գուրա յեկել էջմյածնական-ում Գալֆայան յեղբայրներին՝ բարգելով Այվազովսկու վրա Գարիգի հայկազյան գպրոցը փակելու և Գալֆայաններին նեղություններին մեջ ձգելու մեղագրանքը։ Ճիշ Քճում է, Քն չի սխալվում Այվազովսկին, յերբ գրում եր Քն հայկազյան գպրոցի փակման լուրը հրապարակողներին էմիակ գիտավորությունն և յեղել հայկազյան վարժարանը փակել, Մարգիս և Գարբիել վարգապետաց մեջ գժտություն ձգել, և Քեռզոսիա ուսումնարանն ևս այնուհետև ամենայն դյուրությամբ կործանել («Պատմություն Ազգի». ուսումնարանին, յեր. 100)։ Նալբանդյանին բնորոշող ատաքիկական մի գրվում եր այս, որ առիթ եր տալիս սնահզնաս հակառակորդներին էհառվարատ ամականք կցկու հրապարակախոսի անվանը։ Հակառակորդները անգիտանում կամ սքողում կրնն էհառվարատությանց սկզբունքային մեջտեղը, գաղափարական անհաշտ այն հակամարտությունը, որ հաբկագրում եր Նալբանդյանին գորի գնել բոլոր հնարավոր միջոցներով՝ անհնգիայի ֆրոնտը ջլատելու, քշնամու բանակում խլրտացող հակամարտը հրահրելու, հակառակորդներին վարկաբեկելու և մեկուսացնելու համար։

ՔՆՈՂՈՐՈՍ, ՄՈՎՍԻՆՍՏԱՑԻ (392—428) — հույն եկեղեցական մատենագիր, նետորական և պելագիանական։

ՔՅՈՒՄՈՒՋՅԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ — Պարիզում բնակվող քյուրքահայ խոշոր հագիաբաչխա, որի հետ ծանոթացավ Նալբանդյանը 1839 թվին՝ Պարիզում։ Բնիկ պոլսեցի չէր, հարաբերած ազգ Ճերեմյանի տանեցիից։ Ավարտելով Ռուդյուզիի ներքնոյան դպրոցը 1846—50 թթ. մոտավ Պարիզի առևտրական դպրոցը, որից հետո 1854 թ. հաճախեց Կոլինեոնի չերկրագործական ուսումնարանը, տանապիտանալով էվոճառականության ոպրյուբ հռետչված աբվնատիւ մնաց։ 1853 թ. չերամի պետական գործարանում անցավ չերամագործության և մետաքսարարության գասընթաց և հրատարակ չնչով ֆրանսիական քնքնկրում մասնագիտական հոդվածներով։ 1857 թ. հայերեն հրատարակեց՝ «Ռազդի հիմնադրությունը կամ որքան ծագին աչխատությունը։ Ընկերակցելով ֆրանսիացի Դանլլի նշանավոր ֆիրմային՝ 30-ական թվականների վերջերին, ինչպես վկայում է նալբանդյանը՝ «մինչև գործերը նր կատարում առևտրական աչխարհում։ բնկերությունը վաճառականական տներ ուներ Պարիզում և Ռոչսում և վայելում նր ճնվրոպչի և Ամերիկայի վաճառականական տների վստահությունը։ Իր մի հոդվածում կամա նմմանվելը պատրաստականությունն նր հայտնում նոր-նախիջևանի առևտրականներին՝ հարկ չեղած գնպում «Ֆ. Քյուռուդյանցի հետ առաջին անգամ ծանոթացնելու և ամենի ժամերամատ լուրեր և ծանոթություններ, առևտրական գործողություններին վերաբերյալ տալու համար (ՀՃերկեր, I, չեր. 242)։ 1859 թ. էջիչատակարանում կամա նմմանվելը բնորոշում է նրան ազգասեր հայ բառերով։ Նույն ոպրյուրից տեղեկանում ենք նաև, որ Ֆ. Վերնիսաժ ոգտատիրել քնքնկ հրատարակիչներից մեկն նր նալբանդյանի համար «էվրոպականացած հայ վաճառականի անվամբ նր Ֆ.։ Մակայն «էվրոպականացած հայ վաճառականը յուրացրել նր նաև լիբերալ բուրժուազիայի բազմաթիվ հատկանիշները։ Մ. Վոսկանյանը խիստ արժատական քվում նրան, ուստի և գազարներից նրա քնքնկին ամած ամանդակություններ հնագույում, 60-ական թվականներին, Ֆ. բոնից հայ ոգրյուրին չարժման բռնապետական մյուս լսեհատկանիշերը, որոնք ատրված նյին։ Լուսինյան իշխանների խորատեված գահը վերականգնելու մասնությամբ։ Այդ առանձնից բնորոշ են ոգիտագործել մյուս քպմակցություններից, որ գնահատում նր Ֆ. «Փարոս հայատառին քնքնկ համարներում («Փարոս, 1881, առար Ա, չեր. 26 և առար Դ, չեր. 23։ Ֆ-ի մասին տես. նաև «Մասյաց Ազգին, 1857, չեր. 246 և հետ. 1858, չեր. 126 և 140. «Մասիս, 1898, չեր. 63։ Մանրամասն տե՛ս Արմենիա, 1898, չեր. 64)։

ՔՈՎՄԱ ՄԱՏՈՓԵՑԻ — XIV—XV դարի հայ պատմագիր, «Պատմությունն համառոտությամբ վասն արևելեան քաղաքորացն, պղծոյն և չար գազանին Լանկ-Թամուրայ և այլոցն դրքի հնգինակը, որի գործը 1660 թվին լուսա ընծայեց Ղ. վ. Շահնազարյանը «Պատմությունն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց յուրացի վերնագրով։ Ավելի ուշ հրատարակվեց նրա էջիչատակարանը (հրատ. Գ. Գառատնյան, 1892)։ Տե՛ս նաև Դ. վ. Հովսեփյանի հրատարակած «Քոմա Մատոփեցու կյանքը», Վաղարշապատ, 1914։

THOMAS — անհայտ

ՔՈՎՄԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ — յոպիսկոպոս, XVII դարի հայ ոգտագրիչ։

ՔՈՒՔՈՒՆՈՎ, ՊՕՏՐՈՍ — անհայտ

ՃԱՄՊՆ — ֆրանսիացի, ֆիզիկայի պդրոցական գասագրքի հնգինակ։

ԺՅՈՒԼՅԵՆ, ՍՏԱՆԻՍԼԱՎ (Julien) (1799—1873) — ֆրանսիացի արևելագէտ, որը նշանավոր գործակ չինարենից կատարած իր քարգմանություններով։

ԻՋՄԻՐՑԱՆ, ՀՈՎՍԵՓ — գպլոցի վաճառական, ապրում էր Գևոնդրուբգում։ «Հյուսիսափայլ»-ի մեկնաբաններից նր, ավելի ուշ հայտնի գարձավ գրական

Հրատարակությունը համար հատկացրած ֆոնդով։ Ի. և Գևորգյուրդի իր համախոհները 1858 թ. փետրվարին նախագծում էին Այմազովսկուն էվյուսխատիոն-ի դեմ հանված հալածանքների վերաբերմամբ, մատնանշելով, որ այդ գինը չարունակելու դեպքում ժամի անբավականությունը կարող է ծագել ապրի հոգևոր գնալի դեմ (տես. «Հորիզոն», Նյու-Յորք, 1935, №2, էջ. 148)։ 1860 թվին Ռ. Պատկանյանը գրում էր նրա մասին Գ. Ալանյանին. «Մեր պրոֆեսորները չատ հանճարեղ և գնալի նազարյանցի ուղղություն, և մեր վրա մեծ ներազդեցություն ունեցել և նայում, և այդ բոլորում և նորա բնածին գրությունն. այն ինչ մեր վատախներուն (այսինքն նազարյանցի մարդիկը. Ա. Հ.) համոզմունքով հարցում են («Մուրճ», 1903, № 9, էջ. 32)։ 1861 թ. Ի. ատորպրնց Մոսկվայի հայերի այն բողոքագիրը, որ ուղղվել էր կաթողիկոսին էվյուսխատիոն-ի դեմ նրա հանած հալածանքի առիթով։ 1862 թ. Նալբանդյանը իր հրատարակչության Հայաստանի քարտեզի գործակալ նշանակեց Ղզլարի և Նիժնիի համար։ 1864 թ. Պատկանյանը գրում է գործընկեր նրա մասին՝ «Իզմիրցով հայտնի պատերազմում է իմ ձեռնարկությունի (իմա էվյուսխատ պարբերականը. Ա. Հ.) դեմ, ահա քեզ գառը գայլ գարձավ...» (Ն. տ. №10, էջ. 58)։ Մոտավ 1863 թվին։

Խոնս, ուղիղը՝ *Ջոնս Վիլյամ* (Jons) *(1746—1794)* — արևելագետ, պարսկագետ, արաբագետ և առնդիրիտ գրականության հետազոտողներից մեկը։ Հայտնի են նրա կատարած Մանուչի որենքների *(1794)* և Մահմեդականության *(1797)* քաղաքականության։

Խոսհան Վարդան — Ձերուսադեմի պատրիարքական փոխանորդ, որը վանքի հենքանական մենաստանության կողմից 1861 թվին առաջ էր քաշվում որպես պատրիարքական աթոռի թեկնածու՝ հանդիպելով հունական տանական պաշտպանող պալատական բանբերության և ժողովրդական մասսայի զգեցողության։

Խոսհ, հավանաբար՝ Իմա[ն] [Մ]ավիչ։

Հաջիմեհ Խոան Ցերիմիզ (1766—1838) — ազնվական, Պետրի կալվածատեր, խանական առաջնակի սովետնիկ, Լազարյան ճեմարանի և Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ բնիկներին հոգաբարձու։

Հաջիմեհ Մարտիրոս Ցերիմիզ (1789—1871), — նախորդի եղբայրը և դրա մահից հետո Լազարևների վերջին ժառնիկը։ Ցերիմասարդ ժամանակ պաշտոնավարում էր Բեսարաբիայի մոտ։ Ավելի մանրամասն նրա մասին տես. հոդվածները բառում, էջ. 320—330 և 332։

Հաճիանեհ — անհայտ։

Հա Կրոզ (La Croze, Mathurin Veysière) *(1661—1739)* — ֆրանսիացի արևելագետ հայերեն ուսումնասիրությունի համար նշանավոր և նրա նամակների հավաքածուն — Thesaurus epistolicus La Crozeanus, որ լույս տեսավ *1742—1746* թվականների ընթացքում Լայպցիգում։ Ապա՝ Histoire du christianisme d'Ethiope et l'Armenie, Haag, *1739*. տրել է նաև Մաթևոսյան Որբելյանի ու Ենթան Շնորհալու յերկերի լատին քարգմանությունները։ Իս Կրոզը առաջինն էր, որ կասկածի տակ դնեց Խորենացու 3-րդ գրքի հնության հանգամանքը։

Նահրոնացի, Ներսես (1154—1200) — հայ յեկեղեցական մատենագիր, քահանայի և հարտասան։

Հաճնեց, Դիոնիս (Laynez) *(1512—1565)*,— իսպանացի, Լոյոլայի գործակիցն ու հաջորդը, յեզվիտական կարգի հանձնագրությունի հնչինակն ու մենեջերը։

ԼԱՆԳԼՈՒԱ, ՎԻԿՏՈՐ, (Langlois) *(1829—1869)* — արևելագետ, որը պրոֆեսոր է Ասիական բոնապարտական Թրանսիլվի քաղաքական շահախնդրությունների մեջ մանող Կիլիկիայի հայկական հնություններով։ Քաղաքական առնգնդով հատկապես հետաքրքրական է 1852—1853 թ. Կիլիկիայում և Տավրոսում նրա կատարած ճանապարհորդությունների նկարագրությունը („Voyage dans la Cilicie etc", Paris, 1861)։ Հետագայում հրատարակեց հայ պատմագրերին վերաբերող ֆրանսերեն յոթհատոր ժողովածուներ։

ԼԱՆԿ-ՔԻՄՈՒՐ *(1360—1403)* — մանգոլ սպարապետ։

ԼԱՊԼԱՍ, Պ. Ս. *(1749—1827)* — մաթեմատիկոս, աստղագետ և ֆիզիկոս։ Նավիգացիոն հիշատակում է նրա հայտնաբերած բանաձևերին մի քանի անգամ։

ԼԱՍՍԵՆ, ՔՐԻՍՏԻԱՆ (Lassen) *(1800—1876)* — գերմանական հնագիտության հիմնադիրներից մեկը։ Հրատարակել և ստեղծագործական տպագրել է հնդկական և հնագիտական հետազոտություններով։ Նրա գրքի և պատկանում „Die altpersische Keilinschriften von Persopolis", Bonn, *1836*։

ԼԱՎՈՒԱԶԻԵ, ԱՆՏՈՒԱՆ *(1743—1794)* — ժամանակակից քիմիայի հիմնադիրը, որը, հենվելով XVIII դարում ստեղծ ֆլոգիստոնի տեսության, ապացուցեց դիտական բացատրությունը։ Նրան և պատկանում նաև ջրածնի ստացման դիտական մեթոդը։ Ընդունեց չի ատելով և մահվան չի անհանգստանում ոչխրության պաշտպանության։

ԼԱՎՈՒԱԶԻԵ, — ամուսին, հավանորեն նախորդինի կինը։

LEBEDEFF, Frl. — հավանորեն խոսքը Մոսկվայի մեծ քարտեզի նշանավոր պարուհի Պրասկովիա Պրոխորովնա Լեբեդևայի մասին և, որի անունը հանդիպում ենք նաև նավրանգյանի 1827 թ. մայիսյանների գրած նամակներում (Ա՛ինվանդ, քեր. 60 և 82)։ Մոգատարում ստված նշումը վերաբերում է 1839 թվին, երբ Լեբեդևան հայտնավոր պարուհի Մուրավյովայի հետ մեկնել էր արտասահման (տես. Пляцеев, „Наш балет", СПБ, 1899, стр. 178 и 184)։

ԼԵ-ՎԱԼԻԱՆ ԴԵ ՖԼՈՐԻՎԱԼ (Valian de Florival) *(? — 1862)* — ֆրանսիացի արևելագետ, քարտեզագիր և հրատարակիչ և Մոսկոս Ազգեցության և Ցնդելի գործերին։

ԼԵՎՈՆ III ԻՍԱՎՐԱՑԻ — բյուզանդական կայսր *(717—741)*։

ԼԵՎՈՆ V ՀԱՅԿԱԶՆ, — բյուզանդական կայսր *(813—820)*։

ԼԵՎՈՆ VI, բյուզանդական կայսր *(886—912)*։

ԼԻԲԻՒ, ՅՈՒՍՏՈՒՍ *(1803—1873)* — օրգանական քիմիայի խոշոր տեսաբան, որը հիմք դրեց ագրոնոմիական քիմիային։

ԼԻԴՈՎ — անհայտ։

ԼԻՎԻՈՍ, ՏԻՏՈՍ *(59 թ. ն. թ. մ. թ. — մ. թ. հ. 17)* հռոմեական պատմագիր։

ԼԻՃԼԻՆ, ՊԻՄԵՆ ՊՏՐՈՎԻՉ *(1802—?)* — Ազրկովի նահանգից, լիբերալ կուսակցական, դուշմանի հեղինակաստար։ — Ընդգրկի պրոպագանդիստների հետ հարաբերություն ունեցողների գործով մեղադրվողներից։ Նրան Բակունինը նամակ էր ուղարկել նավրանգյանի միջոցով, բայց վերջինս ասելով, նամակը տուց չեր հասցրել։ Անհատի վճռով պատասխանից յերկու և կես ամսվա բանտարկությունից, որից հետո յերկու ան կես տարով հանձնվեց վոստիկանության հսկողության։

ԼԵՈՒԻՍ, ՋՈՐՋ ՀԵՆՐԻ (Lewes) *(1817—1878)* — անգլիացի գիտնական, գրական փիլիսոփայության հետևորդ։ Նավրանգյանի ժամանակ ուսանելն քարզմանված էր նրա „Физиология обыденной жизни", М. 1861—62.

ԼԵՈՒՆ — անհայտ։

ԼՈՒՍԻՍՏԱ կամ ԼՈՒԿՈՒՍՏԱ — հայոց Կլավդիոսի ժամանակ հայտնի քաղաքագործուհի։ Գործեց մասնակցություն ունենալով նվաստական տան մեջ տիպի ունեցած մարդատպանություններին։ Նրան գոհ գնացին Կլավդիոսը և Բրիտաննիկոսը։

ԼՈՒՍԻԼԼ, ԻԳՆԱՏԻՈՍ (1491—1556) — յեզվիտական կարգի հիմնադիրը և անդրանիկ գեներալը։

ԼՈՒՍԻՆՃԱՆ, ԼԵՎՈՆ (1821 ?—1876) — հնախաոսանի իշխանաց կոչված քաղաքական ականավոր։ Ավելի մանրամասն նրա մասին տես. Գամենատաններ, նկր. 492 և հետ։

ԼՈՒՐԴ (Siméon Pierre Lourdet (1729—1799) — Ֆրանսիացի արձակագիր, աշակերտել և վիլլեֆրուային և հայերենի մեջ կատարելագործվել Վենետիկի Մխիթարյաններից մոտ։ Գագիկ և հայերենից—լատիներեն քառարան, մոր անտիպ են։

ՄԱԶԻՉՃԱՆՑ — անհայտ։

ՄԱԼԻՐԻՍ, (նաև՝ ՄԱԼԻՐ և ՄԱԼԻՐՃԱՆ), ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (1790—1871) — վաճառական և հայվածատեր, քանիցս նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ և ընկերական գործերի վերիչ։ Ի. յեռանը կանգնած նյին նոր Նախիջևանի և Բնաբարբիչի քիմի ապայական-կլիմայական անսիցնան ուժերը, նեղուն ունենալով իրենց՝ նեղանա Աղտարակնցուն, Գավկասի փոխարքա Վորոնցովին, Ցնկատաբինոլավի գեներալ-գնուբերնատոր Մեկներին, նորքին գործոց մինչատուքյունն ու վոսակիանուքյան գնագրատամնաղ։ Ի. և յուրայինների գեմ պայքարում նյին Ն. Նախիջևանի ազգային պատկանողականները՝ Գարրինչ Գաստանյանի գնկավարուքյամբ, լիրնքալ-յուրմուազիան՝ Գ. Հայրապետյանի գլխավորուքյամբ և քաղաքի ու չրջակա հայ գյուղերի աչխատավորուքյունն ու մանր-բուրժուական տարրերը՝ գլուխ ունենալով նալբանդյանին։ Ավելի մանրամասն տես. Գամենատաններ, նկր. 313 և հետ., 349 և հետ., 379 և հետ., 389 և հետ։

ՄԱԼԻՐՃԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ — անհայտ։

ՄԱՂԱՏՐՃԱՆ — քառաչահպատակ հայ։

ՄԱՂԱԿՃԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ — Կալկաթայի հայ համայնքի քահանա և ընկերական գործիչ, հայտնի հնդկահայ գաղութին վերաբերյալ իր գրուքյուններով։ Նալբանդյանի՝ նրան գրած նամակը տես. Գիվանդ, նկր. 160 և հետ։

ՄԱՏՍՈՒՐԱՆ, ԳԱՐԲԻԵԼ (1831—1898) — բնագետ և մանկավարժ։ Սովրել նր նախապես Ի. Աբովյանի Քնքչյոնի պանսիոնում։ ապա Լազարյան Ճեմարանում և Դորպատի համալսարանում (1848—1851)։ Վերադառնալով ծննգավայրը՝ Քնքչյոն՝ 1852 թ. բացել և պանսիոն, որը պահպանել և իր գոյուքյուն մինչև 1858 թ.։ Մի ժամանակ, Շահնչյանի հրավիրով, բնագիտուքյան գասեր և ավել ներսիսյան գպրոցում, որտեղից հեռացվել և հիմնադրի՝ Աղտարակնցու՝ հրամանով։ Վորպես բնագետ-ներկրատան ուսումնասիրուքյուններ և տրել կովկասյան գլխաչքների մասին, որոնք ժամանակին լուր նյին տեսնում ՀԱՆԻՊԱՅԻՍԿԻՅ ԿԱՒԿԱ ամագրում։ Միաժամանակ պատրաստվարում նր Քնքչյոնի ատազարաչինական գիտարանում, որտեղ վերջինիս կատարքին։ Այս պատճառի մեջ նր, որ 1860 թ. Նալբանդյանը յնկավ Քնքչյոն, որտեղ և, հավանորեն, առնչ և ունեցել ժառանգանում։ Ի. հետ։ Ի. 30 — 60-ական թվականների Քնքչյոնի աչքի ընկնող հայ մտավորականներից նր, հաբում նր Շահնչյանի և Վեռուենկո-ի ազգային-պատկանողական իմքակցուքյանը։ Իր հիմնած պանսիոնում աչխատում նր ընքանալ ուսուցչի Աբովյանի չավդով։ Ուչադրավ և այս առնակիսից նրա հրատարակած էՄեր, հայ յերեխանց համար գասագիրքը, որը

լուսո տեսով Քիֆլխուսի 1861 թ. 80-ական թվականների սկզբին. հրատարակենց նույն վոգով կազմված իր «Մանկավարժական խորհրդածություններըն և գործնա մանկավարժություն» ունեցավ Քիֆլխուսի կոչացած հայոց առաջին ընդհանուր ուսուցչական ժողովին նկատանք նաև, վոր Ռ. առաջիններից ևր, վոր գործադրեց Քիֆլխուսի Ներքևյի մանկավարժության մի քանի սկզբունքները։ Մանկերից մնկը, լոր. Տիգրանյանը, բնորոշում և նրան, վորպես՝ «վերացական հայացքների տեր և հատարակորդությունի (ըոժմյունիզմի) համակիրդ։ Արատավոր այս հայատարությունը տալի և ոչնչ այն փաստը, վոր Ռ. խորհուրդ էր տվել Դորպատի համալսարան մտած իր տաներին՝ կազմակերպել ուսանողական հանրակացարաններ, հնարավորություն տալով չքավոր ուսանողներին այդ միջոցով վորոշ տնտեսություն տանելու։ Ունենք ընկերներից (հմմտ. Լ. Տիգրանյան, «Ծննդյան Դորպատ համալսարանը և նորա հայ ուսանողները», «Լույս», 1902, № 4 և 1903, № 5)։ 60-ական թվականներին Չերնիչևսկու „ЧТО ДЕЛАТЬ?“ վեպի հետևությամբ Ռուսաստանի կնիստրանների մեջ տարածվող նման հանրակացարանները մի ժամանակ հայերի մեջ ևս ընդունություն գտան (հմմտ. К. Чуковский, „Люди и книги пятидесятых годов“, Л. 1934, стр. 172, 221 и сл.)։ Հետաքրքրական են Ռ. գնի հանված հայտնությունները 1861 թ. Մանր Մանրյանին գրած նամակ մի նամակում նկատում ևր գրքի հոգատարության։ Այ Քայլրովը — հակաչանչյանականների պատգամավորներից մնկը, գրում ևր՝ «վատնում ևս ժամանակ և համառատ։ քանի չնորհ կոչոց պատուել ձեզ, քէ ի գործակցոց և ի համակցոց նպաստնեցի տանը, այն է Գ. Շանչնանցն, Դ. Խաչատուրյանցն և Գ. Մխիթարյանցն չոլորցի, ընդ ժորքով գառան ժամն և փառաց մերոյ ուսուցչապետն և 1852 ամի. առաջինն գառատու էր քրիստոնեական վարդապետական, երկրորդն բնագրամարքական կամ բնագիտական և ֆիզիկական և երրորդն ընդհանուր պատմական, ամենևքնան լցնալ զնմանական հոգվով բան նոցան հրահանգի և նպատակի ուսուցանելին։ Փոխարքան տնօրեն (իմա՝ Մ. Ս. Վարանցովը. Ա. Հ.) իմացնալ դի ուսուցչապետի մերում գործատուքիւն և գործակցությունն համաստ ուսուցանելն (բնֆիզիկա) ազգ սրտ յուսահատ ներքնի հայրապետին, վոր խնդրն անուտ գառացս ունելու ներքնի այս մեջ ժամուքյան չնորհիվ և, վոր ինչպես պատմում և նաև Քայլրովը՝ «Ռուսաստանն վոգուքնեն սրտացանցագ ուսուցչապետներից, հավանաբեն՝ 1853 թվին» (Ոգովում ևնք Մ. Մանրյանի ընտանեկան արխիվի նյութերից։ Հմմտ. նաև «Տնտեսքիւն տատնամնայ գործոցքիւնց և հայուց հոգատարքնուց ներսիսեան Հ. Հ. ուսուցչապետնեն Տփղխաց. ի 1831 — ց 1861, ամ.ց ի Տփղխ 1881, էջ. 96 և հետ.)։

ՔԱՋԱՋՑԱՆ, ՂԱԶԱՐՈՍ, նաև ՔԱՋԱՋՈՎ, ՂԱԶԱՐ ԻԼԻՒՉ — նախիջևանցի, վոր ապրում էր Պետերբուրգում և գտատրում Կ. Մ. Հայրապետյանի առևտրական հաճնարարությունները։ Նալբանդյանը ճանաչում էր նրան մանկուց։ Ռ. անունով նյին հասցեագրված ընկերական տոգերը այն որինակները, վոր ուղարկել էր Նալբանդյանին հանձնելու համար Բակունինը և վորոնք, գտնվի վտանգնուքյան ձևնք ընկնելով, Նալբանդյանի ձերբակալության հիմքերից մնկը դարձան։ Ռ. անունը հանդիպում ևնք նաև «Հյուսնսաֆայլ»-ի քաժանորդների ցանկում։

ՔԱՋԱՋՑԱՆ, Ո. Մ. — Քերևա «Ինչպի հիշատակարան»-ում հանդիպող տոլորդ Մագդալինն չինի։

ՔՈՉԱՑՆՑ, ԲԱԼՏԱԶԱՐ ՆՄՄԱՆՎԻԼՑԱՆ — «Հյուսնսաֆայլ»-ի Գնորգնակի գործակալը (տես. «Հյուսնսաֆայլ», 1858, էջ. 23)։

ՔՈՄՐՈՎ I — հայ Արշակունի քագավոր (217—238)։

ՔՈՐՆԵԼԻՍ, ՄԱՔՍԻՄՈՍ — ֆրանսացի հայ մատենագիր, որի անվան հետ կապված են հայկական ոճաբանական հայոց և վաչքարակապրության վերաբերյալ յուրահատուկ հետազոտություններ, այդ յուրքերը VIII—IX դարերում գրված և V դարում ապրած Մովսես Խորենացուն վերագրվող գործեր են։

ԿԱԼԻՖՈՒԼԱ, ԿԱՑԻՈՍ — հռոմեական կայսր (37—41)։

CALFA Mr. — Գալֆայաններ, տես. Գալֆայան Ամբրոսիոս և Գալֆայան Մարկոս։

ԿԱՊՆԼՑՏՍԻ, ՋՈՒՋԵՊՊԵ — խոսրացի արհեստագետ. քարտմանել է լատին լեզվով Շնորհալու յուրքերը՝ — «Epistola pastoralis S Nersetis Clajensis Catholici Armenorum» վերնագրությամբ, Venetiis, 1829, այլև «Santi Nersetis Clajensis Armenorum Catholici opera», Venetiis, 1833. Ամենի ուշ լույս է տեսել նրա Ագաթին՝ «Eliseo, storico armeno del guinto secolo», Alvisopoli, 1840. Նալբանդյանը չի հիշատակում նրա քաոլիկեն «Mose Corenese, storico armeno del guinto secolo, Venezia, 1841 և մի չորք ուրիշ հայագիտական աշխատություններ։

ԿԱՏՐՄԵՐ ԴԵ. ՄԱՐԿ — (Quatremère) (1782—1857) — ֆրանսիացի արևելագետ, հայագիտության հետ ունի նրա հրատ. Ոսկիե Դպրին (Collection orientale, 1873) և «Mélanges d'histoire et de philologie orientales», 1861.

ԿԱՏՐՖԱԺ (Quatrefages de Breau) — նշանավոր ֆրանսիացի հնէբանասեր և մարդաբան-հանգամանքներու նրա գրքին և պատկանում 1861 թ. առանձին լույս տեսած „Единство человеческого рода" քարտմանական աշխատությունը։ Ամենի վազ լույս ներ տեսել առանձին՝ Նալբանդյանի հիշատակած „Превращение в мире животных и человека" քարտմանական ուսումնասիրությունը։

ԿԱՐԱՊԵՏ — անհայտ։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՈՒՂՆԵՑԻ — Եղեմեցին կաթողիկոս (1726—1729)։

ԿԱՐԳԱՆՈՎ — Պետերբուրգում ապրող հայերից։

ԿԱՐԼՈՍ ՄԵԾ — ֆրանկների քագավոր (768—800) և հռոմեական կայսր (800—814)։

ԿՈՍՓՅՈՒՐՅԱՆ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (1818—1878) — Մոսկվայի հայ քահանա։ Նախկինում և Նալբանդյանի վազումի բարեկամը։ Բնիկ Նոր-Նախիջևանցի չեր, Մոսկվայի Հազարյան ճեմարանի նախկին աշակերտից, Պալլանդյանի և Ալամդարյանի աշակերտը։ Հետագայում մեծացել ներ վերջիններս ձեռքն ասկ և ակառնատես չեղել նրա վազրկության մանկան։ Բարեբարբի անունը հավերժացնելու համար մի ժամանակ նրա անունով կոչվում ներ՝ Հարությունն առաքավոր Ալամդարյան։ Պատասխան քմահաճներին Կ. քարտմանությամբ լույս տեսան հայերեն վեպերը Ինձիքներ 1855 թվին նրան ներ, վոր Հոնենց Նալբանդյանը իր վոտանավորների ձեռագիր մազաժողովն (Հանգիս Գրականական և Պատմական, 1889, գիրք II, չեր. 272 և հետ.)։ Ամ. Նազարյանցի ձեռագրերների ցուցակում հիշված և Կ. ավազ քահանայի քարտմած մանրանկ Նազարյանցի արտասանած գամբանական ճառը։ Այս նշան և, վոր մինչև հյուանքի վերջը Կ. բարի հարաբերությունն մնի ներ լիրեկալ հետաքր Արան ազատության և նաև անբարյացակամ այն ատեն, վորով արտահայտվում ներ նրա մասին կղերական «Փարոսը», անգրագետաբար նրա քարտմանական մի աշխատանքին և Պալլանդյանի ու Ալամդարյանի նրա մոտ պահված ձեռագրերի խնդրին (Փարոս, 1874, տետրակ Գ, չեր. 37 և 49 հետ.)։

ԿԵՊԼԵՐ (1571—1630) — ժամանակակից աստղաֆիզիկայի հիմնադիրներից մեկը, որը գտավ մոլորակների շարժման օրենքները։

ԿԵՍԱՐ, ՀՈՒԼԻՈՍ (100—44 Ն. թ. ա. թ.) — հռոմեական զորահրամանատար ու քաղաքական գործիչ և պետական, կայսերական առաջին դինաստիայի հիմնադիրը։

ԿԵՏՑԵՐ — անհայտ։

ԿԻԳՐԻԱՆՈՍ — անհայտ։

ԿԻՍՔՈՎ, ՌԱՓԱԵԼԵՆ (1820—1854) — նոր-նաֆթիլեհացի։ Գանվում էր Մոսկվայում պետական ծառայության մեջ, համարվում՝ վոստիկանական սրբազանների։

ԿԻՐԻԼ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱՑԻ — V դարի հռչակավոր հայրերից, նեստորի հակառակորդը, որը պայծառանց քրիստոնեական հուպպատառ ուսմունքը։

ԿԼԱՊՐՈՓ, ՀԱՅՆՐԻԽ ՀՈՒԼԻՈՍ (Klaproth) *(1783—1835)* — գերմանացի արևելագետ։ Ուսումնասիրել է Կիրլիքի և Կովկասի լեզուները, մասնավորապես վրացերենը։ Ն. նշանավոր գործերն են „Asia polyglotta", 1823 և „Reise in den Kaukasus und nach Georgien", Halle und Berlin, 1812. „Tableau historique, geographique, ethnographique et politique du Caucase et de provinces limitrophes entre la Russie", et la Perse, Paris et Leipzig, 1827.

ԿԼԱՎԴԻՈՍ — հռոմեական կայսր *(41—54)*։

КЛЯТИБ, О. — անհ. գրաքննչական։

ԿՈՈՒՐՆԻ ՀՄՐԱՋԱՆ — անհայտ։

ԿՈՈՒՐՈՍ — հին պարսկական քաղաքական հիմնադիր (Ն. թ. ա. թ. 559 — 530)։

ԿՈԼԲՐՈՒԿ (Colebrooce) *(1765—1837)* — անգլիացի հնդկագետ, հնդկական իրավունքի ուսումնասիրության հիմնադիրը։ Ջրագծել և հանգամանալից հնդկական իրավունքի ուսումնասիրություն։

ԿՈԼԼԻ — Մոսկվայի վոենատուն, որտեղ նալբանդյանը հանգիստից գրքում 1861—1863 թ. թ. ընդորում մի նամակում նալբանդյանը խնդրում էր գործակից մեկին վոզդունել Կ. և Ուսաթիմովիչին (ՀԺԻՄԱՆ, էջ. 298)։

ԿՈՄՄ ԵՄՄԱՆՎԵԼ — Մ. նալբանդյանի պանդոնիմներից մեկը, որով ստորագրում էր էշխուհիսոփայի-ում տպագրված էջիչատակարանները և գրառնամոքների չաստը։

ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ, հնատպում կոչված ժամեր — հռոմեական կայսր *(306—337)*։

ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ VII ՓՈՐՖՅՈՒՐՈՒԾՆ (ԾՆՈՒԱՆԱՏԻՆ) — բյուզանդական կայսր *(913—959)*։

ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ VIII — բյուզանդական կայսր *(1025—1028)*։

ԿՈՊԵՐՆԻԿ, ՆԻԿՈՂԱՈՍ (1473—1543) — աստղագետ, ակնդկերքի կառուցման հելիոցենտրիկ տեսության հիմնադիրը։

ԿՈՎԱԼԵՎՍԿԻ (Ով է նա բնչ?) — բժիշկ, հավանաբար նալբանդյանի համալսարանական ընկերներից։ 1863 թ. գրում էր բժշկական ուսումնական գործերի դիակարգացիա և հույս ուներ ամբիոն ստանալ համալսարանում (ՀԺԻՄԱՆ, էջ. 298)։

ԿՈՐԻՆԹՆ, ՊՈՂ (Corisse) — նալբանդյանին ուղղած մի նամակում Քաղաքինը հարցնում էր, կարծիք և արդյոք լրեն հնատարբերություն գործի համար գիմում անել Կ. և կոտանամ արդյոք պատասխան նրանից։ Գատարքնուսական ժամանակ նալբանդյանը ընդատում էր, որ այդ անձնավորության մեջտեղով գրամի փոխանակության կատարել Գալաում։

ԿՈՐՑՈՒՆ — V դարի հայ մատենագիր և քարգմանիչ Մեսրոպ Մաշտոցի վարքագրության հեղինակը։

Կեպլեր (1571—1630) — ժամանակակից աստղաֆոտոմետրի հիմնադիրներից մեկը, ով գտավ մոլորակների շարժման օրենքները։

Կեսար, Հուլիոս (100—44 Ն. թ. ա. թ.) — հռոմեական զորահրամանատար, պետական գործիչ և պատմագիր, կայսրության առաջին կինոատիպի հիմնադիրը։

Կեցքեր — անհայտ։

Կիպրիանոս — անհայտ։

Կիմքով, Ռաֆայել (1829—1854) — նոր-նախիջևանցի։ Դասընկեր և մտերիմ ընկեր պետական ժառայության մեջ, համաձայն՝ վոստիկանական օրգաններում։

Կիրիլ, Այնթիանցիների — V դարի հայկական հայրերից, նետաբի հանճառորդը, ով պաշտպանեց քրիստոնեական հավատքի ուսմունքը։

Կլապրոթ, Հայնրիխ Հուլիոս (Klaproth) (1783—1835) — գերմանացի արևելագետ։ Ուսումնասիրել է Կիրքերի և Կովկասի լեզուները, ժառանգություն թողնելով Ն. նշանավոր գործերն են „Asia polyglotta", 1823 և „Reise in den Kaukasus und nach Georgien", Halle und Berlin, 1812. „Tableau historique, geographique, ethnograpique et politique du Caucase et de provinces limitrophes entre la Russie", et la Perse, Paris et Leipzig, 1827.

Կլավդիոս — հռոմեական կայսր (41—54)։

КЯТИБ, О. — *ամեր. գրչագիրչյան։*

Կեսարիոն, եպիսկոպոս — անհայտ։

Կեսարիա — հին պարսկական քաղաքակրթության հիմնադիր (Ն. թ. ա. թ. 559 — 330)։

Կոլբրուկ (Colebrooce) (1765—1837) — առևտրաբանական ֆիլոլոգիայի հիմնադիրը Եվրոպայում։ Ջրագիծ և հատկապես հնդկական իրավունքի ուսումնասիրությամբ։

Կոլչի — Մտակվայի վոնտատական, որին նալբանդյանը հանդիպեց Պարիզում 1861—1863 թ. թ.։ Ենգրորը գրած մի նամակում նալբանդյանը խնդրում էր գովազդել մեջտեղով վոզնունել Կ. և Ուսուիմովիչին (Ժիվոնեն, չեկ. 298)։

Կոմս Նիմանվել — Մ. Նալբանդյանի պանդոնիմներից մեկը, վորով ասատգրում էր «Հյուսիսափայլ»-ում տպագրված «Ինչ տատակարանները» և վոտանավորների չատերը։

Կոնստանդին, հետագայում կոչված Ժանե — հռոմեական կայսր (306—337)։

Կոնստանդին VII Պորֆեռոգենետոս (Ծիրանածին) — բյուզանդական կայսր (913—959)։

Կոնստանդին VIII — բյուզանդական կայսր (1025—1028)։

Կոպեռնիկ, Նիկողայոս (1473—1543) — աստղաֆոտ, ինչպիսի կառուցման հելիոցենտրիկ սիստեմի առաջին հիմնադիրը։

Կովալևսկի (Ժ մ ա ք ի?) — ընկերն, հավանաբար նալբանդյանի համալսարանական շրջանի ժամանակներից։ 1868 թ. գրում էր բժշկականության գոկտորի պիտանություն և հույս ուներ ամրան ատանալ համալսարանում (Ժիվոնեն, չեկ. 298)։

Կորիսե, Պոլ (Corisse) — նալբանդյանին ուղղած մի նամակում Բանվոնինը հարցնում էր, կարող է արդյոք իրեն հետաքրքրող գործի համար դիմում անել Կ. և կատանի արդյոք պատասխան ներանից։ Դատարանությունից ժամանակ նալբանդյանը բացատրում էր, վոր այդ անձնավորությունը մի ընկերոջ դրամի փոխատանությունն էր կատարել Պոլսում։

Կորյուն — V դարի հայ ժատենագիր և քարտվանել Մեսրոպ Մաշտոցի վարքագրությունը հեղինակը։

ԿՈՐՍԱԿՈՎ, ՄԻԽԱՅԻԼ ՍԵՄԵՈՆՈՎԻՉ — 1861 քվից Աբենյան Սիբիրի գիմնազիայի ուսուցիչ, ն. Մ. Բակունինայի բնդրայրը։

ԿՈՒՍՈՎ, Վ. Ի. — Շ. Ռաֆֆիյանի առևտրական գործակիցներից։

ԿՈՒՐԴՅՈՒՄՈՎ, Գ. Ա. — Մ. Ա. Բակունինի կնքծանուններից մեկը։

ՀԱԶԱՐՅԱՆ, ՄԱԼՅՈՒՄ — ԷՀյուսիսափայլ»-ի գոլոշի գործակալը։

ՀԱՅԿՈՒՏ II — Պարսկաստանի քագավոր (1438—1457)։

ՀԱՅՎԱՄԻՏ — քնքնա Դ. Հախվերդյանն և. Մայաք-Նոմայի խմբագրողը։

ՀԱԿՈԲ ՄԱՐԿԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ — առաջի յեկեղեցու հայրերից, որը հեգինակավոր անուն ևր նաև մի քշնագրական հայտաստանում։ Մահանկնել և նիկիա յեկեղեցական ժողովին և մեռել 338 քվին։ Առանց բավարար հիմքի՝ նրան են վերագրել «Ջգոնո կոչված մասերը, որոնք նեղկայիս կազմում են Ափրահատ կոչված ստորի հեգինակի անվան հետ։

ՀԱԿՈՐՅԱՆ — քնքնա կնատրացի Ծնգիա Մահանի-Հակորյանի ազգականներից ևր, որի կոտակած դումարներն իրացնելը նալբանդյանի հեղկական ուղեորության նպատակներից մեկն ևր։

ՀԱՄԱՍՓՅՈՒՌ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (ծն. 1833) — «Հյուսիսափայլ»-ի աշխատակիցներից, դանձակեցի, ասորել և Հազարյան ընտրանում, 1854 քվին մտավ Մոսկվայի համալսարանի բժշկ. ֆակուլտետը, որն ավարտեց 1861 թ.։ «Հյուսիսափայլ»-ում տպվել են նրա էկին-մարդու բարոյական կոչմը և «Բատախրանությունը հոդվածները, այլև շնոր Անանիգոնն Քաբզմանությունը։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, ՍԱՄՎԻՍ ՎԱՐՍԱՊԵՏ — Եամախու հայ բողոքական «ինգրայրությանն քարոզիչը։ Մանուքացել ևր բողոքականությանը ընկերացավում։ 19-ական քվերից Եամախում մանավոր գպրոց ևր պահում, որտեղ գաստիարակում ևր տաներին ավետարանական վոգով։ «Հյուսիսափայլ»-ի բաժանորդ և քնրմ համակրողներից ևր։ Նալբանդյանի հետ նրա ունեցած ժանրքությունն մասին վկայում և նաև Մագա Ալինբաանյանին 1861 թ. մարտի 25-ին Եամախուց գրած Հ. մի նամակը, որտեղ հանդիպում ենք այսպիսի տողեր՝ «Պարան Նալբանդյանն ևս ապացուցել ևր մեր հարցանել տալով իրան ընդմիաձեռում լսածներից և տեսածներից, քն տարբեն պարոն Մագայը Եամախի կլինեի, այս ամեն յուրերը նորանից լսեցիր» (Հայաստանի Գրական Քանդարան, Հայկ Տեր Մկրտչյանի արխիվ, № 134)։

ՀԱՄՄԵՐ ՊՈՒՐԳԵՏԱԼ, ԻՈՍԻՖ (v. Hammer-Purgstall) (1774—1856) — ավստրիացի արևելագետ։ Ծնվել ևր Գրացում։ Նրա գիմնազիական պատմություն ևր վարում Կ. Պոլսում։ Նշանավոր են նրա „Die Stammsverfassung des Osmanischen Reiches", 1819 և „Geschichte des Osmanischen Reiches", 1835.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, ԿԱՐՊ ՄԱԿԱՐԻՉ (1825—1872) — վաճառական, ն. Նախիջևանի Քալբյան-Այվազյան խմբակին ևնդհակ լբնքրալ-բուրժուական հոսանքի պարագլուխը և Մ. Նալբանդյանի նուն խմբակի գեմ վարած պայքարի գլխավոր հնձարանը։ 1858 թ. վերջերին, ազգարարելով «Հյուսիսափայլ»-ին նյութական ոժանդակություն հասցնողների անուններըը, Նազարյանցը հիշում ևր առաջին հերթին «ազգասեր Մատթեոս Վենեցիկյանցի և Կարապետ Հայրապետյանի անուններըը, «ոցա իմաստուն և վենանձն հոգաբարձությամբ միայն,— գրում ևր Նազարյանցը,— առաջացել են այն հասակ և բավական գիտնքին հայկական տիպերը, որով տպագրվում և «Հյուսիսափայլ»-ը (ԷՀյուսիսափայլ», 1858, № 6, յնր. 518)։ Նուն տարում Նալբանդյանը նա վորձում ևր Հ. Էլիբեկյանի անգամ մեր ազգի և յեզրայր մեր Հնդիաբաքարող և Հնդիաբանար ընկերությանն բառերով (տես. «Մորհրդային գրականություն, 1938, № 2, յնր. 147)։ «Ընկերությունն բառը Նալբանդյանը քարգմանում ևր „партия",

ասկայն Նալբանդյանի և Հ. „ՊԱՐՏԻԶ"-ն ավելի շուտ գործնական գործունեություն էր, քան գաղափարապես մտավոր կազմակերպություն։ 1860—62 և 1865—67 թ.թ. Հ. ընթրվեց նոր նախիջևանի քաղաքագլուխ։ Ընտրությունը զուգադիպում էր համառուսական հնգամսյան գրքույկին. նախընթաց տասնյակ տարիների ընթացքում քաղաքագլխությունը պաշտոնը վարել էր ձեռքից ձեռք նրա հոատերերին հարող մարդկի (Մ. և Սքմ. Ալաջալյաններից)։ Մեծ աշխատություն ցույց տվեց քաղաքագլուխ Հայրապետյանը Նալբանդյանին հնգամսյան տասնյակության գործում, որ խալխրականներին գեմ ուղղած հոատարական խոշոր ակտ էր և հաջողության գիպքում պետք է հարվածեր Ն. Նախիջևանը Ռնգազանության գանված Ալալիյան գպրոցի և նրա շուրջը ժամալված հգնբատահոպանության հիմնարկներին, ատելությով նրանց հանդեպ գուլտուրական հիմնարկներ հրապարակախոսի ձերբակալված ժամանակ մնկնեց Մոսկվա և Պետերբուրգ, գորտեղ առևտրական գործեր ուներ, և գորտեղ մտադիր էր քսո յնդհանուրքին դեմ տեսակցվելու Նալբանդյանի հետ և պնդության հաստելու նրան Սրանով պետք է բացատրել յերևի նաև վերջինիս հիշատակարանում նրա ժամանակի ատիճով արտահայտված զգեստությունը։ Հնգմնակի վերաբերմամբ Հայրապետյանի ունեցած կարծիքի մասին և գիտենք նաև Ռնանիա Մուշեղյանցին 1864 թ. մայիսի 29-ին գրած նրա մի նամակը ժամահանքի (իմա՝ Ռերուսագեմում յեղած Նալբանդյանի. Ա. Հ.) մասին աված լուրերը բավական ատրպուսանքի մեջ ձգեց (sic) քեզ, մանավանդ այդ գործիչի այդքան ժամանակի բանտարկությունը բավական չեր (Հայտառանք Թրական Քանդ., Ռեր. Շահազիզի արխիվ, № 156)։ Նալբանդյանի մահից հետո խալխրականները ամրապատանդեն Հ. հրապարակախոսի հանգիստավոր քաղման համար։ Այդ մեղագրականները գիմաց կարճ հարցաքննությունից հետո Հ. անպարտ հանաչվեց, մի բան, որ չհանգստեց հայ լիբերալներին հնարկու այն լեգենդը թե՝ տասրինների ընթացքում գորցրեց իր հարատություն, քարոզելով իր բարեկամի համարտ (Տես. ՀԷորիզոն, 1916, № 72, Լեոյի հոդվածը)։ Հետագայում Հ. գորոշած և յեղել քաղաքն չինել նախիջևանում Նալբանդյանի հիշատակին քաղաքը կատարվեց, ասկայն խոհեմարար էհայրապետական քաղաքն անունը տատցավ։ Հ. բարեկամական այս ցույցերը ապացույց նկեն մեկն Նալբանդյանի անգին ժողովրդականության։ Ն. ոգտագործում էր գինակցի քաղաքական կապիտալը լիբերալ-բուրժուական ծրագրերին ոգտին, ներքայացնելով իրեն մեծ արիության համախոհ և հոգնոր ժառանգ։ Հայրապետյան-Նալբանդյան էհտառակցությանն մասին ատեցված նացիոնալ-լիբերալ լեգենդը ցույց և տալիս՝ գոր խնդամիտ ու հնատաս վաճառականը չեր սխալվում, յերբ հատարական-քաղաքական իր գործերը գրատնելու համար քանագործում էր մարդկային սխմատ գյուրահավատությունը։ Տես. Գամենատրներ, յեր. 377 և հետ։

ՀԱՑՐԱԳՑՑԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ — տե՛ս Հայոց։

ՀԱՆՆԻԲԱԼ (247—183 ն. ք. մ. ք.) — Նշանավոր կարքագենացի գորավար։

ՀԱՆՆԱ կամ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱՆՆԱ — XVIII-րդ գարում ապրած վարդապետ, Ռերուսագեմի Գրքիգոր Տղթայեցիկը պատրիարքի աթոռակալը։ XVIII գարի 20-ական քվականներին գրի առավ Ռերուսագեմի և նրա ուխտավայրերի պատմությունը՝ Ռիբրդ պատմություններ սրբոյ և մեծի քաղաքին տատեոյ Ռրուսագեմի և սրբոց տեղիներին տեղաց և այլնե։ Գիրքը կազմվել էր ոչատ խրախճանությունների ակրունակատ ուխտաւոր ժամահասաց, վորը, հաւատով, յոյսով և սիրով գիմեն առ տուրը քաղաքս Ռրուսագեմ ծովով և ցամաքով յաղագս հոգնոր վաճառականությունների տեղին մարդպարքներ։ Գիրքը լույս և տեսել Պոլսում մի քանի տեղամ՝ 1734, 1763 և 1782 քվականներին։

ՀԱՄՈՒՆՅԱՆ, ԱՆՏՈՆ (1809—1864) — հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոս, Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկ համայնքի մոլեռանդ պետը, որը մեծ հիզախ արեց պապական պրոպագանդի ուղղությամբ, մասնավորապես Զեյթունի ապստամբության շրջանում։ 1867 թվին Պիոս IX պապը ամեն նրան կրկնակի պատրիարքի և հայ-կաթոլիկների ընդհանրական կաթողիկոսի սիպտոս, որից հետո նա ես. Գրիգորիս մասանդ հռչակվեց իբրև Հ. կաթոլիկական բարեսիրտությունների և ծայրահեղ անհաշտ վոտս դեմ պայքարում էր նրա անդամ Մխիթարյաններըս նրա դեմ արժարժված տագնապներն գրոյի տակ խմբվում էր մանավանդ պոլսահայ բուրժուազիայի տագնապներ և տյուսատվորյալ մասսորականությունը, և առաջին հերթին հայ-կաթոլիկ բուրժուազիայի հոսյերնասերը գնկավարները (Մերենց, Պիշինկիշլյան և այլն)։ Նշանավոր և այս տեսակետից հակահետեւյան համագործակցությունը գործունեությունը։

ՀՈՒՏԱՎԻՆԵՆ կամ ՈՒՏԱՎԻԱ ԿՐՏՈՒՆՔ — Ոգոստոս կայսեր քույրը, կայսր Մարկելլոսի, հետագայում Մարկոս Անտոնիոսի կինը։ Մեռավ Ն. ք. ժ. ք. 11 թ.։

ՀՈՄԵՐՈՍ — էպիկականը և էպիկականը լեգենդար հեղինակը։

ՀՈՒՄԲՈԼԴՏ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1769—1859) — յերմանի նատուրալիստ և ճանապարհորդ, ժամանակակից գիտության աշխարհագրության հիմնադիրը։ Նրան դրավոնում գլխավոր կենդրոն նը՝ ցույց տալ աշխարհագրական յերևույթների որինաչափությունը։ Իր բազմակողմանի հետազոտություններով, որ հանգես յեկավ քառասնասեր տևողության մեջ՝ Հումբոլդը նվաճեց «XIX դարի Արիստոտել» անունը։ 1859 թ. Հ. մահվան առիթով Նալբանդյանը կազմեց ուշագրավ մի հոդվածություն, որ տպվեց «Հյուսիսափայլ»-ի նույն տարվա № 10, յեր. 819 և հետ։ Հոդվածը տառապրված և սխալներով Մատաթյանի կենսագրությամբ։

ՀՈՎԱԿԻՄ — աներայր։

ՀՈՎՀԱՆ ԱՆՏԻՈՔԵՑԻ — տես. Հովհան Վոսկեբերան։

ՀՈՎՀԱՆ ԶՄՇԿԱՑԻ — բյուզանդական կայսր (969—976)։

ՀՈՎՀԱՆ ՎՈՍԿԵԲԵՐԱՆ — (354—407) — յեկեղեցական նշանավոր գրող և քարոզիչ, որի մեկնությունների և ճառերի հայերեն թարգմանությունները վայելում են հինգերորդ դարի գրասիրաց գործերի հեղինակ։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ — տես. Մաքրատյան։

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍԻԱՆ, ՑՂՆԱՋԱՐ — պոլսահայ։

ՀՈՂՈՒԲ — տես. Ձլավիտա։

ՂԱՋԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ — V դարի հայ պատմագիր, որը՝ աշխատանքի դեմ ուղղած նշանավոր էքուզքը նալբանդյանը թարգմանեց և ծանոթագրեց Պետերբուրգի բնդրում նստած ժամանակ։

ՂԱՋԱՐՈՍ — Նալբանդյանի յեղբոր որդին և (Զինկոնե, յեր. 311)։ Ջեփորել՝ Նալբանդյանի յեղբայրը Ղազարոսի հետ։

ՂԵՎՈՆԴ, Հ. — տես. Ալիշանյան։

ՄԱԳԴԱԼԻՆԵ — նույնն է, որը հիշվում է նամակներից մեկում, որպես M-lle Madalaine (Զինկոնե, յեր. 264)։ Հավանորեն նամակների ջուցակում նշված (Մ[ադրիդ]?) Մ. Մաքսիմյանն է, որ ապրում էր Պետերբուրգում։

Մ. Զ. — հավանորեն Մոլեռնի Զախարիի Բուզաղյանն է։

ՄԱԼԻՆՑՈՎ, ԴՐԻԳՈՐ (1809—1861) — հիշատակվում է վորպես «Վազարշապատ» ստաբեռնավոր ընկեր, ծառայել է Ըզմիածնի Սինոդում, նպաստել Վազարշապատի դպրոցին և մասնակցել Ներսիսյան լեռի շինությունն 50-ական թվականների վերջերին։ Նրան հանդիպում ենք Մոսկվայում (Հնամբավածք Ռուսիոս, 1861, №№ 6 և 7, Արսէն վ. Մխիթարյան, «Անուշավան», Մոսկվա,

1890, էջ. 3 և հետ. և «Մուրճ», 1902, № 3, Մա. Նազարյանցի համակիրը Աբել վ. Մխիթարյանին)։

ՄԱԼԽԱՍ — հնգկահաս։

ՄԱՀՀԵՍԻՒՔ — անհայտ։

ՄԱՋՋԻՆԻ, ՋՈՒՋԵՊՊԵ (1803—1873) — նշանավոր քաղաքական գործիչ, իտալական ազգային-հնգափոխական շարժման պարագլուխներից մեկը։ Անդրադարձնելով շարժման բուրժուական գեմոկրատական մասնակիցը՝ Մառաջ եր քաշում նրա ազատամարտական-հասարակապետական գործերը։ 1830 թվականից, վորպես նվիրյալ, ապրում եր Լոնդոնում՝ գլուխ կանգնելով «Ինաստրոնական յիվրոպական գեմոկրատական կոմիտեին»։ Մոտիկ շփում ուներ Ինքյանի հետ «Յիվրկրատորժուքյան» հնգինակը համակրանքով և արտահայտում նրա և Գարիբալդիի մասին՝ «Մուրը Մաձձինիի և ուրը Գարիբալդիի բարեխոսությունը անպակաս լինին հարատևության ապին գլխից...» (Ընկերակցություն, էջ. 90)։ Ինչպես յերևում է Քազվորյանի համակից՝ Նալբանդյանը հանդիպում եր ունենալ Մաձձինիի (Ծածկագրում — Մարքիսը) հետ և ջանք գործ դրել կապվելու նրա հետ քյուբրահայ գործիչներին։

ՄԱՆՆՈ — պարսից հնբնակիցս. ապրել է մ. թ. յերբորդ գարում։

ՄԱՎՐԻԿՈՍ (ՄՈՐԻԿ) — բյուզանդական կայսր (582—602)։

ՄԱՍՓԵՈՍ կաթողիկոս (ՀՈՒՍԱՁԱՆ) — յերբեմն Կ. Պոլսի պատրիարք, հետագայում (1839—1865) ամենայն հայոց կաթողիկոս։ Լինելով քյուբրահայ ամբարտավանության և պահպանողական կղերի արտահայտված գաղափարախոսներից մեկը, նախքան, անհամբերատար քաղաքականություն եր վարում հայ կաթոլիկ և հայ բողոքական պրոպագանդի հանդեպ։ Նույն վոգով են գրված նրա բազմաթիվ կրոնական-առաքելաբանական աշխատություններըւ Վորպես կաթողիկոս Մ. պահ մի ուրը ոգնց Կ. Պոլսից փշոց ազգային առհմանագրական հավնրին և 60-ական թվականների համառուսական հնգափոխական կրիզիսի գեմ կառավարական շրջանների ձնոք առած էվերանորոգչական արտահայտություններին։ Այս մասնակցությամբ Մ. պահ մի ընդհատ ջեց նաև հայ յեկեղեցական «Ռեֆորմներին»-յի գեմ ամբարված ազգային-պահպանողական արտահոսքներին։ Իրմագրություն ցույց տալով կղերական ուսյան քարոզիչ (Ալյագոզովսկի-Ջալալյան) խմբակցությանը՝ վերջիններիս գեմ որևիցե միջոցներ ձեռնարկած պայքարին։ Արանով ել պետք և բացատրել նաև նալբանդյանի և Մ. մերձեցումը 1860—62 թ.թ.։ Տաքսիմական նկատառումներով անկե ունեցած այդ մերձեցումը չեր վերացնում կոտմնքի անդրունդային տարաձայնությունները։ Հրատարակելով Ներսես Աշտարակեցու վարչական սխեմանմը, Մ. փոխարինեց նրա սահմանած աշխարհական վերջիններ սխեմանմը կղերական հիերարխիի սխեմանմով։ Ներսեսի մահից անմիջապես հետո ջնում մղվեցին բոլոր աշխարհական կառավարիչները, փոխարինը վարդապետներ նշանակվեցին, գավառները լցվեցին ուերանրներով, եջմիածնի վարդապետներն ավելացան, վիճակներըը ժամանակավոր կառավարիչներ ուղարկվեցան, կանոնաւորիներին չտառներըը լրիվ ամբողջացան և այլն (Պոռյան, Գ. ջՀուշիկներ, Ա. էջ. 202)։ Վերնատնական քմահաճներին սկզբներին Մ. հալածանք հանեց անգամ ազգային-պահպանողական Շահնյանի և լիբերալ-պահպանողական Նազարյանցի գեմ։ (Նալբանդյանը չանդիտացավ Մատթեոսի հակահնգափոխական, հակա-ջասամանագրական յերկերը։ Այդ առասկնոից բնորոշ և բացատական այն վերաբերմունքը, վոր արտահայտում և Նալբանդյանը Մ. Նկատմամբ էջ. Պոլսի հայ-յեռասվորչական համայնքին մեջ։ Հետաքրքրական և, վոր համառուսական ռեակցիայի ուժեղացման չրջանում Մ. ևս նահանջ սկսեց ռեակցիայի առաջ։ 1864

Քվի վերջերին պաշտոնի հրավիրեց Սահակին քալված Զալալյանցին, վերջինիս դրդմամբ հետ առավ ծխականներին տրված իրավունքները և ետաձգային ներշնչումներ հայտնեց 1836 քվի ըՊալոժենիե»-ում։ Ի վերջո կաթոլիկոսը հոժարություն հայտնեց անգամ հրաժարվել իր պաշտոնից՝ տնքի տալով Հոգևորականների և Զալալյանցի ջանքերի (Հմմ. Մ. Ալպոյաճյան, «Նոր նյութեր ամենայն հայոց կաթողիկոսության պատմության վերաբերյալ», գ. Պոլիս, 1865, էջ. 21)։

ՄԱՏՓՈՍ բնգ. — Վեհափառ։

ՄԱՏՓՈՍ քահանա — հավատարիմ Պետերբուրգի հայ տերտերներից։ Մի երես անգամ ազգնից նայրանգյանին նրա բերդում գտնված ժամանակ։

ՄԱՐԱՄՅԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ — տես. Կ. Մ. Հայբուզեոյանց։

ՄԱՐԻԱ ԱՆԱՆԱՄԵՐՆԱ — Նայրանգյանի ծանոթներից. հիշատակվում և նաև բերդի նամակներում, «Ինքնագիր», էջ. 272 և 283։

ՄԱՐԿՈՍ — անհայտ։

ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ — անհայտ։

ՄԱՐՏԻՆ ՄԱԿԱՐԻՉ — տես. Մյասնիկով։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ — Մաքսիմիլիանի պապական անունը։

ՄԱՐՏՅԱՆՈՎ, ՊՈՂՈՍ ԱԼԵՔՍԵՅԵՎԻՉ (1824—1863) — Նախկին հոգևոր, վորին վիճակվեց քաղաքական գործչի դիրք ստանալ և հալածվել վորպես հակապետական անձնավորություն։ Անհաղթություն հանդիսանալով առևտրական գործերում՝ ծառայության մտավ «Кавказ и Меркурий» ընկերության մեջ, վորտեղից հետացավ՝ քաղաքական ամբաստանության պատճառով։ 1861 թ. անցավ Լոնդոն և մտա չխում ունեցավ Գերցենի խմբակի հետ։ 1862 թ. ապրիլին «Колокол»-ի № 132-ում տպեց ցարին ուղղած բաց նամակ, վորտեղ պահանջում էր դումարել էհամերկրային Դումա (Земская Дума)։ Բրագրում էր ազատական անպատկան ժողովրդական քաղաքություն՝ մարզային ինքնավարչի հիմքերով։ Մ. կարծիքով ինքը ցարն է, վոր պետք է նախաձեռնի այս ժողովրդական քաղաքությունը։ Վերադառնալով 1863 թ. Ռուսաստան՝ Մ. ձերբակալվեց Ալեքսանդրի ամիլինում։ Անհատը պատապարանց նրան 3 տարի տաժանակիր աշխատանքի։ Մնաց Իրկուտսկում։ Նայրանգյանը հանդիպել և նրան Լոնդոնում։ Համեմատելով Մ. գրած այդ նամակը նույն ժամանակ դրի առնված «Ինքնագրությունի» հետ, գալար չե նկատել նրանց մեջ չափան կնաքը, վորոնք մեծ չափով անդրադարձնում են Գերցենի և Բակունինի շրջանում նույն այդ պահին պատով քաղաքական ակնկալությունների ազդեցությունը։

ՄԵԼԻՏՈՍ ՊՈՂՈՍ — Մագրատի հայերից. 1840 քվին հիշատակվում է Մագրատի լուսավորչական յինգնգնդ. յերեցփոխանների քվում (տես. Ալ. Ծերբիցյան, «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունն և այլն», II, էջ. 481. տես. նաև Մ. Քաշքաչյան, «Վնաց Վարդանանք», Կալկաթա, 1846, էջ. գ.)։

ՄԵՄՈՒՓԱՆ, ԱՄՄՈՒՆԻ — հայ նախարար, վոր, հարելով պարսից Շապուհ II-ին, պատերազմեց հայ Արշակունիների դեմ։

МЕЙСНЕР, А. К. — անհայտ։

ՄԵՉՈՒՆՑԱ — տես. Սքվաճյան։

ՄԵՍՍԱԼԻՆԱ — կայսր Կլավդիոսի կինը, վորը տխուր հռչակ ստացավ գաժան բնավորության և ցած կենցաղի համար։ Սահվան պատապարտվեց մ. թ. 48 թ.։

ՄԻԱՆՄԱՐՅԱՆ, ՄԻՓԱԵԼ (1829—1880) — հնծելազորքի չտաբա-կապիտան։ Հետացքըրվում է իր հատկապես ազդային գործունեության խնդիրներով, վորոնց չուրջը 1860—61 թթ. մի յերկու հոգված տպեց «Հուսիսափայլ»-ում։ Իր

գրական գործունեությունը սկսել է Մեծու Հայաստանին-ի նկերում։ Պահպանում են ազգային-պահպանողական հայացքներ ունեցող բուրժուական լուսավորիչների շարքին։ Հետազոտում աշխատությունների նշանավոր են նրա Հայկականը (ՍՊՐ, 1868) և „Bibliographia Caucasica et Transcaucasica", I, СПБ, 1874—76. Նալբանդյանը ծանոթացավ նրա հետ Քիշլիկում, վորտեղ նա այդ ժամանակ ծառայում էր։

Մինասեան, Զաքարիա (1808—1874) — անգլիացի քահանայ, հրապարակախոս և բազմագրական գործիչ. Ե՛րբեմն կորստյան-ի հեղինակը։

Մինչ-Ներսես — պարծիկ գորավոր, ըստ հայկական ազբյուրների, Վարդանանց պատերազմի չոր վոգին, վորին ուղարկել էր Հազկերտ II-ը Նվաճելու Հայաստանը։

Մինասեան, Խաչատուր, նաև Missak (1815—1891) — քյուրքահայ հասունաց և նկրկաբնի մտածող։ Պահպանում էր պոլահայ ազգայական գաղթ և հատուցամիտ բուրժուազիայի մեջքն գնգերով մասվորականներին Քվին։ 1848—72 Ք.Ք. ապրում էր Փարիզում։ 1858—1861 Քամականները Մխիթարյանի ամենաբնդուն այն տարիներն նկին, յերբ նա հրապարակ էր գալիս Եմատիսն նկերում՝ Սամ. Վռհանյանի և այլոց գնմ իր գրաբարախառն աշխարհաբարով գրված էքսնաքննական յերգիծանքներով։ Վ՛ևր հանելով նրա գրականությանն այդ տարիների հնամա յնվքրապական վոճը՝ Մրմըրյանը համեմատում է Մ. անգլիական նշանավոր պատմաքան Մակոլկյի հետ, վորուն անգլիական լոյն յրշությանն անգը բանած և պոզպատի համնատ գրոնությունն մը հայ՝ բարեխառնված փրանսիական կրակ գվարթամտությամբ (Հնչն որնը, Կ. Պոլիս, 1907, յեր. 60)։ Ենթանն գուրանն կռնվելների ժամանակ քնքվեց նեբռնեականների կողմը։ Մոզատաբրի և բնբրկի ցուցմունքների ավյալներից գատելով՝ Նալբանդյանը հանդիպել էր նրան ինչպես առաջին (1859), նոնպես նաև յերկրորդ (1860—62 Ք.Ք.) անգամ կատարած արտասահմանյան իր ուղեորության ժամանակ։

Մխիթարեան Աւետիս — XII գարի սուրբ պատրիարք և պատմագիր, վորի կազմած ժամանակագրությունը XIII գարում հայերեն փոխադրից Վարգան վարգապետ Աբեղեցին։ Նրա պատմության այս բնական բնագիրը գիրանաբերն քարզմանության հետ միասին հրատարակվեց միայն անցյալ գարի վերջերին՝ արեևլագետ Շարոյի ձեռքով։

Մխիթարեան — տես. Տեր-Գրիգորյան։

Մկրտիչ վարդապետ — տես. Բարձրյան։

Մճախնիկով, Մարտիրոս, նաև Մարքին Մակարիչ — Նալբանդյանի քույր Վարվառի ամուսինը (տես. Շիլվանյ, յեր. 56—66)։

Մոզիսես Զաքարիա — տես. Բուդաղեան։

Մոզար, Վոլֆգանգ — Ամեդեոս (1756—1791) — կոմպոզիտոր։

Մուշեղեան, Միմոն — վարդապետ, գործակցում էր Առաքելական Մատենա Վեհապետականին, վորը Բարամյան վարդապետի հետ մեկտեղ տարել էր նրան իր հետ Առաքելոնի Քեմը 1859 Ք. Նշմարեում յեղած ժամանակ (տես. Եմուշտ, 1902, № 5, յեր. 139)։ Մեռավ 60-ական Քվականների կեսերին։

Մուրադեան, Ամրոսիոս (1833—1903) — քյուրքահայ ազգագրիչ և չափազոր լիքերալ խմբագիր (1859—83 Ք.Ք. Նիկոմիդիայում հրատարակում էր Հայրենասեր յերգիրը, իսկ 1860—1863 Ք.Ք. Փարիզում առևտրական յերաքննքներ։ 1863 Քվին գատարեցնելով Փարիզից, անցավ Պոլիս, վորտեղ Հովհաննես Հովսեփյանի հետ իր ձեռքն առավ Եմեղուտ-ի խմբագրությունը։ Վերջինիս գատարելց հետո՝ անցավ գահերեն, վորտեղ 1863 Քվին յուր ընեայից Եմրմվենին նկատմամբ հանգիստը։ 70-ական Քվականներին հատատավելով Կ. Պոլսում գրագ-

վում էր ուսուցչությամբ (Համմ. Քեոդիկ, ԵՀԼԿ և տառ, Ֆ. Պոլիս, 1912, յիր. 141 և հետ.)։

MURAWEWA, Fri. — հռվանովնեն՝ տոպանդամոր պարուհի Մարֆա Նիկոլաևնա Մուրավյովա (1838—1879), Պետերպուրի յիրջանիկ մրցակցուհիներ 50—60-ական թվականներին մեծ հաջողությամբ հանդես էր գալիս ռուսական մայրաքաղաքներում և Պարիզում. 1859 թվին Լիսեգնայի հետ մեկնելով արտասահման՝ նույն տարվա աշնանը վերադարձավ Ռուսաստան՝ նպատակ ունենալով վերադառնալ նույն թվականին (А. Плещеев, „Наш балет", СПБ, 1899, стр. 168, 178 и сл. и 184).

ՄՈՒՐՅԱՆ, ՄՈՒՐ (1808—1873) — կրկեսա-փիլոզալական հռոմանքի խմբագիր և մատենագիր։ Ծնվել է Զմյուռնիայում։ Նախնական կրթությունը ստացել է նույն տեղում էվրոպիական հայոստանեյաց կոչված կենդ-գասական վիպերգության հոգևոր հովանավոր Վանանդեցի հայկարանի Հռոքի տափ Ուսման մեջ կատարելագործվելուց և վանք մտնելուց հետո 1823 թ. գնում է Ըզմիռնիա հուսախար լինելով Ըզմիռնեցիներ՝ քոզնում է վանք մտնելու պրամադրությունը։ Գահ մի վարում էր Սիմոնի քարտուղարի պաշտոնը 1830 թվին Քիշլիզ և ուղևորվում Կարբերցուն, որի մոտ քարտուղարի պաշտոն էր կատարում։ Միամամանակ կրոնի ու աշխարհագրության դասեր է տալիս Ներսիսյան դպրոցում։ 1833 թվին՝ Ներսեսի հրավերով անցավ Փիշնև (գործակալ քարտուղարի պաշտոնով)։ 1848 թվին Հայերիններին հրավիրով մեկնում է Մոսկվա, որտեղ, մոտ քառորդ դար, նրանց անվան հետ կապված է կրոնի և հայոց լեզվի դասատվի պաշտոն էր վարում։ Այդտեղ նա հրատարակում է իր կրոնի դասագրքերը, որոնց համար իր բարեկամ Ներսեսի կոնդակով ժամանակագրական սկզբով առաջավ։ Մյուս գործերից հիշատակելի չեն նրա կաթոլիկոսական պատմությունը, Հայաբնակների տոհմագրությունը, բանաստեղծությունները և քարոզմանությունները, Մ. և նրա վորդի Զաքարյանի (հետագայում հայկական հրատարակությունների գնորդ) խմբագրությամբ Մոսկվայում հրատարակվեցին ԵՀնաքարտ (1838—1852), ԵՀամբավարք Ռուսաին (1861—1864) պարբերականները։ Նոր մահից հետո Զ. Մանրյանը հրատարակեց ԵՓարոս (1872—1873) և ԵՓարոս Հայոստանեյաց (1879—1881) պարբերականները, որոնց սպիտցին Մ. մի շարք գրվածքները։

Մ. գրական-հասարակական գործունեությունը սկզբից անքակտելի կապված է անբաժան Ներսես Աշտարակեցու և նրա գլխավորած կրկեսա-փիլոզալական այն հոսանքի գործունեության հետ, որը քաղիքի հետ էր կապում հայ յեկեղեցու և սրան յիրջանիկ ազգության բախտը։ Իր մեծ ազատասիրական ասպարեզ-բանաստեղծությամբ, կենդ-կլասիկական էշտարբերականներով և ուղղափառ-ազգային հրապարակախոսությամբ՝ Մ. Ներսեսյան կուսակցության հետևողական ու բարձրագույն պաշտպանն էր։ Սակայն Մ. չէր շահանում բացառապես հոգևորականի աշխատանքով։ Նա հոսանքի կենսագրական գիծերից էր և այն կազմակերպող ու գործնականապես գլխավորող ուժերից մեկը։ Այս գերը նա կատարում էր մոչ այնքան դպրոցական կամ տպագրական գործունեությամբ, որքան ստորև քրքիակցությունների, նամակների մեջտեղով տասնյակ տարիների ընթացքում կապը էր պահպանում Ռուսաստանում և արտասահմանում գրված համախոհների հետ, իրազեկ անում նրանց յերկպատի անցուդարձին, կուսակցական-գասակարգային կարծիք կազմակերպում անցքերի շուրջը և համապատասխան կերպով ազդում գրանց վրա։ Ներհատարգ տարիներին Մ. քրքիակցություն էր վարում Արծրունի, Նազարյանցի, Առ. Ալեքսանյանի, Շահխաթունյանի հետ։ Հետագայում այդքի յեն ընկնում նրա քրքիակցությունները

հազաբեկների. Դևլիանովի, բժ. Տեր-Ղուկասյանի, Այվազովսկու և մանավանդ Ն. Աչառյանցու և իրա ժամբամորների — Ս. Սամվելյանի, Ն. Շահազիզյանի, Ջալալյանի և Մանդինյան քահանայի հետ Թյուրքահայ գործիչներից հավաքած նր անհրաժեշտ նյութերի հետ, որոնցից Շամուռճյանն նր համ Ղ. Գալֆայոդյանը, Մ. հայրենասիրից ու մանուկյան ընկերը՝ 30—40-ական թվականներին հայ հրատարակչության մեջ Մ. գրավում նր նույն ճյանդը, որոնցից 60—70-ական թվականներին ռուսական մեջ գրավում նր „Московские Ведомости“ քնքնի խմբագիր Կատկովը։ Ցավ զուր չե, որ, ինչպես յերևում է Մ. Քղքնիցից, անձնական մերձավորությունն քան կար յերկուսի մեջ։ 60-ական թվականներին Մանրյանը Կատկովի հորդորով առանում նր արտասահման, յուր տեղով մի շարք հայ պատրիոտական (ազգասիրական, ազատական և այլն) և յերբեմն հոգվածներ տպում Կատկովի որդանի նշնորում։ Ձիշտ և զամանաբանական խնդրի չուրջը պտի մի բանակռիվ առաջացավ ռուսիքան դյեմոկրոտ հայ և ռուս հրատարակիսների մեջ („Моск. Вед.“, 1866, № 303 և „СПБ Ведомости“, ն. տ. № 269)։ Բայց այս չկանգնեցնց, որ հետագայում Մ. մահվան առիթով ամենատաքուկ նեկրոլոգը յուր տեղներ հնց Կատկովի քնքնում („Моск. Ведом.“, 1873, № 209)։ Նեկրոլոգը գրեթե բոլոր ընդհանրի չարքն նր գասում հայ խոշորամոլների մեռած ըրժանների։

Մանրը նալբանդյանի անհաչա ու անոդոք այն հակառակորդներից նր, որ անընդհատ հետապրակական կարծիքը նր կազմակերպում հրատարակիսների դեմ։ Նրա տրտրությունների մեկում 1857 Ք. ապրիլի 12-ի նեղքո հանդիպում ննք հետաքրքրական այսպիսի մի նշում. «Եվս Իվան Դավիթի Մելիքնովին և Փետերբուրգ տառելուց քաղցմանությունն համակին նալբանդովի գրելոյ առ մեզ ի ժեն ամսոյս։ Մանուչյալ ևս զոր հարկն էր խնդրելուց զնորհրդատվությունն նորա և այլն. (զոյ օրինակին ռուսերեն և հայերեն) (զմբախտաբար հիշված օրինակները չգտանք Մ. արխիվում)։ Նույն տարվա օգոստոսի 28-ին Մ. գրում նր. «Նալբանդյանն նկնց (զմբախտաբար, չգիտենք զորում նր գնացել և զորտեղից նր վերադառնում նալբանդյանը, բայց բնորոշ ե, քե ինչպես Մանրը արձանագրությունն արժանի անցք և համարում նալբանդյանի ամեն մի քայլափոխը)։ 1858 Ք. օգոստոսի 6-ի նեղքո կարդում ննք «Եվս Մարգիս եպիսկոպոսն ի Տպխիս ի պատահանի գրությունն յոչն յուղեկ. ժանուցաց առաջին քնքնիս գանձությունն նոր ատագ երիցուն, զսահակին և զիսոյածին ընկերն նորա և այլն. խնդրելոցդ հոգ տանել պի մի...»։ Այստեղ հիշված նոր ատագերեցը Աբրահամյանն ե, «սահակը»՝ նալբանդյանը, քանի նրա խոյածին ընկերը — խոյեցի տեր Ծեսայու վորդին — Մա. Նազարյանցը։ Մի այլ տեղ (1859 Ք.) Նազարյանցը հիշատակվում ե վորպես «խոյածին ժառանգիչ», քանի նալբանդյանը վորպես «հատագիր»։ Հորից պակաս անոդոք հակառակորդ չեր նալբանդյանին նաև վորդին՝ Զ. Մանրյանը, հատկապես յերգիծարանական անուրջ իր վոտանավորների մեջ։

Իր հերթին նալբանդյանը ևս անոդոք նր Մանրյաններին։ Նկատմամբ 50-ական Ք.Ք. հնանքին վաճառ անձնական նկատառումներ նչին փեռատում այս հակամարտության մեջ։ Իրը քե նալբանդյանը և նրան բարեկամ Կեռնիչևսկին ձգտում նչին քշել հեմարանից Մ. և բաժանել իրար մեջ նրա գասերը։ Այդ մասին ակնարկներ կան նաև Մ. որտրությունների մեջ։ Չնարավոր ե, և նույնքան համոզիչ, վոր նալբանդյանը քաղկությունն ունեցած լիներ քե ձեռքն առնելու հեմարանում հայոց լեզվի գասերը։ Բայց անկասկած ե նաև, վոր հակամարտությունը բխում նր խոշորի սկզբունքային նեղհակությունից, նրանց հասարակական-քաղաքական գերքերի անհամատեղելիությունից։ Պայքարը ծայր առավ տակավին 1853—1854 թվականներին, յերբ Մ. հետ միասնական գասեր

ունեյին ձեմարանում հետևյալները և նալբանդյանը և յերբ վերջինիս առաջ դրված եր վոչ քիչ գաղտաբաչխություններ, այլ ներքսնից պաշտպանվելու խնդիրը՝ ևյդ պահին նր հենց, վոր „Ну хорошо" վոտանավորի մեջ նալբանդյանն ուրվագծեց նաև Մ. մասյլ դիմաստավիրը։ Հետագայում նալբանդյանը հարկ խոկ չեր համարում գրագրվելու առանձնապես Մ. անձնավորությամբ։ Նրա մասին հազիվ մի յերկու անհարկ կպաններ մեյն ՀՄառանայի պաշտոնական մեծ հանդեսում և ընդդեմ գրած նամակներում։ Զ. Մանրյանի մասին մի յերկու դիտողություն և արևլ նա մեյն կոմս Լեմանովների էքսպեդիտորներից մեկում, (ՀՑնորհկեր, I, յեր. 413 և հետ.)։

ՑԱԴՆ — ֆրանսիացի, ֆիզիկայի դպրոցական դասագրքի հեղինակ։

Ց. Ք. — անհայտ։

ՑՑՋՑԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ (1833—1905) — արևելագիտությունյան մագիստրոս, վոր պաշտոնավարում եր ժողովրդական լուսավորությունյան և ոտար գաղանությունների դեպարտամենտներում։ Դեկեմբովի ժամանակ լուսավորությունյան դեպարտամենտում վիցե-պրեզիդենտ եր, վերջում՝ ժողովրդական լուսավորությունյան մինիստրությունյան խորհրդի անդամ։ 60-ական թվականների սկզբներին Ց. պահանջ եր պահում Պետերբուրգում և խոշոր ապրելություն ուներ ապրանքների արտադրված հայ ուսանողական շրջաններին վրա։ Հետագայում Ց. գործով հայ ազգային-պահպանողական կուսակցությունյան պարագլուխներից մեկը։ Նրա մեջտեղ եր, հանեթ, վոր Պետերբուրգի ուսա քարձր բյուրոկրատիան չոշափում եր հայ խշխող շրջանների արտադրությունները և ազդում նրանց վրա։ Նրա մեջտեղով և հանեթ, վոր իրենց հերթին հայ կղերա-ֆեոդալական և առևտրա-արդյունաբերական շրջանները սկսում եյին ցարյդմի առաջ ծպտյեն և ցնծագնաց ամենահպատակ ակերսանքներն ու լուծում հայտում գրանց համար։

ՑՑՋՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ—V դարի հայ մատենագիր, ևնդգ ագանգղոսի հեղինակը։

ՑՈՂԻՍՋԱՐ ՑԵՎՍՏՈՓՈՍ (1813—1884)—ծնվել Սինոպի անգամ, 1853 Ք. վերջերին Բնաբաբիայի և Նոր Նախիջևանի քիմի կառավարիչ։ Նալբանդյանը հանդիպվել եր նրա հետ 1850 Ք. ծնվելուց ժամանակ (ՀՑնորհկեր, II, յեր. 290 ծան.)։ Հետագայում, 1856 Ք. սեպտ. 25-ին Դր. Մալքիկյանին ուղղած նամակներից մեկում, Մա. Նազարյանցը, անդրադառնալով Ց. և Նալբանդյանի ստնչությանը գրում եր. «Ձեր վիճակավոր առաքելորդը այս բոպիս Մոսկվայում և, պատահեցա նորան մի անգամ. և նա յինով իմ մատ մի անգամ. և յես կարծում եմ, վոր այս հանդիպումը մեյմյանց, չենի վերջինը, վորովհետև յես նորան նկատում եմ մի չատ կնճռավոր և խարդախ մարդ, վոր լինելով հոգով և մարմնով Ջալալյանի պարտիայից, զիմակավորվում և իրեն մեր բարեկամ ցույց վորում այնպես ոպտակար եր նորան, և ամենևին վտանգավոր պարզ ցուցանել մեզ յուր իսկական յերեսը... Հիմարը չգիտե քե ում հետ գործ ունի. յուր սխեմատությունյան մեջ մատնում և, քե պարսկական խորամանկությամբ կխաբե ինձ, ինչպես խաբել և հանդուցյալ Նալբանդյանին, կարծելը ատրաժելով Նախիջևանի մեջ, քե մի մարդ կար ծկզմիածնու աքառում, և գա ծեզիքապարն եր։ Կարծեմ, այդպես իսկ հաջողել և ծեզիքապարին ատանալ ձեր վիճակը, վոր բոլոր յեկեղեցասական վիճակներից ատավել չահավետ և. բայց քե վորչափ և այդ մարդու պատվականությունը, ապագան կուսուցանե ձեզ ավելի քան քե ես բոլոր նկատողությունքը (Հայաստ. Գրական Քանգաթ., ծնր. Շահազիզի արխիվը, № 136)։

ՑՆԳՈՒԼՈՎ, ԱՐՏԵՄ ՄԱԿԱՐԻՉ — նախկին գինվորական, „Ну хорошо" վոտանավորի պերսոնաժներից։ Ց. Նալբյան ճեմարանի բազմամյա անատեն եր

և 1825 թվից մինչև իր մահը Մոսկվայի հայ յեկեղեցիների յերեսփոխը։ Մեռավ 1866 թ.։

ԱՐՂԻՇԵՆ — քառ հայկական ազգությունների V դարի գիտնական ազգած հայ հեղինակ, նրա անունով հայոնի վարդապետից պատերազմի ժամանակակից և ականատես նկարագրությունը հայսնվում և ներկայիս մոտավոր 371 թվից հետո բանաստեղծված գործ։

ԱՏՄԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ — Անգուստոսնեմի միաբան Ատաայի Կարապետյան, մոր 1852 թ. ընտրվեց նույն վանքի պատարիտրը։ Նրա յուսանկարչական արհեստի մասին նավրանդյանի աված տեղեկությունը կարելի յե հավատալ նաև ֆոտոգրաֆի տվյալներով։ Այսպես նրա գիտագրություններից մինը պատմում և. 1837 թ. փափագելով տալը տպչաց գիրքիկ և Անվո հնություններն արհանգրով գիտագրել, նույն արհեստին պարապելով և 1839-ին գալիս գիմեց, որ գայն կատարելագործեի հետո գնալով ի Փարիզ և ի Մանչեսթըր կատարյալ հաջողություն ոտացավ այս արհեստին մեջ և նույն առիթով կալվածատիրոջ դրացվելով և ձեռք բերավ (ՀՓարոս Հայաստանեաց, 1881, տետր VI, էջ. 1)։

ԱՆՓՐԵՄ ՅՈՐԻՆ ԱՍՈՐԻ (306—373) — յեկեղեցական մատենագիր, որի ճառերը, ոգեքները ու մեկնությունները ստացվելուց քարգմանվել են և ոգեգությունի խոր հետքը թողել միջնադարյան հայ գրականության մեջ։

ՅՈՒՆԳ ԹՈՄԱՍ (Young) (1773—1829) — Ֆիզիկոս և բնագետ. առաջինն եր, որ մատնանշեց (1818) յեկեղեցական ինդոգլիֆների հնչական համարժեքը։

ԱՆՎՍԵՒՈՍ, ԿԱՍԱՐԱՑԻ (264—340) — յեկեղեցական մատենագիր-պատմաբան, որի կորած բնագիրների մի մասը պահվել և հայերեն քարգմանություններով։

ՆԱՀԱՐՅԱՆՑ ՍՏԵՓԱՆՈՍ (1812—1879) — ռուսահայ հրապարակախոս, էկսպերիմենտալիստ մտածողի խմբագիրը։ Սովել և Քիշլևում։ Ավարտել և Նեռուխյան դպրոցը և Դորպատի համալսարանի պատմա-լեզվագիտական ֆակուլտետը։ Վերադես գաղափար և պրոֆեսոր պաշտոնավարել և նախ Հազանի համալսարանում (1843—49) և ապա Հարգարյան ճեմարանում, որտեղից հետո հեռացավ քաղաքական պետական խորհրդարանի անդամ։ Վերջում (1869—71) ամենայի պաշտոն և վարել Քիշլևի Ներսիսյան դպրոցում։ Գաղափարում եր բուրժուազիայի յուսավորիչների այն խմբին, որոնց — Ենգելսի և Լենինի հետևողությամբ — կարելի յե գրանել էլիբերալ-դեմոկրատական տեսակին։ Առաջին-Ներքից մեկն եր, որ հրապարակախոսությունը գարձրեց հայ կղերա-ազգայնական վերնախավերի դեմ վարած պայքարի գենք, մատնավորապես գրական լեզվի և ուղղագրության խնդիրների բնագավառում։ Մանկան նույն գենքը ուղղում եր միաժամանակ նաև գեմոկրատական տարրերի դեմ ամեն անգամ, երբ որևե առաձնություն եին լինել առաջիկացության անդ հրահրել մասսաների հեղափոխական ընդվզումը։

Հենվելով գաղութահայ բուրժուազիայի պրոգրեսիվ տարրերի վրա, Ն. կարողացավ տալ կղերա-ազգայնական մտայնության դեմ ուղղված պայքարին ավելի համառ և ավելի մարտական բնույթ, քան կարող եին անել հայկական հեռամընաց բնաչխարհի լուսավորիչները։ Նույն պատճառով, ասկյան Ն. առաջադրած գաղափարախոսական և լեզվական անհրաժեշտները բանում են խոհեմ զիջումների ուղին՝ քիչուկաց գործնեության ամբողջ գյուղացիության և քաղաքային գեմոկրատիայի կրքական և լեզվական պահանջներին, հաշվի առնելով բացառապես ռուսահայ քաղքենի վճռառակնությունն ու ճանապարհ հարթելով կղերա-ֆեոդալական խավերի և բուրժուազիայի համագործակցին հետագա այն համերաշխությանը, որ ծայր առավ 80-ական թվականներին։

Ներքի հիանքրին՝ համատուտական հեղափոխական կրթիդնի գիմ ռեակցիայի ձեռնարկած հակահարձակման պայմաններում։

Մինչև հեղափոխական կրթիդնի արեւաբեռումը, այսինքն մինչև 80-ական թվականների վերջերը, Նալբանդյանը կոպված չինելով ռուսահայ գիտակորության քաղաքային գիմակրատիչի հետ, չինքնաբերված եր, այնուամենայնիվ, ն. լիբերալ-բուրժուական և հրատարակոխոսությանի գեկավարող ա գ դ ե ց ո ւ թ յ ա ն ը։ Հիւսուիսափայլ-ի հրատարակման ոկզբի յիրկու տարիներին նա ամառգրի գլխավոր աշխատակիցն եր։ Անչուշտ այդ շրջանում իսկ նկատելի չեր տարբերությունը բուրժուական լուսավորության տեսության և նրա ազգնցությանը չինքնաբերված գիմակրատական գիտակցի միջեւ։ Հետագայում, կրթիդնի արեւաբեռման շրջանում, քո ւ լ ց ո վ Նալբանդյանի հոգը Հիւսուիսափայլ-ի և ն. հետ Միասի և ասել թե՝ Նալբանդյանը հիանգամայն գիմ էրկնցած միանգամայն բոլորը իր կապերը լիրնրալ տրպանի և նրա խմբագրի հետ։ Քնայած ն. և Նալբանդյանի միջեւ անցած բոլոր անախորժություններին՝ Նալբանդյանը ա ն ձ ն ա պ ե ս քարի հարաբերություն մնց Մաց ամառգրի և նրա գեկավարի հետ և լիրնրալիզմի ազգնցությանը հ ա տ ն ե ր ը նկատելի յին անգամ ս Ոնրկրգրագրություններում։ Անվիճելի յին, սակայն, վոր իր հասարակական-քաղաքական գիտանրնեների և ուղղություններ անհատնիների հիմունական քվականների վերջերից Նալբանդյանը համարյա քի հ ա տ ր վ ի ց հիւսուիսափայլ-ի և նրա խմբագրի շրջանից՝ գիմադրել լինելով գեղի յիվրոպական և համամատուական ազգային-հեղափոխական շարժումները, յուրացնելով համամարտահայան հեղափոխական-գիմակրատական հայացքներ և ազատագրվելով լիրնրալիզմի գերիշխող ազգնցություններ։ Վերհիշելով Գևորգերգից յիկած Նալբանդյանի հետ ունեցած անձնական իր հանդիպումը՝ Ղ. Ալպյանը գրում եր նրա մասին. «Ինայց վորքան գարգացել եր և վորքան հետ քայլ իրանից Ս. Նազարյանցին։ Համակիր չեր այլևս վոչ նրա յեզվին և վոչ նրա ուղղություններ, համարձակ և պահպանողական» (Ղ. Ալպյան, Էյի կյանքի գլխավոր գիպքերը, յեր. 76)։ Ավելի մանրամասն ն. մասին տես. Համեմատարներ, յեր. 340 և հետ։

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ — հրատարակիչ-խոսի խորհ յիղբայրը (հորից մեկ մորից քույր)։ Զբաղվում եր առևտրով։ Ծնգրար Հնրբակաչուհյան և տքնորի մանանի ապորինի համարելով իր հոր չօրրորդ ամուսնությունը, վորից ծնվել եր ի միջի այլոց նաև Մ ի քայելը, ժառանգական վիճ ակնց յիգբայրների գեմ։ Իր այդ վարմունքով, ինչպես նաև խալիրականներին վերաբերմամբ գրված հայհոյական գիրքով, խանում եր շարունակ յիգբոր ժառրքը, ինչպես այդ յիրևում և վերջինիս նամակներից ու ԷՒնրդի հիշատակարաններից։

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ ԼՈՒՍԱՎԱՆ ՆԱԻ ԼՈՒԿԻԱՆ—հրատարակիչ-խոսի խորհ յիղբայրը (մորից մեկ, հորից քույր)։ Զբաղվում եր առևտրով։ Գրքերը Նալբանդյանի պես Լուսավորնր եր Մ ի ք այելի ժառանգական իրավունքներով։

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ ՂԱԶԱՐՈՍ — հրատարակիչ-խոսի խորհ յիղբայրը (հորից մեկ, մորից քույր)։ Գործով առևտրական եր։ Գանկանում եր Հայրապետյանի խմբակին Ծնգրար քնրգագրելման տարիներին, քան յիրևույթին նրա մասին հոգ տանելու համար, ապրում եր Գևորգերգում։ Նալբանդյանի մահից հետո Քալիրովը ամրատանագրր ուղղեց III բաժանմունքին Հայրապետյանին ձանրքիմ Ղ. գեմ։ Հրատարակիչ-խոսի քնրգից գրած նամակների մեծ մասը հատցնագրված և Ղ. Փատոլին սա միայն բանգային խոշընգոտները հաղթահարելու միջոց եր. նամակները գրվում էին ընկերներին և բարեկամներ լոյն շրջանի և ամենից առաջ՝ Անանյա Մուշեղյանցահի համար։ Ինքը Ն. հիստգրագետի մասին եր. Ծուսաբեն քաղքների տակ հանդով-անքալով հազիվ եր կարողանում չանգռոտել նոր

Նախիջևանի ուղղագրությամբ իր անունը և ազգանունը՝ Աճառյան Նալբանդով։ Ցնծրոր գրածներից, անշուշտ, շատ բան չեր հասկանում։

ՆԱԼԲԱՆԴՑԱՆ-ՉԵՐՉԵՆՑԱՆ, ՄԱՐԻԱՆ — հրապարակախոսի մայրը։ Մինչև Նալբանդյանը ծնվել եր մոր չերիքորդ ամուսնությունից։ Նրա ձերբակալության և մահվան ազդեցությամբ տակի՝ մայրը կորցրեց հոգեկան հավասարակշռությունը (Տես. Շահազիզ, «Մ. Ղ. Նալբանդյանց», չեր. ժ, 111 և հետ.)։

ՆԱԼԲԱՆԴՑԱՆ ՍԵՐԲՎԻԲ — Մինասիկի խորթ չերբայրը (մորից մեկ, հորից քույր)։ Պահում եր գիպորայրի խանութ — «առատաբանոց»։ Հետագայում հարատացավ և անունն ու ազգանունը առանձնի փոխելով գործում՝ Սևրաֆիմ Կուզանցով։

ՆԱԼԲԱՆԴՑԱՆ ՈՒՍՏԱ ՂԱԶԱՐ — հրապարակախոսի հայրը։ Նախապես արհեստավոր եր, հետագայում՝ կարմավոճաու։ Նոպտրչանցը բնորոշում և նրա երաչեպաչա և ատաձու չերիչուդով լցված քրխատնյաց բառերով։ Մինասիկը ծնվել եր նրա չորրորդ ամուսնությունից։ Վորպես ձերբակալության ցնցող նրան հոգեպես մեռավ 1864 թ. սեպտ. 10-ին, մոտ 80 տարեկան, քաղցկեղով, ընկճես չեր ևս, չուշափչի կարողություն, վորի շուրջը նրա անգրանիկ վորդիները վեճ ըստ սրբին կրառեր ժառանգների գեմ։ («Հյուսիսափայլ», 1864, չեր. 645 և Տես. Շահազիզ. «Մ. Ղ. Նալբանդյանց», Մոսկվա, 1897, չեր. 3 և 11)։

ՆԱԼՑԱՆ ՀԱԿՈԲ — Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք (1741—1749), վորը հետագայում Ցնծուտագեմի պատրիարք չեղավ (1749—1752), հակառակ վոր վանքի մերան չեր։

ՆԱՀԱՊԵՏ — տես. Ալիշանյան։

НАВРОЦКИЙ, М. Т. (ծն. 1825) — արևելագետ, ՍՊՔ համալսարանում արաբերենի պրոֆեսոր։ Նալբանդյանի համալսարանական ուսուցիչներից։

ՆԵՄՐՈՒԴ — Աստվածչական Մամից անբաժան Նեմրութ Նահապետը, վորին Մ. Խորենացին նույնացնում է Հայկի հակառակորդ Բելի հետ։

ՆԵՅՄԱՆ ԿԱՌԼ (Neumann) (1790—1870) — գերմանացի արևելագետ. Քաղդեացիներ և անգլերեն Ցնծրչեն (1830 թ.) և Վահրամի ժամանակագրությունը (1832 թ.) և գերմաներեն՝ Լոմբրոզացու «Ասիներաբանությունը» (1830 թ.)։ Պատմել և գերմաներեն հայ գրականության պատմությունը (1836 թ.), հիմք ընդունելով Մոսեսի աշխատությունը և այլն։

ՆԵՍՈՐ (428—31 Ք.Ք.) — Կ. Պոլսի պատրիարք, համարում չեն հնչակյաց հիմնագիրը։

ՆԵՎ ՅՆՆԻՐՈՒ (Névе) (1816—1893) — բելգիացի արևելագետ։ Գրել է „Etude sur Thomas de Medzoph et sur l'histoire de l'Armenie au XV siècle". Paris, 1855. Ավելի նշանավոր է նրա „L'Armenie hrétienne et sa litterature". Louvain, 1886.

ՆԵՎԵՐՈՎ, ՅԱՆ. ՄԻՔ. (1810—1893) — Լազարյան գպրոցի գերեկատոր, 1864—1878 թ. Ք. հովվապետ ուսումն. չրջանի հոգևոր վերի, վորն աչքի ընկավ հովվապետ ռուսաֆիկատորական քաղաքականությամբ։

ՆԵՐՈՆ — հռոմեական կայսր (54—68)։

ՆԵՖՏԱՆ — քրիստ, վորին հանդիպել է Նալբանդյանը Լոնդոնում։

ՆԵՐՍԵՆ — տես. Մինչոնեցի։

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻ (1771—1837) — ամենայն հայոց կաթողիկոս (1843—1837)։ Դյուժվորելով կղերական-ազգայական հայեցակարգը այն հուսադրությունը, վոր նախազարտարած եր հայասատանի նվաճումը Ցնծրեանովի, Ցնծրմոլովի և Պասկևիչի ձեռքով, Ն. փառասիրտ ցնծրիածնի մխանեթան պետի գեր եր ստանում ասկավին՝ Դանիել և Ցնծրեմ կաթողիկոսների որոք 1814 թվին,

առանձնելով Վրաստանի և Ատրպատականի քնքի առաջնորդությունը՝ համատարած հպատակությանն հանդիսավոր յերդում ավնց ցարին։ Իրեն քնմական, ցամ, ինչպես ընդն ևր գրում մի տեղ՝ ցյատկացավ կենագ և հզիակոպոս մերոյ հասին, և ավելի շատ տարված ևր անհատական-քաղաքական և գպրոցական խնդիրներով, քան համատարած հոգսով։ Մի այլ տեղ, բնորոշելով և մարդությունը, գրել ևնը. «Մտադրմով և գիրքով կապված լինելով ազնվականությանն հետ՝ նրանց Ատրպատականի վաճառականության մարդն ևր մեամամանակ Թիֆլիզում գպրոց հիմնելուց առաջ կառուցեց այստեղ համբարանոց, քարվանատուն և անգամ ապահու գործարան։ Հետագայում սրանց ավելացավ գպրոցին կից հիմնված արդյունաբերական մի այլ ձեռնարկ — ապրանքը, մոր հիմնել ևր նեղտիչյան կուսակցությանն գլխավոր տուներից մեկը՝ Թիֆլիզի Դատարանին այդպի անփափանատուր Գևորգ ագա Աբգարովին։ Հատրգրգրական և, մոր ավելի ուշ, 40-ական թվականների վերջերին նրանան ծգմամեռնում ջանքերի գործարանի և ջերամարտության հիմք գրնց։ Աշատարհնցու քաղաքականության վրա բախտորոշ ազդեցություն ուներ ջարունակ հայ կապրատունների և վաճառականների գաղթ՝ Թիֆլիզից մինչև հեռավոր Հնդկաստան։ 1843 թ. նրա ընտրությանը և հատատամանը գորավիգ հանգիստացան Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Մասկվայի և Պետերբուրգի հայ կոմպրոգրատական կազիտալի ներկայացուցիչները։ Առանձնապես խոշոր գեր խազացրին Թիֆլիզի մոլաֆաքները, գյուղ ունենալով մեծահարուստ կապալառու Դ. Քամամջովին։ Հայտնի յե այնուհանդ, քե մոլքան մեծ ազդեցություն ունեցավ նրանան վաճյությանն մամանակ մի Դ. Ներսիսինով Թիֆլիզում, մի Հ. Խաչերով Հյուսիսային Կովկասում և այլոն (տես. մեր «Ազգայնոն», էջ. 13 և հետ.)։ Պայքարելով և. գեմ՝ վերջինս մոլորակային հին ազնվականությանը, Դատչի Բևհրուգովը և յուրայիններին, առում նրին, մոր իրը նա կոմիսիում և ազատել հայ հարստերին մրացի պարտներից ձեռքից, ետալյաբ մոգովին, երանի հիմնել և այլն (տես. Ա. Ներսիսյան, «Ամենայն հայոց կաթ. և կովկ. հայը XIX գարում», I, էջ. 192 և հետ.)։ Այս մեղադրանքները մասնում են պարզապես սարկիչ արտահայտությունները գեղի ցարիզմի առևտրա-ֆինանսական և ռազմա-արդյունաբերական ձեռնարկությունները, վորոնք վառնդում նրին իրը քե հարատանը ազնվականության և վաչխատու կապալառուների գոյությունը։ Ինչն բան և բացատրում նը, մոր այդ մեղադրանքը քե, ընդը անհնազանդություն և բարգում հայ հարատներին էլարահնող առևտ ևն և մոր իր անմեղությանը վկա կարող և լինել... ամենատուրը յերկրորդությունը։ Մյուս արտաունչները նա վերանում ևր վորպես հակակառավարական էրունքն և պահանջում, մոր ամենավճառական ու կարևոր մրջյունները ձեռք առնվեն այդ հնդինակների գեմ։ Պաշտոնության տակ վերցնելով և. Պետերբուրգի կառավարությունը՝ խիստ քննություն նշանակեց հայ բանեմոլչների գեմ, վորոնց յերկրը գյուղագործության և ազնվականության վորոշ չերտերի գարահակրչան ապատամբություններն ևր հիշեցնում նրան և խոր պահանջով առև կազակների ուղեկցությամբ Թիֆլիզ գլխի գժգոհություններն հետևող դրդողն — Գուլյաստյան Զաքարիա վաճրգատիրին։

1826—27 թ. թ. փոխադրելով իր գործունեությունը առև-ընտանական պատերազմի քառակրանքը՝ և. հրատարակեց հայերին ուղված իր շրջաբերականը, վորտեղ հավատացնում ևր, քե Ռուսաստանը տարածում և իր բազուկը հատատանի վրա վոչ այնքան անփափան ագալ, վորքան հայերի անվտրությունը և բարերարության, ինչպես նաև Պրկաստան կրոնն ու չնկնգիչին պաշտպանելու համար։ Ջանքերով կազմակերպվեց առև բանակին ոժանդակող հայ կամավո-

քուքյունու ամիամամանակ ամանդակում ևր պարենավորման գործին, հանդամանք, որ ժողանում ևր գործոչ Ն. առևտրա-կազմակերպչական ապագնդը։ Գնահատելով Ն. ծառայությունները Գասիլիչը նշանակեց նրան էհայիական մարզին ժամանակավոր վարչությունն կոչված տրիումվիրատի անդամ։ Մակայն պետական այս պաշտոնավարության ժամանակ գլխի գործով վանականի առհամային-գառային նկատ մասնագիտանը. վեպարավոր տրիումվիրը ոգտագործեց իրեն տրված իշխանությունն ամենի ծգմիտների հալվածական ատացվածքն ընդարձակելու, քան նորանվաճ յերկրի գործերը հարթելու. ուղղությամբ կաք, ինարին, նաև այն փաստը, որ Ն. հաճախցված չլիազորությունները ապագային-քաղաքական պատրանքներ նկին տնում առևտրական տրիենատցիային հարած կամկատահայ առևտրականների և կապալառուների միջամտությամբ։ Այս ամենը ի վիճակի չեին վտանգելու Ն-ի դիրքը մյուլթանցիների գնալ յերկրի նոր տերը, և Գասիլիչը չահելով առաջնորդվող ատարած Գասիլիչը նպատակահարմար գտավ վերջ տալ Ն. աշխատակցությանը։ Ամերը կատարել ևր իր պարտավորությունը — Ամերը կարող ևր գնալ։ Ընդառաջելով Գասիլիչին՝ Բենկենդորֆը կարգադրեց նոր նահիջնականի և Բնաարարքիչի վիճակամոր նշանակել Ն-ի։ Այս կարգադրությունը ամիի և ամեն հայ պատրիոտների հյուանդությամբ Ն. անգամ չուրջը էհայրենասեր պաշտպաներ և քաղաքական հալածականի փառապատի։ Փառատրին իր տարտրքի ժամանակ և տարտրքից հետո քանի Ն. չարունակում ևր Ամայ քարիգմին համառարիմ նորչարի գնում և վախենում թագնչիններին լիառատ չնորհներ։ Ն. կաթոգիկոսությունը գոչ միայն մենի ևր ահիմի կողմից նրան հատկացված չնորհի, այլև գործավոր մի ապագայ Ն. կողմից ահիմի հանգնած հայտ բերած համառարմությանը։

Գաթողիկոսը անորինում ևր ապրի և յեկեղեցու գործերը վորպես նիկոլայան լիառոր ատարած՝ արհամարհելով գոչ միայն ժողովրդական մասանների ձայնը, այլև նուիրակի ներմիածնի Միհոցի և քարահատատա էՊոլոժենիչ-ի առնձահատոր ուժը։ Վանական գնի և տիտակ (տպլանդ-ի) հոգևորից մինչև վեհարանի ու գիվանի գործերը և այս վերջիններից մինչև բնակարի ու նրանց պաշտոնյաների պարտավորությունները Ն. գնքատատում ևր առանձնել ու կարգադրել առանձնատեր Միայն հենց կաթողիկոսի ի ն ք ն ա գ ի ր ք կոնգրեգացիայից կարելի յե տասնյակ հատորներ կազմել՝ էրեզմնավորությունն, գոր գրեթե անորինակ և նրա նախորդների և հետնորդների պրակտիկայում։ Բնամական առաջնորդությունները քաղուր քողնելով՝ ամենուրեք Ն. ն, գոր տարտանավոր մարդ չունենալու պատրվակով հրամաններ ևր արձակում վիճակավորների անդ։ Ընդամ առաջնորդ չլինելու գնգրում — յեկեղեցական հատուկներն գանձելու և չահեցնելու համար, նշանակվում նկին աչխարհական վիճակներ կամ հատավարչներ։ Յեկեղեցական կապալառուներ ու գործակալներ նկին արտոնը, գորոնք հաչվետու նկին միայն կաթողիկոսի առաջ։ Ազգային գնահին պատկանող մենաստատատա այս լիազորները, գոփելու և յուրացնելու ընդարձակ միջոց գտնելով իրենց տրված իրավունքները, կաթողիկոսի անունից իչխում նկին և կարգադրում անգիրում յեկեղեցական-վարչական գործերը։ Նման անգի գործիչներ նկին Ն. ժամանակ Միքրտիչ ատա Գոզոյանը Ալեքսանդրապոլում, Բարսեղ ատա Աբեղյանին Նոր-Բայազետում, Մարգիս ատա Վարչամյանը Ղազախում, Գ. Քամամշովը կամ Գ. Քերոգլնովը Քիշիներում, Հարությունն ատա Ջալիլովը Ն. Նախիջևանում և այլն։ Բնական և, գոր յեկեղեցական վարչությունն մեջ բուն գրած առևտրա-վաշխառական այս սիստեմը անգլիք ատր գիմադրությունն և տրտունջներ։ Գժգոհ նկին մի կողմից յեկեղեցական վարչության կղերա-գնալական հնամանդ, գերազանցորեն չահագործությունն նատուրալ սիստեմի կու-

սակիցներըը, մյուս կողմից՝ նոր ծայր առնող կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացրած լիրբությ և գիմոկրատ տարրերը։ Դիմացրությանն և արտահոլի արտահայտությունները խլացնելու համար Ն. պատում էր հայտնի վայրերը լրտեսական իր ցանցով, վոչնում և պատուհասում հակառակորդին. լրտեսելու այս սիստեմի նկատողությունը արել և ժամանակին Ալ. Միքիջանը — Ոգի Դևկղի Միկրոյին նվիրած հետաքրքրական հոդվածում (տես. «Արձագանք», 1892, № 77)։ Ուր չեր հասնում Հիսուսի անձը այս հետևորդի առաջին գործողը՝ ոգնությանն էր գալիս վագիմի իր բարեկամ Վորոնցովի մարակը։ Զարմանալի չե, վոր կաթոլիկության հալածողները նյին հանճար փախուստով գլուխ պրծնելու հոգնոր սիրոյ վրեժառու ձեռքից. այսպես Կարապետ Շահնազարյանը, Աբել Միքիթարյանը, Մատթեոս Վենետիկյանը և այլն։ Սրանցից մեկն էր նաև սիրացու-Մուխալը, վորը ամեն հետապ իր գործունեության համար կարողացավ նաև պլերիկալական հատուցումը առել Նիկոլայան անվրմի վենետիկ այս վոսկիներին ու նրա արբանյակներին՝ Քալիրին, Ջալալյանին, Մանրին և նմաններին։

ՆԻԿՈՒՆՈՐ ՍԵԼԼՈՒԿԻԱՆ — բյուզանդական կայսր (802—811)։

NICOLAS — Մ. Ա. Բակունինի կնքժանունը։

ՆԻՋԻՈՐՆՆԻՈ, ԱՆԴՐԵՑ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1837—1863) — Կոլլեժսկի ասեսոր. քաղաքագրություններ էր ուղղում „Колокол"-ին և անդամակցում „Земля и Воля"-ին։ 1862 թ.[1] Լոնդոնում գտնված ժամանակ հանձնարարություններ ստացավ Բակունինից, Պարիրյոլդից և Նալբանդյանի հասցեներով։ Ուսանողական վիրապատնեշով՝ ձերբակալվելիս։ Միզագրվելով ընդոգագանդիսանների հետ հարաբերություններ պահպանելու գործում — արտարաց խոստովանեց իր արածը։ Ուղիղ նր գրում նրա մասին Տուրգենևը թե՝ «ինչպորնիկոն մատնում և ամենքին և ամեն ինչ, (Лемке, „Очерки", стр. 112)։ Մեռավ Պետրոպավլովսկի բերդում նախ քան գատավճիռը։ 1862 թ. մայիսին Բակունինը Նալբանդյանին ուղղած այցեստաղով հանձնարարում է իր, Գերցենի և Ոգարյովի կողմից և հայտնում թե նրան կարող և վստահել այնպես, ինչպես վոր իրենց։ Հարցաքննությանը մասնակից Նալբանդյանը հայտնեց, վոր այցեստաղը ստացել ե, բայց խոսակցությունն չի ունեցել ե. հետ։ Այդ խոսքերը հոստատեց նաև ե. հայտնելով միմիայնակ թե, ինչպես լսել և Բակունինից, Նալբանդյանը կնքած ասեվակատ անգործ և դատել կելոնների համար։

ՆՅՈՒՏՈՆ ԻՍԱՀԱԿ (1643—1727) — հռչակավոր մաթեմատիկոս, աստրոնոմ և ֆիզիկոս, վոր ձեռնարկեց սինգերության ձգողականության օրենքը։

ՆՈՐՈՎ (1795—1869) — ռուս պետական գործիչ, 1854—58 թ. թ. մոգովդական լուսավորության մինիստր։ Հայտնի չե նաև իր ուղիղական աշխատություններով։ 1861 թ. Նալբանդյանը հանդիպել և նրան Ցերուսագեմում։

ՆՈՒՐԻՋԱՆ — բժիշկ։ Հավանորեն խոսքը Պարիզի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը 1863 թ. ոգոստոսի 12-ին ավարտած Հովսեփ Նուրիջանյանի մասին է (Հմմ. «Ցերուսագեմայ տարեգիրք», 1927, էջ. 105)։ Ըստ յերևույթին Նալբանդյանի Պարիզի մտերիմներից և նրա ազգային-քաղաքական ուղղությունը համակրողներից էր։ Նալբանդյանի ունեստական գործի մեջ պահվում և նրա ձեռքով գրագանքներից քաղվածված մի ձեռագիր՝ վառոդ պատրաստելու ուխնիկայի մասին։

ՇԱՀԱՆ-ՋՐԳԵՏ, ՀՈՎՍԵՓ (1779—1837) — հայտնի 1798 թվից հայերեն գասեր էր տալիս Պարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների գպրոցում։ Ցերուսագեմն լեզվով հրատարակել և նաև հայագիտական և արևելագիտական մի քանի աշխատություններ։ 1828 թ. Ն. Աշտարակեցու հրավերով գասեր

տառեձեից ներսիսյան դպրոցում։ Վերջում, յերբ չուտ տալով ներսեսից, բաբնիսմացավ նրա Պատկերի հետ և մասնակցեց հայ-յեսուսավորչական յեկեղեցու վերլուծությունների կազմող հանձնաժողովի աշխատանքներին։

ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ (1810—1863), — ռուսահայ վաբդապետ, բանաստեղծ և հրատարակիչ։ Հատարակական առումով Շ. բուրժուական փորմացիայի ազդային-պատմանողական հայացքներ ունեցող հայ յեկեղեցականների մասնակիցներից էր։ 1848 թ. ներսես Աշտարակեցին նրան նշանակեց իր անձնական դպրոցի տնուչ։ 1849 թ. գրաժամական բնչ վոր գանգատությունների համար կրելիք պատժից խուսափելու համար, փախավ Կ. Պոլիս։ Յեկեղեցական պատմությունն մի չարք հարցերում քննական հայացք պաշտպանելու համար, Շահազիզները և ամիրաները ամբաստանում են նրան ազանհավատության մեջ։ Կ. Պոլիս, — դրում է նա հետագայում, — արեմտահայ յեսուսականությունն աջակցում էր ռուսական բնավորությունն, չնայած բնչ հանդիսա գամս յերբեմն 1833 թ. հատատվում է Պարիզում, հիմնում հայկական տպարան և ձեռնարկում հայ պատմագրների չարքը հրատարակելու գործին։ Նախապես հրատարակից իր հայոց պատմության ուրվագիծը „Esquise l'histoire d'Armenie", Paris, 1836 (ռուս. հայերեն քարգմ. Գևոնդեան, 1862՝ ամբողջը հայոց պատմության վերնագրով)։ Անցնելով Մանչեսթր՝ 1862—64 թվերին հրատարակում էր ամենքից գունդ քաղաքական, գրական, գիտական, կրոնական և առևտրական յերեսներ։ Նալբանդյանը հանդիպել է Շ. հետ Պարիզում՝ 1839 թ.։ Կամա ամմանվելը գովատանքով է խոսում նրա ձեռնարկած հրատարակչական աշխատանքի մասին, սակայն վերապահություններով անդրադառնում հեղինակի ժանրաբանությանը։ Բնչ վոր վերաբերվում է տպագրության անվանան ժանրություններին՝ մենք գանվում ենք մեծ տարակուսանքի մեջ, և անտարակույս մի որ տզղայի կրթիչները կպատճառ այդ բանները, ամենի, գանվով և մաքրելով, բնչ վոր գիտեր Ջաքած նր խոսն ու չփոթը (ամենրկներ, I, յեր. 235)։ 1863 թ. Վարդանի ամենատուն պատմությանն մասին գրած ակնարկում Նալբանդյանը համակրական խոսքերով և արտահայտում Շ. վերաբերմունքի մասին՝ ասելով չփոխրենելով այս կապակցությունների մասին Շ. հանատակորդ Շահազիզյանին (ամեն. ժողովն, 1877/78, № 3, յեր. 147 և հետ.)։

ՇԱՄՊՈԼԻՈՆ, ԺԱՆ ՖՐԱՆՍՈՒԱ (ենկրատեր) (Champollion) (1790—1832) — յեգիպտաբանության հիմնադիր, նշանավոր և հիերոգլիֆների ընթերցումով։

ՇԱՆՇԻԱՆ — հավանորեն Նեկրասով-Պանաևա-Պրոբրովսկի գրամանան վերաբերում նշանավոր գեր կատարած հայազգի Նիկոլայոս Շանչյանի (Շանչինսկի), Պետրոս Շանչյանի յեղբոր մասին և խոսքը։ Ապրում էր Պետերբուրգում։ Տոմ էր „Современник"-ի շրջանին, վորին հավանորեն, ոժանդակում էր ֆինանսապես (Я. Н. Черняк, „Огарев, Некрасов, Герцен, Чернышевский в споре об огаревском наследстве", М. 1933). Հայ կյանքում մոտ էր ենկուսիասիաստ-ի համակիր խմբակցությանը։ Նրա անունը հանդիպում ենք այն գրությանում, վոր ուղարկվեցին Պետերբուրգի հայերը Մատթեոս կաթողիկոսին՝ բողոքելով ենկուսիասիաստ-ի 1860 թ. № 10-ի ամիրով ամատգրի հետապնդման դեմ։

ՇԵԶԻ ԱՆՏՈՒԱՆ ԼԸՄՆԱՐ (Chezy) (1773—1832) — ֆրանսիական ասնակրիտություն, սանսկրնատաց-ի քարգմանության կոմիտատորը, Բոպպի, Շլեգելի, Բյուրնուֆի ուսուցիչը։

ՇԵՖՊԻՐ, ՎԻԼՅԱՄ (1564—1616) — դրամատուրգ։

ՇԼԵԳԵԼ, ԱՎԳՈՒՍՏ ՎԻԼՀԵԼՄ (Schlegel) (1767—1845) — քննադատ, քարգմանիչ, բանաստեղծ, գերմանական ռոմանտիզմի գնկավարներից և մեծամասնակ գերմանական հնդկագիտության հիմնադիրներից մեկը, վոր հնդկական քա-

նախքան քրիստոսածնունդ գաղափար բանասիրության մեջ ունեցած կիրառությունը պահանջ գրկի։

ՇԼԵԳԵԼ ՖՐԻԴՐԻԽ (Schlegel) (1772—1829) — նախընթացի յոգեայրը, բանասուն, փիլիսոփա, քննադատ, գերմանական ռոմանտիզմի գնահատողներից մին։ Հնդվարանության բնագավառում նշանավոր գիր խազաց նրա „Über die Sprache und Weisheit der Indier" աշխատությունը (1808), որի մեջ առաջադրված են համեմատական լեզվագիտության հիմնական մի լարք գրույթներըլ

ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ՆԱՐՍԵՍ (1102—1173) կաթողիկոս (1166—1173), յիներգնական մատենագիր և բանաստեղծ։

ՇՈՒԼՑ (Schulz) — Վանի յիվնադարերի առաջին ուսումնասիրողը։

ՇԱՐՈՑ Ստ. Ե. — գիտնական, որի հետ նալբանդյանը հանդիպում էր ուսանել հայոց ատենի աշխարհագրության քարտեզի գործով։

ՇՐՈՒԴԵՐ, ՅՈՀԱՆ ՅՈԱԽԻՄ (Schroeder) (1680—1736) — նշանավոր հայագետ, „Thesaurus linguae armeniacae, antique et hodiernae", Amstelodami, (1711), աշխատության հեղինակը։ Այս գործը արժեքավոր է մանավանդ իր պարունակած հայ խոսակցական (աշխարհաբար) լեզվի քնագիրներով։

ՈՐԵՐՏ Կ. Ի. — քննադատ։

ՈՑԱՐՑՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՑ ՎԼԱՏՈՆՈՎԻՉ (1813—1877) — ռուս բանասուն և հնագիտախոհ, Գերբենի մտերիմ ու գործակիցը, հմիկրանու Մոսկվայի համալսարանում։ Ուսանողական խլրտումներին մասնակցելու համար 1831 թ. արտարվել է Գիներ 1832 թ. վերադարձել և ավարտել, սակայն 1834 թ. բռվել և նորից նույն վայրը. մնացորդում էր ազատվելուց վեսանավարներ յիրգոյանների գործում։ 1836 թվին մինչև իր մահը գանվում էր հմիպրոցեսում. Գերբենի հետ մեկտեղ խմբագրում էր „Колокол"-ը և գլխավորում էլոնդոնի պրոպագանդիստների մյուս ձեռնարկությունները։

ՈՒՍՈՆՑ, ՑՈՂԻԵՆ — Նալբանդյանի անգրանիկ ուսուցիչը, Մոսկվայի Վարդիկյան-ի ծերակուտում հիշատակված էխալիֆան (Հմմ. նաև Ցնկ. Շահապիզ, էմ. Չ. Նալբանդյանց, յնկ. 7)։

ՈՂԻՆԱԼ, ՄԱՐԻՈ ՍԵՐՊԵՆԵՎԱ — անհայտ։

Ո(ՏՑԱՆ), Ի(ԱՉԻԿ) Պ(ՈՂՈՍՑԱՆ) — Գրիգոր Ոսկանի կրտսեր յեղբայրը, յնդհնաբան Ցնկ. Ոսկանի հայրը։ Պարիզի Հայկազյան վարժարանի 1854 թ. շրջանավարտներից։ Նույն 1857 թ. էմասյաց Ազգային հիմնում ապրում էր նրա Մարգմանած էրանալի բնական գիտելյաց տետրերը։ Հետագայում ապրում էր Կ. Պոլսում, փորձել է բան յեկեղեցին հանգիստել ու բարենվաճացնել իր նրա հետ նալբանդյանը։ Այն հանդամանքը՝ որ նալբանդյանը ընդհանուր յեղբայրն է կոչում նրան և նրան նվիրում իր էմոս և Վարդիքներ-ի էրիկնանդ, յինքնագրել է տալիս, թե գաղափարական մտերմություն պիտի յեղած լինի նրանց միջև։ Անհամանական չե, որ Ի. ևս յեղած լինի նալբանդյանի Պոլսի բարեկամներից մեկը։

ՈՐԲՆԼՑԱՆ, Գ. Դ. ԴԻՄԻՏՐԻՉ (1800—1883) — գիտնական, 1830 թվից հովհան փոխարքա Բարյատինսկու ատենակալ։

ՈՒԴՈՎ — անհայտ։

ՈՒՊՄԱՆ — յեհանուն Ֆիլիպպի ատր Գետինբուրգում, որից սկսած նյին գնում ձեռնարկվում նալբանդյանի համար։

ՈՒՍՏԻՄՈՎԻՉ, ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ (ծն. 1834) — քիմիկոս. 1853—54 թվից ուսանում, էր Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում։ 60-ական թվականների սկզբներից Ու. հանդիպում ենք Գետինբուրգում (տես. ԺԲիվանդ, յնկ. 398 Հմմ. նաև նույն տեղում, 238)։

ՈՒՐԲԱՆՈՍ VIII — հռոմեական պապ (1623—1644)։

ՋԱՄՈՒՐՃԵԱՆ, լրիվ՝ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՅՈՒՍԻԿԵՑԵԱՆ ՅՈՒՐՈՑՆՑ ՋԱՄՈՒՐՃԵԱՆ ՊՐՈՒՍԱՑԻ ՊԱՏՎԱԼԻ (1801—1868) — պոլսահայ ամիրաներէն և կղերի գործիչ։ Ուսանելով Ս. Նշանաց ազատավորդ հոգևոր մատենադպրոցը՝ համարվում էր ջրջիջ աստվածաբան և լավատեղյակ էր հայ և ոտար յինկիզիցիների պատմությանն ու գավանաբանական հարցերին։ Մոտորած յինելով Ազգային գործառնության համագիլ էր հայկաբանությանը, հին մատենագրությանը և մանավանդ յինկիզիցական դիտությունների։ Ինքնակիրթ լինելով՝ գիտեր մոտ տասնյակ էր մի շարք լեզուներ. գիտեր տաճկերեն, ոտերեն, պարսկերեն, հին հունարեն, լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն։ Նրա առաջին գրական գործերը քարոզական էին. քարոզական էր ավետարանը քուրքերեն և ֆրանսերենից հայացրել էր Ռուսսոյի թնչ ոոր մի աշխատություն։ Ենթադրվում է Ենկենաի մատենադպրոցում կան նրա կատարած ուրիշ և քարոզական ձեռագիր գործերը, որոնց քիվը 150—200-ի յն հասնում։ 30—40-ական թվականներին յեղել էր Սկյուտարի էմիրաների անդամ և գտահեղ։ 1846—1848 թվերին խմբագրել է Կ. Պոլսի անգրանիկ հայ լրագիրը, «Հայաստանյաց», որը 1848-ին պատճառ մի անգամ լրիվ դադարելու ձեռքը, 30—32 թվականներին լուսա տեսավ նորից Ջամուրճյանի խմբագրությամբ, չարունակվելով հետագայում «Մասիս» վերտառությամբ՝ լրիվ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքության խմբագրությամբ։ Ջ. վերակոչում է տակավին իր խմբագրական աշխատանքը հրատարակելով «Ծաղիկը» (1857—1926) և, թերթախոս հայերի համար, «Ջոհանչ» հանդեսը (1855—56)։ Անգլերեն սովորելով քյուրքահայ ազգանուն դարի ծայրահեղ անակնկալ տարրերի հայացքներէ՝ Ջ. կատարի պատրաստ էր դրում 1848 թ. հեղափոխությանն նախորդելին և հետագայում պոլսահայ բուրժուազիայի մի քանի տարում ձգտել լրիվ և ազատամտական հայացքներին դեմ։ Կատարի քշնամի յեր ազգայնիզմին, որի մեջ մի ժամանակ կասկածում էր անգամ «Մասիսի» խմբագիր Կ. Պոլսեցյանին (տես. «Մեկնու. Հայաստանյաց, 1856, № 28, յեր. 204)։ «Ծնորհների անհատնում ակդրությունը յեղած էր, — գրում է նրան հնանագրող Մրմրյանը, — հավատորեմ Ծայլ ամեն մասամբ ֆրանսական չամաբանակ նոր գազափարներուն և մյուս կողմեն բողոքականության նորանկիզը հոբանքին, որ հին գրությանց գնդուճներուն հակադրած վոգիով ակտած էր արշավել մինչև հակառակորդներն՝ քյուրքահայոց վարանոտ մասին մեջ։ Ե՛րբեմն փոքանկիզ էր մատենագրական մեծ ուշադրության և արևելյան անանկիզ անդրդվելության ու համաբանակցության, — գրում է նույն հեղինակը, — ուշադրած և շատ հակառակորդներ, մանավանդ հաճիզներու, բողոքականներու, ազատամիտներու մեջեն, որոնք անհատ հարվածած են մինչև իր մեծ ուսուցչալ ծերության ատեն՝ գլխավորապես 1860 ին ատեն։ Բայց ինքն մյուս կողմեն փոխարինված և քյուրքահայ մեծամեծներուն, մանավանդ յինկիզիցականներուն, շատ ուշի հարգանքով մը։ Ատոնց համար այ շատերը կհորջորջեն զինքն հայոց անվախար կաթոդիկոսը» (Հ. Գ. Մրմրյան) «Մասիսը հին գեղեցիկ Կ. Պոլիս, 1908, յեր. 31 և 34)։ Ազատամիտ կամ լրիվ խորհուրդներէ գեմ Ջ. յեղյուրներէն հիշատակելի յն նրա գլխավորած հոսիվը Ն. Ջորայանի էվիտուսի վարուց համառոտ պատմություն գրքի գեմ, որ լուսա որ տեսել 1849 թվին և գրված որ ոչնագատական վոճով, և Կ. վ. Շահնազարյանի գեմ — Պոդոս Տասյան ամիրայի և Ներսես Աշտարակեցու քնչագրությամբ — գատաստանի և այլն նման խնդիրներու չուրջը (տես. Մրմրյան, «19-րդ գար և Հովհ. Պրուսացին, Կ. Պոլիս, 1898, յեր. 97 և հետ., Որմանյան «Ազգապատում», III, յեր. 3884)։ Հետաքրքրականն է, որ ազատամիտներէն և բողոքականներէն գեմ ամենէն հաշտությամբ

պատրաստելու համար քյուրքմանյոց առնվազն կաթողիկոսը հնարավոր համարեց հրապարակ դալ Գաթողիկոսի դեմ և պաշտպանել այն քիչը, որ հայ հոգևոր ինքնիշխանությունից մնացել էր, այլ գուցե ժխտական և բռնական։ Իրմանյանն անցավ գրում և նրա մասին՝ «իբր բողոքական ազատամտության դեմ կմարտնար. հանդգնաւոր հոգևական անձնամատնյան կմատնացուց (Իրմանյան. Ն. տ.)։ Այս առնվազ նշանակից մեկն էր, ի դեպ, որ «Եկեղեցին ազգովին հնչմունիս հռչակեց գեներ գոյությունը կամավորներին (Հմմ. «Մեղու Հայաստանեայ», 1866, № 28, էջ. 202 և հետ.)։

«Ազգային ջոջերը»-ի մեջ Գալոնյանը գրում է նրա մասին՝ «Բերքի մեջս ժիլքա մը գտնված եր իրեն ձեռնատու... Ամիրաներըն էր քաշալերիչն գինըը վանքերուն, գրա անձնանվիրաբար կառներ Գաթողիկոսին... կիրակի որերը, և այդ գումարներով Հայաստանյայց եկեղեցին էր պաշտպաններ (Ն. Գալոնյան, «Ընտիր երկեր», Վենետիկ, 1932, III, էջ. 23 և հետ. և 27)։ Մանկան ատակ առանձնալու համար Գաթողիկոսին մի հայ ամիրաներին չէ գոր ձեռք եր մեկնում։ Մեր ասոջ կա գտնվի մի գրություն, գոր մեկուցնում է Ջ. գրամական կապը... Գոլոի առա գեռապետական հետ Գաչառնակեան մի գեկուցագիր է այդ, գոր 1866 թ. հունվարի 4-ին գեռապետ Իգնատիև ուղղել է Առիճյան գեռապետանոցի գիրեկտորին։ Իգնատիևը հայտնում է, գոր, երկարատև ընտրությունն անելուց հետո, գանել է Գոլոի հայ խմբագիրների մեջ մեկին — «բան վարչակաների պատկանող Տեղյանցին» — գորին գործուղել է բաց Քաղնել ամսական 2500 գնդակ, հնարավորություն տալով նրան ապահովել «Ընտիրաց»-ի վերհրատարակումը (քանիը գտած եր տալ 1865 թ. կեսերին նյութական պատճառով) պայմանով, գոր այդ օրգանն ընդունի գեռապետանոցը հարկավոր ուղղություններ Տեղյանցը (Ջամուրճյանը) ընդունում է Իգնատիևի առանգակությունը և հետևի քիմ հրատարակում «Ընտիրաց» 1863 թ. քերթ Ճաշած համարներըը։ Իգնատիևը հայտնում է, գոր գեռապետանոցը պիտանի է նաև հոգևորներ գեռնելու հայկական ուղիը քերթերում «дабы исподволь противодействовать западной пропаганде, тому направлению, которое стало принимать дело избрания католикоса и изменениям, которые молодые армяне желали бы ввести в положение 1836 г.». (Центрархив Ф. М. И. Д. «Отношение Игнатьева директору азиатского департамента от 4 января 1866 г., за № 3»). Հետաքրքրական է, գոր Ջ. երբեմնական և նյութական կապեր ուներ նաև առաջնորդ համախոհներըի հետ։ Այսպես 1868 թ. հրատարակված նրա «Իրավաբանի» առաջին հատորի սկզբին գրված է հատուկ ուղերձ ուղղված Զալյալյան արքեպիսկոպոսին և Քալիրին, գորոնք խրախուսել և հոգացել էին գրքի տպագրության ծախքերը։ Գրագրությունն եր ունեցել նաև Մանրի հետ։

Նալբանդյանը գրական քարտուղարություն ունեցավ Ջ. հետ առաջին անգամ 1860 թ. Գոլիս լինած ժամանակ՝ Ս. Շահրիկ առաջարկությամբ հրատարակելով նրա գիմ իր «Հրաշափառ խոյատառակությունն» պոեմիկնը, գորտեղ ծաղրում եր Ջ. արժարժած տեսությունը գեների գոյության մասին։ Ջ. պատասխան տպեց «Մեղուում» «Խոյատառակության քննությունը» վերնագրով, գորտեղ սովետաբար պաշտպանում եր իր հին տեսակետը («Մեղու», 1861, էջ. 20 և հետ.)։ Առանձնապես գրգռել եր նրան Նալբանդյանի յեզուքը վանքի գեմ։ «Մեղուում» տպած մի նամակում Նալբանդյանը գատապարտել եր մարգկային հավատարության էրնական որենքին գեմ վերջինիս արած վոնահարությունները («Մեղու», 1860, էջ. 273 և հետ.)։ Ջ. «Ընտիրաց»-ում հոգված տպեց Նալբանդյանի գեմ, պաշտպանելով Գոլոին և մեղադրելով Նալբանդյանին առաջադա-

նուքյան մեջ (ՀՑՆԿՔԱԿՔ, 1860, 61 տաքնչրքյան, № 87)։ Սրա դեմ Նալբանդյանը հրապարակեց իր հոչակավոր ՀՑՆԿՔՈՒ ՍՈՎ ԲՐՈՂՈՒԲԸ (ՀՑԱՐՔԿՔ, 1861), վորտեղ, ի դեպ, Չ. անվաննց յեղվիանների գործիքը և «ՓՈՓՈԽ ՈՒ ՓՈՓՈԽ ԴԲԻՆ» (ՀՑՆԿՎՆԿՔ, յնր. 274 և 276)։ Իգնատևի վերը հիշված գրուքյունը ցուցց և տալիս, թե վորքան լավ նր ճանաչում Նալբանդյանը իր հակառակորդներին։

ՉԵՔՈՒՒ — անհայտ։

ՉՆՈՆՈՎ — անհայտ։

ՉՈՐՆԵՑԿՈՒ, ԼԵՈՒԴՎԻԳ — յնհ. եմիգրանտ, 1848 թ. հեղափոխությանն մասնակցողներից։ Լոնդոնի Ազատ ռուսական տպարանի վարիչն էր և Մաս. Յերոժնվածների հետ միասին Գնրցենի հրատարակչական աշխատանքներին մերձավոր դործակիցը։

ՉՈՐՉՆՈՎԱ — աՀա. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, ՄԱՐԻԱՆՆ։

ՉՈՐԽՆՋՅԱՆ, ՀՈՎՍԷՓ (1812—1863) — կղերական հրապարակագիր, վոր հայտնի գործով բացատապես Մաս. Նազարյանցի դեմ գրած կրքոտ հոդվածներով։ Չնրքնդրանը պարսկահայ մեկրքատկան անունից մեկի վերջին չատամիկներից էր։ Մեվնկ նր Ջատրախանում. ավարտել Լազարյան ճեմարանը և Մոսկվայի համալսարանի պատմա-յեղվաբանական բաժանմունքը։ Չնայած վոր աշխատում էր յեվրոպական մի շարք յեզուներին (լատիներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, անգլերեն), հանդամանք, վոր մեջից էր ասելիս նրան ոգտագործելու, Նազարյանցի դեմ յեվրոպական ոգեյուրներ, և չնայած, վոր բավականաչափ ժանրի էր նաև հին հայ մատենագիրներին՝ իր գրուքյուններին մեջ յերևան էր գալիս բացատապես վորպես Շամչյան-Խնկիլյան-Մալխասյանցի սխոլաստիկական գպրոցի նեղմիտ, կուլտ հետևորդ, շանալով ապացուցել թե հայերենը Ադամի յեզուն է, Հայաստանը սկիզբների կենտրոն և այլն։ Վրժանց ասելով՝ Չ. ընդհատակյա չէր գործում, այլ գործիք էր մի մեծատան, վորի վռհուն վաճառել էր իր գրչյը (ՀՎՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼ, 1860, № 6, յնր. 75 և հետ.)։ Գյանքի վերջին չրշանում ապարդյուն շանք քաֆեից ատանալու։ Մոսկվայում հայ գրականուքյան քննության պաշտոն (Ленингр. отд. Центрархива- 1863 Дело об определении И. Черкезова цензором арм. сочинений).

ՉՈՐԽՆՋՈՎ, ՆԱՋԱՐ — ԷՀյուսիսափայլ»-ի 1858 թ. Ն. Նախիջևանի յուսանողներից։

ՉՈՒՉՈՓՑԱՆ, ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ — անհայտ։

ՉՈՒՐԱՐՈՎ, ՌԱՓԱՑԼ ԳԱՎՐԻԼՈՎԻՉ — Նալբանդյանի քույր Գայանեի ամուսինը։

ՉՈՒՐԻՆՈՎ, Դ. Ի. նաև՝ ՉՈՒՐԻՆԱԾՎԻԼԻ (մն. 1853) — Պետերբուրգի հայագետական պրոֆեսոր, վրացագետ «Грузино-русско-французский словарь»-ի կազմողը։

ՉՈՒՎԱԼՑԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ — ԷՀյուսիսափայլ»-ի Մատվրոսյի բաժանորդներից։

ՓԱԼ, ՓՈՂՈՍ — հնգիհակ պրնեագետ, վորի ձեռքն էր հանձնված Նալբանդյանին հետաքրքրող կոտկինների գործը։ Նշված նամակը տես. «Ծիխանա», յնր. 172։

ՓԱՆ — քսան Լեմինկի Ձերնեցկիի հնդհանուրն և հարցաքննուքյան ժամանակ Նալբանդյանը հետաքրքիր էր համարում, վոր այդ անվան տակ քաղված լինի Մատենադարանի կամ Ծիսաժամանակին։

ՓԱՆՈՎԱ, Մ. Ն. — արտիստուհի Կենտանցկ էր Մոսկվայի գեներալ-գուբերնատոր Չաիչեվսկու ապրուստանց Տուրչանինովի հետ։ Սրա մահից հետո ապրում էր նույն նահանգապետի մոտ ծառայող Թուղենի հետ։ Բերքի հարցա-

քննության ժամանակ նայբանդյանը հայտնեց, որ ճանաչում է Գ. 1837 թվից ծանոթացել նրա հետ գիմնազիայում և բարեկամությունից զատ այլ հարաբերություն չի ունեցել նրա հետ։ Քն վոքրան հնարավոր է յիշել նայբանդյանի և Գ. կապը՝ յիշում է քնկուզ հենց նրանից, որ յիշեց ասելիս բնքացքում դրած իր ուսմունքների ցանկում նայբանդյանը հիշատակում է նրա անունը միայն մի անգամ։ Ցանգիքի կարծիքով նայբանդյանը չշատ համակրել և այդ սինհոդը և իր սրտի խորքում ավելի ջերմ զգացմունք և տածել գեպի նա, քան որ պահանջում էր սովորական բարեկամական պատվի և հարգանքի արտահայտությունը (Ժիվոնա, յեր. 216)։ Անկարելի հաստատել յեն, բայց վոչ համոզիչ։ Հրատարակված ուսմունքները հիմք չեն տալիս նման յեզրակացության։ Մի այլ հնդհնակ, Ռ. Բերբերյան, ոգտագործել և Ցանգիքի յենթադրությունը նայբանդյանի և Գ. յուրքը մի ամրողջ սերտավոր հյուսելու համար։ Բերբերյանը ենթակայացնում է Գ. վորպես մի կնոջ, վորը շաշքի ընկնող գեր էր խաղում ուսա արմատական՝ Զերնիշևսկու ազդեցության տակ յեղող շրջաններրի մեջ։ Նայբանդյանի ընկերները՝ Սուլթանշահը, Բերբերյանը, համաձայնում ասված կյին, մի գուցե, հատվելով Մարիա Նիկոլայեվնայի հետ, «Մրքնելը» հափշտակվի ուսա հեղափոխությամբ, անձնասեր լինի ասխնքին հարցնքին, ասելով տազդային խնդիրներից։ Բերբերյանի ասելով Ն. վերջիվերջո հեռացավ Գ. յանի վոր չէր կարող քի ասկար ատոդնությանն, նյութական անապահով կյանքի և մանավանդ... ձեռնարկած ազգային քաղմաքիվ գործերի հանգնել — յեյլել ու. մտածել սերտ ու. բնատանկան խաչուսնի կյանքի մասինն (տես. «Հայրենիք» ամսագիր, 1930, № 3, յեր. 74, № 6, յեր. 131 և հետ.)։ Գատկած չկա, վոր Բերբերյանի գրածը վեպ և, բայց վոչ պատմություն։ Մակայն, ընդամեն վեպն իսկ անգրագրություն և մեկ տրամագրություններ և հայացքներ, վորոնք բնորոշում են հայ նոգնոակյալների ավելի ուշ ժամանակների մասին։

ՊԱՊԱՔ — յերկ պատմական անուն չեն, Ատում և յենթագրել, վոր այս անվան տակ նշված և նայբանդյանի հայրը։

ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ, ՔՆՐՈՒՆ (1838—1889) — արևելագիտ, 1861 քվականից Պետերբուրգի համալսարանում հայ գրականության գոցենտ։

ՊԵՅՐՈՆ ՎԻՏՏՈՐ ԱՄԱՔՆԵ (Peyron) (1785—1870) — իտալացի արևելագետ, վոր ուսումնասիրել հայ գրականության հուշարձանները և ընդօրինակել յերկու տասնյակ ձեռագրեր։

ՊԵՏԵՐՄԱՆ (Petermann) (1801—1876) — գերմանացի արևելագիտ և հայագետ հնդեվրոպական լեզվաբանության տեսանկյունից ուսումնասիրել և հայ լեզվի քերականությունը։ Ջրոցվել և նաև պատմագիրներով (առանձնապես Մ. Խորենացիով)։ Նայբանդյանը հիշատակում է 1837 Ք. Բեռլինում լույս տեսած նրա «Grammatica linguae armeniacae» և 1841 լույս տեսած «Brevis linguae armeniacae grammatica, litteratura, chrestomathia cum glossario». 1852—53 քվերի ընքացքում ճանապարհորդություններ կատարել Առաջավոր Արևելքում, վորի հետևանքով 1860 Ք. լույս ընծայել իր «Reisen im Orient» գիրքը։

ՊԵՏՐՈՍ ՊՕՂ — համանուն վառոդապետ Գողոս պոլ Տատյանի վորդին, 50-ական — 60-ական Ք. ապրում էր Գալըքզում։ Ինչպես յերևում և նայբանդյանի բերդի հարցաքննության ժամանակ տված բացատրություններից, Հետ Հուսինյանի աչ քեն եր։ Նրա անունը հանդիպում ենք վերջինիս քնքնքում։

ՊԼՕՏԻՆ Ն. Ա. (Платин) (1833—1902) — ուսա հասարակական մարդ և դրականության պատմաբան։ 1860—61 ուսմանն ատրում Պետերբուրգի համալսարանում գասախոսում էր ֆրանսիական գրականության մեջնագրության շրջ-

ջանի մասին։ Նալբանդյանը հիշում է Նրան իբրև համալսարանական հարցաքննության ընթերակայի։

ՊԻՐՈՄԱԼԻ ՊՈՂՈՍ (Piromali) — իտալացի ուղեւոր, 1632 թվականից մահանց հին Նախիջևան, ապրանց հայերեն և պրոպագանդով։ 1634 — 64 թ. թ. գործում էր իբրև գավառի հայ կաթոլիկ համայնքների չնչահոգու (Հմմ. Ալիշան, «Քնարական», յեր. 372, 393, 398)։

ՊԼԻՆԻՈՍ, ԴԱՍՈՍ ՍԵԿՈՒՆԴՈՍ (23—79) հռոմայացի մատենագիր և գիտնական։ Նրա հռչակավոր „Historia naturalis"-ը մի տեսակ ենցիկլոպեդիական ձեռնարկ էր իր ժամանակի համար։

ՊԼԱՏՈՆ (429—347 Ն. ք. ա. թ.) — հույն իմաստասեր-մտածող։

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ (50—120) — հույն մատենագիր, հայտնի յուր հին աշխարհի նշանավոր մարդկանց մասին նրա գրած դիպվածաբանական բնույթ ունեցող աշխատությունները։

ՊՈՂՈՒՔԱԴՈՐՈՍ — հույն մաթեմատիկոս և աստղագետ, որ ապրում էր Ն. ք. ա. թ. VI և V դարերի սրանքում։

ՊՈԼԻՎԱՆՈՎ, Վ. Գ. — Նորովի ազգականներից, որի հետ Նալբանդյանը ծանոթացել էր չորսնամսում Ակրսւատովի ճանապարհին։

ՊՈԼԻՅՈՐ ՍԻԼՎԿՈՒՍ — բյուզանդական կայսր (802—811)։

ՊՈՂՈՍ ՎԱՆԵՑԻ — առաք. ՎԱՆԵՑԻ ՊՈՂՈՍ։

ՊՈՂՈՍ ՊԵՏ — հավանաբար Պողոս պոլ Տատյանն է, որ ապրում էր Փարիզում։ Տատյանը պոլսահայ ամիրաների ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչներից էր. վարում էր պետական վաստակավոր պաշտոն և վայելում անսահման վարկ ու բարի վաստակություն Մուրքան Մահմուդի և Աբդուլ Մեջիդի պալատներում։ Մեռավ Փարիզում 1863 թ., ինչպես ասում են, նախապես դեմ ապրած լինելով դեպի հայ-կաթոլիկի ընկերցները։

ՊՈՊՈՍ ՍԱՐԻՆԱՑԻ — Ներոնի ներկրոջ կինը, որը Ն. ք. 65 թ. բռա ամուսնությանը, գոհ է գնացել ամուսնու ձեռքով։

ՊՈՏԵՐ — Քրոնոսիացի արձանագիր։

ՊՈՒՇՄԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ (1837 — 1907) — առաջնակարգ պատկանողական գործիչ։ Մեվել և Աչտարակում։ Նախապես սովորել և գյուղի խալիֆայական դպրոցում և Մոզնու վանքում։ Նեղանա Աչտարակցու հովանավորությամբ մանչ և Ինջիլեի նրա հիմնած դպրոցը, որտեղ 1859 թվից սկսած յերկար տարիներ վարել և աշակերտել պաշտոնել։ Գրական գործունեությունը սկսել և «Մեղու Հայաստանի» քերքում, յուր ընծայելով իր «Ամա անձկալին Շուշան գուստր Վարդանա վաստանավորը» («Մեղու Հայաստանի», 1859, № 16)։ Այնուհետև անցավ «Դուռնալիք» թերթը, որտեղ 1860 թվին տպել իր «Ամա և Վարդիթերը» վեպը և «Ազատաբ տիկնոջ» (1863)։ Գրել և գերազանցապես Ռ. Աբովյանի և Գ. Շահազյանի գրական-գաղափարակցական և ազգային-պատկանողական հայացքների ազդեցությունը։ Բնորոշ է, որ իր «Հուշիկներ»-ի մեջ մեծարելով իրեն հովանավորած Նեղանա Աչտարակցուն, և աբժանի տուրքը տալով իրեն բարեկարած Հակոբ Գարնեյանին և Մարգիս Ջալալյանին, Գ. միաժամանակ քննադատում էր Նրանց։ Վերջիններիս մասին գրում է. «Որոշան Նրանք ինձ սիրում, ընդունում և գնահատում էին, այնքան ոչ քան որ՝ ժամանակակից կաթոլիկների ազդեցության Ներքո՝ չեն Նրանցից հեռանում էին։ Գաղափարական իր մեր կռիվը Շահազյանց և շահազյանություն, ահա այս էր ժամանակի հրատապ խնդիրը։ Մարգիս էպիսկոպոս, Քալբրով, Գարնեյանց և բոլոր հետևյալները միացած՝ հալածում էին Շահազյանցին և յուր հետևորդներին։ Շահազյանցի աշակերտներն ու յուսամիս յերիտասարդությունն էին Շահազյանցի հետևողները (Հուշիկներ, Քիֆլիս,

1894, էջ. 249)։ Մենաբնով Շանչյանին և նրա հետևորդներին Գ. քաշտաճյան գուշեցով գուբա և քեռուշ հռոմկապես Ջոլոյյանցին, Գաբունյանին, Ս. Աբրահամյանին, Մանդինյան քահանային, Այվազովսկուն և Ներսիսյան գպրոցի սեսիցիան հոգաբարձու-ներին Գառոյյանի նուշն կոչդի հասարակական-քաղաքական ժամանակների ժամին էն վկայում նաև 1863 թ. Քինքինի համքարական հայ գժուների ժամին նրա գրի առած հետաքրքրական հիշողությունները (ՀՔառնա, 1899, № 2)։

ՊՏՈԼՈՄԵՈՍ (ՊՏՂՈՄԵՈՍ) ԿԼԱՎԴԻՈՍ — հռչակավոր աշխարհագրագետ քնագետ և մաթեմատիկոս, որ ապրում էր մ. թ. II դարում։ Նրա անունով սերտորեն հնդկեսական էր նախախոհանդիկյան աստղաբաշխության մեջ։

ՊՐՈՒՍԱՏ — աբա. ԴՈՐԹՈՆ Ա. Ի.

ՊՐՈԿՈՊԻՈՍ — բյուզանդական պատմագիր, որի գործերի մեջ անդրադարձով հետաքրքրական ժամանակաշրջաններ։

ՋԱՆԱԼՅԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ (1810—1879) — վարպետ (հետագայում դեպիհոպոս), 30 — 60-ական թվականների կովկասահայ անհրկեսն գյուղատնտեսության գիտնական հետազոտություններից մեկը։ 1831 և 1833 թվականներին ներսեսի կարգադրությամբ մոդելա լքազոր-քննիչ եղել էր Քինքինի և Ն. Նախիջևան — և ժամանակին Գ. Պատկանյանի և Հայրապետյան գեմ ձեռնարկած հետազոտությունների հակառակորդների կողմից հետագայում մեղադրվում էր — թվում է քն ատանց հիմքի, այլ մեկին նրան վարկաբեկելու մտքով — ներսես Աշտարակեցուն քատնամոլության մեջ։ 1857 թ. նշանակվեց Քինքինի թեմի առաջնորդ մոտակա հայտնի գործով ազգային-պահպանողական հոսանքների գեմ ձեռնարկած գործերով։ Գոնե սկզբում առավ նրա սկսած հայտնաձնքով ազգային-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոս ար. Շանչյանի գեմ, որին, քննելու պատմում է լսվատնկյան Գ. Գառոյյանը, համարում էր բյուզանդականության բռնկից տրտմեցյալքված մի անհավատ ու անհատական կեղծավոր, մարգարեություններ ու մատագ նոր ուղիներ քարոզող մարդ (Գ. Գառոյյան, էհուշերիներ եր. 227 և հետ.)։ Հետագայում Շանչյանցին ներսիսյան գպրոցի սեսիցիականներից՝ Ջ. ժամակից իր պայքարը նրա գլխավորած ազգայնական հոսանքի գեմ, որ կամենում էր մի կողմից վերջ տալ չինդիկության վարչության մեքանիական սկսանքին և համապատասխան կերպով վերաբերվել չինքարկել նաև 1836 թվի քաղաքական «Գոլոմնինեա»-ին։ Այս պայքարը, որի քնքացքում Ջ. հրապարակ չկնով «Գոլոմնինեա»-յի պաշտպանի գերում, գուշակեցնում համառուսական հեղափոխական կրիզիսին և դրդում Ջ. գեմ վոշ մեկին Քինքինի, այլև Շուշիա, Ներսիան, Սղնախի և հայաբնակ այլ վայրերի մոդովուրդը։ «Մարգիա չեպիսիոտոր — ամեն հնարը գործ գրավ այս մեկին, այս բանկում առջև առնելու, ժամանակության անուշքյան մոտ, ապատանալիք չինդիկեցականաց վրա, կաշառ, խոսամուն և նենգություն. բայց բարեբախտությամբ Բարյաթինսկի իշխանը, փոխարքան Կովկասու, որ իր բարեկամն և պաշտպանն էր, այն մեկին Քինքինս չգանվելով և հետո էլ ներսե անձամբ անձն կայսեր յեղերը Մեկայել ավագ իշխանը փոխարքա նշանակվելով՝ առիթվեցավ Սանահնա վանքն քացվել... (Մ. Ազատեկյան, «Ընդհանրագիր ամենայն հայոց կաթողիկոսության այժմյան վիճակին վրա», Կ. Պոլիս, 1865, էջ. 18)։ Հետագայում Ջալալյանը առաջնորդից պաշտոն առանձնաց Շաբաթագի և Աթոռատուկանի քեմերում։ Իբրև հուսյալ արժանի չի հիշատակության, որ ոգնա սեսիցիաներ ձեռնադրելու և հաշառակերության քնագավառում ունեցած խոշոր այս չինդիկեցականը ազգի լուսավորության գործի համար գանձարան մոցրից 25 հազար ռուբլի հատնող մի գումար, որը համա-

ձայն նրա քոզած կասկի, պիտի գործադրվել սկսեր իր մահից 123 տարի հետո մխայն, մի ժամկետ, որ լրանալու չի գնա 2006 թվին...

Նալբանդյանը առիքներ ունեցավ գրական հարվածներ հասցնելու Զ. Հիւսնիսեանցին-ուն։ Նա մատնանշեց նոր նախիջևանի գործերում նրա և Զալիբի կատարած գերը (Ճնկրկեր, II, յեր. 239 և հետ.)։ Հիլիսատակարաններից մեկի մեջ գտած նմմանվելը գրգռվեց Զ. յեպիսկոպոսի 1858 թ. Քրիստեսում լույս հանած «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» աշխատության հատորի քննությամբ (տես. «Ճնկրկեր», I, յեր. 229 և հետ.)։ Նույն հիլիսատակարաններում գտնվը նկատի ուներ փաստերին Զալալյանին ասնակց, ուր խոսում է Դիրքոսի գամ Զալիբ Նալբյի մասին։ Քնում հետաքրքրական է Հիւսնիսեանցին-ի 1861 թ. № 10-ում Ալֆոնզո Ռոքքի ստորագրությամբ լույս տեսած հոդվածների շարքը, ուր ազգաբանական տեսակետից է Զալալյան-Շահնյանի պայքարը։ Կարևոր է կասկածել, քե ընդհանուր և հետաքրքրական այդ հոդվածի հեղինակը Նալբանդյանն է հենց։

ՌԱՖԱՑԼՅԱՆ, Մ.Ի.ՓԱՑԼ — պոլսահայ, Նալբանդյանի Փարիզի ծանոթներից։ 1862 թվին ավարտեց Փարիզի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը և նույն տարվա հուլիսին մեկնեց Պոլիս, գործադրելու իր հոտոդնեցն ու հարստությունը, ինչպես գրում էր նրա մասին Մուրադյանը «Փարիզը» (1862 № 71, հմմ. նաև «Ծաղկանոց» տարեգիրքը, 1927, յեր. 106)։ 80-ական թվականների սկզբներին ապրեց իր քնինում իր գործունեությամբ գոլորշու Մխայլ Ընկերության նախագահ։

ՌԵՄՈՒԱ (Rémusat) (1788—1832) — հռչակավոր ֆրանսիացի արևելագետ, որ հետազոտություններ և կատարել հատկապես չինարենի, մոնղոլական և բուդդիզմի քնագավառներում։

ՌԸՆԱՆ, ԵՄՆԵՍՏ (1823—1892) — բանաստեղծ պատմաբան և բանասեր, որ ժողովրդականության տասցավ քրիստոնեության ծագմանը նվիրված քննական գործերով։ Հատկապես տարածված եր նրա «Vie de Jésus» աշխատությունը։

ՌՈԶԵԼԼԻՆԻ, ԻՊՊՈԼԻՏ (Roselini) (1800—1843) — իտալական յեգիպտաբան Շամպոլիոնի գործակիցը ու հետևորդը։

ՌՈԶՆՏՏՈ ԱՆԴՆԼՈ — իտալացի, առևտրական, որի հետ ծանոթացավ Նալբանդյանը Հնդկաստանում։

ՌՈՍՏՈՎՑԵՎ, Ն. ՑՈ. — անհայտ։

ՌՈՒԴՆԵՎ, ՅՆՈՒՈՐ ՄԱՔՍԻՄՈՎԻՉ — Նալբանդյանի Մոսկվայի առաջ բանկաճների, որոնք 1863 թ. սկզբին տեղի ունեցած մահը սուր ցավ պատճառեց նրան, ինչպես այդ յերևում է բնորոշ գրած նամակներից (տես. «Ծիլիմոն», յեր. 240 և 269)։ Տառապում եր Մոսկվայի նահանգապետ Զակրեվսկու մոտ վարկն տասնյակ հանձնաբարությունների չինովնիկ (Հիւսիս, 1902, № 3, յեր. 122)։ Գնահատում եր գիրքասանուհի Գանովայի հետ, որի մասին հիշատակություն կա Նալբանդյանի նամակներում։

Ս. Ֆ. — անհայտ։

ՍԱՂԱ — չամախնցի առևտրական Ս. Դավիթյան Ալեքսանդրյանցը։ Ըստ վարանց՝ բազմազան հետաքրքրություններ Մոսկվա՝ մոտիցով «Հիւսիսեանփայլ»-ի շրջանին, որտեղ ընկերացրվել եր Ս. Նազարյանցի ազգեցությանը։ Մեկն եր Մոսկվայի այն հայերից, որոնք 1861 թ. բազմությանն Մասքնոս կամպոլիտոնին, Նազարյանցի գեմ ընդհանուր հանած հալածանքի առիթով։ Ավելի վազ հրապարակ չնկավ Ջերքեզյանցի գեմ ուղղված մի գրությամբ, որ լույս տեսավ «Հիւսիսեանփայլ»-ում։ Նամակ ատ. համարագրության խորագրի ներքո («Հիւսիսեանփայլ»,

1860, № 6, էջ. 72 և հետ.)։ Նամակը ժողովրդականներին անունից գրված մի բողոք է, ուղղակի, ոչ հարձակումներ դեմ, որ քուրդ իր տալիս իրեն նպաստյանների դեմ Ջերքեզյաններ։ Նամակի մեջից և բովանդակությունից պարզվում, գժվար է իմանալ թե ով է նրա հեղինակը՝ շատախների կիսակիրք այս վաճառականներ, թե նրա համանամանքով էհյուսնեփոյլյո-ի գիտուն խմբագիրը։ Այս պարագան չի վրիպել նաև նրա հակառակորդների աչքից (տես. «Մեղու. Հայաստանեայց, 1861, № 6)։ 1862 թվին Նալբանդյանը նշանակվեց նրան իր հրատարակչության քարտուղի Շամախու գործակից։

ՍԱՔԻՆ, ՍՏԱՆԻՍԼԱՎ (ծն. 1835) — ռուսահայ, Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի 1859 թ. շրջանավարտներից։ Նույն թվին մեկնեց Պարիզ, որտեղ նրան հանդիպեց Նալբանդյանը։ Նալբանդյանը ճանաչում էր նրան, բայց չեռնությունից, համալսարանից։

ՍԱԼՄՈՐԻՆ, ԱԼՖՈՆՍ (1813—83) — սպանական չեզոքիա, Լոյոլայի ընկեր հետևորդներից։

ՍԱԼՏԻԿՈՎ, ԴՐԻԴՈՐ — Դ. Գաճկանյանի նախկին աշակերտներից, նոր նախիջևանի վաճառական, թուրք հակախավչիյան։ Նյութապես աջակցում էր էհյուսնեփոյլյո-ին, որի խմբագրի համախոհներից էր։ 1857 թ. մի նամակում Նալբանդյանը մեծարում է նրան որպես իր մեկենասի. «Քաջ չգիտեմ եմ, գրում է Նալբանդյանը, որ փղդի համար աշխատասիրություն կոչած չեն. գոնե կա մի մարդ, որ ճանաչում է՝ ինձ սպանական և չինում։ Ձեռ հուշ ունիմ, որ մեր բարեկամությունը պիտի մինչև գերեզման գնա, և չեմ իմ այս գրչովը պետք է արձան հավիտենական հիշատակի կանգնեմ քո համար մեր ազգի մեջ» (Ձեռ. Շահազիզ, «Ինքնան Մ. Նալբանդյանին», էջ. 81)։ Իր հերթին Նալբանդյանը պատրաստակամություն էր հայտնում առանձնելու իր գրչով Մ. Աղոյինյանի պատվերը. «Ձեռքն ազնվի բաներ ունենաս, որ հարկավոր կլին տպվիլ էհյուսնեփոյլյո-ի մեջ, գոյա մասին լեզվու խոսքով ինձ գրի, ազնուհատ անբա գիտե. գրում էր նրան Նալբանդյանը 1859 թվին (Ն. տ. էջ. 93, 96)։ Նույն տարում Մ. ուղղված նամակում, չոշափելով Մա. Նազարյանցի գեմ ուղեցած իր առանձին գժգոհությունները, Նալբանդյանը գրում էր. «Ինձզրեմ Նազարյանցի բանը վոչ վորի մի տաս, հարկավոր չե, քոզ քշնամիք չուրթխանան, նորա պատիվը մեկն է, ուրեմն խոստովանություն Ձեռ քո մոտ. կարող եմ միայն հայրապետյանին հայտնիլ» (Ն. տ. էջ. 106)։ Այսուհետ էլ հենց գազար և առնում Նալբանդյանի և Մ. Նամակագրություն 60-ական թվականների սկզբին Մ. անցավ, ըստ էհյուսնեփոյլյո, Նալբանդյանի հակառակորդների բանակը։ 1863 թվին նրա անունը գտնում ենք խավչիյական մի գիտությունական տակ, որ ուղղված էր Ն. Նախիջևանի էհյուսնեփոյլյոներին — Ան. Մուրքանյանի և յուրայինների գեմ՝ վորոնց հանդեպ պաշտպանություն տալ էր առնում Արվագովսկին (Գ. վ. Արվագյան, «Ռուսական Ազգային ուսումնական [illegible]» (էջ. 133 և հետ.)։ Հետաքրքրական է, որ Մ. այս պահին ցանուցանում էր իր նամակագրությունը Նազարյանցի հետ, որով Նալբանդյանի ձեռքակալության կապակցությամբ չկրկնե էհյուսնեփոյլյո-ներից և գտատպարտում նրանց ուղղությունը։ Այս չեռնություն 60-ական թթ. սկզբներին ռուսահայ բուրժուազիայի մեջ ամրապնդում տակի ունեցող քաղաքական վերախմբավորման բնորոշ գիտություն մեկն է, անշուշտ։ Ամեն ուշ, 1881—88 թվերին Մ. քաղաքագրքի պաշտոն էր կատարում Ն. Նախիջևանում։

ՄԱՀԱԿ — Նալբանդյանի Մոսկվայի ընկերներից, որին նա այլ և այլ հանձնարարություններ էր անում տրատատանմանից (Հմմ. «Ինքնան», էջ. 93)։ Նամակներից մեկում հիշում է Մոսկվայում ծառայող նոր նախիջևանցի Մա-

հակ Ալաքյալյանը, վորին Նալբանդյանը dandy բնորոշումն է տալիս։ Համանուն վիպերգին ժողովածուում նշված Մահակն է հենց (Հմմտ. Բիլվանդ, նկր. 234, 265)։ Քոսերը, անշուշտ, բժիշկ Մահակ Ալաքյալյանի մասին է, վորը հետագայում, 1877—79 թվերին, քաղաքագլխի պաշտոն էր վարում Ն. Նախիջևանում։

ՍԱՀՐԱՏՑԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ — նոր Նախիջևանցի բանաստեղծ և լրագրող, Նալբանդյանի մանկության ժամգնկացիկ մնկը, նամակներն մնջ հաճախ հիշատակվող հովհաննես լնգրայրը։ Ընկ. Հ. Գուսիկյանը պատմում է, վոր 1919 թ. Մասվրոպոլում իր ձեռքն էր ընկել Մ. և Նալբանդյանի միասին հանված լուսանկարը Нальбандов и Сагратов մակագրությամբ։ 30—60-ական թվերին նրան հանդիպում ենք Պետերբուրգում նախ Ռ. Պատկանյանին, հետագայում Մ. Նալբանդյանի շրջանում։ Ենա իմ լավ ծանոթն է, — գրում էր 1858 թ. Ռ. Պատկանյանը, — և ինքը ևս մի քանի բաներ գրել է Դամառի (իմն Դամառ-Քաքիպա ժողովածուի. Ա. Հ.) համար՝ էմարպուշկաց, ենախիջևան քաղաք Դոն գետին գովքը և այլնը (ՀՄուբԾ, 1905, № 5, նկր. 123. Հմմտ. ԷՆաբ Հայկականաց-ում էԴուն մի վախենալ, Պատպուշկաց նախիջևանի բարբառով գրած յիրգիթաբանական վոտանավորը)։ Նալբանդյանը խրախուսում էր նրա յնրաժշտագիտական աշխատանքները։ Այդ խրախուսանքի արդյունքն է Մ. կատարած մի աշխատանքը՝ Վիրգին էՏրոմատորէն հայերեն քաղցմանուքյունը։ Դժմա Ծմմանվելի էհիշատակարաններում նալբանդյանը գրում է էՏրոմատոր-ի մասին. «Ես շատ սիրում եմ այդ վոգեկրգությունը... այդ վոգեկրգությունը Գ. Վիրգի յնրաժշտի բոլոր յնրաժշտական գործերից պատվականն է» (Մ. Նալբանդյանց, էՑնրգիներ, I, նկր. 238)։ Բնրգի նամակներից մնկում նալբանդյանը գրում էր. «Հովհաննես յնգրայրը գոհ եմ նրա Տրոմատորի և Ինգոյնատոյի մնջ արած վարժուքյուններից համար և ջանկանում եմ նրան կատարյալ հաջողուքյուն (էԲիլվանդ, նկր. 255)։ Մի այլ նամակում գրում էր. «Հովհաննես է, վոր Հովհաննես յնրաժշտական մի վորևե ստուգրգիչ և պատրաստում այն որվա համար, յնրբ յես հնարավորուքյուն կունենամ նրան առնելու։ Ամա յես ել յնկատ Դուքն իրոք այդ ժամն ել գա, վորովհետև քան Դոն-Ցնգար գի Բագրանի Հաքթաբհուամա ամեն բան չափ ունի, ամեն բան վախեան կունենաս և այլնը (Ն. ա. նկր. 260)։ 1864 թվին հայատարրնց վիրքագնաս, վոր արգին ավարտել և Տրոմատորի քարգմանուքյունը՝ հշտփած վոտանով և այս ամենը գրկնով յուբյանց պատշաճ ձայնագրի թատերի տակ, այնպես վոր յնրաժշտուքյուն սիրողը ազգիս մնջ պիտի կարողանան հայ խոսքով հնչեցնել մայրենի տարերի անձամնքները Վիրգիս։ — պատվական յնրաժշտուքյամբ (էՀյուսնիսափայլ, 1864, նկր. 236)։ էՏրոմատորիս հայերեն քարգմանուքյունը լույս տեսավ Պետերբուրգում 1864 թ.։ ՀՄԻՀ քանգարանում պահվում է այդ գործի նալբանդյանին բնեռայրնրված որինակը՝ Մ. մակագրուքյամբ։

ՍԱԼԱՄԱՏՑԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ (1818 — 1890) — վանեցի հայ կապնատյիստ, վորը ռազմական կապակներով խոշոր հարստուքյուն էր դիզել Բուսաստանում և կարողուքյան մի մասը էզոնարկեց ազգի լուսավորուքյան նպատակին։ Ապրում էր Պետերբուրգում, վորտնգից՝ մնկնքոր ստնեակով Ցնգյանին՝ էհովհաննվորում էր հայ ուսանողներին ու վարժապետներին՝ հնձնլով արանց միջոցով տպագրնլ բարերեր հոչակի։ Ինչպես և Ցնգյանը՝ ժամանակում էր նաև էհյուսնիսափայլ-ին։ Նրա անունը ստորագրված է այն բողոքագրի տակ, վոր ուղղնցին Պետերբուրգի հայ էլուստմիանների Ցիմնադրի՝ ամուսնրի գնմ հանված հայածանքի առնքով։ 60-ական քվականներին հնգափոխական ճգնաժամնի ազգնցուքյան տակ քնգվնլով ազգային-պահպանողական ներքի կողմը և գամնլով ազգին ուշադրուքյունը Թյուրքաց Հայաստանի էկուլտուրական պնտքերի վրա

Մանասարյանը և նրա խորհրդատուները ջանք չեն խնայում հետաքրքրելու հայ գրականությամբ և արվեստով։

ՍԱՑԻ, ՍԻԼՎԵՍՏՐ (Sacy) (1758—1838) — ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ, աշխատել է գլխավորապես արաբական և պարսկական բանասիրության մասին։

ՍԱՔԻՉ, ԻՎԱՆ — ապրում էր Լոնդոնում. գրաշրջում էր առևտրական գործերով։

ՍԱՐԴԻՍ — 1829 թ. Ջինացած քրդերի ջուլֆայում հանդիպող այս անունը համանուն նույն անվանավորությունն է, որին հանդիպում ենք բերդի այլևայլ տեղերում։ Ըստ յերևույթին նավթարդյանի գիտերբույրի ծանոթանալու էր։

ՍԱՐԴԻՍ ԲՈՒՆԱՐԱՑԻ — Տարբերի ավյալներով՝ պատանի Մուհամմեդը — Խալամի հիմնագիրը — Աբու. Քայիբ հորեղբոր հետ այցելել է Սիրիայում Բախիրա մենաստանին, և յեկեղեցվել սրա ազգությունը (Հմմ. „Вост. Сборник“, Вып. 1 М. 1924, стр. 37)։ Մինչնադարյան հայ պատմիչները հիշում են նույն դեպքը փոքր ինչ այլ կերպ։ Ինչա Աբեղյանը պատմելով առանձան հատանում Մուհամմեդը գալիս և Ծերիպատու, վորտեղ հանդիպում է Արիսոի ազգանվին հետևող Սարգիս Բհիրա կոչված վանականին և ազդվում սրանից (Ինչա Աբեղյան, հրատ. Ղուկ. Մատ. յեր. 99)։ Նույնն և ասում գրիգոր Նաև Մամիկոն Անունին հմմ. Աբգ. Ձեր Միքելյանի հրատար. Նիկոլաևսկին, 1893, յեր. 78)։ Պատմելով Մուհամմեդի մասին Սիրահոս Դանիելկնգին գրում է. «Ես մինչդեռ վանահայրապետության ազգով երիտասարդ հանդիպեցավ մատյան ի ձեռն, որում անուն էր Ա ն ր գ ի ս Բ ա խ ի ր ա՝ Արիանոս ազգանվի, յանապատին Սինաս Սա ուսույց Մահմեդի գուսա առաքածաբանությունն, գովեաց նմա գիտին օրինան, գուսանալն ի Մոփսիսե, և ասաց, նիհ լուիցես բանից իմոց, յինիս առաքեցի և սրինագիր ի վերա ազգին քո (Սիրահոս Դանիելկնցի. հրատ. Ղուկաս Մատ. յեր. 34 և հետ.)։ Իր պատմիչներից մեկում խոսելով Խալամի մասին, Նալբանդյանը նկատում էր, որ նրա էհատկը գրված է մեր չքը նզովյալ Մ ա ր գ ի ս Բ ա ւ ե ց ւ ո ւ ձևերով (ԵՑևրկներ, Լ յեր. 278)։ Եվ ապագա հայկական գրականության համար մեր Մարգիս Բաւեցուն հայացումը ավելի սինեին և. այսուհետ նա նույնացված է VII գարի հայ յեկեղեցական հովվան Մայրագոմացու աշակերտ Մարգիս Մայրագոմացու հետ։ Հայ պատմիչները հիշում են սրան իբրև ազգանվով՝ առանց նույնացնելու. նրան Մուհամմեդի վերադրյալ ուսուցչի հետ (տես. Վարդան վարդապետ. Համառոտ պատմություն, Վենետիկ, 1862, յեր. 184 և Սիրահոս Ն. ա. յեր. 32)։ Ուշագրավ է մեկը, որ Սիրահոսը Մուհամմեդի ուսուցչին ևս ժայրակնեց (այսինքն՝ անուսում) է գրգռում։ Այնինչ և, որ յերկուսի նույնացումը տեղի չի ունեցել և Մուհամմեդին և նրա հայ ուսուցչին վարկաբեկելու մի մտայնություն, որից ազդվել է նաև Նալբանդյանը կամ, ավելի ճիշտ, նրա մեզ անհայտ աղբյուրը, վորտեղ Մարգիս Բաւեցուն կամ Բհիրան գրված է Մուհամմեդի ուսուցիչ՝ հայտնի հնդեվոռոց Մարգիս Բուխարացին։ Ինչպես այս յերկունգը անդրադարձնում է VII — XIII գարերի համար բնորոշ մի մտայնություն, որ համապատասխանում էր Խալամի զարգացման այն շրջանին, յերբ նա դեռ վերջնականապես չէր ձևավորվել վորպես կրոնական ուսուցի սիստեմ և յերբ շատերը դիտում էին այն, որպես քրիստոնեական յեկեղեցու քաղաքական ազանդներից մեկը։

ՍԱՐԴԻՍ (ՊՈՒՇՈՒՄՃՅԱՆ) — քյուրքահայ աբգեգիսկոպոս. ընտրվելով 1860 թ. մայիսին Կ. Պոլսի պատրիարք վորպես ռեակցիոնական — հետաց-

վից այդ պաշտոնից 1861 թ. հոկտեմբերին՝ նորանշ-զուբանն կոմիտեների ժամանակ՝ ազգային-կղերական անակնկալ հոսանքի կողմն անցնելու և ընդդիմադիր ամենանպաստ քայլեր ձեռնարկելու համար։

ՍԱՆ-ՄԱՐՏԵՆ, ԱՆՏՈՒԱՆ ԺԱՆ (Saint-Martin) (1791 — 1832) — նշանավոր արևելագետ հայերենից ֆրանսերեն թարգմանել և մեկնաբանել հին հայ պատմական և աշխարհագրական մի շարք ապրյուրներ։ Հայոնի չի մահանալով նրա «Mémoires historiques et géographiques sur l Armenie», 2 vol. Paris, 1818 — 19. Հայոնի չի նաև վորպես Փարիզի Ասիական Ընկերության և նրա օրգան՝ «Journal Asiatique»-ի հիմնադիր։

ՍԱՆՆԻԱ (Ն. թ. մ. թ. 3 — մ. թ. 65) համայայնի փիլիսոփա-բարոյախոս։ Պատկանում էր ստոյիկյան գպրոցին։

ՍԱՀԱԶԱՆ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ դրական կեղծանունով՝ ՄՆՑՈՒՆԵՑ (1831 — 1874) — պոլսահայ ազգային-ժամկրտա մտավորական և բերդիճաբան, քաղբեր «Մեղու» բերկշաբաթաթերքի խմբագիրը (1856—62, 1863, 1870—72 թվականներ)։ Մանվ. ևր չքավոր ընտանիքում։ Իր կյանքի առաջին տարիները ապրել և հասցրել վաբի խավերի մեջ։ Բախտի բերումով բնիկներով Ռայաններին տանը, Բրիդոր Ռայանի և հարուստ ընտանիքների զավակների հետ մեկտեղ աշակերտում է Ռաչատուր Միսաքյանին և Ռաչատուր Պարսխիպապանյանին։ 1853 թ. մի ամսակում «Մասիսի» չափավոր-լիբերալ խմբագիր Կ. Ճուխաճյանը բնորոշում և նրան վորպես «անգործ խնդիր մեկը, վորին Ն. Ռուսինյանի համախոհները ամամասիան են հայհոյախումբ, պայմանով, վոր Ռուսինյանի նշանավոր «Ուղղախոսություն» ատասիով չլինի Պետինկյանի գպրոցում մեջ։ Նույն ամսակում Ճուխաճյանը նկարագրում է նրան իբրև մեկը Ռ. Պարսխիպապանի հետաքրքիր և բնութ աշակերտներից... վորն վոր մարդ քոզ ամեն ըստով յերևելի արտահայտիչների հետարարանք մը առած ես (Հ. Գ. Միքելյան, «Տեղեկագիր գործ և հոգև. Գրատարի Ներսիսյանց Կ. Պոլիս, 1898, յեր. 110 և հետ.)։ 60-ական թվականների սկզբներին անդամակցում էր Կ. Պոլսի «Բարեգործական ընկերություններ, մասնակցել և նաև Ազգային ժողովին, վորի արձանագրություններում մեջ հանդիպում ենք նրա անունը մինչև 70-ական թվականների սկիզբը։ Նրա գրչին է պատկանում «Քաղաքացիական հասարակագրություններ նվիրված «Աբրիկ հայկազունքն ծանոթ հիմնը (1860 թ.)։ Ս. գործունեության բուն գործառը «Մեղուն» էր, վոր 60-ական թվականներին Ազգային ժողովի դիմագիր թերթ — պոլսահայ մտավորականության հասարակագրություններին — դիտավոր սրտացավ էր։ Ս. վոչ միայն խմբագրել, այլ և գլխավոր աշխատակցի դեր էր կատարում թերթում։ «Մրմունջ», — գրում է Հ. Ալամդարը, — հրատարակվում էր հրապարակագրություններ այն գպրոցին, վոր հիմնած էր Մանկան Վարդանյան իր «Աբրևկյր»-ով։ Մեկմի խմբագրին ալ գնդեցնելու։ թերթում խոշոր հոդվածներ հետևյալ քերուքյանց, և պարսկ վերջերը մահացու խոցեր ձեռ տալ հետևյալներ. իր քննադատություններ յերևան հրատարակ գրող մը, վոր այնքան արհուքյամբ հպարտանի իր հայհոյախոսություններ, վորոնց խոնարհությամբ գովնու հետևող անանց, վոր գրված են իր համակիրներուն ու վաստակավորներ («Ինքնատիպերներ», յեր. 20)։ Իր էհայկական նամակներից մեջ Մ. Մամուրյանը Ս. ուներ նկատի, երբ գրում էր հետևյալ հետ. ուներ, վաստակ այնը, վոր իրենց թերթին մեջ հրապարակեն, անդուլ փայլակներ հայհոյելին, այնքան մարդու մ'որ քեզ կը գրավեին, և ամեն բանի ծուռ ու քյուր կողմը նշմարելու հակամետ ես. հետևյալ տպիս մ'որ ամենեն գրուն մարդն ինքզինքը հրատարակ հետևորդներու էհայոց Գեմոսթենեսն եղ — չարաբանում է Մամուրյանը, — բայց չե քե անդրադարձ մարդասիրաց Գեմոսթենեսին, այլ հրահանգիչ, մարդասեր անձ մը,

փոքրն հոգին միշտ վրա լայն. ասեն չրմունքն անոնց քնքուշյանց վրա ներքինգին, գրչին մոլորությունները կնաբվածն և մոլինները տարտարոս կզրկեն: Աստուծ, և Մամուրյանի տոզերն ընդհանրապես ուղիղ գազափար են տալիս քյուրքահայ յեղեղչի այս հրապարակագրի ու յերգիծարանի գրական ընդհանուր գոհի և հատարակական գիմատավիրքը մասին: Մ. ինչպես և Վահկանյանը արհամարհայ բուրժուազիայի մարդկոց հրապարակախոսությանն ամենից կարկառուն գիմքերն են, անդուլ ու ներկուսի համար քնորոշ և հավատարիմ բուրժուական ապրելակերպի Տպագնի գերապանցությունն ու փոքի ինքնահաստատությունը Վահկանյանի կողմն եր, մինչդեռ մարտական ամենի մեծ առկությունն ու կրոյով հանգեռ բերողը, անկասկած, ամենուն եր: Բացատրել կարելի չի այս նրանով, որ գերգինա կապված եր գիմոկրատական յոյն շրջաններ հետ, մինչդեռ նաև նրանով, որ չկորցնելով իրահանությունն զգացումը, կարողանում եր հանգեռ բերել կազմակերպչական և գործնական այն ունակությունը, որից զուրկ եր ամենքիցն և ամերիկուցից խմբագրերը: 1864 թ. խոսելով, ի գեպ, ամերիկուց-ի գերծրատարակությունն մասին՝ ամենուն գրում եր. «Ամերիկուց ոչ Բարձին ակամ գերծրին հրատարակվել պարծյալ պ. Մ. Վահկանի խմբագրությամբ. այն անձին՝ որ գիշեր ցերեկ հայրենիքը և ազատությունն կերազե և կյանքին, հանգստարույլ առաջագիմությունն կրազմա ազգին, և այս նպատակով փորը բնչ խոսա և իր պատանեցողությանց մեջ. իր յեռանգուռ բնավորությամբը կուզե, որ ազգը ցասկե՝ մինչդեռ ուղիղ քայլերու նոր պիսի վարժ. մեծ բաներ կապասե գեռ ազգ մը. այսուամենայնիվ կցանկանք, որ ըլլա բան արագ յուրում, և կարելի ըլլա իրեն տեսնել՝ բնչ որ կփափագի տեսնել» (ամենուց, 1864, № 236): Մ. ազգիկալիզմը չեր հատնում, անշուշտ, հնդափարհական յարմար: Այդ տեսակետից բնորոշ են նրա այն հայացքները, որոնց հանդիպում ենք ամերիկուց-ը նվիրված նրա հոգվածներում: «Ոմանցյան բարերնամ կառավարությանը ներքև, — գրում եր նա, — հայերը միապետական կառավարություն մը կամ ավատական ազնվապետություն (առիրիսթոկրատիա) մը չեն կրնար կազմել, և նույնիսկ կայսերական հրամանավ ամեն հայ հավատար են ազգությանն ատչև ու ալ այսուհետև մեծությանն կամ հարստությանն կամքն ու քիմքը չերերնար բռնակալել ազգին վրա և քե մի որ կհամարձակվի ասոր՝ ազգին մեջ փորքազությունն ու նվաստացությունն ալ փորը ճանչցվելիքը գիտնալու յեն (ամենուց, 1860, № 65): Ազգային ատենադպրությունը Մ. հայտնում եր ազգի մը քաղաքակրթությանն աննկնելի ճանապարհը, ասոր գորությունն ու ազգությունը ավելացնող միությանն կապը և ասոր ներքև կհավատանք, որ ամեն անհատ պիտի գանեն իրենց հանգստությանը, և ասկե ավելի իրենց ազգայնությանն իրավունքը ու ան պիտի ճանչցվեն անոնց իրենց պարտքերը, որով մենք չզգիտի կրնա անկե ավելին ալ պահանջելու... Ահաբ մենք ազգը բազդատենք այն ազգերուն հետ, որ իրենց արյան գնով կվաստկեն այս ատենադպրությունը՝ կսեսնենք, որ մենք գանի չբնդունելու պատճառը կամ գործադրելու արդյունը մը ունենք. վասնզի հոն ազնվապետությունները կան, բացարձակ ինքնակալությունները կան, մեր մեջը չկա ասոնք. և յերե մենք գանի անձինը կան, որ ազնվապետության հանձնած ըլլան՝ անոնք ալ պատրաստ են ազգին համար իրենց կարծիքը գոհելու (Ն. ա. № 99). Ենե գուք, կարտոյալը ազգին, ձերը ու ազայը և հարստահարչությը, ցնծացեք և ուրախ յեղեք. անբն այլեսկությունն ըրավ ձեզի, ազգն ամփոփենք իր գորությունը. հանճարն ու արդարությունը պիտի կառավարե գինք. ատենադպրության մը անձինքի գործադրությունը պիտի խնամն գինգ: Մափ գարձնեք և ուրենցեք ազգին բարերարներըդ (Ն. ա. № 108): Ամբանանք ազգայնության փա-

ամբոխը գրոչակին տակ ի մի սիրտ և մի հոգի հոդյալ ամրացնելու, ամրացնելու ազգին արմատը, անանկ, որը մոչ հյուսիսի (Փուլաստանի! Ա. Հ.) ցրտաշունչ և քաֆախիչ հովերը կարող ըլլան զանի չխրկիր հորիանելով անոր հյուղերն ու տերևները և պտուղները ցամքեցնելու, քրվելու, մոտիկ կռիան ընելու և մոչ հատարակածին վրայի կիզող արևը (Քյուրքիան! Ա. Հ.) կարող ըլլա զանի չորցնելով փոշի դարձնելու ու զինչյուանելու անգամ խոպալիր ընելուն (Ն. տ. № 102)։

1861 Ք. վրա հասնող անակընկալ ոտար ջուր ցոգից Աբվահամի այս բանակցություններ վրաւներանն-գուբանն պայմաններին ժամանակ չիրնրալ-կգնրական լյունը պահ մի խափանել ավնց ամենուն։ Մեկուսնչան հրապարակից Անբուսապնժի գնդերը մնրկացնող մի բրոչյուր, որը ուզարկվնց Քնրքի բաժանդրներին՝ ամենուն առ այժմ փնքաչին մնջ բլլալուն համար։ 1861 Քվին հրապարակված ամառնուքյուն բրոչյուրի մնջ Մ. մնրկացնում նր պատրիարքի քաուքյունները. ամգին պատրնաքդր, որ առաւնժմն և անբուքնանն պաշտան առած և ազգն ի խազպուքյան պահելու, վոր իր քշնամիները սիրելու, իր հալածիչները պաշտպանելու ու անիծչնաներն օրհնելու պատվիրն առած ի Քրնատոսե յերկնք անգամ մոդովրդին մորուքին կխնգա, անոր յերեսները կշլայն և յանկը կնրքա իշխանուքյան առջև կամբառասանե նուչն մոդովուրդը իրրև ա պ ա տ ա ռ ա մ ը իրրև հ և պ ո խ ա կ ա ն, իրրև ա ն բ ռ ա ք յ ա ն մ ը ա ն բ ռ ա ք յ ու ն կանդնող... Ամեն անգ ա ք ա տ ր ի, բանտարկուքյան բառերը կլսվինե... (Ցիտատը վերցնում ենք Հնդրիգոնե, 1912, № 135-ից)։ Փնքաչիկը գուբա գալով՝ ամենուն չորուհանկից գործյալ խայքոտիկ հանճառամանագրականները հարգոտ մարմինը Մանկան 1862 Ք. վերջերին նյուքնական տագնապից նեղված Մ. հարկագրված յերկար հրաժարվել քնրքից, որի խմբագրուքյունը առաջնենք վերստին մնկան 1865-ի սկզբներին. քնև նուչն տարվա հունչյին ատիպված իր գործյալ հրաժարվել խմբագրուքյունից, տնղի տալով նորից տագպային իշխանուքյան կարգադրուքյանը։ 1870 Քվին Մ. ախանց ամենվին հրատարակուքյան էնող շրջաներե. Քնրքը չարուհանկից լուսա տնսնել նրա խմբագրուքյամբ մինչև 1872 Ք. և այնուհետև անցավ Հ. Գարոնյանին, որի յերկիթագրանական ժանրի և գեմոկրատական ուղղուքյան նախապատրաստողներից ևր հենց Մ.։ Անգրագառնալով Մ. գործունեուքյան վերջին շրջաններին, նրա յերեսրալ-հոնանվատար էրարնկած — գ-ր Հ. Շիշմանյանը գրում ևր. «Մըվահյան այն յերեսատարդներեն ևր ազգին մնջ, որ բավական տագանդ պղտով յինգն, կուզնր ոյանալ և բարձրանալ, և կարնր քև կամնանալ՝ կարնանալ կնշանակնն. ուստի իր մտավորական տագանդը հարատացնելնն, որ ավելի պուբրին ևր, քաշկն ուզնց հարատացնել, և այս առակալի պատերազմին մնջ գոհ ընկավ։ Ներբ ինքն՝ ամենուն քանի մը տարի յերեսի վրա կքնդուր՝ ածուխի, տպուսի, հանքի յանման պարտեզով՝ լեռները շափնլով, արևուն շոգին, ձյունին, առաքն հետ կբնկներ կնշներ, որ պատկինը հատիվ հայթայթնլով, հուլյան իրեն նեցուկ ունենալով, անգին հետզհետե իրեն խմբագրական գործիներերը նախանձողներ կծնեյին, և յերբ ժանգոտած գրիչը ձեռքը առավ և տարբերկ նետվեցավ գաշտը քոլորվին փոխված գտավ. Վքուրբ նախատեսյալ պնծանիները կվխտային, կբզդային և ինք գարմանքով կտեսներ, քև ինչպես ինք յերբեմն հռչակավորն իր խայքոցով գրնքե անատարեր յեղած ևր ժողովրդյան։ Այն ատեն իրեն հիչեցնողներ յեղան անցյալը՝ ուր յուր բարեկամաց խորհուրդներըվ զանց առնելով՝ հախուռն հարձակումներ քնելե առիրուքյուններ ըրած ևր, բարի անուններ արատավորել չեր գուշացներ. Գանի անգամյան ատեն գանձն ի չքմեղս հանելով, խնդե յերբեսրդը էրայց յեն, կըսեր, յերբեք իմ գրիչս կաչառող չեմ ազատած ատենց պես. յերբեք իմ համոզմանս

դեմ ապացույցներ չեմ վերագրած. կարելի չի սխալած ըլլամ կխոստովանիմ, բայց ապացին ոգևոր դեմ եզրակացությունը չեմ խնդրած և խղճմտանքս մաքուր եմ... (Արձակչական Մասուչ. 1874, չնր. 475 և հետ.)։ Երչմանյանի այս ոգևորը անպարագրելի է այն պայքարը, որ սեղ ուներ լիբերալ-կոնսերվատոր Երչմանյանի և ազատամիտ-ազգասեր Ս. մինչև Մեսրով Վ., քննադատ վկայում է Երչմանյանը, ծայր ազգասիրական մեջ, երբեմն սրտնեղ անոնց, որ ազգին գրական զինվոր նկատեին և անոր բարոյական պատասխանատու վրա կմեռնին յերիտասարդք (Ն. տ. չնր. 477 և հետ.)։

ՍԻՄԵՈՆ վարդապետ — տես. Մուշեղյան։

ՍԻՄԵՈՆԵԱՆ, ՊՕՏՐՈՍ (1830—1911) — ազգային-պահպանողական ուղղության կովկասահայ ժուռնալիստ, որ 1863—1886 թվականների ընթացքում խմբագրում էր Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մեղու Հայաստանի» թերթը։ Ծնվել է Ն. Նախիջևանի մոտ գտնվող Քոփքի գյուղում։ Ավարտել է Լազարյան ճեմարանը, գերազանց անցնելով Դորպատի համալսարանը տարրել և էկամերալիստ (1851—1853)։ Դառնալով Թիֆլիս յերկար տարիներ ուսուցչի և տնօրենի պաշտոն է վարել նախկին գյորգոցում։ 60-ական թվականների սկզբներին մասնակցել է հայ-լուսավորչական յեկեղեցու «Գուժումներ»-ի վերաքննության նախագծի կազմող հանձնաժողովի աշխատանքներին։ Դրվատելով Ս. գործունեության այս շրջանը, ժամանակակիցներից մեկը գրում է. «Մինչև 1861 թ. Թիֆլիսի մեջ տեղացին կոնֆլիկտը Ջալալյան Մաթևոս արքեպիսկոպոսի և Թայիրյան անվանյալ հոգևորականների դեմ, Ս. գոչ մեջտեղ ջարժողության պարագլուխներից մեկը դարձավ, այլև գրավեց կողոպ յերիտասարդության սիրտը և մի առանձին, ընդունակություն ցույց տվեց քն Ջալալյանի թշնամանքի և քն սրա հաշտարար ընտրության մեջ» (Ազ. Ներկյան, Ընտրված հայոց պատմության համար, Ա. չնր. 63)։ 1861 թ. տեսա. 16-ին Մոսկվայից գրած մի նամակում, տեղեկացնելով Շանչյանի, Ղ. Ալահյանի և Գ. Ս. համերաշխ գործունեության մասին, Թայիրյանը հայտնում էր, «Շանչեանցն համակցած իւրովք կազմել ուներ ասա գնդապետութիւն, յոր որոշեալ գնորամանուն ուսուցանելոյ, և անդադար ի գիշերի ժողով ունէին, ի մխոյն արատաքոյ քաղաքի նշանէին, և քէ ինչ էր նպատակն նոցա չէր յայտ, բայց գիտի նուսյոյն նորա ասան, մանավանդ ասա բացան գաղտնիք նոցա։ Մասնավորապես ազգային-քաղաքական գաղտնիք այս գործունեության և, քան յերևութին, որ պատճառ գարձավ նայրանդյանի և Ս. մինչև հատատավան բաժանության։ Այնինչ և նաև, որ Քոփքինցի Ս. և նոր-նախիջևանցի նայրանդյանին կապում էր յերկուսի բացատական վերաբերմունքը գիտի Ջալալյանը, Այվազովսկին և նրանց աջակցականները։ Հետաքրքրական և, որ նայրանդյանից «Ազգմիքը»-ից անկախ «Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագիրը ևս գրեց Ե. Դալֆայանի էհանգստանին և «Հարցնիքի» գիտ (տես. «Մ. Հ.» 1863, № 8, 13 և 20)։ Պատահական չի նաև համակիր գոհով գրված այն նեկրոլոգը, որ տպագրեց Սիմեոնյանը նայրանդյանի մահվան առիթով և որի պատճառով վոտնիկանական որոշումներ գաղտնի հանդուրժյան տակ առան խմբագրին (Հավակվածք, չնր. 709)։ Այս պայմաններում քերքի հրատարակությունը ևս գրվեց ցնդողական դժվարին պայմանների մեջ։ Անտանգյակ իր մասին յեղած հակասական շարժառիթին, քերքի խմբագիրը, պատահական չրջանների անմասնակցությունը վերագրում էր բացատապես նրան, որ հրատարակության առացած տեղեկություններին համաձայն Հ. Թիֆլիսցյանցի, Շանչյանի և այլոց հետ մեկտեղ, իրեն գրավում էին անկախ Հայաստանի գնորդով տեղող հայ գործիչների շարքին և այլն (տես. «Հովիվ», 1909, № 45)։ Հետագայում Սիմեոնյանը գրավի կերպով քերքից գնդի մի մասնատեղակով հետքը-

հետո կղզբա-փետրալական հոսանքի հետ։ Մերը 1882 թ. գնհոսմբերին տանվեց նրա քերքի 25-ամյակը, այդ հոբելյանը, ինչպես գրում էր ինքը Մ., կատարում էր կովկասահայ հնդկի, որի և փոզի արիստոկրատներ։ Իր գործունեության ասկզբնն այս ընթացքի համար էր հնդց, որը ծիմիածնի վանքը վերջում քոչակի կապեց ԷՄնդու Հայոսատանէ քերքի յերբեմնի խմբագրին։

ՄԻՆԴԼ — անհայտ։

ՄԻՎԼԵՐՍ, գրաֆ — Ֆնկատնրինոսլավի դուքսրնատոր, որը միջամանլով հանախալիրյան պայքարին ընդում էր գործ դնում Հայրապետյանի և համախոհների վրա՝ հաշտնցնելով նրան Քայլրի և նրա հուսատկությանն հետ։

ՍՈՐՈԿԻՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՖԵՈՖՈՐՈՎԻՉ (1795—1859) — լեյտենանտ, (հնսագույսում ինժեներ-գեներալ) — Գետրոպավլովսկի բերդի կոմենդանտը։

ՍՈՒԼՔԱՆ — տես. Մուլքանյան, Անանիա։

ՍՈՒԼՔԱՆԵԱՆ, ԱՆԱՆԻԱ ՊԱՎԼՈՎԻՉ (1832—1898) — բժիշկ, հոր-նախիջնվանցի. նալբանդյանի ընկերն ու գինակիցը։ Ավարտել է Լազարյան ճեմարանը։ Մանելով 1853/54 թ. թ. Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը վերջացրել և ուսումը 1861 թվին։ Հետագայում նեռկայացրել գիտական աշխատություն և ստացավ բժշկականության գոկտորի աստիճան։ Զրազվում էր պրակտիկայով սկզբնապես Մոսկվայում. նույն նպատակով հաճախում էր նիժնի առնավաճառը. վերջում հաստատվեց Շուլյոում, որտնղ քսաքսանյին բժշկի պաշտոն էր վարում։ Մուլքանյանը Քայլրի և Այվազյանի անդորդ հակառակորդներից էր։ Էնյուսիաստ-ում տպագրեց էնայող տզգի լուսավորիչների վերաբերմամբ գրնած գրնը. Քայլրյան գպրոցի և Լազարյան ճեմարանի տզգային էլուսավորիչներից — Այվազյանի, Գ. Գանանյանի (Մագաքյան) և այլոց գեմ ուղղված մի կատակերգություն էր այդ, որ ժամանակին Մոսկվայի ուսանողական ուժերով բեմադրվեց ժամանակոր արտնում։ Գրնած խմբագրագրքանը ժամանակցել էր, ինչպես վկայում է Եմբ. Շահազիզը, նաև Նալբանդյանը (Ս. Շահազիզյան, էԱմառնային նամականեր, Մոսկվա, 1897, էջ. 193)։ Այդ գործը կրում էր պարսավագրի բնույթ և դուրկ էր գրական արժանիքներից. հիմնականում գա էհայտնում էր մերոյ „Современник“ 1859 թ. № 8-ում տպված Ս. Ն. Ֆեոդորովի „Воспитателя“ վերնագրված քաննրական գրվածքը։ Հակառակորդները — էՄնդու Հայսատանէ Մոսկվայի քրքմանցից Մկայորդին (Մանբյանը), ինչ հետագայում նաև էՓորձին աշխատակից Ալ. Մնբնյանը — հարձակում գործնցին Նալբանդյանցի վրա այդ տպլագիատ-ի առնիվ։ Մնք աչքում այդ տպլագիատը արժանավոր և հնդց նրանով, որ, փոխադրությունն լինելով ժամանակված ուսանքին պիտանի, ժամանում է Զերնիշնսկու „Современник“-ի վորշ տպագրությունը նալբանդյանի անմիջական շրջապատի վրա։

Մուլքանյանը Նալբանդյանի ընհատրգսիչ և մանրիմ ընկերներից էր ապրվին այն տարիներին, յերբ յերկուսով ուսնկցրում էին քուժքանի գաստիարությունները։ Նալբանդյանի նամականերից յերևում է, որ բարեկամական այդ հարաբերությունները անխախտ մնացին մինչև վերջը։ Նալբանդյանի բերդից գրած նամակաները, հասցեագրված լինելով ձնականոնին յերբորը, ուղղված էին առաջին հերթին նրա Մ.։ Հրապարակագրի մահից հետո Մ. մոտ պահվում էին նրա մի ջարք նամականեր ու քղքերը։ Մ. հուշերը և էՅնարակ ուրախ և տխուր անցքերից, վերտառած հիշատակարանի բնորոշներն ոգտագործել և վերջերս Ռ. Բերբերյանը իր գրած Նալբանդյանի՝ հեղափոխական գեներացրակաների մեջ (տես. էՀայր. Ամռ. 1929, № 10 և յարուցնակություններ)։ Ժամանակագրորեն այդ էՅնարակ-ը կորսյան և տասնվեց քաղաքացիական հոլիների ժամանակ Մ. յեկել էր Գետերբուրգ ձերբակալված ընկերոջը տեսնելու և նրա գործերին ըն-

քացը տալու համար։ Նալբանդյանի առաջարկով նր, անշուշտ, վոր 1863 թ. աշնանը Մ. մեկնեց Շվեյցարիա, Հյուպոմանու ձևնադրությունը խանգարելու և Ռուսիայի հաշիվները վերաքննել տալու համար։ Նալբանդյանը փրպրում էր բնդդեմ ազատվելուց հետո Մ. հետ էմիսարին աշխատել և գրել կենդանաբանության և բուսաբանության, վորոնք պահանջում են մեր ազգային գրականության մեջ և վորոնց կարիքը այնքան զգալի չեր (Զիլինսկու, յեր. 244)։ Աղբյոք մանրիմ այդ մասին չկրել եր Նալբանդյանի քաղաքական հայացքներին հետևողական կուսակիցը արա կյանքի վերջին շրջանում — պնդել անկարող ենք։ Յրամադրի ենք կարծելու, վոր Մ. անհագորդ եր ձեացնել ընկերոջ կատարած գաղափարական այն հեղյուզիային, վոր ժայր առավ 1859 թվից հետո։ Ջուրկ եր Նալբանդյանի գործող կամքից, շուներ նրա մասին չայնությունն ու քաջը։ Նրա հասարակական-քաղաքական տեսակետը հավանորեն չկրին անցնում նոր-նախիջևանյան բնակիանների ամենի հետևում։

ՍԱՐԻՔԱՆԵԱՆ, Մ. Գ. — Նոր Նախիջևանցի, գիներալ, վոր 50 — 60 թ. թ. ծառայում եր Պետերբուրգում։ Նալբանդյանը ծանոթացավ նրա հետ բան չկրեմուլքին Մոսկվայում՝ 1856 թվին։ Նախապես ծանոթ եր նրա հետ նաև Մ. Նազարյանցը, վորին մեղադրում էին Մ. հետ վերջինիս ազգային-լրկրական տրամադրությունների մեջ։ Այդ տրամադրություններն էին բան չկրեմուլքին նաև Նալբանդյանի և Մ. վոգիի բարեկամության պատճառը։ Ազատանի պատմելով Մ. մեծամասն կապեր ուներ Լազարևների հետ (Զիլ հյանդի գլխավոր գեղքերը, 1894, յեր. 67)։ Այդ ու նման կապերն ոգտագործելու մասնությամբ և, վոր 1856 թվին Նալբանդյանը խնդրում եր Մ. աջակցությունը էմիսարիատի-ի հրատարակության իրավունք ստանալու համար (Զիլինսկու, յեր. 68 և հետ.)։ Հետագայում գիներալի տունը մատչելի եր Ցնդյանին, Սահրատյանին, Նալբանդյանին, բնչպես նաև Աճառյան Սուքիասյանցին և Մ. Նազարյանցի համար՝ որոնց Պետերբուրգ հանգիպելու ժամանակ։ Ազատանի ասելով, Նալբանդյանը ազատվել էր բնդդեմ Մ. չիրագիտությամբ (Զիլ հյանդի գլխավոր գեղքերը, յեր. 76)։

SOUKIASOF — անհայտ։

ՍՏԱՆԻՍԼԱՎ — Բնդդեմ հարցաքննության ժամանակ Նալբանդյանի տված բացատրության համաձայն՝ Մ. Քարտմանի պատճառ ուներ Լոնդոնի ԷՊրովանս Ռուլը կոչված այն հյուրանոցում, վորտեղ բնդը իջևանել եր առաջին անգամ։ Մենամարտի հանձնաժողովը կազմված եր այս ցուցմունքի ճշտությունը, չնայած-լով, վոր ժողովում նշված Մ. այլ վոր չեն, քան՝ Գնդրեևի մեծամասն մարդկանցից մեկը՝ Ստանիսլավ Տերտիևկին։ Մակայն այս չնայածության գեմ վկայում է այն փաստը, վոր Նալբանդյանը նամակագրություն ուներ Մ. հետ գեռ ևս Լոնդոնից՝ հնդկաստան ճանապարհվելուց առաջ, մինչդեռ բոլոր նշանակությից չերեում է, վոր Գնդրեևին և նրա մարդկանց հետ նա ծանոթացավ Լոնդոնում վերադարձից հետո։

ՎԱԼՈՒԵՎ, ՊՅՈՏՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ (1814—1890) — 1861 թվից ներքին գործոց մինիստր, 1871 թվին պետական գործերի մինիստր, 1877—1881 թ. մինիստրների կոմիտեի նախագահ։ Ռևֆորմների շրջանում պատկանում եր ազատամոլ չինովնիկների բանակին. սակայն առաջին պատեհ պարագայում Վ. հակահարձակման անցնելով, պայքար սկսեց գյուղացիական, զեմստվոյական և դատաստանական նորամուծ օրգանների գեմ։ Միևժամանակ Վ. հալածանք սկսեց մամուլի գեմ։ Հետագայում հետամուտ եր վոստիկանական օրգանների զորացմանն և պահանջում եր հրապարակային մահապատիժ հեղափոխականների համար։ Ռևնդիակա չեր „Колокол“-ի մշտական մերկացումների և քնակա-

նաքար անոզոք պիտի լիներ ԷՆոնգռնի պրոպագանդիստներին և նրանց համախոհներին նկատմամբ։

ՎԱՀՆ — հայ առասպելական քաջվոր, որը ոգնուքյան գալով Գարիսոնին՝ պատերազմել և իբր քո Ալեքսանդր Մակեդոնացու գնմ։

ՎԱՀՐԱՄ, ՑՕՂՆՄԱՑԻ — XII — XIII դարի հայ մատենագիր։ Նրա գրչին և պատկանում Ռուբինյանց շրջանի չափագրված պատմուքյունը, որ տպագրվեց առաջին անգամ Մագրաուսում 1810 քվին և ապա 1839 թ. Գարիդում՝ ԷՎահրամայ Բարսուղայ ոտանաւոր պատմուքիւն Ռուբինեանցն վերնագրով։

ՎԱՆԴԵՄԱՆ — Վորոնովի կնգծանունը։

ՎԱՆԿԱ — Հավանորեն Հ. Բնբերքյանն և կամ՝ Հ. Մահքսյանը։

ՎԱՆԵՑԻ, ՊՈՂՈՍ — Պողոս Միքայելյան, քյուրքահայ վարպապետ, որը 30-ական քվականների վերջերից գործում էր Վանի վիլայեթում վորպես վիճաբանող մի չնչին, վորի ատարքների գնմ բանհմանագրական էլուսավորյալների դեմ ջարտնական բողոքներ նյին հասնում Պոլիս գավառահայ վանահայրանուքյան և դյուզպյունքյան կողմից։ Հայտնի յին այս հոդի վրա առաջացած Պողոսյան և Ապողոսյան խմբակցուքյունները։ Վերջիններիս պարագլուխները Քրիմյանն ու նրա աշակերտներն նյին (Սրվանձտյան և մյուսները), վորոնք անդրադարձնելով գավառահայ բուրժուազիայի (անգլիական վանահանուքյան, արդյունարերուքյան և ապրանքայնացած դյուզտանտուքյան) գարգացման պրոցեսների անհրնդունելը, հերհակում նյին հայ և ոտար ֆեոդալ-հանապետական ուժերին, մի կողմից, և գավառահայ ատանյալ գասին ու համապրոլետարական բուրժուազիային, մյուս կողմից։ Պողոսյանները, վոր անդրադարձնում նյին գավառի ֆեոդալ-հանապետական ատրների շահերը և միաժամանակ հնանակնս գանում նաև գավառահայ անակցիոն ատրների համար, պայքարում նյին Քրիմյանի և յուրայինների լուսավորական գործունեուքյան գնմ։ Քյուրքահայ առաջնորդարանները կատարում նյին յնկամատյնք գատատանական ատյանների գեր, վորից պիտի գրկվեին, յնթե հաստատվեր յնրկրում էքսպամական պետուքյուն։ Իր հերթին անակցիոն կղերի հետ կապված ապայական-ֆեոդալական գասը ևս ապատևլիք չուներ ապգային կամ պետական անկորոնվելուց, վորոնց հետևանքով պիտի գրկվեր պետական յնկամուտներից — հարկերի և տուրքերի,— կապայլիք։ Այս պատճառով է ահա, վոր անակցիոն կղերը, գլուխ ունենալով Գ. գաշն և կնքում հայ և ոտար կնգնքիչների հետ և կատարի գիմադրուքյուն ցուցց տալիս բանհմանագրական և էլուսավորչության նորամուծուքյուններին։ 1873 թ., ապատարծնլով իր պատրիարքական հեղինակուքյունը, Քրիմյանը գիմեց կատարյալ օրգանների մինչամուտքյանը և աքսոր քշեց Գ., սակայն այս գնացը տևի գարձավ լրա՝ Քրիմյանի պատրիարքական իշխանուքյան անկման։ Գավառահայ բուրժուազիան նրան մեզադրեց բանհմանագրականուքյանն մեջ, վորչափ աքսորել իր ավյալ իրեն հակառակորդ յնկնդպյական առանց կրոնական քաղաքական մոգովի գիտուքյան (Գ. մասին տես. Շիրվան հայոց պատմուքյուն, XIII, բան գանկի, Երմանյան էնգպատառմ., III, յնր. 4287)։ Նալբանդյանը հատուկ յեղուքի եր ունեցել Գ. գնմ Կ. Պոլսի էմնգվի 1860 թ. յնր. 273 և հետ. Սքմանյանին ուղղած իր նամակում։ Այս առիթով նա բանահավի բառնից Զամառնյանի հետ. (Տես. վերը՝ Զամառնյան)։

ՎԱՄԱԿ — Մյուռնց նախարար, որը V գարի հայ-իրանական պատերազմների ժամանակ, միանալով պարսիկներին, հավնց Մամիկոնյանների դեմ նախարարների գնմ։

ՎԱՍԻԼ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ — բյուգանդական հայոր (867 — 886)։

ՎԱՄԻՒ II — բյուզանդական կայսր (975—1025)։

ՎԱՏՈՒԻՉ կամ ՎԱՏՈՒԻՉԵԱՆ — նոր նախիջևանցի, Նալբանդյանի քեռորդին (Ղեմ. «Ինքնագիր», յեր. 287)։

ՎԱՐԴԱԶԱՐԵԱՆ — հավանորեն Հայրապետ Վարդազարյան, բազմնկեր 1660 թվին, ամաթանչով Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական բաժանմունքը, էնբազում եր սրամտորեն իր ուժերը նշխիածնի վանական անանուխյան վերահսկողության։ Պաշտոն ստանձնելով նշխիածնում՝ Վարդազարյանը ձեռնարկեց իրագործելու իր ծանկերը, այլ տակավին մատնվեց հուսախաբությունների։ Մեռավ խոր ծերության մեջ իր ծննդավայրում 1911 թ. (տես. Նրա մասին Պաշտերու-նու. Հիշատակություններ, «Քաբատատ», 1916, յեր. 115)։

ՎԱՐԴԱՆՈՒՇ — անհայտ։

ՎԱՐՎԱՌԱՆ — Մ. Նալբանդյանի խոսքի քույրը — մորից մեծ, հորից ջոկ։ Ամուսնացել եր Նոր Նախիջևանցի վաճառական Մարտիրոս Մյասնիկյանի հետ։

*ՎԵՀԱՊԵՏՅԱՆ, ՄԱՏԹԵՈՍ — արքեպիսկոպոս, Շամախու (1842 — 47), Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի (1847—57), իսկ 1858—68 թվականներին Աստրախանի թեմերի առաջնորդ։ 1866 թ. ընտրվեց կաթողիկոսական չրկրորդ քննհանձնաժողով։ Մեռավ 70 տարեկան հասակում։ Նույն թվի գիտությունների Հզլարում (տես. «Մեղու Հայաստանի», 1867, № 1 և 3)։ Վեհապետյանը Աշտարակեցու-տյան ընտանի հանճարավորներից եր։ Քշնամանքը յերկու յինքնագլխականների միջև տրվեց 30 թ. դնանների Հոգարեն քույրերի ջնհատ պատճը արտոնելու հանանքով։ Այս առիթով նեղանալ նշխիածնի և դանշում Մատթեոսին, առկախ, տգեղմինելով Հոգարեններին, վերջինս, բժշկվելու պատրվակով, 1855 թվին խուսափեց Գևոնքրուբ և Մոսկվա և Ստաց այդ քաղաքներում մինչև նեղանալ ժամանակ տարին։ Ի պատասխան այդ վերաբերմունքի նեղանալ պաշտոնազուրկ հայտարարեց տեղատարձ յինքնագլխականին։ 1856 թվին Հոգարենների միջնորդությամբ Մ. Քուչյանցին տատցավ նորից լինելու Ալեքսանդր II քաղաքացուհյան հանդեսին կաթողիկոսի փոխարեն։ Այս առիթով նեղանալ բոլոր ուղարկեց նորին տոհմով մինչևատ Հանաքային, հայտնելով միաժամանակ, որ իր կողմից նշխիածնցուցիչ և նշանակում Մարգիս Ջալալյանին (Հոգարենների տրիվի, գիրք № 76, գործ № 34, Հմմ. նաև Որմանյան «Ազգապատում» III, կջ 3932 և հետ)։ Այս գիտցն ուներ նկատի, յերեսի, Կռվիկոսի փոխարքա Վորոնցովը, յերբ 1856 թ. տեղահանվելուն նեղանալն ուղղած իր նամակում գրում եր՝ «Ինձ իմացա մի քանի տանեցամաներ այն բանի մասին, ինչ որ պատահել եր ձեզ և ամբողջ հոգով ցավում եմ, որ ձեր Նախիջևանի արքեպիսկոպոսի և պատասխանների բնավորությունը ունեցել են որոշ, քեհուզ և տանտանհավոր հաշտուքյուն։ Հիմա այդ ամենն յանկված է քան կարելություն և գուր արտահանել գործ ոչինչ ունենալ մոտ քո մինեխատուքյան, այլ միայն փոխարքա Բարյատինսկու հետ, որը ի սրան հարգում և նվիրված է ձեզ։ Ես ունի ատ ձեզ հաճելի հանձնարարություն տատնձնատիս կայսրից և յես համոզված եմ, որ բոլոր ձեր գործերը գնալ լավ կգնան...» (Ա. Эрицов, «Патриарх всех армян Нерсес V и пр.», стр. 87 и сл.)։

Հետաքրքրական և, որ, արա հանատակ, 1856 թ. նոյեմբերի 22-ին Մ. Փանյանին ուղղած մի նամակում Մ. Նալբանդյանը գրում եր՝ «Ինձ հաստատուն քանիսի արքատան Մատթեոսը շատ ուրախացրեց պատահան ատացավ մինեխատրից այն քղքին, որ յեպիսկոպոսը մատուցել եր Քաղավորին մինեխատի ձեռքով։ Սա գրում եր, որ Ն. կ. մ. քարևհանել և հրամայել, որ յեպիսկոպոսը հատատա Ռուսով իր պատվի մեջ հանատարհ ատանա յուր վիճակը կատավարելու որևնքի հիման վրա։ Ինչ ատում են քո մինեխատրից քուքի և գնացած հովհաննան

անգնահատ Բարյաթինսկու վիրա, որ ան հարց ու խնդիր առնն կամիզիկոսից՝ քեն զա ինչ իրավունքով կարգազրել և մի կոյսերահատատա վիճակավոր առաջնորդ ձգել յուր իշխանությունից։ Մինչև այժմ վոչ մի յուր չկա մինիատրից, քեն քնչպես նա կամիր ճանապարհ տալ յեպիսկոպոսին, գործը հատաջ տանելու համար՝ բայց յերևում է, շուտով պիտա յե ակատնին մինիտարի գործակատարությունը այս մասինն («Արարատ», 1913, յեր. 721 — 722)։ Միքերանների այս քնարիգների արդյունքն այն յեղավ, ասկայն, որ կառավարությունը 1837 թ. Մատթեոսին փոխադրեց Քիշնևից Ասարաբիան, մինչդեռ Ն. Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդ նշանակվեց Այվազովսկին, որ ամենից հավատարիմ մարդն եր հայ յեկեղեցական գործերը կարգավորելու տեսակետից։

Վ. պատկանում եր ռուսահայ այն յեկեղեցականների շարքին, վորոնք յենթարկված եյին յերեսաչ-բուլղուսական ազդեցությանը։ Ուստի նպատակ քեմում ազգով հայերին հրատարակությունների միջոցներով ցնծզորական յերազություններ՝ 30-ական թ.թ. սկզբներին Վ. արտոնեց Ամ. Նազարյանցի յերեսաչ տեղեկագրերով գրված աշխատությունների տպագրությունները։ Հետագայում ևս բարեկամական հարաբերություններն մնչ եր Հյուսիսափայլ-ի հետ, վորի առաքիմանը նպաստում եր մեծապես։

Վ. Աշտարակեցու հանճառակորդն եր և վորպես այդպիսին՝ այն դյուրց խոչ նպատակի բարեկամեր։ Հենվելով Վահագնյան-Լազարև խմբակցության վրա նպատակը պայքար եր մղում գերիշխող ներքին-խավիրական խմբակցության դեմ։ Նպատակը պաշտպանվարում եր Վ. ուստ նաև վորպես գրադիր (1846 թ.) և ապա (1848 — 1853 թ.թ.) վորպես քարտուղար։ Հետագայում նպատակը մշտական քղքենցությունն ուներ յեպիսկոպոսի հետ։ Հիմք կա հնոց քարտուղարի պատկությունը վերագրելու քեմական գործունեության պրոպրնակով չնչոր։ Դատած չի կարող յերևել, այնուամենայնիվ, վոր արքեպիսկոպոսը նպատակի քաղաքական հայացքների համակրողներից չեր։ Այդ ակնարև և ի գնդ, նաև վերջինիս ձերբակալման առիթով նպատակը՝ նրա գրած նամակի այն տողերից, վորտեղ ասված և՝ «Ինչ ասեմ, սրբազան հայր, ո ու ք և յես մարգարեանում եյինք նորա վատնգավոր և ապրապատյան գնահատությունը»։

ՎԻՆՑԵՆԻՈՎ, ՊԱՎԵԼ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ (ծն. 1831) — ծառայում եր ռազմական ֆինդմասում։ 1862 թ. հուլիսին Լոնդոնից վերադառնալիս ձերբակալվեց և նրա մոտ գտնված նամակները հիմք ծառայեցին «Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ հաղորդություն ունենցողներն զնմ գործ սկսելու համար։ Դատապարտվեց 8 ամսվա ամրանակիր աշխատանքների, վոր հետո փոխարինվեցին աքսորով։

ՎԻԼԼՈՏ, ՇԱՌ (Villotte) (1656 — 1743) — յեզվիտ կրոնավոր, ուսնցել և մերձավոր Արևելքում քարոզչական գործունեություն (1689 — 1709) հրատարակել և հայ-լատին բառարան, հայ կաթոլիկոսների համառոտ պատմագրքերը և ուղեգրություն՝ «Voyage d'un missionaire de la comp. de Jésus en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie et en Barbarie», Paris, 1730։

ՎԻԼԼԵՖՐՈՒԱ, ԳԵՈՒՈՒՐ (Villefroy) (1690 — 1777) ֆրանսիացի արևելագետ։

ՎԻԼԿԻՆՍՈՆ, ՋՈՆ ԳԱՐԴՆԵՐ (Wilkinson) (1797 — 1875) — անգլիական յեգիպտաբան, վոր գրադիվել և Եգիպտոսի անցագրությանը և նյութական կուլտուրայի պատմությանը խնդիրներով և կատարել բազմաթիվ պեղումներ։

ՎԻԼՍՈՆ, ՀՈՐԱՍ ՀԵՄՄԱՆ (Wilson) (1786—1860) — անգլիացի սանսկրտոլոգ։

ՎԻՍՏՈՆ-ՅԱԿՈԲՈՍ և ԴՆԱՐԻՈՒՍ (Whiston) յիշատակներ, գրուած 1736 թ. համապատասխան լրամնաբերներով հրատարակեցին Մ. Խորենացու պատմութեան և աշխարհագրութեան յոյն թարգմանութիւնը՝ «Moysis Chorenensis Historiae armenicae libri III. Accedit ejusdem scriptoris epitome geographiae» etc, Londini, 1716։

ՎԱՐՈՒՆՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՈՍ ԻՎԱՆ — ծնած 1833 թ. ապրեալ և Խարկովի համալսարանը, որից յետոյ ուսուցչութիւն արել Աստրախանում և Ռիշելեանական գիմնազիայում։ Աշխատակցել է „Русский Вестникъ"-ին („Черноморские письма"), „Русское Слово"-ին („Плавание у береговъ Чернаго моря") „Моск. Вестникъ"-ին („Вести из Кубани") և „Одесский Вестникъ"-ին („Дорожные заметки о южной Россіи" և այլն)։ Բանասիրին նրա միջոցով ևս յանձնարարում ապրանքի գովազդում Լոնդոնի իլլիստրացիոն հրատարակութիւններ, գոյի համար նամակով խնդրում է նոյեմբերեանի ուսանողական ընկերութիւնը։ Ձերբակալուելով 1862 թ. Հոկտ. Քրիլիոնում փոխադրուեց Աւկսենտիևսկի ամրոցը։ Հարցաքննութեան ժամանակ հայտնեց, որ գաղտագրում է Գերցենի հայացքները, բայց Բանասիրին հանձնարարութիւնների մասին ասաց հետևեալը. «Ի միջի այլոց իմ Լոնդոնից մեկնելու ժամանակ Բանասիրին հարց ու փորձ անելով ինձ գովեստի մասին, հետաքրքրուեց այն հանրածանօթ գաղտագիր, որ Ռուսիայում տարածուած ամենքին յիրրևէ մարդասիրական ընկերութիւն է անում տանջիկ նոգաստարների, որոնք գնում և գներ են հաստատում բանտարկեալներին, ստանալով փոխարէնը նրանցից տպրանք — յիշատակ տպչիկներ ու պատկեր։ Գաղտագիր անանձնական յինելով գովեստին, այս տեղեկութիւնը տալիս չեղաւ, քան թէ ինձ (Բանասիրին) մեջ այն յանձնարարութիւնը, թէ տանջիկ նոգաստարների մարդասիրական ասպարեզները կարելի է ամենայնիւ նաև „Колоколъ"-ը։ Համենայն գեպս նա խնդրեց ինձ անցնել Գարիզ և տեղեկանալ այնտեղ ինչ որ մի հայի հետ (նրա անունը Բանասիրին ինձ չէ հայտնեց)։ Իմ հարցին՝ ձի և այդ հայը, Բանասիրին պատասխանեց. «Իմ հին բարեկամը։ Հիմա նա գանուում է Գարիզում, բայց շուտով կլինի Վեսբրուդում։ Հարկաւոր է, որ դուք շտապեք հանդիպել նրան Գարիզում և ծանօթացնեք նրան Գովկասեան... Ձեռ լսելը Լոնդոնից մեկնելիս, ինքը հրամեցաւ ևէ տալիս Բանասիրին, որ նորից լսեցի նրա խնդիրը — անցնել Գարիզ. բայց իմ մեկնումից հետո տասը. երբոյց դուք դուք գնա կամաւորեք... Ձեռ հայտարարեցի նրան վճռականորեն, որ ես արդեն շոգենաւի տոմս եմ վերցրել Ռուսաստրդամ։ Ըստ ինքնուրեն նա գժգոհ Ձեզ ընդունից, այնուամենայնիւ տասը, որ կազմատուի հանձնարարական նամակներ տալ ինձ։ Ասաւ եմ համաձայն, քան իմ բնութեան հակառակ է՝ տալիս հանձնարարական նամակներից. այնուամենայնիւ ուզարկեց իմ բնակարանը ինչու հանձնարարական։ Մեկին վրա նշանակուած եր. «Վասիլևսկի կղզի, Բիրժեոյ երրորդ (տունը չեմ հիշում), հանձնել Քաֆաֆովին, նայրանդովին տալու համար. (այս ազգանունը հիշելուց ինձ այն հային, որին հետ Բանասիրին ծանօթացում եր, որ հանգիպում անանուն Գարիզում), մյուսի վրա՝ «Ռարիզի դը Ցրամվիրանկին (փողոցը և տունը չեմ հիշում)։ Այս նամակներից չեմ ոգովիլ... Գովկասեան մասին Բանասիրին հետ ունեցած խոսակցութեան մասին պիտի ավելացնեմ նաև հետևեալը. Նրա հարցին՝ ասացի եմ և այլոց „Колоколъ"-ը Գովկասում. չեմ պատասխանեց, որ ասում են, թէ ասանում են բարձր պաշտոնեաներք, բայ ծանօթներ քաղաքներում թերում են շոգենաւերը, և միջի այլոց նաև՝ տանջիկ նամակները... Բանասիրին անձնանուէր յինելով Գովկասեան Բանասիրին այսուհետև սրեց այն յանձնարարութիւնը, թէ այս միջոցով հնարաւոր և տարածել Գովկասում „Колоколъ"-ը և խնդրից յինն անցնել Գարիզ այս տեղեկութիւնները

նալբանդյանին հայանվուց համար (Центрархив. Дело 1862. № 17. IV, лист 50 и сл.)։

ՎԼՍԿԱՆՑԱՆ, ՍՏԵՓԱՆ (ՍՏ. ՎԼՍԿԱՆ) (1833—1901) — քյուրքահայ ազատամիտ հրապարակախոս, Պարիզում հրատարակված «Արևելքը» (1855—1856) և «Արևմուտք» (1859 և 1864—65), Տուրինի «Italie» (1861) և Ժնյուռնիայի «La Réforme» (1867—1901) քնքրնիրի խմբագիրը։ 1848 թվի փետրվարին Պարիզում ուսանելիս մասնակցել փետրվարյան ապստամբությանը։ Անդրապատնեալով այդ առիթով իրեն ամբաստանողներին՝ Վ. գրում էր հետագայում նշանակելի տարեր. «Փետրվարյան ապստամբության առաջին վոլտաումը մեր վրայինն արևելյան գնդությանն մշուշը փարատեց, մեր սիրտը բորբոքեց հրճվուն առատությամբ, անհուն աշխուժ մը ոտքի մեզ և գրկեց ակամա ապագային մեջ նետեց։ Այս, Լվի Ֆիլիպին դեմ ապստամբողներուն հետ կյանք, այն, որին ապստամբության համար ինչ վոր ամեն մարդու պարտքն է ընել, և դեն ի ձեռին Քյուլլերի մահճակալ պառկիլը ուշացնեցնեք («Արևմուտք», 1859, № 17)։ «Այս ապստամբ ենք, — գրում էր գործակալ Վ. — այսինքն 89 վեհ քվակներ կը սիրենք հոգվով և մարմնով... Մարդուս խիղճը, միտքը, իրավունքը ապստամբությանով ազատության գոնը և աշխարհը մեր են։ Ընդհանուր պատմությունը կվկայե դոյս («Արևմուտք», 1859, № 20, յեր. 159)։ Քննադատելով Մխիթարի գիրքը՝ Վ. պաշտպանում էր նրա գիմաց կռնվելնալ գործ գրած տերտերը։ «Քրիստոնեացի պատմաբանը,— գրում է նա,— կմոռանա պարագաներուս բռնությունը, վոր չգիայագնի հավի պես կքշեր կտաներ, չեր քոզուր բոլորտիքը նայիլ և անմեղությունը խոնարհ հանցանքին բոժ («Ս. տ. յեր. 158)։ Վ. հեղափոխականությունը չեր անցնում 89-ի հռչակած սկզբունքներեն պաշտպանության չրջանակներից, մինչդեռ 48 թվի հունիսյան բռնվորական ապստամբության ժամանակ, նա քնքվնց բուրժուական անհրկիզի կողմը։ Պաշտպանվելով այդ հակառակորդներից, վորոնք կոմունիստ կրնն հռչակել իրեն, Վ. գրում էր. «Քոմյունիզմը մեզմե անհայտ քշնամի չե ունեցեր, և ամեն ժանոթ կրնա վկայել, վոր Փարիզի աշակերտ մը, Փոպինին սին գրությունը չկրնար ընդունիլ յերբեք։ «Ընդհակառակն մեր հասոզություն եր, վոր նորեն ապստամբիլ՝ ապստամբությունը վտանգի մեջ գնել եր. գնդերը հայհոյեցին, վոր իրավունք ուներինք... Կարելի յե քեն, որ մը, այս գնդերու ապստամբությունը գրնեք և այն ատեն Պոլսի հայերը կրնան համոզվիլ, վոր Հայկա Հշմարիտ քոս մի ապստամբության անբը վտանգության մի գործ չդներ, բայց հնմանվելեն կհամարձակինք ըսելու և հաստատելու, վոր վեչ Փաշայական և վեչ ապստամբներուս կողմը բռնելու համը ունեցինք։ Ամեն անկեղծորեն բռնեցինք հարկ ըլլար այս յերկրու կողմին մեջ ընտրել՝ Փաշայականը քան քե ապստամբներուս գրոշին ներքո գիմելու միտում կզգայինք... (Ն. տ.)։ 1849 թ. հունիսին ուսանողության գրոշակը ձեռին Վ. մասնակցեց հակափետրվարական ցույցերին, վորի հետևանքով մոտ յերկու ամսով բանտարկությանն յենթարկվեց Շանգարնիլի ագնանների ձեռքով։ Դեկտեմբերի 2-ի հեղաշրջումից հետո Վ. քնքվնց բռնապետականների կողմը։ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ «Արևելքը» պաշտպանում էր գաղնակիցների գիրքերը. իսալական պատերազմի ժամանակ «Արևմուտքը» մեծարում էր Բոնապարտի տաղտապարտ մխիթարությունները, մինչ սիրտը ինք. Իտալիա իր այրուձաքաքաու. հակառակ մինչ արեցած և մեզ իրեն կենդանի պահելը նկուն ազգերու... Հայաստանի ամենայրնաց վիճակը իր գավառներու վրա պարտք դնեն քշմառ ժողովրդներու կարեկցել նկուն ազգերը մյուս ազգերու. համակրությամբ մեկայն կրնան վերակենդնել... Այն գրոշը, վոր վայրկյան մը կրկուլ պատիվ ունեցավ նաբոլեոն Գ-ի և Վիկտոր Եմանվել Բ-ի ձեռքը կգանվի և հպարտանալով կր փառավորվի պատմո չաշտեն վրա (Ն. տ.)։

նալբանդյանին հայանվուց համար (Центрархив. Дело 1862. № 17. IV, лист 50 и сл.)։

ՎԼՍԿԱՆՑԱՆ, ՍՏԵՓԱՆ (ՍՏ. ՎԼՍԿԱՆ) (1833—1901) — քյուրքահայ ազատամիտ հրապարակախոս, Պարիզում հրատարակված «Արևելքը» (1855—1856) և «Արևմուտք» (1859 և 1864—65), Տուրինի «Italie» (1861) և Ժնյուռնիայի «La Réforme» (1867—1901) քնքրնիրի խմբագիրը։ 1848 թվի փետրվարին Պարիզում ուսանելիս մասնակցել փետրվարյան ապստամբությանը։ Անդրապատնեալով այդ առիթով իրեն ամբաստանողներին՝ Վ. գրում էր հետագայում նշանակելի տարեր. «Փետրվարյան ապստամբության առաջին վոլտաումը մեր վրայինն արևելյան գնդությանն մշուշը փարատեց, մեր սիրտը բորբոքեց հրճվուն առատությամբ, անհուն աշխուժ մը ոտքի մեզ և գրկեց ակամա ապագային մեջ նետեց։ Այս, Լվի Ֆիլիպին դեմ ապստամբողներուն հետ կյանք, այն, որին ապստամբության համար ինչ վոր ամեն մարդու պարտքն է ընել, և դեն ի ձեռին Քյուլլերի մահճակալ պառկիլը ուշացնեցնեք («Արևմուտք», 1859, № 17)։ «Այս ապստամբ ենք, — գրում էր գործակալ Վ. — այսինքն 89 վեհ քվակներ կը սիրենք հոգվով և մարմնով... Մարդուս խիղճը, միտքը, իրավունքը ապստամբությանով ազատության գոնը և աշխարհը մեր են։ Ընդհանուր պատմությունը կվկայե դոյս («Արևմուտք», 1859, № 20, յեր. 159)։ Քննադատելով Մխիթարի գիրքը՝ Վ. պաշտպանում էր նրա գիմաց կռնվելնալ գործ գրած տերտերը։ «Քրիստոնեացի պատմաբանը,— գրում է նա,— կմոռանա պարագաներուս բռնությունը, վոր չգիայագնի հավի պես կքշեր կտաներ, չեր քոզուր բոլորտիքը նայիլ և անմեղությունը խոնարհ հանցանքին բոժ («Ս. տ. յեր. 158)։ Վ. հեղափոխականությունը չեր անցնում 89-ի հռչակած սկզբունքներեն պաշտպանության չրջանակներից, մինչդեռ 48 թվի հունիսյան բռնվորական ապստամբության ժամանակ, նա քնքվնց բուրժուական անհրկիզի կողմը։ Պաշտպանվելով այդ հակառակորդներից, վորոնք կոմունիստ կրնն հռչակել իրեն, Վ. գրում էր. «Քոմյունիզմը մեզմե անհայտ քշնամի չե ունեցեր, և ամեն ժանոթ կրնա վկայել, վոր Փարիզի աշակերտ մը, Փոպինին սին գրությունը չկրնար ընդունիլ յերբեք։ «Ընդհակառակն մեր հասոզություն եր, վոր նորեն ապստամբիլ՝ ապստամբությունը վտանգի մեջ գնել եր. գնդերը հայհոյեցին, վոր իրավունք ուներինք... Կարելի յե քեն, որ մը, այս գնդերու ապստամբությունը գրնեք և այն ատեն Պոլսի հայերը կրնան համոզվիլ, վոր Հայկա Հշմարիտ քոս մի ապստամբության անբը վտանգության մի գործ չդներ, բայց հնմանվելեն կհամարձակինք ըսելու և հաստատելու, վոր վեչ Փաշայական և վեչ ապստամբներուս կողմը բռնելու համը ունեցինք։ Ամեն անկեղծորեն բռնեցինք հարկ ըլլար այս յերկրու կողմին մեջ ընտրել՝ Փաշայականը քան քե ապստամբներուս գրոշին ներքո գիմելու միտում կզգայինք... (Ն. տ.)։ 1849 թ. հունիսին ուսանողության գրոշակը ձեռին Վ. մասնակցեց հակափետրվարական ցույցերին, վորի հետևանքով մոտ յերկու ամսով բանտարկությանն յենթարկվեց Շանգարնիլի ագնանների ձեռքով։ Դեկտեմբերի 2-ի հեղաշրջումից հետո Վ. քնքվնց բռնապետականների կողմը։ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ «Արևելքը» պաշտպանում էր գաղնակիցների գիրքերը. իսալական պատերազմի ժամանակ «Արևմուտքը» մեծարում էր Բոնապարտի տաղտապարտ մխիթարությունները, մինչ սիրտը ինք. Իտալիա իր այրուձաքաքաու. հակառակ մինչ արեցած և մեզ իրեն կենդանի պահելը նկուն ազգերու... Հայաստանի ամենայրնաց վիճակը իր գավառներու վրա պարտք դնեն քշմառ ժողովրդներու կարեկցել նկուն ազգերը մյուս ազգերու. համակրությամբ մեկայն կրնան վերակենդնել... Այն գրոշը, վոր վայրկյան մը կրկուլ պատիվ ունեցավ նաբոլեոն Գ-ի և Վիկտոր Եմանվել Բ-ի ձեռքը կգանվի և հպարտանալով կր փառավորվի պատմո չաշտեն վրա (Ն. տ.)։

Վ. Քյուրքճեայ առաքելով բուժումազիայի այն գազափարախոսներից եր, որոնք 40-ական թվականների կեսերին, ազդուքյան գրոչ բարձրացնելով, պայքար սկսեցին հայ կղերականաւքյան հեգեմոնիայի դեմ։ Ջնաս և չորս տարիներ ի վեր, — գրում եր նա 1859 թ., — կղտահանք, որ կրոնքի մի գինվորը չկրնար անկախուքյան և ազատուքյան գինվոր գրվիլ առանց կրոնքը վտանգի մեջ գնելու և ազգային խնդիրը բոլորովին չփոթելու...» (Ամբիմուտք, 1859, № 17)։ Վ. ասացինն եր, որ կենսագործեց հայ մամուլի եջերում բուժումական ազատամտուքյան սկզբունքները։ Էհատարակուքյան կարիքը աշխարհին և, բուավ հնգինակ մը, և կամիլացնիներ, որագրին և իր աթոռը։ Մարքի, խզմեի, կրոնի ազատուքյուն, ահա Վ. պաշտպանած սկզբունքները, որոնք նրա գրչի տակ շոգկապվում են ազգուքյան ազատագրման գազափարի հետ։ Ամլլ և ազգուքյուն և այլ և կրոնքն (Ամբիմուտք, 1859, № 6)։ Ամգգը կրոնքի ներքո գնել պայն ուրանալ է. վտանգի մեջ ազատուքյունը չկրնար հաստատվիլ և հայը չկրնք կրոն ունենի... (Ամբիմուտք, 1859, № 19)։ Ամոզ մեզ անհամատ բանն անկրնա քշնամիք. ազատուքյան հավատալ, հշմարիտ ատտվածը պաշտել և...ն (Ն. տ.)։ Ամրանամարնները բավական չկրկրային փառք ապին մեզի քիչ մը ալ չնկկրային անուն չտհնլու չեր (Ամբիմուտք, 1859, № 17)։ Այս սկզբունքների պաշտպանուքյունը անհատ քշնամի գարձրին Վ. Գարինում, Գալուսմ և Զմյուռնիայում սկրապետող հայ-կղերական տարրերին։ Որանց ջանքերն և, որ վերջ գրին Ամբենկրեն գույուքյունը և հարկագրեցին Վ. նան հրատարվիլ Ամբիմուտք-ի խմբագրուքյունից, գորի բնկերն աշխատում էին առանձ գնել քնկրիք գինանատվորող կապիտալիստներու։ Բնորոշ է, որ հետագույ Ամբիմուտք-ից Վ. անցավ Տուրքին, առանձնակ գամուրի գորգիկրանց գատախրակուքյունը և նրա քաղաքական օրգանի խմբագրուքյունը։

Վ. անդուշ, հետագրգրական կնկատի և XIX գարի արեմտահայ հրապարակախոսուքյան մեջ ամանգան Վահկանին անունը, — գրիչ և Ցնգիա Տեմրճեանց պոչյանը, — հիշտուքյուն կհամապատվի ժամանակի մը հետ։ Այն քվականին գրավ իր միտքն ամենի հատակորեն հայտնող մարգ չկար, և կարծեմ քիչ գանկատուածք մը մնի ալ այնքան միտք չկար այն քվականին։ Նորա Զմյուռնիս գաղրոցի՝ գորուն ներգործուքյունը կրնդրնք՝ իր աշակերտը և իր հետևողը չկգավ (Ամմնուն տարեցույց, 1923, կեր. 115 և հետ.)։ Վոգորի, պարզ, հարմարան և պատկերավոր նրա վոճը, նրա՝ ազորիզմների հանգոգ ժառանգավորը, ընչպես նան նրա համարձակ, կատաղի, ուժգ և չանքարելից գրչեր համեմատել կարելի չի միայն Նալբանդյանի հետ։ Մակայն ձեռնարկից առավել նմանուքյուն կար նան 30-ական քվականների Վ. և Նալբանդյանի նույն տարրերի հրապարակախոսուքյան մեջ։ Նալբանդյանը գոգունեց Վ. Ամբիմուտք-ը, աչքի առաջ ունենալով նրա ազգիկալիզմը և կղերա-ֆեոդալական տարրերի — ամենից առաջ յեկեղեցի քշնամի Ամյազգման։ — գեմ տարած նրա պայքարը։ Գոմս նմանվելը գարանում եր Վ. էքանքարավորը, տգազատախոհ, ուտոպիստ և այլն ածականներով, նշավակելով միտժամանակ հայ ամիգվիքներին նրա գեմ հանած հալածանքները։ Դժվար չի նկատել անգամ Վ. գորոշ ազգկուքյունը Նալբանդյանի գեմ, յեր գերջինս նրա Էնգուսի Դարբինի-ից հետո գրում եր իր էջերում պոչտոքը, կամ յեր նշում եր Ամյազգման՝ Ամյազգ, Ա. Գ. Ամյազգման, Էջերնքագնմ, Ջուխտագրում և այլն անգծերներով, գորոնց հանդիպում ենք նախատես Ամբիմուտք-ի եջերում։ Ջորմալ ազատամտուքյան հարցերում Գարինի հրապարակախոսը յերբեմն ավելի հետևողական եր իր գատողների մեջ, քան Մոսկվայի նրա գրչեգրյորը։ Բայց և այնպես, կտակած չկար, որ հատարակական-քաղաքական հարցերում Նալբանդյանն, ընդհանուր առումով, միտում եր

ավելի հետաքրքրական է ամենամեծ ավելի խորը։ Դրչի մարդ լինելուց առավել նշանակալից նախ և առաջ քաղաքական շարժման պարագլուխը եր, որը մարդ ու սրտի բոլոր ներքով կապված եր մասսաների հետ և մարդանոցի գործնական հոսանքներով ամենատեղյակ պետք եր լիներ շարժումը ղեկավարող հրամանատարի դերը։ Մինչդեռ բնդհակառակը, մասսաներից կտրված Վ. հրապարակագրությունը փարթամ, բայց և ջերմոցային մի ծաղիկ եր, որ ապրեց կարճորյա մի կյանք և տնքի տալով առորյայի դիմագրությանը, քաղց մնաց քուրջ հետքեր հետաքրքրների հիշատակության մեջ։ Բանելով բուրժուական լիբերալիզմի ու ռադիկալիզմի հարցերի համար, նա պարզ՝ առանձին դեմոկրատը վերջիվերջո բռնելու չեր մարդանոց մասնակցիզմի ուղին, ընդառաջելով այն շարժումներին, որոնք, կենդանի և հզոր խոսքեր ունեցվածքով, պետք լուծեն մեկ ընդ միշտ էմարդու և հասցեն խնդիրները։ Մինչդեռ հանուն գանազան գաղափարների գործին, ապրատփանար խոսափելով ենթրոպոյում շրջող կոմունիզմի ուրվականից՝ բռնապարբերգմի հուսահատյանին փարած քյուրքահայ ռադիկալը լի վերջը փախուստ պետք տար նաև ազգային այն միջավայրից, որի ազատագրական ձգտումներին ինքն էսկ արձագանքել եր իր գործունեության արեւածագին։

ՎԱՐԱՆՑՈՎ, ՄԻՔԱՅԻԼ ՍԱՄՍՈՆՈՎԻՉ (1782—1836) — Գավիտի փոխարքա (1844—1853)։ Արքատոհքատական կրթություն եր ատացել Անգլիայում։ Վարել եր ռազմական պաշտոններ հանանապետնության և գործակալ լեռնականների դեմ մարած պատերազմների ժամանակ։ Բռանական քմահաճույքին, որպես նահապետական գեներալ-գունդիներատոր, նպաստել եր հարթավայրին Ռուսաստանում և Ղրիմում առևտրի, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության գործին, ժամանակով նաև իր անփոխարինելի կալվածատիրական և առևտրական գործերը։ Որպես փոխարքա առաջին ջանք թափել պատմասեր։ Գավիտ-գագաթում Ռուսաստանում սիրով հետազոտությունն ձեռնը, նպաստելով լեռնական-ազգային գաղափարքի արտահայտությունների ընդարձակմանը։ Շատ լավ են գուշակիներ՝ նրա մասին գրած խոսքերը՝

Полу-милорд, полу-купец,
Полу-мудрец, полу-невежда,
Полу-подлец, но есть надежда,
Что будет полным наконец.

Վ. փոխարքայությունը գուգադիպեց նեբոնա Պատերակնյան կաթոլիկոսությանը։ Պատերակնյան հետ նա բաբնկամացել եր տակավին Ռուսաստանում։ Մոտ բաբնկամ եր Վ. նաև Մալիբեին։ Նալբանդյանի 1853—54 թ. թ. վտանգավոր հետազոտությունը կրկնակի այդ բաբնկամությունն արձագանքներից եր։

ՎՐԹԱՆԵՍՅԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ Հ. — Գալիքայի հայոց էպիսկոպոսարան։ Նալբանդյանի նրան գրած նամակը տես. ԴԻՎԱՆ, էջ. 46։

ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ — Պետերբուրգի հայ ծխատեր։ Բերդի չերքեզուհի տերտերը։ Համանուն նույն անձնավորությունն և նաև բերդի հիշատակարանում համառոտագրված տեր Գրիգորը։ Տես. Շահազիզյանը գնում և նրա անունը Նալբանդյանին բերդը այցելող էքսկուրսիաներին շարքում (Տե. Շահազիզ, ԵՄ. Ղ. Նալբանդյանց, Մոսկվա, 1897, էջ. 113)։

ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ՄԻՔԱՅԵԼ — Նախորդի չեզբայրը, Հազարյան հեմարանի նախկին սաներից, Հյուսնափայլ-ի Պետերբուրգի աշխատակիցներից։ Մտերիմ բաբնկամ եր Նալբանդյանին և այցելում եր նրան բանտում։ 1858 թ. հրատարակեց Նալբանդյանի Ղազար Փարպեցու ԵՊՊՔ-ի աշխարհաբար քարգմա-

նուիրյունը, նկնկով այդ գործին մեռած հրապարակախոսի քնդարձակ կենսագրությունը հետաքրքրական եր հայոց թնկերու և ազգագրության հաղնելու նպատակով գրական ժառանգությունը, մորով հրատարակեց իր վրա III բաժանմունքի ուշադրությունն ու քաղաքական կասկածի ենթարկվեց։

Տեր Հովհաննիսյան, Դանիել (ձն. 1837 թ.) — Ղազախի գավառի Ուզունքիլա գյուղից։ Սովորել և նեղսնական գործոցում։ 1858 թ. գրկվորցի մի հարյուրյուզ ուղարկում և նրան Մոսկվա՝ համալսարան մանելու համար։ 1859 թ. արձն ուսանող եր համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում։ 1860 թ. մուտք գործելով հայ ուսանողական ժողովոյը, ասիքի և ունենում ժանրիանալու ժողովո-ի նիստերին գաղափարող Մ. Նազարյանցի հետ։ 1861 թ. Հյուսնիսափայլ-ում լույս և անում նրա Տեր Մարգիս վիպը, որտեղ, ինչպես պատմում եր հետագայում իրեր հեղինակը, վերարտադրել եր գյուղական հիշողությունները և փորձել նկարագրել այն հարաբերությունները, որոնց ենթարկվում եր Ղազախի գյուղը նեղսնա Ալաստարակեցու կարգած աշխարհական զգոյժանալներին որպես Հյուսնիսափայլ-ը հնարավորություն չունեցավ ավարտել վիպի տպագրությունը և գրվածքը կիսատ Մեսրոպ Հվնեցը, — գրում և իր հիշողություններ մեջ հեղինակը, — չերբ հասել եր այն կետին, որ պետք և քեմ հանվեր Քրիստիկի լուր ժամանակի նշանավոր քահանաներից մեկի — Սահակ ավագ քահանա Մահառունու —[3] կրոնի պատասխանատու խոչտառակ ձևը ներսիսյան դպրոցի բոլոր պատասխանատու... քննդոր Բերոյանցը արդեն գրից վիպի շարունակություններ վերջինս, ինչպես վկայում և Տ. Հ. հաշվի չի առել այն դանդատները, որ ասացել եր այս պահին կաթողիկոսից Հյուսնիսափայլ-ի հակակղերական ուղղության մասին նուրն այս հանգամանքն ուներ նկատի Ամա և Վարդիքերբ քննադատության մեջ նաև նայրանդյանը, չերբ գրում եր քե վիպն ընդհատվեց հեղինակից կամ Հյուսնիսափայլ-ից կախում չունեցող պատճառով, կամ չերբ ենթադրում և, քե մի պարենդատվորի անունն հետ կապված վիպի վերնագիրը նրա ստանձնության ել պատճառ դարձավ։ Վիպի շարունակություն քրատարելու համար հեղինակը գիմեց Գ. Ծերյանի միջնորդությանը. բայց անգնկացավ վերջինից, որ Բերոյանին անկարելի չի համարել և որ արան, հրատարակած և քննադատական նկարագրից կտրվեց, որ հայոց հոգևորականության մեջ մի հոգված քուլլ չուտ ազգությանց (Ամրարատ, 1916, էջ. 977)։ Հետագայում Տ. Հ. քեզվեց ազգային-պահպանողականների կողմը։ Տեր Մարգսի խափանումից հետո 1863 թ. Տ. Հ. գրել և Հյուսնիսափայլ գնդակցական պատմվածքը, որը, ինչպես գրում և գարձյալ հեղինակը, ընդհատվեցավ գրվելու պատճառով և հետագա յուր հայացքին անգ առ անգ անհամաձայն գանելով Ամրեց և անավարտ մնացել այսօր (Տե. տ. էջ. 878)։ Մյուս պատմվածքը — Ամուրը Գևորգի գույքը — գրված 1864 թ. տպվել և Մխիթարյանցի Ամենուն հայատառին քերքում (ե1872, № 94 և 95)։ 1867 թ. ի վեր Տ. Հ. վարել և գավիասի այլ և այլ վայրերում գավառական ժողովի պաշտոն։ Գաշտոնի բերումով շրջագայելով հայաբնակ գավառներում, գրում եր իր ճանապարհորդական ընդարձակ նկատողությունները, որոնք տեղագրական, տպագրական, հնագիտական-պատմական առատ նյութեր կրին պարունակում և Գաշտնի ստորագրությամբ տպագրվում կովկասյան հայ և ռուս այլև այլ պարբերականներում։

Տեր Գրիգորյան, Սարգիս քահ. — Հյուսնիսափայլ-ի Գևորգեմանի բաժանորդներից։

Տեր Ստեփանոսյան, Գրիգոր — ներհանցի վարժապետ 1860-ական թվականներին ակզբներին հայերեն քերականության և ազգային պատմության դասա-

տու. յեր Վազարշապատի թեմական դպրոցում։ Նալբանդյանը ծանոթացել եր նրա հետ, հավանաբար, 1860 թվին Եջմիածնում յեղած ժամանակ։ Մեռավ 60-ական թվականների կեսերին։

ՏԻՐՈՒԻՈՍ — հռոմեական կայսր (14—37)։

ՏԻՐՈՒԻՈՍ — բյուզանդական կայսր (378—382)։

ՏԻԴՄԱՆ — տես. ՓԵՇՏՄԱԼՅՈՑՆԵՑ Տիգրան։

ՏԻՐԱՆ III (ՀՄԵԾ) — Հայաստանի Արտաշեսյան դինաստիայի թագավոր (84—66 Ն. ք. ա. թ.)։

ՏՆՈՐԹՆԵՎՍԿԻ, ՍՏԱՆԻՍԼԱՎ — 1843 թվից եմիգրանտ։ 1846 թ. մասնակցել է Պոզնանի, իսկ 1848 թ. Վարշավի և Բեռլինի հեղափոխական կռիվներին։ 1850 թվից ապրում եր Լոնդոնում, վորտեղ բարեկամացավ Գերցենի հետ ու ամենամոտ աջակցությունը ցույց տվեց նրա հրատարակչական գործերին։ Նալբանդյանը հանդիպել եր նրան Լոնդոնում։ Անհատ գործիչ յեղնում է, վոր, Լոնդոնից Վարշավ վերադառնալով, Նալբանդյանին ուղարկել եր իր լուսանկարները՝ բանտարկյալներին, Գերցենին, Ոգարյովին և Տխորժևսկուն։

ՏՈՈՒՏՋԵՎ, Ն. — հավանորեն համանուն ռուս բանաստեղծի յեղբայրը, վորից Նալբանդյանը պետք և ստանար Տուրգենևի հասցեն։

ՏՈՒՐԳԵՆԵՎ, ԻՎԱՆ ՍԵՐԳԵԵՎԻՉ (1818—1883) — լիբերալ բնույթավոր Նալբանդյանի միջոցով բանտարկյան աջակցություն եր խնդրել իր կնոջը Սիբիրից Լոնդոն փոխադրելու գործում։ Անհատական հարցաքննության ժամանակ Տուրգենևը ստորագրած պատասխանների բարեկամներին՝ Գերցենին և Բակունինին՝ հավատարիմ հեղափոխության հավատարիքներ փռելով ցարական չինովնիկների առաջ ձմ. նրա անհատական ցուցմունքները (տես. „Исторический вестник", 1906, № 1, стр. 185 и сл.), վորտեղ է գեպ կան նաև նրա հավատամքները Նալբանդյանի մի շարք ցուցմունքների մասին։

ՏՐԱՎԵՐՍԵ — տես. ԴԵ ՏՐԱՎԵՐՍԵ։

ՏՐԴԱՏ III — հայ Արշակունի թագավոր (298—330)։

ՓԱՆՅԱՆ, ՄԵԼՔՈՆ ԴԱՎԹԱՐԻՉ (1825—1901) — ապուլնցի, 30-ական թվականներից է վեր ապրում եր Մոսկվայում։ Սկզբնապես ապուլնցի վաճառական Ավետիք ագա Տեր Մկրտչյանի մոտ առևտրական գործակալ եր։ Հետագայում յերկար տարիներ Լազարյան հեմարանում վարչության անդամ եր և վարում եր տնտեսի պաշտոն։ Գեներալ-թոշակ առանալով, վերադարձավ ծննդավայրը, վորտեղ և վախճանվեց։ 60-ական թվականների կեսերից Փանյանը յերեսփոխություն եր տանում Մոսկվայի հայ յերեսփոխանների։ Սկզբնական եր հայ գրքի ու գրականության։ Ուներ հայ հրատարակություններին — մասնավորապես Մխիթարյան տպագրություններին — հարուստ գրադարան։ Մեկնում և խորհրդատու յեր յեղել գրական մի շարք գործիչների, մասնավորապես Նազարյանցի, Բաֆֆու, Պատկանյանի և Շահազիզյանի։ Փ. ռուսահայ յերեսփոխանական ժողովի անդամներից մեկն եր, վոր ընդունեց հատկապես Նազարյանցի արժաքած լուսավորական գաղափարները, ըստ ամենայնի նպաստելով նրանց տարածմանը։ Անձնապես ևս Նազարյանցի ամենամոտ և ամենահավատարիմ մարդն եր։ Տարիներ շարունակ Նազարյանցը վոտանավորներով եր վողջունում նրա տոնախմբություններն ու գաղիկը։ Հետաքրքրական և, վոր 70-ական թվականներին նրա մոտ եր ուղարկում Նազարյանցը նաև իր գրամական վաստակը — մոտ 7—8 հազարի մի գումար (*Արարատ*, 1914, յեր. 636 և հետ.)։ Մանրամասն տրված գտանք Փ. ալնարկով հետևյալ քնորոշ տողերը.

Իրանց քոզ, (ընչված՝ Մըսեր) անձն իմ, ըզնոզ
մատաղանջ,
Քանզի ձախողակ անց ամբն
նահանջ։
Թէզ՝ Ազուլեցին, գնան այն
յերեսցփոխ,
Անոզոքելի կացցն քեզ
վոսոխ։

Նազարյանցի մահից հետո Փանյանն ևը, վոր կազմեց նրա քոզած քղքնըքի ցուցակը. վորոնք, բոլո յերևույթին, իր մոտ էլ պահվում էին և վոչնչացան Ազուլիսում 1918 թ. վերջերին տեղի ունեցած ջարդերի ժամանակ։ 1913—1916 թ. թ. Վաբարշաւ-ում տպվեցին Նազարյանցի և Րաֆֆու նրան ուղղած հետաքրքրական նամակները։ Նազրանդյանի նշած նամակը և մի յերկերորդը, վոր չի հիշատակված, տպված են Ծիլիկյան-ում (տես. 119 հետ.)։

ՓԱՓԱԶՅԱՆ — 1861 թ. դեկտ. 6-ին Նազրանդյանը Պոլսում նամակ և գրել այս անունով մեկին։ Նույն տարվա դեկտ. 20-ին Սմեդվում լույս տեսավ նրա հոդվածը պոլսահայ քաղաքների մասին, վորտեղ հիշատակում և Արուսյակ և Փափազյան տարբս որբորդներին, վորոնք առաջինն էին քյուրքահայ կանանց մեջ, տվոր քաջությամբ վոտք կոխեցին քաղաքնաբերմի վրա, քաջությամբ պահպանեցին հասարակական նախապաշարմունքի յուրյանց վրա առած ազդեցության հետ և հավիտյան հրապարակի լքեցին։ Մի այլ տեղ, Ծոցասերում, Նազրանդյանը նշանակում և Սվաճասրեցի քնքնքի գործակատար Զենոբ և Րաֆայել Փափազյանների անունը։ Արդյոք սրանցից վորևե մեկն ևը ուղղած նամակը, քե մի ուրիշ Փափազյանի — չենք կարող ասել։

ՓՇՏԻՄԱԼՃՅԱՆ, ԴՒՐԴՈՐ (1773—1837) — պոլսահայ գործիր, առևտրական, հայկազան, բանասեր, տաճկերենում փիլիսոփան (Մբմըլյան)։ Նրա նշանավոր համարված գործն և էԼուսաշարիկ որ և բացատրությունն Նիկիական հանդանակին (Կ. Պ. 1868) և յերկհատոր բնագիրը հայկազան լեզուին աշխատություններ, վոր լույս տեսավ Կ. Պոլսում 1864 թ.։ Հրատարակել և նաև՝ բնագրական քնքնքին հայկազան լեզուին, հատնքսել յի քերականական մասներից երևելի հնդինակաց (1829)։

ՓՇՏԻՄԱԼՃՅԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ (1837 — 1894) — բժիշկ, հետազոտում ժանրի հատորակական գործիչ և (80-ական քթ. սկզբին) Միացյալ ընկերության անդամն մոտից նախագահ։ 50-ական քթ. անհանգիստների հետևից Պարիզում ուսանող ևը և աշխատակցում ևը Վոսկանյանի «Ազեւելք»-ին։ Նազրանդյանը նամակագրություն ևր վարում նրա հետ 1862 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին ընթացքում՝ Լոնդոնից։ Պետք և յեվրոպերեն, վոր Փ. Նազրանդյանին այդ ժամանակվա մեծահամբոյր գործիչներից մեկն ևր։ Տարբերեր անց, գլուխ կանգնելով Միացյալ ընկերության, Փեշտիմալճյանը մշակեց վերջինիս համար գործունեության մի ծրագիր, վորի մեջ անդրադառնում էին նաբեթա ընկերության հիմնական մասերից մի քանիսը։ Ընկերության անդամներին ուղղած իր անդրադարձ հոդի մեջ Փեշտիմալճյանն ասաց և մեջբեր։ «Պետք և, վոր Միացյալ Ընկերությունը հետևի ուրեմն ըմբռնեն այն ընդհանրացած նշմարտությունն քե ազգին մասվորական զարգացումն նրա քաղաքական գոյության հետևանքն մեյն կարև չինել և քե այս վերջինն պետք և, ամեն բանե հասաջ, յուր ուշադրությունն գրավիս իր համազումա և, քե մենք խնամ անկար մի նեղուկ ընձեռած կը չինենք ազգայնոց՝ յեթե լոկ գպրոցներ բանամք նոցա և գաստիրքնը հղեմք։ Հայաստանի

և Կիլիկիո հայոց առաքելական եկեղեցւոյ ներքին գործոց վերաբերեալ հարցերու մասին։ Նոքա գրքի հեղինակը կոչեցին «Ազգային Սահմանադրութիւն»։ Ազգային ժողովը, որ ընդունեց այդ անունը, ընդունեց նաև գրքի հեղինակը։ Ազգային ժողովի նախագահ Գ. Ալեքսանդրեանի առաջարկով, որոշեցին ընդունել Գ. Ալեքսանդրեանի առաջարկը, որ

յնւած են Լեռնաբնակ, 1852, № 6ին։ Համանուն այս ժամանակ և, որ նոյնանպչանը նրա միջոցով ինչ-ինչ հանձնաբարութիւններ արեց Պոլսի ԷՐարեգոր-ծաւչանին չուրջը խմբուած իր բարեկամներին։ Նրա միջոցով և գաբնչալ, որ ինչպես պատմում են նոյնանդյանը, ինքը և Պարիզի հայերը նախագուշացումնեւ ուղարկեցին Պոլիս՝ Լուսինեան էջիքանին մասին։ Իր մեզմ բնաւորութիւնամբ Ք. չկարողացաւ, բան յերեւութին, մեծ դեր խաղալ Պոլսում։ Քազմոցյանը դուս եր նրա մասին նոյնանդյանին. «Շատ պատուական մարդ և, բայց հանդուրժ մարդ. պնաք և, որ քու Europe-ով քանի մի մարդ ըլլար ևս, որ քիչ մը շուտով քայլեինքը»։

ՅԻՒԼԻՈՍ (ՅԻՒԼԻՈՒՆ), ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԻ—բյուզանդ. կայսր (711—713)։

ՅՈՒՎԵՆԱԼԻՍ, ՀՈՎՍԵՓ (37—98) — հրեա պատմագիր էՀրեական պատերազմի պատմութիւնը և էհրեական հնութիւններ» վերնագրված աշխատութիւնների հեղինակը։

ՅՈՒՆԻՆ, ՈՍՄԱՆ (1770 — 1849) — գերմանացի ասնանկբիտոլոգ։

Անվանացանկ

Աալէ փաշա—58, 59, 413, 715
Աբամելիք Միմոն—317, 348
Աբգար Ա. Գ.—237, 715
Աբգար թագավոր—42, 715
Աբգար Սևի Հ.—104, 106, 111, 136, 238—240, 715
Աբգուլ Ապիզ—413
Աբգուլ Մելիզ—402, 413, 758
Աբովյան Խաչատուր—XX, XXI, XXVII, 149, 161, 188, 196, 209, 220, 311, 329, 355, 603, 634, 643—645, 711, 715, 733, 743, 758
Աբու Քալիբ—763
Աբու-Ջաաֆ Դբիզոր—46, 715
Աբբահամ Անկյուրացի—724
Աբրիզպին—194, 724
Աղամյան Գևորգ—631
Ա-Գա—XVIII, XIX, XXVII
Ադոնց Ն.—297
Ակիանաս Ազիքսանդրիացի—16, 715
Ալազազյան—595
Ալամդարյան Հարությունն—323, 721, 735
Ալամխանյան Մովսես—330, 325, 332, 335, 338, 339, 715, 716, 744
Ալաջալյան Մ.—738
Ալաջալյան Սահակ—762
Ալաջալով Միմոն ագա—352, 382, 738
Ալբերտինի—120, 122, 716
Albrecht—442
Ալեքսանդր—259, 260, 262, 717
Ալեքսանդր I—497
Ալեքսանդր II—347, 501, 503, 554, 613, 616—618, 620, 628, 771
Ալեքսանդր (բյուզ. կայսր)—43, 717
Ալեքսանդր Մակեդոնացի—42, 717, 770
Ալեքսանդրյան Մագա—249, 716, 737, 760
Ալիքսանյան Ճեմբեմ—304, 325
Ալիշանյան Ղևոնդ, նաև Ալիշան, Ներսես—149, 244, 245, 292, 299, 597, 643, 717
Ալփիար—104, 237, 238, 240
Ալֆոնզո Թոմիլի—760
Ախվերդյան Գ.—324, 328, 330
Ազաբեկյան Մ.—296, 324, 326, 328, 572, 717
Ազաթոն Գր.—413, 447, 717
Ազաթոն Մկրտիչ—234, 447, 717
Ազայան Չ.—XXIX, 354, 421, 440, 576, 596, 597, 690, 694, 700, 722, 724, 747, 759
Ազավնկյան—237
Ազափիրյան Գրիգոր—382, 709, 717
Ազբալյան Ն.—XVI
Ամատունի—233, 718
Ամբրոսիոս վրդ.—տես Գալֆայան Ա.
Ամիրխանով Մ.—593
Ամիրյան—393
Ամուր Խան—500
Այվազ—տես Այվազյան
Այվազովսկի (Այվազյան, Այվազ) Գաբրիել—IX, 7, 10—20, 22—26, 143, 229, 247, 266, 270, 283—285, 296, 300, 341—361, 362—370, 372, 373, 375—377, 381—386, 428, 512, 513, 567, 568, 638, 679, 685, 694, 696, 705, 708, 709, 718, 719, 721, 725, 729, 731, 744, 759, 761, 767—769, 775, 780
Այվազովսկի Հովհաննես—283, 345
Անահտ Գաբրիել—42, 718
Անանիա—տես. Մուշեղյանցի Ա.
Անանով Ալ.—386

Անանուն Դ.—XX—XXIII, XXVII
Անանուշ—271
Աննա Խաչփրյանց—720
Անջելո Մոզիտտա—239
Անուն—275, 718
Աչըդյան—434
Ապաբյան Գր.—433
Ալիմյան Հարություն—231, 235, 275, 296, 297, 303, 715
Առաուսք—266, 718
Առաուսք Հ.—764, 765
Առիաբիանով—291, 497
Առիսբյան Վ.—532
Ամիրալիբեյան Ք.—XXV, XXVII, XXVIII
Ամիսիք—տես. Ամուսք
Ամիտուժ Ք. Խ. (Ամիտուժյան)—111, 235, 240, 718
Ամուսք—260, 262, 267, 272, 718
Արագած Ծրտհասա—164, 165, 179, 184, 186, 191, 292, 684, 718
Արամբեկով—321, 322
Արամ—տես. Արամյան Ամանիկ
Արամյան Գևորգ—357
Արամյան Ամանիկ—229, 234—237, 244, 247, 248, 299, 300, 369, 715, 719
Արարատյան Ա.—743, 759
Արզիբոպոլո—438
Արզաստ—42
Արզումանյան Գ.—780
Արզումանյան Մկրտիչ—245, 719
Արիստ—16, 719
Արմ. առաքելս յնգ.—60, 719
Արմատոսով—44, 719
Արծրունի Անդրիաս—596, 597
Արծրունի Բարսեղ—739
Արծրունի Գևորգ—749
Արծրունի Գր.—XX, XXI, XXIV, XXXII, 396, 535, 596, 597, 700, 701
Արծրունի Մ.—597
Արքան Արծրունի—46, 720
Արղումբյան Հովսեփ—312, 318
Արքա—136
Արշակ Գ.—197, 720
Արտաչակ—772
Արտաշես I—42, 720
Արտաշես II—196, 197, 720
Արտաշիր Մասանյան—196, 720
Արտավազդ—720
Արտաքսերքս—720
Արփիարյան Ա.—701

Բաբաջյան Մկրտիչ 233, 708, 720, 742
Բաբայան Ավ.—396
Բաբաջանյան Մատեհ—301, 304, 668
Բաբիկ—616
Բաբաս—373
Բագրատունի Սահակ—177
Բալաբանյան—695
Բախիբա—763
Բահունի Մխ. Ալ. XVII, XVIII, 107, 108, 113—131, 135, 139, 145, 146, 291, 430, 431, 433—444, 447, 453—455, 457, 461, 467—471, 477, 478, 491, 507, 510, 511, 593, 612, 616—618, 620, 726, 732, 734, 737, 741, 751, 773, 776
Բահունիա Անուանի—431, 720
Բահունիա-Գաբաթովա Նատ. Սեմ.—114, 721, 737
Բայինդուրյանց Մովսես—249, 720
Բայրան—39, 685
Բախտաղբյան Մ.—VII, 632
Բայյաթինակի իշխ.—531, 733, 759, 771, 772
Բաբոնիտա Ծերպար—17, 248, 721
Բարսեղ Կեսարացի—355
Բեյ—42
Բելինսկի—643, 652
Բելոցերկովսկի—709, 709
Բենիամարյան Հովհաննես—366, 715
Բենջուզով Գաուչի—749
Բեն Գամիր—186
Բեռնգիկաս XIV—191, 721
Բեռնհեղոքի—321, 322, 731
Բերդիման—438
Բեռնիկ—287
Բերանժե—365
Բերբեր—տես. Բերբերյան

Բերբերյան Հովհաննես—230, 231, 234, 236, 239, 241, 263, 266, 267, 274, 275, 379, 391, 630, 682, 705, 721, 727, 729
Բերբերյան Մ.—283, 307, 309
Բերբերյան Ռ.—676, 727, 768
Բերոյան (նաև Բիրոն) Մկրտիչ—111, 112, 265, 287, 294, 295, 721, 777
Բերսիմ—721
Բեռնուժն-Իյուժին—291
Բիբուին—XVIII
Bimmler—245
Բիսմարկ—691
Բյուժնիքոյ Ագոյի—301
Բյուխներ—293
Բյուրնուֆ Նյժին—38, 40, 721, 722
Բոգդանով—225, 245, 721, 722
Բոլին Գեսիր—37, 729
Բոպպ Ֆրանց—37, 40, 287, 723, 732
Բասկին Ս. Գ.—626, 691, 723
Բոքո Նյժին—39, 723, 724
Բոկլ Հենրի Թոմաս—164, 259, 261, 262, 268, 595, 624, 660, 666, 672, 684, 685, 722, 723
Բուդագով Լ. Զ.—724
Բուդագյան (նաև Բուդագով) Մովսես—233, 234, 236, 240, 241, 248, 259, 265, 314, 375, 376, 707, 724, 739
Բուխարացի Սարգիս—տես Սարգիս Բուխարացի
Բուխարին—607
Բուլվեր—420
Բուհանան Կլավդիոս—45, 724
Բուչինգեմ—292
Բուսանդը—294
Բուտյան Ֆ.—389
Բուտկին Վ.—427
Bouvard—111, 724,
Բրատն—620
Բրիտաննիկոս—194, 724, 733

Գաբրիել—261, 265, 266, 724
Գաբրջյան—733
Գալաեան—38
Գալիչև Գալիչ—170, 189, 190, 191, 685, 724
Գալիչև Վինչենսո—189
Գալիֆյան վ. Ամբրոսիոս—123, 228, 343, 344, 725, 726, 729, 733
Գալֆայան Խոքեն (Հուսիկյան, Նաբոկյ)—381, 382, 410, 683, 725, 726, 729, 733
Գամսո Գաբիելա—366, 319
Գայանե (ժիայանուչ)—726
Գասպարյան—392
Գարբիալդի Ջուզեպպե—XVIII, XXXIII, 134, 425, 426, 442, 447, 454, 487, 491, 503, 507, 513, 612, 618, 705, 707, 726, 740 751
Գնդա Գ.—289
Գնեքե—385, 663
Գնունի—տես Կնունի
Գնուրց (Մկրտումեան)—60, 319, 726
Գնչմանիկոս—195, 727
Գնչմիճնուս—684
Գնրցեն Ա. Ա.—107, 440, 442, 727
Գնրցեն Ա. Ֆ.—XVIII, 107, 116—120 122—124, 128, 384, 421, 425, 438—441, 443, 444, 453—455, 457, 461, 469, 470, 519, 560, 592, 607, 612—619, 621—623, 625—628, 643, 652, 654, 679, 712, 716, 720, 727, 728, 741, 751, 753, 769, 773, 778
Գիբր և ընկ.—104, 111, 727
Գիլասա—տես Ջալալյան
Գլինեսկի Բ.—593
Գլուխով Ալեքսանդր Գրիգորևիչ—111, 112, 727
Գոգոլ—149, 644
Գոլիցին Ա. Ֆ.—321, 435, 510,
Գոհարյանն—280, 727
Գորչակով—346, 347
Գոռոյան Միքայելյան—750
Գուլասոյան Զաքարիա—749
Գանյլ—730
Գրիգոր ք.—տես Տեր Գրիգորյան
Գրիգոր Մագիստրոս—286, 736
Գրիգոր Շղթայակիր—294, 738
Գրիգոր Նարեկացի—40, 161, 336, 727
Գրիմմ—287
Գրոտեֆենդ Գեորգ—35, 727

Դանիէլ Ալիսկերի—304, 727
Դանոսկայա Մ. Ն.—տես. Պանովա
Դաստակյան Աստվածատուր—245, 727
Դավիթյանց Ս. Կ. Մ.—241, 727
Դավիթ—111, 727
Դավիթ-Բեկ—341
Դարվին—395
Դե Տրավերսե Մար. Նիկ.—115, 728
Դե Տրավերսե Նիկ. Ալ.—108, 114, 115, 117, 125, 129, 130, 131, 431, 435, 442, 689, 728, 773
Դելաժարդեր—191, 727
Դելիանով Խ. Դ.—317, 318, 323—327, 348, 514, 706, 744, 745
Դեմոկրիտ—764
Դեննեմկին—636
Derusa—111, 728
Դեմի—187, 727
Դը-Պետրովիչ—728
Դիզդո—410
Դիսդար Սիցիլիացի—719
Դիսիկլեոպիանոս—42, 728
Դյու Պեռոն Անկետիլ—38, 728
Դյուլորիյի Նպուարդ—40, 726
Դյումա Ալեքսանդր—130
Դորրոլյուբով—367, 612, 614, 643
Դոլգորուկով Վ. Ա. 304, 636, 637, 692, 693
Դրնեյակին Ա.—289
Դրուցքով—228, 728
Դրուզոս—727

Եզով — տես. Ցնդյան
Ելիզավետ Վարվառա Հովհաննէսեան—728
Ելիզյուպել—235, 728
Եմին Մ.—292, 324, 330, 342, 355, 532, 535, 685
Եմմանվել Վիկտոր II—505, 774
Եղիկեր Վասիլիյ Ցնծուսոֆիև—244, 728
Ենգելս Ֆ.—XXXII, 341, 408, 412, 468, 610—612, 619, 620, 628, 662, 746
Եսմեն Այս.—300

Զակրեվսկի—736
Զամոյսկի Վլ.—457, 461
Զայլենվսկի Գ. Դ.—438, 614
Զաքարիա Զաքոնցի—10, 284
Զարդարով Սա.—393
Զարմայր Քազ.—42, 728
Զենոբ Գլակ—188
Զերնով Փ.—389
Զոլով—227, 728
Զուլյան Ս.—301
Զուբյան Ն.—717

Թադևոսյան (Թադևոր) Սերգեյ—137—141, 144, 241, 290, 291, 394, 447, 452, 453, 453, 464, 466, 493, 506, 507, 663, 676, 678, 728, 729, 740, 781
Թադևոսյան Մ. Դ.—718
Թամամշով Դ.—749, 750
Թայիրով Ալեքսանդր—323, 324, 333, 734, 736, 767
Թամազյան Բ.—327
Թեոդորիս—248
Թեոդորյան Մարգիս—244, 245, 299, 343, 725, 729, 763
Թեոդոս Մոպսուհեստացի—46, 729
Թիմուրյան Մե.—395
Թյուլյուպյան Հովհաննես—226, 229, 245, 678, 730
Թոխմախյան Ա.—406, 698
Թոմա Արծրունի—763
Thomas—244, 730
Թոմա Մեծոփեցի—40, 730
Թոմա Վանանդեցի—197, 730
Թուքունով Գեա. Ցագ.—249, 730

Ժամին—187, 730
Ժյուլին Սառնիլավ—38, 730
Ժուկովսկի—444

Իգնատև—735
Իզմայիլյան Գազոս—393
Իզմիրլյան—տես. Իզմիրյան
Իզմիրյան Հովսեփ—248, 730, 731
Իշխանյան Բ.—XX, XXII
Իշխանով Զավակ—393
Իսահակ վարդ.—37, 288, 731
Իսահակյան Ծե.—562—564
Իսկանդեր—592
Իսկյուզարյանց Մարկոս—X

Խորենի Աբբ.—311
Խմաս—248, 731

Լաուրենթ—38, 733
Լա Պրոզ—38, 45, 271
Լազարեի Ալազարյ—319
Լազարեի Աբրա.—319—321
Լազարեի Ճնկիմ—320, 322, 323
Լազարեի Խմաե (Հովհաննես) Ճնկիմիչ 363, 320, 321, 323, 325—328, 390, 721
Լազարեի Լազար Ճնկիմիչ—320, 321, 496, 497
Լազարեի Աբրհամ. (Աշխատուց) Ճնկիմիչ—317, 318, 321—323, 329, 345, 353, 390, 522, 523, 565, 575, 731, 744
Լազարեի Մանուկ—319
Լազարեի Միխայիլ Լուսգինիչ—716
Լազարեի Նախատինքի—319
Լազարինա Աննա—320
Լալան—234, 731
Լամբրոնացի Նիկոլա—39, 171, 731
Լանդոնա Մարտին—669
Լանգլուա Վիկտոր—40, 732
Լանկ Թոմաս.—43, 730, 732
Լանոկոյ Մ.—284, 283, 320, 358, 771
Լայբնից—640
Լայնինգ—16, 731
Լապինակի Քնոֆել—457—459, 461
Լապլաս—191, 732
Լոռաց—611
Լոռանի Աբրահամ—38, 40, 732
Լոմոնոսովի Անատոլ—166, 167, 292, 732
Լոմոնոսովի տիկին—663, 732
Լոնգինով—732, 743
Լոպրյոս Թոլլեն—XXXIII
Լոմիկ—XVIII, 291, 430, 470, 590, 736
Լոնդոն Վ. Խ.—XII, XIII, XXVI, XXXIV, XXXV, 434, 560, 561, 584, 602, 607, 612, 627, 746
Լոս—VIII, XV—XIX, XXVII, 738
Լո-Վալիան-դե Ֆլորիվալ—29, 732
Լեոն III Իսավրացի—720, 732
Լեոն V Հայկազն—497, 732
Լեոն VI—496, 722
Լեոն VII—498
Լիբիխ Յուստոս—164, 163, 172, 187, 191, 684, 732
Լիցոմ—119, 732
Լիհտենբերգ—196
Լիվիոս Տիտոս—183, 732
Լյուիեն Գիմեն Գեորգիչ—117, 118, 431, 435, 728, 732
Լյուի Ֆիլիպ—774
Լյուլիչ—236, 732
Լյուիս Ջորջ Հենրի—260, 303, 732
Լոբաչով-Ռոստովսկի Ա.Բ.—321, 424, 427
Լոկուստա—194, 733
Լոյոլա Իգնատիոս—16, 733
Լուդովիկոս XVI—342, 346, 347
Լուիգինիչ Միխայիլ—393
Լուսինյան Լեոն—IX, 132, 133, 290, 495, 498—500, 503, 510, 733, 737, 761
Լուսինյան Յոհան—տես Գալֆայան Ն.
Լուսինյան Գիգոն—410
Լուսինյան Հովսեփ—497

Խաչիկյանց—248
Խալիբյան Վարդան—235, 296, 733
Խալիբով (Խալիբ, Խալիբյան)—IX, 11, 142—144, 231, 238, 296, 308, 312, 313, 315, 316, 323, 324, 327, 331, 339, 349, 353, 356—360, 376, 377, 379—382, 387, 389, 581, 587—590, 679, 694—696, 708, 721, 733, 738, 747, 750, 751, 755, 767—769, 776, 780
Խաչատրյան (խաչահպատակ)—137, 138, 142
Խաչատրյան Հովհաննես—X, 632
Խաչատրյան Թոմաճոս—726
Խաչիկյան Հարություն—352
Խաչիկյան Հովհաննես—237, 239
Խաչեցյանց Գ.—187, 733, 734, 767
Խաչեցյան Հովհաննես—395, 595
Խաֆաֆյան Ղազարոս (Խաֆաֆով Ղազար Իլյիչ)—103, 108, 112, 130, 131, 231, 233—240, 257—259, 262—265, 274, 275, 279, 303, 734, 737, 773

Խաֆաֆյան Մ.—238, 734, 739
Խերոգլինով Դ.—749, 750
Խոճայնե Բալտազար—248, 731
Խոսրով I—42, 734
Խրլինացի Քազրոս—288
Խրլինացի Մովսես—2, 38—40, 177, 193—197, 203, 486, 720, 732, 734, 737, 773
Խուդաթույյան Ալ.—247, 300, 323
Խուբլիզ փաչա—499
Խրտոգովիցկի—426
Խրիմյան Մ.—VII, 412, 462, 490, 760, 770

Ծնունդ—տես. Ընդմանյան

Կաբն—776
Կալիգուլա Կայոս—194, 735
Calfa — տես. Գալֆայան Ն.
Կաղանկատվացի Մ.—724
Կաներ—663, 776
Կայոս Մարցելլոս—739
Կապելիատի Ջ.—39, 735
Կարնլին—560, 561, 614, 623
Կարսուբ—691, 775
Կասկով—517—520, 532, 539, 540, 744
Կատրմեր—39, 735
Կաստրեժ—293, 735
Կաթոլիկոսով Դիմիթրի—523, 534
Կաթոգիկե Ուլնեցի—57, 288, 735
Կաթրնցի—743
Կաթգանով—245, 248, 735
Կաթնեյան Հակոբ—325, 352, 356, 367, 719, 738, 739
Կաթնյան Ա.—XVIII, XIX, 291
Կաբյուս I—346, 347, 624, 735
Կաբյուս V—713
Կաբնատախով Մ.—593
Кигиб О. — տես. Գյումքիպյան
Կելմին Վատիլի Նուխրը Ճաղի Վաճիլի—147, 291, 431, 436, 444, 781
Կեռչյան Հարություն—3, 227, 283, 307, 330, 332, 339, 716, 735, 744, 745
Կեպլեր—164, 736
Կեսար Հուլիոս—183, 736
Կեսրեր—119, 736
Կղինակի Ճաղ—436
Կըհոմկյան Քառնակ—719
Կնունքի—XXXIII
Կնոջ վարդի—տես. Կիսով
Կոպրիանոս—271, 736
Կոսիլե—346, 347, 496
Կոստով Ծատիկ—3, 283, 736
Կրթական Դաշնակներ—IX, X, 763
Կրթի Ակնարկդրիցկի—16, 736
Կյոյնցի Նեկտես—տես. Ենոքեալի Նեկտես
Կլոպստոկ Հ. Հ.—38, 736
Կլոմպիոս—194, 724, 733, 741
Կյումուշխանեցի Մ.—323
Կյուրոս—44, 736
Կյուրեղ յեպ.—16, 239, 736
Կոզանոգլի—373
Կոմիտաս Ամ.—439
Կոլբրուկ—37, 736
Կոլլե—110, 736
Կոզբացի Ծեղնիկ—39, 46
Կոկոյնվ Մինկիր—352
Կոնստանդին Մեծ—43, 736
Կոնստանդին VII Պորֆյուրոժեն—736
Կոնստանդին VIII—43, 736
Կոնստանդին իշխ.—501
Կոնստանդին-Ռոման—43
Կոնվենա—774
Կոչուտ—XXXIII, 487
Կոչուրեյ գրաֆ—321
Կոպերնիկ Նիկոդայոս—169, 736
Կոստամարով—393
Կովալևսկիյ—109, 229, 230, 235—240, 736
Կորնկե Պալ—127, 128, 736
Կոքնիլով—441, 465
Կորսակով Մ. Ս.—120, 227, 737
Կուդրյավցեվ Պ.—389
Կուզնեցով Մեկրաֆիմ—տես. Նալբանդյան Մեկրտիչ
Կուսիկյան Հ.—535, 762
Կուսով Վասիլիյ Խմանովիչ—111, 112, 321, 737
Կուրցուվով Պյոտր—տես. Բախտնին
Կոնյով—351, 390
Կրմնիկյան Հակոբ—356
Կրսովկի—624, 717

Հայոցյան Մայրուժ—231, 737
Հախվերդի—233, 737
Հայկ Բ—42, 184, 737, 742
Հակոբ Գառնիկա—201
Հակոբ Հովհաննես—426, 427
Հակոբ Մեծքոպա—45, 737
Հակոբյան—236, 237, 737
Հակոբյան Մ.—236, 240
Հակոբյան Ս.—XVII—XIX
Հակոբոս պատրիարք—240
Համառոտ Հարություն—233, 295, 737, 737
Համբարձումյան Մարգիս—244, 678, 737
Համիկ—414
Համմեր Գ. Ի.—38, 737
Հայկազյան Ցոլակ—363
Հայրապետյան Գաբրիել Մանվելիչ—103, 104, 108, 109, 112, 142, 143, 229—241, 260, 261, 290, 296, 303, 349, 363, 367, 369, 377—481, 551, 585, 587, 588, 677, 694, 707, 708, 715, 718, 733, 734, 737, 738, 741, 747 780
Հայրապետյան Մկրտիչ—738
Հայրապետով Նիկիտա—707
Հաջիբեկով Համիկ—593
Հաջիխան—248
Հաննիբալ—42, 738
Հաննա պատմագիր—57, 738
Հասունյան Անուան—60, 459, 508, 509 739
Հեյմհոլց—393
Հերացի Մխիթար—254
Հերիմյան Գ.—529
Հերիմյան Սրապ.—447
Հոգոտմիկե—195, 739
Համիքսա—204, 739
Հոմանիմ—262, 739
Հոմեռ Աստիճանքներ—առմ. Հոմեռ Վոսկիբնիրան
Հոմեռ Ջմշկացի—43, 739
Հոմեռ Վոսկիբնիրան—45, 248, 266, 355, 739
Հովհաննես—առմ. Մահրատյան
Հովհաննես Իմաստասեր կաթող.—207
Հովհաննես Կոլոս—294
Հովհաննես Գաստամոնի—207
Հովհաննես Գլուխ—294
Հովհաննես Վանանդեցի—743
Հովհաննիսյան Ալբ.—396
Հովհաննիսյան Հ. (Մորուձյան)—387
Հովհաննիսյան Մանվել (Վանանդի)—365
Հովհաննիսյան Ցնդիքազար—248, 739
Հովնաթանյան—247
Հոմանի Հովհաննես—300
Հոմանի Ցլամիսա—739
Հոլլ—294
Հուդրոլց Ա.—181, 294, 301, 739
Հուդրոլց Վ.—287
Հրուբմուդ Եզմարց—304

Ղազար Փարպեցի—197, 776
Ղալուստյանց—առմ. Ալիշյան
Ղափանյան Աբահագնես—681
Ղարամյան Գ.—699
Ղաֆադար Կ.—303
Ղևոնդ—առմ. Ալիշանյան

Մ. Զ.—739
Մագդալենե—237, 262, 264, 267, 268, 273—275, 279, 290, 739
Մագուդ Սիմոն—413, 414
Մալխազով Գրիգոր—235, 739
Մալխաս—136, 740
Մանար յեզ.—528
Մանիզոն—16
Մանրոկի—684, 742
Մանսուա Մուլքան—401
Մանանախ-Հակոբյան Ցնդիքս—737
Մանոսեանով—230, 740
Մանդինե Ջուլիսպոն (Մարտիրոս)—XVIII, XXXIII, 138, 139, 141, 142, 144, 435, 442, 454, 487, 519, 611, 612, 726, 740
Մանուչարյան Բալասար—639, 640
Մանուելյան Մ.—712, 764, 765
Մայրագոմացի Հովհան—763
Մայրագոմացի Մարգիս—763
Մանդինյան քահ.—332, 639 744, 750
Մաննա—46, 740
Մանյան—462

Մաս Ն.—723
Մասալեան կաթ. (Զուխաձեան)—7, 57, 286—288, 296, 323, 342, 350, 353, 360, 376, 383—385, 426, 530, 581, 677, 718, 724, 727, 740, 741, 752, 760
Մասալեան քհ.—303
Մասալեան յեպ.—տես. Վեհապետեան
Մարիա Աֆանասեանց—237, 262, 264, 267, 741
Մարիա Նիկոլաեանց—տես. Պաեոփա
Մարզպետեան Կարապետ—տես. Հայրապետեան Կ.
Մարկոս—229, 741
Մարկոս Անտոնիոս—739
Մարկոսեան—230, 741
Մարկոսեան Ս.—288
Մարմին Մանկարէից—տես. Մյասնիկով
Մարմնոյս—տես. Մանդինեան
Մարտիրոսով—տես. 107, 120, 122, 741
Մարտունեաց Ս.—XXII, XXIII, XXIV
Մարտիր Կ.—XIII, XXX—XXXII, 352, 396, 412, 460, 461, 466, 473, 496, 599, 609, 610, 611, 619, 620, 628, 652, 662, 720
Մաւրիկոս (Մաւրիկ)—43, 740
Մյասնիկով Մարտին Մանկարէից—102, 230, 239, 742, 771
Մեզենցով Մ. Վ.—637
Մեզիկոս—43
Մելքոնա Պոզոս—111, 239, 240, 741
Մելքոնեց Յր.—363
Մելին—774
Մելտոնեան Ալեքսանդր Գաբրովիչ—111, 248, 300, 741
Մեղրիկեանով—264, 684
Մեղրիկով—243
Մելուխինա—տես. Սքվամէյան
Մելքիզ Մուշեղեան—տես. Ալթուր Մելքիզ
Մեսրոպեան—194, 724, 741
Մերուժան Ալիքսանդր—26, 741
Մխոնասթյան Արշակ—393
Մխիթարեան Մխիթարիչ—110—112 234—237, 244, 376, 531, 593 596, 741, 742
Մխիտար Գոշ—413
Մխչ Զ. Ս.—712
Մխոյեանց—186
Մխոյենց Նիկոլոսենց (գոխաբքա)317, 739
Մխոյենով Մ.—289
Մկրտեան Զաք—204, 742
Մկրտնեբանի գոբաժաբ—46, 742
Մկրնեան—774
Մկրտա—XXVII
Missak—տես. Մխաբյան
Մխաբյան Մովսես—132, 244, 243, 247, 299, 300, 742, 764
Մկրտիմեանց Գ.—532
Մկրտիչ—386
Մկրտչիչ—տես. Տեր Գրիգորյան
Մկրտչիչ ազա—300
Մկրտչիչ պատրիարք Աստրի—726, 742
Մխիթար Սեբաստացի—362
Մխիթարյան Ազել—IX, 337, 356, 369, 739, 740, 751
Մկո Ալիքսեյուենի—389
Մկրտիչ վարդ.—տես. Բաբաջյան
Մյուհենտիսյան Մ.—447
Մոլնեան—595
Մոմեյան Մ.—463, 717
Մոլեան Զաքարիչ—տես. Բաւդպեյան
Մոցարտ Վոլֆգանգ—221, 637, 742
Մովսես (փիլիսոփա)—9
Մուրադյան Աբրահամ—236, 247, 290, 688, 742—743
Մուրավյովա—732, 743
Մուրավյով—245
Մուշեղ—196
Մուհամմեդ—765
Մուշեղյան Սիմեոն—230, 742, 767
Մուսաֆով Մա.—593
Մոսկյան Զ.—326, 743, 744, 745
Մոսյան Լ.—283, 286
Մոսկյան Մոսէ—5, 283, 293, 316, 320, 324—330, 333—335, 338, 339, 352, 368, 522—525, 533, 544, 555, 595, 685, 696, 716, 734, 743, 744, 751, 755, 779
Մրմրյան Հ.—410, 742, 754, 779

Յագնե—187, 745
Յաղնի Վասիլի—տես. Կնյազև
Յաղով—695
Յե. Բ.—261, 745

Ոսկյան Կարապետ—233, 235, 248, 249, 257, 297, 346, 513—520, 553, 571, 596, 597, 676, 706, 724, 726, 745, 762, 769, 777
Ոսկոնիկ Կոզրացի—732, 743
Ոսկյանն—279
Ոսկիճյան Միքայել—309—311
Ոսկուլով Աբահամ Մախոխի—307, 330, 331, 742, 746
Ոսկրաբար յեզիսեի. 233, 745
Ոսկրիկ—39, 46, 167, 184, 746
Ոստայի վարդ.—110, 233
Ոստայի քահանա—744
Ոսկրիբիսա—15
Ոսմանզատյան Գևորգ—396
Ոսմանիբիսա Կեսարացի—45, 746
Ոսկրեան (Ոսկրին) Ասորի—45, 161, 746
Ոսկրեան Հովհ.—318, 391, 392
Ոսկրայան Կարապետ—730
Ոսկրչյան Ալ.—393, 529, 595, 596, 751, 768
Ոսկրայան—413
Ոսանա (Խանա)—37, 731
Ոսրպան Լազիկով—460
Ոստիուճյան Կ.—754, 764
Ոստոց Թոմաս—37, 742
Ոստոսեցյան Տիգրան—413, 447

Նոզարյանց Ստեփաննս—VIII, IX, XV, XVI, XX, XXI, XXII, XXIV, 103, 109, 125, 227, 228, 230—234, 236, 249, 257, 284, 285, 302, 303, 323, 325, 326, 329, 330, 356—358, 361, 362, 369—371, 375, 378, 379, 385, 414, 421, 514, 515, 535, 544—552, 554—559, 562—564, 566, 567, 577, 595, 603, 633, 638, 677, 678, 694, 705, 706, 712, 716, 721, 722, 735, 737, 740, 742—747, 756, 760, 761, 768, 769, 771, 772, 778, 779
Նալբանդյան Գայիանե—102, 756
Նալբանդյան Գրիգոր—102, 271, 393, 586, 587, 707, 708, 747
Նալբանդյան Լուսակն (նաև Լուսիկան)—102, 230, 296, 587, 706, 747
Նալբանդյան Ղազար Գրիգորյան—101, 102, 274, 304, 705, 748
Նալբանդյան Ղազարոս—102, 230—232, 239, 258, 267, 271, 303, 377, 393, 586, 587, 658, 682, 707, 739, 747, 748
Նալբանդյան-Շիրինյան Մարիանե—102, 748, 756
Նալբանդյան Սերոբե—102, 230, 236, 239, 258, 269—272, 303, 587, 707, 748
Նալբանդյան Վարվառե—102, 718, 771
Նալյան Հակոբ—38, 268, 748
Նահապետ—տես. Ալիշանյան
Նապոլեոն III—301, 344, 437, 453, 459, 460, 491, 492, 499, 503, 507, 508, 517, 528, 542, 601, 611, 619, 628, 723, 748, 774
Նավասարդյան Միքայել—143, 378
Նավասարդյան Տիգրան—702
Նավրոցկիյ Մ. Տ.—111, 112, 249, 748
Նար-Պեյ Ներսես—տես. Գալֆայան
Նեկրասով—367, 752
Նեյման Կարլ—39, 748
Նեյտե—393
Նեռսես—16, 736, 748
Նեմ Ջեյլբա—40, 748
Նեմիրով Ծատ. Միք.—515, 748
Ներոն—194, 195, 724, 748
Ներսեհ—տես. Միհրներսեհ
Ներսես Աշտարակեցի—IX, 3, 219, 263, 285, 308—317, 319, 324—328, 332, 333, 335, 338, 339, 347, 349, 364, 502, 512, 526, 563, 581, 716, 733, 734, 740, 743, 744, 745, 749, 751, 758, 759, 771, 776, 777
Ներսես Լամբրոնացի—տես. Լամբրոնացի Ներսես
Ներսես Պարբի—364
Նեֆտան—112, 748
Նիկիֆոր Սեւհեիցի—43, 751
Nicolas—751
Նիկոլայ I—328, 349, 497, 499, 502, 503, 527, 560, 626
Նիկոլայ—118
Նիմվրոգ, (Նեմրուդ)—42, 748

Ալիշպորեանց Ա. Ն.—116, 117, 122, 146, 291, 431, 689, 731
Ալիշյան Հակոբ—412
Ալյուռեան Իսահակ—170, 731
Անթառամեանցյան Հակոբ (Հակոբիկ)—464
Անդով—110, 731
Անթառամեանցյան Գ.—462, 463, 465, 466
Անուշիրվան—502
Անուրիքյան—123, 138, 144, 241, 394, 731
Անուրյան Հովհաննես—413, 414

Բաբա—742
Բանգարեանի—774
Բանասիրք Ձեր.—VI, VII, IX, X, XV, 291, 301, 555, 632, 662, 682, 685, 687, 701, 776
Բանասիրք Մ.—XX, 383, 384, 513, 512, 565—576, 705, 706, 766, 778
Բանասիրքյան Հասարակություն—716, 744
Բանան Ջրպետյան Հակոբ—38, 323, 731
Բանբերդյան Աբրահամ—701
Բանիմաքսեանյան—743
Բանիմաստերյան Գաբրիել—123, 245, 323, 492, 526—528, 729, 731, 732, 734
Բանիպարոնյան Մկր.—595
Բամիքոմ—42
Բամպոյլեան—37, 733
Բանդյան Նիկ.—248, 354, 516, 524, 528—530, 534, 550, 724, 732, 734, 740, 752, 758—760, 767, 780
Բանէյան Գեորգ—732
Բապոշնիկյանց Ճգնիս քահ.—314
Բապուհ II—741
Բապկիր—XXXIII
Բեզի Անտ. Հիս.—37, 732
Բեքոպիր Վիլյամ—204, 568
Բիլլիր—301, 663, 686
Բիշմանյան (Մեքենց)—447—449, 452, 453, 698, 729, 766, 767
Բլեզնև Ավգ. Վլկ.—38, 732
Բլեզնև Յրիդորիս—38, 753
Բլոսակը—684
Բզիմայակիր Գր.—294
Բմիքոմ—248
Բնորհալի Ներսես—14, 39, 234, 724, 732
Բոմնա—292
Բոսլը—39, 733
Բվաթյով Իվան Մանգ.—111, 113, 733
Բքեոպիր Իսհան Իսահիս—38, 733

Գրիգոր Կարլ Ստահիսլովովիչ—111, 112
Գրիգոր Կ. Ի.—733
Գրքոսյան Ն. Ն.—670
Գպարյով Ն. Գ.—107, 116, 117, 120, 123, 124, 128, 431, 438—440, 442, 444, 455, 470, 613, 614, 621, 623, 626, 679, 720, 732, 733, 778
Գպարյով Կ.—289
Գպանեա Ճեզիչե—393, 733
Գպոսոսս Կոյար—739
Գպորիկոս Թաշնակցոս—721
Գպի Գևզդի Միքայել—731
Գլխինա Մարիա Սերգեևնա—111, 248, 300, 733
Գևանյան Ավետիս—332
Գևանյան—393
Գոսեն—468
Դամանցով Ստաքել—244
Դայան Գր.—410, 412, 413, 423, 447, 452, 465, 733, 764
Դայան Խաչիկ Գոդոյան—149, 733
Դայան Ճերմանոզ—733
Դրքնկյանի Գ. Գ. իշխ.—425, 426, 510, 733
Դրանի—244
Դրմանյան—734, 755

Զարտարյեժսկի Ազամ—XVIII, 424,—438, 460—462
Զարտարյեժսկի Վլ.—459
Զամոսանյան—166, 167, 191, 216, 218, 293, 415, 417, 468, 524, 652, 695, 710, 712, 717, 719, 744, 752, 754—756, 770
Զևքոս—227, 228, 736
Զևրնեցցիյ Լյուդվիգ—119, 736
Զևրնեզեանի—XVII, XXX, XXXI, 341, 431, 434, 435, 438, 468, 560, 561, 612, 615, 621—623, 627, 636, 637, 643, 652, 737, 768

Չեքնով — 756
Չեքչենովա — տես. Նալբանդյան Մարիա
Չեքրեկյան Հովսեփ — 256, 332, 333, 756, 761
Չեքրեկով Նազար — 245, 756
Չեքրեկով Վասիլ — 593
Չերչենկերյան Դր. — 296, 299, 693, 696
Չիխալե — 129
Չուշոփով Աստվծ. — 248, 378, 379, 756
Չուլպաով Թոփալ — 102, 726, 756
Չուլքնով Դ. — 287, 394, 756
Չուխաճյան Մատթեոս — տես. Մատթեոս կաթ.
Չուվալյան Հովհաննես — 248, 756
Չքոյան Տ. — 726

Պալ Պողոս — 237—240, 756
Պալյանեանց Ս. — IX
Պալմկրտեան — 437, 439, 461, 505
Պալյան — 413
Պալատպրյան Ղ. — 507, 696, 697, 744
Պախս Ա. — 389
Պան — 119, 121, 122, 756
Պանոսեա — 752
Պանովա Մարթա Նիկոլաեվնա — 111, 112, 235, 756, 757
Պապա — 727
Պասկևիչ — 750, 752
Պասոև Տ. — 625
Պատկանյան Գաբ. — 309—313, 315, 316, 323, 324, 336, 339, 366, 535, 541, 542, 544, 577, 581, 587, 588, 591, 691, 716, 721, 733, 756, 761
Պատկանյան Ն. (Նաժար Գաբիթպա) VI, XX, XXI, XXVII, XXXII, 366, 440, 532—544, 578, 591, 592, 595, 596, 632—634, 639, 657, 684, 685, 724, 728, 731, 762, 778
Պատկանյան Սկզբսի — 721
Պատկանյան Փ. — 532, 757
Պարոնյան Հ. — 725, 753
Պարսկպատկանյան Քաշատուր — 764
Պեզմյան Հարությունն — 491
Պեյրան Վ. Ա. — 37, 757
Պեշիկթաշլյան Մ. — XXXII, 410, 447, 462—465, 739
Պետեր — 616, 617, 628
Պետերման — 39, 500, 727
Պետրոս — 743
Պետրոս-բեյ — 132, 136, 248, 300, 499, 504, 727
Պետրոս Մեծ — 343
Պետրոսիչ — 230
Պետրոսկի Իվան — 393
Պլեխին — 111, 112, 249, 393, 737
Պիկոն — 287
Պոտյեն — 433, 393
Պիրոմալի Պողոս — 35, 738
Պյան (Բյան) Լյուբ. — 500
Պյոտռ — 37, 44, 738
Պլինիոս Գայոս — 183, 738
Պլուտարքոս — 182, 254, 738
Պյութագորաս — 27, 738
Պոլիմանով Վաս. Պետրովիչ — 111, 112, 738
Պողոս բեյ — 248, 504, 756
Պողոս Վանցի — տես. Վանցի Պողոս
Պողոսյան Մատաթ — 301
Պոպոնա Սարքիս — 194, 738
Պոսյե — 37, 738
Պուշկին Ալ. Սեր. — 722, 776
Պուպայև — 615—617, 628
Պռոշ Խչե. — 302
Պռոշյան Գևոգ — 149, 151—155, 162, 163, 175, 194, 196, 197, 200, 203, 204, 205, 213, 216, 224, 229, 337, 373, 387, 631—733, 638, 640, 641, 643, 646, 647—651, 659, 669, 672, 736, 739, 760
Պռոշյանոս — 41, 739
Պրիլուկով — տես. Գիլցին
Պրոկոպիոս — 183, 739
Պրոկոպովիչ — 115
Պրուսդեն — XVI, 466, 473

Ջալալյան Ն. — 596
Ջալալյան Սարգիս — 5, 123, 283, 296, 316, 324, 325, 328—330, 339, 352, 354, 358, 364, 365, 523, 535, 729, 741, 744, 745, 751, 758—760, 764, 767, 771, 780

Ռադինցկի — 457
Ռախիմով Իլյա. — 595

Ռանկե Լ.—XIII 263, 684
Ռաֆայելյան Մ.—123, 676, 760
Ռեմի ժյուլ—294
Ռեմյուզա—36, 760,
Ռեշիդ Նզդեի—733
Ռըհան—313, 760
Ռիկամե Ջեզդոր—391
Ռոբեսպիեռ—542
Ռոզիլլեն—37, 760
Ռոմինյան Ա.—532
Ռոզետա—126, 760
Ռոստոմցի Նիկ. Ծակ.—111, 248, 300
Ռուքնեի Ա.—XXII, XXIII
Ռուզե—XXXIII
Ռուզնով—234, 235, 237, 736, 760
Ռուսինյան—413, 764
Ռուսսո ժ. ժ.—267, 468, 660

Սոզա—տես. Ալեքսանդրյան
Սաքին—228, 244, 469, 761
Սալխիկյան Գ.—VIII, 227, 293, 301, 363, 365—371, 393, 394, 531, 721, 732, 745, 761
Սալյանքյան—323, 735, 736
Սալմերոն Ալֆոնս—16, 761
Սահակ—227, 228, 761
Սահակ—տես. Ալաջալյան Սահակ
Սահասուռնի Սահակ—777
Սահրատյան Հովհ.—234, 235, 237—260, 262—266, 271—275, 277, 278, 280, 682, 762, 769, 770
Սամվել Մուրատ—729
Սամվելյան Ս.—744
Սայաքինյան Մովսես—325
Սայաք-Նովա—529, 634
Սայաքնովյան Հ.—550, 551, 559
Սահնասարյան Մ.—233, 236, 551, 596, 724, 762, 763
Սասունյան Մարտիրոս—739
Սասի—38, 763
Սավիլ Իվան—111, 112, 131, 763
Սարաֆյան Հարությունն—399
Սարգիս—228, 229, 763
Sarkis M-r—տես. Քոզոբյան
Սարգիս պատրիարք—57, 58, 764
Սարգիս վարդ.—տես. Ջալալյան
Սարգիս Բուխարացի—205, 724, 763
Սարգսյան Հովհաննես Շահնազար—718
Սարգանապալ—42
Սարքյան Ն.—447
Սեն-Մարտեն—38, 39, 41, 763
Սենեքա—183, 764
Սերոբ-Մալումիչ քհրայրներ—431, 439, 441, 465, 470, 560, 612, 689
Սերոբի վարդապետ—323
Սերոբյան Հ.—564
Սերվիչեն—410—413, 422, 423, 717
Սեֆերյան Նշան—413
Սըվաճյան Հար. (Մեյուխեյա)—VI, XVIII, 167, 203, 236—240, 291, 293, 297, 354, 385, 399, 414, 415, 444, 447, 452, 465, 489, 490, 637, 741, 764—766, 770
Սիդմունդ—460
Սիմեոն վարդ.—տես. Մուշեղյան
Սիմեոն կաթողիկոս—XXV
Սիմեոնյան Գևորգ—110—112, 232, 234, 244, 315, 316, 524, 526, 528, 530, 532, 544, 675, 696, 698, 709, 734, 767, 768, 777
Սիմոնյան Մարտիրոս—596
Սինոպ—120, 122, 768
Սիվեր—143, 144, 349, 368
Սիվերսկի—285
Սիքստոս V—666
Սլեզցով Ա. Ա.—470
Սլեզցով Գ.—289
Սոկոլով—304
Սոթակին—635, 636, 638, 768
Սուլթան Մահմուդ—758
Սպասուկի Մ.—389
Սպիրանսկի—321
Սրվանձտյան Գաբրիել—465, 770
Ստալին Ի. Վ.—XIV, 429, 606
Ստանիսլավ—109, 110, 122, 236—239, 756, 761, 769
Ստանկևիչ—720
Ստեփանյան—332
Ստեփանյան Ս. (Ստեփանե Ռոքեն)—595, 712
Ստեփանոս Սյունեցի—254
Սուլթանյան—229
Սուլթանշահ (Սուլթան) Ահմեդ—110, 228, 230, 234, 235, 237, 239, 256—258, 260, 261, 263, 266, 267, 271, 272, 274—276, 278, 297, 298,

393, 394, 397, 311, 338, 371, 378, 379, 382, 383, 392, 591, 643, 676, 662, 667, 669, 690, 694, 708, 721, 736, 747, 757, 761, 765, 769

Սուքիասյան Սիմեան Դրիգորևիչ— 258, 259—265, 272, 769

Սուքիասով Դմ.—293
Սուկիասով—245, 779
Սուսնցուկյան Դ.—XXIX
Սուվորով—247, 300, 691

Վագուժ—262, 265, 771
Վալուևով Պ. Ա.—691,—693, 723, 769
Վան քոգ.—42, 760
Վանուևի—VI, 265, 306
Վանքում Ցեղնաագի—39, 770
Վանցիցյան—տես. Վորոնով Ն. Ի.
Վանկա—229, 230, 770
Վանցի Պողոս (Մկրտչյան Պողոս—) 167, 293, 415, 738, 770
Վարժատ Նյութագ—237
Վասակ Սյունեցաց իշխ. 26, 770
Վասիլ II— 43, 771
Վասիլ Արշակունի—43, 770
Վասիլիյ—300
Վարդանցյան Մ.—XIX
Վարդապետյան Հայրապետ—232, 595, 771
Վարդան Ե. փոշտա—255
Վարդան վարդ. Արևելցի—742
Վարդան Բաբերդեցի—X, 661
Վարդիկես—264, 276, 771
Վարժապետյան Ներսես—413
Վարչամյան Մարգիս—750
Վհեռապետյան Մատթ.—10, 105, 227, 230, 232, 233, 235, 237, 259, 263, 295, 312—314, 316, 317, 319, 323, 324, 327, 328, 330, 348, 357, 414, 559, 587, 682, 716, 737, 741, 742, 751, 771, 772
Վհատաղեկով Պ. Ա.—131, 431, 436, 772
Վերգի—721, 762
Վերանիկե—715
Վիլսոն—37, 772
Վիլլեի—XXXIII
Վիլլոս Փոկ—38, 772
Վիլկինսոն—37, 772
Վիլլիբրուա Գյուոն—38, 723, 772
Վիկտոր Նժժանվիլ Ի.—774
Վինոգրադով—692
Վիսոսն Դևորգ—38, 773
Վիտոսն Վիլհելմ—38, 773
Վոլտեր—410
Վոսկանյան Ս. (նաև Վոսկան Սա.)— 228, 229, 244, 245, 293, 299, 300, 344, 352, 374, 361, 399, 492, 676, 719, 730, 742, 761, 763, 774, 775, 776
Վորոնով Նիկ. Իլ. (Վանգեցյան)— 124—127, 146, 431, 435, 441, 443, 444, 511, 730, 773
Վորոնցով Մ.—5, 314, 315, 318, 329, 330, 497, 581, 734, 751, 771, 776
Վրթանեսյան Կարապետ—238, 776
Վրուժ—766

Տակիտոս—XIII
Տատյան Պողոս—334, 413—737
Տեղիանյանց Դ.—տես. Դեղիանով
Տեմիրճիպաշյան Ցեղիա—775
Տեր Ազնբատեզրյան Դ.—329
Տեր Ավետիսյան Սա.—283
Տեր Ավետով Մկը—593
Տեր Գրիգորյան Գր.—303, 776
Տեր Գրիգորյան Մկը.—IX, X, 239, 264, 265, 275, 290, 294, 303, 595, 631—634, 639, 697, 698, 709, 710, 776
Տեր Հովհաննիսյան Գաբրիել—149, 152, 566, 594, 595, 643, 712, 777
Տեր Հուկասյան Սողոմոն քա.—329, 744
Տեր Մկրտչյան Հայկ—737
Տեր Մկրտչյան Ավետիք—778
Տեր Մովսիսյան Հովսեփ—699
Տեր Սարգսյան Ս.—719
Տեր Սահակյանցից Գրիգոր—233, 777
Տեր Պողոսյան Մարգիս—248, 777
Տերսյան—տես. Զաքարյան
Տիրերիոս բյուզ. կայսր—43, 778
Տիրերիոս, հռոմ. կայսր—193, 727, 778, 778
Տիգրան—տես. Փեշտմալճյանց Տիգ.
Տիգրան III—42, 778
Տիգրանյան քա.—734

Տիգրանյան Մկրտիչ—465
Տիմոֆեևյով—245
Տիրժեվսկի—109, 122, 128, 736, 769, 778
Տյուտչև Ն.—111, 112, 778
Տուխոնկին—244
Տուրգենև Իվ. Սերգ. 107, 108, 110, 113, 114, 116, 117, 120—122, 127, 129, 130, 133, 146, 431, 439, 623, 626, 778
Տուրչանինով—736
Տրամկրան—տես. գի Տրամկրան
Տրգամա—42, 778
Ֆաֆֆի—XX, 406, 778, 779, 780
Ֆիլոնով, Ս. Ա.—433
Ֆոլուկյանց Փառաքոտ
Ֆիմմնգման—184, 186, 187, 294
Ուբրիլի—405, 406
Ուգով—279, 733
Ուխտոպի—294
Ուհնյան Աբրիկ—413
Ուտման—237, 239, 733
Ուտոխմովիչ Գոնստանդին—109, 230, 231, 736, 753
Ուրքառոս VIII—189, 191, 754
Ուրքմաքա Դ.—401, 461, 462
Փանչանց Մ.—231, 293, 336, 531, 534, 536, 716, 778
Փամատոս Բյուզանդացի—275
Փափազյան—233, 532, 779
Փափազյան Զինոբ—248
Փափազյան Թաֆայել—248
Փափազյան Սա.—294
Փելամալեչյան Գրիգոր—248, 779
Փելամալեչյան Տիգրան—123, 240, 241, 394, 676, 779
Փիլոն Ալեքսանդրիացի—43, 780
Փոնգոյան Հ.—329
Փորթուգալյան, Մ.—406, 701
Քաթանյան Հովհաննես—234, 780
Քալանթարյան Հարություն—232, 233, 780
Քանանյան Գ.—333, 343, 345, 391, 393, 731, 768
Քաղքեդուն—տես. Տես Հովհաննիսյան Քաղ.
Քամանյակ—774
Քարտոզշ Դանիել—230, 780
Քարտմյան Ն.—VII
Քյաքիզ—110, 123, 676
Քյաքիզյան—134, 139, 141, 228, 229, 235, 236, 240, 241, 244, 394, 446, 736, 780
Քնրքոզ—տես. 232, 338
Քնրտոն—տես. Գառափանյան
Քոլը—260, 302
Քոքե—188
Քոսովյի Ջրանուշ—493
Ձնկիկ Ծոս.—289
Ձնկիրքան—XXX, 616, 640, 669
Ձիլիպպոս (Ձիլիպիկ) Վարդանի վարդապետ—43, 781
Ձիխան—334, 663
Ձոխա—279, 393
Ձոն-Քայուգեր—191
Ձոչի Լևոն—135, 136, 493
Ձուտ փալա—413
Ձուրին—608
Ջրանկ Ս.—37, 381

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան

I ՀԱՏՈՐ

էջ

1. „Ну хорошо!" 3
2. Նամակներ Ալվազովսկու վարդապետարանի մասին 7
3. Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում յեվ հայ գրականության դիտական նշանակությունը 37
4. Պոլսահայ յեւսավորչական համայնքը 54
5. Անհատական ցուցմունքներ 101
6. Կրիտիկա. Սուս յեվ վարդիքներ 148
7. Մոցատեռի նկատողությունները 227
8. Բերդի հիշատակարանը 256

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 283

II ԿՈՄՆՏԱՐՆԵՐ

1. „Ну хорошо!"-ն 307
2. Նամակներ Ալվազովսկու վարդապետարանից մասին . . . 341
3. Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում յեվ հայ գրականության դիտական նշանակությունը 388
4. Պոլսահայ յեւսավորչական համայնքը 398
5. Անհատական ցուցմունքները 430
6. «Սուս յեվ վարդիքներ»-ի «Կրիտիկա»-ն 631
7. Մոցատեռի նկատողությունները 674
8. Բերդի հիշատակարանը 680

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 705

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ 715

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ 783

ՆՄԱՆԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

			Եր.
Յօդուած	I	„Ну хорошо!" վոտանաւորի սկիզբը	2—3
»	II	Բակունինի՝ Նայրանեցեանին գրած նամակի մի հատը	76—77
»	III	Ծ. Քագվորեանի՝ Նայրանեցեանին ուղղած նամակի նամանահանութիւնը	136—137
»	IV	Ծ. Քագվորեանի գործածած բառարանի նամանահանութիւնը	» — »
»	V	Նայրանեցեանի ձեռքով արտագրուած մի ծաղկագիր	» — »
»	VI	Լ. Լուսինեանի տպագիր շրջաբերականի նամանահանութիւնը	142—143
»	VII	Լ. Լուսինեանի պիմուտը Թումանեանի արտաքին գործոց մինիստրին	142—143
»	VIII	Գ. Հայրապետեանի՝ Նայրանեցեանին ուղղած նամակի մի հատը	144—145
»	IX ա	«Մաս և Վարդիվարդ»-ի «Գրքասիկաց»-ի սկիզբը	148—149
»	IX բ	«Մաս և Վարդիվարդ»-ի «Գրքասիկաց»-ի վերջը	224—225
»	X	Նևրքին գործոց մինիստր Վալուևի կարգադրութիւնը Նայրանեցեանի արտաքի մասին	692—693

[30 т.]

М. НАЛБАНДЯН

НЕИЗДАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

под редакцией и с комментариями А. Г. ИОАННИСЯНА

Портреты М. Налбандяна — нар. художника М. САРЬЯНА.
Супер-обложка, переплет и титульный лист — Т. ХАЧВАНКЯНА.

Отпечатано в тип. ССР Армении. Москва, Армянский пер., 2.
Зак. 1077. Главлит № Б—12974. Тир. 3600. Сдано в набор 7/VI-35 г.
Подп. к печати 21/VIII-35 г. Печ. листов 52. В 1 п. л. 40000 п. зн.

ՅՈՒ, 327-25 ..330

ԳԱԱՀ Հին.արար Գիտ. Գրադ.
220028783

A II 28783